

ВАСИЛЬ УЛЬЯНОВСЬКИЙ

**КНЯЗЬ
ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН
ОСТРОЗЬКИЙ:**

**ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ У ГАЛЕРЕЇ
ПРЕДКІВ ТА НАЩАДКІВ**

*Автор має за честь подякувати шановним колегам,
які прочитали текст у рукопису, висловили цінні зауваження та
внесли правки і допомогли позбутися численних огріхів:
кандидатам історичних наук
Ігорю Мицьку, Ігорю Тесленку, Тарасові Вихованцю, Наталі Білоус.*

*Дякую також моїм дорогим колегам,
які свого часу спонукали мене до написання цієї книги:
доктору історичних наук, професору Наталі Яковенко,
кандидатам історичних наук Ірині Ворончук, Наталі Старченко,
а також Володимирові Кравченку та Владиславу Гулевичу.*

*Уклін моїм студентам,
котрі кілька років слухали курс про князів Острозьких,
корпорації Національного університету “Острозька академія”
та співробітникам Острозького історико-культурного заповідника,
зокрема Миколі Бендюку за надані ілюстративні матеріали.*

*Безмежна вдячність людині,
завдяки якій рукопис перетворився в ошатно видану книгу –
видатному українському меценату науки, відомому колекціонеру,
засновникові унікальних музеїв у Севастополі, Балаклаві та Києві,
родоначальнику київських “Сфрагістичних читань”,
члену Британського товариства дослідників Кримської війни,
дорогому моєму другові*

ОЛЕКСІЮ ШЕРЕМЕТЬЄВУ

Музей Шереметьєвих

ВАСИЛЬ УЛЯНОВСЬКИЙ

КНЯЗЬ

**ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН
ОСТРОЗЬКИЙ:**

**ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ У ГАЛЕРЕЇ
ПРЕДКІВ ТА НАЩАДКІВ**

Київ
Видавничий дім «Простір»
2012

УДК 908 (477/81):929

ББК 63

У 51

Книга присвячена знаковій постаті в історії України – князю Василю-Костянтину Острозькому. Автор показує творення князями Острозькими, їх інтелектуальним оточенням та істориками різних поколінь генеалогії роду з XIII ст. “Виписані” портрети предків Василя-Костянтина. Особливо детально висвітлюється життєвий шлях батька героя книги – великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького як воїна і полководця, його маєтково-економічна потуга, розглядаються діяльність на користь Церкви, родинні справи гетьмана. Головний герой книги Василь-Костянтин представлений в усі періоди його життя – від дня народження і до смерті. Показані його боротьба за батьків спадок, урядова кар’єра, участь у великій політиці та зв’язки з наймогутнішими родами Русі, Литви і Польщі, роль у міжнародних стосунках. Особливу увагу приділено стосункам Острозького з козаками, Московським царством, молдавськими господарями. Досліджуються система землеволодінь князя, способи накопичення багатств та фінансово-економічна діяльність Острозького в аграрній, урбаністичній та інших сферах. Значне місце відведено інтелектуально-культурницьким проектам Василя-Костянтина та його участі в церковно-релігійному житті. Розглядаються також родинні справи Острозького, уклад приватного життя, діяльність і доля дітей князя. Автор намагається розкрити загадку смерті та поховання Острозького.

Текст супроводжується великою кількістю ілюстративного матеріалу.

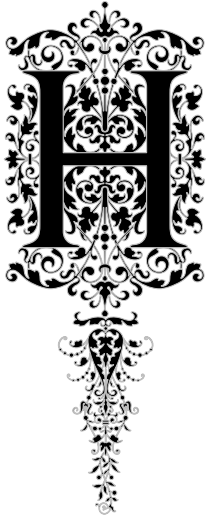
Видання має водночас науковий і науково-популярний характер та є навчальним посібником зі спецкурсу, читаного автором на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ISBN 978-966-2068-30-6

© В. І. Ульяновський, 2012

© Музей Шереметьєвих, 2012

© Видавничий дім “Простір”,
оригінал-макет, 2012

ЕВЛОВИМИЙ КНЯЗЬ:
ТВОРЕННЯ МІФІВ
ТА ПОШУКИ ОБРАЗУ

Ім'я князя Василя-Костянтина Острозького промовляє до кожного громадянина України загальновідомими нині плодами його діяльності: Острозькою Біблією, перевидання якої в останні два десятиліття років знову зробили цю книгу знаменитою; Острозькою Академією, відродження якої актуалізувало цей давній княжий проєкт; живописним Острозьким замком та численними оповідями про нього; усталеним “титулом” князя як захисника Православ'я та Русі/русі*.

Однак чи були для самого князя всі ці речі головними в житті, що саме він вважав найбільш цінним у своїй діяльності, яким він був у людському вимірі, на тлі та в очах сучасників? Врешті, що, окрім зазначеного, він ще зробив? Які були вподобання Острозького, його самоідентифікація, обставини особистого життя, урядова кар'єра? Ці та інші запитання чомусь не виникають у нашого сучасника, звиклого до поштанових творців тих самих Острозької Біблії та Академії, “твердині” Православ'я. Тож нині популярний образ Василя-Костянтина Острозького вихоплює з минулого лише кілька окремих сюжетів і зовсім не виявляє людини з усіма її суто людськими властивостями.

Проте історичний герой не має залишатися застиглим пам'ятником у свідомості далеких поколінь його співвітчизників. Його варто “побачити” й “запізнати” в усіх можливих житейських проявах. Особливо цікаво спробувати проникнути у внутрішній світ князя, досягнути його психологічні риси. Тож ця книга є спробою “звести” Острозького з побляклого застиглого портрета на стіні та “провести” в оселю кожного нашого сучасника – читача. Аби пізнати історичного героя, треба з ним, так би мовити, народитися, прожити поруч усе життя й схилитися біля його труни. А для пізнання Василя-Костянтина Острозького варто “познайомитися” ще й з усіма його предками та нащадками, оскільки для княжого Дому традиція й дотримання “родових стандартів” становлять важливий життєвий стрижень.

Князь Василь-Костянтин Острозький належить до історичних осіб, чий імена є своєрідними символами національної історії, навіть більше – історії всіх Руських земель, які на час його життя входили до складу різних державних утворень (Вели-

* Тут і далі застосовуємо поняття “Русь” для означення українських та білоруських земель, котрі в часи В.-К.Острозького входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Саме так вони називалися й вирізнялися з-поміж інших етнічних регіонів цих державних утворень. А людність Русі іменувала себе “Русь”, що забезпечувало її континуїтет із населенням часів Київської Русі (домонгольської доби) й водночас вирізняло з-поміж інших етносів тих самих держав. Василь-Костянтин Острозький також називав себе “русином”. За його часів поняття “українець” ще не існувало, а Україною називали або порубіжні зі Степом території, або частину земель колишньої княжої Русі. При всьому цьому зрозуміло, що Острозький та його рід – це діячі власне української історії, наша гордість і окраса. Див.: *Моця О. П.* “Русь”, “Мала Русь”, “Україна” в післямонгольській та козацькій часи. К., 2009; *Неменський О. Б.* *Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // Славяне и их соседи.* М., 2008. Вып. 12. С. 305–316.

кого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського царства, Римської імперії німецької нації). Тож задля “виписування” його портрета (чи, точніше, численних граней портрета й навіть численних портретів у часовій перспективі життєвого шляху героя) доведеться ще й подорожувати по всіх цих землях та інших країнах, котрі посідали в житті й діяльності Острозького важливе місце. На шляху до Василя-Костянтина ми маємо зустрітися з тисячами інших діячів його доби – великого й малого калібру. Вони також важливі для нас, оскільки спілкувалися з ним чи мали до нього якісь справи, або ж висловлювали свої думки на його адресу.

Одне слово, щоб осягнути життя Василя-Костянтина, треба “обійти” багато країн, “поговорити” з багатьма людьми (через залишені ними документи), здійснити подорож у часі впродовж майже півтисячоліття існування роду Острозьких і ще багато чого пізнати у ході справи. Все це ми й пропонуємо зробити читачеві разом із нами.

У цій книзі ми спробуємо висвітлити цілу низку проблем у житті Острозького, на які не звертали уваги наші попередники. Наприклад, фізичний стан його здоров’я та вплив цієї обставини на всю систему діяльності князя в різні періоди життя. Ми згадаємо й про лікарів Острозького – на рівні їхніх інструментів, ліків та самої методи лікування. Водночас мова йтиме й про використання Острозьким послуг астрологів. Особливо цікавим видається питання про те, як і у що вірував славетний протектор Православ’я, – тобто про культу святих, яких він шанував, про його релігійні практики, про рівень богословських знань і самого розуміння сенсу й способів християнського життя. Ми спробуємо якомога реальніше з’ясувати питання про багатства князя: що ж таки було в його скарбниці і в якій кількості? Покажемо також придворне життя Острозького: побутову обстановку маєтків, число та обов’язки слуг, розваги, застілля тощо. Таким чином, ми маємо намір нічого не пропустити з того, про що прямо чи опосередковано промовляють історичні джерела й що нам у них вдалося “випитати”. Наводимо також усі пізніші легенди про князів Острозьких та пробуємо “дешифрувати” їхню інформацію як своєрідний код історичної пам’яті прийдешніх поколінь.

Попри всі означені принади ця книга не є історичним романом чи навіть есе. Вона – не легке читиво. Тут великий обсяг інформації, розлогих обрахунків і доволі складних розумувань. Проте саме тому, що це – книга, а не фільм чи передача в ефірі, кожен читач має індивідуальний привілей: усе нудне можна пропустити, перегорнути й зосередитися на тому, що видається цікавим. Звісно, усе, що пов’язано з Василем-Костянтином та й усіма Острозькими, безперечно є цікавим і важливим, а головна проблема – завжди в оповідачеві. В даному випадку в дилемі “або лише цікаве й коротко, або ж максимально інформативно й важкувато” ми вибрали другий варіант. Іще раз наголосимо: наше генеральне завдання полягає в тому, щоб розбити стереотип сприйняття Острозького лише як фігуру певного діяча на постаменті, котрий ніколи не був дитиною, не помилявся, не мав слабин тощо.

Звичний образ князя містить у собі риси найбагатшого та найвпливовішого аристократа; мецената науки, культури, освіти; оборонця Православ’я та чільного представника “русі” у Речі Посполитій. Цей застиглий образ зрідка доповнюється його військовими подвигами в обороні Вітчизни (підкреслимо: Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а в сенсі “малої батьківщини” – Волині та маєткових володінь Дому й територій, підпорядкованих Острозькому за посіданням урядів), а також низкою інших, менших, однак все ж позитивних рис. І над усім цим одно-

значно домінує постать твердині Православія, мецената і “некоронованого короля”. Цей героїзований образ є ніби застиглою маскою, знятою з сивобородого князя, який мовби ніколи не був молодим і завжди мав усі перелічені ознаки, ніби прийшовши з ними на світ від самого народження. Він був своєрідним чином “канонізований” уже сучасниками та ближчими нащадками – і переважно знов таки як твердиня Православія та забороло Русі, як такий собі велет-богатир, котрий високо здіймає стяг зі штандартом “Православіє” та “Русь”. Острозький – “літоросль Великого Володимира, котрий Руську землю охрестив”: так писав Іпатій Потій ще у 1598 р., коли навіть перебував у ворожих стосунках із князем через унію¹. Волинська шляхта аж через чверть століття по смерті князя на сеймиках покликала на його “гідну вічної пам’яті” особу (інструкція 1632 р.)². Ідеал благочестивого православного русина перетворився на дорогоцінний взірець, гідний наслідування у віках³. В описі фундованого князем дубнівського Чеснохрестенського (Воздвиження Чесного Хреста) монастиря 1739 р. наведене мистецьке втілення цього образу – “картина” із зображенням князя Василя-Костянтина та його молодшого сина Олександра (він єдиний із дітей залишився православним) із хрестом у руках⁴ (як репліка ікони Костянтина і Єлени?).

Відповідником цьому образу є портрети князя, що збереглися. Гадаємо, саме їх варто описати й проаналізувати тут, на самому початку книги. Чому? Вони зримо відображають традицію сприйняття князя: вічно старого, того, хто вже все зробив і добився слави. Саме ці портрети на свідомому та підсвідомому рівні формували й формують образ Острозького у багатьох поколіннях та справляють магічний вплив на життєписців князя. Саме вони опосередковано відбивають класичний словесний образ Василя-Костянтина, створений ще діячами заснованого ними інтелектуального центру в Острозі, а потім запозичений історіографією, – образ, котрий (за методом “виписування”) преважує у численних виданнях і нині.

Тож про портрети В.-К. Острозького. Нині їх відомо п’ять, однак в основі лежить один прототип, із котрого виготовлялися копії з певною “редакцією” –

Кн. В.-К. Острозький. Портрет з галереї Сосновських (Новомалин) у копії Сваричеського. 1883 р.

¹ РИБ. Т. XIX. Стб. 994, 1000.

² Ар. ЮЗР. Ч. 2. Т. 1. С. 196–197.

³ *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od szczyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985. S. 125, 165.

⁴ *Пероговский В.* Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // ВЕВ. 1880. № 34. С. 1547–1548.

Кн. В.-К. Острозький. Копія оригінального портрету. Житомирський краєзнавчий музей.

зображень) портретній галереї Жовківського замку Яна Собеського⁵ і в портретній галереї Вишневецького замку⁶. У 1597 (чи 1593) р. Кшиштоф Радзивіл просив коронного канцлера Яна Замоїського дати свого маляра задля копіювання портретів Костянтина і Януша Острозьких для його родинної галереї⁷. Окрім того, великий портрет

від конкретного маляра – розмірів та форми (овал із поколінним зображенням чи прямокутник із погруддям), а також розташування латинського напису (зверху чи знизу) та герба. Вважається, що оригінал був віднайдений Н. А. Кігіциним 1883 року в Новомалині, в маєтку Сосновських, та опублікований в “Киевской старине”, але згодом він загадково щез*. А п’ять різночасових копій цього портрета збереглися у сховищах Москви (Государственный исторический музей), Києва (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник), Львова (Львівський історичний музей), Житомира (Краєзнавчий музей) та Острога (Острозький державний історико-краєзнавчий заповідник). За писемними джерелами відомо, що портрети В.-К. Острозького зберігалися також у великій (близько 300

* Припускають, що саме цей портрет (108,5×56,5; овал, дерево, олія) нині знаходиться в збірці Житомирського краєзнавчого музею. Якщо це так, то він також не був оригіналом, оскільки датується кінцем XVII ст. і може бути лише копією (Белікова Г. Портрет К.К.Острозького // Український портрет XVI–XVIII століть / Упор. Г. Белікова, Л. Членова. К., 2006. № 96. С. 137). Є також інформація, що портрет із колекції Сосновських наприкінці XIX ст. був переданий до Братської жіночої школи в Острозі; звідси випливало б, що нині саме він знаходиться в зібранні Державного історико-краєзнавчого заповідника в Острозі, проте й він також не може бути датований раніше другої половини XVII ст. У 1883 р. копію (85×64) з новомалинського портрета на замовлення професора КДА П. О. Терновського виконав художник Я. Ф. Сваричевський, у 1884 р. вона була передана до Церковно-археологічного музею при КДА (ЦДАУК. Ф. 1396, спр. 19, арк. 65; спр. 30, арк. 24) і нині зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (П-151). На той час власником маєтку в Новомалині був славнозвісний скульптор Томаш-Оскар Сосновський – дійсний член Академії мистецтв Св. Луки в Римі, від 1878 р. – пожиттєвий регент Академії, автор гіпсової форми черепа Рафаеля (після віднайдення поховання Рафаеля в 1870 р.), почесний член 24-х Академії мистецтв світу, автор пам’ятників Ягайлу, Ядвізі, Петру Скарзі, Тадеушу Чацькому та інших шедеврів (Lameński L. Tomasz Oskar Sosnowski. 1810–1886. Rzeźbiarz polski w Rzymie. Lublin, 1997).

⁵ Finkel Z. Z inwentarza zamku Żółkiewskiego z r. 1726 // Sprawozdania komisii do badania historii sztuki w Polsce. 1896. T. 5. S. 42–48.

⁶ Лукомские В. и Г. Вишневецкий замок // Старые годы. 1912. № 3. С. 24–26; Опис апартаментів Вишневецького палацу 1752–1754 рр. // НБУВ ІР. Ф. 28, спр. 390, арк. 1–108.

⁷ Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570–1630 рр.) // Острозька давнина. Львів, 1995. Т. 1. С. 78; SRP. Kraków, 1885. Т. 8. S. 128.

Кн. В.-К. Острозький. Портрет XVI ст. в копії XIX ст. Львівський історичний музей.

пензля Костянтина Александровича (Ж-1707). Затим ідуть портрети невідомих майстрів кінця XVIII (Ж-1533) та початку XIX ст. (Ж-1480); останньою чвертю XIX ст. датований портрет авторства Теофіла Дорофеевича Копистенського¹⁰. Одна копія портрета Острозького кінця XVIII ст. у фотовідтворенні зберігається у Тернопільському краєзнавчому музеї.

Вже сама наявність такої кількості пізніх портретів указує на нову хвилю зацікавлення особою кн. В.-К. Острозького у другій половині XVII–XIX ст., особою, яку намагалися не лише досягнути за допомогою писемних джерел, а й уявити візуально. У більшості випадків портрети князя

до початку XX ст. зберігався в бібліотеці Видубецького Чудо-Михайлівського монастиря, однак, за словами архім. Євлогія, був викрадений кимось із “дослідників”: “Было у нас изображение Константина Острожского на полотне в восемь квадратных аршин, и то ухитрились забрать”⁸. Є інформація (на рівні 1911 р.) про наявність портрета Острозького у краківській колекції Гуттен-Чапського⁹.

Менш відомі кілька пізніх портретів Острозького зі збірки Львівського історичного музею, які витворюють уявний образ князя й контамінують у ньому двох Костянтинів – батька та сина. Найбільш раннім вважається точно датований портрет (1789 р.)

Кн. В.-К. Острозький. Портрет XVIII ст. Львівський національний музей ім. Андрея Шептицького.

⁸ *Миллер Г. П.* Киево-Выдубицкий Свято-Михайловский монастырь // Исторический вестник. 1903. Т. 93. Август. С. 652.

⁹ *Chodzko L.* La Pologne. Kraków, 1911. Посилання і саму інформацію подаємо за: *Юрьев П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1 // ОДІКЗ. Фонди. КП 15 905.

¹⁰ Каталог збірки живопису Львівського історичного музею. Львів, 1987. С. 6, 11, 26, 34, 35.

Кн. В.-К. Острозький. Портрет з приватної збірки м. Кошице. XVII ст. Оригінал втрачений.

ного носія імені та самого Дому й постійно “промовляти” до нащадків, слуг, клієнтів, споріднених осіб та членів клану. Це була своєрідна “візитна картка” й ознака престижу. Портрет подібного гатунку й призначення постійно виконував свою репрезентативну функцію на багатьох рівнях, тож він був “еталонним”. Як уявляли зовнішній образ Василя-Костянтина представники самого Дому Острозьких та члени споріднених Домів?

Огрядний чоловік із сивою ошатною бородою і маленькими “аристократичними” руками, одягнутий у чорний плащ із манжетами й темно-коричневий жупан, прикрашений золотим позументом; червоний пасок із золотою зашіпкою помітно виділяється та є паралеллю до яскраво-червоних губ. На голові князя – чорна шапка, що нагадує середньовічний професорський головний убір. Таке вбрання не було

були репліками “оригіналу”, тобто “першо-портрета”, з якого походили копії та копії з копій: отже, основа була ніби “реальна”, мінялися лише нюанси. Утім, це твердження оманливе: сам “первісний” портретний образ лише частково передавав риси Острозького, а загалом відповідав смакам доби, зразкам та майстерності живописця¹¹.

Значимо також, що йшлося про поясний парадний портрет великого формату, котрий мав відповідати певним канонам парадного зображення. Він мав входити до родової галереї князів Острозьких, а також до галерей споріднених родів (тож замовлення копій портрета, скажімо, Радзивілами не було випадковим). Цей образ у парадних галереях предків та родичів мав бути впізнаваним, особливо стосовно символів. Він мав утілювати чесноти конкрет-

Кн. В.-К. Острозький. Оригінальний портрет XVI ст. Перша публікація в “Киевской старине” 1883 р.

¹¹ Див.: Гістарычны партрет Вялікага Княства Літоўскага XVI–XVIII стагоддзяў: Каталог выставы. Мінск, 2003.

типово польським, воно скоріше належало до іспанського крою. Не випадково близьким аналогом цього зображення вважають портрет Карла V пензля Тіціана¹². Водночас княжий портрет взував на тогочасні зображення польських королів – зокрема у виразній індивідуалізації, повороті голови, жесті рук та величній поставі. Мистецтвознавці вказують, що в художньому плані такий портретний тип та композиція характерні для німецького живопису (портрет Жигимонта II Августа пензля Луки Кранаха Молодшого зі збірки Чарторийських у Кракові). Втім, художник, котрий малював портрет-прототип, не належав ні до майстрів високого гатунку, ані до німецької живописної школи, а скоріше був місцевим вихідцем. Довказ тому – зображення монет, які князь перекидає з руки в руку. На класичних парадних портретах магнатів цей символ просто не міг з'явитися, оскільки гроші фігурували в тогочасному нідерландському малярстві виключно на портретах лихварів та мінйялів*. Представники ж знаті у таких композиціях перебирали чотки, тримали рукавички, якісь коштовні речі, символи влади тощо.

Жигимонт II Август. Портрет пензля Лукаса Кранаха Молодшого. XVI ст.

Відомий український мистецтвознавець П. О. Білецький припускав, що оригінальний портрет, з якого пізніше робилися копії, писався для церкви, меценатом котрої був В.-К. Острозький (тобто давав на церкву гроші)¹³. Але ж у такому разі князь мав тримати маленьку копію цього конкретного храму чи хоча б якийсь відповідний символ. У другому виданні свого дослідження П. Білецький обережно припускав, що в оригіналі В.-К. Острозький тримав у руках якусь цінність, котру пізніший копіїст “переінакшив”¹⁴. Інші дослідники вбачають у цій “монетній” деталі “народне розуміння” багатства князя, привнесене копіїстом, який радше за все походив із середніх

¹² Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення та розвитку. К., 1969. С. 35.

* Особливо підкреслимо те, що це були уявлення і смаки доби, в яку жив кн. Острозький. У Візантії навіть у храмах ктитори зображалися з мішечками з грішми (згадаймо ктиторські імператорські мозаїки Софії Константинопольської XII–XIII ст.).

¹³ Білецький П. Український портретний живопис. С. 35.

¹⁴ Білецький П. А. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. Ленинград, 1981. С. 20. Первісне зображення дорогоцінностей у руках князя вбачають і сучасні дослідники: Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 124.

Фрагмент портрету В.-К. Острозького: руки.

що зберігався в Межиричі, засвідчує наявність при дворі князя художника “середньої руки”, який міг послуговуватися “монетним символом” для підкреслення багатства князя. Нині, завдяки віднайденим документальним даним, можна назвати острозьких малярів, котрі могли би “претендувати” на візуалізацію “народного розуміння”: “Дашко-маляр” (згаданий в описі Острога 1603 р.), “Петро-маляр” (згадується там само), Гринь Іванович (згадується в документах 1580-х років). На особливу увагу заслуговує Іван Ставрович (згадується у документах як острозький маляр), за якого в 1609 р. судилися Олександр Загоровський та Анна Гойська: мовляв, у кого він має працювати спершу¹⁷.

Втім, не можна не зважити й на можливість іншої інтерпретації: князь пересипає гроші, а отже ставиться до них лише як до засобу земного життя, розуміючи плинність усякого багатства та можливість його витрачання на милостиню й меценатство (пересипання – це роздавання, розвіювання тощо, а також знаменитий біблійний символ справжнього благодійництва, коли ліва рука не знає, що робить права). У такому разі

прошарків суспільства¹⁵. Певним доказом вірогідності такої версії є портрет Януша Острозького такого самого гатунку, на якому сивобородий і сивочолий каштелян краківський тримає у правій руці меча, а лівою – гаманець з грішми. Цей портрет належав кам’янець-подільському дворянину І. І. Ралле (Ролле)¹⁶. З іншого боку, портрет секретаря кн. Василя-Костянтина Острозького Яна Богдана Сусла,

Портрет невідомого в червоній шубі. Гіпотетично – Богдан Сусло (пернач у правій руці). Перша чверть XVII ст. Львівська галерея мистецтв.

¹⁵ Михайлова Р. Портрети князів Острозьких та їх доба (до постановки проблеми) // Острогіана в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 127; Бондарчук Я. В. До питання про волинські портрети XVI–XVII століття // Матеріали I–III науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992 рр.). Остріг, 1992. Ч. 1. С. 25.

¹⁶ Краткое описание предметов древностей Волинского епархиального древлехранилища. Житомир, 1894. Вып. 2. С. 1. № 108. Його копія XVIII ст. знаходилася в Троїцькій церкві Межигірського монастиря й була привезена до Києва в 1876 р. (Голубев С. Т. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волинской епархии // Труды КДА. 1876. Кн. 4. С. 224). Нині зберігається в Національному музеї історії України (М-123).

¹⁷ Матеріали до історії Острозької Академії (1576–1636): Біобібліографічний довідник / Упор. І. З. Мицько. К., 1990. С. 22, 30, 66–67, 82–83; ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 18, арк. 71 зв. – 73.

символ набуває досить вагомого релігійно-морального звучання. Це тим більш можливо, якщо портрет малювався з натури й “апробувався” самим князем, котрий не міг би погодитися на “примітивний” (з точки зору чинних канонів) символ свого багатства, але прийняти лише його “глибинну” інтерпретацію.

І все-таки, саме з позиції князя та його оточення, взагалі з позиції його доби гроші на парадному портреті магната виглядали би просто нісенітницею, несмаком, навіть образою честі. А відтак на оригіналі в руках князя мало би бути щось інше – те, що пізніший копіст прийняв за гроші. У цьому сенсі “ланцюжок монет” дуже близький до вервички (чоток), які князь перебирає в руках, – це молитвений символ, котрий, здавалося б, якраз для старого Острозького був цілком прийнят-

Фрагмент портрету
Жигимонта II Августа: руки.

ним, підкреслюючи його особливу побожність та молитовність. Однак для парадних портретів світських магнатів така річ теж не є притаманною. І все ж для Василя-Костянтина вервичка була б означенням його особливого ставлення до релігії в останню чверть життя. Ця річ виглядала б дивною в руках його батька – великого гетьмана литовського – чи сина Януша – краківського каштеляна, активного політика й вояка. В руках же князя Василя Острозького вервичку всі мали би сприйняти із розумінням її характеристичності для образу цього представника роду Острозьких*. Імовірно, портрети саме цих трьох князів Острозьких – Костянтина, Василя та Януша – знаходилися ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у літній резиденції Сангушків – Антонінах (“три старовинні портрети князів Острозьких з написами староруською мовою”¹⁸). А портрети з латинськими написами могли походити з несвізької галереї Радзивілів¹⁹. Тобто в обох випадках мова йшла про близькоспоріднені роди, для яких портрет Острозького був одним із образів предків (по жіночій лінії) і символіка речей була зрозумілою та безсумнівною. У цьому сенсі ні вервичка, ні гроші не могли сприйматись як деталь парадного портрета чільного представника спорідненого княжого Дому.

Як бачимо, навіть на прикладі одного портрета в кількох редакціях декодування його інформації у застиглому образі “вічно старого” князя становить значну трудність для дослідників. Не дивно, що біографи В.-К. Острозького так і не змогли подолати ці перепони у загальних життєписах князя, котрі чинить навіть такий, здавалося би, простий матеріал, як живописне зображення героя.

* Вервичку на портреті тримає в руках Анна-Алоїза Острозька (онука Василя-Костянтина), ревно католичка, прихильниця єзуїтів; утім, на портреті вона й зображена у строї католицької монахині, тому тут вервичка якраз цілком на місці. Цей портрет також належав Ролле і був подарований у Волинське єпархіальне давньосховище (Краткое описание... Вып. 2. С. 1. № 109).

¹⁸ Павлюк В. Палацово-паркові ансамблі магнатерії – центри культури Волині // Осягнення історії. Остріг; Нью-Йорк, 1999. С. 414.

¹⁹ Карпович Т. Портреты из Несвижа и Гродно в собрании Государственного художественного музея БССР // Музей. Художественные собрания СССР. М., 1980. № 1; Sulerzyńska T. Inwentarz galerii obrazów radziwiłłowskich z XVII w. // Biuletyn Historii Sztuki. 1961. T. XXIII. S. 270–271.

Фрагмент портрету
В.-К. Острозького:
голова.

Ми зумисне так детально зупинилися на “портретному сюжеті” вже у вступній частині: все наведене показує, окрім складностей декодування образу, ще й поліваріантність у сприйнятті Острозького ним самим, його оточенням (різного ступеня наближення) та істориками-життєписцями. Дуже багато залежить від суб’єктивності погляду на історичного героя навіть на рівні його портретного лику (адже й сам портретований свідомо “творив” свій живописний образ як замовник портрета; це робили й інші замовники портретів князя й по його смерті). Це має

підготувати читача, з одного боку, до багатовекторності інтерпретацій, які ми будемо наводити з приводу кожної важливої події чи дії (розглядатимемо всі найважливіші оцінки та судження вчених), а з іншого – до яскраво вираженої авторської суб’єктивності (тобто ми пропонуємо своє бачення постаті Острозького, й це читач має чітко усвідомлювати). А загалом наша книга розрахована на творчий підхід читача: з автором можна й навіть необхідно сперечатися, інакше осмислювати наведений матеріал тощо. І книга, власне, тоді досягне мети, коли кожен, хто її читає, створить свій власний “рухливий” образ князя Василя-Костянтина Острозького.

В усіх нині відомих портретах Василя-Костянтина особливо виділяється обличчя князя (як і на всіх тогочасних парадних портретах магнатів та правлячих осіб): це світла овальна пляма на темному тлі; високе чоло обрамлене лише шапкою, волосся практично немає (воно сховане під головним убором); обличчя без зморшок. Вік князя залишається ніби невизначеним: сива борода, голова без волосся, але майже юна гладенька шкіра обличчя. У цьому портреті кожен глядач може побачити привабливі для нього риси, але загалом він відповідає тому “героїзованому” благородному образу, що традиційно живе й понині. Його закарбував словесно у “Дніпрових каменах” (1618/1619 рр.) Ян Домбровський: “Ось іде син батьківщини, шляхетності втілення й сили... Велич була на сумірнім обличчі у нього такою, що дивувались героєві тому свої і чужинці”²⁰.

Тут варто порівняти із означеним типовим живописним портретом графічний прижит-

**Kostánty Asiaže
z Ostrogá/ Ktory
z Soffija Tarno.
Splodzil te syny.
kō mežnie obzonil 1517.**

Кн. В.-К. Острозький. Гравюра з довідника Бартоша Папроцького 1578 р. Проблема: є згадка про битву 1517 р., учасником якої був батько К. І. Острозький; згадка про дружину Софію Тарновську стосується Василя-Костянтина; образ поданий після Іллі та його доньки Гальшки, за ним – діти Василя-Костянтина, тож за авторською ідеєю це мав бути лише Василь-Костянтин, а не його батько.

²⁰ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Кн. 2. С. 212.

Князі Острозькі і Заславські. Гравюра з генеалогічного довідника Бартоша Папроцького 1578 р.

тевий портрет Василя-Костянтина, виконаний у деревориті. Маємо на увазі його граві-йоване зображення у книзі Бартоша Папроцького 1578 р. у галереї подібних зображень князів Острозьких – починаючи від Іллі, старшого брата нашого героя²¹. Цікаво, що на гравюрі Ілля та сини Василя-Костянтина зображені в оторочених хутром шубах і у князівських коронах (за винятком малого Олександра), і тільки Василь-Костянтин – в обладунку, хоча також у короні. У цьому сенсі його образ уподібнюється зображенню в цій самій книзі короля Жигимонта II Августа, що є вельми символічним. Отже, на час виходу видання сам Василь-Костянтин Острозький підкреслював свої військові заслуги перед державою і королем, ніби “урівнюючись” із владарем у справі захисту держави. Живописний княжий портрет виник, безперечно, пізніше, і в ньому образ Василя-Костянтина репрезентований інакше – це світський діяч, державний муж, мудрий і благородний, та, можливо, щедрий меценат. Акценти змістилися. Чи випадково? Однак підкреслимо: образ із гравюри не знайшов послідовників не лише серед біографів князя, а й серед його прижиттєвих і посмертних панегіристів – його військові здобутки особливо не виписувалися, принаймні не ставилися на перший кін. Тож ідеальний та “обтічний” (у сенсі певної

²¹ Paprocki B. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych państw początek swój maїа. Kraków, 1578.

Жигимонт II Август.
Гравюра 1578 р.

невизначеності головних ідей) образ у фарбах живописного полотна все-таки став превалуючим.

Утім, історія зберегла й інший портретний образ князя Василя-Костянтина Острозького. Це віднайдена 26 листопада 1898 р. в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври у складі велетенського скарбу (6184 золоті монети та медалі вагою 27 кг і 9895 срібних монет і медалей вагою 267 кг) золота “медаль” із рельєфним зображенням князя (в наказовому порядку Лавра змушена була продати цей скарб за 65 тис. рублів імператорському Ермітажу)²². На ній обличчя Острозького позбавлене парадної ідеалізації: воно загострене завдяки опуклим вилицям і видовжене довгою клиноподібною бородою, на переніссі – зморшки, повіки важкі, під очима – набрякання. Князь одягнутий у шубу з парчі чи шовку (малюнок тканини з трілисників), оторочену хутром і з хутряним коміром. На медалі князь “має вік”: він дійсно старий – із рідким волоссям і залисиною на оголеній (без головного убору) голові; при

цьому в старці відчувається “порода”, його вбрання та постава вказують на його високий соціальний статус і положення серед еліти²³. А сам метал (золото високої проби, 35 г, 41 мм) свідчить про багатство магната: подібні монетні символи зуживалися лише владарями держави та в особливих випадках представниками світської та духовної (католицької) еліти; їх уживали королі та Папа Римський. Тож Острозький ніби привласнював право на такий карбований образ як “некоронований король Русі” і цим образом карбував своє значення в історії та місце серед сучасників.

Якщо на портретах ми бачимо Василя-Костянтина, “сконструйованого” його сучасниками та наступними поколіннями, то з медалі до нас промовляє лик, творений самими князями Острозькими, хоч і за допомогою майстрів високого фаху. Втім, судячи з латинського напису на звороті медалі (“Ось як невинний [чи гучний] голос веде своїх на небо”; інший варіант перекладу – “Ах, він побачив своїх на небі”) медаль була виготовлена вже по смерті “старого князя”, вочевидь, на бажання його сина Януша. Наявність на медалі вушка засвідчує, що її мали носити як медальон, а відтак саме з такою метою й лише для себе Януш і замовив цей шедевр, аби мати найточніший образ батька в себе на грудях. Показово, що саме цей карбований образ був відомий небагатьом сучасникам князя і дійшов до нащадків усього в одному

²² Петров Н. И. Археологическая находка на хорах в великой церкви Киево-Печерской Лавры // Чтения в Церковно-археологическом обществе. К., 1899. Вып. 2. С. 88–108; Труды КДА. 1899. Т. 6. С. 176–195.

²³ [Беляшевский Н.] По поводу лаврской находки // Киевская старина. 1899. Кн. 5. С. 58–59; Петров Н. И. О золотой медали князя Константина Константиновича Острозького // Археологические известия и заметки, издаваемые Московским Археологическим обществом. 1899. № 3–5. С. 99–102; Лукомський В. К. Медаль Костянтина Костянтиновича Острозького // Наук. збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. К., 1926. Вип. 1. С. 42–43 (рукопис: НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 14964, 70 арк.); Medal ks. Konstantego Wasila Ostrogskiego // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. Kraków, 1900. T. IV. № 1. S. 153–154; Бендюк М. Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. Острог, 2006. Вип. 1. С. 74–78.

Золота медаль із зображенням кн. В.-К. Острозького. Аверс і реверс. Після 1608 р. Ермітаж (Санкт-Петербург).

примірнику, тривалий час залишаючись недосяжним для істориків (у символічному сенсі виписування більш реалістичного образу князя).

Ця ситуація доволі промовиста: реалістичний образ Василя-Костянтина потребувався лише в одиничному екземплярі для його старшого сина – єдиного, котрий пережив батька. Цей образ був прихованим, навіть схованим у прямому сенсі, проте і його віднайдення наприкінці ХІХ ст. усе-таки мало сприяло зміні вектора життєписів князя під пером біографів. Якщо живописні портрети вони всіляко обговорювали й інтерпретували, то “медаль” завжди подавали виключно в описовому ключі: образ на ній не піддавався дешифровці й залишався не актуалізованим. Уся ця історія з медаллю наочно показала, що усталену модель творення ідеального образу Острозького порушити дуже важко, а переконати, що Василь-Костянтин у житті був зовсім інший, ніж на живописному портреті, – й поготів.

Генріх Валуа. Медаль 1575 р.

На “зображальному рівні” образу Острозького нас чекає ще одна інтрига. Сучасний польський дослідник, автор єдиної найповнішої монографії про Василя-Костянтина Острозького Томаш Кемпа висунув версію, що найбільш реальний образ князя побутував тільки в середовищі його прямих нащадків, – це була золота посмертна маска Василя-Костянтина, яку виготовили за наказом старшого сина – того таки Януша, котрий возив її усюди із собою як певний символ батькового спадку та слави Дому Острозьких. Томаш Кемпа побачив згадку про золоту маску в давно відомому описі скарбу Дубенського замку 1616 р., складеному для Януша Острозького. Щоправда, В. Д. Луц небезпідставно вважає, ніби безпосередні слова інвентаря “twarz xcia Jmści starego złota” слід інтерпретувати саме

як золоту медаль із ликом Острозького, про яку вже йшлося²⁴. В даному випадку нас цікавить не стільки сам факт виготовлення посмертної маски (насправді подібна практика не була характерною для річпосполитського простору тієї доби), скільки абстрактний символ “найбільш реального” відтворення лику Острозького (хоча би на смертному одрі). Цей “найбільш автентичний” (та все ж не реальний) із можливих зовнішній образ князя навіть теоретично не міг бути доступним для його сучасників узагалі й мав би залишатися цілком недосяжним для всіх наступних поколінь, у тому числі біографів Острозького.

Наголосимо, що жодна посмертна маска не збереглася. Імовірно, її взагалі не існувало, але як символ можливого наближення до бачення історичного персонажу саме ця, нехай умовна, річ для нас є важливою. З одного боку, це рівень осмислення історичного діяча, якого має прагнути кожен його життєписець-історик, а з іншого – це назавжди втрачений образ князя, який спостерігав лише Януш як найбільш наближена до батька особа, котра знала Василя-Костянтина зусебіч, у різних ситуаціях та проявах. Нині будь-яка спроба відтворення такого бачення князя Острозького є цілком неможливою. Тож символ посмертної маски назавжди залишиться саме символом недосяжності для істориків максимального реалізму у відтворенні життєвого шляху й самої особистості славетного історичного діяча.

Усі ці три типи зображень Василя-Костянтина Острозького (посмертну маску захищуємо до них умовно) наявно демонструють три рівні знань про нього, з яких на сьогодні превалує “портретний образ” застиглого в історії обличчя з усіма героїчними чеснотами й невизначеним, але вічно зрілим віком. Чи варто доводити, що цей образ найменш достовірний? Це радше образ суспільства, яке творило портрет ідеального героя своєї доби, і того суспільства, яке продовжує “споживати” саме такий образ донині. Понад те, через канонізацію В.-К. Острозького (він проголошений святим обома Патріархатами – УПЦ та РПЦ) його ідеалізований образ у наш час має схильність до ще більшого лакування.

Якщо ж звернутися до народних переказів та легенд про князів Острозьких, зібраних свого часу відомим дослідником Острогiani Й. В. Новицьким²⁵, то картина стане ще дивовижнішою. Острожани упродовж тривалого часу зберігали досить розпрацьовані легенди про першого достеменно відомого князя на Острозі – Данила, про його сина Федора Даниловича, котрий перед смертю постригся в Києво-Печерському монастирі й був канонізований (проголошений преподобним), про князя Василя Федоровича Красного та проклятий скарб Острозьких, про княгиню Гальшку Іллівну та її трагічну долю. Але вже про батька нашого героя – досить відомого з писемних джерел великого гетьмана литовського Костянтина Івановича (1460–1530) – легенда говорить лише як про другорядну особу, яка засвідчує подвиг його майбутньої дружини – княгині Олександри Слуцької (детальніше про це далі). А князь Василь-Костянтин репрезентований лише як дядько княгині Гальшки Іллівни...

²⁴ Regestra skarbca książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 / Wyd. J.T. Lubomirski // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. T. 6. Kraków, 1899. S. 208, 221; Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 143.

²⁵ И. Н. [Новицкий И. В.]. Острожские легенды (К 400-летию юбилею кн. К. И. Острожского) // Воскресное чтение (Варшава). 1933. № 42–43. С. 652–654. Ми не беремо до уваги сучасних легенд, значною мірою створених літераторами та митцями (див.: Волинь в легендах і переказах / Упор. П. Андрухов. Острів, 1995).

Показово, що у народній уяві образи князів Острозьких розвиваються у зворотній історичній перспективі: найстаріші князі “обрастають” міфами, а ті, чия діяльність відобразилась у документах, перебувають ніби поза народним міфом – як його “спостерігачі”, чи, радше, знаки “персоніфікованого часу”, до якого віднесений сюжет відповідного міфу. Дивовижно, але щодо обох Костянтинів острозький фольклор не зберіг бодай якогось самостійного сюжету. До острожан про них промовляли мури замку, Богоявленський собор, Академія і друкарня, монастирі та церкви – тобто реальна історія, яка несла імена обох Костянтинів. Ця мовчанка “мікроісторичної пам’яті” острожан про нашого героя також показова. Його образ формувався Церквою та панегіристами і був поставлений над народним міфом, а тому сприйнятий як своєрідна ікона, котру всі знають, про котру пам’ятають, хоч і не моляться. Це своєю чергою привело до побутування навіть на місцевому рівні офіційного образу чи образів князя Василя-Костянтина Острозького, котрі почали творитися ще за його життя у посвятах та передмовах до острозьких стародруків. А це вже не народний, а, так би мовити, ідеологізований міф, який може розглядатися лише як вислід цілком свідомої діяльності багатьох заангажованих осіб.

Сам князь за життя просто не міг не апробувати цей образ/образи, оскільки творцями їх були діячі інтелектуального осередка при його острозькому дворі, чії праці й видавалися у княжій друкарні. Отже, від другої половини 70-х років XVI ст. сам Василь-Костянтин брав участь у творенні власного образу острозькими богословами й письменниками. Саме від них пішла традиція виписування суто церковно-релігійного та просвітницького вектора як основного в діяльності князя. Наявність таких людей в оточенні будь-якого магната чи правлячої особи, власне, й забезпечувала рівень та зміст історичної пам’яті про них. Їхні публікації залишалися на віки, тоді як рукописні актові документи осідали в архівах та мало кого цікавили. Привабливість стародруків і понині залишається превалюючою, і саме в них присутній такий князь Острозький, якого придворні інтелектуали хотіли бачити й образ якого нав’язували не лише сучасникам, але й прийдешнім поколінням. Ми знову повертаємося до банальної ідеї: історію (як знання про минуле) творять ті, хто її описує та пропонує читацькому заголові. Тож Острозький навечно посів своє місце в історії як ідеальний персонаж саме завдяки заснуванню в Острозі школи, наукового гуртка й друкарні.

Але чи можна нині “реконструювати” бодай “медальний” образ Острозького, якщо вже не умовну золоту маску померлого князя? Численний масив опублікованих та архівних джерел, а також нові можливості історичної науки в їх дешифровці, чи, радше, в діалозі з артефактами давнини дозволяють відповісти на це запитання ствердно.

Золота медаль з портретом кн. В.-К. Острозького на тлі карти його володінь.

Проблема лише в тому, що всі ці нові й багатозначні образи князя неодмінно носять і носитимуть суб'єктивні нашарування свідомості, досвіду й рівня професіоналізму автора-історика. Ми мусимо знову попередити про це читача: змальований у цій книзі образ Острозького значною мірою виник в авторській уяві, котра здійснила подорож у минуле, по-своєму читаючи тогочасні джерела та користуючись матеріалами й інтерпретаціями сучасних нам учених, чий фаховий авторитет для нас незаперечний.

ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА Й НАУКА У СТУДІЯХ ОСТРОГІАНИ

Довгий шлях у пошуках образу князя Василя-Костянтина Острозького був пройдений не одним поколінням істориків. І цей шлях доволі повчальний. Він показує, як під пером тих чи інших авторів змінювався образ князя. Він засвідчує потребу в певному образі, яку диктували суспільство, влада, Церква, особисті настанови вчених різних держав та віровизнань, різного рівня інтелекту й професійності у конкретну добу. Цей довгий шлях складання цілої галереї портретів одного й того самого історичного діяча демонструє сучасній людині, як пишеться історія й чому вона постає такою різною в авторів навіть одного покоління. Це один із найяскравіших прикладів творення й водночас боротьби багатьох поколінь співвітчизників з історичними міфами.

Приклад В.-К. Острозького найбільш показовий, оскільки князь тривалий час перебував в епіцентрі знакових подій, у які його по-різному намагалися “вписати” історики, примушуючи грати різні, іноді навіть протилежні, ролі у багатьох надто важливих акціях державного, місцевого та приватного рівня. Князь ніби був причетний буквально до всього, навколо нього все “оберталося”, але які саме зусилля робив він сам і чи саме таку участь брав у цих подіях – залишалося незрозумілим, тому й по-різному інтерпретувалося.

Тож з однієї історичної постаті історики витворили цілу низку уявних героїв із різними спрямуваннями думки й навіть різними душами. Але все це – один князь Василь-Костянтин Острозький, котрий залишається “не впійманим” істориками, оскільки вже сучасники втратили (або й не мали) його адекватний портрет та образ. Було втрачене навіть поховання князя (як власне гроб із надгробком, так і останки Острозького): після закриття острозького замкового Богоявленського собору онукою князя Анною-Алоїзою він поступово перетворився на пустку. Коли в 1886 р. під час реставрації собору вчитель місцевої жіночої гімназії Ф. П. Кутневич провів розкопки у поховальних склепах, з'ясувалося, що могили зруйновані, й перемішані останки небіжчиків не вдалося ідентифікувати, хоч передбачалося, що серед них є й кістки нашого героя²⁶. Так навіть прах Василя-Костянтина “сховався” від дослідників. Хоча й у цьому випадку з'явилися напівміфічні-напівреальні “реліквії”. У пресі поширилася інформація, що у склепі Острозьких таки віднайдений прах Василя-Костянтина²⁷. Тоді ж до поміщика з м. Гощі А. Д. Злотницького потрапили “челюсть из склепа кн. Острожских”, “остатки одежды из гробницы кн. Острожских”, “два куска белого мрамора из гробницы Острожских”. Усі ці речі поміщик потім передав до новоство-

²⁶ Деятельность Братства имени князей Острожских за первый год своего существования. Острог, б/д. С. 9–13.

²⁷ *Китицин Н. А.* Острожское имение // Киевская старина. 1888. Кн. 4. С. 22–23.

реного Волинського єпархіального музею²⁸. Через півстоліття, під час німецької окупації Острога Йосип Новицький вдався до нових пошуків поховання Василя-Костянтина і Гальшки Острозьких у Богоявленській церкві. Про це писала місцева газета²⁹, однак достеменність знахідок нічим не буде підкріплена, й сам дослідник та його сучасники ніколи про них не згадуватимуть. Так чи інакше, уявні (чи реальні?) рештки князівського поховання не допомагали дослідникам тієї пори “воскресити” реальний образ Острозького (навіть на антропологічному рівні). Цей останній асоціативний символ у долі князя Острозького ще раз підкреслив його невловимість, а відтак багатомірність і багатоликість для багатьох поколінь істориків – шукачів “золотої маски” князя.

Тож оглянемо коротко шлях до Острозького, пройдений багатьма авторами впродовж майже двох століть (“наукова” історіографія традиційно розпочинається від кінця XVIII ст.).

Перші інформативні праці про Острозького з’явилися у Києві й Москві в середині XIX ст. – це розвідки В. Домбровського та А.(Я.) Перлштейна про острозькі старожитності³⁰. Особливу вагу мали публікації вчителя Острозького дворянського училища Якіма (Акіма) Перлштейна, оперті на акт поділу маєтків Острозьких 1603 р., дослідження написів на стінах Богоявленської церкви, запис на Євангелії церкви Св. Миколая і листи* Василя-Костянтина 1592 р. цій самій церкві та книгу візитацій³¹. Наприкінці 50-х років XIX ст. у церковному журналі з’явилася анонімна стаття, яка розпочала неприховане творення іконописного лику відданого й твердого захисника Православія князя Василя-Костянтина Острозького³².

Утім, знаковим для всієї православної історіографії став усе-таки твір Михайла Максимовича (1804–1873), оформлений у жанрі листів до графині Антоніни Блудової (1812–1891) – доньки відомого державного діяча Дмитра Блудова (1785–1864), засновниці острозького Кирило-Мефодіївського православного церковного братства (1865)³³. Саме Антоніна Дмитрівна Блудова, котра неодноразово й подовгу проживала в Острозі, але мала могутні зв’язки у Петербурзі, змогла перетворити Острог на крайовий осередок освіти (заснувала жіноче училище ім. Д. М. Блудова) й інтелекту-

²⁸ Краткое описание предметов древности Волинского епархиального древлехранилища. Житомир, 1893. Вып. 1. С. 7–8. № 38–41.

²⁹ *Габім М.* Наукові досліді в Острозі // Волинь. 1943. 11 лют. № 11. Про автора див.: *Ковальський М.* З когорти незламних освітян // Замкова гора (Острог). 2001. № 35 (165). 1 верес. С. 2.

³⁰ *Домбровский В.* Острожская старина // Киевлянин. 1840. Кн. 1. С. 8–99; *Перлштейн А.* Описание города Острога // ЧОИДР. 1847. № 4. С. 137–142 (окр. відб.); *Его же.* Несколько слов о княжестве Острожском // Временник имп. Общества истории и древностей российских. 1852. Кн. 14. С. 33–48. Див. також рукопис невідомого автора “Нечто об Острожских князьях и городе Остроге на Волини” середині XIX ст. – ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 1154 (6377), арк. 1–6 зв.

* Тут і далі вживаємо термін “ліст” для означення надавчих актів, аби відрізнити їх від листів, тобто власне епістолярних документів, оскільки в сучасній мові та джерелознавстві термін “лист” має цілком усталене значення епістолярного джерела, котрим ми користуємося також власне для позначення листування.

³¹ *Ковальський М.* Яким Перлштейн // Острозькі просвітники XVI–XX ст. Острог, 2000. С. 174–183.

³² Князь Константин (Василий) Острожский // Православный собеседник. 1858. № 1. С. 365–398, 536–566.

³³ Див.: *Быков Н. П.* Острожское свв. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство: Очерк его возникновения и деятельности. 1865–1910 гг. СПб., 1910; *Его же.* Пятидесятилетие Острожского свв. Кирилло-Мефодиевского братства. Пг., 1915.

Сучасний пам'ятник князям Острозьким в Острозі: Федору/Феодосію, Костянтину та Василю.

розьких та визначив їхню роль в історії православної Русі й збереженні її національно-релігійної ідентичності в умовах польсько-литовської католицької держави³⁶.

На той час, коли гостро стояло питання про “належність” отчини Острозьких до російської або ж польської традиції, названі автори доводили руськість краю і право-

ального руху, а також опублікувати кілька праць з інформацією про Острозьких³⁴. Між іншим, свою ініціативу всіх цих заходів вона сама пояснювала намаганням відродити давню славу інтелектуально-духовного центру, який поглинули єврейські садиби та лавки; навіть замок та інші споруди князів Острозьких були виставлені на продаж, і їх мали намір придбати купці-євреї. Все це спонукало графиню та її знайомих зробити складку задля купівлі добре збережених будівель. Блудова отримала також допомогу від імператора Олександра II на відновлення придбаних пам'яток старовини³⁵. І от саме на прохання нової меценатки Острога київський професор, перший ректор Університету Св. Володимира М. О. Максимович написав низку нарисів про Острог та князів Острозьких (датовані 25 лютого 1866 р.), в яких уперше синтезував наявні на той час знання, використав раніше незужиті документи (монастирські синодики), висловив припущення про походження князів Острозьких та визначив їхню роль в історії православної Русі й збереженні її національно-релігійної ідентичності в умовах польсько-литовської католицької держави³⁶.

³⁴ А. Д. Блудовій належать публікації: *Известия об Острожском Свято-Кирилло-Методиевском братстве* (1866), *“Острожская летопись”* (1867), *Путешествие в Острог* (1868), *Сказание о преп. Феодоре князе Острожском* (1871). Про А. Д. Блудову див.: *Графиня А. Д. Блудова: Некролог* // ВЕВ. 1891. № 12–18. С. 416, 464–475; *Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Методиевское братство*. СПб., 1903; *Бондарчук Я.* Антоніна Блудова // *Острозькі просвітники XVI–XX ст. Острог*, 2000. С. 327–336. Негативна оцінка діяльності графині в сенсі русифікації краю подана у: *Татаркін В.* Блудови. Благодійники Острога чи русифікатори? // *Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”* (1996–1998 роки). Остріг, 2000. С. 240–243.

³⁵ *Почаевская Лавра и Острожское Братство*. К., 1871. С. 25–51. Автор брошури не вказаний, однак із контексту можна припустити, що ним був відомий православний дяч і подорожній по Святих місцях, у минулому впливовий член Св. Синоду Андрій Муравйов, котрий замешкав у Києві (про це автор згадує у брошурі) й викупив для свого будинку місце біля Андріївської церкви.

³⁶ *Максимович М. А.* Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. К., 1866. Див.: *Ковальський М. П.* “Листи про князів Острозьких” Михайла Олександровича Максимовича // *Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”* (1990–1992 роки). Острог, 1992. Ч. 1. С. 103–109.

славність князя Василя-Костянтина. Пафос полемічної літератури початку XVII ст., де князь під пером православних полемістів поставав незламним борцем проти унії, меценатом і захисником Православ'я (зі зброєю в руках, на сеймах, перед королем), справив великий вплив на праці православних істориків XIX ст. Їхні намагання саме так представити портрет князя були цілком щирими, однак вони значною мірою повторювали міфологізований образ, створений за умов подібного етноконфесійного протистояння два з половиною століття перед тим. Підкреслимо, що в імперській історіографії основний акцент ставився на дії князя починаючи від 1595 р., коли той рішуче виступив проти унії. З попереднього періоду його життя добиралися факти, які “готували” цей виступ: заснування та підтримка православних церков, монастирів, шкіл, друкарень, запрошення вчених та освітніх діячів. Цей образ “закарбувався” також у пам’ятнику 1000-ліття Русі, зведеному в Новгороді на початку 1860-х років (урочисто відкритий і освячений 8 вересня 1862 р.), на якому серед 128 фігур чільних діячів її історії бачимо й князя Василя-Костянтина Острозького в образі саме захисника Православ'я та руського народу.

У той же час прославлення роду Острозьких було заплановано і в Острозі. 1865 року постав проект відновлення символу міста та православної належності князів Острозьких – Богоявленської церкви у тому вигляді, як вона була закладена ще близько 1450 р. (так тоді визначалася ця дата). Проект був затверджений царем, але до його здійснення було ще далеко. У 1868 р. виникла інша ідея – розібрати руїни та звести новий собор, однак міністр внутрішніх справ запротестував проти цього, вказавши, що руїни церкви найкраще демонструють пригнічення місцевої православної людності католиками-поляками та “служат лучшим доказательством, чем сохранившиеся письменные исторические документы”³⁷. Дебати довкола Богоявленського собору розкривають політичний аспект пропаганди Острозьких та місцевої православної давнини. Прихильники збереження старих стін напірали на значущість наймогутнішого князівського роду в історії боротьби за “руську справу”. Відряджений із Петербурга в 1870 р. професор І. В. Штром підтримав ідею реставрації пам’ятки й склав її проект, котрий знову затвердив цар. Однак руїни собору залишилися стояти до чергового царського указу про відбудову Богоявленської церкви 1876 р. Тоді виник ще один план: законсервувати руїни, аби вони “промовляли” про історію боротьби католиків проти православних, а всередині побудувати капличку (проект архітектора Дейнеки 1881 р.). Однак остаточно перемогла ідея відновлення собору в “первісному вигляді”, і архітектор І. П. Новицький у 1883 р. розробив відповідний проект³⁸.

Своєрідною “польською відповіддю” на всі ці дії стала розлога стаття В. Лушкевича, який перед тим ретельно оглядав храм, визначав його стиль і пропонував свою візію реконструкції зі збереженням усіх віднайдених деталей (у тому числі готичних). Між іншим, скориставшись копією опису Острозького замку 1603 р. з колекції Ж. Люба-Радзимицького, Лушкевич реконструював план усього замку і розробив проект його відновлення³⁹. На жаль, ідеї польського архітектора не були зужиті – готичні риси собору не могли сподобатися ідеологам візантинізму.

³⁷ Інститут истории материальной культуры (Санкт-Петербург). Архив. Ф. 21, ед. 109, л. 7–8.

³⁸ Там же. Л. 9–15.

³⁹ *Luszkiewicz W.* Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // *Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce.* Kraków, 1886. Т. III. Zeszyt 3. S. 67–92.

Проект монтування дзвіниці на Круглій вежі острозького замку. 1892 р.

Малюнок проекрованої дзвіниці над Круглою вежею. 1892 р.

Тоді ж розгорнулися дебати й навколо замку Острозьких. Управитель Департаменту уділів, якому належала територія та будівлі, в 1885 р. запропонував розібрати рештки Острозького замку. Натомість Волинський єпископ Модест (Стрельбицький) висловив побажання спорудити у Круглій вежі дзвіницю⁴⁰. Однак активним противником обох цих проектів виступив волинський губернатор В. В. фон Валь, котрий наполягав на збереженні важливого для краю символу – осідку православних князів Острозьких, знов-таки вказуючи на політичну значущість “історичної пам’яті” в Острозі⁴¹. До того ж виходили численні публікації краєзнавців та інших авторів, котрі підкріплювали подібні ідеї “історичним матеріалом”.

Богоявленський собор був відбудований упродовж 1886–1891 рр. При цьому в первісному стані залишилася тільки північна стіна, – решта споруди зводилася заново від обрізу фундаменту у псевдовізантійському стилі. Храм був освячений 11 листопада 1891 р. і всім своїм виглядом ніби символізував, якої саме “історичної пам’яті” потребує офіційна влада: собор, який колись мав риси готики, поєднаної зі східною традицією хрестовокупольних храмів, був геть позбавлений будь-яких натяків на синтез із Заходом і перетворений на традиційний зразок російського храмового будівництва⁴².

Водночас із епопеєю з відновлення Богоявленського храму – родової усипальниці князів Острозьких – серед місцевих діячів виникла ідея утвердження особливого

⁴⁰ Ковальський М. Етюди з історії Острога. Острог, 1998. С. 154–160.

⁴¹ Институт истории материальной культуры (Санкт-Петербург). Архив. Ф. 1, ед. 39, л. 13–32.

⁴² Див.: Возобновление в г. Остроге древнего Богоявленского собора // ВЕВ. 1885. № 36. С. 1202–1203; 1887. № 8. С. 237; В. Б. Освящение Богоявленского собора в Остроге // Там само. 1891. 11 нояб. № 32. С. 1001–1011; Маслов Л. Богоявленський собор в Острозі // Волинь (Рівне). 1942. 22 листоп. № 15 (43); Годованюк Е. М. Два храма Волини XV в. // Архитектурное наследство. 1979. № 27. С. 80–89; Церковно-приходський літопис. 1891 р. // ЦДІАУК. Ф. 2205, оп. 1, спр. 109, арк. 2 зв. – 5.

вшанування єдиного святого з роду Острозьких – преподобного Феодосія (князя Федора Даниловича). Священик Аполлоній Сендульський (1830–1882) із с. Сивки домігся спорудження храму на честь святого у своїй парафії. Разом із викладачем Волинської духовної семінарії А. Ф. Хойнацьким він написав церковну службу преподобному, замовив ікони й випросив у Києво-Печерській Лаврі часточку мощей Феодосія⁴³. Тож святий князь через святі реліквії повертався на батьківщину й мав знову піднести призабутий святенницький образ Дому Острозьких на Волині.

Князь-борець, князь – опора руського православного народу, князь – просвітитель і меценат – таким поставав В.-К. Острозький під пером численних авторів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Відомий київський діяч, перший редактор “Киевской старины” Феофан Лебедінцев констатував: “По своему обширному, светлomu yму, блестящему образованию и разносторонним сведениям, несокрушимой твердости, по глубокому и неподдельному благочестию, по своей толерантности, ласковости и доброте, по своим мягким, истинно княжеским и даже царским приемам, по своей величественной, высококняжеской и прекрасной наружности, при несметных богатствах, роскоши и великолепии, щедрости и благотворительности, он (Острозький. – В. У.) своей широкою, разностороннею и неустанною деятельностью привлекал к себе сердца всех, начиная от короля и его придворных и кончая последним его слугою, и пользовался всеобщим уважением и любовью. Его имя было известно в Европе и на Востоке. Он пробудил дремлющую Русь, воскресил и обновил ее, поддержал ее всем своим величием, всю силою своего характера... Острожский не только принадлежит к числу выдающихся деятелей южнорусской истории, но достоин занять в ней одно из первых мест, наряду с великим вождем народным Богданом Хмельницким и славным учителем митрополитом Петром Могилою”⁴⁴. Поступово князь ідеалізувався дедалі більше й виставлявся усебічно розвинутим, блискуче освіченим, велемудрим, благочестивим, добрим та ласкавим, величним і витонченим, з чудовою зовнішністю, власником незліченних скарбів, але щедрим меценатом і благодійником, шанованим усіма, і т. д., і т. п.⁴⁵

Львівський канонік Антоній Петрушевич навіть присвятив князю одне зі своїх видань, де за хронікарським зразком на підставі найрізноманітніших джерел послідовно викладалася історія Східної Європи: “Блаженной памяти князю Константину Константиновичу Острожскому, благочестивому по жизни и образованному по уму, усердному распространителю просвещения на Южной Руси, изрядному покровителю

⁴³ *Сендульский А.* Город Острог. Почаев, 1882 (ВЕР. 1882. № 1–5); *Его же.* Автобиография // Киевская старина. 1896. Т. 52. Кн. 1. С. 59–77; про нього див.: Аполлоний Сендульський: Некролог // Киевская старина. 1882. Кн. 10. С. 166–170; *Манько М. П.* Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині // Матеріали І–ІІІ науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. Острог, 1992. Ч. 1. С. 120–122; *Баженов Л. В.* Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України. Рівне, 1994. С. 76–78.

⁴⁴ [*Лебединцев Ф.*]. К портрету кн. Константина Острожского // Киевская старина. 1883. Ноябрь. С. 523.

⁴⁵ *Селецкий А. К.* Острожская типография и ее издания. Почаев, 1885. С. 84–96; *Четыркин Е.* Князь В.-К. Острожский как защитник православия в Юго-Западной Руси в XVI ст. // Странник. 1882. Ноябрь-декабрь. С. 371–380; [*Петров Н. И.*]. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Изд. П. Н. Батюшкова. СПб., 1888. С. 138; *Власьев Г. А.* Потомство Рюрика: Материалы для составления родословий. Пг., 1918. Т. 2. Ч. 1. С. 34.

русской народности и вечнопамятному издателю книг Ветхого и Нового Завета в городе Остроге 1581 года, упокоившемуся 13 февраля 1608 года, посвящено”⁴⁶. Самим цим фактом посвяти автор ніби перетворював Острозького на “історичний еталон”, “осердя” історичного процесу, навколо якого відбувалися основні події викладеної у книзі історії.

Особливу роль в утвердженні саме такого образу князя відіграли острозькі інтелектуали, які на початку ХХ ст. вдалися до заходів із заснування Братства імені князів Острозьких під покровом преподобного князя Федора (Феодосія) Острозького⁴⁷. Головним організатором цього руху виступив Михайло Тучемський (1872–1945) – священник Богоявленської церкви (1904–1921), законоучитель місцевої гімназії⁴⁸. Першою акцією кола місцевих шанувальників старовини було святкування пам’яті преподобного князя Федора (Феодосія) Острозького у вересні 1907 р., яке стало згодом щорічним (церковні дні пам’яті – 4 травня та 11 серпня). До Острога було перенесено часточку мощей преподобного, Києво-Печерська Лавра передала також древню раку, в якій покоїлися його мощі⁴⁹. Цікаво, що у зв’язку з цим святкуванням і прощеною від Дермані до Острога з ракою преподобного поліція очікувала... заворушень та безпорядків, по-своєму готуючись до непересічної події⁵⁰.

Увага до особи Василя-Костянтина Острозького не лише в Острозі та на всій Волині, а й на державному рівні була актуалізована урочистостями з приводу 300-ліття від дня смерті князя, які відбувалися 12–14 лютого 1908 р. Це святкування набуло всеправославного значення та ще раз піднесло саме ті риси князя, які розвивала полемічна література ХVІІ ст. Урочиста відправа на гаданому місці поховання князя,

⁴⁶ *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874.

⁴⁷ Устав братства имени князей Острожских под покровительством преподобного князя Феодора. Почаев, 1909; Острог, 1916. Матеріали щодо організації та діяльності Братства відклалися в його архіві, що зберігається у Волинському краєзнавчому музеї (Луцьк). КДФ, 22/15453, 553/16158, 561/1615. Див: *Ульяновський В. І.* Краєзнавча діяльність братства ім. князів Острозьких // *Минуле і сучасне Волині.* Луцьк, 1988. Т. 2. С. 210–213; *Гришук М. В.* Роль членів територіальної громади у процесі відродження міст України (на прикладі м. Острога). Острог, 2006. С. 14–25.

⁴⁸ *Манько М.* Михайло Тучемський // *Острозькі просвітники ХVІ–ХХ ст.* Острог, 2000. С. 187–192; *Його ж.* Михайло Тучемський // *Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі на Волині.* Острог, 2006. Вип. 1. С. 19–25; *Бірюліна О.* Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч // *Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”.* Острог, 1995. С. 16–18.

⁴⁹ *Тучемський М.* К прославлению преподобного Феодора, князя Острожского в родном ему г. Остроге // *ВЕВ.* 1907. № 13–14. С. 410–414; *Его же.* Первое торжество на Волини в честь преп. Феодора, князя Острожского // *Там само.* 1907. № 20. С. 594–597. № 21. С. 636–640. № 22. С. 661–668 (окр.: Почаев, 1907); *Его же.* Первые страницы жизнедеятельности Братства имени князей Острожских в г. Остроге // *ВЕВ.* 1908. № 41. С. 867–872; *Его же.* Братство имени князей Острожских под покровительством преподобного Феодора // *Там само.* 1909. № 6. С. 137–140; № 41. С. 867–872; *Тучемський М., Окоймов И.* Деятельность Братства имени князей Острожских под покровительством преподобного князя Феодора за первый год своего существования (1909–1910) // *Там само.* 1910. № 48. С. 881–884; № 49. С. 901–902. № 50. С. 927–930; *Его же.* Преподобный Феодор князь Острожский. Почаев, 1911; *Шушковский А.* Подробности дерманского торжества в честь препод. князя Феодора Острожского 15–16 сентября 1907 года // *Там само.* 1907. № 30. С. 878–883; *ВЕВ.* 1916. № 35–36. С. 241–244; Волинський обласний музей. КДФ. 553/16158, арк. 48–48 зв.

⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 442, оп. 857, спр. 169, арк. 1, 12.

всеношна у Богоявленському соборі, ювілейні доповіді, проповідь архієпископа Антонія (Храповицького) – все це сприяло закріпленню офіційного образу захисника Православ'я, мецената й культурного діяча, чільної фігури “южнорусской истории”. З приводу святкувань учні всіх народних шкіл Волинської губернії були звільнені від навчання, тож цей день та сам образ благовірного князя мали їм особливо запам'ятатися⁵¹. Інформація про урочистості розійшлася по всій імперії⁵².

Тоді ж виник проект створення пам'ятника князеві В.-К. Острозькому і “первопечатнику” Івану Федорову. З благословіння архієпископа М. Тучемський почав збір грошей на цей пам'ятник⁵³, який мав наочно закарбувати ідеальний образ князя для всіх прийдешніх поколінь. Окрім того, Тучемський порушив питання про відновлення острозької друкарні, яка продовжила би просвітницьку справу Острозького на благо руського народу⁵⁴. А задля постійного нагадування молоді про історичне значення князя для краю в Острозькій гімназії було засновано стипендію імені кн. В.-К. Острозького – “великого поборника православия и русской народности в Юго-Западном крае” – і дозволено щорічний збір пожертв на цю стипендію. Цікаво, що вже у 1909 р. кошти збирали поліційні пристави, мирові посередники, повітові управи та інші адміністративні органи ледь не в наказовому порядку і переважно з єврейського населення (маємо конкретні відомості про осіб, які давали від 10 коп. до карбованця)⁵⁵.

У зв'язку з ювілейними урочистостями Братство імені князів Острозьких знову поставило питання про реконструкцію острозького замку та Богоявленського собору, де Тучемський сподівався віднайти “реальне” поховання князя⁵⁶. До цього долучи-

⁵¹ Там само. Ф. 707, оп. 229 (1908 р.), спр. 86, ч. 3, арк. 8.

⁵² Смиренного Антония архиепископа Волинского поучение на поминальный день по князе Константине Константиновиче Острожском 13 февраля 1908 года // Почаевский листок. 1908. № 7. С. 41; *Тучемский М.* Знаменательное 13 февраля // Прибавление к Почаевскому листку за 1908 год. № 4. С. 25–29; Празднование 300-летней годовщины смерти князя Константина Константиновича Острожского в г. Остроге // ВЕВ. 1908. № 9, 2 марта. С. 173–179; № 10. С. 201–207; *Тучемский М.* Славословие князю Острожскому: Торжественная речь // ВКМ. КДФ 22/15453, арк. 92–95 зв. (документи про святкування – арк. 5–5 зв., 39–45, 97–98; НБУВ ІР. Ф. 33, спр. 3150); К трехсотлетию кончины князя Константина Острожского // Последние известия. 1908. 13 февр.; Одинокий благовест. СПб., 1908; Описание торжеств в Остроге 13 февраля 1908 г. Вырезки из газет // ВКМ. КДФ. 553/16158; *Панов А. М.* Речь 13 февр. 1908 г. (300-летие кончины знаменитого поборника православной веры и русской народности в западно-русском крае кн. Константина Константиновича Острожского) // Минская старина. 1909. Вып. 1. С. 27–57; *Круковский А.* Светлая личность западнорусского прошлого (К 300-летней годовщине смерти князя Константина Острожского) // Русская старина. 1908. № 4. С. 11–15; *Ливотов Е.* Князь Константин Константинович Острожский, доблестный защитник православной веры и русской народности в Западной Руси. Холм, 1908 та ін.

⁵³ *Тучемский М.* Проект памятника князю Константину Константиновичу Острожскому и первопечатнику диакону Ивану Федорову от православного русского народа // ВЕВ. 1907. № 35. С. 1061–1066; ВКМ. КДФ 22/15453, арк. 9–12, 26–27. Збір коштів на спорудження пам'ятника Івану Федорову в Острозі розпочався ще в 1870 р.: Подписка на памятник русскому первопечатнику Ивану Федорову в Остроге // ВЕВ. 1870. № 5. С. 176; 1884. № 13. С. 377–382.

⁵⁴ ВКМ. КДФ 22/15453, арк. 20–25, 108–111.

⁵⁵ Там само. КДФ 553/16158, арк. 47 зв.; ЦДІАУК. Ф. 707, оп. 273, спр. 70, арк. 1–23, оп. 196, спр. 3-а, арк. 144.

⁵⁶ *Тучемский М.* Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского // ВЕВ. 1910. № 52. С. 965–966.

лося Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва*. Втім, зазначимо, що діяльність Товариства була спонукана... власником землі та замку – Міністерством двору й уділів. Його Київське управління 29 квітня 1910 р. вказало Товариству охорони пам'яток на острозькі старожитності як “немногие оставшиеся ныне свидетельства древнерусского происхождения”, котрі необхідно зберегти. Зі свого боку Міністерство виділило упродовж 1886–1900 рр. близько 8000 руб. для підтримання будівель. У 1904 р. їх оглядав професор Університету Св. Володимира відомий мистецтвознавець Г. Г. Павлуцький, що й дало привід Міністерству двору й уділів просити Товариство охорони пам'яток прийняти на себе клопоти про острозькі старожитності⁵⁷. До цієї ідеї приєдналося також Київське відділення імператорського Російського воєнно-історичного товариства, секретар якого підполковник Борис Стеллецький висував суто ідеологічне обґрунтування: “Сохранение этих памятников важно и в политическом, и в историческом отношениях. Они являются проводниками в народные массы русской истории и сознания о единстве и мощи древнерусского государства”⁵⁸. Мабуть, нічого дивного немає в тому, що саме цю ідеологему підхопило й острозьке Братство імені князів Острозьких, яке у своєму зверненні до Товариства охорони пам'яток постулювало: “Деятельность князей Острожских настолько поучительна и ценна, особенно в настоящее безвременье и в эпоху пробуждения русского национализма, что все относящееся к патриотической и религиозной деятельности этих славных сынов земли Русской, способствовавших благоустроению и укреплению Российской державы, должно быть свято чтимо и оберегаемо от всеразрушающего влияния времени и часто проявляемого русского вандализма по отношению к дорогим памятникам старины”. Задля того, щоб всі ці ідеї належно “прищеплювалися”, Братство пропонувало відкрити у палатах князів Острозьких “отделение Волынского музея исторических древностей”⁵⁹.

Кошторис ремонтних робіт склав 13 780 – 17 754 руб. Київське товариство охорони пам'яток виділило... аж 100 руб., а Острозьке повітове земство – 1000 руб., Міністерство двору та уділів – 5000 руб. і 1000 руб. обіцяв кн. Р. В. Сангушко⁶⁰. Як бачимо, всіх цих пожертв було замало: вони не склали й половини потрібної суми (при цьому архітектор В. Г. Леонтович працював безоплатно). Острозькі діячі підняли на сполох пресу, яка на всю імперію повідомляла про стан справ з охороною замку князів Острозьких упродовж 1909–1918 рр.⁶¹ Не вгавали і М. Тучемський та його

* Довідку про Острозьких та княжий замок в Острозі написав Орест Левицький (НБУВ ІР. Ф. III, спр. 59117, арк. 3).

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 725, оп. 1, спр. 6, арк. 19–19 зв.

⁵⁸ Там само. Арк. 20–21.

⁵⁹ Там само. Арк. 77–77 зв. Процитований пасаж явно належав перу М. Тучемського, оскільки практично дослівно повторений у його брошурі 1912 р. (*Тучемский М. Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге Волынской губернии в современном нам состоянии. Почаев, 1912. С. 26*).

⁶⁰ ЦДІАУК. Ф. 725, оп. 1, спр. 6, арк. 79–81, 85–85 зв., 108, 110–111.

⁶¹ Києвлянин. 1913. № 242; Жизнь Волыни. 1913. № 220; Московские ведомости. 1913. № 223; Жизнь Волыни. 1914. № 11; ВЕВ. 1916. № 2; Новое время. 1917. № 13603; Прибавление к “Церковным ведомостям”. 1918. № 6. С. 258–259; *Ивашкевич А. И. Город Острог в его историческом прошлом и ныне. Здолбунов, 1918; Струменский М. Реставрация замка князей Острожских в Остроге // ВЕВ. 1917. № 3. С. 10. № 5–6. С. 10; Витте Я. Город Острог. Почаев, 1913; РНБ. Р. Ф. 874, оп. 1, спр. 127, арк. 37–38.*

однодумці: мова йшла про повну реконструкцію острозького замку та його будівель, як то було за часів В.-К. Острозького⁶². Протягом 1912–1914 рр. основні реставраційні роботи під керівництвом архітектора В. Г. Леонтовича були завершені й у 1916 р. у замку розмістився Народний Дім Братства імені князів Острозьких⁶³. Спільними зусиллями тут удалося відкрити музей і бібліотеку, в яку було зібрано 16 латинських та польських і 30 слов'янських рукописів, частину архіву острозького Преображенського монастиря за 1796–1821 рр. та близько 200 різномовних стародруків⁶⁴.

Предметом особливого інтересу братчиків були пошуки поховання князя Василя-Костянтина, яке мало “реально” пов’язати історію та сьогодення. На той час уже забулися як відкриття склепу Острозьких, так і зберігання його “реліквій” в єпархіальному музеї. За благословінням попечителя Братства архієпископа Антонія (Храповицького) із запитами про місце поховання князя братчики зверталися до відомих київських (М. І. Петров, О. І. Левицький) та петербурзьких (П. М. Жукович, С. М. Шубинський) учених⁶⁵. Дивним видається те, що і архієпископ, і братчики, вочевидь, мали певний сумнів щодо поховання Василя-Костянтина у Богоявленському соборі.

Острожани також інспірували зацікавлення князем Острозьким (саме в заданому ключі охоронця Православ'я) у студентському середовищі православних Духовних Академій: у Київській перше спеціальне дослідження було написано Андрієм Єллінським (“О заслугах князя Константина Константиновича Острожского в пользу Русской Церкви”), а у рік ювілею (1908) – Филимоном Уловичем (“Волинь в церковном отношении в конце XVI и начале XVII ст.”)⁶⁶, затим уже в 1917 р. П. Доброчинським (“Князь Константин Константинович Острожский как борец правосла-

⁶² *Тучемский М.* Город Острог в современном кн. Константину Константиновичу Острожскому состоянии. Почаев, 1913, (ВКМ. КДФ 561/16157, арк. 218); *Его же.* Сторожевой замок князей Острожских...; *Его же.* Замок князей Острожских. 1916 // ВКМ. КДФ 553/16158, арк. 117–119, 146–149; *Леонтович В.* Речь, произнесенная на акте в замке кн. Острожских 11 августа 1916 г. // ВЕВ. 1916. № 2. С. 6–8; ВКМ. КДФ 553/16158, арк. 126–131, 138–145.

⁶³ Институт истории материальной культуры (Санкт-Петербург). Архив. Ф. 21, спр. 44, арк. 3–4, спр. 1611; Памятники архитектуры в дореволюционной России. Очерки истории архитектурной реставрации / Ред. А. С. Щенкова. М., 2002. С. 349, 432–433, 484; ОДІКЗ. Фонди. Кн. 28045, 28052; Систематичний каталог давньосховища та бібліотеки. Ч. 1–3 // ОДІКЗ. Кн. 26984; ВКМ КДФ 553/16158, 561/16157, 22/15453, 2061; *Хведась А. О.* Архив Братства князів Острозьких як важливе джерело у вивченні історії організації Острозького краєзнавчого музею // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. Сокаль, 1993. С. 179–181; *Бірюліна О.* Архив Братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність. Луцьк, 1999. Вип. 2. С. 32–35.

⁶⁴ *Струменский М.* Музей и библиотека в древнем Острожском замке. 1916 // ВКМ. КДФ 553/16158, арк. 172–173 зв.; ВЕВ. 1910. № 49–50. С. 928. 1917. № 3. С. 10; ЦДІАУК. Ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 28–29, спр. 6. В опублікованому огляді музейної збірки М. Струменський писав про 150 стародруків XVI–XVIII ст. (латино- та польськомовних), 30 церковнослов'янських стародруків і 30 рукописів (автор подав опис 13 найцінніших рукописів: *Струменский М.* Из Острожской старины. Сергиев Посад, 1916. С. 14–19.

⁶⁵ НБУВ ІР. Ф. 225, спр. 85; ф. 81, спр. 58, ф. X, спр. 10146, арк. 1–2; РНБ ОР. Ф. 874, оп. 1, спр. 127, арк. 37–38. Детально про всі зазначені заходи див.: *Гаврилюк С.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). Луцьк, 2008.

⁶⁶ НБУВ ІР. Ф. 304. Дис. КДА 270, 2025.

вия”⁶⁷; у Петербурзькій Академії з промовою на урочистому засіданні 1908 р. виступив І. С. Пальмов⁶⁸; у Московській Академії над цією тематикою працював М. Струменський⁶⁹. В одній із своїх публікацій він досить точно висловив головне завдання й спрямування Братства: “Пусть деятельность Братства, направленная к выяснению светлого облика князей Острожских, все более и более развивается”⁷⁰. А барон Ян де Шодуар навіть спромігся поставити невеликий пам’ятник В.-К. Острозькому у Вільно (знищений у Першу світову війну)⁷¹. Київське відділення Воєнно-історичного товариства розпочало публікацію праці свого члена – підполковника М. К. Дітерікса – з історії Острозького князівства (доведена друком лише до часів кн. Федора Даниловича)⁷².

Цікаво зазначити, що найбільш стійко образ благовірного ревнителя Православля князя Василя-Костянтина Острозького побутував і побутує понині в середовищі старообрядців. У 1914 р. у Московській старообрядницькій книгодрукарні була перевидана Острозька Біблія. Її машинописні (!) копії поширювалися серед старообрядців упродовж усього часу існування радянської влади, оскільки нове видання Біблії друкарським способом було неможливим. Старообрядці визнавали острозьке видання єдино правильним, а його видавця (тобто мецената) – незаперечним авторитетом, який зберігав чистоту віри, котра невдовзі після смерті князя занепала й “изрушилась”. Через це вшанування Острозького старообрядцями мало неформальний, а отже живий характер – на відміну від принагідного (хоча й пишного) офіціозу РПЦ⁷³.

Ювілей 1908 р. породив цілу зливу публікацій про Острог, князів Острозьких і самого Василя-Костянтина. Якість і спрямованість їх була різною, хоча переважно популяризаторською та публіцистично загостреною⁷⁴. Втім, не варто спрощувати ці тексти, зводячи лише до виписування ідеального образу князя. Коли за справу брався фаховий історик, він завжди давав собі звіт про межі допустимого апофеозу й межі непізнаного в особі князя та його доби⁷⁵. Прикладом того може слугувати популярна брошура професора Київської Духовної Академії прот. Ф. І. Тітова, в якій

⁶⁷ ЦДНАУК. Ф. 711, оп. 3, спр. 4812.

⁶⁸ Пальмов И. С. Вступительная речь на собрании в память 300-летия со дня смерти кн. К. К. Острожского. 1908 г. // РНБ ОР. Ф. 558, спр. 42.

⁶⁹ ВКМ. КДФ 561/16157, арк. 233–244.

⁷⁰ Струменский М. Из Острожской старины. С. 19.

⁷¹ Павлюк В. Палацово-паркові ансамблі... С. 414.

⁷² Дитерихс М. К. Острог и Острожское княжество: Очерк областной старины // Военно-исторический вестник. К., 1911. № 7/8. С. 43–57, № 10. С. 25–47. 1912. № 1. С. 61–75. 1913. № 3. С. 45–57, № 4. С. 51–67. Про автора див.: Тесленко І. М. К. Дітерікс (1874–1937) – автор нарисів з історії Острозького князівства // Осягнення історії: Зб. наукових праць на пошану проф. М. П. Ковальського. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 519–524.

⁷³ У 2006 р. фототипним способом у Московській старообрядницькій друкарні була перевидана Острозька Біблія з передмовою 1914 р.

⁷⁴ Левитский К. Князь К. К. Острожский – доблестный защитник православия и охранитель интересов Православной Церкви // ВЕВ. 1908. № 8–13; Петрушевский П. Князь К. К. Острожский // Руководство для сельских пастырей. 1908. № 9, 11–14; Шведов М. Поборник православной веры и русской народности князь К. К. Острожский // Полтавские епархиальные ведомости. 1908. № 6 та ін.

⁷⁵ Жукович П. Князь К. К. Острожский в борьбе с церковной унией // Церковные ведомости (СПб.). 1908. № 8.

автор зазначав: “К сожалению, мы должны сознаться, что историческая наука еще не имеет достаточного материала для полной и всесторонней оценки кн. К. К. Острожского. Материал этот еще далеко не весь собран и обнародован. Особенно можно пожалеть о том, что нам не известны письма и другие произведения самого князя, в которых наиболее правдиво и рельефно могла и должна была отразиться личность его. Не зная внутреннего настроения и истинных мотивов, которыми мог руководствоваться наш исторический деятель в своих действиях, мы по тому самому не можем произнести и решительного суда над этими его действиями. В этом, по нашему мнению, кроется главная причина разногласия между историками в оценке характера и деятельности кн. К. К. Острожского”⁷⁶.

І все ж, попри загальний ідеальний образ “батька руського народу” й “захисника віри”, який переважно малювався авторами православного спрямування (головним чином випускниками, викладачами чи студентами духовних навчальних закладів або ж належними до духовного відомства особами), вже у другій половині ХІХ ст. з’явилося кілька вагомих праць, із яких поставав цілком інший, з елементами негативу або й узагалі негативний образ князя.

Першим на шлях “деміфологізації” та водночас певної “демонізації” цього образу став Пантелеймон Куліш. Іще в лютому–березні 1847 р., коли він уперше побував в Острозі, Куліш захоплювався мальовничими руїнами. Особливу увагу він звернув на єзуїтський собор, колегіум та наругу православних над цими будівлями, похованнями в церкві й скульптурами святих. Лише кількома фразами у щоденнику він описує “руїни церкви князів Острозьких” та замкових веж, ані словом не згадавши жодного з князів⁷⁷. Усе це майже дослівно подорожній повторив і в листі до Петра Плетньова (від 3 березня 1847 р.)⁷⁸. У паперах Куліша зберігся його малюнок руїн Богоявленської церкви з підписом “Церковь князя Конст. Острожского в Остроге. 1847, февр. 28”⁷⁹. А майже через тридцять років Куліш у своїй монументальній праці рішуче змалював різко негативний образ Василя-Когянтина та його роль в історії Русі-України. Пантелеймон Олександрович стверджував, що князь “был именно тот, кто отворил настежь католичеству наши последние оборонные ворота”; саме він “своей панской пассивностью, недостаточным знанием русской природы и неуважением к правам своего народа” виступив головним винуватцем Люблінської унії Великого князівства Литовського з Польською короною 1569 р. Загалом Дім Острозьких став “широкими вратами, ведущими к гибели русскую веру и народность”. Острозький “опустошал единоверную страну в то самое время, когда у него в Остроге печаталась Библия”. Князеві були виставлені на карб “бесстыдная скаредность, магнатское чванство, отсутствие душевного благородства”; він не був захисником Православія, він домовлявся з татарами про знищення козацтва, він “не проронил ни слова в защиту грека Никифора, православных церквей и монастырей, которые король отдавал иезу-

⁷⁶ *Титов Ф. И.* Благоверный князь Константин Константинович Острожский, ревнитель православия и защитник русской народности в Западной Руси. К., 1908. С. 29–30; *Его же.* Князь К. К. Острожский, ревнитель православия и защитник русской народности Западной Руси // КЕВ. 1908. № 6. С. 135–140; № 7. С. 159–166; № 8. С. 185–193; № 9. С. 214–222; № 10. С. 239–246.

⁷⁷ НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 6600, арк. 32–33; *Необачний П. (Куліш П.).* Лист з Острога 28 лютого 1847 // Основа. 1864. Січень. С. 233–238.

⁷⁸ *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. К., 2005. Т. 1: 1841–1850. С. 166–169.

⁷⁹ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарнавського. Інв. АД 225-36/1933, арк. 18.

итам”; він пожалів незначної частки своїх грошей для зміцнення мурів Києва, чим спричинився до його спустошення татарами. Куліш стверджував, що Острозький не писав тих гучних протестів та окружного послання проти унії й на захист Православія, а лише підписав “сочиненные для него попами бумаги”. При цьому його конкретні справи розходилися із заманіфестованими у цих текстах положеннями: Острозький однаково поблажливо ставився до афонських монахів, єзуїтів, протестантів усіх течій, навіть до вірменських духівників; на його столі поряд лежали листи єзуїта Антоніо Поссевіно, православного князя Андрія Курбського, ортодокса Івана Вишенського, протестанта Мотовила; він сприяв поширенню творів єзуїта Петра Скарги. При його дворі співіснували німецькі реформатори – лютерани й кальвіністи, вигнані ректори італійських університетів, православні богослови, а поряд з ними – слуги потішні та знаменитий Богданко-ненажера. Католицькі автори присвячували князеві свої твори, інші ж оголошували його схизматиком, еретиком ба навіть атеїстом (нунцій Маласпіна), оскільки він постійно переходив з одного церковного табору до іншого, будучи “политическим и церковным эквилибристом”. Врешті Куліш давав нищівну загальну характеристику князя: “Ничтожный жалкий старец, который наделал бессознательно много вреда русскому делу... лишь бы сберечь и умножить свои богатства, лишь бы одни его чествовали, а другие боялись... последний по ничтожеству своих умственных концепций”. Історик картав колег і сучасників за те, що вони “до сих пор оглушены... эхом панегиристов XVI века”⁸⁰. Подібна критика історичного діяча була непоодинокую у творах Куліша (згадаймо хоча би його оцінку Богдана Хмельницького) й відштовхувалася від авторського ставлення до проблеми польських впливів на Русь: відтак “полонізований” Острозький виявився не героєм, а антигероєм вітчизняної історії. У словах Куліша превалювали емоції та загальна негативістська ідея і зовсім не відчувалося бажання автора зрозуміти свого персонажа та його добу. Підтвердженням цього слугують і літературні твори Куліша, наприклад драма “Цар Наливай”, де Острозький виступає ворогом козаків і аморальною особою (захоплення й насильницьке одруження племінниці Гальшки).

Не менш негативно ставився до князя Острозького і Микола Костомаров. Він побував в Острозі ще до Куліша і в листі до М. Сементовського від 13 жовтня 1844 р. описував свій захват від руїн єзуїтського монастиря та його підземель, коротко відзначивши візантійський стиль з ліпними елементами готики у Богоявленській церкві⁸¹. Показово, що історик також цілком ігнорує князів Острозьких. Значно пізніше, спеціально досліджуючи діяльність Василя-Костянтина, Костомаров писав, що той не вирізнявся ні особливими державними заслугами, ні, тим більше, воєнними подвигами (навіть отримував докори короля за те, що занедбав охорону Київського воєводства); він не платив податків; був “суєтливим и чванливым паном, владел многочисленными богатствами”; не особисті якості, а блискучий статус надавав йому ваги й поставив його у центрі руських справ, але сам він був прибічником Польщі та реформування руського Православія⁸². Окрім того, що Костомаров задався певною

⁸⁰ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. СПб., 1874. Т. 1. С. 248–249, 266–281; Т. 2. С. 281, 364, 439–440; *Его же*. Отпадение Малороссии от Польши. М., 1888. Т. 1. С. 23–28, 72–92.

⁸¹ Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. Кн. 3. С. 44; Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989. С. 463–464.

⁸² Костомаров Н. И. Князь Константин Константинович Острожский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. СПб., 1874. Вып. 3. С. 535–561.

метою “розвінчання” героїчних міфів про багатьох діячів російської історії, він мав ще й народницьку настанову, яка заважала побачити у представникові магнатського роду хоча б частково позитивну особу.

Лінію скептиків і гіперкритиків постаті Острозького продовжив у тому ж народницькому ключі слідом за своїм учителем В. Б. Антоновичем (1830/1834–1908), який негативно оцінював роль української магнатерії та шляхти в історії України (що, поза сумнівом, було пов’язано з його політичними поглядами та різким розривом зі шляхетським середовищем, з якого він походив)⁸³, визначний український історик М. С. Грушевський (1866–1934). На його погляд, уся князівська верства, а тим більше магнати нічого доброго не зробили для народу (поняття “народ” для народників означало лише низи суспільства). Грушевський твердив, що Василь-Костянтин був індіферентним до будь-якої релігії, нерішучим і політично байдужим. При цьому вчений констатував, що, як і інші історики, не має достатнього уявлення про мотиви й характер діяльності князя, його “особисті й суспільно-національні прикмети”. І все ж він висноував, що попри своє багатство, зв’язки і впливи Острозький не відігравав значної політичної ролі, був простим пасивним свідком багатьох важливих процесів (формування козацтва) та подій (Люблінська унія). Найяскравішим свідченням пасивності князя є розвал кийвського замку й небажання відбудувати його власним коштом – “се характерний приклад того браку всякого громадського почуття, який виробляв ся в нашій магнатстві у зв’язку з усуванням його від всякої активної політичної ролі, і повного забиття інтересів публічних приватними”. Грушевський убаचाє “брак енергії, ініціативи, активності” князя навіть у справі, завдяки якій той прославився в історії, – культурно-релігійній. Історик зазначав у свого героя “брак визначної індивідуальності, енергії й витривалості, неохоту виступати різко й гостро, наприкрятися людям”, дріб’язковість і слабкість характеру, більшу схильність до нейтральної позиції. Навіть у релігійних питаннях він індіферентний, водночас обговорюючи їх із Папою, Патріархами, протестантськими лідерами. І лише коли конспірація єпископів щодо унії “пошила його в дурні” та загрожувала долі всього суспільства, князь виступив рішуче. Але, на думку Грушевського, “і се був солом’яний вогонь, який швидко згас”⁸⁴.

Індіферентом, скептиком та раціоналістом із двоїстою лінією поведінки (“присущей современному ему малороссиянам”) змальовував князя Острозького й Ф. Уманець: “Он больше размышляет, чем увлекается. Рационалист. В мотивах одинок. Постит. В нем отсутствуют резкие очертания, тайные устремления. Он беспристрастен, иногда преступно равнодушен, непоколебим в своих решениях и желаниях, наделен несметным богатством, талантом, но не имеет будущего, хотя на голову выше современных ему русского и польского общества”⁸⁵.

Представник львівської наукової школи Кирило Студинський також уважав князя слабохарактерним, пасивним, чутливим до будь-яких впливів – чи то єзуїтів, чи то протестантів, чи то православних ортодоксів. Учений стверджував, що саме незламна воля Курбського врятувала Острозького від переходу в католицизм чи протестан-

⁸³ Антонович В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. К., 1883. Вып. I. С. I–IV, 1–81.

⁸⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. К.; Л., 1907. Т. 6. С. 479–483.

⁸⁵ Уманець Ф. М. Князь Константин-Василий Острожский // Русский архив. 1904. Кн. 4. С. 625–634.

тизм; до Папи він звернувся лише в рік смерті Курбського (1583). Навіть виступ Острозького проти унії Студинський схильний був пояснювати амбіційною реакцією на те, що його не втаємничили у плани її підготовки. Виступ Острозького та об'єднання з протестантами не принесли користі Православію, а лише призвели до жорстоких католицьких репресій, що спричинили повний занепад Православ'я⁸⁶.

Критично ставився до Острозького й Іван Франко, зазначивши, втім, що особа князя залишається неясною через невикористання його обширного листування, котре лише й може пролити світло на індивідуальність Василя-Костянтина, який у публічному житті все ж був одним із чільних історичних діячів своєї доби⁸⁷.

На початку ХХ ст. в імперських підцензурних виданнях, навіть популярного характеру, за всього їхнього сервілізму стало можливим критикувати Острозького, зокрема й традиційну думку про його нібито промосковські погляди. Деякі автори доволі однозначно потвердили, що князь “не искал освобождения от польского влияния в опоре на единоверную Московскую державу”⁸⁸.

Хоч як це дивно, але критичну лінію щодо Острозького певною мірою перервала радянська історіографія. Акцентуючи на класовій суті феодала, гнобленні народних мас тощо, радянські науковці при цьому почали помітно відроджувати образ “вічно старого” князя – борця з унією та польською експансією. Ідеологічна настанова про “ворога із Заходу” й особливо з боку Католицької Церкви потребувала реанімації ідей “класичного” офіціозу про “вождя Православ'я”, “захисника руської народності”, прибічника союзу з Московською державою тощо⁸⁹. Хоча лунали й протилежні думки: Острозький зрадив інтереси українського народу, підтримавши Люблінську унію з католицькою Польщею і цим сприяв відриву українських земель від єдиної Русі. Це говорилося буквально в переддень Другої світової війни й ніби виправдовувало “возз'єднання” Західної України⁹⁰. Авторитетний історик Волині О. І. Баранович (1892–1961) так само під пресом “ідеологічної машини” (про це свідчать протоколи обговорення його рукописів і численні закиди ідеологічного кшталту, навіть погрози) твердив про “зраду” Острозького, його прислужування польським “загарбникам”; відтак князь не був “ни ревнителем православия, ни защитником русской народности”⁹¹.

⁸⁶ *Студинський К.* Пересторога. Львів, 1895. С. 39–40, 60–84.

⁸⁷ *Франко І.* Шість записів князя І. К. Острозького за рр. 1535–1540. Львів, 1913; *Його ж.* Причинки до студій над Острозькою Біблією // ЗНТШ. Т. 80. Див.: *Ковальський М. П.* Острогіана Івана Франка // Матеріали VI науково-краснознавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. Остріг, 1995. С. 92–97.

⁸⁸ *Быков Н. П.* Князья Острожские и Вольны. Пг., 1915. С. 12.

⁸⁹ *Історія Української РСР.* Т. 1. Кн. 2. С. 233, 273, 274; *История Украинской ССР.* К., 1982. Т. 2. С. 226–233; *Крип'якевич І.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953. С. 24; *История СССР.* М., 1978. Т. 2. С. 236; *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. К., 1970. С. 32; *Голобуцький В. О.* Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків // УІЖ. 1973. № 9. С. 28; *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983. С. 68–69.

⁹⁰ *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) // Нариси з історії України. К., 1939. Т. 1. С. 122.; *Його ж.* Колонізація України Польшею і закріпощення крест'ян в XVI в. і в першій половині XVII ст. Розділ 2 монографії. Склограф // НБУВ ІР. Ф. X, спр. 2914.

⁹¹ *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). М., 1959; пор.: *Баранович О. І.* Заселення України перед Хмельниччиною: Волинське воеводство. К., 1930.

Московський історик книжності Є. Л. Немировський також твердив, що Острозький “не был убежденным борцом против католицизма, иезуитов, униатов, каким его хотели бы видеть и некоторые современные авторы”, він не страждав ні релігійним фанатизмом, ані “національною” обмеженістю⁹². А І. М. Голенищев-Кутузов підкреслював двоїстість сумління Острозького: громадянин і патріот Речі Посполитої, слуга Корони, він водночас у справах віри перебував під значним впливом Андрія Курбського⁹³. Закритою “лінією історіографії” цього часу залишалися та й залишаються наукові студії представників духовних шкіл у СРСР, оскільки вони виконувалися лише в кількох машинописних примірниках та зберігалися (й були доступними) виключно у бібліотеках цих закладів. Утім, ці праці послуговувалися ідеями дореволюційної історіографії, зокрема багатотомною узагальнювальною працею митрополита Макарія (Булгакова)⁹⁴.

Польська історіографія також не вирізнялася одноставністю в оцінках Острозького⁹⁵. Тамтешні автори спиралися переважно на польськомовні джерела й оцінювали діяльність князя з позиції королівської влади та Церкви, її чільних діячів. Ці оцінки мають велику амплітуду: від заяви Куховича про психічну хворобу, навіть епілепсію Острозького⁹⁶ до беззаперечного ідеалу “правовірного благочестивого русина” (“православного шляхтича русина”) в очах його сучасників⁹⁷.

Першим польським твором, де подавалася характеристика всього роду Острозьких і переказувалися численні напіванекдотичні (на перший погляд) історії та побутові деталі з наголосом на опозицію “православність – католицтво” у відносинах Василя-Костянтина та членів його сім’ї, слід вважати генеалогічну енциклопедію Каспара Несецького (1682–1744), матеріали якої й понині вживаються дослідниками (з довірою або скепсисом)⁹⁸. Імовірно, одним із джерел (включно з усіма “пригодницькими” сценами та неординарними персонажами – тим же Богданком-ненажерою) слугував авторові текст із біографією князя В.-К. Острозького, що зберігався в архіві князів Сангушків (як тепер з’ясувалося, це був один із варіантів рукописної історії езуїта першої третини XVII ст. Рафаїла Янчинського)⁹⁹.

Втім, серед “старих” польських істориків варто виділити одного, який залишився в тіні. Це кустош архіву Сангушків у Славуті Леон Божаволя-Романовський. Листування архівіста із Жигмунтом Радзимінським 1870-х років та зібрані матеріали щодо роду Острозьких із біографіями його представників указують, що він чи не найперший широко використав архів Сангушків, а також зміг попрацювати в архіві Острозьких, котрий на той час знаходився в Дубно. Всі свої надбання Романовський передав

⁹² *Немировский Е. Л.* Иван Федоров. М., 1985. С. 161.

⁹³ *Голенищев-Кутузов И. М.* Гуманизм у восточных славян. М. 1963. С. 34–46.

⁹⁴ Див. напр.: *Патей С.* Великий ревнитель Православия на Украине князь Константин Константинович Острожский. Загорск, 1954 (машинопис).

⁹⁵ Вичерпний перелік польської історіографії подано в кн.: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 251–265.

⁹⁶ *Kuchowicz Z.* Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVII wieku. Łódź, 1972. S. 185.

⁹⁷ *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985. S. 125, 132.

⁹⁸ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. T. VII. Lipsk, 1841. S. 175–194. Див.: *Dacka I.* “Korona Polska” Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego. Warszawa, 2004.

⁹⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków, teka 455.

Радзимінському. Тут не лише повні переліки документів XIV–XVII ст. з обох архівів, що стосуються Дому Острозьких, не лише виписки з найважливіших документів, а й завершена праця самого Романовського – “Родовід князів Острозьких” (1879), яка містить кілька розділів: “Оповіді про князів Острозьких”; “Князі Острозькі та їхні землі”; “Хронологія роду князів Острозьких” (порічний принцип за 1340–1679 pp.); додамо до цього ще й анотований реєстр документів із дубенського та дерманського архівів Острозьких, славутського архіву Сангушків і т. ін.¹⁰⁰ Саме Леон Божаволя-Романовський фактично перший створив комплексну монографію історії Дому Острозьких виключно на актовому матеріалі родового архіву. Між іншим, цей матеріал дозволяє скласти уявлення про сам архів Острозьких і не залишає сподівань на якісь додаткові відкриття частин цього архіву, спростовуючи гіпотези про особливо цінні документи, які там були, а затим пропали. Як і слід було чекати, архів Острозьких складався, за незначними винятками, з майнових документів, тексти яких збереглися (нехай у копіях) в архіві Сангушків, а те, що не збереглося, може бути реконструйоване за анотованими реєстрами архівіста. Зазначимо також, що авторська праця Леона Божаволі-Романовського позбавлена будь-якої заангажованості (політичної, етнічної, конфесійної), і хоча в ній іноді наводяться малодостовірні свідчення (наприклад дарча князя Данила церкві Св. Миколая), все ж вона вигідно вирізняється своєю інформативністю. Саме студії Романовського значною мірою були використані у виданнях Рудковського та Радзимінського¹⁰¹.

Ми навели розширену інформацію про рукописи Леона Божаволі-Романовського, аби однозначно вказати на його першоавторство та віддати належне фундаментальній та досі актуальній праці польського історика про Острозьких. Щоправда, Жигмунт Радзимінський, імовірно, мав певні “родинні” інтенції до дослідження Острожчини, оскільки в його рукописах збереглася праця 1832 р. Адама Радзимінського, яку умовно можна назвати “Історією міста Острога”¹⁰². Короткий історико-географічний нарис предка міг стати поштовхом до зацікавлень нащадка, який скористався послугами славутського архівіста.

Особливу увагу польські автори приділили ролі Острозького в унійних процесах – державної унії 1569 р. та церковної унії 1596 р., акцентуючи на позитивному ставленні князя до обох цих процесів, його поступливості королеві, листуванні з Папою, неоднозначності позиції Острозького, зміні його поглядів, зв’язках князя та впливах на нього (дослідження О. Халецького, К. Левицького, К. Ходиніцького). В усіх цих працях князь постає патріотом двох держав – спочатку Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої. Негативні оцінки Острозького практично повторюють ідеї його сучасників із католицького й протестантського таборів, тобто загалом представляють “західний” погляд на особу князя. Ще одна характерна риса польської історіографії – велика увага до поземельної власності, майнового становища й стосунків Острозького зі шляхтою, до його кланових зв’язків та політичних переговорів з іншими кланами (праці А. Пшездецького (1814–1871), А. Краушара, Ю.-А. Ролле

¹⁰⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI–4, ч. 1–5.

¹⁰¹ *Rulikowski E. W., Radziwiński Z. L. Książowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dnieprem, Sieniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni. Kraków, 1880 (1888). T. 1; Eiusdem. Książowie na Ostrogu i Zasławiu, Ostrogscy i Zasławscy herbu własnego. Kraków, 1880.*

¹⁰² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI–4, ч. 2, арк. 33–36.

(1829–1894), Ю. Пірожинського, В. Дворжачека). Князь-русин, православний за народженням та батьківською традицією віровизнання постає під пером польських авторів органічною частиною елітного прошарку литовсько-польського суспільства.

Новітні польські праці Терези Хинчевської-Геннел і Томаша Кемпи пропонують цілісну наукову біографію або ж загальний портрет князя Василя-Костянтина Острозького, який постає в усіх своїх образах завдяки повногі використаних джерел та фактів (котрі, втім, часто лише фіксуються, але докладно не інтерпретуються)¹⁰³. Т. Хинчевська-Геннел, окрім того, намагається з'ясувати проблему національної самосвідомості української шляхти та козацтва; зокрема, у схемі православного магната-русина дослідниця вписує і князя Острозького¹⁰⁴. А Т. Кемпа яскраво виокремлює діяльність магната, політика, діяча на терені Церкви та освіти з особливою увагою до політичної сфери.

Польський сегмент краєзнавчої літератури був представлений Станіславом Кардашевичем (1826–1887) – секретарем Острозького повітового суду, який від 1844 р. і до кінця життя мешкав в Острозі¹⁰⁵. Його праця, опублікована лише 1913 року під редакцією Александра Яблоновського, й донині не втратила свого наукового значення і слугує джерелом інформації для краєзнавців та численних дослідників волиніки (хоча й критикується за “особливе відношення” до всього католицького та польського в Острозі, і ця критика зовсім не безпідставна)¹⁰⁶. Лінію “польського погляду” з Волині на місцеву історію у 1930-ті роки продовжив публікаціями в “*Roczniku Wołyńskim*” його редактор Якуб Гоффман (1896–1964)¹⁰⁷.

Утім, головним завданням краєзнавців за польських часів було збереження острозької старовини, задля чого постало питання відновлення, а фактично – новостворення музею. Упродовж 1920 р., коли Волинь з Острогом неодноразово переходили то до поляків, то до радянських військ, музей був закритий, хоча саме за кілька років радянської влади він значно поповнився завдяки активній діяльності його завідувача Йосифа Новицького та конфіскації приватних зібрань місцевих поміщиків (у музеї налічувалося 3246 експонатів; опис 1919 р. містив записи про 468 археологічних

¹⁰³ *Chynczewska-Hennel T.* Ostrogski Konstanty Wasyl // PSB. T. 24. Wrocław, 1979; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997.

¹⁰⁴ *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985.

¹⁰⁵ *Ковальський М. П.* Кардашевич Станіслав // Острозька Академія XVI–XVII ст.: Енциклоп. видання. Острог, 1997. С. 59–61.

¹⁰⁶ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Warszawa; Kraków, 1913. Критикував Кардашевича й інший історик-краєзнавець – Й. Новицький, який саме через “постарення” Кардашевичем католицьких церков Острога назвав його книгу “научно безграмотним сочинением” (*И. Н.* Церковь Св. Троицы в с. Межириче под Острогом // Воскресное чтение (Варшава). 1929. № 15. С. 237).

¹⁰⁷ *Дмитрук В.* Матеріали Якуба Гоффмана у фондах Волинського краєзнавчого музею // Волинь незабутня. Рівне, 1995. С. 48–49; *Зіневич С.* Якуб Гоффман (1896–1964) // Волянина з Волині. Острог, 1995. № 3(4). С. 23–24; *Татаркін В. Ю.* “Річник Волинський” Якуба Гоффмана – важливе джерело для вивчення минулого Волинської землі // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. Острог, 1993. С. 168–171; *Дмитрук В.* Вибрані часом: краєзнавці Волині 20–30 рр. XX ст. // Волинський музей: історія і сучасність. Луцьк, 1999. Вип. 2. С. 59.

предметів, 1007 архівних документів, 526 історичних еспонатів, 67 художніх творів, 183 культові речі, 2549 нумізматичних пам'яток і 1427 природничо-історичних експонатів)¹⁰⁸. Однак у 1920 р. польська адміністрація закрила музей, а польські солдати викрали 164 цінні експонати. Серед них була й “загадкова” медаль Василя-Костянтина Острозького. Але відомо, що медаль існувала в одному примірнику, віднайденому у схованці Успенського собору Печерського монастиря та переданого до Ермітажу: тож імовірно, що в даному разі йшлося про копію, виготовлену для музею.

У 1922 р. Острозький замок був наново досліджений польськими урядовцями (з описом воєнних утрат та наслідків діяльності російських урядовців і Православної Церкви), які виявили в ньому підземні каземати та схованки; тоді ж офіційно було порушене питання про нову організацію музею¹⁰⁹. А вже в 1924 р. постала нова польська краєзнавча організація – Товариство приятелів Музею імені князів Острозьких в Острозі¹¹⁰. У 1925 р. музей почав функціонувати. Серед його експонатів були портрети князів Острозьких, унікальні документи роду, матеріали археологічних розкопок, старовинні речі (церковне начиння, ікони). А у Богоявленській церкві демонструвалися образ преподобного Федора князя Острозького з часточкою мощей, Острозька Біблія, перед вітварем стояв свічник, виготовлений на замовлення В.-К. Острозького у Гданьську (1575 р.)¹¹¹. Йосиф Новицький змушений був залишити музей, але йому вдалося зібрати чимало матеріалів у своїй приватній колекції, зокрема преса писала, що він володіє значним масивом листування князів Острозьких¹¹². У 1935 р. до Луцька було перевезено частину документальної збірки Острозького музею: архів Сло-Малинських (із Новомалина – документи від 1559 р., у тому числі судові справи з Острозькими та листування), латинські теологічні трактати (із монастиря єзуїтів), документи острозьких храмів та монастирів, а також Межирицької обителі; окрім того, був вивезений архів самого Братства імені князів Острозьких, карти і плани¹¹³.

¹⁰⁸ *Завадська О.* Зі щоденника Йосипа Владиславовича Новицького // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2004. Вип. 1. С. 39–41; *Її ж.* Сторінками історії Острозького краєзнавчого музею в період з 1919 по 1920 рр. // Там само. С. 42–44; *Її ж.* Штрихи з історії Острозького краєзнавчого музею в період з 1919 по 1922 рр. // Студентські наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Острог, 2002. Т. 3. С. 36–44; *Атаманенко В.* Наукова та музейницька діяльність Й. В. Новицького // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Острог, 2005. Вип. 1. С. 13–22.

¹⁰⁹ ДА Рівненської обл. Ф. 239, оп. 1, спр. 1, арк. 63–65 зв.

¹¹⁰ Там само. Спр. 9, арк. 148–149.

¹¹¹ *Piotrowski W.* Muzeum ks. Ostrogskich na Wołyniu // *Przegląd Lubelsko-kresowy*. Lublin, 1925. R.1. № 8; *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929; *Ostróg.* Ilustrowany przewodnik krajoznawczy. Ostróg, 1934.

¹¹² *Piotrowski W.* Muzeum ks. Ostrogskich w Ostrogu Wołyńskim. S. 5–8; *Swiatopelk-Zawodzki E.* Muzeum imienia ks. Ostrogskich w Ostrogu // *Silwa rerum*. I. January-March. 1925. № 17; польська публікація про становище замку Острозьких та зусилля православного краєзнавчого Товариства належить уже згаданому В. Лушкевичу: *Łuszkiewicz W.* Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku ostrogskim na Wołyniu // *Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce*. Kraków, 1888. Т. III. Zeszyt 3. S. 67–92; *Ostróg.* Ilustrowany przewodnik krajoznawczy.

¹¹³ *Niec J.* Dział rękopisów w bibliotece Wołyńskiego Towarzystwa przyjaciół nauk w Łucku // *Archeion*. Warszawa, 1936. Т. XIV. S. 51–54.

Біографією Василя-Костянтина Острозького й загалом всіма представниками роду цікавився вже згадуваний редактор “*Rocznika Wołyńskiego*” Якуб Гоффман¹¹⁴. Упродовж 1930-х років (коли Гоффман був послом сейму та редактором багатотомного бібліографічного словника) він зібрав численні матеріали про Острозьких¹¹⁵ і мав намір опублікувати окреме дослідження у Львові¹¹⁶. Гоффман збирав інформацію про архівні документи, ще не використані істориками. Зокрема, княгиня Сангушко повідомляла йому про втрату під час воєнних дій і пожежі в Підгірцівському замку підготовлених М. Піотровським наступних томів “Архіву Сангушків у Славуті”¹¹⁷. А в січні 1939 р. Гоффман просив Й. Новицького надати для публікації в часописі листування князів Острозьких та опис Острога 1795 р.¹¹⁸ На жаль, Новицький так і не передав найцікавішого – листів Острозьких, а під час війни переховував документи у своїй домівці, де вони, як твердять краєзнавці, й згоріли. Останні спроби Гоффмана завершити свою працю датуються березнем 1939 р., коли він консультувався зі співробітниками “*Poradnika Językowego*”, як правильно транскрибувати прізвище Острозьких (*Ostroszy* чи *Ostrogski*)¹¹⁹. Паралельно дослідник уклав велику бібліографію Волині обсягом 24 тис. позицій, котрі зайняли п’ять томів планованого на 1939 р. видання. Усе це перервала війна, затим у 1940 р. Гоффмана депортували в Горьковську область на вирубку лісу, потому ж ув’язнили в Горькому (1941–1942). Після багатьох поневірянь учений виїхав із місією до Східної Африки, а в 1950 р. – до Лондона, де став співробітником, а потім генеральним секретарем Польського наукового товариства на еміграції та редактором журналу “*Teki historyczne*”¹²⁰. Після всього сказаного немає нічого дивного, що зібраний і підготовлений до друку матеріал Гоффмана безслідно зник у вирі зазначених трагічних подій.

У Львові ж продовжував працю над історією роду Острозьких Кость Левицький, який встиг опублікувати окреме дослідження про ставлення В.-К. Острозького до церковної унії¹²¹ та про його службу на користь Речі Посполитої¹²². Інші студії Левицького 1936–1939 рр. залишилися в рукописах¹²³.

У 1939 р. Волинь була окупована радянськими військами, й Новицький повернувся до музею. На той час, як згадував Петро Шумовський, “музей в острозькому замку був у жалюгідному стані: експонати, не пронумеровані, валялися на столах;

¹¹⁴ Див.: *Татаркін В. Ю.* “Річник Волинський” Якуба Гоффмана... С. 168–171.

¹¹⁵ ДА Рівненської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34.

¹¹⁶ Там само. Ф. 184, оп. 1, спр. 3, арк. 221 та ін. (листування Я. Гоффмана з львівськими видавцями про можливість публікації вже написаної монографії та зауваження щодо редагування тексту).

¹¹⁷ Там само. Ф. 160, оп. 1, спр. 24, арк. 10.

¹¹⁸ Там само. Ф. 184, оп. 1, спр. 58, арк. 9.

¹¹⁹ Там само. Спр. 57, арк. 6. Див. його загальну працю: *Hoffman J.* *Przewodnik po Wołyniu.* Warszawa, 1938. У рецензії на видання Збігнев Ревський зазначив помилки автора щодо опису Острога та його історії (*Rewski Z.* *Jakób Hoffman // Ziemia Wołyńska.* 1938. № 6–7. S. 100–103).

¹²⁰ *Дмитрук В.* Вибрані часом... С. 59; *Кінд-Войтюк Н.* Товариство приятелів науки – осередок вивчення історії Волині (1935–1939 рр.) // Волинський музей: історія і сучасність. С. 77–79.

¹²¹ *Lewicki K.* *Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r.* Lwów, 1933.

¹²² *Lewicki K.* *Ks. Ostrozscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński.* Równe, 1938. T. VII. S. 1–70.

¹²³ *Lewicki K.* *Pochodzenie i działalność Ostrogskich...* 1936–1939 // ДА Львівської обл. Ф. 26, оп. 11, спр. 851, 894.

жодного доглядача, або “кустоша”, я не міг знайти”¹²⁴. Отже, Новицькому довелося розпочинати все ледь не з нуля. Цей дослідник був чи не єдиним фаховим істориком і археологом з великим досвідом міжнародного рівня за всю історію Острогівани в Острозі. При цьому він був особою вельми романтичною, що відбилось і на його студіях старого Острога (зокрема, збирання й досить своєрідна інтерпретація місцевих легенд). Йосиф Владиславович Новицький (1878–1964), випускник Московського Археологічного інституту (1916), встиг ще до революції побувати у багатьох країнах Сходу (зокрема в Єгипті) та Заходу (Англія), де брав участь у розкопках світового значення. Глибокі знання мов, археології, історії та матеріальної культури дозволили вченому проводити комплексні дослідження Острога, які тривали від 1917 р. й до останніх днів його життя¹²⁵. Ще перед Другою світовою війною Новицький передав до Острозького музею 1520 експонатів із власної колекції. Публікації Новицького до 1939 р. засвідчують археологічні та етнологічні пріоритети вченого¹²⁶. При цьому, з огляду на специфіку варшавського часопису “Воскресное чтение”, де друкувалися його статті, вони мали суто популярний характер. А відтак Новицький не обґрунтовував свої судження. Наприклад, описуючи Богоявленський собор із його готичними елементами, він стверджував, що його могли будувати італійці, котрі працювали на той час (1521 р.) у Кракові, а начиння храму нібито замовлялося ледь не виключно за кордоном (Німеччина, Італія). Але ще більше подивування викликають коментарі Новицького до зібраних ним самим оповідей старожилів про Острог та князів Острозьких, котрі фольклорист намагається інтерпретувати як дуже давні перекази. Не менш “оригінальним” є й повідомлення краєзнавця щодо стосунків Василя-Костянтина Острозького із Самозванцем та про походження останнього (незаконнонародженого сина Івана Грозного від Анни – доньки протопопа Сильвестра!)¹²⁷. Втім, усі ці публікації, позбавлені наукового апарату та хоча би посилань на джерела, не могли не інтригувати саме своєю екстраординарністю. Вони й нині породжують “сакраментальне” запитання: звідки він усе це взяв?

За радянської влади Новицькому не вдалося опублікувати навіть давно підготовлену “Хронологію м. Острога та кн. Острозьких”, – і саме за цим рукописом, мабуть, варто пожалкувати. Лише за німецької окупації вчений продовжив розкопки в замку; зокрема, у Богоявленській церкві він шукав поховання Василя-Костянтина та Гальшки Острозьких¹²⁸.

¹²⁴ Шумовський П. Остріг: історичний нарис. Маргет; Вінніпег, 1964. С. 85.

¹²⁵ Бондарчук Я. В. Йосиф Новицький – засновник Острозького музею // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”. Ч. 1. С. 30–32; *Й же*. Йосиф Владиславович Новицький // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”. С. 23–30; *Й же*. Йосиф Новицький // Острозькі просвітники XVI–XX ст. Острог, 2000. С. 193–202; *Завадська О.* Йосиф Владиславович Новицький – дослідник Острозьчини // Записки наукового товариства ім. О. Оглоблина. Острог, 2002. Т. 1. С. 26–32.

¹²⁶ Новицький И. В. Острожский Богоявленский собор // Воскресное чтение (Варшава). 1929. № 30. 28 июля. С. 482–484; *Его же*. Острожские легенды (К 400-летнему юбилею кн. К. И. Острожского) // Там же. 1933. № 42–43. 15–20 окт. С. 652–654.

¹²⁷ Новицький И. В. Лжедмитрий I в Дерманском монастыре // Воскресное чтение (Варшава). 1928. № 40. 30 сент. С. 607–608.

¹²⁸ Габіт М. Наукові дослідни в Острозі // Волинь (Рівне). 1943. № 11. 11 лют.

Стезею Новицького прямував іще один автор публікацій у “Воскресном чтении” – С. Вітязевський. У статті про Острозьку Біблію він заявляв, ніби підготував цілу книгу під назвою “Галицко-русские историки и их вклад в литературу о князьях Острожских”. Більше того, автор повідомляв про наявність у його колекції копій листів В.-К. Острозького, листа Івана Федорова до князя, листування друкаря зі Львівським братством тощо. Проте, хоча як це дивно, у цій публікації, де вказані джерела можна було б використати, автор лише їх перелічив, тож інтрига щодо змісту “унікальних листів” залишалася¹²⁹. Натомість Вітязевський переказав спогади отця Михайла Тучемського про обставини перенесення часточки мощей преподобного Федора (Феодосія) до Острога 3 травня 1907 р., коли анархісти готували провокацію й довелося задіяти поліцію¹³⁰. Навіть у брошурі про князя Острозького Вітязевський не розкрив змісту “унікальних листів”¹³¹. І знову зависає питання: що ж він мав, і чи мав узагалі?

Війна перервала розпочатий у 1920-ті роки серйозний напрям вивчення острозьких старожитностей та через них – історії самих князів Острозьких. Частина волинських інтелектуалів опинилася на еміграції. Тут ностальгія за вітчизною породила відповідну героїзацію та поетизацію минулого, зокрема й князів Острозьких. Поет-емігрант Антін Павлюк виразив це так:

Щоб тішив я себе паризькими бульварами?
 Чужинець всюди. Варвар у чужій столиці.
 Старого Острога – розбитим тротуаром –
 Усміхнене юнацтво нині сниться...

Отже, “Старий світ – це не місце для нас, це “не так”, це “не тут”...”¹³² Свій щем за втраченою рідною землею висловлював і автор книги про Острог лікар Петро Шумовський: “Для нас ті руїни все ще живі, вони промовляють “глаголом” давньої слави. Промовляють до нас і промовлятимуть до прийдешніх поколінь” (мова йшла про Острозький замок)¹³³.

1949 року у Вінніпезі було створено товариство “Волинь”, а у 1951 р. – Інститут дослідів Волині, який почав видавати “Літопис Волині”. Але не дуже варто зупинятися на опублікованих авторами-емігрантами статтях та брошурах, оскільки всі вони фактично були зойком жалю за далекою Батьківщиною¹³⁴. Позбавлені архівних джерел та опублікованих раніше праць, вороже налаштовані до старих російських авторів, емігранти, мало хто з яких мав вищу історичну освіту та спеціальний досвід, не могли створювати наукових шедеврів. Утім прикметно, що ідейно вони повернулися

¹²⁹ Воскресное чтение (Варшава). 1930. № 23. 8 июня.

¹³⁰ Там само. № 34. 24 авг.

¹³¹ *Витязевский С.* Константин Константинович князь Острожский: Исторический очерк. Варшава, 1929. Див. також його статтю про преп. Федора Острозького в календарі газети “Свет” (Питтсбург) за 1934 р.

¹³² *Дем’янчук Г. С.* Остріг у творчості Антона Павлюка // Матеріали І–ІІІ науково-краснзавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992 рр.). Острог, 1992. Ч. 1. С. 57–58.

¹³³ *Шумовський П.* Остріг: Історичний нарис. С. 122, 130.

¹³⁴ Бібліографію див.: *Бойко М.* Волиніана – матеріали до бібліографії Волині. Вінніпег, 1973; *Його ж.* Бібліографія церковного життя Волині. Вінніпег, 1974; *Його ж.* Бібліографія джерел Волині до 1900 р. Вінніпег, 1967; *Його ж.* Бібліографія періодики Волині. 1836–1950. Вінніпег, 1967.

до концепції дореволюційної російської історіографії: православний рід князів Острозьких – це твердиня Церкви, науки, освіти, пантеон воїнів-героїв і т.д.¹³⁵ Хоч як це парадоксально, але саме ці книги нині підносять на щит деякі сучасні дослідники, й не лише краєзнавці, а й академічні вчені, особливо ж дослідники творчості митрополита Іларіона (Огієнка)¹³⁶. Індекс посилань на книги владики Іларіона та Петра Шумовського перевищує використання власне фахових наукових праць. Це також показова ситуація: саме таких спрощених, описових, пройнятих ідеалізованим патріотизмом книг потребує “ринок читача”, особливо ж читача з Волині; з іншого боку – це характеристика інтелектуальної спроможності та “легкого напрямку” студій сучасних авторів¹³⁷.

Ми не маємо морального права осуджувати ностальгію емігрантів, які не приховували своїх спонук. Наприклад, Петро Шумовський зізнавався: “До написання цього нарису надихнув мене мій давній пієтизм до руїн острозьких, пієтизм, який я виніс ще зі шкільних років, коли вчився в острозькій гімназії”¹³⁸. Канадські видання консервували історичну пам’ять кількох поколінь острожан та загалом волинян-емігрантів. Вони були корисними й важливими саме для цих людей. Однак їхня актуальність у сучасній Україні, тим більше для історичної науки у її власне академічній формі, має суто історіографічне значення, оскільки вказані праці не містять не лише оригінальних матеріалів, а й джерельно обґрунтованих нових концепцій чи ідей.

І все ж віддамо належне ерудиції та ретельності у збиранні матеріалу саме нефаховому історику-емігранту, вже згадуваному лікарю Петру Шумовському. Його книга

¹³⁵ Див.: *Зноско К.* Князь Константин Константинович Острожский и его деятельность в пользу православия. Варшава, 1933; *Іларіон (Огієнка), митр.* Князь Костянтин Острозький і його культурна праця: Історична монографія. Вінніпег, 1958; *Шумовський П.* Остріг: Історичний нарис; Василь-Костянтин Костянтинович князь Острозький, воевода Київський, маршалок землі Волинської // *Літопис Волині.* 1958. Кн. 4. С. 15–18; *Власовський І.* Князь К. К. Острозький – знаменитий патрон і оборонець Православ'я в історії українського народу (†1608–1958). Нью-Йорк, 1958 (рец. Я. Гоффмана: *Hoffman J.* Książ K. K. Ostrozskyi I.W. Własowskiego // *Teiki historyczne.* Londyn, 1958. Т. 8/9. S. 126–128); *Герус-Тарнавська І.* До 400-річчя Острозької Біблії і книгодрукування на Волині // *Літопис Волині.* 1982. Кн. 13–14. С. 7–12; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег, 1986. Т. 2. С. 192–204; *Дубилко І.* Почаївський монастир в історії нашого народу. Вінніпег, 1986. С. 25–26.

¹³⁶ *Ващенко В. В.* Діяльність князя Костянтина Острозького в науковій спадщині І. І. Огієнка // *Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”.* Остріг, 1993. С. 19–25; *Рошко В. Є.* Монографія митрополита Іларіона “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця” – важливе джерело до історії краю // *Там само.* С. 143–144; *Савчук П. О.* Остріг у дослідженнях І. І. Огієнка // *Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”.* Остріг, 1995. С. 189–190; *Близняк М.* Острозький освітньо-культурний осередок XVI–XVII ст. в працях І. Огієнка // *Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”.* Острог, 2000. С. 20–23; *Дібаєв О. І. І.* Огієнко про роль князів Острозьких та Острозького культурного осередку в духовному житті України в 16–17 ст. // *Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій... С. 42–43.* Ми зумисне навели дані лише щодо одного видання: з конференції в конференцію переходить одна й та сама тема з практично однаковими інвективами, хоч і різних авторів.

¹³⁷ При цьому мало хто використовує студию М. Чубагого: *Чубатий М.* Князь Василь Костянтин Острозький та його роля в історії України. В 350-ліття його смерті (1608–1958) // *Америка: Український католицький щоденник.* Філадельфія, 1958. Ч. 153.

¹³⁸ *Шумовський П.* Остріг. С. 9.

містить певні фактографічні родзинки, які варті уваги. При цьому автор щиро вказує і на свої спонуки, й на своє аматорство. Шумовський бачить у князеві В.-К. Острозькому славетного патріота, гідного наслідування: “Кн. Костянтин Острозький передовсім був сином своєї епохи, великий пан, останній, правдиво “великий” князь наш! Він бачив і пережив зраду своїх побратимів, бачив теж жалюгідну зраду серед наростаючої нової сили України – козацтва (видання полякам Наливайка). Він не мав з ким “одностайно стати”. Але він був непохитний у своїх намірах і чинах. В його постаті є маєстатичність, якої йому не відмовляють і найбільші його критики. Врешті, він був найбільшим нашим меценатом, якому інші народи давно вже ставляли б пам’ятники!”¹³⁹ Для Шумовського постать князя уособлює апогей, а смерть цієї людини – кінець великої історії Острога: “Історію Острога... належало б закінчити датою смерті кн. Костянтина. Бо княжий Острог нічим не нагадує Острога післякнязівської доби. В цій останній добі бачимо Острог як маленьке, забуте людьми і Богом містечко, яких так багато на Волині і в яким життя є одноманітне, сіре й безпросвітне. Давно проминула блискуча 300-літня доба бурхливої боротьби і слави, й залишилися самі лише руїни, мов та кара за віровідступництво й національну зраду дітей та онуків останнього Великого Князя”¹⁴⁰. До ностальгії за Батьківщиною додається ностальгія за колишньою славою Острога за часів православних князів Острозьких, інформацію про яких автор намагається систематизувати й викласти конкретно. Ця, мабуть, професійно-лікарська звичка до систематизації та розгляду фактів у цілості складає прикметну рису книги аматора, яка вивисує її над іншими емігрантськими виданнями.

Натомість професійний філолог, випускник Університету Св. Володимира, учень академіка В. М. Перетца митрополит Іларіон (Огієнко) не лише зужив надто спрощений стиль оповіді про Острозького, не лише вкрай заідеологізував його образ як “єдиного героя” (навіть відтінив його образом “антигероя” – Римського Папи, котрий, мовляв, нищив православну Русь і Україну вкупі, звісно, з єзуїтами та фанатичними польськими королями), а й наповнив своє видання численними помилками – від дат та імен до оцінок і суджень. І все ж саме цьому авторові належить і понині крилата фраза: “В усякому разі можна спокійно сказати: усі українські магнати взяті разом не зробили стільки для України, скільки зробив сам князь Костянтин!”¹⁴¹ Він же є автором постулату про те, що справу Острозького продовжили два інші велети – “Великий Богдан і Великий Петро Могила”¹⁴², а також творцем парадоксу про місто Острог після видатного князя: “Остріг зрадив своєму народові, а тому помер ще за життя свого”¹⁴³.

Своєрідним антиподом книжечці митрополита Іларіона стала брошура представника УГКЦ отця Дмитра Блажейовського. Її автор стверджує, що В.-К. Острозький “зрадив український народ і Київську Церкву”, “став ренегатом, співпрацюючи з Польщею”, нищив опору українського етносу – козаків, захоплював церковні маєтки (Луцької кафедри), “був паразитом, який стягав доходи з українських кріпаків”, жод-

¹³⁹ Там само. С. 106–107.

¹⁴⁰ Там само. С. 121.

¹⁴¹ *Іларіон, митр.* Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. С. 65.

¹⁴² Там само. С. 102.

¹⁴³ Там само.

них фундацій на українську справу не робив (тобто на львівські братські проекти), а засновані ним школи – “чиста мізерія”, зокрема розпропагована дослідниками Острозька Академія – не що інше як мильна бульбашка, сам же князь – “подвійний Герострат української історії – політичний і релігійний”. Гідна подиву кількість подібних ярликів стає зрозумілою, коли автор починає описувати протидію Острозького унійному проєктові та новоствореній Унійній Церкві. Тут він звинувачується в азійщині, перетягуванні українства то під Росію, то під Туреччину і в намаганні збити Україну з “прогресивного” прозахідного курсу. Читача не полишає враження, що автором уніатом рухала лише ненависть, оскільки жодних вагомих доказів своїм оцінкам він не наводить¹⁴⁴. Публікація такої брошури відомим видавництвом у 2006 р. просто спантеличує.

Тим не менше, перед нами явище одного порядку: цілком сервілістична брошура Огієнка та абсолютно негативна, навіть демонізуєча – Блажейовського. Обидва автори однаково керувалися своєю конфесійною заангажованістю, проте якщо митрополит Іларіон не опускався до відвертої лайки, то священник-уніат дозволив собі перейти всі межі пристойності. Цей приклад наочно демонструє, як упереджені автори можуть маніпулювати одним і тим самим історичним героєм, створюючи кардинально протилежні його образи (майже ангельський та майже диявольський) для своїх сучасників.

Краєзнавчий напрям Острогіани за радянських часів продовжили кілька дослідників, котрі мали можливість випускати лише короткі путівники заданого ідеологічного спрямування. Оприлюднена ними інформація неймовірно кучо відображала загальні знання цих учених, а тому некоректно було б оцінювати їхню діяльність лише на підставі цих публікацій. І якщо київському мистецтвознавцеві Г. М. Логвину вдалося видати більш-менш широкий нарис про острозьку старовину¹⁴⁵, то Г. Р. Равчук (1895–1986) та А. О. Хведась змушені були обмежуватися стислими відомостями¹⁴⁶.

Нині ситуація змінилася: шлях для будь-яких публікацій відкритий, і краєзнавці негайно цим скористалися¹⁴⁷. Це було тим більш виправданим, що і в Острозькому державному історико-культурному заповіднику, і у Музеї книги та друкарства зберігається чимало цінних матеріалів (3000 експонатів, близько 1500 рукописів та стародруків, зокрема Дерманський поменник XVII ст.). Однак автори з-поза меж Острога усім цим добром не скористалися. Так, почесний професор історії Волинського державного університету Михайло Киричук віддає перевагу згаданій книзі митрополита Іларіона, яку широко цитує у своїй праці. При цьому автор так само емоційно стверджує: “Острозькі... як правдиві батьки свого народу твердо стояли в обороні його віри та православної церкви. Їх благородну й непохитну поведінку наслідували

¹⁴⁴ *Блажейовський Д.* Костянтин Острозький та його “подвиги”. Львів, 2006.

¹⁴⁵ *Логвин Г. М.* Замок в Острозі. К., 1959.

¹⁴⁶ *Равчук Г. Р.* Острог і його околиці. Львів, 1960, 1969; *Його ж.* Путівник по історичних пам’ятках м. Острога. Рівне, 1958, 1960, 1961, 1964; *Равчук Г. Р., Ткач І. О.* Острог. Краєзнавчий нарис. Львів, 1987; *Хведась А. О.* Острозький державний історико-культурний заповідник. Львів, 1985. Див. також: *Близняк М.* Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. Острог, 2006. Вип. 1. С. 38–50.

¹⁴⁷ Загальний огляд краєзнавчого вектора Острогіани див.: *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир, 2001; *Ярмошик І. І.* Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях. Житомир, 2006.

інші князівські та боярські роди, вся православна людність”. У подібному ключі автор переказує біографії (без урахування нових даних, спираючись на дореволюційні публікації та книгу Огієнка) Острозьких – від Данила до Василя-Костянтина – і констатує заснування Острозької Академії та наявність острозьких друків. М. Киричук традиційно вказує на антиунійну налаштованість Острозького, але раптом, забувши про все це, через кілька десятків сторінок фіксує “ганебний факт” боротьби князя проти “народних героїв” – Косинського та Наливайка¹⁴⁸.

Доктор філософії, професор Петро Саух нещодавно випустив розлогу книгу про князя Василя-Костянтина Острозького. Задум автора доволі цікавий – створення психологічного портрета живої людини: “Для мене важливі спосіб життя вельможі, притаманне йому світорозуміння”¹⁴⁹. І далі (що зрозуміло з огляду на фах) – філософські роздуми: “Після смерті історичної особи її ім’я швидко очищується, контури її образу поступово спрощуються; велика і складна постать входить у безсмертя у формі якогось гучного діяння чи події”¹⁵⁰. Та задуманий психологічний портрет героя насправді вийшов напівпубліцистичним: “Князь різний: багатий і щедрий, відважно воював з татарами і нещадно розправлявся з повстанцями, був толерантним і нетерпимим, оборонцем православ’я і впливовим діячем, іншими словами, людиною свого часу... Та попри все князь Острозький – славний лицар і велика людина... вся Європа тоді знала про Україну завдяки цьому державному мужові”. На жаль, така “багатовимірنا” характеристика В.-К. Острозького чудернацьким чином співіснує з доволі заялженими штампами: князь “протистояв окатоличенню українського народу, показав себе людиною незалежною і відданою справі України”¹⁵¹. При цьому автор не пояснює, в чому полягала “справа України” за часів князя, коли й самого поняття України в політичному сенсі не існувало. Чи, можливо, під цією справою слід розуміти обстоювання князем ідеї “української духовної центровості” та боротьбу проти процесів їх маргіналізації”¹⁵²? Більше того, українством Острозького, мовляв, далеко не вичерпуються його задуми, оскільки заснована князем Академія орієнтувалася не на вузьконаціональні, а навіть на загальноєвропейські завдання й стала містком культурного єднання Заходу і Сходу, і не лише містком, а “новим цивілізаційним простором”¹⁵³. У світлі цього можна лише здогадуватися, яку саме “ясну політичну мрію” виношував Острозький, хоча й “не мав логічно осмисленого політичного курсу”¹⁵⁴. Далі: князь “на політичному та теоретичному рівні визначив кращі риси нашого етносу”¹⁵⁵. Він розвивав національну самосвідомість, мислительну енергію українського народу, йому було притаманне загострене почуття патріотизму, котре спричинило звернення магната до культурної спадщини Київської Русі, і т. д., і т. п.¹⁵⁶ Вочевидь, така модернізація з погляду автора є політично актуальною, і саме цього

¹⁴⁸ Киричук М. Волинь – земля українська. Луцьк, 2000. С. 162–167, 213–216, 261–265, 292–294.

¹⁴⁹ Саух П. Князь Василь-Костянтин Острозький. Рівне, 2002. С. 10–11.

¹⁵⁰ Там само. С. 11.

¹⁵¹ Там само. С. 13.

¹⁵² Там само. С. 52.

¹⁵³ Там само. С. 118–120.

¹⁵⁴ Там само. С. 131.

¹⁵⁵ Там само. С. 133.

¹⁵⁶ Там само. С. 146 та ін.

вимагає сучасна кон'юнктура, витворювана переважно колишніми радянськими ідеологами, котрі звикли до обов'язкових гасел, що просто міняють колір.

П. Саух постійно повторює, що його герой – “син свого часу” (ніби могло бути інакше), і саме цим пояснює всі його вчинки; з іншого ж боку саму добу автор називає “добою князя Василя-Костянтина Острозького”: тож проблема – чи доба репрезентує князя, чи навпаки – залишається нез'ясованою¹⁵⁷. Тим більше що далі констатуються значне вивищення князя “серед тогочасної еліти”, “одинокість його фігури”¹⁵⁸ – і це вже зовсім виводить князя за межі як тогочасного соціуму, так і всієї доби. В якості аргументу тут виступає загальник про “середньовічну людину” (що не дуже підходить для князя та його часу): “Для європейської середньовічної свідомості характерна змішаність милосердя і жорстокості, фанатичної віри та дій, що аж ніяк не вписуються в християнську мораль”¹⁵⁹. З огляду на сказане дивно виглядають заяви П. Сауха про Острозького як “великого утопіста в історії України” (за його проект унії Церков), “високого посередника”, наділеного “соломоною мудрістю”¹⁶⁰.

Дивовижним є й те, що після цікавого вступу й постановки проблем П. Саух цілком передовіряється вислідам М. Максимовича та М. Костомарова; він цілими гронами нанизує цитати без жодного аналізу, а тим більше критики джерел; наводить численні сучасні аналогії, абсолютно чужорідні для студії про другу половину XVI – початок XVII ст.; дуже спрощує політичну ситуацію і наповнює книгу численними відступами. Наведемо найяскравіші приклади такого безоглядного авторського волюнтаризму. Так, постриг князя Федора Острозького П. Саух пояснює “бажанням бачити слов'янські народи у мирі і в єдиній християнській вірі. Саме цим глибоким розумінням політичної ситуації та розчаруванням реаліями життя можна пояснити рішення князя Федора піти простим ченцем у Печерський монастир, показавши приклад орієнтації на традиції Київської Русі і продемонструвавши прагнення відновити її велич”¹⁶¹. Переказуючи наші вже застарілі на сьогодні висновки щодо переоцінки воєнних заслуг кн. Костянтина Івановича Острозького, автор усе ж знаходить єдиний аргумент на його користь – єдину переможну битву М. Кутузова¹⁶². Нашими давніми матеріалами автор беззастережно послуговується й у сюжеті про Лжедмитрія I, не завдаючи собі клопоту поцікавитися новішими даними¹⁶³. А чи варто перелічувати фактологічні похибки? Наприклад, автор “відкриває” кілька неймовірних фактів: *Орхідський* (так у книзі!) архієпископ Афанасій, виявляється, привіз до Острога не більше не менше як самі “регалії візантійських імператорів”¹⁶⁴; Іван Федоров став “ігуменом-управителем” Дерманського монастиря¹⁶⁵ і т. п.

Вражає підсумкова характеристика Острозького, дана П. Саухом: “Василь-Костянтин був таким, яким повинен бути (!? – В. У.). Те, що зробив – найвидатніше з усього,

¹⁵⁷ Там само. С. 35, 44.

¹⁵⁸ Там само. С. 129.

¹⁵⁹ Там само. С. 43.

¹⁶⁰ Там само. С. 96, 136, 137.

¹⁶¹ Там само. С. 23.

¹⁶² Там само. С. 28.

¹⁶³ Там само. С. 74–78.

¹⁶⁴ Там само. С. 118.

¹⁶⁵ Там само. С. 123.

що взагалі українське життя могло дістати від свого тодішнього магнатства”. Але загалом “сьогодні важко збагнути систему координат, в якій розгортався життєпис Острозького”¹⁶⁶.

Гадаємо, що сьогодні (принаймні на 2002 рік, коли вийшла книга П. Сауха) важче збагнути її автора та методу його праці, а також спонуки, котрі диктували політизацію й осучаснення історичного персонажа, ніж життя та діяльність самого князя Острозького. А все це через те, що нині історіописання стало вельми популярною сферою за принципом: “історичну працю не пише лише ледачий”. Упевнені, що навіть на місцевому (і тим паче краєзнавчому) рівні така постать, як кн. Василь-Костянтин Острозький, заслуговує на належний професіоналізм і фаховість авторів публікацій, а тим більше книг про нього¹⁶⁷.

Інша річ – праці вчених Острозької Академії. Оточена мурами, вона ніби фільтрує наукову продукцію, не допускаючи відвертого непрофесіоналізму й аматорства. Ще 1989 року з ініціативи П. З. Андрухова (1924–1996) було створене Острозьке науково-краєзнавче товариство “Спадщина”, котре в 1993 р. дістало ім’я князів Острозьких. Главою дослідників Острогіани в Академії став визначний український вчений-джерелознавець М. П. Ковальський, і це одразу встановило належну наукову “планку” видань, котрі згодом почали з’являтися. Насамперед слід указати на два енциклопедичні проекти, які загалом несуть у собі цікаву ідею репрезентації історії Острогіани через осіб, інституції, будівлі, окремі твори, рукописи, речі, музичні тексти тощо¹⁶⁸. І хоч уміщені тут матеріали не рівноцінні за змістом та якістю й переважно описові, однак сама ідея багатомірності історичного минулого, зокрема часів князів Острозьких – через призму осіб самих князів, їхнього оточення (другого й третього плану), їхніх маєтків, споруд, видань і т. ін. – вельми приваблива¹⁶⁹. Не можна оминати цінного візуального ряду, який дозволяє побачити Острог та його діячів упродовж багатьох століть, ніби спостерігаючи німий фільм, у якому пам’ятки історії все ж промовляють. Не менш цінними є й залучені з місцевих архівів та “екзотичних” збірок матеріали, до яких не дістане рука дослідників з-поза Острога. Втім, у цих та інших працях острозьких академістів¹⁷⁰ все ж не вистачає “живого” світу князів Острозьких: після оповіді про те, “як було” перо дослідника зупиняється перед питаннями “чому так” і “що це означало”. Втім, у художньо-публіцистичному творі професора філософії Петра Кралюка натрапляємо на цікавий пасаж щодо вивіщення кн. Острозького над загалом можновладців його доби: “Яким би не був князь Василь-Костянтин Острозький і що б про нього не писали історики – це велична й водночас не поцінована постать нашої минувшини. Так, він стяжав багатства, збирав землі для свого домену –

¹⁶⁶ Там само. С. 135–136.

¹⁶⁷ Залишаємо поза аналізом публікацію: *Чопівська-Богун І. Князі Острозькі – велич і занепад роду* // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир, 1994. Т. 15. С. 11–25.

¹⁶⁸ Острозька Академія XVI–XVII ст.: Енциклоп. видання. Острог, 1997; Острозькі просвітники XVI–XX ст. Острог, 2000.

¹⁶⁹ Порівняймо вельми критичну оцінку Н. М. Яковенко: Про енциклопедичну гарячку на прикладі однієї з енциклопедій // Український гуманітарний огляд. К., 1998. Вип. 1.

¹⁷⁰ *Андрухов П. З. Волинська земля (хроніка – джерела – постаті)*. Сокаль, 1992; *Його ж.* 600 імен в історії великої Волині. Острог, 1993; *Його ж.* Волинь в легендах і переказах. Острог, 1995; *Його ж.* Волинь: події, імена, джерела. Остріг, 1996.

тому й мав величезні статки. Проте лєвова частина грошей (а це вже перебільшення на кшталт журналістського. – В. У.) ішла на оборону від татарських набігів... А ще він фундував першу вищу школу на Сході Європи (традиційний штамп із нереальним означенням. – В. У.), вклав гроші (і немалі) у підготовку й видання першої повної Біблії старослов'янською мовою. За часів князя в Острозі друкували полемічні твори. Можна перелічувати й інші його заслуги на полі культурному, господарському, політичному. Чи зробив хтось із українських князів і гетьманів щось подібне? Ні, не зробив. Проте ми часто підносимо до небес те, що не варто цінувати. І не цінуємо справді добре... Залишається надія, що колись навчимося цінувати вартісне й відкидати фальшиве”¹⁷¹.

Вочевидь, найбільш прикметною працею острозького центру слід вважати книгу М. П. Ковальського “Етюдн з історії Острога”, матеріали та ідеї якої використовуються й аналізуються у відповідних місцях нашого дослідження¹⁷².

Новий виток глорифікаційних праць викликав процес канонізації Василя-Костянтина Острозького спочатку Білоруським екзархатом РПЦ, а потім й іншими Православними Церквами в Росії та Україні. На тлі публікацій про оборонця Православ'я та борця проти унії вирізняється своїм критицизмом книга М. В. Довбищенка. Автор пропонує власну візію образу Острозького. На його думку, князь був відданий Православ'ю, разом із тим “відданість ця мала дещо специфічний характер”: Острозький був “широ прив'язаний” до східного обряду, однак виявляв “відносну байдужість до догматичного вчення Православної Церкви”. З іншого боку, Василь-Костянтин активно цікавився духовно-інтелектуальним і релігійним життям Європи та намагався абсорбувати все цінне для покращення релігійного життя в Київській митрополії; тож князь був “відкритою людиною для обговорення нових ідей”, вдаючись до ризикованих проєктів зближення з католиками і протестантами. Дослідник стверджує, що в такий спосіб “князь шукав істину”, однак подібні пошуки недоречні для лідера, котрий мав би сформулювати чітку програму дій зі стратегічною перспективою, однак “такої програми князь Острозький так і не зміг представити”. Колега вважає, що слід говорити загалом про “нездатність кн. К. Острозького забезпечити своїм проєктам стратегічну перспективу” і вважає, що Острозький після Берестейської унії весь час вагався у своїх симпатіях між католиками (дослідник убачає в листуванні Острозького з Римом 1604 р. новий реальний прояв схильності князя до унійного проєкту) та протестантами (проєкт унії 1599 р.); князь був непослідовним у своїх планах і вчинках, що дезорієнтувало та послаблювало православний табір, діяч міг захоплюватися певними ідеями, але не доводив їх до кінця. Автор звинувачує князя в тому, що він, як ніхто інший розуміючи особливу потребу в освіченні та вихованні священства, так і не відкрив спеціальної семінарії для духовних – попри всі свої колосальні фінансові можливості. Більше того, навіть його дітище – острозька друкарня – не виконало своїх функцій, лише епізодично випускаючи різні видання. Всі ці особливості церковно-політичної діяльності Острозького, на думку М. Довбищенка, зумовлені “неврівноваженістю його характеру”: напади гніву змінювалися апатією, не було витримки та хисту дипломата, нарешті, з віком його дедалі більше полишали сили та

¹⁷¹ *Кралюк П.* Діоптра, або Дзеркало, в якому бачимо не лише себе, а й інших, подорожуючи в часі та просторі: Історико-інтелектуальний детектив. Луцьк, 2007. С. 88–89.

¹⁷² *Ковальський М. П.* Етюдн з історії Острога. Острог, 1998.

обсідали хвороби¹⁷³. Такий психологічний портрет з елементами політологічних та моралізаторських оцінок примушує згадати стиль і концепт М. С. Грушевського та дещо спрощує та “зашорює” образ історичного діяча, котрий був далеко не однолінійним – як і ті події та факти, якими оперує задля формулювання власної концепції М. Довбищенко (про це детальніше в розділі про світ віри та церковно-релігійної діяльності Острозького).

Сучасні дослідження на теренах Східної Європи позначені пошуками нових методів, напрямів і можливостей інтерпретацій минулого в цілому, ролі соціальної еліти в історії, діяльності окремих видатних осіб. У цьому сенсі щодо кн. В.-К. Острозького значущими є численні праці Н. М. Яковенко, публікації І. О. Ворончук, С. М. Плохія, І. З. Мицька, П. М. Кулаковського, В. Атаманенка, І. Тесленка, Т. Вихованця, Н. Старченко, В. Поліщука та російських дослідників М. В. Дмитрієва, Б. М. Флорі, Л. В. Соболева. Це не просто “нове слово” про Острозького, але зовсім інше бачення образу князя – як у традиційних для попередніх студій, так і в несподіваних (наприклад, приватне життя, система клієнтелли) ракурсах. Значну цінність мають також публікації у запланованій як серійна, але, на жаль, обмеженій лише першим випуском колективній праці, де представлені різні (а відтак розчленовані) моменти біографії Василя-Костянтина¹⁷⁴.

Однак антиномія виявляється у тому, що число новаторських та професійно якісних праць є доволі незначним порівняно з неозорим морем нефахової літератури низького гатунку. І саме ця остання, яка наводнює книжковий ринок та потрапляє до рук великої маси пересічних читачів, творить в їхній свідомості два альтернативні образи Острозького: ідеальний, з численними похвальбами, притаманними ще православної полемічній літературі його доби (це найчастіше бачимо у краєзнавчій літературі, яка підносить Острозького до “всесвітнього масштабу”, та в публікаціях діячів Православної Церкви), та негативний з усіма ознаками “зрадника” руського народу та Церкви (публікації світських і церковних діячів – як в Росії, так і в Україні – з полемічним спрямуванням проти українства, колонізації, унії, католицтва та “сепаратистських ідей”). Тож Острозький виступає таким собі “полігоном” для історичних маніпуляцій зі знаком плюс чи мінус; якісь його риси гіперболізуються, й тому князь постає ніби в різних масках, які одягають на нього “гримери”, виходячи зі своїх потреб. І якщо Острозький для кожного фахового дослідника відкривається по-різному, то квазіпопуляризаторська література нав’язливо пропонує “єдино правильний” образ князя. Це стало можливим не лише через попит ринку політики, ідеології чи рівень освіти, але значною мірою тому, що князь Острозький не є простим для змалювання його портрета – в ньому можна побачити все що завгодно і в будь-яких кольорах; як візерунок у калейдоскопі, він змінює свій вигляд від кожного поруху. Острозький, ніби такий близький та осяжний, “вислизає”, тільки-но простягають до нього руки, перетворюється на міраж, котрий постає щоразу різним. Посмертна маска Василя-Костянтина в сенсі відносної точності його зображення так і не з’являється на видноколі історичної науки, а до контурів медалі із реалістичним портретом князя вдалося наблизитися небагатьом...

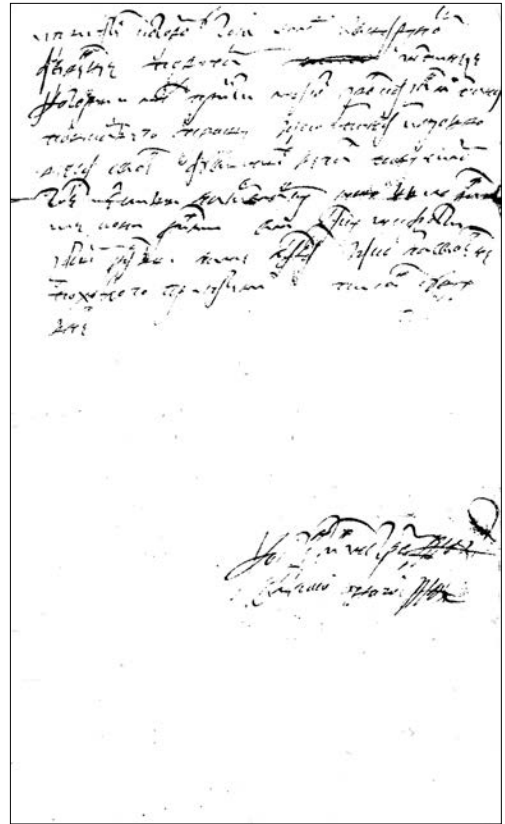
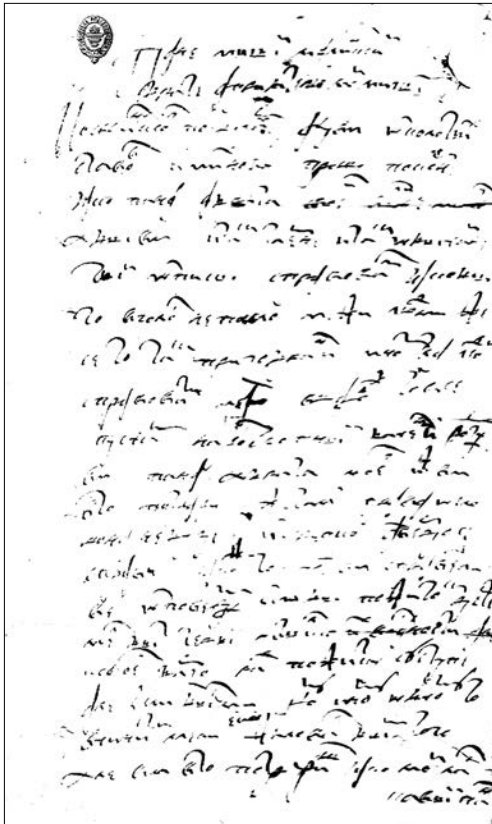
¹⁷³ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 2008. С. 126–128.

¹⁷⁴ Острозька давнина: Дослідження і матеріали / За ред. І. З. Мицька. Львів, 1995. Т. 1.

Тож нині маємо парадокс: один із найвизначніших історичних діячів України досі чекає на фундаментальне дослідження, а вітчизняні історики перманентно виявляються не готовими до такого “подвигу”. Чому? Автор чітко розуміє, що ця книга матиме не більш як проміжне значення у студіюванні Острогіани, а відтак наголошує: всебічне фундаментальне дослідження про кн. В.-К. Острозького та його добу має створювати цілий колектив добірних фахівців. Лише такий опус зможе стати проривом в Острогіані. Залишається сподіватися, що наша книга стане спонукою для спільної творчої праці інших учених-гуманітаріїв.

ЗАГАДКА ЗНИКНЕННЯ РОДОВОГО АРХІВУ ТА ПОТЕНЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕНИХ ДЖЕРЕЛ

Значні історіографічні розбіжності у фактографічних реконструкціях, а тим більше оцінках діяльності В.-К. Острозького зобов'язують нас чітко означити джерельні можливості для змалювання портрета/образу князя. Історик має оперувати лише “слідами” діяльності самого героя, його оточення чи його сучасників. При цьому традиційно історик опирається на писемні “сліди”, тобто документи, які словесно фіксують думки, ідеї, помисли й наміри, а також дії, вчинки і побутові обставини життя й поведінки діячів минулого. Звісно, щодо Острозького не можна оминати й матеріальних

Власноручний лист кн. В.-К. Острозького до Михайла Малинського. Дубно, 1590-і рр.

пам'яток: замків, церков, монастирів, ктиторських ікон, портретів – загалом будь-яких речей, які створювалися з його наказу або йому належали. І все ж головними є писемні пам'ятки. Як уже зазначалося, історики ХІХ – початку ХХ ст. поклали особливі надії на документи, котрі вийшли з-під руки чи, точніше, з канцелярії самого князя Острозького, передбачаючи, що принаймні у приватних листах князь постає зі своїм “справжнім” обличчям, без гриму, маски чи іконописності. Ці сподівання виправдалися лише частково.

Виявлені на сьогодні листи Василя-Костянтина головним чином охоплюють останні 20–25 років його життя (1580–1600-ті роки) й стосуються переважно політичних подій та майнових справ князя, його родини, клієнтів, прихильників і ворогів. У них порівняно мало особистісного у звичному для нашого сучасника розумінні, що зумовлено самою формою та особливостями документів (у тому числі листування) другої половини ХVІ – початку ХVІІ ст. Уже близько чверті століття автор цих рядків складає картотеку документів як самого Острозького, так і стосовно його, і вона найкраще показує хронологічну синусоїду його активності, що, своєю чергою, позначає початок, апогей та згасання публічної діяльності князя у різних ділянках тогочасного життя. Всі ці документи демонструють іще одну особливість суто індивідуального (до того ж вікового) рівня: на початках кар'єри та загалом активного життя в середовищі магнатерії й у “державному тілі” Острозький стриманий у письмовому вияві емоцій (навіть у листах до своїх прихильників) і загалом небагатослівний; а вже від середини 1580-х і особливо у 1590-х роках у його листах прориваються живі почуття – жаль, обурення, радість, ласка тощо. Щоправда, тут слід пам'ятати, що такий висновок не останньою мірою продиктований станом збереження листів і може бути переглянутий у майбутньому. Тим не менше, листування, починаючи від 1590-х років і до кінця життя, імовірно через вікові особливості адресанта, все ж доволі вирізняється з-поміж іншого епістолярного масиву¹⁷⁵.

Мусимо також наголосити, що знамениті публічні звернення князя (особливо щодо Берестейської унії) та передмови до острозьких друків не були його особистим витвором, але належали перу наближених до його двору інтелектуалів та церковних діячів. Відтак особа та образ князя завдяки цьому набувають різних виявів та характеристик. Частина підписаних ним документів навіть побутового чи майнового змісту так само не є проявом думки чи настанови особистості князя, але підготовлені його секретарями, самими прохачами, а в кількох випадках мають апокрифічний (тобто штучно приписуваний авторству Острозького) характер. Тож чи слід все це використовувати для відтворення образу князя? Звісно, слід, оскільки Острозький ставив свій підпис не бездумно – він погоджувався зі змістом і власною авторизацією всіх означених текстів при їх оприлюдненні.

Та навіть в автентичних документах Острозький дуже різний – залежно від теми документу, адресатів, часу та обставин його складання, інших невідомих нам мотивів. Свідчення тому – кілька листів князя до своїх дітей (зокрема старшого сина

¹⁷⁵ Нам залишилося недоступним листування В.-К. Острозького з Бібліотеки Красінських. Див.: Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego Warszawa, 1915. Т. XXІІІ–XXІХ. № 223–225, 239, 243. S. 256, 262, 269, 338, 354–357 та ін. Використовуємо лише анотації з архівного опису.

Януша¹⁷⁶). Найбільший масив особистих листів Василя-Костянтина зберігся в архіві біржанської лінії князів Радзивілів – його зятя Кшиштофа Радзивіла-Перуна та онука Януша¹⁷⁷. Це листування тривало від кінця 1570-х років і майже до останніх днів життя князя, тобто понад чверть століття, і саме воно наочно демонструє всі особливості листів (як документального жанру) Острозького та еволюцію авторського прояву в них. Непідробних почуттів сповнені листи князя до онука, якого він дуже любив, і юнак відповідав дідові тим самим. І хоча ці листи із часом містять дедалі більше особистісного, частково пов'язаного зі станом здоров'я князя (дуже важливий ракурс біографії, який майже не враховується дослідниками), але в основі все ж лежать політичні й релігійні питання публічного характеру¹⁷⁸. Листи Острозького, які збереглися в петербурзьких архівах й які через “невідомість” чи тимчасову недоступність інтригували не одне покоління науковців, не мають такого значення – і за своєю кількістю (близько 85), й за випадковістю збереження (тобто відсутні комплекси листування з конкретними особами), й за своїм змістом (це переважно типові маєткові документи та справи зі світськими й духовними особами за 1581–1615 рр., але оскільки в їхній анотації стояв термін “ліст”, російські архівісти переклали його як “письмо” й ввели, таким чином, в оману дослідників)¹⁷⁹.

Великий і цінний архів князів Сангушків також містить документи щодо Острозьких узагалі (“Книга Бони” – перелік оригінальних грамот архіву князів Острозьких до 1539 р.¹⁸⁰; сумаріуші (1627 р.) документів від 1386 р. та привілеїв за 1438–1648 рр., власне маєткові документи Острозьких в оригіналах та копіях 1237–1647 рр.) й Василя-Костянтина зокрема¹⁸¹. Однак листування в ньому порівняно з радзивілівським

¹⁷⁶ Зокрема, відомий лист від 7 травня 1607 р. щодо поведінки дружини Януша і невістки Костянтина, де вона схарактеризована як “друга амазонка”, яка з усіма свариться й воює, навіть із самим свекором: Письмо князя Константина Острожского, воеводи киевского, к сыну его Янушу, каштеляну краковскому. 7 мая 1607 года // Киевская старина. 1883. Ноябрь. С. 477–480.

¹⁷⁷ *Jankowski R. Burzliwe losy archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r. // Miscellanea Historico-Archivistica. Warszawa, 2000. T. 11. S. 35–68; T. 7. 1997. S. 71–106; Zawadzki J. Archiwalia różnych rodów przechowywane w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów // Ibid. T. VII. S. 127–133; AGAD. Arch. Radziwiłłów. V. № 11074–11087 (№ 11078 (81 лист В.-К. Острозького за 1562–1602 рр.), № 11077 (67 листів Януша Острозького за 1578–1620 рр.), № 11074 (14 листів Олександра Острозького за 1578–1601 рр.). Частина документів Радзивілівського архіву залишилася в Литві (після евакуації). Див.: Вяртанне. Мінск, 2002. Кн. 7. С. 132–365.*

¹⁷⁸ Див.: *Jarczykowa K. Kultura epistolarna w kręgu Radziwiłłów birzańskich w XVII w. Kielce, 1998.*

¹⁷⁹ СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция, Ф. 11.

¹⁸⁰ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902), Nr. 6, k. 1–460 (всі ці документи опубліковані у виданні “Архіву Сангушків”, т. 1, 3, 4). “Книга Бони” була складена в 1544 р. як наслідок скарги Беати Острозької на Василя-Костянтина, котрий тримав усі документи на володіння князів Острозьких і не давав їх їй для судових потреб. З огляду на це, з наказу Жигимонта I Василь Острозький представив у королівську канцелярію оригінали, з яких був зроблений список, завірений королевою Боною й переданий Беаті. Отже, цей копіярій, як і оригінали означених грамот, складав частину власне архіву Острозьких. Архівістам XIX ст. вдалося добути у дубенському архіві Острозьких сумаріуш документів, складений 1594 р. (сформований за системою назв населених пунктів), який також дає досить вичерпне уявлення про маєткові документи цього архіву (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 42–75 зв.).

¹⁸¹ Див.: *Ковальський М. П. Джерела про діяльність князів Острозьких // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992 рр.). Острог, 1992. Ч. 1.*

невелике й також переважно стосується майнових справ. Натомість саме в цьому архіві зберігаються переписи володінь та майна Острозьких й навіть детально складені переліки маєтків за географічним принципом (своєрідні “мапи у прозі”)¹⁸².

1994 року в збірці Потоцьких із Ланьцута польські архівісти віднайшли й описали цілий том епістолярії, серед респондентів якої були і представники Дому Острозьких. Листи Острозьких зберігаються також в архівах Замоївських та інших магнатських родів¹⁸³.

А куди ж подівся власний архів князів Острозьких – адже він мав бути не менший за архіви Сангушків чи Радзивілів? Перші згадки про княжий архів подибуємо в матеріалах судового процесу 1530–1531 рр. між Іллею Костянтиновичем Острозьким (старшим братом Василя по батькові) та другою дружиною великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького (матір’ю Василя) Олександрю Слуцькою (про це детально говоритимемо далі). Вже за часів Василя-Костянтина його архів був упорядкований, а на початку XVII ст., ще до розподілу маєтків між синами князя в 1603 р., княжий слуга Ольбрахт Заблоцький склав його реєстр. Заблоцький пережив не лише Василя-Костянтина, а й останнього з князів Острозьких – Януша, після смерті якого в 1627 р. разом із Семеном Кречевичем (підскарбієм) в якості слуг “старого князя” (тобто Василя-Костянтина) показував архівні документи спеціальної комісії¹⁸⁴.

Вважалося, що ще за життя Василя-Костянтина скрині з документами та його бібліотека зберігалися на хорах Богоявленського собору. Нині це можна і спростувати, й підтвердити водночас. Петро Кулаковський опублікував цікавий документ про стан архіву в Богоявленській церкві на 1619 р. Справа в тому, що 6 серпня 1619 р. у Любліні раптово помер останній син Олександра Костянтиновича Острозького (молодшого сина київського воеводи) Януш-Павло. 10 серпня про це дізналися в Острозі. Увечері кілька служебників княжича – Михайло Кричевський, Юрій Залеський, Мартин Ленський, Валентин Косаковський та Якуб Шумовський – з пахолками й челяддю примусили священика Івана відчинити Богоявленський собор і увірвалися на другий поверх, де у “схованю” знаходилися документальні скарби Острозьких. При цьому позивач (краківський каштелян Януш Острозький) вустами свого повіреного Дем’яна Славинського не проминув підкреслити, що нападники увірвалися в храм, “где тела светое памети княжати его милости Константого киевского, и Александра вольнского воеводов, княжат их милости Острозских лежат”. Хоча нападників усе це не цікавило – вони одразу спрямувалися на хори. Саме тут зберігалися документи, бібліотека та церковна ризниця: “на горе (тобто на хорах. – В. У.) в замкнено библиотека, обряды и спряты церковные (тобто ризниця. – В. У.), также скрыни з разными привилеями, листами граничными и иншими справами поважными, князьтву и ключу Острозскому и иншим маетностям до справ належачыми, *еще по смерти*

С. 100; *Його ж.* Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. Остріг, 1993. С. 65–74.

¹⁸² *Marszalska J.* Biblioteka i archiwum Sanguszków. Zarys dziejów. Tarnów, 2000; *Chrzanowska P.* Sanguszkowie. Tarnów, 1989.

¹⁸³ Див.: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym / Dorota Lewandowska.* Warszawa, 2008. S. 622–623, 632–654, 663–665.

¹⁸⁴ *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької Академії (1576–1636): Біографічний довідник. К., 1990. С. 26.

того ж княжати его милости пана воеводы киевского там зложонных и до делу княжати его милости пану краковскому належачых нерозобраних мел...”¹⁸⁵.

Отже, частина архіву Острозьких і книги були принесені до Богоявленського храму *уже по смерті* В.-К. Острозького (при цьому тільки документи маєткової частини Януша Костянтиновича). Таким чином, за життя Василя-Костянтина його архів та бібліотека не зберігались у храмі, а явно знаходились у княжому палаці, оскільки постійно були потрібні в судових справах (акти) та для духовного читання князя. Лише по його смерті маєткова частина архіву з привілеями та іншими актами на володіння частки Януша без особливого розбору були складені у скрині й занесені до церкви. Що ж із цим зробили нападники? Вони зі свічками шукали якісь документи (“ревизью якуюс отправовали”). Наступного дня процедура повторилася, тоді названі особи винесли дві скрині з документами (“сут скрын две наложонных, в которых привилея листы были, кгвалтовне взяли”). Нарешті, 18 серпня шляхтичі, взявши з собою згаданого вище Семена Кричевича (“который есче з славное памяти княжати его милости старого пана воеводы киевского был подскарбим и на руках своих так золото, серебро, клейноты, пинези, привилея и вси sprawy мел”), знову обстежили скрині й вилучили потрібні їм привілеї та граничні лісти на свої маєтки (“скрини вси, которые там zostали в той церкви на гори з листы граничными и иншыми листы и справами с привилеями, кгвалтовне одомкнули, ревизовали, читали и што хотели то брали”). Судячи з того що деякі з нападників зберегли свої маєтки та службу Острозьким, вони мали би повернути скрині з документами, окрім необхідних їм. Утім, це лише припущення. Дана справа показала, що нищення архіву Острозьких розпочалося ще за життя представників роду через їхнє недбальство та сваволю служебників, котрі побоювалися за своє становище та надані маєтності й намагалися вирішити цю проблему завдяки княжому архіву¹⁸⁶.

Дослідники вважають, що по смерті Василя-Костянтина, коли практично всі його маєтності дісталися єдиному синові Янушу (за винятком віна, відданого донькам при їх одруженні та частки для дітей покійного сина Олександра), батьків архів також потрапив під його опіку й зберігався в Дубно, а після смерті Януша, коли чоловіча лінія роду вигасла, опікунами дубенського архіву Острозьких стали Заславські. По смерті у 1674 р. останнього із Заславських – Олександра, сина Владислава-Домініка та Катерини Собеської – його донька Теофілія вийшла заміж удруге (вперше за Дмитра Вишневецького), за коронного маршалка Юзефа Кароля Любомирського (†1703 р.), і до них перейшов архів. Любомирські не мали сина, а їхня донька Юзефа Марія (Маріанна; 1693–1729) стала дружиною (в 1710 р.) Павла-Кароля Сангушка (1680–1750). Син цього подружжя Януш Олександр Сангушко (1712–1775) став спадкоємцем Острозької ординації. Так архів Острозьких перейшов у власність ковельської лінії Сангушків. Саме останній власник Острозької ординації Януш-Олександр Сангушко і перевіз із Любартова до Дубна частину архіву ординації, оскільки Дубно

¹⁸⁵ Кулаковський П. М. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 59; Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 167.

¹⁸⁶ Опис цієї справи та публікацію протестації від імені Януша Острозького див.: Кулаковський П. М. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких. С. 53–59.

стало його резиденцією¹⁸⁷. Однак у 1753 р. відбувся перерозподіл ординації між кредиторами Януша Олександра, тож згідно з Колбушовською транзакцією (1753) дубенський маєток з архівом знову потрапив до рук князів Любомирських – зокрема Станіслав Любомирський (1704–1793) отримав Дубно (хоча в 1754 р. Мальтійський орден заявив свої права на ординацію, однак сейм під головуванням Станіслава Лещинського був зірваний, і ця справа не розглядалася)¹⁸⁸. “Війни” за ординацію тривали досить довго, її роздирали на шматки, однак усіх ординатів та претендентів цікавили лише маєтки і прибутки від них, але зовсім не архів. Тож зосередимось лише на тій частині ординації, яка “успадкувала” архів через успадкування місця його перебування. Дубно з архівом послідовно переходило до Міхала (1753–1825), Казимира (1784–1812), Юзефа (1785–1870), Марцелія (1810–1866) Любомирських¹⁸⁹. Ще у 1775 р. між братами була укладена угода, в якій йшлося й про впорядкування архіву в Дубні. На жаль, це побажання втілене не було¹⁹⁰. У 1834–1838 рр. Юзеф, а в 1844 р. Марцелій Любомирські намагалися продати місто із замком та усім, що в ньому було (в тому числі архів), державній скарбниці. Юзеф просив за місто 840 тис. рублів та пропонував перенести сюди з “сільського виду” Житомира центр Волинської губернії, а Марцелій правив за Дубно вже 1 млн 116 тис. руб. Однак імперська казна не могла виплатити таку суму й цей проект на певний час був похований¹⁹¹. Останнім ординатом – власником Дубна був син Марцелія Юзеф (1839–1911), який 1876 р. через великі борги державній скарбниці продав Дубно кн. Єлизаветі Олександрівні Барятинській.

Любомирські тривалий час володіли архівом, але так і не спромоглися за прикладом інших магнатів (Радзивілів, Мнішків) упорядкувати його та укласти бодай короткий реєстр. У 1879 р. доступ до дубенського архіву отримав Леон Божаволя-Романовський, який за завданням Жигмунта Радзими́нського збирав документи про князів Острозьких. Він писав замовникові, що віднайшов у Дубно старі генеалогії, переписав їх і скоригував таблиці, складені раніше¹⁹². Затим в архіві працювали інші польські

¹⁸⁷ Syta K. *Dzieje archiwów ksiąząt Sanguszków* // *Miscellanea Historico-archivistica*. Warszawa, 2000. Т. XI. S. 105–106; Черкаська Н. Джерела Центрального державного історичного архіву України в Києві до історії роду князів Сангушків // *Український археографічний щорічник*. Київ; Нью-Йорк. 2004. Вип. 8/9. С. 7–21. Втім, за даними В. Переговського, Теофілія Заславська-Любомирська народила сина Олександра-Домініка, котрий отримав управління ординацією в 1714–1721 рр., а вже по його смерті все перейшло до сестри Марії-Анни, яка вийшла заміж за Павла Сангушка (*Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова // *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року* / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог, 2009. С. 41–42).

¹⁸⁸ *Meleń A.* Ordynacje w dawnej Polsce. Lwów, 1929; *Zielińska T.* Ordynacje w dawnej Polsce // *Przegląd Historyczny*. 1977. Т. 68. Z. 1. S. 17–30; *Długosz J.* *Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku*. Opole, 1997; історія архіву була описана М. Д. Іванішевим ще в 1852 р. (ЦДІАУК. Ф. 707, оп. 18, спр. 328, арк. 15–26; Київський архів давніх актів. 1852–1943 рр.: Збірник документів. К., 2002. Т. 1. С. 133–134).

¹⁸⁹ В архіві Любомирських збереглася справа щодо ординації 1716–1767 рр., у якій, на жаль, нічого не мовиться про долю архіву (ЦДІАУК. Ф. 236, оп. 1, спр. 13, арк. 1–45).

¹⁹⁰ *Stecki T. J.* *Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888. S. 37.

¹⁹¹ РГИА. Ф. 1286, оп. 1, ед. 225, ф. 1288, оп. 25, спр. 12, ф. 1343, оп. 15, ед. 147, ф. 1350, оп. 312, ед. 9; *Лебецька Н.* Спроби продажу приватновласницького міста Дубна в архівних документах // *Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років*. Дубно, 2007. С. 46–49.

¹⁹² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/ VI–4, ч. 2, арк. 26 зв.

дослідники. Зокрема, Тадеуш Єжи Стецький високо поцінував зміст архіву князів Острозьких, а також частково Сангушків, Любомирських та дрібніших волинських шляхтичів, які в момент небезпеки “стягали до Дубна свої пергаменти як речі найдорожчі нарівні з клейнодами”: привілеї, надання на маєтки, грамоти містам, генеалогії та інші папери. Проте всі ці скарби лежали, “як баласт”, без будь-якого опису, що утруднювало користування документами. Тож аматори-вчені, яких допускали до архіву, порпалися в ньому як заманеться та немало покрали з нього. На часи Стецького лише традиція переказувала, що там раніше було: на кількох десятках пергаментних аркушів генеалогія князів Острозьких та Збаразьких з мініатюрами, портретами й гербами (її забрав граф Кароль Мнішек із Вишневця й попри численні нагадування не повернув).

Урешті-решт остання власниця архіву з Любомирських кн. Ядвіга вирішила впорядкувати архів, однак їй виставили суму за впорядкування 60 тис. злотих, що примусило княгиню відмовитися від цього задуму. За словами Стецького, найбільше користувався з цього архіву Теофіл Степулковський, який “порпався в ньому, занотував, копіював усе, що потрапляло під руку”. Саме записами Степулковського користувалися Стецький та Бартошевич¹⁹³.

За Ядвіги Любомирської дубенський архів з документами Острозьких частково був перевезений до Дермані у фундований Острозькими монастир, тут його збереження зафіксоване ще близько 1880 р. Зокрема, саме на початку 1880-х років учні КДА (проф. І. Г. Малишевський, доц. С. Т. Голубєв) оглядали усі монастирські та церковні зібрання Волині, в тому числі архіви Дерманського та Межирицького монастирів і зазначали їх спустошення “католицескими ксендзами”. Збереглося всього кілька церковнослужбових рукописних книг і “несколько связок документов”¹⁹⁴. Цей архів також згадував у своїх замітках його тогочасний власник Юзеф Любомирський, говорячи про “безцінні архіви Острозьких, Сангушків, Любомирських”¹⁹⁵.

Насправді ж по смерті Ядвіги архів почав поступово розтягуватися. Гадають, що частину документів продав сам Юзеф Любомирський, щось просто було знищене, а решта потрапила до збірки Оссолінських у Львові (переважно маєткові справи Острозької ординації) та до краківських збірок¹⁹⁶ іще перед тим як наприкінці XIX ст. Дубно було передане російському урядові. В 1892 р. член Київської комісії з розбору давніх актів Іван Новицький натрапив на частину документів Острозьких у колекції відомого історика-краєзнавця доктора Йосипа Ролле (д-ра Антонія)¹⁹⁷. Новицький з’ясував, що матеріали, “относящиеся к роду князей Острожских”, були власністю пана Раціборовського. Акткові документи XVII ст. (“несомненной исторической важности”) були переплетені у великий фоліант. Ролле надав їх Комісії для друку з умо-

¹⁹³ Stecki T. J. Z boru i stepu... S. 37

¹⁹⁴ НБУВ ІР. Ф. 194, спр. 103, арк. 1–3.

¹⁹⁵ Lubomirski J. Historia pewnej ruiny. Pamiętniki 1839–1870. Warszawa, 1975. S. 452.

¹⁹⁶ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S.10. Автор посилається на недоступне для нас дослідження: Groch M. Książęta Ostrogscy. Historia archiwum i rodu. Toruń, 1993 (машинопис).

¹⁹⁷ Див.: Баженів Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Кам’янець-Подільський, 1993; Баженів С. Юзеф Ролле: життя, діяльність, творчість. Кам’янець-Подільський, 2002; Її ж. Йосип Ролле – представник “української школи” в польській літературі 60-х – поч. 90-х рр. XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія історія. Тернопіль, 2003. Вип. 2. С. 196–203.

вою безкоштовного отримання 25 примірників видання. Публікацію мав здійснити Новицький, котрий так і не встиг завершити справу¹⁹⁸. Вважається, що фоліант містив нині відомий інвентар Острожчини 1620 р.¹⁹⁹ Все решта, що залишалось в Дубно, було віддано на поталу воякам 41-го Селенгирського піхотного полку, який до 1914 р. квартирував у дубенському замку. Під час Другої світової війни у дубенському маєтку Любомирських (точніше, у спеціальному двоповерховому корпусі біля палацу), як вважають краєзнавці, “була знищена частина архівів Острозьких, які зберігалися в бувшій офіцині Любомирських”²⁰⁰.

Тут варто вказати, що документація Острозьких стосовно іншої частини володінь Дому, яка дісталася молодшому синові Василя-Костянтина Олександрю і його нащадкам, була розпорошена між архівними зібраннями доньок Олександра та їхніх чоловіків. Останньою представницею цієї лінії була Анна-Алоїза Ходкевич, котра володіла Острогом і пережила навіть Хмельниччину (прах її пізніше був перенесений до родинної усипальниці). Зібрана нею документація на маєтки мала таку ж сумну історію, як і княжа резиденція, котра за умов козацької війни й погромів була вщент розорена; кривля та стіни Богоявленської церкви, де зберігалися документи, поруйнувалися, а сам архів розтягли. Доля цієї частини документальної Острогiani ще потребує з’ясування.

Окремі документи часів Острозьких зберігаються нині і у фондах Острозького історико-культурного заповідника (теки 1–3). Відомо також, що Й. В. Новицький – довголітній директор музею та дослідник Острогiani – також мав колекцію оригінальних документів із княжого архіву, котра згоріла в його будинку разом з частиною музейних матеріалів, які краєзнавець переховував удома. Те, що ця інформація не є вигадкою, засвідчив сам Новицький, коли у 1933 р. під час святкування в Острозі пам’яті кн. К. І. Острозького (за традиційним – неточним – датуванням, того року виповнювалося 400 років від дня смерті князя) передав у руки єпископа Симона для вічного зберігання в Богоявленському соборі “оригінали помянника князя Константина Івановича Острожского и королевской грамоты 1522 г. о пожаловании князю Константину Івановичу права красной королевской печати”²⁰¹. Зрозуміло, що принаймні грамота мала походити з архіву Острозьких, і залишається тільки здогадуватися, як вона опинилася у приватних руках. Імовірно, й інші документи з розпорошеного архіву перебували у власності Новицького, як то засвідчують листи Якуба Гоффмана.

Але все ж, коли оглянути документи Острозьких, виявлені в різних архівах та збірках по всій Європі, то стає ясно, що вони складають незначну частину магнатського архіву, доля якого так до кінця й не з’ясована попри неодноразові спроби²⁰².

¹⁹⁸ НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 10878, арк. 1–1 зв.

¹⁹⁹ Рибачок І. О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI – першої половини XVII століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVII. С. 314.

²⁰⁰ Дмитренко Т. Б. До історії палацу Любомирських // Матеріали І–ІІІ науково-краєзнавчої конференції... Ч. 1. С. 61; Дмитренко Т. Б. Дубенському замку 500 років // Там само. С. 64–65.

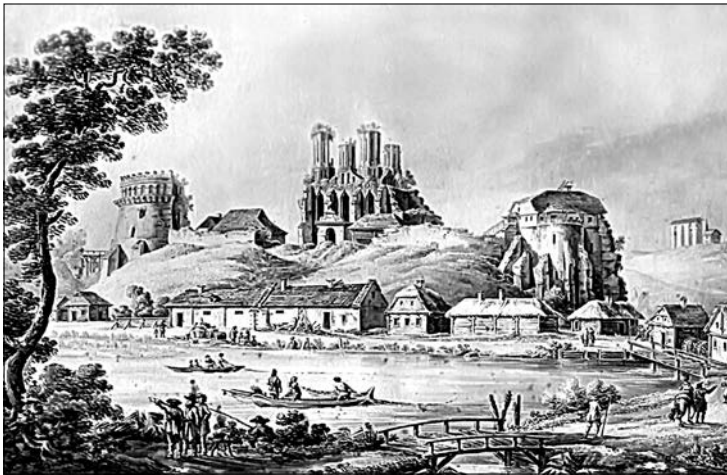
²⁰¹ В. Ф.-ъ. Чествование памяти князя Константина Івановича Острожского в г. Остроге 24 августа 1933 г. // Воскресное чтение (Варшава). 1933. № 42–43. С. 650.

²⁰² Серед рукописів Варшавського університету зберігається копія середини XIX ст. “Сумарія архіву кн. Острозьких”, котра, однак, також містить перелік переважно маєткових документів (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Rękopisy. № 425. S. 337–374).

Зі зникненням родового архіву зникла й сама можливість вивчення історії роду й біографії Василя-Костянтина “зсередини”, з позиції творення самим родом та нашим героєм інформативної бази про себе. Це ще одна “гримаса” історії стосовно Острозьких, які виявилися позбавленими можливості “промовляти” до прийдешніх поколінь (зокрема істориків) “вустами” родинного кола.

Означена обставина примушує дослідників активно використовувати публічні документи, які мають “зовнішне” походження: матеріали Литовської, Руської (Волинської) та Коронної Метрик, судові книги*, дипломатичні акти, приватне листування різних політичних і церковних діячів, де обговорюється особа та діяльність кн. Острозького, публіцистичні твори, літописи й хроніки місцевого та загальнодержавного значення, панегірики князю, видані під його егідою стародруки тощо.

Всі ці писемні джерела становлять досить великий масив, що може викликати думку про їхню цілковиту достатність для відтворення адекватного портрета князя Василя-Костянтина Острозького. Але, на наше переконання, увесь цей обсяг матеріалів дозволяє змалювати лише парадний (публічний) портрет князя з незначною кількістю деталей приватного характеру на другому плані. А відтак князь залишається “невпійманим” для повного розуміння й споглядання його особистості. І якщо хтось із дослідників наблизиться до рис його образу на медалі, то це буде чи не вершиною можливостей сучасного історіописання.

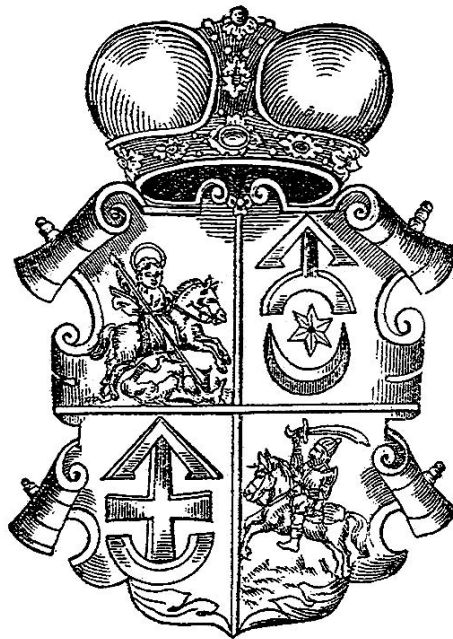

Острозький замок. Акварель Жигмонта Фогеля (Фогля). 1796 р.

* Цінні матеріали відклалися в луцьких та володимирських актових книгах. Зазначимо, що нині їх збереженість є частковою. Але ще 1857 р. капітан Олександр Гакен пропонував Київській комісії для розбору давніх актів придбати за 9000 руб. сріблом детальну картотеку (20000 позицій-карток), складену по всіх луцьких актових книгах його прапрадідом Яковом Корженювським. Архівіст працював 33 роки й, окрім означеної картотеки, уклав також картотеку актів кременецьких та перемишльських судових книг, а також книг Люблінського трибуналу. Картотеки уклалися за абетковим принципом і дозволяли швидко віднайти всі документи, наприклад, Острозьких, розкидані по сотнях грубесних актових книг. На жаль, доля цієї велетенської картотеки нині невідома: вона зберігалася в Луцьку в удови надвірного радника Гакена (НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 7734, арк. 1–2). Тож нині дослідникам доводиться переглядати тонни документів у пошуках матеріалу про Острозьких. Див., напр.: *Поліщук В.* Свідчення про князя К. К. Острозького в луцькій гродській книзі 1563 р. // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції... С. 130–134.

НЯЗЕМ НАРОДЖУЮТЬСЯ:
ГЕНЕАЛОГІЧНІ СХЕМИ
РОДУ ОСТРОЗЬКИХ В
ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ
ТА ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ

Один із сучасників Острозького, визнаний ідеолог русинства Станіслав Оріховський-Роксолан влучно висловився: “Rex fit, dux nascitur” (“Королем стають, а князем народжуються”)¹. Це не лише відповідало істині, а й було “залізним правилом”. Князем дійсно можна було лише народитися від князя ж і в законному шлюбі батьків. Ні великий князь литовський, ні король, ані сейм – ніхто з владарів держави не міг пожалувати княжий титул, тим більше його не можна було купити, навіть здобути особливими подвигами. Лише почесний титул “князь Римської імперії” надавався імператорами Римської імперії німецької нації, як то було з Радзивілами; цей титул отримав і гетьман Іван Мазепа. Однак у ВКЛ та Речі Посполитій це були “несправжні князі” (Радзивілів князями довго не визнавали на всіх соціальних рівнях*). А відтак належність до князівської верстви мала цілком замкнутий кривоспоріднений характер.

Герб Гаштовтів “Абданк”, наданий за Городельською угодою 1413 р. З гербівника XVIII ст.

Герб Радзивілів, наданий в результаті Городельської угоди 1413 р. Гербівник XVIII ст.

¹ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 1. С. 370; *Оріховський С.* Твори. К., 2004; *Множинська Р. В.* Релігійно-філософські погляди Станіслава Оріховського. К., 2007.

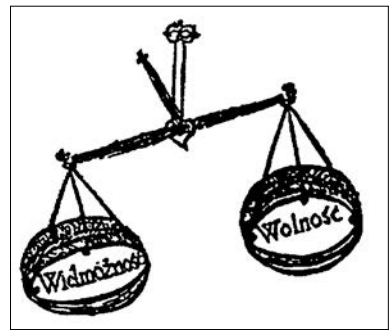
* Миколай (II) Радзивіл – воєвода віленський і канцлер ВКЛ, учасник Віденського конгресу 1515 р. Саме на конгресі він зблизився із імператором Максиміліаном I, котрий у 1518 р. надав йому та його нащадкам титул князя, який згодом затвердив Жигимонт I. Ця лінія “князів” Радзивілів вигасла 1542 р. У 1547 р. під час поїздки Миколая Радзивіла Чорного до імператора та чеського короля імператор Карл V надав княжий титул йому, Миколаю Рудому та їхнім нащадкам, того ж року цей титул затвердив чеський король Фердинанд, а 24 січня 1549 р. – Жигимонт II Август. Див.: *Semkowicz W.* Tradycja o kniazziowskim pochodzeniu Radziwiłłów w świetle krytyki historycznej // *Kwartalnik Historyczny*. 1920. T. 34. S. 88–108; *Górzyński S.* Rodzina Radziwiłłów i ich tytuły // *Miscellanea Historico-Archivistica*. Warszawa, 1997. T. VII. S. 19–26.

Надання імператором титулу князя Миколаю Радзивілу Чорному. 1547 р.

КНЯЗИ В СОЦІАЛЬНОМУ ПОЛІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА РАННЬОМОДЕРНОЇ “СТАРОЇ РУСИ”

У привітанні на честь Януша Острозького, виголошеному в стінах Краківської Академії 7 жовтня 1612 р. Себастьяном Слешковським, вічна слава князя пов’язувалася саме з його “кров’ю” – носієм генетичного коду: “... сім’я ти носиш вічне й велике”². У літературних пам’ятках часів Василя-Костянтина, переважно у панегіриках, зауважується виняткове ставлення до “княжої крові” як особливої щодо крові інших станів: вона “золота”, “пресвітла” ба навіть “августійша” та “монарша”³. А у фольклорі княжа кров – “блакитна”. Отже, якщо книжники уподібнювали кольори “княжої крові” кольоровим символам влади, то в народній традиції це був символ небес. У панегіристів же зустрічаємо твердження про богообраність князів – як дерева, посаженого Богом на найвищій горі (топос гори, за спостереженнями Н. М. Яковенко, найбільш характерний для висловлення думки про богообраність князівської верстви)⁴. Самі князі Острозькі також були свідомі своєї богообраності. Про це свідчать латинські написи на печатках Василя-Костянтина, котрі повторюють поширену формулу титулатури владарів Європи: “Костянтин Костянтинович з милості Божої князь Острозький”⁵. Для православного світу та сама формула звучала по-слов’янському в передмові до Острозької Біблії: “Константин, наречений во святом крещенні Василие, благодатию Божиєю князя Острозское”. До такого самопозиціонування зобов’язувала традиційна генеалогія Дому Острозьких – від перших

Алегорія Вельможності та Вольності. Малюнок 1697 р.

² Яковенко Н. М. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 234.

³ Там само. С. 233.

⁴ Там само. С. 234.

⁵ Там само. С. 177.

династій Русі, чия влада і власне походження були від початку встановлені Божим промыслом. Цікаво, що тут же родовий масток Острог названий “Богоспасаемым и домоначальным градом моим”⁶. Цей “град” так само від початку благословенний, стоїть непорушно, недоступний ворогам, а відтак – “богоспасенний”.

Богообраність князя й усього його Дому “освяє” місто Острог, яке ніби потрапляє під покров Божий. На відміну від Києва та інших княжих столиць (як Твер, Володимир чи Москва), які є “Богохранимые” і “Богоспасаемые” від їхнього “начала” (особливо ж Київ, слава якого була “передречена” Апостолом Андрієм), Острог отримує сакрум від княжого роду, для Дому якого стає “головним градом”. Князі можуть переміщати свої осідки – й слідом за ними,

згідно зі світоглядними уявленнями самих князів, має переноситися Божа благодать, котра охороняє кожний новий осідок Дому. Окрім того, саме Бог допомагає главі Дому охороняти його статус та поширювати могутність. Це підкреслив Герасим Смотрицький у своїй передмові до тієї ж Острозької Біблії стосовно кн. Василя-Костянтина: “Прозрен бо есть Дом сей от Бога вначале ... ныне же Коньстантин, Острозьское княжа, его же Бог сам избра, яко верна стража”⁷. Не можна проминути й того факту, що Смотрицький у словах про богообраність Дому посилається на Апостола Павла (“О том читай до римлян в 99 зачале”). У віршах 6–33 глави 9 Послання до римлян ідеться якраз про обранців Божих. І саме тут проходить думка: “...не тілесні діти – то діти Божі, а діти обітницї признаються за насіння”, “не залежить це ні від того, хто хоче, ні від того, хто біжить, але від Бога, що милує”. Князі віднесені до “дітей обітницї”, появу яких провіщував сам Бог Саваоф ще у Ветхому Завіті. Таким чином, Богообраність княжого Дому виводиться із біблійних текстів, тобто проголошується із “Першоуст” Божих⁸.

Ідею сакралізації Дому Острозьких Н. М. Яковенко вбачає й у поемі Шимона Пекаліда “Про Острозьку війну під П’яткою з низовцями” (1600 р.) в описі чудесних знаків Божої опіки над військами Острозьких та двох корогов білосніжного кольору, які перед початком походу “старий князь” (тобто Василь-Костянтин) покладав перед святим вітварем у церкві. Ось як про це пише Пекалід:

Сам Костянтин, що не раз у боях показав свою душу хоробру,
Зараз готовий вже був залишити острозькі пенати:
Разом з народом і кліром іде він до храму святого, –
Два білосніжних військових знамена внесли тут до храму, –

Герб кн. В.-К. Острозького з Острозької Біблії. Ліплення на стіні замку.

⁶ Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. С. 200–201.

⁷ Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. К., 1978. С. 62.

⁸ Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 179–182.

Й часто зітхаючи, й сльози рясні по обличчі пустивши,
Перед Господнім отут вітварем князь Острозький як свідків
Серце поклав своє щире і розум ясний і невинний.

... Хори співали Всевишньому дружно священні гімни,
І голоси всіх священників чисті звучали до неба.

... Потім, як князь дав священну присягу богам своїм рідним
Й благословило воєнні знамена його духовенство...⁹

Герб В.-К. Острозького в металі.

Вочевидь, у реальності білі корогви князем не використовувалися: у поемі вони несли суто символічне навантаження чистоти помислів та вчинків князя. У даному випадку, як гадаємо, не варто порівнювати цей символ з одягом Христа чи янголів – символом Його та янгольської непорочності – або з білою лілією – символом непорочності Богоматері¹⁰. Мова йде про непорочність *задуму* походу проти повсталих козаків і про символічне Боже благословення *на* цей *похід*, який під білосніжними корогвами опинявся під захистом Божим, що й “довели” описані в поемі чудесні знамення. А відтак для автора поеми не йшлося про “блюзнірське” боговподібнення князя і “втрату дистанції” між людиною та трансцендентним, а лише про символ Божого благословення “чистих” задумів князя у поході проти єдиновірних козаків та ще й своїх підданих, яких за законом княжої влади Острозький мав охороняти.

Вчитаймося у наведений текст: тут мова йде про службу Божу князя, його воїнства та підданих у храмі, про спільну молитву за успіх походу, про благословення на його учасників – тобто про цілком звичну акцію для того часу. Віднайти тут сакралізацію доволі важко, та й не варто її шукати. Немає її і у “прямих словах” благання Косинського, зверненого до Костянтина і Януша Острозьких: “з богами рівняє вас ваша князівська ласкавість”, – це не більш ніж прийом ренесансової панегіричної літератури, та ще й із присмаком античного політеїзму¹¹.

Всі ці уявлення самих князів та намагання книжників утілити їх на письмі, як і народні уявлення про “світлих князів”, сприяли дедалі більшому поширенню та розвитку ідеї богоданності роду й князівської верстви зокрема. Князів не вшановували як святих (на кшталт французьких королів, котрі, за народними віруваннями, чудодійно виліковували від золотухи: навіть дотик до їхнього одягу зціляв), але вважали такою соціальною верствою, яка вивищувалася над усіма іншими і в силу своєї замк-

⁹ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 60.

¹⁰ Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 179–182.

¹¹ Див.: Bruchnalski W. Z dziejów panegiryku w Polsce // Kwartalnik Historyczny. 1917. R. 31. Z. 2. S. 45–54; Ejusdem. Panegiryk // Dzieje literatury pięknej w Polsce. Kraków, 1918. T. 2. S. 187–197.

нутості пов'язувалася з династіями й родами можновладців упродовж усієї історії аж до біблійних царів включно. Як єпископи, котрі “тягнуть” і понині свою спадковість від Апостолів, так владарі світу складають безперервний ланцюг від біблійних царів, що “функціонує” через кривну спорідненість. Тож руські князі й належали до цього Богом береженого ланцюга.

Відтак є зрозумілою особлива увага князівської верстви до генеалогічних вирахунків, пошуків першопредка, його походження та коріння. І якщо на часи предків кн. Василя-Костянтина престижним було виводити рід від правлячої династії Гедиміновичів, то вже за його власного активного життя, й особливо після зосередження в його руках усіх родових володінь, спостерігається тенденція пов'язування князівського роду зі “старими князями” Русі – Рюриковичами. Як зазначали Юзеф Пузина, а в наш час Наталя Яковенко, генеалогічні легенди, котрі почали масово виникати у другій половині XVI ст., “відображали не так реальність, як особливості свідомості свого часу”. У розумінні руських князів Гедиміновичі були “людьми без минулого”, оскільки їхній предок Гедимін мав “сумнівне” походження. Тож постала потреба знову звернутися до “старих” Рюриковичів з їхньою багатовіковою родовитістю та можливим успадкуванням влади від римських і візантійських імператорів, котрі своєю чергою успадкували її від... біблійних першоправителів¹². В очах Церкви, яка передавала цю настанову всім вірним, князі на Русі за відсутності єдиного владаря “заступали” його усім конклавом. Наприклад, в одному з віленських списків Єрусалимського уставу третьої чверті XVI ст. у тексті під 24 грудня, де мало проголошуватися многоліття царя й Патріарха на всенощній напередодні Різдва Христового, пояснюється, що оскільки “въ нашей же роуси... несть царствие тамо ниж царе”, слід “многолетны сътворить... благородныхъ князей наших... по семь же и митрополита сице”¹³.

Якщо ж нагадати першу частину вислову Оріховського (“Королем стають...”), то зрозуміло, чому особливо у XVI ст. представники могутніх князівських родин претендують – хоча би в опінії шляхетського загалу та іноземних дипломатів – на державну корону. Так, по смерті Стефана Баторія (1586) в очах чільних представників Римської Церкви у Польщі кн. Костянтин Острозький також міг бути бодай формальним претендентом на корону через знатність походження, багатство, авторитет. Перешкодою, на думку Енріко Спаноккіо (секретар нунція Альберто Болоньєтті), була лише його “схизма” (тобто належність до Православ'я через руське походження). У цьому сенсі цікаво зазначити, що найвпливовіші князі, копіюючи настановлення владарів, замовляли собі спеціальні крісла з відповідним оформленням, котрі ніби символізували “князівський трон”. Наталя Яковенко наводить пізніший приклад (1640 р.), коли кн. Ярема Вишневецький наказав поставити для себе у Посольській ізбі “князівське крісло”, виділившись цим із-поміж усієї присутньої шляхти¹⁴. Князі Острозькі також мали подібне крісло, яке, що показово, інтерпретувалося у XIX ст. як “трон князів Острозьких”. Це крісло мало різьблену спинку, увінчану князівською короною зі страусовим пір'ям, підлокітники у вигляді змії із роззявленими пащами,

¹² Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993. С. 88.

¹³ Морозова Н. А., Темчин С. Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-Wileńskie studia sławistyczne*. Kraków, 1997. Т. 2. S. 34.

¹⁴ Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 75.

ніжки у вигляді лев'ячих лап, що тримають кулі, подушка ж була з червоного оксамиту із позолоченою бахромою. Фактично це крісло наближалось до свого першого зразка – біблійного “трону царя Соломона”. Окрім такого “парадного крісла”, існувало й “щоденне” – середньої величини, обтягнуте тисненням золотим кордуаном¹⁵. “Трон князя” використовувався під час офіційних церемоній і демонстрував статус господаря в його маєтках, де він, так би мовити, сам собі король.

На владних прерогативах та генеалогії князів (зокрема Острозьких) зупинимось трохи далі, а тут спробуємо змалювати загальний княжий портрет “очима” самих князів, верховної влади та інших соціальних груп. Насамперед зазначимо, що всі сучасники у писемних документах ніколи не випускали князівського титулу – починаючи від короля і до судового писаря. Це була ознака “зовнішнього” ставлення до князівської верстви. Навіть вороги конкретного князя, звертаючись до нього із судовими позовами чи промовами, обов'язково вказували його повний титул незалежно від статків, впливу й могутності князя. У монастирських та церковних поменниках князі йшли одразу після церковних та світських правлячих осіб. Ця ієрархія зберігалася на всіх рівнях, навіть такому буденному, як розміщення за столом на учті. В очах загалу князі, окрім свого родового походження, а власне через належність до князівської верстви мали кілька характерних ознак соціальної поведінки, так званих “обов'язкових прикмет”: благородство, військова доблесть, щедрість, побожність (пожертви на Церкву); і хоча все це приписувалося всій еліті, для княжої гідності дані риси мали “побільшене” значення. Самі князі також сповідували необхідність означених прикмет. Це видно по їхніх заповітах, де князі виявляли турботу про Церкву, родину, підданих, слуг та вказували відданість володарю держави (у ряді випадків він призначався опікуном дітей). Усе це прописувалося і в заповітах шляхти, однак князі підкреслювали свою абстрактну “вищість” через титул та інші вторинні ознаки власної гідності. За приклад може слугувати заповіт Іллі Острозького 1539 р.¹⁶.

Цікавим є висловлювання самого Василя-Костянтина у приватному листі до Кшиштофа Радзивіла щодо ставлення до підданих та різниці станів: “...слід би ласкавіше з людьми обходитися, бо Бог краще такого й потомство його благословлятиме... окрім того, поважне становище великих людей передбачає з малими людьми не вдаватися у справу”. При цьому князь захищав якогось підданого Радзивіла від сваволі урядників¹⁷. Князівська гідність і честь, з одного боку, не дозволяла вступати у з'ясування стосунків із підданими, а з іншого – зобов'язувала бути милостивим щодо них. Милість князя – одна з “обов'язкових прикмет” княжого стану, про яку найбільше говорили, відчували на собі й якої так ждали піддані. А поміж елітою обов'язковою чеснотою була оборона честі не лише власною поведінкою, але більше від ураження її з боку інших. На той час між рівними це могло вирішуватися на поєдинках. І хоча сеймова ухвала 1588 р. забороняла дуелі під загрозою піврічного ув'язнення та грошового штрафу, Януш Острозький у 1595 р. викликав на дуель Станіслава Стадницького¹⁸. Отже, князівська честь уражалася через справи із соціально нижчими

¹⁵ Краткое описание предметов древности Волынского епархиального древлехранилища. Житомир, 1893. Вып. 1. С. 7–8. № 36, 37. Обидва крісла були подаровані музею колекціонером “речей” князів Острозьких поміщиком із м. Гощі А. Д. Злотницьким.

¹⁶ Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 79, 106.

¹⁷ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 185.

¹⁸ Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 126, прим. 74.

верствами, особливо підданими, а також через словесну образу від рівних за соціально-майновим статусом. Обов'язок збереження гідності й честі був непохитним для кожного шляхтича, а тим більше князя, титулатура якого вимагала максимальної чутливості до будь-яких спроб її приниження (навіть із боку короля: без його іменного листа князі не рушали на війну, не кажучи про сейми й інші державні акції). Цей обов'язок в умовах суворо регламентованої ієрархії соціуму перевищував турботу про маєток і рухоме майно. Водночас ставлення князів до околичної шляхти не могло не бути зверхнім. Це демонструє, зокрема, лист К. Острозького до Кшиштофа Радзивіла, в якому київський воевода називає волинську шляхту “Трицями”, тим самим презирливо підкреслюючи її “низьке” походження¹⁹.

У народній уяві князі виступали у сьйві лицарських чеснот і доблестей, що спричинило їх героїзоване оспівування у фольклорі та переказах. Утім, якщо кн. Дмитро Вишневецький став героєм відомої думи, а Богдан Ружинський – народної пісні, то про жодного з Острозьких не відомо ніяких фольклорних творів. Білоруська пісня про битву на Орші лише в одній фразі згадує кн. К. І. Острозького, прославляючи воїнів-переможців загалом. Натомість подвиги великого гетьмана литовського восхвалені у місцевих літописах, а чесноти самого князя та його синів – лише у панегіриках та передмовах до острозьких видань, створених залежними від Острозьких особами. Ймовірно, це пов'язано із родом занять, а точніше, публічністю їх вияву: Костянтин Острозький не ходив із козацькими ватагами на татар і турків, не був настільки близький у своїй діяльності та у “просторовому вияві” до тих мас, які складають думи та народні пісні. Опінія про нього відповідала твореним за античними зразками одам і панегірикам, котрі не поширювалися на загал, не декламувалися усіма й, вочевидь, через свою пишномовність не піддавалися легкому заучуванню. Вишневецький і Ружинський були “князями порубіжжя” не лише у географічному сенсі, а й у сенсі “культури порубіжжя” – між культурою еліти та народного загалу (тобто профанної культури, як її називають за західним зразком).

Острозький стояв на дуже далекій відстані від творців фольклору навіть із просторової точки зору: його придворне, маєткове життя серед почту мало чіткі соціальні межі. Це була стіна (не лише в переносному сенсі), що відділяла його від “німотної більшості”, яка оспівувала окрему невелику групу князів-героїв та звитяжців, котрих бачила, з якими ходила в походи тощо. Навіть гетьман Костянтин Іванович Острозький, чия військова слава гриміла всією Східною Європою, не здобув народної пошани в пісні: він очолював великокнязівські війська, увесь час перебував в оточенні еліти, низи бачили його лише здалека – все це утримувало непереборну дистанцію – не лише соціальну, а й духовну. Про гетьмана держави, якому влаштовували гучні тріумфи сам король і великий князь, не могло з'явитися народних пісень та дум, оскільки його образ для них не надавався – він був прерогативою лише книжників. Поряд із цим русинство й православність Острозьких, їхнє особливе місце серед руських князів і вплив при дворі робили і Костянтина Івановича, і Василя-Костянтина головними репрезентантами перед владою проблем Церкви та її вірних. Церковні вожді народу так само не надавалися до фольклорних оспівувань: їхній недосяжний авторитет міг вихвалитися виключно “церковними устами”. Обидва князі

¹⁹ Яковенко Н. М. Політична культура еліт // Українська культура XIII – першої половини XVII століть. К., 2001. Т. 2. С. 370.

Острозькі слугували для православного соціуму стійким символом оборонців віри. Особливо ж за часів Василя-Костянтина, коли ідея походження русинських князівських родів від Гедиміновичів почала замінюватися на “старих князів” Київської Русі – насамперед Володимира Святославича та Данила Галицького.

Герб кн. В.-К. Острозького з Острозької Біблії 1581 р.

голови моєї носила, – дім князів Острозьких, котрий блиском світлості старожитної віри своєї над усіма іншими світив?”²² Зі смертю Острозького для православної Русі все мінялося: адже для людини тієї пори важливими були главенство й опіка певної знакової постаті – символу безпеки й стабільності, оскільки поняття держави було абстрактним. І цей “князівський дах”, за влучним висловом Наталі Яковенко, що “віками забезпечував цілісність і самобутність її політичної структури”, раптом зруйнувався²³.

Інакше ставилася до цих питань шляхта. Уже від 1540-х років вона розпочинає “похід” проти князівської зверхності у правах. А після інкорпорації головних земель Центральної України до Польської Корони в результаті Люблінської державної унії 1569 р. польська шляхта, якій така верства, як князі, була у принципі незнайома, рішуче виступає проти князівських привілеїв. Однак лише сеймова ухвала 1638 р. заборонила вживання князівських титулів для усіх княжих родів, чиїх підписів немає на акті Люблінської унії²⁴. Оскільки це розпорядження не виконувалося, Острозькі однозначно належали до тих родин, які зберігали свій титул на офіційному рівні аж до згасання роду, а потім він перейшов до опікунів Острозької ординації разом із родовим гербом. На думку Н. Яковенко, саме ця боротьба з виключністю князів та їхні суперечки з польською шляхтою за давність родів привели до активних пошуків коріння князівського походження наприкінці XVI ст.: не менше 250 руських і литовських родів намагалися довести своє “князівство”²⁵.

Церковна еліта сприяла цьому процесові, перекладаючи ідеї на папір. Герасим Смотрицький у передмові до Острозької Біблії стверджував: “Владимир бо свой народ крещением просветил, Константин же богорозумия писанем освитил”. Захарія Копистенський у “Паліноді” родичав Острозьких і з Володимиром Святославичем, і з Данилом Галицьким²⁰. Іпатій Потій, нагадаємо, навіть після Берестейського собору називав Василя-Костянтина “паростю Великого Володимира, який Руську землю охрестив”²¹. А вже після смерті князя Мелетій Смотрицький у “Треносі” (1610) із жалем вигукував ім’ям Церкви: “Де тепер неоціненний той камінець, той карбункул, що сяв, наче світильник, який я між іншими перлами, наче сонце поміж зорями, в короні

²⁰ Українська література XVII ст. К., 1987. С. 102.

²¹ РИБ. СПб., 1903. Т. XIX. Стб. 1000.

²² Українська література XVII ст. С. 84; Українські гуманісти епохи Відродження. С. 313, 331.

²³ Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 83.

²⁴ Там само. С. 75.

²⁵ Там само. С. 76 (посилання на Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895).

Водночас спостерігається процес розшарування князівської верстви: з'являються “служебні князі”, котрі вступають на службу до могутніх родів; так виростають цілі клани, в основі життя й діяльності яких – клієнтарні стосунки. У Костянтина Острозького на службі були князі Дмитро та Іван Булига-Курцевичі, Петро та Матеуш Война-Воронецькі, Дмитро Гроза-Хованський, Іван Жижемський, Олександр і Федір Курцевичі, Остафій і Михайло Ружинські та ін.²⁶ На тлі близько 2000 шляхтичів при дворі Острозького вони не склали якоїсь чисельно вагомий групи, але були престижною окрасою для підкреслення авторитету й спроможностей патрона.

За підрахунками дослідників, на Волині та в Центральній Європі упродовж кінця XIV – XVII ст. мешкало 52 князівські роди, найпотужнішими серед яких були Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Четвертинські. При цьому осердям головних князівських родів була Волинь, яка, за образним висловом Александра Яблоновського, була справжнім “храмом можновладства”. Серед них чільним виявився той рід, який мав найбільше земель на Волині й отримав основні державні уряди. За словами Яблоновського, “третя частина цього краю позначена однією барвою, яка показує володіння острозького Дому”, – їхні володіння охоплювали цілі князівства²⁷. У процесі поступового занепаду й розшарування князівської верстви з неї виділилася невелика група “головних княжат”, які (хоча б частково) змогли втримати уділи своїх предків, що відрізняло їх від “княжат-повітників”. До числа головних належали дев'ять родів: Острозькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські-Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Чорторийські, Четвертинські, Корецькі. Саме вони зберегли ті ознаки, які князі плекали віддавна. Наталя Яковенко виділяє такі елементи “князівського права”, що базувалися на суверенності землеволодіння:

– право уставодавства: оголошення власних розпоряджень, жалуваних грамот підданим, надання земель за умови служби, встановлення власних податків, повинностей, пільг;

– право суду над підданими включно зі смертною карою.

Удільний князь-династ виступав повним сувереном свого володіння й міг вийти (разом зі своїми землями, якщо вони межували з певною державою) зі складу великого князівства чи королівства й перейти до іншого сюзерена, і це не вважалося зрадою (принаймні у XV ст.). “Головні князі” підлягали судові виключно великого князя, а не місцевих судів. Окрім того, родовий принцип забезпечував їхнє спадкове право участі у великокнязівській раді. Серед руських князів це право мали передусім Острозькі, а також Заславські, Сангушки, Збараські, Вишневецькі, Корецькі, Четвертинські, Гольшанські-Дубровицькі, Глінські. Належність до головного органу управління державою давала можливість руським князям контролювати усі сфери життя свого регіону. Але реально впливати на загальнодержавну політику вони не могли через нечисленність своєї групи: із 50 родів найбільших магнатів, що входили до ради, руські князі були представлені всього дев'ятьма родами, а у кількісному плані із 180 членів ради у першій половині XVI ст. вони посідали не більше двох десятків місць. І лише завдяки особливому фавору К. І. Острозького перед королем і

²⁶ Там само. С. 120.

²⁷ *Jablonowski A.* Pisma. Warszawa, 1911. Т. IV. S. 18–25, 240; *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). К.; Старокостянтинів, 2001. С. 61; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... С. 87, 97.

великим князем, а також зосередженню в його руках чільних урядів Литви його персональний вплив на державну політику ВКЛ був досить значущим. Ще одним важливим привілеєм “головних князів” було право формувати власні збройні загони (почти) під власними родовими гербами, а не у складі загального повітового ополчення під стягами земель.

До почесних привілеїв належали обов’язкові іменні листи-повідомлення від великого князя чи короля про початок воєнних дій, про скликання сейму тощо; право опечатувати свої листи королівським червоним воском, а не зеленим чи темним, як решта шляхти (це право отримав, наприклад, Костянтин Іванович Острозький). У Литовській Метриці збереглися записи про відправлення листів “головним князям”. Порядок запису в них засвідчує ієрархію родовитості та знатності. Так, у 1536 р. цей порядок був такий: кн. Ілля Острозький, кн. Кузьма Заславський, князі Сангушки, Вишневецькі, Збараські, Корецькі, Четвертинські²⁸.

Втім, як зазначалося, від середини XVI ст. дедалі активізується боротьба шляхти за ліквідацію правової нерівності. Ціла низка законодавчих актів поступово обмежувала виняткові права князівської верстви, що було закріплено реформами 1564–1566 рр. та Другим Литовським Статутом (1566), за яким князі підлягали місцевому судочинству й цим у правовому сенсі урівнювалися з іншою шляхтою. Водночас, “купуючи” згоду князів на Люблінську унію, влада в унійних документах підкреслювала збереження для них стародавніх прав і надання урядових гідностей попри артикули коронного статуту²⁹. Однак князі де-юре були позбавлені права спадкового місця за родом у сенаті, оскільки для світських осіб ці місця стали посадовими (воєводи, каштеляни, канцлер, підканцлер, великий і надвірний маршалки, коронний підскарбій і гетьман). Тож “головні князі” одразу розпочали “змагання” за здобуття відповідних урядів (воєвод і каштелянів) у своїх воєводствах. Усі руські “головні князі” зосередили у своїх руках названі уряди, які перетворили в ряді випадків (зокрема Острозькі) у спадкові, чим забезпечили собі й родині місця в сенаті. Упродовж 1569–1648 рр. волинські князі були репрезентовані в сенаті 21 особою із семи родів, що фактично відповідало їхньому представництву в Державній раді ВКЛ до унії. “Головні князі” фактично утримали право особистої підсудності лише главі держави, вони ніколи не з’являлися у місцеві суди, а якщо й приймали позов, то князя завжди репрезентували його слуги і найвправніші адвокати. Незадоволені судовими рішеннями князі просто їх ігнорували, силою чинили свою волю, а іноді навіть громили саму судову палату.

Далі ми детальніше розглянемо судові процеси кн. Василя-Костянтина Острозького, які найчастіше велися з позиції сили, штучно затягувалися на роки, доки протилежна сторона остаточно втрачала всі спроможності й надію чогось добитися. Тут згадаємо лише два просто кричущі з позиції права факти. У ході майже десятилітнього судового процесу волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського із Костянтином Острозьким близький до київського воєводи кн. Януш Заславський зі слугами зчинив цілу бучу в суді, й налякані судді вимушені були припинити засідання. Тоді ж брат Януша Заславського Михайло пострілом у вікно намагався поцілити в підстаросту, драгуючись від того, що не влучив. Й усе це – попри суворі застереження

²⁸ Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 100–103.

²⁹ Там само. С. 107.

Кн. Януш Заславський. Гравюра з генеалогічного довідника Бартоша Папроцького. 1578 р.

закону щодо подібних дій проти суду аж до смертної кари за поранення судді. В іншому випадку, коли один із впливових волинських магнатів Олександр Семашко у судовому розгляді справи з кн. В.-К. Острозьким послався на конкретний артикул Статуту, повірений князя лаконічно й зухвало відповів: “Пан мой на тот артикул не зезволял”³⁰. Поземельні конфлікти найчастіше вирішувалися “правом шаблі”: слуги князя здійснювали наїзд на чужі маєтності, встановлювали там його владу, забирали людей чи просто громили та грабували маєток.

У Речі Посполитій офіційно були відмінені окремі князівські збройні корогви – тепер вони мали виступати у лавах повітового ополчення. Однак “головні князі” набирали власні надвірні заgonи, чисельність яких законом не регламентувалася. Заборона окремих князівських загонів, склад яких у ВКЛ

був обумовлений числом підданих, фактично перетворилася на свою протилежність: князі дістали можливість створювати не підпорядковані державі цілі армії у своїх володіннях на власному утриманні – із панцирних бояр, зем’ян-ленників та клієнтів на службовому праві; це давало змогу дуже швидко збирати своє військо на відміну від повітового ополчення. Князі наймали також професійних вояків іноземного походження – німців, сербів, московитів, немало було й поляків. А Василь-Костянтин Острозький мав чималі татарські заgonи, осадивши на своїх землях цілі татарські клани (у Старокостянтинові, Острозі, Полонному, Дубні, Обухові). Князь міг виставити військо від 15 до 20 тис. осіб³¹. Нерідко руські князі використовували й українське козацтво (легку кінноту, не йдеться про запорожців). Костянтин Острозький робив це майже регулярно, про що мова піде далі. У його почті була постійна так звана козацька корогва, яку очолювали Северин/Семерій Наливайко, а потім кн. Петро Война-Воронецький.

З огляду на все сказане, після Люблінської унії спостерігається не занепад, а новий спалах князівської потужності³². “Головні князі” спрямовують всю енергію на закріплення своїх позицій у регіонах, де розташовані їхні маєтки. Вони перетворюють свої володіння на такі собі держави у державі, де вони є повними господарями включно з відмовою виконувати королівські та сеймові постанови. Їхня влада тепер опирається на родові маєтки, підданих, власні війська, значні матеріальні потуги,

³⁰ Там само. С. 108–111.

³¹ Там само. С. 112–113.

³² Там само. С. 115–120.

котрі часто перевищують королівські (в Острозьких). Водночас князі розширюють свої володіння та впливи далі на південь і схід – порубіжні й степові території України – через освоєння пусток і тотальне скуповування землі у дрібної шляхти. На Київщині цей процес тримають у своїх руках Острозькі, Вишневецькі, Ружинські. Вони одразу перебирають на себе або членів своїх родин місцеві уряди старост. Так, Василь-Костянтин Острозький перебирає староство Білоцерківське, яке згодом передає синові Янушу; останньому також дістаються староства Богуславське, Канівське, Корсунське, Переяславське, Черкаське. Конкурентами Острозьких у цьому виступають лише Вишневецькі, й саме від них Януш Острозький перебирає чотири останні за списком староства. Уряди старост давали змогу контролювати перерозподіл землеволодінь у регіоні й забезпечувати перехід більшості маєтків згасаючих чи розорених пансько-шляхетських родин. “Головні князі” практично витіснили інші соціальні прошарки еліти й зосередили у своїх руках усю повноту влади на великій території, водночас сконцентрувавши основний земельний фонд і прибутки.

Так у другій половині XVI – на початку XVII ст. постали “некороновані королі Русі”, серед яких князеві Василю-Костянтину Острозькому належало перше місце. Він народився князем у могутньому роді, успадкував його основні маєтки, примножив їх, вступив у змагання за владу на руських теренах – і переміг... В його особі ніби постав старий образ удільних князів Русі з усіма їхніми прерогативами та атрибутами – лише в нових геополітичних та соціальних умовах. На той час князем треба було не лише народитися, але, щоб зберегти цю гідність, народитися саме в могутньому роді й активно примножувати його попередні здобутки.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ПОШУКИ ТРИВАЛІСТЮ У ПІВТИСЯЧОЛІТТЯ

“Дерево роду” – не вигадка князів. Уявлення про нього існує й у язичницьких віруваннях та народних переказах і фольклорі. Людський рід від Адама фіксує Біблія. Рід князів руських “вираховує” державний літопис Київської Русі – “Повість временных лет”. У Русі Литовській після монголо-татарського попелища розпочинаються нові “генеалогічні вирахунки”. Щодо Острозьких ми маємо їхню власну традицію, виявлену публічно, лише від другої половини XVI ст. І перш ніж звернутися до різних версій походження Острозьких, розглянемо варіант родової генеалогічної легенди, витворений у добу нашого героя за його безпосередньої участі.

Надгробок Ольбрахта Гаштовта у Віленському кафедральному соборі. Скульптори: Моска Джованні, Маріо Падовано, Бернардо Дзанобі да Джанноті.

У часи гетьмана К. І. Острозького генеалогічна легенда роду ще не відображена у писемних пам'ятках. Сучасники князя також мовчать про це. Лише один із “конкурентів” князя – литовський магнат Ольбрахт Гаштовт (Гаштольд) – у листі до королеви Бони від 1 серпня 1525 р., критикуючи позицію Острозького стосовно політичної самостійності ВКЛ і проголошення великим князем малолітнього Жигимонта II Августа, дозволив собі зауважити, ніби Острозький – “син найбіднішого князька”³³. І це тоді, коли слава великого гетьмана литовського була найгучнішою! Хоча лист мав суто приватний характер, пізніше, коли знову постало питання про персональну й загальнодержавну унію, він став відомим у придворних колах. Вочевидь, за часів гетьмана не було нагальної потреби доводити свою родовитість, а відтак і творити генеалогічні легенди. Достатньо було офіційно вживаного герба, який містив символи володарів “старої Русі” – Рюриковичів (Св. Георгій) та володарів Литви – Гедиміновичів (“Погоня”)*. Разом із тим особливе шанування культу святих Бориса і Гліба, про що детально скажемо далі, засвідчувало однозначну позицію Острозьких, у тому числі Костянтина Івановича, щодо свого походження по чоловічій лінії від Рюриковичів. Утім, як справедливо зазначає Наталя Яковенко, якщо “у внутрішньому обігу” походження князів Острозьких “якось осмислювалося”, то “назовні не виходило”³⁴.

Дослідники неодноразово підкреслювали, що “процес генеалогічних пошуків” елітами ВКЛ своєї родовитості розпочався після Люблінської унії. Наталя Яковенко вказала на ще одну цікаву обставину: появу на видноколі руських князів і магнатів польських інтелектуалів, здатних утілити ідею древньої генеалогії на письмі, оскільки латинське письменство, на відміну від руського, вже оперувало значним досвідом і стандартними зразками творення “родових дерев”³⁵. Це сприяло “розгерметизації” раніше “закритої для стороннього ока руської традиції”, але водночас ця традиція під пером поляків-генеалогів “неминуче модифікувалася”³⁶. Тож немає нічого дивного, що перші генеалогічні версії походження Острозьких були розраховані на іншомовного читача та на західне розуміння генеалогії як такої³⁷. Зазначимо, що відлік генеалогії Острозьких “зовні”, тобто в публічному прояві, починається від знакової для самого Василя-Костянтина дати – 1574 р., коли він нарешті зосередив у своїх руках усі родові маєтки включно з їхнім осердям – містом Острогом.

Саме 1574 року (звісно, текст постав раніше, однак його оприлюднення збіглося з означеною вище переломною подією в долі Острожчини) у Болоньї вийшла книга

³³ Bonee Sphortie Regina Poloniae Albertus Gastold palatini Vlnensis contra ducem Constantini de Ostrog et contra Radivillones. 2.VI.1525 // ЛНБ ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 393, с. 1–26 (публ.: Acta Tomiciana. Poznań, 1859. Т. VII. S. 258–269); про цей випадок згадує Н. М. Яковенко (Паралельний світ... С. 244).

* Утім, як стверджує О. Однороженко, за часів К. І. Острозького діяв герб “спрошеної” форми, відомий від часів кн. Данила Васильовича: два з’єднані стовпом півмісяці (півкола), що лежать рогами дотолу над восьмипроменею зіркою – все це в готичному щиті німецької геральдичної форми, іноді над щитом вміщувався напис з ініціалів князя – КИО. Всі ці висновки зроблені на підставі збережених печаток князя (Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. Харків, 2008. С. 16–17).

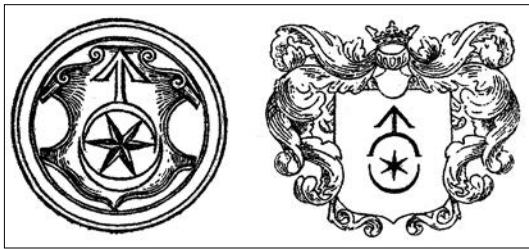
³⁴ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 207.

³⁵ Яковенко Н. Паралельний світ... С. 244–245.

³⁶ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 207.

³⁷ Див.: Kazanczuk M. Staropolskie legendy herbowe. Wrocław, 1990.

Яна Красінського “Польща”, де про кн. В.-К. Острозького говорилося як про людину великої гідності й досвідченого вояка, що “выводить свій блискучий рід від старих київських княжат, котрі колись панували на Русі”³⁸. Ідея “старих київських княжат”, імовірно, не належала цьому авторові, але може вважатися відправною точкою у її розпрацюванні самим князем Острозьким та його інтелектуальним оточенням. Утім, ця ідея ще не знайшла значного поширення, оскільки у 1577 р. сповідник короля єзуїт Петро Скарга у тексті присвяти свого твору “Про єдність Церкви Божої під єдиним Пастирем” кн. В.-К. Острозькому говорив лише про “рід великих предків”, але не уточнював витoki цього роду³⁹. Хоча, оскільки цей пасаж слугував лише підтвердженням особливої ролі князя серед вірних “грецького закону”, це могло й не передбачати генеалогічних нюансів. Детальніші ж відомості про походження Острозьких подали у своїх творах Бартоломей (Бартош) Папроцький (1547–1614) та Мацей Стрийковський (1547 – після 1582).

Герби князів Острозьких з гербівників Папроцького 1575 р. та Кояловича.

У праці Папроцького 1578 р. щодо шляхетських гербів наводилася інформація, що рід Острозьких походить від нащадків Рюрика, зокрема володимироволинського князя Давида (Ігоревича), у котрого було відібране князівство, а навзамін дані Острог, Люблін, Дорогобуж, Чарторийськ та інші маєтності (це повідомлялося у “Повісті временних літ”)⁴⁰. Загалом родовід Острозьких у книзі Папроцького неймовірно перекручений, хоча самий початок його він “віднайшов” удало, про що свідчить подальший розвиток саме цієї ідеї (стосовно кн. Давида). Дослідники вважають, що автор сам працював із джерелами⁴¹. Питання про отримання інформації від членів роду не ставиться, хоча ідея щодо Рюрикового потомства навряд чи могла бути витвором польського автора (побіжним доказом прямих контактів останнього з В.-К. Острозьким може слугувати відтворення портретів князів Острозьких, особливо ж самого Василя-Костянтина та усіх трьох його синів включно з малолітнім Олександром, а також Іллі та його доньки Гальшки). Однак конкретне розпрацювання ланцюга князів, котрі дали початок роду Острозьких, – витвір самого Папроцького. Підтвердження тому – наступна (1584 р.) значно перероблена книга цього ж автора, де від “першокнязя” Давида з уточненням його володінь (замість Любліна – Дубин) іде знову таки значно уточнений ряд його спадкоємців. Автор особливо зупиняється на Данилові Галицькому, від сина якого Романа народився Василько – “князь острозький”, а вже

³⁸ *Krasiński J.* Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne w wieku XVI... Warszawa, 1852. S.112; *Наливайко Д.* Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. К., 1998. С. 134–136.

³⁹ РИБ. СПб., 1882. Т. 7. Стб. 230.

⁴⁰ *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty z kąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych państw początek swój maia. Kraków, 1578; пор.: *Paprocki B.* Panosza, to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich. Kraków, 1575.

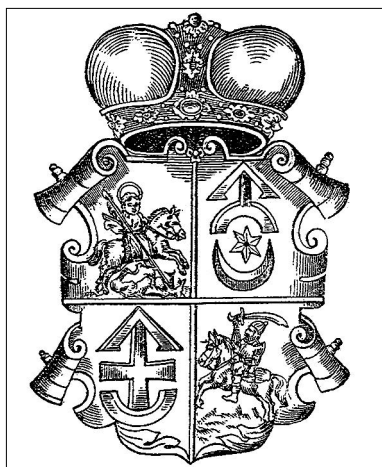
⁴¹ *Соболев Л. В.* Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. 2001. № 2. С. 33.

його сином був відомий за джерелами Данило Острозький⁴². Отже, пошуки родоводу Острозьких однозначно привели Папроцького до галицько-волинських Рюриковичів.

На наш погляд, питання про те, чи мав автор інформацію від представників відповідних родів, котрі не могли не бути зацікавлені в подачі власного уявлення про генеалогію роду в загальному геральдичному довіднику шляхти, має бути вирішене позитивно. Одним із доказів цього є збережена серед паперів Острозьких (зокрема інвентарів 1600, 1603, 1609 рр.) генеалогічна схема, яка цілком повторює схему Папроцького й називає кн. Василя Романовича першим власне князем Острозьким, спадкоємцем якого був кн. Данило Васильович⁴³. Цю саму схему повторює й Алессандро Гваньїні⁴⁴. Л. В. Соболев також вказує на вторинні ознаки

Герб князів Острозьких з гербівника Бартоша Папроцького 1578 р.

Герб князів Острозьких з геральдичного довідника Бартоша Папроцького 1584 р.

генеалогії. Перша поема-хроніка Стрийковського була створена при дворі кн. Юрія Слуцького (1576–1578). У ній автор виводив Острозьких і Заславських від київського владаря Дмитра, котрий втік від татар до Друцька, заснував династію князів Друцьких, що дали початок двом названим родам⁴⁷. Постійно підкреслюючи походження

близького знайомства Папроцького з Острозькими: генеалог у деталях описує осадку татарами Дубна 1577 р., знає на ім'я урядників Острозьких і навіть сімох козаків, добре обізнаний із топографією місцевості. Дослідник припускає, що Папроцький був безпосереднім свідком цих подій, але тоді він ще не знав легенди про походження Острозьких від Данила Романовича, яку вніс лише до свого другого твору, скориставшись або "Хронікою" Стрийковського, або ж новою усною інформацією, яка дозволила йому суттєво допрацювати версію галицько-волинського походження роду⁴⁵.

А от щодо Мацея Стрийковського однозначно можна стверджувати його прямі стосунки з руськими магнатськими дворами на предмет пошуку історичних матеріалів⁴⁶. Його твори також демонструють, що самі Острозькі на той час перебували у стадії пошуків найбільш "відповідної" їхньому маєстату

⁴² *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego na pięćciu ksiąg rozdzielone. Kraków, 1858. S. 448.

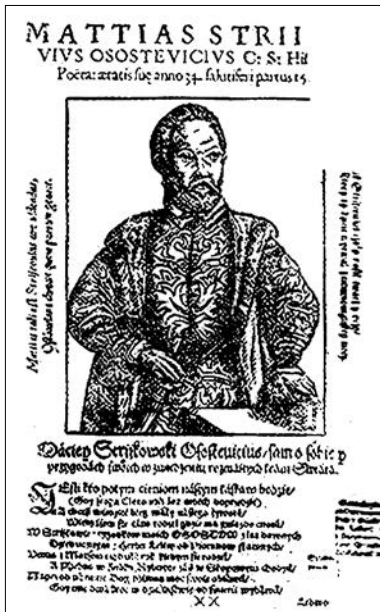
⁴³ *Działy xiążąt Ostrogskich* // ЛНБ. ВР. Ф. 91 (Радзівільські), спр. 181/VI-4, ч. 1-6, арк. 36–39.

⁴⁴ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мищик. К., 2007. С. 404–405.

⁴⁵ *Соболев Л. В.* Генеалогическая легенда... С. 37.

⁴⁶ *Wojtkowiak Z.* Maciej Strykowski dziejopisarz W. Ks. Litewskiego / Kalendarium życia i działalności. Poznań, 1990.

⁴⁷ *Strykowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego... Warszawa, 1978. S. 167–168.

Мацей Стрийковський. Гравюра з його "Хроніки" 1582 р.

Острозьких від "київського монарха" Дмитра та князів Друцьких, Стрийковський вводить до свого тексту також інформацію про князя Давида, який отримав Острог та Дубин (тобто, Дубно), але не "родича" його з Острозькими. Це протиріччя автор не помічає, як і в ряді інших місць: перебуваючи в полоні різнорідних джерел, він не завжди дає собі раду з їх нетотожною інформацією, від якої не відмовляється, але й не ув'язує її логічно. Втім, поема існувала лише в рукописі, а першим побачив світ у друці інший твір Стрийковського – "Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі" (1582). Цей масштабний твір являє собою справжній шедевр для вивчення історії України "темних віків". Утім, і тут автор не зміг випрацювати стрункої схеми генеалогії Острозьких. У першому томі Стрийковський пише про походження Острозьких від галицько-волинських Мономаховичів, називає кн. Давида (котрий до Мономаховичів не мав стосунку) першим володарем Острога, але предком Острозьких виявляється Василько Ростиславич, осліплений за наказом того-

таки Давида. А у другому томі головним першопредком роду названий "монарх і цар усієї Русі" князь Данило Галицький. Поряд із цим автор знову пише про князів Друцьких як предків Острозьких⁴⁸. Ці протиріччя знову ж таки пояснюються невмілим використанням Стрийковським різнорідних джерел.

Л. В. Соболев припускає, що Стрийковський у випадку з виведенням генеалогії Острозьких–Заславських від кн. Дмитра міг користуватися літописом князів Заславських, а відтак і сама легенда про походження роду від київських князів мала бути сформована в їхньому колі та бути добре відомою також Острозьким⁴⁹. При цьому не мало особливого значення те, що Стрийковський послуговувався матеріалами білоруської гілки князів Заславських. З іншого боку, дослідник схильний убачати джерело інформації про цю версію у кн. Юрії Слуцькому (двоюрідному братові кн. В.-К. Острозького), при дворі якого Стрийковський створював свою поему. Тож кн. Ю. Слуцький міг знати й передати Мацеєві родову легенду Острозьких про спорідненість із князями Друцькими та походження останніх від київського князя Дмитра. Але по смерті кн. Ю. Слуцького наприкінці 1578 р. Стрийковський вилучає із "Хроніки" оповідь про кн. Дмитра як недостовірну й переносить акцент на галицько-волинське походження Острозьких. Що спонукало його до цього? На думку Л. В. Соболева, Василь-Костянтин та Януш Острозькі були в числі меценатів видання книги Стрий-

⁴⁸ *Strzykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. I. S. 177, 179, 228, 249, 286, 291, 303; див.: *Варонін В.* Друцькія князі XIV стагоддзя // Беларускі гістарычны агляд. Менск, 2002. Т. 9. Сшыткі 1–2 (16–17). С. 3–29; Древнему Друцку 1000 лет. Витебск, 2001; Друцк старажытны: Да 1000-годдзя ўзнікнення горада. Мінск, 2000; Друцк летапісны. Мінск, 2001.

⁴⁹ *Соболев Л. В.* Генеалогическая легенда... С. 35.

ковського: про це свідчать посвяти обом князям у відповідних розділах. А відтак саме від Острозьких (через посередника – Діонісія Палеолога-Раллі, котрий перебував в Острозі й водночас був знайомий зі Стрийковським) автор отримав нову інформацію про їхнє походження⁵⁰. Версія з участю Данила Романовича найбільше відповідала завданню пошуку генеалогії від найвідомішого владаря території, на якій розташовувалися головні володіння Острозьких, що забезпечувало їхній континуїтет. Окрім того, Данило отримав королівську корону від Папського престолу – це також мало додавати ваги політичній репутації Острозьких, особливо в періоди безкоролів'я. Не варто й забувати, що названі твори поширювалися в середовищі польської еліти, яка завдяки польським хроністам мала уявлення про державу кн. Данила Романовича та його зв'язки із Західною імперією та Польською Кораною. “Вестернізація” родової легенди Острозьких відразу інтегрувала їх у нове середовище польської католицької еліти⁵¹. Припущення, ніби сам Мачей Стрийковський створив родову легенду про походження Острозьких від Романовичів, чи був причетний до її творення, у світлі сказаного видається нам доволі штучним⁵².

Алессандро Гваньїні. Гравюра з видання його “Хроніки” 1611 р.

Герб Алессандро Гваньїні. Гравюра з його “Хроніки” 1611 р.

Наступні польськомовні автори лише повторювали інформацію Папроцького та Стрийковського, не додаючи до родової легенди Острозьких практично нічого важливого (наприклад, Алессандро Гваньїні у “Хроніці землі Руської”, що повторно

⁵⁰ Там само. С. 35–37.

⁵¹ Наявні в архіві Сангушків “історичні матеріали” 1579–1587 pp., імовірно, можуть слугувати “слідом” пошукової діяльності в означеному напрямі: Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902), № 32.

⁵² Dąbkowski D. Romanowicze w “Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi” Macieja Strykowskiego // Senoi Lietuvos literatura. 2006. Ks. 22. S. 174–180.

вийшла друком 1611 р.). Це спостерігаємо і в генеалогічних схемах, створюваних в оточенні Сангушків⁵³, та у спеціальній розвідці василіанок Дубенсько-Дубовецького монастиря (бл. 1811 р.)⁵⁴.

З усього випливає, що Острозькі упродовж початку 1570-х – початку 1580-х років перебували у пошуку коренів свого роду*. Повторимо, що це стало дуже актуальним після Люблінської унії, коли Волинь, Київщина і Брацлавщина увійшли до складу Корони, а кн. Василь-Костянтин став першим за значущістю сенатором від Русі у Польському королівстві, зайнявши почесне чотирнадцяте місце серед світських сенаторів; водночас від 1574 р. він перетворюється у найбільшого землевласника в усьому королівстві. В новому середовищі еліти князь потребував відповідно розпрацьованої генеалогічної легенди та її головного атрибуту – герба. Саме в цей час остаточно формуються основні символи герба Острозьких, представлені у стародруках та гербовниках: чотирипільний щит, за яким – шолом, корона та нашоломник із трьома страусовими перами. У першій верхній частині щита – “Їздець” (Св. Георгій) – символ руських Рюриковичів; у другій верхній частині – “Погоня” (кінний воїн із мечем у правиці) – символ литовських Гедиміновичів; у третій нижній частині – знак у вигляді стріли вістрям догори над півколом із кінцями додолу над променистою зіркою, оперезаною низу півмісяцем (рогами догори); у четвертій нижній частині – перехрещена стріла вістрям догори над півколом із кінцями догори. Всі ці гербові знаки є також на печатках князя 1592–1602 рр. та знаменитій золотій медалі. Більш

Герби князів Острозьких:

герб з “Букваря” 1578 р., з порталу замку, герб Януша на гарматі в Дубенському замку.

⁵³ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Teka 129, plik 26, k. 1; plik 27, k. 1.

⁵⁴ Ibid. Gorczak (1902), Nr. 1090, k. 169. Див. також: *Jablonowski J. O.* Heraldica. Lwów, 1752 (руські роди автором описані окремо, до книги додано численні таблиці загального плану).

* Леонід Войтович натомість упевнений, що у ВКЛ до Люблінської унії князі не могли не пам’ятати, Рюриковичі вони чи Гедиміновичі. На його думку, родинна традиція Острозьких була однозначною: князі походили від волинських Мономаховичів, власне від Романа Даниловича, сина короля Данила (*Войтович Л.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 45–46).

деталізований герб – на острозьких стародруках 1578–1607 рр. та в'їзній брамі Дубенського замку⁵⁵.

Розшифровка цих гербових знаків викликала численні дискусії. Якщо “Їздець” і “Погоня” трактуються більш-менш однак: як символи Рюриковичів та Гедиміновичів, то інші знаки більшістю штучно “прив’язуються” до польських гербів – “Огоньчик”, “Леліва” та “Ратулт”. Нині знову відродилася ідея пов’язувати формування герба Острозьких із впливами польської геральдики та датувати створення герба через поєднання знаків “Огоньчик” й “Леліва” серединою XVI ст., за часів кн. Василя-Костянтина⁵⁶. З іншого боку, в новітніх геральдичних та сфрагістичних дослідженнях указується на давність основного гербового знака Острозьких: тож походження самого герба роду не мало нічого спільного із польськими впливами, оскільки сягає середини XIV ст.⁵⁷.

Спроби розшифрування символів герба знову продемонстрували складність “шляху до Острозьких” навіть на такому, здавалося б, досить чітко “відпечатаному” рівні. Дослідники постійно наражалися на проблеми з атрибуцією окремих частин та символів складної композиції. Гадаємо, що цілковиту слушність має Н. Яковенко, зазначивши, що узагальненого “герба Острозьких” не існувало – були численні варіації, “де супровід основного родового знаку може містити різні генеалогічні репліки навіть для тієї самої особи”⁵⁸.

Герб Василя-Костянтина Острозького, відбитий на всіх острозьких і дерманських стародруках його доби та на медалі, має типову конструкцію саме для цього конкретного князя, і оскільки зображення герба часів його батька досі не віднайдено (попри бездоказове твердження Б. Папроцького, ніби після повернення з московського полону, щоб не мати нічого спільного з ворогом, К. І. Острозький змінив свій родовий герб Св. Георгія на чотирипільний герб⁵⁹; зображення на печатках все ж є спрощеним символом, а не повноцінним гербом), то саме Василеві-Костянтину можна приписати (в ідейно-родовому, а не графічно-геральдичному сенсі) конструювання того типу, який ми бачимо на стародруках. Усе поле герба поділене на чотири частини. Зображення “Огоньчика”, “Леліви” та “Ратулта” традиційно інтерпретуються польськими геральдистами (від Каспара Несецького) як запозичення родових гербів дружини Іллі Костянтиновича Беати Костелецької (“Огоньчик”) та дружини Василя Костянтиновича Софії Тарновської (“Леліва”), а “Ратулт” (хрест під дахом) не пояснюється ніяк⁶⁰. При цьому саме собою напрошується запитання: чому Василь-Костян-

⁵⁵ *Пожарський А.* Герби на стінах Дубенського замку // Четверта наукова геральдична конференція. Львів, 1994. С. 60–61.

⁵⁶ *Пекосинский Ф.* Источники русской геральдики // Heraldica. СПб., 1900. Т. 1. С. 96–109; *Назаренко Є.* Герб Острозьких і початок геральдичної поезії в Україні // Знак. 2000. Ч. 22. С. 3; *Його ж.* Зображення герба Острозьких на книгах і архітектурних пам’ятках // Там само. 2001. Ч. 24. С. 5; *Помазан І.* Інтерпретація герба князя Костянтина Костянтиновича Острозького в деяких зразках української поезії кінця XV – початку XVII ст. // Там само. 2000. Ч. 22. С. 4–5.

⁵⁷ *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині... С. 10–12.

⁵⁸ *Яковенко Н. М.* Паралельний світ... С. 160, прим. 16.

⁵⁹ *Raprocki В.* Herby guscerstwa polskiego... S. 449.

⁶⁰ З останніх публікацій, що містять означене пояснення, див.: *Назаренко Є.* Зображення герба Острозьких на книгах і архітектурних пам’ятках // Острогіана в Україні. Старокостянтинів, 2001. С. 135–138.

Печатки кн. Василя-Костянтина Острозького 1551, 1555, 1556 рр. Прориси О. Однороженка.

тин вносить до свого герба символіку Костелецьких: адже саме з Беатою Костелецькою він вів тривалу “війну” за родові маєтки?

В. К. Лукомський запропонував методику розшифрування через систему “складного герба висхідних предків”: зображується герб батька, його дружини – матері власника герба, бабки по батькові та бабки по матері (або замість неї батькової бабки – тобто прабабки власника герба). А відтак батьковий герб “їздець” (Св. Георгій) виводив сам рід Острозьких від Рюриковичів; “Погоня” ж була родовим гербом князів

Печатка кн. В.-К. Острозького.

Слуцьких, що належали до Гедиміновичів і з роду яких походила мати Василя-Костянтина (Олександра Семенівна Слуцька). У нижньому ж полі розміщувалися відповідно під головними родовими символами “приватно-родові” герби: для Рюриковичів – малюнок, який нагадує сполучення “Огоньчика” з “Лелівою” (І. З. Мицько бачить у ньому тризуб – “герб Св. Володимира”, який уживали також Лев Данилович і, вочевидь, уся галицька гілка Рюриковичів; згодом він був змінений князями Острозькими “до невпізанного вигляду” – почав скидатися на острогу⁶¹). Саме цей тип приватно-родового герба бачимо вже на печатці кн. Федора Даниловича Острозького, зображеній у збірнику 1230 родових печаток Яна

Замойського (1541–1605)⁶², та навіть на печатці батька князя – Данила Васильовича. Він присутній також на печатках Костянтина Івановича, Василя-Костянтина Костянтиновича та Януша Костянтиновича Острозьких⁶³, що засвідчує тяглість приватно-родової символіки в позначенні конкретних представників роду різних поколінь (особис-

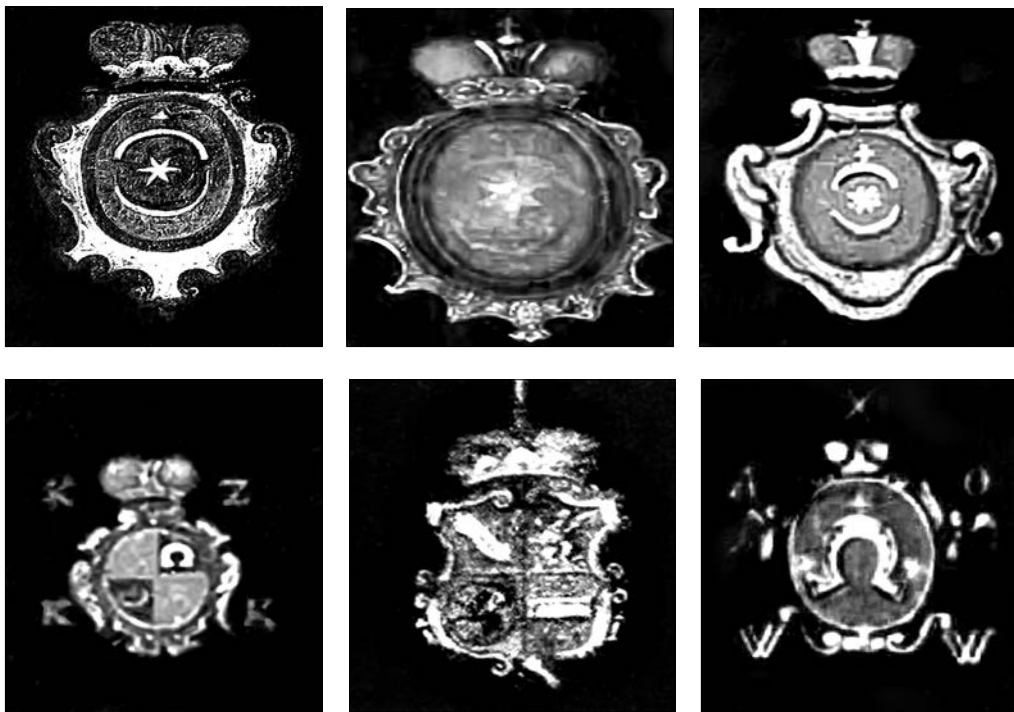
⁶¹ *Святослав Галасливий (І. З. Мицько). Князі Острозькі – нащадки короля Данила Галицького // Галицька брама (Львів). 2000. № 9 (69). Вересень. С. 4–9.*

⁶² *Halecki O. Z Jana Zamoyskiego inwentarza archiwum koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku // Archiwum Komisji historycznej. 1919. T. XII. Cz. 1. S. 146–151.*

⁶³ *Однороженко О. Князівські печатки Волині XV–XVII століть // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 2004. Т. 10. С. 299–300.*

та печатка символізує не рід загалом, як у гербі, а конкретну особу та її прями́й зв'язок із Домом, який у печатці має виключно особистісно-приватну форму). З іншого боку, зображення типу “Ратул” стоїть на печатці кн. Олелька Володимировича, від якого походять Слуцькі⁶⁴.

І. З. Мицько пропонує інше трактування на підставі “великої печатки” Костянтина Івановича: перше поле – Св. Юрій – герб Рюриковичів; друге поле – литовська “Погоня” – герб матері князя, доньки Івана Бельського з Гедиміновичів; двоголовий орел під трьома коронами – герб батькової матері Агафії Ямонтівни, він натякав на кровні зв'язки з правителями Візантії; кентавр – герб маминої матері Василиси Гольшанської – вказував на київського князя Івана Гольшанського; в центрі – родова “острога”. Отже, в означених символах присутні всі “актуальні” правлячі династії в руських землях ВКЛ. Дослідник убачає подібну систему і в гербі В.-К. Острозького, зокрема в нижніх полях – “родовий герб та герб київського князя Олександра Володимировича (Ольгердовича), прадіда київського воеводи”⁶⁵.

Герби князів Острозьких: Олександра (1–2), Януша (3), Катерини Замойської (4), Катерини з Любомирських Острозької (5), Анни з Косток Острозької (6).

⁶⁴ *Лукомський В. К.* Медаль з гербом князя Костянтина Костянтиновича Острозького // НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 14964, арк. 14 (варіант статті російською та українською мовами, опублікованої в Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. К., 1926. Вип. 1. С. 41–50).

⁶⁵ *Святослав Галасливий (І. З. Мицько).* Князі Острозькі... С. 5.

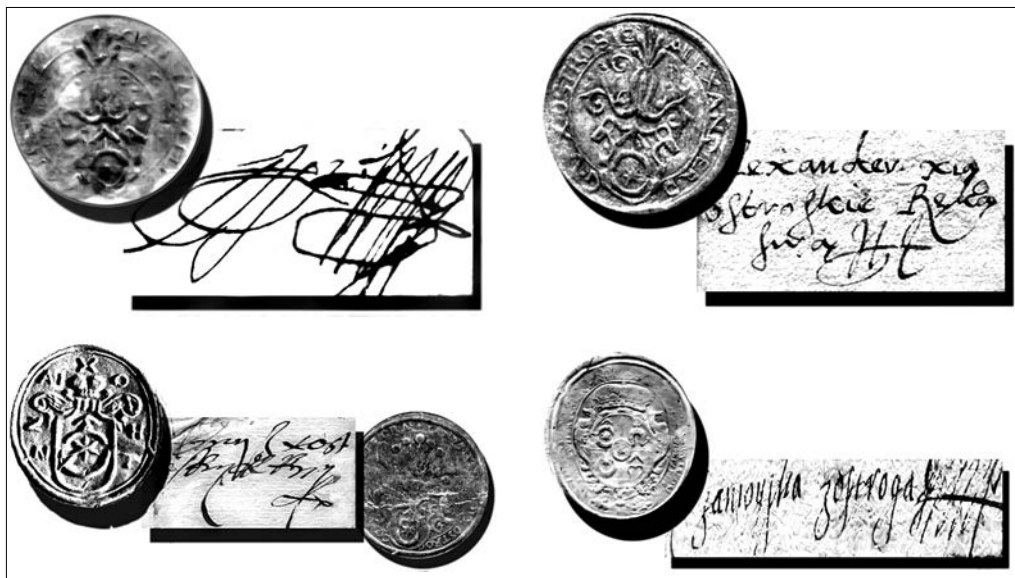
Герб Анни Костчанки, дружини
Олександра Острозького.

Натомість геральдист Олег Однороженко вважає, що ключем до розуміння змісту всієї конструкції багаточастинного герба Острозьких є символ перехрещеної стріли над півколом. Уперше цей знак з'являється саме в гербі кн. Василя-Костянтина, тобто він пов'язаний із його особою, як і сам поділ гербового щита на чотири частини й переміщення його знаків з однієї частини в іншу (варіації герба, котрі діяли одночасно), що унеможлиблює жорстку схему: герби батьків зверху та бабусь знизу. Дослідник вважає доцільнішим поділ герба не на чотири, а на два основні елементи: "Іздець" (давній родовий герб) та "Погоня" (перехрещена стріла над півколом); вони символізують батька і матір. Тобто загадковий знак зі стрілою мав би належати матері кн. Василя-Костянтина Олександрі Семенівні Слуцькій і князям Слуцьким загалом, що й підтверджується сфрагістичним матеріалом. Литовська "Погоня" вказувала на належність матері князя до династії литовських князів Гедиміновичів, а руський "Іздець" – на належність батька до Рюриковичів. Гербовий знак "Леліва" з'являється у гербі кн. Януша Острозького як символ його матері Софії Тарновської, так само символ роду Одровонж був власністю роду Шидловецьких, з яких походила бабка князя по материній лінії⁶⁶. При цьому О. Однороженко вказує, що ранні печатки кн. Василя-Костянтина 1551–1556 рр. містять лише родовий герб первісної (але видозміненої) форми із літерами вгорі КО, а на печатці 1555 р. – з літерами ВККО. Ці символи є й на печатках 1559–1602 рр., тож вони не спричинені (зокрема поява півмісяця) польськими впливами та одруженням із Софією Тарновською⁶⁷. Символіка корон над гербом не є сталою, а відтак припущення, ніби князівська корона замінюється шоломовою після Люблінської унії 1569 р.⁶⁸, не справджується, оскільки князівська корона використовується і надалі, й це ніяк не пов'язано із якимись політичними чи навіть хронологічними закономірностями. На одинадцяти виявлених печатках князя постійно присутні символи основного родового герба з певними деталями та позаштитовими елементами (шолом чи шоломова корона, розміщення їх один над одним; дванадцяти-, восьми- чи шестипроменева зірка); на низці печаток зображення герба неповне (саме вони використані у перших друкованих гербах Острозьких у книгах Миколи Рея та Бартоша Папроцького), а повний герб стане дуже популярним в острозьких стародруках (чотиріпільний щит із Георгієм – перша частина, із "Погонєю" – друга частина; стріла вістрям угору над півколом, що лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою, а внизу півмісяць рогами догори – третя частина; перехрещена стріла вістрям угору над півколом – четверта частина). Тож на печатках саме Василя-Костянтина вперше з'являється знак перехрещеної стріли над півколом, як і сам чотиріпільний щит. Олег Однороженко, попри всі видо-

⁶⁶ Однороженко О. Князівська геральдика Волині... С. 24–32.

⁶⁷ Там само. С. 20–24.

⁶⁸ Назаренко Є. Зображення герба Острозьких на книгах і архітектурних пам'ятках // Знак. 2001. Ч. 24. С. 5.

Печатки і підписи: Василя-Костянтина, Олександра, Януша, Катерини Острозьких.

зміни й переміщення гербових знаків по полях щита, все ж виділяє дві пари: Георгій (або “Погоня” руська) та старий родовий герб Острозьких – завжди в горішній або правій (найпочеснішій) частині щита, а “Погоня” литовська (“Їздець”) та перехрещена стріла над півколом – у долішній та лівій половині. Отже, на гербі не чотири, а два компоненти – батькового та материного гербів. Перехрещена стріла над півколом – із герба матері Василя-Костянтина Олександри Семенівни з Олельковичів Слуцької, а литовська “Погоня” засвідчує належність цього роду до Гедиміновичів. Ці символи використовували й діти В.-К. Острозького (Януш, Олександр, Катерина)⁶⁹.

В острозьких та дерманських стародруках герби князя супроводжуються віршами чи прозовими текстами⁷⁰. Власне на острозьких стародруках варто зупинитися, оскільки в них Острозькі пропонували свою генеалогічну легенду для православної Русі, пов’язану зі “старими князями” домонгольських часів. Вочевидь, православні автори текстів орієнтувалися на усталену історієписну традицію, згідно з якою першоважливі місця посідали хреститель Русі святий князь Володимир Святославич, символ книголюбця й інтелектуального просвітителя Русі Яро-

Герб кн. В.-К. Острозького з “Букваря” 1578 р. острозького друку.

⁶⁹ Детально див.: *Однороженко О.* Герб князів Острозьких // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 65–71.

⁷⁰ *Помазан І.* Інтерпретація герба князя Костянтина Костянтиновича Острозького. С. 4–5.

слав Мудрий та знаменитий звияжець, який пов'язав Русь зі Східною православною імперією, – Володимир Мономах; лише по тому персоніфікованими символами Русі західної старі літописці виводили князів Романа та Данила. “Генеалогічне обличчя” Острозьких для православної Русі, таким чином, практично виявилось заданим історичною традицією. Зазначимо, що у пригербових текстах та передмовах генеалогія відігравала службову роль – усі ці тексти творили загальний образ князя В.-К. Острозького через опис його чеснот, здобутків та підкреслення особливої ролі у піднесенні й підтриманні статусу Церкви та культури.

Насамперед мова має йти про римовану передмову Герасима Смотрицького (підскарбій князя) до Острозької Біблії 1581 р. Тут описані головні знаки герба – Св. Георгій та “Погоня”, які символізують подвиг захисту від супостатів та оборони віри (підкреслюється потреба боротьби з “идольская лести” та “еретиков полки умовредния”). Описуючи символи в нижніх полях герба, автор говорить про біблійну зірку, яка вказала трьом царям із дарами шлях до Іскупителя, й зазначає – “твоя звезда ныне тому же последует цареви”. Щодо четвертого поля герба (хрест під дахом) згадуються хрест і Розп'яття. Саме в цьому місці князь порівнюється із Константином Великим:

И ты крестное знамение не туне носиши
 Великому Константину им ся подобиси
 Он бо на небеси сие видеи победил съпостаты,
 Ты же побеждаи еретик и бесов тристаты
 Крест бо похвала царем,
 бесом же незносни ярем
 Великая глубина богослова княже сименным,
 жда сподобит тя Господь Бог венец прияти нетленныи
 Во здравии же телеснем благообразно долгоденствовати,
 и в царствии небеснем с избранными радостно милоствовати.

Таким чином, Смотрицький має завданням віднайти східнохристиянські відповідники образу видавця-мецената Біблії. Звісно, що таким прообразом цілком логічно має виступати й виступає імператор Св. Рівноапостольний Константин Великий, котрий підніс християнство до рівня державної релігії. Це, так би мовити, вершина можливого для православного книжника порівняння з історичними (небіблійними) персонажами. Таке порівняння виступає у формі пояснення й звернення водночас. Поряд із цим у тексті, де мова йде безпосередньо про Василя-Костянтина, система порівнянь має “пряму лінію” духовної спадкоємності:

Ныне же Константин Острожское княжа,
 Его же Бог сам избра, яко верна стража,
 Праотец своих изволеню православныя веры,
 В нем бося показали божественныя дары.
 Нам же преславно явися всемирная радость,
 Всесветлых Писаний неизглаголенная сладость,
 Владимир бо свой народ крещением просветил,
 Константин же благоразумия Писанием осветил,

Змста змієнта княжати гайснато .
 иже сядуться дмь ето Шибка дамаго
 Нимзакви вко нестоно . иже сядуться
 Отам властник ише рен овбєсто ти кто чини .
 Δ Н вко достовит дьластася самозластия .
 иже рече Завва ижеко оуптраши .
 Крєпко побєдає разаннху селєстє пїакн .
 иже рече скор оми драпєжнє віакн .
 Нче можєть .
 адо бє помєкє .

Блєрєжєтє бєннє вїтє прєдє мьєжєтєвєнє .
 кєпєлєтє сєтє прєдєтє прєдєтє вєкєтєвєнє .
 Нчє рєванєтє враждєннєкє тєчєскєтє рєдє .
 пєнєкє зєлєнє Зєвєрєжєтє рєтєвєлєтє зєдє .
 Δ Вїдє вкнєлє и Зєвєрєжєтє мєчєнєтє сєтєтєлє .
 сєтє бє прєдєтє дєлєннємє вєтєнєкє зєлєлєтє .
 иже нєтє пєдєвєнєтє нє прєдєтє жє сєрєтє .
 острєннєшє мєтє острєтє острєтє вєтє .
 вєтєрєтє рєтєтє .
 прєтєрєтє рєтєтє .

Блєрєжєтє вєннєтє прєдєтє прєдєтєтєтє
 тєчєкє сєрєтєтєтєтє Шибєнєтєтєтєтєтєтєтє
 Шибєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 нєкєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 нєкєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 Δ Шибєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 рєтє
 иже нєтє пєдєвєнєтє нє прєдєтє жє сєрєтє .
 острєннєшє мєтє острєтє острєтє вєтє .
 вєтєрєтє рєтєтє .
 прєтєрєтє рєтєтє .

Вєтєлєтє вєтєдєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 пєлєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 Нчє прєдєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 пєкєлєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 Δ Зєвєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 рєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 иже нєтє пєдєвєнєтє нє прєдєтє жє сєрєтє .
 острєннєшє мєтє острєтє острєтє вєтє .
 вєтєрєтє рєтєтє .
 прєтєрєтє рєтєтє .

Сєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 нєкєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 Нчє рєванєтє враждєннєкє тєчєскєтє рєдє .
 пєнєкє зєлєнє Зєвєрєжєтє рєтєвєлєтє зєдє .
 Δ Нчє рєванєтє враждєннєкє тєчєскєтє рєдє .
 пєнєкє зєлєнє Зєвєрєжєтє рєтєвєлєтє зєдє .
 иже нєтє пєдєвєнєтє нє прєдєтє жє сєрєтє .
 острєннєшє мєтє острєтє острєтє вєтє .
 вєтєрєтє рєтєтє .
 прєтєрєтє рєтєтє .

Вєтєлєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 пєлєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтєтє
 Нчє рєванєтє враждєннєкє тєчєскєтє рєдє .
 пєнєкє зєлєнє Зєвєрєжєтє рєтєвєлєтє зєдє .
 Δ Нчє рєванєтє враждєннєкє тєчєскєтє рєдє .
 пєнєкє зєлєнє Зєвєрєжєтє рєтєвєлєтє зєдє .
 иже нєтє пєдєвєнєтє нє прєдєтє жє сєрєтє .
 острєннєшє мєтє острєтє острєтє вєтє .
 вєтєрєтє рєтєтє .
 прєтєрєтє рєтєтє .

Вірш Герасима Смотрицького на герб кн. В.-К. Острозького з Острозької Біблії 1581 р.

Тогда многобожие упразднися идольская лести,
 Ныне же славится божество единая власти.
 Ерослав зиданием церковным Киев и Чернигов украси,
 Константин же едину сборную церковь Писанием взвыси⁷¹.

Таким чином, автор у якості прообразів Острозького на руському ґрунті виводить князів Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. Кого вони мали символізувати: безпосередніх “праотців” кн. Острозького, як на це вказують дослідники⁷², чи уподібнення було здійснено не за кривноспорідненим, а за духовноспорідненим принципом? Контекст вірша, як і увесь цей текст загалом, на наш погляд, символізує духовну історичну спадкоємність справ руських князів “старих” і “нових” (в особі Острозького). Адже й самі геральдичні символи герба автор розшифровує не з точки зору генеалогічної, але застосовує християнську, навіть христологічну символіку. А відтак мова йшла не стільки про генетику князівської крові, скільки про генетику духу, присутню у “золотій” князівській крові взагалі. І все ж, чи міг сприйматися цей текст як свідчення прямої генеалогії Острозьких? Не лише читачі Біблії не мали в цьому потреби, а й сама книга Святого Письма не надавалася для такої функції. Місце для “практичної” генеалогії, де б її шукали всі охочі, було визначене – це спеціальні генеалогічні довідники та хроніки. В Острозькій Біблії лише символічно була присутня генеалогія Острозького у гербі, однак його текстове обрамлення пропонувало зовсім іншу площину релігійно-церковного (органічного для цього видання) звучання. Сам Смотрицький указує на своє небажання заторкувати тему походження Дому Острозьких та відсилає до джерел, де вона подається:

Болше о сем недоумею ниже дерзаю писати,
 Ин ибо о сем множае могут и лучше сказати.
 Паче же польска кроника и рускии летописец,
 Свидетельствую Дом сеи яко победоносец.

Але все ж заслуги В.-К. Острозького прирівнюються до двох видатних князів Давньої Русі саме за значущістю акції видання друком Біблії, що могло інтерпретуватися як нове хрещення Русі (за прикладом Володимира) й нове її книжне просвічення (за прикладом Ярослава). У цьому сенсі “Володимирів комплекс” Василя-Костянтина, на який указує С. Плохій⁷³ і який нібито підтверджується у “Палінодії”, скоріше є штампом православних книжників, котрі не бачили іншого аналога в руській традиції, ніж “комплексом” самого Острозького.

⁷¹ Вірши на герб князя К. К. Острожского Герасима Даниловича Смотрицкого в Острожской Библии. 1580 г. / Публ. В. Н. Перетца // ИОРЯС. 1899. Кн. 3. С. 871–873; *Щеглова С. А.* Вірши на гербы // НБУВ ІР. Ф. 141, спр. 23, арк. 27–31; *Смотрицький Г.* На герб князів Острозьких // Українська поезія XVI століття. С. 252–254; Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. С. 61–63.

⁷² *Соболев Л. В.* Генеалогическая легенда... С. 37.

⁷³ *Плохій С.* Від князя до гетьмана: образ “протектора” в українському православному письменстві // *Осягнення історії: 36 наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* Острого; Нью-Йорк, 1999. С. 427; *Його ж.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005. С. 206.

Так само автор віршів на герб, передмови та післямови до дерманського “Октоїха” 1604 р. Даміан Наливайко підкреслював православність князя, його боголюбність, опікування Церквою, Дерманським монастирем, книжністю й Дерманською друкарнею. Конкретно щодо Василя-Костянтина Наливайко писав: “В благочестии сияющ пресветлый князь, им же и его же ради Бог в настоящих и мимошедших обстояниях же и бедах наших нас защищаше и утешаше, и достойную чудеси Божества своего силу в нем в утверждение благочестия святого являше. Сей днесь старостию преклонен. О его же здравии вси купно молитє Господа Бога... даже... сему... лет же и здравия приложит”⁷⁴. Вірші на герб князя присвячені зображеному на ньому хресту як символу боротьби із противниками та поганами (в цьому сенсі згадується імператор Константин), а також зображенню лицаря з оголеним мечем (“Погоні”) як захисника “отчизни и Речи Посполитой”. У другій частині віршованого твору автор знову звертається до зображення хреста, який “господствует днес во всем мире”. Тут також не йдеться про

Герб кн. В.-К. Острозького в “Октоїху” дерманського друку 1604 р.

Герби кн. Острозьких з острозьких видань: “Сказання про антихриста” (1596 р.), “Октоїх” (1604 р., Дермань).

родовід князя (попри наявність герба), але фактично підкреслюються богоданність князя та його сакрум, завдяки чому попри всі нападки “тримається православіє” на Русі. Єдиним прообразом князя і тут виступає Константин Великий. Цей перегук у даному випадку не несе того навантаження, що у Сморницького, а радше є перегуком “тезоіменитства”.

⁷⁴ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4. Отд. 1. С. 103–106.

Герб кн. В.-К. Острозького з “Маргарита” Іоана Злагоуста острозького друку 1595 р.

ше сонця (хоча мова про місяць і зорі), а особливо через твердість у вірі й побожність. Побіжно ці символи розглянуто й у вірші на герб “княжат Острозских” у виданні “Лекарства на оспалый умысл чововечий...” Автор, указуючи, що кожний герб “цноты Дому выражает”, пише про символи лицаря з мечем (мужність), хреста, місяця й зірок (“набоженство”).

У тлумаченні герба Острозьких православний автор фактично не звертає уваги на його генеалогічну конкретику, але говорить про давність, міць і твердість у вірі. Як і в попередніх творах Смотрицького, у Наливайка мова йде про ідеологічну та релігійно-духовну “функцію” роду Острозьких загалом та Василя-Костянтина як чинного його глави. Те саме спостерігаємо у вірші Мелетія Смотрицького, що датується роком смерті Василя-Костянтина (1608): слава Острозьких підноситься до небес завдяки вірності вірі православній та обороні Церкви⁷⁶.

Цікавим є осмислення роду Острозьких, висловлене у віршах “на старожитный клейнот ясне освещеных и велможных княжат Острозских” у “Часослові” 1612 р. острозького друку. Автор розвиває ідею, що саме собою золото не сяє, якщо на нього не падають сонячні промені. Так само й князі Острозькі “сяють” своїми цнотами завдяки славі роду й старовині предків, які передали їм свої клейноди. Острозькі “з славных предков мають з даров Бозских” богатирську мужність, цноти шляхетні та

У тексті відчувається страх – страх втрати князя, чия богоспасенна особа є головною опорою Церкви та її вірних.

Переспіви даного тексту спостерігаємо й у інших віршах на герб та передмовах Даміана Наливайка до дерманського видання послання Александрийського Патріарха Мелетія до Іпатія Потія (1605), до острозьких видань “Лекарство на оспалый умысл чововечий, а особливе на затверделые сердца людские, заведенные светом, албо якими грехами” (1607) та “Часослова” (1612)⁷⁵. Так, у віршах на герб В.-К. Острозького 1605 р. Наливайко знову пише про хрест як символ твердості у вірі й саме до цього “прив’язує” герб кн. Володимира (“То герб предков его стародавних / Владимира и потомков славных”), з тим пише про Св. Георгія, що уражає змія, – і хоч саме цей геральдичний знак має прямий зв’язок із Рюриковичами, автор не говорить про це; нарешті, йде опис зображення місяця й зірок на гербі – так сяють цноти роду, причому сильніше

⁷⁵ Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII століття. С. 156.

⁷⁶ Марсове поле. К., 1988. Кн. 1. С. 148–149.

“набоженство”. В усіх цих гідностях і силі Острозькі випереджають Ахіллесів та Геркулесів, цей княжий рід “в Савроматех с кролми ровняют”. Отже, після смерті Василя-Костянтина хоч і підкреслюється побожність Острозьких, але на перший план висуваються класичні шляхетські цноти (могутність, військова звитяга), а також підкреслюється значущість серед політичної еліти, де Острозьких “с кролми ровняют”. І все ж від початку автор маніфестує традиційний для православних “містичний ореол” княжого роду, давні предки якого послідовно передають свій сакрум і охороняють рід.

Подібну спрямованість мають і тексти з віленських стародруків часів Василя-Костянтина, в котрих також бачимо підкрес-

Мелетій Смотрицький. Гравюра 1665 р.

Лаврентій Зизаній. Гравюра XVII ст.

лення особистих рис князя з точки зору “чеснот”, якими має володіти патрон Православ'я та представник давнього князівського роду. Так, у трактаті Стефана Зизанія “Казание святого Кирилла Патриарха Иерусалимского о антихристе” (1596) говориться про Острозького, “которого можность, сталость, мужство, веру, панский поступки на тяжший неприятель затаити не може. Але каждый дому Острозскому признати тое завжды мусит”⁷⁷. А у виданні Віленського православного братства “Антиграфи” з посвятою кн. Янушу Острозькому від 16 липня 1608 р. про покійного “старого князя” (Василя-Костянтина) йдеться як про взірць охоронця Православної Церкви-Матері, за що він іще за життя був удостоєний щедрої нагороди та рясного Божого благословення й матиме вінець вічного життя від Судді у день Його пришествя. Автори посвяти у формі запитання стверджували заповідання покійним батьком синові так само захищати православні церкви, школи та монастирі⁷⁸.

⁷⁷ Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII вв. Львів, 1906. Т. I. С. 32–35.

⁷⁸ РИБ. СПб., 1903. Т. XIII. Кн. 3. Стб. 1153–1154.

Цей лейтмотив православності князя, його вірності Східній Церкві та його обранництва Богом становить основний зміст усіх названих текстів, заради висловлення саме цієї ідеї вони й склалися. Автори цих текстів не стільки констатують минуле та сучасне, скільки постійно “заклинають” князя іменем Божим зберігати й примножувати традицію, яка на Русі мислилася лише під омофором Православія. Звідси й нав’язливий образ князя, зодягнутого в церковні шати, князя “на небесній хмарині”, яку обрамлює напис: ПРАВОСЛАВІЄ. Всі ці слова могли стосуватися будь-якого іншого представника православної еліти. І лише зображення герба кн. Василя-Костянтина Острозького та його ім’я “прив’язували” тексти до конкретної особи.

А відтак, на наш погляд, автори-інтелектуали, слуги й піддані Острозького не ставили за мету поширення серед православного люду інформації про генеалогію Острозьких. У цьому не було потреби: рід Острозьких на той час де-факто виступав для руського православного соціуму наймогутнішим родом “золотої” князівської крові з реальними неперевершеними можливостями економічної потуги, а глава роду – єдиним патрональним главою всієї православної Русі. “Незалежний” доказ цього від “простого слуги Божого” міститься у записі на книзі “Мінеї” на грудень, яку в 1507 р. К. І. Острозький подарував Дерманському монастирю. У записі, який не признався для публічності, але був свідченням перед Богом (на церковнослужбовій книзі), говориться: “Константин Константинович светило православия” – це було основним у характеристиці постаті князя, до якого приміряли “німб” заступника Церкви⁷⁹.

Мелетій Смотрицький. Портрет з Дерманського монастиря. XVII ст. (втрачений).

Найбільш відчутно і в літературному, і в емоційному сенсі це фіксує “Тренос” (“Плач”) Мелетія Смотрицького (1610), у якому Дім Острозьких згадує тужними словами сама Мати-Церква: “Де тепер неоціненний той камінець, той карбункул, що саяв, наче світильник, який я між іншими перлами, наче сонце поміж зорями, в короні голови моєї носила – дім князів Острозьких, котрих блиском світлості старожитньої віри своєї над усіма іншими світив? Де й інші дорогі й однаково неоціненні тієї ж корони камінці – значні руських князів роди, неоціненні сапфіри і безцінні діаманти...?”⁸⁰

Але апофеозом творення “супергероя” руської історії, наділеного просто ідеальними рисами в усіх можливих проявах, слід вважати “Палінодію” Захарії Копистенського (1621). Тут є все: від оборонця віри до іменних (але службових за своєю

⁷⁹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. 4. Отд. 1. С. 120; Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 1910 г. К., 1911.

⁸⁰ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. К., 1995. Ч. 2. С. 313.

функцією щодо основної ідеї) уподібнень. Зацитуємо основні висловлювання Копистенського про Василя-Костянтина: “Солодкая бовем завжды того зацного княжати мает быти у нас память! И то, што о Иосии цари Израильском написано, беспечне и мы о том пресловутом княжати мовити можемо: «Память Василия православного княжати Остроцкого, як приправа вонности сотворенное миро от аптыкара в устех каждого, яко мед осолодеет памятка его, и як музыка при беседе вина!» (Сірх 49: 1-2. – В. У.) ...солодкая, правдиве память и вдячная вонность за всех сторон [...] Первый межи княжаты Роскими, великий заступ и потеха всего народу Роского; – мур железный на Украинах, страх и трепет татаром; – слава и свеча ясносветлая кролевства Полского, оздоба и окраса сеймовая, всех публичныхъ съездов око и сила потужная; – притомность двору и люду его наполняла дороги и места: многополчный бовем светлый и стройный поезд отправовати былъ звыкл; – урода Гекторова; – красота лица и особы Иосифа Прекрасного; – постава вспанялая; – муж обычаев царских, ласкавости и цнот побожных полный [...] муж словом, силою и делом, цнотами и добродействы преславный! [...] былъ архиереев и священников велце шануючий, оборонца веры и церквий Божиих; – сильный мур медяный, от Бога благочестию нашему поставленный в России; в вере отчистой адамантова статечность. И то знаменитое добродейство церквам показал и учинил, же през магистерство типографии книг богословскихъ выдал немало, през што церков Христова будуется не толко ту в России, але и по иных краинах спол-верных нам народов [...] в день прелести от еретик обернул сердце свое ко Богу, и за дний беззаконных отступников укрепил правую церкве всходней веру в России! [...] Подобен в благочестии монарсе Роскому Василью-Володимеру: той народ Роский крестил, а той благочестия и веры под час апостасии оборонил. Подобен и Василью Македонянину, цару греческому [...] подобен и оному благочестивому цару Андронику, который [...] веру туюж укрепил, а апостатов и папешников з Греции выгнал [...] Кротко рекши: овшеки, на всем цнот всех полный был и всем любезный, так правоверным, яко и посторонным”⁸¹.

Отже, для читача “Палінодії” князь Василь-Костянтин поставав в ідеальному образі красеня, борця з татарами, знаменитого польського сенатора, оточеного великим почтом, але понад усе – найпобожнішого оборонця Церкви та її слуг. Церкві ж присвячено значну частину похвали князеві. Більше того, навіть у прозаїчній оповіді про розмову князя з королем Стефаном Баторієм Острозькому вдається переконати короля в тому, що русинам не потрібен новий календар. А от родовід Рюриковича... відсутній. Натомість подано звичну для руського читача систему “подобенств”, у якій хреститель Русі займає “класичне” перше місце, тим більше, що Володимир тезоіменитий Острозькому за хрещальним ім’ям – Василій. Василій Македонянин згаданий, вочевидь, також через тезоіменитство, а Андронік – з “ідеологічних” міркувань, оскільки вигнав “апостатов и папешников”. Окрім того, виявляється, що Острозький мав усезагальний успіх – і серед своїх (православних), і серед чужих. Знову ніякої генеалогії – потреби в ній немає ні в автора, ні в читача, і у цій сфері літератури вона в принципі непотрібна.

Ідею про княжі чесноти та особливу роль у житті Церкви на Русі підкреслював і противник Острозького – унійний єпископ Іпатій Потій. У відкритому листі до князя від 3 червня 1598 р. він писав: “Светел еси зацностью, богатством, возможностью,

⁸¹ РИБ. СПб., 1878. Т. 4. Стб. 1135–1139.

Іпатій Потій. Гравюра XVII ст.

величеством, достойністю и поважністю, – все то добре ведаю, вижу и величаю тебе над многими”. Але оскільки завданням єпископа було перекопати Острозького прийняти унію, він пішов іншим шляхом. Усі перелічені чесноти, які православні автори вважали особливими, Потій оголошував звичайними: “Ведь же сия вся суть тебе общая з многими смертельными”, а от “несмертельного учинити можеш” (тобто якщо князь погодиться припинити ворожнечу до уніатів). Потій добре розуміє значущість князя у православному світі: “Ото вси на тебе только единого смотрят: што ты учиниш, и иные учинят”⁸². Належність Острозького до “славетних князів руських” слугувала Потієві лише для показу

вагомості князя в руському соціумі. Це був той самий засіб підкреслення знаковості постаті князя у церковних питаннях – але з іншим “поворотом”. Саме лист Потія демонструє модель і технології творення образу Острозького авторами східнохристиянської традиції, для яких реальна генеалогія князя не мала аж такого значення, щоб її нагадувати читачеві, а про її формування чи обговорення просто не йшлося.

Інакшою є ситуація у латиномовних та польськомовних творах авторів, котрі не мають жодного стосунку до православної традиції як в ідеології, так і в літературі. Ця ситуація присутня в численних панегіриках та присвятах. Прикладом доволі “нейтрального” возвеличення Олександра та Костянтина Острозьких є присвята їм драми Іоана Йонкре “Болеслав Другий Сміливий” (кінець XVI ст.)⁸³. У контексті словесних портретів великих князів литовських та визначних державних діячів Острозькі постають і у віршованому творі у збірнику 1569–1616 рр.⁸⁴. За підрахунками Н. Яковенко, упродовж 1553–1657 рр. було надруковано (чи, точніше, нині відомо) 66 панегіриків Острозьким 47-ми авторів. Із числа авторів лише 13 осіб були шляхтичами (тобто 28%); майже половина – слуги Острозьких (42%), інші – світські клієнти (28%) та церковні клієнти (30%); лише шість русинів (13%), а поляків з походження чи “умовних поляків” (відповідних культурних навичок) – 87%; переважна більшість – католики (87%), протестантів усього двоє (4%), а православних – троє (Герасим та Мелетій Смотрицькі, Даміан Наливайко). Саме ці фактори, на думку Н. Яковенко, зумовили поєднання в панегіриках двох ліній – героїко-діяльної та містичної (остання представляє “Княжий Дім як причетний до трансценденту”, “богоуподібное”). “Латинський” вектор тут виявляється у річпосполитських культурних моделях (уявлення про публічне благо, права і свободи “народу-шляхти”, про “вітчизну” як абстрактну цінність). Однак при цьому панегіристи (особливо католики-поляки) відтворюють усталений “руський” образ княжого Дому з ореолом сакруму над ним, модифікуючи ці уявлення за допомогою західних літературних прийомів⁸⁵.

⁸² Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 139; РИБ. СПб., 1903. Т. XIX. Стб. 299.

⁸³ *Eustachiewicz L.* “Boleslaus furens”, nieznaný dramát ľaciňski z XVI wieku // *Pamiętnik Literacki*. 1952. R. 43, z. 1/2. S. 529–532.

⁸⁴ РГАДА. Ф. XII, спр. 6, арк. 132–140 зв.

⁸⁵ *Яковенко Н. М.* Паралельний світ... С. 238–244, 258–269.

Таке поєднання найбільш опукло проявляється у поемі Шимона Пекаліда “Про Острозьку війну під П’яткою з низовцями”⁸⁶, виданій 1600 року, а написаній, імовірно, 1593-го. Її автор – вихованець Краківської Академії (1585–1589) і малопольський міщанин (народився бл. 1567 р. у родині райці м. Олькуша), клієнт Острозьких (дослідники стверджують, що він мешкав в Острозі принаймні з 1595 р.; наша думка щодо цього інша – див. далі)⁸⁷. У своєму творі автор використовує “західноєвропейські технології”, послуговуючись при цьому “містичною” ідеєю, витвореною руським оточенням свого патрона. Поема, створена якщо не на замовлення, то при дворі Острозьких та “апробована” перед публікацією самими князями, вочевидь, відображала, окрім усього іншого, новий рівень генеалогічних пошуків. При цьому автор присвячує свій твір головним чином Янушеві Острозькому, котрому й передає поему в Кракові з обіцянкою написати ще не одну прославу краківського каштеляна (тож видається, що при краківському дворі Януша Острозького Пекалід і перебував та писав свій твір).

Зазначимо, що у виданні зображено герб князів Острозьких – синів Василя-Костянтина Януша та Олександра. Вірш, який супроводжує герб, належить не Пекаліду, а архідияконіві Кипріану й написаний грецькою мовою. Самі обставини появи книги у 1600 р. виопуклюють закладені в ній ідеї, зокрема щодо старовинності, могутності й моці Дому Острозьких. На думку Н. Яковенко, з одного боку – це нове загострення навколоунійного конфлікту й вироблення спільної тактики православних на чолі з В.-К. Острозьким та протестантів, очолюваних Кшиштофом Радзивілом-Перуном, на Віленському з’їзді 1599 р., а з іншого – “воєнний” стан Острозьких-Радзивілів у конфлікті з Ходкевичами щодо шлюбу улюбленого онука Василя-Костянтина Януша Радзивіла з кн. Софією Слуцькою. В обох випадках поява чергового об’ємного панегірика Острозьким підносила їхній авторитет як у відстоюванні свободи віровизнання, так і щодо родовитості та знатності у питанні шлюбних стратегій, а разом – у військовій потузі й зв’язі. Гадаємо, що не можна оминути й ще однієї обставини: поширення чуток про зв’язки Острозьких з повстанцями-козаками та потреба засвідчення протилежної ідеї – вірності “ойчизні” й героїчного захисту законного порядку (поема фактично присвячена війні Острозьких із козаками).

Генеалогія Дому Острозьких представлена вже у першій “книзі” (всього у поемі чотири “книги”) Пекалідового твору. Автор подає 700-літню історію роду (рядки 263–577) і розпочинає її від легендарного Руса, який заснував Руську державу й у польській (“Великопольська хроніка”, “Хроніка” Яна Длугоша) та чеській хронікальній традиції вважався першокнязем у цьому регіоні. Далі автор вибудовує ряд із 19 князів, де присутні і Кий, і Рюрик, і Аскольд із Діром та інші реальні київські й галицько-волинські князі. Особливий акцент зроблений на Романові, Данилові та Левові. Окрім того, що родовід Острозьких значно “удревнявся” й “прив’язувався” до легендарного першозасновника державної традиції, цей останній мовби забезпечував пари-

⁸⁶ Український переклад: Українська поезія XVI століття. С. 196–243; Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 40–77.

⁸⁷ У подальшому аналізі даного твору використовуємо блискучу розвідку Наталі Яковенко “Паралельний світ...” (с. 157–188).

тетність влади нащадків Руса з нащадками Леха*. Така паритетність підсилювалася через корону, яку отримали з одного джерела не лише польські королі, а й Данило Галицький. Однак якщо польські королі втратили неперервність династичної влади, то Острозькі зберегли її по крові аж від часів легендарного Руса. А що вже й казати про некоролівську польську магнатерію, яка виводила свою генеалогію не від володарів, а від їхніх лицарів!

І. З. Мицько, прагнучи довести реальне походження Острозьких від князів Друцьких, вважає, що у поемі відбита й ця ідея через підкреслення, що дружина Ягайла, котра дала йому спадкоємця, була княжна Софія з роду Друцьких (пізніше дослідник уточнив: Софія була донькою кн. Олександри Дмитрівни Друцької, сестри Семена Друцького та кн. Андрія Гольшанського), й від неї народжений перший Ягелончик, а отже, Острозькі мають прямий стосунок до польської королівської династії та спадкоємців Києва водночас. Спочатку І. З. Мицько твердив, що цим спростовувалася родова легенда Гольшанських про походження Софії з їхнього роду. Надалі ж він указав на подвійний вузол спорідненості – з Гольшанськими і Друцькими. Зв'язок із Ягелончиками та Рюриковичами водночас давав “кровне, історичне право В.-К. Острозькому та його синам обіймати високі державні уряди (Київ, Краків)”. Від 1572 р., коли пряма династія Ягелонів перервалася, спорідненість із нею могла розглядатися з політичних владних міркувань⁸⁸. Утім, маємо зазначити, що у великій генеалогічній канві Пекаліда цей сюжет доволі побіжний, зумисне не підкреслений, а отже, далеко не є основним порівняно із значущістю для Острозьких споріднення з київськими та галицькими князями-династами. Тобто ні сюжет з королевою Софією, ні його особлива інтерпретація на загальному тлі родоводу Острозьких не можуть довести, ніби сам князь Василь-Костянтин намагався оприлюднити ідею походження роду від князів Друцьких. Окрім того, заманіфестоване І. З. Мицьком “кровне” право на “високі державні посади” в Києві та Кракові Острозькі ніколи й ніде не використовували. Шлях Василя-Костянтина до уряду київського воєводи, а Януша – до уряду краківського каштеляна, як буде показано далі, ніяк не був пов'язаний з їхньою “кров'ю”, а лише з протекторами, складною конкурентною боротьбою за ці уряди та королівською волею. У привілеях на уряди про “кров” та право мати владу в Києві й Кракові жодним словом не йшлося.

Послугуючись античними взірцями риторики, Пекалід розписує звитязність великого гетьмана литовського К. І. Острозького (порівняння з міфічними героями – Геркулесом, Ахіллою, Гектором; вказівка на 80 переможних битв), а Василеві-Костянтину присвячено прикінцеву похвалу у генеалогічній частині поеми:

* Втім, ідея про Руса артикульовано представлена в панегіриках Янушеві Острозькому вже після смерті його батька – героя нашої книги (*Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 292*). Значимо також, що подібні пошуки першопредків і міфологеми щодо них не є винятком. У XVI – першій половині XVII ст. лише з друкарень ВКЛ за приблизними підрахунками вийшло близько 400 панегіриків, у яких звичайною справою були сентенції та порівняння конкретних осіб та їхніх родів з відомими історичними персонажами (*Саверчанка І. В. Старажытная паэзія Беларусі XVI – 1 пал. XVII ст. Мінск, 1992*).

⁸⁸ *Святослав Галасливий (І. З. Мицько). Князі Острозькі. С. 4–5; Мицько І. Загадки родоводу князів Острозьких: Хто був протопластою роду? // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 4.*

Тож, Костянтин, що батькове носиш ім'я і теж душу,
Тільки один ти береш і батьківську славу, й маєтки,
Дім, що почав вже валитись, лежить на тобі лиш одному.
Три твої сини, як доля веліла, – ці тіла частини
(Правда, одного вже смерть до підземного царства забрала),
Вже твоє знатне ім'я і весь рід твій прославили всюди.
Мов півбоги вони всі...⁸⁹

Прочитувавши ці рядки, зазначимо, що поема, зорієнтована на Януша Острозького, мало згадує про його батька. У вступі вказано лише: “З батьком побожним і сам ти побожний”⁹⁰. А в описі приходу посланців від Косинського Василь-Костянтин взагалі названий “стареньким князем” та “дуже ласкавою людиною”⁹¹. Його образ прописаний лише у сцені освячення військових хоругв та у момент благання Косинського й цілування княжих ніг.

Подальший опис подій “Острозької війни” зорієнтований на “Енеїду” Вергілія як зразковий текст, звідки автор почерпав не лише натхнення, а й саму структуру та конкретику. З огляду на сказане, солярна символіка щодо Острозьких, яку підкреслюють історики, не виглядає аж настільки однозначною та смислово навантаженою – тобто такою, що передає традиційні руські уявлення про “найсвітліших” богоданних князів. Придивімося до контексту: першим “сяє” Януш Острозький та пов’язані з ним об’єкти. Сам князь сяє як сонце при дворі імператора *між його баронами*. А отже, князь тим самим вирізняється між придворними особами, котрі не мали князівського титулу й отримали баронство через інвеституру володаря. “Високе Сонце” осяває родовий маєток Острог та його околиці. Ця антитеза “місцю темному” (чи затемненому) – звичний літературний прийом, уживаний досить часто в літературі Відродження. “Сонцем слави” наповнені Доми Острозьких і Заславських. Тут солярний символ найбільше міг означати Господнє покровительство цим Домам, осяяним Божою ласкою. “Світлі лики” князів знову виступають під час прийому козацьких послів. У цьому випадку, як і в першому, “світлом” князі “розмежовуються” з іншою елітою та соціальними верствами, котрі не належать до “князівської крові”. То чи справді ці приклади солярної символіки “прокладали пряму дорогу до уподібнення князів Острозьких володарям-помазанцям”, “уподібнювали князів королям-помазанцям (чи безпосередньо – іпостасі Христа-сонця?)”⁹²? Подальші згадки у тексті вказують, що таке уподібнення владарям стосується лише однієї ознаки – військової звитяги й величі подвигів, що відповідає античній традиції основної чесноти вождя/правителя/героя. І навіть приклад із “Часослова” 1612 р., де Даміан Наливайко Острозьких “с кролми ровняет”, відповідає цьому загальнику, оскільки порівняння лежить у контексті Ахіллесів та Геркулесів, яким Острозькі “плац заступають”, а відтак вони “в Савроматех” рівновеликі королям. Ця рівновеликість – не стільки генетична (а тим більше не сакральна), скільки мілітарно героїзована. Казус вживання щодо князя В.-К. Острозького скорочення “Ваша кр(олівська) милість” у першому виданні твору Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої під єдиним Пастирем” доводить рад-

⁸⁹ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 53–54.

⁹⁰ Там само. С. 41.

⁹¹ Там само. С. 74, 75.

⁹² Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 175, 179.

ше протилежну ідею, ніж симптом уподібнення королеві. Відомо, що тираж книги раптово щез. Сам Скарга у передмові до другого видання писав, ніби його скупила й спалила “православна русь”. Однак не виключено, що тираж був знищений зовсім не “руссю” – і саме через дванадцятиразове вживання означеного скорочення щодо Острозького. Не слід забувати й про протегування Острозького на виборах короля та можливість відгону цієї ідеї.

Якщо ж повернутися до Пекаліда, то навіть його вислів про Острозьких – “мов півбоги вони всі” – демонструє вживання античного зразка, який не сприймається як символ сакрального у християнському розумінні. І вже аж ніяк “синонімом до слова Бог”⁹³ не може бути слово “монарх”. Це доводить і контекст: Косинський, припавши до землі, благає про милість “великих монархів”. А отже, в даному випадку “монархами” Острозькі є у власних володіннях, при власному війську – і в цьому сенсі вони, як і інші магнати Речі Посполитої, є самовладними і самодостатніми повелителями “домашніх вогнищ”. Утім, гадаємо, що і для автора, і для читача все це – більше словесна гра та літературна риторика, ніж глибоко закладена й символічно висловлена ідея сакральності Дому Острозьких, їхньої “царственої крові” (“Великодушний ваш рід цей, і царська кров пливе в ньому, титули славні його у країнах Європи сіяють”⁹⁴). Звернення Косинського до “старого князя” Василя-Костянтина з проханням про помилування, котре подається як парафраз псалма “Помилуй мене, Боже”, – ще один доказ літературних пріоритетів автора – радше саме Пекаліда, ніж Острозьких, козаків і т. д. Подібні речі (рецепції суто церковних текстів, молитов, біблійних фраз) досить звичні для західної риторики тієї пори, котра назнаменувала бароковий стиль, що розквітне в Україні пізніше. Висловлювання автора про “останній день” (Судний день) переможної битви з козаками, який символізує усправедливлення Божої кари над ними за їхні злочини/гріхи, так само не слугує “богообраності” Острозьких. Божа кара над “гріховними” козаками мала статися за будь-яких обставин. Острозькі здобули Божу поміч як оборонці своїх володінь і підданих. Як і “старі” руські князі, вони заступалися за “праву” справу, а відтак виконували свій християнський обов’язок. Це від самого початку забезпечувало їхню звияжну перемогу над силою темною й гріховною. І Косинський просив милості у князів, мовляв, через усвідомлення їхньої істинно християнської позиції на противагу “злочинності” козацьких ватаг. Богообраність/богоподібність князів Острозьких як ідеологема поеми та відповідне її бачення автором, замовником, читачем, таким чином, на нашу думку, досить уявна. Так само уявним є порівняння: Аполлон–Христос, котрий насадив Божий Сад – Острог⁹⁵. Усе це дозволяє ще раз поставити проблему адекватності розшифрування символів у творах, де форма превалює над змістом і де автор більше думає про пишноту фраз, ніж про кодування значущих (тим більше сакральних) ідей та символів. Якщо перечитати всі відомі нині панегірики тієї доби, то можна побачити подібні прийоми, символи й порівняння щодо шляхтичів різного рівня та “татунку крові”. Поетичні оспівування еліти існують у нереальній площині слова, яке не знає меж у похвалі, але яке не несе на собі карбу усвідомлених реальних ідей сприйняття цих словесних формул.

⁹³ Там само. С. 179.

⁹⁴ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 41.

⁹⁵ Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 182, 186.

Реальними образами (і для Острозьких також) є ті, які базуються на їхній могутності й потужності, військовій та економічній силі, політичній ролі. Не випадково у панегіриках лунали сентенції: “О, знаменитий Острозький Доме, ти слава Русі, ти втіха Польщі, ти пошанівок нашого народу”⁹⁶. Ректор Київської колегії Ігнатій Оксенович Старушич висловлювався ще вишуканіше: “Князеве их милость суть светилами провенций, очима тела политичного Речи Посполитой”⁹⁷. За словами Н. Яковенко, все це привело до ідеї, що “сам факт фізичного існування княжого Дому стає синонімом політичного буття «руського народу»... А княжий Дім – це фізично невіддільний елемент Русі”⁹⁸. “Острозьке поле” вбирає в себе не лише конкретні володіння княжого Дому, а й “віртуальні землі”, які тотожні не географічній території, а обширу його впливів, тобто “всій Русі”. Це легендарна “земля Руса”, яка в розумінні авторів початку XVII ст. охоплювала Волинь, Галичину, Київщину, Поділля, показує тогочасне просторове бачення Русі-України “як самодостатнього простору, котрий... в політичному плані становить суцільне поле княжої влади – від Києва до Львова”. При цьому самі князі Острозькі перетворювалися на символ тяглості Русі та її владарів. Так створювався “підмурок для руської ідентичності як паритетної польській”, для формування концепту нового політичного суб’єкта – “старожитнього народу руського” з власною територією, давньою історією та цілісним етносом, “батьком” якого є Рус, а його прямими спадкоємцями – князі Острозькі⁹⁹.

Розглядати наступні панегірики Острозьким, більшість яких з’явилася по смерті Василя-Костянтина, немає особливого сенсу. Через свою належність до світу “західної літератури” та орієнтацію на польські зразки ці твори відповідали річпосполитським стандартам, а відтак орієнтувалися на певне коло читачів. Їхні форма, стиль і почасти зміст не вирізнялися оригінальністю. Зокрема, сама тема генеалогії Дому перетворилася на обов’язковий елемент панегіриків і відбивала потреби шляхетського соціуму, як і розміщення герба конкретного діяча на початку панегірика. Все це дає підстави говорити про значущість польсько- та латиномовних панегіриків Острозьким для конкретного шляхетського соціуму й еліт, а відтак генеалогічні легенди формувалися в них знову ж таки з розрахунку на сприйняття їх у “коронному контексті”. Для православних підданих князя та самої Церкви ці генеалогії були зайвими: достатньо було князівського титулу та “споконвічності” роду, його фактичної потужності й належності до “русинства” та Православія.

Образ князя Острозького на тлі панегіриків відтінюється кількома характеристиками сучасників, котрі виходили кожен зі своїх позицій, а тому підкреслювали різні сторони особистості та впливів Василя-Костянтина. Так, професійний вояк Алесандро Гваньїні, котрий особисто знав київського воєводу, зазначав, що князь був “великим оборонцем від поганства руських та подільських окраїн... велику послугу Речи Посполитій надавав”¹⁰⁰. А секретар папського нунція Енріко Спаноккіо, зважуючи політичних лідерів Корони під час нових виборів короля (1587 р.), називав

⁹⁶ Там само. С. 255.

⁹⁷ Там само. С. 255–256.

⁹⁸ Там само. С. 245–251, 254.

⁹⁹ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 208–209.

¹⁰⁰ Gwagnin A. Z kroniki Sarmacyi Europskiej. Kraków, 1860. S. 193; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 404.

Стефан Баторій. Гравюра зі скульптури 1601 р.

Острозького “найбагатшим і найзаможнішим паном в усьому королівстві”. Він “загально знаний як людина розумна, щира, відверта, гойна та добра у найвищому ступені” й міг би бути сильним претендентом на польський престол, якби не був русином, православним та головним вождем “схизматиків”¹⁰¹. Автор “Всесвітніх реляцій” Джованні Ботеро (1540–1617) виділяв для західного світу відповідну систему пріоритетів у характеристиці князя: “На Волині, яка входить до складу Русії... проживає князь Острозький, власник стількох багатьох областей, що йому підвладні більше 4 тисяч васалів. Він глава тих, котрі сповідують грецьку віру”¹⁰². Конкретному описові діяльності князя у “західному” ключі присвячено ряд сторінок хронік Г. Гурницького, С. Ожельського, М. та Й. Бельських, Р. Гейденштейна. Своєрідним містком між “західним” і “східним” сприйняттям Острозького є вислів короля Стефана Баторія про те, що князь є “верховним охоронцем і захисником православної Церкви на Русі”¹⁰³.

Саме це підкреслюють практично всі православні сучасники Острозького. Так, Мелетій Пігас, Патріарх Александрійський, писав князеві 1597 р.: “Про Вас ходить така слава поборництва за православіє, що по всій землі (підсонячній) в усіх оспівується Ваше ім’я, рівне переможному вождеві, тобто як ім’я якогось нового і Великого Константина”; “промисел чоловіколюбного Бога проявив тебе в ці наші часи подібним до Великого Константина і по імені, і по силі, і по ревності”¹⁰⁴.

Особливо промовистими є тексти в регіональних літописах “патрональних” земель Василя-Костянтина. Вони подвійно показові, оскільки є записами на смерть князя й орієнтованими на нащадків, котрі мають зберегти образ для “слави” й наслідування. “Острозький літописець” зазначав: “Был великий милостник набоженства грецкого, монастыри побудовал, маетности понадал, навет и до меских церков

¹⁰¹ *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* Berlin; Poznań, 1864. Т. 1. S. 460.

¹⁰² *Мицик Ю. А.* Историко-географічний опис України у творах італійського гуманіста XVI в. Джованні Ботеро // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* К., 1982. Вип. 8. С. 29–33; *Вердум Ульріх фон.* Щоденник // *Жовтень.* 1983. № 10. С. 106.

¹⁰³ *Максимович М. А.* Собрание сочинений. К., 1876. Т. 1. С. 178.

¹⁰⁴ *Мальшевский И.* Александрійський Патріарх Мелетій Пігас и его участие в делах Русской Церкви. К., 1872. Т. 2. С. 73, 94.

маетности надал, на шпитал и на школы место надал, Сурож з селами, был богобойный, нищелюбивый, смиренный, приступный каждому и наубогшему”¹⁰⁵. А “Київський літописець” підкреслював інтелектуально-просвітницьку діяльність покійного князя: “Воевода киевский... насаждал рускую землю книгами святыми веры православной; мел и друкарню у Остроже и школы философския языком греческим, и латинским, и словенским”¹⁰⁶. І лише Іван Вишенський, негативно оцінюючи потяг князя до західної освіченості та унійних проєктів, удався до його опосередкованого осуду через різке висміювання й нагадування сумної долі “відступника” – середнього сина Острозького, також Костянтина, котрий перейшов на католицизм: “И чим же прославил Константин Острожский, котрий простоту християнскую отбег и хитрост мирскую папезской веры, яко чачку прелестную, ухватил? Не скоро ли шез и пропав? А чем плод по себе не оставил? Для того, иж християнство страгил. Потерпи теды конец и других, потерпи, а не лакомся на початок того щястя. Трѣпит Бог латину, тое таемници не знаеш, але Руси не трѣпит, але зменников русских искореняет”¹⁰⁷.

В усіх наведених випадках автори не задавалися питанням про реальну генеалогію княжого Дому Острозьких, але зосереджувалися на індивідуальних рисах чинного глави Дому, котрий продовжував родову традицію. Генеалогія потрібна була для інших цілей та інших людей.

У 1856 р. один із дослідників, що мав доступ до дубенського архіву Острозьких, віднайшов там генеалогічне древо, складене, як він вважав, кимось із Острозьких чи їхніх спадкоємців-ординатів. Пряма схема виглядала в цій генеалогії так: Володимир Романович (князь берестейський і володимирський, 1320 р.) → Василь-Георгій (Юрій) Володимирович → Данило Васильович, перший князь на Острозі (1340–1351 рр.) → Федір Данилович († 1436 р.) → Василь Красний († 1450 р.) → Іван Васильович (1453 р.) → Костянтин Іванович († 1531 р.) → Ілля Костянтинович († 1539 р.) → Костянтин Костянтинович († 1608 р.)¹⁰⁸.

Першим документом, який фіксує офіційне послуговування самими Острозькими своєю генеалогією, є судовий процес за володіння Степанню з волостю, на частки якої претендували Заславські, Радзивіли, Гольшанські, Чорторійські (через жіночі лінії як материзну). Аби розплутати клубок спорідненостей, Острозькі представили на засідання Люблінського трибуналу 1590 р. у цій справі свою генеалогію, “пополску писану”. Наявність матеріалів цього процесу разом із генеалогією підтверджує опис архіву Острозьких 1627 р. У ньому ж значиться, що фасцикул сьомий має “генеалогії всі”¹⁰⁹. Отже, вже на 1590-ті роки Острозькі прийняли одну з версій свого

¹⁰⁵ Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники. Острожский летописец // Исторический архив. М., 1951. Т. 7. С. 213.

¹⁰⁶ Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси. К., 1888. С. 78.

¹⁰⁷ Вишенський Іван. Твори. К., 1959. С. 67; Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895. С. 357 (датує 1608 р.); Студинський К. Пересторога – руський пам’ятник початку XVII віку: Історико-літературна студія. Львів, 1895. С. 84 (датує 1610–1611 рр.); Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по истории Русской Церкви. К., 1893. С. 36 (датує 1620 р. по смерті Януша Острозького).

¹⁰⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 136; ч. 3, арк. 391.

¹⁰⁹ Там само. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II.1802, арк. 4, 42.

походження. В їхньому архіві зберігалися численні документи, які склали цілу підбірку генеалогічних матеріалів, з котрими, вочевидь, працювали “професіонали”, що й складали генеалогічні схеми та пропонували їх князям. Далі ці генеалогії перейшли до ординатів Острозьких, котрі також мали доводити своє право на ординацію родинними зв’язками з вимерлим родом. Нині у фондах Польської бібліотеки та Історико-літературного товариства у Парижі серед документів Ординації 1721–1756 рр. також віднайдені генеалогічні схеми Острозьких та споріднених з ними родів¹¹⁰.

Аналізуючи всю сукупність даних про формування генеалогічної легенди роду Острозьких, відомий гарвардський професор Сергій Плохій убачає в них прояв “династичного легалізму”, в котрий вкладає зусилля цього аристократичного Дому (поряд з іншими аристократами) не лише обмежити владу певного короля, “але й самим висунути претензії на королівську корону, посилаючись на власні династичні права”. Дослідник підкреслює особливе поцінування в тогочасній Європі справжньої, ба навіть уявної генеалогії династій, котрі втратили владу тоді, коли країна загубила незалежність, оскільки це давало змогу розвивати політичні ідеї щодо відродження державності завдяки спадкоємцям старих правителів. “В Україні XVI ст. саме рід Острозьких найактивніше намагався пов’язати своє походження з часами Київської Русі та претендував на близьку спорідненість із династією Рюриковичів”¹¹¹. С. Плохій особливо наголошує, що у панегіриках кн. В.-К. Острозькому його порівнюють із Володимиром Великим. Учений констатує, що Василь-Костянтин не успадкував інтерес до традицій Київської Русі від батька, – такий інтерес був “новотвором” другої половини XVI ст.: Костянтин Іванович порівнюється з персонажами Біблії та героями стародавнього світу, а його син – із Володимиром Святим та Ярославом Мудрим. У цьому дослідник убачає “виразне політичне забарвлення”, оскільки Василь-Костянтин претендував на пряме походження від київських Рюриковичів і його розглядали як кандидата на польський престол. С. Плохій називає це “Володимировим комплексом” Острозького – тим більше, що навіть хрещальне ім’я обох князів (Василій) збіглося. В ті часи “генеалогі на замовлення” могли вивести рід Острозьких якщо не від інших правителів, то хоча б від Гедиміновичів, однак руські інтелектуали представляли його виключно як нащадка київських князів: це підкреслювало “незалежність влади Острозьких від влади польських королів і литовських князів”, яка, втім, загрожувала їм “уявною спорідненістю” з останніми Рюриковичами – московськими царями¹¹².

Вище ми вже вказували, що порівняння Острозького з Володимиром та Ярославом стосувалося видання Острозької Біблії, і так званий “Володимиров комплекс” Острозького був аналогом власне книжників, а не самого князя; окрім того, він мав яскраво виражену духовно-релігійну, а не політичну, підоснову, оскільки жодним чином не діяв на чільних представників Речі Посполитої, а мав лише внутрішньоруське поширення.

Після такого детального розгляду формування самими Острозькими генеалогічної легенди роду, а також уявлень про їхнє походження сучасників і представників

¹¹⁰ *Krochmal A. Materiały do dziejów Ukrainy i stosunków polsko-ukraińskich w zbiorach Instytucji polonijnych // Biuletyn Ukrainoznawczy. Przemyśl, 2002. T. 8. S. 207.*

¹¹¹ *Плохій С. Наливайкова віра... С. 203–204.*

¹¹² Там само. С. 204–206.

руської та польської книжних культур можна перейти до проблеми “фактичної генеалогії” Острозьких – тобто наукових пошуків реальних витоків роду.

“Західний” і “східний” погляди на особу князя В.-К. Острозького та його генеалогію спричинили до відповідного подвійного генерального поділу історіографії з цілою низкою розгалужень. Учені ніби продовжують започатковані самим князем пошуки його родоvodu, однак на відміну від залежних від патрона інтелектуалів вони не шукають шляхів піднесення значущості Острозьких, а прагнуть віднайти реальний кривний зв’язок та корені “дерева роду”. А відтак історіографія генеалогії Острозьких не має чітких розмежувань за національним, релігійним чи іншими принципами. В її основі – наукова аргументація та певні дже-

Гармата з гербом Острозьких з Дубенського замку.

реальні пріоритети авторів; саме тому однакові погляди властиві представникам різних епох, національних історіографій та наукових шкіл.

Першою в наукових публікаціях XIX ст. з’явилася ідея походження Острозьких від *Рюриковичів*. Її заманіфестував Михайло Максимович. Історик опирався на Києво-Печерський поменник, де згадані Георгій, Дмитро, Данило, Федір, княгиня Варвара, черниця Єлисавета і т. д. Максимович ідентифікував Григорія з пінським князем Юрієм Володимировичем († 1292 р.), а кн. Данила Острозького – із сином Григорія. Таким чином, Острозькі виводилися від турово-пінських князів династії Рюриковичів. У Дубенському поменнику історик побачив князів Гуровських, яких ідентифікував із Туровськими¹¹³. Цю гіпотезу підтримали польські історики та генеалогі Юзеф Вольф (1854–1900), Александр Яблоновський та Оскар Галецький¹¹⁴, а також сучасний білоруський дослідник Г. Саганович¹¹⁵. Тобто генеалогічний ланцюг виводувався від Святополка Ізяславича, його сина Ярослава та онука Юрія; онуком же Юрія Ярославича був пінський князь Володимир, який і вважається протопластом Острозьких. А Едвард Рулікоровський та Жигмунт Люба-Радзимінський висунули ідею про походження Острозьких від бічної лінії варязьких конунгів, котрі прийшли на Волинь за часів Рюрика¹¹⁶.

¹¹³ Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. С. 191.

¹¹⁴ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895. S. 342–343; Jablonowski A. *Pisma*. Т. 4: Wołyń, Podole, Ruś Czerwona. Warszawa, 1911. S. 22; Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagellończyka*. Kraków, 1915. S. 116.

¹¹⁵ Сагановіч Г. *Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460–1530)*. Мінск, 1992. С. 7.

¹¹⁶ Rulikowski Ł. W., Radziwiński Z. L. *Kniaziowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugem, Prypetią, Dnieprem, Sieniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni*. Kraków, 1888. Т. 1. S. 11–14, 39–40.

Нагадаємо, що ще у 1574–1578 рр. польські генеалоги розвивали ідею походження Острозьких від Рюриковичів. Це повторювали за ними (чи за самими князями) й деякі іноземні дипломати, наприклад, Еріх Лясота. Водночас ця ідея у певний момент стала також офіційною версією самого Василя-Костянтина. Томаш Кемпа віднайшов лист Ю. Бояновського до К. Радзивіла (від 13 липня 1595 р.) з інформацією про те, що по смерті останнього Рюриковича на російському престолі (царя Федора Івановича*) Острозький мав намір добиватися своїх прав на Сіверську землю¹¹⁷. Сам польський дослідник більш схильний до турово-пінської лінії генеалогії Острозьких, але не виключає можливості ідентифікувати їхніх предків із бічними лініями князів чернігово-сіверських, слонімсько-новогрудських чи будь-яких інших у північно-західній Русі¹¹⁸.

Із кола Острозького походить й інший варіант родоводу від Рюриковичів – а саме від галицько-волинської гілки. Знову нагадаємо, що ідея походження Острозьких від Данила Романовича вперше з'являється у панегіриках на їхню честь та у польських хроніках після 1578 р. (Мацея Стрийковського, Алессандро Гваньїні, Бартоша Папроцького). Панегірист Себастьян Слешковський писав у 1612 р.: “Данило... був королем, мав королівський сан і навечно передав це своїм нащадкам у Русі”¹¹⁹. Ця ідея красиво вмонтована у поему Домбровського “Дніпрові камени” (1618/1619 рр.). Тут є спеціальна вставка про князів Острозьких та Заславських як нащадків Данила (між оповіддю про Данила та Лева як “королів Русі та Галичини”, які тримали навіть Київ): “Звідси започатковуються князі Острозькі й Заславські, істинна парость Данила, які пишануться таким славним родоводом і правлять замками до сьогодні за владою предків”¹²⁰. Тож Острозькі вписуються у канву “київських володарів”, при цьому на відміну від великих київських князів (навіть Володимира Великого, який лише “почав правити безпечно”) вони – “мудрі правителі”¹²¹. Василь-Костянтин – “володар, досвідчений у мирі й війні. А велич його лагідного обличчя була такою, що і свій, і ворог німіли з подиву, опиняючись віч-на-віч перед героєм”¹²². Це була своєрідна “коронація” Острозьких через законно коронованого князя Данила Романовича¹²³.

Цю версію генеалогії Острозьких розвивали як найбільш достовірну І. Шараневич, Н. Баумгартен та Г. Власєв¹²⁴. Нині її підтримують львівські історики Леонтій

* Федір Іванович помер 7 січня 1598 р., але в Речі Посполитій регулярно впродовж десятиліття поспіль поширювалися чутки про його смерть чи наближення смерті.

¹¹⁷ *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 12.

¹¹⁸ *Кетра Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 7.

¹¹⁹ *Яковенко Н. М.* Паралельний світ... С. 283.

¹²⁰ Українська поезія XVII століття (перша половина): Антологія. К., 1988. С. 93–119; *Яковенко Н. М.* Паралельний світ... С. 283; інше прочитання див.: Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 212.

¹²¹ *Яковенко Н. М.* Паралельний світ... С. 285.

¹²² Там само. С. 286.

¹²³ *Соболев Л. В.* Генеалогическая легенда... С. 42.

¹²⁴ *Шараневич И. И.* О первых князьях на Острогу Острожских // Галичанин: Литературный сборник. Львов, 1863. Кн. 1. Вып. 3–4. С. 226–229; *Баумгартен Н. А.* Вторая галицкая династия // Известия имп. Русского генеалогического Общества. СПб., 1909. Т. 9; *Власєв Г. А.* Происхождение князей Острожских // Записки имп. Русского генеалогического общества. 1906. Т. 3. С. 347–354; *Его же.* Князья Острожские и Друцкие // Там же. 1911. Т. 4; *Baumgarten N.* Halich et Ostrog // *Orientalia Christiana Periodica.* Roma, 1937. Vol. 3. P. 164–167.

Войтович та Ігор Мицько (погляди останнього постійно еволюціонують). Войтович доводить походження роду від сина кн. Данила Романовича – Романа Даниловича (бл. 1230 – бл. 1261) та його сина кн. Василька Романовича (1256/60 – поч. XIV ст.). Син Василька Данило і був першим князем Острозьким. А відтак родинна традиція Острозьких щодо своїх витоків убачається достовірною¹²⁵. І. Мицько (услід за М. Андрусяком¹²⁶) виводить Острозьких від сина Данила Галицького Мстислава-Гліба, котрий володів Луцьком та Дубном і за заповітом волинського князя Володимирика Васильковича († 1288 р.) став господарем Волині. Саме на підставі простеження долі родових володінь Мстиславовичів та інформації монастирських поменників дослідник і доводить “пряму спорідненість Острозьких зі св. Володимиром”¹²⁷. І. Мицько застосовує також важливий принцип називання в роді волинських Мономаховичів онуків іменами дідів. Звідси онук Данила Романовича – Данило Мстиславич, перший власник Острога Данило має бути його онуком, а значить сином Мстислава Даниловича. Дослідник указує також на існування особливого культу св. Пантелеймона серед волинських Мономаховичів: св. Пантелеймон був патроном Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича (саме цей князь збудував перший на Русі храм на честь св. Пантелеймона). Другий на Русі храм цього святого звів у Галичі (1188 чи 1199–1205 рр.) онук Ізяслава кн. Роман Мстиславич. І саме серед імен Острозьких у поменниках трапляється Пантелеймон, котрого немає у списках жодного з відомих українських чи білоруських князівських родів*. Окрім того, між Дубном та Іванем віддавна існував острів із церквою Св. Пантелеймона та Климента Охридського. А третій (і останній в Україні!) храм Св. Пантелеймона постав у Луцьку. Отже, після самого Ізяслава-Пантелеймона два храми на честь його патронального святого були засновані у маєностях Мстислава Даниловича та його спадкоємців. Детальний аналіз синодиків та диптихів Холмської кафедри (від початку XIV ст., збереглася виписка), Києво-Печерського (від 1483 р.), Дерманського монастирів (пізніші списки), Дубенської замкової церкви Воскресіння і Миколая, Слуцького Свято-Троїцького монастиря та практично всіх київських монастирів дав змогу історикові додатково підкріпити

¹²⁵ *Войтович Л.* Родина князів Острозьких // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 355–363; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. С. 232; *Його ж.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 45–47. Пор. критику: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 271–275; *Dąbrowski D.* Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008.

¹²⁶ *Андрусак М.* Останні Романовичі: нащадки Мстислава і Романа Даниловичів // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Мюнхен, 1948. Т. 5. С. 1–12; *Його ж.* Походження князів Острозьких // Україна (Париж). 1972. Ч. 7. С. 596. Автор не наводить належної аргументації (лише цитує М. Стрийковського), тому І. Мицько практично вперше науково обґрунтовує цю версію.

¹²⁷ *Мицько І. З.* Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. Львів, 2000. С. 9–17.

* На відсутність хрещального імені Пантелеймон серед Рюриковичів (після Ізяслава Мстиславича) вказують також сучасні російські ономасти (*Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Скільки християнських імен могло быть у князя Рюриковича? // *Оппозиция сакральное / светское в славянской культуре.* М., 2004. С. 192).

свою версію про походження Острозьких “від сина короля Данила, Мстислава-Гліба”. З іншого ж боку, мати Данила Острозького (першого князя на Острозі) була турово-пінською княжною (сестра Юрія Турівського), що ріднить Острозьких із турово-пінською лінією Рюриковичів¹²⁸. Окрім того, в Острозі відома церква Бориса і Гліба (чи Глібо-Борисівська), що є рідкістю для Волині й, на думку дослідника, свідчить про її спеціальне патрональне значення – на честь Мстислава-Гліба. А князь К. І. Острозький домігся у 1517 р. королівського привілею для Борисоглібського собору в Новоградку та в 1519 р. сам надав йому фондуш¹²⁹.

З усіх можливих версій походження Острозьких гіпотеза Ігоря Мицька могла б уважатися найбільш обґрунтованою завдяки авторському методу максимального використання різних видів джерел та їхньої явної й прихованої інформації. Утім, останнім часом історик уточнив свою гіпотезу, обстоюючи версію про походження Острозьких від князів Друцьких: онук кн. Мстислава Данило Данилович (народжений від турово-пінської княжни) титулується “князь Друцький та Острозький”, його другою дружиною була вдова кн. Василя Друцького. І. Мицько, знаходячи відповідну ідею у творах Стрийковського (пряма вказівка) та Пекаліда (непряма), стверджує, що й самі князі Острозькі були переконані у своїй спорідненості “по мечу” (тобто по прямій чоловічій лінії) від Данила Галицького та князів Друцьких–Четвертинських¹³⁰. Однак, з огляду на розглянуті вище особливості означених творів, на еволюцію уявлень самого В.-К. Острозького про свій родовід та на ідеологічні тенденції його обґрунтування в різні періоди нова ідея колеги виглядає малообґрунтованою як з точки зору переконання Острозьких щодо своїх першопредків, так і стосовно реального їх походження. У черговій версії дослідження протопласти князів Острозьких І. Мицько спирається на студії О. Однороженка щодо подібності гербів Острозьких та Четвертинських. Водночас дослідник бачить у поминальних записках князів Друцьких, Четвертинських та Острозьких спільне ім’я першопредка – Данила. Окрім того, вчений констатує, що Острозькі однозначно мали корені серед київських князів, які пізніше “перебралися до Друцька та на Волинь”¹³¹. Слабкою стороною цих постулатів є довільне ототожнення суголосних імен із записів поменників, порядок укладання рядів яких (рядів власне імен для поминання) далеко не відповідав послідовній хронології представників роду, містив імена абсолютно не споріднених, але близьких людей, духовних осіб тощо. Тож Данило у поминаннях роду Острозьких і Данило із Друцьких не обов’язково мали бути однією й тією самою особою. Поряд із цим І. Мицько не заперечує й “Романової” версії споріднення Острозьких, однак тепер указує, що це споріднення було по жіночій лінії: відомий князь Мстислав Данилович мав сина Данила Мстиславича, котрий помер, імовірно, безпотомно, тож його землі на Волині перейшли до його дядька Юрія Львовича, а “якийсь предок Острозьких” одружився з його донькою та взяв у посаг частину волинських володінь з Острогом. І. Мицько в даний момент (ідеться про публікацію 2010 р.) вважає, що Острозькі й споріднені з ними Друцькі та Четвертинські походили з сіверських князів, які в першій половині

¹²⁸ *Мицько І. З. Статті, написані після вигнання...* С. 17, прим. 60.

¹²⁹ Там само. С. 17, прим. 69; публікація привілею соборній церкві 1517 р. – *Вестник Западной России. 1865/6. Т. 4. № 11.*

¹³⁰ *Святослав Галасливий (І. З. Мицько). Князі Острозькі...* С. 4–9.

¹³¹ *Мицько І. Загадки родоводу князів Острозьких...* С. 5–6.

XIV ст. правили в Києві, а потім перебралися на Волинь, де поріднилися з Романовичами; власне Острозькі походять від доньки кн. Юрія Львовича або його синів Андрія чи Лева¹³². Умоглядність такої конструкції очевидна, однак запропонована вченим гіпотеза має право на існування, як і будь-яка інша, оскільки взагалі всі гіпотези про початок роду Острозьких доволі умоглядні.

Загально скритикував версію про походження Острозьких від галицько-волинських князів Томаш Кемпа, оскільки потомство Данила і Василя відоме поіменно і ця династія вигасла у 20-х роках XIV ст.¹³³.

Кардинально іншою є гіпотеза про походження Острозьких від *Гедиміновичів*. Згідно з попередніми вислідами І. Мицька, сестра Данила Острозького Анна була другою дружиною кн. Наримунта-Гліба, від якої народився єдиний син Патрикій¹³⁴. А дружиною кн. Данила Острозького була Василиса, – як припускають, донька самого князя Гедиміна¹³⁵. Ймовірно, цей родинний зв'язок пояснює появу версії про походження Острозьких від Гедиміновичів через Наримунтовичів. В історіографії цю версію найбільше обґрунтовував Юзеф Пузина. Вчений уважав, що Наримунт Гедимінович, який у 1316–1317 рр. став турово-пінським князем, і є протопластою роду Острозьких, кн. Данило Острозький – його онук, син Давида Наримунтовича (свідчення того – спільні гербові елементи Острозьких, Несвізьких, Збараських, Ружинських)¹³⁶. Цю версію підтримав Стефан Кучинський¹³⁷, а в наш час – Наталя Яковенко¹³⁸. Томаш Кемпа вважає, що дану версію заперечують самі Острозькі: в XVI ст. їм було б вельми вигідно позиціонувати себе як Гедиміновичів, проте князі не вдалися до цього¹³⁹. А Леонід Войтович зазначає, що Анна-Єлизавета з Острозьких була в першому шлюбі дружиною невідомого пінського князя і лише в другому – за Наримунтом-Глібом, котрий саме через неї отримав Пінське князівство, що й стало підставою для хибної думки стосовно турово-пінського походження самих Острозьких¹⁴⁰.

Найбільш екстравагантною версією походження Острозьких є ідея Юліана Бартошевича про місцевий боярський рід¹⁴¹. До цієї версії примикає й новітня гіпотеза О. Журка про болохівське походження Острозьких: витіснені Данилом Галицьким і татарами болохівці перемістилися на Турово-Пінщину, де й почався рід Острозьких, а через півтора століття вони знову повернулися на Волинь¹⁴².

Отже, як бачимо, історіографія XIX – початку XXI ст. переважно схиляється до заданої самими Острозькими версії про походження роду від Рюриковичів (нехай і

¹³² Там само. С. 6.

¹³³ Кемпа Т. *Dzieje rodu Ostrogskich*. S. 6.

¹³⁴ Мицько І. З. Статті, написані після вигнання... С. 10, 17, прим. 68.

¹³⁵ Там само. С. 4.

¹³⁶ Пузина Я. *Narymunt Gedyminowicz // Miesięcznik Heraldyczny*. 1930. R. 9. S. 37–38; *Puzyna J. Daniło, ks. turowski, ostrogski, chełmski i jego potomstwo // Ibid.* 1931. R. 10. S. 251–254.

¹³⁷ Кучинський С. *Fedor Daniłowicz // PSB. Wrocław*, 1948. T. 6. S. 382–383.

¹³⁸ Яковенко Н. М. *Українська шляхта...* С. 89–90.

¹³⁹ Кемпа Т. *Dzieje rodu Ostrogskich*. S. 7.

¹⁴⁰ Войтович Л. *Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії*. С. 48.

¹⁴¹ Бартошевич Я. *Ostrogscy // Encyklopedia powszechna Samuela Orgelbranda*. Warszawa, 1865. T. 20. S. 155.

¹⁴² Журко О. І. *Болохівська Русь: нові можливості і проблеми осягнення феномену // Болохівщина: земля і люди. Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. С. 3–8; Його ж. До питання про походження і роль Острозького роду в історії // Там само. С. 217–221.*

різних гілок). Вочевидь, Острозькі не належали до тих князів, які мусили творити легендарні родоводи. Цей потужний рід, який віддавна гніздився на Волині, мав “залізний” доказ свого давнього походження – родові маетки, ретроспективна низка власників яких прямо вела до руських Рюриковичів.

Утім, родова пам’ять усе ж простягалася найбільше до першого документально зафіксованого князя на Острозі – Данила. Про це свідчать записи роду Острозьких у синодиках (поменниках) волинських та київських церков і монастирів. Майже в усіх місцевих поменниках значиться рід кн. К. І. Острозького: у кількох списках поменника Дерманського монастиря¹⁴³, у списку поменника дубенської Воскресенської та Миколаївської церкви (вівся упродовж XVI–XVIII ст., містить запис про фондуш на церкву кн. К. І. Острозького 1492 р.)¹⁴⁴, у синодику острозької соборної Богоявленської церкви¹⁴⁵, у поменнику церкви с. Сторожовецьке 1600-х–1630-х років¹⁴⁶ та у двох не віднайдених досі місцевих синодиках¹⁴⁷. При цьому у низці випадків (особливо в Дерманському поменнику) “Род князя Константина Ивановича Острожского” наповнений загадковими іменами, що не піддаються дешифруванню. Зокрема, Дерманський поменник розпочинається з Лазаря, Фекли, Марії, інок Митрофана, архієпископа Іосифа, архієпископа Іони, архієпископа Іоасафа, інших церковних достойників та монахів. Звісно, серед них є і схимник Феодосій, котрого можна ідентифікувати з кн. Федором Острозьким, проте жодного Данила й інших представників Дому не зазначено*. Такі записи відображають, радше за все, персональну молитовну практику князя за шанованих осіб, котрі щось значили для нього особисто й за яких він молився. Лише в окремих випадках князь записав власне свій рід, що починається від Данила. Подібну “подвійну” картину запису імен спостерігаємо й у київських монастирських поменниках, де значаться записи роду князів К. І. та В.-К. Острозьких: Михайлівського Златоверхого, Миколо-Пустинного, Свято-Софійського, Межигірського монастирів, Китаївської пустині. Втім, у деяких пізніх київських поменниках (Св. Софії XVIII ст.) записи розпочинаються з Івана Васильовича (батька К. І. Острозь-

¹⁴³ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4. Отд. 1. С. 107–109; Девятьсотлетие православия на Волини. Житомир, 1892. С. 585–598; Древние волинские православные “помянники” // ВЕВ. 1892. Часть неофиц. № 15. С. 433–446; ДА Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 23–29; спр. 1368, арк. 26–51; ОІКЗ. Фонди. КН 961/VI – С – 565.

¹⁴⁴ НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 19/175, арк. 1–3, 8 зв. (запис фондуша 1492 р.); Памятники, изданные Временной комиссией... Т. 4. Отд. 1. С. 109–117.

¹⁴⁵ Девятьсотлетие православия на Волини. С. 608–612.

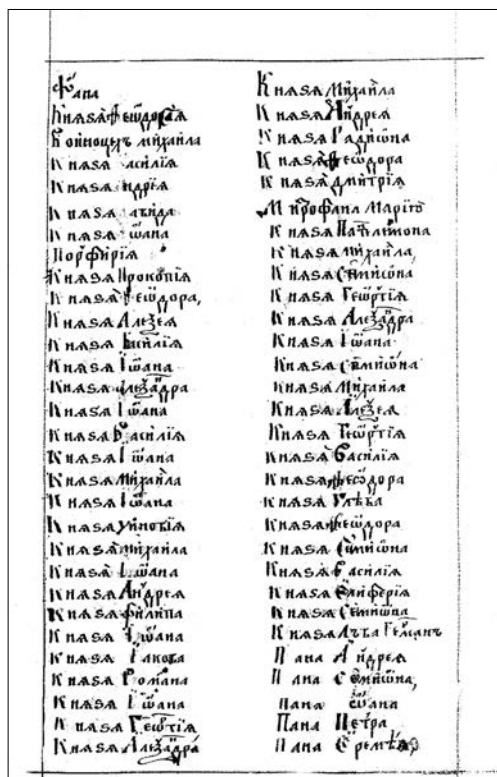
¹⁴⁶ Государственный музей этнографии (Санкт-Петербург). Архив, “Синодик кн. Острожских”, арк. 5; *Мальшев В. И.* Заметки о рукописных собраниях Ленинграда, Черновиц, Риги, Двинска и других городов // ТОДРЛ. М.; Л., 1949. Т. 7. С. 455–456.

¹⁴⁷ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии... С. 130 (Волинское епархиальное древлехранилище, № 85); Институт истории материальной культуры РАН (СПб.) Архив, Разр. III, ед. 656, л. 12 об. (згадка про два синодики).

* В публікації однієї з редакцій вказано, що імена князів подано в такій послідовності: Костянтин, Данило, Федір, Олександр (в монашестві Олексій) і т.д. Але й тут спочатку названі митрополити (Іосиф та Іона – сучасники К.І.Острозького), єпископи (Кирило, Василь, Арсеній), архімандрити, священноіноки, а вже потім князі й княгині (Древние волинские православные “помянники” // ВЕВ. 1892. Часть неофиц. № 15. С. 433–446).

кого) та княгині Марії (матері гетьмана)¹⁴⁸. А в пізньому поменнику замкової острозької церкви Богоявлення дослідники кінця XIX ст. відчитували імена князів Острозьких у такій послідовності: Георгій, Дмитрій, Данило, Василь, Іоанн, Костянтин, Олександр – та княгинь: Варвара, Єлизавета (монахиня Василиса), Агафія (монахиня Аграфена)¹⁴⁹. Але цей список належить до тих часів, коли рід Острозьких цілком вигас.

Виняток складає лише поменник Києво-Печерського монастиря, що вівся від 1483 р. й містить запис не лише роду К. І. Острозького, а й окремі ранній (із попереднього синодика) запис роду Острозьких часів кн. Василя Федоровича († 1446–1450), що починається також від кн. Данила – першого князя на Острозі¹⁵⁰. Запис же під рубрикою “Помянник К. І. Острожского” фактично не перелічує імен кривних родичів, але містить осіб, котрих князь вирішив пом’янути (як, наприклад, королеву Олену –

Запис членів роду й близьких та шанованих кн. К. І. Острозьким до Дубенського поменника. XVI ст.

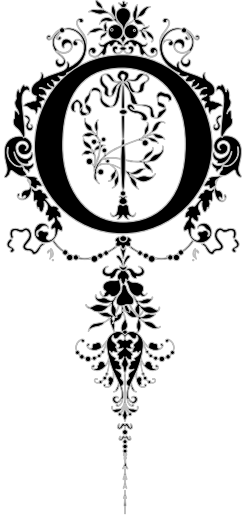
¹⁴⁸ Род князей Острозьких. Князя Іоанна, князя Константина, князя Михаїла, князя Ілии, князя Василя, князя Александра. Княгини Марии, княгини Татіани, княгини Мавры, княгини Евдокии, княгини Пелагеи // НБУВ ІР. Ф. Софійського собору, спр. 377/705 С, арк. 143; Копія синодика Китаївської пустині // Там само. Ф. І, спр. 147, арк. 7–8 зв.

¹⁴⁹ Древние волынские православные “помянники” // ВЕВ. 1892. Часть неофиц. № 16. С. 471.

¹⁵⁰ Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // ЧИОНЛ. 1892. Кн. 6. С. 10–11, 79.

дружину польського короля і великого князя Олександра, доньку Івана III)¹⁵¹. Зазначимо, що молитва за душі покійних родичів та близьких – дуже важливий показник “історичної пам’яті”, генеалогічних зв’язків з іншими родами та особистісно-духовних пріоритетів особи, котра здійснювала запис. А відтак маємо потвердити, що не лише Костянтин Іванович (батько нашого героя), а й Василь Федорович (його дід) пам’ятали як про зачинателя роду саме про Данила – князя на Острозі та Холмі. І лише за часів Василя-Костянтина родовід Острозьких був логічно “продовжений” у ретроспективі принаймні до XIII ст. Саме це конструювання уявного/логічного давнього родоводу й має особливе значення для характеристики Василя-Костянтина Острозького, його оточення та доби. Процес такого конструювання не лише показує еволюцію бачення князем (через посередництво укладачів генеалогій) витоків княжого Дому, а й демонструє сильну русько-православну тенденцію цих генеалогічних пошуків, що диктувало найважливіші параметри самоідентифікації Острозького. Василь-Костянтин урешті залишився зі старовинним елементом родового герба та однозначно схилився до ідеї походження Острозьких від Рюриковичів.

¹⁵¹ *De-Vutte E. I.* Коментарии к древнейшим помянникам Киево-Печерской лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря // Там само. 1912. Кн. 23. Вып. 1. С. 49–58.

СОБИ ПРЕДКІВ У ПІДМУРКАХ ДОМУ ОСТРОЗЬКИХ

Імена предків, історія їхнього життя, зафіксовані в літописах і хроніках, зобов'язували нащадків шанувати традицію Дому й примножувати його славу. Тож аби побачити власне “родовий складник” в особі Василя-Костянтина, слід дуже уважно вдивитися в галерею його предків: їхні живописні портрети, що висіли в залах Дубенського замку, постійно нагадували князеві про цей “складник”, їхні вчинки промовляли з документів, рукописних наративних текстів та ще більше – з опублікованих історичних праць сучасників. Предки завжди були поруч із Василем-Костянтином, промовляли до нього образами, речами, маєтками і ще багато чим, особливо ж – своїм невловним “духом”. Що ж Василь-Костянтин міг знати про них? Чи були його знання співмірними нашим сьогоднішнім? Питання надто складне. У відомих нині текстах наш герой згадує лише про батька й не посилається на діяння більш ранніх князів Острозьких. Проте це ще нічого не означає, оскільки інформацію про своїх предків Мацєєві Стрийковському та іншим польським хроністам і генеалогам надавали суцільні представники роду, тож сам цей факт вказує на доволі обширні знання родової історії.

* * *

Як уже зазначалося, не лише пам'ять роду Острозьких, а й документи зберегли нам інформацію, яка починається від князя **Данила**. Саме ім'я реального “першого князя на Острозі” не може не цікавити, оскільки воно викликає прив'язку до галицько-волинської династії Рюриковичів. Нещодавно О. В. Майоров висунув версію про те, що Данило Романович (Галицький) дістав своє ім'я на честь св. Даниїла Стовпника, про шанування якого самим князем та його спадкоємцями, мовляв, свідчили унікальні споруди – вежі, на яких здійснювали подвиг стовпництва монахи-обітники¹. Якби таке шанування було зафіксоване й на території Острожчини часів Данила, жодних сумнівів щодо його родоводу та патронального і традиційного ім'янаречення не існувало б. Проте нині ми не маємо можливості вказати навіть на святого патрона князя – тобто який саме Даниїл є його покровителем по імені, оскільки ні факти шанування князем конкретного святого Даниїла, ні загалом сакральна сфера його діяльності невідомі (хоча О. В. Майоров, ідучи за схемою прямої спорідненості Данила Острозького як онука Данила Романовича Галицького, вважає патроном першого так само св. Даниїла Стовпника²). До того ж головного доказу дослідника, тобто кам'яних веж-стовпів на території володінь князя Данила, не лише не виявлено, а й не зафіксовано писемними джерелами.

Уперше кн. Данило Острозький згадується польськими хроністами (Ян із Чарнкова, Ян Длугош, Мартін Бельський, Мартін Кромер) під 1344 р. в описі подій, по-

¹ *Майоров А.* О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2011. Вип. 20. С. 453–478.

² Там само. С. 464.

Перший аркуш “Хроніки” Яна Длугоша.

його панування на Русі, обіцяли хану збільшити данину тощо. Кромер чи не єдиний вказав на цілу низку причин такої поведінки: руські князі “не радо чужим господарям служили”, турбувалися про збереження своєї віри, боячись, щоб “вона якось хитро і несподівано не була викорінена”, бачачи зміну віри деякими з русинів та заохочення до цього з боку Казимира, який надавав уряди та нагороди конвертитам. Кромер писав, що “виманені змовниками татари” вдерлися до Польщі й завдали багато лиха. Бельський називав лише одну причину: “боячися, щоб наші не погубили руську віру”⁴. Густинський літопис подає це так: “Дашко, староста Премисльський, и Даниль Острозький и проч. князи боячися, абы ляхи не чинили имь якого насилия въ вере, понеже многихъ уже прелстиша на свою веру, изъбунтовашися, призываша множество татаръ на Полскую землю, но Казимиръ король не пусти их през Выслу”⁵.

Цей православний вектор діяльності князів Острозьких наростатиме у джерелах та уяві їхніх авторів та сучасників по висхідній, реальне ж його підтвердження спостерігаємо переважно в XVI ст. А один із перших генеалогів роду Острозьких – Ігнатій Стебельський (1783), проминувши конфесійний фактор, оспівував військову звитягу князя Данила, який “настільки жваво вчинив битву з королем Казиміром та його військом, котре було зібране з усієї країни, що навіть самого гетьмана Войцеха Целея... трупом положив”⁶.

Томаш Кемпа, щоправда без необхідної аргументації, представляє Данила Острозького як “одного із головних відповідальних” за вбивство останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденовича (1340) та підкреслює при цьому тісну співпрацю князя Данила із Любартом Гедиміновичем⁷. А на думку Яна Тенгов-

в’язаних із боротьбою литовського князя Любарта Гедиміновича за розширення своїх володінь у Галичині (проти Польщі): тоді князь Данило з боярином Дмитром Детьком привів йому на допомогу татар³. Хроністи, наприклад, Кромер, подавали це як протидію врядуванню короля Казимира III: змовники хотіли зліквідувати

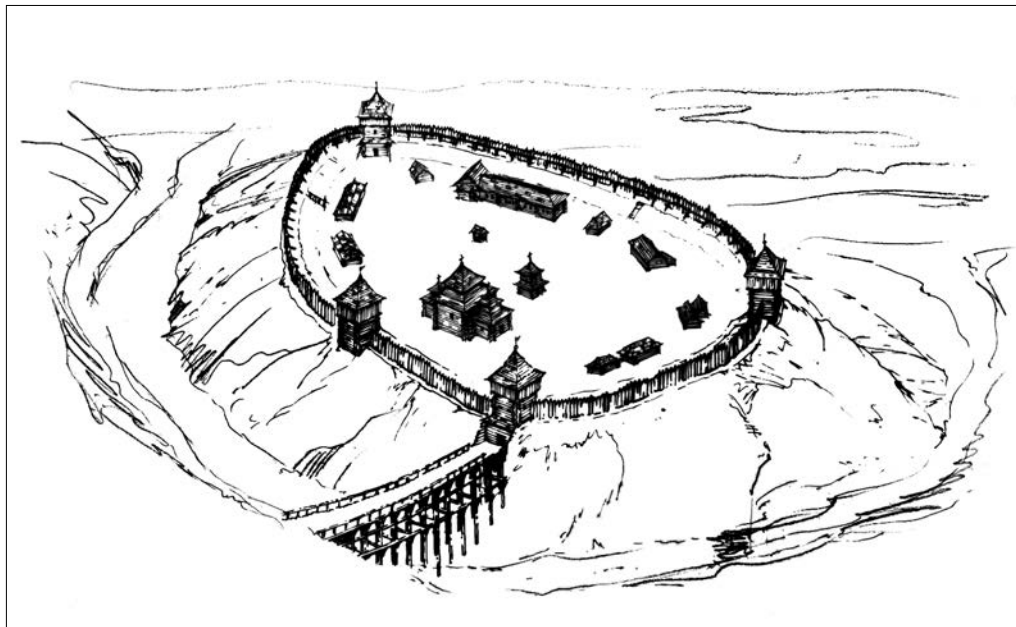
³ Kronika Jana z Czarnkowa. Kraków, 2001. S. 14–15; Мицик Ю. А. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкowa // Національний університет “Києво-Могилянська академія”; Магістеріум. К., 2004. Вип. 17. Історичні студії. С. 92–97; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. К., 2007. С. 122.

⁴ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum // Pomniki dziejowe Polski / Wyd. A. Bielowski. Warszawa, 1961. T. 2. S. 622; Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego. Sanok, 1857. гл. 12; Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. II.

⁵ ПСРЛ. СПб., 2003. Т. 40. С. 129.

⁶ Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Przydatek do chronologii. Lwów, 1867. T. 3. S. 43.

⁷ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 7.

Острозький замок кінця XIII – початку XIV ст. Реконструкція О. М. Годованюк.

ського, цей союз був скріплений одруженням Любарта першим шлюбом з донькою кн. Данила (далекого родича Романовичів, генеалогія якого походила від Рюриковичів, але він був боярином, а не князем)⁸.

Першим власне документом доби, де присутній кн. Данило, є угода 1366 р. волинського князя Любарта–Дмитра Гедиміновича з польським королем Казиміром III про розмежування володінь⁹. Цей договір був засвідчений печатками п'яти найвищих осіб князівства, серед яких “князь Данилий” – перший серед світських осіб і другий після Луцького владика Арсенія¹⁰. Зазначимо, що із чотирьох світських державців лише Данило названий князем, що само по собі дуже важливо: це означало його належність до “княжої крові”, й притому не литовської династії, а місцевої (у протилежному разі належність до Гедиміновичів була б підкреслена*), котра підлягала владі Гедиміновича (згідно з угодою 1366 р. Острог і його округа становили волость Луцької землі, й князь Данило, ймовірно, перебував на ленному праві). Про надання йому Острога кн. Любартом довідуємося з привілею короля Владислава-Ягайла та литовського князя Вітовта від 4 листопада 1386 р. на ім'я кн. Федора Острозького¹¹. Документ засвідчує, що за кн. Данила до його Острозької волості входили Корець,

⁸ *Tęgowski J. Małżeństwa Lubarta Gedyminowicza. przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // Genealogia. Studia i materiały historyczne. 1995. T. 5/6. S. 23–25.*

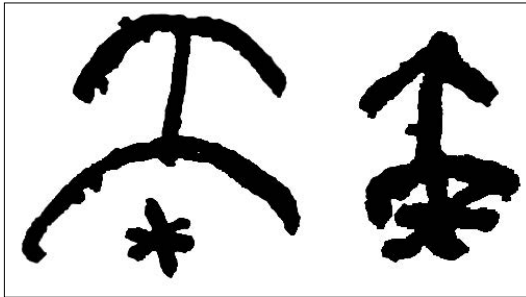
⁹ AS. Lwów, 1887. T. 1. S. 1.

¹⁰ Грамоти XIV ст. / Упор. М. М. Пещак. К., 1974. № 19. С. 38.

* Це ще один аргумент до заперечення гіпотези Ю. Пузини, ніби Данило був онуком кн. Наримунта, котрий у 1316–1317 рр. оволодів Пінськом і Туровом, а між 1366–1376 рр. Данило отримав від Казиміра III Холм. Див.: *Яковенко Н. М. Українська шляхта кінця XIV – середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. К., 2008. С. 93.*

¹¹ AS. T. 1. S. 2–5; Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis lithuaniae 1386–1430 / Publ. J. Ochmański. Warszawa; Poznań, 1986. S. 60–61.

Заслав, Хлапотин, Іванин, Крестовичі, Красне, Крупа. І. Мицько пропонує оригінальне пояснення, чому кн. Любарт передав Острог кн. Данилові: “в обмін за зречення від претензій на волинський стіл та від Луцька, дідичної маєтності”¹². У такому разі надання мало відбутися до 1366 р., коли кн. Данило виступав не дідичним володарем Луцька, а васальним князем Любарта. Своє припущення дослідник опирає на версію про походження Данила від кн. Мстислава Даниловича, котрий мав у дідичині волинські володіння. Леонтій Войтович натомість вважає, що Данило вже

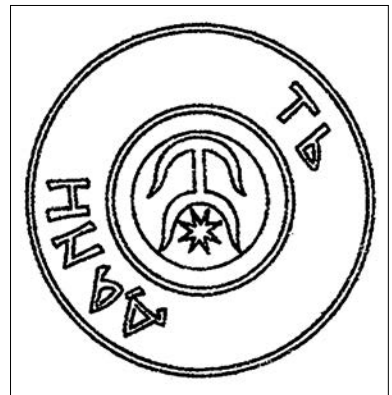

Герб кн. Федора Даниловича Острозького з печаток 1387–1388 рр. Прорис О. Однороженка.

у 1340 р. володів Острозьким уділом, який мав дістати у спадок від батька – кн. Василька Романовича, онука Данила Галицького, котрий, у свою чергу, отримав Острог в уділ (після втрати Слоніського князівства) від Лева Даниловича чи Юрія Львовича. А від Любарта Гедиміновича Данило між 1352–1366 рр. отримав ще й Холмське князівство (у 1366 р. воно перейшло до Юрія Наримунтовича, лише в 1370 р. Холм повернувся до Острозьких)¹³.

Урешті І. Мицько в найновішому дослідженні, розвиваючи ідею про походження Острозьких від князів Друцьких, називає Данила Острозького сином Данила († 1280 р.), котрий своєю чергою був сином Мстислава Даниловича. Отже, йдеться про двох Данилів поспіль, притому батько помер раніше за діда (Мстислав помер 1292 р.)¹⁴. Вочевидь ця конструкція, як і інші генеалогічні схеми про початки Острозьких, є доволі гіпотетичною, і її перегляд самим автором цілком можливий. А Леон Божаволя-Романовський ще 1879 року зазначав, що Любарт надав кн. Данилу для створення “гнізда” місцину з оборонним острожком, який князь розбудував і отримав відповідне родове ймення – Острозький. Більше того, вважаючи документ про запис Данила на церкву Св. Миколая (див. далі) автентичним, архівіст наголошував, що це була перша церква, зведена князем в Острожку¹⁵.

Зазначимо, що на згаданому документі 1366 р. збереглася автентична печатка князя Данила з написом “Печатъ князя Данила” і геральдичним зображенням родового знака: з’єднані стовпом два

Печатка кн. Данила Острозького. 1366 р. Прорис О. Однороженка.

¹² *Мицько І.* Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. Львів, 2000. С. 10.

¹³ *Войтович Л.* Родина князів Острозьких // ЗНТШ. Львів, 1996. Т. 231. С. 360; *Його ж.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 48–49.

¹⁴ *Святослав Галасливий (І. З. Мицько).* Князі Острозькі – нащадки короля Данила Галицького // Галицька брама (Львів). 2000. № 9 (69). Вересень. С. 6–8.

¹⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 64–65.

півмісяці, що лежать рогами додолу над восьмипроменевою зіркою. О. Однороженко зіставив цей герб з інформацією в книзі кастильського монаха-францисканця “*Libro de Conscimiento...*” (“Книга знань усіх королівств, країв і володінь, які є на світі, та стягів і гербів кожного краю й володіння, теж і королів і панів, які ними володіють”), котра датується 1350 р., де описаний герб “країни Роксії”, подібний до символіки герба кн. Данила Острозького¹⁶.

Місцева традиція зберегла вже згадуваний апокрифічний “привілей” дідичного кн. Данила та його дружини Василиси острозькій церкві Св. Миколая на землі Чепель¹⁷, запис про який нібито був зроблений на напрестольній Євангелії і не мав дати, але у 1703 р. церква згоріла ущент*. Але відомий впис від 13 травня 1634 р. до луцької гродської книги (кн. 73), зроблений парохом церкви Іваном Васильовичем Криловським, котрий, як вважається, дублює текст на Євангелії: “Се яз князь Данило и с княгинею своей Василисою, и с дитьми нашими, придали есьми землю на имя Чепель, уездом и в обрubi, ко святому Николи Острозскому, в паркане ж зо всім тым, яко тая земля в соби мает, вично и непорушно; не мається ми в тую землю вступати, ни дети, ни потомки наши, мают тую землю той церкви попы держати и з ней мают себе деяти, пожитек мети, а за нас Бога милостиваго просити и роды наши поминати. А если бы кто мел той земли кривду чинити, мы маем и потомки наши того боронити, а кто бы хтел теж тою землею от Божой церкви отимати, тот мает перед милостивым Богом на Страшном суди з нами сиа розсудити”¹⁸. У 1695 р. цей впис з означеної книги був внесений до актів магдебургії м. Острога, де його в 1878 р. віднайшов Леон Божаволя-Романовський для Жигмунта Радзимінського¹⁹. Вже у ХІХ ст. даний “привілей” був визнаний фальсифікатом. Навіть сама мова документа вказує на його досить пізні походження. Однак Божеволя-Романовський твердив, що у 1634 р. до луцьких книг була внесена також копія листа кн. В.-К. Острозького від 17 квітня 1592 р., де князь згідно зі скаргою священника Сави наказував поборцєві чиншів Василю Боровицькому не стягувати виплати з володінь та підданих церкви Св. Миколая, як то заповідали предки, оскільки “церкву не зубожувати треба, а навпаки, примножувати її статки потрібно”; цей документ був також засвідчений 17 грудня 1692 р.²⁰ У луцькі книги 1634 р. (3 травня) був занесений ще й лист Острозького від

¹⁶ *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини ХІV–ХVІІІ ст. Харків, 2008. С. 12–13.

¹⁷ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 9–10, 142–143; *Rulikowski E. W., Radziwiński Z. L.* Kniaziowie i szlachta. S. 15.

* Як писали сучасники, пожежа почалася 29 жовтня серед білого дня раптово, церква згоріла геть уся, навіть дзвони поплавилися, врятувати нічого не вдалося (*Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 81, 142–143).

¹⁸ *Перлштейн А.* Описание города Острога. М., 1847. С. 6; *Максимович М. А.* Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой // *Максимович М.* У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори. К., 2003. С. 90–91; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 144; *Ковальський М. П.* “Листи про князів Острозьких” Михайла Олександровича Максимовича // Матеріали І–ІІІ науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя” (1990–1992 рр.). Острог, 1992. Ч. 1. С. 107; *Власовський І.* Князь К. К. Острозький – знаменитий патрон і оборонець Православ'я в історії українського народу (†1608–1958). Нью-Йорк, 1958. С. 60. Впис цього акта з луцьких гродських книг 1634 р. віднайдений О. Позіховським та знаходиться серед неописаних матеріалів ОДКЗ. Дякуємо колезі за вказівку на цей рукопис.

¹⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 18, 23–23 зв., 32–32 зв.

²⁰ Там само. Арк. 18; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 144–145.

Дракон і орнамент на плитах Вежі Мурованої в Острозі. XIV ст.

церкві був похований кн. Василь (онук Данила), то вона не могла бути побудована онуком Василя Костянтином у 1521 р, а відтак слід читати – 1321 рік²².

Таким чином, з іменем першого князя на Острозі, від якого безперервно тягнеться лінія князів Острозьких, пов'язують два сакральні центри Острога, зокрема символ міста та родову усипальницю князів Острозьких – Богоявленський собор. Це пов'язування доволі штучне й не належить ні самим князям Острозьким, ні їхнім наступникам, а лише клірові Миколаївської церкви та суб'єктивізму істориків.

Один із сучасних краєзнавців спробував довести (незалежно від Л. Войтовича?), що Данило отримав у своє володіння Холм (на підставі аналізованого вище документа 1366 р., в якому підпис кн. Данила прочитується як “князь Холмський”), оскільки виступив прибічником польського короля Казимира III проти литовців. Більше того, саме тоді, коли король виділив значні кошти своїм прибічникам на будівництво “замків мурованих”, Данило також отримав польські гроші й звів у 1366–1370 рр. знамениту Вежу Муровану в Острозі²³. В такому разі Данило перетворюється на справжній

10 липня 1597 р., в якому на скаргу микільського священника Данила князь наказував гремичицьким боярам Семену, Клименту та Семену Грибу не вступатися та не обробляти на себе церковне поле²¹. Все це нібито доводило автентичність первісного запису Данила. І все ж у лісті Острозького йдеться про частку від чиншу, а не про маєток Чепель, та й це надання грошової частки могло відбутися за будь-кого із його попередників, а не лише Данила. Термінологія самого тексту, особливо ж “уездом и в обрубѣ”, аж ніяк не властива часам Данила.

Міф, пов'язаний з ім'ям князя Данила, підтримувався ще одним записом латиною – про будівництво Богоявленської церкви, який читався на зовнішніх вікнах її стіни. При цьому лише Леон Божаволя-Романовський, процитувавши текст (“Initium huius operis Anno Domini 1S21”), указав, що друга цифра має вигляд ієрогліфа та може означати як “3”, так і “5”, але оскільки в цій

²¹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 145.

²² Уперше цей запис уміщено в праці Адама Радзимінського 1832 р. (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 33–36, ч. 3, арк. 211); текст Леона Божаволі-Романовського – там само, арк. 65 зв.; традиційно ж цитують двох авторів: *Перлштейн А.* Описание города Острога. С. 5; *Левецкий О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. 1883. Ноябрь. С. 371.

²³ *Халецький О. В.* “Вежа Мурована” Острозького замку XIV–XVI ст. як “симптом” культурно-історичної ситуації 1368 р. // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”. 1996–1998 рр. Остріг, 2000. С. 247–249.

“фундамент” Дому князів Острозьких. Утім, ця умоглядна гіпотеза потребує вагомих обґрунтувань принаймні від археології. З іншого боку, “пропольська” й “антилитовська” постава Данила Острозького не може не викликати заперечень, оскільки наявні матеріали вказують на прямо протилежну тенденцію.

Вже у ХХ ст. Й. Новицький записав острозьку легенду про кн. Данила та його дружину Василису, які втратили свого улюбленого маленького сина Дмитра і дуже за ним побивалися: хлопчика відспівували 120 священників з єпископом Арсенієм (?), над його могилою побудували велику круглу вежу (?), а батько звів церкву Св. Миколая (?). Ангел провістив батькам можливість постійних зустрічей із сином за умови досвітньої молитви на його могилі (батьки чули голос хлопчика). Однак коли одного разу молитву пропустили, голос зник. Князь Данило пішов у монастир, а Василиса невтішно ридала – та за свої страждання отримала винагороду: ангел кинув їй букет квітів, а Господь повернув сина. І після цього всі батьки, які втратили синів, чули ангельський спів на круглій вежі Острозького замку. Й. Новицький писав, що у Пречистенській церкві (затим костелі) висіла скопійована 1883 р. художником Сваричевським картина: над Острогом летить ангел із дитиною та букетом квітів; отже, ця легенда існувала вже в ХІХ ст. й навіть пропагувалася.

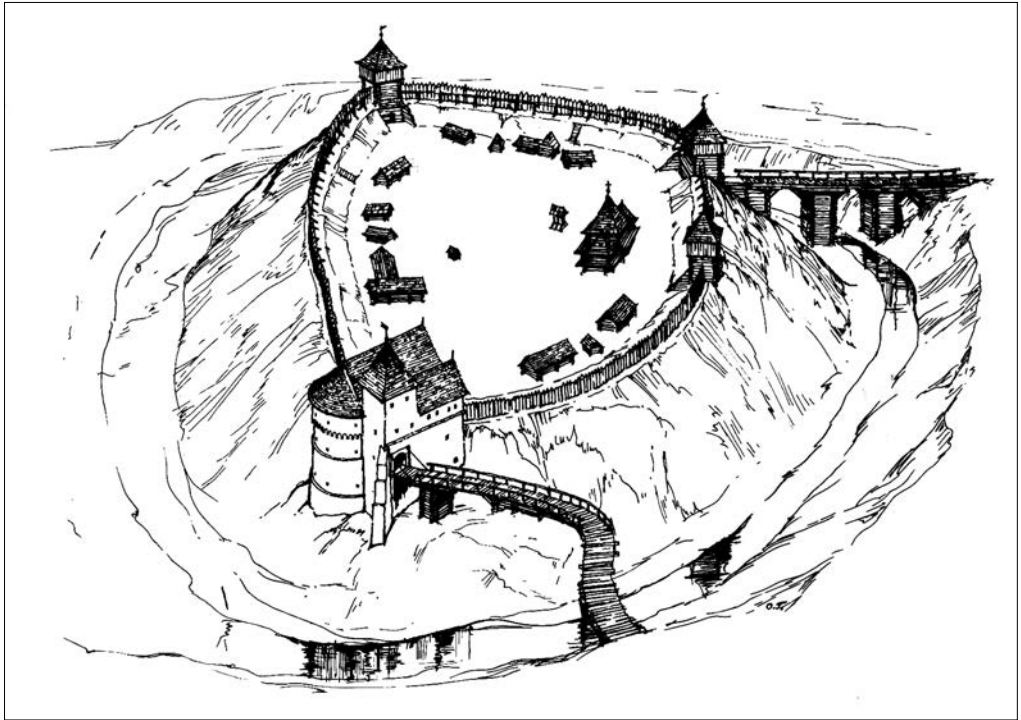
Не будемо переповідати досить штучний коментар краєзнавця щодо переплетіння в легенді інформації про Дмитра, що загинув на Ворсклі, про кн. Дмитра Сангушка, котрий викрав Гальшку Острозьку, та Дмитра Самозванця, який перебував в Острозі²⁴. Важливе інше: острожани-інтелектуали (тут варто зазначити доволі творчий підхід Новицького до запису переказів та їх літературного оформлення) пам’ятали з усіх князів на Острозі як найпершого саме Данила, чие ім’я та безперервний кровний зв’язок засвідчували документально й самі князі Острозькі ще в ХVІ ст. Цей феномен насправді дуже важливий щодо характеристики “мікроісторичної пам’яті”, яка консервує “давні знання”. Звісно, “давня інформація” обростає легендами – неодмінним атрибутом народної пам’яті (прості сюжети не запам’ятовуються і швидко вмирають). Саме ця історія блискуче показує, як “збігаються” генеалогічні витoki “постійних” князів на Острозі в реальному родоводі Острозьких та місцевій народній традиції. Більше того, наявність інформації про побудову церкви Св. Миколая (а не Св. Димитрія, як цього нібито вимагав сюжет про смерть сина) і називання імені княгині чітко ведуть нас до традиції саме Миколаївської церкви та “привілею” княжого подружжя, записаного на Євангелії. Оскільки церква і свята книга зникли в 1703 р., то означений сюжет легенди мав з’явитися ледь не в ХVІІ ст., коли належність землі цій церкві стала під питанням після згасання династії Острозьких.

Мікроісторична пам’ять про Данила Острозького трималася ще на одній речі – візуальному уявленні про образ першокнязя на Острозі. Його уявний портрет зберігався в Межирічі і був власністю місцевого священника. У 1899 р. його бачив на власні очі Орест Фотинський, атрибутуючи як “старинний портрет кн. Данила Острожско-го”²⁵. Нині його місцезнаходження невідоме.

Припускають, що кн. Данило помер між 1366–1376 рр. (Леон Божаволя-Романовський вважає, що він був похований у церкві Св. Миколая) та залишив по собі

²⁴ *И. Н. (Новицкий Й. В.). Острожские легенды // Воскресное чтение (Варшава). 1933. № 42–43. С. 652.*

²⁵ *Луц В. З листування Ореста Фотинського // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Луцьк, 1999. С. 11.*

Острозький замок XIV ст. Реконструкція О. М. Годованюк.

п'ятьох синів – Юрія-Андрія, Михайла, Дмитра, Олександра-Алексія та Федора (Л. Войтович додає ще Івана, шостого сина) – і двох доньок: Анастасію (за кн. Іваном Олександровичем Глинським) та невідому по імені (за кн. Романом Федоровичем Кобринським)²⁶. І. Мицько гадає, що кн. Данило був двічі одружений, і саме від другої дружини Василюси (доньки Гедиміна?, удови кн. Василя Михайловича Друцького?) народився кн. Федір (Федько), який успадкував Острог²⁷. Михайло (князь холмський) і Дмитро Даниловичі (на думку І. Мицька – князі Друцькі) загинули на Ворсклі 12 серпня 1399 р. Кн. Олександр Данилович, стверджував Ю. Пузина, заснував гілку князів Четвертинських і перед смертю прийняв постриг (Алексій, †1388, вважається, що похований у Києво-Печерському монастирі²⁸), а Юрій Данилович отримав м. Холм і став писатися “Холмський” (з 1370–76 рр., † бл. 1377 р.; можливо, по ньому Холм перейшов до Михайла). Про Івана Даниловича взагалі нічого не відомо (це ім'я згадується в кількох поменниках). А відтак лінію Острозьких продовжив Федір (Федько), котрий, на думку Т. Кемпи, міг народитися наприкінці 50-х років XIV ст.²⁹

²⁶ *Войтович Л.* Родина князів .Острозьких. С. 361; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. С. 232; *Його ж.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії. С. 49–50; *Мицько І.* Статті, написані після вигнання... С. 10.

²⁷ *Мицько І.* Статті, написані після вигнання... С. 4, 14.

²⁸ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 10.

²⁹ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 8.

Федір Данилович як вагома особа уперше згадується у заприсяжній грамоті, підписаній 22/23 травня 1386 р. у Сандомирі чільними можновладцями на вірність королю Ягайлу-Владиславу та королеві Ядвізі. На цьому документі з-поміж інших стоїть і печатка кн. Федора Острозького³⁰. Відповідно князь отримав три привілеї на Острог – 1386, 1390 та 1393 рр., в яких його права визнавались як дідичні, а отже, з батькового уділу саме він (за заповітом?) успадковував Острог ще за життя старших братів. Можливо, це засвідчує, що він був єдиним сином від Василиси Гедимінівни, а інші діти Данила – від другої дружини, тоді саме Федір мав бути найстаршим. У документах 1393 і 1403 рр. він писався як кн. Федір (або Федір Данилович) з Острога³¹. Печатка князя Федора Даниловича на документах 1386–1388 рр. загалом подібна до батькової (лише зірка не восьми-, а шестипроменева)³².

Гадають, що на час смерті батька Федір був малолітнім і тому потрапив під опіку кн. Любарта, а по його смерті (†1383/1384 рр.³³) – Федора Любартовича. Втім, у дарчій грамоті Чурила Бродівського кн. Федору Даниловичу та його дітям від 8 квітня 1385 р. (отже, Федір мав уже досить поважний вік) він не іменується за родовим маєтком. Чурило з дружиною ще за життя передають йому свій маєток Бродів, аби

Замок Любарта в Луцьку. Малюнок Наполеона Орди. 1870-ті рр.

³⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 57, 67 (наведено повний латиномовний текст присяги); Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 12. № 15; *Тесленко І. А.* До питання про родовід князя Федора Даниловича Острозького // Літературознавчі та історичні студії: Матеріали конференції. Львів, 2002. С. 195–200.

³¹ *Войтович Л.* Родина князів Острозьких... С. 360–361.

³² *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині... С. 13–14.

³³ Запис про смерть Любарта датований 1383 р. Див.: *Столярова Л.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV вв. М., 2000. Док. 347.

князь “печаловался душею моею и жены моей душею”. Перелік свідків, що підписалися на дарчій грамоті, вказує на коло приятелів та клієнтів як Чурила, так і самого князя, – всі вони не належали до відомих історичних осіб (можливо, за винятком Яцька Ланевича з роду Кирдеїв*)³⁴. Т. Кемпа стверджує, що Агафія Чурилівна стала дружиною кн. Федора і Бродів був її посагом³⁵. Проте текст дарчої не згадує про Агафію, але зобов’язує Федора опікуватися Чурилом та його дружиною до смерті**. Окрім того, йдеться й про дітей Федора. І. Мицько припускає, що Агафія могла бути дружиною Чурила і після його смерті стати дружиною Федора Острозького, а затим разом із ним прийняти монашество (Аграфена)³⁶. На думку ж С. Кардашевича, Гапка-Агафія походила “з невільничого роду” (дивне припущення про можливість “соціальної рівності”) і прийняла постриг як Агрипина³⁷.

Нове світло на особу Чурила проливає документ, анотований в описі архіву Острозьких 1627 р. Це лист кн. Андрія (Андрушка) Федоровича Острозького, сина кн. Федора Даниловича, яким він позичив 100 гривень у “брата свого пана Чурила, підкоморія галицького” під заставу с. Тучап у Городенському повіті до викупу³⁸. В такому разі Чурило мав би бути сином котрогось із братів чи сестер Федора Даниловича? Однак титул “пан” виключає припущення про синів, а відтак Чурило може бути споріднений з Острозькими через матір, тобто сестру Федора, яка вийшла заміж за якогось пана, а це, своєю чергою, заперечує шлюб самого Федора з донькою Чурила. Утім, ми точно не знаємо, чи йшлося про того самого Чурила Бродівського, чи про двох різних. Оскільки обидва документи, пов’язані з Чурилом, збереглися в одному й тому самому архіві Острозьких, ми схилиємося до ототожнення Чурила Бродівського і галицького підкоморія Чурила. Хоч, з іншого боку, хронологічно це мало ймовірно; в такому разі доведеться все ж говорити про двох, але споріднених Чурилів (до речі, Чурило – простонародна форма імені Кирило**): тобто Чурила та його сина, теж Чурила, мати ж останнього – друга дружина Чурила І-го й сестра Федора. Щодо самого Чурила І-го, то неможливо не згадати про богатиря Чурила Пленковича з Червоної Русі, оспіваного в давньоруській билинній традиції. Вкажемо й на те, що на Перемишльщині мешкав реальний шляхетський рід Чурилів. На дарчій Чурила від 8 квітня 1385 г. стоїть його печатка з родовим гербом (хрест з чотирма – вгору і вниз – якореподібними розгалуженнями на кінцях поперечної

* На цей факт нам указав Ігор Тесленко, котрому висловлюємо щирі вдячність.

³⁴ Грамоти XIV ст. / Упор. М. М. Пешак. К., 1974. № 32. С. 64; AS. T. 1. S. 2; Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Papieru, Nr. 302 (дагується бл. 1400 р.). В описі острозького архіву 1627 р. цей документ описаний як оригінал на пергамені з двома печатками (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 36).

³⁵ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 14.

** Леон Божаволя-Романовський висунув оригінальне пояснення: Чурило повертав молодому князеві надання, яке отримав від його батька, оскільки був бездітним і не міг вже нести службу (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч.2, арк. 66 зв.–67).

³⁶ *Святослав Галасливий (І. З. Мицько).* Князі Острозькі... С. 8.

³⁷ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 15.

³⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 14 зв.

** Перелічуючи єпископів, котрі прийняли унію, відомий полеміст часів Василя-Костянтина Острозького Христофор Філалет у своєму “Апокрисісі” назвав Чурилом Кирила Терлецького (жодних “принизливих” форм імен автор у даному випадку не вживав: кожен читач повинен був чітко впізнати названу особу). РИБ. СПб., 1882. Т. 7. Кн. 2. С. 1290.

перекладини), що засвідчує належність Чурила до волинської лицарсько-дружинної верстви³⁹.

Вочевидь одразу після Кревської унії Федір Данилович вийшов з-під залежності кн. Федора Любартовича. Збереглася коротка, але вельми промовиста грамота кн. Ф. Острозькому від імені “князя великого Федора (Любартовича. – В. У.) з братом своїм Лазаром и Семеном и з маткою своєю Ольгою”, згідно з якою вони зобов’язувалися “не вступатися в его отчину и у его служебные, и по его животе што даст церквам и кому нышто дасть, нам в то не вступатися”⁴⁰. Федір, Лазар та Семен були дітьми кн. Любарта від його другої дружини Ольги. Більше того, Федір Любартович практично в той самий час був позбавлений влади у Луцькому князівстві, а кн. Федір Острозький став намісником луцьким*.

Щодо того, коли саме Острозький отримав уряд намісника/старости луцького, існують різні версії: називаються 1386, 1387, 1388, 1390 роки. Сучасні польські дослідники вважають, що Федір Острозький тримав цей уряд від 1390 р., але до 1392 р., оскільки в документах 1393 та 1396 років він уже не називається луцьким намісником/воєводою⁴¹. Однак зазначимо, що саме в цьому уряді (“намісника в Луцьку”)

³⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Perg. 28.

⁴⁰ AS. Lwów, 1887. T. 1. S. 8, № 8; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery, № 301; Грамоти XIV ст. № 33. С. 64 (у цьому виданні пропущені слова про отчизну, і виглядає, що йшлося лише про служебні володіння князя). П. Юр’єв наводить також індивідуальну грамоту кн. Федора Любартовича приблизно того ж часу, занесену до луцьких актових книг (XLV. 610): “Се аз князь велкий Федор Любартович знаемо чиним сим нашим листом: далисьмо князю Федору Даниловичу наместничати у Острогу, а нам в его отчизну не вступатися. А кто на тое поступит, тот уведается с нами перед Богом и з его душею” (*Юрьев П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1. // ОДКЗ. Фонди. КП 15905. С. 15). Цей лист Федора Любартовича цікавий щодо терміну “намісництва” кн. Федора у родовій дідизні – Острозі. Можливо, певні корективи внесе досі не віднайдений том “*Monumenta ducum in Ostrog*” (рукопис був підготовлений до друку і мав обсяг 460 с.).

* Ф. Леонтович висновував, що Федір Любартович за законом не мав права на успадкування Луцької землі, оскільки його батько отримав Луцьк через шлюб із першою дружиною і міг володіти ним “доживотно” по її бездітній смерті, а син від другої дружини вже не мав права на цю спадщину (*Леонтович Ф. И.* Очерки по истории литовско-русского права. Образование территории литовско-русского государства. СПб., 1894. С. 232–238, 289–290). Це активно заперечував М. С. Грушевський, указуючи на інші принципи успадкування Луцької землі та законність управління нею Федора Любартовича (*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. К., 1993. Т. 4. С. 471–472). У наш час нову інтерпретацію цього сюжету запропонував Ігор Мицько (Монастирські пом’яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // *Мицько І.* Статті, написані після вигнання... С. 3–5). Див також: *Смирнов М.* Спор между Литвой и Польшей о правах на Волынь и Подолию // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862–1863 академического года. Одесса, 1863. С. 3–71.

⁴¹ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. Marian Wolski. Kórnik, 2007. S. 93–94.* Зазначимо, що від 1390 р. найменування “луцький” додає до свого титулу Вітовт (у договорі з Орденем), а від 1392 р., коли він повернувся до Литви, Луцьк перетворюється на другу резиденцію литовського князя. Зокрема, він надає фундуш домініканському костелу Діви Марії (с. Новостав), фундує костел Св. Троїці в окольному замку (1420-ті роки), переносить до Луцька католицьку кафедру з Володимира (1427), передає на цю кафедру млин і 10 сіл; осаджує в Луцьку колонії караїмів, вірмен, німців, татар. Нарешті, у 1429 р. саме в Луцьку Вітовт організовує міжнародний з’їзд за участю імператора та представників світських властей багатьох держав (*Троневиц П.* Волинь у сутінках української історії XIV–XVI ст. Луцьк, 2003. С. 33–34).

він від свого та брата Михайла імені приніс присягу королеві Ягайлу 22/23 травня 1386 р. Федір зобов'язувався управляти “как Богу любо, а осподареви моему великому королю”, а також сповіщати господаря про всі почуті таємниці (погані й добрі), виконувати всі доручення короля, “все ми доброе мислити... господареві”; Федір клявся нікому не передавати й не здавати Луцька без відповідного наказу короля. Нарешті, він потверджував таке: “А слушати ми господаря своего великого короля во всем как ми повелит и бояться его как Бога”⁴². Ця дивовижна фраза ставить поряд непорівнянні за визначенням речі: страх Господній та страх перед господарем! Щоправда, І. Мицько вважає цю грамоту фальсифікатом, однак наявність її в архіві Сангушків, а значить і в архіві Острозьких, заперечує цю думку: навіщо Острозьким був потрібний такий фальсифікат?

Зазначимо, що і в дарчій Чурила, і в грамоті Федора Любартовича Федір Данилович названий князем стільки разів, скільки його ім'я згадується в документах, а от у присязі він ні себе, ні брата не іменує князівським титулом. Можливо, це диктоване стандартною формою присяги, тим більше королівського намісника (“ис его руки сел есмь”), а також відсутністю князівських титулів у Польщі. Утім, першорядне становище кн. Федора Острозького з-поміж інших волинських і загалом руських князів виявляє поручительна грамота цілої групи руської еліти на ім'я короля Вла-

дислава щодо вірної служби йому такого собі Олехна (10 листопада 1388 р.). Іменний ряд поручителів розпочинає кн. Федір Данилович, затим ідуть кн. Роман Федорович, кн. Семен Іванович, кн. Олександр Четвертинський, Іван Несвізький та ін.⁴³. Зазначимо, що за старою традицією княжої влади при імені князя подається батькове ім'я, а не маєтковий титул. Ця прикметна риса вказує на спадкову тяглість князівського роду та влади саме в означених землях, притому ще до появи тут представників литовської та польської династій.

У привілеї короля Ягайла-Владислава від 4 листопада 1386 р., виданому в Луцьку, йдеться про передання Федорові Острога з волостю на вічність за його власні та “предків його князів

Ягайло – великий князь литовський. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні 1611 р.

Острозьких” заслуги та з умовою військової служби Короні на тих самих засадах, на котрих він служив кн. Любарту⁴⁴. Як бачимо, тут наявні й князівський, і родовий титули.

⁴² Грамоти XIV ст. № 34. С. 65; AS. Lwów, 1887. Т. 1. С. 7–8, а 7; Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 12. № 15.

⁴³ Грамоти XIV ст. № 46. С. 97; AS. Lwów, 1887. Т. 1. С. 11, № 11.

⁴⁴ APK. Archiwum Sanguszków, papiery, № 295; AS. Lwów, 1887. Т. 1. С. 5–6. № 5.

Владислав-Ягайло. Фреска Люблінського собору.

служив Любарту⁴⁶. 4 листопада 1393 р. королева Ядвіга підтвердила право Федора на володіння вотчиною за умови такої ж вірної служби, яку він ніс кн. Любартові⁴⁷.

Маєстатична печатка королеви Ядвіги.

Надгробок королеви Ядвіги в кафедральному соборі на Вавелі в Кракові.

Інша річ – поземельні привілеї на ім'я кн. Федора. Тут важливим було підкреслення родових вотчин, а відтак – топонімічні ознаки. У привілеї від 18 грудня 1390 р., наданому Федору Даниловичу Ягайлом за заслуги в обороні Вільна від хрестоносців на чолі з Конрадом Валленроде, яких привів Вітовт проти Ягайлового намісника Скиргайла*, він титулований князем на Острозі, Заславі та Бродові⁴⁵. Подібна титулатура присутня і у привілеї від 4 листопада 1386 р., наданому королем Ягайлом-Владиславом та його братом кн. Вітовтом кн. Федору Даниловичу Острозькому, котрим закріплювалися його дідичні права на Острог із волостю, Корець, Заслав, Хлапотин, Іванин, Крестовичі, Красне та Крупу. Привілеї зазначав, що Федір має володіти маєтностями, як його батько Данило, й служити владарям, як і його батько Данило

* “Наражане” на смертельну небезпеку власного життя; участь Федора в обороні Вільна 24 червня 1390 р. прикметно описана Яном Длугошем: князь героїчно витримував штурми, на його очах загинуло чимало достойників, але вояки Федора все ж встояли.

⁴⁵ APK. Archiwum Sanguszków, pergaminy, plik 30 (оригінал), papiery № 298; AS. T. 1. № 12. S. 11–12; Войтович Л. Родина князів Острозьких... С. 362.

⁴⁶ AS. Lwów, 1887. T. 1. S. 6–7. № 6; Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis lithuaniae 1386–1430 / Publ. J. Ochmański. Warszawa; Poznań, 1986. S. 60–61. № 55.

⁴⁷ APK. Archiwum Sanguszków, papiery № 299; Źródła do dziejów polskich. T. 1. S. 151–152; AS. Lwów, 1887. T. 1. № XVI. S. 15–16. Оригінал в: Ossolineum (Wrocław), № 484 (стара нумерація за львівським інвентарем).

Зображення Ягайла на монеті.
XIV ст.

Навіщо було “дублювання” привілею королевою? Леон Божаволя-Романовський зазначав, що Ядвіга була законною спадкоємицею престолу по крові як онука короля Казимира III, тому її потвердження ніби остаточно легітимізувало надання новообраного короля з чужої династії⁴⁸. Однак Острожчина розташовувалася на території ВКЛ, а відтак підпорядковувалася саме Ягайлу, а не Ядвізі. Деякі дослідники виснували, ніби від 1386 р. Острозьке князівство перейшло до Польської корони⁴⁹, проте це не може бути прийняте з огляду на подальші обставини існування Острожчини саме у складі ВКЛ⁵⁰.

Існує думка, що в боротьбі Ягайла з Вітовтом кн. Федір

Острозький залишився вірним королю Ягайлу⁵¹. Однак після замирення двоюрідних братів Острозький так само вірно служив і синові Кейстута. Саме великий князь Вітовт 3 липня 1396 р. (а не 1390 р., як зазначено в ранній публікації та й побуває понині) у Луцьку підтвердив усі володіння кн. Федора Даниловича. Варто процитувати головну частину цього вельми показового документу: “записуем и записали есмо князю Федору Данилевичу Острог, как и отец его держал, из селы и зо всим, што к тому прислушает, как при отцы его было. Также што придали есмо князю Федору село Бродов, а также Радоселки, Радогоща, Межиречьє, Дьяков, также Свищово ис приселки: Озеряны, Городница, два Ставки. А то все перво выписанное держати князю Федору вечно, непорушно, никим же, и до его живота, а по его животе жоне и детем его у веки”⁵². Як бачимо, до

Вітовт. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні 1611 р.

⁴⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 69 зв. Див.: *Wyrozumski J. Królowa Jadwiga: Między epoką piastowską. Kraków, 1997.*

⁴⁹ *Андріяшев А. М. Очерк истории Вольнской земли до конца XIV столетия. К., 1887. С. 3, 229–230; Stadnicki K. Synowie Gedymina. Lwów, 1853. Т. II. С. 163, 173; Stecki T. J. Luck starożytny i dzisiejszy. Kraków, 1876. С. 42–43.*

⁵⁰ Докази на користь цього див.: *Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. С. 289–290.*

⁵¹ *Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). К.; Старокостянтинів, 2001. С. 8; Кетра Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 8–9.*

⁵² АРК. Archiwum Sanguszków, papiery № 300; AS. Lwów, 1887. Т. I. № 157. С. 20; Грамоти XIV ст. № 67. С. 128; Vitoldiana. S. 61, № 56. Ця грамота у польськомовному варіанті була опублікована й датована 1390 (?) р. В. Антоновичем та К. Козловським, і саме ця публікація чомусь цитується й по сьогодні із зазначенням 1390 р. вже без знака запитання (Грамоты великих

батьківської вотчини віднесений лише Острог із волостю, а всі інші перелічені маєтки були надані кн. Федору та його родині Вітовтом, що засвідчує службну позицію князя на Острозі щодо великого литовського князя, а відтак його неоднозначне ставлення до Ягайла у час протистояння з Вітовтом.

Утім, уже публікатори “Архіву Сангушків” зазначали, що грамота Вітовта може бути фальсифікатом, оскільки в липні 1396 р. Вітовт був у Ковні, а не в Луцьку; Бродів за рік перед тим Острозькому передав Чурило Бродівський; є проблеми і з часом надання інших названих у грамоті маєтків⁵³. А відтак цей документ має бути вилучений із системи аргументів щодо особливій прихильності вел. кн. Вітовта до кн. Федора? Мабуть, ні, оскільки він зберігався в архіві Острозьких (значиться в описі 1627 р.) і у 1544 р. був підтверджений королем Жигимонтом I⁵⁴. Пізніше В.-К. Острозький занесе його текст до луцьких гродських книг. Більше того, сам опис привілею серед документів родового архіву 1627 р. вказує на його оригінальність: він написаний на пергамені, має

Вітовт-Олександр. Скульптура-реконструкція.

привісну печатку Вітовта, датований 6904 (тобто 1396) роком у Луцьку “по святому Петрі”⁵⁵. Що ж стосується доказів “контра”, то ітінерарій Вітовта не був поденний: отже, перебування в якийсь момент у Ковні не виключає відвідання Луцька; Бродів та інші маєтки хоч і передавалися Острозькому іншими власниками, але не були діличиною, а тому потребували підтвердження правителем, – саме після такого підтвердження ці дарчі та інші документи вважалися законними. І ще одна цікава деталь: остання фраза документа звучить так: “Правила великая кнегіня”. На той час другою дружиною Вітовта була донька смоленського князя Святослава Івановича Анна⁵⁶. Вона “виправила”, тобто чи посприяла видачі, чи здійснила “правку” грамоти з мовного боку?

Востаннє кн. Федір Данилович на загальнодержавному рівні згадується в акті присяги Вітовта перед Ягайлом та панамі польськими і литовськими у червні 1403 р. в Любліні. Острозький виступає як перший свідок з числа світських осіб (одразу після єпископату)⁵⁷, а значить він таки відігравав першорядну роль при дворі Вітовта.

князей литовских с 1390 (?) по 1569 год, собранные и изданные под редакцією Владимира Антоновича и Константина Козловского. К., 1868. № 1. С. 1–4).

⁵³ AS. Lwów, 1887. Т. 1. S. 157; Kosman M. Dokumenty wielkiego księcia Witolda // Studia Źródłoznawcze. 1971. Т. 16. S. 151–152 (про фальсифікат Вітовтової грамоти від 1 липня 1388 р.).

⁵⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 2–3.

⁵⁵ Там само. Арк. 20.

⁵⁶ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. С. 342.

⁵⁷ Codex epistolari Vitoldi. № 268. S. 92–93; Akta unii Polski z Litwą 1385–1791. S. 47–48. № 45.

Подальша доля князя невідома. Традиція вказує, що він наприкінці життя постригся у Києво-Печерському монастирі, прийняв схиму з іменем Феодосій і помер та був похований в Дальніх печерах обителі*. Федора кн. Острозького канонізувала Церква (а значить, біля його мощей відбувалися чудеса), і відтоді преподобний Федір/Феодосій став небесним молитвеником за рід Острозьких. Дослідникам не вдалося встановити, коли саме сталася канонізація (іноді називається довільна дата – 1490 р.⁵⁸) і чи був він прославлений у період активної діяльності Василя-Костянтина. Проте “класичним” для праць з історії Києво-Печерської лаври став варіант, згідно з яким Федір був канонізований в числі інших печерських преподобних єдиним актом Петра Могили.

Дальні і Ближні печери Києво-Печерського монастиря.
Малюнок Абрахама ван Вестерфельда, 1651 р.

Сам факт канонізації представника магнатської родини на час Василя-Костянтина Острозького був рідкістю. Антиномія в історії роду Острозьких полягала в тому, що цей рід дав і православного святого кн. Федора/Феодосія, і “єзуїтську преподобницю” Анну-Алоїзу, онуку Василя-Костянтина! Важливо з’ясувати: чи вшановувався культ преподобного Федора/Феодосія у роді Острозьких (хоча б серед його православних представників) і яку саме “функцію” він виконував? У самому роді Острозьких не засвідченою залишилася навіть дата смерті Федора Даниловича. Дослідники називають 1410–1411 рр.⁵⁹ (якщо не брати до уваги тих, хто плутає Федора Даниловича та його сина Федька, учасника Грюнвальдської битви, гуситських рухів та Свидригайлової війни; в цьому випадку дати смерті преподобного називаються після 1437,

* Леон Божаволя-Романовський, який збирав інформацію про Острозьких для Жигмунта Радзівинського, у 1879 р. повідомляв йому, що Федір Данилович помер 1438 р. і спершу був похований в острозькій Микільській церкві, а потім перенесений до Києво-Печерського монастиря. Ця версія узгоджувалася з довірою Романовського до інформації про грамоту Данила (батька Федора) церкві Св. Миколая, але не мала жодних доказів, і автор листа ні на що не посилався (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 21–21 зв., 87).

⁵⁸ Шумовський П. Остріг: Історичний нарис. Маргет; Вінніпег, 1964. С. 49; Сендульський А., *свяци*. Преподобний Феодор князь Острожский // ВЕВ. 1871. № 9. С. 272–280.

⁵⁹ Puzyna J. Daniło ks. turowski, ostrogski i chełmski i jego potomstwo // Miesięcznik Heraldyczny. 1931. T. 10. S. 252–256.

1441 років тощо*). Про шанування преподобного Федора/Феодосія в роді, ймовірно, свідчить поховання не у родинній усипальниці в Острозі, а в Печерському монастирі кн. Костянтина Івановича Острозького (1530) та його першої дружини (Тетяни Гольшанської). Це вказує не лише на особливе шанування святого місця (за Печерським Патериком, навіть поховані тут грішники будуть прошені), а й на певне “наближення” до єдиного в роді монаха-молитвеника перед Богом за рід Острозьких. Знаковим

* Нині в українській історіографії цю ідею розвиває Л. Войтович, який вважає, що на 1411 р. кн. Федір мав 44 роки, а відтак не міг постригтися в монахи у розквіті сил та можливостей світської кар’єри; відповідно саме він був учасником усіх подій до 1437 р., коли, ймовірно, й прийняв постриг (*Войтович Л.* Родина князів Острозьких. С. 362; *Його ж.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії. С. 49). Цієї думки, вочевидь, дотримуються й І. З. Мицько (Князі Острозькі. С. 8) та Ю. А. Мищик (*Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. С. 334, 874, хоча в коментарі на с. 881 Ю. А. Мищик указує, що преп. Феодосій помер бл. 1410 р., а в описуваних подіях мова йде про його сина Федора Федоровича). Зазначимо, що постриг міг відбутися і через затяжну хворобу, котра спостигає людину незалежно від віку. С. Кардашевич свого часу вказував на відвідування Острога вел. кн. Вітовтом у 1427 р. за життя кн. Федора; цей факт автор обгрунтовував інформацією про віднайдений на початку XIX ст. Зоріаном Доленго-Ходаковським привілей, виданий Вітовтом 7 вересня 1427 р. в Острозі якомусь Куневичу, – цей документ колекціонер подарував Пулавській бібліотеці (*Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 11–12). Вказаний привілей також найпростіше було б віднести до фальсифікатів, оскільки ітінерарій вел. кн. Вітовта за цей та інші роки не фіксує його перебування в Острозі (*Purc J.* Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku) // *Historia: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.* № 74. Z. 11. Poznań, 1971). Однак опис архіву Острозьких 1627 р. фіксує цей привілей, детально описує його зміст і вказує на написання документа в Острозі (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 14 зв.). Більше того, зберігся ще один документ, виданий Вітовтом в Острозі 17 вересня 1427 р., – запис Ганашеві Югославському 50 гривень (півгрошами подільськими) на с. Сеньків (*Vitoldiana.* S. 99–100, № 108). Отже, питання про відвідини Острога Вітовтом залишається відкритим. Те саме слід сказати і про привілей від 2 вересня 1438 р., нібито виданий Свидригайлом Гриньку Стреченовичу на Беликівці і Слобідку в Летичівському повіті. Цей привілей писався в Острозі у присутності Ради кн. Свидригайла: Луцького єпископа Феодосія, старости подільського і кременецького Монивича, князів Василя Андрійовича і Андрія Васильовича (“маршалків”), пана Окушка Толкачевича та самого князя Острозького (Кардашевич сприймає цей документ як доказ перебування Свидригайла в Острозі за кн. Федора – *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 12). У світлі попередніх Вітовтових “відвідин” прийняття Свидригайла та ще й видання ним привілею виглядає більш ніж сумнівним, як і імена названих “придворних” Свидригайла. 18 жовтня 1438 р. Свидригайло видав грамоту Каленику Мишковичу в Києві (яка зберігалася, між іншим, в архіві Острозьких), що засвідчує ітінерарій нащадка Гедиміна поза Острогом (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр.181/VI-4, ч. 2, арк. 113 зв.). Не менш цікавим є опис Свидригайлових привілеїв, наведених у реєстрі острозького архіву 1627 р.: 1446 року в Луцьку Свидригайло надав Олехнові за вірну службу села Глущі та Сатіїв, а також Торговицьке в Луцькому повіті на вічність; опис засвідчує, що документ був написаний на пергамені й мав привісну печатку Свидригайла; 1459 року він же надав своєму маршалку Бернату Ольгїрдовичу села в Луцькому повіті (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 23–23 зв., 24). Утім, усі ці документи не стосувалися кн. Федора Острозького, хоч і збереглися в родовому архіві. Зазначимо, що це пов’язано з переходом означених маєтків до Острозьких. Так, передані Бернату села Щепле, Заболотці, Сільце, Черніков, Менці Костянтин Іванович Острозький викупив у Миколи Бернатовича в 1498 р. (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 24; *AS.* Т. III. Lwów, 1890. № XLVI. S. 29; *ЛМ.* Кн. записей 6: 1494–1506. Вильнюс, 2007. №255. С.173-174). Якщо ж повернутися до кн. Федора, то слід зазначити, що коли б у 1427–1428 рр. Федір перебував на Волині, то він мав би

Пасхальна служба в печерах Києво-Печерського монастиря. Дереворит з “Патерика” лаврського друку 1760 р.

у цьому сенсі було й схимницьке ім’я преподобного – Феодосій, котре відповідало одному зі святих зачинателів обителі; цей містичний зв’язок підкреслювався також похованням Федора у Дальніх печерах, де спочатку був похований у власній келії преподобний Феодосій, ігумен печерський. Утім, цікавою є та обставина, що преподобний князь традиційно відомий під своїм мирським іменем і скрізь пишеться як “преп. Федір”. І саме в цьому – при звичаєнні родового поминання князя Федора Даниловича, яке фіксує вже поменник 1483 р.: для членів Дому Острозьких він був саме Федором, із переходом же від світської іпостасі до “ангельського чину” князь ніби випадав із родового ланцюга; тож у поминаннях родина молилася саме за Федора. Те, що гетьман і його дружина були поховані не в печерах поряд із предком-схимником, а в Успенському соборі, не заперечує нашого при-

пущення: у печерах ховали лише монахів, але і печери, й собор були об’єднані спільним сакральним простором; окрім того, в 1091 р. до собору з Дальніх печер було перенесене тіло преподобного ігумена Феодосія – святого засновника монастирської традиції й тезоіменитого князеві Федору Острозькому в образі схимника.

Князь Федір (Феодосій) Острозький належить до семи волинських православних святих. Разом із тим певне застереження щодо шанування Острозькими їхнього святого предка викликає факт “мандрування” місця його поховання в Дальніх печерах упродовж XVI–XIX ст.: від поменника 1483 р. і до “Описания Киева” М. В. Закревського (1868) місцезнаходження мощей преподобного вказується з деякими розбіж-

брати участь у Луцькому з’їзді, де була репрезентована вся еліта ВКЛ, однак князя там не було. Отже, наведені докази про перебування Федора в Острозі наприкінці 20-х років XV ст. не можуть бути прийняті за факт. Помилковою є і думка Кардашевича, що кн. Федір помер “у глибокій старості” близько 1490 р. (*Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 15*). Г. Саганович упевнено називає 1435 р. як час смерті Федора Острозького (*Саганович Г. Айчынну сваю баронячы... С. 8; Його ж. Русини пад Грунвальдам (Дуброўнай) у 1420 р. // Беларускі гістарычны агляд. Менск, 2004. Т. XI. С. 26–39*). Томаш Кемпа вважає, що Федір Данилович таки брав участь у Грюнвальдській битві, але потому просто відійшов від активного політичного життя і тихо проживав у своїх маєтках. Більше того, в другій половині 1440-х років він нібито приймав в Острозі уніатського Київського митрополита Ісидора. Саме “заохочений Ісидором” Федір Данилович, попри свою вірність Православію, заснував в Острозі домініканський монастир, тим демонструючи свою підтримку ідеї об’єднання східної та західної гілок християнства. А вже незабаром після цієї фундації сам князь постригся в монахи Печерського монастиря, де й помер у середині 40-х років XV ст. (*Кемпа Т. Dzieje roku Ostrogskich. S. 9*). Важко визнати всю цю інформацію за достовірну, тим більше що дослідник ніяк не аргументує свої постулати. Посилання ж на пізню (1631 р.) публікацію Симона Старовольського, де Федір названий прибічником Свидригайла (*Starovolski Simonis. Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae, 1631. P. 72*), навряд чи коректне.

Печери і первісні поховальні локули в Києво-Печерському монастирі. Сучасна світлина.

ностями. Поменник зазначає, що князь залишив спокуси світу, княжу славу, і тіло його “почиваєт здець положено”; Афанасій Кальнофойський (1638) указував на нетлінність й очікування Страшного Суду монахом Федором (номерний знак між 55 і 56), але наголошував, що традиційно шановане як поховання преп. Федора (між номерами 88 і 89) є насправді похованням св. Мардарія. Наближене до зазначеного Кальнофойським місця поховання св. Федора кн. Острозького (№ 56) стоїть в описах 1703 р., 1744/1769 рр. та Самуїла Миславського, а у Закревського – № 55 (під № 56 – преп. Афанасій)⁶⁰. Усе це нібито мало означати, що князі Острозькі не попіклувалися про вшанування свого святого предка навіть у стінах монастиря. Гадаємо, що насправді “переміщення” ідентифікації поховання преп. Федора пов’язане якраз із вигасанням роду Острозьких після 1620 р. і відходом від Православ’я вже прямих спадкоємців Василя-Костянтина. Зна-

Нижня кришка оправи Євангелії із зображенням Успенського собору, святих та преподобних печерських. XVIII ст. НКПІКЗ.

⁶⁰ Дива печер Лаврських / Упор. І. В. Жиленко. К., 1997. С. 137; Патерик Києво-Печерский. Т. 1: Подвижники Киево-Печерской Лавры XI-XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам / Под ред. В. Дятлова. К., 2004. С. 332–333; Хойнацкий А. Преподобный Феодор, князь Острожский, в монашестве Феодосий // Хойнацкий А. Очерки из истории Православной Церкви и древнего благочестия на Волини. Житомир, 1878. С. 113–137; Его же. Историческое исследование о жизни и деятельности преп. Феодора князя Острожского (в монашестве Феодосия) // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофиц. 1870. № 1. С. 5–12; № 2. С. 37–46; № 3. С. 61–66.

Преподобний кн. Федір / Феодосій Острозький. Центральна фігура сучасного пам'ятника князям Острозьким в Острозі.

держит крест-накрест на сердце”⁶³. Проведене у ХХ ст. антропологічне дослідження мощей преп. кн. Федора не дало можливості встановити його вік та здійснити реконструкцію зовнішності (це й не планувалося), був указаний лише зріст святого – 170–176 см.⁶⁴. Коли у 1891 р. настоятель Богоявленської церкви складав клірову відомість, він зазначив, що на старовинній іконі преп. Федір/Феодосій зображений з

чимо також, що особливим шанувальником схимника Федора-Феодосія виступив саме Костянтин Іванович Острозький, який заповідав поховати себе в монастирі, а також заніс ім'я кн. Федора із позначенням також монашого імені Феодосій у дерманський поменник⁶¹. А от його син Василь-Костянтин був похований в Острозі. Чи означає це, що культ святого предка він не підтримував так само беззастережно, як батько? Гадаємо, що на часи Василя-Костянтина культ преп. Федора ще не вийшов за межі Печерського монастиря й не став поширеним у володіннях князя на Волині.

Загалом канонізація Федора-Феодосія на час життя й діяльності київського воєводи залишається сумнівною. Доказ тому – доволі пізня ікона преп. Федора у Межиріцькому Свято-Троїцькому монастирі, написана на портреті самого кн. Василя-Костянтина (за іншими даними – Януша) Острозького⁶² і явно вже після не лише вигасання роду Острозьких, а й певного забуття значущості для монастиря особи як Василя-Костянтина, так і Януша. А відтак преп. Федір “охороняв” свій рід також у його володіннях, а не лише у святому місці Печерського монастиря не раніше як з другої чверті ХVІІ ст., тобто саме тоді, коли за митрополита Петра Могили він і міг бути канонізований. Вочевидь, на той час вже існував канон іконописного зображення преподобного, зафіксований в “Іконописном подлиннике”: “Преподобный Феодор князь Острожский совсем седой, борода на концах косматая, волосы от ушей, на голове черный клобук, риза преподобного, руки держит крест-накрест на сердце”⁶³. Проведене у ХХ ст. антропологічне дослідження мощей преп. кн. Федора не дало можливості встановити його вік та здійснити реконструкцію зовнішності (це й не планувалося), був указаний лише зріст святого – 170–176 см.⁶⁴. Коли у 1891 р. настоятель Богоявленської церкви складав клірову відомість, він зазначив, що на старовинній іконі преп. Федір/Феодосій зображений з

⁶¹ Текст поменника за двома редакціями див.: Рожко В. Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (ХІ–ХХ ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2005. С. 62.

⁶² Голубев С. Т. Археологические заметки // Труды КДА. 1876. № 4. С. 224.

⁶³ Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. СПб., 1861. Т. 2. С. 356; Хойнацкий А. Ф. Преподобный Феодор князь Острожский // Древняя и новая Россия. 1876. Т. 3. № 9. С. 5–19; Его же. Историческое исследование... № 1. С. 5–12; № 2. С. 37–46; № 3. С. 61–66; Его же. Православие на Западе России в своих ближайших представителях, или Патерик Воыно-Почаевский. М., 1888. С. 94.

⁶⁴ Дива печер Лаврських. С. 94.

Ікони преподобного кн. Федора / Феодосія Острозького XIX та кін. XX ст.

ієрейськими ознаками (мантія з епитрахиллю, розкрита книга в руках), а отже, він був ієромонахом, що підносить значущість святого і його внесок в родову скарбницю – Федір отримав таїнство священства⁶⁵. Це не є доконаним фактом, але засвідчує місцеву традицію, щоправда, більш пізнього (радіше за все XVIII ст.: так датувалася сама ікона на полотні та її старовинна дубова рама) походження. Вона була посилена завдяки перенесенню до Богоявленської церкви часточки мощей святого і його старої раки з Києво-Печерського монастиря, що сталося 4 травня 1907 р. за благословенням митр. Флавіана (Городецького).

У сенсі поставленого питання про шанування в роді преп. Федора, зокрема за часів кн. Василя-Костянтина, важливим виглядає факт відсутності згадок про святого у панегіриках князем Острозьким, написаних православними авторами, в тому числі в острозьких стародруках. Гадаємо, що саме це явно засвідчує пізню канонізацію преподобного Федора/Феодосія – вже по вигасанні його роду.

Днем персонального поминання преп. Федора/Феодосія було 11(24) серпня; імовірно, це день його смерті. Друге поминання було встановлено 28 серпня (10 вересня), коли святкується Собор киево-печерських угодників, які спочивають у Дальніх

⁶⁵ ЦДАУК. Ф. 2205, оп. 1, спр. 109, арк. 4 зв.– 5. Рукописний фоліант “Опись имущества Острожской соборной Богоявленской церкви. 1891–1919–1940-е гг.” – з приватної колекції О. Є. Шереметьєва. Висловлюємо вдячність О. Є. Шереметьєву за надання можливості ознайомитися з рукописом.

Ікона преподобного кн. Федора / Феодосія Острозького.

Острога у 1443 р. підтвердив старе батькове надання: “иже отец мой князь Федоръ ставил церков Матку Божею на кляштор тому закону святого Доминика, а также записал былъ и дал запис князю Яну мниху Чеху, и азъ теж записую тую церков на кляшторъ по отца своего записаню”⁶⁶. Це надання не повинно дивувати: домінікани з пошаною ставилися до східної традиції, уживали східну обрядовість, носили бороди, як православні, і т. д. Окрім того, моральність тогочасних домінікан в Україні та їхній спосіб монашого життя не могли не викликати поваги. Постриг Федора міг бути спонуканий також і цим його досвідом, зауваженням серед домініканського чину. Свідченням того є підтвердження сином надання батька із вказівкою “А по сему

(Феодосієвих) печерах. Нарешті, князь-монах шанується також у Соборі волинських святих 10 (23) жовтня. Свого часу М. О. Максимович пропонував відновити культ преп. Феодосія на Волині: побудувати храм на честь святого князя й перетворити день його поминання в народне свято Волинської землі. Це буде здійснено силами місцевих ентузіастів набагато пізніше, бо сама ідея надовго сезне в умовах польської влади та радянської атеїстичної держави ХХ ст.

Поряд із постригом у православній святині цікавим виглядає факт фундації кн. Федором домініканського осідку в Острозі – монастиря чи костелу Вознесіння Діви Марії. Його син Василь Федорович після татарського нападу й спалення

Образ преподобного кн. Федора / Феодосія Острозького.

⁶⁶ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 40. S. 39; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery, Nr.304 (датований бл. 1432 р.); занесений до ЛМ 20 червня 1583 р. (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 196, арк. 208 зв.– 210).

записаню ненадобе вступатися светским попом в тот кляштур, лише мнихом”⁶⁷. Ця фраза може допомогти точніше хронологізувати фундуш кн. Федора: наприкінці XIV ст. особливо гострою була боротьба між монашеством та приходським духовенством щодо здійснення треб (саме тоді монахи отримали дозвіл на треби)⁶⁸; ймовірно, цитована фраза є наслідком цієї боротьби й дозволяє датувати фундуш кінцем XIV – початком XV ст. А це не дає можливості погодитися з давно висловленою і нещодавно потвердженою досить екстравагантною думкою, ніби уніатський Київський митрополит Ісидор у результаті візиту до Острога в 1440-х роках намовив Федора Даниловича фундувати домініканський осідок як знак позитивного ставлення князя до ідеї унії Церков⁶⁹.

Звернімо увагу також на те, що надання здійснене князеві Яну, монаху з Чехії: якраз на той час Острозькі, як і інші волинські шляхтичі, мали стали стосунки з “чеськими братами”, деякі чеські діячі оселяються на території Волині (втім, вони були протестантами, а не домініканами)⁷⁰. Тож це надання, як нам видається, мало не стільки конфесійно спрямований, скільки особистісний характер: кн. Острозький фундував домініканський осідок задля князя Яна, котрий прийняв монашество. Його благочестивий образ ніби бінарний (але не опозиційний) образів самого преподобного Феодосія. Це ще раз дозволяє нам підкреслити думку про можливе виникнення у кн. Федора ідеї постригу під впливом домініканина князя Яна Чеха. Втім, це припущення цілком довільне*... Для повноти картини зазначимо й реальну особу лицаря Яна Чеха, про яку згадує Ян Длугош при описі осади Вільна в червні 1390 р. Ян Чех був одним із важливих воєначальників, – так само в цій військовій акції активну участь брав і кн. Федір Острозький. Окрім того, празькі гроші переважно часів Вацлава IV (1378–1419) найчастіше трапляються у скарбах з Острога та околиць (зокрема, у

Яцек Одровонж – засновник домініканського ордену на Русі. Вівтарна каплиця Св. Йосифа кафедрального собору Львова. Скульптура Яна Білого 1596 р.

⁶⁷ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 40. S. 39.

⁶⁸ Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce. Lwów, 1861. Т. 1. S. 174–175.

⁶⁹ Кетра Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 9. Детальне обґрунтування часу надання фундуша див.: Сінкевич Н. Laudare benedicere praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. К., 2009. С. 56–58.

⁷⁰ Тарановський, свящ. О чехах на Волині. 1880 г. // НБУВ ІР. Ф. XIII, спр. 84, 85, 418–420; Саско І., свящ. О чехах в России. 1886 г. // Там само. Спр. 86–87.

* С. Кардашевич вважав, що вживання термінів “князь” і “ксьондз” було на той час довільним, і ксьондза Яна названо князем як князя Церкви (*Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 159*). Дане припущення не витримує критики, оскільки грамота дана руською мовою, а не польською, і така термінологічна контамінація неможлива. З іншого боку, князем Церкви міг

великому скарбі із 687 монетами, віднайденому в Острозі 1995 р.)⁷¹.

Дослідники пропонують не менш довільне припущення, нібито кн. Федір Острозький міг супроводжувати Київського митрополита Григорія Цамблака на Собор до Констанци на початку 1418 р., ототожнюючи його із “герцогом з Острога” (herzog von Ostrog) з опису Собору нотаріуса Констанцького єпископа Ульріха Ріхенталя⁷². Тоді заснування домініканського конвенту мало би пояснюватися “єкуменічними” устремліннями князя. Втім, усе це навіть на гіпотетичному рівні можливе лише за доведення того, що в даному разі мова йде саме про Федора-Феодосія, а не іншу особу (скажімо, його сина Федька, як це стверджує інший сучасний російський дослідник⁷³).

Нещодавно С. Терський запропонував інший варіант вирішення питання острозької фундації на католицький кляштор: по смерті Вітовта, котрий відкрив католицьку кафедру в Луцьку на чолі з єпископом Андрієм із Сплавки (шлях-

Ян Длугош. Уявний портрет роботи Яна Матейка. XIX ст.

бути лише єпископ, але в жодному разі не монах. Якщо ж дотримуватися ідеї про пізній постриг і смерть кн. Федора Острозького, то можна прив'язувати фундування домініканського осідку в Острозі до його подорожі в Чехію спільно з Жигимонтом Корибутовичем (1418 р. він став князем-намісником чеським від Вітовта, а гуситами навіть проголошений королем). Із Чехії Федір міг привезти з собою кн. Яна – монаха-домініканина та закласти для нього монастир (див.: *Рубцов Б. Т.* Гуситские войны // Великая крестьянская война 15 века в Чехии. М., 1955. С. 200–261; *Grygiel J.* Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza // Prace Komisji Historycznej. Ossolineum, 1988. № 52). Не випадково Краківський єпископ Збігнев Олесницький у листі до кардинала Цезаріні в січні 1432 р. писав, що русини завели тісні стосунки з чехами й у всьому їх підтримують (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. № 204). Див. також: *Пащинин А. П.* Шляхта в гуситских революционных движениях. Саратов, 2006; *Kras P.* Wizerunek Czecha-heretyka w Polsce doby rewolucji husyckiej // Polaków i Czechów wizerunek wzajemny (X–XVII w.). Wrocław; Warszawa, 2004. S. 65–89.

Польські дослідники останньої чверті XIX – початку XX ст. провели широку дискусію щодо термінів “kniaź” і “ksiąź” та зійшлися на думці, що ці поняття в обох випадках означають “князь”. Див.: *Bartoszewicz J.* Kniaź i ksiąź. Kraków, 1876; *Radziwiński Z.* O tożsamości tytułów “kniaź” і “ksiąź” w dawnej Rzeczypospolitej // Miesięcznik Historyczny. 1908. R/1. S. 49; *Gorzycki K.* Recenzja na: *Wolff J.* Kniaziowe Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1885 // Przewodnik Naukowy i Literacki. 1895. R. 23. № 8. S. 761–763.

⁷¹ *Позіховський О.* Грашовий обіг на Волині в XIV–XVII ст. (за матеріалами монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острог Рівненської обл.) // Вісник Львівського університету. Історія. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 529–546; *Войтюк Т. С.* Монетні та змішані скарби періоду XV–XVII ст. Південно-Східної Волині // Студії Кам'янець-Подільського центру досліджень історії Поділля. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 1. С. 217–225.

⁷² *Флоря Б. Н.* Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье. М., 2007. С. 342; *Войтович Л.* Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2009. № 13. С. 24–31.

⁷³ *Рандин А.* Восточный князь с пустыми карманами: происхождения русского гусита в Чехии и Словакии // Родина. 2000. № 1.

тичем), луцькі міщани почали гоніння на католиків. Тоді кн. Василь Острозький, мовляв, “прийняв частину католицьких мешканців Луцька” та заснував для них парафіяльний костел⁷⁴.

Не можемо не зазначити, що в літературі іноді вказується на фальсифікат грамоти кн. Василя, а відтак і самої фундації кн. Федора⁷⁵. Фальшивка за класичним зразком на той час мала б місце за умови потреби підтвердження прав на фундовані земельні володіння, однак саме їх бракує у підтверджувальній грамоті, де взагалі не згадується якийсь матеріальний фондуш, окрім самої церкви. Скоріше, саме ця обставина вказує на достеменність надання й притому пов’язує його із князем Яном-мніхом та чехами, котрі мали самі піклуватися про своє існування. А звідси випливає, що фундування домініканської церкви мало статися перед 1393 р., коли між чеською та польською провінціями домінікан відбувся розкол⁷⁶. На початку 1620-х років парох острозького костелу Войцех Вітковський, створюючи “Хроніку Острозького фарного костелу”, користувався документами архіву Острозьких і так само цитував акт Василя Федоровича, який був підтверджений на бажання Беати Костелецької Жигимонтом II Августом 29 вересня 1544 р.⁷⁷. Щоправда, Вітковський також уважав, що Федір був учасником війн Свидригайла, приймав у 1440 р. в Острозі митрополита Ісидора, котрий проголосив рішення Флорентійського собору про об’єднання Церков. Саме у почті Ісидора нібито й прибув до Острога Ян Чех (у числі двох домінікан), і для нього митрополит випросив у князя фундування костелу. Оригінал акта Василя Федоровича 1443 р. загинув під час татарського нападу, у 1452 р. домінікани й самі покинули Острог, однак згодом повернулися та домоглися через Беату Острозьку того, що в 1544 р. фундаційний документ був переписаний та підтверджений королем нано⁷⁸.

Інформацію Вітковського беззастережно повторюють представники Римо-Католицької Церкви нині, обгрутовуючи давні права цієї Церкви та домініканського ордену в Острозі й прив’язуючи побудову церкви й монастиря Вознесіння Діви Марії до митрополита-уніата Ісидора та князя Федора – православного преподобного Феодосія, а його “відновлення з руїн” – до кн. Василя-Костянтина Острозького (1582 р.), який перетворив церкву у фарний костел, надав 2000 злотих на утримання шпиталю та запросив із Кракова ксьондза Войцеха Бежановського. Більше того, без якихось

⁷⁴ Терський С. Початки Католицької церкви на Волині // Україна і Ватикан: Серія збірників наукових праць. Івано-Франківськ; Київ, 2008. Вип. 1. С. 128–129.

⁷⁵ Див., напр., з останніх: *Knapieński W. Sprawa o kościół na Wołyniu*. Biały Dunajec; Ostróg, 2000. S. 14–15.

⁷⁶ Докази правдивості заснування домініканського осідку в Острозі за кн. Федора та його підтвердження кн. Василем див.: *Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*. Wrocław, 1983. T. 1. S. 112–113; *Сінкевич Н. Laudare benedicere praedicare...* С. 56–58.

⁷⁷ Текст привілею Жигимонта I наведений С. Кардашевичем: *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. S. 159–160, 250–252; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нський), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 52–54 зв. (у цій копії підтвердження Жигимонта 1544 р. йдеться власне про сам фондуш кн. Федора Даниловича). В описі архіву Острозьких 1627 р. зазначене лише підтвердження листа кн. Федора Острозького Жигимонтом I у 1544 р. (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 15 зв.).

⁷⁸ ЦДАУК. Ф. 2227, спр. 710, арк. 6 зв.–8 зв.; АРК. *Archiwum Sanguszków*. Gorczak (1902), Nr. 1031. к. 2; див.: *Вихованець Т. Войцех Вітковський // Острозькі просвітники XVI–XX ст. Острог, 2000. С. 148–154.*

доказів та аргументів стверджується, що близько 1442 р. кн. Федір зробив фондуш домініканам – с. Лючин⁷⁹. З іншого боку, Пантелеймон Юр'єв (так само без аргументів і посилання на джерела) пише про закладання першого острозького костела Іллею Костянтиновичем у 1538 р. у присутності нареченої Беати Костелецької; завершення будівництва він датує 1540 р. й переказує місцеву легенду, ніби саме за цю акцію рід Іллі в особі Гальшки був проклятий⁸⁰.

До часів кн. Федора намагалися прив'язати й заснування францисканського монастиря в Межирічі (С. Кардашевич), що не відповідає “залізним” науковим даним щодо архітектури кам'яної церкви Св. Трійці в Межирічі, подібної за готично-візантійським стилем до Богоявленського храму в Острозі (це вказує на спорудження церкви та основного комплексу монастиря за часів Костянтина Івановича, тобто в 20-ті роки XVI ст., причому тим самим архітектором, що перебудовував Богоявленську церкву⁸¹). Окрім того, ця обитель як православна згадується в заповіті кн. Іллі Острозького 1539 р. Францискани отримали посідання в Межирічі вже за останнього представника роду – Януша Острозького (1609 р.)⁸². Межиріч Януш отримав від батька за дільчим актом 1603 р., а 1605 року здобув для міста привілей на магдебургію; тут Януш зупинявся, коли приїздив до батька (в Острозі не жив, а більше на своєму дворі в Межирічі). Переказ про те, ніби саме Януш тримав у Межирічі родову чудотворну ікону Богородиці, яка допомагала Острозьким у військових виправах та обороні маєтків, імовірно, також походить із середовища францискан, оскільки ікона віддавна перебувала у Свято-Троїцькій церкві (про неї згадує в заповіті Ілля Острозький, наказуючи зробити для неї нове оздоблення). Лише пізніше вона потрапила до католиків і за згодою Папи Бенедикта XIV 15 серпня 1779 р. була коронована⁸³.

⁷⁹ Ковалів В.-Й. Острозький фарний костел XV–XX ст. м. Острог // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. Остріг, 1993. С. 57–61; *Kowalów W. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. Ostrog, 2001.*

⁸⁰ Юр'єв П. Острожская старина // ОДІКЗ. Фонди. Кп. 15905/VI K1740.

⁸¹ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 83–84.

⁸² І. Н. (Новицький Й. В.). Церковь Св. Троицы в с. Межириче под Острогом // Воскресное чтение (Варшава). 1929. № 15. С. 237; Маслов Л. Церква Св. Трійці в Межирічі-Острозькому // Наша Батьківщина. 1937. Ч. 6. С. 131–137; Годованюк О. Троїцький монастир-фортеця у Межирічі Острозькому та його місце в розвитку монументального зодчества України XV–XVII ст. // Архітектурна спадщина України. К., 1995. Вип. 2. С. 65–78; Луц В. Ікона Богородиці Одигитрії з Троїцької церкви Межиріцького монастиря // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu: Historia, kultura, sztuka. Zamość, 2000. S. 117–119.* С. Кардашевич переповідає місцеву легенду про те, як Януш Острозький, побудувавши ошатний храм і монастир, довго не міг вибрати, якому з орденів його передати. Після великого частування з приводу освячення обители, коли вночі всі послули, Янушу забажалося помолитися в новому храмі, але нікого із священства там не знайшов. Раптом князь побачив двох францисканів, котрі молилися, й зрозумів, що має віддати монастир тим, хто молиться навіть тоді, коли всі відпочивають (*Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 206–210.*)

⁸³ *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 211.* Ікона має тип “Життедайниця” і датується XVI ст. У 1779 р. була коронована францисканами. Див.: Дятлов В. Монастыри Украинской Православной Церкви: Вольнь, Подолия, Галиция, Буковина, Закарпатье: Энциклоп. справочник. К., 2007. С. 29; Чудотворные и местнотимые иконы Святой Руси, на земле Украинской просиявшие / Сост. Д. Г. Юревич. К., 2004. Ч. 1. С. 127–129 (ікона межиріцької Богоматері і нині перебуває у монастирі, її свято припадає на вівторок 6-го тижня по Великодню); Бондарчук Я. Свято-Троїцький Межиріцький монастир. Острог, 2007. С. 44–47.

Острожани зберегли про князя Федора красиву легенду. На монастирському подвір'ї Св. Хреста недалеко від княжого двору вночі раптом з'явився вершник, "оточений сійвом і увесь у позолочених латах". Ні князь, який молився в монастирі, ні священство не змогли до нього наблизитися. Лише старий схимник вступив з лицарем у розмову, і той йому висповідався, але не причастився, затим вони удвох пішли на кладовище, увійшли в церкву, і та відразу провалилася під калатання дзвонів. Відтоді у підземеллі на острові старий схимник стереже лицаря й звідти щовесни чується поховальний дзвін. Й. Новицький, який записав цю легенду, вважав, що йшлося саме про кн. Федора – і притому у "подвійній" перспективі. Він – той князь, який бачить вершника, оскільки любив молитися у монастирі Св. Хреста (згодом селище Монастирьок під Острогом) і недалеко стояв його палац ("судя по раскопкам, 2 версты от г. Острога"). Він – і схимник св. Феодосій (40 років сидів у затворі), "стерегущий наследие своих отцов". Лицар – це варязький князь, не християнин (тому й не причащався), один із предків князів Острозьких. Князь Федір не знає його, а преподобний Феодосій уже знає⁸⁴.

Ця легенда відбиває дуже цікаве розуміння святості одного із ранніх представників Дому Острозьких. Федір ніби роздвоєний: як світський князь і як схимник. При цьому світського князя усі пізнають, а схимника – ні, з ним навіть нікому не вдається заговорити. Враховуючи те, що ікона преп. Феодосія від кінця XVII ст. (так її датував Новицький) зберігалася в Богоявленській церкві, князь Федір був відомий острожанам, однак жодне з його чудес в Острозі та околиці не зафіксоване. Ймовірно, ця неможливість "пробитися" до святого з молитвою й заклала той легендарний тип старця-схимника, котрий спілкується лише зі своїми предками. Вигасання ж роду призвело до його повного "відходу" в підземелля. Це містичне видіння дуже показує тим, що було збережене у старому Острозі лише стосовно Федора/Феодосія. Легенда є ще одним ключем до розуміння відсутності особливого культу цього святого і в роді, і в родовій резиденції за часів князів Острозьких та й пізніше.

П. Юр'єв наводив інший варіант легенди. Під Острогом лежить велике підземне озеро, посередині якого на маленькому острові – келія монаха. Щороку в певний час біля озера з'являється лицар на коні та в латах й ударом меча об щит викликає монаха задля сповіді й прощення гріхів. Однак монах не може перебратися на берег, тож лицар, не дочекавшись його, щезає. Записувач легенди інтерпретував образи інакше: монах – кн. Данило чи Федір, а лицар – невідомий⁸⁵. Утім, цей варіант є, так би мовити, реплікою першого, і його дешифрування може бути тотожним.

Кн. Федір Данилович, як гадають (див. вище), був одружений з Агафією-Агрипиною Чурилівною Бродівською. Ми не вважаємо це доведеним, оскільки дане свідчення опирається лише на документ про надання Бродова кн. Острозькому, де зовсім не згадується дружина. П. Шумовський писав, що дружиною кн. Федора була Гапка "з підневільного стану", яка також прийняла постриг з іменем Агрипини й пережила чоловіка (ще 1461 року чи навіть 1486-го вона записала села Новоставці та Іллін доньці Горпині)⁸⁶. Це також видається вельми сумнівним із точки зору тогочасних

⁸⁴ *И. Н. (Новицкий И. В.) Острожские легенды. С. 653.*

⁸⁵ *Юрьев П. Острожская старина... // ОДКЗ. Фонди. КП 15907. С. 6.*

⁸⁶ *Шумовский П. Остриг. С. 49, 52. У переліку документів "Книги Бони" вказано іншу дату – 2 липня 1486 р. (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 28 зв.).*

шлюбних стратегій нобілітету та кричущої соціальної нерівності (діти від такого шлюбу могли вважатися незаконними).

Однак досить точно відомо, що у кн. Федора було п'ятеро синів (Данило/Дашко, Андрій/Андрушко, Федір/Фредерік-Вацлав, Дмитро, Василь) та дві доньки (Анастасія стала дружиною кн. Івана Семеновича Путяти-Друцького, Анна/Федора вийшла заміж за Яцка Спитковича з Мельштина). З усіх дітей Федора Даниловича найбільш відомим є Федір (Фредерік-Вацлав), якого нерідко плутають із батьком і приписують преподобному всі подвиги сина (участь у Грюнвальдській битві, підтримка кн. Свидригайла і допровадження його до двору імператора Сигізмунда Люксембурзького, участь у походах Свидригайла та в гуситському русі – від 1422 р., коли він виїхав до Чехії із загонами Жигимонта Корибутовича і допомагав чехам у боротьбі проти Сигізмунда Люксембурзького). Федір назавжди залишився в Чехії, де став Фредеріком-Вацлавом, одружився й отри-

Печатка кн. Фредеріка/Федора Федоровича Острозького. 1438 р. Прорис О. Однороженка.

Герб кн. Андрушка Федоровича Острозького з печатки 1431 р. Прорис О. Однороженка.

мав маєтки (згадується в документах до 1440 р., а Л. Войтович зазначає, ніби він помер після 1459 р.)⁸⁷. Однак, як показують документи Литовської Метрики, Фредерік продовжував служити й Владиславу III: 1438 роком датуються підписані ним звіти за отримані гроші⁸⁸, хоча водночас він громив маєтки краківського єпископа і польського канцлера Збігнева Олесницького. А один із чеських дослідників наводив текст послання Фредеріка до короля Владислава від 4 червня 1438 р. з вислою печаткою, на якій зображено герб князів Острозьких, автентичний батьковому⁸⁹. Ця обставина пояснює, чому двох Федорів плутали руські та польські хроністи:

⁸⁷ *Войтович Л.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії. С.50. Детальна біографія Федора-Фредеріка включно з текстом народної пісні про нього збереглася в матеріалах Жигмунта Радзівільського, отриманих від Леона Божаволі-Романовського, який збирав документи до монографії про Острозьких у 70-х роках XIX ст. (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівільські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 21, 55 зв.–56). Див. також: *Янишина Т.* Федько – князь Острозький: з історії участі русько-української шляхти в гуситських війнах 1419–1437 рр. // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина Національного університету “Острозька академія”. Острог, 2006. Вип. 3. С. 86–92; *Рандін А.* Восточный князь с пустыми карманами: происхождения русского гусита в Чехии и Словакии // Родина. 2000. № 1; *Трембіцький А. М.* Федір (Федор) Острозький – один із власників Антонін (Голодків) // Антонінський край у просторі і часі. Житомир, 2008. Т. 1. С. 93–99.

⁸⁸ Виписка з Метрики Леона Божаволі-Романовського (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівільські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 241 зв.).

⁸⁹ *Perwolf J.* Příspěvky k českým dějinám XV-XVI století. P. 403 (окр. відб.); *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині... С. 15; *Grygiel J.* Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza. Studium z dziejów stosunków polsko-czeskich w pierwszej połowie XV wieku. Wrocław, 1988. S. 105–106. В літературі іноді трапляється твердження, що в усіх названих фактах мова йде не про Федора Федоровича Острозького, а про Федька Несвізького.

Фредерік неодноразово з'являвся в Литві й фігурував під звичним тут іменем Федір, а тому перетворився на “тінь” свого давно покійного батька. Данило (Дашко) Федорович у 1412–1413 рр. перебував при дворі Ягайла, затим відомий як прихильник кн. Свидригайла (звільнив його з ув'язнення в Кременецькому замку 24 березня 1418 р.⁹⁰, а 1420 року їздив як його посол до Ордену) й противник Вітовта. Андрій (Андрушко) згадується ще 1436 року у привілеї Владислава Варненчика про надання йому 100 гривень із дрогобицьких соляних жуп упродовж чотирьох років⁹¹. Існує також помилкове припущення Фелікса Конечного (з посиленням на інформацію Яна Длугоша зі згадкою Юрія Острозького під 1446 р.), ніби в цей самий час існувала ще гілка Острозьких Семеновичів і Юрій Семенович (двоюрідний брат Василя Красного) в 1458–1459 рр. був обраним князем у Новгороді Великому (насправді це був Юрій Семенович Лугвенович) та був главою антиказимірової опозиції – предтечею “змови князів” 1481 р.⁹².

Втім, нас має більше цікавити **Василь Федорович** – наймолодший син кн. Федора, який власне й продовжив родову гілку князів Острозьких. Він отримав показове прізвище – Красний, оскільки, вочевидь, був вродливим*. Існує гіпотеза, що саме він побудував кам'яний острозький замок, перетворивши його на міцну фортецю.

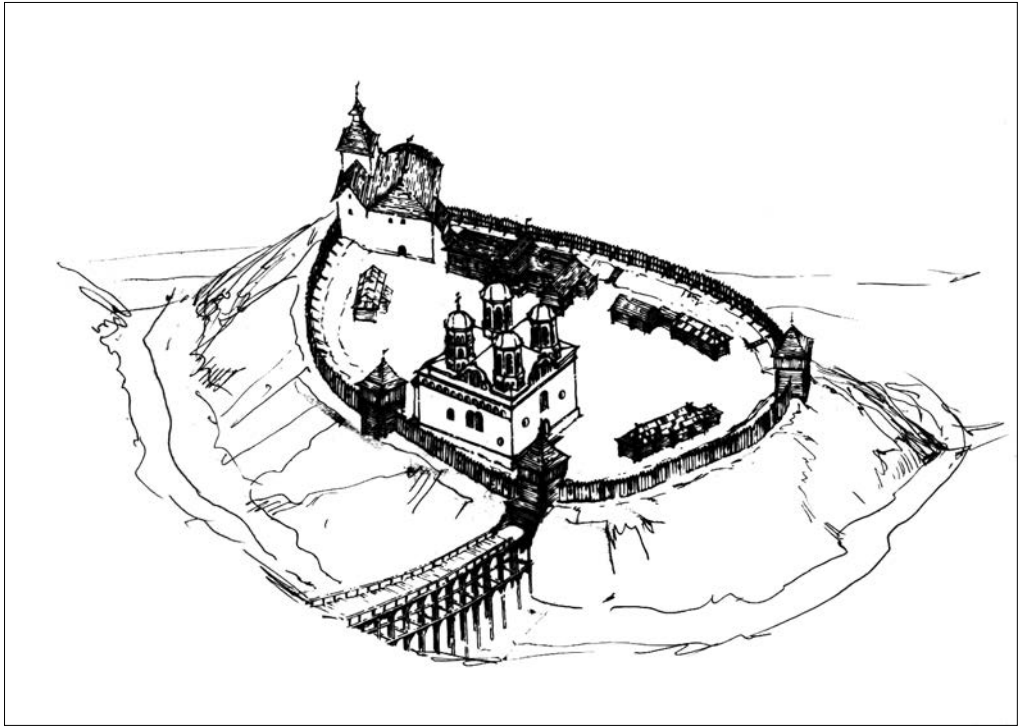
Грюнвальдська битва 1410 р. Мініатюра з “Хроніки” Ганса Шилінга. 1493 р.

⁹⁰ ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 56, 73–74, 140, 161–162, 188, 209, 230.

⁹¹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 303; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 2; Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 243. S. 354.

⁹² *Koneczny F. Jerzy Semenowicz Ostrogski w Nowogrodzie Wielkiem 1458–1459 r. // Ateneum Wileńskie. Wilno, 1925. Rok. III. Zeszyt 9. S. 1–7.*

* Томаш Кемпа іронічно зазначає, що ще Юзеф Вольф довів: Василь Красний був князем Друцьким і прибічником Свидригайла, проте й понині “серед істориків з-за нашого східного кордону” побутує теза, що Василь Красний – це Василь Острозький (*Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 13*). Попри неприховану іронію колеги та знання праці Вольфа ми все ж не бачимо підстав опускати це традиційне для самого роду Острозьких означення Василя Федоровича як “Красний”; вживання цього означення також для Друцького князя не виключає його паралельне функціонування й для Василя Острозького. Його називав Красним ще Ян Длугош, а затим дану родинну традицію повторив уже в XVIII ст. Ігнатій Стебельський (*Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Przyczynek do chronologii. Lwów, 1867. T. 3. S. 49; Koneczny F. Jerzy Semenowicz Ostrogski w Nowogrodzie w 1458–1459 r. // Ateneum Wileńskie. Rocznik III. Wilno, 1925–1926. S. 3*).

Макет Острозького замку. XV ст. Реконструкція О. М. Годованюк.

Від часів виходу книги василіанина Ігнатія Стебельського (Вільно, 1783 р.) Василь Острозький вважається й ктитором нової мурованої п'ятибанної замкової Богоявленської церкви, де він і був похований як засновник родової усипальниці. Василя традиційно вважають також будівничим кам'яних замків у Дубні (це викликає заперечення на тій підставі, що Дубно було передане Острозьким у 1498 р., хоча до заснування міста ця територія все ж могла належати саме Острозьким, про що свідчить опис володінь Федора з назвою селищ, на місці яких було осаджено місто й збудовано замок; тож сумнів має викликати самий факт зведення замку Василем)* та Заславі. А в дерманському поменнику було віднайдено запис, що кн. Василь Федорович “церковь и звонницу муровал и сам на закладанню был и всего монастыря Дерманского фундовал”⁹³. Ця інформація також є сумнівною, оскільки внесена до поменни-

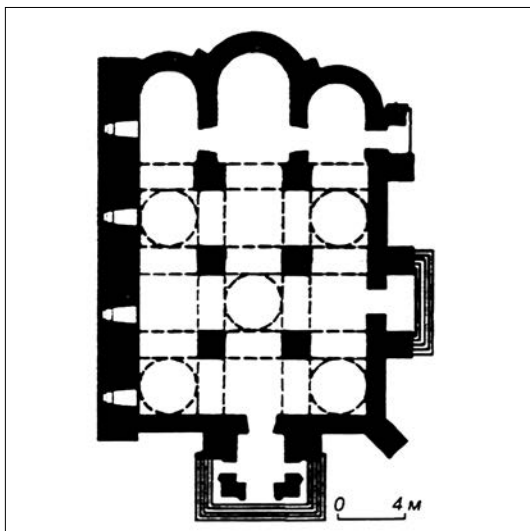
* Леон Божаволя-Романовський віднайшов у Литовській Метриці різні згадки про володіння Дубном інших осіб: Олехна Судимунтовича (надання короля Казимира IV); двір у Дубні мав від часів вел. кн. Олександра смоленський підскарбій Костянтин Крощинський взамін відібраних вел. кн. московським його маєтків у Смоленську, а по його смерті ця маєтність перейшла до королеви Бони (ЛМ. Кн. 2, арк. 52, 57; кн. 5, арк. 335; кн. 206, арк. 73, 283; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 зв.). Гадаємо, що в усіх випадках йшлося про різні населені пункти, які не мають нічого спільного з волинським м. Дубно – дуже давньою (ще з княжих часів) вотчиною родоначальників Дому Острозьких.

⁹³ Батюшков П. Н. Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. С. 92 (автор книги – М. І. Петров); *Иерофей, еп.* Историческая записка о Дерманском монастыре // ВЕВ. Часть неофиц. 1873. № 8. Отд. II. С. 285.

ка вже в XVII ст., а фундування Дерманської обителі атрибується Костянтину Івановичу (після 1497 р., коли він отримав Дермань у володіння; хоча, як побачимо далі, частину маєтку ще раніше отримав не князь, а сама обитель від її тогочасного власника), зведення ж кам'яної Троїцької церкви, дзвіниці та муру приписується Василю-Костянтину⁹⁴. Відповідно запис цитованого тексту в поменнику “переміщується” до особи Василя-Костянтина.

Загалом князь Василь Федорович утілював ідею створення численних оборонних споруд у своїх маєтках як можливих пунктів опору татарам. Через це навіть церкви набували “мілітарного” вигляду, включно із замковою острозькою Богоявленською церквою⁹⁵. Перетворення своєї власної та родової усипальниці князів Острозьких на фортецю символічно вказувало на незримую участь в обороні замку самих покійних князів Острозьких, які були покликані охороняти осердя свого Дому, а мури церкви, своєю чергою, мали охороняти княжі гробниці від сплюндрування.

Історики вказують на міцні зв'язки Василя Острозького з великим литовським князем Вітовтом, який близько 1428 р. (на той час Федора Острозького явно вже не було серед живих) оженив його на своїй родичці – кн. Агафії (племінниці, а можливо, доньці кн. Корибута Ольгердовича або кн. Івана Ямонтовича-Підберезинського), в посаг за якою надав шість сіл на Волині – Новоставці, Іллін, Бошковці, Коблин, Орлівка, Ступне (відповідно, якби Вітовт у 1427 р. справді був в Острозі, то чи не з цією метою?)*. Опис архіву Острозьких 1627 р. засвідчує наявність автентичного надавчого листа Вітовта, виданого у Новогрудку з датою 6938 (тобто 1430 р.) на пергамені з привісною печаткою⁹⁶. Копія цього листа з Бібліотеки Красінських

План Богоявленського собору в Острозькому замку.

⁹⁴ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 92; Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) // Давні обителі України: Архітектура. Львів, 2001. С. 53–59; Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVI ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2009. Вип. XIII. С. 86.

⁹⁵ Гень О. Церкви як оборонні споруди князів Острозьких // Минувле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Луцьк, 2002. С. 193–195; Його ж. Міста-фортеці Волині, засновані князями Острозькими // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне, 2001. Вип. 2. С. 91–99.

* Томаш Кемпа чомусь пов'язує даний шлюб із планованим Вітовтом походом на Новгород (1428) й потребою здобути якнайбільше прихильників цього плану з військовими загонами (Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 11). Василь Федорович був службовим князем, тому його не потрібно було “приманювати” до походу одруженням на родичці: він мав виступити зі своїм загоном на поклик великого князя без зволікань.

⁹⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 23; Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. Kraków, 1868. Т. II. S. 40.

також має дату 1430 р. “в середу по Матері Божій”⁹⁷. При цьому у привілеї на ім’я княгині Ганки Вітовт писав, що всі ці надання належать їй навечно, Ганка може їх дарувати, продати і т. п. (отже, надання навряд чи було віном)⁹⁸. Ім’я дружини князя Василя у зменшувальній формі може засвідчувати її родовий статус підлеглості Вітовту, а це знову заперечувало б їхній родинний зв’язок та вказувало на княжу милість до уподобаної Острозьким особи саме через вибір кн. Василя. Окрім того, ніде в тексті документу Ганка не названа донькою Вітовта чи будь-кого іншого. В такому разі чи можна припустити, що цей шлюб був здійснений з огляду не на спеціальну шлюбну стратегію, а на почуття, таке рідкісне для княжих шлюбів? Однак насторожує фраза привілею: “Ми великий князь Вітовт...записали єсьмо княгині Ганці, коли дали єсмо за князя Василя Острозского”⁹⁹. Отже, княгиню видавав заміж сам Вітовт, що може все ж засвідчувати їхню кривну спорідненість (Вітовт не названий опікуном, а тому його офіційне опікунство за заповітом над якоюсь княжною з васального роду виключається). Окрім того, останньою фразою листа було: “Правила великая кнегиня”, тобто Анна (про неї вже йшлося вище). Це – додаткове підтвердження прямого родового зв’язку Ганки з Вітовтом. У цьому випадку залишаються проблематичними любовні почуття Василя Острозького: вибір нареченого для “племінниці” залишався за Вітовтом*.

Масстатична печатка Вітовта 1407 р.

В архіві Сангушків зберігся віновий запис Острозького дружині Анні (!), датований 1430 р. Можливо, цей запис все ж перебуває у зв’язку із наданням 18 серпня 1430 р. Вітовтом названих маєтків Ганці (відповідник Анни, але не Агафії=Гапки) і кн. Василю (тоді щось із них було передано Василю як віно, а щось у розпорядження самої княгині; це друге “щось” – імовірно, Новоставці та Ілліне, які 2 травня 1461 р. Ганка передала доньці Агрипині за паном Іваном Гойцевичем як вінове – “моих особых два села, которые мне князь великий Витовт дал, давши ми замуж, – Новоставцы и Ильин, то не есть отчизна мужа моего, а ни детей моих, но то мне дал он господарь мой князь великий Витовт особно”). При цьому записі був присутній в числі інших достойників син княгині кн. Юрій Васильович Острозький. Опис архіву Острозьких 1627 р. засвідчує автентичність дарчої 1461 р., написаної на пергамені з привісною печаткою¹⁰⁰; Леон Божаволя-Романовський також підтверджував автентич-

В архіві Сангушків зберігся віновий запис Острозького дружині Анні (!), датований 1430 р. Можливо, цей запис все ж перебуває у зв’язку із наданням 18 серпня 1430 р. Вітовтом названих маєтків Ганці (відповідник Анни, але не Агафії=Гапки) і кн. Василю (тоді щось із них було передано Василю як віно, а щось у розпорядження самої княгині; це друге “щось” – імовірно, Новоставці та Ілліне, які 2 травня 1461 р. Ганка передала доньці Агрипині за паном Іваном Гойцевичем як вінове – “моих особых два села, которые мне князь великий Витовт дал, давши ми замуж, – Новоставцы и Ильин, то не есть отчизна мужа моего, а ни детей моих, но то мне дал он господарь мой князь великий Витовт особно”). При цьому записі був присутній в числі інших достойників син княгині кн. Юрій Васильович Острозький. Опис архіву Острозьких 1627 р. засвідчує автентичність дарчої 1461 р., написаної на пергамені з привісною печаткою¹⁰⁰; Леон Божаволя-Романовський також підтверджував автентич-

⁹⁷ Biblioteka Ordynacyi Krasnińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 243. S. 354.

⁹⁸ AS. Т. 1. № 30. S. 29

⁹⁹ Vitoldiana. 1986. S. 64, № 61.

* Ігнатій Стебельський писав про поширювану на його час інформацію щодо двох можливих кандидаток у дружини Василя Острозького – Ірину, доньку кн. Семена Збараського, та княжну Гольшанську (*Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich*. Т. 3. S. 49). Обидві версії не підтверджуються генеалогами.

¹⁰⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 27.

ність цього документа¹⁰¹)¹⁰². “Княгиня Василева Острожская” була жива ще в 1465 р., коли судилася з Івашком Калениковичем за села Корницю і Шельвів у Кременецькому повіті¹⁰³.

Василь Федорович отримав від великого князя також уряд намісника турівського. Він був серед тих руських князів, які після смерті Вітовта підтримали кн. Свидригайла у боротьбі за великокнязівський престол. Традиційно вважається, що під Ошмянами (8 грудня 1432 р.) Василь Острозький потрапив у полон до противника Свидригайла кн. Жигимонта Кейстутовича й був звільнений з ув'язнення лише по смерті цього великого князя (1440 р.)¹⁰⁴. Затим кн. Василь Острозький став близьким до двору великого князя Казимира IV Ягелончика та в 1446 р. активно підтримав його обрання польським королем, очоливши посольство на Пйотрковський сейм (згідно з Длугошем й Несецьким, Острозький, навпаки, відраджував Казимира приймати польську корону та погрожував відокремити від Польщі Волинь і Поділля, що вельми сумнівно¹⁰⁵). Казимір щедро нагороджував вірного князя маєтками: Осташин під Новогрудком (1446), Лопатин, Красне, Тростянець (1450 р., всі три – маєтки кн. Свидригайла, противником якого кн. Василь урешті став, виступивши на боці Казимира¹⁰⁶). В описі острозького архіву 1627 р. значиться лист Казимира IV Василю Острозькому про приєднання княжого Корця до Кременецького повіту доти, доки буде призначений у Кременець староста, тоді й Корець повернуть Острозькому (анотація в описі архіву не вповні зрозуміла; згідно з анотацією в публікації архіву Сангушків, йшлося про можливість повернення Корця, коли князь стане старостою луцьким, а в анотації копії з Бібліотеки Красінських йшлося про надання Казиміром Василю Острозькому привілею на Корець)¹⁰⁷. Цей привілей, датований вереснем 1442 р., інтерпретується як бажання Казимира отримати пряме географічне відношення до Кременеччини та посадити там свого намісника на противагу Свидригайлу. Василеві Федоровичу це було реально вигідно: на той час за Корець точилися баталії з прибічником Свидригайла Василем Александровичем (пізніше – Корецьким), тож привілей Казимира Ягелончика сам по собі вказував, кому належить Корець. Окрім того, Казимір винагороджував Василя турівським намісництвом. І хоча Острозький так і не отримав

Маєстатична печатка Казимира Ягелончика.

¹⁰¹ Там само. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 328.

¹⁰² АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 303; AS. Т. I. № 30. S. 29.

¹⁰³ ЛМ. Вільнюс, 1998. Кн. 3. С. 41.

¹⁰⁴ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 16.

¹⁰⁵ Саганович Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460–1530). Мінск, 1992. С. 9; Максимович М. А. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой // Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори. С. 93.

¹⁰⁶ РИБ. Т. 27. Стб. 95–108; ЛМ. Вільнюс, 1998. Кн. записей 3. С. 54, 62.

¹⁰⁷ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 4; AS. Т. III. Lwów, 1890. № VI. S. 3; Biblioteka Ordynacyi Krasnińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 243. S. 356.

Корець, Казимір компенсував йому це Осташином (Новогрудчина, 1446) та кількома маєтками в Луцькому повіті (Лопатин, Красне, Тростянець, 1443) – всі ці маєтки Василь остаточно закріпив за собою по смерті Свидригайла (1452)¹⁰⁸. Зокрема, пожиттєво він тримав Турів¹⁰⁹.

Після публікації А. (Я.) Перлштейна краєзнавці часто повторюють, що саме кн. Василь Федорович 1442/43 р. заснував домініканський монастир Вознесення Діви Марії в Острозі, і це нібито було пов'язано з приїздом митрополита-уніата Ісидора з Італії. Ця інформація була запозичена Перлштейном із пізньої книги католицьких візитацій та церковної хроніки Вітковського й відображає уявлення місцевих католиків про початки існування їхнього осідку в Острозі. При цьому така поодинокі згадка пояснюється тим, що в результаті розорення Острога татарами 1452 р. домінікани його покинули, й лише 1582 року тут було відновлено костел¹¹⁰. Наведена інформація про Ісидора не має підстав. Як зазначалося вище, привілеєм 1443 р. кн. Василь Федорович підтверджував надання свого батька кн. Янові Чеху, і митрополит Ісидор не мав до цього жодного стосунку, як не зафіксовано й розорення Острога та замку татарами в середині XV ст.

Документально не доведено й те, що кн. Василь Острозький брав активну участь у політичних дебатах литовської опозиції та обстоював кандидатуру київського князя Семена Олельковича на великокняжіння литовське, що мало б загострити його стосунки з королем Казиміром¹¹¹.

Востаннє Василь Федорович офіційно згадується в 1448 р., коли він був членом посольства від ВКЛ у переговорах з поляками в Любліні стосовно відносин двох країн та підтвердження належності Волині та Поділля до ВКЛ¹¹².

Улітку 1450 р. кн. Василя вже не було серед живих, оскільки суперечку із сусідами за маєтки 20 серпня вела його вдова (за іншими даними, він помер 1453 р.)¹¹³.

Казимір IV Великий. Гравюра з "Хроніки" А. Гваньїні 1611 р.

¹⁰⁸ Кетра Т. *Dzieje rodu Ostrogskich*. S. 12–13.

¹⁰⁹ Грушевський А. С. *Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV–XVI вв.* К., 1902. С. 3.

¹¹⁰ Перлштейн А. *Описание города Острога*. М., 1847. С. 7–8.

¹¹¹ Шумовський П. *Острпг*. С. 51; *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. S. 17.

¹¹² Кетра Т. *Dzieje rodu Ostrogskich*. S. 13.

¹¹³ Національний історичний архів Республіки Білорусь. Ф. 694, оп. 1, спр. 273, арк. 25.

Князь був похований у Богоявленській церкві. Вважається, що під час нового будівництва собору кн. Костянтином Івановичем останній переніс прах свого діда в Києво-Печерський монастир, до місця поховання прадіда, але надгробок залишив у Богоявленському соборі. Ще 1773 року Ігнатій Стебельський бачив цей базальтовий надгробок і розбирав руський напис із датою 1450 р., що поріс мохом, бо покрівля церкви поруйнувалася і сніг та дощ попсували напис, котрий монах так і не зміг прочитати¹¹⁴. За даними А. Перлштейна, надгробок князя стояв у храмі, але пізніше з невідомих міркувань був перенесений та захований під вівтарем церкви с. Хорів біля Острога¹¹⁵. С. Кардашевич, а за ним О. Левицький указували, що поховання переносилося в 1773 р. (за Кардашевичем, після 1781 р., коли польський поміщик Станіслав Малаховський побудував у Хорові кам'яну церкву, але до 1798 р., коли власником Хорова став генерал Ферден) разом із хрестом однієї з бань Богоявленської церкви, який поставили над церквою в Хорові, а останки князя поклали у вівтарній частині церкви (все це нібито було здійснене насильно: гайдуки Малаховського вночі забрали хрест і кам'яну плиту). Леон Божаволя-Романовський писав, що після того як надгробок бачив Стебельський, його перенесли до Дермані¹¹⁶. Але у 1882 р. О. Левицький саме у Хорові на власні очі бачив надгробок кн. Василя з рештками напису “Остроз...” (так свідчив і С. Кардашевич)¹¹⁷. У довідці місцевого священника Олександра Дверницького 1891 року також указано, що у вівтарі храму під престолом “вставлена в помост каменная плита”, котра, за переказами, була надгробком кн. Василя Острозького. За словами священника, “эта доска находится под кирпичным престолом, не закрывающим только начальных и конечных слов каждой строки надписи и также половины последней строки, так что разобрать надпись нельзя”¹¹⁸. Те саме засвідчив і Л. Рафальський десь у 1864–1865 рр., зазначивши, що первісна посвята храму – Воскресенський, але Малаховський переосвятив його у Покровський (щоби храмове свято випадало на осінь і селяни не залишали польових робіт). Рафальський засвідчив і оповідь священника, чиї батько й дід також служили в цій церкві, про насильницьке перевезення гайдуками Малаховського хреста з Богоявленського собору та про надгробок Василя Федоровича, напис якого не читається через поставлення на плиті кам'яного престолу¹¹⁹.

Така акція, як переміщення поховання, та ще до сільської церкви, мала бути чимось обґрунтована, хоч би коли вона здійснювалася. Нині годі шукати пояснення цьому переказу. Прах князя, не канонізованого Церквою, не міг стати святощами. Хорівська церква не була ним заснована – як, вочевидь, жодним із князів

¹¹⁴ *Stebelski I.* Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich. T. 3. S. 48–49; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 18, 148.

¹¹⁵ *Перлштейн А.* Описание города Острога. С. 5.

¹¹⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 88 зв.

¹¹⁷ *Левицький О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. 1883. Ноябрь. С. 371, прим.; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 148–149; *Юрьев П.* Острожская старина... С. 22; *Luskiewicz W.* Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. Kraków, 1886. T. III. Zeszyt 3. S. 71.

¹¹⁸ ЦДАУК. Ф. 2205, оп. 1, спр. 119, арк. 1 зв.

¹¹⁹ *Рафальський Л.* Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году. Почаев, 1872. С. 49–52.

Острозьких*. Можливо, уламок надгробку князя разом із іншим матеріалом, який брали із розваленого Богоявленського собору, був вивезений до Хорова; але напис на ньому був зауважений, тому плиту поклали на видному місці в храмі. На наш погляд, саме перепоховання не могло відбутися, оскільки воно нічого не символізувало для осіб, котрі могли би бути потенційними ініціаторами такої акції. З іншого боку, як вже зазначалося, існує версія про те, ніби кн. Костянтин Іванович Острозький переніс прах свого діда в Києво-Печерський монастир, де поховав поруч із прадідом (батьком покійного) – кн. Федором/Феодосієм¹²⁰. Це твердження так само безпідставне: преп. Федір/Феодосій був похований у Дальніх печерах, де світських осіб практично не ховали й де точно немає поховання кн. Василя Красного. Лише великий церковний дзвін з острозької церкви, як засвідчують документи, у 1680 р. був проданий до Києва за 11 736 злотих¹²¹. А під час будівництва в 1703 р. дому при фарному костелі й розбирання цегли з Богоявленської церкви було віднайдено великий хрест однієї з бань собору, який передали православним¹²². Вочевидь, лише художнє значення через пізнє (XIX ст.?) походження мав і портрет кн. Василя Острозького з родової церкви, який, за словами Петра Шумовського, до 1920 р. зберігався у приміщенні Братства кн. Острозьких¹²³. Колекціонери ж ревно зберігали стару цеглу Богоявленського храму як історичну реліквію. Наприклад, шматок такої цеглини експонувався у Лубенському музеї К. М. Скаржинської¹²⁴.

З огляду на сказане цікавою є місцева легенда про Василя Красного. В ній ідеться про заснування ним Богоявленської церкви, яку князь недобудував, а побудовану стіну перетворив на фортечний мур. За це Бог покарав князя: він забув, де заховав свої скарби. А у недобудованій церкві щонаочі ляскали ланцюги та хтось стогнав, уночі ж над нею пролітала тінь блідої дівчини, що плакала й сміялася водночас. Князь наказав духовенству з молитвами та хресним ходом шукати скарб, який уже ледь не було віднайдено, але раптова буря засипала яму. А над церквою нависло прокляття: там лігає труна з княжною, вночі всі бояться туди заходити, бо помруть, але коли б зняти прокляття, то той, хто віднайде скарб, стане безсмертним, а церква розвалиться на порох. Й. Новицький намагався дошукатися основ легенди: він навіть натрапив на підземний хід із церкви до палацу, але не зміг його розчистити. Краєзнавець вважав, що саме кн. Василь Федорович за порадою дружини переніс свій осідок на Галину гору й почав будувати там замок та церкву, при тому церкву нібито будував останньою й у вигляді фортечного укріплення (це і є причиною його покарання, за легендою). Княжну-привид Новицький ототожнював із Гальшкою, а прокляття церкви пов'язував із її закриттям після трагедії 1636 р. та оголошував причетними до всього цього езуїтів, які не бажали відновлення православного храму¹²⁵.

* Зазначимо при цьому цікавий факт наявності у храмі зображення Першого Вселенського Собору, що було рідкістю навіть у великих соборних храмах, хоча це конкретне зображення могло належати до XVIII ст. Див.: Краткая опись предметов, находящихся в древлехранилище православного Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Вольнском. К., 1892. С. 4. № 6.

¹²⁰ Новицький І. В. Острожский Богоявленский собор // Воскресное чтение (Варшава). 1929. № 30. С. 483–483; Шумовський П. Остріг. С. 51.

¹²¹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 149.

¹²² Ibid. S. 149–150.

¹²³ Шумовський П. Остріг. С. 50.

¹²⁴ ДА Полтавської обл. Ф. 222, оп. 1, спр. 2, арк. 24 зв.; спр. 3, арк. 23.

¹²⁵ І. Н. (Новицький Й. В.). Острожские легенды. С. 653.

Ця легенда, як і всі інші стосовно князів Острозьких, дуже показова щодо довготривалої “мікроісторичної пам’яті” острожан (навіть на рівні її штучного переосмислення автором запису: він сам сотні разів оповідав ці легенди острожанам і перетворив їх на явище саме “історичної пам’яті” городян). Вона добре кореспондується з інформацією про остаточне будівництво Богоявленської церкви Костянтином Івановичем Острозьким (1521 р.) та гаданим перенесенням ним праху князя Василя до Києво-Печерського монастиря. Як відомо, на той час у знаменитій обителі завдяки Печерському Патерику існувало переконавання (пізніше суворо заборонене Св. Синодом), що кожний грішник, похований у святій землі цієї обителі, буде прощений. У народній пам’яті Василь Красний залишався як будівничий замку й лише почасти церкви, як князь – фундатор укріплень, і це відповідає сучасним знанням істориків про нього. Особливо цікавим є переказ про церкву, яка стала родовою усипальницею роду князів Острозьких і мала би сприйматися позитивно. Однак тут бачимо протилежне: хоча покарання князь отримав від Бога, але церквою володіє темна сила, й прокляття накладено саме нею. Образи-привиди, страх неминучої смерті у церкві вночі тощо вказують на її десакралізацію в народній уяві, й це може бути приписано пізній міжконфесійній боротьбі та відповідному поширенню чуток про “закляту церкву”. Тож перенесення надгробку та праху кн. Василя з Острога ніби означало “зняття закляття” через його головну причину. Наведена легенда, звісно, не обов’язково пов’язана з якимись реаліями життя Острозьких, але все ж вона відбиває певні історичні процеси в замкнутому контексті “історичного середовища”.

Пантелеймон Юр’єв записав ще одну легенду про Василя Красного, де той виступає опосередкованою дійовою особою. Помирає син Василя, а його дружина Агафія втрачає розум, оповідаючи, що сина ангел взяв живим на небо. І відтоді у місячну ніч можна бачити над Острогом ангела, котрий тримає в одній руці дитину, а в другій квіти, розкидаючи їх над замком¹²⁶. Ця легенда також містить елемент “Божої кари” для Василя: він втрачає сина, але водночас і дружину. З іншого боку, вона досить прямо калькує вищенаведену легенду про кн. Данила.

Сини кн. Василя розділили єдиний рід на дві лінії: старший, Іван, отримав у володіння Острог і продовжив лінію Острозьких, а молодший, Юрій, став власником Заслава й розпочав лінію князів Заславських. Згодом він продав брату Івану “делницю свою Иванскую, што ми ся в делу достала за полседманадцат коп грошей” (тобто, за 16^{1/2} коп., у “дільницю” також входили Мнятин, Головчичі, Підборці, Дитиничі)¹²⁷. Поділ батьківських володінь брати здійснили перед 1463 р. Іванові врешті дісталися Острог, Красне, Крупа.

Їхня сестра Агрипина/Катерина в 1461 р. вийшла заміж за Івана Гойцевича/Кгойчевича, по його смерті здійснила конверсію на католицизм і ще двічі одружувалася – спочатку з Михайлом Нацем/Нацовичем, а потім із Войцехом Клочком/Яновичем¹²⁸.

Щодо кн. **Івана** припускають, що він міг народитися близько 1430 р.¹²⁹. На політичній арені Іван Васильович виринає вже у зрілому віці. Відомо кілька його успіш-

¹²⁶ Юр’єв П. Острожская старина... С. 6.

¹²⁷ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 46. S. 44 (неправильне датування – 20 квітня 1448 р., у коментарях уточнено – 1463 р. (с. 160)); ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 46 зв.

¹²⁸ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 13; Войтович Л. Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії. С. 51.

¹²⁹ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 13.

них битв із татарами. Зокрема, згідно з хроніками Мартіна Бельського та Мацея Стрийковського, у 1453/54 рр. він із невеликим загоном розбив татар біля Теревовлі та визволив близько 9000 невільників, а потім переміг татар на р. Случі під Красиловом (красзнавці стверджують, що на честь цієї перемоги дружина князя Анастасія Глинська побудувала монастир у Колодязному¹³⁰, але це нічим не підтверджено, та й дружиною Острозького була інша особа)¹³¹. Вочевидь, число звільнених бранців довільне, однак підкреслимо, що в усіх акціях Острозьких проти татар визволення невільників мало принципово важливий характер: в основній масі це були їхні піддані, на котрих трималися добробут і потужність Дому.

Подвиги кн. Івана ніби передують військовій звитязі його сина – майбутнього великого гетьмана литовського, для якого слава й героїзм батька, як і його маєтки та авторитет при дворі, слугували своєрідним “стартовим майданчиком” і родовою підпорою для просування у військово-політичній сфері та в розширенні своїх володінь і впливів. В актових документах князь Іван Васильович згадується лише в 1463–1466 рр. На той час відомі також маршалок його двору Катун та острозький воєвода Пашко Миткович¹³². Саме до вказаних дат дослідники відносять заснування Іваном Острозьким згодом знаменитого Межирицького Свято-Троїцького монастиря-фортеці, архітектура якого мала риси як православної традиції, так і готики (подібно до Богоявленської церкви в Острозі)¹³³. Історики єврейства на Волині (М. Вейтрауб) указують, ніби Іван Васильович надав острозьким євреям право користуватися прибутками із Зарванської пасіки для побудови та прикрашення синагоги. Однак ця інформація навряд чи достовірна¹³⁴. Йому ж приписується фундація в Острозі патрональної церкви Св. Іоанна (Хрестителя чи Богослова)¹³⁵.

Князь Іван Острозький примножив свої володіння купівлею Мнятина та інших сіл у свого брата Юрія; села Конюхи, Озеряни, Рапотове він придбав у “местича острозкого” Дробиша Мжуровича, або Місюрівича (20 вересня 1463/4 р. за 100 кіп; свідками купівлі виступали згадані Пашко Миткович – “воєвода острозский” – та пан Катун – “маршалко князя Ивана Острозского”)¹³⁶, село Долотче було куплене у Гринка Єловича (25 січня 1465 р. за 30 кіп)¹³⁷; крім того, князь обміняв Межирич на

¹³⁰ Див.: Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы... С. 9.

¹³¹ Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині. С. 10; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 18.

¹³² AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 59. С. 56. П. Троневиц вважає, що Іван Острозький повністю “скопіював” великокнязівський двір, тож мав не лише маршалка і воєводу, але й Панів-Раду, власне військо тощо (Троневиц П. Волинь у сутінках української історії XIV–XVI ст. С. 62–63).

¹³³ Годованок О. Троїцький монастир-фортеця у Межириччі... С. 65–68; Гнатюк Л. Монастирі і храми в системі оборонних споруд середньовічної і ранньомодерної Волині // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 243.

¹³⁴ Юрьев П. Острожская старина... // ОДІКЗ. Фонди. КП 15905/ИК 1740. С. 91.

¹³⁵ Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 163.

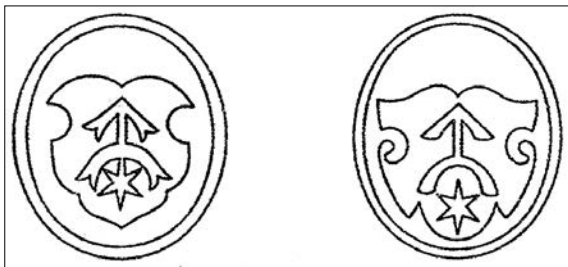
¹³⁶ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 59. С. 56; Ossolineum (Wrocław), № 30 (стара нумерація за львівським інвентарем); Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 225. С. 293; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 35 зв. (це опис острозького архіву 1627 р., де сказано, що купча написана на пергамені й має одну печатку).

¹³⁷ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 61. С. 57; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 325; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівимські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 41; Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 66 зв.

Гольче (20 червня 1466 р.) з доплатою 30 кіп грошей Яну Чапличу¹³⁸. Непогане віно принесла йому дружина Василиса¹³⁹: за одними даними – донька кн. Івана Бельського, за іншими – Івана Володимировича Ольгердовича¹⁴⁰. Привілей на ім'я К. І. Острозького від 20/21 грудня 1522 р. дає змогу точно визначити походження його матері – кн. Василиса Іванівна Володимировича Бельського, двір якої Смоляни в Оршанському повіті переходив до сина Костянтина та онука Іллі в довічне володіння з правом осадження міста, будівництва замку та встановлення торгу¹⁴¹.

Помер Іван Васильович у відносно молодому віці (за Томашем Кемпою, йому не було й 45 років) між червнем 1466 р. (дата обміну Межиріччя на Гольче) і квітнем 1474 р. (привілей його синам Костянтину та Михайлу, в якому батько не згаданий)¹⁴².

Краєзнавці вказували, ніби його портрет був у межиріцькому Троїцькому соборі, при цьому в одязі монаха. Гадають, що перед смертю князь пішов у монастир. Проте зазначений портрет пропав уже наприкінці XVIII ст.¹⁴³. Виникає підозра, що це взагалі був не Іван Васильович, а преп. Федір/Феодосій Острозький. Однак, оскільки наведену інформацію нині неможливо перевірити, її все ж варто оприлюднити.

Печатки кн. Ксенії-Марії Іванівни 1536 та 1572 рр.
Прорис О. Однороженка.

¹³⁸ AS. Lwów, 1887. T. 1. № 64–65. S. 60–62; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 326–327 (тут продаж датується 8 і 20 червня, а обмін на двір у Межиріччі – 20 липня; те саме датування – Ossolineum (Wrocław), № 330–331 (стара нумерація за львівським інвентарем)). Судячи з документів 1486–1487 рр., за якими Михайло і Костянтин Острозькі визнають обмін Гольчого на половину Межиріччя та допускають до цієї власності доньку Яна Чаплича, відбувся обмін з доплатою (Ibid. № 341–343; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 3, спр. 2091, 2108). У 1544 та 1549 роках Жигимонт I підтвердив продаж Івашком Чапличем Гольчого кн. І. В. Острозькому і передання Чапличу двору в Межиріччі (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 3, спр. 2108; Ф. 91 (Радзівілінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 42–43, 45, 48).

¹³⁹ Національний історичний архів Республіки Білорусь. Ф. 694, оп. 1, спр. 273, арк. 25.

¹⁴⁰ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 15. За даними Бонєцького, повтореними П. Шумовським, кн. Іван був одружений двічі: на кн. Марині Заславській, доньці кн. Івана Юрійовича Заславського (нібито зберігся запис їй від чоловіка вінового 1472 р.), тобто кровній родичці (?), та кн. Марині Кобринській (див.: *Шумовський П.* Остріг. С. 52). А П. Юр'єв наводить невідомо звідки запозичену інформацію, ніби Іван Васильович записав Марині Кобринській маєток Бобр та частину мита з Острога. Затим маєток Бобр при одруженні доньки Острозьких перейшов до Семена Олізаровича. Але в 1540 р. Василь Костянтинович захопив Бобр і мав судовий процес з Олізаровичами. При цьому К. Острозький нібито доводив на суді, що Іван Васильович вдруге пошлюбився у 1495 р., коли мав доволі похилий вік і “здитинів”, а тому його дії щодо розпорядження маєтками є неправомочними (див.: *Юр'єв П.* Острожская старина... С. 139). Ця інформація дуже нагадує історію судового процесу Острозьких із Заславськими й може бути певною містифікацією від невиправного любителя містифікацій.

¹⁴¹ Литовская Метрика. Вильнюс, 2001. Кн. записей 12 (1522–1529). С. 192–193; AS. Lwów, 1890. T. III. № CCXLVIII. S. 242–243.

¹⁴² *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 14.

¹⁴³ *Юр'єв П.* Острожская старина... С. 139.

Іван Острозький мав трьох дітей: синів Михайла та Костянтина і доньку Марію/Ксенію (одружена з кн. Андрієм Олександровичем/Семеновичем Сангушком – кременецьким намісником, володимирським старостою і маршалком волинським, а по його смерті вийшла заміж за кн. Федора Івановича Явнутовича Заславського; її брат Костянтин Іванович опікувався племінником Романом Сангушком і виклопотав для нього в 1516 р. брацлавське та вінницьке староства, але в 1517 р. Роман загинув у битві з татарами)¹⁴⁴.

Старший син кн. Івана **Михайло** виступає на королівській службі вже в останній чверті XV ст., зокрема 14 грудня 1486 р. він отримує при королівських роздачах у Пйотркові 20 кіп із берестейського мита¹⁴⁵. А під 1500–1501 рр. Михайло згадується як староста луцький та маршалок волинський (після кн. Семена Юрійовича Гольшанського)¹⁴⁶, затим відомостей про нього немає (за даними родоводу з архіву Радзивілів та М. Стрийковського, він помер 1503 р.¹⁴⁷, а в генеалогії ординатів Острозьких названий 1504 р.¹⁴⁸). Кілька майнових документів нібито продовжують життя Михайлові аж до 1511 р.: 12 квітня 1503 р. Федір Денисович заставив маєток Вілію Михайлові та Костянтину Острозьким (за 50 кіп)¹⁴⁹; 16 червня 1508 р. с. Тараканів заставив на ім'я обох князів Гліб Іващенко¹⁵⁰; 24 квітня 1511 р. заставу маєтку с. П'янь Михайлу та Костянтину підтвердила Лукреція (Лукерія) Гнатівна Боровиківна (за 30 кіп грошей)¹⁵¹. Однак “секрет” цих документів полягає в їхніх датах: Федір Денисович помер до 1474 р., його дружина наново заставила Вілію обом князям за 50 кіп грошей у 1489 р.¹⁵²; Лукреція Боровиківна заставила маєток братам Острозьким 24 квітня 1481 р.¹⁵³, тоді ж і Гліб Іващенко заставив Тараканів. А дати 1503–1511 рр. є датами копій та виписів, які архівісти сприйняли за автентичне датування самих трансакцій із маєтками. Можливо, якимось світлом на дату смерті Михайла міг би пролити інвентар Острога 1501 р., про який згадує Й. Кживицький,

¹⁴⁴ *Войтович Л.* Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії. С. 51. П. Шумовський вказує на чотирьох доньок, імена яких (окрім Марії) невідомі, але вони стали дружинами Сенька Олізаровича, Юрія Дубровицького та Богуша Боговитиновича (*Шумовський П.* Остріг. С. 52). А Г. Саганович зазначає п'ятьох доньок (без вказівки імен): *Саганович Г.* Айчыну сваю баронячы... С. 9. Нарешті, П. Троневиц називає третього сина – Іллю (*Троневиц П.* Волинь у сутінках української історії XIV–XVI ст. С. 62). І. З. Мицько вважає Марію донькою кн. К. І. Острозького (*Мицько І.* Загадки родоводу князів Острозьких // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 9).

¹⁴⁵ Литовская Метрика. Вильнюс, 2004. Кн. записей № 4 (1479–1491). № 13.3. С. 49.

¹⁴⁶ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. Marian Wolski. Kórnik, 2007. S. 96, 136; Литовская Метрика. Вильнюс, 2007. Кн. записей № 6 (1494–1506). № 413, 436. С. 251, 261.*

¹⁴⁷ Національний історичний архів Республіки Білорусь. Ф. 694, оп. 1, спр. 273, арк. 25; *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. II. S. 319.

¹⁴⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 1, арк. 39.

¹⁴⁹ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 370; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 66 зв.–67. За даними Дуніна-Карвицького, Вілію заставила удова Федька Денисовича-Мокосеевича Федя (*Dunin-Karwicki J.* Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości: wołyńskie opowiadania historyczne. Warszawa, 1901. S. 66).

¹⁵⁰ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 388.

¹⁵¹ *Ibid.* Nr. 397.

¹⁵² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 49.

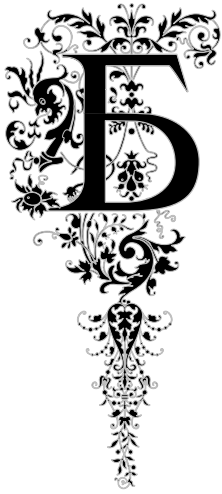
¹⁵³ Там само. Арк. 48 зв.

однак його більше ніхто з дослідників не бачив, і нині цей документ вважається ледь не легендою¹⁵⁴.

По смерті Михайла рід Острозьких продовжив **Костянтин Іванович*** – батько нашого героя, який становить найбільш авторитетну та відому не лише в історії роду, але й в історії Великого князівства Литовського та всієї Східної Європи історичну постать.

¹⁵⁴ *Krzywicki J. Ostrog // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1886. T. VII. S. 682–690 (684).*

* Ігнатій Стебельський наприкінці XVIII ст. писав у генеалогії Острозьких, ніби Михайло мав сина Романа, котрий ще в 1516 р. з дядьком Костянтином Івановичем брав участь у битві з татарами під Меджибожем і на очах дядька загинув: за однією версією він переслідував татар і його підстрелив стрілою один із утікачів, за іншою ж (її передає М. Стрийковський) – було поранено коня Романа, котрий упав і придушив вершника, якого татари порубали шаблями (*Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Przydatek do chronologii. Lwów, 1867. T. 3. S. 51–52; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. T. II. S. 391*). Про Романа/Георгія Михайловича як видатного “сарматського полководця” писав і автор XVII ст. Шимон Старовольський (*Starovolski Simonis. Sarmatiae bellatores. P. 135–136*), що дає підстави Л. Войтовичу вважати його реальною особою (*Войтович Л. Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії. С. 52*). Однак нині більше розвивається думка про те, що в усіх випадках мова йшла про племінника К. І. Острозького – Романа Сангушка.

АТЬКОВА СЛАВА ТА СПАДЩИНА

Залишений Костянтином Івановичем “багатовимірний” спадок (великі маєтності, зв’язки при дворі й у середовищі вищої еліти держави, авторитет у владних світських колах та серед православного духовенства, першорядна роль на Волині) не лише послужив “стартовим майданчиком”, а й від самого народження підносили Василя-Костянтина “в ряди вищого слою литовско-руської аристократії”¹. Сама пам’ять про великого гетьмана литовського, котра ще довго зберігалася на обширах ВКЛ та Речі Посполитої, сприяла утвердженню позиції його сина².

Означена обставина зумовлює потребу детальніше зупинитися на біографії кн. К. І. Острозького та його доби³. Як і щодо його сина, ми бачимо в писемних джерелах звичний образ “старого князя”, парадний портрет гетьмана, який завжди при зброї, завжди на коні чи готовий до бою. Не випадково власне на живописних портретах батько й син настільки схожі, що їх іноді плутають, і лише гетьманський маєстат (булава) дає змогу розмежувати цих осіб. Показово, що навіть на обкладинці найповнішої сучасної книги про Василя-Костянтина Острозького пера польського дослідника Томаша Кемпи зображено портрет саме Костянтина Івановича, що засвідчує гетьманська булава, – це копія XVIII ст. з галереї Несвізького замку Радзивілів (Мінський художній музей)⁴.

ГЕРОЙ АНТИЧНОГО ЗРАЗКА І ХРИСТИЯНСЬКИХ ЧЕСНОТ

Навіть сучасники, не кажучи вже про нащадків та пізніших дослідників Дому Острозьких, бачили “старого” князя лише у мужньому образі зрілого воєначальника⁵. Його ніхто не уявляв дитиною, юнаком, придворним. Він ніби одразу народився як гетьман-переможець. А відтак Костянтин Іванович завжди постає в лицарському

¹ *Соболев Л. В.* Князь В.-К. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой: АД КИИ. М., 2002. С. 16.

² *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. Toruń, 1997. S. 16.

³ Див.: *Baczowski K.* Specyfika Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1386–1526 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* Nr. 80. Kraków, 1986. S. 25–48.

⁴ На це вказав рецензент: *Kwartalnik Historyczny.* 1999. R. 106. Z. 2. S. 88–92. Про булави великих гетьманів литовських, у тому числі Костянтина Острозького, див. спеціальне дослідження: *Zujienė G.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etmonų valdžios ženklai XVI–XVIII a. // *Lietuvos istorijos metraštis.* 2002. № 1. S. 5–29.

⁵ *Charkiewicz W.* “Scypion ruski” Konstanty Iwanowicz książę Ostrogski, wielki hetman litewski, wojewoda trocki, kasztelan wileński, marszałek ziemi wołyńskiej, starosta łucki, brasławski, winnicki. Wilno, 1934; *Lulewicz H.* Konstanty Ostrogski herbu własnego (ok. 1460–1530) hetman najwyższy // *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy.* Warszawa, 2006; *Сагановіч Г. М.* Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі. Мінск, 1992; *Сагановіч Г. М.* Ад Ведрашы да Крапіўны: з ваеннай чыннасці К. Астрожскага // *3 гісторыі на “Вы”.* Мінск, 1994. Вып. 2. С. 166–185; *Грыцкевіч А.* Канстанцін Іванавіч Астрожскі // *Славутыя імёны Бацькаўшчыны.* Мінск, 2003 та ін.

обладунку. Літописці, хроністи й тодішні представники італійської культури постійно порівнюють Острозького з античними героями та славетними воєначальниками. Так, папський легат Пізоні писав у 1514 р.: “Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу”⁶. Тож легат удається до порівняння з міфічним засновником самого Рима. Це не лише модний літературний прийом, – для Папської столиці це досить вагомий символ, котрий “маркує” рівень сприйняття руського князя. Король Жигимонт I в одному з привілеїв Острозькому 1527 р. також вельми нестандартно для такого типу документів зазначав: “Його цілком слушно можна порівняти не лише із сучасними воєначальниками, а й із знаменитими мужами давнини”⁷.

Пізніше Мацей Стрийковський назве Острозького “другим Аннібалом, Пірром і Сципіоном руським і литовським... мужем святої пам’яті і надзвичайно прославленої діяльності”⁸. Ці мужі античності слугували символами невмирущої слави героїв-звитяжців та геніальних полководців. Для Стрийковського, як і для його читачів, їхні образи були зрозумілі; до того ж тоді сучасник поцінювався набагато більше, якщо його ставили в один ряд з історичними та легендарними героями, чії імена символізують певний набір чеснот. Цю традицію продовжив Ян Домбровський у “Дніпрових каменах” (1618–1619 pp.):

Силу народу свого унаслідував плеканець Марса –
князь Костянтин невгамовний,
якого тривалі набіги кримських татар і війни із мосхами не засмутили...
дивуюсь лиш силі віри міцної,
якою цей князь підпирає чужинця...
Так незвичайна відвага і дбалість в походах воєнних
непереможного лицаря стала повсюдно відома”⁹.

Похвальне слово великому гетьману литовському підтримав також Симон Старовольський у книзі 1631 р.; при цьому звитягу Костянтина Івановича він розписав аж на п’яти сторінках, тоді як його синові Василю-Костянтину присвятив лише дві¹⁰.

Ігнатій Стебельський вже наприкінці XVIII ст. провадитиме іншу систему порівнянь – за кількістю проведених у війні років. На той час саме це відіграло роль особливого показника: “Після нього жодний з гетьманів у Польщі не виймав стільки разів шаблі проти неприятеля вітчизни”¹¹.

Православний вектор уподібнень К. І. Острозького легендарним постатям світової історії заманіфестував автор Волинського короткого літопису в описі битви під Оршею 1515 р. (насправді битва відбулася 8 вересня 1514 р.). Його звеличення князя ніким не було перевершене: “О великий вдатный витяз... второй Антиох гетман воиска македонского. О пречестная главо, како ты нареку и похвалю. Коротькостию языка моего и художеством ума моего не могу ся домыслити, кую славу и честь въздати

⁶ Цит. за: *Домбровский В.* Острожская старина // Киевлянин. 1840. Кн. 1. С. 88–89.

⁷ *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. Kraków, 1868. Т. II. S. 43.

⁸ *Strzykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. 2. S. 397.

⁹ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Т. 2. С. 212.

¹⁰ *Starovolsci S.* Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae, 1631. P. 129–133.

¹¹ *Stebelski I.* Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Przydatek do chronologii. Lwów, 1867. Т. 3. S. 53.

твоего справления делу: мужества твоего крепость равна есть великому царю индийскому Пору, которому же многии цари и князи противнии быти не могоша, его же делу и чести обличность твоего велможства показывает тя... Прировнани есте великим, храбрым рыцарем славного града Родоса, котории их своим мужством многии замки христианьскии от поганьских рук впокоины чинять ... не только здешних великих столечных городов на них седети достоин еси, але и самого божьяго града Иерусалима достоин еси владети. Мужства твоего крепость от востока до запада слышати будет не токмо единому собе, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высоту мужства вчинил еси. Еще ти приложу смелость и храбрость: уподобился еси сыну Ровоавову Авню, што воевал на десять колен Израилев и въбил з них славных людей за един день пятьсот тысяч, его же делу и ты наследник явися, москвич избиваа не в целыи день, але во дни 3 години на осмьдесят тысяч побил. И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю арменскому, о котором же премудрыи философ Фролос от Ливия пишет...”¹².

Оскільки автор говорить про князя як про живого й бажає йому “здоровья и счастья вперед лучшее как ныне”, цей твір належить сучасникові. Слід зазначити неабияку історичну ерудицію автора похвали. Це стосується насамперед Пору індійського й Тиграна вірменського, котрі (особливо останній) не є надто популярними образами в літературі. Біблійний Авія, син Ровоама, онук Соломона (Мф. 1:7; 3 Цар. 14:31, 15:1–8) у канонічному тексті Святого Письма не прославлений як великий воїн і переможець 500 тисяч воїнів в один день. Цей образ, вочевидь, має апокрифічне походження або ж автор сплутав біблійних героїв. Саме тут ерудиція підвела автора літопису, хоча це навряд чи помітили його читачі. Та й образ Пора виглядає не дуже доречним: адже цар невеликої держави у Пенджабі (IV ст. до н. е.) Пор свого часу скорився потузі Александра Македонського. Виламується із низки “історичних” прикладів згадка про героїзм захисників острова Родос від турків. Для православного автора такий приклад міг бути актуальним лише тоді, коли про нього як про визначну військову акцію переказували сучасники. І саме це показує головний вектор оцінки князя Острозького: військова мужність – і особливо у протистоянні іновірним (татарам). Утім, нагадаємо, що автор оспівував перемогу князя Острозького над єдиновірним – московським великим князем Василієм III.

Особливий подив викликають слова щодо гідності кн. К. І. Острозького посісти “здешние великие столечные города”, і навіть “самого божьяго града Иерусалима достоин еси владети”. Що мав на увазі автор? Чи є це простою риторикою? Вихваляючи відданість князя королеві Жигимонту та воєнні подвиги на користь держави, автор фактично утверджував право Острозького на престол чи навіть престоли обох (Литовської та Московської) держав. Єрусалим перебував під владою іновірців, а відтак К. І. Острозький проголошувався гідним визволити святе місто й стати його правителем – оборонцем Святих Місць Господніх. У цьому порівнянні не було чогось подібного до сакралізації особи князя: визволення Єрусалима від часів Хрестових походів вважалося особливо благочестивою справою. Викликом було якраз перше порівняння щодо права на “здешние” столиці. Зауважимо, що ця сентенція була висловлена майже водночас із посланням легата Пізоні, де Острозький порівнювався із засновником Рима. Ідея обох авторів ніби “накладається”: Острозький належить до осіб легендарних і царствених...

¹² ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 126.

Іншу грань образу князя підкреслили знову ж таки його сучасники. Той же Пізоні писав, що Острозький “благочестивіший за Нуму”, він “так прихильний до Грецької Церкви і настільки дотримується її приписів, що й на волосину від них не відступає...”¹³ Ця характеристика має подвійний підтекст: папський посланець вважає князя релігійним вождем православного народу – русі, за яким цей народ ладен іти куди завгодно, а відтак схилення князя до католицизму означало б “навернення Русі”*. Цю роль та особливий авторитет Острозького на ґрунті релігії ще виразніше підкреслив лікар королеви Бони італієць Джованні Валентіно: за його словами, князь “настільки побожний у своїй грецькій вірі, що русини вважали його святим”. Це написано відразу по смерті Острозького у листі від 2 вересня 1530 р. до мантуанського герцога Федеріко Гонзаґи¹⁴. Така характеристика вже не була актуальною, особливо ж для герцога, однак вона засвідчує переконаність автора листа у його спостереженні. Серед православних авторів піднесений образ князя змалював кн. Андрій Курбський: “Гетман храбрый и славный Константин в правоверных догматах светлый и во всяком благочестии сияющий, яко славны и похвальны в делах ратных явишась, отечество свое обороняюще”¹⁵. Постаць, овіяна подвійною славою – звитяжного ратоборця й захисника батьківської віри, мала бути взірцем для його сина – Василя-Костянтина.

Для історії кн. К. І. Острозький був увічнений у візуальному образі найважливішої битви його доби – битви під Оршею. До сьогодні дійшла тогочасна (XVI ст.) великоформатна (168×260 см, пізніше обрізана до розмірів 162×232, зберігається у Варшавському національному музеї) картина, яка зображує грандіозне поле бою і самого кн. Острозького на чолі литовського війська. Картина на дубових дошках датується 20-ми або 30-ми – 40-ми роками XVI ст. й атрибується майстрові кола Лукаса Кранаха-молодшого, котрий (майстер) міг бути безпосереднім учасником битви. На картині – близько тисячі постатей з характерними рисами облич. Костянтин Іванович тричі зображений у сюжетах, що відтворюють розгортання трьох етапів битви: переправи литовського війська через Дніпро; складного маневра литовського посполитого рушення; переслідування московського війська. У другому епізоді гетьман є центральною фігурою. Він зображений на коні, але, на відміну від свого оточення

¹³ *Домбровский В.* Острожская старина. С. 88.

* Тут варто нагадати, що, як і в текстах означеної доби, ми вживаємо поняття “русь” (з малої літери) для позначення людності українських та білоруських земель, котрі входили до складу ВКЛ, а пізніше – Речі Посполитої; “Русь” (з великої літери) означає самоназву території згаданих земель. Ми не вважаємо за можливе вживати сучасні назви України і Білорусі та визначати етнічну належність як українську та білоруську. Розуміємо, що не всі погоджуються з такою позицією, визначаючи її як “непатріотичну”, втім, модернізувати етнічну самоідентифікацію тогочасного народу-шляхти автор (як і деякі наші колеги) не вважає коректним. Разом із тим обидва терміни не можуть ідентифікуватися з “Россией” і “русскими” – населенням Московського великого князівства, а згодом царства.

¹⁴ Цит. за: *Яковенко Н. М.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей на Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 237.

¹⁵ *Максимович М. А.* Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. К., 1866. С. 19. На думку сучасного дослідника життя й діяльності кн. А. Курбського – К. Ю. Єрусалимського, згадки Курбського про “кроники” та “новые повести”, де оповідається про “известных вельмож”, стосувалися саме текстів про К. І. Острозького (можливо, йшлося про “Хроніку” Бельських). Див.: *Єрусалимский К. Ю.* Сборник Курбского. М., 2009. Т. 1. Исследования книжной традиции. С. 26–27.

та решти воїнів, без шолома, простоволосий, сиві пасма розвіваються на вітрі, борода з сивиною спадає на груди, обличчя сповнене натхнення. Князь усім тілом і духом ніби мчить, показуючи правою рукою напрямок удару. Особливо виділяється шабля в коштовній оправі – вона не вийнята з піхов: мудрий воєначальник (“премудрая глава”) орудує не мечем, а розумом великого стратега. Цей образ найкраще відповідає документальним описам князя: невеликий на зріст, досить тендітний. Художник чітко змалював штандарт із гербом Острозького (Огоньчик і Леліва)¹⁶. Усі ці три зображення К. І. Острозького вважаються найбільш автентичними – на відміну від пізніх парадних портретів, де образ гетьмана списувався з образу його сина Василя-Костянтина. Проте найбільш “точним” усе ж мав би бути образ Костянтина Івановича на медалі із Дерманського монастиря, що була вмонтована у дерев’яний хрест, однак вона, на жаль, не збереглася (чи не віднайдена) та відома лише за описом Ореста Фотинського 1899 р. (“красного дерева крест 1516 г. с изображением в медальоне К. И. Острожского”)¹⁷.

Кн. К. І. Острозький з картини “Битва під Оршею”. 1515 р. Національний музей у Варшаві (Польська Республіка).

Інші портретні зображення К. І. Острозького так само є образами водночас воїна (у гостроконечному шоломі й кольчугі) та великого гетьмана литовського (парадний портрет, як вважають, прижиттєвий, оскільки схожий із надгробком; зберігся у кількох копіях XVII–XVIII ст. – Державний історичний музей Російської Федерації, Львівський національний музей, Острозький державний історико-культурний заповідник, Державна картинна галерея Республіки Білорусь (Мінськ); одну з копій виконав у 1620-х роках Ян Косинський)¹⁸.

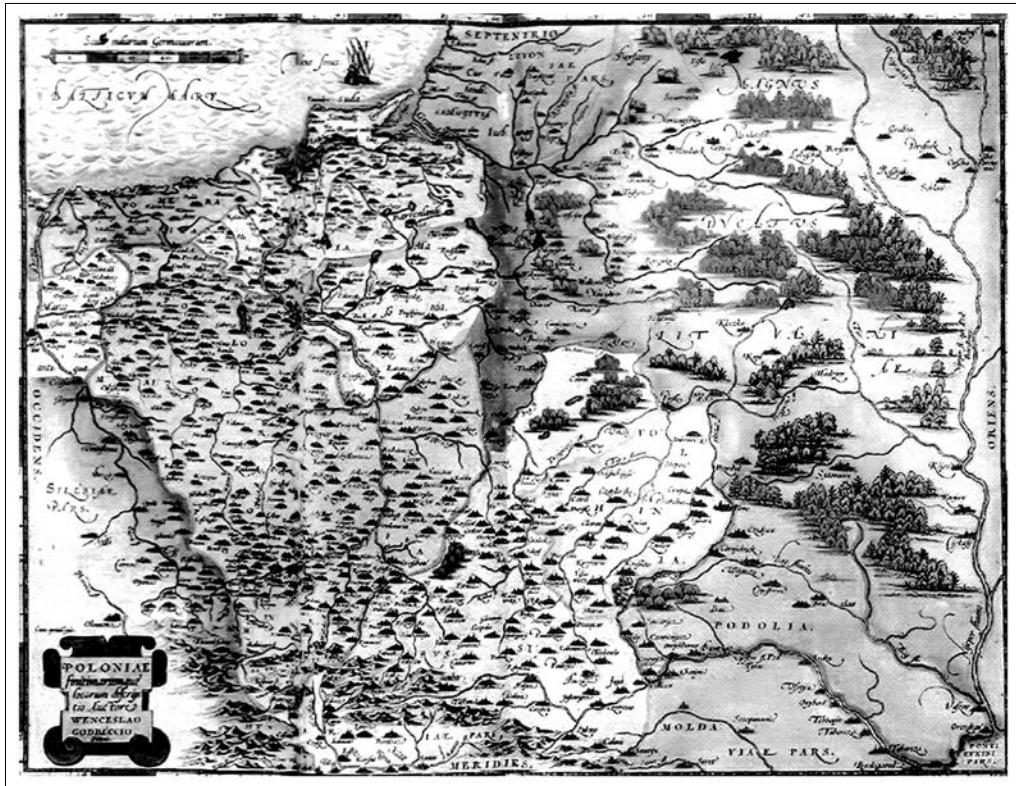
НАПЕРЕДОДНІ СЛАВИ

Ранній період життя Костянтина Івановича практично невідомий – він не відклався в документах, літописах, хроніках, листах і записках іноземців. І це зрозуміло: суспільство цікавила переважно велич справ зрілих людей, які після настання повноліття

¹⁶ Żygulski Z. “Bitwa pod Orszą” – struktura obrazu // *Rocznik Historii Sztuki*. 1981. T. 12. S. 85–132; Białostocki J. Zagadka “Bitwy pod Orszą” // *Biuletyn Historii Sztuki*. 1955. S. 80–98.

¹⁷ Луц В. З листування Ореста Фотинського // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Луцьк, 1999. С. 11; Бендюк М. Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького // *Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині*. Острог, 2006. Вип. 1. С. 77 (дослідник припускає, що медаль було вибито на честь славнозвісної перемоги князя під Оршею 1514 р.).

¹⁸ Portrety osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich: Katalog wystawy / Oprac. J. Petrus, T. Kaspowicz. Kraków, 1991. S. 36–37; Граля ІІ. Мотиви оршанського триумфа в ягеллонської пропаганді // *Чтения памяти В. Б. Кобринна: Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма*. М., 1992. С. 46–50.

Карта Польщі, Литви і Русі. Малюнок В. Городецького 1562 р.

(за Першим Литовським Статутом – 18 років) починали діяти, робити щось загальнозначуще; лише у життях святих схематично змальовувалося їхнє дитинство як початки благочестя (ангельська душа дитини “продовжувалася” благочестивим життям у зрілому віці).

Навіть щодо дати народження князя в історіографії існує різнобій: називаються 1436 (С. Кардашевич), 1460 (Ю. Вольф), 1461 (А. Ярушевич), 1463 (Л. Романовський) роки. Перша дата цілком нереальна: батько Костянтина Іван Васильович народився не раніше 1429 р. (його батько Василь Федорович одружився з кн. Ганною у 1428 р.). Наступні дати визначаються методом віднімання 70 років (указаний А. Кальнофойським у збірці епітафій 1638 р. вік життя Острозького) від дати смерті (1530 чи 1533) князя. Як нині встановлено, Костянтин Іванович помер наприкінці літа 1530 р. (див. далі), а відтак він мав народитися близько 1460 року.

Саме ім'я князя може вказати на приблизний місяць і день його народження: ім'я Костянтин не було родовим, отже, воно мало бути надане князеві при хрещенні. Серед 26 православних святих із таким іменем у руських святцях значаться лише сім, а в XV ст. у руських землях ВКЛ шанувався, імовірно, лише св. рівноапостольний Константин Великий – римський імператор, який надав християнству статус державної релігії, переніс столицю імперії в місто, що отримало його імення Константинополь і стало сакральним центром для Русі. Символічно, що імператор уславився передусім як великий воєначальник, а вже потім як захисник християнства. З'явля-

ний йому на небі хрест із написом “Сим победиши” став символом його численних перемог і насамперед – спасіння душі. Всі перелічені “властивості” рівноапостольного імператора, передавані в агіографії, ніби передрікали майбуття дитині з дому Острозьких, названій цим іменем, оскільки з моменту хрещення саме св. Константин Великий став його патроном. Шанування святого випадає на 21 березня (хоч він помер 22 березня 337 р.), а отже, хрещення Костянтина Острозького мало відбутися, імовірно, саме на це свято, тобто дитя народилося принаймні за місяць перед тим (за каноном, хрещення хлопчика мало відбуватися на сороковий день по народженні) або ж за короткий термін до чи після Костянтинового свята.

Від часу народження аж до 1486 р. джерела не зберегли жодних згадок про публічну діяльність Костянтина Івановича. Можна навести лише кілька документів про продаж маєтків князям Михайлові та Костянтину Острозьким: 1474 (або 1489) р. від пані Феді (дружини Федька Денисовича) с. Велю (за 50 кіп); 1481 р. від Лукерії (дружини Ігната Боровикова) с. П’ян (за 30 кіп). У цих та інших документах брати виступають спільно, всі маєтки вони набувають на двох, що, ймовірно, демонструє опіку старшого Михайла над Костянтином та їхні досить приязні й довірчі стосунки. Показовим є, наприклад, документ від 7 травня 1486 р., яким обидва князі допускали до половини Межирича дружину Івашка Охримовича, доньку Яна Чаплича, котрий їхньому батькові (кн. Івану Острозькому) у 1466 р. продав Гольче, отримав двір у Межиричі та 30 кіп грошей і мав служити Острозькому разом з родиною (“маю с того именя князю его милости служити вечно до моего живота, и дети мои мают его детям служити вечно, а не маю отхылен быти никуды с тым именем от его отчизны от Острога, а не маю ни продати, ни отдати, ни заменить, ни по души отдати... а коли бых я хотел от князя его милости проч ехати, албо дети мои не хотели бы его детям служить, тогды я и дети мои мают ехати куды хотят, а тот двор Межирич и тое село Гольче мают князю его милости вечно быти и его детям”); документ підписало аж 18 свідків¹⁹), але згодом вийшов із підданства Дому. Тепер сини князя Івана Васильовича спільно дозволяли Белусі з чоловіком та дітьми знову оселитися в Межиричі й служити їм²⁰. Через рік (10–11 березня 1487 р.) обидва Острозькі надали таке право “вечно и непорушно” усій сім’ї покійного Яна Чаплича – його дружині Тетяні, донькам Марії та Белусі з чоловіком Іваном Охримовичем та “онучатам потом бывшим”, котрі всі мали “с того имениа служити неотступно, а не мает быти отхильна нигде от Острога, нижли мает нам с того имениа служити вечно”. Цю службу родина Чаплича мала нести на користь “князю Михаилу и князю Костентину Ивановичом Острозким с того имениа... неотступно”. Виданий у Луцьку лист був засвідчений значними особами²¹. Острозькі проявляли милосердя до сім’ї покійного Яна Чаплича, хоча сам він свого часу залишив службу в кн. Івана Васильовича – “поехал от отца нашего проч”²².

¹⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2108, арк. 1.

²⁰ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 88. S. 84–85; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 341.

²¹ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 89. S. 85; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 342–343; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2091, арк. 1 – оригінал на пергамені, печатка зрізана, але збереглися сліди шнура.

²² AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 90. S. 86–87.

Цікавою є початкова фраза документа, яка засвідчує ініціативу Михайла щодо складання саме двоіменного ліста: “А се **я** князь Михайло и князь Костантин Иванович Острозский”²³. Востаннє обидва брати спільно купували маєток Гриба Івашенцевича Тороканів у Луцькому повіті 16 червня 1488 р.²⁴. Можливо, народження спадкоємця у Михайла призвело до розділу маєтків братів (за інформацією хроніки Ігнатія Стебельського 1783 р., Михайло мав доньку Марусю, чи Марушу, яка вийшла за Матвія Єловича/Єловицького, та сина Романа, котрий загинув у битві з татарами на очах дядька в 1516 р. під Бузьком, – згадки про це є у Ваповського та Стрийковського²⁵, а також Шимона Старовольського²⁶; нині згадка про Романа чомусь віднесена І. З. Мицьком до Романа Андрійовича Сангушка²⁷). Втім, ще в 1489 р. при королівських роздачах у Кракові 30 кіп з мита володимирського було надано на обох братів; більше того, тоді ж “Острозских князей слuze” Салтану було дано три копи грошей з луцького мита (отже, і цей слуга служив двом господарям водночас)²⁸, а 1494 р. вел. кн. Олександр надав Полонне знову обом братам Острозьким²⁹. Томаш Кемпа пише про поділ отчизни між братами в 1496 р. – цим роком датований привілей вел. кн. Олександра одному Костянтину на Здолбицю та Глинське³⁰.

Загалом, перші 26 років життя Костянтина Івановича залишаються в темряві невідомості (якщо не рахувати перелічених майнових справ). І хоча це був найцікавіший час становлення особистості та набуття різностороннього досвіду, ми вперше зустрічаємося з князем при дворі короля Казимира IV лише 1486 року.

“ПІР І АННІБАЛ”: КНЯЗЬ-ВОЇН І ПОЛКОВОДЕЦЬ

Томаш Кемпа вважає, що юнацькі роки Костянтин провів при дворі великого князя і короля Казимира IV, беручи участь у військових виправах батька проти татар, де й здобув перший такий досвід у загонах королевича Яна Ольбрахта (1486–1491 рр.)³¹. За даними Г. Сагановича, від 1486 р. Костянтин перебував “бакалавром” троцького воєводи Мартіна Гаштовта, але особливо добрі стосунки зав’язав із маршалком Волинської землі Петром Білим Кішкою (згодом великим гетьманом литовським). У 1491 р. Острозький у війську Семена Гольшанського побивав татар під Ізяславом³². Після смерті Казимира IV Ягелончика (1492 р.) і встановлення влади Яна Ольбрахта (в Польщі, 1492–1501 рр.) та Олександра (у ВКЛ, 1492–1501 рр., король у

²³ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2091, арк. 1.

²⁴ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 92. S. 88; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II.1802, арк. 46 зв.

²⁵ *Stebelski I. Genealogia starożytnego domu...* Т. 3. S. 51. Хроніка Ігнатія Стебельського була видана у Вільні 1783 р., її рукописна копія з додатками – ЦДІАЛ. Ф. 362, оп. 1, спр. 227, арк. 3; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 49 зв. (інформація Леона Божаволі-Романовського).

²⁶ *Starovolski S. Sarmatiae bellatores...* P. 135–136.

²⁷ *Мицько І. Загадки родоводу князів Острозьких: Звідки взявся Роман Острозький? // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 7.*

²⁸ Литовская Метрика. Кн. записей 4 (1479–1491). Вильнюс, 2004. № 23.3. С. 82.

²⁹ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 141, 143. S. 143–144; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 51.

³⁰ *Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 15.*

³¹ Див.: *Papée F. Jan Olbracht. Kraków, 1936 (перевид. 1999).*

³² *Саганович Г. Айчыну сваю баронячы. С. 9–10.*

Краків. Гравюра з “Хроніки” Гартмана Шеделя. 1493 р.

1501–1506 рр.) Костянтин служив Олександрові, оскільки його маєтки розташовувалися на території ВКЛ.

Під час литовсько-московської війни 1492–1494 рр. разом із братом Михайлом Костянтин був активним учасником воєнних дій. За визначні ратні успіхи брати отримали від вел. кн. Олександра Полонне (квітень–травень 1494 р.)³³, а 10 червня 1496 р. – Глинське та Здолбицю³⁴. Разом із тим Ян Ольбрахт, рекомендуючи братові Олександрові прискорити шлюб із донькою великого московського князя Івана III Оленою, вказував саме на князя Острозького як можливого посередника в цій справі³⁵. Справді, Костянтин Іванович був одним із головних членів почту (разом зі Станіславом Кішкою та Василем Глинським), котрий зустрічав у січні 1495 р. на кордоні (містечко Марков) наречену вел. кн. Олександра, і 18 січня був учасником весільної церемонії у Вільні. Пізніше Острозький регулярно звертатиметься до Олени з проханнями щодо привілеїв Православній Церкві у ВКЛ, і княгиня стане його союзницею.

Однак улітку 1496 р., коли велика Перекопська орда на чолі з синами Менглі-Гірея вдерлася на Волинь, сплюндрувала Жидичинський монастир Св. Миколая і взяла багато бранців, незначне литовське військо було замкнене у Рівненському замку

³³ AS. T. 1. № 141, 143. S. 143, 144; *Kempa T.* Konstanty Wasył Ostrogski. S. 16.

³⁴ СПб. ИРИ РАН. Архив. К. 52, оп. 1, книги, д. 333, л. 291 (датовано 10 червня); д. 339, л. 291 (датовано 24 червня); Волинский историко-археологический сборник. Житомир, 1900. Т. 2. С. 243 (датовано 10 червня); РГБ ОР. Ф. 256, д. 71, № 2 (датовано 11 грудня). За свідченням Леона Романовського (посилається на ЛМ. Кн. 5, арк. 85), надання Глинського відбулося 1497 р. (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250), але в ЛМ стоїть дата 6 жовтня 1496 р. (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 131–132; ЛМ. Кн. записей б. 1494–1506. Вильнюс, 2007. № 149. С. 126). Судячи з усього, до 1499 р. К. І. Острозький так і не вступив у володіння Здолбицею і Глинським, оскільки ними розпоряджався Петро Олехнович, який продав названі маєтки кн. Марії Ровенській. 24 липня 1499 р. вел. кн. Олександр видав спеціальний мандат з вимогою до Марії Ровенської повернути незаконно придбані маєтки К. І. Острозькому (Волинский историко-археологический сборник. Т. 2. С. 243–244).

³⁵ AS. Lwów, 1888. Т. II. № СС. S. 249.

Руїни палацу у Верхньому Віленському замку. Сучасна світлина.

сельність якого виявилася неочікувано великою. Втім, літопис не задає тону “неслави”, пояснюючи все надто мізерною кількістю литовського війська³⁶. Наприкінці листопада напад повторився. Перекопську орду привів син Менглі-Гірея Єпанча. Цей напад призвів до ще більшого сплюндрування майже всієї Волинської землі й частини Польщі, татари взяли великий полон³⁷. І в цьому випадку Волинський короткий літопис не звинувачує очільників краю, апелюючи до Божої карі за гріхи православних. Історики також не можуть звинувачувати Острозького за військову “незграбність” – у нього просто не було необхідних сил, орда значно переважала чисельно і її напад був раптовим.

Натомість 1497 рік став для Костянтина Острозького зоряним. Разом із братом Михайлом він навесні та влітку двічі побив татар, відібрав увесь полон та пограбоване майно (у травні під Полонним, влітку під Брацлавом, де загинули татарський царевич Акманлу і полководець Мамиша Біру, а син хана Менглі-Гірея Мехмед-Гірей потрапив у полон)³⁸. У зв’язку з цими успішними битвами проти “агарян” літописець славив обох князів та просив їм Божого благословення: “Сим же правоверным князем даруй, Господи, многолетное здравие и укрепь

й нічого не змогло вдіяти. Командував військом луцький староста і маршалок Волинської землі кн. Семен Гольшанський, другим командиром літопис називає Василя Хребтовича, Костянтин Острозький був третім. Отже, уся “неслава” лягла на головного воєначальника – кн. Семена Гольшанського, який здійснив вилазку із замку, але змушений був повернутися під натиском ворога, чи-

Олександр Ягелончик, вел. кн. литовський і король польський. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні. 1611 р.

³⁶ ПСРЛ. Т. 35. С. 123.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 124.

десницю их и грозны их сотвори супостатом нашим”³⁹. Згодом Костянтин Острозький супроводжував великого князя Олександра під час великого походу всього литовського війська проти татар⁴⁰. Він узяв участь також у так званому “буковинському” поході Яна Ольбрахта, метою якого було відвоювання чорноморських факторій – Кілії та Білгорода – і посадження на молдовському троні наймолодшого Казиміровича – Жигимонта. Військо Олександра Ягелончика в липні 1497 р. було зібране під Заславом і мало під Вінницею чи Брацлавом зустрітися із військом Яна Ольбрахта. І хоча вел. кн. Олександр зі своїм військом через погрози вел. кн. московського Івана III не брав участі в бойових акціях, загони К. Острозького перешкодили об’єднанню війська кримських татар із молдовським військом господаря Стефана (союзника і родича Івана III). Саме Острозькому вдалося полонити Мехмед-Гірея. Велике польське військо облягло Сучаву, але за межі ВКЛ Острозький зі своїми загонами вже не виходив. Похід Яна Ольбрахта виявився невдалим: Сучаву захопити не змогли, а на зворотному шляху в буковинських лісах на польське військо неочікувано напав Стефан зі своєю армією та угорськими вояками – поляки зазнали значних втрат⁴¹.

Військові заслуги князя Острозького були, вочевидь, досить суттєвими, оскільки того ж 1497 року Костянтин Іванович отримав привілеї на низку ґрунтів у Луцькому (Здолбиця, Глинське, Урвенна, Дермань, Лебедин, Кунін, Коршів, Ледова, Богдашів, Долбунів, ставок на Яровиці в Луцьку та млин під Осташковим фільварком) та Кременецькому (Красилів з Цеценівцями, Дубищами, Борщеховим, Черленовим, Колчиним, Баймаковим) повітах⁴².

Нарешті, саме 1497 року Костянтин Іванович, ще не старий літами (37 років – усі попередні головні воєначальники були набагато поважніші), став великим гетьманом литовським. “Хроніка Биховця” зазначає, що його перед своєю смертю рекомендував великий гетьман литовський Петро Кішка. Про це писали також Марцін Кромер і Мацей Стрийковський, а за ними Каспар Несецький, змальовуючи сцену, коли у Троках на смертному одрі Петро Янович Монтигірдович, прозваний Білим, троцький воевода і великий гетьман литовський, на запитання вел. кн. Олександра, кому він радить передати гетьманську булаву, називає ім’я Костянтина Острозького, “який походить із князів руських (за Стрийковським – Друцьких. – В. У.)... і є гідна людина”, з великими похвалами відгукувався про його військовий талант і рекомендував зробити гетьманом та “підтримати”, тобто нагородити маєтками⁴³.

Печатка вел. кн. Олександра Ягелончика. 1502 р.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ *Pułaski K.* Stosunki z Mengli-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1496–1515). Akta i listy. Kraków; Warszawa, 1881. S. 47; *Gliwa A.* Najazdy tatarskie i tureckie na Polskę i Litwę na przełomie XV i XVI w. (1497–1503) // *Nasze Historie*. 1995. № 2. S. 113–123.

⁴² *AS.* Lwów, 1887. T. 1. № 114. S. 113–114; *Литовская Метрика. Кн. записей № 6 (1494–1506).* Вильнюс, 2007. № 237. С. 169; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 65–66; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 36; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 6, арк. 190.

⁴³ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi. T. II. S. 305; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. Lipsk, 1841. T. VII. S. 179–180.

Крісло великого гетьмана. XVI ст. Упродовж трьох останніх років XV ст. Острозький отримав Здительську волость у Литві (Гроцький повіт), привілей на заснування міста Дубно й на торги та ярмарки в ньому, а також м. Звягель (після бездітних князів Василя та Андрія Семеновичів Звягельських) із правом ярмарків на Св. Димитрія, збирання мита з купців по чотири гроші з воза, а також щонедільних торгів⁴⁴. 5 червня 1498 р. вел. кн. Олександр пожалував гетьманові не лише двір у Луцьку “жидовский на имя Атачиковский” з фільварком та млином, а й звільнення його підданих від “плат местских и от подвод, и от работы городовой... на вечность”⁴⁵. Особливо показовим є пожалування Острозькому володінь в етнічній Литві (Здитель⁴⁶), де руські князі, не кажучи вже про шляхту, рідко отримували землі. Це означало, що “рейтинг” руського князя піднісся дуже високо. У 1498 р. Острозький отримав уряди брацлавського, звенигородського і вінницького старости. Варто наголосити, що всі ці уряди не приносили великих багатств чи якихось інших дивідендів: всі староства були порубіжними, своєрідними “заборолами” основних територій від татар. Тож на Острозького покладался доволі важкий обов’язок охорони цих територій, їхніх замків та людності.

Саме з цього часу головним у житті Костянтина Івановича стала війна. Великий гетьман литовський брав безпосередню участь в усіх акціях проти татар, а також проти великого князя московського. В обох випадках сенсом боротьби був захист державної території та населення. Цікаво, що принцип віри ніби не діяв, хоч літописи звичайно підкреслювали особливу жорстокість магометан. Для кн. Острозького різниця між ворогами Литви полягала лише у способі військових виправ татар та московитів/росіян, що потребувало різної тактики ведення баталій⁴⁷. Власне, уся діяльність К. І. Острозького як воєначальника спростовує ідеологему православних авторів XIX ст. (яка проникла в радянську та частково навіть у сучасну історіографію) щодо опозиції “єдиновірної Русі” та “мусульманського Сходу”. Військові виправи Острозького провадилися за іншим принципом: “свій – чужий”. При цьому “чужим” був той, хто мав на меті загарбання якихось земель ВКЛ, пограбування його територій чи виведення людності. Отже, мова має йти не лише про політичну лояльність князя литовській владі, а й про почуття державно-політичного патріотизму, котре перевищує релігійну спорідненість.

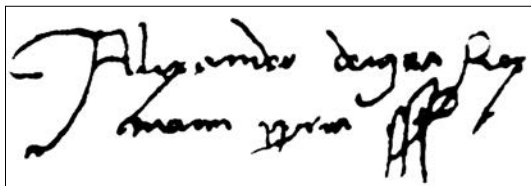
⁴⁴ AS. Lwów, 1887. Т. 1. S. 114–118. Т. 3. S. 50–54; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 68–68 зв., 96–96 зв.

⁴⁵ *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России. СПб., 1882. Т. 1. № 36. С. 59–60.

⁴⁶ AS. Lwów, 1887. Т. 1. № 116. S. 116–117; ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 6, арк. 1; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 67–67 зв. Інвентар Здительського маєтку від 24 квітня 1580 р. – Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Архів. Ф. 104 (Головацький), спр. 127, арк. 3.

⁴⁷ Про військову справу доби К. І. Острозького див.: *Бохан Ю. Н.* Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI стагоддзя. Мінск, 2008.

Військове за суттю, зовнішніми проявами й часовими вимірами життя Острозького після 1496 р. фактично й спричинило формування його образу ще в уявленні сучасників як звитяжного воїна, героя-переможця. Всі інші сторони діяльності князя були витіснені на маргінесу. Виняток становлять лише його справи на користь Православної Церкви, про що покілювалися православні автори та церковні діячі. В тіні залишилася й досить важлива для самого Дому Острозьких господарсько-економічна складова діяльності князя, котра стосувалася примноження маєтків та здобуття нових привілеїв (тут варто зазначити, що в переважній більшості випадків привілеї випрошувалися від владаря, а князь клопотався про конкретні документи конкретного змісту, тож і це можна назвати його діяльністю на користь Дому). Зокрема, надаючи гетьману Звггель у Київському повіті, вел. кн. Олександр писав: “Абы запомнена речи с часов вделаных не вделалобы шкоды, слушно ест ажбы вчинки людьскии, которыйижь съ часомъ отходят, достаточнымъ сведетствомъ листов и на потомъ будущимъ были бы явны, для того ку вечныи речи памяти мы Олександрь... иж вбачивши верныи службы и шляхотне вроженого княжати... Острозского, который службы гораздо служил есть”⁴⁸. Д. Ващук зазначає, що згідно із земським привілеєм великий князь не міг власною волею надавати місто в Київській землі особі “некиївського походження”: тож це іще раз указує на особливі заслуги Острозького перед владарем⁴⁹. А 14 червня 1499 р. Олександр наказав кн. Марії Семенівні Ровенській за її неправну спробу продажу Богдашева, яке в такому разі мало перейти до великого князя, передати маєток на ім'я Костянтина Івановича.

Автограф Олександра Ягелончика

5 червня того ж року великий князь підтвердив право Острозького на володіння Атачківським “жидівським” двором у Луцьку зі звільненням від міських податків та фільварком, хмільником і млином на Юровиці, при цьому всі піддані князя в даному володінні звільнялися від сплати державних податків, підводної повинності та городових робіт⁵⁰.

Втім, 1500 року сталася подія, яка вихопила князя з життя ВКЛ не лише в переносному, а й у прямому сенсі слова. Розпочалася нова московсько-литовська війна. Приводом до неї стали скандал із примушуванням дружини вел. кн. Олександра московської князівни Олени Іванівни до зміни віри, а також перехід на службу до московського князя стародубських та новгород-сіверських князів і кн. Семена Бельського. Війська Івана III захопили Брянськ, Дорогобуж, Путивль, Радогощ, Гомель і підійшли до Смоленська. Супроти 20 тис. московського війська було відряжене 11–14-тисячне литовське на чолі з великим гетьманом К. І. Острозьким (Тадеуш Корзон услід за литовсько-польськими джерелами, зокрема М. Стрийковським, називає інші цифри: московитів – 40 тис., а литовців – усього 3500⁵¹). Рухаючись у

⁴⁸ AS. Lwów, 1887. T. 1. № 117. S. 117–118.

⁴⁹ Ващук Д. “Абыхмо держали ихъ подлѣ права ихъ земли” (населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). К., 2009. С. 64, прим. 79.

⁵⁰ AS. Lwów, 1887. T. 1. № 145. S. 145; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 6, арк. 220; ЛМ. Кн. записей 6. 1494–1506. Вильнюс, 2007. № 273. С. 181–182.

⁵¹ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. T. 1. S. 249.

напрямку Дорогобужа і Смоленська, гетьман отримав звістку, що головний московський воєвода Юрій Захар'їч Кошка з невеликим числом воїнів стоїть на р. Ведроші (притока Дніпра), й спрямував туди свої війська. Марцін Бельський, Мацей Стрийковський та Алессандро Гваньїні писали, що біля Дорогобужа чи Єльні було ввіймаюно “язика” (дяка Германа, котрий до втечі в Московію служив у Богдана Сапеги), і той повідомив, що московські війська здобули підкріплення (війська на чолі з князями Данилом Щенею та Іваном Перемисьським) й стали набагато чисельнішими за литовські, тому не радив починати битву, однак йому не повірили*. Коли ж супротивники стали один проти одного, литовське військо переконалося у правоті “язика”, і все ж по нараді вирішили битися та здійснили маневр у дві милі болотом і лісом. Московське військо спочатку відступило, гадаючи, що “литви” багато. Коли ж на Ведроші стало ясно, що литовців мало (за Бельським та Хронікою Биховця, всього 3 тис., за Стрийковським – 3500, іноді називають цифри 8 тис. або 11–14 тис.⁵²), то велике московське військо (за Бельським, Стрийковським та Биховцем – аж 40 тис., хоча більш імовірно, що вдвічі менше: так званий “Большой полк”) на чолі з кн. Данилом Щенею “напало на литву”.

Спочатку це був напад лише передового загону, котрий встиг переправитися через річку, але зумисне не знищив міст, виманюючи противника на переправу. Литовські вояки розбили цей загін, почали переправлятися на правий берег та відразу мусили вступити у сутичку з основними московськими силами й Сторожовим полком боярина Ю. З. Кошки. Залишені в засаді московські загопи обійшли литовців з тилу і знищили міст – шлях до відступу. Генеральний бій відбувся 14 липня 1500 р. над р. Ведрошню біля с. Лопасни. Він тривав шість годин і закінчився не просто поразкою литовського війська, але полоном значної частини магнатів та шляхти (долю битви вирішив московський Засадний полк, який таємно обійшов противника лісом і напав з тилу). Остаточне винищення решток литовського війська, котре хаотично відступало, відбулося того ж дня на річечці Полмі, де Острозького з іншими вельможами було взято у полон. Вирватися вдалося лише кільком сотням із чотирма ротмістрами та Станіславом Кішкою.

С. Герберштейн свідчив, що раптовий напад Засадного полку з флангу та в середину литовського війська призвів до паніки: “пораженные страхом литовцы разбегаются, их предводитель с большей частью свиты попадает в плен”⁵³. Були здані Дорогобуж, Торопець, Біла, Брянськ та інші міста. “Таким образом, одним сражением и за один год москвит достиг того, чего великий князь литовский Витольд добивался в течение многих лет и с превеликими усилиями”⁵⁴.

М. Бельський писав, що “литву побили поголовно”, та перелічував знатних бранців за їхніми гербами. Хроніст додавав (вже в описі повстання Глинського), ніби

* Сигізмунд Герберштейн, котрий був сучасником описуваних подій, писав, що захоплені полонені, навпаки, вказували на незначне число москвитів, тому литва на чолі з Острозьким, “окруженным огромным количеством вельмож и знати”, “возьмели от этого крепкую надежду разбить врага” (*Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988. С. 67*).

⁵² *Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. T. II. S. 308–310; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 20.*

⁵³ *Герберштейн С. Записки о Московии. С. 67.*

⁵⁴ Там же.

Костянтин Острозький пізніше скаржився королю, що “литва зрадила” його, відступивши⁵⁵. Про ці слова Острозького повідомляли також Бернар Ваповський та Марцін Кроммер⁵⁶. Літопис Рачинського та Єврейновський літопис передають це коротко: “Побила москва литву, и многих живых поимали, то ест тых панов поимано: пана Грыгора Остиковича воеводу троцкого, князя Костянтина Ивановича Острозского и иных людей добрых немало”; 4 – 4,5 тис. воїнів полягло⁵⁷. Московські війська при цьому захопили всю Чернігово-Сіверщину (Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Чернігів, Путивль – загалом близько 60 населених пунктів)⁵⁸. З іншого боку, російські літописці також сильно перебільшували число вбитих та полонених ворогів: Вологодсько-Пермський літописець налічував понад 30 тис. осіб, а Новгородський IV літопис говорив про 500 полонених знатних литвинів і 5 тис. полеглих воїнів. Російські історики оцінювали цю битву як “блистательную победу русского оружия... продолжение лучших традиций русского военного искусства, восходивших к Куликовской битве”⁵⁹.

Цікаво, що білорусько-литовські літописи надають мінімум інформації стосовно цієї великої поразки литовської сторони. А Волинський короткий літопис взагалі нічого про неї не згадує, натомість детально змальовує перемоги Острозького, зокрема під Оршею 1514 р. Лише Густинський літопис, у подробицях подавши заміри Івана III, допомогу йому від татар та місцевих князів Можайських, перелічує литовських воєначальників (окрім К. Острозького, – М. Радзивіл, І. Хребтович, М. Глебович) та зазначає, що “от множества Москвы избиены быша, и самого Константина гетмана, си есть князя Острозского, яша, и прочиих пановъ, но потом, егда помиришася, отпущены быша. В то же время Москва поразиша Сапегу и самого яша”. Літописець указує, що татари сильно сплюндрували Волинь⁶⁰. Деталізує ведрошську поразку Хроніка Биховця, але чогось нового (окрім промови полоненого Герасима та незначних подробиць), зокрема щодо К. І. Острозького, не пропонує⁶¹.

Майже сім років Острозький провів у московському полоні, однак літописці ніби не помітили цього терміну, “телеграфно” відзначивши лише повернення князя. Поразку великого гетьмана ніхто не поставив йому на карб, а “неславний” полон пе-

⁵⁵ Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. II. S. 907–908; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. К., 2007. С. 351–352; Хроніка Быховца. М., 1966. С. 111–113; *Герберштейн С.* Записки о московских делах. СПб., 1908. С. 214; *Волков В. А.* Войны Московской Руси конца XV–XVI вв. М., 2001. С. 29–30.

⁵⁶ Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego. Sanok, 1857. S.1347; Kronika Marcina Bielskiego. T. II. S. 907–908; *Strzykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. T. II. S. 308–310.

⁵⁷ *Herbst St.* Bitwa nad Wiedroszą 1500 r. // *Wieki średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin.* Warszawa, 1962. S. 275–282; *Pletnia R.* Wybrane aspekty genezy i przebiegu wojny litewsko-moskiewskiej z lat 1500–1503 // *Studia historyczne.* 1999. T. 42. Z. 1. S. 3–22; *Казаків О.* Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 52–62; *Grala H.* Pamiętna data: 14 lipca nad Wiedroszą // *Mówią Wieki.* 2000. R. 43. № 7. S. 36–44.

⁵⁸ ПСРЛ. Т. 35. С. 166, 234.

⁵⁹ *Зимин А. А.* Россия на рубеже XV–XVI столетий: Очерки социально-политической истории. М., 1982. С. 185–186; *Тарасов А. Е.* Русско-литовские войны конца XV – начала XVI вв.: идеология // *Макариевские чтения.* Можайск, 2008. Вып. 15. С. 56–84.

⁶⁰ ПСРЛ. СПб., 2003. Т. 40. С. 141–142.

⁶¹ Хроніка Быховца. С. 111–113.

Іван III. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні. 1611 р.

приниження честі князя з роду Рюриковичів, мовляв, і спричинилося до його присяги – але не князеві, який його полонив, а його наступників – Василю III⁶⁴.

Всі ці жахи з’явилися у зв’язку з потребою пояснити, чому герой урешті прийняв пропозицію Василя III та присягнув йому на вірність. Насправді ж немає жодних підстав звинувачувати князя у зраді сюзерену – великому князю литовському. У березні 1501 р.* з полоненим гетьманом у Москві зустрічався литовський посланець Станіслав Нарбут, котрий приїздив із посольством короля Яна Ольбрахта та угорського короля Вацлава⁶⁵. Але коли 2 квітня 1503 р. було укладено превентивний мир (тобто тимчасове перемир’я) і, згідно з угодою, обидві сторони мали звільнити полонених, К. І. Острозького з полону не звільнили, більше того: його перевезли до Вологди – углиб Росії⁶⁶. Лише після шестирічного ув’язнення та втрати надії на визволення Костянтин Іванович 18 жовтня 1506 р. дав “заручний запис” на вірність великому московському князю, текст якого скріпив митрополит Симон.

⁶² НБУВ ІР. Ф. I, спр. 171, арк. 590; цю інформацію повторює Софонович: Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. С. 185.

⁶³ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 351–352.

⁶⁴ Niesiecki K. Herbarz Polski. T.VII. S. 180.

* Зазначимо принагідно, що у судовій справі 1644 р. згадується привілей кн. К. І. Острозького, виданий 10 серпня 1501 р. у Брацлаві (як старостою брацлавським) Остапкові Вербичевському на маєток Вербичів, нібито підтверджений “королем Олександром” у Вільні 18 лютого 1511 р. (НБУВ ІР. Ф. VI, спр. 217, арк. 354–354 зв.). Це чи не єдиний із відомих нині фальсифікатів, прив’язаних до імені Костянтина Острозького: у 1501 р. він перебував у полоні, а король Олександр помер 1506 р. Допустити помилковість одразу двох дат у копії документа важко.

⁶⁵ Сб. РИО. Т. 35. С. 300–327; Baczkowski K. Węgierskie pośrednictwo pokojowe w konflikcie litewsko-moskowskim na początku XVI w. // Balticum: Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII w. Toruń, 1992. S. 37–47.

⁶⁶ Wieliczko M. Jeniectwo wojenne Polaków w Rosji w latach 1503–1918: Określanie problemu. Lublin, 1998.

ретворився на “короткотривалу відсутність” Острозького. Лише Київський хронограф 1632–1648 рр. (датування Ю. А. Мицика), перелічивши головних в’язнів (окрім названих Г. Остиковича та К. Острозького, ще Літавор Хребтович, Микола Юревич, Микола Глебович, Микола Зенович, Іван Якимич, Федір Немирич, Богдан Маскевич), драматизував становище воєначальника-героя: Костянтин Іванович був “больше всех сохранием” – “мел руки назад opak оловом залити а ноги окваные”⁶². У Несецького також сказано, що князя везли закутого у залізо та залитого в олово, ніби найбільшого злочинця. Ймовірно, опис “закутості” Острозького спирається на реальні свідчення, оскільки так оповідають про це і Марцін Бельський, і Алессандро Гваньїні: “Говорили, що мав руки повернуті назад і оловом залиті й ноги заковані”⁶³. Це

Ця акція становить неабиякий інтерес з огляду на менталітет московської влади, яка намагалася віднайти засоби впливу на князя щодо неможливості порушення ним клятви. Такий “ключ” був віднайдений цілим конклавом духовних осіб на чолі з митрополитом. Отже, на самому початку йшлося про те, що Острозький подав великому князю прохання “за свою вину” через посередництво митрополита Симона, єпископа Сарського Трифона, Спаського архімандрита Афанасія, Чудівського архімандрита Феогноста, Симонівського архімандрита Варлаама, Спасо-Андронівського архімандрита Митрофана, Богоявленського ігумена Ніла. Всі ці московські духівники виступали ніби спільним поручителем за Острозького перед Василієм III, а також колективним прохачем за нього. І саме “их для прошення и челобитья” великий князь “слугу своего (тобто К. Острозького. – В. У.) пожаловал, нелюбье свое мне отдал”.

Василій III. Гравюра із “Записок” Сигізмунда Герберштейна. XVI ст.

Отже, основна ставка була зроблена на православну релігійну свідомість Острозького, який не міг зневажити прохання та поручительство за нього поважних духовних осіб. Подальший текст запису був стандартний, тобто він указує на вимоги московської сторони, але не на власні слова та зобов’язання Острозького. Йшлося про те, що заприсяжений мав служити великому князеві й дітям його до смерті (“до своего живота”), ні до кого не переїздити (“а не отъехати ми от своего государя... к его братье ни к иному ни к кому”), не чинити сюзерену та його сім’ї зла, лише добро (“а добра ми своему государю и его детям хотети везде во всем и до своего живота; а лиха ми своему государю... не мыслити ни думати, ни делати никакими делы некоторою хитростью”) та повідомляти про лихі чутки, тільки-но отримає будь-яку підозрілу інформацію. Якщо ж Острозький порушить присягу (“что иму думати и починати, или что явится которое мое лихо перед моим государем”), його вільно покарати смертю (залежно від вини), і “не буди на мне милости Божией и Пречистой Матери”, а також чудотворців Петра, Алексія, Леонтія Ростовського, Сергія і всіх святих “ни в сей век, ни в будущий”. Ручалися за правдивість присяги Острозького сам митрополит Симон та згадані духовні особи; окрім того, “для крепости” Острозький цілував перед святинєю “честный животворящий крест”. Заприсяжний запис підписав та запечатав митрополит Симон, а про підпис та печатку Костянтина Івановича в документі не йшлося⁶⁷. Отже, головними гарантами присяги Острозького були московське духовенство на чолі з митрополитом та “жест” цілування хреста у храмі. Вочевидь, великокнязівська влада вважала, що цей сакрум православного храму та хрес-

⁶⁷ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. М., 1813. Т. 1. № 146. С. 403; Т. 5. № 51. С. 34–35; Древняя российская вивлиофика. М., 1788. Т. 3. С. 4–7; Духовные и договорные грамоты князей XIV–XVI вв. М.; Л., 1950. С. 471.

Іван III. Гравюра 1578 р.

та з часточкою Животворного дерева, а також авторитет духовенства не дозволять Острозькому порушити клятву. Чому ж усе-таки Костянтин Іванович погодився на присягу й чому порушив її?

Знову повторимо: князь присягнув не Іванові III, який його полонив і намагався схилити до покори впродовж п'яти років, а його синові – Василю III, котрий дещо пом'якшив своє ставлення до в'язня, як і взагалі попервах демонстрував інший стиль поведінки та управління державою, ніж у батька. Саме в той час до Москви прибуло посольство імператора Максиміліана на чолі з Юстусом Гортінгером, котре, зокрема, мало клопотатися про звільнення полонених литовців та лівонців⁶⁸. Гадаємо, що саме ця обставина (тобто розмова лише про полонених) спричинила описаний крок великокнязівської влади: Острозького не відпустили під приводом того, що він перейшов на московську службу і не є

бранцем. Сигізмунд Герберштейн указував, що великий князь “с герцогом Константином повел переговори, чтобы тот оставил своего природного государя и поступил на службу к нему. Так как у того не было иной надежды на освобождение, то он принял условия и был освобожден, связав себя самой страшной клятвой”, отримав маєтки та інші відзнаки, але невдовзі “через непроходимые леса вернулся домой”⁶⁹.

Присяга Острозького інтерпретується як тактичний хід, оскільки при першій нагоді, перебуваючи на литовському кордоні, князь утік до Литви. Томаш Кемпа зазначає, що втеча князя замислювалася давно, оскільки у ВКЛ він незмірно більше втрачав, ніж здобував у ВКМ: незрівнянно вищий статус і наближеність до правителя, значно більші маєтки; становище в Москві не могло відшкодувати князеві тих економічних, політичних і гонорових позицій, які він мав у Литві; окрім того, йому важко було подолати недовіру

Вел. кн. московський Василій III. Гравюра 1578 р.

⁶⁸ Зимин А. А. Россия на пороге нового времени: Очерки политической истории России первой трети XVI в. М., 1972. С. 80–81.

⁶⁹ Герберштейн С. Записки о Московии. С. 67.

московської еліти⁷⁰. В усьому цьому є певна рація, і все ж не варто забувати про фундаментальне поняття Батьківщини й про протиставлення “свого” і “чужого”. На Волині віддавна проживав рід Острозьких, там і в Києві спочивали предки князя, та й увесь спосіб життя його у ВКЛ досить сильно відрізнявся від того, що він побачив у Москві та Вологді. Одне слово, перебування у Московському князівстві було для Острозького не просто складним і менш вигідним, а й незатишним і незвичним, якщо ще й додати абсолютистський стиль влади Івана III.

А як же з порушенням присяги? У практиці православних існував спеціальний обряд “закляття”: якщо доводилося робити щось проти власної волі, особливо ж присягати, то можна було таємно провести цей короткий обряд, аби перед Господом звільнитися від присяги. Острозький, імовірно, знав про цю традицію, тим більше що він присягав не правителю, який полонив гетьмана, а його наступникові. Нагадаймо також, що князі й державці литовсько-московського порубіжжя, які неодноразово здійснювали переходи від правителя до правителя, присягали й переприсягали, не робили з цього особливої проблеми й не відчували якогось “ураження честі”. Всі вони були православні й так само стандартно клялися в Москві на традиційному тексті й за традиційним сакральним обрядом⁷¹. Утім, російська історіографія (не кажучи вже про тогочасних “московитів”) починаючи від М. М. Карамзіна трактувала вчинок Острозького як зраду: “Любовь к Отчизне и ненависть к России заставили его обесславить себя презренным делом: обмануть монарха, митрополита, нарушить клятву, статус достоинства и совести”. Ця оцінка ніби закам’яніла: вона й понині звучить навіть у підручниках російської історії. “Божий враг и государев изменник” – це означення літописця стало своєрідним оцінковим ключем для російських авторів щодо К. І. Острозького. Проте в жодному з українських чи білорусько-литовських літописів нічого подібного немає. Може, у Литві не знали про присягу князя? Ні, її просто не сприймали як таку.

Руські літописці називають дату втечі Острозького – 25 вересня 1507 р.⁷². Польські ж автори вказують, що 25 вересня він уже прибув до Вільна, та ще й із загоном татар⁷³. Однак належних документальних свідчень з цього приводу немає. Тож доводиться користатися різнорідними джерелами, аби хоч якось реконструювати обставини втечі князя до Литви.

У Великому князівстві Московському Острозький отримав земельні володіння, його ввели до Ради великого князя (Боярської Думи) й урешті доручили військову виправу проти “супостатів”-татар на Сіверщині (ймовірно, саме звідси пішов погolos про втечу Острозького із загоном татар). Перебуванням на прикордонні з ВКЛ князь і скористався для втечі. Відповідну легенду з подробицями передає Каспар Несецький: слуга князя поїхав домовленим шляхом попереду господаря, а набожний Острозький у простому одязі зайшов до церкви помолитися. Тим часом погоня, котра мчала за втікачем, не підозрювала, що він може з’явитися на людях, і попрямувала

⁷⁰ *Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. 2004. T. 8. S. 50.*

⁷¹ Див.: *Филюшкин А. И. Понимание измены в средневековой Руси (X–XV вв.) // Мир и война: Культурные контексты социальной агрессии. М., 2005. С. 9–26.*

⁷² ПСРЛ. Т. 17. С. 185, 289, 344.

⁷³ *Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 21.*

за слугою князя. Острозький чув, як про нього питали у церкві, а відтак поїхав іншим шляхом і успішно перетнув кордон⁷⁴.

Сам князь Острозький явно очікував чуда звільнення. Про це дізнаємося з листа його сина Іллі, написаного вже по смерті батька 31 серпня 1531 р. Виявляється, Костянтин Іванович, “будучи у везенні неприятеля нашего московского, обещал дати на митрополию Киевскую ку церкви святое Пречистое у Вильни имение свое отчизное Здетель, яко ж был и дал”⁷⁵. Отже, у в’язниці гетьман звертався по чудодійну допомогу до Богородиці, зокрема її віленського чудотворного лику в Пречистенському соборі. Це – вельми показова обставина для характеристики релігійності князя, при тому її прихованої сфери. Вдалу втечу з полону й повернення до ВКЛ гетьман вважав поміччю Богородиці й тому виконав свою обітницю. Підкреслимо, йшлося про маєток в етнічній Литві, яким він особливо опікувався й забороняв своїм нащадкам його продавати, – отже, ця офіра була досить високою в очах самого Острозького. Згодом Ілля, як зазначає вказаний документ, виміняв Здетель на інші свої материзні маєтності та повернув до володінь Дому.

Легенда про чудесне спасіння знову нагадує нам про ідею Богохранимості княжого Дому та одного з його чільних представників. Однак мовчанка у літописах, зокрема місцевому Волинському, про перебування в полоні та втечу князя вказує на те, що інформація про цей період його життя була недоступною навіть для клієнтів та слуг Острозьких. Лише літопис Рачинського містить коротку фразу: “Князь Костентин Иванович Острозский з везеня з Москвы прыбег до Литвы в лето Божого нарощеня 1508”⁷⁶. Дата в літописі – неточна, оскільки вже 25 вересня 1507 р. Острозький був у Вільні⁷⁷. Здається, лише особистий секретар королеви Бони Станіслав Гурський мав деякі звістки про “московський період” великого гетьмана. Леон Божаволя-Романовський (невідомо, на яких підставах) стверджував, що втекти Острозькому допоміг Остафій Дашкевич, який прибув до Москви саме з цією таємною метою і вивів князя “татарським шляхом” у Литву⁷⁸.

Божа поміч на втечу кн. Острозького постулювалася на рівні короля Жигимонта І. У привілеї пану Федорові Янушевичу від 23 грудня 1507 р. король і великий князь зазначав: “И тыми разы, как князя Костянтина Ивановича Острозского Бог вынесъ зъ рукъ неприятеля нашего великого князя Василя Ивановича московского и до нас приехал”. Саме цим привілеєм у Янушевича відбиралися та поверталися кн. Острозькому луцьке староство та волинське маршалковство, а Янушевич отримував володимирський замок та монастир Св. Спаса⁷⁹. У привілеї 1527 р. щодо звільнення

⁷⁴ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. T. VII. S. 180. Див.: *Herbst S.* Wojna moskiewska 1507–1508 // *Księga ku czci Oskara Haleckiego.* Warszawa, 1935. S. 29–54; *Natanson-Leski J.* Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Lwów; Warszawa, 1922. Cz. 1.

⁷⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 34.

⁷⁶ ПСРЛ. Т. 35. С. 167.

⁷⁷ *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 1. S. 249.

⁷⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 94; про це також у біограмі К. І. Острозького в: *PSB.* Т. XXIV. S. 486.

⁷⁹ Литовская Метрика (1499–1514). Кн. записей 8. Вильнюс, 1995. № 292. С. 243–244; *AS.* Т. 3. № 79–82. С. 49–54; *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. С. 4–6; *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku.* Spisy / *Oprac. Marian Wolski.* Kórnik, 2007. S. 96, 137 (автор вважає, що К. І. Острозький був старостою луцьким і маршалком Волинської землі з 1507 по 1522 р., коли був призначений троцьким восводою).

Острозького від сплати мита за коломийську сіль Жигимонт I знову вказував: “У руках неприятельських тяжку неволю московську витерпів, змагаючись за вітчизну, і там кілька років в ув’язненні мучився, нарешті по виходу з неволі з Божою помічю незлічиму звитягу над москвою, татарами та іншими неприятелями нашими вчинив”⁸⁰. У цьому випадку Божа поміч виявлена у подвійному ключі: втеча з полону і наступні перемоги над неприятелями. Версія про “чудодійну втечу” Острозького стала майже офіційною – її повторив, зокрема, хроніст Бернар Ваповський: гетьман “із московської в’язниці дивовижним чудом... утік”⁸¹. Авторитетними королівськими вустами і сам полон князя перетворився на подвиг. У підтверджувальному привілеї на Дубно та магдебургію місту від імені Жигимонта I вказувалося, що Острозький “за нещасливим випадком через московитів був захоплений і вісім (!) років у тяжкому і незносомому ув’язненні сидів, бажаючи ліпше переносити незносні муки, аніж на милість здатися, готовий був і смерть прийняти, аніж стати на службу до неприятеля, і в тій позиції та вірі показав себе твердим, аж поки від того неприятеля на свободу вирвався і до нас у вітчизну свою повернувся”⁸².

Князеві одразу було повернуто гетьманську булаву (після його полону вона переходила тричі: Семену Гольшанському в 1500–1501 рр., Станіславу Кезгайлі у 1501–1502 рр., Станіславу Кішці у 1503–1507 рр.). Так само йому повернули всі уряди. Процедура переходу урядів описав сам Острозький, а з його слів – і королівські секретарі в 1516 р. у привілеї про українські староства: коли Костянтин Іванович “в руки нашого неприятеля московского попал на службе его милости и земской”, вел. кн. Олександр Ягелончик передав його уряди “некоторим княжатом”, коли ж Острозький “з рук неприятельских к нам выехал”, йому одразу все було повернуто⁸³. Зазначимо при цьому: відсутністю Острозького все ж прагнули скористатися не лише великі магнати та пани, а й середня шляхта, аби пошарпати його маєтки. Наприклад, сільце Пальчик у Звенигородському повіті на Київщині захопив Івашко Красносельський і намагався продати Семену Кішці. Одразу після повернення на батьківщину Острозький навів лад у своїх володіннях. Зокрема, він повернув собі Пальчик, проте оскільки домовленість про запродаж цього маєтку було вже складено, то гетьман просто взяв у Кішки гроші, завершивши акт продажу⁸⁴.

Томаш Кемпа зазначає, що частина литовських магнатів була невдоволена поверненням Острозького та його фаворитизмом у нового короля (1506 р. помер протектор Костянтина Івановича Олександр і новим королем став Жигимонт I), тому із заздрості почала поширювати чутки про нещире ставлення Острозького до короля, навіть про його шпигунство на користь Москви, напіраючи на православність князя⁸⁵.

⁸⁰ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 43; Biblioteka Ordynacyi Krasiniskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. T. XXIII–XXIX. № 243. S. 355.*

⁸¹ Щодо уявлень і сприйняття чудес християнами див.: *Феофан, ep. Чудо: Христианская вера в чудо и ее оправдание: Опыт апологетически-эстетического исследования. Пг., 1915.*

⁸² ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 46 (подаємо скорочений переклад); *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 41–42.*

⁸³ AS. Lwów, 1890. T. III. № CLXI. S. 133–134.

⁸⁴ *Ibid. № XCVI. S. 68.*

⁸⁵ *Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. 2004. T. 8. S. 51; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 22.*

Чи насправді одразу після повернення Острозького мало місце таке пліткарство, сказати важко, адже документальне підтвердження цього відсутнє. Є лише свідчення королівського секретаря Йодока Людвіка Деціуша, який, описуючи події 1519 р. й, зокрема, інформацію про бажання Михайла Глинського повернутися до Литви з Московського князівства, зазначив, що Глинського очорнили в очах Жигимонта I. При цьому він вдався до такого порівняння: “Є тепер річчю загальновідомою, що славний для всіх часів чоловік і воєначальник Костянтин Острозький був у подібний спосіб очорнений своїми ворогами, але від наклепів очистило його безпорочне життя і рани, отримані в обороні християнства. Якби довелося мені списати всі гідні того мужа похвали, то вони самі лише наповнили б цілу книжку”⁸⁶. Чи можна це свідчення віднести до 1507–1508 рр.? Можливо, воно стосується більш пізнього часу й ворожої щодо Острозького діяльності Гаштовта? Адже новий король зовсім не зменшив своє благовоління гетьманові після його повернення з полону.

Жигимонт I Старий. Гравюра 1521 р.

Більше того, Жигимонт I надав князеві нові привілеї, зокрема на заснування міста із замком, встановлення ярмарку на Св. Петра, мита й торгів, корчми у Чуднові (за часів київського князя Семена Олельковича там були замок і місто, згодом маєтність перейшла до короля Казимира) з волостю (27 листопада 1507 р.)⁸⁷. У “чуднівському привілеї” говорилося: “Иж вбачившы глубокост веры и непорухомую сталость и мужства терпливость и нелютванье горла напротивку неприятели наших светловроженного князя Костентина Ивановича Острозского... и хотячи ему з ласки нашео панское некоторую потеху для таковых его высоких послугъ вчинити и тым его накладомъ некоторую заплату вделати”⁸⁸. А наступного місяця (26–28 грудня) Острозький отримав підтвердження привілеїв на його дідичні маєтки, зокрема привілею короля Олександра на Дубно з наданням місту магдебургії, старого привілею на Звягель, Здолбицю, Глинськ і Богдашів, а також Здитель у Слонімському повіті Литви⁸⁹.

⁸⁶ *Decjusz J. L.* Księga o czasach króla Zygmunta. Warszawa, 1960. S. 78–79; *Wyczański A.* Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548). Warszawa, 1990; *Tegoz.* Szlachta polska XVI wieku. Warszawa, 2001.

⁸⁷ AS. Lwów, 1890. Т. III. № LXXIX. S. 49–50, 64–65; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 111–112 зв.; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 37.

⁸⁸ Литовская Метрика (1499–1514). Кн. записей 8. № 285. С. 238; АЗР. Т. 2. № 29. С. 30–31.

⁸⁹ AS. Lwów, 1890. Т. III. № LXXX, LXXXI. S. 50–54; АЗР. Т. 2. № 29. С. 32–33; Ossolineum (Wrocław), № 433 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 113–115.

Острозькі, полоненські, звягельські, чуднівські, турівські, здительські й дубенські бояри князя спеціальними привілеями від 20 жовтня 1508 р. та 16 листопада 1509 р. звільнялися від королівської воловщини (податок на волів)⁹⁰. Окремим привілеєм від 6 вересня 1508 р. (у ньому йшлося про потребу збереження на письмі святих і повчальних речей, у тому числі діянь героїв, зокрема Острозького, котрий вірою і правдою служив королям Казимиру та Олександру і служить Жигимонту) гетьманові було надано Поворське (раніше його тримав Олізар Шилович, а затим маєток перейшов до короля)⁹¹. Крім того, згаданий привілей від 16 листопада 1509 р. на прохання Острозького закріплював за ним довічно селища Пельче (Торговицька волость Луцького повіту) та Птиче (Кременецький повіт).

Цей факт доволі показовий: королівська милість у своїх конкретних проявах прямо залежала від прохання самого магната стосовно певних надань та пільг. Дану обставину варто мати на увазі загалом, коли йдеться про численні королівські милості Острозькому. При цьому у преамбулі документа йшлося про “високі міркування”: “Звычай есть подле бегу света, абы знаменитые а охотные послуги, которые ж маестату панскому напротивку неприятелей его верными бывающие зася щедростанкостью королев, або княжат великих им отдаваны были... вбачивши верную, а пилную, а знаменитее накладную, николи не вмешканую службу и нелютованя горла... которуюж он чинил ку отцу нашому славное памяти Казимиру, королю его милости и брату нашому, щастное памяти Александру королю и к нам ещо чинит и, хотячи его охотнейшого и пилнейшого на потом ку службе нашей вделати, и тым его послугам и накладом никоторую заплату отдати”⁹². Реально ж ішлося про конкретне прохання Острозького, яке король задовольнив, щоправда, з огляду на його заслуги, і все ж першопочатково ініціатива “нагороди” та її конкретики виходила не від владаря.

Врешті, як вже зазначалося, Костянтин Іванович отримав уряди волинського маршалка та старости луцького.

Відтоді вся діяльність великого гетьмана була сконцентрована переважно на військових випавах проти татар та “московитів”. Звісно, коли не було походів, Острозький перебував у власних маєтках, при королівському дворі та вів відповідний спосіб життя. Цей ракурс його біографії, лише частково заторкнутий нами (переважно щодо політичних акцій), потребує спеціального вивчення, оскільки факти “цивільного” життя Костянтина Івановича доведеться визбирувати по крихтах, що ми не в змозі здійснити в цьому дослідженні. Тож говоритимемо здебільшого про воєнні акції великого гетьмана литовського – до цього, власне, його зобов’язував уряд, у цій царині він здобув свою славу, та й назва даного підрозділу “маркуе” розгляд саме воєнної зв’язки Костянтина Івановича.

Майже одразу по своєму поверненні до Литви кн. Михайло Глинський розпочинає заколот, оскільки після смерті великого князя і короля Олександра (19 серпня 1506 р.) він практично втрачає всі свої позиції при дворі та звинувачується противниками у пограбуванні казни й навіть у самій смерті владаря. Слід підкреслити, що Глинський доводився Костянтину Івановичу дядьком.

⁹⁰ Литовская Метрика (1499–1514). Кн. записей 8. Вильнюс, 1995. С. 285, 333; *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. Warszawa, 1913. S. 21.

⁹¹ *Źródła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przedziecki*. Wilno, 1844. Т. II. S. 387–388.

⁹² AS. Lwów, 1890. Т. III. № XCVIII. S. 69–70.

2 лютого 1508 р. Глинський напав на маєток свого головного ворога Яна Заберезинського і вбив його. Затим він пробував здобути Ковно, Новогрудок, маючи осідок у Турові, розпочав переговори з Жигимонтом I та Васиєм III, а також із ногайцями та молдовським воєводою. Глинському вдалося захопити лише Мозир: осади Мінська, Слуцька, Орші, Мстиславля були безрезультатними. Заколот не увінчався успіхом, але Глинського та його родичів і прихильників прихистив вел. кн. Василь III з надією приєднати до своєї держави низку порубіжних земель. Це означало новий виток литовсько-московської війни. Острозькому спільно з Чорторійськими та Полубенськими було доручено не допустити перетворення повстання на захоплення московськими військами нових територій ВКЛ⁹³. Дії урядових військ (литовських на чолі з Костянтином Острозьким та польських на чолі з Миколаєм Фірлеєм) і магнатських корогов (усього 16 тис.) були вдалими: 2 травня Острозький зайняв Турів, 20 червня – Мінськ, у середині липня – Оршу. 13–14 липня під Оршею він змусив повернути назад московські загоны, що йшли на допомогу повсталому князю. Із М. Фірлеєм з-під Смоленська Острозький мав вирушити на Сіверщину, однак через суперечки щодо очільника війська час для наступу було утрачено. Глинський тим часом прикликав на допомогу татар у Полісся, сидячи в Мозирі. Острозький швидко побив татарські загоны й рушив на Мозир. Дізнавшись про це, Глинські та їхні нечисленні прибічники змушені були перейти на терени Великого князівства Московського⁹⁴.

Один із документів засвідчує, що К. І. Острозький мав у таборі Глинського свого вивідника – Івашка Немирича, який перебував у стані повсталих аж до їхнього переходу через московський кордон⁹⁵. Після цього з Великим князівством Московським було укладено черговий мир. Головні борці проти Глинського, і насамперед кн. Острозький, отримали землі заколотника*. Зокрема, згідно з привілеєм від 21 листопада 1508 р. Острозькому дісталися резиденція Глинського – м. Турів із волостю та селами Сторожовці й Данилевичі (слід підкреслити, що Турів раніше належав предкам Острозького, проте за яких обставин він відійшов до великого князя та був наданий Глинському, ми достеменно не з'ясували⁹⁶) та двір у Вільні на вул. Замковій на-

⁹³ Крім М. М. Меж Русью и Литвой. М., 1995. С. 123–127; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Poznań, 1995. S. 97–98, 113–124; Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne. Olsztyn, 1991. S. 131–134; Шнін М. Мясцеж Міхаіла Глінскага // Беларускі гістарычны часопіс. Мінск, 2007. № 3. С. 9–14.

⁹⁴ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódská i wszystkiej Rusi. T. II. S. 308–351.

⁹⁵ Литовская Метрика. Кн. записей 8. № 5231. С. 373–374. Вже в 1527 р. К. І. Острозький виклопотав у короля надання Івашкові Немиричу пустих земель та п'яти служб підданих у Троцькому повіті Лепунської волості (ЛМ. Кн. записей 14. 1524–1529. Вильнюс, 2008. № 870/770. С. 375–376; *Задорожна О. Ф.* Рід Немиричів у шляхетській корпорації Київського воєводства: майновий статус і політична діяльність (XVI – середина XVII ст.). АД КІН. К., 2010. С. 7).

* Тоді ж (6 вересня) Жигимонт I надав гетьману Поворське на Волині, яке перед тим тримав Олізар Бутович і яке перейшло до короля (можливо, Бутович був одним із учасників повстання?) – ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 15, 24 зв.–25, 69 зв.; Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року /Публ. В. Кравченка. К., 2005. С. 183.

⁹⁶ О. С. Грушевський стверджував, що з часів Свидригайла Турів належав до особистих володінь великого князя і Василь Федорович Острозький отримав його “в держанье”. А вел. кн. Олександр так само передав Турів “в держанье” Глинському, затим Жигимонт I передав його К. І. Острозькому (*Грушевский А. С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV–XVI вв. К., 1902. С. 3–4).

впроти костелу Св. Яна (привілей від 9 червня 1508 р.)⁹⁷. У купчій від 25 жовтня 1529 р. чотири брати Гринковичі-Воловичі, котрі продавали маєток Храпин у Турівській волості Острозькому, зазначали: “...котрый замок Туров перед сим держал зрадца господарський князь Михайло Глинский, мы там же у Туровском повете мели именъечко свое на имя Храпин”; коли ж Глинський підняв повстання, він цей маєток до замку “привернул”, затим король “тот замок Туров со всим дал князю Константину”. Брати просили гетьмана дати їм сатисфакцію, тож останній виділив 70 кіп грошей литовських та “одамашку на шату”⁹⁸. Сам цей факт для нас є показовим, оскільки Острозький не зобов’язаний був виявляти таку великодушність: король передавав йому фактично всі маєтки Глинського (разом із приєднаним до турівського замку Храпином), окрім того, від часу цього передання минуло більше 20 років. Дрібні шляхтичі навряд чи могли виграти судовий процес із гетьманом, а відтак видане ним відшкодування має слугувати доказом проти ідеї про неутримне прагнення Острозького будь-що збільшувати свої володіння, яка постулюється у працях деяких сучасних істориків.

Військові дії 1508 р. не переросли у відкриту війну ВКЛ з ВКМ, однак для Острозького це була певна відплата за роки московського полону, яка вповні здійснилась вже в Оршанській епопеї. Втім, оскільки головний ворог постійно наступав зі сходу, “московські виправи” завершилися “вічним миром” (8 жовтня 1508 р.).

Марцін Бельський. Гравюра XVI ст.

У хроніці Марціна Бельського вказано, ніби всю операцію проти Глинського і московських військ очолював польський гетьман Миколай Фірлей, тоді як литовські загони зі Станіславом Кішкою спустошували московську територію, але литовці під Вязьмою втекли з табору, наразивши поляків на небезпеку. Саме у зв’язку з цим гетьман Острозький, що перебував із королем під Смоленськом, скаржився, що так сталося й на Ведроші, а тому радив завжди посилати з литовцями поляків, щоб “не давати литві спокушатися московю”⁹⁹.

Цей польський погляд на події не є адекватним, оскільки саме з литовським військом, де переважали русини, Острозький здобував основні свої перемоги.

З іншого боку, той таки Бельський зазначає, що Острозький нібито клопотався перед королем за деяких змовників та їхні сім’ї, котрі після переїзду до Московської держави знову втекли до Литви (зокрема загін у 200 чоловік на чолі з Остафієм Дашкевичем прийшов до самого К. Острозького в м. Друцьк). На прохання гетьмана вони були прощені королем¹⁰⁰. Але саме тоді (січень 1509 р.) було заарештовано політичного

⁹⁷ AS. Lwów, 1890. Т. III. № LXXXVIII. S. 58–59.

⁹⁸ Ibid. № CCCLXIX. S. 352–353.

⁹⁹ Див.: *Plewszyński M. Mikołaj Firlej // Poczest hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni / Red. M. Nagielskiego. Warszawa, 2005. S. 34–49.*

¹⁰⁰ *Kronika Marcina Bielskiego. Т. II. S. 907–908; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 362.*

противника Острозького Ольбрахта Гаштовта, якого звинуватили у сприянні Глинському і два роки тримали в ув'язненні (випущений і прощений 10 травня 1511 р.)¹⁰¹.

Рішення щодо конфіскації маєтків прибічників повстання приймав сейм у Вільні (кінець 1508 – початок 1509 р.): окрім новгородського воєводи Ольбрахта Гаштовта, були арештовані маршалок господарський Олександр Ходкевич і литовський земський підскарбій Федір Хребтович¹⁰². Однак завдяки заступництву литовських аристократів, у тому числі К. І. Острозького, у травні 1511 р. їх разом із Гаштовтом відпустили з ув'язнення. На Берестейському сеймі того ж року, коли це було вирішено, водночас створено мирову комісію на чолі з Острозьким щодо вирішення суперечки між Гаштовтом та віленським воєводою і канцлером литовським Миколаєм Радзивілом (подейкували, що саме Радзивіл спричинився до арешту Гаштовта). Комісія збиралася кілька разів, але щось вирішити так і не змогла. Боротьба кланів Гаштовта і Радзивіла роздерла політичне поле ВКЛ і довго тримала цей дисбаланс сил, в епіцентрі якого опинився й К. І. Острозький¹⁰³.

Ольбрахт Гаштовт у предстоянні Христу. 1528 р.

Упродовж наступних шести років гетьман воював зі “степом”. Дослідники налічують за перші два десятиліття XVI ст. не менше 20 великих татарських нападів на землі ВКЛ, число ж постійних набігів окремих татарських загонів не піддається обрахунку¹⁰⁴. Передбачити ці напади та їхню географію було просто неможливо, а відтак протистояти їм зброєю так само не випадало – навіть за умови постійного тримання військових загонів на кордоні. Тож єдино правильним рішенням було зведення порубіжних фортець, своєрідної укріпленої лінії. Острозький будує нові та укріплює старі замки – в Дубні, Красиліві, Полонному, Степані, Звягелі, Острозі. Поступово в маєтках князя виростають дві важливі оборонні лінії: Чуднів – Полонне – Красилів – Колодне – Чернехів та Звягель – Дорогобуж – Острог – Рівне – Сатіїв – Дубно, зорієнтовані проти “найпопулярніших напрямів набігів татар”¹⁰⁵.

¹⁰¹ Варонін В. “Пахвала караля Жыгімонта” Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і выданне Першага Статута Вялікага княства Літоўскага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Vilniaus, 2005. С. 29.

¹⁰² Herbst S. Wojna moskiewska 1507–508 // Księga ku czci Oskara Haleckiego wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej. Warszawa, 1935. S. 40–53.

¹⁰³ Kuźmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztold // Ateneum Wileński. 1928. Z. 13/14. S. 12–13.

¹⁰⁴ Див.: Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krumskich w XV–XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1960. T. 5. S. 349–398.

¹⁰⁵ Кулаковський П. Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV – перша половина XVI ст.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 72.

Король зі свого боку надає йому суттєву допомогу: 16 листопада 1509 р. всі дідичні міста Острозького із замками (Дубно, Острог та ін.) були звільнені від данини на казну, князь отримав також додаткові села¹⁰⁶.

Щодо військових виправ великого гетьмана, то джерела (зокрема літописи) фіксують далеко не всі. Густинський літопис і Мацей Стрийковський, наприклад, повідомляють про те, що 1508 року, після повстання Глинського, татари, вирішивши скористатися непевною ситуацією у ВКЛ, напали на Литву, “но Константинъ, князь Острозский, гетманъ, порази их и полонъ увесь отъятъ” (під Слуцьком)¹⁰⁷. У 1510 р. 50 тис. татар на чолі з царевичами Махмудом, Бурнушем та Алікою напали на Київщину і дійшли ледь не до Вільна, оскільки основні литовські війська перебували на Поділлі, очікуючи саме там татарського нападу¹⁰⁸. Тим часом польсько-литовська дипломатія намагалася добитися укладення миру з Кримським ханатом. Із ханом Менглі-Гіреєм довелося переписуватися навіть К. І. Острозькому, зокрема щодо обміну полоненими. На жаль, результати були маловтішними¹⁰⁹. Однак, 5 березня 1511 р. Костянтин Іванович випросив у короля (“бил чолом и просил”) дозвіл на проведення ярмарку на Св. Петра у Полонному, сама назва якого нагадувала про невідбитий полон минулого року¹¹⁰.

Про похід 1511 р. довідуємося з постанови Берестейського сейму від 13 червня щодо посилення Острозького “ку обороне отъчизных панствъ наших”. Гетьман отримував повну владу над військом та шляхтою аж до права покарання за непослух, оскільки, за словами короля і великого князя, всі мали чинити послух гетьману, “как нам самим”¹¹¹. Через тиждень Острозький виступив у похід. 18 червня він ще встиг отримати від Жигимонта I привілей на Степань, Золочів, Подоляни, Горбаків, Городець, Тутовичі та Лушче, котрі від часів Казимира IV належали кн. Юрію Семеновичу Гольшанському (саме тоді Острозький одружився з Ганною-Тетяною Гольшанською)¹¹². Тоді ж гетьман виклопотав королівський вирок стосовно степанських бояр Костюшковичів-Федоровичів, котрі отримали наказ відбувати службу з Городця, Тутовичів та Лушчого на Степанський замок¹¹³. А вже 22 червня Острозького не було на сеймі, оскільки позов проти нього кн. Андрія Михайловича Сангушка стосовно захоплення маєтку дружини с. Мойсейкович було відкладено до повернення гетьмана “со служби”¹¹⁴. Ймовірно, саме цей похід завершився переможною битвою під Вишневецем на р. Горині, де було розбите 25-тисячне татарське військо і звільнено 16 тис. полонених (цифри, звісно, перебільшені хроністом), про що детальніше скажемо далі¹¹⁵. Похід був настільки успішний, що князеві (знов-таки на його

¹⁰⁶ Ossolineum (Wrocław), № 532 (стара нумерація за львівським інвентарем).

¹⁰⁷ ПСРЛ. СПб., 2003. Т. 40. С. 144; *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódská i wszystkiej Rusi. Т. II. S. 351.

¹⁰⁸ *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Т. 1. S. 235.

¹⁰⁹ *Herbst S.* Najazd tatarski 1512 r. // *Przegląd Historyczny.* 1948. Т. 37. S. 219; *Pulaski K.* Stosunki z Mengly-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1496–1515). S. 368.

¹¹⁰ AS. Lwów, 1890. Т. III. № CVIII. S. 80.

¹¹¹ Литовская Метрика. Кн. записей 8. № 409. С. 308–309.

¹¹² AS. Lwów, 1890. Т. III. № CXII. S. 83–84.

¹¹³ *Ibid.* № CXI. S. 82.

¹¹⁴ *Ibid.* № CXIII. S. 86.

¹¹⁵ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. С. 364.

прохання) були підтверджені надані ще вел. кн. Олександром села Мокре й Костенець та два дворища в Кременецькому, а також Болжевичі, Коптевичі та Шестовичі в Мозирському повітах¹¹⁶.

Спеціально зазначимо: 18 червня 1511 р., у переддень походу, Острозький отримав від Жигимонта I привілей на замок і місто Степань із волостю та правом двох ярмарків (на Покрова та Св. Афанасія). У привілеї говорилося: “Бачачи высокие послуги у знаменитых вальках гетмана нашего наивышшого... не только за насъ, але ешчо за панованье славное памяти отца нашего Казимира и брата нашего... Александра, королевъ ихъ милости, же онъ горла своего напротивьку неприятелеи наших для нас, пана своего, втратити не лютоваль и накладовъ великих наложитъ не жаловал, што ж звыкъ чынити и до нынешнего дня, николи не переставаючы, и хотячи ему онымъ его працамъ и накладомъ некоторую часть заплаты вчынити, маючы волю в тых к намъ его звычайных послугахъ напотомъ к намъ охотнейшого и поспешнейшого вчынити, для его верное службы”. Степань переходила до Острозького на вічні часи разом із корчмами, боярами й слугами путними, міщанами та данниками, а також маєтками степаньських бояр Костюковичів-Федоровичів (вже названі Городець, Тутувичі й Лушче)¹¹⁷.

Степань урешті стане одним з улюблених замків князя, де він часто перебуватиме (в очікуванні татарських набігів)¹¹⁸. Саме у Степані Острозький написав (чи підписав) низку послань та листів. Наприклад, наказ служебникові Дашку Василевичу ув’язати “у вотчину и на веки непорушно” в Жуковому дворі Луцького повіту Богуша Боговитиновича, державцю волковського, маршалка й писаря, згідно з королівським пожалуванням¹¹⁹. У 1522 р. гетьман відпише Степань своєму старшому синові Іллі, пояснюючи це тим, що отримане майно як віно за першою дружиною і матір’ю Іллі кн. Ганною Семенівною Гольшанською він “утратив на службах господарських”¹²⁰. Власне, дві третини Степані Острозький отримав як віно за дружиною, і це мало перейти до сина як материзна (кн. Семен Гольшанський добився від короля привілею на два річні ярмарки у Степані, й цей привілей був підтверджений Жигимонтом I 20 листопада 1510 р. на ім’я доньки давно покійного князя¹²¹), а одну третину Степані від кн. Юрія Дубровицького перейняв король, а потім подарував гетьману на вічне володіння; саме ця частина, переписана на Іллю, й мала покрити матеріальні цінності матері, витрачені батьком. На цьому листі збереглася гербова печатка князя*.

¹¹⁶ Skarbiec diplomatów. T. II. № 2231. S. 284; AS. T. III. № CXXIII. S. 94–95.

¹¹⁷ Литовская Метрика. Кн. записей 8. № 616. С. 457–458; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 147; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 28–28 зв.

¹¹⁸ Див.: Будько М. Ю. Степань: Краєзнавчий нарис. Рівне, 2003. План Степаньського замку див.: *Stecki T. J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888. S. 252–253 (розгортка між цими сторінками).

¹¹⁹ Государственный исторический музей (Москва). Отдел письменных источников. Ф. 17, оп. 2, д. 121, л. 1.

¹²⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 101.

¹²¹ *Stecki T. J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki*. S. 250–251 (посилання на дубенський архів № 251).

* Зазначимо, що гербові печатки князя Костянтина Івановича збереглися на документах з 1508 р.: в готичному щиті німецької геральдичної форми зображено гербовий знак, який відповідає знакам попередніх Острозьких, але готично стилізований: замість двох півмісяців з ріжками донизу – два півкола. У малій княжій печатці 1520–1526 рр. напис, який розміщувався по колу,

Пізніше за Степань розпочнуться справжні баталії, до яких долучаться представники кількох значних родин – Заславських, Радзивілів, Гольшанських, Чорторійських¹²².

Того ж 1511 року Жигимонт I під час Берестейського сейму підтвердив спеціальним привілеєм належність та пільги для усіх дідичних маєтків Острозького (наданих Олександром і самим Жигимонтом) та для набутих батьком, братом і самим гетьманом: два ярмарки в Острозі (на Три королі та Св. Онуфрія); мито з купців і солі в Турові, яке тримав його дід Василь; мито в Чуднові (на той час спустошеному), яке тримав київський князь Семен Олелькович; мито і ярмарок (на Різдво Богородиці) в Полонному; два ярмарки (на Преображення та Спаса) і мито в Дубні; чинш у два гроші в Красилові; були також підтверджені надані вел. кн. Олександром Здитель, Звягель, Здолбиця і Турів¹²³.

Похід наступного 1512 року приніс Острозькому нову гучну славу – навіть серед ворогів¹²⁴. Опис цієї виправи потрапив до хронік Марціна Бельського. Мацея Стрийковського і Бернара Ваповського та Літопису Рачинського. Велика татарська орда (за М. Бельським, М. Стрийковським і А. Гваньїні – 25 тис., за Ваповським – 24 тис.) на чолі з трьома синами хана пройшла смерчем через Волинь й дісталася Львова. Вона, за словами Ваповського, “велику частину Русі сплюндрувала вогнем і мечем... було багато убитих, полонених і ув’язнених, забраних у вічну неволю, звідки лунав розпачливий плач полонених і зворушливі крики”. Розділені на дві частини загони татар сконцентрувалися в районі Кузьмина на Волині та під Бузьком поблизу Львова, звідки наїздили аж до Любліна. Зведене польсько-литовське військо на чолі з Костянтином Острозьким, Миколаєм Каменецьким (коронний гетьман) та Станіславом Лянцко-

Битва під Вишневцем 1512 р. Гравюра XVI ст.

позначений аббревіатурою зверху над щитом – КИО. Знак із вістрям стріли з’являється в печатках молодшої сестри князя – Ксенії-Марії Іванівни на документах 1536 і 1572 рр., отже, він ніяк не пов’язаний із гербом Огоньчик від дружини Іллі Острозького Беати Костелецької Див.: *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. Харків, 2008. С. 16–18; *Його ж.* Герб князів Острозьких // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 64–65.

¹²² ЛНБ ВР. Ф. 5 (Осолоїнські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 40 зв.–45 зв.

¹²³ AS. Т. III. № CXV. S. 87–88; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 72–73 зв.; Ф. 5 (Осолоїнські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 20–21.

Битва на р. Лопушні. Гравюра XVI ст. Фрагмент.

ронським (очолив посполите рушення) змгло zorganizуватися не так швидко, тому виступило проти татар, коли вони вже поверталися з великим полоном та награваним майном до Криму. Вирішальна битва сталася під Вишневецем на р. Лопушній 28 квітня, де Острозький командував правим флангом (у його розпорядженні було 2–3 тис. литовського війська; загальна ж чисельність зведених сил сягала 6 тис.)

і своєю кмітливістю та особистою відвагою посприяв перемозі¹²⁵.

Королівський секретар Деціуш у книзі 1517–1521 рр. про Жигимонта I, а за ним хроніст Марцін Бельський повідомляли, що першим дав битву татарам староста кам'янецький Станіслав Лянцкоронський, потім надійшли литовські війська (близько 2 тис. кінноти) та польські (близько 4 тис.). Далі хроніст оповів про сварку в польсько-литовському таборі: “Всі хотіли битися, бо всі мали добру славу, але не могли дійти згоди, хто буде наступати в авангарді”. Острозький пропонував, щоб його військо виступило першим: воно звичне до татарських маневрів, бо постійно воює зі степом, а поляки недосвідчені в “татарщизні”, тому можуть зазнати значних втрат. Поляки ж указували, що вони краще озброєні й мають добріших коней, а окрім того, варто вдарити по ворогу разом, а не ділитися на частини. Острозький визнав перевагу поляків, але застерігав, що битися з татарами – це щось інше, ніж із німецькими, московськими тощо регулярними військами: “треба з ними вміти”. Тим часом сторожа попередила, що настає світанок і татари готуються наступати. Це поклато край суперечці, й було вирішено поділитися на фланги: правий – литовці, лівий – поляки. Татари з криком кинулися саме на литовські загони та сильно обстріляли їх із луків, так що “литва з руссю почала тікати”, не витримуючи натиску татар. Острозький “крикнув до поляків про порятунок”, що й вирівняло ситуацію на полі битви. Польський загін, котрий допоміг “литовцям”, очолили звитяжці Войцех Шамполінський та Бернард Потоцький, тож Острозький зміг повернути литовське військо знову в атаку. За даними Деціуша і Бельського, саме польські загони забезпечили перемогу: одна корова поляків змогла пробитися до татарського табору й визволила в’язнів, котрі також кинулися до бою і вчинили збурення в тилу татар, що й змусило останніх утікати. Деціуш, опираючись на свідчення учасників битви, писав про 25-тисячне татарське військо, з якого живою залишилася менша частина, а з польсько-литовського боку загинула хіба сотня, хоча було чимало пораниених стрілами. Цінною здобиччю переможців стали 10 тис. татарських коней. Окрім того, було звільнено 16 тис. бранців¹²⁶.

¹²⁴ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. I. S. 235–236.

¹²⁵ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. T. II. S. 371.

¹²⁶ Decjusz J. L. Księga o czasach Zygmunta. Warszawa, 1960. S. 64–68; Kronika Marcina Bielskiego. T. II. S. 907–908; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 364–365. Див.: Herbst S. Najazd tatarski 1512 r. // Przegląd Historyczny. 1948. R. 37. S. 218–226.

Звісно, всі ці цифри потребують значних корективів. Що ж до Стрийковського, то він порівнював Острозького з Гектором і Геркулесом (а Каменецького – з Аннібалом) та засвідчував, що ще в 1574 р. на цьому ж полі бачив, як селяни виорювали стару зброю¹²⁷.

Татари женуть бранців. Малюнок поч. XVII ст.

Результати битви на підставі інших джерел описав також руський літописець: “Там, пишут, татаров збитых двадцать чотыры тисечи от малого воиска польского и литовского бо, яко пишут кроиникаре, иж польского и литовского воиска большеи не было, толко шесть тисечеи, где значна ласка Божя была, кгда ж шестнадцать тисечеи вязнев отгромили, и корысти великие, конеи татарских около десети тисечеи взяли. По которой битве

цар перекопський с королем згоды потребовал, и для упвненья покою сына своего Дзаладьдына до Литвы в закладе дал”¹²⁸. А автор Густинського літопису змальовує дещо іншу картину бою та його наслідків (зокрема щодо визволення полоняників): “И тогда обступлены быша наши от множества татарь, но единаче бишася зь татары, аще и не ровно имь бе. Также потомь единь полкъ пробней през татарь до их коша и тамо начаша плененных людей развязовати, их же бе шестдесять тысящъ, и глаголаху имь, да помагають имь на татарь, якоже кьто можаше. И тако победиша Миндикерея под Вишневьцемь над Гореню, яко едва самъ со маломъ дружины утече”¹²⁹.

Звістка про перемогу досягла Кракова 5 травня. Король негайно повідомив про це європейські двори. А коронний канцлер Кшиштоф Шидловецький доручив королівському секретарю Анджею Кжичецькому написати героїчну поему про цю подію та її головних діячів – Острозького і Каменецького. Така поема-панегірик “Про вибиття татар перекопських під Вишневцем року 1512-го” дійсно була складена й поширена¹³⁰. Фактологічно вона повторює інформацію хроністів Ваповського та Бельського, звідси зрозуміло, що поема створювалася далеко пізніше цієї події та, звісно, після смерті Острозького (названий “славним і світлої пам’яті князем”). Звичайно, як поетичний твір, поема мала численні гіперболізації та неточності. Тут говорилося про 25 тис. татар (як у Бельського) на чолі з самим Менглі-Гіреєм. Скоромовкою автор указував, що першу битву під Білками і перемогу над татарами здобув спочатку польний гетьман Станіслав – прізвище його не вказано, і це прикметно, оскільки насправді це був Миколай Каменецький, – його автор таки назвав далі, а першу ж битву, як відомо, дав Станіслав Лянцоронський.

¹²⁷ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódská i wszystkiej Rusi. T. II. S. 365–371.

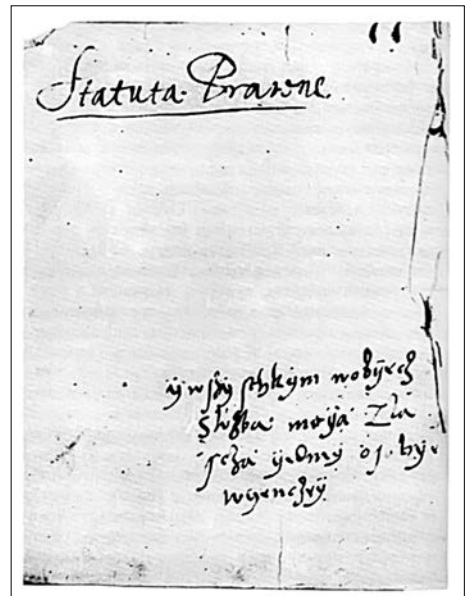
¹²⁸ ПСРЛ. Т. 35. С. 168; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. К., 1970. С. 61.

¹²⁹ ПСРЛ. Т. 40. С. 145.

¹³⁰ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 5–10 (переклад В. Пепи).

Основний зміст поеми присвячений саме головній битві. Автор усе ж вирішив увести до кола її діячів власника Вишневеця кн. Михайла із синами та кн. Андрія Збараського, “котрі над військами теж могли гетьманувати, але Костянтина визнано було всіма гетьманом єдиним”. Оповідь про суперечку між гетьманами, хто має виступати першим і чи потрібен досвід у боротьбі з татарами, фактично повторює інформацію названих хроністів. Указав автор і загальну цифру литовсько-польського війська – 6 тис., зазначивши: “Випадало кожному із десятком битись”. Він навіть не помітив, що, за його ж словами, татар було не 60, а 25 тис. Опис дій К. І. Острозького – патетично-героїчний. Насамперед він уподібнений “Тектору величному”, тоді як М. Каменецький (тут названий точно) – Ганнібалу “в шишаку чубатім”. Далі Острозький “перетворюється” в Геркулеса – “вершника в латах, шишаком голова покрита”. Саме в уста Костянтина Івановича вкладаються всі патріотичні промови до воїнів як перед початком, так і в ході битви, при цьому гетьман “братом кожного зове”, “товариством милим”. В описі самої битви автор дуже близький до хроністів: напад татар на литовське військо, звернення Острозького за допомогою до поляків тощо. Проте в автора Острозький, аби стримати відступ свого війська, сам кидається у бій і власним прикладом надихає воїнів битися до останку; саме це й стає переломом у битві: “швидко щастя татарві зрадило мінливе, перемішані до куп збилися лякливо”. Однак не все так просто: татари також сильні й войовничі, і весь свій стрій вони спрямували на Острозького, оскільки “в князі головну міць орда вбачала... бо коли б його здолать татарві вдалося, то й полякам зовсім зле зразу б повелося”. Відповідно, поляки знову допомогли литвинам, але про це автор говорить коротко: головним героєм продовжує виступати Острозький “зі своїм козацтвом” (!). Остання частина поеми присвячена звільненню 16 тис. бранців. Автор із гордістю зазначає втрати противника: майже всі 25 тис. загинули, аж три “царики” і “царський зять” потрапили в полон, здобуто 10 тис. коней, багато зброї та ін. Втрати ж своїх обчислені скромно: “близько ста нагла смерть спіткала”. Пояснюється це мудрістю гетьманів та Божою поміччю: “Через добрих гетьманів так Бог дивно справив, що не міць, а праведних захистив, уславив”. Поле під Лопушною було геть просочене “поганською кров’ю”, а тому “без гною довгий час ті поля родили й у голодні літа орачів живили”. І сьогодні орачі знаходять там іржаві списи, сагайдаки, ратища... Поема закінчувалася прозовою післямовою, цілком присвяченою К. І. Острозькому, який “найвищу винагороду в звиязтві мав, де за його розмислом і під його проводом для всіх той визначний триумф до завершення щасливого пан Бог привів”.

Усе це засвідчувало актуалізацію для потомства пам’яті про великого гетьмана ли-

Зворот титулу І Литовського Статуту зі збірки Замойських із записаним Ольбрахтом Гаштовтом жартом: “І для всіх моя служба – і для однієї особи особливо” (знак тире можна читати символічно як “погана”).

товського К. І. Острозького. Його особа – визначальна, героїчна, харизматична; вона цілком затьмарює усіх інших воєначальників, зокрема польського гетьмана, князя Вишневецьких та ін.

Цілковитою протилежністю поєми була “Похвала” на честь Жигимонта I, піднесена йому канцлером Ольбрахтом Гаштовтом у 1529 р., де вся слава віддавалася королю, котрий руками гетьмана Миколая Каменецького розгромив 25 тис. татар, звільнив 16 тис. в’язнів, захопив 10 тис. коней і т. д. Політичний ворог Острозького якось “не помітив” участі останнього у битві та його вагомому внеску в перемогу¹³¹.

Та Костянтина Івановича беззастережно славилася вся Русь і Литва, особливо ж виволочені полоняники, а з іншого боку – його затято кляли татари. Король Жигимонт I нагородив князя урядом віленського каштеляна (привілей від 21 вересня 1513 р.)¹³². Цей один із найвищих урядів Литви, котрий за Городельським привілеєм 1413 р. мав надаватися лише католикам (до Острозького його мав лише один православний – кн. Олександр Юрійович Гольшанський у 1492–1510 рр.)¹³³. Тож королеві було доволі важко провести це надання й подолати опір литовської аристократії на чолі з Гаштовтом: Острозький фактично виконував функції каштеляна ще від 1511 р., а привілей був виданий аж через два роки¹³⁴. Гетьман отримав також у своє розпорядження збір мита острозького (у 1509 р. Анна Юріївна Заславська нібито продала чи заставила Острозькому свою половину острозького мита за 200 кіп грошей¹³⁵, далі лише з половини мита орендарі платили 200 кіп, а з усього – відповідно вдвічі більше) та дозвіл провадити великі ярмарки на Три королі та Св. Онуфрія в Острозі*. Вважають, що саме після битви під Вишневцем полонені татари були осаджені на землях князя й зокрема в самому Острозі (Зарванське передмістя), з тим вони склали окрему корогву надвірного війська Острозьких. Опосередкованим доказом того є засвідчення “татарським князем Абрачимом” запродажного акту 21 листопада 1513 р. про купівлю землі К. І. Острозьким¹³⁶. Ще одним свідченням прославлення Острозького стали розписи осідку францисканців у Кракові, де було зображено картину битви під Вишневцем з портретом Костянтина Івановича¹³⁷.

Того ж 1512 р. розпочалася нова – десятилітня – московсько-литовська війна, в якій кн. К. І. Острозький показав у повній мірі свій неперевершений військовий хист, що без перебільшення виводив його в число найвидатніших полководців Європи.

¹³¹ Варонін В. “Пахвала караля Жыгімонта”... С. 26; Ochmański J. Doedatus Septennius – zagadkowy autor “Pochwały” O. Gasztołda z około 1529 r. // *Lituanos-Slavica Posnaniensia*. 1995. Т. 6. S. 77–82; Plewzyński M. Mikołaj Kamieniecki // *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej: Hetmani koronni / Red. M. Nagielskiego*. Warszawa, 2005. S. 21–33.

¹³² AS. Т. III. № СХХХІV. S. 105–106; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244 (виписка з кн. 206 Литовської Метрики), ч. 5, арк. 74–75; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 26 зв.

¹³³ Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // *Wrocławskie Studia Wschodnie*. 2004. Т. 8. S. 52; Korczak L. Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. Kraków, 1998.

¹³⁴ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 27.

¹³⁵ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 30 зв.

* Дослідники стверджують, що ярмаркові дні в Острозі з часом змінювалися: 1518 р. – на Св. Миколая та після Різдва, на Св. Єпифанія; 1544 р. – на Св. Андрія, Св. Миколая та на Три королі (AS. Т. III. S. 163–165).

¹³⁶ AS. Т. III. № СХХХІ. S. 102–103.

¹³⁷ Ярушевич А. Ревнитель православия... С. 123.

Спеціальна постанова Берестейського сейму від 13 липня 1512 р. надавала гетьманові найбільші повноваження щодо підготовки та ведення військових дій (усі мали підкорятися йому безумовно, а він отримав право карати ослуханців “на горло” та ув’язнювати)¹³⁸. Вирушаючи в похід, Костянтин Острозький склав заповіт, котрий мав забезпечити його дружину Тетяну й потомство. Князь пояснював цей крок вельми промовисто: “Розуміючи, що немає на цьому світі нічого більш певного, ніж смерть; і якщо на мене Господь Бог попустить якусь пригоду на службах господарських або зішестя з цього світу”¹³⁹. Пам’ятаючи свій недавній полон, великий гетьман був готовий до смерті на війні з Москвою. Однак його чекала не смерть, а “безсмертна, немируща слава”.

Цю славу великому гетьману принесла битва під Оршею 8 вересня 1514 р., закарбована у монументальній картині, про яку ми вже згадували. Цілу повість про битву містить Волинський короткий літопис. За усіма законами жанру автор оповідає, що Жигимонт послав супроти неприятеля “своего великаго воеводу и славного и великоумного гетмана князя Костянтина Ивановича Острозского... доброго а храброго воина, пореклом страгилата”. Гетьман Божою поміччю та за наказом короля “напервей... слушное исправление воиска, братское любовное съединение ласкаве злучил и поставил”. Не обійшлося й без Божого чуда. Війську треба було переправитися через Дніпро, і князь, як того вимагав не лише агіографічний, а й панегіричний жанр, звернувся з молитвою до Бога (“богобоязливый муж и справца военный, тот славный великий гетман князь Костянтин Иванович бег до церкви святой живоначалной Троицы и к святому ы великому чудотворцу Христову Николе и, пад, помолися Богу”). В якості зразкової персоналії автор використав Антіоха – воєначальника Александра Македонського, який чудесним чином переправив військо через річку, “яко по суху”. Острозький у цій ситуації “передним людем плиты повеле, а последний вже яко по броду преидоша” (історики вважають, що були зроблені понтонні мости зі зв’язаних добре законопачених діжок та колод, а частина кінноти змогла перейти річку вброд у вузькому місці недалеко Орші; це підтверджують здобута Деціушем від учасників битви інформація, а також слова М. Стрийковського про плоти з лози, гаті, зв’язування дерев ланцюгами – через все це й були перетягнуті гармати; тож 16-тисячне військо успішно переправилося, потонув лише один чоловік¹⁴⁰). І от уже вояки великого гетьмана, “не щадячи сами себе на великое множество людеи неприятельских сягнули и вдарили, и множество людеи воиска его поразили и смерти предали на осмьдесят тысяч, а иных живых в плен поимали”. Останні слова підтверджує поіменний перелік визначних московських вельмож, узятих в полон. При цьому автор підкреслює вірність князя своєму володарю, порятунок Церкви та підданих: “Так своєю верною послугою господарю своему, великому королю Жикгимонту радость вчинил: напервее церкви христьянский и многих мужей и жон от их насилування оборонил”. Літописець згадує пророцтво Ісайї щодо покарання за примноження злоби людей і виводить сентенцію: “Ныне тым пророчеством подарил Бог князя Костянтина Ивановича, навышшего гетмана литовского, што его справою и

¹³⁸ Skarbiec diplomatów. T. II. № 2233. S. 285–286.

¹³⁹ Źródła do dziejow polskich. S. 424–425.

¹⁴⁰ Decijusz J. L. Księga o czasach Zygmunta. S. 80; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódská i wszystkiej Rusi. T. II. S. 378–380.

зряжением воиска плъков и его смелого сердца и руки сягненъем люди московского побил и тых збытых плоти звери и птицы ядятъ, по земли кости волочачи, а стопленых водами рыбы клюють”. Це не просто неслава ворога, але повне здійснення пророчтва Ісайї.

Проминаємо власне похвалу Острозькому, яку ми вже цитували вище. Всі ці тексти знаходяться саме в описі битви під Оршею. Відзначимо лише інші акценти автора. Першим є акцент на милості Божій та “щастии великославного господаря Жигимонта”. Далі автор віддає шану воїнам, котрі забезпечили перемогу, при цьому не лише литовсько-руським, а й польським. Після усіх можливих порівнянь гетьмана з величними постатями минулого літописець звертає особливу увагу на його персональні якості, які вбачає передусім у винятковій мудрості, а відтак постійно звертається до голови князя (“честная и велеумная главо”). Наводиться перелік міст, що їх Острозький знову підкорив великому князю литовському; виглядає, ніби гетьман захопив і Смоленськ, хоч цього реально не сталося. Опис подій завершується розповіддю про тріумфальну зустріч великого гетьмана у Вільні: “Король же... принял их з великою честию у своем столечном граде Вилни декабря 3 день на святого пророка Софония”. Здавалося б, тут можна було поставити крапку. Однак літописець знову славить перемогу Жигимонта, закликає Боже благословення на князя і висловлює побажання, “абы так побивал сильную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую”¹⁴¹. Ця остання фраза нагадує про образ головного ворога, зокрема для володінь самого княжого Дому на Волині.

Загалом панегірик Острозькому вельми показовий у багатьох аспектах. Зазначимо лише, що він розміщений в описі однієї з найвагоміших у біографії князя та всієї історії Східної Європи військових акцій не випадково. Багатовимірність образу князя – як реального, так і поданого через систему порівнянь та символів – ніби “змагається” з постаттю сюзерена (Жигимонта I) в успіху та славі. Третьою особою у цьому змаганні виступає Василій III, образ якого не демонізується, але використовується для вивищення Острозького, котрий здолав такого могутнього противника. А фраза про достойність Острозького правити тутешніми столичними містами ба навіть самим Єрусалимом ставить князя вище обох названих владарів. Утім, це вивищення стосується лише особистих якостей і талантів Острозького, але не “божественного права” на владарювання, яке залишається за Жигимонтом та Васиєм.

Певним контрастом щодо засобів звеличення Острозького є опис битви у двох інших літописах – Рачинського та Євреїновському. Літописці підкреслюють протистояння Жигимонта і Василя: вони виступають у похід, ведуть війська, визначають події. Острозький є лише виконавцем наказів короля. Йому вже не потрібне чудо, аби переправитися через Дніпро й зіткнутися з московським військом на р. Кропивні: литовці спорудили тимчасовий міст (під керівництвом Яна Башти). Літописець лаконічно й без пафосу сповіщає, що “москвы и пять кротъ большеи, нежели литвы”, але не забуває особливо підкреслити, що битва відбулася 8 вересня, “на самыи празник Рожества Пречыстое Богоматеры”. Найбільш показовою є фраза, котра визначає першопричину перемоги й називає головного переможця: “И помог Бог королю Жыкгимонту и воиску литовскому, иж москву наголову побили”. Автор поповнює список полонених московських воевод, зазначаючи й їх загальне число –

¹⁴¹ ПСРЛ. Т. 35. С. 125–127.

380. Найцікавіше те, що вся оповідь завершується приступом Острозького під Смоленськ (після довгої облоги й багатьох приступів місто передалося московському князю 31 липня), якого він не взяв, а лише розорив передмістя й повернувся з тим у Литву¹⁴². Отже, сама “дія” (битва, її перебіг, перемога над п’ятикратно переважаючим противником) прославляє військовий талант князя, але виходячи із власне тексту “вся слава” дістається володарю – Жигимонту. І якщо Волинський короткий літопис був суто регіональним, то означені два літописи (їхня інформація подібна) мали більш загальне значення та поширення у ВКЛ. А відтак слава Острозького під Оршею “розчинилася” у славі короля та війська.

Професійний вояк Мацей Стрийковський більш прагматично відтворив цю військову акцію, називаючи й цифри: 16 тис. литовського війська на чолі з К. І. Острозьким та 9 тис. поляків на чолі з Яном Сверчовським; московське ж військо налічувало 80 тис. Утім, вояк-романтик Стрийковський описав сам хід битви у віршах, де К. І. Острозькому приписується кілька запальних промов перед воїнами. Тут також промайнула знаменна фраза, що Острозький “рід свій веде стародавній з руських великих монархів”. Основний тактичний хід гетьмана полягав у тому, що він удаваним відступом заманив ворога до прихованої артилерії, яка й розстріляла московитів майже впритул. Хроніст малює уявний портрет героя: він на коні, довгобородий, із булавою і постійно роздає мудрі команди. При цьому вказується, що в битві загинуло ледь не 40 тис. росіян, у полон було захоплено 384 знатні московити, яких гетьман послав у табір до короля, а от утрати литовсько-польського війська вимірювалися чотирма шляхтичами та 400 “простими жовнірами й дрібними шляхтичами”¹⁴³.

Якщо ж поглянемо знову на монументальну картину із зображенням битви, то фігура великого гетьмана на ній практично рівновелика московському воєводі Челядніну й, відповідно, ближча до акцентів Євреїновського та Рачинського літописів. Ця обставина вказує на “позапанегіричну” оцінку військової звитяги Острозького в контексті найбільшої з виграних ним битв. І лише офіційно влаштована Жигимонтом І тріумфальна зустріч великого гетьмана у Вільні (тут, у віленському соборі, він повісив московські трофейні штандарти¹⁴⁴), а згодом у Кракові та надання йому 20 грудня 1514 р. замку Дорогобуж над Горинню з монастирем Успіння Богородиці й церквами, правом будувати місто, мати щотижневий торг та ярмарок¹⁴⁵ дають змогу чіткіше розставити орієнтири, помістивши “славу князя” між панегіриком в одному літописі та простим описом битви у двох інших¹⁴⁶.

¹⁴² Там само. С. 168–169, 234–235.

¹⁴³ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Т. II. S. 380–384.

¹⁴⁴ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Скарпатії. С. 367.

¹⁴⁵ Ossolineum (Wrocław), № 512 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 15 зв.; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 56.

¹⁴⁶ Пор.: *Граля И.* Мотивы “оршанского триумфа” в ягеллонской пропаганде // Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма. Чтения памяти В. Б. Кобриня. М., 1992. С. 46–50; *Грыцкевіч А., Трусаў А.* Битва пад Оршай // Мастацтва Беларусі. 1990. № 8. С. 29–30; *Грыцкевіч А.* Битва пад Оршай 8 верасня 1514 г. // Спадчына. 1992. № 6. С. 2–11; *Його ж.* Битва пад Оршай // Бацькаўшчына. Мінск, 1996; *Акішэвіч Л.* Битва пад Воршаю 1514 году // Польшча. 2003. № 3; *Żygułski Z.* “Bitwa pod Orszą” – struktura obrazu // Rocznik Historii Sztuki. Warszawa. 1981. Т. 12. S. 85–132; *Herbst M., Walicki M.* Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w. // Rozprawy Komisji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. 1949. Т. 1. S. 33–68; *Białostocki J.* Zagadka “Bitwy pod Orszą” // Biuletyn Historii Sztuki. 1955. S. 80–98; *Drózdź P.* Orsza 1514. Warszawa, 2000.

Поряд із цим, як зазначалося, у 1529 р. канцлер Ольбрахт Гаштовт, політичний противник Острозького, підписав Жигимонту I “Похвалу” на честь затвердження I Литовського Статуту, в котрій прославляв самого лише короля за перемогу під Оршею; тут також називалася цифра погромлених московитів – 80 тис. (із них 30 тис. вбито, інші потрапили в полон¹⁴⁷). З другого боку, королівський секретар Йодок Деціуш, котрий писав свій твір раніше, у 1517–1521 рр., і спілкувався з колишніми учасниками битви, зовсім не применшував значення у ній Острозького. Він також указував чисельність литовського війська – 16 тис., але й не забував підкреслити визначну роль польських загонів на чолі з Яном Сверчовським. Деціуш детально висвітлював усю тактику битви, але в його описі діяло лише військо й не виводилася постать жодного командувача. Не менш детально описав він і здобич: полонених вельмож, загальне число ув’язнених вояків, захоплене майно тощо; втрати московського війська убитими визначалися в 30–40 тис., тоді як втрати королівського війська не перевищували 400 чоловік. Загалом, описавши тріумфальну ходу Жигимонта I зі знатними бранцями у Кракові, Деціуш усе ж прославив лише короля, і це зрозуміло, оскільки весь його твір, власне, і був присвячений величі цього правителя¹⁴⁸. Сучасник Деціуша – секретар королеви Бони Станіслав Гурський – також детально описав хід битви, використавши задля цього офіційну документацію королівської канцелярії. Зокрема, він називав ті самі завищені цифри війська: 30 тис. кінноти та 3 тис. піхоти¹⁴⁹.

Алессандро Гваньїні як військового також цікавила власне битва: він детально описав тактику Острозького, прорахунки Челядніна, фіктивний відступ литовського війська й заманювання московитів у засідку, де їх розстріляли з гармат, а втікачів литва з поляками “рубала аж до самої ночі”. Гваньїні не зміг оминати й опису жахів: біля крутих берегів Кропивни під час втечі потонуло стільки московитів, що „від великої кількості трупів вода зупинила свою течію”. За його інформацією, було вбито 42 тис. московитів, 2 тис. потрапили в полон, а потонулих годі було й порахувати. Гваньїні не мав сумніву також у фактичній цифрі втрат з литовсько-польського боку – всього 300 чоловік. Наостанок він додає цікаву фразу: “З того часу московський князь не сміє битися в полі з поляками”(!)¹⁵⁰.

Остання сторінка обкладинки I Литовського Статуту зі збірки Замойських 1529 р. Св. Іоанн Богослов вважається покровителем науки. Герб Гашовтів (Абданк).

¹⁴⁷ Варонін В. “Пахвала караля Жыгімонта”... С. 25.

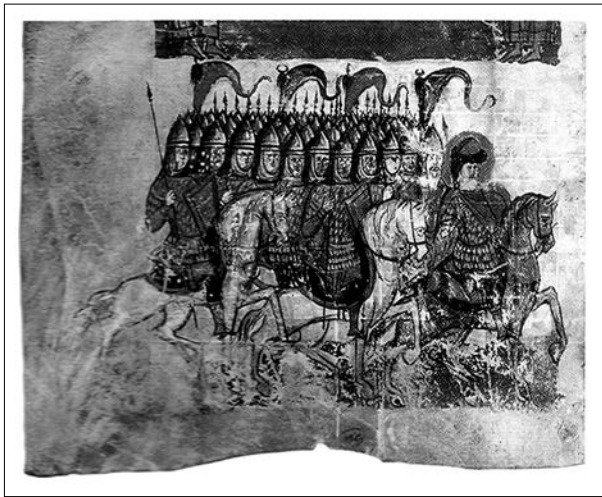
¹⁴⁸ Decjusz J. L. Księga o czasach Zygmunta. S. 80–84.

¹⁴⁹ Acta Tomicianiana. T. 3: 1514–1515. Kórnik, 1853. S. 3–6.

¹⁵⁰ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 158–159.

Історики зазначають також, що московське військо мало близько 300 гармат, обслуговуваних німецькими артилеристами; частину цих гармат в якості трофеїв захопили литвини (деякі гармати потрапили і до замків Острозького, де значаться в описах княжого скарбу).

Пізніша православна традиція, підкреслюючи благочестивість князя, намагалася приписати йому спеціальну обітницю про побудову церкви у Вільні в разі Божої помочі у битві. Ця сама традиція і понині датує 1514-м роком закладання двох віленських храмів – Св. Миколая та Св. Троїці. Вже сама посвята храмів, не прив'язана до дати битви чи покровителя великого гетьмана, ніби не підтверджувала реальності обітниці (адже переказ указував на молитву князя до Богоматері), як і часу побудови чи закладання церков. Утім, побутування цієї благочестивої легенди й до сьогодні підтримується також греко-католиками в Литві¹⁵¹. І все ж придивімося до преамбули виданого Жигимонтом I 30 листопада 1514 р. (гетьман ще був у дорозі до Вільна) привілею на будівництво згаданих храмів. Там сказано: “Оскільки ми навчені Святим Законом і Євангелією давать обіцянки Богу і виконувати їх”, дозволяємо побудувати церкви Св. Троїці на схилі біля брами на місці дерев'яних старої церкви і монастиря Троїці, а також “посеред міста нашого Вільно” церкву Св. Миколая, “якого називають Великим”. Обидва храми мали бути зведені з каменю¹⁵². Як бачимо, королівський привілей підтверджує обітницю Острозького, дану Богові (Св. Троїця) та Св. Миколаю. Тобто переказ має реальне підґрунтя? Більше того, вважається, що саме тоді стараннями Острозького було перебудовано й Покровську церкву у Вільні.

Московське військо. Мініатюра XIV ст.

У російській версії битви та визначенні причин перемоги литовців усе виглядає інакше. Насамперед описується кілька битв: перша на Березині, друга на Дрові (Дреї) й остання на Кропивні, між Оршею та Дубровою. Устюзький літописець повідомляв, ніби на Березині противники довго не рушали з місця і литовці пропонували: “Разоидемя на миру”. Тим часом частина литовських військ таємно переправилася через Березину на 15 км вище і 27 серпня атакувала московські війська. Головними ж причинами поразки було визна-

но неузгодженість дій двох головних воєвод – М. І. Булгакова та І. А. Челядніна – через їхню особисту неприязнь, а також недостатню кількість артилерії. Зокрема, йшлося про те, що Челяднін не скористався можливістю напасти на загоны Острозького під час їх переправи, вичікуючи, коли все військо перейде річку, щоб знищити його цілком. Ця тактика обернулася повним крахом, оскільки Острозькому вдалося

¹⁵¹ Авраменко А., *отець*. Церква Святої Трійці у Вільні на тлі історії українців Литви. К., 1994. С. 6–7.

¹⁵² Сагановіч Г. Айчыну сваю бароначы... С. 46.

переправити навіть артилерію. Гетьман одразу розставив бойовий стрій: справа литовську кінноту на чолі з кн. Юрієм Радзивілом, зліва – найману польську кінноту на чолі з Войцехом Шамполінським та Яном Сверчовським, а посередині – піхоту з рушницями і частину гармат (інші гармати – у засідці в лісі). У вирішальний момент Острозький вдався до хитрості: скомандував відступ і вивів противника прямо на засідку з артилерією, яка розстріляла московські війська ледь не впритул. Польсько-литовські джерела (нагадаємо) вказували, що загинуло 30–40 тис. московитів, у полон було взято 1500 дворян, із них – 48 воєначальників, серед яких Челяднін, Булгаков-Голіцин та інші¹⁵³. Російські ж джерела давали кількість 380 дворян, що потрапили до полону¹⁵⁴. Їх Острозький відправив до табору короля Жигимонта I у Борисів.

Московська кіннота. Гравюра XVI ст. із “Записок” Сигізмунда Герберштейна.

Останнім часом було здійснено кілька спроб уточнити й перебіг битви, і чисельність війська з обох боків, і загалом значущість самої події та роль у ній К. І. Острозького. Зокрема, у публікаціях Олексія Лобіна наводяться такі вирахунки польсько-литовського об’єднаного війська: польських найманців – до 7 тис. (точніше – 6663 особи), польські шляхтичі-добровольці (10 родів) зі своїми загонами – до 2 тис. на чолі з Я. Тарновським, надвірна корогва на чолі з Альбертом/Войцехом Шамполінським – до 500 вояків, посполите рушення ВКЛ – до 7–8 тис. Всього під час огляду війська в Борисові 30 серпня 1514 р. було до 16 тис. чоловік, із них близько 4 тис. залишилися при королі, а 12 тис. пішли до Орші. Був в об’єднаному війську й невеликий саперний підрозділ Яна Башти, який і спорудив переправу через Дніпро у вигляді понтонного мосту шириною не менше трьох метрів¹⁵⁵. На картині “Битва під Оршею” зображено 11 гармат-серпантин, дві гармати в засаді у хвойному ліску та на мосту велика гармата-кулернина. Число московського війська було приблизно таким самим¹⁵⁶.

Розстановка сил при цьому, згідно з О. Лобіним, змінюється на користь поляків: найманці та добровольці були поставлені в центрі (ротмістр Спергальдт); надвірний польний гетьман, староста теребовльський і ропчицький Януш Сверчовський, котрий командував усім польським контингентом, у власній корогві мав усього 30 чоловік (у наративних джерелах йшлося про 230), очолив інші польські формування на лівому фланзі, тут же були й загоны знатних осіб на чолі з Я. Тарновським і надвірна

¹⁵³ Там само. С. 43.

¹⁵⁴ АЗР. Т. 2. № 91; *Зимин А. А.* Россия на пороге нового времени. С. 165–166.

¹⁵⁵ *Kamiński A. I.* Dwa świadectwa rycerskich zasług mieszczanina żywieckiego Jana Baszty // Gronie. 1938. № 8. S. 194–196.

¹⁵⁶ *Лобин А.* К вопросу о составе и численности польско-литовской армии в битве под Оршей 1514 г. // Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу. Мінск, 2010. С. 18–41.

корогва Шамполінського, а литовське посполите рушення на чолі з Ю. Радзивілом (“Геркулесом”) – на правому фланзі. Виходить, що поляки захищали і центр, і лівий фланг, тобто виконували основну функцію в битві, а це означає, що їх було більше (8–9 тис.), а литвинів, відповідно, менше (4 тис.).

Утім, хоч як це дивно, нині залишаються “актуальними” заявлені ідеологічні штампи про братовбивчу війну, інспіровану Ватиканом та поляками¹⁵⁷. Однак це вже належить до сфери ідеології та має сприйматися як незграбний курйоз.

Острозький пробував “продовжити” свою оршанську перемогу й пішов із шеститисячним військом на Смоленськ, який узяв в облогу (ще 31 липня 1514 р. місто і замок капітулювали, смоленський воєвода Юрій Сологуб здався на милість Василя III, а перед облогою московський владар наказав стратити всіх прибічників Литви, тому сподіватися на допомогу “зсередини” Острозькому не доводилося), але захопити місто йому не вдалося. Із зимовими холодами він повернув війська в Литву й 3 грудня тріумфально вступив до Вільна через Остру Браму, як римський консул після гучної перемоги¹⁵⁸.

Про цю перемогу король одразу сповістив Папу Льва X, магістра Лівонського Ордену Альбрехта, угорського короля та імператора (посланцями відправлялися й деякі знатні бранці-московити)¹⁵⁹. Звістка про поразку московського війська “розвалила” вже складений європейський альянс (переважно габсбурзько-московський) проти Польщі та ВКЛ¹⁶⁰. Улітку 1515 р. відбувся Віденський конгрес за участю імператора Максиміліана, короля Жигимонта I і угорського короля Владислава, котрий завершився союзницькою угодою. Складовою

Смоленськ. Гравюра XVI ст.

¹⁵⁷ Амбаржевич Н. Оршанская битва 1514 г.: военно-исторический аспект. Минск, 2003.

¹⁵⁸ Герберштейн С. Записки о московских делах. С. 169–171; Герберштейн С. Записки о Московии. С. 70–71, 78; Strykowski M. Kronika polska, litewska, žmódska i wszystkiej Rusi. Т. II. S. 378–385; Kronika Marcina Bielskiego. Т. II. S. 973–976; Гваньїні О. Хроніка європейської Карпатії. С. 366–367; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Т. 1. S. 254–260; Рябинин П. Новое известие о Литве и Московитах: к истории второй осады Смоленска в 1513 году. М., 1906 (публікація летючого листка-газети “New Zeitung auf Litter vund von den Moskowitter”); Мицик Ю. А. Битва під Оршею 1514 року // Україна крізь віки. К., 2000. С. 133–137.

¹⁵⁹ Grala H. Zakładnicy racji stanu. Rzecz o jeńcach spod Orszy // Mówią Wieki. R. 42. № 6. 1999. Czerwiec. S. 31–38; Grala H. Jeńcy spod Orszy: między jagiellońską “propagandą sukcesu” a moskiewską racją stanu (1512–1522) // Aetas media aetas moderna. Studia ofiarowane H. Samsonowiczowi w 70 rocznicę urodzin. Warszawa, 2000; Кошелев М. К. Живые і мертвые: маскоўскія вязні пасля Аршанской бітвы 1514 г. // Гіст.-археалаг. зб. Мінск, 1998. № 3.

¹⁶⁰ Kopp U. Relacja o bitwie pod Orszą. Współczesna gazeta ulotna w języku niemieckim // Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej. 1984/1985.

цієї угоди стало одруження Жигимонта I з онукою імператора – італійською принцесою Боною Сфорца; у квітні 1518 р. саме К. Острозький зустрів Бону в Моравиці, а 15 квітня супроводжував її при в'їзді до Кракова, був учасником весілля і коронації Бони та підніс їй багаті подарунки 20 квітня¹⁶¹. Скріплюючи союз, імператор навіть висловився, що “з Жигимонтом готовий піти і у рай, і у пекло”¹⁶².

Битва під Оршею довго ще пам'яталася обома сторонами. Про неї у Кракові вишло більше десяти панегіриків, які друкованим словом творили ідею “великої війни” та “епохальної перемоги”¹⁶³. У 1561 р. Жигимонт II Август саркастично писав Іванові IV: “Коли хочеш битви, то йди зі своїм військом до Орші, де Костянтин Острозький дав вам себе знати”¹⁶⁴. Дослідники вважають, що невдовзі після описаних подій було складено народну пісню про битву під Оршею. І хоча в ній Острозький згадувався всього один раз в останній строфі, але це звучало як заключний акорд прославлення основного героя:

Слава Воршы ужо нязгорша,
Слаўся, пане Астроскі!¹⁶⁵

А в скарбниці князів Острозьких, котра частково перейшла до онука великого гетьмана – Януша, згідно з описом майна Дубенського замку 1616 р. зберігалися “оршанські трофеї”: зброя з “московським гербом”, позолочена булава “царя московського” (ймовірно, головного воєводи Івана Челядніна)¹⁶⁶.

Король Жигимонт I буквально обсилав Острозького привілеями. Лише 20 грудня 1514 р. у Вільні він видав їм аж три. Всі вони стосувалися Дорогобужа, котрий із Пречистенським (Успенським) монастирем та маєтками передавався Острозькому. Владар дозволяв осадити місто на магдебурзькому чи хелминському праві, тут установлювалися щотижневі (по п'ятницях) торги і ярмарки на Успіння Богородиці, а в новому місті – торги по середах та ярмарки на Успіння¹⁶⁷. А ще в липні 1514 р. король на скаргу гетьмана обороняв його інтереси перед Ганною Бартошевою Таборовичевою: Острозький “мовил” королю, що дістав право на перевіз через Німан і тримав його п'ятий рік, але Таборовичева почала не пускати туди людей, “и многих людей на том перевозе его милости збито и пограбовано и инших чужих людей там побито”. Намісник пані переслідував рибалок князя, знищував сіті й порубав князівський пором. Тож король наказував Таборовичевій відшкодувати збитки і не вступатися у перевіз¹⁶⁸. Виглядало, ніби Острозький не міг сам відстояти свої інтереси. Однак гетьман був у поході, тому й “перепоручив” цю справу королю, котрий не міг відмовити головному воєначальнику, від якого залежала перемога.

¹⁶¹ PSB. T. XXIV. S. 487.

¹⁶² *Baczowski K.* Zjazd wiedeński 1515 r. Warszawa, 1975.

¹⁶³ *Čiurinskas M.* Pergalės prie Oršos (1514) propaganda Europoje: Šaltinių apžvalga, literatūriniai ir kultūriniai aspektai // *Senoji lietuovos literatūra*. Vilnius, 2006. T. 21. P. 317–344.

¹⁶⁴ *Карамзин Н. М.* История государства Российского. М., 1989. Кн. III, т. IX, прим. 57.

¹⁶⁵ *Саганович Г.* Айчыну сваю баронячы... С. 44–45; *Авраменко А., отець.* Церква Святої Трійці у Вільні на тлі історії українців Литви. С. 8.

¹⁶⁶ *Regestra skarbca ksiąg Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce.* T. 6. S. 207, 212, 217.

¹⁶⁷ AS. T. III. № CXLIX–CXLI. S. 120–124.

¹⁶⁸ *Ibid.* № CXLVI. S. 117–118.

Затим Жигимонт I вдовольнив на перший погляд доволі дивне прохання Костянтина Івановича про передання його замкових урядів у Брацлаві, Вінниці та Звенигороді кн. Романові Андрійовичу Сангушку (“хочет спустити сестринцу своєму”) на доживотньому праві. Коли ж король захоче відібрати замки в Сангушка (“а естли бы ся нам его на тых замкох мети не видело”), то має знову передати їх Острозькому¹⁶⁹. Але це рішення зовсім не виглядає дивним, якщо взяти до уваги, що всі ці замки були оборонними й порубіжними й часто потерпали від нападів татар, а займатися ними Острозький не мав часу, постійно перебуваючи у походах; окрім того, їх упорядкування та оборона потребували значних фінансів, яких казна не давала. Тож Сангушка чекала доволі сумнівна честь, – проте саме ці уряди піднесли його статус та вплив у ВКЛ, що не в останню чергу мав на меті його дядько-опікун.

Похід 1517 р. проти московських військ під Псков і битва під Опочкою взагалі не потрапили до Волинського короткого літопису (він закінчувався на 1514 р., і лише пізніше до нього було додано інформацію про перебування короля у Супраслі 1544 р.), а у літописах Рачинського та Євреїновському ці події описані лаконічно та з не дуже героїчною кінцівкою: “города не взявшы и вернулися у свою землю”¹⁷⁰. Хроністи ж пишуть про те, що Ян Сверчовський, який хотів “перехопити славу”, самостійно почав штурм фортеці, і Острозькому нічого не залишалось, як підтримати наступ, а це призвело до невинувато великих утрат. Алессандро Гваньїні філософськи зазначав: “Наші кращі у битві в полі, ніж у здобуванні замків, тому вони, не вдаючись у труднощі облоги, відступили, скуштувавши штурму”. Під час штурму кинутий із фортеці камінь відірвав руку Андрієві Боратинському – саме цьому герою, його мукам і смерті хроніст присвятив основну частину тексту¹⁷¹. З російських літописів та дипломатичної документації відомо, що Острозький кілька разів намагався взяти фортецю штурмом (основний приступ був здійснений 6 жовтня). На допомогу обложеним швидко прибули війська на чолі з воєводами Ф. В. Оболенським та І. В. Ляцьким, які (за офіційними даними російської сторони, оповіченими послам імператора) розбили дві литовські застави у 5 та 6 тис. воїнів. А осаджені в Опочці під орудою В. М. Салтикова під час вилазок розбили загін воєводи Сокола й полонили його самого. Російські джерела називають загальні цифри перебитої “литви” – від 4 до 15 тис. чоловік, а польсько-литовські джерела вказують, що було вбито всього 60 і 1400 поранено. Разом із тим російські дипломати та літописці повідомляли, що після звістки про наближення головних московських військ на чолі з кн. А. В. Ростовським Острозький спішно відступив, залишивши “все воинское устроение”¹⁷². Лише після відступу литовського війська Василій III 24 жовтня прийняв послів Жигимонта I та посередника – імператорського посланця Сигізмунда Герберштейна¹⁷³.

Фактично це був останній військовий похід Острозького проти “москви”, який “помітили” литовсько-білоруські літописці. Офіційна Литва оцінила його далеко не так песимістично, як російська сторона. Значущість військової виправи Острозького

¹⁶⁹ Ibid. № CLXI. S. 133–134.

¹⁷⁰ ПСРЛ. Т. 35. С. 169, 235.

¹⁷¹ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 369–370. Поп.: *Strykowski M. Kronika polska, litewska, zródowska i wszystkiej Rusi*. Т. II. S. 391.

¹⁷² Детальну інформацію та аналіз джерел див.: *Зимин А. А. Россия на пороге нового времени*. С. 183–185. Поп.: *Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. Т. 1. S. 260–261.

¹⁷³ Сборник Русского исторического общества. Т. 35. С. 502–507.

була засвідчена королівським наданням: саме 1517 р. (9 вересня) К. І. Острозький отримав майже всю Кузьминську волость у складі 46 поселень (від 1497 р. він володів Красиловим та 8 селищами) і право заснувати там нове місто з магдебурзьким або хелминським правом та назвати його Костянтинів (цю ідею втілить уже Василь-Костянтин Острозький, який заснує м. Старокостянтинів)¹⁷⁴. Щодо цього та попереднього (Дорогобуж, 1514 р.) королівського надання хелминського чи магдебурзького права лише двом містам (іншим надавалася тільки магдебургія) з ініціативи К. І. Острозького висувається припущення, що це може бути “свідома спроба князя перенесення на Волинь засад самоуправління пруських міст, які передбачали наявність військових повинностей їхніх мешканців на користь свого сюзерена”, а це “відбиває етап пошуку волинськими містозасновниками найефективнішої моделі функціонування управління місцевих урбаністичних осередків”¹⁷⁵.

1518 рік був позначений доволі тривалим перебуванням Острозького при королівському дворі у Кракові. Він очолював депутацію литовських послів до короля щодо вирішення питання про більш ефективну військову взаємодію на східних кордонах. Водночас князь виконував почесну функцію в церемоніях зустрічі та шлюбу Жигимонта I з Бonoю Сфорца: як уже вказувалося, Острозький зустрічав її у Моравиці на Поділлі 13 квітня, його власні військові загопи проходили парадним маршем у Кракові, сам князь посідав почесне місце під час шлюбу й коронації Бони 18 квітня, а з тим спільно з маршалком литовським Юрієм Ілліничем покладав перед королевою свої дари¹⁷⁶. Острозький потрапив навіть до знаної поеми Яна Дантишка на честь шлюбу Жигимонта I та Бони “*Epithalamium Reginae Vanae*”, в якій князь постав як відважний і водночас мудрий полководець, вірний слуга вітчизни та короля.

Бона Сфорца. Гравюра XVI ст.

1–4 травня 1518 р. король надав гетьману Колодне, Котів та Колки¹⁷⁷. Тоді ж (1 і 7 травня) йому були видані “генеральні” привілеї на всі його маєтки (отчинні, мате-

¹⁷⁴ AS. T. I. S. 113–114; T. III. 156–160; Ossolineum (Wrocław), № 46 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 36–39, 77–78 зв.; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 38.

¹⁷⁵ Кулаковський П. Рец. на книгу А. Зайця “Урбаністичний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття”. Львів, 2003 // УАЩ. К.; Н. й., 2004. Вип. 8/9. С. 715.

¹⁷⁶ *Pociecha W. Królowa Bona (1494–1557): Czasy i ludzie Odrodzenia*. Poznań, 1949. T. I. S. 228–230, 236.

¹⁷⁷ AS. T. III. № CLXXXI. S. 161–163; Ossolineum (Wrocław), № 650, 673 (стара нумерація за львівським інвентарем). Котів з Козницею належали до ключа Луцького замку, до цього додавалися три пусті землі там же, які раніше король дав був Івашкові Юргеневичу з Київського воєводства – тепер вони відходили гетьману навечно (ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 15). В описі Луцького замку 1545 р. вказувалося, що Котів кн. Костянтин “собо упросил в короля его милости теперешнего старшого” (Литовська Метрика. Кн. 561. С. 183).

ризнi, спадковi, набутi), де пiдтверджувалися всi попереднi надання та пiльги для руських, литовських, коронних i закордонних купцiв на ярмаркову торгiвлю в Острозi (на Св. Онуфрiя, Св. Миколая, Трьох королiв), Полонному (на Рiздво Богородици) та Дубнi (на Спаса, Покрову, 12-й день по Трьох королях, Св. Марцеллiна) за зразком Луцька (тобто безмитний проiзд, при цьому луцькi митники не мають перешкоджати тим ярмаркам). Гетьману знову пiдтверджувалися всi нагороди, посади, навиць придбанi землi вiд дружини. При цьому король у високих словах описував подвиги военачальника, вихваляв його заслуги перед державою i правителем. Зокрема, у привiлеї на Колки вiд 1 травня 1518 р. князь був названий “могутньою опорою республiки” (*veluti columna Reipublicae*)¹⁷⁸. 4 травня король окремо потвердив належнiсть Острозькому володiнь бабки його дружини кн. Марії Семенiвни Ровенської та її чоловіка кн. Семена Васильовича Несвiзького¹⁷⁹.

Пiсля всiх означених подiй та церемонiй Острозький вирушив iз Кракова на Волинь, де його чекало зтяжне протиборство з татарами.

Власне, набагато бiльше (нiж щодо Московської держави) походiв великому гетьману довелося спрямовувати на пiвденно-схiднi рубежi. “Пророцтво” Волинського короткого лiтопису справдилося: над татарами Острозький брав гору як щодо числа перемог, так i щодо складностi вiйськових дiй проти їхнього нерегулярного мобiльного вiйська¹⁸⁰.

Про битву Острозького iз сином кримського хана царевичем Ахматом улiтку 1516 р. ми знаємо лише з грамоти великого московського князя Василя III вiд 10 червня 1516 р.¹⁸¹. Вочевидь, не випадково 2 жовтня того ж року Острозький отримав новi королiвськi надання. Гетьману був переданий двiрець у Гурах пiд Вiльном, який належав спочатку дружинi вел. кн. Олександра Оленi Иванiвнi, а потiм “москвитину” Григорiю Унковському, котрий втiк до Москви. Окрiм того, Острозькому було надано 15 пiдданих iз сiм'ями в Рудоминській волостi та 18 пiдданих у Мимизькiй волостi Вiленського повіту, а також пусту землю Станковщину. Всi цi надання король обумовлював гучними словами: “Завжди горла своего не лютовал и крови розлита не жаловал, у знаменитых валках знаменитые послуги чинячи, какже и у вязане был неприятелю московскому попал и там немалый час надзу (тобто нужду. – В.У.) терпел, также и за панования нашего, вышедши з рук неприятеля нашего московского, многократ... послуги знаменитее нам оказывал”¹⁸². “Московськi ремiнісценцiї” тут, iмовiрно, були пов'язанi з “невдячним” москвитом-утiкачем Унковським. Утiм, доволi цiкавим є факт, що в усiх королiвських нагородах *не йшлося* про особливi заслуги Острозького у вiйнах з татарами. Виглядало, що руським лiтописцям та авторам панегирикiв Острозькому бiльше болiло “татарське питання”, а королю – “московське”.

¹⁷⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзiмiнськi), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 89–91, 91 зв., 197 зв.; Ф. 5 (Оссолiнськi), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 22; АС. Т. III. № CLXXXII, CLXXXV. S. 163–165, 171–172; Biblioteka Ordynacyi Krasinskiх. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 243. S. 354.

¹⁷⁹ АС. Т. III. № CLXXXIII. S. 166–169.

¹⁸⁰ Див.: *Черкас Б.* Україна в полiтичних вiдносинах Великого князiвства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). Ч. 2. К., 2006; *Канановiч У. І.* Кримськi напади на Беларусь // Гiстар.-археал. зб. Мiнск, 1992. С. 135–155.

¹⁸¹ Сб. РИБ. Т. 35. С. 323.

¹⁸² АС. Т. III. № CLXXI. S. 144–146 (145).

А як це було для самого князя? Годі й говорити. Татари щороку виводили в полон тисячі не лише королівських, а й самого Острозького підданих, грабували й спустошували не лише королівські, а й землі княжого Дому. Татарська небезпека чатувала щодня попри будь-які мирні угоди. Тож для Острозького “татарський фактор” мав бути тяжчий за “московський”, хоча пам’ять про полон не могла на особистому рівні порівнятися з жодною битвою з ордою.

Після 1516 р. відомо також про протидію гетьмана татарським набігам у жовтні 1518 р. Проте літописи розпочали “реєстрацію” походів проти татар із великої поразки під Сокалем у серпні 1519 р.: “Переможени и побити суть наши от великости татаров”. А Острозький літописець додає, повторюючи “Хроніку” М. Бельського: “Князь Костянтин з іншими пани уїхал на замок Сокальський пред татари” (тобто сховався зі своїм загоном)¹⁸³. Літопис Рачинського дещо виправдовує Острозького:

Битва з татарами. Гравюра 1521 р.

проти татар на Белзщині виступили поляки, “до которых и князь Костентин Острозский приехал, маючи немного при себе литвы и руси”¹⁸⁴. Це виправдання подвійне: програли битву поляки, яким лише допомагав Острозький із невеликим загоном, з іншого боку – татарське військо було набагато чисельнішим за збірне польсько-литовсько-руське. Останній аргумент підтримують дослідники, які визначають кількість татарського війська у 80 тис. (цю навряд чи реальну цифру називав хроніст М. Бельський) або 40 тис. проти 5–7 тис. (за побільшеними даними – 12–20 тис.) з’єднаного польсько-

литовського війська. Окрім того, вказується на невдалий вибір місця битви (низький берег Південного Бугу) і неузгодженість дій, навіть суперечку між польськими та литовськими воєначальниками (поляки відкинули план битви, запропонований Острозьким, звинувативши його у бажанні “перейняти” у них славу переможців), коли молодий Ф. Гербурт, попри мудрі поради гетьмана, повів свій загін на татар і цим змусив гетьмана йти за ним.

Литовсько-польські сили були цілком розбиті, у полон потрапили три князі, майже всі ротмістри, а сам гетьман ледь урятувався з рештками кінноти¹⁸⁵. Алессандро Гваньїні спробував “розширити” уявлення про хід битви та поразку: мовляв, Острозький радив полякам улаштувати битву десь між водами в тіснині (щоб татари не

¹⁸³ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 125.

¹⁸⁴ ПСРЛ. Т. 35. С. 169.

¹⁸⁵ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 19, 24; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 57–58; Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы... С. 50.

мали можливості розсипатися по широкому полі), принаймні не переправлятися через Буг до приходу підкріплення; однак польська молодь почала насміхатися над гетьманом, “звинувачувати у боягузстві та заздрощах” (не хотів віддати славу молодим); гетьман усе це “пропустив повз вуха” і лише просив не починати переправу до ранку; молодь же продовжувала “лаяти гетьмана”. Тож поляки 2 серпня різко почали переправу через Буг, не знаючи місцевості, й відразу потрапили під стріли татар. Полякам заважали згарище спаленого татарським містечка й виорана рілля, від якої знялася страшна курява, тому “наші майже нічого не бачили”. Татари ж поступово оточували польсько-литовське військо; Острозький “кричав, закликав, піднімаючи дух як полякам, так і волинянам”, але сили були нерівні; відчувши поразку, Острозький з Марціном Каменецьким та Станіславом Галицьким сховалися в Сокальському замку, “зберігаючи себе на ліпший для Речі Посполитої час”. Загалом того дня татар полягло 4 тис., а поляків і литви – 1200, поразка сталася через “упертість молодих людей, те, що вони не слухали старших”¹⁸⁶.

Варто зазначити, що загалом йшлося про масштабні військові дії проти кількох сторін: одночасний похід проти ВКЛ і Польського королівства у липні 1519 р. був розпочатий ханом Мухаммед-Гіреєм та Василієм III, а з півночі на Польщу наступав Тевтонський орден. 40-тисячне військо на чолі з Богатир-Салтаном напало на Волинь і дійшло майже до самої Вісли; по дорозі було спалено Турів. Саме цю частину ворогів мали зупинити Острозький та очолюване ним об’єднане польсько-литовське військо. Однак 2 серпня під Сокалем татари здобули перемогу, вбили й полонили багатьох польських вояків, а також захопили кількатисячний ясир¹⁸⁷.

Попри цю невдачу в 1522 р. Острозький був нагороджений новими королівськими благоднями. 25 березня на сеймі в Городлі йому було надано найвищий (власне найвищим був титул воєводи віленського, але саме цим привілеєм король визначав, що Острозький з титулом троцького воєводи має посідати перше місце серед світських осіб) у ВКЛ світський уряд троцького

Кн. К. І. Острозький у битві з татарами. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні 1611 р.

¹⁸⁶ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 370–371; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Т. II. S. 392.

¹⁸⁷ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. М., 1966. С. 235; Зимин А. А. Россия на пороге нового времени. С. 199–200; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом. С. 125–126; Tyszkiewicz J. Sojusze nieprzyjaciół i bitwa pod Sokalem 2 sierpnia 1519 r. // Afryka, Orient, Polska. Warszawa, 2007. S. 145–153.

воєводи¹⁸⁸ (нагадаємо, що віленським каштеляном він став ще 21 вересня 1513 р.¹⁸⁹), який за Горodelьською постановою 1413 р. міг надаватися лише католикам (і переважно литовцям). Попереднім троцьким воєводою був Миколай Радзивіл – глава роду Радзивілів, котрий помер наприкінці 1521 – на початку 1522 р., саме по ньому цей уряд отримав Острозький, а уряди віленського воєводи і канцлера по Радзивілу отримав Ольбрахт Гаштовт – один із противників гетьмана, який не міг бути задоволений переминою традиційної першості віленського воєводи на першість троцького воєводи, однак формально погодився на такий виняток персонально для Острозького. Цей привілей засвідчили високі урядовці ВКЛ, котрі фактично скріплювали законність цього надання: Віленський єпископ Ян Тельницький, Луцький єпископ Павло кн. Гольшанський, Жмудський єпископ Миколай Візгайло, віленський воєвода Ольбрахт Гаштовт, віленський каштелян Станіслав Іванович, горodelьський воєвода Юрій Радзивіл, великий маршалок литовський Ян Заберезинський та берестейський воєвода Юрій Іллінич¹⁹⁰. Ця акція все ж фактично посувала з першого місця у ВКЛ аж до гаданої смерті Острозького віленського воєводу та канцлера Ольбрахта Гаштовта. Звісно, це не могло не викликати протистояння литовської магнатерії, зокрема прибічників “партії” Гаштовта – традиційного дуайєна Панів-Ради¹⁹¹. Жигимонт I змушений був виправдовуватися і запевняти, що це виняткова акція, яка надалі не повториться і Горodelьський привілей не буде порушуватися¹⁹². Матвій Любавський вважав, що саме Гаштовт використав “архивное оружие” – Горodelьський привілей – задля протидії своєму противнику, проте Жигимонт I прийняв “соломонове рішення” при розподілі урядів Радзивіла між Острозьким і Гаштовтом, що затушувало даний конфлікт¹⁹³.

Утім, протистояння Острозького й Гаштовта набирало сили. Фактично повторювалася ситуація боротьби двох могутніх угруповань нобілітету ВКЛ часів Радзивіла і Гаштовта, але тепер місце Миколая Радзивіла зайняв Острозький і його клан (до смерті Радзивіла Острозький намагався примирити противників). Дослідники підкреслюють, що в основі конфлікту лежали не стільки міжособистісні непорозуміння та амбіції, скільки дві різні концепції державної політики, й особливо щодо союзу ВКЛ і Польського королівства. Коротко кажучи, Острозький виглядає активним і послідовним прибічником тісної взаємодії та взаємозв’язку Польщі й Литви (в сенсі ВКЛ), а Гаштовт і його оточення – прихильниками максимальної автономізації ВКЛ і зменшення прерогатив короля та великого князя. Більше того, Костянтин Івановича іноді виставляють особою, котра підготувала ґрунт майбутньої Люблінської унії двох держав. При цьому польські дослідники вказують, ніби до такої позиції Острозького

¹⁸⁸ AS. Т. III. № ССХХХ. S. 220–222; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 441; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 97–97 зв., 102–102 зв.; Ф. 5 (Осcolінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 27; *Ярушевич А.* Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная Литовская Русь его времени. Смоленск, 1897. С. 236–237.

¹⁸⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 405.

¹⁹⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 102–102 зв.

¹⁹¹ *Kuźmińska M.* Olbracht Marcinowicz Gasztold // *Ateneum Wileńskie*. 1927. R. 4. № 13. S. 354–360.

¹⁹² *Acta Tomiciana. Posnaniae*, 1857. T. VI. P. 43–44; Archiwum Komisji prawniczej. Kraków, 1900. T. VII. S. 273–275.

¹⁹³ *Любавский М.* Новый труд по внутренней истории Литовской Руси // *ЖМНП*. 1898. Июль. Отд. II. С. 205–206.

Руїни замку Гаштовтів в с. Гераньйони на Гродненщині. Літографія малюнка Наполеона Орди. 1875–1877 рр.

(окрім усього іншого) надихала “польщизна”, тобто польська культура, й він поступово полонізувався, часто перебуваючи при королівському дворі, його воєнні заслуги також були більше поціновані у Кракові, ніж у Вільні; гетьмана “полонила” польська культура аж настільки, що він почав активно користуватися в листуванні польською мовою. В якості “простого” доказу цього наводиться Богоявленська церква в Острозі, відбудована Костянтином Івановичем із поєднанням візантійського стилю та готики¹⁹⁴.

Якщо стосовно обстоювання Острозьким ідеї мілітарної унії двох держав можна погодитися, то “полонізацію” гетьмана прийняти абсолютно неможливо. Його польськомовні листи до короля та польської магнатерії просто не могли бути написані руською мовою і кирилицею. Натомість усі його документи, що видавалися для власних земель, та надання на Церкву писалися руською мовою, і саме цей “внутрішній” аспект заперечує “полонізацію”. Та й готичні елементи в Богоявленській церкві – зовсім не вплив “польщизни”, а західноєвропейська мода й стиль архітектора. Більше того, як стверджують геральдисти, з 1526 р. Богоявленська церква з’являється на родовій печатці – тут п’ятибанный храм представлений у звичних неовізантійських (чи давньоруських) формах. Зовсім не бачив у цьому храмі елементів “польщизни” і доволі полонізований Шимон Пекалід навіть через 70–80 років після перебудови собору Костянтином Івановичем; навпаки, поет підкреслював його “руськість”, описуючи головний купол:

¹⁹⁴ *Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 38.*

З куполом круглим великий собор збудував він на славу,
Господа Бога єдиного щоб прославити достойно.
Там збудував, де швидкі води Вілії в Горинь впадають.
Міста прикрасо! Який же приніс тебе час нам щасливий?¹⁹⁵

А мистецтвознавці взагалі відзначають традиційність чотиристовпного триапсидного п'ятибанного собору та його певну уподібненість чернігівським і волинським домонгольським храмам. Різниця – лише у зовнішніх формах: тут вони спрощені, більш огрублені й масивні, оскільки призначалися для оборонних функцій. Оскільки ж у помонгольську добу було перервано пряму архітектурну спадковість та передачу досвіду артілями зодчих, то висновується, що К. І. Острозький, як і його предки, свідомо апелював до втрачених давньоруських традицій (“это носило несомненно идейно-целенаправленный характер”), і нові церкви споруджувалися за спеціально обраним зразком-прототипом (“образ” Богоявленської церкви найближче стоїть до чернігівських храмів XI–XIII ст.). Своєю чергою Межирицька церква взорувалася на Богоявленську. Така тенденція храмобудівничої політики Острозьких підкреслювала їхнє лідерство на Русі та серед русі у ВКЛ як провідників релігійної та національної ідеї водночас. Це мало наочне виявлення в архітектурі та внутрішньому опорядженні храмів: символіка цих видів церковного мистецтва була не лише доступною для кожного споглядача, а й доволі промовистою – особливо хрестовокупольність, чотиристовпність та п'ятибанність. Лише зовні давньоруський взорець був позначений деякими готичними та оборонними елементами¹⁹⁶. Тож усе це говорить не про “полонізацію”, але про плекання давньоруських традицій із певним впливом тогочасних архітектурних віянь у ВКЛ.

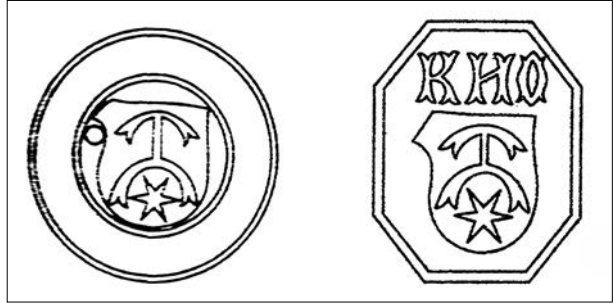
Утім, повернімося до королівських благодіянь на користь Острозького 1522 р. 17 серпня Жигимонт I надав Костянтину Івановичу право користуватися червоним воском для запечаткування документів (навіть листів до самого короля), що було королівською прерогативою. Жигимонт I пояснював цю свою чергову особливу акцію бажанням утримати славу Острозького на віки: “Всякийи речы цнотливых справ, которыйи ж для годности заслугъ, от высоких панов ачьколле заплату знамениту щедриве а годне прыимують, а вед жо, для невьставичности света, часом с памяти бы сплынули и в остаточную забытность сошли бы, вечностью писма на прышлыи часы ку памяти не приведоны, а прото ку векуистое то речы и памяти”¹⁹⁷. Оцінюючи діяльність Острозького загалом, король констатував: “Бачачы есьмо высокийи послуги в

¹⁹⁵ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 52.

¹⁹⁶ Флиер А. Я. Древнерусские традиции в зодчестве Великого княжества Литовского в XV в. (на примере храмостроительной деятельности князей Острожских) // Архитектурное наследство. М., 1986. Вып. 34. С. 152–155.

¹⁹⁷ AS. Т. III. № ССХLI. S. 235–236; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 444; Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). Вильнюс, 2001. С.138; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 100–100 зв., 104, 132–133 зв. Нагадаємо, що оригінал грамоти у 1933 р. Й. В. Новицький передав на вічне зберігання до острозького Богоявленського собору (В. Ф.-ъ. Чествование памяти князя Константина Ивановича Острожского в г. Остроге 24 августа 1933 г. // Воскресное чтение (Варшава). 1933. № 42–43. С. 652). Нині у ОДІКЗ збереглася копія цього привілею, видана Жигимонтом II Августом (як екстракт із Литовської Метрики) із великою державною печаткою (ОДІКЗ. Фонди. Кн. 23850/III.Д.9229, арк. 1–2). Можливо, і в 1933 р. мова йшла про цей документ з печаткою як “оригінал”?

знаменитых валках велможного князя Костеньтина Ивановича Острозского... не только за нас, але еще за панованье славное памяти отца нашего Казимира и за брата нашего Алексаньдра, королевъ их милости, ижь его милость не только накладовъ своихъ великих ку службе их милости наложыти не жаловал, штожь звыкъ чинити николи не переставаяучы и до нынешнего часу и за

Печатки кн. К. І. Острозького 1508 та 1520 рр. Прорис О. Однороженка.

нашо панованье, але в таковых службах горла своего втратити не литовал и раны в битвах великии и натства тяжкии от непрыятеля охотне прыимовал, хотячы се нам, паном своимъ дедичнымъ, стало у вере заховати, яко жъ и вчынкомъ пополнил. Мы, хотячы его милости в томъ некоторую часть отплаты вчинити, а к тому бачачы на его милость знаменитыи а высокии домъ княжацкии, даемъ и даруемъ, и дозволяемъ его милости князю Костяньтину Ивановичу Острозскому воском черленымъ всякии листы свои печатовати до нас, господаря своего, або до кого колве будет в чомъ писати... а тымъ воском черленымъ маеть его милость княз Костяньтин и его милости дети и потомкове его милости листы свои печатовати без каждого в том нагабанья вечно и навеки непорушно¹⁹⁸.

Зрозуміло, що всі ці винятки були зроблені лише для особи К. І. Острозького, а значить, пошановували його неабиякі заслуги перед короною Литви і Польщі. 5 вересня 1522 р. Жигимонт підтвердив купівлю Острозьким у Яна Довойнича та його родини “именъ их отчызное” Сатіїв із шістьма присілками і всіма угіддями та людьми, надавши (на прохання князя) право побудувати замок, осадити місто, встановити торг щочетверга та завести корчму¹⁹⁹. Лише пізніше постає питання щодо законності купівлі Сатієва*. Того ж року великий гетьман (на власне клопотання)

¹⁹⁸ Литовская Метрика. Кн. записей 12. С. 138–139; *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. Т. II. S. 42.

¹⁹⁹ Литовская Метрика. Кн. записей 12. С. 144–145; *Ossolineum (Wrocław)*, № 696 (стара нумерація за львівським інвентарем); *AS. Т. III. № CCLII*. S. 245.

* У 1528 р. Ян Янович Довойнич висунув перед Жигимонтом І звинувачення К. І. Острозькому: “Не вем деи которым обычаем держитъ имене мое отчызное Сатыев, и с приселки того именя, а мне ся его поступити не хочет”. Острозький поклав купчу, в якій було сказано, що Ян із дружиною, дітьми та зятем продали Сатіїв з присілками (Дядковичі, Золобів, Перемилівка, Жорновка, Радів) за 320 кіп грошей гетьману, при цьому в разі бажання нащадків Довойнича викупити маєток вони мали сплатити на короля 1 тис. кіп грошей, а Острозькому чи його нащадкам 500 кіп та повернути всі затрати Острозького на облаштування маєтку. Така угода викликає певне непорозуміння: традиційно вимагалось повернути виплачену суму й затрати на впорядкування маєтку, проте, можливо, в даному разі враховувалося плановане перетворення Сатієва на місто з ярмарком і т.п. Щодо купчої Довойнич заявив: “Я как того именя его милости не продавал, так и пенезей тых в его милости не брал, так теж и к тому запису своему ся не знаю, бом тогда был немощон, возили мене как хотели, а запис справляли и, печать в мене отнемшы, к тому листу прыкладали, как ся его милости видело”. Це було пряме звинувачення Острозького в шахрайстві й збиткуванні над німічною людиною та перетворювало великого гетьмана литовського на глитая. Острозькому нічого не залишалось, як послатися на

отримав ще два королівські привілеї. 20 грудня йому було надано шість служб людей у Луцькому повіті, а 23 грудня – три служби в Рогачеві та три в Кікові (Сикові) (у привілеях називаються поіменно всі піддані)²⁰⁰. При цьому знову підкреслювалися особливі заслуги князя перед владарем та його предками: “Ино мы, вбачившы на его милости вернии а знаменитые и накладные послуги и нелютования горьла его милости, которьи его милость чынил ещо ко отцу нашему Казимиру и ку брату нашому Александру, королемъ их милости, и ту теж к намъ, к пану своему, и хотячы его милости наперед охотнейшого а пилнейшого мети ку службе нашои”²⁰¹. Наступного дня (21 грудня) на прохання Острозького Жигимонт I надав йому та його синові Іллі у доживотнє володіння двір Смоляни в Оршанському повіті, котрим володіла “бабка” князя Васи́ліса Іванівна Володимировича Бельська. Обґрунтування цього надання повторювало попередню похвалу князя з додатком того, що Острозький був відданим престолові владаря “зъ своих молодых лет аж до тых часовъ николи не переставаючы”²⁰². І хоча двір надавався пожиттєво, оскільки свого часу був конфіскований на короля через виїзд до Московської держави кн. Семена Бельського, Олександр Ягелончик передав маєток дружині – московській княгині Олені, а після її смерті він перейшов знову до короля Жигимонта I, котрий і передав Смоляни К. I. Острозькому з сином на тих самих “доживотніх правах”, на яких його надав першого разу Олександр; однак обидва Острозькі при цьому могли його розширити, заселити людьми, побудувати млини та стави, збудувати замок, осадити місто, поставити корчми і мати торги²⁰³.

1522 рік став дуже “врожайним” для Острозького на милості від Жигимонта I, хоча це не було пов’язано із його воєнними успіхами. Гетьман отримав навіть дозвіл збирання мита з усіх купців, котрі минають Луцьк і їдуть із сілля та воском на Острог, Дубно, Рівне, Сатіїв: по вісім грошей з воза в чотири коня, по шість – у два коня, по три – з однокінного воза²⁰⁴. З іншого боку, король звільнив усіх підданих Острозького від сплати луцького й заславського мита і податку за білу сіль, яку везли з Коломиї, Долини, Дорогобужа та Дрогобича, а також дозволив “вільну дорогу” через Кременець²⁰⁵.

свідків купівлі, котрі підписалися під документом та поставили печатки. А от Ян Довойнич “слагися на них не хотел”. Саме ця обставина послужила королю законним приводом для визнання правим К. I. Острозького: кілька шляхетних осіб могли потвердити правосильність купчої, але ніхто не міг потвердити звинувачення Довойнича. Тож Жигимонт I навечно присудив Сатіїв із присілками Острозьким без будь-якого права Довойничам надалі судитися за цей маєток (див.: Литовская Метрика. Кн. записей 15 (1528–1538). Вильнюс, 2002. С. 94–95). Постає питання: на що розраховував Довойнич, затіваючи усю цю справу проти могутнього гетьмана? Гадаємо, що він міг мати розрахунок лише на свого патрона Ольбрахта Гаштовта, проте останній так і не зміг нічого вдіяти. Побіжним доказом цього є те, що в даному судовому процесі Гаштовт не поставив свого підпису з-поміж інших присутніх Панів-Ради ВКЛ. У 1529 р. К. I. Острозький виклопотав королівський привілей на право ярмарку в Сатіїві на свято Іоана Богослова (AS. Т. III. № CCCLXXVIII. S. 358).

²⁰⁰ AS. Т. III. № CCXLIX. S. 243–244.

²⁰¹ Литовская Метрика. Кн. записей 12. С. 191.

²⁰² Там само. С. 192–193; АЗР. Т. 2. № 118. С. 146–147; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 133 зв.–135 зв.

²⁰³ AS. Т. III. № CCXLVIII. S. 242–243.

²⁰⁴ Ibid. № CCL. S. 245.

²⁰⁵ Ibid. S. 215; *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. Warszawa, 1913. S. 22–23.

Довіра короля до гетьмана була безмежною, і він доручав Острозькому численні делікатні справи. Наприклад, того-таки 1522 року Костянтин Іванович мав зібрати заборгованість із братів Яцька та Мануїла Скленських на користь Михайла Василевича та “успокоїть своєю волею” кн. Юрія Дубровицького²⁰⁶. А в 1523 та 1529 рр. Острозький був призначений головою комісії з ревізії кордонів Польщі у ВКЛ на теренах Волині та Поділля²⁰⁷. У 1523–1524 рр. король видав чимало постанов із дорученнями К. І. Острозькому вести судові процеси у Кракові, Вільні, Львові та інших містах, де перебував королівський двір²⁰⁸. Однак водночас протистояння гетьмана та канцлера Гаштовта дедалі наростало, що й заважало злагодженому функціонуванню державного організму та відволікало сили не лише цих двох очільників та їхніх кланів, але й усієї держави в умовах постійної ворожої загрози іззовні. Показником цього конфлікту можуть бути зачіпки слуг обох магнатів, котрі “втілювали” ворожнечу своїх господарів. 28 січня 1525 р. намісник Гаштовта Кмита Кунцович оскаржив напад на його упицький маєток намісника кн. Острозького Козинського, супроводжуваний побиттям селян, спаленням шести будинків та грабунком майна. І хоч цей напад виправдовувався тим, що Кунцович без королівського дозволу тримав у своєму володінні корчми й торг, слід було поінформувати короля задля його вироку, а не чинити самоправство. Король наказав Острозькому відшкодувати всі збитки потерпілій стороні, а стосовно неправних прибутків Кунцовича обіцяв розібратися самостійно²⁰⁹.

Саме в момент гострої політичної конфронтації відбувся новий набіг татар, якого великий гетьман литовський спільно з коронним гетьманом М. Фірлеєм не зміг протистояти. 30-тисячна орда на чолі з Іслам-Гіреєм пронеслася через руські землі аж під Перемишль та Ярослав, звідки з великим ясиrom повернулася до Криму, залишивши за собою суцільне згарище. Причина неуспіху гетьманів була передбачувана: раптовість нападу й неможливість швидко зібрати належне військо. При цьому слід зазначити, що безпосередньою причиною набігу татар стала політика Жигимонта І щодо скинення з престолу ставленика султана – хана Саадат-Гірея.

У подальші роки великих походів не було, і Острозький часто перебував при дворі. Саме тут 7 січня 1526 р. він виклопотав собі привілей короля на звільнення від сплати мита з провезення солі та інших товарів по старих шляхах, а також дозвіл купцям із Литви, Корони і Волощини вільно їздити в замки Острозького на торги і ярмарки без сплати мита луцького. А саме останнього вимагали луцькі митники Міхей Єзофович та інші, котрі наказували всім підданам Острозького, що везли сіль, завертати до Луцька і платити соляне; за непокору купців “збивають и мордуют, и товари их в них отнимают”; більше того, митник посадив своїх слуг у Кременці, котрі чинять те саме. Король суворо наказав Єзофовичу припинити свавілля, дотримуватися давніх привілеїв Острозького, не закривати літні й зимові дороги та пропускати все без мита²¹⁰.

²⁰⁶ ЦДДАУЛ. Ф. 765, оп. 1, спр. 41, арк.1–15.

²⁰⁷ *Wilkievicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w. Wilno, 1938*; щодо розмежування кордонів у 1529 р. спробу хронологізації та контекстуалізації подій виклав Т. Вихованець у статті “Лист Костянтина Острозького до Юрія Радзивіла від 26 травня 1531 р.: зауваги на полях «посмертного» послання князя” (Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 84–104).

²⁰⁸ Литовская Метрика. Кн. записей 14 (1524–1529). Вильнюс, 2008.

²⁰⁹ Там же. № 693/604. С. 287–288.

²¹⁰ Там же. № 588/507. С. 237–238.

І лише остання військова кампанія Острозького 1527 р. проти татар принесла вагому перемогу (втім, ще взимку 1526/27 рр. гетьман розбив невеликі загони татар біля Пінська). Це не був простий набіг татар задля грабунку. Йшлося про важливу міжнародну акцію: Угорське королівство за умови війни з Туреччиною потребувало допомоги Польщі, а татари мали відволікти сили польського короля, тому й напали на землі ВКЛ і дійшли до Пінська. Зібрати необхідні сили Острозькому одразу не вдалося, хоча на його поклик під Острог швидко почали з'їжджатися надвірні почти магнатів (навіть Ольбрахт Гаштовт надіслав свій загін), тож набралось, за значно перебільшеними даними, близько 15 тис. вояків, а за найменшими – 3500. Тим часом татари на чолі із сином хана Саадат-Гірея Малаєм звично побрали ясир і вирушили до Криму. Саме тоді, коли татарське військо з частиною яничарського корпусу загальним числом 20–25 тис. (цифру 20 тис. називає Євреїновський літопис, 25 тис. – Михалон Литвин, а М. Стрийковський – навіть 34 тис.) поверталось з походу, військо, очолюване К. І. Острозьким (дослідники різко зменшують його чисельність із 15 тис. до 6–7, а то й до 3,5 тис.; зазначимо, що цифра 7 тис. називається у тогочасному римському виданні Франческо Сперулі, який спирався на послання короля Жигимонта I до Рима²¹¹), наздогнало противника над річкою Ольшаницею на Київщині між Черкасами та Білою Церквою в суботу 26 січня. 27 січня вранці, коли ще не були осідлані татарські коні, гетьман напав на противника, що змушений був оборонятися пішака в глибокому снігу; татари зазнали нищівної поразки, втративши більшість війська. Проте частина татар (близько 5 тис.), яка стояла іншим табором (це загальна тактика татарських загонів: розміщуватися окремо на невеликій відстані), змогла згурпуватися і дати відсіч, тож битва затяглася на цілий день. І все ж урешті перемога дісталася Острозькому та його війську²¹².

Деціуш називав 20 тис. убитих татар і багато полонених, а також захоплення 20 тис. коней (на цій підставі Д. Вирський припускає, що орда становила не більше 10 тис., оскільки кожен воїн повинен був мати не менше двох, а то й трьох коней²¹³). Йодок Людвіг Деціуш описував хитрощі Острозького: у вранішній темряві його вояки чинили гамір, ніби татари, пару від їхніх коней татари сприйняли за туман, а їх самих – за своїх і т.д. Проте чи не найважливішим у цій акції було звільнення великої кількості бранців (Деціуш та Марцін Бельський називають цифру 40 тис., а М. Стрийковський – 80 тис.). При цьому, за словами Деціуша, серед них було дуже багато дітей, котрі перемерзли, й їх повезли на возах, які довелося тягти самим, бо не вистачало корму для коней. Не вистачало й їжі, тому із полонених татар залишили 600–700, а інших убили; ханський син Малай був повішений та розстріляний з луків²¹⁴.

²¹¹ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом. С. 175; Вирський Д. С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція // УІЖ. 2008. № 5. С. 215.

²¹² Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 року // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2008. Вип. 8. С. 53–59.

²¹³ Вирський Д. С. Татарська війна взимку... С. 215, прим. 12.

²¹⁴ Acta Tomisiana. Posnaniae, 1876. Т. IX. Р. 44–47, 55–56, 153; Kronika Marcina Bielskiego. Т. II. S. 1040; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Т. II. S. 394; Wapowski B. Kroniki część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535). Kraków, 1874. S. 218; ПСРЛ. Т. 35. С. 170, 192, 213, 235; Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 19, 25; Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). К., 2007. С. 173–178; Його ж. Татарська війна взимку... С. 210–216.

Фігура кн. К. І. Острозького з надгробка в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Скульптор Себастьян Чешек. 1579 р.

Нагадаємо: князеві Костянтину Івановичу Острозькому на той час виповнилося близько 70 років, а він іще не зсідав з коня й керував маневрами війська. Це не могло не викликати високої похвали сучасників та пошани від нащадків. Найбільш ранньою і піднесеною є характеристика князя в доне-

сенні королівського секретаря Деціуша від 21 лютого 1527 р., яке було опубліковане у Кракові німецькою мовою й розіслане усім європейським правителям. Деціуш, використовуючи реляцію самого Острозького, відправлену королю ще з табору, писав, що військовий талант князя проявився ще в юності, й особливо у боротьбі з татарами, тож він “усіх воєначальників свого часу перевершує... вважається за найбільш гідну особу зі свого великого народу”, він “світлої, вдячної та вічної пам’яті гідний”²¹⁵.

Хоч і стисло, але все ж повідомляє про Ольшанську битву Літопис Рачинського, зазначивши, що Жигимонт послав своє військо на чолі з Острозьким проти перекопських татар, і гетьман “з воиском литовским” “татар побил на Ольшаниці зиме”²¹⁶. Острозький літописець не менш лаконічний: “Князь Костантин у Ольшаниці татар побил”²¹⁷. Євреїновський літопис пропонує порівняння, що підносить військовий талант Острозького: “велми с мальми людми” він розбив 20 тис. татар²¹⁸. І лише Київський хронограф славить князя та деталізує опис не лише цієї, а й попередніх битв із татарами²¹⁹. Алессандро Гваньїні резюмує: “Так Костянтин помстився за сокальську поразку”: полонив 700 татар і визволив 40 тис. полоняників²²⁰. А С. Герберштейн навіть зазначає, що князь винайшов спеціальну тактику боротьби з татарами: він нападає на них на зворотному шляху, коли нападники обтяжені награбованим і мають цілий обоз бранців, а відтак не в змозі швидко пересуватися та розсіюватися степом²²¹.

Навіть Ольбрахт Гаштовт у відомій “Похвалі” Жигимонту I 1529 р. спромігся на уславлення не лише короля, а й (нехай майже непомітно) свого політичного противника Острозького за цю битву, так само називаючи фантастичну цифру побитих татар – 40 тис.²²². Однак реально оцінити заслуги князя допомагає сам Жигимонт I. В лютому під час засідання сейму король улаштував Острозькому гучний тріумф у Кракові (перед князем вели 700 татарських бранців) й повідомив про цю перемогу

²¹⁵ Цит. за: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу... С. 175, 177; *Його ж.* Татарська війна взимку... С. 212.

²¹⁶ ПСРЛ. Т. 35. С. 170.

²¹⁷ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. С. 62, 126.

²¹⁸ Там само. С. 235.

²¹⁹ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 171, арк. 593 зв.–595 зв.

²²⁰ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. С. 377.

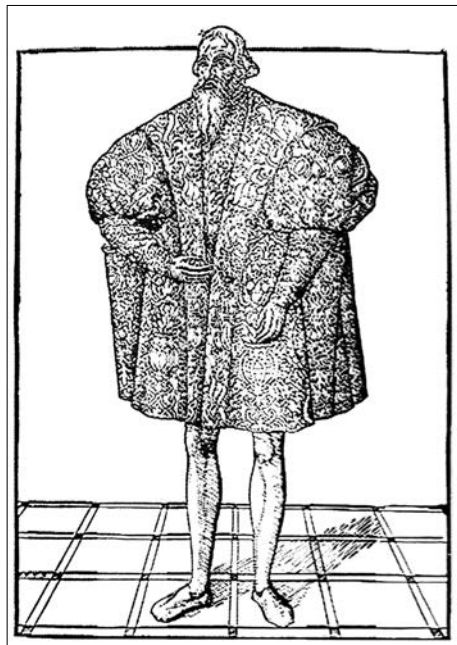
²²¹ *Герберштейн С.* Записки о Московии. С. 188.

²²² *Варонін В.* “Пахвала караля Жыгімонта”... С. 27.

Папу та угорського короля²²³. 28 квітня 1527 р. Жигимонт I (на підставі відомостей від Костюшка) персональними листами поздоровив також інших учасників битви – троцького каштеляна Ю. Радзивіла та кн. Семена Слуцького²²⁴. Королівський секретар Деціуш дав коротку інформацію про цю битву, опубліковану в летючому листку в Нюрнберзі та Кракові. Королева Бона особисто повідомила про цю подію Папу і князя Феррари Альфонсо²²⁵. У Римі єпископ Франческо Сперулі видав адресовану Папі Клименту VIII промову на підставі листа від Жигимонта I; це видання одразу передрукували у Кракові. З інспірації Деціуша звістка про перемогу над татарами була вміщена також у летючому листку “*Neue Zeitung*”²²⁶.

7 серпня 1527 р. король, надаючи Костянтину Івановичу новий привілей на володіння та пільги на торги в отчинних містах (Острозі, Дубні, Рівному, Полонному, Дорогичині, Сатиеві), а також на звільнення від сплати мита на руську сіль, везену з Коломиї, Долини і Дрогобича до Кременця, відзначив у ньому заслуги великого гетьмана, красномовно порівнюючи його військову славу з усіма видатними полководцями світу впродовж усієї історії (“слушно може і повинен бути порівняний не тільки з вождями нашого часу, але й з усіма старовинними воєначальниками”). У цьому привілеї наведено й деякі деталі походу. По-перше, він відбувся в “нинішню зиму”. По-друге, Острозький унаслідок татарського нападу “сам немалу шкоду в маєтках своїх поніс”. По-третє, учасниками походу з Острозьким були кн. Семен Слуцький та Юрій Радзивіл. По-четверте, число татарського війська визначалось у 25 тис. По-п’яте, число визволених бранців не названо, але сказано загальною: “Незмірну кількість бранців відбив і на волю відпустив”²²⁷.

Того ж 1527 року (1 квітня) Острозький отримав привілей на торги у своїх замках у визначені дні, при цьому іншій волинській шляхті було заборонено в ці самі дні мати торги у своїх маєтках, а тим із них, хто мав попередні королівські привілеї, наказувалося перенести свої торги на інший час. На клопотання Костянтина Івано-

Сигізмунд Герберштейн. Гравюра 1564 р.

²²³ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 19.

²²⁴ Muzeum Konstantego Świdzińskiego. T. 1: Korrespondencje Jana Karola Chodkiewicza / Oprac. W. Chomętowski. Warszawa, 1875. S. 8.

²²⁵ *Pociecha* W. Królowa Bona. T. 2. S. 126–127; *Boras* Z. Poczet hetmanów polskich koronnych i litewskich XVI–XVIII w. Poznań, 1991. Cz. 1. S. 13–14.

²²⁶ *Вирський* Д. С. Татарська війна взимку... С. 214.

²²⁷ AS. T. III. № CCCLIII. S. 311–313; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 22 зв.; привілей підтверджений королем Стефаном Баторієм 3 січня 1580 р. (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 253–258, посилання на Метрику Коронну, кн. 123, арк. 105); *Przedzielki* A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. Kraków, 1868. T. II. S. 43.

вича Жигимонт I підтвердив надання королів Олександра, Казимира та свої власні щодо конкретних днів торгу: Острог – п’ятниця та неділя, Дубно – субота, Рівне – п’ятниця, Дорогобуж – середа, Сатіїв – четвер. У привілеї зазначалося: “Поведал его милость перед нами, иж многие князи и панове, и земляне, и дворяне наши земли Волынское в замках и местах и именах своих волынских в тыеж дни торги свои мают и... в торгах его милости сказа и шкода великая ся деет”. Отже, для іншої волинської шляхти залишалися для торгів лише понеділок та вівторок, і все це заради того, щоби від збігу днів торгів із торгами у маєтках Острозького “его милости торгомъ сказа и шкода великая дееть, для чого жь его милость намъ билъ чоломъ”, а тому з наказу короля “жадин княз ани пан, и землянинъ ни дворянинъ нашъ земли Волынское, в тьи дни вышеи менены по своимъ замкомъ и местомъ, и именямъ своимъ волынскимъ, не мают торговъ своих мети”²²⁸. А 20 березня 1527 р. піддани Острозького були звільнені від “дякла” за привозну сіль²²⁹.

У цей самий час тривала боротьба навколо угорського престолу між Яном Запольї та Габсбургами. Гаштовт традиційно обстоював Габсбургів, а Острозький симпатизував Запольї. У травні 1528 р. гетьман навіть зустрівся із посланцем Запольї Ф. Франгепаном, а також вів переговори із французьким послом Антонієм Рінконі. Це знову загострило “конфлікт інтересів” двох литовських провідників. У цій ситуації коаліція Гаштовта розпочала атаку на прибічників Острозького: навесні 1528 р. кам’янецький єпископ Вавринець Менджилеський висунув гучне звинувачення вітебському воєводі Івану Сапезі в образі королівського маєстату та державній зраді. Це підтримав і Гаштовт. Однак надати серйозні докази обвинувачі не змогли. На Віленському сеймі угруповання Острозького добилося зняття підозр із Сапегі. Однак саме тоді Гаштовту вдалося провести затвердження Першого Литовського Статуту й підтвердження Жигимонтом I Городельського привілею, де обмежувалися можливості православної руської магнатерії та шляхти щодо обіймання важливих посад і впливу на політику ВКЛ²³⁰.

Попри все це К. I. Острозький залишався першим серед світських сенаторів у Сенаті держави, хоч за традицією перше місце належало віленському воєводі. Свідчення тому – опис у Євреїновському літописі поставлення Жигимонта II Августа на великого князя литовського 1529 р. та учти 18 жовтня на його честь. Праворуч від Жигимонта I, Жигимонта II Августа і королеви Бони сиділи католицькі князі – єпископи, а посідання ліворуч розпочинав кн. К. I. Острозький – “воевода троцкий и гетман навышшии и староста браславский и веницкий”, а вже за ним – пан Ольбрахт Гаштовт – “воевода виленский, канцлер навышшии и староста белский” й інші²³¹. Це перше місце, окрім королівської постанови 1522 р. про першість троцького воєводи, було обумовлене ще й князівським титулом Острозького: всі інші названі особи, починаючи від Гаштовта, були лише панами й жоден з них (включно з Ю. Радзивілом) не мав древнього князівського титулу.

²²⁸ Литовская Метрика. Кн. записей 12. С. 484; AS. Т. III. № CCCLIII. S. 300–301; ДА Рівненської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 59–60.

²²⁹ Biblioteka Ordynacyi Krasnińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 243. S. 355.

²³⁰ *Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrojskich*. S. 43.

²³¹ ПСРЛ. Т. 35. С. 235–236.

Утім, саме ця подія – поставлення на велике княжіння Жигимонта II Августа – викликає дискусію щодо позиції Острозького. Польські історики пишуть про прагнення гетьмана зберегти польсько-литовську унію, що нібито зумовило його протидію литовському сепаратизму²³². Томаш Кемпа вважає, що Костянтин Іванович був найпослідовнішим прихильником нерозривності унії ВКЛ із Польською короною через дві причини: по-перше, це загроза московської експансії в Литовську Русь, де розташовувалися його власні маєтки, й неможливість протистояти цьому лише силами Литви; по-друге – наявність литовської опозиції великому гетьману (Ольбрахт Гаштовт, у певні моменти – клан Радзивілів) і потреба в підтримці короля Жигимонта I Старого. Своєю позицією Острозький до останнього часу притлумлював сепаратистські спрямування литовських магнатів. А відтак князь був проти інавгурації Жигимонта Августа, боячись посилення позиції литовських магнатів та королеви Бони. Водночас, як уже вказувалося, він орієнтувався у зовнішній політиці на Яна Запольї, тоді як Гаштовт і Радзивіли – на Габсбургів. Нагадаємо, що Т. Кемпа пов’язував “пропольські” настрої Острозького також із тим, що він часто бував у Кракові, добре знав польську мову, а отже потрапив під вплив “польської культури” і тому поєднував руську та латинську культуру навіть в архітектурі Богоявленської церкви²³³.

Те саме твердив і Войтковяк, зазначаючи: “Острозький тішився більшими симпатіями у Кракові, ніж у Вільні”. При цьому дослідник підкреслив, що князь умів примирятися з Гаштовтом та Радзивілом і навіть мирив їх між собою. З іншого боку, коли Острозький дізнався про таємні плани короля щодо інавгурації сина та перетворення влади у спадкову, він уперше виступив проти владаря, але коли не зміг переконати Жигимонта I (намагався зробити це кількаразово, переказували, що останній раз уночі навіть благав навколішках), то поступився і взяв участь у присязі Панів-Ради на сеймі у Вільні 4 грудня 1522 р. обрати Жигимонта Августа на великого князя литовського, проте лише по смерті батька. Саме тоді він вступив у затяжний конфлікт із Гаштовтом, протидіючи його планам розриву стосунків Литви та Польщі²³⁴. Полонізація “Сципіона руського” у польській історіографії, таким чином, заходить надто далеко і з політичного чинника перетворюється на культурологічний, навіть на внутрішньо-суб’єктивну настанову²³⁵.

З іншого боку, висувається ідея, що Острозький підтримував тенденцію відновлення легітимної влади великого князя в Литві й незалежнення її від Польщі, зокрема

²³² Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. Kraków, 1920. T. II. S. 76–80; Kuźmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztold // Ateneum Wileński. R. IV. Z. 13. 1927. S. 374–375 (349–391); R. V. Z. 14. 1928. S. 120–174.

²³³ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 19; Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. 2004. T. 8. S. 53–54. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 37–43; Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Z. 12. Białystok, 1999. S. 6; Kempa T. Konflikty w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku (do 1569 roku) a kwestia unii polsko-litewskiej // Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу. Мінск, 2010. С. 46–48.

²³⁴ PSB. T. XXIV. S. 487.

²³⁵ Див.: Bumblauskas A. Polonizacja Litwy jako problem w historiografii // Lithuania. 1999. № 1–2 (30–31). S. 44–46; Sielicki F. Polsko-ukraińskie stosunki kulturalne do końca XV wieku. Wrocław, 1997.

щодо польського права, шляхетських вольностей та вимог тощо. Сучасний білоруський історик Геннадзь Саганович стверджує, що Острозький був знайомий із планами Бони й виступав лише проти порушення петриківсько-мельницької угоди 1501 р. щодо обрання неповнолітнього королевича великим князем, убачаючи в цьому можливість послаблення обороноздатності ВКЛ, але все ж урешті прибрав сторону Бони, з якою мав приятні стосунки²³⁶.

Ці дві прямо протилежні оцінки знайшли своє кумедне відбиття у різному наświetленні однієї показової акції. Мова йде про “ляментацию” Острозького перед королевою Боною. В одному варіанті говориться, що князь, знов-таки на колінах, просив Бону не допустити проголошення малолітнього сина великим князем на Литві, а в іншому – що він благав усіма силами сприяти цьому проголошенню²³⁷. За Томашем Кемпою, Острозький зі своїми прибічниками на колінах благав уже короля Жигимонта I відмовитися від свого задуму щодо коронації сина, оскільки це може лише погіршити стосунки Литви й Польщі²³⁸.

В обох оцінкових інвективах були свої резони. Відсутність великого князя відкривала більший простір великому гетьману: окрім того, що в його руках зосереджувалося більше влади й можливостей її застосування, він здобував особливу прихильність короля Жигимонта I своєю позицією та добрим урядуванням у ВКЛ і гучними військовими акціями проти ворогів. Король (більше Олександр²³⁹, ніж Жигимонт I) мав особливо відчутти значущість князя і його діяльності за шість років відсутності Острозького, котрий перебував у московському полоні. З іншого боку, лише окремішність урядування Литви могла призупинити наплив “польшизни” в різних її проявах у ВКЛ, зменшити тиск опозиції за умови особливого наближення до особи нового великого князя і його оточення (передусім королеви Бони). Реальним виглядає і визначення головним противником Острозького Ольбрахта Гаштовта, який по смерті Миколая Радзивіла отримав уряди віленського воєводи (25 березня 1522 р.) та канцлера (липень 1522 р.), провів затвердження Литовського Статуту (творцями першої редакції Статуту 1529 р. були Миколай та Ян Радзивіли, котрі померли 1522 р.) із заборонаю іноземцям (у тому числі полякам) отримувати нерухомість та державні посади в Литві й симпатизував Габсбургам²⁴⁰. Це він пробував дискредитувати великого гетьмана перед королевою Боною, твердячи, ніби Острозький “непевного походження”, схильний до узурпації влади та симпатизує русинам, а отже, й

²³⁶ Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы... С. 55.

²³⁷ Див.: Sucheni-Grabowska A. Królowe a następstwo tronu: Zofia, Bona i Ludowika Maria // Historia i archiwistyka. Toruń, Warszawa, 1992. S. 53–64.

²³⁸ Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku. T. 8. S. 54; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 39.

²³⁹ Див.: Bardach J. Aleksander // Poczet królów i książąt polskich. Warszawa, 1984. S. 316–325; Papée F. Aleksander Jagellończyk. Kraków, 1949 (перевид. 1999); Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Poznań, 1995; Tegoż. Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997. S. 75–131.

²⁴⁰ Лазутка С. Историческая роль Альбертаса Гоштаутаса в кодификации Первого Литовского Статута // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Vilnius, 2005. С. 14–20; Варонін В. “Пахвала караля Жыгімонта” ... С. 21–33; Pocięcha W. Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia. Poznań, 1958. T. III. S. 45–46.

Москві²⁴¹. Гаштовта вважають лідером “сепаратистів”, якому вдавалося певний час впливати на королеву Бону (до початку 30-х років, далі їхні стосунки зіпсувалися). У 1526 р. з його подачі литовські послы у Кракові вимагали повернення в Литву... корони вел. кн. Вітовта, котрий так і не був коронований, оскільки корону нібито в 1430 р. викрали поляки (насправді до їхніх рук потрапили лише акти коронації, надіслані імператором, а корони для Вітовта і його дружини так і не перетнули кордон Польщі)²⁴².

Гаштовт, безперечно, був визначним політиком та інтелектуалом (він мав чи не найбільшу на той час приватну бібліотеку у ВКЛ²⁴³, його перу належать “Похвала” Жигимонту, а також “меморіали”, адресовані королеві Боні²⁴⁴), тому становив велику загрозу, однак його “провокація” щодо Острозького не вдалася – королівська родина не повірила наданій інформації. Нагадаємо: гетьман був близький до королеви від часів її приїзду до Польщі та ВКЛ у 1518 р.: він офіційно зустрічав і вітав нову королеву, брав участь у шлюбних та коронаційних урочистостях, часто бував при її дворі. Більше того, Острозького вважали певним “справедливим суддею” у спірних питаннях між Польщею та Литвою. Так, у квітні 1523 р. король саме йому наказав (а отже, довірив справу державної ваги, й притому доволі складну та суперечливу) виїхати “с паны Коруны Полское на поправене границ межы земли Волынское и Коруны Полскою, и теж о квалтах и кривды с obu сторон подданных наших... о всяки кривды подданных наших досмотрети и справедливости чинити, как бы на обе стороны подданным нашим кривды не было”²⁴⁵.

Шлях до коронації Жигимонта Августа розпочався із напруження між Жигимонтом I та польською аристократією щодо династичної проблеми, чим і скористалася литовська сторона. Вже 22 квітня 1522 р. Жигимонт I підтвердив загальноземський привілей для ВКЛ, а 4 грудня, як відомо, на віленському сеймі Пани-Рада склали присягу, що великим князем оберуть лише Жигимонта Августа. Звісно, неабияку роль у просуванні цієї справи відігравала королева Бона, котра піклувалася про долю свого сина та власні вигоди²⁴⁶. У 1526 р., вочевидь, зумисне була поширена чутка, ніби Папа Римський має намір коронувати московського великого князя, і це спровокувало пропозицію Панів-Ради перетворити ВКЛ на королівство й коронувати Жигимонта Августа²⁴⁷. А вже 18 жовтня 1529 р. на вальному сеймі у Вільні Жигимонт II Август (нар. 1 серпня 1520 р.) був проголошений великим князем. Це змусило поляків 20 лютого 1530 р. коронувати Жигимонта II Августа як наступника Польської

²⁴¹ *Kempa T.* Konstanty Wasył Ostrogski. S. 19. Див. спеціальний трактат Ольбрахта Гаштовта, спрямований проти Острозького та адресований королеві Боні: Bonee Sphortie Regina Polonie Albertus Gastold palatinus Vlnensis contra ducem Constantinum de Ostrog... 2.VI.1525 // ЛНБ. ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 393, арк. 1–26 (публ.: *Acta Tomiciana. Poznań, 1859. T. VII. S. 258–269*).

²⁴² *Kempa T.* Konflikty w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku... С. 49.

²⁴³ *Jablonskis K.* Albrechto Gostauto biblioteka // Mokslines bibliotekos metraštis. 1958–1959. Vilnius, 1961. S. 21–25.

²⁴⁴ *Acta Tomiciana. Posnaniae, 1859. T. VII. P. 258–269; T. XI. 1901. P. 163–167.*

²⁴⁵ Литовская Метрика. Кн. записей 11(1518–1523). Вильнюс, 1997. С. 144.

²⁴⁶ *Acta Tomiciana. T. VI. S. 126, 162; Halecki O.* Dzieje unii jagellońskiej. Kraków, 1926. T. II. S. 74–77.

²⁴⁷ АЗР. СПб., 1848. Т. II. С. 171–176; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. К., 1993. Т. 4. С. 347–348.

Корони²⁴⁸. Усі ці події не минули й К. І. Острозького, однак його реальна участь у них залишилася незафіксованою. Втім, Т. Кемпа однозначно стверджує, що К. І. Острозький та рід Заберезинських були єдиними “щирими” прихильниками нерозривності союзу Литви та Польщі за будь-яких умов і форм його існування²⁴⁹. Як подібні, так і протилежні твердження є значною мірою плодами уяви того чи того дослідника, оскільки прямих джерельних свідчень “унійної ідеології” Острозького немає. Але якщо про неї й говорити, то для великого гетьмана вона насамперед мала значення військового союзу.

Утім, Г. Саганович стверджує, що Острозький лише наприкінці 20-х років вступив у конфлікт із Гаштовтом, а оскільки канцлер на той час мав напружені стосунки з королевою Боною, то Острозький перебував у її таборі та згуртував усіх противників Гаштовта – Юрія і Яна Радзивілів, Григорія Остиковича, Юрія Олельковича, Івана Сапегу. Боротьба цих угруповань була доволі болючою для внутрішнього і зовнішнього становища ВКЛ. Король навіть наклав на призвідців протистояння штраф у 30 тис. кіп лит. гр., але не зміг нічого вдіяти. Доходило до того, що обидва очільники литовської знаті порізно призначали місця проведення сеймів і фактично чинили шляхетське двовладдя. Так, на початку 1524 р. король оголосив про проведення сейму у Вільні, де перебував Гаштовт, тоді Острозький не поїхав на сейм і скликав Панів-Раду до Троків. Отже, у складній ситуації опинився сам король Жигимонт I: він мусив через спеціальних посланців умовляти Острозького прибути на сейм у призначеному самим королем місті. Гетьман урешті приїхав до Вільна, але засідання сейму розпочалися із тритижневим запізненням. У 1525 р. король призначив сейм уже у Новогрудку, тоді Гаштовт почав скликати всіх до Вільна, а Острозький – до Новогрудка. Більше того, самому Острозькому Гаштовт почав погрожувати, й гетьман кількаразово скаржився на нього королю. Врешті в лютому 1524 р. Жигимонт I звернувся до Гаштовта із суворим попередженням під загрозою штрафу (в 30 тис. кіп гр. лит.) не вдаватися до шантажу гетьмана, його приятелів, клієнтів та слуг: “Наказуємо тобі, пане воєводи віленський, під страхом визиску покарання, під загрозою гніву і втрати ласки нашої, щоб ані ти, ані приятелі твої та слуги воєводи троцькому, князеві Острозькому, ані його приятелям і слугам не погрожували ні словом, ні рукою, а будь-які скарги на причинені кривди були внесені перед мої очі, коли прибуду на Литву”²⁵⁰. У вересні 1524 р. Острозький побував при дворі королеви Бони у Кракові, а потім у ставці короля у Львові, – ймовірно, у зв’язку із ситуацією в Литві й зокрема щодо боротьби з Гаштовтом. Останній також намагався схилити на свій бік родину монархів. Утім, він цілком не міг розраховувати на Жигимонта I, однозначно налаштованого на користь гетьмана.

Гаштовт вирішив вплинути на королеву й звернувся до неї з довгим листом, датованим 3 червня 1525 р. Канцлер звинувачував Острозького ледь не у державній зраді та спробі державного перевороту (свідчення тому канцлер бачив у спротиві Острозького коронації малолітнього Жигимонта II Августа), у таємних зв’язках із москов-

²⁴⁸ ПСРЛ. Т. 35. С. 192, 213, 235; *Kronika Marcina Bielskiego*. Т. II. S. 1045; *Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*. Т. III. S. 395; *Wapowski B. Kroniki część ostatnia...* С. 229.

²⁴⁹ *Кемпа Т. Konflikty w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku...* С. 58.

²⁵⁰ Див.: *Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского*. Томск, 1901. С. 417; *Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich*. S. 40.

Голова кн. К. І. Острозького з надгробка в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Скульптор Себастьян Чешек. 1579 р.

ським князем Васи́лієм III (згадав присягу Острозького 1507 р. на вірність, дану в московському полоні), оскільки вони – єдиновірці; канцлер навіть неправдиво вказував на “низьке” походження Острозького (“чоловік новий, підлої кондиції, русин, син мізерного князівського роду”)²⁵¹. І, мабуть, саме це мав на увазі королівський секретар Деціуш, коли писав (і це ми вже цитували, однак повторимося), що Острозький “був очорнений через своїх ворогів, але від наклепів його очистило цілком бездокірне життя і рани, отримані в обороні християнства; і якби мені довелось списати належні тому чоловікові похвали, то вони самі лише наповнили б чималу книгу”²⁵². І король, і королева залишили послання Гаштовта без відповіді.

І все ж кн. К. І. Острозький виступає переважно не в іпостасі придворного політика, а в образі воєначальника у військовому обладунку й на коні. А відтак – це більше образ св. Федора Стратілата, який у побільшеному вимірі продовжує образ обох предків із іменем Федір. Гетьманська булава – головний символ і атрибут на парадному портреті князя та на його скульптурному надгробку (поряд із латами й гербом). В описі майна Мурованої вежі Острозького замку 1542 р. лицарський обладунок переважає: лати, кінська зброя, різноманітне військове спорядження²⁵³. Образ князя-воїна підкреслюють і тексти його епітафій, складені, що правда, вже в XVII ст.: Кальнофойський (1638 р.) налічував 63 переможні битви князя; у тексті лаврського збірника з епітафією (1693 р.) названо 60 виграних битв і з них три великі²⁵⁴. А папський легат Пізоні ще у 1514 р. писав про 33 переможні битви²⁵⁵. У “Дніпрових каменах” Яна Домбровського (1618/19 рр.) Костянтин Іванович постає просто “литовським Гераклом” навіть щодо зовнішності та фізичної сили: міць лева дозволяла князеві “цвяхи міцні між руками ламати”, гетьман був схожий на бога війни Марса, слугував “канчуком і жахом для ворогів” і навіть помер, “до бою зготований”²⁵⁶.

²⁵¹ Acta Tomicihana. T. 7, cz. 2. № 36. S. 258–268; Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы... С. 55–56.

²⁵² Decijusz J. L. Księga o czasach Zygmunta. S. 78–79; Wyczański A. Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548). Warszawa, 1990.

²⁵³ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. Острог, 1998. С. 15.

²⁵⁴ Kalnofojski A. Teratorużna lubo cuda, które były tak w samym świętocydownym Monastyrze pieczarskim Kijowskim, jako u w obudwu świętych Pieczarach. Kijów, 1638. S. 34; НБУВ ІР. Ф. Софійськ. 186/363 С, арк. 108 зв.–109; Петров Н. И. Две надгробные надписи конца XVI века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // ЧИОНЛ. 1879. Кн. 1 (за 1873–1877 гг.). С. 79–80; ВЕВ. 1875. № 22. С. 937–939.

²⁵⁵ Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин. 1840. Кн. 1. С. 88–89.

²⁵⁶ Українська поезія XVII століття: Перша половина. К., 1989. С. 110.

Свого часу ми засумнівались, що названа у похвалах та епітафіях кількість військових виправ та перемог Острозького є реальною, оскільки наявний матеріал не дозволяє підтримати образ князя-воїна, запропонований Волинським коротким літописом, котрий взяли за звичку тиражувати біографи князя²⁵⁷. Такий наш присуд був оскаржений І. О. Ворончук, яка слушно зазначила, що це “абсолютно несправедливо по відношенню до людини, котра ще у 67-річному віці не зсідала з коня, захищаючи кордони своєї країни, й, долаючи великі переходи в переслідуванні ворога, здобувала значні перемоги, котрі отримали європейський резонанс”; “окремо хочемо підкреслити також і великі заслуги гетьмана у звільненні значної кількості українського населення, захопленого нападами в полон” (колега вказує, що лише у двох битвах 1512 та 1527 рр., “за найменшими даними”, було визволено 56 тис. “українського населення від страшної рабської долі” – “вже тільки цим князь К. І. Острозький заслуговує на вдячну пам’ять нащадків”)²⁵⁸.

Додамо до цього, що наша оцінка не має жодного значення, оскільки головним є сприйняття кн. К. І. Острозького його сучасниками та нащадками, зокрема сином – Василем-Костянтином. Усі ці голоси починаючи від XVI ст. єдиним хором прославляють саме полководницькі здібності та загалом військовий хист Костянтина Івановича, котрий офіційно був визнаний верховним сюзереном – Олександром, а затим Жигимонтом I, шанувався ворогами (наприклад Василієм III) і підкреслювався наступниками й спадкоємцями великого гетьмана. Звісно, ця слава “звучала” по-різному у Кракові, Вільні, Римі, Москві, на Волині. “Волинська” похвала була найбільшим славослов’ям Острозькому, яке мало місцеві корені й поширення. А от слова із привілеїв Жигимонта I важили набагато більше й були “голосом держави”. Вище (в описі надань 1522 р.) ми вже цитували формули королівських похвал князеві. Тут наведемо ще одну похвалу із привілею на магдебургію та торги м. Чернехову 1529 р.:

Марцін Кромер. Портрет XVII ст.

“Ино мы, бачачы на его милость верну заслугу и нелитованья горла и статку его милости, которыи его милость намъ почаль ещо з молодых своихъ летъ чынити, служачы отъцу нашому Казимиру и брату нашому славное памети Алексаньдру, королеи ихъ милости, где жъ тепер его милость без престани чынить и напротивьку кажьдого неприятеля нашего ся застовливаєть горла и розлитя крови и статьковъ своихъ не литуючы для нас, господара, и паньствъ нашихъ”²⁵⁹. Лікар-італієць

²⁵⁷ Ульяновський В. І. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. Львів, 1995. Т. 1. С. 26.

²⁵⁸ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 21, 24–25.

²⁵⁹ AS. T. III. № CCCLVIII. S. 341–342; Литовская Метрика. Кн. записей 12. С. 539–540; Ossolineum (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем).

Джованні Валентіно писав по смерті Острозького, що “був то муж такий цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, щоб його назвати батьком короля, а Його Королівська Милість шанував його понад усіх”²⁶⁰. Королівський секретар Деціуш атестував гетьмана як “незрівнянного із жодним сучасним воєначальником”, Марцін Кромер називав його “князем, найбільш вартим світлої пам’яті”, а Берnard Ваповський – “мужем, повним воєнної слави”. Нарешті, бувалий військовий М. Стрийковський заявляв, що важко навіть описати усі воєнні заслуги цієї фізично непоказної людини, гідної титулу “другого Ганнібала”²⁶¹. Традиція зберегла навіть кличку улюбленого бойового коня князя – Заяць (це наводило на думку про Александра Македонського з його Буцефалом), а також переказ, ніби великий полководець у 1512 р. суворо заборонив литовський варварський звичай обробляти стріли отрутою²⁶². А сучасний дослідник Леонтій Войтович переконаний, що Костянтин Іванович Острозький мав пряме відношення до організації козацького війська, ініціювавши у 1524 р. створення королем “постійного козацького контингенту на Дніпрі” (до 2 тис. реєстрових козаків), тож литовському гетьману приписуються “початки козацької організації”²⁶³. Якщо наведене твердження потребує доказів, бо існує лиш у сфері припущень, то заувага про те, що серед українських полководців усіх часів дуже мало знайдеться подібних за своїм талантом та результативністю діяльності, безперечно, справедлива²⁶⁴.

Отже, саме пам’ять про військові подвиги Костянтина Івановича та здобуті за це від владаря шана й великі надання сприяли тому, що його обидва сини, Ілля та Василь, від народження перебували в ореолі батькової слави, і це не в останню чергу сприяло їхньому просуванню у вищих суспільних колах.

“РУСЬКИЙ КРЕЗ”: ЕКОНОМІЧНА ПОТУЖНІСТЬ КНЯЖОГО ДОМУ

Традиційно вважають, що Костянтин Іванович був чи не найбагатшою людиною ВКЛ, його маєтки та прибутки могли конкурувати з королівськими. Чи так це? Спробуємо з’ясувати, якою реально була економічна потужність К. І. Острозького.

Насамперед зазначимо, що Костянтин Іванович мав серйозний “стартовий капітал”: він успадкував значні маєтності включно з родовим гніздом – Острогом. Однак точно встановити, що саме, окрім Острога, залишилось у його володінні, а що відійшло братові Михайлу, нині немає можливості. Зауважимо лише, що Острозький намагався стягнути максимум отчинних земель. Це цілком вкладалося в норму тогочасного життя не лише магнатського, але й загалом шляхетського роду: маєтки діди зни належало повернути у родові володіння. Цього вимагав обов’язок честі, родова традиція та принцип укорінення в регіоні. Земля була всім, знаком престижу й ваги у шляхетському суспільстві, у середовищі еліти держави.

²⁶⁰ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 20.

²⁶¹ Саганович Г. М. Айчыну сваю бароначы... С. 60–61.

²⁶² Белоус М. Род князей Острожских защитителей юго-западной Руси. Львов, 1883 (рукописна копія у фондах ОІКЗ. Кн. 11982/932. С. 91).

²⁶³ Войтович Л. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 58–59.

²⁶⁴ Там само. С. 59.

виклопотав у Жигимонта I дозвіл викупити в Юхна Зенковича заставлені тіткою Агрипиною-Катериною з Острозьких маєтки Новоставці та Іллін. Вони були відписані Василем Острозьким доньці, тітці Костянтина, у посаг при одруженні з Нацом (Нацевичем). На викуп маєтків дала дозвіл її донька – двоюрідна сестра гетьмана “Миколаєва Ілініча” (так вона записана в документі). Однак лише в 1522 р. Острозькому реально вдалося викупити ці маєтки,

Купча Івана Сапєги на маєток Гната Микитича. Печатки свідків. 1499 р. Національний музей історії України.

що 15 квітня й підтвердив король²⁶⁹, який того ж дня затвердив також купівлю князем Волкошева від Гнівоша Івановича Єловицького²⁷⁰ та Вознесення від Оксені/Олехни Богданівни Вознесенської²⁷¹. Родовий маєток Андрія Мітковича гетьман купив за 200 кіп лит. гр.²⁷². Маєток Сатиїв із присілками Костянтин Іванович купив у 1522 р. (підтверджено 15 лютого 1525 р. у Мінську із зазначенням ціни – 320 кіп гр. лит.)²⁷³. А 23 жовтня 1523 р. Острозький за 50 кіп грошей придбав у Боговита Шумбарського вислужений його батьком Петром від короля Казимира IV маєток Росолове (Росоловці) під Красиловом. В акті вказувалося, що Шумбарський продає маєток “господину нашому **старшому князю*** Костянтину его милости Івановичу Острозькому”; при цьому нащад-

після смерті Федора Олізаровича Ступне, Студенку та Мощаницю за 60 кіп грошей придбав К. І. Острозький. Увесь цей ланцюг продажів зафіксовано документально, оскільки всі купчі зберігалися у останнього власника – Костянтина Івановича – й на 1627 р. були в архіві Острозьких (ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 47).

²⁶⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 457; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 76; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 27; AS. Т. III. № CLXV, CCXXXVII. S. 136–137, 229–230 (тітка названа лише Катериною, а прізвище її чоловіка вказано як Пац).

²⁷⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 57; AS. Т. III. № CCXXVI. S. 216–217.

²⁷¹ Ossolineum (Wrocław), № 524 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 15 зв.; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 28 зв. Продаж Вознесення (чи Вознесенського) за 90 кіп грошей був здійснений 17 січня 1522 р. донькою Олехною/Оксенєю у зв’язку з тим, що її матір Томілу Вознесенську захопили в полон татари і потрібно було сплатити викуп (ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 46 зв.; AS. Т. III. № CCXXVII. S. 217–218). Королівське підтвердження на купівлю Волкошева і Вознесення князь виклопотав 15 квітня 1522 р. (AS. Т. III. № CCXXXVI. S. 227–228).

²⁷² Ossolineum (Wrocław), № 632: підтвердження купівлі Жигимонтом II Августом 1565 р.

²⁷³ Ossolineum (Wrocław), № 696 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

* Зумисно виділяємо цей рідко вживаний титул, дуже важливий для характеристики розуміння волинською шляхтою місця К. І. Острозького в шляхетському соціумі тієї доби.

ки колишнього власника могли повернути маєток, виплативши королю 200 кіп грошей, а Острозькому чи його нащадкам – 100 кіп²⁷⁴.

Зазначимо, що в ряді випадків родини шляхтичів, та навіть і самі шляхтичі, які продавали маєтки князю, затим судилися з ним та його сином Іллею, доводячи незаконність оформлення документів купівлі. Вище ми вже писали про заяву Яна Довойнича, котрий у 1528 р. заперечив запис продажу-купівлі 1522 р. на Сатіїв з присілками, вказуючи на те, що в момент “запису” купчої “бом тогда был немоцон, возили мене как хотели, а запис справляли и, печать в мене отнемшы, к тому листу прыкладали, как ся его милости видело”. Острозький послався на свідків, котрі підписали купчу, а оскільки Довойнич на них посилається не захотів, то король вирішив справу на користь Костянтина Івановича із заборною будь-коли нащадкам Довойнича знову судитися за маєток²⁷⁵. Чи можна тут говорити про якусь “махінацію” Острозького? Подібні справи на той час не були поодинокі: захоплення землі відбувалося й більш брутальним способом наїзду. Гетьман також мав чи не найбільші можливості “захватного права”, проте все ж оформив купівлю документально при відповідних свідках. З іншого боку, Довойнич навряд просто так вирішив “відбитися” від здійсненої купівлі – адже він розумів, що Острозький у суді покаже купчу. Здається, в цій справі чи не найпершу роль відіграла боротьба двох кланів: Острозького та Гаштовта. Не випадково Довойнич почав судовий процес перед королем лише 1528 р., а не 1522, коли Острозький заволодів Сатієвом: саме наприкінці 1520-х рр. позиція старого гетьмана при дворі дещо ослабла, а становище Гаштовта дедалі вивисувалося, він уже підготував законодавче проведення Першого Литовського Статуту.

Втім, за життя К. І. Острозького це все ж поодинокі справи щодо незаконності привласнення ним чужого маєтку. Процеси розпочалися вже по смерті гетьмана. У 1534 р. Людмила Кирдеева Волковичева із синами Михайлом і Петром судилися з Іллею Острозьким за маєток Сінне. Ілля стверджував, що цим маєтком здавна володіли “предкове мои, прадед мои князь Юрии Гольшаньский, и дед мои князь Семен Юркевич”, котрі в пущі Сінненській мали “три лезива” дерева бортного, брали деревину на будівництво, дрова, косили сіно і влаштовували лови. Однак Кирдеева заявила, що цей маєток “славной памяти дядко вашей милости князь Швитригайло” дав їй прадіду Петрашку Рильському; при цьому “три лезива” тримали Сенько Гостський, Андрій Чаплич та Івашко Подолянський, вони продали ці “лезива” Мильському, що підтверджено Свидригайлом. Тож маєток завжди був за прадідом, дідом і батьком Людмили Мильської-Кирдеевої, а князі Гольшанські жодного стосунку до нього не мали. І лише К. І. Острозький “в том нам был кривду вчынил и тое именье наше Сеньно в нас был отнял”. Кирдеева свого часу скаржилася королю, але “князь Костянтин, не допускаючи нас у право перед вашу милость (короля. – В. У.), посадил своих властных прыятелей, которые ж его милости прыятели нас з его милостью судили, и подле держанья нашего давного нам на прысягу были пустили. А так князь Костянтин его милость, не ведучы нас к прысязе, нам того именья поступил зо всим, где ж

²⁷⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2097, арк. 1. Оригінал на пергамені, з п'яти печаток залишилися лише одна – кн. Федора Михайловича Мстиславського. Копія з описом пергамену, двох воскових печаток та печаток інших свідків (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 105–105 зв.; AS. Т. III. № CCLXI. S. 253–254).

²⁷⁵ Литовская Метрика. Кн. записей 15 (1528–1538). Вильнюс, 2002. С. 94–95.

тыи суди и лист свои судовыи на то дали”. Отже, як бачимо, Острозький ніби спочатку скористався своєю владою: не допустив скаргу на королівський розгляд, залишив її на рівні місцевого суду в складі своїх “товаришів”, проте коли суд визнав законність прав Кирдеєвої та можливість взяття у неї присяги, гетьман відступив і повернув маєток.

З одного боку, наведені факти вказують на використання Острозьким силових методів захоплення чужої землі. А з другого – на визнання гетьманом незаконності своїх дій у судовому порядку. Разом із тим Сінне фактично до смерті гетьмана так і не було передане його законним власникам. Тож вони судилися вже зі спадкоємцем гетьмана – його сином Іллею. Гетьманич зовсім не хотів поступатися маєтком, оскільки він не належав власне батькові, а був принесений як віно матір’ю – Тетяною Гольшанською, і “отец мои, яко опекун матерызны моее, не мял моцы моего матерыстого у праве стратити, ани отдалити, ани продати, а я от свое властности не отступую”. Перед самим королівським вироком у 1534 р. Кирдеєва звернулася до Іллі, “абы не ждучы выроку..., не рушыл sprawy отца своего, а тому имену их дал покой”. І хоч як це дивно виглядає, але Ілля зважив на волю батька і так само відступив усе Кирдеєвій з синами; ті ж, своєю чергою, “ему вси шкоды и наклады свои, которыи менили от его милости там, в том именьи себе бытии поделаны, князю Или отпустили”. До судової справи було долучено копію листа кн. Свидригайла²⁷⁶. Зауважимо, що це досить рідкісний випадок, коли впливовий і сильний землевласник визнав свою неправоту в захопленні землі незаперечно менш потужної шляхти. Саме ця справа свідчить на користь того, що К. І. Острозький та його син Ілля не нехтували законом і моральними нормами. А все це підтримує позитивний образ К. І. Острозького навіть на рівні маєткових справ у добу, коли така поведінка можних була скоріше винятком. Так само варто заакцентувати увагу на вчинкові Іллі: він зважив на батькову волю та його прижиттєве розпорядження, хоч міг би й далі наполягати на своєму й навіть перемогти в суді.

Щоправда, деякі сучасні дослідники вказують на “негідну поведінку” К. І. Острозького щодо іншої парості свого роду – князів Заславських, у яких він відібрав значну частину маєтків і, користуючись своїми впливами та силою, ледь не розорив їх. Негаразди між двома гілками колись одного роду почалися ще за часів батька гетьмана – Івана Васильовича. Загострення стосунків Івана Острозького із Юрієм Заславським призвело до того, що давній обов’язок городових і мостових робіт на користь Острога Юрій, з королівського дозволу, для своїх підданих переніс на більш віддалений Луцьк²⁷⁷. Можна сказати “чомусь”, але обвинувачі К. І. Острозького таки не зважають на той факт, що саме Заславські починають переділ меж у 1506 р., коли Костянтин Іванович ще в московському полоні, а його маєтками управляє швагер (чоловік сестри гетьмана) кн. Андрій Олександрович Сангушко. За наказом короля Сангушко та кн. Іван Юрійович Заславський мали спільно на місці визначитися з межами щодо маєтку Білотин. Сангушко наполягав на межі по заславській дорозі до дуба з “гранями”, висіченими на стовбурі ще старостою луцьким Михайлом Монтовтовичем. А Заславський доводив, що за Монтовтовича справа не була завершена, просто батько, Юрій Заславський, добровільно поступився полем Івану Острозько-

²⁷⁶ Литовская метрика. Кн. записей 15 (1528–1538). № 223. С. 287–288.

му – тож “грані” умовні. Сангушко вказував реальні “грані”. Він водив членів комісії по межі Острозьких, а Заславський – по своїй “реальній” межі аж до іншого – пого-рілого дуба, де були “батькові грані”. Однак судді ухвалили, що сторони “на тьи грани доводу жадного не вчинили”, тож самі здійснили поділ і видали відповідний лист Івану Заславському в Острозі²⁷⁸. Виходить, Заславський намагався скористатися моментом відсутності великого гетьмана задля вирішення справи про Білотинські угіддя на свою користь, але навіть за цих умов не зміг нічого довести. Нагадаємо також, що вже після повернення Костянтина Івановича з полону, в 1508/09 рр. (новий рік починався 1 вересня, а в документі точної дати немає) кн. Анна Юрійова Заславська з власної волі запродала К. І. Острозькому на п’ять років свою половину мита з Острога (за 200 кіп грошей)²⁷⁹.

В. Собчук стверджує, що К. І. Острозький, повернувшись із полону, став опікун-ном майна онуки Юрія Заславського. Після арешту за звинуваченням у зраді її першого чоловіка Марціна Хребтовича в 1509 р. він одружив Богдану/Настасю із кн. Янушем Сангушком і маніпулюванням добився від подружжя передання у свою власність с. Білашів. 24 грудня 1511 р. подружжя видало К. І. Острозькому лист про те, що батько Богдани/Настасі Семен Олізарович Федькович Шилович († бл. 1496 р.) прид-бав у Юрія Заславського за 30 кіп грошей с. Білашів як віно, котре перед смертю в цій же сумі записав на дерманський Троїцький монастир у володіннях Острозького із правом для родини викупу маєтку в монастиря; тепер родина Сангушків відмовля-лася від цього маєтку, але не виключала його викупу своїми нащадками. Дослідник чомусь твердить, що оскільки Дерманський монастир був родовим і знаходився на землях Острозьких, то Білашів перейшов до гетьмана і “повертати його гетьман не збирався”²⁸⁰. Дуже дивним виглядає таке твердження: врахуємо, що пергаменний документ мав 10 печаток свідків – Володимирського єпископа Вассіана, Луцького єпископа Кирила, кн. Андрія Олександровича Сангушка (володимирського старос-ти), кн. Федора Михайловича Чорторійського (луцького старости), “брата мого” кн. Василя Михайловича Сангушка, кн. Івана Путятича, кн. Василя та Федора Федо-ровичів Четвертинських, пана Петрушка Мушатича і пана Немира Богдановича. Окрім того, в листі зазначалося, що в монастирі “за тые пенязи мают поминати душу небож-чика тестя мого и предков его”. Жодних доказів того, що К. І. Острозький використо-вував маєток на свою користь, немає. Він реально належав до володінь монастиря й перебував у віданні обителі. Де тут зла воля К. І. Острозького? Нагадаємо, згідно з листом, нащадки кн. Юрія Васильовича могли викупити маєток, однак не зробили цього. Кн. Кузьма Заславський в судовому порядку вказував, що його дід Юрій, відда-ючи доньку (матір Богдани/Насті) заміж за Семена Олізаровича, передав тому в раху-нок 30 кіп лит. гр. віна Білашів до моменту викупу села за цю суму сином Іваном Юрійовичем. Онук намагався повернути Білашів у свою власність, однак ця супе-речка не була розв’язана на користь Заславського. Навіть у 1594 р., після поновлення

²⁷⁷ Див.: Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Наукові записки Національ-ного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 364–365.

²⁷⁸ AS. Т. III. № LXVIII. S. 38

²⁷⁹ AS. Т. III. № XCV. S. 67.

²⁸⁰ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 365.

судового процесу кн. Янушем Заславським, Білашів залишався монастирською власністю²⁸¹.

Варто звернути увагу на ще один документ, виданий тими самими особами того ж дня і за участі тих самих свідків. У ньому мова йде про зречення подружжям Сангушків на користь К. І. Острозького маєтків Студенки, Ступного і Мошаниці, які дід Богдани/Насті Семенівни Олізаровичівни Федько Олізарович “закупил был имена отчизные” К. І. Острозького від Федька Козловського за 60 кіп, “и мы ся того горазд достаточне довели, штож то ест тые имена правая отчизна и дедизна” кн. К. І. Острозького. Гетьман виплатив 60 кіп – тож маєтки поверталися йому. Свідками цього акту, як вже зазначалося, виступили ті самі впливові й “віри гідні” особи, котрих не можна було запідозрити в неправих діях чи підкупі²⁸². Окрім того, половини отриманої Сангушками суми вистачило б викупити Білашів, проте з якихось міркувань цього не сталося, отже, такою була воля родини.

І все ж В. Собчук не може відмовитися від ідеї про “злу волю” К. І. Острозького стосовно роду Заславських. Вказуючи, що з двох синів Юрія Заславського Андрій був від народження несповна розуму, а Іван помер між 1514–1520 рр., дослідник “реконструює” підступні дії К. І. Острозького, котрий став офіційним опікуном маєтків Заславських при навіженому Андрієві та удові Івана з дітьми. У листі від 9 лютого 1520 р. дослідник вбачає реальну погрозу К. І. Острозького опікуваній удові, яку той відразу і втілює²⁸³. Нагадаємо, гетьман писав до Олени Іванової Заславської – “сестры и невестце моей милой, мне особливо ласкавой”, запитуючи насамперед про її та дітей здоров’я (“о здравии твоей милости и вашей милости Богом данных детей ради быхмо слышали каждого часу, а коли слышу здоровее вашей милости, святого, милого Бога велико ухвалю и тому ся сердечнее радую”). Острозький, відповідно до скарги своїх підданих з Кузьминської волості, оскаржував поіменно шість тернавських підданих княгині, які порушували границі, драли бджіл у бортях та били кузьминських селян. Гетьман просив княгиню своїх підданих “казать повстягнути”, щоб його люди до нього зі скаргами “не втали”. Якщо ж Заславська не захоче “людей своих неяко повстягнути”, то, попереджав Острозький, “вже буду ведати, яко маю справедливости подданным своим доводить”, а скажитися княгині він більше не буде²⁸⁴. Вочевидь, опікун, за логікою, повинен був би мати більше влади над маєтками опікуваних, однак виглядає так, що там усім управляла кн. Заславська. Тож годі шукати “злої волі” князя і безжальних утисків. Князь лиш просив княгиню відреагувати на скарги його підданих, а вже тоді повідомляв про невідворотність власної дії. Заславська не вчинила “справедливості”, чим змусила підданих Острозького вдатися до наїзду на її володіння, про що княгиня й скаржилася в луцькому суді 12 березня 1520 р. Йшлося про напад на її тернавські володіння, де її підданих, тих самих, на яких скаржився князь, він начебто “мощно взял” разом із землею у с. Зубовці (на р. Тернавці), купленому покійним чоловіком княгині у кн. Василя Четвертинського²⁸⁵.

²⁸¹ Детальніше див.: Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVI ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2009. Вип. XIII. С. 87, 94.

²⁸² AS. Т. III. № СХХІ. S. 92–93.

²⁸³ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 366–367.

²⁸⁴ AS. Т. III. № ССІV. S. 195–196.

²⁸⁵ Ibid. № ССV. S. 197.

Як бачимо, послідовність дій була такою: піддані Заславської здійснюють наїзди на маєток Острозького, а через півтора місяця піддані гетьмана відповідають тим же. Чи є підстави стверджувати про “винуватість” лише Острозького та його зловживання опікунськими обов’язками? На наш погляд, немає. А от з точки зору В. Собчука, Острозький втілює свою погрозу, бо “приєднав село Тарнавка з належними до нього дворищами данників між верхів’ям Хомори та Ікопоті до своїх володінь”²⁸⁶. Тут доречно навести інший документ кінця 1520 р. Це лист К. І. Острозького до Олени Заславської, в якому він вибачається за завдану його підданими шкоду: від боярина княгині Яцка Путринського від довідався, що острозькі міщани вирубували Радосельську пушу, а білотинські селяни поблизу Святого озера нищили бортні дерева. Костянтин Іванович запевняв: “Не рач, ваша милость, того ко мне до внимания быти, жебы то мело з моим дозволенем быти”, – й повідомляв, що наказав своєму урядникові Ваську Промчейковичу розслідувати справу та “справедливість вчинити”²⁸⁷.

Але найбільша інтрига була закручена навколо дару кн. Андрія Заславського. Йдеться про документ від 28 листопада 1520 р., складений князем у Здителі. Андрій “брав за сина” Іллю Острозького й переписував на нього третину отчизних маєтків. Князь, “узнавши есми то по собе, иж вжо жоны не буду мети и для того, абы по моем животе души моей памятка была”, “продовжував” цю пам’ять про себе через Іллю і його потомство. Саме Іллі мали перейти володіння Заславських після розділу отчизни із невісткою та синами брата Івана – Михайлом і Кузьмою. На час складання документа Іллі передавалися Жуків, Дятелів Став, Меречівка, Бачманове селище, Дяків, Берездів, Почапці, а також Андрієва частка (1/3) мита на Заславі, Острозі та Луцьку. Все це Андрій “отделял от братаничов моих” (дітей Івана), а також від усіх “ближних моих”. При цьому він посилався на право: “Якож господарь корол его милость с Паны Радами своими встановил, штож каждый волен отчизны свое третью часть кому хотячи от всех ближних своих на вечность записат”. Іллі ж Острозькому належало “с того душу мою поминати”. Цей документ був засвідчений підписами й печатками митрополита Юсифа, троцького воеводи Ольбрахта Мартиновича Гаштовта, мозирського старости Яна Миколайовича Радзивіла, полоцького воеводи Петра Станіславовича Петровича, кн. Федора Івановича Заславського, кн. Василя Андрійовича Полубенського²⁸⁸. Такі свідчення дають підстави вважати документ офіційним та незаперечним (чого варті вже самі лиш підписи Гаштовта, ворога Острозького, та родича надавача Федора Заславського!). Однак В. Собчук чомусь звинувачує свідків у співучасті в підробці документа, нібито виданого людиною несповна розуму, приписуючи саме складання означеного акта Костянтину Івановичу. Більше того, саме обумовлення передання володінь Іллі лише по смерті Андрія Заславського дослідник інтерпретує доволі волюнтаристично: “Гетьман не спішив із реалізацією свого наміру, щоб передчасно не розголотити його і не привернути до цієї затії зайвої уваги”. А відтак Заславські нібито й не знали про той документ (і це за такої кількості свідків, коли інформацію нереально утримати в таємниці, тим більше, що деякі з названих осіб були близькими до роду Заславських, а Федір Іванович, власне, його представляв), тож засвідчення Михайлом Івановичем Заславським в 1522 р. угоди

²⁸⁶ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 367.

²⁸⁷ AS. Т. III. № ССХІ. S. 203–204.

²⁸⁸ AS. Т. III. № ССХ. S. 201–202.

К. І. Острозького із кн. Слуцькими про одруження гетьмана з Олександрою виступає, мовляв, “доказом” такого незнання. А щодо маєтку Тернавка, виявляється, Заславські просто мовчали через могутність і впливовість “кривдника”²⁸⁹. Як бачимо, будь-який факт колега інтерпретує саме на користь Заславських. Такий підхід навряд чи коректний, утім зрозумілий з огляду на предмет зацікавленень дослідника. Та й наші “протести” в цій справі, ймовірно, також не вільні від певної заангажованості з позиції головного героя студії. І все ж саме повна нез’ясованість суті, змісту й форми стосунків К. І. Острозького з опікуваними представниками Дому Заславських не дає змоги використати ці факти на шкоду репутації великого гетьмана литовського, як водночас і для уславлення його чеснот та усправедливлення.

* * *

За 35 років служби, від найпершого відомого нам пожалування (1494 р.), Острозький отримав від Ягелонів 98 маєтків, у тому числі 7 міст (Полонне – 16 квітня 1494 р.; Звягель – 23 червня 1499 р.²⁹⁰, підтвердження Жигимонта I від 26 грудня 1507 р.²⁹¹; Чуднів – 27 листопада 1507 р.²⁹²; Турів – 21 жовтня 1508 р.²⁹³; Степань – 18 червня 1512 р.²⁹⁴; Красилів і Кузьмин з волостю – 9 вересня 1517 р.²⁹⁵, обидва як підтвердження попереднього надання вел. кн. Олександра, і поселення Дорогобуж (разом із Пречистенським/Успенським монастирем) з правом осадження міста на магдебурзькому або хелминському праві (20 грудня 1514 р.²⁹⁶), а також дозвіл на заснування в отчинному с. Дубно міста з правом на магдебургію (28 грудня 1507 р. Жигимонт I підтвердив привілей Олександра щодо прав міста і надав магдебургію²⁹⁷), торги щоп’ятниці та ярмарок на Преображення (5 червня 1498²⁹⁸). Окремими пожалуваннями надавалися конфіскований у М. Глинського двір з кам’яницею у Вільні на Замковій вулиці навпроти костелу Св. Яна (9 червня 1508 р.²⁹⁹) та знамените нині озеро Світязь з трьома службами в Новоградському повіті (9 грудня 1516 р.³⁰⁰). При цьому практично усі пожалування надавалися “на вічність”. Наприклад, щодо Чуднова привілей зазначав: “Место держати со всеми бояры чудновскими и зъ их селы, и зъ

²⁸⁹ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 367–368.

²⁹⁰ Серед документів архіву Сангушків привілей вел. кн. Олександра К. І. Острозькому на Звягель, яким володіли кн. Василь та Андрій Звягельські, датується 25 травня 1499 р. – АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 365.

²⁹¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 113–115.

²⁹² АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 383.

²⁹³ Ibid. Nr. 390.

²⁹⁴ Ibid. Nr. 399 (1512 р.)

²⁹⁵ Ibid. Nr. 428; Ossolineum (Wrocław), № 46 (стара нумерація за львівським інвентарем); AS. Т. III. № CLXXIV. S. 156–160; Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Т. XXIII–XXIX. Warszawa, 1915. № 243. S. 356 (дата 2 вересня 1517 р.).

²⁹⁶ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 411–414; AS. Т. III. S. 120–122.

²⁹⁷ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 384; Магдебурзькому праву у місті Дубно – 500 років. Дубно, 2007. 258 с.

²⁹⁸ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 362; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 45 зв.

²⁹⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 387.

³⁰⁰ Ibid. Nr. 426; AS. Т. III. № CLXXIV. S. 151–152; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 80–80 зв. (в цій копії привілей датовано 19 грудня 1517 р.); див.: Тутковський П. А. Озеро Свитязь и народные предания о нем // Киевская старина. 1901. Т. 73. С. 144–150.

Олександр Ягелончик. Гравюра 1519 р.

мещаны, и слугами путными и людьми волости Чудновское тяглыми и данными, и зь их всеми землями пашными и бортными, сеножатьми, з лесеы и боры, зь дубровами и гаими, и пасеками, и з ловы зверинными и пташими, и бобровыми гоны, и з данми грошовыми и медовыми, и куничными, и бобровыми, и зь реками, и з речками и их потоки, и с озеры, и съ ставы и ставищы, зь млыны и их вымелки, и со всеми доходы, пожитки и поплатки, и со всем с тымъ, што зьдавна къ тому замку Чуднову слушало, как было за князя Семена Олександровича и потомъ за отца нашего короля Казимира”. І всім цим мали “вечно и непорушно” володіти всі нащадки гетьмана³⁰¹. А у привілеї на Звягель вказувалося, що слуги князів Василя та Андрія Семеновичів Звягельських, які захочуть служити Острозькому, можуть залишитися, а ті, хто не захоче, – “тыи мели, оставившы имена свои, прочь от него ехати со всеми своими статки”³⁰².

Назвемо ще кілька великокнязівських та королівських привілеїв, наданих К. І. Острозькому, про які рідко згадують. Олександр Ягелончик у 1498 р. надав К. І. Острозькому володіння у самому “серці” етнічної Литви – маєток Здитель (6 червня 1498 р.³⁰³). Великий гетьман буде особливо опікуватися цим маєтком. Попри спроби сусідів-литовців обмежити діяльність нового власника у Здителі, Костянтин Іванович використовуватиме його як важливий перевалочний пункт для торгівлі й переправи товарів Німаном. У 1514 р. він здобуде вже у Жигимонта І підтвердження на це володіння й осторогу для сусідів (Анни Бартошевої Таборовичевої), щоб не перешкоджали йому на перевозі по Німану³⁰⁴. З наказу К. І. Острозького у його родині діятиме сувора заборона продавати Здитель, вона буде чинною й за Василя-Костянтина та його старшого сина Януша, що успадкує цей маєток (детальніше про це – далі). Привілеї 1498 р. на Зозулинці не мав такого значення, але сприяв поступовому перетворенню цього поселення у чималий маєток³⁰⁵. Важливим є привілеї вел. кн. Олександра на низку маєтків у Луцькому (Уздобиця, Глинське, Дермань, Урвенна, Лебеді, Кунин, Вільче/Уїздці, Коршів, Ледава, Богдашів, Долбунів) та Кременецькому (Красилів над Случем, Цехановичі, Дубище, Борщехов, Черлени, Кульчин, Кульчинці, Баймаків) повітах та села, котрі належали до Кременецького замку (Кузьмин, Кобиля, Западинці, Яворовці, Черленевці, Росоловці, Чернятин, Голеник, Губин – всього 9 замкових сіл)³⁰⁶.

³⁰¹ Литовская Метрика. Кн. записей 8 (1499–1514). № 285. С. 238.

³⁰² Там же. № 293. С. 245–246.

³⁰³ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 363–364; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 73 зв.; ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

³⁰⁴ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 409.

³⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

³⁰⁶ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 360; ЛМ. Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 року / Публ. В. Кравченка. К., 2005. С. 207.

Олександром Ягелончиком здійснені також надання, які без жодних змін підтвердив Жигимонт I: Мокре, Білгородка, Обгов, Птиче, Студенка та Костеничі у Кременецькому і Боложовичі та Кортевичів у Мозирському повітах (29 червня 1512 р.³⁰⁷); Бернатиське та Войтковичі у Віленському повіті (7 грудня 1516 р.³⁰⁸); двір біля Вільні з привілеєм ще королеви Олени Іванівни – дружини вел. кн. Олександра³⁰⁹. Упродовж 1517–1524 рр. Жигимонт I від себе надав К. І. Острозькому ще: Огонове у Новогрудському повіті (14 січня 1517 р.³¹⁰); Котів у Луцькому повіті (1 травня 1518 р.³¹¹); 12 служб за Полонним під Житомиром (25 грудня 1522 р.³¹²); Смольняни в Оршанському повіті (свого часу вони перейшли на великого князя) (21 грудня 1522³¹³); Волкошів та Знесенці – маєтки Гнівоша Словицького (16 січня 1522 р., 13 квітня 1524 р.³¹⁴).

Більш-менш повний перелік усіх важливих для К. І. Острозького привілеїв на володіння від владарів Литви і Польщі за всі роки був поданий у виклопотаному самим великим гетьманом “зведеному” привілеї Жигимонта I від 4 травня 1518 р.³¹⁵. У більшості випадків, при тому що прохання про конкретні надання висував сам гетьман, король завжди обставляв це як особливу милість і відплату Острозькому за його послуги. В привілеї на Огонове (14 січня 1516 р.), наприклад, вказувалося: “Бачачи високии послуги в знаменитых валках пана виленского... Костянтина Ивановича Острозского, не толко за нас, але еще за панования славное памяти отца нашего Казимира и брата нашего щастное памяти Александра... же он горла своего напротивку неприятелем нашим для нас пана своего не литовал, и накладов великих наложити не жаловал, што ж звык чинити и до того часу, николи не переставаячи, какже и нине чинит, и хотячи ему иным его працам и накладом некоторую част заплаты вчинити, маючи волю в тых к нам его звычайных послугах на потом к нам охотнейшого и поспеснейшого вчинити, для его верное послуги...”³¹⁶.

Ці та інші численні документи дають змогу скласти об’ємне просторове враження про Острожчину часів останніх років життя К. І. Острозького. Її обшири насправді були досить значними, але й доволі розкиданими на уявній географічній карті ВКЛ. Це закладало потребу як для самого великого гетьмана, так і для його нащадків поступово “сполучати” свої маєтності у ланцюг, створюючи цілий архіпелаг володінь Дому Острозьких. Як правило, це здійснювалося через купівлю, перебирання невивпаченої застави, обмін і т. ін.

³⁰⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 400; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (посилання на ЛМ. Кн. 206, арк. 365); Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 31; ЛМ. Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 року. С. 195, 205.

³⁰⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 425.

³⁰⁹ Ibid. Nr. 424.

³¹⁰ Ibid. Nr. 427; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 74 (датовано 1507 р.); AS. Т. III. № CLVIII. S. 129–131.

³¹¹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 430; Ossolineum (Wrocław), № 650 (стара нумерація за львівським інвентарем).

³¹² APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 446.

³¹³ Ibid. Nr. 447; Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). Вильнюс, 2001. № 128. С. 192–193.

³¹⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 456; AS. Т. III. № CCXXVI. S. 216–217.

³¹⁵ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 432.

³¹⁶ AS. Т. III. № CLVIII. S. 129–130.

Іншою проблемою стане осадження маєтків, особливо ж на землях, які постійно спустошуватимуть татари. К. І. Острозький розв'язував її не в останню чергу через систему надання маєтків за службу (васально-ленна система). Скажімо, 21 квітня 1508 р. він дає дозвіл передати (“з дозволенням *господаря* нашого князя Костянтина Івановича Острозького”) половину Межиріччя спадкоємцю старої і бездітної Марії Михайлової Омелянської, доньки Яна Чаплича, її сестринцю Федору Івашковичу (“слугу *господаря* нашого, князя Костянтина его милости”) за умови продовження ним служби, яку несли дід і батько (стосовно Марії Федір мав “душею моею печаловати и мене поминати”). Брати Марії мали право викупити маєток та сплатити Федору 50 кіп грошей. Важливо, що свідками в цій справі виступили інші служили бояри Острозького: Івашко Зенкович Лабунський, Некраш Боровицький, Богдан Яцкевич Войнилович, Васко і Грицко Промчейковичі³¹⁷. А 7 квітня 1516 р. князь підписав у Острозі надання Розток та Поріччя Іванові Федоровичу Болбасовичу, який зобов'язувався нести військову службу сеньйору³¹⁸. Гетьман вдавався також до актів викупу маєтків шляхтичів та повернення їх у те саме володіння на правах військової служби з маєтку. Так, Острозький викупив у Петра Турчина за 200 кіп грошей Глуцьк у Луцькому повіті й відразу передав село тому ж Турчину та його спадкоємцям у володіння, щоб вони з нього “вірно служили” князеві³¹⁹. Ще складнішою була історія з маєтками вже згадуваних Болбасовичів. Федір Болбасович продав свої володіння – Розтоки, Поріччя, Козлин, Став Поляський за 150 кіп кн. Семенові Збараському, але по смерті Федора його син Іван почав судитися за маєтки з дружиною кн. Семена Анастасією Збараською (за іншим документом, йшлося про Семена Юрійовича Гольшанського і його вдову – тещу К. І. Острозького). Вел. кн. Олександр присудив маєтки Анастасії, після якої через кн. Марію Ровенську ці землі перейшли до Костянтина Івановича Острозького. І от гетьман у 1516 р. передав означені маєтки Івану Болбасовичу з тим, щоб він сам і нащадки його несли військову службу для Дому Острозьких. Щоправда, вони могли відкупити землю, однак передбачена сума заруки, здається, робила це нереальним: власник (Острозький) мав отримати 500 кіп і стільки ж – король (в іншому документі – король 200 кіп)³²⁰. Опис Луцького замку 1545 р. фіксує також численні маєтки, які К. І. Острозький виклопотав у короля для своїх підданих-слуг³²¹.

З іншого боку, К. І. Острозький, як і інші землевласники, вдавався до переведення чужих підданих на власні маєтності. От, віленський воевода у 1523–1524 рр. скаржився, що гетьман прийняв на Турівщині й оселив його мозирських підданих та відмовляється їх віддавати. Король розпорядився видати чужих підданих, але чи було це виконано – невідомо³²². У 1529 р. королівські дворяни Кшиштоф і Семен Кмітичі обурювалися через те, що 40 їхніх непохожих селян із сім'ями та майном переселилися із їхнього маєтку Веледниковичі до княжого Полонного, але Острозький “тых людеи выдати не кажеш”. Мати Кмітичів їздила до князя просити віддати підданих,

³¹⁷ Ibid. № LXXXV. S. 55; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 386; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 147 зв., 152; Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 34–35 зв.

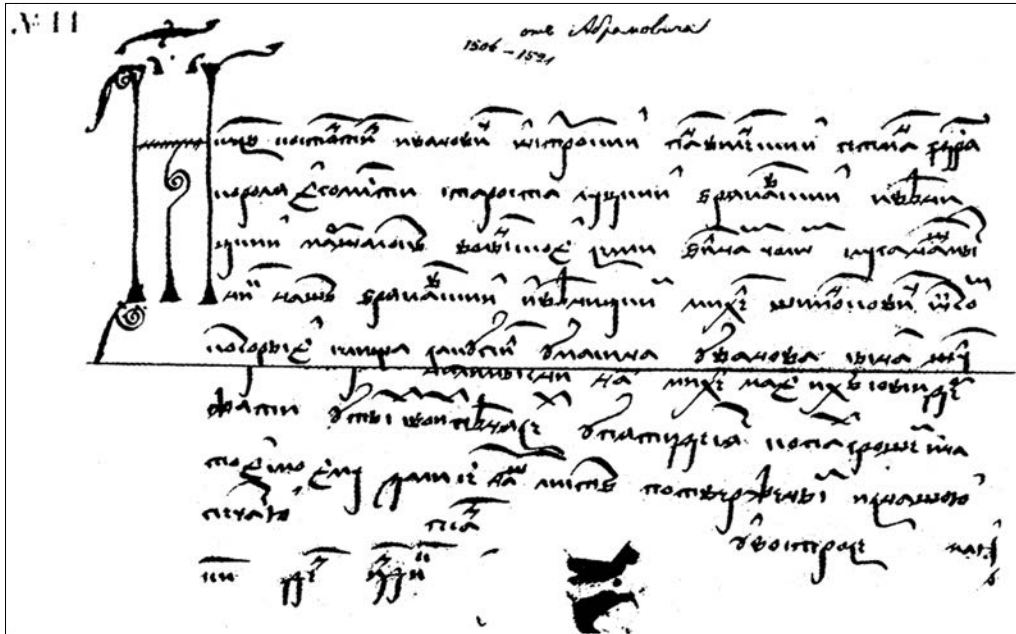
³¹⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 422.

³¹⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 23 зв.

³²⁰ Там само, арк. 24–24 зв. (Збараські); AS. Т. III. № CLXVI. S. 137–138 (Гольшанські).

³²¹ ЛМ. Кн. 561. С. 183–184.

³²² Литовская Метрика. Кн. записей 14 (1524–1529). Вильнюс, 2008. № 93 (90). С. 118.

Підтверджувальний лист кн. К. І. Острозького митнику Міхелю Шимоновичу на купівлю селища. Острог. 28 травня 1521 р.

але князь не захотів. Королю довелося посилати свого дворянина Богуша Войтковича для з'ясування ситуації та твердо наказати Острозькому повернути втікачів³²³. Проте це не мало жодного впливу. Ситуація дедалі більше виходила з-під контролю: вінницький урядник князя Сенко Бабінський здійснив наїзд на володіння Кмітичів і забрав у їхніх підданих 100 кіп грошей, 250 волів, 36 коней, 60 тис. топок солі, 200 овець та іншого майна на 1000 кіп грошей. 8 травня 1529 р. Жигимонт I наказував князю все повернути або відшкодувати. Для з'ясування усіх обставин на місці було виряджено того самого Богуша Войтковича. Король наполягав на тому, що у випадку відмови князя покарати свого урядника й відшкодувати збитки королівським дворянам він зробить це сам: “Бо ачколвек тот врадник на тот час твоеи милости служит, однако ж есть наш подданыи и имения мает под нами, господарем ... кажем вси тыи шкоды их на власном имени его мощного отправити им отдати”³²⁴.

Кн. Острозький отримав також право на торги і ярмарки як надання за службу: у Дубні (торги по п'ятницях та суботах, а ярмарки на Вознесіння, 1507 р.³²⁵), Чуднові (1507 р.³²⁶), Тучині (1508 р.³²⁷), Степані (щотижневий торг і ярмарки на Покрову та на Св. Афанасія, 1512 р.³²⁸), Дорогобужі (торги по середах та п'ятницях і ярмарок на Успіння Богоматері – 15 серпня, 1514 р.³²⁹), Кузьміні (торги щоп'ятниці, ярмарок на

³²³ Там же. № 923(820). С. 403–404.

³²⁴ Там же. № 924(821). С. 404–405.

³²⁵ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 384; AS. T. III. Nr. 80.

³²⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 383; AS. T. III. Nr. 79.

³²⁷ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 2836/III, арк. 24.

³²⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 399.

³²⁹ Ibid. Nr. 411–414; AS. T. III. Nr. 149–151.

Св. П'ятницю Тарнівську – 1517 р.³³⁰), Красилові (1517–1518 рр.³³¹), Звягелі (щонедільний торг, ярмарок на Св. Дмитра, 1519–1521 рр.³³²), Рівному (торги щоп'ятниці, 1518 р.³³³), Сатиеві (торги щочетверга, 5 вересня 1522, 1527–1529 рр.³³⁴), Полонному (ярмарок на Св. Петра, 1511 р.³³⁵), Чернехові (торги щоп'ятниці, ярмарок на Обрізання Господнє, 13.02.1529 р.)³³⁶ та ін.³³⁷. Усі надані за життя К. І. Острозького привілеї на торги та ярмарки в містах і замках Волині Жигимонт I “генерально” підтвердив на прохання великого гетьмана 1 травня 1518 р.³³⁸ та 1 квітня 1526 р.³³⁹.

Для низки маєтків К. І. Острозький домігся пільг в оподаткуванні: Острог, Полонне і Дубно були звільнені від воловщизни на вічність привілеєм від 20 жовтня 1508 р. за “веръную а пильную, накладную службу, которую... не литуючы горъла своего, цнотъливе ся заховал и сказывалъ”³⁴⁰. А 16 листопада 1509 р. до цього переліку було долучено Звягель, Чуднів, Турів, Здитель. Жигимонт пояснював свою щедрість тим, що “звычайи естъ подле бегу свету, абы знаменитые а охотъные послуги, которые з маестату панскому напротиву неприятелей его верными бываючые, зася щедростливостью кролевь або княжат великих им отдаваны были ... вбачывъши веръную а пильную и знамените накладъную, николи не вьмешканую службу и нелитованье горъла”³⁴¹. Численні пільги К. І. Острозький мав також на перевезення своїх товарів та проїзд купців. Зокрема, Жигимонт I підтвердив попередні привілеї, надані К. І. Острозькому щодо безмитного проїзду львівських, київських, кам'янець-подільських та молдавських купців на ярмарки до Луцька (1 травня 1518 р.³⁴²). У 1521 р. король звільнив підданих Острозького від луцького мита за сіль, везену з Коломиї, Долини і Дрогобича через Кременець³⁴³. Однак у 1527 р., якщо судити з копії, було видано інший привілей, котрий звільняв дубенських, степанських, дорогичинських, красилівських, полонських та інших підданих Острозького від мита за сіль, за винятком перевезення її через Луцьк³⁴⁴. Соляне та воскове мито у підлеглих володіннях

³³⁰ ЛНБ. ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 38–38 зв.

³³¹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 428; AS. T. III. Nr. 182.

³³² APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 439 (15.09.1521 р.); AS. T. III. № СС. S. 191–192 (15 вересня 1519 р.); АЗР. СПб., 1843. Т. II. С. 32–33 (перший локаційний привілей від 26 грудня 1507 р.).

³³³ AS. T. III. Nr. 182.

³³⁴ AS. T. III. Nr. 313, 378; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 12, л. 126 (1522 г.).

³³⁵ AS. T. III. Nr. 108.

³³⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. 479; AS. T. III. S. 341–342; Ossolineum (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

³³⁷ *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 63, 117–120; Литовская Метрика. Кн. записей 8 (1499–1514). № 293. С. 245–246; № 598. С. 439; Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). С. 484, 539–540.

³³⁸ AS. T. III. № CLXXXII. S. 163; ДА Рівненської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 39–43.

³³⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 467.

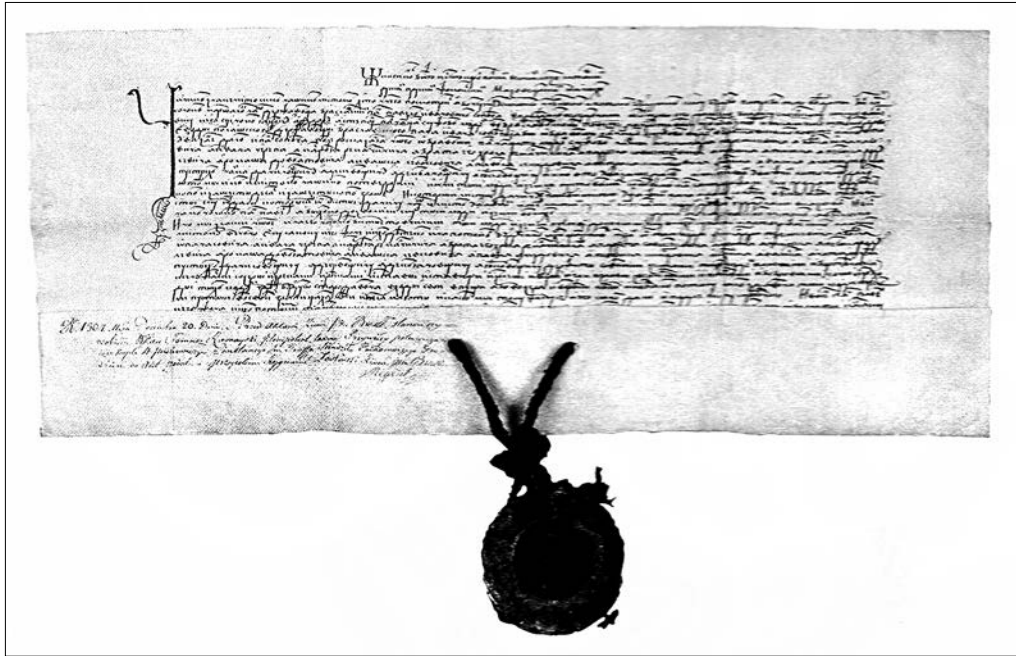
³⁴⁰ Литовская Метрика. Кн. записей 8 (1499–1514). № 371. С. 284–285.

³⁴¹ Там же, № 452. С. 332–333; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 395; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 81–84; Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 46.

³⁴² APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 429.

³⁴³ AS. T. III. Nr. 224. S. 215.

³⁴⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 108–109; Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 22 зв.–23.

Ліст короля Жигимонта I маршалку Павлові Сапезі на володіння маєтками. 1529 р. Пергамен, королівська печатка. Національний музей історії України.

брав на себе сам кн. К. І. Острозький. Про це свідчать два документи про передання цього мита після його смерті в оренду на користь короля. У 1531 р. Жигимонт I передав мито по всій Волині “жидам” Радимолу Мошеевичу та Хемі Михелевичу терміном на три роки за 3600 кіп гр. лит. та 333 червоних угорських золотих, причому разом із митом, “которое небожчык князь Костянтин его милость Иванович Острозский по именьям своим на себе бирал старое воськовое и соляное”³⁴⁵. А в 1538 р. те саме мито, включно “с тым мытом нашым, которое небожчык князь Костянтин Иванович Острозский ... по именьям своим на себе бирал, старое восковое и соляное”, було передане королеві Боні. Їй надавалося також право відбирати у будь-кого лісти на звільнення від мита, видані королем раніше. Уникнути цього можна було лише за умови доведення, що купець везе не свій власний товар, а саме того князя чи пана, на чие ім'я виданої ліст³⁴⁶.

Окремим видом пільг було надання містам у власності Острозького магдебурзького права, про яке завжди клопотався сам князь: Дубну (1507)³⁴⁷, Дорогобужу (1514)³⁴⁸, Звягелю (1507, 1519)³⁴⁹, Чернехову (1529)³⁵⁰. В чернехівському привілеї

³⁴⁵ Литовская Метрика. Кн. записей 15 (1528–1538). № 174. С. 225.

³⁴⁶ Там же. № 175. С. 226.

³⁴⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 384.

³⁴⁸ Ibid. Nr. 413–414; AS. T. III. S. 120–122.

³⁴⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 439; AS. T. III. № CC. S. 191–192; A3P. T. II. С. 32–33.

³⁵⁰ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 479; AS. T. III. Nr. 358. S. 341–342; Ossolineum (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16; AS. T. III. № CCCLIII. S. 341–342.

(від 13 лютого 1529 р.), окрім “майтборского права” і торгів щоп’ятниці та щонеділі, дозволявся ярмарок на Обрізання Господнє, а також збирання мита (по 2 гр. лит. від возу) з усіх купців “обоих паньствъ нашихъ, яке с Коруны Польское такъ Великого Князства Литовьского, такъже и съ чужих земель”³⁵¹. Подібний привілей (і щодо мита з купців) був виданий 18 лютого 1529 р. і для Сатієва (ярмарковий день визначений на преставлення Іоанна Богослова)³⁵².

Чимало володінь належали К. І. Острозькому на засадах спадкового права. Насамперед це маєтки, які принесла йому перша дружина кн. Тетяна (Ганна) Гольшанська: Гольшани, Глуськ, дві частини Степані, Копись, Романів та Суша (в записовому лісті Острозький називав також Колодне, Чернехів та інші двори і волості з селами)³⁵³. У 1518 р. дід і баба Тетяни Семен Васильович Несвізький та Марія Семенівна Олізаровичівна із Шиловичів (деякі дослідники вважають, що із Степанських) Ровенська записали подружжю Острозьких 54 дідичних, вислужених та куплених ними маєтків: чотири міста (Колодне, Чернехів, Сульжин, Рівне), 50 сіл, дворища у с. Красному і шість подвір’їв у Луцьку (королівське підтвердження цього надання 4–5 травня 1518 р.³⁵⁴)*. Двоюрідний брат Тетяни Луцький і Берестейський єпископ Павло Олександрович Гольшанський ще 8 січня 1509 р. записав, затим 3 січня 1519 р. підтвердив (а 16 вересня 1519 р. це надання затвердив король) надання своєї частини у Гольшанах, Шешолах, Глуську, Романові К. І. Острозькому та його дружині й нащадкам³⁵⁵,

³⁵¹ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). С. 539–540.

³⁵² Там же. С. 540–541.

³⁵³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 101.

³⁵⁴ AS. Т. III. № CLXXXIII. S. 166; ДА Рівненської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 44–49; НБУВ ІР. Ф. X, спр. 11721, зош. 5, арк. 37 зв.; *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. Т. II. S. 44–45.

* Кн. Марія Ровенська володіла Рівним спільно із зятем – кн. Семеном Юрійовичем Гольшанським – старостою луцьким і відомим воєначальником († 1503 р.), з ним донька Марії Анастасія († 1516 р.) мала доньку Тетяну (Анну), котра внесла названі вище значні маєтки в Дім Острозьких, проте Рівне і всі землі Марії вона отримала в спадок лише по смерті бабці (1518 р.). На той час основні документи на власність Рівненщини були знищені: в 1507 р. Рівненський замок вигорів, згоріли і всі привілеї княгині. Тож король наказував кн. К. І. Острозькому не чинити кривд Марії (на той час гетьман ще не був одружений), а сам Жигимонт I 11 червня 1507 р. окремим листом знову підтвердив право кн. Марії Ровенської провадити у Рівному ярмарки та звільняв її підданих від поставлення підвод на державні потреби. Була підтверджена також купча від 22 грудня 1461 р., за якою с. Рівне було викуплене у Івашка Дичка Васильовича кн. Семеном Несвізьким за 300 кіп грошей чеської лічби. По смерті Семена (1479 р.) цей маєток перейшов до його вдови Марії, котра й спорудила замок у Рівному та отримала привілей на місто з магдебурзьким правом (до 1492 р.). 21 грудня вел. кн. Олександр надав Рівному право на ярмарок на Семена Літопродавця, цей привілей був підтверджений Жигимонтом I 11 липня 1507 р. У 1518 р. Жигимонт I передав усі права на Рівне з волостю та його привілеї Тетяні з Гольшанських Острозькій і її чоловіку. Зазначимо, що в 1582 р. К. К. Острозький виклопотав підтвердження усіх названих актів від королеви Анни (дружини Стефана Баторія). – AS. Т. I. S. 53–54; Т. III. S. 42–43; *Stecki T. J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888. S. 4–7 (автор посилається на оригінальні акти з дубенського архіву № 134).

³⁵⁵ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 391; AS. Т. III. № CXCV, CCI. S. 185–187 (дата запису 3 січня 1519 р.), 193–194 (16 вересня 1519 р.). У королівському затвердженні 16 вересня вказувалося, що його виклопотав сам К. І. Острозький, який заявив, що раніше він з кн. Олександром Юрійовичем за життя тещі кн. Семенової Юрійовичевої Анастасії Гольшанської вчинив запис, що Олександр “спускає” Острозькому свою частку Степані (в місті та волості), а йому переходили землі Анастасії – Гольшани, Шешоли, Глуськ, Романів. Усі ці маєтки потрапили у

а 1520 р. – ще й окремого місця у Гольшанах на побудову двору³⁵⁶. Жигимонт I підвердив це передання 17 червня 1521 р.³⁵⁷. Софія Миколаївна Радзивіл 1516 р. відписала Гольшанській три двори у Віленському повіті. Бездітний кн. Андрій Юрійович Заславський, двоюрідний брат великого гетьмана, взявши собі “за сина место” сина К. І. Острозького Іллю (свого племінника), записав йому 28 листопада 1520 р. третю частину м. Заслава, сім сіл у волості та третю частину мита з Острога, Заслава й Луцька (ця історія детально була викладена нами вище)³⁵⁸.

Серед надбань К. І. Острозького – скуплені ним маєтки*

Луцький повіт

<i>Дата купівлі</i>	<i>Маєтки</i>	<i>У кого куплено</i>
1497–1498 рр.	19 сіл	Брати Микола та Юхно Бернатовичі ³⁵⁹
1499 р.	Городень, присілки Здолбицький, Окунін	Олізар Петрашкович ³⁶⁰
1516 р.	Новоставці з присілком Іллін	Ю. Зенкович ³⁶¹
1522 р.	Двір у Луцьку Агачиковський (?) і фільварок із млином зі звільненням від міських виплат (1499 р. – надання попередньому власнику вел. кн. Олександра)	О. Б. Вознесенська ³⁶²
1522 р., 1530 р.	Маєтки	Г. І. Словицький ³⁶³
1522 р.	Маєтки, в числі купівель було с. Сатийв (куплене за 320 кіп), в якому Жигимонт I дозволив побудувати замок і щочетверга проводити торг, а на Св. Іоанна Богослова – ярмарок	Я. І. Довойнович ³⁶⁴
1522 р.	Знесенці, за 90 кіп гр. лит.	Олександра Знесенська ³⁶⁵
Б. д.	Глуськ, за 200 кіп грошей	Петро Турчин з дружиною ³⁶⁶

володіння сина Олександра Павла, згодом єпископа Луцько-Берестейського, котрий і передав ці землі Острозькому.

³⁵⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 15, 25; AS. Т. III. № ССХІІ. S. 204.

³⁵⁷ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 437.

³⁵⁸ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 64–65, 120–121.

* Далі подаємо узагальнену інформацію за повітами.

³⁵⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (відсилка до ЛМ. Кн. 5, арк. 148); РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 6, л. 206; AS. Т. III. № XLVI. S. 29; Литовская Метрика. Кн. записей 6 (1494–1506). № 255. С. 173–174.

³⁶⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (посилання на ЛМ. Кн. 5, арк. 151).

³⁶¹ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 421; AS. Т. III. № ССXXXVII. S. 229–230.

³⁶² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (посилання на ЛМ. Кн. 5, арк. 159).

³⁶³ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 483.

³⁶⁴ Ibid. Nr. 486; Ossolineum (Wrocław), № 696 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 58; AS. Т. III. № ССCLXXXVIII. S. 358.

³⁶⁵ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 440.

³⁶⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 23 зв.

Житомирський повіт

16 лютого 1529 р. маєток Романів – від Богдани Величківни Богухвалової Дмитровичевої з дітьми, за 1000 кіп гр. лит.³⁶⁷.

Кременецький повіт

1523 року село Росоловці Кузьминської волості куплене від Б. П. Шумбарського, за 60 кіп гр. лит.³⁶⁸.

Мінський повіт

4 січня 1514 р.	Теплени, за 150 кіп ³⁶⁹	Івашко Коджеєвич
1516 р.	11 сіл, 6 земель і дворище Хоневичі	Івашко Коджеєвич – улан і хорунжий татарський та ще 5 татар ³⁷⁰
1515–1516 рр.	Тарасів з присілками, за 600 кіп гр. лит.	Михайло Федорович (син писаря) ³⁷¹
1515 р.	Двір у Мінському замку	М. Федорович ³⁷²
1516 р.	Двір у Мінському замку, за 20 кіп гр. лит.	Яцко та Мануїл Гринковичі ³⁷³
1492 р., 27 вересня 1521 р.	Якась земля (1492 р.) та земля Обарицька поблизу Тарасова, за 4 копи грошей	Василь та Лев Волчковичі ³⁷⁴
1521–1522 рр.	Маєток	митрополит Йосиф
16 травня 1524 р.	Осока під Тарасовом, за 200 кіп гр. лит.	В. Олехнович Ходичич ³⁷⁵

Полоцький повіт

Два села й шмат землі в с. Острів, Неходів та Деренче (за 80 кіп гр. лит.) та Низголов (за 600 кіп) у 1524–1526 рр. від воеводича Я. С. Глібовича³⁷⁶.

Берестейський повіт

С. Храпун поблизу м. Турова, 1524 р.³⁷⁷ чи 1529 р.³⁷⁸ від братів Марка, Григорія, Михайла та Павла Гринковичів-Воловичів.

³⁶⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 480–481; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 96, ч. 5, арк. 150; AS. Т. III. № CCCLX. S. 345–348.

³⁶⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 451.

³⁶⁹ Ibid. Nr. 458; AS. Т. III. № CCXIV. S. 205–206.

³⁷⁰ Ibid. Nr. 418.

³⁷¹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 415, 419; AS. Т. III. № CLVI, CLX. S. 127–128, 131–133.

³⁷² APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 415; AS. Т. III. № CLVI. S. 127–128.

³⁷³ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 423; AS. Т. III. № CCIX. S. 200.

³⁷⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 354; AS. Т. III. № CCXXII. S. 213–214. Підтвердження всіх цих купівель К. І. Острозький виклопотав у короля додатково 15 квітня 1522 р. – AS. Т. III. № CCXXXV. S. 226–227.

³⁷⁵ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 459; AS. Т. III. № CCLXXVII. S. 265–266.

³⁷⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 455, 470, 472; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 25 зв.–26; AS. Т. III. № CCLXXXI, CCCIII. S. 268–270, 289–291; № CCCIX. S. 297–299.

³⁷⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 461.

³⁷⁸ AS. Т. III. № CCCLXIX. S. 352–353.

Віленський повіт і м. Вільно

1491/1492 р.	Двір у Вільні	Ф. К. Хребтович ³⁷⁹
1515 р.	Свиряни з 7 селищами, нивами й луками	І. Кирилович/Крилич ³⁸⁰
1520 р.	Двір у Вільні, поблизу церкви Покрова між дворами Івашка Зеновича, пана Федька Хребтовича та попа Іванівського, за 100 кіп	Д. Івашенцевич ³⁸¹
1521 р.	Двір у Вільні, на вул. від Св. Яна до бернардинів, між дворами К. І. Острозького та Івана Зеновича, за 150 грошей	Ф. Б. Хребтович ³⁸²
1523 р.	Бирятишки, Войтківське і частина Довойнова	Войжнарович, віленський боярин ³⁸³

Не завжди вказувалася сума, сплачена К. І. Острозьким, але підсумок навіть наведених вище становить три з половиною тисячі кіп грошей³⁸⁴. Найбільше Острозький заплатив за маєток Романів на Житомирщині (1000 кіп), добра Низголов на Полоччині та с. Тарасів з присілками на Мінщині – кожне за 600 кіп, с. Сатиїв із присілками на Луччині – за 320 кіп, с. Осоку (від Васька Олехновича) – за 200 кіп. На жаль, невідомою залишається сума, сплачена К. І. Острозьким Миколі Юрійовичу Пацу за угодою, укладеною під час сейму в Бересті 23 січня 1516 р. Пац відступив Лемниці, Полонне та $\frac{2}{3}$ рухомого майна своєї покійної мачухи Софії Радзивілівни († 1512 р.) з тим, щоб Острозький виплатив $\frac{2}{3}$ боргів покійної (попри цю угоду, в 1536 р. король саме Пацу наказує сплатити борги покійної)³⁸⁵. Скуповуючи маєтки, Острозький відразу добивався їх нового статусу. Так, придбавши у полоцького воєводи пана Яна Станіславовича Глебовича маєток Низголов у Полоцькому повіті за 600 кіп гр. лит., князь здобув королівський привілей (18 жовтня 1526 р.) на право поставити там замок, осадити місто, побудувати корчми і встановити торги щоп’ятниці, а також брати мито по два гроші з кожного купецького судна на р. Улі. Жигимонт I задовольнив усі прохання Острозького “для его милости к нам высоких и верныхъ послуг, которыи жь его милость з молодыхъ лет своихъ намъ чинилъ и тепер без престани чинить”³⁸⁶. Зазначимо, що на час здійснення цієї оборудки маєток був заставлений священику князя Острозького Димитрію всього за 30 кіп грошей до викупу.

³⁷⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 351.

³⁸⁰ AS. T. III. № CLII, CLXXIII. S. 125, 149–150.

³⁸¹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 435; AS. T. III. № CCXIII. S. 204. Продаж підтверджено 17 червня 1522 р. – AS. T. III. № CCXXXIX. S. 232–233.

³⁸² AS. T. III. № CCXXI. S. 212–213.

³⁸³ Ibid. № CCLXIV. S. 254.

³⁸⁴ *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 64, 122–125. В усіх випадках, де ми не посилаємося на купчі, інформацію взято з цього джерела, як і фінансові обрахунки.

³⁸⁵ *Wolff J.* *Racowie: Materjały historyczno-genealogiczne.* Petersburg, 1885. S. 10–11, 15.

³⁸⁶ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). С. 474–475; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 25–25 зв.; AS. T. III. № CCCIX. S. 297–299.

Вочевидь, придбання Низголова Острозьким було пов'язане з цією заставною справою. Однак полоцькі міщани опротестували акт купівлі й у 1556 р. навіть судилися з Беатою з Костелецьких Острозькою (дружиною сина гетьмана – Іллі): рішенням полоцького гродського суду вони мали перебрати Низголов, виплативши заставу в 350 кіп³⁸⁷.

Загалом, за підрахунками І. О. Ворончук, князю вдалося долучити до родових маєтків завдяки вислузі, купівлі й успадкуванню близько 300 населених пунктів!³⁸⁸

Окрім того, у тимчасовому володінні К. І. Острозького перебували маєтки, віддані йому під заставу. Найбільш ранній заставний документ датований 12 квітня 1474 р. й виданий на ім'я Михайла та Костянтина Острозьких Федею Федьківною Денисовичевою на маєток Вілію (Велю) за 50 кіп³⁸⁹. На ім'я обох братів віддали у заставу с. П'яне (24 квітня 1481 р.) Лукерія (Лукреція) Гнатівна Боровикова за 30 кіп³⁹⁰ та Тараканів (18 червня 1488 р.) Гриб Івашенцевич за 80 кіп (підтвердження від 16 червня 1508 р.³⁹¹). 1513–1514 рр. датуються заставна та запродажна К. І. Острозькому від Анастасії Калениковичевої Зенковни на села Чортолісці й Сільце в Житомирському повіті на р. Тетереві (за 100 кіп)³⁹² та Григорія Промчейковича на незалюднене с. Борзовщину (за 20 гривен грошей польських; при тому Острозький міг наново осадити село, викопати став, а родичі Григорія мали право викупити маєток за ті самі гроші з урахуванням витрат князя)³⁹³. Цікавим є факт застави зем'янином Луцького повіту Мартином Зенковичем Пруським 16 травня 1514 р. своєї маєтності Жизниківці/Жижниківці з трьома підданими за 30 кіп після викупу його князем із татарського полону (“с поганских рук викупил” у Білгороді)³⁹⁴. Частина із заставлених маєтностей назавжди залишилася у володінні Острозьких³⁹⁵.

Замок та ключі. XIV ст.

В останні роки життя К. І. Острозький належав до першої п'ятірки землевласників у ВКЛ, про що свідчить попис війська 1528 року, де князь посідає шосту позицію за землеволодінням (в історіографії вона визначається то як третя, то як четверта,

³⁸⁷ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 26–26 зв.

³⁸⁸ Оригінальні документи про надання Острозькому маєтків збереглися в архіві Сангушків (АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 6, 82, 313, 316, 351, 354, 360, 362–365, 370, 383, 387, 392, 395, 399, 400, 405–409, 411–415, 418–441, 444–447, 451, 455–461, 467, 470, 472, 479–481, 897, 904, 908, 918 a, 931, 940–944). AS. Т. I–IV; Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). С. 64.

³⁸⁹ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 370.

³⁹⁰ Ibid. Nr. 397.

³⁹¹ Ibid. Nr. 388.

³⁹² Ibid. Nr. 406; AS. Т. III. № CXXXI. S. 102–103.

³⁹³ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 408; AS. Т. III. № CXLII. S. 112–113.

³⁹⁴ АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 392; AS. Т. III. № CXLIII. S. 114.

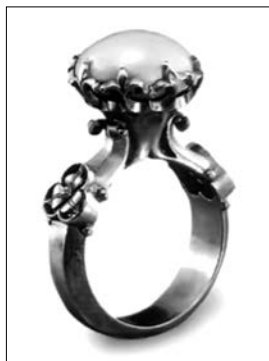
³⁹⁵ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 65.

оскільки йдеться про окремих осіб, а не роди*): Кезгайли виставляли 768 кінних воїнів, Радзивілі – 621 (а всі разом – 760), троцький воєвода і жемоїтський староста пан Станіслав Станіславович-Янович – 617, віленський воєвода Ольбрахт Мартинович Гаштовт – 466, кн. Юрій Олелькович Слуцький – 433, кн. К. І. Острозький – 426. Отже, Острозький на той час володів, за одними підрахунками, 6816 димами та 40–41 тис. підданих, за іншими – 10 500 димами та 60 тис. підданих³⁹⁶.

Прибутки Костянтина Івановича від земельних володінь примножувалися й прямими грошовими винагородами від Жигимонта I. Так, 28 грудня 1507 р. король наказав виплачувати Острозькому по 200 кіп грошей щороку з луцького мита, “видячи верную, справедливу и накладную службу гетьмана нашого”³⁹⁷. Навіть коли 29 лютого 1508 р. король передав луцьке мито на два роки краківському бурмистрові Яну Бонару за 1600 кіп грошей, то й тоді він спеціально розпорядився виплатити К. І. Острозькому за ці два роки 400 кіп грошей³⁹⁸. Жигимонт I щедро обдаровував Острозького за не менш щедрі княжі подарунки королеві. Наприклад, 26 квітня 1509 р. гетьману виплатили із воскових та соляних луцьких митних зборів “100 золотих черленых за газуку на золоте”³⁹⁹.

Срібний з позолотою ківш. XIV ст. Національний музей історії України.

Перстень. XV ст.

І все ж, за всіх маєностей, рухомого майна і грошових капіталів, К. І. Острозький мав чималі борги. Так, вирушаючи у смоленський похід (кінець 1508 р.), великий гетьман склав список осіб (датований 17 листопада 1508 р.), яким заборгував гроші, й офіційно просив короля повернути ці борги в разі своєї смерті (“коли надо мною воля Божья станет”). До списку увійшло 13 осіб, яким князь заборгував від 5 до 200 кіп грошей. При цьому порядок запису імен не залежав ані від величини боргу, ані від гідності особи, а тільки, як видається, від часу отримання позики: Луцький єпископ (223 копи грошей), кн. Федір Ярославич (50 золотих червінців),

* У самому переписі війська від 1 та 8 травня формально К. І. Острозький стоїть на п'ятому місці після єпископів Віленського Яна (мав виставити 236 кінних воїнів), Луцько-Берестейського Павла (122) та Жемоїтського Миколая (79), за Гаштовтом (466). Фактично ж за кількістю кінних воїнів К. І. Острозький (426) посідав друге місце після Гаштовта. – Литовская Метрика. Кн. публичных дел 1/523. 1528 г. Вильнюс, 2006. С. 22, 168.

³⁹⁶ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Мінск, 2003. С. 50, 54; *Ochmański J.* Historia Litwy. Wrocław, 1990. S. 101; *Любавский М.* Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1901. С. 355–357; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта. С. 91. Г. Саганович пропонує цифру в 41 тис. підданих (*Саганович Г.* Айчыну сваю баронячы... С. 56), а Т. Кемпа – 40 тис. (*Kempa T.* Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogińskiego na polu prawosławia // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* Białystok, 1999. Z. 12. S. 9) або 41 тис. (*Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 44).

³⁹⁷ Литовская Метрика. Кн. записей 8 (1499–1514). № 109. С. 143; № 296. С. 247.

³⁹⁸ Там же. № 111. С. 144.

³⁹⁹ Там же. № 560. С. 411.

Позолочені стремена з кінської зброї Казимира Ягелончика.

митрополит Іосиф (30 кіп грошей), Авраам із Смоленська (70 кіп грошей), архімандрит мстиславський Св. Онуфрія Варсанофій (200 золотих), луцький міщанин Мишко Палчиков (“польчетвертьадцять коп грошей”, тобто 13^{1/2}), міщани віленські Харитон Хацютин і Дашко Богачин (відповідно – 10 та 20 кіп грошей, позичені в дорозі до Смоленська), скарбничий кн. Тимофія (20 кіп грошей широких і 11 половинних), кн. Федір Заславський – зять гетьмана (20 кіп грошей, позичені у Смольнянах), пан Богдан Сопежич (5 кіп грошей – у Смоленську), кн. Костянтин Кришинський (5 золотих), познанський купець Штефка (50 панцирів – у Бересті, в поході на Смоленськ)⁴⁰⁰.

Всі вищеназвані позики великий гетьман брав у поході під Смоленськ і лише для потреб війська – “на службу господарскую”. За цих обставин не такими вже й невірогідними виглядають слова лікаря королеви Бони італійця Джованні Валентіно, який повідомляв сеньйорі щодо покійного князя: “Мав прибутку близько 26 тисяч дукатів окрім прибутків надзвичайних, здобутих не в малій кількості від короля, але ж бідний пан все це витрачав на утримання і подарунки для жовнів і тому залишилося по ньому багато боргів, але сподівався, що король все це виплатить”⁴⁰¹. Інші ж, очевидно, виключно приватні борги Острозький мав сплачувати самостійно. По його смерті відкрилося їх немало, і спадкоємці мали викласти значні суми. Втім, старший син Ілля Костянтинович Острозький не поспішав і лише у своєму заповіті 1539 р. (про що йтиметься далі) надавав своїй дружині право про-

Позолочені остроги з кінської зброї Казимира Ягелончика.

дати один із значних маєтків, щоб виплатити борги батька. Однак і через десять років по смерті гетьмана та за три роки після смерті його старшого сина не всі борги Костянтина Івановича були сплачені. Наприклад, кн. Василь Сангушко 20 січня 1541 р. перед королем та спадкоємцями гетьмана Василем Острозьким і Беатою Острозькою з Костелецьких нагадував про борг покійного у 200 кіп грошей⁴⁰². Того ж дня про борг у 200 кіп грошей заявив кн. Василь Михайлович Ковельський⁴⁰³.

Тож як можна оцінити рівень багатства К. І. Острозького? Щодо нерухомого майна – землі, природних та людських ресурсів, справді, князь був одним із найбагат-

⁴⁰⁰ Литовская Метрика. Кн. записей 8 (1499–1514). № 556. С. 406; АЗР. Т. 2. № 45. С. 57; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 116–117.

⁴⁰¹ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 21.

⁴⁰² AS. Т. IV. № ССХV. S. 271.

⁴⁰³ Литовская Метрика. 12-я книга судебных дел (1540–1543). Вильнюс, 2007. № 54. С. 54.

ших людей ВКЛ та Польської Корони. Стосовно ж рухомого майна і “живих” грошей – питання залишається відкритим. Гетьман позичав значні суми на війну, вони йому не поверталися з казни, але великий князь і король винагороджували князя численними земельними наданнями, пільгами у сплаті державних податків та мита тощо. Однак Острозький не продавав і не заставляв такі надання задля виплати боргів, узятих у потребах “господаревой служби”, він “пригортав” ці маєтки до вислуги та загальних земельних володінь Дому. Сума грошового боргу дедалі збільшувалася, хоч водночас зростали й земельні володіння Острозького. Саме цей “замкнутий ланцюг” і призвів до того, що людина з п’ятірки найзаможніших у державі померла, залишивши чималі борги. І це при тому, що із власною казною все було гаразд. Острозький мав достатньо грошей, аби купувати землю, будинки в містах і т. ін. Однак він не витрачав цих власних чималих коштів на виплату боргів, котрі виникали через витрати на державні потреби. Великий гетьман ніколи не перекладав кошти з “державної кишені” у свою, але й з “власної кишені” не поповнював державну. В цьому сенсі він був цілком адекватним своїй епосі й сучасним йому можновладцям. Так чинили навіть королі. В економічній сфері приватне і державне завжди мали неподоланий водорозділ, який проходив через суспільну свідомість та контролювався з обох сторін.

“БЛАГОЧЕСТИВИЙ НУМА”: КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ У ЖИТТІ ЦЕРКВИ

Значні власні кошти Костянтин Іванович витрачав на Церкву⁴⁰⁴. Однак зауважимо, що у цій сфері діяльності Острозького, як і його сучасників загалом, гроші лише “позначали” суть видатків, бо насправді йшлося про духовну потребу та релігійну свідомість у цілому.

Досить промовисто ілюструє цю думку історія з Миколаївським Жидичинським монастирем поблизу Луцька (Жидичин – торгове передмістя на р. Стир)⁴⁰⁵. Привілеєм від 4 грудня 1507 р. Жигимонт I на прохання К. І. Острозького лише по кількох місяцях його втечі з московського полону надав у довічне розпорядження князя Жидичинський монастир Св. Миколая: “Тот монастыр... дали до его живота, зъ селы того монастыря, и со всеми иными доходы и пожитки, и со всем с тым, што к тому манастырю зьдавна прислухало... вси пожитки того монастыря мает в своей руке мети”. Новий власник монастирських угідь та майна отримав право архимандрита “зъ своею

⁴⁰⁴ Фундушеві грамоти та листи про надання церквам, про які йдеться в тексті, зберігаються в: АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 202, pl. 25; Державний архів Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 3 зв.–17, спр. 1368, арк. 3–12; НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 19м/175, арк. 8 зв., ф. X, спр. 7663, арк. 19–20; СІБ. ИРИ. Архив. Кол. 52, оп. 1, книги, ед. хр. 340, л. 102–111 об., акты, ед. хр. 297, л. 62; РГИА (СПб.). Ф. 834, ед. хр. 17, л. 1–2; ф. 309, оп. 2, ед. хр. 2871, л. 1–2, оп. 1, ед. хр. 3, л. 1–6; АЗР. Т. 2. № 99; Литовские епархиальные ведомости. 1867. № 12. С. 492–494; № 15. С. 631–632; (Петров Н. И.) Вольнь. СПб., 1888. С. 63, прил. 39, 92.

⁴⁰⁵ Див.: Малевич А. Древняя жидичинская архимандрия на Вольни // ВЕВ. Часть неофициальная. 1899. № 22–28; Его же. К истории древней жидичинской архимандрии // Там же. Часть неофициальная. 1900. № 27–35; Майданець І. Жидичин: краєзнавчий нарис. Луцьк, 1998; Рудецький П. Роль та місце Жидичинського монастиря в релігійному житті Луцька XVI – першої третини XVII ст. // Етнічна історія народів Європи. К., 2001. Вип. 11. С. 48–51; Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир до середини XVI сторіччя // Миколаївські читання. Жидичин, 2007. Вип. 1. С. 63–65.

руки давати”⁴⁰⁶. На підставі цього привілею можна було б (і цим не нехтують) зробити висновок про меркантильні інтереси Острозького і його наміри “нажитися” за рахунок монастиря. Саме на це натякає сучасний авторитетний дослідник жидичинських привілеїв: передання обителі в пожиттєве право патронату 1507 р. “слід розглядати в контексті винагороди Острозького за його втечу з московської неволі, як додаток до уряду луцького старости”⁴⁰⁷.

Спростувати цю думку дає підстави привілей короля Жигимонта від 22 червня 1511 р., виданий на прохання того-таки К. І. Острозького, про запровадження в Жидичинському монастирі спільножительного церковного Уставу і системи виборів игумена (архімандрита) на з’їзді волинських православних князів, панів, зем’ян та жидичинських монахів*. Особливий інтерес викликає саме це нове (у порівнянні з привілеєм 1507 р.) положення: “А што ся дотычеть вбирания игумена к тому манастырю, мають князи и панове и земляне Волинское земли посполу ись старци того манастыря выбравши которого чловека доброго, а к тому годного, и к намь его прислати, а мы маем тот манастыр Жидичин ему дати. А от того манастыря тот игумен чоломбитя мает нам давати шестьдесят золотых. И тая община и зряжене в томь манастыри, которую ж вьставу и ряд справит князь Костянтин, мает быти на веки вечныи непорушно”⁴⁰⁸. Як бачимо, йшлося саме про “колективне” обрання настоятеля монашою громадою та усією православною волинською шляхтою. Підкреслимо, ця форма “спільного патронату” стосувалася *лише* обрання найдостойнішої кандидатури у настоятелі (подавання здійснював виключно король), тому, по суті, монастир не може вважатися “патрональним монастирем волинських удільних князів” (до того ж у привілеї йшлося і про панів та зем’ян)⁴⁰⁹. Навряд чи коректним є й порівняння з явищем “земського церковного патронату” у Полоцькій, Вітебській та Смоленській землях ВКЛ, яке “побачив” ще М. Ф. Владимирський-Буданов, пов’язуючи його з фактичним функціонуванням давніх земських привілеїв (окрім того, вчений указу-

⁴⁰⁶ Литовская Метрика. Кн. записей 8 (1499–1514). № 288. С. 239; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 112 зв.–113; АЗР. Т. 2. № 29.2. С. 31–32.

⁴⁰⁷ *Поліщук В.* Патрон без права подавання: два привілеї на Жидичинський монастир князю К. І. Острозькому 1507 та 1511 рр. // УАЩ (у друці). Дякуємо автору за можливість ознайомитися з рукописом вельми цікавої статті. *Його ж.* Патрон без права подавання: привілеї князю К. І. Острозькому на Жидичинський монастир 1507 і 1511 рр. // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 26.

* Тут і далі вживаємо автентичний термін “монах” (з наголосом на першому складі), який походить від означення “монос” – одинак, самотник, котре адекватно передає суть подвигу осіб, що ввійшли від світу задля служби Богові й постійної молитви. Усталене в літературі (переважно світській) “чернець” орієнтоване на зовнішню складову подвигу – колір монашого вбрання, що не відбиває суті монашества, а лише його візуальне вирізнення з-поміж соціуму. Окрім того, монахи носили коричневі, сірі та інших кольорів рясни, тож навіть під цим оглядом таке означення є обмеженим.

⁴⁰⁸ РГАДА. Ф. 389 (Литовская Метрика). Кн. записей 9, л. 45; Литовская Метрика. Кн. записей 9 (1511–1518). Вильнюс, 2003. № 62. С. 105; Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8. Т. 4. С. 289; *Ярушевич А.* Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная Литовская Русь в его время. Смоленск, 1896. Прил. № 3. С. 233. Див. також рецензії М. К. Любавського на цю книгу: ЖМНП. 1898. № 7. С. 174–215; 1899. № 11. С. 158–172.

⁴⁰⁹ *Поліщук В.* Патрон без права подавання: два привілеї на Жидичинський монастир князю К. І. Острозькому 1507 та 1511 рр. (рукопис).

вав на бажання князя отримати економічні вигоди – прибутки з монастирських маєтків)⁴¹⁰.

Ясно, що ця “норма” (тобто колективні вибори настоятеля) була запропонована самим Острозьким, а не королем чи волинською шляхтою, відтак зумовлювалася вона якимись доволі глибокими спонуками духовного ґтибу. В. Поліщук уважає, що спонукою стали постанови Собору 1509 р., у проведенні якого брав участь також К. І. Острозький – “це юридичний відгомін Собору 1509 р., що відбився на праві подавання окремо узятого монастиря”⁴¹¹. В такому випадку це ще більше підтверджує нашу думку: для короля рішення православного Собору не мали жодного значення, а значить ініціатива запровадження такої норми й самого видання нового привілею належала власне Острозькому (про це прямо сказано в привілеї 1511 р. “Князь Костянтин Иванович Острозский бил нам чолом... абыхмо призволили ему в том манастыри Святого Николы в Жидичине общину вьстановити и ряд справить подлуг их закону греческого”). Втім самої констатації замало. Варто з’ясувати, чому Острозький виступив із такою ініціативою? У нас немає іншої відповіді: князю йшлося про духовні цінності та перетворення Жидичинського монастиря у неформальний духовний центр для всієї волинської шляхти, що уможливлювалося лише за умови, коли б уся ця шляхта поважала і підтримувала настоятеля як свого духовного отця. З іншого боку, саме такий настоятель міг створити гідну монашу громаду, яка б відповідала усім приписам монашого Уставу й слугувала б зразком християнських чеснот та моралі в регіоні. Апелюємо до тексту привілею: саме Острозький мав установити “общину и зряжене в томъ манастыри ... вьставу и ряд”, тобто йшлося про монастирський спільножительний (кіновітний) Устав та жорсткі духовні приписи. І все це мало бути “на веки вечны непорушно”.

Останнє вказує на ще одну глибоку спонуку: патронат Острозького встановлювався пожиттєво, надалі монастир знову переходив під королівську руку (обитель з часом стала чи не найбагатшим монастирем Луцької землі), тож задля збереження його як духовного центру з відповідною системою духовного життя князю йшлося про затвердження цієї кіновітної та виборчої системи довічно. Нарешті, про буденне: новий настоятель мав виплатити 60 золотих, і їх, вочевидь, уже на виборах спільно складала волинська шляхта – ось і “економічний чинник” “прив’язування” до Жидичинської обители як спільного духовного центру. Насторожує лиш одне: у привілеї 1507 р. йдеться про архімандрію, а в наданні 1511 р. – про ігуменство. Титул архімандрії надавався визначним монастирям і підносив їхній статус з-поміж інших обителей, але надавався він духовною владою. Гадаємо, що Жидичинський монастир не мав реальної архімандрії у 1507 р., а Собор 1509 р. чітко регламентував форми релігійного життя, в тому числі – чини. Це й обумовило реальне найменування жидичинського настоятеля ігуменом: на той час монастир не був великим ані за числом братії, ані за маєтками, не мав підлеглих пустиней та приходів, що не давало змоги отримати відразу такий вагомий духовний статус, як архімандрія. Тоді чому ж Острозький опікувався саме цим монастирем і прагнув перетворити його у всеправославний центр Волині? Ймовірно, до цього спонукала його давня слава та чудотвор-

⁴¹⁰ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Церковные имущества в юго-западной России XVI века // Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8. Т. 4. С. 72–74, 174.

⁴¹¹ *Поліщук В.* Патрон без права подавання... С. 33.

ний образ Св. Миколая Мірлікійського, адже навіть Данило Галицький у 1227 р. приїздив сюди на поклоніння.

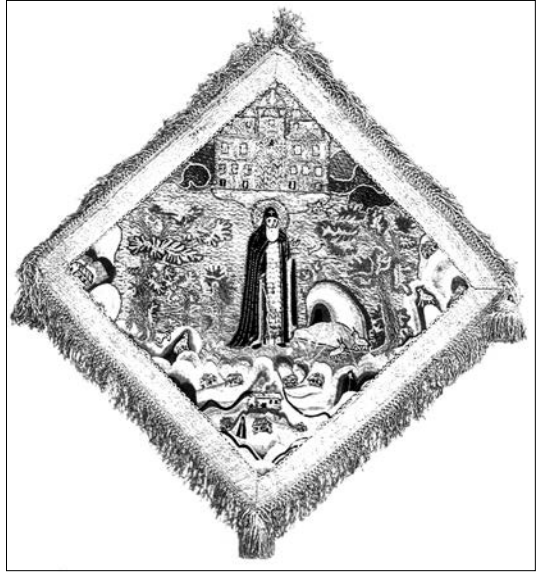
Отже, підсумовуючи, зазначимо: Жидичинський Свято-Миколаївський монастир К. І. Острозький узяв під свою опіку виключно з духовною метою встановлення в ньому найбільш відповідної монашеському чину кіновітної форми церковного Уставу, забезпечення обрання найдостойнішого монаха в ігумени і перетворення монастиря у духовний центр Волині. Вочевидь, окреможительні тенденції, а відтак і відповідна настанова ігуменів та їхні (чи інших осіб) певні види на монастирське майно спричинилися до потреби втручання могутнього православного магната в життя монастиря. На наше переконання, таке втручання могло бути викликане лише релігійним сумлінням Острозького*.

І цей факт не був поодиноким: 4 липня 1522 р. з ініціативи гетьмана Жигимонт І видав привілей про обов'язкове обрання на печерську архимандрію гідних кандидатур за участі всієї православної шляхти та князів Київської землі спільно з монахами обителі (“старцы того манастыря, и князи, и панове, и земляне земли Киевское сами ж мают архимандрита, чоловека годного, обрати”), якого потому затверджуватиме король. При “чоломбиты” шляхта сплачувала до скарбниці 50 злотих, і король мав затвердити саме обраного архимандрита, хай і за умови більшої платні в казну іншим прохачем⁴¹². Проте цієї постанови не дотримувався навіть той, хто її видав, оскільки право патронату короля переносилося на користь київської шляхти, що було зовсім не вигідно королівській владі, яка тим самим втрачала неабиякі кошти від ставле-

* С. Горін також не вважає привілеї 1507 і 1511 рр. такими, що засвідчували б матеріальні інтереси Острозького (точніше, автор зазначає: “Матеріальний зиск у цій справі для кн. Костянтина не був головним”). Однак дослідник наполягає на бажанні Острозького “реорганізувати чернече життя... тобто запровадити спільне чернече життя, що мало на меті дисциплінувати монашу спільноту”: “Тепер уся діяльність ченців мала регламентуватися відповідним статутом ... і визначалася більш суворими вимогами щодо максимально можливого позбавлення світського впливу і створення відповідних умов для реалізації свого призначення – служіння Богові”. Ці твердження далеко не кореспондують з текстами обох привілеїв. Говорити про “реформу” монастирського життя Острозьким виглядає значним перебільшенням, адже документальних відомостей про те, що попередній устрій монашого життя був некіновітний (не спільножительний), а визначався ідіоритмією (окреможительством), немає, окрім того, саме світська шляхта мала переважаючий (за чисельністю) вплив на вибори нового настоятеля, отже, вона брала безпосередню участь у виборах разом із монахами. Та й сам Устав монастирю не міг “видавати” Острозький – це прерогатива духовної влади. До того ж, автор чомусь, не наводячи жодних доказів, веде мову про архимандрію, сприймаючи цей ранг настоятеля (а відтак і самої обителі) як даність. Отже, нам видається, що оцінка події (а ширше – явища в духовному житті Волині) С. Горінем не цілком точна. Утім, погодимося з автором у тому, що Острозький “добровільно відмовлявся від частини своєї влади над монастирем”. Дослідник також задається питанням, як проявив себе Острозький у ролі патрона обителі. С. Горін констатує, що таких свідчень у джерелах немає (втручання в конфлікт обителі з кн. Анною Корецькою за ґрунти обумовлене не патронатством Острозького над обителлю, а його адміністративними функціями луцького старости). Посилаючись на А. Малевича, С. Горін вказує, що управління обителлю патрон здійснював з допомогою його світських намісників Йоахима Козарина та Ніла Борсука. Колега допускає, що на користь монастиря Острозький передав мито з ярмарку у Жидичині (у травні, на Св. Миколая). Див.: *Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*. К., 2009. С. 16–17.

⁴¹² АЗР. Т. 2. № 112. С. 140–142.

ників та їхніх конкурентів. Уже листом від 23 квітня 1524 р. Жигимонт I самостійно, без виборів призначив на печерську архимандрію замість Ігнатія монаха Антонія⁴¹³. Відразу це не викликало жодного офіційного протесту православних. Заміна ж Антонія відбулася в інший спосіб, із допомогою гетьмана: у 1525 р. К. І. Острозький підтримав клопотання монахів Києво-Печерського монастиря перед Жигимонтом I про заміну недостойного архимандрита Антонія на іншу духовну особу – попереднього архимандрита Ігнатія (причину поставлення Антонія король пояснював його приїздом до Кракова із заявою, ніби Ігнатій відступив йому архимандрію)⁴¹⁴. У королівському привілеї від 17 червня з цього приводу було сказано про головну причину заміни Антонія: “Писаль к намь... княз Ко-

Палиця. Вишитий образ преп. Антонія Печерського, Успенський собор та угіддя Києво-Печерського монастиря. 1780 р.

станътин Иванович Острозский и вси старцы присылали к намъ поведаяючи, иж он не толко в томъ монастыри общины не держаль, але еще и до коньца ее сказиль”, – і у зв’язку з такою неблагочинною поведінкою архимандрита “хвала Боже вховаи, уменьшити ся”. І от “на жеданье князя воеводи его милости троцкого и для чоломъбитья тых старцов тотъ манастыр” передавався під духовну владу Ігнатія, з тим щоб він “общину в нимъ держаль” та із застереженням, що може бути позбавлений архимандрії за невідповідну поведінку⁴¹⁵. Щоправда, в 1526 р. (королівський привілей датований 2 березня) переміщеного до Овруча Антонія повернули у Печерський монастир, а 20 липня 1528 р. він повторно затверджений на архимандрії на прохання канцлера і віленського воеводи Ольбрахта Гаштовта та київського воеводи Андрія Немирича⁴¹⁶. Цей факт привідкриває цікаву сторону протидії двох головних сил ВКЛ (на чолі з Острозьким та Гаштовтом) у номінаціях на важливі духовні посади в Православній Церкві.

Вагомим символом релігійності князя стало фундування ним на р. Кропивні – місці перемоги над московитами – Микільського монастиря (ймовірно, це таки була обітниця князя, дана Богові перед битвою). Інформація про фондуш на цю церкву 1518 р. із записом про її будівництво саме на місці перемоги міститься лише у реєстрі незбережених справ⁴¹⁷. Побожність князя, прояви його щирої релігійності у щоденному житті були добре відомі сучасникам. Як пам’ятаємо, це підкреслював навіть

⁴¹³ Там же. № 126. С. 155

⁴¹⁴ Там же. № 135. С. 161–162; Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 80. С. 68.

⁴¹⁵ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). С. 385.

⁴¹⁶ Ак. ЮЗР. Т. 1. № 82. С. 68–69; АЗР. Т. 2. № 154. С. 189.

⁴¹⁷ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, акты, ед. хр. 297, л. 62.

папський нунцій Пізоні. Про це писав по смерті гетьмана також лікар королеви Бони Джованні Валентіно: “Він був таким побожним, що його русини вважали за святого”⁴¹⁸. При цьому, як підкреслює Т. Кемпа, Острозький умів жити у згоді з представниками інших конфесій та релігій. Зокрема, в його маєтках (переважно в Острозі та Рівному) мешкало чимало татар, які перебували на службі у військових загонах князя та дотримувалися мусульманства і з дозволу сюзерена побудували свої мечеті. Як стверджує Т. Кемпа, “позитивним було ставлення князя і до католиків”⁴¹⁹.

Свідченням “родової релігійності князя” є піднесення сакрального значення родового осідку – Острога, заснування там додаткової єпископської кафедри та наречення Луцького єпископа ще й Острозьким. На думку Ігоря Мицька, це сталося саме за часів Костянтина Івановича й було пов’язано зі скликанням Собору 1509 р. та особливою роллю гетьмана у його організації і проведенні. З титулом Луцький і Острозький єпископ Кирил уперше виступає саме в матеріалах Собору 1509 р.⁴²⁰, а значить, цей титул він отримав до початку соборних діянь. Кафедра мала бути фіндована земельними наданнями, про які згадував пізніше син гетьмана Василь-Костянтин, – Буща, Борщівка, Мізоч Малий, Мізоч Великий, Будораж, Півче, Точевіки⁴²¹. Оригінали документів надання зберігалися в єпископському архіві й востаннє про них йшлося в описі майна Кирила Терлецького, переданого на зберігання пінському міщанину Григорію Крупі у травні 1596 р.: “Привилей старый наданья вечными часы до епископеи Луцкое именовей Будоража з дворищами або селищами, на которых теперь приселки ку Будоражу суть: Буще, Певчее, Точивеки, Мезоч великий, Мезоч малый, Борщовка; также и на двор в замку Острозском окольном”⁴²². Оскільки в реєстрі не визначено, що надання здійснені Василем-Костянтином, хоча в інших документах імена вказувалися, можна припустити, що “привилей старые” пов’язані з іменем його батька.

Географія церковних фондусів Острозького досить промовиста навіть при тому, що не всі документальні свідчення збереглися. Насамперед він підтримував важливі релігійні центри у своїх власних маєтках. Як правило, Костянтину Івановичу приписують будівництво кам’яної церкви Богоявлення в Острозі на місці дерев’яної. Це був його прямиий обов’язок, позаяк церква стала місцем поховання членів роду. Пізніше в гербі міста Острога саме вона символізуватиме не тільки соборну церкву, а й місце останнього прихистку князів Дому Острозьких, вічну молитву за яких було внесено в символ міста. За інформацією Я. Перлштейна, на стіні храму прочитувався кириличний напис із датою – 1513 рік, що й дало підстави наступним історикам говорити про відбудову князем мурованого п’ятибанного Богоявленського собору⁴²³. С. Кардашевич та Й. В. Новицький прочитали написи на амбразурах північної стіни собору інакше: “Initium hujus operis anno 1521” та “Лета Носподня 7029” – тобто 1521 р. Краєзнавці вважали, що до того тут існувала стара Богоявленська церква й, можли-

⁴¹⁸ *Pocięcha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia. Poznań, 1958. T. 3. S. 94.

⁴¹⁹ *Кемпа Т.* Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia. S. 20.

⁴²⁰ РИБ. СПб., 1878. Т. 4. Кн. 1. Стб. 1–18.

⁴²¹ *Мицько І.* Заснування єпископської кафедри в Острозі // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 151–159.

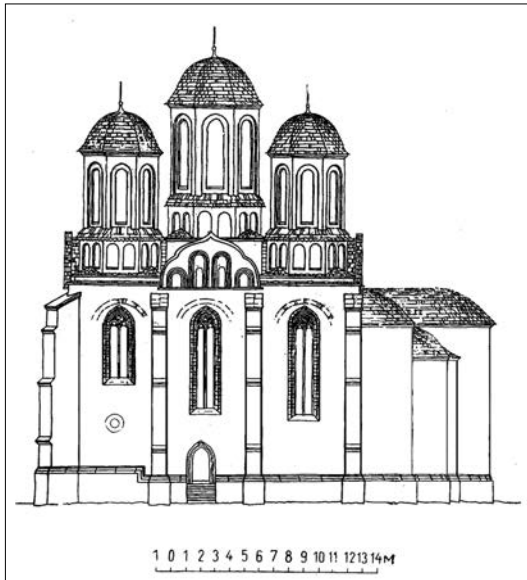
⁴²² Ак. ЮЗР. Т. 1. № 218. С. 261.

⁴²³ *Левицький О.* Анна-Алоїза. С. 371; *Шумовський П.* Остріг. С. 61 та ін.

во, – навіть кам’яна часів Василя Красно-го. Новозбудована ж церква, як стверджують дослідники, вже з 1527–1529 р. стала офіційним гербом міста та повіту (зображали на червоному полі)⁴²⁴. Л. Рафальський ще раніше (1864–1865 рр.) оглядав ці написи, вказуючи, що вони розташовувалися над чотирма віконницями північної стіни, й відчитував їх так: “...К-Θ(29), ДН-Θ”, “Λ-ετο ΖΛΚ-Θ” (дослідник допускав, що замість Λ має бути Ρ – тобто, 7129=1621, а відтак перебудови

Напис з датою 1521 р. над вікном північного фасаду Богоявленського собору.

Південний фасад Богоявленського собору у XVI ст. Сучасна реконструкція.

відносив до часів Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич, “initium hujus operis ano Domini...”, “ano Domini...”⁴²⁵. Нині дослідники схиляються до дати 1521 р. й однозначно вказують на перебудову Богоявленської церкви Костянтином Івановичем.

У архітектурі храму переплелися риси традиційного візантійського і руського зодчества, елементи готики (стрільчасті вікна й розети) та навіть початки ренесансу. В середині церква мала фрескові розписи та мозаїку⁴²⁶. Археолог Й. В. Новицький, який вивчав храм у 1918 р., стверджував, що відкрив підземний хід із головного вівтаря до княжих палат і далі (він вважав, що хід може вести аж у Межиріч)⁴²⁷. Вчений повідомляє також про збережені церковні атрибути ранньої доби: напре-

⁴²⁴ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 24; Новицький Й. В. Острозький Богоявленський собор // Воскресное чтение (Варшава). 1929. № 30. С. 483; Варфоломій, архієп. Свято-Богоявленський кафедральний собор м. Острогож // Рівненська єпархія. 2004 рік. Рівне, 2005. С. 62–73; Його ж. Острозька твердиня // Вісник прес-служби УПЦ. 2004. Вип. 38. С. 67–73.

⁴²⁵ Рафальський Л. Путешествие по Острогожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году. Пochaев, 1872. С. 6 (відчитано “ano Domini” замість правильного “anno Domini”).

⁴²⁶ Годованок О. Пам’ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. Львів, 1995. Т. 1. С. 44–52; Luskiewicz W. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. Kraków, 1886. Т. III, zeszyt 3. S. 67–92. Щоправда, деякі дослідники вказували, що К. І. Острозький орієнтувався на Успенський собор Московського кремля, побудований італійцями, який він сам бачив під час перебування в полоні (Богоявленський собор в Острозі на Волині // ОДІКЗ. Фонди. НДФ 8210 (польськокомовний рукопис невідомого автора 1930-х рр.).

⁴²⁷ ОДІКЗ. Фонди. НДФ 8210.

Напрестольний хрест св. митрополита Київського Макарія. XV ст. Афон. НКПІКЗ.

ви Христового Воскресіння та Св. Миколая в Дубні – це надання землі та десятини із замкового млина⁴³¹. Саме тут знаходилися і чудотворні образи Св. Миколая та Богоматері, які також вважаються родовими іконами Острозьких (хтось із князів подарував їх монастирю)⁴³².

Дерманський Свято-Троїцький монастир отримав від князя в 1499 та 1507 рр. внесок суто духовного змісту: рукописну Євангелію (оклад прикрашений синіми емальми та самоцвітами, по кутах оправи – дробниці з вигравіруваними постатями

стольний хрест з датою 1475 р. (ймовірно, німецької роботи), ікону Богородиці (ймовірно, коптського письма, датовану дослідником ледь не IX ст.)* та ін⁴²⁸. (Щодо ікони маємо більш пізнє, 1539 р., свідчення її особливого шанування в роді із заповіту старшого сина гетьмана – Іллі). Окрім того, збереглася інформація, що в 1525 р. на замовлення гетьмана німецькі майстри виготовили позолочений воздвижальний хрест для Богоявленського собору. Збережений в ОДІКЗ подібний хрест, утім, датується кінцем XVI ст., а його прикраси ще пізнішим часом⁴²⁹.

Дослідники XIX ст., посилаючись на родовий поменник Богоявленського храму, серед ранніх поминань княжого роду називали князів Георгія, Дмитра, Данила, Василя, Івана, Костянтина, Олександра та княгинь Варвару, Єлизавету-інокію, Василису, Агафію – в монашестві Аграфену⁴³⁰.

Ще одну церкву в родовому осередку К. І. Острозький присвятив Святій Троїці.

Проте хронологічно найбільш раннє (з відомих нині) церковних надань К. І. Острозького датоване 7 лютого 1492 р. і стосується церкви

* Це так звана “арабська” Богородиця (з темним ликом), яка нині зберігається в ОДІКЗ й датується другою половиною XVII ст. (написана на полотні). На думку М. Бендюка, ця ікона може бути копією оригіналу, створеного на початку XVI ст. (Бендюк М. Предмети декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва, що пов’язані з особою князя К. І. Острозького // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 128).

⁴²⁸ Новицький І. В. Острожский Богоявленский собор. С. 483.

⁴²⁹ Бендюк М. Предмети декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва, що пов’язані з особою князя К. І. Острозького. С. 127–128 (дослідник вважає, що цей хрест могли привезти з Рима в 1613 р. Костянтин та Януш Олександровичі Острозькі, правнуки Костянтина Івановича).

⁴³⁰ Див.: Рожко В. Українське православне книгописання. С. 85–86.

⁴³¹ НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 19–М/175, арк. 8 зв.

⁴³² Краткая опись предметов, находящихся в древлехранилище православного Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Волыньском. К., 1892. С. 13, № 126, 127.

Сторінка рукописної Євангелії XIV ст. з Києво-Печерського монастиря.

евангелістів, на середнику – Розп’яття з предстоячими, накладні фігурки херувимів, серафимів, ажурний готичний орнамент⁴³³) – 1507 р.; книгу повчань на євангельські тексти Патріарха Калліста (рукопис 1469 р. на 489 арк.) – 1499 р. Близько 1520 р. передав у монастир срібну чашу для причастя (потир), оздоблену дорогоцінним камінням, лжицю, срібний позолочений напрестольний хрест з часточками мошей, срібний релікварій, нові ступки царських врат, облачення та інше начиння⁴³⁴. Запис про це був зроблений у Євангелії: “Дали есмо к Церкви Божей Святои Троицы, к манастырю общему к Дерманю потир сребреный позолотистый с каменем, с диском, звезда, ложка, крест серебряный позлащенный, воздвизалный з мощми, Евангелие тетр, а на Евангелии распяте, крест сребреный, Пречистая Богоматер, Иоанн Богослов сребреный, позлащен, на финикте, около финикта сребром окуван, позлащено, Евхологий сребреный, позлащены, на финикте в камене. Два херувимы сребрне позлащены, защепке сребрне позлащены на финикте. На другой стороне Евангелия пуклики сребрне позлащены, Постная Триод сребрная позлащена. Три венци сребрных позлащены, два золотых черленых, гривен шестьдесят, а шест гривен позлащены, два завесы чорленое тафты, воздух малый чорленого оксамита, ризы адамашковы кресчатя, окладка белого оксамита на золоте, а други ризы адамашковы окладка черленого оксамита на золоте. Воздух белый адамашковый, дест Миней и Миней на харат писаных у десть, а две на попер”⁴³⁵. На сторінки Євангелії 1507 р. вписували також земельні фундуші князів Острозьких, зокрема знаменитий фундуш 1602 р. Василя-Костянтина. Згодом ці записи були заклеєні уніатами, яким належав монастир з XVII ст. і по 1821 р., й відновлені вже за часів єпископа Острозького Ієрофея – першого історика обителі⁴³⁶. На останній сторінці (489 зворот) подарованої книги повчань Калліста монахи зробили запис про дар: “В лето 7007 (1499), круг сонцу 7, круг луне 15, индикта 3 изволением Божиим Святыя и живоначальныя Троицы и замышлением благовернаго и христоролюбиваго князя Константина Ивановича Острожскаго наместника братславскаго и веницкаго, гетмана вышнего великаго князя Александра литовскаго, при епископе Луцком Кирилле положена бысть сия книга у храме Святыя и живоначальныя Троицы честныя обители Дерманския месяца октов-

⁴³³ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 142. Дорогоцінний оклад Євангелії, мініатюра Св. Євангеліста Марка з нього, початки Євангелії від Марка, Луки та Іоанна, а також сторінка з дарчим записом К. І. Острозького зберігалися у давньосховищі Володимирського братства – Краткая опись предметов, находящихся в древлехранилище православного Свято-Владимирского братства. С. 13, № 132–137.

⁴³⁴ Памятники, изданные Временной Комиссией при киевском генерал-губернаторе. Т. 4. Ч. 1. С. 89–94; Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К. И. Острожский... Смоленск, 1896. С. 82, 181–182 (виправив неправильну дату надання); Рожко В. Православні монастирі Волині. Луцьк, 1997. С. 120; Інститут матеріальної культури РАН. СПб. Архив. Ф. III, ед. хр. 656.

⁴³⁵ Ієрофей, еп. Историческая записка о Дерманском монастыре // ВЕВ. 1873. Часть неофициальная. № 8. Отд. II. С. 286. № 9. С. 327. Срібний з позлотою дискос – дар К. І. Острозького – зберігався в давньосховищі Володимирського братства. – Краткая опись предметов, находящихся в древлехранилище православного Свято-Владимирского братства. С. 13, № 130.

⁴³⁶ Краткое описание памятников древности, поступивших в Волыньское епархиальное древлехранилище. Почаев, 1899. Вып. 3. С. 17–26; Ієрофей, еп. Историческая записка о Дерманском монастыре. № 8. С. 283–285; № 9. С. 327–328; Да Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1368, арк. 3–12, спр. 1369, арк. 3 зв.–17; Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году. С. 33.

рия в 11 день на память св. Апостола Филиппа единого от 7 диакон и преподобнаго отца нашего Феофана исповедника и творца каноном епископа Никейскаго, вечно и непорушно. А ктобы имел порушити ее от церкви Божия Святыя и живоначальныея Троицы, раздрушитъ того Бог з душею и с телом и в сий век и в будущий”⁴³⁷.

Відомостей про дарування Острозьким якихось інших книг ми не маємо. Вочевидь, при монастирях були свої переписувачі книг, і князь дарував лише церковно-службові парадно оформлені книги. У його розпорядженні була невелика (але на той час і немала) бібліотека. Принаймні в описі Острозького замку 1542 р. згадується про 21 книгу (“велику й малу”)⁴³⁸. Зауважимо у цьому зв’язку існування думки про те, що ці книги були замковими судовими книгами, інакше Василь Острозький вивіз би приватні духовні книги батька до Дубна, не залишав би їх невістці Беаті. (Ми схильні поділяти саме таку інтерпретацію, про що скажемо далі). Наданнями Костянтина Івановича Дерманському монастирю традиційно вважають села Дермань, Кунин, Коршів, Глинське (ці населені пункти сам Острозький отримав від короля у 1497 р., а Глинське в 1499 р.), втім, фактично це не доведено⁴³⁹.

Князь-фундатор також опікувався укріпленням оборонних споруд монастиря. Дерманська обитель була одним з улюблених місць перебування князя, його “неофіційною резиденцією”. Монастир розташовувався на горі та був обведений стіною із ламаного місцевого каменю (за останньої перебудови її висота становила 3,5 сажня), рештки якої із бійницями зберігалися до кінця XIX ст. (тут читалися написи поминального та історичного змісту). Гору оточував глибокий рів, що наповнювався водою зі ставка “Мніх”. Отже, монастир був фортецею, до якої можна було потрапити з північно-східної сторони через підйомний міст і ворота під надбрамною дзвіницею⁴⁴⁰. Володимир Вуйцик чомусь вважає, що до початку XVII ст. Дерманська обитель не мала “видатного значення” і навіть не була монастирем у класичному розумінні, виконуючи функцію “фортеці і сховища князів Острозьких”, а назву монастиря “фортеця отримала лише тому, що штат для придворної церкви набрався з монахів”⁴⁴¹. Це екстравагантне припущення спростовується вищенаведеною цитатою-

⁴³⁷ *Иерофей, еп.* Историческая записка о Дерманском монастыре. № 9. Отд. II. С. 327; Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище 1894–1898 // ВЕВ. 1899. Прил. к № 11–21. С. 25. На час передання цього рукопису до епархіального давньоховища він мав дубовий у шкірі оклад, в центральній частині якого у прямокутнику зображено погруддя двох осіб: одна фігура в лавровому вінку з ініціалами RCJŠ, а друга – в шлемі з ініціалом S. Публікатори розшифрували ініціали так: Rex Johannes Casimirus та Sigismundus, – а це означало б, що справа з’явилася по тривалому часі після написання та подарування книги.

⁴³⁸ *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. Острог, 1998. С. 15. Див. також: *Ochmański J.* Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI w. // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Toruń, 1996. S. 73–83.

⁴³⁹ *Горін С.* Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVI ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XIII. Дрогобич, 2009. С. 87, 94–102.

⁴⁴⁰ *Годованок О. М.* З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. К., 1974. Вип. 6. С. 190–200; *Гнатюк Л.* Монастирі і храми в системі оборонних споруд середньовічної і ранньомодерної Волині // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 239–241. *Вуйцик В.* Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) // Давні обителі України. Архітектура. Львів, 2001. С. 54.

⁴⁴¹ *Вуйцик В.* Дерманський монастир-фортеця... С. 54.

записом Костянтина Івановича від 1499 р., в якому йдеться про “обитель Дерманську”, тобто монастир. А у 1538 р. Данило Єловицький зробив внесок у “Дерманскую великую лавру” “благочестивих князей” Іллі та Василя Острозьких⁴⁴².

У дерманському синодику рід Острозьких шанобливо виокремлений для поминання. Втім фундуші на монастир – духовний центр Волині, де знаходилася чудотворна ікона Богоматері, робили й інші наближені до клану Острозьких особи⁴⁴³. Зокрема, Семен Олізарович, викупивши у кн. Юрія Васильовича Заславського Білашів за 30 кіп (за іншою версією, він надбав маєток під заставу й мав повернути після отримання грошей), 26 червня 1511 р., перед смертю, передав його Дерманському монастирю, і це надання 24 жовтня 1512 р. потвердили Настя/Богдана Семенівна Олізаровичівна та її чоловік кн. Януш Михайлович Сангушко. При цьому обидва документи (купча на пергамені з чотирма печатками та підтверджувальний запис про фундуш) зберігалися саме в архіві Острозьких (опис 1627 р.)⁴⁴⁴.

Окремо слід зупинитися на фундушах Костянтина Острозького турівській церкві Преображення Господнього. Цінність цього надання не лише в потвердженні давньої родової традиції, а й у тому, де зберігся сам запис. А це славнозвісна пам’ятка писемності XI ст. – Турівська Євангелія (збереглося всього 10 аркушів), на чистих полях Священного тексту якої й був уміщений запис від 2 травня 1508 р. про те, що кн. Костянтин Острозький з дружиною Тетяною та сином Іллею надали церкві при священниках Митрофані й Матвеї сад із пасікою і поле із сіножатями та озерами на передсіллі с. Вересницького, с. Воронине і “записали у Євангелии”. Запис завершувався традиційним, але розширеним, закляттям: “А хто бы хотел тое наше наданье нарушити, кгрунт церковный отдалити от церкви Божией и Святого Спаса, тому судит Господь Бог и Пресвята Его Мати, да будет причтен с теми, которые суть прокляты Святыми Отцы на святых седми соборех”⁴⁴⁵. Через кілька років тут же було вміщено запис від 10 лютого 1513 р. про надання тими ж особами при тих самих священниках трьох полів на передсіллі с. Вересницького із сіножатями, котрий також

⁴⁴² “В лето 7046 (1538. – В. У.) положен был сий Апостол тетр повелиме и заплаото раба Божого Данила Еловицкого из его женою из их детками и ко святой живоначалной Троицы в обители великия лавры в Дермани, при державе великого короля Жигимонта, при епископе луцком Арсении а при игумени дерманском Иосифе, а в державе и в богомоли их милостей князей Острозких, князя Ильи, а князя Василя”. (ДА Тернопольської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 17 зв. – 18 зв., спр. 1368, арк. 21–21 зв.; *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 1910 г. К., 1911. С. 108). Думку про першопочаткову княжу резиденцію висловлював і Л. Рафальський, однак він писав, що такою вона була за Василя Федоровича Красного, котрий побудував тут церкву з дзвіницею, а затим перетворив обійстя в монастир. – *Рафальський Л.* Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году. С. 31.

⁴⁴³ *Трипольский Н., прот.* Сказание о чудотворной иконе Божией Матери Дерманской и песни в честь Ее // Волынский историко-археологический сборник. Почаев; Житомир. Вып. 1. 1896.

⁴⁴⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 23 зв.–24; *Иерофей, еп.* Историческая записка о Дерманском монастыре. № 8. Отд. II. С. 287; *Довбищенко М.* Рукописна “Хроніка” Дерманського монастиря (1511–1673 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XI–XII. Дрогобич, 2008. С. 440.

⁴⁴⁵ Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. Вильно, 1867. Т. 4. № 1. С. 1; Вестник Западной Европы. 1868. № 10. С. 19.

завершувався закляттям⁴⁴⁶. Церковний канон забороняв писати на Святому Письмі, але подібні надавчі записи в Україні не були рідкістю. Сенс їх полягав в “увічненні” надання та скріпленні його “священною силою”, а також у забезпеченні кращого зберігання документа: Євангелія завжди була на престолі, під час пожеж її виносили в числі перших священних речей, тож тут запис мав шанс на довше й краще збереження, ніж у монастирському архіві. Нарешті для самих дарувальників такий запис символізував їхню та за них постійну молитву перед престолом Божим та на ньому, яка здійснюється щоразу, коли в храмі йде служба.

5 березня 1520 р. сім’я гетьмана надала на кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці в Турівському замку при владиці Арсенії: підданих міщан турівських з їхніми обійстями, грунтами й пожитками; села Ольгомле, Симонічі, Радловичі; озера – Радче, Істнеє-Устниця, Осетне, Подпольчине, Вехове, Однолюби (чи Облюби), Любихове, Песочне, Хвоєнське, Сириницю, Колодне, Челюсть, Березівське, Погостське; “дерево бортне” в Козаргаті та “за Припетью”; медову данину зі Смеденської волості: 12 відер зі Смедина, Мордвина, Мостевичів, Замосця, Вишолгового та 12 відер з Дондегевичів.

У Турівській Євангелії є запис, цікавий щодо вибудови “лінії влади”: “Мы тым же обычаем фундушов давных князя Ярослава Володимировича и иных князей русских, и великого князя литовского Витольда и иных князей давных, и королей их милости Казимира и Александра на владыцтво Туровское на церковь соборную надали и записали... к хвале Божой и вечной памяти предков наших и нас самых и потомков наших”. Як бачимо, серед владарів виділені Ярослав Мудрий (з усієї киево-руської лінії Рюриковичів), Вітовт (литовський Гедимінович) та два попередні правителі – великі князі й королі Казимир і Олександр. Вочевидь, Ярослав та Вітовт слугують певними “історичними” символами владарів, актуальних для Острозького і його сучасників як авторитетні правителі та як “носії” спорідненої для Дому Острозьких крові. Це варто особливо підкреслити. Більше того, саме на авторитет означених правителів (“наследующи оных”) Острозький посилався, пояснюючи, чому й цей запис внесено до Євангелії. Аргументація досить прозора: “к утверждению и непорушению на часы вечные”. Тут таки містилося традиційне закляття, що порушник надання “таковий да будет проклят в сем свете и будучим и со мною разсудится на страшном и нелицеприятном судищи”⁴⁴⁷.

⁴⁴⁶ *Запаско Я. П.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. С. 26, 156–159; *Вестник Западной Европы.* 1868. № 10. С. 20–21; *Археографический сборник...* Т. 4. № 2. С. 2; *Туровское Евангелие одиннадцатого века.* СПб., 1868; *Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г.* Туровские листки // *Материалы и сообщения по славяноведению.* Сегед, 1978. Т. 13. С. 181–238; *Лабынцев Ю. А.* Туровское евангелие как особо чтимая святыня во времена Константина Острожского // *Благоверный князь Острожский.* Минск, 1998. Т. 1. С. 79–86; *Его же.* Новое о Туровских евангелиях // *Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытаньняў.* Минск, 2000. С. 39–49.

⁴⁴⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 121 зв.–123; АЗР. Т. 2. № 105. С. 128–129; РГБ ОР. Ф. 256, ед. хр. 72, л. 9–10; *Востоков А. Ф.* Описание рукописей Румянцевского музея. № 72. С. 126; *Литовские епархиальные ведомости.* 1868. № 24, прил., док. 91; *Грушевский А. С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV–XVI вв. К., 1902. С. 5.

Неподалік Турова, у Сторожевичах, заснував Острозький ще одну церкву в ім'я Покрова Богородиці з наданням на її клір частини з податків та з дозволом на вилов риби у ставах⁴⁴⁸. 7 липня 1513 р. турівський намісник Михайло Тишкович отримав наказ не втручатися у володіння цієї церкви⁴⁴⁹.

Близько 1520 р. Острозький побудував церкву Св. Миколая у своєму білоруському маєтку Смолевичах на Пінщині (на той час у Мінському повіті, за 36 верст від Мінська) і надав їй фундуш у три волоки землі, городи та сіножаті й безплатне користування млином⁴⁵⁰. Утім щодо цього надання виникають певні сумніви. В опублікованому тексті зазначено дату 27 березня 1507 р., але на той час Костянтин Іванович ще не повернувся з московського полону. З іншого боку, насторожує надміру розлога й нехарактерна для тієї доби преамбула: “Уваживши я тоє у себе добре, иж каждый человек, беручи добродейства од Пана Бога наивысшого, повинен теж оному дяковати и водлуг наилепшого приложенья своего милуючи Его зо всего сердца своего, хвалу Его святую помножати, розшерати, абы на каждом месте име Его визнаване и увельбене было, хотечи той умысл и передсезвятьє мое до skutку привести и по себе на векуистую паметку зоставить в имя Его светое, бо што умыслилом выконывам, просечи его святое милости, абы передъсезвятьє до skutку привел и оно благословил, и пред маестатом его святым вздьячне принял, и мне грешному човекови ту на тым мизерном свете, а потым и в оным крулевстве своим небесным милостивым бытии рачил”⁴⁵¹. Цей текст мав би доводити особливу релігійність князя й розуміння ним значущості офіри на церкву як офіри самому Господу з молитвою про спасіння душі. Однак у фундуші йдеться не лише про зведення князем храму Св. Миколая та надання храмові ґрунтів, городів, сіножатей, права помолу, а й про побудову окремого будинку для священників. Доволі дивною є згадка про будинок, але ще більше – опис обов'язку цих священників, котрі мають просвічувати народ вченням Христовим, закликати до життя за заповідями Божими, а неслухняних – навіть карати відповідно до церковного Уставу! Над усім цим фундатор ставив Київського митрополита із повноваженнями “контролера” за діями священників, однак право подавання залишав за спадкоємцями (щодо них висловлювання доволі туманне). Всі ці розпорядження були надто “революційними” для того часу: йшлося ледь не про створення “духовної республіки” на кшталт теократії. Щоправда, текст завершувався словами про підпис і печатку князя, а також свідків – Юрія Скумина Тишкевича, Івана Стеткевича та Богдана Івана Васильовича кн. Соломерецького⁴⁵². Всі вони, очевидно, мали б бути у Смолевичах, де з'явився цей документ. Означені невідповідності наводять

⁴⁴⁸ Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К. И. Острожский... С. 73–74.

⁴⁴⁹ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. СПб., 1842. С. 223.

⁴⁵⁰ Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К. И. Острожский... С. 183–184; Кемпа Т. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogi na polu prawosławia. S. 11; Лаврецький Г. А. Православное зодчество Беларуси. М., 1995. С. 26–27. Білоруські дослідники вказують, що замкова церква, заснована в 1170-х рр., була зруйнована в 1230 р., а кафедральним собором з XII ст. став Борисо-Глібський храм. – Беларускі праваслаўны календар. 1997. Мінск, 1996. С. 107–109; Кушнярэвіч А. М. Культывае дойдліства Беларусі XIII–XVI ст.: Гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае даследаванне. Мінск, 1993.

⁴⁵¹ Вестник Западной Европы. Вильно, 1868. Т. 1. Кн. 2. С. 38.

⁴⁵² Там же. С. 38–41.

на думку, що маємо справу з пізнішим фальсифікатом, хоча можливий також варіант оформлення цього тексту на підставі реального фондуша зі здійсненням суттєвої редакції щодо повноважень та сфери компетенції священства храму.

У числі останніх за часом церковних надань Острозького у власних маєтках – фондуш Межирицькому Свято-Троїцькому монастирю від 12 березня 1523 р.⁴⁵³ Мистецтвознавці саме з Костянтином Івановичем і початком XVI ст. пов’язують написання ікони Межирицької Богородиці з елементами “західного готичного впливу” (орнаментика полів та тла), як і образу Богородиці Страсної в церкві апостола Луки в Доросині. Межирицька ікона виняткового рівня майстерності стала родовою реліквією Дому Острозьких і вважалася чудотворною⁴⁵⁴. Володимир Александрович висунув гіпотезу, що на замовлення кн. К. І. Острозького у 1514–1530 рр. на Волині було створено цілу групу ікон: згадані межирицька та доросинська ікони Богородиці; намісні образи Спаса і Богородиці з камінь-каширського храму Різдва Богородиці; образ Пречистої Диви з дубенського Хрестовоздвиженського монастиря та ін.⁴⁵⁵. Цікаво, що все це переважно Богоридичні ікони. Даний факт вказує на особливе шанування Пресвятої Диви не лише православним соціумом першої третини XVI ст., а й конкретно кн. К. І. Острозьким.

Гадаємо, що не всі надання Острозького церквам у його маєтках зафіксовано документально або ж не всі документи збереглися⁴⁵⁶. Так, Пантелеймон Юр’єв наводить текст фундаційного листа К. І. Острозького від 8 липня 1521 р. на церкву Св. Онуфрія в Острозі. Князь видає лист на прохання попа, передаючи у його користування землю Іллі, гай та став на землі Надчани з тим, “абы навеки вечные душам

Спас у Силах. Перша половина XVI ст. Волинь. Національний художній музей України.

⁴⁵³ НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 7663, арк. 19–20.

⁴⁵⁴ Див.: Александрович В. “Готичний епізод” історії волинського малярства початку XVI століття // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині. Луцьк, 2002. Вип. 9: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції. С. 22–25; *Його ж.* Ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Луцьк, 2003. Вип. 10. С. 30–31; *Його ж.* Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камінь-Каширському // Там само. 2004. Вип. 11. С. 60–68; *Його ж.* Покров Богородиці: українська середньовічна іконографія. Львів, 2010. С. 303, прим. 81.

⁴⁵⁵ Александрович В. Віленський слід малярських інтересів князя Костянтина Івановича Острозького // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острогор, 2011. Вип. 18. С. 113–124.

⁴⁵⁶ Доказ цьому – “глуха” згадка про надання К. І. Острозького Сторожевицькій церкві “Котчиша” біля с. Лобша (Виленский археографический сборник. Т. 1. № 4).

продков наших память была”, накладаючи закляття (суд перед престолом Божим) на кожного порушника фундуша⁴⁵⁷. В іншому недатованому фундуші на цю ж церкву Острозький зазначає, що вона була вибудувана ще його дідом, Василем Красним, а батько, Іван Васильович, надав землі й підданих, сам же Костянтин додає до фундації селище Облазу із селянами⁴⁵⁸. Костянтину Івановичу приписують також фундування Свято-Троїцького монастиря (чи церкви?) в Острозі. А в 1528 р. – князь розпочав будівництво церкви в Рудоміні під Вільном⁴⁵⁹. Утім, наведена П. Юр’євим та Т. Кемпою інформація не підтверджується документально. Нині вважається, що храми Св. Онуфрія та Св. Троїці в Острозі були засновані за часів Василя-Костянтина Острозького у другій половині XVI ст.⁴⁶⁰.

А от стосовно фундування церков у тодішній та старій столицях ВКЛ документація, ймовірно, більш вичерпна. Привертаємо особливу увагу до цих надань, бо саме вони демонструють духовні наміри князя вивістити Православ’я та забезпечити високий статус Церкви Східного обряду в державі. Фундування там нових православних храмів мали зламати (і зламали) попередні заборони Казимира IV (1481 р.) та Городельського привілею (1413 р.) щодо будівництва нових і навіть реставрації старих кам’яних православних церков.

Першим відомим наданням Острозького є його дар від 5 червня 1499 р. віленському кафедральному митрополичому Пречистенському (Успенському) собору, побудованому ще за часів Ольгерда для його дружини тверської князівни Юліанії/Уляни: 15 діжок жита зі Здительського маєтку та 5 кіп грошей щорічно⁴⁶¹. А 19 червня 1515 р. собору передано млин на р. Вілії біля Спаського мосту⁴⁶². Ще 1511 р. гетьман домігся королівського привілею на ґрунтовну перебудову собору: замість дерев’яного – вимурувати кам’яний (на це для православних церков існувала генеральна заборона)⁴⁶³. Перебудова тривала до 1522 р.⁴⁶⁴. Значні надання на кафедральний Пречистенський собор здійснив гетьман разом із дружиною Тетяною Гольшанською та сином Іллею 26 червня 1522 р. (вочевидь, перед смертю Тетяни та на поминання кн. Георгія і Семена Гольшанських) за митрополита Йосифа: Шешоли та Свіряни біля Вільна з усіма угіддями та підданими, а також маєток Крошти (ці маєтки були продані Острозькому Котлубаєм – “прокуратором” митрополичих маєтків – за 50 000 (?) золотих). З цих маєтків у соборі мали постійне утримання чотири священники та два дякони, а також клірошани. За щедрість гетьмана і його родини у соборі

⁴⁵⁷ Юр’єв П. Острожская старина. Ч. 1 // ОДІКЗ. Фонди. КП 15 905/ УІ К 1740.

⁴⁵⁸ Там же.

⁴⁵⁹ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 49.

⁴⁶⁰ Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середині XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Вип. 13. С. 170–175.

⁴⁶¹ Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. Вильно, 1870. Т. 6. № 2. С. 2–3 (підтвердження надання В.-К. К. Острозьким 1588 р.); Вестник Западной России. 1867. Т. 3. № 9. С. 75–77.

⁴⁶² Археографический сборник... Т. 6. С. 17; Вестник Западной России. 1867. Т. 3. № 9. С. 79–80.

⁴⁶³ Памятники русской старины, изд. П. Батюшковым. Вып. 5. С. 82. Іноді пишуть, що собор від початку був кам’яний; у 1509 р. через будівельні роботи з укріплення стіни біля храму завалилася його головна баня, тож К. І. Острозький фактично наново звів собор. – Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. М., 1996. Кн. 5. С. 120; Шлевис Г. Православные святые нильнюса: страницы истории. Вильнюс, 2003. С. 36–37.

⁴⁶⁴ Fijalek J. Opis Wilna aż do połowy wieku XVII // Ateneum Wileńskie. 1924. R. 2. S. 140–141.

з наказу митрополита Йосифа відбувся подячний молебень, а імена членів родини Острозьких було записано до синодиків. Та й самі донатори просили постійно поминати Дім Острозьких на відправах у приділах та при головному вівтарі; більше того, в разі невиконання цього побажання Острозькі могли відібрати маєтки і власним коштом утримувати причет для поминань представників роду⁴⁶⁵. Акцентуємо і на ще одній цікавій деталі. В соборі знаходився чудотворний образ Віленської Богоматері. Традиційно вважалося, що він написаний апостолом Лукою, привезений із Греції до Москви Софією Палеолог, а до Вільна він потрапив завдяки її доньці Олені Іванівні – дружині литовського великого князя Олександра. Ця версія для православних не підлягала сумніву, тож пожертви для храму означали й офіру перед чудотворним образом та Самою Богоматір’ю. Більше того, на думку В. Александровича, К. І. Острозький і сам подарував у храм новий образ Богородиці, який був пізніше перемальований і в такому вигляді зберігся в Литовському музеї у Вільні⁴⁶⁶.

Ця “сакральна складова” фундаційної діяльності К. І. Острозького (з обов’язковим записом родини!) відігравала доволі значущу роль у його наданнях на церкви. Окрім того, відповідно до фондуша, молитва за Острозьких мала постійно творитися на головному вівтарі Київської митрополії, а отже – творитися від імені усієї Київської Церкви.

1514 р. після переможної битви під Оршею, згідно з обітницею, як це засвідчує пізніша копія документа, великий гетьман надав фондуш на будівництво церков Св. Троїці та Св. Миколая у Вільні⁴⁶⁷. Це надання було затверджене королівським привілеєм 30 листопада 1514 р.⁴⁶⁸ Церква Св. Троїці зведена з каменю на місці старого дерев’яного храму і монастиря. А церква Св. Миколая побудована в самому центрі столиці на ринку. В їх будівництво Острозький вклав значні суми⁴⁶⁹, зате досяг амбітної цілі: було фактично зліквідовано заборони щодо будівництва православних храмів, та до того ж йшлося не про приватні маєтки гетьмана, а про столицю ВКЛ⁴⁷⁰.

У “старій столиці” князівства Новгородку – місці тривалого осідку Київського митрополита – Острозький підтримував кафедральний Борисо-Глібський собор. Для

⁴⁶⁵ Археографический сборник... Вильно, 1874. Т. 10. С. 15, 29, 153, 261, 330–337; АЗР. Т. 4. № 142; Памятники русской старины в западных губерниях. СПб., 1885. Т. 5. С. 30; Вестник Западной России. 1869. Т. 1. № 3. С. 445–451; АС. Т. III. № ССХХV. S. 215; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2 зв. (латиномовна копія кінця XVI – поч. XVII ст.). Про надання К. І. Острозького на кафедру Шешолів згадував у своєму заповіті 1636 р. навіть уніатський митр. Йосиф Рутський; він також вказував, що князь бажав, щоб з цього маєтку при віленській Пречистенській церкві утримували двох священників та диякона, а також хотів школи при ній руської. – Див.: Тастамент уніяцкага мітрапаліта кіеўскага, галіцкага і ўсёй Русі Іосіфа Вельяміна-Ручкага // Асоба і час. Беларускі біяграфічны альманах. Вып. 2. Мінск, 2010. С. 45–46.

⁴⁶⁶ Александрович В. Віленський слід малярських інтересів. С. 113–124.

⁴⁶⁷ АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 202, plik 25, k. 1.

⁴⁶⁸ Собрание древних грамот городов Вильны, Ковно и Трок. Вильно, 1843. Т. 2. С. 13–15; Археографический сборник... Т. 10. С. 3, 26; Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К. И. Острожский... С. 234–235. Прил. № 4.

⁴⁶⁹ Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia. S. 11. За Г. Шлевісом, церква Великого Миколая була зведена близько 1350 р. вел. кн. Юліанією (дружиною Ольгерда), але на 1514 р. залишилися лише її фундаменти, й К. І. Острозький на них побудував храм. – Шлевис Г. Православные святые Вильнюса: страницы истории. С. 53–54.

⁴⁷⁰ Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia. S. 11.

нього великий гетьман здобув королівське підтвердження від 26 листопада 1517 р. на фундуш Биковичів (Букевичів) “в повіте Цыринском” (Чиринском) з п’ятьма службами людей тяглих та трьома пустошами (все це перед тим князь купив у новгородського золотаря Івана Івановича)⁴⁷¹. А 10–14 червня 1519 р. Острозький від себе надав додатковий фундуш – маєток Хоневичі, “пустоші” Брягівщину, Войдиловщину, Євневщину, Микулівщину (ці землі були куплені гетьманом 1 вересня 1518 р. у того-таки золотаря за 100 кіп грошей)⁴⁷².

Особливу увагу слід звернути на посвячення церков та монастирів, якими опікувався Острозький. Найбільша кількість з них посвячена Святій Троїці. Троїчна/тринітарна проблематика на той час була актуальною у контексті співіснування й протистояння Православної й Римської Церков (щодо сходження Святого Духа), а також у зв’язку із поширенням антитринітарних ідей (незалежно від часу появи “живих” антитринітаріїв на Волині ці еретичні ідеї через студентів та інших подорожуючих інтелектуалів все ж потрапляли до ВКЛ). Культ Святої Троїці набуває поширення і певною мірою “конкурує” з Успенськими посвятами храмів. Важливість для Острозького саме цього культу найбільше підтверджується фундуванням церков Св. Троїці у Вільні та зведенням храму в Острозі (якщо все ж довіритися інформації, що це здійснив саме він): у столиці держави князь прагне утвердити Православ’я саме через цей сакральний символ, а у родовому центрі він міг постулювати основний догмат християнства. Обстоювана деякими дослідниками думка про те, ніби соціум часів К. І. Острозького не мав уявлення про суть тринітарного догмату, на наш погляд, некоректна. Заснування та підтримування Троїцьких храмів, у яких храмові ікони, розписи, урочисті відправи на Троїцькі свята, проповіді – все говорило й пояснювало догмат про три Особи Єдиного Бога, спростовують необґрунтовані твердження про нерозуміння фундатором та вірними суті основного догмату християнства.

Пречистенський чи Успенський собори вже діяли, їхній статус визначався соборністю та кафедральністю храмів, а відтак Острозький мав навіть “за рангом” їх підтримувати. Цікавим є факт пильної уваги Острозького до новгородського Борисо-Глібського собору. Хоч він також був кафедральним, але під особливу опіку князя “за рангом” не підпадав. Ігор Мицько пов’язує цей факт із шануванням у роді Острозьких свого першопредка – сина Данила Галицького Мстислава-Гліба, наголошуючи також на існуванні Борисо-Глібської церкви і в Острозі⁴⁷³. Це єдине з можливих прямих пояснень, яке ми теж залишаємо як актуальне.

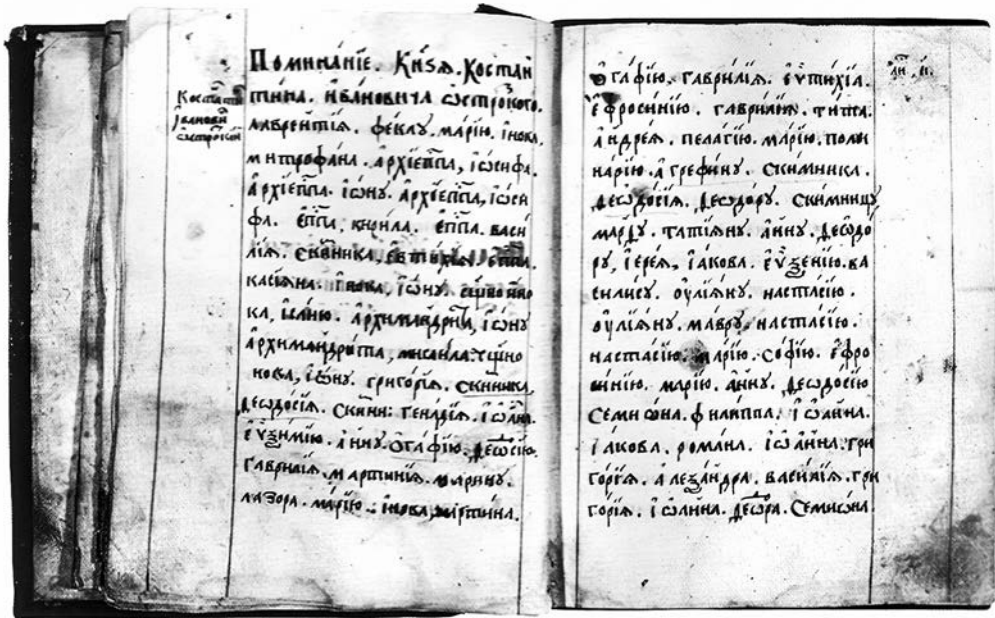
⁴⁷¹ АЗР. Т. 2. № 99. С. 123–124; Археографический сборник... Т. 10. С. 215; АС. Т. III. № CLXXIX. S. 160; РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, д. 13, л. 1–6; *Ярушевич А.* Ревнитель православия кня. К. И. Острожский... С. 147–148; Вестник Западной России. 1865/6. Т. 4. № 11.

⁴⁷² РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. хр. 15, л. 1–7, ед. хр. 17, л. 1–2; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. хр. 340, л. 102, 111–111 об. Див.: *Гуревич Ф. Д.* О времени постройки церкви Бориса и Глеба в Новгороде // Краткие сообщения Института археологии. М., 1986. № 187. С. 36–40. Деякі дослідники стверджують, ніби К. І. Острозький спільно з митр. Йосифом Солтаном заснували в 1519 р. Борисо-Глібську церкву, помилково інтерпретуючи поняття “фундуш” (надання нерухомого майна) як “основание”: *Квитницкая Е. Д.* Малоизвестные зальные сооружения Белоруссии конца XV – начала XVI вв. // Архитектурное наследие. М., 1967. Вып. 16. С. 4; *Флиер А. Я.* К вопросу об архитектуре зальных православных храмов начала XVI в. в Белоруссии // Там же. М., 1986. Вып. 34. С. 165.

⁴⁷³ *Мицько І.* Статті, написані після вигнання. С. 17, прим. 69.

Нагадаємо також про особливе шанування культу Св. Миколая – єпископа Мір Лікійських. До вже згаданих додамо також фундацію Острозьким церкви Св. Миколая у Смолевичах на Пінщині трьома волоками землі з городами та сіножатями близько 1507–1520 рр.⁴⁷⁴ В ОІКЗ зберігся срібний з позолотою та емальми напрестольний хрест готичного стилю з ренесансним орнаментом з Миколаївської церкви, дарування якого храму приписується К. І. Острозькому⁴⁷⁵.

Притягальність для Острозького Києво-Печерського монастиря пояснюють похованням там преп. Федора кн. Острозького. Вважається також, що К. І. Острозький переніс у Печерський монастир з Острога поховання діда – кн. Василя Федоровича Красного. 6 березня 1516 р. князь спільно з дружиною кн. Тетяною Гольшанською підтвердив старе надання монастирю м. Городка з присілками Обаровим та Лубковщиною на Волині (володіння тещі) й с. Вольниці в Глуській волості (володіння тестя) з присілками (це надання кн. Анастасії Семенівни Гольшанської по душі її чоловіка кн. Семена Юрійовича Гольшанського та батьків, своїх і чоловікових⁴⁷⁶).

Запис кн. К. І. Острозького про поминання членів роду та близьких осіб. Поменник КІМ. XV–XVI ст.

⁴⁷⁴ Археографический сборник... Вильно, 1867. Т. 1. С. 5–8; Вестник Западной России. 1869. Т. 2. № 6. С. 47–50; *Ярушевич А.* Ревнитель православия князь К. И. Острожский... С. 183–184 (виправляє неправильну дату 1507 р. на 1520 р.); *Сагановіч Г.* Айчыну сваю баронячы... С. 56–57 (повторює неправильну дату 1507 р.).

⁴⁷⁵ *Бендюк М.* Предмети декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва, що пов’язані з особою князя К. І. Острозького. С. 126.

⁴⁷⁶ РГИА (СПб.). Ф. 309, оп. 1, ед. хр. 569; АЗР. Т. 2. № 96. С. 119–120; *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1. Прил. № II. С. 10; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 56.

У підтверджувальному лісті від імені Острозьких вказувалося: “А с тых именей в монастыри Печерском мает память быти князю Семену Юрьевичу и кнегине его Настасьи и родителей их”⁴⁷⁷. У 1529 р. печерський архімандрит уже вкотре висловив подяку Острозькому за це підтвердження надання Гольшанських і обіцяв разом із крилошанами постійно молити Бога за князя⁴⁷⁸. Заздравна молитва була недовгою – наступного року гетьман помер.

Костянтин Іванович заповідав і себе поховати в монастирі. Чому він не плекав творення родинної усипальниці в Острозі? Київ не належав до сфери урядового впливу К. І. Острозького, тут не було його значних маєткових володінь. А відтак мова має йти про благоговійне ставлення до святині та її “сакрального простору”, поховання в якому спасенне. В Успенському соборі монастиря не було створено родинної усипальниці Дому Острозьких: кілька похованих тут його представників висловили особисте бажання упокоїтись у найбільш шанованій православної святині в межах ВКЛ. При цьому К. І. Острозький прийняв рішення про поховання в монастирі не тільки себе самого, а й свого діда. Факт доволі промовистий, щоб не побачити в ньому особливого “релігійного коду” й благочестя та прагнення до порятунку душі молитвами святих отців печерських. “Друга Гефсиманія”, за словами А. Кальнофойського, була в особливій шані у князя-воїна, який “Дім Пречистої Диви Печерської щедро обдарував”. Рід великого гетьмана був занесений (мабуть ним самим, оскільки імена мав надати і міг це зробити лише він) до найдавнішого зі збережених поменника монастиря, й таким чином молитва за князя-вписувача та його предків з Дому Острозьких мала стати “вічною”⁴⁷⁹.

Успенський собор, входи у ближні та дальні печери з титульного аркуша “Бесід на 14 послань св. апостола Павла” Іоанна Златоуста лаврського друку. 1623 р. Майстер деревориту Тимофій Петрович.

Згадаємо тут і відомості, наведені в “Описах Києва і Київського намісництва” 1781, 1784, 1787 рр. та “Описании Киево-Печерской Лавры” 1773, 1791, 1795, 1797, 1805–1817 рр. про дарування К. І. Острозьким монастирю друкарського обладнання

⁴⁷⁷ АЗР. Т. 2. № 96. С. 119–120; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 120–121 зв.

⁴⁷⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 148.

⁴⁷⁹ Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры. К., 1892. С. IX, 79; оригінал: Республіканська історична бібліотека України. Відділ стародруків, рук. 136172, арк. 200 зв.–202.

й започаткування книгодрукування в Києві⁴⁸⁰. Автор чернеткового нарису історії Лаврської друкарні вже наприкінці XIX ст. вказував, що друкарня поставлена за архімандрита Протасія “с повеленія” К. І. Острозького, який подарував набір літер; книги ж почали друкувати з 1533 р., а сама друкарня розташовувалася на той час навпроти Миколо-Пустинного монастиря⁴⁸¹. Абстрагуючись від реалій*, зазначимо, що пов’язування самим монастирем своєї друкарської справи з К. І. Острозьким наприкінці XVIII ст. вельми показове й засвідчує особливий авторитет князя та пам’ять про нього як про “знакову особу” в історії Лаври. Цікавий поворот подій: К. І. Острозький завдяки духовному авторитету Печерської обителі сподівався здобути молитвенників по його душі, а обитель пізніше через особу князя прагнула піднести свою значущість у справі книгодрукування і славу з давніх часів. Сучасні дослідники припускають участь Острозького і у відкритті віленської друкарні Фрацішека Скорини 1522 р., матеріальну підтримку видання ним книг⁴⁸².

Описи ризниці Успенського собору Лаври свідчать про те, що Костянтин Іванович подарував монастирю коштовну панагію, оправлену в золото: на великому синьому яхонті (сапфірі) вирізьблене зображення Спаса-Вседержителя на троні, обрамлене 10-ма діамантами, 20-ма рубінами, 6-ма гранатами, 12-ма смарагдами. Панагію увінчувала срібна корона, всипана діамантами та іншими дорогоцінними каменями, внизу – три привіски з сапфіру⁴⁸³. Фотографія цієї панагії збереглася, й нині її можна дослідити (її датують XVI–XVII ст., і якщо цьому датуванню довіряти, то дар мав би належати сину Костянтина Івановича – Василеві-Костянтину)⁴⁸⁴.

Золота з дорогоцінним камінням панагія. З колекції Б. І. та В. Н. Ханенків. XV ст. Музей історичних коштовностей України.

⁴⁸⁰ ЦДІАУК. Ф. 1711, спр. 495, арк. 55 зв.; Описи Київського намісництва 70-х – 80-х років XVIII ст. Київ, 1989. С. 25, 35, 187–188, 291.

⁴⁸¹ ЦДІАУК. Ф. 128, оп. 3, друк., спр. 286, арк. 1.

* В українській історіографії яскраво вираженої патріотичної спрямованості ідея про заснування К. І. Острозьким друкарні в Печерському монастирі підтримується й нині. Більше того, мова йде про заснування князем у 1518 р. друкарні також у львівському Онуфріївському монастирі, з тим син гетьмана Василь-Костянтин у 1571 р. повторно подарував монастиреві друкарню. Див.: *Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В.* Початки українського друкарства. Львів, 2000. С. 17–18, 35–46, 148. Віддавна (К. Естрайхер, П. Владимиров, І. Франко) розвивалася ідея про підтримку К. І. Острозьким друкаря перших кирилических книг у Кракові Швайпольта Фіоля: коштом князя було вилито шрифту за матричними формами Борддорфа з Брауншвейга. Саме Острозький нібито дав кошти на чотири видання Фіоля. – Див.: *Юрьев П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1. С. 144–145.

⁴⁸² *Сагановіч Г.* Айчину сваю баронячы... С. 57. Див. також вельми спірне видання, в якому центром українського книгодрукування з XV ст. оголошується Закарпаття: *Орос О. М.* Грушевський монастир і початки кирилического слов’янського книгодрукування. Ужгород, 2001.

⁴⁸³ ЦДІАУК. Ф. 128, оп. 2 заг., спр. 525.

⁴⁸⁴ *Полушко Г. В.* Втрачені скарби Лаврського музею. Пошуки і знахідки. К., 2001. С. 52. № 6/11.

Інші святі обителі Києва також мали надання від гетьмана. Так, на його та Богуша Боговитиновича прохання 29 липня 1514 р. Жигимонт I підтвердив надання Казимира Ягайловича на Микола-Пустинський монастир⁴⁸⁵. А 12 березня 1523 р. на прохання Острозького та шляхти Київщини король дав дозвіл ігумену Михаїлу Щербині на відбудову Межигірського монастиря Св. Спаса і його церков, Св. Миколая та Петро-Павлівської зокрема, а також на відновлення монашої громади і підтвердження земельних володінь обителі. Водночас (15 березня 1523 р.) з інспірації гетьмана Жигимонт I надав ігумену Макарію дозвіл відбудувати церкви та сам Михайлівський Златоверхий монастир і підтвердив його землеволодіння⁴⁸⁶. Обидва ці монастирі залишалися у королівському подаванні, що забезпечувало невтручання в їхні справи не лише митрополита, а й світської влади Києва.

Маємо також факти підтримки К. І. Острозьким Православної Церкви у коронних землях Русі, зокрема львівських святинь, які потерпали від утисків католицької влади. Саме завдяки гетьману Жигимонт I у червні 1521 р. скасував заборону щодо похоронних процесій та відвідування хворих священиками у відповідному облаченні й зі святими дарами задля причастя; тепер це дозволялося по всьому місту Львову, хоч і без запалення свічок, співів та церковних дзвонів (все це було і раніше дозволено на Руській вулиці). Православні отримали право присягати по судових справах не в костелі, а у своєму храмі, а також могли виступати як свідки на судових процесах нарівні з католиками⁴⁸⁷. Острозький виявив особливе піклування про львівські православні монастирі. 10 липня 1522 р. на клопотання гетьмана король звільнив монахів львівської обителі Св. Онуфрія від половини податків із землі⁴⁸⁸. 18 листопада 1524 р. Жигимонт I підтвердив цей привілей та на прохання князя звільнив монастир й від іншої половини податків⁴⁸⁹. А 30 вересня 1524 р. з подання Острозького Жигимонт I підтвердив привілей Казимира IV від 14 червня 1471 р. священству церкви й монастиря Св. Миколая у передмісті Львова про звільнення від платежів та королівських данин, як уже встановлених, так і можливих нових⁴⁹⁰. На думку Ігоря Мицька, цими актами К. І. Острозький створив прецедент участі у православних справах Польського Королівства особи іншого підданства (ВКЛ) та робив це з огляду на “споріднення з королем Данилом”⁴⁹¹.

Гідною пошанування була також роль великого гетьмана в інституційній розбудові Православної Церкви у ВКЛ. Вочевидь з його протекції на литовських сеймах були присутні православні архієреї на чолі з митрополитом. Свідчення тому – ухвала королівського суду в суперечці за першість між Полоцьким та Володимирським

⁴⁸⁵ АЗР. Т. 2. С. 170.

⁴⁸⁶ АЗР. Т. 2. № 121–122. С. 151–153.

⁴⁸⁷ *Lapiński A. Zygmunt Stary a Kościół prawosławny. Warszawa, 1937. S. 125.*

⁴⁸⁸ *Szaraniewicz I. Materiały historyczne // Przegląd Archeologiczny. Lwów, 1883. Z. 3. S. 110–111; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1223–1799. К., 1972. № 380. С. 188.*

⁴⁸⁹ *Szaraniewicz I. Materiały historyczne. Z. 3. S. 111–113; Каталог пергаментних документів... № 382. С. 192.*

⁴⁹⁰ *Szaraniewicz I. Materiały historyczne. Z. 3. S. 101–102; Каталог пергаментних документів... № 482. С. 236.*

⁴⁹¹ *Мицько І. З. Костянтин Іванович Острозький та церква Галичини // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 8. С. 63–66.*

єпископами 1511 р. У королівській постанові пропонувалося знову подати скаргу, “когда мы будем иметь великий сейм со всеми Панами Радами нашими и когда с нами же будут митрополит и все владыки”⁴⁹². Сильні позиції Острозький мав при визначенні кандидатів на єпископства, архімандрії та ігуменство головних монастирів, при цьому приклади з архімандрією Миколаївського Жидичинського та Києво-Печерського монастирів показують, що головною вимогою були духовні чесноти та адміністративні вміння кандидатів. Випадків протегування князем якоїсь особи за економічним принципом віднайти не вдалося.

Однак не маємо забувати, що мова йде не лише про підтвердження майнових прав та привілеїв для Церкви, а й про опікування її духовним життям. Першою вагомою акцією на цьому шляху був Церковний Собор 1509 р. Дозвіл на його проведення в кафедральному віленському Пречистенському соборі виклопотав саме великий гетьман. Собор відбувався з 25 грудня 1509 р. по 18 січня 1510 р. за головування одного з найвизначніших Київських митрополитів за всю історію Київської митрополії – Йосифа Солтана – й вирішував низку проблем внутріцерковного життя та піднесення його благочестя. Шляхетний намір митрополита очистити Церкву від “нестроения и бесчиния в духовенстве”, котре “ходить не по правилам св. Апостолов и не по заповедям св. Отцов наших”, був підтриманий гетьманом. Собор ухвалив постанови: щодо поставлення у священство лише гідних кандидатів, визначених духовною владою та православною громадою й у повній відповідності з церковними канонами; щодо церковної дисципліни та її неухильного дотримання представниками усіх ступенів священства та монашествуючих із визначенням форм покарання непослушників; щодо порушень церковних канонів світськими особами (самовільне обрання та призначення священників або ж залишення храмів у своїх володіннях без священників; захоплення церковного майна)⁴⁹³. У соборних постановах ім’я Острозького, як і інших світських осіб, не згадується, у Соборі брали участь представники духовенства. Однак його рішення, особливо ж у частині щодо світських діячів, не могли не бути узгоджені з головними тогочасними протекторами Православ’я, серед яких провідне місце посідав К. І. Острозький.

На берестейському сеймі 1511 р. Острозький виклопотав у Жигимонта I підтвердження (2 липня) привілеїв Вітовта, Казимира і Олександра Православній Церкві на недоторканність церковних прав (“закону греческого выложоны с правъ духовныхъ грецкихъ, то есть з Намоканону восточные церкви”), зокрема щодо суду духовного як над духовними, так і над світськими особами, подавання церковних місць (священників) у православні церкви в тому числі в маєтках панів-католиків (“тая и теперь нехай будетъ церковь въ ихъ подане”), в усякому разі – священники мають брати благословення у митрополита⁴⁹⁴. До спеціального права Церкви належало й право розлу-

⁴⁹² АЗР. Т. 2. № 67–68. С. 84–85.

⁴⁹³ Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. М., 1996. Кн. 5. С. 106–110; Ульяновский В. І. История Церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV – кінець XVI століття. Київ, 1994. Кн. 1. С. 162–166.

⁴⁹⁴ Литовская Метрика. Кн. записей 8 (1499–1514). № 610. С. 447–448; АЗР. Т. 2. № 65. С. 81–82; Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis lithuaniae 1386–1430 / Publ. J. Ochmański. Warszawa; Poznań, 1986. S. 57, № 51; ЦДАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 185, арк. 1–2, спр. 187, арк. 9 зв.–11.

чення православного подружжя та визнання законності дітей, котре землевласники намагалися здійснювати самостійно, без участі Церкви та необхідної церковної процедури.

Роль Острозького у появі зазначеного привілею іноді применшують на підставі того, що в документі насамперед йдеться про духовних осіб як його ініціаторів та клопотальників перед королем: “Били нам чолом митрополит Киевский и Галицкий и всея Руси Иосиф и епископы, которые суть под митрополиею Киевскою и всея Руси, также с ними и гетман наш староста луцкий и бреславский и веницкий, маршалок волынское земли Костянтин Иванович Острозский и иные князи и Панове греческого закону”⁴⁹⁵. При цьому не наголошується те, що духовні особи неодноразово зверталися до короля, проте не отримували подібних генеральних привілеїв. Тож умовити короля міг лише Острозький. А після церковних ієрархів його згадано за традицією, та, зважаймо, – першим серед світських діячів (і він один названий по імені). Більше того, саме князь міг дієво посприяти тому, щоб привілей короля виконували. Опосередкованим аргументом доведення цього є те, що навіть для затвердження королем купівлі митрополитом Йосифом у 1512 та 1518 рр. с. Прилепи (у кн. Василя Соломерецького та Яна Завіші) знадобилося клопотання К. І. Острозького⁴⁹⁶.

Отже, цілковиту рацію мав митр. Макарій (Булгаков), коли твердив: “Князь Константин Острожский оказал необыкновенные заслуги отечеству в звании полководца, ... пользовался всеобщим уважением соотечественников... Очень естественно, если голос такого человека имел особенную силу перед государем... почти все милости и льготы более значительные, какие оказал Сигизмунд православному митрополиту, епископам, церквам и монастырям, были оказаны преимущественно ради наивысшего гетмана Константина Ивановича Острожского, и сам король даже прямо свидетельствовал об этом в своих грамотах”⁴⁹⁷.

Доказом реальної дії привілею 1511 р. є підтвердження королем рішення Київського митрополита та Царгородського Патріарха про законність дітей полоцького боярина Яцка Сенкевича – Григорія та Івана⁴⁹⁸.

Привілей щодо невтручання будь-кого іншого у судові функції єпископа Іони, призначення лише ним священиків на парафії та закладання нових храмів лише з єпископського благословення 9 лютого 1522 р. Острозький виклопотав також для Турово-Пінської єпископії⁴⁹⁹. Загалом гетьман доволі часто виступав за обмеження ролі світських осіб та органів влади стосовно впливу на Церкву, церковну владу та структури. Це було вельми незвично для магнатів та шляхти з їхнім прагненням протилежного – посилення своєї влади в усіх сферах церковного життя, особливо ж у власних володіннях чи областях урядування (от хоч би скарга печерського архімандрита Вассіана на київських та великокнязівських урядників, які його ув’язнили й

⁴⁹⁵ АЗР. Т. 2. № 65. Підважує роль Острозького М. Любавський: *Любавский М.* Новый труд по внутренней истории Литовской Руси // ЖМНП. 1898. Июль. Отд. II. С. 209.

⁴⁹⁶ АЗР. Т. 2. № 75, 78. Зазначимо, що в 1521/22 рр., якщо вірити сумаріушу документів Острозьких, митр. Йосиф продав Прилепи Мінського повіту К. І. Острозькому. – АС. Т. III. № ССXLIV. S. 238.

⁴⁹⁷ *Макарій (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. Кн. 5. С. 126.

⁴⁹⁸ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 5935, арк. 58 зв., № 566.

⁴⁹⁹ АЗР. Т. 2. С. 134–135; *Сагановіч Г.* Айчыну сваю баронячы...

пограбували; тільки К. І. Острозький допоміг слугі архімандрита добитися королівського прийняття зі скаргою на кривдників⁵⁰⁰).

Авторитет К. І. Острозького у відстоюванні прав Православної Церкви був беззастережний. І це навряд чи підлягає сумніву, якщо оцінити два привілеї, видані на прохання митрополита Йосифа II Солтана (1507–1522), щодо передання опіки над Церквою, її маєтками й власності самого митрополита після його смерті князю Острозькому. Це прохання підкріплювалося й клопотанням самого Острозького, який пояснював Жигимонту: “Што мы коли по животе митрополем посылаем дворан наших статков и именеи митрополих пописывати, ино тые дворане наши статки себе разбирают и именя спустошат, а в том церкви Божои и потомъком митрополым шкода ся великая деет”. За рішенням короля від 26 вересня 1521 р., “мает княз ... его милость (К. І. Острозький. – В. У.) по животе того митрополита Йосифа статки и именьи всеми митропольи Киевское опекаати се и в мощы своей мети водлуг polecанья и тестаменту его, а куницы и инъшие вси доходы митропольи мает князь Костянтин его милость розказати зобрати и ховати то в целости до науки наше, такъже и именья, и вси речы в дворех митропольих, по смерти того митрополита мает его милость казати пописати и у ведомости держати до того часу, поки мы тую митрополью кому отдадим, и ваша бы милость рачил о том ведати”⁵⁰¹. Це саме було повторене на прохання нового митрополита – Йосифа III (1522–1534) – у привілеї від 12 грудня 1528 р., за яким “князю, воеводе, его милости, опекуном души его быти и именья, и скарбы церъковные, и статки его в мощы и в обороне своей мети... до тых часов, поки мы тую митрополью иншому кому отдадим”⁵⁰². Митрополит пережив свого благодійника, який, імовірно, був його протектором при виборах та королівській номінації 1522 р. (як і Йосифа II у 1507 р.)⁵⁰³. Утім, Йосиф III виявився не надто вдалим керманичем Церкви: через пов’язані з ним родинні скандали та зв’язки зі світськими особами різко впали авторитет митрополита і його вплив у порівнянні з попередником; набуло нової сили патронатське право. Але все це відбулося в два останні роки життя й особливо по смерті Костянтина Івановича.

Острозький брав активну участь у подаванні церковних санів та адміністративних послушенств через короля. Зокрема, завдяки його клопотанню було видано розпорядження короля щодо попередньої номінації конкретних осіб на місця в церковній структурі, котрі були ще зайняті: у 1526 р. на Луцько-Острозьку єпископію при діючому Владиці Кирилові був номінований Володимиро-Берестейський єпископ Пафнутій (привілеї від 8 вересня); Троїцьку архімандрію у Вільні ще за життя архімандрита Тихона було обіцяно Лаврашівському архімандритові Алексію (1524); Андрію Дягилевичу “на жаданье князя Костянтина его милости” король передав три київські церкви (межигірську Св. Миколая, йорданську Св. Миколая і Різдва Христового) і т. ін.⁵⁰⁴. Однак активно діяв не лише Острозький – інші православні магнати доби-

⁵⁰⁰ АЗР. Т. 2. № 46. С. 57–59.

⁵⁰¹ Литовская Метрика. Кн. записей 10 (1440–1523). Вильнюс, 1997. № 94. С. 94–95.

⁵⁰² Литовская Метрика. 4-я книга судных дел (1522–1530). Вильнюс, 1997. № 331. С. 274. Див.: *Lapiński A.* Zygmunt Stary a Kościół prawosławny.

⁵⁰³ *Kempa T.* Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia. S. 17.

⁵⁰⁴ АЗР. Т. 2. № 125, 146. С. 154–155; Ак. ЮЗР. Т. 2. № 110; Литовская Метрика. Кн. записей 14 (1524–1529). № 491/418. С. 203.

валися від короля права подавання у свої власні руки, й гетьман не міг перешкодити цьому процесу⁵⁰⁵. Князь міг втручатися у номінування єпископів головним чином у своїх власних володіннях та близьких до них регіонах, зокрема, в Турово-Пінській (Арсеній, відомий за документами з 1509 р.; Іона, відомий в 1518 р.; Макарій, 1520–1528 рр.; Вассіан, після 1528 р.)⁵⁰⁶, Володимиро-Берестейській та Луцько-Острозькій єпархіях (згаданий Пафнутій у 1526 р.; з 1528 р. – Макарій, до того – єпископ Турово-Пінський⁵⁰⁷, а з 1534 р. — Київський митрополит).

Православний єпископат виявляв неабияку довіру до князя. Про це свідчать позики йому чималих сум під заставу. 28 серпня 1511 р. Володимирський єпископ Вассіан узяв у заставу від Острозького його срібло⁵⁰⁸. По смерті Вассіана це срібло на клопотання королівського писаря Івана Богдановича Сапєги у 1511 р. наказав видати князю із застави сам Жигимонт I, причому “без жадного датку пенязей”. Дізнаємося про це з власноручного вдячного листа Острозького до “господина и брата моего милого и добродєя великого особно до мене ласкавого” Сапєги. Острозький багатослівно дякував Сапєзі, обіцяв відплачувати йому послугами. Лист був запечатаний перстеневою печаткою гетьмана. Його віднайшов у Швеції серед вивезених з руських земель (з території України, Білорусії та Росії) документів ще на початку XIX ст. археограф Н. Соловійов і скопіював⁵⁰⁹.

Руїни Богоявленського собору з заходу.
Світлина В. Лушкевича останньої чверті XIX ст.

Загалом варто підтримати думку Томаша Кемпи, що Костянтина Острозького стосовно заслуг перед Православною Церквою у ВКЛ наприкінці XV – в першій третині XVI ст. слід поставити поряд із митрополитом Йосипом II Солтаном та великою княгинєю Оленою Іванівною. Вже сама лиш його частка серед фундацій на православні церкви і монастирі складала більше 20%. А були ще набагато важливіші справи щодо законодавчих норм і обстоювання прав Православної Церкви як у ВКЛ, так і на теренах Корони Польської. Завдяки Острозькому фактично втратили чинність попередні заборони на будівництво церков та відправлення православних обрядів, змен-

⁵⁰⁵ Див.: Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. С. 62–67.

⁵⁰⁶ Грушевський А. С. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV–XVI вв. К., 1902. С. 100–103.

⁵⁰⁷ АЗР. Т. 2. № 146, 151. С. 178, 187; Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogińskiego na polu prawosławia. S. 18.

⁵⁰⁸ АЗР. Т. 2. № 72. С. 93; СПб. ИИР. Архив. К. 124, ед. хр. 4.

⁵⁰⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 117–118.

шився тиск світських урядників на церковні структури, активізувався рух на піднесення християнської моралі й дотримання канонічних норм монашого життя⁵¹⁰. І у тому чимало зусиль, доброї волі, коштів і власного релігійного сумління “благочестивого Нуми”. Особистий лікар королеви Бони Валентіно записав слова, які ми не втомлюємося повторювати: К. І. Острозький був “таким побожним у своїй грецькій вірі, що русини вважали його за святого”⁵¹¹. Сучасний польський дослідник Томаш Кемпа бачить особливий прояв релігійності князя навіть у тому, що він “надав своєму гніздовому місту Острогу” герб із зображенням замкової п'ятибанної Богоявленської церкви, котру сам і розбудував⁵¹².

СІМ'Я ГЕТЬМАНА

Костянтин Острозький одружився доволі пізно як на ті часи. Питання, чому так сталося, цікавило багатьох. У пошуках відповіді варто згадати про його старшого брата Михайла, котрий, як вважали, мав сина Романа. Отже, продовження роду було забезпечене⁵¹³. А враховуючи той факт, що Михайло від початку сприяв запису всіх надбань на своє та братове ім'я, їхні стосунки були дуже теплими. Брат помер, коли великий гетьман перебував у московському полоні. Тож відразу після повернення Костянтин Іванович заходився щодо одруження, оскільки залишився єдиним представником роду. Ймовірно, можна висувати також інші припущення стосовно пізнього одруження князя, проте в тогочасних джерелах віднайти пряму відповідь на це питання навряд чи вдасться.

Першою дружиною К. І. Острозького стала єдина донька луцького старости і новгородського воєводи кн. Семена Юрійовича Гольшанського († 1503 р.) та Анастасії Збараської* – Тетяна (іноді її називають Анною (Ганною), що не обов'язково мало відображати плутанину з іменами двох дружин, бо це могло бути друге ім'я Гольшанської,

Руїни Гольшанського замку. Сучасна світлина.

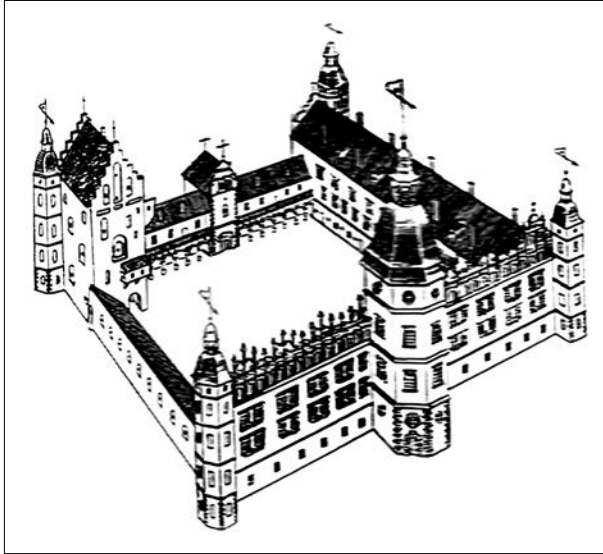
⁵¹⁰ *Кемпа Т.* Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogi na polu prawosławia. S. 20–21.

⁵¹¹ *Pocięcha W.* Królowa Bona. T. 3. S. 94.

⁵¹² *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 46.

⁵¹³ Нині версія про кн. Романа Острозького спростована І. З. Мицьком, який всі згадки про нього атрибує Романові Андрійовичу Сангушку, чим опікуном був К. І. Острозький. Див.: *Мицько І.* Загадки родоводу князів Острозьких: Звідки взявся Роман Острозький? // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 7.

* У подружжя були також сини: Олександр став віленським каштеляном, а Юрій – віленським католицьким єпископом Павлом, їхня підтримка також була важливою для Острозького.

Гольшанський замок у першій половині XVII ст. Реконструкція Д. С. Бубновського.

а Мацей Стрийковський взагалі назвав її Параскевою/Праксидою⁵¹⁴)*. Дослідники наводять різні дати першого шлюбу К. І. Острозького. Переважно це 1508 чи 1509 рр. Томаш Кемпа подає конкретну дату – квітень 1509 р.⁵¹⁵. Утім, відомий фундуш на турівську Преображенську церкву, записаний на аркушах Турівської Євангелії XI ст., наданий від імені гетьмана, його дружини Тетяни та сина Іллі, датовано 2 травня 1508 р.⁵¹⁶. Це означає, що Острозький узяв шлюб із Гольшанською в 1507 р., одразу по поверненні з московського полону, не пізніше серпня–вересня: так до травня міг з’явитися на

світ їхній первісток. Нагадаємо, що, згідно з білорусько-литовськими літописами та польськими джерелами, Костянтин Іванович лише 25 вересня потрапив до Вільна. Отже надання на турівську церкву мало б відбутися ледь не відразу по народженні Іллі.

Дружина принесла Острозькому м. Колодне з 21 селом у Збарзькому повіті (1529 р. с. Чернехів набуло статусу міста з замком⁵¹⁷), села Розтоки й Поріччя у Кременецькому повіті, маєтки Сульжин і Коськів у Полонському повіті⁵¹⁸. По смерті дружини Костянтин Іванович підтвердив (21/28 серпня 1522 р.), що саме він отримав у посаг

⁵¹⁴ Іншу інтерпретацію див.: *Мицько І.* Загадки родоводу князів Острозьких: Яке ім’я мала друга дружина Костянтина Івановича Острозького? // *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 4. С. 7. Дослідник вказує, що Анною Тетяна Гольшанська названа в латиномовному документі її брата єпископа Павла Гольшанського від 3 січня 1519 г. та у грамоті самого К. І. Острозького від 22 серпня 1522 р.

* У рукописній генеалогії з архіву Радзивілів акцентується на тому, що Тетяна походила з Оленьковичів (київського князівського роду) – це мало важливе значення не лише щодо можливих претензій, але й загального місця в середовищі еліт (НАРБ. Ф. 694, оп.1, ед. хр. 273, л. 25). Фактично ж у родоводі були “злиті” в одне дві дружини Острозького, і саме друга – Олександра Слуцька мала пряме відношення до київських Оленьковичів: була онукою Михайла Оленьковича. Ця помилка показова, оскільки, як побачимо далі, щодо дружин великого гетьмана навіть на рівні поховань (хто з них похований у Києво-Печерському монастирі) існують різні думки. Дехто з генеалогів називає матір’ю Тетяни Анастасію Несвізьку (*Сенютович-Бережний В.* Родинні зв’язки князів Несвіцьких з князями Острожськими // *Український історик*. 1968. № 1–4 (17–20). С. 125–126).

⁵¹⁵ *Кемпа Т.* *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń, 2003. S. 25.

⁵¹⁶ *Вестник Западной Европы*. 1868. № 10. С. 19.

⁵¹⁷ *AS*. Т. III. С. 341–342; *Ossolineum* (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем); *ЛНБ ВР*. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

⁵¹⁸ *AS*. Т. III. С. 166–169, 242–243.

за нею: “Взял есми по ней посагу немало, яко именов, так готовизны, скарбов, клейнотов, золота, сребра, перел и иных многих рухomyх речей, ку тому именья ее материстыи по ней есми взял: Голшаны, Глуско, а две части Степаня, а руский именья: Копыс, Романов и Сушу”, а також уже названі Рівне, Колоден, Чернехів, інші волості, села, двори. Гетьман уточнював щодо Степані: дві частини її належали дружині, а одна – кн. Юрію Дубровицькому; король узяв Степань “з рук моих и з рук князя Дубровицкого” на себе, однак затим “з особое ласки своее господарское за мои вернии послуги” передав Острозькому всю Степань навечно. Все це мало перейти у спадок до його єдиного сина від першої дружини – Іллі, “кгда вжо жоны моее княгини Ганы з Божого допущения в животе не стало, Бог душу ее з сего света взял”. Але позаяк усе рухоме майно дружини, як стверджував Костянтин Іванович, він “утратил на службах господарских”, то мав відшкодувати синові материне віно “з особое ласки моее отцовское” через передання Степані з замком, ярмарками, торгами, митом, корчмами та волостю. Острозький чітко зазначав: “А если бых я не яко другую жону за себе понял” та народив би з нею дітей, то Степань з усім до неї належним переходила до Іллі. Цей лист й був виданий Іллі та підтверджений свідками – Луцько-Острозьким Владикою Кирилом, володимирським старостою кн. Андрієм Олександровичем Сангушком, старостою кременецьким Яковом Михайловичем Монтовтовичем та ін.⁵¹⁹

Сам Острозький ще 8 квітня 1514 р. записав дружині віно у 1000 кіп грошей на м. Турові з волостю⁵²⁰, яке перед смертю вона повернула чоловікові на вічні часи⁵²¹. Зазначимо, що запис вінового відбувся через п'ять років після одруження, напередодні знаменитого військового походу, коли князь не міг не зважати на можливість загибелі: “Немає на цьому світі нічого більш певного за смерть”. Тож Острозький залишає розпорядження щодо забезпечення дружині вінового та визначає опіку над

Надгробок Віленського єпископа Павла Гольшанського у Віленській кафедрі. XVI ст.

⁵¹⁹ AS. Т. III. № ССXLIII. S. 236–238; ДА Рівненської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 55–57. За копією з Дубенського архіву Острозьких текст опублікував Л. М. Романовський (*Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. К., 1878. Т. 2. С. 208.*)

⁵²⁰ Źródła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przedziecki. Wilno, 1844. Т. 2. S. 424–425; AS. Т. III. S. 83–85, 242–243.

⁵²¹ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). № 694. С. 532.

нею, подбавши також про розподіл власності дружини та дітей: у разі нового шлюбу Тетяни діти мали виплатити їй 1000 кіп грошей. Акт засвідчили Владика Луцький Кирил, жидичинський архімандрит Ісаїя, кн. Михайло Васильович Збаразький, кн. Іван Путятич, пани Петрушко Муржаліч та Немира Богданович⁵²².

Від Тетяни, як уже зазначалося, у князя народився син Ілля*. І. З. Мицько висунув гіпотезу, що Тетяна народила князю також доньку Марію, котра померла ще до смерті матері⁵²³. Однак, на нашу думку, йшлося про сестру К. І. Острозького, матір Романа Андрійовича Сангушка. Ілля все-таки був єдиною дитиною подружжя, інакше в надвчих грамотах на храми й монастирі поряд із сином йшлося б і про доньку.

Вважається, що 12 липня 1522 р. княгиня померла. Ця дата може бути піддана сумніву: так, для прикладу, Леон Божаволя-Романовський називав 21 липня 1521 р.⁵²⁴. У зміщенні дати на рік раніше є певна рація: текст угоди про нове одруження Острозького зберігся й з урахуванням його виходить, що це сталося через два тижні по смерті першої дружини. Така практика була недопустима з огляду традиційного та церковного: сорок днів близькі мали перебувати в жалобі й відкласти будь-які святкування, а нове одруження можна і гідно призначати після роковин по смерті першої дружини. Костянтин Іванович не належав до осіб, які легковажили церковними приписами та усталеною традицією. Отож ми схильні прийняти 1521 р. як дату смерті першої дружини Острозького. Певним хронологічним “репером” можуть бути два “мінізаповіти” князя. Ці документи не є заповітами в прямому сенсі, вони стосуються тільки кількох майнових проблем, а не волі гетьмана щодо спадщини в цілому. Один із них до нас не дійшов, але його зміст зафіксовано у 206-й книзі Литовської Метрики, анотованій Леоном Романовським: 1520 р. Костянтин Іванович призначив ексекуторів своєї волі щодо спадщини сина Іллі; дружина гетьмана і мати Іллі на той час ще була жива⁵²⁵. А на початку 1522 р. у записовому листі князь Острозький писав, що дружини княгині Ганни (і це вельми показово щодо існування двох імен, із яких чоловік вживає друге) вже немає⁵²⁶. Таким чином, логічно знову “виринає” 1521 р. як рік смерті першої дружини гетьмана. Надання Острозьким від імені свого та дружини фондуша на віленський Пречистенський собор від 1522 р.⁵²⁷ не може підважити нашого припущення, оскільки документ не має точного датування (рік починався 1 вересня, тож документ може датуватися 1521 чи 1522, в залежності від місяця, а він не вказаний), до того ж й церковні надання “пост фактум” не були рідкістю.

Традиційно вважається, що саме Тетяна, яка нібито перед смертю прийняла постриг з іменем Анна, похована в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. В цьому ми не маємо сумніву, оскільки поряд з батьками похований їхній син Ілля і

⁵²² Źródła do dziejów polskich. T. 2. S. 424–425.

* А. Пшездзецький визначає датою народження Іллі 1511 р. на підставі папської диспензиви щодо його одруження з Анною Радзивіл у 1523 р. (вказано, що юнаку 12 років). *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. Kraków, 1868. T. II. S. 44.

⁵²³ Мицько І. Загадки родоводу князів Острозьких: Яке ім'я... С. 9.

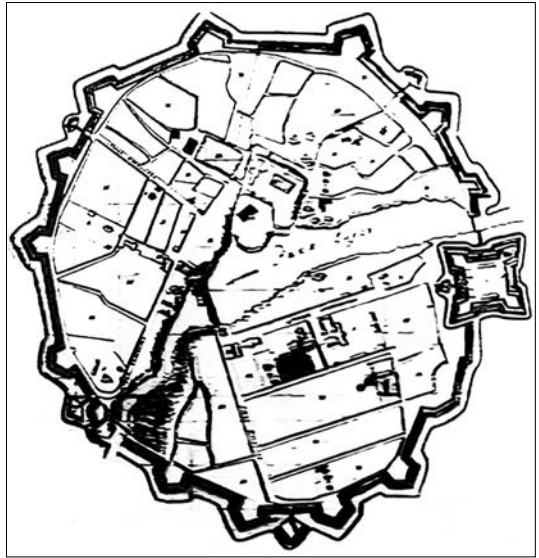
⁵²⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 95 зв.; *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. S. 44 (так само 1521 р.). Запис на надгробку з датою 1531 р., наведений А. Кальнофойським, вважається помилкою друку чи прочитання дати укладачем.

⁵²⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244.

⁵²⁶ Там само. Ч. 5, арк. 101.

⁵²⁷ Виленский археографический сборник. Т. 10. С. 29, 261, 330–337.

Василь-Костянтин не хотів ховати у цій усипальниці ні себе, ні ще будь-кого з власної родини (див. далі). Володіння Тетяни становили материзну єдиного сина Іллі й відразу після нового одруження були підтверджені батьком (21 серпня – ? визначення місяця сумнівне – 1522 р.)⁵²⁸, а після смерті гетьмана – королем (1531 р.)⁵²⁹. Сумнів виникає лише щодо постригу Тетяни перед смертю й отримання нового імені Анна: як ми бачили, Костянтин Іванович називав цим іменем свою дружину, а не монахиню, відповідно, це означає, що Анна – хрещальне ім'я Гольшанської, яке, за давньою традицією, втаємничувалося й побутувало лише серед дуже близьких людей. Отже – Тетяна не постригалася перед смертю. І. З. Мицько не погодився з цією нашою версією на підставі того, нагадаємо, що брат княгині католицький єпископ Павел Гольшанський ще 3 січня 1519 р. у латиномовному акті назвав її Анною “задовго до її смерті”⁵³⁰. Про “задовго до смерті” не варто сперечатися, оскільки єпископ Павел, та й сама Тетяна/Анна не знали, що вона помре через два роки. Але, як нам видається, аргумент “від єпископа” діє якраз навпаки: католики не визнавали втаємниченості імен, даних при хрещенні, католицькі єпископи навіть Ягайла та Вітовта, які підписували грамоти своїми язичницькими іменами, називали переважно їхніми хрещальними іменами. Тож іменування єпископом Павлом Гольшанським Тетяни Анною підтверджує, що саме це останнє ім'я було дано їй при хрещенні. Припущення Юзефа Вольфа, які підтримав І. З. Мицько, що йдеться про скорочення імені “Татианна” як Анна малоймовірно: акт Павла Гольшанського був офіційний, у ньому скорочення імен були навряд чи можливі. За життя княгині в усіх надавчих документах від неї, чоловіка та сина вона сама й члени сім'ї іменували її Тетяна, а форма “Татиана”, використана у синодихах (їх тексти наводить І. З. Мицько), цілком слов'янська, і припустити, що монахи великих монастирів могли не розрізняти два християнські імені, можна лише за бажання будь-що ствердити ідею про “(Тати)анну”.

Слущк. План кінця XVIII ст.

26 липня 1522 р. у Вільні К. І. Острозький уклав угоду про одруження з кн. Олександрою* Семенівною Олелькович-Слущкою, правнукою київського

⁵²⁸ AS. Т. III. S. 236–238.

⁵²⁹ Ibid. S. 377–380.

⁵³⁰ *Мицько І.* Загадки родоводу князів Острозьких: Яке ім'я... С. 8.

* Як засвідчує Леон Божаволя-Романовський, у листі короля до Іллі Острозького 1530 р. (ЛМ. Кн. 202, арк. 111), де наказується віддати мачусі викрадену скарбницю і тестамент покійного гетьмана та повернути замок (Турів), княгиня-вдова названа Геленою (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244), хоча водночас у листах короля та всіх офіційних документах вона фігурує під іменем Олександра.

кн. Олелька Володимировича і двоюрідною онукою останнього київського кн. Семена Олельковича. Сторону нареченої представляли мати-вдова Анастасія (за оповіддю Стрийковського, у 1508 р. гетьман визволив її з татарської неволі⁵³¹) та її син і брат Олександри Юрій Семенович Слуцький, з якими гетьман “у вечистую приязнь и в кровное ся звязанье зашол” через шлюб із Олександрою “водле обычая закону нашего християнського греческай веры”⁵³². В угоді вказувалося, що в разі народження новою дружиною сина й інших дітей батько має їх “миловать” так само, як і свого первістка від першого шлюбу Іллю; при цьому всі діти князя рівні у правах на частку батькового спадку й жоден не може виділятися з-посеред інших⁵³³. Посаг мав складатися із 1000 золотих угорських червінців та коштовностей (клеїнодів, золота, срібла, перлів, шат) не менш як на 3000 кіп гр. лит., а Острозький зобов’язувався записати дружині третину своїх маєтків, як це було і з першою дружиною⁵³⁴. У випадку порушення угоди про шлюб винна сторона мала сплатити 8000 кіп грошей (4000 – проти-лежній стороні, 4000 – королю)⁵³⁵. Дата шлюбу в угоді не була зазначена, лише вказано, що нині гетьман “для службы господарской” їде до Мінська, а відтак не має можливості визначити точний час вінчання й шлюбу, але після повернення з походу “я відразу без жодної відмови, окрім служби господарської чи хвороби, її милість княжну Олександрю собі за дружину взяти маю”⁵³⁶.

Чому Острозький так поспішав із новим шлюбом? Аби не втратити вигідну партію? Чи прагнув дати роду ще одного спадкоємця? Хотів родинного щастя в умовах постійної бойової готовності проти татар? Навряд чи історикам коли-небудь вдасться проникнути в істинний сенс намірів Костянтина Івановича. В угоді зі Слуцькими сам він пояснює друге одруження також і намовою інших: “З волі Божої, за приписом господаря нашого короля їх милості і великого князя литовського Жигимонта, і сам за власною волею та за намовою деяких панів і приятелів моїх”⁵³⁷. Отже, влада та найближче коло великого гетьмана литовського так дбали про одруження Острозького, щоб він не впав у гріх позашлюбних зв’язків? Хто ж були ті “приятелі мої”? Це учасники шлюбної угоди: “отець наш” митрополит Йосиф, “господин і добродій мій” Богуш Боговитинович (чоловік Федори Андріївни Сангушківни, доньки сестри Костянтина Івановича – Марії та Андрія Олександровича Сангушка; сам Богуш назвав Острозького “швагром” в документі 1522 р.⁵³⁸) – підскарбій земський, марша-

⁵³¹ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. S. 45.*

⁵³² *Źródła do dziejów polskich. S. 425–428.*

⁵³³ *Ibid. S. 427–429.*

⁵³⁴ АЗР. Т. 2. № 157. С. 191–192; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. 1802/II, арк. 8 зв.

⁵³⁵ Там само.

⁵³⁶ *Źródła do dziejów polskich. S. 425–428; Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. S. 46.*

⁵³⁷ *Źródła do dziejów polskich. S. 425–426.*

⁵³⁸ *Halecki O. Bohowitynowicz Bogusz Michał h. Korczak (Pelikan) († 1530) // PSB. Kraków, 1936. Т. II. S. 226–227; Red. Sanguszko (Sanguszkowicz) Andrzej Aleksandrowicz (zm. 1534/5) // Ibid. Т. XXXIV/3. S. 468–469.* Нині у Волинському краєзнавчому музеї віднайдено документ, датований 13 листопада 1524 р., що стосується земського підскарбія, маршалка та литовського писаря Богуша Боговитиновича та права передання ним прерогатив свого уряду на час відсутності братові Войні. Публікатор документа вважає, що він був адресований К. І. Острозькому (*Бірюліна О. Документ 1524 року – найдавніше писемне джерело в колекції Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. Луцьк, 2010. С. 432–435*). Однак початок акта відсутній, документ розпочинається словами: “Івановичу и иншим всим паном

лок і писар королівський та великокнязівський, староста слонімський та кам'янецький. Окрім них, ще й свідки при підписанні акта: “зять наш милий” кн. Юрій Іванович Дубровицький (чоловік сестри), “брат наш” кн. Михайло Іванович Заславський, кн. Іван Михайлович Вишневецький та господарський писар Іван Михайлович⁵³⁹. Проте не варто так прямолінійно сприймати виділену фразу, оскільки її як шаблон для додержання форми могли використати юристи при складанні тексту*.

Сам шлюб був укладений із дотриманням традиції – через рік після смерті Тетяни Гольшанської та по завершенні обов'язкового “часу жалоби”. Вінчання відбулося 1523 р., після повернення князя з чергового походу проти татар. У літературі вказується, ніби зберігся текст грамоти архімандрита Йосипа Кобринського від 8 вересня 1526 р., де підтверджується законність шлюбу, взятого церковно⁵⁴⁰. Джерела не зафіксували гучного весілля із участю всього нобілітету ВКЛ. Грамота 1526 р. опосередковано дозволяє припустити, що весілля було доволі скромним і обмежувалося церковним обрядом, бо згодом, через три роки, виникла потреба офіційного підтвердження законності шлюбу. Вочевидь, “татарська загроза” і в цьому випадку зводила особисте життя великого гетьмана до коротких “миттєвостей щастя”.

За своєю новою дружиною князь взяв “вена тисячу золотыхъ черленыхъ вгорскихъ, важныхъ, добрыхъ, а к тому у клеинотахъ, в золоте, у серебре, у перлахъ, у шатахъ и в иныхъ речах, того всего внесенья ее милости к нему ошачовал его милость три тысячи копъ грошей литовской монеты”⁵⁴¹. Своїй другій дружині, “бачачы ее милости к себе цнотъливое захованье, напротивку внесенья ее к себе”, гетьман записав (28 червня 1527 р.,

Троїцький монастир у Слуцьку. Літографія з малюнка Наполеона Орди. 1864–1876 рр.

королівське підтвердження 18 серпня 1527 р.⁵⁴²) вінове у 6 тис. кіп лит. гр. на Сатієві, Турові, Крупі з Поворським і Котовом, Тарасові, що складало ледь не третину

радом нашим”. Це “Івановичу” навряд чи стосується Острозького: по-перше, в документах його іменували ім'ям та по батькові, а затим вказувалося прізвище (не навпаки); по-друге, “Іванович” названий у кінці іменного списку перед узагальненням – “пани рада”, а Острозького в той час писали першим серед урядовців ВКЛ в усіх зверненнях. Тож даний документ, як вважаємо, не міг бути звернений до К. І. Острозького.

⁵³⁹ Źródła do dziejów polskich. S. 426, 428.

* На це звернув нашу увагу Ігор Тесленко, якому складаємо свою подяку.

⁵⁴⁰ Шумовський П. Остріг: Історичний нарис. Маргет; Вінніпег, 1964. С. 62.

⁵⁴¹ Литовская Метрика. Книга записей 12 (1522–1529). № 694. С. 531.

⁵⁴² Stecki T. J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 9 (посилання на дубенський архів № 235).

його володінь. Цікаво, що стосовно Турова Острозький потвердив, що записав його в рахунок віна в 1000 кіп грошей своїй першій покійній дружині, але оскільки вона “еще за живота своего, яко тым внесеньем всим, так и тым веню своим его милость даровала и тот запись свой за ся ему отдала”, то гетьман “тот запис свой старый тым своим листом уморае и ни при жадной моцы его оставляет”. Як бачимо, і цього разу віновий запис Острозький здійснював через п’ять років по шлюбі – своєрідний “випробувальний термін”, хоча його військові виправи та можлива загибель вимагали б оформлення вінового відразу з отриманням посагу. Княгині надано право володіти записаними чоловіком маєтками “до живота своего”, вона могла відписати це своє віно “кому будеть воля”, згідно зі звичаєм та правом. Спільних дітей – Василя та Софію матері належало утримувати до їх повноліття. Коли ж Василю виповниться 15 років, тоді вони з Іллею мали порівну поділити батькову отчину, вислуги та куплену землю. Софії ж брати мали дати в посаг і віно по дві частини, а кн. Олександра – третю частину зі своїх володінь⁵⁴³. Можна припустити, що народження дітей у другому шлюбі, погіршення стану власного здоров’я, а також “тиск” Слуцьких примусили Костянтина Івановича записати вінове задля збереження прав Олександри та її дітей.

Довіра Слуцьких до Острозького при укладанні шлюбної угоди була такою великою, що гетьман не робив запису вінового ані в час домовлення про шлюб, ані навіть після самого шлюбу. В тексті вінового 1527 р. це пояснювалося так: “И ачолвек на он час за неспешностью своею иже милости вена напротивку того не записал, а однако жь его милость, бачучы ее милости к себе цнотливое захованье, напротивку внесенья ее к себе, записал ее милости княгини своей” все те, про що вже йшлося. Ця воля князя була затверджена королем Жигимонтом I 23 грудня 1528 р. А через два дні король затвердив і надання Острозьким своїй дружині маєтку Словенське з усією волостю, підданими та прибутками⁵⁴⁴. Це надання гетьман здійснював “видячы ее, кнегини своее, доброе а цнотливое и во вьсемь повольное и покорное захованье к себе, яко прислуши на доброе мальженство, без жадное намовы и прыпуженья, самь своею доброю волею и з особливое ласки своее дал и дароваль”⁵⁴⁵. Така формула була до певної міри штампом, однак не можна заперечувати глибокого почуття старого гетьмана до молоді дружини.

Загалом обидва шлюби К. І. Острозького, попри їхню традиційну стратегію вибору вигідної партії, як можемо припустити, були щасливими. Звісно, аж так прямо це не засвідчено в документах (та й чи могло бути засвідчено?), проте вже самі дари Острозького дружинам, на наш погляд, якраз і є тими “документами любові”, котрі, на жаль, як правило, потрактуються лише в економічному ключі. Так само ми не можемо стверджувати, що цитовані фрази про “милость” та добрі стосунки були формальними й нічого не важили для обох пошлюблених.

⁵⁴³ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). № 694. С. 531–532; АЗР. Т. 2. № 157. С. 191–192; Ossolineum (Wrocław), № 534, 633 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16, ч. 5, арк. 137 зв.–140 зв.

⁵⁴⁴ Словенське з присілками Полонія, Ілемчі, Білая у Віленському повіті К. І. Острозький отримав від короля. – РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 196, л. 257–258 об.

⁵⁴⁵ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). № 695. С. 533.

Вважається, що Олександра Слуцька померла невдовзі після свого чоловіка (12 липня 1531 р. – за А. Кальнофойським). Ця дата цілком нереальна, оскільки 1537 року на її ім’я було видано королівський привілей на торги у Тарасові⁵⁴⁶. За Л. Войтовичем, княгині не стало після 1556 р. Однак в лютому–червні 1562 р. вона сама вела свої майнові та судові справи⁵⁴⁷, 30 серпня 1563 р. кн. Альбрехт адресував листа живій княгині Олександрі Слуцькій-Острозькій, а от уже 3 червня 1564 р. її згадано у королівському листі як покійну. Це дало підстави Т. Кемпі визначити час смерті княгині у проміжку між двома останніми згадками⁵⁴⁸. А Л. М. Романовський стверджував, що в дубенському архіві Острозьких бачив лист короля Жигимонта II Августа до кн. Василя Острозького, де згадується про смерть матері князя 1562 року⁵⁴⁹. Деякі дослідники схильні думати, ніби саме вона була похована в Успенському соборі поряд з чоловіком, що відповідало родинній традиції Олельковичів-Слуцьких. Утім, як покажемо нижче, це припущення малоімовірне з огляду на поховання поряд з Костянтином Івановичем членів його першої родини (дружини і сина).

“БЛАГАЯ І ВІЧНАЯ ПАМ’ЯТЬ”

Існують розбіжності й щодо обставин і дати смерті самого кн. К. І. Острозького. На рівні історичної пам’яті про воїна-героя літописи зафіксували його смерть з відносними датами, але невідносними віншуваннями. В Ольшевському літописі є коротке повідомлення: “Князь Костянтин помер, воєвода троцький і гетьман, по Вознесінні Діви Марії в році від Різдва Христового тисяча п’ятсот тридцятому”⁵⁵⁰. Євреїновський літопис фіксує також стислу, але точнішу інформацію: “А князь Костянтин Іванович Острозский умер лета Божия нарожения 1530-го, августа месяца”⁵⁵¹. Іншу дату пропонує Літопис Рачинського: “Лета Божого нарожения 1533. Князь Костентин умер по взятї в небо панны Марыи”⁵⁵². Цю дату разом із похвалою князю (“муж святои памяти трудно выславленной”, переможець татар і московитів) та означенням місця поховання (Успенський собор Києво-Печерського монастиря) містить і “Київський хронограф” 1632–1648 рр.⁵⁵³ З часом образ князя-воїна дедалі вивищується. У “Хроніці” архимандрита Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича 1670-х рр. посмертний “портрет” князя був змальований яскравими церковними барвами: “Тои князь Костянтин святобливе жилъ въ православии, обръница великии веры православныи, многократне татаровъ побивал и, з кождымъ неприятелемъ мужественно потыкаючися, славныи одержовалъ звитязтва...”. Цікаво, що у трьох списках “Хроніки” були названі різні дати смерті князя і вказано (або не вказано) місце його поховання. В одному випадку зазначалося: “Року 1533 князь Костантинъ Івановичъ Острозский, воєвода троцкии, гетман великии литовскии, великою побожности и мужества славныи звитязца, преставилъся месяца августа”. В іншому

⁵⁴⁶ Wolff J. *Kniaziowie...* S. 351.

⁵⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 4, арк. 30–30 зв., 112 зв.

⁵⁴⁸ Кетра Т. *Konstanty Wasyl Ostrogski*. S. 172.

⁵⁴⁹ Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском. С. 209, прим. 2.

⁵⁵⁰ ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 192 (переклад з польської).

⁵⁵¹ Там же. С. 236.

⁵⁵² Там же. С. 170.

⁵⁵³ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 171, арк. 596 зв.

списку додано: “...Преставился месяца августа 1526 року 7 дня, жил веку своего летъ седмьдесятъ. Положенъ в монастыру преподобных отецъ Антония и Феодосия Печерском киевском, в церкви Успения Пречистыя Богородицы, на правом боку, под столпомъ правого крилоса”. А от у третьому списку подано дату 1524 р.⁵⁵⁴.

Відповідно до різноголосся джерел, у літературі називається п’ять різних дат смерті князя: 1526 р.⁵⁵⁵, 1530 р.⁵⁵⁶, 1531 р.⁵⁵⁷, 1532 р.⁵⁵⁸, 1533 р. (перелік зазначених джерел із цим роком доповнюють епітафія Афанасія Кальнофойського, “Хроніка” Мацея Стрийковського та опис Успенського собору XVIII ст.)⁵⁵⁹. Проте усі дати після 1530 р. заперечуються лістами Жигимонта I. В листі короля до луцьких митників від 21 лютого 1530 р. про збирання мита з острозьких купців у Кременці Костянтин Іванович ще згадується як живий⁵⁶⁰. А у листах Жигимонта I від 4 та 17 липня 1530 р. про князя йдеться у третій особі, як ніби вже “не діючого”⁵⁶¹. В королівських же листах від 25 серпня 1530 р. до кн. Полубенського та Корсака й від 5 жовтня 1530 р. до Іллі Острозького великий гетьман литовський згадується як небіжчик⁵⁶². Костянтин Іванович названий покійним також у листах Матвія Джевїцького до Яна Дантишка від 22 серпня 1530 р.⁵⁶³ і в листі Фабіана Вояновського до того ж адресата від 4 жовтня 1530 р.⁵⁶⁴.

20 березня 1531 р. новим великим гетьманом литовським стає Юрій Радзивіл⁵⁶⁵. Як засвідчено документально, в 1530 р. краківський людвисар (ливарник) німецького походження Едгар відливав дзвін на замовлення саме княгині Острозької (чоловік на той час був уже покійним), за що замовниця заплатила 200 золотих⁵⁶⁶.

Лікар королеви Бони Джованні Валентіно в листі до мантуанського герцога Федеріко Гонзага від 2 вересня 1530 р. так само писав про смерть князя 10 серпня 1530 р. з численними похвалами небіжчику від цілком незаангажованого сучасника: “Закінчив життя 10 серпня повсюдно оплакуваний в усіх володіннях того короля. Був той

⁵⁵⁴ *Феодосій Софонович*. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. С. 186–187.

⁵⁵⁵ *Романовский Л. М.* О Константине Ивановиче князе Острожском. С. 205–209.

⁵⁵⁶ *Максимович М. А.* Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. К., 1866. С. 16; *Голубев С. Т.* По поводу двух сообщений о князе Константине Ивановиче Острожском // Труды КДА. 1877. Т. 4. С. 182–191; *Его же*. Древний помяник Киево-Печерской Лавры. К., 1892. С. IX.

⁵⁵⁷ *Narbutt T.* Dzieje starożytne narodu litewskiego. Wilno, 1841. Т. 9.

⁵⁵⁸ *Лихач Е.* Острожский Константин Иванович // Русский биографический словарь / Ред. А. А. Половцова. СПб., 1905. С. 457.

⁵⁵⁹ *Закревский М.* Описание Киева. М., 1868. С. 696 (а на с. 620 – 1535 р.); Киевлянин. 1840. Кн. 1. С. 146 (уриков з “Хроніки” М. Стрийковського); НБУВ ІР. Ф. І, спр. 5411, арк. 19 зв. (опис Успенського собору XVIII ст.).

⁵⁶⁰ Литовская Метрика. 4-я книга судных дел (1522–1530). Вильнюс, 1997. № 450. С. 363–364.

⁵⁶¹ Там же. № 518, 524. С. 411–412, 415–416.

⁵⁶² Ар. ЮЗР. Т. 1. С. 78; *Wolff J.* Kniaziowie... S. 351. В архіві Сангушків збереглися листи Жигимонта I про підтвердження купівлі К. І. Острозьким Сатисва у Яна Довойновича та Неполомичів, датовані в описах 1 і 4 серпня 1531 р., що мало б суперечити вищенаведеним даним (АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 486–487). Однак це ще одна помилка при прочитанні дат самих листів та їх підтвержень, які нерідко зустрічаються в праці архівістів кн. Сангушків.

⁵⁶³ Acta Tomiciana. Tomus duodecimus epistolarum... Per S. Gorski. Posnaniae, 1906. S. 283–284.

⁵⁶⁴ Ibid. S. 287.

⁵⁶⁵ *Wolff J.* Kniaziowie... S. 149.

⁵⁶⁶ *Мальченко О.* Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). К., 2009. С. 47.

муж так цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, щоб його назвати батьком короля, а його королівська милість шанував його понад усіх. Переможець у 64-х значних битвах, 6 разів потерпів поразки, упродовж трьох років був в’язнем, закутим у кайдани в Москві, такий побожний у своїй вірі грецькій, що його русини вважали за святого. Мав прибутків близько 26 тисяч дукатів окрім прибутків особливих, часто надаваних королем, однак цей пан усе витрачав на утримання й подарунки для жовнірів, тому залишились по ньому великі борги, бо сподівався, що король усе сплатить...”⁵⁶⁷.

Рицар і смерть. Малюнок зі львівської актовкої книги 1671 р.

називають конкретні числа: 10, 18, 15 (25) серпня⁵⁶⁹. Якщо вважати актуальним уточнення літописів про смерть князя на Вознесіння Діви Марії, то день смерті князя може бути визначений 15 (25) серпня. Але якщо довіряти повідомленню Валентіно, написаному через три тижні по смерті князя, чи відразу по святі Вознесіння, то слід зупинитися на 10 серпня. Втім Т. Вихованець вказав на ще одне конкретне свідчення сучасника: запис на маргінесі недатованого листа Краківського єпископа Петра Томіцького до старшого сина гетьмана Іллі: “mortuus 4 Augusti 1530”, тобто 4 серпня⁵⁷⁰. Вочевидь, гетьман упокоївся в Турові, оскільки саме там залишилися його речі, архів і, що найважливіше, – заповіт.

Поховання К. І. Острозького у Києві відбулося майже через місяць. Про це зберігся запис у поменнику монастиря: “Ила в Киев приехал, отца Константина хоронил 7039 сентября 24”⁵⁷¹. Ця дата підтверджується також позовом другої дружини великого гетьмана Олександри Слуцької до Іллі Острозького та королівським листом від

Лікар не зафіксував особливо го хворобливого стану Острозького перед смертю, але на це вказує кілька судових справ. Зокрема, в королівському рішенні від 8 травня 1529 р. стосовно нападу вінницького урядника князя на володіння Кмітичів зазначалося, що “твоя милость з Божьего допущенья был в форобе”⁵⁶⁸. Що це була за хвороба, наскільки тяжка та довга – ми нічого не знаємо.

Принаймні, на кінець серпня 1530 р. К. І. Острозького вже не було серед живих. Дослідники

⁵⁶⁷ *Pociecha W. Królowa Bona. S. 94; Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 237.*

⁵⁶⁸ Литовская Метрика. Кн. записей 14 (1524–1529). № 924/821. С. 404.

⁵⁶⁹ *Narbutt T. Dzieje... S. 146, Wolff J. Kniaziowie... S. 351; Wojtkowiak Z. Ostrogski K. I. // PSB. Warszawa, 1979. T. 24/3. S. 489.*

⁵⁷⁰ *Acta Tomiciana. Tomus duodecimus epistolarum... S. 226; Вихованець Т. Лист Костянтина Острозького до Юрія Радзивіла від 26 травня 1531 р.: зауваги на полях “посмертного” послання князя // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 87.*

⁵⁷¹ *Голубев С. Т. Древний помянник... С. IX; Его же. Объяснительные параграфы по истории западно-русской Церкви // КЕВ. 1893. № 4. С. 95–98; НБУВ ІР. Ф. 194, спр. 3, арк. 273.*

5 жовтня 1530 р. Ілля звинуватили у насиланні 100 його слуг на Турів, пограбуванні майна та викраденні документів на маєтності й заповіту Костянтина Івановича саме в той час, коли Олександра повезла тіло чоловіка до Києва і його супроводжував сам Ілля. Жигимонт I наказав Іллі повернути всі викрадені речі й папери (цей сюжет детально описуємо далі)⁵⁷².

Князь Костянтин Іванович Острозький, згідно із заповітом, був похований в Успенському соборі – сакральному осерді “святої землі” Києво-Печерського монастиря. Чому саме тут? Оскільки пояснити мотивацію Острозького бути похованим в Києво-Печерському монастирі та його головному Успенському соборі дуже важливо, зупинимось на цьому докладніше. Спочатку наведемо думку з цього приводу Наталі Яковенко. Дослідниця вважає, що до середини XVI ст. похорон у Києві й у Печерській обителі “служив символічним знаком «освоєння» нового владного простору безвідносно до реальних витоків роду”, це знак приналежності до традицій “старої київської династії” і влади над підлеглою їй колись територією⁵⁷³.

Важко погодитися з цією концепцією. Стара київська княжа династія мала своїми головними символами Св. Софію та Десятинну церкву, де й були поховані її чільні, оспівані в літописах князі (саме з літописів усім були відомі й місця їх поховань, а гробниця Ярослава Мудрого “промовляла” найгучніше). Тільки сакруми цих двох храмів надавалися для ідейного символічного “поєднання” зі “старою князівською династією” та із символічним осердям її владної території. Печерський монастир не був княжим і виконував абсолютно інші функції. Його заснували два монахи – Антоній і Феодосій, сакральні образи яких закликали до аскези, покаяння й смирення. Тож що могло спонукати княжі роди вже з XV ст. прагнути віднайти вічний спочинок саме тут? У пошуках відповіді варто звернутися до вельми популярного й широко відомого (в тому числі княжатам) Печерського Патерика, що мав кілька редакцій саме в XV ст. Тут ішлося, зокрема, про обіцянку Спасителя преподобному засновнику обителі, що заради нього всі поховані у святій монастирській землі грішники будуть спасенні й побачать Царство Небесне. Ще більший привілей мали князі. Лише вони могли за свої пожертви бути поховані в Успенському соборі, який, за оповіддю того-таки Патерика, постав на обраному самою Богоматір’ю місці та був посвячений Її Успінню. Отже, собор був двічі особливо благословенним. Обрання місця Богоматір’ю забезпечувало його потужний сакрум для спочилих тут осіб, а сама Успенська посвята вважалася символом прихистку для покійних. Таким чином, вибір цього місця для поховання не був випадковим; при цьому він орієнтувався суто на духовну систему цінностей, виплекану самим монастирем та зафіксовану в Патерику. Не варто знецінювати віру для княжих родів, зокрема й Острозьких.

Не спрацьовує, як на наш погляд, і друга частина концепції колеги: впродовж середини – останньої третини XVI ст. сталася якась невловна за прямими джерелами, але дуже присутня зміна уявлень про “добре поховання”. Помінялися самі орієнтири: тепер це не був акт покаяння та смирення, але виопуклювалася “слава” покійного, оспівувалися його доблесть і честь. А прогресуюче “дроблення” владного

⁵⁷² Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 93. С. 78–79.

⁵⁷³ Яковенко Н. “Погреб тілу моему вибираю с предки моєми”: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2011. Вип. 20. С. 788.

простору держави в другій половині XVI ст. піднесло роль волинських “головних княжат”, тож вони почали переносити поховання родини в родові маєтки та патрональні монастирі, що легітимізувало високу позицію роду. Зокрема, Василь-Костянтин Острозький у 1574 р. здобув основні родові маєтки й сам Острог, а вже 1579 г. він після довгої перерви здійснює поховання в родовому гнізді Гальшки Острозької. Н. Яковенко називає такі поховання “інституційними”, оскільки вибір місця для них знаменував не турботу про спасіння душі, а лиш родову солідарність “великих людей”. Тож до середини XVI ст. “матеріалізованим” утіленням такої солідарності виступав Києво-Печерський монастир, де князі були ніби “однією родиною”, успадковували “владний простір” старої київської династії, а надалі “інституційні поховання” в родових маєтках засвідчували високу позицію роду, підкреслювали “славу покійного та його родини”⁵⁷⁴.

Проте саме історія з похованням Костянтина Івановича Острозького й дає змогу спростувати наведені судження. Адже уславлення покійних можновладців поширилося з Італії в Польщу, а затим і на руські землі ВКЛ ще в XV ст., що засвідчують написи (епітафії) на надгробках та жалобні панегірики. Більше того, саме над похованням великого гетьмана литовського його син спорудив пишний надгробок, де славу батька піднесено і візуальними символами, і новою епітафією. Саме цей надгробок бачили всі, звертали на нього увагу, й він промовляв і про похованого, і про його рід, і про київського воєводу, котрий спорудив небачений для печерського Успенського храму єдиний ренесансний надгробок. А от в Острозі жодного подібного надгробка князь не поставив над жодним із предків. Не було його й над Гальшкою, яка заповідала поховати її в Острозі – в костелі чи православному соборі.

Але чому ж сам Василь-Костянтин не виявляв волі бути похованим у цьому сакральному місці? Ми вже згадували, що біля гетьмана лежали його перша дружина і син, а Василь-Костянтин не хотів бути поряд з ними. Проте, з’ясовуючи це питання, варто замислитися над спостереженнями колеги про причини нечастих поховань у печерському Успенському соборі в другій половині XVI ст. й творення родових усипальниць у родових маєтках. Це й справді “гординя”, кардинальна зміна уявлень про “добре поховання” й бажання “демонстрації” слави роду через “інституційні поховання”. А чи мало б це означати ледь не зневіру в загробному житті? Гадаємо, якраз навпаки. На той час спостерігається духовна криза в середовищі священства й самої Церкви. Святокупство (або симонія) стає нормою. Номіновані на єпископії й навіть на митрополію особи не поспішають не лише відректися від світу, але й прийняти монашество та хіротонію. В Печерському монастирі, як і в Церкві в цілому, регулярні молитви за покійних і похованих там можновладців не відбуваються. Святиня “изрушилась” саме в сакральному сенсі. Лежати тут тепер було не стільки спасеним для душі, скільки даниною традиції предків, котрі спочивали у родових усипальницях. Натомість у родовому маєтку, патрональному монастирі чи храмі заупокійні молитви регулярні, можна бути присутнім на відповідних поминальних службах, зокрема суботніх молитвах. Окрім того, поховання у православних храмах не виділялися пишними надгробками (їх не було й у князів Острозьких) в ім’я “слави роду” та “гордині” похованого чи його нащадків. Представники роду, монахи і віряни й без того традиційно віддавали шану своїм володарям та їхнім предкам. Хто

⁵⁷⁴ Там само. С. 784–808.

бував у Богоявленському соборі Острозького замку? До кого і про що мали “промовляти” могили князів Острозьких під підлогою з надгробною плитою та коротким написом? Тож, на наш погляд, перенесення більшості поховань у родові маетки також було викликане опікуванням про душу. Звісно, лежати поруч із предками, коли постійно твориться молитва за всіх з участю живих представників роду, – все це мало б консолідувати саме останніх. Утім, наголосимо, що подібні дії вирізнялися закритим, інтимним молитовним характером, а не були зовнішньою демонстрацією самим собі своєї слави та могутності. Переакцентація самого розуміння смерті та посмертного життя, запропонована Н. М. Яковенко, виглядає дуже сумнівною гіпотезою. Не забуваймо й того, що прославлення здійснювали інтелектуали, котрі засвідчували його на письмі, воно було радше явищем літератури та певної “моди” у православному соціумі, в тому числі княжому. Ця форма зовнішнього оспівування чеснот покійних поширилася на руських землях саме з другої половини XVI ст., будучи завезеною польськими чи навченими в європейських університетах панегіристами. Все це відбивало не внутрішні інтенції представників князівських родин, а лиш зовнішню форму “наслідування” придворної моди⁵⁷⁵.

Тепер повернемося до історії з похованням К. І. Острозького в Успенському соборі Печерського монастиря. Його поховання, як і решта інших, було підземним і спочатку не мало пишного ренесансного надгробка: його встановив Василь-Костянтин значно пізніше. Перший традиційний надгробок із написом-епітафією не зберігся. У тексті епітафії, наведеному Афанасієм Кальнофойським у брошурі 1638 р., можливо, використано основний напис, але фактично цей текст є розлогим поетичним твором авторства самого укладача “Тератургими”. У прозовому перекладі він звучить так: “Костянтин Іванович князь Острозький, воєвода троцький, гетьман Великого князівства Литовського, після багатьох перемог подоланий смертю тут похований 1533 року від Різдва Христового, мав 70 років від народження. Перемог ним здобуто 63. Здобувши над московитами і татарами шістьдесят три перемоги, кров’ю забарвлені – Рось, Дніпро, Ольшанка. Прибрав і заснував багато замків, багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозьким і в столичному місті Великого князівства Литовського Вільні вимурував. Другу Гефсиманію – Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдарував і у ньому після смерті був покладений. Для немічних притулки, для дітей школи, для людей лицарських в Академії Марсовій списи з шаблями залишив. Напиши з приємністю: Сципіонові руському Костянтину Івановичу князю Острозькому, гетьманові Великого князівства Литовського то все надгробок”⁵⁷⁶. Цей текст відображає загальний стиль епітафій доби Кальнофойського та уявлення про воїна-героя й мецената Церкви в колі печерських діячів тієї доби, яке згодом було перенесене в історіографію романтичного періоду. Послугування цитованим текстом Кальнофойського нерідке й нині, особливо ж у популярних працях та підручниках, де текст епітафії сприймається і подається як “автентичний” і на

⁵⁷⁵ Див.: *Самойлова Т. Е.* Власть перед лицом смерти // Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. Теория, символика, церемониал. М., 2004.

⁵⁷⁶ *Kalnofojski A.* Тературґица lubo суда... Kijów, 1638. S. 34. Вочевидь, пізніше саме на підставі тексту Кальнофойського напис при надгробку був відновлений і його скопіював для ім. Петербурзької Археологічної комісії в 1880 р. свящ. Василь Григорович Антонов. – Архив Института истории материальной культуры РАН. СПб. Ф. 4, ед. хр. 110, 73–84 об.

Надгробок кн. К. І. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Скульптор Себастьян Чешек. 1579 р.

ньому вибудовують “оцінки” всього життя великого гетьмана литовського.

Загадкою для істориків залишилося, хто похований біля Острозького: перша чи друга дружина? У епітафії того-таки Кальнофойського названо Тетяну із зазначенням дати її смерті 12 липня 1531 р., яка, як сказано, пішла слідом за чоловіком. На цій підставі деякі дослідники вважають, що в соборі поховано першу дружину князя, але Кальнофойський неправильно вказав дату її смерті (померла не пізніше 1522 р.). Інші доводять, що в епітафії Кальнофойського неточно наведено ім’я, втім, там лежить княгиня Олександра Слуцька. До цього долучають факт поховання роду Олельковичів у соборі.

Гадаємо, що опис покрівів на гробниці, складений 1554 р. – ще до встановлення пам’ятника К. І. Острозькому, дає підстави однозначно визначитися з похованнями. Тут сказано: “Князя Костеньтина и кнегини и сына ихъ князя Илии тры злотоглавы съ кресты перловыми”⁵⁷⁷. Отже, минуло лише два десятиліття від поховання (Ілля помер 1539 р., тобто – ще менше часу), й традиція соборної братії чітко вказувала, що поряд були поховані батько, мати й син, а це означає, що в соборі лежить перша дружина князя – Тетяна Гольшанська. У храмі є й інші поховання князів Гольшанських. Можна припустити, що Ілля після поховання батька перепоховав у соборі померлу десятима роками раніше свою матір, підкресливши цим своє “первородство” та права старшого сина на батьків спадок*. Можливо, саме він замовив і коштовні покриви на поховання батьків. Зауважимо, що в описі надгробних покрівів 1554 р. є такі відомості: “Князя Михайла Острозского злотоглавъ, крестъ на немъ перловый”, “Кнегини Михайловое злотоглавъ, на немъ крестъ серебряный с перлы”⁵⁷⁸. Таким чином, рідний брат Костянтина

⁵⁷⁷ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1. Прил. № II. С. 8–9.

* У світлі цього довіра до “епітафії” Кальнофойського ще більше підважується, адже він чітко вказував, що дружина пішла слідом за чоловіком, як нібито зазначено в її епітафії. Виглядає так, що Кальнофойський вигадував епітафії, яких не існувало?

⁵⁷⁸ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. Прил. № II. С. 9.

В.-К. Острозький (другий справа) в ряду руських князів. Розпис Успенського собору Києво-Печерської лаври. Фото кінця XIX ст.

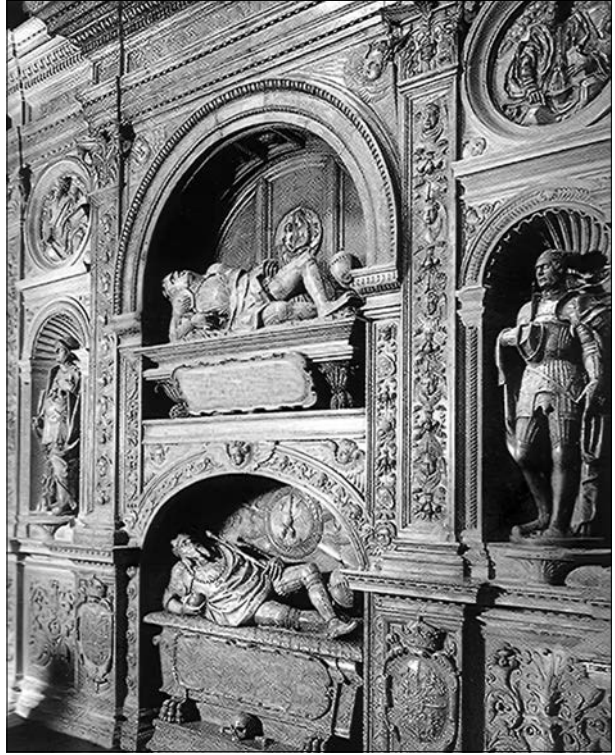
Івановича з дружиною також були поховані в Успенському соборі, але окремо: їхні покрови згадані через три надгробки від сім'ї Костянтина Острозького. В Успенський собор князь переніс прах свого діда Василя, тут лежав його старший брат, тому цілком зрозумілим є висловлене в заповіті бажання князя упокоїтись поряд з ними. З іншого боку, те, що поруч з великим гетьманом знайшли вічний спочинок його перша дружина та їхній син, пояснює рішення Василя-Костянтина Острозького бути похованим в Острозі. Можливо, й встановлення скульптурного пам'ятника батькові в соборі було покликане, окрім вивищення пам'яті про гетьмана за допомогою незвичного для храму ренесансного скульптурного надгробка, ще й бажанням Василя-Костянтина притлумити факт поховання поруч з ним його першої сім'ї. Відзначимо, що й у розписах храму XVIII ст. на фресці північної стіни за лівим крилосом, де були представлені князі відомих родів, похованих у соборі (Гольшанські, Сангушки, Вишневецькі), Острозьких репрезентували Костянтин Іванович (справді похований у соборі) та Василь-Костянтин (лише будівничий надгробка батьку).

Про надгробок та час його встановлення слід сказати більше, бо ця ідея і «справа рук» Василя-Костянтина є до-

Надгробок Жигимонта I Старого у кафедральному соборі на Вавелі у Кракові.

волі символічною та ідеологічно зацентованою. Увічнення пам’яті членів родини В.-К. Острозький розпочав у 1570-ті – 1580-ті роки. Це мало символізувати “тяглість в успадкуванні”. Все розпочалося зі смертю дружини князя Софії Тарновської († 1570 р.), яка була похована у родовій усипальниці в Тарнові. У 1573 р. Острозький завершив встановлення пишних надгробків її батькові – великому коронному гетьманові Яну Тарновському († 1561 р.), брату – Яну-Кшиштофу († 1567 р.) та самій Софії. Успадкувавши від дружини великі володіння вигаслого роду Тарновських, цими монументами на їхніх могилах Василь-Костянтин виявив не тільки шанобливу вдячність та пам’ять, а й “засвідчував” законність успадкування володінь сім’ї та вічну молитву за душі останніх Тарновських. Це було особливо

Гробниця Жигимонта I та Жигимонта II Августа у вавельській кафедрі. Сучасна світлина.

важливим саме після смерті Софії Тарновської, коли знову постала потреба доводити права Острозького на латифундії Тарновських. Надгробки мали за прототип виготовлені флорентійськими майстрами королівські скульптури на Вавелі, зокрема – Жигимонта I Старого. Острозький залучив визначних майстрів – скульптора Яна-Марію Падовано (після 1561 р.), Войцеха Кущича (1573 р.), який здійснював остаточне монтування. Це підкреслювало рівень опікування своїми благодійниками. А в серпні 1579 р. в Успенському соборі з’явився і надгробок К. І. Острозькому, за стилем подібний до скульптурних монументів над похованнями Жигимонта I, Тарновських, Яна Лещинського. Його автором вважають знаного львівського скульптора Себастьяна Чешека⁵⁷⁹.

Для Успенського собору, як і загалом для православних храмів, скульптурні надгробки (і взагалі скульптури, навіть святих) були не характерні й вважалися неканонічними. Поставлення Острозьким батькового надгробка у 1579 р. мало винятковий

⁵⁷⁹ *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. Toruń, 1962. S. 154–164; *Dobrowolski T.* Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich. Kraków, 1974. S. 349; *Ульяновський В. І.* Пам’ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі // УІЖ. 1992. № 2. С. 112–121; *Сидор-Габелінда О.* Надгробок князя Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври // ЗНТШ. Львів, 1998. Т. 236. С. 279–293; *Петрущак Н.* Надгробок К. Рамултової з Дрогобицького костельу і проблема атрибуції скульптурних і архітектурних творів С. Чешека // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2002. Вип. 6.

Саркофаг Олександра Ягелончика у кафедральному костелі на Вавелі у Кракові.

ними. Що ж “вкладав” замовник у саму ідею цього надгробка?

Певним ключем для розуміння задуму може слугувати епітафія. Найбільш ранній (із відомих нині) її варіант подає А. Кальнофойський (вище він був зацитований). М. Гембарович уважав, що текст Кальнофойського є автентичним перекладом з латинського оригіналу⁵⁸⁰. Гадаємо, що гіпотеза про первісну латино- чи польськомовну епітафію є цілком неприйнятною для середовища Печерського монастиря у той час, тим паче її не могло бути в Успенському соборі в період явного протистояння “латинству”. У своїх мемуарах австрійський дипломат Еріх Лясота засвідчує, що 1594 р. на пам’ятнику був “напис руський”⁵⁸¹. Разом із цим, слушним є твердження М. Гембаровича про текстуальну близькість епітафії К. І. Острозькому з епітафією Яну Тарновському, в якій останній також названий “Сципіоном руським”. Можливо, на підставі цього першого за часом складання тексту (1573 р.) на пошану великого коронного гетьмана Тарновського був написаний і текст на честь великого литовського гетьмана Острозького, але при перекладі на “руську мову” він набув не характерної для неї структури слов’янського тексту. Поза тим, як уже зазначалося, Кальнофойський досить неточно передавав написи, не міг відчитати текст і з чисто літературною метою редагував його на свій смак. Зауважимо також, що у варіанті Кальнофойського взагалі немає інформації про встановлення надгробка та про його замовника. Це ще одне застереження щодо “точності” наведеного ним тексту. А от порівняння з античними героями в епітафії, вочевидь, були, і Кальнофойський калькував їх. Доказ цього – в інформації Мацея Стрийковського щодо смерті (вказаний рік 1533, як і у Кальнофойського) “другого Аннібала, Пірра і Сципіона руського і литовського, мужа святої пам’яті й особливо прославленої діяльності”, який упокоївся після Успіння Богородиці⁵⁸². Таким чином, усі ці означення й сам рік смерті на час написання “Хроніки” (кінець 70-х років XVI ст., видана у 1582 р.) були в епітафії, яку бачив у Києві Стрийковський.

Утім, лаврська традиція зберегла інший – слов’яномовний текст із точною інформацією про встановлення пам’ятника. Він зберігся в рукописному збірнику 1693 р. Софійського собору, а тому має відбивати реальний текст до пожежі 1718 р. Наведено його цілком: “Епитафион. Бог наш Троица Отец и Сын и Святой Дух, во единстве покланяемый, о нем же живем и движемся и есмы. В лето от создания миру 7023, и от Рождества Сына Божия 1526. Преставился благоверный и христоробивый яснеосве-

⁵⁸⁰ *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. S. 159–164.

⁵⁸¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1890. Вып. 1. С. 159.

⁵⁸² *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. II. S. 308–397.

характер. На це потрібно було наважитися і йому самому, і священноначалю Києво-Печерського монастиря. А відтак, така значуща для князя акція була, вочевидь, й дуже символічною. Мабуть, пояснення “від мистецтва” та “естетики”, а також “королівської моди” в даному випадку навряд чи можуть бути актуаль-

цоньй и велможный князь Константин Иванович Острозский, во всей Руссии славен сый, роду князей русских, воевода троцкий, гетман Великаго князства Литовского, сый во мужестве храброслывучий и преодолел и победил помощью всесилнаго Бога супостат кролевства Полского. Он же от млада и до старости с верою служащи, и немало великих битв побивал, всех 60, а больших три: на Белой Церкви, у Орши, у Днепра, и Голшанице реце. Еще и в вязеню великом 7 лет сидел; потым от государя отцем был назван. Живот сей скончил у 70 лет, з великою жалостю и плачем людским. Зде же бысть погребено тело его в лавре преподобных отец наших Антония и Феодосия Печерских. Гроб же сей выбиен бысть сыном его благоверным князем Константином во святом крещении Василием Острозким, воеводою киевским, маршалком земли Волынской, старостою володимерским, и на память его поставися року 1579 месяца августа 6 (*вар.*: 7). Як преставился, до сего року 1693-о чинит лет 167, а нагробку лет 114, по смерти в лет 50 и три поставися”⁵⁸³. Остання фраза вказує на вільну дописку укладача, яким уважається Іван Величковський⁵⁸⁴. Загалом же сам текст відповідає передмова та гербовим віршам на острозьких виданнях. Щоправда, його розлогість дещо насторожує. Утім, католицька традиція того часу пропонує ще більші тексти. Проблемою ж є дата смерті князя з подвійною неточністю: якщо 7023 перевести на літочислення від Різдва Христового, то вийде 1515 р., а якщо 1526 р. визначити як дату від створення Світу, то матимемо 7034 р. Залишається лише припустити, що на 1693 рік запис затерся і перші цифри відновили неправильно, слова ж завжди можна було логічно домислити.

Саме цей текст може слугувати підставою для з’ясування реальної мети поставлення пам’ятника й дає змогу реконструювати наміри його замовника. Епітафія змальовує звичний образ героя-воїна, але за наголошення, що він був хоробрий переможець “супостат кролевства Полского”, конкретно не вказується, кого саме він зборов. Показово, що не називається Московська держава, більше того, при згадці про “вязене” також не уточнюється, хто саме ув’язнив князя і де він сидів у полоні. В усіх випадках можна однозначно виснувати, що йдеться про татар, які в писемних пам’ятках звично іменуються “супостатами”. Замовник нівелював “московську тему”: саме на той час Василь Костянтинович мав тісні стосунки

Чудотворний образ Успіння Пресвятої Богородиці. Список XVII ст. НКПІКЗ.

⁵⁸³ НБУВ ІР. Ф. Софійськ., спр. 186/362-С, арк. 108 зв.–109; *Петров Н. И.* Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острозским // ЧИОНЛ. К., 1879. Кн. 1. С. 79–81; Те саме // ВЕВ. 1875. № 22. С. 937–939; Военно-исторический вестник. 1912. Кн. 2. С. 9–10 (третьої пагінації).

⁵⁸⁴ *Величковський І.* Твори. К., 1972. С. 137–138.

з Московським царством, отримав Геннадіївський корпус перекладів для підготовки видання Біблії тощо. Другим важливим акцентом є вказівка на те, що князь “от государя отцем был назван”. Згадаймо лист лікаря Джованні Валентіно 1530 р., де він також наводить цей факт. Саме ця деталь позначає автентичність основи епітафії та спеціальну інформацію, закладену в напис замовником. Таким чином, як і у випадку з бойовими заслугами великого гетьмана, мова йде про польського короля, а не про великого князя литовського. А відтак підкреслюються заслуги К. І. Острозького саме перед Польською Короною. Покійний гетьман служив ВКЛ, а його син – Польській Короні і Речі Посполитій, до складу якої входили Волинь, Київщина, Брацлавщина та Поділля. Василь-Костянтин Острозький відіграв важливу роль у “політичних іграх” у періоді безкоролів’я (interregnum) – по смерті Жигимонта II Августа, по втечі Генріха Валуа та у виборах Стефана Баторія. Він “засвітився” і як кандидат (хоч і зовсім нереальний) на престол. Тож служба батька Короні була вельми необхідна в епітафійному тексті. Нарешті, інформація про поставлення пам’ятника сином, який названий спочатку родовим іменем Костянтин, а потім хрещальним Василій, підкреслює успадкування сином не лише імені, а й чеснот батька та його значущості в Польському Королівстві. На той час київський воєвода вже об’єднав у своїх руках усі колишні батьківські володіння, розширив їх, здобув численні державні уряди. Однак не мав батькової гучної військової слави, а хотів її.

Встановлюючи пам’ятник батькові в Успенському соборі, В.-К. Острозький тим самим промовляв до усієї “православної русі” (включно з Московським царством), що є гідним спадкоємцем князя Костянтина, чия слава має служити і його, синовій, славі. Пам’ятник великому гетьману, ця велична фігура на постаменті, звертав сподівання усіх, хто споглядав скульптуру та читав напис, до живого його нащадка.

Киево-Печерський монастир. Рисунок Абрахама ван Вестерфелда. 1651 р.

Пам’ятник Костянтину Івановичу Острозькому фактично був... пам’ятником слави для його живого сина, княжий титул якого у старовинному соборі “звучав” багатозначно⁵⁸⁵.

Чи так була сприйнята сучасниками та наступними поколіннями ця ідея? Задля вирішення цього питання простежимо подальшу долю знаменитого надгробка. Його принципова незвичність для собору й мистецька неординарність завжди викликали зацікавлення. Через п’ять років після встановлення надгробка львівський купець Мартін Груневег, потрапивши до Успенського собору, написав про старовинний храм всього два речення: “Церква прикрашена гарно й коштовно. Є в ній також князівський надгробок з алебастру і мармуру”⁵⁸⁶. Як бачимо, цей надгробок просто впадав у вічі й запам’ятовувався понад усе, як чи не єдина подиву гідна річ в усьому соборі. Через п’ятнадцять років, ще за життя замовника надгробка Василя-Костянтина, цей мистецький шедевр відзначив австрійський дипломат Ерїх Лясота. Вихованець Падуанського університету, він бачив чимало значно вишуканіших форм і написав про собор і скульптуру Острозького так: “Церква красива, кам’яна, в ній можна бачити прекрасну мармурову гробницю князя Костянтина Острозького, батька нинішнього старого воєводи кийвського; він був хоробрий герой. Напис руський”⁵⁸⁷. Не розуміючи сенсу епітафії, Лясота все ж підкреслив головну чесноту покійного князя – воїнгерой. Мабуть, до цього спонукала сама скульптура великого гетьмана в латах і з лицарськими обладунками. Втім, Лясоті показували найголовніше в монастирі і оповідали про це. А це означає, що образ воїна-героя міг належати місцевій монастирській традиції та православному соціуму загалом, тим більше, що його культивував і зрозумілий для цього кола людей “руський напис”.

26 червня 1654 р. монастир відвідав Антіохійський Патріарх Макарій зі своїми супутниками, серед яких був і архідиякон Павел, кому належить детальний опис усієї подорожі. Він перший словесно змалював як сам надгробок та скульптуру, так і його пишне обрамлення. Свідчення алеппського архідиякона дуже цінні й потребують докладного цитування: “У другому відділенні нартекса... праворуч від присутніх дуже висока, велика арка, яка заходить за архіерейське місце, всередині вона вся з мармуру із письменами; відкоси з тієї і з іншої сторони вкриті блискучим мармуром з різьбленими прикрасами (барельєфами): на ньому зображені люди, коні, битви, колісниця і гармати тонкої чіткої роботи, що вражає подивом розум. На половині цієї арки присутні обриси продовгастого столу, на якому спить людина з бородою, в залізних лаштунках; вона зроблена з твердого червоного каменю, схожого на порфир, і нічим не відрізняється від повної людської фігури. Вона лежить на боці, обіпершись на лікоть, підклавши правицю під голову; одне коліно її покладене на друге; на голові визолочена корона, на грудях золочені ж ланцюги. Це робота, що вражає подивом розум. Нам розповідали, що він був царем над руськими, увірував у Христа десь 600 років тому і вибудував цю церкву. Навпроти нього, з північної сторони, знаходиться зобра-

⁵⁸⁵ Див.: Сидор-Габелінда О. Корона князя К. І. Острозького (з лаврського надгробка 1579 р.) // Волинська ікона. Луцьк, 1996. С. 22.

⁵⁸⁶ З подорожніх записок Мартіна Груневега (уринок про Київ) / Публ. Я. Д. Ісаєвича // Київська Русь: культура, традиції. К., 1982. С. 127.

⁵⁸⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 159; Сборник материалов для исторической топографии Киева. К., 1874. С. 19.

ження сина його з довгою білою бородою”⁵⁸⁸. Минуло 114 років з часу поховання Костянтина Івановича, 75 років після поставлення надгробка й 46 років по смерті Василя-Костянтина, а лаврська братія вже ототожнювала великого гетьмана з кн. Володимиром Святим – хрестителем Русі. Можливо, це ототожнення було кон’юнктурним: як ще можна пояснити східному Патріарху наявність у соборі скульптури – авжеж, через унікальність самої особи. А можливо, тут відіграли свою роль банальні проблеми перекладу.

Звернімо увагу на опис зовнішнього вигляду усипальниці. Насамперед, надгробок Острозького був влаштований саме як усипальниця: всі ліпні й різьблені прикраси навколо надгробка зосереджені на військовій тематиці, аби підготувати до сприйняття героя як видатного полководця та переможця в численних битвах. У самій скульптурі князя найбільшу увагу привертають ошатна кучерява борода, золочена корона та ланцюги на грудях. Наголосимо, що корона позначала не лише князівство (титул), а й була символом влади як такої. Коронований Костянтин Острозький мав правити усім своїм князівством, якщо не цілою державою, принаймні для православних він поставав у образі правителя Русі. Золотий колір корони та ланцюгів додавав ще більшої значущості символіці владаря. Ця “ідея правління” закладалася замовником надгробка й адресувалася головним чином православної русі. Розвивати її перед офіційним владарем Речі Посполитої Острозький не міг, а відтак “промовляв” у контексті киево-руської православної традиції, хоч і мовою західного світу. “Некоронований король” Василь-Костянтин коронував свого батька, цим виявивши ідею про його і свій спадок та право на правління⁵⁸⁹. Таку само ідею закладено й у дзеркальне відображення двох Костянтинів, які “дивилися” один на одного: скульптура гетьмана на над-

Князівська корона з надгробку К. І. Острозького

гробком Речі Посполитої Острозький не міг, а відтак “промовляв” у контексті киево-руської православної традиції, хоч і мовою західного світу. “Некоронований король” Василь-Костянтин коронував свого батька, цим виявивши ідею про його і свій спадок та право на правління⁵⁸⁹. Таку само ідею закладено й у дзеркальне відображення двох Костянтинів, які “дивилися” один на одного: скульптура гетьмана на над-

⁵⁸⁸ Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1897. Вып. 2. С. 50.

⁵⁸⁹ Пор. іншу (мистецьку) інтерпретацію: *Сидор-Габелинда О.* Надгробок князя Костянтина Острозького: особливості пластичної форми // Дослідницькі та науково-методичні праці Української академії мистецтва. К., 1995. Вып. 2. С. 150–156. Микола Бендюк стверджує, що корона К. І. Острозького є “королівською” і мала підкреслювати родовід Острозьких від “короля Данила Галицького” та право на престол (*Бендюк М.* Корона князів Острозьких // *Історія музеїництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* Острог, 2011. Вып. 3. С. 252–253). Гадаємо, це значне перебільшення, оскільки корона К. І. Острозького має традиційну форму “князівської”, яка присутня в гербах усіх руських родів ВКЛ з князівськими титулами. Корона ж самого Данила й понині викликає дискусії, в тому числі її можлива форма (західного зразка, якщо корону справді надіслав Папа Римський). Слід також усвідомлювати, що в часи Костянтина Івановича і добу виготовлення йому пам’ятника сином образ Данила Галицького, а тим більше сюжет про його коронацію, не мав значного поширення навіть у руському соціумі, не кажучи про литовський та польський, він не промовляв до сучасників в якості символу короля-правителя й не використовувався жодним представником династії Романовичів з політичною чи ідеологічною метою. Тож означена корона навряд чи асоціювалася кимось з “короною короля Данила”.

гробку та зображення київського воєводи на фресці. Варто відзначити, що мистецький “текст” надгробка за символами та їх змістом фактично “перевищував” (а іноді й заперечував – зокрема щодо вірної служби Польській Короні) сенс тексту епітафії. Однак означені ідеї не були доведені до логічного завершення: Василь Острозький не “ліг” у соборі, йому не було встановлено бінарний надгробок з відповідними символами. Київський воєвода похований у Острозі, вірогідно, з його ж волі. Син Януш не поставив йому надгробка з символами тягlosti успадкування слави і влади, котрі старий князь так увиразнив на усипальниці великого гетьмана литовського. Та й кияни, в тому числі печерські монахи, намагалися інтерпретувати усипальницю як пам’ятник Володимирі Святославичу. Саме в цьому знову перетнулися родова концепція часів Василя-Костянтина про походження роду від Рюриковичів та порівняння книжниками самого князя з Володимиром Святим і контамінація образу Костянтина Івановича в зображення Володимира Святого в середині XVII ст.

З другої половини XVII ст. історична пам’ять про заслуги Костянтина Івановича відходить у минуле, як забуваються й діяння Василя-Костянтина. Московські церковні діячі не надто схвально наставлені до скульптури в Успенському соборі, оскільки навіть поховання російських царів та Патріархів зовні позначалися в Успенському та Архангельському соборах Московського кремля лише саркофагами без жодних зображень. Священик Іван

Лук’янов у 1701 р., детально змальовуючи собор, вочевидь, прочитав епітафію Острозькому, а тому правильно назвав ім’я князя, зображеного на надгробку. Хоч його слова щодо надгробка були вельми лаконічні в порівнянні з усім описом православної святині: “В той же церкви подле правого столпа сотворенный из камня князь Константин Острожский:

Успенський собор Києво-Печерського монастиря з титульного аркуша на престольної Євангелії печерського друку. 1697 р.

лежит на боку в доспехах, изображен как живой”⁵⁹⁰. А незабаром, у квітні 1718 р., у монастирі сталася велика пожежа, постраждав і Успенський собор, однак пам’ятник залишився неушкодженим⁵⁹¹. Артіль “алебастрового майстра” Йосифа Білінського під час реставраційних робіт 1722–1729 рр. тільки дещо поновила алебастровий декор, який оздоблював надгробок⁵⁹².

По тому пам’ятник “замовк”. Майже через сто років російські подорожні повз Київ у своїх записках 1810-х–1820-х рр. коротко відзначали наявність надгробка

⁵⁹⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева. С. 122.

⁵⁹¹ Яремич С. Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской Лавре // Киевская старина. 1900. № 6. С. 389.

⁵⁹² НБУВ ІР. Ф. І, спр. 5411, арк. 18 зв., 29 зв., 31–31 зв.; спр. 5412, арк. 21 зв., 39; спр. 5413, арк. 70, 75 зв., 118 зв., 129.

Острозького в соборі, по-різному визначаючи його матеріал та предмети військових обладунків князя⁵⁹³. Стан надгробка був не найкращим, відбито деякі деталі, його намагалися “заставити”, аби не привертав уваги. У 1840-х рр. за митрополита Філарета (Амфітеатрова) було здійснено новий розпис Успенського собору та деякі внутрішні роботи, при цьому знову “забули” про Острозького. Академік Ф. Г. Солнцев зробив невтішний висновок щодо робіт у храмі (1843 р.) й запропонував “раку с часточками святых мощей на аршин отодвинуть от стены или перенести в один из боковых алтарей, благодаря чему откроется надгробный монумент князя Константина Острожского, и сам памятник очистит от пыли”⁵⁹⁴. Однак до цієї рекомендації не прислухалися: скульптура Острозького “не вписувалася” в тогочасне розуміння православної святині й могла “послужить к соблазну” для прихожан – сприйматися як можливе місце поховання святого⁵⁹⁵. Надгробок тимчасово відкрили на час проведення в Києві XI Археологічного з’їзду 1899 р.⁵⁹⁶.

У зв’язку з новою реставрацією собору кінця XIX – початку XX ст. розгорнулася справжня “битва” навколо надгробка та розписів XVII–XVIII ст. (деякі портретні зображення були знищені ще у 1893 р.). Обговорювалася ідея цілковитої ліквідації розписів і надгробка К. І. Острозького як таких, що були створені після пожежі 1718 р. і вельми посередніми майстрами, а тому не являють собою жодної цінності⁵⁹⁷. З іншого боку, мистецтвознавці захищали надгробок як оригінальний шедевр XVI ст.⁵⁹⁸. В обох випадках мова йшла про мистецький бік справи без акцентування особливих історичних заслуг К. І. Острозького та необхідності шанобливої пам’яті про нього. Лише імп. Московське археологічне товариство в особі свого голови графині П. С. Уварової в апеляції до Св. Синоду вжило формулу значущості особи в історії як основну. Від імені Товариства Уварова клопоталася про звільнення надгробка К. І. Острозького від великих кіотів, які його цілком закрили. 14 липня 1908 р. графиня

⁵⁹³ Путешествие в Одессу и Киев в 1810 г. князя И. М. Долгорукого // ЧОИДР. 1869. Кн. 3. С. 121; Журнал путешествий. Август–сентябрь 1826 г. (автор не установлен) // РНБ ОР. Ф. 1000, оп. 3, ед. хр. 388, л. 4 об.; *Измайлов В.* Письма путешественника в полуденную Россию. СПб., 1817. Ч. 1. С. 108; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. СПб.; Киев; Харьков, 1903. С. 501, 607.

⁵⁹⁴ *Лебединцев П. Г.* Возобновление стеной живописи в Великой церкви Киево-Печерской Лавры // Университетские известия. К., 1878. № 3. С. 145.

⁵⁹⁵ *Кузьмин Е.* Еще о памятниках старинного искусства в Киево-Печерской Лавре // Хроника журнала “Искусство и художественная промышленность”. 1901. № 11–12 (35–36). Стб. 183–192; *Кузьмин Е.* Київські надгробки // Київ: Збірник історії й археології, побуту й мистецтва. К., 1931. Зб. 1. С. 151–158.

⁵⁹⁶ *Кузьмин Е.* Еще о памятниках старинного искусства... С. 190, прим. 1.

⁵⁹⁷ *Эртель А. Д.* О стенописи в Великой Успенской церкви Киево-Печерской Лавры // Труды КДА. 1897. № 4. С. 500–527; *Его же.* Письмо в редакцию // Киевлянин. 1900. № 205; Киевское слово. 1895; Жизнь и искусство. 1896. № 160; Киевская газета. 1900. № 288, 293, 302, 308, 319, 320.

⁵⁹⁸ *Кузьмин Е.* Грозят... (По поводу памятника князю Константину Острожскому в Киеве) // Старые годы. 1910. № 7–9. С. 218–219; *Его же.* Долой предков! По поводу одного древнего памятника // Киевские вести. 1910. 27 мая, № 143; *Его же.* По поводу того, что администрация Лавры препятствует открытию памятника К. Острожского // Искусство. 1911. № 8–9. С. 387; *Яремич С.* Памятники искусства... С. 378–390; *Его же.* Еще о памятниках искусства Киево-Печерской Лавры // Киевская старина. 1900. № 3. С. 145–147; Археологическая летопись Южной России. 1900. № 10. С. 171–188.

повідомляла Св. Синод, що на її запит Київський митрополит Флавіан (Городецький) нічого не відповів. Це спонукало її звернутися до найвищої церковної влади з проханням “убедить монахов в Лавре в необходимости наконец открыть памятники исторических лиц, которыми Россия имеет право гордиться и которых Лавра не имеет права игнорировать, так как известно, что он был крупным вкладчиком в казну монастыря”⁵⁹⁹. Церква врешті втрутилася в “битву” за/проти Острозького. Захисник православія і меценат Церкви К. І. Острозький уже не був вагомим символом для православних вірних Російської імперії, знову постала проблема його неадекватного сприйняття прихожанами та прочанами. Монастирське священноначаліє запропонувало перенести надгробок до міського музею, оскільки “богомольцы принимают памятник за статую святого и поклоняются ей”.

Св. Синод надав дозвіл на перенесення надгробка, але Товариство охорони пам’яток старовини та мистецтва запротестувало через можливість непоправних ушкоджень пам’ятника. Поза тим, загальна висота ліпних прикрас становила більше трьох сажнів, а жодне приміщення музею не мало такої високої стелі. На засіданні Товариства 23 липня 1910 р. під головуванням генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова Б. І. Ханенко наполягав на залишенні пам’ятника на його “рідному” місці – над похованням князя, повному відкритті рідкісного пам’ятника для огляду і забезпеченні нагляду за його збереженістю. Відомий московський архітектор П. П. Покришкін доповів про результати обстеження пам’ятника: він виготовлений із шифера та вкритий олійною фарбою; одна рука скульптури вже була зламана і досить неякісно приставлена; орнаментальне оздоблення зроблено з вапна та прикріплене до стіни залізними костиллями – їх можна було хіба що випилати зі стіни з допомогою дуже дорогої технології, інакше вони могли цілком розсіпатися. Оскільки лаврське священноначаліє серйозно заперечувало проти поклоніння богомольців пам’ятнику було запропоновано закрити постамент скляним ковпаком і зробити великий напис про упокоєний там прах кн. К. І. Острозького. А археолог Б. С. Стеллецький пропонував просити Лавру встановити біля пам’ятника чергування монахів, які б оповідали прочанам “о роли князя Острожского как защитника православия и жертвователя Лавры и тем проводились бы в население сведения о недюжинной личности князя, игравшего столь немаловажную роль в судьбах здешнего края”. Ухвалили залишити пам’ятник на старому місці та звернутися до митр. Флавіана, почесного члена Товариства, з проханням взяти охорону цілісності пам’ятника під його власну опіку – “чтобы он (пам’ятник. – В. У.) заключен был под стекло, на котором ясно было бы написано, кому этот памятник поставлен”⁶⁰⁰. Цю ідею підтримало й імп. Московське археологічне товариство (з подання П. П. Покришкіна, який досліджував пам’ятник, та через графину П. С. Уварову)⁶⁰¹.

“Битву” за надгробок (підкреслимо, саме надгробок) кн. К. І. Острозького перервала Перша світова війна. Надгробок стояв за ракою з мощами й у атеїстичні часи.

⁵⁹⁹ РГИА (СПб.). Ф. 797, оп. 78, 1 отд., 1 ст., ед. хр. 120-а, л. 1–2.

⁶⁰⁰ ЦДДАУК. Ф. 725, оп. 1. спр. 9; спр. 23, арк. 5/4–5/5; спр. 3, арк. 5–5 зв., 7 зв. –8 зв., 12–16; *И. 3-н.* К вопросу о перемещении надгробка князя К. И. Острожского // Искусство и печатное дело. 1910. № 8–9. С. 382–384.

⁶⁰¹ О перенесении памятника князя Константина Острожского // Киевская мысль. 1910. 17 дек., № 348.

У 1931–1932 рр. його навіть реставрували, відкривши три шари різної фарби – коричневої, білої, сірої. Після їх зняття відтворили первісний вигляд пам'ятника – із червоного мармуру (чи шиферу). З'ясувалося також, що надгробок був розбитий і двічі реставрувався, причому останнього разу не дуже якісно: втрачені місця відновлювали вапном та алебастром⁶⁰². Тож за десять років до “смерті” скульптурний образ К. І. Острозького знову постав у первісній красі. Надгробок загинув у результаті повної руйнації Успенського собору під час вибуху 3 листопада 1941 р.⁶⁰³. Як він виглядав ззовні, відомо за малюнком Ф. Г. Солнцева та кількома фотографіями. Не зовсім вдалі гіпсові копії пам'ятника зберігалися в Державному історичному музеї у Москві та Богоявленському соборі Острога (останні замовлені й встановлені місцевими краєзнавцями в контексті заходів щодо нового прославлення Острозьких). А у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігаються кілька уламків пам'ятника, знайдених під час розбирання руїн собору*.

Таким чином, з часом, після смерті Василя-Костянтина поступово відійшли в небуття і всі найважливіші ідеї його задуму, втілені у надгробку, забувся й сам образ воїна-героя, навіть образ ревнителя Православ'я та мецената монастиря. Залишився тільки витвір мистецтва, місця якому в соборному православному храмі найдревнішого й найавторитетнішого монастиря в Східній Європі не було... Лише “вічне мистецтво” на певний час порятувало надгробок, оскільки з'явилося чимало науковців та вчених товариств, котрі вивчали й охороняли пам'ятки минулого. А відтак ідеї Василя-Костянтина, як і слава його батька, жили доти, доки жив сам князь Василь-Костянтин. Його нащадки цими ідеями не надихалися. Забулося навіть, що донині існуюче місто Старокостянтинів було назване сином на честь батька і самою своєю появою та існуванням покликане було уславити ім'я його патрона-найменувача⁶⁰⁴. Як колись Константинополь підносив і продовжував славу Константина Великого, так Старокостянтинів мав виконувати ту саму місію щодо гетьмана Костянтина Острозького. Однак символ імені міста перестав бути символом, а ім'я його вже не про-

⁶⁰² ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 1, спр. 527, арк. 19; Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 130–131.

⁶⁰³ Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк, 1982. С. 51–53; Краус О. А. Саркофаг К. І. Острозького в Києво-Печерській Лаврі // Історія України: маловідомі імена, події, факти. К., Донецьк, 2001. Вип. 17. С. 168–173.

* Інформація про це надана автору завідувачем фондів НКПКЗ Г. В. Полюшком, якому складаємо подяку.

⁶⁰⁴ Теодорович Н. Город Староконстантинов. Почаев, 1894; Баранович А. И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Староконстантинова) // Ученые записки Института славяноведения. М., 1951. Т. 3. С. 236–261; Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Старокостянтинів, 2006. В. Пероговський переказував якусь непевну інформацію про боротьбу за місто синів Василя-Костянтина – Януша та Олександра (до 1603 р.): нібито Олександр захопив замок і обстрілював місто, захоплене Янушем, а той стріляв по замку із гармат з башти-донжона (Пероговський В. Отрывок из истории города Староконстантинова // ВЕВ. 1881. № 3. С. 63). Цей чудернацький переказ намагаються підтвердити сучасні археологи, посилаючись на знахідки великих гарматних ядер (40 см у діаметрі), прив'язуючи до цього й раптову смерть Олександра 1603 р. та заснування Янушем у Старокостянтиніві домініканського монастиря відразу після оволодіння містом (див.: Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження на території домініканського монастиря в м. Старокостянтинів Хмельницької області // Могилянські читання 2005. К., 2006. С. 81).

мовляло навіть о мешканців цього міста, не кажучи про людей сторонніх. “Благая і вічная пам’ять” про Костянтина Івановича Острозького після смерті його сина та зникнення покоління, що знали й пам’ятали великого гетьмана литовського, надовго згасла. Її відродили історики, вони ж в основному і дбають про неї.

“Забуття” відбилося й на характері місцевих легенд про князів Острозьких. Одна з них нібито оповідає про Костянтина Івановича. Кажемо “нібито”, бо насправді він виступає в ній дійовою особою другого плану. Йдеться про події... у Слуцьку, осадженому татарами в 1522 р. За відсутності князя Слуцького його старша донька Олександра організувала оборону та послала гінця до великого гетьмана по допомогу й з проханням привезти “ікону князів Острозьких” (ймовірно, чудотворну Межирицьку Богоматір), яка не раз рятувала від ворогів. Сили небесні й Богородиця допомогли князні: ікона сама миттю перенеслася до Слуцька, й хоробра дівчина перемогла велику силу татар. Коли ж до міста прибув Костянтин Острозький, він був вражений відвагою Олександри й запропонував їй одружитися⁶⁰⁵. Так, саме друга дружина великого гетьмана княгиня Олександра Слуцька є головною героїнею єдиної острозької легенди про Костянтина Івановича. А ще – чудотворна ікона Богородиці, яка належить до родових реліквій Дому Острозьких. Чому так? Великий гетьман був беззастережно поважаним героєм, його ім’я увіchnили місцеві літописи. Тож якщо він і потребував народної легенди, то, можливо, задля пояснення його вибору дружини, яка дала могутнє продовження роду через Василя-Костянтина – останнього з Острозьких, хто реально “сидів на Острозі”. Княгиня Слуцька виявилася в народній легенді цілком гідною великого гетьмана і не випадково мала титул гетьманової. І ще одне: її рятувала свята реліквія Дому, ніби “вказуючи”, що вона також має увійти до цього Дому, причому такі знаки подавалися як самій князні, так і Костянтину Острозькому. Склалося так, що по смерті чоловіка княгиня Слуцька не отримала Острога й сиділа в Турові, а потім із сином у Дубні. Привнесення в народні перекази острожан пам’яті про неї виглядає не таким уже й випадковим, особливо якщо зауважити, що про головну “конкурентку” княгині-вдови Беату Острозьку – дружину старшого сина великого гетьмана від першої дружини – та й про самого Іллю Острозького серед острожан легенди не збереглися, хоча Беата власне “сиділа на Острозі” і була надто колоритною фігурою. Тож від кого пішла ця легенда, така, сказати б, літературно довершена (сюжет дуже популярний саме в писемних пам’ятках агіографічного циклу)? Чи не від самих представників роду – а отже, від Василя-Костянтина, оскільки його сестра Софія померла раніше за матір? А може, все-таки від острозьких інтелектуалів, які при дворі князя творили його генеалогічне древо? Чи постаралися ченці Межирицької обителі, оповідаючи про ще одне чудо Межирицької Богородиці, й то щодо представників патронального роду? Так чи інакше, для нас важливо ще раз наголосити: сталося так, що Костянтин Іванович Острозький навіть у острозьких переказах відійшов на другий план та “виринув” завдяки Богородиці й княгині Слуцькій.

Дивовижно, але пам’ять про великого гетьмана литовського краще збереглася в Білорусії. У Несвізькому замку князів Радзивілів завжди привертає увагу портрет Костянтина Івановича, який нині експонується в Національному історичному музеї

⁶⁰⁵ Новицкий И. В. Острожские легенды. С. 654.

та картинній галереї в Мінську. Натомість, наприклад, портрет литовського гетьмана з Білоцерківського краєзнавчого музею (інв. 0004) практично нікому не відомий (навіть фахівцям). Про гетьмана Острозького оповідають білоруські літописи і повісті, він оспіваний у поезії та піснях білорусів, йому присвячують популярні та наукові студії як одному з національних героїв Білорусії – Кастусь Астроский став для білорусів “ріднішим” за своїх безпосередніх співвітчизників (у його часи руські землі ВКЛ ще не мали формального поділу на українські та білоруські). Та навіть і наша книга показує незаслужене забуття цього визначного історичного діяча в Україні: вона присвячена Василеві-Костянтину, а великому батькові героя, заслуги якого в державному вимірі перевищують (якщо такі умовні “зважування” на терезах можливі й прийнятні) синові, ми відвели лише один розділ. Невже час для масштабного науково-історичного полотна про нього та правдивого визначення місця цього видатного історичного персонажа у хрестоматійному пантеоні національних героїв України ще не настав?

ТАРШИЙ БРАТ І
ЙОГО РОДИНА.
ДИТИНСТВО
КНЯЖИЧА ВАСИЛЯ

СТАРШИЙ БРАТ: ПРОБЛЕМА СТОСУНКІВ

Від двох своїх дружин Костянтин Іванович мав двох синів. Старший із них – Ілля – народився у шлюбі з Тетяною-Анною Гольшанською. Рік його народження (як і сам шлюб батьків) визначається в межах 1507–1510 рр. Принаймні, якщо не 2 травня 1508 р., то 10 лютого 1513 р. Ілля вже мав “певний” вік (який саме, точно не встановлено, однак дитина “переросла” межу смертності немовлят), що підтверджується записом батька від свого, дружини та сина імені на церкву Преображення в Турові¹. Ім’я первістка великого гетьмана не було родовим, тож вважатимемо, що воно надане за церковним календарем, а отже, хлопчик з’явився на світ або ж був охрещений (що більш вірогідно, з огляду на датування фондуша 2 травня 1508 р., тобто на 2 травня Ілля вже з’явився на світ) близько 2 серпня 1507 р. (канонічно хрещення мало відбутися на 40-й або після 40-го дня від народження). Герб, яким користувався Ілля, відобразив материну лінію. Збережені печатки князя 1535–1538 рр., на відміну від печаток його батька та інших предків, уже містять дводільний поділ із традиційним для Острозьких символом та додатково гербом Китаврус, що був родовим гербом князів Гольшанських (дивним є припущення про внесення до родової частини герба півмісяця як знаку Леліва – родового герба дружини молодшого брата Василя – Софії Тарновської, тим більше, що Ілля помер у 1539 р., а одруження Василя з Тарновською відбулося в 1552 р.)².

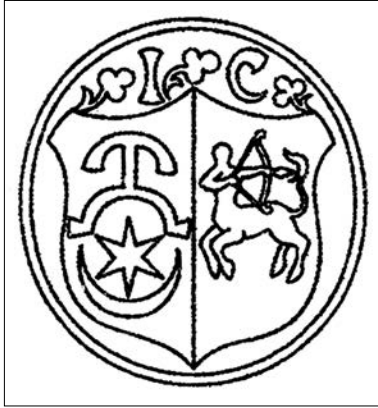

Ікона Св. пророка Іллі з житієм. XVI ст. Дубенський державний історико-культурний заповідник.

До народження другого сина Костянтина Івановича від Олександри Слуцької Ілля як пізня дитина і давно очікуваний спадкоємець 50-літнього батька був, звісно, улюбленцем для оточення. Великий гетьман просто огортав Іллю любов’ю. Вважається,

¹ Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. Вильно, 1876. Т. 4. С. 1.

² *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. Харків, 2008. С. 18–19.

Печатка кн. Іллі Костянтиновича Острозького 1535 р. Прорис О. Одно-роженка.

що на честь дитини князь Костянтин побудував у Дубні церкву Св. Іллі – тезоіменитого покровителя сина, покладаючись на його захист для спадкоємця Дому Острозьких. У 1522 р., після смерті дружини і матері Іллі, батько записав на ім'я сина Степань³. Того ж року (28 березня 1522 р.) він виклопотав у короля привілей про передання по ньому (після його смерті) урядів брацлавського, звенигородського і вінницького старости синові, а привілей про надання Смольнян був виданий королем відразу на ім'я батька і сина⁴. Бездітний кн. Андрій Юрійович Заславський, двоюрідний брат Костянтина Острозького, “за великую ласку и добродейство к себе” гетьмана, 28 листопада 1520 р., “абы по моем животе души памятка была... взял есми себе за сына место братанича своего, князя Илью его милость, сына брата моего князя Костянтина его милости Ивановича Острозского”. Десятилітньому Іллі Андрій Заславський заповідав третину Заслава та сім сіл⁵. У 1532–1535 рр. за ці маєтки Іллі доведеться судитися з Кузьмою Заславським, доводячи свої права перед прямими нащадками роду цих князів. Король визнав право Іллі, і в 1535 р. він був “ув’язаний” (введений у володіння) у дві частини володінь Заславських і навіть половину Заславського замку (переданого в заставу)⁶. Втім, перед смертю Ілля у присутності старости володимирського кн. Федора Сангушка відмовився від своїх прав на володіння Заславських на користь законних спадкоємців (ця справа детально описана й проаналізована нами далі). Коли ж Ілля став повнолітнім (15 років), архімандрит кобринського Спаського монастиря Іосиф записав йому (8 вересня 1526 р.) “весь статокъ свои, што колвекъ мель золотыхъ черленыхъ, пенезей, сребра и иныхъ всяких речеи сыну его милости князю Ильи”. Архімандрит зробив це “под сведомом архиепископа Иосифа, митрополита Киевского и Галицкого и всея Руси, по своей доброй воли, без жадного принуженья и ничим теж не намовен, нежли убачивъши ласку и добродейство ку себе его милости князя воеводину”⁷.

³ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 445.

⁴ AS. Т. III. Lwów, 1890. № ССXXX. S. 220–222; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 15 зв. У 1517 р. К. І. Острозький просив короля передати уряди брацлавського, вінницького та звенигородського старости, які були надані йому Олександром Ягелончиком пожиттєво, “сестринцу своему” кн. Роману Андрійовичу Сангушку пожиттєво на тих самих правах. Якщо ж король захоче відібрати у Сангушка староства, то має знову передати їх Острозькому. Жигимонт I затвердив це прохання у Бересті 26 січня 1517 р. (Ак. ЮЗР. СПб., 1865. Т. 2. № 104. С. 128–129). Однак Роман Сангушко того ж року помер, тож уряди знову повернулися Острозькому.

⁵ AS. Т. III. S. 201–203; APK. Archiwum Sanguszków. Pergameny. Nr. 124 (датовано 28 листопада 1521 р.), підтвердження короля – 5 лютого 1523 р. (Ibid. Nr. 130).

⁶ Про місто і замок Заслав див.: *Спиридонов М. Ф.* Заславль в XVI в. Минск, 1998.

⁷ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). Вильнюс, 2001. № 611. С. 470–471; Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 84. С. 70.

Обидва наведені документи про надання княжичу Іллі явно засвідчують якнай-тепліше ставлення до нього батька, який спонукав як Заславського, так і архімандрита Іосифа спрямувати їхню вдячність за добрі вчинки гетьмана не собі самому, а синові. Ймовірно, це саме можна сказати й про передання Іллі волинським землянином Михайлом Кирдеєвичем маєтку Сінного, що було підтверджено Жигимонтом I вже в 1535 р.⁸

Гадаємо, саме ці зовнішні акти любові до Іллі від інших осіб спричинилися до поширення польськими авторами та краєзнавцями інформації, ніби княжич провів дитячі роки при дворі короля, що не засвідчено документально. По смерті першої дружини Костянтин Острозький написав окреме розпорядження про материзну для сина та його права на батькову спадщину. Того ж 1522 р., як уже зазначалося, великий гетьман добився від Жигимонта I привілею про визнання за Іллею права замістити по смерті батька уряди брацлавського намісника і вінницького старости, що й сталося у 1530 р.⁹ Припускаємо, що Іллі він передав і право управління батьковими маєтками до повноліття свого молодшого сина Василя (якщо ж ні, то Ілля просто перебрав це право згідно з існуючими юридичними нормами). Батько подбав і про майбутню наречену для старшого сина: він уклав угоду з троцьким каштеляном Юрієм Радзивілом про майбутнє одруження Іллі зі старшою донькою литовського магната Анною.

До народження молодшого сина Василя в другому шлюбі Костянтина Івановича Ілля залишався єдиною надією князя, ореол слави великого гетьмана литовського довгий час працював саме на старшого сина. Цьому сприяв і значний віковий розрив між братами – майже 15 років. Коли Василь був ще зовсім малим, Ілля продовжив батькову звичаю у військових виправах проти татар (1530–1534 рр.). Однак татарський наїзд 1534 р. не вдалося зупинити, й орда пограбувала частину володінь Іллі. Того ж року вінницький староста разом із Петром Рарешем, претендентом на молдавський трон, готувалися до відсічі татарам. У 1538 р. Ілля зі своїм загоном із 350 добре озброєних кінних воїнів у війську під орудою маршалка волинського кн. Федора Сангушка стояв на кордоні в очікуванні передбачуваного татарського нападу, котрий так і не відбувся¹⁰.

Брав участь Ілля й у військових виправах проти Московської держави. У 1534–1535 рр. він із власним загоном у 500 кінних вояків (з-поміж усієї литовсько-руської знаті лише загін Віленського

*Iliahs Ksiaze z
Ostrogá Ktorego
dziewka tylko ier
dna zostala.*

Кн. Ілля Костянтинович Острозький. Гравюра з генеалогічного довідника Бартоша Папроцького. 1578 р.

⁸ AS. T. IV. Lwów, 1890. № XIX. S. 20; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 25 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

⁹ Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 352.

¹⁰ Żelewski R. Ostrogski Ilia // PSB. T. XXIV. S. 480–481; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 56.

біскупа був подібним до нього, але меншим за чисельністю) долучився до воєнної кампанії проти московського війська. Ця війна була розпочата ВКЛ по смерті Василя III з метою повернення Смоленська, однак російські війська в 1534 р. пішли в контрнаступ і доступилися ледь не до самого Вільна. У 1535 р. Литва взяла сіверські міста (зокрема Стародуб) та Гомель. Князь Ілля через посередництво кн. Альбрехта Гогенцоллерна замовив у Кролевці (Кенігсберг) для себе нові військові обладунки і вогнепальну зброю для вояків й добре підготувався до виправи. Він виставив уже згаданий загін у 500 добре озброєних вершників і мав зайняти особливе місце у війську під власною короговою¹¹. Однак саме тут проявилася перша суперечність між Іллею і найвпливовішим литовським магнатом, на той час (по смерті К. І. Острозького) великим гетьманом литовським Юрієм Радзивілом. Гетьман наказав Острозькому розміститися серед земського ополчення, що мало б сильно зачепити княжу гідність. Ілля спротивився наказу і звернувся до короля по сатисфакцію. Жигимонт I взяв сторону сина Острозького і наказав Радзивілу залишити його загін на належному місці у військових лавах¹².

А 1536 р. Ілля у складі посольства, очолюваного Іваном Сапегою, побував у Москві й ближче познайомився з Російською державою та її столичним містом, де свого часу сидів в ув'язненні великий гетьман Костянтин Острозький¹³.

Особливі стосунки пов'язували Іллю з кн. Альбрехтом Гогенцоллерном: прусський князь протегував йому при королівському дворі, а Острозький віддачував відбірними кінями в дарунок¹⁴.

Уже згадувалося про стосунки Острозького із чеським королем Фердинандом Габсбургом, якому Ілля обіцяв військову допомогу проти турок, і в 1532 р. він навіть готувався до походу, але військові дії тоді не розпочалися.

Мабуть, ці початки державної та військової служби молодого Іллі Острозького були вдалими, оскільки король підтвердив йому уряди брацлавського і вінницького старости (згадується як державця в 1532 р.¹⁵), а в 1533 р. Жигимонт I звільнив Іллю від податків зі збіжжя¹⁶. Король неодноразово по тому приймав сторону Іллі у його справах: у 1534 та 1536 рр. надав йому окремі привілеї на маєтки¹⁷, розв'язував спірні суперечки про ґрунти¹⁸. Понад те, Ілля отримав (і це було винятковою акцією) 700 кіп грошей з королівського скарбу на відбудову Брацлавського замку. Міщани ж скаржилися потім, що Ілля, “побравши пенезе”, лише дві третини укріплень відремонтував (15 “городен” і 4 вежі із загального числа 26 “городен” і 6 веж), а третину накинув на міщан і землян “квалтом”, “котори мусили за неволю и за великим каранем городни и вежи заробити” (зокрема узвіз і ворота, 11 “городен” і 2 вежі). Скарги

¹¹ Acta Tomiciana. Wrocław; Kraków; Poznań. 1960. Т. 16/І. S. 632, 696; 1961. Т. 16/ІІ. S. 32, 111.

¹² Ibid. Т. 16/ІІ. S. 111; *Кемпа Т.* Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. Wrocław, 2004. Т. 8. S. 55.

¹³ *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) Київ; Старокостянтинів, 2001. С. 26.

¹⁴ Elementa ad fontium editiones. Romae, 1981. Т. 53. № 927, 930, 981, 1015, 1029, 1053; 1982. Т. 54. № 1083, 1085, 1136; 1982. Т. 55. № 1483, 1573; *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 57–58.

¹⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівимські). 181/VI-4, ч. 3, арк. 266 (посилання на ЛМ. Кн. 201, арк. 165).

¹⁶ Там само. Арк. 241 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 1394).

¹⁷ Там само. Арк. 244 (посилання на ЛМ. Кн. 201, арк. 342, 355; кн. 205, арк. 57).

¹⁸ Там само. Арк. 244 (посилання на ЛМ. Кн. 201, арк. 229; кн. 206, арк. 349).

брацлавських міщан на Іллю Острозького король залишав без уваги¹⁹. Дослідники підкреслюють, що прикордонні уряди від початку ставили Іллю, як і його батька, у складну ситуацію – він мав забезпечувати оборону східного кордону, зокрема давати постійний відпір татарським нападам. За наявного стану замків та їх оснащення таке завдання здійснити було майже нереально: оборона не лише всієї території староств, а й навіть самих Брацлавського та Вінницького замків і людей, які стягувалися туди в моменти небезпеки, була доволі проблематичною, до того ж нападники регулярно спалювали дерев'яні замки. Однак означені уряди підносили престиж молодого князя й ставили його серед вибраних державних урядовців.

При цьому Іллі доводилося визначатися: на той час на політичному полі ВКЛ панували два угруповання: одне під проводом канцлера і віленського воєводи Ольбрахта Гаштовта, а інше – очолюване великим гетьманом литовським і віленським каштеляном Юрієм Радзивілом. Вони не допускали нікого до вершин влади у ВКЛ, хіба що королева Бона, чії посілости розташовувались і в землях князівства, могла впливати на обидва клани. Ілля ж був надто юним і ще не набув ані достатньої сили, ані вагомого політичного авторитету, щоб не підкоритися котромусь із цих кланів.

Утім, Ілля мав очевидну перевагу – це “тяглість” батькової слави на сина, яка була закономірною й адекватно сприймалася сучасниками. Ось як про це писав Андрій Волян (1530–1610) у знаменитому творі “Про державного мужа і його особисті добродієвності” (1608): “Аристократам же усюди честь і похвала. Ніхто не перечить, коли нащадки нобілів купаються у променях тієї слави і пошани, яку мали їхні предки. Такому потомству довіряють вести державні справи, керувати самою державою. І це, звісно, цілком правильно, коли потомки бережуть колишню славу батьків і дідів, коли вони такі ж добродієвні і коли насправді виявляються вартими своїх мудрих і славних пращурів”²⁰.

Відчуваючи за собою харизматичну “батькову тінь”, Ілля без жодного сумніву позиціонував себе як впливового й могутнього магната. Цікавими, зокрема, є справи Іллі “з жидами”: ймовірно, князь був їхнім постійним боржником чи принаймні кредитоотримувачем, а тому поручався перед королем “за жидов”, котрі поставляли волів із Волощини без сплати мита, й обіцяв внести до скарбниці необхідну суму за цю “жидівську торгівлю” (1532–1537)²¹. Історики єврейських старожитностей Острога вважають, що мова йшла безпосередньо про острозьких євреїв-купців, для яких Ілля здобув пільги щодо безмитної торгівлі волами в Короні (але не у ВКЛ). Скажімо, вінницький купець Міхель, а він торгував і в Острозі, вивів із Молдавії 2200 волів, 120 залишивши в Острозі; острозький купець Ісачко купив у Молдавії 1500 волів, а Лашечко – 309; інші острозькі купці – 1000, а дубенські – 300 волів²². За несплату

¹⁹ ЛМ. Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 року / Публ. В. Кравченка. К., 2005. С. 225–226. Щодо Вінницького замку див.: *Белінський М.* Вінницький замок: Історичний нарис з доби 16–18 століть. Вінниця, 1926.

²⁰ *Volan A.* De principe et propriis, eius virtutibus. Gdańsk, 1608; *Волян А.* Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістыя дабрачыннасці // Спадчына. Минск, 1991. № 3; 1992. № 1.

²¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244 (посилання на ЛМ. Кн. 202, арк. 302; кн. 206, арк. 24–26, 311); *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. СПб., 1882. Т. 1. № 145. С. 184–185.

²² *Баранович О. І.* Нове місто Західної України XVI ст. (заснування Старокостянтинова) // Опис володіннь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог, 2009. С. 67.

податків воли були “конфісковані”. На прохання Іллі Жигимонт I 3 січня 1537 р. спочатку підписав привілей про звільнення арештованого майна острозьких євреїв-купців, оскільки Острозький брав їх на поруки й зобов’язувався сплатити за них мито, якщо з’ясується, що, переганяючи худобу з Волощини до Польщі, вони пройшли по землях ВКЛ, де й мали сплатити мито (купці, зокрема Міхель Шимонкович, що перегнав кілька тисяч волів, заперечували, що проходили через литовські володіння). Король наказав кременецькому старості Дахну Василевичу звільнити із ув’язнення сина Міхеля – Мошка, повернути відібрані будинок і став у Вінниці, коней та волів, розпечатати комори²³ з товарами. Поручні записи Іллі за Міхеля Шимонковича та Ісачка Ізраїлевича – “жидов острозских” – збереглися. В них справді йшлося про зобов’язання князя негайно сплатити за “жидів” мито, якщо буде доведено їхню провину – провіз волів через територію ВКЛ²⁴. Королівські комісари віднайшли договір між королем і Острозьким (“твоя милость вчинил с нами змову о мита наши”) про те, що купці, які везуть з Валахії худобу й віск до Польщі через територію ВКЛ, мають сплатити мито в казну ВКЛ. Комісари підтвердили прогін худоби відомим “битим шляхом” через ВКЛ. Тож розслідування було визнано зайвим, і 14 січня 1537 р. король видав наказ про сплату Іллею Острозьким мита за цих купців²⁵.

З іншого боку, Ілля відмовлявся повертати кошти брестському єврею Песахові Айзаковичу за запродані К. І. Острозьким на три роки турівські мита й корчми (600 кіп грошей). Айзакович поскаржився королю, й Іллі було наказано віддати гроші зі своїх отчинних володінь. На відмову Іллі із поясненням, що Туровом володіє мачуха кн. Олександра зі Слуцьких Острозька, король листом від 13 листопада 1532 р. суворо нагадав йому, що вдова не повинна зі свого вінового платити борги покійного чоловіка, це мають зробити діти – з його отчини. Владар наполягав, щоб Ілля все сплатив і не чинив спротиву постанові короля. У документі навіть було сказано: “И ач кольвек не годилося нам большей того тебе терпети, мел быхмо то казати на имении твоєм мощно отправити, нижли, маючи на тебе бачность нашу господарскую, и до тых часов к тебе терпеливость мели, абы есьте не рекъл, иж быхмо немилосерде к вам поступовали”. Однак Ілля залишився при своїй позиції, й Айзакович знову перед королем “плачливе бил чолом”. З наказу короля шляхтич Петро Кирдеевич мав отримати від Острозького 600 кіп для “жида”, а якщо не дасть, то належало ввести (“мощно увезати”) Айзаковича у володіння маєтком Іллі Угури біля Вільна в 60 служб людей²⁶. Як закінчилася ця справа – невідомо.

Зневажуючи судові позови (січень 1534 р.)²⁷, Ілля ніяк не хотів поступатися прибутками й чинив наїзди на волинських зем’ян – Людмилу Кирдееву Волковичівну та її синів Михайла і Петра. Та й сам король відкладав судовий процес щодо Іллі²⁸. Суд перед королем відбувся лише 18 березня 1534 р., йшлося про маєтки Мильське, Коптки та Сінне. Попри те, що Кирдеева надала документи на право власності й вони

²³ *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив. Документы и материалы... Т. 1. № 162. С. 206–208.

²⁴ Там же. № 163. С. 208–209.

²⁵ Там же. № 164. С. 209–211; *Дубнов С.* Еврейская старина в Остроге (1532–1722) // *Восход: Журнал учено-литературный и политический.* СПб., 1894. Октябрь.

²⁶ *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив. Документы и материалы... Т. 1. № 148. С. 186–187.

²⁷ *Литовская Метрика.* 8-я книга судебных дел (1533–1535). Вильнюс, 1999. № 190. С. 99–100.

²⁸ Там же. № 221. С. 108.

були зачитані в суді, король знову відклав рішення до окремого розгляду²⁹. Цей процес був продовжений Петром Кирдеевичем Мильським, який намагався повернути у свою власність Мильське, Копотки, Ходорів, які Ілля долучив до своїх сіл Новосілки та Каєве. Позивач скаржився у травні 1536 г. королю, що Ілля наслав своїх слуг на дім його слуги Костюка, його самого та ще сімох чоловік ув'язнив у своєму маєтку, пограбувавши зібрані Костюком із підлеглих кошти і т. д. За королівським рішенням від 30 травня 1536 г., Ілля й Петро мали представити своїх суддів для полюбовного вирішення справи, й цей процес надалі не підлягав відкладанню³⁰.

Паралельно судився з Іллею і кн. Ю. І. Дубровицький “у квалтех, у наездьках, у боех, у грабежах и головщинах, у забранью земель и в ынших многих речах”. 26 березня 1534 р., коли обидва князі постали перед королівським судом, вони насамперед зацікавили суперечку, хто перший має говорити та представляти королю свої аргументи. З'ясувалося, що на позовах

Дубровицького стоїть більш рання дата. Однак Острозький не бажав поступатися першістю й розпочав суперечку: хто, кого й коли покликав до суду. Врешті все зійшлося на служебнику кн. Федора Чорторийського Яроші, який привіз найперший за хронологією позов від Дубровицького Острозькому. Тож король відклав суд до віднайдення Яроша, який на той час уже не служив у Чорторийського, і його залучення до свідчення у суді³¹. Проте того самого дня (26 березня) скаргу на Іллю подав луцький староста кн. Федір Чорторийський стосовно захоплення Стволовичів. На суді Острозького представляв пан Колачковський, наполегливо доводячи, що Ілля не мав потреби захоплювати маєток, бо він належить князю по праву предків: ще прабабка кн. Марія Ровенська володіла Стволовичами. Однак Чорторийський надав текст заповіту першого чоловіка кн. Ровенської пана Войни із записом їй вінового на 300 кіп грошей і лист віленського воєводи Миколая Радзивіла кн. Костянтину Острозькому. Документи не подіяли: адвокат Іллі заявив, що його покликали до суду не стосовно спадщини, а щодо захоплення маєтку, тож король ухвалив вирок про повторний позов Чорторийським Острозького, тепер уже у справі успадкування³².

Жигимонт I Старий. Гравюра 1554 р. Трідент.

²⁹ Там же. № 237. С. 112–113.

³⁰ Литовская Метрика. Кн. записей 19 (1535–1537). Вильнюс, 2009. № 175. С. 176–177.

³¹ Литовская Метрика. 8-я книга судных дел (1533–1535). № 253. С. 116–117. Король відкладав суд ще двічі. – Там же. № 382, 405. С. 179, 189.

³² Там же. № 252. С. 116.

Випробуванням для королівського суду був ще один позов до Іллі Острозького – від Кузьми Заславського. Йшлося про маєтності його дядька Андрія, переписані ним на ім'я Іллі ще за життя Костянтина Івановича, під чією опікою Андрій Заславський перебував. Одразу по смерті гетьмана Жигимонт I потвердив право Іллі бути опікуном Андрія та його маєтків, оберігаючи їх від будь-яких претензій³³. Однак після смерті Костянтина Івановича вдова старшого брата Андрія – Івана та її діти відчули можливість довести неправочинність розпоряджень Андрія і відтягнути у молодого Острозького половину своєї отчини. Ілля, своєю чергою, покликався на відповідні завірені свідками й затверджені королем документи. Зокрема, йшлося про те, що Андрій Заславський, “видечи великую ласку и добродейство его (Костянтина Івановича) и даря знаменитыи, яко пенезми золотими, сьребромъ, шатами и коньми и иньшыми речми, чого кольвекъ ему потреба вказувала, то все отец его милости завьжды ку споиюженю давал ... напротивьку тое доброе воли и датку его, без кожного припуженья и накладу, што он на свою потребу брал и што к рукамъ его дошло” (то все на суму 1000 кіп грошей), записав племіннику Іллі третину своїх маєтків, що й було затверджено королем. А по смерті Костянтина Івановича Андрій “в долги и шкоды велики упаль отъ суседов”, тож взяв у Іллі під заставу інших двох третин своїх маєтків (замку і міста Заслава, корчем, мита, воскобійні, сіл Верхове і Ожинчине) дві тисячі кіп грошей, тисячу “золотыхъ черленыхъ угорскихъ”, 100 гривен срібла (гривна по 4 копи), що також було затверджено королем³⁴. Звісно, “борги” Андрія, його непомірні витрати викликали сумнів, проте формально все було оформлено по закону: з належними свідками та королівським затвердженням дарчої й закладних.

Втім, Заславські вирішили, що настав їхній час добиватися “своєї правди”. Спочатку в 1531–1532 рр. Кузьма судився за маєток Тернавку й отримав королівський присуд на свою користь: батько Іван Заславський купив цей маєток у кн. Василя Федоровича Четвертинського, тож Тернавка має належати виключно родині покупця³⁵. Однак Ілля не поспішав виконувати королівський присуд. 1 липня 1533 р. Жигимонт I знову наказав йому повернути Тернавку Заславському, уже у зв'язку із заявою останнього про те, що “небожчик княз Костянтин Іванович Острозский маєтку его и их самих у в опеце своей маючи, отнял у них имене”³⁶. Того ж дня король постановив передати Кузьмі половину острозького мита, оскільки Костянтин Іванович як опікун все мито збирав на себе (щороку воно складало 650 кіп грошей), хоча від початку мито було поділено порівну з Іваном Заславським. Ця постанова ухвалена за скаргою Кузьми Заславського³⁷. У відповідь на невиконання Острозьким постанови Кузьма вирішив зашкодити торгівлі в Острозі, не пропускаючи купців через свої володіння та вимагаючи від них сплати острозького мита у Заславі. Намагаючись з'ясувати питання про мито безпосередньо з Кузьмою, Ілля Острозький 21 серпня того ж року листовно звернувся до “вельможного князя господина и брата нашего милого”. Дотримуючись правил етикету, він насамперед цікавився здоров'ям брата: “О здорови твоей милости господина и брата нашего милого и твоей милости княгини и

³³ AS. Т. III. № CDXXII. S. 394.

³⁴ Литовская Метрика. Кн. записей 19 (1535–1537). № 110. С. 132–133.

³⁵ AS. Т. III. № CDXXXII–AS. Т. III. № CDXXXIII. S. 398–399.

³⁶ Ibid. № CDXLV. S. 416.

³⁷ Ibid. № CDXLVI. S. 417.

Богом данных детей Вашей милости, рады быхмо слышали на каждый час”. Далі Острозький писав, що Заславський “нашей, так теж и своей половицы мыта у в Острозе переказу великую чиниш”: Кузьма “гамовал” купців, що їхали із Заслава, через це острозькому миту “шкода великая ся деет”; попри численні звернення Іллі, Кузьма “престат не хотел”, навіть не реагував на королівські накази. Більше того, Кузьма таки почав збирати острозьке мито з купців уже в своєму Заславі³⁸. Як бачимо, обидві сторони гнули свою лінію, вдаючись до будь-яких засобів, не гребуючи силовими й незаконними.

Почалася справжня війна судових позовів. 31 січня 1534 р. Кузьма Заславський скаржився королю, що мякотинські піддані Іллі Острозького здійснили напад на його маєтки Мислитин, Заводинці, Мокрець, Сошни, Вербовці, Судилковці, Волновці, де позабирали сіножаті, землі, бортне дерево, боброві гони тощо. Кузьма наполягав, що хоче перед самим королем із Іллею “очевисто мовити”³⁹. 28 квітня він подав цей позов удруге, повторивши перелік усіх наїздів, пограбувань, злочинств й додавши: самовільний вилов риби в озерах, вибиття бобрів; під час виїзду Острозького до Брацлава той наказав своїх коней пустити на мокрецькі землі та отравив збіжжя й сіножаті; Ілля не видає селян-втікачів; наказав вирубати дерево в лісі Заславського на будівництво Сульжинецького замку, в результаті пушу “на корень сказали и спустошили”; піддані Іллі постійно випасають свою худобу на землях Заславських; Ілля ув’язнив підданих Кузьми, коли вони намагалися повернути відібране у них сіно. Загалом Кузьма поклав цілий реєстр скарг на Іллію та його підданих (цей реєстр у справі не зберігся)⁴⁰. Задля з’ясування справи на місці Жигимонт I посилав свого дворянина Федора Русиновича (“кривд доведатися и осмотрети и пописати”), наказавши Іллі негайно випустити ув’язнених підданих Кузьми, та під заставою 1 тис. кіп грошей зобов’язував жодних нападів більше не чинити, а всі суперечки вирішувати у законний спосіб через суди⁴¹.

11 квітня 1534 р. Кузьма Заславський знову почав вимагати від Іллі половину мита на Острозі, а також заявляв про напади слуг князя та пограбування маєтків Мислитин, Заводинці, Мокрець, Сошни, Вербовці, Судилковці, Волновці. Однак цього разу король відклав суд, бо “военная служба зашла”⁴². Митні претензії Кузьми обґрунтовувалися тим, що кн. Анастасія Заславська в 1509 р. лише на п’ять років передала права на острозьке мито К. І. Острозькому за 200 кіп гр. лит., однак Костянтин Іванович затримав його за собою й надалі (ймовірно, заставна сума не була повернута, тож тепер Кузьма мав би її виплатити).

Кузьму, безперечно, найбільше цікавила спадщина дядька Андрія, котрий по смерті Костянтина Івановича потрапив під опіку Іллі. 1 липня 1534 р. Андрій Заславський підтвердив своє попереднє надання третини отчини Іллі відразу, а $\frac{2}{3}$ записував йому в значній сумі – 2 тис. кіп грошей і 1 тис. золотих, яку нібито заборгував гетьманичу. Втім, у заставній вказувалося, що родичі Андрія за цю суму можуть викупити маєтки, але ні сам Андрій, ні його невістка Олена з сином Кузьмою не можуть претенду-

³⁸ Ibid. № CDLV. S. 433

³⁹ Ibid. № CDLXXVI. S. 456.

⁴⁰ Ibid. № CDLXXXVI. S. 465–466.

⁴¹ Ibid. № CDLXXXVII. S. 466–467.

⁴² Литовская Метрика. 8-я книга судных дел (1533–1535). № 277. С. 123.

вати на заставлені $\frac{2}{3}$ маєтків, а при викупі Іллі мають бути повернуті всі його витрати на розбудову означених маєтків. Цей акт набував незаперечної чинності, оскільки був засвідчений: нареченим Луцьким і Острозьким єпископом Антонієм, жидичинським Св. Миколая архімандритом Арсенієм, володимирським старостою кн. Федором Андрійовичем Сангушком, кн. Іваном Андрійовичем Полубенським та ще п'ятьма панами і трьома зем'янами Володимирського повіту⁴³. Кузьма з матір'ю спробували опротестувати перед королем цей акт, заявивши про душевну хворобу Андрія, котрий увесь час перебуває під чиєюсь опікою, ніколи не управляє маєтками і не ділив їх з братом Іваном, батьком Кузьми. Заславські стверджували, що привезли Андрія до Вільна, щоб продемонструвати королю стан чоловіка несповна розуму, однак не судилося: той раптово помер, проте всі “пань рада их милости Великого князства и вси княжата и панята земли Волынского (знають. – В. У.) иж оный князь Андрей Жаславский розуму не мел”⁴⁴. І все ж король не міг не визнати дарчого акта Андрія: документ був належно оформлений і за свідків виступили авторитетні особи.

Володимир Собчук пише, що після цього слуги Іллі почали нападати на володіння Заславських. Зокрема такі напади були зафіксовані наприкінці травня 1535 р.⁴⁵ А на початку 1536 р. острозький урядник Тупило “з дельи и з гаковницами и з ручницами” примчав під самий замок Заслав, багатьох підданих Кузьми поранив та завдав чималої шкоди. 16 лютого 1536 р. Жигимонт I, реагуючи на скаргу Кузьми, наказав Острозькому в цій справі “справедливість вчинить”⁴⁶. Цей наїзд був пов'язаний із бажанням Острозького отримати в своє володіння маєтність Андрія, в тому числі третину Заславського замку. 8 квітня, тепер уже за скаргою Іллі Острозького на Олену й Кузьму Заславських, які незаконно забрали належні йому маєтки дядька Андрія, поставили там своїх урядників і “шкоды великие поделали”, Жигимонт I направив свого дворянина Грицька Івашкевича Оранського з тим, щоб відповідні частки замку й міста Заслава, мита, воскобійню, побору з ваги та ін. по закону повернути Іллі Острозькому⁴⁷. В цей час сам Ілля, за дорученням короля, займався відбудовою Брацлавського замку й тому не міг бути на суді та перед “королівськими очима”. 19–20 травня 1536 р. без його участі (хоч того активно вимагали Заславські) було укладено присуд королівського суду: третина Заславщини (Жуків, Дятлів, Меречівка, Бачманів, Дяків, Берездів, Почапці, частина мита в Луцьку, Острозі та Заславі), яка “от князя Андрея на вечност тебе была записана”, має належати Острозькому, а заставні $\frac{2}{3}$, які “за росказанем и листы нашими тебе в моц подано”, забирали в королівський секвестр під урядування Олехна Козинського та Михна Гулевича. Урядники повинні були збирати з цих маєтків податки і “на одно местце их ховати до права”, тобто до розв'язання питання, кому ці землі мають належати. За Оленою Заславською залишалось її вінове: Стадники (цей маєток відібрав Ілля і тепер мав повернути), Верхів і Ожинин⁴⁸. В. Собчук вважає це “першим успіхом” Заславських у боротьбі за свої маєтки⁴⁹.

⁴³ AS. T. III. № CDXCIII. S. 471–473.

⁴⁴ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 368–369.

⁴⁵ AS. T. IV. № XI. S. 14–15.

⁴⁶ Ibid. № XXIV. S. 22.

⁴⁷ Литовская Метрика. Кн. записей 19 (1535–1537). № 110. С. 132–133.

⁴⁸ AS. T. IV. № XXXI. S. 30–31; Литовская Метрика. Кн. записей 19 (1535–1537). № 146. С. 156–157.

⁴⁹ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 369.

За тиждень (27 травня) Жигимонт I видав ще одне розпорядження Іллі стримувати своїх урядників від наїздів на маєтки Кузьми Заславського. Король нагадував, що вже посилав свого дворянина Федора Русиновича на місці розібратися зі скаргами під зарукою 1 тис. кіп гр. лит., однак Ілля “черес тую заруку нашу болши кривды и шкоды ему и подданым его поделал”. Владар доручав іншому своєму дворянину кн. Олександрові Монтовтовичу скласти реєстр усіх кривд, завданих Кузьмі, й зобов’язати Іллю під тією ж зарукою не чинити неправних акцій⁵⁰.

Наступного року Кузьма продовжив свої позови до Іллі. Однак суд знову був відкладений, бо 21 березня 1537 р. Жигимонт I наказав кн. І. К. Острозькому збирати військо проти татар⁵¹. Лише 29 червня Кузьма все ж домігся листовного наказу короля Іллі Острозькому надати Заславському сатисфакцію щодо с. Білашева. Кузьма оповідав, ніби його дід Юрій дав це село зятеві Семену Олізаровичу під заставу з умовою викупу за 30 кіп грошей, що їх не вистачало для сплати посагу за донькою. Іван Юрійович Заславський помер, так і не викупивши Білашева, а Семен Олізарович перед смертю записав це село на Дерманський монастир кн. Острозьких з тією ж умовою. Тож король наказував Іллі, якщо інформація підтвердиться, взяти вказану суму та повернути маєток Кузьмі⁵². У зв’язку з цим В. Собчук стверджує, що лист кн. Юрія Заславського, занесений до “Книги королеви Бони”, нібито було сфальсифіковано: там-бо сказано не про заставу (“запродал”), а власне про продаж Юрієм Білашева Семену Олізаровичу. А отже, не було законних підстав домагатися повернення села в судовому порядку⁵³. Колега явно зайняв “заангажовану” позицію, він спирається на усне свідчення Кузьми Заславського про документ діда, котрий, як і відповідний акт Семена Олізаровича, в оригіналі мали бути передані новому власникові – тобто Дерманському монастирю (не Костянтину чи Іллі Острозькому!). Хто ж сфальсифікував документ? За логікою В. Собчука, звісно, кн. Ілля Острозький. Однак таке звинувачення потребує доволі серйозних доказів. Подароване на монастир “за душу” село не могло належати кн. Острозьким, а лише обителі, яка також не могла ним вільно розпоряджатися, зокрема відчувувати чи заставляти, навіть повертати попереднім власникам за викуп. Передане Богові вже не поверталось під жодним приводом.

Односторонність позиції колеги засвідчується подальшим постійним намаганням звинуватити Острозького й виступати переважно з позиції Заславських. Зокрема, непоступливість Іллі В. Собчук пояснює географією володінь Острожчини: в 1537 р. Ілля купив у кн. Федора Сангушка Хлапотин з присілками, котрий разом із записаними Андрієм Заславським маєтками з’єднував Острозьку волость із Звягельською і Полонською волостями в “єдиний велетенський за розмірами масив”, утрата ж “спадщини” Андрія означала б нецілісність цього масиву. Тож Ілля Острозький вжив наступальну ініціативу й покликав до королівського суду “настирливих родичів”. Розгляд справи було завершено у Кракові вже 5 березня 1539 р.: король, “усвідомлюючи незаперечність” аргументів Заславських (слова про неправочинність Андрія?), але при цьому “пам’ятаючи вагу князя Острозького в державі” (колега міг би ще апелювати до заручин Іллі з позашлюбною донькою короля й вихованкою Бони), “ухилився від

⁵⁰ AS. T. IV. № XXXIV. S. 34–35.

⁵¹ Ibid. № LXV. S. 71.

⁵² Ibid. № LXXIV. S. 78.

⁵³ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 369–370.

остаточного вироку”, пославшись на “правову суперечливість ситуації”, нечисленність Панів-Рад та хворобу Кузьми, і відклав справу із наказом Заславським до остаточного вироку не подавати нових позовів⁵⁴.

Так інтерпретує події історик Дому князів Заславських. Що ж з цього приводу говорять автентичні документи, й хто саме інспірував продовження та завершення справи? Скажемо про це далі, стоячи на тому, що процес початку березня 1539 р. має бути поставлений у контекст тогочасних подій, пов’язаних зі шлюбом Іллі Острозького, а не в загальну канву перебігу його суперечки із Заславськими. Зауважимо також, що після постанови від 5 березня Жигимонт I вже 27 квітня 1539 р. видав наказ Іллі суворо заборонити своїм підданим із Шульжинців вступати в пушу Кузьми Заславського та в секвестровані ²/₃ маєтків Заславських: тут піддані Острозького грабують борти, рубають дерева, виганяють худобу, “випуживають” звірів, “травлять жолуди” свиньями, острозькі міщани “на селитьби свої” вирубують деревину. Король наказав урядникам секвестрованих земель Олехні Козинському та Михнові Гулевичу вжити заходів для оборони⁵⁵.

Сентимент короля до Іллі Острозького був, певно, пов’язаний передусім із пам’яттю про послуги його батька. Тож навіть коли за скаргою віленського кустоша та плебана кн. Павла, незаконного сина короля, стосовно захоплення Острозьким церковної землі із залученням на підтвердження листів королів Казимира й Олександра щодо меж церковного маєтку Жигимонт I виніс вирок на користь позивача (5 січня 1535 р.), він все ж зажадав, аби не ображати Іллю, створити двосторонню комісію задля розгляду справи на місці й полюбовного розмежування маєтків у Стволовичах, але спочатку вирішити питання щодо Стволовичів з кн. Федором Чорторійським⁵⁶. Луцький староста й справді хотів вибити Стволовичі в Іллі, однак на суд у травні 1536 р. той не з’явився, а його службеник заявив від імені князя, що позову не отримував⁵⁷.

Тут варто вказати на певну імпульсивність поведінки Іллі Острозького. В ряді випадків він, навіть проти власної вигоди, все ж визнавав справедливими докази щодо земельних володінь протилежної сторони, притому набагато слабшої й не такої впливової. Загалом Ілля неодноразово виявляв прагнення до “правдивої принциповості”. Так, 5 березня 1534 р. він без офіційного суду визнав, що Кошелівці та діброва Рикова біля Красилова не можуть бути його власністю, а належать панові Грицьку Сенютичу, який показав відповідні майнові документи, а відтак “справедливість вимагає” визнати власником саме його, “а не нас і не потомків наших”⁵⁸. Тоді ж князь видав відповідне розпорядження красилівському намісникові Єську Єсеницькому про повернення маєтку Сенютичеві. Ілля погодився також, щоб межа між Кошелівцями та його володіннями проходила по р. Клітній, заборонивши своїм підданим

⁵⁴ Там само. С. 370.

⁵⁵ AS. T. IV. № CLII. S. 194–195.

⁵⁶ Литовская Метрика. 8-я книга судных дел (1533–1535). № 367. С. 173–174.

⁵⁷ Там же. Кн. записей 19 (1535–1537). № 140. С. 151.

⁵⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), 181/VI-4, ч. 5, арк. 33 (переклад з польської). На думку В. Собчука, який користувався копією документа (Там само. Ф. 103, спр. 6340, арк. 10–12), документ слід датувати 1531 р., а не 1534 р. – відповідно до індикту. Див.: *Собчук В.* Боротьба Сенют з аспадщину Калениковичів (з історії поземельних відносин на Волині в першій і другій третинах XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 139.

сипати на цій річці став⁵⁹. У березні 1538 р. Острозький просив луцького урядника Дахна Василевича здійснити справедливе розмежування його маєтку Поворське із Песочином – маєтком Гневоша Песочинського. При цьому Ілля підкреслював: “Мы не хотим ему шкоды и накладу зычиты, яко то служебнику нашому: што будет справедливого его, нехай бы то при нем осталось”⁶⁰. 7 травня розподіл був завершений і затверджений Іллею. При цьому ані Песочинський, ані поворці не погоджувалися на рішення трьох суддів про розмежування, Ілля ж прийняв “соломонове рішення”: він затвердив поділ, але зазначив, що все заведене на княжих землях Песочинським і належить йому, заборонивши своїм людям вступати у ці володіння⁶¹.

Звісно, “ідилії” не існувало, християнське сумління й почуття справедливості в сучасному розумінні на той час не були основними чеснотами навіть у церковному середовищі. “Священним” і позаконкурентним вважалися переважно право власності й намагання різними методами примножувати маєтності Дому. Тож й Ілля справи щодо маєтностей вирішував по-різному. Показовою щодо цього є справа Острозького з власниками Пруського. 23 травня 1530 р.* Ілля писав із Вільна “брату и приятелю нашому” королівському зем’янину Яцкові Пруському, щоб він не продавав Пруського нікому до приїзду Острозького на Волинь, тоді “с твоєю милостью о тое именьє ся сторгуем”⁶². Затим з’ясувалося, що Ілля просто має намір відібрати маєток, зважаючи на те, що свого часу (1514 р.) Костянтин Іванович викупив “небіжчика брата его” – (Яцка) Мартина Пруського з ординського полону і за це отримав до викупу за 30 кіп гр. лит. маєток Жизниківці/Жижниківці. 30 листопада 1530 р. Яцько Омельчич Пруський скаржився королю, що Ілля здійснив наїзд на його материзний маєток Пруське і “хочет у тое имене его уступати” під приводом, про який ішлося. Яцько стверджував, що за викуп брата Костянтин Іванович взяв Жижниківці. Жигимонт I схилився на бік свого зем’янина і доручив луцькому старості кн. Федорові Михайловичу Чорторійському повернути Пруське у володіння Яцка, щоб той і далі не залишав земської служби⁶³. Зазначимо, що скарга Яцка підтверджується документально: Мартин Зенкович Пруський 16 травня 1514 р. дійсно заставив К. І. Острозькому маєток Жижниківці з трьома підданими за 30 кіп у рахунок викупу його князем з татарського полону (“с поганских рук викупил” у Білгороді)⁶⁴. Ці заставлені маєтності не були викуплені родиною Пруського й назавжди залишилися у володінні Острозьких⁶⁵. 20 травня 1533 р. король видав розпорядження Іллі Острозькому взяти гроші й

⁵⁹ Собчук В. Боротьба Сенют за спадщину Калениковичів... С. 139.

⁶⁰ AS. Т. IV. № CVI. S. 132.

⁶¹ Ibid. № CXI. S. 140–141.

* На думку В. Собчука, документ слід датувати 1531 р., бо 23 травня 1530 р. був ще живий К. І. Острозький, тому сумнівно, щоб “молодий Острозький займався купівлею маєтку”. (Собчук В. Боротьба Сенют за спадщину Калениковичів... С. 149). У нас подібних сумнівів немає: все ж документ має точну дату, а Костянтин Іванович помер у серпні 1530 р., з кінця 1529 р. він уже перебував у турівському маєтку, від справ практично відійшов, тож активність сина була цілком виправданою.

⁶² AS. Т. III. № CCCLXXXVII. S. 362.

⁶³ Ibid. S. 369.

⁶⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 392; AS. Т. III. № CXLIII. S. 114.

⁶⁵ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 65.

повернути маєток, однак це вдалося зробити тільки на початку 1540-х років: Жижниківці повернув Пруським Василь Острозький⁶⁶.

У березні 1535 р. точилася суперечка між кн. Іллею Острозьким і кн. Андрієм Михайловичем Сангушком-Кошерським стосовно маєтностей Дубища в Кузьминській волості та Мойсейовичі в Турівському повіті. Сангушко скаржився на Острозького королеві Боні, поклавши документи: батькову купчу на Дубища та акти на материзну дружини (Хребтовичівни) Мойсейовичі, які Костянтин Іванович “отнял и привернул к Турову”. Ілля ж вказував, що Кузьмин з усією волостю король Олександр надав батькові “за послуги отца моего небожчика”, Дубища ж “здавна прислухали до Кузьмина” – князь продемонстрував королівський привілей, в якому були названі також Дубища. Так само Турів був даний батькові разом із усією волостю. Все це призвело до певного сум’яття серед суддів: “У тых розмовах не могли ся на тот час той речи конца стати”, – тож розгляд справи відклали. Продовження мало відбутися перед Хрещенням Господнім. У визначений день Ілля прибув на слухання, а Сангушко – ні. За правничими канонами, вирок мав бути винесений на користь Іллі, однак королева Бона все ж просила сторони примиритися. Компромісне рішення полягало в тому, що обидва Дубища (це два села) переходять Іллі й Андрій віддає йому батькову купчу. Що ж до Мойсейовичів, то це власність мачухи Іллі Олександри і брата Василя, тож Сангушко з дружиною не можуть покликати Острозьких упродовж шести років (отже, до повноліття Василя?). На цьому погоджувальному акті під закладом 1 тис. кіп гр. лит. Ілля та Андрій поставили підписи й печатки⁶⁷. Так мирно було вирішено справу з дружнім Домом Сангушків.

Інакше проходив процес із кн. Петром Михайловичем Острожецьким, який оскаржував захоплення Іллею Острозьким у Рівненському повіті своїх маєтків Дюкшина, Жорина та Круга, придбаних ним у Яна Заберезинського. Королівські комісари довго не могли навести лад у цій справі через спротив Іллі та його військові виправи, котрі автоматично звільняли його від продовження судового процесу⁶⁸.

Як бачимо, ще за життя батька Ілля був уведений у коло політичної та владної еліти держави. По смерті Костянтина Івановича, в ореолі його слави та імені, примножуючи військову звитягу батька та поступово вивищуючись при дворах Жигимонта I і Бони, князь проявляв твердість у досягненні мети. Батько доручив Іллі й остаточний розподіл маєтків із Василем та забезпечення доньки Софії. Не без наполягання другої дружини Олександри Слуцької, за два роки до своєї смерті Костянтин Острозький (ми вже писали про це вище) забезпечив її та дітей, відписавши Турів, Сатіїв та Крупу з іншими маєтками як вінове на її особисте й малолітніх дітей утримання. Князь визначив також систему поділу батьківщини між усіма дітьми: “А коли сыну еє милости князю Василю будет пятнадцать летъ, тогды сынъ его милость княз Илья с тымъ братомъ своимъ княземъ Васильемъ маєт именья его милости, отъчизны вси и выслугу, и куплю, наполю делити и с тых именеи оба сполом сестру свою кнежьну Зофею, кгда еє лета будут, замужъ выдати и выправу слушьную еи дати водлугъ обычая права земьского... А тую выправу еи, дочьце их, маот дати сынове его милости, княз Илья и княз Василеи две части, а кнегиня его милости

⁶⁶ Собчук В. Боротьба Сенют за спадщину Калениковичів... С. 147.

⁶⁷ AS. T. IV. № III. S. 2–5.

⁶⁸ Ibid. № LXVI. S. 72.

Александра с тыхъ именеи, которые еи милости записал, третью часть”⁶⁹. Отже, Ілля на рівних із рідним братом Софії Василем мав забезпечити їй віно як сестрі по батькові. Все це мало б об’єднати дітей великого гетьмана, однак насправді роз’єднало: ніхто не бажав поступатися хоч п’яддю “своєї”/батькової землі.

За життя батька відносини між синами виглядали ззовні спокійними, тим більше, що Костянтин Іванович сам опікувався молодшими дітьми, а Ілля на той час провадив самостійне життя. Все змінилося по смерті великого гетьмана. Старший син відразу вступив у непримиренний конфлікт із мачухою, яка офіційно була опікункою своїх малолітніх дітей і мала утримувати їх на виділеному чоловіком віновому маєтку. Війна розпочалася ще над непохованим тілом Костянтина Івановича: в момент слідування жалобного кортежу до Києва слуги Іллі напали на Турів і, за словами Слуцької, пограбували маєток, що був головним осідком княгині Олександри з дітьми на вінових землях, та “забрали” увесь архів, у тому числі й текст заповіту Костянтина Острозького. Зазначимо, що перелік зниклого майна – 2 золоті ланцюги, 2 срібні пояси, 2 тузини/дюжини срібних ложок – насторожує: його надто мало, щоб вважати, ніби Ілля серйозно пограбував мачуху. Нікуди не був вивезений і архів. Однак такою вже була практика тогочасних судових процесів: треба було “якнайголосніше плакати” й говорити про повне пограбування.

Почалася судова тяганина. 5 жовтня 1530 р. Ілля отримав перший наказ владаря повернути мачусі замок (Турів), її “скарбець” і все залишене чоловіком. У цьому документі наведено текст скарги з описом подій у Турові, поданий від імені Олександри зі Слуцьких Острозької її братом кн. Юрієм Семеновичем Слуцьким: “Што же дей ты (Ілля. – В. У.), поехавшы с телом отца своего... до Киева, а оттоль дей еси наславшы слуг своих мощно квалтом сто коней на замок ее Туров, который еси небожчик князь ее милости у вене записал, и што кольве речи ее милости у скрынех было заховано, и привилии ей прислухаючи и тестамент, который теж князь Костентин его милость записуючи ей тот замок Туровский у вене дал, то дей все казал еси запечатати, и того дей наместника туровского за сторожу велел еси дати, што ж дей ее милости з великим обтяженьем от тебя ся деет”⁷⁰. Зазначимо принагідно, що вчинок Іллі можна було виправдати: він наказав опечатати віднайдені документи, особливо заповіт, боячись його заміни чи переробки, і, як виявиться далі, його побоювання були небезпідставні. Але у королівському наказі з вимогою повернути майно княгині взято до уваги лише аргументацію скаржника. Ілля не зреагував на наказ, і король 3 лютого 1531 р. повторно наказав старшому синові великого гетьмана литовського повернути мачусі вінові маєтки (Турів, Сатіїв, Крупу, Поворське та ін., записані на суму в 6000 кіп гр. лит.), вивезене майно і документи, віддати Турівський замок та повернути всі доходи, взяті на замок і в замку, відшкодувати претензії міщан, повернути скарбець і не порушувати батькового заповіту⁷¹.

Проте лише в серпні між спадкоємцями Костянтина Івановича було досягнуто тимчасової згоди, зокрема й щодо уділу княгині Слуцької з дітьми. 1 серпня 1531 р.

⁶⁹ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). № 694. С. 531–532.

⁷⁰ Ак. ЮЗР. Т. 1. № 93. С. 78–79; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244, 259–259 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 202, арк. 54, 111).

⁷¹ АС. Т. III. № 416. С. 385–387; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 260 (посилання на ЛМ. Кн. 202, арк. 111).

перед королівським судом обидві сторони поклали документи, що підтверджували їхні права на маєтки по смерті К. І. Острозького. При цьому кн. Олександра згадала відібрані у неї Іллею рухомі речі та майно (“клейноды, шаты и иншыи скарбы”), відповідно Ілля назвав речі матері, привласнені мачухою (“многии речи матки его за себе забрала”). Король, “паметаючи на цнотливыи а славныи заслуги небошыка князя Костянтина а маючи литость и ласку нашу над малженкою его и его милости дети”, вирішив замирити ворогуючі гілки роду. Задля цього Жигимонт I призначив по двоє з Панів-Рад коронних і литовських, дав їм у допомогу ще по кілька польських шляхтичів та наказав прискіпливо вивчити справу і документи. Рішення суду мало бути остаточне під закладом 10 тис. кіп грошей. Вирок королівського суду від 5 серпня був таким: Олександра Острозька має сидіти на Турові й Тарасовому в рахунок 3 тис. кіп грошей віна, а інші 3 тис. привівку “маєт княгиня опустити”. Окрім того, Острозька мала того ж року на Св. Якуба виплатити пасинку Іллі 500 кіп грошей, Ілля ж має інші 500 кіп, записані його матері як віно і привінок на Турові, “опустити”. Олександрі мало відійти також Словенсько з волостю (маєток належало передати за чотири тижні – до першої неділі по Св. Варфоломею), але після її смерті цей маєток переходив Іллі як материзна. Натомість удові належить віддати Іллі Здитель та Огонове. За ухвалою суду, брати Ілля та Василь дають спільно і в рівних частинах посаг сестрі Софії, доньці Олександри (дослідники вказують, що Софія померла ще дітям, оскільки більше ніде не згадується в документах). У випадку смерті Олександри Турів і Тарасів мають бути поділені між Іллею й Василем (Ілля мав заплатити Василю 3 тис. кіп грошей відступного за материзну). В разі другого шлюбу Олександри вона віддасть Турів і Тарасове, взявши 3500 кіп грошей – порівну від Іллі та Василя. Стосовно ж речей і коштовностей, принесених Олександрю чоловіку і отриманих за заповітом, суд наголосив, що заповіт К. І. Острозького “нам здал быти непевен, на котором много было прыписано и неслушне справовано, и не видело ся нам на тот час дати ему месьтца и веры, и ни во што его есьмо обернули”. Судді ухвалили, що внесені в Дім чоловіка речі княгині, “ошачованы и записом оправены”, Ілля не має повертати. Йшлося лише про повернення того, що Олександрі відійшло від матері або було дароване чоловіком. Якщо ж буде доведено, що Ілля взяв більше речей, ніж повернув, князь мав присягтися. Олександрю ж зобов’язали повернути Іллі речі його матері, й також під присягою⁷².

Того ж дня (1 серпня 1531 р.) обидві сторони обрали своїх уповноважених задля укладання угоди: Ілля – королівського маршалка та підляського воеводу Івана Богдановича Сапегу, а Олександра – пінського старосту та писаря королеви Івана Михайловича, – й призначили час виконання постанови в Городку через шість тижнів: тоді перед означеними особами Ілля має повернути материзну. Стосовно ж земельних володінь Ілля обрав своїм повіреним пана Василя Богдановича Гостського, а Олександра – кн. Федора Михайловича Вишневецького. Перед ними Ілля мав за чотири тижні по Св. Якубу передати мачусі Турів із описом замку, міста та волості. Княгиня в такому ж порядку передавала Здитель (нагадаємо, що з цього маєтку мав іти прибуток на митрополію, тож, вочевидь, на митрополію відходила лише частина прибутків, а не сам маєток) з описом. В. Гостський мав також ув’язати Олександрю у володіння

⁷² Литовская Метрика. Кн. записей 15 (1528–1538). Вильнюс, 2002. № 102. С. 135–137; AS. Т. III. № CDXVI. S. 385–387.

Словенськом і Тарасовим з описом володінь та майна. Цей узгоджувальний документ був підписаний відпоручниками Іллі – Іваном Сапегою та Миколою Липчием, а також повіреними княгині Миколою Сандецьким та Тарлом⁷³.

Опис архіву Острозьких 1627 р. фіксує угоду Іллі з Олександрою Слуцькою на пергамені, укладену в Неполомицях при королі та Панах-Раді 1 серпня 1531 р. Її зміст ідентичний вищенаведеному. Зауважимо при цьому важливу обставину, засвідчену Панами-Радою: “Тестамент нам здався непевним, на ньому багато було приписано і неслухно виправлено. Тому здалося за краще дати менше йому віри і ні в що поставити, ніж у тому вигляді прийняти”. Виходить, що Ілля не випадково завбачливо подбав про реліквії та документи: цю війну фактично спровокувала княгиня Олександра намаганням витворити документацію для доказу своїх претензій на маєтки.

Судове рішення було засвідчене Жемайтійським єпископом кн. Миколаєм Везгайлом та підляським воєводою і маршалком паном Іваном Богдановичем Сапегою⁷⁴. При цьому в королівській постанові говорилося: “А так князь Илья перед нами то упоминал нижли с братом своим князем Васильем о то перед нами не мовил для того, иж брат его еще лет не дошел и гды лета брата его прийдут, князь Илья о том мовити. И на то есьмо князю Ильи дали сесь наш лист и с нашею печатью”⁷⁵. Підкреслимо, із усіх відомих документів Іллі Острозького це єдина згадка про малолітнього брата (за винятком останнього його документа – заповіту 1539 р.).

1 серпня 1531 р., попри претензії удови з дітьми Василем та Софією, Жигимонт I призначив Іллі Степань з околицями. Підставою слугував представлений королю Іллею лист батька на ім'я першої дружини (матері Іллі), котра була названа Ганною (не Тетяною), донькою кн. Семена Юрійовича Гольшанського, де означено принесений нею посаг – Гольшани, Глуськ, дві частини Степані, Копис, Романів, Суша, а також її материзну – Рівне, Колодне, Чернехів; отже, вся перелічена материзна Іллі мала належити виключно йому. Щодо Степані, то К. І. Острозький отримав від дружини $\frac{2}{3}$ маєтку, інша ж третина належала кн. Дубровицькому. Втім, король спочатку взяв увесь маєток на себе, а потім передав його у володіння Костянтина Івановича, а той записав маєток на Іллю. Тож, згідно з рішенням Жигимонта I, увесь степанський маєток переходив лише до Іллі та його спадкоємців, а Олександра зі Слуцьких з дітьми не повинні надалі за нього судитися і “вечное молчане мети мают против него в том”⁷⁶. Того ж дня король підтвердив Іллі також Сатиїв з волостю, відсторонивши від права володіння Олександрю з Василем та Софією. Ілля надав королю купчу Костянтина Івановича на Сатиїв з присілками Дядьковичі, Олинове, Жорновне, дві частини Перемилівців та Радів, набуті князем за 320 кіп гр. лит. у Яна Яновича Доввойнича та його родини. Тут варто зазначити, що, виглядає, Ілля так і не повернув повністю архів батька його вдові, вибравши необхідні йому документи, а тому, на відміну від Олександри, мав можливість оперувати широкою документальною базою. Олександра Слуцька, зі свого боку, поклала перед королем “тестамент и лист веновный” К. І. Острозького, де Сатиїв був внесений до її оправи. Однак, як вже

⁷³ Литовская Метрика. Кн. записей 15 (1528–1538). № 103. С. 137–138.

⁷⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 261–263 зв.

⁷⁵ Там само. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 8 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.); Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 34–34 зв.

⁷⁶ AS. Т. III. № CDXIII. S. 377–380.

вказувалося, тестамент великого гетьмана литовського “за слушний, а достаточный его есмо не приняли для тое причины, иж на нем много речей было приписано и помазано”. Жигимонт I констатував, що Ян Довойнич продав маєтності Костянтину Івановичу, Іллі та дітям його, “а не иным детьи князя Костентиновым” ще до другого одруження гетьмана. Князь сплатив власні гроші й оформив купчу на своє та сина ім'я, тож цей маєток Острозький не мав права записувати в оправу другій дружині. Відповідно, тестамент гетьмана “и вси речи на нем описаны на сторону отложили”, тобто з-під ніг удови було вибито документальний ґрунт для підтвердження її прав. За ухвалою короля все переходило Іллі, а Олександра з дітьми знову “вечное молчанье мети мают в том против него”⁷⁷. 4 серпня 1531 р. Жигимонт I в Неполомиціях видав окремих лист, що саме Іллі мають належати куплені у Довойнича Сатіїв з присілками⁷⁸.

15 січня 1532 р. король наказав володимирському старості кн. Федору Сангушку та пінському старості Іванові Михайловичу бути комісарами щодо виконання досягнутих між Іллею та Олександрою домовленостей. Таке рішення спричинювалося діями сторін: Ілля подав заяву, ніби мачуха не приїхала отримувати свої речі, списку їх не надала і відпоручників не прислала; Олександра ж, своєю чергою, заявила, що Ілля не передає їй маєтку Тарасове. Аби не застосовувати санкції про виплату 10 тис. кіп грошей за порушення попередньої постанови, Жигимонт I наказав обом сторонам і комісарам з'їхатися до замку луцького старости кн. Федора Михайловича Чорторийського в Чорторию “назавтрее Нового Лета” (час невдовзі по Різду Христовому). Тут Олександра мала передати Іллі список усіх відібраних у неї речей, які перейшли їй від матері та подарованих чоловіком. В обмін Ілля підготує список речей своєї матері, котрі залишилися у мачухи. Всі ці речі сторони мають “на одно месцо знесшы положитьи”. Якщо одна із сторін буде наполягати, що їй передано не всі речі, то відповідач має вчинити присягу, що більше чужих речей не має. Тобто учасники цієї справи “мают в один час и на одном месцу, одного дня о ты речы промежы собою конец прыняти”. Король наказував комісарам не йти на жодні поступки й вимоги сторін, щоб їм їхні речі були “наперед поотдани”. Якщо ж котрась із сторін наказ не виконає, на “розем” не прибуде, тоді однозначно має виплатити заклад у 10 тис. кіп грошей “и вечное молчанье в том мети”. Стосовно ж Тарасового, король наказував розглянути купчий лист Іллі на цей маєток, “и што в листе будет стояти, с тым со всим мает его кнегине Олександре, мачосе своеи, поступити”. Комісарів наділено також повноваженнями розглянути всі претензії Іллі та Олександри до їхніх слуг, “абыхмо через то от них в том доуки не мели”⁷⁹.

Ілля не мав наміру поступатися “родовим пріоритетом” та ділитися ореолом батькової слави ні з мачухою, ні з її дітьми. Нова родина батька була для нього цілком чужою, та й наміри мачухи він не вважав “чистими”. А старший брат був і назавжди залишився чужим для сина Олександри Василя Острозького, який прийняв її інтер-

⁷⁷ Ibid. № CDXIV. S. 380–383.

⁷⁸ Ibid. № CDXV. S. 383–384; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Dyplomy, № 653 (стара нумерація дипломів Оссолінських за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244 (посилання на ЛМ. Кн. 202, арк. 181, 220); ДА Рівненської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 73–77.

⁷⁹ Литовская Метрика. Кн. записей 15 (1528–1538). № 113. С. 143–145.

претацію причин “домової війни”. Про це свідчить і його бажання “затулити” поховання Іллі та першої батькової дружини в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря великим надгробком Костянтина Івановича Острозького й переривання традиції поховань членів родини в цьому соборі. Втім, “шляхетське суспільство” все ж розглядало спадкоємців Острозького як “єдину родину”. Так, у 1538 р. Данило Єловицький зазначав, що свій благочинний внесок у “Дерманскую великую лавру” здійснює при благочестивих князях Іллі та Василеві Острозьких⁸⁰. Свята обитель “поєднала” непримиренних представників Дому, але справжнього об’єднання й примирення так і не відбулося. В іншому випадку духовна установа не лише не зблизила братів, але й протистояла Іллі, який єдиновладно управляв маєтками батька. Йдеться про фундований ще вел. кн. Вітовтом парафіяльний костел у Новоградку. В 1535 р. його плебан Павел Вишенський оскаржував перед Жигимонтом I втручання Іллі Острозького у церковні володіння, що було визнано правомірним, оскільки предки князя права на ті землі не мали (можливо, в даному випадку йшлося про суперечку за земельні володіння між православною кафедрою та костелом і дії Іллі на користь митрополита?)⁸¹.

Очевидно, Ілля постійно потребував “швидких” грошей для вжитку, особливо під час виїздів до столиці. Отож він сміливо передавав у заставу свої спільні з молодшим братом та сестрою маєтки. Наприклад, 2 липня 1535 р. у Вільні Ілля заставив Семенові Бабинському маєток Котове в рахунок позики 300 кіп гр. лит.⁸². У 1538 р. до застави маєтку Поворське князь залучав луцького войськового Дахна Василевича⁸³.

Ставлення Василя Острозького до старшого брата було обтяжене ще й довголітньою боротьбою із дружиною покійного брата Беатою Костелецькою. Річ у тому, що шлюб Іллі не був аж таким прозорим. Його “загадка” відбилася на долі молодшого брата, примусивши Василя вжити низку ризикованих акцій для повернення у свої руки батькових маєтків. Своім шлюбом із Костелецькою Ілля фактично порушував не лише батькову волю, а й угоду (1523 року) з віленським каштеляном кн. Юрієм Радзивілом. Ця угода, напевно, укладена на прохання Радзивіла, оскільки йшлося про заміжжя доньки з іновірцем. Підтверджена вона 5 березня 1523 р. Папою Климентом II, із застереженням, що шлюб можливий лише за згоди обох дорослих уже молодят. Дивно, але Ілля не використав цей “козир” у своєму протесті проти шлюбу: ймовірно, він не мав самого документа⁸⁴. Радзивіл же навіть під час оскарження відмови Іллі перед королем не надав тексту угоди й папського рескрипту, а лиш озна-

⁸⁰ ДА Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 17 зв.–18 зв.; спр. 1368, арк. 21–21 зв.

⁸¹ Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis lithuaniae 1386–1430 / Publ. J. Ochmański. Warszawa; Poznań, 1986. S. 52–53.

⁸² AS. T. IV. № CDXXXIV. S. 570. Див. також: *Франко І. Я.* Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535–1540 // *Франко І. Я.* Збір. творів: У 50 т. К., 1983. Т. 39. С. 147–148.

⁸³ *Франко І. Я.* Шість записів князя Іллі... С. 149–151. Серед копій паперів на власність Гулевичів значиться акт підтвердження Жигимонта I на даровизну від імені Костянтина та Іллі Острозьких на ім’я Дахна Васильовича і його нащадків с. Жижниці та трьох дворів у Рудниках, двора й фільварку в Луцьку. Проблема в тому, що акт датовано 1531 р., коли Костянтина Івановича вже не було серед живих, та й сам документ зберігся лише в копії 1590 р. – Inwentarz rękopisów Biblioteki zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. T. XVII. Rękopisy 17709–17945. Wrocław, 2000. S. 4 (№ 17710/III, s. 267–274)

⁸⁴ *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. Kraków, 1868. T. II. S. 48–49. Dod. VI. 1. S. 262–263.

чив існування “запису” “під деякими певними заставами” (тобто – грошовими)⁸⁵.

Питання про одруження постало 1536 року, проявившись заплутаною колізією за участі кількох зацікавлених сторін. Радзивіл “поміняв” наречених: свою старшу доньку Анну він вирішив віддати за новогрудського воєводу Станіслава Гаштовта*, а відтак через своїх служебників Станіслава Коморовського та Марка Лубницького запропонував 26-літньому Іллі Острозькому молодшу доньку – красуню Барбару. Ілля рішуче відмовився від цієї пропозиції. Зазначимо, що Барбара вийде заміж саме за Станіслава Гаштовта, згодом овдовіє й надихне на пристрасні почуття Жигимонта II Августа, і той, попри незгоду польської магнатурі, 1547 року візьме з нею таємний шлюб. Уособлення образу коханої у польській історії, літературі, поезії, малярстві, Барбара Радзивіл була при тому дуже вигідною партією й об’єктом “полювання” численних женихів з магнатських та панських родин⁸⁶. Чому ж Ілля відмовився від цього “шлюбного варіанта”?

На думку Л. Соболева, цьому сприяла королева Бона, чийй політиці у Литві протистояв Ю. Радзивіл⁸⁷. І. Ворончук вважає, що на той час Ілля уже мав “якесь почуття” до іншої жінки, вона й стала його дружиною. Томаш Кемпа наполягає на “пропольській” орієнтації Іллі та його частих поїздках до Кракова, де він найбільше любив проводити час⁸⁸. Цю ідею розвивав ще Роман Зелевський, який писав, ніби Ілля “просяк польською культурою, опанував польську мову та латину” і хоча не здійснив конверсії у католицизм, все ж Краків у всіх відношеннях був йому ближчий за Вільно⁸⁹.

Однак справа виглядає ще більш заплутаною, ніж здавалося дослідникам. Джерелом для її з’ясування слугують матеріали Литовської Метрики, які свого часу бачив

Беата з Костелецьких княгиня Острозька. Портрет XVI ст. в копії.

⁸⁵ Źródła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przeddziecki. Wilno, 1844. Т. II. S. 392.

* У документах знаходимо дві форми написання прізвища – Гаштольд і Гаштовт, якими користуються і ми як рівноцінними, йдучи за конкретним джерелом і його формою написання цього прізвища.

⁸⁶ Див.: *Bogucka M.* Barbara Radziwiłłówna // *Źyciorysy historyczne, literackie i legendarne.* Warszawa, 1984. S. 67–88; *Kuchowicz Z.* Barbara Radziwiłłówna. Łódź, 1978; *Pociecha W.* Barbara Radziwiłłówna // *PSB.* Т.1. S. 294–298; *Ragauskienė R.* Barбора Radvilaitė. Vilnius, 1999; *Besala J.* Barbara Radziwiłłówna i Zygmunt August. Warszawa, 2007.

⁸⁷ *Соболев Л.* Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // *Острогiana в Україні і Європі.* Старокостянтинів, 2001. С. 34.

⁸⁸ *Kempa T.* Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // *Wrocławskie Studia Wschodnie.* 2004. Т. 8. S. 56.

⁸⁹ *Żelewski R.* Ostrogski Iliа // *PSB.* Т. XXIV. S. 481.

Леон Божаволя-Романовський⁹⁰. Спочатку, 16 жовтня 1536 р., Жигимонт I, на скаргу віленського воєводи і великого гетьмана литовського Юрія Миколайовича Радзивіла, звернувся до Іллі з пропозицією взяти погоджений батьками шлюб. При цьому в королівському лісті йшлося, ніби Радзивіл “поведи перед нами, што ж ты сам на то призволил”, і хоч угода батьків не була записана, “але его милости господару и Паном Радом и каждому посполитому человеку была объявлена”. Радзивіл просив короля нагадати Іллі про домовленість батьків, волю яких годиться виконувати. Жигимонт I “нагадував”: “Чтоб ты без каждого вымовенья воли и листу отъца своего досить вчинилъ, и дочьку пана виленского, панну Ганьну собе за малженьку взялъ”⁹¹. Підкреслимо: в королівському лісті йшлося про *письмове* зобов’язання К. I. Острозького і Ю. Радзивіла, якого реально не існувало. Тож подальші слова королівського “нагадування” звучали вже риторично для Іллі, хоч і мали певну вагу для Радзивіла: “Звлаща если не маем слушьное причины, для чого бы то учинити мел, если бы еси воли и листу отъца своего досить вчинити”, то король стане на бік Радзивіла й “заховати рачить водле права и того, што справедливо будет”⁹². Цей присуд мав би заспокоїти обох: Радзивіл отримав до рук королівський наказ про виконання домовленості, а Ілля – причину не виконувати угоди батька, оскільки її письмового засвідчення з підписом батька не було. Окрім того, пікантність ситуації підігрівалася змовленням Анни і сина Гаштовта.

20 жовтня 1536 р. перед королем постали литовський канцлер Ольбрахт Гаштовт та великий гетьман литовський Юрій Радзивіл. Вони підтвердили, що вмовилися про одруження сина Гаштовта Станіслава (новогрудського воєводи) зі старшою донькою Радзивіла Анною. Однак обидва визнали, що задовго до цього Анна “была вжо змовлена” (тобто обіцяна за угодою) за Іллю Острозького, “которая ж змова есть великими и тяжкими заклады вмоцнена”. І от тепер обидва батьки, “не хотячи... князя Ильи от приязни домов своих отдаляти”, попередню свою угоду “отринули” і записи про неї “уморили и в нивечь обернули”. При цьому вони перед королем як певним гарантом нової угоди домовилися, що Станіслав візьме за дружину Барбару, і навіть визначили дату шлюбу – через шість тижнів після Великодня⁹³. Отже, даний документ показує, що угоду з Домом Острозьких не було порушено й Ілля відмовився не від Барбари, а від Анни, як і загалом від самої можливості такої угоди. Виглядає справді, що Ілля вже мав цілком інші наміри поза Домом Радзивілів. Не можемо замовчати й іншої, менш привабливої сторони. Йдеться про “недобру славу” як Анни, так ще більше Барбари Радзивіл щодо їхньої нерозбірливості у стосунках із чоловіками. Особливо детально, із залученням висловлювань та оцінок сучасників, писав

⁹⁰ Він посилається на кн. 206 (арк. 228, 333–335, 341, 344, 517–519, 529, 551, 608, 661) Литовської Метрики, але, на жаль, не ануотує зміст документів (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244).

⁹¹ Литовская Метрика. Кн. записей 19 (1535–1537). № 244. С. 248–249.

⁹² Там же. С. 248–249.

⁹³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 140 зв.–142 (посилання на оригінал документа, завірений королівською печаткою, в зібранні ім. Публічної бібліотеки в СПб., а також на ЛМ. Кн. 21, арк. 103–104). Цікаво зазначити, що в архіві Острозьких зберігалася ціла фасцикула з назвою “Права Гаштольдівські”, де знаходилися документи на володіння Ольбрахта Гаштовта 1517–1539 рр. та Станіслава – до 1542 р. (ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 15 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

про це польський історик З. Кухович⁹⁴. Сучасні дослідники зазначають, що на той час і пізніше, за доби останнього Ягелона – Жигимонта II Августа, поняття моралі було доволі розмите: коханки і коханці вважалися ледь не нормою в середовищі еліти (Анджей I Гурка, сам закоханий в одну із Радзивілівен, протестуючи проти одруження Жигимонта II Августа з Барбарою, в 1548 р. у своєму публічному виступі назвав 38 коханців Барбари та її “французьку хворобу”, що спричинила безпліддя)⁹⁵. Проте ненормальним для магната (а надто – короля) вважалося одружуватися із жінкою, котра мала чи має коханців: це давало підстави для сумнівів у легітимності потомства та успадкування. Така обставина могла бути не останнім аргументом (звісно, неофіційним) для Іллі: із Беатою подібних чуток не пов’язували.

Окрім того, матримоніальні “наміри”

Іллі на той час були зосереджені на конкретній особі, яка, своєю чергою, є певною загадкою. Маємо на увазі перш за все її походження: офіційно вона була донькою (народилася 20 жовтня 1515 р.) коронного підскарбія Анджая Костелецького († 1515 р.) та моравської чешки Катерини Тельничанки (1480–1528) (справжнє прізвище – Охштат, прізвище Тельничанка походить від селища Тельнице в Моравії)⁹⁶. Однак при дворі подекуди, ніби Беата є позашлюбною донькою самого короля Жигимонта I⁹⁷ і його коханки впродовж довгих років – тієї самої Катерини Тельничанки,

Барбара Радзивіл. Портрет пензля Лукаса Кранаха Молодшого. 1553 р. Музей Чарторийських у Кракові.

⁹⁴ Kuchowicz Z. *Miłość Staropolska*. Łódź, 1982. S. 34–38.

⁹⁵ Сліж Н. Сексуальнае жыццё шляхты Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVIII стст. // Terra Alba. Мінск, 2001. Т. 2. Номо venetus: Сексуальная прастора беларускай культуры. С. 138–167; Сліж Н. У. Мараль і норавы вялікага князя і шляхты ў эпоху Жыгімонта Аўгуста // Ягелонь: дынастыя, эпоха, спадчына. Мінск, 2007. С. 207–216. Саму смерць Барбари її біографі пов’язували із сифілісом чи запаленням шийки матки. – Basiński J. O przyczynie śmierci Barbary Radziwiłłówny w naświetleniu medycznym // Archiwum historii medycyny. Warszawa, 1976. Ks. 2. S. 251–261; Kuchowicz Z. Jeszcze w sprawie przyczyny śmierci Barbary Radziwiłłówny // Ibid. S. 258–261.

⁹⁶ Bieniak J. Zapomniana generacja Kościeleckich // Drogą historii: Studia ofiarowane prof. Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Lublin, 2001. S. 135–148; Kuchowicz Z. Wielkość i upadek dumnej Beaty // Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku. Łódź, 1972. S. 96; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінський), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 95.

⁹⁷ Докладну інформацію про публічне та особисте життя Жигимонта I див.: Pawiński A. *Młode lata Zygmunta Starego*. Warszawa, 1893; Dembińska A. *Zygmunt I. Zarys dziejów wewnętrzno-politycznych w latach 1540–1548*. Poznań, 1948; Golebiowski E. *Zygmunt August. Żywot ostatniego z Jagiellonów*. Warszawa, 1968; Wojciechowski Z. *Zygmunt Stary (1506–1548)*. Warszawa, 1979; Wyczański A. *Zygmunt Stary*. Warszawa, 1985; Wyczański A. *Dogonić Europę czyli Polska w czasach Zygmunta I (1506–1548)*. Kraków, 1987; Cynarski S. *Zygmunt August*. Wrocław, 2004.

яку король видав заміж за свого підскарб'я (на межі 1509–1510 рр., коли Жигимонт I одружився із угоркою Барбарою Запольї) та добре забезпечив⁹⁸. Ця чутка виглядала доволі вірогідною, бо Катерина народила від короля трьох дітей до свого офіційного одруження із Костелецьким (син Ян, який у 20 років став єпископом Віленським, а згодом – Познанським, писався оригінальним офіційним титулом “з княжат литовських”); доньки: Регіна, пошлюблена з Ієронімом Шафранцем, і Катерина – дружина Юрія II графа де Монфорт). Окрім того, і в скандалі з розірванням батькової угоди про шлюб Іллі з Радзивілівною, і в подальшій війні за володіння між Беатою та Василем Острозьким Жигимонт I був на боці Іллі та Беати. Шлюб Костелецького із Тельничанкою засуджував увесь двір, а його кривні демонстративно залишали королівську Раду при з'яві Анджея у покоях. Утім, іноді такий крок підскарб'я пояснюється відданістю його королю та бажанням Костелецького вивести владаря із пікантної ситуації перед його офіційним шлюбом. Жигимонт I не забував про його послугу та й про свою коханку, якій надав містечка Смольник і Раковицю під Краковом. Особлива королівська опіка знадобилася Катерині та Беаті по смерті офіційного батька дівчини Анджея Костелецького († 6 вересня 1515 р.). Це стало можливим ще й у зв'язку з майже одночасним овдовінням короля (Барбара Запольї померла 2 жовтня 1515 р.). Тельничанка-Костелецька і її донька не були багатими, тож Беату взяли до королівського двору на виховання. З якихось міркувань “Острозький літописець”, слідом за Хронікою Бельських, називає її покоївкою (“з францимиру”) королеви Бони⁹⁹. Насправді Беата належала до придворних дам і виховувалася разом із королівськими доньками (для італійки Бони це не було аж такою дивиною, навпаки, вона опікала Беату, виховувала її, відповідно і характер Беати формувався як “мала копія” властолюбної й незалежної Бони). Вкоренилися і спостереження того, як Бона виховувала в повному послушенстві сина, через якого згодом певний час правила у ВКЛ: Беата так само у цілковитій покорі своїй волі виховуватиме свою доньку Гальшку, фантастично узалежнену від матеріної волі (нещастя Гальшки неабиякою мірою зумовлювались саме цим).

Беаті не бракувало чоловічої уваги. Її красу й принади підносили у латинських віршах придворний поет Анджей Крицький, відзначаючи, що за Беатою зігхають молоді й старі, нежонаті й одружені. Серед претендентів на руку красуні – золоті посвячені лицарі, найбагатші й найкращі. А у короля та королеви, як пише поет, Беата здобула таку ласку, що вони зробили її “товаришкою власної доньки”. Проте для роду Острозьких в історії Беати найцікавішим є звернення поета до красуні: “Коли з Божої ласки отримала стільки дарів, що ровесниць своїх далеко випереджаєш, стережися гріха, не будь гордою і невдячною щодо тих, хто тебе любить, але гречною для тих, хто тобою найбільше захоплюється, відповідаючи їм тим само”¹⁰⁰.

⁹⁸ Цієї версії дотримуються: *Bartoszewicz J. Ostrogscy* // Encyklopedia powszechna Samuela Orgelbranda. Warszawa, 1865. Т. XX. S. 158; *Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim XV i XVI wieku*. Warszawa, 1986. S. 234; *Uruski S. Rodzina*. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1907. Т. VII. S. 262 та ін.

⁹⁹ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1970. С. 125.

¹⁰⁰ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. Т. II. S. 38–39; Kraków, 1878. Т. V. Beata z Kościeleckich księżna Ostrogska.

Мабуть, на час одруження з Іллею Беата так і не набула цих чеснот. І Олександрі Слущкій та її синові Василю довелося мати справу з “польською амазонкою”, подужати яку, а тим паче щось у неї забрати, було заледве чи реальним.

Коли Радзивіл спробував оскаржити відмову Іллі одружуватися з його зарученою княжичу донькою Анною, король Жигимонт I неочікувано взяв до уваги “зухвалі”, як на той час, а ще й стосовно покійного батька, слова молодого Острозького: коли укладали угоду, його ніхто не запитав, а сам він згоди на цей шлюб не давав. Ілля посилався на правові норми: він вільний брати шлюб із будь-якою панною чи панєю за своїм власним бажанням. Король надіслав до Радзивіла та Острозького своїх довірених осіб – надвірного конюшого і кричевського державцю Василя Богдановича Чижана та великого ключника й кам’янецького і дубицького державцю Оникія Горностая для вивчення документів. Посли довго вмовляли Іллю, однак він все ж відправив до короля своїх посланців із лістами, де офіційно заявляв, що не відчуває відповідальності за батькове “умоцоване” щодо шлюбу, бо на цю угоду своєї згоди не давав, і тому хоче бути вільний від усіх зобов’язань, вчинених без його відома, та через короля повідомляє про це і Ю. Радзивілу. Таке зухвальство було подвійним: мало того, що заперечив батькову угоду, так ще й зневажив Радзивіла повідомленням про відмову через третю особу, ба більше – через самого короля. Нарешті Ілля особисто прибув до королівського двору з проханням про заступництво, натомість Радзивіл прислав відпоручника Марка Лубницького¹⁰¹. Все це спричинило королівське звернення від 22 березня 1537 р. до Радзивіла, в якому йшлося про слушність думки Іллі щодо примусовості шлюбної угоди, а тому, за законами права, він не має обов’язку перед Радзивілом і передається на суд короля. Жигимонт I запрошував гетьмана прибути 3 червня до Кракова для заслуховування на суді аргументів Іллі та відповідей Радзивіла й ухвалення королівського вердикту про те, чи має Ілля виконати волю батька, а чи може одружуватися з ким сам схоче¹⁰².

Вавельський замок у Кракові. Сучасна світлина.

¹⁰¹ Źródła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przędziecki. T. II. S. 392–393.

¹⁰² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI–4, ч. 3, арк. 266–266 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 206, арк. 413).

Як сучасники подій, так і історики схиляються до думки, що король хотів добре влаштувати долю своєї “вихованки” Беати. Вона ж не мала значного посагу й віна, тоді як Ілля володів численними батьковими маєтками. Та він і сам спромігся приростити їх якраз на час скандальної суперечки з Радзивілом через шлюб: у квітні–червні 1537 р. Ілля купив за 1000 кіп гр. лит. третину Хлапотина з присілками у кн. Федора Сангушка, а $\frac{2}{3}$ отримав під заставу в 2000 кіп грошей (сам Сангушко $\frac{1}{3}$ купив у кн. Андрія Четвертинського, а $\frac{2}{3}$ взяв під заставу)¹⁰³, та третину Заріцьких маєтків за 200 кіп грошей у Андрія Юхновича/Юрійовича Юрші з дружиною, а також у його співвласників Семена Владички і Фурса Жижевича, а $\frac{2}{3}$ Заріччини були заставлені Іллі за 300 кіп й не викуплені¹⁰⁴. Як засвідчує опис документів дубенського архіву Острозьких, 1 квітня 1537 р. король перебував в Острозі, бо саме тут він затвердив купівлю Іллею Заріччини від “Андрія Михновича Юриська” (Андрій Юхнович) за 200 кіп гр. лит. (в рахунок застави 300 кіп)¹⁰⁵. Напевно, Ілля переконав короля (хоч, здається, його й не потрібно було переконувати, а лише обміркувати схему дій) і домігся переваги над Радзивілом. А Радзивіл навідав короля спеціально у Львові та вмовляв не призначати суду, а передати справу до Вільна¹⁰⁶.

Суд усе ж відбувся у Кракові 3 червня 1537 р. Сандомирський підчаший Колачковський, представляючи Іллю, заперечував законність і правову внормованість угоди батьків про шлюб без згоди Іллі. Радзивіл послав свого маршалка Марка Лубницького (варіант: Любинецький) та передав лист королю, заявляючи, що ця справа має розглядатися не в Короні, а у ВКЛ, як і всі справи “великого стану людей”; він вимагав передати справу Панам-Раді у Вільні, де й буде дано відповідь Іллі. Колачковський наполягав на незаконності такої вимоги. Король не знайшов необхідного рішення й відклав справу “до наступної п’ятниці”. Як бачимо, Радзивіл вирішив зіграти ва-банк: позбавити короля можливості вирішити справу на користь Іллі. Втім, тут незаперечна й певна юридична рація: обидві сторони як магнати ВКЛ, де обіймали відповідні уряди, були підсудними саме верховному суду Великого князівства Литовського. Ця обставина поставила короля перед потребою потягти час задля пошуку такого виходу з ситуації, щоб не віддавати ініціативу до Вільна. 8 червня, у п’ятницю, король знову почав розгляд справи, але вповноважений Радзивіла наполягав на попередній вимозі – суду у Вільні. Довелося відкласти судові засідання (вони відкладалися до 7 листопада, потім до 17 грудня). Тим часом йшли складні переговори з обома сторонами. 15 червня Жигимонт I листовно звернувся до Радзивіла із твердженням, ніби приятелі сторін просили передати цю справу на їхні руки задля полюбовного залагодження. Король запитував згоди Радзивіла; якщо ж її не одержить, ладен був призначити вирішальний суд на наступні засідання в червні. Невідомо, як розвивалися закулісні переговори далі. 5 листопада король остаточно призначив дату судового слухання в Кракові¹⁰⁷. 7 листопада Ілля прибув до Кракова, а Радзивіл через Лубницького вже вкотре наполягав на перенесенні справи на рішення Панів-

¹⁰³ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 513; AS. T. IV. № LXXI. S. 76–77.

¹⁰⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 511; AS. T. IV. № LXVII. S. 72–73.

¹⁰⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзiminський), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

¹⁰⁶ Źródła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przewdziecki. T. II. S. 393.

¹⁰⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзiminський), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 267–267 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 206, арк. 517–519, 525, 661).

Рад у ВКЛ. Тоді Жигимонт I заявив, що буде користуватися Литовським Статутом і “перед собою його відкрив”, вказавши, що в кодексі немає артикула, за яким король має своє верховенство комусь передавати і “руку свою в таких речах замикати”, а тому немає різниці, де буде вершитися суд владаря. Тож Лубницькому наказали відповідати від імені Радзивіла на судовому процесі перед королем. Однак той заявив, що не має таких повноважень, “і він від права пішов геть”. Король уже вкотре спрямував до Радзивіла лист щодо нового (“остаточного”) терміну суду з вимогою стати особисто, оскільки тепер справу розглядали як скаргу Іллі. Жигимонт I погрожував “втратою права” Радзивілом і вирішенням справи без нього, принаймні судовий розгляд уже не відкладатимуть.

На засіданні королівського суду 17 грудня від імені Іллі Острозького промовляв Колачковський, наполягаючи на тому, що Ілля не відповідає за умову між батьком та Радзивілом, позаяк він на це своєї згоди не давав, тож просить короля звільнити його від обов’язку шлюбу з донькою Радзивіла. З іншого боку, слуга Радзивіла писар пан Богдан Михайлович Семашко* від імені господаря знову поставив питання про перенесення слухань до ВКЛ. Відповідь виголосив Колачковський: Ілля, дотримуючись норм литовського права, вчинив позов Радзивілу через королівські лісти, сам двічі приїздив і до суду ставав, нині прибув на третій термін, а Радзивіл, попри королівську вказівку щодо остаточного суду й “втрати права”, все ж не приїхав, і навіть його хвороба, про яку нарешті повідомив Семашко, не може слугувати причиною для нового відтягування справи (Радзивіл не послав уповноваженого відпоручника), від чого відчутно потерпає Острозький. Тут-таки Семашко виразно визначив коло своїх повноважень: Радзивіл не посилав його для відповіді Іллі Острозькому, а лише для того, щоб повідомити про хворобу й просити перенести суд до Вільна. Реагуючи на цю заяву, Колачковський наголосив на двох порушеннях: королівської ухвали про остаточний суд та наказу короля щодо часу й місця судового процесу. Далі: відповідно до правових норм, Ілля не може бути примушений до одруження з Анною Радзивіл. При цьому Колачковський надав витяг із попереднього королівського вироку стосовно справи між Ольбрахтом Мартиновичем Гаштовтом та Юрієм Миколайовичем Радзивілом щодо одруження сина Гаштовта Станіслава із Анною Радзивіл. Виявилося також, що Радзивіл уклав подібну угоду і з Яном Яновичем Заберезинським (троцьким воеводою) під зарукою значної суми. Рішення в цій справі було таке: коли Радзивіл залагодить справу з Заберезинським, вільно буде Гаштовту взяти Анну. Водночас було представлено спільний лист Гаштовта і Радзивіла до Іллі з пропозицією руки Барбари, якщо ж не захоче, тоді – Анни. При цьому посланець Радзивіла Лубницький усно повідомив Іллі, що угода з Гаштовтом про Анну більш рання, тому Острозький має взяти за дружину молодшу доньку Радзивіла Барбару. Оприлюднення всіх цих документів остаточного перетворило справу у формений скандал, і стало очевидним, що батько Радзивіл “торгує” донькою на три боки відразу. Вирок короля від 20 грудня 1537 р. був передбачуваним: Ілля звільнений від зобов’язання одружува-

* До речі, Б. М. Семашко в 1536 р. судився з Іллею за маєтки Тучин і Мощаницю, що їх розорили слуги князя: пограбували й поруйнували борти, забрали майно селян тощо. Ілля взяв суддями кн. Ф. А. Сангушка і пана Дахна Василевича, був призначений полюбовний суд, однак тим часом люди Острозького продовжували свої наїзди на ці маєтності. Див.: Литовская Метрика. Кн. записей 19 (1535–1537). № 176. С. 177–178.

тися із Анною Радзивілі, нечинними назавжди визнано всі письмові угоди та грошові заруки, а Радзивілі, хоч би й мав письмову угоду та інші документи, не може їх використовувати, вони підлягають денонсації¹⁰⁸.

Звільняючи Іллю Острозького від шлюбного зобов'язання, укладеного його батьком із кн. Радзивіліом, король порушував звичаєве право (не занесене до Литовського Статуту) щодо умовин батьків про шлюб дітей. До всього, Жигимонт I також скасовував волю людини, яку за життя так високо цінував і яку вшановували як “батька короля”. Подиву гідно, що практика ранніх угод між батьками про пізніше пошлюблення їхніх дітей була в магнатському середовищі тієї пори ледь не нормою (знову наголосимо на цьому)¹⁰⁹. Дивно, але Т. Кемпа навіть у цій історії зі шлюбом побачив утвердження “польських симпатій” князя Острозького, вказуючи, що всі ці події загалом відбивали політичну настанову Іллі, котра фактично була продовженням політики батька: він виявляв прихильність до активного союзу Литви та Польщі з явними симпатіями до Польщі¹¹⁰.

Що ж до сестер Радзивілівен, то в 1538 р. Барбару пошлюбив новгородський воєвода Станіслав Гаштовт, Анна ж лише через десять років вийшла заміж – спочатку за Петра Кішку, а потім за кн. Семена Гольшанського.

Леон Божаволя-Романовський – хранитель (кустош) архіву кн. Сангушків, який у 1879 р. склав історію та генеалогію роду Острозьких для Жигимонта Радзимицького¹¹¹, писав, ніби у 1538 р. Ілля вирішив відвідати Святи Місця в Єрусалимі й прибув до двору короля, щоб виправити відповідні документи та отримати дозвіл. Однак Жигимонт I затримав його під приводом загрози від татар та сарацинів. Тим часом королева Бона вжила заходів задля “зведення” молодого князя зі своєю вихованкою, що й завершилося заручинами¹¹². Заманлива інформація про єрусалимську прощу все ж видається нам вигаданою: джерела не фіксують прощі Іллі навіть до відомого Києво-Печерського монастиря, де лежав його батько, не фіксується актами і його щедрість до церков і монастирів та особливе

Барбара Радзивілі. Скульптура із золотими прикрасами. XVI ст.

¹⁰⁸ Źródła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przewdziecki. T. II. S. 392–402; *Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. Kraków, 1868. T. II. S. 50; Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. T. XXIII–XXIX. № 2243. S. 356.

¹⁰⁹ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 26–27; *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. Warszawa; Kraków, 1913. S. 25–26.

¹¹⁰ *Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie*. 2004. T. 8. S. 56.

¹¹¹ Фактично рукопис Леона Божаволі-Романовського ліг в основу видання: *Rulikowski W., Radziwiński Z. L. Książowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dnieprem, Sieniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni*. Kraków, 1888. T. 1.

¹¹² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимицькі), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 98.

опікування ними. Однак, оскільки повідомлення Романовського є дуже оригінальним, наводимо його як можливе пояснення появи Іллі при дворі. Цю інформацію подає і П. Юр'єв, зазначаючи, що Ілля просив паспорт у імператора Фердинанда, однак владар відрадив князя від поїздки через турецьку загрозу. Виглядає так, нібито цю інформацію дослідник почерпнув із імператорського архіву у Відні (йдеться про оригінал листа Фердинанда до Іллі від 2 лютого 1538 р., хоча він мав би бути в архіві Острозьких). В іншому місці своїх нарисів П. Юр'єв наводив лист Іллі Острозького до єпископа Дантишка (так у автора) від 22 вересня 1532 р., в якому князь дякував прелату за протекцію при віденському дворі (Юр'єв посилався на рукопис № 1595 паризької Бібліотеки Чарторійських; цей лист Іллі відомий також за публікацією А. Пшездзецького¹¹³)¹¹⁴. І хоча точні дати листів, імена й зміст листування, що збігаються із викладеним Романовським, начебто засвідчують реальність історії з Єрусалимом та стосунків із імператорським двором (що не менш цікаво), підтвердити ці дані, на жаль, не вдалося (як, до речі, й повідомлення того-таки П. Юр'єва, ніби Ілля Костянтинович виписав з Італії садівників та поставив у Острозі оранжереї, полюбляв розкішне життя й відповідно облаштував свій двір)¹¹⁵.

При королівському дворі, як вважають польські історики, Ілля таки бував доволі часто, його приваблювали вишукані розваги та добірне товариство. Саме тут він зустрів молоду, добре виховану й розумну красуню Беату, прихильності якої добивалися чимало придворних¹¹⁶. Захопившись, Ілля не зауважив явно складного й важкого характеру красуні та не надав значення придворним іграм навколо неї. “Князь Ілля потрапив з одного болота до іншого”¹¹⁷, – писав посланець пруського князя Альбрехта своєму господарю. Наприкінці 1538 р. відбулися “уклади” щодо шлюбу Іллі й Беати, а 1 січня 1539 р. – заручини 29-літнього князя Острозького та 24-літньої Костелецької.

4 січня 1539 р. Жигимонт I у Кракові спеціальним привілеєм підтвердив права Іллі на володіння всією отчиною (і окремо Хлапотиним із присілками, який Ілля отримав в обмін на Поворське від кн. Федора Сангушка¹¹⁸). Тепер князь став найбагатшим нареченим у ВКЛ¹¹⁹. Практично тоді ж було підтверджено і права Беати на спадщину по офіційному батькові Миколі Костелецькому¹²⁰. Між Острозьким та Костелецькою (її опікунами) було укладено шлюбну угоду¹²¹.

Задля бучного весілля молодий кн. Острозький мусив заставити краківським міщанам Щилінкам срібло (за 1 тис. зол. пол.), а також у Литві віддати у заставу Скоруті та Жабі золоті ланцюги й срібні речі (на суму 8500 золотих)¹²².

¹¹³ *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. V. S. 11.

¹¹⁴ *Юр'єв П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1. С. 148.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ *Kuchowicz Z.* Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku. Łódź, 1972. S. 97.

¹¹⁷ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich... Toruń, 2003. S. 59.

¹¹⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 22–22 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

¹¹⁹ Литовская Метрика. Кн. записей 25 (1387–1546). Вильнюс, 1998. № 245. С. 295–297; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 196, л. 225–226, 266–267.

¹²⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 268–268 зв. (посилання на Метрику Коронну. Кн. 57, арк. 22).

¹²¹ Там само, арк. 268 зв.–269 (посилання на Метрику коронну. Кн. 57, арк. 23).

¹²² *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. V. S. 52; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244 (про заставу срібла Іллею – посилання на ЛМ. Кн. 208, арк. 329).

І ось 2–3 лютого* 1539 р. у Кракові при королівському дворі відбулося пишне весілля Іллі з Беатою, що засвідчило особливий інтерес Жигимонта I до цього шлюбу. Водночас, 2 лютого, відбувалися й заручини королівни Ізабелли з Яном Запольї, на честь яких було улаштовано лицарський турнір¹²³. Саме цей турнір став, як вважали сучасники подій, фатальним для Іллі Острозького. В листі до Альбрехта Пруського очевидець оповідав, що під час змагання на списках королевич Жигимонт Август, попри слабке здоров'я, все ж зміг вибити Іллю з сідла¹²⁴. Сучасник з особливою ретельністю описував не так саму подію, як обладунки Іллі: срібну зброю на чорному оксамиті, татарський пояс, шкіряні чоботи, розшиті сріблом тощо. Однак, за всіх витрат та гарного початку, все закінчилося трагічно. Внаслідок падіння Острозький дістав серйозних внутрішніх ушкоджень, які за півроку призвели до його смерті. Саме падіння й неуспіх нареченого у поєдинку із представником королівської сім'ї в очах придворних та свідомості людності тієї доби були певною пересторогою, “поганим знаком”, але і публічною сатисфакцією за образу честі для Радзивіла.

За віновим записом від 1 січня 1539 р. Ілля записував Беаті 33 082 зл. пол. віна і привінок на третині маєтків після розділу їх із Олександрєю Слуцькою й братом

Внутрішній двір Вавельського замку у Кракові, де влаштовувалися турніри. Сучасна світлина.

* Томаш Кемпа доводить, що ця дата помилкова і шлюб відбувся 29 грудня 1538 р., а саме весілля тривало три дні. Дослідник посилається на лист Деціуса до прусського князя Альбрехта від 30 грудня 1538 р., в якому йдеться про шлюб (*Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich*. S. 60). Здається, учений має рацію, хоча б з огляду на дату вінового запису Острозького Беаті. Однак, оскільки лист Деціуса нам проаналізувати не вдалося, утримаємося від використання запропонованої дослідником дати шлюбу.

¹²³ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. T.1. Kraków, 1868. S. 84. Про тогочасну традицію турнірів див.: *Бохан Ю. Н.* Турнірні традиції ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стагоддзях. Мінск, 2008.

¹²⁴ *Niesiecki K. Herbarz Polski*. Lipsk, 1841. T. VII. S. 182; *Kolankowski L. Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*. Lwów, 1913. S. 86, 228.

Василем. При цьому Ілля дякував королю і королеві, які за його вірну службу та батькові заслуги “рачили ми дати малженку”. Острозький стверджував у загальних фразах, ніби Беата принесла йому немалий посаг: 7 тис. зол. пол., а також у дорогоцінних каменях, ланцюгах, шатах, клейнодах та перлах – 9541 золотий. Князь додавав назагал традиційну, але в цьому конкретному випадку вельми символічну фразу: “Ино я маючи бачность на речи пришлые, иж люди первших веков и теперешнии завше речи предние, которьи бы мели наперед прийти, так их обваровали и справили, ижбы у переднейший час якое трудности и небезпеченства не мели”. Тобто Ілля мав у рахунок 7 тис. золотих записати вінове в 14 тис. (подвоєне) і привінку на 19 082 золотих (теж подвоєний), а це нібито й складало $\frac{1}{3}$ володінь усієї Острожчини, “которьи на мене от брата моего князя Василья Костентиновича Острозского в делу ся достаную, або бы, чого Боже не дай, по смерти его пришли” (цікава заява, яка означає, що $\frac{1}{3}$ мала б в такому разі обраховуватися з обох частин отчизни), а також на материзні, куплених і особисто вислужених маєтках. Всі записані володіння по смерті Іллі мали б однозначно перейти Беаті, а в разі її повторного шлюбу представники Дому Острозьких виплатять Беаті внесені та подвоєні 33 082 золотих і заберуть маєтки. Свідками цього акта виступали: католицький єпископ Познанський і Хелмський кн. Севастіан Браницький, каштелян судомирський і вахмістр королеви Бони Миколай Волоський, королівський маршалок Тенчинський, писар господарський Михайло Василевич та кн. Федір Сангушко, – як бачимо, майже всі (за винятком Сангушка) представляли сторону Беати – Бони, але не Іллі¹²⁵. Король затвердив цей запис 16 лютого на прохання Беати, при цьому для підтвердження запису Ілля прийшов особисто¹²⁶. Обидва названі документи були складені в Кракові, очевидно, у період весільних урочистостей.

А 3 березня 1539 р. Ілля почав уже згадуваний судовий процес проти вдови кн. Івана Заславського та її сина Кузьми щодо родових маєтків князів Заславських, які йому передав покійний кн. Андрій Заславський. Час судових слухань та участь у них короля підтверджують, хай і опосередковано, що процес було розпочато в ту пору зовсім не випадково: до родових маєтків Дому Острозьких планувалося приєднати остаточно значні маєтки Заславських включно із родовим гніздом Заславом. Хто інспірував цю акцію від імені хворого Іллі, залишається здогадуватися. Вище ми вже писали про перебіг процесу та передсмертну волю Іллі, якого мучило сумління на смертному одрі, про повернення всіх маєтків Кузьмі Заславському і його матері. Тут лише зупинимося на “стилі” позову від імені Острозького до Заславських, за яким безпомилково визначимо знайоме жіноче обличчя. Отже, 3 березня Ілля покликав названих князів для обговорення питання щодо подарованої йому $\frac{1}{3}$ маєтків та заставлених $\frac{2}{3}$ володінь “Заславщини” й просив короля взяти заставлені землі під свій секвестр до остаточного вирішення справи. Фактично Заславські могли позбутися ледь не всіх своїх володінь. Княгиня Заславська намагалася довести, що несповна розуму кн. Андрій не міг заставити $\frac{2}{3}$ володінь, оскільки це була спільна

¹²⁵ AS. T. IV. № CXL. S. 177–178; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 522 (тут йдеться про 19 000 зол. пол. віна). Франко І. Я. Шість записів князя Іллі... С. 152 (запис датований 30 січня 1539 р.)

¹²⁶ AS. T. IV. № CXLVI. S. 187–188; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 523 (датується 17 лютого).

власність Андрія з її покійним чоловіком Яном/Іваном Заславським. Окрім того, Андрій насправді й не управляв маєтками, а як хворий просто мешкав при братові, згодом – при покійному гетьманові К. І. Острозькому, відтак і не міг розпоряджатися тим, що йому не належало. Княгиня не говорила прямо, втім ніби натякала, що власне при дворі гетьмана в 1520–1521 рр. у “несповна розуму” Андрія й було взято дарчу та заставну. Обидва надані Іллею акти княгиня Заславська та її син не визнали.

Ілля ж заявляв, що Андрій “був при здоровому смислі”, фактично перебрав усі батькові маєтки й управляв ними. Острозький продемонстрував відповідний акт на пергаменті з печатками, підписом Андрія та свідків – відомих урядовців. За цих обставин король покликав сторони на свій суд у Краків, однак Кузьма раптово захворів (ймовірно, передбачав результат, а княгиня не могла сама репрезентувати позвану сторону), тому остаточний вирок винесений не був. Король, зважаючи на статті Литовського Статуту щодо застави та неправомочності особи при втраті розуму, відклав вирок, суд переніс до Литви на час після одужання Кузьми, а заставлені землі відібрав у свій секвестр¹²⁷. Таким чином, виграв король (а скоріше за все, королева Бона¹²⁸; фактично вона й розпоряджалася цими маєтками). На руку це було й Іллі Острозькому, оскільки йому залишилася подарована третина маєтків й він не мав сумніву щодо передання решти $\frac{2}{3}$, а це вже було вигідно Беаті. Заславські залишилися в повному програші. Зацікавлені сторони виявляють себе у продовженні справи по смерті Іллі. 2–3 жовтня 1539 р., знову у Кракові, а не в Литві, перед королем постали княгиня Заславська з сином Кузьмою. Іллі вже не було, тому до короля на захист інтересів Беати Острозької звернулася королева Бона. Саму ж справу вів опікун Острозьких, призначений Іллею кн. Федір Андрійович Сангушко. Він і продемонстрував на суді лист кн. Іллі, яким той відрікався від маєтків Дому Заславських, просив повернути їх Кузьмі разом із дарчою та заставною кн. Андрія і застереженням, що ніхто із спад-

¹²⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI–4, ч. 3, арк. 270–271 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 208, арк. 95–96).

¹²⁸ Про королеву Бону див.: *Pociecha W. Królowa Bona (1494–1557): Czasy i ludzie Odrodzenia*. Poznań, 1949–1958. Т. 1–4; *Bogucka M. Bona Sforza*. Warszawa, 1998. Слід зазначити, що Бону разом з її сином Жигимонтом II Августом вважають ініціаторами й організаторами великої аграрної реформи у ВКЛ – відомої волочної поміри, тобто опису земельних угідь та підданих і визначення пропорційної системи податків. Окрім того, Бона розширювала власні землеволодіння, створювала фільварки та переводила селян на грошову ренту, сприяючи продажу зерна за кордон. Робила вона це на рівні власних володінь та королівщин, що в кілька разів (2–4) збільшило прибутки королівської родини, а Жигимонт II Август забезпечив здійснення цього в масштабах усієї держави. Очевидно, що Бона, як і король, вдалися до поміри через дедалі зростаючі потреби королівського двору і надмір ренесансних розкошів, але об’єктивно це привнесло цілком нову тенденцію в розвиток господарства. З іншого боку, дослідники вбачають також далекоглядне бажання Бони забезпечити статки королівської родини, зменшити її залежність від шляхти як шлях до встановлення спадкової королівської влади (а не виборної). У безпосередній власності королеви на території ВКЛ було Кобринське князівство (повністю), частина Пінського князівства, Гродно з повітом, Більський повіт на Підляшші, а на Волині – землі в Луцькому та Кременецькому повітах з містами Кременцем та Ковелем. (Див. детальніше: *Голубеў В. Ф. Бона Сфорца і Жигимонт Аўгуст – ініцыятары і арганізатары Вялікай аграрнай рэформы ў ВКЛ // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына*. Минск, 2007. С. 216–231; *Бондаренко А. А. Состав удела королевы Боны Сфорца в ВКЛ в середине XVI в. // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве*. М., 2011. С. 177–180.

коємців Острозького не може надалі судитися із Заславськими¹²⁹. Цей лист Іллі був написаний власноручно, непевною тремтячою рукою. Ні Беата, ні Бона не знали про нього: лист виявився для них повною несподіванкою, вибухом “бомби”. Окрім того, він був засвідчений та представлений авторитетною людиною і офіційним опікуном Острозьких. Так Ілля посмертно знищив плани “третьої сторони” щодо відчуження маєтків Заславських, показав справжніх ініціаторів процесу, свій примус до нього й непідробне каяття. На жаль, не оцінили цього не тільки самі Заславські, а й сучасний історик роду, який обмежився констатацією присуду короля з повелінням нащадкам Острозького щодо володінь Заславських “в том вечное молчанье против них мети ныне и на потомные часы” та наказу Беаті від короля та королеви повернути маєтки, що й було здійснено королівським дворянином Василем Курцевичем 6 березня 1540 р.¹³⁰ І все ж суперечка із Заславськими на тому не завершилася: Беата, а потім і Василь Острозький перманентно будуть до неї повертатися й поновлювати претензії на те, на що Ілля заборонив претендувати представникам роду Острозьких. Про ці процеси оповімо далі, оскільки тут увагу акцентовано на старшому братові Василя-Костянтина – Іллі.

Вже на початку квітня 1539 р. Ілля, мабуть, почувався дуже погано, тому що подбав (чи це зробила його дружина Беата) про здобуття генерального підтвердження Жигимонтом I від свого та Жигимонта II Августа імені прав на маєтки батька: Острог із волостю, підданими та правом на ярмарки (на Св. Трійцю та Св. Онуфрія), Крупу, Бродів, Полонне (ярмарок на Успіння Богородиці), Дубно (ярмарок на Преображення Господнє), Іванне, Красилів, Здитель, Здолбицю, Хлапотин, Поворське. Всі ці маєтки та ще володіння, які дід – кн. Іван Васильович Острозький надав старшому синові Михайлу Івановичу, Ілля міг передати у спадок, і вони мали належати його прямим спадкоємцям¹³¹. У рахунок виплати батькового боргу (20 000 золотих) Ілля передавав Беаті віддані у заставу Полонне, Красилів, Чуднів, Сульжин, волость Сушу, Колодне і Чернехів¹³². 6 серпня князь Острозький переписав молодій дружині у рахунок 6000 кіп грошей, нібито взятих у неї в борг, замок і місто Рівне з повітом. У цьому документі вказувалося, що князь “для некоторых моих великих, а пилных потреб и для службы господарское” (Ілля лежав хворий і ніякої “служби господарської” виконувати не міг просто фізично, тож сам запис був “шитий білими нитками” і створювався лише для того, щоб Беата отримала якнайбільше земель Острожчини) випозичив у дружини означену суму, яку вона “набыла у приятелів своих”. Відповідно під ці кошти і записується материнський замок Рівне з містом, дворами, селами, ринками, людьми з їхніми податками та відробітками. Свідками при складанні цього запису були єпископи Володимиро-Берестейський Геннадій та Луцько-Острозький Арсеній, жидичинський Св. Миколая архімандрит Варсонофій, староста луцький

¹²⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 272–273 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 208, арк. 283).

¹³⁰ AS. T. IV. S. 326.

¹³¹ Литовская Метрика. Кн. записей 25 (1387–1546). № 245. С. 295–297. На прохання Беати цей запис підтвердив 18 жовтня 1547 р. Жигимонт II Август. – ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16 зв.; Там само. Арк. 244 (посилання на ЛМ. Кн. 208, арк. 96, 233, 283, 359; кн. 209, арк. 74, 1046).

¹³² *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 66.

кн. Федір Чорторійський, староста кременецький Станіслав Фальчевський, хорунжий землі Волинської кн. Солтан Сокольський, пани Василь та Петро Чапличі, Семен Бабинський, чий печатки прикладені 7 серпня в Острозі¹³³. Наголосимо, що документ засвідчили два православні Владики – Володимиро-Берестейський Геннадій та Луцько-Острозький Арсеній¹³⁴.

Різке погіршення здоров'я молодого князя й “обвал” його маєткових дарунків дружині породили певні підозри при дворі. Посланець прусського князя Альбрехта Миколай Ніпшич писав господарю, що до швидкого розвитку хвороби Іллі могла спричинитися його активна дружина, якій Острозький “занадто догоджав”¹³⁵. А Томаш Кемпа знову побачив у шлюбі та останніх місяцях співжиття православного волинського князя й польки сигнал “полонізації руських земель ВКЛ”, коли найбагатший двір магнатів у Острозі “став справжнім розсадником польської культури та мови”. Сам Ілля Острозький нібито так сильно прихилився до польської культури, що надавав перевагу польській мові й латині, хоча й залишався православним¹³⁶. Та хіба міг він спілкуватися з Беатою руською мовою? І хіба міг він писати листи королю не польською? А чи, врешті, всі його записи на Беату могли складатися невідомою для неї мовою (хоч законодавчо записи мали укладатися руською мовою), тим більше, що саме її “рукою”, як нам видається, й складено частину текстів? Навряд чи всі ці факти можна інтерпретувати як свідчення полонізації Іллі Острозького. Проти цього – мова й сам сенс заповіту як його останньої волі.

16 серпня, за три дні до смерті, в Острозі Ілля склав тестамент (заповіт), яким передавав їхній з Беатою дитині, що мала народитися, всі свої маєтки, включно з часткою дружини, які перейдуть на його ім'я після розподілу з братом Василем¹³⁷. Саме цей документ перетворить життя доньки Іллі Острозького Гальшки на суцільний кошмар із викрадень, вбивств, кількох підневільних шлюбів, ув'язнень, божевілля й ранньої смерті. З іншого боку, цей документ означатиме: в чіхй руках Гальшка, той і управляє велетенською частиною маєтків Острозького Дому. Василь Костянтинович братиме безпосередню участь у “боротьбі за Гальшку” і таки стане переможцем у цій боротьбі та спадкоємцем її частки. Заповіт відкрив ще одну зацікавлену сторону: королівську сім'ю й особливо королеву Бону, яка пізніше відіграє недвозначну роль у долі маєтків Острозьких.

Заповіт Іллі такий промовистий, що ми просто не можемо стриматися, щоб не зупинитися на ньому детальніше¹³⁸. Відчуваючи дуже близьку смерть, “будучи на-

¹³³ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 525; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 21–22; AS. Т. IV. № CLX. S. 204.

¹³⁴ Франко І. Я. Шість записів князя Іллі... С. 155.

¹³⁵ Kolankowski L. Zygmunt August. S. 228; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich... S. 61.

¹³⁶ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich... S. 61.

¹³⁷ AS. Т. IV. № 162. S. 206–209; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 526. 18 жовтня 1546 р. Жигимонт II Август на прохання Беати підтвердив цей запис (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16 зв.). Тадеуш Стецький бачив оригінал заповіту ще в дубенському архіві. – Stecki T. J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 10.

¹³⁸ РГАДА. Ф. 396, оп.1, д. 23, ед. хр. 130–132. Текст заповіту люб'язно наданий нам Л. Я. Демченко, якій складаємо свою щирю подяку. Попередні публікації тестаменту: AS. Т. IV. № CLXII. S. 206–209; Przędziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. Т. II. Dod. VI. 2. S. 263–269; Франко І. Я. Шість записів князя Іллі... С. 156–158. Тестамент Іллі випадає з практики не лише руських

вежонъ тою хоробою моею отъ милого Бога”, князь на самому початку тексту “напервей полецал душу мою Богу створителю моему в Троицы едному и пренасветшое Его светои Матеры и всим светымъ и светицамъ и въгодникомъ его”. Вся перша частина заповіту стосується надань на Церкву з неприхованим бажанням забезпечити молитву духовенства за спасіння душі князя. На Печерський монастир, де він заповідав поховати себе “с предки моими”, записувалося 100 кіп грошей. Далі Ілля розписував пожертви на соборні церкви: у Великому князівстві Литовському (Пречистенському собору Вільна – 10 кіп грошей, Пречистенському городельському¹³⁹, мінському, новогрудському, берестейському, володимирському та луцькому соборам по 10 кіп грошей), у “всихъ имене моихъ” – по 10 кіп, а міським та сільським церквам у володіннях князя – по 70 грошей. Практично всі соборні храми ВКЛ та всі церкви у володіннях Острозьких за заповітом отримували пожертву князя й мали піднести свою молитву за нього перед Господом. Окремо Ілля заповідав роздати убогим на його поминання 40 кіп грошей. Митрополиту Київському призначалося 15 кіп, а єпископам Володимирському та Луцькому – по 10 кіп. Щодо нерухомості, то Ілля подбав про підтвердження володінь Богоявленської церкви в Острозі селом Гольче; зі свого маєтку Глуське князь виділяв одну частину з підданими та всіма землями й угіддями та 12 шапликів меду Києво-Печерському монастирю, іншу частину з медовим збором – київському монастирю Миколи Пустинного. Печерському ж і Микільському монастирям та Св. Софії Київській князь виділяв ще по 10 кіп грошей, а всім іншим київським церквам – по 70 грошей. Така побожність князя вражає: за життя він не здійснював щедрих надань на Церкву, а отже, саме очікування смерті та посмертного суду спонукало Іллю до неймовірної щедрості й бажання “наповнити” всі православні церкви й людність ВКЛ молитвами за спасіння його душі. Аби увиразнити цю зміну у ставленні Іллі до Церкви і церковнослужителів, згадаємо, що десь за півроку до складання заповіту, 3 лютого 1539 р., король Жигимонт I звертався до Іллі Острозького з пропозицією не втручатися в “духовні справи” єпископа Турово-Пінського Вассіана, зокрема щодо духовного суду над священниками, церковного розлучення (в тому числі збір “роспуценок куниц с мирских”)¹⁴⁰. Напевно, Ілля користувався “правом власника”, що суперечило церковному канонічному праву і не відповідало благочестивим настановам гетьмана Костянтина Острозького. І тут раптом через півроку – “страх Божий” і бажання максимальної спокути.

Ще одним виявом передсмертної побожності був наказ князя зробити з його парадних військових обладунків шати для шанованих чудотворних ікон. Князь “покладав” військово срібло до ніг Господа та Богородиці: “Зброя моя сребреная, которая тутъ у скаръбе моемъ ест, на чорньомъ оксамите и поясъ мои тадаровьскіи и другая зброя на чорньомъ акъсамите, которая естъ у пана Кгабрыеля Таръла, которое сребро мое естъ у Таръла жъ остроги и школея тую зброю одну и тоє сребро што у Таръла

земель, а й польських. – Див.: *Włodarski M.* *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.* Kraków, 1987; *Borkowska M.* *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie, czyli garść testamentów polskich. Wybór testamentów z XVI–XVIII wieku.* Kraków, 1984; *Абросимова С.* Заповіт Іллі Острозького в Литовській Метриці // Матеріали VII–IX науково-красназничих конференцій “Острого на порозі 900-річчя”. 1996–1998 роки. Острого, 2000. С. 5–6.

¹³⁹ Див.: *Гардзееў Ю.* Магдэбургская Гародня. Гародня; Wrocław, 2008. С. 76–77.

¹⁴⁰ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 2, карт. 13, ед. хр. 1/12.

и тотъ поясъ тадоровъскіи ободравъшы с того сребра образъ наместънни Светого Богдавления и другии образъ наместънни Светое Пречистое оковати а остатъкомъ того сребра, естли ся останеть, крестъ сребренни уробити”. Таке розпорядження означало цілу символічну акцію/жест: переплавлялися клейноди військової зв'язки князя – головна цінність для кожного шляхтича; саме це найцінніше в земному житті, знаки військових подвигів, шляхетства та княжої честі тепер перетворювалися в “ніщо” й ставали матеріалом для виготовлення шат для ікон. Прикрашати мали головні (намісні) ікони домової княжої церкви в Острозі – Богоявленської. Не менш символічним був і акт перелиття зброї та лат на церковний хрест. Срібло ж у злитку Ілля заповідав для окладу чудотворної ікони Св. Михаїла й іншого його образу в Межирічі. Отже, головні земні цінності князя Іллі тепер мали вічно прикрашати головні духовні цінності роду та його святині, слугуючи вічною молитвою самого князя перед цими святинями.

А вже після детального розпису надань на Церкву та на прикраси ікон князь у заповіті подбав про дружину й очікувану дитину. Насамперед, опіку над ними він доручав королю Жигимонту I Старому, “королю молодому” (Жигимонту II Августу), “а особливе полецаю и покоръне низько чоломъ бью наяснеишои государыни нашої милостивои великои кнегини Боне... абы ее милость жону мою и дети мои рачыли в ласце и опеце и в обороне своеи мети, а з милостивое ласки и обороны своее не рачыли опустити такъ яко сперъву рачыла почать”. Остання фраза наяв показує, що до шлюбу Острозького з Беатою доклала рук головним чином королева Бона, тепер вона виявлялася найбільш зацікавленою особою з королівської родини в опіці над володіннями Острозьких через Беату (хоч, якщо чутка про походження Беати була справедливою, король мав не менше інтересу в цій справі, але власне щодо забезпечення Беати). У своєму заповіті Ілля неодноразово звертався до королівської сім'ї з проханням: “Покоръне прошу и низько чоломъ бью” “впамятовати на старые заслуги предъковъ моихъ и отъца моего и тежъ на мои пильные заслуги и повольности мои” й не дати нікому скривдити дружину і дитину та проконтролювати повне виконання заповіту.

Разом із королівськими особами опікунами призначені Іван Сапега (підляський воевода, маршалок двору), кн. Юрій Фальчевський (біскуп Луцький і Берестейський), “брат мой” кн. Федір Андрійович Сангушко (маршалок волинський, староста володимирський), Іван Горностай (земський підскарбій, королівський писар, слонімський староста), Михайло Василевич (королівський писар, упитський державця). Вибір опікунів був доволі специфічним – переважали литовські пани, а замість православних владик – католицький біскуп; серед близьких родичів був лише кн. Федір. Саме цей вибір опікунів викликає підозру в тому, що заповіт формувався під впливом певної “партії” із зацікавлених осіб (на думку Л. Соболева, це були прибічники королеви Бони¹⁴¹), що орієнтувалася не на Дім Острозьких, а на когось іншого (Бону чи Беату?).

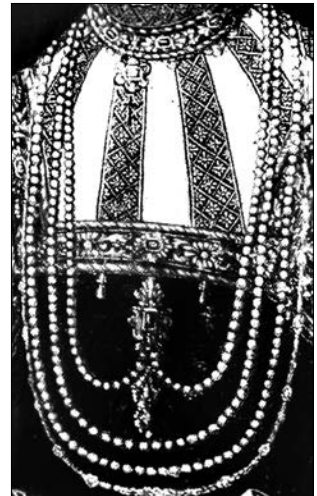
І все ж найбільше Ілля піклувався про дитину. Він зазначав: “Кгды з воли Божое уступилъ есми у мальженство зъ жоною моею ино еще отъ того часу мамъ надею

¹⁴¹ Соболев Л. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогіана в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 35.

ижь пань Богъ рачиль ми дать плодь изъ жоною моею”, але якщо дитина народиться після смерті батька, “тогда то оповедаю и объявляю ижь то есть власныи плодь мой”. Відповідно, “жена моя маеть с тымъ дитятемъ моимъ седети на всихъ именияхъ моихъ”: отчизних, вислужених, куплених “отъца нашего” і “материстих”, з яких мають бути виплачені борги. Все це повинна “держати и въживати” Беата до повноліття їхньої дитини. Далі Ілля уточнював, що всі його володіння складають “половицу” володінь Острозьких, які мають бути розділені з “братом моим”. Князь підтверджував також виданий у Кракові “на вічність” віновий запис Беаті на замках Степані, Сатієві та Хлапотині. Вочевидь, цей пункт був вписаний з наполягання дружини. На бажання Беати в тестаменті повторено дивне твердження, ніби Ілля “для некоторыхъ моихъ великихъ а пильныхъ потребъ” взяв у дружини (як пам’ятаємо, запис був зроблений 6 серпня, за два тижні до смерті, отже – які потреби?) 6000 кіп грошей, зібраних нею “у прыятелеи своихъ”; під ці гроші князь заставив дружині свій “материстий” маєток місто Рівне з волостю та підданими. Ілля повертав дружині навечно все, що вона принесла йому в придане. Князь “пускал” Янушпіль (перейшов до Беати по смерті її брата Познанського єпископа Яна “з княжат литовських”, тобто позашлюбного сина Жигимонта I і Катерини Тельничанки*) з умовою, що особа, котра захоче ним володіти, має заплатити Беаті 4000 зол. пол., на які вона повинна “выкупити сребро мое и ланьцухи в пана Скоруты и у пана Жабы, и тымъ сребромъ долги мои платити”**. Два ж коштовні ланцюги, викуплені у Скоруты, та подарована Беаті “запоница моя” мають перейти їхній спільній дитині. Ті ж “ланьцушъки и перстенъки мои и што жона мне дала имъ тежь то все отъдалъ еси жоне моеи”. Дружині він заповідав “святости образы, шаты, зброи, кони вси и всякие речы мои”.

Не забував князь і про своїх служебників, наказавши заплатити їм усі борги, задля чого може бути проданий котрийсь із маєтків, визначений опікунами. Служебникам, які “в мене не на врочысто мешкають”, Ілля відписував по 10 кіп грошей, а старій пані та паннам мала на свій розсуд заплатити Беата.

Рухоме майно, записане в реєстр, належало поділити “по половицы зъ братомъ моимъ меншимъ княземъ Васильемъ”. Цей реєстр Ілля своєю рукою підписав та засвідчив печаткою (на жаль, його текст досі не виявлений).

Перли – родові цінності Острозьких на грудях Беати Костелецької. Фрагмент портрету.

* Янушпіль був закладений біскупом Яном Іллі Острозькому в 1600 кіп грошей, в 1542 р. єпископ передав його сестрі “навечность”, окрім гармат, які за борги біскупа були взяті до Кременця (Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. (1540–1543). Вильнюс, 2007. № 248. С. 213). Ян залишився боржником пана Тарла, йому ж Ілля заставив родовий маєток Чернехів, що довелося підтвердити й Беаті (Там само. № 249. С. 213–214).

** У виписках з Литовської Метрики всіх справ Острозьких згадано справу 1540 р. про закладене краківським міщанам, але так і не викуплене срібло Іллі. – ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські). Спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (посилання на книги Литовської Метрики – кн. 208, арк. 329). З’ясувалося також, що Ілля заборгував жиду Іцхаку 50 кіп грошей та 20 волів по 2 копи кожен (Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. (1540–1543). № 249. С. 213).

Заповіт Іллі Острозького ніким не був завірений, жодних свідків при його складанні не було, що породжує припущення про можливий тиск і наполягання дружини чи її близького оточення. Виглядає, що Беата зумисне нікого зі “сторонніх” (не наближених до неї) не допускала до хворого, інакше свідки шляхетського походження та Луцько-Острозький єпископ для підписання заповіту віднайшлися б. У заповіті досить побіжно згадано молодшого брата Василя та потребу розподілу з ним батькових маєтків і рухомого майна. При цьому не йшлося про механізм розподілу, час, будь-які інші подробиці цієї процедури. Мабуть, це покладалося на королівську родину. Для Василя та його матері тестамент відіграв фатальну роль. 23 вересня 1539 р. на прохання молоді вдови Жигимонт I затвердив заповіт покійного князя, і він набрав чинності. При цьому в королівській постанові, яка залишала тестамент “при моці”, вказувалося, що Василь Острозький не може всьому записаному чинити будь-якого “утруднення”¹⁴². А 19 листопада на світ з’явилася в майбутньому найзаможніша й найнещасніша наречена Гальшка (тобто Єлизавета – на честь патронки свого дня народження Св. Єлизавети Праведної Палестинської, матері Іоанна Предтечі, яку Римська Церква вшановувала 15 листопада, а Православна – 5 вересня). Отже, Гальшка була охрещена в католицькому костелі й явно з волі матері Беати. Це порушувало традицію Дому Острозьких: жоден із спадкоємців до цього часу не був католиком. Зазначимо при цьому, що в принципі така практика була поширена: у конфесійно змішаних шлюбах дівчаток охрещували в конфесії матері, а хлопчиків – у батьковій, однак у нашому випадку спадкоємиця була єдиною дитиною, народженою по смерті батька, тому цей принцип виключався. Вже одне це робило Беату руйнівницею традицій Дому та першою дівою персоною окатоличення його нащадків.

У першій половині 1539 р., ймовірно ще під час перебування молодят Острозьких у Кракові, було замовлено портрет Беати (обручка означає, що вона вже є княгинєю Острозькою), виконаний, як вважають, королівським художником у стилі портрета Єлизавети Австрійської (першої дружини Жигимонта II Августа)¹⁴³. У руці Беата тримає згорнутий у сувій папір (у Єлизавети – рукавичка), який може бути зінтерпретований як текст заповіту помираючого (чи покійного) чоловіка*. Вишукане коштовне вбрання княгині вказує на заможність її чоловіка. Привертають увагу низки прекрасних перлів та довгі, аж до пояса, коштовні ланцюги. Про ці прикраси згадано і в заповіті Іллі Острозького: він забороняв продавати подаровані нареченій перли і заповідав передати їх у спадок дитині, якою була вагітна Беата. Тадеуш Стецький характеризував Беату за портретом як “тип в цілому не симпатичний і не ідеальний загалом”¹⁴⁴. Цей портрет символічно “позначав” головну проблему для Олександри Слуцької та її дітей. Найбільша складність полягала в тому, що Ілля заповідав Беаті як опікунці їхньої дитини не лише свої власні маєтки, а й управління всією отчиною аж до повноліття Василя та заміжжя Софії.

¹⁴² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзвільські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247, 274–276 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 208, арк. 233); *Соболев Л.* Борьба за наследство... С. 35.

¹⁴³ *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVI–XVII ст. Л., 1981. С. 20–21; *Михайлова Р.* Портрети князів Острозьких. С. 129–130.

* За іншою інтерпретацією, це свідчить про донаторське призначення портрета (*Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 127), у чому ми маємо сумнів.

¹⁴⁴ *Stecki T. J.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 10.

Стосовно ж портрета самого Іллі від часів А. Яблоновського передається інформація, що один з його варіантів бачили в Дубенському замку, а інший – у Славуті в Сангушків (загинув внаслідок розгрому, пограбування маєтку в 1914–1918 рр.). П. Юр'єв описує репродукцію славутьського портрета: молодий, вродливий князь із німецькою борідкою, на пальцях обох рук численні персні¹⁴⁵. Графічний варіант родового портрета з Дубенського замку вміщений у генеалогічному довіднику Бартоша Папроцького 1578 р.¹⁴⁶. Зазначимо, що графічне зображення Іллі все ж доволі умовне, через те що його відтворення безпосередньо залежало від майстерності різьбяря. Однак галерея портретів Острозьких розпочинається саме з портрета Іллі (не Костянтина Івановича, якого взагалі там немає, не кажучи вже про попередніх представників роду від Данила). Гадаємо, це пов'язано з тим, що в портретній галереї Острозьких портрет Іллі був найранішим: портрети Костянтина Івановича Василь-Костянтин, мабуть, замовив пізніше, ледве чи не після 1574 р., принаймні в період поставлення надгробка батькові у Печерському монастирі наприкінці 1570-х років. Тут варто згадати й інший цікавий факт: у суботнику Свято-Троїцької погорільцівської церкви 1693 р. (початок списаний з попереднього поменника 1648 р.) рід “князей Острожских” також розпочинається з князя Іллі, за ним – Костянтин (очевидно, Іванович, батько Іллі), Василь і його сини Олександр та Януш, а вже далі – княгині¹⁴⁷. Можливо, це пов'язано із заповітом Іллі: він перший (якщо не єдиний) з князів Острозьких надав храмові певну суму для поминання.

Ілля Острозький помер 19* серпня 1539 р. й був похований у вересні–жовтні, як заповідав, в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря поряд із батьком та матір'ю (“А погребѣ телу моему грешному выбираю с предъки моими в Печерскомъ манастыры в Киеве в церькви Пречыстое Богоматеры”)¹⁴⁸. У 1579 р., коли Василь-Костянтин споруджував пам'ятник батькові в Успенській церкві Печерського монастиря, він “затулив” поховання його першої дружини Тетяни Гольшанської і брата Іллі. Це знову вказувало на його ставлення до першої батькової родини. Тож припущення, ніби Костянтин-Василь замовив велику ікону Іллі Пророка з житієм для Іллінської церкви в Дубні “як пам'ять про свого брата”¹⁴⁹ та ще й вибудував дерев'яну церкву на честь покійного Іллі¹⁵⁰, слід вважати маловірогідним.

¹⁴⁵ Юрьев П. Острожская старина. Ч. 1. С. 148.

¹⁴⁶ Raprocki B. Herby gycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone. Kraków, 1578. С. 209.

¹⁴⁷ ОДІКЗ. Фонди. КН 28126.

* Тарас Вихованець обстоював дату 17 серпня, тобто “на третій день після Вознесіння Діви Марії”, як сказано в документі. Вознесіння в XVI ст. випадало на 15 серпня, тож третій день – 17, щонайбільше 18 серпня (*Вихованець Т.* День поховання Костянтина-Василя Острозького. “Нотатки” на полях історичних джерел // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Острог, 2009. Вип. 2. С. 204, 211–212, прим. 9). Втім, сама “точність” джерела (свідчення Олександри Слуцької 1541 р. щодо повноліття свого сина Василя) та умовність визначення дня смерті не дають підстав однозначно схилитися до цієї версії (ані спростувати, ані підтвердити її). Традиція ж історіографії називає 19 серпня; при ній ми й залишаємося. Нині й сам колега визнав помилковість своїх вирахунків (сприйняття конкретного дня тижня за порядковий номер дня (усне повідомлення автора)).

¹⁴⁸ Польський варіант біограми див: *Żelewski R.* Ostrogski Piia // PSB. Wrocław, 1979. Т. 24. S. 481.

¹⁴⁹ *Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 118; *Костюк Г.* Житійна ікона пророка Іллі кінця XVI ст. з Дубна // Волинська ікона. Луцьк, 1996. С. 61–63.

¹⁵⁰ *Посільська Е.* Дубенський Свято-Іллінський собор // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Дубно, 2008. С. 141.

Цікаво зазначити, що тіло Іллі до Києва супроводили не всі його слуги, частина їх залишилися з Беатою в Острозі. Сама Беата на погреб чоловіка до Києва не поїхала, ймовірно через вагітність. Отож відразу почався “перерозподіл” службників на вгодних і негодних новій пані. Про це свідчить позов від 22 листопада 1540 р. одного із відданих слуг Іллі Миклаша Клоцького, який і повіз тіло пана до Києва, проти іншого слуги Острозького, котрий залишився при Беаті, Івана Івановича. Миклаш Клоцький повідомляв: “Служил дей есми посполу с ним (Івановичем. – В. У.) небожчыку князю Ильи Острозскому, кгдам по жывоте небожика князя поехал, попроважаяучы тело его до Киева”, то залишив увесь свій скарб і документи дружині у власному будинку в Дубні. Іванович же напав на дім Клоцького, все відібрав і побив його дружину. Після повернення з похорону пана Клоцький спробував оскаржити дії Івановича перед Беатою, але від того ще більше постраждав: “А потом, кгдам, прыехавшы с Киева до кнегини Ильиной, до Острога, о том жаль (чинил) ... он самого мене там збил и статок весь, с чым есми до Киева ездил ... забрал и рейстра там же побрал, в которых рейстрах мел есми пописаны вси sprawy ураду Дубенского, который от небожика князя был ми поручон”. Таким чином, Клоцький був дубенським урядником Іллі і саме цим прогнівив Беату, наблизений слуга якої й здійснив самочинний “суд” над Миклашем. Залишається невідомим: чи то Клоцького звинувачували у розкраданні дубенського майна, чи Беата мала намір приховати це майно, відібравши відповідні документи та реєстри. Так або так, княгиня явно підтримувала Івановича: вона надіслала до королівського суду свого повіреного із заявою, що сама розсудить своїх підданих (“прыслала за Иваном, поведаючы его службником своим и хочачы сама права на него дати”). Клоцький розумів, що це завершиться для нього плачевно, тож для королівського суду віднайшов формальні зачіпки: “Отмовлял, ижъ Иван мает оселость под господарем его милостью, а кнегиня, дей, сама тепер в мощы опекунов своих”¹⁵¹. Далі з’ясувалося, що Беата призначила Івана Івановича своїм підскарбієм¹⁵². Навіть з цієї історії було ясно, що Беата не забариться із заміною старих слуг Острозьких відданими їй самій людьми, а це ускладнить справу Олександри Слуцької-Острозької з сином Василем стосовно реального перерозподілу маєтків Костянтина Івановича. Ще одним підтвердженням цього є позов зем’янина Грицька Промчейковича 1540 р., який “за розказаньем нашим тело его (Іллі. – В. У.) до Киева провадил”, а в цей час із його маєтку було вивезено 12 підданих селян¹⁵³.

Смерть Іллі Острозького та народження його доньки знаменували новий старт боротьби за Острожчину. Беата і Гальшка, з одного боку, Олександра Острозька та Василь, з іншого, стануть учасниками тривалої “домової війни” за володіння Острозького Дому. Беата перетвориться у своєрідний “символ зла” для Василя та його матері (П. Шумовський називав її “злим генієм Острога”)¹⁵⁴. Під знаком протистояння старшому брату та його дружині пройде дитинство княжича Василя. Ця війна залишить йому певний життєвий досвід, а в характері викарбує такі риси, які його сучасники називатимуть скупістю, жадобою накопичення тощо. У цій війні юний князь здобуде й перший досвід військових наїздів з усіма їхніми наслідками. Важли-

¹⁵¹ Литовская Метрика. 10-я книга судных дел (1540–1541). Вильнюс, 2003. № 74. С. 49.

¹⁵² Там же. С. 72.

¹⁵³ Там же. 12-я книга судных дел (1540–1543). Вильнюс, 2007. № 2. С. 31.

¹⁵⁴ Шумовський П. Острог. С. 71.

во також, що значна частина його життя, як і дитинство, буде пов'язана із м. Дубном, а точніше із Дубенським замком, який стане рідним і який князь любитиме до останніх днів як свою колиску. Тож ставлення Василя до головного родового центру княжого Дому – Острога буде прохолодним, що позначиться на низці його вчинків. Почуття “рідного дому” у свідомості князя буде пов'язане з Дубном, а Острог матиме для нього лише означення “родового Дому”, який необхідно здобути, володіти ним, щоб називатися князем на Острозі, як і всі його предки.

ДИТЯЧІ РОКИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ МОЖЛИВОГО

Традиційно вважають, що категорія дитинства в означену добу якщо й існувала, то саме дитинство закінчувалося в 6–7 років. За зафіксованою ще у творах Ісидора Севільського († 636 р.) ідеєю, актуальною також у XVI ст. (трактат 1556 р. “Велика збірка”), вирізняли сім вікових категорій (відповідно до семи головних планет). Дитинство було першою і закінчувалося у семирічному віці, коли на дорослий змінювали не тільки одяг, а й ставлення та вимоги до поведінки. Через велику дитячу смертність вихованням і навчанням дітей починали опікуватися, коли перейдено порогову межу виживання. Доба Відродження привносить свої корективи, в тому числі у ставлення суспільства до проблеми дитинства. XVI ст. вважають добою перелому: діти “стали дітьми” в сучасному розумінні слова, коли ставлення до них як до потенційних дорослих та байдужо-суворі вимоги змінилися почуттями любові до маленьких істот із ангельськими душами (що засвідчують дитячі надгробки із жалобними епітафіями від імені батьків). Навіть на іконах з клеймами – картинками з життя святих – дітей зображали спочатку як маленьких дорослих людей, а на зламі XV–XVI ст. з'являється тип “путті” (голий малюк) та дитячий портрет. Це час початку побутування також спеціального дитячого одягу та різноманітних іграшок¹⁵⁵.

На жаль, все це досліджено лише на західноєвропейських матеріалах. Щодо Східної Європи першої половини XVI ст., то маємо традиційний образ візантійської ікони Богоматері з Немовлям, де Дитину зображено Дитиною. А іконописний образ Богородиці-Умиління, де Діва Марія ніжно пригортається до Сина щокою, зворушливо промовляє про глибокі материнські почуття. Тепле ставлення батьків до дітей, особливо у магнатських родинах, означених, як вважають демографи, нижчим рівнем народжуваності, ніж у інших соціальних категорій (через військову повинність чоловіків в умовах численних нападів татар та воєн; через кровну спорідненість замкнутого кола родів), навряд чи можна заперечувати. Не виняток і приклад Іллі Острозького – пізньої дитини великого гетьмана, головного спадкоємця роду й Дому Острозьких. Варто також підтримати думку про соціальний характер виховання майбутніх спадкоємців князівських династій: манерам шляхетної поведінки приділяли уваги не менше, ніж грамотності; обов'язковою була військова підготовка.

Щодо Василя Острозького, то зовсім “не дитячі” проблеми починаються, образно кажучи, ледь не з першого дня його народження. Власне, йдеться про саму дату народження, яку визначають у межах між 1524–1527 рр. Тривалий час орієнтувалися

¹⁵⁵ *Арьес Ф.* Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. Екатеринбург, 1999. Песимістичні висновки Ф. Ар'єса щодо відсутності категорії дитинства в Середньовіччі цілком спростовані Н. Ормом: *Orme N.* Medieval children. London, 2002.

на надгробок князя (пізніше з'ясувалося, що він не автентичний), де було сказано: “Родися в граде своем Турове лета Божия нароженя 1527”¹⁵⁶. Цей рік названий і у “Острозькому літописці”, але вказується інше місце народження: “Князю Костантину родися син Василий в Дубне”¹⁵⁷. Томаш Кемпа спробував довести, що княжич народився у 1524–1525 рр. Дослідник застосував “логічні вирахунки”: якщо шлюб батьків відбувся 1522 року, то найраніше син міг народитися у 1523-му; спеціальним привілеєм короля від лютого 1541 р. Василь був визнаний повнолітнім у віці після 15-ти років (про зобов’язання старшого сина Іллі здійснити рівний поділ батькових маєтків з Василем після його п’ятнадцятиліття писав у затвердженому Жигимонтом I 1528 р. заповіті й Костянтин Іванович¹⁵⁸); ще в 1540 р., по смерті Іллі, король взяв під секвестр маєток до повноліття Василя й ствердив його повноліття в 1541 р., коли княжичу вже виповнилося 16 років, а відтак, він мав народитися у другій половині 1524 р. чи на початку 1525 р.¹⁵⁹. Натомість Леонід Соболев заявляє, що в матеріалах Литовської Метрики він віднайшов точну дату народження Василя Острозького – 2 лютого 1526 р.¹⁶⁰. Нині, із публікацією цього тому Литовської Метрики, інформацію можна перевірити. Засвідчення 15-ліття Василя відбулося під час судового процесу перед королем між Беатою Костелецькою та Олександрою з сином Василем Острозькими 11 січня 1541 р. Саме тут Олександра зі Слущьких Острозька продемонструвала завірений королем попередній тестамент чоловіка (Костянтина Івановича), за яким повноліття сина визначалося з виповненням 15-ти років, коли княжич мав право на половину отчизних володінь. Ось автентичне свідчення Олександри: “Пры том княгиня Костеньтиновая ... пред королем его милостью того доводила, иж петнадцат год сыну ее, князю Василью мает се выполнить о теперешним святе о Громницах, близ у пришлых”¹⁶¹. Громница (язичницьке свято переходу від зими до весни) у православній традиції – це Стрітіння Господнє. На той час його святкували 2 лютого (за новим стилем 15 лютого). Народитися саме на Стрітіння – велика честь, таке народження є символічним, ба навіть містичним з огляду на особливе значення діянь Василя-Костянтина для Церкви. Утім, наголосимо, Олександра свідчила, що син народився “о Громницах”, себто після цього свята, яке відзначали більше як тиждень (залежно від посту), але “близ у пришлых” – а отже за кілька днів по Стрітінні. Тож однозначно вважати датою народження Василя 2 лютого не доводиться, йдеться про кількадекільнітний термін після 2 лютого. З позиції сучасного вшанування пам’яті новопроголошеного святим кн. Василя-Костянтина Острозького слід орієнтуватися на григоріанський календар, тобто на дату після 15 лютого. Зазначимо, що для сучасників особлива чіткість у даті народження не мала такого важливого значення, як нині. Тож уже 11 січня під час судового процесу Жигимонт I визнав, що Василь Острозький

¹⁵⁶ *Быков Н. П.* Князья Острожские и Вольны. Пг., 1915. С. 39.

¹⁵⁷ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970. С. 126.

¹⁵⁸ Литовская Метрика. Кн. записей 12 (1522–1529). № 694. С. 531. Ілона Чаманська чомусь стверджує, ніби Василь Острозький вступив у права повнолітнього у 12 років. – *Czamańska I.* Wiśniowieccy. Monografia rodu. Poznań, 2007. S. 67. pr. 4.

¹⁵⁹ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 22–23.

¹⁶⁰ *Соболев Л. В.* Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2002. С. 11.

¹⁶¹ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 60. С. 60.

“зуполные лета вжо мает” і йому може бути виділено й передано половину батькових маєтків¹⁶².

Вірогідним є народження князя в Дубні – другій після Острога головній резиденції Острозького.

Цікавим є питання про ім'я молодшого сина великого гетьмана литовського. Всі дослідники цієї проблеми апелюють до усталеної з києворуських часів традиції княжих родин давати дітям чоловічої статі імена предків у певній послідовності (на честь діда чи прадіда), вважаючи це ледь не “залізним” правилом успадкування родової традиції, щасливої долі предка і т. ін. Так, Н. М. Яковенко стверджує наявність усталеного репертуару імен у княжому роді, зокрема щодо Острозьких такими родовими іменами були Іван та Василь. Василем звали гаданого “предка” Острозьких кн. Василька Ростиславовича, це ім'я також було хрещальним у символічного “першопредка” кн. Володимира Святославовича, Василь Красний – прадід нашого героя¹⁶³. Втім, мусимо визначитись, що жорсткого дотримання правила наречення “родовими іменами” в Домі Острозьких не спостерігається. Навіть якщо долучити твердження про можливе надання імені за дідом, то дідом нашого героя був Іван Васильович. З іншого боку, маємо згадати переказ, ніби Костянтин Іванович переніс поховання свого діда Василя Красного до Києво-Печерського монастиря, що означало особливе шанування великим гетьманом свого діда й можливе найменування молодшого сина його іменем, отже – іменем прадіда. У заповіті 1514 р. гетьман писав, що м. Турів король пожалував йому в отчину, “по тому, як і дід мій князь Василь тримав”¹⁶⁴, – це вагомий вияв пошани до предка та його заслуг перед Домом. Проте за такого підкресленого шанування діда Костянтин Іванович мав би назвати на його честь свого первістка від першої дружини – Іллю. До речі, саме ім'я наречення первістка підтверджує, що Костянтин Іванович орієнтувався на іншу систему – не родових імен, але вибору святих патронів за днем народження чи хрещення дітей. Загалом дивним виглядає факт, що в роду залишилися непопулярними імена кн. Данила – реального першого князя на Острозі, хоча сам Костянтин Іванович у поменниках розпочинав свій рід саме з нього. Поза родовою традицією залишився і Федір, котрий фактично розбудував Острог та головні сакральні центри Дому, отримав усі “відправні” привілеї на отчинні маєтки (в тому числі Острог та Дубно). Острозькі постійно посилалися на ці привілеї, відповідно й ім'я Федір мало би стати найпопулярнішим серед князів роду в системі вибору імені. Це руйнує стереотип щодо усталеної практики ім'янаречення дітей у роді Острозьких, зосібна і в сім'ї Костянтина Івановича. Та й сам він був названий нетрадиційним для родового набору іменем. Тож ім'янаречення Костянтина I та його синів відбувалося за іншою системою, яка, як ми вважаємо, радше прив'язана до церковного календаря, як того й вимагав церковний канон.

Родове ім'я для нашого героя проявиться в другому (нехрещальному) імені князя – Костянтина, яке, як зазначають дослідники, він сам почав уживати з кінця 1540-х років (хоча інші, зокрема Беата Костелецька, довго не визнавали цього другого імені князя)¹⁶⁵.

¹⁶² Там же. С. 60–61.

¹⁶³ Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 52–53.

¹⁶⁴ Źródła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przewdziecki. T. II. S. 424–425.

¹⁶⁵ Huk I. O imiennictwie książąt Ostrogskich-Zasławskich // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Warszawa, 2005. № 19–20. S. 365.

Ім'я ж Василь було дано князю під час хрещення, і це є підтвердженням принципу вибору імені за церковним календарем. Сучасні російські ономасти також стверджують: ім'я Костянтин “фигурирует скорее в качестве родового, князьего”, підкріплюючи це фразою зі вступу від імені Острозького до Острозької Біблії: “Азь Конъстантинъ, наречены въ святомъ крещении Василие”, “Я Константин, зовомый и во святом крещении Василий нареченный”¹⁶⁶. У даному разі немає підстав вести мову про “Володимирів” комплекс Острозького та прив'язувати це до тягнення родоводу від вел. кн. Володимира/Василія.

Якщо довіряти даті народження В.-К. Острозького після 2 лютого, то, нагадаємо, власне на цей день випадає Стрітєння Господнє. У ближчі до народження дні в церковних святцях на той час мали бути: 30 січня – собор трьох святиливі Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоустого; 1 лютого – архієп. Василій Солунський (Фессалонікійський) († бл. 870 р.), 14 лютого – Василій Александрійський. Коли ж припустити, що ім'я дано при хрещенні, а воно за каноном мало відбутися на сороковий день після народження (тобто 12 березня, а тоді святкуються преп. Феофан Сигрійанський, Григорій Двоеслов – Папа Римський та Сімеон Новий Богослов), то найближчі Василівські свята випадали на 4 березня – Василій Солунський (Фессалонікійський) та 26 березня – Василій Новий. Як бачимо, прямих збігів за датами в церковному календарі немає. Найбільшим патроном з іменем Василій, звісно, вважався (і вважається) Св. Василій Великий, вибір покровительства якого для сина великого гетьмана цілком можливий з огляду на близькість патронального свята до дати народження.

Тайство хрещення. Дереворит з “Требника” Петра Могили лаврського друку. 1647 р.

Василій Великий з житієм. XV ст. Историчний музей в Сяноку.

В усіх документах часів життя Костянтина Івановича (зокрема цитованому заповіті

¹⁶⁶ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. М., 2006. С. 571; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Сколько христианских имен могло быть у князя Рюриковича? // Оппозиция сакральное/светское в славянской культуре. М., 2004. С. 195.

Св. Василій Великий. Гравюра зі “Службника” київського друку. 1639 р.

1528 р.) його молодший син згадується саме з іменем Василій. Те саме спостерігаємо і в документах судового процесу за спадщину К. І. Острозького 1540-х років. Як вже вказувалося, лише з кінця 1540-х рр. князь почав іменувати себе родовим іменем на честь батька. Якраз тоді завершується перший етап боротьби Василя Острозького з Беатою Костелецькою за батькові володіння і князь здобуває важливу перемогу, повертаючи частину володінь. Це означало перейняття не тільки батькових маєтків, а й батькової слави, яка після смерті Іллі рано чи пізно мала перейти до єдиного сина-спадкоємця – “Божою милістю” князя на Острозі, оскільки Ілля не залишив чоловічого потомства.

Томаш Кемпа відзначив іншу цікаву обставину вживання імені Костянтин. Напис на золотій медалі з портретом Василя-Костянтина Острозького дослідник прочитав як Костянтин IX і виснував, що Острозький набагато глибше сприймав це ім’я, а саме як зв’язок з династами Риму та Візантії: до часу шлюбу Володимира Святославича з Анною було сім володарів римських та візантійських із іменем Константин, Костянтина Івановича можна вважати

восьмим, а самого Василя-Костянтина – дев’ятим. На цій підставі історик дійшов висновку, що Острозький продовжував традицію не лише династії Рюриковичів, а й її зв’язків з римсько-константинопольською імперською спадщиною¹⁶⁷. Цю спадщину ще з початку XVI ст. “приміряли” на себе й московські Рюриковичі, виводячи походження своєї влади від Августа Цесаря та через “дарування” інсигній влади кн. Володимиру Мономаху імп. Константином. Утім нагадаємо, що медаль, скоріше за все, була виготовлена на замовлення Януша Острозького по смерті батька, а відтак означену ідею мав би “промовляти” його син-католик. При цьому знаємо, що ім’я Костянтин отримав син його брата Олександра, а Янушів син названий Володимиром. Якщо ж продовжити суто теоретичне “розшифрування” цих імен, то виникне образ кн. Володимира-Василя Святославовича – рівноапостольного хрестителя Русі. Однак уся означена побудова може бути розбита завдяки іншому читанню напису на медалі: CONSTANTIN CO. D: G.DUX. OSTROGIAE і т. д., що розшифровується як Constantinus Constantinowicz, Dei Gratia Dux Ostrogiae (Костянтин Костянтинович Божою милістю князь Острозький)¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 6.

¹⁶⁸ Лукомський В. К. Медаль Костянтина Костянтиновича Острозького // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. К., 1926. Вип. 1. С. 42.

А повернувшись в орбіту “реальної історії”, стосовно двох імен Острозького можемо констатувати, що ім’я Василь було першим і хрещальним, відтак вибирали його відносно церковного календаря (хоча й з можливим урахуванням репертуару імен княжого Дому), родове ж ім’я Костянтин було взяте ним самостійно після завершення першого етапу боротьби за батькову спадщину із відповідним означенням спадкоємності та права на “батькову славу”. Зауважимо, Василь-Костянтин ніде, ніяк і ніколи не підкреслював свого тезоіменитства прадіду, не демонстрував пошани його пам’яті (як це робив батько). Навіть його вклади в Києво-Печерський монастир стосувалися лише батькового поховання, про Василя Красного, похованого в тому-таки Успенському соборі (як говорила традиція), не йшлося. Отже, Василь-Костянтин сприймав своє перше ім’я скоріше як хрещальне, а не родове. Це досить важлива обставина: якщо Костянтин Іванович при ім’янареченні сина міг апелювати до родового імені (свого діда), то сам Василь-Костянтин у відомих нам документах (зокрема й у цитованій передмові до Біблії, яка промовляла до найширшого загалу) подавав своє перше ім’я як набуте через призму таїнства хрещення. Це підкреслюється й особливим ставленням Острозького до тезоіменитого святого. Нагадаємо, що саме в Острозі з волі князя у 1594 р. було видано книгу творів Василя Великого про постання, яку Василь-Костянтин особисто дарував інтелектуалам та важливим особам православного віровизнання (зокрема Самозванцю та його супутникам). Устав Василя Великого Острозький активно пропагував у своїх родових монастирях, наполягаючи на його неухильному дотриманні (монахи інших обителей, наприклад Києво-Печерської, “бунтували” проти суворості Уставу й навіть виганяли ігуменів, тоді як у маєтках Острозького “під оком князя” така поведінка була неможливою). За церковною традицією, князь мав святкувати не день народження, а іменини, тобто головні свята свого основного патрона Св. Василя Великого. У ці дні Острозький молився до святого, слухав його житіє та акафісти, що навіть на підсвідомому рівні закладало певне розуміння християнського ідеалу та формувало релігійну свідомість: для князя Василій Великий був не просто небесним покровителем, а й взірцем християнських чеснот. Василіївські свята та читання відповідних текстів (включно з творами цього Отця Церкви) створювали підґрунтя для “пізнання” образу патрона як на усвідомленому, так і на підсвідомому рівнях¹⁶⁹.

Пізніше прибране ім’я Костянтин мало інший сенс. Острозький орієнтувався не на патрональний цьому імені святого (імператора Константина Великого), а на образ свого батька, з іменем якого пов’язували славу Дому, спадщиною якого молодий княжич прагнув володіти, й саме здобувши половину отчизни (за інформацією І. Тесленка, не пізніше 1547 р.), взяв батькове ім’я. Для нього це ім’я було символом Дому, його першості в державі та лідерства для Русі/русі, що Василь-Костянтин зримо підкреслив навіть у батьковому надгробку в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря 1579 р., коли уже прибрав до своїх рук усю “імперію Острозьких”. Однак острозькі книжники в конструюванні своїх ідеологем послуговувалися образом саме Св. Константина Великого, розвиваючи паралелі стосовно “хрещення землі”/імперії

¹⁶⁹ Щодо цього див.: *Батрух Стефан, отець*. Модель християнського життя у творах Св. Василя Великого / Пер. з пол. Львів, 2007. (Особливо підносилися моральні чесноти: покора, послух, розсудливість, справедливість, мужність, терпеливість, стриманість, чистота, убозтво, працьовитість; а також важливе значення надавалося молитві: усній, мисленій та молитві серцем).

та насяння знань Христового вчення на Русі. Про це писав у передмові до Острозької Біблії Герасим Смотрицький. Для книжників образ світського покровителя християнства був незмірно вигіднішим і більш вдалим для запаралелення, ніж образ вселенського Отця Церкви Василя Великого, діяльність якого не можна було так злободенно порівняти з учинками Острозького. Це стосується й порівняння Острозького з вел. кн. Володимиром Святим. Якщо й говорити про “Володимирів комплекс”¹⁷⁰, то не стосовно самого Василя-Костянтина, а радше стосовно православних книжників, які не бачили іншої аналогії в руській православній традиції. Окрім того, порівняння Острозького з Володимиром та Ярославом стосувалося видання Біблії, яке інтерпретувалося як “нове хрещення” Русі та нове її “просвічення” книжністю, й “Володимирів комплекс” тут ні до чого. Сам Острозький у підписаній ним передмові до Острозької Біблії, згадуючи кн. Володимира (йому атрибутовувався Геннадіївський кодекс), не називає хрещального імені князя (Василій), що мало б підтвердити його “комплекс”, але свідчить якраз про відсутність такого.

Таким чином, хрещальне ім’я Василій сприймалося Острозьким саме в сакральному сенсі. Зі Св. Василієм Великим князь пов’язував свої молитви та звернення до патрона про захист та моління перед Небесним Престолом Божим. Прибране ж ім’я Костянтин по суті означало збереження пам’яті й образу покійного батька, за яким стояли цілісність володінь Дому, сила й могутність влади, впливи в державних структурах і стереотипи пам’яті сучасників щодо руськості та могутності цього імені в історії ВКЛ і Польської Корони.

Однак починалося все по смерті батька зі скандалу. Вже йшлося про те, що коли Олександра зі Слуцьких Острозька із сином Василем везли тіло великого гетьмана для поховання в Київ, Ілля (він також їхав у супроводі) наслав на Турів своїх слуг, які пограбували замок й забрали всі маєткові документи разом із заповітом Костянтина Івановича (“што кольве речи ее милости у свирних было заховано, и привильи ей прислухаючи и тестамент”). Щоправда, нічого з Турова не було вивезено: Ілля наказав усе опечатати, ув’язнити турівського намісника княгині й поставив свого урядника. 5 жовтня 1530 р. у цю справу мусив втрутитися король Жигимонт I, наказавши Іллі “отпечатати” арештовані речі й документи та в присутності королівського дворянина передати їх Олександрі Слуцькій¹⁷¹. Королівський присуд полягав у тому, що записані великим гетьманом своїй другій дружині як віно Турів, Тарасове та Словенсько були визнані за нею, але Здитель, Огонове, Степань, Сатиїв, Поворське і Крупа передавалися Іллі; по смерті кн. Слуцької Словенсько як материзна мало перейти до Іллі, а інші маєтки він повинен був поділити з братом Василем¹⁷². Пізніше повірений кн. Василя Острозького говоритиме в суді, що його пан уже з дитинства через те, що управляв батьківщиною Ілля, “немалую трудность и шкodu себе быть разумел”¹⁷³. Старший брат відразу став ворогом, хоч вони обидва оплакували батька та схилилися над його похованням в Успенському соборі. Цей образ “ворога” добряче

¹⁷⁰ *Плохій С.* Від князя до гетьмана: образ “протектора” в українському православному письменстві // *Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 427; *Його ж.* Наливайкова віра: козацтво і релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005. С. 206.

¹⁷¹ Ак. ЮЗР Т. 1. СПб., 1863. № 93. С. 78–79.

¹⁷² AS. Т. III. № 416. S. 385–387.

¹⁷³ *Соболев Л.* Борьба за наследство... С. 45, прим.13.

закріпився у свідомості хлопчика, як і пам'ять про розорене князівське “гніздо” в Турові. Виглядає так, що після поховання батька брати більше ніколи не бачилися, тож образ Іллі надалі формувала у свідомості Василя мати Олександра, яка продовжувала “війну” й сприймала Іллю як супротивника свого і своїх дітей. При цьому залишається невідомим, чи мешкала друга родина гетьмана в Турові, чи перебралася до Дубна, оскільки джерела згадують, що в 1535 р. Турів захопили московити (воєвода Федір Телепньов-Оболєнський) й спалили його¹⁷⁴.

Боротьба за отчизну набула нової гостроти по смерті Іллі й входження в управління усіма маєтками його дружини Беати Костелецької. Королівська вихованка відразу звинуватила Олександрю Слуцьку з Василем у намірі силою захопити всі маєтки Острозького Дому. Вона ж домоглася від Жигимонта I постанови про заборону під загрозою штрафу в 10 тис. кіп грошей, “абы князь Василей в отчизну свою не вьезджал и ничим се в то не вступовал”, а Беата могла рік і шість тижнів розпоряджатися усіма неподільними острозькими маєтками¹⁷⁵. І хоч княгиня Слуцька доводила, що це звинувачення “неслушне” й Василь “того ніколи на мысли своей не мел”¹⁷⁶, це не змінило рішення, за яким стояли король та королева. Так неповнолітній Василь став “потенційним агресором” проти “бідної вдови”.

Свідомі дитячі роки Василя пов'язані з Туровом, оскільки по смерті батька саме Турів (нетривалий час його захоплення московитами, звісно, не враховується – тоді Острозькі мали виїхати в безпечніше місце), а не Дубно був визначений як головний винуватий маєток Олександри Слуцької. Чотирирічний хлопчик став свідком погрому в Турові, коли повернувся з матір'ю після похорону батька з Києва. “Домова війна”

Турів. Гравюра з малюнка Наполеона Орди. 1860-ті–1870-ті рр.

¹⁷⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1852. Т. II. S. 651.

¹⁷⁵ РГАДА. Ф. 389, кн. 231, ед. хр. 17; *Соболев Л.* Борьба за наследство... С. 35.

¹⁷⁶ Там же.

безжално відбилася на дитинстві Василя. У його вихованні переважала військова підготовка і воєнна наука загалом. Така система була характерною для шляхти та до всього “диктувалася” і образом батька – воїна-героя. На жаль, нині немає жодних інформацій про княжий двір у Турові: зусиллями археологів досліджується давньоруський період та реконструюється старовинне місто домонгольської доби; яким же воно було за малолітства і подальшого життя Василя-Костянтина Острозького – невідомо¹⁷⁷. Є лише інформація, що по смерті К. І. Острозького у Турові “шукав” якийсь борг великого гетьмана єврей Песах Айзакович, кому суд відмовив у позові, оскільки Турів відійшов удові гетьмана як вінове¹⁷⁸. У цей час шарпаніна турівських володінь продовжувалася навіть на рівні церковних фундушів, наданих К. І. Острозьким: їх відтягували на себе як удова кн. Олександра Слуцька-Острозька (відібрала владичні корчми, частину мита, навіть напрестольну Євангелію із записом надань чоловіка), так і син гетьмана Ілля (куничне)¹⁷⁹. Мачуха і старший син почали нечувану раніше справу – судові процеси з Турово-Пінськими Владиками: Ілля судився з Васіаном (до 1539 р.), а Олександра з Макарієм (зазначимо, що обидва єпископи були спротеговані королевою Боною)¹⁸⁰.

На відміну від інших дітей “вільних станів” Василь Острозький не подорожував Європою й не навчався в європейських університетах (навіть у Краківському); він проминув період, який так полюбляли шляхетні юнаки, – *peregrinatio academica*¹⁸¹. Як зазначає Томаш Кемпа, на той час (перша половина XVI ст.) освіта в латинських університетах ще не набула популярності серед руської магнатерії¹⁸²,

Виїзд шляхтича для освіти до Європи. Гравюра XVI ст.

¹⁷⁷ Див.: *Лысенко П. Ф.* Древний Туров. Минск, 2004; *Гаусман М.* Исторический очерк местечка Турова, прежней столицы Туровского княжества. Минск, 1877.

¹⁷⁸ *Грушевский А. С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV–XVI вв. К., 1902. С. 6; *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив. Документы и материалы... Т. I. № 148. С. 186

¹⁷⁹ *Грушевский А. С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества. С. 108.

¹⁸⁰ Там же. С. 100–103, 108.

¹⁸¹ *Żołędź-Strelczyk D.* Peregrinatio academica: Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Poznań, 1996; *Chachaj M.* Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku. Lublin, 1995; *Sajkowski A.* Zagraniczne wyjazdy Radziwiłłów po naukę // *Miscellanea Historico-Archivistica.* Warszawa, Łódź, 1989. Т. III. S. 191–200; *Wyczański A.* Cenzus wykształcenia wśród szlachty protestanckiej w Polsce XVI wieku // *Rzeczpospolita wielu wyznań.* Kraków, 2004. S. 391–397.

¹⁸² *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 79.

тож ситуація з княжичем Василем не становила винятку (тим більше, що по смерті батька він не міг виїхати за кордон через складні маєткові справи). Його освіта, як вважають, мала цілком домашній характер. Зокрема, Василя навчав бакалавр, добре обізнаний в латині¹⁸³. І. Ворончук, застосовуючи метод історичної ретроспекції, припускає, що навіть ця домашня освіта Острозького “була досить ґрунтовна”, про що свідчать подальша його велика культурно-освітня діяльність, “достатнє знання різних мов” (окрім руської, знав польську та латину), “його широкий кругозір”¹⁸⁴. Культурницькі проекти Острозького, їхню мету та засоби втілення обговоримо далі. Тут нагадаємо лише, що написані від імені Острозького передмови до книг, протестації, навіть листи до Папи фактично (в тому числі щодо мов) створені не так ним самим, як його інтелектуальним оточенням. А відтак стосовно освіти князя та її рівня нині годі сказати щось певне. Томаш Кемпа запевняє, що боротьба за батькову спадщину не сприяла тому, аби княжич був пильним учнем, а власноручні листи князя вказують, що його знання мов (зокрема латини) “не було найліпшим” (дослідник аналізує власноручні листи князя, завважуючи нечисленність в них латинських слів та виразів, тоді як вживання латинських фраз було притаманне особам його рівня й навіть модне). Не був князь і красномовцем, про що свідчать його промови на сеймах, особливо ж у порівнянні з виступами магнатів з університетським вишколом і знанням риторики. Утім, на той час для магнатських синів куди як важливіше було здобути військові знання та навички, аніж вправно володіти мовами й промовляти, особливо це стосувалося родин прикордонних можновладців, володіння яких постійно потерпали від татарських нападів¹⁸⁵.

З іншого боку, польський дослідник констатує, що всі власноручні листи Острозького написані польською із достатнім знанням мови. Звідси Т. Кемпа робить висновок про панування польської мови (а відтак і культури) в родині, де спілкувалися польською¹⁸⁶. Це твердження не цілком правильне: збережені власноручні листи Острозького адресовані польськомовним особам, тож князь послуговувався в них відповідною мовою. До князя Курбського він, звісно, писав руською. Але й польську Острозький просто зобов’язаний був знати як мову Корони, сенатором якої він був, беручи участь у численних дебатах на сеймах. Сам Т. Кемпа слушно спостеріг, що в сеймових дебатах Острозький промовляв коротко, ретельно добираючи слова¹⁸⁷.

Алегорія Граматики з ключем. Гравюра з віленського видання “Грамматика” Лаврентія Зизанія.

¹⁸³ Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ, 1990. С. 13.

¹⁸⁴ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 29.

¹⁸⁵ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 79.

¹⁸⁶ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 27. Поп.: Dembińska A. Wpływy kultury polskiej na Wołyń w XVI wieku (w łonie warstwy szlacheckiej). Poznań, 1933.

¹⁸⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 28.

А вже саме це свідчить проти ідеї колеги: польська мова залишалася для князя чужою, не рідною, не мовою батьківського дому. Не можна погодитися і з думкою дослідника про ранній вплив польської культури на ще дитину-княжича, який, мовляв, подорожував разом із батьком і братом¹⁸⁸. У рік смерті батька Василеві виповнилося чотири, й тому він не міг “товаришувати” батькові у виїздах, а якщо великий гетьман і брав сина з собою, то навряд чи малий хлопець усвідомлював впливи польської культури. А про участь Василя у виїздах Іллі у зв’язку з ворожим ставленням старшого брата до другої батькової сім’ї не могло бути й мови. Припущення існування “середовища польської культури” (включно з мовою) при дворі його матері княгині Слуцької в Турові виглядає вкрай екзотичним¹⁸⁹.

Утім, практика спілкування та постійне перебування в середовищі польської й литовської еліти сприяли розвитку практичних знань і кругозору Острозького. Що можна сказати цілком певно, то це те, що князь полюбляв книжність і був зацікавленим читачем (свідчення тому – його листування хоча б з кн. Андрієм Курбським). Ця природна цікавість, прагнення нової інформації й любов до книг незаперечно сприяли його інтелектуальному розвитку, який підсилювався життєвським досвідом. Потреба знань та демонстрації ерудиції для шляхетського, особливо ж магнатського середовища на той час була загально визнаною. Наприклад, Ян-Кароль Ходкевич писав синові: “Бути дурним чоловіком, що народився у шляхетному домі, ніщо інше, як людське посміховисько й виявлення себе блазнем”¹⁹⁰. Важливо зважати, що культурно-освітнє меценатство Острозького розпочинається в доволі зрілому віці – майже у п’ятдесят років, коли вже навряд чи потрібна підкреслена демонстрація формальних ознак ерудиції. Тому князь не розмінювався на латинські фрази в листах і промовах – його не цікавила форма, але зосереджувався на змісті, а ще більше – на соціальній значущості своїх інтелектуальних проєктів. Це знову-таки вказує на те, що Острозький ішов до ідеї “Академії” та Острозької друкарні поступово, невпинно збагачуючи свої знання через книги й спілкування з інтелектуалами, а також дедалі глибше усвідомлюючи саму потребу в таких проєктах. Тож хоч його освіта і не була здобута в юності та через університет, він фактично вчився (якщо можна так сказати) все життя сам, збираючи при своєму дворі інтелектуалів різного гатунку, освіти й походження та тексти з “вічними знаннями” – богословські трактати, переклади, книги Святого Письма тощо. Магнати, які здобували освіту в європейських університетах в юності, в переважній більшості цим і обмежувалися, поступово втрачаючи набуте, натомість Острозький невтомно примножував свій та свого двору інтелектуальний потенціал.

І все ж насамперед юнакові випадало навчитися воювати – не лише з братовою за спадщину, а й з постійними ворогами волинських та подільських володінь Дому Острозьких – кримськими татарами. Практики воєнного ремесла Василь Острозький, як стверджує Т. Кемпа, навчався “при боці” кн. Федора Сангушка – маршалка Волин-

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Подібні думки висловлені й рецензентом книги Т. Кемпи (*Ворончук І. Цей невловимий князь Острозький // Український гуманітарний огляд. К., 1999. Вип. 2. С. 41*).

¹⁹⁰ *Вихованець Т. Остання чоловіча генерація Острозьких – князі Олександровичі // Генеалогічні записки Українського генеалогічного товариства. Біла Церква, 2001. Вип. II. С. 38 (цит. за: Czaplinski W., Dlugosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. Warszawa, 1982. S. 23).*

ської землі, виконувача функцій польного гетьмана у виправах проти татар¹⁹¹. Відомі факти засвідчують участь Острозького у виправах пізнішого часу, коли він здобуде перші перемоги у “домовій війні” і стане володарем маєтків, які потрібно буде обороняти (1543–1544 рр.). Саме в цій справі сформуються певні риси характеру князя, що згодом проявляться на повну силу¹⁹². Серед королівських постанов хронологічно перший наказ, що стосується Василя Острозького, був виданий 29 липня 1543 р. Король наказував воеводичу троцькому “с почтом слуг своих ку службе нашей конно, а збройно поготову был и кони мел в себе сыты, а зброи чисты и спижу военную, что на войне мети прислужит” та поспішав у розпорядження кн. Федора Сангушка¹⁹³. Наступний подібний наказ на ім’я Василя Острозького був виданий 16 травня 1544 р.¹⁹⁴.

На той час доволі популярною справою щодо військової підготовки та загартування була участь шляхетської молоді в козацьких виправах проти татар та турків. Однак Острозький, напевне, до цієї практики не вдавався. На думку Томаша Кемпи, по смерті Іллі (1539 р.) Василь був єдиним представником чоловічої лінії Дому Острозьких, а тому не міг легковажити своїм життям, ризикуючи долею цілого роду¹⁹⁵.

Документи Литовської Метрики зафіксували й факти “сусідських воєн”, коли молодому князю доводилося обороняти власні ґрунти не тільки в судовому процесі (1540 р.)¹⁹⁶. Але все ж найзапеклішим “полем битви” і причиною тривалої війни всередині Дому стане реальна батькова спадщина. І початок цієї війни ознаменований саме визнанням повноліття Василя згідно із заповітом батька.

¹⁹¹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 28.

¹⁹² Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 11.

¹⁹³ AS. T. IV. № CCXC. S. 362.

¹⁹⁴ Ibid. № CCCXIII. S. 386.

¹⁹⁵ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 80.

¹⁹⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 244 (посилання на ЛМ. Кн. 205, арк. 706–707, 710, 761; кн. 213, арк. 391).

ОЧАТОК БОРОТЪБИ ЗА МАЕТКИ ДОМУ ОСТРОЗЪКИХ

Перший етап боротьби розпочався незабаром після смерті Іллі та успадкування його маєтків його дружиною Беатою Костелецькою і переходу до неї управління всіма володіннями Острозьких. Міцно стиснута грамота в її руці на портреті символічно вказувала, що королівські постанови – на боці Беати. Король і королева – кожен з них по-своєму були зацікавлені у тому, щоб удові перейшло якнайбільше. В боротьбу за “Острозьке князівство” було втягнуто високих урядових осіб та увесь двір. “Партія” Василя Острозького і його матері виявилася відверто слабшою. Це й вирішило фінал першого раунду: поділ маєтків значно обмежив матеріальну спроможність Василя, хоча й забезпечив йому важливе місце в середовищі магнатів ВКЛ та Польської Корони. Перші проблеми й поразки загартували молодого князя, виховали в ньому терпеливість і послідовність у досягненні мети. Усвідомлення того, що він єдиний у чоловічій лінії продовжує Дім Острозьких, спонукало Василя Костянтиновича до впертої довголітньої війни за зосередження у своїх руках усіх володінь Дому.

Перебіг судового процесу 1540–1542 рр., що відбувався перед “королівськими очима”, ретельно реконструював Л. В. Соболев, чиєю працею ми скористаємося лише частково, покликаючись в основному на нову публікацію матеріалів процесу з Литовської Метрики задля висвітлення суті справи, методів її вирішення та головних сил, які стояли за обома сторонами¹.

Насамперед, 29 січня 1540 р. Жигимонт I задовольнив прохання краківських райців і міщан Еразма та Яна Щилінків, яким Ілля Острозький заставив своє срібло за 1000 зол. пол. (1 золотий = 1/2 копи лит. гр.). Беаті було наказано викупити срібло, як заповідав Ілля, однак вона цього не зробила. Срібло зважили перед урядниками, його оцінили (лише масу) у 898 золотих і 7 лит. гр. Король дозволив Щилінкам використати срібло на власний розсуд,

Князета Заславо
 сріце rovnno z ty
 mi k. z Ostroga
 pozatek matia.

Князі Заславські. Гравюра з генеалогічного довідника Бартоша Папроцького. 1578 р.

¹ Соболев Л. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогиана в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 33–48; Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). Вильнюс, 2007.

оскільки викупати його ніхто не мав наміру². Як бачимо, не поцінованими залишились робота та давність срібних речей, серед яких були родові клейноди Острозьких. Потому на Беату “накинулися” інші претенденти на отримання куша від удови Іллі Острозького: Григорій Ходкевич претендував на Білашів, Мощеницю і Мощеницю Малу, Студеницю та Ступне (як маєтності його дружини Катерини Вишневецької, незаконно залишені собі ще Костянтином Івановичем³); кн. Федір Чорторийський вимагав Стволовичі⁴; вітебський воєвода Мацей Янович та кн. Януш і Володимир Дубровицькі претендували на частину посіlostей Тетяни Гольшанської (третю частину замку, міста та волості Степань, поселень Краєво, Золотіїв, Подоляни, Горбаків, Романів⁵).

Проте чи не найбільше допікав Беаті Кузьма Заславський. Спочатку він вимагав Зубовецький маєток⁶. Але по смерті Іллі Острозького Кузьма з матір'ю вирішили наполегливіше боротися за отчинні землі Андрія Заславського. І тут сталося диво, про яке ми вже в загальних рисах згадували вище. Під час судового процесу 1 жовтня 1539 р. зовсім неочікувано для Беати та її протекторки королеви Бони ледь не з потойбічного світу виник документ від імені Іллі про зречення спадщини Андрія (цей документ був офіційно прийнятий та записаний у актові книги з наказу Жигимонта I 3 жовтня 1539 р.). У своїй постанові сам король засвідчував, що “первей сего очевистую розмову перед нами мел... небощик князь Илья Костентинович Острозский” з княгинею Івановою Заславською та сином Кузьмою щодо маєтків покійного кн. Андрія. Ілля вказав, що Андрій записав йому $\frac{1}{3}$ маєтків навечно, а $\frac{2}{3}$ віддав у заставу. Третину Ілля, за королівським підтвердженням, тримав, а $\frac{2}{3}$ були взяті у королівський секвестр 3 березня 1539 р., коли мав відбутися королівський суд. Через хворобу Кузьма на нього не приїхав, і суд було відкладено до наступного приїзду короля в Литву. “Теперь же” (хоч це робилося неодноразово й раніше) Кузьма з матір'ю “повелили”, ніби Андрій Заславський “розуму зуполного не мел”, тому був неправомочний розпоряджатися маєтками, окрім того, він не володів усім майном – $\frac{1}{3}$ належала його братові Івану. Андрій увесь час жив при братові, а по його смерті – при К. І. Острозькому, сам нічим не розпоряджався, а відтак “хто чогу у руках своих не держит, тот не маєт моцы никому того записовати”. І от по смерті Іллі Острозького

² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 279–279 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 208, арк. 329).

* Григорій Ходкевич свої права пояснював таким чином: К. І. Острозький мав у опіці сестру, яку видав за Семена Олізаровича, а по його смерті знову опікувався сестрою та її донькою, після смерті сестри він видав племінницю за кн. Івана Ковельського, однак вищеназвані її маєтки затримав за собою. Коли помер Ковельський, К. І. Острозький знову став опікуном племінниці й видав її заміж вдруге – за кн. Івана Вишневецького, але маєтків і документів на них так і не віддав. Племінниця через приятелів та особисто дядька повернути материні маєтки, але “он того вчынити и тых именей вернути ей не хотел”. По смерті Костянтина Івановича маєтки перейшли до Іллі. А Григорій Ходкевич одружився з донькою Івана Вишневецького – племінницею Іллі, тож з відходом тещі він добивався від імені дружини її материзни. – Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 53. С. 54; AS. Т. IV. Lwów, 1890. № ССХІV. S. 270–271.

³ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 53. С. 54.

⁴ Там же. № 58. С. 57–58.

⁵ Там же. № 24. С. 46.

⁶ Там же. № 23. С. 46.

перед королем постав опікун майна його та сім'ї кн. Федір Андрійович Сангушко, який засвідчив, що перед смертю Ілля, “будучи в доброй памяти, розважил себе то, иж ачьколле небожчик князь Андрей з братом своим князем Иваном делу вечистого в ыменьях своих не мел и правом приржоным по смерти князя Андрееве мали тыи вси имена ... на князя Кузму Жеславского спасти, и узнавши его милость слушную в том справедливость его и не хотячи тым души своей обтяжати, сам доброволне оных прав своих ... отступил и от иных твердостей своих их отобрал и на особном местце их положил и остаточную волю и умысл свой князю Федору, брату и опекуну своему оповедил и до нас чрез него всказал естли бы на него Бог смерть допустил, обыхмо тыи вси имения небощика князя Андреевы брату его князю Кузьме вцелости вернули”. Андрієві закладні листи Ілля також пропонував передати Кузьмі “и того всего права своего от себе и от потомков своих вечне ся вырек”. Федір Сангушко показав і лист Іллі, де йшлося про довіру Сангушку в означеній справі. Відповідно Сангушко просив короля виконати передсмертну волю Іллі. Цього ж хотів і Кузьма Заславський. Король ухвалив вірити свідченню Сангушка, вчинити згідно з волею Іллі та позбавити прав на згадані маєтки дружину і спадкоємців Іллі Острозького⁷. 2 жовтня 1539 р. королівський присуд щодо повернення володінь Заславським передали Кузьмі⁸. Королеві Боні як опікунці довелося офіційно підтримати рішення короля: 5 жовтня від імені Бони було видано лист на ім'я Беати з наказом повернути Кузьмі названі володіння, покоритися волі владаря, “и мы тебе сим нашим листом напомним, и на то воля наша есть”⁹.

Така суголосна позиція короля і королеви мала б насторожувати. Однак “секрет скриньки” нескладний: ще 16 серпня 1539 р. Кузьма офіційно зрікся половини острозького мита на користь Бони та Жигимонта Августа (зазначалися розміри мита: від копи грошей вартості товару по 6 грошей з купців малих і великих, чужоземних і місцевих, при цьому мито ділилося на дві частки – половина, по 3 гроші від копи, переходила королівській сім'ї, а друга – на Беату, Гальшку і Василя). У документі Кузьми говорилося: “Ино тых часов разумеючи я тому, иж мыта яко то у чужом замку и для переказы, которая ми ся в моей половицы от князя Или его милости частократ становит, неспору мне на себе выбирать, ани его держати, для тых причин выше мененых, и хотячи теж себе ласку господарей моих милостивых ... заховати, а себе теж и потомком моим за ласкою их милости господарскою певност и супокройност коло тое половицы моее вчинити”. Кузьма підкреслював, що замок Острог є власністю Іллі “и брата его” Василя. Свою частку мита Кузьма записував королівській родині “на вечность”¹⁰. Як бачимо, то була певна угода: Кузьма розумів, що в Острозі не зможе знімати свою частку мита, а Боні це по силах, у відповідь вона з сином, а відтак і сам король, виказуватимуть йому королівську “ласку”, сприяючи у вирішенні справи щодо іншої частини претензій до Острозького. Виграш для Кузьми був подвійним: він примудрився не просто передати своє мито, а з умовою щорічної виплати йому та нащадкам по 100 кіп гр. лит. із зібраного мита, вся ж решта переходила

⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 26–27 зв., 31–31 зв.; AS. Т. IV. № CLXVII. S. 215–217.

⁸ AS. Т. IV. № CLXVIII. S. 218–220.

⁹ Ibid. № CLXIX. S. 220–221.

¹⁰ Ibid. № CLXXVI. S. 229–231.

Боні та Жигимонту Августу. Іронія полягала в тому, що на той час половина острозького мита ледь складала 100 кіп грошей (за Костянтина Івановича мито становило 600–800 кіп). Кузьма не міг не знати тогочасних прибутків від мита, тож він реально поставив Бону в невідгідну ситуацію. Пізніше королева від свого та синового імені відмовиться від цього “дару”, оскільки той не лише не приносив прибутку, а й навіть завдавав збитків: 100 кіп доводилося виплачувати Кузьмі навіть за менших зборів (з королівського наказу та розпорядження католицького Луцького єпископа кн. Юрія Фальчевського збір мита й розподіл його між Заславським та Боною здійснював острозький писар Скуйбіда¹¹). Однак мінусовий результат острозького мита виявиться через рік-два, а в 1539 р. по смерті Іллі королівська родина підтримала претензії Кузьми щодо спадку дядька Андрія Заславського (детально про це далі).

IN BONAE REGINAE EFFIGIEM

Бона Сфорца. Гравюра з книги Йодока Людвіка Деціуша. 1521 р.

Беаті довелося відбиватися від вищеназваних й інших претензій на землі, серед яких справа Кузьми Заславського, і це зрозуміло, була найболючішим ударом. Удова змушена була зволікати з переданням маєтків і постійно ослуhatися наказів короля і Бони. Втім боротьба із Василем Острозьким та Олександром зі Слуцьких Острозькою, що точилася за основні маєтки Острожчини й була, відповідно, принципово найважливішою, виснажувала якнайсильніше і тривала, здавалося, безконечно.

Ймовірно, вже в першій половині 1540 р. справу за спадщину Острозьких між двома головними претендентами було розпочато, але на розгляд у Вільні перед королівським судом вона дочекалася лише наприкінці серпня. На той час порядкування Беати Острозької, навіть підтримуваної королевою Боною, викликало невдоволення короля: вона змінила значну частину урядників, поставлених у маєтках Іллею, зуживала всі прибутки для власних потреб і не сплатила боргів покійних чоловіка та тестя*, призначені нею адміністратори не опікувалися обороною земель від татарських нападів, але кілька разів на рік збирали сребщизну (по три гроші від сохи – податок, встановлений у 1513 р. Жигимонтом I). Посипалися скарги на княгиню від слуг, сусідів, урядників. За таких умов Жигимонт I 3 березня 1540 р. доручив кн. Ф. А. Сангушко – волинському маршалку й одному з опікунів – здійснювати контроль за прибутками з володінь Острозьких та запровадженням Беатою нових

¹¹ Ibid. № CXCIX. S. 257–258.

* Так, 20 січня 1541 р. кн. Василь Сангушко заявив про борг Костянтина Івановича у 200 кіп грошей, затим і кн. Василь Ковельський виступив із претензією про такий самий борг йому великого гетьмана литовського. Обидва заявники поклали перед королем боргові розписки К. І. Острозького й отримали ухвалу короля про сплату їм заборгованих сум із материзни Іллі. – AS. T. IV. № CCXV. S. 271.

Жигимонт I Старий. Гравюра з “Хроніки” Мацея Стрийковського. 1519 р.

податків, реагувати на кривди з її боку для підданих; він мав також подбати про гідних урядників маєтків Острозьких. Король писав, що до нього дедалі частіше доходять чутки, ніби Беата “зле управляє добрами по чоловіку, відбирає землі у бояр і дуже їх притискає непомірними податками”, замінила урядників та інших служебників, поставлені нею особи не дбають про маєтки, запустили замки на окраїнах до руйнації, а це загрожує небезпекою від ворогів для держави. Жигимонт I вказував, що він сам як опікун та за згоди королеви Бони, опікунки, наказує Федору Сангушку як опікуну-виконавцю і братові покійного Іллі з’ясувати стан справ. Зокрема, треба було встановити істину: чи справді Беата вже кілька разів за рік стягнула сребщизну із замків чоловіка, але, маючи “готові гроші”, боргів Іллі так і не сплатила, замість того передає у заставу замки чужим людям

проти закону, перевищуючи свої повноваження. У разі справдження гіршого Федір Сангушко мав покласти край цим непорядкам: призначити нових, гідних довіри та здібних, урядників, заборонити додаткові побори, повернути заставлені замки тощо¹². Окрім того, задля забезпечення оборони Волині король призначив своїх уповноважених для перепису всіх замків Острожчини стосовно їх обороноздатності (зокрема наявної зброї та боєприпасів) і наказав урядникам цих замків підкорятися лише королівським уповноваженим до остаточного розгляду справи між Беатою, Василем і Олександром Слуцькою¹³.

Суд щодо Острозької спадщини реально розпочався у Вільні 27 серпня 1540 р. Сторону Олександри Слуцької і Василя Острозького представляв уповноважений Флоріан Зебжидовський із заявою про незаконність передання Беаті всіх Острозьких володінь, які вона “ку великій кривде и шкоде князь Васильевой на себе держала и многие шкоды там поделала, и тыи именья знищыла”. Клопотання полягало в тому, щоб у подяку за великі заслуги Костянтина Івановича Острозького допустити його єдиного сина до батьківщини і передати йому всі документи на ці володіння, захоплені свого часу Іллею¹⁴. Отже, найголовнішим було відстояти права Василя на визначену батьком частину спадщини і дати хід претензіям до Беати за неправне використання нею всього спадку гетьмана на власні потреби. Позивачі вказували на фактичний грабунок “отчизних” володінь Василя братовою, бо княгиня, знаючи, що доведеться їх віддавати, прагнула витиснути з маєтків усе можливе. Беату представляв уповноважений пан Богуш. Від її імені він заперечив усі звинувачення й через відсутність позову Беати на суд пропонував його відкласти під приводом бажання

¹² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 278 (посилання на ЛМ. Кн. 208, арк. 359).

¹³ AS. Т. IV. № ССХІІ. S. 268.

¹⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 231, ед. хр. 17–17 об.

План Вільна з атласу Г. Брауна. 1581 р.

княгині порадитися з “приятелями”. Насамперед княгиня воліла поради від “зверхніх оборонців тестаменту” чоловіка – представників королівської сім’ї, чиєї “науки” беззастережно потребувала. Хід був вдалим: Беата не лише назвала своїх головних прокторів та опікунів, а й спонукала їх до активності в захисті її інтересів. Жигимонт I був поставлений у делікатну ситуацію: як суддя, він не міг бути опікуном та радником однієї зі сторін. Король вийшов із цього слизького становища підписанням ухвали про те, що йому “не ест реч пристойная” бути радником Беати, зате дозволив порадитися з королевою та іншими “приятелями”. І все ж це була часткова перемога Беати: вона зробила ставку на Бону, що забезпечувало й прихильність короля.

Чи могли Василь Острозький з матір’ю протистояти цій сильній “партії”, і хто реально стояв за ними? Л. В. Соболев уважає, що сама репрезентація Острозьких королівським дворянином і поляком Зебжидовським вказує на деяких представників Корони, зокрема коронного підканцлера С. Мацейовського – головного противника королеви Бони в Польщі. Це також родичі по матері, і в їх числі кн. Юрій Слуцький та “приятели его, которые тепер пры ним стоятъ”¹⁵. Серед можливих прибічників – Феодосій (Федір) Гулевич, який 28 січня 1541 р. отримав Луцько-Острозьке єпископство й посадав кафедру аж до 1558 р.¹⁶ І. Тесленко підкреслив, що саме ці “приятелі”

¹⁵ Соболев Л. Борьба за наследство... С. 37, 41.

¹⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 246 (посилання на ЛМ. Кн. 209, арк. 222).

й приймали головні рішення у справі, оскільки Василь у свої 15–16 років не міг виступати дієвою силою й стратегом ведення судової справи, а відтак точніше говорити про “політику від імені Острозького”¹⁷. Тоді мова має йти про боротьбу двох польсько-литовських угруповань навколо володінь Дому Острозьких? Ймовірно, що так. Утім прорахувати цей процес на особистісному рівні є справою непростюю.

Судовий розгляд тривав з 2–3 вересня 1540 р. Королівський референдар Якуб Уханський (пізніше – примас Польщі) заявив, що кн. Василь не може претендувати на маєтки, оскільки, відповідно до норм Литовського Статуту, ще не досяг повноліття. Поряд із цим, за його словами, Беата просила королівську родину як верховних опікунів (згідно із заповітом Іллі) узяти всі маєтки у тимчасовий секвестр. Ця заява показала головних дорадників Беати, за якими стояла королева Бона і прихильні до неї представники королівського двору. Адже рішення про секвестр передбачало, що контроль за прибутками від володінь Острозьких мав перейти до королівської сім’ї, а значить, і до Бони. І все ж Зебжидовський знову зажадав передання основної частини маєтків єдиному законному спадкоємцю, а Беаті залишити лише її вдовину частку та відписані на віно володіння. Але справа фактично була вирішена ще до судового засідання: “винахід” про секвестр, підказаний Боні (чи Боною), був прийнятий королем без жодних застережень. При цьому Жигимонт I зажадав, щоб йому на розгляд були представлені всі документи щодо володінь і заповітів (ухвала від 3 вересня 1540 р.)¹⁸. “Королівська (а точніше – “королевина”) партія” мала намір зосередити у своїх руках усі “карти” (маєткові документи), які б уможливили завчасне осмислення подальших ходів у судовому розгляді справи.

Перебіг судового засідання 3 вересня 1540 р. доволі показовий як з огляду на генеральну лінію поведінки обох сторін, так і стосовно аргументації й самої “прямої мови” відповідачів. Насамперед Олександра з сином Василем через Зебжидовського заявили про облудні свідчення Беати щодо їхніх нібито агресивних задумів: “Бията ... по смерти малжонка своего, князя Ильи, украсила речь свою, заочне менуючи, жебы кнегини Костентиновая и з сыном своим, князем Васильем, хотела квалтовне в тыи именья, которые небощык князь Илья держал и на чом ее zostавил, уехати и у свою моц то взяти, а ей которые трудности и пренагабания чинити. И водлуг жалобы свое неслушне одержала себе до нее и до сына ее листы с канцелярьи короля” з вимогою під закладом 10 тис. кіп грошей кн. Василю “в отчизну свою не въездчати и ничим се в то не вступати”¹⁹. Більше того, на рік і шість тижнів по смерті чоловіка король залишив за Беатою всі посідлості Острозьких (за винятком вінового Олександри), що було явно на шкоду кн. Василю. Попри це, княжич (Олександра, що

Литовська печатка Жигимонта I Старого.

¹⁷ Тесленко І. Боротьба за Острог: князь Острозький проти Острозького старости // Соціум. 2003. Вип. 3. С. 100–101.

¹⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 231, ед. хр. 17 об.–20.

¹⁹ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 22. С. 43.

показово, говорила саме про можливі та реальні дії сина, але не свої, визнаючи його чільною діючою особою у боротьбі за спадщину батька/чоловіка) “тому се ничим не спротивлял ани хотел спротивляти и того николи на мысли своей не мел ... в оные именья свовольне уездчати”. Тож головна претензія полягала в тому, що Беата незаконно і “заочно вистарала” у королівській канцелярії листи на управління усіма маєтками, котрі лише “на себе держала и многие шкоды там поделала, и тыи именья знищыла”. Суть прохання Олександри і Василя до короля полягала все ж не в цьому, а в тому, “абы его милость рачил вбачити на высоки а славные послуги отца его, небошыка князя Костентина, воеводы троцкого, которые его милость за живота своего королю его милости и Речи Посполитой чинил, и для оных заслуг небошыка князя Костентиновых жебы его милость рачил на того потомка его, князя Василья, ласкавый а милостивый узгляд мети и к тым всим именьям отчизным отца его, которые правом приржонным на него прыпали, его допустити”, щоб при цьому “вси привилья, листы-твердости, на тые именья прислухаючие, ему были вернены”²⁰.

“Пряма мова” Беати була озвучена її повіреним Богушем. Було заявлено, що судитися вона не збирається, оскільки приїхала в інших справах і позову від княжича не має, а всі маєтки тримає за королівським рішенням як удова, що повинна по смерті чоловіка “на вдовом стольце зостатися”. Беата наполягала: жодних справ із Василем без поради попечителів – себто самого короля й королеви – вести не буде, але просить відкласти справу саме задля одержання такої поради. Жигимонт I відклав слухання й, вимовившись неможливістю радити у справі, яку сам судить, дозволив Беаті проконсультуватись “у короля молодого” (Жигимонта Августа) та королеви Бони²¹.

Отже, в судовому процесі з обох боків постійно мусувалися одні й ті самі аргументи та пропонувалися магістральні ідеї, які несуттєво коригувалися, переглядалися, словесно переінакшувалися, однак залишалися незмінними. Король і королева мали очевидну перевагу: в будь-який момент суду владар міг робити перерву (і робив це), в кулуарах обговорювати подальший хід процесу, радитися з необхідними особами тощо. Маги і син Острозькі таких преференцій не мали, й це від початку програмувало результат суперечки.

І от вже після перерви в судовому засіданні знову пущений “у бій” від імені Беати Якуб Уханський (імовірно, з протекції Бони). Його аргументи залишалися стандартними: Беата тримала Острожчину згідно з законом, як усі вдови, та з королівського дозволу, їй не було діла до того, яким шляхом маєтності були здобуті, за яким правом Ілля їх тримав і що було отчизною чи материзною Василя; та й на суд з цих питань Олександра з Василем її не покликали. Нарешті “залізним” аргументом проти передання Василеві його половини отчизни було неповноліття юнака (“лет зуполних водле Статуту не маєт”). Його ж кривні не є родичами по батьку, тому опікуватися маєтками не можуть, це – прерогатива короля (навіть за тестаментом Іллі). Відпоручник Олександри й Василя Зебжидовський у відповідь наполягав на тому, що Беата незаконно отримала королівський дозвіл управляти усіма маєтками, а прибутки з них використовувала виключно на себе. Та, за заявою Зебжидовського, нині мова вже не про попередні сценарії, а лише про передання Василеві його половини та надання в його руки всієї родової документації²².

²⁰ Там же. С. 43.

²¹ Там же. С. 44–45.

²² Там же. С. 45.

Справа виявилася надто складною, і король знову взяв “перерву” на день. З ким і про що він радився, нині встановити неможливо. В результаті (про це вже йшлося вище) прийнято рішення про секвестр, причому воно виникло за одну ніч. Тоді ж було вирішено забрати у Беати всю документацію. Розгляд матеріалів та актів мав би дати підстави для продовження й завершення справи²³.

Л. В. Соболев вважає, що процес завершився “внічию”, хоча незаперечення королем претензій Василя та Олександри Слуцької засвідчувало їх доволі сильну позицію²⁴. Гадаємо, що для Беати та Бони це був швидше тактичний хід, щоб примусити противника примиритися з існуючим станом справ, оскільки тепер над володіннями Острозьких була “королівська рука”. У головні замки Острозьких король відправив своїх дворян для опису зброї та іншого майна²⁵. Жигимонт I видав їм свої листи, адресовані намісникам усіх замків Острожчини з наказом допустити королівських посланців для опису майна і виконувати їхні розпорядження аж до остаточного розподілу маєтків Дому Острозьких²⁶.

Майже п’ять місяців справа “варилася” поза межами офіційного судового процесу, через особисті впливи при дворі. Новий вирок Жигимонта I не вповні задовольнив обидві сторони, хоча на користь кн. Василя Острозького були прийняті найважливіші для нього рішення. Що ж цьому сприяло? По-перше, надані Олександром Острозькою документи її чоловіка. По-друге, саме через ці, підписані Костянтином Івановичем, документи король не міг переступити як з позиції права, так і вшановуючи пам’ять про заслуги “батька короля”.

Новий судовий процес і сам королівський присуд датовані 11 січня 1541 р. Для нас цінним є те, що цей дуже важливий процес цілком зафіксований і має всі варіанти “прямої мови” зацікавлених сторін. Наступ розпочав кн. Василь особисто. Він зажадав від короля зачитати при всіх тестамент брата Іллі. Це було потрібно для найважливішого удару по противнику. Василь відразу після прочитання, не входячи в обговорення змісту, заявив, що тестамент “не слушний есть и не ведле Статуту Великого князства справен для тых причин, што ж пры справе оного тастаменту светков годных веры ани капланов, ани писаря явного не было, а писал его хлопец подскарбего князя Ильиного, мимо иных писарей его, а жадных прьятелей князя Ильиных ани служебников его к нему не зывано”. Василь звернув увагу навіть на папір: “На сшитом паперу есть вчинен, чого се у-в обычай sprawy тастаментовое не заховывает”²⁷. Нарешті, в самому тестаменті Беати записані рухомі речі, які зазвичай

Жигимонт I Старий. Гравюра XVI ст.

²³ Там же.

²⁴ Соболев Л. Борьба за наследство... С. 37.

²⁵ AS. T. IV. № CCXII. S. 268.

²⁶ Ibid. T. III. Lwów, 1890. № CCXII. S. 268.

²⁷ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 60. С. 58.

при маєтках залишаються. Загалом тестамент Іллі “нерадний и неслушный ест, и местца мети не может”. Удар був розрахований дуже правильно і юридично грамотно. Це вибивало з-під ніг Беати всі її преференції. Вона спробувала вивернутися, заявивши, що тестамент писав коморник Іллі, коли чоловік був при твердій пам’яті та розумі. Він сам підписав написане та приклав печатку. Проте основним козирем Беата вважала той факт, що документ вже був підтверджений королем. Тож удова просила заповіт чоловіка залишити чинним, вказавши, що має й інші його записи на своє ім’я “и ни в чом их отступовати не хочет”²⁸. Протоколіст зафіксував, що обидві сторони “широко” стосовно цього тестаменту перед королем “мовили”. Королівські юристи віднайшли параграф Статуту щодо заповітів, і Жигимонту I довелося “тот тестамент небощыка князя Ильиноного на сторону отложить и в нивеч его обернути”²⁹. Отже, в “першому раунді” Василь Острозький здобув перемогу, яку прагнув розвинути в подальшому ході процесу.

Однак архітектоніку складників справи взяв до своїх рук король, очевидно, розуміючи, що в іншому разі процес затягнеться до безконечності. Першим до розгляду він поставив питання “оправи княгини Ильиное”, тобто про третину вінового. Рішення було таке: ця третина визначається лише з “материстого” маєтку Іллі, а $\frac{2}{3}$ цього маєтку переходять доньці. Частка Василя залишається недоторканною. Вказані $\frac{2}{3}$ володіння Іллі має тримати в своїх руках Беата до повноліття чи одруження Гальшки. При цьому вона не владна користуватися прибутками на власну користь, а має складати їх “на одно местцо”; їх можна витратити лише на “выхованье и живность дитяти”, а також на виплату боргів Іллі; Беата не може ці землі “ни утрачать, ни продавать, ни заставлять”. Король же складав із себе опікунство цими маєтками, однак “опатренисти и ведомости о тых всих именьях, яко господар и патрон панства своего, с sprawy свое выпускати не рачы”³⁰.

Другим розглядалося найскладніше питання: про поділ отчизни – головної частини Острожчини. Беата вимагала, щоб усі ці маєтки були зосереджені в її руках “до лет дочки своее”. Василь же наполягав, аби вся отчизна, як це було за Іллі, тепер була передана йому в опіку до повноліття Гальшки. Власне, й за законом це б мало бути так, як хотів Василь. Однак від вирішення саме цього питання залежало задоволення інтересів не тільки Беати, а зокрема й королеви Бони. Тож король відклав рішення задля детальних консультацій з Панами-Радою, а тим часом ця головна частина Острожчини переходила під королівський секвестр. Король також поставив питання: чи Василь взагалі має право вимагати допущення його до отчизних маєтків з огляду на його вік. І тут вступила “в бій” мати княжича Олександра Слуцька, продемонструвавши насамперед правильно складений і затверджений заповіт чоловіка, за яким Костянтин Іванович визначав повноліття сина в 15 років, коли всі маєтки мали б бути поділені на дві частини зі старшим братом Іллею. Жигимонт I визнав цей документ і положення про 15-ліття чинним. А Олександра ствердила, що після Громниці (Стрітіння), отже після 2 лютого 1541 р., через три тижні, Василеві має виповнитися 15 років, тож король признав, що княжич “зуполние лета вжо мает”³¹. Це означало,

²⁸ Там же. С. 59.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. С. 60.

Жигимонт I Старий. Портрет 1548 р.

що Василь мав право претендувати принаймні на поділ отчизни з Гальшкою та її матір'ю. То була друга важлива перемога Василя і його прибічників під час процесу.

І все ж найважливішим у процесі стало визнання королем доцільності виділення Василеві його частки через спеціально визначених дільчих. Княжич мав розпоряджатися своєю часткою до повноліття Гальшки, коли буде здійснено остаточний розподіл маєтків. А до такого поділу Жигимонт I “допустил” Василеві жити в Острозі “и живность и вхованье оттоль себе мети”, а Беата з донькою мали оселитися в Здителі. Василь негайно знову захопив ініціативу до своїх рук, заявивши про свої претензії до колишнього підскарбія батька і брата, а нині служебника Беати – Івана Федоровича: той “весь скарб предков его и отца, и брата его: золотые гроши у готовизне, святости, клейноты, золото, серебро, перла, шаты, зброи, и привилья, листы-твердости на вси именья их – на своих руках мел”. Далі протоколіст буквально зафіксував слова Василя: “А тепере его княгиня Ильиная у себе ховает, до которого мне, яко потомку отца моего, великая ест потреба”. Король наказав

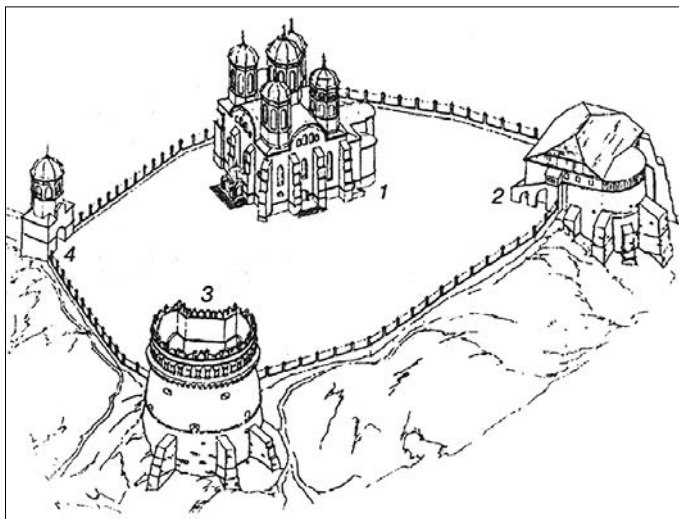
Беаті Івана Федоровича знайти і на судовий поклик кн. Василя доставити. Звісно, як покаже майбутнє, Василь так і не зможе добитися повернення родових цінностей: Федорович їх явно не привласнив, все перейшло до Беати, у якої вирвати коштовності та гроші годі було сподіватися. Однак Василь все ж продемонстрував, що не полишає наміру це робити.

Василь Острозький спробував примножити свої “перемоги”. Він просив короля здійснити розподіл Степані, Рівного, Сатиева і Хлапотина, однак Беата відразу відчула пастку й застосувала єдино можливий хід, заявивши, що хоче всі ці маєтки залишити у королівському секвестрі. Король відразу справу відклав до кращих часів, а маєтки залишив у своїй юрисдикції. Тоді Василь здійснив “підкоп” з іншого боку: він звернувся до короля з проханням передати йому всі маєткові документи на зберігання до повного розподілу отчизних володінь. Беата й тут пішла на випробуваний крок: вона наполягала, аби король зберігав усю документацію у своїй канцелярії, окрім документів на материзну Іллі, які належить віддати їй. Однак король прийняв інше рішення: позаяк він визнав повноліття Василя – єдиного спадкоємця по чоловічій лінії Костянтина Івановича, то “и вси привилья и листы-твердости на именья отчизные, выслужонные и купленные, и меновные отца его, князя Костентиновы, ему, яко отчычу, dorosлomu лет, з mocy и з секвестру своего отдати росказал”, але при цьому Василь мав скласти повний реєстр документів і один примірник передати королю, а інший –

Беаті. Жигимонт I відмовив Беаті навіть у документах на “материзні” володіння Іллі під тим приводом, що вона може вдруге одружитися, а Гальшка може ще до повноліття померти, тоді для єдиного спадкоємця Острозьких виникнуть труднощі з документами, тож усі оригінали мають бути в “скарбе королевском... за добрим опатренъем”. На випадок ведення судових процесів для Беаті було наказано виготовити копії, завіривши їх у королівській канцелярії³².

Беата не чинила спротиву, але вирішила “вибити” для себе інші вигоди. Зокрема вона завела мову про борги чоловіка та численні претензії кредиторів. Король визначив, що зі свого вінового Беата нічого не платить, а лише з $\frac{2}{3}$ материзни Іллі, які належать Гальщці. На це Беата з плачем заявила, що навіть за умови продажу цих $\frac{2}{3}$ материзни Іллі вона не покриє його численних боргів. Тож король змиловився, звільнив Беату від безпосередньої сплати боргів й перекинув це на урядовців, які завідуватимуть $\frac{2}{3}$ материзни Іллі і поступово виплатять борги, забираючи розписки та боргові записи Іллі. При цьому Жигимонт I все ж відмовив Беаті у певній річній сумі на виховання Гальшки зі згаданих володінь Іллі, бо ці маєтки конкретно ще не визначено, прибутки з них не з’ясовано, тому і сама сума названа бути не може. Стосовно ж старих боргів ще Костянтина Івановича, то король відклав рішення цього питання до остаточного розподілу Острожчини та з’ясування, коли, з якою метою і в яких обсягах ці борги закладалися³³.

За такого “провалу” своїх жадань Беата вчепилася в іншу можливість поповнити свою казну. Вона наполягала, що оскільки Острог передається Василю, то слід всі його цінності переполювати: “На оном замку, яко головнейшом, многии скарбы и речы суть, в которых дочыце ее от князя Василья половица ровная прыйти маєт”. Рішення короля було таким: усе майно, разом зі скарбом, дільчі мають переписати в

Острозький замок XVI ст.: 1. Богоявленська церква. 2. Вежа Мурована. 3. Нова (Кругла) вежа. 4. Брама і дзвіниця. Реконструкція О. М. Годованюк.

Острозі й порівну поділити – половину віддати Василю, а другу запечатати й у скарбниці Острога залишити до повноліття Гальшки. Постало питання: з яких маєтків починати поділ Острожчини на дві частини. За королівською ухвалою, поділ почнеться з материзни Іллі й головного “материзного” маєтку Гольшани. Беаті дозволено особисто чи через відпоручника спостерігати за поділом, який здійснюватимуть призначені королем дільчі. Йшлося про виділення $\frac{1}{3}$ на саму Беату

³² Там же. С. 61–62.

³³ Там же. С. 62–63.

і $\frac{2}{3}$ на Гальшку, і ця частина передавалася в королівське управління. Початок поділу призначено “по Громницах пришлох у шести неделях” (уже після хронологічного 15-ліття Василя з певним “запасом” часу). Після цього мав відбутися генеральний поділ всіх володінь, починаючи з Острога. При цьому $\frac{1}{2}$ переходила безпосередньо Василю, а друга половина, поділена на $\frac{1}{3}$ для Беати і $\frac{2}{3}$ для Гальшки – ця доньчина частка також переходила під управління короля. Засмучена Беата почала благати відсунути хоча б час виїзду її з донькою з Рівного до Здителя, посилаючись на велику кількість речей до перевезення. Дозвіл такий їй було дано. Тоді Василь виступив із контраргументом: “На Ровном больши скарбов предков его и отца его князя Костениновых тепер было зложено, нижли у головнейшом замку отчизном Остроге”, тож він просив все переписати й затримати до повного розподілу майна. Однак король дозволив Беаті все вивезти, а якщо Василь матиме конкретні претензії, то може з нею потім судитися. Реакція Василя не забарилася: він заявив, що Беата не передала всіх привілеїв та документів у королівську канцелярію, і подав цілий список того, що мало б ще бути передано. Розлючена Беата відповіла, що все віддала, більше нічого не має й про якісь ще документи не знає, в чому ладна навіть заприсягтися! Готовність до присяги явно була вихоплена емоціями, бо далі сама ж Беата намагалася уникнути присяги й обіцяла “пошукати” документи. Спостерігаючи розбурхане полум’я з’ясування стосунків, король залишив цей сюжет без жодної своєї реакції. Жигимонт I навіть дозволив звинуваченому Василем підскарбію забрати свої речі в Рівному, Василю ж сказали, що за потреби він зможе покликати Івана Федоровича до суду. Насамкінець король призначив дільчими маєтків князів Острозьких: Федора Гулевича, Семена Бабинського, Богдана Семашка і Петра Чаплича, а над ними усіма поставив маршалка Волинської землі кн. Федора Сангушка³⁴. Так закінчився цей вельми складний, виснажливий і тяжкий для обох сторін і самого короля процес. Він не вирішив усіх спірних питань та закладав на майбутнє продовження судових розглядів перед королем та в інших судах.

Зосередимо увагу на найбільш значущих результатах цього процесу. Насамперед, заповіт Іллі визнано нечинним. Беаті визначалася “оправа” в $\frac{1}{3}$ маєтків, і під її управління передавали $\frac{2}{3}$ материзни кн. Іллі (від матері кн. Тетяни Гольшанської) до повноліття їхньої доньки Гальшки, однак прибутки з цих володінь мали збирати під наглядом королівського комісара (зберігся квіт від 2 вересня 1541 р. про сплату сребщизни з маєтків Іллі Острозького по 112 грошей від сохи³⁵). Король відмовив Василю у претензії на дві частини отчизних володінь Іллі до повноліття Гальшки, і вони були взяті під королівський секвестр (Степань, Рівне, Сатиїв, Хлапотин, Дорогобуж, Полонне, Чуднів, Красилів, Колодне, Звягель), а в замках поставлені королівські намісники³⁶. Таким чином, поза секвестром залишалися лише Острог та Здитель, що було

³⁴ Там же. С. 63–64.

³⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI–4, ч. 3, арк. 1.

³⁶ AS. Т. IV. № 219, 230. S. 274, 287–288; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 822 (стара нумерація дипломів Оссолінських за львівським інвентарем). Ліст короля від 1540 р. до всіх урядників маєтків Острожчини про допуск королівських уповноважених для їх опису й передання у секвестр до вирішення справи Олександри Острозької з сином проти Беати зберігався в архіві Острозьких. – ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 17 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

відчутним ударом по матеріальній спроможності обох сторін, особливо ж Василя Острозького. Жигимонт I визнав повноліття Василя та його право вступити у володіння отчизною. Йому дозволено володіти Острогом, а Беаті передавався замок Здитель у Литві. Король призначав також поділ володінь Острозьких між Василем та Гальшкою, де “королівським оком” мав виступати волинський маршалок кн. Федір Сангушко. Важливим для майбутнього було й те, що король наказав видати кн. Василю Острозькому під розписку всі маєткові документи, а Беаті передавалися лише копії на “материзні” маєтки³⁷. 2 березня всі документи на маєтки й були передані Острозькому з королівського скарбу³⁸. Втім Беата все ще володіла Острогом: 2 березня 1541 р. саме в Острозі вона надала службовикові Яну Трояну маєток Доброводи у Колоденській волості за його “дійсную а верную службу” та з тим, щоб він і надалі служив пані³⁹. Тож “посадження” Василя Острозького у головній резиденції Дому Острозьких затягувалося.

І все ж від цього часу для Василя Острозького розпочався новий етап його життя: він став повнолітнім і повноправним володарем половини батькових маєтків. Чи була це перемога “партії Острозьких-Слуцьких”? Подальший хід справи показує, що у правовому полі це була не так перемога, як дотримання норм права, а у практичній площині про якісь переваги не йшлося. З іншого боку, і для Василя, і для Беати новими, але не несподіваними стали претензії на материзні маєтки низки магнатів: Г. Ходкевича, кн. Гольшанських-Дубровицьких, кн. Ф. Чорторийського з синами, кн. К. Заславського, а згодом М. Яновича (вітебський воєвода) та Я. Глебовича (полоцький воєвода). Круки злетілися на “здобич”, коли розпочався поділ Острожчини між двома ослабленими “домовою війною” угрупованнями, та ще й за непевної ситуації. І хоча королівським присудом ці претензії до часу були відкладені⁴⁰, вони все ж стали досить болючою проблемою як для Беати, так і для Василя. Цікавим, наприклад, є факт, що земський підскарбій Іван Горностай серед документів Острозьких у королівській канцелярії (це доволі унікальний факт “порпання” сторонніх людей в документах Острозьких) віднайшов грамоту кн. Свидригайла 1437 р. своєму та Василя Тишковича предку Каленикові Машковичу і лист його дружини Настасі щодо застави (в документі Настасі 1513 р. йшлося про “запродаж”, що інтерпретується саме як застава) Чортолїсців і сільця в Житомирському повіті на р. Тетереві у 100 кіп грошей, і на підставі цих документів Горностай добився королівської постанови про право викупити всі маєтки, повернувши Острозьким 100 кіп грошей⁴¹. Вітебський воєвода Матей Войтехович Янович претендував на маєток Голомисль як спадщину дружини Катерини Станіславівни Глебовичевої⁴². Луцький староста кн. Федір Чорторийський знову вимагав Стволовичі як частину материзни⁴³.

³⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 231, ед. хр. 34 об.–43 об.; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16 (тут дільчий акт між Василем та Беатою датований 19 грудня 1541 р.).

³⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 196, ед. хр. 206 об.–212.

³⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 11 (оригінал із особистою печаткою Беати).

⁴⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 231, ед. хр. 43 об.–44; Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 61–62, 123. С. 65–66, 116. До цього ще приєдналися й позикодавці, серед яких – віленський восковничий Степан Валькевич (борг Іллі 123 копи грошей). – Там же. № 63. С. 66.

⁴¹ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 65. С. 66–68.

⁴² Там же. № 190. С. 166.

⁴³ Там же. № 192. С. 166–167.

З наказу короля від 5 лютого 1541 р. волинський маршалок кн. Ф. Сангушко мав взяти під своє управління замки, що їх тримала Беата – Степань, Рівне, Чуднів, Полонне, Звягель. Він же повинен був розмежувати (виділити третю частину Беаті як вінове) володіння Беаті та Василя. Замки, наново відведені Василю Острозькому (вже названі Степань, Рівне, Чуднів, Полонне і Звягель), задля їх укріплення та посилення обороноздатності відходили на короля: “Здесь тии слухи, штож дей тые замки, будучи украинные, от врядников тамошних теперешних вельми в недоброй опатренности и рядности суть”. Король наказував Сангушку особисто об’їхати всі замки, подбати про зміцнення їх обороноздатності, а в разі потреби замінити урядників⁴⁴. Волинський маршалок звернувся до Жигимонта I з проханням почати поділ отчизних маєтків Острозьких, оскільки ніхто не міг швидко приїхати в Гольшани. Тим самим князь виявив свій особливий стосунок до справи та підтримку “партії Острозьких-Слуцьких”. Однак король 14 лютого заборонив порушення процедури й наполіг на першості поділу материзни в Гольшанах: “Тепер нам ся не видит, ани годит того застановеня и выроку нашего первшого иначей отменить и иншую науку около того Вам давати”⁴⁵. Тим часом брацлавська та вінницька шляхта підняла повстання проти старости кн. Семена Пронського; було втоплено старшого зем’янина Богуша Слупицю; повсталі захопили Брацлавський замок та взяли в облогу Вінницю, де сидів Пронський. Шляхта обох повітів (Брацлавського та Вінницького) послала свої делегації до короля зі скаргами на Пронського щодо визисків і примусу до нових повинностей і поборів. Федорові Сангушку разом із Богданом Семашком довелося повертатися і з усім волинським ополченням йти до Вінниці. Все це затримало розділ маєтків Острозьких. Однак королева Бона наполягла на важливості справи про поділ маєтків Дому Острозьких і 23 березня спеціальним листом спонукала до цього Сангушка. Бона писала, що йому досить займатися повстанням шляхти – це справа короля, Сангушко ж мусить негайно їхати на Рівненщину і не дозволити Беаті Острозькій, якій король наказав негайно залишити Рівне, залишатися в місті⁴⁶. А 24 березня про це написав йому і король⁴⁷.

Поділ усе ж не почали через чутку про можливий татарський напад на Волинь. 19 травня 1541 р. Жигимонт I наказав Федору Сангушку збирати військо, а справцям усіх

Бона Сфорца. Портрет XVI ст.

⁴⁴ AS. T. IV. № ССХІХ. S. 274.

⁴⁵ Ibid. № ССХХ. S. 275–276.

⁴⁶ Ibid. № ССХХІІІ. S. 278–279.

⁴⁷ Ibid. № ССХХІІІ–ССХХІV. S. 278–281.

волинських замків Беати з військовим почтом прибути в розпорядження Сангушка⁴⁸. І тільки на кінець травня процес опису й розподілу маєтків Острозьких було завершено, за що 29 травня король виніс подяку Федору Сангушку. В цьому документі згадано імена дільчих: Луцько-Острозький єпископ Феодосій, Богдан Михайлович Семашко, Семен Бабинський, Петро Чаплич, й окреслено їхнє завдання “полецыти дел в именах отчизных и материзных небожчика князя Илиных” та поділити між Беатою й Василем, а також “скарбы, которые в Остроже зложоны были межи них есте поровняли”. Король висловлював задоволення: “То есте добре вчинили, иж тыи докуки частокротныи, которые от них до нас были допусканы, вже есте застановили, а Реч Посполитую тым успокоили”. В цьому ж листі Жигимонт I констатував затримку поділу через неправдиві чутки про татарську загрозу й навіть навів чудернацьку історію стосовно цих чуток: йшлося про козаків, “которые ся таковое смелости важили, а прибравши ся по-татарски, сторожу страшали и за нею гонили”; владар наказував Сангушку покарати козаків, бо “мы того легце опустити не хотим”, та щоб іншим наука була⁴⁹.

Однак Беата відразу заявила протест, нібито їй виділено “часть неровная ку кривде ее”: прибутки з її частини склали всього 566 кп і 52 гроша, а з частини Василя Острозького – 2385 кп і 5 грошей⁵⁰. Острозькому за розподілом відходили Острог, Красилів, Здолбиця, четверта частина Дубна. Такий поділ явно засвідчував, що волинська шляхта, до якої належали дільчі, відверто стала на бік молодого кн. Василя Острозького і його матері.

На протести Беати Василь і Олександра Острозькі відповіли зустрічними звинуваченнями. Княгиня Слуцька заявила, що Ілля, попри батьків заповіт, не давав коштів на виховання своєї зведеної сестри Софії, а Василь наполягав на тому, що Беата не передала всіх документів, і вимагав відшкодування за вчинені за часів Беатиного управління в його частині маєтків збитки та розорення.

Рішення на позови Василя й Олександри Острозьких ухвалювалися на королівському суді 30 серпня 1541 р., матеріали якого містять доволі важливу інформацію конкретного і загального виміру. На вимогу Василя про передання документів повіреним Беати заявив, що княгиня нічого зі списку документів, наданого Василем, не має й про них не знає. Василь же стояв на тому, що дільчі, які переписували скарб кн. Іллі, віднайшли там старий реєстр, складений підскарбієм князя, де перелічені і привілеї, не передані Беатою до королівської канцелярії. Княгиня знову виявила готовність присягтися про відсутність у неї будь-яких документів зі списку кн. Василя. Острозький на це погодився, але вимагав, аби разом із Беатою присягав її підскарбій Іван та інші урядники. Король ухвалив допустити Беату до присяги про те, що жодних інших привілеїв у неї немає й вона нічого про них не знає, “тогда вжо есть от того волна”⁵¹, на третій день у костелі Св. Яна.

Другою справою був позов від Олександри до Беати про те, що вона знімала побори з усіх володінь Острожчини лише на себе і наробила багато “шкод” у маєтках.

⁴⁸ Ibid. № ССXXX. S. 288.

⁴⁹ Ibid. № ССXXXIII. S. 291–292.

⁵⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 23, л. 137, 177 об.

⁵¹ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 141. С. 131–135; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 231, ед. хр. 134–140.

Повірений Костелецької намагався припинити процес заявою, що позовів Беата “не видала”, тому не може судитися. Ця суперечка вирішувалася давнім способом доведення: перед королем з обох боків були “приставлені” “шапки” з грішми на право доказу, а потім подано документ володимирського старости Федора Мишки про передання Беаті позовів, хоч і без зазначення, кому саме їх було передано. Король наказав поставити перед собою самого Мишку. Наступного дня Мишка потвердив передання княгині позовів, що й було прийнято судом як факт. Після цього уповноважений Беати зіграв ва-банк: княгиня тримала всі володіння саме з веління короля, про що свідчить королівський ліст, за яким усе, чим розпоряджався Ілля, було залишено за вдовою на рік і шість тижнів. Уповноважений Василя та Олександри заявив, що король міг Беату допустити до володінь чоловіка, але “ничого чужого ей давать не рачил”: Беата не мала права використовувати прибутки на себе, а повинна була все збирати в одне місце, “бо не была ани есть жадною отъчичкою тых именьей”. Перед королем було покладено реєстр зібраних Беатою із отчизних володінь “платов” і заявлено про вимогу виплатити з них половину Василеві “яко отчичу”. Уповноважений Беати знову вдався до королівського авторитету: в лісті не йшлося про поділ, окрім того, Василь з братом Іллею маєтки не ділили, тож Василь “не маєт се чого с тых платов допирати”. Адвокат Острозьких також був упертим: Ілля тримав опіку над Василем і мав би все зібране також навпіл ділити, але не робив цього багато років, “а кгды ж князь Илья змер, тогда и опека него з ним змерла”, тож за півтора року владарювання Беати вона незаконно привласнювала всі прибутки з Острожчини. Знаменною була наступна фраза адвоката: “А князь Василей, яко правый отчич и дедич тым именьям, не повинен шкодовати”⁵². Після довгих суперечок сторін король все ж вирішив, що Беата на цей позов Василя має відповідати.

Уповноважений Беати знову спробував все припинити, заявивши про незгоду княгині із загальним дільчим поділом комісарів, наполягав на проведенні нового, а вже на цій підставі пропонував вирішувати всі інші майнові справи; тепер же княгиня із своєї нерівної частини не може давати ніякої сатисфакції Василю. Однак уповноважений Острозького просив узяти до уваги, що нині жодного суду стосовно розподілу немає, тож на часі рішення по заявлених справах, з-посеред яких і поділ прибутків за вказаний час. Король прийняв цю заяву. Тоді адвокат Беати різко запитав, чи має його пані з усіх володінь платити, на що отримав відповідь позивача, що йдеться про половину. Це спонукало повіреного Костелецької вдатися до простої відмовки: Беата не має відомостей, які суми було зібрано з кожного конкретного маєтку, про це знають її урядники та слуги, а без такої докладної інформації справу остаточно розв’язати не вдасться. Король розпорядився Беаті з половини володінь від часу смерті чоловіка в усіх прибутках “личбу вчинити не яко опекунка, але яко на тот час будучи в тых именьях от короля, его милости, державъчиная” упродовж шести тижнів. Тож у цій важливій складовій позову виграш був за Василем.

Третя справа стосувалася скарги Олександри про ненадання Іллею та Беатою коштів на виховання молодшої доньки К. І. Острозького Софії, як того вимагало право і її ранг воєводианки. Повірений Беати намагався вивести удову з-під чоловікової повинності. Але Олександра нагадала про свої спроби домогтися виплат ще від Іллі,

⁵² Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). № 141. С. 134.

проте безуспішні. Король вирішив цю справу на користь Беати: вона “яко пани венная” звільнялася від цього обов’язку покійного чоловіка.

Чи не найважливішим для “партії” матері й сина Острозьких було вирішення питання про опіку над Гальшкою та її часткою володінь. Василь Острозький вимагав передання йому опіки над племінницею, як це мало би бути за законом і як чинив його покійний брат щодо нього. Саме ця вимога викликала найбільше суперечок через визнання її небезпеки для Беати: визнання опіки означало передання в управління кн. Василеві усіх острозьких маєтностей за винятком віна Беати. “Приятелі” Костелецької швидко зорієнтувалися, й вона сама перейшла в рішучий наступ. Беата заявила, що поділ маєтків не визнала й вимагає перерозподілу, після чого погоджується вести інші справи з Острозькими. Це дразливе питання король відклав на майбутнє.

Стосовно впровадження постанов королівського суду, насамперед мала вирішуватися справа присяги Беати про відсутність у неї будь-яких маєткових документів. Проте наступного ж дня (31 серпня) після рішення про присягу в костелі в присутності свідка від Острозького Оникія Горностая та свідка від Костелецької віленського пробоща кн. Яна справу відклали: “Лечь князь пробощ для службы господарское на росказанье короля его милости мусил против послов лифлянтских выехать”. Цікаво, що при цьому уповноважений Беати повідомив, ніби “кнегиня Ильиная мает искать а доведывати се о таких листах и прывильях, а естли же их найдет, тогда мает князю Василью вернути. А пак ли их не найдет, а не положит, тогда мает теж прысегу под тою ротою вчинити”⁵³. Очевидно, йшлося про певні поступки сторін чи навіть пошуки компромісу. На підтвердження цього опосередковано говорить той факт, що інформацію про неможливість присяги повідомили королю спільно представник Острозьких Ф. Зебжидовський та новий повірений Беати серадський підкоморій Микола Грабя. Л. Соболев припускає, що на той час обидві сторони почали процес “полюбовного” розв’язання справи, свідченням чому є обрання “партією Острозьких-Слуцьких” спостерігачем присяги від Василя Острозького Оникія Горностая – дуже близького до королеви Бони⁵⁴. Однак не на користь замирення той факт, що Беата добилася рішення про необхідність стати перед судом колишнім урядникам Іллі, які служили й при ній, а тепер опинились у володіннях Василя. Останнього зобов’язали привести урядників під закладом 1000 кіп грошей. “Партія Беати” добре знала про складність реалізації такого присуду: щойно володіння перейшли під управління Василя Острозького, там були поставлені нові урядники і залишилося тільки кілька старих. Отож Острозькі мали знайти звільнених урядників, аби привести їх на суд. Король 9 вересня відмінив і заклад, і саму цю вимогу, зазначивши, що князь не має шукати людей, які йому не служать (“а которых у него нет, тых он не повинен находывати”)⁵⁵.

І все ж “партія Беати” виграла час: судовий процес затягувався й відкладався. Лише 26 листопада Костелецька надала звіт про своє врядування у маєтках Острозьких, знову заявивши при цьому про нерівний поділ маєтків. І тут з’ясувалося, що її прибутки становили ледь не третину того, що назагал нарахувала вона ж сама,

⁵³ Там же. № 144. С. 136.

⁵⁴ Соболев Л. Борьба за наследство... С. 40.

⁵⁵ Литовская Метрика. 12-я книга судебных дел (1540–1543). № 148. С. 139; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 231, л. 143–143 об.

коли протестувала проти нерівності поділу (їй – 566 кіп прибутків, а Василю – 2951): всього 913 кіп і 46 грошей та натуральні оброки (457 відер меду, 314 свиней, 998 овець, 2240 мац вівса); урядники та слуги взяли 166 кіп 39 грошей, а також натуральні оброки (24 голови рогатої худоби, 710 курей, 100 куніць, 91 бобра, 214 солянок та 40 мац жита, 7 діжок солі, 34 вози сіна); за перебування маєтків у секвестрі королівські урядники отримали з них ще 258 кіп грошей. У відповідь Василь Острозький надав уже наведені інші підрахунки щодо можливих прибутків. Судді після розгляду підрахунків винесли вердикт, що “княгини Ильиной часть неровная ку кривде ее выделена”: в її реєстрі вказано 566 кіп 52 гроша, а у Василя – 2385 кіп 5 грошей. Жигимонт I ухвалив рішення про виплату Беатою Василеві Острозькому половини суми та всіх натуральних оброків, узятих нею та її слугами, а вже тоді може відбутися новий поділ маєтків⁵⁶. Однак це рішення не набуло чинності у зв'язку з тим, що сторони врешті надали перевагу “полюбовному” вирішенню справи і “господар его милость ... вырочу своего в том не вчинившы, дал тую реч на згоду”⁵⁷.

Цю згоду шукали різними шляхами. Безпосередньо перед її укладанням Острозький пішов навіть на тимчасове перенесення болючої справи про розграбування родинних реліквій підскарбієм батька й брата Іваном Федоровичем. Останній і далі залишався на службі в Беати, котра врешті погодилася представити Івана на суд Острозькому. 19 грудня 1541 р. князеві було запропоновано почати суд із Федоровичем, але той відмовився: “Иж он ещо на тот час ку праву в той речи не зготовил, бо теж за иншыми справами, которые он с кнегиною Ильиною мает, ещо водле Статуту его не позвал и для того права з ним мет теперешнего часу не может”⁵⁸. Ця справа була продовжена у березні 1542 р., однак тепер її відклав уже король⁵⁹.

Рішення “суду полюбовного” відбулося 20 грудня 1541 р. Як звичайно, в ньому брали участь представники обох сторін: від Беати – Луцький біскуп Юрій Фальчевський, близький до королеви Бони, другим був ворог королеви – коронний підскарбій Стефан Мацейовський; ще двоє суддів нещодавно виставили свої претензії на маєток Острозьких Голомисль – вітебський воевода Матей Янович та воевода плоцький Ян Глебович; нарешті, нібито незалежними виглядали єпископ Плоцький Самуель Мацейовський, єпископ Жмудський Вацлав Вербицький та жмудський староста Ян Миколай Радзивіл⁶⁰. Вирок під закладом 10 тис. кіп грошей передбачав: прибутки з усіх маєтків Острозьких за перший рік по смерті Іллі мали бути пороховані за Беатою, а за другий рік – за Василем; відповідно Беата мала упродовж місяця повернути князю 600 кіп⁶¹. Обидві сторони відмовлялися від взаємних претензій щодо розорення маєтків тощо від дня смерті Іллі й до цього часу: “о то вжо обедве стороне вечне молчати мают, а стравленное з obu сторон поровньываем”. У рахунок того, що Ілля за життя спустив з отчизни, Беата з частки доньки має віддати Василеві дім у Вільні та двірець Гори. Заставлені маєтки Василеві дозволено було викупити й використовувати на власну користь, допоки Беата з Гальшкою їх не відкуплять, тоді

⁵⁶ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел (1540–1543). Вильнюс, 2007. № 188. С. 164–165.

⁵⁷ Там же. № 206. С. 176.

⁵⁸ Там же. № 192. С. 167.

⁵⁹ Там же. № 223. С. 191.

⁶⁰ Там же. № 206. С. 175–179.

⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 24, арк. 184 зв.

половина цих маєтків усе ж залишиться Василеві, а він має повернути племінниці дім у Вільні та Гори. В разі невикupu заставлених маєтків Василем упродовж трьох років обом сторонам надається рівне право на викуп. При пред'явленні Гальшкою документів, що її батько Ілля виплатив борги діда Костянтина Івановича, Василь має половину цих виплат відшкодувати. Якщо ж від обох сторін роду Острозьких інші особи викуповуватимуть заставлені ними маєтки, всі суми мають ділитися навпіл. Стосовно найважливішого питання – поділу всієї спадщини на дві частини – погодилися, “иж князь Василей, с порадою приятелей своих и добре ся в том с ними надумавши, допустил и дал моц” Беаті поділити маєтки на дві рівні частини (за винятком записаних їй у рахунок віна), а Василь “собе zostавил обирание, абы мог обрати себе часть, которая бы се ему видела”. “Судді полюбовні” постановили, що поділ Беата мала би здійснити під заставою 10 тис. кіп грошей усього за один день. Це й було зроблено. Тоді Василеві був переданий реєстр маєтків обох частин із постановою під заставою тієї ж суми, “абы за день або через два дни в том се намисливши, даць нам знати, которую бы часть именею обрал”. “Партія Острозьких” два дні зважувала варіанти й зупинилася на частці, котра охоплювала Дубно, Дорогобуж, Здитель, Звягель, двори Крупі і Здолбицю. Беаті ж (тобто Гальшці) відходили Острог, Полонне, Чуднів, Красилів, двори Новоставці та Гори, а також кам'яниця у Вільні⁶². Гори були під закладом іще від часів Ілли, і Беата зобов'язувалася їх викупити, а затим разом із кам'яницею у Вільні передати Василеві аж до повноліття Гальшки в рахунок проданих Іллею батькових маєтків, котрі належали обом синам.

Дослідники особливо переймаються питанням: чому частка з родовим містом Острогом не була вибрана Василем та Олександром Острозькими? Л. Соболев зауважує, що важко пояснити мотиви відмови Острозького від родового гнізда, хіба більшою прибутковістю обраних маєтків⁶³. З іншого боку, І. Ворончук зазначає складність процесу вибору: “Два дні провів князь у тяжких роздумах над тим, яку половину обрати”⁶⁴. А І. Тесленко, котрий не визнає особливої ролі “малолітнього князя” у прийнятті рішення, просто констатує, що “родове гніздо Острозьких врешті-решт вислизнуло з рук Василя-Костянтина”⁶⁵. Як бачимо, справа впиралася або у превалювання матеріального, або в чуже рішення. Лише І. Ворончук застосувала принцип емоційності й волевияву самого Василя. Зі свого боку нагадаємо, що Дубно і Турів були “рідними містами” князя, містами його дитинства й “домівкою”, що надавало перевагу цьому куточку батьківщини. Острог він уже “запізнав”, оскільки отримав його з рук короля до розподілу маєтностей. Мабуть, родове гніздо не промовило до князя “покликом предків” і не примусило визнати його пріоритетність навіть з огляду на традиційне найменування “князя на Острозі”, яке зобов'язувало утримати місто “першопредків”. Для княгині Слуцької Острог так само не був надто дорогим, бо більше часу вона провела в Дубні й Турові. Слід зважити також на розташування цих володінь на карті й на те, що гіпотетично в руках Беати залишалися записані

⁶² Оригінал полюбовної угоди зберігався в архіві Острозьких, як засвідчує опис 1627 р. – ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 33 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.); *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. Kraków, 1868. Т. II. Dod. VI. 3. S. 269–276; Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. № 206. С. 175–179.*

⁶³ *Соболев Л. Борьба за наследство... С. 42.*

⁶⁴ *Ворончук І. Володіння князів Острозьких... С. 67.*

⁶⁵ *Тесленко І. Боротьба за Острог... С. 101.*

в рахунок її віна Степань, Сатиїв, Хлапотин і Рівне. Вона ж прибрала викуплені із застави Чернехів, Колодне, Глуськ, Гольшани, Сушу* та братів Янушпіль (брат Беати по матері – Віленський єпископ Януш). Щодо Янушполя опис архіву Острозьких 1627 р. містить цікаву інформацію (в анотаціях документів). Виявляється, в 1535 р. Януш викупив у Грицька та Романа Яцьковичів Сенютювичів городище Тухомльське на р. Горині зі ставками за 150 кіп гр. лит. Того самого року король надав привілей заснувати тут замок та місто Янушпіль. До цієї території були приєднані й куплені тоді ж єпископом села (від Олехна Івановича з дітьми та дружиною – села В'язовці та Дітковці за 150 кіп грошей і с. Паньківське⁶⁶). Янушпіль стане безсумнівною власністю Беати. Оригінальний привілей на нього 1545 р., за словами власниці, “під час гвалтовного наїзду на Острог (Василя Острозького. – В. У.) з іншими привілеями був подраний”; демонструючи його в 1565 р. (подраного у трьох місцях), вона виклопотала підтвердження Жигимонта II Августа. Втім, ще в 1548 р. Беата заставила Янушпіль, потім передала його кн. Семенові Слуцькому (жаданому зятю)⁶⁷. Затим Янушпіль перейшов до Ольбрахта Ласького і після всіх судів залишався його власністю. В 1570 р. разом з іншими маєтками Ласький передав Янушпіль королю, але в 1574 р. добився від нового короля Генріха Валуа скасування цього передання. У 1579 р. Стефан Баторій підтвердив належність Янушполя, як і Рівного, та вінового у 33 082 золотих, а також боргового у 15 тис. золотих записів Лаському⁶⁸. Ці дані

Дубенський замок. Сучасна світлина.

* Гольшани і Сушу, згідно із записом до книг Литовської Метрики, у 1542 р. за згоди короля Беата заставила від імені Гальшки. – ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (посилання на книги ЛМ. Кн. 209, арк. 299).

⁶⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 196, л. 241–244.

⁶⁷ Там же. Л. 238 об.–239 об.

⁶⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 13–13 зв., 33 зв.–34 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

наводимо власне для того, щоб сконстатувати, що Янушпіль не стосується дідичної Острожчини, і це пояснює, чому боротьба за нього з боку Василя-Костянтина не велася.

Стратегія можливого розташування володінь Острозького залежала, очевидно, від усіх названих та невідомих чинників, а також планованих наступних етапів боротьби за родові маєтки.

Резиденцією Василя Острозького стане Дубно і побудований батьком у 1492 р. кам'яний княжий замок (дерев'яний був зведений ще кн. Федором, а потім розбудований кн. Василем Красним). Великий гетьман виклопотав дозвіл не лише на заснування міста (9 червня 1498 р.), а й магдебургію (1507). У 1537 р. король дозволив розширити межі міста (за рахунок семи сіл у Дубенській волості; ця інформація доволі непевна)⁶⁹. До Дубна Василь-Костянтин матиме пієтет до кінця своїх днів, тут у Хрестовоздвиженському (Чеснохрестенському) монастирі князь буде усамітнюватися під час постів задля молитви; монастирю він передасть численні фундуші, подарує чудотворну ікону Богородиці (1592 р., нині місцезнаходження святині невідоме), і це зворушливе ставлення князя до Дубна буде зафіксоване у записі на Дубенській Четвероєвангелії (зберігається у РГБ ОР)⁷⁰. Дубенський замок князь іще більше

Дубенський замок. Сучасна світлина.

⁶⁹ Там само. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книги ЛМ. Кн. 209, арк. 192).

⁷⁰ *Лазов'юк І.* Давні дубенські монастирі. Дубно, 1994; *Спаська Л., Гелетій Я.* Дубенське Четвероєвангеліє XVI століття // Дубно і світ. Дубно, 2000. С. 91; *Савчук П.* Дубенський Хресто-Воздвиженський монастир. Рівне, 2002. С. 17–20; *Дмитренко Т. Б.* Дубенському замку 500 років // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя” (1990–1992). Острог, 1992. Ч. 1. С. 62; *Сендульський А.* Город Дубно // ВЕВ. 1887. № 14. С. 585–606.

розбудує і укріпить – він стане потужним оборонним пунктом Волині. Німецький мандрівник Ульріх фон Вердум, який подорожуватиме багатьма містами Європи, особливо нахвалятиме саме Дубенський замок⁷¹. Його велич засвідчується навіть нині⁷². Тут, у Дубенському замку, Острозький почне створювати велику портретну галерею, що було не лише тогочасною модою, а й обов'язком значних шляхетських родин: портрети великих предків мали засвідчувати кожному гостю знатність, родовитість та давність Дому*. Підкреслимо, що Василь-Костянтин створював цю галерею саме в Дубні, він не переніс її до Острога, коли став його повноправним власником. Це явне свідчення пієтету перед містом дитинства і юності, перед своєю першою “столицею”. У 1580 р. він здобуде королівський ліст із підтвердженням усіх прав і привілеїв Дубну, а в 1592 р. – дозвіл на щорічний міський ярмарок⁷³.

Практичне введення обох сторін в обрані ними володіння відбувалося з чималими складнощами. Спочатку королівським наказом від 4 січня 1542 р. було призначено комісарів для виділення Беати третини з володінь доньки, а 8 січня їй було дозволено закласти материзну Іллі – Гольшани та Сушу, щоб виплатити Василеві 600 кіп грошей (хоч Беата мала готові гроші й без застави)⁷⁴. До виконання означених зобов'язань князь Острозький намагався затримати передання Острога Костелецькій. Утім, королівський комісар Ян Лютомирський упродовж 30 січня – 6 лютого 1542 р. склав акт уведення Беати Костелецької у володіння Острогом та замковими селами навколо міста: були описані Острозький замок, 24 замкових, 13 церковних та 28 боярських сіл, а також речі й рахунки, саме ж уведення було здійснене 16 лютого⁷⁵. Острозький замок 30 січня передавали урядники Острозького намісник Федір Тупило та писар Богдан Раєвич: згідно з королівською постановою, якщо замок не буде зданий до 31 січня, то Острозький мав би сплатити заставу в 10 тис. кіп гр. лит. Цю постанову урядники отримали 26 грудня 1541 р., але оскільки не мали якихось наказів від свого володаря, то відмовилися її виконувати. 28 грудня вони знову не приступили до праці з комісарами через відсутність інструкцій від Острозького. Зокрема, Тупило заявив, що “князь Василь знає, що чинить” (18). Можливо, “партія Острозького – Слуцьких” до останнього сподівалася на затримання й Острога у своїх руках, однак її правникам не вдалося віднайти формальних зачіпок, щоб не сплачувати велетенську заставу. Окрім Острога, комісарам була передана вся волость із селами, більш ніж десятьма млинами (підзамковий згорів 16 січня 1542 р. через “недбалість урядників” кн. Василя; питання про те, хто має його відбудовувати, було передане на рішення короля), рибними ставами (замкові, в Гольчі, Межирічі, Завидові, “Жидов-

⁷¹ *Вердум Ульріх фон*. Щоденник // Жовтень. 1983. № 10. С. 98.

⁷² *Дмитренко Т. Б.* Дубенському замку 500 років. С. 62–65.

* Як засвідчує В. С. Александрович, згідно з віднайденим ним описом Дубенського замку, складеним після смерті кн. Олександра-Домініка Заславського 1656 р. (АРК. Archiwum Sanguszków, sygn. 154, k. 86–105), портретна галерея налічувала більше сотні портретів (див.: *Александрович В. С.* Українське портретне малярство XVI–XVIII століть: Наближення до історії // Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом. К., 2006. С. 55–56).

⁷³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книги Коронної Метрики. Кн. 123, арк. 105; кн. 137, арк. 13).

⁷⁴ Там само. Арк. 286.

⁷⁵ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 17–28 (далі посилання на сторінки цього видання подаються в тексті в дужках).

ський”), орними землями (замковими й призамковими без збіжжя). Серед церковних сіл були зазначені маєтки монастирів Чеснохрестенського, П’ятницького, Дерманського, церков Миколаївської, Глібо-Борисівської, Пречистенської та попів Іванівського і П’ятницького, а також плебана Острозького. Цікавим є іменний перелік бояр з їхніми маєтностями; зокрема наміснику острозькому Федорові Тупилу належали села Піддубці та Ганушівці. Серед бояр бачимо чимало осіб, які разом зі своїми нащадками служили потім Острозькому: Уїздецькі, Павловичі, Промчейковичі, Яцьковичі (патронім?), Шашкевичі-Долбунівські (в документі згаданий Мисько), Оранські, Олізаровичі та ін. (19–20).

Згідно з наказом Яна Лютомирського урядники Острозького мали віддати також прибутки і сплачувані суми на замок від дня Св. Варфоломея, включно з уже використаними ресурсами. Тупило і Раевич відмагалися: всі побори бралися на пана, а від нього не було жодних вказівок щодо повернення комісарам відібраного з підданих. Лютомирський наполягав, указавши, що Беата передала Василеві Острозькому замок Здитель наперед означеного терміну, і знову налякав урядників, що у них залишився лише день для передання, інакше панові доведеться сплачувати велику заставу.

Особливий інтерес являє опис речей Острозького замку (тобто того, що в ньому залишилося, оскільки Острозький з “партією” явно змогли чимало цінного вивезти у Дубно). Отже, 30 січня було описано Богоявленську церкву у присутності протопопа, але, на жаль, опис речей не наведений, лише зазначено, що він складений окремо

Богоявленський собор і Вежа Мурована Острозького замку з боку “Нового міста”. Сучасна світлина.

й скріплений печатками (це зробили ще попередники Лютомирського пан Бабинський та пан Гулевич, які передавали замок Василеві Острозькому) (21). Затим комісари описали замкову зброю. Цей опис одразу викликає враження, що зброя була переполовинена: рушниць було всього 10, а гаківниця – взагалі одна, та ще й без ложа, селітри – лише третина діжки, а сірки – половина “львівської діжки”, куль залізних – 12, пороху – дві “півбочки”, ядер олов’яних – чотири, кам’яних – 200. Харчові запаси також виявилися дуже незначними: меду 15 відер, воску 3^{1/2} камені, 12 мірок житньої муки, 30 рулетів старого м’яса, барило вишень та груш у меду, кислої капусти 4^{1/2} діжки, барило солених слив, три діжки квасу та ін. (21). Окрім того, комісари занесли до реєстру великий котел, мідну піч і два ланцюги для міських воріт. Вочевидь, варто було чекати чогось особливого в описі замкового скарбу, однак і тут були самі лише “об’їдки”: 52 старі “шоломки”, 11 старих без обивки панцирів, поламані кравецькі ножі, 15 старих попон і дві мальовані на полотні, два старі вишиті рушники, 34 білі прості шапки та ін. Щоправда, у скарбі віднайшли 21 книгу “велику і малу”, однак тут також варто зазначити, що на загальному тлі “вторинності” залишених у замку речей слід допустити, що Острозький відібрав і книги, тому означена цифра, на яку так люблять посилалися історики й особливо книгознавці як на визначальну для бібліотеки К. І. Острозького, не може бути коректною. Існує також припущення, що це були замкові судові книги, які не становили інтересу для Василя Острозького⁷⁶. Крім того, в описі зазначені “фляша” дерев’яна “нібито княжа” та три порожні скриньки для “лістов паперових” (ще один доказ, що Острозький вивозив речі, документи, книги). Не може не вразити “цінність”, яку комісари відзначили також – три риб’ячі зуби! (21–22) (ймовірно, вони використовувалися з фармацевтичною метою, як ріг єдиного рога). У скарбі були й речі якогось Більгейка, передані ним: трохи срібла, оксамитовий і суконний одяг, кошлата шапка з червоною підбивкою, скуф’я мідна позолочена і т. п.

Що ж до зібраних на кн. Острозького поборів, то Лютомирський приймав “лічбу” від урядників фільварків, тивунів, жидів, орендарів, від мита і капщизни, від млинів та від усіх підданих острозьких; побори були зібрані в 1541 р. від дня Св. Варфоломея. Лютомирський зазначив, що урядники намагалися приховати, скільки саме і чого було зібрано, присягу чинити не хотіли, тому було вирішено з 1 лютого вислухати під присягою всіх острозьких підданих. Комісари встановили види податків: подимне, коморне, лазньове, сторожове, порохове, куничне, воловщизна, капщизна, торгове мито у жидів. Урядники врешті повідомили, що від Св. Варфоломея за 21 тиждень і п’ять днів вони збрали на кн. Острозького 217 кіп і 20 грошей, а на Беату має бути виплачено за 44 тижні 436 кіп і 5 грошей; при цьому князь Василь забрав собі 368 кіп гр. лит., перебравши більше норми 150 кіп і 39 грошей. Комісарам вдалося з’ясувати, скільки сільськогосподарських продуктів Острозький встиг вивезти із замку (це підтверджує наше припущення, що вивозилося все найцінніше): 75 відер меду (нагадаємо, залишилося 15), 585 мірок вівса, 30 годованих вепрів і дві яловиці, 180 мірок жита, 113 мірок пшениці (в замку ні зерна, ні худоби не залишилося зовсім) (25).

⁷⁶ *Поліщук В.* Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2009. Кн. 1. Т. 19. С. 78.

Цікаво, що реєстр Острозького замку, складений Гулевичем і Бабинським для передавання його Василю Острозькому, королівським комісарам для порівняння не дали. Довелося скористатися свідченням воротного і ключника Павла щодо вивезеного з фільварків (усе це було у його віданні, коли опис робили Бабинський і Гулевич): 300 мірок житньої муки, 150 мірок пшеничної муки, 300 мірок пшеничного солоду, 80 відер меду, 10 (в одному із списків – 180) вепрів, і все це було оцінене у 646 кіп 30 гр. лит. Особливо відзначимо, що князь вивіз 407 (в іншому списку – 47) тис. штук цегли (для чого вона була підготовлена і куди Острозький її використав?), полив'яний кахель на три печі (можливо, й цегла призначалася на ці печі, тоді її кількість дійсно мала б вимірюватися у 47 тис.) – все це було в цегельні (тобто місцевому заводу). Побори, взяті на Острозького, так і не вдалося порахувати точно. Лютомирський вважав, що князь має таки сплатити заклад у 10 тис. золотих, оскільки минуло три дні після завершення визначеного королем терміну передання Острога з округою. Окрім того, Лютомирський наполягав, щоб до Острога були повернуті всі ті піддані, котрих князь Василь вивіз у Дубно, а Тупило та Раєвич відшкодували кошти тим, у кого незаконно побрали добра (реєстр усіх збитків додавався). Комісари описали також фільварки у волості із вказівкою кількості челяді: Бродів (38 осіб), Ново-ставці (8), Підзамче (32), Межиріч (16), Гольче (20). До перепису потрапили й служебники Василя Острозького – Дмитро і Федір, писар Раїч/Раєвич, ворітний Павло та сінничий Андрій; вони залишилися в Острозі, ймовірно, через наявність земельної власності у волості чи передмісті, а також будинків. Як бачимо, з усіх служебників лише Павло відіграв негативну для князя роль, подавши інформацію про вивезене паном майно. Нарешті, в описі названий ще один служебник Острозького – інтелектуал: тут сказано, що королівський декрет для комісарів та острозьких урядників переклав з латини руською мовою “бакалавр князя Василя”. А сам детальний опис Лютомирський завершив 6 лютого 1542 р. Документ підписали, крім нього, Станіслав Нарбут, Грицько Борковський Толмач, Павел Людвіковський, Себастьян Дахновський, а завірила сама Беата⁷⁷.

12 травня 1542 р. всі володіння “противної сторони” були формально поділені на дві частини: третина мала належати Беаті згідно з винувим записом Іллі, а дві третини – Гальшці. При цьому Беата отримала і м. Острог (саме тоді було складено опис Острога 1542 р., де зазначено, що місто давало щорічного прибутку 436 кіп грошей), донька ж дістала частину Острога, Полонне, Красилів та Чуднів, але цими маєтностями мала управляти Беата як опікунка (хоча по закону все це мало витратитися лише на Гальшку; наприклад, з усіх острозьких міських податків п'ять частин мало іти на Гальшку і лише $\frac{1}{6}$ – на Беату, та ще при цьому Костелецька мала сплатити із своїх прибутків борги чоловіка)⁷⁸. 20 травня комісари прозвітували про завершення розподілу маєтків, у тому числі у Кременецькому старостві⁷⁹.

⁷⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. V, арк. 1–8 зв.; ч. 3, арк. 280–283 зв. (посилання на Коронну метрику. Кн. 65, арк. 355); Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 3 зв. (реєстр документів родового архіву 1627 р.).

⁷⁸ AS. T. IV. № CCLIII. S. 313; *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. Warszawa; Kraków, 1913. S. 26; *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. С. 51; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 3 (реєстр документів родового архіву 1627 р.); *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*. С. 30–37.

⁷⁹ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 8; СРБ. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. хр. 339, л. 278.

Отже, Беата фактично виграла процес щодо маєтків Острожчини проти Василя та Олександри Острозьких: більшість маєтків великого гетьмана литовського залишилася в її руках (адже сюди належала і її вдовина частка, яка не підлягала поділу)⁸⁰. Та все ж ще 18 травня 1542 р. Беата подала до королівського суду скаргу, що при переданні Острога, Красилова та інших маєтків Василь Костянтинович не передав усього майна згідно з угодою, тож має сплатити велетенський заклад у 10 тис. кіп грошей. При цьому були подані звіти Яна Лютомирського та Семена Бабинського. Король постановив, що Острозький має заплатити Беаті половину закладу (5 тис. кіп), а другу частку, що мала йти на короля, милостиво “отпустил” князю⁸¹. Проте ця постанова так ніколи й не була виконана. Більше того, 29 травня 1542 р. Василь Острозький подав зустрічний позов, поновивши претензії до невістки “о скарбе отца своего” та про те, що при переданні Здолбицьких маєтків Беата також віддала не все майно, а тому має сплатити закладну суму. Ця справа королем була відкладена⁸². Все це показувало, що “полюбовне” вирішення спору між двома ворожими сторонами було далеко не ідеальним і постійно наражалося на суперечності, які вирішувалися шляхом чергових судових позовів⁸³. Усі інші виділені Василеві маєтки були передані йому від королівських намісників (наприклад, Дорогобуж від Михайла Боруховського⁸⁴) із явними втратами від попереднього хазяйнування.

“Партія Острозького – Слуцьких” вирішила не допустити фактичного передання головного осідку Дому до виконання її вимог. 15 грудня 1543 р. король змушений був видати спеціальний мандат про недопущення розгляду нового позову Василя проти Беати і про введення її у володіння Острогом та волостю⁸⁵. На початку лютого 1544 р. уповноважений Острозького С. Бабинський передав Острог представникові Беати, й відтепер аж до 1574 р. Василь Острозький не володів родовою резиденцією.

Пряме зацікавлення у затягуванні остаточного вирішення справи маєтків Дому Острозьких мала королева Бона. Саме їй Жигимонт I передав управління маєтками, на які зберігався секвестр, – Степань, Рівне, Сатиїв, Хлапотин, Кузьминська волость; в усіх цих маєтках королева відразу поставила своїх намісників (кузьминський намісник – І. Олика, рівненський – В. Курцевич, сатиївський – Ф. Мишка, степанський – кн. Ф. Вишневецький) й запровадила нові податки та мита. Бона розпоряджалася цими маєтками аж до 1546 р.⁸⁶ І лише утвердження у Вільні Жигимонта II Августа⁸⁷

⁸⁰ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 65.

⁸¹ Литовская Метрика. 12-я книга судебных дел. № 245. С. 208–209.

⁸² Там же. № 247. С. 212.

⁸³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 24, л. 184–185; кн. 29, л. 35 об.–39 об.; кн. 31, л. 61–63; кн. 231, л. 210–240; AS. Т. IV. № CCLIII. S. 313.

⁸⁴ AS. Т. IV. № CCLXVII. S. 327.

⁸⁵ РГБ. ОР. Ф. 256, ед. хр. 71, № 3; Вольнский историко-археологический сборник. Житомир, 1900. Вып. 2. С. 244–247.

⁸⁶ Соболев Л. Борьба за наследство... С. 42–43.

⁸⁷ Про життя та діяльність Жигимонта II Августа див.: Golebiowski E. Zygmunt August. Warszawa, 1977; Synarski S. Zygmunt August. Wrocław, 1988; Kolankowski L. Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548. Lwów, 1913; Kosman M. Zygmunt August w opinii współczesnych i potomnych // Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej. 1982. Z.19. S.19–75; Sucheni-Grabowska A. Zygmunt August król polski i wielki książę litewski. 1520–1562. Warszawa, 1996; Tazbir J. Zygmunt II August // Poczet królów i książąt polskich. Warszawa, 1978. S. 335–344; Ferenc M. Dwór Zygmunta Augusta:

та його сварка з королевою-матір'ю Боною сприяли тому, що, попри впливи при дворі представника Беати – надвірного підскарб'я Яна Лютомирського, король дав дозвіл на перегляд питання про маєтки Дому Острозьких.

Окрім того, накопичилася велика кількість скарг і претензій до Беати від слуг, бояр, зем'ян та позовів на неї від князів Чорторийських, Корецьких, Заславських. Частина з них була пов'язана із невиплаченими боргами. Ще в жовтні 1542 р. краківські купці Генрик та Миколай Пернуси та їхній зять Сарваціус скаржилися, що позичені Іллею Острозьким 1429 зол. і 7 гр. пол. та взяті ним же на Ярославському ярмарку п'ять фунтів шафрану і великий ліхтар “мосязовий” загальною вартістю в 34 зол. і 11 гр. Беата не хоче сплачувати. З цього приводу король звертався до Костелецької: “Нам есть дивно, и ж ты, вси имения и пожытки их через немалый час у mocy своей маючи, за росказаньем нашим оного долгу малженка своего им не заплатила и в наклад и шкodu их привела”. Жигимонт I нагадував, що за Беатою залишаються також борги Іллі Каспору Влоху та острозькому жиду Ісачку⁸⁸. Суворий наказ розплатитися з кредиторами на Беату не подіяв. Тоді з волі короля 20 червня 1543 р. спеціальні комісари зібрали всі боргові розписки Іллі Острозького, які склали суму в 8643 зол. і 16 гр. Владар наказав Беаті повернути борги зі своїх прибутків і перелічив усіх кредиторів її покійного чоловіка: краківські міщани та купці Каспор, Кгута, Еразмус та Юст Щилінки, Ганус Ехлер, Генрик Пернус (борг усім разом – 8643 зол.), болеславський староста Якуб Велямовський (борг 700 зол.). Беата зобов'язувалася виплачувати борги “ратами” по 600 кіп щороку, допоки все не виплатить; у випадку ж несплати кредитори мають право відібрати всі отчизні землі Гальшки і вінове самої Беати⁸⁹. Ця жорстка постанова все ж не спонукала Костелецьку до активності у сплаті боргів покійного чоловіка. Тож король взявся за це сам. Так, у 1544 р. владар наказав наміснику Беати в Копиську передати в рахунок боргу кн. Іллі Острозького якійсь “пані Алексійовій” 70 служб на Копиську⁹⁰. В іншому випадку борг у 300 кіп на Глуському від Беати був “відпущений” Ванкевичем, про що засвідчив його син Яцко вже в 1558 р.⁹¹. Втім, варто зазначити, що деякі питання король вирішував на користь Беати. Так, 15 грудня 1545 р. Жигимонт II Август суворо наказував колишнім службникам Острозького боярам Петрові Турчину та Покотилу, щоб вони пані своїй служили, або ж Беата з Гальшкою можуть відібрати їхні маєтки та передати іншим особам⁹².

Особливо виснажливими були суперечки з кн. Кузьмою Заславським, оскільки зречення Іллею маєтків Андрія Заславського 1539 р. Беата (як пізніше й Василь-Костянтин) не визнала. Спочатку в січні 1540 р. Кузьма знову спробував повернути маєток Тернавку. 8 січня Жигимонт I видав наказ Беаті віддати Кузьмі цей маєток, придбаний його батьком у кн. Четвертинського⁹³. Однак після нових з'ясувань Кузь-

Organizacja i ludzie. Kraków, 1998; *Sužiedelis S. Žygimantas Augustas // Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1968. T. 35. S. 329–337; *Kawecka-Gryczowa A.* Biblioteka Zygmunta Augusta. Pomnik kultury renesansowej. Wrocław, 1988.

⁸⁸ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. № 257. С. 223–224.

⁸⁹ Там же. С. 236–238.

⁹⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Осолоінські), спр. 1802/II, арк. 17 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 23.

⁹³ AS. T. IV. № CLXXVII. S. 231–232.

ма все ж отримав відмову, оскільки маєток був у спільному володінні Іллі та Василя й на той час розподіл земель ще не відбувся. А в березні 1540 р. кн. Василь Іванович Курцевич із королівського наказу таки ув'язав Кузьму в володіння Андрія Заславського, які були відібрані у Беати (княгиню представляв її урядник Тупило)⁹⁴. 6 вересня 1540 р. Жигимонт I наказав Беаті заборонити її хлапотинським підданим втручатися у володіння Кузьми (межі його “казать”, “дерево бортное и подписи казят”)⁹⁵. Наступ на Беату й підтримка Кузьми були фронтальними: вочевидь, сподівання на прибутки з його частки острозького мита підігривали Бону до того, що вона відступилася від своєї вихованки. Це підтверджує виданий Боною 16 листопада 1540 р. дозвіл Кузьмі Заславському тримати свого писаря при острозькій коморі, аби пильнувати його прибуток від мита. Даний наказ підтвердив і Луцький католицький єпископ Юрій Фальчевський, “который мыта волынский в справе своей маєт” (14 лютого 1541 р. єпископ повідомляв брату – кременецькому старості Станіславу, що з острозького мита навіть за наявності писаря “не толко королевой ей милости с того пожитку нет”, але й самому Кузьмі “тая сума не выходила”)⁹⁶. 20 березня 1541 р. від Кузьми було прийнято “маніфестацію” щодо наїздів урядника Беати Івана та служебника Ружинського на с. Радосілку, грабунку бортного дерева, вирубування та перевезення його із бджолами (2000 бортей), побиття підданих та відібрання грошей, люньського сукна, коней, худоби, овець і свиней (усе це було власністю селян!)⁹⁷. А під час розподілу Острожчини 20 травня 1541 р., як припускає В. Собчук, через відсутність у Острозьких документів на володіння Тернавкою її передали Кузьмі Заславському, проте це рішення було не остаточним, оскільки почався судовий процес між спадкоємцями Острожчини з перерозподілу володінь, і у грудневій 1541 р. постанові щодо цього Тернавка вже не згадувалася як власність Заславського⁹⁸. 24 травня 1542 р. Кузьма подав скаргу на Беату, котра наказала упіймати на торгу в Острозі тернавських бояр Кузьми (а отже, Тернавка все ж йому була передана?) і п'ять чоловік підданих та ув'язнити, відібравши їхні коні та майно. Затим маршалок двору Беати з її людьми напали на Заславську пушу, вирубали бортні дерева (власне, Кузьма переказував попередню скаргу), побили людей Заславського, а пушкаря та ще кількох забили до смерті, інші ж, поранені, “живы зостат не могут”. Підскарбій Беати Іван, окрім того, ще й вивіз усю зрубану деревину⁹⁹. Ці постійні зачіпки досить-таки набридли королю, тож 21 липня 1542 р. він доручив кременецькому старості Станіславу Фальчевському і Богданові Семашку розмежувати володіння Кузьми та Беати, визначитися щодо пущі та домогтися звільнення з ув'язнення людей Кузьми¹⁰⁰. Окремий наказ щодо всіх цих речей і взагалі дотримання миру до остаточного вирішення всіх спірних справ Жигимонт I направив і самій Беаті¹⁰¹.

Після поділу Острожчини з Василем та остаточного з'ясування того, що саме володіння Гальшки межують із Заславщиною, в наступ пішла Беата: від імені доньки вона

⁹⁴ Ibid. S. 236.

⁹⁵ Ibid. S. 258.

⁹⁶ Ibid. № CCV, CCXXI. S. 261–262, 276–277.

⁹⁷ Ibid. № CCXXII. S. 277–278.

⁹⁸ Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 371.

⁹⁹ AS. T. IV. № CCLV. S. 314–315.

¹⁰⁰ Ibid. № CCLIX. S. 317–318.

¹⁰¹ Ibid. № CCLX. S. 318–319.

2 серпня 1542 р. покликала до суду Кузьму з вимогою повернути належну Гальщці частину Заславщини – тобто рівно половину, включно із Заславом та горезвісною Тернавкою¹⁰². Вона так і не звільнила арештованих бояр та слуг Кузьми, тож король 13 січня 1543 р. знову нагадував княгині Острозькій про це, а також наказував повернути Заславському кількасот його втікачів (це були дані самого Кузьми)¹⁰³. Щоправда, Острозька не звернула на ці накази особливої уваги. Більше того, 30 травня 1543 р. Беата добилася рішення короля про передання їй половини Заславщини і Тернавки, якщо Кузьма справді “сввольне взял их”¹⁰⁴. Паралельно Беата скаржилася Панам-Раді у Вільні, що Кузьма постійно чинить їй, беззахисній удові, кривди, насилає свого отамана Овдейка Менковського на Колимне, що викликало суворе звернення великокнязівських очільників до Заславського¹⁰⁵. Кузьма не залишив це без відповіді й сам поскаржився Панам-Раді на напади агресивної удови, вимагаючи повернути йому половину мита на Острозі, яке Ілля 15 років “кгвалтовне к рукам своим держал”. Ця вимога стала актуальною через те, що 25 липня 1543 р. Бона і королевич Жигимонт Август зреклися свого права на це мито й повернули його Кузьмі, “обачивши то, иж там з оного мыта жадного пожитку их милости нет и не хотечи шкоды своей даремное в том мети”¹⁰⁶. Тепер Заславський вже писав про вирубання в пущі 5 тис. бортних дерев¹⁰⁷. Кузьма вирішив діяти ще більш активно: він уже вкотре заявив претензію на половину мита на Острозі* та маєток Неполомичі. 21 серпня 1543 р. король надіслав Беаті позов на суд із Заславським¹⁰⁸. А 28 серпня 1543 р. їй був виданий наказ Жигимонта I передати Кузьмі Заславському половину острозького мита¹⁰⁹. Наступного дня Беаті було наказано заборонити своїм білотинським, борисівським, м’якоцьким і плужанським підданам захоплювати мокрецьку, мислятинську, вербовицьку та завадинецьку землі Кузьми, нападати на його пущі та нищити дерева “на будувания хором и на дрова”¹¹⁰. Беата ж відразу поскаржилася королю як своєму опікунові на Кузьму, котрий просто забороняє їй вирубування лісу у спільних заславських лісах. Жигимонт I писав Заславському: “А ведай то, иж она ест из дочкою своею в обороне нашей господарской”. Король наказував Кузьмі відшкодувати збитки Беаті та погрожував штрафом у 1 тис. кіп грошей¹¹¹. Водночас відповідний наказ був даний луцькому старості кн. Андрію Сангушку, котрий мав розібратися з Кузьмою, який відібрав вирубану теслями Беати деревину у спільній пущі “на поправляне

¹⁰² Ibid. № CCLXIII. S. 322.

¹⁰³ Ibid. № CCLXVIII. S. 327–328.

¹⁰⁴ Ibid. S. 349–350.

¹⁰⁵ Ibid. № CCLXIX S. 328–329.

¹⁰⁶ Ibid. № CCLXXXVI. S. 358–359.

¹⁰⁷ Ibid. № CCLXXIX. S. 348.

* Нагадаємо, свого часу Кузьма Заславський передав свою частку мита на Острозі Жигимонту Августу та Боні з тим, щоб вони щороку сплачували йому 100 кіп гр. Однак 25 червня 1543 р., побачивши, що з того мита вони не мають прибутку, а ще й залишаються винними Заславському, королева з сином повернули Кузьмі права на це мито. (Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. № 271. С. 238–239).

¹⁰⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 553.

¹⁰⁹ AS. T. IV. № CCXCII. S. 364.

¹¹⁰ Ibid. № CCXCIII, CCXCIV, CCXCVI. S. 366–368.

¹¹¹ Ibid. № CCCI. S. 374–375.

замку свого Острозького”. Тут ішлося про оборону не лише Острога, а й усієї Волині та південно-східних кордонів держави¹¹². Отже, король був непослідовним і брав бік то одного, то другого оскаржувача. Його драгували ці постійні скарги, а ще більше – невиконання його розпоряджень. Зокрема, 10 січня королівський дворянин Федір Русин засвідчував невиконання Беатою присуду про звільнення арештованих людей Кузьми, передання йому половини острозького мита та повернення селян-утікачів¹¹³.

Затим мали місце численні “маніфестації” Кузьми та позови короля до княгині Ілліної Острозької з цього приводу (від 23 березня, 15 та 28 квітня, 11 травня та 27 серпня 1544 р.¹¹⁴; 10 січня, 15 квітня 1545 р.¹¹⁵; 5 травня, 22 червня, 27 липня, 10 листопада 1546 р.¹¹⁶), які вона ігнорувала. Сама ж Беата, зі свого боку, отримувала королівські позови до Кузьми, зокрема поновила справу за третину Заславщини, яку кн. Андрій записав на вічність Іллі Острозькому¹¹⁷. З її інспірації справу виносили на вальний сейм 1544 р. у Бересті. Проте тут було вирішено про полюбовну згоду наступного року. Заславський не виконав обіцянки надати сатисфакцію Беаті й знову був покликаний до суду. Сам він не з’явився, а повноваження його повіреного були поставлені під сумнів, що означало констатацію неявки князя до королівського суду. Тож 4–5 квітня 1546 р. Острозька добилася “проміжної перемоги”. Через перманентні неявки на суд Кузьми Заславського вона поклала 11 своїх позовів і отримала рішення про їх задоволення. Загалом ішлося про недотримання Заславським “єднального запису” щодо спірних володінь та претензій під зарукою 500 кіп грошей. До головних пунктів претензій увійшли: третина заповіджених Андрієм Заславським володінь, маєток Тернавка, боброві гони на р. Гнойниці, наїзди на Могилянський та Бродовський маєтки і захоплення череди, вивезення 300 возів сіна з Могилян і Бродова, захоплення підданих і землі у Шелвові, претензії на пушу Острозьку, захоплення 400 возів сіна у Білотині та інші дрібні зачіпки. Королівським присудом дворянин Явор Будаєвич мав усі захоплені маєтки передати Беаті, що й сталося на початку червня¹¹⁸. Окрім того, за всі збитки Кузьма мав сплатити Беаті 1350 кіп 20 грошей та сім пенязей і заклад у 500 кіп¹¹⁹. Самому ж Кузьмі Беата написала “лагідного” листа, де зичила: “пане Боже дай, абы Ваша милость здоровье за всеми щасливостями на часы долгие мети рачил... того я Вашуй милости пану, а деверю моему милостивому верне мети зичу, яко вбогая вдова служебница Вашей милости”. Водночас вона натякала, що відповідно до реестру видала всіх його підданих – навіть тих, хто не хотів повертатися до Заславського, а він її втікачів не видав, і з удаваною покорою просила

¹¹² Ibid. № CCCII. S. 375.

¹¹³ Ibid. № CCCIII. S. 375–376.

¹¹⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 556; AS. T. IV. № CCCVI–CCCXII, CCCXX. S. 379–384, 396.

¹¹⁵ AS. T. IV. № CCCXXXV, CCCXLI. S. 416–417, 425–426.

¹¹⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 571, 574; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (посилання на ЛМ. Кн. 211, арк. 63, 73, 79, 152 – справи Кузьми Заславського з Беатою за Тернавку).

¹¹⁷ AS. T. IV. № CCCXXI. S. 397.

¹¹⁸ Ibid. № CCCLV–CCCLXVIII. S. 444–448, 462–466.

¹¹⁹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга запісаў 30 (1480–1546). Мінск, 2008. № 49. С. 117–119.

Кузьму виконати свою частину обіцяного обміну¹²⁰. Тим часом король якраз наказував самій Беаті (12 травня 1546 р.) повернути Кузьмі селян-утікачів ще від часів Іллі, проте, за свідченням Заславського, тих селян, які самі мали намір повернутися до нього, Беата “в казнь свою сажает, выпускати их за него не хочет”¹²¹.

Тож Заславський розпочав новий виток зустрічних судових процесів проти Беати. 10 квітня 1546 р. він отримав від 12 волинських шляхтичів письмове свідчення, що Андрій Заславський “з роду, з молодости лет своих аж и до смерти свое смыслу и розуму прироженого, людского не мел и то никгда не было, абы коли которого часу мел к розуму прийти, але завше так у в одной мере без розуму и без смыслу был”. Коли ж по смерті брата Івана Андрій потрапив під опіку К. І. Острозького, то гетьман “яко пан мощный... вземши с тых именей мощне третью часть, подал князю Андрею, и жбы он тую третью часть записал сыну его князю Или, а то для тых причин, якобы он тое третее части был в держанью и именем того князя Андрея на тую третью часть имени записы посправлял”¹²². Кузьма засипав судовими позовами Беату стосовно наїздів її слуг ледь не на всі його маєтки¹²³. Нового загострення набула справа про Тернавку. 1 серпня 1546 р. були опитані піддані Беати й Кузьми стосовно традиції володіння маєтком. З’ясувалося, що вже майже 60 років тому, як Костянтин Іванович Острозький тримав Тернавку, навіть коли був “у везени на Москве” (тобто в 1500–1507 рр.), його урядник Івашко Охрімович Безручка управляв маєтком, за Іллі ж половину Тернавки перебрав Кузьма, який по смерті чоловіка Беати “отнял” й іншу половину Тернавки¹²⁴. Кузьма ж заявив, що дядько Андрій не міг залишити цей маєток Іллі, оскільки землю купив Іван Заславський на себе та нащадків. Король остаточно заплутався в усіх цих суперечках і 18 жовтня 1546 р. постановив усі претензії та аргументи записати й відкласти справу, судді ж мають виїхати на межу й усе з’ясувати на місці, як і розглянути інші 11 позовів¹²⁵. Проте вже того ж дня між сторонами було досягнуто мирової угоди: Беата зрікається права на маєтки Заславських, а Кузьма передає їй землю, що прилягає до Берездовського замку¹²⁶.

Тепер вже сама княгиня не реагувала на прямі вказівки королівського суду про передання половини острозького мита Кузьмі Заславському (10 листопада 1546 р., 7 серпня 1547 р.¹²⁷), про видачу втікачів із Янушполя (10 січня 1547 р.)¹²⁸, про Чернехівський маєток (2 серпня 1547) і навіть про приятельський суд¹²⁹. Більше того, Беата дошкуляла противнику наїздами на Чернехів та захопленням значного майна – 70 волів, 30 корів, 130 свиней, 300 овець (позов від короля 20 червня 1546 р.¹³⁰) – та виводом (чи прийняттям біглих) підданих князя (позови Жигимонта II Августа від

¹²⁰ AS. T. IV. № CCCXLVI. S. 434–435.

¹²¹ Ibid. № CCCLXIV. S. 460–461.

¹²² Ibid. S. 449–451.

¹²³ Ibid. № CCCLXV, CCCLXXI–CCCLXXVIII, CCCLXXXVI, CCCLXXXVIII. S. 462, 468–481, 493–494, 496–497.

¹²⁴ Ibid. № CCCXCI. S. 501–502.

¹²⁵ Ibid. № CCCXCVI. S. 507–515.

¹²⁶ Ibid. № CCCXCVII. S. 515–517.

¹²⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 580; AS. T. IV. № CD, CDXVIII. S. 520–521, 548.

¹²⁸ AS. T. IV. № CDIV. S. 525–526.

¹²⁹ Ibid. № CDXI. S. 536–537.

¹³⁰ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 573.

12 травня 1546 р.¹³¹, 5 березня 1548 р.¹³²). І хоч король суворо наказував повернути Заславському захоплене майно, маєтки та підданих (ліст від 2 серпня 1547 р.¹³³), однак Беата наказала побити і “осоромити” посильного Конаша Корницького, котрий у січні 1547 р. приїздив у її маєток Янушпіль забирати підданих Заславського¹³⁴. Це повторилося і в березні 1547 р.¹³⁵ Щоправда, зрідка Костелецька “відгукувалася” на королівські позови, зокрема в серпні 1546 р. вона таки приїхала до Вільна, взявши спеціально складене свідчення місцевої шляхти та мешканців Тернавки щодо належності половини маєтку К. І. Острозькому ще до його московського полону¹³⁶. Однак Жигимонт II Август вже не мав прихильності до Беати, тож 18 жовтня 1546 р. він виніс вирок про відхилення її позовів та повернення нею заславських маєтків. Це спонукало Беату вдатися до хитрощів: того самого дня вона склала угоду із Кузьмою Заславським про зречення від спадщини Андрія Заславського, Кузьма ж мав передати їй частину землі біля Берездова й сплатити 300 кіп грошей, котрі пішли на судові витрати¹³⁷. Острозька від початку не збиралася виконувати умову. Тож 2 вересня 1547 р. Кузьма Заславський зі слугами намарно цілий день чекав княгиню задля передання землі під Берездовим – ні вона сама, ні її вповноважені не з’явилися¹³⁸. У березні 1549 р. король наказував Беаті виконати умову, однак безрезультатно. В. Собчук, утім, вважає, що третину володінь Заславщини Кузьма отримав одразу, а Тернавку – лише у 1553 р.¹³⁹.

Того ж 1549 року Жигимонт II Август та Пани-Рада (в заступництво короля) винесли вердикт на користь Василя-Костянтина Острозького щодо острозького мита¹⁴⁰. Однак навіть у 1555 р. ні ця ухвала, ні рішення щодо володінь Беати не були взяті до виконання і Жигимонт II Август 25 серпня знову нагадував Беаті про цю справу¹⁴¹. Вона ж тим часом продовжувала наїзди на Чернехів (позови від 27 березня 1550 р.¹⁴², 12 лютого та 8 березня 1551 р.¹⁴³), вивід підданих Заславського (позов від 18 грудня 1552 р. про видачу втікачів із Янушполя та Сулжинців¹⁴⁴), не підкорялася судовим постановам з цього приводу й навіть зухвало відмовлялася приймати королівські позови на суд (свідчення королівського дворянина Іллі Несвільського від 7 квітня 1550 р.¹⁴⁵). Врешті Жигимонт II Август покликав до суду обох представників Дому Острозьких – Беату й Василя – щодо повернення втікачів із маєтків Кузьми Заславського (29 липня 1551 р.)¹⁴⁶. Ця багатоаспектна й довготривала справа із Кузьмою

¹³¹ Ibid. Nr. 572.

¹³² Ibid. Nr. 583.

¹³³ Ibid. Nr. 579.

¹³⁴ Ibid. Nr. 575.

¹³⁵ Ibid. Nr. 576.

¹³⁶ AS. T. IV. S. 501–502.

¹³⁷ Ibid. S. 515–517.

¹³⁸ Ibid. S. 550–551.

¹³⁹ Собчук В. *Спори князів Острозьких і Жаславських...* С. 373–374.

¹⁴⁰ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 566, 589.

¹⁴¹ Ibid. Nr. 643.

¹⁴² Ibid. Nr. 597.

¹⁴³ Ibid. Nr. 602–603.

¹⁴⁴ Ibid. Nr. 623.

¹⁴⁵ Ibid. Nr. 598.

¹⁴⁶ Ibid. Nr. 605.

Заславським зятяглася аж до часу втрати Беатою її володінь і “автоматично” перейшла до Василя-Костянтина Острозького, котрий так само не проявляв поступливості ні Кузьмі (помер у травні–червні 1556 р.), ні його синів Янушу. В цьому (тобто неуразенні інтересів та володінь Дому Острозьких) обидва противники (Беата і Василь) у внутрішній “війні домовій” зійшлися.

Так само на плечі Василя впала справа із Богданом Михайловичем Семашком, котрий заявив претензії на Тучин та Мощеницю біля Волкошового та Дорогобужа. Судовий процес тривав у 1542–1543 рр. Королівські комісари за участі уповноважених обох сторін мали на місці розглянути справу. Виявилось, що земля належить Гальщці, однак Василь-Костянтин усе ж виконав королівський вирок (йому належали маєтки Волкошове та Подолянське) і надіслав своїх уповноважених – намісника дубенського Тупила, намісника дорогобужького Дмитра та бояр Яна Змеєвського і Степана. Семашко приїхав сам зі своїми слугами. Було зачитано вірчі листи, і тоді Семашко несподівано заявив представникам Острозького: “Я вам не верю, а з вами права вести не хочу ани буду” – й покинув поле. Тож королівські комісари передали спірні землі в тимчасове управління Острозькому до відповідного королівського вироку¹⁴⁷.

Щодо суду сина великого гетьмана литовського з братовою, то спочатку на жадання Василя Острозького Жигимонт II Август 24 вересня 1544 р. підтвердив привілей Вітовта, даний кн. Федору Даниловичу Острозькому на його володіння, та привілей вел. кн. Олександра від 1497 р. на володіння Костянтина Івановича Острозького¹⁴⁸ і продаж Гольчого Яном/Сьском Чапличем ще Іванові Васильовичу Острозькому¹⁴⁹. А на прохання Беати тоді ж було підтверджено привілей вел. кн. Олександра на Глинськ, Здолбицю, Красилів*, Дорогобуж, Рівне, Колодне та ін.¹⁵⁰. У привілеях від 27–29 вересня 1544 р., 27 серпня 1549 р. та інших Жигимонт II Август переповідав скаргу Беати, що кн. Василь тримає всі оригінали документів на володіння: “привіля, листы, твердости на тыи имена прислухаючи, себе мает, а ей ку потребе а обороне ее давати их не хочет”, тим часом сусіди з усіх боків княгині дошкуляють і шкоди чинять (“от суседов своих обапольных великии кривды и втиснення приймуе”), а вона “жадное обороны тым именем своим чинить не может”. У зв’язку з цим король наказував кн. Василю надати йому оригінали задля розгляду і переписування

¹⁴⁷ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. № 259. С. 225–226.

¹⁴⁸ ЦДАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 468, арк. 1–2; СПб. ИРИ. Архив. Кол. 52, оп. 1, книги, ед. хр. 339, л. 291; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

¹⁴⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 332–333 (стара нумерація за львівським інвентарем).

* В описі архіву Острозьких 1627 р. збереглися документи, які засвідчують, що у 1444 р. кн. Свидригайло передав Красилів Михайлові Олехновичу, потім маєток потрапив до Боговита Шумбарського, який 1523 року передав його та Росолове гетьману К. І. Острозькому (ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 37–37 зв. – реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.); *Пазенко І.* Історико-географічні і інші відомості об містах, містечках і селах Правобережної України. Зошит 5: Волинь // ІР НБУВ. Ф. X, спр. 11721, арк. 94–103.

¹⁵⁰ РГБ ОР. Ф. 256, спр. 71, № 4; Biblioteka Zakładu Narodowego... № 57, 59, 434, 509 (стара нумерація за львівським інвентарем). Т. Стецький писав, що в дубенському архіві (№ 12) бачив привілей Жигимонта I Беати та Гальщці на Рівне (*Stecki T. J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 11*).

для потреб Беати, а “князь Василей за розказаньем нашим тых часов оныи вси привіля, листы, твердости на оныи имена прислухаючи пред нами оказал и положил”¹⁵¹. Цікаво, що Жигимонт II Август першим засвідчив фундаційний ліст кн. Василя Федоровича Острозького на домініканський монастир в Острозі: король сам звернув на нього увагу і скористався можливістю підтвердити надання, зазначивши, що це робиться в контексті загального побажання Беати підтвердити всі документи на володіння для використання їх у судових розглядах¹⁵². Здається, домініканський монастир найменше цікавив саму Беату (його давно не існувало, а монастирська церква була перетворена у фарний костел)*. Цей підтверджений Жигимонтом II ліст так і залишився у скринях архіву, лише 18 серпня 1548 р. Беата своїм та доньки іменем фактично підтвердила фундуш на острозьку плебанію (гадаємо, що в цьому костелі Гальшка була охрещена, а сама Беата тут могла слухати меси, коли перебувала в Острозі)¹⁵³. Майже водночас (17 квітня) Беата зафундувала католицький костел у Рівному та добилася підтвердження всіх привілеїв місту¹⁵⁴. У 1544 р. король підтвердив також привілей 1518 р. на мита і ярмарки в Острозі, 18 листопада 1547 р. він повторив свій генеральний привілей на Беатину та Гальшчину частки Острожчини¹⁵⁵, а 27 квітня 1548 р. підтвердив привілей короля Олександра від 21 грудня 1500 р. на ярмарок у Рівному на Св. Семена¹⁵⁶.

Жорстка суперечка між Василем та Беатою точилася й за Хлапотин. Воеводич троцький оскаржував право невістки та племінниці на цей маєток. Беата стверджувала, що Ілля купив третину Хлапотина за 1 тис. кіп гр. лит. у кн. Федора Андрійовича Сангушка, а дві третини взяв у нього ж під заставу в 2 тис. кіп грошей. У відповідь Василь “поведил, иж так есть справен от некоторых приятелей своих и от службников отцовских старых”, що Ілля отримав Хлапотин в обмін на батьків маєток Поворське, “которое ж дей есть далеко лучшее и пожиточнейшее”. Князь Острозький також просив у короля надати йому на розгляд подані Беатою заставний та запродажний лісти Сангушка з Іллею. Проте рішення короля від 18 жовтня 1546 р. було не на користь Острозького: Жигимонт II Август визнав достовірними надані Беатою документи, а відтак присудив Хлапотин Беаті з Гальшкою, Василь же отримав право

¹⁵¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 42–42 зв., 50; Ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2108, арк. 1 (пергаменний оригінал привілею Жигимонта II від 27 вересня 1544 р.).

¹⁵² Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 250–252; Biblioteka Ordynacyi Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 243. S. 355.

* Інакше оцінює цей акт Наталя Сінкевич. Дослідниця вважає, що Беата мала реальні плани “повторно впровадити домініканців до Острога”, оскільки була ревною католичкою та “мала персональні зв’язки з домініканцями”, зокрема саме в домініканському монастирі Львова в 1557 р. вона разом з донькою Гальшкою переховувалася від надокучливих женихів доньки, зокрема самого короля. – Сінкевич Н. Laudare benedicere praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. К., 2009. С. 57. Цю версію ми не можемо підтримати, оскільки за всі десятиліття владарювання в Острозі Беата так нічого й не зробила задля “повторного впровадження домініканців”.

¹⁵³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 17–18.

¹⁵⁴ Stecki T. J. Z bogu i stepu: Obrazy i pamiątki. S. 13 (автор особисто бачив документи від 17 квітня 1546 р. у рівненському архіві).

¹⁵⁵ Ibid. (автор посилається на справу № 142 дубенського архіву).

¹⁵⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1802/II, арк. 2 (реєстр документів родового архіву у 1627 р.); ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 19–19 зв.

судитися стосовно Поворського безпосередньо із Сангушками¹⁵⁷. Мабуть, цей суд Василь так і не почав, оскільки 9 листопада 1547 р. кн. Федір Андрійович Сангушко своїм тестаментом призначив Острозького одним із шести опікунів своєї родини¹⁵⁸.

Тим часом Беата вже воювала ледь не з усією Волинною: князями Корецькими, Заславськими, Шашковичем, Ходкевичем, Луцько-Острозьким Владикою Феодосієм Гулевичем і особливо майбутнім Володимиро-Берестейським єпископом Іваном (Іоною) Борзобогатим-Красенським, котрий був ще більш активним та войовничим, ніж княгиня на Острозі¹⁵⁹. Значимо, що справжня маса скарг сусідів на Беату попала до королівського суду ще в 1540 р. Так, в один день – 27 листопада – на неї скаржилися: Федір Богданович Мишка (сатіївський урядник княгині Гришко з людьми наїхали на його поля та попували посіви жита і пшениці на суму в кілька тисяч кіп грошей), кременецька старостина Маргарита Якубова Монтовтівна із синами Андрієм та Яном (щодо багатьох кривд від княжих урядників, котрі ще від часів Іллі та за Беати вивозили людей Монтовтів, не повертали втікачів, грабували їхніх підданих на дорогах та під час торгів; Монтовти надали цілий реєстр скарг і справ), Юхно Ванькевич (стосовно повернення 200 кіп грошей)¹⁶⁰. В усіх названих випадках Беата не з'являлася на суди й не посилала своїх довірених осіб. При цьому вона намагалася виглядати “сумірною” в очах короля: княгиня навіть “подарувала” йому свого придворного лікаря¹⁶¹.

Доволі “врожайним” на судові процеси проти Беати був 1546 рік. У березні–травні королівський суд через неявку княгині виніс низку рішень не на її користь. Кілька присудів відбулися в один день – 29 березня. Перший стосувався претензій князів Чорторійських на Стволовичі. Позивачами виступали Олександр та Іван Чорторійські. Вони наводили численні документи про попередню історію володіння маєтком: рідний дядько кн. Федора Чорторійського Василь Немирич записав Стволовичі у віно дружині – кн. Марії Ровенській (за 300 кіп грошей) “до живота еє”, а потому маєток мав перейти до кн. Федора, однак по смерті Ровенської К. І. Острозький Стволовичі “з ыншими именьи к рукам своим взял”. Чорторійський “не молчал” – через приятелів “князю Костентину ся вспоминал”, скаржився Жигимонту І, однак Острозький маєтку не віддав. Стволовичі перейшли до Іллі, і Чорторійський судився з ним, однак король-батько “конца жадного межи ними в том не вчинил”. Беата ж тепер вважає Стволовичі материзною чоловіка. Її кілька разів викликали до суду, однак княгиня не з'являлася, затягувала процес; врешті королівською постановою було наказано ув'язати князів Чорторійських у володіння Стволовичами¹⁶².

Того ж дня подібне рішення було винесене стосовно Конюхів, за які судився Богдан Кузьмич Шашкович. Він був боярином Іллі Острозького і мав Конюхи як батькову вислугу ще від Костянтина Івановича. Однак за відсутності Богдана Беата нака-

¹⁵⁷ AS. T. IV. № CCCXCVIII. S. 517–518.

¹⁵⁸ Ibid. № CDXXX. S. 562–565.

¹⁵⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 246 (посилання на ЛМ. Кн. 217, арк. 33, 36, 92, 113, 133, 171; кн. 211, арк. 310, 317–318, 448).

¹⁶⁰ Литовская Метрика. 10-я книга судных дел (1540–1541). Вильнюс, 2003. № 82-к, 82-и, 82-у. С. 55–56.

¹⁶¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 246 (посилання на ЛМ. Кн. 217, арк. 243).

¹⁶² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга запісаў 30 (1480–1546). Мінск, 2008. № 18. С. 83–85.

зала вигнати його сім'ю з маєтку та відібрати всю челядь, майно та худобу загальною вартістю 500 кіп грошей. І хоча король ще раніше видав наказ про повернення маєтку та майна Шашковичу, Беата його не виконала. На судові процеси княгиня не з'являлася, тож королівський суд видав наказ ув'язати Шашковича у володіння Конюхам¹⁶³. Так само була вирішена й справа зем'янки Луцького повіту Оксині Сенькової Хотеновичевої із сином Прокопом, у яких Беата відібрала маєток Павловці та все майно, дорожчогінності, гроші, а також документи на міський дім у Полонному. В цьому випадку Беата не просто не реагувала на судові позови, але королівського дворянина з позовами Грицька Збаранного наказала до себе не пускати, а слуги княгині “словы невъчтивыми на него сегали и бити хотели”. Королівський суд виніс вирок про ув'язання Хотеновичів у маєток¹⁶⁴. Не домігся справедливості серед позивачів лише Матей Андрійович Везовець, служебник кн. Януша Гольшанського, який служив три роки Іллі, однак не отримав за це “жадное заплаати”. І хоча князь перед смертю велів йому заплатити, Беата цього так і не зробила. Цю справу король наказав відкласти до нових судових роцків¹⁶⁵.

У цей період Беата змогла вибити на свою користь лише королівське рішення стосовно острозького мита в суперечці з орендарями Олехном та Іваном Борзобогатими. Йшлося про “мыто скопное тридцатое” з Острога та Луцька, надане ще К.І. Острозькому, та прибутки з трьох ярмарків в Острозі (на Онуфрія, Миколая та Три Королі) – на ці ярмарки купці зі Львова, Кам'янця, Києва, Волощини могли їхати безмитно, а ті, що проїжджали повз Острог, сплачували мито. Те саме стосувалося ярмарків у Полонному (на Різдво Богородиці), Красиліві (на Св. Параскеву), Колодному (на Св. Димитрія). Піддані княгині, котрі їхали на ярмарок до Любліна, також звільнялися від поборів¹⁶⁶. Проте ця “перемога” над Борзобогатими була лише теоретичною, оскільки вони не зважали на жодні привілеї й надалі. Зокрема, в 1545 р. Іван Борзобогатий намагався зняти мито з двох жидів – Мошка з Меджибожа та Когина з Острога, котрі переганяли з Волощини тисячу волів. Ті вирішили підробити лист Івана Борзобогатого. Одної ночі (близько 5 квітня 1545 р.) вони навідалися до будинку острозьких міщан золотарів Васька і Ливона та запропонували їм за чималу суму зробити печатку, відбиток якої мали на листі. Відбиток був доволі слабкий, але жиди сказали, що має бути написано “Иван”, і пояснювали, що це просив їхній приятель, оскільки оригінальна печатка втрачена. Лише в 1547 р. фальшування печатки, а значить і документів від імені Івана Борзобогатого, було викрито¹⁶⁷.

Пасивність Беати щодо перелічених судових процесів та королівських вироків була пов'язана з одним: вона мала набагато важливіші справи – боротьбу за Острожчину. Рішення про новий суд між Острозькими було прийняте 19 жовтня 1546 р. Він розпочався 28 жовтня. Василь Острозький доводив, що секвестровані маєтки були отчинами або вислугами батька, а Беата твердила, ніби це або материзна Іллі, або його спільне з батьком надбання. Цікавою є пряма мова обох головних дійових осіб,

¹⁶³ Там само. № 19. С. 85–86.

¹⁶⁴ Там само. № 20. С. 87–88.

¹⁶⁵ Там само. № 170. С. 238–239.

¹⁶⁶ Там само. № 81. С. 155–157.

¹⁶⁷ *Александрович В.* Свідчення острозьких золотарів про підроблення печатки 1545 р. // Знак. Львів, 2002. Ч. 26. С. 8–9.

зокрема в процесі щодо Кузьминської волості. У відповідь на скаргу Василя Беата заявила перед королем, що Кузьминська волость як за Костянтина Івановича, так і за Іллі “прислухала ку замку Красилову”, а Красилів за поділом дістався Беаті з Гальшкою. На цей явно штучний аргумент Василь відповідав: “Красилов есть особое, а Кузьминская волость особое есть” – і документами доводив процес вислуги батьком цих маєтків. Він указував також на сам дільчий акт, згідно з яким Кузьминська волость до Красилова не була приписана: вона взагалі перебувала в королівському секвестрі й не ділилася. Князь чи то з іронією, чи то з обуренням казав, що Кузьминська волость – не якась сільце, котре може до замку належати, а великий маєток – ціла волость. Нарешті, Василь чітко заявив, що уводчого листа на Кузьминську волость Беата не має, тож не може опиратися на акт поділу взагалі, і вимагав рівного поділу волості. Зважаючи на аргументи Василя та наведені ним документи, які Беата не змогла спростувати, король виніс вирок на користь князя про поділ Кузьминської волості на дві рівноцінні частини¹⁶⁸.

Рішеннями Жигимонта II Августа від 28 жовтня та 19 грудня 1546 р. Степань з околицями та Кузьминська волость були поділені між обома сторонами, а Сатиїв, Хлапотин і Рівне були передані Беаті як материзна Іллі та її вінове. Владар надав Беаті підтвердження на ці володіння від свого імені¹⁶⁹. Тоді ж він окремо підтвердив і документ Іллі Острозького про передання дружині в рахунок отриманих від неї 6000 кіп грошей замку і міста Рівного¹⁷⁰. Фактично у розпорядженні Беати Костелецької, що діяла іменем доньки, знову залишилася більша частина маєтків Дому Острозьких. Лише у 1549 р. всі вони були формально поділені королівським наказом між Гальшкою та Беатою і Гальшці віддали материзну батька Іллі – Копись, Ольшаницю, Романів, Глуськ, Колодне, Чернехів, Сульжин, Баранне¹⁷¹.

Цей майже шестилітній період боротьби Василя Острозького, його матері та “партії” прибічників завершився для них лише частковим успіхом. Результат не міг задовольнити князя. Відкрита війна буде відновлена ним через двадцять років і врешті приведе до перемоги.

¹⁶⁸ Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 114. С. 120–123; *Пазенко І.* Історико-географічні і інші відомості... // НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 11721, арк. 82–93.

¹⁶⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 29, л. 26–29 об.; кн. 30, л. 14 об.–22 об., 42 об.–47 об., 178–183 об.; кн. 31, л. 58 об.–59 об.; кн. 196, л. 263–264 об.; Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 114. С. 120–123; AS. Т. IV. № CCCXCVIII. S. 517–518; АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 202, plik 26, k.1; Biblioteka Zakładu Narodowego... № 60, 631 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 246 (посилання на ЛМ. Кн. 217, арк. 327–332, 339; кн. 211, арк. 337, 339, 342, 346, 349, 358, 372, 375, 378), 287–287 зв. (посилання на ЛМ. Кн. 211, арк. 327, 332, 339).

¹⁷⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 21–22. У підтверджувальному привілеї вказувалося: запис Іллі зроблено через його хворобу слабо (тобто писав власноруч?), чорнило світле і вигасло так, що текст ледь відчитали і зрозуміли, а тому, доки його можна ще прочитати, король здійснив підтвердження.

¹⁷¹ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 6 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

РЯДОВА КАР'ЄРА

Паралельно з боротьбою за маєтності Дому Острозьких князь Василь мав поступово входити в урядові структури й забезпечувати собі відповідний статус при дворі та в державі. Задля цього необхідно було здобути вагомі уряди (воєводи, старости, каштеляна). Щоб їх отримати, окрім знатності роду та “заслуг предків”, потребувалася певна підтримка в середовищі магнатерії та впливових осіб при дворі (не самі лише гроші). Завдяки статусові роду, як єдиний його представник, а також через пам’ять про великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Василь мав автоматично увійти до великокнязівської ради. Однак ця рада не мала вагомої влади, лишаючись певним дорадчим органом при великому князі. Задля фактичного просування у “просторі влади” потрібні були офіційні урядові гідності, які вводять у коло тих, хто реально впливає на певні сторони державного чи регіонального життя. А здобути такі гідності можна було за умови підтримки впливового клану магнатів. Саме вони могли допомогти молодому князеві просунути на найвищі уряди (каштеляна та воєводи), що забезпечували входження в реальну раду з певного числа осіб, яких добирав сам владар (як правило, до неї входили ці найвищі державні урядовці).

Відсутність такої опіки впливових осіб попервах негативно відбилася на кар’єрі князя. Так, 1545 р. Василь Острозький відмовився з’явитися на “сейм” у Луцьку щодо опису замків, хоч і сидів неподалік – у Дубні. Князь заявив, що його не повідомили про сейм листом (“вымовился, иж бы в него не были з листом”). Справді, правом і прерогативою князя Дому Острозьких було отримання персонального листа щодо якоїсь державної акції, в котрій він мав брати участь. Однак з Василем Острозьким, який “на сейме быть не захотел”, вчинили жорстко: йому було заборонено стягувати мито за проїзд через його маєтки Крупу, Перемильку, Дубно, оскільки він на сеймі не був і привілеїв на мито не надав (“сам на соиме не был и привилеев никоторых не положил”). Його ж братова Беата кари не зазнала (дозволено стягувати мито в Острозі), оскільки пояснила неприбуття хворобою доньки¹.

Врешті Острозький дістає підтримку дуже впливового роду кн. Радзивілів². Миколай Радзивіл “Чорний” належав до найближчих дорадників Жигимонта II Августа як віленський воєвода та великий канцлер литовський³. Особливу довіру короля здобув через таємний зв’язок монарха з його двоюрідною сестрою Барбарою. Миколай “Чорний” та рідний брат Барбари Миколай “Рудий”⁴ стали чи не головними провід-

¹ Памятники, издаваемые Временною Комиссиею для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4. Отд. 2. С. 45, 128, 139, 209; ЛМ. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / Публ. В. Кравченка. К., 2005. С. 122, 166.

² *Mackiewicz S. Dom Radziwiłłów. Warszawa, 1990.* Найбільш ранній лист К. Острозького до Радзивіла датований 1540 р. – див.: *Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 222. S. 249.*

³ *Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Warszawa, 1939.*

⁴ Див.: *Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł “Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa. Kraków, 2008.*

Миколай Кшиштоф Радзивіл.
Гравюра 1566 р.

никами політики короля в Литві, зайнявши панівні позиції та отримавши головні уряди (“Чорний” – канцлера, віленського воєводи із залишенням попереднього уряду маршалка земського; “Рудий” – троцького воєводи, великого гетьмана литовського). Упродовж 50-х – початку 60-х років XVI ст. вони мали найбільший вплив на короля (особливо “Чорний”, який виконував практично всі таємні інспірації й був утаємничений у всі плани короля, окрім того, в 1553 р. у результаті дипломатичної місії до Габсбургів він отримав від імп. Фердинанда ще й титул графа “на Шидловцю”). Приводом і причиною заприязнення Острозького з Радзивілом стали одруження Жигимонта II Августа з Барбарою Радзивіл та наступна коронація улюблениці короля. У 1548 р. Василь Острозький серед небагатьох довірених осіб зустрічав Барбару при дворі в Кракові й, можливо, був присутній на її коронації 7 грудня 1550 р.⁵ Він не підтримав опозиціонерів на чолі з Ієронімом і

Юрієм Ходкевичами та Григорієм Остиком, котрі, спираючись на вплив королеви Бони, мали намір зашкодити шлюбу короля й коронації Барбари⁶. Це посилювало довіру до Острозького з боку клану Радзивілів, а також самого Жигимонта II Августа. Не останню роль відіграла репутація батька Василя, великого гетьмана литовського Костянтина Івановича, який також свого часу виступав у союзі з Радзивілами проти Гаштовта.

Суттєво сприяла просуванню до впливових урядів також участь князя у військових виправах проти татар. 29 липня 1543 р. датований перший з відомих на сьогодні наказів Жигимонта II Августа кн. Острозькому бути готовим у будь-який час виступити зі своїм загоном у похід під проводом маршалка Волинської землі кн. Федора Сангушка⁷. 16 травня 1544 р. Острозький знову отримав королівський наказ зібрати свою корогву в земське рушення Ф. Сангушка, оскільки татари дислокували свої загоны на литовському кордоні вздовж лівого берега Дніпра між Великим та Малим Інгулом⁸. Утім, про реальну участь Василя Костянтиновича у

Барбара Радзивіл. Портрет пензля
Лукаса Кранаха молодшого 1553 р.
Музей Чарторийських у Кракові.

⁵ Зазначимо принагідно, що в Києві нині зберігаються два власноручні листи Барбари Радзивіл до литовського підчашого Миколая Радзивіла від 2 січня та 16 грудня 1549 р. – НБУВ ІР. Ф. 283, спр. 1019–1020.

⁶ *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 18–19.

⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. № 552.

⁸ Ibid. № 558.

військових акціях певні відомості маємо лише від 1547 р. Показово, що й тепер, на відміну від інших магнатів, він не брав участі у популярних серед прикордонної шляхти виправах запорозьких козаків і не очолював їхні походи на Крим та турецькі території (на наш погляд, маловірогідно, що “степові” походи Острозького з козаками просто не зафіксовані у джерелах)⁹.

Перші уряди Острозький отримує на теренах Волині, де розташовувалися основні його володіння, ймовірно за допомоги Радзивіла “Чорного” (про це натякав сам король у листі до Миколая Радзивіла)¹⁰. 1550 р. Василь-Костянтин після успішного відбиття чергового татарського нападу здобув королівський привілей на **володимирське староство** і змінив Петра Кішку на уряді **маршалка Волинської землі** (Острозький став останнім маршалком, по його смерті цей уряд був уневажнений)¹¹. Томаш Кемпа слушно вважає це досить вагомим авансом для 24-річного князя, оскільки уряд маршалка був найвищим на Волині, його владі підкорялася й Брацлавщина: маршалок був верховним командувачем військ усього регіону, номінальним зверхником старост Волині, очолював з'їзди волинської шляхти і входив до великокнязівської ради. Лише після адміністративно-військової реформи 1566 р. маршалківство перетворилося на гоноровий уряд, позбавлений вагомих владних функцій, але в 1550 р. вони ще були в силі й Острозький отримав значну владу в регіоні¹².

Як староста володимирський, Василь-Костянтин мав судову владу, контролював стягування податків, збирав посполите рушення й оголошував про скликання волинських сеймиків. Наприклад, у червні 1562 р. Острозький як володимирський староста отримав суворий наказ короля негайно зібрати з володимирських міщан “підводний” податок за два попередні роки. Король, звертаючись до міщан, висловлював своє обурення й здивування: “ижъ вы смели ся того важити а в отданью того податку земского до скарбу нашего якое омешъканье вделати”. Владар жорстко наказував старості та всій місцевій владі “того жъ часу, скоро сес нашъ листъ вамъ будет дань ... ничим сего росказанья нашего ослухати ся не смеючи”, зібрати необхідну суму, інакше вона буде зібрана силою і з побільшенням. Король зажадав, аби Острозький чи його підстароста “оныя пенези ... вземъши без кажъдого мешъканья до скарбу нашего отослал и отдати велел конечно, абы то инакъ не было”¹³. Подібні накази нерідко надходили на ім'я Острозького, але, оскільки він не часто перебував у Володимирі, їх виконання лягало на підстаросту. У травні 1569 р. Острозький отримав прямо протилежний наказ короля. Справа в тому, що один з урядовців, новогрудський хорунжий Сімеон Іванович ув'язнив впливових володимирських жидів, оскільки вони не виплатили встановленого сеймом земського податку на воєнні потреби. Здавалося б, Жигимонт II Август мав би похвалити заповзятість урядовця (йшлося про податок у 3000 кіп гр. лит. щороку). Проте на прийом до короля пробився представник володимирської жидівської громади Жмойло Израелович і випросив

⁹ *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 29.

¹⁰ *Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce.* Warszawa, 1822. T. 1. S. 440.

¹¹ *Wolff J. Senatorowie i dygnitarze.* S. 24; *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. Marian Wolski. Kórnik, 2007.* S. 121, 138 (називається приблизна дата призначення на обидва уряди – 28 грудня 1550 р.).

¹² *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 30–31.

¹³ *Литовская Метрика. Книга публичных дел 7 (1553–1567).* Вильнюс, 1996. № 106. С. 109.

ліст з наказом Острозькому звільнити ув'язнених жидів, “розпечатати” закриті хорунжим жидівські школи та повернути конфісковані маєтності, оскільки жиди вже сплатили половинний податок згідно з постановою гродненського сейму (по 12 гр. “з голови”). Тож у разі підтвердження цього факту підскарбієм та після обрахунку сплаченого (сума не могла бути меншою за 3 тис.) жидів мали звільнити, а все у них відібране та запечатане – повернути¹⁴. Острозький виступав тут гарантом виконання королівського наказу, однак сам особливої активності не виявив.

“Жидівські” справи постійно діяли володимирського старосту, оскільки жидівська громада Володимира була доволі велика й активна. Інколи доводилося навіть захищати жидів від підданих спорідненої родини Заславських. Так, у 1566 р. у Заславському замковому суді провадилася гучна справа про вбивство й пограбування у Бабикивському лісі рівненського єврея Агрона, котрий їхав із Заслава до Острога. Цей злочин скоїли шляхтич Станіслав Скіндер, мокрецький отаман Гринько та кілька пахолків. Агрон був підданим Ольбрехта Ласького, тож на суді його представляли шляхтичі серадського воєводи, водночас братів убитого володимирських євреїв Хамка і Мошка представляли служебні шляхтичі К. К. Острозького зем'янин Бартош Ростовський та бурмистр Костянтинова Іван Ординський. Під час судового процесу брати вбитого занесли скриню, покриту чорним сукном, та показали понівечений кістяк Агрона й вимагали видати Скіндера на допит. Однак суддя відмовив на підставі того, що шляхтич Скіндер може відвести від себе звинувачення через присягу. Брати вбитого побачили братового коня у слуг судді Бенедикта Василевича – управителя від імені короля маєтків князів Заславських, тож їм стала зрозуміла змова підсудного із суддею. Представники потерпілої сторони від Ласького й Острозького захищали євреїв, показували 19-й артикул останнього розділу Статуту, де йшлося про видачу підсудного на тортури, якщо його вину тричі підтвердили (а допитані співучасники вбивства звинуватили Скіндера як головного злочинця). Цікаво, що Бенедикт Василевич не прийняв цього артикула і зачитав “свій статут” – 16-й артикул останнього розділу. І хоча євреї вказали, що текст не стосується справи, бо в ньому йдеться про показання підлеглих на свого пана, а Скіндер не був господарем над іншими учасниками вбивства, Бенедикт їхнього протесту не прийняв¹⁵. Підкреслимо: в цій справі активність виявляли слуги Ласького, слуги ж Острозького не втручалися в сам процес, а лише спостерігали за ним. Це й зрозуміло: адже Агрон був підданим Ласького, а його брати – володимирськими міщанами, які не підлягали Острозькому. А проте цей гучний процес не обійшов і самого волинського старосту, служебники якого з дозволу пана брали в ньому участь.

У Володимирі Острозький не міг використовувати свій старостинський уряд щодо підтримки владних функцій православного єпископа. Наприклад, знаменитий володимирський монастир Преображення Господнього постійно передавався у власність родини Оранських. Місцевий єпископ, котрий не мав права подавання на обитель (це право належало королю), увесь час наполягав на постригу Оранських у монашество та висвяченні в священний сан. Це ніяк не вдавалося, більше того, Оранські перетворили монастир на власну світську резиденцію. У 1578 р. Стефан Баторій

¹⁴ Там же. Книга виписей 52. 1569–1570. Вильнюс, 2004. № 5. С. 29–30.

¹⁵ *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. СПб., 1882. Т. 2. № 239. С. 159–169.

підтвердив надання обителі Павлові Оранському, а в 1580 р. – його синові Михайлу, при цьому в листі до Володимирського єпископа наголошувалося, щоб Владика Оранського “до вступеня в стан духовный и стриженя в игуменство не примушал... и трудности ему некоторые в том не чинил”, а навпаки, надав би йому в поміч для духовних справ “человека духовного, в Писме Святом добре науконого”. Проте староста К. Острозький, вочевидь, був, як і єпископ, іншої думки. Тож король листом від 6 лютого 1580 р. остерігав володимирського старосту, наказуючи йому захистити Оранського від наполягань єпископа. 16 травня 1580 р. Михайло Оранський був уведений у володіння монастирем і його маєтками¹⁶.

Л. В. Соболев уважає, що отримання Василем-Костянтином урядів маршалка і старости усе ж не дає підстави говорити про високий статус Острозького серед аристократії ВКЛ, а також про його лідерство серед волинських князів¹⁷. Вочевидь, дослідник має рацію: означені уряди в регіоні не піднесли Острозького до найвищих за рангом осіб у державі, а отже, і не ввели його в коло впливових діячів ВКЛ. Уряд старости володимирського не мав великої ваги і в регіоні, оскільки староство було досить бідним, а маршалківство забезпечувало першість лише в публічних акціях (військових походах, пізніших сеймиках тощо). Окрім того, особистий авторитет 25-літнього князя, попри знатність роду, ще далеко не усталився, оскільки Острозький ще не здійснив ніяких важливих акцій, здатних зміцнити його позиції в середовищі волинської магнатерії та шляхти (приклад подій 1561 р., про які скажемо нижче, – яскраве свідчення цьому). Навіть у 1588 р., коли Василь-Костянтин уже мав усталену репутацію й могутність, він мусив підкріплювати свій авторитет у шляхетському середовищі “моральними” вчинками, забезпечуючи таким чином “символічний капітал”, оскільки постійно мав конкурувати з іншими магнатами та їхніми впливами на шляхту – для цього треба було показувати себе як людину добру, котра, всупереч власним інтересам, виступає гарантом “покою посполитого и справедливости светое”¹⁸. І все ж саме 1550 р. розпочинається новий етап у біографії князя Василя Острозького. З цього часу він людина публічна в державному сенсі, перебуває на службі господарю й офіційно обіймає певні уряди.

Титулярна значущість уряду володимирського старости засвідчується новим привілеєм на нього, виданим кн. Острозькому в Полоцьку 13 вересня 1579 р.¹⁹. Більше того, Василь Костянтинович не бажав випускати цей уряд з рук: між вереснем та кінцем жовтня 1579 р. він домігся привілею про передання уряду володимирського старости середньому синові Костянтину (в разі ж його смерті батько знову мав перебрати цей уряд; вважається, що після 27 жовтня 1579 р. Костянтин-старший уже не

¹⁶ Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів, 2007. С. 97, 109.

¹⁷ Соболев Л. В. Князь В.-К. Острожский как лидер “русского народа”: АД КИН. М., 2002. С. 17.

¹⁸ Детально про “символічний капітал” і авторитет див.: Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 348.

¹⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 216, л. 205–206; Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. К., 2002. С. 299. № 144. Див. екстракт документів з історії м. Володимира, де К. Острозький не фігурує – ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 161, арк. 1–2 зв.

вживав титулу володимирського старости)²⁰. По смерті Костянтина-молодшого уряд володимирського старости повернувся до Василя-Костянтина (з 22 травня 1588 р.; 30 червня возний засвідчив, що на всіх чотирьох кутах ринку обволав В.-К.Острозького новим старостою володимирським)²¹. Затим через тяжку хворобу Острозький-старший добився привілею короля (з березня 1603 р.) на передання уряду старости синові Янушу (на той час краківський каштелян), який і перебрав старостинство 1 березня 1604 р. (затверджений 17 березня)²². Уряд волинського маршалка ще близько серпня 1560 р. Василь-Костянтин за королівською згодою мав передати синові (Костянтину?), але цього так і не сталося (на той час середній син був ще неповнолітнім)²³.

Попри все сказане, як зазначив В. Поліщук, стабільність влади князя-старости забезпечувалася кількома важливими чинниками: позиттивним триманням господарського уряду, поєднанням кількох урядів у одних руках, правом призначати своїх замкових урядників і надавати їм землю на умовах служби, участю старости в засіданнях вального сейму ВКЛ від імені Волинської землі; верховенством у скликанні місцевих сеймиків (як маршалка), організацією оборони руських земель від нападів татар (як маршалка)²⁴.

На час початку урядування К. Острозького старостинське помешкання знаходилося у Володимирському замку (так званий королівський будинок, побудований попередником Острозького на території замку, мав розміри 7×6 м). Володимирський замок був дерев'яним (дубовий, обмазаний глиною і побілений) із п'ятьма багатоярусними вежами (Надбрамна чотирикутна, інші – круглі, з назвами: Міська, башта кн. Коширського, Зем'янська, Королівська) та 71 городнею (згідно з описом 1552 р.), оточений ровом з водою, до замку вела лише одна брама із підйомним мостом на залізних ланцюгах. У замку було зведено також церкву Іоакима й Анни²⁵. Поруч із замком та побіч кафедрального Успенського собору був споруджений єпископський замочок на березі р. Луги. Вже за часів К. Острозького його (як і собор) у 1569 р. порушував Холмський єпископ Феодосій Лазовський, котрий брав замочок штур-

²⁰ *Boniecki A.* Poczec Rodów. 1887. S. 235; *Wolff J.* Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 356; *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku.* S. 121.

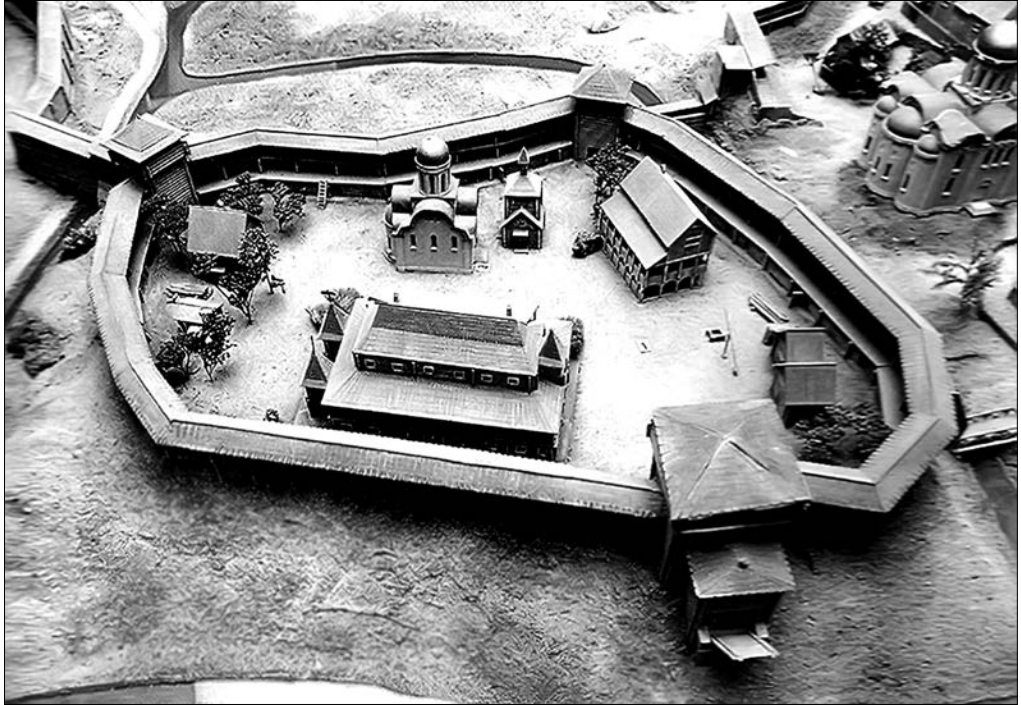
²¹ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku.* S. 122.

²² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 202, л. 151–152; ед. 204, л. 24–25 об.; Руська (Волинська) Метрика. С. 511. № 144; *Атаманенко В. Б.* Описово-статистичні джерела до історії Володимира і староства // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині.* Луцьк, 2004. С. 6–8; *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku.* S. 122.

²³ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku.* S. 138.

²⁴ *Поліщук В.* Урядницькі клани Волинської землі напередодні Люблінської унії 1569 року // *Проблеми інтеграції і інкарпарації ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу.* Мінск, 2010. С. 65.

²⁵ Опис Володимира подаємо переважно за узагальнюючим дослідженням: *Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В.* Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк, 2004. С. 100–160. Див. також: *Hoffman J.* Przewodnik po Wołyniu. Warszawa, 1938; *Orłowicz M.* Pustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929; *Pawłowski W.* Zamek Włodzimierski // *Zemia Wołyńska.* Rok. VI. Marzec. 1939. S. 39–43; *Walicki M.* Średniowieczne cerkwie Włodzimierza // *Rocznik Wołyński.* Równie, 1931. T. II. S. 377–388; *Popek L.* Świątynie Wołynia. Lublin, 1997; *Galicki B.* Włodzimierz na Wołyniu. Łuck, 1939; *Терський С. В.* Княже місто Володимир. Львів, 2010.

Макет Володимиро-Волинського замку.

мом, обстрілявши з п'яти гармат та підпаливши вогнища під його стінами; військо єпископа (200 кінних і 300 піших) шість разів штурмувало замочок, врешті захопило його²⁶. Лазовський довго не ремонтував не лише єпископську резиденцію, але й Успенську кафедру (збудовану в 1156–1160 рр. Мстиславом Ізяславичем, вона була головною святинею Волинської землі й немало потерпіла під час штурму в 1569 р.), і лише в останній рік життя (1588 р.) на вимогу К. Острозького виділив задля цього певну суму коштів (ремонтні роботи провадив італійський майстер Францішек, вони тривали і за наступних Владик – Мелетія Хребтовича-Богуринського та Іпатія Потія), як і для заснування кафедральної школи з двома бакалаврами (церковнослов'янської та грецької мов)²⁷.

Окрім старовинного Успенського собору сакральний простір міста утворювали численні церкви (до 20): храм і монастир Михаїла Архангела, Св. Василя, Введенський, храм і монастир Спасо-Преображенський, Іллінська церква (ктиторська Василя Загоровського на Заваллі, який заснував при ній школу та шпиталь у мурованому будинку; дяк мав навчати дітей читання й письма, отримуючи задля цього 150 зшитків паперу на рік та кіновар і горішки на чорнило²⁸; у 1596 р. церкву на короткий термін

²⁶ Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 4. С. 7–12.

²⁷ Там само. № 55, 57, 82. С. 235–239, 242–243, 339–342; *Колосок Б.* Успенський собор і влох Францішек // *Минуле і сучасне Волині.* Луцьк, 1998. С. 107–108; *Левцикий О. І.* Историческое описание Владимиро-Волинского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславичем. К., 1892; *Мандзюк Ф. Г.* Володимиро-Волинський Свято-Успенський собор: Историчний нарис. Луцьк, 2001.

²⁸ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 16. С. 67–94.

Успенський собор і єпископський дім у Володимирі-Волинському. Сучасна світлина.

захопив Іпатій Потій, забрав (і порвав навпіл) антимінс, але не зміг перевести в унію; з Владикою судилася удова Василя Загоровського кн. Маруша Збаразька, котра за новим антимінсом спеціально посилала до Константинополя й відновила православну службу в храмі, не пускаючи туди Потія, хоча церква Іллі стояла навпроти Успенської кафедри; судовий процес тривав аж до 1608 р. і викликав суперечки навіть серед істориків: за землі чи з ідейних мотивів він вівся²⁹), П'ятницька церква (6 червня 1578 р. К. Острозький підтвердив церковні володіння на острові Лопушному Зазеркалівської сіножаті³⁰), Федора Стратилата, Різдва Іоанна Предтечі, Іоанна Златоуста, Св. Миколая, Георгіївська, Дванадцяти Апостолів, Онуфрійська церква та монастир (уже за межами міста), Св. Прокопія на Залужжі³¹. Всі ці храми та імена їх настоятелів відомі у зв'язку із шлюботорозлучним процесом Загоровського 1584 р.³² та за описом єпархії при переданні її Іпатію Потію 1593 р.³³. Існував також монастир домінікан з костелом Св. Трійці (заснований 1497 р.), костел Іоакима й Анни (засно-

²⁹ Детальний виклад перебігу справи з погляду Іпатія Потія, про його ворожість до “схизматички” та “великої противниці св. єдності” Маруші зі Збаразьких Загоровської й водночас бажання здобути значні церковні посілості (писав, що позбавлення їх принесе збиток у більш ніж 10 тис. золотих) див. у його листах до канцлера Льва Сапеги: *Мицик Ю.* Листи Іпатія Потія до Льва Сапеги // *Католицький щорічник.* 2000. К., 2003. С. 73–181; *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 2008. С. 631–632.

³⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 195, л. 12 об. – 16 об.

³¹ *Терський С.* Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесії (за даними археології) // *Релігія і церква в історії Волині.* Кременець, 2007. С. 7–16; *Кучинко М.* Свято-Миколаївська церква у Володимирі: історія і сучасність // *Там само.* С. 17–22.

³² Ар. ЮЗР. Ч.1, т.1. № 39. С. 188–189.

³³ Там само. № 90. С. 371–375.

ваний 1554–1557 рр. кн. Анною Збараською). На Жидівській вулиці стояла мурована синагога. Саме з нею пов'язаний неприємний інцидент 1590 р., коли священство та миряни кафедрального храму (єпископ Меглинський Феофан, протопопи, свічники та клірошани) звинуватили єврейську молодь (“бахурчиків” Ізраїля та Нісона) у тому, що вона закидала камінням хресний хід на чолі з єпископом Мелетієм Хребтовичем-Богуринським, котрий ішов у понеділок по Пасці від Успенського собору до церкви Спаса і Св. Миколая. Однак після присяги євреїв у синагозі щодо своєї невинності 22 травня суд звільнив їх від відповідальності³⁴.

За описом 1552 р. у місті налічувалося 450 будинків (на кінець життя К. Острозького їх буде вже близько 600), з яких лише 243 – міщанські, 21 будинок належав шляхті. 17 липня 1509 р. Володимир отримав від Жигимонта I магдебургію, котру той самий король підтвердив 30 червня 1532 р. (з правом стягнення мостового на користь міста)³⁵. А 12 жовтня 1570 р. за протекцією К. Острозького Жигимонт II Август дав дозвіл вибудувати ратушу, створювати нові цехи, тричі на рік проводити ярмарки і затвердив як герб образ Георгія Змієборця³⁶. У місті було 11 цехів: кравецький (25 осіб – тут і далі за описом 1552 р.), шевський (25), різницький (м'ясницький) (17), ковальський (7), сідлярський (3), збруйний (15), сукновальний і шевський (2), кушнірський (1 майстер ?), теслярський (теслі виготовляли також великі човни), гончарський, пекарський та ін. У часи К. Острозького згадується лише один пушкар, котрий водночас займався усією зброєю, принаймні її ремонтом (1561 р.). Утім, найбільшого розвитку набули винокуріння та торгівля міцними напоями: 1552 р. у місті було аж 47 корчмарів-міщан та 5 корчмарів єпископської юрисдикції. Тричі на рік у Володимирі проводилися ярмарки на Ринковій площі, де, окрім ратуші, стояли будинки найбагатших міщан (на 1577 р. – 15 будинків, на 1583 р. – 16).

Як волинський урядовець Острозький від часу отримання урядів самостійно здійснював військові виправи. У 1551 р. з тисячним військом він намагався, щоправда без успіху, відбити татарський набіг: татарам вдалося спалити м. Брацлав і замок; староста черкаський і канівський, який отримав королівський наказ підкорити свої сили Острозькому, не встиг зупинити орду³⁷. За наказом короля наступного року Острозький мав забезпечувати охорону відбудови Брацлавського замку, оскільки він був важливим стратегічним пунктом оборони в краї. Острозький зібрав посполите рушення з Волині та отримав у своє розпорядження загін найманців – усього їх набралось близько 4000. Цю військову функцію Василь Костянтинович виконував до початку 1553 р., коли укріплення були зведені³⁸ (ймовірно, з цим слід пов'язувати підтвердження новим королівським привілеєм від 6 березня 1553 р. спадкових володінь Острозького – Дубна, Бродів, Красилова, Полонного, Крупи, Іваня, Здителя, Хлапо-

³⁴ Там само. № 63. С. 265–267.

³⁵ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369–1899. К., 1971. № 152. С. 54.

³⁶ Там само. В. Кравченко підкреслює, що ратушу було споруджено лише через 12 років, коли міська громада спромоглася виділити для цього кошти. Дослідник зазначає, що “побудова ратуші в будь-якому місті залежала не тільки від надання привілею, а й значною мірою від фінансових можливостей міської скарбниці” (Кравченко В. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // УАЩ. Вип. 13/14. К., 2009. С. 423).

³⁷ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. С. 64–65.

³⁸ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 29–30.

тина, Олізаровичів та ін., як батькове володіння був названий також Острог, фактично підтверджувався привілей, наданий Жигимонтом I Іллі 4 січня 1539 р.³⁹). Тепер спадкоємець Федора Сангушка (колишнього „вихователя” Острозького у військових виправах) кн. Роман перебував під началом нового волинського маршалка, виставляючи свої (батькові) корогви на поклик Острозького, і з його дозволу розпускав військо (наприклад, 29 травня 1555 р. Роман Сангушко у складі військ волинської шляхти на чолі з К. Острозьким мав іти під Київ для “оборони от Москви”⁴⁰, а 7 жовтня 1556 р. маршалок надав Сангушку дозвіл розпустити зібране для війни з ордою військо, оскільки загроза від татар минула⁴¹; 30 червня 1562 р. за наказом короля кн. Роман Сангушко знову мав вести свої загони до Києва на допомогу К. Острозькому⁴²). Сам же Острозький виконував королівські накази щодо військових виправ. Так, 8 травня 1557 р. Жигимонт II Август наказав йому з частиною волинського ополчення вирушати з королівським військом у Інфлянти на допомогу Ризи; при цьому іншу частину волинської шляхти мав на Волині взяти під командування Петро Загоровський, котрий отримав наказ тимчасово сісти у Володимирському замку на місці Острозького⁴³.

У 1561 р. кн. Острозький занепокоєно повідомляв короля, що на кордоні зібралось шеститисячне татарське військо (“в поли на врочищи Курчугане”), яке “маеть деи злыи умысль, скоро воды збегуть, под которие места наши подольские або тежь Браславль и Веницу вторгнуги”. Король наказав волинській шляхті “в готовности быти” і за першим покликом Острозького з’явитися зі своїми загонами “коньно, зброино, яко службу земськую служити” та під орудою маршалка “неприятелю отъпор а паньству нашему оборону чинити”⁴⁴. Однак навіть розіслані іменні королівські листи не подіяли: жоден магнат не надав своїх загонів Острозькому. Це призвело до повторного й більш енергійного повеління короля князям (Четвертинським, Олександрю Кошерському, Вишневецьким, Чорторійським, Ружинським, Збаразьким, Заславським), панам (Кирдеям, Загоровським), православним Владикам (Луцькому і Володимирському) і всій шляхті виконати наказ. Король переказував слова зі скарги Острозького на магнатів: “Ижь деи сего лета неоднократно вась его милост обсылалъ и месце ку стягненью всимъ вамъ былъ назначилъ, нижли деи за обсыланьемъ его милости никоторая чуиность в томъ з вась не показала ся и на оное месце от него назначоное есте не зеждчали ся, што с подивеньемъ приимеумъ”. Владар суворо нагадував про незаперечну потребу служби “нашої господарської и земської” та виконання наказу волинського маршалка про збір війська у конкретний час та вказаному місці, аби “и под справою его милости весполокъ з ынъшими княжаты, паняты, обователи земли тамошьнее, неприятелю отпор, а паньству нашему оборону чинили, сколько вам Бог поможетъ”⁴⁵. Свідчить цей епізод про слабкість авторитету

³⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 67 (стара нумерація дипломів Оссолінських за львівським інвентарем); Biblioteka Ordynacyi Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. T. XXIII–XXIX. № 2243. S. 355.

⁴⁰ AS. T. VII, № XII. S. 10–12.

⁴¹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 654; AS. T. VII. № XIX. S. 16.

⁴² AS. T. VII. № LXXIV. S. 71–72.

⁴³ Ibid. T. VI. Lwów, 1910. № XIV. S. 21–22.

⁴⁴ Литовская Метрика. Книга публичных дел 7 (1553–1567). Вильнюс, 1996. № 27. С. 49.

⁴⁵ Там же. № 56. С. 71–72.

Острозького серед волинської магнатерії, про непевність на той момент небезпеки від татар та чуток про їх можливий напад чи про небажання шляхти виконувати земську службу взагалі? Для маєстату волинського маршалка значення мала перша обставина: на його поклик про військові збори ніхто з магнатів та панів не відгукнувся, що, звісно, не сприяло зміцненню його авторитету.

Судові функції волинського маршалка так само чимало дошкуляли Острозькому, оскільки магнатські родини загівали складні суперечки за маєтки і не дуже-то дослухалися до судових ухвал навіть короля, не кажучи про місцевий уряд. Наприклад, у березні 1553 р. Жигимонт II Август доручив волинському маршалку “вчинити справедливість” у скарзі кн. Дмитра Сангушка на матір кн. Анну Деспотівну Збаразьку, котра підкорила собі всіх підданих, слуг та бояр сина, розпоряджалася маєтками і привласнила опіку над молодшими дітьми⁴⁶. Король наказував Острозькому поставити перед собою Анну та Дмитра й вирішити справу про передання матір'ю старшому сину батькових маєтків та володінь менших братів у опіку⁴⁷. Маршалкові не вдалося остаточно розв'язати справу лише в межах своєї судової та урядової компетенції. І тільки щодо передання ¼ маєтків братами Романом та Ярославом Сангушками своїй сестрі Федорі – дружині Петра Загоровського волинський маршалок зміг добитися швидкого результату (26 жовтня 1555 р. датується квит Федори в отриманні посагу)⁴⁸. З іншого боку, не вдалося досягти швидкого порозуміння (згідно з королівським наказом, суд мали вести Костянтин Острозький та Петро Кірдеєвич-Мильський) між братами Романом і Ярославом Сангушками та Петром Загоровським, який відібрав у Сангушків маєтки Подложе та Поворське (15 березня 1558 р.)⁴⁹. Упродовж усього 1559 р. волинський маршалок за королівським наказом мав розглядати ще одну справу – між кн. Матвієм Четвертинським та Петром Загоровським. Двічі (у березні та жовтні) справа нібито завершувалася полюбовною згодою, однак наприкінці жовтня – на початку грудня Петро Загоровський знову покликав Матвія Четвертинського до маршалківського суду за побиття та пограбування його служебника і тівуна, наїзди на Копил, вирубування, підпали поташу⁵⁰. Тоді ж Петро Загоровський судився з невісткою Матвія Четвертинського і з ним самим щодо наїздів, грабежів та гвалтів⁵¹. Усі попередні зусилля маршалка щодо замирення ворогуючих сторін виявилися марними.

У 1555 р. К. Острозький за дорученням короля розглядав справу між Олександром та Войною Федоровичами Збаразькими (Война не бажав віддавати братові проданий йому маєток під Збаражем). Двічі (30 травня та 20 липня) волинський маршалок викликав Войну Збаразького до суду, але безрезультатно⁵². Не піддавався впливові маршалка і Микола Збаразький, на якого в 1558 р. скаржився Волчко Якимович

⁴⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 627; AS. T. VI. № XCVII. S. 137–138.

⁴⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 629; AS. T. VI. № XCVIII–XCIX. S. 138–140.

⁴⁸ AS. T. VI. № XI. S. 18–19.

⁴⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 662; AS. T. VI. № CXX. S. 220; T. VII. № XXIX. S. 23, 29.

⁵⁰ AS. T. VI. № XXV, XXVIII, XXIX, XXXIII–XXXVI. S. 38–40, 42–46, 50–54; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 14–14 зв.

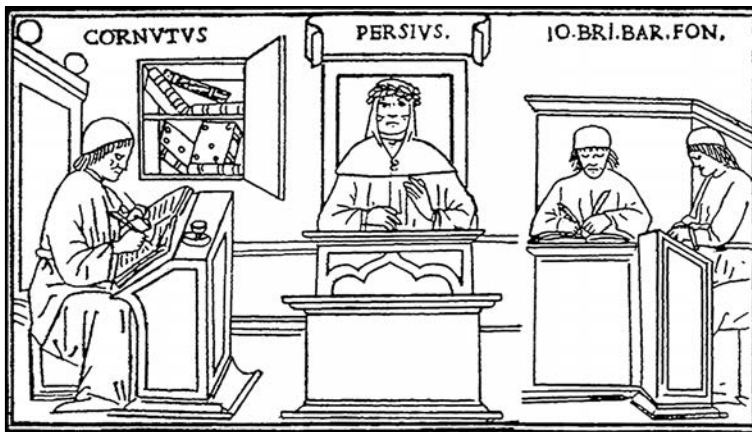
⁵¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 12–13.

⁵² НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 654, № 27, Леб. 462, ф. I, спр. 6602, арк. 5 зв.; ЦДІАУК. Ф. 1396, оп. 1, спр. 40, арк. 335.

Жасковський⁵³. Коли ж К. Острозький пробував застосувати силу до волинських магнатів, вони скаржилися королю, як, наприклад, кн. Іван Чорторійський (король виступив на захист Чорторійського й наказав маршалку листом від 8 березня 1557 р. не вступатися у володіння скаржника та не робити йому шкоди)⁵⁴.

Лише у справах нетитулованої й незаможної шляхти К. Острозький досить рішуче давав раду, хоча деякі з покликаних до його суду вдавалися до апеляції щодо маршалкового присуду. Наведемо кілька прикладів. 24 червня 1552 р. К. Острозький, розглянувши скаргу вдови Григорія Привередовського Любки Лецьківни, наказав Петру та Титу Хом'якам-Смордовським не забороняти слугам Любки їздити дорогою через їхній маєток та дотримуватися угоди, укладеної з її покійним чоловіком⁵⁵. У 1557 р. староста володимирський і маршалок наказував удові Марії Шпиколоській передати право опіки над доньками чоловіка від першої дружини їхньому дядькові Волчку Жасковському, як того вимагав закон⁵⁶. Важче було Острозькому натиснути на Олехну Борзобогату, яка 1558 р. не бажала віддавати чужу худобу, котру віднайшли у її стаді. Маршалок передав цю справу до луцького суду, відіславши туди 27 вересня як свідка свого служебника та віжа “з уряду”⁵⁷. Розпорядження володимирського старости оскаржував навіть володимирський магістрат (хоча слово “навіть”, мабуть, недоречне, оскільки саме міські уряди на магдебурзькому праві були наймовірно активними у відстоюванні своїх прав). Так, 18 січня 1571 р. урядники магістрату у володимирському гродському суді оскаржили присуд К. Острозького щодо арешту міщанських посілостей та майна через невіплату заборгованої міщанами суми орендарю замкових податків Василю Каплі⁵⁸.

Зазначимо також невдалу спробу створення окремого Луцького трибуналу як апеляційного суду для місцевої шляхти, зроблену з огляду на особливості чинного права руських воєводств та більші можливості здійснення остаточних судових розглядів

Гродський суд. Гравюра XVII ст.

власне в регіоні. В Луцькому трибуналі мали постійно засідати 13 депутатів, обраних місцевими сеймиками за пропорцією: від Волині – 5, від Брацлавського та Київського воєводств – по 4 депутати. У разі незгоди з рішенням Луцького трибуналу шляхті надавалося

⁵³ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 4. С. 143–145.

⁵⁴ СПб. ИРИ. Архив. Ф. 200, оп. 3, ед. 319, л. 1; ед. 336, л. 3 об.– 4.

⁵⁵ ДА Рівненської обл. Ф. 366, оп. 1, спр. 44, арк. 2.

⁵⁶ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 4. С. 147–149.

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 67, спр. 464, арк. 8.

⁵⁸ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 111 зв.–112.

право апелювати безпосередньо до короля. Однак шляхта названих воєводств практично зігнорувала постанову про створення Луцького трибуналу, не надіславши депутатів та не подаючи справи для розгляду. Апеляції й надалі подавалися до королівського суду (під претекстом невпровадження постанови про Луцький трибунал). Лише з часів королювання Жигимонта III (фактично від 1589 р.) руська шляхта була юрисдикційно підпорядкована Люблінському трибуналу. Неуспіх Луцького трибуналу не останньою чергою був пов'язаний і з нехиттю місцевої магнатерії, в тому числі князів Острозьких, але більше – з нехиттю шляхти, яка розуміла, що такий “містечковий” трибунал може бути лише ширмою для втілення кланових інтересів та протистояння головних угруповань, від чого потерпатимуть численні шляхтичі – слуги та клієнти можновладців⁵⁹. І без того місцеві суди активно підтримували кланові інтереси. Навіть возні давали свідчення на користь конкретного пана. Щодо Острозького, то на його користь серед возних Луцького повіту працювали Левко Верховський, Богдан Коптевицький і Яско Опарипеський⁶⁰.

Утім, попри всі неприємності з виконанням обов'язків маршалка та старости, обидва волинські уряди все ж приносили кн. Острозькому цілком певні прибутки. Як волинський маршалок він мав стягувати мостове в Луцьку, “которое за стародавна на маршалковство земи Волинское належит и в обудвух брамах бирано бывает”⁶¹. Однак стосунки з луцькими міщанами та урядовцями в Острозького склалися дуже напружені⁶².

Засідання земського суду. Малюнок 1594 р.

⁵⁹ Див.: Ясинский Н. М. Материалы для истории Луцкого Трибунала (1578–1589 гг.) // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. 1899. Кн. 13; *Его же*. Луцкий трибунал как высшая инстанция для волинского, брацлавского и киевского воеводств в последней четверти XVI века // Там же. 1900. Кн. 14; Попов Г. Л. Луцкий трибунал 1578 р. // Праці Комісії для вивчення західноруського та українського права. К., 1925. Вип. 1.

⁶⁰ Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? // Соціум. Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 159; Крупка О. В. Інститут судових виконавців на Волині в першій половині XVI століття // Слов'янський вісник. Сер. іст. та політол. наук. Рівне, 2011. Вип. 11. С. 57–61.

⁶¹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 323, № 442.

⁶² Загальну інформацію щодо Луцька, його уряду та міщан див.: Троневиц П. Луцький замок в історії України. Луцьк, 2007 (утім, автор досить своєрідно використовує писемні документи та інтерпретує їхній зміст, що не дає змогу з довірою ставитися до цілої низки його положень); Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006; Старий Луцьк. Луцьк, 2005; Колосок Б. Православні святині Луцька. К., 2003.

Лучани, котрі дуже високо підносили значущість свого міста (“Рим Сходу, або Волинський Рим”, “Луцьк Великий”⁶³) не хотіли коритися князю, суперечили його волі й не платили регулярно означених грошей⁶⁴. Наприклад, 19 грудня 1560 р. Острозький оскаржував у луцькому суді невиконання йому луцьким війтом Іваном Борзобогатим встановленої королем суми⁶⁵. Через три роки (1563) сума, яка мала бути виплачена Острозькому зі скарбу коронного як належна за його уряду, зростає ще більше, вочевидь, через її невиконання лучанами й надалі⁶⁶. Все це спричинилося до того, що розгніваний князь неодноразово дошкуляв лучанам через своїх слуг. Наприклад, 31 жовтня 1568 р. луцький воротний Ярош Паликієвський скаржився, що К. Острозький наказав своїм радомиським селянам, які мали зобов’язання з’являтися “на сторожу” Луцького замку, давати воротному щотижня замість гроша й курки лише саму курку⁶⁷. А 6 грудня того ж року луцький підключник Василь Єзерський заявляв, що його пограбував слуга К. Острозького під Полонним, при цьому було забрано гроші, стягнені як податок з євреїв, луцьких маєтків, документи, а самого Єзерського нещадно побито⁶⁸. 2 вересня 1569 р. луцькі бурмистри, райці та міщани оскаржили в суді напад слуги Острозького Федора Хом’яка на міських сторожів, їх побиття і розгін з постів⁶⁹. У квітні 1573 р. ландвійт і увесь міський уряд намагалися визволити луцького міщанина Марка Ковалю, ув’язненого у маєтку К. Острозького Крупі. Однак до арештанта не допустили навіть возного задля засвідчення ран, так Коваль і залишався у тюрмі до розпорядження самого князя⁷⁰. Особливо відзначився у справах дошкуляння лучанам слуга князя Павло Ступницький. Так, у лютому 1576 р. Ступницький уночі увірвався в будинок Ждани Колединої, за що його посадили до міщанської в’язниці, а потім перевели у замкову тюрму⁷¹. Після

Кликун на керамічній плитці з Луцького замку.

⁶³ Див.: Інвентар Луцького замку і староства 1576 р. // Архіви України. 1986. № 5. С. 5.

⁶⁴ Див.: *Грушевський О.* Луцьке міщанство в XVI в. // Історично-географічний збірник. К., 1927. Т. 1. С. 1–12; *Жук О. М.* Поселенська структура Луцька в литовський період // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Іст. науки. 2001. № 10. С. 101–107; *Златогорський О., Рудецький П.* Інститути луцької магдебургії: становлення і розвиток в умовах “шляхетської” демократії XV–XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 43–46; *Атаманенко В.* Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Там само. С. 48–55.

⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 13 зв.

⁶⁶ СПб. ИРИ. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 278.

⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 360.

⁶⁸ Там само. Арк. 400 зв.

⁶⁹ Там само. Спр. 11, арк. 433 зв.; *Малиновський И.* Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого княжества Польского. Добавления. Томск, 1912. № 67. С. 101–102.

⁷⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 132 зв.

⁷¹ Там само. Спр. 16, арк. 25, 44.

цього випадку Ступницький публічно повідомив, що нібито за наказом князя мав ловити, бити, грабувати й ув'язнювати луцьких міщан⁷². В оборону княжих інтересів виступали також інші слуги та клієнти Острозького, наприклад, луцький підсудок Іван та його син волинський хорунжий Олександр Хриницькі (останній потім служив також старшому синові князя Янушу)⁷³.

Луцькі міські урядники “платили” Острозькому тією ж монетою. Так, 13 лютого 1566 р. коморник К. Острозького Андрій Заборовський скаржився в суді, що луцькі міщани побили та пограбували його⁷⁴, а 17 липня до суду

Міські печатки Луцька. XVI–XVII ст.

було подано скаргу від імені самого князя на Томилу Коршавецького, зятя священика луцької Дмитрівської церкви, який побив слугу князя й відмовився видати свою сестру – вона була підлеглою селянкою Острозького (ймовірно, вийшла заміж за його селянина), обікрала слугу господаря й втекла до Луцька⁷⁵. 6 червня 1573 р. слуга князя Ян Марковський подав до суду довгий опис протиправних дій міської влади: на його прохання до війтівського уряду повернути служницю-втікачку ландвійт і писар, хоч і вчинили відповідну постанову, але відмовилися видати скаржникові навіть витяг із цього рішення, більше того – вони заарештували Марковського й побили⁷⁶.

Не надто добре склалися стосунки К. Острозького також із судовою владою і навіть підлеглими старості урядниками. Наприклад, луцький земський суддя Гаврило Бокей (він мав тісні стосунки з міським нобілітетом), який їхав “для потреби Речи Посполитоє” до К. Острозького, загадковим чином провалився на мосту біля с. Голешове, при цьому пошкодилися документи, які були так необхідні князю⁷⁷. У травні 1585 р. вже луцький гродський суддя Євстафій Малинський пограбував на дорозі козлинських селян князя (хоча за своїм урядом він мав підпорядковуватися старості, однак на персональному рівні був налаштований до Острозького неприхильно)⁷⁸. А в липні 1588 р. луцький війський Ян Жоравницький з кількомастами людей та сином Томашем напали вночі на двір клієнта Острозького Балцера Гнівоша, погра-

⁷² Там само. Арк. 222; *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. № LI. С. 474.

⁷³ *Magur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 158, 216.

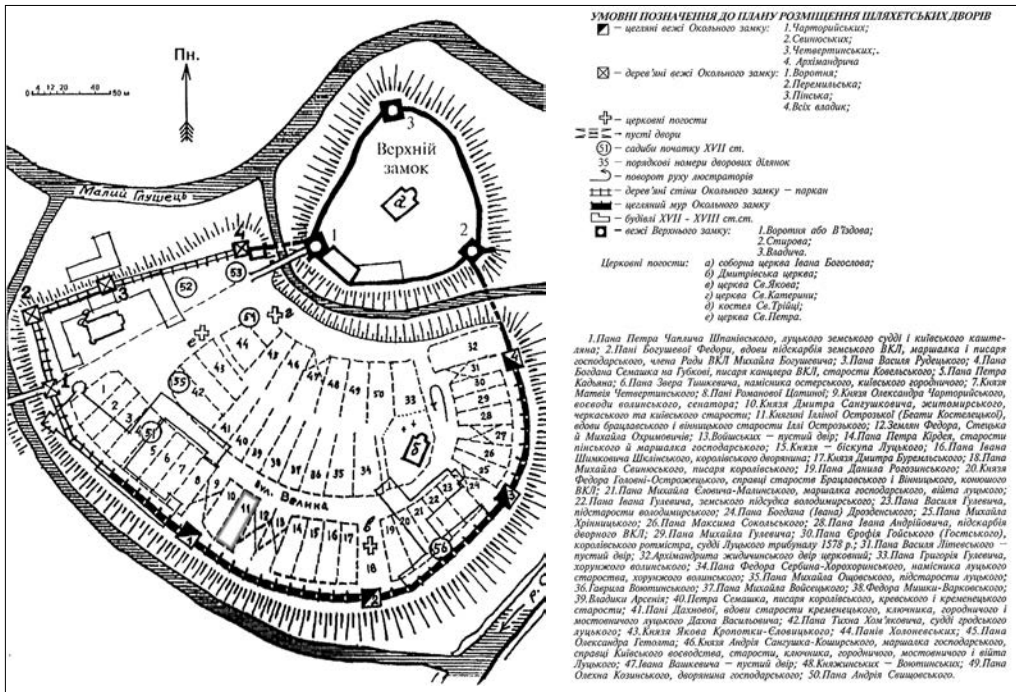
⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 40.

⁷⁵ Там само. Арк. 248.

⁷⁶ Там само. Спр. 14, арк. 71 зв.

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 328.

⁷⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 160.

Луцький окольний замок середини XVI ст. Реконструкція розташування дворів шляхти. №11 – двір і будинок Острозьких. Реконструкція Б. Т. Сайчука

бували майно, спалили будинок, самого Балцера побили та посадили до склепу; а 27 липня уночі сам Ян Жоравницький нібито порубав Балцера, склавши частини тіла в діжу, а ноги й руки кинув у ставок. Більше того, Жоравницький штурмував замок Свинюхи⁷⁹. Ймовірно, ворожість луцьких урядників щодо Острозького спричинила до того, що його слуга Яцко Жеребко з дружиною Олехною Болбасівною продали свій дім і садибу в Луцьку на Караїмській вулиці євреєві Симху Гошвичу й перебралися у володіння свого пана⁸⁰.

Будинок самого кн. К. К. Острозького розташовувався перед Верхнім луцьким замком. Інформація про це міститься в судовій справі 1591 р. щодо захоплення луцьким старостою Олександром Семашком православної церкви Іоанна Богослова у Верхньому замку. Староста не допускав у церкву ставленика Острозького єпископа Кирила Терлецького, наказав викинути його речі просто на вулицю

Печатка луцького старости

⁷⁹ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22359; *Старченко Н.* Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівюша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 318–360.

⁸⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 121; Найдавніші інвентарі Луцького замку і старства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. 1986. № 5. С. 20 (інвентар 1576 р.).

під дощ, тож ці речі були перенесені у двір К. Острозького за межами Верхнього замку відразу праворуч від в'їзної вежі (“до двора его милости княжати воеводы киевского, который есть перед замком вышним на дворе лежачие”)⁸¹. На думку Б. Колоска, Острозький купив мурований палац католицького єпископа Юрія Фальчевського, пізніше він перейшов до Гулевичів і нині вважається найстарішою спорудою Луцька⁸².

Напружені стосунки волинського маршалка з міською владою дещо перешкоджали регулярному надходженню луцького мостового Острозькому, однак він уживав різних заходів (переважно через королівські накази) до його стягнення.

Неоднозначно склалися стосунки князя і з луцькими гродськими і земськими урядниками, що вже коротко було заакцентовано вище. Ці стосунки залежали від осіб суддів. Наприклад, у березні 1570 р., коли розгорівся судовий процес за Степань між О. Лаським, С. Граєвським, Ф. Крушем та кн. Б. Корецьким, з одного боку, і кн. К. Острозьким – з другого, луцький гродський суддя Тит Хом'як вдався до звичного в таких випадках затягування справи на користь Острозького – не з'явився на засідання суду під приводом хвороби. Представник позивачів кн. Богущ Корецький подав спеціальну протестацію, в якій “хвороба” судді визнавалася неправдивою⁸³. Інакшу позицію займав луцький земський суддя Гаврило Бокей, який підтримував протилежні корпоративні інтереси. Як уже вказувалося, у липні 1576 р. він виконував спеціальну місію “для потреби Речи Посполитое”, відправившись особисто до кн. К. Острозького, однак по дорозі з нез'ясованих причин, переїжджаючи через міст біля с. Голешове, провалився на мосту, в результаті чого всі документи були пошкоджені⁸⁴. Навіть якщо цей “провал” був цілком природним (що не виключено), все ж казус виглядав так, ніби представник іншого клану зумисне не привіз Острозькому необхідні йому документи.

Острозький, своєю чергою, не полишав “поведінку” луцького гродського та земського судів без “відплати”. Так, 22 грудня 1594 р. він офіційно заявив про незаконність засідань Луцького гродського суду, котрі відкрилися в час воєнної загрози⁸⁵ (насправді судові засідання у воєнний час заборонялися, а учасники воєнного походу звільнялися від судової відповідальності на час війни). А в 1599 р. кн. Олександр Острозький (молодший син) оскаржив дії луцького гродського судді Матея Стемпковського та луцького підстарости Якуба Лисаковського, які не допустили апеляції у

Луцька замкова кафедральна церква Св. Іоанна Богослова. Кінець XVI – початок XVII ст. Реконструкція П. О. Троневича.

⁸¹ Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 69. С. 288–289.

⁸² Колосок Б. Кафедральні споруди Луцька: історико-архітектурне дослідження. Білий Дунаєць; Острог, 2002. С. 110–114; *Його ж.* Православні святині Луцька. К., 2003.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 134 зв.

⁸⁴ Там само. Спр. 16, арк. 328.

⁸⁵ Там само. Спр. 45, арк. 1372.

Луцький замок у XVI ст. Графічна реконструкція П. О. Троневича.

його справі з Павлом Кондрацьким⁸⁶. Врешті, Острозькі просто не звертали уваги на постанови луцьких судів (наприклад, у 1595 р. щодо виплат К. Острозьким Агнешці Бліstrupовій⁸⁷) або ж не з'являлися на їх засідання навіть у тому випадку, коли через це справа вирішувалася на користь протилежної сторони (наприклад, у серпні 1598 р. щодо стягнення з Кшиштофа Молинського 2598 золотих і 10 грошей⁸⁸). Подібних випадків можна навести чимало. Всі вони засвідчують зверхню настанову князя щодо луцьких судів.

Дуже важливим було мати серед судових посадовців своїх людей, а надто возних виконавців⁸⁹. Зокрема, “своїм” для кн. К. Острозького був возний Петро Невмирицький, оскільки князь фактично “поклав під сукно” скаргу Богдана Дешковського і Яна Окиновського про неправдиве донесення возного щодо їхньої справи. Обидва пози-

⁸⁶ Там само. Спр. 55, арк. 289 зв.

⁸⁷ Там само. Спр. 48, арк. 191 зв.

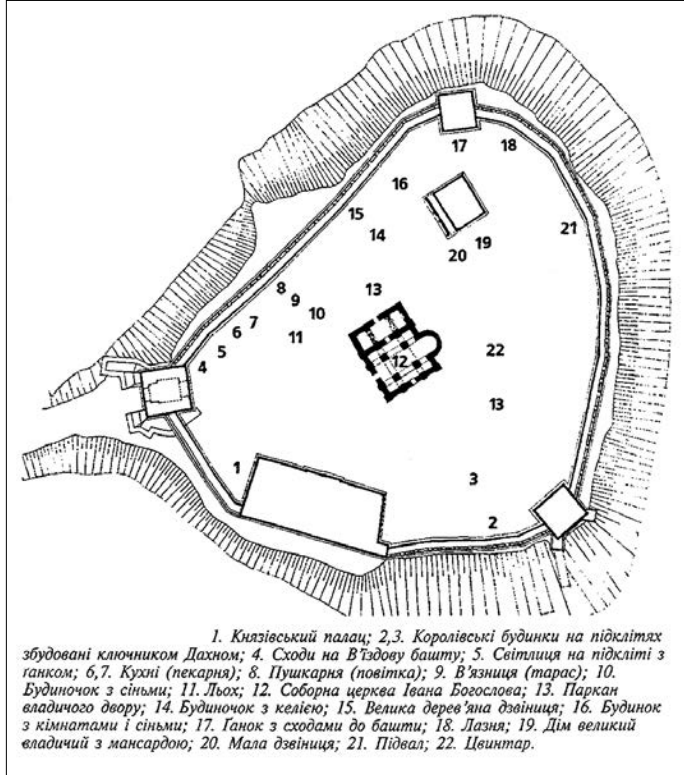
⁸⁸ Там само. Спр. 54, арк. 34–35.

⁸⁹ Крупка О. В. Інститут судових виконавців на Волині в першій половині XVI століття. С. 57–61.

вачі оскаржили відмову К. Острозького розглянути їх справу з возним перед Луцьким гродським судом⁹⁰. Зазначимо при цьому, що луцькі земський та гродський суди поводитися доволі незалежно навіть щодо королівських розпоряджень. Найцікавішою в цьому сенсі є постанова Луцького гродського суду від 16 серпня 1581 р. про неприйняття королівського листа (його подала до справи одна зі сторін судового процесу), оскільки лист написаний латиною, а тому суд “того листу зрозумети не могл” і, згідно з умовами Люблінської унії, взагалі латиномовного документа приймати не зобов'язаний⁹¹.

Як володимирський староста князь отримував збір з волинської комори (митниці). Розміри цього збору демонструє одна судова справа, коли цей збір за наказом короля був переданий луцьким війтам Івану Яцковичу та Івану Олехновичу Борзобогатим-Красенським (1000 кіп гр. лит.) з тим, щоб вони згодом виплатили відповідну суму Острозькому. Однак на прохання володимирського підстарости Василя Гулевича віддати гроші князю Красенські відповіли відмовою (5 травня 1561 р.)⁹². Відповідно король присудив увести кн. В. Острозького у володіння с. Красним, що належало Борзобогатим-Красенським, однак 17 травня 1561 р. він не був допущений матір'ю луцького війта в маєток⁹³. Цей процес засвідчує, що прибутки й від цього уряду не були регулярними. І все ж уряд володимирського старости давав змогу вирішувати цілий ряд важливих, у тому числі економічних, справ, нерідко пов'язаних із клановими інтересами і протиборством різних осіб та “партій”.

Так, Острозький втрутився у справу володимирських міщан, райців і бурмистра з володимирським війтом Михайлом Дубницьким, котрому місто мало виплатити, згідно з постановою королівсько-комісарського суду, 1336 золотих. Староста став на

План Луцького Верхнього замку. Реконструкція П. О. Троневича.

⁹⁰ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 957 зв.–958.

⁹¹ Там само. Спр. 23, арк. 340.

⁹² Там само. Оп. 1, спр. 3, арк. 102 зв.

⁹³ Там само. Арк. 105.

бік міщан і наказав призупинити стягнення грошей та взагалі повернути міщанам зібрані кошти. Дубницький зміг здобути та продемонструвати в суді лист князя до свого урядника Івана Проскури-Сущанського (водночас – київський гродський суддя), де містилися відповідні накази⁹⁴. У 1571 р. вже самі міщани скаржилися на замковий уряд і Острозького, який за несплату податків арештував заможних міщан та запечатав їхні крамниці і склепи. Цю скаргу розглядав король, котрий наказав упродовж чотирьох тижнів від винесення вироку випустити затриманих і розпечатати крамниці. Водночас було розглянуто справу щодо стягування старостою податку з куріння та продажу горілки, котрий раніше ішов на міські потреби, однак оскільки у міщан не було привілею, король вирішив цю справу на користь старости та замку. Щодо стягнення боргу в 700 кіп грошей король так само залишився на боці Острозького, зазначивши, що цю суму йому та його нащадкам місто має таки виплатити. Король підтвердив вимогу, щоб міщани обов'язково брали участь в укріпленні замку під час воєнних акцій та ремонтували греблі й млини під час повені, але старості та його урядникам заборонив надалі ув'язнювати міщан у замку, вказавши, що вони можуть бути ув'язнені лише при міському уряді (ратуші). Цей королівський декрет від 14 червня 1571 р. передбачав чимало дрібних регламентаційних пунктів щодо стосунків міщан і міського уряду зі старостою кн. К. Острозьким⁹⁵.

Своєю владою Острозький заборонив володимирському підстарості збирати замкове мито на ярмарках у Володимирі, що суперечило привілею міщанам на магдебурзьке право (30 грудня 1583 р.)⁹⁶. Це порушення привілеїв володимирських міщан з боку старости було непоодиноким. Навіть після підтвердження магдебурзького привілею м. Володимир Жигимонтом III Острозький не припиняв його порушувати, збираючи мито та чинячи інші утиски міщанам. 14 січня 1595 р. возний вручив йому черговий “упоминальний ліст” від короля про заборону Острозькому таких протиправних дій⁹⁷.

Не завжди виконував володимирський староста й прямі накази короля щодо покарань неслухнянців. Зрозуміло, ще йшлося про його друзів та клієнтів. Наприклад, у липні 1585 р. кн. К. Острозький практично не виконав постанову про покарання кн. Григорія Сангушка-Кошерського за захоплення маєтності володимирського підстарости Андрія Романовського⁹⁸. Горохівських міщан, які були визнані винними в пораненні Іони Охлоповського, кн. К. Острозький не поспішав покарати навіть після отримання 22 лютого 1583 р. королівського “упоминального ліста”⁹⁹. У королівському суді Острозький через свого представника Григорія Дворецького судився з волинським поборцем (збирачем податків) Михайлом Линевським щодо збирання податків (точніше, їх незбирання) з окремих обивателів Волинського воєводства¹⁰⁰.

Складніше стояли справи з посполитими рушеннями волинської шляхти задля покарання котрогось з її представників. Вони скликалися за наказом короля в над-

⁹⁴ Там само. Спр. 454, арк. 197 зв. – 199 зв.

⁹⁵ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. К., 1995. С. 152–155.

⁹⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 391 зв. – 392 зв.

⁹⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 51.

⁹⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 410.

⁹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 230.

¹⁰⁰ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 607 зв.

звичайних випадках непокори. Наприклад, 15 березня 1581 р. королівською постановою Стефана Баторія, адресованою у тому числі володимирському старості кн. К. Острозькому, було наказано скликати посполите рушення волинської шляхти для арешту у Володимирі підляського стольника Станіслава Граєвського, який чинив опір виконанню рішень Володимирського гродського суду та Люблінського трибуналу про грошову виплату Вінценту Репковському та вимоги відшкодувати йому збиток з волинських володінь винуватця¹⁰¹. У 1585 р. за наказом короля Стефана Баторія Острозький скликав посполите рушення з Волинського воєводства для виконання судового рішення про стягнення Себастьяном Демовським грошей з Криштофа та Анастасії Гоздиковських за заставу с. Туреї¹⁰². Тоді ж король наказав негайно застосувати визначене покарання до Григорія Киселя-Низкиницького, який захопив Підгайці – власність володимирського монастиря Св. Спаса. К. Острозький “накинув” цей обов’язок членам Володимирського гродського суду¹⁰³. Староста брав на себе також функцію накладання “вето” на рішення Володимирського гродського суду (наприклад, щодо справи Миколи Лисаковського з Крупським)¹⁰⁴. В обороні своїх інтересів Острозький затіяв уже згадуваний судовий процес із волинським поборцею Михайлом Линевським про нестягнення податків з деяких обивателів Волинського воєводства¹⁰⁵. А в 1601 р. він намагався через суд стягнути з орендаря володимирських млинів “Юзефа Абрамовича жида” третьої мірки зерна¹⁰⁶. Водночас непевність визначених законом прибутків спричинялася до передання Острозьким свого уряду в тимчасову оренду. Свідчення тому – його справа з володимирським підстаростою Станіславом Граєвським, якому Острозький за 2000 кіп грошей спочатку передав прибутки зі староства, а на початку грудня 1575 р. вирішив знову забрати їх собі через повернення Граєвському означеної суми¹⁰⁷. Однак Граєвський не погоджувався. Після довгої тяганини в суді справу на початку серпня 1577 р. було вирішено на користь Острозького й навіть постановлено про передання уряду володимирського підстарости Граєвським Василю Павловичу¹⁰⁸. І все ж Граєвський опирався: коли новий підстароста Павлович 1 серпня спробував виконати розпорядження К. Острозького про передання переховуваних у Володимирському замку речей брацлавського каштеляна Василя Загоровського опікунові його дітей кн. Андрію Курбському, Граєвський їх не віддав і в замок Павловича не пустив¹⁰⁹. Конфлікт Острозького з Граєвським тривав довго ще й у зв’язку з володінням Граєвського в Степані, яку князь намагався цілком перевести у свою власність.

Слід зазначити, що чималу роль у всіх справах Острозького відігравали його стосунки з волинськими воєводами, якими за часів активної діяльності князя були: кн. Олександр Чорторійський (1567–1570), кн. Богущ Корецький (1570–1576), кн. Андрій Вишневецький (1579–1585). Стосунки з ними склалися не завжди

¹⁰¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 14.

¹⁰² Там само. Спр. 18, арк. 591, № 533, 591.

¹⁰³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 114, 570.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 145, № 178.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 607 зв., № 549.

¹⁰⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 13648, арк. 30–31.

¹⁰⁷ Ар. ЮЗР. К., 1911. Ч. 8, т. 6. № СХLII. С. 430–433.

¹⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 513.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 536.

безхмарно, а нерідко відображали боротьбу кланів. Тож від 1585 р. Острозький зміг виклопотати уряд волинського воєводи спочатку для старшого сина Януша (обіймав у 1585–1593 рр.), а потім для молодшого Олександра (у 1593–1603 рр.). Натомість уряд волинського каштеляна більше тридцяти років (до 1604 р.) посідав один із найзапекліших ворогів Острозького Михайло Мишка-Варковський¹¹⁰.

Окрім того, намагання волинської шляхти брати безпосередню участь у політичному житті Речі Посполитої дедалі посилювалося, тож роль великих магнатів поступово зменшувалася. Це особливо проявлялося під час безкоролів'я. Наталя Старченко встановила цікаві факти: на місцевому сеймику 1574 р. після втечі короля Генріха Валуа до Франції було відновлено дію каптурового суду з правом остаточного рішення. Окрім того, постановлено посилити відповідальність за виконання судових декретів, особливо старостами (йшлося про кн. Костянтина Острозького – володимирського старосту, кн. Богуша Корецького – луцького старосту, кн. Януша Збарзького – кременецького старосту): в разі їх протидії виконанню декретів шляхта могла застосувати каральні заходи аж до конфіскації маєтків¹¹¹. Звісно, це була лише декларація, однак вона свідчила про значну еволюцію політичної культури волинської шляхти, що ускладнювало діяльність володимирського старости К. Острозького. На думку Н. Старченко, подібні випадки дають підстави для перегляду “історіографічної концепції про всеохоплююче домінування князів-магнатів на Волині”¹¹².

Наступний уряд князь формально здобув (тобто не сам уряд, а експетативу на нього) лише через шість років: 3 листопада 1556 р. датується королівський привілей Острозькому на **луцьке староство** по смерті кн. Андрія Сангушка-Кошерського¹¹³. Припускають, що поштовх новій хвилі просування Острозького в ієрархії владних структур дало його одруження з Софією Тарновською. Однак при цьому зазначається, що уряд луцького старости Василь Костянтинович так і не посів¹¹⁴. Ця обставина пов'язана зі своєрідним обміном. Луцьке староство 7 грудня 1559 р. було передане кн. Богушу Корецькому¹¹⁵, а 5 грудня того ж року кн. Василь Острозький отримав привілей на значно вагоміший (сенаторський!) уряд **київського воєводи**¹¹⁶. Як підкреслює Л. Соколов, “князь становився головним державним лицем всего русского юга Великого княжества, вступал в число высших сановников государства”¹¹⁷.

¹¹⁰ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 30539–30540, арк. 10–11.

¹¹¹ Старченко Н. Актіві книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2009. Кн. 1, т. 19. С. 220.

¹¹² Там само. С. 228–229.

¹¹³ Малиновский И. Сборник материалов... 1901. № XXXV. С. 37–38.

¹¹⁴ Тесленко І. Боротьба за Острог. С. 102.

¹¹⁵ Див.: Полищук В. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) // УАЩ. Київ; Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. С. 266–298; Його ж. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. 2001. № 3. С. 56–72.

¹¹⁶ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. С. 116–117; Малиновский И. Сборник материалов... 1901. № XXXIX, XL. С. 42–45. В архіві Острозьких ще 1627 р. зберігався оригінал привілею на київське воєводство, писаний руською мовою на пергаменті з привісною печаткою й особистим підписом короля – ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 26 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

¹¹⁷ Соколов Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер... С. 17. Див. також: Palucki W. Studia nad uposażeniem urzędników w Koronie do schyłku XVI wieku. Warszawa, 1962.

Цим значним урядовим та державним просуванням Острозький завдячував не лише Яну Тарновському, а й кн. Миколаю Радзивілу “Чорному”. Більше того, саме Радзивіл був посередником між Острозьким і королем, зокрема передав йому “презент” від князя (про це відомо з листа К. Острозького до М. Радзивіла від 8 листопада 1559 р.)¹¹⁸. На той час навколо князя ще не форму-

Київщина на карті Бернарда Ваповського і Севастіана Мюнстера. 1540 р.

валася нова генеалогічна

легенда про походження від давніх київських князів*. Однак саме в Києві лежали його батько Костянтин Іванович, дядько Михайло Іванович, молитвеник за Дім Острозьких преподобний Федір/Феодосій кн. Острозький та, можливо, прадід Василь Красний. Тож, нехай ще не так голосно, але до серця Василя-Костянтина також мали промовляти слова “Роксоланії” Себастьяна Кленовича: “Знайте, що Київ у нас на Русі значить стільки, як давній Рим для старих християн, має таку він вагу...”.

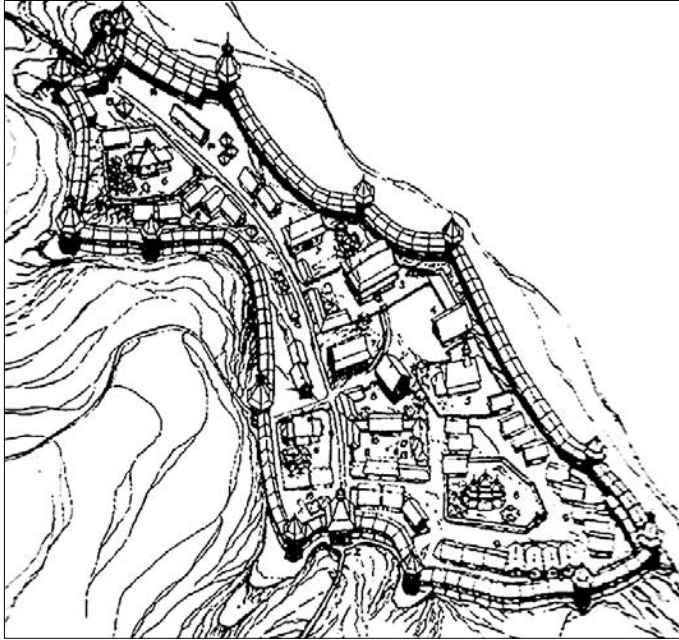
Утім, для Острозького Київ був пов’язаний не лише з престижем та новими прибутками, а й з великою відповідальністю за оборону степового прикордоння від постійних татарських нападів. Воевода відразу заходився наводити порядки в Києві, зокрема наполягав перед королем (через Тарновського та Радзивіла) на укріпленні Київського замку та переданні в його розпорядження завойованих ще батьком черемисів, котрих забрала королева Бона у Бар. У привілеї на воеводський уряд король надавав князеві всього 200 кінних воїнів, служба яких мала оплачуватися з господарського скарбу, вони також забезпечувалися казенним провіантом¹¹⁹. Проте виплати залозі з казни не надходили, тож Острозькому доводилося вживати різних заходів для забезпечення воїнів. Наприклад, у 1567–1568 рр. зібрану “серебщизну” зі своїх маєтків, що мала надійти “до скарбу земского”, він витратив на плату (“оныя пенези им роздал”) 200 вершникам, які “на Украине дей ховает”, вимагаючи від короля, щоб збирач податків узяв це до уваги (король розпорядився визначити суму серебщизни з означених володінь князя й вирахувати з неї витрати на утримання воїнів)¹²⁰.

¹¹⁸ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S.82 (посилання на лист: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, 74, k. 19–20).

* Пізніше в одному з літописців була висунувана лінія “влади”: по смерті останнього київського князя Семена Олельковича і ліквідації Казиміром Київського князівства прямими нащадками київських князів залишалися Острозькі. – ПСРЛ. М., 1975. Т. 32. С. 214.

¹¹⁹ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. № ЛІІІ. С. 116–117; Малиновский И. Сборник материалов... № XXXIX. С. 42–44.

¹²⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 266, л. 245–245 об.

Київський замок середини XVI ст. Реконструкція Т. Є. Стрельцової.

Київський замок – центр воєводської влади, згідно з ревізією 1552 р. мав 133 городні, 14 шестикутних та 1 чотирикутну вежу, 2 брами з підйомними мостами; однак його стіни були дерев'яні й обмазані глиною. Замок занепав і поступово розвалювався: через 20 років він мав лише 7 башт і 177 городень, гора повільно сповзала; чотири криниці замку були завалені, а воду возили з Подолу. Через відсутність ремонтів замок уже за часів Острозького перетворився у напівруїни, втративши здатність до оборони¹²¹.

На час початку урядування Острозького в Києві там мешкало близько 4000 міщан (за описом 1552 р. – не менше 3600 осіб¹²²), і наприкінці діяльності Острозького кількість міщан не надто зросла, хоча збільшилася чисельність ремісників (на 1603 р. лише замкових ремісників – 336 майстрів із 28 спеціальностей¹²³). Практично все населення міста проживало за межами замку, який був єдиним місцем прихистку під час татарських набігів. Це стало для воєводи однією зі спонук вдатися до особливих клопотань про укріплення замку як щодо фортифікації, так і щодо кількості залогі. Звісно, воєводі більше йшлося про оборону довіреного йому замку, ніж про безпеку міщан.

20 серпня 1560 р. король наказав волинським митникам І. Я. та І. О. Борзобогатим-Красенським видати з митних зборів 1000 кіп грошей київському воєводі для наймання 200 кінних воїнів¹²⁴. Того ж дня Жигимонт II Август розпорядився, аби скарбник та ключник віленський І. С. Зарецький видав 300 кіп грошей на плату службникам київського воєводи та 100 кіп на прийняття ним татарських послів¹²⁵. 12 грудня 1560 р. король наказав виплатити князеві 200 кіп грошей з луцького мита й щороку

¹²¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). К., 2001. С. 165–166.

¹²² Дашкевич Я. Р. О достоверности публикации материалов Литовской Метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. // Исследования по истории Литовской Метрики. М., 1989. С. 181, прим. 22; Стрельцова Т. Е. Киевский замок в середине XVI в. // Памятник культуры. Новые открытия. 1999. М., 2000.

¹²³ Яковенко Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // Архіви України. 1989. № 5. С. 68–71; Її ж. Нове джерело про Київський замок // Там само. 1990. № 2. С. 64–68 (інвентар 1619 р.).

¹²⁴ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. № LXI. С. 122–123.

¹²⁵ Там само. № LVI. С. 123–124.

сплачувати їх “от каравана”¹²⁶. Сама ж платня воєводі, згідно з розпорядженням короля, мала нараховуватися від Пасхи 1560 р.¹²⁷. Утім, усе це було доволі малим “вливанням”, котре далеко не забезпечувало нагальні потреби поруйнованого Київського замку. Острозький писав Кшиштофу Радзивілу, що попередній воєвода Григорій Ходкевич не залишив жодних коштів для відбудови укріплень Києва і Білої Церкви.

Томаш Кемпа підкреслює, що хоча номінація Острозького на воєводство відбулася в грудні 1559 р., але вже в листопаді він виїхав з Дубна до Києва¹²⁸. Саме тоді київський городничий Олександр Дмитрович склав опис Київського воєводства для потреб Острозького; цей руськомовний документ зберігався в родовому архіві, як засвідчує реєстр 1627 р. Польськомовний опис Київського воєводства був складений 1579 р. королівськими комісарами – ротмістром і київським войським Каспером Стужинським та королівським коморником Бернатом Смяловським, цей опис також потрапив до архіву Острозьких¹²⁹.

Цікаво, що князь відразу спробував перебрати частину компетенції житомирського старости. Це викликало спротив кн. Романа Сангушка, котрий в листі до К. Острозького від 25 квітня 1560 р. наголошував, що житомирські зем'яни, які мешкають у Київському повіті, і справді є підсудними київському воєводі, але не сам староста, який отримав уряд від короля. При цьому Сангушко застерігав, що коли б Острозький захотів приїхати в Житомир для зустрічі, то нехай має на увазі, що старости там не буде, бо він повинен виконувати королівські розпорядження¹³⁰. Проте вже 30 червня 1562 р. за наказом короля Роман Сангушко сам мусив поспішати зі своїм почтом до Києва, де К. Острозький збирав військо¹³¹. Вочевидь, особисті стосунки Острозького і Сангушка були досить добрими. Свідчення тому – дозвіл кн. Костянтина від 29 жовтня 1562 р. на ім'я Романа випалити в його степанській пущі 100 лаштів попелу¹³².

У 1566 р. за наказом Жигимонта II Августа межі Київського воєводства були чітко встановлені, але застережено, що через віддаленість Києва мешканці воєводства у судових справах можуть звертатися у Житомир і Кременець. Кордони проводилися по воді та шляхах, а в інших місцях мали перекопуватися¹³³. Новий уряд Острозького зробив його головним воєначальником на півдні держави та захисником степового пограниччя: він мав піклуватися про укріплення прикордонних замків і організацію всієї оборони рубежів*. Князь мав очолювати також сеймики київської шляхти

¹²⁶ Там само. № LVI. С. XXXIX. С. 123–123 зв., 154.

¹²⁷ Там само. № LVI. С. 124.

¹²⁸ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 38–39.

¹²⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 61 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

¹³⁰ AS. T. VII, № LXI. S. 58–59.

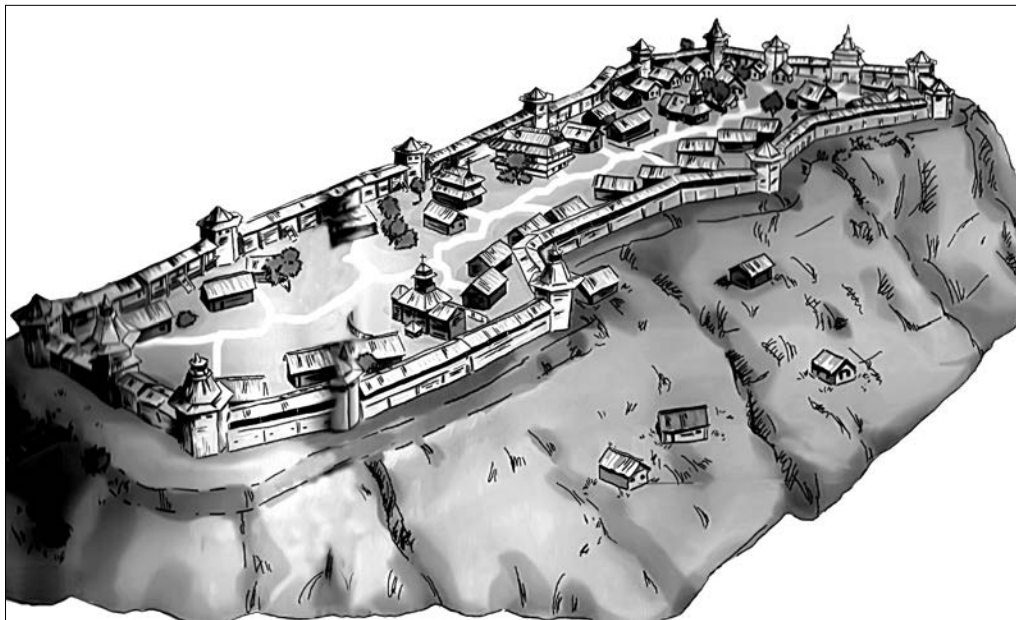
¹³¹ *Ibid.* № LXXIV. S. 71–72.

¹³² *Ibid.* № LXXV. S. 72.

¹³³ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 5932, арк. 1–2; Ар. ЮЗР. К., 1890. Ч. 7, т. 2. С. 364–366. № XVII.

* Попри це, згідно з документами (свідчення зем'янина Івана Стрибиля) К. Острозький вивіз на 22 возах із Житомирського замку в Полонне чи Острог пошкоджені пожежею 1522 р. гармати і дзвін “Рагний”, тобто бронзу для виливання нових гармат, при цьому п'ять із пошкоджених житомирських гармат мали герби ВКЛ, як і три великі гармати довжиною у півтора сажня. Дослідники вважають, що йдеться про стволи артилерійського обозу вел. кн. Олександра, за його ж наказом на замковій вежі свого часу був установлений великий дзвін. Зазначається, що всі ці гармати зовсім не пасували до Житомирського замку, тож ні разу не стріляли, та й обізнаних пушкарів у місті не було. – Див.: *Мальченко О.* Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). К., 2009. С. 27.

(вони були засновані дещо пізніше). Попри те, що за постановами 1569 р. щодо інкорпорації Київського воеводства до складу Корони сеймики мали відбуватися у Києві, це місто не стало центром шляхетських зібрань через постійну загрозу від татар та слабкість замку. За часів Стефана Баторія сеймики збиралися у Житомирі (це було додатковою спонукою для Острозького щодо претензій на владу в Житомирському старостві)¹³⁴.

Реконструкція Київського замку литовської доби. Автори С. Климовський та В. Щербина.

Як уважає Томаш Кемпа, весь 1560 р. Острозький пробув у Київському замку, спонукуючи через Радзивіла самого короля виділити кошти на його укріплення. Однак фінансування цієї справи відкладалося. Навесні 1561 р. король наказав руським старостам та державцям волостей Могильовської, Мозирської, Рогачевської, Чечерської та Пропойської і Любошанської приготувати й сплавити по Дніпру дерево для будівництва Київського замку. Цей наказ був виконаний. Але воєвода повідомив королю, що “дерево все подлое, никчемное, ку будованью замьку негодное, зачим оныи замок сего лета будовати не почать и немалое омешьканье в той работе замьковой стало”. Король роздратовано писав урядникам, що вони проявили недогляд, не перевірявши якість дерева. Владар наказував знову заготовити дерево і щоб кожен урядовець “самь досмотрель, абы было выготовано дерево доброе, ку будованью замьку годное, таковое, яко бы тамь у Киеве принято... жебы вжо в работе оного замьку на весьну пришлююу никоторого омешьканье не стало конечно”¹³⁵. Поряд з цим король наказував Острозькому наглядати, щоб ніхто не посилав своїх слуг та козаків у степ пильнувати татар (вочевидь, ішлося про обов’язок воєводи відвернути порушення нетрівного миру)¹³⁶.

¹³⁴ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 69.

¹³⁵ Литовская Метрика. Книга публичных дел 7 (1553–1567). Вильнюс, 1996. № 62. С. 75–76.

¹³⁶ ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 152.

У серпні 1562 р. воєвода повідомляв Жигимонта II Августа через свого слугу Ахілеса про небезпеку з боку Московського царства, а в листопаді сам їздив до короля в цій справі, представивши при цьому московського перекинчика, котрий поінформував про плани Івана Грозного щодо походу на Київ. З вимогою про виділення грошей на Київський замок Острозький виступив і на Пйотрковському коронному сеймі 1562 р.¹³⁷. У листопаді того ж року князь особисто їздив до Ломжі, щоб зустрітися з королем і попередити про небезпеку втрати Києва, оскільки Іван Грозний готує похід на давньоруську столицю, а вона не зможе захиститися (про це князь оповідав М. Радзивілу в листі з Ломжі 10 листопада 1562 р.)¹³⁸. Утім, відчутних результатів усі ці клопотання вочевидь не мали. Єдине, що надавалося, – це певна військова підмога, коли поширювалися чутки про можливий ворожий напад на Київ. Наприклад, у вересні 1562 р. король наказав старостам черкаському, канівському, житомирському, державцям чорнобильському, річицькому, овруцькому, любецькому, остерському на поклик київського воєводи, залишивши в повному порядку свої замки, прибути до Києва “и потребности намъ, господарю, и Речи Посполитой земьскои, вземъши пана Бога на помочь, с князем воєводою киевскимъ бы есте служили”¹³⁹. Йшлося про підготовку походу проти Московського царства, до речі, під оруду Острозького мали стати також “союзники” – кримські татари хана Девлет-Гірея, однак цей похід так і не відбувся. Коли ж у 1563 р. Іван Грозний зайняв Полоцьк, король замість допомоги щодо укріплення руських замків викликав Острозького до Вільна. Знервований київський воєвода писав М. Радзивілу (23 березня 1563 р.), що він на останніх здихаючих київських конях замість відбудови замку має простувати до Вільна¹⁴⁰. Щоправда, ця поїздка все ж мала певне значення: Острозький прибув на сейм, де ухвалювалася постанова щодо зрівняння прав представників католицького та інших (православного і протестантських) віросповідань.

У 1567 р. король уже вкотре наказував виділити гроші лише на утримання 200 кінних жовнірів для Київського та Білоцерківського замків¹⁴¹. Власне, цим і обмежилася конкретна допомога київському воєводі й місту, котре було епіцентром оборони від татарських нападів. Київський замок і далі стояв напівзруйнований і фактично не готовий до нормальної оборони¹⁴². Так само напіврозваленим був Білоцерківський замок: на 1570 р., за інформацією К. Острозького, в ньому місцями цілком осипався вал, чотири башти та городні погнили, функціонувало лише три гармати та до 60 гаківниць у дуже занедбаному стані, тож князь виснував, що від татар тут захиститися неможливо¹⁴³. І хоча наступного року король наказав відбудувати замок, а міщан зобов'язав виконувати розпорядження К. Острозького щодо його укріплення та обо-

¹³⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 39–40.

¹³⁸ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 84 (посилання на: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, 74, k. 25).

¹³⁹ Литовская Метрика. Книга публичных дел 7 (1553–1567). № 120. С. 119–120.

¹⁴⁰ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 84 (посилання на: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, 74, k. 26, 57).

¹⁴¹ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. № LXXIII. С. 166–167.

¹⁴² Див. опис замку в люстрації 1570 р. (випис 13 травня 1571 р.): Ар. ЮЗР. К., 1905. Ч. 7, т. 3. № I. С. 1–23.

¹⁴³ Чернецький С. Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648. Біла Церква, 2003. С. 54.

рони від татар, цей намір не був утілений у життя¹⁴⁴. Більше того, міщани почали судитися з воєводою щодо примусу ремісників до робіт у замку¹⁴⁵.

Тож на 1590 р. в опису українських замків та стану їх готовності до оборони від противника зазначалося, що в Київському замку всього 30 гармат, але в частини ложа поламані, близько 200 поганих (“злих”) гаківниць, навіть пороху для не надто частої стрільби ледь вистачить на три дні оборони, однак тут немає жодного пушкаря та необхідних військових служб¹⁴⁶. Щодо інших порубіжних замків ситуація була не кращою.

Упродовж першого десятиліття виконання воєводського уряду кн. Василь Костянтинович, як уважають дослідники, часто відвідував Київ, а вже від 1572 р. його обов'язки виконували тут офіційні намісники воєводи¹⁴⁷. Втім, це традиційне запевнення про часте перебування Острозького в Києві не вповні слушне. Так, 20 грудня 1561 р. Жигимонт II Август роздратовано писав Радзивілу: “Маю інформацію, що князя воєводи київського у Києві немає, розуміти того інакше не можемо, лише як, що через це ... він замок наш у значну небезпеку ставить, особливо ж у цей вельми небезпечний час ... через вольність його від'їздів і через таку недбалість ... щоб Києва ми в кінець не втратили”¹⁴⁸. 5 січня 1562 р. король знову наполягав перед Радзивілом, щоб той “князя воєводу київського до Києва випихав, аби пишаючися привілеєм своїм не по вогонь туди (в Київ. – В. У.) приїздив”¹⁴⁹. Усі ці звернення до Радзивіла були не випадкові: саме він спротегував надання К. Острозькому уряду київського воєводи.

Тим часом воєвода постійно нагадував на сеймах про потребу побудови нових укріплень Київського замку. 11 січня 1576 р. на луцькому сеймику він повідомляв, що, попри багаторазові його особисті та сеймових послів нагадування про велику небезпеку для Києва від супротивника, влада нічого так і не зробила для укріплення обороноздатності міста, а отже, Острозький знімає із себе відповідальність за наслідки в разі нападу ворога на Київ¹⁵⁰. Воєвода вказував, що замкових прибутків вистачає лише на платню урядовцям, а для утримання й ремонту самого замку потрібні постійні значні видатки. Коментуючи цю заяву воєводи, сучасний дослідник, услід за М. С. Грушевським, удається до моралізаторства: “Такого роду заява воєводи не робить йому честі, оскільки навіть при будь-яких несприятливих обставинах він, безумовно, несе відповідальність за оборону ввіреного в його правління краю”¹⁵¹. Гадаємо, такий підхід є некоректним: на той час державна і приватна власність

¹⁴⁴ Ак. ЮЗР. Т. 1. С. 182–183.

¹⁴⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 195, л. 114–117.

¹⁴⁶ *Лен'як* С. А. Про стан українських замків у 1590 році // УАЩ. Київ; Нью-Йорк, 2002. Вип. 7. С. 303–306.

¹⁴⁷ *Кемпа* Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 42.

¹⁴⁸ Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody wileńskiego, marszałka i kanclerza W. X. Litewskiego i innych / Publ. S. A. Lachowicz. Wilno, 1842. S. 16; *Przeddziecki* A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. Kraków, 1868. T. II. S. 121–122.

¹⁴⁹ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przeddziecki* A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 132.

¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 2.

¹⁵¹ *Марочкін* В. П. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Торонто, 1999. С. 41.

розрізнялися дуже чітко, і вимагати, щоб урядовець на власні кошти ремонтував державний замок, є нонсенсом. Цього своїм коштом не робив навіть король.

Опис замку 1590 р., як уже зазначалося, справді показав, що в ньому зберігалось всього 30 занедбаних гармат, 200 зіпсованих гаківниць, дешиця пороху і при цьому не було жодного пушкаря. Князь заявляв, що не збирається й не зобов'язаний ремонтувати замок власним коштом*. 15 жовтня 1592 р. князь Костянтин навіть виклопотав спеціальне свідоцтво сейму, що не з його вини і попри його застереження Річ Посполита не вжила жодних заходів щодо відбудови зруйнованих замків у Києві та Білій Церкві, котрі не в змозі захистити край і людність від нападів козаків чи будь-кого іншого¹⁵². Того ж року повсталі загони Косинського захопили Київський замок і вивезли наявні гармати та порох¹⁵³. У лютому – березні 1596 р. замок захопили загони Шаули та Лободи¹⁵⁴. Це позірно підтверджувало слова воєводи й демонструвало бездіяльність центральної влади. А 27 липня 1600 р. дерев'яні будівлі замку згоріли в полум'ї пожежі¹⁵⁵. Знову замок запалав узимку 1605 р. внаслідок удару блискавки. 22 лютого 1605 р. король Жигимонт III дав формальний наказ про відбудову укріплень, не виділяючи задля цього необхідних коштів, а пропонуючи киянам виконати роботи власним коштом¹⁵⁶. Справа зовсім не зрушила з місця навіть після жорсткого припису сейму 1607 р. про негайну відбудову замку, до чого зобов'язувалися всі, починаючи від короля та київського воєводи й закінчуючи киянами та мешканцями воєводства¹⁵⁷. 18 червня 1608 р. замок знову погорів¹⁵⁸.

План Києва з "Тератургими" Афанасія Кальнофойського лаврського друку 1638 р. Майстер деревориту Л. Т.

* Утім, І. О. Ворончук наводить інформацію, ніби в 1578 р., щоб татари не спалили Київ, К. Острозький виплатив їм 3000 дукатів власних грошей (Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упор. І. О. Ворончук. Київ; Старокостянтинів, 2001. С. 31).

¹⁵² Ар. ЮЗР. К., 1863. Ч. 3, т. 1. № XIV. С. 36–37; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування. К., 2008. С. 195.

¹⁵³ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. № XIV. С. 37.

¹⁵⁴ *Николайчик Ф.* Первые казацкие движения в Речи Посполитой // Киевская старина. 1884. № 4. С. 550.

¹⁵⁵ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, ед. 988, л. 1; ІР НБУВ. Ф. II, спр. 1431, арк. 1.

¹⁵⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 14817–14897, арк. 269–270; Сборник П. А. Муханова. СПб., 1836. № 94. С. 168–169.

¹⁵⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. К., 1916. Вып. 2, отд. 3. С. 56.

¹⁵⁸ *Мицик Ю. А.* Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бенвільського // УІЖ. 1982. № 2. С. 75.

По смерті К. Острозького при переданні замку новому київському воєводі Томашу Замойському було проведено ревізію самого замку і волості, яка засвідчила жалюгідний стан укріплень¹⁵⁹.

Зі свого боку, королі, незадоволені відсутністю князя в Києві, призначали “справців” воєводських обов'язків, котрим віддавали половину прибутків з уряду. Сам князь намагався протидіяти цьому, призначаючи своїх намісників, наприклад, у 1562–1564 рр. його намісником був Єзиф/Юзеф Іванович Немирич¹⁶⁰. Однак король на це не зважав і посилав свою креатуру як підвоєводу. Це нервувало Острозького. Жигимонт II Август уже в квітні 1564 р. мав намір вирядити як підвоєводу до Києва кн. Івана Чорторійського, але отримав інформацію про його хворобу. Спочатку такі призначення офіційно пояснювали потребою відправки Острозького на московський фронт¹⁶¹. Однак надалі від дипломатичності все частіше відмовлялися. У 1570 р. Жигимонт II Август без погодження з князем призначив справцею Київського замку Михайла Мишку-Варковського, пізніше волинського каштеляна (від 1572 р. і до смерті 1605 р.) та овруцького старосту (1572–1578)¹⁶². Проти цього виступила шляхта Київського воєводства, у 1572 р. вона домагалася від короля усунення Мишки, який не виконує своїх обов'язків і довів Київський замок до жалюгідного стану, а також затіяв численні суперечки з поважними людьми. Шляхта просила замінити Мишку на котрогось із пропонованих нею кандидатів – представників заслужених родів Сангушків, Кішок, Чорторійських, Вишневецьких чи Збараських¹⁶³. Король призначив кн. Владислава Збараського. Проте по смерті Жигимонта II Августа К. Острозький усунув із замку Збараського й призначив своїм намісником сина Януша (це затвердив король Стефан Баторій)¹⁶⁴.

Вочевидь, сам князь Острозький не почувався захищеним у Києві: його дім стояв на вулиці Великій на Подолі, в замку він не мешкав – там і не було відповідної будівлі для резиденції воєводи. Між іншим, щодо побудови згаданого дому по вул. Великій на магістратській землі між воєводою і магістратом провадилася навіть судова справа, про яку знаємо лише з опису архіву Острозьких 1627 р.¹⁶⁵ Чи міг воєвода сидіти на Подолі роками в умовах постійної небезпеки для Києва звідусіль? Гадаємо, що саме ця обставина пояснює небажання практично всіх київських річпосполитських воєвод (окрім Киселя) мати постійний осідок у Києві. До цього додавалися епідемії, що привносилися зі сходу (наприклад, чума в 1571/72 рр.¹⁶⁶). І все ж Острозький

¹⁵⁹ Biblioteka Ordynacyi Krasiniskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 225. S. 266.

¹⁶⁰ *Задорожна О. Ф.* Рід Немиричів у шляхетській корпорації Київського воєводства. К., 2010. С. 12.

¹⁶¹ *Listy oryginalne Zygmunta Augusta.* S. 16; *Przeddziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. Т. II. S. 203–204.

¹⁶² *Litwin H.* Fabeje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648 // *Władza i przestrzeń. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.* Białystok, 2003. S. 51.

¹⁶³ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22641, арк. 7–7 зв.

¹⁶⁴ ЦДІАУК. Ф.25, оп. 1, спр. 16, арк. 94; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 49; *Малиновский И.* Сборник материалов... № LXXXIV. С. 127. Див.: *Klaczewski W.* Z badań nad urzędnikami kijowskimi XVI–XVIII wieku // *Studia Historyczno-Prawne / Prace dedykowane prof. Janowi Seredyce.* Opole, 2004. S. 113–116.

¹⁶⁵ ЛНБ ВР. Ф. 5, спр. II. 1802, арк. 83.

¹⁶⁶ *Блоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. С. 88.

вряди-годи навідувався до Києва навіть в останні роки життя, коли вже хворів і не міг вільно пересуватися. Наприклад, у 1602 р. попри хворобливий стан князь особисто з'явився на вибори київського підкоморія й намагався провести на цей уряд свого клієнта Вацлава Вільгорського, однак перемогу здобув ставленик Яна За-

Будинок воєводи в Київському замку часів Адама Киселя. Реконструкція П. Юрченка.

мойського Самуель Горностай¹⁶⁷. Ще одним доказом перебування воєводи в місті можуть бути видані ним у Києві 11 листопада та 12 грудня 1604 р. листи з наказом Миколі Івашенцевичу Макаровичу з'явитися на його воєводський суд на київських рочках у січні 1605 р. у справі з Миколою Семашком¹⁶⁸. Щоправда, ці позови до суду могли лише писатися від імені Костянтина Острозького з позначкою “у Києві”, а він сам – перебувати на Волині.

У більшості подібних випадків щодо судових справ Острозькому йшлося про підтримку своїх ставлеників (клієнтів та товаришів). Зокрема, до клієнтів князя зараховують двох чільників київської адміністрації – Вацлава Вільгорського (за протек-

Замкова гора та київський Поділ. Малюнок XVII ст.

¹⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 67–68; *Litwin H. Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009. S. 77.*

¹⁶⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 4051/II, арк. 35, 36 (виписи з київських судових книг).

цією князя київський підвоєвода в 1600–1608 рр., у 1602 р. Острозькі просували його на уряд київського підкоморія, але, як уже зазначалося, переміг представник іншої групи – Самуель Горностаї) та відомого протестантського полеміста Мартіна Броневського¹⁶⁹, хоча Вільгорський радше був слугою князя, а Броневський не мав уряду в київському гродському суді.

Від початку воєводства в Києві Острозький мав сильного конкурента на Київщині в особі князів Вишневецьких, які змагалися з воєводою щодо володінь у порубіжних волостях та впливу на місцеву шляхту. Клан Вишневецьких очолював Михайло Олександрович, який практично водночас із призначенням Острозького здобув уряд черкаського і канівського старости (1559), а від 1581 р. й до смерті (1584) – київського каштеляна. Михайла підтримували його рідний брат Олександр та двоюрідний брат Костянтин, котрий у 1571–1574 рр. (до смерті) обіймав уряд житомирського старости. По смерті Михайла лідером Вишневецьких став його син Олександр – черкаський, канівський і любецький державця (1580–1594). На той час до табору Вишневецьких належали: кн. Андрій Капушта – брацлавський каштелян і овруцький староста (†1572), Іван Олізарович (†1577) – житомирський підстароста, справця Київського воєводства, Олександр Семашко – каштелян брацлавський (†1597). Однак зі смертю бездітного Олександра (†1594) через молодість його братів Михайла та Юрія Вишневецькі на деякий час втратили свої позиції. Утім, уже від початку XVII ст. вони їх швидко відновили. На бік Вишневецьких стали кн. Кирик (†1599) та його син Роман (†1610) Ружинські, Януш Збаразький (†1608), а також Петро (†1604) та Стефан (†1605) Збаразькі. До Вишневецьких пристали також затятий ворог Острозьких Михайло Мишка-Варковський (†1605) та його син – овруцький староста Абрахам (†1604). Конфлікт Острозьких з Вишневецькими ще більше загострився у зв'язку з воєнними діями Наливайка та Косинського, від яких постраждали володіння Вишневецьких. Поступово у клані Вишневецьких виділилися Михайло (†1616), Адам (†1622), Юрій (†1618) та Костянтин. На той час суперечності між Острозькими і Вишневецькими мали не лише економічний характер (обидва клани розширювали свої землеволодіння на території воєводства), а й політичний: Вишневецькі підтримали обох московських Самозванців (Лжедмитрія I та Лжедмитрія II), тоді як Острозькі активно виступали проти офіційної підтримки їх акцій щодо московського трону¹⁷⁰.

Прихильниками Острозького на Київщині були: київський каштелян Іван Чаплич-Шпановський (на уряді в 1585–1607 рр.); київський намісник (1572–1575) кн. Владислав Збаразький (підтримував до моменту усунення з уряду, †1582); кн. Роман Сангушко (†1571) – брацлавський воєвода (1566–1571), гетьман польний литовський (до 1567); житомирський староста (до 1557), київський каштелян (1566–1580) Павло Сапега (†1580); Філон Кміта-Чорнобильський (†1587); кн. Олександр Пронський; київський гродський суддя Іван Солтан (1560-ті – початок 1590-х років,

¹⁶⁹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 219; Byliński J. Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III. Wrocław, 1994. S. 77–79. Зведення джерельних даних про Мартіна Броневського див.: Муцько І. З. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): Біографічний довідник. К., 1990. С. 13–14; Litwin H. Równi do równych. S. 72.

¹⁷⁰ Litwin H. Faksje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648. S. 49–51, 53; Litwin H. Równi do równych. S. 42–44, 74–75, 145–149. Біограми представників роду Вишневецьких див.: Czamańska I. Wiśniowieccy: Monografia rodu. Poznań, 2007.

від 1591 р. конфліктував з Острозьким – князь учинив наїзд на його с. Княжичі, а з 1592 р. вже не виконував функції судді та зблизився з двором Замойського); київський земський підсудок Федір Тиша Биковський (на уряді в 1566–1573 рр.); київський гродський писар Богдан Рай (1575–1576); київський підчаший Стефан Лозка (посідав уряд у 1578–1590 рр.), підтримував Острозького в антиунійній боротьбі та пошукові союзу з протестантами; хорунжий київський Фелікс Харленський (на уряді від 1570 р.), щоправда, він лавірував між Острозькими, Вишневецькими та Яном Замойським, особливо після Берестейської унії (син Фелікса Миколай підтримував фракцію ворогів Острозьких); хорунжий київський Яцко Бутович (†1604), колишній косянтинівський урядник Острозького (за завданням патрона він у 1572 р. вчиняв наїзди на володіння Миколая Збараського), однак від 1584 р. і його родина законфліктувала з князем, тож Яцко перейшов під патронат князів Корецьких, лише в результаті унійних (церковних) змагань Бутович знову повернувся в коло Острозького; київський підстолій (від 1582/83) Василь Мошенський († після 1595 р.), клієнт Острозького, отримав від пана земельну вислугу на Волині, а також Василь Шашкевич (теж волинський клієнт Острозького й намісник Костянтинівської волості)¹⁷¹. До клієнтів Острозького належали й представники роду Немиричів: Єзиф/Юзеф Іванович Немирич спочатку був намісником київського воєводи (1562–1564), а потім завдяки патрону здобув уряд київського земського судді, який посідав більше 30 років (1566–1598), на цілій низці сеймів (1570, 1576, 1582) він був послом київської шляхти; його син Семен у 1580 р. отримав уряд київського стольника¹⁷².

Януш Острозький – білоцерківський староста. Портрет XVIII ст.

“Партія” Острозьких різко вивищилася по смерті Олександра Вишневецького (1594) через відсутність у противної сторони гідного лідера. Її могутність зросла у зв’язку з активною діяльністю на Київщині синів Костянтина Острозького – Януша та Олександра. Януш послідовно отримав уряди старости богуславського (1591), білоцерківського (1592, це староство було виділене з урядування київського воєводи К. Острозького власне для Януша¹⁷³) та по смерті згаданого Олександра Вишневецького – його староства черкаське і канівське (1594). Олександрові Острозькому дісталася (1591/94) переяславське староство¹⁷⁴. Утім, Генрік Літвін зазначає, що Януш Острозький через численні суперечки та суди лише помножив кількість противників (“ворогів”) Острозьких на Київщині: він конфліктував із Михайлом Вишневецьким, Фредеріком Тишкевичем, Остафієм Яном Тишкевичем (Тишкевичі подали лише в 1617 р. 20 позовів проти Януша Острозького, а загалом

¹⁷¹ Litwin H. Faksje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648. S. 50; Litwin H. Równi do równych. S. 44–46, 48–50, 54–56.

¹⁷² Задорожна О. Ф. Рід Немиричів у шляхетській корпорації Київського воєводства... С. 12–13.

¹⁷³ Чернецький С. Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648. С. 65.

конфлікт тривав з 1605 р.¹⁷⁵), кн. Романом Ружинським, кн. Янушем Збарзьким. На боці Вишневецьких, як і раніше, виступали кн. Андрій Капуста, Дмитро Єлець, кн. Юрій Друцький-Горський¹⁷⁶. Клан Острозьких підтримували в цей час, окрім давніх клієнтів Юрія Чаплича-Шпановського та кальвініста Олександра Пронського, також протестант (брат чеський) Олександр Лещинський (†1606), кн. Януш Заславський (†1629) – староста житомирський (1598–1609), почасти Фредерік Тишкевич та Юрій Чорторійський (з двома останніми вдалося помиритися)¹⁷⁷.

Прибутки київського воєводи були примножені тим, що він водночас вважався і старостою прилеглих замків (Біла Церква, Переяслав, Обухів), а тому в староствах мав 13 сіл, збирав податки з корчем, мазирської медової данини, київського мита. Наприклад, у 1567 р. київський воєвода отримав: 800 кіп з київських корчем, 350 кіп з купецького мита (з ком'яг), 120 кіп від орендованого “жидом” мита, 150 кіп “от входников за стани” і данину меду з с. Демидова і с. Петрович від 6 бочок 24 кіп і 13 грошей – усього 1457 кіп грошей¹⁷⁸. Але в 1570 р. сума суттєво зменшилася: 800 кіп гр. лит. з київських корчем, 100 кіп з купецького мита, 200 кіп з рибного мита, 6 кіп з торгового – всього 1106 кіп гр. лит.¹⁷⁹. Зазначимо, що прибутки зі староства й надалі поступово зменшувалися, отже, не були стабільними. Окрім того, на час відсутності воєводи його обов'язки, як уже згадувалося, виконували інші особи, котрі мали отримувати за це половину прибутків від уряду: наприклад, у 1567 р. король наказав підскарбію земському Миколі Нарушевичу не видавати зі скарбу грошей Острозькому, а виплатити їх каштеляну П. Сапезі, котрий виконував воєводські обов'язки, але не отримав від князя плати¹⁸⁰. Ймовірно, у зв'язку з цим 28 жовтня 1567 р., коли здійснювався попис земського війська ВКЛ, київський воєвода реєстру не дав¹⁸¹.

Острозький намагався збільшити прибутки від воєводського уряду різними засобами. Наприклад, він почав вимагати щорічний “поклон” з міських шинкових прибутків (200 кіп грошей), загалом збільшив капщинні виплати з міста, дозволяв шинкування неміщанам за відповідну плату на користь воєводи; а ще Острозький боронив від покарань замкових слуг, котрі заборгували міщанам (набрали різних товарів). Конфлікт набув значної гостроти в березні 1564 р., коли за наказом воєводи були ув'язнені київські бурмистри Андрій Кошколдей та Юрій Климович з райцями, які відмовилися сплатити 200 кіп гр. лит. з міських капщинних сум під тим приводом, що вже сплатили цю суму справці воєводства кн. Миколаю Збарзькому, а Острозький вимагав повторної плати собі. У зв'язку зі скаргою київських міщан на всі ці надужиття воєводи Пани-Рада 8 липня 1564 р. визнали скарги киян законними і звільнили їх від усіх названих додаткових виплат та вказали на порушення воєводою самоврядних прав міста; цей вирок був затверджений королем¹⁸². Воєвода зобов'язувався

¹⁷⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 200, л. 122–122 об.; *Litwin H.* Faksje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648. S. 53–54.

¹⁷⁵ *Litwin H.* Równi do równych. S. 76.

¹⁷⁶ *Ibid.* S. 56–57, 64–65, 75–76.

¹⁷⁷ *Litwin H.* Faksje magnackie na Kijowszczyźnie. 1569–1648. S. 54.

¹⁷⁸ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. № IX. С. 497–499.

¹⁷⁹ *Źródła dziejowe.* Т. 20. S. 8–10; *Kempa T.* Konstany Wasyl Ostrogski... S. 39, 178–179.

¹⁸⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. № LXXV, IX. С. 169, 497–498.

¹⁸¹ РИБ. Пг., 1915. Т. XXXIII. Стб. 451.

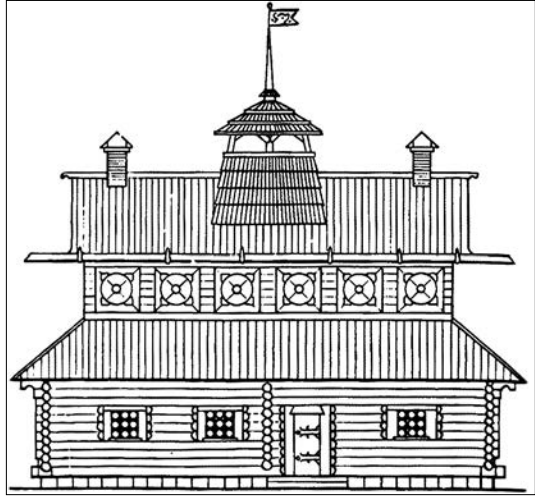
¹⁸² Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. № 64. С. 144.

також звільнити з-під арешту бурмистра та райців і повернути забрані з капщинної скарбниці гроші (8 липня 1564)¹⁸³. Це було зисковно й для королівської казни, оскільки згідно з привілеєм від 25 травня 1558 р. на монополне виробництво і продаж спиртних напоїв київські міщани зобов'язувалися сплачувати до державної скарбниці 880 кіп гр. лит.¹⁸⁴.

Острозький не дуже-то зважав на ці постанови. Так, він не допустив Івана Жижемського до вступу у володіння його маєтками через несплату сребщизни, котру раніше той ніколи не платив київському воєводі¹⁸⁵. Так само воєвода поведився й з іншими особами.

Наприклад, Жигимонт II Август 15 березня 1569 р. наказував Острозькому та каштеляну київському П. Сапезі не утискувати шляхтичів із Заушшя (Зауських) та з с. Ходаків (Ходаковських), які несли військову повинність, належали до шляхетського стану й не мали виконувати інші повинності за наказом київських урядовців¹⁸⁶. Тривала й практика стягнення 200 кіп грошей капщини.

Численні скарги київських міщан та магістрату на воєводу спричинили появу узагальнювального листа нового короля Стефана Баторія від 17 листопада 1576 р., яким київському воєводі К. Острозькому заборонялося порушувати права міщан щодо підлеглих приїжджих купців та козаків магістратській юрисдикції й переваг київських міщан перед ними, щодо користування державними й приватними лісами довкола Києва та щодо шляхетської нав'язки для магістратських урядників¹⁸⁷. Згодом київські міщани поскаржилися Стефану Баторію, що воєвода всіх цехових ремісників вилучив з-під міської юрисдикції та підпорядкував своїй владі (замковій воєводській), примушує задарма працювати на себе й обтяжує новими поборами ("работы непомерные на нас вкладывают, дармо на себе робити велит, подачки неслухные и иные повинности и пошлины незвычайные накладает")¹⁸⁸. 11 вересня 1578 р. король знову остерігав Острозького від надужиття урядом: йому заборонялося примушувати міських цехових ремісників до виконання замкових повинностей за винятком

Київська ратуша. Реконструкція П. Юрченка.

¹⁸³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 39, л. 576–582; Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. № LXIV. С. 144–151; *Малиновский И.* Сборник материалов... № XXXV. С. 503.; *Білоус Н.* Відносини київської міської влади з воєводами в 1559–1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2007. Вип. 7. С. 69–70.

¹⁸⁴ *Білоус Н.* Відносини київської міської громади з воєводою князем В.-К. Острозьким // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Іст. науки. 2008. Вип. 13. С. 259.

¹⁸⁵ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, № 22, арк. 211.

¹⁸⁶ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. № LXXIX. С. 175–177.

¹⁸⁷ АЗР. СПб., 1848. Т. 3. № 72. С. 197–198; *Сборник П. А. Муханова. М., 1866. № 221. С. 440–442;* НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6972, арк. 1–2 (не врахована в каталогах копія XVII ст.).

¹⁸⁸ НБУВ ІР. Ф. X, спр. 2924, арк. 87.

“потреби военной служби”, коли міщани мають коритися наказам воеводи (визнане як звичай, хоч це, втім, суперечило привілею на магдебурзьке право та привілею Жигимонта II Августа)¹⁸⁹. 30 січня 1580 р. князя покликали до асесорського суду в справі поширення воеводської юрисдикції на не підлегле замкові населення¹⁹⁰.

Воевода все ж таки гнув свою політику. 26 лютого 1581 р. король знову нагадував Острозькому, що він не може стягувати з київських міщан капщину “подлуг воли своей”, воевода мав брати капщинний податок у розмірі не більше 800 кіп грошей, розділивши їх на дві сплати впродовж року (по 400 кіп)¹⁹¹. Того ж року порушилася гучна справа щодо юридик у Києві між воеводою, інстигатором, біскупом та королівським ротмістром Каспаром Стужинським, котру король відклав до чергового сейму¹⁹².

У 1585 р. київські міщани порушили судовий процес проти намісника воеводи кн. Матеуша Воронецького, котрий покривав замкових урядників і городян, що незаконно займалися шинкуванням, відмовився конфіскувати таємно вироблені напої з незаконного продажу. Міщани оцінили свої збитки від цього у 200 кіп гр. лит.¹⁹³. Наступного року в Житомирському замковому суді представники київської міської громади Василь Черевчій і Малко Серета оскаржили дії вже самого В.-К. Острозького, котрий, викликавши їх на “господарську службу” до Переяслава та скориставшись їхньою відсутністю, наказав своєму служебникові (колишньому київському гродському писарю) Льву Верещаку з гайдуками забрати з їхніх міських будинків мед і горілку, що завдало збитків у 500 пол. зол. Був звинувачений і Матеуш Воронецький за дозвіл мешканцям Софійської слободи на виробництво й торгівлю спиртними напоями¹⁹⁴. Міщани вважали, що цей дозвіл слобожанам не міг з'явитися без згоди самого кн. Острозького. Саме він у 1586 р. надав право новоосілим мешканцям слободи на чолі з вйтом 24 роки не сплачувати податків, вільно торгувати на київському міському ринку та право неоподатковуваного шинкування¹⁹⁵. Однак ця справа не виглядала так однозначно – маємо зважити й на думку іншої сторони – тобто самого кн. К. Острозького. У витягу із втрачених нині книг Київського гродського суду від 14 жовтня 1586 р. ми читаємо “живу” суперечку міщан з воеводою. Цей документ має велику вагу саме через втрату актових книг і водночас через фіксування всього судового процесу та запис аргументів обох сторін, висловлених під час самого процесу. Отже, в судові книги на прохання К. Острозького було записано лист “панов

¹⁸⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 195, № 68, л. 114 об.–117; Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. № ХСХІ. С. 215–218.

¹⁹⁰ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. С. 169.

¹⁹¹ РГАДА. Ф. 248, оп. 3, ед. 116, л. 37–38; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 39–40; Сборник П. А. Муханова. № 223. С. 443–444; Білоус Н. Відносини київської міської громади з воеводою князем В.-К. Острозьким. С. 259, 260.

¹⁹² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, № 203, л. 418 об.–419; Litwin H. Równi do równych. S. 53.

¹⁹³ Білоус Н. Відносини київської міської громади з воеводою князем В.-К. Острозьким. С. 260. Чи не з цього приводу сам К. Острозький писав листа М. Воронецькому 27 серпня 1585 р.? (див.: Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 239. S. 338).

¹⁹⁴ Білоус Н. Відносини київської міської громади з воеводою князем В.-К. Острозьким. С. 260–261.

¹⁹⁵ Ар. ЮЗР. Ч. 7, т. 1. № 35. С. 253–256; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1885. Т. 2. S. 548; Cegęda P. З історії Софійської слободи в Києві 1586–1633 рр. // Вісник Київського славістичного університету. 2003. Вип. 14.

дикгнитаров, врядников земских, шляхты, рыцарства и обывателей Киевской земли” від 15 жовтня 1586 р., які стали “колективним свідком” того, що відбувалося на суді. К. Острозький тоді заявив, що війт, бурмистр, райці й міщани київські, “не имеа к тому никоторое слушное причини”, чинять опір королівській волі й з “оренди звиклое медовое” на воєводу не дають, “не хотечи еи водле стародавнего обычаю и к великой шкоче моей платити”, тим часом цей податок платили попереднім київським воєводам. Задля з’ясування ситуації Острозький особисто прибув у Київ та на судових рочках запитував представників міської влади, з яких причин вони відмовляються виконувати свій обов’язок. У відповідь він почув: “Же деи мы для тое причины оренды тое медовое, которую есмо первой до сего часу держивали, тепер вжо держати и вашей княжецкой милости платити не хочемо, иж за розказанем вашей княжецкой милости его милость князь Матушь зе Збаража Воронежский, наместник вашей княжецкой милости киевский, волю на горе около церкви межи валом, где перед тым место бывало, заклинал и пляцы розмеривши людми осаживает, которые воля и у переказе тое оренды нашое, которую есмо первой плачовали меды сытячи, шинкуют”. На це їм воєвода заперечив: “Естли же к доброй славе и к пожитку его королевской милости и Речи Посполитое на горе межи валом, где первее место бывало подле церкви Святое Софеи, волю закланати и людми местца пустое осаживати казал, але еще до науки и расказанья его королевской милости шинку жадного мети им не казал и не позволил. А естли же бы ведали о таком, хто бы мел и у переказе тое оренды медом шинковать, тогды заразом справедливость его милости княжа воевода киевский чинити хотел”. Як бачимо, сам К. Острозький на суді в присутності всієї шляхти Київського воєводства та міської верхівки заявив, що не давав дозволу жителям Софійської слободи на шинкування.

Подальший перебіг справи особливо цікавий. К. Острозький вирішив дізнатися: хто саме в слободі і за яким правом шинкує. Тож були послані три возних і з ними як свідки два шляхтичі (Василь Тиша-Биковський і Семен Рожновський), “абы домы тых волян новобудованые стресли и меду в них шинковного искали”. У результаті рейду по всій слободі знайшли трохи меду лише в одного мешканця, котрий заявив, “иж того трохи меду держит для посвеченя дому своего”. Після цієї акції князь публічно видав наказ слобожанцям “меда не точить” та щоб “жадного шинку в домех своих не мели и переказы в оренде мешчаном старого места не чинили”. Водночас воєвода звелів своєму наміснику, “абы того с пилностью спостерегал, якобы шинков жадных на тое воли и у переказе оренды места старого не было”. Все це висунуті міщанами підстави щодо несплати воєводі капщини. Однак вони не поступилися і заявили перед воєводою: “Иж мы предли тое кривды дела держати не хочемы и

Київська міська печатка XVI ст. Колекція музею Шереметьєвих.

платити не будемо”. Тоді воєвода наказав возним порахувати його збитки та “преказу”, які сумарно були визначені в 2 тис. пол. зол. щорічно.

Увесь цей процес, дії та слова К. Острозького, як і слова представників міської влади, були запротокольовані й засвідчені 21 представником київської шляхти (представлено підписи й печатки. Список починали єпископ Володимиро-Берестейський і Печерський архімандрит Мелетій Хребтович-Богуринський, далі йшли ротмістр Валентин Канинський*, хорунжий Київської землі Яцько Бутович, кн. Кирик Ружинський, суддя гродський київський Іван Солтан, Богдан Стриминський, Олександр Тиша, Василь Козаровський, Федір Дедко, Гапон Дедко, Лукаш Болотович та три возні¹⁹⁶. Всі ці люди не були цілком незалежними від кн. К. Острозького. Утім, важливе інше: воєвода відмовлявся від атрибутованого йому дозволу мешканцями Софійської слободи шинкувати. Міщани ж намагалися скористатися незаконним фактом шинкування, щоб не платити капщини воєводі. Конфлікт інтересів був цілком явним, а засоби, до яких удавалися обидві сторони з метою доведення правомірності своєї позиції, сумнівними з погляду моралі й закону. Застережемо: наявні на сьогодні й використовувані дослідниками документи доволі суб'єктивно й дозовано відбивають хід справи лише з боку міщан. Якщо ж подивитися на неї з позиції Острозького та його прибічників, то все виглядає інакше: воєвода прагнув справедливості й за-

* Зазначимо, що королівський ротмістр Валентій/Валентин Канинський у жовтні 1584 р. сам вів судову справу проти К. Острозького. Згідно зі скаргою Канинського до житомирського замкового суду від 2 жовтня 1584 р. саме воєвода дав наказ київському гродському писарю Льву Верещаци на чолі 50 кінних служилих татар напасти на ротмістра та його товаришів, побити і пограбувати. Канинський свідчив, що К. Острозький, “запомневши боезни Божое и сроkgости права посполитого, и не дбаючи дей ничого на взрушене покою посполитого”, наказав Верещаци таємно вночі зібрати загін татар і зачатися у дворі писаря. Коли ж уранці ротмістр з товаришами рушили на подільський ринок біля собору Пречистої задля покупок, на них напали прямо на торгу, “помордовали, посекали и кийми потлукли”, так що ротмістр з товаришами ледь живі й “нагие” до замку повернулися. Вони засвідчили перед возними свої рани, зокрема, сам Канинський мав криваву рану голови, порубане шаблею чоло, сильно поранену ліву руку та обидві ноги, а також побитий і посинілий хребет. Чималі рани отримали Ян Калинський, Войтех Рачинський, Михайло Ярмултовський, Матис Степановський та Ян Калина – “товариші” ротмістра. Детально подавався і список пограбованого майна. Наприклад, у Канинського відібрали делію (верхній одяг) вартістю в 50 талярів, сигнет з гербом (при цьому татарин, щоб його зняти, ледь не відрубав руку ротмістру), золотий перстень із діамантом, шаблю зі срібними прикрасами (вартість – 40 кіп грошей) та мішечок з тисячею золотих червінців, котрі були принесені на ринок, щоб віддати борг міщанам (саме це, можливо, стало причиною нападу). Всіх інших шляхтичів також пограбували: забрали верхній одяг (деліі та сіряки), шаблі, ручниці, сигнети, гроші, шапки, пояси. У Яна Ярмултовського був відібраний “меч пана ротмістра, котрий за нем несл” (вартість – 12 талярів). Того ж дня в діброві на полюванні ті самі особи напали на інших “товаришів” Канинського – шляхтичів на чолі з Адамом Осецьким. Дуже важливою обставиною є те, що міський уряд не прийняв скарги Канинського та Осецького, тож їм довелося їхати в Житомир. Чим завершилася справа – невідомо (скарга Канинського від 2 жовтня 1584 р. опублікована: Киевские губернские ведомости. 1870. № 146. С. 608; № 147. С. 612). Утім, цілком ясно, що Лев Верещака і сам воєвода в даному випадку були на боці міщан, яких, вочевидь, третирував і грабував (безвідплатні позики) Канинський. Тож вельми цікавим є те, що наступного року Канинський уже виступав свідком на боці К. Острозького проти міський урядників.

¹⁹⁶ ОДІКЗ. Фонди. КП 23852, арк. 1–2.

конності. Інша річ, що “рейд” міг бути досить штучним (слобожан попередили, і вони приховали запаси спиртного). Так чи інакше, обидві сторони мали свої резони, й саму суперечку не можна розглядати за принципом: винний – невинний, чесний – нечесний. Хитрували, ймовірно, обидві сторони.

Возний. Малюнок у львівській актовій книзі, 1671 р.

Згодом податок на шинкування для слобожан був усе ж уведений, а саму слободу воєвода передав під юрисдикцію Київського митрополита, що викликало незадоволення слобожан і їхню скаргу на воєводу¹⁹⁷. А проте в 1592 р. Острозький знову захищав жителів слободи від примусу до виконання повинностей, ствердивши, що вони перебувають у юрисдикції Київського митрополита¹⁹⁸. Поблажливо ставився він і до фактів утечі підданих шляхти до Софійської слободи, хоча “показово” викликав із цього приводу до суду самого митрополита (оскільки суд не відбувся, хоча міг проводитися навіть за відсутності Владики, то позов був дійсно формальним)¹⁹⁹.

З іншого боку, замкова влада намагалася перекласти на міщан частину своїх обов'язків, особливо ж витратних і не вельми приемних. Зокрема, 17 листопада 1585 р. намісник воєводи кн. Матеуш Воронецький силоміць запроторив козаків (11 чоловік), котрі вбили королівського посланця Глубоцького, не до замкової в'язниці, а до ратушної, і жодні скарги міської влади не подіяли²⁰⁰.

Наталя Білоус зазначила, що чимало конфліктів між воєводою й міським урядом виникало через співіснування двох цехових організацій міського й замкового підпорядкування. Острозький часто намагався перетягти міських ремісників під замковий уряд та примусити виконувати повинності. Стефан Баторій спочатку на судових процесах брав сторону Острозького (1 вересня 1578 р.), однак затим скасовував свій же вирок (21 вересня 1578 р.). Утім, уже 3 січня 1591 р. король Жигимонт III з інспірації воєводи видав привілей на зрівняння двох цехових організацій, затвердивши статут замкових ремісників. При цьому замкові ремісники навіть чисельно переважали міських, а кн. В.-К. Острозький сприяв тому, щоб магістратські ремісники фактично перебували у менш привілейованому становищі²⁰¹.

Київський воєвода не припиняв спроб чинити утиски ремісникам міської юрисдикції, зокрема заборонив їм купувати шкури вроздріб – лише оптом, інакше сплачені за шкуру гроші мали відбиратися на замок²⁰². Ці дії викликали чергову скаргу

¹⁹⁷ Ар. ЮЗР. К., 1886. Ч. 7, т. 1. С. 253–256; *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. К., 2002. С. 88–89.

¹⁹⁸ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22617, арк. 2–3.

¹⁹⁹ Ар. ЮЗР. К., 1876. Ч. 6, т. 1. № LXXIX. С. 240–241.

²⁰⁰ *Білоус Н.* Відносини київської міської громади з воєводою князем В.-К. Острозьким. С. 261–262.

²⁰¹ Там само. С. 262.

²⁰² НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб., № 517, арк. 317 зв.–318.

міщан і лист Жигимонта III (3 січня 1591) із заборонаю Острозькому обмежувати вольності міщан і купців та встановлювати додаткові податки з ремісників²⁰³. Більше того, 12 червня 1592 р. король наказав воєводі сприяти цехмістрам у боротьбі з партачами²⁰⁴. 20 червня 1593 р. згідно з королівським листом доходи від міської ваги воєвода мав передати місту²⁰⁵. А 24 червня 1594 р. київські міщани зумисне внесли до Луцького гродського суду привілей короля про встановлення двох ярмарків на Різдво Богородиці та Св. Юрія весняного, під час яких воєвода не міг збирати мита на власну користь; цей привілей був навіть публічно зачитаний возним²⁰⁶.

Ситуація дещо змінилася в останні роки життя Острозького. У 1602 р. відповідно до королівської постанови комісари відмежували велику частину Подолу (урочища Глибочицьке, Кожум'яки, частину Гончарів, гори Щекавицю і частину Лук'янівського плато з Кудрявцем) як окрему юрисдикцію католицького єпископа (мешканці мали сплачувати йому чинш, тут могли відкриватися біскупські шинки)²⁰⁷. 24 березня 1603 р. між воєводою і католицьким єпископом Кшиштофом Казимірським з капітулою було укладено декрет про передання частини земель під юрисдикцію єпископа (Біскупщина)²⁰⁸. Це не пройшло гладко й безболісно, зокрема, вже в листопаді того ж року воєводі й біскупу довелося вирішувати справу про "гвалтовне" захоплення плацу, де був костел Св. Катерини²⁰⁹. І все ж окрема юрисдикція єпископа була визнана воєводою, котрий, відповідно, зменшив розмір капщинної суми з 800 до 600 кіп грошей, оскільки частина міста відійшла до Біскупщини та звільнялася від податків воєводі²¹⁰. У цей час несплата податків воєводі стала ледь не нормою. Наприклад, від початку 1600-х років і до квітня 1606 р. Костянтин Острозький ще судився з київським земським суддею Яном Аксаком щодо сплати податків з маєтностей на Київщині за 1603 р.²¹¹.

Факти порушення Острозькими міщанських прав наведеними не вичерпуються. Князь влаштовував у Києві справи своїх слуг та клієнтів. Так, 22 січня 1579 р. він надав своєю владою зем'янину Михайлу Ручинському дворище Янковського в Києві²¹². 12 квітня 1602 р. передав Войтеху Соколовському за вірну службу в походах проти татар плац біля церкви Миколая Йорданського, сіножать Пунище, ґрунт Борки та озеро Косар над Дніпром²¹³. У 1606 р. Острозький підтвердив йому право стягувати мостове на Романовому мості, заборонивши втручання в цю справу білгородцям²¹⁴.

²⁰³ Там само. Арк. 246–247 зв., 318–318 зв.

²⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 136–137.

²⁰⁵ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. С. 188–189.

²⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 831; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. С. 59 (вказано зміни дат проведення ярмарків та відповідні привілеї).

²⁰⁷ Климівський С. І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. С. 69–71.

²⁰⁸ Руська (Волинська) Метрика. № 155. С. 512.

²⁰⁹ Там само. № 4. С. 521.

²¹⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. №136. С. 333–336.

²¹¹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 318 зв.–320; Яковенко Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів... С. 68–71.

²¹² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, ед. 963, л. 1–2 (наявна печатка князя).

²¹³ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 1203, арк. 1; Ак. ЮЗР. СПб., 1865. Т. 2. № 12. С. 16.

²¹⁴ НБУВ ІР. КДА, Петр., ч. 1, спр. 217, арк. 285.

Судові функції київського воєводи виконувалися К. Острозьким також специфічно. Судова реформа 1565–1566 рр. зліквідувала прерогативу воєводи та його намісників щодо суду, запровадивши гродський і земський суди в Житомирі, Овручі та Києві. Однак судові рочки, що відбувалися тричі на рік, не давали змоги оперативно провадити судовий процес, і воєвода мав можливість де-факто виконувати судові функції. Зокрема, найбільше його вироків збереглося щодо церковних володінь та їх охорони від привласнення світськими особами. Наприклад, 30 січня 1577 р. воєвода наказав шляхті Житомирського повіту рушити під Демидовець, а шляхті Овруцького повіту – до Толокуні, щоб відібрати від Горностая й повернути Київському митрополитові Іоні с. Толокунь та інші маєтності, присуджені Владиці королівським декретом під заставу 1000 кіп грошей²¹⁵. Острозький наказував і своєму наміснику Матеушу Воронезькому не чинити збитків у маєтностях митрополичих бояр на Гнилецьких лугах (27 березня 1588 р.), а Андрій Заліський мав утримуватися від кривд у володіннях Видубецького монастиря²¹⁶. У 1589–1590 рр. провадилася справа райці Василя Ходики проти Микола-Пустинного монастиря про напад монахів на його Креницькі ґрунти²¹⁷. Після довгих розборів Острозький у Дубні виніс вердикт (21 січня 1590 р.) зі звинуваченням київського возного Колонтая у неправдивих свідченнях на користь Ходики про підпал та напад монахів і підданих монастиря на Креничі²¹⁸. Затим воєвода покликав до суду самого Ходика у зв'язку із зустрічною скаргою монастиря²¹⁹. А вже 13 січня 1592 р. Василь Ходика скаржився, що люди князя вчинили напад на його дім у Києві²²⁰. 12 жовтня 1600 р. воєвода покликав Ходика до суду вже через його напад на слуг князя²²¹. Справу батька проти Ходики продовжив Януш Острозький, і суд щодо нападів Януша на Креничі тривав упродовж 1605–1609 рр.²²². На руку Острозькому було те, що під час пожежі 27 липня 1600 р. згорів будинок Ходики, а з ним і скринька з його привілеями від часів великого князя і короля Олександра та іншими документами, котрі засвідчували його власність²²³.

Своє вагоме слово київський воєвода намагався сказати навіть у внутрішніх судових процесах магістратського суду. Яскравим прикладом є втручання Острозького в гучну справу бурмиистра Андрія Кошколдейовича 1573 р. щодо його права на володіння маєтками, на які претендували інші представники міської еліти, зокрема Матвій Червечей. У цьому процесі всі сторони вдавалися до підступів і введення в оману. Усе почалося з того, що Кошколдейович подав у суд документи, які підтверджували його право власності. Однак райці просто відібрали ці документи і зажадали від підсудного задовольнити претензії впливового райці Матвія Червечей. Кошколдейович протестував, тоді його побили і 8 грудня 1573 р. посадили до в'язниці та зажадали сплати штрафу. Лише влітку 1575 р. потерпілому вдалося звернутися зі скаргою на вїйта

²¹⁵ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 84, л. 1–2; ДА Волинської області (Луцьк). Ф. 382, оп. 1, спр. 1, арк. 63–63 зв.

²¹⁶ СПб. ИРИ. Архив. К. 68, карт. 1, ед. 28; Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 185. С. 219–220.

²¹⁷ НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр., ч. 3, № 595, арк. 1–2.

²¹⁸ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 20858, арк. 3; Ф. X, спр. 10153, арк. 18.

²¹⁹ Там само. Ф. КДА, Петр., ч. 3, № 595, арк. 1–2; РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 591, л. 1–4.

²²⁰ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, ед. 593, л. 1.

²²¹ Там же. Ед. 618, л. 1–2.

²²² Там же. Ед. 629, л. 1–8.

²²³ Там же. Ед. 988, л. 1; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 1431, арк. 1.

Хорунжий. Малюнок у львівській актовій книзі, 1671 р.

компенсація потерпілому Кошколдейовичу²²⁴. В даному випадку для нас важливою є не сама справа, а те, що в неї активно втрутився кн. Острозький, який добився пониження міських урядовців, що фактично вивищило значущість воєводи в судових справах киян.

Втім, Острозькому все ж було вигідніше мати своїх ставлеників у міському уряді, ніж роздмухувати конфлікти. Тож воєвода намагався проводити на війтівський уряд вигідні йому кандидатури головним чином з числа своїх колишніх слуг. Саме в результаті його старань війтами були обрані Федір Черевчей (1576–1580) та Яцько Балика (1593–1612)²²⁵.

Судові функції київського воєводи формально все ж не поширювалися на магдебурзьких міщан, тому його участь у цих процесах була епізодичною. А от замковий суд незаперечно входив до його компетенції. Наведемо кілька прикладів. 17 листопада 1590 р. Острозький викликав до суду Миколу Гулевича з дружиною у справі їх наїзду на Яніне – володіння Київського митрополита Михайла Рогози²²⁶, хоча щодо нападу слуг митрополита на посіви зем'янина Миколи Макаровича під Ніжиловичами (1594) воєвода не був беззастережним прихильником митрополита²²⁷. Ставлення до митрополита змінилося після його переходу в унію. 1602 р. Острозький не допустив призначеного Іпатієм Потієм отця Михайла до церкви Різдва Богородиці та її володіння – с. Глибокого, а надав пожиттєво і церкву, і її маєток попу Федорові Митровичу²²⁸. А в 1605 р. воєвода не давав можливості новому уніатському митрополиту Іпатію Потію перебрати володіння Софійської кафедри²²⁹ та не виконав розпоря-

Гаврила Роя і міських урядників до воєводи В.-К. Острозького. Князь, скориставшись цим фактом, відправив у відставку весь міський уряд. На його клопотання 19 грудня 1578 р. у Київському замку спеціальна королівська комісія розглянула діяльність магістрату й винесла осудний вердикт. Райці й лавники спробували оборонитися в асесорському суді: 15 січня 1579 р., покликаючись на магдебурзький привілей, вони заявили, що не підлягають жодному суду, окрім суду чинного війта та бурмистрів. 20 січня 1579 р. Стефан Баторій підтримав позицію магістрату. Однак під тиском Острозького королівський суд переглянув своє рішення й призначив на травень 1579 р. засідання нової комісії на чолі з королівським інстигатором для розгляду справи. Ця комісія винесла вирок про сплату міськими урядниками до королівської скарбниці штрафу в 3 тис. кіп гр. лит., з яких мала бути виплачена також

²²⁴ Білоус Н. Відносини київської міської громади з воєводою князем В.-К. Острозьким. С. 263.

²²⁵ Там само.

²²⁶ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 2, карт. 8, ед. 8/11, л. 1–1 об.

²²⁷ РГИА. Ф. 823, оп. 1, ед. 138, л. 1.

²²⁸ Федотов-Чеховской А. Акты, относящиеся до гражданской расправы древней России. К., 1860. Т. 1. № 89, ст. 251-А; НБУВ ІР. Ф. Ніжин. ін-т, спр. 44.

²²⁹ НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб., № 690, арк. 239.

дження короля про повернення з ратуші скриньки з мощами протопопу Мужилівському, який був намісником Потія, хоч за невиконання цього наказу визначався штраф у 2000 кіп грошей²³⁰. Не випадково Папа Климент VIII рекомендував королю Жигимонту III (10 травня 1603 р.) у майбутньому призначити на уряд київського воєводи прихильника унії чи католика²³¹.

Ставлення ж Острозького до православних київських монастирів залишалось стабільно позитивним. У 1600 р. воєвода обстоював права Микола-Пустинного монастиря щодо Тростянецьких ґрунтів, межі яких порушив Філон Котельницький²³². Намісникові Вацлаву Вільгорському князь наказав не чинити шкоди володінням Межигірського монастиря (8 січня 1602 р.)²³³. Листом від 14 січня 1605 р. воєвода визначив межі володінь Межигірського монастиря з сусідніми ґрунтами на користь монастиря²³⁴. А 1 жовтня 1605 р. князь передав ігуменові Кирилівського монастиря Василю Красовському маєтності монастиря, які ще 1602 р. обманним шляхом вивпросив у воєводи Войтех Соколовський. Старожили засвідчили належність володінь монастиреві віддавна (50 підписів міщан і 50 печаток), і воєвода скасував своє надання та звелів повернути землі монастиреві²³⁵. Факти судочинства Острозького на користь православних церковних структур Києва можна примножувати. Скажемо про них детальніше у відповідному місці (див. розділ щодо Церкви).

Стосунки воєводи з київськими католицькими єпископами склалися по-різному. Щодо його зносин із єпископом Яном Андрушевичем (1546–1556) ми не маємо жодних відомостей, а втім, князь на період його діяльності ще не був київським воєводою. Так само нічого не відомо про стосунки Острозького із затвердженням наприкінці 1556 – на початку 1557 р. (задокументована перша згадка як електа 17 травня 1557 р.) королем Жигимонтом II Августом на Київську єпископію деканом Віленської капітули і водночас королівським секретарем Миколаєм Пацом. Цей глава дієцезії завдяки зв'язкам при дворі добився утримання бідної (чи не найбіднішої у ВКЛ) Київської кафедри з королівської скарбниці (1564). Однак Пац потрапив під вплив кальвіністів і перебував у тісних стосунках із Радзивілами (зокрема, главою роду Миколаєм – провідним протектором кальвіністів у ВКЛ). Більше того, номінований єпископ одружився. Це призвело до скандалу, особливо ж коли з'ясувалося, що в Києві немає капітули і взагалі церковного контролю над діями єпископа. Утім, відповідні брєве Папи Пія V (26 березня 1568 р.) та Григорія XIII (28 серпня 1579 р.) не вплинули на долю Миколая Паца – їх проігнорував король. Церковні вчені-католики наголошують, що Пац так ніколи й не був затверджений на єпископстві Папою, а отже, не висвячений, тому з канонічного погляду єпископом фактично не може вважатися. Проте саме через це його канонічним шляхом і не можна було позбавити кафедри (як говорилося, це пробували зробити вже в 1568 та 1579 рр., а першу спробу

²³⁰ Там само. Ф. II, спр. 22624–22625, арк. 33–34 зв.

²³¹ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*. Romae, 1953. Vol. 1. P. 304; Правда про унію: Документи і матеріали. 3-тє вид. Львів, 1981. С. 31.

²³² НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб., № 636, арк. 1; Петр., ч. 3, спр. 595, арк. 1.

²³³ Там само. Ф. II, спр. 15549, арк. 15; СПб. ИРИ. Архив. К. 68, карт. 1, ед. 30.

²³⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 68, оп. 1, карт. 1, ед. 30 (печатка і підпис Острозького); НБУВ ІР. Ф. X, спр. 7664–7668, арк. 22–22 зв., 25, 28, 33 зв., 37.

²³⁵ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 20873, арк. 44–45 зв.; ф. I, спр. 57488, арк. 231 зв.–232.

було здійснено ще Бернардом Бонджованні у 1561 р.). Примас Карнковський отримав від Папи розпорядження (28 серпня 1579 р.) розпочати процес з визнання Паца еретиком, що автоматично мало скасувати королівське подання. Проте лише 12 лютого 1582 р. рішенням Синоду дієцезії у Паца відібрали джерела його особистих прибутків (віленську канонію і новогородське пробощство). 12 лютого 1582 р. на Віленському синоді Миколай Пац був відсторонений від усіх обов'язків духівника та позбавлений сану взагалі. Тож 13 квітня 1584 р. він склав повноваження Київського єпископа (нагадаємо, висвята його так і не відбулася) та отримав від нового короля Стефана Баторія уряд смоленського каштеляна й місце в сенаті²³⁶.

Верхній Київ з північного сходу. Малюнок Абрахама ван Вестерфельда, 1651 р. Літографія 1848 р.

Після денонсації Миколая Паца нунцій Альберто Болоньєтті запропонував надати кафедру Якубові Воронецькому, який і був затверджений королем ще до початку червня 1584 р. Його кандидатуру розглядали ще наприкінці 1583 р. у зв'язку з очікуваною денонсацією елекції Паца. Болоньєтті доповідав у Рим 24 грудня 1583 р., що король Стефан Баторій обіцяв остаточно вирішити “справу еретика Паца”, а 27 березня 1584 р. нунцій писав кардиналові ді-Комо, що король уже визначився з новим кандидатом на Київське єпископство, 10 червня був названий цей кандидат – Якуб Воронецький. Папського благословення він очікував чотири роки, але так і помер без нього, а отже, також не був висвячений (про це писав Папі Сіксту V король Жигимонт III Ваза 5 травня 1589 р.). Утім, існує думка, що в 1586 р. під час королівського посольства в Рим на чолі з архієпископом Львівським Йосифом-Димитрієм Соліковським питання про папське затвердження номінованого єпископа мало

²³⁶ *Foksiński H.* Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie obrządku łacińskiego w drugiej połowie XVI wieku // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. Lublin, 2005. T. II. S. 20–23.

обговорюватися, однак не було порушене, оскільки Воронежський перейшов у антикоролівський табір прибічників Габсбургів²³⁷. Про діяльність Воронежського в дієцезії нічого не відомо, як і про його стосунки з київським воєводою. Загалом серед католицьких прелатів та претендентів на висвячення не знаходилося охочих посідати Київську кафедру через відсутність прибутків, руйнацію міста та католицьких осідків від постійних татарських нападів. Це була доволі невигідна, неймовірно бідна й непрестижна кафедра. Лише в 1589 р. новий король Жигимонт III Ваза запропонував кандидатуру Юзефа Верещинського герба Корчак (бл. 1530–1598). Саме з цим прелатом Острозькому й довелося мати справу як київському воєводі²³⁸.

Верещинський був доволі непересічною людиною: інтелектуал, підтримував власними коштами Ягеллонський університет, літератор і публіцист (відомо 17 його опублікованих праць*), цікавився військовою справою, архітектурою, книговиданням, був автором оригінальних політичних проєктів. У 1589 р. Верещинський став сенатором, а єпископську висвяту отримав лише 5 червня 1592 р. У Києві новий єпископ запізнав силу козацтва й розробив проєкт залучення його на державну службу (на зразок Мальтійського ордену), а також розвивав ідею хрестового походу проти турків і підтримував проєкт “Священної ліги”. Місцеве посполство ставилося до нього позитивно: козаки навіть урятували єпископа від переслідування ханських посланців під Фастовом (єпископська резиденція). Єпископ спорудив у Києві на Подолі новий кафедральний костел Іоанна Хрестителя (попередньо висував нереальну ідею після Берестейської унії зробити кафедральним храмом з'єднаної церкви Св. Софію). Тоді ж Верещинський розробив проєкт розвитку й укріплення Києва (1595), домагався збільшення території Біскупщини на Подолі, висунув ідею залюднення України вихідцями з Польщі (укріплення краю, розробка його багатих природних ресурсів та поширення католицизму), заснування тут лицарських шкіл для шляхти тощо²³⁹. У більшості цих проєктів, а надто щодо перетворення Києва, Верещинський ніби “конкурував” з київським воєводою: біскуп наполягав на спорудженні нового замку, навіть двох (королівського та біскупського), вбачаючи можливість здійснення цього проєкту за рахунок місцевих ресурсів і без державної допомоги (через зобов'язання населення виставляти 3 тис. воїнів з Подолу та 1 тис. з Верхнього

²³⁷ Ibid. S. 25.

²³⁸ *Блоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис. Житомир, 2000. С. 12–13; *Długosz T.* Z dziejów biskupstwa kijowskiego // *Collectanea Theologica*. 1932. Т. 13. Ф. 1–2; *Foksiński H.* Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie... S. 9–26.

* Серед них на особливу увагу заслуговують ті, які ми анотуємо нижче, а окрім них згадаємо й інші: “Візерунок про нехтування смертю”, “Проповідь на день поминання померлих”, “Інструкція про сповідь”, “Певний шлях для гірких п'яниць до справжнього прозріння і до утримання від надмірностей”, “Промова під час приймання святого таїнства шлюбу”.

²³⁹ *Стороженко А. В.* Иосиф Верещинский, бискуп Киевский. К., 1911; *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego*. Kraków, 1858; *Winkler W.* Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armii polskiej na kresach // *Przegląd Powszechny*. Kraków, 1922. S. 120–125; *Radyszewskij R.* Józef Wereszczyński – pisarz polsko-ukraińskiego pogranicza // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 2005. № 19–20. S. 91–98; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. С. 238–280; *Krawczyk A.* Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji chrześcijańskiej na Wschodzie Europy w pismach politycznych Józefa Wereszczyńskiego // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії*. Львів, 1998.

міста й збирання місцевих податків). Верещинський особливо наполягав на розведенні урядів воєводи і старости, аби староста постійно сидів у Київському замку та під страхом втрати уряду піклувався про його обороноздатність, збирав податки на цю справу. Вочевидь, біскуп, котрий сам таки перебував у Києві та Фастові, обурювався постійною відсутністю в місті воєводи (В.-К. Острозького) та поступовою руйнацією оборонних споруд (він писав, що Київський замок через недбальство урядовців наполовину згнив). Так само Верещинський прямо зазначав недбальство православних щодо старовинних церков Верхнього міста: прославляючи велич Св. Софії та її подібність до Константинопольського храму, біскуп констатував поруйнованість київського собору й пропонував відновити його коштами католиків²⁴⁰. Усі ці ініціативи Верещинського навряд чи могли подобатися К. Острозькому, тим більше що всі свої проекти єпископ друкував у власній фастівській друкарні й поширював у Короні, особливо ж серед визначних сенаторів та при королівському дворі. При цьому в жодному тексті він не згадав київського воєводу – його ніби не існувало, а головним опікуном Київщини, як і усієї України (в розумінні єпископа – руських порубіжних з диким полем земель), поставав лише Верещинський.

Після раптової смерті Юзефа Верещинського (26 березня 1598 р. по дорозі на Варшавський сейм) 5 травня 1599 р. Климент VIII затвердив на єпископії тарнівського каноніка Кшиштофа Казимірського, який, вочевидь, був відомий кн. Острозькому саме як канонік з маєтку його покійної дружини. Більше того, вважається, що від кінця 70-х років XVI ст. і до 1583 р. Казимірський був секретарем Януша Острозького і саме за поданням сина князя отримав уряд тарнівського каноніка. Деякі дослідники стверджують, що Казимірський “прикладав зусилля до навернення на католицизм кн. Костянтина Острозького”²⁴¹ (докладніше про це в спеціальному розділі). У 1599 р., коли Казимірський прибув до Києва, він знайшов тут лише одного католицького священика та чотирьох монахів-домініканців, але не було жодної парафії. У 1599–1603 рр. новий єпископ розбудовував Фастів, де спорудив новий костел і єпископську резиденцію. Майже відразу він порушив судові процеси про повернення майна католицької єпископії, зокрема й у Києві (земель) та волості: із Бартошем Верещинським, Семеном Оболенським, кн. Янушем Збараським. Із кн. К. Острозьким він судився за частину ґрунтів Біскупщини під горою Щекавицею у Києві та пляцом, де стояла церква Св. Катерини (королівські декрети 24 березня та 16 листопада 1603 р.)²⁴². Сам Казимірський сприяв переходові селян із маєтків шляхти у єпископські володіння, а тому мав позови від 18 землевласників до суду. У 1607 р. єпископ мав намір почати будівництво в Києві нового кам'яного кафедрального храму (звозилися матеріали), будівництво тривало вже по смерті кн. Василя-Костянтина Острозького (новий костел Св. Катерини)²⁴³.

Якщо ж “окинути оком” загалом діяльність Острозького на уряді київського воєводи, то все наведене показує, що цей уряд хоч і дав Острозькому певні прибутки та

²⁴⁰ *Верещинский Иосиф*. Способ заселения Нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества // *Стороженко А. В.* Малоизвестные сочинения Киевского бискупа (1589–1598) Иосифа Верещинского. К., 1895. С. 27–49.

²⁴¹ *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. С. 14–15.

²⁴² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 202, л. 165 об.–169; ед. 204, л. 2 об.–3 об.

²⁴³ *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. С. 13–15.

підніс його престиж у середовищі еліти Речі Посполитої, все ж спричиняв і численні проблеми, котрі князь мусив вирішувати. Втім, він так і не спромігся розв'язати головну проблему міста – зміцнення його обороноздатності, як і вибудувати новий кам'яний замок для безпеки держави й шляхетських володінь. Майже п'ятдесятилітнє урядування Острозького на київському воєводстві не зробило його киянином, оскільки князь вже з початку 1570-х років лише зрідка навідувався у Київ, був відсутній тут роками, а містом управляли підвоєводи. Втім, це стосувалося майже всіх воєводств Речі Посполитої та самих воєвод.

Інші уряди князя Василя-Костянтина були незначними. Ще 1578 р. він намагався отримати уряд житомирського старости за допомогою зятя кн. Кшиштофа Радзивіла і литовського підскарбія Лаврентія Войни та з покликаннями на обіцянку короля Жигимонта II Августа. Однак здобути цей уряд князю так і не вдалося²⁴⁴. Натомість Острозький став державцею/старостою в Білій Церкві, Переяславі та Обухові, які “прислухалися” до Києва та мали підкорятися воєводі. Ці уряди зобов'язували князя піклуватися про оборону південних рубежів і водночас надавали йому можливість прибирати до своїх рук нові землі та залюднювати їх власними підданими²⁴⁵. Згодом свою владу в цьому регіоні Острозький цілком передав сину Янушу²⁴⁶.

Отже, найбільшим урядом Василя-Костянтина Острозького впродовж усього його життя було київське воєводство. Нагадаємо, що цей уряд він отримав у 1559 р. і з того часу не піднімався шаблями адміністративної влади майже півстоліття. Естафету батька ніби перехопив син Януш, котрий став краківським каштеляном. З чим пов'язана така настанова (тобто небажання змагатися за центральні уряди в державі) “старого Острозького”? Вочевидь, він прагнув урядів лише на території Русі, в тому регіоні, де були його основні маєтки. Жодного спрямування в Литву чи Польщу князь не мав. Чи було це пов'язане з почуттям “рідної землі”, при звичаєнним сталої осілості й традиційною психологією старожитнього роду, спорідненого з конкретною землею, що не воліє переміщень, які сприймаються як шкідливі для самого роду та його традицій? Так чи інакше, настанова Острозького не була випадковою. Але на Русі він дістав найвищий і найвпливовіший уряд київського воєводи та гоноровий уряд маршалка Волинської землі. Водночас приклад батька свідчив, що можна обіймати й загальнодержавні уряди при постійному осідку в отчині й тимчасовому перебуванні у Вільні. Однак Василь-Костянтин не був “генієм війни”, а всі інші загальнодержавні уряди вимагали частого перебування при краківсько-варшавському дворі чи у Вільні. Нехіть Острозького до того життя є очевидною з огляду на його нечасті поїздки в столиці, він не завжди приїздив навіть на сейми (із 16 сеймів, які відбулися за часів його сенаторства при королі Жигимонті III, Острозький брав участь у восьми: 1589, 1590, 1592, 1593, 1596, 1597, 1598, 1600 рр.²⁴⁷). А проте це зовсім не свідчить,

²⁴⁴ Кетра Т. *Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 80.

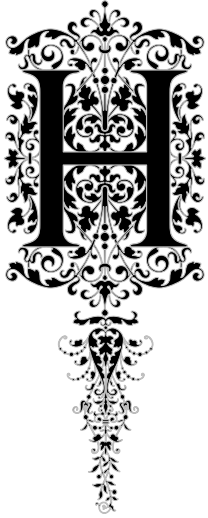
²⁴⁵ Климовський С. І. Роль українських старост у заселенні Наддніпрянщини // Переяславська земля і світ людини. К., 1998. С. 108–110.

²⁴⁶ Руська (Волинська) Метрика. №39. С. 436; ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 4822, арк. 21 зв.; АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 130, plik 15, k.1.

²⁴⁷ Sedyka J. *Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632)* // *Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku*. Poznań, 2003. S. 206; *Opaliński E. Sejm srebrnego wieku. 1587–1652*. Warszawa, 2001.

що його не цікавила “велика політика”. Острозький завжди був до неї якось причетний у ранзі сенатора Речі Посполитої, через свій клан та особисті стосунки з головними особами в державі.

На Волині Василя-Костянтина утримувала довгий час одна, але найважливіша обставина: необхідність боротьби за спадщину Дому Острозьких, яка завершиться лише 1574 р., коли князь буде вже майже 50-літнім і його подальша урядова кар'єра вже не матиме певних перспектив. Тож Василь так і не став другим Костянтином у своєму роді, оскільки не лише не перевершив батька в посіданні уряду великого гетьмана литовського, але й не досяг навіть дешиці його загальнодержавної та європейської слави. У цьому сенсі вище за Василя-Костянтина піднявся його старший син Януш, котрий став краківським каштеляном. Однак ставка Василя Острозького на інтелектуалів та створення при своєму дворі цілого “розсадника” православних мислителів і письменників спричинилася до того, що саме ці інтелектуали прославили патрона на весь православний світ, серед “візантійської співдружності націй”. Їхній могутній голос через друковані книги й рукописи звучить і досі, штучно заглушаючи сам “голос історії”, який тихо промовляє насамперед ім'я Костянтина Івановича Острозького, а вже потім його молодшого сина.

ОВА “ВІЙНА ДОМОВА”
ЗА ОСТРОЗЬКУ
СПАДЩИНУ

“Війна домова” Василя-Костянтина з братовою Беатою Острозькою після поділу володінь 1541–1546 рр. тривала тридцять три роки – напрочуд символічне число. А втім, це, мабуть, не було усвідомлено жодною стороною і може бути зауважено лише істориком з дуже віддаленої перспективи. Прагнення Василя Острозького знову повернути прямим нащадкам роду по чоловічій лінії всі батьківські маєтки й сам родовий центр були цілком зрозумілими для шляхетського суспільства тієї доби, а тим більше магнатського середовища, в котрому базове поняття Дому передбачало насамперед ареал родових володінь. Це поняття вимагало примноження могутності Дому так само через набуття нових володінь, оскільки лише володіння землею з повним правом владарювання на ній здатне було піднести значущість конкретного Дому серед інших і в державному масштабі загалом.

Поновлення боротьби за спадщину Дому Острозьких розпочалося з акції, в якій головною дійовою особою виступала донька Беати Костелецької та кн. Іллі Острозького Гальшка. Це був перший акт її особистої трагедії, що увібрав у себе елементи романтики, першої любові, пригодницьких сцен викрадення, втечі, погоні та врешті трагічної смерті першого чоловіка, понівеченого на її очах. Історія Гальшки Острозької стала сюжетом численних художніх творів, популярних та наукових праць. Нас вона цікавить з погляду спонук та дій Василя-Костянтина Острозького – дядька Гальшки. Зазначимо, що впродовж 1547–1552 рр. Гальшка (тобто Беата від імені доньки) і Василь багато разів кожний у своїй частині і по-своєму боролися за недоторканність маєтків Дому Острозьких – за Степань – проти Мишки-Варковського, якихось “жида Турчина” та Якуна, а також інших численних значних і дрібних нападників та ворогів¹. Гальшка і Василь ніби не перетиналися – в основі конфлікту стояла Беата, хоча формально права на всі отчинні маєтки переходили до Гальшки. Беата ж тим часом віддала маєтки в заставу (звісно, насамперед

Кн. Гальшка (Катерина?) Острозька. Гравюра з генеалогічного довідника Бартоша Папроцького, 1578 р.

¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 246 (посилання на ЛМ. Кн. 217, арк. 513, 520; кн. 216, арк. 1134, 1173, 1174, 1203; кн. 218, арк. 265, 309, 374, 440, 514, 754, 933; кн. 219, арк. 631; кн. 213, арк. 526, 534).

віновий Ровенський замок та ін.)². А її покровителька королева Бона намагалася вплинути на Олександру Слуцьку-Острозьку³. 15 жовтня 1546 р. Жигимонт I навіть звертався із запитом до senatorів ВКЛ щодо комісарського декрету, котрим численні маєтки відходили до княжни (Острог, Здолбиця, Дермань, Білашів, Глинськ та ін.)⁴.

Отже, саме Гальшці належало величезне багатство Дому Острозьких. Заволодіти ним міг лише офіційний чоловік княжни. І розгорнулася не просто боротьба, а цілі “війни” за руку Гальшки. До цієї справи долучилися всі визначні особи держави – від короля й королеви до численних шляхетних претендентів на руку дівчини. Жигимонт II Август був особливо зацікавлений у тому, щоб чоловіком княжни не

Жигимонт II Август. Гравюра 1554 р.

стала неприхильна до нього особа. Своїми міркуваннями про це король ділився з Миколаєм Радзивілом “Чорним” (лист від 10 січня 1552 р.): ідуть різні розмови про шлюб і різні люди “стараються про це”, тож “тому всьому вчасно слід запобігати”⁵. На віленському сеймі 1551 р. король провів навіть спеціальну постанову, яка ставила шлюб доньок покійних батьків (тобто власне батька, а не матері) в залежність від дозволу всіх найближчих родичів і приятелів⁶. Це мало б означати, що вагоме слово стосовно кандидатури чоловіка Гальшки належало Василю Острозькому. Однак насправді реально йшлося про “вирішальне слово” самого короля як головного опікуна (за заповітом Іллі) Гальшки Острозької. Втім, саме через Василя (йому ж – через Радзивіла) король передав Беаті означену постанову (із застереженням ні в якому разі не порушувати її), якою заборонив сприяти щодо шлюбу з донькою польським магнатам Зборовським, своїм кривним

Костелецьким чи будь-кому без його відома⁷. Сам король мав власний погляд на справу і натякнув Беаті (лист від 16 січня 1553 р.) про бажаність одруження її доньки зі “своїм” кандидатом (“наша пропозиція до добра твоєї доньки веде”). Владар натякав також, що Беата має схилитися до королівського побажання, аби й надалі її при королівському дворі “вдячно і з ласкою приймали”⁸.

² Там само (посилання на ЛМ. Кн. 211, арк. 495, кн. 217, арк. 500; кн. 547, арк. 510–511).

³ Лист Бони до Олександри від 1548 р. // Там само (посилання на ЛМ. Кн. 212, арк. 848).

⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 333, л. 291 (реєстр дел).

⁵ Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody wileńskiego, marszałka i kanclerza W. X. Litewskiego i innych / Publ. S. A. Lachowicz. Wilno, 1842. S. 16. Оцінку цього листування загалом див.: *Ragauskienė R. Valdovas ir didikas: Žygimanto Augusto ir Mikalojaus Radvilos Rudojo 1546–1572 m. komunikacijos modelis ir korespondencijos dviestoje // Lituistica. Vilnius, 1998. № 2. S. 13–41.*

⁶ *Kempa T. Dzieje rodu Ostrojskich. Toruń, 2003. S. 66.*

⁷ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. Kraków, 1868. T. II. S. 68.*

⁸ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 299.*

Ця королівська “воля” лише підштовхнула амбітну матінку до власних заходів щодо вибору нареченого доньці. Беата розпочала перемовини про заручини доньки, коли тій виповнилося всього 10 років (власне, для заручин це був “нормальний” на той час вік). У 1550 р. вона навіть мала намір прибути на сейм, щоб з королем вирішити це питання. Проте коли Жигимонт II Август дізнався про це, то наказав кн. Миколаю Радзивілу вжити всіх можливих заходів, щоб не допустити приїзду Беати, оскільки вона може “затруднити” важливі для самого короля та держави речі (тобто порушити його план щодо Гальшки). З цього часу Радзивіл (як найбільш довірена особа короля) розпочне свою власну таємну акцію (фактично за спиною короля) щодо Гальшки, шукаючи претендентів відповідно до своїх вигід: до нього зверталися кн. Дмитро Вишневецький, котрому обіцяли Гальшку і Радзивіл, і Острозький, Вишневецький буде гніватися на них обох і говоритиме, що Василь у нього навіть “ратку взяв”, але племінницю іншому віддав⁹ – це зрозуміло, оскільки Дмитро Вишневецький мав доволі авантюрний характер і щодо маєтків Гальшки міг вчинити непередбачувано; воєвода подільський Ян Миколай Мелецький – цей урешті одружиться з Ельжбетною Радзивіл. З іншого боку, швагер Василь Острозький “підбирав” свого кандидата, з котрим можна було б домовитися стосовно поділу маєтків Острожчини¹⁰.

“Острозький літописець” навдивовижу небагатослівно і навіть із помилкою в даті (1550 р. замість правильного 1553 р.) повідомив про першу трагічну подію в житті Гальшки: “Дмитр Сангушко дочку княжни Острозької Ільїної з Острога унес, которого Марцін Зборовський догонил в Чехах і на господі ранил не убраного, с которой рани умер”¹¹. Василь-Костянтин ніби не присутній у цій історії. Така інтерпретація місцевим автором подій півстолітньої давнини відображає власне “острозьку візію” переказаної історії, яка має певний негативний відтінок, а отже, образ “світлого князя” Острога не слід пов’язувати з нею. У цьому описі немає й точних означень та взагалі явних оцінок. Усе це – в підтексті. Дивовижним чином автор “не помітив” той факт, що попри смерть Сангушка його головний помічник у нападі на Острог та

Кн. Дмитро Вишневецький. Портрет XVI ст. в копії XVIII ст.

⁹ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 69–70.* Ілона Чаманська стверджує, що документальних свідчень про претензії Вишневецького на руку Гальшки немає, ця справа була від початку прогашною для Дмитра, більше того, найімовірніше, його сплутали з іншим Дмитром – Сангушком (*Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu. Poznań, 2007. S. 71*). Цікаво, що саме в цей час розпочинаються наїзди підданих Беати Острозької з Жорновна, Сатиева та Кунина на маєток кн. Катерини Іванівни Вишневецької, дружини Григорія Ходкевича – Княгининське. Ходкевич з цього приводу 9 січня 1553 р. розпочав судовий процес з Беатою, зазначаючи, що подібні напади та грабунок “почався за живота свекра твого, яко теж и за мужа твого и за тебе самую” (Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 128. С. 137–138).

¹⁰ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 67–69. Dod. VI. S. 57. S. 368.*

¹¹ *Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1971. С. 127.*

викраденні Гальшки Василь Острозький unikнув покарання й взагалі звинувачення. Як це сталося, і чому власне Острозький пішов на цей від початку провокативний крок?

На початку 1553 р. Василь-Костянтин одружився з донькою великого коронного гетьмана Яна Тарновського (1488–1561). Саме протистояння “партії” Тарновського королівській владі відіграло чи не найважливішу політичну роль в “острозькій історії” вересня 1553 р. Можливо, розрахунок (чи й пряма обіцянка) на підтримку коронного гетьмана й спонукали Острозького та Сангушка до цілком неординарних дій. На той час, як уже зазначалося, 13-літня Гальшка стала однією з найбільш бажаних наречених ВКЛ і Корони. На її руку, а отже, значну частину спадщини Дому Острозьких,

Голова гетьмана Яна Тарновського з його надробка в Тарновському костелі. 1576 р.

претендували, окрім уже названих Дмитра Вишневецького та Яна Миколая Мелецького, також Дмитро Сангушко, Мартін Зборовський, Анджей Гурка – і це ще не увесь список. Для короля було надто важливим, щоб чоловіком Гальшки став представник Корони і його прихильник, що підірвало би позиції антикоролівської “партії” серед руської та литовської магнатерії. Тарновський явно не бажав такого розгортання подій, очолюючи опозицію Жигимонту II Августу. Василь Острозький як один з опікунів племінниці (разом з Беатою) за законом (згідно з постановою

Віленського сейму 1551 р.) мав брати вирішальну участь у справі шлюбу Гальшки. І він, і його тесть були зацікавлені в тому, щоб Гальшка, а з нею й володіння Острозьких потрапили до рук відвертого прихильника самого князя, який підтримав би “партію” Тарновського у великій політиці, а також зробив поступки стосовно маєтків Дому. Чи йшлося про те, щоб ця особа взяла на себе якісь зобов’язання стосовно передання в будь-який спосіб (продаж, застава, оренда і т. д.) якихось конкретних маєтків “Острожчини” Василю-Костянтину, – невідомо. Майновий інтерес князя полягав насамперед у тому, щоб володіння Дому Острозьких потрапили у власність не чужого за походженням, а руського претендента, до якого князь мав довіру й міг домовитися щодо порядкування в родових землях. Вочевидь, не випадково саме в 1553 р. Острозький виклопотав підтвердження королем генерального привілею Жигимонта I Іллі Острозькому 1539 р. на Острог, Крупу, Бродів, Полонне, Дубно, Красилів, Здитель, Здолбицю, Хлапотин, Поворське¹².

З усіх кандидатур найбільш прийнятною щодо планів Острозького був давно йому знайомий зі спільних військових виправ староста черкаський і канівський кн. Дмитро Сангушко, з яким Василь Острозький мав приязні стосунки і родинні зв’язки. Ця кандидатура мала б задовольнити й “великого політика” Тарновського. Окрім того, Дмитро був сином першого опікуна Гальшки кн. Федора Сангушка, тож його милостиво приймала при Острозькому дворі Беата. Щоправда, була одна, проте вагома, “заковика”. Сангушко давно (в 1550 р.) заручився з княжною Мариною Полубенською, дід якої кн. Василь Андрійович Полубенський (він став опікуном по смерті

¹² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 24–25.

Кн. Дмитро Сангушко. Портрет XIX ст.

батьків) уклав із князем угоду й передав йому документи на землі, посагові клейноди та коштовності маленької дівчинки, котру Сангушко забрав із родового гнізда та передав своїй тітці кн. Феодорі Андріївні Сангушко на виховання¹³. Більше того, в 1551 р. Дмитро Сангушко виступав уже ледь не власником маєтків Марини, оскільки у вересні почав судовий процес із Іваном Васильовичем Полубенським, котрий відібрав частину володінь малолітньої княжни (Городища, Полюбичі, Розсоху, Кругле, Шепелевичі, Павловичі, Бовсовичі та ін.); Дмитро вжив “козацький спосіб” – напав на ці володіння й узяв силою¹⁴. У 1552–1553 рр., коли Дмитро почав матримоніальні заходи стосовно Гальшки Острозької, Марина Полубенська була все ще малолітньою. Однак коли дії Сангушка стали відомі її родичам, Іван Горностай 10 жовтня 1553 р. оскаржив перед королем порушення Дмитром обітниць і зажадав повернення грошей, цінностей та маєтків, а також передання йому в опіку Марину¹⁵. Цей позов був на руку Жигимонту II Августу, котрого не задовольняв перебіг справ із одруженням Гальшки без його відома й не з його ставлеником. Марина Львівна Полубенська вийде заміж уже в 1561 р. за Івана Коптя, а по його смерті в 1563 р. – за віленського тивуна Станіслава Нарушевича; вона померла близько 1571 р.¹⁶ Про заручини Сангушка з Мариною Полубенською, вочевидь, знали всі волинські магнати, однак це не зупинило не лише самого Сангушка, але й Василя Острозького в їхніх намірах стосовно шлюбу Дмитра з Гальшкою.

Дмитро Сангушко був зобов’язаний Острозькому через судовий процес зі своєю матір’ю Ганною Деспотівною щодо батькового заповіту та опіки над молодшими братами, а також стосовно взаємних наїздів на маєтки. За протекцією Острозького король ухвалив постанову на користь Дмитра, а також наказав Ганні Деспотівні виплатити 1 тис. кіп посагу доньці Федорі¹⁷. У 1552 р. Дмитро здобув текст заповіту батька й “виставив рахунок” Ганні Деспотівні щодо управління його з братами маєтками та щодо прибутків з них і передання опіки над меншими братами (Романом та Ярославом) Дмитру. Король виніс вирок на користь Дмитра Сангушка й призначив виконавцем цієї постанови Костянтина Острозького, при цьому Ганна Деспотівна мала постати перед судом саме Острозького щодо всієї справи з сином¹⁸. Острозький

¹³ AS. T. VI. № LXVIII–LXX. S. 105–108.

¹⁴ Ibid. № LXXX–LXXXI. S. 117–119.

¹⁵ Ibid. № CII. S. 142–143.

¹⁶ *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 72–74. За словами Т. Й. Стецького, саме він виявив у дубенському архіві Острозьких “велику збірку приватної кореспонденції того часу” стосовно боротьби за Гальшку й передав цю інформацію Пшездецькому (*Stecki T. J.* Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 15).

¹⁷ AS. T. VI. № LXXXV–LXXXVI, XC–XCIII. S. 122–124, 130–133.

¹⁸ Ibid. № XCVI–XCIX. S. 136–140; *Machynia M.* Sanguszko (Sanguszkowicz) Dymitr // PSB. T. XXXIV/1. 1992/1993. S. 471–472; T. XXXIV/2. 1993. S. 473.

робив і інші дрібні послуги Сангушку. Так, 27 лютого 1552 р. волинський маршалок заступився за Дмитрових підданих несухоезьких жидів Песаха і Шахна, у яких у королівському місті Ратне місцевий староста Януш Светицький забрав 40 каменів воску, майно, товари й гроші (всього на 600 золотих червінців), побив і поранив несухоезького урядника Миколу, “изсоромитил и словы невчтивыми на него сегал”, а також перебив слуг. Острозький наказав надати сатисфакцію за грабіж і побиття¹⁹. А в червні–липні 1552 р. Острозький і Сангушко за королівським наказом спільно мали обороняти відбудову Брацлавського замку²⁰. Тож вибір Сангушка як нареченого Гальшки з боку Василя Острозького був не спонтанний і не випадковий.

Розгортання подій у вересні 1553 р. відомо у двох інтерпретаціях їх учасників, зафіксованих у промовах адвокатів обох сторін. Версія Беати Костелецької-Острозької була репрезентована на книшинському суді Станіславом Чарнковським (його називали “польський Туллій”, тобто Цицерон)²¹, а інтерпретація Острозького і Сангушка – Одаховським²². Далі ми спеціально розглянемо обидві промови адвокатів, систему їхньої аргументації, риторичку і т. д. Однак зараз нас цікавлять власне фактичні пояснення мотивів та обставин самої акції, так би мовити, “з боку Острозького”. Саме Василь-Костянтин мав надати Одаховському інформацію про домовленість 1552 р. з Беатою Костелецькою щодо шлюбу Гальшки із Сангушком (текст цього листа в оригіналі з підписами та печатками Одаховський представляв на суді в Книшині)*. Однак Беата згодом відмовилася від своєї обіцянки під приводом необхідності згоди короля як головного опікуна, і виникла явна загроза, що Гальшка може бути віддана за ставленика короля і коронної магнатерії з “королівської партії”. Власне, ця обставина: попередня угода про шлюб та її порушення матір’ю нареченої, однією з її опікунок, стане “головним козирем” у поясненні самої насильницької акції Сангушка й Острозького. І хоча Одаховський запропонував допитати на суді саму Гальшку без присутності матері, ця пропозиція прийнята не була, й тривало “змагання” адвокатів у красномовстві та винахідливості.

Утім, окреслимо перебіг подій. Дядько-опікун разом із нареченим, переконавшись, що з Беатою можна остаточно “домовитися” лише силою, вчиняють раптовий збройний напад на Острог. Зазначимо: до цієї акції опосередковано могли підштовхнути обох заходи короля, котрий офіційно наказав кн. Миколаю Радзивілу зустрітися з Беатою й обговорити питання одруження її доньки – після такої угоди марними стали б якісь інші спроби, слід було випередити означену домовленість. Саму дію явно зінспірував Василь Острозький: хто інший міг викликати Дмитра Сангушка з Черкас, щоб той без дозволу короля (це потім кваліфікуватиметься як державний злочин) залишив прикордонне місто й помчав до Острога.

¹⁹ AS. T.VI. № LXXXIII. S. 120–121.

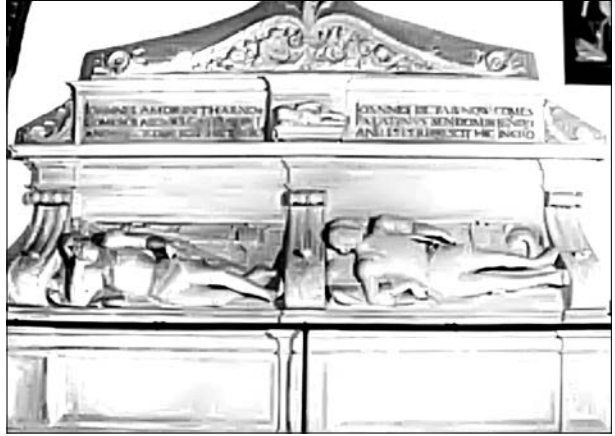
²⁰ Ibid. № LXXXVII. S. 124–125.

²¹ Ibid. № CIV. S. 145–154.

²² Ibid. № CV. S. 155–162.

* Нагадаємо, що саме в цей час, згідно з листом невідомого сучасника, князь Дмитро Вишневецький також отримав обіцянку Василя Острозького видати за нього небогу, і Вишневецький був дуже ображений на Острозького, що той порушив обіцянку та його бажання “роз’яв” (ЛНБ ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 467, арк. 2 зв.). Отже, для Острозького Вишневецький був ніби “запасним варіантом”, оскільки цей легендарний шукач пригод не менше, а то й більше, ніж Сангушко, здатен був на гвалтовне захоплення нареченої та аж ніяк не боявся королівського покарання.

Чи сподівалися Сангушко й Острозький, що під час розгляду наперед запрограмованого гучного скандалу їх активно підтримає коронний гетьман та його прихильники і “завойовану” наречену вдасться втримати? Видається, це припущення не позбавлене ймовірності. Втім, можливе ще одне вагоме пояснення “від Бога”: взяття церковного шлюбу через відповідний чин-тайнство фактично перетворювало наречених на подружжя, і світська влада проти цього нічого не могла вдіяти. Невизнання церковного

Надгробок Яна і Кшиштофа Тарновських у Тарновському костелі. Скульптор Падовано, 1561–1567 рр. Сучасна світлина.

шлюбу належало до прерогативи вищої церковної влади, а оскільки його було взято за православним обрядом, то про негативний вердикт митрополита годі було й думати, тож до Патріарха ніхто б з противної сторони (включно з королем) не звертався б. А проте ця версія виглядає не надто переконливою, оскільки для Католицької Церкви і королівської влади православний обряд не мав якогось особливого сакрального значення та недоторканності. Та в очах Острозького і Сангушка такий обряд забезпечував сакральну доконаність і непорушність шлюбу, оскільки був здійснений відразу після захоплення Острога в родовій усипальниці й святині Дому – Богоявленській церкві. Окрім того, не варто ігнорувати побіжної інформації, ніби обряд підтвердив також католицький ксьондз, хоча власне для католиків до Трідентського собору потвердження шлюбу священником не було обов’язковим.

Отже, 6 вересня 1553 р. Василь-Костянтин Острозький і Дмитро Сангушко зі збройним загоном прибули в Острог. Першим приїхав Сангушко (щоб не викликати підозри) нібито на учту до Беати. Проїхавши до замку, він залишив частину свого загону (з 30 чоловік) біля замкової брами. Коли ж Сангушко вже вітав княгинь, доповіли, що приїхав Василь (із 50 слугами), котрого Беата не хотіла пускати, але ворота замку відчинили слуги (козаки) Сангушка. Почалася бійка: одного замкового слугу вбили, а вісьмох поранили. Княгиня з княжною сховалися в коморі, однак їх звідти витягли. Попри спротив княгині-матері та її посилення на королівську волю обидва князі були невблаганні. Сучасники (в тому числі сам король) змальовують трагічну сцену, коли Беата тягла доньку за одну руку, а дядько за другу, врешті старшу княгиню Острозьку відіпхнули, й вона зомліла (її потім замкнули в кімнаті). Тоді Василь передав племінницю Дмитру, і в Богоявленській церкві їх повинчав привезений (?) Василем-Костянтиним священник, при цьому за наречену нібито виголошував традиційні слова згоди сам Острозький (як при хрещенні). Врешті Василь Острозький звелів подати пригощення (вино та солодоші), а затим відвів молодих до ложниці. Всю цю історію оповів королівський секретар і бібліотекар Лукаш Гурницький, котрий складав свої записки через 30 років після подій, додавши до опису рис трагедії, комедії і т. д., що створило його тексту репутацію “літературної фікції” – це слід мати

на увазі при користуванні його твором та інформацією²³. С. Кардашевич писав, ніби Василь Острозький навіть вигнав Беату з Острога “і вже його з рук своїх не випустив”²⁴.

Проте всі ці колізії не були цілком вигадані авторами названих праць: їх описувала саме в такій послідовності Беата Костелецька, що зафіксував у тогочасних листах до Миколая Радзивіла король Жигимонт II Август. По виїзді князів з Гальшкою з Острога (за іншою версією, ніхто не виїздив, але Беата змушена була залишити місто й шукати захисту владаря) княгиня Ілліна негайно подалася до Кракова. Зазначимо все ж, що в пізніших скаргах Беата вказувала, ніби при наїзді на Острог обох князів (“при гвалтовним наездє”) загинула частина маєткових документів. Утім, тут же з’ясувалося, що вони не загинули, а лише постраждали й через це потребували підтвердження. Так, 6 вересня 1564 р. на учті у Вежі Мурованій слуги нового чоловіка Беати Ольбрахта Ласького віднайшли купчі та інші документи (купча 1537 р. на 1/3 Зарецька від Андрія Михновича Юрійовича/Юрші, його дружини Марії з сином Мартином за 200 кіп грошей та застава іншої частини за 300 кіп), які після огляду в королівській канцелярії (підпису і печатки Жигимонта I) та відчитування (текст читався погано) 16 лютого 1565 р. були підтвержені Жигимонтом II Августом²⁵.

Проте на момент самої події для Беати найважливішим було викрадення доньки. Тож вона при першій же можливості особисто подала скаргу королю та оплакала свою долю перед Боною. Відповідно був призначений королівський суд. Відразу до справи долучився великий гетьман польський Ян Тарновський, який не лише почав переговори з Жигимонтом II Августом, а й спонукав до відповідних зносин з Жигимонтом також чеського короля Фердинанда (зادля підвищення авторитету прохань щодо Острозького та Сангушка). Втім, польський король був налаштований негативно саме через свої підозри щодо інспірації справи самим Тарновським – головним його опозиціонером, котрий, на думку Жигимонта II Августа, прагнув управляти і на Литві (не лише в Короні). Король насамперед наказав Острозькому все повернути на свої місця: Острозький замок та його майно у повному складі – Беаті, Гальшку – матері. А Сангушку дорікав, що той залишив пограничні замки напризволяще без відома владаря. Своему ж “особливо повіреному” (король ще не знав про його подвійну гру) Миколаю Радзивілу Жигимонт II Август писав: “я ж бачу з чиєї то ради сталося” – того, хто “і тут, і в Литві управляти хоче”, тож варто негайно зреагувати, “аби той зачинщик з того не тішився, бо розуміємо добре, що все це нам до зневаги”. Тим часом Беата атакувала королівський двір, повідомляючи, ніби Василь Острозький з дружиною та матір’ю, а також Дмитром і Гальшкою живуть тепер в Острозі, і Василь порядкує там ніби своєю власністю; Гальшку ж примусили до реального шлюбу (Сангушко “з нею покладав”). Король наголошував, що розуміє, з чиєї поради й підтримки князі так осмілилі, але вказував, що вони зарано втішаються (лист до Радзивіла від 15 вересня 1553 р.)²⁶.

²³ *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej. Wrocław, 1950. S. 68–114 (Warszawa, 1805); Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 76–78.*

²⁴ *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa; Kraków, 1913. S. 29.*

²⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 28–29 зв.

²⁶ *Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 63–66; Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 79.*

Жигимонт II Август гостро сприйняв усю цю історію як прояв зневаги до нього особисто, тому раз і назавжди зайняв однозначну позицію: для користі королівського маєстату й авторитету настояти на своєму, будь-якою ціною одружити Гальшку лише зі своїм кандидатом. Це завдало королеві багато клопотів, і головню від Беати, відібрало у нього чимало часу і нервів, посварило із Радзивілом та всіма іншими зацікавленими у справі вагомими особами. Однак фактично переміг король. Ціна цієї перемоги була велика: понівечене життя Гальшки, жахлива смерть Сангушка, нещастя королівського кандидата в чоловіки Лукаша Гурки, плачі Беати, котра після “королівської перемоги” до самої смерті не бачитиме своєї доньки, розпорошення й розорення частини Острозщини авантюрним чоловіком Беати Ольбрахтом Лаським і т. д. Проте в підсумку найбільшим “переможцем” у всій цій трагедії багатьох стане таки Василь Острозький: до нього врешті повернеться Гальшка, а з нею і вся її частина Острозщини; Беата ж (від якої можна було сподіватися нових “сюрпризів”), котра вже однією ногою “стала” на шлях з Угорщини до Острога, помре на самому початку шляху до повернення, неславно помре й Жигимонт II Август, тіло якого пограбують двірські слуги. Всіх переживе лише Василь-Костянтин – єдиний повноправний власник усєї Острозщини.

Паралельно зі скаргами Беати, як уже зазначалося, король отримав на Дмитра Сангушка скаргу Івана Горностая – щодо порушення Сангушком заручин із Мариною Полубенською (10 жовтня 1553 р.)²⁷. Це стало ще одним приводом для короля звершити суворий присуд. Королівський суд у Книшині провадився взимку 1553–1554 рр.²⁸. Жодна зі сторін на суд не з’явилася, доручивши ведення справи адвокатам та повіреним (Беата – Мартину Зборовському, Сангушко – Михайлу Єло-Малинському). А обвинувачем зі сторони короля виступав Мартін Ліпський. Польські сенатори здебільшого стали на бік Беати, натомість литовські схильні були підтримувати Острозького та Сангушка. Навіть у цьому поділі проявилася “висока політика”, цілком очевидно присутня у самій справі шлюбу Гальшки. 11 грудня 1553 р. чеський король Фердинанд Габсбург звернувся листовно до Жигимонта II Августа на захист опального Сангушка²⁹. “Партія” Острозького–Сангушка, посилаючись на пригнічуючий вплив матері на доньку, повне підкорення волі дівчини Беаті, стверджувала, що скарги і звинувачення, подані від імені вдови Іллі Острозького, не відбивають настанови доньки. Окрім того, йшлося про те, що Сангушко жодним чином не зазіхав на маєтки княжни, його головним порухом було кохання до Гальшки та прихильність до нього її самої. Однак король через намову Зборовських побачив у всій справі “тінь” свого політичного супротивника Тарновського, що й визначило позицію владаря. Свої враження й думки щодо цієї справи Жигимонт II Август детально описував у листах до Миколая Радзивіла “Чорного”. Король не бажав також, щоб воевода каліський (Зборовський) отримав Гальшку як наречену для сина (при цьому Жигимонт II Август передбачав, що Зборовський спробує скористатися протекцією Радзивіла, тому наказував йому нікого не підтримувати й нікому не протегувати – лист від 3 липня 1553 р.)³⁰.

²⁷ *Przeddziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. Dod. VI. 4. S. 276–277.

²⁸ Перебіг судового процесу висвітлено в книгах Литовської Метрики, розгляд яких потребує окремої наукової студії: РГАДА. Ф. 389, ед. 37, 251 та ін.

²⁹ AS. T. VI. № СІІІ. S. 143–144.

³⁰ *Listy oryginalne Zygmunta Augusta.* S. 55–56.

Гучний судовий процес, який привернув увагу ледь не всієї Європи своєю екстраординарністю, розпочався при королівському дворі в Книшині 3 січня 1554 р.

Вважаємо за потрібне проаналізувати сам хід процесу та аргументацію сторін, скориставшись опублікованими польськомовними матеріалами процесу з архіву Сангушків. Ми не вважаємо ці матеріали літературною фікцією, на відміну від інформації Лукаша Гурницького (на її фіктивності наполягав Маріуш Махиня)³¹.

Насамперед від імені Беати виголосив промову її уповноважений адвокат Станіслав Чарнковський³². Він наполягав, що зухвала акція Сангушка й Острозького є уразою не лише для Беати, а й для усієї Корони, права та самого короля. Це відразу виводило справу на рівень державного злочину, що, вкупі зі зневагою честі владаря, передбачало смертну кару. Далі Чарнковський ніби звертався до адвоката й прибічників противної сторони, зазначаючи, що жодна порядна людина не може захищати Дмитра, а якщо хтось і буде, то справдиться поголос: немає на світі такого гріха, у якого не знайдеться оборонець у Польському королівстві та ВКЛ. Адвокат нагадував про славу Костянтина Івановича – переможця у 30 битвах та поштивість Іллі, котрий передав доньку в опіку самому королеві. Не міг оминати Чарнковський і аргументу супротивників: Дмитро Сангушко справді звертався до Беати з проханням про руку Гальшки, однак адвокат наполягав, що й Беата нібито заявила про свою невластивість у цьому питанні, адже є король-опікун. Цей вдалий хід замикав усю проблему на королівській особі та зневаженні її Сангушком. Зі слів Беати, Дмитро невдячно сприйняв її відповідь і напросився на гостину до Острога задля перемовин. Далі, за словами тієї ж Беати, коли вона в призначений день чекала Дмитра, то із замку побачила ціле військо й “впізнала” якимось чином Василя Острозького. Тоді вона наказала зачинити браму замку, однак слуги не встигли цього зробити, “оскільки посполиті у вдів слуги, ані послухні, ані поспішні”. Люди ж Дмитра встигли вскочити до замку й провести людей Острозького, які в брамі збили кількох запопадливих слуг Беати. Тож Сангушко й Острозький з військом увірвалися до замку з галасом і стрільбою як вороги. Князі-нападники забрали ключі від брами та всіх замків, а козаки почали мародерствувати. На цьому місці Чарнковський (чи сама Беата, слова якої він переказував) не утримався від зауваги, що в козаки йдуть люди розпусні, хтиві й спраглі вседозволеності. Адвокат ужив також протиставлення: Костянтин Іванович, коли здобував численні ворожі фортеці, не дозволяв собі таких погромів, як Сангушко з Острозьким у Острозі. Беата кілька разів зомлівала, і її відливали водою. Найцікавішим для нас є переказ промови Василя Острозького (адвокат назвав її довгою): про природну опіку над племінницею, про побажання добра Дому, про свою обіцянку (як опікуна) руки Гальшки Дмитру і про свій приїзд власне задля виконання цієї угоди. Затим нібито промовляв Дмитро Сангушко: про свій стародавній Дім і послуги державі, молодість, вроду і т. д., чим мав би і для Гальшки бути привабливим та дорогим. Зрештою Сангушко, за переказом, кинув фразу на адресу Беати: “Дозволиш чи ні, а інакше бути не може”. Беата знов апелювала до волі короля і засуджувала зухвальство обох князів. Саме в промові Чарнковського було змальовано знамениту сцену, коли Василь та Беата за руки перетягували до себе бідну Гальшку;

³¹ *Machynia M. Sanguszko (Sanguszkowicz) Dymitr // PSB. S. 472.*

³² *AS. T. VI. № CIV. S. 145–154.*

Беату пхнули, вона впала й знепритомніла. Затим Василь передав Гальшку Дмитру зі словами: “А то я тобі даю, бо то в моїй моці як стрія”. За словами адвоката, Гальшка була налякана й проклинала свою вроду та багатство. Обоє тут же поставили в Бого-явленській церкві, і священник розпочав таїнство шлюбу. Чарнковський оповідав, що на запитання священника про волю йти за Дмитра Гальшка відповіла “ні”, і тоді отець припинив обряд та просив відкласти все до ранку, на що Василь пригрозив йому булавою (ця деталь насторожує, адже ніякої булави у Острозького не було) і сам відповів за племінницю. Нарешті руки Дмитра і Гальшки були перев’язані рушником, і це засвідчило, що шлюб звершився. Всі перемістилися до палацу, Василь розпорядився принести солодоші й напої.

Передавши всі ці деталі подій, Чарнковський вдався до риторики. Він пафосно заявив, що Василеві більше годилося отруїти племінницю, ніж учинити з нею такий глум. Подальша сцена увиразнювала вчинене блюзнірство: всі вийшли, Дмитро залишився наодинці з Гальшкою, щоб заволодіти нею, а оскільки княжна пручалася, він покликав слуг, у присутності яких і згвалтував Гальшку. Адвокат вигукував: “Бідна наша вольність в Польщі, в якій є так багато сваволі”. Чарнковський дорікав Василю Острозькому: князь, мовляв, учинив із племінницею таке, що й з невільницями не чинять, дивився на наругу над нею й не здригнувся, чув її крики в кімнаті, знав, що там не один Дмитро в ложниці з Гальшкою, але нічого не вдіяв. Адвокат знову пафосно вигукував: “Ти ж другий батько, а вона тобі донька. Дмитро для тебе настільки значний, що задля нього її ганьбиш. А якби з твоїми доньками так чинили?”. Ця риторика була розрахована лише на суддів та короля, оскільки Василь Острозький на суді присутній не був. Чарнковський напірав саме на підступність та розрахунок Острозького: по шлюбі племінниці він захопив Острог як своєрідну плату за свій вчинок. Все це принесло Дому Острозьких лише ганьбу, головним винуватцем якої був саме Василь Костянтинович. Затим Чарнковський вдався до словесної еквілібристики, підводячи суд до потреби страти Дмитра, щоб невпадко було іншим чинити подібні лиходійства. Адвокат також підкреслював трагедію Беати, котра вболіває не стільки за грабунок майна, скільки за наругу над донькою. Княгиня стверджувала, що краще б Василь просто забрав цінності й маєтки або забив Гальшку і Беату, вони на це сумирно б згодилися, ніж терпіти увесь цей сором. Чарнковський патетично завершував: Ілля Острозький з того світу волає до короля про опіку над його донькою й дружиною.

Другою стороною судового процесу був Дмитро Сангушко, якого представляв адвокат Одаховський³³. Варто відзначити, що Василь Острозький у судовому процесі не фігурував, його представника не було, тобто з погляду закону князь стояв ніби осторонь, хоча реально був постійно “присутнім” у всіх подіях, їх описі та навіть заочних зверненнях представника Беати. Одаховський розпочав промову доволі несподівано, заявивши, що за старими звичаями прокуратору забороняється зловживати красномовством задля збудження почуттів у суддів. Далі адвокат робив реверанс королю: владар мудрий і справедливий, він легко відділить реальність від пафосу промовця. Затим Одаховський звертався до Господа, який заповідав завжди вислуховувати обидві сторони та не впускати у своє серце ненависті, яку може розбудити

³³ AS. T. VI. № CIV. S. 155–162.

той, хто “хитро скаржитися вміє”. Адвокат констатував, що Чарнковський усю свою промову спрямував саме на те, щоб викликати почуття ненависті до Дмитра Сангушка, якому приписав лише негативні риси, відібравши і честь, і віру, і цноту й наміряючись відібрати навіть життя. Промовець указав і на підступність Беати, яка жалісно скаржитися перед королем, а сама по дорогах і місцях ночівлі розставила своїх слуг, аби вбити Дмитра, який через це не зміг прибути особисто на суд. Сангушко мав намір довести власну невинність та викрити злість, упертість і злобність Беати. Князь, мовляв, уважає, що коли б король визнав його невинність, то й смерть була б не страшною, бо краще очиститися від наклепу й померти, ніж загинути з недоброю славою, оскільки Сангушко досить славний і пожиточний для держави чоловік. Одаховський рішуче заявив, що ніякого гвалту, бою та грабежу не було, що може засвідчити і сама Гальшка. Сангушко зі слугами на 30 конях та без зброї приїхав до Острога без жодних поганих намірів. Василь Острозький мав не більше 50 коней. Беата ж у замку тримала близько тисячі слуг і залоги, вони Дмитра з Василем враз перебили б у випадку їх агресії. Дмитро нікого не забив і нічого не пограбував, а дружину йому дав її стрий, священник і сам Господь.

Адвокат вказав, що Дмитро знав про численних претендентів на руку Гальшки, тож сам та через приятелів також старався про це. Від Беати він отримав письмову обітницю, текст якої був продемонстрований королеві. Коли ж Беата вирішила порушити дане слово і це стало відомо Дмитрові, тоді він з Василем поїхали до Острога задля нової намови та угоди. Беата закрила перед ними ворота замку, і щоб не повертатися з ганьбою, князям з Божою поміччю (саме цим пояснюється факт незакривання брами) без стрілянини та побиття вдалося вїхати до Острозького замку. Беата наказала слугам стріляти та битися, але вони її не послухали, тоді княгиня почала лаятися, заламувати руки, театральньо знепритомніла. Тоді Дмитро хотів уже залишити Острог, але Василь, пам'ятаючи свою обіцянку, вбачаючи в поведінці Беати образу всьому Дому та піклуючись про Гальшку, все ж наполіг на обопільному виконанні домовленості. Острозький “покірно просив” Беату також дотримати свою обіцянку. Але Беата затикала вуха, лялася й знову театральньо втрачала свідомість. Побачивши в неї “велику хтивість до маєтків доньки”, а не справжню любов до рідної дитини, та розуміючи, що в разі їх з Дмитром від'їзду Беата все поверне в неславу, Василь вирішив взяти на себе влаштування долі Гальшки. За його наказом священник звершив таїнство шлюбу зі згоди Гальшки, щодо якої жодного гвалту й примусу не було. Лише Беата безперестанку лаялася та сипала прокльони, оскільки втрачала великі маєтки доньки; якби на те її воля, вона ніколи б Гальшки заміж не віддавала.

“Викривши” нечисті наміри Беати, Одаховський вдався до “популістського” прийому: він заявив, що Дмитро Сангушко ладен відмовитися від усього віна й посагу Гальшки та її маєтків – нехай усе забере Беата, але залишить йому законну дружину. Сангушко настільки заможний, що зможе забезпечити свою сім'ю самостійно. Такий поворот подій з погляду закону був нереальним: усі маєтки та статки Гальшки належали лише їй, навіть чоловік не міг повернути їх тещі, оскільки не володів усім цим добром, тим більше що віновий запис складено не було. Одаховський від імені Дмитра пафосно закликав Беату забрати все, залишити йому лише гідність. Адвокат констатував: Беата хотіла знеславити Дмитра, а знеславилася сама, бо всім показала свій справжній інтерес – майно й маєтки доньки. Одаховський заявляв, що Гальшка

почувається добре, закохана в Дмитра (“мужа свого милує”). Натомість для Беати хай би обоє згнули, аби помститися. Адвокат звертався до емоцій, заявляючи, що така позиція далека від справжніх материнських почуттів.

Зрештою Одаховський запитував: чи зганьбив Василь Дім Острозьких? Відповідь, звісно, була негативна. Адвокат характеризував Дмитра: молодий, відважний, ушлавлений у боротьбі проти татар (детальний опис звияг, звільнення полонених і т. д.), за яким нічого поганого не помічено – тож хто може бути кращою партією для Гальшки? Сам Дмитро “не срібла, не золота, не маєтків, не вроди прагнув, але цноти й учтивості виховання” майбутньої дружини, Гальшку він кохає усім серцем. Риторичними були останні слова Одаховського, розраховані на суддів: невже той, хто краще говорить та голосніше плаче, в суді перемагає? Адвокат заявляв також, що не має жодного сумніву в справедливості королівського суду. Нарешті, він вказував, що оскаржена сторона може поставити багато свідків, у тому числі саму Гальшку, якщо вона буде питана без присутності матері.

Вирок короля було винесено того ж дня (3 січня 1554 р.)³⁴. У вирокі зазначалося, що під час судового процесу мав слово також Мартін Зборовський (від імені Беати), котрий заявив, що Василь Острозький також може бути покликаний до суду. Однак король констатував, що головний звинувачений усе ж Дмитро Сангушко. Його й було викликано перед очі короля разом із Гальшкою. Однак Сангушко не з’явився, надіславши із зем’янином Михайлом Єловичем відкритого листа, де сказано: згідно зі Статутом, обвинуваченого слід викликати спеціальним позовом, якого не було; Острог він тримає з дружиною як її отчину, з Беатою ж до суду стане, коли вона законним порядком подасть йому позов; сам не може приїхати перед очі короля через хворобу. Жигимонт II Август ці пояснення не прийняв та розцінив учинок Сангушка як спротив королівській волі. Найбільшою провиною Сангушка, за словами королівського вироку, було самовільне полишення прикордонних українних замків, чим князь “відкрив ворота” ворогу; він забрав із собою ще й почт, учинив гвалт на Волині, пошлюбив насильно Гальшку, захопив Острог, пограбував і побив слуг Беати. Словича допитали, чи вповноважений він представляти Сангушка на суді, але той заявив, що такого доручення не має. Потім король зробив перерву для ради з суддями. Ця рада тривала досить довго. Королівські юристи визнали посилання Сангушка на Статут щодо офіційного позову незаконним, оскільки суд проводиться не з рівним, а з

Жигимонт II Август. Гравюра з “Хроніки” Мартіна Бельського. 1551 р.

³⁴ Ibid. № CVI. S. 162–166; *Przeddziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. Dod. VI. 5. S. 278. Цікаву інформацію про хід процесу та винесення вироку повідомили королю Фердинанду його агенти 11 січня 1554 р. (Ibid. № CVII. S. 162–170).

самим королем, котрий звинувачує підданого в самовільному полишенні кордону та наражанні держави на небезпеку, у непослусі й неставанні перед королівські очі та суд, а щодо хвороби, то про це Сангушко мав повідомити завчасно. Вирок короля був жорстоким: кн. Дмитра Федоровича Сангушка присуджено до баніції (вигнання з території держави) та інфамії (позбавлення честі включно з можливістю смертної кари), його маєтки мали бути конфісковані, а уряди відібрані, Беаті ж повинна бути виплачена компенсація, і, що найголовніше, шлюб визнавався недійсним, а Гальшка мала повернутися під опіку матері.

У цьому вирокі не говорилося про добропристойні дії кн. Василя Острозького. Він вийшов сухим з води, і, як стверджує Томаш Кемпа, його навіть не позбавили права опіки над Гальшкою³⁵. Це не зовсім так. У пізнішій постанові Жигимонта II Августа у відповідь на “звернення” самої Гальшки (а швидше від її імені) детально описувалося, чому сеймова ухвала про обов’язковість згоди найближчих кривних на шлюб шляхтянки не повинна діяти щодо кн. Острозького: він “своє право” використав, коли гвалтом видав небогу за Дмитра Сангушка, її самої від наруги та пожитків її не оборонив, та навіть гвалтівникові Сангушку допомагав, отже, тепер Гальшка може вийти заміж лише за згоди матері та короля³⁶. Тільки пізніше це відсторонення від опіки над племінницею Острозькому вдалося зняти, однак він уже не брав участі (принаймні відкрито) у “шлюбній боротьбі” навколо Гальшки та не протегував нікому з претендентів.

20 січня 1554 р. Жигимонт II Август видав мандат про впіймання Дмитра Сангушка та скарання на горло³⁷. Коли інформація про вирок щодо Сангушка стала відомою винуватцям “острозького скандалу”, Дмитро Сангушко з Гальшкою (переодягнутою у чоловіче вбрання й підстриженою) тікає (“на одному лише возі” і з кількома слугами князя та служницями княжни) до Чехії, ймовірно до маєтку Тарновського Раудніц, захопивши з собою немалі цінності (10 тис. червонних золотих, 4 тис. золотих португалів, золоті ланцюги, сигнети, коштовне каміння, золотий та срібний посуд, цінні образи в шатах, дорогий одяг та хутра, коштовну зброю, кілька тисяч грошей литовських і польських – все це було описане після конфіскації, але як воно вмістилося на один віз – незрозуміло³⁸). За ними наздогін кинулися найактивніші претенденти на руку княжни й противники Тарновського – Зборовські (йдеться про батька й сина Мартінів Зборовських; вони обидва переслідували втікачів із чималим загоном озброєних слуг), родичі Гальшки по матері Януш та Анджей Костелецькі, Анджей та Лукаш Гурки. Саме Зборовські наздогнали втікачів у містечку Лісса (за п’ять миль від Праги). Тут втікачі зупинилися у будинку родини Лівів, де якраз гуляли чиясь весілля. Сангушко, ймовірно, почувався у безпеці за межами своєї держави, тож узяв участь у гулянні: танцював, вів розмови тощо. Зборовські увійшли в довір’я вїйта сусіднього містечка Німбурга Адама Кухти, представили йому Сангушка як важливого злочинця, котрий викрав княжну, при цьому побив ледь не всіх слуг, не милував навіть жінок і дітей, забрав цінності на 300 тис. золотих, і Кухта погодився

³⁵ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski... S. 34–35.

³⁶ ЛНБ ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 467, арк. 4 зв.–5 зв.; *Przeddziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 81–82.

³⁷ AS. T. VI. № CVIII. S. 170.

³⁸ *Gomolicki L.* Grób w Jaromierzu // *Przygoda archiwalna.* Wrocław, 1976. S. 144–145 (129–166).

на арешт князя (у 1557 р. празький суд винесе суворий вирок Кухті за перевищення повноважень: публічне побиття нагайками у всіх трьох частинах міста Праги і таврування розпеченим залізом та ганебне вигнання). Люди Зборовських у супроводі урядників заскочили Сангушка зненацька, коли він зранку чекав приготування сніданку й був не одягнений (лише в нижній кошулі – сорочці та накинутій оксамитовій шубі), свідки завважили також важкий золотий ланцюг на його шиї. Слуги Зборовського через відчинені двері почали стріляти і вбили та поранили кількох гостей на весіллі. Сангушко спробував тікати заднім двором, але брама була зачинена, тож його швидко наздогнали й почали бити рушницями та залізаччям. На князі роздерли кошулю, і він залишився цілком голим. Поляки завели Сангушка до будинку й попри всі благання прикрити його сороміцтво залишили його, голого й скривавленого, вкупі з жінками у світлиці. З Дмитра зняли золотий ланцюг та повісили залізний (з хрестом?). Зборовський-старший вдарив Сангушка межі очі й вилаяв. Затим Зборовський віднайшов серед жінок Гальшку; його цікавило лише одне питання – чи втратила вона цноту, відповідь княжни розчарувала переслідувача, котрий прагнув пошлюбити Гальшку зі своїм сином. Затим Гальшку й скривавленого князя перевезли до Німбурга, де Сангушка ув’язнили в кайданах. Попри заборону місцевої влади 3 лютого 1554 р. Зборовські вивезли Сангушка до Яромира та посадили у стайню на ланцюг під охороною татар із загону Зборовських, котрі в ніч з 3 на 4 лютого забили князя Дмитра (задушили ланцюгом). Коли ж уранці за наказом місцевої влади Сангушка одягли й поклали до труни, Зборовський-старший звелів своїм людям перевернути труну, оголити тіло й покласти його на гнойовищі. Лише 7 лютого тіло передали місцевій владі та поховали в яромірському костелі Св. Миколая під вівтарем Св. Барбари. Пізніше родичі князя поставили тут надгробок з написом латиною і чеською про смерть Дмитра Сангушка з роду Ольгїрдового, забитого “нешляхетним чоловіком” Мартїном Зборовським, котрий “не мав для цього жодної причини”³⁹.

Надмогильна плита з епітафією кн. Дмитру Федоровичу Сангушку в костелі св. Миколая м. Яромира в Чехії. Поновлення 1859 р.

³⁹ Варіанти інформації про ці події надали королю Фердинанду його агенти 5 березня 1554 р. (AS. T. VI. № CIX. S. 171–173. У 1555 р. були записані свідчення 81 свідка вбивства Сангушка (Ibid. № CXII. S. 176–212).

Гальшка, яку прозвали з того часу “польською (чому не руською? – В. У.) Єленою Троянською”, при цьому пережила, вочевидь, черговий шок. Услід за слугами Сангушка вона повторила, що Дмитро пошлюбив її з дозволу дядька й відповідно до угоди з покійним батьком княжни (Ілля Острозький помер до її народження, він навіть не знав, хто у нього народиться; це була версія для Гальшки та оточення, придумана, мабуть, самим Сангушком чи Василем Острозьким), окрім того, вона засвідчила, що “брали два шлюби” – православний та латинський⁴⁰. Це хронологічно перше свідчення Гальшки важливе: воно показує, що дівчину переконали у справедливості акції “вкрадення” нареченої, тож, імовірно, вона не лише вірила Дмитру, а й сприймала його як свого чоловіка (тим більше, що й фізично він став першим її чоловіком). Гальшку забрали Костелецькі, котрі якраз прибули до Чехії (Зборовські хитрістю відірвалися від усіх інших переслідувачів, щоб здобути славу “визволителів” княжни Острозької), й перепровадили до Беати в Познань⁴¹.

Як тільки князівна потрапила до рук матері (18 березня), відразу (19 березня 1554 р.) вона з намови Беати подала вищезгадану протестацію щодо насилля над нею дядька у справі шлюбу із Сангушком. Гальшка особисто перед “багатьма людьми” у Познанському гродському суді “жалобливо оповідала”, що рідний стрий кн. Василь Острозький, “запам’ятавши повинновацтва, права посполитого и боязни Божей”, налаштував Дмитра Сангушка напасти на Острог. Вони захопили замок, пограбували у скарбниці все, що батько по смерті своїй дружині та доньці залишив – “пенендзе, золото, сребро, чинене и нечинене, клейноди, перли, каменки, шати, зброи, стрельби и иншое”, слуг замкових побили та поранили, “белим головам (жінкам. – В. У.) тож не попущаючи”. Все перелічене забрав Василь Острозький, а також інше майно, яке тільки в замку й інших маєтностях віднайшов, дядько також “сам опанував замок і

⁴⁰ *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 97.*

⁴¹ Детальний опис див.: *Ibid. S. 83–100.* Ця історія неодноразово оповідалася у літературі, яку важко вичерпати в посиланні – настільки вона велика. Назвемо насамперед одне рідкісне видання, на яке не звертають уваги дослідники, хоча воно містить чеські слідчі матеріали та інформацію місцевої хроніки, які подають “чеське бачення” перебігу подій: *Zap K. V. Eliška, kněžnička z Ostrohu: Mraveličný obraz ze 16 století. Praga, 1852. 36 s.,* передруковане польською мовою з коментарями А. Пшездецького (Biblioteka Warszawska. 1862. T. IV. S. 189–213). Леон Божаволя-Романовський також зібрав усі можливі свідчення тогочасних документів, виписки з праць чеських істориків (Францішека Патери, 1860–1862 рр.) та використав матеріали розслідування, проведеного за наказом імператора чеськими урядовцями – див.: ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 160–188.

Дмитро Сангушко був похований 11 лютого 1554 р. у яромірському костелі Св. Миколая. У 1854 р. до Яромира прибув кн. Роман Сангушко, за його участі Францішек Пйотр Рогожницький шукав гробницю Дмитра в костелі. Було віднайдено поховання жінки, а під нею в окремій труні – чоловіка зі срібним хрестом та позолоченим розп’яттям й рештками лицарської зброї. Саме ці речі викликали підозру, що було відкрите інше (не Сангушка) поховання. Тож Рогожницький продовжив пошуки, і 19 листопада 1859 р. він віднайшов плиту з написом про вбивство Дмитра Сангушка. У 1860 р. на офіційне прохання кн. Романа Сангушка було здійснено ексгумацію його родича: на скелеті високого чоловіка виявилися сліди рубаних ран (на черепі) та рештки вбрання із грубого сукна; було замовлено нову гробницю і здійснено перепоховання, а давній камінь із написом замурували в стіну храму. Див.: *AS. T. 6. № 104–106, 112; Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 70–103, 276–279; T. 5. Kraków, 1878. S. CXXXV–CXL; Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej. S. 68–114; Gomolicki L. Grób w Jaromierzu. S. 144–145.*

все те, що там було”. Потому “мене над волю мою и пани матки моеї гвалтем примусили, аби Димитрови слюбила малженство”. Гальшка цього не хотіла, але “випросити и виплакати ниц не могла”, тож дядько “меня ему надал и гвалт мне стал зневоленої”. Отже, Гальшка практично в усьому своєму свідченні звинувачувала переважно Василя Острозького як головного гвалтівника, з намови якого Дмитром Сангушком і було “вчинене насильство”⁴². Беата (а саме вона поставила підпис за доньку), таким чином, намагалася довести, що й з погляду доньки це був вимушений шлюб, і її опікун доклав до цього зусиль, більше того – був ініціатором та особисто вчинив явне насильство. Вочевидь, ішлося про спробу усунення Василя Острозького від участі в подальших перемовинах щодо шлюбу Гальшки, а також стягнення з нього значного матеріального відшкодування. І це таки вдалося, хоча й не цілком⁴³.

Плани самого Василя-Костянтина в цій справі зазнали повного краху й обернулися цілком протилежним бажаному результатом. Напруження посилювалося тим, що зацікавлення у шлюбі Гальшки й долі значної частини маєтків Острозьких на Волині все активніше виявляв особисто Жигимонт II Август. Тепер йому йшлося про те, щоб усунути непередбачуваних у своїх вчинках, навіть зухвалих Зборовських, оскільки вони стали на бік його противника гетьмана Яна Тарновського. А проте їм сприяла королева Бона (її конфлікт із сином, котрий усував матір від влади, якраз загострився). У листі до Миколая Радзивіла “Чорного” (від 21 серпня чи вересня 1554 р.) король писав, що дозвіл на шлюб Гальшки з Мартіном Зборовським призведе до появи в королівстві “великої занози”, воєвода каліський тоді поширить свою владу на всю Волинь і Русь, усім же відомо, “якого гнізда той чоловік”, із ним “усі ми дістались би пекла”⁴⁴. Король побоювався, що з намови Тарновського та за підтримки королеви Бони Мартін Зборовський розпочне інтригу з Василем Острозьким щодо одруження Гальшки, тому просив Радзивіла: “маєш під рукою князя Василя, котрий мав би твою милість слухатись”, тож, мовляв, переконай його не трактувати зі Зборовськими і пообіцяй щось із урядів навзаєм підтримки королівського кандидата, оскільки й “матір наша нам на зло радо чинить”⁴⁵.

Король висунув найбільш прийнятну для себе кандидатуру на чоловіка для Гальшки – бжесько-куявського воєводу Лукаша Гурку, одного з найбільших великопольських магнатів, протектора лютеран (дослідники стверджують, що король завдяки цьому шлюбові хотів заручитися підтримкою протестантів щодо своєї політики в Короні). Тут варто кілька слів сказати про Гурку, оскільки дослідники Острожчини та князів Острозьких виставляють його як вельми одіозну фігуру. Лукаш III (це ім’я – одне з родових серед Гурків) був сином Анджея I Гурки та Барбари Курозвонкської (доньки Софії Зборовської). Його батько, познанський воєвода, відомий як творець першого ренесансового палацу в Познані та нового замку на горі Пшемисла, був противником шлюбу короля Жигимонта II Августа із Барбарою Радзивіл (це символі-

⁴² *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 102–103, Dod. VI. 6. S. 278–279; AS. T. VI. № CX. S. 174; ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 195 зв.*

⁴³ Див. детальніше: *Caro J. Beata und Halszka, eine polnisch-russische Geschichte aus dem XVI Jhr. Breslau, 1882.*

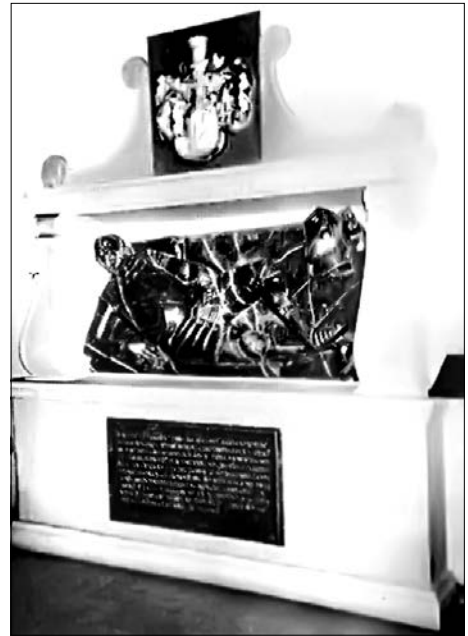
⁴⁴ *Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 81–83, 106.*

⁴⁵ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 107–108.*

Жигимонт II Август. Срібний талар XVI ст.

лічно з огляду на роль короля у шлюбі його сина), сприяв розвитку Реформації у Великопольщі, прихистив у своїх маєтках (Шамотулах, Вронках, Курніку, Козьміні та ін., навіть у познанському палаці “під носом у біскупа”⁴⁶) “братів чеських” у 1548 р. після вигнання їх імператором Фердинандом. Виявляв показову релігійність (по смерті в 1545 р. дружини Барбари цілих 7 місяців годував та одягав у своїх маєтках 400 убогих), тим часом про його хтивість часто говорили сучасники. Анджей I мав трьох синів, з яких Лукаш старший, та трьох доньок. Між іншим, старша Катерина стала дружиною воєводи ленчицького Януша Костелецького, тобто Гурка через нього породився із Беатою Костелецькою. Лукаш III народився близько 1533 р., тобто був лише на шість років старший за Гальшку. Це підкреслимо, оскільки в літературі Острогіани нерідко вказується, що він був старцем, коли пошлюбив Гальшку, аби увиразнити “одіозність” претендента на Острожчину. Лукаш певний час (доволі недовго) осягав науки в університеті Франкфурта, однак змушений був через смерть батька залишити навчання, оскільки мав перейняти всю спадщину та опіку над малолітніми братами й сестрами. Однак саме з часів юності Лукаш постійно підтримував добрі стосунки із пруським князем Альбрехтом. Спочатку він належав до “братів чеських” (релігійна течія, що сповідувала гусизм), котрі осіли у Великопольщі після вигнання з Чехії, в тому числі, як уже зазначалося, у маєтках Гурків. Вони проживали і в родовому маєтку Гурків Шамотулах. Та в 1563 р. “брати чеські” відлучили Гурку від своєї громади за розпусту, від того часу він став меценатом лютеран, котрим для зборів надав навіть свій познанський ренесансовий палац, а в 1569 р. передав їм у Шамотулах католицьку колегіату та примістив там предикантів; ще 1551 р. він заснував тут і першу у Великопольщі протестантську друкарню⁴⁷. Утім, з католиками Лукаш також підтримував добрі стосунки, зокрема зі своїм швагром – Познанським єпископом Анджеєм Чарнковським. Гурка полюбляв релігійні диспути й бесіди, часто влаштовував “теологічні змагання” католиків та протестантів, мав пристойну бібліотеку, багато читав. Лукаш прожив усього сорок років (помер

Надгробок Лукаша Гурки. Костел Усіх Святих у Курніку.

⁴⁶ Bukowski J. Dzieje Reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku. Kraków, 1883. S. 154.

від карбункулу 23 січня 1573 р.), притому останні півтора десятиліття страждав через колотнечу з Гальшкою та Беатою, так і не вступивши в офіційне подружнє життя та не залишивши нащадків. Навіть по смерті йому не дали спокою: познанська католицька капітула не дозволила поховати Лукаша в родовій усипальниці як протестанта, його тіло спочатку перевезли до Шамотул, а потім до каплиці Всіх Святих у Курніку, де лише 1584 р. Станіслав Гурка поставив Лукашу III вирізьблений із чорного мармуру (для всіх інших родичів – з білого) надгробок вишуканої роботи скульптора Генріха Грости. А маєтки Гурків перейшли до католицького роду Чарнковських⁴⁸.

Кандидатура Лукаша Гурки не задовольняла обох опікунів Гальшки – Беату й Василя-Костянтина. Проте Острозький у складній для себе ситуації (загроза нового судового процесу за скаргами Гальшки й Беати та “доля Сангушка”) зайняв ледь не нейтральну позицію. Нагадаємо, що за законом для шлюбу з будь-яким кандидатом необхідна була згода обох опікунів, навіть у випадку кандидата “від короля”. Томаш Кемпа вважає, що у 1554 р. склалося три угруповання у “справі Гальшки” (яка була лише уособленням належних їй володінь Острожчини): король протегував Гурці й намагався схилити до цього Василя-Костянтина як опікуна (ймовірно, через Миколая Радзивіла “Чорного”), обіцяючи Луцьке староство по смерті кн. Андрія Кошарського (привілей був підписаний 3 листопада 1556 р.) та якісь інші (земельні?) пожалування⁴⁹. Припускаємо, що мова йшла про секвестровані на ім’я короля спірні земельні володіння Острозьких, які потрапили під опіку королеви Бони. Саме 1556 р. Бона через суперечку з сином-королем виїхала до Італії (там її згодом отруїли в Барі⁵⁰), і секвестровані землі перейшли до Костянтина Острозького. Це підтверджується листами Жигимонта II Августа до Миколая Радзивіла. Так, 26 жовтня 1556 р. король писав, що головною перепоною є заява самої Гальшки, що вона за жодних обставин не погоджується виходити за Гурку; про це вона писала (під диктовку матері) до Панів-Ради та самого Гурки (останньому Гальшка повідомляла, що воліє радше померти, ніж стати його дружиною). У зв’язку з цим король мав намір забрати Гальшку до

Барбара Радзивіл. XVI ст.

⁴⁷ Ibid. S. 155.

⁴⁸ Див.: *Łączyńska A.* Infuły i szyszaki. Opowieść o wielkim rodzie Górków. Warszawa, 1966; *Wicherkiewiczowa M.* Łódź na purpurze. Poznań, 1932.

⁴⁹ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 69.

⁵⁰ Історію Бони у викладі її секретаря Лодовіко Монті (1542–1567) див.: *Mazzei R.* Quasi un paradigma. “Lodovicus Montius mutinensis” fra Italia e Polonia a meta del Cinquecento // Riv. Stor. Ital. Napoli, 2003. A. 115. Fasc. 1. P. 5–56.

двору (до королівен), аби відлучити від матері та її впливу⁵¹. Ще одним кроком стала “обробка” Василя Острозького з намови Радзивіла: саме на пропозицію Миколая “Чорного” король і вирішив нагородити дядька княжни урядом старости луцького, він навіть був ладен надати Острозькому щось зі скарбу чи з мит, розглядалася також можливість надання якогось із воєводств у ВКЛ (лист до Радзивіла від 30 жовтня 1556 р.)⁵². Від Василя вимагалось “благословення” шлюбу Гальшки з Гуркою, що формально могло б “перевершити” волю Беати та Гальшки (лист короля до Радзивіла від 12 грудня 1556 р.)⁵³. З іншого боку, приятелі Гурки не радили йому завершувати справу в такій непевній ситуації. Відповідно, король 20 листопада 1556 р. пропонував Радзивілу “ні хвилини не затримуючись” послати до кн. Костянтина, щоб з ним остаточно домовитися й отримати письмову згоду на одруження племінниці (як опікуна – в цій ситуації опікунські права Острозького йому повернули). Більше того, король наполягав, щоб Радзивіл і від родичів самої Беати (Костелецьких) отримав таку ж саму згоду. При цьому Жигимонт II Август обіцяв вирішити питання про Колодне, Чернехів і Хлапотин (імовірно, на користь Василя-Костянтина).

І все ж король найбільше несподіванок очікував від Беати: хоча він і мав намір забрати до двору Гальшку, але передбачав, що й Беата поїде слідом, що вона може таємно домовитися про черговий шлюб доньки⁵⁴. Король був свідомий також того, що й інші претенденти не будуть бездіяльні, зокрема йшлося про якогось німецького князя, котрий вів перемовини з Радзивілом, сподіваючись на його допомогу. Жигимонт II Август схарактеризував це доволі цинічно: “Не дивуюся тому, бо йому засмакували гроші...”⁵⁵.

Утім, як видно з подальших постанов короля, “домовленість” з Острозьким не набрала чинності і він був усунутий від “справи Гальшки” взагалі. Для самого Острозького передання половини володінь Дому Острозьких у руки польського магната Гурки була дуже небезпечною, а тому він навряд чи з ентузіазмом підтримав пропозицію Жигимонта II Августа.

Навесні 1555 р. король мав бесіду із самою Беатою у Варшаві, де вона перебувала при дворі ще не вярдженої до Італії Бони, однак багаторазові наполягання Жигимонта II Августа на кандидатурі Гурки княгиня відкинула. Між іншим, вона пригадала королю законодавчу норму, згідно з якою поляк, котрий пошлюблює литвинку, не отримує земські маєтки у ВКЛ загалом, або, коли кривні можуть сплатити грішми посаг, – може претендувати на вартісний еквівалент ¼ маєтків, отже, Гурка однозначно буде позбавлений значної частини Острожчини. Король заявляв, що денонсує цю норму для даного конкретного випадку.

Зрештою Жигимонт II Август вирішив вдатися до явного підлогу. Він підготував привілей, відповідно до якого нібито сама Гальшка Острозька його просила не поширювати на неї статутне положення про неможливість успадкування чоловіком-поляком її земельних володінь, оскільки вона “ближнього кривного не має”, а її дядько Василь Острозький своє право втратив, тож король робив виняток зі статутного

⁵¹ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 95.

⁵² Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 98.

⁵³ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 108.

⁵⁴ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 103–104.

⁵⁵ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. S. 16; *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 108.

права лише для Гальшки та її чоловіка. Окрім того, Гальшка нібито просила короля (як єдиного свого опікуна), “аби ми дозволили їй вийти заміж за кордоном ВКЛ до Корони Польської за пана Лукаша графа Гурку”, і Жигимонт II Август “на таке заміжжя княжни Гальшки Ілліної призволив”, оскільки Василь Острозький “упустив своє право прирощення”. Жигимонт II Август досить цинічно писав, що, з огляду на свавілля кривного родича Гальшки та “гвалтування права”, він “дозволяє” княжні “вдатися за графа Гурку разом із усіма маєтностями її”. Александр Пшездецький припускав, що цей документ так і не був офіційно виданий, залишившись у проекті⁵⁶. А проте він доволі показовий щодо засобів, до яких вдавався король задля проведення власної лінії, і щодо “функції” в цьому процесі (тобто повного усунення) Василя Острозького. Позбавляючи кн. В.-К. Острозького права втручання у вирішення долі шлюбу небоги, король позбавляв його і права опіки над її часткою Острожчини.

Питання полягало саме в маєтностях: Гальшка віддавалася за коронного магната, а її спадкові землі входили у склад Великого князівства, і це було неабиякою перепороною, бо потребувало рішення відповідних установ ВКЛ. Однак король, імовірно, вважав, що коли усуне зі справи Острозького, то ніхто не порушуватиме у ВКЛ цієї теми. Тож у цій самій постанові констатувалося, що княжна відтепер отримує повне право на маєтки, а її персональним та її власності опікуном автоматично стає Лукаш Гурка. Жодні позови Острозького щодо цього прийматися та задовольнятися не будуть. І взагалі, король “замикав” будь-які претензії та “впливи” кривних Гальшки, а надто Василя Острозького⁵⁷.

Тим часом Беата розпочала таємні переговори з кн. Семеном Юрійовичем Слуцьким. А Тарновський у спілці з королевою Боною протегував Зборовському. Жигимонт II Август найбільше не бажав Зборовського, що зрозуміло з огляду на його належність до “партії” коронного гетьмана та вже зазначену “скаженість” характеру й поведінки. Дослідники вказують ще на одного претендента – чеського князя Яна Подебрада, про роль якого в цій справі нічого достеменно не відомо⁵⁸.

З усіх поглядів король мав явні переваги: Беата з Гальшкою перебували при його дворі. Тож король і королева (на даний момент Бона, яка ще не виїхала, показово зайняла позицію короля) наказали готувати весілля. Коли все було зроблено і мала відбутися сама урочистість за участі правлячих осіб, Беата вдалася до останньої спроби все зруйнувати. За словами королівського секретаря Лукаша Гурницького (нагадаймо про його схильність створювати не стільки хроніку, скільки пригодницький роман), вона втекла й сховалася в лазні. За відсутності матері не можна було розпочинати церемонію, тому знервований король наказав негайно відняти Беату, яку після довгих пошуків таки знайшли. Однак Беата відмовлялася й надалі брати участь у вінчанні доньки, якій дозволу на шлюб не давала. Тоді за наказом короля у вдови було вирвано певний “символ” згоди для демонстрації доньці. Як переказував Гурницький, у Беати насильно зняли з руки перстень і передали Гальшці на знак материнської згоди щодо шлюбу⁵⁹. Перстень матері відіграв свою роль: Гальшка погодилася на

⁵⁶ *Przedzięcki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 109–110.*

⁵⁷ ЛНБ ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 467, арк. 4–5 зв.

⁵⁸ *Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. Нариси. Острог, 1998. С. 67.*

⁵⁹ *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej. S. 136; Przedzięcki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 111–112; Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 67.*

шлюб, але зазначила, що коли все це не відповідає волі матері, то їй не матиме сили. Після цього в присутності короля Жигимонта II Августа та королеви-матері Бони біскуп Познанський Анджей Чарнковський негайно здійснив заручини Гальшки з прибулим на виклик короля Лукашем Гуркою⁶⁰ (Беату ж у квітні 1555 р. змусили підписати присягу, що ні за кого іншого не видаватиме Гальшку⁶¹). Того ж вечора король залишив Варшаву, а Беата кинулася на пораду до Бони, якій заявила, що ні вона, ні її донька цього шлюбу не визнають, тож вони надалі увесь час перебували при королеві-матері та королівнах, знаючи, що звідти їх ніхто силою не забере. Це знервувало короля, котрий знову намагався вжити власного та коронного канцлера Осецького авторитету, щоб Беата передала Гальшку Гурці.

Утім, нова “чорна смуга” для княгинь Острозьких почалася з виїздом наприкінці січня 1556 р. королеви Бони до Італії. Здавалося б, Беата мала після цього “опустити крила”, але цього не сталося. Княгиня Острозька заявила, що нізащо не віддасть доньки Гурці, а Гальшка знову написала йому, що воліє краще померти, ніж іти до нього.

Король не очікував, що його зятятим супротивником стане жінка, яку він вважав переможеною. Беата фактично повторила “острозький” варіант 1553 р. Сангушка – Острозького. Після виїзду своєї покровительки Бони княгиня Острозька таємно втекла з донькою до Львова (1557) й сховалася в домініканському монастирі (в кам’яному будинку монастирської аптеки; з нею були група охорони та секретар Яцко), розпочавши активні зносини з обраним на власний розсуд кандидатом кн. Семеном Юрійовичем Слуцьким (племінником Василя Острозького по материнській лінії та водночас Миколая Радзивіла “Чорного” по лінії двоюрідної сестри Єлизавети Радзивілівни, матері Семена; вважається, що Острозький та Радзивіл також таємно підтримували його кандидатуру⁶²) щодо його приїзду та шлюбу⁶³. Жигимонт II Август, який ще 1555 р. добився фактичного оголошення шлюбу Гальшки з Гуркою, зі свого боку, також повторив “сценарій” Сангушка – Острозького, наказавши львівському старості Петрові Барзему силоміць забрати з монастиря Гальшку та віддати Гурці (здається, таку пораду королю дав Радзивіл, до котрого монарх звертався із запитом⁶⁴). Беата тим часом покликала кн. Слуцького (пробрався до монастиря в одязі жебрака) і наполягла на здійсненні таємного церковного шлюбу за католицьким обрядом (близько 11 березня 1559 р.), що згодом був потрактований як бігамія (Гальшка, отже, мала відразу двох вінчаних чоловіків). У даному випадку Беата так само сподівалася на “залізний аргумент” “від Бога”: такий шлюб міг розірвати чи оголосити недійсним лише Папа. Однак цього разу означений “аргумент” так само не спрацював: у квітні 1559 р. монастир взяли в облогу, обстріляли з мортир, затим перекрили водогін до

⁶⁰ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 35; *Górnicki Ł.* Dzieje w Koronie Polskiej. S. 107–113; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 69–70. 1 лютого 1555 р. Анджей Чарнковський видав підтверджувальний документ, що заручини відбулися (ЛНБ ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 467, арк. 7 зв.).

⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 195 зв.

⁶² *Jasnowski J.* Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565), kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. Warszawa, 1939. S. 346.

⁶³ Див. витяги з листування Беати – ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 192–199.

⁶⁴ *Listy oryginalne Zygmunta Augusta.* S. 16; *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 120–121.

нього, тож незабаром обитель капітулювала. Беата змушена була погодитися віддати доньку “у секвестр” старості за умови, що він не передасть її Гурці, допоки матір перемовлятиметься з королем щодо шлюбу Гальшки із Слуцьким. За Гальшкою доглядала сестра старости: дівчина сиділа на ліжку обличчям до стіни, ні з ким не розмовляла й нічого не їла – лише те, що надсилала їй матір. За наказом короля нещасна Гальшка таки потрапила до рук Гурки, котрий оповістив, що їх шлюб відбувся в церкві Св. Катерини ще у Варшаві. При цьому Гальшка не хотіла сідати до карети, тож її довелося туди “садовити”⁶⁵. Князь Семен Слуцький пробував оскаржити ці дії, заявивши, що Гальшка дружина не Гурки, а його перед самим Богом – це не справило жодного враження (вважається, що Слуцького “інструктував” Миколай Радзивіл). Тим часом брати забитого Дмитра Сангушка Роман та Ярослав, скориставшись такою двозначністю у трактуванні ставлення королівської влади до Беати, покликали її до королівського суду, звинувачуючи саме Беату в загибелі князя Дмитра Сангушка, відібранні її ж листів з обіцянкою Дмитрові руки доньки, пограбуванні численних прадідівських скарбів, неправдивому обмовлянні його перед королем (21 квітня 1558 р.)⁶⁶.

У цій ситуації відчайдушна Беата зробила новий непередбачуваний крок, який безпосередньо стосувався спадщини Дому Острозьких: у червні–липні 1559 р. вона переписала всі свої володіння і частку доньки включно з родовим гніздом – м. Острогом на кн. Семена Слуцького з правом самій довічно управляти маєтками, що було підтверджено також записом кн. Семена Юрійовича. Здійснюючи цей акт, Беата посилалася на заповіт чоловіка (Іллі Острозького) сплатити його особисті та батька Костянтина Івановича борги навіть через відчуження маєтків. Семен Слуцький у своєму записі на ім’я Беати вказував, що перебирає всі вінові замки тещі та дві частини замків дружини і має сплатити борги Іллі Острозького в розмірі 20 тис. кіп, записані на Чуднові, Полонному, Копилі, Глуську, Чернехові, Клодному та Кузьминській волості. Беата передавала Семенові також подаровані їй чоловіком Ровно, половину Степані, Хлапотин, Сатиїв і Жорновне, все своє рухоме майно й 33084 золоті, записані

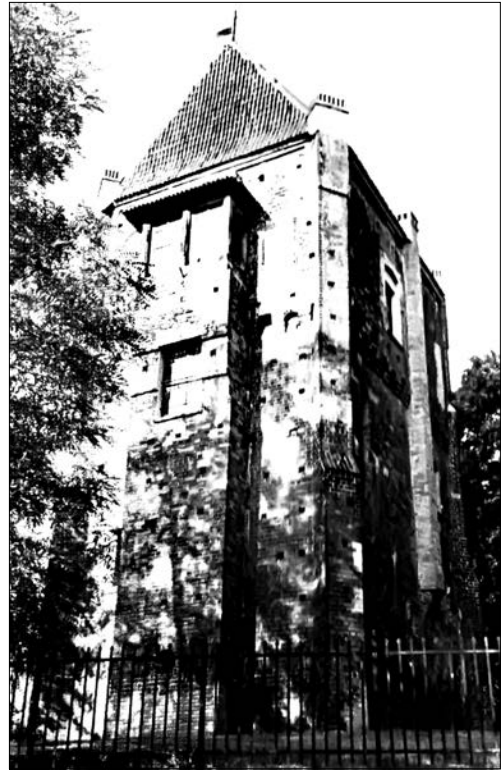
Беата Костелецька. Портрет XVI ст. в копії XVII ст.

⁶⁵ *Przedziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 120–135.* Витяги з документів Львівського архіву за 1557–1559 рр. щодо цієї справи, дій львівських посадовців, участі дружини львівського старости Петра Барзого у справі Беати, позиції церковних діячів і т. п. були зроблені на замовлення Жигмунта Радзівінського (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 100, 220–226 зв.).

⁶⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 663; AS. T. VI. № CXIII–CXV. S. 212–215.

на $\frac{1}{3}$ земель чоловіка, нарешті – маєтки, які вона отримала від родичів (Янушпіль та ін.). Усі ці офіційні документи (на пергамені з вісьмома підвісними печатками) підтвердив Жигимонт II Август⁶⁷. Це був явний виклик обуреної й надто активної жінки самому королю. Однак король (попри протест Воловича) підтвердив обидва документи!⁶⁸ Важко пояснити причини такого його кроку: адже за його ж постановою маєтки Гальшки мали перейти до Лукаша Гурки. Можливо, стан здоров'я кн. Слуцького вже тоді був досить непевний, оскільки в серпні чи вересні 1560 р. він помер, і всі названі документи практично втратили силу. Маєтки знову повернулися у повну власність Беати та Гальшки. Таким чином, все обернулося так, як того хотів король. Досить образно сказала про це Сильвія Загурська: “Сценарій життя Гальшки наперед написав Жигимонт Август і особисто допильнував його реалізацію”⁶⁹. Беата вбачала певну участь у цьому Василя-Костянтина, оскільки вважала, що без його формальної згоди як одного з опікунів король сам не міг домогтися шлюбу Гальшки з обраним ним самим кандидатом⁷⁰.

Тим часом Гальшку Лукаш Гурка відвіз у Шамотули до свого родового маєтку. Цікаво зазначити, що саме в Шамотулах 1429 р. було написано першого (зі збережених на сьогодні) любовного листа польською мовою (автор – Мартін з Межирічя). Однак для Гальшки та Лукаша про любов не йшлося, їхнє життя перетворилося на багаторічний єдиний акт трагедії. На середину XVI ст. у Шамотулах мешкало близько 1500 осіб, і серед них іноземці – французи, шотландці, чехи, німці, що пояснювалося роллю міста як торгового центру та опікою роду Гурків над протестантами. Тут утворився важливий релігійний центр, котрий мав навіть власну друкарню,

Вежа Чорної княгині в Шамотулах.

⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 20, арк. 1–1 зв.; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 5–6 (реєстр документів родового архіву 1627 р.) – у цьому реєстрі зазначено, що в документі про передавання 1559 р. значилися лише замки, подаровані Беаті Іллею: Рівне, $\frac{1}{2}$ Степані, Хлапотин, Сагиїв, Жорновне. Слуцькому передавалося все, що входило у вінове на суму 36 тис. золотих, але король з усього виділив Острог, Копил, Гольшани. Див.: *Тесленко І. Боротьба за Острог: князь Острозький проти Острозького старости* // Соціум. 2003. Вип. 3. С. 102; *Przedziecki A. Jagellonki polskie w XVI wieku*. Т. II. S. 135; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 196, л. 228 об.–230 об.

⁶⁸ ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 20, арк. 1–2; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 5 зв. (реєстр документів родового архіву 1627 р.).

⁶⁹ *Zagórska S. Halszka z Ostroga między faktami a mitami*. Warszawa, 2006. S. 78.

⁷⁰ *Przedziecki A. Jagellonki polskie w XVI wieku*. Т. II. S. 156–158.

фінансовану Лукашем. Шамотульський замок був одним із найошатніших, а з його найстарішою (XV ст.) та найкращою спорудою знаменитою “Вежею чорної княгині”, або “Вежею Гальшки” (вона досить добре збереглася до сьогодні) – пов’язані найрізноманітніші легенди про княжну, котра усамітнювалася тут і носила чорний одяг, а по смерті опівночі з’являлася у вікнах башти, тужно плакала й блукала навкруги. За іншим переказом, таємним ходом княгиня пробиралася з башти до костелу, де молилася (тут збереглася фігурка в чорному, котра й дала привід для появи легенди) – це була єдино можлива її прогулянка, більше Гальшка з вежі нікуди не виходила. Нарешті, найдраматичнішою є легенда про те, що Лукаш, аби сховати вроду Гальшки, наказав надіти на неї чорну залізну маску⁷¹. Щоправда, польські дослідники вказують, що по виїзді матері до Кежмарка в Татри стосунки Гальшки з чоловіком змінилися – вони почали публічно показуватися удвох, та й башта була житловим приміщенням, оскільки сам палац довго лишався у стані ремонту.

Тут слід зазначити, що не Лукаш тримав Гальшку на замку, але вона сама таким чином прагнула відгородитися від чоловіка та його оточення (нагадаємо, у найкращій замковій будівлі). Так вона протестувала проти шлюбу, на який не дала згоди мати, і увесь час чекала від неї порятунку. Проте в літературі трапляються твердження, ніби задля форми Гальшка на прохання Лукаша виходила з ним під час офіційних прийомів та урочистостей не лише в Шамотулах, а й у познанському палаці Гурків. Окрім того, Лукаш не перешкоджав їй виїздити на молитви до познанського костелу⁷². Можливо, ці твердження не цілком позбавлені вірогідності, оскільки в офіційних документах (щоправда, по смерті Гурки) Гальшка сама іменувала себе “воєводиною познанською Гурковою”.

Беата ж оселилася у Краснику – маєтку воєводи краківського Станіслава Тенчинського, щоб бути поблизу й пробувати вирішувати справи в Польщі. Чому вона не поїхала у свої володіння на Волинь? Невже боялася Василя Острозького? Далєбі, ні – Беаті з Красника простіше було бомбардувати всіх зацікавлених (і не дуже) осіб та вимагати їхньої підтримки у вирішенні справи з поверненням їй Гальшки. Активна жінка не здавалася.

Спочатку вона намагалася визволити Гальшку за допомогою Мартіна Зборовського, Миколая Радзивіла “Чорного” та Станіслава Тенчинського, котрих закидала своїми листовними проханнями, писала вона також примасу Яну Пшерембському. Врешті король змушений був створити спеціальну комісію для залагодження справи в складі примаса Яна Пшерембського та Познанського єпископа Анджєя Чарнков-

⁷¹ *Gomoles L. Szamotuły gród Halszki. Szamotuły, 1956; Kolińska K. Wojna dwudziestoletnia o Czarną Księżniczkę // Damy czarne i białe. Warszawa, 1972; Dybowski J. T. Wieża Czarnej Księżniczki. Warszawa, 1980; Prus P. P. Szamotuły. Szamotuły, 1991; Idem. Księżniczka Halszka z Ostroga. Poznań, 1992; Ruszczyc M. Nieszczęsna Halszka // Niepospolite kobiety. Legenda i historia. Katowice, 1986; Rogiński R. Zamki i twierdze w Polsce. Historia i legendy. Warszawa, 1990; Romanowska-Pietrzak M., Pietrzak R. Baszta Halszki. Szamotuły, 1997; Machajewski H., Pietrzak R. Badania archeologiczne ziemi szamotulskiej. Poznań, 2002. Cz. 1; Bernady Ł. Królowna na dnie studni: Podania, opowieści, baśnie i legendy ludowe powiatu szamotulskiego. Szamotuły, 2000; Charewiczowa Ł. Kobieta w dawnej Polsce. Do okresu rozbiorów. Poznań, 2002; Krygier R., Mordal P. Vademecum krajoznawcze ziemi szamotulskiej. Szamotuły, 2002.*

⁷² *Zagórska S. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. S. 83.*

ського. Тоді Беата вступила в переговори з ... ненависним Лукашем Гуркою⁷³. Це було зроблено за посередництвом архієпископа Гнезненського Яна Пшерембського. Спочатку Беата пообіцяла 50000 талярів, якщо Лукаш звільнить Гальшку від шлюбу. Гурка обурено відписав архієпископові, що вже перед людьми засвідчив свій шлюб, він бажав покласти край скандалу і замиритися зі “старою княгинією” на умовах, які пропонував краківський воєвода Станіслав Тенчинський, та все ж в усьому покладався на рішення прелата. Беата дуже нервувалася і намагалася розчулити архієпископа своїм глибоким материнським почуттям, але разом з тим підкреслювала: “Поки душу в тілі матиму, використаю як мати всі можливості й шукатиму шляхів, як можна милу дитину порятувати”. Гурка, зі свого боку, наполягав, що взяв шлюб із Гальшкою по-християнськи і з дозволу короля, котрий наказав передати наречену в його дім; чому ж він має ще за неї торгуватися? Воєвода відкидав звинувачення, ніби він прагне маєтків Гальшки, задля чого й брав з нею шлюб. Отже, домовленість досягнута не була. Довірений Беати одіозний Мартін Зборовський повідомляв її, що Лукаш не хоче публічного розриву шлюбу, він може й волів би звільнитися від цього нещасливого подружжя, але остерігається людського поголосу. Воєвода познанський готовий був на мирову за таких умов: Гальшка буде його дружиною, але її маєтки залишаться в повному її та матері розпорядженні. Сам же Гурка писав доволі розпачливі листи архієпископу Гнезненському: його дуже дратувала вся ця війна навколо дружини, він почувався дуже кепсько й постійно просив поради та допомоги в цій делікатній справі.

Нарешті, через прелата та довірених осіб Беати йому запропонували за відмову від шлюбу з Гальшкою неймовірно суму – 100 тис. золотих. Довірений слуга Беати (Я. Кшесінський) повідомляв (11 вересня 1560 р.), що окрім грошей Гурка може захотіти замку або й кількох, і все це під виглядом того, ніби Гальшка у нього позичала великі кошти (формально прикриваючи “викуп” дружини). І це ще не все: “старий князь також захоче щось мати”. Вочевидь, ішлося про Василя-Костянтина. До того ж і архієпископ, імовірно, чекатиме за свої послуги плати, оскільки “не думаю, щоб він задарма старався”, за ним захоче щось і Познанський єпископ, а там ще й ще хтось, оскільки про справу княжни всі лише й говорять – “немає жодного пана як польського, так і литовського, який би в зібранні шляхетському ту справу не обговорював”. Служебник радив Беаті добре подумати, бо назагал сума вийде дуже значна, а воєвода (краківський С. Тенчинський?⁷⁴) як допомогти, так і перешкодити може. Цей лист добре розкриває “кухню” боротьби й самих переговорів: на Беату тиснули, вимагаючи чималих грошей за свободу Гальшки.

Гурка звернувся до короля (лист від 12 серпня 1560 р.) за порадою у вирішенні цієї скандальної справи, в яку Жигимонт II Август його втягнув. Звертався він до короля й через архієпископа Гнезненського. Всі листи Гурки вказують на те, що він

⁷³ Тут переповідаємо всю цю історію за листуванням Лукаша Гурки та Беати Острозької з Гнезненським архієпископом та довіреними особами, яке збереглося і відоме нам у копіях (ЛНБ ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 466–467). Численні посилання в тексті на конкретні аркуші не наводимо, оскільки плануємо опублікувати увесь корпус цих документів. Вони, щоправда, значною мірою були використані А. Пшездецьким, однак усе ж не повністю (*Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 139–211*).

⁷⁴ Див.: *Kurtyka J. Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w Średniowieczu. Kraków, 1997.*

також належав до потерпілої сторони і його дуже обтяжувала вся ця справа – він жалкував, що ув’язався в неї. Натомість Томаш Кемпа виставляє Гурку як одіозну фігуру, вказуючи, що Лукаш вагався: пропозиція грошей була дуже спокуслива, однак, найімовірніше під тиском короля, він не відважився на цей крок⁷⁵ (в іншій своїй праці вчений пише вже про небажання Гурки наразити на неславу свій рід⁷⁶). А втім, Гурка зробив цілий ряд кроків. Насамперед, він дозволив посланцеві Беати побачити Гальшку й засвідчити її перебування при здоров’ї. Це було зроблено за посередництвом архієпископа, до якого повірений Беати писав, що “їй те болить, що вона доньки своєї біля себе не має... і на звільнення її нічого не пошкодує”. Ця фраза та подальша згода Беати на будь-яку суму викупу свідчать, що й стосовно неї історики не цілком справедливі – її почуття до доньки, як гадаємо, були справжніми, і тепер матір Гальшкою не торгувала, навіть не торгувалася за неї, оскільки готова була зібрати (і збрала) названу суму в 100 тис. золотих та виконати всі інші умови, запропоновані прелатом як посередником. У цьому ж листі до архієпископа повірений Беати Я. Тенчинський скаржився від імені княгині: “А тим часом великі і незносні кривди їй від князя Костянтина діються, що навіть у власному домі вона, на жаль, через небезпеку свого здоров’я і навіть життя проживати не може, а постійне мешкання «в коморі» (Краснику) їй дуже обридло”.

Сама Беата скаржилася на таємні акції “князя Василя” (таке найменування Острозького показове, бо в усіх інших випадках вживалося ім’я Костянтин), який веде переговори з різними достойниками під приводом вирішення справи про укріплення Києва, а насправді плете інтригу проти неї. Це підтверджується інформацією про переговори князя з віленським воєводою Миколаєм Радзивілом, до якого зверталася і Беата. Та найбільші надії вона поклала на архієпископа Яна Пшерембського як главу Польської Церкви. Саме йому писала розпачливі листи й благала допомогти визволити Гальшку “з того пекельного Вавилону нехристиянського” (тобто протестантського). Княгиня й далі обіцяла дати 100 тис. золотих за визволення “наймилішої доньки моєї”, висловлювала готовність втратити бодай половину маєтків задля цього, оскільки “такий світ нині є”, тож вона погоджувалася “залишитися в одній сорочці й позбутися здоров’я власного” заради доньки. Навіть приятелі Беати втомилися від цієї справи й не могли для себе з’ясувати, “на якому дереві княгиня хоче всістися” (тобто за кого ж тепер віддати Гальшку?), оскільки, попри її заяви, що не хоче переносити справу до Литви, вона все ж активно спілкувалася з Радзивілом і просила його допомоги. Беата просто замучила навіть свого основного благодійника, в маєтку котрого жила, Тенчинського: “Я як той мученик, ніколи спокою мати не можу: листи й послі і нагадування з ламентуванням, а особливо часті волання до Бога ледь не щодня”, – скаржився краківський воєвода примасові (24 листопада 1560 р.).

Беату було покликано “на нейтральну територію” – до Любліна чи маєтку архієпископа, однак вона зажадала попередньої зустрічі з донькою. Гальшка ж, своєю чергою, відмовлялася взагалі спілкуватися з Гуркою. Посередники почали домовлятися про зустріч обох сторін за участі Гальшки. Архієпископ порадив Гурці (26 лютого 1561 р.) зустрітися з Беатою без свідків і про все домовитися, в тому числі про

⁷⁵ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogi... S. 36.

⁷⁶ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogi. S. 72.

розміри винагороди. Попри небажання спілкуватися з Беатою Гурка таки зробив це. Після цієї акції він був дуже знервований, оскільки сподівався на участь архієпископа, натомість лишився сам на сам з розлюченою жінкою, котра звинуватила його та Познанського єпископа в порушенні домовленості й таїнства шлюбу і заявила про “законну належність” доньки кн. Слуцькому. Беата ж повідомила примаса, що Гурка не поступається, вочевидь він хоче отримати володіння її доньки, але нехай не сподівається: не лише за її життя, але й по смерті “до маєтків княжни Слуцької він не дістанеться”. Острозька наполягала, що Гальшка перед Богом не є дружиною Гурки, оскільки ні вона сама, ні її матір на цей шлюб згоди не давали, а отже, він не може вважатися законним, як будь-який насильницький шлюб.

У справу знову втрутився познанський каштелян Мартін Зборовський, який уже вкотре привів її до “грошового знаменника”. Проте Беата наполягала на публічному укладенні угоди у Варшаві. Зборовський же зажадав, аби Гнезненський архієпископ умовив на цю акцію Гурку, якому буде передано 100 тис. золотих. Від Гурки вимагали листа, бажаючи якнайшвидше збутися Беати, котра може завдати ще багато шкоди всім, якщо залишиться в Любліні й почне діяти у Великому князівстві Литовському. Беаті було наказано терміново зібрати кошти. Йшлося вже про “технологію” обміну та посередників цієї акції. І тоді Лукаш Гурка повівся зовсім не як жадібна до грошей особа: він написав листа архієпископу (1 березня 1561 р.), повідомивши, що як християнин не може порушити шлюб, але передає всю цю “Божу справу” на розсуд прелата, який і має вирішити питання про цей шлюб чи його розірвання. Гнезненський архієпископ – традиційно перший єпископ і примас Польщі – був поставлений у дуже делікатну ситуацію: питання розірвання шлюбу магнатського подружжя належало до виключної компетенції Папи, котрий явно дозволу на це не дав би. Пшерембський пробував віднайти якісь “діри” в самому акті шлюбу, складеному Анджеєм Чарнковським, тож витребував копію документа й всебічно його вивчав. Утім, акт був складений за “стандартом”⁷⁷. Як підставу розірвання шлюбу можна було виставити хіба що бігамію (одночасне пошлюблення Гальшки з Гуркою та Слуцьким). Сам примас писав, що Гальшка “є вже від того князя Слуцького заплямована публічно так, що жодна фарба того зафарбувати не зможе”, але на той час Слуцький уже помер (у серпні–вересні 1560 р.), тому зужити цей аргумент було неможливо, до того ж це означало б цілком принизити Гальшку в очах загалу (“Нам, єпископам, не годиться радити те, що з погляду світських є добрим... можна було б розлучити як заплямовану через адюльтер, але те, що в ім’я Бога учинити годиться, і мені і Вам те для людей навряд чи можливе, хоча залишити в біді приятеля нам не можна”, – писав примас єпископу). Примас просто не знайшов канонічного вирішення, хоча звертався до теологів та просив самого Гурку вести перемовини з богословами й знавцями канонів у Познані (до речі, сам Пшерембський вважався чи не найбільшим богословом у Польщі, Гурка ж був протестантом, до того ж кальвіністи зреклися його “за розпусту”, тож він підтримував лютеран). Обидва прелати (Пшерембський і Чарнковський) жаліли Гурку: “Ховати ворога в домі, дня доброго не мати, утрати терпіти, не сподіватися на потомство та жодну вітху – хто це витерпіти може?” – писав при-

⁷⁷ Його текст латиною і в польському перекладі див.: *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 144–145.*

мас єпископові 7 листопада 1559 р. Обидва вони прагнули допомогти Лукашу, але водночас не бажали зганити свою гідність прелатів й брати на себе відповідальність за оголошення шлюбу недійсним. Цікаво, що Беата пробувала підкупити “упоминками” примаса задля прискорення рішення на свою користь. На честь Пшерембського, він їх не взяв.

Справа не просто затяглася, вона переросла в хронічну й точилася роками. Жодна зі сторін не поступалася. Зокрема, Беата в усіх документах та листах називала доньку лише “княгиня Слуцька”, а також постулювала, що за будь-яких умов Гурка не отримає ні п’яді землі Острозьких, що вона боротиметься за доньку до кінця, а Гальшка не стане Лукашеві фактичною дружиною – в усьому цьому Беата не вагалася, “якщо буде потреба, і кров’ю розписатися”.

Врешті Гальшка залишилася у Гурки, але оскільки вона рішуче відмовилася бути його фактичною дружиною, то усамітнилася в замковій вежі в Шамотулах, де й перебувала чотирнадцять років до самої смерті Лукаша Гурки (січень 1573 р., від 1565 р. він був уже познанським воєводою, тож Гальшка іменувалася в документах познанською воєводиною)⁷⁸.

“Домова війна” з участю Гальшки зайшла у глухий кут. При цьому маєтки все ж залишилися в руках Беати. Жодного віна за Гальшкою Гурці вона не давала. Новий важливий і по суті фатальний крок щодо маєтків Беата зробить у 1564 р.

А до того вона вела “місцеві війни” зі швагром Василем-Костянтином Острозьким. Судові книги кінця 1550-х – першої половини 1560-х років наповнені взаємними скаргами обох сторін про наїзди, грабунки, вбивства підданих. 28 травня 1562 р. урядник Беати Острозької заявив навіть про спробу невідомої особи спалити Острозький замок⁷⁹. Наведемо основний зміст виявлених документів лише Луцького замкового суду, які демонструють способи ведення “війни” обома сторонами. Скарги від імені Костянтина Острозького фіксуються від 1558 р., коли урядник Беати пан Федір Граєвський пограбував служебника князя Єська, котрий повертався з ярмарку⁸⁰. Затим князівські повірені оскаржували: наїзд слуг та селян Беати на княже с. Крупу, тяжке понівечення орендаря-єврея, побиття слуг та селян князя, грабунок їх майна та грошей (27 лютого 1561 р.)⁸¹; напад можковського урядника Беати на крупського урядника, забиття на смерть та поранення його слуг і навіть сторонніх людей (4 липня 1562 р.)⁸²; отраву костянтинівського поля шульжинським урядником та слугами княгині⁸³. Повірені княгині скаржилися на подібні ж акції з боку слуг та підданих Василя-Костянтина Острозького: наїзд, орання й засівання поля, заселення с. Лисячого Поля слугами та селянами князя у Чернехівському володінні Беати (4 червня 1561 р.)⁸⁴; виганяння слугами Острозького худоби з Сатієва, побиття та вивезення не знати куди пастухів, пограбування боярина княгині (20 липня 1561 р.)⁸⁵;

⁷⁸ *Przedziiecki A. Jagellonki polskie w XVI w. T. II. S. 37–212.*

⁷⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 4, № 54, арк. 104 зв.

⁸⁰ Там само. Спр. 1, арк. 6 зв.; спр. 464, арк. 1 зв.

⁸¹ Там само. Спр. 3, арк. 71.

⁸² Там само. Спр. 4, арк. 137 зв.

⁸³ Там само. Спр. 4, арк. 182 зв.

⁸⁴ Там само. Спр. 3, арк. 123.

⁸⁵ Там само. Арк. 159.

напад крупського урядника князя на слугу княгині, відібрання у нього документів Беати (лістів) та грошей⁸⁶; убивство путного слуги та вивезення його доньки селянами Острозького з с. Чернятина (23 березня 1563 р.)⁸⁷; ув’язнення та грабунок дорогобузькими боярами, слугами та селянами князя заборольських селян княгині (27 липня 1563 р.)⁸⁸. Подібні факти зафіксовано й в інших судових книгах шляхетських судів Волині, Поділля, Литви. Звісно, в усіх випадках не самі Василь Острозький чи Беата давали накази про наїзди, це робили їхні урядники та слуги на власний розсуд, знаючи про ворожнечу між Василем Острозьким і Беатою Острозькою з Костельця.

Такі наїзди демонстрували не тільки способи “місцевої війни” обох сторін, а й їхню головну мету: вразити патронально-власницьке почуття противника, який має захищати своїх підданих та майно. У цьому сенсі не важливо було, скільки й чого відібрано, скількох побито і т. д., важливий сам факт нападу й ураження власності (людської та матеріальної) противника, котра становить основу його авторитету та ваги в суспільстві і є “підмурком” могутності родини. У даному разі маємо певну антиномію: обидві сторони знищували чи вражували власність Дому Острозьких, а їхня персональна ворожнеча практично вивисувалася над інтересами Дому. Таке явище було непоодиноким у шляхетському суспільстві тієї доби. Найприкріше в цій ситуації, що можновладці “страждали” тілами та майном підданих. При цьому після завоювання частини маєтків колишній нападник перетворювався на оборонця тих, хто нещодавно від нього ж потерпав.

Саме в цей час знову “виринає” Олександра Семенівна Слуцька – мати кн. Василя Острозького і сестра протегованого Беатою “чоловіка” для Гальшки. Передусім є згадка про її лист щодо поставлення кобринського архімандрита 1548 р.⁸⁹. У лютому 1562 р. княгиня зі Слуцьких Острозька добивалася через Луцький замковий суд та старосту свого права випалювати поташ на купленій у Олехни Козинського землі та лісі в с. Огавчичах, чому перешкоджав зем’янин Богдан Сосницький (не підвладний К. Острозькому). Коли ж слуга К. Острозького Ян Лонцький намагався вручити Сосницькому “нагадувальний лист” від Слуцької, то був уражений в честі зем’янином, котрий листа не прийняв⁹⁰. Вочевидь, Сосницький відчував за собою чиюсь силу, ймовірно, самої Беати – головного ворога спадкоємців К. І. Острозького. Так само зухвало поведився зі слугами Олександри Слуцької у травні–червні 1562 р. Єрофей Гостський, з яким ворогував і К. Острозький⁹¹. Мабуть, він також мав чиїсь ворожі до Острозьких “крила опіки”. Тим часом слуги самої троцької воєводи того ж 1562 р. напали на маєток господарського зем’янина Михна Тишкевича Семурадчі⁹². Михно водночас оскаржував також дії київського воєводи (К. Острозького) “о многие розниці”⁹³. Томаш Кемпа вважає, що Олександра зі Слуцьких Острозька померла на зламі 1563/64 рр. і це призвело до нового конфлікту за її частку Острожчини: зокре-

⁸⁶ Там само. Спр. 4, арк. 85.

⁸⁷ Там само. Спр. 5, арк. 47.

⁸⁸ Там само. Арк. 120 зв.

⁸⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 250 (посилання на книги ЛМ – кн. 213, арк. 39).

⁹⁰ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 30–30 зв.

⁹¹ Там само. Арк. 112 зв.

⁹² Там само. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 269 зв.

⁹³ Там само. Арк. 269 зв.

ма, Беата заявила претензії на Словенськ. Однак Жигимонт II Август на той час уже прихилився до Василя Острозького, тож виніс вирок щодо Словенська на його користь⁹⁴.

“Велика гра” Беати Острозької з Костельця завершилася акцією, на яку вона чи не найбільше сподівалася як на свій порятунок. Беата вирішила вдруге вийти заміж, переписати всю свою власність на ім’я нового чоловіка, котрий мав стати “залізним” оборонцем належної їй частини Острожчини від зазіхань Василя Острозького та претензій небажаного зятя Лукаша Гурки (щоправда, за законом, Василь Острозький міг виплатити їй визначену Іллею суму вінового й повернути маєтки, але лише 1/3, котра належала власне Беаті). 12 квітня 1564 р. Беата одружилася з Ольбрахтом Лаським, серадським воєводою (від 1565 р.), котрий на 21 рік був молодшим за наречену (Беаті – 49, Ольбрахту – 28 років). Ольбрахт народився 1536 р. у Кежмарку на території Угорщини (нині – Словаччини) і був сином серадського воєводи Ієроніма Ласького та Анни з Курозвонка. Ольбрахт першим шлюбом був одружений з удовою угорського магната Єжи Середі Катериною Бучинською. Саме на її кошти в 1561 р. Ласький спромігся посадити на молдавський престол свого ставленика Якуба Гераклідіса Деспота, прозваного Базилікосом. Такий крок призвів до загострення відносин із турками, і щодо цього шляхта вимагала пояснень від Ласького на сеймі 1562 р. На час шлюбу з Беатою Ласький уже був удівцем по смерті Катерини Бучинської*, але не полишав надії оволодіти молдавським престолом. Фактично всі його шлюби мали на меті лише одне – здобуття грошей для організації походів на Молдавію. Беата не стала, та й не могла (з огляду на різницю у віці) стати винятком, але вважала, що також матиме вигоду від цього шлюбу – отримає активного захисника її та доньки інтересів перед усіма ворогами.

Томаш Кемпа висновує, що цей крок, окрім іншого, був актом помсти Василю Острозькому, але насправді він виявився найбільшою помилкою Беати за все її життя⁹⁵. Для Ласького Беатині плани війни з Острозьким та Гуркою нічого не важили, його цікавили лише багатства княгині, потрібні воєводі для здійснення нав’язливих намірів захопити молдавський престол і створити нову антитурецьку лігу⁹⁶. Як тільки Беата 6 квітня 1565 р. у Познані записала на його ім’я усі свої володіння та власність доньки (ймовірно, передавала йому опікунство)⁹⁷, “коханий муж” замкнув її у своєму замку в Кежмарку (Свіжська долина в Угорському королівстві). В реєстрі архіву Острозьких 1627 р. значаться два документи, видані Беатою Лаському 1565 р.

⁹⁴ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 65.

* Ірина Ворончук стверджує, що на час шлюбу з Беатою Ласький був уже вдруге одружений, але приховав свій шлюбний стан від Острозької (Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. // Соціум. К., 2006. Вип. 6. С. 192).

⁹⁵ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 36.

⁹⁶ Детальніше про нього див.: Kraushar A. Olbracht Łaski, wojewoda sieradzki. Wizerunek historyczny na tle dziejów Polski XVI wieku. Warszawa; Kraków, 1882. Т. 1–2; Kraushar A. Nowe przyczynki do dziejów żywota i spraw Olbrachta Łaskiego wojewody sieradzkiego (1533–1605). Kraków, 1906; Zieliński R., Żelewski R. Olbracht Łaski. Od Kieżmarku do Londynu. Warszawa, 1982; Malinowski M. Jakób Heraklidis i Olbracht Łaski // TeKa Wileńska. 1858. № 3.

⁹⁷ РГАДА. Ф. 389, ед. 261, л. 69–70; див. окремий запис на Янушпіль з волостю 1565 р. – БАН Литовської Республіки. Відділ рукописів. Ф. 16.25, арк. 83–86 зв.; ЦДІАУК. КМФ-33, № 39 (H277).

у Пйотркові. Одним вона дарувала чоловіку Ровно, $\frac{1}{2}$ Степані, Берездів, Сатиїв, які отримала від Іллі Острозького в рахунок 80 тис. кіп грошей вінового з привінком та “позики”, всі інші маєтки передавалися Лаському в управління. Другим документом Беата зобов’язувала чоловіка сплатити борги Костянтина Івановича, як це наказував її перший чоловік (Ілля Острозький), в сумі 20 тис. кіп грошей щодо Полонного, Красилова, Чуднова, а особливо ж викупити Клодне і Чернехів, на які сама Беата видала 20 тис. кіп грошей. Обидва документи були підтверджені Жигимонтом II Августом⁹⁸. 11 червня 1565 р. чи не вперше, але й востаннє Беата змогла виїхати із замку на природу – в Татри, до Зеленого Ставу. Між іншим, ця подорож вважається першою туристичною виправою до Татр, а Беата – першою “туристкою татрачанкою”⁹⁹. Від того часу Беата до кінця днів своїх щезла з польського горизонту. У зв’язку з цим з полегкістю зітхнули всі причетні до її та Гальшки справи люди і негайно про неї забули як про страшний сон, що довго мучив усіх.

Судові процеси з Костянтином* Острозьким, які тривали й після одруження Беати, засвідчують, що Ольбрахт Ласький почав управляти її маєтками ще до того, як вона переписала їх на його ім’я. Так, 15 серпня 1564 р. слуги Ласького напали на двір крупського урядника кн. Василя Острозького Яцька Жеребка, пограбували й побили його та забили кількох селян¹⁰⁰. Однак того ж дня слуга Ласького подав зустрічний позов на Яцька Жеребка про напад його на слуг Ольбрахта під час їх проїзду через Крупу, пограбування майна, ув’язнення, побиття і подання при цьому до суду неправдивої скарги¹⁰¹. Більше того, коли суд затягнувся і справа не вирішувалася, Ласький наполіг на ексгумації тіла померлого від побоїв слуги Андрія Ожовського, доводячи, що він помер саме від побоїв Яцька Жеребка. За участю віжа 8 жовтня 1564 р. тіло Ожовського було оглянуто й здійснено обряд дворазового поволення імені вбивці над самим тілом та в уряді¹⁰². Це не зупинило розгляду скарги Яцька Жеребка своєю чергою: 31 грудня 1564 р. слухалася справа про напад слуг Ласького на двір крупського урядника, побиття його дружини, пограбування та забиття селян¹⁰³. Уже одна ця справа демонструвала неабияку “войовничість” молодого чоловіка княгині Острозької.

Утім, до березня 1565 р. всі судові справи велися від імені самої княгині Беати Острозької (в судових актах вона ніде не писалася Ласька). Однак з її боку за увесь 1564 р. у луцьких судових книгах зафіксовано лише дві скарги на швагра. 15 квітня 1564 р. урядник Беатиної частини Степані Станіслав Киницький скаржився на напад Костянтинового урядника Богдана Патрикія, побиття та поранення двірні княгині через захоплених сином Киницького двох циган-крадіїв¹⁰⁴. А 15 листопада сама

⁹⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. П. 1802, арк. 6 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

⁹⁹ *Нуска J. Beata Łaska – pierwsza turystka tatrzańska // Wierchy. 1960. T. 29. S. 78–82; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 73.*

* В судових книгах цієї доби документи з обох сторін вживають ім’я Костянтин щодо кн. Острозького, його хрещальне ім’я Василь практично не трапляється.

¹⁰⁰ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 184 зв. (№ 23).

¹⁰¹ Там само. Арк. 186 зв.

¹⁰² Там само. Арк. 234.

¹⁰³ Там само. Арк. 297.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 61; *Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого княжества Литовского. Добавления. Томск, 1912. № 39. С. 49–51.*

Беата Острозька скаржилася, що за особистим наказом Костянтина Острозького було розорено буди й розігнано робітників у її Кричевському лісі на р. Горинь¹⁰⁵.

З боку ж кн. Костянтина Острозького, його урядників та слуг скарг у тих самих книгах за 1564 р. міститься значно більше. Всі вони традиційно стосувалися нападів на маєтки князя: заподіяння слугами княгині побоїв міщанам Степані – підданам князя – пограбування їх майна (8 червня)¹⁰⁶; захоплення земель, розорення й побиття селян у дубенських маєтках Острозького за особистим наказом Беати (скарга дубенського намісника князя Гнівоша Вороновича від 20 червня)¹⁰⁷; напад на с. Іванківці сатіївського урядника Беати Яна Дубровського (скарга слуги Костянтина Острозького Якуба Кореневського від 20 березня 1565 р.)¹⁰⁸; наїзд самого Ласького на кузьминські володіння Острозького (скарга урядника Івана Витунського від 18 лютого 1565 р.)¹⁰⁹ і т. д. Як і в інших випадках “домових воєн” магнатерії, рішення місцевих судів не мали жодного значення. Костянтин Острозький мусив апелювати до королівського суду. Так, 3 червня 1564 р. Беаті Острозькій було вручено королівський позов у справі захоплення нею с. Словенська – маєтності кн. Острозького та заручний королівський лист про нечинення шкоди урядникам, боярам, слугам і підданам князя¹¹⁰. Втім, і королівські листи не могли припинити “домової війни”.

Вони не могли припинити навіть “війни” Беати з кн. Іваном Чорторийським щодо земель над р. Горинь та постійних наїздів слуг Костелецької на володіння Чорторийського. За іронією долі, розбирати цю суперечку король доручив кн. К. Острозькому. Спочатку Беата “води́ла за носа” і позивача, і суддю, листовно переносючи терміни судового розгляду (листи від 30 листопада, 2 та 6 грудня 1563 р.)¹¹¹. 2 січня 1564 р. К. Острозький урешті ухвалив постанову, і не на користь Беати¹¹². Ця постанова була проігнорована Костелецькою. Тоді відповідну постанову ухвалив сам король Жигимонт II Август і 1 липня 1564 р. відправив її Беаті¹¹³. Це також не подіяло. 12 липня 1564 р. був виданий новий королівський лист на захист кн. І. Чорторийського від неправних дій Беати Костелецької¹¹⁴. Отже, і ця справа продемонструвала характер “незламної” і себелюбно́ї Беати, а водночас її чергове протистояння швагрові в ролі судді.

І все ж боротьба Беати Острозької проти швагра не витримувала жодного порівняння з активністю її молодого чоловіка. Луцькі судові книги лише за вересень–грудень 1565 р. демонструють дивовижну войовничість Ласького, який перетворив маєтки Костянтина Острозького на своєрідний полігон для військової підготовки своїх слуг. Причому ці “військові виправи” здійснювалися із гідною подиву регулярністю.

¹⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 263 зв.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 97.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 113.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 7, арк. 50 зв.

¹⁰⁹ НБУВ ІР. Ф. X, спр. 11721, арк. 47 зв.

¹¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 89 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... Дополнения. № 41. С. 53–54.

¹¹¹ СПб. ИРИ. Архив. Ф. 200, оп. 3, ед. 322, л. 1; ед. 323, л. 1; ед. 324, л. 1; ед. 336, л. 8.

¹¹² Там же. Ед. 327, л. 1; ед. 328, л. 1; ед. 336, л. 8. Див. також лист Ярофея Гутора Рогачевського у цій справі від 9 грудня 1563 р. (ед. 325, л. 1).

¹¹³ Там же. Ед. 329, л. 1, ед. 330, л. 1.

¹¹⁴ Там же. Ед. 336, л. 4.

16 вересня за наказом пана його слуги захопили маєток Острозького Долбунів і потравили поле в с. Здолбиці (скарга урядника Острозького Коптевицького)¹¹⁵. Через місяць, попри рішення королівського суду про повернення захопленого ще слугами Беати Козлина зем'янину Костянтина Острозького Юрію Козлинському, серадський воєвода за допомогою свого збройного загону не допустив виконання рішення королівського суду й прогнав королівського дворянина Івана Вагановського¹¹⁶. 15 листопада зем'янин Ласького Яким Яворинський явно за наказом пана напав на слугу Острозького, що переправляв підводи з майном князя, пограбував майно й ув'язнив дубенського урядника київського воєводи Гнівоша Вороновича¹¹⁷. 20 листопада ровенський урядник Ласького Григор Сокура зі слугами знову напали на Здолбицю, побили й пограбували бояр Острозького, деякого вивезли з собою, а також забрали 40 коней, 100 голів рогатої худоби, потім вночі захопили кільканадцять скирт княжого збіжжя. Згідно зі скаргою долбунівського урядника князя Миска Шашка, слуги Ласького, “зобравши войско великое угров, сербов”, і далі бояр та підданих князя Острозького “без перестани имене княжати его милости Здолбицу воюют” – прямо як якийсь татарин чинить страшні речі проти християн¹¹⁸. 10 грудня берездівський урядник Ласького напав на с. Киянку, запалив хати, пограбував і побив селян Острозького¹¹⁹. Наступного дня ровенський та богdashівський урядники Ласького напали на Здолбицю й пограбували підданих князя¹²⁰. Того ж дня (11 грудня) ровенський урядник серадського воєводи захопив боярина Костянтина Острозького, котрий віз гроші та документи князя; боярина пограбували, сильно побили, навіть хотіли втопити¹²¹. Найбільш значною і зухвалою акцією Ольбрахта Ласького став наїзд 18 грудня 1565 р. з кількомастами слуг на маєтки Острозького в Кузьминській та Костянтинівській волостях, в результаті якого було вбито й поранено чимало підданих Острозького, не кажучи вже про пограбоване та понижене майно¹²². Після цього активність Ласького значно зменшується. Це, ймовірно, пояснюється повним зануренням його у свої молдавські справи. В луцьких судових книгах лише 30 вересня 1566 р., а потім 12 лютого 1568 р. та 18 грудня 1569 р. зафіксовано скарги урядників Острозького Григорія Зорі, Богдана Радогоського та Івана Городиського про самовільне полювання на бобрів у с. Рогачів на р. Случ урядника Ласького Томаша Подоського, заподіювання побоїв тивунові та міщанам Степані урядником Ласького, а також про крадіжку дорогобузьких коней селянами Ласького¹²³.

Натомість більш енергійним став кн. Костянтин Острозький з його слугами. Ще 9 липня 1565 р. острозький справця Юрій Заремба оскаржував напад здолбицького урядника князя Миська Шишки з селянами на Новоселиці та пограбування місцевих селян Ласького, коли ж Заремба послав до Острозького свого слугу-татарина

¹¹⁵ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 30 зв.

¹¹⁶ Там само. Арк. 330 зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 376.

¹¹⁸ *Блануца А.* Документ про наїзд на Здолбицький маєток князя К. К. Острозького // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Іст. науки. 2008. Вип. 13. С. 341–342.

¹¹⁹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 423.

¹²⁰ Там само. Арк. 423 зв.

¹²¹ Там само. Арк. 425 зв.

¹²² Там само. Арк. 437.

¹²³ Там само. Спр. 8, арк. 403 зв.; спр. 10, арк. 44; спр. 11, арк. 579.

з листом у цій справі, то князь особисто наказав побити посланця й залишити справу напризволяще¹²⁴. 29 січня 1566 р. крупський урядник князя пограбував біля Луцька везений на продаж кунинськими селянами Ласького поташ¹²⁵. 12 вересня 1568 р. степанський вїйт частини Острозького побив, пограбував і відібрав зброю намісника степанського урядника Ласького Адама Буринського і його слуг; тоді ж слугами Острозького на Медських полях були пограбовані й побиті селяни, погромлено їхні будинки, потравлено сінокоси та хліба, відібрано худобу¹²⁶. 28 листопада 1568 р. сам Ольбрахт Ласький скаржився, що слуги Острозького спалили його поташню у степанському лісі, пограбували її приладдя та майно робітників¹²⁷. 3 січня 1570 р. за наказом самого Костянтина Острозького його слуги вчинили наїзд на Степанський замок, який належав Беаті та її чоловікові, однак призначений на 20 лютого суд у Луцьку не відбувся через нез’явлення судді Тита Хом’яка¹²⁸. Наїзд на степанські володіння повториться: урядник князя Богдан Патрикій Радогоський і степанський вїйт Гришко зі слугами нападуть на поташню буду в с. Велихове, поруйнують її, заберуть попіл і поб’ють намісника Ласького¹²⁹. Того ж 20 лютого Ласький зафіксував у судових книгах скарги про захоплення Острозьким Красилюва, навівши свідчення красилівських селян, котрі до того 24 роки були вільні, а данини їх склалися “в скриньку”¹³⁰. Друга скарга вказувала на наїзд косянтинівського намісника князя Яцька Бутовича та пограбування острозьких міщан-купців¹³¹. Зі свого боку К. Острозький оскаржив дії Ласького 26 червня 1570 р.: його жорновнівський урядник Себастьян Туровський вчинив наїзд на с. Перемилівку, спалив будинки бояр, при цьому у вогні загинуло п’ятеро дітей, один з учасників наїзду був спійманий і дав свідчення¹³².

Ці та подібні акції, на думку С. Кардашевича, були пов’язані з тим, що 1569 р. у своїй “клітці” (Кежмарському замку) після багатьох років ув’язнення померла Беата Костелецька – “злий геній Острога”, головна винуватиця довготривалої “домової війни”, в результаті якої постраждали лише маєтності та піддані Дому Острозьких. С. Кардашевич указує, ніби того ж 1569 р. 16 серпня Жигимонт II Август видав привілей Острогу, в якому зрівняв острозьких міщан у правах з київськими і луцькими міщанами із правом вільної торгівлі та несплати мита; цей привілей луцькі книги зафіксували 6 вересня 1569 р.¹³³. На думку ж М. П. Ковальського, смерть Беати сталася значно пізніше, оскільки ще 1576 р. К. Острозький просив за неї імператора Максиміліана, можливо, Беату навіть удалося звільнити, але де, за яких обставин і коли вона померла – дослідникові залишилося невідомим¹³⁴.

¹²⁴ Там само. Спр. 7, арк. 192 зв.–193.

¹²⁵ Там само. Спр. 8, арк. 26.

¹²⁶ Там само. Спр. 10, арк. 306 зв.–307 зв.

¹²⁷ Там само. Арк. 390 зв.

¹²⁸ Там само. Спр. 12, арк. 99, 101; *Малиновский И.* Сборник материалов... № XLIII. С. 462–463.

¹²⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 212.

¹³⁰ Там само. Арк. 98.

¹³¹ Там само. Арк. 100.

¹³² Там само. Арк. 333 зв.–334.

¹³³ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 30. 1569 р. як можливу дату смерті Беати називав і Т. Стецький (*Stecki T. J.* Z boru i stepu. S. 16).

¹³⁴ *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. С. 70.

Печатка кн. Гальшки Іллівни з Острозьких Гурки 1582 р. Прорис О. Однороженка.

Польські вчені змогли уточнити й адекватно хронологізувати перебіг подій останніх років життя Беати. Про неї згадали на всіх рівнях у 1573 р., коли після смерті Гурки Гальшку перевезли до Дубна. Тут вона вблагала стрія Василя-Костянтина порушити на міжнародному дипломатичному рівні питання про звільнення матері з ув'язнення. Острозький розпочав справу, особисто звернувшись до імператора Максиміліана (у серпні 1573 р. до Відня був виряджений шляхтич Ян Одинець¹³⁵). Розвиток справи підштовхнула звістка про нове одруження Ласького в Парижі – це означало фактичну бігамію, яка каралася законами всіх християнських держав. Розслідувати справу було доручено генеральному старості Гірської Угорщини Яну Руеберу. Його перше донесення змальовує гідну жалю картину: у Кежмарку він побачив стару жінку, до якої вже вісім років ніхто не приїздив, тож вона від шоку просто зомліла, а потім із тужним плачем, “який і Бог не зміг би винести”, оповідала про всю свою долю; з княгинею перебували три її придворні, котрі не мали навіть пристойного одягу (старий увесь зносили), сама ж Беата також була вбрана в доволі зношений одяг. Княгиню позбавили права писати навіть листи, тож вона використовувала сажу для виготовлення чорнила¹³⁶. Руебер перейнявся співчуттям до Беати й самостійно почав клопотатися перед імператором Максиміліаном та архікнязем Рудольфом про звільнення княгині. Імператор зажадав офіційної скарги від Беати на чоловіка й обіцяв вирішити справу, однак усе відкладав її. Дослідники вважають, що причиною тому був Ласький, якого імператорський двір потребував як вірного союзника в боротьбі з турками і прихильника Габсбургів у Польщі. Не вгавав і Острозький, він навіть послав сина Януша до імператорського двору, залучив у союзники щодо звільнення Беати також імператорського посла в Польщі Анджея Дубича. Максиміліан усім роздавав обіцянки: Острозькому – що скоро звільнить Беату, Лаському – що не втручатиметься в цю справу. Беата ж, зі свого боку, розуміючи причини тяганини, намагалася переконати імператорський двір та чиновників, що Ласький не настільки важливий для них, він обіцяє багато кожному, хто дає гроші: імператору, валаському князю, польському королю, воєводі семиградському, однак “мені здається, що він такого впливу, як показує, не має, то все байки”, через які й вона невинно страждає¹³⁷. Лише перемога на виборах короля Стефана Баторія змусила Ласького виїхати до Угорщини, і його впливи значно зменшилися. Тут, в Угорщині, він майже не мав коштів, тож заставив Кежмарський замок Яну Руеберу, але той при сплаті грошей фактично вирвав у Ласького письмову згоду на звільнення Беати з ув'язнення та перевезення до свого дому. У червні 1576 р. Беата, нарешті,

¹³⁵ Дослідники підкресливали, що у Віденському королівському архіві збереглося листування К. Острозького щодо звільнення Беати (*Zakrzewski W. Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575. Kraków, 1878. S. 116, pr. 1*).

¹³⁶ *Przedziecki A. Jagellonki polskie w XVI wieku. T. 5. S. CXLV.*

¹³⁷ *Ibid. S. CLV.*

залишила місце свого ув’язнення, однак через офіційне невирішення справи не могла виїхати до Польщі. Княгиня Острозька так і померла на чужині, в Кошчичах (маєток Рубера) того таки 1576 р. й була похована у костелі Кежмарка. Смерть фактично повернула її у те місце, де вона провела 11 років в ув’язненні¹³⁸.

Попри всю цю історію з Беатою і її життям до 1576 р., вже від 1570 р. Ласький цілком самостійно розпоряджався маєтками, ім’я його дружини не спливало навіть при переданні їх королю. Так, 20 червня 1570 р. він цілком вільно віддає під заставу у 2 тис. талярів королівському секретарю Якубу Кресинському маєток Лисогорці та Жуковище в Янушпільській волості¹³⁹; 29 червня 1570 р. с. Вілію, Сокерницю, Завидів, Глинське – С. Граєвському за 3 тис. польських золотих¹⁴⁰, а 10 липня того ж року – Білашів, Горнощу, Бельмаж, Дубляни – тому самому Кресинському за 2 тис. золотих¹⁴¹.

За весь час урядування в маєтках Дому Острозьких Ласький за допомогою “потогінної системи” швидкісним методом викачував кошти для спорядження чергового походу в Молдавію. Задля цього він заставив значну частину володінь, серед яких Чуднів, Сатиїв, Янушпіль, Гольшани, Степань, Копил та ін. “Великий авантюрист” активно готував новий похід у Молдавію. Нестача “живих грошей” поставила його у скрутне становище. Саме в цей момент йому посміхається доля: молдавський господар Богдан IV (син Олександра Лопушняну) обіцяє поступитися частиною земель, якщо Лаському вдасться за посередництвом Венеції створити антитурецьку лігу і зібрати військо проти турків. І тоді Ласький облагоджує чергову авантюру: перебуваючи у червні–вересні 1570 р. при королівському дворі у Варшаві, домовляється із зацікавленим у долі означених маєтків королем Жигимонтом II Августом про передавання всіх отриманих від Беати маєтків самому королеві. Володар негайно скасовує свій наказ про скликання посполитого рушення проти Ласького щодо передавання частини земель луцькому старості кн. Богущу Федоровичу Корецькому¹⁴². 26 вересня 1570 р. Ласький видає чотири відповідні записи на ім’я короля¹⁴³. Це була “гра вабанк”, оскільки Костянтин Острозький явно не міг сперечатися з королем за Беатину і Гальшчину частину Острожчини. Згідно з означеними документами, Ласький дарував усі маєтки, які йому свого часу записала колишня дружина “за склонность а милость мою малжонскую (ця традиційна фраза в даному випадку звучить просто як знущання з огляду на фактичне ув’язнення “коханої” дружини. – В. У.), такъ же шкоды и трудности и наклады мои, которыем я для потребъ ее приимовал”, королю та його нащадкам із повним правом розпорядження ними. Ласький обгрунтовував цей крок особливою милістю до нього короля (це також звучало комічно з огляду на його постійні вибрики й непослух розпорядженням короля) та своїм наміром “до панствъ чужоземскихъ ехати”. Серадський воевода запевняв, що ні він сам, ні його дружина та можливі нащадки не претендуватимуть на ці маєтки ні за яких обставин. В описі архіву Острозьких 1627 р. зазначено всі чотири документи, підтверджені коронним

¹³⁸ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 75–77.

¹³⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 192, л. 60–64.

¹⁴⁰ Там же. Ед. 191, л. 72 об.–83.

¹⁴¹ Там же. Л. 83–91 об.

¹⁴² ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 12, арк. 443 зв.–447.

¹⁴³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 191, л. 115–141 об.

підканцлером Францішком Красінським і записані в книги королівської канцелярії: першим Ласький передавав королю вінове Беати, другим – замки, записані Іллею Острозьким дружині в рахунок 80 тис. кіп грошей, третім – записані Іллею Беаті отчинні маєтки для сплати боргів у розмірі 20 тис. кіп грошей – Полонне, Красилів, Чуднів, Колодне та Чернехів, четвертим – подарований Беатою чоловіку Янушпіль¹⁴⁴. Приймавши цей дар, Жигимонт II Август окремим привілеєм усе ж передавав Лаському в довічне володіння “за послуги его” Ровно, Сатіїв, Берездів, Янушпіль, Колодне та Чернехів¹⁴⁵. Цікаво, що 1 липня 1569 р. у Любліні (показові дата й місце) король спеціальним привілеєм розпоряджався розмежувати Ровенщину як власність К. Острозького (!) від Забороля – маєтку Кірдея Мильського, однак виявилось, що власником Ровенщини є Ласький, котрий даний документ заперечив. Того ж року татари напали на Ровно, був спалений костел і згорів місцевий архів власників маєтку¹⁴⁶. “Ексклюзивним” власником документів на Ровно залишився Ласький, котрий тримав усі королівські привілеї у власному архіві.

Утім, історики припускають, що поряд з цим публічним даруванням, засвідченим важливими урядовцями (Остафієм Воловичем – троцьким каштеляном і підканцлером ВКЛ; Жигмунтом Вольським – черським каштеляном і варшавським старостою; Станіславом Барзинцем – надвірним коронним маршалком; Лавріном Войною – надвірним підскарбієм ВКЛ), існувала таємна письмова угода про негайне повернення всіх маєтків Лаському після його повернення з-за кордону, лише в разі смерті воєводи маєтки мали перейти королю (дослідники спираються на опис привілеїв Острозьких 1594 р.)¹⁴⁷. Однак текст цього гіпотетичного запису не віднайдений. Натомість відомо, що за наказом короля комісари Жигмунт Вольський, Василь Древинський, Станіслав Милашевський та Якуб Кресинський здійснили впродовж жовтня 1570 р. – лютого 1571 р. опис володінь Острожчини (офіційне означення в документі “княжество Острожское”), які переходили Жигимунту II Августу: Острог з волостю, Сатіїв, Жорновне, Ровно, Берездів, частина Степані. При цьому урядником у всіх цих маєтках був призначений каштелян черський Жигмунт Вольський, який 23 лютого 1571 р. і був королівським іменем уведений у володіння¹⁴⁸. Однак Станіслав Граєвський відмовився передати свою частку Степані, яку отримав у заставу від Ласького, а степанський урядник кн. К. Острозького відмовився передати Степанський замок, котрим заволодів Василь-Костянтин¹⁴⁹. Слуги Острозького почали чинити напади на ровенського підстаросту Матиса Сподвильського-Козиря, збройні загони князя очолював його урядник Мисько Шашко-Долбуновський (2–17 квітня 1572 р.)¹⁵⁰.

Хай там як, передання Лаським маєтків Беати та Гальшки королеві уражало інтереси кн. Костянтина Острозького, якому, схоже, протидіяли обидва учасники “контракту” – серадський воєвода та король. Припускають також, що Ласький таким чи-

¹⁴⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 7–8 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

¹⁴⁵ Там само. Арк. 8 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.). Детальніше див.: *Тесленко І.* Боротьба за Острог. С. 103.

¹⁴⁶ *Stecki T. J.* Z boru i stepu. S. 16.

¹⁴⁷ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 61, 176; *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 74; *Тесленко І.* Боротьба за Острог. С. 103–104.

¹⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 157 зв.; Ар. ЮЗР. К., 1911. Ч. 8, т. 6. № СІХ. С. 321–322.

¹⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 37–39.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 13, арк. 184 зв.–185, 221.

ном “загладжував” вину перед королем – введення ним у державу чужоземних військ (коли готувався до штурму Тарнова) трактувалося як державна зрада¹⁵¹. Втім, більш імовірним є таємне сприяння короля (точніше, неперешкоджання) підготовці нового походу на Молдавію: як уже згадувалося, за погодженням із господарем Богданом Ласький мав отримати від нього частину Молдавії в управління.

Жигмунт Вольський почав активно урядувати в підпорядкованій частині Острожчини: призначав нових урядників, навіть замінив ігумена Дерманського монастиря Івана Стефановича на шляхтича Михайла Джуса¹⁵². В Острозькій волості повернув до замку маєтки, роздані Лаським своїм слугам та приятелям. Утім, при ньому острозьким старостою залишався ставленик Ласького Антоній Іловський, якого лише влітку 1571 р. замінив Миколай Дорогостайський¹⁵³. Так на короткий час власником значної частини володінь Дому Острозьких став король Жигимонт II Август. Цей “королівський період” завершився зі смертю бездітного володаря в липні 1572 р.

Ласький, який на той час не встиг здійснити свій план не лише турецького, а й навіть молдавського походу, зрозумів, що може все втратити, і зажадав повернення переданої королю Беатиної та Гальшчиної частин Острожчини¹⁵⁴. У зв’язку з цим шляхта Волинської землі, вочевидь, під впливом маршалка К. Острозького 25 січня 1573 р. на з’їзді в Луцьку ухвалила постанову про протидію намірам серадського воєводи заволодіти Острогом та іншими замками “князівства Острозького”¹⁵⁵.

Тим часом Ласький, який брав участь у посольстві до Парижа на запрошення новообраного короля Генріха Валуа, виявив неабиякий інтерес до французенок і навіть одружився з доволі багатю Сабіною де Севе, посаг якої становив 14 тис. франків. При цьому він, звісно, не повідомив Сабіну, що вже жонатий (адже в 1573 р. ще була жива Беата), про це чергова дружина авантюриста дізналася вже в Польщі. Вона з матір’ю оселилися в монастирі Св. Анджея у Кракові, де просили захисту короля, оскільки Ласький погрожував жінкам. Справа затяглася до самої смерті Беати, а потому шлюб із Сабіною вже набрав законної сили й вона народила Лаському чотирьох дітей¹⁵⁶. Більше того, Генріх уподобав цього авантюрного чоловіка та

¹⁵¹ Zagórska S. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. S. 86–87.

¹⁵² Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. С. 48–50; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 38–39 зв. Староста варшавський і каштелян черський Вольський розпоряджався в монастирі як у власному маєтку: він забрав коней (3 ігуменських та 4 монастирських), відібрав у ігумена Федора (Яковича) всі документи, в тому числі опис монастирського майна, яке той прийняв при поставленні на ігуменство, а також боргові акти “от людей подлих”, одячення, одяг, полотно, рушники, книги (Псалтир, служебник, мінеї, Євангеліє, Литовський Статут), збіжжя та худобу. Іван Стефанович вирушив до Варшави скаржитися королю, однак по дорозі в Клевані в будинку брата Михайла Стефановича 15 лютого 1571 р. помер, проте встиг залишити заповіт на ім’я своїх братів – Федора (служебник кн. В. Острозького), Григорія (священик Дерманського монастиря) та Михайла (служебник княгині Чорторийської). Відповідно, його брати почали суд проти Вольського. Головним позивачем був Федір Стефанович. У позові окрім грабунку Вольським монастиря й майна покійного ігумена йшлося про боржників отця Івана, серед яких передусім Ольбрахт Ласький (200 кіп грошей литовських) та багато волинської шляхти і жидів (Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 9. С. 30–40).

¹⁵³ Детальніше див.: *Тесленко І.* Боротьба за Острог. С. 104–105.

¹⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 8–8 зв.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 9.

¹⁵⁶ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 75.

ловеласа (ймовірно, відчув спорідненість душ) й надав йому підтримку в матримоніальних справах, а також пообіцяв староства варшавське та ланцкоронське по очікуваній скорій смерті Жигмунта Вольського. Був навіть заготовлений відповідний привілей, але не підписаний. Генріх надіслав підписаний привілей Лаському вже із Франції, коли виникла потреба мати союзників і в Польщі, куди, можливо, довелося б повертатися. Ольбрахт спробував отримати староства силою, однак Варшава йому не піддалася, а з Ланцкорона його через певний час видворили (хоч пізніше він таки став тут старостою), погрожуючи посполитим рушенням. Лаському в 1576 р. через “тверду руку” нового короля Стефана Баторія довелося виїхати до Відня. Забігаючи вперед, зазначимо, що лише в 1581 р. Ласький повернувся до Корони і вже тоді отримав від Баторія староство ланцкоронське. На той час він не лише знову став бідняком, але й загрузнув у боргах, заставивши практично всі свої володіння, окрім рідного Ласка. І тоді Ольбрахт удався до останніх афер. Спочатку він почав фальшувати монети. А в 1583 р. поїхав до Англії, де познайомився з окультистом та алхіміком Йоханом Дее та його другом медіумом Едвардом Келлеєм. Їх обох він привіз у свій маєток зі сподіванням, що Дее віднайде секрет виготовлення золота, а Келлей своїми чарами поліпшить його стосунки з королем. Чи варто говорити, що все це провалилося. Дані факти наведені нами, власне, задля того, щоб показати в усій широті природжену авантюризм цієї людини, котра після одруження з Беатою Острозькою становила головну загрозу для Василя-Костянтина Острозького та більшої частини Острожчини, намагаючись витиснути з неї максимум можливого для своїх авантур. При цьому Ольбрахт мав чудовий дар зачаровувати й притягувати до себе людей різного калібру, а надто правителів. Його постать попри те, що спричиняла різні пересуди й плітки, все ж викликала певне захоплення у сучасників, які бачили в Лаському “людину ренесансу” з такими незвичними й оригінальними виявами особистості. Лаському присвячували свої поезії навіть такі визначні поети, як Миколай Рей та Ян Кохановський – чи це не показник? Вічний авантюрист помер 1605 р., а в 1609 р. удостоївся посмертного панегірика від Якуба Унішовського, який прославляв його воєнні таланти, патріотизм, високі почуття та помисли¹⁵⁷.

Проте повернімося до перерваного опису стосунків Ольбрахта з Василем-Костянтином. Події другої половини 1570-х років спричинилися до того, що Ласький послабив свій тиск на Острозького й став більш схильним до угод з ним. Переговори вів досвідчений адвокат і автор відомих мемуарів Федір Євлашевський.

Водночас сталася ще одна подія, яка знову дала Острозькому шанс повернути батьківські маєтки й відродити “королівство в королівстві”. 25 січня 1573 р. помер познанський воєвода Лукаш Гурка. 33-літня Гальшка, котра з 1561 р. перебувала в шамотульській замковій вежі, нарешті отримала свободу. Дехто навіть вказує, ніби Гальшка ледь не відразу самостійно вирішила одружитися з Яном Остророгом, однак дядько не дав їй додержати слова (ця інформація є вельми сумнівною щодо згоди Гальшки, але ймовірна щодо появи нових претендентів на її руку)¹⁵⁸. Єдиним опікуном Гальшки залишався Костянтин Острозький. На той час її вже вважали несповна розуму. Про це писали переважно польські хроністи та геральдисти, а сучасні дослідники стверджують, що таким чином хтось прагнув спростувати правоздатність

¹⁵⁷ Див.: Kraushar A. Nowe przyczynki do dziejów żywota i spraw Olbrachta Łaskiego...

¹⁵⁸ Przędziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 203.

княгині¹⁵⁹. А проте деякі “кавалери” пробували добитися в неї згоди на новий шлюб. Дізнавшись про смерть Гурки та початок нової гри навколо племінниці, Острозький відреагував блискавично. Він чудово розумів, що має отримати Гальшку в свої руки. Задля цього Василь-Костянтин послав свого старшого сина Януша до Познані (там після смерті Гурки перебувала його вдова при синові покійного від першої дружини Станіславові Гурці) із завданням якнайшвидше привезти Гальшку в Дубно. Януш зі значним почтом у серпні – на початку вересня привіз Гальшку, виказуючи щонайбільшу ввічливість, пошану та послужливість. У жовтні 1573 р. Гальшка була вже в Дубні, звідки особисто писала Яну Ходкевичу, дякуючи за його привітання на рідній землі¹⁶⁰. Опис життя Гальшки в Познані навів Лукаш Гурницький (1527–1603) у краківському виданні “Події у Короні Польській від 1558 до 1572 рр.”, а інформацію про подорож Гальшки з Янушем надав Свентослав Ожельський (1549–1598) у своєму творі “Історія Польщі від кончини Жигимонта Августа”¹⁶¹. Після довгого перебування у вежі, самозречення світу та нелюб’язного поводження з нею чоловіка і його слуг Гальшка потрапила в коло родичів, які демонстрували напрочуд добре і чуйне ставлення до неї, оточивши турботою та влаштувавши їй достойне життя у Дубенському замку. І сучасники, і історики з недовірою ставилися до щирості демонстрованих почуттів, вважаючи, що Острозький усе це робив задля отримання Гальщиної частини Острожчини.

Документ, підписаний Гальшкою 5 вересня 1573 р. і зафіксований у луцьких гродських книгах 20 вересня, засвідчує слушність пересудів. Це був ліст, що містив заставний запис, згідно з яким Гальшка визнавала міфічний велетенський борг перед дядьком Костянтином Острозьким у 152 400 кіп гр. лит. (близько 380 тис. золотих), у рахунок якого записувала йому всі свої маєтності¹⁶². Цей борг обґрунтовувався таким чином: Острозький нібито надавав кошти для звільнення Беати з Кежмарка, в тому числі для переговорів про це із Жигимонтом II Августом та імператором Максиміліаном II. Окрім того, Гальшка визнавала опіку над собою та своїми майновими справами Костянтина Острозького, доручаючи йому вести всі процеси щодо повернення її володінь, розданих Лаським, за що дядько мав отримати частку повернутих маєтків. Ігор Тесленко підрахував, що навіть задекларована сума боргу у 1,5–2 рази перевищувала реальну вартість успадкованих від батька маєтків, а отже Костянтин Острозький після повернення їх у власність племінниці мав право на всі ці землі аж до повної виплати означеної суми¹⁶³. Синові Костянтина Острозького Янушу, який вивіз її з Познані, “милому братові” Гальшка подарувала 20 тис. кіп гр. лит. на Сульжинцях, цілком відмовляючись від свого та своїх спадкоємців права на цей маєток. Після ретельної експертизи цього документа Ігор Тесленко дійшов висновку, що він сфальшований задля легітимізації претензій Василя-Костянтина Острозького

¹⁵⁹ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 75.

¹⁶⁰ *Przeddziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. Т. II. S. 203–204.

¹⁶¹ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 36.

¹⁶² Див.: АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 131, plik 2, k. 1; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 390–391 зв. Дивним виглядає буквальне сприйняття цього запису та агестація К. Острозького як “найкрупнішого інвестора не лише Волині, а й усієї Речі Посполитої” (*Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. К., 2007. С. 165).

¹⁶³ *Тесленко І.* Боротьба за Острог. С. 107, прим. 60.

на Гальшчину половину батьківщини¹⁶⁴. Цікавими у цьому документі все ж є висловлювання Гальшки (чи від її імені) щодо своєї долі: йшлося про те, що посеред кривд, труднощів та жахів життя вона була “залишена усіма своїми кривними, близькими та зобов’язаними мені, котрі не лише мені в тих усіх неfortunних обставинах допомогу мали би чинити, так як за божеськими й людськими законами то належало, але жоден з них обізнатися ніколи не хотів, так ніби погорджували мною..., вирікаючися з кривності та повинності, всі мене занехаяли та покинули, навіть забули”. Кого вона мала на увазі? Родину Костелецьких? Чи Василя Острозького та його дітей? В обох випадках ніхто справді не брав участі в долі Гальшки після “острозької історії” Сангушка. Проте саме Василю і його синові Янушу в цьому документі Гальшка ніби віддає подяку за звільнення з Шамотулів і тепле ставлення у своєму домі. Тут княгиня знову вказувала на великі витрати дядька Василя, який викупив усі заставлені матір’ю (Беатою) маєтки Острозьких та сплатив значні суми Ольбрахту Лаському. Особливо підкреслювалася роль Януша, котрий і отримував Сульжинці (за 20 тис. гр. лит. = 50 тис. зол. пол.), від цього маєтку Гальшка відлучала усіх “кривних, близьких і повинних своїх”, котрі в сутужний час її “рятувати не хотіли”. В акті вказувалося, що Гальшка готова поїхати особисто на уряд гродський задля підтвердження документа, однак через слабкий стан здоров’я “того вчинити не може”, але як тільки одужає – обов’язково з’явиться в суді. Цей документ у Дубні завізували “приятелі”: кн. Богущ Корецький (волинський воєвода, луцький, брацлавський та вінницький староста), Василь Загорівський (брацлавський каштелян), Гаврило Бокій (земський луцький суддя), пан Федір Рудницький. Оригінал документа, котрий тримав у руках А. Пшездецький, мав печатку Гальшки, але там відсутній її підпис, так само там були печатки, але без підписів, усіх названих свідків¹⁶⁵.

Томаш Кемпа стверджує, що Костянтин Острозький цього разу вдався до переговорів із Лаським за посередництва Федора Євлашевського і компроміс був віднайдений. Ласький потрапив у доволі непевне становище: фактично він не мав жодних прав на частку Гальшки, а у спадок від дружини міг отримати лише віно. “Авантюрний гуманіст” (як його іноді називали) зрозумів, що в такій ситуації варто погодитися на пропозиції Острозького, щоб у суді не втратити всього. Т. Кемпа припускає, що Острозький міг пообіцяти йому підтримку в Молдавії (зокрема, прибічнику Ласького Івоні). А Ігор Тесленко доходить протилежного висновку: Ласький першим звернувся до новообраного короля Генріха із заявою, що передав його попереднику одержану від дружини Острожчину на тимчасове утримання і тому просив повернути йому ці володіння. Острозький же, поставши перед Генріхом, опротестував саму правомірність запису Беатою власності Гальшки Лаському¹⁶⁶.

І все ж обидва прохачі погодилися визнати остаточний вирок, відкликати свої судові скарги, попросивши короля створити спеціальну комісію для з’ясування суті справи. Комісія з 18 сенаторів вислухала обидві сторони (особисто Ласького й Острозького), підтвердивши незаконність запису Беатою маєтків Гальшки Лаському. Тоді Ласький передав копії актів, якими Ілля Острозький відписував дружині частину

¹⁶⁴ Тесленко І. А. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління: АД КІН. К., 2006. С. 11.

¹⁶⁵ *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku.* Т. II. S. 206–209, 287–293.

¹⁶⁶ Тесленко І. А. Острозька волость у 1565–1608 роках... С. 107–108.

своїх маєтків. Але Костянтин Острозький не визнав законності й цих записів, неоднозначно вказавши на жадібність Беати, яка навіть у власної дочки “відірвала” законні батькові маєтки. Нарешті, обидва воєводи постали перед самим королем Генріхом Валуа 7 квітня 1574 р. і вислухали його остаточне рішення. Королівським декретом скасовувалися усі записи Беати на ім’я Ольбрахта Ласького, як і записи Ласького на ім’я Жигимонта II Августа, але король зобов’язував Острозького від імені Гальшки виплатити Лаському 33 082 зол. пол. як віно Беати (забезпечене третиною маєтків чоловіка) і покрити борг Іллі перед Беатою, записаний на місті Ровно у сумі 6000 зол. пол. За серадським воєводою залишався подарований дружиною Янушпіль та довічно він міг володіти Ровно і Полонним. А в розпорядження Костянтина Острозького (від імені його племінниці) надавалася основна частина Острожчини, яка свого часу перейшла до Іллі: Острог, Полонне, Чуднів, Сульжинці, Красилів, Чернехів, Колодне, Сатийв, Жорновне, Берездів, Копил, Гольшани, Глуськ, Романів, Суша, Баранне, половина Степані та ін¹⁶⁷. Історики пояснюють цей акт симпатіями короля Генріха до Ласького, “з яким його пов’язували певні контакти”, але разом з тим наголошують на небажанні нового короля набути ворога в особі Острозького.

Гадаємо, що текст декрету все ж скоріше відбивав попередньо (чи в процесі розгляду) досягнуті домовленості Ласького й Острозького чи підготовчі висновки комісії, ніж особистий судовий вердикт щойно обраного короля, котрий не тільки не вникав, але й не бажав вникати в ситуацію, мріючи про якнайшвидший від’їзд із Польщі¹⁶⁸. Це доводить і розпорядження про механізм передання маєтків Гальщі, які супроводжували королівський декрет: королівські урядники, котрі управляли маєтками від імені Жигимонта II Августа, мали звітувати перед власницею про отримані прибутки, а піддані могли оскаржити дії урядників за час їхнього врядування¹⁶⁹. Означені постанови були підписані не лише королем, а й усіма членами комісії (18 підписів¹⁷⁰), які явно вплинули на остаточне рішення та постанову про набуття ним чинності. 12 квітня Ласький отримав декрет короля про повернення у його власність Янушполя з волостю та зобов’язання К. Острозького з нащадками не претендувати на цей маєток¹⁷¹.

Ласький вимагав усієї суми відразу і вже наприкінці квітня отримав від Костянтина Острозького 39 082 (за іншими даними – 48 082¹⁷²) зол. пол., видавши квит і потвердивши передання всіх маєтків Гальшки (24 квітня 1574 р.¹⁷³). 25-м квітня

¹⁶⁷ РГАДА. Ф. 389, ед. 194, л. 1–26 об.; *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. T. II. S. 284–286; *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. С. 74–75; *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині. С. 66–69. Постанова короля Генріха 1574 р. була підтверджена на прохання К. Острозького Жигимонтом III 1592 р. (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-9, ч. 5, арк. 12–16 зв. (оригінал з печаткою короля).

¹⁶⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 194, л. 1–29 об. (декрет короля Лаському на Янушпіль, датований 12 квітня. – Там же, л. 26 об.–29).

¹⁶⁹ *Тесленко І.* Боротьба за Острог. С. 108.

¹⁷⁰ Там само. С. 108, прим. 72 (перелічені всі підписанти).

¹⁷¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 194, л. 26 об.–29.

¹⁷² Опис справ Дубенського архіву: квит О. Ласького від 24 квітня 1574 р. на отримання від К. Острозького 48 082 золотих (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16 зв.).

¹⁷³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Dyplomy, № 726 (стара нумерація дипломів Оссолінських за львівським інвентарем); *Stecki T. J.* Z boru i stepu. S. 17 (посилання на справу № 108 дубенського архіву).

датовано “показание” серадського воєводи, що він передає своє право на $\frac{1}{3}$ частину маєтків Острозьких і на Ровно київському воєводі¹⁷⁴. Припускають, що Острозький взяв на себе також виплату боргів серадського воєводи державцям його маєтків загальною сумою в 37 000 пол. зол.¹⁷⁵. Зберігся запис (“моц”) Ласького в Литовській Метриці від 15 травня 1574 р., що його борги виплачуватиме київський воєвода згідно з описом та відповідними документами¹⁷⁶. Вочевидь, цей запис є правдивим. Наприклад, 3 серпня 1574 р. крупський урядник Ян Шадурський заявив королівському секретарю Яну Больману, що борг Ласького сплатить його пан кн. К. Острозький, якщо Больман надасть відповідний документ¹⁷⁷. В архіві Острозьких збереглися викуплені боргові розписки Ласького: пані каштеляновій накельській – 2000 золотих на Гольчі і Плужному (1570 р.), Зеленському – 1000 золотих на Добрині і М’якотах (1570 р.), Щепецькому – 1000 золотих на Глинниках (1570 р.), Больману – 5000 золотих (1574 р.), а також розписка самого Ласького в книгах королівської канцелярії 1574 р., що всі борги його будуть сплачені¹⁷⁸. Тим самим роком значиться застава Лаським кн. Полубенському маєтку Глуцьк у 8000 золотих, Ласький зобов’язувався звільнити Глуцьк у певний термін через повернення застави, інакше маєток мав перейти князю, серадський воєвода також просив “на звільнення” 1000 золотих, які й привіз у Новоградок слуга князя Мартін Бабковський у 1575 р.¹⁷⁹. Фактично ж справа з Глуцьком знову “повисла” на Острозькому. Встиг Ласький заставити ще й Колодне, яке також довелося викупати київському воєводі¹⁸⁰. У 1585 р. Костянтин Острозький виплатив 15 тис. золотих Войцехові та Софії Стареховським за заставлене Лаським Ровно (взяв у 1569 р. спочатку 13 тис., а потім ще 2 тис. в означених осіб)¹⁸¹. С. Кардашевич писав, ніби загалом на ведення багаторічних процесів з Беатою та Лаським Костянтин Острозький витратив 2 млн золотих!¹⁸². Гроші довелося позичати вже в 1574 р. під заставу та продаж землі: того року київський воєвода заставив замок Старосілля Зеленському, його сини Януш і Костянтин продали щось із тарновських маєтків та заставили материні Прокошин і Лішку, щось було заставлено Богушу Гулькевичу¹⁸³. Навіть у 1590 р. сплату боргів і викуп заставлених Лаським маєтків не було завершено. Острозький задля цього також робив борги (Литовська Метрика фіксує позики 1589–1590-х років¹⁸⁴).

Нарешті 19 травня 1574 р. уповноважений Костянтина Острозького (що цікаво, не сам князь) володимирський підстароста Михайло Павлович в’їхав до Острога, і королівський ув’язчий Ян Бистриковський передав йому замок. При цьому Павло-

¹⁷⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 194, л. 32 об.–37.

¹⁷⁵ Тесленко І. Боротьба за Острог. С. 108–109.

¹⁷⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 194, л. 62 об.–67.

¹⁷⁷ ЦДІУАК. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 246 зв.

¹⁷⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 4–4 зв. (реєстр документів родового архіву 1627 р.).

¹⁷⁹ Там само. Арк. 17 зв.–18 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

¹⁸⁰ Там само. Арк. 63 зв.–65 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

¹⁸¹ Там само. Арк. 55 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

¹⁸² Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 30.

¹⁸³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книги Коронної Метрики – кн. 113, арк. 43, 54, 73–79); РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 192, л. 177–178.

¹⁸⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книги Коронної Метрики – кн. 135, арк. 622–623, 747).

вич наказав негайно ув’язнити острозького підстаросту Каспера Яновича та повігнати ключника й інших урядників попереднього власника¹⁸⁵. Інші 13 замків (Полонне, Чуднів, Сульжинці, Красилів, Колодне, Чернехів, Берездів, Ровно, Степань тощо) і монастир Святого Спаса під Луцьком були також передані урядникам Острозького комісаром Бистриковським упродовж червня – початку серпня¹⁸⁶. Втім, жоден державця так і не надав звіту про отримані за попередні роки прибутки¹⁸⁷.

Дослідники зазначають, що у всіх цих процесах Гальшка Острозька, яка отримувала нарешті свої законні володіння, ніби не присутня: її ім’я рідко трапляється в документах, Гальшка нікуди з Дубна не виїздить і перебуває в певній ізоляції. Звідси виникає припущення, що “Острозький маніпулював правами небоги на власний розсуд і не одразу взяв до рук весь маєток лише тому, аби не привернути до себе уваги, приховати справжні наміри від ворогів”¹⁸⁸. На доказ цього Ігор Тесленко наводить цікавий епізод про приїзд у Дубно слуги Михайла Мишки-Варковського зі скаргою щодо нападів кн. Острозького та підданих Гальшки на володіння свого пана. Князь прийняв його, але коли посланець Мишки-Варковського спробував пробитися до Гальшки, щоб і їй передати скарги пана, його до неї не пустили після численних обіцянок і довгого очікування. При цьому Костянтин Острозький публічно демонстрував, що Гальшка сама собі господиня, перебуває у нього як гостя і має своїх слуг, а тому лише вона може вирішувати, кого і коли приймати. Щоправда, не виключено й те, що психічно хвору Гальшку оберігали від сторонніх очей. Однак вочевидь усе-таки йдеться про використання Острозьким племінниці для поступового перетягнення на себе її маєтків¹⁸⁹. Доказ тому вбачають у факті, що в усіх отриманих при переданні маєтків урядниками були поставлені люди Костянтина Острозького, а отже, він фактично й керував спадщиною Гальшки.

На початку 1575 р., ймовірно, Гальшка зробила запис на Острог своєму “доброму” дядькові. Із цього часу родинне гніздо, нарешті, формально перейшло у повну власність Костянтина Острозького.

Однак не все пройшло так гладко. Одразу в суди посипалися скарги на Острозького від державців різних маєтків, які отримали їх від Беати чи Ласького. Наприклад, свою частину Степані Ласький віддав у оренду на три роки (1569 р.) Станіславу Граєвському¹⁹⁰. Але в 1574 р. Граєвський почав судитися з Острозьким через те, що степанський староста князя вчинює з княжими слугами наїзди на його володіння, грабує і навіть виводить підданих¹⁹¹. А 22 листопада 1574 р. Станіслав Граєвський подав до суду скаргу на кн. К. Острозького, який відібрав силою заставлений йому Лаським Степанський замок та волость і села в Луцькому повіті – Глинське, Завидів, Секиринці¹⁹². Так само протестували й інші власники частин Степані: гомельський

¹⁸⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 119 зв.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 247 зв.–248; НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 11721, зош. 5, арк. 53 зв.; Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 6. № СXXXIII. С. 409–411.

¹⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 248.

¹⁸⁸ Тесленко І. Боротьба за Острог. С. 110.

¹⁸⁹ Там само. С. 110–111.

¹⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 38.

¹⁹¹ Там само. Спр. 14, арк. 43 зв.

¹⁹² Там само. Спр. 459, арк. 398 зв.

староста Богдан Сапега скаржився (11 липня 1574 р.), що урядник К. Острозького Ярош Вільга відібрав третю частину Степанської волості, переданої йому серадським воєводою¹⁹³; королівський маршалок Олізар Кирдей-Мильський обвинувачував (31 липня 1574 р.) кн. Костянтина та Гальшку Острозьких у відібранні належної його дружині кн. Ганні Гольшанській частини Степанської волості¹⁹⁴, він посилав свого слугу до степанського урядника Острозьких для з'ясування, на яких підставах здійснено конфіскацію (28 серпня 1574 р.)¹⁹⁵. Навіть канцлер Остафій Волович як родич по бабці Тетяні Гольшанській вимагав 1/3 Степані, Горбачова, Золотієва, Подолян, Романова, Красва, Житина¹⁹⁶. Відповідь на всі ці скарги завжди була одна: маєтки забираються на княжну Гальшку Острозьку, якій король присудив усі її батьківські володіння, незаконно розтрачені її вітчимою Лаським¹⁹⁷. Це не задовольняло державців Степані і волості, які продовжували судитися. Гольшанська з чоловіком намагалися відсудити свою частину Степанської волості ще в грудні 1582 р.¹⁹⁸.

А в 1582–1591 рр. цей процес продовжили родичі Гольшанських: мінський воєвода Миколай Сапега, берестейський каштелян Богдан Сапега, рапштинський староста Северин Бонар з Вільг та його дружина Раїна Остафіївна Воловичівна, кн. Олександр Полубенський з дружиною Софією Гольшанською, королівський маршалок Олізар Кирдей-Мильський з дружиною Ганною Гольшанською, кн. Юрій Чорторійський, кн. Марина з Гольшанських Курбська, кн. Януш та Михайло Заславські, кн. Богдан-Януш Соломерецький¹⁹⁹. Ця справа від самого початку її ведення до смерті Гальшки Острозької доволі показова в багатьох відношеннях, й зокрема щодо способів провадження подібних складних справ проти багатьох позивачів до кн. В.-К. Острозького. Вигодливність його адвокатів та повірених у затягуванні судового процесу не знала меж. Ще 1582 р. усі названі особи покликали до королівського суду на вальний сейм у Варшаві Гальшку з Острозьких Гурчину та Костянтина Острозького. Однак суд не відбувся через смерть Гальшки (про це далі). Тож уже в 1583 р. вони подали позов і 1 березня отримали королівський наказ з'явитися на судовий процес у Луцьку під час найближчих судових рочків.

9 червня 1583 р. у земському луцькому суді було зачитано позов. У ньому йшлося про цікаві речі. Зокрема, зазначалося, чому покликалися “княгиня Лукашова Гурчина воєводина познанская княжна Гальшка Илинячка Острожская” та Костянтин Острозький. Виявляється, вони не виконали королівського присуду Жигимонта I щодо передання третини маєтків Степані (замок і місто), Золотієва, Горбачова, Подолян, Житина з сільцями і волостями “до них прислухаючими” в Луцькому повіті; Романова, Городця, Глуська з околицею в Оршанському повіті й “на Русі”, котрі “водле права прирожоного власне им належачое”. Всі ці маєтки згідно з декретом короля Жигимонта I мав отримати їхній спільний предок кн. Юрій Іванович Дубровський.

¹⁹³ Там само. Арк. 192 зв.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 234 зв.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 285 зв.

¹⁹⁶ *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. С. 75; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 266, л. 354–355, 372 об.–373 об.

¹⁹⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 192 зв.

¹⁹⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 196, л. 106 об.–107 об.; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 63.

¹⁹⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 198, л. 102 об.–103 об.

Маєтки так і не були фактично передані, тож іще Дубровський покликав до суду Беату Костелецьку, Ольбрахта Ласького, Гальшку Гурку та Костянтина Острозького. Через відсутність на суді Гальшки Костянтин як її опікун намірився судитися й від її імені, однак, за словами скаржників, “пан воевода серадский с малжонкою своєю видечы справедливость им поступили” половину третьої частини (тобто одну шосту). Отже, аби Костянтин цими маєтками не управляв, Беата й Ласький визнали справедливність позову. У цій ситуації “противко сыновицы вашею (тобто племінниці К. Острозького. – В. У.) увесь превод права стався, только на выроку его королевское милости оставало”. Коли ж вирок королівський “преходит”, то К. Острозький “по немалом часе держася и въживая их вжо по отъеханю короля Генрыка часу интеррегни, маючи во власности своей панею воеводиную познанскую княжну Гальшку, через врядника своего степанского Яроша Вильгу оных з упокойного держаня тое части имень помяненых кгвалтовне выбил, а в моц и в держанье свое взял”. Тож оскаржувачі вимагали поставити перед королем Гальшку й Костянтина, щоб віддали незаконно утримувану ними частину маєтків. Однак справа на сеймі “дойти не могла, зештья з сего света смертью небожьчицы пани Лукашовое Зкгорчиное, воеводиное познанское, княжны Гальшки Ильинячки Остроское, и кгда смерть пани воеводиное зашла, взяли есты то себе, хотечи через приятелей тую речь мерковати”. Але “приятелі” з обох сторін не змогли дійти згоди, залишивши все на розсуд короля. Тепер же по смерті Гальшки не лише третя частина, а й решта названих маєтків “правом прирожоным по той небожьчицы” належать виключно нащадкам роду Гольшанських, “с которого тые именья вышли”, а не Острозьких. Далі позивачі пояснювали, яким чином усі ці маєтки потрапили до рук Острозького ще за життя Гальшки. Звісно, вони посилалися на її фізичний стан та втрату правоздатності: “маючи ее самую в опеце своей за уломностью недостатечною розуму ее, так и на тот час по смерти ее, забравши на себе держишь”, “а им де близким, кривным, которым тые именья правом прирожоным належат, поступити не хочет ку великой шкоде и кривде их милости”.

Всі ці обставини були викладені на кількох сторінках офіційного позову²⁰⁰. І от потому розпочинається прямо-таки театральна вистава. Три дні двоє із заявників – Миколай Сапега та Олізар Кирдей-Мильський чекали появи в суді Острозького чи його відпоручників. Тричі возний закликав князя до суду. Врешті заявники попросили возного ще раз “поволати” київського воеводу. Тож возний прибув до будинку Острозького й голосно “ку праву волап” його на суд. Через певний час з будинку озвалися служебники князя Станіслав Лончинський, Ждан Боровицький, Богуш Заяць, Мартін Межинський та “оповедили, иж деи слышим тут до права его милости”. Однак вони тут же вжили казуїстичний виверт: чути чуємо, але тих, хто позиває, “тут у суду не бачим и затым деи не хочем далеи вправо, хоть маючи моц, уступовати, аж се первой от всех участников в позве описанных, моцы зупевные покажут”. Це був хитромудрий хід, адже позов був колективним, з усіх позивачів прибуло лише два, інші мали б дати свої “моці”, ймовірно, стало відомо, що повноваження подали не всі. Саме це й змусило представників позивачів удатися до такого самого кроку: нехай слуги Острозького також покажуть “моц” від князя, більше того, в суді присутні особисто два позивачі, які не повинні розмовляти з якимись слугами, що не мають

²⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 636–639.

жодного стосунку до справи. Щодо цього пункту “з обудву строн немалый спор чинили”. Судді постановили, що позивачі мають спочатку потвердити повноваження від усіх без винятку позивачів. Тоді виявилось, що берестейський підстароста Мальхер Раєвський та Сасин Путята Раєвський не мають повноважень від кн. Олександра Полубенського з дружиною Софією Гольшанською та кн. Януша Соломерецького. Цією обставиною скористалися адвокати Острозького. Вони послалися на 48-й артикул четвертого розділу Статуту про неможливість провадження судового процесу без з’явлення позивачів або їхніх законних представників, а тому мали намір припинити справу взагалі. Раєвські, своєю чергою, заявили, що не бачили “моці” від Острозького, а його слуги “одно голыми си словы примовляют”. Коли ж на вимогу суду служебники Острозького показали його “моц”, противна сторона відразу вчепилася за цей текст. Виявилось, що князь надавав право вирішувати справу лише щодо третини маєтків, а позивачам ішлося про всю материзну Гольшанської по смерті Гальшки. Уповноважені Острозького відпарировали, що “моц” відповідає змістові позову, де йдеться про третину, а потім вже додається нова вимога по смерті Гальшки. Судді визнали “моц” Острозького відповідною позову, але Сапега наполягав вписати цей текст до судових книг, щоб видно було невідповідність. Коли ж судді відмовилися, зажадав апеляції до короля, на що йому знову було відмовлено, оскільки фактичний розгляд справи ще не розпочався, тож немає підстав апелювати. Тоді вповноважені Острозького зажадали вписати “моц” Полубенського та Соломерецького, знаючи наперед, що цих документів немає. Сапега й Мильський в апеляції посілалися на те, що брали на себе зобов’язання перед обома названими князями, тому в разі програшу справи їхню частку виплатять на власних маєтках, тож тепер можуть представляти князів у суді. Проте адвокати Острозького заявили, що ця норма вживається лише стосовно тих осіб, які перебувають на час суду за межами держави, чого не можна сказати про Полубенського та Соломерецького. Тож від імені Острозького було заявлено, що процес далі провадитися не може. Утім, судді визнали заяву Сапеги й Мильського правомочною та не допустили апеляції від поручників київського воеводи з цього приводу до короля. Врешті обидві сторони від суду “проч пошли”, й жодного рішення ухвалено не було.

Всі ці суперечки та перепалки зафіксовано в актовій книзі 11 червня 1583 р.²⁰¹ Луцький суд цю справу не розглядав. Як зазначалося, вона доволі показова: завдяки прямій мові адвокатів та вповноважених можна бачити, які юридичні зачіпки вживалися не лише для затягування, а й для повної денонсації справи. Головною зацікавленою особою в усій цій адвокатській казуїстиці був, звісно, Костянтин Острозький. Йому вдалося затягти справу до смерті чергового короля (Стефана Баторія), а затим довго уневажнювати її перед Жигимонтом III.

Противна сторона також не вгамовувалася, але будь-які рішення на її користь ще складніше було втілювати на практиці. Силі дії не могли забезпечити тривале володіння. Князь Юрій Дубровицький у 1590 р. навіть учинив наїзд на Степань під час ярмарку, забравши товарів на кілька тисяч кіп грошей²⁰². 25 лютого 1591 р. король Жигимонт III нарешті скасував претензії всіх спадкоємців Гольшанських на Степань

²⁰¹ Там само. Арк. 636–646.

²⁰² *Stecki T. J. Z boru i stepu. S. 254.*

і волость, Дубровицький мав повернути все пограбоване майно²⁰³. Причини цього рішення пов’язані з особливими заслугами Острозьких перед новим монархом у передвиборній кампанії та історії з його стосунками із Габсбургами. Отримавши на руки це рішення, К. Острозький відразу почав упорядковувати замок, зокрема поновлювати храми – соборний Троїцький, Спаський, Микільський, Пречистенський, дозволяючи безкоштовно брати деревину для будівництва (привілеї 1592 та 1607 рр.)²⁰⁴.

Проте суди щодо спадщини Гальшки не припинилися. Так, у 1594 р. на суд Костянтина Острозького покликав ... його зять Кшиштоф Радзивіл, котрий заявив, що маєтки Гальшки належать не самому київському воєводі, а його дітям, а отже, він має отримати частку на дружину Ельжбету (Єлизавету) та на сина Януша (онука Василя-Костянтина), народженого від її сестри Катерини (попередньої дружини Радзивіла). Слонімський суд визнав, що половина Гальшчиних маєтків має відійти Янушу Радзивілу й окремо його мачусі (після смерті його матері Кшиштоф вдруге одружився з її сестрою, обидві були доньками Василя-Костянтина) Ельжбеті Острозькій. На Люблінському трибуналі 24 серпня 1594 р. Костянтин Острозький змушений був погодитися передати Радзивілам Копил, Романів і Баранне, Глуськ і Тарнопіль, котрі, однак, Радзивіл “Перун” так і не отримав²⁰⁵. Зокрема, Острозький щодо Романова мав документ 1572 р., ніби придбав його у вдови Богухвала Дмитровича Величка, і цей документ у 1582 р. підтвердила королева Анна Ягелонка²⁰⁶.

Складною була справа щодо Полонного. Острозький добився передання міста від урядника Ласького Михайла Джуси 17 лютого 1577 р. через “невывсвобоженя и неподаня” Острозькому від Ласького м. Глуська. Уведення у володіння Полонним відбулося, і князь побажав записати цей акт до кременецьких гродських книг, але члени суду, перекрутивши суть і форму акта та висловлювання повірених князя в суді, відмовили йому. Щодо цього факту К. Острозький записав скаргу на кременецький гродський суд, на який чинив вплив кн. Стефан Збаразький, до луцьких гродських книг²⁰⁷. Тут варто зазначити, що Полонне свого часу належало Сапегам і було їх “имение властное отчизное матерьстое”, надане ще кн. Андрієм Володимировичем Семенові Сапезі, а затим королем Казимиром IV передане доньці Семена від княгині Андреевої Володимировичової, котра передала Полонне Федору Сапезі. У 1533 р. Іван Богданович Сапега та Гліб Янушович Богданович Сапега оскаржили перед королем захоплення Полонного Слуцькими і Ходкевичами. Олександром зі Слуцьких Острозьку на суді представляв брат кн. Юрій Семенович Слуцький. На противагу Сапегам Слуцькі не змогли надати документів щодо володіння Полонним, тому попросили короля передати справу “на згоду и на однанье”. Обрані обома сторонами

²⁰³ Опис 1627 р. відповідних документів в архіві Острозьких див.: ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 41 зв.–45 зв. (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.); *Stecki T. J. Z boru i stepu*. S. 254; *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 176.

²⁰⁴ *Stecki T. J. Z boru i stepu*. S. 263.

²⁰⁵ *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 176–177.

²⁰⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 37 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

²⁰⁷ ЦДАУК. Ф. 17, оп. 1, арк. 131–131 зв. Див.: спеціальний краєзнавчий збірник, автори якого так і не змогли розібратися із власниками міста: Полонному 1000 років. Полонне, 1995 (зокрема с. 33–45, 135–136); *Корнаковський Х.* Местечко Полонное Новоград-Волынского уезда // *Волынские губернные ведомости*. 1862. № 1–6.

судді постановили, що кн. Олександра Слуцька-Острозька та її нащадки на Полонне не мають жодного права, як і Ходкевичівна-Заславська з нащадками. Тож кн. Слуцького від імені сестри “с того ся всего имения вечно вирекли”²⁰⁸. Звідси випливає, що саме князі Слуцькі по жіночій лінії претендували на Полонне, тоді як Ілля та його дружина наполягали на належності Полонного старшому сину К. І. Острозького як материзни – тобто по Гольшанській. Чому в родовій традиції Слуцьких-Острозьких не закріпилися факт володіння саме ними маєтком Полонне та претензії на нього як материзну – не зрозуміло. А проте саме на Беату та Гальшку постійно переходило Полонне аж до передання всіх земель Гальшки в управління дядькові.

Не все так просто виявилось з містом Ровно та волостю: у 1577 р. Ласький намагався отримати прибутки з міста, надіславши своїх урядників Кшиштофа Півка та інших із загоном волохів і німців. Судовий процес щодо цього тривав ще у квітні 1580 р.²⁰⁹. А за маєток Копил сперечалися кн. Слуцькі та Радзивілі. У 1579 г. Острозький отримав від Гальшки спеціальну дарчу на нього²¹⁰.

12 січня 1580 р. К. Острозький виклопотав у Анни Ягеллонки привілей, котрим вона підтверджувала, що не має жодного права на частину Острожчини, котру Ласький колись записав на ім'я Жигимонта II Августа (1570 р.) – все це належить Гальшці та її спадкоємцям²¹¹. Це було чергове “убезпечення” Острозьким основних володінь Острожчини від можливих претензій не лише останньої з Ягелонів, але і її подружжя.

Традиційно вважається, що Гальшка Острозька померла в останніх числах грудня 1582 р., коли їй не було й 43 років. Утім, в описі документів Острозьких 1627 р. значиться справа: “Оповідь про смерть княгині Гальшки воеводянки Познанської перед книгами володимирськими 1583 року”²¹². Чи означає це, що Гальшка й померла в цьому році? Не обов'язково: запис могли зробити пізніше. А проте у володимирській актовій книзі за 1583 р. цього запису немає²¹³. Та оскільки початок і кінець книги не збереглися, це не може заперечити інформацію реєстру 1627 р. Гадаємо, в описі документів все ж було допущено помилку щодо назви судової книги: означений запис міститься в судових книгах Луцького земського суду. Мова йшла про судовий процес Миколая й Богдана Сапег, кн. Олександра Полубенського, кн. Януша Соломерецького, Олізара Кирдея-Мильського, кн. Юрія Чорторийського, кн. Марини з Гольшанських Курбської та ін., які претендували на третину материстих маєтків Іллі (по його матері Тетяні Гольшанській, оскільки всі ці особи по жіночій лінії також були споріднені з Гольшанськими). Цю складну справу мав розглядати сам король під час вального сейму у Варшаві 1582 р., однак справа до суду “дойти не могла, зештья з сего света смертью небожьчицы пани Лукашовое Згорчиное воеводиное познанское княжны Гальшки Ильинячки Остроское”²¹⁴. Вальний сейм у Вар-

²⁰⁸ Литовская Метрика. Книга записей 15 (1528–1538). Вильнюс, 2002. № 209. С. 276–279.

²⁰⁹ *Stecki T. J. Z boru i stepu*. S. 17 (автор посилається на документи Дубенського архіву).

²¹⁰ Biblioteka Ordynacyi Krasnińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 223. S. 252.

²¹¹ *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku*. Т. II. S. 210.

²¹² ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 18 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

²¹³ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 1–396 зв.

²¹⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 636–646.

шаві проходив у листопаді–грудні 1582 р. На той час Гальшка була вже дуже хвора. Ймовірно, Острозький очікував на її скору смерть, тому вирішив забезпечити свої маєтки та заволодіти всією документацією на них: 13 листопада 1582 р. на настирливе прохання князя саме на вальному сеймі у Варшаві королева Анна, “хотечи его милости приязнь заховати”, підтвердила свій же лист від 1 травня 1576 р. щодо документів на Острог та інші маєтки Дому, котрі збереглися в королівській канцелярії, з дозволом видати їх і купити додаткові маєтки й половину острозького мита (ліст зберігся в оригіналі з печаткою і підписами, але в дуже пошкодженому вигляді)²¹⁵. Тож на середину листопада 1582 р. Гальшка була ще жива (про її смерть у документі не згадується). 2 грудня 1582 р. Гальшка зі стриєм були викликані до суду щодо маєтків її бабки кн. Тетяни з Гольшанських Острозької (про це вже йшлося), тобто княжна й на той час була ще жива²¹⁶. А вже 29 грудня 1582 р. у листі до імператора Рудольфа Януш Острозький згадував про двоюрідну сестру як про покійну²¹⁷.

Відомий український дослідник М. П. Ковальський натомість стверджував, що Гальшка була ще жива 20 вересня 1583 р., оскільки особисто з’явилася у луцький гродський суд і поставила свій підпис польською мовою на документі щодо передання своїх маєтків дядькові та братові Янушу за їхню ласку, добродійство та милість²¹⁸. Здається, акція ця відбулася 1582 р., а в 1583 р. даний документ вписали до актової книги. Так само 11 червня 1583 р. у судових луцьких земських книгах було зафіксовано вищезгаданий позов цілої групи родичів Гольшанських, де йшлося про смерть Гальшки під час вального сейму 1582 р. Тож нині можна однозначно стверджувати, що Гальшка Острозька померла в грудні 1582 р.*

Де її поховали? Дослідники висували різні версії: в Дубні, острозькому костелі, в Печерському монастирі поруч із батьком, у Шамотулах ...²¹⁹. Однак нині достеменно відомо, що Гальшку дядько поклав до родової усипальниці в Богоявленській церкві. Митці, які виявляли особливий інтерес до історії Гальшки, здійснили не одну спробу створення її уявного портрета. Найвідомішим є образ “пані в блакитному” Яна Матейка з його епохального полотна “Казання Скарги”, на якому художник зобразив Гальшку поруч з Анною Ягелонкою. Проте опис Ровенського кафедрального костелу 1793 р. засвідчив існування прижиттєвого зображення Гальшки: “Образ найяснішої Пани з Господом Ісусом на дереві мальований, від її світлості Беати Костелецької княгині Острозької, воеводини волинської та Ельжбети княгині Острозької її

²¹⁵ ОДКЗ. Фонди. Кн. 23849/III. Д. 9228, арк. 1–1 зв.

²¹⁶ *Przeddziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. Т. II. S. 211.

²¹⁷ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 78.

²¹⁸ *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. С. 76–77.

* Щоправда, М. П. Ковальський спростовував тезу про 1582 р. як рік смерті Гальшки. Дослідник спирався на документ луцького гродського суду від 20 вересня 1583 р., вказуючи, ніби в цей час Гальшка була жива. Однак у даному разі сталася помилка у датуванні документу: тут ідеться про те, що вона “оповедала і визнала” певні речі перед волинським воеводою, луцьким, вінницьким і брацлавським старостою Богушем Федоровичем Корецьким, проте він помер у 1576 р. Очевидно, що М. П. Ковальський мав на увазі документ від 20 вересня 1573 р. (на цю обставину звернув нашу увагу Т. Вихованець, якому складаємо подяку).

²¹⁹ Див.: *Zagórska S.* Halszka z Ostroga między faktami a mitami. S. 85; *Юрьев П.* Острожская загадка: умерла ли Гальшка Острожская в Остроге? // Новый журнал. 1935. № 2. С. 19–23.

дочки офірованій з *портретами тих же фундаторок* внизу образу”²²⁰. Як бачимо, навіть на ктиторській іконі матір і донька були нерозлучними. Ікону можна було побачити в костелі принаймні до кінця XVIII ст. (подальша доля твору невідома). Зберігся інший прижиттєвий портрет Гальшки: це гравюра в генеалогічному довіднику Бартоша Папроцького 1578 р., де першим подано портрет Іллі Острозького, а за ним – його доньки, яку в підпису названо Катажиною Ілліною. Зазначимо при цьому, що гравер не був першорядним майстром, окрім того, Гальшка, як і обидві доньки Василя-Костянтина, постає на гравюрі зі складеними “вузликом” руками, що було виключено в тогочасних портретах шляхтянок, а тим більше парадних родинних портретах; а проте Гальшка, як і всі Острозькі-чоловіки, зображена у князівській короні, а обидві доньки В.-К. Острозького – без корон; сукня Гальшки також має особливість – вона декольтована, на шиї княжни видно ланцюжок з кулоном та дві стрічки і защіпку, які підтримують сукню на плечах, тоді як у доньок Василя сукні закриті під горло, але Гальщина сукня без візерунка, на відміну від убрань князівен²²¹. Живописні портрети найбагатшої нареченої Корони Польської та ВКЛ зберігалися в Острозькому костелі (мініатюрний портрет), у ровенській збірці Стипалковського, у познанського колекціонера Жребовського, врешті – в Краківському замку (традиційний поясний портрет), однак жоден із цих портретів до нас не дійшов (принаймні до сьогодні не виявлений)²²². Тож і понині актуальними є слова Тадеуша Стецького, що постать Гальшки через свою загадковість і відсутність достеменних джерел щодо її життя залишається “поетичним міфом”²²³.

Ще 16 березня 1579 р. у Турові Гальшка склала заповіт, у якому дядькові кн. Костянтину Острозькому відведено провідну роль²²⁴. Згідно з нормою права, в заповіті вказувалося, що Гальшка “хот жем есть здоровья неспособного на теле моем, але будучи з милосердя Божого на розуме и умысле своем приржоном добре и достаточне цыла, здорова и при доброй памети, не з жадных намов, ани теж примушенья толко сама доброволне з добрым розумом и уваженнем с причин слушных, то ест продкомъ абы ничого шкодливого на сумненю моем не зостало, так тажъ и для вшеляких незгод, ростырков абы межи кривными и близкими зосталыми для марными и никчемными маетности не зостало, забегаючи тому всему абы по моем животе и маетност по мне зосталую межи братею и повинными моими не зостала и трудность не уросла”. У цій традиційній формулі міститься все необхідне кн. Костянтину Острозькому: потверджено правоздатність Гальшки (можливо, тому її ховали від сторонніх очей, щоб не виникла колізія заперечення правомочності її розпоряджень); указано

²²⁰ Див.: *Михайлишин О. Л.* Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX ст. К., 2000. С. 207. Тадеуш Стецький нібито особисто бачив цей образ (*Stecki T. J. Z boru i stepu.* S. 55).

²²¹ *Paprocki B.* Herby guserstwa polskiego na pięćcio ksiąg rozdzielone. Kraków, 1578. С. 209.

²²² Див.: *Юрьев П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1. С. 156.

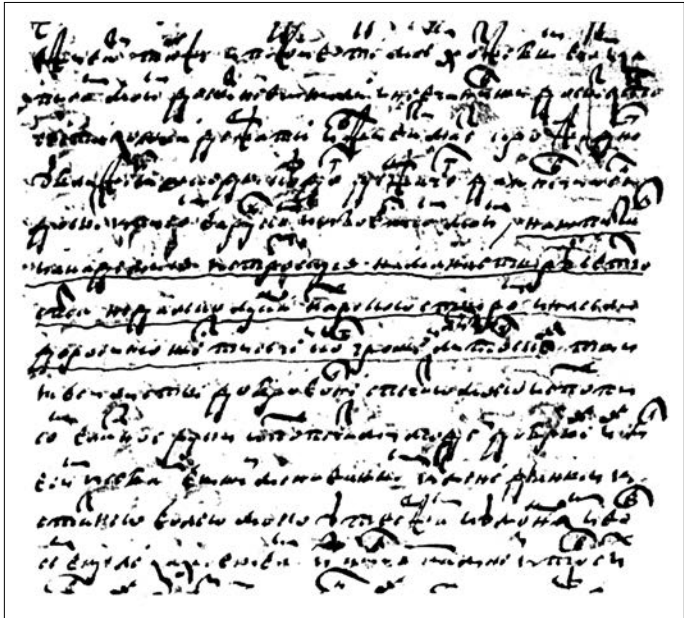
²²³ *Stecki T. J. Z boru i stepu.* S. 18.

²²⁴ Повний текст заповіту віднайдений (AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. XI. Sygn. 27. K. 77–80) і наданий нам Людмилою Демченко, якій складаємо щиру подяку. Попередня публікація, здійснена за луцькою актовною книгою, була неповна – початкова частина тексту там не збереглася (Заповіт княжни Гальшки Острозької / Публ. Л. Демченко // *Острозька давнина: дослідження і матеріали.* Львів, 1995. Т. 1. С. 110–111). Див також: *Шишкін І.* Особливості структури тестаменту Гальшки Острозької // *Матеріали VII–IX науково-красназничих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”.* 1996–1998 рр. Острог, 2000. С. 148–149.

на бажання заповідачки чітко визначитися з майном, аби відвернути боротьбу між родичами, неславу предкам і добре влаштувати володіння Дому.

Гальшка насамперед доручала дядькові ... своє поховання. На початку заповіту вказувалося, що її “здоровя неспособное на теле”, отже, познанська воеводина ніби передчувала свою скору смерть, принаймні була впевнена, що Костянтин Острозький її переживе. Відразу після цього в заповіті подавався своєрідний панегірик дядькові, який так піклувався про племінницю. Це теж було вкрай потрібно: лише один К. Острозький опікав й витрачався на Гальшку, а отже йому й має належати її повна вдячність. “Его милость ... много невыможных а незличоных добродейств своих мне в сиротстве и всих несчастливых припадков моих показовати коштом и немалым накладом своим позычаючи мне немалых сум пенезей потребы и недостатки мои опатровати имена мои пенезями своими окуповати, так же и теж абы его милость и тело мое грешное ведле закону хрестиянского, яко ся годит ув Острозе в церкви замковои албо в костеле римськом поховати”. Як бачимо, Гальшка воліла спочити в Острозі й не заперечувала можливості поховання у родовому склепі Богоявленської церкви, хоча як католичка хотіла б “лягти” в костелі.

Звичайно, найважливішою частиною заповіту були розпорядження щодо майна. І тут ми спостерігаємо цікаву “гру” Костянтина Острозького. Насамперед було зазначено, що батьковий спадок Гальшка змогла отримати “через пана а стрія моего милостивого властным коштом и великим накладом, старанемъ и трудностью выкупленемъ и заплаченемъ немалых сум властными пенезми его милости выисканы и мене зостали”. Але при цьому Гальшка заповідала маєтки, “которых есми за долги мои не арендовала и нияким правом не позаписовала по мне и по животе моем мают спасти в моц и в держане зостати никому иному толко их милости паном брати моей найближшим в кривноти Янушови, Костентину и Александру княжатом Острозским правом Божиим и их милости прирожоным”. Здавалося б, згідно з таким рішенням Гальщина частина Острожчини має розпорозитися між дітьми князя Костянтина Острозького. Але таке враження могло скластися лише в тих, хто не знав про запис 1573 р. у рахунок великої суми (152 400 кп гр. лит.) усіх маєтків княжни на ім’я дядька. І саме це застерігала наступна фраза заповіту: “И которые-м теж имена мои в

Аркуш луцької судової книги з частиною запису заповіту кн. Гальшки з Острозьких Гурки.

Звичайно, найважливішою частиною заповіту були розпорядження щодо майна. І тут ми спостерігаємо цікаву “гру” Костянтина Острозького. Насамперед було зазначено, що батьковий спадок Гальшка змогла отримати “через пана а стрія моего милостивого властным коштом и великим накладом, старанемъ и трудностью выкупленемъ и заплаченемъ немалых сум властными пенезми его милости выисканы и мене зостали”. Але при цьому Гальшка заповідала маєтки, “которых есми за долги мои не арендовала и нияким правом не позаписовала по мне и по животе моем мают спасти в моц и в держане зостати никому иному толко их милости паном брати моей найближшим в кривноти Янушови, Костентину и Александру княжатом Острозским правом Божиим и их милости прирожоным”. Здавалося б, згідно з таким рішенням Гальщина частина Острожчини має розпорозитися між дітьми князя Костянтина Острозького. Але таке враження могло скластися лише в тих, хто не знав про запис 1573 р. у рахунок великої суми (152 400 кп гр. лит.) усіх маєтків княжни на ім’я дядька. І саме це застерігала наступна фраза заповіту: “И которые-м теж имена мои в

немалых сумах пенезей долгу позычоного за долги мои не будучи способна зараз тых долгов моих так великих сум заплатити, але в тых то певных сумах пенезей княжати его милости Костентину Острозькому, воеводе киевскому, пану а стрьеви моему милостивому и иным особам орендовала и листами моими в сумах долгох и яко колвекъ позаписовала, на которых то листех и печатю и с подписом руки моее и под печатми людеи добрых от мене их милости даных есть достаточне под немалы-

Печатка кн. Василя-Костянтина Острозького 1559 р. Прорис О. Однороженка.

ми обов'язками варунками описано... повинна тьи в моцы заховывам”. Окрім Костянтина Острозького Гальшка нікому власне не видавала відповідних грошових зобов’язань, підписаних і запечатаних її печаттю та засвідчених шляхетними особами. Більше того, вочевидь і саму печать княжни було виготовлено вже в Дубні, оскільки в Шамотулах вона нічого не підписувала (не збереглося жодного подібного документа, Гурка ніде не використовував актів за підписом дружини “шамотульської доби”) і власне не володіла своїми маєтками. В Дубні ж до Гальшки нікого не підпускали. Таким чином, це положення заповіту нівелювало всі розпорядження щодо поділу майна Гальшки. Сини Костянтина Острозького не могли нічого з її володінь отримати, оскільки до виплати всієї суми, записаної на ім’я киевського воеводи, лише він міг розпоряджатися усіма маєтками Гальшки. Всі вказівки на інших можливих власників якихось паперів від Гальшки, та й саме “передання” маєтків двоюрідним братам були лише елементом публічної “гри”, веденої не ким іншим, як Костянтином Острозьким.

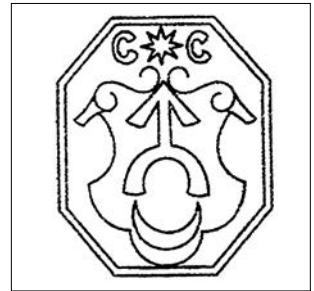
Нарешті, щодо чи не єдиного розпорядження, яке мало реальний сенс і насправді було виконане. Маємо на увазі знамените заповідання Гальшкою коштів “на шпитал и академию острозскую на манастыр

Печатка кн. Василя-Костянтина Острозького 1577 р. Прорис О. Однороженка.

светога Спаса недалеко Луцка над рекою Стыром и на сели Доросино шест тисечеи копь грошей личбы литовское”. Але досі не з’ясовано, кому належала ініціатива такого надання: самій Гальшці чи Костянтину Острозькому? Як мали розподілятися гроші між шпиталем, школою та луцьким монастирем? Свої судження з цього приводу наводимо у відповідному підрозділі.

Всі розпорядження щодо маєтків закріплювалися формулою “заклинання” про неможливість їх порушення ніким (ні родичами, ні спадкоємцями, ні владою) і ні за яких обставин (“жадными причинами правными и неправными и яко колвек разумы людскими вынаидеными”). Це застереження також досить цікаве: воно ніби передбачало чиїсь бажання знайти різні зачіпки, щоб переглянути заповіт. Це, як уже зазначалося, зробить у 1594 р. зять киевського воеводи Кшиштоф Радзивіл “Перун”, посилаючись на положення заповіту про

Печатка кн. Василя-Костянтина Острозького 1567 р. Прорис О. Однороженка.

светога Спаса недалеко Луцка над рекою Стыром и на сели Доросино шест тисечеи копь грошей личбы литовское”. Але досі не з’ясовано, кому належала ініціатива такого надання: самій Гальшці чи Костянтину Острозькому? Як мали розподілятися гроші між шпиталем, школою та луцьким монастирем? Свої судження з цього приводу наводимо у відповідному підрозділі.

Всі розпорядження щодо маєтків закріплювалися формулою “заклинання” про неможливість їх порушення ніким (ні родичами, ні спадкоємцями, ні владою) і ні за яких обставин (“жадными причинами правными и неправными и яко колвек разумы людскими вынаидеными”). Це застереження також досить цікаве: воно ніби передбачало чиїсь бажання знайти різні зачіпки, щоб переглянути заповіт. Це, як уже зазначалося, зробить у 1594 р. зять киевського воеводи Кшиштоф Радзивіл “Перун”, посилаючись на положення заповіту про

Печатка кн. Василя-Костянтина Острозького 1589 р. Прорис О. Однороженка.

не має виставляти претензії до київського воєводи та його потомства.

Нарешті, Гальшка традиційно покликала всіх, хто спробує порушити її волю, на суд Божий. А на землі головним “контролером” виконання волі заповідачки призначався кн. Костянтин Острозький, котрий отримував текст заповіту: “зоставую и до рук отдам тот мой тестамент остатнее воли моее достаточне справлениы и написаныи его милости княжати Костентину Острозскому... пану стрьевеи и добродееви моему милостивому и потомству его милости брати крвным и повинным моим з моею печатю и с подписом власное руки моее по полску”. Засвідчили заповіт Турово-Пінський єпископ Кирило (Терлецький), мозирський війський та пінський земський суддя Іван Опанасович Фурс, пани Онуфрій та Федір Костюшковичі Ременські (або Жиромські) (підписи цих двох відсутні). Заповіт був записаний до луцьких земських книг 10 січня 1583 р. “слово в слово от початку и до конца” з печаткою Гальшки і її підписом польською мовою²²⁵.

Отже, ще до смерті Гальшка передала дядькові та його родині всі свої маєтки. Щоправда, вже від 1573–1574 рр. вони потрапили у фактичне управління кн. Костянтина Острозького. Київському воєводі навіть не довелося чекати смерті племінниці. А заповіт дозволив Костянтину Острозькому не лише фактично, а й формально відновити “королівство в королівстві” – єдиний простір усієї Острожчини. Тепер він міг повноправно називатися батьковим ім’ям (гадаємо, так уважав сам князь, оскільки саме після оволодіння усією Острожчиною почав активно ним користуватися): маєтки Дому Острозьких знову були зібрані в одних руках. Щоправда, Ласький мав певні претензії стосовно частини володінь та прибутків з них, про що впродовж 1581–1585 рр. постійно нагадував його адвокат Омечинський²²⁶, однак принципово питання спадщини Дому Острозьких все ж було вирішене.

Утім, при королівському дворі щось запідозрили (безперечно, з намови зацікавлених осіб). У грудні 1581 р. король Стефан Баторій дав розпорядження луцькому старості Олександру Пронському та урядникам (підстарості, судді, писарю) допустити конкретних осіб до перегляду градських і земських книг та видати копії всіх

передання Гальшкою своїх маєтків не кн. Костянтину Острозькому, а його дітям.

Щодо рухомих речей у заповіті вказувалося, що їх “барзо мало, кгда жем для заводеня и спустошеня всее отчизны моее забрати откол не мела гроши готовые, злото, сребро, клеиноты, шаты, цын, мед, возники”. Усе ж, що княжна мала, вона заповідала своїм слугам – чоловікам і жінкам. Костянтин Острозький мав сам поділити між слугами племінниці всі її речі. Однак і щодо цього пункту в тестаменті містилося важливе для князя застереження, що ніхто із слуг

Печатка кн. Василя-Костянтина Острозького 1599 р. Прорис О. Однороженка.

²²⁵ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 38–39 зв.

²²⁶ APK. Archiwum Sanguszków. TeKa 132, plik 13, k. 1–3.

актів від імені Гальшки на користь свого дядька. Король писав, що К. Острозький незаконно “обремил” її боргами та спонукав до відповідних записів. Перелік тих, хто мав переглянути ці матеріали, говорить сам за себе – це особи, які претендували на частину спадку Гальшки (“хотят правне о то поступовати”), що належала до “дому предков их”: кн. Андрій Вишневецький (волинський воєвода і любецький староста); кн. Януш Збараський (брацлавський воєвода, кременецький і пінський староста), котрий виступав також від імені Стефана Збараського (троцького воєводи) і “повинных Дому князей” – Збараських, Вишневецьких, Порицьких, Воронецьких; Миколай Сапега (воєвода мінський) від себе та брата Богдана Сапєги (гомельського старости) і від імені “повинных Дому княжат Жаславских”; Северин Бонар (рапштинський староста); кн. Олександр Полубенський (велнейський державця) від себе і дружини Софії Гольшанської та її сестер – кн. Марини Курбської й Анни Кирдей-Мильської та їх племінника кн. Івана Соломерецького²²⁷. Як уже вказувалося, справа К. Острозького з цими претендентами тяглася довго, виснажливо й була ним практично виграна.

І все ж звернімося до результатів роботи, проведеної в архівах луцьких судів. 14 січня 1583 р. слуга брацлавського воєводи кн. Януша Корибута-Збараського Томаш Белецький доповів, що в переглянутих ним луцьких земських книгах за 1571–1573 рр. не віднайшов жодних записів від імені Гальшки Острозької²²⁸. Невідомо, чи проглядав Белецький подальші книги, в яких ці записи насправді є, оскільки Гальшка лише в 1574 р. прибула до Острога. Не менш цікавим є вирок луцького земського суду від 11 червня 1583 р., винесений після тривалих суперечок, про неможливість розсудити К. Острозького і претензії мінського воєводи Миколая Сапєги та інших членів Дому кн. Гольшанських про маєтки Степань і Романів з волостями, котрі залишилися після смерті Гальшки, “за уломностью недостатечного розуму ее” (тобто справи)²²⁹. У 1582–1583 рр. король Стефан Баторій підтвердив декрет короля Генріха про належність Гальшці маєтків та передання відповідних земель у Доми Збараських, Порицьких, Воронецьких і Гольшанських після її смерті²³⁰. А Костянтин Острозький 20 червня 1583 р. виклопотав нове підтвердження акта 1541 р. про те, що отримав від Гальшки всі документи на володіння (з детальним перерахунком)²³¹. Того ж дня було підтверджено запис зі свідченням “княгини Илиное”, що в результаті нападів на Острог (нагадаємо: того таки Василя-Костянтина) всі її вінові лісти пропали²³².

Місцеві ж легенди острожан саме з Гальшкою та її останніми днями пов’язують ім’я Василя-Костянтина, який більше в усній народній традиції ніде не “виринає”. У ранній фіксації легенди він виступає лише як дядько Гальшки, ніяк не діє і навіть фізично не присутній. Однак трагедія відбувається саме при ньому, тобто за його часів. Гальшці часто сниться: над Острозьким замком пролітає ангел і заносить меч над тіннями її предків. Однієї ночі вона бачить того ж ангела з мечем прямо над своїм

²²⁷ ЦДІАУК. Ф.25, оп. 1, спр. 24, арк. 177 зв.–180 зв.

²²⁸ Там само. Спр. 460, арк. 121–121 зв.

²²⁹ Там само. Арк. 631–645.

²³⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 18 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

²³¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 196, л. 210 об.–212.

²³² Там же. Л. 222 об.–223 об.

вікном. Перелякана княгиня кинулася з вікна замку в річку (Вілію) й потонула. Відтоді в місячні ночі на дні річки мріється її майже прозоре тіло, яке колихають хвилі. Вона також ходить ночами й стогне та плаче: душа карається за самогубство. Дія відбувається в Круглій вежі, якій дали ім'я Гальшчиної. Проте цікаво, що тінь Гальшки бачили не у вежі, а у вікнах замкової Мурованої вежі— частини князівського палацу. В іншому варіанті легенди вікно котроїсь із веж стає “засобом” викрадення Гальшки кн. Дмитром Сангушком, затим її наздоганяють татари, вбивають і кидають у річку Чорновидь²³³. Далі ми побачимо, що ангел з мечем над Богоявленським собором провіщуватиме загасання всього роду: так сучасники оповідатимуть про раптову смерть молодих онуків Василя-Костянтина Адама-Костянтина та Януша-Павла Олександровичів у 1618–1619 рр. А суть легенди про Гальшку ніби передбачає певну “провину” самого Василя-Костянтина: адже Гальшка жила в Острозі при ньому і ця легендарна трагедія сталася саме в час дядькової опіки над небогою. Що промовляє до нас ця легенда? Як її розуміли острожани?

Й. Новицький, котрий записав цю оповідь, уважав, що в ній, як і в інших численних переказах про Гальшку, відбилася лише її трагічна доля. Однак “тінь” дядька стояла за цією трагедією німим спостерігачем. Попри все, реально смерть Гальшки означала для нього остаточне одноосібне оволодіння всією великою спадщиною Дому Острозьких. Чи не є мовчання народних легенд про нього, й особливо в оповідях про Гальшку, певним оцінковим симптомом? Утім, Пантелеймон Юр'єв уже після Новицького записав інші варіанти легенд про Гальшку, в яких говорилося про заляття над Острозьким замком, яке повисло саме через завдані В.-К. Острозьким кривди Гальшці та Беаті. Тож у місячні ночі тінь Гальшки ходить Мурованою вежею й відбивається у її вікнах²³⁴. Василь-Костянтин у цих легендах також майже не присутній, хоча його образ набуває ще більш негативних рис як кривдника. Він стоїть “у тіні” і в іншій легенді, котра стосується нападу на Острозький замок Дмитра Сангушка й викрадення Гальшки. Легенда переповідала, що під час насильного (за легендою, саме насильного) шлюбу Дмитра і Гальшки в Богоявленській церкві сильний вітер відкрив вікна і задув свічки. Переляканий священник хотів перервати виконання обряду, але наполог на його продовженні саме Василь-Костянтин. Тоді вітер розхитав дзвони й вони почали відбивати поховальну мелодію. Це стало провіщенням трагічної загибелі Дмитра Сангушка²³⁵. У цій легенді К. Острозький відіграв уже цілком негативну роль: він примушує завершити таїнство при всіх “знаках” Божого осуду насильного пошлюблення Гальшки. Втім, Острозький лише на хвилину “виходить із тіні”, а фактично діє і страждає Дмитро Сангушко.

Острожани придумали й інші легенди про таїну замку кн. Острозького: тут під землею вічно мучаються шукачі скарбів, котрі прагнули заволодіти княжим багатством; замок і рід Острозького проклинає Дем'ян Наливайко за зраду і покатоличення (сам Наливайко ночами ходить замком із мечем, з якого капає кров, і голосно та суворо викликає Острозьких-католиків). Нарешті, оповідають, що в стіні замку залишився тайнопис Лжедмитрія I, написаний кров'ю, з обіцянкою підкорити всю Русь королю

²³³ *И. Н. [Новицький Й. В.]*. Острожские легенды. С. 654.

²³⁴ *Юрьев П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1 // ОДІКЗ. Фонди. КП. 15905, стор. не нумеровані.

²³⁵ Там само. КП 15907. С. 8.

та Папі, або ж із таємним заклинанням, і хто його розшифрує, стане багатим та успішним. Існувала також версія, що тайнопис залишила Гальшка, коли її ув’язнили – це було її заклинання (пропонуються навіть окультні варіанти його “прочитання”)²³⁶. Оповідали також про таємничого монаха, котрий жив у кам’яній печері “межирицьких гаїв”, – це був син Гальшки Андрій, котрого Беата силою відняла й передала на виховання селянці, коли ж хлопець виріс та дізнався правду, то прийняв постриг, щоб вічно молитися за нещасну матір. Нарешті – легенда-новотвір: на початку ХХ ст. на Засманській Заваді було вчинено вбивство з метою пограбування, проте вбивці не взяли нічого, оскільки налякалися тіні за вікном, вони почали тікати, але не змогли й застигли: на порозі будинку, в якому вони вбили господарів, розбійники побачили в місячному сяйві молоду дівчину, з рук якої виходило полум’я, тож убивці попадали без тями. Сусіди побачили світло й збіглися та пов’язали злочинців. На суді вони клялися, що бачили духа, і вважали, що це дух Гальшки. Після цього поширилися чутки, що Гальшку дядько поховав на Засманській Заваді²³⁷.

За всіма цими легендами вже першої половини ХХ ст. стоїть тінь самого владаря замку – кн. В.-К. Острозького. Вона то зловісна, то підступна, то печальна, то жадібна – власне темна. А от тінь Гальшки завжди якщо не світла, то прозора. Так у народній уяві переплітаються два образи й “історично велике” стає малим та нищим, а “історично менше” – ефірним створінням, гідним найбільшого співчуття. Зазначимо: частині сучасників Василя-Костянтина і Гальшки таке розуміння їх образів та їхніх історій також було притаманним. Нарешті, остання з легенд про Гальшку ніби поєднує передане нею до Острога багатство і його втрату: під час реставрації Богоявленської церкви відкрили поховання і віднайшли діамантове намисто, яке один із робітників приховав та приніс дружині; як тільки вона його наділа, діаманти перетворилися на порох, а жінка страшенно захворіла – це було “прокляття Гальшки”. Ніхто не міг доторкнутися до її багатства. Це зробив лише дядько.

С. Кардашевич, який збирав і знав місцеві легенди, писав, що історія нещастя Гальшки “кидає густу тінь на постать кн. Василя Острозького, а місцеві перекази і легенди саме згасання потомства кн. Василя, пізніше нещастя цієї родини і розпоршення величезних багатств приписують карі Божій за жадібність кн. Василя, яка спричинила нещастя Гальшки”²³⁸. Печальна княжна в білому з дивною усмішкою на устах ще й нині в оповідах старожилів ширяє вночі над замком – містична драма триває... Водночас її “бачать” і біля шамотульської вежі, де Гальшка провела 14 років в ув’язненні, зодягнута в чорне і в чорній масці (нібито за наказом чоловіка) – вона з’являється темними ночами, тихо у покутницькому одязі йде до вежі й усю ніч там плаче... Біле й чорне вбрання ніби контрастують, але їх об’єднує туга за власною долею та долею роду. Це немовби символи земних страждань Гальшки та її звільнення від них зі смертю.

Зі смертю племінниці Василь-Костянтин нарешті заволодів усією спадщиною роду. Тепер він став єдиним законним “князем на Острозі”. Вважається, що від часу фак-

²³⁶ Луцкий исторический вестник. 1924 (рукописний текст); *Юрьев П.* Острожская тайнопись // ОДІКЗ. Фонди. КП 15907. С. 15–17, 84–87.

²³⁷ *Позіховська С. В.* Пантелеймон Юр’єв – збирач острозької старовини, легенд та переказів // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 247–252 (250).

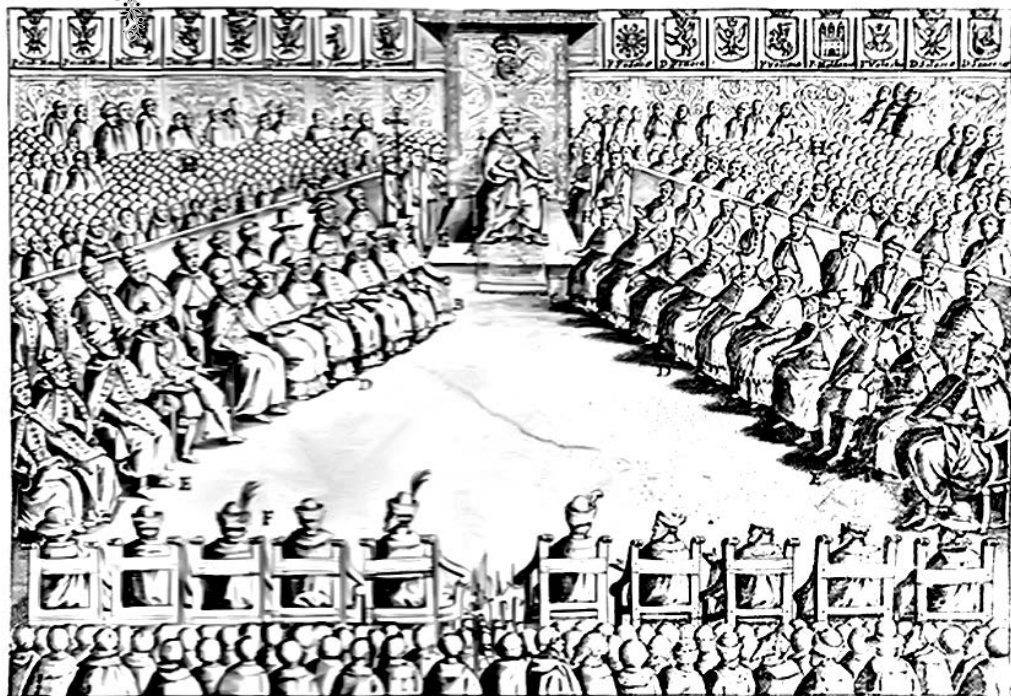
²³⁸ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 32.

тичного здобуття Острожчини через отримання “до своїх рук” живої Гальшки, а з нею її частини володінь Василь-Костянтин у деяких документах почав титулуватися “милістю Божою князем на Острозі”. Як це інтерпретувати? Як великі амбіції щодо самодостатності влади? Як певне взорування на титули владарів й апеляцію до киево-руських часів? Як явний афронт польським королям, котрі обиралися шляхтою? Останнє особливо підкреслюється деякими дослідниками. На цій підставі утверджується реальність “претензій” Острозького на польський престол по згасанні династії Ягеллонів (цікаво, що йому нібито протегувала Туреччина) та на московський престол по згасанні Рюриковичів. В. Литвинов вважає, що титулуватися “з ласки Божої князь на Волині” Василь-Костянтин розпочинає після Люблінської унії 1569 р., це суперечило етикету васала польського короля, підкреслювало спорідненість із правлячою династією Київської Русі та вказувало на “утвердження свого права на історичну окремішність і самодостатність”²³⁹. Більше того, Острозького навіть оголошують “тодішнім керівником нації”²⁴⁰. А проте нам видається, що “велика політика” й державні амбіції (щодо престолу) тут навряд чи відіграли якусь роль. Ішлося про Боже право на дідизну, яке з поміччю Божою врешті втілювалося, попри всі перешкоди все ж відбулося: померли й згинули всі конкуренти, й восторжествувала “Божа воля” щодо призначення Василя-Костянтина і його роду. Острозький ніколи не вживав цього титулу в листах до короля чи високих урядовців держави, та, власне, й не король зробив його “князем на Острозі” (а надто Жигимонт II Август чи Стефан Баторій). Інша справа – міжнародні відносини, коли богоданість володінь слід було особливо підкреслювати, обстоюючи також права на чеські й угорські землі. Втім, питання з титулом “милістю Божою” та його офіційним вживанням Василем-Костянтином потребує спеціального дослідження.

²³⁹ Литвинов В. “Католицька Русь”: внесок українців католицького віросповідання в духовну культуру України XVI ст. Історико-філософський нарис. К., 2005. С. 229–230.

²⁴⁰ Литвинов В. Д. Україна в пошуках своєї ідентичності XVI – початку XVII століття. Історико-філософський нарис. К., 2008. С. 14, 16, 120, 486. Нагадаємо, що поняття “нація”, як і її ознаки в українстві, з’являється у XIX ст.

“**В**ЕЛИКА ПОЛІТИКА”
В ДОЛІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ
КНЯЗЯ

Для дослідників нерідко залишалося загадкою: чому такий відомий діяч, авторитет якого підносять до рівня європейських владарів, дуже мало проявив себе на політичному небосхилі? Його діяння як державного політика практично непомітні за винятком оборони прав Православної Церкви після 1596 р. Наявна велика невідповідність між образом діяча “крупного” масштабу та непоказного політика. Спробуємо з’ясувати конкретну діяльність Острозького у політичній сфері, щоб зрозуміти означену позірну невідповідність.

У КОЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ДВОХ ДЕРЖАВ

Політична кар’єра Василя Острозького розпочалася в 40-х роках XVI ст., коли молодий князь вийшов на “форум” магнатів Великого князівства Литовського. Він уособлював колишню славу та авторитет Дому Острозьких і мав гарантовані перспективи стати важливим діячем від Русі у державно-політичній структурі ВКЛ. Саме це й зумовило інтерес до його особи різних впливових політичних угруповань, і насамперед клану Радзивілів. Василь Острозький заприятелював із главою Дому Радзивілів Миколаєм “Чорним” і, як уже згадувалося, саме з його допомогою отримав волинське маршалківство, а отже, й місце у великокнязівській Раді, що для 24-річного князя було чималим успіхом¹. З отриманням уряду київського воеводи “рейтинг” Острозького поміж литовської й польської знаті та політичної еліти різко піднявся, він став фактичним лідером у руських землях ВКЛ. У цей час князь залишається прихильником клану Радзивілів і заходить у жорсткий конфлікт з їхніми супротивниками – угрупованням Ходкевича (боротьба за опіку над маєтками Заславських) та М. Мишкою-Варковським (детальніше про це протиборство – далі)².

Миколай Радзивіл “Чорний”. Гравюра 1758 р.

¹ *Соболев Л. В.* Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа”: АД КИН. М., 2002. С. 16–17.
² *Кетра Т.* Rywalizacja Radziwiłłów i Chodkiewiczów o pierwsze miejsce w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 60. i 70. XVI wieku // *History, culture and language of Lithuania*. Poznań, 2000. S. 195–219.

Втім, деякі дослідники постулюють “політичну індиферентність” Василя Острозького, який ігнорував місцеві шляхетські зібрання і сеймики³. Проте Томаш Кемпа вказує на певну автономність Волині у складі ВКЛ, що й диктувало відповідну поведінку князя, тим більше як маршалка цієї області⁴. Приклад активності Острозького на рівні “державних масштабів юриспруденції” навів Іван Каманін. Ішлося про опротестування князем артикула другого Литовського Статуту 1566 р. щодо розширення судових прав землевласників стосовно “людей вольних”. І коли після прийняття Статуту до княжого суду як власника почали звертатися за “вчиненням справедливости” з посиланням на конкретний артикул Статуту, Острозький наказав своїм урядникам відповідати, що князь і “вси паны-волынцы на тот артикул не зезволяли и его не вживають” (луцька гродська книга 1566 р.), тож оскаржувачі мали звертатися до місцевих судів чи до гродських. На сьогодні відомий лише один такий випадок – позов володимирського підкоморія Олександра Семашка стосовно відмови дубенського урядника Острозького кн. Гнівоша Вороновича судити селянина, нібито впійманого з краденим конем. Воронович відповів возному, що хоча Статут надає повноваження судити звинувачених слуг чи селян самому власникові, однак “пан мой, его милость князь воевода киевский на тот артикул не зезволял, а ку тому и все панове волынцы того артикулу не вживають”. Воронович відпустив селянина на поруки⁵. На думку історика, це характеризувало Острозького “с лучшей стороны, как противника развития помещичьей власти не только над своими крестьянами, но и над людьми свободных профессий, жившими на его обширной территории”⁶. Висновок І. Каманіна виглядає наївним та цілком не відповідає ситуації, однак зазначимо саму фразу князя про те, що не погоджувався на артикул, тому ним і не користується. Це є виявом самостійної позиції не лише в конкретно-юридичному чи соціальному, а й державно-правовому сенсі.

Та слід зважити на сам характер судово-адміністративної реформи ВКЛ 1564–1566 рр., спрямованої на формування політичного народу-шляхти та узурпацію влади родової аристократії іншою шляхтою. Саме запровадження урядів шляхетського самоврядування (повітових сеймиків, земських і підкоморських судів) “по-новому переформатувало кланові механізми соціальності, сформовані в межах регіональних господарських урядів”⁷. І В.-К. Острозький, як і інші волинські князі та магнати, опирався саме цим процесам втрати виключності влади князівської верхівки Волині та передання частини владних функцій шляхетському загалові.

Якщо ж урахувати зібрані Т. Кемпою факти участі Острозького в сеймах Велико-го князівства Литовського впродовж 60-х років, коли він фактично майже не пропускав їх засідань, енергійно долучався до політичної боротьби та прагнув вирішити

³ *Ворончук І.* Цей невловимий для істориків князь Острозький // Український гуманітарний огляд. К., 1999. Вип. 2. С. 41.

⁴ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 44.

⁵ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 65 зв.

⁶ *Каманін І.* Несколько черт для характеристики князя К. К. Острожского // Сборник статей и материалов по истории юго-западной России. К., 1916. Вып. 2. С. 14–15.

⁷ *Поліщук В.* Урядницькі клани Волинської землі напередодні Люблінської унії 1569 року // Проблеми інтеграції і інкарпарації у розвитку Центральної і Усхідньої Європи у перыяд ранняга Новага часу. Мінск, 2010. С. 63.

низку власних і загальноруських (наприклад, зрівняння в правах православних та католиків на сеймі 1563 р.⁸) питань, то варто погодитися з висновком дослідника про “значну політичну активність князя” у цей період. Саме це десятиліття історик вважає часом найактивнішої політичної діяльності Острозького. Натомість у 50-х роках князь брав участь у сеймах спорадично. На думку Т. Кемпи, головною причиною такої різкої зміни “політичної поведінки” було отримання вагомого уряду київського воєводи та підвищення у зв’язку з цим авторитету в сенаті й серед політичної еліти ВКЛ. Доказом цього є і досить самостійна політика Острозького на окраїнах⁹.

Більше того, Острозький почав уживати тактику “демонстрації сили”. Так, уже на сейм 1564 р. у Бельську він прибув з тисячним загоном надвірного війська. І вочевидь не випадково: саме на цьому сеймі Острозький намагався розв’язати свої суперечки з Беатою Острозькою та Григорієм Ходкевичем (щодо опіки над дітьми Януша Кузьмовича Заславського). У наступному сеймі 1566 р. у Вільні, на котрому приймалася адміністративно-судова реформа ВКЛ, Острозький також брав доволі дієву участь, не погоджуючись із певними положеннями (про що вже йшлося: згадка, що князь на артикул “не зezволял”, гадаємо, стосується саме заяви на сеймі). У 1567 р., коли відбувався перепис війська для формування загонів проти московських військ, Острозький, як і частина інших магнатів, відмовився подавати точну інформацію про свої посілости та підданих, просто виставивши 200 кінних жовнірів та 100 піших¹⁰.

У цей час почався процес обговорення формату нової унії Польщі з ВКЛ. Литовська шляхта назагал прагнула отримати такі самі права й привілеї, як у польської шляхти. Натомість верхівка нобілітету на чолі з Радзивілами намагалася не допустити “тісної” унії, залишивши формат персональної та мілітарної. Руська шляхта побоювалася колонізації та утисків православія, тому для неї унія могла відбутися лише за умови твердих гарантій збереження всіх старовинних привілеїв та прав, а нечисленна князівська верства до того ж прагнула зберегти свою винятковість (у Польщі князівських титулів шляхта не мала). Перший крок до “завоювання” руської шляхти Жигимонт II Август зробив ще 1563 р. (зрівняння у правах православних і католиків у Литві, тобто часткова денонсація Городельських постанов 1413 р.). Не останнім фактором для “пропаганди” серед руської шляхти користі унії було й те, що у ВКЛ вона не мала шансів впливати на “велику політику”, котру не випускали зі своїх рук Радзивіли, Гаштовти, Ходкевичі – пробитися через ці могутні клани навіть руським

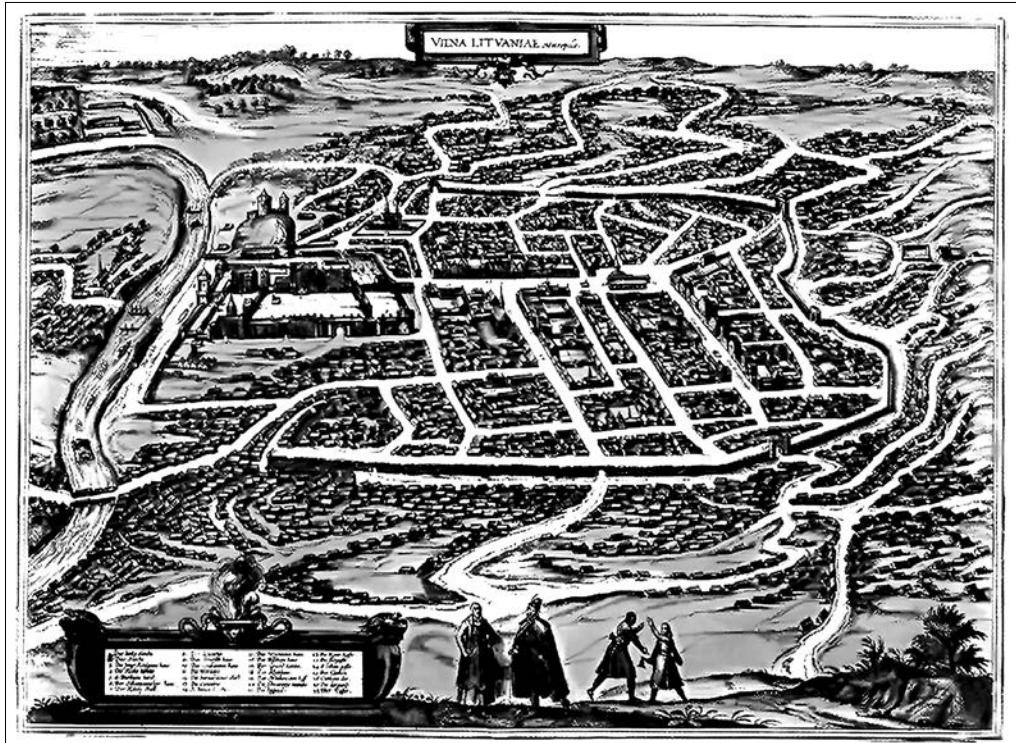

Алегорія Вольності. Малюнок початку XVII ст.

⁸ АЗР. Т. 3, № 32. С. 118.

⁹ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 42.

¹⁰ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 84–85.

Вільно. Малюнок з атласу Г. Брауна 1581 р.

магнатам було доволі складно: найвищі уряди в цей час ніхто з русинів/українців не отримував. Томаш Кемпа навіть стверджує, що через ці обставини серед русинів не вкоренилося “надто міцно почуття «литовськості»”¹¹. Дослідник аналізує листи Острозького щодо його самоідентифікації: князь іменує себе головню “русином”, і лише друге місце за частотою вживання посідає визначення державної належності (“литвин”). Князь досить часто вживав термін “моя вітчизна Русь”, а надто в момент оплакування втрат людності та майна від татарських набігів. Не останнім було для нього

й поняття віри та “єдиновірця”. В листах князя трапляються твердження, що краще воювати проти головного супротивника – татар, ніж чинити напади на єдиновірну Москву (“ідемо на християн”). А втім, Острозький завжди лишався лояльним до власної держави й не відмовлявся з політичних, ідеологічних чи релігійно-моральних міркувань від участі в будь-яких військових заходах державного рівня, в тому числі й щодо Московського царства¹².

Чотиригрош Жигимонта II Августа 1568 р.
Портрет “носатого” короля.

¹¹ Ibid. S. 85.

¹² Ibid. S. 85–86. Пор.: *Неменский О. Б.* Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // *Славяне и их соседи.* М., 2008. Вып. 12. С. 305–316.

Чи не найяскравіше політичне обличчя Костянтина Острозького виявилось під час Люблінського сейму 1569 р. Однак і в цій, здавалося б, цілком ясній політичній акції роль Острозького постає неоднозначною, що й привело до прямо протилежних реконструкцій та оцінок позиції князя щодо Люблінської унії.

Леонід Соболев стверджує, що на Люблінському сеймі Острозький “выступает, прежде всего, как представитель высшей знати Великого княжества, во всем поддерживая линию его главы М. Радзивилла Рыжего, направленную на сохранение независимости и территориальной целостности государства”, хоча становище Острозького ускладнилося боротьбою за спадщину Тарновських та конфліктом з представниками литовської знаті¹³. Ірина Ворончук також вважає, що Острозький підтримував позицію більшості литовських магнатів, котрі намагалися протидіяти унії, й “запевняв литовських панів, що ніколи не погодяться на включення Волині до Корони Польської”, побоюючись втратити своє панівне становище в регіоні. Коли ж питання про приєднання Волині було вирішене, Острозький відтягував до останнього особисту присягу і лише після певних гарантій підписав акт та склав присягу¹⁴.

Жигимонт II Август з сенаторами на Люблінському сеймі. Гравюра 1588 р.

На спротиві українських магнатів на чолі з Острозьким “польським унійним планом” наголошував І. П. Крип’якевич та інші автори¹⁵.

Інакше описує та оцінює всі ці події Томаш Кемпа, якому вдалося зібрати найповніший фактологічний матеріал. Історик зазначав, що, по-перше, генерально унія лише зміцнювала (принаймні теоретично) становище руської магнатерії, зокрема щодо литовських магнатських родин. Головну опозицію в Литві щодо унії становили брати Радзивілі – “Чорний” та “Рудий”. “Чорний” ще на початку 60-х років став активним противником унії, що призвело до погіршення його стосунків з королем. Дійшло навіть до того, що Миколай Радзивіл “Чорний” намірився “покинути країну, подеїкували, ніби його утримала від цього кроку дружина. Його смерть у ніч з 28 на 29 травня 1565 р. доволі послабила антиунійну опозицію, яку очолив двоюрідний брат

¹³ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер... С. 18.

¹⁴ Ворончук І. Володіння князів Острозьких. С. 30.

¹⁵ Быков Н. П. Князя Острожские и Волинь. Пг., 1915. С. 21–22; Крип’якевич І. П. Історія України. Львів, 1990. С. 118–119; див. також: Дмитрачков П. К вопросу о Люблинской унии и образовании Речи Посполитой // Белорусская мысль. 2006. № 6. С. 139–148; Jučas M. Unia polsko-litewska. Toruń, 2004.

Миколай Радзивіл “Чорний”. Малюнок XVIII ст.

Острозький досить прихильно почав ставитися до унії Литви з Польщею після привілею 1563 р. Жигимонта II Августа про зрівняння в правах православних з католиками у ВКЛ, а також через збереження князівських титулів і у зв’язку з потребою королівської підтримки його інтересів у суперечці за маєтки батька його дружини Софії коронного гетьмана Яна Тарновського (помер 1561 р., а в 1567 р. помер його син, єдиний на той час прямий спадкоємець по чоловічій лінії – Ян Кшиштоф, рідний брат Софії). У новій книзі про Острозьких Томаш Кемпа навіть стверджує, що для Острозького належність Волині до ВКЛ чи Польщі була справою вторинною, передусім він прагнув забезпечити привілеї Православної Церкви, свої власні і князівські гонорові титули¹⁸.

«Чорного» Миколай Радзивіл «Рудий»¹⁶. По-друге, дослідник указує на особливі зв’язки Острозького з польською магнатерією через шлюб з полькою – донькою польного гетьмана Яна Тарновського та велику зацікавленість князя у вирішенні на його користь справи з маєтками Тарновських, що врешті й визначило його позицію в Любліні. По-третє, “якоюсь мірою” князь перебував під впливом настанови батька щодо нерозривності зв’язків Литви і Польщі. По-четверте, не слід забувати, що Острозький був найавторитетнішим руським сенатором, за яким стояло і простувало практично все руське суспільство, тому його позиція відображала настанову “всієї Русі” і демонструвала дистанціювання від поляків та литовців водночас, обстоювання лише інтересів Русі та своїх власних. Проте оскільки Острозький обіймав литовські адміністративні уряди, він усе ж не міг не поділяти деякі загальні настанови литовської сторони¹⁷. Польський до-

¹⁶ *Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 19–21.*

¹⁷ *Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. 2004. T. 8. S. 57–58; Kempa T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2001. Z. 16. S. 9–10.*

¹⁸ *Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 86; Kempa T. Ziemia ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – odrębności prawnoustrojowe i postawy polityczne szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota? / Red. B. Dubaś. Toruń, 2007. Пор. оцінки інших польських дослідників щодо політичної унії та ролі в її укладанні руських князів: Kamiński S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795. Obywatele.*

А проте, гадаємо, все було не так просто й однолінійно. Навіть на рівні родини князь мав дилему. Втім, цю дилему дуже своєрідно, але досить показово (для відтворення картини політичного і приватного життя) зняла його кохана дружина. Перед виїздом Острозького на сейм у Люблін Софія Тарновська нібито сказала йому майже крилату фразу: “Шануй свою поставу і свій та предків своїх княжий маєстат, не зважай, що я в тебе полька”. Чи насправді ці слова прозвучали – невідомо достеменно, однак для сучасників, які оповідали про цей епізод, і зокрема для самого Острозького вони доволі багато важили й навіть багато що пояснювали в поведінці князя. Острозький дистанціювався від литвинів і водночас не виявляв прихильності до поляків.

У Любліні Острозький під час сейму перебував мало і цурався обох сторін (литовської федералістської та польської інкорпоративістської), хоча попервах підтримував литвинів. Проте 19 січня в присутності короля князь чи не єдиний раз вдався до різкого вислову й відкритої суперечки зі жмудським старостою стосовно вищих адміністративних урядів у Литві та їх “належності” лише литовцям¹⁹. Певний вододіл було проведено, коли чільні діячі литовської делегації в ніч з 28 на 29 лютого таємно виїхали з Любліна²⁰. Частина руських депутатів, у тому числі Костянтин Острозький та Стефан Збаразький, залишилися в місті, але при цьому ніяк не заявили про себе на сеймі. 3 березня Острозький не з’явився на призначену зустріч із Жигимонтом II Августом, заявивши через посланця, що не може репрезентувати всю литовську сторону й почувається хворим²¹. А наступного дня він так само не з’явився і в сенаті²². Припускають, що його “половинчаста лояльність” пояснювалася потребою вирішити офіційно проблему Тарнова та всієї спадщини дружининоного батька, полагодити конфлікт із Збаразьким, а отже – заручитися підтримкою короля. Окрім того, князь справді погано почувався, стан його здоров’я погіршився (проблему хвороб князя та їх хронології обговорюємо в останньому розділі книги), а ще більше воевода турбувався про вагітну дружину.

Вже 6 березня 1569 р. Острозький залишив Люблін останнім із руських магнатів та попрямував до Тарнова під приводом хвороби дружини. Тоді посольський маршалок Чарнковський заявив: “Велике занепокоєння викликає у нас від’їзд воеводи київського – найвпливовішого волинського посадовця”. Задля заспокоєння сейму краківський каштелян Станіслав-Себастьян Мілецький від імені Острозького пояснив, що князь виїхав лише з причини погіршення здоров’я, а не з якої іншої, однак при цьому

Ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin, 2000. S. 48–58 (критична рецензія: Яковенко Н. “Ничого не має бити дорожчого над вольность” // Український гуманітарний огляд. К., 2002. Вип. 7. С. 11–26); *Błaszczuk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. Poznań, 2002. S. 143–159; *Augustyniak U.* Historia Polski 1572–1795. Warszawa, 2008. Українські історіографічні альтернативи: *Білоус Н. О.* Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // УІЖ. 2010. № 1. С. 65–83; *Горобець В.* Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни. К., 2009.

¹⁹ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. СПб., 1869. С. 8.

²⁰ Детально про позицію очільників литовської делегації див.: *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius, 2000 (польськомовний варіант: *Unia polsko-litewska.* Toruń, 2004).

²¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года. С. 152.

²² Там же.

Кн. Миколай Радзивіл “Рудий”. Портрет XVII ст.

просив попередити короля, що в разі потреби відразу повернеться, оскільки перебуватиме недалеко – в Тарнові²³. Т. Кемпа вважає, що в такий спосіб Острозький демонстрував польській стороні свої права на маєтки Тарновського та мав привід відмовлятися від приїзду на наради литвинів до Вільна через далеку й тяжку дорогу. З іншого боку, виїзд князя “був ефектом натиску литвинів”²⁴. Тим часом польські депутати порушили питання про приєднання до Корони Волині та Підляшшя. Глава литовської опозиції кн. Миколай Радзивіл “Рудий” негайно скликав нараду литовців та русинів у Вільні, але Острозький, як і значна частина інших руських можновладців, туди не поїхав (щоправда, київський воєвода виправдовувався поганим станом здоров’я)²⁵.

Король удався до рішучих дій, видавши універсал з вимогою до депутатів негайно повернутися на сейм під загрозою позбавлення урядів та конфіскації володінь. Острозький знову послався на стан

здоров’я, що не дає змоги негайно виїхати до Любліна. На сеймі від імені князя його обороняв уже згадуваний каштелян краківський Станіслав-Себастьян Мілецький (чи не з цим пов’язана пізніша “поступка” синами київського воєводи Янушем та Костянтином посілости в Кракові Мілецькому – 1574 р.²⁶). 22 березня Острозький написав самому королю про свою хворобу, повідомляючи про оголошення означеного королівського універсалу в підлеглих йому землях та дезавуюючи чутки, ніби він веде переговори з литовцями. 29 березня князь знову писав про хворобу, просив короля не забувати його та предків його заслуг перед королівським маєстатом й намагався спростувати плітки, ніби він веде активні переговори з русинами²⁷. Того самого дня до короля було відправлено петицію волинської шляхти, яку вдалося віднайти Каролу Мазуру. Волинська шляхта заявляла, що не може самостійно виступати без погодження з литовськими представниками, що повноваження їхніх послів на сейм скінчилися, коли литовська делегація полишила сейм, – адже всі вони представляють ВКЛ, тому на “сейм тамтейший, котрому есмо не подлегли”, повернутися не

²³ Там же. С. 162, 165.

²⁴ Кемпа Т. *Książęta Ostrogscy...* S. 58.

²⁵ Див.: *Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584).* Vilnius, 2000.

²⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книгу ЛМ – кн. 113, арк. 12).

²⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 77, k. 46–47.

можуть. Більше того, волиняни солідаризувалися з постановою віленського з'їзду від 24 березня, що містила вимогу до Жигимонта II Августа скликати новий сейм і наново розглянути питання унії. Волинський сеймик заявляв, що готовий вести перемовини з поляками, але не потерпить диктату: “Толко не такого, аби нас, чога Боже уховай, людей почтивых, а себе во всим у вери и цноты ровних, правом або декретом позыскиват хто мел”. Цю петицію мали доставити королю три

Жигимонт II Август на сеймі. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні, 1578 р.

вповноважені пани, клієнтарно пов’язані з Острозькими. На думку К. Мазура, автори петиції мали тісні зв’язки з литовською опозицією і князями руськими, які офіційно не бажали виступати супротивниками унії та інкорпорації Волині до Корони. Ймовірно, складання та відсилка цієї петиції були “грою зволікання”, щоб не поривати стосунків ні з королем, ні з литовцями²⁸.

Зі свого боку, литвини звинувачували київського воеводу в підтримці поляків. На це Острозький реагував дуже емоційно. У листі до головного “опозиціонера” кн. Радзивіла він писав: “Шкода на Бога, що прирівнюють мене до корчмарів, лотрів, Косинського підступного (фальсифікатора?) і Буйни (посли з Підляшшя, які перші присягнули на вірність польській короні. – В. У.), я в тому кублі бути не хочу і, дасть Бог, не буду до смерті, на всяк випадок маю ще Раудницю під цісарем (тобто маєток Тарновських у Чехії. – В. У.) і там можу хліб їсти, якщо мене випиратимуть з милої Вітчизни”²⁹.

Таку дипломатичну поведінку Острозького Т. Кемпа пояснює бажанням князя вберегтися від небезпеки з обох боків і політикою вичікування: він не хотів наразитися на немилість короля, але й не бажав втратити авторитет і позиції серед литовських магнатів. Це не задовольняло короля, який явно бажав схилити руських делегатів до унії, що було можливим лише за умови підтримки унії головними представниками Русі. Жигимонт Август кілька разів призначав кінцеві терміни обов’язкового прибуття волинян на сейм: спочатку на 3 квітня, потім на 14 травня. Він ніяк не відреагував на петицію волинської шляхти, але почав кулуарні перемовини, щоб схилити волинян до унії “в індивідуальному порядку”. Вже 21 квітня король заявив, ніби воли-

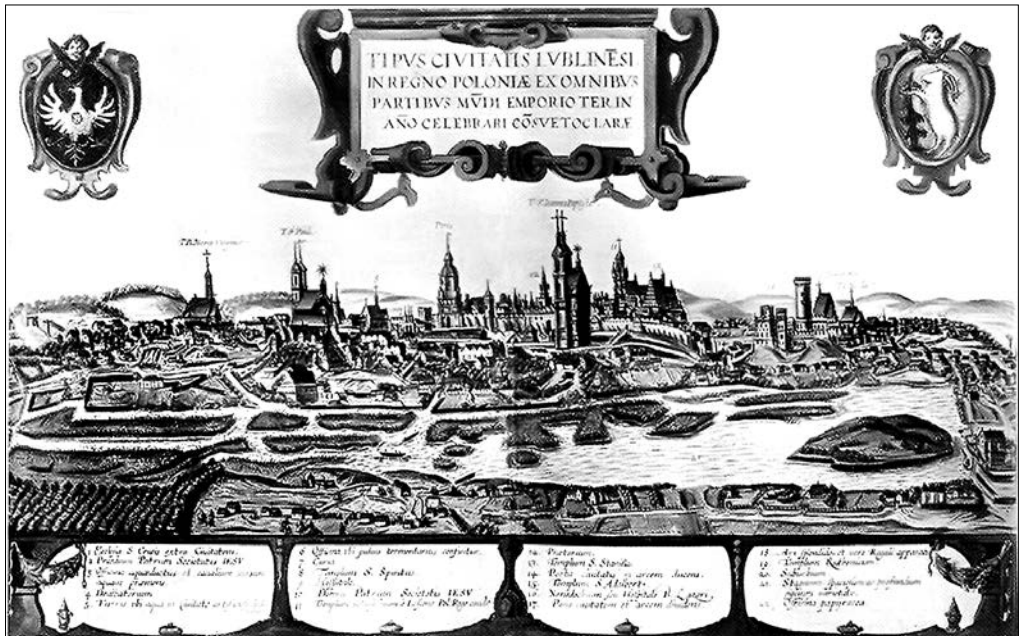
²⁸ Mazur K. Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // Przegląd Historyczny. Warszawa, 2004. T. XCV, z. 1. S. 37–52; Kempa T. Książęta Ostrogscy... S. 59.

²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 77, № 22, k. 97. Цит. за: Kempa T. Książęta Ostrogscy... S. 60.

няни готові до складання присяги Короні і просять про новий термін, який і був призначений на 14 травня 1569 р. у Любліні (ця заява не відповідала дійсності, але становила елемент “гри” короля зі шляхетським загалом³⁰). Саме цей другий строк король визначив для приїзду Острозького. Водночас владар постановив, що всі сенатори, котрі відмовляються хворобою, мають присягнути на визнання унії та приєднання Волині й Підляшшя до Польщі перед королівськими комісарами. Вичікувальну політику представників названих земель переломила рішуча королівська акція щодо позбавлення урядів підляського воєводи Василя Тишкевича та підляського каштеляна Григорія Тризни (коли вони все ж приїхали на сейм, їм були повернуті ці уряди). Всі інші депутати дуже занепокоїлися й почали з’їжджатися у Люблін, хоча ніхто не хотів бути першим.

Паралельно з рішенням про приєднання до Корони Волині було висунуто пропозицію щодо приєднання Брацлавщини. Брацлавська шляхта 28 березня 1569 р. у розпачі звернулася до воєводи кн. Романа Сангушка за порадою та керівництвом. Вони заявили, що мають залишатися з Київщиною в одній державі. Так постала проблема Київського воєводства, і загалом на травень 1569 р. король чітко зрозумів, що питання Волині, Брацлавщини та Київщини мають вирішуватися одночасно³¹.

Острозький мав намір негайно порозумітися з іншими руськими та литовськими магнатами, а тому просив короля на два тижні відстрочити його приїзд (гадають, що

Люблін на атласі Г. Брауна. 1572 р.

³⁰ Litwin H. Kijowszczyzna, Wołyń i Braclawszczyzna w 1569 roku. Między unią a inkorporacją // Проблемы інтеграції і інкарпорації ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу. Мінск, 2010. С. 191–192.

³¹ Ibid. С. 192.

князь чекав реакції литовських Панів-Ради³²). Зі свого боку Жигимонт II Август розумів, що така відстрочка деморалізує інших руських депутатів, тому не надав її. 14 травня, коли закінчився останній термін прибуття до Любліна, київський воєвода написав королю, що виїздить із Тарнова, але точно не знає, коли прибуде, “через зле здоров’я і злу дорогу”, він просив покірно не покладати на нього за це неласки, бо мусить їхати на возах як хворий, а не на коні як здоровий³³. Кшиштоф Радзивіл “Перун” писав до Миколая Радзивіла “Рудого”, що Острозький має намір прибути на сейм після приїзду Яна Ходкевича, тобто литовської делегації³⁴.

Люблінська унія. Картина Яна Матейка. XIX ст.

Тим часом на сеймі було вирішено приєднати до Корони також Київське воєводство. Жигимонт II Август призначив третій – і вже остаточний – термін прибуття руських депутатів та сенаторів у Люблін – 22 травня, а наступного ж дня погрожував почати езекуцію маєтків тих, хто не приїде. На думку Генріка Літвіна, термін є таким коротким (між 14 і 22 травня) тому, що шляхта, зокрема волинська, все ще перебувала в стані зібраного сеймику й очікування наказу, тобто могла вчасно відреагувати, тож на неї слід було чинити тиск у прискореному режимі³⁵. Першим з волинських магнатів з’явився на сейм (19 травня) троцький воєвода Петро Збараський, затим прибули великокнязівський маршалок Василь Загоровський і Луцький католицький єпископ Петро Вержицький. 22 травня приїхали шляхетські представники Волинського воєводства, які виступили перед коронними сенаторами з вимогою, щоб при-

³² Mazur K. Szlachta wołyńska... S. 45.

³³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 77, № 63 k. 147; Kempa T. Książęta Ostrogscy... S. 60.

³⁴ Mazur K. Szlachta wołyńska... S. 48.

³⁵ Litwin H. Kijowszczyzna, Wołyń i Braclawszczyzna w 1569 roku. C. 193.

сяга була двостороння. Архієпископ Гнезненський відповів на це демагогічно: мовляв, присяга волинян потрібна для отримання ними привілеїв польської шляхти, а оскільки поляки вже їх мають, то й присягати не повинні. Маршалок Посольської ізби також заявив про угоду “рівних з рівними”. Це спонукало волинську шляхту до присяги, включно з Луцько-Острозьким єпископом.

Лише 23 травня до Любліна разом (імовірно, не випадково) прибули волинський воєвода Олександр Чорторійський, житомирський староста Костянтин Вишневецький, староста луцький, брацлавський і вінницький Богуш Корецький та київський воєвода Костянтин Острозький. Чому так пізно – чекали литовців? Можна лише здогадуватися³⁶. 24 травня всі вони з’явилися в сенаті і, виправдавши своє пізнє прибуття, заявили, що поставлять підписи на акті інкорпорації Волині відразу по приїзді на сейм литовців. Це спричинило гостру дискусію, оскільки польська сторона бажала просто поставити литовців перед доконаним фактом. Князь Богуш Корецький також від імені магнатів зажадав присяги від короля та польського сенату. Особливу активність виявив кн. Костянтин Вишневецький. Це йому належить формулювання, котре стало крилатим: “Ми є народом так поштивим, що жодному народу на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю”. Вишневецький особливо наголошував на винятковому значенні князівських родів (яких не було в поляків), просив зважити на це й не порушувати їх особливого статусу, а також зберігати права їхньої віри (православ’я), не допускати релігійної дискримінації при призначенні на державні посади й відстрочки дня присяги³⁷. Князь Олександр Чорторійський також обстоював дві головні позиції: збереження традиційного особливого статусу (окрім самих титулів) руських князів як представників старовинних княжих домів та прав “грецької віри”³⁸. У довгій промові архієпископ Гнезненський знову намагався демагогічно переконати князів у зайвості присяги з боку поляків, вказував на рівність і т.д., хоча всім було зрозуміло, що присяга лише однієї сторони ставить її в цілковиту залежність від іншої – “зверхньої”. Врешті король пообіцяв зберегти статус-кво княжих домів та Православної Церкви на руських землях, котрі переходять до Корони. По цих словах короля підканцлер знову закликав князів присягнути. Протоколіст сейму записав: настала тиша, волинці не йшли до присяги. Вишневецький же промовив: “Ми приїхали сюди добровільно, і нічого з примусу не робитимемо”. І тоді виступив Острозький, заявивши, що сам він без жодної присяги вірить обіцянкам короля. Князь не сказав, що вимагає такої ж довіри й з королівського боку, однак ця думка була доволі прозорою. Це роздратувало Жигимонта II Августа: він заявив, що не варто примушувати волинців до присяги, нехай собі йдуть, але він має відтепер волю “чинити по закону” (тобто конфісковувати маєтки, забирати уряди). Тиск був шалений. Згідно з протоколом, слово взяли князі Чорторійський та Острозький, котрі нагадали всім про знатність своїх родів й особливі заслуги предків та власну довголітню службу королеві й закликали владаря пам’ятати про свої обіцянки. Лише після цієї сварки всі чотири названі руські магнати (Чорторійський, Острозький, Корецький, Вишневецький) 24 травня підписали акт і склали присягу

³⁶ Mazur K. Szlachta wołyńska... S. 49.

³⁷ Дневник Люблинского сейма 1569 года. С. 381–382; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. С. 55.

³⁸ Дневник Люблинского сейма 1569 года. С. 384–385.

на вірність³⁹. За ними 25 травня присягнули представники Брацлавщини. Потому король видав універсал про присягу шляхти Волинського та Брацлавського воєводств в градських урядах 16 червня 1569 р.⁴⁰.

Представники литовських “автономістів-федералістів” з оточення кн. Миколая Радзивіла “Рудого” були переконані, що волинські магнати і шляхта не дуже протестували проти інкорпорації їх землі до Корони, а навіть прагнули цього (лист Миколая Нарушевича до Радзивіла від 11 червня 1569 р.). Цю думку ніби поділяє Т. Кемпа, який констатував, що К. Острозький “чинив найменший опір” у цій справі⁴¹. Утім, поведінка Острозького не була настільки “прозорою”. Вже 2 червня один із сенаторів указав королю, що К. Острозький присягав лише як магнат на своїх маєтках, а не як київський воєвода. Тоді якраз активно дебатовалися доля Києва та необхідність підкорення його Короні. Гострі дискусії щодо цього питання завершилися лише 5 червня, коли король ухвалив остаточне рішення щодо приєднання⁴². Саме тоді й було наказано Острозькому скласти присягу як київському воєводі.

Ще 25 травня король видав універсал про приєднання Волині з наказом шляхти означених земель присягнути на вірність Короні й не суперечити цьому приєднанню під загрозою конфіскації володінь. Було визначено місце складання присяги – Луцьк. Однак у звіті про присягу згадувалися “тые, которые ... в кроне Луцком присеги пред комисарем его кролевское милости не чинили”, і першим у цьому списку стояв кн. Костянтин Острозький. Так само не було його і серед тих, хто присягав у Володимирі⁴³. Втім, це не мало якогось принципового значення, оскільки як сенатор Острозький уже присягнув перед королем, а 6 червня присягав ще і як київський воєвода та приймав королівський привілей для Київської землі⁴⁴. Князь підписав також загальний унійний документ від 1 липня 1569 р.⁴⁵.

Проте на цьому дебати та “гра” далеко не закінчилися. Волинська шляхта – послі на сейм – від 1 червня перестали відвідувати Посольську ізбу, оскільки їм було обіцяно письмові гарантії у вигляді земських привілеїв, яких вони і чекатимуть. Такий документ вони таки “витиснули”, як вважає Генрік Літвін, між 1 і 5 червня 1569 р., адже 5 червня Миколай Нарушевич писав Миколаю Радзивілу “Рудому”: волинянам було дозволено скласти комісію й “самим собі привілей написати, як найкраще і найбільш потрібно розуміють”. 13 червня проект привілею був наданий королю. Комісія з польського боку у складі маршалка Чарнковського, М. Сенявського

³⁹ Ар. ЮЗР. К., 1861. Ч. II, т. I. № 1. С. 1–17; Дневник Люблинского сейма 1569 года. С. 384–385; Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 213. № 104; Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w 1569 r. Kraków, 1915; Lipiński W. Przysięga panów wołyńskich na sejmie lubelskim 1569 r. // Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza. K., 1912. S. 68–74; Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 r. // Przegląd Historyczny. 1974. T. 65, z. 2. S. 243–260; Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1999.

⁴⁰ Akta unji Polski z Litwą. S. 297–299.

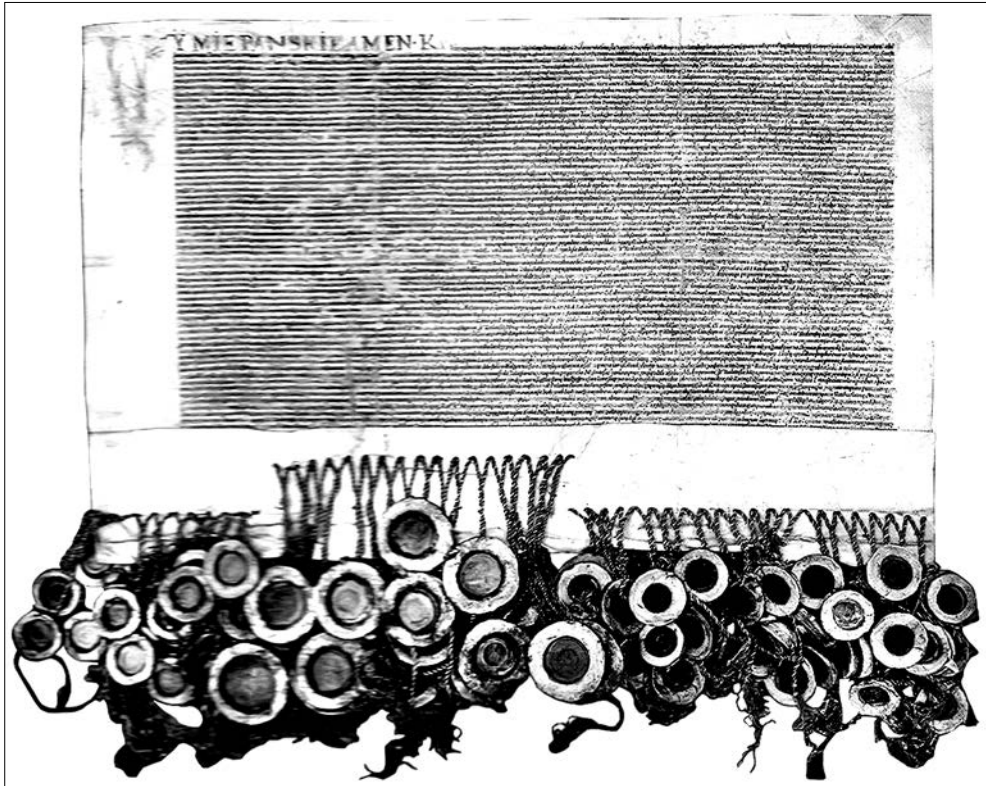
⁴¹ Кемпа Т. Książęta Ostrogscy... S. 60.

⁴² Дневник Люблинского сейма 1569 года. С. 393, 400–406.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 37; Вестник Юго-Западной и Западной России. К., 1862. Т. 2, № 8. С. 61–65; Ар. ЮЗР. 1861. Ч. 2, т. I. № 1. С. 13; Akta unji Polski z Litwą. S. 321–324. № 140. Тексти присяги з підписами див.: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 253 зв.–261.

⁴⁴ Akta unji Polski z Litwą. S. 308–319. № 138.

⁴⁵ Дневник Люблинского сейма 1569 года. С. 718; Akta unji Polski z Litwą. S. 331–347. № 148.

Акт Люблінської унії від 1 липня 1569 р.

(“польського Демосфена”) та інших намагалася поправити текст. 18 червня текст подали до сенату. Головна суперечка зав’язалася щодо обов’язку оборони (звільнення волинської шляхти від литовських військових виправ, так званої “служби під хоругвою”), однак король заявив, що він сам і сенат обіцяли надати привілей, тож дебати з цього приводу недоречні. 24 червня привілей уже мав редакцію, бажану для волинян⁴⁶. До 1 липня текст був записаний остаточно і виданий із датою 27 травня 1569 р.⁴⁷

Процес приєднання до Корони Київського воєводства виявився не менш складним. По-перше, йшлося, і на цьому слід наголосити, про “князівство Київське”. Цей термін присутній уже в проєкті унії підканцлера Францішка Красинського від 24 березня 1569 р.⁴⁸. Офіційно про це велася мова в Посольській ізбі 12 травня 1569 р.: стосовно приєднання Київського воєводства як засобу тиску на литовців. Про це ж говорив маршалок Посольської ізби Чарнковський 28 травня. А 1 червня вже було сформульовано офіційний постулат про приєднання Київського воєводства паралельно з Брацлавщиною до Корони. Тоді Роман Сангушко говорив про готовність Брацлавщини залишитися у ВКЛ, але просив не відривати її від Києва. 1–4 червня трива-

⁴⁶ Litwin H. Kijowszczyzna, Wołyń i Braclawszczyzna w 1569 roku. S. 194–196.

⁴⁷ Akta unji Polski z Litwą. S. 300–308.

⁴⁸ Akta podkanclerskie Franciszka Kraszińskiego 1569–1573. Warszawa, 1869. Cz. 1. S. 94–95.

ли дискусії щодо Київського воєводства: Посольська ізба виступала за об'єднання, але сенатори вагалися, зважаючи, зокрема, на витрати, яких потребуватиме оборона нових земель. Проте вже 4 червня більшість сенату підтримала ідею приєднання, тож канцлер за наказом короля оголосив про приєднання Київського воєводства до Корони⁴⁹. З листа М. Нарушевича до М. Радзивіла “Рудого” від 5 червня довідуємося, яка територія приєднувалася до Корони: Київ, Черкаси, Канів, Біла Церква, Остер, Любеч, Овруч, під питанням залишався Мозир⁵⁰. І хоча 5 червня Ян Ходкевич подав протест щодо цього рішення, на нього вже ніхто не зважив. Усі означені дискусії й ухвалення рішень відбувалися без участі послів від Київського воєводства. Його речником на сеймі був один лише кн. В.-К. Острозький, котрий склав присягу і як київський воєвода, що й було потрактовано як політична погодженість з місцевою владою та шляхтою. Київські послы не прийшли до Посольської ізби і 10 червня, коли там уже були представники Волині та Брацлавщини. Проте, як зазначив Генрік Літвін, кияни 18 червня все ж увійшли до комісії зі складання привілею і всіх інкорпораційних документів. Київський привілей був цілком подібним до волинського⁵¹. За оцінкою Г. Літвіна, привілеї руським воєводствам являли собою двосторонні угоди й мали ознаки автономізму. Дослідник стверджує, що думка деяких авторів про низький ступінь заангажування місцевої руської шляхти (окрім князів) у процес інкорпорації до Корони, через що нове державне утворення стало Річчю Посполитою не трьох народів, а лише двох, є цілком помилковою. Інкorporацію спровокувала польська сторона як засіб тиску на Литву, але українська шляхта змогла добитися користі від інкорпорації, зміцнивши своє становище, старі привілеї та автономний статус у межах Корони, адже в складі ВКЛ ніякої руської автономії не існувало. А втім, концепція “князівства Руського” на той час так і не з'явилася, вона виникла хіба перед 1648 р.⁵².

Так, на папері земські привілеї були сформульовані, проте це не означало “залізного” забезпечення від асиміляційних процесів на всіх рівнях, від постійних спроб порушення умови, від наступу й трактування шляхетського русинства як “другорядного” в Короні і т.п. У повсякденній практиці реалізація люблінських угод та привілеїв врешті узалежнилася від політичної сили, матеріальних статків та здатності в індивідуальному порядку обстоювати власні права й свободи. В.-К. Острозькому в більшості випадків це вдавалося чи не найкраще.

Т. Кемпа стверджує, що Острозький і надалі підтримував унію: після смерті Жигимонта II Августа (7 липня 1572 р. у Книшині) він боронив належність Волині до Корони та обстоював чинність унії на коронаційному сеймі Генріха Валуа. Посланець литовської магнатерії на Волинь Олександр Ходкевич не дістав тут підтримки щодо ініційованого ним повернення приєднаних до Корони воєводств у склад ВКЛ. Розмову з ним Острозький звів до власних претензій до Яна Ходкевича та Радзивіла “Рудого”, а також указав, що литвини стосовно підтримки його статечності та віри в Речі Посполитій нічого не чинили⁵³. Не випадково зять Острозького Ян Кішка

⁴⁹ Дневник Люблинского сейма. С. 387–407.

⁵⁰ Litwin H. Kijowszczyzna, Wołyń i Braclawszczyzna w 1569 roku. С. 197.

⁵¹ Ibid. С. 197–198.

⁵² Ibid. С. 203.

⁵³ Kempa T. Książęta Ostrogscy... S. 61.

Жигимонт II Август. Гравюра з “Хроніки”
А. Гваньїні, 1611 р.

ханням про повернення названих земель до складу ВКЛ. Але навесні 1574 р. рішуче виступив проти подібних планів литовських магнатів, що пояснюється пересвідченням правлячої еліти руських земель у вигодах нового становища та її небажанням “делиться властью в регионе со старыми его «хозяевами» литовскими магнатами” (зокрема, Радзивілами та Ходкевичами). Це частково підтверджується словами русь-

30 листопада 1572 р. писав Кшиштофу Радзивілу, що на київського воєводу годі робити ставку як на “правдивого сина своєї отчизни”, тобто Великого князівства Литовського⁵⁴. Вся волинська шляхта так само підтримала позицію Острозького проти “литовського сепаратизму” на Луцькому сеймику 27 липня 1572 р. Це було підтвержене на з’їзді шляхти руських земель у Глинянах. І лише в останні роки життя Острозький мав негачії щодо поляків виключно через релігійне питання⁵⁵.

На початку 1573 р., коли серед литовської аристократії виникла ідея контактів з Іваном IV Грозним, Острозький пригрозив, що допоможе полякам не пропустити московитів через Литву (про це інформував Яна Ходкевича Л. Война 4 березня 1573 р.)⁵⁶. Л. Соболев зазначає, що в поведінці Острозького щодо питання належності руських земель спостерігається певна непослідовність: навесні 1573 р. він таки поставив свій підпис під зверненням senatorів Волинського, Брацлавського та Київського воєводств до французьких послів із про-

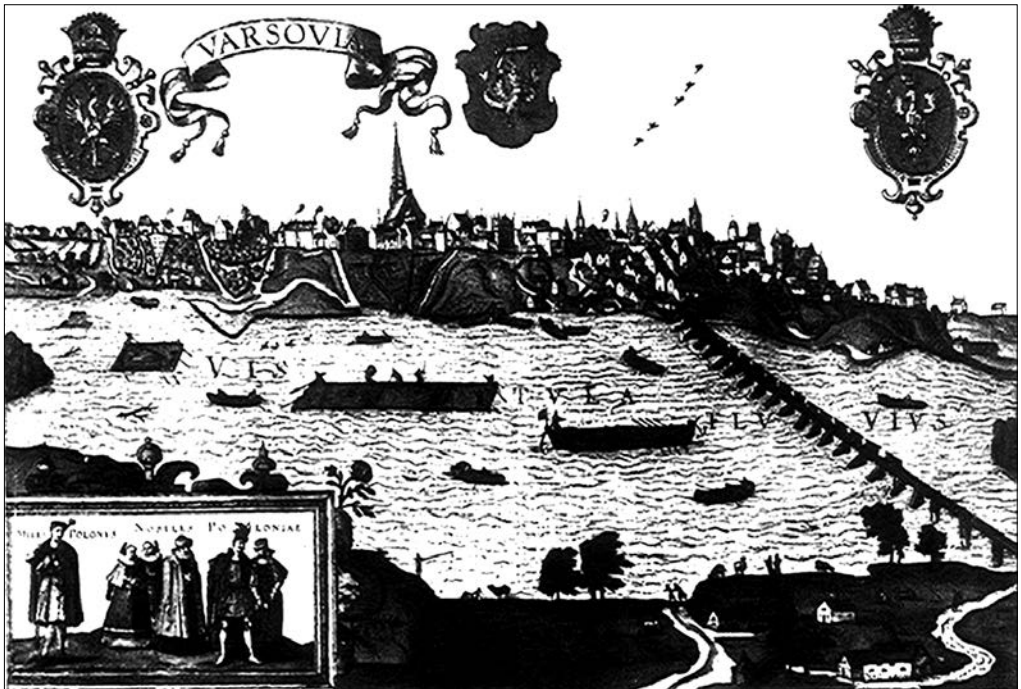
⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Нами зреферовано праці: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 45–50; *Kempa T.* Kniaziowie Ostrogscy wobec idei unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Острогіана в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 12–23; *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w 1569 r. Kraków, 1915; *Halecki O.* Dziej historyczne unii Jagellońskiej. Kraków, 1920. Т. II; *Lulewicz H.* Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002. S. 129; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000; *Litwin H.* Struktura przestrzenna województwa kijowskiego i jej wpływ na życie polityczne i społeczne w latach 1569–1648 // *Кwartalnik Historyczny*. 2002. Т. 109, з. 3. S. 62–64. Наталя Старченко доводить, що вплив К. Острозького на волинську шляхту, зокрема на сеймиках, не був таким однозначно превалюючим, як прийнято вважати в історіографії: *Старченко Н.* Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів’я (1572–1576 рр.) // Парламентська структура ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст. Менск, 2008. С. 110–126.

⁵⁶ *Kempa T.* Książęta Ostrogscy... S. 61; *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka... S. 73–80; *Lulewicz H.* Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 r. // *Przegląd Historyczny*. 2000. R. 91, z. 2. S. 203–219.

ких послів на коронаційному сеймі 1574 р.: “Воля піти в неволю більша, ніж повернутися під ярмо литвинів, і якщо могли приєднатися до Корони, маєте також повне право зберегти ту унію”⁵⁷.

У результаті визнання Острозьким інкорпорації основних українських земель ВКЛ до складу Корони він як київський воєвода посів досить вагоме (чотирнадцяте) місце в сенаті після католицьких єпископів, краківського каштеляна, краківського, познанського, віленського, сандомирського воєвод, віленського каштеляна, каліського та серадського воєвод, каштеляна троцького, воєводи ленчицького, старости жмудського і воєводи брест-куявського. На самому акті унії підпис К. Острозького також стоїть 14-м після семи католицьких прелатів, краківського каштеляна Станіслава-Себастьяна Мілецького, краківського воєводи Станіслава Мишковського, сандомирського воєводи Петра Зборовського, серадського воєводи Ольбрахта Ласького, ленчицького воєводи Яна Сераковського та брестського воєводи Яна зі Служева. Ім’я Костянтина Острозького в головному документі Люблінської унії фактично відкриває список знаті ВКЛ. Т. Кемпа стверджує, що Костянтин Острозький почувався ближчим до інтересів Корони, ніж до Литви, часто підтримуючи позицію польських сенаторів щодо політичних справ, особливо в питаннях стосовно взаємовідносин Польщі та Литви⁵⁸.

Варшава. Гравюра 1618 р.

⁵⁷ *Соболев Л. В.* Генеалогическая легенда рода князей Острожских // *Славяноведение*. 2001. № 2. С. 39; *Lulewcz H.* Gniwów o unię... S. 162; *Orzelski Ś.* Bezkrólewia ksiąg ośmiro. SPb., 1856. T. 1. S. 262.

⁵⁸ Див. сучасні оцінки значення Люблінської унії для різних частин і соціальних категорій новоствореної держави: *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej* / Red. J. Kłoczowski. Lublin, 1999; *Янушкевич А.* Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы ВКЛ перад Люблінскім соймам 1569 г. // *Беларускі гістарычны агляд*. Менск, 2003. Т. X. С. 29–58.

У зв'язку з усіма описаними вище процесами Костянтин Острозький виходить зі сфери політичного впливу клану Радзивілів та перетворюється у цілком самостійного політика. Спільними для них залишаються лише позиції з питань релігійної толеранції та віротерпимості. Від 1569 р. головні вектори політичної діяльності Острозького концентруються вже не у Вільні, а виключно у Кракові, а згодом у Варшаві, де ухвалювалися основні рішення щодо руських земель, підвладних Острозькому. У Вільню Василь-Костянтин час від часу наїздить. Його будинок тут стояв неподалік від нового будинку Миколая Юрійовича Радзивіла, поблизу Покровської церкви та вулички, що пролягала вбік від Великої Замкової вулиці (дізнаємося про цю топографію з акта підтвердження Стефаном Баторієм 20 жовтня 1579 р. купівлі двору Горностая Миколаєм Радзивілом)⁵⁹.

Вільню. Гравюра Ф. Гогенберга з атласу Г. Брауна 1581 р.

Однак уже за кілька років князь заходить у конфлікт із Жигимонтом II Августом. Л. Соболєву вдалося реконструювати розвиток цього конфлікту, який розпочався з невиконання королем у 1571 р. попереднього “контракту” про передання Острозькому житомирського староства та Зауської волості. Ще складнішим був конфлікт у зв'язку з урядуванням у Київському воєводстві: король, сильно незадоволений дуже нечастим перебуванням Острозького в Києві, почав призначати замість воєводи “справців”, які мали виконувати його функції та отримувати належні воєводі прибутки з уряду.

⁵⁹ Гильтебрандт П. Рукописное отделение Виленской Публичной библиотеки. Вильню, 1871. Вып. 1. № 29. С. 84.

У 1572–1575 рр. королівськими справцями в Києві були Михайло Мишка-Варковський та кн. Владислав Збараський, що викликало обурення Острозького. Як вважає Л. Соболев, у названі роки Костянтин Острозький фактично втратив владу над Київським воєводством⁶⁰. І лише в 1575–1576 р. він усунув із замку призначеного ще королем Жигимонтом II Августом “справцю” кн. Владислава Збараського та призначив своїм намісником сина Януша, таким чином відновивши прерогативи своєї влади київського воєводи⁶¹. Що ця справа не була такою простою, засвідчують три листи, видані від імені королівни Анни (сестри Жигимонта II Августа) 17–23 листопада 1572 р. К. Острозькому у справі зі Збараськими (докладний зміст документів невідомий)⁶², отже, князь шукав усіх можливих шляхів доведення своїх прав (особливо в час військових виправ короля, коли й можливі були подібні акти королівни).

Утім, конфлікт Острозького з Жигимонтом II Августом міг тривати дуже недовго, оскільки, як зазначалося, король невдовзі помер. Київський воєвода на той час уже мав певний авторитет у політичних колах Речі Посполитої, а тому відіграв досить вагомую роль у пертрактаціях навколо виборів нового владаря держави⁶³. Показовим є те, що імператор Максиміліан II відразу по смерті Жигимонта II Августа вирядив свого посла Георга Прушковського до трьох, на його думку, основних діячів – Костянтина Острозького, клану Радзивілів (“Рудого”) та Яна Ходкевича – з метою заручитися їхньою підтримкою для кандидатури з Габсбургів. Костянтинові Острозькому добрі стосунки з Габсбургами були вкрай необхідні у зв’язку з потребою вирішення маєткових справ щодо Раудниці в Чехії (можливо, саме в цьому полягала одна з причин перебування при імператорському дворі “в науці” синів київського воєводи – Януша, а затим Костянтина Острозьких) та допомоги імператорському двору у визволенні Беати Острозької з Кежмарка (цього, вочевидь, бажала Гальшка, яку на той час переправили до Дубна). Водночас Габсбурги належали до найпошлюбніших прихильників Контрреформації та постриденської реформи Католицької Церкви, що не могло не насторожувати діячів Православ’я. Втім, обидві зацікавлені сторони (австрійський двір і київський воєвода) обіцяли одна одній підтримку і допомогу, але здебільшого вели політичну “гру” без жодних реальних кроків. Імператор навіть обіцяв посередництво в переговорах Острозького про шлюб котрогось із його синів із прусською князівною (можливо, донькою Альбрехта Пруського та Анни Марії Брун-свіцької – Єлизаветою, народженою 1551 р.), однак і в цьому питанні не відбулося жодних зрушень. Більше того, представники імператора розраховували і на тогочасного ворога Костянтина Острозького Ольбрахта Ласького. Київський воєвода вичікував і ніяк не заявляв про свою підтримку кандидатури Габсбургів, проти якої була явно налаштована волинська шляхта, як і увесь “руський народ-шляхта”⁶⁴. Ще менше шансів мав прусський князь Альбрехт Фредерік, агент якого Матеуш Томзар вказував панові, що він має добитися підтримки своєї кандидатури на корону Речі Поспо-

⁶⁰ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 14.

⁶¹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 94; Малиновский И. Сборник материалов. № LXXXIV. С. 127.

⁶² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 13 зв.

⁶³ Див.: Gruszecki S. Walka o władzę w Rzeczypospolitej po wygaśnięciu dynastii Jagellonów (1572–1573). Warszawa, 1969; Floria B. Wschodnia polityka magnatów litewskich w okresie pierwszego bezkrólewia // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1975. R. 20. S. 45–67.

⁶⁴ Kempa T. Konstany Wasyl Ostrogski... S. 66–67.

литой від двох найвпливовіших родів – Радзивілів та Острозьких⁶⁵.

Певні плани щодо польського престолу мав і московський цар Іван IV Васильович Грозний, з яким розпочали переговори литовці, пропонуючи висунути кандидатуру його сина Федора Івановича, маючи при цьому на меті нарешті закінчити Лівонську війну. Т. Кемпа пише, що немає жодних доказів участі в цих переговорах Острозького, попри єдиновірство з Московською митрополією⁶⁶. Однак російський дослідник Б. М. Флоря стверджує протилежне⁶⁷.

Тоді ж у литовців виник план посадження ерцгерцога Ернеста на литовський престол з окремим елекційним обрядом. Острозького мав схилити до цього плану, який передбачав також повернення руських земель до складу ВКЛ, надворний литовський підскарбій Вавринець (Лаврін) Война. Острозький потребував підтримки литовських впливових діячів у питанні повернення маєтків Острожчини після смерті Лукаша Гурки та вивезення з Познані Гальшки, він також сподівався вирішити з їх допомогою надто затягнуту справу кн. Ю. Слуцького. Литовські політики розуміли, що об'єднання з Острозьким необхідне, тож погоджувалися на вимоги князя, хоча при цьому й ставилися до нього зверхньо. Так, Кшиштоф Радзивіл “Сирітка” писав дядькові Миколаю Радзивілу “Рудому”: “Прошу, єднайся з ним, не для тих блазнів (тобто князів Слуцького та Острозького. – В. У.), але для потреби Речі Посполитої”.

Цю “потребу”, на думку багатьох, краще міг задовольнити новий кандидат на королівство, обстоюваний Петром Зборовським, – брат французького короля Карла ІХ, син Генріха ІІ та Катерини Медічі Генріх Анжу (1551–1589). Утім, доказів підтримки Острозьким ставки литовських політиків на котрогось із кандидатів дослідники все ж не віднайшли⁶⁸.

*Czwatyby był dośląbit, dośląbit y swęzy,
Ochroniby był gardła, y wśledź oślawy.
Lecz z wielkich swęych obietnc. y nęd spodziewanie,
Przywiodł Polskę sam sobą w nowe zamięsanie.
A coż mu za to Pan Bog, a nie długo sbrawit,
A to go obudowi państw, y gardła porzabawit,*

Генріх Валуа. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні, 1611 р.

⁶⁵ Ibid. S. 66; Bues A. Die habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des Ersten Interregnums in Polen 1572/73. Wien, 1984; Ejusdem. Stosunki Habsburgów z Polską i ich starania o polski tron w latach 1572–1573 // Kwartalnik Historyczny. 1995. R. 102, z. 2. S. 3–14.

⁶⁶ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 68.

⁶⁷ Огляд історіографії див.: Філошкін А. И. Иван Грозный на польском престоле // Родина: Российский исторический журнал. 2004. № 11. С. 19–23. Питання про кандидатуру московського царя детально обговорюється в листах Філона Кміти до Панів-Ради (Źródła do dziejów polskich / Wyd. M. Malinowski, A. Przedziecki. Wilno, 1844. S. 244–305).

⁶⁸ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 68–69; Diariusz poselstwa polskiego do Francji Henryka Walezego w 1573 roku. Wrocław, 1963.

Наміри та сподівання Острозького щодо виборів нового короля насамперед виявилися у рішеннях волинських шляхетських з'їздів та сеймиків. Перший з'їзд відбувся вже 27 липня 1572 р., і лідирували на ньому Острозький поряд з волинським воєводою кн. Богушем Корецьким. Затим у грудні 1572 р. пройшов новий з'їзд волинської шляхти, де обговорювалася кандидатура, котру слід підтримати. 22 лютого 1573 р. під проводом воєвод князів Б. Корецького та К. Острозького відбувся черговий з'їзд у Луцьку. І тут Острозький рішуче поставив питання про свої права на Острог та інші володіння, котрі на той час перебували вже в управлінні королівської адміністрації (оскільки у ці володіння міг силоміць в'їхати Ольбрахт Ласький). Воляни обрали 70 своїх представників на елекційний сейм. К. Мазур зазначає, що серед них переважали клієнти та приятелі кн. Богуша Корецького (воєводи волинського) та Михайла Мишки-Варковського (волинського каштеляна), а кн. К. Острозький, імовірно, був зайнятий з'їздами та виборами київської шляхти, де також обиралися послы на елекційний сейм (не виключена також заангажованість князя своїми приватними справами). Серед обраних від київської шляхти депутатів на сейм були й пов'язані з Острозьким особи: Олізар та Іван Кірдеї, Ярофей та Роман Гойські, Григорій та Кадіан Чапличі⁶⁹.

Конвокаційний варшавський сейм у січні 1573 р. ухвалив рішення про обрання короля вільним висуванням кандидатур, створив комісію для визначення шляхетських прав, котрі мав підписати новий правитель, та склав славнозвісну “Варшавську конфедерацію” про свободу віровизнань і прав шляхти різної віри⁷⁰. Сейм щодо виборів нового короля розпочався 6 квітня 1573 р., і Костянтин Острозький був його учасником. Окрім ерцгерцога Ернеста від Габсбургів та Генріха Валуа, постала ще одна кандидатура місцевого походження – “Пяста”, гетьмана Єжи/Юрія Язловецького⁷¹. Його підтримували послы від шляхти та сенатори-протестанти, а також, хоч як дивно, Висока Порта (султанат). Мегмет-паша писав 17 березня 1573 р. зі Стамбула Костянтину Острозькому та Яну Фірлею, намагаючись заручитися їхньою підтримкою щодо Язловецького. Проте найбільшу активність виявляли прихильники Генріха Валуа. А посланець французького двору єпископ Ян де Монлюк щедро роздавав обіцянки від імені майбутнього короля. Перед сеймом він надрукував (1500 примірників – досить великий на той час наклад) текст своєї сеймової промови, яка справила велике враження на шляхту та литовських протестантів⁷².

Однак Костянтин Острозький, як і низка інших впливових сенаторів (краківський воєвода Ян Фірлей, подільський воєвода Миколай Мілецький, равський воєвода Ансельм Гостомський), не був прибічником Валуа. Генріха звинувачували як співучасника Варфоломійської ночі 1572 р. у Парижі (різанина гугенотів). Коли ж більшість виступила за француза, “опозиція”, яка висувала кандидатуру шведського короля Яна III або його сина Жигимонта, виїхала під Горохове, щоб провести свою елекцію. Однак цю справу підтримали тільки кілька магнатів і зокрема Острозький. Коли ж nere-

⁶⁹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną... S. 40–43.

⁷⁰ Konfederacja warszawska 1573 roku – wielka karta polskiej tolerancji. Warszawa, 1980.

⁷¹ Plewzyński M. Jerzy Jazłowiecki // Poczci hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni / Red. M. Nagielskiego. Warszawa, 2005. S. 88–101.

⁷² Tazbir J. Henryk Walezy w opinii jego polskich poddanych // Przegląd Humanistyczny. 1989. T. 33, № 5. S. 1–15.

Генріх Валуа. Медаль 1575 р.

альність задуму стала очевидною, вони повернулися на головний елекційний сейм. Сейм, окрім виборів, зацікавився обороною південного кордону й ухвалив рішення про створення спеціального загону з 2000 кіннотників та 500 піхотинців. Київський воєвода відразу добився виділення 200 піших вояків на Київський замок⁷³.

16 травня Генріха Валуа остаточно проголосили обранцем Речі Посполитої на королівство. Від нього відразу було виправлено “конституцію”, в якій ішлося насамперед про релігійну терпимість (шляхта побоювалася “французького досвіду” релігійних воєн)⁷⁴.

Зазначимо, що в даній ситуації Острозький повівся напрочуд необережно й не зважив на значний перекис політичних сил. Його виступ проти Генріха Валуа та підтримка шведа не могли минути непоміченими при дворі нового короля. Немилості ж королівської Острозький дуже остерігався, надто з огляду на справу з Ольбрахтом Лаським щодо маєтків Острожчини. Тепер доводилося думати, як здобути прихильність короля, якого він не просто не підтримав, але відверто не бажав бачити на польсько-литовському престолі.

Тим часом до приїзду нового владаря сейм постановив створити Раду для керівництва державою, до якої увійшло дев’ять осіб, але жодного представника від Русі. Це також було певним знаком для Острозького, оскільки глава “опозиції” краківський воєвода Ян Фірлей усе ж увійшов до Ради. Становище Острозького в середовищі сенаторів стало досить непевним.

На коронаційний сейм у лютому 1574 р. Костянтин Острозький з’явився разом із синами, при цьому один із них був одягнений у італійський, а інший – у “козацький” (тобто стрій легкої кавалерії) одяг⁷⁵. Томаш Кемпа побачив у цьому символ поєднання латинської та руської культур у самому магнатському роді⁷⁶. Почет князя, великий і яскраво-різнобарвний, виділявся під час параду, влаштованого перед Генріхом у Кракові 16 лютого. Однак найбільше визнання дістав почет ворога князя – Ольбрахта Ласького. Алессандро Гваньїні описав його: “Світоч вітчизни й неприступна вежа чеснот – серадський воєвода Альбрехт Ласький, котрий, дивуючи всіх, прекрасно вів своїх чотириста гусарів, вдягнених по-персидськи; за загальним визнанням він отримав мало не перше місце у цьому параді, так він гарно й порядно ушитував свої

⁷³ Див.: *Dzięgielewski J.* Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1614. Pułtusk, 2003; *Elekcje królów Polski w Warszawie na Woli 1575–1764* / Red. M. Tarczyński. Warszawa, 1997.

⁷⁴ Див.: *Kloczowski J.* La “Confédération” de Varsovie // *L’acceptation de l’auteur: De l’edit de Nantes à nos jours.* Paris, 2000. P. 63–71.

⁷⁵ Див.: *Turska K.* Garderoba jako przejaw gustu, stanu majątkowego i statusu społecznego w XVI wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* 2004. № 2. S. 207–216 (дослідниця аналізує гардероб Яна Замойського, де був угорський, козацький (стрий польського легкого “кавалериста”), руський, польський одяг; список речей Замойського від 27 серпня 1583 р. у краківському палаці – s. 211–215).

⁷⁶ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogkich... S. 94.

полки, що й муж не потребував там іншого коня, а коню не пасував би інший вершник”⁷⁷. Наступного дня король приймав подарунки. Острозький прибув із дуже дорогим і оригінальним для того часу даром – п’ятьма верблюдами. Київський воєвода явно намагався відзначитися в очах короля, сподобатися йому і здобути “королівську ласку та прихильність”. Це викликало глузування з боку поляків. Проте Генріх досить толерантно поставився до Острозького й вирішив їхню справу з Ольбрахтом Лаським на взаємовигідних умовах, хоч і був більше прихильним до Ласького (цей сюжет описано вище).

27 березня на сеймі після вимоги литовських магнатів повернути до складу ВКЛ вилучені в 1569 р. землі Острозький виступив з довгою промовою, засуджуючи автономізм литовців та обстоюючи необхідність перебування руських земель у складі Корони. Цей виступ так само мав на меті здобути прихильність короля, але, з іншого боку, налаштував проти Острозького литовську знать⁷⁸. Наскільки ця заява Острозького була певною “грою” та розрахунком, а наскільки відбивала його переконання – невідомо. Ймовірно, “реалії” унії й становища Русі під Коронаю після Люблінського сейму його на той час задовольняли й водночас давали змогу тісніше пов’язатися з “польським центром” Речі Посполитої та її впливовими діячами задля вирішення власних справ і проблем порубіжних руських земель загалом. Литва, натомість, ослабла й не мала такої військової та економічної потуги, як Польща. Окрім того, лише польська влада, території якої так само, як і українські землі, потерпали від татар і турків, могла зрозуміти й намагатися вирішувати цю вельми складну проблему спільного ворога.

З погляду довгострокової політичної стратегії Острозький знову помилився, оскільки вся його заппадливність перед Генріхом виявилася практично марною. Єдине, що король-француз встиг зробити для князя – це вирішити справу з Лаським. Особисто для Острозького, звісно, це була неймовірно важлива справа, оскільки до його рук фактично потрапляла друга половина Острожчини. А от для політичного реноме київського воєводи догідливість перед Генріхом ціною загострення стосунків з литовцями і зневаги поляків була прогашною. Скандальна втеча француза (в ніч з 18 на 19 червня 1574 р. після отримання інформації про смерть брата – короля Карла IX, у Парижі він був проголошений новим королем Генріхом III, але й далі додавав до титулу “король польський і великий князь литовський” до самої смерті 1589 р.) поруйнувала всі старання Острозького здобути його прихильність⁷⁹.

Упродовж 30 серпня – 18 вересня 1574 р. у Варшаві відбувався новий конвокаційний сейм. Острозький туди не поїхав, оскільки татари напали на Поділля і зачепили Волинь. Але на сеймі турецьке посольство звинуватило Острозького поряд із Лаським у підтримці молдавських антитурецьких “опозиціонерів” – господаря Івонії, переказуючи листи київського та серадського воєвод до нього. Втім, сейм цікавився головню питанням щодо короля, тому й самі листи було оголошено фальшивками. Спочатку вирішили чекати повернення Генріха, але ця надія швидко розтанула. На

⁷⁷ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. К., 2007. С. 205.

⁷⁸ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 69–71.

⁷⁹ Serwański M. Henryk III Walezy w Polsce. Stosunki polsko-francuskie w latach 1566–1576. Kraków, 1976; Zakrzewski W. Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575. Kraków, 1878 (автор посилається на матеріали Віденського архіву).

травень було призначено акт детронізації. Тим часом Костянтин Острозький, очікуючи значного татарського нападу на Волинь, не покидав своїх володінь. Він продовжував і переговори про визволення з Кежмарка Беати Острозької (цього вимагали Гальшка та інтереси самого князя). Саме з огляду на цю справу київський воєвода в листі від 19 березня 1575 р. обіцяв підтримати кандидатуру від Габсбургів на польсько-литовську корону (Ернеста). Зі свого боку Максиміліан II знову обіцяв Острозькому сприяння як у справі чеського маєтку Тарновських (Раудніци), так і у справі Беати. Л. Соболев констатує, що на цей час саме “матеріальний інтерес” (точніше, маєтковий) спонукав київського воєводу дотримуватися “прогабсбургської орієнтації”⁸⁰. Вочевидь, тактичний хід (обіцянки) К. Острозького не може інтерпретуватися як прогабсбурзька орієнтація, що підтверджують і подальші дії князя: Габсбурги не виконають своєї обіцянки, і він також не зробить аніякого кроку щодо підпертя кандидатури ерцгерцога Ернеста. Натомість Л. Соболев пояснює зміну “прогабсбурзької орієнтації” Острозького на протилежну (вочевидь, “антигабсбурзьку”?) “антигабсбургськими настроєннями волинської, а шире, южнорусської шляхти: в столкновении материальных интересов и необходимости сохранения влияния среди земляков победило последнее”⁸¹. Зазначимо, що в подальшому Острозький знову розпочне подібні ж переговори з Габсбургами, і знову з метою забезпечення їх підтримки щодо закріплення чеських маєтків Тарновського за київським воєводою. Отже, саме “маєтковий фактор” був головним у таємних переговорах, зовсім невідомих “южнорусської шляхте”, особливо якщо зважати на постійні контакти з імператорським двором Януша Острозького, через якого міг би діяти в разі потреби й батько. Деякі дослідники, посилаючись на віденські архіви, стверджували, ніби при цьому київський воєвода намагався поріднитися з імператорським родом: він пропонував імператорові одруження свого сина з пруською княжною⁸².

На новий елекційний сейм, що розпочався 22 травня 1575 р., руські сенатори не прибули, побоюючись наїзду татар на свої землі. Сейм детронізував Генріха Валуа, однак вибори нового короля не відбулися через поширення чутки, що татарські війська стоять на кордоні. Депутати негайно роз’їхалися, і з’їзд був зірваний. Луцький сеймик 17 серпня 1575 р., на якому головував К. Острозький, ухвалив рішення, що головним завданням нині є оборона Волині, і погодився на скликання на 4–5 вересня посполитого рушення під Шумськом, очолити яке доручалося Острозькому “яко велице потужному обивателю и правому милосникови здешнего нашего волинского краю”⁸³. Посполите рушення зібралось, наприкінці вересня Острозький повідомив усім про наближення татарських військ. Саме тоді князь і волинська шляхта отримали від литовських панів лист, де оскаржувався наїзд Острозького на маєток литовського стольника Миколая Дорогостайського, але ця заява була залишена без уваги⁸⁴. Зазначимо, що саме Дорогостайський з подачі Яна Ходкевича агітував на Волині за вихід трьох воєводств із Корони та повернення у склад ВКЛ⁸⁵.

⁸⁰ Соболев Л. В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских. С. 40.

⁸¹ Там же.

⁸² Zakrzewski W. Po ucieczce Henryka. S. 303.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 378–379 зв.

⁸⁴ Там само. Арк. 418–419.

⁸⁵ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 260.

Після ліквідації татарської загрози знову постало питання про вибори короля. Тоді виникла кандидатура семиградського князя (від 1571 р.) Стефана Баторія (1533–1586), яка не викликала незадоволення султана і “знімала” на деякий час проблему можливого великого походу татар на південні землі Речі Посполитої. Елекційний сейм розпочався 7 листопада 1575 р. Острозький не був і на ньому, оскільки побоювався, як і вся волинська шляхта, що татари скористаються цією нагодою для нового нападу. Суперником Баторію традиційно був представник Габсбургів ерцгерцог Ернест. Максиміліан II ще 24 квітня 1575 р. листовно намагався знову намовити Острозького схилитися на бік цієї кандидатури⁸⁶. А Баторія спочатку підтримував лише затятий ворог київського воєводи надвірний маршалок Анджей Зборовський (а також його брат-втікач – він мешкав при дворі Баторія в Семиграді, і саме він супроводжував Стефана до польського кордону). Але найбільше за його кандидатуру стояв... султан Мурад III, який ужив усіх засобів тиску. Ян Замоїський виношував плани одружити сестру Жигимонта II Августа королівну Анну Ягеллонку (1523–1596) зі Стефаном Баторієм, аби надати легітимності його вибору на корону Речі Посполитої⁸⁷.

Імператорська партія вирішила грати ва-банк і запропонувала кандидатуру самого Максиміліана. Без відома Острозького його записали учасником почту, котрий мав би зустріти Максиміліана на кордоні. Дехто безпідставно приписував Василю-Костянтину плани щодо російської кандидатури на престол⁸⁸. Однак київський воєвода ніяк не показав прихильності ні до Габсбурга, ні до московського Рюриковича, натомість послав свого сина Януша (за даними К. Мазура – Костянтина, саме його ім'я називає учасник з'їзду Остафій Волович у листі до М. Радзивіла “Рудого”⁸⁹) на

*Stefban Bathory Węgrzyn, Siebmigrodzkie Książę,
Po zjściachni Henryka, statą przynazn wiaze
Z Koroną: tego mocy wprzod bardedz Gahnieszanie
Doznali, czym zmyśliłi slyki y Poganie.
Tatarzyn w domu siedział, Podola mie pisorwał,
Owszem pokoia pragnac, szesćcia mu winflował.*

Стефан Баторій. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні, 1611 р.

⁸⁶ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 73–74; *Wierzbowski T.* Zabiegi cesarza Maksymiliana o koronę polską (1565–1576) // *Ateneum*. 1879. Z. 3. S. 408–46; Z. 4. S. 52–89; *Dzięgielewski J.* Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1614. Pułtusk, 2003.

⁸⁷ *Bogucka M.* Anna Jagiellonka. Wrocław, 1994; *Dubas-Urwanowicz E.* Konflikt Anny Jagiellonki z dostojnikami litewskimi w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta // *Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof., dr. hab. W. A. Serczykowi*. Białystok, 1995. S. 143–151.

⁸⁸ Див. детальніше: *Floria B.* Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1977. R. 22. S. 143–158.

⁸⁹ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. S. 51.

Герб Остафія Воловича і панегірик на його честь авторства Андрія Римші. Збірник повчань віленського друку, 1585 р.

Ядрейківський з'їзд прихильників Баторія у січні 1576 р. Від імені батька Януш (чи Костянтин) в останній день засідань (1 лютого) виголосив яскраву промову. Княжич навів численні приклади з історії щодо розпаду великих держав через внутрішні чвари. Він нарікав на відсутність єдності в державі, та ще в такий складний момент, коли їй загрожують Москва (військові збори під Черніговом) і татари, вказував також на руйнацію Київського замку й вимагав ужити заходів для його ремонту⁹⁰. С. Кардашевич услід за досить упередженими записками Яна Дмитра Соліковського стверджував, що Костянтин Острозький та Гербурт дарунками сукна та красивих шовків переманили на бік Баторія козаків, яких до того прихилив був на свій бік Язловецький для дій на користь Габсбурга⁹¹. А сам Костянтин Острозький виступив на луцькому сеймику на початку січня 1576 р. із заявою, що не може належним чином виконувати функцій київського воеводи, оскільки Київський замок, попри численні прохання до короля та нагадування, так і не відбудований та не витримає нападу ворога,

⁹⁰ *Opaliński E.* Zjazd w Jędrzejowie w 1576 r. // *Kwartalnik Historyczny*. R. 109. Z. 2. 2002; *Bazyłow L.* Starania Stefana Batorego o koronę polską // *Nauka i sztuka*. 1948. T. 7. S. 70–120; *Besala J.* Stefan Batory. Warszawa, 1992.

⁹¹ *Jana Dymitra Solikowskiego* krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta do r. 1590. SPb.; Mohylew, 1855; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 34.

тож князь просив офіційно звільнити його від відповідальності за фатальні наслідки⁹². Сучасник подій Свентослав Ожельський, який зафіксував виступ княжича на з'їзді в Ядрейках, в'їдливо зазначив: старий князь поширює неправдиві чутки про загрозу для Київського замку, а сам, попри величезні статки, не бажає виділити й копійки на відбудову дорученого йому замку, а лише постійно “безсовіно випрошує допомоги у Речі Посполитой”⁹³.

На поклик своїх прихильників Стефан Баторій у квітні 1576 р. прибув до Польщі. По дорозі він завітав до Тарнова, і хоча Острозького там не застав, секретар князя (тарновський пробощ ксьондз Мощинський) та слуги якнайкраще облаштували прийняття електа. Зберігся автентичний документ з описом перебування Баторія в Тарнові, всіх промов і системи “жестів” з обох сторін. Острозький на той час перебував на Волині через загрозу від татар і очікуваних нападів московитів – так пояснив його відсутність Мощинський. Ксьондз передав привітальні слова князя й пропозицію Баторію почуватися в Тарнові, “як у власнім панстві або в домі своєму”. Якщо ксьондз говорив від імені князя, то старий шляхтич пан Трецький вітав Баторія сам від себе. Всі ці промови перекладав латиною для Баторія Ян Зборовський. Промова самого Стефана також була латиномовна, при цьому він використав жест-символ: підняв над головою шапку на знак пошани до кн. Острозького (коли вітав його) та самих промовців, прощаючись з ними, а Трецького навіть нагородив титулом королівського секретаря⁹⁴. Після шлюбу з Анною Ягелонкою Баторій був коронований у Кракові. Однак частина сенаторів та єпископат продовжували обстоювати кандидатуру Габсбурга, отримуючи за це значні грошові суми. А глава литовської опозиції кн. Миколай Радзивіл “Рудий” розвивав ідею від’єднання Литви і прагнув залучити до цього плану Острозького. Однак київський воевода не прийшов на його запрошення до Вільна і врешті остаточно задекларував свою підтримку Баторія⁹⁵. На той час йому вдалося владнати справу з Беатою і без жодної підтримки з боку Максиміліана II: княгиня була в

Стефан Баторій. Гравюра зі скульптури 1601 р.

⁹² Опись актовой книги № 2050 ЦАДА / Сост. О. И. Левицкий. К., 1899. С. 4.

⁹³ *Orzelski S.* Interregni Poloniae libri VIII. Kraków, 1917. S. 543–544; *Orzelski S.* Bezkrólewia ksiąg ośmioro. SPb., 1856. T. 3. S. 82.

⁹⁴ *Polkowski I.* Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586. Kraków, 1887. S. 21–22.

⁹⁵ *Ragauskienė R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584). Vilnius, 2000.

Королівське прийняття. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні, 1611 р.

спілкуватися латиною. Саме латина набуває статусу мови королівського двору взагалі, що стане однією з причин нечастих відвідин Кракова Костянтином Острозьким та іншими українськими можновладцями. Латина дошкуляла Острозькому й раніше та “діставала” його в наступні часи. Так, у 1579 р. він скаржився Кшиштофу Радзи-

тяжкому фізичному стані, й тому Ласький на вмовляння Острозького та вимогу місцевого старости Раушера в червні 1576 р. погодився її відпустити. Однак Беата так і не повернулася на Волинь: вона майже відразу померла в Кошицях, у домі старости кежмарцького. Тож відносини з Габсбургами втратили для Острозького свою актуальність, плани Максиміліана II відтепер обходили князя дуже мало, хоча проблема Раудніц ще “висіла”⁹⁶.

Нового короля Костянтин Острозький особисто побачив, як вказує Т. Кемпа, лише на сеймі в Торуні, що розпочався 19 жовтня 1576 р. Аудієнція князя у короля відбулася з великою пишністю. Київський воєвода привіз полонених татар⁹⁷.

Уже згодом Стефан Баторій видав Острозькому два привілеї (11 вересня 1578 р. та 3 січня 1580 р.) на всі його родові маєтки⁹⁸. При цьому зазначимо, що Баторій не знав польської, яку так і не вивчив, тому з королем доводилося

⁹⁶ Див. лист Якуба Понятовського до Максиміліана II від 17 липня 1577 р.: *Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmiennstwa polskiego i biografii pisarzy polskich*. Warszawa, 1900. Т. 1. № 235. S. 195–202 (про К. Острозького – s. 200); *Kuchowicz Z. Wielkość i upadek dumnej Beaty // Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*. Łódź, 1972. S. 96–98; *Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego*. Warszawa, 2000.

⁹⁷ *Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmiennstwa polskiego i biografii pisarzy polskich*. Т. 1. S. 77; *Boratyński L. Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576–1584) // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filologiczny*. Kraków, 1903. Т. 44. S. 197–347; *Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich...* S. 96. Матеріали про Стефана Баторія та його гравійований портрет див: НБУВ ІР. Ф. 283, спр. 1022–1025 (тут є документ 1583 р. за особистим підписом і печаткою короля Стефана).

⁹⁸ *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 439, 442 (стара нумерація дипломів Оссолінських за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівимський), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 253–258. С. Кардашевич пише про привілеї 1576 р., яким Острог виводився “з добр столових королівських”, та 1585 р., котрим підтверджувалися привілеї міщанам (*Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*. S. 32). В іншому місці він згадує привілеї від 28 травня 1578 р., яким підтверджувалося надання Жигимонтом II Августом 1570 р. привілею острозьким міщанам на зрівняння в правах з киянами і лучанами (*Ibid.* S. 39).*

вілу, що канцлер Ян Замойський пише свої листи латиною, навіть розпорядження воякам – “їх люди пограничні зрозуміти не можуть”, на Русь варто писати листи “по-старосвітському руською мовою та письмом, а не по-новосвітському”⁹⁹.

Л. Соболев доводить, що від початку королювання Стефана Баторія руська знать опинилася в політичній ізоляції, оскільки не мала можливості впливати на політику двору. На думку дослідника, задля подолання цієї політичної ізоляції Острозький вирішив знову налагодити контакти з могутнім кланом Радзивілів. Найгісніше два магнатські Доми могли поєднати лише родинні зв’язки. Тож київський воєвода розпочав переговори про одруження своєї доньки Катерини спершу з Ольбрахтом Радзивілом, а коли це не вдалося – то з Кшиштофом Радзивілом “Перуном” (шлюб відбувся 22 липня 1578 р. в Дубні, але 3 серпня 1579 р. під час пологів Катерина померла, народивши сина Януша)¹⁰⁰.

І все ж від “великої політики” в часи королювання Стефана Баторія Костянтина Острозького постійно відволікали татарські напади та проблеми з козаками, а також таємні “молдавські проекти”. Все це примушувало його не покидати руські терени Корони. Князь дуже рідко бував у столиці, при королівському дворі. До того ж і сам Баторій мав численні проблеми, зокрема новий виток Лівонської війни. Нагадаємо: король міг розмовляти зі своїми підданими лише латиною, що звужувало можливість безпосереднього спілкування. Цікаво, що Острозький у цій ситуації звертався... до королеви – сестри Жигимонта II Августа й дружини Баторія. Так, королева Анна Ягелонка 23 листопада 1582 р. руською мовою (!) видала (тобто підписала підготовлений у канцелярії) на прохання князя універсал на купівлю с. Росоловці, підтверджуючи всі умови купівлі маєтку від Боговита, здійсненої ще за Жигимонта I¹⁰¹, того ж дня вона підтвердила привілеї на фундацію замку в Чуднові, ярмарку та корчми в ньому¹⁰². Загалом архів Острозьких, згідно з описом 1627 р., містив аж

Анна Ягелонка. Портрет 1595 р.

⁹⁹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 380.

¹⁰⁰ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 15.

¹⁰¹ Оригінал універсалу зберігається в приватній колекції. Див.: Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego. Warszawa, 2002. Т. 1. № 10215; запис його ж до Литовської Метрики – РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 196, л. 231–233, 264 об.–265 об. За Дуніним-Карвіцьким, мова йшла про купівлю у Боговита Загайців, з яких уже в 1583 р. К.Острозький сплачував податок; на його місці автор бачив сліди фундаменту старого замку. (Dunin-Karwicki J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości: wołyńskie opowiadania historyczne. Warszawa, 1901. S. 119).

¹⁰² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 69–70.

Стефан Баторій. Портрет XVI ст.

сім підтверджувальних привілеїв Анни Ягелонки, одним з яких вона зрікалася всіх можливих записів і прав на Острог та інші маєтки Острозчини, переписані Лаським на ім'я покійного Жигимонта II Августа¹⁰³. Зазначимо цікавий факт: невдовзі після смерті Жигимонта II Августа, 23 листопада 1572 р., королева Анна надала К. Острозькому на його прохання вельми оригінальний підтверджувальний привілей. Річ у тім, що ще в 1540-х роках за наказом Жигимонта I Василь Острозький передав у королівську канцелярію документи на власність, яку отримували Беата з Гальшкою, задля копіювання і видачі завірених копій обом власницям. Вочевидь, оригінали повернуті не були, тому вже в 1572 р. Острозький і просив на сеймі у Варшаві, аби віддали оригінали на отчинні володіння включно з Острогом, чи хоча б копії. Королева Анна

видала Острозькому підтвердження на лист Жигимонта I від 1544 р. щодо скарги Беати про потребу документів, котрі переховує Острозький, і князь надав для копіювання зокрема купчу на Росоловці від Боговитина Шумбарського. Таким чином, Анна загалом підтвердила передання Острозьким документів у королівську канцелярію та конкретно один із них – означену купчу¹⁰⁴. Навіщо Острозькому знадобилося підтвердження Анни, а не самого Жигимонта II (він його міг виклопотати до смерті короля, що сталася 7 липня 1572 р.)? Це залишається для нас загадкою (можливо, йшлося про успадкування влади через Анну?). З іншого боку, до королеви Анни звертався й Ольбрахт Ласький. У привілеї від 12 січня 1580 р. королева стверджувала, що Ласький заявляв про передання Гальщці низки документів на володіння, які бажав повернути, однак Анна підтвердила своїм привілеєм саме права Гальшки, притому довічно¹⁰⁵. Зазначимо з приводу останнього, що в 1581 р. у Дубні Острозький з Лаським підписали новий контракт, котрий передбачав повернення Лаським усіх привілеїв та інших документів на маєтки, які він отримав від Беати¹⁰⁶. 13 листопада 1582 р. королева Анна на вальному сеймі у Варшаві, “хотечи его милости приязнь заховати”, підтвердила на прохання В.-К. Острозького свій же лист від 1 травня 1576 р. щодо документів на Острог та інші маєтки Дому, котрі переховувалися в королівській канцелярії, з дозволом видати їх і дозволом купити додаткові маєтки й половину острозького мита¹⁰⁷. Часті звернення до королеви можуть бути пояснені також

¹⁰³ Там само. Ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II. 1802, арк. 3 зв., 23 (реєстр документів родового архіву 1627 р.).

¹⁰⁴ Там само. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 106–107.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 154–154 зв.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 157.

¹⁰⁷ ОДІКЗ. Фонди. Кн. 23849/III. Д. 9228, арк. 1–1 зв. Оригінал пошкоджено.

універсалом Стефана Баторія про припинення розгляду ним маєткових і судових справ щодо Київського, Волинського і Брацлавського (приєднаних до Корони) воєводств у зв'язку з воєнними діями на прикордонні (1581 р., Варшава)¹⁰⁸.

На початку 1580-х років Острозький вступає у спілку з коронним канцлером (з 1578 р.) та коронним гетьманом (від 1581 р.) Яном Замойським (1542–1605). Насамперед їх пов'язує спільна боротьба з татарами. У червні 1583 р. Острозький з трьома синами був запрошений на весілля канцлера з Гризельдою Баторіївною, братовою короля¹⁰⁹. Такий “союз” автоматично перетворив Острозького на запеклого ворога Зборовських, які становили антикоролівську партію. Завдяки Замойському вдалося здобути листування Кшиштофа та Самуеля Зборовських (від їх посильного лютніста Войташка), яке однозначно вказувало на змову проти короля й намагання зібрати козацьке військо¹¹⁰. Саме перед тим Януш Збараський (воєвода брацлавський) переконав короля в якихось гріхах чи таємних планах київського воєводи (сам К. Острозький писав, що йшлося про наїзд на Кошківський маєток Збараського за наказом сина Януша підданих Острозьких та збитки на кілька десятків кіп гр. лит.; воєвода позвав не сина, а батька до свого кременецького суду, і хоча Януш посвідчив, що напад вчинили його піддані, суд виніс вирок про сплату К. Острозьким 215 кіп гр. лит.). У результаті король видав розпорядження волинській шляхті здійснити посполите рушення на Костянтина Острозького як “чинячого непослух праву і королю”. Королівські накази були прибиті на міських брамах та розвішані на церковних дверях, як писав К. Острозький, “до неслави моєї”. 16 липня 1584 р. кількості шляхти зібралася в Кошкові, але виправдання від Януша прийняте не було. Така несподівана реакція короля викликала велике занепокоєння Костянтина Острозького, і він вирішив скористатися заступництвом клану Радзивілів. Київський воєвода звернувся до зятя з проханням передати королю його листа, в якому запевняв короля у повній своїй покорі і просив скасувати розпорядження, спровоковане неправними клепами його ворога, та розглянути саму справу перед королівським маєстатом у присутності обох сторін. Князь просив канцлера негайно накладити заборону на попередній лист про посполите рушення, щоб його познімали з брам та церков¹¹¹. Приблизно в той же час (1583) Енріко Спаноккіо – секретар

Ян Замойський. Гравюра XVII ст.

¹⁰⁸ НБУВ ІР. Ф. 283, спр. 1022, арк. 1 (оригінал, завірений королівським секретарем та печаткою).

¹⁰⁹ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 244–251.

¹¹⁰ Pamiętniki o Samuelu Zborowskim. Poznań, 1844. S. I–XXI, 22–33.

¹¹¹ Кулиш П. История воссоединения Руси. СПб., 1874. Т. 2. С. 428–429.

папського нунція в Польщі Альберто Болоньєтті – писав до Рима, нібито Острозький мав бажання стати королем уже після втечі Генріха Валуа, але цьому перешкодила його православність, син воєводи Януш також був одним із претендентів¹¹². На владні можливості Острозького та його сильну позицію вказував у листі до Філіпа II також П. Фаярдо¹¹³. Таким чином, і при дворі ходили чутки навіть про “королівські” амбіції Острозького. Баторій, якому постійно дошкуляли антикоролівські змови та нові претенденти на його місце, міг запідозрити й Костянтина Острозького*. Тут варто зазначити, що ні явних шансів, ні виразних намірів боротися за корону Острозький не мав і не демонстрував, тож поширена не лише серед сучасників, а й у працях істориків теза про кандидування Василя-Костянтина на королівських виборах є лише повторенням чуток.

Утім, напруження у стосунках Баторія з київським воєводою зникло в результаті викриття змови його відкритих ворогів. У 1584 р. був страчений Самуель Зборовський. Скандал розпалився на сеймі 15 січня – 28 лютого 1585 р. Ще 12 січня король зі 1500 вояків Замойського та 1500 вояків Острозького виїхав до Варшави. Вже спільний в'їзд Острозького із Замойським до столиці вказував на їх політичний союз. На сеймі київський воєвода в усьому підтримував канцлера і вимагав особистого прибуття на сейм головного змовника Кшиштофа Зборовського, але вказував, що справу має вирішити більшість, оскільки й він сам недостатньо знає коронне право. Однак Кшиштоф Зборовський утік до Моравії, а справу Анджея Зборовського, який вчинював наїзди на Тарнів (1570 р.), було відкладено. Проте активна підтримка Костянтином Острозьким короля та канцлера дуже зміцнила його позиції при дворі та принесла певні вигоди. Зокрема, вже під час сейму Стефан Баторій затвердив Януша Острозького на уряді волинського воєводи. Вочевидь, саме з королем Стефаном у Острозького склалися найкращі стосунки з-поміж усіх інших королів, які правили за життя князя. А канцлер Ян Замойський на сеймі офіційно подякував київському воєводі за пильнування безпеки південних кордонів Речі Посполитої та успішні військові акції проти татар¹¹⁴. 28 лютого 1585 р. К. Острозький підписав як свідок цілу низку королівських привілеїв різним особам, що також засвідчило довіру й прихильність до нього короля¹¹⁵.

Король Стефан Баторій раптово помер у грудні 1586 р., що стало великою несподіванкою для всієї Речі Посполитої, поширилися навіть чутки про отруєння короля¹¹⁶.

¹¹² *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*. Berlin; Poznań, 1864. T. 1. S. 459–460.

¹¹³ *Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od szczyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985. S. 119.

* У цьому сенсі значний інтерес становить маргінальний запис на одному з примірників Острозької Біблії 1581 р., і саме на звороті титульного аркуша на гербі кн. К. Острозького біля літер К.К.К.О. (тобто Костянтин Костянтинович, князь на Острозі): “Krol Kxiazе Konstan. Ostrozьk.” – Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України. Вип. 1: Видання Івана Федорова / Упор. Я. Д. Ісаєвич, В. Я. Фрис. Львів, 1993. № 18. С. 43.

¹¹⁴ *Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich... S. 99; Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2010. Вип. 9. С. 69.*

¹¹⁵ *Литовская Метрика. Книга записей 71 (1585–1586)*. Вильнюс, 2008. № 4, 5, 7. С. 11–17.

¹¹⁶ *Szczucki L. Źródła legendy o otruciu Stefana Batorego // Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi*. Warszawa, 1997. S. 297–303.

Стефан Баторій. Гравюра з портрета майстра Мартіна Кобера. Кінець XVI ст.

Його смерть знову “перевернула” розстановку політичних сил. Вплив канцлера Замойського почав падати, натомість знову піднесли Зборовські, які активно підтримали кандидатуру Габсбургів. 2 лютого 1587 р. розпочався скликаний ще Стефаном Баторієм сейм, котрий перетворився на конвокаційний. Острозький не приїхав до Варшави під приводом дислокації татарського війська на прикордонні, про що князь повідомляв зятя Радзивіла. Замойський так само не був на сеймі. Т. Кемпа вважає, що проти нього там готувався збройний виступ. Однак попри активність клану Зборовських більшість senatorів та шляхетських послів їх не підтримала. Втім, питання про обмеження влади канцлера Замойського було все ж порушене: його прагнули позбавити уряду коронного гетьмана. На цей відповідальний уряд були висунуті кілька кандидатур: підкоморій галицький Миколай Гербурт (прихильник Замойського), староста снятинський Миколай Язловецький (від опозиції), воєвода брацлавський Януш Збаразький, а також Костянтин та Януш Острозькі. Кандидатуру кн. Костянтина Острозького запропонував Якуб Претвич, котрий заявив, що київський воєвода може в разі потреби (коли не встигнуть мобілізувати земське військо чи виникнуть труднощі з фінансуванням військової виправи) для оборони південних кордонів виставити 5000 власного війська. Т. Кемпа вважає, що це висунання не було узгоджене з самим Острозьким, який навряд чи захотів би протистояти Замойському. А проте, як нам здається, в умовах, коли питання про заміщення уряду коронного гетьмана таки було гостро поставлене, сам Замойський волів мати на цьому уряді свого прибічника. І все ж кандидатури обох Острозьких були “непрохідними” на такий високий уряд у королівстві, і партія Замойського спромоглася провести в коронні гетьмани свого першого кандидата – Миколая Гербурта¹¹⁷.

Вище вже згадувалося твердження деяких дослідників, що батько і син Острозькі висувалися як кандидати на корону¹¹⁸. Встановлено, що головним джерелом такої інформації слугували донесення нунція Альберто Болоньєтті та його секретаря Горацио Спаноккіо в Рим¹¹⁹. Однак нунцій просто неправильно проінтерпретував інфор-

мацию.

¹¹⁷ Diariusze sejmowe w roku 1587 // SRP. Kraków, 1887. T. 11. S. 13, 41–42, 48.

¹¹⁸ Див.: *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich... S. 112.

¹¹⁹ *Boratyński L.* Studya nad nuncjaturą polską Bolognettego (1581–1585) // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filologiczny.* Kraków, 1907. T. 49. S. 53–106; *Tygielski W.* Z Rzymu do Rzeczypospolitej. Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce XVI–XVII w. Warszawa, 1992.

мацію щодо кандидатур обох Острозьких на уряд коронного гетьмана¹²⁰. На жаль, ця помилкова думка Болоньєтті – Спаноккіо й донині неймовірно популярна, а надто в краєзнавчій та глорифікаційній щодо Костянтина Острозького літературі. Нагадаємо ще раз часто цитовану в цьому сенсі характеристику “від Спаноккіо”: “Що стосується Костянтина князя Острозького, дві речі слід про нього сказати: одна, що його вважають найбагатшим і найзаможнішим паном у цілому королівстві; друга, що є загальновідомий як людина розумна, щира, відверта, гойна та добра найвищою мірою. Однак дві інші обставини стануть на перешкоді: перша – він є русином, і тому можна думати, що його не надто підтримуватимуть поляки, а так само литвини, котрі також будуть пнутися до трону; друга – визнає релігію грецьку і є головним вождем схизматиків, хоч і виказав кілька років тому бажання покинути схизму, однак зостатися у віровизнанні греко-католиків, про що писав до їх святості Григорія XIII, прохаючи його, аби надіслав до нього достатньо вірних капланів до семінарії, котру почав закладати у своїх володіннях. І якби це було виконано, то могли б побоюватися католики латинські його спроб запровадити до сенату архімандритів грецьких для розповсюдження того обряду по цілому королівстві, як то є тепер у Литві і на Русі”¹²¹. Отже, йшлося не про конкретні докази “королівських намірів” Острозького, а оцінку його шансів за припущення, якби такі наміри справді мали місце.

Томаш Кемпа зазначає, що подібна інформація містилася в листі Миколая Радзивіла до Кшиштофа Радзивіла від 29 березня 1587 р. – її походження нам залишається невідомим, оскільки текст листа не опублікований¹²². Насправді про кандидатуру навіть київського воєводи (не кажучи про його сина) на королівство не могло бути й мови в ситуації протистояння двох сильних угруповань та за традиції обирання на короля представника зарубіжної правлячої династії. Окрім того, вплив Костянтина Острозького в політичному полі Речі Посполитої ніколи не був аж такий великий, тож він і не прагнув творити свою “партію”, вести “велику політику” цілком самостійно, натомість постійно перебував у союзі з котроюсь із сильних політичних груп. У даному випадку він виступив прихильником клану Замоїського.

А щодо кандидатур на корону Речі Посполитої, то вони репрезентували династію Габсбургів (аж чотири ерцгерцоги – Фердинанд, Матвій, Ернест, Максиміліан), яку підтримувала “партія” Зборовських; канцлер Замоїський пропагував потребу вибору “Пяста”, як підозрювали, маючи намір виставити власну кандидатуру. Документи не дають підстави виснувати, що Костянтин Острозький мав особливе зацікавлення в котромусь кандидаті, але у нього практично не було вибору: князь мусив обстоювати протилежну своїм зятям ворогам Зборовським кандидатуру. Щоправда, Януш Острозький підтримував близькі стосунки з віденським двором, і в січні 1587 р. емісар Габсбургів Данііл Принтц прибув у Річ Посполиту із завданням схилити на бік австрійців князів Слуцького, Радзивілів та Острозьких. Утім, його місія виявилася безрезультатною. Острозький, слідом за Замоїським, спершу розглядав план обрання Андрія Баторія, але офіційно ця кандидатура запропонована не була. Польський нунцій радив Габсбургам застосувати принцип “пряника”, знову порушивши питання про успадкування Острозьким маєтків у Богемії. Нунцій зібрав інформацію про спад-

¹²⁰ *Jaworska K.* Książę Konstanty Wasyl Ostrogski wojewoda kijowski a unia Brzeska // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2000. Т. 4. С. 83–95.

¹²¹ *Relacje nuncijuszów apostolskich...* Т. 1. S. 159–160, 459–460.

¹²² *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich... S. 111 (посилання: AGAD. AR. Dz. IV, kop. 506, № 58).

кові права та попередні спроби їх узаконення Острозьким¹²³. Імовірно, папський посланець намірявся через папських дипломатів при імператорському дворі розвинути цю ідею, щоб спонукати К. Острозького разом із його старшим сином Янушем діяти на користь Габсбурга. Але здійснитися цим намірам не судилося.

Тим часом Острозькі збирали навколо себе головні сили місцевої шляхти. Луцький сеймик у січні 1587 р. обрав 11 депутатів каптурового суду на чолі з волинським воєводою кн. Янушем Острозьким та брацлавським воєводою кн. Янушем Заславським¹²⁴. Клан Острозьких на Волині спирався на кілька вагомих панських родин – Гойських (у 1580 р. для Єрофея Гойського К. Острозький добивався уряду луцького судді, а Гаврило Гойський став київським каштеляном, маршалком двору князя), Чапличів, Гулевичів (у 1603 р. завдяки Острозьким уряд луцького земського підсудка отримав Михайло Гулевич-Воютинський, а володимирського, потім луцького войського (1590–1601) – Василь Гулевич-Затурецький, його син Андрій та двоюрідний брат Дем'ян просто були відданими приятелями князя, як свого часу і волинський хорунжий (1568–1574) Григорій Гулевич-Долзький) та ін.¹²⁵. Ті ж, хто не прагнув “крил” княжої опіки, позбавлялися можливостей кар’єрного просування (наприклад, Лаврін Древинський довго залишався, тобто регулярно призначався, поборцем, а в 1602 р. з інспірації Олександра Острозького сеймик обрав його конкурента на цій тимчасовій справі збирання поборів – Марка Жоравницького¹²⁶, тож волинський чашник Древинський лише по смерті К. Острозького зміг здійснити бажане піднесення на уряді)¹²⁷.

З листування самого Острозького та його зятів – Яна Кішки і Кшиштофа Радзивіла видно, що вони обговорювали можливості спільних дій щодо королівських виборів. Більше того, Острозький збирав їх усіх у себе в Острозі. Зокрема, 7 квітня 1587 р. Костянтин Острозький писав із Звягеля віленському воєводі (К. Радзивілу), що хотів би знати думку родичів (синів та зятів) щодо майбутніх виборів короля¹²⁸. Однак навіть у цьому вузькому колі не було єдності. Якщо Януш Острозький (старший син) схилився до кандидатури Габсбурга, то зять Кшиштоф Радзивіл “Перун” обстоював кандидатуру російського царя Федора Івановича. Саме Кшиштофу Радзивілу приписують авторство пропагандистського твору “Про п'яста московита оповідь моя” (текст зберігся серед паперів Кшиштофа Радзивіла)¹²⁹. Вважається, що віленський воєвода в цьому сенсі мав власні політичні цілі – демонстрацію незалежної позиції у виборах короля та творення під цим претекстом свого “політичного центру”¹³⁰.

¹²³ Россия и Италия: Сб. документов / Подгот. Е. Ф. Шмурло. СПб., 1908. Т. 2, вып. 1. С. 89.

¹²⁴ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 121.

¹²⁵ Ibid. S. 142–143, 188, 216. Дослідник зараховує до союзників К. Острозького також Олександр Загоровського та волинського хорунжого Василя Семашка. Див. також: *Dowbyszczenko M.* Na rozdrożu religijnego wyboru: dramat rodziny Hulewiczów w religijnych ruchach końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 2005. Rok 3. S. 65–87.

¹²⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 63, арк. 479–480; спр. 65, арк. 208–210 зв.

¹²⁷ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 217, 333.

¹²⁸ Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией до 1609 года. СПб., 1901. С. 13.

¹²⁹ РНБ ОР. Ф. 971, автор. 152, л. 26–26 об.

¹³⁰ *Lulewicz H.* Projekt unii Rzeczypospolitej z Moskwą podczas trzeciego bezkrólewia (1586–1587) // *Проблеми інтеграції і інкарпарації у развітті Центральної і Усходньої Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу*. Мінск, 2010. С. 264–265.

Цей проект мав під собою певне підґрунтя. Ще за життя Стефана Баторія виношувалися плани приєднати до Речі Посполитої Московське царство після смерті бездітного і кволого останнього Рюриковича Федора Івановича. Про це писав підканцлер Лев Сапега навесні 1586 р. Кшиштофу Радзивілу: якби Москва з нами об’єдналася, то наші сили зросли б і “панове поляки більше нас поважати мусили б”¹³¹. Проте розрахунок на смерть Федора Івановича не виправдався, і після смерті Стефана Баторія ідея набула цілком іншого звучання, хоча й не відкидалася зовсім.

Московське посольство на чолі з Іллею Леонтіївичем Ржевським та дяком Захарієм Свіязевим привезло в Литву та Польщу царське послання (від січня 1587 р.) з пропозицією стати “під нашу царську руку” задля спільної боротьби проти ворога християн, обіцяючи повернути всі відібрані землі та не порушувати жодних прав і привілеїв шляхти Корони Польської і ВКЛІ¹³². 10 березня 1587 р. Костянтин Острозький повідомляв “Перуна”, що також отримав листа від царя. Перша придворна особа Московського царства, дівер (брат дружини) царя Борис Годунов уживав “формулу єдиновір’я”, щоб намовити київського воєводу підтримувати кандидатуру Федора. Московський історик Б. Флоря стверджує, що Острозький поставився до цього прихильно й навіть давав поради щодо способу проведення підготовчої кампанії (посилав до Москви Василя Малюшицького (?) з “речами” щодо цього)¹³³. У таборі під Волковийськом, де йшли перемовини щодо кандидатури короля, висланці до Москви люблінський підстолій Петро Черниковський та кн. Богдан Огінський оповіли, що царський двір цілком серйозно трактує кандидатуру Федора Івановича на польську корону¹³⁴. У червні 1587 р. до Варшави прибуло “велике” московське посольство на чолі з боярином Степаном Годуновим, думним дяком Василем Щелкаловим, попереднім послом боярином Федором Троекуровим і дяком Дружиною Петеліним. Посольство пропонувало персональний союз насамперед задля здійснення зовнішньополітичних проектів щодо Швеції й Кримського ханату та отримання виходу до Балтійського і Чорного морів для обох держав. Проте переговори з послами переконали навіть православних діячів, що кандидатура московського царя для Речі Посполитої небажана. Посли фактично заперечили всі побажання литвинів, заявили про план приєднання Польщі та Литви до Московського царства і про неможливість зміни устрою власне російського життя. Окрім того, цар відкидає конверсію на католицизм і не мешкатиме у Польщі. Передавати вольності Речі Посполитої під оруду московської абсолютистської системи не схотів ніхто. Увесь процес перемовин зафіксований з обох сторін, проте донедавна дослідники (Б. Флоря) спиралися лише на дипломатичні документи Посольського приказу в Москві. З литовського боку події зафіксував у власноручному “щоденнику”, чи записнику, учасник перемовин Кшиштоф Монвід Дорогостайський. Зокрема, під 9 серпня 1587 р. він занотував їхній порядок денний: сам характер об’єднання трьох держав – за яким правом і вольностями вони

¹³¹ Ibid. С. 265.

¹³² ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 469, арк. 1–1 зв.

¹³³ Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. М., 1978. С. 142–143, прим. 8, 211; Floria B. Rosyjska kandydatura na tron polski u schyłku XVI w. // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1971. R. 16. S. 85–96; Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636). К., 1990. С. 51.

¹³⁴ Флоря Б. Н. Русско-польские отношения... С. 145–160.

мають жити; способи об'єднання; засоби оборони Польщі й ВКЛ від зовнішніх ворогів; конверсія царя на католицизм та визнання верховенства Папи; титулатура владаря; місце його сталої резиденції, яке мало забезпечувати якнайшвидше прибуття до Кракова в королівську резиденцію на Вавелі. В усіх випадках відповіді послів не задовольняли литовську сторону. Дорогостайський записав, що московити хочуть поєднати держави “як тіло і душу нероздільно в усьому”: з обох боків свобода придбання землі, одружень, вільного переїзду та поселення там, де кому заманеться; привілеї та вольності забрані не будуть, але в Московському царстві збережеться звична система¹³⁵. Переговори в колі генеральнім із московськими послами тривали 14–15 серпня, але врешті шляхта зрозуміла, що за пропонованих обставин “ми би тоді до Москви, а не Москва до нас приєднані були”. Тож кандидатура царя відразу стала неактуальною, а сам план, за словами Генрика Люлевича, перетворився на “міраж”¹³⁶.

Жигимонт III Ваза. Портрет пензля Шимона Богушовича. 1609–1611 рр. Львівська галерея мистецтв.

На тлі всіх пертрактацій раптом з'явився новий кандидат, споріднений із Ягелонами через матір – сестру Жигимонта II Августа Єкатерину Ягелонку. Це був син шведського короля Юхана III Жигимонт¹³⁷. І хоча батько був проти цієї акції, Жигимонт погодився кандидувати на корону Речі Посполитої. Його підтримала партія Яна Замойського, а отже, і К. Острозький, котрий умовив ватаги козаків (їх очолював якийсь Голубок) допомогти Замойському у протидії військовій акції Максиміліана із прибічниками з числа польської шляхти. Дуже цікавим є епізод, коли посланці Максиміліана пропонували Голубку з козаками перейти на службу до Габсбурга, але ватажок відповів крилатою фразою, що серед поляків усі зрадники вже при Максиміліані¹³⁸.

Новий елекційний сейм розпочався 30 червня 1587 р. Однак лише 7 липня до Варшави в'їхав почет князів Острозьких – Костянтина і його синів Януша та Костянтина та їхнє 3-тисячне військо. В'їзд цієї кавалькади тривав, як згадували сучасники, кілька годин. Острозький, вочевидь,

¹³⁵ Lulewicz H. Projekt unii Rzeczypospolitej... С. 267.

¹³⁶ Ibid. С. 267–268.

¹³⁷ Див. цікаві дослідження сучасних скандинавських та німецьких істориків про Жигимонта/Сигізмунда Вазу: Östergren S. Sigismund. En biografi over den svensk-polske monarken. Stockholm, 2005; Norman D. Sigismund Vasa och hans regering i Polen (1587–1632). Stockholm, 1978; Leitsch W. Sigismund III von Polen und Jan Zamoyski. Die Rolle Estlands in der Rivalität zwischen König und Hetman. Vienna, 2006.

¹³⁸ Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999. С. 164–165.

очікував військових сутичок під час виборів короля і був готовий стати на бік Замоїського. Ця демонстрація сили найбільше була розрахована на “партію” Зборовських. Утім, Т. Кемпа доводить, що Острозький волів примирення сторін. Обоє синів він виряджав як послів до двох основних угруповань, молоді Острозькі виступали ініціаторами рішень щодо прибуття на поле для виборів з однаковою кількістю супроводу для всіх і без зброї, щоб не допускати до виборчого процесу шляхту-голоту та іноземців, щоб керманічі угруповань поклялися, що не отримують фінансування з-за кордону, і т.д.¹³⁹

Однак ситуація ускладнювалася. До прогабсбурзької “партії” приєднався Миколай Кшиштоф Радзивіл “Сирітка” та від руських земель Миколай Язловецький. Замоїського підтримувала більшість єпископату. Канцлер і далі розвивав ідею про вибори “Пяста”. Серед шляхти ходили чутки також про королівські амбіції кількох магнатів, у тому числі називалися імена Василя-Костянтина та Януша Острозьких. Як і раніше, інформатором про “королівські” заміри Острозького фактично виступає все той самий секретар папського нунція Спаноккіо, який знову повідомляв, що кн. Костянтин Острозький вважається достойником, гідним найвищих похвал, на перешкоді стоять лише його руське походження та грецьке віровизнання. Що ж до Януша, Спаноккіо лише зазначав, що за життя батька його так само навряд чи вибиратимуть¹⁴⁰.

З-поміж інших місцевих кандидатів називалися: Ольбрахт Ласький (серадський воєвода), Анджей Тенчинський (краківський воєвода), Станіслав Гурка (познанський воєвода), Станіслав Тарновський (сандомирський каштелян), Миколай Фірлей (бієцький каштелян), кн. Семен і Олександр Слуцькі, Анджей Зборовський (надвірний коронний маршалок), Ян Замоїський (коронний канцлер), Миколай Кшиштоф Радзивіл. Зважуючи шанси цих кандидатів, Т. Кемпа висновує, що кандидатура Костянтина Острозького була найбільш поміркована й нейтральна¹⁴¹. Однак кандидатура “Пяста” в принципі була нереальною, особа ж “русина” Острозького і поготів. Тож “партія” Замоїського врешті вирішила підтримувати шведа. Цьому посприяв яскравий виступ шведського канцлера Еріка Спарре як повіреного кандидата з викладом “програми дій” можливого короля. 19 серпня Замоїський з близьким оточенням остаточно визначився на користь Вази. На його бік схилився і примас Польщі Станіслав Карнковський. Обидва Костянтини Острозькі – батько й син – також підтримали цю кандидатуру. Однак Януш Острозький ще залишався в числі прихильників Габсбурга. “Боротьба” за Януша точилася не стільки між двома “партіями” Речі Посполитої, скільки між самими Габсбургами і Вазою. Це досить показовий факт. Чи означав він, що Януш може вплинути на батька, аби використати потужності Дому Острозьких (військові, економічні, родинні зв’язки)? Чи просто з католиком Янушем Острозьким було простіше вести переговори католицьким владарям? Чи Януш мав високий рейтинг та виявляв більшу політичну активність у польському шляхетському середовищі, ніж його батько? Однозначно навряд чи можна щось стверджувати. Нас найбільше цікавить, наскільки “боротьба” за Януша мала в підтексті вплив і на київського

¹³⁹ Diariusze sejmowe w roku 1587. S. 38–39, 40–41, 60, 63, 67, 75–78, 87, 179, 188, 230; *Dzięgielewski J.* Sejmy elekcyjne, elektozy, elekcje 1573–1614. Pułtusk, 2003; *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 70.

¹⁴⁰ Relacje nuncjusów apostolskich... Т. 1. S. 459–460.

¹⁴¹ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 190–195.

воєводу. Втім, не слід спускати з ока й можливості своєрідної “гри” Острозького-старшого, з подачі якого Януш мав триматися Габсбургів, оскільки саме йому мали б перейти угорські маєтки дружини Сусанни Середи та материна чеська Раудніца.

“Партія” Зборовських також визначилася з остаточною кандидатурою з-поміж представників імператорського роду – ставку було зроблено на ерцгерцога Максиміліана. Януша Острозького (без його згоди) призначили до складу почту, який мав зустріти Максиміліана по перетині кордону в Оломунці. Однак неочікувано для ініціаторів Януш відмовився брати в

Жигимонт III Ваза. Гравюра з “Хроніки” А. Гваньїні, 1611 р.

цьому участь, посилаючись на те, що інші члени почту або не відповідають його рангу, або є ворогами Дому Острозьких. Коли ж ерцгерцог таки вступив у межі Речі Посполитої й зажадав військової підтримки, Януш так само не прибув зі своїми загонами до його табору під приводом “колотнечі” з одним із прихильників Габсбургів Миколаєм Язловецьким. Томаш Кемпа припускає, що зміна однозначної позиції Януша на нейтральну відбулася під впливом батька¹⁴². Костянтина Острозького явно не могла задовольнити кандидатура Габсбурга на польському престолі, й активне просування Максиміліана за допомогою військової сили не входило в його плани. Так чи інакше, цей крок (зайняття нейтральної позиції) виявився досить мудрим. Зі вступом Максиміліана на територію Польщі була проголошена ледь не війна, оскільки канцлер Замойський заявив, що не допустить ерцгерцога до Кракова. 22 серпня Жигимонт Ваза був офіційно проголошений королем, а 27 серпня Замойський вирушив із 2000 кіннотників та 700 піхотинцями назустріч Максиміліану. Саме в цій ситуації ерцгерцог зажадав військової підтримки прихильників у Речі Посполитій, і зокрема Януша Острозького. До Януша з відповідним проханням звернувся 15 листопада сам імператор Рудольф II, котрий висловлював переконання, що і кн. Костянтин Острозький-батько також підтримає Габсбурга. Обидва Острозькі “промовчали”. 30 листопада після невдалого наступу на Краків Максиміліан вирішив повертатися. Однак він не встиг перетнути кордон. 24 січня 1588 р. Замойський розгромив вірні Габсбургу війська під Бичиною, а сам Максиміліан та його польські прихильники-магнати потрапили в полон¹⁴³.

¹⁴² Ibid. S. 196–197; *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... S. 70.

¹⁴³ Див.: *Lepszy K.* Oblężenie Krakowa przez archyksięcia Maksymiliana. Kraków, 1929. S. 40–41, 54–55; *Лен'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 164–165; *Dzięgielewski J.* Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1614. Pułtusk, 2003; *Wasilewski T.* Trzy nieznane relacje o wyprawie archyksięcia Maksymiliana na Kraków w 1587 roku // *Przegląd Historyczny.* 1968. T. LIX. Zesz. 2. S. 280–286; *Winter E.* Elekcje polskie 1575 i 1587 r. z perspektywy Habsburgów // *Kwartalnik Historyczny.* 1981. R. 88. S. 107–120.

Жигимонт III Ваза. Гравюра XVII ст.

Водночас молодший брат Януша Костянтин разом із зятем Острозького Янушем Кішкою були призначені до почту, котрий мав вітати Жигимонта Вазу в Гданську. Швед, у свою чергу, вочевидь на пораду когось із польсько-литовських політиків, намагався схилити Януша Острозького на свій бік. 5 листопада Жигимонт III написав Янушу листа, де просив показати “нам та іншим людям” свою прихильність до “пановання нашого” і прибути на коронацію до Кракова. Претендента повідомили, що Максиміліан також дає різні обіцянки волинському воєводі (Янушу Острозькому), тож Жигимонт III зажадав (21 листопада) від своїх прихильників ужиття всіх заходів, аби Януш “наш був”, і задля цього “ні в чому йому не відмовляти”. Сам Ваза 29 листопада запевняв Януша, що буде постійно до нього прихильним і нагороджуватиме за вірність¹⁴⁴. Та Януш дотри-

мувався нейтралітету: він не надав допомогу Максиміліану, але й не приїхав на коронацію Жигимонта III. Втім, для останнього важливішим було те, що Януш не пішов зі своїми збройними загонами на підтримку австрійця.

Натомість Костянтин Острозький-батько та Костянтин-син не лише підтримали шведа, але й “були” (власне приїхав лише син, який репрезентував також батька) на його коронації 27 грудня та коронаційному сеймі (скінчився 20 січня 1588 р.). Київський воєвода від сина знав про весь хід коронаційних подій, які описував у листі до Воронежського (від 12 березня 1588 р.)¹⁴⁵. Острозький-молодший одразу отримав винагороду – уряд литовського підчашого. Януша ж обрали до складу комісії з урегулювання відносин між Річчю Посполитою і Римською імперією німецької нації. Волинський воєвода зустрічався з ув’язненим у Красноставі Максиміліаном та провадив політику компромісу у вирішенні конфлікту. Однак прихильники Замойського були незадоволені такими тісними контактами Януша з Габсбургом і, ймовірно, за наказом Замойського перестали передавати листи Острозького Максиміліану.

Іншу позицію зайняла шляхта руських земель. На трьох своїх з’їздах вона виступила проти обох кандидатів. Вазу на руських землях підтримали лише магнати на чолі з Костянтином Острозьким. Саме він спільно з Миколою Гербуртом умовив перейти на бік шведа козаків (як уважали сучасники, завдяки щедрим подарункам), яких безуспішно через Миколою Язловецького улещував Максиміліан. Київський воєвода намагався схилити до кандидатури Жигимонта також литовських магнатів. Зокрема,

¹⁴⁴ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 197–198.

¹⁴⁵ НБУВ ІР. Ф. I, спр. 4104, арк. 255; Lepszy K. Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Kraków, 1929; Chłapowski K. Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 r. Warszawa, 2004.

10 грудня 1587 р. він писав про це до зятя Кшиштофа Радзивіла. Водночас київському воєводі доводилося бути напеготові у зв'язку з можливим татарським набігом, тож він залишився у Білій Церкві, коли в Кракові відбувалися урочистості з легітимації Жигимонта III (1566–1632)¹⁴⁶.

Однак попервах тиск Замоїського на нового короля й перебирання на себе канцлером провідної ролі в зовнішній політиці привели до того, що сам Жигимонт III почав таємні переговори з Габсбургами про передання престолу ерцгерцогу Ернесту. У зв'язку з цим король почав наближати до себе Януша Острозького, котрий не підтримував надто активно Замоїського. Король мав намір вирядити волинського воєводу як посла до Рима задля вирішення цього питання (1589). Проте Януш відмовився від такої місії. Як вважають дослідники, і тут мав місце вплив батька – Костянтина Острозького, який не бажав ускладнювати стосунки з всесильним канцлером через одного з представників Дому¹⁴⁷.

Жигимонт III Ваза. Гравюра з видання III Литовського Статуту. Вільно, 1588 р.

Ситуацію при дворі, сеймову політику та спільні справи Василь-Костянтин обговорював і зі своїм зятем Кшиштофом Радзивілом, водночас позірно демонструючи підтримку Замоїського (лист від 29 січня 1589 р.)¹⁴⁸.

Натомість Жигимонт III намагався різними способами обмежити владу Замоїського. У грудні 1589 р. король наказав розпустити армію, зібрану на руських землях для війни з татарами та турками. А на 8 березня 1590 р. владар призначив початок сейму. В цей час антиканцлерова “партія” набирала сили. Його прихильники втрачали позиції, а деякі переходили в табір короля. Костянтин Острозький опинився серед незадоволених, оскільки Замоїський не виконав своїх обіцянок. Про одну з них Острозький писав канцлерові 11 червня 1589 р. з докором, що Замоїський нічого не зробив у справі надання йому луцького староства, хоча князь пого-

джувався навіть віддати за нього уряд володимирського староства (луцьким староствою став противник Острозького Олександр Семашко)¹⁴⁹. Велике незадоволення

¹⁴⁶ Див.: Wisner H. Zygmunt III Waza. Wrocław, 1997; Wisner H. Rzeczpospolita Wazów: czasy Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 2004; Litwa w epoce Wazow. Warszawa, 2006.

¹⁴⁷ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 199–200; Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 71.

¹⁴⁸ ДА Волин. обл. (Луцьк). Ф. 312, оп. 1, спр. 4, арк. 195–197.

¹⁴⁹ Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 72.

Костянтина Острозького викликала і поведінка коронного війська, яке грабувало його маєтки та підданих на Русі, і Замойський, попри постійні скарги князя, не вжив і в цьому питанні енергійних заходів (лист Острозького до канцлера від 6 листопада 1589 р.)¹⁵⁰. Стосунки між Острозьким та Замойським почали “захмарюватися” саме в той час, коли проти канцлера почали активні дії король і опозиція. До того ж у 1592 р. Станіслав Тарновський став тестем Яна Замойського, що відразу напружило його стосунки з Острозькими через багату Тарновщину¹⁵¹.

Вальний сейм у Варшаві. Гравюра XVII ст.

Ревелі. Але якщо антитурецьку політику сейм схвалив, то проти вилучення династії Габсбургів із майбутніх змагань за польсько-литовський престол виступило чимало сенаторів, у тому числі Януш Острозький. Компромісне рішення передбачало усунення лише Максиміліана від подальших спроб стати королем Речі Посполитої. У склад комісії, яка ухвалила цей проект, входив і Костянтин Острозький. В інших дебатах (щодо поголовного побору на війну тощо) київський воєвода явної участі не брав. Він відразу виїхав до Тарнова, а згодом до Острога. Київський воєвода не без ентузіазму перейнявся майбутньою антитурецькою акцією. Він писав зятю Кшиштофу Радзивілу, на той час великому гетьману литовському, що його син Олександр із тисячним загоном кінноти готовий влитися в литовське військо під час походу на Поділля, зазначаючи, що для війська практично немає придатного шляху, та пропонуючи залучити до виправи угорські й молдавські зағони (листи Острозького від 21 та 30 квітня 1590 р.)¹⁵².

Однак опозиція Замойському дедалі посилювалася. У серпні 1590 р. польські політики на чолі з примасом Карнковським організували рокошований з'їзд і постановили скасувати поголовну повинність та виступили проти надзвичайних повноважень Замойського. Черговий сейм (грудень 1590 р.) справді денонсував надзвичайні повноваження Замойського (надані березневим сеймом) на час війни, амністував полонених прибічників Максиміліана і “повернув честь” Кшиштофу Зборовському. Втім,

На Варшавський сейм 1590 р., який розпочався 8 березня, Костянтин Острозький через татарську загрозу руським землям прибув лише 18/19 березня. Замойський спочатку почував свою перевагу й обстоював плани війни з Туреччиною, остаточне відхилення претензій Габсбургів на корону Речі Посполитої та непрямо критикував переговори Жигимонта III з батьком (королем Юханом III) у

¹⁵⁰ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 202.

¹⁵¹ Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... C. 73

¹⁵² Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 204.

Портрет Яна Замоїського: канцлерська печатка і гетьманська булава зліва. Кінець XVI ст. Можливі автори – Ян Шванковський чи Федір Сеньковський. Львівська галерея мистецтв.

найнебезпечнішим для канцлера був розпуск коронної армії у зв'язку з умиротворенням Туреччини. Це означало політичну поразку Замоїського “по всіх фронтах”. На засіданні Ради сенату, де розглядалося питання про заміщення уряду підканцлера коронного, Замоїський зірвався і публічно образив короля, назвавши його тираном. Сенатори змусили канцлера впокоритися й перепрошувати короля за свій непоштивий учинок. Авторитет Замоїського різко впав, а коло його прихильників вельми зменшилося¹⁵³.

Костянтин Острозький не приїхав на сейм, перебуваючи на Волині. Його вже не дуже обходили справи Замоїського, відносини з яким все більше псувалися. 21 липня 1590 р. київський воєвода писав Кшиштофу Радзивілу, що колись добрі стосунки з канцлером черговий раз напружилися через відмову сина Олександра прийняти командування військовим загоном польного гетьмана¹⁵⁴. Острозький сидів у Турові – місті свого дитинства (листи до К. Радзивіла від 13 та 23 березня 1591 р.). Він був зайнятий маєтковою суперечкою зі своїм зятем Яном Кішкою (про це в листі до К. Радзивіла від 31 грудня 1590 р.)¹⁵⁵.

Тим часом Максиміліан вирішив ще раз випробувати долю. Спільно з імператором Рудольфом II він звернувся листовно до найвпливовіших сенаторів Речі Посполитої, в тому числі до Костянтина та Януша Острозьких. Водночас прихильники Замоїського скликали свій з'їзд (червень 1592 р.), де було оголошено інформацію про таємні переговори Жигимонта III з Габсбургами (вважали, що її надав Максиміліан, заздрячи Ернесту). Вибух цієї “бомби” спричинився до різкого падіння авторитету короля та нового піднесення значущості Замоїського. Не додав ваги Жигимонту III і його шлюб з Анною Австрійською* (травень 1592 р.)¹⁵⁶. Один із листів Януша Острозького до короля цього часу (бл. 6 липня 1592 р.) містить натяки на означену складну ситуацію¹⁵⁷.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Жукович П. Сеймовая борьба ... 1609 г. С. 66, прим. 161.

¹⁵⁵ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 205. Детальніше див.: *Asadauskienė N. Kišku giminė*. Vilnius, 2003.

* Анна Австрійська (1573–1598) всього шість років була королевою, по її смерті Жигимонт III одружився з її сестрою Констанцією (1588–1632).

¹⁵⁶ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 205.

¹⁵⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 234.

Алегорія на сеймики Речі Посполитої.
Гравюра XVII ст.

Алегорія на сеймики Речі Посполитої. Гравюра XVII ст.

су”, але мусив письмово заявити про своє каяття щодо бажання залишити престол, дати обіцянку без згоди сенату не покидати держави навіть у разі смерті батька – короля Швеції Юхана III, запевнивши, що “бажає жити й померти у Польщі” та не призначатиме спадкоємця за свого життя¹⁶¹.

Костянтин Острозький практично не мав безпосередніх стосунків з королем і був віддалений від двору. Час його активності й фізичної спроможності її виявляти минув. Тепер Дім Острозьких при дворі репрезентував здебільшого старший син Януш. У 1593 р. король надав йому найвищий світський уряд у Речі Посполитій – краківського каштеляна, чим ушанував увесь Дім Острозьких: після великого гетьмана Костянтина Івановича ніхто з Острозьких так високо не піднімався по шаблях влади. Водночас молодший син київського воєводи Олександр перебрав по братові уряд волинського воєводи. Так нова генерація Дому Острозьких вивищилася вже за початку правління Вази. Король, імовірно, бачив у них опору в протистоянні Замойському та найвпливовіших представників Русі, які могли б забезпечити лояльність до нового короля.

Вересневий 1592 р. сейм мав здійснити “інквізиційний процес”, тобто розслідування таємних зв’язків короля з Габсбургами¹⁵⁸. Костянтин Острозький не зміг приїхати з Турова на початок сеймових засідань (7 вересня), ймовірно, через хворобу, яка все частіше його мучила. Лише через тиждень (13 вересня) він прибув у Варшаву разом із Кшиштофом Радзивілом¹⁵⁹. 15 вересня Острозький виголосив промову, в якій вимагав дотримання свободи віровизнання (зокрема, наполягав на суворій карі для нападників на кальвіністський збір у Вільні) та вжиття певних заходів проти козаків, які нападають навіть на приватні маєтки і королівські замки, зокрема пограбували Київський та Білоцерківський, забравши зброю. А 18 жовтня 1592 р. воєвода довів до відома влади, що знімає з себе відповідальність за стан цих поруйнованих замків, оскільки кошти на ремонт їх укріплень не виділяються вже багато років¹⁶⁰. Водночас як “людина компромісу” Острозький у спілці з іншими сенаторами намагався замирити короля з канцлером. Жигимонт III уникнув “інквізиційного процесу”, але мусив письмово заявити про своє каяття щодо бажання залишити престол, дати обіцянку без згоди сенату не покидати держави навіть у разі смерті батька – короля Швеції Юхана III, запевнивши, що “бажає жити й померти у Польщі” та не призначатиме спадкоємця за свого життя¹⁶¹.

¹⁵⁸ *Lepszy K.* Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592). Kraków, 1939.

¹⁵⁹ *Diariusze i akta sejmowe 1591–1592* // SRP. Kraków, 1991. T. 21. S. 389.

¹⁶⁰ *Ibid.* S. 232, 338; *Ap.* ЮЗР. Ч. 3, т. 1, № 14. С. 36–37.

¹⁶¹ *Leitsch W.* Sigismund III von Polen und Jan Zamoyski. Vienna, 2006. S. 164–173.

Стосунки самого князя Василя-Костянтина з Жигимонтом III лишалися етикетно ввічливими до 1596 р., коли вони різко напружилися у зв'язку з Берестейською унією. Втім, уже напередодні укладання унії Церков і в процесі активної підготовки до неї політична репутація Острозького раптово опинилася під загрозою. Його супротивники (як вважає Т. Кемпа, ймовірно, прихильники унії) почали ширити чутки, що князь є таємним призвідцею повсталих козаків і ледь не керує походами Северина/Семерія Наливайка. Доказами тому нібито слугують факти нападу козаків на маєтки одного з чільних унійних діячів Луцько-Острозького єпископа Кирила Терлецького та його брата Яроша, а також те, що козаки не грабують володінь Дому Острозьких. Остання інформація не відповідала дійсності, як зрештою й сама ідея

Жигимонт III Ваза. Портрет XVII ст.

таємних зв'язків і навіть керівництва козацьким повстанням з боку Острозького. Проте важливим був сам факт поширення цієї чутки, яка досягла Варшави. Миколай Кшиштоф Радзивіл "Сирітка", наприклад, не мав сумніву щодо її правдивості, вказуючи, ніби на сейм 1595 р. Острозький приїхав із загоном, який наполовину складався з козаків Наливайка. Однак про всі ці звинувачення досить швидко забули, і вони фактично не вплинули на реноме Острозького. Акція політичної компрометації київського воєводи явно не вдалася: у неї мало хто повірив¹⁶². Сам Острозький не особливо виправдовувався щодо чуток, але на сеймі 1597 р. показово дякував Жигимонту III та польному гетьману Станіславу Жолкевському за придушення "козацького бунту", пропонуючи вшанувати за це польного гетьмана королівською нагородою¹⁶³.

Проте "справи козацькі" стали черговим приводом для погіршення стосунків К. Острозького з Я. Замойським. Насамперед ішлося про вербування Янушем Острозьким (за посередництва його білоцерківського підстарости кн. Дмитра Булиги Курцевича) козаків на службу до Габсбургів для участі у війні з Туреччиною. Замойський був проти цієї війни, точніше, участі в ній Речі Посполитої¹⁶⁴. Попри доволі значне напруження стосунків між Острозькими і Замойським, Василь-Костянтин усе ж намагався дотримуватися певних правил гри. У серпні, незважаючи на погіршення стану здоров'я, він із синами все ж прибув до Любліна на військову раду, скликану Замойським у зв'язку з можливим набігом татар, котрі поверталися з Се-

¹⁶² *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 216–218. Однозначно вірив у таємні зв'язки К. Острозького з козаками А. Ролле, котрий зазначав: "Беспристрастно обсуждая прошлое, мы не можем не винить князя" (*Доктор Антоний И. Семен Наливайко: исторический очерк // Век. СПб., 1882. Кн. 1. Отд. 2. С. 24–25*).

¹⁶³ *Diariusze sejmowe r. 1597 // SRP. Kraków, 1907. Т. XX. S. 66–67.*

¹⁶⁴ *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 75.

миграддя. Острозький зобов’язався надати гетьману в допомогу 2 тис. жовнірів – найбільше, ніж будь-хто з магнатів. Однак в обозі гетьмана не з’явився Януш Острозький¹⁶⁵. А в 1594 р. до рук гетьмана потрапив Станіслав Хлопіцький, який представлявся запорозьким полковником, від імені козаків вів переговори з імператорським двором і намовляв козаків до служби Габсбургам. Замойському ж на допиті він повідомив, що це все робилося за настановою Януша Острозького, котрий наполягав на вербуванні козаків до імперської армії. Янушу довелося виправдовуватися перед канцлером і гетьманом: у листі до Замойського від 12 травня 1594 р. він писав, що сам посилав на Січ, щоб віднайти Хлопіцького та “погамувати його в тих практиках”¹⁶⁶. Тим часом ще у квітні 1594 р. Януш Острозький вів з папським посланцем Алессандро Комуловичем (секретар Папи Климента VIII) переговори щодо участі козаків у акціях проти турецьких ставлеників у Молдавії й Волощині. Замойському довелося писати королю у Швецію (на той час Жигимонт III перебував там) з пропозицією вгамувати активність Януша Острозького та інших, заборонити їм брати участь у цій акції. Таке дійове втручання Януша у зовнішню політику Речі Посполитої на півдні, яку міцно тримав у своїх руках Замойський, не могло не погіршити ставлення канцлера до всього клану Острозьких¹⁶⁷. Відповідно канцлер з певною довірою (чи зовнішньою демонстрацією довіри) сприйняв чутки про те, ніби Костянтин Острозький підтримує дії козаків на чолі з Наливайком як за кордоном, так і в самій Речі Посполитій (про це детальніше скажемо далі). При цьому Замойський добре знав, що наливайківці розоряють також маєтки Острозьких (канцлер писав Кшиштофу Радзивілу 3 лютого 1596 р. про ці напади), але особисто брав участь (чи інспірував її) у акції компрометації Острозького як таємного підбурювача “наливайківщини”¹⁶⁸.

Сейми 1596 та 1597 рр. стали для Костянтина Острозького значним випробуванням і як для політика, і як для православного русина. Йшлося про гостру боротьбу проти унії. Мова про це попереду, тут лише окреслимо зовнішній перебіг подій (і головним чином виступи та дії князя на сеймах), який впливав на політичне реноме Острозького. Щодо сейму 1596 р. не віднайдено заяв Острозького, відомо лише, що він обстоював Варшавську конфедерацію у пункті свободи віровизнань, виступав проти унії та висловлювався щодо шведських справ Жигимонта III¹⁶⁹. У листі ж Януша Острозького до Кшиштофа Радзивіла від 27 вересня 1596 р. оповідалося про якийсь негожий випадок коронного маршалка на сеймі проти батька, при цьому король промовчав і дозволив образити київського воєводу¹⁷⁰.

Сейм 1597 р. завдав Острозькому чимало прикрощів, і він ще довго пам’ятав цю образу та приниження гідності й часто згадував у листах. Перед сеймом київський воєвода у своєму литовському маєтку Здителі, наданому ще його батькові, зустрівся із зятем Кшиштофом Радзивілом та обговорював спільну стратегію поведінки на сеймі православних і протестантів¹⁷¹. Після цього Острозький зобов’язав Львівського єпис-

¹⁶⁵ Ibid. С. 75–76.

¹⁶⁶ Цит. за: Ibid. С. 77.

¹⁶⁷ Ibid. С. 78.

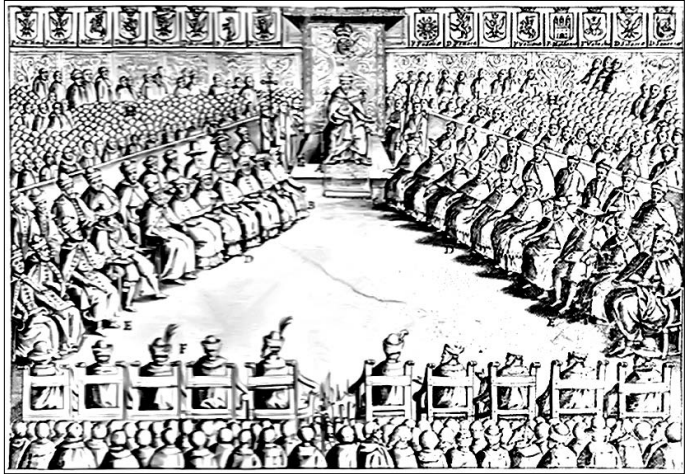
¹⁶⁸ Ibid. С. 81–82, прим. 78, с. 83.

¹⁶⁹ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 203; Korolko M. Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658. Warszawa, 1974.

¹⁷⁰ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 204, прим. 448.

¹⁷¹ Там же. С. 245.

копа Гедеона Балабана порушити питання про становище Православної Церкви на шляхетських сеймиках у Судовій Вишні, Галичі та Кам'янці-Подільському. На сеймику в Судовій Вишні був присутній і Олександр Острозький як “агент батька”, котрого підтримували Стадницькі. Групу, що обстоювала позицію Яна Замойського, очолював коронний референдар Ян-Томаш Дорогостайський. Обидві партії

Сейм Речі Посполитої. Гравюра 1622 р.

готові були навіть до збройного конфлікту, врешті обрали “два комплекти” послів на сейм. Особливої гостроти засідання набрало під час виборів маршалка сеймику, котрим з великими труднощами вдалося стати саме Дорогостайському¹⁷².

Тим часом старий князь Острозький напучував також львівських братчиків, щоб доклали зусиль щодо вміщення в накази шляхти на сейм пунктів стосовно оборони православ'я¹⁷³. Сам Острозький брав участь у Луцькому сеймику і наполіг на відповідному рішенні¹⁷⁴. Але при цьому сеймик розділювався на дві групи, кожна з яких складала свою інструкцію та вирядила своїх послів на сейм, лише на самому сеймі ці дві групи змогли порозумітися і разом зайняли місця в Посольській ізбі. Вони мали обіцяти Жигимонту III вірну службу, але наполягати на виданні “пакта конвента” щодо свободи віровизнань, зведенні з кафедр владик, котрі прийняли унію, і розгляді скарг щодо надуживань коронного війська в маєтках волинської шляхти¹⁷⁵. За угодою з Радзивілом означені пункти мали потрапити й до інструкцій литовських сеймиків своїм послам на сейм, однак, як свідчить лист Острозького до зятя від 7 лютого 1597 р., у цих постановах “щодо релігії грецької зовсім не йшлося і нічого не вирішувалося”¹⁷⁶. З останнім твердженням князь поспішив: інструкції сеймиків кальвіністів таки містили відповідні пункти¹⁷⁷. І все ж більшість сеймиків обійшли це питання. Показовими є заяви галицької шляхти щодо маніпуляцій, за допомогою яких з інструкцій усувалися записи щодо оборони грецької віри¹⁷⁸.

¹⁷² Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 146–147.

¹⁷³ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 10. С. 114–118.

¹⁷⁴ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 396–400.

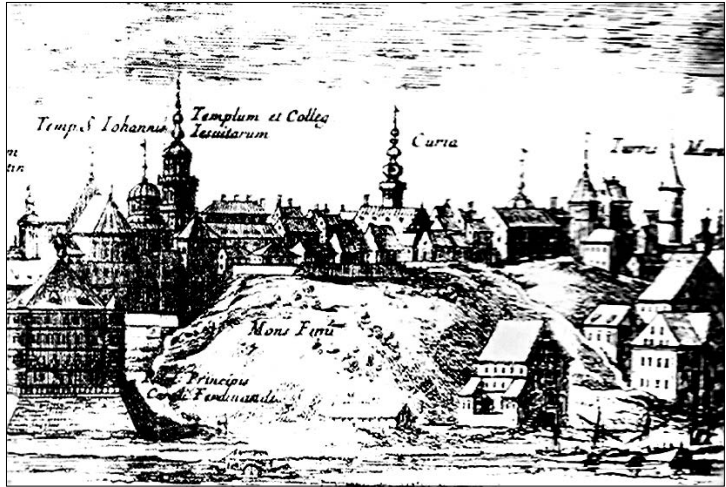
¹⁷⁵ Ibid. S. 396–403; Rzońca J. Sejmy z lat 1597 i 1598. Cz. 1: Bezowocny sejm z 1597 roku. Warszawa; Wrocław, 1989. S. 37; Rzońca J. Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Opole, 1990.

¹⁷⁶ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 588–589; Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). К., 1883. Т. 1. Приложения: Материалы для истории Западно-Русской Церкви. № 14. С. 45–46.

¹⁷⁷ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 400–415.

¹⁷⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1931. T. 24, Nr. 9–10.

Натомість у Варшаві поширювалися чутки, що кн. Костянтин Острозький збирається на сейм зі своїм 5-тисячним військом¹⁷⁹. Король наказав на всяк випадок підготувати захист замку від можливого вторгнення. Тим часом київський воєвода домовлявся із зятем про спільний приїзд на сейм та обмінювався з ним передсеймовими новинами (в тому числі про вдале обрання маршалком сейму Петра Мишковського)¹⁸⁰. 20 лютого 1597 р. Костянтин Острозький спільно з Кшиштофом Радзивілом в'їхали до столиці в оточенні 2000 вояків¹⁸¹.

Варшава. Гравюра з малюнка Дальберга 1656 р.

Поміркувані виступи Острозького на початку (22 лютого) стосувалися загального питання про стан політичних справ у державі. Князь єдиний з усіх сенаторів пов'язав внутрішній розбрат із релігійним протистоянням, яке ще побільшилося через унію. Київський воєвода говорив про гріхи суспільства, натякаючи, власне, на владні структури: ламання старовинних прав і привілеїв, вільне поводження з урядами, зокрема церковними (єпископіями), і передусім щодо православної Русі, котра за попередніх правителів “в спокої була”, нині ж через Владик “розідрана”. Острозький нагадував, що король склав присягу все оберігати й не порушувати старих привілеїв. Князь наголошував, що, як і весь Дім Острозьких, має давні особисті заслуги перед Батьківщиною – як родові, так і персональні (засідає в Раді ледь не 50 років). Воєвода закликав короля бути в згоді й любові з усіма своїми підданими і сам обіцяв усіляко сприяти добробуту держави. Острозький попереджав, що суперечки, злоба й ненависть, які розпалюються в середовищі “великих людей” (тобто впливових і заможних), можуть призвести до внутрішньої війни й “загрози вітчизні”. Ця його перша промова була досить м'якою. Втім, саме її деякі дослідники схильні вважати текстом, який “на тривалий час став ідеологічним credo руської опозиції”¹⁸².

Так само розважливо говорив князь про необхідність створення справжньої анти-турецької ліги, але висловлював недовіру, навіть скепсис щодо ініціативи й самої спроможності Габсбургів її зорганізувати. Острозький дякував королю за намагання вжити заходів зі свого боку й обіцяв зібрати на військові потреби необхідні податки попри неймовірне зубожіння селян через постійні татарські напади¹⁸³. Саме в цій про-

¹⁷⁹ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 436.

¹⁸⁰ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 246, прим. 552; с. 248, прим. 554.

¹⁸¹ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 446.

¹⁸² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. С. 233.

¹⁸³ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 66–67.

мові київський воєвода гречно дякував королеві за придушення “наливайківців” і пропонував винагородити за це польного гетьмана Станіслава Жолкевського. У цьому його оцінка збігалася з позицією Замоїського, але розходилася з думкою сина Януша¹⁸⁴.

Розсварив Острозького водночас із Жигимонтом III і Яном Замоїським “процес Никифора”. Йшлося про арештованого посланця Константинопольського Патріарха, який очолював православний Собор у Бересті, а зтім був схоплений та посаджений до в’язниці як “турецький шпигун”. Саме це питання призвело до великого скандалу й емоційного зриву Костянтина Острозького.

Опис самого “процесу”, котрий тривав під час вального сейму 1597 р. від 7 до 28 березня, містить кілька джерел, які по-різному не лише інтерпретують, а й “документують” перебіг подій. З одного боку, це “щоденник” сейму, ведений католиком-протоколістом, у якому послідовно викладено всі промови, свідчення дійових осіб, слова “офіційних” обвинувача та захисника, постанови¹⁸⁵. З іншого боку – “Слідча справа про Никифора”¹⁸⁶ та “Пересторога”¹⁸⁷, що складені православними авторами, а отже, репрезентують православне бачення “процесу Никифора”¹⁸⁸. Головна різниця цих двох візій полягає у переказі слів ключового свідка – Яна/Яні, котрий віз листи і котрого перехопив слуга канцлера Замоїського; зміст листів (критика поляків, заклик до турків про дії проти Речі Посполитої, обіцянки султанській владі надавати інформацію та підтримку) і став основою звинувачень проти Никифора як гадаючого автора перехоплених послань.

Згідно зі “Слідчою справою”, Ян/Яня посвідчив, що кн. Костянтин Острозький послав його до Молдавії на закупівлю коней, грецькі листи дав йому “чернец, котрий ся тут на них подписал, которий з Моратом з Замостя мешанином пана гетьмановым поехал теперь до Москвы ... а отец Никифор ани мя слал, ани ми листов никаких не давал”. Коли ж судді повторно намагалися його допитати, Ян/Яня нібито сказав: “Милостивые панове! Бы мя ваша милость и на члонки резать казали, иначей поведати не могу, ино яком и вперед поведал, же ми тые листы чернец один дал, которий до Москвы з Моратом мешанином пана гетмановым Замойскаго поехал; а отец протосинкел и княжа его милость мне тых листов не давали, а ни о них не ведали”. Острозький “был радостный”, почувши ці свідчення: вони доводили невинність Никифора, але вплутували у справу самого Замоїського через його слугу.

Цілком інакше викладено ці самі свідчення і загалом поведінку Яна в описі сеймових діянь. Оскільки саме цей текст відображає перебіг публічної “справи Никифора” з позиції офіційної влади (сейму, сенату, короля), то власне й цікавить нас передусім з огляду на заманіфестований політичний ракурс справи. В даному випадку головним для нас є не принципове вирішення питання про вину Никифора (про

¹⁸⁴ Ibid.; Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 253–254.

¹⁸⁵ Извлечения из рукописи, содержащей описание Варшавского сейма, бывшего в феврале и марте 1597 года // Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Приложения: Прил. 15. С. 46–63; Diariusze sejmowe r. 1597. S. 103–108, 122–124, 155–156, 475–485, 490, 496.

¹⁸⁶ АЗР. Т. 4, № 117. С. 159–165.

¹⁸⁷ Там же. № 149. С. 218–220.

¹⁸⁸ Труды КДА. 1878. № 4. С. 49–96 (виклад документів судового процесу та листи Ф. Скумина і К. Острозького щодо Никифора).

Герб Льва Сапеги та панегірик йому. Видання III Литовського Статуту. Вільно, 1588 р.

не”. Слова Сапеги щодо протестантів образили віленського воєводу Кшиштофа Радзивіла, і між обома достойниками почалося з’ясування “Regia Maiestate”. Ця перепалка відразу показала розстановку сил і розрахунок “католицької партії” розіграти “карту” Никифора. Ця “партія” обрала тактику рішучого й швидкого наступу, оскільки після зачіпок Сапегі – Радзивіла до бою вступила “важка артилерія” – сам коронний гетьман Замойський. Він прагнув здискредитувати речника православних та протестантів Дем’яна Гулевича, заявивши, що той своїми необдуманими промовами ускладнює справу, забувши, що його власний син Олександр з Наливайком виступав проти держави та короля і спустошував маєтки Семашка. Гулевичу замість захисту виголошених положень довелося виправдовуватися, що 12-літній син його втік зі школи і через молодість та нерозважливості пристав до козаків, але згодом перед самим гетьманом польним виправдався і службою своєю відпокутував провину. Замойський зневажливо парирував, що обох – і батька, і сина – король має покарати, оскільки не пішли за гетьманами проти “здрайців коронних”. Гулевичу не дали відповіді, вказавши лише на можливість “дати респонс”, щоб не затягувати вирішення головних справ (48). Отже, перший раунд політичних змагань православних у

це в розділі щодо церковних справ), а лише офіційне політичне представлення справи та публічна роль у всьому процесі кн. Костянтина Острозького¹⁸⁹. Отже, рушимо за “щоденником сейму” в хронологічній послідовності.

Скандал із православними намітився майже на самому початку сеймових засідань. 7 березня волинський шляхтич Дем’ян Гулевич (явно за погодженням із кн. Острозьким – такою була усталена політична стратегія сеймових виступів), який у складі делегації православних та протестантів прибув на прийняття до короля, виголосив наполегливе прохання, щоб руські Владики залишилися “при давній вірі”, а всіх уніатських владик було позбавлено їхнього сану (47)¹⁹⁰. Це прохання підтримали послі-протестанти. Канцлер ВКЛ Лев Сапега зауважив, що “єретики до Синоду Брестського не належать”, і коротко описав хід укладання Берестейської унії, яку підтримали майже всі православні Владики, проти виступив лише Никифор – “митрополит грецький, котрий великі бунти шкідливо чинив і мав життя неправедне”.

¹⁸⁹ Див.: *Kempa T. Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 roku // Europa Orientalis. Toruń, 1996. S. 148–150.*

¹⁹⁰ Тут і далі в дужках – відсилки до сторінок з вищезазваної публікації С. Т. Голубева.

спілці з протестантами був програний, а “партія католиків” показала не лише свою силу, а й цілковиту зневагу до слабких супротивників.

А вже за кілька днів Костянтина Острозького на засіданні сенату і таємної королівської ради зобов’язали привести на суд Никифора, як князь те обіцяв під заставою двократно по 100 тис. червоних (48). Чи знав, чи розумів Острозький, наскільки серйозною виявиться “справа Никифора” і як добре до неї підготувалася противна сторона? Судячи з його власних вчинків та відсутності чіткої стратегії захисту Никифора православними й протестантськими послами, воєвода недооцінив ситуацію.

Острозький явно розраховував на свій авторитет. 8 березня він прибув у Посольську ізбу і звернувся до шляхти з проханням не віддавати Никифора маршалковському уряду, а залишити при Острозькому та подати справу на публічний суд за участі короля. Після залишення князем Посольської ізби депутати аж до вечора сперечалися, як бути в цій ситуації, відклавши рішення до наступного дня (49–50)¹⁹¹. На що розраховував Острозький, висуваючи вимогу публічного королівського суду? Що він буде справедливішим? Що на ньому виявлять свої карти, злі наміри і будуть викриті його та Православної Церкви вороги? Що “справа Никифора” дасть змогу голосно говорити про відсутність свободи віри й незаконність підтримки владою уніатів та утисків православних? Відсутність у подальшому провадженні справи якихось чітких і рішучих дій Острозького в жодному з цих напрямів робить усі ці питання риторичними.

Натомість “католицька партія” розігрувала продуманий сценарій. 9 березня на вимогу бельського старости та сандомирського підкоморія публічно були представлені молдавські послы від господаря Ієремії Могили. Це посольство репрезентувало “увесь народ волоський” – самого господаря, духовенство, панів, шляхту та посполитих – з проханням взяти їх під королівську опіку в обороні проти турків. Саме це посольство після виголошення свого прохання та передання подарунків фактично розпочало “процес Никифора”, заявивши, що він був “турецьким шпигуном у Волоській землі”, сприяв посадженню на престол господаря Аарона в 1592 р. і через обіцянку Аарона виплатити значну суму султанові утворив державний борг у 5 млн (грошові одиниці не вказувалися), самовільно представлявся посланцем Синан-паші, чинив підступні перешкоди Ієремії Могили, заподіяв багато шкоди, сприяв зраді деяких чільних діячів і мав інтимні стосунки з матір’ю султана. Молдавські послы просили, щоб “йому була справедливість вчинена” (тобто щоб Никифора суворо покарали). Все це говорилося в присутності кн. К. Острозького, що зумисне відзначив протоколіст (50)¹⁹². Київський воєвода мав урешті зрозуміти всю серйозність ситуації, оскільки ганьблення Никифора могло призвести до дискредитації очолюваного ним православного Собору у Бересті. І хоча офіційний оборонець Никифора слушно зауважив, що ця справа не підлягає судочинству в Речі Посполитій, оскільки зовсім її не стосується, процес було запущено. Томаш Кемпа не має сумніву, що послы Могили “діяли під диктовку Замойського”: Никифор був “невигідним” для канцлера, оскільки багато знав про його особисті переговори з турками, не узгоджені з королем та сенатом дії Замойського щодо Молдавії і т.д. – цьому останньому йшлося про використання тактики запобіжного удару, тому канцлер виступив офіційним обвинува-

¹⁹¹ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 103.

¹⁹² Ibid. S. 103–104.

чем Никифора¹⁹³. З подачі Замойського виникли самі “крамольні листи”, нібито написані й надіслані Никифором до султанського двору, але перехоплені намісником шаргородським і слугою Замойського Андрієм Хрестовським, котрий передав їх Могилі. Цю справу з листами було шито білими нитками: не зашифровані, дуже непевні за змістом, неконкретні листи слуга Замойського чомусь передав не своєму патроніві, а Могилі. Самих послів Могилі інструктував Миколай Зебжидовський – великий коронний маршалок, який очолив слідчу комісію¹⁹⁴.

10 березня король і сенат уже чекали віддання Острозьким Никифора на суд. Задля цього все було готовим і заздалегідь запрограмованим. Справа Никифора публічно вважалася ніби його особистою, проте мала досить відчутний підтекст, котрий вплинув на політичне реноме Острозького і спричинився до його сильного нервового потрясіння. Князь роздратував не лише сенат, а й короля тим, що примусив їх довго очікувати на Никифора: король тричі посилав до київського воеводи з нагадуванням про це. Однак лише надвечір

Хасекі Салтан – улюблена дружина султана.

Никифора привезли до замку в ридвані в супроводі двох духовних осіб та “козацького” загону. Саме тоді шляхетські послі оголосили рішення (попри чималий спротив частини шляхтичів) щодо публічного королівського суду над Никифором, оскільки справа стосується зради Речі Посполитої. Але король заявив, що ніхто не може втручатися в його прерогативи стосовно визначення форми судового процесу, втім, щоб пришвидшити посутне засідання сейму, вирішив вести суд у сенаті. До складу сенатської судової колегії були призначені: краківський каштелян (Януш Острозький), воеводи краківський (Миколай Фірлей), познанський (Ієронім Гостомський), сандомирський (Юрій Мнішек), ленчицький (Станіслав Мінський), брацлавський (Януш Збараський), віленський (Кшиштоф Радзивіл), гетьман коронний (Ян Замойський), гетьман польний (Станіслав Жолкевський) та коронний маршалок (Миколай Зебжидовський). Королівський обвинувач наполягав також, щоб К. Острозький поставив перед судом Яню, котрий віз листи і був головним свідком. Через пізній час Никифора знову відіслали до господи К. Острозького (вже не під грошову заставу, а “під поштивість”) і відклали засідання до наступного дня (51)¹⁹⁵. Острозький мав усього ніч, щоб обміркувати справу спільно з Никифором та своїми прибічниками на сеймі.

¹⁹³ Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 86–87.

¹⁹⁴ Ibid. С. 87.

¹⁹⁵ Diariusze sejmowe r. 1597. S. 104–105.

11 березня король довго не прибував на засідання ради, оскільки вів перемовини з Острозьким щодо приведення до суду Яні, але київський воєвода цього так і не вчинив, знову затягуючи справу й цим дратуючи супротивників. Зрештою Жигимонт III наказав поставити на суд самого Никифора. Спершу звинувачення було ще не розвинуте, ніби “пробне” (як відреагує на нього Острозький та які аргументи висунуть захисники): Никифор організував посольство Синан-паші до військ у Молдавії, шпигував проти Речі Посполитої, повідомляв туркам про події в Польщі. Як речові докази подавалися листи, вилучені в Шаргороді у Яні підстаростою Хрестовським і передані Замойському. Згідно з донесенням підстарости, Яня був у нього на обіді й оповів, що їде до Молдавії купувати коней для Острозького і має на це вірчий ліст київського воєводи. Яню супроводжували два князівські слуги, котрі непоштиво про нього відгукнулися. Тоді підстароста обшукав речі Яні, серед яких знайшов зашиті чотири листи, запечатані турецькою печаткою. Окрім того, Яня мав лише сто червоних золотих, яких було замало для закупівлі коней, але Яня пояснив, що в Молдавії отримає гроші ще від якогось купця, хоч і не назвав його імені. Все це спонукало підстаросту арештувати посланця, а листи відіслати волоському воєводі. У відповідь воєвода повідомив, що з Хотина втік шпигун – дидаскал, який і є автором означених листів, свого часу господар просив київського воєводу видати йому цього шпигуна, але отримав відповідь, що це приїхав посланець глави Церкви. Далі обвинувач зачитав копії перехоплених листів, котрі надали волохи: 1) до митрополита Адріанопольського з повідомленням, що між “псами польськими” – православними і католиками – загіялася велика суперечка, із порадою поінформувати господаря про зручний час для нападу на Польщу; автор зазначав, що повідомляє це з відома “даскала”; 2) до сестри Ярини з інформацією, що адресант їде до Москви і що вже “упоминки” цесарю (султану?) надіслані, а на зворотному шляху заїде до Св. Гори (Афону); 3) до якогось священика адріанопольського, що автор мусить ховатися від “псів польських”; 4) до попа Егіаша про те, що “пси поляки” нашу віру гноблять, примушуючи до своєї, а тому русини з поляками побилися й загинуло їх 20 тис. з обох боків. Окрім того, обвинувач додав інформацію, ніби Никифор у Туреччині християн продавав на галери. Оборонець Никифора висував формальні аргументи: без позову Никифор на суд не може ставитися, та й загалом не винен, листи передав якийсь грек, котрий їхав з Муратом – замойським купцем до Москви, для купця з Адріанополя; особисте життя Никифора не має жодного стосунку до наведеного звинувачення, а проте він є досить авторитетною особою, оскільки був у Венеції проповідником, а також професором Падуанського університету, приїхав до Речі Посполитої на прохання К. Острозького як посланець Константинопольського Патріарха і має відповідні посвідчення.

Нарешті, слово отримав сам Никифор, котрий говорив по-волоському “досить елегантно”: листи фальшиві і вигадані, він є досить відомим теологом з 30-літнім стажем, з поганами-турками жодних справ не мав, а переговори з Синан-пашею вів на прохання молдаван. При цьому коронний гетьман Ян Замойський його не слухав, з кимось перемовляючись. Никифор, “торкнувши гетьмана за шати”, просив усе ж слухати його свідчення¹⁹⁶.

¹⁹⁶ Ibid. S. 105–106.

З усього представленого обома сторонами було цілком очевидним, що обидві групи “вказують” на причетність до справи, з одного боку, К. Острозького, який прийняв Никифора й слуга якого віз листи, а з другого – Я. Замойського, з купцем якого їхав автор листів. Слід було викликати до суду і Яню, і Мурата та шукати супутника останнього. Однак судді зосередилися попервах лише на Яні та способі наполягання перед К. Острозьким щодо його поставлення перед судом (52–53). Це засідання завершилося тим, що Острозького зобов’язали на завтра привести Яню, а Никифора вже не відпустили в господу князя, але ув’язнили в замку (54)¹⁹⁷.

Наступного дня К. Острозький пішов на явні поступки. Його слуги привезли до суду Яню, а представник князя просив звільнити його від загрози штрафу 100 тис. золотих у п’ятикратному розмірі, оскільки Никифор уже перебував у королівських руках (54). Але саме судове засідання 12 березня виявилось досить важливим і потребувало активності “партії” Острозького. Обвинувач (інстигатор) розширив свої аргументи: Никифор – агент матері султана, для якої він вивідував ситуацію в Речі Посполитій і посилав їй великі “упоминки”; за молдавського господаря Аарона став винуватцем виникнення великого боргу Волоського воеводства; є автором відомих листів; посмів в’їхати на територію Польсько-Литовської держави без відповідного дозволу і як самозваний посланець Патріарха. Оборонець (прокуратор) до попередніх своїх аргументів додав лише, що листи писав не Никифор, а митрополит Пафнутій, який поїхав до Москви, і Никифор про них нічого не знав; він завжди захищав християн і їздив до султана лише на прохання самих волоських господарів та при дворі султана завжди був їх оборонцем, про що свідчать листи волоських господарів до нього. Яня ж був волоським шляхтичем, але збіднів і найнявся в слуги до К. Острозького, але потім попросився у якихось справах до Молдавії й отримав князівського ліста та 100 золотих для купівлі одного коня. Якщо ж він взявся передати якісь листи, то це не можна ставити йому за провину. Врешті Никифор сам звернувся до короля з проханням, щоб йому всі звинувачення були надані в письмовій формі і перекладені¹⁹⁸.

Нарешті, дійшла черга допиту Яні, що стало певною кульмінацією у матеріалах справи. Яня заявив, що отримав листи від Пафнутія, котрий був у Острозі при Никифорі і зі згоди останнього ті листи йому дав. Про це ніхто не знав, оскільки справа була таємна й можна було “на горло постраждати” (55). Потім, як “важка артилерія”, виступив сам Ян Замойський, котрий вказав, що Никифор у всіх переговорах завжди тримався позиції султана. Засідання закінчилося посадженням Никифора до замкової тюрми, а Яні – під ратушу, де сидів і Наливайко (56)¹⁹⁹.

28 березня, в останній день засідання сейму, комісія сенату обговорювала остаточний присуд для Никифора. Окрім уже наведених звинувачень у турецько-молдавських справах, Никифору закидалося також те, що він зваду між підданими королівськими “на синодах чинив, видаючи себе за найвищого митрополита, хоча не мав у грецькій церкві високого сану, але першу висвяту”, і вів не гідне духовного сану життя (розпуста і содомітський гріх). Яню звинуватили в таємному перевезенні листів, узятих у Пафнутія з відома дидаскала. Прокуратор захищав обох за старою схемою,

¹⁹⁷ Ibid. S. 106.

¹⁹⁸ Ibid. S. 108.

¹⁹⁹ Ibid.

стверджуючи, що Никифор не писав і не передавав листи, це зробив митрополит Пафнутій, котрий поїхав до Москви; завжди був захисником християн; виконував доручення польного гетьмана як посланець перед Синан-пашею; сам гетьман підтвердив, що Никифор мав листи від Патріарха на свою церковну місію в Речі Посполитій, покликаний київським воєводою на Берестейський синод; його приватне життя не стосується суті судової справи. Яня же просто не знав змісту листів, які взявся передати.

Під час дебатів знову прибули (мабуть, кимось – найімовірніше, Замоїським – повідомлені) молдавські послы зі скаргами на Никифора. Вони сповістили, що їхній ворог, або “дидаascal” (так послы називали Никифора), із чотирма іншими турецькими шпигунами був схоплений і посаджений до в’язниці (інші четверо – страчені), але втік і поїхав до паші ніби як волоський посол. На ці звинувачення мав можливість відповісти сам Никифор: посольство до паші чинив із відомих панів волоських (показав листи з підписами вельмож, які послами були визнані, лист самого господаря Ієремії з проханням їхати до паші для переговорів, аби уникнути кровопролиття); ніколи не був з тими шпигунами і вільно їхав як представник Патріарха Константинопольського, але через ненависть деяких осіб був арештований і втік з ув’язнення, щоб вчасно потрапити на Собор у Бересті. “Ударним аргументом” противної сторони було свідчення замоїського вірменина Мурата, який сказав, що вже до Москви від’їхав, коли ті листи були послані, а з ним ніхто не їхав у Росію. Тож коронний гетьман Ян Замоїський на підставі цього свідчення однозначно звинуватив Никифора як єдиного можливого автора листів (58–60)²⁰⁰.

Дебати в сенаті звелися до кількох головних пропозицій: 1) піддати Никифора тортурам, а потім стратити за державну зраду, щоб це стало попередженням для інших у подібних діях і усправедливленням для волоського господаря; 2) ув’язнити Никифора до часу віднайдення Пафнутія як гаданого автора листів і продовжити слідство та не наражатися на ускладнення стосунків із султаном; 3) продовжити слідство після отримання оригіналу свідчень страчених у Молдавії чотирьох турецьких шпигунів. Король визнав справедливою другу та третю пропозиції й наказав ув’язнити Никифора (але не піддавати тортурам) до віднайдення Пафнутія (60). Після цього вироку Никифора ув’язнили в Мальборкському замку під юрисдикцією Замоїського (60)²⁰¹.

Увесь перебіг справи показує, що православних на чолі з Острозьким практично не було серед дійових осіб, вони лише надавали інформацію для офіційного захисника Никифора. Означений процес став дуже важливим випробуванням для Острозького-політика, яке показало його інертність і недосвідченість у політичній боротьбі, а так само відсутність “сили” – тобто впливових придворних та сенаторських кіл, які б йому допомагали. Київський воєвода, попри своє досить високе рангове становище, був, так би мовити, на маргінесі політичного істеблішменту. Його сподівання на авторитет Дому та самого імені Острозьких цілком не виправдалися. Несподіваною для князя була й позиція Замоїського, політичні заходи якого він уже неодноразово підтримував. Мовчанка Острозького та відсутність енергійних дій з його боку в момент, коли варто було вжити всіх важелів, аби врятувати не стільки Никифора, скільки справу православного Берестейського Собору, з усією очевидністю продемонстрували всім його слабкість як політика.

²⁰⁰ Ibid. S. 122–124.

²⁰¹ Ibid. S. 124.

Мальборкський (Марієнбурзький) замок. Сучасна світлина.

Утім, цей присуд могла б денонсувати “промова” Острозького перед королем, яка була такою популярною серед православних історіографів ХІХ–ХХ ст.²⁰² і яку бездумно повторюють аж по сьогодні краєзнавці. Ця “промова” занесена до одного з важливих полемічних творів – “Перестороги”. Її текст на початку нагадує виступ Острозького на попередньому сеймі, де він дякував королеві та гетьману за придушення повстання Наливайка і висловлювався з приводу антитурецької ліги²⁰³. До цього додано гострі слова про падіння авторитету сеймів через “наші гріхи” та порушення законів самою владою. В уста князя було вкладено слова про непорушність закону навіть для короля: при коронації він отримав загальні закони держави, державні уряди та урядовців, старост у своїх володіннях, єпископів на єпископіях і Русь з її грецькою вірою. Все це король присягався охороняти й оберігати. Однак нині цей “ланцюг закону” розірваний Владиками, котрі прийняли унію. Король не виконує свої обіцянки і присягу, порушуючи права православних. Острозький нібито говорив, що вже 50 років засідає в сенаті, представники його Дому завжди вірно служили королем і державі. Тепер він побачив наростання ворожнечі, що загрожує державі, і пропонував забути неприязнь та встановити мир у державному тілі²⁰⁴. Вже К. Студинський довів, що означена промова ні на сеймі, ні перед королем проголошена не була, оскільки Острозький не мав стільки відваги, щоб перед королем говорити такі критичні речі навіть в обороні православ'я²⁰⁵. А П. Жукович текстологічно показав запозичення частини тексту з реальної промови Острозького 22 лютого 1597 р. і “вільний” додаток полеміста про свободу віровизнання²⁰⁶. Це творення образу “борця за віру” було необхідним для полемістів першої половини ХVІІ ст., які “логічно” припускали, що Никифора і саму прабатьківську віру міг захищати на сеймі лише Острозький. І хоча справа не вдалася, все ж відкритий виступ князя перетворював

²⁰² Див., наприклад: Документи, пояснюющие историю западно-русского края и его отношения к России и к Польше / Ред. М. Коялович. СПб., 1865. С. 182–188.

²⁰³ *Diariusze sejmowe r. 1597.* S. 66–67.

²⁰⁴ АЗР. СПб., 1851. Т. 4, № 149. С. 218–220.

²⁰⁵ *Студинський К.* Пересторога. Львів, 1895. С. 114–116.

²⁰⁶ *Жукович П.* Сеймовая борьба ... 1609 г. С. 253–254, 282, прим. 621.

його на трибуна і відважного політика, який не боїться публічно висловлювати свої критичні думки навіть щодо короля.

Однак Острозький якраз щодо публічної “справи Никифора” виявився “мовчазним” політиком. Лише в листах до своїх кривих і близьких він скаржився на неповагу до старого князя й публічну образу на сеймі. Цим Острозький визнавав не лише свою поразку як політика, а й певне зневаження його особистого авторитету та статусу в державі Дому Острозьких загалом. Насторожує також те, що київський воєвода був дуже незадоволений Яном/Янею та його свідченнями. У листі до зятя Кшиштофа Радзивіла від 23 липня 1598 г. Острозький писав про Яна як про “дурного хлопця”, якого звільнив зі служби через його недбальство і який пустив поголов, що йде служити до Замостя. А отже, князівський лист Янові служив доти, “поки маєтності держав” (тобто поки служив Острозькому з лєну)²⁰⁷. Упродовж півроку після сейму Костянтин Острозький тяжко переживав свою поразку, яку сприйняв як особисту образу; ймовірно, на нервовому тлі загострилася його хвороба (про це в останньому розділі). У численних листах до Кшиштофа Радзивіла він скаржився на зазнане на сеймі приниження²⁰⁸. У його словах звучало невідоме обурення. Більше того, Острозький писав, що відтепер не може довіряти листам свої думки, боячись перехоплення їх ворожою стороною, тому спілкуватиметься лише через довірену особу²⁰⁹. Старий князь нарікав на недобррозичливців, які кидають тїнь на його вчинки, навіть у листі до улюбленого онука Януша Радзивіла, котрий перебував у закордонній подорожі²¹⁰.

Острозький покинув Варшаву ще до завершення “процесу Никифора”. Чи свідчило це про визнання своєї поразки? Або про стан афекту (роздратування)? Томаш Кемпа писав про демонстрацію князем свого незадоволення всьому сенату. Лешек Ярмінський уважав, що князь залишив сейм через відсутність підтримки Кшиштофа Радзивіла, а Кароль Мазур стверджує, що Острозький визнав свою поразку і перемогу Замойського; “процес Никифора”

Прийняття на сеймі III Литовського Статуту. Гравюра 1619 р.

²⁰⁷ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила. Т. 1. Приложения. № 15. С. 62–63.

²⁰⁸ Жуквич П. Сеймовая борьба ...1609 г. С. 312, прим. 684 (лист від 30 квітня 1597 р.), с. 490, прим. 1029 (лист від 19 червня 1597 р.).

²⁰⁹ Там же. С. 314, прим. 686.

²¹⁰ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила. Т. 1. Приложения. № 17. С. 65–66 (лист від 27 липня 1597 р.).

був “у певному сенсі розправою Замойського з Острозькими, й особливо з київським воєводою”²¹¹. На нашу думку, до виїзду спричинився також поганий стан здоров’я князя, котрий мусив негайно їхати до Острога на лікування. Саме фізичний стан Василя-Костянтина міг стати причиною його недостатньої активності на сеймі в боротьбі за Никифора. На жаль, історики, як правило, не беруть до уваги “фізіологічні обставини”, апріорі вважаючи, що історичні герої мають бути завжди здоровими, активними і т.д., а порушення даної “норми” пояснюють лише політичними та іншими зовнішніми факторами.

Жигимонт III Ваза. Портрет роботи М. Кобера. XVI ст.

Сума заборгованості була визначена у 4000 кіп. При цьому король суворо попереджав: чи стане князь на суд, чи ні, але інстигатор справу проти нього порушить перед королем і присуд буде виголошено (було зрозуміло, що князя зобов’язуть виплатити подимне і штраф)²¹³. Острозький занепокоєно обговорював цю нову неприємність із зятем Кшиштофом Радзивілом (лист від 19 травня), запитуючи, як йому чинити в цій ситуації. Подимне вимагалось з усієї Волинської землі за 28 років, а сума в 4000 кіп накладалася лише на володіння Острозького, котрий як маршалок волинської шляхти мав забезпечити збирання подимного і з усієї шляхти. Острозький писав, що це новий прояв непоштивого ставлення короля до старого князя і що спричинене воно

Натомість посилену активність виявив Януш Острозький, негативно налаштований проти глави судової комісії у справі Никифора великого коронного маршалка Миколая Зебжидовського – ворога Острозьких та приятеля Замойського. Зебжидовський навіть подав скаргу в тому, що на вулиці Канонічній п’яні гайдуки Януша вночі стріляли в маршалка, якому довелося ховатися в палаці кардинала Юрія Радзивіла. Водночас Олександр Острозький вступив на сеймі у конфлікт із іншим прибічником Замойського Яном Томашем Дорогостайським²¹².

Роздратування Острозького неуспіхом справи на сеймі й приниженням його гідності та політичного реноме загострилося у зв’язку з новим наступом королівської “партії”. 27 березня 1597 р. Жигимонт III зажадав приїзду київського воєводи до Варшави для з’ясування питання про сплату ним подимного, починаючи з 1569 р.

²¹¹ *Kempa T.* Proces Nicefora... S. 166; *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... C. 85; *Jarmiński L.* Bez użycia siły. Działalność protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. Warszawa, 1992. S. 184–185; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. S. 148.

²¹² *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... C. 84–85.

²¹³ *Кулиш П. А.* История воеводения Руси. СПб., 1874. Т. 2. С. 442–443.

його протистоянням унії. Подібної поведінки не дозволяли собі королі Жигимонт II Август, Генріх та Стефан. Острозький вагався: стати перед судом – наразитися на небезпеку й приниження гідності, не стати – однозначно отримати вердикт не на свою користь і піддати власні маєтки екзекуції королівських жовнірів²¹⁴. Кароль Мазур слушно зазначає, що розпорядження про сплату податків стосувалося всієї волинської шляхти без огляду на віровизнання, тому жорстко прив'язувати його лише до унійного протистояння навряд чи можливо. Тим більше що волинська шляхта чинила спільний опір королівському наказу вже на квітневому 1597 р. сеймику й склала інструкцію послам, щоб активно брали участь в укладанні тексту сеймової конституції та привезли її точний текст для обговорення. Саме через активну позицію волинських послів на сеймі 1598 р. владар фактично відмовився від своїх претензій, і посольська ізба прийняла спеціальну конституцію щодо звільнення мешканців Волині, Брацлавщини та Київщини від виплати заборгованого податку²¹⁵. Інструкція волинських послів від клану Острозьких на сейм містила також вимогу розглянути несправедливості та утиски стосовно “релігії грецької”. Однак саме ця вимога була відсунута й не розглядалася, до того ж послі від іншої “партії” волинян мали цілком іншу інструкцію щодо підтримки уніатських Владик²¹⁶.

Берестейська унія справді стала “великим Рубіконом” у політичній боротьбі Костянтина Острозького. Він фактично протистояв усій “католицькій” Речі Посполитій в особах її очільників і не міг не програти в цій справі як політик (детально про це у спеціальному підрозділі). Значущість князя в політичному полі Корони (в сенаті) формально не змінилася, але фактично впала дуже низько. Після цього Острозький-політик став практично непомітним у державному житті, він міг фактично діяти лише через своїх синів. Водночас певні політичні сили намагалися дискредитувати також Януша Острозького. Лев Сапега повідомляв його, що вороги при дворі вносять до вух короля чутки про неблагонадійність краківського каштеляна (ймовірно, йшлося про його зв'язки з Габсбургами) та підтримку ним антикоролівської фронди²¹⁷.

Якщо стосунки з Жигимонтом III Острозькому так і не вдалося владнати, що зумовило постійне ігнорування князем придворного життя, як урешті й “великої політики”, то відносини із Замойським налагоджувати було конечно необхідно для кар'єри синів та захисту “приятелів”, навіть на маєтковому рівні (про це писав сам К. Острозький К. Радзивілу)²¹⁸. На прохання князя (листи від 13 лютого та 3 березня 1598 р.) у цій справі допоміг зять Кшиштоф Радзивіл уже на сеймі початку квітня 1598 р.²¹⁹. Вважається, що було укладено письмову угоду з переліком пунктів узгодження, текст якої не зберігся (чи ще не віднайдений)²²⁰. Утім, Острозький не був задоволений наслідками переговорів: питання Никифора залишилося не вирішеним, як і проблема осадження крайніх пусток (лист до К. Радзивіла від 28 червня 1598 р.)²²¹.

²¹⁴ Там же. С. 441.

²¹⁵ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. S. 332.

²¹⁶ *Ibid.* S. 295, 393.

²¹⁷ *Archiwum domu Sapiehów.* Lwów, 1892. T. 1, № 196. S. 162–163.

²¹⁸ *Жукович П.* Сеймовая борьба... 1609 г. С. 346.

²¹⁹ Там же. С. 330–331, 346.

²²⁰ *Кетра Т.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 88.

²²¹ *Жукович П.* Сеймовая борьба... 1609 г. С. 346, прим. 750.

У свою чергу Замоїський писав “посереднику”, що “приятель Острозьких є дуже тяжкою: ледь не тяжча, ніж неволя... з неприятелями моїми братаються і мені всілякі неприємності чинять і кожному недоброчинивцю моєму допомагають, а від мене ж вимагають, щоб не лише волю їх, котру мені відкрили, але й думки їх угадував та виконував”²²². А проте їхні стосунки більш-менш налагодилися, що дало можливість Острозькому звертатися до канцлера як до посередника.

До сейму 1598 р. Острозький спільно з К. Радзивілом готувалися дуже ретельно²²³. Задля переговорів з Радзивілами київський воєвода посилав у Вільно Мартіна Броневського²²⁴. А в листі від 13 лютого 1598 р. Острозький дякував зятю за щирість у стосунках та допомогу. Він пропонував вдатися до такої тактики: вимагати від короля дотримання присяги та обстоювати норму про призначення на Віленську католицьку єпископію литовця (не поляка). Князь передавав чутки, що двір бажає, аби литовські сенатори запізнилися з приїздом на сейм, і пропонував приїхати всім разом на самий початок сеймових засідань²²⁵. 3 березня 1598 р. Костянтин Острозький виїхав до Варшави і просив зятя повідомити інформацію щодо Віленського біскупства²²⁶. Однак у дорозі князь розхворівся і змушений був зупинитися над Бугом. 19 березня він писав К. Радзивілу, що, мабуть, не зможе прибути на початок сейму, і просив віленського воєводу й надалі відстоювати “правду і вольності” та допомагати православним. Цей лист є дуже прикметним, оскільки містить багато емоційних фраз, що характеризують внутрішній стан самого князя та його духовну настанову. Острозький писав переважно про інтереси православних, котрі домагаються не чогось непристойного, але своїх законних прав на свободу віросповідання, як і протестанти. Найцікавішою є сентенція про те, що в Речі Посполитій небагато людей, які “люблять благо та мир у Отчизні”, але й Христос був з небагатьма обраними та вірними йому²²⁷. Чи це покликання на Христа мало промовляти до протестанта, чи відображало духовну настанову самого Острозького? Щодо дії – звісно, йшлося про спонукку Радзивіла до захисту вимог православних. Але щодо ідеї – це було християнське виправдання самої справи боротьби православних, численних перешкод і невдач, оскільки “правда Христова” і в той час приймалася небагатьма.

Уже минав березень, а К. Острозького все ще не було у Варшаві. 29 березня він перепитував К. Радзивіла, чи буде взагалі користь з його приїзду на сейм за такого тяжкого стану здоров’я, чи варто йому переправлятися через Віслу?²²⁸ Недугу батька підтверджував і Януш Острозький (лист до К. Радзивіла від 30 березня)²²⁹. Зробимо наголос на останній обставині, оскільки вона суттєво впливала на фізичну енергію та політичну активність князя. Вочевидь, Радзивіл усе ж наполягав на приїзді тестя згідно з попередньою домовленістю про спільні дії, коли голос кожного сенатора багато важить. Лише 2 квітня пізно ввечері Костянтин Острозький прибув до

²²² Archiwum domu Radziwiłłów // SRP. T. 8. S. 150.

²²³ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 317–319, 329–331, 339–340, 590–591.

²²⁴ Там же. С. 329–330.

²²⁵ Там же. С. 330–331.

²²⁶ Там же. С. 331.

²²⁷ Там же. С. 339, прим. 737.

²²⁸ Там же. С. 340.

²²⁹ Там же. С. 340, прим. 738.

Варшави і відразу за участі сина Януша розпочав переговори з К. Радзивілом щодо умов примирення із Замойським²³⁰.

Сейм мав розглядати позов волинської шляхти на уніатських Владик Іпатія Потія та Кирила Терлецького. Однак більш нагальні справи відсунули питання унії. Воно постало лише в останній день сейму – 11 квітня, коли сенатори склали присягу на вірність Жигимонту III перед його виїздом до Швеції. Делегація православних та протестантських послів на чолі з Мартіном Броневським поставила в сенаті вимогу позбавити сану Владик-уніатів. Однак коли Броневський почав читати позов волинської шляхти проти Потія та Терлецького, примас і Гнезненський архієпископ Станіслав Карнковський перепинив його. У цій ситуації Острозький зробив незвичний для нього емоційний крок. Він звинуватив примаса в порушенні шляхетських вольностей через переривання промови посла, а також заявив про переслідування уніатами православних, навівши яскраві конкретні приклади. Князь промовляв розгнівано, тож синам (Янушу й Олександрю) та зятеві (Кшиштофу Радзивілу) довелося його заспокоювати. Однак і цього разу розпочату справу вирішити не вдалося, як і здійснити планований (на випадок протидії католицького табору) зрив сейму, тож Острозький мусив погодитися на перенесення справи про невизнання уніатської ієрархії до наступного сейму²³¹. Позитивним результатом сейму 1598 р. було підписання вже згадуваної угоди між Костянтином Острозьким і Яном Замойським. Канцлер, між іншим, пообіцяв випустити з в'язниці Никифора, але не виконав цієї обіцянки²³². Важливою “перемогою” волинської православної шляхти стало й скасування сеймом постанови про стягнення подимного від 1569 р., у тому числі з Острозького²³³.

Томаш Кемпа слушно вказує, що Костянтин Острозький саме з сейму 1598 р. різко міняє тактику: від опозиції королю він переходить до рішучих дій проти самих уніатів, натомість демонструє підтримку акцій Жигимонта III в Інфлянтах. На сеймі, як і Замойський, Острозький наполегливо підтримує короля в його намірі виїхати до Швеції для вирішення питання успадкування батькового трону. Київський воєвода навіть запропонував Жигимонту III 900 жовнірів зі свого приватного війська для охорони, а Януш Острозький та Кшиштоф Радзивіл зобов'язувалися надати по 300 жовнірів²³⁴.

²³⁰ Там же. С. 340, прим. 738; С. 346. М. Довбищенко доволі жорстко оцінює поведінку К. Острозького як “недисциплінованість в умовах політичної боротьби”, що діяло не на користь православним, тим більше що й Олександр Острозький вчасно не прибув на сейм (*Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 92*).

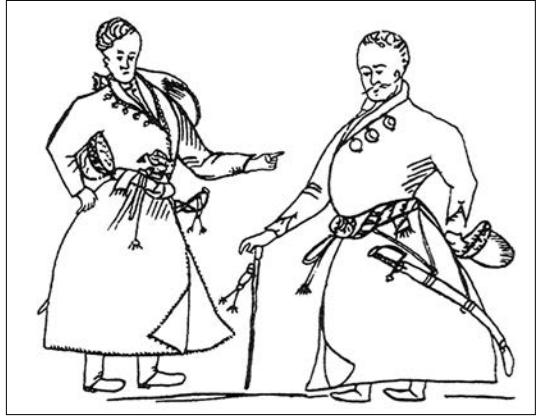
²³¹ *Жукович П. Сеймовая борьба ... 1609 г. С. 343*.

²³² Там же. С. 346–347; *Archiwum domu Radziwiłłów // SRP. T. 8. S. 149–150*. Щодо Никифора до короля та сейму зверталися Патріарх Мелетій Пігас, волоський господар Михайло Хоробрий, сам султан Мехмед III. Цікаво, що султану король відповів, ніби Никифор був шпигом Москви й діяв як проти Речі Посполитої, так і проти Порти. В.-К. Острозькому Замойський у квітні 1599 г. писав, ніби дав наказ мальборкському підстарості випустити Никифора, яка ж його подальша доля, він не знає, і то не його справа, бо обіцянку він виконав. Це була неправда: на той час Никифор доживав свої останні дні в ув'язненні, його смерті ніби чекали слуги Замойського.

²³³ *Volumina Legum. Petersburg, 1859. T. 2. S. 375*.

²³⁴ *Rzeczona J. Sejmy z lat 1597 i 1598. Cz. 2. Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku. Opole, 1993. S. 62; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 222*.

Від 1598 р. Костянтин Острозький практично не бере участі у вальних сеймах²³⁵. Відтепер він діє лише за посередництвом Кшиштофа Радзивіла, синів Олександра та Януша, земських послів. Кшиштоф Радзивіл дуже часто допомагав тестю, виконував його доручення, приймав у Вільні й клопотався у справах Острозьких. На прохання князя Радзивіл допомагав йому в розв’язанні конфлікту з Гольшанськими за частину Гольшан, умовляв Замойського відпустити Никифора, вів інші не конкретизовані в листах “справи Острозьких”²³⁶. У місцевих (луцьких) сеймиках князь брав особисту участь, але тепер не завжди міг провести до інструкції послам бажані пункти.

Шляхтичі. Малюнок XVII ст.

Рейтинг Костянтина Острозького при дворі падав, що пояснювалося дуже рідкісними відвідами князем Варшави й означеним ігноруванням сеймів та королівської ради. І все ж авторитет князя в політичних колах залишився значним. Шотландський мандрівник і англійський торговий агент та дипломат Вільям Бруссе (Bruce, Brusse), котрий у 1598 р. написав велику “реляцію” про Польщу для королівського двору, щодо кн. К. Острозького повідомляв, що він “віровизнання грецького, дуже старий, заслужений у війнах з татарами”²³⁷. В цій короткій формулі вмішувалася вся “політична характеристика” князя на державному рівні.

Однак саме в цей час Острозький вступив у конфлікт із коронним маршалком Миколаєм Зебжидовським²³⁸. Чи не про нього як “неприятеля докучливого” писав батькові 18 січня 1599 р. старший син Януш? У старого князя вже не вистачало сил для активної боротьби, і Януш фактично заміняв батька: у цьому ж листі він писав, що попри численні власні справи виконав усі доручення старшого Острозького і домовився з протестантами про спільні дії на наступному сеймі²³⁹.

Становище К. Острозького в політичному просторі все ж погіршилося у зв’язку з новим надто серйозним конфліктом на особистісному рівні. Як це неодноразово було й раніше (1597), у березні 1599 р. розпочався “новий виток” напруження стосунків із Замойським. Жовніри коронного війська гетьмана пограбували два села Острозьких, і попри скаргу коронному гетьману Костянтина Острозького та обіцянку Замойського розібратися з вояками нічого так і не було зроблено, гетьман навіть не дав наказу

²³⁵ Radaman A., Ferenc M. Rejestr senatorów i posłów na sejmie walnym warszawskim 9 lutego – 21 marca 1600 r. // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 2004. T. MCCLXVII. S. 89–107.

²³⁶ Листи Кшиштофа Радзивіла до брата троцького воеводи Миколая Радзивіла від 17 та 23 квітня і 3 та 16 травня 1599 р. // ДА Волин. обл. Ф. 312, оп. 1, спр. 4, арк. 147–154 зв.

²³⁷ *Elementa ad Fontinium Editionis. XIII. Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici* / Ed. Dr. Carolus H. Talbot. Romae, 1965. S. 31.

²³⁸ *Die Hauptinstruktionen Clemens’ VIII für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenthöfen 1592–1605*. Tübingen, 1984. Bd. 1–2. S. 607.

²³⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 236.

вивести жовнірів із володінь Острозьких²⁴⁰. Автор “Перестороги” вважав, що саме жовніри посварили київського воєводу з канцлером²⁴¹. Окрім того, інтереси Острозького та Замойського зіткнулися щодо питання колонізації пусток над Дніпром. Документи фіксують навіть збройні наїзди з обох боків у 1598 р.: і Замойський, і Острозький писали про це їх посередникові Кшиштофу Радзивілу²⁴². У цей самий час головний промоутер Острозького у верхніх ешелонах влади Кшиштоф Радзивіл готувався до “домової війни” з Ходкевичами за руку й мастки останньої представниці князів Слуцьких Софії. Радзивіл мав намір одружити з нею свого сина Януша – улюбленого онука Костянтина Острозького. Радзивіл зосередив близько 6000 вояків, а Острозькі надіслали йому на допомогу загін кінноти в 600 чоловік та 700 гайдуків²⁴³. У 1599 р. в Унівському монастирі відбувся “з’їзд” Острозьких та їхніх прибічників (зокрема, тут були – Ієронім Язловецький і Януш Заславський), ішлося про шляхи поладження стосунків із “партією” Замойського та інші проблеми політичного життя²⁴⁴. Ситуацію погіршували справи з Волощиною: Міхал Хоробрий усунув звідти Андрея Баторія, а з Молдавії – Ієремію Могилу, яких підтримував Замойський. Міхал відкрито писав і говорив про те, що має добрі стосунки з Острозькими та козаками. Томаш Кемпа стверджує, що така інформація виходила лише від Міхала, тож їй не варто довіряти як містифікації, витвореній з метою дипломатичної гри з Габсбургами²⁴⁵. Костянтин Острозький і справді надав 200 кінних козаків для допомоги Замойському проти Міхала. Станіслав Жолкевський запевняв канцлера, що київський воєвода має твердий намір налагодити їхні стосунки, тож Замойський навіть взявся умовити короля почекати з номінацією нового киево-печерського архімандрита²⁴⁶.

Софія Слуцька. Портрет XVII ст.

На сеймі в лютому–березні 1601 р. інтереси Костянтина Острозького обстоювали зять Кшиштоф Радзивіл та син Олександр. Перед початком сейму Костянтин Острозький писав зятю (1 грудня 1600 р.) про необхідність порушити питання сво-

²⁴⁰ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 446–447.

²⁴¹ АЗР. Т. 4, № 149. С. 216.

²⁴² Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 346, прим. 750; Archiwum domu Radziwiłłów // SRP. Т. 8. № 54. S. 149.

²⁴³ Lulewicz H. Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami za dziedzictwo Sluckie // Miscellanea historico-archivistica. Warszawa; Łódź, 1989. Т. III: Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku w kręgu polityki i kultury. S. 201–215.

²⁴⁴ Кемпа Т. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a księżętami Ostrogskimi... С. 91.

²⁴⁵ Там само. С. 91, прим. 123.

²⁴⁶ Там само. С. 92.

боди віросповідань, просив діяти, як і раніше, спільно, радився, як почати й вести виступи на сеймі. Київський воєвода зі свого боку пропонував 12 вимог, які слід було поставити королю та сейму²⁴⁷. На той час православним справді вдалося встановити досить тісну співпрацю з протестантами й діяти спільним фронтом на цьому та наступних сеймах. Старий князь тим часом сидів на Волині, посилаючись на недугу та очікування нападу татар²⁴⁸. “Татарським” фактором і Олександр Острозький з волинськими послами намагалися скористатися, аби скасувати для Волині прийняту постанову про другий побор, що мав збиратися в казну 1602 р.²⁴⁹. А на сеймі було розглянуто справу Потія і Терлецького, які їздили до Рима без згоди православних вірних, і виправдано їх за обставин відсутності Костянтина та Олександра Острозьких і мовчанки послів. Михайло Довбищенко вважає, що це засвідчує пасивність старого князя й цілковиту неспроможність православних у боротьбі за свої права. Дослідник вбачає причину цієї неспроможності у відсутності належного досвіду політичної боротьби власне православної шляхти, старості й хворобі Костянтина Острозького, але головне – у його нездатності “сформулювати послідовну програму політичної боротьби на сеймі”, домінуванні серед православних послів “державно-політичних настроїв над національно-релігійними”. Певний перелом відбувся лише в 1601 р., коли лідером православної “партії” сейму фактично стає енергійний Олександр Острозький²⁵⁰.

Під час сейму Кшиштофові Радзивілу знову вдалося замирити Острозьких із Замойським. Згідно з підписаною угодою (лист про це К. Острозького до Я. Замойського від 18 квітня 1601 р.) у подальшому всі спірні справи між ними мав полагоджувати Радзивіл як третейський суддя. Маєткові суперечки вони повинні були вирішити полюбовно: прислати по два свої представники та вибрати п’ятого арбітра, аби вони розглянули всі спірні питання й ухвалили остаточне рішення щодо володінь. В умові зазначалося також, що обидві сторони мають безсторонньо розглядати церковні справи й допомагати в їх усправедливленні, принаймні не перешкоджати союзній стороні в обстоюванні своїх інтересів. Окрім того, обидві сторони зобов’язувалися приєднати до угоди своїх кривих та приятелів²⁵¹. Ця угода більше дала синам Костянтина Острозького Янушеві та Олександру, ніж їхньому батькові. Замойський перестав перешкоджати зростанню маєтків Острозьких в українських степах. Канцлер пішов навіть на підтримку позицій православія: на прохання Костянтина Острозького він домігся від короля (лист Я. Замойського до Жигимонта III від 6 листопада 1599 р.) привілею на печерську архимандрію для Єлисея Плетенецького²⁵². А на самому сеймі Замойський примиряв Станіслава Карнковського з Олександром Острозьким,

²⁴⁷ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 393–394.

²⁴⁸ Там же.

²⁴⁹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 63, арк. 479–480.

²⁵⁰ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 103.

²⁵¹ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 220–221; Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 92–93, 95–96.

²⁵² Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 221. Див.: Sokolowski W. Schyłek działalności politycznej Jana Zamoyskiego // Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Jaremu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin. Warszawa, 1990. S. 378–402; Strzelecki A. Udział i rola różnowierstwa w rokoszu Zebzydowskiego (1606–1607) // Reformacja w Polsce. R. 1935/1936. T. 7/8. S. 101–184.

котрий усе ж ініціював подання в останній день засідань сейму протестації стосовно нерозгляду релігійного питання. Більше того, було зроблено спільну заяву православної шляхти про можливість невизнання рішень сейму через ігнорування державною владою релігійних свобод та прав. Михайло Довбищенко наголошує, що саме Олександр Острозький ініціював зміну тактики й стратегії поведінки православних на сеймах: відсунувши загальнодержавні інтереси на другий план, вони перейшли до обстоювання лише своїх власних²⁵³.

Деякі дослідники вважають, що на початку 1600-х років Костянтин Острозький підтримував претензії Бранденбурзького курфюрства щодо Пруссії²⁵⁴. Як слушно зазначає Томаш Кемпа, це твердження дуже сумнівне, оскільки Януш Острозький був запеклим противником подібних домагань і пропонував за власний кошт і власними військовими силами захопити Пруссію з умовою пожиттєвого володіння нею²⁵⁵. Тож підтримка батьком протилежної сторони була б більш ніж дивною, а надто з огляду на те, що Костянтин Острозький зовсім не втручався у політичні справи віддалених від його володінь регіонів Європи.

У 1600–1603 рр. руські землі дуже потерпіли від неврожаїв, голоду та епідемій. Однак попри це К. Острозький у квітні 1602 р. пообіцяв Жигимонту III зібрати другий побор на війну в Інфлянтах²⁵⁶. Однак зовсім іншу позицію зайняли батько (Костянтин) і син (Януш) Острозькі стосовно допомоги Лжедмитрію I у завоюванні московського престолу. Якщо король прийняв Самозванця при дворі й надав неофіційну підтримку, то Острозькі, попри першу появу “царевича” у їхніх володіннях та перебування в Острозі й Дермані, рішуче виступали проти цієї акції, навіть погрожували Лжедмитрію I. Утім, цей сюжет розглянемо у спеціальному розділі.

До сейму 1602 р. К. Острозький також активно готувався в союзі з кланом Радзивілів. Онук Януш писав батькові 10 травня 1602 р., що радився з дідом Костянтином та дядьком Олександром Острозьким стосовно спільної тактики на майбутньому сеймі майже дві години, зачинившись у світлиці. Зокрема, йшлося про відстоювання релігійних свобод та інших вольностей. Януш писав віленському воєводі, що все передасть на словах, оскільки на папері викладати небезпечно. Онук також переказував нагадування старого Острозького щодо важливого зобов’язання Замоїського, позначеного в їхній мировій угоді, та потреби виконання обіцянки (ймовірно, йшлося про визволення Никифора з Мальборкського замку, хоча на той час він уже помер)²⁵⁷. На жаль, після початку “війни листів” у 70-х – 80-х роках XVI ст. та кількаразових спроб компрометації київського воєводи кореспонденція Острозького щодо політичних справ стає “закритою”, він воліє передавати інформацію на словах через довірених осіб або сам влаштовує зустрічі з провідними державними діячами та членами родини. Зокрема, Януш Радзивіл у згаданому травневому листі повідомляв, що стосовно пункту обіцянки Замоїського дід збирається спеціально прибути до Турова для особистої розмови з Кшиштофом Радзивілом на цю тему.

Водночас Острозький провадив відповідну роботу серед волинської шляхти, про що свідчить інструкція для послів, прийнята на передсеймовому місцевому сейми-

²⁵³ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 105–106.

²⁵⁴ Janiszewska-Mincer B. Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603. Bydgoszcz, 1984. S. 96.

²⁵⁵ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 226.

²⁵⁶ Ibid. S. 225.

²⁵⁷ Жуківич П. Сеймовая борьба ... 1609 г. С. 346, 418–419.

Титульний аркуш III Литовського Статуту. Вільно, 1588 р.

тина Острозького, тому пішов на поступки, але князь “як орел омолодився і не перестає мене топити”²⁶⁰. Робота сейму була зірвана, що продемонструвало можливості союзу православних і протестантів, окрім того, вдалося перетягти на бік православних частину депутатів-католиків та повернути на свою користь суперечності між королем і Замоївським. Саме на цьому сеймі Олександр Острозький показав усі свої амбіції та неймовірну енергійність. Він публічно сперечався навіть із братом Янушем щодо уніатів (щоправда, вважають, що ця суперечка мала не ідейний, а особистісний характер – брати “ненавиділи” один одного, особливо в момент поділу між ними батькової спадщини²⁶¹). Сейм 1603 р. засвідчив, що православні отримали нового енергійного лідера, здатного замінити старого Костянтина Острозького та “змодельовати ефективну схему політичної гри на сеймі”²⁶². Однак цей тріумф був перерваний двома смертями поспіль: 19 листопада 1603 р. помер глава литовських протестантів, зять і союзник К. Острозького Кшиштоф Радзивіл, а 12 грудня – “надія православія” Олександр Острозький.

ку: денонсація унії, відновлення православної ієрархії, право звернення в духовних справах до Трибуналу та світських судів (а не до Папи), неможливість посідання двох кафедр (Потій – митрополит і водночас Володимиро-Берестейський єпископ)²⁵⁸.

На сейм 1603 р. Костянтин Острозький не зміг прибути через стан здоров’я. Його позицію обстоював син Олександр Острозький. Католицький єпископ і автор хроніки Павел Пясецький повідомляв, що молодий князь Острозький на сеймі дуже наполегливо захищав православіє і поведився досить зухвало щодо короля²⁵⁹. Зокрема, йшлося про затвердження архімандритом Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького. Цю справу допомагав вирішити канцлер Замоївський. Урешті король мусив погодитися, щоб давні привілеї про вибори архімандрита цього найшанованішого православного монастиря самими монахами діяли й далі, а також підтвердив право ставропігії обителі. Уніатський ієрарх Іпатій Потій у листі до Льва Сапєги прокоментував це рішення так: король сподівався на близьку смерть Костянтина

²⁵⁸ Там же. С. 422–423.

²⁵⁹ *Piascecius. Chronica gestorum in Europa singularium.* Cracoviae, 1649. P. 209–210.

²⁶⁰ *Archiwum domu Sapiehow.* Lwów, 1892. T. 1. S. 373.

²⁶¹ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 107–109.

²⁶² Там само. С. 109–110.

Костянтин Острозький змушений був знову братися за справу й демонструвати активну політичну позицію. Задля цього довелося миритися із “замойщиками”, зокрема залагоджувати незгоду між Янушем Острозьким і тестем канцлера Станіславом Тарновським – це вдалося зробити спільними зусиллями обох угруповань у середині 1604 р., тоді ж були замирені Замойський із зятем Януша Острозького Ієронімом Язловецьким²⁶³. У цей час Костянтин Острозький намагався у приватному порядку вирішити нагальні потреби “народу-руси”, звертаючись листовно до Жигимонта III (лист від 22 вересня 1604 р.)²⁶⁴. Окрім того, київський воєвода “наставляв” короля (10 листопада 1604 р.), що під загрозою наростання конфлікту між шляхтою і владарем король міг би запобігти виступам шляхти, ліквідувавши особисту неприязнь у стосунках із впливовими магнатами²⁶⁵. Це ніби передрікало сандомирський рокош 1606 р. Зрештою король уже на сеймі 1605 р. затвердив (22 лютого) на киево-печерській архимандрії Єлисея Плетенецького²⁶⁶. Прийнята на цьому ж сеймі конституція “релігії грецької” забороняла відбирати у православних церкви для уніатів за винятком тих, які вже перейшли до їхніх рук, так само заборонялося насильно переводити православне священство під владу уніатських єпископів. Ця активна боротьба Костянтина Острозького в церковному питанні й переважно проти унії дивувала сучасників і не може не дивувати дослідників, оскільки хворий князь, попри відсутність фізичних сил та взагалі втрату інтересу до багатьох справ, релігійні права обстоював дуже енергійно й усіма можливими засобами. На той час зійшов зі сцени його противник у політичних та релігійних справах канцлер Ян Замойський, з яким за впливовістю не міг змагатися жоден із представників його клану, сам князь також готувався до переходу в інший світ, проте прагнув встигнути зробити якнайбільше на користь Православної Церкви, молитов котрої особливо потребував у цей тяжкий період²⁶⁷.

Жигимонт III Ваза. Кінний портрет пензля П. Рубенса. XVII ст.

²⁶³ Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 93.

²⁶⁴ Biblioteka PAN w Kórniku. Rkp. 201, k. 97.

²⁶⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. 318, № 31.

²⁶⁶ АЮЗР. Т. 2, № 17, с. 31; *Strzelecki A.* Sejm z r. 1605. Kraków, 1921.

²⁶⁷ *Grzybowski S.* Jan Zamoyski. Warszawa, 1994; *Urbaniak W.* Zamoyszczycy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego. Warszawa, 1995; *Tygielski W.* Politics of Patronage in Renaissance Poland: Chancellor Jan Zamoyski, his Supporters and the Political Map of Poland. 1572–1605. Warsaw, 1990.

Останньою гучною політичною справою, що розгорталася за життя Костянтина Острозького, був антикоролівський рокош 1606 р. Імпульс антикоролівському руху дала смерть канцлера Замойського на початку 1605 р. Водночас польська шляхта намагалася посадити свого кандидата й на угорський престол (зокрема, Ян Щасний Гербурт виступав за кандидатуру князя Габора Баторія)²⁶⁸. Київський воєвода не брав участі ні в рокоші, ні в діях королівської “партії”. Він лише листовно (26 грудня 1605 р.) радив Жигимонту III владнати непорозуміння шляхом вичерпання конфлікту з головними призвідцями рокошу та більш розсудливо поставитися до державного управління. Януш Острозький, натомість, був активним учасником сандомирського рокошу, більше того, дехто з рокошан уважав його можливим “кандидатом на корону”. Однак Януш не підтримав радикальної течії й не став у числі керманічів рокошан і навіть пізніше сприяв залагодженню конфлікту між рокошанами та королем. Улюблений онук старого князя Януш Радзивіл також брав участь у рокоші й належав до його верхівки. Костянтин Острозький не міг не бути зацікавленим у послабленні влади Жигимонта III та в можливості скористатися ситуацією для вирішення на державному рівні справ православних. Князь послав до рокошан у Сандомир печерського архімандрита Єлисея Плетенецького із завданням зустрітися з іншими православними (“старшими отцями духовними”) та домогтися долучення до вимог рокошан також пункту про ліквідацію унії та свободу Православної Церкви²⁶⁹. Про цей свій план Острозький писав Янушу Радзивілу (4 серпня 1606 р.), просячи його допомагати Плетенецькому, як ніби самому старому князю, що буде йому дуже приємним й за що онука “Бог благословить, і що далі, тим більше вивищить”²⁷⁰. Януш Острозький також підтримував вимоги православних і сприяв їх публічному виголошенню рокошанами, що дуже сподобалося його батьку й викликало емоційну подяку. В листі К. Острозького до Януша від 14 вересня 1606 р. батько розчулено писав: “Одна за одною зростає в мені втіха й радість щодо вчинків Вашої милості як взагалі в усіх, так і в нинішніх справах Речі Посполитої... дещо почасти я чув від декого, а тепер і переконався... щодо всіх діянь і турбот благородного сенатора, котрий пам’ятає про свій обов’язок і присягу... Ваша милість звеселяє мою старість і підтримує мене в моїх немочах, дбаючи ... про цілісність старожитньої релігії і свободу сповідання того народу, з якого славу і пам’ять предків почерпуємо”²⁷¹.

Шляхетський з’їзд у Любліні 12 червня 1606 р. прийняв 34 артикули, спеціальний 17-й артикул вимагав дотримання релігійних свобод протестантів та православних. А 25 серпня під Сандомиром делегати від Волині й Київщини впровадили у перелік вимог до короля відновлення православної ієрархії та денонсацію унійного єпископату. 9 вересня рокошові артикули, що містили означені вимоги, доправили королю. Цікаво, що проблему православних було порушено й на прокоролівському шляхетському з’їзді у Вислиці: він ухвалив пункт про те, що король надалі надаватиме

²⁶⁸ *Cynarski S.* Herburt Jan Szczęsny // *PSB.* 1961. Т. 9. S. 443–445.

²⁶⁹ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 168, 231.

²⁷⁰ *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Приложения. № XI. С. 40 (датований 1595 р.); *Жукович П.* Сеймовая борьба...1609 г. С. 500–501; *Maciszewski J.* Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Wrocław, 1960.

²⁷¹ ЛНБ ВР. Ф. Баворовських, спр. 673/III, арк. 321–321 зв.; *Dziennik Warszawski.* 1852. № 97. Zd. 10 kwietnia. Dodatek. S. 5.

привілеї щодо “грецької релігії” згідно зі старим звичаєм лише руським православним шляхтичам, не заважатиме вільній відправі богослужінь та зберігатиме права православних на різні уряди (зокрема в магістратах)²⁷². Це надало королю певну перевагу: 8 вересня 1606 р. кн. Януш Збараський з частиною волинян залишили табір під Сандомиром й перебралися до Вислиці.

Вимоги рокошан так чи інакше дали свої результати. Окрім того, більш жорсткі вимоги поставили також сеймики Волинського та Київського воєводства: про ліквідацію церковної унії, відновлення єдиної Православної Церкви, позбавлення уніатських митрополита та єпископів духовної влади, вибори та затвердження нових православних ієрархів (у цьому пункті була певна поступка: уніатські Владики могли затримати $\frac{1}{3}$ маєтностей епархій та розпоряджатися ними пожиттєво²⁷³), повернення православним монастирям церковних маєтностей, заснування православних шкіл для духовенства (семінарій при Луцькій та Володимирській кафедрах). Інструкцію послам з Волині від 27 березня 1607 р. підписали Костянтин та Януш Острозькі²⁷⁴. На травневому сеймі 1607 р. король погодився на низку поступок православним: визнання православного священства (скасування судових баніцій), свободу відправ і треб, легалізацію діяльності братств, залишення кожному духівнику лише по одній церковній посаді (цей артикул був спрямований проти Іпатія Потія, котрий тримав цілу низку архімандрій)²⁷⁵. Перед самою смертю Острозький встиг побачити, як Православна Церква знову повертає свої права.

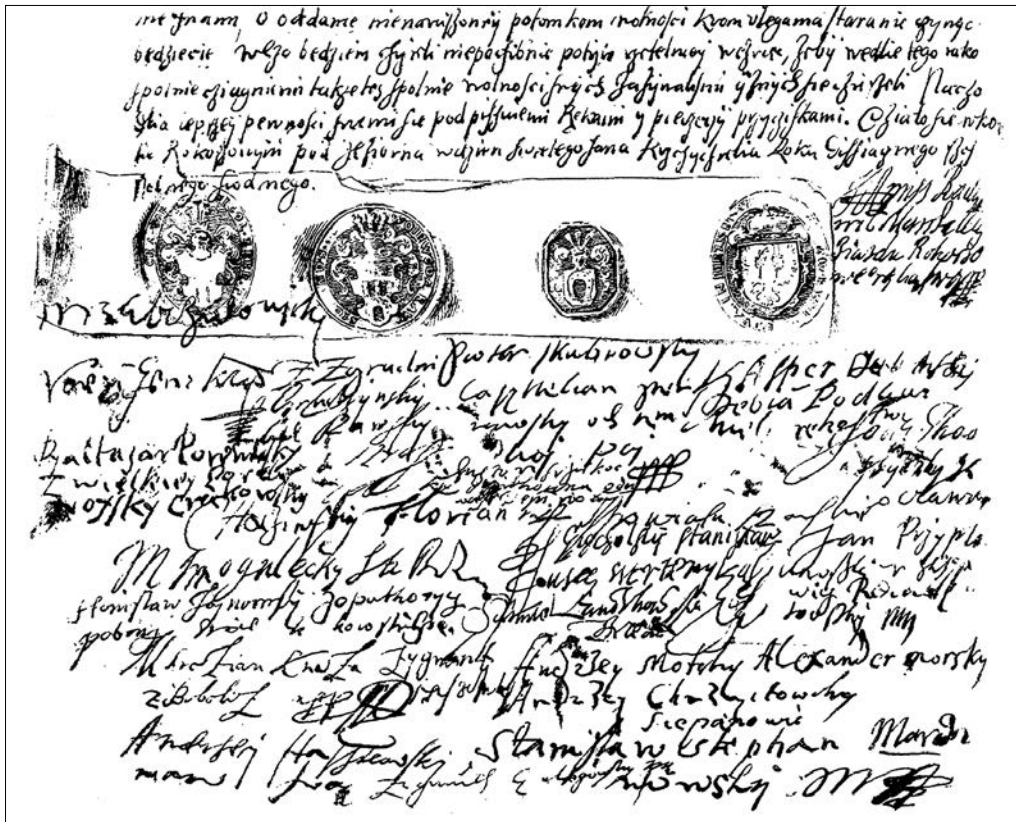
Таким чином, політична діяльність Костянтина Острозького на тлі “великої політики” держави (ВКЛ та Речі Посполитої) є не надто виразною. Від початку він орієнтувався на сильні клани, лінію яких підтримував задля вирішення з їх допомогою проблем родової спадщини та урядової кар’єри. Будучи сенатором майже півстоліття, Острозький завжди належав до якогось із кланів – Радзивілів чи Замоїського і самостійної політичної лінії в сенаті не вів. Виняток становили лише справи Православної Церкви – щодо захисту її прав та свобод Острозький був найвпливовішим сенатором (згідно зі своїм місцем у сенаті). Слава батька, який став першим за значущістю державним мужем не лише у справах війни, а й у всьому житті Великого князівства Литовського, залишилася для сина практично недосяжною. Причиною тому – зовсім інша загальнополітична ситуація, аж до зовсім іншої держави. Утвердитись в колах правлячої еліти Речі Посполитої було дуже важко навіть такому великому магнатові та “некоронованому королю Русі”, як Костянтин Острозький. Суб’єктивний фактор політичної невизначеності Острозького становили його явна інертність і нехіль до активної державної діяльності, придворних інтриг, постійної безпосередньої участі в політичній боротьбі, переговорах з різними групами тощо. Саме ім’я й економічна потужність, які раніше могли б створювати авторитет і вимагали рахуватися з їхнім “носієм”, коли політичні лідери звертаються до нього, а не він шукає їх підтримки, у другій половині XVI – на початку XVII ст. вже не діяли так безвідмовно й “магічно”.

²⁷² Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 508.

²⁷³ М. В. Довбищенко називає це “політичним хабарем” уніатським єпископам, котрі в обмін на пожиттєве володіння маєтками мали змиритися з падінням унії (Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 118).

²⁷⁴ Ар. ЮЗР. К., 1861. Ч. 2, т. 1, № VIII–IX. С. 66–81, 85–102.

²⁷⁵ Volumina legum. Т. 2. S. 438–439; Ар. ЮЗР. К., 1887. Ч. 1, т. 7. С. 317–318.

Початкові підписи під актом рокоша від 24 червня 1607 р. (Єзерна).

В політиці тепер потребувалися доволі активні люди, спроможні до швидких дій, еластичної стратегії, постійного руху, врахування всієї різноманітності політичних інтересів; люди, які були б добре поінформовані щодо всіх нюансів придворного життя, родинних та ділових стосунків усієї політичної еліти. Одним словом, результатів досягали досить заповзятливі політики або ж ті, хто спромігся здобути найвищі уряди й завдяки саме своїм службовим прерогативам впливати на загальну політичну ситуацію. Костянтин Острозький до таких не належав*. Вочевидь, він добре розумів свою політичну “вторинність”, про що свідчить його тактика “приставання” до кланів певних політичних лідерів. З іншого боку, князь волів не покидати своїх волинських володінь і вважав, що саме охорона та примноження маєтків Дому Острозьких є його головним завданням. Із “вилюдненням” синів та появою зятів він взагалі перекладає на їхні молоді плечі політичну репрезентацію Дому. Єдине, чого Костянтин Острозький не зміг передоверити родині, – це справи Церкви, оскільки серед його дітей, а тим більше зятів практично не було (за винятком сина Олександра, котрий рано помер) впливового православного діяча, здатного до політичної боротьби на релігійному ґрунті.

* За підрахунками Я. Середики, К. Острозький за часів Жигимонта III вступав лише на $\frac{1}{3}$ сеймів (Seredyka J. Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632) // Tegoż. Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku. Poznań, 2003. S. 193–218.

На думку Л. Соболева, до кінця 70-х років XVI ст. Костянтин Острозький утвердився в ролі “политического лидера «русского народа» Речи Посполитой”, а у 80-х – 90-х роках він став уже “своеобразным духовным лидером”²⁷⁶. Вочевидь, колега має на увазі роль Острозького як “місцевого лідера” та його репрезентаційні функції в сенаті щодо проблеми свободи православного віровизнання, оскільки про лідерство в державних питаннях К. Острозького не може бути й мови.

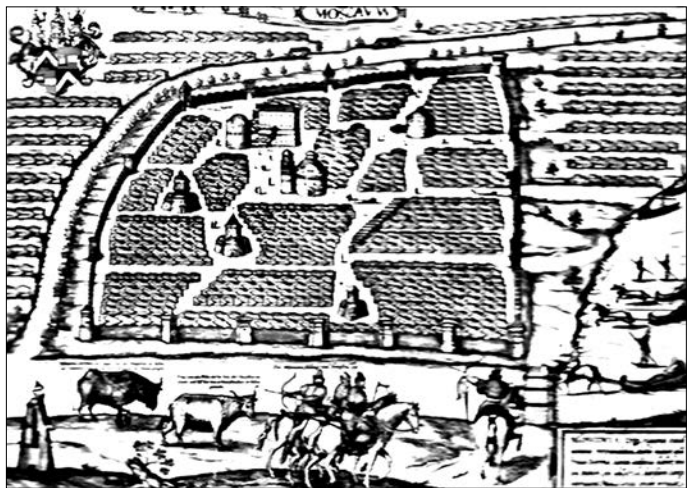
МІЖ СХОДОМ І СХОДОМ: СТОСУНКИ З СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ

Урядове становище київського воєводи і маршалка шляхти Волинської землі, а також географія розташування маєтків Острозького спричинилися до його постійних контактів із сусідніми країнами на рівні їх володарів, політичних еліт, а також у полі конфліктів із порубіжними військовими формуваннями та діячами. Чи були ці контакти такими вже самостійними, як на те нерідко вказує історіографія? Наскільки вони залежали від загальнодержавної політики ВКЛ та Речі Посполитої й відповідали їй? Власне, ці важливі питання ми й спробуємо розглянути на цілком конкретних матеріалах, які, що слід зазначити відразу, мають фрагментарний характер і потребують подальших наполегливих архівних пошуків задля забезпечення належної повноти картини.

Православне Московське царство

Російська історіографія XIX – початку XX ст., що мала виразне православне спрямування, розглядала стосунки Костянтина Острозького з Московським царством у контексті “єдиновірності”, а отже, виняткової толерантності та дружелюбності з обох сторін.

Однак це питання має кілька площин. У власне духовній площині Острозький справді орієнтувався на поствізантійський “духовний простір” Московської держави, котра зберегла на державному рівні книжно-рукописну, богословську, віроповчальну та загалом віросповідну традицію Християнського Сходу. Звідси – пошуки перекладів Святого Письма, звернення за порадами у догматичних суперечках і т.д. саме до Московської митрополії/Патріархату (від 1589 р.), котра/котрий перебували під егідою царської влади, що передбачало спілкування стосовно

Москва. З атласу Г. Брауна, 1617 р.

²⁷⁶ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 2.

церковних проблем також на світському рівні. Ці стосунки загалом “вимірювалися” сферою сакрального в широкому розумінні слова, а тому вичерпувалися церковно-релігійними контактами Острозького з підсултанським Константинопольським Патріархатом. Інша річ – політичний аспект стосунків з Московським царством та його чільними представниками. У цій площині Острозький був “литвином” та “поляком” у сенсі своєї державної самоідентифікації, яку можна назвати “політичним патріотизмом”. Відповідно настанова князя щодо сусідньої держави та її правителів утілювала загальнодержавні настанови ВКЛ та Речі Посполитої і передбачала як дружні стосунки двох держав, так і війну. Вочевидь, не варто забувати й про родинну традицію: гетьман Костянтин Іванович Острозький, який був московським полоняником, так само сприймав Велике князівство Московське як потенційного союзника і потенційного ворога водночас.

Входження К. Острозького в російські політичні сфери розпочалося наприкінці 50-х років XVI ст., коли він бере участь у переговорах із московським послом Р. В. Алфер’євим у Вільні в лютому–березні 1558 р.²⁷⁷. Як доводить Л. Соболев, у цей час князь “выступает сторонником сближения с Россией, которое должно было повлечь за собой организацию совместной войны против Крымского ханства и Османской империи”²⁷⁸. Однак реальні факти свідчать, що, попри вироблення загальної політичної стратегії щодо Московського царства, Острозький виконував накази короля Жигимонта II Августа практичного спрямування, котрі не завжди відповідали цій стратегії. Так, наприкінці травня 1555 р. Острозький згідно з королівським наказом готовий був поставити під Київ свої зағони під оруду Миколая Радзивіла “Чорного” в разі початку війни з “московитами” за лівонські землі. Король вказував, ніби йому постійно пишуть з окраїн, що великий князь московський має намір напасти на ВКЛ, “а особливе под замок наш Киев ..., чего ему Боже не спомози”. Владар заявляв, що хоче свою землю, “а наболея тот замок киевский, яко клейнот преднейший Украины нашое” оборонити. Головним інформатором про московський похід на територію ВКЛ було визначено Костянтина Острозького, який мав сповістити про збір війська та посполите рушення “до Киева што наборзей и яко на квалт ехал и пришол бы на то к оному замку нашому киевскому оборону, а неприятелю отпор чинили, сколько Бог милый поможет”²⁷⁹.

Московський воїн. Німецька гравюра 1579 р.

²⁷⁷ Граля І. Иван Михайлович Висковатый. Карьера государственного деятеля в России XVI в. М., 1994. С. 219.

²⁷⁸ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 12, 17.

²⁷⁹ АС. Т. 7, № XII. С. 10–12.

Війська князя стояли напоготові аж до жовтня 1556 р., коли й були розпущені²⁸⁰. У травні 1557 р. Жигимонт II Август знову наказав Костянтину Острозькому з військом вирушати в Інфлянти, а Петро Загоровський мав замішати володимирського старосту на уряді у Володимирі²⁸¹. Військові формування князя у вересні 1557 р. брали участь у поході королівських військ на лівонський кордон²⁸². У травні 1559 р. Острозький знову підготував свої війська за королівським наказом для можливої військової виправи проти московських військ, що збиралися на кордоні.

А в 1560 р., коли Польща та Литва уклали союз із Кримським ханатом, Костянтин Острозький був призначений військовим керманічем можливої спільної виправи литовських та татарських загонів на московські землі. За угодою від 12 листопада 1562 р. Жигимонта II Августа з “братом нашим” (слова короля) ханом Девлет-Гіреєм ця виправа мала відбутися у грудні 1562 р.²⁸³ Похід постійно відкладався (на 1563 р., потім на 1564 р.), вочевидь, через подвійну політику ханату, який водночас вів переговори з Іваном Грозним. Тим часом російський цар зайняв Полоцьк (1563). Острозький, вочевидь, уважав, що Грозний має плани також захоплення Києва, а тому як київський воєвода наполегливо вимагав виділення коштів на укріплення Київського замку та збільшення його залоги. Він так нічого й не домогся, але був викликаний на сейм до Вільна задля вирішення питання війни. Князь іронічно писав у дорозі Миколаю Радзивілу “Чорному”, що останні київські коні, на яких він “ледь сунеться” у Вільно, незабаром здохнуть, і то без жодного пуття. Острозький справді їхав на сейм ледь не місяць (травень)²⁸⁴. Сейм оголосив посполите рушення, яке здійснило кілька військових акцій. Символічно, що під Оршею, де гетьман Костянтин Острозький 1514 р. здобув славнозвісну перемогу, литовські війська через півстоліття не змогли подолати московську армію і так і не взяли Полоцька. На сейм 1564 р. у Бельськ Острозький прибув із тисячним загonom власного війська. Т. Кемпа вважає, що на той час князя дуже цікавило питання перебрання опікунства над дітьми покійного кн. Івана Кузьмича Заславського, за яке також змагався Григорій Ходкевич, однак врешті (вже в березні 1566 р.) король ухвалив рішення на користь великого гетьмана литовського і віленського каштеляна Г. Ходкевича²⁸⁵. І все ж “справа із Заславськими” після 1566 р. перейшла в іншу площину: впродовж 1566–1605 рр. Януш Заславський судився з Костянтином Острозьким за ґрунти Зубовицькі, Колковські та Заславські (про це – у відповідному розділі)²⁸⁶.

Цар Іван IV Васильович Грозний.
Парсуна XVI ст.

²⁸⁰ Ibid. № 19. S. 16.

²⁸¹ Ibid. Т. 6, № 14. S. 21–22.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Ibid. Т. 6, № СХХV. S. 225–226; Ibid. Т. 7, № LXXVI. S. 73.

²⁸⁴ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 41.

²⁸⁵ Ibid. ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 245.

²⁸⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 19–20.

Навесні наступного 1565 р. київський воєвода спільно з чорнобильським староостою Філоном Кмітою здійснили вилазку під Чернігів у відповідь на порубіжні “зачіпки” росіян²⁸⁷. Але коли в жовтні 1567 р. за наказом короля у Красному Селі робився перепис війська для відправки на східний фронт, Острозький не подав реєстру і виставив лише 200 кіннотників і 100 піхотинців (на виплату їм утримання князь самовільно витратив другу частину збору королівської сребризни зі своїх маєтків на 1567 р., оскільки державні кошти не надходили)²⁸⁸. Упродовж усіх 60-х – початку 70-х років Острозький діяв у парадигмі Лівонської війни його держави (ВКЛ і Речі Посполитої) з ворожою Російською державою, однак активності не виявляв, посиляючись на проблеми Київського воєводства й татарську загрозу²⁸⁹.

Утім, участь у воєнних діях литовського війська з Московським царством не перешкождала Острозькому підтримувати добрі торгові стосунки з цією ж державою. Більше того, він протегував торгівлю московськими товарами на своїх територіях. Наприклад, 1573 р. було порушено цілу справу щодо наданого Острозьким дозволу кам’янець-подільським купцям-вірменам безмитно торгувати московськими товарами у Полонному та інших своїх маєтках; потім купці були пропущені через Волинь та все Поділля також без стягування мита та під охороною роти “п’ятигорців”, наданої князем²⁹⁰.

Наприкінці 70-х років Острозький уже досить критично оцінював плани війни з Московським царством, які розвивав Стефан Баторій. Потерпаючи від постійних виснажливих нападів татар, київський воєвода вважав війну з ханом більш необхідною, ніж з московитами. У листі до Кшиштофа Радзивіла “Перуна” від 25 травня 1579 р. князь писав, що нині “можна лічити 900 тисяч чи навіть мільйон людей, котрих стяла татарська шабля або були вигнані в неволю бусурманську... але тепер замість змагання з цим найголовнішим ворогом ідемо на християнина”²⁹¹. Зрозуміло, що війна в Лівонії мало обходила Острозького, оскільки не зачіпала його території (як володіння, так і адміністрування), а татарські напади дошкуляли князю безпосередньо й по кілька разів на рік. Отже, Острозький не належав до прихильників війни з

Цар Іван ІV Васильович Грозний.
Гравюра 1576 р.

²⁸⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 41.

²⁸⁸ РИБ. Т. 33. С. 450; Янушкевич А. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. Мінск, 2007. С. 266.

²⁸⁹ Див.: Янушкевич А. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. У цій книзі В.-К. Острозького згадано лише двічі у названих вище епізодах (с. 96, 266).

²⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 436 зв.–437.

²⁹¹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 45; Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywatele Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia). Kraków, 2008. S. 32.

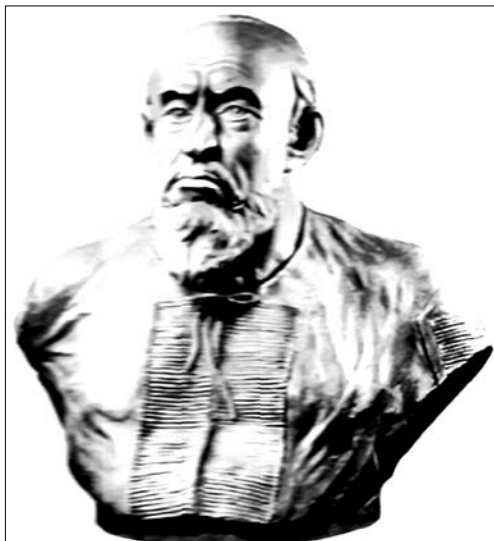

Іван IV Васильович Грозний. Портрет XVII ст. ГИМ (Москва).

вирушив у похід спільно з сином Янушем, старостою черкаським Михайлом Вишневецьким та київським каштеляном Павлом Сапегою. Основну частину тритисячного війська становили загони самого Острозького з козаків, татар та кількох десятків реєстрових козаків з Іваном Оришовським на чолі. Київський воєвода мав на меті захоплення Чернігова, але оскільки в його розпорядженні не було артилерії, то обмежився спаленням посаду. Мартін Бельський та Мацей Стрийковський, а за ними “Острозький літописець” лаконічно повідомляли: “Князь Острозький воєвода київський Чернігів добував... і не добув”²⁹². Після цього військо на чолі з названими керманічами розсипалося, спустошуючи Чернігово-Сіверщину до Стародуба, Радогоща і Почепа²⁹³. У листі до Кшиштофа

московським царем. І все ж він за королівським наказом взяв безпосередню участь у військових виправах проти московитів того самого 1579 р., коли ратував за військові акції проти Криму.

Сам король Стефан Баторій рушив на Полоцьк, а Острозький мав укріпити Київський замок і провести його люстрацію. У табір Баторія князь готовий був вирядити своїх синів Януша та Костянтина. Костянтин-молодший справді став згодом “при боці” короля, а Януш залишився з батьком у Києві для охорони південних рубежів від можливого нападу татар. Однак за наказом короля в серпні 1579 р. київський воєвода здійснив рейд на Сіверщину. Цю військову виправу він мав відбути спільно із загонами Миколи Сенявського, але оскільки той запізнювався, Острозький

Іван IV Васильович Грозний. Реконструкція проф. М. Герасимова.

²⁹² Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1970. С. 129; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Упор. В. М. Кравченко, Ю. А. Мицик. К., 1992. С. 221, 248.

²⁹³ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 237; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. II. С. 431; Albertrandi, biskup Zenopolitański. Panowanie Henryka Walezysza i Stefana Batorego królów Polskich / Wyd. Z. Jnacwicza. Warszawa, 1823. Т. 1. С. 227; Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... С. 81–82.

Радзивіла “Перуна” сам Острозький писав, що відправив каштеляна брацлавського Василя Загоровського та сина Януша “на плондрування землі неприязельської... Вони з ласки Божої здорові в щасті повернулися, землі неприязельської більш ніж на 40 миль в Сіверщині випустошили, людей до неволі кілька тисяч і здобич немало взяли, і як маю відомості, сіл кілька сот спалили, почавши від Чернігова під Радогошу аж за Почепів виплондрували”²⁹⁴.

Наведена цитата демонструє сприйняття “ворога” та модель поведінки у воєнному поході проти нього. Ця модель явно суперечить сказаному в листі до того ж адресата про похід “проти християнина”. Як пояснити таку антиномію в межах одного року та одного адресата? Наталя Яковенко навела цю цитату на доказ теорії про велику здобич як військову удачу/щастя, що уславлює доброго воїна. “Добрий воїн” має максимально плондрувати землю ворога, взяти великий полон²⁹⁵. Нас ще більше цікавить нівеляція у свідомості князя самого поняття “ворога”, котре під час воєнних дій не розкладається за релігійним чи якимось іншим принципом, узагальнюючись до “ворога держави”, хоч би яким він був і звідки походив. Таке узагальнення поняття ворога, нагадаємо, було притаманне шляхетському суспільству ще за часів батька київського воєводи К. Острозького. Проте Острозький не міг не “відчувати” подиху “старої Русі” на Чернігівщині: тут промовляла не лише давня Русь, але й Візантія; монастирі й храми, золоті бані Чернігова захопили князя (про це він писав Радзивілу), й озвалася “кров”. Чи це був поклик “крові” Рюриковичів, чи православної старовини, чи єдиновірної Русі? Щодо цього можна скільки завгодно розумувати, але “голосу” Острозького ми не чуємо. Втім, залишається незаперечний факт: попри всі ці можливі почуття й висловлений сентимент щодо Чернігова Острозький не зупинив розорення околиць і не змінив поведінкової моделі воєнного зразка.

Утім, у наступні роки К. Острозький не брав активної участі у Лівонській війні та не здійснював військових виправ на російській території, звернувши цілковиту увагу на оборону південних рубежів держави від татар.

Через постійну татарську загрозу змінилося ставлення Острозького до Московської держави на цілком нейтральне і, врешті, добросусідське. Особливо це виявилось під час безкоролів’я по смерті Стефана Баторія. До “єдиновірного” кн. Костянтина Острозького звернувся Борис Годунов (на той час фактичний правитель Московського царства при царі Федорі Івановичі) з пропозицією підтримати кандидатуру російського царя на виборах короля Речі Посполитої²⁹⁶. 10 березня 1587 р. київський воєвода писав Кшиштофу Радзивілу про можливість такого варіанта. А у відповідь на звернення Годунова К. Острозький пропонував низку заходів, яких має вжити російська сторона для проведення своєї кандидатури²⁹⁷. Наскільки реалістичними були ці кроки Острозького? Чи справді він прагнув потрапити під руку російського царя? Князь не міг не знати владної системи Московського царства,

²⁹⁴ Цит. за: Яковенко Н. Паралельний світ... С. 195.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ РГАДА. Ф. 79, оп. 1, кн. 17, л. 68–106.

²⁹⁷ Там же. Кн. 18, л. 121 зв.; Флоря Б. Н. Русско-польские отношения... С. 142–143, прим. 8, 211. Див.: лист К. Острозького до боярина Ф. Масальського після виборів короля від 5 жовтня 1587 р. (РГАДА. Ф. 1603, оп. 4, ч. 2, ед. 3608).

²⁹⁸ Литовская Метрика. Вильнюс, 2006. Кн. 594 (1585–1600). № 57–58. С. 127, 134.

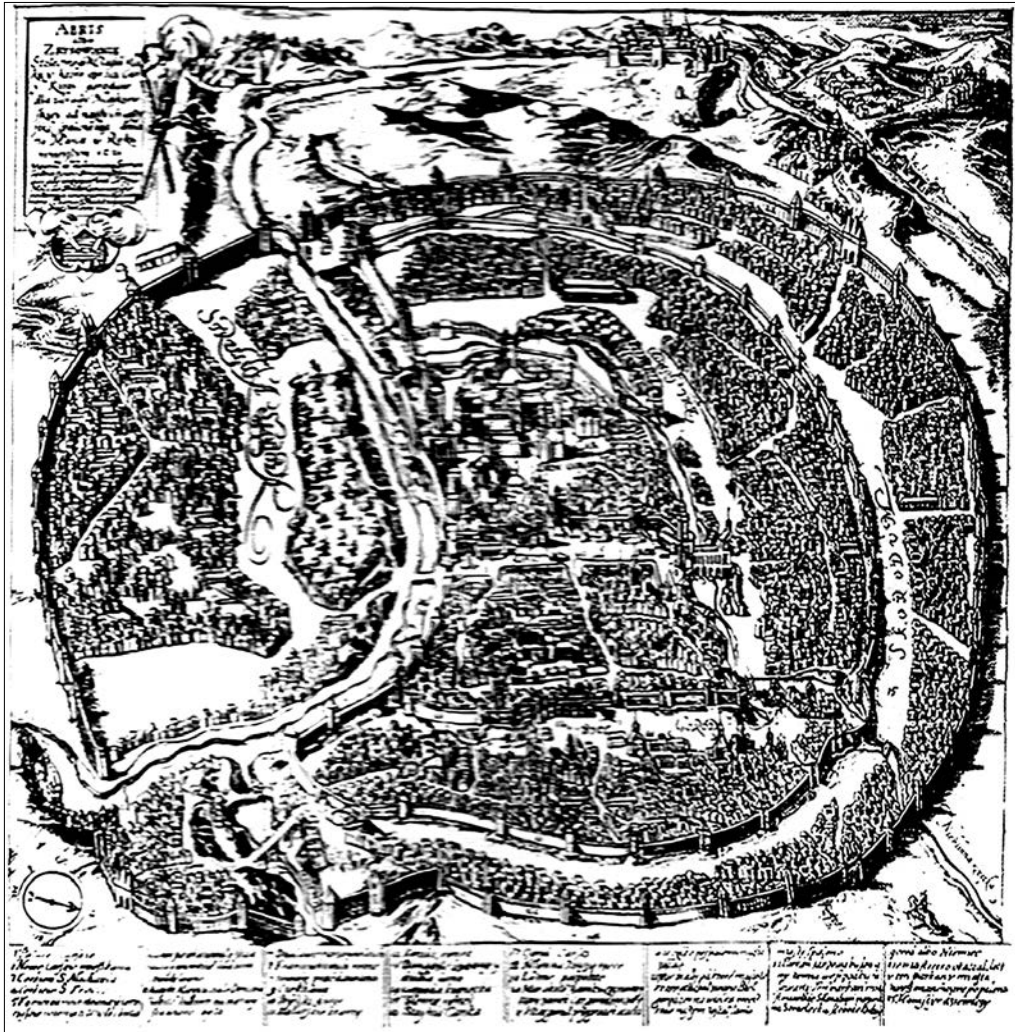
зокрема й щодо князів, котрі хоч і засідали в Боярській Думі (далеко не всі), однак вирішував усе цар або правитель, а князівські клани могли лише змагатися за певні впливи на особу владаря, залишаючись при цьому “рабами государевими”. Загалом уся система життя (не лише влади) Московського царства була незіставна із системою Речі Посполитої. Тож чи не бажав Острозький просто використати прагнення московських політиків для певного тиску як на супротивників, так і на союзників у Речі Посполитій, зокрема в Литві, а також здобути в такий спосіб конкретні дивіденди для Русі (наприклад, підтвердження свободи віровизнань та становища Православної Церкви)? Гадаємо, що перемовини щодо Федора Івановича були скоріше політичною грою, ніж реальним розрахунком на проведення цієї кандидатури на виборах короля. Доказом тому є відсутність будь-яких реальних кроків Острозького щодо протегування Федору Івановичу. А лист до Радзивіла? Вочевидь певна політична гра: інформація про можливість протегування православною Руссю, й зокрема шляхтою та сенаторами, кандидатури московського царя мала спонукати всіх інших кандидатів та їхніх прихильників у Речі Посполитій до загравань із православними з тим, щоб перетягти їх на свій бік. Російськими владними структурами “передвиборні перегони” сприймалися як щось цілком реальне, тому навіть у переговорах щодо можливих обіцянок потенційним прибічникам у Польсько-Литовській державі вони були непоступливими, чим ще раз довели навіть православним магнатам і шляхті, що цар не може бути бажаною кандидатурою нехай і для “єдиновірних”. Ще однією гранню реального ставлення до Московського царства було невтручання Острозького в “зачіпки” городових козаків на російському прикордонні. У листопаді 1590 р. московські дипломати оскаржували напади “черкес” з Канева, Черкас та Переяслава на Воронеж, який козаки спалили, вбивши місцевого воєводу. Королівські посланці відповіли, що король “о том своволенстве тых козаков не ведал” і писав київському воєводі, щоб тих козаків розшукав і покарав²⁹⁸. Нічого й казати, що все було дипломатичною відмовкою. Острозький навіть не пробував когось шукати й карати.

Позірно протегуючи на виборах короля кандидатурі московського царя, Острозький неослабно цікавився політикою та становищем Російської держави. Певну інформацію він мав з “московського боку”, від самого Бориса Годунова. Наприклад, 1593 р. Василій Зімогородський за рекомендацією Годунова виїхав до Чернігова, а звідти надіслав інформацію до К. Острозького. Про що в ній ішлося – невідомо, важливим є сам факт такого таємного спілкування фактичного правителя держави з київським воєводою²⁹⁹. Особливу увагу звернув князь на міжнародні відносини Московії, й зокрема з імператором та ханом. Острозького дуже цікавили зв'язки імператорського двору з царським, передусім через можливість їх використання задля

Цар Федір Іоаннович. Парсуна XVI ст.

²⁹⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 241 зв. (посилання на ЛІМ, кн. 133-в).

Москва. Гравюра Т. Маковського 1611 р.

доведення до логічного кінця питання з володіннями на території імперії. У квітні–червні 1597 р., коли до Москви вирушило австрійське посольство на чолі з Миколаєм Варкочем, київський воєвода різними шляхами (переважно через Кшиштофа Радзивіла) намагався отримати інформацію про це посольство та особу самого посла³⁰⁰. Вочевидь, Радзивіл постійно повідомляв Острозькому “московські новини”, про що свідчать листовні подяки князя за надану інформацію (лист від 13 січня 1599 р. та ін.)³⁰¹.

А один із дописувачів Кшиштофа Радзивіла Януш Бояновський 13 липня 1598 р. повідомляв магната, ніби по смерті останнього царя Рюрикoviча (Федора Івановича) кн. Костянтин Острозький має намір заявити про своє походження (від Воло-

³⁰⁰ Листи К. Острозького до К. Радзивіла від 30 квітня та 18 червня 1597 р. (Жукович П. Сеймова боротьба...1609 г. С. 335, прим. 726).

³⁰¹ Там же. С. 375.

димира Святославича) й права на Сіверщину як родову спадщину³⁰². Ця інформація вельми цікава не лише стосовно конкретного факту, але й у принциповому питанні усвідомлення Острозьким свого походження від прямої гілки Рюриковичів та “династичного” права на їхню старовинну частину держави. На жаль, в історіографії це питання залишається не дослідженим. Ми також обминемо його, оскільки таке дослідження потребує дуже поглибленого студіювання та пошуку нових артефактів. Зазначимо лише, що сам Острозький подібних намірів не оприлюднював, він не писав про це й Радзивілу, тож звідки Бояновський взяв наведену інформацію – невідомо.

Коли ж у 1598 р. московський престол посів Борис Годунов, виникла ідея укладення “вічного миру” Речі Посполитої з Московською державою. Офіційні переговори розпочалися 1600 р., однак взаємні вимоги були такими жорсткими, що в 1601 р. ледь не почалася війна, зупинена стихійним лихом (неврожаєм, морозами та голодом). До речі, саме тоді (5 травня 1601 р.) К. Острозький у спілці з 43-ма іншими волинськими панамі (в тому числі князями Григорієм Сангушком, Якимом Корецьким, Григорієм Четвертинським, Юрієм Чорторійським) передав два будинки із садибами біля люблінської православної церкви на користь храму та Люблінського православного братства і запевнив братчиків щодо своєї допомоги в разі потреби в майбутньому³⁰³. Ця дія була своєрідним “молитовним жестом” під час страшного лиха (іноземці фіксували навіть канібалізм на теренах Московської держави та у Литві). До того ж цей “жест” був здійснений у місті найвищого суду – Трибуналу, одному з найбільших торгових міст, яке часто відвідували й московські купці. Але найважливіше – люблінський православний собор через систему фрескових розписів являє собою яскраве втілення Візантії XV ст. й більше уподібнювався власне московським соборним храмам тієї доби, ніж українським чи білоруським. Спільна молитва 43-х шляхтичів литовської Русі в Любліні, окрім усього іншого, знаменувала відвернення масштабної війни з Москвою.

Завдяки цілій низці факторів, і не в останню чергу тактиці глави польсько-литовського посольства Льва Сапєги, було укладено перемир’я 25 серпня 1602 р. Проте Жигимонт III зтягував ратифікацію угоди, оскільки в документі не зазначався його новий титул короля шведського. Непевність політичної ситуації спричиняла непоодинокі сутички у прикордонних зонах. У вересні 1601 р. К. Острозький разом із Марком Собеським готувалися до походу на московський кордон, де збиралися російські війська. Наступного року прикордонна сутичка відновилася через розорення московським загоном якоїсь прикордонної маєтності кн. Вишневецького, що лежала на спірній землі і підлягала поділу. У зв’язку з цим Острозький вкотре скаржився королю, що всі укріплення Київського воєводства, й навіть Київський замок, перебувають у жалюгідному стані і в разі війни будуть непридатними для оборони. Ситуація ускладнювалася постійною татарською загрозою та виїздом шляхти на Люблінський Трибунал³⁰⁴. 15 жовтня 1602 р. у листі до короля Острозький наполягав, щоб майбутній сейм насамперед вирішив московську справу. Київський воєвода

³⁰² AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. V, № 1082, s. 323–325; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 7.

³⁰³ *Лонгинов А.* Памятник древнего православия в Люблине. Варшава, 1883. С. 21–22; *Gil A.* Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja. Lublin, 2005. S. 54.

³⁰⁴ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 227; *Панков А. И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (кон. XVI – перв. пол. XVII вв.). Белгород, 2004.

брав дійову участь у підготовці праці порубіжної розмежувальної литовсько-московської комісії. Однак литовська сторона не поставила вчасно своїх комісарів. Причиною тому стала смерть одного з них – кричевського старости кн. Богдана Соломерецького. Московські комісари висловлювали явне незадоволення, вважаючи, що литовська сторона зумисне тягне справу й, відповідно, готує якусь диверсію. З огляду на нетерпеливість росіян 18 червня 1602 р. Острозький просив Жигимонта III негайно призначити замість Соломерецького іншого комісара й розпочати процес розмежування прикордонної території. 20 липня того ж року київський воєвода повідомляв короля про небезпеку розв’язання воєнних дій російськими військами і неготовність до цього Київського замку та інших укріплень воєводства³⁰⁵. 15 жовтня Острозький знову писав королю про загрозу нападу з російського боку, оскільки

Лжедмитрій І. Гравюра 1606 р. Аугсбург.

Утім, спочатку Самозванець з’явився у межах управління та володіннях К. Острозького. В середині 1602 р. разом зі своїми двома супутниками він потрапив до Києва, де три тижні мешкав у Печерському монастирі при ставленику князя архімандриті Єлисеї Плетенецькому. Саме через нього монах-утікач намагався зав’язати стосунки з Острозьким. Здається, власне Єлисею, як про це свідчить запис у Хроно-

війська супротивника збираються на кордоні, а Київський замок так і залишився у поруйнованому стані³⁰⁶. Проте тільки в січні 1603 р. Жигимонт III нарешті підписав мирову угоду з Московським царством, що зняло напруження на кордоні й заспокоїло київського воєводу. Цим роком датуються листи Костянтина Острозького до царя Бориса Годунова та Патріарха Московського Іова, які не збереглися, але значаться в описі архіву Посольського приказу 1614 р.³⁰⁷. Однак, попри підписання договору, справа розмежування кордону тяглася до кінця 1604 р., про що К. Острозький регулярно повідомляв Жигимонта III та канцлера Яна Замоїського³⁰⁸.

Процес мирного врегулювання відносин Речі Посполитої з Московським царством, який активно підтримував Острозький з огляду на загрозу від татар та неможливість ведення військових дій на два фронти, був порушений у зв’язку з появою та підтримкою польськими політиками Лжедмитрія І.

³⁰⁵ ЛНБ ВР. Тишкев. 7/п.7, арк. 1–2 (копія з рукопису: ВРАН. Кг., 1393, s. 639, 16 Miscell., k. 2019; 1400, s. 519).

³⁰⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 5998/III, арк. 35–36.

³⁰⁷ Сб. РИО. М., 1912. Т. 137. С. 2; Голубцов И. А. Описание архива Посольского приказа 1626 года // СПб. ИРИ. Архив. Ф. 276, оп. 2, ед. 113, л. 51 (156).

³⁰⁸ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 227.

графі, Самозванець уперше “відкрив” своє “царствене походження”³⁰⁹, і це сприяло тому, що його негайно відправили до самого князя Острозького. На цей час київський воєвода мав певні “антигодуновські настрої”: 5 жовтня 1602 р. він повідомляв Жигимонта III, що росіяни концентрують військові сили на кордоні й можуть почати вторгнення, та просив допомоги в укріпленні Київського замку, який може потрапити в облогу, як то було із замком Вишневецьких³¹⁰. Відповідно князя міг би зацікавити втікач з Москви, претендент на російський престол – противник Годунова. На початку літа 1602 р. Григорій із супутниками прибули до Острога і ціле літо провели при дворі князя, при цьому Григорій виконував функцію диякона замкової соборної Богоявленської церкви³¹¹. Детально пише про це автор “Сказания и повести еже содеяся...”: “И приидоша в Остроге поле и поведаша об них князю Константину Константиновичу, и повеле им внити в полаты своя, и внидоша и поклонишася ему... И воста великий князь Костянтин, и любезно их воприят, и повеле им сести и вопросы у них, коея веры и коея страны. И нача глаголати Гришка Отрепьев вся по ряду ж... И возрадовася о сем великий князь. В той же день покоив их зело, наутрие повеле им службу совершити во храме своем... И егда служба совершися, и паки учредиша их, и пребыша в дому его два месяца и всем их угости”³¹².

А проте в серпні К. Острозький відсилає Григорія та його супутників до Дермані³¹³. На прощання князь подарував їм книгу Василя Великого “О постничестве”, видану в острозькій друкарні 1594 р. Цю книгу з унікальним записом віднайшов 1851 р. у Загорівському Різдва Богородиці монастирі Амвросій Добротворський. Запис такий: “Лета от сотворения миру 7110 года (1602. – В. У.) месяца августа в 14 день сию книгу Великого Василия дал намъ Григорию /царевичу московскому/ (дописано знизу іншою рукою, ймовірно, Самозванцем. – В. У.) з братею съ Ворламом /да Мисаилом/ (дописано внизу. – В. У.) Константин Констиневич нареченны во светом крещеньи Василие Божию милостию пресветлое княже Остроское воєвода киевский”³¹⁴. Вказівка на хрещальне ім’я князя символічно пояснювала сам дар. На жаль, через втрату книги нині вже неможливо провести нове дослідження запису та самого примірника видання. Наші спостереження дають підстави висувати, що основна частина запису до слів “з братею” написана Григорієм, якому й було вручено книгу як головному серед трьох втікачів. Імена обох супутників дописані пізніше, ймовірно Місаїлом (його ім’я записане чітко, а ім’я Варлаама – з правкою), і вже після їх прибуття в Дермань.

Навіщо ж Острозький спрямував Григорія та його супутників у Дермань? Гадаємо, що він не ризикнув утягтися в інтригу проти московського царя, а отже, й проти Російської Православної Церкви, на яку покладав певні надії в боротьбі з унією (лист

³⁰⁹ Белокуров С. А. Разрядные записи за Смутное время (7114–7127 гг.). М., 1907. С. 1; СГГД. М., 1813. Т. 1. С. 163; РИБ. Т. 13, вып. 1. Стб. 798.

³¹⁰ Сб. РИО. Т. 137. С. 2; Сб. князя Оболенского. М., 1838. Кн. 8. С. 30; ЛНБ ВР. Тишковські, спр. 7, п. 7, арк. 1–2.

³¹¹ ААЭ. Т. 2. С. 79, 142–143.

³¹² ЧОИДР. 1847. № 9. С. 6–7.

³¹³ ААЭ. Т. 2. С. 142–143.

³¹⁴ Добротворский А. Сведения о книге Василия Великого, принадлежащей ныне Загоровскому монастырю, и сохранившейся на ней надписи // Записки Русского археологического общества. СПб., 1856. Т. 8. С. 57, 72.

Книга великого князя Василия
 великого московского государя
 великого князя всея Руси
 великого князя владимирского
 великого князя московского
 великого князя владимирского
 великого князя московского
 великого князя владимирского

Запис про дар “Книги про поштування” Василя Великого острозького друку 1594 р. кн. В.-К. Острозьким московським монахам Варламу, Мисаїлу та Григорію – з припискою рукою Самозванця “царевичу московському”.

до Патріарха Іова 1604 р. та дарування йому кришталевого хреста³¹⁵). Князь вирішив добре вивідати суть справи в самій Москві. Під виглядом купців його агенти з’ясували питання про смерть царевича Дмитрія і, ймовірно, привезли матеріали офіційного слідства про самогубство та переказали чутки про вбивство за наказом Годунова, що перетворило особу інока Григорія та його претензії на престол у справжню авантюру. Це, врешті, спонукало К. Острозького відмовитися від підтримки Самозванця. Нунцій Клаудіо Рангоні зафіксував повідомлення своїх агентів, ніби кн. К. Острозький наказав своїм гайдукам виставити Григорія за ворота Острозького замку (ймовірно, він прийшов з Дермані, аби нагадати про себе князю)³¹⁶. Ситуацію дещо з’ясовує лист Януша Острозького до Жигимонта III від 2 березня 1604 р., у якому краківський каштелян пригадував: “Я знаю Дмитрія вже кілька років, адже він мешкав досить довго в монастирі мого батька в Дермані, потім він пішов звідти й пристав до анабаптистів: з того часу у втратив його з поля зору”³¹⁷. А сам Костянтин

³¹⁵ РИБ. Т. 3. С. 701; Турилов А. А. Из истории проектов ликвидации Брестской унии (неизвестное письмо князя Константина Острожского Патриарху Иову) // Славяне и их соседи. М., 1991. Вып. 3. С. 138–140; Снегирев И. Памятники московской древности. М., 1842–1845. Т. 1. С. 34.

³¹⁶ Пирлинг П. Дмитрий Самозванец. М., 1912. С. 69; Васенко П. Г. Лже-Димитрий: Биографический очерк. СПб., 1915. С. 372–373.

³¹⁷ Старина и новизна. 1911. Т. 14. С. 425–427. Ю. А. Мицик опублікував лист від 2 березня 1604 р., приписавши його Анні-Алоїзі Острозькій-Ходкевич. Це прикра помилка. В листі автор говорить про Дерманський монастир “мого батька” і подає інформацію тими самими (!) словами, що й в опублікованому 1911 р. листі Януша з тією самою датою (2 березня 1604 р., Острог). Окрім того, Анна-Алоїза на 1604 р. була дитиною, одружилася в 1620 р. й просто не могла бути авторкою листа. Його (за умови, що чітко прочитується підпис “Анна княгиня Острозька”) могла написати її матір Анна з Шемберка Костчанка Острозька. Однак у листі даються політичні поради, йдеться про скликання наради сенаторів тощо – про все це королеві жодна княгиня не могла писати. Отже, слід вважати публікацію Ю. Мицика (до речі, з пізньої і явно неточної копії) простим непорозумінням. Див.: Мицик Ю. Лжедмитрий I у Дермані і Острозі // Матеріали VII–IX науково-краснознавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. 1996–1998 роки. Острог, 2000. С. 100–101; Його ж. З нових джерел до історії князів Острозьких і Заславських // Там само. С. 201–203.

Острозький в листі від 3 березня до короля повідомляв цілком протилежне: він нічого не знає про “царевича”, ніколи його не бачив і не пам’ятає, щоб той коли-небудь жив у його замку³¹⁸. Тож князь відкидав своє первісне “знання” намірів Самозванця. Лист розкриває й головну причину висилки московських утікачів з Острога в Дермань: князь зайняв вичікувальну позицію до отримання точних відомостей від своїх людей з Москви. Він видалив Григорія та його супутників із багатолюдного Острога, де інформація про “сина Івана Грозного” могла так само швидко поширитися, як то було в Києві. Нагадаємо, що згідно з фундушевим розпорядженням Острозького від 18 липня 1602 р. у Дерманський монастир було суворо заборонено приймати монахів-утікачів, а лише осіб освічених і здатних до науки³¹⁹. Присилання Григорія з супутниками порушувало цю заборону, хоча інтелектуальні здібності Самозванця поза сумнівом (як і одного з його супутників – Варлаама) – це відповідало постанові про прийняття лише освічених осіб, а те, що дане “порушення” зробив сам Острозький, підкреслювало винятковість ситуації і важливість посланої особи/осіб. Окрім того, дар книги Василя Великого про пісництво мав би “спрямувати” Григорія та його супутників у сферу виключно духовної аскези. У Дермані Григорій, за словами його супутника Варлаама, так само служив дияконом³²⁰.

Відомий історик-краєзнавець Й. Новицький, повідомляючи місцеві легенди про перебування в Дермані вченого монаха Димитрія, князя Димитрія чи царевича Димитрія, висновував, що під князем розумівся Дмитро Сангушко, під монахом – Григорій Отреп’єв, а під царевичем – Лжедмитрій I, причому два останні були однією особою і справді сином Івана Грозного від побічного зв’язку з... донькою впливового при дворі протопопа Сільвестра Анною, котру потім видали заміж за Отреп’єва. Це своє дослідження Новицький опублікував з нагоди перебування 1928 р. у Ровно лжецаревича Олексія Миколайовича (справжній царевич з усією родиною Миколи II був розстріляний у Єкатеринбурзі 1918 р.) і підсумовував: “Первый Самозванец и В. Ленин – повернули русскую историю, и историку-специалисту следовало бы установить более подробную и тесную связь между Дерманским монастырем и Смутным временем на Руси, а пока неясное дерманское предание я считаю не совсем бесполезной и легкомысленной легендой”³²¹. Цей парадоксальний висновок, як і саме дослідження Новицького на тлі відомої й наведеної вище інформації, виглядають історичним курйозом, як, між іншим, і часто повторювана донині у краєзнавчих виданнях містифікація щодо вінчання Лжедмитрія I і Марини Мнішек в Острозі! При цьому навіть показуються різні місця перебування подружжя в замку. Острожані переказували також легенду про загадковий “тайнопис” на стіні Острозького замку, котрий арибутується Самозванцю. Йшлося про зображення в одній з ніш квадратного символу, що увінчується католицьким хрестом, який можна було б інтерпретувати і як корону з хрестом. Сам знак має цегляно-коричневий колір. Відповідно острожани оповідали про перше вінчання Лжедмитрія I з Мариною Мнішек в острозькій

³¹⁸ Старина и новизна. 1911. Т. 14. С. 425–427.

³¹⁹ Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4. С. 37–38; СПб. ИРИ. Архив. Кол. 52, оп. 1, книги, ед. 341, л. 159–161; НБУВ ІР. Ф. ІІ, спр. 22556, арк. 17–20; ЦДАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 218, арк. 1 зв.

³²⁰ ААЭ. Т. 2. С. 142–143.

³²¹ Новицький И. В. Лжедмитрий I в Дерманском монастыре // Воскресное чтение (Варшава). 1928. № 40. С. 607–608.

Богоявленській церкві – саме тоді претендент на царство нібито й намалював цей знак. Інтерпретації острожан (чи фіксаторів цих оповідей) були подвійні: це символ клятви стосовно підпорядкування всієї Русі папству (звісно, здійснений кров’ю) або ж закляття – той, хто його розгадає, може стати багатим та успішним. Пантелеймон Юр’єв задля надання “реальності” легендам заявляв про те, ніби зберігся лист Лжедмитрія I від 1602 р. з Острога до кн. А. Курбського, в якому Самозванець вихваляє гостинність кн. В.-К. Острозького та його увагу “к бедному иноку московскому”³²². Звичайно, такого листа не просто не існувало, але й не могло існувати, оскільки кн. А. Курбський помер у травні 1583 р. Ніякого вінчання Лжедмитрія I в Острозі з Мариною теж, зрозуміло, не було. Місцева легенда пов’язала імена й події довільно, вихопивши сам факт перебування Самозванця в місті й романтичну історію його стосунків з Мариною. Утім, пам’ять острожан про Лжедмитрія I доволі показова щодо самого наповнення регіональної “історичної пам’яті”. Між іншим, подібний тайнописний знак віднайшли також у Межиріцькому замку-монастирі (викладений цеглою): його “дешифрували” як знак сонячної дороги та повороту й вказували на можливість “заклинання” своєї долі претендентом на московський престол³²³. Така інтерпретація ще більш сумнівна й штучна, оскільки Самозванець не перебував у Межирічах, тим більше в час мурування храму, коли цеглою можна було викласти будь-який знак.

Юрій Мнішек. Мідьорит Лукаса Кіліана. Кінець XVI ст.

Самозванець залишив Дермань наприкінці 1602 – на початку 1603 р. після того, як черговий раз спробував нагадати про себе князю Острозькому й останній досить непоштиво відмовив йому в підтримці. Тоді Григорій пішов до Гощі – маєтку маршалка двору Острозького аріанина Гавриїла Гойського, у якого найнявся на службу (навчав дітей) й, можливо, слухав курс у місцевій аріанській школі. Гойський, що зрозуміло, як і його сюзерен, не надав підтримки політичним планам Самозванця. Це зробили князі Адам (православний) та Костянтин (католик) Вишневецькі, а повною мірою – Юрій Мнішек. Тим часом інформація про появу Самозванця спочатку при дворі К. Острозького швидко поширилася. Про це доносили іноземні агенти своїм владарям, зокрема імператору у Відень: 9 січня 1604 р. невідомий агент із Данцига, 13 січня агент з Кракова, 17 травня Генріх Логау³²⁴. В їхній

³²² Юр'єв П. Острожская тайнопись // ОДІКЗ. Фонди. КН 15907. С. 84–87.

³²³ Там само. С. 86–87.

³²⁴ Щепкин Е. Н. Краткие известия о Лжедмитрии I. Одесса, 1900. С. 3–4; Сборник материалов по русской истории начала XVII века. СПб., 1896. С. 56–57.

інформації була немала частка істини. Навіть посланець Єрусалимського Патріарха до московського царя архімандрит Феофан оповідав у вересні 1603 р. в Москві, що під час його перебування в Острозі у кн. К. Острозького через місто проїхав кн. Адам (Василь) Вишневецький із Самозванцем, які прямували до короля³²⁵. Отже, православний кн. А. Вишневецький ще раз спробував долучити до справи Лжедмитрія I київського воєводу, але, вочевидь, безуспішно³²⁶.

Водночас вплинути на православного князя намагався і московський двір. 1603 р. датується якесь послання К. Острозького Борису Годунову, інформація про котре збереглася лише в описі архіву Посольського приказу 1614 р.³²⁷. Цим роком датується й звернення царя Бориса до київського воєводи з проханням передати йому монаха-втікача. “Сказание еже содеяся...” та пізній “Морозовський літописець”, а також шведський агент у Росії Петро Петрей повідомляють, ніби Острозький погодився видати Отреп’єва Годунову і послав у Дермань слуг, але Григорія там уже не було³²⁸. До “благодарного” К. Острозького звернувся і Московський Патріарх Іов, його листа 1604 р. привіз спеціальний посланець А. Пальчиков. А 4 липня 1604 р. князь Острозький переслав Патріарху Московському в подарунок кришталевий хрест із золотою ручкою, на якому зберігся напис: “Лета 7112 году, июля в 4 день, сии честныи крест прислал в почесть к Иову патриарху, из Киева от князя Василья Константиновича Острожского”³²⁹.

Перехід Самозванця в “католицький табір” відразу став відомий київському воєводі через сина, як і таємна конверсія Лжедмитрія I з православія на католицизм (квітень 1604 р. у Кракові). Це останнє остаточно налаштувало К. Острозького проти новоявленого “царевича”. Острозький негайно став на позицію канцлера Я. Замойського, який виступив проти офіційної підтримки Самозванця королем³³⁰. Імовірно, саме в цій справі К. Острозький клопотався про особисту аудієнцію перед королем свого маршалка Гавріла Гойського³³¹. Усно його посланці мали повідомити лише компрометуючу монаха-втікача інформацію. Обидва Острозькі неодноразово писали і самому королю, й сенаторам, застерігаючи від помилкового рішення про підтримку непевного претендента на царство.

12 січня 1604 р. Януш Острозький повідомляв про “велике свавілля” в Україні, де під Лубнами зібралися групи вояків, аби вести “московитина на московське князівство”, що означало початок війни з Росією та розорення порубіжних земель, до того ж не лише від неприятеля, але й від “лотрів”-козаків. Це явно непокоїло і Януша, і Костянтина Острозьких. Вони обидва вважали за потрібне винести питання про

³²⁵ ЧОИДР. 1918. Кн. 1. С. 36.

³²⁶ Проблема стосунків Лжедмитрія I з Острозьким та іншими визначними діячами Речі Посполитої детально висвітлена нами: *Ульяновский В. И.* Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения. К., 1993. Ч. 1. С. 64–105; *Его же.* Смутное время. М., 2006. С. 299–312.

³²⁷ Сб. РИО. Т. 137. С. 2.

³²⁸ ЧОИДР. 1847. № 9. С. 10; РНБ ОР. Ф. IV. 228, л. 98, Погодинск. 1578, л. 99–100; *Петрей П.* История о великом княжестве Московском. М., 1867. С. 190.

³²⁹ РИБ. СПб., 1876. Т. III. Стб. 701 (Опис ризниці Успенського собору 1701 р.); *Снегурев И.* Памятники московской древности. М., 1842–1845. Т. 1. С. 34.

³³⁰ Старина и новизна. 1911. Кн. 14. С. 428.

³³¹ Там же; *Sobieski W.* Szkice historyczne. Warszawa, 1904. S. 89.

підтримку/непідтримку Самозванця на сейм і були проти порушення мирної угоди з Московським царством. Януш Острозький арештував посланців донських козаків до Лжедмитрія I³³². А 23 травня К. та Я. Острозькі з кількома прибічниками надіслали колективного листа Жигимонту III, застерігаючи від війни з Москвою та можливості нового повстання козаків³³³. На початку липня (4) Януш повідомляв короля про поїздку слуг батька до Москви нібито для визволення затриманого там майна, а насправді для з'ясування, “що там робиться”. Інформація слуг була передана Костянтином синові, а той батькового листа передав королеві, щоб показати, який хаос твориться в російській столиці³³⁴. 26 серпня 1604 р. обидва Острозькі, Я. Претвич та Я. Чаплинський від імені сенаторів і шляхти територій, де збираються прихильники Лжедмитрія I, звернулися до короля зі спеціальним посланням, нагадуючи, що підтримка Само-

Марина Мнішек. Портрет 1604 р. з Вишневецького замку.

званця означатиме зламання мирової угоди і початок міждержавної війни. Тим часом окраїнні замки поруйновані і не готові до оборони, а козаки чинять анархію, свавілля й розорення краю. Магнати пропонували почекаати до сейму, який мав би вирішити справу з допомогою Лжедмитрія I, явно сподіваючись на незгоду більшості з цією авантюрою. Вони пропонували також схилити Юрія Мнішка, який найактивніше підтримував Самозванця та погодився на його майбутній шлюб з донькою Мариною, відмовитися від своїх планів³³⁵. 26 серпня 1604 р. К. Острозький додатково писав Жигимонту III, що чернігівський воєвода повідомляє про готовність до відбиття нападу загонів Самозванця³³⁶. А Януш Острозький того ж 26 серпня інформував іншого противника підтримки Лжедмитрія I Яна Замойського, що “противник нас відвідає, якщо ми його не відвідаємо”³³⁷. 6 вересня 1604 р. краківський каштелян уже вкотре попереджав Жигимонта III, що українські козаки, які збираються під знамена Самозванця, становлять загрозу й для Речі Посполитої, зокрема її південно-східних територій³³⁸. Януш пробував переконати польських магнатів, котрі підтримували Самозванця, зокрема Юрія Мнішка, однак безрезультатно (лист Вацлава Вільгурського до Януша Острозького від 18 жовтня 1604 р.)³³⁹.

³³² Старина и новизна. 1911. Кн. 14. С. 424–440, 445–446.

³³³ Русская старина. 1908. № 4. С. 718.

³³⁴ Старина и новизна. 1911. Кн. 14. С. 429.

³³⁵ ВКрп. 1398. S. 25.

³³⁶ Ibid. S. 33.

³³⁷ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 230.

³³⁸ ЛНБ ОР. Ф. 5 (Осcolінські), спр. 5998/III, арк. 71–71 зв.

³³⁹ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 230, № 202.

Занепокоєння Острозьких поділяла шляхта Київського воєводства, яка на сеймику 10 грудня 1604 р. в інструкції послам на вальний сейм вказувала на потребу погамувати козаків, котрі допомагають Лжедмитрію I і водночас грабують маєтки місцевої шляхти³⁴⁰.

Усі ці заходи щодо політичного вирішення питання виявилися марними. Тоді Януш Острозький повідомив самого Лжедмитрія I, що не допустить його до московського кордону³⁴¹. Януша пробував переконати нунцій Клавдіо Рангоні, але безуспішно. Юрій Мнішек намагався умовити краківського каштеляна через Станіслава Жолкевського, що також не допомогло змінити позицію Януша Острозького, яка відбивала думку батька³⁴². Януш зі своїм загоном невідступно прямував за військом Самозванця, поки воно просувалося через володіння та сферу урядового впливу його батька. Один з учасників виправи Лжедмитрія I згадував:

Польський двір і Пани-Рада під час вінчання Лжедмитрія I і Марини Мнішек у Кракові.

Один з учасників виправи Лжедмитрія I згадував: “Идя к Киеву, мы боялись войска краковского каштеляна, князя Острожского, которого войска было несколько тысяч и которое стерегло нас до самого Днепра, поэтому мы были очень осторожны, не спали по целым ночам и имели наготове лошадей”³⁴³. Перед самою переправою через Дніпро Януш наказав відвести всі пороми та човни, що затримало переправу на кілька днів³⁴⁴.

На сеймі 27 січня 1605 р. Януш Острозький вимагав суворо покарати винуватців і учасників походу Лжедмитрія I на Москву. В цей час Самозванця, який зазнав поразки під Новгородом-Сіверським, покинув Юрій Мнішек (4 січня) та польські гусари, в його таборі залишилося якихось 600 польських вояків³⁴⁵.

Як бачимо, в історії із Самозванцем після його публічного проголошення себе царевичем Димитрієм першу “скрипку” з сім’ї Острозьких грав краківський каштелян Януш. Чому ж Костянтин Острозький, котрий і не підтримав претензій Лжедмитрія I на московський престол, і протестував проти надання йому допомоги королем, магнатами та шляхтою, навіть козаками, не виявив дійової активності, котрою так вирізнялися всі його “битви” проти унії? Справа в тому, що в 1602–1605 рр., коли розгорталася інтрига навколо Самозванця, Костянтин Острозький часто

³⁴⁰ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 105.

³⁴¹ Записки гетмана Жолкевского о Московской войне. СПб., 1871. Прил. 44. С. 21–23.

³⁴² Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1887. S. 138.

³⁴³ Борша Ст. Поход московского царя Димитрия в Москву // РИБ. СПб., 1872. Т. 1. С. 367.

³⁴⁴ Доманицкий В. Новый документ 1604 года о Самозванце // Киевская старина. 1899. № 1. С. 10; РИБ. Т. 1. С. 367.

³⁴⁵ Россия начала XVII века. Записки капитана Маржерета. Л., 1982. С. 196.

Вінчання Лжедмитрія I (через фактотума – дяка Афанасія Власьєва) і Марини Мнішек у Кракові 12/22 листопада 1605 р. Картина з Вишневецького замку.

почувався зле фізично, тому й не міг взяти діяльної участі у цій вельми неординарній справі. У липні 1602 р., наприклад, Кшиштоф Радзивіл писав Яну Замойському, що тєсть “був у нас при смерті, але з ласки Божої вичунав і відбулося значне покращення його здоров’я”³⁴⁶. Затим не один раз лєдь не публічно оголошували про скору смерть або передсмертний стан Острозького, але він ще витримував випробування тіла. У грудні 1603 р. помер наймолодший син князя Олександр, що не могло не відбитися на стані здоров’я старого згорьованого батька. На початку 1604 р. Костянтин Острозький був уже частково паралізований.

А проте він підтримував усі акції сина Януша, спрямовані проти Лжедмитрія I, оскільки був налаштований рішуче проти порушення нещодавно укладеного миру з Москвою, що могло сильно зашкодити інтересам Дому Острозьких, маєтки якого віднедавна перебували й на російському прикордонні. Можлива війна оголила б також південні рубежі, всю Київщину, Волинь та Поділля для татарських набігів³⁴⁷.

При цьому Острозький не прагнув до політичної співпраці з московськими владними структурами у справі Лжедмитрія I, про що свідчить арешт посла від Патріарха Іова (Афанасія Пальчикова – 1604 р.)³⁴⁸. Князь листувався з московським двором, посилав дарунки Патріарху, вочевидь, з іншою метою, в основі якої лежали церковні справи, економічні інтереси та порубіжні відносини.

³⁴⁶ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 228.

³⁴⁷ Ibid.

³⁴⁸ Сб. РИО. Т. 137. С. 280–281, 321, 430, 755.

На противагу Острозьким деякі інші руські магнати, котрі також мали порубіжні маєтки і часто вступали в сутички з російськими прикордонними загонами, вважали за потрібне допомагати Самозванцю, сподіваючись на його успіх і дивіденди потому. Наприклад, акцію вербування запорожців до війська Самозванця проводили князі Адам Вишневецький та Роман Ружинський. Коли війська Лжедмитрія I покинули кордони Речі Посполитої і почалася війна в межах Московської держави, Костянтин Острозький практично втратив інтерес до цієї справи. І хоча дехто припускав, ніби сам київський воєвода залишив запис на копії грамоти Бориса Годунова, де зазначив факт отруєння Годунова та воцаріння Лжедмитрія I, це (тобто авторство запису Острозького) більш ніж сумнівне³⁴⁹. Князь не виявив дійового інтересу до нового правителя Московської держави й після воцаріння Самозванця

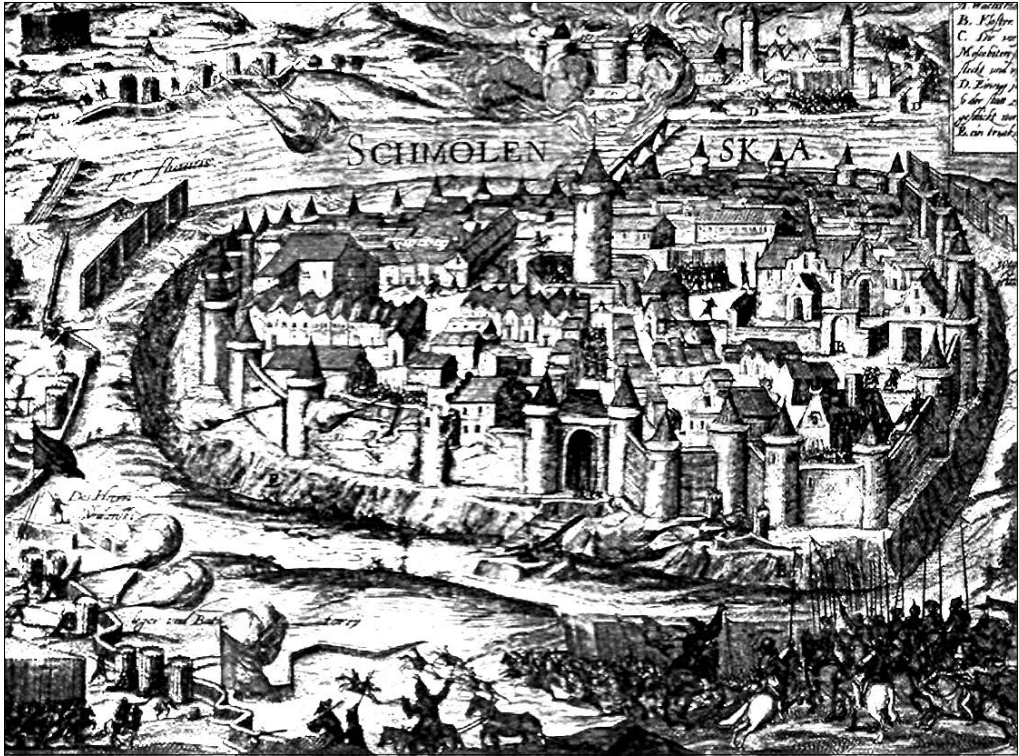

Польські придворні дами на вінчанні Лжедмитрія I і Марини Мнішек у Кракові.

Зустріч Марини і Юрія Мнішків з польським почтом під Москвою 1606 р. Атрибутується Шимону Богушовичу. 1630-ті рр.

³⁴⁹ Сборник князя Оболенского. М., 1838. Сб. 8. С. 4.

Смоленськ 1611 р. Кольорова гравюра.

і встановлення зв'язків з ним львівськими братчиками (посольство І. Д. Красовського), волинськими аріанами (посольство Матвія Твердохліба та ін.), навіть уніатами (подорож до Москви Йосифа Веляміна Рутського) та польсько-литовськими опозиціонерами (майбутніми рокошанами, зокрема Станіславом Стадницьким і самим главою рокоша Миколоєм Зебжидовським). А кн. Адам Вишневецький їздив до Москви в серпні 1605 р., отримав частину майна Годунових, але був випроваджений у Литву через непомірні вимоги винагород та розгульне життя³⁵⁰. Для Костянтина Острозького Лжедмитрій I ніби не існував, хоча практичні відносини київського воєводи з Московським царством не переривалися.

Новий претендент на престол також намагався завоювати довіру К. Острозького. Після вбивства Лжедмитрія I ще до коронації Василя Шуйського Патріарх і бояри послали К. Острозькому з Федором Дуровим листа, “чтоб он тому порадовался”³⁵¹. Князь наказав посадити Дурова до в'язниці, що, на думку Т. Кемпи, мало засвідчити, що він “не бажає жодних політичних контактів з московською владою”³⁵². Це не зовсім так. Острозький просто не був певний як у повноваженнях посланця, так і в легітимності влади тих, хто його послав. Це був звичний прийом: затримувати посланця до повного з'ясування ситуації. З урядом Василя Шуйського Острозький, імовірно, не

³⁵⁰ Детальніше див.: Ульяновский В. И. Россия в начале Смуты: очерки социально-политической истории и источниковедения. К., 1993. Ч. 1–2.

³⁵¹ Сб.РиО. Т. 137. С. 683–684; ДАИ. Т. 1. СПб., 1846. № 151. С. 255–262.

³⁵² Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 230.

встиг налагодити ділових контактів, тим більше що з'явився Лжедмитрій II й знову стало невідомо, хто переможе і яка влада є легітимною.

Таким чином, “єдиновірна” Москва для К. Острозького була у військово-політичному сенсі і ворогом, і мирним сусідом та торговим партнером, і втіленням поствізантійської духовно-релігійної спадщини. В усіх цих сферах князь по-різному сприймав Московію та реагував на неї та її “виклики”.

Молдавські справи

Ще однією “єдиновірною” країною, сусідньою з володіннями Острозького, була Молдавія. Тож “молдавські справи” також обходили князя. Перше документальне свідчення про зацікавлення Острозького молдавськими справами містить лист Жигимонта II Августа близько 1551 р. до молодого володимирського старости Костянтина Острозького. Князь повідомив короля про можливий спільний напад волозького воєводи Стефаниці і білгородського санджака Ілляша на територію ВКЛ. Превентивний набіг татари вчинили на Брацлав. Жигимонт II Август запропонував Острозькому вжити заходів для оборони території його урядування та регулярно і вчасно повідомляти про подібні напади³⁵³. Втім, це ще не були “молдавські справи”, оскільки мова йшла не про внутрішні проблеми Молдавії, а лише про військову сутичку на руських землях.

Вперше Острозького втягнуть у “чисто молдавські справи” в 1563 р., коли посаджений за допомогою Ольбрахта Ласького господар Якуб Гераклідес попросив руки доньки київського воєводи й отримав відмову. Вдруге ця сама акція була повторена 1570 р., коли господар Богданко (Олександрович) Лопушню, підтримуваний польським двором, просив руки доньки князя за посередництвом короля Жигимонта II Августа (“хотел ... поняти княж Васильеву дочь Острожского”)³⁵⁴. З невідомих причин Острозький відмовив господарю. Л. Соболев вважає, що він “не считал себя достаточно сильным для такого шага”³⁵⁵. Ймовірно, йшлося про можливість матеріальної та військової підтримки Острозьким захитаної позиції воєводи. А це означало втягнення в клубок інтересів султана, імператора, короля та різних груп молдавської знаті. Саме до цього князь не був готовий і не мав жодних власних інтересів у цій програшній політичній грі,

Переписувач книг і пишець молдавського господаря. Мініатюра XVII ст.

³⁵³ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. № XXX. С. 55–56.

³⁵⁴ Захарьина Н. С. Сведения о Молдавском княжестве второй половины XVI в. в книгах фонда “Сношения России с Крымом” // Проблемы источниковедения истории Молдавии периода средневековья и капитализма. Кишинев, 1983. С. 209–210.

³⁵⁵ Соболев Л. В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских. С. 40.

яка вимагала до того ж чималих коштів. Богданка підтримували польські “політики”, а це означало, що рано чи пізно султан позбавить його влади, що й сталося 1572 р.

Але якщо родинні зв’язки з молдавськими правителями Острозького не цікавили, то загалом політичні рухи в Молдавії не могли не викликати явного інтересу київського воєводи. У внутрішньополітичні ігри Молдавії він міг таємно “погратися”, оскільки ця країна була своєрідним “буфером” між європейськими державами і Високою Портою. Окрім того, у ході боротьби з Ольбрахтом Лаським за батьківські маєтки Острозький пообіцяв “авантюристу-гуманісту” допомогу в його замірах щодо молдавського престолу. Навесні 1574 р. Ласький і Острозький спільно надали негласну військову допомогу господарю Івонії (Івану Лютому), який після скинення Богданка був посаджений з руки султана на молдавський престол. Одночасно Острозький підтримував стосунки зі скинутим господарем Богданком, про що свідчить чергова поява чуток стосовно можливості шлюбу экс-господаря з донькою київського воєводи (1574–1575)³⁵⁶.

В Османській імперії своєю чергою, намагалися зруйнувати такий союз, висловлюючи фантастичну ідею (1573 р. – великий візир Мегмед Соколу, 1574 р. – турецький посол) про можливість посадження Костянтина Острозького на престол Речі

Турецький султан. Малюнок XVII ст.

Посполитої (цю інформацію повідомляв у Рим нунцій Дж. Дельфіно 10 січня 1574 р.)³⁵⁷. Утім, київський воєвода не плекав надії на ефемерні обіцянки та натяки турків, навпаки, він вважав за необхідне всіма силами вести війну з турецьким владарюванням на Балканах та постійною загрозою Європі, в тому числі Речі Посполитій. Тому він підтримав таємні антитурецькі плани Івонії, котрого вважали позашлюбним сином Богданка або Стефана Рареша (сина знаменитого Петра Рареша). Однак турки навесні 1574 р. спільно з Олександром Мірчі й татарами рушили на Молдавію. Івонія сподівався на допомогу Речі Посполитої, але Генріх Валуа через спротив сенату її не надав. Лише 1200 козаків на чолі з Іваном Сверчовським прийшли на допомогу Івонії. Та господаря зрадила частина місцевої знаті разом зі своїми загонами, тому він зазнав остаточної поразки 14 червня і був убитий турками. Султанат поставив новим господарем Молдавії свою креатуру – Петра³⁵⁸. На сейм 1574 р. до Варшави (30 серпня – 18 вересня, після втечі Генріха Валуа) турки вирядили посольство з вимогою від султана Селіма II покарати тих, хто допомагав Івонії, видати втікачів з Молдавії, зокрема дружину й тестя Івонії, а також повернути погра-

дили посольство з вимогою від султана Селіма II покарати тих, хто допомагав Івонії, видати втікачів з Молдавії, зокрема дружину й тестя Івонії, а також повернути погра-

³⁵⁶ Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-е годы XVI в. // Карпато-дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975. С. 222.

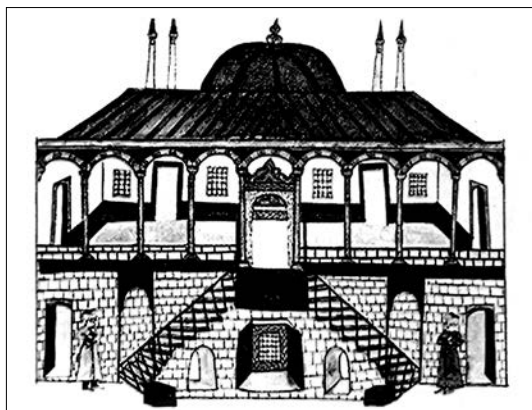
³⁵⁷ Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantia. Romae, 1956. Vol. 1. № 60; Кемпа Т. Konstany Wasyl Ostrogski... S. 66. № 6.

³⁵⁸ Кемпа Т. Konstany Wasyl Ostrogski... S. 71.

бовану поляками молдавську казну. Турецькі послы прямо вказували на головних прихильників Івонії – Ласького та Острозького, оскільки до султана нібито потрапили листи обох магнатів до господаря з обіцянкою допомоги йому. Вимогу послів було відхилено. Вочевидь зі слів самих “винуватців” польський посол у Туреччині Анджей Тарановський вказував, що листи обох магнатів є сфальшованими кимось, хто хотів погіршення відносин Речі Посполитої з Туреччиною³⁵⁹. Турки у відповідь покарали “помічників” Івонії руками татар: у вересні 1574 р. татари пограбували Поділля, що внеможливило поїздку К. Острозького на конвокаційний сейм. Зазначимо, що в архіві Сангушків є копія цікавого листа К. Острозького 1575 р. з вельми докладним описом стану справ у Константинополі-Царграді (обидві назви вжито автором), дій султана, стану його війська, великої пожежі та дощів, а також масштабної антитурецької акції Габрієля Баторія та переказом чуток, які сам він розпускає, ніби Опалінський запрошує його на престол Речі Посполитої. Окрім того, князь повідомляв про голод у краї та прохав дозволити розпустити військо, яке стало великим тягарем через неврожай і стихію³⁶⁰. Цей лист засвідчує, що інтерес Острозького до балканських справ був досить великим, як і його поінформованість, а отже, причетність князя до різних акцій у цьому регіоні була доволі можливою.

Трон султана в палаці Топкапи. XVI ст.

Палац у Стамбулі. Гравюра XVII ст.

Молдавські справи знову стали актуальними для Острозького в 1594–1595 рр. у зв'язку з участю в них козаків*. 24 грудня 1594 р. київський воєвода писав Кшиштофу Радзивілу, що козаки за три дні спустошили Молдавію, спалили чимало міст, у тому числі Ясси, й перемістилися під Бар³⁶¹. Тим часом у самій Молдавії сталися події, які призвели до великого конфлікту з Портою. 3 лютого 1595 р. Острозький повідомляв того ж адресата, що господар стяг голови туркам, які перебували у Молдавії, у відповідь у Стамбулі турки

³⁵⁹ Ibid. S. 72; *Idem*. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 94–95.

³⁶⁰ АРК. Archiwum Sanguszków, teka 131, plik. 3, k. 1–2.

* Щоправда, у 1590 р. К. Острозький також посилав своїх довірених осіб у Молдавію задля отримання важливих новин, про що повідомляв листовно (28 квітня 1590 р.) сина Януша (*Kemra T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 219, № 148).

³⁶¹ Жукович П. Сеймовая борьба ... 1609 г. С. 132, прим. 389.

три дні рубали голови православним. Господар же запросив козаків для спільної війни з турками³⁶². Згодом київський воєвода отримав інформацію, що козаки вирушили в похід на допомогу Молдавії, а султан наказав і далі чинити показові страти православного населення³⁶³. 9 лютого Острозький повідомляв Радзивіла, що 12 тис. козаків готові виступити на допомогу Молдавії та Валахії проти турків, але з Бара вони попрямували на Брацлав та Вінницю, і двохтисячне королівське військо не зможе з ними справитися, а це означає, що Річ Посполиту очікує водночас зовнішня (з Туреччиною) та внутрішня (з козаками) війна³⁶⁴. 21 лютого сам гетьман Григорій Лобода повідомляв Острозького про перемогу над татарами молдавського війська та втечу хана, гетьман просив покровительства князя у подальших діях козаків³⁶⁵. На початку березня київський воєвода констатував у листі до Радзивіла, що Лобода з козацьким військом пішов до Молдавії, але від нього відколовся Наливайко з 1000 воївків і захопив маєток Острозького Остропіль³⁶⁶.

В історіографії традиційною є точка зору, що К. Острозький мав таємні зв'язки з господарем Міхаєм Вітязулом (Хоробрим), котрий намагався стати лідером наддунайських територій, вивівши їх з-під польських впливів (упродовж 1595–1600 рр. Михай воював за об'єднання Валахії, Трансільванії та Молдавії супроти турків та ставленика поляків Ієремії Могили³⁶⁷). У його армії служили польські найманці. Михай був православним, тому виступав проти церковної унії й намагався захистити екзарха Никифора перед Жигимонтом III. А його противник Ієремія Могила у спілці з канцлером Яном Замойським, навпаки, “діставав” через звинувачення Никифора в усіх смертних гріхах самого його протектора Василя-Костянтина (про роль молдавського посольства від Ієремії Могили у справі Никифора оповідалося вище). Контакти Острозького з господарем, вочевидь, стосувалися власне релігійних проблем, питань обміну духовними особами (можливо, навіть освіченими богословами). Одним із посланців Міхая до Острозького був відомий іконописець вірменин львівського походження Петро Григорович. Про взаємини й можливі спільні плани господаря Міхая та кн. Острозького стосовно завоювання Молдавії доносили імператорському двору в 1598 р. численні агенти імператора при дворі Міхая (вказувалося, зокрема, ніби Острозький зобов'язувався виставити 40–60 тис. козаків)³⁶⁸. Томаш Кемпа вважає, що ця інформація не відображала реальних намірів Острозького. Дослідник стверджує, що господар спеціально “створив” таку інформацію для австрійського

³⁶² Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 429–431.

³⁶³ Там само. С. 431–432.

³⁶⁴ Там само. С. 432–433.

³⁶⁵ Там само. С. 433–435.

³⁶⁶ Там само. С. 434–435.

³⁶⁷ Волощук М. Боротьба Міхая Вітязула за об'єднання Дунайських князівств наприкінці XVI ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці, 2009. Т. 1 (27). С. 247–261; Maxim M. Noi documente turcesti privind Țările Române si înalta Poartă (1526–1602). Brăila, 2008.

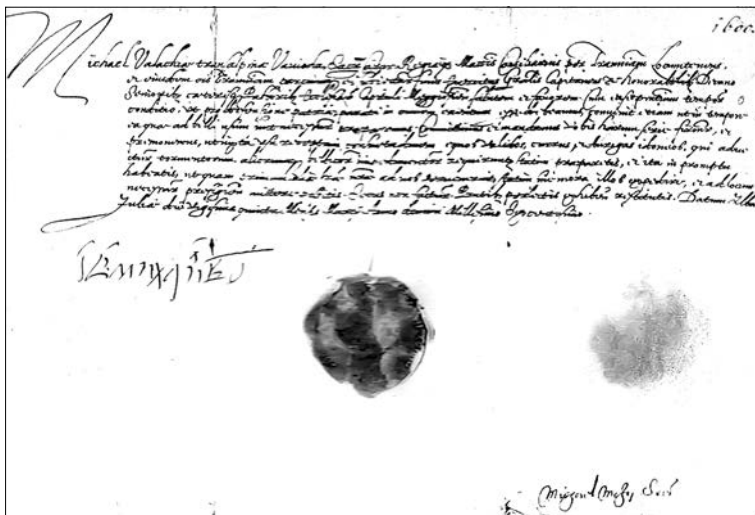
³⁶⁸ Tyszkowski K. Stosunki ks. Konstantego Ostrogińskiego z Michałem, hospodarem multańskim // Księga pamiątkowa ku czci prof. O. Balzera. Lwów, 1925. Т. II. S. 641–649; Gastgeber Ch. Rumänien an der Wende vom 16. zu 17. Jahrhundert: Originaldokumente des Fürsten Mihai Viteazul aus der Österreichischen Nationalbibliothek // Biblos. Wien, 2007. Jg. 56, h. 1. S. 33–45; Maxim M. Noi documente turcesti privind Țările Române si înalta Poartă (1526–1602). Brăila, 2008.

Міхай Хоробрий.

двору, аби довести потужність своїх зв'язків та міжнародний авторитет, і це допомогло йому укласти з імператором угоду про визнання прав Міхая на волозький престол та отримати військову допомогу для боротьби за Молдавію. Втім, сам Т. Кемпа наводить інформацію з листа К. Острозького до Я. Замойського від 22 вересня 1598 р. про перебування в Острозі волоських послів, які ночували у його резиденції. Київський воєвода виправдовувався перед канцлером, що з послами не вів жодних політичних розмов, лише прийняв на ніч³⁶⁹. Ця обставина робить не такими вже вигаданими контакти Острозького з Міхаєм у складний для нього час³⁷⁰.

6 жовтня 1598 р. під тиском усіх означених обставин Мехмед III підписав з господарем Міхаєм мирову угоду. У 1600 р., коли Міхай знову зробив спробу здобути престол Молдавії, він вигадав, що молдавський воєвода Ієремія Могила втік до Туреччини, боячись подільських козаків

Привілей Міхая Хороброго з його підписом та печаткою на купівлю коней і волів. 25 березня 1600 р.

³⁶⁹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 219; *Idem*. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... C. 91, прим. 123–124.

³⁷⁰ Див.: Corfus I. Michal Viteazul și Poloni. Bukurești, 1938; Mihai Viteazul. Culgere de studii / Red. P. Cernovodeanu, C. Rezaheviciu. Bukareszt, 1975; Bieñkowska D. Michał Waleczny. Katowice, 1985.

кн. Острозького, який підтримує Міхая. Насправді воєвода Ієремія, ставленик Замоїського, переховувався в Польщі. Більше того, Міхай повідомляв імператорський двір, ніби Острозький чекає приїзду господаря до Речі Посполитої, щоб він зайняв польсько-литовський трон для Габсбургів! Навіщо творилася ця повна фантастика, незрозуміло, адже імператорський двір був добре поінформований про політичні реалії та позицію клану Острозьких. Тим часом К. Острозький занепокоєно писав Миколаю Радзивілу “Сирітці” у травні 1600 р. про загрозу від волоського господаря, що стоїть на кордоні Польщі. А у вересні–жовтні того ж року австрійці та поляки розгромили війська Міхая, котрі намагалися захопити Молдавію. Сам господар втік до імперії й у серпні 1601 р. при спробі повернутися до Семиграддя загинув від рук австрійців³⁷¹. А проте саме в Острозі в 1607 р. було складено поему про Міхая Вігзула (Г. Паламідом)³⁷².

Тож Молдавія в політичній стратегії К. Острозького посідала другорядне місце, надто значних інтересів він там не мав (ні економічних, ні політичних, ні навіть релігійних). Однак контакти Острозького з молдавськими господарями та претендентами на господарство були доволі частими й коригувалися позицією цих осіб щодо Туреччини й Польщі, оскільки сам князь завжди мав антитурецьке налаштування. Окремо слід поставити контакти Острозького з молдавськими Владиками, й особливо після Берестейської унії та втрати легітимного православного єпископату. Саме до Молдавії князь посилав ставлеників на священство задля висвяти, отримання мира, церковного вина тощо. Наголосимо також на торговельно-економічних контактах: закупівля в Молдавії коней та волів, горіхів, вина та іншої необхідної в княжому побуті продукції.

Молдавський воїн. Мініатюра XVII ст.

Отже, близькі країни Християнського Сходу цікавили Острозького в політичному сенсі не лише як держави, що межують з руськими землями ВКЛ та Речі Посполитої: князь виявляв активний інтерес до їхнього внутрішнього життя й намагався підтримувати стосунки з володарями православного віросповідання. І все ж спільна віроповчальна та обрядова система “спрацьовувала” на рівні єдиного “голосу молитви” лише в періоди затишшя на кордоні. Коли ж мова йшла про міждержавну війну, “вмикалася” інша система координат: ворог держави перетворювався на момент війни й у ворога К. Острозького. Політичний патріотизм Острозького є класичним зразком: народжений русином, він був “литвином” у ВКЛ та “поляком” у Речі Посполитій, що означало державну належність і відповідну поведінку щодо держави та оборони її територіального “тіла”. Втім, для Острозького почуття “вітчизни” все більше набувало руського забарвлення, особливо коли він почав відходити від активної загально-

³⁷¹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 222–225.

³⁷² Мицько І. З. Острозька слав'яно-греко-латинська академія (1576–1636). К., 1990. С. 56.

державної політичної діяльності, концентруватися на місцевих інтересах (переважно захисті прав Церкви) і лише кілька разів на рік покидати терени Волині. “Мила отчизна Русь”³⁷³ викликала в Острозького справжнє почуття рідної землі й князівської відповідальності за її вберігання від ворогів. А оскільки Острозькому та руській шляхті самотужки доводилося захищати руські землі від найдошкульнішого ворога – татар, то почуття політичного патріотизму співіснувало з почуттям “малої Батьківщини”, котра дорожча за всю державу і є самодостатньою для людей, які одні лише спроможні її захистити.

“Класичний Схід”: татаро-турецька проблема

Стосунки з “класичним Сходом”, тобто татарами та опосередковано турками, склалися у Острозького здебільшого в полі військових сутичок. Саме цей Схід переважно уособлював для князя “обличчя ворога”. Звісно, торговельні контакти, церковні зв’язки з Константинопольським Патріархатом існували також, однак їм належав дуже малий сегмент у загальній картині взаємовідносин із ближнім мусульманським світом. Саме в цій сфері протистояння Сходу Костянтин Острозький мусив виступати як воєначальник і постійно бути готовим до військових акцій. Завжди займаючи позицію оборони, князь ніколи не наступав і не починав військових “зачіпок” першим. У цьому й полягала слабкість постави його як військового керманіча та адміністратора значної частини руських земель. Така позиція зумовлювалася двома факторами. По-перше, Острозький однозначно був налаштований на якомога довше збереження мирних відносин з татарами та турками, а отже, активно протестував навіть проти козацьких походів, вважаючи, що вони можуть слугувати приводом для нападів татар на руські землі. По-друге, війська князя не могли мобільно чинити відсіч блискавичним нападам татар, до того ж укріплення окраїн (замки), включно з Київським замком, були такі пошарпані, що не давали надійного притулку навіть населенню околиць.

Упродовж другої половини XVI ст. окрім безлічі незначних, хоча й відчутник татарських нападів і грабунків руських земель хроністи й актові документи фіксують близько двох десятків великих набігів: 1566, 1567, 1572 (два), 1573, 1575 (два), 1576, 1577, 1578, 1579, 1580, 1582, 1584, 1587, 1589, 1593, 1595 роки³⁷⁴.

Військові виправи проти татар Василь-Костянтин Острозький розпочав ще в 40-ві роки XVI ст. під орудою волинського маршалка кн. Федора Сангушка і за наказом короля Жигимонта I. Королівські накази “воєводичу троцькому” про готовність до виступу зі своїм загоном у складі війська на чолі з Сангушком під Ігулець та на степові кордони молодий князь отримував регулярно: 29 червня 1543 р., 16 травня

³⁷³ Вислів з листа К. Острозького до зятя Кшиштофа Радзивіла “Перуна” від 25 травня 1579 р. (*Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 44).

³⁷⁴ *Кісь Я. П.* Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень (Львів). 1986. № 4. С. 134–136; *Грушевський О. С.* Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // Історично-географічний збірник. К., 1928. Т. 2. С. 1–9; *Атаманенко В. Б.* Свідчення про татарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах другої половини XVI століття // Острог на порозі 900-річчя. Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій. Острог, 1992. Ч. 1. С. 12–15; *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie w latach 1595–1623. Warszawa, 2004; *Podhorodecki L.* Chanut Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. Warszawa, 1987.

1544 р. і т. д.³⁷⁵. На початку 50-х років Острозький забезпечував оборону будівничих і місцевого населення при відбудові нового Брацлавського замку. Спочатку Рада ВКЛ вирішила вирядити кн. Василя Острозького та Василя Тишкевича з “почтами” до Криму задля прикриття початку робіт у Брацлаві, про що Жигимонт II Август повідомив канцлера Миколая Радзивіла 29 квітня 1552 р.³⁷⁶. Далі ситуація змінилася: за наказом короля 21 червня К. Острозький розпочав відбудову замку, і на допомогу йому Дмитро Сангушко мав надіслати своїх людей³⁷⁷. 30 червня 1552 р. Жигимонт II Август наказував маршалку волинської землі К. Острозькому охороняти силами місцевого шляхетського війська роботи з відбудови замку та керувати ними, найняти за відповідну плату робітників. Король вирядив для технічного керівництва роботами головного інженера Валька та кваліфікованих робітників і обіцяв також вислати військово спорядження для оборони замку від татар³⁷⁸. Ця місія була успішно завершена.

Оборона міста. Мініатюра XIV ст.

14 листопада 1560 р. Жигимонт Август наказував київському воеводі утримувати козаків від походів у Дике поле, аби не порушувати угоди з ханатом і не провокувати походів татар, які, проте, все ж напали на Білу Церкву³⁷⁹. У свою чергу, Острозький навесні 1561 р. доводив до відома короля, “иждь татаровъ шесть тысячъ за снегомъ великимъ облегли в поли на врочищи Курчугане и мають жеи злыи умысль, скоро воды збегуть, под которие места наши подольские або тежь Браславль и Веницу вторгнуги”. Жигимонт Август наказував усій руській магнатерії (князям Вишневецьким, Кошерським, Збаразьким, Чорторийським та ін.) за першим покликком київського воеводи “с почтомъ своимъ коньно, зброино, яко службу земьскую служити... под справою его милости весполочь и з ыньшими княжаты и панеты... неприятелю отъпор, а паньству нашому оборону чинили есте, сколько вамъ Бог допоможе”³⁸⁰.

Водночас король уклав союз з білогородськими та перекопськими татарами, а тому наказував (20 вересня 1562 р.) усім урядовцям руських земель “татаромъ белгородскимъ и перекопскимъ жадное шкоды не чинити, ... во всемъ спокоине

³⁷⁵ AS. Т. IV. № ССХС. S. 362; № СССХІІІ. S. 386.

³⁷⁶ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. № XXXVIII. С. 77–81.

³⁷⁷ AS. Т. VI. № LXXXVII. S. 124–125.

³⁷⁸ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. № LXV. С. 95–100.

³⁷⁹ Ак. ЮЗР. СПб., 1865. Т. 2. № 137. С. 152–153.

³⁸⁰ Литовская Метрика. Книга публичных дел 7 (1553–1567). Вильнюс, 1996. № 27. С. 49.

заховати,... на мешканья и кочевия ихъ не ходити и нигде никоторого пренагабана самымъ имъ не чинити”³⁸¹. Більше того, 12 листопада 1562 р. король наказував К. Острозькому та Роману Сангушку разом із “союзником” кримським ханом Девлет-Гіреєм іти в Московську землю³⁸². 6 грудня того ж року наказ короля був підтверджений, він стосувався тепер і брата Романа Ярослава: обидва брати мали поряд із К. Острозьким та кримським ханом взяти участь у поході на Московію³⁸³. Проте цей союз із татарами виявився нетривалим, нестійким і наповненим взаємною недовірою. Тому не відбувся й сам похід.

У 1566 та 1567 рр. татари вчинили нищівні напади на Волинь. Як повідомляв один із сучасників-дипломатів Бжеський, вони пограбували й зруйнували 327 міст і сіл, 114 пасік, спалили 1803 скирди хліба, забрали 64 410 корів, 175 120 овець, 9353 верхових коней і полонили 9000 чоловік (з них 6078 “простих людей”). К. Острозький, який не зміг перешкодити нападаві, лише на зворотному шляху орди дав бій татарам. 5 вересня 1567 р. Жигимонт II Август дякував київському воєводі за перемогу над татарами: “Слуги твои немало людей неприятельских на голову поразили и вязней живых поимали... вдячне то от твоей милости приймуем, иж твоя милость такое старанье около обороны тое Украины делаешь”³⁸⁴. Король пообіцяв кошти зі свого скарбу для наймання 200 кінних жовнірів (по 10 кіп на коня) та пропонував організувати подальшу оборону разом із сусідніми українськими старостами Б. Корецьким, К. Вишневецьким, Р. Сангушком³⁸⁵. Владар виявив особливу занепокоєність “небезпечностью от татар... на Украине”³⁸⁶.

Влітку 1568 р. К. Острозький знову очікував небезпечного татарського нападу і попереджав про це кременецького старосту Миколу Збараського³⁸⁷. Королівська ж влада побоювалася, що власні піддані можуть спровокувати нову війну не лише з татарами, але й з турками. На початку 1569 р. якісь “свавольники” пограбували підданих турецького султана, і король Жигимонт II Август 4 лютого наказував К. Острозькому надати допомогу маршалку кн. Янушеві Свирському в розслідуванні цієї справи та покаранні винних³⁸⁸.

У 1572 р. татари прорвалися до Костянтинова і забрали багато ясиру. С. Кардашевич писав, ніби вони прискочили й до Острога, де відбувалося весілля доньки Острозького Єлизавети з Яном Кішкою. І хоч замкова залога та надвірне військо здійснили вилазку й прогнали татар, усе ж вони залишилися безкарними³⁸⁹. Не менш нищівним був і напад татар 1575 р. Орда розділилася на три частини, очолювані братами хана Алі-Гіреєм та Безі-Гіреєм, і, за своєю традиційною тактикою, розсипалася по значній території. Одна частина ударила на Остропіль та Костянтинів, друга – на Синяву, головні сили зосередилися поблизу Білої Церкви і становили, за даними хронік Бельських та Гваньїні (втім, значно перебільшеними), 80–100 тис. воїнів³⁹⁰.

³⁸¹ Там же. № 120. С. 119–120.

³⁸² AS. Т. VII. № LXXVI. S. 73.

³⁸³ AS. Т. VI. № CXXV. S. 225–226.

³⁸⁴ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. № LXXIV. С. 167.

³⁸⁵ Там же. С. 167–169.

³⁸⁶ РГАДА. Ф. 389, кн. 47, л. 95; НБУВ ІР. Ф. КДА, Лебедев. № 690, арк. 15 зв.

³⁸⁷ Ар. ЮЗР. К., 1909. Ч. 8, т. 3. № 8. С. 160–161.

³⁸⁸ Там же. Т. 5. № 78. С. 173.

³⁸⁹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 39.

³⁹⁰ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 219.

Бунчук султана. XVI ст. Музей Палацу Топкапи. Стамбул.

29 вересня 1575 р. К. Острозький надіслав універсал до Панів-Рад, шляхти та всіх обивателів Волинського воєводства, котрі зібралися на з'їзд у Луцьку, в якому повідомляв про напад татар, що від Білої Церкви ідуть Чорним шляхом на Волинь і вже спустошили Чуднів, Костянтинів, Полонне, Заслав та родинний осідок Дому Острозьких – Острог³⁹¹. У жовтні головні сили татар сконцентрувалися під Тернополем, звідки вчиняли набіги аж до Львова. Тим часом серед шляхти поширилася чутка, що татари оминають маєтки К. Острозького та подільського воєводи Миколая Мелецького³⁹². Через певний час татари перейшли кордон біля Кам'яця. За свідченням С. Ожельського, вони захопили в неволю 55 340 чоловік, 150 тис. коней, 500 тис. рогатої худоби, 200 тис. овець, у тому числі з маєтків Острозького навколо Дубна, Базалії, Красилова, Кузьміна, Чуднова, Полонного і Костянтинова. Дослідники вважають, що цифри втрат значно перебільшені, а проте загалом можна констатувати, що набіг насправді був нищівним. С. Кардашевич (очевидно, на підставі свідчень автора першої третини XVII ст. Рафаїла Янчинського) твердить, що Дубно було взято в облогу під час весілля Беати Дольської (родички Острозьких) з кн. Соломерецьким³⁹³. Острозький з'єднався із загонами Мелецького, Яна Костки, Андрія Вишневецького та Яна Замойського, однак їм так і не вдалося наздогнати татар.

Л. Соболев на підставі нововіднайдених російських джерел доводить, що Острозькому в першій фазі набігу вдалося “на Тиняках на Черних” перемогти татар на чолі з Алі-Гіреєм та Безі-Гіреєм³⁹⁴. Про цей похід певну інформацію надають хроніки Бельських та Гваньїні: Острозький стояв зі своїм військом біля Зінькова, а городових козаків з Києва, Черкас і Канева спрямував на чайках по Дніпру: по дорозі вони розгромили татарську сторожу в кількості кіннотників, завдяки захопленим у полон татарам стало відомо, що головні сили йдуть трьома арміями загальною кількістю 80 тис. вояків. Татари, дізнавшись про погром сторожового корпусу, відступили, “а наші подумали, що вони пішли геть – усі роз'їхалися”. І от тоді татари вчинили головний напад, який мав сумні наслідки: нападники все понижили та пограбували і встигли втекти, поки знову збиралося військо³⁹⁵.

Л. Соболев на підставі нововіднайдених російських джерел доводить, що Острозькому в першій фазі набігу вдалося “на Тиняках на Черних” перемогти татар на чолі з Алі-Гіреєм та Безі-Гіреєм³⁹⁴. Про цей похід певну інформацію надають хроніки Бельських та Гваньїні: Острозький стояв зі своїм військом біля Зінькова, а городових козаків з Києва, Черкас і Канева спрямував на чайках по Дніпру: по дорозі вони розгромили татарську сторожу в кількості кіннотників, завдяки захопленим у полон татарам стало відомо, що головні сили йдуть трьома арміями загальною кількістю 80 тис. вояків. Татари, дізнавшись про погром сторожового корпусу, відступили, “а наші подумали, що вони пішли геть – усі роз'їхалися”. І от тоді татари вчинили головний напад, який мав сумні наслідки: нападники все понижили та пограбували і встигли втекти, поки знову збиралося військо³⁹⁵.

³⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 423–423 зв.

³⁹² Стосунки Острозького з Мелецьким фіксуються ще в 1567 р. (відомий лист Острозького до Мелецького від 22 липня 1567 р.) – *Dziennik Warszawski*. 1827. Т. 8. S. 179–180; *Plewszyński M. Mikołaj Mielecki // Poczci hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni / Red. M. Nagielskiego. Warszawa, 2005. S. 102–114.*

³⁹³ *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 35.*

³⁹⁴ *Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 15.*

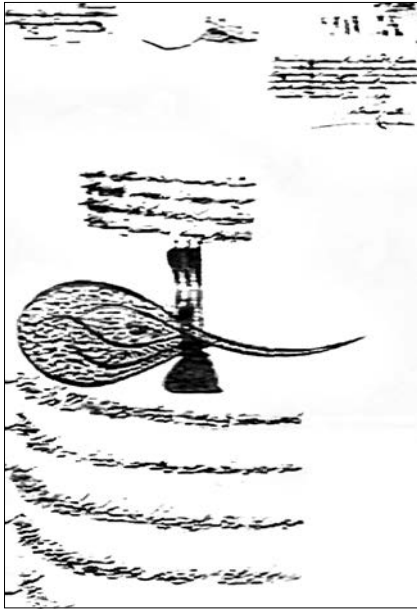
³⁹⁵ *Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 219.*

Наступний спустошливий напад кількадесятитисячної орди хана Девлет-Гірея стався в лютому 1577 р. 20 лютого білоцерківський підстароста Шкаревський повідомив князя, що значне військо татар переправилося через Дніпро й прямує на Волинь та Поділля. 24 лютого Острозький зі своїми загонами рушив з Дубна до Острога, а 25 лютого наперед вислав для розвідки загін у 300 відбірних кінних козаків із Солганом П'ятигорцем на чолі, який зіткнувся з невеликим татарським загonom і погромив його. Затим Солган вирішив дати бій п'ятитисячному татарському війську. Козаки винищили близько 600 татар, але на допомогу супротивнику прибуло підкріплення, яке погнало козаків до греблі. Сучасник подій Бартош Папроцький пише, що козаків загнали у воду, порох намок, але вони продовжували мужньо давати відсіч ворогу, аж поки майже всі загинули. За Папроцьким, урятувалися лише староста полонський Гослицький та кілька козаків – Дмитро, Замятня, Трояновський, Скандаля та ін. Сам Солган сховався у млині з трьома побратимами (Кулага Козак, Тира Харват, Дашко Бутович-молодший), вони до останнього відбивали напади противника, аж поки татари спалили мужніх козаків разом із млином.

27 лютого інший татарський загін підійшов до Костянтинова. Двісті кіннотників, які обороняли його, змушені були відступити, а татари взяли великий полон місцевого населення і пішли далі. 4 березня більше двох тисяч татар підійшло до Дубна, маючи намір полонити улюблену доньку Костянтина Острозького Катерину. Княжна, як оповідав Папроцький, вирішила в разі захоплення міста кинутись у воду, але живою не здаватися, тому її оточення дуже пильнувало Катерину, щоб уникнути цього. Батько негайно послав військо із сином Янушем, який встиг увійти до замку перед його остаточною облогою. Татари все ж спробували ошукати молодого князя: з одного боку почали наступ на головні ворота замку, а з другого, від острівного Чеснохрестенського монастиря по льоду, спробували непоміченими підійти й увірватися до замку. Це їм не вдалося – обстріляні з мушкетів, степовики відступили, а кн. Януш наказав спалити передмістя, щоб ворога було видно зусібіч. Тоді татари розсіялися по волості й понищили Семидубець, Рачин, Погорільці, Тороканів, Вознесенське, Івань. 7 березня К. Острозький послав свого слугу-татарина до Дубна, щоб отримати інформацію про обложених. Посланця схопили татари, і він, як оповідає Папроцький, оповів їм, ніби старий князь із великим військом рухається на допомогу Дубну, що й спонукало татар зняти облогу та відступити. Йдучи від Дубна, татари розділилися на три загони й пішли на Ямпіль, Кременець та Вишневець, усе нищачи на своєму шляху та забираючи людей у полон. При цьому сам воєвода київський витримав битву біля Костянтинова (під селом Сковорідками) з тисячним загonom хана. А його урядник Ярмолинський відбив татарські напади під Красиловом та Чернеховцями. Всю цю інформацію черпаємо з оповіді Папроцького, який говорив з

Кримський хан на прийнятті у султана. Малюнок XVII ст.

Польсько-турецька угода 1577 р.

учасниками подій, а також із хронік Бельських та Гваньїні. Віддаючи належне героїзму загонів Острозьких, усі автори вказують, що результати цього нападу все ж виявилися дуже тяжкими: у маєтностях Острозьких було зруйновано та спалено 270 сіл, міст та містечок, серед них передмістя Дубна, Базалії, Костянтинова, Красилова, Кузьмина³⁹⁶. Така надзвичайна руйнація спричинилася до звільнення володінь Острозьких у Київському, Луцькому та Кременецькому повітах від поборів та податків на 8 років (королівський привілей від 27 березня 1578 р.)³⁹⁷. Масштаби трагедії частково засвідчує впис до луцьких судових книг свідчення возного, який у лютому 1578 р. оглядав деякі маєтки Острозького – цілком розорені, випалені, пограбовані; татари забрали худобу, полонили молодих селян та порубали старих і дітей; возний описав також спалені церкви, наприклад, у с. П’янь, де згоріли все начиння та книги³⁹⁸.

Хоч як дивно, польська шляхта не йняла віри попередженням Острозького про очікуваний татарський напад. Зокрема, Ян Кішка писав Яну Ходкевичу 30 січня 1576 р., що ніяких татар “не чути так близько”, як про це лементував кн. Острозький у листах до кн. Слуцького: слуга Кішки тільки-но приїхав з Дубна, і там “про татар жодної такої відомості не було”. Тож Кішка іронічно зазначав, що Острозький спеціально інформацію про татар “змислив” задля якоїсь витівки, і це не є “річ правдива”³⁹⁹.

17 липня 1577 р. після довгих дипломатичних переговорів Річ Посполита і Порта уклали мирову угоду. Однак це не зняло проблеми татарських нападів на українські землі.

Вже наступного року татари знову вдерлися на Волинь і підійшли до Острога, де сидів на той час сам Костянтин-Василь. Татарське військо на чолі з Мустафа-беєм формально нібито переслідувало козаків. У січні–лютому 1578 р. Острог було взято в облогу. Князь, не маючи надії на підтримку коронного війська, розпочав переговори з Мустафа-беєм. Фактично вони уклали чергову мирову угоду, Острозький також віддав великий викуп – 3000 дукатів. Татарський воєначальник офіційно повідомив короля, що підписав мирову угоду з київським воєводою під Острогом⁴⁰⁰. Стефан

³⁹⁶ *Paprocki B.* Herby gycerstwa polskiego. Kraków, 1858. S. 450–452; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. С. 229; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 77–78; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 35.

³⁹⁷ Ар. ЮЗР. К., 1876. Ч. 6, т. 1. № XL. С. 104–105.

³⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.

³⁹⁹ *Polkowski I.* Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586. Kraków, 1887. S. 4–5.

⁴⁰⁰ *Мицик Ю. А.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу кінця XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. 1986. № 5. С. 60.

Татарський шолом. XVI–XVII ст.

Баторій 4 квітня 1578 р. підтвердив чинність цієї угоди⁴⁰¹, хоча не всі польські шляхтичі схвально поставилися до таких дій Острозького (його ганять, наприклад, автор анонімної хроніки)⁴⁰². Цікаву оповідь про облогу Острога подає автор “Острозького літописця”, ймовірно, запозичивши її основу в хроніці Бельських: “татарє маснії (як пояснює публікатор, ідеться про масляний тиждень 10–17 лютого 1578 р. – В. У.) Острога добували і мало не добули, аж князь Василій поєднал їх і частовал в замку і в місті з людьми татарє іли і пили”⁴⁰³. Після зняття облоги Острога київський воєвода негайно вирушив на сейм, де отримав інструкції щодо воєнної виправи на Дніпро проти козаків, аби вони не провокували татар; він мав оповістити про цю каральну експедицію кримського хана. Посланець короля в Крим Мартін Бронеvський мав обіцяти ханові регулярну надсилку “упоминків”, про які було домовлено з кн. Острозьким⁴⁰⁴.

З огляду на останню інформацію, та й загалом описи татарських нападів 1574–1578 рр., твердження Ф. Уманця, що татари добре знали “тяжку руку” К. Острозького, повторюване і сучасними дослідниками, виглядає явним перебільшенням⁴⁰⁵. Томаш Кемпа вважає, що в 70-ті роки XVI ст. К. Острозький “відіграв видатну роль у битвах з нападниками... показав свої військові здібності, а також дипломатичні”. Дослідник наводить похвалу з хроніки Алессандро Гваньїні та фразу з поезії Мартіна Пашковського, які мають засвідчити оспівування військової доблесті К. Острозького в боротьбі з татарами⁴⁰⁶. Острозький і справді намагався протистояти татарським нападам, він постійно перебував у своїх володіннях і на прикордонні в готовності чинити військовий опір. Утім, було б дивно, якби він цього не робив: адже князь обороняв свої власні володіння та підданих, окрім того, місцеві уряди, які Острозький посідав, також зобов’язували

Шолом турецького воїна із захисною сіткою. XVI–XVII ст.

⁴⁰¹ Akta historyczne do panowania Stefana Batorego, króla polskiego, od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. Warszawa, 1881. № 23. S. 31.

⁴⁰² Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575–1582 // Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1939. Ser. 2. T. 3. S. 391; Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 78–79.

⁴⁰³ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 129.

⁴⁰⁴ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 79.

⁴⁰⁵ Уманець Ф. М. Князь Константин-Василий Острожский // Русский архив. 1904. № 4, кн. 1. С. 626; Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 30–31.

⁴⁰⁶ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 79–80.

його до відповідних дій. Військова слава Дому Острозьких так само зобов’язувала. Однак, на відміну від батька, йому так і не вдалося здобути жодної гучної перемоги над татарами, як і визволити стільки ж бранців з українських земель, скільки визволив свого часу великий гетьман литовський. Ні хроністи, ні актові джерела не зберегли свідчень про відбитий київським воєводою у татар значний полон. Тут постає питання: що саме в описаній ситуації і в означений час можна було вважати і вважалося військовою доблестю, кому приписували, а хто справді мав військовий хист та авторитет? Хай там як, але досить промовистим може бути вже згаданий факт звільнення основних маєтків Острозького від податків на вісім років королівським листом 27 березня 1578 р., що вказує на доволі значні руйнації, від яких князь не зміг захистити свої посілості.

Тюфенкчі – стрілець султанської гвардії. Малюнок XVII ст.

Річ Посполита мусила регулярно платити хану Мехмеду II “упоминки”, але коштів постійно не вистачало й “відкупне” не вдавалося посилати в Крим вчасно. Тож українські землі перебували під постійною загрозою нападу. В описі маєтків Острозької волості 1576 р. спеціально виділено розділ “села от татар спустошение”, де перелічено 34 населені пункти⁴⁰⁷.

У 1581 р. Острозький уже вкотре не поїхав на сейм через загрозу татарського нападу. Саме цього року разом із черкаським старостою Михайлом Вишневецьким Костянтин Острозький розбив татарське військо, напад якого нібито був оплачений Іваном Грозним. Цікаву інформацію про одну з військових акцій подав у листі від 15 вересня 1581 р. до Олександра Конєцпольського Януш Острозький. Син київського воєводи виправдовувався, що сам не зміг взяти участі в битві через хворобу, однак вислав 200 острозьких гайдуків на чолі з князями Романом Ружинським і Дмитром Булигою. Цей загін острозьких вояків розгромив татарський загін у 500 чоловік, при цьому було вбито воєначальників Кочонєя, Темирбека, Ісбулата, а Ясергена взято в полон разом

⁴⁰⁷ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенка. Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. С. 66.

із 20 татарами; водночас були звільнені 315 українських полонянників⁴⁰⁸.

У 1582 р. посольство хана у Варшаві скаржилося на козаків, які пограбували татарських висланців на зворотному з Москви шляху. Хан погрожував новою війною. Коронний гетьман Ян Замойський змушений був стягувати війська задля відбиття нападу. На початку 1583 р. татарські загони справді зробили спробу нападу, але Острозький з 3-тисячним військом дав їм відсіч. Сам Острозький писав, що ханат ослаблений хворобою хана та придворними інтригами навколо престолу (брати хана навіть просили князя допомогти їм захопити владу). Так чи інакше, навіть король на сеймі 1585 р. офіційно дякував Острозькому за його військову спритність⁴⁰⁹. Замойський констатував, що на південному кордоні Острозький чи не єдиний, хто може забезпечувати оборону від татар.

Яничар з бунчуком і в накидці зі шкури леопарда. Малюнок XVII ст.

Спагі султанської гвардії. Малюнок XVII ст.

Показово, що в інструкції коронних посланців на

сеймики перед скликанням вального сейму 1585 р. лише київського воєводу було згадано як урядовця, котрий пильнує безпеку на окраїнах Речі Посполитої. Т. Кемпа гадає, що на внесенні даного пасажу наполог Замойський. У цей час стосунки київського воєводи та коронного гетьмана були якнайкращі⁴¹⁰. Чатування Острозького на південних рубежах піднесло його авторитет і в очах Стефана Баторія, про що свідчать листи короля до київського воєводи⁴¹¹. Довіра Баторія до Острозьких виявилася також у тому, що іменитих турецьких і татарських в'язнів (баші і беків) король наказав таємно утримувати в угорському замку Маковиці, який перейшов до Острозьких через Сусанну Середі – дружину Януша⁴¹².

У 1587 р., як уже зазначалося, К. Острозький не міг прибути на сейм для обрання нового короля, оскільки отримав звістку про можливий татарський

⁴⁰⁸ Lubomirski T. Regestra skarbcza książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. T. 6. S. 208, pr. 1.

⁴⁰⁹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 82; Лен'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 124–125.

⁴¹⁰ Diariusze sejmowe r. 1585 // SRP. 1901. T. 18. S. 349; Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 82–83.

⁴¹¹ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 4275/ III, арк. 3 (лист від 3 червня 1585 р.).

⁴¹² APK. Archiwum Sanguszków. TeKa 131, plik 10, k. 1.

Султан Сулейман Пишний і Роксолана (Настя Лісовська?). Гравюра XVI ст.

напад. Київський воєвода змушений був збирати війська на прикордонні, про що 24 січня повідомляв Кшиштоф Радзивіла⁴¹³. Навіть Замоїський з розумінням поставився до цього, пишучи тому ж кореспондентові (4 лютого) про необхідність виїзду Острозького до місця можливого нападу татар⁴¹⁴. Цей крок Острозького виявився виправданим: про напад татар та його наслідки він повідомив Радзивіла вже 22 лютого⁴¹⁵. Сейм не оминув татарської проблеми й доручив оборону південно-східних рубежів кн. К. Острозькому, котрий міг сам виставити п'ятитисячне військо⁴¹⁶. Тим часом турки намагалися вплинути на процес виборів нового короля (вони виступали за Сигізмунда Баторія), зокрема протидіяли Максиміліану (його воцаріння означало б кінець нейтралітету Речі Посполитої, яка мала б увійти в антитурецьку Лігу), у зв'язку з чим ширили чутки про підготовку великого походу турецької армії. Це підігривали ще й Зборовські: Кшиштоф звинуватив Замоїського в послугованні силами козаків, які провокують турків на війну, ніби канцлер взяв на службу низовиків, яких йому “відпустив” київський воєвода (тобто К. Острозький)⁴¹⁷. Реально ж і самі Зборовські намагалися здобути підтримку козаків, зокрема через їх патрона Миколая Язловецького. Козаки були прихильні до Максиміліана з огляду на його явно антитурецьку орієнтацію. Однак в опозиції до Максиміліана стояв давній їхній

⁴¹³ Жукович П. Сеймовая борьба...1609 г. С. 11.

⁴¹⁴ Archiwum domu Radziwiłłów // SRP. Kraków, 1885. Т. 8. S. 93.

⁴¹⁵ РНБ ОР. Кол. автографов, 240, к. 121, л. 41 об.

⁴¹⁶ Diariusze sejmowe r. 1587 // SRP. Т. 18. S. 41–42.

⁴¹⁷ Ibid. S. 94.

патрон К. Острозький, тож частина козаків тримала його (і Замойського) лінію. Втім, Язловецькому вдалося переконати значну частину низовиків, котрі поверталися з Молдавії, отаборитися біля Львова й підтримати Максиміліана. К. Острозький намагався умовити їх змінити свою позицію: козаки отримали різні подарунки й погодилися визнати Жигимонта III Вазу. Його підтримала й Порта як альтернативу Максиміліану⁴¹⁸.

У вересні 1587 р. київський воєвода знову очікував татарського нападу⁴¹⁹. А в 1589 р., попри новопідписану угоду, татари за наказом турків розпочали похід проти Речі Посполитої у відповідь на козацькі напади на Козлов (Євпаторію), Білгород та Очаків. Похід очолював сам хан Казі-Гірей, орда дійшла до Львова і Тернополя, розорюючи Поділля. Князі К. Острозький та Януш Збараський зібрали значні військові сили, але через особисту ворожнечу не могли домовитися щодо спільних дій. При цьому Збараський, удавшись до самостійних виправ, ледь не загинув: був тяжко поранений та ледь урятувався, але татари полонили родину кн. Заславського і його самого. Однією з вагомих причин поразки стало те, що шляхта на сеймі не йняла реальності загрози воєнної кампанії й відмовила у фінансуванні війська (не бажаючи сплачувати нових податків), навіть Жигимонт III не відмінив своєї подорожі з великим військовим почтом на зустріч із батьком у Ревель. Ситуацію порятували переважно козаки, які залишили всі свої справи, згуртувалися й почали активно нападати на татарські загони (у битві з основним військом навіть під самим ханом було вбито коня, а наїзника поранено у ногу, загинуло кілька визначних мурз, у тому числі двоюрідний брат хана та його підскарбій). Турки також посунули чимале військо на Поділля на чолі з беглербеком Гедер-пашею, котрий, проте, відступив на зимівлю за Дністер. Тим часом польський двір отримував погрозливі листи султана про велику війну в разі невиплати щорічної данини та непогамування козаків. Завдяки енергійним дипломатичним зусиллям (у тому числі з допомогою Англії) вдалося укласти мир з виплатою контрибуції та обіцянкою втихомирити козаків (польська дипломатія звинувачувала Габсбургів у козацьких антитурецьких походах). Данина була сплачена також татарам⁴²⁰.

У 1591 р. всі знову готувалися до великої війни з Османською імперією. Лише підкуп великого візира Синан-паші дав змогу уникнути лиха (було виплачено 200 сороків соболів і 80 000 талерів) і підтвердити нетривкий договір⁴²¹, який цілком не обходив хана і не міг стримати татар.

Новий нищівний напад татар, що за своїми наслідками був серед найспустошливіших, стався у червні 1593 р. Йоахим Бельський повідомляв, ніби це козаки у відповідь за поразку під П'яткою спровадили татар на володіння Острозького. По отриманні інформації про татарський похід король видав універсал про збір війська на чолі з К. Острозьким у Костянтинові⁴²², однак цього не встигли зробити. Фактично безборонно татарський смерч промчав по головних володіннях Дому Острозьких. У червні 1594 р. на вимогу волинського поборці Богуша Гораїна возний упродовж

⁴¹⁸ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 163–166.

⁴¹⁹ РНБ ОР. Кол. автографов, 240, к. 136, л. 41 об.

⁴²⁰ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 167–173, 177–183.

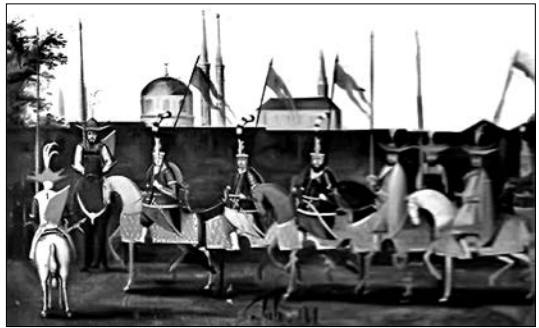
⁴²¹ *Sas J.* Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III // *Przegląd Powszechny.* Kraków, 1897. T. 55. Zeszyt 7. S. 120.

⁴²² НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 1721, зош. 5, арк. 3 (згадується виданий універсал).

“Турецька монархія”: імам султанської мечеті, великий візир.
Гравюра Максима Вошчанки. 1678 р.

двох тижнів фіксував масштаби руйнацій 107 міст, містечок та сіл Острожчини, з яких татари вивели кілька тисяч люду (з Кузьміна – 5080 осіб, з Краснополя – 2000, з Габіни – 1005, Западниць – 1000 і т.д.)⁴²³. 7 грудня 1594 р. К. Острозький на кременецьких рочках через свого повіреного Яна Прилепського виправдовувався, чому не сплатив з Костянтинова, Красилова, Острополя, Любартова, Кузьміна і з волостей поборів. Він поставив людей “віри гідних” з усіх цих міст (це були бурмістри, ландвійти, лавники, війти та отамани), які заприсяглися, що “от неприятеля коронного татар и козаков спустошоны яко не мели с чого побору платити” – все попалено й побито, ні людей, ні будинків немає, “все до черки попалено”, забраний великий полон, а також усі стада, і загалом “пустка лежить”. Поіменна присяга була прийнята й занесена до судових книг. У її тексті говорилося, що в 1593 р. від татар та козаків “по великой части спустошоне фолварки, и гумна, пасеки попасены и попованы, людей господаров и челядь немало пойманы, стада череды всех и иншые маетности забраны, и иншые великие шкоды починеные”. Суд не міг ухвалити постанову про звільнення від поборів, бо це не належало до його компетенції, але відповідну виписку з судових книг було надіслано в королівську канцелярію⁴²⁴. А обрахунок 1601 р. генеральних возних Кшиштофа Щуки та Станіслава Янковського засвідчив, що в 1593 р. було спалено 115 сіл і взято в полон 17 103 особи з волинських володінь Острозького. Детальні підрахунки В. Берковського показують сумну картину вигнання української людності сіл та міст Острожчини до Криму і водночас демонструють залюдненість краю

Почет великого візира. Мініатюра XVII ст.

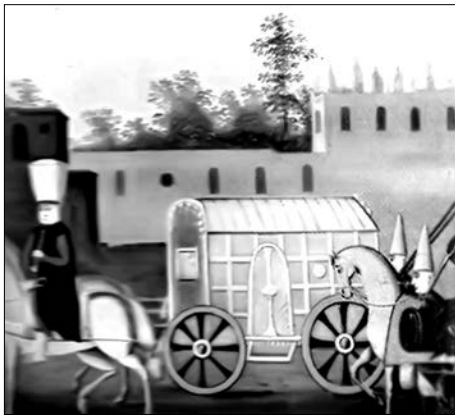
⁴²³ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 807 зв.– 809 зв.; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 27.ІІ.3, арк. 37–39.

⁴²⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 38–39 зв.

перед навалою. З волостей було виведено: Красилівської – 3858 селян, Любартовської – 1472, Остропільської – 2621, Костянтинівської – 8575; із сіл: Черленківців – 800, Сковорідок – 1500, Западниць – 1000, Волиць – 600, Габіни – 1005. Щодо міст, то татари цілком спалили Старокостянтинів, і саме в містах загинуло багато людей, оскільки вони оборонялися, звідси порівняно незначними є цифри полонених міщан: у Красиліві – 100, Любартові – 112, Острополі – 107, Костянтиніві – 597, найбільше полону було взято у Краснополі – 2000 та Кузьміні – 5080, ймовірно, місцеве населення не чинило опору татарам. В. Берковський на підставі наведених цифр робить висновок про демографію сіл, містечок і міст Острожчини, зокрема вважає, що села рівнялися містечкам за кількістю людності⁴²⁵. Гадаємо, це не зовсім правомірно, оскільки в такому випадку не враховуються спосіб та обставини захоплення полону: села бралися знаскоку, а тому більшість із хліборобів залишалися живими й потрапляли в полон. Міське населення намаглося чинити опір, сподіваючись на допомогу, але вона не надходила, й міста врешті захоплювалися татарами, при цьому гинуло чимало їх героїчних захисників і полон був невеликим, за винятком населення тих міст, які здавалися на милість ворога чи були захоплені зненацька.

Яничари.

Султанська карета.

Погром 1593 р. був настільки значним, що навіть на 1601 р. далеко не всі населені пункти Острожчини піднялися зі згарищ і були заселені. Сейм 1596 р. і окремий привілей Жигимонта III звільняли понижені маєтки Острозького від поборів та податків. Київський воєвода виявився безсилим протистояти татарській навалі на свої землі. Лише 1594 р. він вчасно зібрав військо й зупинив новий набіг татар на Волинь, орда повернула на Молдавію⁴²⁶. Проте вже наступного – 1595 р. – татари знову спустошили Волинь. А в жовтні 1596 р., перебуваючи в Бересті (на православному церковному Соборі), Острозький занепокоєно писав Кшиштофу Радзивілу, що

готується спільний турецько-татарський напад на Річ Посполиту, а шляхетське військо дуже мале (7000 з обома гетьманами)⁴²⁷. Лець не щороку князь повідомляв тому ж

⁴²⁵ Берковський В. Відомості про татарський напад 1593 року у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. Хмельницький, 2000. С. 100–101; Пажинський О. Історичні шляхи Старокостянтинівщини // Острогіана в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 291–296.

⁴²⁶ Lewicki K. Książęta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. 1938. R. 7. S. 36–44.

⁴²⁷ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 235, прим. 514.

адресатові подібну інформацію. Лише в 1597 р. (20 липня) Януш Острозький заспокоїв Радзивіла, що відомості від батька про можливість нападу татар та волохів не підтвердилися⁴²⁸. Сам же старий князь був постійно песимістично та насторожено налаштований. Так, 22 червня 1598 р. київський воєвода переказував інформацію вивідачів про підготовку татарського нападу на південному рубежі, що було спричинено чуткою, ніби козаки збираються погромити татар. На думку Острозького, насправді козаки мали намір ув’язатися у молдавсько-валаські справи⁴²⁹. Цю саму інформацію старий князь підтверджував і в листі від 15 липня, зазначаючи, що його роки не дозволяють бути дуже активним та рухливим⁴³⁰.

Утім, наприкінці XVI – на початку XVII ст. Острожчина не зазнала великих погромів від татар (можливо, угоди з Портою 1598 та 1607 рр. якось сприяли цьому⁴³¹). Та володіння князя ще від 1593 р. значною мірою перебували в спустошеному стані, що засвідчила й проведена взимку 1601 р. ревізія спалених у Волинському, Руському та Подільському воєводствах маєтків⁴³². Відповідно, у серпні 1601 р. спеціальним королівським листом розорені татарами 1593 р. маєтки Острозького звільнялися від податків і на цей рік⁴³³.

Лише в останні роки життя К. Острозького, коли він фактично вже був паралізований і тому не міг дієво втручатися у військову ситуацію, татарська загроза знову нависла над його володіннями. Про це повідомляв Яна Замойського краківський каштелян Януш Острозький 11 вересня 1604 р. Використавши вплив значної частини шляхти та козаків до війська Лжедмитрія I, орда взимку 1604/05 рр. вчинила набіг. К. Острозький ще в жовтні наказував військам зібратися біля Дністра. Однак татари напали, коли їх не очікували. А впродовж 1605 р. вони не менше п’яти разів грабували Волинь та Поділля. У володіннях Острозьких постраждали околиці Звягеля, Острополя, Полонного⁴³⁴. І це при тому, що, як вважають польські дослідники, Януш Острозький мав прямі стосунки з ханом Казі-Гіреєм, оскільки в 1605 р. отримувал від нього листи. Проте, ймовірно, це було пов’язано зі службовими обов’язками Януша як старости порубіжних староств і бацькового відпоручника у Києві⁴³⁵. Тож 80-літній князь не міг почуватися спокійно навіть у переддень смерті. Татарська загроза була найболючішою проблемою багатьох десятиліть його життя.

Виїзд султана і великого візира з палацу.

⁴²⁸ РНБ ОР. Кол. автографов, ед. 240, л. 89; Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 335, прим. 725.

⁴²⁹ Жукович П. Сеймовая борьба ... 1609 г. С. 376.

⁴³⁰ Там же; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 444, прим. 1.

⁴³¹ Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. Warszawa, 1959. S. 299, 314.

⁴³² Ар. ЮЗР. Ч. 6, т. 1. С. 291; Volumina legum. SPb., 1859. Т. 2. № 45.

⁴³³ НБУВ ІР. Ф. X, спр. 11721, зош. 5, арк. 6.

⁴³⁴ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 130.

⁴³⁵ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. Warszawa, 2004. S. 257 (посилання на: ВРАН. Кр. Rkps. 1690, к. 100).

СПІВПРАЦЯ І ВІЙНИ З КОЗАКАМИ

Проблема відносин Костянтина Острозького з козаками є багатоаспектною. У більшості польської магнатерії та шляхти, яка бачила в козаках (запорозьких та окраїнних городових) дестабілізуючу силу всередині держави та в її стосунках з Кримом і Туреччиною, взаємини Острозького з козаками викликали певну підозру. Магнатерія та шляхта руська, яка мала безпосередній стосунок до захисту південних рубежів та протистояння постійним татарським набігам, ставилася до таких контактів з козаками з розумінням. Майже всі порубіжні можновладці так чи інакше були пов'язані з козаками. Іншим аспектом проблеми є “козацькі” військові формування у надвірному війську князя (вид легкої кінноти, яка формувалася з місцевої дрібної шляхти та бояр). За кількістю вони могли змагатися хіба що з козацькими загонами Вишневецьких. “Козаки” з надвірного війська супроводжували Острозького у його виїздах до Вільна, Кракова, Варшави. Саме ця обставина (адже козацький почет мав відповідний одяг та озброєння) спричинилася до чуток серед польського панства про надто тісні стосунки Острозького з козаками навіть під час козацьких воєн у Речі Посполитій, коли коронні війська змагалися з козацькими рухами. Більше того, “козацький одяг” (тобто стрій легкоозброєного вершника) зрідка носили й сини князя. Згадаймо хоча б коронацію Генріха Валуа, на якій один із синів Острозького був одягнутий у “козацький стрій”. Найскладнішими були відносини Костянтина Острозького з окраїнними козацькими формуваннями, котрі йому не підпорядковувалися, а також з повсталими козаками (переважно запорозькими). Варто також зазначити, що “козацький” почет князя, низові й городові козаки – все це, так би мовити, зовсім різні козаки навіть за зовнішніми ознаками, поведінковою моделлю та психологією, а отже – і за сприйняттям їх суспільством.

Перша “офіційна зустріч” Костянтина Острозького з козаками мала відбутися за наказом Жигимонта II Августа незабаром після шлюбу князя на початку 1553 р. Покинувши молоду дружину в Дубні, Острозький мусив кинутися в погоню за козаками кн. Дмитра Вишневецького, які своїми “зачіпками” з татарами та турками ускладнювали міждержавні контакти з ханатом та Портою. Острозькому не вдалося наздогнати Вишневецького з козаками, він лише надіслав кн. Дмитрові королівський лист про дозвіл Острозькому обложити Канів та Черкаси, на які розраховував Вишневецький⁴³⁶. Ця перша нездійснена “сутічка” з козаками все ж більше стосувалася кн. Д. Вишневецького як лідера певного козацького формування, котре потім буде і на службі самого Острозького. Поведінка таких формувань залежала виключно від мети їхніх господарів.

Перша ж справжня сутічка Острозького з козаками сталася 1560 р., коли він як київський воєвода перебував у Києві. Козаки завдали тоді значної шкоди Білій Церкві, яка належала до сфери уряду князя⁴³⁷. Жигимонт II Август наказував воєводі вжити заходів для заспокоєння козаків та відвернути їхні напади на ординців, щоб не спровокувати війни. Король наполягав, щоб Острозький постійно тримав контроль над “козацькою сваволею”, сподіваючись, що воєвода сидітиме в Києві: “Твоей милости особливо приказуем, жебы твоя милость, яко рада наша, з местца а з веры

⁴³⁶ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 33.

⁴³⁷ Ак. ЮЗР. Т. 2. № 137. С. 152–153.

свое с пильностью того досмотрел, абы никто для чинення шкод на поле служебников своих и козаков посылати не смел, а и своих служебников и козаков такеж на поле татар стеречи не посылал бы еси, абы подданым цесара его милости турецкого и влусам цара перекопского шкод чинити прычыны не мели”⁴³⁸. Однак Острозький, як уже мовилося, дуже швидко покинув Київ, чим викликав незадоволення короля. До того ж він, так і не “взявши до рук” “свавільних козаків”, почав з ними співпрацю. В умовах Лівонської війни це було далеко не зайвим. Зокрема, своїх козаків

Козаки в поході. Гравюра першої половини XVII ст.

і татар Острозький дав на допомогу Філону Кміті, котрий вів бої на Чернігівщині і приймав до себе усіх охочих козаків (за відповідну платню)⁴³⁹.

Втім, цю “стихийну силу” важко було утримувати в покорі та спокої. Але обставини дипломатії та міжнародних договорів як з Москвою, так і з Кримом та Туреччиною вимагали вгамування козацьких ватаг.

Тож Жигимонт II Август наполягав на виконанні воєводою своїх обов’язків та королівських доручень. Зокрема, близько 1567 р. владар попереджав його про збирання “свавільників” задля нападу на Волощину в момент, коли турецька армія зайнята війною. Король наказував Острозькому силою не допустити цього походу, щоб “покою с цесарем турским не здрушали”⁴⁴⁰. Йшлося про підготовку походу Ольбрахта Ласького з козаками задля захоплення молдавського престолу. Водночас сам король “загравав” з козаками, обіцяючи (20 листопада 1568 р.) взяти їх на службу, але, як з’ясували дослідники, виключно для війни з Московською державою⁴⁴¹. Інформація про виконання Острозьким королівських наказів у джерелах відсутня (чи поки що не віднайдена дослідниками).

Однак уже від 70-х років XVI ст. К. Острозький починає вести самостійну політику щодо козаків та їхньої діяльності в степу, оскільки королівський уряд явно демонстрував байдужість до оборонних проблем Волині й Київщини, і князю та іншій місцевій шляхті доводилося вирішувати їх самостійно. Дослідники наголошують, що князь надавав негласну підтримку нападам запорожців на кримські улуси, зокрема в 1576–1577 рр. (загонам Шаха)⁴⁴². У цьому світлі наїзди татар на володіння Острозьких у той самий час (див. вище) виглядають як відповідь на козацькі напади.

Дуже цікавим є питання про ставлення Острозького до підтримки козаками претензій на молдавський престол Івана Підкови, котрий видавав себе за рідного брата Івонії (убитий турками в 1574 р., утримував владу господаря завдяки козакам під орудою

⁴³⁸ Там же. С. 153.

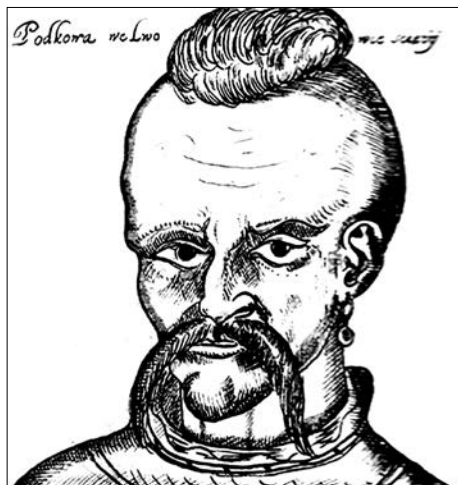
⁴³⁹ *Леп’яко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 20.

⁴⁴⁰ РГАДА. Ф. 389, кн. 47; Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. № LXVI. С. 154–155.

⁴⁴¹ *Леп’яко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 30–31.

⁴⁴² *Соболев Л. В.* Князь К.-В. Острозский как лидер. С. 15.

Яна Сверчовського і Покотила). Дослідники твердять, що свого часу й Острозький надавав Івонії неофіційну допомогу. На той час претензії на престол Молдавії висував також ворог Острозького, чоловік Беати Костелецької-Острозької Ольбрахт Ласький. Причини боротьби за молдавський престол мали економічне підґрунтя – Молдавія була багатою країною, “житницею Стамбула”. Острозький долучився до молдавських справ після смерті кн. Дмитра Вишневецького (за життя – головного претендента на молдавський престол). Упродовж 1575–1576 рр. козаки вели активні військові дії проти татар, погромили фортецю Іслам-Кермен на Дніпрі й не давали можливості татарам чинити набіги на Україну (хан побоювався погрому Криму). Козаки діяли у спілці із загонами К. Острозького та інших волинських і подільських магнатів. Саме в цей час запорожець Іван Підкова оприлюднив претензії на молдавський престол. Вважається, що його запросили молдавські бояри, невдоволені правлінням турецького ставленика Петра Кульгавого (чи Кривого). Водночас бояри просили сприяння Підкові в київського воєводи кн. К. Острозького та брацлавського старости Миколая Бучацького, однак ці державні урядовці не могли надати офіційної підтримки Підкові, оскільки Річ Посполита уклала мир з Туреччиною. За версією молдавського хроніста Грегора Урехі, листи до К. Острозького та М. Бучацького були підроблені⁴⁴³. Більше того, король наказав їм спіймати бунтівника й не допустити походу в Молдавію.

Іван Підкова. Гравюра кінця XVI ст.

У 1576 р. Підкова був на Волині й сам намагався заручитися підтримкою Костянтина Острозького, який офіційно відмовив йому в допомозі, хоч і обіцяв повідомити суть справи королю. Прихистив Підкову на деякий час у своєму Немирові брацлавський воєвода кн. Януш Збаразький, що викликало роздратування короля Стефана Баторія (його лист від 5 листопада 1577 р.) і наказ арештувати Івана Воду Волошина (тобто Підкову). Тим часом Підкова з шістьмастами козаків (на чолі з Яковом Шахом) у 1577 р. вирушив до Молдавії. 13 грудня в результаті переможної битви під Яссами Підкова захопив столицю і проголосив себе господарем Молдавії. Він навіть вирядив свого посланця до султана з проханням затвердити його на престолі, однак гінця перехопив по дорозі Петро Кульгавий. Але незабаром семиградський князь Кшиштоф Баторій (брат Стефана) допоміг Петру Кульгавому (відправив військо на чолі з сином Сигізмундом Баторієм) повернути молдавський трон. Підкова втік до Речі Посполитої (на Брацлавщину). Тут його арештували й відвезли до Варшави: Януш Збаразький, котрий змінив свою позицію під тиском короля, переконав Шаха, що Підкова має сам поїхати до Кракова і викласти перед королем свою справу. Князь гарантував йому безпеку, тож Підкова разом із Збаразьким вирушив до польного гетьмана Миколи Сенявського, а потім у столицю, а вже там король наказав його заарештувати.

⁴⁴³ *Винар Л.* Козацька Україна: Вибрані праці. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. С. 195.

“Карту” Підкови можна було б розігравати в дипломатичних торгах із Портою, однак турки змусили Стефана Баторія винести вирок про його страту, яка сталася 16 червня 1578 р. у Львові й викликала осуд сучасників (християнський король наказав стратити християнина на вимогу мусульман: наголос на цьому перед стратою зробив сам Підкова, передрікши загибель Польщі через потурання туркам)⁴⁴⁴.

Яку ж роль у “авантюрі” Підкови відіграв Костянтин Острозький? Українські дослідники вважають, що князь виконував персональний наказ короля від 4 квітня 1578 р. про вигнання козаків і карання їх “на горло”. Зокрема, один із шляхтичів повідомляв коронного маршалка Лукаша Опалінського 27 травня 1578 р., що К. Острозький, згідно з королівським наказом, “низовців з Дніпра зганяти має, і на це сам перекопський цар, стоячи на другому березі Дніпра, дивитися буде”, хоч це і безнадійна справа, бо козаків там лише 3 тис. Султан же вимагав через Острозького віддати йому Підкову живого або його голову⁴⁴⁵.

Вводилися також санкції на торгівлю з козаками боєприпасами, харчами, заборонялося переховування запорожців у шляхетських володіннях. Проте всі ці “дії К. Острозького” та люблінського воєводи Яна Тарла проти запорожців “не дали бажаних результатів”, тож і в 1579 р. король визнавав перед татарськими послами, що не має змоги “укарати козаків”⁴⁴⁶. Томаш Кемпа, навпаки, вважає, що саме допомога козаків Підкові та його можливі зв’язки з Острозьким спричинилися до наїзду татар 1578 р. на володіння князя і навіть його облоги в родовому центрі – Острозі⁴⁴⁷. В усіх означених твердженнях присутня одна методологічна хиба: вони спираються не на прямі свідчення про підтримку Острозьким Підкови та його виправи, а лише на оцінкові позиції “іззовні”: короля, польської шляхти, двору султана, ханату, воєводи Петра і т. д. Кожна з цих сторін творила власну візію подій та їх учасників, окрім того, противники Підкови (наприклад, Петро Кульгавий) намагалися інформувати всі зацікавлені сили у вигідному для них ключі. Схиляння дослідників до певної оцінки тогочасних кіл просто відбиває одну із “зовнішніх візій”, сама ж суть питання щодо позиції Острозького залишається нез’ясованою.

Певний штрих до цього додає цікавий факт відвідин могили Підкови в Успенській церкві після його страти й поховання кількома можновладцями. По-перше, це виконавець заповіту “господаря” Іван Ходкевич. По-друге, 30 червня 1578 р. тут побували кн. Андрій Курбський з родиною та королівський секретар Станіслав Жолкевський. А ще 27 червня у Львові був і кн. В.-К. Острозький – він згаданий у львівських

⁴⁴⁴ Listy Annibala z Kapui. Warszawa, 1852. S. 253–258; *Горецкий Л.* Описание войны Ивони, господаря Валашского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1890. Вып. 1. С. 80–133; *Стороженко А.* Стефан Баторий и запорожское казачество. К., 1904. С. 36–60; *Мохов Н.* Очерки истории молдавско-руско-украинских связей. Кишинев, 1961. С. 45–59; *Леп’яво С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 37–76; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К., 2000. С. 66–68; *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI века. С. 215–266; *Грабовецький В.* Страта Івана Підкови у Львові // Жовтень. 1966. № 6. С. 128–131; *Spierski Z.* Awantury Mołdawskie. Warszawa, 1967. S. 130–135; *Dopierala K.* Stosunki dyplomatyczne z Turcją za Stefana Batorego. Warszawa, 1986. S. 54–83.

⁴⁴⁵ *Polkowski I.* Sprawy wojenne króla Stefana Batorego... S. 107.

⁴⁴⁶ Історія українського козацтва. К., 2006. Т. 1. С. 537 (автор підрозділу А. О. Гурбик).

⁴⁴⁷ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrozski... S. 78.

судових книгах щодо справи стосовно власності у Старому Селі під Львовом⁴⁴⁸. Такий інтерес навіть до поховання Підкови виказує ставлення до його справи. У цьому сенсі певний резон мають гіпотези щодо анонімних публікацій якихось видань про Підкову у Львові Іваном Федоровим – про них є згадки сучасників⁴⁴⁹. Утім, зважимо й на те, що на час відвідин усіма означеними особами Львова там перебував королівський двір на чолі зі Стефаном Баторієм, сюди приїздили й дипломати, зокрема татари (Ібрагім) й турки (чауш Сулейман). При цьому обидва названі послы залишалися у Львові саме в очікуванні приїзду кн. К. Острозького, про що писав наближений до короля Ян Петровський. Князь прийняв посланців лише 11 вересня, і через два дні вони виїхали⁴⁵⁰. Тож чи для вшанування пам'яті Підкови ходили в Успенський собор усі названі вище особи, в тому числі К. Острозький, чи на службу Божу під час перебування у Львові й при королівському дворі (заради вирішення справ князь, власне, нібито й приїздив) – це питання, яке навряд чи можна однозначно вирішити. Принаймні, Острозький не приїхав на саму страту, де були король, двір та дипломати.

Козацький загін з картини “Битва під Клушиним” 1610 р.

Наступного року за наказом короля Острозький мав здійснити каральну акцію проти козаків, щоб утримати їх від набігів на турків. На той час з’явився новий претендент на молдавський престол серед козаків – Олександр, котрий видавав себе за брата Підкови, він знову захопив Ясси, де утримував владу близько місяця, затим турки розгромили загін Олександра, його самого посадили на палю, а тисячу відрубаних козацьких голів виставили на “позорище”. Проте згодом висунувся ще один претендент – Петро/Петрило, “син” Олександра-Петра Лопушняну, хоча навіть король намагався переконати козаків, що справжній Петро давно помер і його тіло

⁴⁴⁸ ЦДДАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 337. С. 880–881, 1157–1158 (подаємо за І. З. Мицьком; шифри книг і нумерація аркушів були зрєвізовані).

⁴⁴⁹ Мицько І. З. Іван Федоров: життя в еміграції. Львів, 2008. С. 67.

⁴⁵⁰ Там само. С. 72.

Стефан Баторій. Гравюра 1578 р.

свого часу бачили польські послы. Потім настала черга “сина” Підкови Костянтина, якого вдалося схопити хитрістю й переправити до Константинополя, що не перешкодило появі ще одного Костянтина – нібито справжнього сина господаря Стефана Лакусти. Баторій квітневими універсалами 1579 р. зобов’язав урядовців українних воєводств спіймати самозванця. Загалом у останній третині XVI ст. претензії на молдавський престол заявляло 27 претендентів, з яких 15 мали підтримку козаків.

Султан Мурад III наполягав перед Баторієм на покаранні начальників фортець у Черкасах, Каневі, Києві та Брацлаві (тобто і київського воєводи К. Острозького), оскільки там безборонно “гніздяться” козаки, котрі саме з цих місць вирушають у свої походи. Султан навіть глузливо пропонував своє військо для розправи, якщо король не спроможний справитися зі своїми підданими. Тоді Баторій вів активні бойові дії проти Московського царства й був зацікавлений у мирі на сході. Втім, йому та прикордонним урядникам і магнатам було зрозуміло, що

цей “мир” був тимчасовий: великий похід татар 1577 р. на Волинь, облога Дубна і розорення володінь Острозького це довели не лише самому князеві, але й королівському двору, тож “знищення” чи хоча б серйозне покарання козацтва було б абсурдним. Тому центр давав щодо покарань козаків доволі розпливчасті “дипломатичні” накази: Костянтин Острозький отримав наказ рушити на Дніпро і вигнати звідти козаків, однак не вказувалося навіть, яке військо він має очолити і куди конкретно просуватися. Король показово пропонував кримському хану приєднатися до цієї акції, узгодивши свої дії з Острозьким (сам Баторій мав великий сумнів у можливості проведення такої акції)⁴⁵¹. Як влучно зазначив Сергій Леп’явко, це була “імітація діяльності”⁴⁵².

Водночас “контроль” над козацтвом король спробував здійснити через реєстр – державний найом на військову службу. “Постанова щодо низовців” від 16 вересня 1578 р. передбачала прийняття їх на королівську службу. Верховну владу над козацькими формуваннями Стефан Баторій передав

Легка кіннота. Малюнок середини XVII ст.

⁴⁵¹ Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla Polskiego / Wyd. J. Janicki. Warszawa, 1881. S. 31–37.

⁴⁵² Леп’явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 70.

черкаському старості кн. Михайлу Вишневецькому. Козацький реєстр становив 530 вояків, котрі мали отримувати платню зі скарбниці. Запорожцям було надане також містечко Трахтемирів⁴⁵³. Саме в цей час король закликав “молодців запорожців” взяти участь у війні з Московією, козакам було надіслано королівський прапор⁴⁵⁴. Кн. Михайло Вишневецький та Філон Кміта набирали загони з козаків і громили Сіверщину. Восени 1579 р. до них приєдналися також Костянтин та Януш Острозькі на чолі своїх надвірних козаків та добровольців. Вони дійшли до Стародуба та Почеп, розорюючи дорогою всі населені пункти, але не наважилися штурмувати Чернігів. Припускають, що основна частина козаків з України концентрувалася саме у війську К. Острозького та Кміти⁴⁵⁵.

Однак уже 1579 р. реєстровці не отримали платні через спустошення господарської скарбниці. 5 жовтня 1579 р. Острозький доводив до відома Кшиштофа Радзивіла “Перуна”, що у зв’язку з цим реєстровці разом із запорозькими козаками на чолі з якимось Боровським знову рушили до Молдавії⁴⁵⁶. Проте король намагався спрямувати козацьку потугу саме на війну з Московією, зокрема залучити їх до походу 1580 р. на Смоленськ, Великі Луки і Псков. Козацькі загони Острозького також брали участь у цій акції, але громили в основному “московські” татарські формування. Після повернення з походу восени 1580 р. було укладено новий козацький реєстр для нарахування грошей. Однак гроші довго не видавали (це сталося не раніше липня 1581 р.), що викликало незадоволення козаків і їхні спроби самостійно поліпшити своє становище через грабунок.

У воєнній кампанії 1580–1581 рр. під Псковом Острозький та його загони участі не брали – вони пильнували татарські рубежі, окрім того, і частина “свавільних козаків” залишалася на просторі Дикого поля та становила певну загрозу. У червні 1581 р. К. Острозький не зміг прибути на місцеві рочки. Він пояснював причину своєї відсутності у приватному листі до люблінського старости й сандомирського каштеляна Андрія Фірлея (від 28 червня 1581 р.) тим, що мусив виконувати під Києвом справи “великі річпосполитські, яких на Україні немало”. Князь чекав “з України небезпечної інформації” стосовно “лотрів козаків низових, які і нині на пограниччі немало побили”, вони двох царевичів ординських упіймали. І через цю небезпеку і сам князь, і його син мали з військом перебувати на прикордонні⁴⁵⁷. Тим часом козак на чолі з гетьманом (“гетман короля его милості і старший запорозьких козаків низових”) Яном Орішовським пішли на королівську службу: зберігся оригінал розписки Орішовського (з підписом та печаткою) від 22 червня 1584 р. про одержання з казни 6500 золотих на 650 козаків, за що всі вони мають бути там, де поведить коронний гетьман⁴⁵⁸.

У 1589 р. козаки спалили Козлов, околиці Білгорода, Тягині та Очакова. Водночас вони не оминали й шляхетських володінь в Україні. На сеймі 1590 р. дійшло навіть до прийняття конституції “Порядок з боку низовців та України”, яка передбачала

⁴⁵³ Acta historicka res gestas Poloniae illustrantia. Krakovia, 1887. Т. II. Р. 337.

⁴⁵⁴ Леп’явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах. С. 80–92.

⁴⁵⁵ Там само. С. 92–97.

⁴⁵⁶ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 80; Щербак В. Українське козацтво... С. 68–70.

⁴⁵⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 32–33.

⁴⁵⁸ ГАРФ. Ф. 728, оп. 1, ед. 9, л. 1.

Кіраса гусарська. XVII ст.

присягу козаків на вірність королю і Речі Посполитій. Король особисто мав призначати для козаків гетьмана, аби контролювати реєстровців. На українних старост покладалася обов'язок стежити, щоб низовці не осідали в містечках. Визначався також склад своєрідної “комісії” для контролю за виконанням цих постанов урядовцями⁴⁵⁹. Однак реальне значення даної конституції було практично нульовим, оскільки як високі, так і дрібніші українні урядовці ігнорували її. Т. Кемпа зафіксував, що Острозький прибув під самий кінець сейму, тому не встиг висловити свою думку щодо козацького питання⁴⁶⁰. Однак оскільки він не взяв до уваги названих постанов, то очевидно, що київський воєвода мав свої погляди на тактику та стратегію відносин з козаками.

Тим часом проблема козацтва та спрямування його активності загострювалася. Кількасоттисячна орда, помщаючись за козацьку виправу 1589 р., вдерлася на українські землі, ставши кошом під Терно-

полем. Звідти татарські загони робили вилазки під Львів, Галич, Бузьк. Замойський терміново почав готувати до облоги Львів, а татари обложили Баворів, де перебувала сестра канцлера. Ситуація стала неймовірно напруженою. І в цей час Костянтин Острозький та Януш Збараський затіяли суперечку, хто з них і якими силами має допомогти коронному війську. Йоахим Бельський вважав, що саме ці амбітні змагання двох колишніх кандидатів на уряд польного гетьмана спричинилися до поразки коронного війська під Баворовом. Слідом за татарським наїздом “помсту” влаштували й турки: у вересні 1589 р. беглербек Гедер-паша зі значним військом підійшов до Тягині. Негайно змобілізовані великим коронним гетьманом Замойським сили готувалися до війни. Костянтин та Януш Острозькі зі своїми надвірними військами також прибули до ставки гетьмана під Кам'янець. Однак паша, спаливши Снятин, відійшов. Новий великий візир Синан-паша після цього поставив неймовірні вимоги Речі Посполитій: прийняти іслам і платити великий гередж (данину) Порті та ханату. Це спонукало Замойського до реанімації ідеї антитурецької ліги із залученням козаків⁴⁶¹.

Шолом. XVI ст.

Однак загальне спрямування магнатерії щодо степових козаків поступово все ж отримувало знак “мінус”, оскільки їхня боротьба за станові права та їхнє свавілля, яке виходило за рамки державної політики й усталених соціальних норм, дестабілі-

⁴⁵⁹ Volumina legum. T. 2. S. 310–311.

⁴⁶⁰ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 200.

⁴⁶¹ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie. 1595–1623. S. 257.

зували внутрішню консервативну систему соціальних і політичних відносин. Костянтин Острозький також не був прихильником “запорозької вольниці”. Спочатку восени 1591 р. князь констатував, що козаки два роки постіли у шляхетських володіннях “не тільки живність і грошові чинші брали, але і люд невинний наїжджали й побирали”⁴⁶². Цьому було певне пояснення: їм, як і польським жовнірам, не заплатили за військові послуги, тому і ті, й інші вдалися до грабунків. На сеймі 1592 р. князь вимагав конкретних рішень щодо погамування козаків⁴⁶³.

Стосунки з козаками погіршилися після постанови Жигимонта III 1590 р. про передання незалюднених південних (степових) окраїн “особам шляхетського стану, що мають заслуги перед нами та Річчю Посполитою”. Прийшли шляхтичі неминуче вступали в конфлікт із козаками, “сваволю” яких мали самостійно погамувувати. Більшість вільних земель усе ж дісталася великим магнатам, які мали економічну спроможність та людські ресурси для їх залюднення. Великі магнатські латифундії стали “кісткою в горлі” для козаків, і не лише низовиків, а й реєстровців, які ніколи вчасно не отримували платні. Поступово козацтво перетворювалося в антиподичний до магнатів та осілої шляхти стан. Костянтин та Януш Острозькі отримали також досить великі земельні надання на окраїнах, а Януш – ще й адміністративний контроль через уряди черкаського, білоцерківського та богуславського старости. Обидва князі швидко вибудували невеликі укріплення (фортечки) та заснували фільварки на головних шляхах зі степу, що було явно не вигідно місцевому козацтву⁴⁶⁴. Окрім того, вони перекрили козакам шлях до Молдавії, чим дуже утруднювали їхні традиційні походи на підтримку певних молдавських господарів та проти турків⁴⁶⁵.

Приватний конфлікт обох Острозьких із запорозьким гетьманом Кшиштофом Косинським став іскрою, що запалила велике вогнище. Згідно з попередньою постановою короля, зверхником запорожців за посадою мав бути снятинський староста Миколай Язловецький. Водночас та сама постанова передбачала призначення окремого гетьмана, яким став Косинський. Можливо, це призначення відбулося за протекцією Яна Замойського, оскільки за його поданням король нагородив Косинського маєтками Рокитне й Ольшаниця. Януш Острозький стверджував набагато пізніше в листі до Кшиштофа Радзивіла (від 3 березня 1599 р.), що сам Косинський продав маєток кн. Олександрови Вишневецькому, а той – Янушу⁴⁶⁶. Саме через цей маєток, як вважали не лише сучасники (Станіслав Любенський), а й дослідники, розпочалися великі заворушення і ціла козацька війна. Окрім того, шляхтич Косинський був уражений у честі через слугу Острозьких білоцерківського підстаросту кн. Дмитра Курцевича-Булигу⁴⁶⁷.

Відлік засвідчених документально подій прийнято вести від 29 грудня 1591 р., коли Косинський напав на дім Булиги в Білій Церкві. Однак нещодавно виявлені й опубліковані нові документи (лист самого Косинського до короля від 15 вересня 1592 р.) дають підстави відсунути початок конфлікту до літа 1590 р., коли сталися перші “за-

⁴⁶² Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996. С. 54.

⁴⁶³ Diariusze i akta sejmowe 1591–1592 // SRP. Kraków, 1991. T. 21. S. 338.

⁴⁶⁴ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 207.

⁴⁶⁵ Леп'явко С. Козацькі війни... С. 55–56.

⁴⁶⁶ Кулиш П. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 446–447.

⁴⁶⁷ Кетра Т. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 74–75.

чїпки” проти козаків і їхніх союзників білоцерківців з боку міщан-переяславців та королівських жовнірів, котрі діяли за наказом Острозьких: побили й пограбували 500 чоловік, напали на козаків у Трипіллі⁴⁶⁸. Юрій Мицик опублікував ще один важливий документ, котрий датується жовтнем 1591 р. і належить кн. Костянтину Острозькому. У ньому зокрема йдеться про кількісні свавільні дії козаків, які в “маєтках шляхти худобу та птицю забирають, чинш стягують, людей вивозять і мордують страшними муками, тож гірші від мусульман”. Князь писав, що спрямував козаків на Волощину, але замість того військо Косинського сплюндрувало Пиків, Білогородку, Переяслав, почало бої під Острополем, Костянтиновом, Чудновом. Острозький повідомляв, що 3-тисячне козацьке військо спустошило маєтки кн. Курцевича-Булиги. Зупинившись у Білій Церкві, козаки наказали населенню присягати на вірність Косинському. Присягу склали міщани Канева та Черкас; загоны козаків надіслані також у Богуслав та Корсунь. У Білій Церкві п’ять чоловік відмовилися присягати, пославшись на присягу королю, і були розстріляні. А коли на переговори до козаків прибув Ян Оршовський, що мав з ними добрі стосунки, то і його було “мало не устріляно”, він ледве врятувався. Косинський мав намір іти на Київ. Острозький скаржився й на самого короля, який не вживав жодних заходів проти сваволі козаків, хоча київський воєвода неодноразово писав йому про це й навіть оповідав при особистій зустрічі. Князь попереджав: “Можна з такого запалу якогось вогню сподіватися”, який сам воєвода погасити не зможе⁴⁶⁹. В листопаді кн. Януш Острозький особисто подався до резиденції короля в Яновці з проханням допомоги або хоча б дати дозвіл на власний розсуд розправитися з козаками. Януш отримав лише королівський наказ “тому свавільству запобігати”, але без жодної дієвої допомоги та прямої вказівки⁴⁷⁰. Тим часом регіон впливу козацтва поширився аж до Костянтинова й Острополя – корінних володінь княжого Дому, де козаки “вогнем і мечем” пустошили маєтності⁴⁷¹.

Кшиштоф Косинський. Уявний портрет. XVIII ст.

⁴⁶⁸ Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // УАЩ. К., 2004. Вип. 8/9. С. 426–427, 439.

⁴⁶⁹ Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. 1986. № 5. С. 56; Леп’явко С. Козацькі війни... С. 56–57.

⁴⁷⁰ Леп’явко С. Козацькі війни... С. 57.

⁴⁷¹ *Lubiński St. Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego w 1593 r.; Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606–1608.* Opole, 2009. S. 11.

29 грудня 1591 р., як засвідчив у позові (від 9 січня 1592 р.) на гетьмана Косинського й усе низове козацьке військо (5000 чоловік) в луцькому гродському суді Януш Острозький, козаки увірвалися в будинок білоцерківського підстарости кн. Дмитра Булиги-Курцевича, пограбували його, забравши всі цінні речі й “шкатулу” з документами К. та Я. Острозьких на Білоцерківське та Богуславське староства, привілеї від короля на маетки Розволодовські, Велику Слободу, Рокитне та інші папери. Сам Булига встиг втекти: “Добившисе тот Косинский до коморы его, маетность всю его побрал и шкатулу с клейнотами, с пенезями, с листами взял, в которой де было немало мемранов княжати его милости..., к тому привилеи, так княжати его милости пана воеводы киевского, яко и его милости пана воеводы волынского на староство Белоцерковское и Богуслав, так же и на грунт Розволодовский и Великую Слободу и на Рокитную належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всим взял, шкоды великие починил”⁴⁷². Януш Острозький змушений був негайно з надвірним військом виїхати на південний рубіж, тому, як засвідчує його протестація від 29 січня 1592 р. перед володимирською шляхтою, навіть не міг бути присутній на присязі підсудка через “гвалтовных припадков и причин от казаков низовых”, які захопили Білу Церкву, грабують маетки, плюндрують церкви і мають намір напасти на Чуднів⁴⁷³. Було спалено Переяслав, мешканці якого чинили опір козакам (імовірно, сподіваючись на допомогу залоги переяславського старости кн. Олександра Острозького). Ширилися навіть погрози вбити самого кн. Костянтина Острозького⁴⁷⁴. Така погроза була просто нечуваною. Київський католицький єпископ Йосиф Верещинський писав, ніби причиною тому став такий факт: переяславці зібрали 100 тис. золотих для відкупу від козаків і передали кошти Костянтину Острозькому, який їх привласнив⁴⁷⁵. Здається, ці чутки мало реальні: сама сума насторожує – таких фантастичних коштів переяславці не лише не могли зібрати, але й взагалі мати, окрім того, як вони могли передати кошти для відкупу князю, якого й близько не було поруч. А сам Косинський у листі до короля повідомляв, що війська Януша штурмували Білу Церкву і переяславці пограбували Терехтемирівський (Трахтемирівський) монастир, наданий королем козакам як шпитальний: давні надання й скарби забрали, ікони попалили, навіть гроби руйнували не як християни, а як “безбожні” мусульмани та вороги Святого Хреста. Гетьман просив короля на сеймі захистити інтереси козаків від нападів та зазіхань князів Острозьких, обіцяючи неухильно нести королівську службу⁴⁷⁶.

Козацькі рухи все більше набирали обертів. К. Острозький писав у лютому 1592 р. Радзивілу “Сирітці”, що до козаків масово приєднуються жовніри та люди з низів. Косинський з козаками забирає маєтності, вбиває людей, захоплює окраїнні замки і староства, спустошує містечка аж до повного їх знищення, “і щодня баніти та жовніри до них прибувають”. Воевода скаржився, що особливо страждають його маетки та містечка, а тому “через велику й непогамовну жалість навіть писати до Вашої милості не можу”⁴⁷⁷. Козаки кількаразово нападали на різні маетки Острозьких і

⁴⁷² Ар. ЮЗР. К., 1863. Ч. 3, т. 1. № 12. С. 31–32.

⁴⁷³ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22229, арк. 1–1 зв.

⁴⁷⁴ РГАДА. Ф. 79, оп. 1, ед. 22, л. 274; *Леп'явко С.* Козацькі війни... С. 60.

⁴⁷⁵ *Леп'явко С.* Козацькі війни... С. 60.

⁴⁷⁶ *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького... С. 427, 439.

⁴⁷⁷ *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 208.

в середині 1592 р. захопили Остропіль⁴⁷⁸. На сеймі 1592 р. Костянтин Острозький виголосив палку промову (18 жовтня) щодо нагальної потреби державних заходів проти низовців. За його словами, козаки неодноразово приходили в Київ та замок, деякі гармати і порох взяли, а тепер готуються відібрати зброю в замках – Київському та Білоцерківському, а тому вимагав зняти з нього персональну відповідальність за неготовність до належної оборони Київського замку⁴⁷⁹. Щоправда, на тому ж сеймі Якуб Претвич доповідав, що тисяча реєстровців отримала платню і це має погамувати козацькі вагаги.

Однак оскільки козаки у цей час головним чином грабували маєтки Острозьких, частина магнатів та шляхти трактувала це як особистий конфлікт Дому Острозьких з Косинським та його козаками. Саме так подавав справу нунцій Джерманіко Маласпіна в донесенні у Рим, пишучи, що козаки завдають значних збитків володінням Острозьких⁴⁸⁰. Це обговорювали у приватному листуванні навіть Станіслав Жолкевський та Ян Замойський. А отже, коронне військо трималося осторонь від цієї “війни”. Відомий сучасний український історик Сергій Леп’явко також вважає, що козацтво мало на меті “взяти за живе насамперед князів Острозьких”. При цьому дослідник зазначає доволі пасивну поведінку кн. К. Острозького, який “не рвався до боротьби”, хоч міг сам виставити декілька тисяч слуг і шляхти. Вчений пояснює це “економічним і суспільно-психологічним факторами”: київські володіння Острозьких були слабо заселені й до того ж переманеними в інших власників селянами, яких звільняли від податків, тому ці землі ще не давали Острозьким прибутків, а отже, і збитків від козаків князі тут не зазнавали; щодо психологічного фактору, то Острозькому важко було нищити усталене реноме “покровителя низового товариства”, тим більше що чимало козаків походило з маєтків князя, тож він не хотів остаточно втратити прихильність козаків, та й нести значні фінансові витрати на каральну експедицію не бажав. Таким чином, Острозький “не хотів розправлятися з козаками своїми руками”⁴⁸¹. А “польські руки” не бажали працювати “на князя”, оскільки київський воевода мав досить прохолодні стосунки з обома гетьманами – коронним Яном Замойським і польним Станіславом Жолкевським.

Позиція воеводи змінилася, коли козаки почали наїжджати на волинські володіння Острозьких. Як повідомляв Йоахим Бельський, Костянтин спробував “нахрапом” розбити Косинського невеликим військом, але воно було побите⁴⁸². Острозький писав сенаторам, що серед “гультьяйства” чимало селян-втікачів, як його, так і інших землевласників-шляхтичів – усі “люди свавільні, гультьяй безпечні, виволанці і на власні збіги здрайці піддані мої і піддані декотрих братів наших”⁴⁸³. Щоправда, і сам Острозький, як і інші магнати, частенько переманював чужих селян (а отже, втікачів) у свої маєтки (за другу половину 1593 р. із 142 селянських втеч, які згадуються в документах, майже третина припадала на маєтки Острозьких і лише сімох селян князь повернув їх власникам). С. Леп’явко з цього приводу зазначає: “Обережна поведінка

⁴⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 185–186.

⁴⁷⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. № 14. С. 36–37.

⁴⁸⁰ Россия и Италия. СПб., 1908. Т. 2, вып. 1. С. 173.

⁴⁸¹ Леп’явко С. Козацькі війни... С. 66–67.

⁴⁸² Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej. Warszawa, 1851. S. 178.

⁴⁸³ Леп’явко С. Козацькі війни... С. 88.

Острозького щодо козацтва була викликана і тим, що князь сам ловив рибку в каламутній воді соціального неспокою і мусив зважати на сотні і тисячі селян-втікачів у своїх маєтностях”⁴⁸⁴.

Змінилася й позиція центральної влади, оскільки козаки зачепили королівські володіння. Жигимонт III 16 січня 1593 р. видав універсал з наказом шляхті Волинського, Київського та Брацлавського воєводств зібратися під провід К. Острозького в Костянтинові⁴⁸⁵. У зв’язку з цим у названих воєводствах припинилися всі судові справи, оскільки шляхтичі мали вирушати у військо земське⁴⁸⁶.

Костянтин Острозький мобілізував усе власне надвірне військо разом із військами синів Олександра та Януша (Шимон Пекалід у поемі “Про острозьку війну під П’яткою проти низовців” поіменно називав окремих шляхтичів – слуг Острозьких, котрі керували підрозділами: Заремба, Гайдай Завадський, Гойський, Свезовський, Богдан Сусло, Семерин Наливайко, Загоровський, Шишка, Шебельтук, Грабовицький⁴⁸⁷). Удався воєвода й до послуг найманців – поляків та угорців (близько 300)⁴⁸⁸. До них приєдналися зі своїми військами старости черкаський і канівський кн. Олександр Вишневецький, теробовельський Якуб Претвич, барський Станіслав Гольський. Загалом з’єднане військо, як вважають, було не менше 4–5 тис. чоловік⁴⁸⁹. Це змусило Косинського залишити Остропіль і рушити з козаками на схід.

Генеральна битва сталася 2 лютого 1593 р. під містечком П’яткою неподалік від Чуднова у володіннях Януша Острозького. Її результат фактично визначив Януш: коли шляхетське ополчення почало відступати під натиском козаків, саме він із 600 кіннотниками (“польськими колійниками”, за словами Ст. Любенського) забезпечив перелом битви та її успіх: він розірвав козацький табір навпіл “з великою силою, що викликало замішання серед козаків”. Сучасник і учасник битви повідомляв Жолкевського, ніби в ній загинуло 2000 козаків і всього менше десяти жовнірів Острозьких⁴⁹⁰. Це було явним перебільшенням і похвальбою. Олександр Острозький був більш реалістичний в оцінці втрат: він повідомляв Кшиштофа Радзивіла 13 лютого 1593 р., що загинуло близько 2000 козаків і 300 жовнірів надвірного війська, захоплено 12 гармат та порох⁴⁹¹. Станіслав Любенський писав про три тисячі загиблих козаків, захоплені хоругви та 26 козацьких гармат⁴⁹². А Януш Острозький оповів про блискучу перемогу над бунтівниками нунцію Маласпіно вже в травні 1593 р., вважаючи причиною свого успіху Божу поміч⁴⁹³.

Оточений княжим військом Косинський, який встиг утекти до міста, попросив примирення. Олександр Острозький писав, що батько неохоче пішов на переговори

⁴⁸⁴ Там само.

⁴⁸⁵ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. № 17. С. 44–46.

⁴⁸⁶ Там же. С. 47–52.

⁴⁸⁷ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 61, 70–71.

⁴⁸⁸ Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. Kraków, 1868. S. 23.

⁴⁸⁹ *Леп’явко С.* Козацькі війни... С. 74.

⁴⁹⁰ Listy Stanisława Żółkiewskiego. № 16. S. 23.

⁴⁹¹ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. V, № 11074, k. 1.

⁴⁹² *Lubiński St.* Droga do Szwecji Zygmunta III... S. 11.

⁴⁹³ Россия и Италия. СПб., 1908. Т. 2, вып. 11. С. 175–176; *Litterae nuntiorum Apostolicatum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850)*. Roma, 1950. V. 1. P. 337–338; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrojskich. S. 115.

й волів остаточно покарати козаків, але пани наполягали⁴⁹⁴. Посередником між козаками та Острозькими виступив (на прохання козаків) кн. Олександр Вишневецький. 10 лютого 1593 р. було підписано мирову угоду. Козаки просили прощення за шкоду, завдану маєткам Острозького, обіцяли змістити Косинського й обрати іншого гетьмана (упродовж чотирьох тижнів), не чинити в майбутньому нападів на маєтки Острозьких та їхніх приятелів, видати слуг Острозьких зі свого середовища (які перейшли до козаків), повернути захоплену зброю, коней, знамена та інше майно, служити королю та князю і ні з ким проти законної влади не виступати, не здійснювати несанкціонованих походів проти сусідніх держав, постійно перебувати у своїх землях за порогам. На всьому цьому козаки присягали іменем Божим під страхом вічної кари за порушення клятви⁴⁹⁵. Косинський продемонстрував покору Острозьким, склавши перед ними зброю та знамено, тобто здійснив “рицарський ритуал покори васала перед сеньйором”⁴⁹⁶. Олександр Острозький так оповідав про це Кшиштофу Радзивілу: “Пішов через обоз княжої його милості, прийшовши, хрестом впавши, перепросив, потім і він сам і його сотники, осавули, а також чернь вся... присягу княжій його милості учинили на вічний спокій”⁴⁹⁷. А Станіслав Любенський писав про пониження Косинського перед К. Острозьким, стояння навколішки козацького ватажка, а “пан той (тобто К. Острозький. – В. У.) ласкавого серця вибачив винуватцю”⁴⁹⁸.

Однак на цьому козацька війна не закінчилася. У травні 1593 р. Косинський з 2000 козаків вирушив проти кн. Олександра Вишневецького на Черкаси у зв’язку із заподіяними князем кривдами. Однак Вишневецький несподівано напав на козаків першим, що призвело до повного винищення загону й загибелі самого Косинського. У серпні Вишневецький уклав з козаками угоду, яка передбачала численні поступки низовцям. Восени козаки відправили у Київ своїх посланців задля розслідування кривд від Вишневецького. Але замковий уряд їх арештував і піддав тортурам, один із посланців помер. Запорожці з усім військом і гарматами рушили на Київ, котрий мав захищати київський воєвода К. Острозький. Восени помер і сам кн. Олександр Вишневецький. Тож Януш Острозький, котрий був “головним військовиком” у родині, подав офіційну інформацію, що саме по смерті Вишневецького козаки порушили угоду й взяли в облогу Київ. Обложеному замковому уряду довелося йти на мирову з виплатою 12 тис. золотих⁴⁹⁹. На сеймі ж 1593 р. всі лаври переможців над козаками дісталися лише Костянтину та Янушу Острозьким. Вдячність Речі Посполитої обом князям Дому Острозьких виголосив канцлер Ян Замоєський⁵⁰⁰. Водночас сейм призначив частину коштів з кварцяного збору на відбудову замків у Києві та Брацлаві⁵⁰¹. А король на прохання Януша Острозького 6 червня 1593 р. зобов’язав білоцерківців бути покірними своєму старості, докоряючи, що вони з’єдналися “з тими людьми свавільними”, передали їм військові припаси, коней, корів та інше майно зі старо-

⁴⁹⁴ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. V, № 11074, k. 1.

⁴⁹⁵ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. № 19. С. 53–57.

⁴⁹⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 265.

⁴⁹⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. V, № 11074, k. 1; Listy Stanisława Żółkiewskiego. S. 23; *Леп’явко С.* Козацькі війни... С. 77.

⁴⁹⁸ *Łubieński St.* Droga do Szwecji Zygmunta III... S. 11.

⁴⁹⁹ *Леп’явко С.* Козацькі війни... С. 78–84.

⁵⁰⁰ *Niemcewicz J. U.* Dzieje panowania Zygmunta III. Warszawa, 1819. T. 1. S. 262–263.

⁵⁰¹ *Volumina legum.* T. 2. S. 343.

стинських маєтків, та й собі чимало привласнили, зовсім не виконуючи повинностей перед старостою. Для з'ясування провин білоцерківців було виряджено королівських комісарів⁵⁰². А волинська шляхта надала новому волинському воєводі кн. Олександру Острозькому і київському воєводі кн. Костянтину Острозькому повні права для захисту воєводств від козаків включно з оголошенням посполитого рушення (хоча це зазвичай робив король)⁵⁰³. Тож “косинщина” далеко не замкнулася на “суто внутрішньому конфлікті патрона з непокірним слугою, без втручання сторонньої сили”⁵⁰⁴.

Тим часом Януш Острозький після відвідин маєтку Маковиці в Угорщині (листопад 1593 р.) і переговорів з імператорським двором почав пертрактації з козаками про їхню участь у воєнних кампаніях Габсбургів проти турків. Улітку 1593 р. через відданого служебника батька кн. Дмитра Булигу-Курцевича (білоцерківського підстаросту) Януш від імені імператора обіцяв козакам по 20 зол. пол. на рік на коня та сукно за службу з умовою, щоб вони мали власні 24 польові гармати. Станіслав Хлопицький свідчив, що краківський каштелян посилав не лише Булигу, а й інших довірених осіб до козаків, “аби йшли гроші брати до Маковиць, а з Маковиць до Венгр”. У цьому вбачали не лише проавстрійську орієнтацію Януша Острозького та його бажання отримати імператорське підтвердження на володіння в Чехії та Угорщині, але й намір “спрямувати козацьку енергію деінде, подалі від власних земель”. Поряд з цим цікавою є й думка, що Острозькі через свої маєтки в імперії мали подвійне підданство: не лише королю Речі Посполитої, але й імператору, тому їх допомога в даному випадку була виправдана ще й цим⁵⁰⁵.

Костянтин Острозький на той час (осінь 1594 р.) був тяжкохворим, його навіть вважали близьким до смерті. Однак не без його відома офіційний цісарський посол Еріх Лясота в лютому 1594 р. вирушив на Запорозжя, хоча лише на початку червня він потрапив на Січ (острів Базавлук). Тритисячне козацьке військо прийняло пропозицію імператора, зобов'язавшись створити 6-тисячне військо й здійснити походи на волоські та турецькі володіння за відповідну оплату та під цісарськими штандартами⁵⁰⁶. Паралельно посланець Рима Алессандро Комулович докладав зусиль до створення антитурецької ліги. У квітні 1594 р. Комулович вів переговори з К. Острозьким в Острозі, доповідаючи, що князь погодився воювати з Туреччиною, але з дозволу короля. Посланець намагався умовити його своїми силами захистити Угорщину від татарської навали. Київський воєвода спочатку погодився, а потім усе ж відмовив⁵⁰⁷. Комулович зустрічався і з Янушем Острозьким та домовився про військову виправу

⁵⁰² Леп'якко С. Козацькі війни... С. 89–90.

⁵⁰³ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. С. 63–65.

⁵⁰⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 265.

⁵⁰⁵ Леп'якко С. Козацькі війни... С. 98.

⁵⁰⁶ Путевые записки Эриха Лассоты / Пер. Ф. Бруна. СПб., 1873. С. 12, 30–57.

⁵⁰⁷ Pierling P. La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques. Paris, 1897. Т. II. S. 345; Плохий С. Н. Папство и Украина. К., 1989. С. 58–65. Любомир Винар вважає, що завданням Комуловича було схилення до антитурецької ліги не лише Острозького, але через нього – й польського короля (виступ Острозького змусив би короля також виступити проти Порти). – Винар Л. Козацька Україна. С. 267. Це твердження доволі уможлидне, оскільки на той час стосунки Жигимонта III з К. Острозьким склалися не найкраще, та й не дії князя були головним чинником у королівській поставі щодо Порти. Див. також: Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. К., 2010. С. 60–61.

Северин Наливайко. Уявний портрет. XVIII ст.

на чолі козацьких формувань на молдавські та волоські землі. Однак коли про це дізнався Замойський, він відразу почав вимагати, щоб король заборонив цю акцію. І хоча Януш Острозький намагався у приватному порядку отримати королівський дозвіл, йому це не вдалося. Тоді Януш скористався послугами батькового слуги Северина (точніше – Семерія=Semerinus⁵⁰⁸) Наливайка.

Згодом саме цей Наливайко завдасть чимало клопоту Острозьким. Наливайко пішов на службу до Костянтина

Острозького, коли його батька (з шляхетського роду Наливайків-Бирковських) убив шляхтич Мартін Калиновський. Северин-Семерій з матір'ю подалися до Острога, де вже служив старший брат Даміан Наливайко. Як і Даміан, Семерій міг навчатися в Острозькій школі, про що (тобто про рівень освіти) свідчать його листи, адресовані королю та іншим вагомим особам⁵⁰⁹. У надвірному війську Костянтина Острозького Северин-Семерій дослужився до ротмістра чи сотника і брав участь у виправі проти Косинського.

За завданням Януша Острозького Наливайко влітку 1594 р. вербував козаків для виправи проти татар, які мали намір напасти на Угорщину або ж на окраїни Речі Посполитої. Сам Семерій/Северин у квітні 1594 р. писав Яну Замойському, що, “чуючи про неприятеля Святого Хреста”, він просив свого пана (К. Острозького) дозволити “товариства до себе скільки можна зібрати і ставитися з ним там, де б того час і потреба вказували”. Після отримання дозволу князя Наливайко був готовий прислужитися Речі Посполитій у її обороні⁵¹⁰. Його загін налічував 2–2,5 тис. вояків, центром збору був маєток Острозького – Остропіль. Цікавим є факт: загін збирався з дозволу Острозького та з його ж підданих, але Наливайко вийшов із підпорядкування князя та залишив службу йому. Для захисту кордонів Речі Посполитої це було зайвим, та й чому князь дозволив забрати таку кількість дійових військовиків? С. Леп'явко вважає, що після королівської заборони виступу проти турків кн. Острозький не міг офіційно підтримати Габсбургів, тож і було вжито цей хід із “приватним” загоном Наливайка, до якого князь не мав стосунку, бо Наливайко, мовляв, діє на власний розсуд⁵¹¹.

Зібраний Наливайком двохтисячний загін козаків зупинив у липні напад татар на Поділля, відібравши в них кілька тисяч коней, з яких ватажок подарував старшині

⁵⁰⁸ Леп'явко С. Козацькі війни... С. 132–134.

⁵⁰⁹ На думку П. Кралюка, протекцію Наливайкам, і зокрема Даміану, зробив Герасим Смотрицький, який і сприяв переселенню сім'ї та службі братів при дворі кн. В.-К. Острозького. Див.: Кралюк П. М. Повстанець чи державник. Міфічний та історичний Семерій Наливайко // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 17.

⁵¹⁰ Listy Stanisława Żółkiewskiego. S. 64–65; Nalewayka do króla Zygmunta Trzeciego // Zbiór pamiątek do dziejów polskich. Warszawa, 1858. T. 2. S. 214–218.

⁵¹¹ Listy Stanisława Żółkiewskiego. № 16. S. 107–108.

1500 голів. У вересні козаки воювали на Волощині, дійшовши до Тягині й Кілії. Однак на зворотному шляху їх розбив господар Михайло Хоробрий. Наливайко об'єднався із загонами козацького гетьмана Григорія Лободи і під цісарськими штандартами вступив на землі Молдавії та Волощини. 24 грудня 1594 р. К. Острозький оповідав про цей похід Кшиштофу Радзивілу: за три дні козаки (князь подав цифру в 10 тис. чоловік) спустошили Молдавію, попалили міста, в тому числі Ясси, стали табором під Баром і збирають нові сили. Однак, на думку воєводи, у разі виникнення труднощів ватаги попрямують на білоруські землі⁵¹². На цей час контроль над козацькими ватагами з боку Януша Острозького (через особу Наливайка) був практично втрачений.

У пам'яті обох старших Острозьких – батька й сина – ще свіжими були події, пов'язані з Косинським. Не випадково Костянтин-Василь, попри наявні на той час значні тертя з Яном Замойським, поїхав до Любліна на військову Раду, де обидва магнати діяли спільно. На прохання коронного гетьмана Острозький привів у його табір двохтисячний загін надвірного війська, оскільки очікувався татарський наїзд. Тим часом слуги Острозького, які були в загоні Наливайка, доносили панові про плани ватажка. Зокрема, сотник Демкович доповідав, що козаків запрошують до участі у війні з турками господарі волоський Михайло та молдавський Аарон (на їхній бік став семиградський князь Жигмунт Баторій). Козаки допомогли господарю й підтримали виправу загонів імператора. Демковича козаки вповноважили бути присутнім під час присяги молдавського господаря на вірність імператорові в Пресбурзі⁵¹³. Однак К. Острозький недовірливо ставився до закордонної виправи козаків, остерігаючись їх “внутрішньої війни”. Після отримання чергових інформацій київський воєвода писав (9 лютого 1595 р.) Кшиштофу Радзивілу, що кількість “людей свавільних” сягла 12 тис., і хоч вони поширюють чутки, ніби ідуть на допомогу Волощині та Молдавії проти султана, насправді з Бара козаки рушили до Брацлава та Вінниці, ближче до Дніпра. Двохтисячне коронне військо, котре може бути протиставлене “лотрам”, явно недостатнє, тож Речі Посполитій загрожує водночас зовнішня та внутрішня війна⁵¹⁴. По дорозі козаки реквізували в селян птицю і худобу в шляхетських маєтках. Острозький нарікав, що в образі Наливайка “другого Косинського Господь Бог на мене посилає”, “запалений козаками вогонь дуже ядовитий, й до погібелі близько”, князь бідкався, що Бог “свої розги” спрямовує як кару спочатку (“вчора”) на християн Константинополя, а потім (“завтра”) й на нас це зійде⁵¹⁵.

Костянтин Острозький спочатку підтримував стосунки з козацьким гетьманом Григорієм Лободою. В лютому 1595 р. він навіть був поінформований про шлюб Лободи зі шляхтянкою Оборською (Острозький запевнив, що її приневомилили до шлюбу), що показує досить миролюбні взаємини князя з козацьким ватажком⁵¹⁶. Лобода листувався з київським воєводою. 21 лютого 1595 р. він писав князю, що виступає проти татар і рушає на Молдавію, просячи покровительства Острозького (“щоб за допомогою Вашої милості поганин упав під наші ноги”) та повідомляючи про пере-

⁵¹² Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 132, прим. 289; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 93–94, прим. 2.

⁵¹³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 105–106, 429–431.

⁵¹⁴ Там же. С. 432–433; Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 132, прим. 289.

⁵¹⁵ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 132, прим. 289.

⁵¹⁶ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 431–432.

конливу перемогу волоського господаря над ханським військом⁵¹⁷. Однак з метою погамувати грабіжницькі дії козаків на теренах Речі Посполитої Лободу незабаром позбавили влади (вже після того, як він із козацьким військом здійснив виправу в Молдавію). 4 березня 1595 р. К. Острозький писав К. Радзивілу з Турова, що від Лободи відколовся загін у 1000 козаків на чолі з “лотром” Наливайком, який розмістився у маєтку князя Острополі. Старий воєвода повторив свій “крилатий” вислів: “второго Косинского Господь Бог на меня наслал”. Князь зазначав, що Лобода щадив його маєтки, підтримував дружні стосунки, а Наливайко становить загрозу і йому, й усій Речі Посполитій, тож доведеться з ним “сторгуватися”⁵¹⁸. Однак Наливайко все ж вирушив на допомогу Лободі, спаливши вкотре Білгород та Тягиню.

Коли ж коронний гетьман Ян Замоїський з військом також вирушив у Молдавію і в жовтні 1595 р. здобув перемогу під Цецорою та посадив на престол Ієремію Могилу, козаки почали грабувати руські землі під претекстом неоплати їм військових послуг. Спочатку постраждало Барське староство. Затим Наливайко попрямував до Теревовлі та Гусятина – володінь давнього ворога Калиновського, захопив його маєтки, гроші, цінності, увесь архів з документами на земельні володіння (загальна сума збитків шляхтича оцінювалася у 50 тис. золотих). Згодом було захоплено Бар. Тривога шляхти наростала. На нараді в короля К. Острозький заявив, що козаків уже близько 12 тис., тож коронне військо просто вже не в змозі з ними справитися – країна на грані внутрішньої війни⁵¹⁹. А депутати з Київщини повідомляли, що козаки йдуть на Київ. Зміна позиції Острозького пояснювалася тим, що Наливайко фактично вийшов з-під контролю й почав діяти виключно на власний розсуд. Натомість князь мав добрі стосунки з Лободою і далі розхвалював його вірність. Лобода очолював низовиків, так званих “старих козаків”, а Наливайко – “новиків”. Між ними були певні тертя й непорозуміння.

Від осені 1595 р. починається новий етап козацьких воєн кінця XVI ст. Після повернення з Угорщини наливайківці вскочили до Луцька, де відбувалися щорічний ярмарок і судові рочки шляхти. Лучанам довелося відкупатися. Отже, Наливайко “спокійно господарював у центрі Волині”⁵²⁰. У листопаді він узяв Слуцьк, де козаки захопили чимало зброї. Тут до рук Наливайка потрапили діти мстиславського воєводи Ієроніма Ходкевича, але їх шляхетно не зачіпали й не використовували для шантажу батька. На початку грудня козаки вступили до Могильова і під тиском литовського війська перейшли на Волинь. Місцеві замки були практично не готові до оборони, укріплення поруйновані, бракувало зброї та залоги. Наприклад, у Київському замку було 30 гармат і 500 гаківниць, але військової амуніції вистачило б лише на три дні оборони, майже всі гармати не стріляли, притому в замку не було жодного пушкаря. У Канівському замку налічувалися 4 гармати, 40 гаківниць, 60 рушниць, але не було пороху. У Черкасах – 10 гармат, 50 гаківниць, кілька десятків рушниць, 6 бочок пороху. У Білій Церкві – 3 гармати (лише 1 справна), 40 гаківниць, 30 рушниць. Список оборонних фортець та замків можна продовжувати, однак стан усіх їх був дуже поганим⁵²¹.

⁵¹⁷ Там же. С. 433–435.

⁵¹⁸ Там же. С. 107, 434–435.

⁵¹⁹ Там же. С. 433; *Леп'явко С.* Козацькі війни... С. 138–149.

⁵²⁰ *Леп'явко С.* Козацькі війни... С. 163.

⁵²¹ *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 215–216, № 134.

Северин / Семерій Наливайко, гравюра О. Данченка. Серед. ХХ ст.

Київський воевода писав цього листа з Костянтинова, зазначивши, що зумисне виїхав до цих маєтків, щоб точно з'ясувати стан справ з козаками, оскільки чутки про них дуже плутані. Він писав також, що біля Мартирич жовніри побили козаків, які втратили близько 300 чоловік на чолі з сотниками Марком Дурним і Татаринцем (козак в маєтку Ківлевича впилися горілкою, тож не встигли село спалити й підготуватися до битви). Сам Наливайко сидів у Чарнаві з кількома десятками козаків, тож ледь вислизнув з облави. Жолкевський переслідує Наливайка, а його жовніри спустошують те, що не встигли пограбувати козаків по селах (“рідко в якому селі коня можна віднайти, бо чого не взяли козаків, решту побрали жовніри”). Наливайко ж з менш ніж тисячею прибічників попрямував повз Остропіль до Пикова, але, як оповідали, міста замкнули перед ним ворота й людність вирішила оборонятися та не допустити розорення козаками своїх володінь⁵²⁴. Однак водночас були зафіксовані факти нападів наливайківців на окремі маєтки спільно зі служебниками кн. Острозького. Наприклад, Наливайко разом зі служебником Дому Острозьких кн. Флоріаном Гедройцем та іншою шляхтою вчинив наїзд на маєтки єпископа Кирила Терлецького Дубове та Огавчичі й пограбував дочиста всі статки, документи, “мемрани” (підписані та запечатані чисті бланки) тощо. Водночас декому, наприклад, кн. Якиму Корецькому, Наливайко обіцяв не наїздити на їхні маєтки⁵²⁵. При цьому його осідок знаходився у Степані – одному з важливих маєтків Острозького.

У цей час з'являється знаменитий лист Наливайка до короля з “кондиціями”: пропозицією виділити козакам територію між Бугом і Дністром, де вони побудують фортецю і будуть захищати кордони Речі Посполитої на державній службі й утриманні, козаків не прийматимуть селян-утікачів і вигнанців, а гроші для козаків мають іти з тих контрибуцій, які король платить ханові⁵²². Це було явним зухвальством.

У січні 1596 р. Жигимонт III видав універсал про похід проти козаків 3-тисячного коронного війська на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським та наказав руській шляхті з'явитися в його табір під Кременець⁵²³. Жолкевський цієї допомоги не дочекався. Тим часом козацьке військо також поменшало. К. Острозький (2 березня 1596 р.) передавав К. Радзивілу інформацію своїх вивідачів, що при Наливайку перебуває близько 1000 козаків.

⁵²² Nalewayka do króla Zygmunta. Т. 2. S. 214–218; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. С. 223–237.

⁵²³ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. № 29. С. 85.

⁵²⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 437–438.

⁵²⁵ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. С. 77–83, 133–134, 137–140.

Тим часом при дворі серед магнатів та шляхти почали ширитися чутки про таємні зв'язки К. Острозького з наливайківцями та нацьковування князем козаків на своїх противників. Князь писав про це в листі до К. Радзивіла 3 березня 1596 р.: подекують, ніби він насилає наливайківців на маєтки своїх ворогів та тих, кого він не шанує. У цьому листі Острозький не висловлює явного занепокоєння цими чутками й ураженням його політичного реноме. Він не бачив потреби виправдовуватися. Князь філософував: “Бог усе бачить і знає, і з ласки своєї дасть, що жоден неприятель мій при тій думці не перебуде”. (Ця фраза була “пророчою”: дуже швидко чутки припинилися, а як тільки повстання придушили – про них узагалі забули). Острозький іронізував: невже і до Волощини та Угорщини він посилав козаків? Шавулу він також послав до Литви? А Лобода “Україну знищив також з мого відома”? Однак усі знають, що “мої маєтки не менше, а то й більше постраждали”. У цьому ж листі воевода зазначав, що, ймовірно, не прибуде на сейм: усе залежить від перебігу сеймиків, стану його здоров'я та ситуації на Волині⁵²⁶. “Логічно” було б очікувати іншого: Острозький мав би прагнути прибути на сейм для виправдань, оскільки там могли відкрито прозвучати звинувачення його у зв'язках з козаками. Польське панство, вочевидь, мало явні підозри щодо київського воеводи, котрі підкріплювалися одним лише виглядом особистого заgonу охорони князя з козаків. Щоправда, можливе й зворотне припущення: Острозький побоювався відвертих звинувачень на сеймі, на які довелося б негайно відповідати, оперуючи фактами, тож простіше було відмовчатися.

Історики XIX ст. сприйняли означену інформацію так само з довірою, але вже в позитивному ключі, постулюючи зв'язки православного руського магната з козаками, які виступали в обороні віри та “народності”⁵²⁷. З іншого боку, П. Жукович доводив, що ці чутки поширювали католики, аби дискредитувати Острозького в очах короля та шляхти напередодні унії⁵²⁸. Томаш Кемпа так само вважає, що чутки про зв'язки Острозького з повсталими козаками ширили вороги воеводи задля дискредитації його авторитету; на думку “католицької партії”, дії Наливайка були спрямовані рукою Острозького проти унії. Головним “козирем” ворогів князя стала вказівка на те, ніби повстанці оминають володіння Дому Острозьких, хоч це явно не відповідало дійсності. Свідчення тому – звіти про погроми, вчинені козаками в маєтках київського воеводи, загалом “козакам не було різниці, чи грабувати маєтки католиків, чи православних”⁵²⁹.

Тим часом навіть близькі до Острозького магнати та політики перейнялися підозрами. Миколай Кшиштоф Радзивіл “Сирітка” писав Кшиштофу “Перуну”, що К. Острозький вирушив на сейм 1596 р. з “половиною козаків Наливайка”, про що свідчив очевидець проїзду почту князя через Люблін⁵³⁰. Подібне враження складалося тому, що на той час польсько-литовська магнатерія всіх “козаків” – навіть у

⁵²⁶ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 438–439; Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 192, 202, прим. 443; Девятисотлетие православия на Волини. Житомир, 1892. С. 410.

⁵²⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии. СПб., 1880. Т. 3. С. 284; Антонович В. Передмова // Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. С. 64–70; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 1. С. 277–278; Иловайский Д. История России. Т. 3: Московско-царский период. М., 1890. С. 587.

⁵²⁸ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 192, прим. 415.

⁵²⁹ APK. Archiwum Sanguszków. Teka 202, plik 30, k. 1; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 118.

⁵³⁰ Archiwum domu Radziwiłłów // SRP. T. 8. S. 42–44.

надвірних військах українських князів (відповідно одягнутих) – вважала “наливайківцями”, а оскільки в почті Острозького “козаки” (легка кіннота) були завжди й у 1596 р. також – це лише підкріплювало підозри і давало карти в руки ворогів для роздмухування чуток. Давній особистий ворог Наливайка Мартин Калиновський зі свого боку підлив олії до вогнища. Його слуги перехопили козака, який віз 10 бочок рушничного пороху, речі (червоний чермак, підбитий атласом, півбочки горілки, зелене голландське сукно, олово) та листи – все це він віз від галицького підчашого Тарновського (вочевидь, був у зв’язках з Острозькими) до Наливайка. Козака відразу хотіли четвертувати, однак усе ж вирішили допитати його перед шляхтою на рочках. Листи були відкриті й прочитані шляхті на рочках у Кам’янці: один із них Тарновський і його урядник адресували Наливайку. Козак зізнався, що їздив від пана до Наливайка, возив пану від нього двох бранок, сукно, дві кошулі з перлами тощо. Тарновський виправдувався, що Наливайко відшкодував йому збитки, але сам Тарновський тих речей не брав, бо вони чужі, а його урядник залишив послане, пан же з козаком усе відправив назад Наливайку, але по дорозі його перехопив Калиновський. Слуги ж Калиновського засвідчили, що того козака бачили у Брацлаві з Наливайком, Тарновський намагався переконати шляхту, що козак є збіглим. Калиновський пішов у наступ: він заявив, що Наливайко пограбував його замок, а слуга Тарновського при цьому забрав чимало речей для свого пана⁵³¹. Все це створювало враження, що частина шляхти, особливо пов’язана з Острозькими, має якісь стосунки з Наливайком і навіть поживу від його грабунків.

Другий “козир” противників полягав у тому, що військо Острозького не брало участі у придушенні бунту. Т. Кемпа відводить і це звинувачення: надвірне військо Острозького, як і інших руських магнатів, значною частиною складалося з козаків, а отже, його неможливо було спрямувати проти повсталих, оскільки могла виникнути загроза “братання”. Окрім того, загони Острозького брали участь у битві під Цецорою в Молдавії⁵³².

Певний ґрунт для чуток про зв’язки Острозького з Наливайком дав сам гетьман на останньому допиті перед стратою у квітні 1597 р. Він говорив, що планував допомогти кн. К. Острозькому у його боротьбі проти унії, якщо ж його послуги не знадобилися б, тоді пішов би в Семиграддя чи за пороги. Конкретно Наливайко посвідчив, що коли він був в Угорщині з козаками, К. Острозький вирядив до нього Малащинського з оповіддю, “що король гвалт в релігії руській чинити хоче і, питаючи його, чи не хотів би панові воеводі допомогти і при ньому залишитись, на що Наливайко відповів, що як давній слуга його милості і зараз від послуг його мосці не відмовляється”, коли ж він повернувся до Литви, то в маєтках Острозького “велику хіть до нього показувано, мости по дорогах мощено, стації давано...”⁵³³. Ці прямі свідчення не були використані проти Острозького, оскільки стосувалися лише “намірів”, але не dokonаних дій, та й ставлення Острозького до унії було всім відоме. Єдине, що вони (князь і Наливайко) таки робили спільно – це переслідування родини Терлецьких. Окрім того, слід зважити на чисто людський фактор: багато людей при дворі Острозького добре знали Семерія й товаришували з ним; його старший брат Дем’ян

⁵³¹ ЦДАУЛ. Ф. 401, оп. 1, спр. 22, арк. 10–14 (кам’янецькі актові книги, № 3616, арк. 25).

⁵³² Кемпа Т. *Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 216–217.

⁵³³ Леп’яко С. *Козацькі війни...* С. 182–183.

Наливайко також служив князю. Контакти так чи інакше мали місце, й перервати їх було просто неможливо. До того ж у війську Наливайка було чимало волинських шляхтичів (навіть недовго кн. Юрій Друцький-Горський та кн. Флоріан Гедройц і знаний лицар Павло Кміта), що детально показав С. Леп'явко⁵³⁴. Особливим другом козаків був і київський католицький єпископ Йосиф Верещинський, котрий розробляв проекти про козацьку республіку, адміністративний полковий поділ тощо⁵³⁵. Можна висувати й інші здогади. Однак факт залишається фактом: К. Острозький не надав свого війська для боротьби проти Наливайка та козаків, а його приклад наслідувала й шляхта Волинського і Київського воєводств. Польний гетьман Станіслав Жолкевський, якому король доручив очолити каральну експедицію, 22 лютого 1596 р. писав князю: “Коли побачать ці свавільці, що ваша князівська милість вирішив за те взятися, сама слава учинить в них пострах”. Король так само звертався до київського воєводи. Однак Острозький залишився нейтральним⁵³⁶.

Наливайко на той час відступив зі Степані на Межиріч, дізнавшись про каральну операцію Жолкевського. Почалася в прямому сенсі гонитва Жолкевського за Наливайком: польний гетьман то наздоганяв козаків і вступав у бій з окремими загонами, то козаки відривалися від коронного війська. Так вони дісталися до Прилук. Водночас Жолкевський намагався розсварити козацьких ватажків, листуючись із кожним окремо й роздаючи обіцянки: Лободі, Шаулі, Саську. У справу постійно встрявав єпископ Йосиф Верещинський, ведучи перемовини з козацькими ватажками зі свого боку. Цікаво, що при цьому “мовчав” лише київський воєвода кн. К. Острозький: позірно він стояв осторонь, ні в що не втручаючись. Більше того, єпископ розвивав перед канцлером Замойським ідею хрестового походу проти татар і турків, у якому сам погоджувався брати участь у війську козаків, і просив у папського легата видати хоругву хрестоносців – усе це мало порятувати козаків від погрому поляків, а з іншого боку – вивести їх за межі держави й застосувати в боротьбі проти турків. Цей майже фантастичний проект ніхто не сприйняв⁵³⁷. Наприкінці березня 1596 р. у Києві з'єдналися три великі угруповання козаків на чолі з Наливайком, Шаулою та Лободою. Тут конфлікт та різниця інтересів цих козацьких вождів далися взнаки. Шаула 27 березня написав листи Жолкевському та Ружинському, пропонуючи спільну боротьбу з татарами та турками. Листи мав передати католицький ксьондз, котрий на словах повідомив про намір Шаули видати Наливайка⁵³⁸. Жолкевський призначив переговори у Білій Церкві, куди вирушив Шаула, але саме там до нього приєднався Наливайко. Жолкевський кинувся переслідувати козаків, які переправилися через Дніпро й отаборилися у Переяславі. Тут відбулися “зміни” керманичів: замість пораненого Шаули гетьманом обрали Наливайка, але невдовзі “переобрали” Лободу.

Коронні війська в кількості близько 6 тис. чоловік переслідували козаків і 22–24 травня наздогнали їх в урочищі Солониця під Лубнами. С. Леп'явко, який детально описав усі ці події, особливо наголосив, що під Солоницею серед каральників не було “найбільших українських магнатів князів Острозьких”, разом із ними не брала

⁵³⁴ Там само. С. 184–189.

⁵³⁵ *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства. С. 238–280.

⁵³⁶ *Леп'явко С.* Козацькі війни... С. 195–196.

⁵³⁷ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620.* S. 68–74.

⁵³⁸ *Ibid.* S. 75–76.

участь у боротьбі проти козаків і служила шляхта Київського та Волинського воеводств. На думку дослідника, К. Острозький “не хотів воювати разом з поляками проти козаків... такою поведінкою магнат фактично проявив пасивну солідарність з одноплемінним і єдиновірним козацтвом”⁵³⁹. Нагадаємо: в цей час князь активно виступив проти підготовки унії, йому потрібні були союзники, в тому числі козаки, які могли рішуче “розібратися” з уніатами, зокрема в Києві. Окрім того, маєтки Острозького потерпали більше від жовнірів, ніж від козаків. Один з урядників доповідав князю: “Шкоди незмірні спочатку козаки, а потім відразу жовніри ще більші вчинили. Рідко у якому селі вашої князівської моєсці коня знайдете: бо чого козаки не взяли, остаток побрали жовніри”⁵⁴⁰.

Два тижні козаків тримали в оточенні. 5–6 червня гарматним вогнем коронне військо фактично рознесло укріплений возами козацький табір. Урешті козаки погодилися видати своїх ватажків та цісарські хоругви, повернути артилерію, загарбане майно, взамін їм було обіцяно пробачити всю попередню антидержавну діяльність та відпустити всіх козаків по домівках. Однак шляхтичі порушили умови: після передання козацьких ватажків (Шаули, Наливайка, Шостака) та зброї 9 червня шляхта з коронного війська почала різанину обеззброєних козаків*. Їхніх ватажків перепроводили на суд до Варшави. Найбільше всі (в тому числі стара королева Анна Ягелонка) бажали побачити Наливайка, опис зовнішності якого зберегли тогочасні джерела. Зокрема, німецький купець із Гданська Йоган Керкербарт так зобразив колишнього слугу Острозького: “З вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з благородним і відкритим обличчям, він жодним рухом не виказує малодушності чи страху... багато хто шкодував, що він свою чесноту і мужність замість на користь батьківщини обернути, обернув їй на згубу”⁵⁴¹. Тортури і страти керманічів козацького руху тривали довго. На допити, зокрема до Наливайка, приходили високі урядовці: коронний маршалок Миколай Збжидовський, підканцлер Ян Тарновський та ін. Серед питань, які цікавили поляків, була і проблема стосунків Наливайка із кн. Костянтином Острозьким. Інформацію, яку з цього приводу надав Наливайко, ми вже наводили: її не змогли офіційно застосувати проти князя⁵⁴².

Поряд з цим серед шляхти знайшовся і заступник Семерія/Северина – Йордан Спитек, однак він у жовтні 1596 р. помер, і тоді Наливайко залишився без допомоги. Наливайко намагався писати листи впливовим особам включно з папським нунцієм (їх забирала сторожа). Більше того, він спробував утекти, перепилявши пута. Однак його довго не страчували, що викликало обурення й роздратування частини шляхти та сенаторів. С. Леп’явко припускає, що королівський двір мав намір використати Наливайка для тиску на політичних та релігійних опонентів короля, зокрема й

⁵³⁹ Леп’явко С. Козацькі війни... С. 196–224 (212).

⁵⁴⁰ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 438.

* У Лубенському музеї Катерини Скаржинської демонстрували дві чавунні гармати, які, згідно з родинними переказами, бунчуковий товариш Іван Скаржинський витягнув з річки Войнихи – місця битви коронного війська з Наливайком та його загонами 1596 р.; гармати були вкопані як тумби по кутках ганку панського дому в Круглику. В музеї показували також дві свинцеві кулі, чавунну картеч та крем’яну ковану рушницю, віднайдені на тому ж місці (Опис Лубенському музею 1892 р. // ДА Полтавської обл. Ф. 222, оп. 1, спр. 2, арк. 36–36 зв.).

⁵⁴¹ Леп’явко С. Козацькі війни... С. 219.

⁵⁴² Там само. С. 221.

кн. К. Острозького, котрий розпочав відверту антиунійну боротьбу як політичними, так і силовими методами⁵⁴³. Ймовірно, через відсутність необхідного компромату та слабкість свідчень Наливайка, а також через тиск шляхти козацького ватажка таки стратили. 9 квітня йому влаштували останній допит у будинку коронного маршалка Миколая Зебжидовського в присутності кількох сенаторів. Протокол цього допиту дістав назву “Повість Наливайка”, або “Наливайкова сповідь”. Саме тут він визнав свої контакти з Острозьким та намір допомогти князю в антиунійній боротьбі. “Польський табір” був розчарований – особливо компрометуючого матеріалу вони не дістали: “Прихильність князя до свого колишнього слуги, хай навіть злочинця, і незначне сприяння йому не виходили за межі дозволеного для магната такого масштабу”⁵⁴⁴. 11 квітня 1597 р. на площі при велелюдному зібранні людності Семерію Наливайку відрубали голову й четвертували тіло.

І лише після завершення “козацької епопеї” Острозький, який не міг не знати про допити Наливайка стосовно власної персони, хоча б через краківського каштеляна сина Януша, офіційно висловив своє ставлення до всіх цих подій. На сеймі 1597 р. К. Острозький публічно дякував королю та гетьману Жолкевському за придушення бунту “лотрів”-козаків⁵⁴⁵. Т. Кемпа зазначив: “Напевно, це не була лише звичайна куртуазність”⁵⁴⁶. Гадаємо, цей жест К. Острозького був багатозначним і не в останню чергу мав суто політичний та етикетний характер, демонструючи особисту зацікавленість князя не в підтримці, а в придушенні бунтівників. Доказом тому є одночасні скарги на Жолкевського та його жовнірів, які спустошують володіння Острозьких гірше від неприятеля – козаків та татар: вбивають людей, чинять численні насильства й грабунки. Про це Костянтин Острозький з обуренням писав Кшиштофу Радзивілу (7 січня 1597 р.)⁵⁴⁷. На ці кричущі факти вказував також Януш Острозький, який рішуче вимагав вивести жовнірів і взагалі звільнити від постів спустошені володіння Дому Острозьких⁵⁴⁸. Козаки були потрібні, коли мали силу; коронне військо – коли захищало володіння Острозьких, в іншому разі й ті, й інші сприймалися князями лише як порушники спокою та руйнівники.

“Козацька тема” знову стане актуальною для К. Острозького у зв’язку з історією Лжедмитрія І. Хоча тоді сам київський воєвода вже не брав активної участі в політиці та війні, але до його вказівок та рекомендацій прислухався Януш, котрий виступив проти Самозванця та участі у його справі запорожців, як і дончаків. Григорій ще в 1602 р. під час перебування в Києві встановив зв’язок із козаками: Стефан-іконник свідчив, що Григорій приходив у його крамницю із “запорожськими черкесь”, а монах Венедикт твердив, ніби саме тоді Самозванець “учал воровати у запорожських черкасов, в черньцах мясо ести”⁵⁴⁹. Короткий час Григорій нібито перебував на Запоріжжі в загоні Герасима Євангеліка, що могло статися, за нашими підрахунками,

⁵⁴³ Там само. С. 222.

⁵⁴⁴ Там само. С. 222–223.

⁵⁴⁵ *Diariusze sejmowe r. 1597 // SRP. Kraków, 1907. T. 20. S. 66–67.*

⁵⁴⁶ *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 218.*

⁵⁴⁷ *Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 440–441.*

⁵⁴⁸ *Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmienstwa polskiego i biografii pisarzy polskich. Warszawa, 1900. T. 1. № 455. S. 310–312.*

⁵⁴⁹ ААЭ. Т. 2. С. 79.

наприкінці 1603 – на початку 1604 рр.⁵⁵⁰. У січні–лютому 1604 р. запорожці прислали своїх представників до Лжедмитрія I у Краків, обіцяючи “допроводити до Москви”⁵⁵¹. Самозванець же із Самбора вирядив свого посланця С. Свірського до дончаків із “царським штандартом”. Проти всіх цих приготувань відразу виступив Януш Острозький, котрий 19 лютого у листах до короля та підканцлера Тилицького пропонував нагадати козакам постанову сеймової конституції про заборону їм військових виправ без дозволу сенату і сейму. Януш з власної ініціативи арештував посланців донських козаків до Лжедмитрія I. У травні 1604 р. Януш знову попереджав короля про можливість нового козацького повстання через Самозванця та його акцію. До Лжедмитрія приєднався спочатку двохтисячний загін козаків на чолі з Белешком та Куцком, затим у табір під Чернігів прибули ще загони у 3 тис. городових та 4 тис. запорозьких козаків. Нарешті, Лжедмитрія підтримало дев’ятитисячне військо дончаків. Запорожці поповнювали військо Самозванця і в подальшому, загалом у його поході на Москву брало участь близько 12 тис. запорозьців, а запорозьким гетьманом у поході був Ян Запорський⁵⁵². Однак основна частина козаків приєдналася до Лжедмитрія I вже на території Московської держави – на Чернігівщині, тож Януш ніяк не міг вплинути на ці загони та зупинити їх.

Утім, частина козаків при цьому діяла на прикордонних руських землях Речі Посполитої. Януш Острозький із занепокоєнням говорив на варшавському сеймі 1605 р.: “Козаки в тих краях розсилають свої універсали і наказують давати їм гроші, тому існує небезпека, щоб і наші хлопи за такого свавілля і відсутності його покарання не прилучилися до козаків”⁵⁵³. На той час Острозькі не вдавалися до послуг козацького війська, дистанціювалися від козацтва загалом і фактично “закрили” козацьку тему.

⁵⁵⁰ Ульяновский В. И. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения. К., 1993. Ч. 1. С. 78–79.

⁵⁵¹ РГАДА. Ф. 197, оп. 1, п. 4, ед. 37, л. 6–6 об.

⁵⁵² Зіставлення джерел та підрахунки див.: Ульяновский В. И. Россия в начале Смуты. Ч. 1. С. 85–86.

⁵⁵³ Жерела до історії України-Руси. Т. 8: Матеріали до історії української козащини по р. 1631 / Упор. І. Крип’якевич. Львів, 1908. С. 110.

ВІЙНИ ЗА ЗЕМЛІ З “ЧУЖИМИ”

За життя Костянтина Острозького судові процеси і місцеві війни між магнатами та шляхтою за землі (особливо спірні) були звичним явищем. Наїзди на володіння неприятеля, а тим більше “ворога” мали не меншу популярність, ніж судова тяганина щодо підтвердження своїх прав на власність. Магнати завжди мали перевагу у війні за маєтки, особливо з економічно слабшими супротивниками. Інша річ – протистояння потужних магнатських Домів, яке нерідко виливалося у затяжні військові баталії, що перманентно тривали роками і в яких не було “винного”, оскільки

Алегорія “Успішна війна”. Гравюра 1618 р.

обидві сторони застосовували однакові методи насильства. Звісно, потерпали від наїздів ворогів у всіх цих випадках піддані магнатів. Острозькі так само користувалися усіма “привичаєннями” магнатерії та шляхти у боротьбі з ворогами та у змаганнях за землі. Розглянемо “військові стосунки” Костянтина Острозького з найвпливовішими противниками, а також процеси, які тривали найдовше і мали гучну “славу”. Все це дає можливість побачити *магната* “в дії”.

Серед найдовших і найгучніших процесів Костянтина Острозького варто виділити два. Це конфлікти з Миколою Кухмістровичем-Дорогостайським та Михайлом Мишкою-Варковським.

Про конфлікт Острозького з **Дорогостайським** поважне дослідження було здійснене Ігорем Тесленком, матеріалами якого ми частково скористаємося¹.

Микола Дорогостайський став старостою острозьким у 1571 р., коли частину володінь Острозького Дому, котра належала Беаті та Гальщі Острозьким, через Ольбрахта Ласького отримав Жигимонт II Август. Отже, Дорогостайський був призначений як королівський урядовець над родовим маєтком Острозьких. До цього він уже дістав уряди стольника ВКЛ, веленського державця (старости) і гондинського тивуна – всі ці уряди та саме походження роду Дорогостайських локалізувалися в етнічній Литві, а родовий маєток містечко Дорогостай, Романів та околиця межували з Дубенською та П’янською волостями Костянтина Острозького.

¹ Тесленко І. Боротьба за Острог: князь Острозький проти острозького старости // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2003. Вип. 3. С. 99–120. Див. також: Квасницький П. Село Мальє Дорогостай: історический очерк // ВЕВ. 1888. № 29. С. 887–899; Атаманенко В. Б. Острог у адміністративному устрої Волині др. пол. XVI ст. // Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. Острог, 1995. С. 10–11.

Джерела фіксують лише кілька “зачіпок” підданих Дорогостайського та Острозького на початку 60-х років. Віднайдено, наприклад, дві скарги К. Острозького 1563 р. 23 квітня він подав позов на Дорогостайського в Луцький гродський суд, скаржачись, що його селяни у Муравиці побили селян Острозького, тяжко поранили, а одного навіть убили, коли ті у п’ятницю після Великодня ходили “с куклами”². Вдруге 25 вересня київський воєвода скаржився, що Ян Кухмістрович-Дорогостайський зі своїми слугами побив та ув’язнив його ставецьких та озерянських селян, які гуляли на святі в с. Воротному³. В обох випадках селяни Острозького ходили в села Дорогостайського і “зачіпки” сталися під час гулянь. Отже, конфлікти не були такими масштабними, якими вони стануть через десять років. У рік, коли Дорогостайський отримав уряд острозького старости, також зафіксовано дві “зачіпки” п’янських селян з дорогостайцями через зрубування п’янчанами дуба в дорогостайському гаї (лютий 1571 р.) та порушення меж і порубку дерев війтом і селянами П’яні в тому самому гаї (липень 1571 р.)⁴.

Утім, загалом упродовж першої половини 70-х років XVI ст. стосунки Дорогостайського з кн. Острозьким були досить приязними. Однак вирішення справи в 1574 р. на користь Гальшки Острозької та фактичне перебирання управління усіма її маєтками кн. Костянтином Острозьким означало, що староста Дорогостайський втрачає свій уряд і владу в Острозі. Він вирішив наостанку “витиснути” з маєтку додатковий прибуток для себе. Дорогостайський наказав синові острозького сінничого Федору зібрати в Острозі та волості побори і почав вивозити здобуті за час старостинства нагромадження з Острога до Дорогостаїв. Інформація про це стала відомою дубенському намісникові Острозького кн. Гнівошу Вороновичу. 3 травня 1574 р. він перехопив у с. Погорільцях підводи Дорогостайського і все майно та 100 голів худоби, нібито купленої Дорогостайським в Острозі, забрав до Дубна. У скарзі від 9 травня Дорогостайський дав перелік найціннішого майна: 26 сідел, прикрашених сріблом, позолотою та дорогими златотканими тканинами, 16 сідел, так само прикрашених, але на чорному оксамиті, 38 шабель зі срібною оправою, 2 закриті та запечатані скрині з документами Дорогостайського, 2 пивні та 2 горілчані котли, полив’яні кахлі для печей і т. ін.⁵ Усе означене добро було “прижите” острозьким старостою за 1571–1574 рр. Кількість зброї та сідел вказує на особливий характер накопичення майна Дорогостайським. Цікаво, що того-таки 3 травня Дорогостайський добув від короля Генріха ліст, котрим стольник звільнявся від відповідальності за позовом Гальшки та Костянтина Острозьких щодо заподіяних збитків Острогу та волості, утисків боярам, шляхті, міщанам, євреям та селянам. Однак цей документ був записаний до луцьких судових книг лише 6 грудня⁶.

Власне, описаний напад і конфіскація майна, яке за своїм складом могло викликати підозру, чи не із замкової скарбниці кн. Острозьких взято ці речі, стали першим поштовхом до тривалого судового процесу з цілою родиною Дорогостайських, що провадився у два етапи: в 1574–1577 рр. із самим Миколою Дорогостайським, у 1590–1600-х роках – із його нащадками.

² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 61 зв.

³ Там само. Арк. 161.

⁴ Там само. Кн. 458, арк. 27 зв., 320.

⁵ Там само. Кн. 459, арк. 100–100 зв.

⁶ Там само. Арк. 424 зв.– 428.

19 травня 1574 р. Гальшка Острозька “ув’язувалася” як власниця Острога слугами К. Острозького за участі королівського комісара. При цьому, вочевидь за наказом пана, слуги Острозького ув’язнили острозького підстаросту Каспера Яновича – довірену особу Дорогостайського, а інших слуг старости побили і вигнали із замку без жодного майна. Федір, який збирав побори, щез взагалі (Дорогостайський вважав, що його вбили). Цікаво, що скаргу на таку поведінку слуг Острозького, зокрема їх призвідцю володимирського підстаросту, подала 20 травня до суду дружина Дорогостайського Гальшка (можливо, це бінарно відповідало офіційному переданню Острога не К. Острозькому, а Гальщі Острозькій), яка заявила про збройне захоплення замку та волості й побиття старостинських слуг⁷. Дорогостайський домагався звільнення з в’язниці Каспера Яновича як головного свідка дій слуг Острозького. Однак його тримали більше місяця й сам князь лише обіцяв розібратися в усьому, коли прибуде до Острога. В судовому порядку повірені князя доводили, що Дорогостайський займався розкраданням Острога та волості, а Янович був заарештований якраз у зв’язку з цим, оскільки острозькі міщани скаржилися, “што имъ великие шкоды и кривды починил”.

Острозький виклопотав у королівській канцелярії (без відома самого короля) привілей на розслідування справи пограбування Острога та волості Дорогостайським, зловживання ним своєю владою (щодо успадкування майна “мимо потомков и близких”). Задля цього було створено спеціальну комісію у складі Григорія Сло-Букоємського, Миколи Лисаковського та Федора Рудецького. Стольник негайно оскаржив документ перед королем. Однак комісію не розпустили і вона видала свою постанову: оскільки ні Дорогостайський, ні його повірені не приїхали для звіту, стольник має виплатити значні суми різним особам, у котрих неправдо брав гроші. А коли ця постанова також була проігнорована, комісари присудили в рахунок боргу стольника острозьким міщанам його маєток село Дорогостаї. Відповідно луцький підстароста призначив свого возного для введення острожан у володіння селом Дорогостаями (підкреслимо, не містечком з такою ж назвою, а селом).

Тим часом 17 червня 1574 р. возний вручив К. Острозькому королівський лист про неправильне призначення королівської комісії для розгляду претензій Костянтина та Гальшки Острозьких до стольника Дорогостайського щодо розорення людної Острожчини⁸. Тоді ж возний звітував про відповідь кн. Острозького на звинувачення Дорогостайського: князь відібрав Острог згідно з королівським декретом і не давав ніяких наказів про конфіскацію майна стольника та побиття й арешт його слуг і урядників⁹.

Алегорія шляхтича-сармата. Гравюра 1615 р.

⁷ Там само. Арк. 119 зв.

⁸ Там само. Арк. 150 зв.–151.

⁹ Там само. Арк. 152.

Слуга Острозького Михайло Павлович, який “наводив порядки” в місті, так само засвідчував перед возним, що не ув’язнював Каспера Яновича, а просто затримав у Острозі через численні скарги міщан на нього і ледь не врятував урядника від їх гніву¹⁰.

Наступним актом драми став наїзд на с. Дорогостаї. Селяни тікали до замку й оповідали про ціле військо з татарами у його складі, яке почало грабунок та побоїще¹¹. Острожани назвали це процесом “ув’язання” їх у маєтність згідно з рішенням комісії. Військо було приведене урядниками кн. Острозького – Якубом Мошенським, Михайлом Павловичем (острозький урядник), Яном Шадурським (урядник крупський) – і стояло в полі, не втручаючись у процес “самоув’язання”, здійснюваний міщанами й татарами острозькими на чолі з Агішем Ярмолинським (базалійський урядник Острозького, справжнє ім’я якого Матей, але татари та волохи з його загону називали його Агою, Агішем), цілих три дні (23–25 червня). За словами дорогостайців, військовики з татарами (цей факт постійно підкреслювався, щоб показати чіми руками – “бусурманськими” – діяли острожани) не лише чинили грабунок та побої, але застосовували тортури, гвалтували жінок та дівчат, палили будівлі. Згодом Павлович давав свідчення, що військо просто йшло у своїх справах до м. Крупи. Слуги Дорогостайського змогли звільнити маєток лише 27 червня, а острозькі міщани подали на них скаргу за відібраний маєток, присуджений їм королівськими комісарами. Острожани оцінили свої збитки у 3000 кіп лит. гр. і мали намір вести судовий процес із Дорогостайським за відібрання маєтку¹². Урядники ж Дорогостайського, відповідно, скаржилися в суд на насильницьке захоплення с. Дорогостаї¹³. Отже, в цій справі “діяли” ніби самі від себе острозькі міщани і татари, а київський воєвода був нібито ні при чому. До острожан приєднувалися у “зачіпках” люди Дорогостайського й селяни околиць. Так, наприкінці червня п’янські селяни порубали ліс біля с. Дорогостаї¹⁴. Щоправда, вже в липні обидва пани розпочали переговори щодо обставин відібрання Острога і подальших подій (донесення возного від 13 липня)¹⁵.

Тим часом крупський урядник кн. Острозького Ян Шадурський та слуга Богдан Шишка/Шашкович 21 липня наїхали на монастир Св. Спаса Чернчицький/Чорненський, забрали гроші, речі, худобу, продукти. Цей монастир від 1566 р. розташовувався на замкових землях, і його право подавання належало королю. Однак, згідно з інформацією С. Горіна, у 1564 р. ігуменом був наречений Іван, сама обитель на той час підпорядковувалася Беаті Острозькій, а в 1565 р. новим ігуменом став Богдан Шашкович, паном якого значився Ольбрахт Ласький¹⁶. Затим у результаті передання Лаським прав управління маєтками королю до 1574 р. обитель перебувала “під управлінням” Миколи Дорогостайського¹⁷. 23 липня 1574 р. стольник спільно з луцьким

¹⁰ Там само. Арк. 153.

¹¹ Там само. Спр. 15, арк. 253.

¹² Там само. Арк. 302–303.

¹³ Там само. Арк. 257.

¹⁴ Там само. Арк. 255–255 зв.

¹⁵ Там само. Кн. 454, арк. 194.

¹⁶ Горін С. До історії волинських монастирів // Минувле і сучасне Волині та Полісся. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 40–41.

¹⁷ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 459, арк. 219 зв.–220.

старостою кн. Богушем Корецьким порушив судовий процес проти кн. К. Острозького. Богдан Шишка на запит возного заявив, що монастир наданий йому кн. К. Острозьким у володіння, Шадурський увів його у володіння, при цьому нічого не було пограбовано новим власником¹⁸. Отже, від 1574 р. обитель мала бути надана королем К. Острозькому та Гальщці з Острозьких Гурчиній.

Того самого 23 липня возний вручив членам не санкціонованої королем королівської комісії лист владаря, який ліквідував їхні повноваження¹⁹. Це було запізніле рішення, оскільки постанови комісії активно використовувалися слугами Острозького та жителями Острога. Причому не стільки в судовому процесі, скільки “на практиці”. На початку серпня дубенські бояри та слуги князя знову наїхали на с. Дорогостаї та захопили з собою 24 селян, “як поганци в полон... повели”²⁰. Упродовж місяця такі наїзди повторювалися неодноразово. Окрім того, чинилися дрібніші шкоди: то селяни Острозького скосять сіно в маєтку Дорогостайського – урочищі Голі Гори²¹, то потопчуть поля й поб’ють селян²² і т. п. Дорогостайський спробував вплинути на кн. Острозького за допомогою листа від Панів-Ради ВКЛ. Однак це не подіяло: князь гордовито поінформував королівського коморника Станіслава Крентовського, що відповідь Панам-Раді, як уважатиме за необхідне²³. У вересні стольник був покликаний острожанами до суду за вибиття їх із маєтку с. Дорогостаї, відданого їм комісією за безчинства та борги колишнього королівського старости острозького²⁴.

Суд мав розпочатися 29 вересня, однак напад татар перешкодив процесу. Він був перенесений на 10 листопада²⁵, проте знову відкладений на 25 листопада²⁶, затим на січень 1576 р., потім на березень, квітень, червень 1576 р. і т. д. Дорогостайський зволікав, “прикривався” хворобою, а насправді вважав цей позов від острозьких міщан на вибиття їх із його ж села Дорогостаї цілком незаконним і вражаючим його честь²⁷.

Тим часом “фактична війна” тривала. У січні–лютому 1575 р. князівські селяни порубали дуби в Дорогостайському лісі й заразом побили та пограбували селян стольника в тому самому лісі²⁸. На початку липня 1575 р. селяни Острозького біля с. П’яні на луцькій дорозі пограбували будівельний ліс стольника, котрий везли в с. Дорогостаї²⁹. 3 лютого 1576 р. дорогостайський намісник стольника, його повірений на судовому процесі Войтех Речицький скаржився в суді, що його побив крупський урядник кн. Острозького Каспер Струшинський, а сам князь відмовився надати Речицькому сатисфакцію³⁰. Того ж дня Речицький скаржився на того самого Стру-

¹⁸ Ар.ЮЗР. К., 1911. Ч. 8, т. 6. № 132. С. 406–409; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 459, арк. 219 зв.; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 1365–1430, арк. 99–105 зв.

¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 459, арк. 221.

²⁰ Там само. Спр. 15, арк. 357–359 зв., 365, 371.

²¹ Там само. Арк. 357.

²² Там само. Арк. 376–376 зв.

²³ Там само. Арк. 418; *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого княжества Литовского. Дополнения. Томск, 1912. № 83. С. 123–126.

²⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 404.

²⁵ Там само. Арк. 456 зв.

²⁶ Там само. Арк. 467.

²⁷ Там само. Спр. 16, арк. 77.

²⁸ Там само. Спр. 15, арк. 37, 47.

²⁹ Там само. Арк. 216.

³⁰ Там само. Спр. 16, арк. 10 зв.

шинського: коли слуга Дорогостайського прибув для отримання пограбованих слугою Острозького Якубом Мошенським коней та речей романовських селян стольника, крупський урядник Острозького виманив у довіреного попередньо підготовлену розписку про отримання майна і прогнав його киями з двору³¹. Про постійні покоси сіна, дрібний грабунок і т. п. нічого й говорити³². Острозькі ж міщани продовжували свої інтервенції в судах щодо завданих їм збитків та передання в їх рахунок Дорогостай³³.

У 1576 р. Микола Дорогостайський фактично став полоцьким воєводою (привілей наданий лише в 1578 р.). Таким чином, його позиції у протистоянні з Острозьким посилилися. 19 липня королівський коморник Андрій Лозовицький передав острозьким урядникам та міщанам два королівські листи, за якими справа переносилася до королівського суду, що мав відбутися в Торуні 4 листопада. 4 серпня Андрій Лозовицький вручив К. Острозькому позов до королівського суду за скаргою Дорогостайського про відібрання у нього Острога з волостю та Чернчицького/Чорненського монастиря з маєтками³⁴. Того ж дня київський воєвода отримав ще один позов до королівського суду за скаргою Дорогостайського про незаконне отримання розпорядження ніби від імені короля Генріха щодо призначення комісії у справі облудного звинувачення Дорогостайського острозькими міщанами; позивач також звинувачував членів комісії у незаконному розгляді справи та ухваленні цілком незаконного вердикту³⁵. Однак король, відхиливши претензії Дорогостайського, ухвалив рішення, що вся ця справа взагалі не належить до його суду, оскільки йдеться про ділчнні маєтки, а отже, знову передав її в місцевий суд. На Торунському сеймі 1576 р. король визнав дії комісії та самого К. Острозького “вольным вчинил”³⁶.

У Луцьку все почалося знову. Позови К. Острозькому та членам зліквідованої комісії були вручені 23 і 29 січня³⁷. 14 лютого 1577 р. на судові рочки з'явився сам Микола Дорогостайський (був лише присутній на суді, його інтереси захищав адвокат Василь Вовк), на захист інтересів острозьких міщан К. Острозький надіслав своїх найкращих адвокатів – Михайла Павловича, Андрія Романовського, Мартіна Межинського. Справу щодо захоплення Чернчицького/Чорненського монастиря, збитки в якій Дорогостайський оцінював у 80 тис. золотих, за рішенням луцького старости Олександра Жоравницького (клієнт Острозького) було перенесено із гродського до земського суду. Позов щодо захоплення Острога був визнаний неправильно оформленим³⁸. Позов острозьких міщан до Дорогостайського його адвокат відхилив, посиляючись на положення литовського та коронного права про те, що хлоп не може позивати шляхтича. На це Романовський вказав, що Дорогостайський не присягав про свою хворобу, заявлену раніше, й не бажає присягати нині, отже, він “в речи

³¹ Там само. Арк. 11 зв.–12.

³² Там само. Арк. 331 зв.

³³ Там само. Арк. 3, 99, 119 зв., 199 зв., 201 зв., 273, 287–290.

³⁴ Там само. Арк. 346–347.

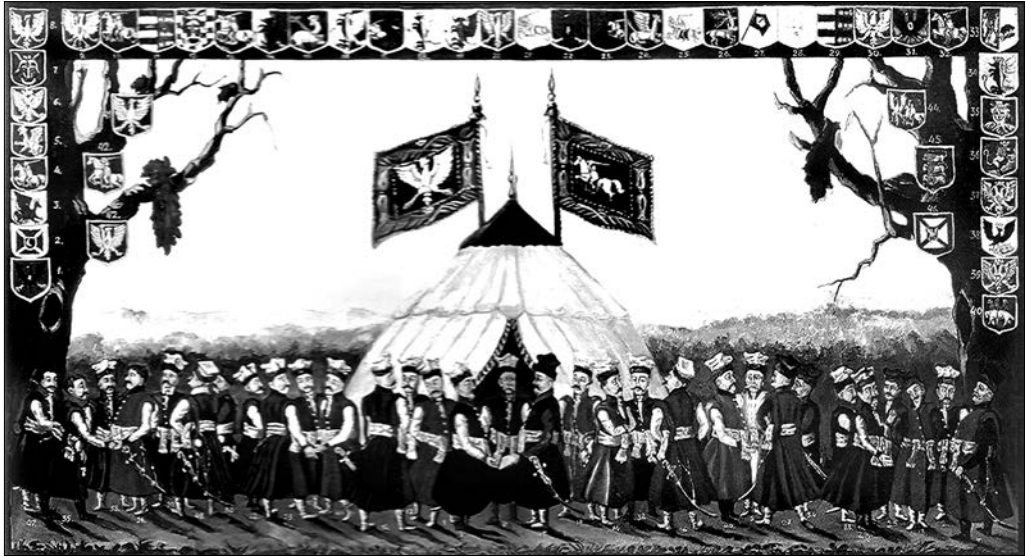
³⁵ Там само. Арк. 348–349.

³⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 19 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.); РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 216, л. 61–63.

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 17, арк. 36, 45.

³⁸ Там само. Арк. 60 зв., 75 зв., 77 зв.

упал”³⁹. Це означало, що його виняткова гідність “зменшилася”, і міщани цілком можуть із ним судитися. Жоравницький взяв це до уваги й постановив скласти реєстр збитків острозьких міщан, завданих їм Дорогостайським. Збитки були обраховані возним, і за постановою луцького старости стольник мав сплатити острозьким міщанам 8232 копи грошей та “заруку” королю в розмірі 4150 кіп грошей⁴⁰.

Повітова шляхта. Малюнок XVIII ст.

Хоч як дивно (це вдалося встановити І. Тесленку), Дорогостайський уже до листопада 1577 р. виплатив 4000 золотих острозьким міщанам Павлу Малишевичу, Тимошеві Плескачу, Сергію Скразі⁴¹. Щодо Чернчицького/Чорненського монастиря та гвалтовного захоплення Острога й завдання “шкоди” слугам Дорогостайського судовий процес продовжений не був. Як вважає І. Тесленко, обидві сторони уклали полюбовну угоду⁴². Утім, декрет Луцького гродського суду з цього приводу все ж значиться під 14 лютого в судовій книзі⁴³. Підбиваючи підсумок усій справі, І. Тесленко вказує на те, що вона велася переважно слугами, клієнтами, “приятелями” кн. К. Острозького і може розглядатися як приклад “функціонування гродських судів у контексті клієнтарних угруповань, коли ключові посади розділялися між слугами та клієнтами старости і коли майже кожен із можновладців мав «заброньованого» за собою возного, який забезпечував подання до суду свідчень необхідної тональності”⁴⁴.

Протистояння Дому Острозьких “клану” Дорогостайських продовжилося у 1590–1600-х роках. Із кн. К. Острозьким судився син Яна Дорогостайського Павло за селища

³⁹ Там само. Арк. 114 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 115 зв.–118.

⁴¹ Тесленко І. Боротьба за Острог: князь Острозький проти Острозького старости. С. 117, прим. 148; ЦДАУК. Ф. 16, спр. 17, арк. 771 (сплату грошей потвердив своєю заявою в суд сам кн. К. Острозький).

⁴² Тесленко І. Боротьба за Острог... С. 117.

⁴³ ЦДАУК. Ф. 25, спр. 17, арк. 71.

⁴⁴ Тесленко І. Боротьба за Острог... С. 119.

Обухів, Глеваха, Луковиця, Тараща, Веприк, Юршин, продані за 300 кіп гр. лит. його стриєм-опікуном Петром Дорогостайським попри волю власника Павла Яновича Монвида Дорогостайського (він на той час перебував “у чужих землях”, а дядько вважав його померлим) київському воєводі в 1588–1590 рр. При цьому під час судового процесу з’ясувалося, що ще за життя Яна Кухмістровича-Дорогостайського на цих землях не було поселенців, лише “один мужик Обух”, тому й усю місцевість прозвали Обуховом та Обухівщиною⁴⁵. Лише в 1598 р. Острозький погодився повернути частину земель, проданих незаконно, з поверненням йому 300 кіп грошей⁴⁶. Павло Дорогостайський добивався повернення підтрипільських і підбілоцерківських володінь, знов-таки незаконно проданих опікуном Петром Дорогостайським кн. К. Острозькому, а також постійно спустошуваних слугами князя; позивач виставляв суму штрафу в “килкунадцять тисечеи золотих”. Цей процес тривав паралельно до 1601 р. Врешті воєвода переконався у незаконності купівлі-продажу (“бачил то, же он зле купил, и тот теж ему зле был продал”) й погодився віддати Обухів разом із осілими людьми (як винагороду), а також містечко Красне, с. Перегін, с. Васильків та Деремезну, навіть “казал им заехати, покул бы одно они сами хотели и копце усыпати”. Тож було укладено миру і судовий процес припинений⁴⁷. Однак Острозький

Литовський вершник. Гравюра XVI ст.

не відразу віддав маєтності під приводом розборів за межі й кривди з панами Трипольськими. Подібні процеси відбувалися також з іншими представниками роду Дорогостайських та їхніми спадкоємцями⁴⁸.

Конфлікт К. Острозького з Михайлом **Мишкою-Варковським** так само був дуже довгий.

Перші скарги тоді ще мазирського підстарости М. Мишки на К. Острозького зафіксовані в 1561 р. Спочатку погорілецькі та рачинські селяни князя побили селян скаржника в лісі біля с. Варковичі та відібрали в кухаря Мишки різні речі в с. Івані під приводом збирання мита, а згодом пограбували урядника підстарости, відібравши куплені в короні речі (скарги від 2 травня та 30 серпня)⁴⁹. А 5 вересня Мишка подав у суд скаргу щодо загрози його здоров’ю та життю з боку київського воєводи та його дубенського урядника

⁴⁵ НБУВ ІР. Ф. VI, спр. 136, арк. 37 зв.–38; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157 зв.; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 199, л. 55 об.–56; Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Публ. Г. В. Боряка та ін. К., 1991. С. 132–133, 283–285.

⁴⁶ НБУВ ІР. Ф. VI, спр. 136, арк. 38 зв.

⁴⁷ Там само. Арк. 37, 38, 50–50 зв.; Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). С. 133–134, 283–285.

⁴⁸ НБУВ ІР. Ф. VI, спр. 136, арк. 31–60 зв.; АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 130, plik 7, k. 1–6. Про реальний конфлікт К. Острозького з Трипольськими див.: *Litwin H. Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648.* Warszawa, 2009. S. 48.

⁴⁹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 101 зв., 177.

кн. Гнівоша Вороновича⁵⁰. Ця справа була перенесена до королівського суду. Однак коли 18 вересня виж Луцького замку спробував вручити Вороновичу позов на суд зі звинуваченням урядника у відібранні коней, волів та іншого майна, ув’язненні селян Мишки до Дубенського замку тощо, Воронович позов порвав, віжа прогнав і обізвав усякими не гідними шляхтича словами⁵¹. Наступного дня мозирський підстароста знову подав свій позов про наїзд на його маєтність с. Молодовське, захоплення коней, проса і гречки погорілецькими і дубенськими селянами та міщанами і про негідну поведінку Вороновича. Виж так само засвідчив завдану йому образу⁵².

Близько півтора року в судових книгах не трапляються скарги Мишки-Варковського. Вони були відновлені у травні 1563 р., коли мозирський підстароста поскаржився на князя, який переманив його селян і відмовляється їх повертати⁵³. Ці селяни, ймовірно, так і не повернулися до попереднього господаря.

Королівський суд за позовом Мишки-Варковського на кн. К. Острозького та Гнівоша Вороновича призначили на квітень 1565 р. У цьому випадку задля затягування процесу було застосовано класичний варіант: 5 квітня Воронович офіційно засвідчив через вижа, що не може з’явитися до суду через хворобу⁵⁴. Як і в усіх інших випадках, виж, вочевидь, був “своїм” для клану Острозького й надав необхідні свідчення щодо реальності хвороби урядника.

Тим часом урядник Острозького змінив тактику, подавши зустрічний позов проти Мишки. 20 червня 1564 р. Воронович оскаржив мозирського старосту в тому, що урядник його родового маєтку (Варковичі) пограбував і побив селян с. Здолбиці кн. К. Острозького, і виж засвідчив цей факт⁵⁵. Мишка так само діяв рішуче: він виклопотав королівського ліста до луцького старости про арешт і насильне приведення до суду дубенського урядника кн. К. Острозького Гнівоша Вороновича за його відмову з’явитися до королівського суду, побиття королівського дворянина і розірвання королівського наказу⁵⁶. Це розпорядження також виконане не було. Острозький не видав свого урядника. А той далі дошкуляв Мишці: упродовж серпня-вересня Воронович учинив наїзд на Варковичі, побив та пограбував місцевого служебника мозирського старости, що було засвідчене вижем, який допитав цього служебника; затим був здійснений ще наїзд на той самий маєток, і Гнівош словесно погрожував при цьому самому Мишці⁵⁷. Урядники Острозького продовжували таємно “викочувати” (вивозити, переманювати) селян із с. Варковичі, захоплювати підданих Мишки та ув’язнювати в Дубні, не кажучи вже про дрібні грабунки й “шкоди”⁵⁸. Слуги ж

⁵⁰ Там само. Арк. 180 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... Томск, 1901. № XXIX. С. 435–436.

⁵¹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 192 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XXX. С. 436–438.

⁵² ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 201; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XXXI. С. 438–440.

⁵³ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 69; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XXXII. С. 440–441.

⁵⁴ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 53; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XXXV. С. 447.

⁵⁵ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 112 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 190; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XXXVIII. С. 453–454.

⁵⁷ *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XXXIX–XL. С. 454–457.

⁵⁸ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 122 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XLII. С. 460–463.

Мишки чинили те саме: у липні в с. Молодове вони захопили й ув’язнили селянина княжого слуги Юрія Шашевського, пограбували його й забрали коня. Коли ж у серпні возний з’явився у Варковичах, щоб звільнити ув’язненого та його майно (зокрема коня), Мишка виїхав з маєтку, а його дружина Ядвіга відмовилася виконувати судові рішення без чоловіка⁵⁹.

Мишка-Варковський намагався діяти через королівську канцелярію. Гнівошу Вороновичу луцький возний привіз “напоминальний королевский лист” із наказом звільнити з дубенської в’язниці двох селян Мишки, яких арештували у відповідь на арешт згаданого селянина Шашевського, але урядник відмовився приймати возного. Аргументація була така: “Бо деи тот лист писан до князя его милости, а не до мене, а я дей не его королевской милости, але князю пану своему служу” (донесення возного від 20 серпня 1569 р.)⁶⁰. Мишка просто закидав суд своїми скаргами про покіс його сіна, напади на селян, грабунки майна (зброї, одягу, грошей, коней) у його підданих в селах Хрилів, Варковичі, Молодове, знищення межових граней та ув’язнення селян цих маєтків дубенським урядником Острозького Гнівошем Вороновичем зі слугами, а також Шешурою Лежоховським та іншими зем’янами Острозького (скарги від 31 серпня, 3 жовтня 1569 р., 2 жовтня 1570 р.)⁶¹. Після “знаменитої” судово-паперової тяганини з канцелярії короля було видано лист на ім’я самого К. Острозького, який возний намагався віддати тому самому Вороновичу, однак і цього разу Гнівош не взяв листа, але возному вдалося його встроїти “у ворота дворние” (донесення возного від 5 травня 1571 р.)⁶². Тим часом Михайло Мишка-Варковський отримав уряд справці Київського воеводства, що розширило його можливості, але поставило в більшу залежність від київського воєводи. На його наполягання возний засвідчив факти порушення меж мокринськими боярами Острозького і захоплення через це частини земель с. Варковичі⁶³.

Мишка-Варковський вирішив випробувати ще один метод: скажитися самому князю на дії його урядника. Це викликало досить різку реакцію: у першого ж луцького возного А. Сікорського, котрий у квітні 1572 р. привіз скаргу-позов від Мишки, у Дубенському замку відібрали коня⁶⁴. А ніби у відповідь на “зухвальство” Мишки з його володінь знову почали “викочувати” селянські сім’ї⁶⁵. Упродовж 1572 р. Мишка-Варковський знову закидав Луцький гродський суд скаргами на Острозького та його підданих, які вкрали на його полях 2 скирти (300 возів) сіна, “викочували” його селян у маєтки Острозького. Цікаво, що один зі слуг Мишки впіймав такого втікача від свого пана і вилучив у нього лист самого Острозького від 30 липня 1572 р., в якому він просив усіх власників маєтків пропускати через них утікачів від Варковського в Костянтинів. За словами Мишки, князь не віддав жодного втікача й погрожував повісити того слугу старости, який здобув його лист⁶⁶. Урешті Мишка оповів

⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 11, арк. 317, 384.

⁶⁰ Там само. Арк. 416 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XLII. С. 460–463.

⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 430 зв., 487 зв., 499 зв.; спр. 12, арк. 208 зв.

⁶² Там само. Кн. 458, арк. 129 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XLIV. С. 463–464.

⁶³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 458, арк. 250–250 зв.

⁶⁴ Там само. Спр. 13, арк. 209–209 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № XLVI. С. 466–467; *Малиновский И.* Сборник материалов... Добавления. 1912. № 78. С. 117–119.

⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 209, 429 зв.

⁶⁶ Там само. Арк. 429 зв.–430.

про грабунок (забрали коня) і залякування возного, який привіз позов Мишки; він вказував, що Острозький зумисне цими діями залякував усіх возних, щоб не наважувалися їздити до нього, так само князь поводився і з королівськими дворянами⁶⁷. 26–28 квітня 1572 р. мав відбутися приятельський суд щодо суперечки Мишки-Варковського й Острозького та відшкодування збитків, завданих Мишці дубенським урядником, війтом, міщанами, боярами і татарами Острозького, однак, оскільки обвинувач (тобто Мишка) не з’явився, всіх звинувачених звільнили від суду⁶⁸.

Нова хвиля судових розборів між Острозьким та Мишкою-Варковським розпочалася у 1574 р., коли Мишка вже отримав уряд волинського каштеляна. 2 квітня він подав до суду “узагальнюючу” скаргу на слуг та урядників кн. К. Острозького, які переманили та оселили на землях київського воєводи багатьох його підданих, серед котрих – лучники, трубач, “бубенниця”, пивовари та ін., а також пограбували його підводи під час проїзду через с. Івань⁶⁹. Позови Мишки посипалися на кн. Острозького

Кінний аркебуз. Гравюра початку XVII ст.

та його урядників, як з мішка: про наїзд на Варковичі та потрапу полів (13 червня 1574 р., за свідчення возного від 30 червня)⁷⁰, про постійний грабунок у дорозі слуг Мишки (особливо при поверненні з ярмарків, наприклад, варковських селян, що поверталися з жорновненського ярмарку, пограбували сатийвський урядник князя та жорновненський війт)⁷¹ і т.д. Спочатку каштелян знову пробував звертатися до Острозького, а точніше Гальшки Острозької, оскільки йшлося про її підданих. Затим до Гальшки звернулася дружина каштеляна. Цього разу (березень 1575 р.) йшлося про напад Андрія Куровського на селян Мишки, котрі везли ліс, їх побиття та пограбування і відібрання коней у варковицьких селян. Каштелянова надіслала до Дубна слугу Яна Светоховського з повітовим возним

А. Сікорським і двох шляхтичів⁷². Светоховському вдалося побачитися у Дубні з самим князем та прохати про повернення неправно вилученого майна. Острозький обіцяв розібратися, але нічого не конкретизував. Ян просив також допустити його до Гальшки, аби поскаржитися на її підлеглих та слуг. Спочатку йому не відмовили, але потім маршалок двору заявив, що княгиня не може його прийняти й просить йому (тобто маршалку) переказати суть свого прохання до неї⁷³. Отже, хоча цього разу все пройшло досить мирно й шляхетно, результат усе одно був нульовий.

⁶⁷ Там само. Арк. 140, 192, 383.

⁶⁸ Там само. Арк. 246.

⁶⁹ Там само. Спр. 14, арк. 73 зв.; кн. 454, арк. 63 зв.

⁷⁰ Там само. Кн. 459, арк. 148, 173 зв.

⁷¹ Там само. Арк. 359.

⁷² Там само. Спр. 15, арк. 120–121 зв.

⁷³ Там само. Арк. 122–122 зв.

Особливо показовим є позов від волинського каштеляна, овруцького та гомельського старости Мишки-Варковського до київського воєводи К. Острозького, поданий 5 травня 1575 р. У ньому йшлося про те, що Острозький наказав вивести з-під суду овруцького старости та звільнити від виконання земських повинностей на Овруцький замок п'ять родин путніх бояр (Кубелинців, Геєвичів, Левковців, Булгаковців, Невмерицьких), оголосивши їх шляхтою та підпорядкувавши своєму воєводському судові⁷⁴. Цей факт насправді дуже важливий – і не лише в соціальному, а й більше навіть у ментальному аспекті. Визнання шляхетства потребувало цілої процедури і необхідних свідків. Оголосити нешляхтича шляхтичем ніхто просто так не міг: це було б замахом на винятковість і замкнутість верстви. Ймовірно, у К. Острозького були вагомі докази задля такої акції. А суперечка з Мишкою щодо цього стосувалася перепідпорядкування клієнтів старости воєводі. На жаль, нам не вдалося віднайти матеріалів щодо руху цієї справи, які дали б змогу предметніше окреслити цей складний і важливий процес осмислення сучасниками станового питання. Можливо, він так і не дістав продовження, оскільки відразу було видано постанову про припинення усіх судових справ через початок воєнних дій. 8 травня каштелян передав до Луцького гродського суду свою заяву, що він погоджується з цим рішенням, окрім “старых дел”, котрі перебувають на розгляді короля, в тому числі суперечки з К. Острозьким⁷⁵. Це означало, що “нова” справа стосовно овруцьких путніх бояр/шляхти припинялася.

На той час тривала “війна” Острозького (через своїх урядників) із Дорогостайським. Однак слуги князя не минали й маєтків Мишки. 21 і 30 червня 1575 р. по дорозі до с. Дорогостаї ціле військо з підданих Острозького “пройшло” через варковицькі володіння Мишки, ясна річ, плюндруючи поля і сіножаті, грабуючи і б'ючи підданих. У скарзі Мишка описував “ворожу армію”, кількість якої визначав у 2000 кіннотників і піхотинців з рушницями і навіть гарматами⁷⁶. Звісно, все це було помножене в кілька разів, але важливий сам факт: Острозький не залишав Мишку в спокої, а слуги князя, знаючи настанову магната, не проминали володінь каштеляна.

Упродовж 1575 р. скарги Мишки-Варковського на К. Острозького та його підданих вимірюються десятками. Переважно вони стосуються: “викочування” підданих із с. Молодового (ремісників⁷⁷); завдання побоїв слугам Мишки у Дубні урядником і війтом⁷⁸; потрави полів та сіножатей, вивозу збіжжя та худоби⁷⁹; побоїв слуг і варковицьких селян від “татар и москвы” Острозького (йшлося про служилих татар та вихідців з Московського царства)⁸⁰; розкопування греблі, знищення мостів і спущення ставків з рибою озброєним загоном князя у кількясот вояків⁸¹; наїзду великого (в кількясот чоловік) загону князя на с. Хрилів, пограбування й побиття селян, вирубування лісу, розорення млина⁸².

⁷⁴ Там само. Арк. 150 зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 153.

⁷⁶ Там само. Арк. 325 зв.

⁷⁷ Там само. Арк. 312–312 зв.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. Арк. 325–325 зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 382–382 зв.

⁸¹ Там само. Арк. 459.

⁸² Там само. Арк. 384, 465; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № 49–50. С. 470–473.

18 листопада 1575 р. Мишка-Варковський оприлюднив досить серйозне обвинувачення К. Острозькому у влаштуванні князем на шляхах засад з наміром вбити каштеляна⁸³. 1 грудня 1575 р. каштелян заявляв про перехоплення дубенськими слугами К. Острозького на шляху між с. Погорільці та с. Івань його слуги, котрий віз гроші й листи Мишки, його судові позови та скарги на Острозького⁸⁴. Однак усі ці та інші скарги каштеляна К. Острозький проігнорував, і ми нічого не знаємо про судові процеси.

Новий 1576 р. нічого не змінив. Уже у квітні за наказом князя його слуга Одинець з острозькими боярами й татарами вночі приїхали до Варковичів, “викотили” 30 селян-отчичів і перевезли на слободу під Звягель, також порушили межу між Варковичами та с. Конюхи⁸⁵. Того ж дня (29 квітня) від імені Острозького було подано скаргу на Мишку-Варковського зі звинуваченням у нападі на селян, котрі орали землю в Мокренцях, їх побитті та пограбуванні⁸⁶. Ця поодинокі скарга від імені князя свідчила, що Мишка не був спроможний вести “війну” з магнатом. З його боку сипалися лише скарги про вже згадуване порушення межі між Варковичами та володіннями Острозького⁸⁷, про напад на орачів вже самого каштеляна в мокренських полях⁸⁸, про викрадання волів та коней⁸⁹, про ув’язнення в Жорновному його варковецького боярина⁹⁰. Нарешті, Мишка описав також масштабну акцію проти нього К. Острозького: наїзд за наказом князя озброєних бояр, селян, острозьких і навіть кримських (ординських) татар на його володіння, розорювання межі й знищення усіх посівів⁹¹. У квітні 1577 р. слуги каштеляна перехопили біля с. Погорільці степанських міщан князя, які їхали для купівлі солі в Долину, пограбували й побили їх⁹². У відповідь через кілька днів степанці й жорновнівці підпалили Хрилівський гай і скошили хліб у Варковичах⁹³. Того ж дня слуги Острозького напали на служебників Мишки, які везли з Варковичів до Луцька арештованих степанських міщан, та відбили арештантів⁹⁴. Після численних скарг Мишки 4 вересня 1577 р. Острозький був покликаний до королівського суду для вирішення усіх претензій до нього з боку Мишки-Варковського про наїзди⁹⁵.

Очевидно, конфлікт вирішений так і не був, оскільки судові процеси Михайла Мишки-Варковського із кн. Костянтином Острозьким тривали і в наступні роки. У 1580 р. Острозький навіть погодився сам судити своїх здолбицьких підданих за скаргою Мишки, ніби ті його варковицьких селян “викотили” в Дубно. В цій ситуації

⁸³ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 464–465, 467 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов... 1901. № 48. С. 469–470.

⁸⁴ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 469.

⁸⁵ Там само. Спр. 16, арк. 124, 125.

⁸⁶ Там само. Арк. 131.

⁸⁷ Там само. Арк. 125.

⁸⁸ Там само. Арк. 131.

⁸⁹ Там само. Арк. 182.

⁹⁰ Там само. Арк. 271 зв.–272.

⁹¹ Там само. Арк. 183, 272 зв.

⁹² Там само. Спр. 17, арк. 226.

⁹³ Там само. Арк. 227.

⁹⁴ Там само. Арк. 226 зв.

⁹⁵ Там само. Арк. 597 зв.

було застосовано досить популярний прийом: луцький возний (імовірно, “прихильний” до Острозького) засвідчив 1 липня, що у призначений день ні сам Мишка, ні його відпоручник на суд не з’явилися, а це фактично денонсувало і процес, і скаргу⁹⁶. Чи не було це пов’язано з планом князя “підкосити” позицію Мишки, зайняту ним у Луцьку? В березні 1580 р. під час засідань Луцького земського суду в будинку костелу, коли почав промовляти волинський каштелян Мишка, до приміщення вдерся кн. Януш Острозький з озброєним почтом і перервав промову каштеляна, заявивши, що той “є здрайца і не годен виступовати в мейсці публічном”⁹⁷. Якби волинський воєвода кн. Андрій Вишневецький не втримав Острозького, справа могла б закінчитися кровопролиттям. Мишка був переконаний, що це Костянтин Острозький наказав синові, “аби мене там на сеймику на горло приправили”, вказуючи й причину: майже 20-літні маєткові суперечки з Острозькими, котрі заподіяли Мишці більше шкоди, ніж татарські набіги⁹⁸. А вже 9 лютого 1581 р. Мишка скаржився, що Острозький відібрав у нього “вряд луцький”, завдавши йому тим самим збиток у 1500 кіп гр. лит., при цьому був поранений його служебник⁹⁹. На черговому розгляді в суді цієї справи стався інцидент, до якого звернемося нижче, бо він демонструє ставлення магнатів до суду як такого. У лютому 1583 р. відбулося два взаємні інциденти: з одного боку слуги Варковського захопили слугу клієнта Острозького пана Івана Мокренського, побили його, і від цих побоїв слуга помер; з іншого – слуги Острозького пограбували слуг Варковського та вивезли кілька селянських сімей¹⁰⁰.

Упродовж наступних десяти років нам не траплялися судові процеси Мишки й Острозького (були переглянуті лише описи судових книг). Але в 1594–1597 рр. спостерігається нове загострення стосунків старих ворогів. Найголовніше, ніяк не вдавалося розмежувати землі Варковичів та володіння Острозького (Мокре, Погорільці, Жорновне), оскільки князь не допускав возних до розмежування попри кількаразові рішення суду¹⁰¹. Затим ішли процеси щодо “викочування” слугами Острозького підданих, переважно селян Мишки, у володіння князя та відмови останнього повертати втікачів¹⁰². Далі – справи про грабування посівів, сіна, коней, захоплення ставу, а в листопаді 1594 р. Мишка скаржився, що Острозький захопив його вапнякові копальні на р. Стублі у Варковичах¹⁰³. Суд ухвалив рішення про грошову компенсацію Варковському з боку Острозького в розмірі 1300 кіп лит. гр. (визначалася як борг князя). 15 листопада слуга князя пан Мошенський з’явився до суду, але на вимогу возного відмовився пред’явити означену суму, яку він начебто привіз для сплати¹⁰⁴. Гроші так і не були віддані позивачеві, тому Мишка перевів цю справу до трибуналу (26 червня 1595 р.)¹⁰⁵. Це не дало результату, оскільки навіть у квітні 1597 р. Острозький

⁹⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 21322, арк. 8–10.

⁹⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 278 зв.–279 зв.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само. Спр. 23, арк. 57, 82 зв.

¹⁰⁰ Там само. Кн. 460, арк. 148, 167–168 зв., 246 зв.–247; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 196, л. 100–102.

¹⁰¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 56, 697 зв.–701, 1092 зв.

¹⁰² Там само. Арк. 1038; спр. 48, арк. 248 зв.

¹⁰³ Там само. Спр. 45, арк. 907, 1333–1334 зв.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 1329 зв.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 46, арк. 475.

не тільки не виплатив грошей, а й рішуче відмовлявся це робити взагалі¹⁰⁶. Не вдалося вирішити також справу про відшкодування збитків та розмежування маєтків двох ворогів у 1599 р.¹⁰⁷. Остання судова справа заклятих ворогів, що трапилася нам в актових книгах, датується 1601 р.¹⁰⁸. Таким чином, судова тяганина та збройні війни між Мишкою-Варковським і кн. Острозьким тривали рівно сорок років і для Мишки закінчилися практично нічим. Над правом панувала сила, і вона була за Острозьким.

Демонстрація кн. Костянтином Острозьким своєї сили Мишці-Варковському, який нічого не зміг вдіяти проти могутнього магната навіть через королівський суд, показувала й усій місцевій шляхті, що з Острозьким не варто не лише вести судові процеси, а й вступати в конфлікт. Потуга князя була незрівнянно більшою, особливо на “практичному” рівні, і він нею користувався у кожному випадку прояву “норовистості” меншого за рангом шляхтича. Острозький не бажав випускати контроль над регіоном, тож усі місцеві урядовці, пани та шляхта мали підкорятися його волі та підтримувати “лінію” князя в усіх сферах життя. Ті ж, хто виявляв власну позицію, незалежність та амбіції, розплачувалися роками виснажливих протистоянь і навіть місцевих “воєн”.

Щодо Мишки-Варковського наведемо факти про найбільш показовий інцидент, котрий стався під час засідання Луцького гродського суду 26 вересня 1581 р., на якому розглядався черговий позов Мишки-Варковського проти К. Острозького. Кн. Януш Заславський вчинив зі своїми слугами “великий розрух” у суді, погрожував убити Мишку, навіть члени суду відчували небезпеку для себе і, “не будучи сами безпечними на суде сидити и справ судовых отпраовати, роки через возного выволати мусили” – тобто закрили засідання. Мишка зробив заяву в суді, що Заславський робить це за наказом Острозького, щоб зірвати засідання суду (“разорвать роки судовые”), каштелян засвідчив, що Заславський зі слугами Острозького влаштував у Луцькому окольному замку засаду у дворі луцького войськового Івана Чаплича та мав намір вбити Варковського, один зі слуг навіть стріляв у нього через вікно. Врешті члени суду склали спеціальний акт про цей непоштивий вчинок проти самого суду, який за законом

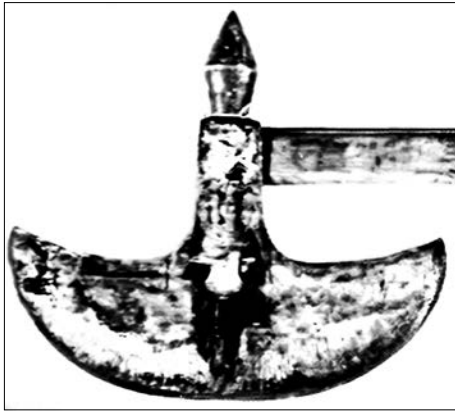
¹⁰⁶ Там само. Спр. 50, арк. 174–174 зв.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 55, арк. 645–646 зв.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 63, арк. 234–235. Опосередковано Острозький виступив противником клану Мишок-Варковських у процесі овруцького старости Абрама Мишки і його дружини Марини Юрївни Тишкевич із сестрами Боговитинівнами (Маруша за Матвієм Малинським, Федора за Федором Вільгорським, Настася за Тихоном Шашкевичем, Катерина Боговитинівна-Шумська) в 1602 р. Справа в тому, що їхній брат Петро Стефанович Боговитинович Шумський 30 травня 1598 р. передав Мишці на зберігання “мамрани, листы и справы в скриньке... также и речи рухомые” (вишневу делію, підшиту китайкою, чорний оксамитовий жупан з атласом, червоний з китайкою жупан, вишневий атласовий з китайкою жупан, 4 нові та 2 старі коберці, 24 оцинковані полумиски, 22 таляри, 4 фляші цинові та ін.). Усе це Мишка перевіз на свій двір і залишив запис, засвідчений берестейським земським суддею Федором Потієм. По смерті Петра Боговитиновича Шумського його сестри з метою поділу нерухокої спадщини та рухомого майна почали вимагати повернення документів на земельні володіння та цінностей, але Мишка відмовився віддавати речі. Сестри оцінили все в 4 тис. зол. пол. і додатково зажадали відшкодування за невиконання запису про повернення речей у 10 тис. золотих та покликали Мишку до суду на рочки 1602 р. Однак Мишка на судовий процес не з’явився. Тоді Боговитинівни з чоловіками за допомогою К. Острозького виклопотали лист Жигимонта III на ім’я Мишки з викликом його до Берестейського земського суду (ОДКЗ. Фонди. КН 23827, арк. 1–2).

мав жорстоко каратися¹⁰⁹. З іншого боку, у 1594–1595 рр. вже сам Мишка оскаржував Луцький гродський суд у несправедливих рішеннях його справи щодо Острозького на підставі лише неявки князя на розподіл маєтків у визначений термін. Мишка навіть покликав до Люблінського трибуналу луцьких гродських суддів¹¹⁰. Отже, зі зміною складу суду він став більш прихильним до Острозького.

Стосунки з луцьким війтом Іваном **Борзобогатим**, а потім єпископом Іоною Борзобогатим-Красенським (номінований королем 1563/64 р., прийняв постриг та сан після неодноразових наполягань митрополита у 1571 р.) розвивалися за дещо іншим сценарієм. “Агресивність” від початку проявлялася з боку Борзобогатого, а Острозький та його піддані “страждали” та “оборонялися”. Луцькі гродські книги 1561–1583 рр. зафіксували численні суперечки Борзобогатих та Острозького за землі й рухоме майно, “зачіпки” підданих і т. ін.¹¹¹. Усе почалося з того, що королівським присудом Іван

Бердиш із зображенням Архангела Михаїла. XVII ст.

Яцкович та Іван Олехнович Борзобогаті-Красенські мали виплатити К. Острозькому 1000 кіп гр. лит. на волинському миті, що його король передав їм у оренду з обов’язком сплати грошей володимирському старості (К. Острозькому). Однак Борзобогаті відмовилися виконати постанову (5 травня 1561 р.)¹¹², тоді за наказом короля Острозький мав вступити у володіння їхнім маєтком селом Красним аж до часу виплати братами боргу. Борзобогаті спротивилися й цьому: мати луцького війта не допустила вижа в маєток¹¹³. Розпочався затяжний судовий процес, який супроводжувався обопільними військовими акціями. Наприклад, у березні 1562 р. луцький війт напав на підводи князя, які везли хліб на пристань р. Буг, пограбував княжий хліб та майно його підданих¹¹⁴. Цікавий випадок стався у січні 1563 р., коли торчинський староста Андрій Холстовський у с. Кочкарівці під час застілля запропонував тост за здоров’я єпископа Іони Борзобогатого. Мартін Щунка (Шунка) обізвав останнього непристойними словами й побив Холстовського, який заступився за гідність єпископа. Свідками в цій справі були ксьондзи-вікарії луцького костелу та слуга К. Острозького Рафал Борщовський¹¹⁵. Отже, сам рід Борзобогатих сприймався на Волині контроверсійно. Показово, що слуга Острозького лише спостерігав за бійкою, явно не бажаючи захищати честь Владики в особі його слуги – торчинського старости. Неприязне ставлення волинської шляхти до номінованого Владики Івана Борзобогатого

¹⁰⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 153–154, 169–171; *Малиновский И.* Сборник материалов... Добавление. Томск, 1912. № 89. С. 136–138.

¹¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1331; спр. 46, арк. 473.

¹¹¹ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 5938–5946.

¹¹² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 102 зв.

¹¹³ Там само. Арк. 105.

¹¹⁴ Там само. Спр. 4, арк. 49.

¹¹⁵ Там само. Спр. 5, арк. 15; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22628, арк. 2–3.

зумовлювалося тим, що він нахабно не сплачував податків, обов’язкових для всіх, і досить зухвало поводився з місцевою шляхтою. 30 січня 1563 р. у зв’язку з цим збирач податків на Волині Василь Загоровський увів дубенського урядника К. Острозького у володіння селами Красним, Радомишлем та Сухою Волею, конфіскованими в Борзобогатого за несплату податків; як винагороду за це Загоровський взяв присілок Саврів (чи Ставрів?) біля с. Красне¹¹⁶. Зрозуміло, що з такою постановою наречений Владика з багаторічним досвідом грабунку сусідів не міг погодитися, а тому постійно дошкуляв Острозькому подальшими наїздами¹¹⁷. Утім, відзначимо, що проблеми з Острозьким мав і попередник Іони Афанасій (за іншими даними, попередник також мав ім’я Іона), з яким князь судився у 1564 р. щодо наїздів¹¹⁸.

Іван Борзобогатий також вирішив дещо компенсувати свої збитки шляхом здирства з підлеглого люду у володіннях єпископії, що спричинилося до судового рішення (жовтень 1570 р.) на користь ображуваних підлеглих, захист яких покладався на волинського маршалка К. Острозького (в 1571 р. за наказом Острозького були детально описані “церковні добра”, зокрема маєток Точевики та Будораж, Борщівка)¹¹⁹. При цьому активний користувач маєтками єпископії залишався світською людиною, номінованою на єпископа, і навіть не збирався приймати постриг. 21 жовтня 1570 р. слуга Київського митрополита Богдан Болтвицький вручив “нареченому єпископу” неблагословенну грамоту митрополита Іони з суворою вимогою прийняти сан і очолити Луцьку кафедру в духовній іпостасі, а не лише як споживач її майна та маєтків. Нагадаємо, єпископ володів також славнозвісним Жидичинським Св.-Миколаївським монастирем, тобто його маєтками. У 1571–1572 рр. “зачіпки” єпископа зі слугами та урядниками Острозького відбувалися саме через жидичинські маєтки та втечі єпископських селян у володіння Острозького¹²⁰.

Суперечки Владики з Острозьким посилювалися у 1574–1577 рр. у зв’язку з виведенням князем його селян, при тому сам преосвященний Іона так само затримував селян князя у своїх володіннях¹²¹. 30 жовтня 1577 р. третейський суд ухвалив рішення про перенесення виплати боргу кн. К. Острозькому в 1000 кіп грошей з Івана і Семена Борзобогатих-Красенських через загальний поділ майна на Василя Красенського та Владика Іону¹²². В 1579 р. К. Острозький судився з Луцько-Острозьким Владикою щодо володіння підопічного князю молодого Сангушка, яке почасти потрапило в руки сина єпископа. Острозький зумів вплинути на суд, який через формальну підставу (не вказана в дорученні єпископа дата) відмовив Владичі у праві на маєток і передав його опікунові Сангушка¹²³. Одна судова справа Іони Красенського з кн. Острозьким датується 1581 р.¹²⁴. Подальша боротьба Іони Борзобогатого-Красенського за церковні маєтки та монастирі не стосувалася володінь Острозького, і агресивність єпископа була спрямована в інше річище, при цьому Владика не

¹¹⁶ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 24 зв.

¹¹⁷ Там само. Ф. 2227, оп. 1, спр. 231, арк. 1.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 526 зв.–527; ф. 2227, оп. 1, спр. 231, арк. 1.

¹²⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 229; кн. 458, арк. 7.

¹²¹ Там само. Спр. 14, арк. 33, 52; спр. 459, арк. 33, 52, 58, 95; спр. 16, арк. 270 зв.; спр. 17, арк. 57 зв.

¹²² Там само. Спр. 17, арк. 752.

¹²³ Там само. Ф. 840, оп. 1, спр. 65, арк. 4 зв. (виписка В. М. Владимирського-Буданова).

¹²⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 261 зв.

гребував і особистою участю в наїздах та рукоприкладством. У квітні 1583 р. напередодні Пасхи єпископ Іона запечатав луцькі церкви, священники яких скаржилися до суду, що цим актом Владика бажав “подарки якіе себе вытягнути”¹²⁵. Тоді ж пречистенський ігумен Матфей свідчив у суді, що слуги Владики забрали дві Євангелії, гроші й речі, що належали ігумену й переховувалися у монахині Пелагеї в луцькому монастирі Св. Пречистої¹²⁶. Іона фактично розорив єпископські маєтки, роздав їх своїм родичам та друзям, частину продав, запечатував церкви та вимагав із священників викуп. Усе це призвело до численних скарг на ім’я короля і завершилося в 1585 р. вердиктом про баніцію Владики¹²⁷.

Однак саме того року єпископ помер, і тоді Острозький видав спеціальний наказ своїм слугам, щоб вони не чіпали маєтків Владичтва (це було пов’язано з поставленням на єпископію протегованого князем Кирила Терлецького)¹²⁸. Більше того, відразу по смерті Іони князь надіслав до Луцька своїх слуг із заявою, що перебирає на себе опіку над єпархією до її передання новому Владиці, щоб не було завдано шкоди церковним добрам¹²⁹. Після королівського надання Луцько-Острозької єпархії 9 травня 1585 р. Кирилові Терлецькому всі її володіння Острозький передав новому Владиці (зокрема, острозькі церкви та церковні маєтності передавалися 5 листопада¹³⁰).

Агресивністю та непримиренністю, вочевидь, вирізнялася вся сім’я Борзобогатих-Красенських. Так, у березні 1582 р. король Стефан Баторій оголосив посполите рушення волинської шляхти, в якому мав брати участь і Костянтин-молодший Острозький, проти королівського секретаря Василя Борзобогатого, який відмовився віддати 920 кіп грошей кн. Андрію Курбському¹³¹. У 1601 р. К. Острозький позивався щодо селян-втікачів з луцьким мостовничим Іваном Красенським¹³².

Подальші суперечки і “міні-війни” Острозького з магнатами, панамі та шляхтою розглянемо в довільному порядку.

Щодо стосунків зі значними родами *руського походження*, то найпоказовішими є “розборки” з князями Вишневецькими, кн. Андрієм Головню-Острожецьким, Сло-Малинськими, кн. Заславськими, кн. Корецькими, Семашками та ін.

“Зачіпки” Острозького з **Вишневецькими** були випадковими. Головним чином вони стосувалися боротьби за порубіжні землі та військові постой. Наприклад, у 1573 р. Острозький оскаржував розташування роти житомирського старости кн. Костянтина Вишневецького в його маєтку Зозулинцях та пограбування населення¹³³. У січні 1581 р. волинський воевода кн. Андрій Вишневецький позвав до королівського суду кн. К. Острозького “о присуд и держанье жидов в месте господарском Володимирском”¹³⁴. А в березні того ж року муравицький урядник кн. Андрія Вишневецького

¹²⁵ Там само. Кн. 460, арк. 499.

¹²⁶ Там само. Арк. 491 зв.–492, 503.

¹²⁷ Див.: Уляновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. К., 1994. Кн. 1. С. 98–99.

¹²⁸ ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 231, арк. 1.

¹²⁹ НБУВ ІР. Ф. КДА. ЦАМ. 656-Л, арк. 27.

¹³⁰ Там само. Арк. 29; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 317.

¹³¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 89 зв.–91.

¹³² Там само. Спр. 63, арк. 171–175.

¹³³ Там само. Спр. 14, арк. 422 зв.

¹³⁴ Там само. Спр. 23, арк. 43 зв.; СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция Ф. 11 (Польша), ед. 488/26, л. 1–2.

Тимофій Висоцький оскаржував дубенських татар і крупецьких підданих кн. К. Острозького у пограбуванні трьох муравицьких зем'ян і трьох слуг¹³⁵. 29 липня 1583 р. Вишневецький позивався з Острозьким за наїзд його дубенських підданих на княгининські угіддя, спалення сіна і побиття селян¹³⁶. У 1586–1588 рр. київський воєвода скаржився на часті наїзди черкаського і канівського старости кн. Михайла Вишневецького на Переяслав і його волость та побиття людей Острозького¹³⁷. У 1592 р. між ними велася справа за Рокитне, яке Вишневецький нібито продав Острозькому й мав підтвердити це на уряді гродському київському, однак помер*, так і не надавши підтвердження, що призвело до претензій Юрія Вишневецького на Рокитне¹³⁸. Судова справа між К. і Я. Острозькими та М. і Ю. Вишневецькими за землі в Київському повіті точилася також у 1595–1597 рр.¹³⁹. Усі ці справи виникали головним чином у контексті боротьби за нові землі на окраїнах, що межували зі степом, де поступово виростали велетенські латифундії Вишневецьких, а Острозькі тримали королівські староства, тож вони були основними конкурентами щодо впливу в цьому регіоні. Сутички на Волині між ними були поодинокі (наприклад, 1580 р. щодо перекопування дубенським боярином Филипом Стубельським дороги між Острогом та Дубном на межі земель Вишневецьких¹⁴⁰).

Суперечки з кн. Андрієм **Головнею-Острожецьким** велися впродовж 1568–1583 рр. Спочатку (листопад 1568 р. – серпень 1569 р.) урядник Острозького Ян Лонцький зі слугами вивіз сіно з коритинського ґрунту позивача, а потім вони побили та пограбували селян на острожецьких полях¹⁴¹. Але в травні 1572 р. міщани Острожця побили

Кн. Костянтин Іванович Вишневецький (пом. 1574 р.). Остання чверть XVI ст. Національний музей історії України.

¹³⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 100 зв., 106, 184.

¹³⁶ Там само. Кн. 541, арк. 14, № 71, арк. 21, № 109–109.

¹³⁷ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 4104, арк. 4, 255 зв., 256, 278.

* За даними Н. М. Яковенко, кн. Михайло Олександрович Вишневецький помер 15 жовтня 1584 р. (Яковенко Н. М. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 149). Проте оскільки саме його син Юрій Михайлович судився з Острозьким по смерті батька 1592 р., а в документах 1586–1588 рр. говориться про напади саме черкаського і канівського старости на володіння Острозького, то виникає сумнів у точності дати смерті кн. М. О. Вишневецького.

¹³⁸ ДА Волин. обл. Ф. 382, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.–4.

¹³⁹ Там само. Арк. 4.

¹⁴⁰ СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция. Ф. 11 (Польша), ед. 488/26, л. 1 (копія 1645 р.).

¹⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 392; спр. 11, арк. 373.

та пограбували селян кн. Острозького¹⁴². У серпні 1574 р. князь Головня власноручно побив слугу крупського урядника К. Острозького Яна Шадурського, коли той за наказом пана поїхав у Острожець за покупками¹⁴³, та відібрав у нього майно. Тоді ж озерацькі бояри та селяни Острозького схопили, побили та пограбували острожецького війта¹⁴⁴. Затим острожецький війт побив озерацьких бояр кн. К. Острозького, і Головня-Острожецький так і не вчинив над ним суду (жовтень 1574 р.)¹⁴⁵. А в 1575 р. скарги до суду подавав уже Головня: на сатиївського намісника К. Острозького Трояна Чарноцького і зем'янина Абрама Яворинського, які зі слугами та селянами київського воеводи наїхали на Косарівщину, вбили слугу Головні, пограбували та побили інших і потравили хлібні поля (позов від 11 червня)¹⁴⁶; на Яна Шадурського, який із селянами Острозького напав на острожецькі поля, забрав плуги, волів, коней та інше майно (позов від 12 червня)¹⁴⁷. У 1583 р. косарівські селяни Головні наїхали на с. Можків кн. Острозького, де побили й пограбували слуг і селян князя; у відповідь слуги князя вчинили наїзд на маєток Головні, а також на косарівський ґрунт Анастасії Острожецької (очолював наїзд слуга Острозького Ян Фрайштин)¹⁴⁸. Ці дрібні “зачіпки” нібито показували, що кн. Андрій Головня-Острожецький не належав до “приятелів” К. Острозького і, ймовірно, не підтримував його політичної стратегії. Однак Ігор Тесленко на підставі заповіту Андрія Головні стверджує протилежне.

Від 1574 р. судові книги фіксують незначні конфлікти переважно стосовно втечі та повернення селян і невеликий “зашарпок” між підданими кн. К. Острозького і родини **Єло-Малинських**. Спочатку ці невеликі конфлікти стосувалися Олександра Єло-Малинського: потрава хліба і проса у його борблинському маєтку та порушення меж вільбицького маєтку (серпень 1574 р.), пограбування його слугами козлинських селян князя (травень 1585 р.)¹⁴⁹. У 1594–1599 рр. конфлікти стосувалися Остафія Єло-Малинського. Спочатку це були справи про втечі селян, які розв'язувалися полюбовно¹⁵⁰. Однак у 1599 р. стався конфлікт, який мав гірші наслідки. В числі слуг кн. К. Острозького були пани Одинці, досить задиристі й проблемні особи, яких урешті князь позбавив наділів і неодноразово карав (про це далі). Двоє з Одинців були навіть арештовані в Острозі за спробу згвалтування острозької татарки. Так от, острозькі татари в травні 1599 р. упіймали Андрія і Станіслава Одинців, надавали їм стусанів,

Кінний воїн. Гравюра початку XVII ст.

¹⁴² Там само. Спр. 13, арк. 284.

¹⁴³ Там само. Кн. 459, арк. 289.

¹⁴⁴ Там само. Арк. 247.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 369.

¹⁴⁶ Там само. Спр. 15, арк. 281–281 зв.

¹⁴⁷ Там само. Арк. 283–283 зв.; кн. 541, арк. 32, № 167.

¹⁴⁸ Там само. Кн. 460, арк. 677 зв.–678 зв.; кн. 541, арк. 62, № 337, 338, арк. 63, № 343.

¹⁴⁹ Там само. Кн. 459, арк. 275, 281, 286; ф. 28, спр. 18, арк. 160.

¹⁵⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 157 зв.–158; спр. 48, арк. 461; спр. 54, арк. 306 зв.–307 зв.

побили їхніх слуг та забрали майно. 5 травня Остафій Єло-Малинський подав скаргу в суд про непоштивне поводження з його “шваграми”¹⁵¹. Він не задовольнився судовим процесом і 16 травня у стилі своїх швагрів наказав власному уряднику та слугам напасти на котовських селян і священника Якова, побити їх, пограбувати і таким чином здійснити відплату (оскільки в Острог для розборок з татарами ні Одинці, ні Єло-Малинські з’явитися не могли)¹⁵².

Остафій Єло-Малинський, луцький гродський писар, спочатку був досить наближеним клієнтом Острозького, а перейшовши до кальвінізму, став навіть довіреним князя у стосунках з протестантами (зокрема, на Торунському синоді в серпні 1595 р.). На Берестейському синоді 1596 р. Остафій репрезентував Волинське воеводство серед членів православного Собору. Проте незабаром став ідейним противником Острозького, оскільки приєднався до унії і в числі 60 представників волинської шляхти підписав Люблінську протестацію 1603 р. в оборону унійної Церкви від натиску православних. Вважається, що до цього спричинилися конфлікти з Острозьким та його клієнтами на підтримку швагра Остафія Миколая Семашка¹⁵³.

У 1607 р. Остафій раптом заявив претензію на Луцько-Острозьку кафедру (21 травня помер єпископ Кирило Терлецький). Перебуваючи у Варшаві, вже 30 травня Єло-Малинський отримав привілей Жигимонта III на кафедру¹⁵⁴. Цьому призначенню відразу почала опиратися частина волинської шляхти, зокрема депутати на сеймі на чолі з кн. Андрієм Козиною¹⁵⁵. До боротьби проти нового Владика долучилися й Острозькі. Оскільки Костянтин уже не міг активно виступати, його рупором став ревний католик Януш. Дискредитація Остафія базувалася на канонічній неможливості його висвяти як троєженця. Навіть по смерті батька Януш гнув визначену лінію. В листах до нунція Сімонетто він різко критикував аморальність номінанта – його підступність, троєженство і загалом розпусту, безбожні вчинки та висловлювання, фальсифікацію документів тощо. Те саме краківський каштелян писав і уніатському митрополитові Іпатію Потію. Однак митрополит все ж висвятив Остафія на кафедру з духовним ім’ям Євгеній¹⁵⁶.

У 1599–1600 рр. розпочався затяжний конфлікт кн. К. Острозького з Василем Єло-Малинським. Ішлося переважно про маєток Глухи. Ця земля дісталася Малинським від панів Глуських: у 1565 р. Петро Турчинович Глуський та його дружина вже були покійними, їхній маєток успадкували син Федір та донька Богуміла, дружина Станіслава Медведя; Богуміла того ж року переписала свою частку (половину $\frac{1}{4}$ Глуського) на брата Федора Глуського з нащадками, при цьому головним свідком виступав Михайло Єло-Малинський¹⁵⁷. А 5 серпня 1572 р. уже Богдана Богданівна Глуська (за чоловіком Станіслава Достоєнська) перепродала всю материзну ($\frac{1}{4}$ Глуського

¹⁵¹ Там само. Спр. 55, арк. 400–400 зв.

¹⁵² Там само. Арк. 433 зв.– 434.

¹⁵³ Gil A. Działalność Jana Kaszowskiego herbu Janina na Wołyniu. Z dziejów współpracy protestancko-unińskiej na przełomie XVI i XVII wieku // Studia z dziejów i tradycji metropolii Kijowskiej XII–XIX wieku. Lublin, 2009. S. 48–49.

¹⁵⁴ Ар. ЮЗР. К., 1883. Ч. 1, т. VI. С. 368–370.

¹⁵⁵ Там же. С. 370.

¹⁵⁶ Детальніше див.: Бірюліна О., Добщиценко М. Єло-Малинські у суспільно-релігійному житті Волині // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2005. Вип. IX. С. 488–501.

¹⁵⁷ ОДІКЗ. Фонди. КН 23822, арк. 1–1 зв.; КН 23823, арк. 1–2.

маєтку) Михайлові Малинському за 300 кіп грошей¹⁵⁸. Затим Глухи дістались у спадок Василеві Єло-Малинському. Цей маєток стане “осердям” конфлікту Василя Малинського з Костянтином Острозьким та його сином Янушем. Утім, зазначимо, що в Бібліотеці Красинських зберігався датований 20 червня 1543 р. “контракт держання” між К. Острозьким та Петром Турчином про купівлю князем маєтку Глухи¹⁵⁹, а 27 вересня 1544 г. Жигимонт I підтвердив на прохання Беати Костелецької привілей Свидригайла від 14 липня 1406 р. на Глухи, Стаї і село Торговицьке¹⁶⁰. 15 грудня 1545 р. король видав мандат на ім’я Петра Турчина і Покотила, державців Глухів та П’ятигорщизни, щоб вони Беаті Острозькій “повинність чинили”¹⁶¹. Тож рання історія цього маєтку ще більше заплутується.

У 1599 р. глуський урядник Малинського Войтех Рудзевський оскаржив наїзд на маєтки свого пана водночас загону слуг Кирила Терлецького та цілого “війська” кн. К. Острозького¹⁶². Наприкінці 1600 р. слуги К. Острозького (в їх числі – татари, яких завжди помічали оскаржувачі-русини, підкреслюючи, що князь виставляє проти християн мусульман) напали на маєток Василя Єло-Малинського Глухи, пограбували його і вивели частину підданих до Острога¹⁶³. Малинський позвав князя до суду на рочки 12 грудня 1600 р., але вони не відбулися “з певних причин”. Напад повторився у 1601 р., коли острожани пограбували збіжжя у Глуському маєтку і кілька підданих Малинського втекли до маєтків Острозького¹⁶⁴. Урядник Василя Малинського Войтех Рудзевський скаржився, що 16 червня 1601 р., коли його пана не було в маєтку, К. Острозький “зognaша зо всіх сел своїх острозских з Голча, з Верхова, з Мезоча, и з иных многих подданных своих з волами, и с плугами, и з ними воиско немалое татар и люду конно и збройно з розным оружием войне належачим” – все це було спрямоване на Глухи, де ґрунт, сівбу і підданих “гвалтовне побрати казал”. Грабїж тривав три дні (16–18 червня), прямо як військове “право на триденний грабунок” ворога. Збитки були вираховані в доволі солідних сумах: пшениці на 3 тис. кіп, жита – на 5 тис. кіп. Окрім того, піддані Острозького перебрали на себе та засіяли частину землі. Нарешті, на кількох тисячах возів (називалася цифра у 20 тис.), надісланих князем, його піддані вивезли вирубану в пуші деревину, котру перевезли до Острога та Межиріча – всього 30 тис. одиниць будівельної деревини (дуб, береза, сосна)¹⁶⁵. Справу щодо нападу (на Глухи та урочище Стаї), як і черговий акт утечі підданих Малинського (Яцко, Федір, Мартин та Іван Васильовичі Никоновичі з сім’ями), було подано на луцькій судовій рочки 27 грудня 1601 р., але уповноважені Острозького Кшиштоф Гуйський та Миколай Гротовський умовили позивача перенести розгляд справи, який відновили 7 лютого 1602 р.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Там само. КН 23824, арк. 1–1 зв.

¹⁵⁹ Biblioteka Ordynacyi Krasiniskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 243. S. 356.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Ibid. № 243. S. 357.

¹⁶² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 619–621.

¹⁶³ ДА Волин. обл. Ф. 312, оп. 1, спр. 14, арк. 20–21 зв.

¹⁶⁴ Там само. Арк. 25; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 63, арк. 210–211, 240; ОДІКЗ. Фонди. КН 23828, арк. 1.

¹⁶⁵ ОДІКЗ. Фонди. КН 23826, арк. 1–1 зв.

¹⁶⁶ Там само.

Але розгляд справи знов перенесли через обіцянку Острозького вирішити все за допомогою приятелів. Це була чергова відмовка задля затягування справи, оскільки повірені князя не зверталися до Єло-Малинського щодо вирішення конфлікту. Тож позивач відновив судовий розгляд 26 липня, вказуючи, що його піддані (перелічені вище) осіли в маєтку Острозького Листвині. Цього разу Острозький уже більш конкретно обіцяв надіслати лист старості дубенському Бартоломею Шацькому з наказом видати втікачів, однак староста відмовився зробити це на вимогу Малинського, тож, імовірно, князь таємно розпорядився вчинити саме так (Шацький нібито справді заявив, що Острозький усно заборонив видачу втікачів). Тим часом адвокат Острозького використав цікавий хід: Василь Єло-Малинський не може судитися, оскільки свій маєток він передав синам як дідичам і, відповідно, вже не є власником. Адвокат Василя Малинського парирував: К. Острозький також передав маєтки, до яких перейшли втікачі, синові Янушу. Судді воліли продовжити процес, однак на вимогу Гуйського дозволили апеляцію в трибунал¹⁶⁷. На ділі ж від імені Острозького Малинському знову пообіцяли вирішити справу “полюбовно”. Втім, це, як показують документи, була усталена практика адвокатів князя (як і інших адвокатів) з метою затягти справу. Тож 29 листопада 1603 р. Малинський змушений був поновити судовий розгляд¹⁶⁸. 18 серпня 1603 р. справа розглядалася у трибуналі – йшлося про с. Стаї у Глуській волості та потраву нив зі збитком у 8 тис. золотих. Тут Острозького представляв брацлавський хорунжий Микола Шашкевич, який наполіг на знятті справи з розгляду з тим, щоб були покликані “зацние люди” і з їхньою допомогою сторони “рознесли межі собою туя справу” власне на Волині¹⁶⁹. Проте це рішення знову не було виконано Острозьким.

Затим сталося пограбування обозу Єло-Малинського, що спричинило довгу судову справу, яка тяглася в 1603–1604 рр.¹⁷⁰. Утім, попри суд, піддані Єло-Малинського постійно перебігали у володіння Острозького, отримуючи там землі й пільги на кілька років для їх освоєння (1605)¹⁷¹. У червні 1605 р. на трибунальському суді сторони нібито дійшли за допомогою приятельського суду згоди: якщо перелічених поіменно підданих Малинського віднайдуть у маєтках Острозьких, то їх повернуть першому власникові¹⁷². Однак це рішення не було втілене в життя, оскільки урядники Острозьких не допустили до пошуку втікачів у відповідних маєтках. Натомість практично відразу (влітку 1605 р.) було порушено справу щодо попсування межових знаків глуських володінь Малинського дерманськими, завидівськими та мощеницькими підданими князя. Малинський через своїх приятелів намагався добитися, щоб узгоджувальна комісія обох власників виїхала на межу й провела нове розмежування та відновила межові знаки. Але Острозькі, “ничого не дбаючи на его просьби”, цього не зробили. В результаті пан Малинський оцінив свої збитки в 4000 пол. зол. Він повідомляв, що покликав Острозького з цього приводу до суду ще в 1602 р., однак “умоцований” князя Кшиштоф Гуйський просив приятельського суду. Втім,

¹⁶⁷ Там само. КН 23831, арк. 1–2.

¹⁶⁸ Там само. КН 23830, арк. 1.

¹⁶⁹ Там само. КН 23832, арк. 2.

¹⁷⁰ ДА Волин. обл. Ф. 312, оп. 1, спр. 14, арк. 26–28 зв.

¹⁷¹ Там само. Арк. 30–31.

¹⁷² ОДІКЗ. Фонди. КН 23869, арк. 1.

за три роки ніхто до Малинського так і не звертався, тож тепер (1605 р.) він оцінював свої збитки вже в 10 тис. золотих й вимагав явки Острозького до суду на Три королі “римського свята”¹⁷³. Черговий позов у цій справі Малинський подав 19 січня 1606 р.¹⁷⁴.

Тож у судах накопичилося чимало справ “Малинський проти Острозького”. 23–24 жовтня 1606 р. генеральний возний трьох руських воєводств Корони Марецький повіз відразу п’ять позовів Малинського Острозькому. Він не зміг потрапити до князя, та й не був упевнений у ласкавому прийомі, тому увіткнув позови до воріт Острозького замку (один), а чотири інші позови (стосовно нових справ) – у ворота двору в Мильську, де перебувала Федора Чаплич-Шпановська, дружина кн. Юрія Володимировича Вишневецького¹⁷⁵. 8 листопада 1606 р. возний повторив свій “подвиг” – увіткнув чотири позови Малинського до К. Острозького у браму Острозького замку. Водночас позови були увіткнуті у ворота двора в Точивеках на єпископа Кирила Терлецького (щодо нападу його підданих на глуський ґрунт) та у ворота двору Мильського на ім’я Федори Чаплич-Шпановської кн. Вишневецької (щодо справи про захоплення івашківського ґрунту)¹⁷⁶. Судячи з усього, Василь Малинський вирішив почати комплексний процес проти всіх своїх кривдників.

Упродовж 1607–1608 рр., коли К. Острозький доживав останні дні, Василь Сло-Малинський не припиняв позивати його та Януша Острозького до суду із приводу наїздів, відібрання земель та вивозу підданих (зокрема, на Глухи нападали піддані Острозьких із Голча, Верхова, Мізоча¹⁷⁷). У позові 9 січня 1608 р. йшлося про те, що процес тягнеться від 1598 р. і повірений Острозького, користуючись різними вивертами (головно обіцянками полюбовної угоди), все відкладає, і такі дії “только справедливости зволеку вделали и до шкод и утрат немалых приправили”. Навіть коли справа дійшла до трибуналу, “умоцований” Острозького Кшиштоф Гуйський умовив представника Малинського зняти її з розгляду та погодити справу мирно, але все знову звелось до “зволук справи и кривды и шкоды”. У 1607 р. вже сам Малинський не зміг з’явитися на суд “для неспособности здоровья своего”, а Гуйський знову просив про полагодження справи миром. Усе намарно – ніякої угоди укладено не було. “Умоцований” Малинського заявив, що Глухами володіли батько і мати Василя, тож Острозький, який перебрав частину земель на себе, завдав Сло-Малинському великих збитків. При цьому князь не має жодних правових документів на захоплені землі, а Малинський їх “от продков держит и от них уживает”¹⁷⁸.

Уже після смерті К. Острозького Василь Сло-Малинський відновив судовий процес, порушений проти покійного князя за пограбування глуських підданих – тепер уже проти Януша Острозького, про що той був офіційно повідомлений Луцьким гродським судом 18 березня 1608 р. (возний увіткнув позов у ворота брами Острозького замку)¹⁷⁹. Позови подавалися кілька разів у 1609 р. та подальших роках¹⁸⁰. Цю справу Василь Сло-Малинський вперто продовжував і в 1612 р., коли судився водночас

¹⁷³ Там само. КН 23870, арк. 1.

¹⁷⁴ Там само. КН 23833, арк. 1–1 зв.

¹⁷⁵ Там само. КН 28834, арк. 1–1 зв.

¹⁷⁶ Там само. КН 23835, арк. 1–1 зв.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 1–2.

¹⁷⁸ Там само. КН 23836, арк. 1–3.

¹⁷⁹ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 655, арк. 1.

¹⁸⁰ ОДІКЗ. Фонди. КН 23837, арк. 1–2; КН 23838, арк. 1–2.

зі спадкоємцем кн. К. Острозького – його сином Янушем та правонаступником єпископа Луцько-Острозького Кирила Терлецького своїм родичем Євгенієм Єло-Малинським, “аж до того часу правом чинити не уставаючи не занехал”. На той час деякі селяни-втікачі з Глухів були заарештовані возним і представлені суду. Однак адвокати обох позваних сторін не з’явилися. Більше того, згодом уповноважені Януша Острозького заявили, що возний дав недостовірну інформацію щодо вручення позову: він його не передав, чим порушив присягу. Справу знову перенесли в трибунальський суд¹⁸¹. Вона точилася ледь не до смерті Василя Єло-Малинського. Його енергії можна було позаздрити. Власник Глухів витратив чимало грошей на суди, адвокатів і т. д., однак не відступав, хоч ця впертість і не дала бажаних результатів: перемогти Острозьких, навіть маючи всі правові підстави, було дуже важко.

Окрім того, важливим предметом суперечок стали землі у Слуцькому князівстві та самому Слуцьку, при цьому до справи долучилася кн. Анна Слуцька. Нагадаємо, роди Слуцьких і Острозьких пов’язувалися багатьма вузлами: княгиня Олександра Слуцька була матір’ю старого князя, другою дружиною гетьмана Костянтина Івановича; Семен Юрійович Слуцький – одним з ефемерних чоловіків Гальшки; нарешті, Софія Слуцька також була споріднена з Острозькими. Не випадково в архіві Острозьких зберігалися документи на володіння кн. Семена, який записував своїй дружині Наталі віно у 2000 кіп грошей, та заповіт кн. Василя Юрійовича, який зі свого маєтку записав на смоленську церкву Пречистої село Сов у 1570 р.¹⁸² Маєтки Слуцьких, таким чином, після прямих спадкоємців мали б перепадати Острозьким. З другого боку, розвивалася й інша “слуцька справа” – щодо маєтків по р. Случ, вона стосувалася суперечок з Єло-Малинськими. Судовий декрет про розмежування володінь по Случі Острозьких та Василя Єло-Малинського був виданий 10 січня 1608 р.¹⁸³ 14 березня 1608 р. Василь Малинський, згідно із судовим рішенням ще від 26 жовтня 1606 р. (у рахунок розграбованого на суму в 562 золотих сіна та грабежу с. Болотковичів), намагався заволодіти Куниним, яким управляв Олександр Пісочинський, однак привласнити маєток в офіційному порядку йому не вдалося¹⁸⁴. Водночас було поновлено справу щодо розмежування послуцьких (по р. Случ) володінь (червень 1609 р.), яка тяглася до 1612 р.¹⁸⁵ 15 липня 1612 р. Жигимонт III покликав Василя Єло-Малинського на суд у справі послуцьких маєтностей з кн. Янушем Острозьким¹⁸⁶.

У випадку конфліктів із Василем Єло-Малинським головним полем боротьби були волинські “послуцькі” маєтності. Певні претензії Острозькі мали і на частину глуських володінь (Стаї). Втім, напади на Глухи могли бути викликані й політичною та релігійною ворожнечею: Єло-Малинські підтримували унію і, відповідно, “уніатську партію” в краї.

Зі спорідненими князями **Заславськими** К. Острозький вирішував справи як у судовому порядку, так і полюбовно. Як уже зазначалося, довготривалим був конфлікт (1549–1605) Кузьми та Януша Заславських з Костянтином Острозьким за ґрунти

¹⁸¹ Там само. КН 23839, арк. 1–3.

¹⁸² ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. П. 1802, арк. 17 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

¹⁸³ Там само. Арк. 34–53.

¹⁸⁴ ОДКЗ. Фонди. КН 23858, арк. 1–1 зв.

¹⁸⁵ ДА Волин. обл. Ф. 3112, оп. 1, спр. 14, арк. 1–6, 11–12, 15–16, 62–76 зв., 81–82, 85.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 88–89 зв.

Кн. Януш Заславський. Гравюра з генеалогічного довідника Бартоша Папроцького. 1578 р.

зубовицькі, колківські і частину Заславщини. Спершу всі судові процеси вела Беата Костелецька до самої смерті Кузьми Заславського (влітку 1556 р.). Януш Кузьмович спочатку одружився з Марією Чаплівною-Шпановською, від якої мав синів Януша та Михайла, а також доньку Софію. По смерті дружини він вирішив здобути доволі сильного покровителя, тож у 1561 р. заручився із донькою троцького каштеляна Григорія Ходкевича Софією. Однак весілля не відбулося, ймовірно, через стан здоров'я Заславського. Влітку 1562 р. Януш, залишивши дітей у Ярофія Гостського, поїхав на лікування, однак по дорозі між 19 червня і 7 липня 1562 р. помер (його поховали 23 липня в Миколаївській церкві Мелецького монастиря). І саме тоді знову втрутився у справу Заславських К. Острозький. Він захопив Заславщину, а дітей Януша передав на утримання своїй матері кн. Олександрі зі Слуцьких Острозькій.

Ходкевич, який був згаданий першим опікуном у заповіті Януша Заславського (К. Острозький названий другим, а з тим Петро Загоровський і Костянтин Вишневецький¹⁸⁷), почав судовий процес щодо опіки над

дітьми покійного, а отже, і маєтками Заславщини. Жигимонт II Август до вирішення цієї суперечки 28 серпня 1562 р. наказав передати дітей Януша Петру Загоровському й Олізару Кірдейовичу¹⁸⁸. Того ж дня король видав розпорядження до всіх підданих та урядників у володіннях покійного Януша Заславського, щоб вони підкорялися лише королівським комісарам до розв'язання суперечки між Острозьким і Ходкевичем щодо опікунства¹⁸⁹. Однак 16 жовтня 1562 р. Загоровський і Кірдейович доповіли королю, що Острозький відмовився виконувати цей вирок, не віддав ні маєтків, ні дітей Заславського. Комісари побували у князя в Дубні та переказали його знаменну в усіх відношеннях відповідь: як слуга короля готовий до послушенства, але при цьому право переступати не лише не збираюсь, але й обороняти буду, лісти ж короля стосовно Острозького “над право вынесены”. Тож Острозький рішуче заявив, що ні маєтків, ні дітей двоюрідного брата як найближчий родич його “не поступлю”. Комісари спробували заперечити: королівські лісти “з над права” видані бути не могли, на них стоїть підпис короля. Але Острозький відповів: “Иж сила листов с подписанем руки Его Королевской Милости ест и выданы бывають”, але це не забезпечує відповідності їх писаному праву. При цьому князь забрав королівський лист, заявивши, що сам поїде до Жигимонта II Августа задля з'ясування, чи з його відання й

¹⁸⁷ AS. T. VII, № CCCIX. S. 396–400.

¹⁸⁸ Ibid. T. VI, № XXXVIII. S. 55–58.

¹⁸⁹ Ibid. № XXXIX. S. 57–58.

дозволу такий протиправний лист був виданий¹⁹⁰. Цей окремий випадок вельми показовий: уже в 1562 р. Острозький дозволяв собі публічно заперечувати волю й рішення короля та ставити Право вище за будь-яку владу, оскільки саме це право успадкування та опіки найближчих родичів консервувало традицію, що існувала століттями, тоді як король був виборним, а його влада обмежувалася встановленими законами та правилами. Таку позицію голосно міг заявити лише доволі сильний і авторитетний магнат, що наважувався сперечатися із самим королем. При цьому Острозький не порушив королівський маєстат своєю заявою про вірність і службу “Королівській Милості”.

18 листопада 1562 р. після всього цього скандалу Жигимонт II Август ухвалив вирок. У ньому насамперед переказувалися позиція та аргументи обох сторін. Ходкевич спирався на тестамент Заславського, де він названий

Кн. Януш Заславський. Портрет XVII ст.

опікуном дітей та маєтків. Острозький заявив, що по смерті брата взяв маєтки й дітей “правом прирощеном”. Стосовно ж невиконання попереднього наказу князь заявив, що у ВКЛ є “звичай стародавній”, згідно з яким у заочно вирішуваній справі з позиції однієї сторони “окрім всякого проступку правного” маєтки мають братися в королівський секвестр, а тому короля не повинен ображати спротив неправовій постанові. Король не виказав образи, але все вирішив на користь великого гетьмана литовського і троцького каштеляна Григорія Олександровича Ходкевича: відповідно до тестаменту Заславського саме йому переходило право опіки, королівський секвестр на маєтки відмінявся, а щоб дітям Заславського не було завдано кривди, королівські комісари мали всі маєтки, майно та цінності описати в трьох примірниках і передати описи королю, Ходкевичу та Острозькому. Королівськими вповноваженими призначалися кн. Богуш Корецький та кн. Михайло Збараський¹⁹¹.

Проте лише в лютому 1564 р. Острозький передав дітей Януша вповноваженому короля Бенедикту Протасевичу. А 11 березня 1566 р. віленський сейм нарешті остаточно вирішив справу: опікуном над дітьми Януша був призначений Григорій Ходкевич – на той час віленський каштелян та великий гетьман литовський. По смерті останнього (1572) опіка автоматично перейшла до його сина Олександра. В 1575 р. Януш та Михайло Заславські у зв’язку з досягненням повноліття стали повноправними власниками маєтків. Вони відразу порушили судовий процес проти К. Острозького, котрий не віддав половини острозького мита, осадив на їхніх землях своїх підданих, не показав рахунки за час управління Заславщиною в 1562–1564 рр., заволодів їхнім скарбом та документами архіву. Додамо, що Василь-Костянтин перевів частину бояр

¹⁹⁰ Ibid. № XL. S. 58–59.

¹⁹¹ Ibid. № XLI. S. 60–63.

Заславських у свою службу. Зокрема, він звільнив білашівських бояр від повинностей за умови військової служби, що підтвердив листом від 2 травня 1572 р.¹⁹². Вирішувати цю суперечку випало Стефану Баторію. Острозький звернувся до нього із зустрічними вимогами: провести нове розмежування маєтків по річці Хоморі, повернути маєток Тернавку й передати записане на вічність володіння Андрія Заславського (1/3 Заславщини)¹⁹³. У 1579 р. Януш спільно з дружиною кн. Олександрою Романівною Сангушковою оскаржили наїзд К. Острозького на Локацький замок та “вибиття” їх звідти, а також відібрання документів на маєтності, що порушувало заповіт Анни Деспотівни Збараської. У даному випадку Острозький діяв як опікун малолітніх дітей Анни Збараської й тому конфлікт стосувався не його безпосередньо¹⁹⁴. 21 травня 1579 р. Острозький наказав своїм урядникам спільно з комісарами Заславських об’їхати всі маєтки, оглянути межі, виявити підданих-утікачів і повіддавати їх¹⁹⁵.

У 1585 р. Кременецький гродський суд почав розгляд справи між К. Острозьким та “братаничем” Янушем Заславським щодо розмежування земель між Заславом і Острогом та порушення граней (стародавні грані були на дубі, який спалили, і залишився лише пень). Цим скористалася ще Беата Костелецька, яка на землі Заславських на р. Гнойниці заснувала сільце, греблю засипала і русло річки змінила, що дало можливість “приорати” землю, окрім того сіножаті Заславських позаливало, попсувалися боброві гони. Кузьма Заславський скаржився, але оскільки це робилося іменем Гальшки, “для младости” її років справу не роздував. Син Кузьми Януш це не врегулював, а його діти Януш та Михайло на певний час були взяті в опіку К. Острозьким “и с причины твоей милости по разных руках и опеках непожиточных сами и з маєтностями своими лежачими и рухомыми оборочали”. Нове село на Гнойниці, осаджене від імені Гальшки Острозької, опікун “не помітив”, сподіваючись, що всі маєтки Острожчини дістануться йому. І справді, в 1574 р. “неведомо за яким правом” київський воєвода Острог з усіма маєтками таки отримав (саме так прямо сказано у скарзі). А перед самим переведенням дітей Заславських з опіки до Ходкевича Острозький встиг заснувати села Волицю і Нерадовичі на р. Гнойниці, які були прозвані Калитинцями, а над р. Рудкою – ще одне село Новосілки. Люди з цих сіл, розміщених на ґрунтах Заславських, платили податки на Острозького: дякла, воловщизну, серебщизну, десятини, бджільне, свинне, чинші тощо, а також виконували різні повинності і постачали підводи. У 1577 р. князь Костянтин, замок Острозький “знову будуючи”, а з 1578 р. “место Острозское по спаленю татарском фундуячи”, в пуші заславській дерева соснові та дубові повирубував “личбою по двакрот сто тысячей”, а на сіножатях щороку по тисячу возів сіна накошував та до Острога вивозив. У зв’язку з цим “братанич” Януш Заславський і мав намір відсудити “жаль, кривду и шкodu немалую”. Збитки позивач визначав так: за кожного дуба і сосну по 12 гр. лит., а за віз сіна – по 3 гроші, з осаджених же сіл – 4000 кіп грошей. Рішення суду все ж було на користь К. Острозького: його звільнили від позову, оскільки возний,

¹⁹² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 1.

¹⁹³ Детальніше див.: *Собчук В.* Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. 2008. Вип. 13. С. 374–375.

¹⁹⁴ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22301, арк. 46–48.

¹⁹⁵ *Собчук В.* Спори князів Острозьких і Жаславських... С. 376.

який вручав позов, виявився неосілим і не мав права на цей уряд, апеляція ж Януша до задвірного королівського суду дозволена не була. Однак 8 січня 1586 р. Януш Заславський зміг виклопотати мандат Стефана Баторія на відновлення справи. Проте ця справа тяглася аж до смерті К. Острозького й так і не була вирішена¹⁹⁶.

Утім, стосунки Острозького і Заславського не були такими вже одноманітно негативними. Нагадаємо, що під часу засідання Луцького гродського суду 26 вересня 1581 р., на якому розглядався черговий позов Мишки-Варковського проти К. Острозького, саме кн. Януш Заславський вчинив “великий розрух” у суді і намагався збройно “погасити” всі претензії позивача¹⁹⁷.

Щоправда, в 1583 р. Януш та Михайло Заславські позивали до суду берездівського урядника Острозького Прокопа Мервицького щодо вчинених “кривд и шкод”¹⁹⁸. Згідно з позовом Януша Заславського, Острозький викликався на кременецькі земські рочки 1585 р. При цьому вказувалося: “Листы делчие и право свое за чим еси Острог в руки свои за живота велможное Лукашовое з Кгурчиное воеводиное Познанское княжны Гальшки Ильины Острозьское на себе взял и по смерти ее вживаешь на прави положил” та на скаргу Януша Заславського “во всем усправедливил”¹⁹⁹. У 1587 р. розпочалася суперечка між К. Острозьким та Янушем Заславським за Тернівку з волостю та дві частини маєтків Заславських, які Андрій Заславський записав Іллі Острозькому, а $\frac{1}{3}$ подарував; Януш же претендував також на $\frac{1}{2}$ острозького мита, Білашів та ін.²⁰⁰. Стосовно родового Заслава Януш сплатив у 1592 р. 1000 кіп грошей К. Острозькому. Окремою була справа щодо с. Тернівки та інших маєтностей, секвестрованих королем²⁰¹. Цей процес вівся у Кременецькому гродському суді й постійно ігнорувався Острозьким²⁰².

Однак від певного часу між представниками двох гілок старого роду все ж почав встановлюватися компроміс. Наприклад, 27 березня 1587 р. Костянтин Острозький підписав із кн. Янушем Заславським у Звягельському замку угоду про поділ сіл Тернівки та Білашева, суперечка за які точилася десятиліттями, про відмову від взаємних претензій та обмін деякими порубіжними маєтками²⁰³. Їхні родинні зв’язки були такими тісними, що коли в 1590 р. на військовий загін Потоцького напав слуга Заславського Заремба з вояками, у цьому звинуватили також К. Острозького. У зв’язку з цим на сеймі 13–14 грудня 1590 р. сенатори Казимирський та Пронський засвідчували непричетність київського воєводи до цієї справи²⁰⁴. Пізніше волинський воєвода Януш Заславський намагався замирити К. Острозького з Іпатієм Потієм та взагалі прилучити до церковної унії. Проте саме в цей час (15 червня 1594 р.) відновилися майнові суперечки Януша з К. Острозьким. У 1594–1595 рр. Януш Заславський

¹⁹⁶ Там само. С. 375.

¹⁹⁷ *Малиновский И.* Сборник материалов... Добавление. 1912. № 89. С. 136–138.

¹⁹⁸ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 26, № 136.

¹⁹⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 34–34 зв.

²⁰⁰ Там само. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 33 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

²⁰¹ Там само. Арк. 11–12 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

²⁰² Там само. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 19–20; ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 178.

²⁰³ ЛНБ ВР. Ф. Сапеги, спр. 26/I-a, 1827.

²⁰⁴ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией до 1609 года. СПб., 1901. С. 65–66, прим. 160.

оскаржив Острозького щодо своєї долі мита з Острога і Луцька та знову щодо маєтків Білашів, Дяків та ін., а також позвав Костянтина, Януша й Олександра Острозьких до суду з приводу третьої частини Заслава та прилеглих до нього сіл²⁰⁵. Тож наприкінці травня 1595 р. почався процес Януша Заславського з трьома Острозькими відразу (Костянтином, Янушем та Олександром) щодо цілої низки маєтків²⁰⁶. У 1597 р. Януш Заславський скаржився про напад на його слуг та селян під Крупою, пограбування їх і побої, що вчинили млинар і селяни с. Крупи князя Острозького²⁰⁷.

Ми вже описували гучну справу щодо опіки над дітьми Заславського між К. Острозьким та Г. Ходкевичем (перелік документів у цій справі містить опис архіву Острозьких 1627 р.²⁰⁸). Мир запанував чи не в останній рік життя Василя-Костянтина Острозького: 1607 р. його онука Євфрузина (донька сина Януша) вийшла заміж за сина Януша Заславського Олександра.

Стосунки К. Острозького з кн. **Корецькими** також не були безхмарними. Особливим недоброзичливцем Острозького був луцький, брацлавський і вінницький староста, а потім брацлавський і волинський воєвода Богуш Федорович Корецький, який у судових процесах, що велися проти Острозького в Луцькому гродському суді, дошкуляв йому своїми претензіями²⁰⁹. Відповідно урядники та слуги обох князів намагалися нашкодити своїм “ворогам”. Утім, війну з Богушем почали ще Беата Острозька та Ольбрахт Ласький: у червні 1565 р. їхні урядники й слуги вночі напали на Корець та вивезли до Острога полонених Корецьким татар і московитів, а також прихопили чимало цінних речей²¹⁰. Загалом Беата з Ольбрахтом вчинили близько 35 нападів на маєтки Богуша Корецького, збитки були оцінені в 47,5 тис. кіп грошей²¹¹. Але всі подальші судові процеси Б. Корецький вів саме з кн. К. Острозьким. У червні 1568 р. Гнівош Воронович (дубенський урядник Острозького) наїхав на с. Лихачівку, забрав підводи з борошном, спалив клуню, побив селян і кількох забрав до Дубенського замку²¹². В березні 1572 р. урядники Острозького за наказом пана забрали в с. Липи коня з возом і поташем у селянина Корецького через несплату мита догородзьким митникам Острозького; при цьому магнат наказав “братъ мыто от попелов королевских, не дбаючи на жадные листы господарские и панские”²¹³. У липні 1575 р. селяни Острозького напали на зубівський ґрунт Корецького, побили та пограбували селян скаржника, поорали й засіяли поле²¹⁴. А 19 червня 1576 р. турівські міщани Острозького скаржилися, що слуга Богуша Корецького Станіслав Белецький з озброє-

²⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 742, спр. 46, арк. 235.

²⁰⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247; ч. 5, арк. 166–173 зв.; АРК. Archiwum Sanguszków. Pergamenu. Nr. 167, 187, 213, papiery, Nr. 490, 514, teka 131, plik 8, k. 1; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 10–10 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

²⁰⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 133 зв.–134 зв.

²⁰⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 11–12 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

²⁰⁹ Див.: *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. 2001. № 3. С. 56–73; *Його ж.* Урядницький клан луцького старости Богуша Корецького (на прикладі луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) // УАЩ. К., 2004. Вип. 8/9. С. 166–197.

²¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 15–15 зв.

²¹¹ *Лисиця А.* Місто Рівне. Сторінки історії. Рівне, 2008. С. 31.

²¹² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 169, 173.

²¹³ Там само. Спр. 13, арк. 123 зв.

²¹⁴ Там само. Спр. 15, арк. 353–353 зв.

ними людьми на р. Стир у Луцьку напав на їх ком’яги*, забрав гроші, побив і посадив кількох до в’язниці²¹⁵.

Після смерті Корецького-батька (1576) “справи” його з К. Острозьким продовжив син Юхим († 1612), який виявив неабияку завзятість. У 1581–1583 рр. Острозькі скаржилися на нього до суду через погром на ярмарку в Корці лавки стефанського міщанина Гапона, побиття його та пограбування товарів (при цьому групу слуг Корецького очолював луцький єврей Новах Новахович – збирач мита в м. Межирічі)²¹⁶; напад на будинок Костянтина-молодшого Острозького (володимирського старости і литовського крайчого) в с. Невіркові, побиття урядника та селян, вилучення майна²¹⁷; напад на невірківський дім слуги того ж володимирського старости та ін.²¹⁸.

Утім, уже в 1583 р. К. Острозький дав Корецькому 9500 кіп грошей²¹⁹, за це маєтки Юхима – Межиріцький замок, села Невірків, Дивин, Микитин, Коловерть, Янівка, Сарностріли та ін. перейшли в користування Острозького²²⁰. А в 1585 р. Юхим Корецький продав київському воєводі за 4000 кіп гр. лит. Вільськ, Торочин, Курани, Колодіїв та Ягідне на Київщині (за київською копією, вже 20 травня 1590 р. воєвода видав доручення Василю Грегоровичу вести справу про непередання Богушем II Корецьким у його володіння проданих Юхимом Вільська та Колодіїва²²¹, збереглося в оригіналі й саме доручення з підписом та печаткою князя, де йдеться також про потребу передання йому всіх попередніх власницьких документів на ці маєтки²²²). У 1586 р. він намагався повернути силоміць своїх селян, які втекли у маєтки Острозького. По дорозі загін бояр, гайдуків та слуг Корецького, які везли селян, перейняв урядник Острозького зі своїм загоном. Вояки Корецького були побиті, кілька з них вбито і втоплено, інших понівечили, а селян знову відібрали²²³.

У 1594–1595 рр. між К. Острозьким та Ю. Корецьким знову спалахнула суперечка щодо розмежування володінь Русивля та Капустина, яка, втім, завершилася полюбовним поділом і встановленням межі волостей Острозького – Берездівської, Звягельської та Острозької з волостями Юхима Корецького – Киликійвською, Корецькою та Ярунською²²⁴. Численними були й справи щодо втечі селян з маєтків Корецького до володінь Острозького²²⁵. 18 вересня 1594 р. Костянтин Острозький навіть покликав до трибуналу членів Луцького гродського суду, які, на його думку, неправильно вирішили його справу з Корецьким щодо розмежування володінь і повер-

²¹⁵ Там само. Спр. 16, арк. 221.

²¹⁶ Там само. Спр. 25, арк. 346–347 зв.

²¹⁷ Там само. Кн. 460, арк. 482–482 зв.

²¹⁸ Там само. Арк. 681 зв.–682.

²¹⁹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 341–342.

²²⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 41, № 219.

²²¹ Там само. Ф. 49, оп. 2, спр. 854, арк. 1.

²²² Там само. Ф. 221, оп. 1, спр. 16, арк. 1; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 179. № 45; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157 зв.

²²³ Ар. ЮЗР. К., 1876. Ч. 6, т. 1. № LVII. С. 152–154.

²²⁴ ДА Волин. обл. Ф. 312, оп. 1, спр. 5, арк. 10–27; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 352 зв., 738; спр. 543, арк. 5.

²²⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 352 зв., 572 зв., 738.

* Ком’яга – найпоширеніший тип сплавного судна без щогл, прямокутної форми завдовжки від 17 до 24 м.

нення селян-утікачів²²⁶. Справу було переглянуто, але Юхим Корецький не мав наміру виконувати присуд, і 28 квітня 1595 р. К. Острозький знову притягував його до суду за невиконання зобов’язань²²⁷. У червні 1595 р. Острозький двічі не допустив возного до введення Юхима Корецького у володіння с. Берездів у рахунок несплати київським воєводою 8000 кіп грошей²²⁸. Цю справу перенесли в трибунальний суд, але її доля нам невідома²²⁹. Того ж 1595 р. виникла суперечка щодо межі під с. Капустине²³⁰. Кілька судових справ 1594 р. К. Острозький вів і з кн. Марією Корецькою щодо селян-утікачів. Вони закінчилися мирно: Острозький виплатив княгині відшкодування за цих утікачів²³¹. В архіві Острозьких зберігся декрет Жигимонта III від 1596 р. по справі Корця, який король присудив князям Корецьким, але “не нарушаючи привілеїв інших добр К. Острозького записаних”²³².

Корецькі й Острозькі перебували в незалежному становищі, кожен із Домів вів свою політику, мав клієнтарну мережу, однак на рівні державних справ (як наприклад, Люблінська унія) вони все ж координували свої позиції, оскільки мали спільну мету захисту регіонального інтересу в загальнодержавному масштабі. Особливо гучних суперечок між ними не було. А в період боротьби проти Берестейської унії кн. Самуель Корецький вступив у ситуативний союз із кн. К. Острозьким²³³.

Стосунки з володимирським підкоморієм, луцьким старостою і брацлавським каштеляном Олександром **Семашком** пройшли кілька етапів – зі знаком “мінус” і “плюс”²³⁴. Спочатку виникла проблема щодо маєтку Івань, який 1572 р. було присуджено Семашку в рахунок 500 кіп грошей, котрі Острозький мав йому сплатити, але не сплатив, однак князь не допустив возного ввести Семашка у володіння²³⁵. Того ж року урядник князя Гнівош Воронович зі слугами ввіймали підданого Семашка й ув’язнили, звинувативши у крадіжці з “поличним”; у проханні господаря видати підданого було відмовлено²³⁶. Сварка розгоралася, проте її, ймовірно, вдалося “загасити” полюбовно, оскільки подальший судовий процес не простежується.

Наступна справа зафіксована через десять років: у травні 1583 р. слуги й селяни Острозького напали на маєток Семашка Хорупань та забили до смерті його боярина²³⁷. Того самого року Олександр із дружиною Варварою через своїх слуг почали перешкоджати острозькому війтові Павлу Малишевичу та міщанам ловити рибу в дубенському та іванському ставах, узятих міщанами у князя в оренду²³⁸. У 1585 р. було заведено справу проти княгині Олександри Семашківни (вказані її ковельські

²²⁶ Там само. Арк. 1293.

²²⁷ Там само. Спр. 46, арк. 233 зв.

²²⁸ Там само. Арк. 500 зв., 502.

²²⁹ Там само. Арк. 527.

²³⁰ Там само. Спр. 48, арк. 289 зв., 291.

²³¹ Там само. Спр. 45, арк. 667, 878, 1396 зв.

²³² ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 19 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

²³³ Litwin H. Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009. S. 94.

²³⁴ Див.: Kamiński A. Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica. 1989. T. 3. S. 190–201.

²³⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 218 зв.

²³⁶ Малиновский И. Сборник материалов... 1901. № XLV. С. 464–465.

²³⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 460, арк. 520.

²³⁸ Там само. Спр. 541, арк. 101, № 568–569.

маєтки), яка нібито наказала своїм слугам на чолі зі Станіславом Воншовським упіймати служебника Острозького Михайла Голуба, котрий мав їхати на суд, побити його (слуга, ніби-то, вирвав у Голуба все волосся на голові та бороді). Утім, у цій справі княгиню виправдали за відсутністю доказів, а Голуб офіційно подав клопотання про потребу “вимарати” в судових книгах (володимирських гродських) всю справу, що й мало бути виконано 27 червня 1586 р.²³⁹. 20 серпня 1586 р. син київського воєводи кравчий литовський і староста володимирський Костянтин-молодший Острозький та каштелян брацлавський Олександр Семашко уклали мирову угоду, згідно з якою були проведені межі володінь Семашка й отриманої княжичем під заставу від кн. Корецького маєтності Межиріч. Обидві сторони зобов’язувалися не порушувати межі до того часу, поки Острозький тримає Межиріч під заставою²⁴⁰.

У 1588 р., ймовірно, завдяки протекції Яна Замойського Семашко дістав уряд луцького старости, який дуже хотів набути для себе К. Острозький у обмін на володимирське староство (далеко менш прибуткове та вагоме). Острозький пропонував відповідну угоду про обмін самому Семашку, але той рішуче відмовився. Свої майнові суперечки та неприязнь обидва магнати перенесли на сеймикові засідання в Луцьку та вирішення справ клієнтів. Так, у 1591 р. на “приятельський суд” К. Острозького О. Семашко і Луцький та Острозький єпископ Кирило Терлецький мусли передати свою суперечку за маєтки, в якій князь підтримав єпископа²⁴¹. А в 1593 р. “партія” Семашка майже зірвала сеймик, обравши власних послів на сейм – у Варшаву вирушили два посольства від волинян. При цьому на сеймі сталася гучна сварка, під час якої, як писав сам Острозький Кшиштофу Радзивілу, ганьбилося його добре ім’я²⁴². Наступного року клан Острозьких відплатив Семашку на депутатському сеймику в Кременці, коли було уневажнено вибори земського володимирського судді Андрія Заленського (ставленика Семашка і Замойського) та висунуто кандидатуру Гаврила Гойського. Попри спротив Семашка “партія” Острозьких склала також новий список кандидатів на суддів трибуналу та внесла його у гродські книги. Протистояння підсилював також факт ворожнечі Острозьких з брацлавським воєводою Янушем Збаразьким²⁴³. Того ж 1594 р. розгорівся скандал через захоплення Острозьким замкової землі в Луцьку, яку луцький староста мав оберігати й відстоювати²⁴⁴, а потім між ними виникла серйозна суперечка за розмежування у Дубенській волості сіл Головичі, Івань, Божковичі, котрі належали київському воєводі, з селами Хорупань, Кабакове, Колине та Підгайці, котрі належали Семашкові та його дружині Барбарі із Збаража Порицькій, а також щодо можливості фундування сільця Малин К. Острозьким дубенському Спаському монастирю та повернення селян-утікачів. Ця суперечка все ж завершилася полюбовним розмежуванням²⁴⁵.

²³⁹ Рівненський краєзнавчий музей. Фонди. РКМ-Вж 14 П.5029 / Інв. Д.VII.2629 – іст.

²⁴⁰ ЦДАУК. Ф. 2078, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1 зв.

²⁴¹ Ар. ЮЗР. Ч. 6, т. 1. № 70–75. С. 290–314.

²⁴² *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 145.

²⁴³ *Ibid.* S. 145–146.

²⁴⁴ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 520 зв.

²⁴⁵ СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция. Ф. 11 (Польша), ед. 487/2, л. 1–6, русская секция, кол. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 374 об., 377; ЦДАУК. КМФ-9, № 16 (Н247); АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 129, plik 3, k. 1; ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 888 зв.

Дражливою виявилася справа, пов’язана із захопленням Даміаном/Дем’яном Наливайком коней Олександра Семашка. Дем’ян Наливайко, за словами позивача, “яко разбойник”, спільно з кн. Петром Воронецьким та Олександром Гулевичем напали на Тучин, розорили замок та вивезли до Острога коней і рогату худобу. А згодом Воронецький і Гулевич вчинили наїзд на с. Коростятин, де побили селян і обрізали одинадцятьом із них вуха. Коли ж 29 лютого 1596 р. посланці Семашка, в тому числі возний Г. Вербський, прибули до Острога для відновлення справедливості (щоб забрати коней і повернути власнику), Дем’ян і Семерій Наливайки погрожували їм, прогнали й переслідували їх, а люди із замку (староста) Острозького порадили возному пошвидше тікати, “бо все погинете”²⁴⁶. Після низки спроб вирішити питання з кіньми 5 грудня 1596 р. нарешті возний С. Яшевський спромігся “доставити” позов Семашка кн. Острозькому: він причепив його до брами Дубенського замку і, боячись покарання князя, негайно від’їхав. Такий метод “доставки” позову був досить частим, оскільки оскаржені, як правило, мстилися саме возним і робили все, щоб позов не потрапляв їм до рук, що було формальною причиною неявки в суд (наприклад, 12 січня 1594 р. жорновненські міщани К. Острозького сильно побили возного Івана Покощовського²⁴⁷). Але залишення позову на брамі маєтку вважалося судом таким, що засвідчує факт його вручення. Семашко тепер викликав до Кременецького гродського суду на 19 грудня 1596 р. самого К. Острозького за те, що він не вчинив справедливого суду в його справі з отцем Дем’яном Наливайком²⁴⁸. Православний рід Семашків у поунійній боротьбі був необхідним союзником для К. Острозького, але Олександр Семашко із синами здійснив конверсію²⁴⁹. У цьому ключі зухвалість отця Дем’яна Наливайка, по суті, відповідає “економічній війні”, яку розпочав кн. К. Острозький проти прибічників унії. Втім, вочевидь, у війні з Семашками був також інший, виключно майновий, підтекст.

Окрім Олександра, незначні “зачіпки” К. Острозького відбувалися й з іншими представниками роду (Миколою, Василем, Марціаном), переважно через втечу до острозьких володінь селян та видирання бджіл; а з іншого боку – побиття й поранення слуги Острозького слугами Миколи Семашка²⁵⁰. А от Василь Семашко 18 січня 1593 р. продав Острозькому по смерті батька і брата Панівці та Чорторийськ²⁵¹. Після

²⁴⁶ Ар. ЮЗР. К., 1863. Ч. 3, т. 1. № XXXIII. С. 95–100; Каманин И. М. Несколько черт для характеристики князя К. К. Острожского // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1916. Вып. 2. С. 12–13.

²⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 33–33 зв. Н. Старченко наводить цитату зі скарги шляхтича, котрий судився з К. Острозьким, де вказувалося, що князівські слуги розправлялися з кожним возним, котрий прибував до Дубна, тому ніхто з возних просто не бажав туди їхати: “Жадного возного там до Дубна, до князя воеводы киевского для тое sprawy звести не могу. А хотя бы, дей, там до Дубна кого до его милости князя воеводы киевского и послал, нижли бы зо всего того ничего не было ..., бо там не одно возным, але и дворяном, посланцом его королевское милости легкость потыкает” (Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 152).

²⁴⁸ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. № XL. С. 135–136.

²⁴⁹ Див.: Kamieński A. Kariera rodu Semaszków w XV–XVII wieku. S. 179–201.

²⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1088; спр. 48, арк. 204; спр. 55, арк. 41; кн. 543, арк. 2.

²⁵¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157.

прийняття унії Олександр і його сини Мартін і Микола перейшли до західного обряду й підтримали унійний процес. По смерті батька Мартін вирішив радикально з'ясувати стосунки з Дем'яном та Олександром Гулевичами, яких убив у 1599 р., але через рік і сам загинув від рук Юрія та Філона Гулевичів. Найстарший син Микола Семашко, котрий отримав усі маєтки та уряди луцького старости і каштеляна брацлавського, волів не продовжувати конфлікт із могутнім князем Острозьким і фактично втратив “відвойовану” батьком важливу роль у політичному житті Волині²⁵². Проте після смерті К. Острозького він знову почав боротьбу з Янушем Острозьким (відома їх “мирова” угода від 11 лютого 1609 р.²⁵³).

Зі збіднілими князями **Ружинськими** (йдеться насамперед про гілку, яка була у клієнтарних стосунках з Вишневецькими²⁵⁴) конфлікт виник на підставі їх неспроможності сплатити борг К. Острозькому. У 1588 р. суд ухвалив рішення про передання Острозькому в рахунок боргу (1780 кіп гр. лит.) маєтності Котелева з усіма ґрунтами. Однак коли возний прибув для введення у володіння кн. Острозького, кн. Кирик Ружинський не допустив його до виконання процедури²⁵⁵. І все ж передання Котельні (Котелева чи Котелянки) відбулося. Тоді князі Ян, Іван та Петро Михайловичі Ружинські розпочали процес щодо розмежування втраченої землі з їхнім маєтком Яловичі. Однак економічна спроможність Ружинських (нагадаємо, тих, що були клієнтами Вишневецьких) була замалою для ведення довготривалого процесу. Спочатку в 1592 р. княгиня Ружинська передала Янушеві Острозькому свої маєтності у Сквирі²⁵⁶. І хоча в жовтні 1593 р. брати від свого та сестри Овдоті імені продовжували судитися за межу з Острозьким, у 1595 р. Ружинські пішли на полюбовну угоду з К. Острозьким щодо межі між Єловичами (Яловичами) та Котельнею (Котелянкою)²⁵⁷. Слід сказати, що інші представники роду були клієнтами князів Острозьких, тож у даному разі не йдеться про увесь розгалужений і по-різному зорієнтований рід князів Ружинських.

Так само полюбовно завершилася судова справа за скаргою кн. Марка **Сокольського** щодо наїзду та захоплення слугами К. Острозького частини божовського маєтку. 14 жовтня 1573 р. Сокольський заявив, що його землі в с. Божові захопив горохівський орендар Острозького. Судову справу призупинили у зв'язку з обіцянкою Острозького відшкодувати збитки Марка. Однак 30 жовтня вона була поновлена позивачем через невиконання “в точности” обіцяного Острозьким²⁵⁸. Повіреном Сокольського виступав луцький земський суддя Гаврило Бокій. Полюбовна угода була підписана 9 грудня 1573 р.²⁵⁹. Вочевидь, Острозький, переобтяжений процесом із Ольбрахтом Лаським, не бажав шарпанини з незначними справами.

²⁵² Mazur K. W stronę integracji z Koroną. S. 148.

²⁵³ Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. T. XXIII–XXIX. № 225. S. 266.

²⁵⁴ Див.: Герасименко В. Родовід князів Ружинських // Генеалогічні записки Українського генеалогічного товариства. Біла Церква, 2002. Вип. 3. С. 63–77; Litwin H. Równi do równych. S. 61–62.

²⁵⁵ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 4104, арк. 255 зв., 341.

²⁵⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 200, л. 73–73 об.

²⁵⁷ ЦДАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 22, арк. 1–4; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 82–84; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.: реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела. К., 2009. С. 131.

²⁵⁸ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 426 зв., 448 зв.

²⁵⁹ Там само. Арк. 504.

Безперспективною була скарга (8 липня 1576 р.) Любки та її синів Івана, Данила, Семена та Кіндрата **Хребтовичів-Богуринських** на К. Острозького, який відібрав їхні землі в селі Богурині. На той час ця сім'я зубожіла, тож тягатися з магнатом не мала спроможності²⁶⁰.

Кременецький війський Федір **Сенюта-Ляховецький** зі знаменитої аріанської родини оскаржив 29 травня 1578 р. наїзд кн. К. Острозького на волчковський та кошелевецький маєтки, які князь приєднав до своїх ґрунтів – кузьминського та коліщинського, а також відібрав село Махаринці (всі ці маєтки були “осаджені” батьком позивача Григорієм Сенютою-Ляховецьким). Більше того, на захопленому ґрунті Острозький відразу ж заснував села, “називаючи их розними прозвиськами” (Третинки, Борщівка, Теплий Гай, Боронки і т. д.). Князь наказав провести нові межі і попри постійні прохання Сенюти повернути його землі відмовився це зробити (“мне отдать и поступити не хочет”)²⁶¹. Ці спірні землі “заокруглювали” володіння Острозького, він так і не віддав їх Сенюті.

“Одноразова”, але доволі несподівана справа відкрилася в лютому 1562 р. Головною дійовою особою тут був Михайло **Жоравницький** (після отримання привілею на єпископію – Марко). Згідно з донесенням дубенського урядника кн. К. Острозького, М. Жоравницький наказав повісити боярина князя, звинувативши його у крадіжці²⁶². З огляду на це не таким уже дивним виглядає заклик того-таки Жоравницького вже в сані Луцько-Острозького Владики Марка, зроблений публічно 1563 р. у Луцькому замку до панів Окорських: доки урядника торчинського не заб'єте до смерті, доти ваш маєток і ви самі в спокої не будете, коли ж заб'єте, ми всі головщизну заплатимо²⁶³. У даному випадку промовляв завзятий шляхтич, звичний до рішучих дій, а не князь Церкви в єпископському сані. Нагадаємо, що Жоравницький так і не прийняв постригу та не був висвячений не лише у єпископи, але в жоден зі ступенів священства. Він управляв єпископією як світська людина. Король також знав ціну подібній поведінці, тому 19 січня 1570 р. спеціальним розпорядженням наказав своїм урядовцям, щоб при покараннях “владики” не страждали маєтки Церкви: покарання мали стосуватися лише особистих володінь Жоравницького²⁶⁴.

Стосунки родини Жоравницьких із кн. Острозьким були нерівними. Син Михайла/Марка Олександр вважається клієнтом князя, котрий нібито допоміг йому влаштувати кар'єру в 1575 р. (у міському уряді). 29 грудня 1578 р. Олександр за 12 тис. кіп гр. лит. відкупив у Василя Борзобогатого луцький вийтівський уряд і одружився з Ганною Борзобогатою-Красенською. Нерідко в судових процесах він “підігрував” Острозькому (про це ми писали вище). Його брат Іван також отримав один із міських урядів у Луцьку. Він прославився сатиричними віршами, зокрема на свого ж брата Олександра і його гонорову дружину, а також скандального Владика Івана Борзобогатого-Красенського (“Хто йдеш мимо, стань на годину”, 1575). Це при тому, що згідно зі спеціальним законом 1570 р. політичні пасквілі засуджувалися, а їхній автор міг бути покараний навіть смертю. Брати дійшли аж до збройної сутички за

²⁶⁰ Там само. Спр. 16, арк. 246.

²⁶¹ Там само. Спр. 6, арк. 23-6 зв.–23-в.

²⁶² Там само. Спр. 4, арк. 44.

²⁶³ Там само. Спр. 5, арк. 22 зв.; Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 125.

²⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 840, оп. 1, спр. 65, арк. 5 зв. (виписка М. Ф. Владимирського-Буданова).

родовий маєток Жоравники. В результаті Луцький гродський суд оголосив Івана “ви-воланцем” за напад на королівського секретаря Василя Борзобогатого. Врешті Іван 31 березня 1598 р. був страчений у Варшаві. Перед смертю він написав заповіт, у якому призначав опікуном своєї родини (його дружина Оленка Федорівна Коптівна вважається співавтором чоловіка й поетесою) кн. К. Острозького²⁶⁵. Отже, Олександр та Іван, хоч і ворогували, однак обидва були під патронатом (клієнтами) Острозького. Інакше складалися стосунки князя з іншими представниками роду. Так, у 1588 р. луцький війський Ян Жоравницький із сином Томашем наїхали на маєток близького до К. Острозького Бальцера Гнівоша, спалили його будинок, усе пограбували та ув’язнили самого Бальцера. А 27 липня уночі Ян власноручно вбив та порубав на шматки Бальцера, склавши тіло в діжку, а ноги та руки вкинув до ставу. Затим Жоравницький штурмував замок Свинюхи. У зв’язку з цими діями сам Костянтин Острозький покликав Яна Жоравницького до суду²⁶⁶. Лише наприкінці 1590-х років стосунки Яна з Острозьким, так би мовити, “вирівнялися” (чи тимчасово дійшли штилю): 9 травня 1599 р. “водлуг квиту” князя Жоравницькому був переданий маєток с. Корить²⁶⁷. Далі нам трапилася лише одна справа Острозького з іншим Жоравницьким – Павлом, що розглядалася 1598 р. і стосувалася збіглих від нього у володіння Острозького селян²⁶⁸. Отже, представники однієї сім’ї Жоравницьких перебували у прямо протилежних відносинах із К. Острозьким: Михайло/Марко, Ян і Томаш конфліктували з князем, натомість Олександр (луцький староста) та його брати Іван і Михайло були клієнтами Острозького і виконували його доручення у 1570–1590-х роках²⁶⁹.

Доволі довгим був майновий процес із родиною **Чолганського**²⁷⁰. Андрій Чолганський з дружиною Марією Василівною Ярмолинською позичили 600 кіп гр. лит. під заставу своїх володінь Камінь та половини Новоставців (заставний запис К. Острозький передав до суду). У 1581–1582 рр. К. Острозький із синами Янушем та Олександром забрали маєтки Камінь, Новоставці та Свинне і на цих ґрунтах над Случчю розширили м. Базалію та заснували села Лазучин, Василівку, Мшаницю, Махаринці. У 1582 р. ці володіння Острозькі наново розмежували із землями кн. Стефана Збарзського²⁷¹. Андрій Чолганський не висловлював у суді жодного протесту щодо цієї акції. Однак у 1584 р. він загинув. Сім’я Андрія звинуватила у вбивстві батька базалійського намісника К. Острозького Кшиштофа Гоздиківського. Позов останньому

²⁶⁵ Садовник Т. Жоравницькі – представники середньовічної еліти Луцька // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 57–58.

²⁶⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22359, арк. 678–682, 696–698.

²⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 407–407 зв.

²⁶⁸ Там само. Спр. 53, арк. 525.

²⁶⁹ *Магур К.* W stronę integracji z Koroną. S. 188.

²⁷⁰ Усі документи цього процесу опубліковані І. Стасюком, але текстам штучно надано українізовану осучаснену форму, тож у кожному випадку доводиться звертатися до першоджерела: *Стасюк І. А.* Історія Теофіпольщини. Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Хмельницький, 2003. Т. 1: Давні акти. С. 105–106, 116–119, 121, 236–238, 312–313; *Пазенко І.* Історико-географічні і інші відомості об містах, містечках і селах Правобережної України. Зошит 5: Волинь // НБУВ ІР. Ф. X, спр. 11721, арк. 60–64.

²⁷¹ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 539 зв.–540 зв.; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч.1-6, арк. 44–49; ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 38 зв.–40.

на суд ввозному вдалося лише увіткнути в міські ворота Базалії²⁷². Невідомо, чим завершився цей судовий процес. А справу про маєтки батька відновив старший син Андрія Чолганського Адам від свого та неповнолітнього брата Романа імені. У листопаді 1594 р. він подав позов до Кременецького земського суду на К. Острозького із синами за неправне захоплення батькових маєтків у 1581–1582 рр. та осадження на них міста Базалії і названих сіл²⁷³. Ні самі Острозькі, ні їхній уповноважений на суд не з’явилися, що було зафіксовано судовими урядниками як порушення норм права (“у винах статutowих здати допустил”)²⁷⁴. 26 липня 1596 р. возний знову “передав” (у ворота панського двору в с. Великий Лазучин “уткнул есми”) Острозьким виклик до Кременецького земського суду²⁷⁵. Острозькі знову не з’явилися на судове засідання і нікого не надіслали. Натомість 1 жовтня 1596 р. К. Острозький покликав до суду Адама і Романа Чолганських за несплату ними боргу батьків, через який їхні маєтки, що перебували у заставі, перейшли до нього. Київський воєвода вимагав, щоб Чолганські-сини виплатили 600 кіп гр. лит. боргу і стільки ж “шкоды его милости”²⁷⁶. Такий поворот справи привів до того, що Чолганські погодилися взагалі відкласти судову справу (19 листопада 1596 р.)²⁷⁷. Однак сторонам домовитися, вочевидь, не вдалося, і 12 листопада 1597 р. брати Чолганські поновили справу, висунувши ті самі звинувачення Острозьким²⁷⁸. Це був цілком програтий для них процес. Не дивно, що він тягнувся безконечно: у 1607 р. Чолганські вкотре покликали до кременецького суду Костянтина та Януша Острозьких²⁷⁹. Місто Базалія з селами так назавжди й залишилися у володінні Дому Острозьких. Князь виклопотав для міста магдебурзьке право. До речі, це сталося 25 березня 1577 р.²⁸⁰ (підтвердження 23 вересня 1578 р.²⁸¹) – задовго до початку судового процесу, тож очевидно, що місто Базалія початково формувалося не на ґрунті Чолганських. Сама його назва, ймовірно, була дана на честь глави “клану”, відбиваючи латинізовану форму його хрещального імені.

“Зачіпки” із середньою і дрібною шляхтою просто неможливо перелічити. Ймовірно, це були клієнти та “товариші” інших можновладців або ж до часу “незалежна” шляхта, яка потрапила згодом під чиюсь опіку.

Наведемо лише найгучніші та довготривалі процеси.

Упродовж 1570–1571 рр. тривали суди між К. Острозьким і королівським дворянином **Станіславом Граєвським** щодо частки володінь у такій бажаній для багатьох землевласників Степані. У січні слуги Граєвського (він був орендарем частини Степані, яка належала Беаті Острозькій та якою фактично управляв Ольбрахт Ласький, котрий і надав оренду Граєвському) вчинили наїзд на частину Степані, що належала К. Острозькому, коїли бешкет, грабунок і вбили міщанина²⁸². Того ж дня

²⁷² ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 223, арк. 275–275 зв.

²⁷³ Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 539 зв.–540 зв.

²⁷⁴ Там само. Арк. 539 зв.–541.

²⁷⁵ Там само. Спр. 9, арк. 601 зв.–602.

²⁷⁶ Там само. Арк. 682 зв.–683.

²⁷⁷ Там само. Арк. 790–791.

²⁷⁸ Там само. Спр. 10, арк. 51 зв.–52.

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 17, арк. 735–740.

²⁸¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 122–125.

²⁸² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 3 зв.

(2 січня 1570 р.) від імені Граєвського до луцьких гродських книг були записані свідчення воротного Луцького замку Яроша Палікієвського, який нібито чув від слуги К. Острозького Яна Лонцького про якісь ворожі наміри князя щодо Граєвського²⁸³. А вже в лютому під час наїзду слуг Острозького було вбито підданого Граєвського²⁸⁴. У квітні були вбиті ще двоє слуг Граєвського, і кн. К. Острозький відмовився судити за це своїх урядників (зокрема Богдана Патрикія)²⁸⁵. Обидві сторони погодилися на третейський суд у складі королівського маршалка Михайла Єло-Малинського, володимирського войського Василя Гулевича (клієнт Острозького) та Ярофія Гостського, однак суд увесь час відкладався, а коли відбувся, то не вирішив справу, і її передали до Луцького гродського суду, а трьох слуг Граєвського, звинувачених у вбивствах, віддали панові на поруки²⁸⁶. Врешті урядники Острозького спалили степанський дім Граєвського. Влітку 1571 р. відбувся новий приятельський суд, який зобов'язав Острозького відбудувати дім Граєвському і сплатити сатисфакцію йому та його слугам, однак князь проігнорував це рішення²⁸⁷. Поступово конфлікт усе ж був залагоджений – уже після того, коли вся Степань із волостю перейшла у власність Острозького, Граєвський отримав інші маєтки і здобув уряд підляського стольника. К. Острозький навіть заставив йому Доросин. У 1583 р. після смерті Граєвського новий власник заставної князя Вінцентій Репковський намагався отримати гроші за викуп Доросина від Острозького. До Репковського приєднався інший співвласник Доросина Каспер Клодинський, але Острозький жодного не задовольнив – грошей не дав²⁸⁸.

Судова тяганина з трьома представниками роду **Гулевичів** також стосувалася землі й людей. У 1577 р. Дем'ян Гулевич спільно з Василем Бабинським та слугами побили, поранили й пограбували дорогобузьких міщан Острозького²⁸⁹. У подальшому Дем'ян Гулевич судився з Острозьким через селян-утікачів (1597)²⁹⁰. Ті самі справи щодо своїх селян-утікачів у 1594–1595 рр. вирішував у суді з представниками Острозького Яцко Гулевич-Воютинський²⁹¹. А в 1598–1599 рр. з Острозьким судився вже Іван Гулевич так само щодо селян-утікачів. Суд навіть ухвалив рішення про сплату Острозьким Іванові Гулевичу 5500 гривень польських за невидачу втікачів з с. Гучова, коли ж князь не сплатив грошей, суд постановив передати в рахунок цієї суми маєток Острозького Крупи, однак урядник князя не допустив уведення Гулевича у володіння²⁹². При цьому відзначимо, що Гулевичі були традиційними клієнтами Дому Острозьких і їхні стосунки загалом відповідали формулі патрон–клієнт, за цими окремими винятками. Пояснення цієї конкретної ситуації (а не всіх подібних процесів у клієнтарно-патрональних відносинах) дав представник роду Гулевичів-Затурецьких, володимирський і луцький войський Василь, який у заповіті 1601 р. писав, що між

²⁸³ Там само. Арк. 2 зв.

²⁸⁴ Там само. Арк. 99 зв.

²⁸⁵ Там само. Арк. 164, 165 зв., 210 зв., 213 зв., 315, 459.

²⁸⁶ Там само. Арк. 388 зв., 522–523 зв.

²⁸⁷ Там само. Кн. 458, арк. 195 зв.–196.

²⁸⁸ Там само. Кн. 460, арк. 112–112 зв.

²⁸⁹ Там само. Спр. 17, арк. 569 зв.

²⁹⁰ Там само. Спр. 50, арк. 210 зв.–211.

²⁹¹ Там само. Кн. 445, арк. 447; спр. 48, арк. 200 зв.–201.

²⁹² Там само. Спр. 54, арк. 282–283, 690; спр. 55, арк. 410 зв.–411, 431 зв.–432 зв.

Шляхта. Малюнок кінця XVI ст.

його синами немає миру – “хоч одна мати породила, але не одинаковий обичай дала”. Оскільки ж навіть у власній родині Гулевичів велися суперечки, наїзди та бійки, то що вже говорити про стосунки з сусідами й навіть ставлення до підданих та власності патронального магната²⁹³.

Складною й скандальною виявилася справа Острозького з Кшиштофом Лодзинським. Перший раунд у 1594 р. виграв кн. К. Острозький, але наймовірно активний Лодзинський покликав до трибунального суду всіх членів Луцького гродського суду, які ухвалили неприйнятний для нього вирок²⁹⁴. Головні події розвивалися в 1598–1599 рр. У 1598 р. трибунальний суддя Василь Боровицький присудив Лодзинського до баніції за не виплату боргів (2518 зол. пол.), однак шляхтич тут же (30 серпня 1598 р.) покликав до трибуналу самого суддю, заявивши про підкуп його Острозьким (“о знесеня касованья баниции в суде трибуналском на нем одержаное за некимст вливком права от” кн. К. Острозького), відповідно до цього 3 вересня король надав відстрочку вироку про баніцію²⁹⁵. 18 вересня 1598 р. Лодзинський у скарзі описав просто цілу військову баталію з усіма її наслідками: 500 гайдуків Острозького напали і приєднали до володінь князя маєтки скаржника м. Козлин з присілками та м. Дорогобуж, які за 15 000 золотих заставила йому кн. Олександра Тишкевичівна Острозька, пограбували речі Лодзинського і гроші загальною сумою 10 000 кіп гр. лит. Цікаво, що у скарзі перелічені поіменно “старші над гайдуками” Острозького: Андрій

²⁹³ *Dowbyszczenko M.* Na rozdrożu religijnego wyboru: dramat rodziny Hulewiczów w religijnych ruchach końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* 2005. Rok 3. S. 68–69; *Бірюліна О. А.* Волинський рід Гулевичів XVI–XVII ст. // *Матеріали IV науково-красназничої конференції “Острог на порозі 900-річчя”.* Острог, 1983. С. 16–18.

²⁹⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 615, 649 зв.

²⁹⁵ Там само. Спр. 53, арк. 220–221; спр. 54, арк. 59.

Куровський, Тихно Хоружський, Євтух Капустинський, Данило Лисицький, Себастьян Гнездицький, Микола Борейко, Микола Чарнецький, Соломка-Молодший, Щикичинський, Сосницький, Іван Нараєвський, Косницький, Селява, Курило Бодачевський, Прокіп Літинський, Філон Котельницький²⁹⁶. Возний встроїв позов до кн. Острозького у ворота його маєтку Крупа: князь викликався на судові рочки 19 листопада 1598 р., однак, вочевидь, на суд не з’явився²⁹⁷.

Незабаром Острозький захопив також інші маєтки Лодзинського – Волкошів, Липки, Неверів²⁹⁸. Усі ці маєтки, як і Козлин та Дорогобуж, за словами Лодзинського, були спочатку заставлені йому вдовою литовського крайчого Костянтина-молодшого Острозького кн. Олександром Тишкевич, а потім через невикуп передані у його власність²⁹⁹. 28 листопада 1598 р. Лодзинський знову оскаржив дії Луцького земського суду, який “пособляв” Острозькому і розглянув його скаргу раніше, ніж Лодзинського, “поза реєстром”, хоча справа другого стояла на черзі першою³⁰⁰. Справа тяглася далі ледь не увесь 1599 р. (15 вересня возні посвідчили введення Острозького у володіння Дорогобужем, але 9 жовтня тими ж возними було засвідчено відмову Лодзинського підкоритися трибунальському декрету й передати Дорогобуж)³⁰¹ При цьому К. Острозький також оскаржив судові дії луцького підстарости Якуба Лисаковського* та судді Матея Стемпковського, які не дозволили йому подати апеляцію щодо виплати грошей за Дорогобуж³⁰², а потім висунув звинувачення і проти луцького підсудка Івана Хренницького в тій самій справі³⁰³. Далі в судових книгах 1606 р. ми знову знаходимо інформацію про наїзд Кшиштофа Лодзинського на княжі маєтки Дорогобуж та Козлин³⁰⁴. Справу з агресивним шляхтичем, який уже вкотре відібрав Дорогобуж та Козлин, і після смерті старого князя Острозького упродовж 1608–1616 рр. вели його спадкоємці – сини Януш та Олександр, невістки та онуки³⁰⁵.

З родиною **Римінських** Острозький судився стосовно Білашева, що ним заволодів Кшиштоф Римінський ще на початку 1590-х років як заставленим. У 1594 р. Острозький заявив про бажання викупити Білашів³⁰⁶. Судячи з того, що у й 1598 р. Білашовом володів Римінський (перманентно Білашів забирали слуги Острозького, потім “відбивав” Римінський), викуп не відбувся. Однак слуги Острозького чинили регулярні наїзди на цей маєток. Зокрема, 4 вересня 1598 р. дружина Римінського Катерина скаржилася в суді на луцького войськового Ждана Боровицького – намісника київського воєводи К. Острозького – про неодноразові наїзди Ждана зі слугами, бояра-

²⁹⁶ Там само. Арк. 303 зв.–305.

²⁹⁷ Там само. Арк. 453–454.

²⁹⁸ Там само. Арк. 370; спр. 54, арк. 353–362.

²⁹⁹ Там само. Спр. 53, арк. 453.

³⁰⁰ Там само. Арк. 579; спр. 54, арк. 614–617.

³⁰¹ Там само. Спр. 55, арк. 347, 583 зв.–584 зв.; спр. 57, арк. 806–807.

* На думку Г. Літвіна, Якуб Лисаковський належав до “партії” Яна Замойського і на той час був (як і патрон) противником К. Острозького (*Litwin H. Równi do równych*. S. 68).

³⁰² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 484–485 зв., 698–698 зв.

³⁰³ Там само. Арк. 483 зв.

³⁰⁴ ДА Волин. обл. Ф. 312, оп. 1, спр. 5, арк. 34–37.

³⁰⁵ СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция. Ф. 11, ед. 3/487, л. 1–4 об.; ед. 14/487, л. 1–2 об.; ед. 15/487, л. 1; ед. 70/487, л. 1–5; ед. 1/488, л. 1–4; ед. 65/488, л. 1; ед. 66/488, л. 1–4; ЦДІАУК. КМФ-9, спр. 17, 28.

³⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 828.

ми, острозькими татарами та пограбування майна³⁰⁷. У жовтні 1595 р. Острозький силоміць відібрав Білашів у свою власність³⁰⁸. Луцький гродський суд не зміг вирішити справи й передав її до трибуналу³⁰⁹. Водночас слуги Острозького вчинили кілька наїздів на маєток брата Кшиштофа Юрія Римінського – Верхів та його волость³¹⁰. У березні 1599 р. Острозький захопив “замочок и пригородки” верхівські, при цьому стрільці, “вибранці” й татари Острозького познущалися над дружиною Кшиштофа Катериною та його дітьми, пограбували все майно, розорили двір³¹¹. Цю справу також було подано до трибуналу³¹². 16 квітня 1599 р. обидва брати оскаржили дії вожного Кшиштофа Прущинського, який засвідчив перед судом, ніби передав їм позов до суду від К. Острозького, а насправді не вручав їм документа, – цікава деталь для характеристики способів судової еквілібристики та використання Острозьким “своїх” людей у судових структурах³¹³. Урешті Верхів, який ще 30 вересня 1589 р. Кшиштоф Римінський купив за 30 тис. пол. зол. у кн. Януша Заславського, таки перейде до Острозьких³¹⁴.

Ціла когорта зем’ян **Кірдей-Мильських** вела судові процеси з К. Острозьким упродовж 1569–1598 рр. Першим у документах постає Іван Кірдей-Мильський, який скаржився на розкопування греблі на р. Горинь дорогобузькими селянами Острозького та розорення цими діями його млина, наїзд тих же селян на його мнішинський та баймачківський ґрунти, їх переорювання й засівання на свою користь. При цьому постраждалий власник 8 січня 1569 р. заявляв, що для судового розгляду цієї справи не з’явилися не лише відповідач, але й члени суду³¹⁵. А в 1572 р. на третейський суд в Івачків не з’явився вже сам Кірдей, про що 18 серпня записав заяву в судові книги повірений К. Острозького, відзначивши, що пограбоване селянами Острозького майно в Кустині та під Дорогобужем залишене в Івачкові. Однак наступного дня (19 серпня) таку ж заяву про неявку Острозького в Івачків на суд заніс Кірдей³¹⁶. Обидві заяви були прийняті в суді, але хто з означених осіб чи їхніх повірених справді не з’явився, залишається загадкою.

Другим за чергою Кірдеєм-Мильським, з яким судився Острозький, був власник частини Степані маршалок королівський Олізар Кірдей-Мильський. 31 липня 1574 р. він скаржився на захоплення належної йому частини Степанської волості князем Костянтином та княгинею Гальшкою Острозькими³¹⁷. Пізніше подавав скарги в суд щодо втечі його дубровицьких селян у володіння Острозьких (1583)³¹⁸. Ті самі суперечки щодо повернення селян-утікачів точилися й з Юрієм Кірдеєм-Мильським у

³⁰⁷ Там само. Спр. 53, арк. 241 зв.–242.

³⁰⁸ Там само. Арк. 447–448, 450.

³⁰⁹ Там само. Арк. 567 зв.; спр. 54, арк. 660–665.

³¹⁰ Там само. Спр. 55, арк. 76 зв.–77, 118–125.

³¹¹ Там само. Арк. 232; спр. 57; арк. 343–348.

³¹² Там само. Спр. 57. Арк. 393–399.

³¹³ Там само. Спр. 55, арк. 362.

³¹⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 199, л. 92–94 об.

³¹⁵ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 285–285 зв.; спр. 11, арк. 16.

³¹⁶ Там само. Спр. 13, арк. 450, 454 зв.

³¹⁷ Там само. Кн. 454, арк. 234 зв.

³¹⁸ Там само. Кн. 460, арк. 393 зв.–394; кн. 541, арк. 32, № 168, арк. 106, № 598–599.

1594 р., врешті вони завершилися офіційним зняттям претензій Кірдеєм³¹⁹. У 1595 р. Острозький судився з київським чашником Іваном Кірдеєм-Мильським стосовно Здолбиці, Серників, Доросина, Любчого і Козина та розмежування з володіннями Острозького; “підкопування” селянами князя землі чашника методом руйнування і перенесення межових знаків тощо³²⁰. Нарешті, 17 липня 1598 р. Федора Чаплянка-Шпановська, дружина Юрія Кірдея-Мильського внесла до Луцького гродського суду скаргу про наїзд на Миятин маршалка князя Гаврила Гойського з братом Єрофеєм та захоплення ними документів і речей (у позові подано довгий та детальний перелік цінностей та речей із вказівками їх матеріалу й ціни), в тому числі церковних, що залишилися по смерті її першого чоловіка Яна Бокія. Напад стався тоді, коли вона з другим чоловіком була у Вільні: тут Федора отримала звістку про смерть матері першого чоловіка Полонії Андріївни Чешекевіни, дружини Федора Бокія в Миятині. Син Полонії та перший чоловік Федори Ян Бокій помер у 1597 р. в Любліні під час засідання трибуналу, саме тоді Полонія передала значну частину родинних цінностей та документів на зберігання Гойським у Гощу. На вимогу Федори її частину Полонія привозила для передачі в Луцьк, але оскільки невістки там не було, то також передала Гойським. По смерті ж самої Полонії Єрофей зі слугами негайно з’явилися в Миятині й забрали все інше майно. Серед цього забраного називалися й церковні речі (їх походження вельми цікаве, але не з’ясоване): два срібні, позолочені з дорогоцінними каменями хрести, дві срібні кадильніці, два потири, дві напрестольні Євангелії в дорогоцінних оправках, 50 образів у коштовних шатах, ризи та ін.³²¹

Іван **Кірдей-Мнішинський** також був проблемним сусідом дорогобузьких володінь Острозького. Між сусідами відбувалися постійні суди щодо наїздів. У 1566–1568 рр. наїзди вчиняли дорогобузький намісник князя Іван Городиський (захоплення та вивезення в Дорогобуж селян, грабунок їхнього одягу, рогатої худоби і коней) та селяни князя (на с. Баймачків: поорання полів, вивезення новозведеної хати). У відповідь селяни Кірдея покосили сіно в липлянських полях і вивели рогату худобу підданих Острозького³²². Упродовж 1570–1573 рр. активність проявляли більше слуги Острозького: порушили межу та зруйнували млин Кірдея на р. Горинь у с. Воскодави, а слуги Кірдея напали та пограбували княже село Липки. Врешті 1575 р. Городиський захопив засіяні землі Кірдея у Баймачкові, Воскодавах і самому Мнішині³²³.

Ще більш зтяжними для Острозького були суди зі **Свищовськими**. Все почалося з того, що урядник князя Ян Шадурський, самостійно зібравши копний суд, з’ясував на ньому, що озерянського селянина Острозького вбили 11 селян Андрія Свищовського, яких господар узяв на поруки й обіцяв сплатити сатисфакцію, – це було офіційно засвідчено возним 4 травня 1572 р. Однак ледь не відразу Свищовський відмовився від своєї обіцянки, оскільки вважав вину селян не доведеною (адже головний злочинець, який, за свідченнями очевидців, був на коні, не віднайдений і

³¹⁹ Там само. Спр. 45, арк. 109 зв., 120 зв., 683, 719, 1041, 1380 зв.

³²⁰ Там само. Спр. 46, арк. 425 зв., 521 зв.

³²¹ Там само. Спр. 53, арк. 15 зв.–21.

³²² Там само. Спр. 10, арк. 167, 226 зв., 232.

³²³ Там само. Спр. 8, арк. 143; спр. 11, арк. 482; спр. 12, арк. 227, 310; спр. 13, арк. 461; спр. 14, арк. 127; спр. 15, арк. 274; спр. 26, арк. 246–246 зв.; кн. 458, арк. 254 зв.

його належність до підданих Свищовського тим самим не була доведена). Втім, у середині липня Свищовський уже виявив готовність судити своїх селян, але знову відмовився через відсутність обвинувача. Все завершилося банально – взаємними наїздами³²⁴. У 1594–1598 рр. тривала судова тяганина з Остафієм Свищовським щодо селян-утікачів, розбиття підданими князя двох котлів, наїздів і грабунків. Суд спочатку постановив, що Острозький має сплатити Остафію відшкодування, коли ж князь цього не зробив, ухвалив рішення передати Свищовському с. П’янь (П’яні), але урядник князя не допустив Остафія в маєток, тоді справу передали до трибунального суду³²⁵. У жовтні 1598 р. з Костянтином та Олександром Острозькими судився вже Тимофій Свищовський через наїзди та псування межових знаків³²⁶. Практично в усіх випадках Свищовські виступали потерпілою стороною.

Суди ж з **Харлинськими** розпочалися зі скарги Миколи Харлинського від 6 серпня 1573 р. на любецького урядника князя Стефана Андрієвського про пограбування ним млина позивача в Любечі³²⁷. Своєю чергою, любецький урядник Острозького 17 листопада 1576 р. звинуватив Миколу Харлинського в наїзді на любецький маєток, пограбуванні й переховуванні у себе “дворнички”-втікачки³²⁸. Подібний напад повторився й на початку 1577 р.³²⁹. А у травні 1577 р. прямо в луцькому суді довірені Миколи Харлинського заарештували любецького боярина Острозького Семена, якого воютинські селяни звинуватили у викраденні коня³³⁰. Того ж 1577 р. починаються судові процеси Острозького з київським хорунжим Щасним-Харлинським: носачівські селяни останнього напали на крупських селян князя, побили й пограбували їх, а урядник Харлинського Войтех Каменський відмовився судити нападників³³¹. У 1599–1601 рр., коли Щасний-Харлинський став уже королівським дворянином і секретарем, він судився з київським воеводою (вочевидь, безрезультатно) щодо втечі його доросинських та любецьких селян до крупського маєтку Острозького³³². У 1594–1597 рр. повернути своїх селян-утікачів з маєтків князя в судовому порядку намагалися також Анна Харлинська та луцький підкоморій Ян Харлинський³³³. З цих маєткових процесів виділяється справа (хоча подібних справ сотні) щодо арешту за наказом Яна Харлинського стефанського міщанина Івана Тишковича та конфіскації майна під час його торгівлі на луцькому ярмарку³³⁴.

Судові процеси з **Комнацькими** належать до 1595–1597 рр. і стосуються розмежування володінь Яна Комнацького, зокрема села Баймачків, від маєтків Острозького. Козлинський урядник князя увесь час намагався зменшити володіння сусіда. Коли ж у липні 1595 р. члени Луцького підкоморського суду прибули на місце для розме-

³²⁴ Там само. Спр. 13, арк. 257 зв., 284 зв., 351–353 зв., 394, 589 зв.

³²⁵ Там само. Спр. 45, арк. 88, 1009 зв., 1130 зв.; спр. 48, арк. 199, 701; спр. 50, арк. 334–334 зв., 367; спр. 54, арк. 246, 249, 525–526; спр. 57, арк. 15, 17, 164 зв.

³²⁶ Там само. Спр. 53, арк. 396.

³²⁷ Там само. Спр. 14, арк. 355.

³²⁸ Там само. Арк. 355; спр. 16, арк. 494 зв.–495.

³²⁹ Там само. Спр. 17, арк. 24 зв.

³³⁰ Там само. Арк. 304 зв.

³³¹ Там само. Арк. 685, 692 зв., 756 зв.

³³² Там само. Спр. 57, арк. 911 зв.–912; спр. 63, арк. 30, 253, 256–257.

³³³ Там само. Спр. 45, арк. 704 зв.–705; спр. 50, арк. 164.

³³⁴ Там само. Спр. 46, арк. 73 зв.

жування, слуги, бояри та приятелі Острозького не допустили їх до с. Липки, яке межувало з вітківським полем Комнацького, і розмежування проведено не було. Розмежування здійснив луцький коморник, але 23 червня кн. Острозький подав скаргу на його уряд, конкретно на Олександра Ворону-Боратинського, який не видав довідки про це. В судовому порядку розглядалися й справи про селян-утікачів³³⁵. Утім, тут слід нагадати, що ще у 1584/1585 рр. К. Острозький навіть позичав у Яна Комнацького, віддавши на рік під заставу у 1000 кіп грошей с. Заборовль³³⁶.

Кілька сутичок сталося між підданими Острозького та збіднілим князем Григорієм **Любецьким**, який, за свідченнями урядників Острозького, у 1576–1577 рр. вчинив напади на свій колишній родинний маєток Любечі, громив будинки селян та забирав майно. Нерідко це відбувалося у “веселому стані”, коли князь повертався з гостей і, ймовірно, згадував, що колись володів цією землею³³⁷. Свідчення супротивної сторони (тобто самого Любецького), подані в 1583 р., звинувачують Острозького у невидачі селян-утікачів³³⁸.

Цікавою була сутичка К. Острозького зі своїм слугою Яном **Мошенським**. Князь віддав йому під заставу с. Корити. 8 серпня 1598 р. Острозький написав Мошенському листа про необхідність виселятися з Корит. Крупський урядник князя Стефан Брезинський повіз Мошенському заставну суму, але той відмовився брати гроші й повертати маєток. Лише під значним тиском 6 жовтня Мошенський змушений був скоритися, взяти гроші, дати розписку Острозькому в їх отриманні й повернути Корити³³⁹.

Справа з **Словичами-Букоємськими** розпочалася через заставлений Григорієм Букоємським Острозькому родовий маєток Букойми. У лютому 1563 р. Іван Слович-Букоємський із зятем Дмитром Долматовичем вчинили наїзд на Букойми й побили підданих князя та слуг його дубенського урядника³⁴⁰. У 1594–1597 рр. з Острозьким судилися Іван та Адам Словичі-Букоємські щодо знищення підданими князя межових знаків (“копців”) на межі Букоймів та Рудок, щодо захоплення ними ж поля в Букоймах та щодо селян-утікачів³⁴¹.

Судові суперечки К. Острозького з волинським підчашим Кшиштофом **Палуцьким** 1595 р. стосувалися обміну маєтками (с. Борблина на с. Зарецьке), який не був здійснений відповідно до погоджувального запису, тому справа розглядалася в трибунальному суді, згідно з рішенням якого Острозький 16 вересня передав Палуцькому документи на Борблин, але останній відмовився їх приймати, оскільки вони не були передані у визначений термін (а тому князь мав сплатити штраф). Ця справа в трибунальному суді тяглася до 1597 р., її складність зумовлювалася втечею (чи вивезенням) селян з Борблина, з яких князь повернув підчашому лише одного слугу, але без дружини та дітей³⁴².

³³⁵ Там само. Арк. 103 зв., 415, 449, 465; спр. 48, арк. 601; спр. 50, арк. 156.

³³⁶ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 86 зв.–88 зв.

³³⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 517–517 зв.; спр. 17, арк. 24.

³³⁸ Там само. Кн. 541, арк. 110, № 624.

³³⁹ Там само. Спр. 53, арк. 198, 312 зв.–313; спр. 54, арк. 92.

³⁴⁰ Там само. Спр. 5, арк. 42 зв.

³⁴¹ Там само. Спр. 45, арк. 104, 522; спр. 50, арк. 240–240 зв.

³⁴² Там само. Спр. 46, арк. 356, 480; спр. 48, арк. 325, 333–334, 525; спр. 50, арк. 253.

Судові процеси Острозького з трьома **Чапличами-Шпановськими** свідчать про виняткову активність останніх, оскільки урядники та слуги Острозького лише оборонялися, а нападали піддані Чапличів. У 1577 р. К. Острозький скаржився до суду, що його млин у с. Золотієві та луги затоплено й поруйновано через те, що Григорій Чаплич-Шпановський у Шпанові підняв рівень греблі³⁴³. А в 1597 р. з Чапличами судився вже Олександр Острозький: у січні селяни луцького земського судді Федора Чаплича-Шпановського ввіймали слугу повіреного князя Лукаша Подлеського, побили й поранили його, а в червні слуги і селяни київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського вчинили наїзд на с. Глини, пограбували панів Колоденських, спалили їхні двори та майно, а також порубали тайкурський ліс (на нього претендував Острозький)³⁴⁴.

Складною була справа Острозького з **Язловецькими**. У 1590 р. фіксується перша справа щодо маєтків Копистерин та Верхняк, яка закінчилася “випущенням з права” Язловецького³⁴⁵. Снятинський староста Микола Язловецький заборгував князю і після судового розгляду 1594 р. мав передати у володіння Острозького в рахунок боргу Дорогобуж, однак рішуче відмовився це робити. Дружина старости Олександра Тишковичівна Язловецька, попри судові рішення від 14 квітня (в Луцькому гродському суді К. Острозького за його дорученням представляли Прокіп Павлович і Кшиштоф Гуйський³⁴⁶), так само не допустила Острозького до введення у володіння Дорогобужем (свідчення возного від 7 травня). Однак її спротив тривав недовго: 18 травня в судовому порядку Козлин, Забороле, Дорогобужський монастир були передані Острозькому в рахунок означеного боргу. Родина старости подала цю справу в трибунальний суд, але так нічого й не домоглася на свою користь³⁴⁷. А в 1596 р. Микола Язловецький продав Острозькому замочок Райгород/Новгород (споруджений в с. Верхняки на р. Мурафа) за 20 тис. кіп гр. лит., оскільки “не могутчи и не маючи чим на Украине тых именей своих и замочку помененого направити добудовати и часу потребы от неприятеля боронити”³⁴⁸.

Судові процеси з родиною **Яловицьких/Єловицьких** відбувалися через крадіжку коней підданими Миколи Яловицького (1598), а також через наїзди мелецьких бояр і слуг Дмитра Яловицького на Будораж, викошення там ячменю й побиття селян (1571)³⁴⁹. Щоправда, у жовтні 1579 р. після декрету підкоморського суду було полюбовно завершено справу щодо розмежування володінь: між маєтками Острозького с. Птиче та іншими малими сільцями під Дубном і маєтками Антонія Яловицького с. Каменицею та ін. При цьому в декреті згадувався лист кн. Острозького від 23 серпня 1577 р. щодо можливостей розмежування маєтків із Яловицьким³⁵⁰. Пізніше, вже 21 липня 1604 р., служебник К. Острозького пан Василь Ласота оскаржував дії кременецького войського і городничого Сасина Яловицького, який чинив наїзди на діброви,

³⁴³ Там само. Спр. 17, арк. 21 зв.

³⁴⁴ Там само. Спр. 50, арк. 45–46, 461 зв.–464.

³⁴⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 199, л. 106 об.–108.

³⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 653, арк. 1.

³⁴⁷ Там само. Ф. 25, спр. 45, арк. 422–422 зв., 553 зв.–554, 580–584, 1112; спр. 46, арк. 489 зв.; ф. 221, оп. 1, спр. 653, арк. 1.

³⁴⁸ *Бялковський Л.* Поріччя Мурафи в XV–XVI століттях. Кам’янець-Подільський, 1920. С. 20.

³⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 562 зв.; спр. 53, арк. 400 зв.; кн. 458, арк. 313–313 зв.

³⁵⁰ СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция. Ф. 11, ед. 488/19, л. 1–2.

бори і ліс на обгівському ґрунті і в дубовській пуші, де пустошив маєтності й вирубував цінні породи дерев³⁵¹.

Нарешті, справи К. Острозького з Михайлом Джусою цікаві в тому сенсі, що його урядування в Дерманському монастирі було передане Івану Федорову. Джуса був “нареченим ігуменом” Дерманського монастиря, але постриг так і не прийняв, натомість активно користувався маєтками обителі. Судові процеси з К. Острозьким вів у 1570–1574 рр. спочатку щодо втечі своїх селян з Ляхова до княжого с. Ілляшівки³⁵². У серпні ж 1571 р. збройний загін на чолі з дубенським боярином Острозького Філіпом Стубельським вчинив наїзд на Білашів, завдавши суттєвих збитків Джусі. Через місяць білашівські та дерманські селяни за наказом Джуси наїхали на с. Стубло – маєток зем’янина Острозького³⁵³. Всі ці “зачіпки” завершилися вигнанням Джуси з Дермані.

Перелічити всі судові процеси, тим більше “одноразові”, шляхти з Острозькими практично неможливо. Тут згадаємо ті, які трапилися нам у луцьких гродських та земських книгах, поділивши їх за змістовим принципом. Підкреслимо: мова йде про один бік справи, тобто її представлення постраждалим, але інтерпретація другої сторони, тобто урядовців та підданих Острозького, нам траплялася доволі нечасто (князь нерідко просто ігнорував судові позови).

Насамперед це **напади на самих шляхтичів** та ураження їхньої честі. Так, у квітні 1562 р. було порушено справу проти дубенського урядника Острозького Гнівоша Вороновича, який нібито напав на королівського дворянина Тимофія Голезну, побив його і відібрав королівські лісти. Це засвідчив судовий виж. Воронович відповідно 25 квітня оскаржив неправдиве донесення вижа й намагався виправдатися³⁵⁴. У травні 1574 р. белзький ловчий та сатіївський державця пан Станіслав Милашевський оскаржував острозького підстаросту Каспера Яновича, який скривдив його, арештував та ув’язнив у замку разом із м’якотським отаманом та возним, коли вони приїхали виручати своїх селян, що їх арештували на ринку в с. М’якоть і ув’язнили в Острозі³⁵⁵ (а перед цим 20 липня 1573 р. Милашевський оскаржував напад слуг князя на сатіївські землі³⁵⁶). 20 листопада 1576 р. зем’янин Роман Вільгорський скаржився, що коли проїздом зупинився в Острозі, то намісник старости Михайло Привередовський ударив на сполох, зібрав міщан і острозьких татар, напав на його помешкання, побив і пограбував до нитки³⁵⁷. 15 січня 1594 р. Андрій Скретуський скаржився, що за наказом К. Острозького його впіймали, пограбували і закували в острозькій в’язниці, що підтвердив возний у суді³⁵⁸.

³⁵¹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 174–176 зв. Про Словицьких див.: *Dowbyszczenko M.* Między Ukrainą a Polską. Szlachecka rodzina Jełowickich w życiu społecznym i religijnym Wołynia od połowy XVI do połowy XVII wieku // *Studia z dziejów i tradycji metropolii Kijowskiej XII–XIX wieku.* Lublin, 2009. S. 15–29.

³⁵² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 412.

³⁵³ Там само. Кн. 458, арк. 337, 416; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 278 об.

³⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 65 зв.

³⁵⁵ Там само. Кн. 459, арк. 102 зв.

³⁵⁶ Там само. Спр. 14, арк. 228 зв.

³⁵⁷ Там само. Спр. 16, арк. 495 зв.–496.

³⁵⁸ Там само. Спр. 45, арк. 57 зв.

Нерідко замість панів від нападу підданих Острозького потерпали слуги. Наприклад, 12 вересня 1568 р. дружина луцького каштеляна Марія Козинська заявила про напад підданих князя на будинок її урядника, грабунок його майна (зокрема одягу і зброї) та виведення дворової жінки зі Степані³⁵⁹.

Щодо скарг стосовно **землі** та спірних володінь, то першу подав кн. Андрій Масальський, котрий 28 лютого 1563 р. оскаржив у суді знищення слугами Острозького межових знаків між тучинським та горболевським маєтками і засіяння відрізаного шматка землі селянами Острозького³⁶⁰. Королівський дворянин Станіслав Граєвський 27 грудня 1569 р. оскаржував спалення замку в м. Степані, побиття його слуг і пограбування майна степанськими слугами, боярами і селянами К. Острозького³⁶¹. У травні 1571 р. кн. Ганна Чорторійська заявила свої претензії на частину тої самої Степані та інші маєтки, “которые на дом князей Голшанских спадком приходят”³⁶² – про цей процес з багатьма претендентами ми вже писали. Тут лише зазначимо, що в архіві Острозьких зберігалися численні судові справи щодо Степані, зокрема з Заславськими, Радзивілами, Чорторійськими за 1580–1590-ті роки, включно з постановою Люблінського трибуналу 1590 р., для якого була надана навіть “генеалогія кн. Острозьких по-польську писана”³⁶³. У 1594 р. віленський тивун Ян Пац намагався розмежувати свої маєтки Грушевицю, Яневичі, Княгинин, Спасів, Волицю з острозькими землями Жорновним, Сатисвом, Конюхами, Цурковим, Уїздеями, Крупою, Мізоцем, але ні сам князь, ні його повірені на межування не з’явилися³⁶⁴. Врешті на початку березня 1603 р. Пац із дружиною передали (продали?) Княгинин Олександрові Острозькому³⁶⁵. За землю з К. Острозьким судилися також Юрій Бистрам (Острозький захопив його с. Мощі в 1580–1590-х роках)³⁶⁶, новогрудський зем’янин Василь Єнич-Дворецький (захоплення у 1574 р. с. Дворця під Рівним, яке вислужили предки Єнича у кн. К. І. Острозького)³⁶⁷, кременецький земський суддя Януш Жабокрицький та радомський каштелян Анджей Фірлей (знищення межових знаків у Жабокричах, 1594 р.)³⁶⁸, Роман і Андрій Жабокрицькі (земельний конфлікт 1602 р.)³⁶⁹, Павло Кондрацький та Ян Криницький (захоплення П’ятигорщини та Костюківщини, 1598 р.)³⁷⁰, кременецький земський суддя Андрій Юхнович Куневський (захоплення Кунева, 1570 р.)³⁷¹, кн. Юрій Пузина (наїзд гайдуків К. Острозького та розорення Стралковського лісу, 1595 р.)³⁷².

³⁵⁹ Там само. Спр. 10, арк. 308.

³⁶⁰ Там само. Спр. 5, арк. 42 зв.

³⁶¹ Там само. Спр. 11, арк. 609 зв.

³⁶² Там само. Кн. 458, арк. 140 зв.

³⁶³ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 41 зв.–45 зв. (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

³⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1320.

³⁶⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 203, л. 28–37.

³⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 389 зв., 610; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 131–132.

³⁶⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, кн. 454, арк. 191.

³⁶⁸ Там само. Спр. 45, арк. 79–80.

³⁶⁹ Там само. Спр. 91, арк. 3.

³⁷⁰ Там само. Спр. 54, арк. 271 зв., 364–368.

³⁷¹ Там само. Спр. 12, арк. 458.

³⁷² Там само. Спр. 48, арк. 405.

Наїзди й пограбування майна. 14 серпня 1564 р. Овдотя Четвертинська подала скаргу на крупського урядника Острозького Яцка Жеребка, який побив її селян і пограбував сіно³⁷³. У 1565 р. дубенський урядник Острозького Гнівош Воронович напав на с. Можків Якіма Яворинського, при цьому було пограбовано й побито селян (одного вбито), зроблено навіть спробу спалити село³⁷⁴. Далі з Острозьким судилися: рівненський староста Григорій Война (пограбування й побиття селян в с. Пухове, спалення поташних заводів, грабування поташу в пушах, 1572 р.)³⁷⁵, Гектор Волобеський (наїзд на Семаки, вилучення не лише речей, а й документів, 1594 р.)³⁷⁶, Петро Дубенський (наїзд на Будораж, побиття дружини, слуг, відібрання майна, грошей, документів, 1594 р.)³⁷⁷, люблінський купець Матіс Гензерейх (наїзд урядника, татар і слуг Острозького на лісову будуву в Заушші Івана Багриновського, захоплення документів, грошей, майна, знищення 200 лаштів попелу, 1577 р.)³⁷⁸, Павло Садовський (вилучення майна і грошей у калинівському дворі, 1594 р.)³⁷⁹, Ольбрахт Рожен (наслання К. Острозьким свого слуги Кіндрата Прущинського з татарами, стрільцями та козаками на с. Новосілки, захоплення слуги Кшиштофа Дрогаєвського та примушення його видати розписку, що нічого з майна не було взято)³⁸⁰. Лев та Микола Бережецькі оскаржили наїзд у ніч на 9 серпня 1597 р. на будинок їхнього брата Вавринця в с. Почапки чималого загону слуги Острозького Францішка Халецького зі слугами й запорозькими козаками – “збойцями, виволанцями, лотрами козаками з Низу и з інших мест и сел Запорожя людми свовольными из бурсы Наливайковых”. Напавши вночі, вони прямо в ліжку забили Вавринця та його дружину й трупи невідомо де поділи, побили та поранили слуг, навіть власну сестру Ганну Халецьку нападник Францішек “рогатиною в ногу праве насквозь пробил и шкодливе ранил”, а також усі цінності, майно, документи (зокрема, й листи самого короля) відібрав³⁸¹.

Справи про **побиття слуг** та підданих були звичною справою, тож назвемо лише дві 1594 р.: скарги ксьондза Андрія Луневського про побиття його урядника і слуги³⁸²; Яна Шостовицького (побиття його слуги п’яними селянами с. П’яне)³⁸³.

Нарешті, щодо **боргових** справ наведемо приклад знову з 1594 р., коли Филип Бокій-Печихвостський скаржився на невиплату К. Острозьким заборгованих 100 кіп гр. лит. Згідно із записом князя, він позичав гроші на рік і в разі перевищення терміну зобов’язувався сплатити втричі більшу суму (тобто 300 кіп). Згодом Острозький позичив у того самого шляхтича ще 140 кіп грошей і знову не віддав вчасно. Суд був призначений на рочки 26 травня 1594 р. Бокій-Печихвостський подав до судового розгляду оригінали боргових розписок князя. Саме з них можна зрозуміти, за яких обставин і навіщо найбагатший магнат кн. К. Острозький позичав гроші. В обох

³⁷³ Там само. Спр. 6, арк. 182.

³⁷⁴ Там само. Спр. 7, арк. 380 зв.

³⁷⁵ Там само. Спр. 13, арк. 84.

³⁷⁶ Там само. Спр. 45, арк. 351.

³⁷⁷ Там само. Арк. 363–364.

³⁷⁸ Там само. Спр. 17, арк. 828 зв.

³⁷⁹ Там само. Спр. 45, арк. 1364 зв.

³⁸⁰ Там само. Спр. 53, арк. 601–603.

³⁸¹ Там само. Спр. 50, арк. 585–587.

³⁸² Там само. Спр. 45, арк. 1205 зв.

³⁸³ Там само. Арк. 1107 зв.–1108.

позиках ішлося про “пилную мою потребу”, задля чого в конкретний момент князь не мав “готових грошей”. Позичаючи 30 вересня 1593 р. у Луцьку першу суму, Острозький обіцяв, що виплатить її в Луцькому замку на Великдень “свято руское”, “ничим того року не похибляючи”. У разі ж затримки хоч на один день позичальник міг відразу подавати до суду й встановлювати свою пеню, яку Острозький зобов’язувався без обговорення та апеляції прийняти. Між іншим, свідками цієї першої позики були Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький, земський суддя Кад’ян Чаплич-Шпановський, луцький земський підсудок Іван Хрінницький (усі поставили свої підписи та печатки). Другу суму Острозький позичив 30 грудня 1593 р. у Божковичах на тих самих умовах (щоправда, тут зазначалася лише подвійна пеня – 280 кіп) при свідках Івані Хрінницькому, Остафії Сло-Малинському та Богдані Борейко-Кнерутському. Під час судового слухання 26 травня 1594 р. умоцвані Острозького володимирський гродський писар Станіслав Кандиба та Кшиштоф Гуйський (Гурський) заявили від імені князя, що він готовий віддати в рахунок боргу с. Півче з усім, що до нього належить, та підданими. І хоча Бокій-Печихвостський бажав отримати гроші (у трикратному вирахунку), однак, “упатруючи абым до болших накладов и трудности не пришел”, усе ж погодився перебрати маєток. При цьому, знаючи тогочасні “повадки”, позивач записав у протоколі судового слухання, що в суді мають бути визначені конкретні терміни передання маєтку, строки відновлення судового процесу й санкції в разі несвоєчасного передання³⁸⁴.

Тут до речі згадати й той факт, що Острозький був боржником навіть єпископа Кирила Терлецького. Виїжджаючи до Рима, Владика залишив усі свої цінності та архів на зберігання пінському міщанину Григорію Крупі. Серед документів у реєстрі зазначалися: “Листы три, писанные от его милости пана воеводы киевского, княжати Острозского, с печатями и с подписом руки его милости: один лист на сто коп грошей литовских, другой лист на сорок коп грошей, а третий на пятьдесят чирвоных золотых”³⁸⁵.

Окремо згадаємо цікаву справу про “опір” всевладдю Острозьких та їхніх слуг із боку **Рогозенських**. У 1568 р. слуги Острозьких напали на маєток Уляни Рогозенської. Двірня Уляни відчайдушно оборонялася, а її син Данило збройно захищав при цьому матір і сильно побив та поранив одного з керівників наїзду. 23 жовтня 1568 р. за рішенням приятельського суду Уляна своїми грішми оплатила “провину” сина, втім, зазначалося, що Данило вірно захищав її від нападу сусідів та ураження її честі³⁸⁶. Цей зворушливий запис, імовірно, загалом був непоодиноким (наприклад, у 1576 р. Бенедикт Галовський ледь не силою “виривав” у Костянтина Острозького свого підданого з Поремби³⁸⁷), але в даному разі вельми цікавий з погляду як спротиву небагатій вдови та її сина могутньому магнату (його слугам-наїзникам), так і розуміння синівського обов’язку перед матір’ю-вдовою й “оцінювання” його виконання у грошовому вимірі.

Перегляд луцьких судових книг дає також матеріал про “другу сторону” – тобто *скарги від імені К. Острозького*, які не мають інтерпретації протилежної сторони.

³⁸⁴ Там само. Арк. 366, 824 зв.; ОДІКЗ. Фонди. КН 23853, арк. 1–2 зв.

³⁸⁵ Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 218. С. 263.

³⁸⁶ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 352.

³⁸⁷ АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 449, plik 8, k. 1.

Справи про **наїзди** мають кілька яскравих сторінок. У січні 1569 р. кременецький підстароста Єзуф Крунчовський з 800 кіннотниками (цифра, названа у скарзі, як було заведено, значно завищувалася) та цілим натовпом озброєних слуг і селян напали на села Корницю і Юревицю, побили підданих, відібрали майно, гроші, документи, зброю, одяг, при цьому Кременецький гродський суд відмовив у слідстві³⁸⁸. У квітні 1571 р. дубенський урядник К. Острозького Гнівош Воронович скаржився на організацію Якубом Голдаковським наїзду на перемилівські землі Острозького, при цьому нападники стріляли в селян-орачів, порубали плуги, забили худобу, Голдаковського схопили – він був урядником королівського маєтку в Сатиеві, шість днів його протримали в Дубенському замку, а потім йому ще й довелося доводити перед судом свою безневинність³⁸⁹. Костянтин Ярмолинський із селянами вчинив наїзд на обиясівські поля м. Рівного (1597)³⁹⁰; піддани Андрія Олізаровського потравили звиняцькі поля Острозького (1581)³⁹¹; Микола і Бенедикт Боговитини-Шумські наїхали на с. Красне і не лише побили урядника Острозького Томаша Яновського та його слуг, але й відібрали дорогоцінний пояс і шкатулку з грішми – зібрані королівські податки (1569), щоправда, наступного року урядник і міщани Красного впіймали обох нападників і жорстоко побили³⁹²; Василь Воронич і Єрофій Злоба-Чернчицький наїхали на крупські володіння й пограбували бджоли в котівському ґрунті, двоє нападників були впіймані (1598–1599), в іншому випадку Злоба скаржився на напади крупського та п’янського урядника Острозького Стефана Брежинського³⁹³; Андрій Добринський вивіз із баришівського поля 215 кіп скошеної пшениці і 85 кіп жита³⁹⁴.

Справи про захоплення **землі** Острозького переважно стосуються великих земле-власників. Що ж до середніх чи менших, то можна назвати двох: Іван та Єрофій Гойські захоплювали й засівали поля в с. Городище (1569) та зверівські землі (1574)³⁹⁵; Семен Богуринський спробував відібрати свій заставлений маєток (1581)³⁹⁶. **Напади** на слуг, їх побиття й навіть **убивства** також не були рідкісним явищем. У 1564 р. ставровський урядник Василя Загоровського побив красенських селян Острозького, і 11 червня один із побитих помер, інші ж були ледь живі (про це доповідав красенський намісник князя)³⁹⁷. 16 жовтня 1568 р. конюший К. Острозького Ярош Вільга скаржився, що селяни холмського підкоморія Михайла Дзялинського під с. Городниця побили й пограбували його слуг (забрали одяг і зброю)³⁹⁸. У 1581 р. селяни Григорія Сосницького вбили крупського бортника Федця, коли він їхав через маєток Сосницького Пальче³⁹⁹. Того ж року Андрій Шпраський зі слугами напав на підвод-

³⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 59.

³⁸⁹ Там само. Кн. 458, арк. 102 зв.–103.

³⁹⁰ Там само. Спр. 50, арк. 362.

³⁹¹ Там само. Спр. 23, арк. 278.

³⁹² Там само. Спр. 11, арк. 601; спр. 12, арк. 3.

³⁹³ Там само. Спр. 53, арк. 208 зв.–210; спр. 55, арк. 621–622, 639-в–639-г.

³⁹⁴ Там само. Спр. 23, арк. 333 зв.

³⁹⁵ Там само. Спр. 11, арк. 373 зв.; кн. 454, арк. 82 зв.

³⁹⁶ Там само. Спр. 25, арк. 37 зв., 204, 378.

³⁹⁷ Там само. Спр. 6, арк. 101.

³⁹⁸ Там само. Спр. 10, арк. 348 зв.

³⁹⁹ Там само. Спр. 25, арк. 208 зв.

чиків князя, убив одного, а інших побив і поранив⁴⁰⁰. **Пограбування** також були досить частими. Наведемо лише кілька прикладів: 30 квітня 1573 р. від імені князя було оскаржено дії селян Богдани Малинської, які пограбували п’янських селян Острозького (у скарзі детально перелічено всі відібрані речі), котрі їхали з ярмарку з Острожця (а в 1593 р. Богдана Малинська оскаржувала напад суразьких та бушинських урядників і селян Острозького на її грушківські володіння)⁴⁰¹; у вересні 1597 р. Павло Пашута пограбував хоревецького урядника князя Павла Пашкевича в с. Жукові⁴⁰²; а в лютому 1597 р. в урочищі Наклюнчі вишковський урядник та селяни королівського секретаря Бартоша Опрялка побили й пограбували Василя Івановича, кожум’яку Олександра Острозького⁴⁰³.

Навряд чи ці справи з Острозьким та його підданими залишалися невіршеними й зависали в повітрі. Якщо вони не доходили до логічного кінця в судовому процесі й не вирішувалися полюбовно, то розв’язувалися “мечем”, тобто силою – за принципом “око за око, зуб за зуб”. Наприклад, у 1574 р. дорогобузькі міщани та іллінські й дроздовські селяни князя захопили належні Єрофію Гостському Котівські острови (Погребище і Перекалівське) на р. Горинь, порубали бортні та інші дерева і побили селян скаржника⁴⁰⁴.

Тепер зупинимося на регіональній картині судових процесів проти К. Острозького, обмежившись позовами лише відомих представників знаті.

“Подільську”* *шляхту* в “зачіпках” з К. Острозьким репрезентував кременецький земський суддя Антонін **Словицький/Яловицький**. Суперечка стосувалася греблі у Підгірцях Чернецьких, які розділяли два стави Словицького та Острозького. Сторони полюбовно домовилися, що обидві греблі будуть засипані й кожен власник сам опікуватиметься своїм ставом. Застава за порушення угоди була призначена в 1000 кіп гр. лит.⁴⁰⁵. Сам характер полюбовного рішення засвідчує випадковість конфлікту та взаємне небажання його роздмухування, оскільки сторони не протистояли у своїх регіональних інтересах та в сеймиковій боротьбі. 1598 р. датовано судову справу Острозького з Миколою Словицьким, кам’янецькі селяни якого вкрали коней у тороканівських підданих князя⁴⁰⁶.

Кілька конфліктів К. Острозький мав і з представниками роду князів **Збаразьких**⁴⁰⁷. Головним чином це “зачіпки” з підданими кременецьких старост Миколая та Януша Збаразьких. Першу справу від 15 червня 1562 р. порушено через те, що ожо-

⁴⁰⁰ Там само. Спр. 23, арк. 65.

⁴⁰¹ Там само. Спр. 14, арк. 121; кн. 541, арк. 30, № 161.

⁴⁰² Там само. Спр. 45, арк. 1178.

⁴⁰³ Там само. Спр. 50, арк. 61 зв.–62.

⁴⁰⁴ Там само. Спр. 14, арк. 11.

* Кременецький повіт адміністративно належав до Волині, тому визначення “подільську” взято в лапки.

⁴⁰⁵ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 237–237 об.

⁴⁰⁶ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 341; про Словицьких див.: *Довбищенко М.* Шляхетська родина Словицьких у громадському та релігійному житті Волині середини XVI – першої половини XVII ст. // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури.* К., 2008. Вип. 7. С. 79–94.

⁴⁰⁷ Див.: *Собчук В.* З історії титулованої української аристократії пізнього середньовіччя. Становлення роду Збаразьких та його володінь на Волині // *Молода нація.* К., 2000. № 1. С. 228–245; *Демченко Л. Я.* Тестаменти княжого роду Збаразьких // *Архіви України.* 1999. № 4/6. С. 26–36.

говецький урядник Збарзького Собко напав на дубенського урядника Острозького Гнівоша Вороновича та відібрав упійманого останнім селянина-втікача-злодія (підданого Острозького), при цьому були пограбовані Воронович і його слуги⁴⁰⁸. А 18 серпня 1563 р. скаржився вже Миколай Збарзький – щодо наїзду на його замок у Грицеві⁴⁰⁹. У 1570 р. дії Острозького оскаржував троцький воєвода кн. Стефан Андрійович Збарзький: 27 вересня Острозький наслав своїх косянтинівських та кузьминських урядників і слуг на свиннівський двір, де було попалено будинки, пограбовано бояр тощо. На суді Збарзького представляв Стефан Вишетравка, а Острозького – Іван Мотовило та Микола Люборадський (на наступних рочках – Станіслав Ситницький і Микола Кумельський). Усе завершилося полюбовним судом за посередництвом кн. Костянтина Вишневецького і кн. Владислава Збарзького. Однак незабаром “неведомо з яких причин и не водле права посполитого” кн. Миколай Збарзький чомусь виставив дуже велику суму сатисфакції (“усправедливенья”) К. Острозькому. Нащадок Миколая Януш Збарзький спільно зі Стефаном намагалися це потвердити (адвокати Острозького доводили облудність їхніх слів “в таком неправном всказане”). Король викликав Януша і Стефана Збарзьких та Костянтина Острозького на суд, щоб сторони стали і виправдалися, і щоб ніхто “над право посполитое уближенья з шкодою не приймавал”⁴¹⁰. У липні 1571 р. Миколай Андрійович Збарзький зі збройним загоном напав на с. Лазучин, щоб передати його троцькому воєводі Стефанові Збарзькому. К. Острозький 9 серпня вирушив до Кременецького замку возного (Стахів Дмитровича Стривяського) та своїх слуг, щоб дізнатися про мету такої акції та подати протестацію до Кременецького замкового суду, однак їх не допустили не лише до Збарзького, а й у Кременецький замок. Кременецький же ландвійт не записав скаргу до “ратушних книг”, лаяв посланців князя й навіть хотів “звонити на квалт”, щоб прогнати їх з міста. Возний засвідчив, що підстароста кременецький Станіслав Каменецький та замковий писар Андрій Жирицький не допустили служебника Острозького до огляду гродських кременецьких книг і не дали виписів (Острозький підозрював, що там справа проти нього ведеться неправильно, поза королівським декретом). Навіть королівський позов підстароста для Збарзького не взяв, у замку на урядовому місці старости позов також не вдалося покласти, бо перед возним закрили ворота, тому довелося королівський позов увіткнути у ворота замку⁴¹¹. А позов до Стефана Збарзького було відвезено в Ожоговецький замок. І хоча троцький воєвода там був, але до нього не пускали, мовляв, Збарзький спить. Згодом прийшов замковий воротний і запросив возного вийти із замку для розмови з маршалком князя. Однак як тільки возний вийшов, ворота замку негайно зачинили, і скільки возний не “калатав” у ворота, їх не відчинили, тож і в цьому разі позов довелося встромити у браму⁴¹².

2 вересня 1572 р. К. Острозький оскаржив перед обивателями Волинського воєводства напад кременецького старости Миколая Збарзького із сином та слугами на

⁴⁰⁸ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 119.

⁴⁰⁹ Малиновский И. Сборник материалов... 1901. № XXXIV. С. 444–446.

⁴¹⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 16–20 зв.

⁴¹¹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 458, арк. 220–220 зв.; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 22–24 зв.

⁴¹² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 26–26 зв.

с. Крухиничі, захоплення і насильне вивезення кн. Анни Деспотівни Збараської та її онуків – дітей її покійного сина кн. Романа Сангушка, яких по дорозі Збараський просто кинув та пограбував усе рухоме майно. 5 вересня від імені княгині Анни було зроблено заяву, ніби вона добровільно виїхала до Кременця, її онуки ніяк не постраждали і майно не пограбоване⁴¹³. Ці події були епізодом у боротьбі за опікунство над дітьми Романа Сангушка, про що мова йтиме далі. Судові процеси Острозького з Миколаєм Збараським востаннє фіксуються 1574 р. і стосуються побоїв війтом м. Базалії вороновецьких підданих кременецького старости⁴¹⁴.

У подальшому всі судові процеси вів Януш Збараський, котрий посів кременецьке староство (кілька справ 1572 та 1576 рр. стосувалися Юрія та Владислава Збараського, у 1572 р. було побито і пограбовано слугу Юрія⁴¹⁵, а навесні 1576 р. київський воєвода відібрав у Владислава уряд справці Київського воєводства, який він отримав від Жигимонта II Августа, вигнав Збараського з Київського замку і призначив на цей уряд свого сина Януша Острозького⁴¹⁶). У червні 1575 р. Януш Збараський оскаржував у судовому порядку наїзди колоденського урядника Острозького, спалення загону для худоби і вирубування лісу в його грицівській діброві⁴¹⁷. У липні 1575 р. косятинівський урядник Острозького зі слугами, боярами та селянами вчинили наїзд на с. Дубче, розкопали греблю та побили грабарів⁴¹⁸. Через тиждень селяни Острозького за наказом пана (як твердив у судовому позові Януш Збараський) напали на селян Збараського на його землях, побили їх та пограбували пасіку й спалили вулики⁴¹⁹. Ледь не того ж дня піддані Острозького напали на с. Губче й позабирали майно селян та самого кн. Я. Збараського⁴²⁰. У 1580-х роках наїзди на володіння Острозького чинив уже Збараський. Ці справи розглядав Кременецький гродський суд. На думку К. Острозького, судові рішення на користь кн. Я. Збараського було ухвалено незаконно. Київський воєвода оскаржив дії кременецького суду та кременецького старости Януша Збараського перед королем. Рішення сеймового суду, затверджене Стефаном Баторієм, було прийнято 20–23 лютого 1585 р. і стосувалося загального розгляду взаємних наїздів та претензій⁴²¹. Проте конфлікт тривав і переростав у “війну” через суперництво у привласненні та залюдненні земель на прикордонні, зокрема на Київщині.

Водночас антагоністи мали все ж спільно обороняти південні кордони як королівські урядовці: канцлер Замойський у своїх розпорядженнях саме К. Острозькому та Я. Збараському доручав “оборону кресів”⁴²². Обидва вони фігурували як кандидати на заміщення уряду польного гетьмана. Нагадаємо, що незгода двох “оборонців кресів” між собою перешкодила їм вчасно допомогти війську Замойського в

⁴¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 490–490 зв., 515 зв.–516.

⁴¹⁴ Там само. Спр. 14, арк. 4; кн. 454, арк. 4.

⁴¹⁵ Там само. Кн. 454, арк. 148 зв.

⁴¹⁶ Там само. Спр. 16, арк. 94.

⁴¹⁷ Там само. Спр. 15, арк. 290–290 зв.; кн. 459, арк. 148 зв.

⁴¹⁸ Там само. Спр. 15, арк. 293–293 зв.

⁴¹⁹ Там само. Арк. 328–328 зв.

⁴²⁰ Там само. Арк. 329.

⁴²¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 60 зв.; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22220, арк. 1–4; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 198, л. 186–186 об.; ед. 216, л. 348 об.–350, 355 об.–359.

⁴²² Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Kraków, 1948. T. 4. S. 104.

1589 р. під Баворовом, і битва з татарами була програна. Всі звинувачували їх у взаємних амбіціях, а отже, політичній ворожнечі, а також постійних маєткових суперечках, котрі переважили загальнодержавні інтереси. Окрім того, обидва мали зв'язки з козаками, й кожен намагався використати їх у своїх цілях. Конфлікт К. Острозького з Я. Збараським, таким чином, виливався у протистояння двох магнатів у всіх сферах публічного життя (нагадаємо, що Я. Збараський був у числі суддів сенату, який звинуватив Никифора). Судова справа 1599 р. щодо неповернення К. Острозьким селян-утікачів з маєтків Януша Збараського стала чи не останньою з відомих за судовими книгами⁴²³.

Януш в іпостасі брацлавського воєводи у 1594 та 1597 рр. судився також з Янушем та Олександром Острозькими⁴²⁴. Особливо резонансною була справа 1594 р. за звинуваченням Януша Збараського Янушем Острозьким у підпалі замків Полонського, Сапогівського, Чуднівського, а також дворів Чорторийського і Дедківського⁴²⁵. Всі ці справи точилися до самої смерті брацлавського воєводи Януша Збараського на початку 1608 р., а незабаром по ньому відійшов у вічність і Костянтин Острозький⁴²⁶.

З іншим представником роду Збараських троцьким воєводою Стефаном К. Острозький позивався спочатку як потерпіла сторона. Частково про це вже йшлося вище. У жовтні 1573 р. купельський урядник С. Збараського наїхав на с. Чухіли, що належало слугі Острозького Бальцеру Вільзі, поранив з рушниці самого Вільгу й пограбував його. А кременецький староста Миколай Збараський відмовився посилати возного для засвідчення шкоди й поранення Бальцера⁴²⁷. Через три роки, у вересні 1576 р., урядники й слуги К. Острозького напали на купельський двір Стефана Збараського, обложили його, захопили, багатьох людей постріляли й поранили та завдали великих збитків, тому Стефан Збараський позвав К. Острозького до кременецького суду⁴²⁸. І все ж 27 лютого 1577 р. перед старостою кременецьким Янушем Збараським повірені Стефана Збараського намісники Себастьян Кошляковський, Кшиштоф Красовський та “умоцований” Стефан Вишетравка засвідчили, що позов скасовується, оскільки від Острозького “его милости князю воєводе троцькому, врядникам, слугам и подданым его милости за все досыт сталося”, відповідно всі позовні документи і реєстри передали “умоцованому” Острозького панові Андрію Романовському, а всі записи до книг кременецьких замкових скасували (“вморили”)⁴²⁹.

Тим часом сам К. Острозький 17 лютого 1577 р. подав до луцьких гродських книг скаргу, що до кременецьких книг записали його угоду зі Стефаном Збараським не в такому вигляді, як її було укладено. Про це повідомив служебник князя Якуб Мошенський: кременецький підстароста Станіслав Каменецький, суддя Олексій Белецький та писар Андрій Жирицький вчинили “незычливість и противность” слугам Острозького Мартіну Меженському та Андрію Романовському, які вказали їм на

⁴²³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 524.

⁴²⁴ Там само. Спр. 45, арк. 544–544 зв.; спр. 50, арк. 226 зв.–227 зв.

⁴²⁵ Там само. Арк. 544–544 зв.

⁴²⁶ Див.: *Dobrowolska W. Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim. Kraków, 1930; Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich. Przemyśl, 1926.*

⁴²⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 422 зв.

⁴²⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 28.

⁴²⁹ Там само. Арк. 29.

неправдивий запис до судових книг двох позовів Стефана Збараського на їхнього пана. У відповідь слуги Острозького вислухали непристойні речі про свого пана, записали їх і поставили вимогу зафіксувати цей запис у кременецьких гродських книгах. “Цедулу” в них взяли, але запис у книги зробили інший: багато випустили і чимало від себе виправили та додали, до того ж випису Острозькому не надали⁴³⁰. Мабуть, після полюбовного рішення ця справа стала неактуальною, оскільки з кременецьких судових книг матеріали справи були викреслені.

Утім, сутички К. Острозького зі Стефаном Збараським не припинялися. Наприклад, у червні 1581 р. їхня суперечка мала розглядатися на місцевих рочках, але Острозький не зміг на них приїхати, бо був під Києвом і розбирався з “лотрами козаками низовими”⁴³¹. Епізодичною була суперечка К. Острозького з київським стольником Матвієм Збараським про пограбування м. Ходосова та неповернення селян-утікачів⁴³².

Піддани Костянтина та Януша Острозьких чинили наїзди на володіння Юрія та Кшиштофа Збараських і наприкінці XVI – на початку XVII ст. (цікавий випадок відібрання мила у збараського плебана⁴³³), а підлеглих Збараським євреїв Острозькі обкладали контрибуцією та обтяжували постоем військ⁴³⁴. Тож судові процеси не вщухали, зокрема їх вів з обома Збараськими Януш Острозький у 1603–1608 рр. Як правило, вони перманентно вирішувалися полюбовним судом, а потім розпалювалися знову⁴³⁵.

Показовим є процес 1604–1606 рр., який за підтримки батька вів Януш Острозький з брацлавським підкоморієм та королівським секретарем Лавріном **Пісочинським** за маєток Кам’яногорське. Все почалося з великого наїзду Януша “со многими” кінними слугами, цілим військом (як це подавав у скарзі до вінницького суду Пісочинський) зі свого замку у Пікові на його маєток. Позови Януша до суду й скарги Пісочинського подавалися регулярно впродовж двох років, справу передали до трибунальського суду, Януша покликав король, було видано постанову про зобов’язання кн. Острозького сплатити всі збитки Пісочинському (14 гривень грошей) під страхом штрафу в 4000 кіп грошей і повернути маєток, однак позваний не виконував вирок і Кам’яногорське не повертав⁴³⁶.

Литовську знать у суперечках з К. Острозьким репрезентують кілька родів та осіб. Наїзд слуг кн. К. Острозького в серпні 1574 р. на Доросин і Княже, котрі належали литовському підканцлеру Євстафію **Воловичу**⁴³⁷, ймовірно, був пов’язаний із веденням К. Острозьким процесом оволодіння другою частиною маєтків Дому Острозьких та роллю в цьому підканцлера. Доказом тому слугує більш рання справа 1570 р. про наїзд слуг Острозького на м. Степань та побиття там урядника й слуг Воловича. Судовий розгляд цієї справи було відкладено через хворобу судді, що викли-

⁴³⁰ Там само. Арк. 30–30 зв.

⁴³¹ Там само. Арк. 32–33.

⁴³² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 100.

⁴³³ АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 130, plik 12, k. 1–2.

⁴³⁴ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 80.

⁴³⁵ *Chomętowski W.* Książce Krzysztof Zbaraski, koniuszy koronny. Warszawa, 1866. S. 8–9.

⁴³⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 4051/II, арк. 19–22 зв., спр. 2527, 30–32 зв., 46–48, 55–56, 62–65 зв., 82–87. Див. також лист Я. Острозького до Л. Пісочинського (Biblioteka Ordynacyi Kraśnińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 224. S. 262).

⁴³⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 459, арк. 252.

кало протест з боку довіреної особи Воловича⁴³⁸. Випадковістю можна пояснити напад коблинських бояр Яна **Монтовта** (утім, майже всі маєтки Монтовта розташовувалися на Волині, відносимо його до литвинів через походження та усталені саме в Литві всі зв’язки роду) в с. Мнішині на слуг-циган К. Острозького, їх побиття та пограбування⁴³⁹. Ймовірно, цигани викликали підозру. Острозький не воював з Монтовтами. Свідчення тому – особистий листовний наказ князя від 17 лютого 1569 р. своєму дубенському урядникові Гнівошу Вороновичу про повернення Яну Монтовту захопленої головчицькими селянами кобаківської землі та відшкодування пограбованого майна й забитого “турецького” коня (тобто арабського скакуна)⁴⁴⁰. Щоправда, вже наступного року ті самі головчицькі селяни (спільно з лосятинськими) напали на хорупанський маєток Яна Монтовта, ймовірно, без відома свого пана⁴⁴¹. Дубенські міщани також не пасли задніх: вони ловили рибу та грабували сіно в монтовтському с. Коблино, а також приховали селянина-втікача⁴⁴².

“Зачіпки” К. Острозького з **Радзивілами** розпочалися у 1570-х роках і стосувалися взаємних наїздів селян у районі с. Яблуні (Яблонного), що належало Радзивілам (1571–1576)⁴⁴³. Подальші непорозуміння між ними мали родинний характер. Кшиштоф Радзивіл “Перун”, як зять київського воєводи намагався скористатися “правами” своєї дружини (другої дружини від 1593 р. – старшої доньки К. Острозького Гальшки, † 1600 р.; його першою дружиною була улюблена донька Острозького Катерина, † 1579 р.) для відсудження частини маєтків, що належали Гальшці Острозькій. Вище цей сюжет уже був нами описаний. Нагадаємо лише, що Радзивіл посилався на заповіт Гальшки, в якому її спадщина передавалася дітям Острозького. Це була неправильна вказівка, оскільки в заповіті називалися сини князя і не згадувалися доньки. Отже, йшлося якраз про те, щоб маєток залишався у складі володінь Дому Острозьких, а не шматувався зятями.

Основні події розгорнулися упродовж 1594–1595 рр., коли віленський воєвода Кшиштоф Радзивіл висунув відповідні претензії. Тоді в оборону прав хворого батька (був у 1594 р. в дуже тяжкому стані, ймовірно, тому Радзивіл і поспішав щось “урвати”, поки все не перейшло синам тестя), а також своїх прав став Януш Острозький. Він написав досить емоційного, роздратованого листа Радзивілу щодо його позову до старого князя стосовно Слуцька та Кописі⁴⁴⁴. Справу розглядав слонімський гродський суд, який 18 травня 1594 р. постановив, що синові Кшиштофа Радзивіла Янушу має відійти половина маєтків Гальшки Острозької. Розрахунок був простий: Гальшка заповідала все дітям дядька, їх було четверо (двоє синів та дві доньки), отже, кожному по четвертині, а оскільки за К. Радзивілом послідовно були обидві доньки К. Острозького, то дві їхні четвертини мають перейти Радзивілу. Ця постанова не задовольнила київського воєводу, і він оскаржив її у Новогрудському трибуналі (скасував рішення слонімського суду) та Люблінському коронному трибуналі.

⁴³⁸ Там само. Спр. 12, арк. 103 зв., 107.

⁴³⁹ Там само. Спр. 5, арк. 10. Стосовно циган див.: *Mróz L. Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w. Warszawa, 2001.*

⁴⁴⁰ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 155–156.

⁴⁴¹ Там само. Спр. 12, арк. 357 зв.

⁴⁴² Там само. Спр. 8, арк. 256 зв.

⁴⁴³ Там само. Кн. 468, арк. 494 зв.; спр. 16, арк. 377 зв.

⁴⁴⁴ *Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 131, прим. 288.*

А 22 травня 1594 р. позов до суду отримали обидва сини К. Острозького Януш та Олександр, які розпочали свій процес проти Радзивіла щодо нерухомої та рухомої спадщини кн. Гальшки Острозької⁴⁴⁵.

К. Радзивіла підтримав литовський канцлер Лев Сапега. Саме він порадив литовському гетьманові порушити паралельний процес з вимогами виділити частину маєтків Тарновського як материзну донькам Софії Тарновської-Острозької. Це мало спонукати старого князя до поступок зятю. Сапега виступив як посередник. У серпні 1594 р. Сапега в деталях описував Радзивілу, як він зустрічався з Острозьким, як умовляв його, який старий упертий і як важко піддається на пропозицію примиритися із зятем для спільної користі⁴⁴⁶. Сам К. Острозький намагався також усовістити зятя та притлумити його апетити щодо величини бажаного “ласого шматка”. У численних листах до К. Радзивіла старий князь обґрунтовує несправедливість його претензій, напирал на родинні стосунки та потребу об’єднання в політичних акціях у момент наступу “католицької партії” (листи від 9, 26 вересня, 21 жовтня, 12 та 14 листопада, 6 грудня)⁴⁴⁷. Водночас К. Острозький просив улюбленого онука, який щиро турбувався про здоров’я діда, вплинути на батька (21 жовтня, 6 грудня 1594 р.)⁴⁴⁸. На початку 1594 р. Єлизавета і Кшиштоф Радзивіли видали К. Острозькому квити про задоволення їхніх претензій на спадок Гальшки. Онук добився, щоб від імені батьків та його самого на ім’я К. Острозького був виписаний квит про відмову від претензій на спадщину познанської воєводини. Однак уже того ж року родина Радзивілів знову заявила про свої претензії на тарновські володіння⁴⁴⁹. Коли ж трибунал присудив К. Острозькому виплатити велику суму К. Радзивілу в рахунок його претензій на Слуцьк та Копись, у старого князя ледь вистачило самовладання, щоб не висловити зятеві свого ставлення до цього рішення⁴⁵⁰. Відповідно, він не сплатив 1000 пол. зол. і не віддав Романівської й Баранської волостей⁴⁵¹. Острозький скаржився також “посереднику” – Льву Сапезі, який явно протегував Радзивілу. 8 лютого 1595 р. Сапега переказував Радзивілу лист від старого князя, що той готовий був їхати до Пінська і виконати угоду, але захворів. При цьому додавалося, що Януш і Олександр, згідно з документами (заповітом Гальшки), мають права на більшу частину означених земель, але тесть із своєї частини виділить Радзивілу шмат і тоді настане примирення ворогуючих сторін⁴⁵². Імовірно, паралельно з цим Радзивіл подав позов на Острозького за наїзд на маєток кн. Ф. Чорторийського Стволовичі, яким опікувався литовський гетьман⁴⁵³. В архіві Острозьких зберігалось 12 листів 1627 р. від Єлизавети та Януша Радзивілів у майнових справах (зокрема щодо Гольшан)⁴⁵⁴.

⁴⁴⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 599.

⁴⁴⁶ Archiwum domu Sapiehow. Lwów, 1892. № 118, 122, 124, 125. S. 90, 92–94.

⁴⁴⁷ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 131, прим. 287, 288.

⁴⁴⁸ Там же. Прим. 287.

⁴⁴⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. П. 1802, арк. 18 зв.–19 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

⁴⁵⁰ Жукович П. Сеймовая борьба... 1609 г. С. 131, прим. 287 (лист від 14 листопада 1594 р.).

⁴⁵¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1307 зв., 1322.

⁴⁵² Archiwum domu Sapiehow. № 131. S. 100–102.

⁴⁵³ Центральний державний історичний архів Литовської Республіки. Ф. 1280, оп. 1, спр. 121, арк. 166–167.

⁴⁵⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. П. 1802, арк. 19 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

Примирення К. Острозького та К. Радзивіла, як уже зазначалося, відбулося. Угода, яку вони підписали, передбачала, що Радзивілу відходять Копись з Романовом і Баранним (усього 108 селищ), які фактично не перебували у власності київського воєводи, оскільки після Беати ці землі перейшли до Жигимонта II Августа, а він їх заставив Іванові Ходкевичу. Окрім того, Радзивіл отримав Глуськ у Новоградському повіті, Тернопіль і кілька маєтків під Краковом. Коли вся ця процедура на папері відбулася, Кшиштоф Радзивіл з подивом виявив, що його дружина, на ім'я якої власне й відходили маєтки, не має наміру переписувати їх на нього. Почався сімейний скандал, який тривав щонайменше упродовж 1595–1597 рр. (Гальшка/Єлизавета Костянтинівна Острозька помре 1600 р.). А проте Радзивіл сам фактично розпоряджався цією власністю: зокрема, він погодився відступити Янушеві та Олександру Острозьким Тернопіль⁴⁵⁵. Імовірно, важливу роль у примиренні сторін відіграли політичні обставини та потреба спільно протистояти унії і загалом наступу на свободу віровизнань. На сеймі 1597 р. Радзивіл підтримав Острозького у справі Никифора та потім намагався помирити старого князя із Замоїським (див. вище), а в 1599 р. у заповіті призначив одним з опікунів своїх маєтків Олександра Острозького, у якого в 1594 р. намагався відібрати частину спадщини Гальшки. Як свідчать судові документи, Тернопільська волость фактично передавалася Радзивілом в оренду Янушеві Острозькому, який мав сплачувати з неї певну суму. Зокрема, 1 січня 1597 р. він сплатив віленському воєводі 1230 пол. зол., але в березні воєвода і литовський гетьман не з'явився для отримання нової партії грошей, що було засвідчено возним⁴⁵⁶. Кілька “зачіпок” упродовж 1598 р. К. Острозький мав і з кн. Станіславом Радзивілом – головним чином через неусталеність межі між Яблонним (Яблуня) та степанськими землями і через порушення бортних дерев⁴⁵⁷.

Конфлікти з Григорієм Ходкевичем та його родиною були пов'язані з відкритою конкуренцією щодо урядів та політичних впливів. К. Острозький став київським воєводою у 1559 р., змінивши на цьому уряді Г. Ходкевича, який отримав троцьке каштелянство. 1561 р. датується й перша відома нам згадка щодо маєткових суперечок двох магнатів. Ходкевич викликав Острозького до королівського суду у справі щодо сіл Ступне, Мощаниця, Студенка і Мала Мощаниця⁴⁵⁸. Того року ця справа явно не була вирішена, оскільки позов до королівського суду з того ж питання був повторений 22 квітня 1563 р.⁴⁵⁹. У 1565 р. позивалися вже урядник та піддані обох панів. 17 грудня муравицький намісник Ходкевича Іван Скриба оскаржив дії зем'янина Острозького Пилецького, який самовільно заволодів берегом р. Стубля й побудував там “винницю”⁴⁶⁰. А 18 грудня вже оскаржений Пилецький (Пилип Стубельський) подав позов на зем'янина Ходкевича Щасного, який розорив означену “винницю”, спалив хату й забрав коня⁴⁶¹. Подібні “процеси” були непоодинокі.

⁴⁵⁵ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 176–181.

⁴⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 1, 144.

⁴⁵⁷ Там само. Спр. 53, арк. 299, 487–489.

⁴⁵⁸ Там само. Спр. 3, арк. 80 зв. У реєстрі судових справ Жигимонта Августа цей процес датований 1551 р. (Там само. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 107 зв.).

⁴⁵⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 59 зв.

⁴⁶⁰ Там само. Спр. 7, арк. 434.

⁴⁶¹ Там само. Арк. 436.

Паралельно з цим на початку 60-х років XVI ст. магнати воювали за вигідну опіку над дітьми кн. Януша Кузьмовича Заславського. На сейм 1564 р. у Бельську К. Острозький прибув із тисячним загоном надвірного війська. Т. Кемпа припускає, що в такий спосіб він намагався натиснути на короля задля вирішення питання опіки на його користь⁴⁶². Однак справу відклали, і Жигимонт II Август вирішив її остаточно в 1566 р. на користь Г. Ходкевича, який на той час уже був віленським каштеляном і великим гетьманом литовським, а отже, мав значно більшу вагу і впливи⁴⁶³. Того ж року (1566, 31 січня) вже знайомий нам зем'янин кн. К. Острозького Пилецький скаржився в суді на збройний наїзд на його маєток Стубло зем'янина Г. Ходкевича Замглинського із загоном у 150 чоловік, поранення самого Пилецького, побиття його селян, вилучення майна і намагання отруїти всіх людей вкинутим у криницю забитим скаженим собакою⁴⁶⁴. Подібні “зачіпки” підданих двох магнатів стали доволі частими. У квітні 1569 р. муравицький намісник Ходкевича Ілля Куча вчинив наїзд на Коритинці – маєток слуги Острозького Яна Лонцького, пограбував його, потім напав на власника на дорозі і відібрав зброю⁴⁶⁵. А в травні того ж року вже Ілля Куча скаржився на зем'янина Острозького Гаврила Прусиновського, який з натовпом слуг, бояр і селян напав на табун коней Ходкевича і викрав семеро найкращих⁴⁶⁶. 29 червня 1571 р. верховський урядник Ходкевича скаржився, що здолбицькі піддані К. Острозького напали на селян з Верхова, коли ті поверталися з острозького ярмарку на Св. Онуфрія (12 червня), пограбували їх та побили, коли ж урядник Юхно Булаєвський послав свого слугу до здолбицького урядника Миська Шашка для з'ясування інциденту, той заарештував слугу, через що інцидент набув ще більшої гостроти⁴⁶⁷.

Острозький та Ходкевич конкурували і в справі книгодрукування та здобуття на службу Івана Федорова. Ходкевич першим відкрив у Заблудові власну друкарню, і Федоров після втечі з Московського царства саме там у 1568 р. надрукував “Евангелие учительное” та “Псалтир з Часословом”. Острозький розпочав цю справу пізніше і переманив до себе Федорова вже після смерті Ходкевича та переїзду друкаря до Львова.

Саме з Іваном Федоровим пов'язаний новий конфлікт К. Острозького з родиною покійного Григорія Ходкевича (всі ці справи описані в літературі, зокрема в численних працях Є. Немировського та Я. Ісаєвича, тут наводимо лише кілька документів з актових книг). 6 квітня 1576 р. зем'яни вдови каштеляна і гетьмана (кн. Катерини Вишневецької, дружини Григорія Ходкевича) з с. Спасова оскаржили в суді дії “справці” Дерманського монастиря Івана Друкаря, який за наказом К. Острозького наїхав на їх село та пограбував селян⁴⁶⁸. 2 липня ті самі зем'яни подали до суду подібну скаргу на того ж Івана Друкаря, котрий знову вчинив наїзд, побив селян, забрав коней, волів та плуги, а також інше рухоме майно⁴⁶⁹. 5 вересня возний знову засвідчив, що зем'янин Олехно Спасовський та його слуги були побиті й поранені Іваном Друкарем зі слугами К. Острозького⁴⁷⁰.

⁴⁶² *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 41.

⁴⁶³ ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 245.

⁴⁶⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 29.

⁴⁶⁵ Там само. Спр. 11, арк. 229 зв.

⁴⁶⁶ Там само. Арк. 245.

⁴⁶⁷ Там само. Кн. 458, арк. 200–201.

⁴⁶⁸ Там само. Спр. 16, арк. 97.

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 242 зв.

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 394.

У 1576–1577 рр. Острозького покликала до суду вдова гетьмана Катерина Ходкевич щодо проведення межі в її володінні Княгинині та нових наїздів на с. Спасове⁴⁷¹. А 17 лютого 1577 р. скаржився до суду уже полонський урядник Острозького Мартин Гослицький на княгининських підданих Ходкевичів, які біля Княгинина побили його самого та слугу, а також убили двох його товаришів⁴⁷².

Неприятність до Ходкевича та його родини у К. Острозького була досить сталою і визначалася недоброю пам'яттю про “старі справи” та конкуренцією в політичній сфері ВКЛ.

Полоцький воєвода Микола **Монвид** Дорогостайський та його родичі також мали незначні сутички з Острозькими. Спочатку каменем спотикання стали дорогостайські володіння полоцького воєводи. У 1581 р. урядники й слуги К. Острозького двічі напали на цей маєток. У січні дорогостайські міщани були, як засвідчував урядник Монвида Микола Муринович, побиті, поранені й пограбовані “до нитки” (дослівно – “до сорочок”)⁴⁷³. А в жовтні князь наказав своїм будникам “палити попіл” в Огоновецькій пущі Монвида (на той час торгівля поташем давала значні прибутки)⁴⁷⁴. Подальші суди з Монвидами велися у 1590-х роках: справи порушувалися литовським підчашим Кшиштофом Монвидом і знову стосувалися Дорогостаїв, і передусім втечі з них підданих Монвида в маєтки Острозького⁴⁷⁵.

Нарешті, судова тяганина з **Сапєгами** обмежується 1570-ми роками. справи стосувалися Степані, в якій королівський маршалок Микола Сапега володів митом, котре намагався перебрати на себе Острозький, а також втечі селян Сапєги до маєтків Острозького⁴⁷⁶. 12 липня 1574 р. гомельський староста Богдан Сапега скаржився, що урядник Острозького Ярош Вільга відібрав третню частину Степанської волості на свого господаря (вона дісталася Сапєзі від О. Ласького). На цю скаргу Вільга заявив, що відібрав землі на користь кн. Гальшки Острозької згідно з королівським присудом її родових маєтків, незаконно розтриньканих Лаським⁴⁷⁷. Поки що не вдалося віднайти жодних свідчень про судові сутички Острозького зі Львом Сапєгою, з яким, як пам'ятаємо, він мав суто політичні справи (то як із союзником, то як з опонентом)⁴⁷⁸.

Коронна польська магнатерія конфліктувала з К. Острозьким на “полі війни” та “під дахом суду” головним чином в особах Дому **Тарновських**. Боротьба за маєтки коронного гетьмана Тарновського тривала впродовж 1567–1570 рр. і завершилася справжньою війною та захопленням Тарновщини. Цей сюжет розглянемо в розділі, присвяченому господарчій діяльності К. Острозького, оскільки він стосується боротьби за спадщину дружини.

Багатопланові конфлікти і примирення Костянтина Острозького з Яном **Замойським** розглядалися вище. Тут лише нагадаємо їхні власне маєткові сутички. Вони

⁴⁷¹ Там само. Спр. 15, арк. 186; спр. 16, арк. 480; спр. 17, арк. 534 зв.

⁴⁷² Там само. Спр. 17, арк. 130.

⁴⁷³ Там само. Спр. 23, арк. 4 зв., 16.

⁴⁷⁴ Там само. Спр. 25, арк. 243.

⁴⁷⁵ Там само. Спр. 45, арк. 1389 зв.; спр. 48, арк. 183 зв., 473 зв.; спр. 57, арк. 711 зв.–712 зв.

⁴⁷⁶ Там само. Спр. 13, арк. 650.

⁴⁷⁷ Там само. Кн. 454, арк. 192 зв.

⁴⁷⁸ *Лазутка С.* Леў Сапега: Жыццё, дзяржаўная дзейнасць, палітычныя і філасофскія погляды: Пер. с літ. Магілёў, 2004; Dom Sapieżyński. Warszawa, 1995; *Rachuba A.* Dzieje rodu Sapiehów. Warszawa, 1999; Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час. Гродна, 2007.

Польський вершник. Гравюра 1587 р.

Красне)⁴⁸⁰. Однак у 1601 р. магнати підписали угоду, яка передбачала, зокрема, врегулювання земельних конфліктів через довірену комісію⁴⁸¹.

* * *

Отже, як бачимо, К. Острозький найбільше маєткових конфліктів мав із руською магнатерією та шляхтою. Це пояснюється просто: вони були близькими сусідами, кордони їхніх володінь межували, а нерідко володіння “противника” перебували всередині “королівства” Дому Острозьких. З литовськими та польськими магнатами суперечки спалахували переважно щодо освоєння нових земель або ж щодо спірних володінь та через “сусідські” взаємні наїзди на маєтки. Всі ці “зачіпки” й навіть наїзди (великі й малі) були нормою тогочасного життя, коли сила важила чи не більше, ніж судові постанови, а “право меча” брало гору над “писаним правом”. Князь Острозький, відчуваючи за собою всю могутність Дому Острозьких, вважав себе, окрім того, винятковою особою, з винятковими правами й значно меншими обов’язками. Князівський титул і належність до старого могутнього роду справді надавали йому ореолу “королівської персони”, владної карати й милувати. Нагадаємо, що в ситуації повної публічності “ворожих стосунків” свого пана його слуги не оминали нагоди зачепити “противника” навіть без особливого наказу. Оскільки ж К. Острозький ніколи не карав своїх слуг за наїзди, такі дії вважалися цілком ординарними. “Ворог” має бути уражений щонайбільше, і навіть найдрібніші “зачіпки” через страждання підданих, спустошення земельних угідь і промислів та нищення рухомого майна “дотикають” честі пана, який має всім цим опікуватися як основою свого існування та благоденства Дому.

⁴⁷⁹ Цит. за: *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2010. Вип. 9. С. 90.

⁴⁸⁰ Там само.

⁴⁸¹ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 219–220; *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi... С. 85, 88–92; *Tarnawski A.* Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana koronnego (1572–1605). Lwów, 1935.

ОЛОДАР І ВЛАДАР:
МАЄТКИ, МАЙНО,
СИСТЕМА
ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА
УПРАВЛІННЯ

Неофіційний титул “некоронований король” у добу Костянтина Острозького мав кілька дефінітивних параметрів. Це насамперед розміри отчинних маєтків – “надволодінь”, що часто перевищували площі окремих європейських держав. Земля надавала обов’язковий атрибут – багатство в сенсі рухомого майна, грошей, цінностей, дорогого одягу, зброї тощо. А з цієї економічною спроможністю на пряму було пов’язане “представництво” особи: замки, двір, власне військо і т. д. Відповідно, магнати, котрі мали всі ці ознаки **власності**, отримували чи, точніше, привласнювали й необмежені права **владарювати** у своїх маєтках. Саме це привласнене право перетворювало їх у цілком самодостатніх володарів над усім і всіма в межах володінь Дому. Практично у своїх маєтках такі особи виконували функцію “короля”, особливо ж коли їх огортав ореол особливої “княжої крові”, та ще більше коли ця кров/спорідненість виводилася від дуже давніх владарів конкретного регіону. В “литовській Русі” таких осіб називали “королев’ятами”. І Костянтин Острозький був першим із них. Вочевидь, не випадково в акті поділу земель Дому Острозьких 1603 р. володіння К. Острозького названі “князьством”¹. Ішлося не лише про його велетенські розміри (53 міста та 770 сіл), а й про його фактичний “правовий статус”. Александр Яблоновський підкреслював, що володіння Острозького склада-

Карта Волинської губернії. XIX ст.

¹ ЦДАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 332, арк. 8.

лися не лише з міст та волостей, але вміщували “цілі князівства”². Все сказане спонукає з’ясувати передусім матеріальне підґрунтя влади/владарювання Василя-Костянтина.

ЗЕМЛЯ І ЛЮДИ

Щодо багатств Острозького складено чимало легенд. Оповідали про великі підземелля Острозького замку, де зберігалися численні діжі, вщерть наповнені золотом та сріблом, і т. п. Ці “багатства” Острозького потім шукало не одне покоління скарбощукачів, серед яких були й люди з історичною освітою.

Втім, цікаво відзначити, що земля Дому Острозьких не викликала жодних фантазій у сучасників, імовірно тому, що вона була, так би мовити, “фізично осяжною” для будь-кого, це багатство неможливо було приховати, тож відпадав сам привід для легенд. Міфи щодо землеволодіння Острозького почали творити, хоч як дивно, історики. Саме вони від XIX ст. утвердили ідею, яка проникла у підручники та загальні нариси й огляди історії України, щодо просто фантастичних землеволодінь князя (якщо не $\frac{1}{2}$, то принаймні $\frac{1}{3}$ всіх українських земель). Острозький поставав не лише як найбільший український (руський) магнат, але і як найбагатший землевласник усієї Речі Посполитої³ та навіть усієї Європи⁴. У більш серйозних працях просто повторювалася сентенція Александра Яблоновського: “Коли глянути на історичну карту Волині, то можна з подивом помітити, що майже третя частина цього краю зафарбована одним тоном, який позначає володіння Острозького Дому”: це третина Волинського воєводства (32,67%), 34% площі Луцького повіту та 33% території Кременецького повіту⁵. Інший польський дослідник Антоній Ролле на підставі загальних підрахунків земельних володінь К. Острозького (окрім Волині – на Київщині, Поділлі, у Малопольщі): 1300 сіл, 100 містечок, 40 замків – називав мастки Дому Острозьких “удільним князівством”, а Костянтина Острозького – “династом” і монархом у своїх мастках⁶.

Парадокс полягав у тому, що кожен історик пропонував... свої цифри щодо володінь Острозького. М. Максимович писав про 25 міст, 10 містечок, 6 монастирів, 670 сіл лише в українських землях (окрім фундушів на церкви та монастирі)⁷. Йому слідував Ф. Уманець⁸. За даними П. Куліша, у володіннях Острозьких було 1300 сіл, 100 міст і князь щорічно отримував прибуток у 1 млн 200 тис. польських золотих⁹. За С. Кардашевичем (наводить підрахунки Ролле за інвентарем 1620 р.), Острожчина нараховувала 80 міст і 2760 сіл, загалом – 2 млн моргів землі з 15 524 чиншовиками, котрі платили по 25 золотих за 30 моргів поля, а 1000 слобід мали “волю” від сплати

² Źródła dziejowe. T. XIX. S. 109.

³ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 10.

⁴ The Cambridge history of Poland. Cambridge, 1950. Vol. 1.

⁵ *Jablonowski A.* Pisma. Warszawa, 1911. T. IV. S. 240–241.

⁶ *Dr. Antoni J. (Rolle).* Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // Tegoż. Opowiadania historyczne. Ser. 6. Lwów, 1887. S. 63, 69.

⁷ *Максимович М. А.* Письма о князьях Острожских. С. 191.

⁸ *Уманець Ф. М.* Князь Константин-Василий Острожский // Русский архив. 1904. № 4, кн. 1. С. 625.

⁹ *Кулиш П.* История воссоединения Руси. СПб., 1874. Т. 1. С. 274.

податків на 24 роки, на княжих землях було 3000 млинів. Окрім того Кардашевич додав ще 4000 породистих коней (і то лише кобил-маток) і навіть верблюдів (Генріху Валуа Острозький подарував п'ять верблюдів, що народилися в його володіннях)¹⁰. А сучасний дослідник володінь Острозьких Ігор Тесленко зазначає, що латифундії Дому становили близько 2 тис. населених пунктів і сама лише Острозька волость простягалася на третині території Волині (1750 кв. км)¹¹. Ірина ж Ворончук стверджує, що інвентар Острожчини 1620 р. дає підстави говорити про 2400 поселень на Волині¹².

Здавалося б, досить чітку й однозначну картину та цифри мали б дати наявні описи володінь Острозьких. Наприклад, опис володінь Дому Острозьких при їх розподілі між синами старого князя 1603 р. Однак і в цьому випадку історики пропонують різні підрахунки. Так, М. Ковальський за актом 1603 р. налічує 857 сіл, 57 міст та 111 фільварків у них, всього – 914 поселень¹³. А за даними Ірини Ворончук, ідеться про 43 міста та 743 села без володінь Тарновських, котрі від 1567 р. перейшли до Острозького Дому (підрахунки здійснювалися за київською копією дільчого акта, а тому автор передбачає “розбіжності у самих джерелах”)¹⁴.

Острозькі також доклали свою децицію до “публічної репрезентації” Острожчини. На думку С. Александровича, власне К. Острозький надав Миколаю Радзивілу “Сирітці” матеріал для складання карти Литви, зокрема зображення Київщини та Волині й позначення всіх міст, що належали Острозьким (окрім Чернехова, Кузьмина та Колодного). Утім, Т. Кемпа доводить, що геометричні вимірювання в цих місцевостях здійснював Томаш Маковський у другій половині 90-х рр. XVI ст., хоч це не виключає й співпрацю Острозьких¹⁵. В архіві Сангушків зберігся “алфавіт” маєтків кн. К. Острозького, очевидно, складений за документами на них: велетенський аркуш паперу містить перелік за абеткою усіх володінь Острозького¹⁶.

Утім, будь-які загальні підрахунки фіксують земельні володіння кн. К. Острозького в конкретний момент і не враховують їхню динаміку, сам принцип та шляхи примноження і розростання маєтків Дому. Тож, не маючи наміру точно визначити розміри володінь Острозького, зупинимось власне на їхній динаміці, зосередивши увагу на основних набутках та втратах, способах і формі боротьби за землю та її примноження.

Вище вже йшлося про те, що, починаючи від 1541 р., коли маєтки Дому Острозьких були поділені між Костянтином та Беатою, син великого литовського гетьмана

¹⁰ *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 35, 128; Шумовський П. Острог. С. 76–77.*

¹¹ *Тесленко І. А. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління: АД КІН. К., 2006. С. 1.*

¹² *Ворончук І. Інвентар маєтків князів Острозьких 1620 року як історико-демографічне джерело // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 234.*

¹³ *Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1975. Вип. 2. С. 128; Його ж. Етюди з історії Острога. Нариси: Острог, 1998. С. 117.*

¹⁴ *Ворончук І. Цей невловимий для істориків князь Острозький // Український гуманітарний огляд. К., 1999. Вип. 2. С. 42–43.*

¹⁵ *Кемпа Т. Konstany Wasyl Ostrogski... S. 117–118.*

¹⁶ *АРК. Тека 132, plik 12.*

Макет замку і міста Острога початку XVII ст. ОДУКЗ.

1. Замкова гора (княжий замок,
Богоявленська церква, Нова вежа)	5. Миколаївська церква
2. Острозька школа	6. Фарний костел
3. Міська ратуша	7. Параскево-П'ятиницька церква
4. Успенська церква	8. Луцька вежа
	9. Єзуїтський колегіум

головним своїм завданням вважав повернення батьківських володінь у свою власність. Це було тим нагальнішим, що навіть родовий маєток з іменем Дому – м. Острог потрапило до чужих рук (Беата ніколи не викликала симпатій у Острозького й завжди заїшалася йому “чужою” за своєю суттю, хоча й родичкою за законом). Василь-Костянтин не дорожив Острогом як містом дитинства, але він був для князя чимось більшим у фамільному розумінні – символом законного продовжувача роду і глави Дому. Князь відвідав Острог лише кілька разів від 1541 р. до 1574 р. Нагадаємо, що один раз він навіть захоплював Острог із кн. Дмитром Сангушком (1553). Боротьба за нове об’єднання Острожчини як цілості завершилася у 1574 р. Саме від цього часу Дім Острозьких знову постав у своїй “органічній” маєтковій якості. Це означало, що Костянтин Острозький нарешті став єдиним главою Дому й повернув йому основу – земельно-географічний простір та майно.

Це повернення виявилось доволі болючим. Тридцять три роки Острозький ішов до “оцілення” маєтків Дому. Один цей так сильно розтягнутий у хроносі процес мав впливати на духовні, емоційні та фізичні сили князя. А на своїй фінішній стадії він перетворився в чергове випробування: маєтки з частини Беати та Гальшки, якими розпоряджався Ольбрахт Ласький, були сильно розорені, а немало з них заставлені. Слід було викупити батькові володіння із застави та докласти сил до їх “оживлення”.

Про боротьбу з Миколаєм Дорогостайським за Острог ми вже оповідали. Костянтин Острозький домігся королівського дозволу на викуплення Кописі від Яна Ходкевича за 12,5 тис. золотих; Сатиева від Станіслава Милашевського за 4 тис. золотих; Степані та сіл Шекеринці, Завидів, Глинськ від Станіслава Граєвського за 13 тис. золотих; сіл Бельмаж, Білашів, Дубляни від Якуба Кшесінського за 20 тис. золотих; села Гольче від Русецької за 2 тис. золотих. Острозькому довелося також вжити заходів для повернення у свою власність Полонного від Ієроніма Кшечовського, Красилова від Якуба Кшесінського, Чуднова від Жигимонта Язловецького, Рожна, Шульжинців, Чернехова, Янушполя від Ієроніма Язловецького, половини Степані від Остафія Воловича, земель у Рівненській та Головинській волостях від Яна Котовського¹⁷. Всі ці люди отримали володіння Дому Острозьких в оренду чи під заставу. Костянтинові Острозькому довелося докласти чималих зусиль, витратити багато грошей, застосувати весь свій вплив й навіть вдаватися до суто військових насильницьких заходів, щоб повернути володіння Дому, так безсоромно розпорошені Лаським.

Статус об'єднаних володінь Дому Острозьких Василь-Костянтин офіційно неодноразово закріплював королівськими підтвердженнями. Зокрема, вже за Жигимонта III (1589) він виклопотав підтвердження усіх маєткових документів, виданих королями Жигимонтом I, Жигимонтом II Августом, Стефаном Баторієм¹⁸. А в 1590-х роках був складений “Сумаріуш прав, привілеїв та різних данин князям Острозьким”¹⁹. Його копія, датована точним роком (1594), містить системні записи географічних пунктів, до кожного з яких у хронологічній послідовності записані докладно ановані акти, які їх стосувалися і зберігалися в магнатському архіві²⁰. Створення з ініціативи самого кн. К. Острозького подібних документів диктувалося реальною потребою постійного захисту (зокрема, правового на підставі відповідних документів) своїх володінь від чужих зазіхань. Це наочно відображало значне ускладнення самого землеволодіння й недостатність авторитету лише старовини й могутності Дому задля безпроблемного функціонування його основної “бази”.

Костянтин Іванович Острозький, як пам'ятаємо, примножував свої володіння здебільшого завдяки королівським наданням та вислугам. Оскільки його син не посідав рівноцінних батьковим урядів і не мав адекватних батьковим заслуг перед правителем, він не набув шляхом королівських надань значних маєтків. Ірина Ворончук стверджує: “Василь-Костянтин Острозький ніколи не отримував вислужених маєтків. Очевидно, на заваді цьому були його погляди й досить незалежна позиція, котрі не завжди імпонували королям”, і тому князь так відчайдушно боровся за повернення батькових маєтків, “витративши третину свого життя на те”²¹. А Томаш Кемпа вважає, що, поглинутий поверненням батькових маєтків та процесом із маєтками Тарновських, Острозький просто не міг виявляти активність у здобутті королівщин. Лише маєтки, які належали йому з урядів, Острозький тримав і намагався одержувати від них максимальний прибуток²². Нагадаємо, що від 1562 р. він був державцею Воня-

¹⁷ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 69.

¹⁸ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 9, арк. 1–3.

¹⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1924/III.

²⁰ Там само. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 42–75 зв.

²¹ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 66.

²² Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 178.

чина та Новоселиці у Вінницькому старостві. Уряд володимирського старости давав йому приблизно 1978 золотих щорічно (протягом часу ця сума змінювалася). А боротьба за уряд житомирського і луцького старости з відповідними держаннями виявилася безуспішною. Цей останній факт свідчить, що Острозький не був аж таким пасивним чи спрямованим на незалежну щодо короля позицію. Вочевидь, дистанціювання Острозького від королівського двору (а він лише зрідка навідував столиці задля сеймових засідань і не перебував у необхідному фаворі) й спричинило відсутність “королівської ініціативи” у наданнях йому земель та урядів, навіть у тих випадках, коли Острозький цього дуже хотів і за нього клопотали сильні покровителі (Радзивіли). Близькі до королівського двору особи, що обіймали найвищі уряди, мали більше можливостей та впливу на короля у здобутті надань та вислуг. Все це підтверджує приклад старшого сина К. Острозького Януша, котрий був при дворі, отримав дуже важливий світський уряд краківського каштеляна, а отже, саме на нього “посипалися” благодіяння королівської влади: староства Білоцерківське та Богуславське (1590), Черкаське і Канівське (1594), Володимирське (1603), Переяславське (1615) із їхніми земельними старостинськими держаннями. Окрім того, слід мати на увазі, що земельний державний фонд значно зменшився порівняно з часами Костянтина Івановича. Основним джерелом земельних надань від короля залишалися порубіжні території України, де Острозькі змагалися з Вишневецькими.

Отже, не стільки незалежність князя від королівської влади чи його інертність у заходах щодо здобуття королівських надань, скільки “калібр” впливу самого Острозького зі свого волинського осідку на королівську владу як таку й особу конкретного короля відігравали першорядну роль у відсутності королівської милості Василю-Костянтину в земельному еквіваленті. Він ніяк не міг зрівнятися саме за впливом та значущістю при дворі й для держави зі своїм батьком. Змінилася також сама загальнополітична ситуація й королівська влада, яка після Ягелонів стала “кочовою” щодо обрання представників різних некорінених у ВКЛ та Речі Посполитій династій. Традиційна слава роду Острозьких, як і інших руських магнатів, втратила свою однозначну впливовість, оскільки не була “запаралелена” на славі династії, котра традиційно підтримує славу найзаслуженіших для держави родин. А син великого литовського гетьмана не був привчений “видирати зубами” королівські надання через наближених до владаря осіб та постійну участь у придворному житті. Саме в цьому він був безініціативним, і не тому, що власне не виявляв означеної ініціативи, але тому, що усталені норми поведінки князя-магната не дозволяли йому опускатися до вчинків осіб нижчого рангу та позбавлених князівської харизми. Владар сам мав би за традицією відзначати в його особі рід, а також особисті заслуги князя, зокрема в обороні південних рубежів. Однак лише ці заслуги здобули подяку, що висловлювалася на сеймах та в королівських листах. Осадження ж порубіжних вільних земель Острозький здійснював на власний розсуд, оскільки навіть це не дарувалося йому з королівських рук та ініціативи короля (була лише постанова сейму 1590 р. про колонізацію окраїнних пусток).

Окремою сторінкою в історії землеволодінь Дому Острозьких є “тарновська епопея”. У 60-ті роки XVI ст. практично всі маєтки Тарновських перейшли до дружини Василя Острозького – Софії з Тарновських (одружилися 1553 р.). По смерті великого гетьмана коронного Яна Тарновського (1488–1561) його маєтки успадкували двоє

дітей від третьої дружини гетьмана (Софії Шидловецької) – Софія та Ян Кшиштоф (1537–1567). Однак брат Софії також незабаром помер, тож вона стала єдиноправною власницею усієї Тарновщини. Маєток Тарновських вважався найбільшим у Малопольщі, а то й у всій Короні²³. Як тільки інформація про тяжкий стан здоров'я швагра дійшла до Острозького, він негайно вирушив до Тарнова, застав Яна Кшиштофа ще живим, і на очах князя останній представник цієї гілки роду 1 квітня 1567 р. помер. Костянтин Острозький відразу ж перебрав на себе господарювання, як і саму організацію поховання швагра. Князь передбачливо розпустив залогу замку (250 чол.) і замінив її своїми приведеними в обозі вояками (татарами та козаками). В цей час Острозький мав би постати в Борисові при боці великого гетьмана литовського Григорія Ходкевича, але київський воєвода випросив у короля дозвіл негайно виїхати до Польщі “в потребах пильных около именей в Короне Польской на малженку его милости прыпалых”²⁴.

Виїзд кн. В.-К.Острозького із замку. О. С. Ковальчук. Кін. XX ст.

²³ *Orzechowski S. Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego. Sanok, 1855. S. 80–81.*

²⁴ РГАДА. Ф. 89, оп.1, ед. 266, л. 260 об.–261.

Від цього моменту починається виснажлива боротьба за маєток Тарновських із представниками бічних ліній роду та іншими зацікавленими особами. Вона набирає міжнародного характеру і яскравого політичного забарвлення²⁵.

Софії Острозькій відійшла переважна частина батьківських маєтків: місто і замок Тарнів/Тарнув, 80 сіл у Краківському та Сандомирському воєводствах, м. Хмелів та $\frac{2}{3}$ Опатова, 12 сіл на Перемиській землі, м. Тернопіль із волостю, Тухля, Скола та 12 інших сіл на Стрийщині, 20 сіл на Львівщині та Раудніца з околицями у Чехії (куплена Яном Тарновським у 1543 р. як заставлена власність імператорського дому з правом передання синові або сплати застави за неї доньці Софії). Лише Преворськ з волостю (10 сіл) залишився за вдовою Софіїного брата Софією ж з Одровонжів. З володіннями Софії Тарновської до Острожчини вперше прилучалися найзахідніші руські (українські) землі – карпатські села Тухля та Скола, котрі мали особливе значення через розташування на трансконтинентальному торговому шляху²⁶. Тухлю князь опікувався спеціально*. У 1591 р. (30 серпня) Острозький дозволив для збільшення свого тухольського маєтку осісти там на угорському кордоні “на сирому корені” (тобто ще не осадженій землі) Федорові, Василю, Кузьмі та Прокопу Манькевичам: почистити ліс біля р. Лавочної та потоку Опоре, з тим щоб 24 роки вони без податків обробляли цю ділянку, в разі ж зміни рішення князь зобов’язувався сплатити Манькевичам їхні витрати (щоправда, за цей дозвіл вони сплатили князю 80 пол. зол. та 20 волів). Зазначимо, що цей договір пізніше підтвердили Януш Острозький та Владислав Заславський²⁷. А 27 травня 1592 р. К. Острозький затвердив на солтистві (війтвстві) у Малій Тухлі Яцка Половчича (сина Половчина) з правом ренти й суду над підданими та надав право місцевому священику Василеві Солоповичеві “для хвали Божої” будувати церкву з княжої фундації (надано землі, сукновальні, податки з корчми) і примушувати селян до повинностей: день орати, день косити, возити дрова (два вози). Новоосаджені піддані звільнялися від повинностей на певний час, після чого мали також їх виконувати. Цю грамоту повторно підтвердили Януш Острозький та Владислав Домінік Заславський. Пергаменний оригінал містить особисту печатку кн. Костянтина Острозького, причому у верхній частині зображено Св. Георгія, а нижче – сполучення знаків “Леліва”, “Огоньчик” і “Коньча”²⁸. Ці документи є прикметними для характеристики господарювання Острозького і його пільгової політики в карпатському селі. Втім, у 1594 р. К. Острозький

²⁵ Детальніше див.: *Piwożński J.* Dzieje jednego zajazdu. Wojna o dobra tarnowskie między księciem Konstantym Ostrogskim a Stanisławem Tarnowskim w 1570 r. // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. R. 7. 1962. S. 99–130; *Dworzaczek W.* Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Warszawa, 1985; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 50–60, 173–174.

²⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Teka 248, plik 10, k. 1–3.

* Виписки про документи Острозьких у Коронній Метриці містять інформацію (посилання на кн.109, арк. 596), ніби в 1571 р. К. Острозький продав Тухлю та Сколу Хапчинському (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247–248). Інформація про продаж видається сумнівною, оскільки в подальшому обома селами розпоряджався сам князь Острозький.

²⁷ ЦДІАУЛ. Ф. Нові надходження (Н/О), спр. 569/8, арк. 1–1 зв.; *Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej*. 1857. Nr. 12. S. 44.

²⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 131, спр. 615; опубл.: *Купчинський О.* Забута грамота Костянтина-Василя Острозького для карпатського села Мала Тухля // *Острозька давнина: Дослідження і матеріали*. Львів, 1995. Вип. 1. С. 148–150.

заставив Тухлю пану Адамові Горайському за 10 тис. золотих пожиттєво²⁹. А проте дослідники твердять, що за час, коли Сколівщина була у володінні Острозьких, тут було засновано 26 нових сіл³⁰.

Претендентами на частину володінь Дому Тарновських виступили батько (сандомирський воєвода) та син (чехівський каштелян) Станіслави Тарновські-Спитки. Вони апелювали до “родинної традиції”, яка обмежувала права жінок на землі Дому, хоча насправді це стосувалося лише преворських та ярославських маєтків (але й це скасував ще Жигимонт I Старий). На боці Тарновських виступили малопольська шляхта й польське оточення короля, котре не бажало передавати коронні землі у власність православному руському магнату.

Острозький діяв дуже активно від часу свого приїзду до Тарнова. Він намагався продемонструвати всім свій прямий родинний зв'язок із тестем та швагром: після організованого князем пишного похорону Яна Кшиштофа Острозький спорудив йому, як раніше гетьману (тут вперше були використані можливості “оповіді” про діяння покійного – барельєфні батальні сцени про переможні битви гетьмана, при цьому припускають, що для їх композиції було зужито текст елегії “На смерть Яна Тарновського” Яна Кохановського; над похованням поставлено фігури Розсудливості та Справедливості, які увінчував воскреслий Христос), ошатний надгробок (роботи італійського скульптора Падовано), котрий став найграндіознішим ренесансним надгробком в усій Польщі. При цьому Острозький, як зазначалося, поміняв залогоу замку на своїх татар і козаків. Прихильність тарновських міщан та міського уряду він намагався здобути численними привілеями для міста, наданими від імені Софії та Костянтина Острозьких у 1567–1568 рр., вибудував кам'яну дорогу з міста до замку, прибуток від лазні та продажу горілки за три роки призначив на “всіляку міську поправу” і дозволив викупити на місто $\frac{1}{3}$ доходів з млина, що примножувало прибуток міщан. Колишні слуги та клієнти Тарновського так само були “приласкани” Острозьким, який став їхнім новим патроном. Щодо правового поля володіння “Тарновщиною”, то Острозький забезпечив це 30 квітня 1568 р. взаємним записом із дружиною на володіння одне одного³¹.

Саме цього, 1568, року по смерті Станіслава Спитка-Тарновського-батька, який намагався вирішити мирним шляхом проблему поділу володінь Тарновщини з Острозьким, його син почав активний наступ, підтриманий коронним мечником Анджеем Зборовським та Ольбрахтом Лаським. Останньому Софія Тарновська нагадала, що її батько визволив з імператорського ув'язнення Ольбрахтового батька Ієроніма Ласького, однак такі “сантименти” на серадзького воєводу не подіяли, адже на той час він мав конфлікт з Острозьким за володіння Беати і Гальшки і ще одна “війна” ворога з іншою внутрішньою силою була для нього дуже доречною. Обидва прибічники молодого Станіслава Тарновського підбурювали його до збройного захоплення належних йому володінь. Водночас Зборовський і Ласький намовляли імператора не визнавати Острозького власником Раудніци, що було зручно й для самого імператора Максиміліана II, який забрав ці маєтки під секвестр. Ця “чеська справа”

²⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Осолоїнські), спр. П. 1802, арк. 19 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

³⁰ Гошко Ю. Князі Острозькі на Сколівщині // Осягнення історії: Зб. наукових праць на пошану проф. М. П. Ковальського. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 239–245.

³¹ Кетра Т. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 90.

безуспішно тяглася роками, незважаючи на постійні обіцянки імператорського двору, а надто в періоди “передвиборних кампаній” у Речі Посполитій. Острозький навіть посилав до імператорського двору сина Януша і ксьондза Яна Заборовського задля розв’язання проблеми.

Ситуація особливо загострилася під час Люблінського сейму 1569 р. К. Острозький виїхав до Тарнова, відверто демонструючи цим королю, що його підтримка залежатиме від вирішення “справи Тарновщини”. Король не ухвалив однозначного рішення та не виявив явної прихильності до жодної зі сторін. Тоді “тарновчики” та їхні прихильники почали ширити чутки про можливу військову виправу до Тарнова з їхніх сандомирських володінь. К. Острозький тим часом намагався вирішити справу принципово через суд. Водночас Острозького “зачіпав” Ласький, намагаючись скомпрометувати його перед королем і оповідаючи скрізь про звірства князя у Степані, де він не лише побив людей серадзького воєводи, але й багатьох по-звірячому замордував (наказав відрубувати руки й ноги)³². Зборовський так само “дискредитував” Острозького перед королем. А князь, своєю чергою, писав владарю про таємні наміри обох ворогів та “авантюрні” дії Ласького на міжнародній арені. На прямі запити Жигимонта II Августа Тарновський, Ласький і Зборовський відповідали, що ні про який наїзд на Тарнів не йдеться.

Наелектризованість стосунків супротивників загрожувала “війною домовою”. За наполяганням дружини у 1569 р. Острозький вивіз із Тарнова всі найцінніші речі. Водночас частина маєтків була віддана під заставу у 20 тис. золотих краківському каштелянові Себастьяну Мілецькому. Сам князь із вагітною дружиною перебралися до добре укріпленої Вивірки. Це було зроблено вчасно, оскільки вже навесні 1570 р. “антиострозька коаліція” з малопольської шляхти вдарила на Тарнів. Тисячний загін на чолі з Анджеєм Зборовським оточив Тарнів у ніч із 17 на 18 квітня 1570 р. Разом із зятем Янушем Кішкою князь негайно надіслав листа королю. Жигимонт II Август спробував запобігти розгортанню конфлікту: надіслав свого дворянина до Зборовського та призначив спеціальну комісію для полагодження суперечки (члени комісії, як стверджує Т. Кемпа, були прихильні до Острозького, і це вказує на оцінку ситуації самим королем). Тим часом Зборовський захопив замок і кілька довколишніх сіл, скоївши нищівний погром та грабунок. Але саме місто чинило жорсткий опір, не впустило нападників і дочекалося приїзду королівської комісії, яка оголосила про перейняття влади над Тарновом самим королем. На допомогу нападникам ішли полкани Лаським загони угорців.

Тим часом до Варшави збиралися сенатори та послы на сейм, саме вони пригрозили Зборовському спільним походом проти нього “як неприятеля держави” й ув’язненням, а також називали нападників зрадниками, які приводять у державу ворожі війська. Король покликав усіх винуватців на сеймовий суд. 19 квітня Ласький залишив Тарнів і виїхав до Варшави, щоб виправдатися та “вмити руки”. Прибулі з Волині військові загони Острозького оточили замок і готувалися до штурму. Королівські комісари намагалися поладити справу без продовження військових дій. К. Острозький уперто наполягав на вигнанні ворога із замку, і лише інформація про тяжкий

³² D-r Antoni J. (Rolle). Sprawa tarnowska // Tegoż. Opowiadania historyczne. Warszawa, 1884. Ser. 4, cz. 2. S. 119; *Przylęski P.* Wypadek na zamku tarnowskim w roku 1570 // Biblioteka Warszawska. 1842. T. 2.

стан здоров'я дружини змусила його піти на поступки. 22 травня Софія Тарновська, вочевидь не сподіваючись на милість Бога, записала чоловікові “на вічність” Тарнів із волостю (31 село). 21 червня цей запис був підтверджений княгинею. Ймовірно тоді ж (1570 р.) Софія відписала Торговицю та інші села Кшиштофу Радзивілу, позбувшись таким чином серйозного противника в поділі Тарновщини для чоловіка³³.

Разом зі своїми прихильниками К. Острозький вирушив на сейм у Варшаву задля судового розгляду справи. Слухання почалися 30 травня. Острозький говорив не дуже виразно й коротко. Він лише заявив, що сам не може оскаржувати нападників через знервований стан, і тому його офіційну скаргу прочитав литовський стольник Миколай Дорогостайський. Ішлося про звинувачення Тарновського, Ласького та Зборовського у пролитті крові, великих матеріальних збитках та продажу християн у поганську неволю. Князь вимагав відшкодування усіх збитків та суворого покарання винуватців. Острозький привіз та демонстрував понівечені трупи своїх жовнірів. Князь також указував на те, що в цій справі вчинено злочин і проти короля та прерогатив його влади. Він намагався також умовити польських сенаторів не брати до уваги його “литовське” походження (наголосимо: в даному разі Острозький орієнтувався власне на польське розуміння Литви як усієї території колишнього Великого князівства Литовського; тут, як гадаємо, не йшлося про “внутрішню” самоідентифікацію Василя-Костянтина, котрий в інших випадках називав себе лише русином) і піднятися до рівня державної справи. Звинувачених дуже красномовно захищав Ян Зборовський, який намагався передусім довести законність претензій Станіслава Тарновського на володіння Дому. Через відсутність Станіслава Тарновського слухання було відкладено до 5 червня³⁴.

Після поновлення справи інтереси Острозького представляв Миколай Кумельський (у 1570 р. К. Острозький записав йому на Вальковичах “борг”³⁵). Під час промови останнього його роздратовано перервав сандомирський воєвода Петро Зборовський, на цей випадок не менш емоційно відповів Костянтин Острозький. Почалася колотня, під час якої обидва сенатори гучно обмінювалися образами. Зборовський порадив Острозькому навчитися добрих манер і не кричати, бо його слухати не будуть, оскільки керує засіданням маршалок. Князь відповів, що він “сам собі маршалок у своїй справі”, а манери в нього не гірші, ніж у противника. Ласький зі свого боку намагався ухилитися від звинувачень, указуючи на волинські “зачіпки” Острозького, котрий припинив розвиток теми запитом, чому Ласький не судиться з ним із цього питання. Король і цього разу, а потім ще кілька разів відкладав слухання, намагаючи якось замирити сторони.

Тим часом після пологів 1 липня померла Софія Острозька, залишивши чоловікові новонародженого Олександра. Смерть дружини, певно, спричинила депресію князя, а надто ж тому, що він був на той час у Варшаві й не міг негайно виїхати. Врешті Острозький поїхав до Тарнова задля похорону дружини, яка була похована

³³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книги Коронної Метрики – кн. 108, арк. 255); Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX, № 243. S. 356.

³⁴ В Коронній Метриці 1571 р. (кн. 109, арк. 542, 551–565) значиться ціла справа щодо війни за Тарнів проти Станіслава Тарновського (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247–248).

³⁵ Там само. Арк. 247 (посилання на книги Коронної Метрики – кн. 109, арк. 243).

поряд з батьком і братом у родинному склепі тарновського костелу, згодом Костянтин вибудував над їхнім похованням ошатний надгробок. Мабуть, тоді князь дав обітницю більше не одружуватися. Можливо, з огляду на приклад батька та подальшої боротьби його дітей від двох дружин і відповідних кланів за спадщину. А можливо, це було пов'язано з великою любов'ю до покійної дружини. Адже не випадково сучасники підкреслювали, що князь дуже ніжно ставився до доньки Катерини, неймовірно схожої на матір, не відпускав її від себе. Якщо прийняти це припущення, не таким уже дивним (чи символічним з часів імперського Константинополя) виглядає одягання Острозьким монашої рясни під час передвеликодніх сорокаденних постів у Чеснохрестенському монастирі на дубенському острові (про це детальніше в розділі про релігійність Острозького).

8 липня король вирішив остаточно розв'язати справу. Станіслав Тарновський узяв усю провину на себе й цим звільнив від відповідальності Зборовського та Ласького. Такий поворот справи вельми не сподобався Острозькому, який вважав саме цих двох осіб своїми головними противниками та винуватцями всього конфлікту. Згідно з королівською постановою Тарновський під заставою 100 тис. золотих мав упродовж чотирьох тижнів передати Острозькому Тарнівський замок та відшкодувати всі збитки³⁶. Питання про ураження королівського маєстату й військову загрозу державі не розглядалося. Литовські сенатори потрактували це як порушення прав. Усі розуміли, що хворий король не зміг чинити опір більшості польських сенаторів, котрі відстоювали корпоративні інтереси.

Спеціальна комісія мала визначити розмір відшкодування. Острозький вимагав неймовірної суми – 200 тис. золотих. 30 квітня 1571 р. претензії київського воєводи розглядалися перед королем, який при цьому потвердив право Острозького на володіння Тарновом³⁷. А 10 травня було погоджено виплату заявленої суми збитків під заставою 600 тис.³⁸. Оволодіння маєтками Тарновських перетворило Острозького також у коронного магната (у його власність перейшло 5 міст та 174 села), що піднесло його економічну могутність та політичний авторитет³⁹.

Загалом уся справа Тарновщини й особливо історія із захопленням Тарнова стала чи не найгучнішою в цьому сенсі (тобто щодо наїздів) у тогочасній Польщі, про саму справу та шанси обох сторін говорили скрізь. Виграш Острозького важив набагато більше, ніж опанування лише землями: він означав його утвердження в коронних землях, він означав рідкісну перемогу русина над поляками на території Корони!

Удова Яна Кшиштофа Тарновського Софія з Одровонжів у 1574 р. вийшла вдруге заміж за Станіслава Костку з Шемберка. Їхня донька стала дружиною сина К. Острозького Олександра, принісши у володіння Дому Острозьких низку маєтків Одровонжів.

³⁶ Там само. Ч. 5, арк. 159–160.

³⁷ *Matricularum Regni Poloniae summaria excussis codicibus qui in Chartoryiacio Maximo Varsoviensi asservantur*. Warszawa, 1919. Cz. 1, т. 5. № 4401–4402. S. 247; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 161–161 зв.

³⁸ *Matricularum Regni Poloniae...* № 4394–4395. S. 247; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 28–30 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.). Стефана Тарновського вся ця справа просто розорила та призвела до численних боргів, його виплати К. Острозькому тривали до 1604 р. Див.: *Sokolowski W. Politycy schyłku Złotego Wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*. Warszawa, 1997. S. 53.

³⁹ *Pirożyński J. Dzieje jednego zajazdu*. R. 7.

Здавалося б, на цьому справа з Тарновщиною закінчилася. Однак несподівано на частину маєтків заявили претензії діти кн. Миколая Радзивіла “Чорного” від Ельжбети Шидловецької (сестри третьої дружини Яна Тарновського – Софії). А Миколай Кшиштоф Радзивіл “Сирітка” не побажав віддати тестю частину Хмельова і Торговицька, хоча заставне за них (1/3 Опагова) Острозький повернув⁴⁰. Історія з Тарновщиною епізодично виникала за життя Костянтина Острозького (1586, 1608⁴¹) і навіть після його смерті (1627⁴², 1609–1644⁴³). Зокрема, нею знову намагався скористатися один з Радзивілів у 1621 р., здобуваючи від канцлера Льва Сапеги з Литовської Метрики копію справи Софії та Костянтина Острозьких щодо Тарновщини та суперечки з Миколаєм Радзивілом⁴⁴. В архіві Острозьких зберігався фальшивий (це означення самого опису архіву 1627 р.) заставний ліст на маєтки Тарновщини, нібито виданий 1585 р. К. Острозьким жидам Рубіновичам на суму 2306 кіп гр. лит. Вочевидь, цей ліст також був пред’явлений жидами по смерті київського воєводи його спадкоємцям⁴⁵.

Задля зміцнення своїх позицій у Тарновщині, а також її “фізичного” зміцнення загалом (і то з огляду не лише на зовнішніх, а й на внутрішніх ворогів) Острозький заходився будувати фортифікаційні укріплення. Найкращим прикладом такої його діяльності є замок у Старому Селі поблизу Львова (на місці села Черепинки), який вважається одним із найбільших у Західній Ук-

Замок князів Острозьких у Старому Селі на Львівщині. Сучасна світлина.

раїні. Острозький розпочав будівництво велетенського (як на ті часи) замку в 1584 р. Проектовані розміри замку від початку передбачали, що засновник не зможе вибудувати його до кінця – так, власне, й сталося, однак головний комплекс споруд належить таки Костянтину та Янушу Острозьким. Вважають, що першим архітектором замку міг бути представник львівського цеху, ймовірно, італієць з походження; з цього ж середовища походив і архітектор часів Януша Острозького Амброджіо Прихильний. Замок має форму неправильного п’ятикутника з вежами на кожному куті і

⁴⁰ Див. про “Сирітку”: *Чаронка В.* “Быў славою ў баі, святлом у радзе”: Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка // Беларускі гістарычны часопіс. 2004. № 4. С. 38–51.

⁴¹ АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 130, plik 6, k. 1; teKa 202, plik 35, k. 1.

⁴² Ibid. Gorczak (1902). Nr. 88/2, k. 1–94.

⁴³ ЦДДАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 82, арк. 1–87 (судові справи щодо Тарновського ключа Костянтина та Януша Острозьких з Томашем Замойським та ін.).

⁴⁴ Там само. Ф. 48, оп. 1, спр. 688, арк. 1–2.

⁴⁵ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 14 (ресстр архіву Острозьких 1627 р.).

шостою посередині південної стіни (донині збереглися три вежі), мистецьке оформлення замкових споруд захоплює глядача й сьогодні (хоча воно збереглося лише частково), особливо ж знамениті “острозькі аттики” із зубцями⁴⁶.

Втім, якщо річпосполитськими маєтками Тарновських Острозький зумів заволодіти, то чеська Раудніца йому ніяк “не давалася” (після визнання Яна Кшиштофа Тарновського повнолітнім чеський король Фердинанд у 1545 р. затвердив його графський титул та володіння Раудніцею⁴⁷). В архіві Сангушків є документи про економічну діяльність К. Острозького в Раудніці від 1565 р.⁴⁸, однак певної законодавчої бази задля повного вступу у володіння не було. Лише після елекції нового короля, який потребував підтримки Острозьких, 10 грудня 1572 р. імператор Максиміліан підтвердив права спадкоємця Софії Острозької з Тарновських сина Януша на Раудніцу з околицею⁴⁹. Але це не означало, що Острозькі заволоділи чеським маєтком де-факто. Знадобилося добути ще привілей короля Фердинанда I, який був виданий у квітні 1573 р. знову на ім’я Януша Острозького⁵⁰. Це також практично не завершило старань Острозьких, хоч К. Острозький і почав отримувати побори з Раудніці через місцевих урядників. З приходом до влади імператора Рудольфа II князь знову втратив контроль над Раудніцею – його перехопив Вільгельм із Роземберка. Острозький звернувся по підтримку до Папи Григорія XIII (1583 р. через нунція Альберто Болоньєтті), потім до Папи Климента VIII і навіть короля Жигимонта III (1589 р.) – нічого не допомогло. Раудніца була втрачена назавжди⁵¹. Така ж доля спіткала маковицькі володіння в Угорщині, які дісталися Янушу Острозькому після одруження із Сусанною Середі (1582). І хоча в 1587 р. у зв’язку з новими королівськими виборами віденський двір погодився визнати права Януша, угорська знать це опротестувала і притягла до суду дружину князя за те, що вона переписала маєток на поляка. В одному з листів цієї пори Януш писав, що почувується між угорськими панами “як вівця між вовками”. Після короткого володіння Маковицями Януш також назавжди втратив їх; цю маєтність привласнив Жигимонт Ракочі⁵². І хоч як намагалися Острозькі добитися справедливості, ситуація залишилася невизначеною⁵³. Так безнадійно закінчилися маєткові справи батька та сина Острозьких в імперії.

Отже, на середину 1570-х років завершилися судові й фізичні “війни” Острозького за повернення до своїх рук усіх маєтків Дому Острозьких і влиття в них спадщини Тарновських.

А в 1580-х роках Острозький починає активно придбавати нові землі. Лише кілька маєтностей (Коліщинці 1561 р. В. Лабунського – це була третина його маєтків – за

⁴⁶ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 69–73.

⁴⁷ Привілей був виданий чеською мовою – ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 27 (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

⁴⁸ APK. Archiwum Sanguszków. TeKa 131, plik 1, k. 1–12, teKa 132, plik 1, k. 1–30.

⁴⁹ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 60.

⁵⁰ Ibid. S. 174.

⁵¹ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 309, k. 1–20; teKa 130, plik 4, k. 1.

⁵² Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 175.

⁵³ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 88/1, k. 1–8; nr. 899-a, k. 1–44; teKa 129, plik 1–2; teKa 130, plik 1, k. 1–63; teKa 449, plik 15, k. 1–11.

5000 кіп гр. лит.*; потім князь викупив і інші дві третини – Сахнівку та Скалин за 5000 кіп; Мізоч Великий та Мізоч Малий 3 травня 1564 р. нібито були відкуплені у волинського підстарости Павловича**; частину Вільська і Димер на Київщині 1575 р. від Василя Халецького; Івановичі на Київщині 24 березня 1572 р. від Ярмоли Грицьковича Дубновицького, які він отримав під заставу в 175 кіп і 40 гр. лит. від Богдана Герасимовича Халецького – залишалося право викупу Халецьким чи його родичами цього маєтку⁵⁴; Івановичі, Городище, Торчин, Голеничі, Іванків, Коложища на Житомирщині від Філона Герасимовича Халецького у 1573 р.⁵⁵, три села біля Тарнова – Миколайовичі, Сераковичі, частину Зглобича у 1569 р. та ще кілька маєтків у Терехівському повіті – 1569 р.⁵⁶, Бобрюк від Петра Одровонжа – 1570 р.⁵⁷) Острозький купив раніше.

Як стверджує І. Ворончук, пік набуття нових земель Острозьким належить саме до 80-х років XVI ст. Цей процес розпочався 1580 р., коли за 8 тис. кіп князь купив у А. Колодзинського та його дружини кн. Мар'яни Масальської десять поселень

* Справа з цією купівлею непростя: 29 червня 1560 р. Василь Лабунський заставив під 2000 кіп грошей Коліщинці, Сахнівку та Гребінку (НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 11721, арк. 1 зв.); 10 січня 1561 р. було оформлено купчу на вислужений 1506 р. у короля і вел. кн. лит. Олександра Івашком Лабунським маєток Коліщинці (ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 36 зв.) К. Острозьким у В. Лабунського за 5000 кіп грошей (Там само); у 1565 р. племінники Василя Михайло та Кшиштоф Лабунські спробували повернути маєтки, але врешті 28–30 травня дали зобов'язання не мати щодо цих земель жодних претензій (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 117), але 26 березня 1566 р. Жигимонт II Август у Книшині надав лист на ці маєтки Яну Ходкевичу під тим приводом, що Василь Лабунський надав їх Острозькому тимчасово і по його смерті означені землі переходять королю, який і надає їх Ходкевичу (НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 11721, арк. 2–2 зв.). 28 травня 1565 р. Михайло і Кшиштоф уклали угоду з Острозьким про їх тимчасове володіння маєтками, але з визнанням запродажної дядька (ЛНБ ВР. Ф. 46, тека 8, сер. 2, № 573). 25 березня 1582 р. Кшиштоф із дружиною продали маєтки Острозькому (Там само. № 575). Див.: *Собчук В.* Волинський шляхетський рід Лабунських // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 134–146.

** Щодо Мізоцького маєтку справа також заплутана: з одного боку, є вказана купча та квит про сплату К. Острозьким до королівської скарбниці податку з цього маєтку в 1583 р. (з Мізоча Великого – з 12 димів та 7 огорожників, з Мізоча Малеого – з 6 димів та 3 огорожників); з іншого – “надання” від 26 грудня 1322 р. Любарта Гедиміновича до “замку Острозького” сіл під Луцьком (Рожище, Теремне), а під Острогом (Буц, Великий і Малий Мізоч, Будораж, Півче і Точевик), яке підтвердив у 1498 р. вел. кн. Олександр, і документ цей був внесений до Коронної Метрики. Вочевидь, це “надання” було фальсифікатом. Обидва Мізочі до Острозького, як традиційно вважалося, належали Павловичу. Див.: *Dumin-Karwicki J.* Z zamłonej i niedawno minionej przeszłości: wołyńskie opowiadania historyczne. Warszawa, 1901. S. 19. Ігор Тесленко доводить, що обидва Мізочі були власністю Луцько-Острозької кафедри, а К. Острозький у 1580 р. силою приєднав їх (на п'ять років) до Острозької волості, де намісником князя (до 1585 р.) був Михайло Павлович. Тож уся вище подана інформація про купівлю 1564 р. має вважатися ледь не сфальшованою?

⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 49, оп. 2, спр. 771, арк. 1–2.

⁵⁵ НБУВ ІР. Ф. I, спр. 4104, арк. 258.

⁵⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 651 (стара нумерація дипломів Оссолінських за львівським інвентарем).

⁵⁷ Там само. Diplomy, № 614 (стара нумерація дипломів Оссолінських за львівським інвентарем).

(Сураж*, Турову, Онишківці, Городище, Горбівці, Лиду, Хмелище, Попівці, половину Єзерного і замок Ходаки) у Кременецькому повіті, а в Юражі Ходакова – Оношківчів, Зінків, Горбовичів та ін.⁵⁸. Уряд київського воєводи дав можливість Острозькому придбати значну кількість земель на Київщині: у 1584 р. (13 січня відбулася передача) він купив у кн. Ю. Корецького за 4 тис. кіп Вільськ, Торчин, Курники, Колодіїв, Ягодин⁵⁹; у 1588 р. у П. Дорогостайського – Теренки, Лукавицю, Обухів, Нещерів, Ольшаницю, Тарашу, а у Петра Бильчинського з дружиною Ганною Яцинічівною – с. Ганьківщини⁶⁰; у 1588–1589 рр. у Григорія та Михайла Проскур-Суцанських – Музичі й Білогородку (за 60 кіп)⁶¹. Водночас на Брацлавщині Острозький придбав: у 1579 р. від Яска Верхницького Верхняки з трьома ставками на р. Морахві та Клокотні⁶², у 1585 р. за 10 тис. кіп у Івана Кошки у Брацлавському повіті Красне із 16 селами, а в 1586 р. за 20 тис. кіп ще й розлогі красноставські ґрунти, у Андрія ж Кошки в 1586 р. – Шпиків з прилеглими територіями по обидва боки р. Буг⁶³; у Красносельських – Лобачів і П'ятигори, у Романа та Андрія Жабокрицьких в 1602 р. – половину Жабокричів, Козьминці, Торків (Турковець), Беладинське та Юрлівці Старі⁶⁴; у Друцьких – Пиків із волостю; в 1588 р. від С. Клещовського за 12 тис. золотих – с. Русаву (Ружани) з чотирма селищами на Дністрі⁶⁵. Пізніше, вже в 90-х роках, Острозький купив у Семашків Чорторию (1593 р., 22 серпня 1595 р. Костянтин записав її старшому синові Янушу⁶⁶), а в Агнешки Козаревської відібрав заставлений нею за 5 тис. кіп грошей маєток Форости⁶⁷. У своїх планах створення значних латифундій на окраїнах Острозький змагався із канцлером Замоїським та воєводою брацлавським Янушем Збараським.

* В архіві Острозьких 1627 р. зберігалися документи про власність Масальських на Сураж у 1571–1582 рр. – ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 31–32 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.). Про Масальських див.: *Полицук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви. К., 2007. У 1589 р. К. Острозький отримав привілей на заснування містечка в Суражі зі сплатою 7 золотих на рік шосового податку, 5 золотих з міської ріллі та 14 золотих з ремісників (*Dunin-Karwicki J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości.* S. 61).

⁵⁸ ДА Волин. обл. Ф. 312, оп. 1, спр. 5, арк. 3–6 зв., 8–9 зв., 28; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157 зв.; *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 69.

⁵⁹ НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 4104, арк. 271.

⁶⁰ НАРБ. Ф. 1785, оп. 1, спр. 10, арк. 8 зв.–9 зв., 109–109 зв.; Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Публ. Г. В. Боряка та ін. К., 1991. С. 239–242 (підкоморський суд у 1639 р. не визнав документ про розмежування маєтків Ольшаниці між К. Острозьким та Яном Пулковським, оскільки він не був завірений підписом та печаткою князя).

⁶¹ НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 4104, арк. 4 зв., 2804; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157 зв. Утім, за даними С. Лисенка (на жаль, автор не вказав джерело), Білогородку Острозький нібито купив 18 червня 1579 р., а в 1586 р. лише уточнювалися межі білогородських володінь з округою (здійснено розмежування із маєтком Михайлівського Золотоверхого монастиря с. Глевахою) – *Лисенко С.* Боярка: Історико-краєзнавчий нарис. К., 2006. С. 10.

⁶² ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 7, арк. 1–4.

⁶³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157 зв.

⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 91, арк. 1–17.

⁶⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157 зв.; *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 70; *Кетра Т.* Konstanty Wasył Ostrogski... S. 179–180.

⁶⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47 зв.

⁶⁷ Там само. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 9 зв. (реєстр архіву Острозьких 1627 р.).

Усі надбані маєтки розташовувалися на теренах основних володінь Острозького – Волині, Київщини, Поділля. Натомість він продавав віддалені маєтки в Литві: 1571 р. Лавринові Войні Острозький продав за 400 кіп гр. лит. Озеряни та озеро Світязь. І лише Здитель у етнічній Литві, який був наданий його батькові, Острозький не лише тримав до останніх днів, але й забороняв продавати синам⁶⁸.

Тут варто зупинитися на цікавому питанні, розробленому В. Атаманенком. Спираючись на матеріали поділу земельних володінь Острожчини 1603 р., дослідник підрахував, що в частині Олександра Острозького суттєво знизилася питома вага замкових маєтків – до 14%, а кількість шляхетських (посесорських) маєтків зросла вдвічі – до 68%. Історик пояснив це “потребою власників у дальшому збільшенні клієнтелі у зв’язку з ускладненням суспільних функцій волинської еліти в умовах безпосереднього її включення в річпосполитську політичну систему, а також, очевидно, необхідністю залюднення та загосподарення... південної та, меншою мірою, східної частини Острозької волості”. В. Атаманенко стверджує, що останню обставину можна чітко простежити: кількість сільських поселень тут зросла більш ніж у три рази⁶⁹. Увіразнює наведену статистику ситуація в частині Януша Острозького, визначена за поборовим реєстром 1604 р.: із 73 сіл Острозької волості 23 були замковими, 11 – церковними і 49 – шляхетськими. Вивчивши матеріали опису посесії 1603 р., В. Атаманенко констатував, що в частині Януша було 13,5 замкових, 13 шляхетських і 12 церковних сіл, а у частині Олександра – 2 замкових, 52 шляхетських і 5 церковних маєтків. Отже, в частині Януша кількість володінь трьох груп була майже рівною, на відміну від Олександрової⁷⁰. Ці цифри доволі цікаві. Чи свідчать вони про різну стратегію земельних надань синів Василя-Костянтина або його самого стосовно пристепової та внутрішньої “зон” володінь? Віктор Атаманенко переконаний, що весь цей матеріал засвідчує: “власник використовував посесорське землеволодіння для підвищення господарського, як і безпосередньо з ним пов’язаного демографічного потенціалу своїх володінь”⁷¹. Водночас дослідник констатує, що посесорські маєтки відставали (щодо замкових) у відновленні свого господарського потенціалу, це проявилось в їх структурі під час опису 1620 р.⁷². Проте все це знову-таки було свідченням “господарської політики власників латифундій”⁷³.

Острозький мусив безперервно обороняти свої володіння на правовому та суто силовому рівні. Про обидві сторони справи вже йшлося. Тут укажемо лише на вельми дошкульну проблему: це постійні грабунки жовнірів литовської та коронної армій. Вони чинилися скрізь на шляху пересування армій. Проте в ряді випадків напади супроводжувалися особливою жорстокістю, яка, ймовірно, “виправдовувалася” умовами війни й безкарністю. Наприклад, у листопаді 1577 р. коронні жовніри з війська гетьмана Зборовського напали на м. Локачі, коли люди були на службі Божій; увірвалися в церкву під час літургії й на очах парафіян тяжко побили отця Спиридона (помер від побоїв) та дячка Ониська, пограбували храм, а затим почали бити й грабувати

⁶⁸ *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 180; див.: *Тутковський П. А.* Озеро Світязь и народные предания о нем // Киевская старина. 1901. Т. 72–73, кн. 3. С. 144–150.

⁶⁹ *Атаманенко В.* Волинські маєтності Острозьких: склад та структура // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. 2008. Вип. 13. С. 274.

⁷⁰ Там само. С. 275.

⁷¹ Там само. С. 290.

⁷² Там само. С. 311.

⁷³ Там само. С. 312.

Селянин у колодках. Дереворит 1578 р.

міщан (свідчення пораниених та очевидців були відібрані)⁷⁴. Восени 1590 р. королівські ротмістри Я. Порицький та А. Добринецький зі своїми ротами (більше сотні кінних, 50 возів) напали на маєток Крупу “яко одны неприятели поганцы татарове” й так само пограбували майно князя, а затим цинічно сплюндрували православну церкву (вибили двері, забрали все начиння: срібло-позолочені Євангелію, два хрести, 12 книг, два келихи, ризи, скриню попа з особистими речами – 300 золотих та

одяг), поглумилися над святинєю (“олтар злупили”, “сакраменти Христовы на землю выкинувши, потоптали”), розорили селян (забрали бидло, коней, збіжжя, одяг, гроші – між іншим, списки показують, що піддані Острозького були досить заможними, зокрема мали шуби, ліонське сукно тощо) та княжого служебника Григорія Ужовського (на 100 кіп грошей). Генеральний возний Луцького повіту Іван Зарецький підтвердив масштаби розорення. Зокрема, стосовно церкви він повідомив: “У олтару на престоле и на жертovníку посечено, порубано, и то што было на престоле и на жертovníку у волтаре и церкви, то все побрано и пошарпано, и великое спустошенье и знищено менованое церкви Крупское”⁷⁵.

Дуже показовим був конфлікт березня–травня 1597 р. К. Острозького з королівським ротмістром Янушем Порицьким, який вчинив зі своїм загоном мародерство у володіннях князя. Цікаво, що спочатку ротмістр Порицький з поручиком його роти Яном Коменським пояснювали все нападом на їхню роту 1500 слуг, селян, міщан, бояр на чолі з урядниками Острозького на полі між Дубном і Семидубами, коли жовнірам були завдані смертельні рани й деякі з них померли⁷⁶. Повірити в те, щоб королівська рота спокійно собі їхала й по дорозі на неї раптом напали мирні жителі, та ще й побили вояків, важко. 20 березня від імені К. Острозького до суду було подано скаргу, в якій вказувалося, що рота Порицького вчинила наїзд на Погорільці, Тороканів, Ратчин у Дубенській волості, пограбувала селян, забрала худобу, попалали хати, при цьому загинули люди, в тому числі маленькі діти. Це підтвердив возний, який оглянув села та побитих і вбитих людей Острозького⁷⁷. Справу передали до трибунальського суду (7 травня), але повернули в Кременецький гродський суд, який звільнив Порицького від відповідальності через неприбуття позивача на суд. Острозький виправдовував своє неприбуття, однак судді не прийняли цього виправдання, і тоді князь подав скаргу на сам суд⁷⁸. Зрозумівши, що в цій ситуації варто показати власну силу, Острозький ув’язнив слуг Порицького⁷⁹. Подібні приклади можна наводити масово.

⁷⁴ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 1365–1430, арк. 111–116 зв.; спр. 21698, арк. 1–2 зв.

⁷⁵ Ар. ЮЗР. Т. 1, ч. 1. № 68. С. 278–285.

⁷⁶ ЦДНАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 98 зв.–100.

⁷⁷ Там само. Арк. 127 зв.–133, 180–181.

⁷⁸ Там само. Арк. 286–287, 311 зв.–312.

⁷⁹ Там само. Арк. 336–336 зв.

Все це вказує на те, що мало було зібрати воедино володіння Дому Острозьких та примножити їх через шлюби й купівлю, необхідно було постійно обороняти ці володіння від зазіхань не лише зовнішніх (переважно татари), а й ще більше внутрішніх ворогів, а також сусідів, родичів і т. п. І якщо внутрішні суперечки вирішувалися одноразово “методом війни” чи перманентно тривали кілька років, то судові справи тяглися часто десятиліттями. Наприклад, у 1598 р. Костянтин Острозький писав синові Янушу, що готується до суду в Люблінському трибуналі, але окрім того його чекає ще близько 200 судових справ за маєтки⁸⁰. Вони були тим тяжчими, чим могутнішим, багатшим і впливовішим був противник.

Історики вже традиційно підкреслюють особливу значущість акту поділу володінь Острожчини 1603 р. Вочевидь, поділ був здійснений з волі старого князя Костянтина, який відчував наближення кінця свого земного життя й волів сам поділити маєтки, щоб уникнути “внутрішніх війн” між спадкоємцями (Януш і Олександр ворогували між собою). При цьому старий Острозький обачно застеріг можливість повернення собі всіх маєтків в разі потреби (тобто одужання?). 21 травня 1602 р. у Дубні старий князь у двох примірниках склав листа, адресованого обом синам, котрий завірили його “приятелі” кн. Юрій Пузина та Дмитро Яловицький. А 29 жовтня за наказом Острозького, на той момент тяжкохворого, цей документ був записаний до луцьких гродських книг. Князь вимагав поділити всі його маєтки в рівних частках між двома синами. Угоду про поділ, яку сини склали у Вільні, він також особисто затвердив. Однак брати не припинили суперечки й були готові розпочати війну. Старий батько покликав на допомогу подільського воєводу кн. Олександра Конєцпольського, котрий упродовж трьох тижнів мирив братів, оцінював володіння й допомагав узгоджувати дільчий акт. 20 травня 1603 р. угода про поділ Острожчини була внесена до гродських книг м. Корчина Сандомирського воєводства, а також до актових книг Люблінського коронного трибуналу⁸¹. Однак і на цьому справа не закінчилася. Брати продовжували сварку. Василю-Костянтину довелося знову запрошувати цілу узгоджувальну комісію у складі Якуба Претвича, Олександра Конєцпольського, Марка Собеського. Акт узгодження за участі членів комісії був підписаний у Острозі 4 жовтня 1604 р. Василем-Костянтином, Янушем та Олександром Острозькими⁸².

Найдетальніші підрахунки володінь Острозького Дому за актом 1603 р. здійснив М. Ковальський: 57 міст і містечок та 857 сіл⁸³. Перелік володінь Острозького за актом в адміністративно-географічному розрізі запропонував у додатку до своєї книги Томаш Кемпа⁸⁴. Утім, виходячи з особливостей дільчого акта, можна припустити, що в ньому названі не всі населені пункти. Повна реконструкція географії володінь Острожчини уможлиблюється на кількох рівнях: силами архівістів та адвокатів Острозьких і Сангушків було складено абеткові списки всіх маєтностей, які за своєю

⁸⁰ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 171.

⁸¹ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 71–73. Копія з колекції Судієнка: НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 230 (98), арк. 1–83; *Przylęcki S.* Pamiętniki o Koniecpolskich. Lwów, 1842. S. 164–165.

⁸² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 104 зв.

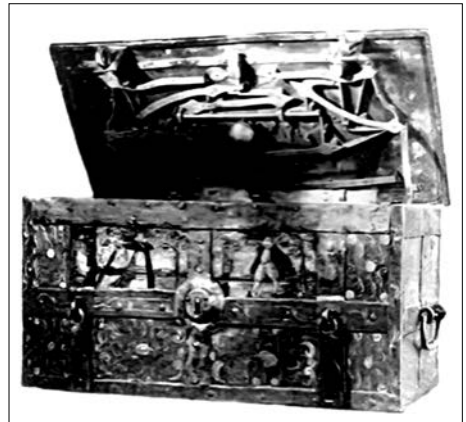
⁸³ Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. С. 125–128; *Его же.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. Днепропетровск, 1982. С. 71–75..

⁸⁴ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 239–242. Поправки І. Ворончук: *Ворончук І.* Цей невліковий для істориків князь Острозький. С. 43.

кількістю перевищують усі названі в літературі цифри⁸⁵; ті самі особи склали хронологічні та географічні реєстри документів на володіння Острозьких від 1330 р. (сама ця дата називається в реєстрах)⁸⁶, а також сумаріуші (короткі описи) відповідних документів із книг трибунальських, земських і гродських судів різних регіонів⁸⁷; існують і сумаріуші документів на володіння⁸⁸, а також цілі збірки зі списками та виписами з відповідних документів⁸⁹. У низці випадків маємо більш чи менш детальні описи окремих володінь: Здолбиці та Мильського⁹⁰; Гнильця, Кошки, Іваня (1585)⁹¹; Білашова (1594)⁹²; Рокитного й Ольшанки (під Білою Церквою)⁹³; Старокостянтинівського ключа⁹⁴; Чуднова (1618)⁹⁵ та ін. Здавалося б, така широка документальна інформація, ретельно зібрана самими власниками, вповні дає змогу принаймні подати списки всіх населених пунктів за адміністративним поділом земель та нанести їх на карту. Однак цю роботу так ніхто й не зробив через складнощі ідентифікації назв населених пунктів, поданих у документах у різних транскрипціях навіть щодо одного й того ж поселення та проблеми з локалізацією цих об'єктів. На сьогодні ми також не готові до цієї на вигляд “шкільної” задачки, хоча її розв'язок може слугувати ключем до остаточного визначення фізичних розмірів Острожчини (єдиною спробою в цьому сенсі слід вважати приблизні карти, складені Александром Яблоновським).

Уважається, що останній представник роду – Януш Острозький залишив по собі маєтність у 80 міст та містечок, 2760 сіл, 600 тис. червоних золотих готівкою, 290 тис. золотих різною монетою, 400 тис. “талярів битих”, 30 бочок ламаного срібла, 700 їздових скакунів та 4000 коней⁹⁶. Утім, це знову-таки вельми приблизні дані.

Проте навіть наведені дослідниками неточні цифри вказують, як поступово наростала земельна маса Дому Острозьких. Вона складалася в основній частині зі спадщини Костянтина Івановича Острозького. Менше однієї четвертої Острожчини додала спадщина

Скрина зі складним замком. XVI ст.

⁸⁵ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 918-a, k. 1–16; teka 132, plik 12, k. 1.

⁸⁶ Ibid. Nr. 942, k. 1–28; nr. 940, k. 1–24; nr. 316, k. 1–6; nr. 330, k. 1–28; nr. 1002, k. 1–20; nr. 901, k. 1–50.

⁸⁷ Ibid. Nr. 931, k. 1–23; nr. 908- a-d, k. 1–198; nr. 905, k. 11–220; nr. 906, k. 1–194; nr. 902-a, k. 1–18; nr. 886, k. 1–88; nr. 883, k. 1–50; nr. 879, k. 1–37.

⁸⁸ Ibid. Nr. 313, k. 1–60; nr. 333, k. 1–10; nr. 896, k. 1–14; nr. 897, k. 1–28; nr. 900, k. 1–30; nr. 904, k. 1–19; nr. 941, k. 1–24; nr. 947, k. 1–48, teka 202, plik 44, k. 1.

⁸⁹ Ibid. Nr. 373-c, k. 71–86; nr. 888, k. 1–38; nr. 895, k. 1–20; nr. 944, k. 1–238.

⁹⁰ Ibid. Archiwum Sanguszków. Teka 129, plik 31, k. 1.

⁹¹ Ibid. Teka 130, plik 5, k. 1–2.

⁹² Ibid. Teka 202, plik 29, k. 1.

⁹³ Ibid. Gorczak (1902). Nr. 926, k. 1–10.

⁹⁴ Ibid. Archiwum Sanguszków. Teka 202, plik 43, k. 1.

⁹⁵ Ibid. Plik 39, k. 1.

⁹⁶ *Kempa T.* Konstany Wasyl Ostrogski... S. 189.

Тарновських. Нарешті, нові маєтки, здобуті шляхом купівлі та залюднення “дикого поля” й розчистки карпатського лісу.

Утім, не лише площі землі, але й інтенсивність її обробітку забезпечували прибутки землевласника. Тож окрім землі ще одним вагомим показником економічної спроможності Дому була кількість підданих-хліборобів. Як правило, загальна кількість підданих визначається за поборовими реєстрами і коливається в межах 290–770 тис. населення Волині, з якого більше 90% були селяни⁹⁷.

На часи К. Острозького “внутрішні резерви” (тобто можливість переселення власних підданих на нові землі з густозаселених територій) вже були вичерпані. Більше того, вони занепадали у зв’язку з частими татарськими нападами, полонієм і фізичним знищенням посполитих. У цих умовах почастишали селянські втечі від одного господаря до іншого. “Виведення селян”, тобто наїзд і вивезення селянських родин (з їхньої волі чи всупереч їй), також було частим явищем. Дослідники зазначають, що на Волині селяни найбільше

Панщина. Дереворит XVI ст.

тікали в маєтки Острозьких. Ранні приклади таких втеч трапляються в подимному реєстрі 1570 р. Здолбицького двору, де названі селяни, котрі “на воле седят”, тобто звільнені від податків на певний термін як новопоселенці: Гапонова удова (“году нет как ся селити почала”), Тиміш Стулиборода (“минулой осени селитися почал”), Іван Левонович (“новоселец”), Кузьма Гапонович (“новопришел”)⁹⁸.

Із 226 зафіксованих у документах 1569–1603 рр. селянських втеч 143 були здійснені в маєтки самого Костянтина Острозького, а 83 – до його синів. Якщо порівняти ці цифри з утечами до маєтків інших магнатів, то картина виглядає таким чином: до Корецьких – 58, до Збаразьких і Заславських – по 50, до Радзивілів – 35, до Семашків та Пронських – 28.

Втечі селянських сімей у маєтки К. Острозького за вибірковою хронологією останніх десяти років XVI ст., згідно з підрахунками О. Байдича, мали таку амплітуду⁹⁹:

1590	1591	1592	1593	1594	1595	1596	1597	1598	1599
2	3	6	28	20	16	14	4	4	11

Як бачимо, пік утеч припадає на 1593–1596 рр. Дослідники схильні пояснювати це унійною боротьбою, наступом католицтва та полонізацією, від яких посполиті

⁹⁷ Розгляд вад таких підрахунків та теоретичних можливостей їх уточнення завдяки джерелознавчому аналізу див.: Атаманенко В. Джерела вивчення демографії Волині XVI – першої половини XVII ст. // Український історик. 2004. № 1–2 (161–162). С. 187–201.

⁹⁸ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенка. Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. С. 40.

⁹⁹ Байдич О. В пошуках волі, спокою і життя: селянські втечі XVI ст. на Волині // Старокостянтинів і край в просторі часу. Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. С. 32–33.

втікали під захист православного магната, “символу традицій Русі”. Водночас посилюються на “ліберальний режим” у маєтках Острозьких та підтримку магнатами “ініціативи”¹⁰⁰.

Ці пояснення все ж некоректні для з’ясування причин масової втечі в маєтки Острозьких упродовж чотирьох років. Адже процес полонізації, покатоличення, а тим більше запровадження унії не обмежується часовими рамками 1593–1596 рр. Імовірно, слід згадати, що саме тоді розгортаються “козацькі війни”, під час яких розоряються численні маєтки, а їх населення, не отримавши захисту від власного пана, прагне знайти його в маєтках магната, котрий має власне військо і володіння якого менше страждають від руйнувань. Окрім того, екстремальні умови робили такі переходи практично безкарними (з боку попередніх власників селян). Звісно, у кожному конкретному випадку причина була індивідуальна. Не останній фактор становила й звична практика переманювання селян обіцянками кращих ґрунтів і менших податків. У новоосаджених маєтках звільнення від податків визначалося часом до 24 років! Наведемо лише один приклад: у 1587 р. кілька селянських родин пана Андрія Сингура (Київщина) перейшли до маєтку К. Острозького Білогородки* через відповідні вмовляння. Однак згодом вони повернулися до старого пана, оскільки спосіб життя білогородських селян їм не підійшов: білогородці орали плугами, а втікачі були бідні й не мали худоби та реманенту для такого методу обробки землі, адже їх лише звільняли на певний час від податків, але ніяких матеріальних засобів та худоби не надавали¹⁰¹.

Часто селяни міняли підупалого пана, який мав дуже незначні економічні потужності, в тому числі мало підданих хліборобів, тому знімав з них максимальні податки, на могутнього магната, який міг забезпечити початкові податкові пільги, більший шмат землі та фізично захистити від нападників і навіть старого господаря. Показовою в цьому сенсі є багаторічна справа про втечу селян з володінь Григорія Колмовського до маєтків Костянтина Острозького. Селяни Колмовського з його с. Колмова в Луцькому повіті здійснили масові втечі до маєтків київського воєводи сіл Пляшова Воля (п’ятеро родин), Черниці (трьоє родин) та Погорільців (двоє родин) того ж повіту. Справа дійшла до Люблінського трибуналу, який 7 серпня 1595 р. ухвалив спеціальний декрет: уповноважений Острозького представив на суді групу втікачів, з якої Колмовський упізнав лише одного (Івана), а уповноважений князя запрясягав, що підданих Колмовського у його маєтках немає¹⁰². Однак піддані Колмовського й далі втікали в маєтки Острозького. На судових рочках у Луцьку 24 жовтня 1596 р. Колмовський знову позивався до Острозького щодо селян, які втекли з Колмова 1594 р. (зокрема, Кузьма та Радко з дружинами й рухомим майном). Згідно з конституцією Колмовський вимагав по 500 гривень за кожного чоловіка-втікача. Однак уповноважені Острозького заявили, що позивач зобов’язаний довести, що позваний був безпосередньою причиною втеч селян і вивіз їх у свої маєтки. Колмовський має надати

¹⁰⁰ Там само.

* В опису архіву Острозьких 1627 р. згадуються документи, згідно з якими Білогородка належала Куприлу Позняку, потім частково була дана під заставу, а в 1594 р. цілком заставлена К. Острозькому Юхимом Позняком за 4000 кіп грошей – ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. II. 1802, арк. 72–72 зв. (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.).

¹⁰¹ Ар. ЮЗР. К., 1876. Ч. 6, т. 1. № 65. С. 188–190.

¹⁰² СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция. Ф. 11 (Польша), ед. 487/9, л. 1–2 об.

свідчення отаманів, бояр, вїтїв. Поки ж ці матеріали не будуть надані, процес провадитися не може¹⁰³. У 1597 р. сталася нова втеча підданих Колмовського: до Дубна втекли Іван та Микола Медведі, Іванко Кудерченя та Івашко Шепел – до Берездова, Омелян Равченя та Онушко – до Погорільців, Юхно із зятем – до М'якіт, Іванко Гордей – до Черниці. Це призвело до нового суду і рішення Люблінського трибуналу 1598 р. про їх повернення¹⁰⁴. Обидві постанови не викликали жодної реакції К. Острозького, і Г. Колмовський 8 січня 1599 р. оскаржив невиконання князем рішення трибунальського суду¹⁰⁵.

Острозький на судові засідання не прибув, йому присудили штраф, але це ніяк князя не подіяло. Через рік (13 листопада 1600 р.) Колмовський знову скаржився, що селяни з його маєтків Колмова і Маковичів втікають до Дубна, Берездова, Погорільців та Черниці¹⁰⁶. 14 червня 1601 р. було видано чергову судову постанову, що К. Острозький у разі неповернення підданих Колмовського має сплатити по 14 гривень польських (позивач вимагав по 500) за кожного селянина, якщо когось із них знайдуть упродовж шести тижнів, а якщо не знайдуть – Острозький мав представити отаманів для присяги про відсутність у їхніх поселеннях утікачів¹⁰⁷. Однак К. Острозький не допустив у Дубно повірених Колмовського для пошуку втікачів. Колмовський знову апелював (5 листопада 1603 р.) до суду, вимагаючи від Острозького сплати вже 40 тис. гривень¹⁰⁸. Для Колмовського цей процес виявився програшним – він не міг змагатися з великим магнатом, спроможним затягувати суд, переховувати втікачів тощо, навіть погрожувати шляхтичу (у 1594 р. Колмовський заявив про це в суді). Тож коли в 1607 р. Григорій Колмовський знову через суд спробував притягти Острозького до відповідальності, той представив отаманів та вїтїв, які присягалися, що в їхніх поселеннях немає підданих Колмовського – ні в Луцькому, ні в Кременецькому (Базалія) повітах¹⁰⁹.

Цей довготривалий процес навчав показувати, що селяни-втікачі добре розуміли, на що йдуть: покидаючи свого менш спроможного до боротьби за них пана, вони знали, що новий власник їх захистить і вони отримають податкові пільги. Острозький же таким чином вирішував проблему залюднення спустошених татарами або козаками своїх володінь, оброблення землі й отримання прибутку з неї нехай не відразу, але в певній перспективі (та ще й з примноженням родин селян-утікачів).

Серед цікавих справ про втечі селян до володінь Острозького слід згадати судовий процес державці берестовецького Яна Кашевського проти Костянтина, Януша та Олександра Острозьких, що точився у вересні 1598 р.: до княжого м. Любартова із берестовецької маєтності с. Стариків утік Тарас Кзидан (Коздан?) Кондрат із трьома синами (Матвієм, Мицом та Харком), а також із с. Кутрова Іван Римар і Сенко Скорина, із с. Острова Савка та коваль Лука. Представник Острозьких Кшиштоф Гуйський

¹⁰³ ОДКЗ. Фонди. КН 23854, арк. 1–2.

¹⁰⁴ СПб. ИРИ. Ед. 487/10, л. 1–2 об.

¹⁰⁵ Там же. Ед. 487/20, л. 1–4.

¹⁰⁶ Там же. Ед. 487/21, л. 1–2.

¹⁰⁷ Там же. Ед. 487/11, л. 1–2 об.

¹⁰⁸ Там же. Ед. 487/22, л. 1–2.

¹⁰⁹ Там же. Ед. 487/54, л. 1–3. Судові справи в луцьких книгах див.: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 847 зв. (заява Колмовського про погрози); спр. 46, арк. 371; спр. 54, арк. 315 зв.; спр. 57, арк. 51; спр. 63, арк. 254–259.

привіз Тараса з сином Мицом, але відмовився видавати Матвія та Харка (попри постанову суду). Щодо Івана Римаря суд постановив: якщо буде доведено, що він давно осів у землях Острозьких, то має там і залишитися (тобто йшлося про перевищення встановленого строку давності), Савки в маєтках Острозьких не виявили, а коваль Лука на той час помер. Тож позов Кашевського завершився поверненням лише трьох родин утікачів¹¹⁰.

А судова справа з Яхимом Ощовським стосовно семи селянських родин (Явтуха Мицевича, Івана Кревковича, Івана Охрімовича, Федька Надеєвича, Верейки Федорковича, Юски Мицевича, Куца Євтихевича), котрі в 1603 р. втекли із с. Січова Луцького повіту в маєток Острозького Базалію (Кременецького повіту), дійшла навіть до вимоги присяги від Острозького. Ощовський вимагав також повернення втікачів або виплати за кожного по 500 гривень польських. Спочатку Кременецький гродський суд ухвалив постанову про присягу власника селян-утікачів кн. Острозького та їх повернення Ощовському. Умоцований князя Ян Прилепський добився апеляції до трибуналу, проте трибунальський суд 13 липня 1605 р. підтвердив попереднє рішення, і кременецький суд призначив присягу на 20 січня 1606 р. Ощовський з якихось причин попросив перенесення присяги, але суд йому відмовив. Ця справа, судячи з усього, завершилася нічим, оскільки Острозький та його вповноважений присяги в суді так і не принесли. Можливо, сторони домовилися в позасудовому порядку, оскільки процес продовження не мав¹¹¹.

Сільськогосподарські роботи. Гравюра XVII ст.

¹¹⁰ ОДКЗ. Фонди. КН 23855, арк. 1–1 зв.

¹¹¹ Там само. КН 23856, арк. 1–1 зв.; КН 23857, арк. 1–1 зв.

Подібні втечі селян у володіння Дому Острозьких поступово перетворилися у звичне явище. Особливо часто трапляються документи про втечі до Степанської волості Острозького¹¹².

Наведемо приклади довготривалих судових суперечок Острозького з шляхтою за селян-утікачів, які зафіксовано в луцьких судових книгах. Упродовж 1594–1599 рр. до маєтків князя втікали селяни Олександра, Остафія та Романа Козинських; ці останні вели проти Острозького безуспішні судові процеси¹¹³. Упродовж усього 1594 р. луцький підстароста Щасний Галезький судився з князем щодо своїх селян, і лише двічі урядники Острозького видали йому свищівського втікача (серпень) та кількох вишнівських селян (грудень)¹¹⁴. Судові процеси з луцьким коморником Олександром Вороничем-Боратинським та його родиною (Михайлом і Андрієм) щодо селян, які втекли до маєтків князя, тяглися в луцькому суді від 1595 до 1599 р.¹¹⁵. Врешті Михайло та Олександр, отримавши від князя сатисфакцію, офіційно заявили в суді, що припиняють процес¹¹⁶. Із селянами-втікачами від кн. Матяша Воронцевого судові було складно розібратися: 2 червня 1594 р. Матяш покликав К. Острозького разом із кн. Юхимом Корецьким до суду, а 9 липня кременецький гродський суддя кн. Лев Воронцький зробив письмову заяву, що позов його брата до Острозького безпідставний, та вже 19 серпня Лев покликав Острозького до суду сам – усе заплуталося, і цю справу перенесли на “суд приятельський”, але у квітні 1599 р. справу поновила кн. Марина Воронцежка¹¹⁷. Упродовж 1594–1598 рр. тривали судові розбіки щодо селян-утікачів з Перекладова – маєтку Григорія та Івана Перекладовських. Довгий цілорічний процес 1594 р. завершився тим, що Іван Перекладовський отримав своїх селян від урядника князя. Але в 1598 р. Катерина Перекладовська знову заявила про втікачів, хоча врешті й звільнила К. Острозького від присяги¹¹⁸. Суди з Юзефом, Яном та Андрієм Шистовськими щодо втікачів з їхніх маєтків тривали в 1594–1599 рр., при цьому в певний момент (28 листопада 1598 р.) Луцький гродський суд відмовив Шистовським на формальній підставі, однак Шистовські добилися перенесення процесу в трибунальський суд¹¹⁹.

Окремі (“одноразові”, тобто без продовження та завершення) скарги в луцький суд на К. Острозького, у маєтки якого втікали селяни шляхти і не поверталися князем їхнім власникам, фіксуються щодо: Павла Вишинського (1595)¹²⁰, Матвія Гроновського (1599)¹²¹, Миколи Гурського (1598–1599)¹²², Миколи Дубровського (1595, 1597)¹²³, Яна Гурки (1594)¹²⁴, Михайла Кендзерського (1599)¹²⁵, Івана Ісайковського

¹¹² Ар. ЮЗР. К., 1876. Ч. 6. т. 1. № 100. С. 311–313.

¹¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 68 зв.; спр. 53, арк. 420 зв.; спр. 57, арк. 272.

¹¹⁴ Там само. Арк. 91–91 зв., 192 зв., 798, 1006–1008, 1057 зв., 1148 зв., 1389; спр. 48, арк. 222.

¹¹⁵ Там само. Спр. 48, арк. 31 зв., 316, 634; спр. 50, арк. 683 зв.–684; спр. 53, арк. 392 зв.–393, 409; спр. 54, арк. 332 зв., 567.

¹¹⁶ Там само. Спр. 54, арк. 313; спр. 57, арк. 50.

¹¹⁷ Там само. Спр. 45, арк. 706, 882, 1006; спр. 48, арк. 498 зв.; спр. 57, арк. 471–473.

¹¹⁸ Там само. Спр. 45, арк. 99, 474 зв., 541, 707, 775 зв., 898 зв., 1142; спр. 54, арк. 311.

¹¹⁹ Там само. Спр. 45, арк. 93 зв., 392; спр. 54, арк. 612; спр. 55, арк. 34; спр. 57, арк. 39.

¹²⁰ Там само. Спр. 48, арк. 620 зв.

¹²¹ Там само. Спр. 57, арк. 10, 189 зв., 356 зв.

¹²² Там само. Спр. 54, арк. 376; спр. 57, арк. 148 зв.–154 зв.

¹²³ Там само. Спр. 46, арк. 505; спр. 50, арк. 156 зв.

¹²⁴ Там само. Спр. 45, арк. 1119.

¹²⁵ Там само. Спр. 55, арк. 204 зв.; спр. 57, арк. 442–443.

(1601)¹²⁶, Михайла Коритенського (1595)¹²⁷, Андрія Кошки-Жоравницького (1594)¹²⁸, кн. Богдана Масальського (1594)¹²⁹, Бальцера Маршевського (1594)¹³⁰, Яна Мончинського (1594)¹³¹, Миколи Муриновича (1594)¹³², Патрікія Окорського (1595)¹³³, холмського підкоморія Павла Оріховського (1598–1599)¹³⁴, Катерини Пашинської (1599)¹³⁵, Петра Русиновича-Берестецького (1595)¹³⁶, Яна Скотницького (1594)¹³⁷, луцького гродського судді Матея Стемпковського (1599)¹³⁸, Вавринця Третинського (1594)¹³⁹, Валентія Турковецького (1594–1595)¹⁴⁰, Григорія Ушака-Куликовського (1594)¹⁴¹, Миколи Удрицького (1601)¹⁴², Івана Холоневського (1594)¹⁴³, Матвія Хорковського (1583)¹⁴⁴, Федора Шимковича (1594)¹⁴⁵ та кн. Яцка Четвертинського (1595)¹⁴⁶. У справі щодо позивання К. Острозького Василем Копотем про своїх селян-утікачів з Підлісся луцький суд визнав звинувачення несправедливими, оскільки й сам Копоть не з'явився в суд для впізнання втікачів (1598)¹⁴⁷.

У судових книгах зафіксовані також факти повернення К. Острозьким селян-утікачів їхнім власникам і закриття судових процесів. Якщо знову вдатися до абеткового порядку, то це стосується шляхтичів: Івана Білостоцького (1594)¹⁴⁸, Яцка Воютинського (1594)¹⁴⁹, Богуша Зайця-Зденизького (1595)¹⁵⁰, Григорія Колмовського (1595)¹⁵¹, Михайла Линецького (1595)¹⁵², Яна Мончинського (1594)¹⁵³, Семена Новоселецького (1594–1595)¹⁵⁴, Яна Охлоповського (1594)¹⁵⁵, Матвія та Семена Рогозинських (1595)¹⁵⁶,

¹²⁶ Там само. Спр. 63, арк. 141.

¹²⁷ Там само. Спр. 48, арк. 436 зв.

¹²⁸ Там само. Спр. 45, арк. 619–619 зв.

¹²⁹ Там само. Арк. 999 зв.

¹³⁰ Там само. Арк. 62.

¹³¹ Там само. Арк. 728.

¹³² Там само. Арк. 710, 1003, 1375 зв.

¹³³ Там само. Спр. 48, арк. 182 зв.

¹³⁴ Там само. Спр. 57, арк. 156 зв.

¹³⁵ Там само. Спр. 55, арк. 408; спр. 57, арк. 593 зв.–594.

¹³⁶ Там само. Спр. 45, арк. 1102; спр. 48, арк. 236.

¹³⁷ Там само. Спр. 45, арк. 403 зв.

¹³⁸ Там само. Спр. 57, арк. 545–546, 583 зв.–585.

¹³⁹ Там само. Спр. 45, арк. 97 зв.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 1073; спр. 48, арк. 631.

¹⁴¹ Там само. Спр. 45, арк. 119.

¹⁴² Там само. Спр. 63, арк. 34–37.

¹⁴³ Там само. Спр. 45, арк. 380.

¹⁴⁴ Там само. Кн. 460, арк. 408 зв.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 45, арк. 1051.

¹⁴⁶ Там само. Спр. 48, арк. 631 зв.

¹⁴⁷ Там само. Спр. 54, арк. 380–381.

¹⁴⁸ Там само. Спр. 45, арк. 384 зв., 410, 477 зв.; спр. 48, арк. 479 зв.

¹⁴⁹ Там само. Спр. 45, арк. 430 зв.–431.

¹⁵⁰ Там само. Спр. 48, арк. 643, 669.

¹⁵¹ Там само. Арк. 661 зв.

¹⁵² Там само. Арк. 219 зв.

¹⁵³ Там само. Спр. 45, арк. 1098 зв.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 452 зв., 820–820 зв.; спр. 48, арк. 218 зв., 477.

¹⁵⁵ Там само. Спр. 45, арк. 94, 98.

¹⁵⁶ Там само. Спр. 48, арк. 214, 251.

Михайла Сербина-Кобецького (1594)¹⁵⁷, Магдалени Сокольської (1599)¹⁵⁸, Кшиштофа Холоєвського (1598)¹⁵⁹, Політана Чеконського (1595)¹⁶⁰, Шистовського¹⁶¹. З чим були пов'язані названі й не названі факти повернення Острозьким селян-утікачів їхнім власникам? Далєбі, не лише з виконанням судових рішень. Можливо, йшлося про людей, які належали до клану Острозьких та їхніх родичів, були слугами та приятелями князя чи якимось були йому потрібні й вигідні, інші випадки, ймовірно, стосувалися бідних та фізично кволих утікачів. Утім, все це лише не обгрунтовані нічим припущення.

Чи означав перехід селян “під крило” Острозького, що вони потрапляли під могутній захист і в однозначно краще становище, коли господар захищатиме своїх підданих будь-що? Можна стверджувати, що новий господар не захищав селян-утікачів чи й своїх власних щодо внутрішніх справ, коли провина їх була доведена. Наприклад, 18 листопада 1590 р., коли було винесено вирок про повішення селянина кн. К. Острозького Юрка, звинуваченого в купівлі викраденого в Гаца Борисовича коня (про що Юрко знав), вирок не був оскаржений і князівський урядник не визволяв селянина від кари¹⁶². У 1598 р. селяни-конокради “вже на шибениці сидючи”, “поволали” хоценських селян Острозького Перескока і Труша як співучасників – вони також були видані для смертної кари й самі перед смертю “поволали” також на Жука і Перескокового брата Івана, а також кількох інших конокрадів¹⁶³. Утім, ідеться про випадки, коли вина селян була доведена. В інших випадках селян усе ж визволяли. Так, у 1583 р. княжі урядники відстоювали липенського селянина Кліма Олексійовича, якого селянин Богдана Дрозденського Сенько Карпович звинувачував у викраденні коня¹⁶⁴. У 1599 р. з Іваном Ісайковським було укладено мирову щодо його звинувачення у викраденні коня підданими Острозького¹⁶⁵, а також було взято до уваги заяву двох селян Острозького, що їх неправдиво звинуватили в конокрадстві селяни Прибитковичі та безвинно ув'язнили в с. Хорлуп, звідки їх випустили через прибуття обвинувачів¹⁶⁶. У низці випадків урядники Острозького намагалися навіть шукати невідомих нападників на їхніх селян. Так, у 1571 р. Гаврило Прусиновський намагався з'ясувати, хто були ті “жидове, а другие християне о кілька десят человек, которые менили быти одни с Ковля, другие з Городля, а третьи с Любомля”, які прогнали худобу через с. Коритне й отравили селянські хліби на полях та побили селян¹⁶⁷. У 1577 р. дубенський зем'янин Острозького Филип Стубельський розшукував невідомих розбійників, які напали на селян у лісі й пограбували їх¹⁶⁸. Восени того ж року стало відомо, що клеванські цигани обікрали селян у маєтках Острозького, однак клеванський урядник Ждан Бронницький відмовився судити циган¹⁶⁹.

¹⁵⁷ Там само. Спр. 45, арк. 136, 745, 1094 зв.

¹⁵⁸ Там само. Спр. 57, арк. 312 зв.–313, 546 зв.

¹⁵⁹ Там само. Спр. 54, арк. 161, 213.

¹⁶⁰ Там само. Спр. 48, арк. 655 зв.

¹⁶¹ Там само. Спр. 45, арк. 449.

¹⁶² Ар. ЮЗР. Ч. 6, т. 1. № 72. С. 211–214.

¹⁶³ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 546 зв.–547.

¹⁶⁴ Там само. Кн. 460, арк. 242–242 зв.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 57, арк. 984 зв.

¹⁶⁶ Там само. Спр. 55, арк. 437.

¹⁶⁷ Там само. Кн. 458, арк. 189 зв.

¹⁶⁸ Там само. Спр. 17, арк. 714.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 764 зв.

Сільськогосподарські роботи. Мініатюра XVI ст.

щі, найрізноманітніший одяг, серед якого навіть шовкові сорочки та “модні” шапки¹⁷⁰. Тож не диво, що до Острозького втікали навіть “ляхи” від своїх господарів (наприклад, у 1583 р. Богуш Леплянський оскаржував Острозького за невидання втікача “ляха”¹⁷¹).

Саме за часів кн. Костянтина Острозького почала активно розвиватися фільваркова система. Її появу пов’язують із волочною помірою, запровадженою у Великому князівстві Литовському 1 квітня 1557 р.¹⁷². Інвентар 1620 р. показує, що у 320 волинських маєтках Острозьких було 157 фільварків і в 69 з них налічувалося близько 6714 га орної ріллі¹⁷³. Класичний фільварок мав фільваркове подвір’я, в якому проживали князівські слуги, орендарі або державці, їх урядники, челядь, а також значний господарський комплекс: комори, кліті, погребі, льохи, “возівні”, “сирники”, солодовні, броварні, винниці, стодоли, клуні, стайні тощо – тобто приміщення для обробки й зберігання сільськогосподарської продукції, реманенту, тяглої худоби. Всі ці будови огорожувалися парканом. Оскільки часті татарські напади, як правило, знищували практично все у фільварковому дворі, будівлі влаштувалися з дерева, а господарчі приміщення – з плетеної лози й хмизу, обмазаних глиною. Все це не складно було відновити. Головну проблему функціонування фільварку після розорення становила лише проблема його осадження селянами-

Загалом слід думати, що становище та спроможність селян у маєтках Острозьких були явно кращими та вищими, ніж у маєтках дрібної й навіть середньої шляхти. Вище вже наводився приклад, коли селяни-втікачі від малого пана не змогли “влитися” у селянське господарство Острожчини, бо не мали плугів, якими (і тільки саме плугами) орали землю піддани Острозького. Ще яскравішим показником є участь селян з Острозького домену в торгах та ярмарках, і то не стільки як продавців, скільки як покупців. Вони купували не лише знаряддя праці чи прості речі домашнього вжитку, але також іноземні сукна, східний шовк, взуття, зброю, східні пряно-

Торівці їдуть на ринок чи ярмарок. Малюнок з хроніки У. Ріхенталя. XV ст.

¹⁷⁰ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 88.

¹⁷¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1. спр. 541, арк. 104, № 588.

¹⁷² Козій А. М. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). Львів, 1994.

¹⁷³ Всі населені пункти перераховані в таблиці № 1 студії І. Ворончук: Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 92–101.

хліборобами. Фільваркова рілля, рибні стави, млини та пасіки утворювали основу виробництва, зорієнтованого на ринок. Радянські історики запровадили негативний стереотип в оцінці фільваркової системи: вона, мовляв, призводила до закріпачення селян, і фільваркова рілля зростала за рахунок скорочення селянських наділів. Цей висновок, як показала І. Ворончук, спростовується прикладом фільварків Острозького Дому: вони створювалися “не шляхом експропріації селянських земель, а в результаті розробки незайманих, цілих земель”, окрім того на Волині та Поділлі (як і Київщині та інших територіях Подніпров’я) у другій половині XVI – на початку XVII ст. завжди існувало чимало пусток, покинутих селянами або розорених і незаселених після татарських набігів, та й у кожному селі були пусті дворища і волюки (і в доволі значній кількості)¹⁷⁴. Інвентарі фіксують таке цікаве явище, як “одбежанщина” – землі зі збіжжям селян, які з різних причин покинули село, залишивши господарство і врожай; причому це явище було далеко не поодиноким. Тож головна проблема полягала не стільки у збільшенні площі фільваркової землі, скільки в обробці наявної ріллі за нестачі “робочих рук”. Це підкреслювали й ревізори: “ґрунтів достатньо, але немає кому робити”, “все пустою лежить” через “татарщизну”¹⁷⁵.

Пивоваріння. Мініатюра XVI ст.

Оранка. Гравюра 1575 р.

У фільварках Острозького (як і в інших) панувала трипільна система. Система засіву полів ішла “колом”: одне – озиминою, друге – яриною, третє – під паром; наступного року відбувався “зсув” порядку і т. д., що забезпечувало “відпочинок” кожного з трьох полів на третій рік. Оскільки фільваркове господарство орієнтувалося переважно на ринок, і час-то на експортний, то його головною про-

¹⁷⁴ Там само. С. 111.

¹⁷⁵ Цит. за: Там само. С. 111–112.

(приблизне співвідношення 4:1)¹⁷⁶. Урожайність зернових на той час становила приблизно 6 кіп збіжжя з одного морга (бл. 0,79 га); у 1620 р. із 6396 моргів (5052 га) 69 фільварків було зібрано 38281,5 кіп збіжжя. При цьому дослідниця зазначає, що це мінімальні цифри оброблюваної землі та врожаю, оскільки чимало орної землі у фільварках лежало пустою¹⁷⁷. Ячмінь, просо та інші культури, необхідні для годівлі худоби, у фільварках практично не вирощувалися. І. Ворончук припускає, що це пов'язано з великою кількістю натуральної данини від селян саме вівсом¹⁷⁸.

Жнива. Гравюра XVII ст.

Історіографія традиційно вбачає причини “хлібного буму” в Європі в допливі золота з новоосвоєних колоній Нового Світу та зростанні попиту на хліб як основу життя. Саме це, на думку багатьох, сприяло розвитку фільваркового господарства, в тому числі в маєтках Острозьких, які від торгівлі хлібом мали великі прибутки. Відповідаючи на питання, що ж конкретно стимулювало “господарську активність елітної верхівки українського суспільства”, яку найкраще репрезентував кн. К. Острозький, Ірина Ворончук пропонує цілий перелік можливих спонук: “Бажання ще більших прибутків, змагання з іншими собі подібними представниками свого кола, намагання перевершити один одного, турбота про свої володіння і своїх підданих чи доля й інтереси держави?”¹⁷⁹. Дослідниця відокремлює суб’єктивні фактори господарської діяльності від її об’єктивних результатів:

Острозькі освоювали цілині, а також нерозроблені землі, запроваджували нові методи ведення сільського господарства і поширювали їх на селянські господарства, що сприяло зростанню культури землеробства, подальшому поділу праці, розвитку товарно-грошових відносин, вони засновували нові міста й села, які існують і нині. А все це разом узятє спричиняло “розвиток продуктивних сил тогочасного суспільства”¹⁸⁰. Натомість Томаш Кемпа стверджує, що лише в частині маєтків, зокрема литовських (Здитель), К. Острозький провів волочну реформу, а у волинських маєтках князя “довго існували старі форми організації рільництва”¹⁸¹. Утім, ці судження польського колеги уможливлені, на відміну від ретельних досліджень І. Ворончук.

Додамо, що Острозькі як магнати з великим економічним потенціалом мали можливість заохочувати селян до осадження на цілині та нового залюднення спустоше-

¹⁷⁶ Там само. С. 102–109, 114.

¹⁷⁷ Там само. С. 115.

¹⁷⁸ Там само. С. 114; *Атаманенко В.* Організація господарства в маєтках Острозьких в першій половині XVII ст. // Матеріали VII–IX науково-кращезнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. Острог, 2000. С. 10–13.

¹⁷⁹ *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 116.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ *Кемпа К.* *Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 185.

них господарств, надаючи їм пільги (звільнення від податків на кілька років, а то й десятиліть*), чим спричиняли максимально можливе продовження аграрного циклу в регіоні, який за інших умов міг перетворитися на довгі роки у пустку й згарища. Острозькі мали також більші можливості для військового захисту своїх господарств. Вони отримали чимало торгових пільг, що так само стимулювало розвиток аграрного сектору в їхніх володіннях, і не лише фільварків самих князів, але й селянських господарств, які постачали продукцію у численні міста свого пана й мали від цього хороший зиск. Острозькі справляли вагомий вплив на рішення центральної влади щодо звільнення їхніх маєтків від оподаткування після спустошливих татарських набігів і цим підтримували місцеве населення та сприяли новому залюдненню розорених земель. Наприклад, привілеєм Жигимонта III від 2 лютого 1596 р. від сплати податків (попри декрет від 13 жовтня 1595 р. щодо обов'язкової виплати всіх поборів) звільнялися численні маєтки К. Острозького: міста Костянтинів, Любартів, Остропіль, Кузьмин, Красилів та села, “до тых мест прислухающие”, “яко от татаров тые маетности попалены и от козаков попустошены”. З них не давався побір та чопове починаючи від сеймового рішення про побори 1593 р., він мав виплачуватися лише з тих маєтків, де війти й отамани присягати про їх повне запустощення не захотіли. Перед королівським судом умоцований князя шляхтич Мартин Грабкович показав свідчення і присяги бурмістрів перелічених міст і отаманів 70 сіл (присягали в Кременці 14 грудня 1595 р.), що “от татаров тые маетности попалены и от козаков попустошены”. Відповідно король ухвалив присуд про звільнення цих населених пунктів “от вин з заруками всказаных велможного воеводу киевского волным чинимо на вечные часы”. До цього переліку Острозький приєднав і Базалію (лише в лютому 1596 р. він сплатив чопове з Базалії). Що ж до непопустощених маєтків (“непопустощеных и з ласки Божое от татарына не попаленых”) Острозького у Київському воєводстві (з околиць м. Києва, Білогородки і Вільська), то й тут князь домігся від короля дозволу відтягнути сплату податків до наступного сейму¹⁸².

Дослідники все ж підкреслюють, що основною формою панського господарства у фільварках була панщина, зберігалися також різні форми грошових і натуральних

Жнець. Мініатюра краківського “Місяцеслова” початку XV ст. Краківська Ягелонська бібліотека.

* Зазначимо цікаву побутову й водночас символічну систему оголошення пільг для поселенців у нових слободах чи розорених ворогом маєтках: тут закопувалися стовпи з вирізаною на них цифрою, що позначала кількість років, протягом яких поселенці будуть звільнені від податків та повинностей (Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. К., 2005. С. 255).

¹⁸² ЦДАУК. Ф. 2228, оп. 1, спр. 387, арк. 3–3 зв.; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 201, л. 22–27, 52–53, 54 об.–55 об.; Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Львів, 2004. Т. 6. С. 311–312.

Праця в саду. Гравюра XVI ст.

платежів¹⁸³. Найближчі до центрів Острожчини (Острога, Дубна) села постачали до двору головним чином продукти харчування. Ближчі до замків бортники сплачували податок натурою (медом і воском), а бортники з Малого Полісся працювали на виділених панських бортах¹⁸⁴. Значні прибутки надходили зі ставок та розташованих на них млинів. Винятковий прибуток давав, наприклад, ставок у с. Вілія*: його спуст через чотири роки давав 14 тис. золотих (1-й рік), 8600 золотих (2-й рік), 4 тис. золотих (3-й рік). Окрім того, села, ставки, промисли здавалися в оренду за готові гроші¹⁸⁵. При цьому в жодному випадку не йшлося про потогінний визиск підлеглого населення та ресурсів. Селяни Острозьких могли “горелку палити” у своїх котлах, навіть тримати корчми, торгувати міцними напоями і сплачувати пану грошовий податок¹⁸⁶.

Усе сказане має вивести нас на базове поняття владаря-господаря, яке має досить архаїчні корені в усіх народів, у тому числі східних слов’ян. Зв’язок власника із землею у випадку із Домом Острозьких набрав просто “класичних” виявів. А надто у випадку з Василем-Костянтином, котрий практично все своє довге життя **прожив** саме у **своїх маєтках**. Його “зрощення” з головною “ознакою” процвітаючого Дому – маєтками, самою “домовою” землею було настільки міцне, що суб’єктивне ставлення до власної землі та землі як власності не могло не продукувати потребу забезпечення порядку, ошатності, добробуту й процвітання свого “князівства”. Ставлення до “матері-землі” “запаралелювалося” зі ставленням до підданих, у тому числі хліборобів, як до частини маєстату Дому, котра своєю працею забезпечує й підтримує цей маєстат. Пана-владаря та його підданих селян поєднувала також духовна сфера: спільна молитва при виконанні одного обряду (звісно, на персональному рівні – лише з присутніми в конкретний момент у храмі при князі, але “віртуально”, тобто містично – в усіх ктиторських храмах з усіма вірними). Знову нагадаємо слова Костянтина Острозького з його листа до Кшиштофа Радзивіла: “...з людьми слід ласкавіше обходитися, бо Бог краще такого і нащадків його благословлятиме”¹⁸⁷. Звісно, тут, найімов-

¹⁸³ Jurkiewicz J. Powinności włościan w dobrach prywatnych W. Ks. Litewskiego w XVI–XVII w. Poznań, 1991.

¹⁸⁴ Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення фільваркового господарства // Український історик. 2003. Ч. 1–5 (156–160). С. 307.

* Дунін-Карвіцький стверджував, що Вілію у пані Феді, дружини Федька Денисовича-Мокошевича за 50 кіп грошей чеських взяв під заставу ще Михайло Острозький, у володіннях Дому цей маєток так і залишився, К. Острозький сплачував із нього податок на королівську скарбницю у 1583 р. (Dunin-Karwicki J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. S. 66).

¹⁸⁵ Атаманенко В. Описи Острозької волості... С. 308.

¹⁸⁶ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 41, 42.

¹⁸⁷ Цит. за: Kempa K. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 185.

ірніше, мова йшла про слуг-шляхту, проте в ширшому сенсі це твердження імпліцитно стосувалося всіх підданих князя. Свого часу І. Каманін стверджував: “К.-К. Острозький ... всегда упорно отказывался производить суд и наказывать как своих крестьян, так и вообще лиц, живших на территории его обширных владений”¹⁸⁸. Дослідник пояснював це “моральним чинником”, який уважав головним у подібних відмовах князя. Втім, практика тогочасного життя вказує на те, що князь і не повинен був за рангом судити своїх підданих – це робили його урядники (в замкових судах), і лише у виняткових випадках, коли цього просив замковий суд (за апеляцією), Острозький міг ухвалювати власний присуд. А проте щодо покарання та його суті, ймовірно, Каманін має слушність: навіть у тих випадках, коли Острозький отримував вердикт шляхетського (гродського чи земського) суду щодо покарання його підданих, які вчинили наїзд (чи інший неправний вчинок) на чийсь шляхетський маєток, він не поспішав з покаранням, а то й взагалі його не накладав (навіть через урядників).

Помел зерна. Мініатюра XVI ст.

Варто при цьому все ж зазначити, що ми далекі від “ідилічного” опису картини стосунків Острозького зі своїми підданими, котрі (стосунки) однозначно не виходили за рамки суворо ієрархізованої системи й жодною мірою не нагадували “конституційної рівності прав” і навіть “лагідної батьківської опіки”. Йдеться не стільки про форми й конкретні вияви ставлення князя до своїх селян-хліборобів (ставлення до чужих показують сцени й наслідки наїздів на володіння інших власників, коли і матеріально, й фізично страждали насамперед селяни противника), скільки про **ідею** їхніх стосунків. Кілька прикладів. 12 серпня 1599 р. князь суворо попереджав своїх урядників мізоцького, глиньського та здолбицького маєтків, щоб їхні селяни не спустошували дерманську пушу, а в разі “потреби двірської” квит давали¹⁸⁹. Тут ішлося про фундаментальне поняття панської власності, якою може розпоряджатися лише пан, і навіть у межах володінь господаря його майно (і то на загальні потреби) не розбирається самочинно. У цьому випадку Острозький був суворим: “Конечне, а не инак, бо и вас дам повешат, и тых злых людей, што чужопанцов за собою до пусчы уведяють”. Якщо така практика була можливою щодо своїх підданих, так тим більше щодо чужих людей, які посягали на княже майно. За два тижні по вказаному листу Острозький звертався вже до своїх дерманських підданих і стрільців, вказавши на потребу вчинити між ними помір ґрунтів. Князь напучував, щоб ні селяни, ні стрільці не противилися поміру, який здійснюється з волі власника земель, і нагадував, що всі вони разом мають допомагати адміністрації у зведенні захисних мурів

¹⁸⁸ Каманін І. М. Несколько черт для характеристики князя К. К. Острозького // Сборник статей и материалов по истории юго-западной России. К., 1916. Вып. 2. С. 12.

¹⁸⁹ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 1.

Сінокіс. Гравюра XVII ст.

Дермані¹⁹⁰. Це “батьківське” напучування нагадує розпорядження “племенного вождя”, яке не обговорюється, є остаточним, але досить м’яким і належно сприймається підданими. Завершимо цей підрозділ ще одним “ідеальним” постулатом кн. К. Острозького, засвідченим від його імені в суді. Йдеться про маніфестовані на загал князівське визначення справедливості стосунків та його ставлення до свавільників, які зазіхають на чужу власність, майно і свободу: “Княжа его милость, пан наш (слова належать відпоручнику князя. – В. У.), яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегает и людей збыточных и свовольных во именьях своих не терпит и овшем и каждому справедливости цале и необволочне чинит”¹⁹¹. Звісно, це був “шаблон”, яким оперували зазвичай адвокати.

А проте, промовлений публічно, він усе ж підносився до рівня певного “ідеального” постулату “загальної справедливості” та її пошанування Острозьким. Цей ідеальний образ справедливого володаря не відповідав реаліям, але проголошувався з огляду на суспільну значущість саме такого уявлення про володаря-князя. Що ж до реалій господарювання та системи визиску з підданих – це якраз без “ідеалу” описав сучасник Острозького у книзі, котра витримала не одне видання й набула значного поширення в Речі Посполитій, – Азельм Гостомський у книзі “Господарство” (1588 р. – перше видання), де особливо рекомендувалося робити наголос на відробіткову ренту й примушувати селян максимальну кількість часу працювати на панських латифундіях, установити монополію на продаж промислових товарів і всього необхідного для селян, включно зі спиртними напоями, тощо¹⁹².

Рибалки. Гравюра. XVI ст.

Рибалки за роботою. Мініатюра XVI ст.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 719.

¹⁹² Baranowski A. “Gospodarstwo” Azelma Gostomskiego. Warszawa, 1914.

Нарешті, ще одна дуже важлива обставина, на яку звернув увагу І. Тесленко: чималу частину своїх земель (за дослідником, “понад половину”) Острозький роздав своїм ленникам за відповідні служби, що перетворило його на “одного з найбільших патронів Речі Посполитої, під дахом Дому якого ... зібралася величезна армія слуг та клієнтів”. Руками й голосами цієї шляхти Острозький діяв на сеймиках і сеймах, у судах, у воєнних кампаніях. Саме завдяки клієнтам і слугам Василь-Костянтин став “всюдисущим” політиком, стратегом тощо, “учасником” майже всіх важливих справ Речі Посполитої та її руських обширів¹⁹³. Звісно, все це забезпечувало “багатство” князя в соціально-політичній сфері, але зменшувало його персональне багатство, тобто реальні прибутки від землі.

МІСТА В ГОСПОДАРСЬКІЙ СИСТЕМІ ОСТРОЖЧИНИ

На великих обширах Острожчини існувала чимала кількість міст та містечок, котрі перебували у володінні князівського Дому. Це так звані приватновласницькі міста. Саме в царині розбудови міст, заснування нових та розвитку їх самоврядування Василь-Костянтин пішов значно далі батька. За підрахунками вчених, лише на Волині в часи В.-К. Острозького налічувалося від 97 до 187 міст і містечок¹⁹⁴. Дільчий акт 1603 р. дає загальну цифру міст у всіх володіннях Острозьких – 51 місто, навіть ця значно менша цифра дорівнювала 26% усіх українських міст і 42% міст Волині тієї доби¹⁹⁵. Втім, дослідники називають різну загальну кількість міст на Волині, від якої вираховуються відсотки Острожчини: 69 міст на середину XVI ст.¹⁹⁶; 85 міст за поборовими реєстрами 1577, 1583, 1589 рр.¹⁹⁷; 190 нових міст Волині в XVI – першій половині XVII ст. (перша половина XVI ст. – 29, друга половина XVI ст. – 115, перша половина XVII ст. – 46)¹⁹⁸. Такі розбіжності в підрахунках зумовлені не лише джерелами та методиками обчислення, а й різним розумінням означень “місто” і “містечко” та різним ступенем урахування часового параметра зростання кількості міських поселень¹⁹⁹.

Звернімо особливу увагу на міста, новозасновані Костянтином Острозьким. Як показує А. Заяць, саме на час “активної доби” князя припадає період найвищої урбанізації, особливо у 60-ті (29 нових міст) та 70-ті (43 нові міста) роки XVI ст. по всій

¹⁹³ Тесленко І. Хто є хто в імперії “старого” князя. “Острозька шляхта” // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 121.

¹⁹⁴ Огляд історіографії та статистичних підрахунків див.: Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 76.

¹⁹⁵ Ворончук І. О. Розквіт торгівлі в Острозькій Русі // Підприємництво на Хмельниччині: історія й сучасність. Хмельницький, 1998. С. 28.

¹⁹⁶ Баранович А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). М., 1959. С. 138.

¹⁹⁷ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 89.

¹⁹⁸ Там само. С. 164.

¹⁹⁹ Див., наприклад, критерії польських урбаністів щодо міст означеного часу: Kulejewska-Topolska Z. Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI–XVII w.) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1956. T. VIII, zeszyt 2. S. 253–268; Wýrobisz A. Małe miasta w Polsce w XVI–XVII w. // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. S. 177–189 та ін.

Картинки міського життя в гравюрах кінця XVI ст.

Волині (з них державні – 2, церковні – 7, інші – приватновласницькі)²⁰⁰. Нові міста Острожчини виникали двома способами: село перетворювалося на місто; місто засновувалося з нульового циклу. Знаний дослідник Волині О. Баранович уважав, що всі міста Волині, в тому числі у володіннях Острозьких, виникли на базі давніх поселень, котрі набули відповідних ознак (товарне виробництво, суспільний поділ праці тощо), і привілеї на їх міський статус лише юридично підтверджували фактичний стан справи²⁰¹. Як висноває І. Ворончук, спираючись на матеріали опису Острожчини 1620 р., для княжого Дому все ж були характерними обидва варіанти містобудування. Мова має йти насамперед про дев'ять новозаснованих Костянтином Острозьким міст, на які (згідно з інвентарем 1620 р.) було надано 38 лістів щодо статусу та його розширення (розвиток торгівлі й промислів, побудова укріплень тощо). Застережемо, що будування замку не завжди збігалося із заснуванням міста, а надто коли йшлося про оборонні замки, з іншого боку – не всі міста мали замки (за підрахунками А. Зайця, їх мали лише 102 міста, тобто 51% волинських міст зазначеної доби²⁰²). Відповідно, Острозький за увесь час вибудував 16 замків, які лише згодом (і то не всі) “обросли” містами. Нагадаємо, що у всьому Волинському воєводстві в державних містах було лише шість замків (з них три великі – у Луцьку, Володимирі, Кременці).

Перший шлях – перетворення в місто *вже існуючого поселення* – був простішим. Класичними для доби К. Острозького прикладами є набуття статусу міста Суражем, Базалією та Александрією.

Сураж існує як населений пункт принаймні від кінця XIV ст., та лише в 1599 р. листом К. Острозького він отримав статус міста із замком, князь надав вїйту фільварок на волості “до його живота”²⁰³. Базалія була заснована на базі селища, а згодом і маєтків Чолганських над Случчю. Спочатку після переходу у власність Острозького цих земель Базалія залишалася селом, де князь посадив намісника (відомі документи з 1575 р.²⁰⁴), і лише 23 вересня 1578 р. Острозький дістав королівський привілей на фундування міста Базалії²⁰⁵. На 1615 р. тут уже було 11 вулиць і 475 будинків, де мешкало близько 3325 осіб²⁰⁶.

Александрія була заснована на місці с. Першки, відомого від кінця XV ст. Листом Олександра Острозького, сина Василя-Костянтина, від 4 травня 1594 р. Першки стали містом, найменованим на честь самого князя Александрією із наданням його жите-

²⁰⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 90.

²⁰¹ Баранович А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. С. 24–25; *Його ж.* Нариси магнатського господарства на півдні Волині // НБУВ ІР. Ф. X, спр. 15331–15332 (188 арк.).

²⁰² Заяць А. Соціальна структура. С. 129–134.

²⁰³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Rkp. 3669/II, k. 268 v.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 270–271. За Дуніним-Карвіцьким, привілей на місто в Суражі К. Острозький отримав у 1589 р. (*Dunin-Karwicki J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. S. 61*).

²⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 18, арк. 39–39 зв.; *Стасюк І. А.* Історія Теофіпольщини. Хмельницький, 2003. Т. 1. С. 114–121.

²⁰⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 122–125 об.; ЦДІАУК. Ф. 52, оп. 2, спр. 17, арк. 736.

²⁰⁶ *Рибачок І.* Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. 2008. Вип. 13. С. 247–248; Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог, 2009. С. 203–216.

лям “волі” на 20 років. А в 1600 р. місто отримало магдебургію. Ці пільги підтвердила по смерті чоловіка його вдова Анна Костчанка 19 липня 1604 р.²⁰⁷. Підкреслимо факт надання місту імені засновника, що не було якоюсь новиною, але і для Острозьких, і в інших подібних випадках цей факт увиразнював як повноту влади Дому у своїх володіннях, так і сам маєстат Дому, “святість” його імен, котрі “дарували” місту захист і двох патронів (небесного та земного). Не можна проминути й певної альянсу Вселенського Православ'я – Александрії єгипетської як титулярного осідку одного із Вселенських Патріархів, котрий мав означення Папи та “Отця отців, Пастиря пастирів, Архієрея архієреїв, тринадцятого Апостола, Судді усього всесвіту”. На той час фактичний осідок Патріарха занепав, а на Волині виникла ніби “нова Александрія”. Для православних ця альянсу була очевидною.

У цьому сенсі першим дану норму вжив сам Василь-Костянтин, коли заснував місто Костянтинів на базі с. Коліщинці в долині Случі. О. Баранович уважав, що заснувати нове місто князь був просто змушений, бо йому бракувало опорного пункту для захисту своїх підданих у південній Волині від татар. Князь вибрав уже освоєну місцину, яка становила зручний пункт для оборони по лінії південної Случі між Красиловом та Остроподем. Побудова нового міста забезпечувала лінію укріплень вздовж Случі. І хоча видатки на розбудову укріплень були немалими, вони покривалися вигодою, що їй надавало місто як опорний пункт захисту населення. О. Барановський, утім, зауважує, що й видатки князя на заснування та підтримання обороноздатності міста не були великими²⁰⁸. Більше того, на думку дослідника, перетворення села впродовж всього 10 років на велике місто – малоімовірно: Коліщинці до 1561 р. “були селом незвичайного типу, можливо, це був торговий і ремісничий центр, що виріс у результаті господарчого розвитку території; князь Острозький дав юридичне оформлення поселенню міського типу”. Доказом тому є і ціна в 5000 кіп грошей, яку він заплатив за 1/3 Коліщинців²⁰⁹. З іншого боку, село могло мати таку високу ціну через зручне розташування на Чорному шляху, яким ішли торговельні каравани.

Спочатку 29 червня 1560 р. Острозький узяв під заставу 2000 кіп гр. лит. частину Коліщинців Василя Лабунського (в заставу було включено також Сахнівку та Гребенин; власник пояснював причину: “Пришедши в великий упадок, к тому будучи потребний пенезей...”), у січні 1561 р. він викупив 1/3 села Коліщинці в того самого власника за 5000 кіп лит. гр., а вже 26 березня виклопотав два королівські привілеї Жигимонта II Августа на спорудження замку, заснування міста з ярмарком і надання йому магдебурзького права (за прикладом Вільна)²¹⁰. Щоправда, 26 березня 1566 р.

²⁰⁷ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 78.

²⁰⁸ Баранович О. З історії заселення південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI–XVII вв. // Опис володін князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. С. 49, 55.

²⁰⁹ Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (заснування Старокостянтинова) // Там само. С. 73.

²¹⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Осолоїнські), спр. II. 1802, арк. 36 зв., 38 зв.–40 (реєстр документів архіву Острозьких 1627 р.); тут згадані обидва королівські привілеї в оригіналі, а також документи численних судових процесів 1560–1582 рр. за масток; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157; Пазенко І. Історико-географічні і інші відомості об містах, містечках і селах Правобережної України. Зошит 5: Волинь // НБУВ ІР. Ф. X, спр. 11721, арк. 36–38; Собчук В.

Жигимонт II Август на талері 1565 р.

той самий король передав куплений Острозьким маєток у власність Яну Ходкевичу на підставі того, що Коліщинці, Гребенин та Сахнівку вел. кн. Олександр передав Івашку Лабунському лише в тимчасове володіння, не на праві спадкової власності, ці маєтки належать до столових державних маєтків, тому король тепер передає їх вже на дідично-

му (спадковому) праві жмудському старості панові Яну Ходкевичу. Ще В. Переговський припустив, що Острозький, котрий встиг побудувати замок та заснувати місто Костянтинів, відкупився від Ходкевича²¹¹.

Це досить велике місто (мало 14 вулиць) князь назвав Костянтинівом і побудував тут новий кам'яний укріплений замок (старий замок був значно меншим, з дерев'яними укріпленнями) на трикутному мису при злитті Ікопоті й Случі (з третього боку був проритий рів, що наповнявся водою й був посилений кам'яним муром)²¹². Саме цей замок становить особливий інтерес: він будувався у стислі терміни й не зазнав кардинальних змін надалі. Історики архітектури наголошують: на той час у Європі популярними були укріплення бастионного типу, але в композиції Старокостянтинівського замку вбачають довільний чи навіть алогічний підхід щодо розташування основних споруд (княжої резиденції й замкової церкви із дзвіницею) та величини незабудованої території (чи не найбільшої з-поміж волинських замків). Це пояснюється “відсутністю цілісного задуму на початковій стадії будівництва” або ж можливим включенням до замку частини старої забудови Коліщинців²¹³. Гадаємо, що останнє припущення більш імовірне: дерев'яні конструкції замкових споруд просто не збереглися, як і житлові приміщення. Не варто забувати, що замок мав виконувати також функцію перевалочного пункту для товарів та в момент небезпеки від татар переховувати стада худоби. В архітектурних деталях та прикрасах будівлі замку відчутний “острозький взірєць”, зокрема знаменитий двоярусний аттик із зубцями на вежі, яка прилягала до княжих палат. Цей аттик надає споруді “виразного пластичного силуету і забезпечує активну гру світла й тіні”, а також породжує речову алюзію щодо Луцької й Татарської надбрамних веж в Острозі²¹⁴. Вже одне це вказує, що споруджували замок досвідчені й обдаровані майстри, а отже, і планування його не може вважатися алогічним і випадковим. Замок і церква (з явними рисами готики, пристосування церкви до оборони та “вмонтування” її у лінію значно змістило орієнтацію храму зі сходу на північ) досить детально описані в інвентарі 1615 р., що дав змогу зробити відповідну реконструкцію.

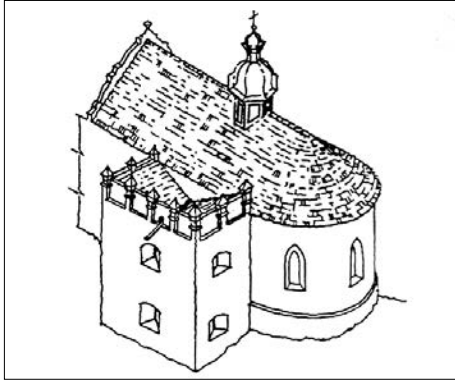
Волинський шляхетський рід Лабунських. С. 139–140; Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. С. 12–14; Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. С. 72.

²¹¹ Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. С. 15.

²¹² Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за “інвентарем” 1615 р. // Архітектурна спадщина України. К., 1996. Т. 3, ч. 1. С. 60–61.

²¹³ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 65–67.

²¹⁴ Там само. С. 67–69.

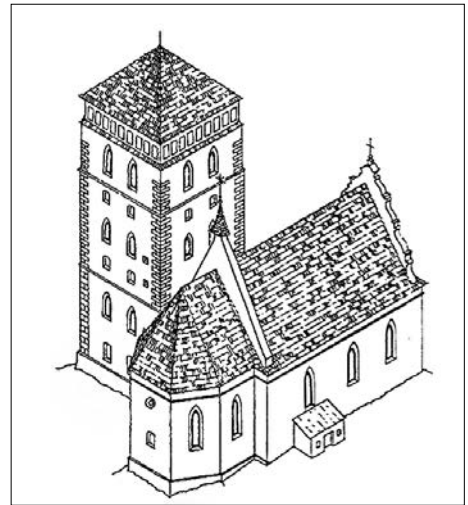
Троїцька замкова церква в Старокостянтиніві. XVII ст. Реконструкція О. М. Годованюк.

Замок був оточений муром із 63 городнями, 5 вежами і ровом з водою та поєднувався з містом перекидним мостом, що вів до кам'яної двоярусної брами. В центрі замку стояв двоповерховий дерев'яний панський будинок. Опис фіксує у ньому кахляні печі, великі вікна, фарбовані двері та стелі, зали для приймання гостей на другому поверсі з відкритою галереєю на південь. Був тут і кам'яний замок із цейхаузом у підвальному приміщенні. За палацом – кам'яна церква, суцільно розписана всередині й покрита шифером, її баня – білим залізом (чи свинцем), а хрест позолочений. На одній з веж – годинник із дзвоном. На вежі з боку міста – металевий годинник “з цимбалом”²¹⁵. Пізніше Януш Острозький побудував у замку кам'яний костел, покритий дубовою фарбованою гонтою, вежа його мала покрівлю з білого заліза та позолочений хрест; костел був прикрашений різьбленням і блакитним малюванням, він мав “три вітари” сніцарського різьблення з позолотою, кафедру для проповідей та лави для віруючих. Біля костелу змурували вежу і побілили, тут висів великий дзвін. Поряд з костелом влаштували кладовище²¹⁶.

Місто також було укріплене великим земляним валом із сімома баштами, воно мало три кам'яні в'їзні брами (Старицька, Меджибізька, Кузьминська). Ратуша й ринок розташовувалися в центрі міста, де розміщувалися також кращі будинки заможних купців та ремісників. Ратуша, “мурована по-волоську”, мала кам'яну башту з годинником “з цимбалами” та кімнату для ваг і мір, поряд – церква. В одному з передмість – Стариках жили татари (24 будинки з 2–3 родинами), які утворювали окрему “татарську корогву” княжої залози²¹⁷.

Особливий інтерес становить також дозорна вежа, пов'язана з костелом монастиря домініканців (також часів Острозьких), заввишки 70 м²¹⁸. Утім, дослідники зазначають, що Острозький заснував у Старокостянтиніві кілька церков: замкову Троїцьку (1561–1571),

Костел домініканського монастиря з вежею в Старокостянтиніві. Кінець XVI ст. Реконструкція О. М. Годованюк.

Костел домініканського монастиря з вежею в Старокостянтиніві. Кінець XVI ст. Реконструкція О. М. Годованюк.

²¹⁵ Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. С. 17–19.

²¹⁶ Там само. С. 117–121.

²¹⁷ Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. С. 81, 122–130.

²¹⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 39, сигн. 1, арк. 16; Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. К., 2004. С. 81–88; Тесленко І. Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року // Болохівщина: земля і люди. Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. С. 102–111.

з другого поверху палацу був вихід прямо на хори храму, у 1581 та 1594 рр. К. Острозький передав на храм масток Іршики і помел десятого дня з косянтинівського млина; Воскресенську при ратуші (дерев'яна, бл. 1575 р.; отримала від князя поля, хутір, сінокіс і мірку з млина; 16 березня 1593 р. князь перевів до цього храму парафіян згорілої Георгіївської церкви); Успенську (до 1590 р., відомі привілеї К. Острозького на храм 16 липня 1590 р. та 29 червня 1602 р. про передачу хутора та право користуватися трьома кругами млина щоп'ятниці); Спасо-Преображенську (бл. 1575 р., привілеєм від 5 травня 1603 р. князь приписав $\frac{1}{4}$ міста як парафію храму та передав прибуток щоп'ятничного помелу з млина с. Пашківці.); Хрестовоздвиженську (до 1570 р. на Новому місті, на Стариках); Георгіївську на передмісті (4 серпня 1574 р. К. Острозький передав на церкву п'ятничну мірку з млина с. Воронківці, 8 серпня 1575 р. князь приписав до храму парафіян навколишніх сіл; у 1593 р. храм згорів)²¹⁹.

Самі посвяти цих храмів є ще одним доказом задуму фундатора щодо утвердження родових святинь та найменувань у новозаснованому місті.

Згодом, уже на початку XVII ст., місто було поділене на старе й нове (пізніші Старокосянтинів та Новокосянтинів)²²⁰. “Сакральна альяція” у цьому випадку ще більш значуща. Маємо на увазі Константинополь як центр колись могутньої імперії та центр Вселенської Церкви. Остання функція його зберігалася і за турецької влади, а Київська митрополія на час заснування Косянтинова була складовою Константинопольського Патріархату. Порівняння двох засновників – імператора Константина Великого та князя Косянтина Острозького завдяки “бінарності” міст та їхніх назв

²¹⁹ Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. С. 30–32; *Зуц Н. И.* Описание города Старокосянтинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Старокосянтинов, 1884. С. 37–38; *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). С. 746–747; Довідка св'ящ. Петра Каспровського 1892 р. – ЦДАУК. Ф. 2205, спр. 274, арк. 10 зв. (замкову церкву іменує Св. Спаса й датує 1575 р.); Довідка св'ящ. Никанора Карашевича – Там само. Спр. 256, арк. 1 зв., 7 зв. (Хрестовоздвиженський храм бл. 1570 р., у 1612 р. Януш Острозький передав його домініканцям; замкова Троїцька церква бл. 1561–1571 рр.); *Пазенко І.* Історико-географічні і інші відомості об містах, містечках і селах Правобережної України. Зошит 5: Волинь // НБУВ ІР. Ф. X, спр. 11721, арк. 1–27 зв. (названо ще церкву Георгія Побідоносця).

²²⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 7, т. 1. № 22. С. 212–213; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 36 зв., 39 зв.; *Баранович О.* Панське місто з часів Польської держави: Старий Косянтинів // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1928. Кн. XVII. С. 9–25; *Баранович А. И.* Новый город Западной Украины XVI века. Основание Старокосянтинова // Ученые записки Института славяноведения. М., 1951. Т. 3. С. 236–263; *Карашевич Н.* Копия документа, данного королем польским Сигизмундом Августом князю Константину Косянтиничу Острозькому на постройку г. Косянтинова, бывшего до 1561 года селом Колящинцами // ВЕВ. 1870. № 17. С. 588–590; *Перозовский В.* Отрывок из истории г. Старокосянтинова // Там же. 1881. № 3–10; *Теодорович Н.* Город Старокосянтинов Вольнской губернии, основанный в 1561 году: Исторический очерк. Почаев, 1894; *Новицький О. П.* Звідомлення за дослідження замка-фортеці колишнього кн. Острозьких у Старокосянтиніві // Хроніка археології та мистецтва. К., 1931. Ч. 3; *Виноградська Л.* Історико-археологічні дослідження на території домініканського монастиря в с. Старокосянтиніві Хмельницької області // Могилянські читання 2005. К., 2006. С. 81–88; *Євтушок М., Мех В.* Старокосянтинів: Історико-краєзнавчий нарис. Хмельницький, 1992; Охорона замку кн. Острозьких в Старокосянтиніві. 1927 р. // Інститут археології НАН України. Науковий архів. ВУАК. Спр. 152, арк. 1–14; ДА Київ. обл. Ф. 212, оп. 1, спр. 7.

напрошувалося саме собою. Більше того, Константинополь мав ще титул “Нового Рима”. На той час Константинопольський Патріархат переживав не кращі часи, але не втрачав функцій сакрального центру для всіх східних слов’ян, які традиційно продовжували називати й саме місто Царградом або Константинополем. А якщо при цьому пригадати приписувану Костянтину Острозькому ідею про перенесення осідку Патріархату до його володінь (далі ми спростуємо це твердження)²²¹, то заснування й найменування міста Костянтинова видається не таким уже елементарно простим. Проте все це умоглядні припущення сучасного дослідника, а про те, як сприймалася назва міста Костянтинів самим князем та його сучасниками, достеменно нічого сказати неможливо. А надто якщо врахувати розташування Костянтинова на Чорному шляху, що “програмувало” постійну татарську загрозу (втім, і Константинопольський Патріархат так само стояв на подібному “шляху”, регулярно відбиралися патріарші резиденції та храми), але в даному разі заснування замку та міста мало б слугувати якраз для оборони краю і прихистку для місцевої людності, не кажучи вже про важливість для міжнародної торгівлі. Сучасні археологічні дослідження виявили ще одну важливу “символічну” обставину: замок Острозьких увібрав у себе старовинне княжих часів городище, яке пов’язує із літописним містом Кобудь (заселене болохівцями і спалене Данилом Галицьким у 1241 чи 1257 рр.), про що свідчать матеріали кінця XII–XIII ст., а також XIV–XV ст., віднайдені поблизу кам’яного палацу Острозьких. Будівництво на старому дитинці було здійснено свідомо: в документах про купівлю Коліщинців К. Острозьким городище згадано (тож його сліди були ще помітні) – це забезпечувало континуїтет поселення – укріплення – княжого замку²²².

Цікавим є переказ, зафіксований ще В. Переговським наприкінці XIX ст., про те, ніби брати Януш та Олександр у запалі суперечки (ймовірно, через поділ батьком маєтків 1603 р.) обстрілювали один одного в Старокостянтинові з гармат: Олександр сидів у замку й стріляв по місту, де сидів Януш у башті-донжоні. Археолог Л. Виногородська засвідчує, що переказ має певні підтвердження в археологічних матеріалах: навколо замку віднайдено кам’яні гарматні ядра великого розміру (40 см у діаметрі). Тож значущість володіння саме цим замком підкреслюється ще й даною легендарною оповіддю²²³. Щоправда, як уже вказувалося, Коліщинці були надані Яну Ходкевичу, й Острозькому довелося виплатити Ходкевичу вартість маєтку²²⁴. Неодноразові спроби взяти місто і замок робили татари (1575, 1593, 1595, 1616, 1617, 1618, 1624 рр.). У 1592–1593 рр. Старокостянтинів намагався захопити Косинський.

²²¹ Яковенко С. Г. Проекты перенесения патриаршего престола в пределы Речи Посполитой (80-е гг. XVI в.) // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. К., 1995. С. 318–321.

²²² Виногородська Л. Историко-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002–2005 рр. // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів. Історія, археологія, культура, архітектура. Велика Волинь. Старокостянтинів, 2006. Т. 34. С. 11–19.

²²³ Переговский В. Отрывок из истории г. Староконстантинова. С. 204–205; Виногородська Л. Историко-археологічні дослідження на території домініканського монастиря в с. Старокостянтинові Хмельницької області. С. 81; Ї ж. Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів в 2006 р. // Археологічні відкриття в Україні. 2006–2007. К., 2007. Вип. 9. С. 114–118; Ї ж. Археологічні дослідження у літописному Кобуді // Болохівщина: осягнення історії. Старокостянтинів, 2009. Кн. 1. С. 10–11.

²²⁴ Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней. С. 1–2.

Однак у всіх цих випадках місто і замок вистояли. Дошкуляли також стихійні лиха: у 1604 та 1605 рр. місто горіло²²⁵. Під час козацьких воєн середини XVII ст. тут також відбувалися битви. Тож чий реально ядра віднаходять нині археологи – встановити практично неможливо.

Про розміри, соціальну стратиграфію та економічні спроможності новозаснованого міста Костянтинова говорять кілька документів. У 1570 р. в місті зафіксовано 188 будинків, з котрих збирали шосовий податок по 20 грошей, 3 перекупки, 17 коморників, 105 ремісників, 14 товаришів ремісників, 35 городників і 136 халуп убогих²²⁶. Поборовий реєстр 1576 р. складено після великого татарського погрому 1575 р., який усю околицю міста (79 сіл) перетворив на пустку. На час складання реєстру в місті було 380 будинків, у тому числі 42 двори ринкові (податок з них становив 4 гроші з диму); мешкало 156 чоловік, “що ріллю пашуть” (по 10 грошів з півдворища); 18 убогих, які мають трохи ріллі (по 4 гроші з диму); 59 халупників убогих (по 2 гроші); в халупах також мешкали ремісники: кравці (10), слюсарі (9), ковалі (4), кушніри (8), бондарі (6), чоботарі (15), гончарі (5), дьогтярі (3), сагайдачники (6), котлярі (3), сідлярі (8), столярі (2), колодії (3); 20 перекупників. З усіх цих осіб треба було зібрати 87 золотих і 8 грошей, а фактично було зібрано 32 золоті і 28 грошей²²⁷. Як бачимо, навіть після “татарського смерчу” місто продовжувало жити й за кількістю населенників було немалим. Його соціальна структура забезпечувала відповідну інфраструктуру саме для поселення міського типу, особливо ж про це свідчать ремісники та сам набір ремесел. Звісно, побутові умови міста, а надто після погрому, не відповідали критеріям власне міста навіть у тогочасному його значенні. Однак воно мало хороші перспективи, оскільки було заселене, зокрема чималою кількістю ремісників різних спеціальностей (1570 р. – 105 ремісників і 14 підмайстрів, 1577 р. – 82 ремісники, 1583 – 40 ремісників), а також дрібних торгівців²²⁸. Наявність у ньому рілників засвідчує напіваграрний характер Костянтинова, як і інших українських міст, що було загалом характерною ознакою міських поселень не лише Середньовіччя, а й Модерної доби. Частково це пов’язано і з практикою переселення до міста селян, особливо заохочувалися селяни-втікачі з маєтків інших господарів. Відомий лист утікачам, виданий самим князем, у якому він просив шляхтичів, через маєтки яких втікачі мали проходити, вільно пропускати їх до Костянтинова²²⁹. Втім, із наявності на 1583 р. у місті 10 “патентованих” пекарів та 14 м’ясників у 1603 р. випливає, що значна частина міщан таки не займалася господарюванням і купувала продукти на міському ринку та у крамничках²³⁰. У 1570 р. у Костянтинові було 188 будинків, у 1583 р. – вже

²²⁵ Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. С. 28; *Баранович О. І.* Нове місто Західної України XVI ст. С. 81.

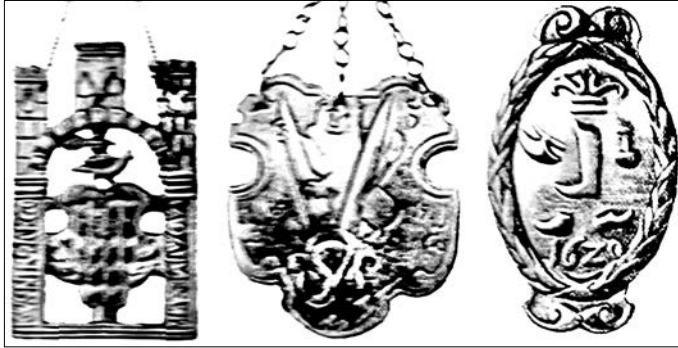
²²⁶ *Рибачок І.* Населення Костянтинова в першій половині XVII ст. // *Болохівщина: осягнення історії.* Кн. 1. С. 138.

²²⁷ *Тесленко І.* Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року // *Болохівщина: земля і люди.* Хмельницький, 2000. С. 102–111; *Атаманенко В. Б.* Описово-статистичні джерела другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст. з історії Старокостянтинова // *Болохівщина: Осягнення історії.* Кн. 1. С. 94–95.

²²⁸ *Рибачок І.* Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття. С. 252; *Баранович О.* З історії заселення південної Волині. С. 56.

²²⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 430.

²³⁰ *Баранович О. І.* Нове місто Західної України XVI ст. С. 75.

Знаки цехів. XVI–XVII ст.

410/413 будинків міщан (близько 2685 мешканців), а в 1603 р. – 611 (близько 3972 мешканців); на 1615 р. тут проживало 706 родин і до кінця 20-х років XVII ст. – приблизно 4116 осіб. Розширювався торг у місті: в 1570 р. тут було 3 торговці, а в 1577 р. – уже 20, на початку 1600-х років торговці-купці володіли

31 садибою і мали 12 торгових склепів (кам'яних) і 15 торгових приміщень (купця Скраги). Лише сума мостового мита становила на рік 400 золотих, якщо ж вважати, що за кожний навантажений віз/підводу платили менше гроша, то через Костянтинів проїздили щороку десятки тисяч навантажених купецьких возів²³¹. Дослідники підкреслюють наявність у місті шляхти, православного та католицького духовенства, котрі не включалися до поборового реєстру й становили близько 4% мешканців. Наголошується також на поліетнічності населення міста (українці, поляки, євреї – ці останні склали близько 11% мешканців, – татари, литовці, молдавани, цигани)²³².

Обороздатність міста підсилювалася тим, що кожен міщанин зобов'язувався мати вогнепальну зброю, запас куль і пороху, аби витримувати кількадеденну облогу. Кожному визначалася також конкретна ділянка фортифікаційних споруд для оборони – мур, вал, дві брами, звідний міст²³³. Завдяки вигідному розташуванню, укріпленню, забезпеченню боєздатності місто витримало неодноразові татарські напади: 1575, 1593, 1595 рр.²³⁴.

Про Костянтинів згадує в описі своєї подорожі московський мандрівник Трифон Коробейников у 1593–1594 рр.: “Город Костянтинов деревянной, с Вязьму, под ним река, слывет Случь, с Москву реку.

Печатка купецького цеху. XVI ст.

А озеро в длину города, панский двор, а около двора ограда каменная – городовое дело, а на дворе церковь каменная да полаты; а на посаде среди торгу ратуша. Полата велика каменная, под нею подклеты и погребы, а над погребы надворья, в ней лавки, а вверху светлицы. А поставил тое палату, живет в ней костянтиновский

²³¹ *Его же*. Новый город Западной Украины XVI в. (основание Староконстантинова). С. 248; *Його ж*. З історії заселення південної Волині. С. 56; *Його ж*. Нове місто Західної України XVI ст. С. 73–74; *Рибачок І*. Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття. С. 247; *Рибачок І*. Населення Костянтинова в першій половині XVII ст. С. 138–139.

²³² *Рибачок І*. Населення Костянтинова в першій половині XVII ст. С. 140–142.

²³³ *Рибачок І*. Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття. С. 253.

²³⁴ *Баранович О*. З історії заселення південної Волині. С. 55.

жилец, судья, по литовски вийт, именем Скрага. А посаду в Костянтинове с Ростов”²³⁵. Як бачимо, алюзії Коробейникова суто російські: Вязьма, Ростов, Москва-ріка. Він описував свою подорож до Святих Місць уже постфактум, але не зіставляв Костянтинів із містами перших християн та імперії. А для обивателів Речі Посполитої того часу (1594 р.) Костянтинів уявлявся “містом великим і значним”²³⁶.

Родинний характер мала й назва новозаснованого міста Острополя. Як зазначає А. Заяць, королівський привілей на осадження міста князь здобув за кілька років до його фактичного заснування: локаційно-магдебурзький привілей датований 12 лютого 1570 р., а місто фактично закладене в 1572–1576 рр. На 1579 р. тут налічувалося 309 будинків, на 1583 р. – 662, а на 1620 р. – 1250 чи 1271 (на той час це було найбільше місто, описане в інвентарі 1620 р., лише ринкових будівель тут зафіксовано 32, а загальна кількість населення становила близько 7840 осіб)²³⁷. Інформація про заснування міста за копійними документами, ймовірно, не є достовірною, як побачимо нижче, королівський привілей на осадження нового міста Острополя біля побудованого замку над Случню був виданий *Стефаном Баторієм* 12 лютого 1580 р., а отже після фактичного заснування міста²³⁸. Краєзнавці пропонують екстравагантне пояснення самої назви міста: “Остро” – означення княжого прізвища, а “поліс” – грецьке означення міста-держави²³⁹. Навряд чи ця версія є прийнятною, однак вона яскраво показує, як далеко можуть зайти фантазії дослідника в дешифровці імен-символів.

Звісно, шлях заснування міста з *нульового циклу*, як тоді висловлювалися – “на сирому корені”, був набагато важчим і досить дорогим із матеріального погляду. Особливі складнощі викликало залюднення нового міста “осадниками” – це завдання князь поклав на окрему групу “осадчих” (переважно слуги князя шляхетського походження). Спочатку залюднювався “пляц” (головна осадча ділянка міста), що становив близько 25% усієї площі міста, в центрі закладалися ринок, ратуша, крамниці, будинок ваг; від цієї площі відходили вулиці; будувалися оборонні споруди; інша площа відводилася під городи, міське поле, ліс тощо²⁴⁰. Процес активної урбанізації Волині в 60-ті–70-ті роки XVI ст. сильно впливав на соціальну сферу, коригуючи

²³⁵ Хождение дьяка Трифона Коробейникова // Православный Палестинский сборник. СПб., 1889. Т. 9. Вып. 3. С. 76.

²³⁶ Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. С. 73; Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за “інвентарем” 1615 р.

²³⁷ ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 50 зв.–51; Заяць А. Є. Королівський привілей Острополю // Червона калина. 1992. № 6/7. С. 57–58; Ворончук І. Інвентар маєтків князів Острозьких 1620 р. як історико-демографічне джерело // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 236; Рибачок І. Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття. С. 245.

²³⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 157; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 195, л. 310 об.–314.

²³⁹ Липко С. А. З історії заснування міста Острополя // УДЖ. 1973. № 3. С. 115; Григоренко О. П. Острог – Остропіль: міста князів Острозьких // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. 1996–1998 роки. Острог, 2000. С. 38.

²⁴⁰ Ричков П. А. Ринкові площі міст Волині XV–XIX століть. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези конференції, присвячені “Атласу історії культури Волинської області”, 11–13 грудня 1991. Луцьк, 1991. С. 32–35; Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 112.

соціально-станову структуру, і сприяв розвитку економічної мікроструктури²⁴¹. Зокрема, значним фактором соціальної переструктуризації стали втечі селян у міста, хоча нові міста мали осаджуватися лише “людьми вольними”, однак у реальності, як показав А. Заяць, до 109 волинських міст регулярно втікало сільське населення²⁴². Новозасновані міста, а точніше їх мешканці, як правило, отримували так звану “волю”: власник звільняв їх від усіляких податків та повинностей на значний термін – від 12 до 24 років (термін залежав від регіону та його небезпечності з точки зору татарських нападів). Так, осадники м. Козлина листом К. Острозького від 20 березня 1583 р. звільнялися від податків (“воля”) на 15 років, осадники Александрії (нагадаємо) – на 20 років, осадники м. Смолдирева листом від 13 квітня 1596 р. – теж на 20 років, як і м. Берездова (6 липня 1596 р.)²⁴³. Це населення не звільнялося лише від повинності обороняти місто та замок і мати для цього власну зброю. Разом з тим, за спостереженнями І. Ворончук, пільгові роки могли бути продовжені чи надавалися знову після татарських нападів задля прискорення залюднення й відбудови міста, тому чимало міст Острозьких кілька десятиліть підряд нічого не платили в казну князя²⁴⁴. Тож не дивно, що, скажімо, в Берездові на 1620 р. було залюднено вже 17 вулиць, де мешкало 333 родини²⁴⁵.

Сам князь вкладав чимало коштів у новозасновані міста та на підтримку давно існуючих. Наприклад, сама лише перебудова укріплень та замку Степані (після 1574 р., але до 1603 р.; нині збереглася лише територія замчиська, є різні варіанти його теоретичних реконструкцій*) обійшлася у 2000 кіп гр. лит.²⁴⁶, а все це господарство потребувало ще й постійної підтримки. Це ще раз засвідчує, що заснування міст було досить дорогою справою, але конче необхідною з огляду і на престиж княжого Дому та самого “князівства”, і на жорстку потребу створення розгалуженої мережі оборонних замків, і на економічні потреби розвитку системи торгівлі, ремесел і промислів. Не дивно, що приватні міста великих магнатів були краще оснащені, доглянуті та захищені, ніж державні.

²⁴¹ Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 164–166.

²⁴² Там само. С. 115.

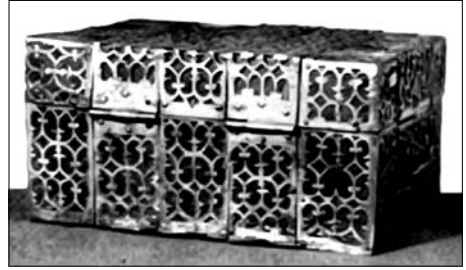
²⁴³ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 78.

²⁴⁴ Там само. С. 79.

²⁴⁵ Рибачок І. Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття. С. 248.

* Зокрема, О. Годованюк зазначає, що Степанський замок чотирикутної форми із земляними бастіонами на чотирьох рогах укріплення, на котрих стояли башти, був оточений валом у 9–11 м і ровом з водою; земляний вал підсилювався кам'яним муром товщиною 1,25 – 1,5 м і заввишки до 6 м (цю кам'яну муровану стіну спорудив К. Острозький, що значно зміцнило обороноздатність замку); внутрішня площа замчища становила близько 0,5 га. Дитинець мав ще одну лінію оборони з дерев'яних укріплень і був додатково укріплений ровом з водою. В його центрі – “кам'яниця”, тобто башта з житловими приміщеннями й складом зброї (цейхгаузом) у підвалі та внутрішньою криницею, прикрашена ренесансним аттиком з фігурним завершенням. Посеред замку стояв “дім великий” – дерев'яний (обліплений глиною і побілений задля пожежної безпеки) двоповерховий з 8-ма верхами князівський будинок. Загалом укріплення замку мали 73 городні, з годинниковою баштою і однією мурованою двоярусною брамою (10,8×10,7 м) та перекидним містком. Саме місто оточувалося земляним валом та ровом з 18 баштами і мало три в'їзні брами. Див.: Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за “інвентарем” 1615 р. С. 61–71.

Цікавим фактом з точки зору патрональної назви є вже згадуване заснування міста Острополя. Його найменування уособлює цілий Дім і в цьому сенсі є ніби “сателітом” Острога, особливо ж якщо грецьке означення “поль” інтерпретувати як місто (не “поліс” в античному розумінні цього терміна!), тобто місто Острозького Дому (а не як поле, степ, місто на прикордонні). Здається, не випадковим є і те, що інформацію про заснування саме цього міста фіксує “Острозький літопис” (під 1576 р.)²⁴⁷, у якому щодо заснування Василем-Костянтиним інших міст згадок майже немає. Значимо, що в даному випадку Костянтин Острозький збудував спочатку замок над Случчю і лише затим навколо нього почало виростати місто. Знов-таки не випадковим є те, що не відразу, а лише в 1580 р. (12 лютого) князь здобув привілей Стефана Баторія на заснування міста Острополя (поряд чи навколо замку) з магдебурзьким правом (причому за прикладом, тобто за привілеєм, наданим Кракову), торгами, ярмарками та митом²⁴⁸. Через три роки в місті налічувалося вже 662 (!) будинки. Особлива увага князя до Острополя пікреслюється літописцем, який окрім заснування міста зазначав також його подальші відвідини засновником (наприклад, 1601 р.: “Князь Василій ув Острополю бул. Осінь була мокрая, два місяця дождь непрестанно ішол”²⁴⁹).

Скриня. XVI ст.

До новозаснованих Василем-Костянтиним Острозьким міст дослідники відносять Любар (привілей невідомий, однак існував ярмарок – свідчення міського статусу, і в 1579 р. тут було 168 будинків²⁵⁰), Смолдирів (привілей на осадження 13 квітня 1596 р., привілей на магдебургію – 13 липня 1596 р.²⁵¹), Закриниче (згадується 1599 р.²⁵²), Деражню (1605 р.) і Бережницю (1606 р.)²⁵³.

Маємо окремо зупинитися на третьому шляху фундації К. Острозьким міст – це надання королем права на заснування нових міст на місці *колишніх міських поселень*, або ж купівля населеного пункту, яке *вже мало статус міста*. Звісно, що такі міста могли бути лише на Київщині. У такому випадку ішлося не про заснування міста як такого, а про його поновлення чи відбудову, або ж просту заміну власника.

Прикладом може слугувати набуття 18 червня 1579 р. від Пелагеї Раївни Познякової містечка Білгородки над Ірпенем з околицею (грунтами)²⁵⁴, на місці якого існувало давньоруське поселення.

²⁴⁶ РИБ. Т. 20. СПб., 1903. Стб. 457; Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 73.

²⁴⁷ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1970. С. 129.

²⁴⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 310 об.–314.

²⁴⁹ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 130.

²⁵⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 81.

²⁵¹ Там само. С. 62.

²⁵² Там само. С. 84–85.

²⁵³ Там само. С. 63.

²⁵⁴ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 4104, арк. 263–263 зв.

Сумка. XV ст.

Приклад королівського надання – привілей Стефана Баторія Костянтину Острозькому від 6 березня 1585 р. на будівництво замку і відновлення міста Переяслава “на городище пустом”²⁵⁵. На валах старого дитинця (10 га) князь побудував дерев’яну стіну, розчистив рів навколо (ширина 10 м, глибина 6 м). У 1586 р. у замку спорудили дерев’яну Успенську церкву на фундаментах старої (що підносило її сакральний ореол). Згідно з королівським привілеєм, це нове поселення на базі старовинного міста отримало магдебурзьке право і герб (триступна вежа з хрестом біля озера, прототипом якої стала знаменита єпископська брама XI ст.), три ярмарки на рік, що-

тижневі торги і пільги для новопоселенців на 30 років²⁵⁶. На 1616 р. у Переяславі налічувалося вже 300 дворів “попслухних” і 700 “непопслухних” козаків²⁵⁷. 3 травня 1605 р. Переяслав королівським універсалом прижиттєво був переданий Янушеві Острозькому²⁵⁸.

Скандального характеру набрало передання Костянтину Острозькому в пожиттєве володіння Білої Церкви. Міщани Білої Церкви здійняли цілий бунт, протестуючи проти такого передання на підставі привілею на магдебургію. Вони зверталися по допомогу до інших міст, напали на замок, заарештували (і, звісно, побили при цьому) адміністраторів князя та ув’язнили їх, забрали замкову зброю та припаси. 25 квітня 1589 р. цю справу у Варшаві розглянув Жигимонт III, у декреті якого вказувалося, що оскільки привілей К. Острозькому був виданий раніше за магдебурзький, то останній скасовується і князь має вступити у володіння містом через королівських комісарів. Декрет суворо констатував: “Хотя бы и слушне они тот привилей одержали (тобто на магдебурзьке право. – В. У.), тогда деи вжо таковым збунтованым своволюенством и спротивеньем своим не только против старосты своего, але теж и зверхности нашей подлуг права магдебурского сами себе его скасовали”²⁵⁹. Однак це не припинило протистояння Острозького і міщан. Білоцерківці побили, ув’язнили і вигнали (говориться також про вбивство, найімовірніше малося на увазі сильне побиття ледь не до смерті) королівських комісарів. Самого князя К. Острозького білоцерківці з кількатисячним “войском свовольным” також не пустили до замку, захопили кількох шляхтичів з його оточення – одних забили, інших ув’язнили. Міщани були позвані до королівського суду, однак не вислали своїх представників до Варшави. Роздратований Жигимонт III (і не без участі К. Острозького) 4 квітня 1590 р. ухвалив нову постанову про засудження безпосередніх винуватців до страти (“особы тые, которые поводом и причиною тых речей были, на горло сказуемы”), стягнення з міста “закладу”

²⁵⁵ Ар. ЮЗР. К., 1905. Ч. 7, т. 3. С. 284–288; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 216, л. 377 об.–380.

²⁵⁶ РГАДА. Ф. 13, оп. 1, ед. 1, л. 2.

²⁵⁷ *Лашкарев П.* Остатки древнего храма в Переяславе // Киевская старина. 1889. Т. 24, кн. 1. С. 204–210; *Тетеря Д., Товкало М.* Пізньосередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) // Острогiana в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 139–149.

²⁵⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 204, л. 103 об.–104 об.

²⁵⁹ Ар. ЮЗР. К., 1907. Ч. 8, т. 5. С. 245–249; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 199, л. 36–38.

(10 тис. кіп грошей, з них половину – на короля, іншу половину – на князя) і силове підкорення міста першому декрету²⁶⁰. Опір білоцерківців зусиллями війська Острозьких був придушений. Але змучений цією “міщанською” війною (хоча головними її учасниками були козаки) К. Острозький вирішив передати Білу Церкву більш енергійному сину Янушеві. 21 січня 1592 р. він виклопотав у Жигимонта III привілей з метою будь-коли передати Янушу своє право на пожиттєве володіння Білою Церквою²⁶¹, що згодом і сталося. Утім, білоцерківські міщани ще до цього привілею, вочевидь, мали справу саме з Янушем, оскільки 1590 р. скаржилися на утиски від нього королю, а, з іншого боку, і Костянтин після передання міста синові теж втручався у його справи – на київського воеводу міщани скаржилися 1599 р.²⁶². У 1606 р. К. Острозький знову виклопотав королівський привілей (того самого Жигимонта III) на Переяслав, який потверджував норму 1585 р.²⁶³.

Загалом міста, що належали Острозьким, становили більшість серед усіх наявних у регіоні, і не лише за чисельністю, а й за оборонними та економічними спроможностями. З-поміж десяти найбільших міст Волині Острозьким (з різного часу їх виникнення чи отримання у власність) належало шість: Острог, Корець, Острополь, Полонне, Степань, Костянтинів. За даними П. Саса, на кінець життя К. Острозького до великих міст (понад 700 димів) належали Острог, Полонне, Остропіль; до середніх (від 200 до 700 димів) – Берездів, Рівне, Хлапотин, Александрія, Баранівка, Козлин, Сураж, містечка Дорогобуж, Жорнів, Дубрівка, Несолонь, Смолдирів, Лабунь, Черниця; інші міста були малими (до 200 димів)²⁶⁴. Достеменно не визначеним на цей час залишається для дослідників статус (стосовно величини) Дубна.

Важливим є також те, що основу населення міст Острозьчини становили ремісники різних спеціальностей. Дослідники, втім, зазначають, що найприбутковішим був фах різників, які мали постійний заробіток, а також тих ремісників (сідлярі, римарі, ковалі, столяри), які звільнялися від податків і працювали на замок. Щодо етнічних груп, котрі, окрім русинів, мешкали в містах, то одну з найбільших утворювало єврейство: в Полонному – 20% населення, в Дубні – 12% і т. д. (середній відсоток – 11%), хоча єврейська громада (кагал) належала до нижчої інстанції загальної юрисдикції²⁶⁵. Немалу групу становили також поляки: наприклад, в Острополі мешкало 24 польські родини, 10 з яких були шляхтичами. Третя за розміром етнічна група – татари (як правило, несли військову службу у князя)²⁶⁶.

Костянтин Острозький стежив, щоб його міста зберігали свій статус навіть після повного погрому татарами. За життя князя жодне його місто не припинило свого існування, Острозький постійно відбудовував зруйновані укріплення та надавав пільги

²⁶⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. С. 249–254; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 199, л. 102 об.–105 об.

²⁶¹ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. С. 254–256; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 200, л. 33 об.–34.

²⁶² Обидві скарги збереглися в архіві Оскара Галецького в Польському науковому інституті у Нью-Йорку. Див.: *Krochmal A. Materiały do dziejów Ukrainy i stosunków polsko-ukraińskich w zbiorach Instytucji polonijnych // Biuletyn Ukrainoznawczy. Przemyśl, 2002. T. 8. S. 203.*

²⁶³ РГАДА. Ф. 79, оп. 1, ед. 78.

²⁶⁴ *Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 90.*

²⁶⁵ *Рибачок І. Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття. С. 252–254.*

²⁶⁶ Там само. С. 253–255.

Знаки старшин цехів. XVII ст.

заселенцям. Проблема “людського фактору” в цьому відношенні (як і щодо сіл) була неймовірно важливою і складновирішуваною за демографічної нестабільності, zagrożеній з боку “степу”. Не останньою спонукою для князя у цьому постійному “поверненні до початку”, нульового циклу облаштування міста було почуття патрона-власника, в дуже архаїчному значенні – “батька” своїх землі та людей, котрі її населяють і примножують славу та добробут володаря. Прагматично ж опікування замковими містами мало на меті тримати постійну лінію оборони від татар. Щоправда, більшість замків були дерев’яними. Однак вони, як правило, оточувалися валом і ровом, мали звідний міст (або кілька), міцну підйомну браму (чи брами), дубові башти з гарматами; дерев’яні конструкції обмазувалися товстим шаром глини і були, таким чином, менш доступні для підпалу. Приклад таких замків-фортець – побудовані К. Острозьким чотиривежові замки в Полонному та Острополі. Лабунський та Берездівський новозбудовані замки мали також передграддя – додаткову, ширшу укріплену лінію оборони (стіна з вежами). Населення околиці в разі потреби могло сховатися за стінами передграддя або замку й тримати оборону, поки не надійде на допомогу військо патрона.

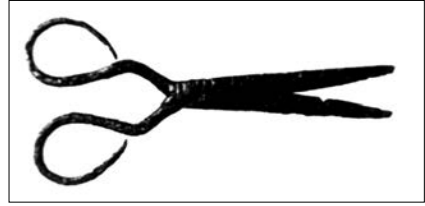
За плануванням міста Острожчини, як і всі волинські, мали сотенно-десяткову систему (міщани поселялися десятками на чолі з десятниками; десятки ж об’єднувалися в сотні на чолі із сотниками); десятники й сотники відповідали за дотримання законів і порядку в межах своїх юрисдикцій (сплата податків, виконання повинностей). Відомо, наприклад, що в Острополі було шість сотень на чолі з Харком Соколом, Ярмомом, Петром, Костем, Кривошеєю, Копцем; десятків же було 26 – у цьому немає нічого дивного, бо в “десятки” входило 17–40 садиб (сотні також охоплювали більше господ, наприклад, сотня Копця складалася зі 161 садиби). Окрім того, через татарські напади в тому самому Острополі було ще 183 пусті садиби (на 1620 р. – 257). Що ж до кількості родин в одній господі, то, за даними І. Ворончук, на 3,3 диму припадала одна додаткова родина, або на одне житлове приміщення – 1,3 родини²⁶⁷. Зазначимо, що сотенно-десятковий поділ співіснував з інститутом війтівства та магдебурзьким правом взагалі, що, на думку дослідників, свідчить про “наявність вічової організації міського самоврядування”²⁶⁸ або ж (що більш реально) про умовний адміністративний поділ, пов’язаний з обороною міст й симбіоз вічових традицій управління й магдебурзького права²⁶⁹.

²⁶⁷ Ворончук І. Інвентар мастків князів Острозьких 1620 р. як історико-демографічне джерело. С. 237–239.

²⁶⁸ Вихованець Т. Острозький ринок XVI–XVIII ст.: топографія та соціальна структура // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2006. Вип. 7. С. 528.

²⁶⁹ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 170.

Міста Дому Острозького управлялися княжими намісниками або старостами, котрі стежили за порядком та обороною замку, а укріпленням власне міста опікувався міський уряд на чолі з війтом; княжі урядники виконували фіскальні та судові функції. Князь сам установлював норми зборів із підлеглого населення, а також проїжджих через свої міста осіб з товарами. Наприклад, ще в 1545 р. кременецькі міщани (королівське місто) скаржилися на К. Острозького, що він у Дубні та інших своїх містах почав брати додатково з воза по грошу, а від мішка хмелю по 12 грошей²⁷⁰. Натомість у маєтках Тарновських, що перейшли до К. Острозького, він зберіг стару систему міського адміністрування і домагався підтвердження королями старих привілеїв Тарнова та інших міст, навіть їх розширення. Так, у лютому 1585 р. Стефан Баторій на прохання Острозького встановив додатковий четвертий річний ярмарок у Тарнові та наказував купцям, що їдуть із

Ножиці. XIV ст.

Замки висячі та ключ. XVII ст. Україна.

Кракова в угорську землю та на схід, зупинитися в Тарнові й платити відповідний податок (так зване складське право)²⁷¹. Старостам тарновським князь наказував (збереглися відповідні документи 1575, 1580, 1587 та інших років) не втручатися в справи міської юрисдикції, а навпаки, боронити міщан від нападів довколишніх “сусідів та ворогів наших”, які кривдять тарнівчан. Більше того, Острозький неодноразово передавав прибутки від шинкування горілкою, міської лазні та млина на потреби міста (прокладання кам’яного шляху, укріплення мурів, зведення нової брами тощо)²⁷².

Загалом “класичні” повинності міщан на власника міста склалися з грошового чиншу (із земельного наділу та садиби), натуральних данин, одноразових повинностей (підводна повинність, ремонт укріплень, мостів, греблі, млина), часткової панщини (жнива, сінокіс)²⁷³.

Найважливішою ознакою статусу й рівня розвитку міст за часів К. Острозького було магдебурзьке право, яке надавало місту більше можливостей для впорядкування, розростання та економічного процвітання. У приватновласницьких містах магдебурзьке право надавалося королем, як правило, з ініціативи власника. За підрахунками І. Ворончук, із 19 міст, якими володів К. Острозький, 12 мали магдебургію і 10 з них – лише з ініціативи самого князя (Рівне отримало магдебурзьке право

²⁷⁰ Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4, отд. 2. С. 225.

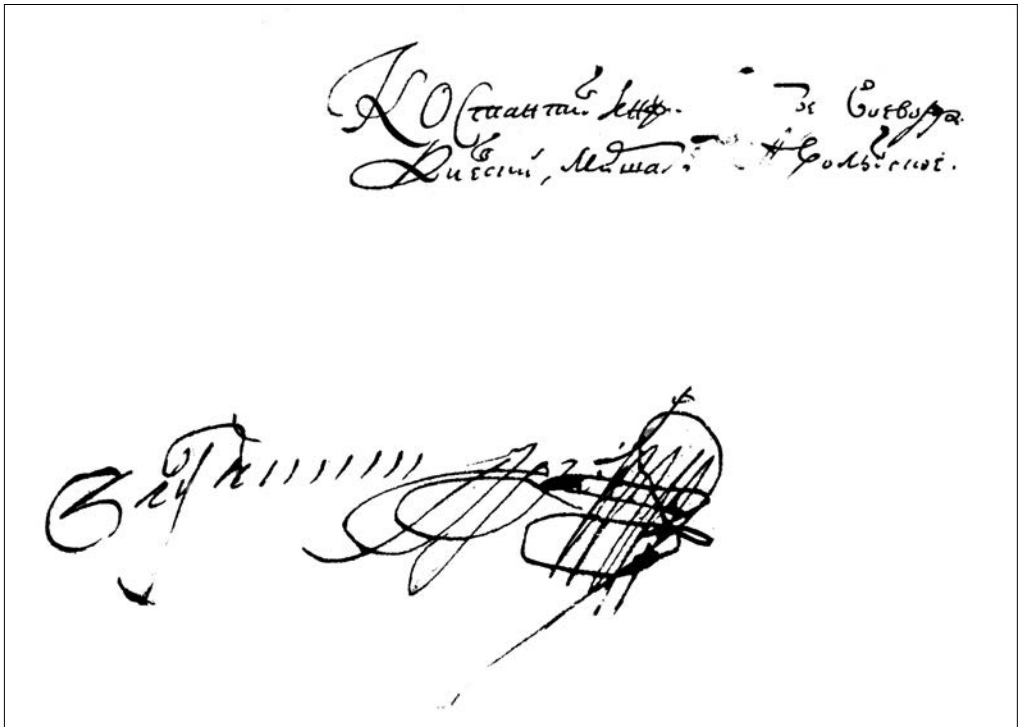
²⁷¹ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 185.

²⁷² Ibidem.

²⁷³ Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 153–155.

від короля ще наприкінці XV ст., а Дорогобуж – у 1514 р. з ініціативи К. І. Острозького)²⁷⁴. За підрахунками А. Заяця, загалом з усіх 190 міст Волині лише 96 мали магдебургію, тобто близько 50%²⁷⁵.

Право на магдебургію надавало міщанам власний уряд, судовий імунітет, пільги для розвитку ремесел та торгівлі. І. Ворончук доводить, що спочатку сам К. Острозький де-факто надавав це право своїм містам (особливо новоосадженим), а потім клопотався про королівське підтвердження цього статусу, що становило обов'язкову процедуру. Відомо, наприклад, що Базалія офіційно отримала магдебургію в 1578 р., але війт там згадувався ще в 1574 р. (Петро Лось); Сураж здобув магдебургію в 1599 р., а війти в документах поійменовані від 1594 р. (Марко Григорович, Сасин Дамицький); Острог дістав королівський привілей у 1585 р., але війти відомі тут принаймні від 1569 р. (Михайлович Плєскач, Павло Малишевич: 1575–1593 рр., на уряд війта князь передав с. Довгалівку)²⁷⁶. Ніякої боротьби міщан за отримання магдебурзького права зі своїм власником і виборювання цього статусу перед королем не було, та й не

Бланк з автографом кн. В.-К. Острозького.

²⁷⁴ Ворончук І. О. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Старокостянтинів і край в просторі часу. Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики; 1997. С. 55–56.

²⁷⁵ Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 161. Пор.: Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів, 2008.

²⁷⁶ Заяць А. Війтівська влада у приватних містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 57–59.

могло бути, оскільки магдебурзьке право було вигідне всім сторонам. Визначальна роль тут належала княжій ініціативі²⁷⁷.

Збереглися не всі тексти королівських привілеїв на магдебургію містам Острозького. Допомагають згадки про представників звичних для магдебурзьких міст урядів: бурмістрів, вейтів, райців (міський уряд складався з ради: райці на чолі з бурмістром, та лави: присяжні суду на чолі з вейтом). При цьому іноді право обрання вейта надавалося самим міщанам, і то не лише привілеєм, а й листом кн. К. Острозького (наприклад, міщанам м. Александрії в 1600 р.)²⁷⁸. Сини Василя-Костянтина продовжили батькову лінію (наприклад, Януш Острозький щодо магдебургії м. Межирічу 18 лютого 1605 р.²⁷⁹, Костянтин – м. Козлину в 1583 р., Олександр – Полонному в 1603 р.²⁸⁰). Цікавий випадок маємо щодо підтвердження магдебурзького привілею Красноставу: в 1589 р. К. Острозький домігся від Жигимонта III підтвердження привілеїв 1523 та 1572 рр., якими красноставські міщани-православні урівнювалися в правах з міщанами-католиками²⁸¹. А княжий син Олександр навіть намагався заохочувати міщан до модернізації міської забудови: у 1603 р. він звільнив міщан Старого Полонного на 20 років від податків і передав їм свої прибутки від варіння пива й меду з умовою, що вони перебудують свої житла “штибом польським” (тобто на польський взрєць): житлові будинки фасадом виводилися на лінію вулиці, а господарчі будівлі ховалися в глибині садиб, місто набувало ошатного й більш сучасного вигляду²⁸².

Зупинімося для прикладу на магдебурзькому привілеї м. Острогу, виданому Стефаном Баторієм 7 червня 1585 р.²⁸³. Насамперед тут зазначалося, що ініціатива набуття від короля магдебургії належить самому кн. Костянтину Острозькому. Обґрунтування цієї ініціативи було таким: “Острогъ зьстародавна есть место угрунтовано, мыта наданы ярмарки, торги купецтва и шиньки и всякие порядки и волности местские устанавлены, чого всего княжа Острозское тамъ с продковъ своихъ завжды былъ, и на сесь часъ есть, подлугъ правъ посполитыхъ и привилевъ, и стародавного держанья в спокойномъ уживаню. Толко тепер прошоно насъ абыхмо тому месту Острозскому право майдемьборское надали, а всякие свободы пожитки и порядокъ в немъ, прикладомъ иньшихъ упривилеваныхъ головныхъ местъ в паньствахъ нашихъ спорядити и постановити дозволили а то дей на жадной переказе местом и пожиткомъ на-

²⁷⁷ *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 88.

²⁷⁸ Там само. С. 90.

²⁷⁹ Ар. ЮЗР. К., 1869. Ч. 5, т. 1. С. 106–108; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 204, л. 79 об.–80 об.; НБУВ ІР. Ф. 61, спр. 769, арк. 1–7.

²⁸⁰ Втім, Ірина Рибачок стверджує, що в 1603 р. Олександр Острозький лише звільнив міщан на 20 років від податків з умовою будівництва міщанами будинків у місті “за польським зразком” і пообіцяв надати магдебурзьке право та інші привілеї; реально ж магдебургію Полонне отримало лише 1620 р. (*Рибачок І.* Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій половині XVII століття. С. 245).

²⁸¹ БАН Литовської Республіки. ВР. Ф. I, спр. 414, арк. 1–1 зв.; ЦДІАУК. КМФ-33, спр. 2 (Н.227), арк. 1–2.

²⁸² *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 84.

²⁸³ РГАДА. Ф. 389, ед. 198, л. 26 об.–27 об.; *Ковальський Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. С. 69–71; Острозька давнина. Львів, 1995. Т. 1. С. 112–113.

Міська печатка Острога із символічним зображенням Богоявлення ського собору. Кінець XVI – перша третина XVII ст.

шим не будеть”. Король виконував прохання князя, надавши Острогу право самоврядування за прикладом Тарнова, Кракова та Львова (“во всихъ члонках и артикулахъ его уживати”): міський уряд та суд (у тому числі щодо кримінальних злочинів); “ратушъ збудовати, крамы, вагу, пострыгалню, ятки всякие, лазню посполитую метъ, гандли вести, и корчмы волные держати питемъ вшелякимъ, и речами ку живности в домехъ гостинныхъ потребными шинковат и ремесла цеховые порядком и иныхъ таковыхъ местъ спорядивши во всемъ ся справовати до которого то места Острозского за волностью зъ стародавна зык-люю, и теперь от насъ наданою, на ярмарки и торги тамошние, купцом и всимъ людемъ обывателемъ панствъ нашихъ, и чужоземцомъ волно с товары всякими приездчаючи торговати, продавати и куповати”, сплачуючи князю торгове мито.

Постає питання: чому магдебурзьке право для головного осідку Дому Острозьких князь Костянтин виклопотав лише 1585 р., чому його не здобув ще його батько? Опосередковану відповідь на це питання містить привілей Жигимонта III м. Острогу від 28 квітня 1589 р.²⁸⁴. К. Острозький клопотався перед новим королем у зв’язку з татарським нападом на Острог, під час якого нібито згоріли “всі права і привілеї” (це твердження не відповідає дійсності, судячи зі збереженого корпусу оригінальних документів до 1580-х років). При цьому він усе ж представив “лист пергоминови” Стефана Баторія, але додавав, що Острог мав численні привілеї від інших королів – Жигимонта I та Жигимонта II Августа на торги, ярмарки, звільнення від податків та повинностей (щодо останніх було подано екстракт зі львівських гродських книг, котрий засвідчував зрівняння острозьких міщан у правах на звільнення від повинностей з міщанами львівськими та київськими). Наводився також текст привілею Жигимонта II Августа: Острог як “окраїна від поганства та татар” дуже потерпає, і його міщани в неволю потрапляють, а отже, вони, як і луцькі та київські міщани, на вічні часи звільняються від повинностей, мита та податків (як християни, так і “жиди”). Таким чином, ще за життя Костянтина Івановича Острозького, а потім його сина Василя-Костянтина головне місто Дому було забезпечене “основним набором” привілеїв, які склали базу самоврядних прав міщан. Місто не мало лише повноцінного міського уряду (війт згадується від 1560-х років) та судового імунітету: ці функції виконували урядники Острозьких або й самі князі. З розвитком міської інфраструктури, збільшенням кількості міщан та загальною еволюцією і поширенням магдебурзького права в руських містах необхідність в утримуванні у княжих руках суду й опікування внутрішнім життям міщан відпала. Настав час генералізувати всі привілеї острожан в один, додавши до нього судові функції та місцевий уряд – а отже, цілком перетворити Острог на місто з магдебурзьким правом. Його маєстатичність як княжої резиденції не порушувалася, навпаки, прирівнювання прав Острога до тих, котрими користувалася стара столиця Корони Краків та могутні міста Львів і Тарнів

²⁸⁴ НБУВ ІР. Ф. 61, спр. 70, арк. 1–10 (копія XIX ст.).

План Острога. XVIII ст.

(підкреслимо, не Вільно чи Київ), вивищувало значущість княжої резиденції (бінарної королівській).

Ознаку розвинутості міського виробництва, а отже й самого міста та його ваги в регіоні становив набір ремісничих спеціальностей та цехів, а також кількість фахових ремісників загалом. Для великих міст Острожчини маємо відповідні доволі промовисті цифри, за якими стояли важливі якісні показники. На 70-ті роки XVI ст. дослідники наводять такі дані: Острог (1577) – 101 майстер і 28 підмайстрів, об'єднаних у кілька десятків цехів; Дубно (1570) – 62 ремісники та 8 підмайстрів; Костянтинів (1570) – 105 ремісників та 14 підмайстрів. Зростання ремісничого населення, а отже і якісного рівня міста простежується на прикладі Острога, в якому на 1635 р. (за 70 років після наведених показників) налічувалося 552 ремісники, з них 285 – кушніри (обробка шкір), 100 – пекарі та чимало зброярів²⁸⁵. До цього слід додати таких екзотичних фахівців, як майстри з виготовлення музичних інструментів (їх цех називався “скрипковим”) та “білої броні” (славилися шаблі острозької роботи; в 1565 р., наприклад, острозький купець Іван Плескач продавав у Любліні сагайдаки, коштовні сідла, шаблі, кінську упряж острозької роботи; щоправда, для виробництва зброї використовувалися привізні сталь, біле залізо та олово²⁸⁶). Загалом серед цеховиків у володіннях Острозького називалися такі спеціальності: ткачі, постригачі, шаповали, кравці, кушніри, шевці, римарі, сідлярі, ковалі, слюсарі, шабельники, мідники, теслі, бондарі, стельмахи, стрільці, солодовники, пивовари, винокури, золотарі, колісники, олійники. Дослідники вказують, що такі види ремесел, як ювелірне мистецтво та зброярство (виготовлення мечів і шабель), вимагали великого уміння, а судячи з того, що навіть аристократія замовляла зброю та художні вироби (напри-

Поясні прикраси. XVII ст. Україна.

клад, для ошатності церков) у місцевих майстрів, то їхній фаховий рівень мав бути досить високим. Крім того, що ремісники забезпечували всім необхідним місцеве населення та продавали свої вироби “назовні”, вони ще й давали прибуток власникові міста – кн. Острозькому, виплачуючи по 1 грошу від будинку та по 4 гроші від ремесла²⁸⁷.

А проте не можна не зазначити, що, як і всі тогочасні міста Східної Європи, більшість міст Острожчини мали аграрний характер, міщани активно займалися сільським господарством, і самі міста (магдебурзькі) володіли чималою землею на волості. За даними дослідників, сільським господарством займалося 82% населення

²⁸⁵ Ворончук І. О. Розквіт торгівлі в Острозькій Русі. С. 30–31.

²⁸⁶ Торговля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990. С. 110–112, 155; див. також інформацію 1613 р. про везені двома острозькими купцями в Люблін три вози сідел (с. 252). Зазначимо при цьому, що Іван Плескач намагався торгувати безмитно, про що сповіщали луцькі митники в 1565 р.: “Он вже неоднокрот товари свои многие по ярмарках заграничних продает ... потаемене ... яко сагайдаки, седла коштовные, сабли, ради острозское работи там тех и иншие некоторые речи за границу випровадил и то в Люблине на ярмарку теперешнем спиняжил”.

²⁸⁷ Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. С. 63–65.

Дубна, 74 % – Костянтинова, 69% – Степані, а це найбільші міста Острозчини. Лише в самому Острозі в 70-ті роки XVI ст. частка аграрного соціуму становила 22%²⁸⁸.

Окремо зазначимо, що у таких містах держави як Краків, Вільно, Київ, Луцьк, Володимир, Вінниця, Мінськ К. Острозький мав (успадкував чи купив) власні кам'яні будинки, де за потреби зупинявся, розміщував свій почет, слуг чи товари.

ТОРГИ І ЯРМАРКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРИБУТКІВ КНЯЖОГО ДОМУ

Головними центрами, де “робилися живі гроші” й операції, були ринки та торгові осередки. За доби Костянтина Острозького торгівля та всі супутні їй процеси концентрувалися лише в містах, звідси й намагання князя та інших власників міст отримати привілеї щодо торгів та ярмарків у своїх містах. Як ідеться в одному з привілеїв Жигимонта III, “ярмарки и торги... розницу межы месты и селы чинят”²⁸⁹. Ринкова торгівля утворювала “кровоносні судини” будь-якого міста, навіть прикордонного. Міська торгівля, що звалася “торгами”, відбувалася в чітко визначений для кожного міста день чи дні. Згадаймо, який привілеї для своїх міст виклопотав ще Костянтин Іванович Острозький (1527), коли для інших власників міст на Волині залишалися “вільними” лише два дні (вони не могли торгувати в ринкові дні міст Острозького). Ця монополія Дому Острозьких давно минула. За часів Василя-Костянтина про неї вже ніхто не згадував, оскільки цей князь не набув статусу першої особи в державі й при дворі владаря. Тепер у містах Острозького торги здійснювалися у “шаховому порядку” (тобто в найближчих містах вони чергувалися по днях тижня так, щоб не збігалися, оскільки в іншому разі “торгом сказа и шкода великая ся деет”): Острог мав два торгові дні – п’ятницю та неділю; Дорогобуж – середу; Сатіїв – четвер; Рівне – п’ятницю; Дубно – суботу; Берездів – неділю. Найпоширенішим торговим днем, на протигагу сучасності, був понеділок. Загалом торги провадилися в усіх 51 містах Острозчини. Утім, ринкова торгівля мала невеликі масштаби в географічному вимірі й обмежувалася регіоном та мастками самих Острозьких. Однак оскільки володіння Острозьких у регіоні превальювали, то й ринкова торгівля в них становила 40% товарообігу Волині²⁹⁰. Вона давала князю значний прибуток. Так, одне лише мостове в Костянтинові, яке збиралося по 1 грошу з товарного воза, сягнуло в 1603 р. 400 золотих. У Рівному брали по 2 литовські гроші від “возу гостиного” (тобто торгового чи купецького)²⁹¹. Водночас “розвиток торговельної діяльності Острозької Русі сприяв становленню регіонального ринку, що був складовою частиною українського ринку”²⁹².

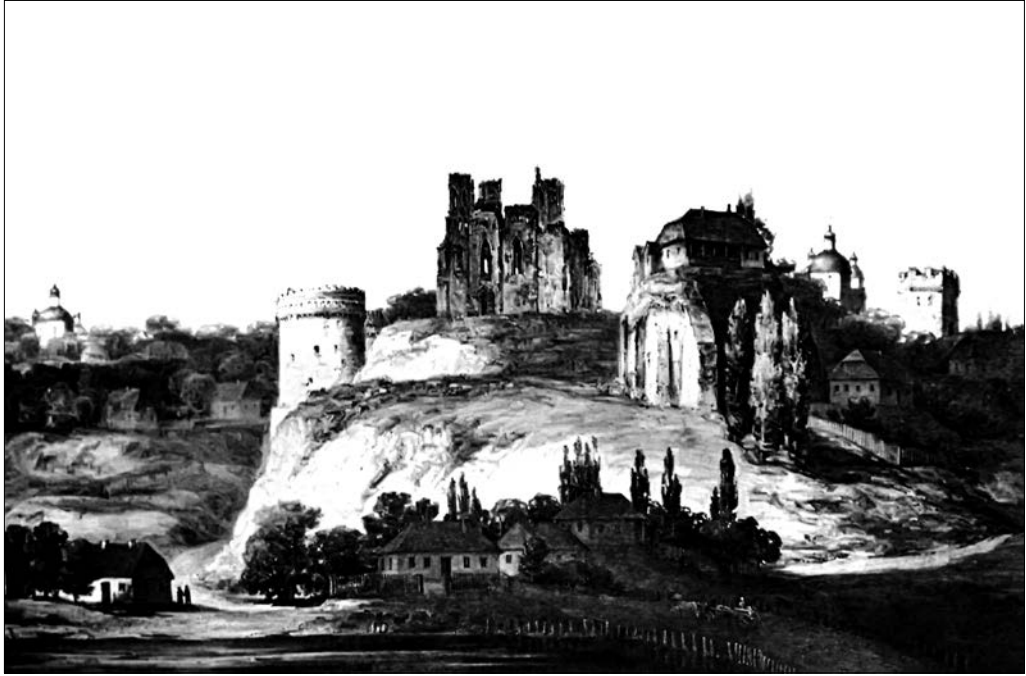
²⁸⁸ Кулаковський П. Острог та князі Острозькі в поемі С. Пекаліда “Про острозьку війну...” // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. 1996–1998 роки. Острог, 2000. С. 70; Атаманенко В. Розвиток міст кн. Острозьких в кінці XVI – на початку XVII ст. // Там само. С. 8–10; Собчук В. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х років XVI ст.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 14–41.

²⁸⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 5. С. 247.

²⁹⁰ Ворончук І. О. Розквіт торгівлі в Острозькій Русі. С. 36.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Там само. Автор перелічує 55 міст “Острозької Русі” за інвентарями 1603 та 1620 рр. (с. 36–38).

Вид на Острозький замок. Малюнок Наполеона Орди в гравюрі. 1876 р.

Інша річ ярмарки – вони мали нерідко рівень міжнародної торгівлі. Право проведення щорічного ярмарку (чи кількох) надавалося королем як особливий привілей для великих міст і, зрозуміло, з досить наполегливої ініціативи їхніх власників. Ярмарки приносили “миттеві” і досить великі гроші з мита. На великих ярмарках провадилася оптова торгівля, укладалися угоди цілих торгових домів з різних країн. За часів Василя-Костянтина діяли привілеї, здобуті ще його батьком. Зокрема, тричі на рік проводилися ярмарки в Острозі, але князь виклопотав для міста чотири двотижневі річні ярмарки, при цьому власник міг забороняти торгівлю певними товарами, як і в’їзд до міста окремим купцям²⁹³. Двічі на рік проходили ярмарки в Степані, Дубні, Хлапотині, Козлині, Смолдиреві. Щорічні ярмарки влаштовувалися в Полонному, Чуднові, Берездові, Дорогобужі, Кузьміні, Красиліві, Колодному, Костянтинові, Звягелі, Базалії, Александрії, Суражі, Острополі, Любарі, Білгородці. Всі ярмарки були прив’язані до релігійних свят за православним календарем. Острозькі ярмарки проводилися на Св. Онуфрія (12 червня), Покрова (1 жовтня), Св. Миколая (6 грудня), конкретний день четвертого ярмарку точно не встановлено; козлинські – на Покрову та Св. Петра (29 червня); полонські – на Св. Петра; колодненські та білгородські – на Св. Димитрія²⁹⁴. Ярмарки призначалися на неперехідні свята й тому відбувалися щороку в один і той самий день, а це давало змогу купцям чітко запам’ятати систему й вільно в ній орієнтуватися. Більшість торговців у ярмарковий день приносили офі-

²⁹³ Берковський В. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 122–123.

²⁹⁴ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 86–87.

ру відповідному святому, забезпечуючи цим “успішну торгівлю”.

Торгові мита з ярмарків (“ярмаркове”, “пляцове”) складали левову частку річного прибутку Костянтина Острозького, яку назагал важко підрахувати. На волинські ярмарки приїздило купецтво з різних країв. Щоправда, кількісно переважали львівські купці. Однак були і “чисті іноземці” з віддалених країв: вірменські (з Кафи), грецькі й турецькі (з Порти) та ін. За аналогією з іншими ринками, всі ці купці мали б привозити шовк, вина, східну коштовну зброю. З Азовського моря сюди могли везти солону білугу та ікру, з Перекопу та озера Талал-Гол – білу сіль та ногайських коней. З Московського царства сюди, вочевидь, везли хутра, полотно, уральське залізо, взуття. Своєю чергою, московські купці закупували на Волині в місцевих виробників та іноземців фарби (сурик, кіновар), шкіри (чорний і білий сап’ян), сукна (англійські, “багрець”, голландські, кармазин, каразею, костриш, лундиш), тканини (атлас, оксамит, камку, мухояр, тафту, шовк), вино, ювелірні вироби, коштовну зброю²⁹⁵. З усіх цих дорогих товарів продавці сплачували значний податок на місто та князя. Окрім того, чималий прибуток давало “складське право”, за яким приїжджі купці мали продавати свій товар за пільговими цінами на місці його зберігання. В Острожчині таке право мали Острог, Рівне, Костянтинів, де зупинялися й зберігали свої товари купці з Молдавії, Валахії, Туреччини, Сілезії²⁹⁶. Цікавою формою співпраці з купцями були контракти на постійне місце торгівлі. Наприклад, в Острозі та Дубні впродовж 1590–1605 рр. такий контракт мав львівський купець Езаяш Горовіц (пізніше – рабин у Франкфурті-на-Майні)²⁹⁷. Власник міста міг накласти й певні санкції на купців. Наприклад, у 1588 р. в Острозі було заборонено торгувати купцям із Заслава як відповідь на подібні дії з боку князів Заславських²⁹⁸. І, звичайно ж, особливу роль відігравала політика протекціонізму в торгівлі, передусім спроможність магнатського Дому виклопотати в короля звільнення від мит та інші привілеї для торгівлі²⁹⁹. До цього слід додати, що саме Острозькі

Срібний перстень-сигнет із зображення лева. XVI ст. Музей історичних коштовностей України.

²⁹⁵ Берковський В. До проблеми експорту з Волині у XVI – першій половині XVII ст. // Острогіана в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 272–273. Автор впевнено оповідає про купців з Ірану та Китаю з їхніми товарами, про конкретику торгівлі в Костянтиніві, однак при цьому не оперує відповідними джерелами, тож доводиться говорити лише про уявне наповнення ярмарку в Костянтиніві як купцями, так і їхніми товарами.

²⁹⁶ Ворончук І. О. Розквіт торгівлі в Острозькій Русі. С. 32.

²⁹⁷ Берковський В. Ярмарки Волині... С. 125; Його ж. Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник. 2003. Вип. 5. С. 78–92.

²⁹⁸ Берковський В. До питання ролі Острожчини в розвитку локальної та регіональної торгівлі Волині (XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Вип. 13. С. 333.

²⁹⁹ Див.: Чорний В. Б. Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля і Волині // Поділля у контексті української історії. Вінниця, 2001; Жеребцова Л. Ю. Волинь у торгових комунікаціях

мали можливість залучити більше купецтва на свої ярмарки та торги, оскільки піклувалися про шляхи та безпеку пересування й охорону купців з товарами у своїх володіннях. Дехто з дослідників навіть саму роль та функцію приватних міст, й зокрема належних Острозьким, намагається звести лише до мети збільшення прибутків з магнатських маєтків через торгівлю і ремесло, а також продаж товарів із фільварків³⁰⁰. Це доволі спірне твердження, оскільки не зважає на адміністративну, оборонну, культурно-інтелектуальну та сакральну функцію міст, особливо ж коли йдеться про Острог, Дубно, Костянтинів (щодо головної функції цього міста, то В. Берковський наполягає саме на його ролі перевалочного пункту між Кам'янцем та Острогом).

Нарешті, сам Острозький провадив також міжнародну торгівлю. Головними товарами експорту були збіжжя, поташ та віск. Документи вроцлавської митниці дають таку картину експортованої К. Острозьким маси:

Рік	Збіжжя (лаштів*)	Поташ (лаштів)
1557	25	130
1558	24	170 (загалом усі торговці перевезли через митницю 801)
1561		80
1568	162	
1569		236 (із загальних 3168 по митниці)
1572		300 (із 3249)
1573		120
1574		50
1575	140	
1576		180

У 1561 р. через Гданськ було безмитно (за королівським привілеєм К. Острозькому від 28 серпня 1560 р.) провезено 100 лаштів поташу, а в 1583 р. – 300 лаштів (близько 2145 тонн) та 7 ком'яг зі збіжжям (від 210 до 490 тонн); за підрахунками С. Кутшеби, 1 лашт поташу = 6,5 тонн; 1 ком'яга = 30–70 тонн³⁰¹.

Згідно з підрахунками іншого дослідника, в 1560–1572 рр. з Волині Острозьким вивезено до Західної Європи 12 067 лаштів поташу (78 435,5 тонн!). Варто нагадати, що поташ вироблявся з деревини, і таке велетенське його виробництво мало призвести до великих вирубок лісу. Як уважає В. Берковський, на початок XVII ст. більша частина волинських лісів, придатних до виробництва поташу, була вирубана (Щуринський, Ясиньковецький, Рогозинський, Хожвінський, Городецький, Житинський,

середини XVI – початку XVII ст.: деякі аспекти регламентації торгівлі // Український історичний збірник. 2005. Вип. 8. С. 75–83; *Її ж.* Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження: АД КІН. Дніпропетровськ, 2008.

³⁰⁰ *Берковський В.* До питання ролі Острожчини в розвитку локальної та регіональної торгівлі Волині. С. 335.

* Лашт дорівнював приблизно 2 тоннам.

³⁰¹ Торгівля в Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. К., 1990. С. 88, 161–165; *Ворончук І. О.* Розквіт торгівлі в Острозькій Русі. С. 34; *Кемпа Т.* Konstanty Wasył Ostrogski... S. 186.

Торчинський, Порванецький, Ошчовський, Залужецький ліси)³⁰². Зазначимо все ж, що наведені підрахунки доволі сумнівні, оскільки їх верифікація непевна й не базується на репрезентативній джерельній базі, тож як до цифр, так і до висновків дослідникам слід ставитися доволі обережно.

Вивозився також будівельний ліс, торгівля ним так само спричинялася до порушення екологічної системи. Однак оскільки попит Західної Європи породжував пропозицію, Острозький, вочевидь, не переймався екологічними проблемами (втім, невідомо, чи велося нове засадження вирубаних ділянок, тобто чи була служба лісового господарства якимось поставлена). В. Кравченко має цілковиту рацію, назвавши велетенську масу вивезеного Острозьким на продаж за кордон поташу “горами золота”, оскільки й справді князю поверталася від його продажу дзвінка монета³⁰³. Зазначимо також, що в підрахунках дослідників використовуються переважно дані вроцлавської митниці, хоча для 1583 р. таку інформацію дають також документи берестейської митниці³⁰⁴. Саме в таких віддалених митницях слугам Острозького доводилося боротися за несплату мита, і це не завжди завершувалося успішно. Так, у 1585 р. Матвій Малинський стягнув сповна мито з поташу, везеного від буд К. Острозького до Бугу, і попри рішення Володимирського гродського суду нічого не збирався повертати³⁰⁵.

За підрахунками В. Берковського, у той самий період (1560–1572) з Волині Острозьким було вивезено на експорт 100 лаштів збіжжя, переважно жита (І. Ворончук дала іншу цифру – 110). Але ці цифри фіксувала лише вроцлавська митниця, оскільки товар перевозився через Віслу. Торгівля зерном навіть за таких підрахунків, хоч і була значною, однак явно поступалася поташній торгівлі.

Щодо поташного “бізнесу” Острозького маємо кілька цікавих справ. Наприклад, у 1571 р. у судових книгах було зафіксовано контракт на постачання 16 лаштів поташу зі звягельської буди Острозького його коморником Лорином Дзицельським кн. Миколі Ярославичу в Бережани³⁰⁶. Натомість у 1577 р. у Володимирському гродському суді розглядалася суперечка між володимирським міщанином купцем Василем Каплею та звягельським торговцем кн. Острозького Зраїлем Ізраїлевичем щодо поставки недоброякісного попелу³⁰⁷. А 10 серпня 1566 р. Анні Мильській було пред’явлене судове звинувачення від імені слуги князя Ганнібала Влоха про невиконання контракту на купівлю судна на р. Буг для відправки поташу до Гданська³⁰⁸. Кілька судових справ засвідчують способи боротьби з конкурентами. Наприклад, у листопаді 1563 р. слуги й селяни Острозьких вчинили наїзд на поташний завод Ярофія Гостського у Зверозькому лісі, пограбували поташ і розігнали 60 робітників на чолі з урядником Станіславом Запольським³⁰⁹. З іншого боку, Роман Сангушко отримав

³⁰² *Берковський В.* До проблеми експорту з Волині... С. 270.

³⁰³ *Кравченко В.* Попіл і золото // *Старожитності.* 1994. № 5–6. С. 17–18.

³⁰⁴ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* Т. 4, № 74. С. 252–289.

³⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 96–96 зв. У 1583 р. королівський секретар Матвій Малинський вчинив наїзд на маєток слуги князя Андрія Волчка Борблин, де забрав коней, побив слуг і словесно ображав господаря (Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 52, № 279).

³⁰⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 17 зв.–19.

³⁰⁷ Там само. Спр. 10, арк. 30–30 зв.

³⁰⁸ Там само. Спр. 1, арк. 124 зв.

³⁰⁹ Там само. Спр. 5, арк. 201 зв.

дозвіл Острозького випалити у Степанській пуші 100 лаштів поташу (29 жовтня 1562 р.)³¹⁰. Іноді страждали й інтереси самого кн. Острозького та його підданих. Так, у 1605 р. за наказом Януша Збараського в рахунок податків було конфісковано селітру, везену з Білої Церкви в Острог, на суму 100 польських гривень (по 48 грошів одна гривня)³¹¹.

Ще одним видом експорту була худоба, переважно воли та коні. Цікаво, що торгівля худобою мала посередницький характер. Худоба закупалася в Волощині, відганялася на волинські луки, а коні – в київські степи, добре випасалася, а вже потім переправлялася на продаж за кордон, а то й до Польщі, де в 1552 р. бик коштував 3 золотих, а в 1560 р. – уже 6 золотих³¹².

Важливою статтею експорту був також віск, оскільки кн. К. Острозький мав привілей на його безмитний вивіз³¹³.

Нарешті, торгівля велася також перекупленими товарами: з Острога, Володимира та Луцька везли на Захід хутра (переважно придбані в Москві; такі посольства на закупівлю хутер Острозький виряджав з царського дозволу неодноразово). Ще 1521 р. К. І. Острозький отримав привілей, яким користувався і його син, на безмитне вивезення з Руського воєводства (там були жупи) солі для власного вжитку на Волинь і далі на продаж³¹⁴. Утім, у К. Острозького так чи інакше виникали проблеми зі сплатою мита за сіль, яку вивозили в його нові маєтки. Наприклад, у червні 1576 р. степанські міщани князя, які не були цілком звільнені від соляного мита, скаржилися, що з них королівські митники-євреї двічі зняли мито за везену в судах по р. Горинь сіль – на кременецькій коморі та повторно в м. Дубровиці³¹⁵. У “митній справі” король, як правило, давав привілеї Острозькому, а тому його “ворогами” виступали головним чином самі митники-євреї, які брали в оренду митні збори й не звертали уваги на численні “паралельні” привілеї, котрі на практиці могли б звести їхній прибуток до нуля. Однак коло замикалося тією обставиною, що частина митниць стояла на землях Острозького й митники перетворювалися на його “заручників”. Сам король нерідко просив у князя дозволу на спорудження нової митниці в його землях. Так, у тому ж 1576 р. король писав князю про потребу поставити в м. Костянтинові чи Звягелі нову королівську митницю та просив сприяти митникам у затримці товарів і купців, які б намагалися її оминати. Але Острозький відмовився виконати це прохання: королівська митниця могла б стати на заваді торгівлі в його містах, які мали привілеї на безмитну торгівлю, і віднадила б купців їздити відповідними шляхами через певні володіння князя³¹⁶. Більше того, і сам князь, і його піддані нерідко “карали” митників за неправильні (на їхній погляд) вчинки. Наприклад, у серпні 1573 р. митний писар Нахим був арештований у Степані підданими Острозького за те, що

³¹⁰ Archiwum Sanguszków. T. VII. № LXXV. S. 72.

³¹¹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 37, арк. 220–223.

³¹² Берковський В. До проблеми експорту з Волині... С. 272.

³¹³ Берковський В. До питання експорту товарів з Волині в XV – першій половині XVII ст. Торгівля воском та худобою // Україна і ВКЛ в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. Кам’янець-Подільський, 2007. С. 50–52.

³¹⁴ Там само. С. 274.

³¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 205 зв.

³¹⁶ Там само. Арк. 364–364 зв.

“на добровольной дорозе” на р. Горині побив степанських і турівських підданих князя та повідбирав коней³¹⁷. А в червні 1576 р., як уже згадувалося, степанські міщани звинуватили євреїв – королівських митників, що вони двічі стягують із них мито за сіль, везену в човнах на р. Горині (спочатку на кременецькій коморі, а потім на прикоморку в м. Дубровиці)³¹⁸. На руках у острозьких міщан був королівський привілей 1570 р. з правом на безмитну торгівлю по всій території ВКЛ і Корони, який вони неодноразово демонстрували та подавали в суди. Проте цей привілей не рятував їх, наприклад, від орендарів мита надто енергійних та гарячих Борзобогатих³¹⁹.

Маємо наголосити: сам князь Костянтин Острозький торгівлею безпосередньо не займався. Як відомо, будь-який шляхтич, почавши торгувати, позбувався свого шляхетського стану, і лише його діти, якщо вони відходили від цього заняття, могли повернути собі шляхетство. Торгівля була цілком нешляхетною справою, і на погляд Церкви також. Усі операції здійснювали люди та слуги Острозького, він сам міг тільки віддавати торгові мита орендарю на відкуп. Однак особисті прибутки князя від торгівлі були стабільними, змінювався лише їхній розмір через татарські напади й розорення виробництва.

ОПІКА НАД ЧУЖИМИ МАЄТКАМИ – ТЕЖ ПРИБУТОК?

Костянтин Острозький, як і його батько, нерідко призначався опікуном неповнолітніх дітей мостивих магнатів та панів. Опікун мав право до повноліття підопічних розпоряджатися їхніми маєтками та прибутками. Звісно, це мало робитися на користь опікуваних дітей, але водночас давало певний зиск опікунові³²⁰. Відповідно, за опікунство точилися сварки і навіть цілі війни. Острозький брав участь і в цих конфліктах. З наявних документів видно, що Острозького призначали за опікуна князі Сангушки (1547 р. – Федір³²¹, 1571 р. – Роман³²², того ж року – Лев Сангушко-Коширський³²³), кн. Юрій Чорторийський³²⁴, кн. Миколай Радзивіл “Чорний” (1565)³²⁵, кн. Анна Деспотівна Збарзька³²⁶, Василь Загоровський (1577)³²⁷, кн. Андрій Курбський (1581), Михайло Курцевич (1586)³²⁸ та ін.³²⁹. Показовими є слова з тестаменту Льва

³¹⁷ Там само. Спр. 14, арк. 278.

³¹⁸ Там само. Спр. 16, арк. 205 зв.

³¹⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 214, л. 107 об.–110.

³²⁰ Див.: *Locho-Sobolewski J. Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie*. Lwów, 1937 (*Studia nad Historią Prawa Polskiego*. R. 16).

³²¹ AS. T. IV. № CDXXX. S. 562–565. Див. матеріали про рід Сангушків (ДА Житомир. обл. Ф. 146, оп. 1, спр. 5283, арк. 1–478).

³²² APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 761; AS. T. VII, № CCCIX. S. 396–400.

³²³ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 24, k. 4; AS. T. VII, № CCCIII. S. 383–387; Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. К., 1995. С. 160–165.

³²⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 889.

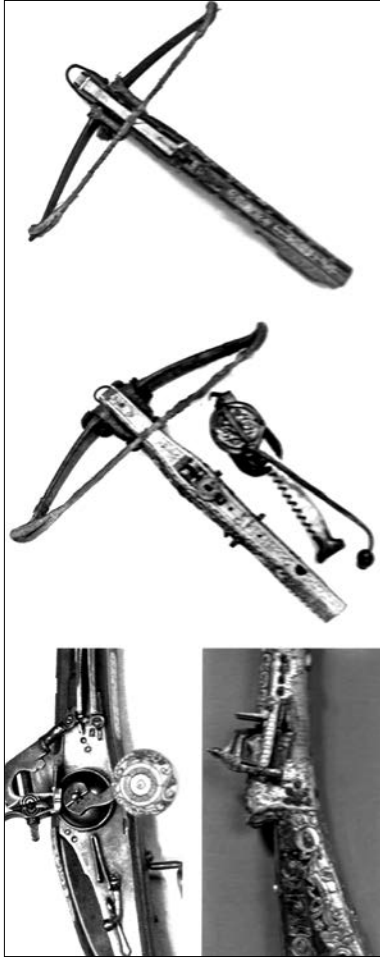
³²⁵ Див.: *Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł. 1515–1565*. Warszawa, 1939.

³²⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22302, арк. 49–54.

³²⁷ AS. T. VI, № XLIX. S. 71–85.

³²⁸ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22311, арк. 81–85; *Герасименко В.* Родовід князів Курцевичів // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Біла Церква, 2000. С. 63–70.

³²⁹ Див.: AS. T. 4, № 430. S. 562; T. 6, № 49. S. 82; T. 7, № 303, 309. S. 383, 396; РИБ. СПб., 1914. Т. 31. С. 523–564; *Иванишев Н. Д.* Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. 1849. Т. 1. № 53, 63. С. 191, 228.

Арбалети. XVI ст., Саксонія. Національний музей історії України.

Олександровича Сангушка-Коширського від 23 січня 1571 р.: “Знаючи ку себе, почавши з моих лет молодых, аж до сего часу, щирую зычливість и милость” Костянтина Острозького, він довірив йому все, що залишає з майна, і свою сім’ю³³⁰. Звісно, Острозький в усіх перелічених випадках не був одноосібним опікуном: за законом завжди призначалася група опікунів з кількох осіб, при цьому особливе право розпорядження маєтками отримував той, чие ім’я було першим у списку. Саме про такі випадки щодо кн. К. Острозького піде мова далі.

Ціла війна розгорнулася між Костянтином Острозьким і Григорієм Ходкевичем за опіку над дітьми померлого кн. Януша Кузьмича Заславського. Про це ми вже коротко говорили вище. Тут подамо ширшу інформацію, оскільки саме ця справа є доволі показовою щодо заявленої проблеми опікунства та прибутків від нього.

Князь Януш Заславський, вочевидь, помер раптово. Він, утім, залишив заповіт від 10 травня 1571 р., де призначав опікунами своїх дітей кількох осіб: великого литовського гетьмана Григорія Ходкевича, кн. Костянтина Острозького, Петра Загоровського та кн. Костянтина Вишневецького³³¹. Ходкевич був названий першим, тож претендував на головну роль. 23 липня 1571 р. Януша поховали в церкві Св. Миколая в Милецькому монастирі, на похороні були присутні всі опікуни, але так і не змогли домовитися між собою³³². В цій ситуації урядники верхов-

ського, заславського, почапецького, милятинського та чернехівського маєтків покійного князя обрали (!) опікуном його малолітніх дітей К. Острозького, якому й передали опис усіх цих маєтків (3 серпня 1562 р.)³³³. Однак на роль одноосібного опікуна однозначно претендував гетьман Григорій Ходкевич, і король більше схилився на його бік. 6 і 7 серпня Жигимонт II Август наказав К. Острозькому передати дітей покійного і їхні маєтки гетьману³³⁴. 20 серпня королівський дворянин Ян Квінта прибув у Заслав, щоб передати цей маєток Ходкевичу, але урядник Гаврило Вербовецький, попри королівський лист, відмовився здійснити акт передання під приводом відсутності на листі підпису короля (була лише печатка) і

³³⁰ AS. T. VII, № CCCIII. S. 383.

³³¹ Ibid. № CCCV. S. 403.

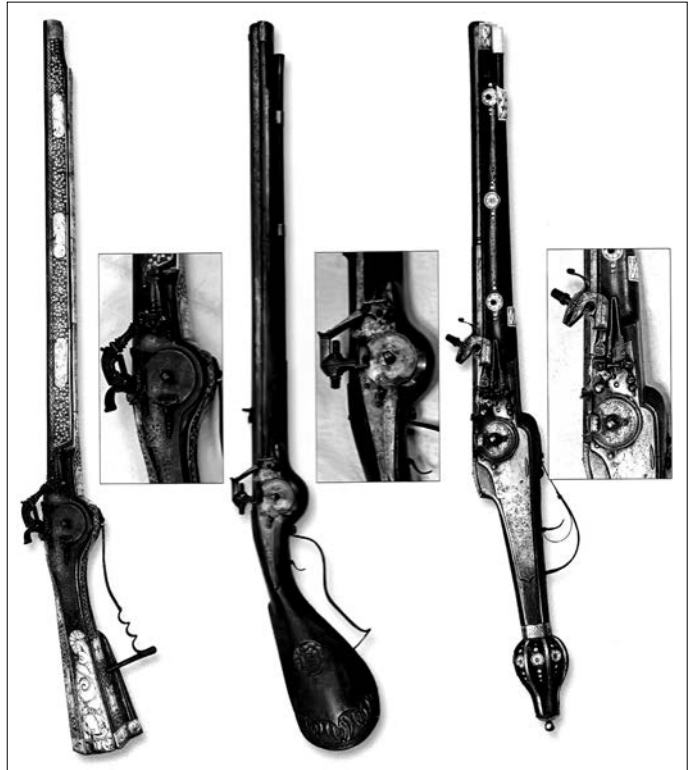
³³² Ibid. № CCCIII. S. 383–387

³³³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 158 зв.; Ар. ЮЗР. К., 1911. Ч. 8, т. 6. № 45. С. 125–126.

³³⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 689–690.

³³⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 171 зв.

передав маєток в опіку К. Острозькому³³⁵. У цій ситуації Жигимонт II Август передпорядкував маєтки Заславських Петру Загоровському та Олізару Кирдеевичу, яким наказав передати й дітей покійного (від Олександри Слудької, дружини К. І. і матері К. К. Острозьких) до остаточного врегулювання суперечки за опікунство між Острозьким та Ходкевичем³³⁶. Однак К. Острозький не зважив на королівські накази й не віддав новим розпорядникам ні маєтків, ні дітей Януша Заславського³³⁷. 8 листопада 1562 р. король відклав винесення остаточного вироку й знову наказав передати опіку тимчасовим королівським уповноваженим³³⁸. Цього разу комісарами й тимчасовими опікунами призначалися кн. Богуш Корецький та Петро Загоровський, яким К. Острозький мав передати маєтки й дітей³³⁹. Острозький наполіг на описі замків кн. Заславських. Задля цього король призначив комісарів на чолі з кн. Миколаєм Радзивілом “Чорним”, однак члени комісії, як сповіщав короля К. Острозький 10 січня 1563 р., не прибули для опису³⁴⁰. У березні король знову відклав слухання справи, а потім передав її Панам-Раді³⁴¹. Ходкевич провів переговори при дворі, і 7 та 30 жовтня 1563 р., 20 травня, 7 липня 1564 р. та неодноразово в 1565 р. кн. К. Острозькому було вручено позови на королівський суд у справі опіки над дітьми Януша Заславського³⁴². Під приводом загрози татарського нападу Острозький не з’являвся на судові слухання. 11 березня 1566 р. король ухвалив остаточний декрет про опіку на користь Григорія Ходкевича³⁴³. Однак

Аркебуз ударно-коліщатковий; рушниці ударно-коліщаткові, XVII ст., Західна Європа. Національний музей історії України.

³³⁶ AS. T. VI, № XXXVIII–XXXIX. S. 55–57; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 692–693.

³³⁷ AS. T. VI. № .XL. S. 58–59.

³³⁸ Ibid. S. 60–61.

³³⁹ Ibid. № XLII. S. 62–63; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 694, 696.

³⁴⁰ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 12.

³⁴¹ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 697–698.

³⁴² ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 80; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 704–705, 708, 713, 714.

³⁴³ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 717.

навіть після цього справа тяглася ще ледь не десять років. Лише 7 жовтня 1573 р. Григорій Ходкевич і Костянтин Острозький погодилися вирішити суперечку судом полюбовним³⁴⁴, однак 19 листопада Григорій Ходкевич помер.

Отже, Григорій Ходкевич фактично переміг, але так і не зміг скористатися своєю перемогою. Слуги та урядники Острозького почали “малі війни”. Новий заславський намісник Василь Копоть лише впродовж 1575 р. подав чотири скарги про наїзди урядників та слуг Острозького з Берездова та вивезення спочатку дев’яти боярських родин з майном із с. Семаків у Берездів та с. Правотин – маєтки Острозького (23 травня)³⁴⁵, а згодом усіх селян із сім’ями та майном перевели до Берездова, при цьому було побито зем’янина Івана Косовича із синами (14 липня)³⁴⁶. Наступного дня Копоть подав нову скаргу про неодноразові наїзди берездівського урядника кн. Острозького Прокопа Мервицького на с. Семаки, що належало зем’янину Заславських Косовичу, виведення усіх його селян, намір заволодіти селом та завдання Косовичу тяжких поранень³⁴⁷. 25 липня Копоть скаржився, що Прокіп Мервицький з “немалым войском” зі слуг і селян кн. К. Острозького напав на маєток зем’янина Заславських Федора Остаповича с. Романівку на р. Окопаниці, пограбував маєток та сильно побив Федора Остаповича³⁴⁸. Скарги й судові рішення не діяли. Тоді Василь Копоть із кінними й озброєними боярами, слугами та селянами із Заслава вчинив наїзд на с. Семаки, що належало Гальшці Острозькій Гурковій, забрав усіх селян із сім’ями та майном, попалив усі хати та побив і тяжко поранив кількох берездівських міщан³⁴⁹. Ця “мала війна” точилася до повноліття спадкоємців Януша Заславського – синів Януша й Михайла, які 8 січня 1586 р. звинуватили перед королем К. Острозького в тому, що він під час опіки відібрав ліси та привілеї на їхні володіння й не повернув їм³⁵⁰.

Як приклад того, наскільки складно було виконувати функції опікуна, розглянемо справу про опіку над спадщиною кн. Романа Сангушка. Як уже зазначалося, Роман Сангушко (брацлавський воєвода, надвірний литовський гетьман, житомирський староста) заповітом від 10 травня 1571 р. офіційно призначив К. Острозького опікуном своїх дітей³⁵¹. По смерті князя Романа його маєтки стали об’єктом зазіхань різних осіб. 27 липня 1571 р. кн. Магдалена Сангушкова Ковельська, дружина Григорія Воловича, захопила цінності, рухоме майно кн. Романа та його малолітніх дітей Андрія і Романа, відібравши їх у матері Романа кн. Анни Деспотівни Збарзької – однієї з опікунів онуків³⁵². Цей скандал вдалося залагодити, але на спадщину Романа Сангушка претендувало ще чимало осіб. Зокрема, спадкоємці Яна Хрустицького заявили, що їхні маєтки Мислин та с. Красове, Зубильне, Вечин були відібрані у покійного

³⁴⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 419.

³⁴⁵ Там само. Спр. 15, арк. 186–186 зв.

³⁴⁶ Там само. Арк. 293–293 зв.

³⁴⁷ Там само. Арк. 304–304 зв.; *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого княжества Литовского. Добавления. Томск, 1912. № 82. С. 122–123.

³⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 340.

³⁴⁹ Там само. Арк. 366.

³⁵⁰ АРК. Archiwum Sanguszków. Papieru. Nr. 817. Див. також тестамент кн. Олександри Заславської 1602 р. (*Ibid.* Nr. 883).

³⁵¹ AS. Т. 7. № CCCIX. S. 396–400; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 2301, арк. 47–47 зв.

³⁵² НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22297, арк. 28–32 зв.

батька кн. Ганною Збараською. Суд ухвалив рішення на користь Хрустицьких, однак К. Острозький спільно з іншими опікунами дітей Сангушка Григорієм Ходкевичем та кн. Костянтиним Вишневецьким за посередництва Федора Крупецького 26 серпня 1573 р. не допустили возного до цих маєтків³⁵³. Справа полягала в тому, що ці отчинні маєтки Сангушків кн. Роман заставив Янові Хрустицькому, а по його смерті опікуни мали викупити їх і пропонували відповідну суму, але ні сам Хрустицький, ні його спадкоємці на викуп не погодилися. Це було порушенням чинного права: діти покійного могли викупити заставлені батьком маєтки, сплативши суму застави. На цій підставі К. Острозький і К. Вишневецький у лютому 1574 р. покликали опікунів дітей Яна Хрустицького до суду щодо цієї справи. Спочатку суд не відбувся через формальну причину: неявку належної кількості суддів³⁵⁴. Можна лише здогадуватися, чому так сталося і в чиїх це було інтересах. Наші здогади підкріплюються тим, що 25 червня 1574 р. возний засвідчив у суді, що опікуни дітей Хрустицького Дубровський, Харлинський та Круш відмовляються брати викуп за Мислин та Красове від К. Острозького, як, звісно, й повертати маєтки дітям Романа Сангушка³⁵⁵. 8 червня 1574 р. головний опікун кн. К. Острозький знову покликав до суду опікунів дітей Яна Хрустицького вже не лише щодо Мислина та Красового, але й щодо Зубильного та Вечина³⁵⁶.

Та Хрустицькі з їхніми опікунами становили “менше зло” для дітей Сангушка і меншу турботу для їхнього опікуна кн. К. Острозького, ніж кн. Миколай Збараський. Останній поведився досить войовничо: вчиняв збройні наїзди на маєтки Сангушків, калічив їхніх слуг і навіть погрожував дітям покійного князя. Острозькому довелося просити самого короля видати “заручного ліста” на ім’я Збараського з вимогою припинити ці акції під загрозою сплати великої суми грошей. Возному ледь не чудом вдалося доставити цей лист у маєток кн. М. Збараського³⁵⁷. Згодом додалася ще одна проблема. Опікуни в 1582 р. мусили вирішувати справу щодо запису кн. Януша Заславського маєтку своїй дружині Олександрі Романівні Сангушко³⁵⁸. У січні 1583 р. після довгих перемовин Дем’яна Гулевич, який, напавши на с. Козлиничі, що належало спадкоємцям Романа Сангушка, пограбував його, на вимогу К. Острозького погодився повернути вивезене майно³⁵⁹. Без проблем Острозький та інші опікуни визнали записи Романа Сангушка Матієу Хотилевському³⁶⁰.

Наведені приклади охорони К. Острозьким майна та інтересів дітей кн. Романа Сангушка демонструють, як він сумлінно виконував опікунські обов’язки, потерпаючи від цих додаткових клопотів (суди, військова оборона маєтків, клопотання перед королем). Чи мав він із цього якийсь зиск? Хотілося б вірити в моральні чесноти дітолюбивого князя-благодійника. Однак матеріали Берестейського земського суду пропонують інший погляд на цей предмет. 18 січня 1584 р. мельницький підкоморій

³⁵³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 299.

³⁵⁴ Там само. Спр. 14 (454), арк. 23, 145.

³⁵⁵ Там само. Кн. 459, арк. 170.

³⁵⁶ Там само. Кн. 454, арк. 145.

³⁵⁷ Там само. Кн. 459, арк. 94 зв.

³⁵⁸ Там само. Ф. 223, оп. 1, спр. 8.

³⁵⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, кн. 460, арк. 106 зв.–107.

³⁶⁰ AS. Т. VII, № CCCXII. S. 403–405.

Каспер Дембінський з дружиною Марією Коптівною подали в суд заяву про присвоєння К. Острозьким майна малолітніх дітей кн. Романа Сангушка³⁶¹. На жаль, нам не вдалося віднайти матеріалів про ведення цієї справи й рішення щодо неї. Проте саме припущення сучасників про можливість такого факту й надання цій справі не просто публічного, але й судового звучання є певним знаком присутності можливості вживання опікуном на свою користь майна підопічних. Чому ж у інших вищенаведених документах не йшлося про це? Річ у тому, що всі вони виходили з-під рук самого К. Острозького чи його співопікунів над дітьми Романа Сангушка. Князь скрізь виступав у ролі обвинувача й охоронця маєтків та майна опікуваних, тож його зиск з опікунства залишався в тіні.

Чи не про це свідчить і факт 1578 р., коли К. Острозький мав виплатити посаг Олександрі з Сангушків Заславській з прибутків міста та замку Локач, яким він управляв як опікун усі роки по смерті Романа Сангушка? Посаг мав складати 4000 кіп гр. лит. За всі роки порядкування цим чималим маєтком К. Острозький не міг не здобути з нього прибутку. Але він, вочевидь, використовував грошові надходження на власний розсуд. Сплата ж посагу була настільки необхідною, що князь заставив Янушу та Олександрі Заславським Серники, Поворське, Бушковичі та Карасин до часу розрахунку. Лише 6 грудня 1585 р. Острозький виплатив Заславським 3000 кіп і повернув заставу³⁶². З одного боку, це засвідчує сумлінність К. Острозького у виконанні своїх опікунських обов'язків: ціною застави він їх виконав. Але, з іншого, вказує на довільне використання опікуном прибутків з маєтків підопічних, які надходили до його рук роками – інакше князь просто подав би документацію про зібрані суми з маєтку та їх використання на виховання дітей Сангушка. Вочевидь, Острозький також не бажав судитися за вінове Сангушківни із Заславськими, оскільки подібний процес від початку мав би бути програшним для князя.

Лише щодо маєтків кн. Андрія Курбського можна впевнено стверджувати, що К. Острозький ними фактично не розпоряджався, тому просто не мав можливостей якось використати їх прибутки на свою користь. Андрій Курбський у двох заповітах 1581 та 1583 рр. призначав опікунами дружини Анни, доньки Маруші та всього свого майна київського воєводу кн. К. Острозького та його сина Костянтина, кравчого ВКЛ³⁶³. По смерті Курбського його дружина Анна із Семашків³⁶⁴ фактично перебрала управління маєтками на себе. При цьому вона рішуче все поміняла: повиганяла урядовців і слуг чоловіка та обсадила маєтки і двір своїми людьми, які виконували лише її волю. Це призвело до судового процесу опікунів кн. Костянтина Острозького та королівського обозного Станіслава Красицького проти підопічної. Опікуни виступили як захисники слуг покійного князя – луцького городничого Кирила Зубцовського, Гаврила Кайсарова, Василя Кушнікова та ін., які згадувалися в заповіті

³⁶¹ НАРБ. Ф. 1741, оп. 1, спр. 2, арк. 76–76 зв.

³⁶² AS. Т. VIII. № 51, 63, 119. S. 77–78, 96–98, 210; APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 781, 789–791, 803, 816.

³⁶³ РГБ ОР. Ф. 209, ед. 500; РИБ. СПб., 1914. Т. 31. С. 523–564. Текст заповіту 24 квітня 1583 р. – ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 16, арк. 138 зв.–143 зв.

³⁶⁴ Див.: *Иванишев Н. Д.* Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. К., 1849. Т. 1–2; *Левецкий О. И.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. К., 1909. С. 108; пор.: *Ерусалимский К.* История одного развода: Курбский и Гольшанская // Социум: Альманах соціальної історії. К., 2003. Вип. 3. С. 149–176.

покійного князя й мали бути забезпечені на своїх місцях прибутками. Повиганявши їх, княгиня забрала навіть майно чоловікових слуг під приводом його належності господарю. Цей процес точився завзято і з великою натугою був завершений “полнобовною” угодою сторін³⁶⁵. Але при цьому К. Острозький так і залишився поза сферою впливу на маєтки Курбського.

Інакшою була ситуація з опікою над майном Льва Сангушка-Кошерського, який у своєму заповіті від 23 січня 1571 р. призначав до числа опікунів і К. Острозького³⁶⁶. По смерті Льва два опікуни його майна кн. К. Острозький та кн. Роман Сангушко здійснили опис його рухомого майна і грошей у замку Камінь, сплатили слугам покійного за службу та поділили між ними речі пана (згідно із заповітом і заведеною на той час практикою). Опікуни звернулися до тещі покійного кн. Ганни Соколинської із запитом, чи немає серед цих речей належних їй і схованого у спеціальних схованках у замку майна, на що отримали негативну відповідь³⁶⁷. Після цього почали впливати несподівані документи про борги покійного князя, які потрібно було сплачувати. Опікуна княжича Григорія кн. К. Острозького покликали до суду щодо сплати боргу кн. Андрію Курбському у 225 кіп грошей (24 липня 1571 р.)³⁶⁸. Велетенську суму кн. Лев Сангушко виявився винним городельському єврею Єску Абрамовичу – 6000 польських золотих (на неї претендували діти покійного Абрамовича через свого опікуна белзького воєводу Андрія Стенчишина, 22 червня 1577 р.)³⁶⁹, однак відразу претензії на цю суму оспорив на свою користь Мальхер Вальбах. Далі судовий процес вівся поперемінно то з Вальбахом, то з дітьми Абрамовича і закінчився 12 вересня 1577 р. судовою відмовою позивачам та перенесенням процесу на третейський суд, згідно з яким позивачі мали отримати Перемиль і в оренду Горухове³⁷⁰. Станіслав Граєвський у серпні 1577 р. також заявив про борги перед ним Льва Кошерського³⁷¹. Це опікунство для кн. К. Острозького перетворилося у суцільний “зубний біль” не лише через суди й розбірки з кредиторами покійного, а й через повну невпевненість у тому, що не вигулькне якийсь новий позивач-кредитор. У цій справі важко було здобути щось ще й для себе. Та й самі маєтки і підданих Сангушка-Кошерського та його сина Григорія Острозькому не раз доводилося захищати в судах від нападників-сусідів (наприклад, справа кінця березня 1583 р.)³⁷².

Клієнти Острозького також призначали князя в опікуни, як наприклад луцький городничий Кирило Зубцовський у 1595 р. У цих випадках князь мусив боронити інтереси родин клієнтів, явно не маючи з цього матеріального зиску. Зокрема, 15 травня 1595 р. київський скарбник Лев Лясота покликав Острозького, вдову Марію Зубцовську та її дітей до суду через невиплату йому боргу покійного городничого³⁷³.

³⁶⁵ ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 106 зв., 185, 191, 201, 206 зв., 222, 231, 240, 258, 267, 570 зв., 571 зв., 604 зв.–606.

³⁶⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22296, арк. 18–26 зв.; спр. 22299, арк. 38–41; АС. Т. VII. № СССІІІ. S. 383–387.

³⁶⁷ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 458, арк. 47 зв.

³⁶⁸ Там само. Арк. 284–285.

³⁶⁹ Там само. Спр. 17, арк. 398.

³⁷⁰ Там само. Арк. 390 зв., 511, 575 зв., 591, 626, 653, 774, 775, 778.

³⁷¹ Там само. Арк. 552.

³⁷² Там само. Ф. 28, спр. 16, арк. 45–47.

³⁷³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 281 зв.

Загалом опікунська діяльність К. Острозького не була однозначною. З одного боку, він намагався сумлінно виконувати свої обов'язки в обороні прав та майна підопічних від сторонніх зазіхань. Це відповідало нормам права та моральним приписам. З іншого боку, управляючи маєтками підопічних, князь не завжди чітко розділяв “сирітські” гроші й свої. Це також було хоч і не писаною, але “практичною” нормою діяльності всіх опікунів великих маєтків і рухомого майна. Більше того, послуги опікунів могли мати цілком узаконену “заплату”³⁷⁴.

ГРОШІ ТА ЦІННОСТІ У КНЯЖОМУ СКАРБІ

Як уже зазначалося, від часів С. Кардашевича в літературі постійно повторюється цифра, що річний прибуток К. Острозького наприкінці XVI ст. становив неймовірну суму – 1 млн 200 тис. золотих. Перевірити цю цифру практично неможливо, оскільки за жоден рік ми не можемо встановити навіть приблизної суми прибутків князя.

А проте його сучасники так само були переконані в неймовірних багатствах князя, які вимірювалися дзвінкою монетою та дорогоцінностями. З легкої руки Шимона Старовольського поширилася приказка “багатий як Острозький”³⁷⁵, яка справляє свій “гіпнотичний” вплив і на сучасних авторів.

Нагадаємо, що княжий скарб був чималим уже на 70-ті роки XVI ст., про що свідчить масовий викуп К. Острозьким заставлених Ольбрахтом Лаським володінь Дому Острозьких, на це князь враз потратив кілька десятків тисяч золотих. Однак ці гроші збиралися роками, а не становили однорічний прибуток. Окрім того, у 1571–1576 рр. Острозький віддавав під заставу свої маєтки задля отримання готівки у великих кількостях, про що свідчать виписки з Коронної Метрики³⁷⁶. У подальшому князь витрачав чимало капіталу на купівлю маєтків для “заокруглення” своїх володінь, на що пішло, за найменшими приблизними підрахунками, близько 50 тис. кіп грошей. Витрати князя на спорудження, утримання та відновлення замків і міст-фортець

Підвіска з дорогоцінними каменями, золотою та срібною інкрустацією і зображенням св. Георгія-змієборця. XVII ст., Німеччина. Музей історичних коштовностей України.

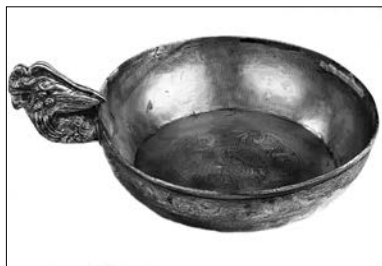
³⁷⁴ Loho-Sobolewski J. Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie. R. 16. Z. 2.

³⁷⁵ Starovolski S. Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae, 1631. P. 133–134.

³⁷⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247–248 (виписки з книг Коронної Метрики: кн. 109, арк. 812–813, 815; кн. 10, арк. 45, 69; кн. 111, арк. 66, 91; кн. 127, арк. 144, 174).

щороку також були значними. Окрім того, в копійчку обходилося йому утримання власного надвірного війська (особливо найманців) та двору.

Найбільші прибутки К. Острозький мав від торгівлі, особливо міжнародної (збіжжям, поташем, воском, лісом, худобою), та мита (мостового, ярмаркового, торгового тощо). Податки з підданих, мабуть, становили меншу частку його прибутків, головню через татарські напади та необхідність звільняти численні володіння від податків на багато років.

Срібний з позолотою ківш. XIV ст. Музей історичних коштовностей України.

Слава “волинського Креза” у Василя-Костянтина була гучнішою, міцнішою і, мабуть, більш адекватною, ніж у його батька. Сучасники оповідали легенди про підземелля Острозького замку, наповнені діжками із золотом та сріблом. Несподіваний доказ цих чуток дав інвентар 1620 р., у якому зазначалося про переховування в підземеллях замку “княжого скарбу”. Тут ішлося про дві комори в підземеллях із залізними дверима на гаках, закриті на замки з ключем, спеціальні ланцюги та закрутки зі скобелями. Підскарбій литовський Тризна повідомляв, що там зберігалися бочки із золотом та ламаним сріблом,

скрині з монетами, коштовна зброя та обладунки, винизані перлами упряж і сідла тощо³⁷⁷. Можливо, саме там (якщо не в палатах) зберігалося й рухоме майно князя, описане після його смерті (на жаль, цей опис є уривком без початку й кінця). У ньому виділені срібні речі, серед яких з іменем “старого князя” пов’язана безпосередньо лише шабля в дорогоцінній оправі*, інша шабля з рубінами та смарагдами у срібних піхвах належала “небіжчику Михайлу Заславському”; тут значилися також “позолочена булава царя турецького” та три срібні турецькі каламарі; опис іншого “склепу” починався якимись “клейнотами португальського короля” та великим ланцюгом П. Шидловецького (речі Шидловецького потрапили до Острозького, ймовірно, через Софію Тарновську, у 1570 р. князь продав “кам’яницю Шидловецьку”³⁷⁸). А опис рухомого майна Дубенського замку 1616 р. перелічує цінні предмети “старого князя”, які там зберігалися: дорогоцінна зброя та кінська упряж, численні подарунки короля, кримського хана чи калги, волоського воеводи, відданих слуг князя, ікони в золотих та срібних оправках, винизаних дорогоцінним камінням, книги (рукописні й друковані)

Срібний з позолотою кухоль. Середина XVII ст. Музей історичних коштовностей України.

³⁷⁷ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 100, 108.

* Ймовірно, це й була та коштовна шабля, вартість якої вимірювалася в 6 тис. талярів (Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007. С. 170).

³⁷⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книги Коронної Метрики – кн. 109, арк. 248); APK. Arciwm Sanguszków. Rękopis 68, к. 8–25.

в ошатних оправках, численні столові прибори позолочені, зі срібла з інкрустацією дорогоцінними каменями, срібна печатка київського воєводи тощо³⁷⁹. Утім, усі пізні описи замків та їх підземель робилися після смерті К. Острозького, коли грошову масу та найбільші цінності спадкоємці перебирали в свої руки і вони не вносилися до опису майна.

Відповідно до практики більшості магнатів Речі Посполитої й самого короля, Костянтин Острозький у своїх поїздках возив із собою значну частину скарбу. Так, в одному з описів указується, що в обозі К. Острозького було: 3000 позолочених полумисків, кілька тузинів (дюжин) талярів зі щирого золота або “позолочених”, кілька тузинів талярів срібних, кілька тузинів срібних ложок, шість срібних великих мисок, велика срібна ванна із позолоченими обручами, незліченна кількість чарок та кубків тощо³⁸⁰.

Срібне з позолотою блюдо з композицією “Цариця Савська на прийнятті у царя Соломона”. XVII ст., Аугсбург. Музей історичних коштовностей України.

І все ж, попри наявність доволі значної грошової маси та чистого золота й срібла, К. Острозький нерідко позичав “живі гроші” і був недбалим боржником. Наприклад, ще наприкінці 40-х років XVI ст. князь позичив у Луцького та Острозького єпископа Феодосія Гулевича 400 кіп грошей під заставу Тароканова під Дубном та двох сіл Вербча у Степанській волості. Спадкоємці Гулевича намагалися повернути борг. Вони записали його тестамент до судових книг 16 листопада 1555 р. і продемонстрували заставні лісти Острозького. Сини Гулевича (Григорій, Михайло, Роман і Василь) отримали ці боргові папери Острозького у спадок згідно з тестаментом, але не могли витягти з Острозького ні грошей, ні означених маєтків³⁸¹. Ім’я князя Костянтина Острозького значилося і в списку невилатних боржників Луцького єпископа Кирила Терлецького³⁸². Князь не повернув борг у 300 кіп грошей М. Козинському та його спадкоємцям, а також його дружині (на той час після смерті Козинського вже дружині Андрія Курбського) кн. Марії Гольшанській (300 кіп), тим більше що його боргові записи в обох випадках пропали під час “розборок” Гольшанської з Курбським³⁸³. Складаючи

³⁷⁹ Regestra skarbsa książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Vadania Historii Sztuki w Polsce. T. 6. S. 208, 210–212; текст реєстру з незрозумілою метою (краще було б подати цілком сам документ) переказала Т. Дмитренко: Скарби Дубенського замку // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Дубно, 2007. С. 79–84.

³⁸⁰ *Loziński W.* Życie polskie w dawnych wiekach. Kraków, 1974. S. 220, 244–245.

³⁸¹ ЧИОНЛ. 1891. Кн. 5, отд. III. С. 157–160.

³⁸² АЗР. Т. 1, № 128; Археографический сборник, издаваемый Виленской археографической комиссией. Т. 1, № 70.

³⁸³ *Иванишев Н. Д.* Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Т. 1. С. 131–132, 151–158.

Срібний з позолотою таріль. Перша пол. XVII ст., Західна Європа. Музей історичних коштовностей України.

8 жовтня 1577 р. заповіт на ім'я дружини (Марини Юріївни Тишкевич), пінський суддя Юрій Фурс згадував про заставлене кн. К. Острозьким с. Боложевичі в Мозирському повіті, яке князь так і не викупив, не повернувши грошей³⁸⁴. З немалими труднощами Грицько Сенюта повернув собі Жизниківці/Жижниківці 2 грудня 1559 р. Свого часу цей маєток був переданий К. І. Острозькому за викуп з полону, потім В.-К. Острозький повернув його Пруським, котрі виплатили заставну суму; в 1556 г. Єсько і його сестра Оксинія з чоловіком Андрушком – спадкоємці Пруських відступили свою третину маєтків “на вічність” кн. В.-К. Острозькому, який почав розширювати свої володіння у верхів'ях р. Случі – сформував Базалійську волость; а інші спадкоємці Пруських свою частку продали за 200 кіп Сенюті-Ляховецькому,

упродовж 1558–1559 рр. Сенюта подавав численні скарги до суду на захоплення Острозьким його земель у Жизниківцях та Кошелівці; 2 грудня 1559 г. Острозький видав у Дубні ліст про передання Григорію Єськовичу двох третин Жизниківців за 1000 кіп грошей, а 10 грудня 1559 р. передав і третю частину за 500 кіп грошей; у 1561 р. князь забрав у Сенюти с. Катюжинці з 11 сім'ями селян, у 1562 р. у вдови Сенюти-Ляховецького відібрав Михнів, на захоплених землях князь поставив вісім нових сіл; ця суперечка Сенют-Ляховецьких тривала ще й у 1628 р. – уже зі спадкоємцями князів Острозьких³⁸⁵.

Цілий скандал розгорнувся з приводу заборгованості К. Острозького королівському секретарю Янові Больману. 7 березня 1575 р. князь позичив у Больмана 5300 пол. зол., на що видав борговий запис під забезпечення (у разі несплати боргу в строк) Берездівським замком та Здолбицею, а в разі розорення цих маєтків ворогом чи втрати їх зобов'язувався перенести забезпечення на інші маєтки Острозького Дому³⁸⁶. У травні термін позики вийшов, і Ян Больман послав Михайла Гіжа до Острозького за грішми або для вступу в управління Берездовом і Здолбицею, але князь і грошей не віддав, і в маєтки не пустив³⁸⁷. Після довгих спроб здобути своє Больман подав скаргу на невиконання К. Острозьким своїх зобов'язань до суду (13 вересня 1575 р.)³⁸⁸. Це також не вирішило справи. Тоді королівський секретар, розуміючи марність сподівань, передав права на стягнення боргу Михайлові Гіжу, задовольнившись частковою виплатою. У Гіжа також нічого не вийшло, і він 8 листопада 1575 р.

³⁸⁴ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 86; ЦДІАУК. КМФ-32, оп. 1, спр. 86.

³⁸⁵ ЛНБ ВР. Сапеги, спр.18/1-С, 1956, арк. 48; *Собчук В.* Боротьба Сенют за спадщину Калениковичів (з історії поземельних відносин на Волині в першій і другій третинах XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 147–149, 156–157.

³⁸⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп.1, спр. 15, арк. 247–250 зв.; Ар.ЮЗР. К., 1911. Ч. 8, т. 6. № 134. С. 411–418.

³⁸⁷ ЦДІАУК. Ф.25, оп.1, спр. 15, арк. 246.

³⁸⁸ Там само. Арк. 414–414 зв.

перепродав боргову записку К. Острозького Давидові Горну³⁸⁹. Чим закінчилася ця справа про досить великий борг К. Острозького? Судячи зі скарги Больмана 1577 р., він повернув заставну собі й вступив у володіння Берездовом та Білашевом, але у травні того ж року К. Острозький захопив ці свої маєтки, на що і скаржився Больман³⁹⁰. Вочевидь, в умовах безкоролів'я секретар колишнього короля вже не мав значних впливів при дворі та сильної підтримки, тому не зміг повернути володіння. Вже в 1581–1583 рр. Больман намагався повернути свої гроші або заставлені маєтки – Берездів та Здолбицю³⁹¹. І хоча 21 вересня 1583 р. Больман та Острозький уклали полюбовну угоду щодо справи³⁹², невідомо, чи не залишилася вона знову тільки на папері (23 грудня 1583 р. Больман знову скаржився до суду про несплату боргу “и штрафа о шкоде и накладе”³⁹³). Нагадаємо, що 1574 р. К. Острозький зобов'язався виплатити Больману й борги Ольбрахта Ласького, якщо буде надано відповідні боргові документи³⁹⁴. Чи сталося це (тобто виплата) – знов-таки невідомо.

Натомість позичені 1590 р. 6000 зол. пол. у Андрія Богуцького під заставу замку та міста Дубно Острозький повернув 2 січня 1592 р.³⁹⁵. Масові позики К. Острозький зробив 1594 р., коли заставив низку маєтків Дем'яну Хоревському, Олізарові Єрличу (в рахунок позики 500 зол. пол.) та Кіндрату Прушинському (позика 300 золотих), які 14 жовтня були введені у володіння заставленими маєтками (Хорів, Зозулинці, Колимле, Кривин, Розваж)³⁹⁶. У 1599 р. князь через свого коморника Федора Тишкевича передав у заставу зем'янину Київського повіту Григорію Шишці-Ставецькому маєток Кожушки на Волині на три роки під 850 кіп гр. лит.³⁹⁷

Сам же К. Острозький у випадках надання позики під заставу жорстко добивався повернення боргу або забирав маєток. Наприклад, надавши у 1584 р. 4000 кіп гр. лит. пану Юхиму Позняку та його дружині під заставу Білогородки, князь урешті відібрав їх маєток³⁹⁸. Через слонімський земський суд у 1586 р. князь “злупив” із

Анна Ягелонка. Портрет з палацу у Вілянуві. XVI ст.

³⁸⁹ Там само. Арк. 456.

³⁹⁰ Там само. Спр. 17, арк. 363 зв.

³⁹¹ Там само. Спр. 23, арк. 238; кн. 460, спр. 381–381 зв.

³⁹² Там само. Кн. 541, арк. 71, № 383.

³⁹³ Там само. Арк. 116, № 658.

³⁹⁴ Там само. Кн. 454, арк. 246 зв.

³⁹⁵ СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция, ед. 487/1, л. 1–2.

³⁹⁶ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1284–1285; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 69, 71.

³⁹⁷ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 648 зв.–649.

³⁹⁸ НБУВ ІР. КДА. ЦАМ, Петров, 216, арк. 157–160.

мінського воєводи Миколая Сапєги як з поручителя заставні гроші після програння Федором Чечотом грошової суперечки з київським воєводою³⁹⁹. В. Берковський узагалі стверджує, що саме із застави Острозький здобував нечувані прибутки. За даними дослідника, наприкінці XVI ст. видані під заставу маєтків суми становили нібито 161 900 кіп грошей, а повернув собі князь удвічі більше⁴⁰⁰. Втім, це твердження, як нерідко буває в працях колеги, не підтверджується документально – невідомо, на яких матеріалах було зроблено такі обрахунки.

Складається враження, що накопичені золоті дукати та срібні таляри становили недоторканну скарбницю князя, яка мала тільки зростати. Обіговими були лише литовські гроші та польські золоті, яких Острозькому часто не вистачало для операцій з купівлею нерухомості, заплати воякам тощо. Князь позичав обігові гроші не тому, що не мав капіталу взагалі, а тому, що “твердий капітал” не витрачав принципово. Саме в цьому сенсі були слухними чутки про “скнарість”, “жадібність” і “ощадливість” Костянтина Острозького. Почасти це доводиться спеціальним актом, який 1 травня 1608 р. в Острозі видала Янушеві Острозькому дружина його покійного брата Олександра Анна з Штемберка Острозька. Судячи з усього, вона перебувала в Острозі в момент смерті тестя, тож саме вона опанувала його майно і скарбницю. Цим листом Анна стверджувала, що з коштів тестя їй (на частку синів) належить 19 тис. золотих червінців, 852 таляри, 400 монет у скринях та 24 404 золоті польські. Названі суми складали половину скарбу, успадкованого онуками Костянтина Острозького, а отже, такі ж суми мав отримати і Януш. Тож скарб кн. Василя-Костянтина на момент його смерті слід оцінювати у 38 тис. золотих червінців, 1704 таляри, 800 монет у скринях та 48 808 пол. зол. Усе це значно “охолоджує” перекази й легенди щодо незліченних багатств та півтора мільйонних щорічних грошових прибутків Острозького.

Згаданий акт засвідчував слова підскарбія покійного кн. Костянтина, що жодної копійки з цих грошей Януш Острозький на момент складання документа (а отже, й опису самого скарбу та майна) не взяв. Водночас удова Олександра Острозького стверджувала, що отримала свою частку рухомих цінностей: клейнодів, золота і срібла (власне, половину всього, що мало перейти її синам); княгиня склала реєстр відібраного. Саме цей реєстр мав би дати чітке уявлення про багатства кн. К. Острозького, однак він не зберігся⁴⁰¹. Лише частина речей Костянтина Острозького зафіксована у складі дубенського майна Януша Острозького описом 1615–1616 рр.⁴⁰².

³⁹⁹ НАРБ. Ф. 1785, оп. 1, спр. 9, арк. 112 зв.–114.

⁴⁰⁰ *Берковський В.* Господарська діяльність князів Острозьких з кінця XV – до початку XVII ст.: основні напрямки та характерні риси // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 46.

⁴⁰¹ *Regesta skarbcza książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616.* S. 206–207, pr. 1.

⁴⁰² *Ibid.* S. 206–221.

ИНТЕЛЕКТУАЛЬНО- КУЛЬТУРНА СФЕРА: КНЯЗЬ-МЕЦЕНАТ ЧИ ВИБАГЛИВИЙ МАГНАТ?

Якщо спитати пересічного громадянина України про князя Василя-Костянтина Острозького, то зі шкільного курсу йому пригадається лише одне: меценат науки і культури, засновник Острозької академії, видавець Острозької Біблії. Цей образ князя-мецената і просвітителя виявився чи не найбільш стійким, його зберегла навіть радянська ідеологія. Відновлення (а точніше, створення на новітніх освітніх засадах) Острозької академії-університету та кількаразове перевидання Біблії знову реанімували саме цей образ князя для загалу – і не тільки. Здавалося б, саме у цій царині перед дослідником не може стояти жодної проблеми: опиши острозьку школу, друкарню, інші освітні заходи під егідою князя, та й годі. Фактична сторона справи детально опрацьована багатьма поколіннями вчених, тож нічого складного немає...

Однак не це ми хотіли би з'ясувати для себе й для читача. Нас цікавить погляд на всі відомі проекти в інтелектуально-культурній сфері “очима” чи хоча б “із боку” самого В.-К. Острозького. Навіщо він усе це робив? Яку мету (чи їх багатоманіття) мав перед собою? Загалом: що означає його діяльність у даному напрямі – бажання виглядати вибагливим магнатом і конкурувати з іншими визначними меценатами (наприклад, Замойським, Радзивілами, Ходкевичем) чи навіть самим королем? індивідуальний потяг до знань та їх поширення? ідейне просвітництво Русі й відчуття відповідальності за інтелект і душу руської людності?

Варіантів може бути чимало, але, на наш погляд, не варто шукати околичні шляхи й мудрі підтексти. Відповіді на поставлені питання може дати лише сам В.-К. Острозький через збережене листування з безпосереднім обґрунтуванням мотивації своїх проектів, з обговоренням конкретних ініціатив, із зверненням до фахівців і запрошенням їх до свого двору. Навіть написані від імені князя його наближеними, тобто острозькими книжниками, передмови до острозьких стародруків, його відкриті публічні послання тощо допоможуть декодувати позицію Острозького. Звісно, викладені там ідеї далеко не цілком належать самому князю, однак, погодившись на їх авторизацію, Острозький сприймав і суть означених ідей як власну.

Чи потрібен був князеві “піар”? Тобто чи міг він писати публічно й приватно щось значуще, говорити про вічні цінності, патріотичні почуття й високі помисли лише заради “іміджу”? Це більше могло стосуватися полемічних текстів, але не констативного наративу. Тож усе, що вийшло з-під пера чи було підписане Острозьким, на нашу думку, все ж несе певне свідчення його власної мотивації інтелектуально-культурної діяльності. Набагато складнішим є питання про розуміння князем “вічності” його починань і проектів, тобто їхньої історичної значущості, а не лише “прикладного”, актуального характеру. Натомість, мабуть, найпростішим може видатися питання жертвовності: всі проекти були недешеві, вони постійно потребували коштів, а запрошення фахівців також вимагало забезпечення їхнього побуту й систематичної платні (в тому числі земельних наділів). Князь, котрий мав славу заощадливої люди-

ни, повинен був мати непереможну потребу в інтелектуально-культурній діяльності задля загалу (не для себе самого), аби не шкодувати на все це власних коштів.

Поряд із цим Острозький вкладав кошти виключно у проекти, що здійснювалися лише в його маєтках. Він не фінансував просвітницької та книжної діяльності не лише Віленського, а й Львівського братства, не давав коштів на Патріаршу школу чи єпархіальні училища, не виступав (та мабуть і не міг) жертводавцем головного державного центру науки й освіти – Краківського університету. Тож усе-таки він – “куртуазний” магнат, котрий бажав мати свій “Платонівський гурток” і супутні інституції, як це було у Замойського, Радзивілів, Ходкевича? Найактуальнішим прикладом для Острозького мав бути (і таки був!) невеличкий інтелектуальний гурток кн. Андрія Курбського в Миляновичах, який неймовірно продуктивно працював від

Муза Калліопіа – покровителька епічної поезії та науки. Гравюра 1597 р.

кінця 1560-х до 1583 р. над перекладами творів Святих Отців (Іоанна Златоуста, Єпифанія Кіпрського, Афанасія і Кирила Александрійських, Іоанна Дамаскіна, Андрія Критського, Амфілохія Іконійського, Діонісія Ареопігита, Кирила Єрусалимського, Григорія Ніського та латинських авторів – Ієроніма Стридонського, Амвросія Медіоланського, Петра Даміані, історика Євсевія Кесарійського; особлива увага Курбського була спрямована на творіння Сімеона Метафраста, які перекладав ще кумир князя Максим Грек). Звід перекладів Сімеона Метафраста, “Новий Маргарит” Іоанна Златоуста, Богословіє Іоанна Дамаскіна та збірку житій святих (“агиографический свод”) Курбський зі своїм колом не лише переклали, а й на рубежі 70-х – 80-х років XVI ст. розіслали обраним адресатам (у тому числі В.-К. Острозькому)¹.

Листування Курбського з Острозьким стало важливим чинником зародження проекту створення Острозького центру як наукового гуртка, видавництва і школи. Саме в другій половині 1570-х років Курбський здобув авторитет православного інтелектуала й богослова, котрий вважав себе учнем самого Максима Грека (ще у свій московський період князь займався догматичними питаннями та агіографією, створивши низку послань і два житія Августина Гіппонського) і листувався майже з усіма інтелектуалами литовської Русі (збереглося

¹ Калугин В. В. Андрей Курбский и Иван Грозный (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя). М., 1998. С. 31–57, 299–312 (перелік усіх перекладних текстів за рукописом ГИМ ОР. Синод. 219); Филошкин А. И. Андрей Михайлович Курбский. СПб., 2007. С. 68–69, 72–73, 75. Нещодавно було здійснено публікацію “збірників Курбського”: “Житие святителя Николая Мирликийского” в агиографическом своде Андрея Курбского / Публ. В. В. Калугина. М., 2003; “Житие Сильвестра, Папы Римского” в агиографическом своде Курбского / Публ. В. В. Калугина. М., 2003; Святой Георгий Победоносец в агиографическом своде Андрея Курбского / Публ. В. В. Калугина. М., 2004; *Єрусалимський К. Ю.* Сборник Курбского. М., 2009. Т. 1 (с. 843–871 – вичерпний список бібліографії).

13 листів Курбського до русинів у Литві, але не віднайдено жодного листа його адресатів до самого Андрія Михайловича)². Курбський поставив перед собою завдання освічення Русі словом Отців Церкви через переклади їхніх творів, котрі до того часу були відомі лише фрагментарно або й зовсім не відомі східним слов'янам. Князь сам узявся вивчати латину, граматику, риторику, філософію, діалектику (з його кола вийшов переклад “Діалектики” Іоанна Дамаскіна та праці “Про силогізми” учня Лютера І. Спангенберга) й персонально зайнявся перекладами, тексти яких розсилав для ознайомлення своїм адресатам, зокрема й Острозькому (на полях князь Андрій залишав свої роз’яснення – “скази”). Серед членів гуртка Курбського особливо виділялися бакалавр Амброджіо (шляхтич Ковельського повіту Амвросій Брежинський чи Амброжій Брежевський), з яким Курбський перекладав проповіді Іоанна Златоуста; Марко Сирохозин; Станіслав Ольшевський та ін. Число членів гуртка дедалі зростало, й серед них не було жодної випадкової людини – всі вони були інтелектуали, знавці мов та богослови.

Символічна фігура Граматики й епіграма на Граматику. Вільно, 1596 р., видання Лаврентія Зизанія.

² Лист кн. К. Острозького від 22 квітня 1577 р. володимирському підстарості С. Граєвському з проханням занести до годських книг листа В. Загоровського до А. Курбського // РИБ. СПб., 1914. Т. 31. Стб. 513–522.

Діяльність Курбського не могла залишити Острозького байдужим. Його амбіції підстьобувало й те, що не місцевому й не надто багатому Курбському вдалося розгорнути таку бурхливу богоспасенну діяльність. Тексти перекладів, котрі отримував Острозький, ще більше переконували його, що у своєму осередку він може робити не лише щось подібне, але більше, краще, глобальніше³. Курбський діяв на Острозького і як подразник. Згадаймо критику Курбським Василя-Костянтина (лист датується приблизно 1572 р.) за те, що милянвицький переклад творів Іоанна Златоуста він дав оцінювати (“пробовати”) “варвару неякому”, “невежде” та еретика (тобто протестанту); князь Андрій пропонував краще спалити текст або віддати попові у православну церкву, адже, згідно з Діонісієм Ареопігітом, духовне не кожному відкривається⁴. Ще більше ганив Курбський Острозького за те, що відповідати на твір єзуїта Петра Скарги він доручив аріанину Мотовилу, котрий “гірше Магомета” (два листи 1577 р.). “Милянвицький Савонарола” писав адресату, що все це від

Герб кн. Андрія Курбського. Гравюра 1641 р.

лінощів і нерадіння у читанні Святого Письма, тому він не припинить аж до самої смерті надокучати Острозькому щодо постійного студювання Біблії⁵. Згодом Курбський знову вказував князю, що негоже дружити з еретиками й сприймати їхні твердження про те, ніби Римські єпископи – антихристові слуги⁶. Василь-Костянтин зважав на думку Курбського: текст Мотовила так і не був опублікований, а в 1579 р. Острозький пробував доручити складання відповіді Скарзі грекові з Крита Євстахію Натанієлу. Зі свого боку Василь-Костянтин мав намір намовити А. Курбського “лепшого ради виразумения” перекласти польською мовою бесіду Іоанна Златоуста про віру, надію та любов. На це Курбський з притаманною йому різкістю відповів, що негоже святий текст передавати “в польськую барбарію”⁷.

³ Див.: Барановский С. Курбский и Острожский (из истории их отношений между собой по случаю деятельности их в пользу Западно-русской Церкви в эпоху унии) // ВЕВ. 1875. № 1. С. 1–8. № 2. С. 54–69 (автор вважає, що саме Курбський спрямував Острозького, визначив програму його дій та застеріг від впливу протестантів і єзуїтів); Цеханович А. А. М. Курбский в западно-русском литературном процессе второй половины XVI в. // Книга и ее распространение в России в XVI–XVIII вв. Л., 1985. С. 14–24; Калугин В. В. Литературное наследие князя Андрея Курбского (спорные вопросы источников) // Palaeoslavica. 1997. Т. V. P. 83–133; *Его же*. Литературный кружок князя Андрея Курбского в восточнославянских землях Речи Посполитой // Slavia Orientalis. Kraków, 1996. Rocznik 45. № 1. S. 39–51; Калугин В. В. Андрей Курбский и Иван Грозный; Филлюшкин А. И. Личность в зоне контактов средневековых культур (князь А. М. Курбский в литовской эмиграции) // Восточная Европа в древности и средневековье: Контакты, зоны контактов, контактные зоны. М., 1999. С. 93–97; *Его же*. Андрей Михайлович Курбский; Auerbach I. Andrej Michajlovič Kurbskij. Leben in osteuropäischen Adelsgesellschaften des XVI Jahrhunderts. München, 1985; Гаврилюк С. В. Діяльність князя А. Курбського на захист православ'я на Волині // Минуле і сучасне Волині. Луцьк, 1998. Зб. VIII. С. 108–110.

⁴ РГБ. ОР. Ф. 209, спр. 500; РИБ. Т. 31. Стб. 411–414.

⁵ РИБ. Т. 31. № XXIII. Стб. 461–462.

⁶ Там же. Стб. 463–468.

⁷ Там же. Стб. 413.

При цьому варто зазначити, що сам Курбський уживав польську мову. Дослідники характеризують це як “показатель подданства”, тож висловлювання Курбського про “барбарію” має не етнолінгвістичний, а стилістичний сенс⁸. Припускають, що саме Курбський порадив Острозькому запросити Івана Федорова та навіть сам брав якусь участь у підготовці видання Біблії⁹. З іншого боку, пропонується гіпотеза, що А. Курбський готував проект власної “частной академии”¹⁰. К. Ю. Єрусалимський констатує: “Курбский неоднократно гостил у К.-В. К. Острожского, обращался к нему за судебной помощью, воевал вместе с ним против татар, менялся с ним книгами, не менее двух раз писал ему увещательные письма и назначил его в завещании одним из опекунов своей семьи”¹¹. Тексти листів Курбського до Острозького та Радзивілів містили слова, фрази й думки з перекладуваних ним святоотецьких творів. Дослідник не має сумніву, що Курбський співпрацював із колом острозьких інтелектуалів у перекладі святоотецької та навчальної літератури; зокрема в острозькому виданні “Нового Маргарита” 1595 р. опубліковані переклади слів Іоанна Златоуста, здійснені співробітниками Курбського, – ймовірно, цей текст був в особистій бібліотеці Острозького¹².

Разом із тим Острозький все ж мав над Курбським значну перевагу: він заснував власну друкарню й міг видавати книги, а не лише поширювати рукописні копії (в які нерідко закрадалися помилки). Тож не випадково вже по смерті Курбського саме Острозький видав у 1595 р. у своїй друкарні “Новий Маргарит” із 94-х творів Іоанна Златоуста, більша частина яких була перекладена милянницьким гуртком включно зі списком усіх відомих текстів Златоуста (зادля виявлення підробних, що їх поширювали єретики). Знайомство Острозького і з іншими перекладами “курбськiанців” також не викликає сумнівів: це дуже важливі догматичні твори Іоанна Дамаскіна (“Джерело знань”, “Фрагменти”), “Діалога” Геннадія Схолярія, “Повість про Варлама та Іоасафа”, твори Сімеона Метафраста, Діонісія (“Псевдо”) Ареопагіта, Василя Великого, Григорія Богослова, Кирила Александрійського, уривки із Сократа, Созомена, Цицерона, Єпіфанія Кіпрського, Никифора Калліста, Євсевія Кесарійського, Феодорита¹³.

⁸ *Єрусалимський К. Ю.* Андрей Курбский как ренессансный историк // *Время – история – память: Историческое сознание в пространстве культуры.* М., 2007. С. 199.

⁹ *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. М., 1974. С. 87; *Калугин В. В.* Андрей Курбский и Иван Грозный. С. 295.

¹⁰ *Єрусалимський К. Ю.* Андрей Курбский как ренессансный историк. С. 224.

¹¹ *Єрусалимський К. Ю.* Сборник Курбского. Т. 1. С. 88.

¹² Там же. С. 89.

¹³ Див.: *Іванишчев Н. Д.* Жизнь князя Курбского в Литве и на Волыни. К., 1849. Т. 1–2.; *Курбский А.* Новый Маргарит. Гессен, 1977. Тетр. 1–5.; *Андреев В.* Очерк деятельности князя Курбского на защиту православия в Литве и на Волыни. М., 1873; *Бартошевич Ю.* Князь Курбский на Волыни // *Исторический вестник.* 1881. № 9. С. 65–85; *Шумаков С.* Акты литовской метрики о князе Курбском и его потомках // *Книговедение.* 1894. № 7/8. С. 17–20; *Скрынников Р. Г.* Переписка Ивана Грозного и Курбского. Л., 1973; *Древнерусская литература: Источниковедение.* М., 1984. С. 115–136; *Древнерусская литература: Источниковедение.* Л., 1985. С. 110–114; *Auerbach J.* Andrej Michajłowič Kurbskij. S. 383–387; *Naumow A.* Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej. Kraków, 2002 та ін.

Але замислимося: чому ж такі центри не створили інші українські магнати – Вишневецькі, Корецькі, Заславські, Сангушки і т. д.? Тобто для Острозького його діяльність в інтелектуально-культурній сфері означала щось більше, ніж придворна розвага й прославлення чеснот мецената. А після Берестейської унії Острозький центр отримує могутній імпульс, котрий надасть йому виняткового ідейного значення. Тож, як бачимо, просте питання “про гроші” насправді є далеко не простим, якщо поглянути на нього під іншим кутом зору.

Чи не першим у цьому напрямі завдяки модерному творчому інструментарію спробував з’ясувати проблему сучасний російський дослідник Л. В. Соболев. Він констатував, що інтелектуально-культурну працю Василь-Костянтин Острозький розпочинає лише після того, як він зміг досягнути всю батькову спадщину, утвердити політичне лідерство в руських землях Речі Посполитої, накопичити значні кошти. “На это повлияло не только стремление Острожского поднять значение своего рода, но и мотивы объективного характера, связанные с пониманием им низкого культурного уровня его сограждан и, прежде всего, православного духовенства”¹⁴. Л. В. Соболев переконаний, що князь “хотел предоставить землякам возможность для повышения своего культурно-образовательного уровня, недостаточность которого могла особенно выявиться в условиях усиления контактов с Короной. А это, в свою очередь, должно было поднять статус южнорусской (?! – В. У.) шляхты в глазах более просвещенных польских и литовских собратьев”. Запрошення Івана Федорова та заснування училища було першим кроком до перетворення Острога в культурний центр усіх руських земель Речі Посполитої. Видання Біблії, постійний пошук князем кадрів для училища тощо свідчать “о возрастании активности кн. Острожского в культурно-просветительской и церковной жизни”. Поряд із цим, на думку Л. В. Соболева, вінцем усієї цієї діяльності слід вважати переговори Острозького з представниками Папи про створення Патріархії з центром в Острозі. Всі ці заходи князя, звісно, окрім усього, сприяли зміцненню його власного авторитету, а видання Біблії зробило його ім’я відомим усьому православному світові¹⁵. Частково ці думки повторюють сказане раніше І. З. Мицьком про міркування княжого престижу, про Острог як “один із двох центрів православної східноволинської єпархії”¹⁶.

Томаш Кемпа також зазначав, що Острозький краще за інших бачив і розумів фатальний стан освіти в Церкві. Оскільки князь мав тісні стосунки і з католиками, і з протестантами, він міг порівняти систему їхньої освіти та освітніх закладів (про це князь писав Іпатієві Потію в 1593 р.)¹⁷. Відтак створений ним острозький центр слід вважати “першою важливою ініціативою, втіленою з метою реформування системи церковної освіти”. Поряд із цим князь був толерантним і відкритим для західної культури, тому він взурувався на кращі зразки протестантських та єзуїтських освітніх центрів (тим більше що тоді саме єзуїти вважалися “вчителями Європи” через свою

¹⁴ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой: АД КИИ. М., 2002. С. 19.

¹⁵ Соболев Л. В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. 2001. № 2. С. 42.

¹⁶ Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636). К., 1990. С. 24.

¹⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 100–101.

найдосконалішу, як на той час, освітню систему й практику¹⁸). Острозький вчинив справжню революцію у традиції православної освіти, сполучивши греко-слов'янський образ культури з латино-європейським. Як образно зазначила Наталя Яковенко, “з Острога бере початок і демонтаж тогочасної руської культури”¹⁹. Безперечною заслугою князя є створення в Острозі найважливішого осередку православної думки в руських землях. Це вдалося Василю-Костянтину, окрім іншого, завдяки тому, що Острог давно вже був містом, в якому “виразно проявлявся симбіоз культури Сходу і Заходу”: тут мирно співіснували православні церкви, протестантські (антитринітарські та кальвіністські) зібрання²⁰, католицький костел, татарська мечеть із медресе (наявність школи для мулл в Острозі не є доведеною), єврейська синагога зі школою, тож завдяки цій атмосфері взаєморозуміння і взаємозбагачення при переважному впливі й фаворитуванні Православія саме Острог мав стати “місцем для створення сильного осередку православної культури”²¹. Перебудовується й переосмислюється навіть Острозький замок: від другої половини 1570-х років на запрошення князя тут оселяється італійський архітектор П'єтро Сперендіо: споруда набуває виразних західних форм, але водночас зберігає “руську складову”.

Ігор Мицько вказує і на інші можливі взірці для освітньо-інтелектуального проєкту Острозького: гімназію в сілезькому місті Бжег, засновану 1564 року Єжи II Пястом, з яким листувався Василь-Костянтин (відомий лист 1567 р.); школу і друкарню при магнатському дворі спорідненого (по матері) роду князів Слуцьких, які почали діяти вже з кінця 1570-х років²².

Утім, не всі дослідники оцінюють починання Острозького в інтелектуально-культурній сфері так позитивно. Наприклад, Станіслав Кардашевич безапеляційно стверджував, що задум школи і друкарні “не дав бажаних плодів, не розквітли в них ні цноти християнські, ні світло для народу; школи видали лише поборників віри, а друкарня – стоси книг полемічних... з часом усе забулося”, “недовго школа острозька існувала і небагато принесла для краю пожитків”²³. У цьому ж ключі писав і єпископ Едвард Ліковський: “Острозька Академія руській Церкві не принесла великих користей, противно принесла їй більше шкоди. А причина сего та, що князь, не маючи ясного поняття про науку і догми Церкви, що становить її зміст і суть, спроваджував без вибору до академії з заграниці професорів, з котрих, коли не більше, то при менше велика часть відносилася до руської Церкви байдужо, або і ворожо, з котрих багато було явних а еще більше скритих єретиків, що ненавиділи руську Церкву ... отруювали ерессю, сіяли незгоду”. Більше того, автор натякав, ніби й сам Острозький був таємним антитринітарієм²⁴.

¹⁸ Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Публ. Р. Паранько, А. Маслюха. Львів, 2008.

¹⁹ Яковенко Н. М. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. К., 2005. С. 209.

²⁰ Tazbir J. Antytrynitarizm na ziemiach ukraińskich w XVII wieku // Z polskich studiów slawistycznych. Seria 4. Historia. Warszawa, 1972. S. 99.

²¹ Кетра Т. Akademia i drukarnia Ostrogska. Biały Dunajec; Ostrog, 2006. S. 11–13, 36, 62–63.

²² Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-лагінська академія. С. 24, 51.

²³ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 130, 139.

²⁴ Ліковський Едвард, єпископ. Берестейська унія (1596) / Пер. з пол. В. Кузьми та О. Заторського. Жовква, 1916. С. 50–51, 176–177.

Ці явно упереджені твердження навряд чи потребують коментарів – сам матеріал даного розділу вказує на превалювання в них конфесійно-ідеологічних мотивів. Утім, з точки зору католика, вочевидь, і нині все може виглядати саме так. Інтелектуалі-католики доби Острозького так само зверхньо дивилися на “урожай” острозького центру. Проте навіть вони не могли не рахуватися з конкретними плодами острозьких інтелектуалів – і особливо у сфері церковно-релігійної полеміки²⁵.

Сучасні українські історики пропонують різні оцінкові вектори меценатської діяльності Острозького. Сергій Плохій вважає, що світські магнати, і передусім кн. В.-К. Острозький, мали не лише більші матеріальні ресурси, ніж ієрархія чи світські діячі середнього ґатунку, а й інші “інтелектуальні обрії, що дозволяло їм досягнути вимоги часу”²⁶.

В. Д. Литвинов наполягає, що острозький науково-освітній осередок “став головним інтелектуальним центром, який сприяв загальнонаціональній духовній консолідації і вихованню громадянської активності тогочасної української людини”, а сам Василь-Костянтин був “вітчизняним мислителем”²⁷. Такий підхід характерний для тих дослідників, котрі шукають національні прояви та патріотизм “від початків” української історії. Наприклад, Н. К. Петрук постулює, що двір Острозького “став зосередженням найбільш прогресивних кіл українства, центром нової освіти, нового шкільництва, нового духовного життя... Особлива духовна, інтелектуальна атмосфера ... сприяла прийому ... неортодоксально мислячих людей з Московії”; “Ідеалом спілкування в літературно-інтелектуальних об’єднаннях, зокрема в Острозькому, виступають скоріше дружба і товариські стосунки, ніж протистояння індивідуальностей чи особистісна конкуренція”, там панували “солідарність, духовна спільність і тісні міжособистісні контакти”²⁸.

А Ігор Шевченко не має сумніву, що “острозький гурток був у цілому історичною випадковістю... відокремленим явищем”, оскільки інші православні магнати і шляхта подібними проектами не займалися. Дослідник вказує лише на Курбського і вважає, що на нього подіяв приклад Острозького. Однак Курбський зібрав навколо себе лише православних діячів, а в Острозького були і протестанти (котрі вважали його “своїм” чи прихильним до них), католики, греки різного походження (візантійського і римського), московити-втікачі. Тож роль Острозького “в релігійному провіді була неоднозначною”²⁹.

Попри всі наведені оцінки загалом слід погодитися із зауваженням Томаша Кемпи: для більшості тогочасних православних зовсім не істотними були безпосередні мотиви, якими керувався В.-К. Острозький, – найважливішим було те, що він після себе залишив³⁰. Але саме ці мотиви все ж становлять першочерговий інтерес для нас, оскільки дають змогу “побачити” всі ці проекти з погляду самого Острозького.

²⁵ Див.: *Stradomski J.* Spory o “wiare grecką” w dawnej Rzeczypospolitej. Kraków, 2003.

²⁶ *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005. С. 102.

²⁷ *Литвинов В. Д.* Україна в пошуках своєї ідентичності XVI – початку XVII століття: Історико-філософський нарис. К., 2008. С. 119, 198.

²⁸ *Петрук Н. К.* Українська духовна культура XVI–XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття. Хмельницький, 2007. С. 112–113, 122.

²⁹ *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів, 2001. С. 148–149.

³⁰ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 111.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ МОТИВАЦІЇ ТА КНИГОЛЮБІЄ КНЯЗЯ

Суб'єктивний фактор у меценатській діяльності завжди, а тим більше за часів Острозького, мав неабияке, якщо не вирішальне, значення. Князь вкладав свої кошти цілеспрямовано у проекти, які йому видавалися важливими й значущими. Тож одразу виникає запитання: в чому, власне, полягав цей суб'єктивний фактор конкретно для Острозького? Відповідь на це дають сучасники та й сам князь в його частих запитах про вчених, про книги, в його бажанні інтелектуального спілкування (навіть із московським Самозванцем). Чи може бути якимось “уречевлений” такий інтелектуальний потяг князя? Так. І насамперед книгами, які він зібрав.

Стосовно цієї бібліотеки маємо кілька згадок про її рештки серед майна Дубенського замку в описі 1615–1616 рр. Тут доволі загально названі “книги руські князя їх мосці старого”, “книги руські оправлені князя їх мосці старого”, “книги татарські”, “Еналогія” турецька, латинська книга про Ангелів, “книги древні”, “книги мальовані” (тобто з мініатюрами?) – оправлені, в тому числі в срібло, книги рукописні, оправлені в дерев'яні палітурки з різьбленням³¹. В одному примірнику острозького видання “Книжици в десяти разделах” 1598 р. дослідники віднайшли навіть суперекслібрис кн. Василя-Костянтина Острозького, витиснений на верхній кришці оправи (овальний медальйон з чотиричастинним картушем, традиційним гербом та навершям із п'яти страусиних пір'їн) (НБУВ. Кир. 665)³².

І. З. Мицько пропонує реконструкцію “острозького книжного зібрання” методом аналізу джерел, які використовували острозькі інтелектуали у своїх творах. Тож виходить, що тут були праці Максима Грека та інших православних полемістів, а також “численні західноєвропейські видання”. Щодо останніх, то дослідник вказав на книги, які збереглися донині: “Космографія” С. Мюнстера (Базель, 1550) (була подарована кн. Острозькому Матвієм у 1580 р.), “Грецько-латинський словник” Калепіна (Базель, 1562), трагедії Евріпіда (Базель, 1551), промови Цицерона, грецька граматика Кленарда та ін. Особливо відзначається ціла колекція біблійних видань Лютера, білоруських кальвіністів, польських друкарень (як католицьких, так і протестантських)³³. Був тут і загадковий рукопис полемічних трактатів Солунських митрополитів Григорія та Ніла проти латинян, який Острозький здобув на Афоні (про нього йдеться в листуванні кн. А. Курбського)³⁴. А Пахомій

Палітурка книги з бібліотеки Жигимонта II Августа.

³¹ Regestra skarbcza ksiąg Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce. T. 6. S. 207, 213–214, 218.

³² Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків. Львів, 1981. Кн. 1: 1574–1700. С. 31. № 38.

³³ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. С. 24.

³⁴ Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Українська культура XIII – першої половини XVII століть. К., 2001. Т. 2. С. 538.

Огілевич у 1671 р. зробив запис про те, що він користувався рукописом антилатинського твору преп. Феодосія Печерського з бібліотеки кн. Острозького³⁵. Проте щодо особистої книгозбірні Острозького та системи його читання нині, на жаль, не можна сказати практично нічого достеменного. Вочевидь, вона не була особливо великою, іншомовні книги князь збирав, імовірно, для перекладацьких проектів острозьких діячів, а сам читав переважно “книги руські” (оскільки саме їх він обговорював).

Задля контексту зазначимо, що бібліотека короля Жигимонта II Августа налічувала близько 4000 томів (частково була успадкована від батька – Жигимонта I, але в основному формувалася самим власником). Із них найбільшу частку складала юридична література (293 видання, їх каталог був укладений лише 1599 р. С. Кошутським), затим – історична, географічна, медична і теологічна. Нині від королівської бібліотеки збереглося в Бібліотеці РАН (СПб.) 68 кодексів, що містять 97 видань (деякі переплетені по кілька в один конволют) за 1498–1558 рр., у тому числі 68 латиномовних, 15 грекомовних, три на івриті й одне чеською. У збереженому корпусі переважає теологічна література, зокрема видання Біблії (чеською 1549 р., два томи староєврейською 1547 р.), шість томів творів теолога Жана Жерсона (1518 р.). Філософська частка становить 18 томів, у тому числі твори Арістотеля. З історії тут присутні твори Плутарха, Тацита, хроніка Іоанна Зонара. Чимало видань були внесені до “Індексу заборонених книг”, але король їх усе ж читав³⁶. Ще більше – 900 видань (понад 500 томів) цієї бібліотеки – збереглося в Польщі та Литві³⁷ і поодинокі примірники – в Києві³⁸.

Вочевидь, некоректно порівнювати бібліотеки магнатів-католиків та протестантів із книгозбірнями православних, оскільки латино- та іншомовні видання в них переважають: некириличне книговидання обіймало більше 90% усієї книжкової продукції. Православні ж магнати намагалися збирати кириличні видання, а також польсько- й у незначній кількості латиномовні. В цьому сенсі багато залежало від рівня освіченості конкретного власника. Наприклад, сучасник Острозького Миколай Кшиштоф Радзивіл Сирітка (1549–1616) знав кілька європейських мов, подорожував до Святої Землі, часто бував у Римі й Венеції та скрізь купував книги. Тож його книгозбірня була, як на той час, дуже велика, чимало книг із неї збереглося до сьогодні (Радзивіл подарував також низку видань єзуїтському колегіуму в Несвіжі). Щодо бібліотеки Радзивіла та інших представників цього роду написано не одне спеціальне дослідження³⁹.

³⁵ *Ваврик М.* До історії службника в Українській Католицькій Церкві в другій половині XVII ст. // *AJSBM. Romae*, 1979. Т. 16. Р. 105 (дякуємо Віталію Ткачуку за вказівку на цей факт). Згаданий полемічний твір лише приписувався преп. Феодосію, але його автором нині вважається Феодосій Грек. Див.: *Подскальський Г.* Християнство і богословська література в Київській Русі (988–1237 гг.). СПб., 1996. С. 294–301.

³⁶ *Савельєва Е. А.* Книги польського короля Сигизмунда II Августа // *Матеріали і повідомлення по фондам Отдела рукописной и редкой книги БАН СССР*. 1985 г. Л., 1987. С. 223–246.

³⁷ *Kawecka-Gryczowa A.* Biblioteka ostatniego Jagiellona: Pomnik kultury renesansowej. Wrocław, 1988.

³⁸ *Szamraj M.* “Zygmunt” w Kijowie // *Biul. Bibl. Jagiellońskiej*. Warszawa; Kraków, 2006/7. R. 56/57. S. 5–16.

³⁹ *Bernatowicz T.* Biblioteka jest jedną ozdobą. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł i książki // *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*. Materiały międzynarodowej sesji. Warszawa, 1995. S. 35–54; *Голенченко Г. Я.* Описи библиотек и книжных собраний Радзивиллов в Национальном архиве Беларуси // *Ibid.* S. 55–62; *Jarczykowa M.* Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku. Katowice, 1995.

Існують і праці, присвячені бібліотекам польського та білоруського нобілітету⁴⁰. На жаль, стосовно книжкового зібрання В.-К. Острозького таких студій немає (публікація З. Сотніченка фактично оглядає колекцію книг Острозького єзуїтського колегіуму – близько 300 видань, але там не було ні книг православної школи, ні книг самого “старого князя”). Утім, Томаш Кемпа пише, що Василь-Костянтин “володів цінним зібранням рукописів грецьких і слов’янських, а також друків католицьких і протестантських”⁴¹. А місцеві краєзнавці навіть стверджують, що велика бібліотека кн. А. Курбського по його смерті перейшла до Острозького⁴², або принаймні, як це зазначає І. З. Мицько, була придбана для Острозької академії⁴³.

Збирання Острозьким книг, особлива увага до релігійно-церковної тематики, вишукування різних рукописів і стародруків – усе це вказує на особливе книголюб’є князя. І попри відсутність достеменних знань про обсяг та зміст його бібліотеки нам видається, що суто інтелектуальні мотивації у створенні Острозьким цілого гуртка вчених при своєму дворі відігравали доволі важливу роль. Звісно, ця мотивація особливо загострювалася її православним забарвленням, котре вимагало каталізації освітніх і наукових проектів, що їх на той час могли здійснювати лише заможні магнати. Інша річ, що основні проекти Острозького свідомо втілювалися князем лише в рамках приватної ініціативи без інституалізації на державному рівні – тобто без спроб здобути офіційний статус Академії чи хоча би школи, як і друкарні. До Острога задля навчання своїх дітей не потяглася православна шляхта, не кажучи вже про католицьку чи протестантську. Вочевидь, і сам Острозький не мав наміру створювати школу для шляхтичів і навчати їх власним коштом, навіть дітей своїх клієнтів та слуг. Утім, саме для піднесення престижу руської шляхти та її реноме у шляхетському загалі держави такий офіційно визнаний освітній центр був украй необхідним. Острозький не взяв на себе функцію вождя-просвітителя Русі/русі. Цьому освіченню об’єктивно слугувала переважно книжкова продукція острозького центру. Навіть думка про освіту духовенства не накладалася на острозький центр, оскільки богословська освіта мала здійснюватися під наглядом церковної ієрархії та у відповідних школах.

Відмежувавшись від усіх зацікавлених сторін, Острозький творив лише свій власний центр, котрий задовольняв його інтелектуальні інтереси та загальне розуміння значущості й потреби інтелектуально-духовної творчості православної русі, котра має заявити про себе у католицько-протестантському середовищі, позбувшись комплексу меншовартісності. Поряд із цим Острозький фактично “виховував” майбутнє – тобто сприяв підготовці освічених кадрів для Церкви, магнатських і шляхетських придворних – слуг, адміністраторів тощо. Тож його ініціативи й заходи на практиці мали цілком значуще громадське звучання.

⁴⁰ *Голенченко Г. Я.* Крупные светские частновладельческие библиотеки Белоруссии и Литвы XVI – середины XVII в. // Федоровские чтения. 1982. М., 1987. С. 100–114; *Topolska M. B.* Biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*. 1983. Т. 20. S. 143–183; *Bylinowa E., Opalińska K.* Kolekcje historyczne. Księgozbiory szlacheckie XVI – XVII wieku. Warszawa, 2004.

⁴¹ *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. С. 101. Цю інформацію повторює також Н. М. Яковенко: Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 209.

⁴² *Огнева О. Д.* Бібліотеки Волині // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. Острог, 1993. С. 115–116.

⁴³ *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 25.

Ідейну сторону діянь князя засвідчували острозькі інтелектуали, котрих він “пригрів” у своїй резиденції. Наприклад, Герасим Смотрицький у передмові до Острозької Біблії, підкреслюючи духовну спорідненість Костянтина Острозького з Володимиром Святим та Ярославом Мудрим, констатував:

Владимер бо свои народ крещением просветил,
 Константин же богоразумия писанием осветил...
 Ерослав зиданием церковным Киев и Чернигов оукраси,
 Константин же едину соборную церковь писанием взвыси⁴⁴.

Зовсім інакшим постає образ “Волинських Афін” у поемі Пекаліда. Попри те, що в ній автор виділив окремий підрозділ під назвою “Тримовна острозька гімназія”, ведучи мову про переселення до Острога муз із Аполлоном та перетворення міста в “новий Гелікон”, предметно про саму “гімназію” сказано дуже мало. Тут прославляються бібліотека, видання Острозької Біблії тощо. Що ж до діяльності самої “гімназії”, то автор зазначає:

Феб увінчає чоло молодих колись лавром зеленим,
 Він їм покаже зірки, що сяють у небі просторім,
 Дасть теж кіфару, навчить лікувати і знати майбутне,
 Будуть тоді керувати злочинним безглуздям чесноти,
 І завдяки божеству процвітатимуть влада і право⁴⁵.

А от часто цитована фраза “Радуйся наша Волинь... саме тобі дім Острозький дарує лицей той тримовний” потрапила до підрозділу поеми про битву над Случчю. Тож слід визнати, що Пекалід (імовірно, він працював у Кракові, де й підніс свій текст Янушу Острозькому, – власне, для нього поема й писалася) кількома доволі розмитими фразами надто стримано оцінив значущість острозької школи.

“ВОЛИНСЬКІ АФІНИ”: ЗАВДАННЯ, ЧАС, МІСЦЕ, ЗАСНОВНИКИ

Дослідники одностайні у своїй думці щодо ідейних витоків острозької школи. Тож вона наслідувала популярні від першої чверті XVI ст. тримовні школи Європи, теоретиком яких вважається Еразм Роттердамський, котрий наполягав на створенні навчальних і водночас наукових закладів для студіювання сакральних мов і текстологічного вивчення та перекладів Біблії. Тобто “біблійне завдання” було першорядним у функціонуванні означених закладів. Трьома основними сакральними мовами визначалися давньоєврейська (Ветхий Завіт), давньогрецька (Новий Завіт) та латина як інструмент теології християнського Заходу, а також його вченості, науки й освітніх структур. Саме під керівництвом Еразма в 1517–1518 рр. при Лувенському (Бельгія) університеті було засновано тримовний колегіум. Наступного року (1519) Еразм опублікував свій фундаментальний трактат про важливість тримовної освіти й біблійних студій. У 1530 р. подібний колегіум був заснований у Парижі (з XVIII ст. він має назву “Колеж де Франс” та існує й понині). Тримовні колегіуми були незалежними, а в ряді випадків навіть антиподичними традиційним консервативним університетам

⁴⁴ Біблія сиреч книги Ветхаго и Нового Завета по языку словенску. М.; Л., 1988. Арк. 7 зв.

⁴⁵ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 46.

та їхній схоластичній системі. Водночас із суто науковою метою за зразком античних наукових гуртків – “академій” почали виникати новітні академії саме як колективи науковців, односторонців та фахівців у мовно-текстологічних студіях Святого Письма: Римська академія під орудою Помпоніо Лето, Платонівська академія у Флоренції під керівництвом Марсіліо Фічіно та ін.⁴⁶ Найяскравішим прикладом поєднання колеґіуму та академії (саме як гуртка вчених-біблеїстів) став заснований кардиналом Франсіско Хіменесом де Сісерос в іспанському місті Алькала де Бенарес (латиною – Complutum) тримовний колеґіум і дослідний центр, який підготував знамениту Комплутенську поліглотту (паралельне видання Біблії за п’ятьма найдавнішими текстами основними сакральними мовами – єврейською, грецькою (два варіанти), латиною та халдейською – через застосування п’яти паралельних стовпців; тут уперше було надруковано й повний текст Септуаґінти). Праця була завершена в 1517 р. і опублікована накладом 600 примірників, але дозвіл

Алегорія поета – “Лютя Аполлонова”. 1671 р.

на її поширення Папа надав лише 1523 р. (до нашого часу збереглося близько 150 примірників). Саме цей іспанський центр може бути прямим (але не безпосереднім) аналогом для острозького центру, тим більше що і саме комплутенське видання Біблії використовувалося острожанами у процесі підготовки свого видання, як і венеційська “Альдїна”⁴⁷.

При заснуванні острозького навчально-науково-видавничого центру так само було поставлено кілька головних завдань: готувати знавців трьох мов, зібрати колектив висококваліфікованих учених (переважно лінгвістів) і підготувати повне слов’янське видання Біблії. І от саме це останнє, але найзначущіше, завдання вимагало коригування концепії тримовності: тож латина була замінена церковнослов’янською. По-перше, латина не була власне біблійною мовою, але мовою західної традиції богословствування й, відповідно, перекладів Святого Письма. Для русь та інших слов’ян “візантійської традиції” вона не лише не була “рідною та близькою”, а й слугувала символом західних асиміляційних процесів на церковно-релігійному ґрунті. Церковнослов’янська ж забезпечувала збереження самоідентичності, а окрім того, доводила Заходу та його полемістам, що сакральною може бути не лише латина, а й перша писемна мова слов’ян, розпрацьована св. Кирилом та св. Мефодієм. З іншого боку, острозька школа все ж увела до циклу наук латину як відповідь на постійний виклик Заходу, структури якого превалювали у Речі Посполитій. Заснування тримовної острозької школи розцінюється як “перехід до нового етапу культурного синтезу – усвідомленого прагнення поєднати слов’яно-грецьку спадщину з досягненнями «латинськими», тобто з культурними надбаннями Західної та Центральної Європи. Українська двомовна культура стала «тримовною» – мову тут треба розуміти як

⁴⁶ Див.: Кудрявцев О. Ф. Флорентийская Платоновская академия: очерк истории духовной жизни ренессансной Италии. М., 2008.

⁴⁷ Рафаїл (Роман Туркомяк), ієромонах. Скритий скарб української науки XVI ст. // Острозька Біблія: вступ, гравюри, дослідження. Львів, 2005. С. 105.

культурний код, як систему цінностей і символів, властиву кожній з трьох культурних традицій”⁴⁸. Отже, випадала давньоєврейська, однак не цілком: у перекладі Біблії давньоєврейські тексти також використовувалися. Однак для цього, як вважають, залучалися фахівці з острозької єшіби (школи коментаторів Талмуду). На думку Ігоря Мицька, саме православний характер школи “продиктував заміну іврити церковно-слов’янською мовою”⁴⁹.

На той час без спеціальних студій давньоєврейської можна було обійтися завдяки запрошенню в необхідних випадках живих носіїв цієї мови (з 1568 р. і до самої смерті в 1631 р. в Острозі проживав уславлений знавець Талмуду та давньоєврейської мови Самуїл Едельс (Магаршо, Маршуе)⁵⁰), однак без латини обійтися було неможливо, позаяк усі сучасники, що дотримувалися західної традиції, користувалися лише нею для богословствування та полеміки. Твердий зв’язок із греками від часів хрещення Русі вимагав також обов’язкового знання мови богословствування грецьких центрів. К. В. Харлампович наполягав, що від початку князь Острозький не взурував на західні (католицькі та протестантські) взірці шкіл, оскільки перебував під значним впливом греків, котрі, природно, “должны были дать всей жизни нового училища... православно-греческий характер”; західні ж впливи поширилися пізніше, коли князь відкрив заклад “просветительным влиянием Запада” й намагався здобути викладачів з римської колегії Св. Афанасія⁵¹. Натомість Н. М. Яковенко вказує на те, що виникнення “Острозьких Афін” збігається в часі з початком реалізації рішень Тридентського Собору 1544–1563 рр. і радикальних реформ заради зміцнення Римо-Католицької Церкви, з проникненням у Річ Посполиту єзуїтів та постановам єзуїтських колегій у Вільні (1569 р.) і руському Ярославі (1574 р.), зі створенням римського місіонерського центру для Сходу – Грецької колегії (1577 р.) та Грецької конгрегації. Отже, саме виклики Заходу породили “Острозькі Афіни”, й вони від початку орієнтувалися на західні зразки⁵².

А що ж думали сам князь, діячі острозького гуртка та загалом сучасники спочатку про завдання острозького центру, а затім про оцінку його діяльності? Ці завдання прямо зазначені в передмові до первістка острозької друкарні – Букваря 1578 р. Сам вихід Букваря вказував на першоважливість школи, для потреб якої й було видано книгу*. Однак до тексту власне Букваря видавці додали твір Чорноризця Храбра “Сказание как состави святыи Кирил философ азбуку по языку словенську и книги преведе от греческих на словенський язык” (про витоки слов’янської писемності).

⁴⁸ *Ісаєвич Я.* “Lysaeum trilingue”: концепція тримовної школи у Європі в XVI ст. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. Львів, 1995. Т. 1. С. 8–12.

⁴⁹ *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Там само. С. 14.

⁵⁰ *Дубнов С.* Еврейская старина в Остроге (1532–1722) // Восход: Журнал учено-литературный и политический. СПб., 1894. Октябрь.

⁵¹ *Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века: отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898. С. 256.

⁵² *Яковенко Н. М.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 200–210.

* Навряд чи можна підтримати думку, ніби Буквар/Азбуку видав сам Іван Федоров без участі кн. К. Острозького (*Ісаєвич Я. Д.* Виникнення та розвиток друкарства в Україні // Українська культура XIII – першої половини XVII століть. Т. 2. С. 612), оскільки Федоров прославляє Острозького у передмові.

Це був явний ідеологічний маніфест про значущість церковнослов'янської мови та її першопочаткове сакральне застосування. На думку ж Ігоря Мицька та отця Бориса Гудзяка, дана публікація слугувала своєрідною відповіддю на постулат твору Петра Скарги 1577 р. “Про єдність Церкви Божої”, присвяченого кн. Острозькому, де вказувалося, що, крім грецької, латини та давньоєврейської, жодна інша мова не може бути не лише сакральною, але й мовою науки: “зі словенської мови жодний не може бути вченим”⁵³.

Утім, дослідники підкреслюють, що порівняно із західноєвропейськими навчальними закладами масштаби діяльності острозького “колегіуму” не були великими⁵⁴. А з іншого боку, вказується, що острозький центр став “одним із знаних осередків європейської грекистики”⁵⁵. При цьому зазначається, що у практичному сенсі особливе значення мало навчання шляхетської молоді латини та польської, котрі були вкрай необхідні для отримання урядів, для участі в політичному житті держави (сеймики, з'їзди, сейми). Тож навчання мало одні завдання (в тому числі мовне), а текстологічна праця гуртка вчених над біблійними текстами – інші.

Побічним доказом цього може вважатися заснування князем В.-К. Острозьким лише початкових шкіл в інших своїх центрах, притому ще до того, як він отримав у своє розпорядження Острог: 1572 року князь відкрив початкову школу в найбільш улюбленому з дитинства Турові й водночас (принаймні до 1574 р.) у Дубні. Жодних амбітних планів щодо перетворення цих шкіл навіть у колегіуми князь не проявляв⁵⁶. Більше того, у 1588 р., наполягаючи на реорганізації школи при Успенському кафедральному соборі м. Володимира, Острозький згадував лише про запровадження у навчальний процес грецької мови, тож при школі мало бути два бакалаври – з церковнослов'янської та грецької мов⁵⁷. Ця акція здійснювалася вже тоді, коли острозька школа існувала більше десяти років.

Певну контрверсію містить питання: кого слід вважати фундатором школи – Гальшку Острозьку чи В.-К. Острозького? Адже в заповіті Гальшки від 16 березня 1579 р. зазначалося: “дарунком та обов'язком моїм на шпитал и академію Острозскую” та на монастир Св. Спаса (над р. Стир біля Луцька) в с. Доросині записувалося 6 тис. кіп гр. лит.⁵⁸. Вище ми вже аналізували заповіт Гальшки та участь у його створенні кн. Острозького. Питання про те, хто з них був ініціатором указанного запису, залишається не вирішеним. Наскільки сама Гальшка могла думати про школу, академію, науку загалом (хіба що про шпиталь), якщо посилалася на своє слабе здоров'я і заповідала все старому дядькові? З іншого боку, навіщо було Острозькому ініціювати дар племінниці, а не здійснити його самому з її ж маєтку, отриманого згідно з записом Гальшки? Оскільки Буквар вийшов в Острозі 1578 р., то школа, друкарня й навіть прообраз наукового центру вже були створені, а відтак їх ініціатор

⁵³ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. С. 167.

⁵⁴ Ісаєвич Я. “Lycaeum trilingue...” С. 11.

⁵⁵ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 13.

⁵⁶ Харламович К. В. Западнорусские православные школы... С. 200.

⁵⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. С. 237.

⁵⁸ Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 / Публ. Л. Демченко // Острозька давнина. Т. 1. С. 110–111.

і перший меценат – саме В.-К. Острозький. Вливання у цей дорогий проект нових коштів було вкрай необхідним, а життя Гальшки було “в Божих руках” – тобто до її смерті розпоряджатися її майном можна було де-факто, але не де-юре, тож дар досить значної суми саме від її імені був на часі. Але ж цей дар також можна було використати лише по її смерті, коли мав упроваджуватися заповіт! Гадаємо, що надання на академію та інші структури все ж було занесене до заповіту постфактум, тобто після його призначення (на думку Ігоря Мицька, реальне надання відбулося близько 1577 р.⁵⁹), і заповітом, власне, лише стверджувалася неможливість відібрання означеного села та його прибутків, фундованих на конкретні потреби.

Зазначимо при цьому: документи вказують, що села Доросин та Чернчичі передавалися в оренду багатьом особам, але при цьому жодного разу в актах орендарів не згадувалися академія чи шпиталь (до цього привернув нашу увагу Ігор Мицько). Це викликає певне непорозуміння з використанням фундації, котре поки що вирішити не вдається. Окрім того, в наданні до шпиталю та академії був міцно “прив’язаний” Спасо-Преображенський монастир – це відомий Чернчицький (чи Красносельський) монастир, якому с. Доросин записав ще в 1483 р. Олізар Кирдєєвич. Тож із прибутків монастирського Доросина 600 кіп грошей мало йти на шпиталь з академією? Справа ще більше заплутується фактом згадування Доросина в заповіті від 7 січня 1569 р. Ганни Романівни Любецької княжни Друцької-Соколинської, котра “отчизну свою Доросинь” передавала доньці Ганні – дружині кн. Льва Сангушка. Того ж дня Ольбрахт Ласький передав Доросин із присілками підканцлеру ВКЛ Остафію Воловичу з дружиною його Федорою Сапежанкою. Ласький відібрав Доросин після передання королем Жигимонтом II Августом монастиря Спаса-Преображення Миколаю Дорогостайському. С. Горін вважає, що в 1574 р., коли Доросин перейшов до Гальшки і Василя-Костянтина Острозьких, вони не повернули маєток монастирю й зафундували на ньому шпиталь та академію⁶⁰. На наш погляд, доволі заплутане питання з Доросином, його підпорядкуванням, прибутками та їх поділом потребує докладного з’ясування. Це тим більш важливо, що йдеться про основну фундацію на академію – факт, який традиційно не піддається сумніву.

Попри все це, на наше переконання, фундатором острозького центру першопочатково був все-таки кн. Острозький, “руками” якого до цього прилучилася й Гальшка, підписавши відповідний документ. Нагадаємо: фундаторкою Київської братської школи теж вважається Гальшка Гулевичівна. Щоправда, останнім часом знову відродилася тенденція заперечення цього факту, навіть оголошення її дарчої пізнішим фальсифікатом. Щодо Гальшки Острозької мови про пізніший фальсифікат бути не може, але водночас не можна говорити й про її власне усвідомлене бажання розвивати острозьку школу та науковий гурток, засновані дядьком. Утім, зовсім викреслити роль Гальшки та оголосити В.-К. Острозького єдиним творцем острозького науково-освітнього центру, на наш погляд, також неможливо⁶¹. Не слід забувати ще двох обставин: Гальшка була католичкою, з дитячих років виховувалася матір’ю у відповідному дусі, мала обмежений досвід спілкування з православними (а тим більше

⁵⁹ *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Там само. С. 14.

⁶⁰ *Горін С.* До історії волинських монастирів // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 40–41.

⁶¹ *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 13.

духовними особами й інтелектуалами), та й спомини її про дядька з ранньої юності були двозначні, тож її “ініціатива” має бути виключена, але її згода на дядькову пропозицію-проект, та ще й “закамуфльовану” під шпиталь, зовсім не виключається.

Що ж усе-таки дав сам Василь-Костянтин на свою “академію”? Дослідники намагаються прив’язати до цього княже надання 14 лютого 1585 р. Суразької волості (м. Сураж, села Турів, Оношковці, Ходаки, Перші й Другі Зіньки, Ізерна, Тетерівка) на шпиталь. Відсутність у цьому документі згадки про академію пояснюється тим, що король не затвердив би надання на православну школу (І. Мицько). Це пояснення надто гіпотетичне. Лише пізніші відомості про використання прибутків із суразьких земель на школу дозволяють здійснити ретроспекцію до часів Василя-Костянтина.

Більш конкретну відповідь на це питання дає віднайдений Ю. Мициком документ “*Postanowienie na akademię Ostrozką*”, складений вже після смерті князя, але ще до закриття заснованого ним закладу (близько 1621 р., але до 1636 р.); автор документа – тогочасний ректор школи, оскільки він згадує про наявні в його розпорядженні маєтки та кошти. Тут указано, що, згідно з писемним записом, покійний князь надав “на школу Острозьку” і на співаків усіх з оренди Суража щорічно по 1000 зол. пол. На школу ж відписувалися маєтності під Степанем (с. Звїздче), під Острогом (фільварок Бельмаж, “здавна на школу наданий”); окрім того, особливим листом наказано давати для перевезення дров і усякої іншої роботи шість чоловік із с. Завидова), городи “пустовські” (запустілі) та сіножаті (вони по смерті князя паном Латинським були взяті на замок), кілька чоловік із с. М’якотів (на час складання реєстру вони вже були також “од школи відібрані”) і бортне дерево, котре “належало здавна школі”; “на старого співака” було надано 10 підданих із Борисова під Острогом (вони також відібрані). На час складання документа вже три роки жодного підданого, котрий би працював на школу, не залишилося. В активі були лише кошти, надані на школу кн. Олександром Пузиною: 500 золотих (половина йшла на шпиталь і половина на школу та співаків). Використання цих коштів було розписано: на двох бакалаврів (греко-слов’янського та латинського) з “підбакалаврами”, “на потреби свої” (тобто ректора), співакам (два басы, шість-вісім тенорів, два альти, дискант), шафару, кухарю з дружиною, рибалці, хлопцям-співакам на одяг і взуття, для всіх на харчування, на дрова, поправку печей, начиння для кухні, наймання для молотьби збіжжя на млині й на броваря для виготовлення пива⁶². Оскільки в документі згадано Сураж як основний фондуш на “академію”, то варто пригадати, що цей маєток Острозький набув у 1580–1581 рр. й, відповідно, не раніше цих дат міг надати його для школи.

Пригадаймо також, що в 1585 р. Сураж надавався на шпиталь. Саме цей фондуш вважається основним наданням Острозького на академію. Князь записав його 14 лютого під час Варшавського сейму, а 25 лютого король Стефан Баторій вже затвердив його за підписами примаса, Гнезненського архієпископа Станіслава Карнковського та Львівського архієпископа Яна Димитрія Соліковського. Далі, говорячи про шпиталь, ми детальніше зупинимось на цьому тексті. Тут лише зазначимо: в ньому ніде жодним словом чи натяком не згадується власне школа – мова йде лише про шпиталь. Як зазначалося, Ігор Мицько вважає, що це була певна дипломатична хитрість князя: оскільки король навряд чи так просто затвердив би фондуш на право-

⁶² Мицик Ю. “*Postanowienie na akademię Ostrozką*” // Там само. С. 120–121 (публ. тексту В. Щербака).

славний колегіум, то всі маєтки (доволі значні на чолі з Суражем) записувалися на шпиталь, який фактично “зрісся” зі школою. Колега просто допускає, що Острозьким “було видано... додатковий акт на забезпечення з тих же маєтностей сум для утримання викладачів академії”⁶³. Це твердження спирається лише на аналізований вище документ 1620-х років.

Додамо від себе, що у відомому акті, виданому Анною-Алоїзою з Острозьких Ходкевичевою 25 жовтня 1624 р., де вона говорить про добродійність матері на костелі, похваляє за жертвовність своїх покійних братів Януша і Костянтина (“зادля помочи думав, що відпали в одщепенські блуди”) та сама надає 600 золотих щорічно на острозький костел (на с. Лючин, котре ще дядько Януш Костянтинович надав костелу), а також 600 золотих з острозької капщизни та мита, землю навколо костелу та право ловити рибу в ставку і річці, – княгиня по-своєму інтерпретує фундуш діда на острозьку школу. Вона констатує, що виконує “неодступно” волю святої пам’яті Костянтина Острозького щодо фундації в Суражі на школи грецьку і латинську (штучно розриваючи один слов’яно-греко-латинський навчальний заклад на два), тож наказує розділяти кошти з маєтку навпіл (по 180 золотих) на греко-православну та латино-католицьку школи⁶⁴. Це вказує на те, що кн. В.-К. Острозький дійсно після фундації шпиталю видав ліст на поділ фундуша ще й на школу.

Однак коли саме Острозький поділив фундуш між шпиталем і школою – невідомо. В акті 1585 р. право опіки над шпиталем (а значить, і над школою?) Острозький затверджував за сином Олександром і Турово-Пінським владикою, тобто Кирилом Терлецьким (підкреслимо: не Луцько-Острозьким Іоною Борзобогатим-Красенським, з яким князь мав напружені стосунки; ймовірно, вже після видачі ліста Кирило був номінований на Луцько-Острозьку кафедру), дозирцею мав бути Київський митрополит. Томаш Кемпа вважає, що не випадково цей фундуш збігся у часі з наданням місту Острогу магдебурзького права. Будинок колегії та друкарні був зведений у нижньому замку біля церкви Св. Миколая⁶⁵. А В. Атаманенко запевняє, що до академії належали два монастирі (Спаський та Дерманський), місто (Сураж) та 16 з половиною сіл у Суразькій і Доросинській волостях, – тобто цей проект мав набагато ширше значення в контексті загальних церковних проектів князя (створення Патріархату). Князь передав у фундацію переважно не успадковані родинні землі, а придбані ним самим, і цим убезпечував фундацію від можливих претензій своїх нащадків. Проте реальне забезпечення академії було не таким уже й значним, особливо якщо зважати на неодноразові розорення волостей татарами та іншими нападниками, поділ маєтків між нащадками В.-К. Острозького тощо⁶⁶.

Однак привидімося до тексту опису Острожчини 1620 р., де говориться про суразькі володіння і вказано, що ними управляє “шафар шпитальний”⁶⁷. Тут зовсім не згадуються школа й друкарня, котрі мали б функціонувати на цей самий фундуш, але ж у цьому суто “внутрішньому” описі не було жодної потреби “приховувати” вико-

⁶³ Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 22.

⁶⁴ ОДКЗ. Фонди. КН 23851, арк. 1–2.

⁶⁵ Кемпа Т. Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 19–21.

⁶⁶ Атаманенко В. Матеріальне забезпечення Острозької академії // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 29–31.

⁶⁷ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. С. 271.

ристання маєтку на “академію”. Більше того, в описі йдеться про якесь володіння з млином кн. Пузини та його фундуш, а ще один млин тримав після батька Романа молодий млинар – цей млин передав в оренду Роману ще К. І. Острозький. Тут же (на суразькій землі) київський воєвода надав двір на три волоки шляхтичу Малюшицькому⁶⁸. Тож уже сам фундатор зменшував обсяг фундованих на шпиталь (з академією чи без) ґрунтів? Питання явно потребує детального розпрацювання, і передусім дослідниками, які вперто вважають даний документ основним фундаційним листом на академію⁶⁹.

У зв’язку з обома фундушми (Гальшки та Василя-Костянтина) проблемною виглядає і дата заснування острозької школи. Дослідники називають 1576 рік як час остаточного переведення власності над Острогом Василеві-Костянтину в результаті запису Гальшки; тобто до цієї дати князю не було сенсу засновувати школу в Острозі, тож перші кроки він міг зробити в Дубні чи Дермані⁷⁰. Втім, фундуші не дозволяють, на наш погляд, цим же роком датувати заснування і початок функціонування школи: як правило, спочатку надавався матеріальний фундуш, а вже після цього розпочинався підготовчий процес. Якщо ж Гальшчин фундуш на школу і шпиталь був наданий 1577 р., то виходить, що нині вже “класичну” (завдяки дослідженням Ігоря Мицька та Ярослава Ісаєвича) дату (1576 р.) слід пересунути. Чи може бути верхньою межею 1578 р., коли для потреб школи Іван Федоров видав Буквар? Не обов’язково: підручник міг з’явитися, як і фундуш, до початку функціонування закладу. Тим більше що в самій передмові (датована 18 червня 1578 р.) йдеться лише про наказ Острозького щодо створення школи і друкарні, й притому в зворотному порядку (спочатку друкарні, а потім школи): “Умышлением и промышлением благочестиваго князя Константина Константиновича княжати Острозкаго... Повелевшу ему устроити дом на дело книг печатных, к тому же еще дом и детям к научению в своем отчизном и славном граде Остроге... И избравши мужей в божественном писании искусных, в греческом язице и в латиньском, паче же и в руском, и пристави их детищному училищу”⁷¹. Тобто друкарня була створена принаймні 1578 року, “першим овочем” якої і став Буквар. Проте оскільки він мав слугувати “первого ради научения детскаго”, то не могло бути й мови про навчання дітей греки й латини, оскільки вони ще не осягнули рідної мови та письма. У зв’язку з цим зібрана когорта інтелектуалів, вочевидь, мала інше першопочаткове завдання, а школа була лише на порозі відкриття. Так само гіпотетичним виглядає й припущення, що саме заснування острозької школи мав на увазі Петро Скарга, коли у виданні 1577 р. своєї книги “Про єдність Церкви Божої” писав, що з руської мови не може вийти вчений⁷². Надання Віленському єзуїтському колегіуму королем Стефаном Баторієм 7 липня 1578 р. статусу академії та затвердження ректором того-таки Петра Скарги теж навряд чи може вважатися “відповіддю” на острозький освітній проект: віленські єзуїти давно домагалися цього перетворення, якому противився Краківський університет; окрім того, “острозький проект” був у такому зародку, що у Вільні його, мабуть, не сприймали серйозно.

⁶⁸ Там само. С. 271, 278.

⁶⁹ Нову спробу обґрунтування фундацій див.: *Атаманенко В.* Матеріальне забезпечення Острозької академії. С. 25–40.

⁷⁰ *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 28–29.

⁷¹ *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983. С. 67.

⁷² *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 28–29.

Ймовірно, певним хронологічним репером можна вважати повідомлення Антоніо Поссевіно від 29 вересня 1581 р., адресоване Папі Григорію XIII, що кн. Острозький уже має не лише друкарню, а й школу, і цими закладами сильно підтримує схизму⁷³. А нунцій А. Болоньєтті лише в березні 1583 р. написав Папі про потребу направлення греків-католиків з римської семінарії Св. Афанасія для викладання у школі, “яку старий князь думає відкрити в м. Острозі”⁷⁴. Утім, ця остання цитата слугує яскравим прикладом скомплікованості різних перекладів з латини та коректності їх використання. В іншому виданні це звучало інакше: “великий колегіум, який тепер з великою побожністю і майже з королівським розмахом споруджується в Острозі”⁷⁵.

Томаш Кемпа пропонує “примирити” гадані протиріччя джерел: створення Острозького колегіуму відбувалося поступово – спочатку виникла початкова школа, котра після наповнення її відповідними кадрами викладачів переросла в середню, тобто колегіум. Це сталося близько 1585 р., оскільки ще в 1584 р. Тимофій Аннич (Михайлович) підписувався як “диак школы руской острозкой”⁷⁶, а в 1587 р. Горацій Спанокіо писав про вже функціонуючий колегіум в Острозі⁷⁷. Упродовж 1583–1584 рр. нунцій Болоньєтті регулярно доповідав у Рим про необхідність направлення звідти викладачів, знайомих зі східним обрядом та мовою, для навчання молоді в цьому колегіумі⁷⁸.

Тут варто зазначити, що першу інформацію про “спорудження” колегіуму з королівським розмахом нунцій отримав від секретаря Януша Острозького – на той час тарнівського каноніка Кшиштофа Казимірського. Останній зі своїм патроном мав бувати в Острозі й бачити все на власні очі. Тож його інформація приблизно березня 1583 р. мала б відбивати саме процес перетворення школи в колегіум. Імовірно також, що мова йшла про спорудження приміщень для колегіуму. З цим мала б бути пов’язана й кадрова проблема. Практичний нунцій намагався довідатися, яким чином будуть утримуватися запрошені викладачі. Йому відповіли (судячи з листа, це міг бути Януш Острозький або Кшиштоф Казимірський), що “вони будуть жити в колегіумі й там будуть на утриманні, а пізніше князь зі свого скарбу дасть їм одяг і достатню кількість грошей на інші потреби”. Проте нунцій не вгавав і “делікатно декілька разів намагався дізнатися розмір цієї грошової допомоги, але кожного разу діставав відповідь, що вони будуть задоволені”. При цьому Болоньєтті виніс враження, ніби Острозький вважає, що цих запрошених “греків буде не більше двох”, але можуть бути прийняті випускники Краківського університету⁷⁹.

⁷³ *Поссевіно А.* Исторические сочинения о России. М., 1983. С. 39.

⁷⁴ Россия и Италия: Сборник исторических материалов, касающихся отношений России и Италии. СПб., 1908. Т. 2. Вып. 1. С. 339–340.

⁷⁵ Боротьба Південно-Західної Русі проти експансії Ватікану та унії (X – початок XVII ст.): збірник документів і матеріалів. К., 1988. С. 78.

⁷⁶ *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): біографічний довідник. К., 1990. С. 54–55; *Голубев С. Т.* Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях вольнской епархии // Труды КДА. 1876. Кн. 1. С. 626 (запис Т. Аннича спільно з Ф. Гарабурдою на Євангелії, пожертвованій Дерманському монастирю у Троїцьку церкву 6 травня 1584 р.).

⁷⁷ *Кетра Т.* Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 18–19.

⁷⁸ Боротьба Південно-Західної Русі проти експансії Ватікану та унії. С. 79–84.

⁷⁹ Там само. С. 90.

Дослідники намагаються з’ясувати ще одне питання: чому князь обрав для створення школи і науково-видавничого центру саме Острог? “З міркувань престижу”, – вказує Ігор Мицько: для князя було важливим, щоб академія існувала в “домонархальному граді”. Окрім того, князівський двір “став центром політичного життя України на зламі XVI–XVII ст.”, а Богоявленська церква була однією з кафедр Луцько-Острозької єпископії, тут часто перебував єпископ із клірошанами⁸⁰. Щодо політичної ролі двору Острозького (та й релігійного осередку кафедри) колега явно перебільшує значущість Острога: центрами політичного життя були міста, в яких провадили місцеві сеймики, засідали шляхетські суди, а магнатські резиденції були центрами хіба що окремих угруповань шляхти, на чолі котрих і стояли конкретні магнати. В Острозі ж не було проведено жодного (!) політичного заходу за все життя кн. В.-К. Острозького. Так само й основні події єпархії відбувалися в Луцьку, де знаходився центр кафедри.

Гадаємо, що варто йти від протилежного: чому Острозький не заснував центр при котромусь із підвладних йому старовинних монастирів (адже в 1602 р. він створить один із таких центрів у Дерманському монастирі)? Вочевидь, сам князь мав бажання бути не лише присутнім, але й активним учасником здійснення свого найважливішого проекту – видання повної слов’янської Біблії. Задля цього й формувався острозький центр (після виходу книги він знизив активність, котру знову стимулювала лише полемічна боротьба навколо Берестейської унії). “Любомудріє” князя було доволі сильним: бажання постійного спілкування з людьми вченими, богословами та представниками природничих наук, постійні прийняття заїзжих інтелектуалів та тривалі бесіди з ними – все це слугувало суб’єктивною спонукою мати інтелектуально-культурний осередок саме у княжій резиденції. Але передусім – сам статус родового центру, котрий мав концентрувати все краще у володіннях Острозьких. А оскільки інтелектуальний центр засновувався в родовому гнізді, вчені мали й мешкати в Острозі, а отже, школа, в котрій вони повинні були ще й викладати, не могла бути заснована поза Острогом. Зазначимо при цьому, що наприкінці 70-х – у першій половині 80-х років XVI ст. сам Острозький постійно не “сидів” в Острозі, віддаючи перевагу Дубну; втім, це не впливало на його стратегічні плани: “Дубенська академія” менше промовляла б про її засновника/засновників, ніж “Острозька академія”.

Всі відомі Острозькому засновники подібних центрів у Речі Посполитій також організовували їх “при боці”: кн. Андрій Курбський у Миляновичах (він брав активну участь у діяльності перекладацького гуртка, сам писав трактати – згадаймо хоча б листування з Іваном Грозним, автентичність якого наперекір провокативній тезі Едварда Кінана однозначно доведена), Ян Замойський у Замості, Григорій Ходкевич у Заблудові, Миколай Радзивіл у Вільні, Бересті та Несвіжі, Ян Костка в Ярославі. При цьому школа Острозького все ж була підпорядкована новозаснованому Свято-Троїцькому монастирю, що не могло не відбитися на її устрої⁸¹.

Проект слов’яно-греко-латинської школи, в якій викладалися не лише латина, а й риторика, елементи діалектики й основи філософії антиків, різко розходився із концепцією знаного полеміста того часу – афоніта Івана Вишенського, що вказує на

⁸⁰ *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 13–14;
Мицько І. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... Т. 2. С. 540.

⁸¹ *Харламович К. В.* Западнорусские православные школы... С. 257.

певну “прозахідну” орієнтацію кн. Острозького. Вишенський засуджував усі “хитрости и художества”, в тому числі риторичу, діалектику, філософію, як “латинские измышления” і пропонував іншу систему: слов’янська та грецька граматики, затим Часослов (замість “лживое діалектики”), Псалтир (замість “велеречивой риторики”), Октоїх (замість філософії). На думку Вишенського, для вічного життя важливіше студіювати Часослов, Псалтир, Октоїх, Апостол та Євангелії, ніж твори Платона, Арістотеля та ін. “Ліпше дома в благочестии, осли и немного знаючи, сидіти”, ніж “наражатися на огонь пекельний”. Не варто вбачати в цьому “заскоружле ретроградство”: Вишенський, як і більшість афонітів, уважав, що для істинного християнина найважливішими є Божі заповіді, молитви та літургія, а “зовнішній розум” лише розбещує людину, послаблює її волю численними спокусами і зводить на манівці її духовне життя⁸². Однак, як бачимо, В.-К. Острозький не сприйняв програми Івана Вишенського, й саме Платон та Арістотель стали панувати в його школах. А Захарія Копистенський навіть доводив, що вся грецька духовна спадщина належить саме Грецькій Церкві, а не Римській⁸³.

ГРЕКООРІЄНТОВАНА АКАДЕМІЯ?

ОСТРОЖАНИ Й СУЧАСНИКИ ПРО ОСТРОЗЬКУ ШКОЛУ

Джерела називають острозьку школу й науковий центр по-різному: “колегія”, “грецька колегія” (нунцій Альберто Болоньєтті, 1583 р.; секретар нунція Горацій Спанокіо, 1587 р.), “тримовний лицей”, “тримовна гімназія” (Шимон Пекалід), “училище” (1611)⁸⁴. В усіх цих випадках варто зважати на систему “привичаєнь” авторів, котрі вживали усталені в їхній свідомості терміни та означення, які не завжди могли відображати суть фіксованого явища, предмета чи події. Сам Острозький у листуванні із Папою, нунцієм Альберто Болоньєтті та Антоніо Поссевіно в 1583 р. користувався терміном “колегіум грецький”, явно взуруючись на грецьку Колегію Св. Афанасія у Римі⁸⁵. Томаш Кемпа справедливо зазначив, що мало хто з тих, котрі писали про острозький центр, безпосередньо бачили його і мали уявлення про його рівень та статус⁸⁶.

“Академією” школа вперше названа чи не в заповіті Гальшки Острозької (1579 р.)*. Навіть в острозьких друках цей термін не усталився; зокрема, його вживає Г. Смотрицький в острозькому 1587 р. виданні “Ключа царства небесного”. Термін фіксу-

⁸² Новітні оцінки ідей Івана Вишенського та гіперкритику всього написаного про нього див.: *Савченко С. В.* Іван Вишенський поза контекстом “православної Реформації” та “українського Ренесансу”. Дніпропетровськ, 2007.

⁸³ РИБ. Т. 4. Кн. 1. Стб. 900; *Вишенський І.* Твори. К., 1959, 1986 та ін.

⁸⁴ Див. зведення термінів: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // *Острозька давнина*. Т. 1. С. 21, прим. 14; *Содомора П.* Острозька академія в листах папського нунція Альберто Болоньєтті // *Матеріали IV науково-красназничої конференції “Острог на порозі 900-річчя”*. Острог, 1993. С. 161–163.

⁸⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana*. Т. 6. Kraków, 1915–1938. № 229. Р. 400–401.

⁸⁶ *Кемпа Т.* Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 15.

* З цього приводу Тарас Вихованець стверджує, що і в цьому випадку йдеться про систему “привичаєнь” автора заповіту, тобто самої Гальшки, для якої термін “академія” був більш органічним, а це, своєю чергою, не дозволяє так вже зовсім “віддаляти” Гальшку від творення школи, нехай навіть з подачі дядька (зауваження Т. Вихованця до нашого тексту в рукописі).

ють також полемічні тексти Іпатія Потія (1597/1598, 1600), Йосифа Веляміна Рутського (1603) та єзуїта Яна Велевицького (1623)⁸⁷. А найменування академії в інвентарі Острога 1620 р. (в час занепаду школи) вказує на те, що таке означення мало внутрішнє походження і традицію. Так називали свій центр самі острожани та вихідці з Острога, виявляючи свій місцевий патріотизм. Чого вартий був цей пишний титул, засвідчує запис на рукописній Кормчій: “Року Божого народження 1599 декабря 5 списана бысть сия книга глаголемая Правила святых отец многогрешным и непотребным рабом Божиим Петром Станиславовичем Яневскаго в богоспасаемом граде Константинове, в Академии Константиновской при дидаскалу на тот час зо мною будущому смиренному Антонию Езифовичу, а при державе благочестиваго и христоролюбиваго велможного пана княжати Василя Острозького воеводы киевского, маршалка земли Волынского старосты Володимерского”⁸⁸. Тобто йдеться про початкову школу (лише один дидаскал, тобто вчитель) у Старокостянтиніві (місто засноване 1561 р.), але вона все ж гордо іменується академією. Ідея Ігоря Мицька, ніби йшлося про родове місто князя Костянтина й рукопис був переписаний в Острозі (висловлена як зауваження до цього тексту), не переконує, оскільки перед нами чітка топографія та називання лише одного дидаскала в усій школі.

Утім, традиційним є пояснення, що терміном “академія” фактично позначали весь комплекс острозького інтелектуально-культурного осередку: школу, вчений гурток і друкарню. Однак у часто цитованому листі Йосифа Рутського до Миколи Кшиштофа Радзивіла 1603 р. з Рима вказується лише на намір Острозького створити академію: “Пан воевода кийвський хоче на Волині заснувати якусь академію и до Греції послав за професорами”. Навіть якщо погодитися з К. Харламповичем, що ця фраза свідчила про появу в князя наприкінці життя ідеї реорганізувати свою школу та піднести її статус⁸⁹, варто пам’ятати, що греки жодних вчителів до Острога не надсилали, Рутський загалом песимістично оцінював їхній богословсько-інтелектуальний рівень, що помітно впав після смерті Мелетія Пігаса. Та й сам Харлампович твердо визнавав за острозькою школою лише статус середнього навчального закладу, який досяг вершини свого розвитку в 80-х роках, що засвідчено в “Пересторозі”: “Зачим православие наше почало было росиявати яко солнце; люди учоные почали были в церкви Божией оказоватися, учителя и строители церкви Божией и книги друкованые почали множитися...”⁹⁰. Однак у 90-х роках школа занепадала через відсутність кадрів (про це писав сам Острозький Львівському братству в 1592 р. та Іпатію Потію в 1593 р.). Тож Патріарх Мелетій Пігас у 1597 р. наполягав на створенні духовних училищ як “ограды благочестия”; стосовно ж Острога йшлося про “благоустройство упавшего старого училища”⁹¹.

Опис Острога 1603 р. мало того, що називає заклад просто школою, ще й розміщує його у певній системі цінностей для Острозьких: “стаиня на пригородку с подворем, при неи друкарня и школа”⁹². Як бачимо, школа згадана останньою після

⁸⁷ Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 25.

⁸⁸ ЛНБ ВР. АСП-676, арк. 587 зв.; *Калужняцкий Е.* Обзор славянорусских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских // Труды III Археологического съезда. К., 1874. Т. 2. Прил. С. 241–246.

⁸⁹ *Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы... С. 246.

⁹⁰ АЗР. Т. 4. С. 206.

⁹¹ *Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы... С. 246, 257–258.

⁹² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 89.

Урок у бакалавра. Ксилографія з гравюри початку XVII ст.

стайні та друкарні. Тут указано, що все це “маєт быти в сполном подаваню, зверхности и послушенству” обох синів В.-К. Острозького – Олександра та Януша. У другій частині опису (маєтків Януша) друкарня і школа згадані в описі пригородку після двору доктора Яна Лятоса і перед (тобто не пов’язано із) стайнею і пекарнею; тут так само вказано на спільне порядкування друкарнею та школою двох братів Острозьких. А далі згадуються лише шпиталь у монастирі та надання йому від князя, що їх дослідники, як пам’ятаємо, схильні приписувати ще й школі: “манастыра албо шпитала в мeste Острогу над рекою Вилиею лежачого и добр до них належачих”⁹³. При поділі майна між синами Острозького не було сенсу приховувати надання на школу й приписувати все шпиталю. Чи означало це, що

школа й друкарня на 1603 р. ледь животіли й від початку існували на княжу дотацію та внесок Пузини? Опис 1620 р. також спочатку говорить про стайню з машталярнею, а поряд з ними – “академія, школи і друкарня та інші будови колегіацькі польські й руські”⁹⁴. Звісно, в основі цього запису лежить майновий принцип, проте і в такому випадку “академія, школи* і друкарня” разом мали меншу цінність, ніж машталярня.

Утім, для визначення характеру і рівня школи на той час важливими були дві речі: по-перше, сама система освіти, її зміст, наповнення, форми, кадри тощо; по-друге, – офіційне визнання й відповідне правове оформлення цього статусу королівським привілеєм⁹⁵.

На той час для закріплення не лише офіційного статусу, а й офіційної назви закладу слід було отримати королівський привілей, тобто юридичне визнання. Чому ж кн. Острозький не виклопотав його у короля Стефана Баторія, котрого так підтримував під час елекції? Ігор Мицько вважає, що такому визнанню противилися “ортодоксальні католицькі кола”. І в тогочасних умовах навіть великий магнат “не зміг би добитися для своєї школи, антикатолицької за спрямуванням, прав вищого навчального закладу” від “фанатичного католика” Стефана Баторія, а тим більше від симпатика єзуїтів Жигимонта III Вази; окрім того, вже існуючі академії всіляко чинили опір виникненню нових конкурентних шкіл⁹⁶.

Проте вважаємо, що питання стоїть в іншій площині: Острозький навіть не пробував домагатися привілею для своєї школи. Це було йому не потрібно, оскільки

⁹³ Там само. С. 93, 95.

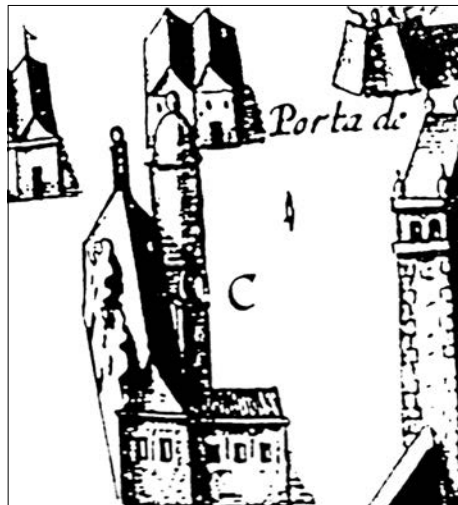
⁹⁴ Там само. С. 185.

* Вживання у множині пояснюється наявністю православної та католицької шкіл, або, за документом, – польської та руської.

⁹⁵ Див.: Сазонова Л. И. Восточнославянские Академии XVI–XVIII вв. в контексте европейской академической традиции // Славяноведение. 1995. № 3. С. 46–61.

⁹⁶ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 14–15; Мицько І. 3. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... Т. 2. С. 542.

князь не мав наміру перетворювати свій навчальний заклад в університет⁹⁷. Так, перетворення Віленської колегії єзуїтів в академію (1578)* було вельми утруднене, однак король усе ж надав привілей попри незгоду Краківського університету. Ян Замойський виклопотав привілей (1595) для своєї академії (в ній були філософське, теологічне, юридичне й медичне відділення)⁹⁸. З великими труднощами виклопотав дозвіл на заснування єзуїтського колегіуму в Несвіжі Миколай Кшиштоф Радзивіл Сирітка. Він кількаразово писав Папі, генералові ордену Аквавіві, впливовим кардиналам у Римі, сам їздив до Святого міста, залучив Скаргу та інших провідних церковних діячів Речі Посполитої і домогся свого: 1586 року було відкрито клас граматики, з тим поетики і риторики, а з 1597 р. – моральної теології та полеміки; поступово цей колегіум (ліцей) став другим за значенням (після віленського)⁹⁹.

Будівлі Замойської академії. Малюнок початку XVII ст.

Більше того, сам В.-К. Острозький у спілці з Ф. Скумином-Тишкевичем у 1592 р. клопоталися перед королем Жигимонтом III про надання Львівській православної братській школі привілею на звання школи вільних наук¹⁰⁰. Престиж вимагав би від Острозького добиватися того самого й для своєї школи, якби він мав план перетворити її в академію та заохотити вступ до неї шляхти зі всієї Речі Посполитої чи, принаймні, руської шляхти з Корони та ВКЛ. Подібний проект потребував би великого одноразового фінансового вливання, а також значного земельного фондуша для постійного забезпечення потреб закладу. Але чи багато було шляхти, котра замість Краківського університету чи Замостя йшла б навчатися за плату або навіть і безкоштовно до Острога? Тож князь і не мав наміру перетворити немалу частку свого добра і маєтків у засіб для надання вищої освіти навіть руській шляхті. Не говоримо вже про те, що запрошення до Острога професорів (у вищому закладі освіти мали викладати вже не бакалаври, а доктори із професорським званням) із європейських (та навіть

⁹⁷ К. Харлампович також уважав, що К. Острозький не клопотався про перетворення своєї школи в академію з теологією та правом надавати вчені ступені (*Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы... С. 245).

* Тут було створено два відділення: філософське (три роки, викладалися давні та нові мови, антична література і філософія, математика, астрономія) та теологічне (чотири роки, в основі – богослов'є бл. Августина і Томи Аквінського).

⁹⁸ *Kochanowski J. K.* Dzieje akademii Zamojskiej (1594–1784). Kraków, 1899–1900; *Lempicki S.* Działalność J. Zamojskiego na polu szkolnictwa (1573–1605). Kraków, 1921 та ін.

⁹⁹ *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 153.

¹⁰⁰ *Monumenta Confraternitatis Stauropigianaе Leopoliensis.* Leopoli, 1895. Т. 1. Р. 252; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): 3б. документів. К., 1975. № 69. С. 108–110.

Мудрий учитель і учень. Гравюра 1479 р.

хоча б Краківського) університетів також помітно “полегшило” би казну князя. Гадаємо, що острозька школа мала задовольняти потреби власне самої Острожчини – слуг і клієнтів князя, забезпечуючи освіченими (середнього рівня) кадрами княжий двір, адміністрацію, церковні структури. Коштом князя вчилися ті, хто мав приносити зиск самому Острозькому та його справі¹⁰¹. Саме це й спричинилося до того, що за всі роки існування Острозької школи в ній не навчалися ні діти руських магнатів, князів чи панів, ні діти руської шляхти середньої руки, котрі йшли до Кракова, Вільна, Замостя та в закордонні університети. Патріоти “Волинських Афінів” полюбляють називати імена тих згодом уславлених історичних діячів, котрі здобули освіту в Острозі. Але їх дуже й дуже небагато, хоча за 60 років (1576–1636) школу мали закінчити не менше 500 осіб¹⁰². І хто ж вони? Як правило, вихідці зі служилої шляхти Острожчини. При цьому значно переважають особи, котрі обирали духовну кар’єру, тобто реалізували план Острозького щодо зміцнення Церкви грамотним священством, здатним не лише проповідувати, а й полемізувати. Місцевим потребам відповідала й сама мова викладання – церковнослов’янська (книжна, не розмовна). Попри всю пошану до патріотичних почуттів острожан саме в цьому питанні повну слушність мав Петро Скарга, постулюючи, що “з слов’янської мови жоден не може стати вченим”; лише навчання латиною та грецькою здатне дати знання теології, філософії та інших дисциплін, оскільки основні книги з усіх наук написано цими мовами¹⁰³. Звісно, латину в Острозі викладали, однак лише як мову для першого розуміння текстів (королівських привілеїв, судових актів, кодексів тощо), але не викладали латиною основні науки, як в усіх європейських університетах¹⁰⁴. Це ще раз засвідчує “прикладний” характер острозької школи, котра мала готувати місцеві кадри для місцевих потреб. А її статус мав виключно приватний характер.

¹⁰¹ Подібну ідею висловлює Н. Яковенко: острозька школа виникла як “побічний продукт” роботи вченого гуртка, і саме так розглядав її патрон – Василь-Костянтин Острозький. Школа функціонувала “як свого роду придворний ліцей, що готував кадри для «академії», а також надавав безкоштовну освіту дітям княжих васалів та клієнтів” (*Яковенко Н. М.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 211–212). Перелік міщанських і шляхетських родів Острога, представники яких могли навчатися в острозькій школі за часів Василя-Костянтина див. у зведенні Ігоря Тесленка: Міщанські і шляхетські роди в Острозі часів Академії (спроба реконструкції персонального каталогу студентів) // *Острозька Академія XVI–XVII ст.: Енциклопедія.* Острог, 2010. С. 233–239.

¹⁰² *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // *Острозька давнина.* Т. 1. С. 21.

¹⁰³ *Памятники полемической литературы.* СПб., 1882. Т. 2. Стб. 485–486.

¹⁰⁴ Див.: *Chachaj J.* Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku. Lublin, 2003; *Яковенко Н. М.* Латинське шкільництво і “шкільний гуманізм” в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // *Київська старовина.* 1997. № 1–2.

¹⁰⁵ *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // *Острозька давнина.* Т. 1. С. 17.

Чи мав намір князь “подолати монополію Церкви в українській освіті”¹⁰⁵? Чи слід вважати, що саме в Острозі “вперше в Україні виникла світська публічна школа, незалежна не тільки від державних чинників та костельної ієрархії, але навіть від Православної Церкви; світськими людьми були викладачі, більшість ректорів; фактично в Острозі було вперше подолано монополію церкви в українській освіті”¹⁰⁶? Навпаки, якраз освітніх закладів при церковних інституціях практично не існувало (крім початкових парафіяльних шкіл, котрі мали нерегулярний характер). І князь мав намір дати в першу чергу Церкві грамотних (про високоосвічених не йшлося) людей. Утім, все це лише розмірковування сучасних істориків, зокрема й автора цих рядків.

Однак давайте “послухаємо” сучасника, котрий втілював у життя плани князя. Йдеться про титул острозького Букваря 1578 р., де вказувалося: “Умышлением и промышлением благочестиваго князя Коньстантина Коньстантиновича княжати Острозьскаго... устрои дом на дело книг печатных, к тому же еще дом и детем к научению в своем отчизном и славном граде Острозе... И избравши мужей в божественном писании искусных, в греческом языке и в латыньском, паче же и в русском. И пристави их дитищному оучилищу. И сея ради вины напечатана сия книжка по греческии, алфавита, а по рускии, азбуки перваго ради научения детьскаго”¹⁰⁷. Отже, спочатку друкарня, а потім вже школа*. Ця фраза з передмови – додатковий доказ різниці між головною і вторинною цілями Острозького: головна – “насяяти” по Русі книжні знання, вторинна – допомогти опанувати їх молодому поколінню, котре має служити Русі в майбутньому¹⁰⁸. К. Харлампович пробував реконструювати хід думки Острозького: “Князь понимал, что книги Священного Писания и богослужебные, какими бы убежденными предисловиями они ни сопровождались, не способны противодействовать широко распространившемуся протестантству, раз не все уже понимали славянский язык и раз очень многие не умели читать. Он не мог не видеть, что даже для обеспечения плодотворной для Православной Церкви деятельности самой типографии необходимо подготовить людей со знанием языков и с несомненно православными убеждениями: ведь нельзя было ручаться за то, что сгруппировавшийся у острожского печатного станка кружок тружеников будет постоянно полон и что все его члены, все соработники князя Острожского будут постоянно стоять на страже интересов Православия... Таким образом, нужны были школы... и князь Острожский... открыл в Остроге училище”¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... Т. 2. С. 542.

¹⁰⁷ Азбука Івана Федорова 1578. М., 1983. С. 1.

* Зауваження Ігоря Мицько, що ці слова належать друкарю, якого справа книжна цікавить понад усе, слухне лише наполовину. Сам зміст книги вказував на початкову (з нуля) освіту “діток” у школі. Чи варто було її починати без Букваря? Та навіть якщо якесь навчання вже й існувало, то саме друк Букваря надав йому нового могутнього імпульсу, а це все ж була перша книга острозької друкарні. Тобто друкарня одразу стала “головною”, такою й залишилася; острозька школа не змогла вивищитися над острозьким книгодрукуванням – а отже, й сам меценат відповідно розставляв пріоритети.

¹⁰⁸ Пор.: Ильин Ф. М. Юго-Западное русское общество и его умственное и религиозное нравственное состояние в конце XVI и первой половине XVII века // ВЕВ. 1891. № 26. С. 776–787; № 27. С. 813–828; № 28. С. 851–856. Подібну ідею висловлював К. Харлампович (Западнорусские православные школы... С. 238).

¹⁰⁹ Харлампович К. В. Западнорусские православные школы... С. 241.

Дослідники стверджують, що система навчання в острозькій школі була традиційною для тогочасної європейської педагогіки й включала “сім вільних наук”: тривіум (граматика, риторика, діалектика) і квадривіум (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Але при цьому вона вирізнялася “виразно національним характером та орієнтацією на греко-візантійську культурну спадщину”¹¹⁰. Попри це, на думку Ігоря Мицька, “студенти академії” могли знайомитися з основами тогочасного права, зокрема церковного, оскільки в Острозі культивувалося переписування Кормчої (наприклад списки “острозького походження”: Григорія Голубникова 1593 р., священника острозької церкви Богородиці (в ранніх джерелах – Пречистенська) Стефана Смотрицького початку XVII ст., Петра Яневського з Костянтинова 1599 р.)¹¹¹. Важко погодитися з таким твердженням колеги: Кормча містила загальні канонічні правила, котрих потребували кожен монастир, кожна духовна особа, навіть глибоко релігійна світська людина. Це жодним чином не могло бути пов’язано із вивченням канонічного права, яке мали трактувати лише єпископи, оскільки в їхньому безпосередньому віданні перебували духовні суди. Тож відомі примірники Кормчої “острозького” походження мали виконувати свою пряму (а не навчальну) функцію. Тобто за змістом освіти острозьку школу можна назвати хіба що середньою. Ігор Мицько вважає, що періодично в ній запроваджувалися “окремі курси академічного рівня”, коли до Острога потрапляли відповідні викладачі¹¹². Утім, більше ці кадри використовувалися для творчості, полеміки та в інших сферах інтелектуально-культурної діяльності. Читання ними академічних курсів для непідготовлених школярів, котрі вивчали з нуля елементарні курси, важко собі уявити (І. Мицько пише про читання філософських курсів трьома мовами, посилаючись на слова з посмертної похвали кн. Острозькому у Київському літописі першої чверті XVII ст.: “мел у Острозе и школи философския, языком греческим, и латинским, и словенским”¹¹³, не беручи до уваги особливостей жанру посмертного панегірика та відсутності у киянина Кирила Івановича достеменної інформації про острозьку школу). Та й чи була в цьому потреба з точки зору князя-мецената? Тож, на нашу думку, слушним є скепсис отця Бориса Гудзяка, котрий вважає, що доказів навіть стосовно семи вільних наук немає, – це лише припущення, а відтак давні висновки К. Харламовича щодо початкового й середнього рівня школи з опорою на граматику та філологію є більш адекватними¹¹⁴.

Від школи практично не збереглося автентичних документів, немає також її статуту (котрий був необхідний для офіційного колегіуму, навіть братських шкіл, тож його відсутність щодо Острога може бути спричинена не втратою, а саме приватним характером школи, що й не потребувало її спеціально затвердженого статуту). Всі згадки про неї принагідні, що й спричиняє розмаїття гіпотез. Томаш Кемпа пропонує

¹¹⁰ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 14.

¹¹¹ Там само. С. 15; Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... Т. 2. С. 542.

¹¹² Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 15; Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 115.

¹¹³ Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... С. 542.

¹¹⁴ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 169; Харламович К. В. Западнорусские православные школы... С. 237–276; Его же. Острожская православная школа (историко-критический очерк) // Киевская старина. 1897. № 5. С. 117–207; № 6. С. 363–388.

вважати острозьку школу колегіумом із сімома вільними науками, але при цьому (ймовірно, услід за І. Мицьком) зазначає, ніби “моментами острозька школа посідала потенційні можливості піднесення до вищого рівня, хоча формально не могла претендувати на статус вищої школи”¹¹⁵. Певним доказом “колегіацького” статусу школи могла б слугувати посада ректора, котрий обирався корпоративно та затверджувався князем. Першим таким ректором вважається підскарбій Острозького Герасим Смотрицький (утім, Мелетій Смотрицький ніде не говорить про ректорство батька, хоча в “Обороні верифікації” 1621 р. мав привід про це сказати; інформацію про ректорство Смотрицького дослідники черпають у Якова Суші – пізнішого уніатського автора¹¹⁶). У 1592 р. ректором вже називається Мартін (Грабкович?). Припускають, що в 1595/96 рр. ректорську посаду обіймав Кирил Лукарис – майбутній Патріарх Александрійський та Константинопольський. Він прибув до Острога в середині 1594 р. та почав навчати греки Кипріяна і Гавриїла Дорофієвича; у першій половині 1595 р. Лукарис перебрався до Вільна; через Дорофієвича Острозький (“желаєт и сам Константин”) намагався повернути Лукариса до Острога. У січні 1596 р. Кирил вже перебував в Острозі, зтім знову виїхав до Вільна, звідки був викликаний Никифором до Дубна задля підготовки Берестейського собору. Після Собору Лукарис близько року мешкав в Острозі, де займався переважно викладацькою діяльністю (13 червня 1597 р. Гавриїл Дорофієвич звертався до нього як до “отца Кирила дидаскала”). Виходячи з цих даних, наведених К. Харламовичем, ректорство Лукариса в острозькій школі виглядає доволі непевним або ж короткотерміновим¹¹⁷. Утім, саме по собі ректорство не є прямим свідченням про рівень школи, лише вказуючи на традиційну систему адміністрування в ній*.

Острозька школа не була чимось цілком новим. Вона створювалася у річпосполитському просторі, де існували різні типи шкіл аж до вищої (Краківський університет), тож і сам кн. Острозький мав цілком віддавати собі звіт про рівень школи стосовно річпосполитської системи. Можна припустити, що заснована ним школа поступово проходила певні етапи зростання, пов’язані не лише з кадрами вчителів, а й з учнівським складом (це питання у принципі випускається дослідниками, однак зрозуміло, що за наявності вчителів-інтелектуалів відсутність підготовленої аудиторії мала б нівелювати всі їхні старання). А оскільки саме вчені острозького гуртка забезпечили йому славу, то чи не слід вважати, що саме їхня інтелектуально-духовна діяльність важила для князя найбільше, а також друкарня, котра мала оприлюднювати результати цієї діяльності. Школа ж відігравала фактично другорядну роль, оскільки не могла одразу дати вагомого результату й освічених кадрів, – для цього потрібно було якщо не кілька, то принаймні одне десятиліття. Найбільше, чого могла досягти острозька школа, – це бути середнім навчальним закладом приватного статусу.

¹¹⁵ Кетра Т. Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 16.

¹¹⁶ Харламович К. В. Западнорусские православные школы... С. 262.

¹¹⁷ Там же. С. 264–267.

* Тарас Вихованець у зауваженні на рукопис нашої праці навіть додаткові аргументи: острозька парафіяльна латинська школа також мала ректора, хоч це не підносило її рівень навіть до колегії. 12 серпня 1640 р. як хрещений батько Людвика Волчковича згадується Войцех Чаковський, “ректор школи парафіяльної острозької” (дякуємо колезі за цю вказівку, але не покликаємося на вказані Т. Вихованцем першоджерела, оскільки їх не опрацьовували).

Поряд із цим дослідники констатують, що “поява школи слов’яно-греко-латинського типу була справжньою революцією в освітній православній традиції, уперше поєднавши на порубіжжі греко-слов’янського культурного ареалу і католицької Європи візантійський «Схід» із латинським «Заходом»”¹¹⁸.

Якщо ж говорити про кадри, то не можна не відзначити наявності значної кількості греків та грекофілів у складі острозького гуртка вчених. Підкреслимо: у Краківському університеті лише з 1579 р. було запроваджено курс грецької мови й писемності. А острозьке видання Букваря 1578 р. вже містило грецьку абетку й тексти молитов і слугувало початковим підручником із двох мов (утім, вивчити грецьку за цими незначними текстами було практично неможливо).

Найавторитетніший дослідник “Острозької слов’яно-греко-латинської академії” Ігор Мицько виділяє три періоди існування школи, два з яких припадають на час діяльності її засновника – кн. В.-К. Острозького.

Початковий період охоплює перше десятиліття (1576–1586) і характеризується “великим інтелектуальним спалахом”. Саме тоді було втілено головний проект центру – видання Острозької Біблії. В цей період до співпраці були залучені численні наукові кадри різного етнічного походження та конфесійного й ідейно-політичного спрямування: православні русини Герасим Смотрицький (Литовська Русь) та Іван Федоров (Московська Русь), греки Еммануїл Мосхопулос (випускник римського Германського колегіуму, антилатинник, готував переклади текстів Біблії; вважають, що він був росіянином, котрий видавав себе за грека та був “великим інтриганом” – про це повідомляв нунція Альберто Болоньєтті Януш Острозький в 1583 р.: “Він насправді московит за походженням, але перейменував себе греком, щоб так увійти в родину, з якої походили константинопольські імператори... Коли прибув з Рима, то [Януш] сподівався, що він допоможе повернути старого князя в католицьку віру. Але він, навпаки, перешкодив цій справі ... і з його вини князь не перейшов до католицизму. Він постійно говорить різні погані речі про католицьку церкву, а особливо про отців єзуїтів... Він домігся того, що князь перестав заходити в латинські церкви, як це робив до того... Він самозванно зараховує себе до роду Мосхопуло і до нащадків імператорів і твердить, що він нібито був волоцьким воеводою”¹¹⁹), Діонісій Раллі та Євстахій Нафанаїл (обидва проримського спрямування; Євстахій навчав дітей князя й перекладав грецькі тексти до Біблії, про що в 1579 р. сам повідомляв у Рим; при цьому сучасний російський грецист Б. Фонкіч указує на велику кількість помилок у грецьких текстах Острозької Біблії всього на кількох сторінках¹²⁰; Євстахій отримав від Острозького пропозицію написати відповідь на твір Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої”, але, за словами самого Нафанаїла, він відмовився писати “проти Папи” під страхом смерті; в Рим він повідомляв, що хоче залишити Острозького взагалі, оскільки той – “схизматик і проти Римської Церкви”¹²¹), протестанти білоруського походження Андрій Римша і Мотовило; є припущення, ніби знаменитий московський

¹¹⁸ Яковенко Н. М. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 212.

¹¹⁹ Кетра Т. Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 25–26; Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 55–56.

¹²⁰ Фонкіч Б. Л. Греческие тексты Острожской Библии // Федоровские чтения 1981. М., 1985. С. 110–116.

¹²¹ Monumenta Poloniae Vaticana. T. 6. P. 202; Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 172. В цьому плані важливим є те, що анонімна відповідь на книгу Скарги таки з’явилася близько 1581/82 рр. і

втікач старець Артемій також міг якийсь час перебувати в Острозі (в копіях його текстів він титулувався “старцем острожским”: “Книга Артемія старца острожского посланіє єго к Симону Будному сице”)¹²². До цього кола зараховують також єпископа міста Поло Тимофія та єпископа Меглени Феофана Грека (останній завдяки Острозькому отримав королівський привілей на жидичинський Миколаївський монастир)¹²³. Грек Георгій Паламід відомий лише тим, що, перебуваючи при дворі Острозького, написав грекомовну поему про Міхая Вітезула (господаря Волощини Михайла Хороброго: 1593–1601)¹²⁴.

Як бачимо, наведена інформація про осіб фактично не стосується школи, оскільки йдеться саме про науковий центр із підготовки слов’янського видання Біблії. Отже тут “академія” платонівського зразка штучно зрощується зі школою, котру “підтягують” під академію. Наприклад, щодо Римші сам Острозький 5 травня 1581 р. повідомляв Кшиштофа Радзивіла, що Андрій працює в Острозі як астроном та математик (“Напевне, все це натворив цей рік. Математик пан Римша на підставі розташування світил написав, що рік у всьому винний і що до Стрітєння люди все повинні робити навпаки”)¹²⁵, тобто обслуговує потреби княжого двору, що відповідали тогочасним смакам європейських дворів (астрологічні вирахунки, нумерологія, магія тощо*). Тож слова Захарії Копистенського з “Палінодії”, котрі так полюбляють цитувати дослідники задля піднесення статусу острозької академічної корпорації, радше стосуються саме вченого гуртка: “Найдовалися на дворе єго и мовцы оному Демосфенови ровнии и Сафанове и иные различные любомудрцы. Найдовалися и докторове славнии, в греческом, славенском и латинском языках выцвеченыи. Найдовалися и матиматикове и астрологове превыборнии... Церкви и двор того княжати полнии православных учителей евангельских и апостолских, полнии и богословов истинных... знающих богословию и веру правую”¹²⁶. Придивімося уважніше: гурток учених власне існував при дворі князя, на відміну від школи. Всі означення тексту стосуються виключно вчених. Стосовно ж учителів, то мова йде про “вчителів евангельських і апостольських”, тобто церковних діячів, проповідників, богословів, але не шкільних викладачів. Тож де тут хоч якісь риси “академії”?

Нагадаємо, що саме в цей період Острозький докладає максимум зусиль для пошуку талановитих вчених. Зокрема, 1583 рік сповнений його спроб отримати відпо-

відома під назвою “Послание до латин из их же книг”, в якій насамперед критикувалася теза про примат Папи й наводилися численні приклади аморальності й неблагочестя Понтифіків, їхнього теократизму, схильності до матеріальної розкоші; автор виступав за повернення до часів первісних християн та проти накопичення церковного майна (РИБ. Т. 11. Кн. 3. Стб. 1123–1146; *Петров Н. И.* Западнорусские полемические сочинения XVI века // Труды КДА. 1894. № 3. С. 360–380).

¹²² *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 7; *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002. С. 120.

¹²³ *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 17.

¹²⁴ *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 65, 115.

¹²⁵ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. V, rkp. 247, № 11078, k. 135.

* Наприклад, в ніч з 7 на 8 січня 1569 р. у королівському замку на прохання Жигимонта II Августа маги викликали дух покійної коханої короля Барбари Радзивілів (*Bugaj R.* Nauki tajemne w Polsce w dobie Odrodzenia. Wrocław, 1976).

¹²⁶ Памятники полемической литературы. Т. 1. Стб. 1136–1137 (РИБ. Т. 4).

відних людей із Рима. Через нунція Болоньєтті Острозький просить Папу Григорія XIII надіслати до Острога кількох учених із заснованого 1576 р. Понтифіком у Римі грецького Колегіуму Св. Афанасія, котрі б володіли не лише латиною, а й церковнослов'янською та грецькою мовами. Хоча Папа й пообіцяв допомогти (лист до князя від 3 вересня 1583 р.¹²⁷), однак так нікого й не послав. На думку Томаша Кемпи, саме кадрове питання було головною перепоною для розвою школи й наукового центру¹²⁸, тому школа “ніколи, напевно, не досягла такого рівня навчання, про який мав рив її фундатор”; та й школа була заснована вже тоді, коли багато знатних русинів здійснили конверсію з православ'я в католицизм чи протестантизм¹²⁹. У цьому сенсі часто цитується вислів Рутського з листа (від 15 лютого 1603 р.!) до Миколая Радзивіла Сирітки: мовляв, Острозький “якусь академію на Волині хоче фундувати”, але задля цього не може здобути вчителів, котрих і у греків “зі свічкою не знайдеш”¹³⁰. А Наталя Яковенко вбачає в такій “прозахідній” настанові князя “втрату запалу до піднесення церковнослов'янської традиції”, а також те, що від кінця 1580-х років він вів “складну політичну гру довкола перспективи унії Католицької і Православної Церков”¹³¹. За великим рахунком усе обернулося саме піднесенням церковнослов'янської традиції з використанням напрацювань як католицьких, так і протестантських авторів, а “унійні ігри”, як побачимо далі, мали зовсім інший характер і радше були підпорядковані намаганням отримати інтелектуальні кадри з Рима.

Втім, саме у цей час, як вважає Ігор Мицько, Острозький забезпечив *школу* земельним фондом, котрий мав приносити постійний прибуток на користь навчального закладу. Як уже вказувалося, вважається, ніби князь “схитрував”: усі маєтки на чолі із Суразьким (та сім сіл в околиці) він записав на шпиталь із церквою Св. Троїці, тому документ одразу (в лютому 1585 р.) затвердив король¹³². Тож у 1587 р. Горацій Спаноккіо доповідав у Рим, що князю вдалося заснувати в Острозі колегіум¹³³. Нагадаємо: гіпотеза про фондуш 1585 р. власне на школу залишається й понині нічим не доведена. А Спаноккіо вживав звичну для нього термінологію для означення заснованого Острозьким навчального закладу. Втім, дослідники посилаються на пізній Острозький літописець (укладався після вигасання чоловічої лінії роду Острозьких) та фундацію Анни-Алоїзи Ходкевич 1624 р. на костел та школу (із фондованого дідом Сурожа половина відділялася на латинську школу, інша залишалася православним). Аргумент “від Анни-Алоїзи” ми розглянемо далі. Тут лише зазначимо, що і в літописі, і в фондуші 1624 р. йшлося про *інтерпретацію* авторами дії В.-К. Острозького (до речі, без вказівки року й конкретного документа, але лише як “загальної дії”), при цьому в обох випадках автори інтерпретували цю дію цілком довільно, на користь своєї конфесії.

¹²⁷ *Baronius C. Annales ecclesiastici / Edidit Theiner A. Romae, 1856. Т. III. № 43. Р. 432–433.*

¹²⁸ *Кемпа Т. Konstany Wasyl Ostrogski. S. 102.*

¹²⁹ *Кемпа Т. Wobec Kontrreformacji. Protestanci i prawoslawni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007. S. 39.*

¹³⁰ *Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. I. Прил. № 23. С. 180–181.*

¹³¹ *Яковенко Н. М. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 211.*

¹³² Остання публікація фундаційного акта з королівським підтвердженням: Острозька давнина. Львів, 1995. Т. I. С. 114–119.

¹³³ *Кемпа Т. Konstany Wasyl Ostrogski. S. 103.*

Другий період діяльності школи датується 1587–1620 роками й визначається як “час найвищого розквіту академії”, котрий відбувався під знаком гострої ідейно-полемічної боротьби з унією. До Острога прибувають нові інтелектуали: випускник Падуанського та Венеційського університетів Кипріан (русин)*, вихованець Александрійської патріаршої школи Ісакій Борискович (русин), випускник римської Афанасіївської колегії (1580–1584) Еммануїл Ахілеос (львівський грек, листувався із Кирилом Лукарисом – відомий лист від 30 січня 1595 р. з Острога¹³⁴). До кола цих діячів відносять також випускника Падуанського університету та “ректора наук еллінських и грецких”, проповідника у Венеції, патріаршого протосинкела (з 1592 р.), місцеблюстителя Патріархії грека Никифора Парасхеса Кантакузина (очолив православний Собор у Бересті 1596 р., вважають, що він викладав у школі в другій половині 1596 – на початку 1597 р.) та випускника Падуанського університету Кирила Лукариса¹³⁵.

Підкреслимо, що саме в цей період в Острозі побували два згодом визначні Вселенські Патріархи Кирил Лукарис (Александрійський і Константинопольський) та Феофан (Єрусалимський). Лукарис мешкав в Острозі впродовж 1594–1596 рр. (називають також 1600 р.), викладав грецьку мову та, як припускають (на наш погляд, це проблематично), був ординарним ректором¹³⁶. Знову-таки, наявна інформація про

Кирил Лукарис, Патріарх Александрійський і Константинопольський. Портрет XVII ст.

* Вважають, що він навчався не лише у Венеції та Падуї, а й на Афоні й у Константинополі. Кипріан був стипендіатом Острозького, виконував функції перекладача з грецької на православному Берестейському соборі, був посланцем князя до Мелетія Пігаса. За життя Василя-Костянтина Кипріан, як правило, мешкав у Острозі, де склав грецькомовні вірші до герба Острозьких у поемі Шимона Пекаліда й підписався як архідиякон. Нарешті, Кипріан переклав “повелением благочестивого князя” 50 бесід блаженного Макарія. (Харлампович К. В. Западнорусские православные школы... С. 274–275; Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 161).

¹³⁴ Legraand E. Bibliographie Hellenique ou description Raisonne des ouvrages publies par des grecs au dix-septieme siecle. Paris, 1903. Т. 5. Р. 176.

¹³⁵ Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 47–48, 65–66. Дослідник (услід за М. Возняком) висловлює нічим не обґрунтовану думку, ніби конфлікт Я. Замойського і К. Острозького був обумовлений також особою Никифора, котрий відмовився викладати в Замойській академії, а поїхав до Острога (Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. С. 32). Ймовірно, в основі такого висновку – слова “Перестороги” про те, що Замойський, який мав проблему з викладачами у своїй Академії, дізнавшись, що Никифор має хорошу освіту й користується авторитетом навіть у турків, відмовляв його їхати до Острога на викладання й обіцяв виклопотати у короля для Никифора “власть над всіма духовними” (АЗР. Т. 4. С. 213).

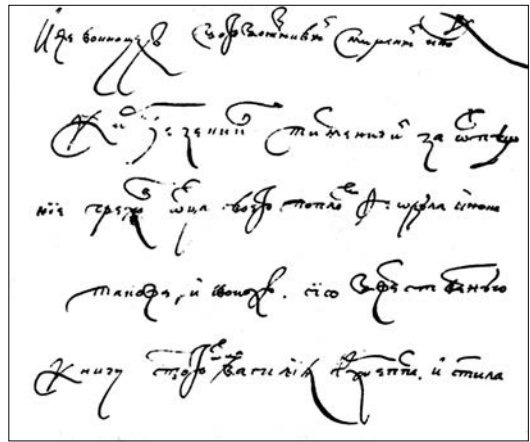
¹³⁶ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 17.

працю названих осіб в Острозі стосується переважно їхньої творчої чи полемічної діяльності, а не шкільного викладання (за винятком Лукариса, та й то він навчав лише двох чоловік, які застосовували знання греки для перекладацької діяльності; тобто Лукарис не був учителем для всіх спудеїв, а лише підвищував рівень греки обраних для наукової праці осіб). Власне суто церковною діяльністю, вочевидь, займалися й визначні ієрархи Християнського Сходу, котрі відвідали Острог: Пелагонський митрополит Ієремія, Стагонський єпископ Авраамій Гаціду, архімандрит Феофан (пізніше – Патріарх Єрусалимський), Охридський архієпископ Афанасій (ззначається, що він привіз до Острога якісь “регалії візантійських імператорів”¹³⁷), єпископ міста Поло Тимофій, Мегленський єпископ Феофан Грек¹³⁸. Задіяним в інші проекти князя був лише архієпископ Кізікійський та Тирновський Діонісій Раллі, хоча через велику кількість доволі авантюрних справ він заледве мав час і бажання викладати в острозькій школі.

Попри проблемність праці всіх названих осіб в острозькій школі та їхню дієву участь власне в інтелектуальному житті острозького гуртка сам факт прийняття їх князем однозначно вказує на грекофільську орієнтацію Острозького не лише в церковних справах і віровизнанні, а й у науці та освіті. Окрім того, Острозький постійно підтримував зв’язки з Афоном і його духовною традицією (в тому числі паламізму та неопаламізму)*, куди відправлялися близькі до князя духовні особи – Іов Княгиницький, Ісакій Борискович, ієромонах Афанасій. Щодо Івана Вишенського, то його безпосереднє перебування в Острозі “академічного періоду” та близькість до князя залишаються під питанням (хоча зв’язки з Острогом та його вченими засвідчені текстами

Св. пророк Єлисей, гаданий образ Іова-Єлисея Княгиницького.

Вкладний запис Іова Княгиницького на “Книзі про постування” острозького друку 1594 р.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... Т. 2. С. 543.

* Зазначимо тут вельми цікавий факт здобуття князем з Афону рукопису Солунських митрополитів Григорія та Ніла з критикою догматичних положень Риму. Цей рукопис Острозький дав переписати Гарабурді, а потім кн. А. М. Курбському (Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... Т. 2. С. 538).

афоніта, принаймні на рівні 1593–1596 рр.¹³⁹, однак він особливо не вихваляв вірність кн. Острозького Православ'ю, хоча й звертався до нього в посланнях на Русь¹⁴⁰).

Тож чи можна услід за Ігорем Мицьком та Андрієм Ясіновським так однозначно стверджувати, що на початку XVII ст. Острог став “одним із найбільших центрів грецистики Речі Посполитої”, що тут грецькі тексти, мовляв, перекладали, а не лише переписували готові переклади; що на них існувало соціальне замовлення читачів; що кількість і якість перекладів перевищували здобутки інших осередків; що острозькі вихованці несли знання греки в інші культурні центри; що острожани орієнтувалися на візантійську та поствізантійську спадщину¹⁴¹. Якщо мати на увазі лише Річ Посполиту, то з означеними тезами можна погодитися. Однак при цьому не варто випускати з уваги той факт, що жоден із справжніх академічних центрів держави (Краків,

¹³⁹ Див.: *Еремін І. П.* Иван Вишенский и его общественно-литературная деятельность // *Вишенский Иван*. Сочинения. М.; Л., 1955. С. 223–271. Ігор Мицько переконаний, що Іван Вишенський не лише бував в Острозі, а й виконував доручення князя: ймовірно, це він той “пан Вишенський”, котрий з Василем Суразьким передавав Іпатію Потію лист Острозького від 21 червня 1593 р. Це припущення сумнівне: “паном” монаха не називали б, окрім того, княжий лист містив унійний проект, і участь у цій справі Івана Вишенського була б дивною (Василь Суразький все ж був на службі в Острозького й мусив виконувати його доручення, на відміну від Вишенського). Окрім того (на це справедливо вказали А. Кримський та І. П. Єр'омін), самий лише збіг прізвищ не дає права ототожнювати Івана Вишенського з “паном Вишенським” – на той час Вишенських було чимало. Цікаво, що у своїх численних творах і посланнях, як зазначив І. П. Єр'омін, “Вишенський жодного разу ... добрим словом не згадав князя Острозького”, навіть у посланні з приводу появи “Апокрисиса”, де в заголовку Острозький з іменем Василь значиться серед адресатів (*Вишенский Иван*. Твори. К., 1959. С. 49–55). У третій главі своєї “Книжки” 1599–1600 рр. Вишенський відкрито критикував поминальну практику, що існувала в Острозі, в тому числі при дворі й замковій Богоявленській церкві князя: “Пироги и яйца надгробне в Остроже и где бы ся то находило упраздните, да ся в христианстве тот квас поганьский не находит” (Там само. С. 77). Більше того, в цій самій главі Вишенський “повівся з князем явно нетактовно”, навівши приклад сина Острозького Костянтина, котрий перейшов у католицизм і помер бездітним, як відступника, котрого покарав Бог (*Єр'омін І. П.* Иван Вишенский і його громадсько-літературна діяльність // *Вишенский Иван*. Твори. С. 6–7, 13; *Щурат В.* До біографії і писань Івана з Вишні // ЗНТШ. 1909. Кн. 1. С. 48–63; *Крымский А.* Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения // Киевская старина. 1895. № 9. С. 221–222). Вважається, що Вишенський прийняв постриг у дубенському Преображенському (Спаському) монастирі, а в 1596 р. уже був на Афоні. Відвідав він Дубно знову в 1604–1605 рр., побував в Уневі, Манявському скиті, але повернувся на Афон. Див.: *Колосова В. П.* Автограф Івана Вишенського // Федоровские чтения. 1978. М., 1981. С. 128–132; *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 16–17. Леонід Тимошенко вважає, що Іван Вишенський найбільше з-поміж усіх полемістів перейнявся “нищівною самокритикою” Православної Церкви, що йому притаманний “синдром самокритики”; при цьому він фактично спіравав на гіперкритичні тексти католицьких полемістів проти православних: його докори православним Київської митрополії (від митрополита до простих вірних) багато в чому не лише повторювали, а й розвивали докори Петра Скарги та інших католицьких полемістів (*Тимошенко Л.* Криза церковного життя Київської Православної митрополії наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 101). Див. також: *Кралак П.* Вишенський і Волинь. Луцьк, 1996.

¹⁴⁰ Ак. ЮЗР. Т. 2. С. 216–217.

¹⁴¹ *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 18; *Ясіновський А.* Внесок острозького культурного осередку в розвиток української богословської думки (кінець XVI – початок XVII століть) // Ковчег. Львів, 2001. Ч. 3. С. 227.

Вільно, Замостя) не орієнтувався на грецьку вченість, не мав потреби розвивати грецистику, оскільки для них головний вектор тогочасної науки містився на латинському Заході. Отже, острозьку грецистику просто ні з чим порівнювати на теренах Речі Посполитої. Більш цікаво було би з'ясувати місце острозького центру в європейській грецистиці того часу. Зокрема, йдеться про глибину розуміння паламізму: острозькі перекладачі брали звідти лише тринітарну проблему, але нехтували саму суть цього вчення. Утім, саме авторитет грецького богослов'я і мудрості острозькі полемісти застосовували як зброю, котра могла “перемагати” латинство. Герасим Смотрицький у передмові до “Ключа царства небесного”, полемізуючи із твердженням Петра Скарги щодо першоважливості латини у теології, писав: “А кому на свете може быти тайно, же з Греков философы, з Греков богословцы увесь свет мает, без которых и его Рим (тобто Скаржин. – В. У.) ничего не знает. При которых преданью, науках и уставах церковь святая восточная стоит крепко и неотступно”.

Навіщо було навчати греки учнів острозької школи? Адже ця мова потрібна була лише для вчених, котрі мали б перекладати твори Отців Церкви, доволі значний корпус яких ще не був перекладений з грецької? Для цього потрібні були не учнівські знання, а набагато глибший досвід філологічних студій. Імовірно, Острозький мав амбітний план: забезпечити нові покоління священства Київської митрополії кадрами, котрі могли би принаймні читати грецькою і цим підтримувати рівень грекофільства Руської Церкви. Можливо, князь розраховував також на греків-богословів, чії праці могли би знадобитися не лише для поглиблення знань руського духовенства, а й для використання у полеміці.

Утім, згадаймо, що острозька школа була ще й “латинською”. Хто представляв тут латинський вектор? Як правило, називають лише колишнього професора Краківського університету Яна Лятоса/Лятоша (1539–1608) – доктора Краківського і Падуанського університетів. В Острозі Лятос продовжував активно займатись астрономією, астрологією та медициною, обслуговуючи родину кн. В.-К. Острозького. Він мав давні зв'язки з княжим родом: принаймні з 1594 р. всі свої публікації Лятос присвячував князям Острозьким (Костянтину, Янушу, Олександрю), а в 1598 р. після вигнання з Кракова (15 вересня професорська корпорація засудила його виступи проти реформи календаря й під загрозою штрафу у 300 золотих заборонила видання й поширення праць під маркою університету; 24 вересня на пропозицію Краківського архієпископа Бернарда Мацейовського Лятос був усунутий від керівництва кафедрою та виключений з корпорації Академії) назавжди перебрався до Острога (разом із дружиною Анною Ожоговською та доньками Анною і Доротою мешкав у власному будинку на Бельмажі (історичний центр Острога) та отримав у володіння три села), де продовжував полемізувати з календарною реформою. Помер майже одночасно зі своїм патроном (23 чи 28 березня 1608 р.) і похований на польському кладовищі Острога (його надгробок з чорного граніту був цілий іще 1959 року; знищений при ліквідації кладовища в 1964 р.)¹⁴². Однак що і якою мовою Лятос викладав? Ігор Мицько вважає,

¹⁴² Див.: Шпігель Р. С. Профессор Краковской и Острожской академий – Ян Лятос // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. 1996–1998 роки. Острог, 2000. С. 255–258; Його ж. Критика нового календаря Папи Григорія XIII вченими древнього Острога // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 100–101; Giedroyc F. Źródła bibliograficzno-biograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce. Kraków, 1911. S. 408–412; Haydukiewicz L. Latos Jan // PSB. T. XVI. S. 569–572.

що природничі науки читалися польською та латиною¹⁴³. Щодо польської сумніву немає, а от латина як мова викладання для школярів ніяк не доведена. Право на навчання латиною надавалося королівським привілеєм, котрий водночас затверджував і статус школи¹⁴⁴. Та й Лятоса більше використовували як придворного лікаря й астролога, котрий складав “прогностики” для членів роду Острозьких та інших осіб¹⁴⁵.

Аргумент “від Петрарки”, чий “Листи без адреси” цитував випускник школи Клірик Острозький, мало діє, оскільки він поодинокий і стосується не школяра й навіть не бакалавра-початківця, а вже доволі досвідченого книжника, котрий постійно розширював свої знання; тож коли саме і звідки він дістав Петрарку, з’ясувати важко. Та й чи вивчали творчість Петрарки в курсі латини? Тож із латиною в острозькій школі поки що далеко не все ясно.

Нарешті, місцеві кадри. Хто й звідки вони, яку освіту здобули до Острога? Ігор Мицько називає їх “українцями-самоуками”: Герасим Смотрицький, Іван Вишенський (сумнівність його перебування в Острозі вже обговорювалася вище), Василь Малюшицький-Суразький, Клірик Острозький (щодо ідентифікації його особи дискусії тривають), протопоп Богоявленського собору Ігнатій, Даміан Наливайко¹⁴⁶. Хтось із них викладав, хтось писав полемічні твори, хтось готував і видавав книги з передмовами кн. Острозького, написаними цими ж “самоуками”. Серед них, можливо, Ігнатій, котрий був єдиним офіційним проповідником в Острозі, міг викладати, наприклад, риторіку. На православному Берестейському соборі він завідував усіма нотарями (стенографами), посилався делегатом до учасників унійного Собору та вів дискусії з католиками. Саме до нього листовно звертався Александрійський Патріарх Мелетій Пігас 6 червня 1597 р., називаючи “хорєпископом та протопопом” і похваляючи його за успішну дискусію “з хвастливим Голіафом” та за подолання філософа (ймовірно, йшлося про Петра Скаргу) з його силлогізмами¹⁴⁷.

Ігор Мицько підкреслює багатоманіття інтелектуального поля Острога: окрім православного центру в місті, функціонували єшіба (школа коментаторів Талмуду) при синагозі, католицький “інтелектуальний центр” при фарному костелі, “школа” при татарській мечеті, кальвіністські та антитринітарські зібрання¹⁴⁸. І хоча не всі названі “центри” (особливо католицький і татарський) можуть бути такою вже реальністю (документальні підтвердження відсутні), полівекторне інтелектуальне середовище в Острозі все ж існувало, забезпечуючи флуктуацію знань, ідей, текстів та привчаючи до цивілізованого співжиття різні релігійні вчення, ідеології, культурні “коди”. А викладачі та вчені-іноземці “допомагали позбутися комплексу провінційності,

¹⁴³ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 18.

¹⁴⁴ Див.: Шевельов Ю. Польська мова в Україні в XVI–XVII ст. // Україна (Париж). 1949. Ч. 2. С. 99–107; Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. К., 1999. С. 51.

¹⁴⁵ Див.: Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 51.

¹⁴⁶ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 18.

¹⁴⁷ Соколов І. І. Про відносини української церкви до грецького Сходу наприкінці XVI та на початку XVII ст. за нововиданими матеріалами // Записки історико-філологічного відділу УАН. К., 1919. Кн. 1. С. 66; Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 30–32.

¹⁴⁸ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 18; Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... С. 544.

розширювати культурний та громадський світогляд і мислення”¹⁴⁹. Але чи можна вважати, що острозький інтелектуально-культурний осередок “став одним з провідних православних центрів Європи” поруч із Патріаршою академією у Константинополі та Венеційським екзархатом¹⁵⁰? Названі грецькі центри були загальноновизнаними, до них по науку спрямовували свої стопи всі православні. А що ж Острог? Як ми вже пересвідчилися, – не більш ніж провінційний осередок, котрий забезпечував кадри для власних потреб і потреб Київської митрополії. Так, саме в Острозі були видані тексти Александрійського Патріарха Мелетія Пігаса та Філадельфійського митрополита з Венеції Гавриїла Севера. Однак тексти першого – це, власне, його листи до вірних Київської митрополії, а текст Севера був необхідний для полеміки з уніатами. Навіть ці видання мали місцевий і “прикладний” характер.

А які ж власні плоди “Волинських Афінів”? Це майже виключно полемічні трактати: Мотовила проти Петра Скарги (1577–1578 рр., текст не зберігся), “Ключ царства небесного” та “Календар римський новий” Герасима Смотрицького, “Книжиця” (1588) і “Вопросы и ответы православному з папезником” (1603) Василя Малюшицького, “Ектезис” та “Апокрисис” (1597) Мартіна Броневського, два “Отписи” Клірика Острозького (1598).

Отже, ні сам кн. Острозький, ні діячі “Волинських Афінів”, ні сучасники не вивисували острозьку школу, не прославляли велич зібраного при княжому дворі кола вчених (риторичні фрази Пекаліда та кількох полемістів не варто перетворювати в реальні оцінки). Ніхто, й насамперед князь-меценат, не намагався здобути якийсь офіційний статус освітньому закладу. Острозький осередок не виділився особливо цінною власною духовно-інтелектуальною продукцією (за винятком “прикладної” полеміки). Навіть острозька друкарня не могла конкурувати не лише з європейськими, а й із річпосполитськими провідними типографіями. І лише Острозька Біблія стоїть на особливому місці. Виглядає, що задля створення її тексту й самого видання Василь-Костянтин й затівав увесь свій освітньо-інтелектуальний проект.

Утім, усі оцінкові інвективи залежать від точки зору та орієнтиру для порівняння. Якщо порівнювати острозький осередок з інтелектуальними та освітніми центрами й закладами тогочасної Європи, то висновок буде наближений до висловленого вище, а можливо, й ще більше девальвує оцінкову інвективу. Якщо ж обмежитися лише Річчю Посполитою, то значущість острозького центру буде піднесена як певна (хоч і містечкова) протизвага католицьким осередкам Кракова, Вільна, Замостя, Ярослава й почасти протестантським центрам (Раків, Гоща та ін.). Якщо зужити лише контекст православного світу, то острозький осередок загубиться в ньому саме через своє регіональне значення, але виділиться завдяки особистості та можливостям мецената, а також завдяки втіленню головного проекту – видання слов’янської Біблії. І лише в контексті інтелектуально-освітньої діяльності іншої української магнатерії та шляхти острозький центр посяде чільне місце, і саме тому, що він не мав конкурентів у цьому середовищі приватних ініціатив.

¹⁴⁹ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 19.

¹⁵⁰ Там само.

ОСТРОЗЬКА КНИЖНІСТЬ: ПРОГРАМНА ЧИ СПОНТАННА?

Вершинним виявом інтелектуальної культури практично всіх європейських народів минулого завжди була книжність¹⁵¹. Від початків писемності на Русі рукописна книга посідала в її інтелектуальній та духовній (першопочатково корпус рукописних книг складався з церковнослужбової і духовної літератури) історії найважливіше місце. Яскравим доказом того є “ода” книжності, занесена до головного державного літопису – “Повести временных лет”: “Велика бо бывает полза от ученья книжного, книгами бо кажеми и учими есмы пути покаянию, мудрость бо обретаем и въздержанье, от словес книжных – се бо суть реки напаяюще вселеную, се суть исходища мудрости, книгам бо есть неисчетная глубина, сими бо в печали утешаеми есмы, си суть узда въздержанью, мудрость бо велика есть... Аще бо поищеши в книгах мудрости прилежно, то обрящеши велику ползу души своеи, иже бо книги часто чтет, то беседует с Богом или святыми мужи почитая пророческыя беседы, и евангельская ученья, и апостолская, и жития святых отец възпреемлет душа велику ползу”¹⁵². Книжна справа прирівнювалася до “святого делания”, а тому творці та переписувачі книг особливо шанувалися. Центрами книжності відразу стали монастирі, а основними “делателями” текстів (у найширшому розумінні слова, включно з простим переписуванням) – монахи. В XVI ст. монастирі продовжували залишатися центрами книжності, але лише рукописної, з обмеженим колом читачів. Друковану ж книгу почали видавати в українських землях світські особи та установи, які й стали лідерами поширення книжного слова серед загалу.

Як і на Заході часів Лютера та Лойоли, книгочитання на Русі “давало доступ до абсолютної істини”¹⁵³. Новою “інтелектуальною революцією” вважають появу книгодрукування та поширення друківаних видань, які також попервах найбільше концентрувалися саме в монастирських бібліотеках, особливо ж духовна література, а також загальнопізнавальна, а тим більше іншомовна, що стало особливістю книжних збірок в Україні (на відміну від Росії). За образним висловом Роберта Дарнтон, “протягом XVI ст. люди по-справжньому оволоділи Словом. Упродовж XVII ст. вони почали розшифровувати «Книгу Природи». А у XVIII ст. вони навчилися читати себе”; “це пов’язано з глибшим, розлогішим процесом – нескінченними способами люди не віднайти сенс світу навколо себе й усередині себе”¹⁵⁴.

Все це ставить перед дослідниками дуже важливе завдання – вивчення головних центрів українського книгописання та книговидання. Прагматичний реконструктивний матеріал має дати поживу для студіювання інтелектуально-духовних виявів доби, формування присутніх “базових” знань, для з’ясування пізнавальних і духовних пріоритетів та системи добору текстуальної інформації як у конкретно взятому центрі, так і на українських обширах загалом. Саме репертуар книжності виявляє і потреби, і спроможності суспільства того чи того часу, оскільки він становить “матрицю” інтелекту соціуму, регіону, доби, а також указує на економічні можливості власника та його інтелектуально-духовну “політику”. Тоді книжна справа досить сильно залежала

¹⁵¹ Дарнтон Р. Історія читання // Нові перспективи історіописання. К., 2004. С. 194–229.

¹⁵² ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская летопись. М., 1997. Стб. 152–153.

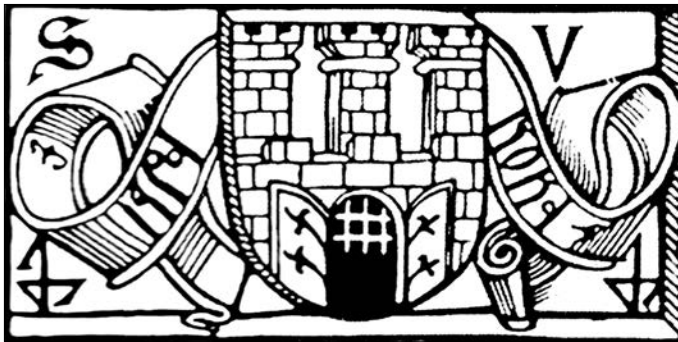
¹⁵³ Дарнтон Р. Історія читання. С. 210.

¹⁵⁴ Там само. С. 219, 220.

від конкретної людини, і в першу чергу мецената й пожертвувача. Острозька книжність, таким чином, являє собою цілий “документальний Клондайк” не лише інтелектуальної історії середньовічної та ранньомодерної України загалом, а й самого “книгоначальника” – тобто кн. В.-К. Острозького. Однак якщо монастирські бібліотеки, навіть за їхньої відсутності, можна реконструювати на підставі описів майна та різночасових рукописних каталогів, то острозька бібліотека залишається загадкою. Нині ми можемо говорити хіба що про острозькі друки та їхні ймовірні книжкові джерела, припускаючи, що вони були зібрані в Острозі. Втім, на базі вивчення книжних центрів, зокрема Острога та Дермані, можна і слід з’ясувати цілу низку фундаментальних питань історії регіону та його владаря в усіх її інтелектуальних, духовних, соціальних, економічних та інших проявах.

Роберт Дарнтон цілком слушно зазначив: “Якщо ми зрозуміємо, як людина читала, ми зможемо наблизитися до розуміння того, як вона надавала сенс життю; і отже, історичним шляхом ми будемо здатні навіть задовольнити наше прагнення сенсу”¹⁵⁵. Історик книжності має можливість від мікроаналізу перейти до макрорівня історичного процесу, зокрема інтелектуальної історії загалом та її прояву через конкретну людину: творця, видавця, мецената й читача книги¹⁵⁶. На жаль, дослідження книжності “в інтер’єрі” княжої резиденції на українських матеріалах означеної доби практично відсутні, тоді як, наприклад, у французькій історіографії, накопичено сотні праць “про бібліотеки аристократів, суддів, священників, науковців, городян, ремісників і навіть хатніх слуг”, не кажучи вже про цілі фоліанти, присвячені бібліотекам найбільших монастирів, написані на підставі рукописних інвентарів¹⁵⁷.

Перед тим як почати розмову про видавничі проекти Острозького, слід кілька слів сказати про рукописну книжну традицію доби, яка залишалася важливою культурною складовою й після появи книгодрукування в Україні. Значущість рукописної книги в часи активної діяльності Острозького підкреслює заповіт його сучасника –

Друкарський знак Швайпольта Філя з “Часослова” краківського видання 1491 р.

брацлавського каштеляна Василя Загоровського 1576 р.: він виділяв спеціальні кошти на переписування “с добрих изводов” по три зшитки щотижня дяком церкви Св. Іллі (у Володимирі) та його учнями. Князь Юрій Юрійович Омелькович Слуцький упродовж 1581–1582 рр. власноруч переписав доволі красивим почерком

¹⁵⁵ Там само. С. 220.

¹⁵⁶ Там само. С. 203–204.

¹⁵⁷ Там само. С. 201. Пор.: *Слуховский М. И.* Русская библиотека XVI–XVII веков. М., 1973; *Дзюба О. М.* Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії українсько-польських взаємин) // “Істину встановлює суд історії”: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. К., 2004. Т. 2. С. 364–372; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. Львів, 2003 та ін.

напрестольну Євангелію, продовжуючи стару, ще киеворуську, ідею щодо богоспа-сенності такої справи й прощення гріхів через переписування Святого Письма; руко-пис був прикрашений ініціалами та заставками “на золоті”; князь вклав книгу до случького Троїцького монастиря “для вчного богомолия и спасения души своея, во незабытнующую память прародителей своих князей Слуцких, родителей и самого себя”¹⁵⁸. Із цих двох прикладів добре видно ставлення до рукописної книги представників руської еліти, і це попри те, що у ВКЛ уже діяли друкарні, котрі випускали кири-личні видання.

У володіннях кн. Острозького також активно підтримувалася традиція книгопи-сання. Наприклад, чернець Дубенського монастиря Арсеній переписав Євангелію: “писах с великою нуждею болех главою силне и душею”. Окрім цього, монах пе-редав у монастир ще 14 рукописних книг, більшість яких сам і переписав¹⁵⁹. Най-більш поширеними рукописами були спис-ки Учительних Євангелій та агіографічних текстів. При цьому у значній кількості Учительних Євангелій були використані “Постиллі” кальвініста М. Рея (краківські видання 1557, 1560, 1566 pp.), що пояс-нюється потребою православних авторів у релігійних концепціях нового типу (тексти Рея перероблялися й адаптувалися)¹⁶⁰. Новою тенденцією рукописної книжності стали переклади Святого Письма. Для часів Острозького найпоказовішим можна вва-жати переклад Василя Тяпинського 1570 р., котрий був здійснений задля “народу свого руского”. Перекладач глибоко переймався

Василь Тяпинський. Гравюра XVII ст.

¹⁵⁸ *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. СПб., 1890. Т. 9. С. 474, прим. 466; *Пис-кун Ю.* Слуцкая живопись в контексте религиозной и культурной ситуации Слуцкого княже-ства XVI–XVIII вв. // *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów.* Lublin, 2005. S. 143.

¹⁵⁹ *Никольский Н.* Рукописная книжность древнерусских библиотек (XI–XVII вв.). Пг., 1915. Вып. 1. С. 77; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні... С. 115–116.

¹⁶⁰ *Дмитриев М. В.* Православие и Реформация. М., 1990. С. 26–27; *Janów J.* Tłumaczenia ruskie // *Sprawozdania Polskiej Akademji Umiejętnosci.* 1929. № 8. S. 2–10; 1947. № 8. S. 296–306; *Чуба Г.* До історії екзегетно-гомільних редакцій Євангелій в Україні // *Вісник Львівського державно-го університету. Серія філологічна.* 1997. Вип. 26. С. 46–49; *Її ж.* Традиції і новаторство в Учительних Євангеліях другої половини XVI–XVII ст. // *Tradycja i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich.* Szczecin, 2004. S. 263–269; *Её же.* Текстологическая классификация украинских Учительных Евангелий второй половины XVI века // *Славяноведение.* 2002. № 2. С. 82–97; *Кучуńska М.* Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna. Szczecin, 2004.

занедбанням рідної мови і насамперед князівськими та панськими родами й священством, закликав до очищення віри і церковних структур, до самопожертви слов'ян-русинів, котрі становлять найбільш “прирожене словянство”. При цьому, що знов-таки доволі показово, Тяпинський використав для перекладу кальвіністський Новий Завіт Симона Будного, подаючи текст паралельно церковнослов'янською та “простою” мовами. Значною мірою набраний друкарським способом неповний текст верстки з рукописними передмовами та продовженнями зберігся всього у двох примірниках. Цей проект, вочевидь, здійснювався Тяпинським упродовж тривалого часу (сам він був убитий своїми племінниками на межі 1599/1600 рр. і від 1570 р. до самої смерті так і не встиг реалізувати задум)¹⁶¹.

Територіально ближче до Острога перебував інший перекладач Нового Завіту – волинський шляхтич Валентин Негалевський, котрий у 1581 р. в Хорошеві зробив переклад польськомовної публікації 1577 р. протестанта Мартіна Чеховиця. У передмові Негалевський писав, що перекладав “не сам з свої власной хути”, але “за намовою и напомианием многих ученых, богобойных, а слово Божее милующих людей, которые писма полского читати не умеют, а языка словенского, читаючи, писмом руским выкладу з слов его не розумеют”. Цей переклад (як видно з маргіналій), уживався серед православного духовенства¹⁶².

Отже, ідея першочергового перекладу Святого Письма просто “витала у повітрі” на час, коли кн. Острозький почав розгортати свій видавничий проект¹⁶³. Задум Курбського стосовно перекладів творів Отців Церкви був зорієнтований переважно на інтелектуально-духовну еліту, а Біблія була вкрай необхідна ширшому загалу: саме на ній будували свою пропаганду передусім протестанти, а у потридентський період розширили використання Святого Письма й католицькі ордени. Єдиний проект кириличного видання книг Біблії був здійсне-

Франциск Скорина. Гравюра з празького видання Біблії 1517 р.

¹⁶¹ *Левицький О.* Про Василя Тяпинського // Записи УНТ в Києві. 1913. Кн.12. С. 5–21; *Довнар-Запольский М. В.* В. Н. Тяпинский – переводчик Евангелия на белорусское наречие // ИОРЯС. 1899. Т. 4. Кн. 3. С. 1031–1064; *Галенчанка Г. Я.* Василь Цяпінскі – паслядоўнік скарынінскай справы // 450 год беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1969. С. 171–178; *Бабкова В. У.* Новые данные об В. Цяпінскім // Наш радавод. Гродно, 1992. Кн. 3, ч. 1. С. 194–197; *Клімаў І.* Да біяграфіі Василя Цяпінскага // Беларускі гістарычны агляд. Менск, 2002. Т. IX. С. 31–55.

¹⁶² *Огієнко І.* Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського. Тарнов, 1922; *Назаревский А. А.* Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского // Университетские известия. К., 1911. № 8. С. 1–40.

¹⁶³ Див. каталог: *Богуславский Р.* Волинские рукописные Евангелия и Апостолы // Труды девятого археологического съезда. М., 1897. Т. 2; *Владимиров П. В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. К., 1890; *Житецкий П.* О переводах Евангелия на малорусский язык. СПб., 1905; *Карский Е.* Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII вв. Вильно, 1896; *Сагарда М.* Переклади Св. Письма на українську мову в XVI–XVII вв. // Книгарь. 1919. № 20.

Титульний аркуш празького видання Біблії Франциска Скорини 1517 р.

рект¹⁶⁶. А рукописні тексти вже не могли задовольнити попит загалу. Окрім того, вони завжди потребували корекції та виправлення численних помилок і описок.

Острозьким друкам присвячено численну книгознавчу літературу. Здається, вивчено буквально все – аж до підрахунку рядків на сторінці, кількості й розмірів буквиць, літер, прикрас тощо¹⁶⁷. Однак практично не ставилося питання про стратегію острозького книгодрукування. Чомусь постійно випадав із поля зору визначальний фактор: аби друкувати книги, потрібні були обладнання і кваліфіковані друкарі, яких слід було знайти, запросити й оплачувати. Тобто поява кожного друку залежала від щедрості князя, оскільки саме його коштом здійснювалося книгодрукування в

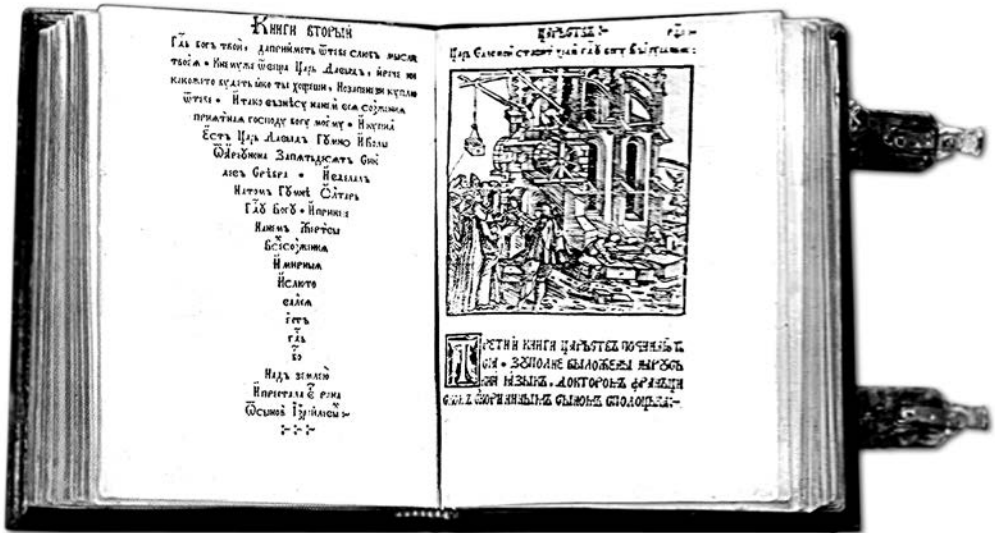
ний доволі давно – видання Франциска Скорини 22 книг Ветхого Завіту в 19 випусках (переклад із чеських видань 1480 та 1508 рр.) під загальною назвою “Біблія руска, выложена доктором в лекарских науках Франциском, сыном Скорининым, из славного града Полоцка, Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению” (1517–1519, Прага)¹⁶⁴. Тираж цього видання давно розійшовся, окрім того, це була навіть неповна ветхозавітна частина Біблії. Тим часом книжковий ринок ВКЛ і Речі Посполитої наповнився польськомовними перекладами Святого Письма. Найбільшої популярності набули переклади Симона Будного: Новий Завіт (Несвіж, 1570; Лоськ, 1574) та повний текст Біблії (1572, Заслав?)¹⁶⁵. Тож питання повного перекладу Святого Письма та видання кирилицею постало доволі гостро, і Острозький взяв на себе це тяжке завдання. Жодна із братських друкарень (віленська та львівська), а також приватних (Ходкевича, Мамоничів) не бралася за такий трудомісткий і затратний про-

¹⁶⁴ *Исаевич Я. Д.* Наследие Франциска Скорины на Украине // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Минск, 1979; Франциск Скорина и его время: Энцикл. справочник. Минск, 1990.

¹⁶⁵ *Kossowska M.* Biblia w języku polskim. Poznań, 1968. Т. 1; *Иванова Л. С.* Издание протестантских Библийских книг в Беларуси во втор. пол. XVI в. в контексте культурных связей с Польшей // *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice.* Katowice, 2004.

¹⁶⁶ Див.: *Jaroszewicz-Pierestawcew Z.* Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2003.

¹⁶⁷ Див.: *Селецкий А.* Острожская типография и ее издания // ВЕВ. 1885. № 7; *Исаевич Я. Д.* Острожская типография и ее роль в междуславянских культурных связях // Федоровские чтения 1978. М., 1981. С. 34–46; *Мыцко И. З.* Культурно-исторические предпосылки возникновения книгопечатания на Украине // Федоровские чтения 1983. М., 1987. С. 161–164 та ін.

Біблія, видана Ф. Скориною. Книга Царств. Гравюра “Побудова храму”. 1517 р.

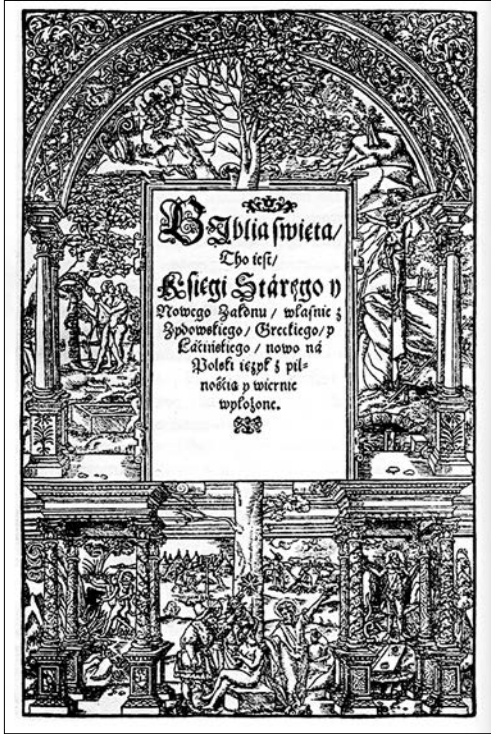
Острозі. Якщо ж князь давав гроші, то він безпосередньо вирішував, що саме друкувати й навіщо. Адже далеко не всі підготовлені острозькими інтелектуалами праці були опубліковані в Острозі, деякі – у Вільно, а інші ж залишилися в рукописах.

Слід також зазначити, що ідея створення друкарні мала визріти у князя принаймні на момент запрошення Івана Федорова (тобто 1574/75 рр.). Томаш Кемпа вказує, що вона могла з’явитися й раніше, зокрема вже в 1573 р., коли Михайло Гарабурда виконував місію посланця до Москви: він і міг привезти копію Геннадіївського кодексу. Але цю копію потрібно було попередньо створити: значить, Острозький звертався до царя Івана Васильовича у цій справі ще до поїздки Гарабурди. Тож ідея видання Біблії та запровадження для цього друкарні виглядає досить давньою, і до її втілення промайнуло не менше десяти років¹⁶⁸. Після отримання Геннадіївського кодексу, котрий і ліг в основу Острозької Біблії, князь фактично й задався метою знайти верстат і друкаря, тож звернувся до вже відомого по заблудівських та львівських друках Івана Федорова.

На той час, з одного боку, припинила свою діяльність заблудівська друкарня, а з іншого – активно діяли протестантські друкарні, котрі спромоглися видати тексти Святого Письма польською мовою (наприклад, видана під егідою Миколая Радзивіла “Чорного” у Бересті Біблія 1563 р.). Водночас набирали сили віленські єзуїти, особливо після 1575 р., коли Миколай Кшиштоф Радзивіл Сирітка передав їм знамениту кальвіністську берестейську друкарню свого батька. Упродовж 1576–1586 рр. тут вийшло близько 60 видань, профінансованих переважно самим Радзивілом (у тому числі книга Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої” 1577 р., присвячена кн. Острозькому)¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Kempa T. Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 41.

¹⁶⁹ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 155–156.

Титульний аркуш Берестейської Біблії, виданої Радзивілом 1563 р.

Припускають, що до формування видавничого плану Острозького підштовхнув і його постійний “співрозмовник” на терені інтелектуально-культурних та релігійних проєктів кн. Андрій Курбський. Саме з ним Василь-Костянтин обговорював потребу перекладу не лише руською, а й польською мовою творів Отців Церкви для поширення їх серед загалу. Курбський же протестував проти польськомовних перекладів, указуючи, що слов’яноруська і грецька мови вищі й потрібніші, ніж “польська барбарія”¹⁷⁰. Проєкти Курбського та Острозького ніби доповнювали один одного: гурток Курбського займався перекладами творів Св. Отців та поширенням їх списків, а гурток Острозького готував до друку насамперед священні тексти Біблії. Щоправда, між Курбським та Острозьким була значна різниця на персональному рівні. Курбський, на відміну від Острозького, сам займався перекладацькою та взагалі інтелектуальною працею; він був водночас ідейним, інтелектуальним, організаційним та фінансовим лідером свого гуртка і на-

магався впливати на своє православне оточення (в тому числі на Острозького) власними ідеями, котрі набували дедалі непримиреннішого характеру щодо іншовірних – католиків та протестантів. Можливо саме через це Курбський мав більші контакти зі відомим православним полемістом старцем Артемієм, чиї послання (їх збереглося 14) мали велику популярність, а оригінальні молитви використовував у своїх друках Іван Федоров¹⁷¹. Що ж до Острозького, то він обстоював Православ'є на державно-політичному рівні й не продукував власних ідей богословського штибу.

Деякі автори інтригують інформацією про лист Івана Федорова до князя Острозького, інспірований львівськими братчиками, в якому друкар пропонував князю проєкт видання Біблії. Копія цього листа нібито знаходилася у варшавській збірці С. Вітязевського (про що ми вже писали на початку книги), його зміст реферував у своїй рукописній праці також Пантелеймон Юр’єв¹⁷². Більше того, останній повідомляв, ніби Острозький через спеціального посильного влітку 1574 р. викликав Федорова до Острога і, поки йшли підготовчі роботи щодо друкарні, шрифтів тощо, поселив його в Дермані; до того ж князь виділив більше 1000 золотих на початок роботи. Однак у 1575 р. обладнання згоріло і довелося все відновлювати, на що пішло майже два роки. З посиланням на публікацію Ж. Липецького 1899 р., Юр’єв упевнено писав

¹⁷⁰ РИБ. Т. 31: Сочинения князя Курбского. СПб., 1914. № 12. С. 411–412.

¹⁷¹ Вилинский С. Г. Послания старца Артемия (XVI в.). Одесса, 1906.

¹⁷² Юрьев П. Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1 // ОДІКЗ. Фонди. Кп. 15905/ УІ К1740.

про 20 чоловік, котрі трудилися над складанням Біблії, проживали у спеціальному приміщенні в замку, де була ціла “друкарська школа”, на яку видавали три бики щомісяця та 10 великих і п’ять малих діжок меду в рік. Нарешті, він оповідав і про лист князя 1580 р. до Московського митрополита зі звісткою про те, що Біблія вже вийшла в світ (на цій підставі автор робив висновок про два видання 1580 і 1581 рр., підтримуючи думку Мелихецького про пробний випуск 1580 р. 50 примірників для апробації ієрархами Церкви). Вся ця інформація не має прямих підтверджень і схожа на містифікацію. В разі ж віднайдення хоч якихось документів нас очікує чергова сенсація щодо історії появи Острозької Біблії.

Нині ж маємо оперувати наявними джерелами. Від початку князь Острозький, імовірно, поставив перед собою амбітне завдання повного видання Біблії. Втім, здійснити це було не так-то й просто: потребувалося багато зусиль, часу, коштів тощо. Тож плани князя довелося скоригувати. Питання про те, звідки Острозький добув необхідні для тогочасної технології книговидання речі, залишається у царині припущень: частково із Заблудова, частково зі Львова від Федорова, верстат же придбав сам. Для друку значної кількості примірників об’ємного видання потрібна була і велика партія паперу та фарб. Як власник та фінансист друкарні, Острозький про все піклувався особисто. Оскільки на початку 1575 р. далеко не все було готове для початку роботи друкарні, Іван Федоров був призначений управителем Дерманського монастиря, що забезпечувало його матеріально (припускають, що в Дермані могли бути надруковані “якісь малоформатні видання, які до нас не дійшли”¹⁷³; гадаємо, це припущення слід визнати довільним). А коли друкарню було обладнано, Федоров перебрався до Острога. Ймовірно, “контракт” із друкарем було укладено саме на видання Біблії, оскільки відразу після її виходу Іван Федоров залишив Острог і повернувся до Львова¹⁷⁴. Як вважають, йому було доручено повністю укомплектувати друкарню, а також здійснити подорож на Балкани, в Молдову й Туреччину (Константинополь) задля пошуку рукописних перекладів Біблії церковнослов’янською. Але повного перекладу Ветхого Завіту віднайти не вдалося. Усе це відтягувало видання Біблії.

Св. Лука у львівському виданні Апостола 1574 р.; визнається як “портрет” Івана Федорова.

¹⁷³ *Ісаєвич Я. Д.* Виникнення та розвиток друкарства в Україні // Українська культура XIII – першої половини XVII століть. К., 2001. Т. 2. С. 611.

¹⁷⁴ *Кемпа Т.* Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 42.

Можна припустити, що початково князь мав намір заснувати друкарню саме в Дермані, але змінив свій план. Дослідники обстоюють саме таку версію, загально декларуючи багатства матеріальні (хоча опис обителі 1571 р. цього зовсім не підтверджує), духовні (40 книг “посполитих”) та інтелектуальні (монахи-книжники, хоча жодного імені невідомо) Дерманського монастиря, – багатства, які можна було використати “для фінансування поїздок, купівлі рукописів, книжок, оплати витрат на редагування” і т.д.¹⁷⁵. На наш же погляд, прибутки обителі не були такі значні, аби забезпечувати, окрім життєдіяльності власне монастиря, ще й друкарню з її майстрами. Гадаємо, що як спроможності самого Дерманського монастиря того часу, так і заміри щодо перетворення його в інтелектуально-книжковий центр відчутно перебільшені. А “хрестоматійна” інформація про п’ять сіл (на той час розорених і малозаселених) та цитування фрази з рукопису 1538 р. (“обители великия лаври Дермани”) не можуть замінити прагматичного матеріалу¹⁷⁶.

Втім, важливіше те, що, перебуваючи у Дермані, Федоров фігурує в документах як “урядник” і займається економічними справами. Він – диякон, але навряд чи служить у храмі. Саме через своє дияконство Федоров не міг бути ігуменом монастиря, чій функції на той час міг виконувати лише ієромонах, а друкар, як відомо, не лише ніколи так і не отримав священства, а й не приймав монашества і мав власну сім’ю. Більше того, Федоров уже під час праці над Острозькою Біблією в Острозі залишався при виконанні функцій дерманського урядника, і саме у такій його іпостасі князь давав йому розпорядження 4 травня 1580 р. (це зауважив І. З. Мицько)¹⁷⁷. У зв’язку зі сказаним гіпотеза про те, ніби ще у Дермані Федоров розпочав друкувати книги, жодна з яких не збереглася (припущення про друкування в Дермані Букваря 1578 р. доволі “сміливе”, на відміну від львівського друку), виглядає надто неправдоподібною¹⁷⁸. Не менш довірливим видається і твердження про першу друкарню в Дубні¹⁷⁹.

Чи мав Острозький намір особисто контролювати процес підготовки Біблії? Чи хотів мати добірне товариство інтелектуалів у себе при дворі? А можливо, діяв ще один фактор: захист друкарні від зовнішніх (татари) та внутрішніх ворогів – в Острозі витримати облогу татар було простіше – через відповідне озброєння та князівську замкову залогу. Так чи інакше, але княжа друкарня була заснована від початку в “домоначальном граде”, що піднесло інтелектуальний образ міста.

Перші острозькі друки мали переважно навчальний характер: Буквар (18 червня 1578)¹⁸⁰, Новий Завіт із тематичним покажчиком (уклав Тимофій Михайлович

¹⁷⁵ *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983. С. 70; *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 45.

¹⁷⁶ Див.: *Мицько І. З.* Іван Федоров: життя в еміграції. Острог, 2008. С. 59–65.

¹⁷⁷ Там само. С. 63.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 37.

¹⁸⁰ Опис видання (54 арк.), його примірників та історіографії див.: *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 75–83. Дослідник вважає, ніби відсутність вказівки у передмові, що видання здійснюється за розпорядженням Острозького (попри наявність його герба та вказівки на заснування ним школи й друкарні) свідчить про видання Букваря власним коштом Федорова й на замовлення вчителів школи; зокрема, грецькі тексти, позбавлені помилок, міг складати й вичитувати Діонісій Палеолог (с. 78–79). (Факсимільне перевидання Букваря: *Немировський Е. Л.* Острожская Азбука Ивана Федорова. М., 1983). Вище ми вже висловлювали сумнів щодо такого припущення.

Аннич)* і з Псалтирем (1580), Хронологія Андрія Римші (1581 – одноаркушевий перелік латинською, єврейською і староукраїнською/старобілоруською мовами місяців року з віршами на сюжети Ветхого Завіту та історичних подій; цей твір вважається першим поетичним текстом, надрукованим кирилицею на руських землях Речі Посполитої)¹⁸¹. Всі ці видання мали виконувати безпосередню навчальну функцію**. Навряд чи вони орієнтувалися лише на острозьку школу – навіть з огляду тиражу; ці книги повинні були мати більш широкий вжиток. Отже, від початку Острозький зробив ставку на освітній характер свого книгодрукування. Йдеться не лише про елементарне навчання грамоти чи навіть системну суму знань за типом Львівської братської школи, але про осягнення сакральних текстів новозавітної традиції, молитов та змісту літургії. В даному випадку, вочевидь, застосовувався принцип: до усвідомленої та правильної віри (тобто канонічно вивіреної, без нашарувань і забобонів) можна прийти через знання основ віри у священних текстах. Острозькі друки фактично були покликані “очистити” релігійну свідомість православних русинів, захарашену різними пересудами й “традиційним” переданням далеких від біблійного канону понять. Якщо ж “правильні” знання віри будуть надаватися ще змалку, то це стане нормою, котра внутрішньо забезпечить реформу системи релігійності та самої церковної структури (в широкому розумінні слова, включно з усіма вірними). Тут не застосовувався принцип західної теології: мовляв, знання породжує віру. Йшлося якраз про інший ракурс: “правильне” знання основ віри породжує “правильну” віру, зміцнює православну самосвідомість та самоідентифікацію, зміцнює саму силу віри і Церкву.

Видавнича марка Івана Федорова в Апостолі 1574 р.

* Зміст “Книги Новаго Завѣта в неїже на преди псалмы блаженнаго Давида пророка и царя” (Острог, 1580) також вказував на її навчальну функцію: передмова, Псалтир, молитви та піснеспіви з Ветхого Завіту – “Псалми вибрані”, чотири Євангелії, “Сказание деяний апостольских”, Діяння апостолів, послання апостолів, Апокаліпсис, “Сборник 12-ти месяцам сказая главы коемуждо Апостолу и Евангелию и избраным святым и праздником”, “Сказания главам евангельским утрним апостолом и евангелиам известно седмицам всего лета”, колофон з післямовою. До частини примірників було приєднано абетковий предметний покажчик з добіркою новозавітних афоризмів (52 с.), укладений Тимофієм Михайловичем (Анничем), який міг виконувати також важливу функцію пошуку аргументів зі Святого Письма у диспутах із протестантами. Див.: Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 83–90.

¹⁸¹ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 90–92.

** Припущення, ніби близько 1578 р. в Острозі був надрукований полемічний твір аріаніна Мотовила проти книги Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої” (1577) (*Кемпа Т. Akademia i drukarnia Ostrogska*. S. 43), важко визнати достовірним: не зберігся жодний примірник книги, та й авторський рукопис; саме рукопис надсилався Острозьким Курбському для апробації та був підданий останнім не лише критиці, а й осуду автора та самого замовника за зв’язки з протестантами для обстоювання істин Православія.

Окрім того, вже в цих перших друках загострювалася проблема протистояння іншомов'я. Зокрема, у Букварі міститься “Сказание” Чорноризця Храбра про створення кириличної писемності Костянтином-Кирилом, що вказувало на давність слов'янської писемності та її вартісність, яку заперечували “латинники” (Скарга). До того ж, як гадає Я. Д. Ісаєвич, “Сказання” адресувалося й самому кн. Острозькому як “заклик стати гідним продовжувачем справи просвітників слов'ян” – і найперше Костянтина-Кирила¹⁸². А в передмові до Нового Завіту Іван Федоров викривав “строптивя и развращенна”, які через “нерадение” до Божих заповідей противляться істині й “растерзают немилостивие церков Божию и възмущают нещадно стадо его”. Усім цим особам Федоров протиставляв благочестивого князя Острозького, котрий, “подавая довольно на делание Богодухновенного Писания, желающе Бога благогаданию всем человеком спастися и в познание истинны приити благочестивую славу об Отцы и Сыне и Святом Дусе предложити... понудил еси нас недостойных выше нашей меры на сие дело”. І саме князю видавці підносили “первый овощ от дому печатного своего острозскаго”¹⁸³. На звороті титулу Нового Завіту був уміщений герб Острозького з підписом: “Констянтин Констянтинович нареченый в святом крещении Василие княжа Острозское, воевода киевский, маршалок земли Волынской, староста владимерский и прочаа”.

Титульний аркуш Острозької Біблії 1581 р.

на Василю князя Острозького, воеводу киевский, маршалок земли Волынской, староста владимерский и прочаа”. На погляд Я. Д. Ісаєвича, “острозькі видання, подібно до того як раніше заблудівські, стали виявом своєрідного компромісу між місцевими літературно-освітніми колами і друкарем”¹⁸⁴, але таке штучне виключення дослідником із цього кола головного працедавця і апробатора ідей – кн. Острозького – видається нам неправомірним.

Найбільш широко думки з приводу головного завдання острозьких друків у перші роки існування друкарні висловив сам Острозький (навіть за умови складання тексту кимось із його оточення: адже князь апробував його і прийняв як власний) у передмові до найфундаментальнішого проекту острозької друкарні та гуртка вчених – Біблії. Повна назва друку: “Библиа сиреч книги ветхаго и новаго завета по языку словенску от еврейска в еллинский язык седми десят и двама богомудрыми преводники прежде воплощения Господа

¹⁸² Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 80.

¹⁸³ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам’ятки книжкового мистецтва України: Каталог стародруків. Львів, 1981. Кн. 1. С. 26. № 10; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989. С. 116–123.

¹⁸⁴ Ісаєвич Я. Д. Виникнення та розвиток друкарства в Україні. Т. 2. С. 611.

Бога нашего Иисуса Христа 308 лета на желаемое повеление Птоломея Филадельфа царя египетска преведенаго зводу с тщанием и прилежанием елико можно помощию Божию последовася и исправися. В лето от воплощения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа 1581”¹⁸⁵. Найпромовистішою є фраза про те, що видання Біблії – “дело... честна и вся превосходяща, еже вам нане повсюду предлагаемо зрится”, оскільки лише з її допомогою кожен може “путь прав своего спасения изобретати”, тож саме видання мислиться “ради любви и душевная ползы” усіх православних християн.

Від початку саму справу чекало чимало випробувань: не було відповідних “делателей”, а також зводу біблійних книг, причому в жодній з країн “роду нашего языка словенскаго ни одина обретеса свершена в всех книгах”. Ми вже зазначали, що князь поставив завдання – зібрати вивірені древні тексти Святого Письма, згрупувати коло вчених і здійснити повний переклад усіх книг Біблії церковнослов’янською для загального вжитку й ширення справжнього сакрального тексту християн¹⁸⁶. Чи були в цьому задумі протестантські нотки (“Біблію – в кожний дім”)? Далєбі ні. На той час і Католицька Церква здійснювала численні видання біблійних текстів. Та й тираж книги (близько 4 тис. примірників) та її ціна були розраховані на обмежене коло читачів – переважно духовний чин та шляхетство. Особливо важливо було забезпечити вивіреною повною Біблією церкви, де її тексти мали звучати на кожній літургії та через співпереживання служби Божої карбуватися в пам’яті, розумі та душах православних християн. Князь особливо підкреслював, що це видання має стати заборолем проти “волков”, “врагов” і “супостатов”, які церковне тіло “нешадно расхищают” та “пожирают”*. Ще більш гостро проти новоявлених ересей, а надто антитринітарного спрямування, виступав автор другої передмови – Герасим Смотрицький, котрий звертався до самого князя із закликом: “Отсекай, Константине, мрак идоль-

¹⁸⁵ Склад видання: титул, зворот титула – герб і вірш на герб Острозьких Герасима Смотрицького, передмова В.-К. Острозького (перша частина її подана також грецькою мовою), передмова і вірш Г. Смотрицького, зміст, Старий і Новий Завіти. Останній аркуш відомий у двох варіантах: 1) коротка післямова про видання книги з датою 12 липня 1580 р. та друкарським знаком Івана Федорова; 2) ширша післямова церковнослов’янською та грецькою мовами, друкарський знак і колофон із текстом про вихід книги 12 серпня 1581 р., в кількох примірниках присутні обидва останні аркуші. Дослідники давно встановили, що мова йде про одне видання, яке не встигло з’явитися 1580 р., довелося деякі аркуші передрукувати, тож книга побачила світ лише 1581 р., задля цього було замінено первісний варіант титульного та останнього аркуша. Окрім того, книгознавці встановили, що друкування тексту відбувалося не послідовно: першими склалися останні книги Нового Завіту, ще до набору його окремого видання 1580 р.

¹⁸⁶ *Сольский Л.* Острожская Библия в связи с целями и видами ее издателя // Труды КДА. 1884. Кн. 7. С. 293–320 (ця стаття доволі заангажована й акцентує увагу на антипротестантському спрямуванні видання і церковнослов’янській його мові, а не “местном наречии”). І. З. Мицько зазначає, що підготовка видання Біблії сприяла “виробленню певного стандарту церковнослов’янської мови для всіх слов’яно-православних народів у XVI–XVII ст.” Не випадково саме випускник Острозької академії Мелетій Смотрицький підготував і видав у 1619 р. “Граматіку” – “найвідоміший твір давнього українського мовознавства” (*Мицько І. З.* Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах... С. 544–545).

* “Внегда бо видех церковь Христову ... от всюду варгы противящимися попираему и нещадными волки прошедшими в мир безмилосердия пожираему”, “яко волцы тяжцы нещадно расхищают и распужают овчее стадо Христово различные бо супостаты”.

ския лести... и отгоняй еретиков полки умовредная, приидоша бо в мир волки нещадния”. Дослідники й досі сперечаються, чи з протестантами, чи з католиками полемізували автори обох передмов, а отже, чий виклик був важливіший для втілення біблійного проекту в Острозі.

Окрім того, князь не міг без болю дивитися на занепад Церкви: “Кто бо есть от благоверных, и благоразумных, его же неподвиже жалость, зряще ветхость церкве Христовы на падение клонящуся... или кто не смирится и не смутится видя виноград Богом насаждени, его же объимают вси мимоходящей путем разорения ради оплотов его ... и никтоже может стати противу ярости его скудости ради духовныя броня, еже есть слово Божие, или кто не умилит сердец своего и не плачется зряще разорение церкве Христовы и испровержену хвалу его”.

Палітурка Острозької Біблії 1581 р.

Острозький не випадково так розлого описував труднощі пошуків текстів та фахівців – цим підкреслювався авторитет видання, оскільки навіть для великого магната було надто відповідальним кроком на власний розсуд і без єпископату здійснити найсакральніший видавничий проект. Названі в передмові святі місця та особи мали забезпечити своєю духовною потугою ідею канонічності й безпомилковості видання. Цей текст варто процитувати: “Сего ради посланьми и писаньми своими много стран далеких вселенныя проходя – яко римския пределы, тако и кандийския острова (тобто о. Крит з м. Кандією. – В. У.), паче же много монастыреи грецких, сербьских и болгарских, даже и до самого апостолов наместника и всея церкве Восточныя строению чиновачалника, пречестного Иеремя архиепископа Константина-града, новаго Рима, вселенныя патрыарха высокопрестолныя церкве доидох. Требуя с тщанием и молением прилежным тако людии наказаных в писаниях святых еллинских и словенских, яко

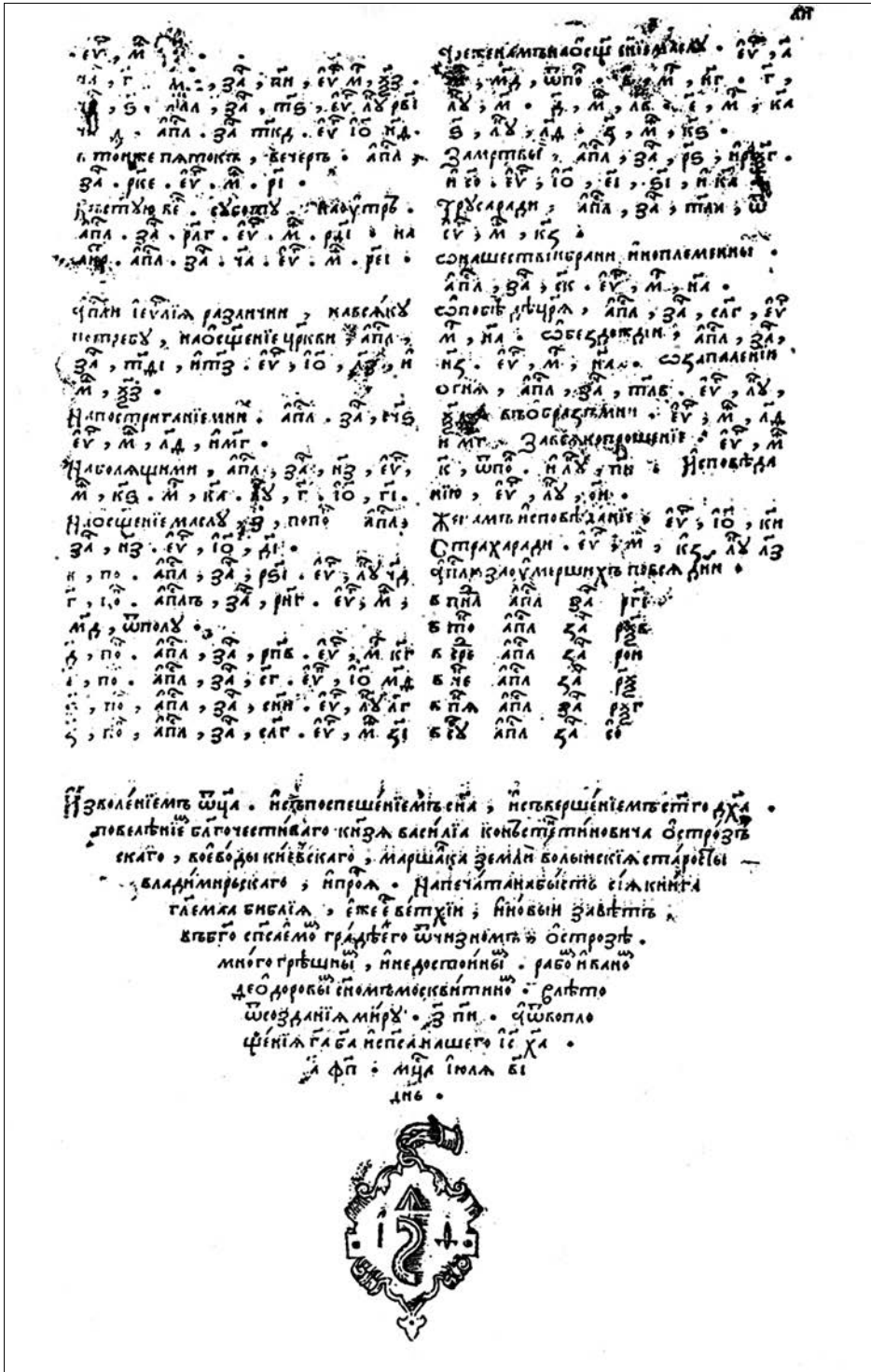
же и зводов добре исправленых и порока всякаго кроме свидетельствованых. И сицевым всесильный Бог... сподобити ми ся благоизволи: книг бо и книгочий якоже предречеса настоящему делу пресвятому по достоинству изобретох. С ними же купно и с иними многими наказанными добре в писаниях божественных довольно советовав, и с общим советом и изволением единомыслным звод древняго писания славнаго и глубочайшаго языка и писма еллинскаго от отцов блаженных и богомудрых преводников на умоление желаемое книгорачителя Птоломея Филадельфа, царя египетска, от языка еврейска во еллинский преведеную избрах. Она же паче инех множае со еврейскою и словенскою съглашается и сего в всем неизменно и несуменно последовати повелех”.

Зазначимо, що ніде в книзі не згадується про благословення від церковних діячів, немає не лише якоїсь найменшої замітки з цього приводу, але навіть традиційної позначки, що Біблія виходить за часів управління Церквою Київського митрополита чи Константинопільського Патріарха. Тобто видання Біблії має світський, більше того – приватний характер. Чи вказує це на усвідомлене Острозьким “вождівство” в Руській Церкві? Так, але при цьому на першому місці все ж стоїть принцип: якщо не я, то хто? На самому початку передмови від Острозького вказувалося, що всю цю справу він узяв на свої плечі лише заради поширення слави Божої: “Ты веси Господи Боже мои... яко в свое пресвятое имя умыслих и начях сие пречестное дело... иже благоволи ныне прияти от мене грешного и умаленного раба твоего”. А далі постулювалося: “не аз раб Бога моего сътворих се, но всесилаа десница его състави, не по достоянию бо моему, ни по силе подвига моего, но по благоволению милосердия своего, славы ради прехвального своего имени и нашего ради спасения владыка мой Христос изволи сиа вся. Начало же нашего действия се есть произволением бо всесилааго Бога. Он же рече ис тмы свету въсияти, иже въсия в сердцах наших к просвещению разума славы Божия о лица Иисуса Христове. Тем же желанием възревновах на дело сие и разумех яко се не быс от плоти ни от крови, яко в похвалу плотскую, но благостию и человеколюбием Божиим, да писанию исполнится, яко несмы доволни еже от себе что добро творити, или мыслити, но довольство наше от Бога”.

Як бачимо, основний постулат Острозького полягав у тому, що він є простим виконавцем Господнього задуму, завдяки чому й сама справа з перекладом і виданням Біблії звершилася. І все ж у його словах чується “мова Патріарха”, якому вже не потрібне жодне інше благословення церковної влади – він прямо виконує Божу волю. Поряд із цим Острозький не міг не викрити “диявола”, котрий мав перешкоджати цьому задуму: “наваждением противника всякому добру Дявола, много разорители и хульники сея преславныя и неизреченныя вещи показовашеся, помощников же издателеи велми мало. Се же все уведех известно в удивлении и размышлении бех велице, непщюя яко неудобно сие дело пресвятое съвершится может вин ради сицевых, и се размышляя в сердце своем, аде делати, или престати по сем же худшее размышления моего Богу тако хотящу покурорити изволих лучшему, ведыи яко же человеком мнится невозможно, сие Богу удобно, идеже бо хошет тои побеждаются и естества чинове, и сего несуменною верою и умыслом мужественным емшися подвигнути крепко потщакся”.

У цій передмові від імені Острозького дослідники відшуковують багато прихованих речей. Наприклад, Петро Кралюк убачає в ній “мотиви особистого спасіння” завдяки здійсненню богоугодної справи (тобто забезпечення позитивного результату “малої есхатології”?) та водночас “магнатський гонор”: “Князю важило було зробити таку справу, завдяки якій про нього б заговорили, зріс його престиж та й завдяки якій він би залишив про себе пам’ять нащадкам. Про це (хай навіть дещо завуальовано) також йдеться в передмові”¹⁸⁷. Але хто саме мав би говорити про видавця Біблії – власне піддані князя та його інтелектуальне оточення; особи, які змогли би придбати

¹⁸⁷ Кралюк П. Острозька Біблія та філософська й богословська думка в Острозькій академії // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія філософія. Острог, 2008. Вип. 4. С. 6. Пор.: Кралюк П. М., Туркомяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культури. Острог, 2006.

Післямова до Острозької Біблії від 12 липня 1580 р.

й читати текст? У цьому середовищі Острозький вже мав і популярність, і авторитет захисника Православ'я (навіть у Вселенських Патріархів та Папи). Чи сприймав він богоугодну справу на одному “рівні свідомості” з власною славою? Чи входило самопрославлення до завдань видання Біблії? Якщо виходити з передмови, то тут простежуються не стільки завуальоване бажання прославитися, скільки почуття власної значущості серед православної Русі та належний ступінь відповідальності за її духовний стан.

Видання Біблії було доволі дорогим проектом – якщо врахувати увесь комплекс робіт: від поїздок довірених осіб і пошуків текстів, запрошення перекладачів і аж до друку набраних аркушів, їх палітування та транспортування чималого тиражу. Як видно з передмови, Острозький посилається на авторитет знаменитого тогочасного богослова – Константинопольського Патріарха Ієремії, навівши сакральні порівняння широти його влади та повноважень, а також на авторитет давніх текстів, зокрема Септуагінту. При цьому, як зазначив Б. Л. Фонкіч, у кількох сторінках грецького тексту видання (переклад передмови від імені Острозького) наявна велика кількість помилок, що свідчить про незнання грецької граматики складачем та коректорами (греками ж!)¹⁸⁸. Утім, авторитет Вселенського Патріарха мав забезпечити значне поширення церковнослов'янської Біблії серед усіх кирилических слов'ян. Тож чи призначалося це видання “для православних читачів усього слов'янського світу та ще, мабуть, Молдови й Волощини”¹⁸⁹? Це можна було б стверджувати лише за наявності фактів перевезення й продажу книги в Болгарії, Сербії, тій самій Молдові та Волощині, не кажучи вже про Литовську та Московську Русь. Але таких свідчень немає, а відтак обсяг задуму Острозького щодо ареалу поширення Біблії, як нам здається, перебільшений. Адресатів Біблії називає сам Острозький у передмові: “вам же о Христе избранним прежде век ... в народе руском сыном церкве восточныя”. І хоч далі князь називає також усіх, хто мовноспоріднений та належить до Православ'я (“и всем съгласующимся языку словенскому и съединяющимся тояжде церкве православию всяческого чина христоименитым людям”), застосовуючи формулу “всем всюду православним”, однак ця формула являє собою просту цитату з екменії, вона має більше етикетний характер і розрахована скоріше на “випадкового читача” з-поза меж Русі, ніж на реальне планомерне поширення Біблії в усіх перелічених вище регіонах.

Дослідники посилаються на той факт, що у книгозбірнях балканських православних країн, а також Росії зберігається значна кількість примірників Острозької Біблії, що є доказом задуму видавничого проекту як загальноправославного. Але щоб стверджувати це, слід було б точно знати, що саме у 1580-х роках всі ці примірники потра-

Друкарня і праця друкарів. Гравюра А. фон Вердта. XVII ст.

¹⁸⁸ Фонкіч Б. Л. Греческие тексты Острожской Библии // Федоровские чтения 1981. С. 110–116.

¹⁸⁹ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 158.

пили до тих країн. Покрайні записи, котрі збереглися у 250 нині відомих примірниках з усіх книгозбірень світу, не підтверджують цього: час і шляхи придбання Острозької Біблії були досить складні та заплутані¹⁹⁰. Звісно, заборони на користування нею не було в жодній країні та православних церковних структурах. Більше того, грекомовний варіант передмови кн. Острозького (паралельний до церковнослов'янського) з відсиланням до авторитету Константинопольського Патріарха та московського царя також мали б сприяти поширенню видання в країнах “візантійської співдружності націй”. Одначе, як засвідчують слова передмови, князя найбільше турбувала ситуація на Русі, потреба піднесення релігійної свідомості та освіченості саме представників Руської Церкви та її вірних, а не глобальна ідея “порятунку всього православ'я”¹⁹¹. Про регіональну спрямованість видання промовляє і його архітектоніка: після титулу стояв герб Острозького з 60-рядковою віршованою присвятою на честь княжого Дому, далі йшли підписана князем передмова, вступ Герасима Смотрицького (доволі полемічно загострений: особливий акцент зроблено на христологічній проблемі, спрямованій проти антитринітаріїв), а вже потому – Старий Завіт, Новий Завіт зі вступним словом Феофілакта митрополита Болгарського, календар; завершувалося видання післямовою Івана Федорова з його гербом. Уся вступна частина й післямова торкалися місцевих проблем та осіб, зверталися до місцевого читача, пошановувача Острозького та його “богоспасаемого и домоначального града”, з настановою щодо присутніх проблем релігійного життя в річпосполитських умовах. Усе це вказувало на головний ареал поширення та основних адресатів книги – власне православну Русь/русь. Нагадаємо й те, що книга зі 1256 сторінок на доброму папері й у твердій палітурці, вишукано оформлена, коштувала доволі дорого, щоб її могли придбати всі бажаючі навіть на Русі, не кажучи вже про інші православні країни.

Не можна оминати й того факту, що Острозький замовчує свої активні пошуки текстів Святого Письма в Римі, своє листування з Папою (обмежується лише туманною фразою про пошуки “в пределех римських”). І це при тому, що Діонісій Раллі наприкінці 1570-х років привіз із Рима список Біблії від Папи Григорія XIII (як вважають, не грецькомовний, а церковнослов'янський) і князь листовно дякував Папі (8 липня 1583 р.) за цей цінний дар, просячи ще й учених греків східного обряду для перекладів¹⁹². Перекладачі використовували і латинський текст Вульгати, а також польські та чеські версії. При цьому князь у 1583 р. передав примірник Біблії через нунція Болоньєтті в Рим. Більше того, він заявив, що римські кириличні видання хибують шрифтами, тому пропонував відрядити до Рима свого друкаря¹⁹³.

¹⁹⁰ Див. напр.: *Сапунов Б. В.* Острожская Библия в русских библиотеках конца XVI–XVII вв. // Федоровские чтения 1981. С. 160–163; *Bendza M.* W czterechsetlecie wydania Biblii ostrojskiej 1581–1981 // *Rocznik Teologiczny*. 1981. Т. 23; *Исаевич Я. Д.* Острожская Библия как памятник межславянских культурных связей // Федоровские чтения 1981. М., 1985; *Мильников А. С.* Острожская Библия и некоторые аспекты этнокультурного развития славянских народов в XVI в. // Там же. С. 23–34; *Горфункель А. Х.* Историко-культурное значение первопечатных Библий (Острожская Библия в контексте европейской культуры) // Там же. С. 66–76.

¹⁹¹ Про орієнтацію на потреби “всього слов'яно-православного регіону” пише І. З. Мицько (Острозька слов'яно-греко-латинська академія. С. 31).

¹⁹² *Baronius C.* *Annales ecclesiastici* / Edidit Theiner A. Romae, 1856. Т. III. № 41. Р. 431.

¹⁹³ *Monumenta Poloniae Vaticana*. Т. 6. Р. 202, 492, 494.

Не особливо згадував Острозький і про балканських слов'ян, котрі потерпали під владою султанату. Саме сербські монастирі, як і болгарські, мали хороші зібрання рукописів кирило-мефодіївської традиції. При дворі Острозького служили серби (згадуються в документах 1573 р.). Відомо про примірник Острозької Біблії, подарований “служебником князя” сербському Раваніцькому монастирю. З Василем-Костянтином підтримували стосунки клірики Софійської митрополії¹⁹⁴. Утім, на “слов'янську” традицію князь та видавці Біблії орієнтувалися менше, ніж на грецьку.

Натомість Острозький не забув указати, що “благочестивый и в православии изрядно сиателный” московський цар Іван Васильович через “богоизбраного мужа” писаря ВКЛ Михайла Гарабурду “сподобихомся прияти съвершленную Библию з греческа языка седмьдесят и двумя преводники множае пяти сот лет на словенский преведеную еще за великаго Владимира, крестившаго землю рускую”. Тобто йшлося про найпроблемнішу й найбільшу частину Біблії – Ветхий Завіт. Зазначимо, що Геннадіївський кодекс кінця XV ст. був оголошений Острозьким (а вочевидь, і острозькими перекладачами та й самим Грозним) як переклад Септуагінти, здійснений ще за Володимира Святославича¹⁹⁵. Така позиція зрозуміла: Острозький посилається на Вселенського Патріарха, аби уникнути будь-яких звинувачень у нахилах до Заходу, та ще й спирається на авторитет найсильнішого православного монарха й традицію перекладного тексту часів першохрестителя Русі. При цьому князь наголошує, що мав численні списки біблійних текстів, але з'ясувалося, що вони містять чимало розходжень та помилок: “и обретеса много различно, не токмо разньствия, но и развращения, чего ради велие смущение прияхом”. Ця заява також повертала читача від Патріарха та через царя Івана до “освячених” текстів самого вел. кн. Володимира.

Процес підготовки до видання Біблії та її значущість найкраще дослідили Ярослав Ісаєвич та Євген Немировський¹⁹⁶. Першою пробою великого проекту став вихід Нового Завіту із Псалтирем (1580), у передмові до якого (ймовірно, авторства Івана Федорова) князь розхвалюється за щедрість задля друку богонатхненних книг: “подавая довольно на делание богодухновеннаго писания”. Окрім того, постулюється необхідність читання Святого Письма задля збереження чистоти віри й можливості

Папірня. Гравюра XVII ст.

¹⁹⁴ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. С. 56.

¹⁹⁵ Рафальський Г. Главный источник Острожской Библии // ВЕВ. 1901. Часть неофиц. № 42. С. 15–25; № 43. С. 75–84; Цуркан Р. К. Славянский перевод Библии. М., 1999.

¹⁹⁶ Ісаєвич Я. Д. История издания Острожской Библии // Острожская Библия: Сб. статей. М., 1990. С. 3–17; *Его же*. Острожская типография и ее роль в междуславянских культурных связях // Федоровские чтения 1978. М., 1981. С. 34–46; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 92–106; Немировський Е. Л. Иван Федоров (около 1510–1583). М., 1985. С. 169–189; Mathiesen R. The Making of the Ostrih Bible // Harvard Library Bulletin. 1981. T.29. P. 71–110; *Idem*. The Ostrih Bible 1580/81 – 1980/81. Cambridge (Mass.), 1980.

протидії всім, хто намагається зруйнувати Церкву. Втім, далеко не всі книги Біблії мали задовільний церковнослов'янський переклад. Тож острожани переклали безпосередньо з грецької Книгу Есфір, “Пісню над піснями”, Третю книгу Маккавеїв; Книги Товіта та Юдіф – з давньоєврейської та звірили з Вульгатою, а Маккавеїв звіряли ще й з чеським текстом. Отець Рафаїл (Турконяк) перелічує видання, якими послуговувалися острозькі книжники: Комплутенська поліглотта в 6 томах (1514–1518), венеційське видання паралельних текстів Біблії (1518), єврейський текст, виданий у Бомбергу 1518 р. (передрукований в Антверпені, 1571), найпопулярніше лувенське видання Вульгати (1547). Дослідник стверджує, що острожани могли звіряти деякі тексти не лише з польськими та чеськими перекладами, а й німецькими та французькими¹⁹⁷. Проте в основу перекладу була покладена все ж грецька Септуагінта. Отець Рафаїл зазначає, що острозьке видання слід вважати “науковою спробою видати з оригіналів виправлене Святе Письмо” та виробити слов'янський канон його книг. Подібне завдання вважалося прерогативою лише Риму (Сиксто-Клементинське видання Вульгати 1592 р. тривалий час було зразковим)¹⁹⁸.

Використання рукописів різних редакцій та участь у роботі осіб, котрі мали різні підходи до перекладів, призвели до неоднорідності тексту навіть на стилістичному рівні; видання має й невдало перекладені місця. Втім, вихід Острозької Біблії неможливо переоцінити. Вона демонструвала, окрім усього, доволі серйозну потугу острозького наукового гуртка та й самого князя, котрий зміг “підняти” такий колосальний проект. Біблія була видана у великому форматі (фоліо) і мала, як зазначалося, 1256 сторінок, на кожній сторінці – 50 рядків тексту у дві колонки. Це вдвічі перевищувало обсяги всіх інших видань Федорова разом узятих¹⁹⁹. Одного лише паперу для друку всього тиражу потрібно було, як на ті часи, дуже багато. Тому запаси паперу створювалися поступово (філігранологи фіксують різноякісний і різночасовий папір не менше 18 типів, навіть голландський та угорський). Текст друковано шістьма різними шрифтами (два – грецькі). Початково планувалося оздобити Біблію 150 гравюрами, але від цього видавці відмовилися (гравюри мав виготовити вроцлавський майстер Бразіус Ебш за 700 золотих²⁰⁰). Оздобити до Біблії та інших острозьких видань Федорова виготовляв його учень Гринь Іванович (водночас професійний маляр)²⁰¹. Книга прикрашена 1384 ініціалами (майже для всього алфавіту й по кілька різних варіантів), має 81 заставку, 70 кінцівок, 35 дрібних прикрас у 20 комбінаціях, 78 рядків в’язі. Одна орнаментальна деталь отримала у фахівців назву “херувим-українець” – лик, котрий має крильця, довгі вуса та чуб. Титульний заголовок розміщено в архітектурну арку з колонами і зводом, що символізує своєрідну браму, котра вводить читача у сакральний світ Святого Письма.

Як ми знаємо, у передмові князя вказується на те, що порівняння різних текстів показало “не токмо разньствия, но и развращения”. Хто ж здійснював ці порівняння? Вважається, що керував працею Герасим Смотрицький, а над текстами працювали

¹⁹⁷ Рафаїл (Роман Турконяк), ієромонах. Скритий скарб української науки XVI ст. // Острозька Біблія: вступ, гравюри, дослідження. Львів, 2005. С. 105–106.

¹⁹⁸ Там само. С. 107–108.

¹⁹⁹ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 93.

²⁰⁰ Там само. С. 70.

²⁰¹ Там само. С. 71.

греки – Діонісій Раллі-Палеолог, Євстахій Нафанаїл. Я. Д. Ісаєвич стверджує, що роль Смотрицького перебільшено, натомість не враховано працю Василя Суразького (Малюшицького), котрий у своїх творах, на відміну від Герасима, часто посилається на Біблію і патристичну літературу, тобто має ґрунтовнішу богословську підготовку. Так само дослідник високо поцінює вірогідність праці над текстами Тимофія Михайловича (Анничча)²⁰².

Видавці не пішли вже торованим шляхом перекладу Біблії рідною мовою (як це робили протестанти і на той час вже й католики: польськомовні католицькі переклади з'явилися у 1561, 1575 та 1577 роках у Кракові; класикою вважаються кальвіністські видання 1563 р. у Бересті та 1572 р. у Несвіжі – в перекладі антитринітарія С. Будного), а вдалися до сакральної мови східних та південних слов'ян – церковнослов'янської. На думку Ігоря Мицька, це відображало “орієнтацію на інтереси всього слов'яно-православного регіону”²⁰³. Ймовірно, до такого висновку підштовхує фраза із передмови Смотрицького: “Яко в настоящее время сеи благочестивыи князь, его же имя горе и доле, по достоянию възвестися иже вся божественая питанія обоего Завета всем повсюду православным христианом предаде, такоже и инья книги ихже напечатана и о нихже еще попечение имать, молитися Богу прилежно достойне”. Чи треба пояснювати ступінь літературного перебільшення та етикетності жанру передмови, щоб не сприймати її аж так буквально (інакше довелося б говорити, що Острозька Біблія призначалася й для греків та інших православних народів, котрі не читали церковнослов'янською)?

На нашу думку, в основі ідеології видання були не стільки інтереси всіх православних слов'ян, але чітке розуміння, що сакральною для них може слугувати лише кирило-мефодіївська мовна традиція. Навіть із церковнослов'янськими перекладами було чимало клопотів щодо термінології та адекватності мовних інтерпретацій, але ж одним із завдань друкованої Біблії була уніфікація й виправлення численних огріхів переписувачів та “приватних” перекладачів. Переклад староукраїнською мовою всього корпусу Біблії для того часу був справою нереальною. Гадаємо, що така ідея у принципі не виникала ні у кн. Острозького, ні у жодного з виконавців проекту. Офіційні церковні переклади Біблії не лише українською, а й російською мовою є доволі пізнім явищем, котре не тільки складно пробивало собі дорогу, але не менш складно втілювалося в перекладах. Навіть донині немає однозначно усталеного українського перекладу Святого Письма. Тож не варто ставити перед людьми XVI ст. вимоги, котрі вони самі перед собою не лише не ставили, але й не могли думати про “онароднення” священних текстів, як і літургійних.

Острозька Біблія потрапила до Лондонської Британської бібліотеки (запис 1581 р. Джона Горсея про отримання з бібліотеки Івана IV), до Бодлеянської бібліотеки Оксфорда (подарунок Річарда Лі 1602 р.), до сербського монастиря Врднік (вкладний запис 1 грудня 1583 р. котрогось із слуг кн. Острозького)²⁰⁴. На сьогодні відомо близько 275 (250 – з маргіналіями) примірників із близько 4 тис. тиражу цього безцінного

²⁰² Там само. С. 72.

²⁰³ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 18.

²⁰⁴ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог. М., 2003. Кн. 1. С. 590.

видання²⁰⁵. Острожани полюбляють наводити крилату фразу знаменитого чеського славіста Йозефа Добровського: “Я б віддав половину своєї бібліотеки за Острозьку Біблію”²⁰⁶. А Ярослав Ісаєвич цитує доволі дивне зізнання закарпатського письменника Михайла Андрелла, який з отої Біблії “чтириста п’ятдесят п’ятий святий один листок не дал би за всю Прагу, Англію, німецьку віру і за Литву, Пруси, Гельвеци, Поляци, Мураву, Тоти, Чехи, Сведи, Фландри, Лівони, Бургунди, Європи і Індіяни з прочими погани”²⁰⁷. Вважається, що одна із найбільших (найбільша – в РГБ: 33 примірники) колекцій Острозьких Біблій (18 примірників) зберігається у НБУВ²⁰⁸. І саме записи на цих книгах спростовують ідею про першопочаткову всеправославну мету видання Біблії кн. Острозьким.

Чи не найбільшим критиком Острозької Біблії виступив “глюрифікатор” усіх діянь В.-К. Острозького митрополит Іларіон (Огієнко). Вочевидь, це сталося тому, що сам митрополит готував власний повний переклад Біблії українською мовою, тож на особистому досвіді осягнув усі труднощі справи. По-перше, на думку Огієнка, острозькі перекладачі не вжили перекладів найдавнішої кирило-мефодіївської традиції (зазначимо від себе, що вони просто їх не мали), котрі пропонували краще передання змісту. По-друге, острожани користувалися багатьма різночасовими, різномовними та різнотрадиційними текстами, що перетворило їхній переклад на відповідний конгломерат. По-третє, було використано далеко не найкраще і не найправильніше грецьке джерело. По-четверте, під впливом острозьких греків Василь-Костянтин відмовився від давньоєврейських текстів, які були вкрай необхідні для звірки. Нарешті, текст Острозької Біблії через усі вказані обставини містить значну кількість неточностей і помилок, його мова не є сталою (передмова ж Острозького взагалі написана “дуже тяжкою церковнослов’янською мовою”)²⁰⁹.

Попри такі оцінки Острозька Біблія перевершила всі наміри й очікування її видавців. Упродовж століть вона служила православної Русі/русі в усіх її “частинах” і понині використовується старообрядцями. Цей проект став найбільш довговічною справою кн. Василя-Костянтина Острозького.

Через більш ніж десятиліття після виходу Біблії в Острозі було видано дві книги святоотецької традиції: “Книга о постничестве” Василя Великого (1594, 603 с.) та “Маргарит” – збірка проповідей Іоанна Златоуста (1595, 543 с.), які мали “практичний характер”. Тобто принципово йшлося про спосіб життя християнина та потребу його вдосконалювати, особливо ж у монастирях. Однак зазначимо: після виходу Біблії

²⁰⁵ Див.: *Немировский Е. Л.* Острожская Библия: Как находили и вводили в научный оборот самое знаменитое издание Ивана Федорова // Федоровские чтения 2005. М., 2005. С. 89–166; *Mathiesen R.* The Making of the Ostrih Bible // *Harvard Library Bulletin.* 1981. Т. 29. Р. 71–110.

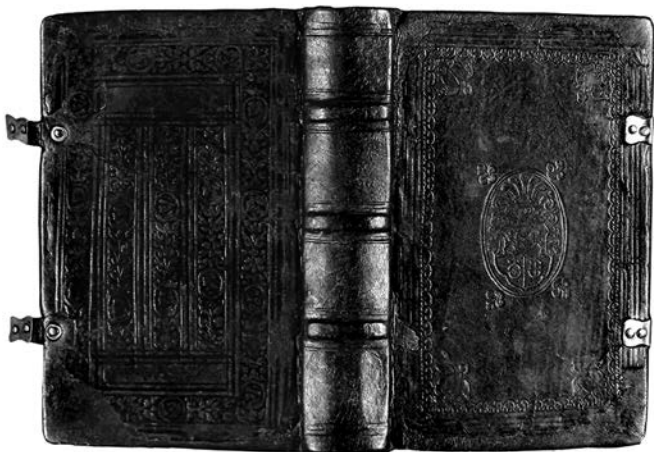
²⁰⁶ *Ягич И. В.* Новые письма Добровского, Капитара и других юго-западных славян // Сборник отделения русского языка и словесности. СПб., 1897. Т. 62. С. 501–502.

²⁰⁷ *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 104.

²⁰⁸ *Бондар Н.* Примірники Острозької Біблії у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського // УАЩ. 2004. Вип. 8/9. С. 139–154; *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: за матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України // Там само. К., 1993. Вип. 2. С. 48–50; *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. Острог, 1998. С. 89–99.

²⁰⁹ *Іларіон (Огієнко), митр.* Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. С. 151–154, 166.

(1581) і аж до 1594 р. в Острозі не було видано жодної книги (втім, деякі дослідники вважають, що “Ключ царствія небесного” Герасима Смотрицького 1587 р. та “Книжица” Василя Суразького (Малюшицького) 1588 р. також вийшли в Острозі, але Я. Д. Ісаєвич доводить, що їх було опубліковано у Вільні). Не може не поставити питання: чому? Невже лише через виїзд Івана Федорова (1581)? Князь мав можливість виписати друкаря з Вільна або ж хоча б постійно фінансувати львівські й віленські видавничі проекти. Цього не сталося. Припускають лише, що Острозький міг бути причетний до появи у віленській друкарні Мамонича “Граматики словенской” Смотрицького. Нам видається, що біблійний проект був основним для князя і головною метою заснування самої друкарні та створення науково-філологічного гуртка. Вирішальною ж спонукою для відродження острозького книгодруку стали підготовка та проголошення Берестейської церковної унії.

Палітурка “Книжиці” в 10 розділах острозького друку. 1598 р.

Варто задатися питанням, чому в Острозі не були видані доволі актуальні тексти, створені тут або переписані. Наприклад, Кормча, Бесіди Іоанна Златоуста, “Діоптра” в перекладі архімандрита Віталія, переклади Св. Отців ієромонаха Кипріяна – всі вони поширювалися лише у списках²¹⁰. Не була опублікована й жодна історична праця, але це пояснюється тим, що дозвіл на друк подібної літератури давав особисто король (універсал Стефана Баторія від 7 лютого 1580 р.)²¹¹. А Мечислав Гембарович стверджував, що в 1582 р. острозька друкарня разом з академією були закриті, оскільки князеві набридла його примха і він розпорядився урізати кошти, що й призвело до “катастрофи” та залишення Острога Федоровим²¹². Подібну думку висловлював і І. П. Крип’якевич: мовляв, князь побачив, яких значних коштів потребує видавнича справа, а він усе ж не був таким вже великим меценатом²¹³. Видатний московський книгознавець Є. Л. Немировський, заперечуючи можливе розходження Федорова з Острозьким (“ссору”), запропонував своє бачення: “Князь Константин был человеком тщеславным. Имя свое Василий, полученное при крещении, он заменил более звучным, вызывавшим ассоциации, с одной стороны, с византийским императором Константином и, с другой – с просветителем славян Константином-Кириллом Философом. Волынский магнат надеялся учредить в Остроге православную

²¹⁰ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. С. 19.

²¹¹ Там само.

²¹² Gębarowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki // Roczniki Biblioteczne. Warszawa, 1969. T. 13. Z. 3/4. S. 447, 455, 478, 480.

²¹³ Крип’якевич І. П. Зв’язки Західної України з Росією до середини XVII ст.: Нариси. К., 1953. С. 52.

патриархию, желяя распространить ее влияние на украинско-белорусские земли и даже Московское государство... Князь Острожский не был особенно тверд в вопросах веры... Он с большим интересом относился к реформационным и даже к еретическим течениям... обращался за помощью к католикам (щодо кадрів для школи – В. У.)”. Тож Острозький і запропонував послуги Федорова Риму задля того, щоб виготовити правильні кириличні шрифти й друкувати для слов’ян книги. При цьому Федоров до самої смерті титулувався “типографом найяснейшого князя Острожского”²¹⁴. Натомість Я. Д. Ісаєвич постулював, що друкарня залежала від можливостей ученого гуртка, члени якого “не мали змоги завантажити друкарів настільки, щоб забезпечити їх постійну інтенсивну працю”, тож і від’їзд Федорова був зумовлений саме цим²¹⁵. Утім, вищеперелічені рукописи засвідчують, що текстів створювалося достатньо, але вони не видавалися.

Бажання дослідників виявити якомога більше острозьких видань останнім часом дедалі частіше призводить до появи нових і нових гіпотез. До цього вдаються навіть дуже поважні науковці. Наприклад, дехто вважає, що саме в Острозі могли бути опубліковані два послання 1583 р. Патріарха Ієремії до Василя-Костянтина Острозького та руських православних ієрархів і міщан Вільна та до всіх православних русинів щодо нового календаря. Ці твори збереглися в Бібліотеці Народовій у Варшаві та Бібліотеці Осолінських у Вроцлаві²¹⁶. Втім, вважати, що вони вийшли в Острозі, немає прямих підстав: так само можна припустити, що їх було видано у Вільні, тим більше що саме там 1586 року з’явилася підготовлена ректором острозької школи Герасимом Смотрицьким “Грамматика словенска” (й імовірно, коштом князя)²¹⁷.

Відсутність латиномовних видань в острозькій друкарні Ігор Мицько пояснює “небажанням порушувати монополні права польських друкарень, протегованих королем”²¹⁸. Можливо, й так, утім, князь ніколи не опікувався латинськими шрифтами, вочевидь, не було в Острозі й складачів-латиністів. Та й навіщо було друкувати латинські тексти: адже їх і так видавалося дуже багато. Православні ж не потребували для внутрішнього вжитку латинських книг, котрі необхідні були лише інтелектуалам для їхніх праць та полеміки.

Томаш Кемпа вважає, що новий етап діяльності острозької друкарні слід датувати кінцем 1580-х років, і це пов’язане зі зміною орієнтирів Острозького: він припинив стосунки з Римом та папськими посланцями і від 1584 р. після “календарних заворушень” зайняв антиримську позицію. У зв’язку з цим князь спонукав острозьких інтелектуалів до підготовки й видання (саме в Острозі) полемічних праць, спрямованих проти нового календаря та католицизму. Йдеться насамперед про “Ключ царствія небесного” Герасима Смотрицького (1587, 72 с.), текст якого, згідно з прикінцевою

²¹⁴ Немировский Е. Л. Иван Федоров. М., 1985. С. 191–194, 204.

²¹⁵ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. С. 74; *Його ж.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002. С. 126.

²¹⁶ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1981. Кн. 1. С. 29.

²¹⁷ Кемпа Т. Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 49.

²¹⁸ Мицько І. Острозька слов’яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 14; *Його ж.* Іван Федоров: життя в еміграції. С. 82.

інформацією, був написаний у “газифікалії острозькій”²¹⁹. Книга починалася присвятою кн. Острозькому з віршами на герб. У першій частині автор критикує католицький догмат про примат Папи (як богопротивне людинобожнення та ідолопоклонство – особливо обряд цілування туфлі, тоді як сам Христос мив ноги апостолам) і викладає принципи організації та функціонування Православної Церкви (ключ від Царства Небесного зберігає лише християнський Схід). Обговорював Смотрицький також питання про сходження Святого Духа, про причастя та целібат, навіть про гоління бороди (як зміну чоловічого образу на жіночий, наводилася знаменита легенда про Папессу Іоанну). Це було своєрідною відповіддю на книгу Бенедикта Гербеста “Виводи віри Римської Церкви” (1586). Цікаво, що Смотрицький пояснював незручності нового календаря з практичного боку: вірні мусять у церковні свята працювати, а у будні святкувати Господські (Христові) свята. Все сплуталося: ярмарки, купецькі справи, актові записи; у подружжях різновірців члени сім’ї живуть за різними календарями тощо. Пасха 1587 р. була ранньою (29 березня), зі снігом, і в цьому автор побачив знак Божий проти зміни календаря. При цьому він не брав до уваги, що й самим католикам важко було звикати до нововведень: одностайність їх сприйняття виявилася неможливою у поліконфесійному середовищі Речі Посполитої.

А в 1588 р. з’явилася “Книжица” Василя Суразького (Малюшицького) в шести частинах, де подавалися догмати Православної Церкви та обговорювалася їхня різниця з католицькими і протестантськими: частина 1 – про єдиного главу Церкви – Христа та походження християнства не з Рима, а з Єрусалима; частина 2 – вчення про *filioque*; частина 3 – про примат Папи та відступ “латинян” від православних Патріархів, рівність усіх апостолів і духовний пріоритет Єрусалима; частина 4 – про опрісноки (різниця між “артосом” (квасним хлібом) та “опрісноками” подібна до різниці між живим тілом і трупом), суботній піст (пости в середу – спокута за зраду Іуди та в п’ятницю – вшанування Страстей Христових), літургію у дні Великого посту, шлюбність білого духовенства, чистилище; частина 5 – про новий календар; частина 6 – про поштивне ставлення до Церкви як храму Божого на землі, відповідь протестантам щодо пошанування ікон та молитов до святих. Автор широко використовував твори Максима Грека, старця Артемія, переклади гуртка Курбського²²⁰.

Нагадаємо: Я. Д. Ісаєвич стверджує, що обидві книги були видані у Вільні. Тож Острог і кн. Острозький причетні до цієї справи лише тим, що саме при дворі князя Смотрицький і Малюшицький створили свої праці, й, можливо, вони були апробовані князем, котрий міг також профінансувати видання. Особливе значення має твір

²¹⁹ Ар. ЮЗР. К., 1887. Ч. 1, т. 7. С. 232–265. І. З. Мицько вважає, що в 1587 р. було написано лише текст, а сама книга вийшла, ймовірно 1588 р. і не в Острозі, а у Вільні (Острозька слов’яногреко-латинська академія. С. 43, 118–119). Однак у даному випадку нас цікавить власне текст, написаний в Острозі й відомий кн. Острозькому ще до його видання; а можливо, й до самого написання та публікації твору спонукав князь, котрий на той час вже був противником запровадження нового календаря у церковне життя православних.

²²⁰ РИБ. СПб., 1882. Т. 7. Стб. 690–938; *Копержинський К.* Український письменник XVI століття Василь Суразький // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1926. Т. XXI. С. 38–72. На думку І. З. Мицька, друком книга з’явилася в 1598 р. Знов-таки, нас більше цікавлять факт написання книги в 1588 р. та можливість апробації її тексту кн. Острозьким вже тоді, а не після Берестейської унії.

Малюшицького як перше детальне богословське потрактування догматичної різниці Православ'я і Католицизму.

Найбільш плідним періодом діяльності острозької друкарні Томаш Кемпа вважає 90-ті роки XVI ст. Це було пов'язано з перед- та післяунійною боротьбою. У цей час друкарня випустила дев'ять видань. Спочатку вийшли вже згадувані важливі для релігійних практик та загалом ведення християнського способу життя “Книга о постничестве” Василя Великого (1594) та “Маргарит” Іоанна Злагоуста (1595). У післямові до твору Василя Великого вказувалося, що він вийшов “власним коштом и накладом трудом и помислом” кн. Василя-Костянтина. Аналогічною вказівкою супроводжувався й “Маргарит”. Для цього видання було використано переклади гуртка Курбського. Готував їх до друку Василь Андрійович Малюшицький-Суразький (в кінці тексту є літери В. А.). Ярослав Ісаєвич стверджує, що ці книги були призначені для індивідуального читання й означали “розкріпачення” друку та розширення його тематичного діапазону²²¹. Однак сам князь, упорядник книг і друкарі, ймовірно, думали не про це, а про значущість самих текстів для духовного розвитку православних русинів, котрі мали б коригувати своє життя відповідно до настанов Св. Отців, оскільки настанов від своїх безпосередніх пастирів вони отримували не надто багато. Твір Василя Великого був важливий насамперед для монашества. Один із святих покровителів князя і вселенський Отець Церкви, Василій Великий показував реальні способи ведення благочестивого життя згідно з заповідями Божими й торував для кожного вірного шлях до спасіння.

Втім, переважали все ж полемічні трактати. Розпочав цю тему відкритий лист кн. Острозького до вірних Київської митрополії проти унії 1595 р. (жоден примірник листа не зберігся, лише рукописні копії)²²². Чи не найважливішим друком “полемічної доби” острозької друкарні став “Апокрисис” (“Відповідь”) Христофора Філалета (цей псевдонім означав: Христоносець Правдолюб) з викладом діянь православного Собору в Бересті та критикою унійного Собору (у відповідь на книгу Петра Скарги “Синод Берестейський і його оборона”, 1597). Автор “Апокрисиса” Мартін Броневський був протестантом (брат чеський), і це ще раз показало, що Острозький вважав протестантських полемістів більш досвідченими й витонченими, тому звертався із замовленням саме до них (попри нагінки від Курбського, на той час вже покійного). Спочатку “Апокрисис” вийшов польською у Кракові (1597), а потім руською мовою в Острозі (1598/99)²²³. Цей твір вважається взірцем високої полеміки, що містить своєрідну програму боротьби з унією, “якою впродовж десятиліть керуватиметься українська опозиція”²²⁴. Ще в грудні 1596 р. один із чільних членів Львівського братства Юрій Рогатинець писав з Острога братчикам, що князь просить надіслати “што найборзей” грецький та слов'янський шрифти для друкування постанов Берестейського Собору²²⁵, тобто початково планувалося видання матеріалів паралельно

²²¹ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання... С. 131.

²²² АЗР. СПб., 1851. Т. 4. С. 99–104.

²²³ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Кн. 1. С. 32; Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання... С. 132; Marcin Broniewski. Apokrysis abo odpowiedź / Wyd. Dęgosz J., Byliński J. Wrocław, 1994.

²²⁴ Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 227.

²²⁵ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. К., 1975. № 71. С. 113–114.

грецькою (переклади могли здійснити Никифор Парасхес-Кантакузин та Кирил Лукарис) та церковнослов'янською мовами. Матеріали Собору під назвою “Ектезис” вийшли польською мовою у Кракові 1597 р.

Наступного року автор під псевдонімом Клірик Острозький* опублікував в Острозі відповідь на лист Іпатія Потія до кн. Острозького (червень 1598 р.). І хоча вважається, що 1599 року було видрукувано новий твір того самого автора – відповідь на другий лист Потія²²⁶, однак він не зберігся, і деякі дослідники гадають, що цей твір поширювався лише в рукописних списках. У 1598 р. в Острозі вийшла нова “Книжица”, упорядником якої був, як і 1588 року, Василь Малюшицький. Поряд із полемічними творами в 1598 р. острозька друкарня випустила передруки Букваря, Часослова і Псалтиря²²⁷. Того ж року вийшла ще одна “Книжица”, тепер уже з десяти розділів, до якої увійшли вісім послань Мелетія Пігаса, одне послання Костянтина Острозького та послання Івана Вишенського до князя і православної Русі. А наприкінці року побачило світ “Правило істинного живота християнського” (Псалтир із вослідкуванням).

Після такого плідного року друкування книг в Острозі спочатку уповільнилося, а потім призупинилося. Навіть написана Кліриком Острозьким відповідь на другий лист Іпатія Потія (1599), як стверджує Я. Д. Ісаєвич, надрукована не була. Не вийшла і книга Івана Вишенського, що містила десять його творів. “Посиливалося переслідування активних супротивників унії... у православних колах виходили на перший план діячі поміркованого крила. Друкована полеміка на деякий час затихла, низка полемічних творів залишилася у рукописах”²²⁸. Ще у 1595 р. кн. Острозького попереджали, щоб він не друкував книг без королівського дозволу, тож “навіть цей впливовий магнат не наважився вказати місце видання на ряді полемічних антикатолицьких видань своєї друкарні”²²⁹.

Нове видання з'явилося лише 1602 року – Часослов. Тоді ж друкарня була перенесена до Дермані (деякі вчені вважають, що Острозький заснував там цілком нову друкарню, а Острозька залишилася на місці). Що зумовило цей крок? Томаш Кемпа вважає, що це було прямо пов'язано з фізичним станом князя: він тяжко захворів, був розбитий паралічем після втрати сина Олександра (1603) і не міг займатися друкарнею, однак, піклуючись про її долю, наказав перенести до одного з найбільших волинських монастирів у своїх володіннях, де православні інтелектуали змогли би продовжити справу книгодрукування вже без нього (наприклад, ігумен Ісакій Борискович, протосинкел Александрійського Патріарха)²³⁰. Ярослав Ісаєвич також пише про те, що Острозький доживав віку і боявся за майбутнє друкарні під владою сина Януша, вихованця єзуїтів, тож вирішив заховати друкарню в Дермані, де раніше мав

* Пропонується різна авторська атрибуція цього псевдо: Мелетій Смотрицький (однак в інших своїх творах він критикував Клірика Острозького), Гаврило Дорофіївич, Іов Борецький, острозький протопоп Ігнатій (як священник, він не міг називатися кліриком). Див.: *Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії.* С. 39–40.

²²⁶ Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. Львів, 1906. Т. 1. С. 201–229.

²²⁷ *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Кн. 1. С. 31.

²²⁸ *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання... С. 133–134.

²²⁹ Там само. С. 305.

²³⁰ *Кемпа Т.* Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 58–59.

намір її помістити: монастирські маетки мали б забезпечити матеріальні потреби друкарні²³¹. Проте в 1605 р. князь повернув друкарню до Острога. Вважається, що на той час він остаточно впевнився, що його єдиний син Януш не буде порушувати православні фонди й не ліквідує острозький інтелектуально-духовний осередок²³². З іншого боку, вказується на складність книговидання у невеликому монастирі далеко від центрів міського ремесла, на неможливість зайняти постійною роботою всіх майстрів, котрі в Острозі могли мати додатковий заробіток²³³.

За життя Василя-Костянтина з острозької друкарні вийшло після 1605 р. всього два видання: Молитовник і Требник (1606) та “Лекарство на оспалий умисл человекий” (1607). Ці видання вельми показові щодо “останньої волі” князя. Молитовник і Требник регламентували не лише церковні відправи та молитви, а й обрядову сторону церковної служби та здійснення таїнств. Це фактично мало поставити всіх вірних та духовенство “на одну лінію” духовно-сакрального щоденного життя й молитви, без жодних відступів, блудів та місцевих особливостей. А “Лекарство...” базувалося на текстах Іоанна Златоуста (“Слово про покаяння”, “Слово про суєтність земного життя”) і заповіті візантійського імператора Псевдо-Василія I своєму сину Леву Філософу – воно ніби слугувало й духовним заповітом Острозького і всім православним русинам, і своїй родині. Обидва видання з’явилися з передмовами Даміана Наливайка, котрий, можливо, був їх ініціатором та дорадником князя щодо вибору текстів для друку (він був пресвітером Богоявленської церкви та особистим сповідником князя)²³⁴. Така слабка виробнича потужність друкарні показує, на думку Я. Д. Ісаєвича, що “не так вже й багато засобів виділяв на неї старий князь Острозький”²³⁵. При цьому так і залишилися невиданими дуже важливі тексти: “Номоканон” – збірка канонічного права (переписана Григорієм Голубниковим 1593 р. в Острозі²³⁶); “Плела” – набір сентенцій зі Св. Отців та Біблії за тематичним принципом (перекладена з грецькомовного видання 1546 чи 1581 р. ще в Дермані Кипріаном у 1599 р.; за уточненою версією, Кипріан завершував переклад, а розпочав його Діонісій Раллі-Палеолог, який мав стосунок до болгарського Хіландарського монастиря, тож мова перекладу сповнена болгаризмів); “Синтагматикон про сім святих таїнств” Гавриїла Севера (переклад того таки Кипріана 1603 р. з венеційського видання 1600 р.); Бесіди Іоанна Златоуста на Євангелію від Іоанна (Дермань, 1605*); “Слово о ересях”

²³¹ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання... С. 134.

²³² Кетра Т. Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 60.

²³³ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання... С. 136.

²³⁴ Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 59–60; Копержинский К. Д. Лекции словенские Златоустого от бесед евангельских от иерея Наливайка выбраные // Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. Л., 1928. С. 381–385; Петец В. Н. Тестамент царя Василия в украинских переводах // Сб. Отделения русского языка и словесности. 1926. Т. 101. Вып. 2. С. 50–64.

²³⁵ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання... С. 136.

²³⁶ Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 21.

* Зберігся рукопис перекладу Бесід Іоанна Златоуста, зроблений Кипріаном в 1598 р. в Острозі з додатком оповіді про Макарія Александрійського та його пророцтво учневі Іоанну. Запис наприкінці оповіді про Макарія: “Аз многогрешный инок Киприян любезно молюся. Писан в Остроже лета Спасителя рожденя 1598 месяца февраля 18 дня” (ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 114, арк. 1–183 зв., запис Кипріана – арк. 94 зв.).

Феодора Авукара (переклад Ісайї Балабана); Кормча (підготовлена Стефаном Герасимовичем Смотрицьким*) та ін.²³⁷.

Загалом проблема кількості острозьких видань стоїть доволі гостро. Це саме той рідкісний випадок, коли слід не лише цінити за те, що зроблено, але й варто визначитися з тим, чого не було зроблено. Питання, чому острозьких видань було так мало (всього 28 чи 29 загальним обсягом 1528,5 аркуша за 1578–1612 рр., із них: 7–8 літургійних, 10 – публіцистика та полеміка, 11 – навчальні посібники та богословські праці), в принципі не ставилося. Лише Я. Д. Ісаєвич підкреслив, що частка літургійної літератури була значно нижчою, ніж в інших православних друкарнях України, і це “було явище виняткове” навіть у масштабах всього православного кириличного друкарства; поряд з цим острозька друкарня започаткувала публікацію перекладів творів візантійської патристики (Іоанна Златоуста, Василя Великого)²³⁸. Натомість отець Б. Гудзяк запропонував порівняти обсяги книгодрукування України і Білорусі другої половини XVI ст. з європейськими масштабами. Тож у німецькомовних країнах в цей час з’явилися 140–150 тис. видань (без урахування широкоформатних друків); із венеційських друкарень (їх було близько 500) щороку виходило близько 163 книг, а впродовж другої половини XVI ст. загальний тираж венеційських видань склав близько 8 млн томів (!) із 8150 назв²³⁹. У руських же землях ВКЛ та Речі Посполитій до 1596 р. з’явилося близько 400 назв книг, із яких лише чверть – кирилицею; їхній загальний тираж становив понад 300 тис. примірників. Нині у світових книгозбірнях та колекціях зберігається близько 4000 кириличних видань до кінця XVI ст.²⁴⁰.

В українських землях книгодрукарство “стало на міцні ноги” лише наприкінці 1560-х років. Серед руських магнатів, що вдалися до кириличного книгодрукування, першість належить великому гетьману литовському Григорію Ходкевичу, котрий запросив до Заблудова Івана Федорова й Петра Мстиславця та сприяв виданню Учительної Євангелії (1569). У передмові до книги вказувалося, що вона має слугувати

* В колекції Волинського єпархіального давньосховища зберігалася рукописна книга XVI ст. Бесід Іоанна Златоуста на євангельські тексти із позначкою, що книга написана Стефаном Герасимовичем Смотрицьким, який по смерті протопопа острозького Андрія Мелешка (16 січня 1607 р.) став пресвітером Успенської церкви. Єдине, що насторожує в цьому записі: він створений за кн. Василя-Костянтина Острозького 14 серпня 1622 р.! (Краткое описание памятников древности, поступивших в Волинское епархиальное древлехранилище 1894–1898 // ВЕВ. 1899. № 11–21. Прил. С. 46–47).

²³⁷ Ясіновський А. Ю. “Синтагматікон про сім святих тайн” Гавриїла Севера в контексті грецько-українських культурних та релігійно-політичних зв’язків кінця XVI – початку XVII століть: АД КІН. Львів, 2003; *Його ж.* Перекладачі з грецької мови в Острозькому культурному осередку (кінець XVI – початок XVII століть) // *Грецьке православ’я в Україні.* К., 2001. С. 56–63; *Його ж.* Внесок острозького культурного осередку в розвиток української богословської думки (кінець XVI – початок XVII століть) // Ковчег. Львів, 2001. Т. 3. С. 217–228; *Його ж.* Дерманський Свято-Троїцький монастир на Волині і слов’янський переклад Псевдо-Антонієвої “Поли” (1599) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2011. Вип. 20. С. 809–817.

²³⁸ *Ісаєвич Я. Д.* Виникнення та розвиток друкарства в Україні. Т. 2. С. 613.

²³⁹ *Гудзяк Б.* Криза і реформа. С. 32–33, 139.

²⁴⁰ *Лабынцев Ю. А.* Поликонфессиональная литература Беларуси XVI столетия // *Наш радавод.* Гродно, 1992. Кн. 4, ч. 2. С. 448–452.

Герб Григорія Олександровича Ходкевича у заблудівському виданні “Свангелій Учительної” 1569 р. Друкарі Іван Федоров та Петро Мстиславець.

довільне трактування сакрального тексту може призвести до концептуальних помилок. Наступне заблудівське видання – Псалтир із Часословом (1570) – містить передмову Ходкевича, в котрій магнат стверджує, що свою друкарню заснував за прикладом діючих у Короні та ВКЛ друкарень інших меценатів. Це дає підстави висувати, що метою Ходкевича було задоволення релігійних потреб русинів, і передусім простих людей (тобто не шляхтичів). У першу чергу, в зв’язку з цим, слід було видавати церковнослужбові та віроповчальні книги, які використовувалися в літургії, проповідництві та індивідуальному богопізнанні. Хто ж конкретно став прикладом для Ходкевича? Це, зокрема, його сусід – кальвініст Миколай Радзивіл “Чорний”, засновник потужної протестантської друкарні у Бересті, де був виданий чудовий польський переклад Біблії (1563), затим з’явилася антитринітарська Біблія в перекладі Будного та групи богословів, а в 1570 р. у Несвіжі (родовому маєтку Радзивілів) – антитринітарське видання Нового Завіту. Однак Ходкевич швидко припинив свою акцію через хвороби, а в листопаді 1572 р. він помер²⁴¹.

Щодо кадрів книгодрукарів слід сказати, що це питання також прямо “зав’язане” на Острозькому, котрий їх сам відшукував і запрошував. Звісно, першим був Іван Федоров, котрий видав усього кілька острозьких друків, у тому числі Біблію. Власне, вона й стала його останнім острозьким витвором. Із цього приводу існує два припущення. Перше: князь уконтрактував Федорова саме для проекту видання Біблії,

²⁴¹ Див.: Łabynczew J., Szczawińska L. W mieście zwanym Zabłudowem. Białystok, 1995; Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2003. S. 39–46; Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Православная Академия Ходкевичей и ее издания. Минск, 1996. Звернімо увагу на назву книги: Ходкевич не створив жодної академії, автори пишуть в основному про Супрасльський монастир як своєрідний інтелектуальний центр Білорусі й аналізують названі заблудівські видання. Довільне формулювання назви (Православна Академія) просто дивує, оскільки для України в такому разі можна було б нарахувати з десяток подібних “Академій”.

тим, хто похитнувся у вірі через новітні вчення “и от единого согласия в вере живущих отвратишася”. Тож завдання книги – повернути таких заблуд “на путь истинный”, а для тих, хто залишився непохитним, вона мала стати опертям у вірі “и не даст сметатися волнами сего життя, и ересем бывающим в себе вмещатися”. Тобто це видання мало протидіяти впливам протестантів. Магнат мав бажання видати книгу “простою мовою”, однак його відмовили мудрі люди, оскільки

й після її виходу друкар повернувся до Львова. Друге: ймовірно, стосунки Федорова з князем розлагодилися, друкар змушений був переїхати до Львова, де невдовзі й помер (5/15 грудня 1583 р., похований в Онуфріївському монастирі). Тепер вдалося з'ясувати, що Федоров отримав 500 примірників видання Біблії (частина з них – неповні) у власне розпорядження, оскільки саме їх він заставив 29 травня 1581 р. у Любліні краківському купцю Фольтину Бертольдо за 700 флоринів. При цьому в латиномовній заставній він титулувався “друкарем найяснішого пана Костянтина, київського воєводи і князя на Острозі”²⁴². Згодом умови закладної змінилися: у Бертольдо залишалось 200 примірників Біблії та додавалися два друкарські верстати. І от по смерті Федорова кн. Острозький подав позов на майно друкаря, котре було арештоване в будинку Івана Більдаги 11 грудня 1584 р. й оцінене в 822 золотих та 6 грошей. Серед майна були: друкарський прес самого Федорова, деталі від пресу (можливо, з Острога), цинкові набори літер, 120 неоправлених і 80 неповних примірників Острозької Біблії (можливо, саме ці примірники цікавили князя: Федоров міг отримати їх для реалізації як власність Острозького). Ймовірно, Федоров залишився боржником князя (при виїзді з Острога він взяв з собою, за одними даними – 80, за іншими – 400, а за уточненими нині – 500 (з яких 200 неповних) примірників Біблії та частину друкарського обладнання). Втім, 31 липня 1585 р. арешт із майна друкаря було знято²⁴³.

Після від'їзду Федорова у функціонуванні острозької друкарні настала криза – і передусім кадрова. У попередній період, як ми знаємо, клопоти князя про друкарів, шрифти, виготовлення прикрас до книг тощо були постійними. Зокрема, нагадаємо, на початку 1580-х років Острозький безуспішно намагався отримати шрифти, кадри та рукописи з Рима (деякі дослідники припускають у цьому навіть елемент дипломатичної гри з розрахунку заручитися підтримкою католицької ієрархії для маєткових справ князя в імперії). Залишалося звертатися до “братніх” друкарень, тобто належних Львівському й Віленському православним братствам. Князь не звертався до польських та литовських видавців, не намагався здобути німецьких чи французьких, навіть власне грецьких фахівців, оскільки всі його видання були церковнослов'янськими. Принагідно зазначимо, що криза радзивілівської друкарні, переданої віленським єзуїтам від початку 1580-х років, також пов'язана з кадровим питанням²⁴⁴.

На думку Я. Д. Ісаєвича, у 1594–1602 рр. в Острозі міг працювати Петро Мстиславець або його учень, про що свідчать кліше та інші зовнішні ознаки книгодруків²⁴⁵. Нині найвідомішим є пізній (7/17 липня 1602 чи 1603 р.) лист кн. Острозького до Львівського братства з проханням надати грецький шрифт для білінгвістичного видання послань “святила православия” покійного Патріарха Александрійського Мелетія Пігаса (“Розмова” проти “схизматиків” та інших “сектаторов”), а також відрядити друкаря Касіановича для їх складання: “жебы при тых литерах прислали и зицера

²⁴² *Александрович В. С.* Боргове зобов'язання друкаря Івана Федоровича перед краківським купцем Фольтином Бертольдо від 29 травня 1581 року // УАЩ. К., 2002. Вип. 7. С. 297–302.

²⁴³ *Gębarowicz M.* Książę Konstanty Ostrogski // *Roczniki Biblioteczne*. 1969. Т. XIII. З. 3–4. С. 165–167, 439, 470; Федоровские чтения 1981. С. 228–234; *Кемпа Т.* Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 48; *Немировский Е. Л.* Иван Федоров. С. 216–217; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. № 39, 45. С. 70–71, 76.

²⁴⁴ *Кемпа Т.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 157–158.

²⁴⁵ *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання... С. 130.

якого, в том цвичоного, а мяновите Касияновича, который был при отцу Никифоре: той сведом литер ваших грецких, як их до формы ставляти”²⁴⁶. Акт розподілу майна між синами В.-К. Острозького 1603 р. згадує ще друкарів Тишка (ймовірно, це Тимофій Вербицький) та Федора²⁴⁷.

Нарешті, не можна обійти й питання про острозьку папірню та її продукцію. Час її заснування відносять до видання “Маргарита” Іоанна Златоуста (1595/96). А перша документальна згадка про папірню – 1603 р. (поділ маєтків між Янушем та Олександром Острозькими). Філіграні острозького паперу містять різні форми герба князів Острозьких. Однак якість цього паперу доволі низька: він грубий та темно-сірого кольору, що вказує на дешевизну обладнання й невисокий фах майстра²⁴⁸. Навіщо знадобилася ця папірня з посередньою (якщо не гірше) продукцією? Це значно здешевлювало видання, оформлення яких після від’їзду Федорова також помітно спростилося.

Загальна оцінка видавничої діяльності кн. Острозького вченими не є однозначною. Схильні до побільшених характеристик дослідники вказують, що саме в острозьких друках було розпрацьовано систему термінології з найтоншими відтінками слів, що допомагало якнайвлучніше передавати думку в богословських і літературних творах. Острожани сповідували принцип Максима Грека щодо єдності слова і мудрості, Логоса і Софії – все це підносило їхні праці на якісно новий рівень, збагачувало мислення читачів²⁴⁹. Мовиться також про те, що острозькі книжники прагнули відновити православні джерела своєї віри, перекладаючи, вивчаючи, коментуючи, популяризуючи поширені ще в київську добу в Болгарії та Візантії твори Отців Церкви (Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова, Псевдо-Діонісія Ареопігита). Центральною темою для них було обґрунтування догмату про Св. Троїцю у православному дусі та спростування католицького вчення про *filioque*, у цих питаннях острожани також спиралися на твори східної патристики та Максима Грека²⁵⁰. Підкреслюється, наприклад, спроба Василя Суразького вслід за Іоанном Дамаскіном удатися до аналогом задля пояснення вчення про Св. Троїцю: як неможливо відокремити промінь від світла сонця, так Син і Дух Святий нерозривні з Отцем, і всі Вони Один з Одним; як завдяки розуму народжується і вимовляється устами слово, так і Отець є джерело та корінь, від якого народився Син-Логос і Дух, що супроводжує Його й виявляє Його дію; як у людському тілі розум, слово і дух одне в одному нерозривно містяться й одне в одне не перетворюються, зберігаючи свої властивості, так і в триєдинстві Божому навечно злиті безначальний Отець, собезначальний Син і соприносущий Дух. Апофатичність богословствування острожан у стилі Псевдо-

²⁴⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 372, арк. 1–3 (оригінал); СПб. ИИР. Архив. К. 57 (Зубрицький), оп. 1, спр. 27, арк. 6–6 зв.; *Головацкий Я. Ф.* Львовское ставропигиальное братство и князь Острожский // *Временник Института ставропигийского*. Рок 4. Львов, 1866. С. 81–82 (№12); АЗР. СПб., 1851. Т. 4. № 148. С. 203; Ак. ЮЗР. СПб., 1885. Т. 2. № 15. С. 29–30; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. № 75. С. 127–128.

²⁴⁷ *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 83–84.

²⁴⁸ *Мацюк О.* Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст. // *Острозька давнина*. Т. 1. С. 37–39.

²⁴⁹ *Колосова В. П.* К вопросу о втором южнославянском влиянии на Украине и Белоруссии: Философско-филологическая концепция Острожского кружка // *Славянские культуры и мировой культурный процесс*. Минск, 1985. С. 98–100.

²⁵⁰ *Історія філософії на Україні*. К., 1987. Т. 1. С. 203–208.

Діонісія Ареопагіта й неоплатонівської ідеї про абсолютну невизначеність Бога також особливо проявилася у творах Василя Суразького, котрий доводив, що Бог є всемогутнім Творцем усього видимого і невидимого, тілесного і безтілесного, Він існує вічно, Він нерухомий і неосяжний, не може бути виражений словом та зрозумілий інтелектом, оскільки охоплює та наповнює Собою абсолютно все. Клірик Острозький також постулював: “Один Бог Отец Слова живого, премудрости и моци полный, кшталт вечной бытности досконалый, отец одного сына, и один Господь, один от одного, Бог от Бога подобие и кшталт божества, и слово skutечное, премудрость вседержительная, всех створитель, и мощь творительная всего створенья, сын правдивый правдивого отца, невидомый невидомого, несказительный несказительного, несмертельный несмертельного, всегда бытного... Один Бог, который перед всеми и над всеми и в всех”²⁵¹. Для острозьких богословів особливе значення мала тема співвідношення земного та небесного, видимого й невидимого світів. Клірик Острозький повчав: людина (розум, душа, тіло) постійно перебуває у боротьбі між добром і злом; вона має віднайти в собі самій Бога, що допоможе їй перемогти внутрішнє зло; людина має прагнути робити добро, дотримуватися заповідей Божих, обстоювати віру – це її земне призначення і шлях до вічного життя.

Передаючи основні концепції острозьких книжників, ми вважаємо, що кн. Острозький мав бути з ними добре ознайомлений ще на стадії співбесід з авторами та апробації їхніх рукописів, оскільки давав розпорядження про друк цих праць і виділяв кошти на це. Тож наведені ідеї мали би входити у релігійну свідомість самого князя та бути для нього певним сакральним орієнтиром. У цьому сенсі зазначимо ще кілька висловлювань Василя Суразького. Найперше: “Понеже Божественныя догматы выше всякаго помысла суть и выше всякаго зрениа существенаго и бестелеснаго, верою токмо зрима и познаваема”. По-друге, його постулат про те, що великий обсяг знань мало що важить без моральної основи – предковічного православного віровчення. Тож слід цінувати вищу премудрість і не намагатися проникнути тілесним розумом у недсяжні таємниці Одкровення. Слід бути вірним батьківським віросповідним та культурним традиціям, захищати їх від усього чужого (зокрема “латинського”), не варто використовувати для обґрунтування релігійних істин античних філософів (Платона, Арістотеля) та природничі науки (математику, астрономію). Його настанова однозначна: “Не претворяй... границ вечных, што положили отцы твои. Не без беды бо есть границы взрушати”. Лише уважне й постійне читання Біблії, притому не “тілесними”, а “духовними” очима, може забезпечити богопізнання серцем та благочестя у помислах і діях. Зокрема, Клірик Острозький стверджував: “Кгды нам светит самое солнце текста, промени звезд гаснут... Кгды маемо самое жродло писма, о струмене не дбаем”²⁵². Важливо також, щоб християнин мав “страх Господень” щодо невблаганності морального закону, щоб він унікав мирської метушні й надавав перевагу мовчанню перед базіканням. Острозькі книжники орієнтували своїх читачів на ранньохристиянський та афонський аскетизм. Поряд із цим вони постулювали ідею про потребу для кожної людини розвивати закладені в неї Богом здібності й тим прислужитися в земному житті.

Звісно, було б дуже цікаво з’ясувати вплив означених ідей на релігійну сферу В.-К. Острозького. Втім, це завдання для нас поки що залишається недсяжним. Лише

²⁵¹ Памятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1908. Кн. 3. С. 452–453.

²⁵² Там же. С. 447.

комплексний аналіз листування князя, всіх його висловлювань, символічних жестів та вчинків дасть змогу майбутнім науковцям здійснити спробу подібного дослідження. В цьому мали б допомогти стародруки із особистої бібліотеки князя, однак дотепер жодна з книг із його маргінальними помітками виявлена ще не була: можливо, тому, що ніхто не задавався такою метою спеціально?

Утім, сама проблема набагато складніша й глибша. Зокрема, ми не маємо адекватного уявлення про релігійну свідомість та пріоритети навіть руського православного єпископату доберестейської доби – сучасників Острозького: Владики не займалися богословствуванням. Можемо лише припускати, що їм, як і більшості представників духовного стану, було ближчим практичне застосування візантійського ісихазму, що виключало піклування про створення якихось текстів, поширення освіти тощо²⁵³. Релігійні практики в добу суцільного “розумування” про Бога сприймалися як єдино можливий засіб зберігання істинності віри у щоденному житті. Проте саме такі раціоналістичні тенденції і продемонструвала острозька книжність, зокрема полемічного спрямування, коли дилема “Схід – Захід” набула особливо загострених форм²⁵⁴.

ЗАНЕПАД “ВОЛИНСЬКИХ АФІН”: ВИНА КНЯЗЯ ЧИ ВІДСУТНІСТЬ КАДРІВ?

Томаш Кемпа вважає, що проблема острозького інтелектуального осередку прямо пов’язана із долею самого В.-К. Острозького. Від початку XVII ст. “Волинські Афіни” починають занепадати. Майже 80-річний князь, котрий на межі 1603/04 рр. після втрати сина Олександра був розбитий паралічем, вже не міг опікуватися “академією”, що й призвело до її згасання²⁵⁵. Проте варто задатися питанням: якщо князь забезпечив існування усіх інституцій земельними володіннями та данинами з підданих, тож вони мали би продовжувати діяти, так би мовити, “автоматично”? Невже потрібне було втручання князя буквально в усі справи? Так, друкарня без його участі не могла випускати книг (гадаємо, він визначав і затверджував кожне видання та фінансував його), але школа та інтелектуальна праця її наставників не були аж так прив’язані до контролю князя. Нині ми можемо запропонувати, на жаль, лише умоглядний погляд на причину занепаду “Волинських Афін” ще за життя їхнього творця*. Але чи варто оприлюднювати здогади, які ні на чому, крім авторської інтуїції, не ґрунтуються?

²⁵³ Хоча насправді ісихазм не означав постійну молитву, німотність та самозаглиблення – він сприяв розквіту богослов’я, іконопису, літургійної творчості тощо (*Вениаминов В.* Краткие сведения о житии и мысли св. Григория Паламы // *Св. Григорий Палама.* Триады в защиту священнобезмолствующих. М., 1995. С. 350).

²⁵⁴ Дехто і в цьому бачить активний вплив ісихазму, стверджуючи, що й сам кн. Острозький віддавав йому данину, і його інтелектуальне оточення: мовляв, ісихазм “является своего рода ключом к творчеству книжников, продолжающих восточноевропейскую традицию словесного художества” (*Левшин Л. В.* О Слове преображенном и Слове преображающем: Теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного слова XI–XVII веков. Минск, 2009. С. 673–674).

²⁵⁵ *Кемпа Т.* Akademia i drukarnia Ostrogska. S. 30–31.

* Подібні здогади висуває Н. Яковенко: “надто похилий віком” В.-К. Острозький збайдужів до своїх проєктів, перед смертю він так і не подбав (з чим не можна погодитися. – *В. У.*) про майнове забезпечення школи та її легалізацію; свою роль тут відіграли “прикметні вади характеру” князя: половинчастість у рішеннях і швидка втрата інтересу до справи тощо (*Яковенко Н. М.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. С. 213).

ДЕРМАНСЬКИЙ ПРОЕКТ

Припускають, що ще в другій половині 1570-х років князь мав намір створити у Дерманському монастирі духовно-інтелектуальний центр: не випадково навесні 1575 р. він “переманив” туди зі Львова Івана Федорова. Тут уже було зібрано якусь бібліотеку (більше 40 творів). Друкар залишався управителем Дерманського монастиря принаймні до 1580 р. Однак у 1576 р. він перебрався на проживання до Острога, де й було засновано друкарню. Тож плани Острозького на той час змінилися? Чи все-таки дерманський проект 70-х років – лише уява дослідників? Виходячи з того, що Федоров залишався управителем Дерманської обителі навіть в Острозі, його дерманська служба була всього лише засобом постійного прибутку – на відміну від острозького книгодрукування. Отже, ідея дерманського осередку на той час не існувала – ішла підготовка до відкриття друкарні в Острозі.

Сателітний стосовно острозького центр не був створений і за часів перебування архимандритом ставленика князя – серба з походження афоніта Геннадія (1591–1601), хоча саме за його правління в обителі було перекладено “Пчелу” (1599) і готувався Кипріанів переклад проповідей Іоанна Златоуста²⁵⁶. А 24 травня 1597 р. Василь-Костянтин надав новий фундуш обителі (села Дермань, Кунин, Коршів, Білашів, Малий Мізоч). На той час Дерманський монастир перетворився на значний духовний осередок, прославлений чудотворною іконою Богородиці (вона увінчувала Царські врата іконостасу) та іконою Св. Троїці у срібному кованому окладі. Бібліотека монастиря також істотно розширилася (навіть на 1799 р. тут ще зберігалося кілька десятків рукописних кирилических книг, у тому числі старовинні Мінеї на пергамені)²⁵⁷.

Дермань. Монастир і село. Акварель А. Єжова. 1845 р.

І все ж князь фундував у Дермані новий інтелектуально-видавничий центр лише на початку 1600-х років. Вважається, що спонукали його до такого кроку Патріархи Александрійські Мелетій Пігас та Кирило Лукарис²⁵⁸. Чому князь обрав саме Дермань? Чимало дослідників посилалися насамперед на захищеність обителі та її достатньо розбудовану інфраструктуру. Мистецтвознавці припускають, що на цей час у Дерманському монастирі було зведено новий кам'яний храм Св. Троїці (замість дерев'яного) з дуже цікавою конструкцією, котра поєднала тридільну композицію

²⁵⁶ Про Геннадія див.: *Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії*. С. 19. Нагадаємо, що Кипріан переклав частину “Бесід” Златоуста ще в Острозі 1598 р., цей рукопис зберігся – ЦДАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 114, арк. 1–183 зв. (датований запис перекладача – арк. 94 зв.).

²⁵⁷ ЦДАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 508, арк. 260, 262–264 зв.

²⁵⁸ Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов. К., 1859. Т. IV, отд. 1. С. 34–35.

основних об'ємів (бабінець, нава, вівтар) та “атавістичну” для тих часів хрещатобанну систему (два опорні стовпи в центральному об'ємі, які разом із вівтарними стінами тримають підбанник). Дана конструкція трактується не лише як нетипова, а й навіть як “загадкова”²⁵⁹. Тоді ж монастир укріпили новим муром із надбрамною церквою-дзвіницею. Дослідники здійснили реконструкцію чотирирусної надбрамної вежі XV ст. та показали два етапи її перебудови. Особливо помітні архітектурні перетворення датуються 40-ми роками XIX ст. Саме ці пізні споруди не дозволяють точно визначити автентичний вигляд не лише надбрамної вежі, а й Троїцького храму. Археологічним методом встановлено, що в обителі були прориті підземні ходи, які в разі небезпеки давали можливість таємно покинути монастир²⁶⁰.

Більше того, знаменитий запис про спорудження храму та фундування монастиря в Дерманському поменнику XVII ст. нині атрибуують не Василю Красному, а Василю-Костянтину (він зроблений на полі навпроти переліку імен, тож його можна віднести до обох Василів)²⁶¹. Доказом того послужив і наказ князя від 1599 р. своїм урядникам та підданам околиць сіл допомагати у зведенні захисних мурів Дермані²⁶². 15 лютого 1608 р., перед самою смертю, Острозький наказав “мур зачатии кончити и в лепшость все приводити”²⁶³. Реконструйована наприкінці життя Василя-Костянтина обитель була оточена новою кам'яною стіною із зубцями та гонтовим дашком; із внутрішнього боку мур по периметру оперізувала дерев'яна галерея для оборонців, на яку вони потрапляли з обох боків в'їзної брами-дзвіниці. Рів навколо обителі було розширено. Перекидний міст з опорою на мурованих стовпах піднімався двома масивними ланцюгами по два сажні довжиною; на верхньому ярусі брами-дзвіниці встановили годинник, тут же зберігалися зброя для оборони та порох²⁶⁴. Володимир Вуйцик навіть називає ім'я майстра, котрий міг завідувати будовою фортечних укріплень і Троїцького храму на початку XVII ст. Це львівський муляр Матвій Калиновський, який у 1603 р. перебував у Дермані за дорученням Острозького. Якийсь стосунок до означених робіт могли мати також муляр Микола та італійський архітектор П'єтро Сперендіо²⁶⁵.

5 липня 1602 р. князь спеціальною грамотою (запис фундуша, окрім актового, зберігся також на рукописній Євангелії кінця XV – початку XVI ст.²⁶⁶) реформував обитель за кіновітним (спільножительним) принципом св. Василя Великого (“на житие и общее чернцам которые бы призволили на общее житие”), що передбачав

²⁵⁹ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 93–95. Пор.: Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. К., 2004. С. 56–57.

²⁶⁰ Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. С. 60; Гнатюк Л. Монастирі і храми в системі оборонних споруд середньовічної і ранньомодерної Волині // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 240–241; Рафальський Л. Село Дермань и монастырь в Дубенском уезде // Вольнские губернские ведомости. 1867. № 1–5.

²⁶¹ Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) // Давні обителі України: Архітектура. Львів, 2011. С. 54, 56.

²⁶² Там само.

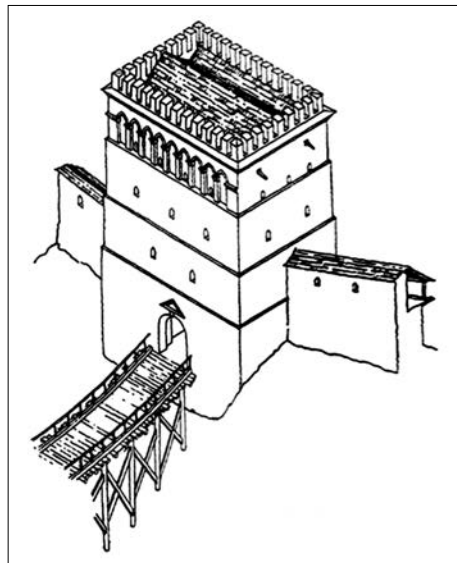
²⁶³ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. С. 158.

²⁶⁴ Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця. С. 58.

²⁶⁵ Там само. С. 59.

²⁶⁶ Памятники, издаваемые временною Комиссиею для разбора древних актов. Т. IV. С. 34–38, 82–83; ВЕВ. 1877. № 57; 1882. № 35.

повне самоврядування аж до виборів ігумена й перевиборів його в разі негідності поведінки. Наголосимо, що до обителі могли прийматися лише грамотні та інтелектуально розвинені особи (“жития святоблिवого”, “умеетности в писме святом”), здібні до наук, зокрема вивчення церковнослов’янської, грецької та латинської мов і письма (“до наук учитися писма словенского грецкого и латинского от особ веры светое восточное будучих”). Монастир навічно забезпечувався усіма раніше наданими фундушами й земельними володіннями²⁶⁷. Вважається, що саме ця акція була здійснена відповідно до пропозиції Александрійських Патріархів – покійного Мелетія Пігаса та чинного Кирила Лукариса, котрі акцентували на потребі відкриття школи для підготовки священнослужителів та осіб, здатних захищати Православ'є в полеміці з іншими конфесіями: “абысмы будучи сторожми веры святое восточное соборное апостолская и оборонцы церковей светых и людей при них духовных для подпоры веры светое в роде нашем руском и для цвеченя и науки писмъ з яких бы могло быт напрудшое и напереднейшее поратоване Церкви Божое монастыр который ся называет киновия в маетности нашей на местцу певном надали заложии и фундували”²⁶⁸. Зазначимо, що в самому фундаційному листі не йдеться про школу, а саме про інтелектуально-духовний центр, куди мали би приймати обдарованих монахів для виховання їх як майбутніх полемістів та перекладачів.

Надбрамна вежа Дерманського Свято-Троїцького монастиря. Реконструкція О. М. Годованюк.

Водночас у Дермані було відкрито друкарню (вважається, що сюди перенесли верстат із Острога). Що ж до бібліотеки, то на 1822 р. у ній ще зберігалися книги, видані в 1531–1607 рр. різними мовами (Ігор Мицько припускає, що вони могли по-

²⁶⁷ РГИА (СПб.). Ф. 797, оп. 6, спр. 22387, арк. 18–22 зв.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, спр. 339, арк. 279; спр. 341, арк. 159–159 зв., 161–162; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 17–20. Цей фундуш також був переписаний на сторінках Дерманської Євангелії 20 квітня 1622 р.: СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, спр. 339, арк. 285 зв.; Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. IV. Отд. 1. № 2. С. 34–38. По смерті Костянтина Острозького його син Януш підтвердив багькове надання, і саме в його листі (27 листопада 1609 р.) точно вказано маєтки, які старий князь передав монастирю: села Дермань, Кунин, Коршів, Білашів та половину села Малий Мізоч – СПб. ИРИ. Архив. Западноевроп. секция. Ф. 11 (Польша), ед. 477/5, № 29, арк. 1 (повторне підтвердження Януша від 24 травня 1615 р. на ім’я дерманського архімандрита Балабана; оригінал з підписом та печаткою); Архив. Русская секция. Кол. 52, оп. 1, книги, № 343, л. 215 об., 220; № 339, л. 279 об. (реєстри з описом підтвердження 27 листопада 1609 р.); ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 67, арк. 52–53. Див.: *Кухарец В. Е.* Попечительство князя Константина Константиновича Острожского православных монастырей на Волыни в XVI в. // XVI Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. М., 2006. Т. 2. С. 89–93.

²⁶⁸ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 209, 211, 220; Западно-европ. секция, ед. 65/487, л. 1–2; ЦДІАУК. Ф. КМФ-9, оп. 1, спр. 78, арк. 1–2; ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 35–35 зв.

ходить з бібліотеки Мелетія Смотрицького)²⁶⁹. У 1899 р. близько 15 книг дерманської бібліотеки зберігалися у Волинському єпархіальному давньосховищі²⁷⁰. Задля зміцнення реформованої обителі та забезпечення її гідного управління в Дермань був переведений на ігуменство Ісакій Борискович (Святогорець). Перед тим він був ігуменом Степанського монастиря і в цьому сані брав участь у православному Берестейському Соборі 1596 р.; припускають, що в 1599–1600 рр. за завданням Острозького він подорожував на Афон, де зустрівся з Іваном Вишенським²⁷¹.

У передмові пресвітера Даміана Наливайка до видрукуваного в Дермані у 1604 р. Октоїха ідея князя викладалася доволі чітко: “Монастырь свой, глаголемый Дермань с всеми довольствы отлучив, киновию той устроив, иноком предает на свокупление в нем богобоязных мужей и иноков искусных в житии и разуме им же и типарное се дело присвокупив, яко да трегубо и сугубо пользующе церковное благочестие будет”²⁷². Наведений текст іще раз показує цілі “дерманського проекту” Острозького, котрий планував перетворити обитель на центр книжності та інтелектуальної діяльності, всіма справами якого мали займатися виключно насельники монастиря.

Дерманський Октоїх був першим літургійним довідником (порядок служб та молитов по днях і годинах, восьмигласні літургійні розспіви тощо), що з’явився на руських землях (Октоїх Швайпольта Фіоля вийшов у Кракові). Готували книгу до друку Ісакій Борискович та Іов Княгиницький, а керівником друкарні, як вважають, був той самий Даміан Наливайко. Складання почалося 12 квітня 1603 р., а сама книга вийшла 12 вересня 1604 р. Сумнівним є твердження, ніби вона була видана виключно монастирським коштом, “без залучення спеціальних коштів князя Костянтина”²⁷³. На Октоїху стоїть друкарський знак (наприкінці): “ІФ др.” Як вважає Я. Д. Ісаєвич, це є символом двох друкарів – Івана та Федора, котрі згадані в інвентарі Острожчини 1603 р., хоча є й інші гіпотези.

Дослідники вважають, що дерманська друкарня продовжила острозьку справу. Наступним її виданням був “Лямент дому князей Острозьких” – жалоба з приводу смерті сина В.-К. Острозького, “єдиної надії православних” – Олександра, котрий раптово помер 2 грудня 1603 р. Твір вийшов на початку наступного року (єдиний його примірник зберігся у Народній бібліотеці Софії). Третім дерманським виданням став переклад з грецької Іова Борецького відкритого листа Патріарха Мелетія

²⁶⁹ РГИА. Ф. 797, оп. 6, ед. 22500, л. 131 об.–142 об. Указ Олександра I 1821 р., в якому йдеться про фундацію К. Острозького – ДА Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 11–15; спр. 1368, арк. 10–13.

²⁷⁰ Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище 1894–1898 // ВЕВ. 1899. Часть неофиц. № 11–21. Прил. С. 10–54, 110–119; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X, ч. 3: Волынская губерния. СПб., 1850. С. 112–117 (серед книг Дерманського монастиря згадуються рукопис повчань Калліста, рукописна Євангелія – дар К. І. Острозького та ін.).

²⁷¹ Див. зведення джерельної інформації про нього: *Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії*. С. 11–13.

²⁷² Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. IV, отд. 1. С. 34–38, 103–106.

²⁷³ *Кухарук Н. Культурно-просвітницька та видавнича діяльність Дерманського монастиря в другій половині XVI – першій третині XVII століття* // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2004. Вип. 4. С. 232; *Лопачька Н. Дерманський монастир в часи князя В.-К. Острозького* // Там само. Острог, 2008. Вип. 13. С. 221–222.

Пігаса до Іпатія Потія від 14 жовтня 1599 р. Лист був надрукований в лютому 1605 р. з передмовою Даміана Наливайка. Нагадаємо, що в 1602 р. князь просив львівських братчиків надіслати грецький шрифт та складача для публікації рукописної спадщини покійного Пігаса. Тоді йшлося про друкування текстів в Острозі, однак, як бачимо, початковий проект був змінений, і то не лише щодо місця, а й щодо обсягів видання, оскільки було опубліковано лише один лист Патріарха (щоправда, І. З. Мицько вказує на можливість видання в Острозі 1602 р. “Диалогу або розмови о православної и справедливой вере единой” Пігаса в перекладі; грецький варіант вийшов 1596 р. у Вільні)²⁷⁴. У цьому дерманському друці літературознавці віднаходять епіграматичну поезію та захоплюються геральдичними віршами Наливайка²⁷⁵.

Названими текстами творча програма дерманського центру не обмежилася. Вже згадуваний Кипріан переклав у Дермані не лише “Пчелу” (1599), а й “Синтагматикон” Філадельфійського митрополита з Венеції Гавриїла Севера (1603), а також Бесіди Іоанна Златоуста на тексти Євангелії від Іоанна (1605). Кипріан “в Енетіих же и Патавии любомудрствовавша, по сих в святей горе Афонстей поживша” (тобто навчався у Венеції та Падуї та жив на Афоні). І. З. Мицько вважає, що перед постригом він був учителем Львівської братської школи Кирилом, котрий у грудні 1589 р. у Тернополі виголосив грецькою мовою перед Патріархом Ієремією промову на захист братства, а в 1591 р. отримав від митрополита дозвіл на проповідання; в 1594 р. він уже ієромонах Кипріан, учасник православного Берестейського Собору 1596 р. В Острозі Кипріан переклав Бесіди Макарія Єгипетського (1598) та Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань апостола Павла²⁷⁶.

Каламар. XVII ст.

Ігор Мицько чомусь вважає, що оскільки Острозька академія була світською інституцією, то вона “заснувала свою філію в Дерманському монастирі”²⁷⁷. Як сам острозький центр, так і дерманський були фундовані персонально князем В.-К. Острозьким. Острозький центр не міг нічого самостійно заснувати; окрім того, довелося б виділяти кошти зі свого фондуша, якого не вистачало самим “Волинським Афінам” для розгортання належної діяльності. Колега вважає, що творці передбачали перетворити дерманську “філію” на “впливовий духовний заклад”, а саму ж “філію” організували на особисте прохання Мелетія Пігаса та Кирила Лукариса. Тут навчали “письма словенського, грецького и латинского”. Вчителями були Ісакій Борискович, Іов Борецький, Даміан Наливайко, Іов Княгиницький. Підтвердження широкого плану Острозького щодо дерманського центру вбачають у фразі з листа Іпатія Потія від 15 лютого 1603 р., писаного в Римі до Миколая Кшиштофа Радзивіла: “Пан воєвода київський

²⁷⁴ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. С. 54, 125.

²⁷⁵ Лопачька Н. Дерманський монастир в часи князя В.-К. Острозького. С. 223.

²⁷⁶ Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 37–38, 116, 118. Рукопис острозького перекладу 1598 р. – ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 114.

²⁷⁷ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Т. 1. С. 20.

якусь академію на Волині хоче фундувати, розіслав (посланців чи листи? – В. У.) по Греції щодо професорів, але там нині зі свічкою не знайде (вчених людей. – В. У.)”, оскільки у греків було лише двоє визначних інтелектуалів і богословів – Александрийський Патріарх Мелетій Пігас та єпископ Маргуній, котрі один за одним померли, тому “тепер вже нікого немає, вся наука грецька нині залишилася лише в нашому колеґіумі” (тобто Св. Афанасія в Римі)²⁷⁸. Дана інформація Потія все ж не спроможна замінити конкретні докази заснування в Дермані духовної школи. Наведені вище твердження про її реальне існування та називання імен можливих викладачів є лише гіпотезою. Зовсім немає інформації про те, хто ж міг учитися в Дермані, не відомий жоден “випускник” школи, котрий заявив би про себе в церковній чи будь-якій іншій сфері. А згадані інтелектуали займалися виключно творчою працею та книговиданням. Нагадаємо, що у фундаційному листі Острозького про школу не йшлося, малася на увазі творча молодь, котра могла б допомагати метрам, вчитися у них і продовжувати почату справу.

У 1605 р. діяльність дерманського центру фактично припиняється. Друкарню знову повертають до Острога. Монастир залишають Ісакій Борискович, Кипріан, Іов Борецький, Антоній Грекович, Даміан Наливайко – фактично всі інтелектуальні сили. Чому? Адже князь не відібрав фондуш і не змінив свої розпорядження. Дослідники губляться у здогадах²⁷⁹. Цікаво зазначити, що в обителі після припинення її бурхливого інтелектуального життя було поселено грецького єпископа Аврамія Стагонського²⁸⁰, що мало б повернути монастир до його основного завдання: забезпечити функціонування кіновії та духовне життя монастиря відповідно до задуму Острозького. А що ж зі школою для духовенства, тобто семінарією? Невже Острозький закрив би її вже за кілька років, так і не досягнувши мети – підготовки для Київської митрополії освічених кадрів священства? Оскільки потенційні викладачі виїхали з Дермані, то й ця гіпотетична школа мала б ліквідуватися. Тож знову постає питання: чи була вона взагалі відкрита? Згідно з вищенаведеними матеріалами ми схилиємося до думки, що школи, а тим більше “філії” Острозької “академії” в Дермані просто не існувало. Учніство тут розумілося лише в сенсі виховання відомими книжниками молодого покоління у процесі спільної творчої та видавничої праці.

На думку М. Довбишенка, дерманський проект 1602 р. зовсім не відповідав тому рівню завдань, який був поставлений Патріархом Кирилом. Князь так і не здійснив фундації – він лише “переформатував” статус Дерманського монастиря та уточнив потреби, які мали б фінансуватися з прибутків обителі. Завдання центру були окреслені “дуже неконкретно”: не було визначено кількості монахів, котрі мали здобувати освіту в Дермані, не вказувалися навіть основні предмети навчання, не визначався штат і статус викладачів. Князь мав би розуміти, що силами одного монастиря неможливо підготувати достатню кількість освіченого чернецтва, однак чи реально Острозький це розумів і саме таку мету переслідував, на думку М. Довбишенка, – “питання з числа риторичних”. Утім, дослідник вважає дерманський проект 1602 р.

²⁷⁸ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1. Прил. № XXIII. С. 180–181 (лист польськомовний, цитати подаємо в перекладі).

²⁷⁹ Див.: Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі // Бібліотечні вісті. 1924. Ч. 1–3. С. 74–82.

²⁸⁰ Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 6.

“єдиним практичним заходом Костянтина Острозького, спрямованим на піднесення освіти православного духовенства після 1596 року”, однак він мав “мізерні наслідки порівняно з тими глобальними завданнями, які мав вирішити”. М. Довбищенко докоряє українській магнатерії (Вишневецьким, Корецьким, Сангушкам) за те, що вона виявилася нездатною влити власні фінансові ресурси та опертися на власні сили у поліпшенні стану Православ'я. Острозький також не надто напружував свою казну в цьому сенсі. А це штовхало православний табір до союзу з інтелектуально і духовно розвинутішими протестантами, які не шкодували грошей на відповідні проекти²⁸¹.

Гіперкритичний підхід колеги знову-таки базується на уявленні про творення Острозьким у Дермані школи для підготовки священства. Однак, на наш погляд, князь у фундаційному листі доволі чітко висловився щодо завдань реформування обителі. Насамперед Острозький хотів бачити там ідеальну кіновію, тобто перетворити монастир у зразковий духовний центр. Задля цього він визначив рівень монахів, котрі могли бути прийняті в обитель: морально досконалі та інтелектуально обдаровані. Крім цього, вони обов'язково мали бути творчими особистостями. Тож фактично мова йшла про відродження образу киеворуської обителі, в яку збиралися духовно спрагли й гідні монашого чину особи, що займалися книжністю, створювали полемічні твори, перекладали важливі богословські трактати й святоотецькі тексти. Такий духовний центр мав стати “фіалом” знань та “островом” благочестя. Все це для старого князя було вельми важливим: наприкінці життя релігійна ідея в його свідомості пульсувала саме в напрямі пошуку ідеалу духовного життя, задля якого слід створювати міцні “архіпелаги”, світло знань та благочестя з котрих проникатиме в навколишній світ і насамперед освічуватиме руську православну людність у володіннях Острожчини. Дерманський проект Василя-Костянтина мав цілком інші характер, завдання та очікуваний результат, ніж острозький центр.

* * *

Отже, наше загальне уявлення про інтелектуально-духовну та культурницьку сферу діяльності В.-К. Острозького не цілком збігається із традиційними інтерпретаціями. Насамперед слід констатувати, що упродовж більше тридцяти років сам князь розвивав, уточнював, збагачував свої погляди у цій сфері, пропонуючи нові проекти й підходи до їх утілення. Тоді не існувало іншого мецената, який мав би такий широкий задум освічення всієї Русі й усі свої заходи орієнтував саме на цю грандіозну ідею. Спочатку Острозький за прикладом інших магнатів задумав створити інтелектуально-культурний центр при своєму дворі в Острозі. Він не міг задовольнятися результатами духовно-інтелектуальної праці гуртка А. Курбського, друками типографій Ходкевича чи Радзивіла. На середину 70-х років XVI ст. Василь-Костянтин був єдиним сенатором від православної Русі, котрий виходячи зі своїх економічних можливостей міг собі дозволити дорогі інтелектуальні проекти. З іншого боку, на той час Острозький уже мав певне почуття “вождівства” (зумовлене тими ж обставинами) серед православної Русі, прибрав собі ім'я Костянтин і зосередив у своїх руках усю батькову спадщину та славу предків; тому, на власне переконання, він мав бачити далі, розуміти більше й зробити щось вельми вагоме.

²⁸¹ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 2008. С. 199–200.

Проте все це “вагоме” мало відбуватися, робитися, втілюватися лише у володіннях самого Острозького. Він не виступив меценатом відродження інтелектуально-духовного центру, наприклад, у Софії Київській чи в Печерському монастирі, доволі скромно допомагав Львівському та Віленському братствам у їхніх інтелектуально-освітніх та книговидавничих проєктах, не пропонував свої кошти Київським митрополитам задля заснування духовних шкіл або хоча б семінарії при митрополії. Його потяг до інтелектуально-культурної сфери був обмежений володіннями Дому. Тож створення духовно-інтелектуального центру в Острозі по суті не було епохальним для України явищем, повторюючи подібні зразки при магнатських дворах ВКЛ і Корони. Інша річ, що Острозький міг краще, ширше, фундаментальніше підійти до справи, виділивши на неї більше коштів. Окрім того, після А. Курбського, а тим більше по смерті московського емігранта В.-К. Острозький був єдиним православним магнатом, котрий вирішив перетворити свій “домонаціальний град” ще й у потужний інтелектуальний центр. При цьому, на наш погляд, князю передусім ішлося про створення гуртка вчених при своєму дворі, так би мовити, для “внутрішнього використання”. Однак результати праці острозьких книжників виявилися значущими для ширшого загалу. Це стало можливим тому, що Острозький на той час іще був відкритий до інтелектуального багатства Європи в усіх його конфесійних (але, звісно, лише християнських) проявах. Тож від початку він залучив до свого “домашнього” осередку не лише православних, а й протестантів різних спрямувань та католиків, не лише русинів, а й греків, поляків, московитів; князь вів пошуки інтелектуалів у Краківі та Вільні, у Константинополі та Римі, в Александрії та балканських країнах. На початку розгортання свого інтелектуально-культурного проєкту в Острозі Василь-Костянтин збирав “квіти знань” звідусіль, оскільки його цікавили знання як такі, а інтелектуали – як носії знань у різних сферах і науках.

Проте в певний момент потяг князя до знань зрісся з пошуком істини, із баченням власного життя та життя інших людей через призму релігійної моралі, із розумінням, що всі знання є лише малим виявом Божественної істини, зібраної у Біблії. Під впливом численних тогочасних зразків звернення меценатів до практики поширення Вічного через його адаптацію та тиражування у біблійних текстах Острозький проникся ідеєю (її конкретне авторство навряд чи буде встановлено) нової “християнізації” православної Русі/руси завдяки підготовці й виданню повного тексту Біблії. Цю благородну ідею вже успішно втілювали протестанти ВКЛ та католики Корони. Польськомовні Біблії західної традиції перестали бути рідкістю, а от повної слов’янської Біблії не існувало, і це створювало нерівність духовних можливостей для православної Русі/руси. Тож острозький гурток від початку отримав генеральне завдання – реалізувати проєкт підготовки й видання Острозької Біблії. Всі інші острозькі друки або були підпорядковані цьому головному завданню, або розвивали ідею духовного просвічення людності в основах віри та принципах християнського життя, або концентрувалися на конфесійній полеміці. Видання Біблії фактично означало реалізацію первісного задуму творення інтелектуального центру, після чого його активність значно зменшилася. Нове життя йому, хоч як це дивно, повернули підготовка та запровадження Берестейської унії, коли потрібно було швидко реагувати на події та ідеї, котрі розривали православну традицію та усталену систему віровизнання, – притому реагувати не лише політичними чи силовими методами, а насамперед через полеміку, створення й видання відповідних богословських трактатів, звернень, послань тощо.

Острозька школа хоча й була складовою загального інтелектуально-культурного проекту, однак вона не посідала в ньому чільного місця, оскільки її плоди можна було побачити через роки. Для Острозького ця школа мала насамперед значення як навчальний центр задля освічення майбутніх слуг та клієнтів князя, тобто вона мала, так би мовити, внутрішнє призначення. Інша річ, що вчителі цієї школи, котрі головним чином працювали на острозьку книжність та книгодрукування, змогли створити вартісні праці й переклади, які здобули поширення поза межами володінь та впливів князя. Тож саме вони забезпечили славу “Волинських Афін” і понині становлять “візитну картку” Острога та князя в Острозі. Ці тексти перевидають, вивчають, аналізують, друкують нові праці про них – усе це продовжує життя й самого інтелектуального проекту В.-К. Острозького та створює враження, що й для князя саме ця справа була найголовнішою.

На цьому прикладі ми вже вкотре можемо бачити, як інтелектуальний продукт, що має довге життя, на відміну від інших справ історичного героя, може спричинити певний “перекіс” оцінки діяльності самого цього героя. Так сталося і з Острозьким. Якби йому сказали, що з усіх його звершень найважливіше – це острозькі друки, князь, мабуть, здивувався б. А щодо острозької школи, котрій нащадки надали ореол “академії”, він здивувався б іще більше. Острозька книжність мала для князя значення в сенсі релігійно-духовного виховання православної русі, тобто своїх співвітчизників та інших представників православного слов’янства. Через неї князь впливав на інтелект і душу своїх підданих, клієнтів, шляхетського товариства. Ці тексти впливали й на нього самого. Все це так чи інакше мало б сприяти вдосконаленню саме інтелектуально-духовної сфери руського соціуму Речі Посполитої, збереженню православного сумління русинів в умовах наступу західного світу. А виховання ж дітей своїх слуг та підданих у школі мало доволі прикладний характер – піднесення освіченості двірських слуг, урядників, клієнтів, тобто потенційного оточення князя. Звісно, конкретні проекти, вочевидь, придумував не сам Острозький – багато залежало від його оточення. Тож сама зміна цього оточення також може бути ключем до розуміння зміни стратегії розвитку інтелектуально-культурної сфери в діяльності Василя-Костянтина Острозького.

Якщо “острозький проект” князя всебічно досліджувався й отримав винятково високі оцінки, то його “дерманський проект” залишається недооціненим з точки зору ідеального завдання ініціатора. Створення духовного острівця, такого собі замкнутого, віддаленого від світу інтелектуального центру, котрий служив би своєю творчою продукцією цьому-таки недосконалому світові – цієї ідеї в означеному проекті не розгледів ніхто із дослідників. Проте саме дерманський проект показує, як змінилися духовно-інтелектуальні пріоритети Острозького на порозі вічності й очікування смерті. Князь хотів бачити у своїх володіннях оазу, де зібрані найкращі насамперед у духовно-моральному, а вже потім у розумово-інтелектуальному сенсі сили. Вони живуть так, як того вимагає ангельський чин (монашество): відгороджені від світу, постійно в молитві й тихій, зосередженій творчій праці, яка втілюється у книгодруки. Так, цей проект не мав такої кількості видань, як в Острозі, за короткий час його програма не була здійснена. Більша частина підготовлених у Дермані праць залишилася в рукописах. Усе це спричинилося до низької оцінки результативності дерманського проекту Острозького. Однак для самого князя це була спроба, так би мовити,

якщо не створити рай на землі, то принаймні перетворити Дермань у духовно-інтелектуальний зразок для всієї православної Русі/русі, притому зразок “діяльної ініціативи”, який пропонує втілений у тексти й книги вагомий інтелектуально-духовний продукт.

Оцінки меценатства В.-К. Острозького в інтелектуально-культурній сфері, ймовірно, так і залишаться неоднозначними. Втім, ясно, що традиція підкреслення особливої значущості книговидавничих та освітніх проектів князя була, є та буде непохитною. Чому? Тому що ця оцінка здійснюється з позицій довготривалого об’єктивного впливу реальних результатів цієї діяльності через збережені друки й тексти на всіх дослідників-острогознавців. В основі таких оцінок лежить фактор майбутнього: те, що залишилося актуальним упродовж століть (Острозька Біблія), має визначати загальну характеристику мецената й ініціатора творення цих речей. Зовсім не береться до уваги, що для самого Острозького ця його діяльність була далеко не основною й не визначальною. Звісно, він добре давав собі звіт у силі та впливі книжного слова, а тим більше сакральних текстів. Але його піклування про маєтки й добробут Дому, його урядова, військова й політична діяльність мали для самого князя першоважливе значення, оскільки вирішували конкретні присутні проблеми та примножували славу й маєстат Дому. Чи могла бути видана Біблія без усього цього: без великих матеріальних ресурсів, без досягнення високого становища в політикумі та авторитету в соціумі, без бажання мати при своєму дворі визначних інтелектуалів тощо?

Інша річ, що Василь-Костянтин розумів значущість Дому Острозьких ще й у тому, що він є опорою Православ'я в Литовській Русі. А ця його функція, яка інтерпретується нині як “вождівство”, потребувала цілком реальних акцій на всіх рівнях: обстоювання прав православної русі перед володарями та в сенаті, боротьба з ворогами, підтримка Церкви та священства, релігійне просвічення вірних через книги і т. д. І якщо спочатку Острозьким “рухав” інтелект – він сам прагнув знань і прагнув передати ці знання якомога більшому числу людей (саме через книгодруки), то в подальшому ним дедалі більше “рухала” віра – він прагнув не лише передання знань (у тому числі про систему віровчення), а й утілення духовно-моральних принципів у життєвій практиці. Оскільки ж сам князь не міг повністю віддатися пошукам християнського ідеалу, то він змістив акценти свого меценатства в інтелектуально-культурній сфері, намагаючись наприкінці життя створити ідеальний осередок, у котрому в кожному його представникові були б органічно поєднані високі духовні якості та високий інтелект. Із невідомих причин цей останній проект був згорнутий самим Острозьким: можливо, як нереальний, а можливо, в 1605 р. виникли якісь невідомі нам особливі обставини.

Ми спробували розглянути найпопулярніший в історіографії напрям діяльності нашого героя під кутом зору “самого Острозького”, тобто відтворити можливі варіанти розуміння самим князем власної ролі в інтелектуально-культурному й духовному житті контекстуального соціуму. Це й зумовило інакшість оцінок того, що вважається давно оціненим і, безсумнівно, найвеличнішим з-поміж усіх сфер діяльності князя. Однак кожен розуміє, що таке амбітне завдання, як побачити процес, явище, подію очима Острозького, є майже нереальним. Тож чого в нашій розвідці більше: думок Острозького чи домислів автора, з’ясують наступні дослідники Острогіани.

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА
У ПРИВАТНОМУ ТА
ПУБЛІЧНОМУ ЖИТТІ
В.-К. ОСТРОЗЬКОГО

Духовний світ, візія містичної Церкви, система релігійних цінностей та пріоритетів Острозького становлять неймовірно значущу складову його особистості. Православна, католицька та уніатська традиції ще за життя князя звикли говорити лише про його конфесійні вподобання, ставлення до земної Церкви та головних проявів її життя¹. Звісно, все це є важливим власне для означених Церков та їх “історичного самовиправдання”. Така “зовнішня” церковно-релігійна діяльність була важливою і для самого Острозького. Однак для пізнання його як особистості набагато важливішими є внутрішні релігійні інтенції князя, система його релігійної свідомості та сама внутрішня потреба віри. Все ж проявлене “назовні” – у церковно-політичному та церковно-інституційному житті – лише певним чином відображає глибокі внутрішні процеси, в яких головною була праця душі. Втім, як і у кожній віруючій людині в усі часи, в духовному світі Острозького точилася боротьба між серцем та розумом, між емоціо та раціо, між тихою молитвою та публічною боротьбою. Все це від початку закладає багатомірність глибинного образу нашого героя, розкриття якого є вельми утрудненим, але вкрай необхідним².

НЕВИДИМИЙ СВІТ ВІРИ

Сучасні світські історики не люблять переказувати усталену у православній традиції оповідь про особливу побожність князя – це вважається певним професійним несмаком і “міфологемою старих часів”, витвореною російськими авторами XIX ст. Зокрема, йшлося про те, що Острозький особливо шанував Великий піст і щоразу їхав у Чеснохрестенський монастир під Дубном на острові, де вдягався у монаше вбрання, зачинався на усю першу седмицю посту й посилено молився. Задля цього там було влаштовано особливе “княже сідалище” із визолоченої бронзи, закрите з трьох боків завісою³.

¹ Див.: *Четыркин Ф.* Деятельность князя Константина Константиновича Острожского в пользу Православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. 1872. № 8. С. 275–285; № 9. С. 317–328; № 10. С. 364–376; *Ф. К.* Князь Константин Константинович Острозький на службі українській народо-вій православній церкві. Луцьк, 1939; *Chodyncki K.* Z dziejów prawosławia na Wołyniu 992–1596 // *Rocznik Wołyński.* 1937. Т. V–VI. S. 53–106; *Хаврук Я. Я.* Життя і церковна діяльність князя Костянтина Острозького // Література та культура Полісся. Ніжин, 2004. Вип. 27. С. 34–38; *Świkła L.* Sytuacja prawna ludności prawosławnej w państwie polsko-litewskim do 1596 r. // *Czasy Nowozytne.* 2001. Т. XI та ін.

² Нашу візію релігійного світу Острозького пор. із візією Л. В. Тимошенка, до якої надалі не будемо покликатися, оскільки застосовуємо інший підхід та систему аналізу матеріалу: *Тимошенко Л.* Виняткова роль князя В.-К. Острозького в Православній Церкві (формування уявлень, східна еклезіальна ідентичність та магнатська проекція в умовах річпосполитського права патронату) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2009. Вип. XIII. С. 53–77.

³ *Пероговский В.* Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // ВЕВ. 1880. № 34. С. 1544; *Еллинский А.* О заслугах князя Константина Константиновича Острожского в пользу Русской Церкви // НБУВ ІР. Дис. КДА, спр. 270, арк. 8, 93.

Однак колеги, мабуть, забули, що цю саму історію передають і католицькі автори. Зокрема, Каспар Несецький писав, що в кількох церквах були зроблені спеціальні місця для князя із решітковими загорожами і Острозький у перший день Великого посту наказував зачиняти себе цими решітками у церкві задля усамітненої молитви. Подібну інформацію повторює У. Немцевич⁴. І все ж першоджерелом тут був текст автора-єзуїта першої третини XVII ст. Рафаїла Янчинського (відомо, що в 1629–1638 рр. він керував Берестейською резиденцією та колегією⁵), який існує нині у двох редакціях – одна у Вроцлавському Оссолінеумі (№ 627-1; текст цієї редакції люб’язно наданий нам Ігорем Мицьком)⁶, а друга – в архіві Сангушків на Вавелі⁷. Вроцлавський текст більш досконалий і краще збережений, тож процитуємо саме його (в перекладі з латини), зазначивши при цьому, що суттєвої різниці в редакціях немає. Відповідний розділ рукопису Янчинського має назву “Василь князь Острозький / на Острозі” і становить цікавий начерк життя князя аж до його смерті.

Цей текст починається словами: “Муж багатий маєтностями завдяки військовому мистецтву отримав Київське воєводство, про всю Волинь і Україну турбувався. Оскільки був прихильником грецького обряду і відмежувався від Унії з Римською Церквою, мав серед русинів таку славу, що вони визнавали його третім після Бога. Бо перше місце після Бога віддавали найсвятішій і найчистішій Богородиці, друге – святому Миколаю, а третє – йому. Заробив собі авторитет у народі завдяки своїй побожності. Бо завдяки одній тільки цій побожності серед роксоланів пальму [першості] заслужив. Як священник він читав псалми і гімни, у храмах свого обряду мав ораторії вищі свого високого зросту, шириною в 2 лікті, з вікнами по обидва боки. Вони були більше схожі на кімнату, в якій він міг випростатися, стояти на колінах і сидіти зручно. Кожного разу як заходив у ці ораторії, зачиняв за собою двері так, щоб ніхто не спостерігав за його молитвою. Найсвятішим для нього був час Великого посту, якого він дотримувався згідно з обрядом, – у перший день посту ішов з Острога до Дубенського монастиря, де є церква Найсвятішого Спасителя, і, знявши з себе князівський одяг і одягнувши монашу рясу, брав участь в усіх богослужіннях, промовляв псалми і гімни у своїй келії та читав Святе Письмо. Всю Чотиридесятницю вживав грубу їжу, не перестаючи суворо поститися навіть у глибокій старості”⁸.

⁴ *Niesiecki K.* Korona Polska. Lipsk, 1839. Т. III. S. 516–517; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. Lipsk, 1841. Т. VII. S. 185; *Niemcewicz U.* Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. Warszawa, 1822. Т. II. S. 174.

⁵ *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. Львів, 2005. С. 163.

⁶ Ossolineum (Wrocław). Rkp. 11/627. S. 242.

⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 455 (аркуші не нумеровані).

⁸ Ossolineum (Wrocław). Rkp. 11/627. S. 242. Пор. не до кінця опрацьований і погано збережений текст із архіву Сангушків: “Великий справами побожності і бунтарства з Волині і українських схизматиків третій від Бога здійснював справи. Після першого Благословенного Бога, другого Миколая третім був Василій. Коли гімни співав – молився, як це робив, сховок у храмі свого обряду маючи. Міддю, оскільки був його ріст високий, що доволі виділявся, він вхід закривав. Неприятелів своєї молитви не щадив. Найсвятішою для нього була Чотиридесятниця, яку, щоб жалібно могли сповнити, йшов до Дубенського монастиря, де була церква Спаса, а також побожний одяг задля повного самовідречення цього чину [монашого] одягав і, читаючи Святе Письмо, їжу строго цілу Чотиридесятницю вживав”.

Зіставлення різночасових даних і особливо тексту Рафаїла Янчинського, на наш погляд, дозволяє відкинути будь-які сумніви в особливій релігійній інтенції князя. Щоправда, переказаний епізод радше стосується останніх десятиліть життя Острозького, коли і в листах, і в учинках він почав проявляти підкреслену побожність. Загалом, коли проглянути документи, що вийшли з канцелярії Острозького, а надто його приватні листи до дітей та онуків, довірених осіб, можна завважити дедалі глибше проникнення їхнього автора у царину “містичної Церкви”, поступову наповнюваність його внутрішнього світу виявами глибокої віри. Найпростіше пояснити це старістю, відчуттям невідворотності смерті, хворобами й потребою молитви. Прагматики можуть “списати” це й на етикетність епістолярного жанру та ознаку доби, на усталене реноме захисника Православ'я тощо. І все ж ніхто не в праві відмовити Острозькому

Преподобний Іов Почаївський. Портрет кінця XVII ст.

в щирості його релігійної екзистенції. Одне із свідчень того – духівники князя. Щоправда, їхні імена різні в різні періоди: вочевидь, князь пережив не одного духовного отця. Традиція вказує на Іова Княгиницького (Залізо)⁹ та Даміана Наливайка¹⁰ як сповідників і духівників Острозького. Звісно, за бажання можна віднайти й нерелігійні спонуки Острозького мати духівника; зокрема це було обов'язком маєстату. Але в такому випадку обиралися б настоятелі Богоявленського собору, чого вимагала традиція. Втім, Василь-Костянтин добрав собі духівників, які вирізнялися особливим авторитетом та духовною вагою в суспільстві. Це передусім стосується преп. Іова, задля спілкування з яким князеві доводилося долати чималі відстані, хоча якраз духівник із монашества не був таким важливим для маєстату.

Томаш Кемпа, так само базуючись на листах Острозького та краєзнавчих дослідженнях, стверджує, що “церковний час” князя відповідав давно усталеній традиції, в тому числі традиції Дому Острозьких. Василь-Костянтин чимало уваги приділяв виконанню “релігій-

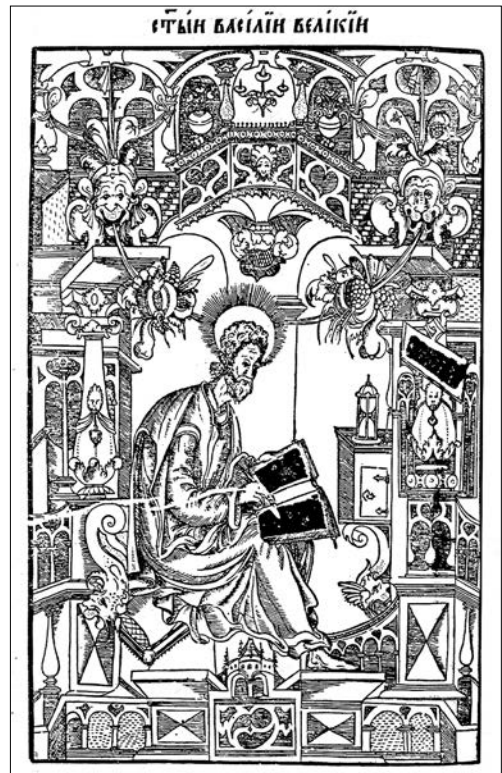
⁹ Хойнацкий А., *прот.* Православие и уния в лице двух своих заступников Иова Почаевского и Иоасафата Кунцевича // Труды КДА. 1882. Кн. 9. С. 10; Андрияшев А. О. Константин Константинович князь Острожский, воевода киевский и церковная уния в Южной России и Галичине // Очерк истории Юго-Западной России. Пг., 1916. С. 60–76.

¹⁰ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Kraków, 1913. S. 151–154; Яковенко Н. М. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 239, прим. 23; Доктор Антоний И. Семен Наливайко: исторический очерк // Век: Ежемесячный литературный, ученый и политический журнал. СПб., 1882. Отд. 2. Кн. 1. С. 7 (на думку автора – Й. Ролле – Даміан Наливайко став духівником князя з протекції Патріарха Іеремії).

них практик”, які, на думку дослідника, найчастіше відбував у замковій Богоявленській церкві¹¹, де лежали його предки й “з небес” могли спостерігати за релігійною ревністю нащадка. Т. Кемпа також констатує, що Великий піст перед Пасхою Острозький проводив у ближньому від Острога Дерманському монастирі. Релігійні переживання Острозького дослідник так само завважає у його листах до найближчого оточення¹².

Судження польського вченого не викликають заперечень, окрім визначення улюбленого місця молитви та постування князя – не Дермані, а Дубна. Побічним свідченням того є лист князя від 30 березня 1571 р. дубенському Хрестовоздвиженському (Чеснохрестенському) та Спасо-Преображенському монастирям на риболовлю у ставку с. Івані. Ми маємо чимало подібних надань князя і в інші монастирі, однак у цьому випадку Острозький (і саме він, а не секретар) формулює важливе означення:

“общее житие Василия Великого и религия наша греческая постами иноком бавитися повелевает”¹³. Як тут не згадати щорічного постування самого князя у Чеснохрестенському монастирі, де монахи суворо дотримувалися приписів Василя Великого! Своє “право на винятковість” князь демонстрував лише вбиранням монашого одягу (“рубища”), що мало би слідувати за певними обітами, котрих можновладець не давав (що ж до “рубища”, то ця загальноприйнята у християн форма самоприниження не потребувала монаших обітів узагалі)¹⁴. Можливо, це слабкий відгомін візантійської системи, за якої імператор міг одягати священницьке вбрання, входити у вівтар і благословляти народ¹⁵. Так само чинив (одягав монашу рясу та клобук) і сучасник Острозького – московський цар Іван IV Васильович (Грозний) під час перебування в Александровій слободі. Варто нагадати ще один доволі відомий приклад “особливої молитви” – відомого військового діяча, сучасника Василя-Костянтина гетьмана Яна Кароля Ходкевича, котрий під час походу на Кірхгольм у 1605 р.

Св. Василій Великий. Гравюра в острозькому виданні “Книги про постування” 1594 р. Гадалий образ кн. В.-К. Острозького.

¹¹ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 92.

¹² Ibid.

¹³ *Щеглов М.* Историческая записка о Дубенской Хрестовоздвиженской пустыни. Почаев, 1884. С. 8; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1270–1271.

¹⁴ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. T. VII. S. 185.

¹⁵ Див.: *Величко А.* Византийские императоры и Православное вероучение // Имперское возрождение. М., 2007. № 2. С. 47–66.

наказав зробити 40-годинну перерву на молитву і сам у присутності священства навколійшках молився перед вітарем аж сім годин. Показово, що про це пишуть військові історики, досить далекі від ідеалізації релігійної складової у війську¹⁶.

Чеснохрестенським монастирем Острозький опікувався особливо. Після Берестейського Собору князь зміцнює обитель своїм довіреним служебником, який проявляє особливу “хуть” до духовного послушенства і бажає бути монахом. У своєму листі від 11 березня 1598 р. князь побільшував володіння монастиря, передаючи у його власність острови Горбачин, Пантелеймон і Климент. Вже самі назви останніх двох із трійки островів позначали особливий духовно-містичний простір, в якому так любив перебувати князь. У цьому ж листі він говорив про свого обраного служебника, котрий мав замінити попереднього ігумена: “Мы бачачи в справах церковных служебника нашего Глиба ведомого и умеетного, а дознавши в службах его верного и зычливого, а до тых справ духовных хутливого и склонного, тихаго и скромного”, який, “в стан чернеческий вступивши”, монастир “мает спокойно держати”¹⁷. Тут зовсім не йдеться про “хліб духовний”, як то переважно зазначалося в листах-презентах, у котрих, до речі, не говорилося про постриг. Гліб (княжий підскарбій¹⁸) за своїм “духовним настроєм” отримував право постригу та управління княжим монастирем. Нарешті, досить показовим є лист монастирю від 15 липня 1599 р., яким підтверджуються всі надання князів Острозьких обителі, що “жадным листом не ствердили”. Окрім цілком прагматичного пояснення, що такі надання “без листу албо фундушу упадкови подлежат”, князь цілком нетрадиційно для подібних документів звертався до слів Господа з Євангелії: “*на песку не ставити дела великого, но на доброй земле благопотребно есть в виках трваное*”¹⁹. В цій “зовнішній акції” Острозького наяв виступає глибоко містичне розуміння “тривалості” Церкви й важливості офіри. Більше того, Острозький підкреслює свій містичний зв’язок із предками через Святу Церкву: “*Мы хотячи мети предков наших Богу умилненное изволение ни в чем не порушенное, а жебы хуткая на чужое людей занятливых зависть имению Богу Всемогущему и церкви Его Святой отданному ушкодити не могли*”²⁰. Усі зацитовані фрази належать безпосередньо князю Василю-Костянтину, який сам засвідчує свою релігійність в обителі, котру дуже любив і поважав. Загалом в архіві Почаївської лаври та в інших копіях збереглося більше двох десятків княжих листів-надань Чеснохрестенському монастиреві – явна ознака

Монастирська кухня. Мініатюра XVI ст.

¹⁶ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów; Warszawa, 1923. S. 143; Frost R. Конфесјоналізація а војско в Рзечыпосполітєј 1558–1668 // Рзечыпосполіта вїелу вьзнаџ. Kraków, 2004. S. 92.

¹⁷ Щєглов М. Историческая записка... С. 10.

¹⁸ Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): Біограф. довідник. К., 1990. С. 21.

¹⁹ Щєглов М. Историческая записка... С. 10.

²⁰ Там же. С. 11.

особливого ставлення князя до обителі. А якщо довіряти традиції, ніби близько двадцяти років її ігуменом був запрошений князем (ще десь у 1571 р.) Іов Залізо (це заперечує Ігор Мицько як “житійний міф”), то стає цілком зрозуміло, що пошана Острозького до цього сакрального центру мала глибокі духовні корені.

Тут ми не можемо оминати дуже важливих зауваг званої дослідниці ранньомодерної доби Наталі Яковенко щодо релігійності української магнатерії, тим більше що в якості прикладу колега часто наводить саме Острозького. Учена постулює кілька принципових моментів, які часто не кореспондують один з одним: упевненість “людей великих” у праві на особливу позицію щодо віри та Церкви (прояви цього: байдужість до віровизнання шлюбного партнера, протегування кільком конфесіям одночасно, спокійне ставлення до інакшовір’я слуг і клієнтів, вільне поводження з хресними іменами і обрядом), однак водночас релігійна поведінка магнатів хоча б у зовнішніх виявах мусила координуватися з очікуванням загалу; пієтет перед вірою предків Дому та необхідність виконання патрональних обов’язків Дому стосовно підданих іншої віри (“емоційний тиск обов’язку”) і тут же – релігійна відкритість (хоча православний загал якраз вимагав дотримання моноконфесійності); поверховий (“обрядовірчий”) характер релігійності руських аристократів, який “проігнорувати може хіба сліпий або безнадійно зашорений історик” і разом з тим – постулювання недослідженості мультиплікованих тотожностей на стику “християнського” і соціального; надрелігійність кланових угруповань, де конфесійні відмінності не бралися до уваги (“сучасники взагалі їх не помічали”), але водночас боротьба за визнання релігійних свобод конкретних християнських конфесій задля згоди народу-шляхти і розуміння потреби релігійної толерантності на містичному рівні “як переконаності у тому, що віра є незбагненим даром Божим і підлягає лише Божому осуду чи схваленню, тож, відповідно, не може коригуватися людиною іншої віри”²¹. Це далеко не всі і то лише вихоплені з контексту ідеї дослідниці, які на прикладі Острозького *і діють, і не діють*. Але найголовніше, що прагне довести шановна авторка, – це відсутність проявів глибокої релігійної екзистенції з боку магнатів (у тому числі Острозького), їхня “зовнішня” релігійність, що обмежується виконанням обов’язкових обрядів, та використання “релігійної карти” у політичних, корпоративних та особистих планах і рухах²².

Цей присуд надто різкий, аби з ним погодитися. Адже ми вступаємо у дуже тонку сферу почуттів, які рідко проявляються назовні, а релігійні прояви в екстремальних ситуаціях (як-от справа унії Церков та відстоювання прав і релігійних свобод) не можуть бути мірилом для визначення “ступеня релігійності” та корисливої мети її прояву. Головна проблема полягає в тому, що внутрішня релігійність не фіксується

²¹ Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 33, 40, 49, 53, 55, 57.

²² Польський дослідник В. Двожачек вважав за можливе постулювати навіть релігійну індиферентність кн. Острозького, котрий однаково сприяв православним, католицьким і протестантським громадам, спорудив в Острозі навіть мечеть та синагогу (*Dworzaczek W. Jan Tarnowski. Warszawa, 1959. S. 255*). Зазначимо, що між релігійним індуферентизмом та терпимістю – велика прірва, що називається вірою, тож щодо Острозького можна говорити лише про терпимість (за одним лише винятком – унійної Церкви). Окрім того, жодних документальних свідчень про спорудження Василем-Костянтином на власний кошт мечеті та синагоги не існує. Звісно, як власник, він міг дозволити будівництво, і саме через свою віротерпимість стосовно підлеглих і слуг.

джерелами, вона не виражається у публічних діях і може лише частково проступати в текстах виключно особистісного характеру, скажімо, у листах до спорідненої за духом особи. Всі ці “потреби душі” людина тієї доби мала можливість обговорювати з духівником чи старцем-монахом наодинці. Острозький мав задля цього особливі можливості – як у виборі духівника, так і у відвідуванні загальношанованих духовних осіб. Але разом із тим він любив диспути про віру, що засвідчує листування з Курбським, розмови з Антоніо Поссевіно, спеціальні доручення аріанину Мотовилу щодо критики антиправославних творів єзуїта Петра Скарги. Пошуки “правильної віри” чи, точніше, пошуки доказів правильності віри предків можуть слугувати ознаками “праці” релігійної свідомості. В Острозького ми спостерігаємо певну, цілком звичну для людини його доби та рангу, “роздвоєність” релігійної інтенції: православна містична молитва й західне розумування над питаннями віри. І одне, й інше засвідчують релігійність на усвідомленому рівні.

І ще одне: багато, якщо не все, залежить від погляду дослідника. Лише один приклад. У листах 1579–1580 рр. до зятя Кшиштофа Радзивіла “Перуна” В.-К. Острозький з певною іронією порівнює монахів з аріанами, а себе з Ноем, який очікує посеред моря п’ять хлібів Христових. Н. Яковенко трактує це в сенсі “надто сміливих жартів на теми, дотичні до віри”, що підтверджує “поверховий характер релігій-

Успенський собор в Острозі. Літографія XIX ст.

ності руських аристократів” і зокрема Острозького. Однак, по-перше, такий “жартівливий” стиль загалом характерний у вказаний період для листування Острозького і Радзивіла; подібні висловлювання більше орієнтувалися на адресата, ніж передавали релігійні почуття (або їх відсутність) адресанта. В цьому сенсі варто порівняти листи Острозького до онука (сина Кшиштофа Радзивіла), в яких, окрім великої любові до юнака, а відтак прояву справжніх емоцій, струменить віра (притому з боку обох адресатів; зокрема, Острозький постійно називає себе молитвеником за онука перед Богом, закликає на нього Боже благословення тощо, чого немає в інших його листах). Отже, означені “жарти”, як у цілому й самі листи Острозького до Кшиштофа Радзивіла, не можуть слугувати коректним джерелом для висновків про систему релігійності їх обох. З іншого боку, листи Острозького з розпорядженнями щодо монастирського та церковного побуту (як покажемо далі) дають чимало “прямих фраз” стосовно релігійного почуття, котре важко не побачити, особливо коли йдеться про елементарні накази управителям маєтків не чіпати церковних володінь. Нарешті, чи є подане у вищеназваних двох листах 1579–1580 рр. справді “жартами”, а не образами (особливо щодо Ноя), звичними для кожного християнина, які увійшли до лексичного

нормативу й перетворилися на примовки, навіть “біблійні сентенції”? Зазначимо також, що кожній людині притаманне поступове проникнення у світ віри, і ступінь цього проникнення є різним, як і самі прояви релігійності у певні періоди життя. На прикладі Острозького яскраво помітно, що поширення проявів внутрішньої релігійності йде по висхідній і набуває відчутного навіть назовні (а відтак з’являється потреба також у такому прояві) звучання від 80-х років XVI ст. (порівнюємо з надавчими актами попередньої доби).

Ще раз наголосимо: місце й час прояву внутрішньої релігійності для Острозького вимірювалися загальною настановою християнства: служба Божа, тиха молитва і відповідні уявленням його доби та становища благі діяння за християнським звичаєм та приписами. За бажання в усіх проявах цього назовні можна побачити “обрядовірство”, але ж саме “функціонування” релігійного для Православія неможливе без виконання усталених обрядів, і власне в літургії й полягає вся суть православно-го віросповідання та особистої релігійної інтенції. Обрядовірство можна фіксувати лише тоді, коли виконанням обрядів усе й обмежується, а індивід і гадки не має про саму систему віри. До Острозького ця формула не може бути застосована. І навряд чи цей постулат може бути кваліфікований чи заперечений простим тавром “сліпого, безнадійно зашореного історика”, оскільки “зашореність” на релігійності для ранньомодерної доби є нормою, і навпаки – “атеїстична зашореність” в інтерпретації релігійної екзистенції магната означеної доби – нонсенсом.

Томаш Кемпа інакше формулює свою оцінку релігійності князя. Він зазначає, що однозначність у даному випадку виключена, як виключена вона стосовно більшості великих магнатів – синів доби Гуманізму і Реформації та вільних громадян Речі Посполитої із правом особливих проявів своїх переконань. Однак попри те, що Острозький цінував досягнення протестантів і католиків на ниві освіти та проповідництва, він усе ж був “сильно пов’язаний із православієм”, його віра була щира, хоч і не позбавлена “амбіційних елементів”²³. Слід урахувати також висліди М. В. Дмитрієва на підставі близько 100 проповідницьких текстів: від другої половини XVI ст. в руських землях Речі Посполитої спостерігається “обновленное, углубленное, индивидуализированное и интериоризированное понимание христианских заповедей, обрядов и норм религиозного поведения”; полеміка з протестантами, загострення дискусій щодо тринітарної проблеми спричиняли потребу напруженої релігійної думки та православної проповіді. Загалом почали мінятися уявлення про сутність служіння духовенства, про критерії благочестя, розуміння гріха, спасіння та “страху Божого”, розуміння самих обрядів, навіть понять “багатство” і “бідність”²⁴. І це проявлялося також у

²³ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 116–117.

²⁴ *Дмитрієв М.* Православная проповедь в Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII века (по материалам учительных Евангелий и четых сборников) // *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. Warszawa, 1997. S. 103, 105. Поп.: *Чуба Г.* До історії екзегетно-гомилійних редакцій Євангелій в Україні // *Вісник Львівського державного університету. Серія філологічна*. 1997. Вип. 26. С. 46–49; *Її ж.* Традиції і новаторство в Учительних Євангеліях другої половини XVI–XVII ст. // *Tradycja i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich*. Szczecin, 2004. S. 263–269; *Её же.* Текстологическая классификация украинских учительных Евангелий второй половины XVI века // *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 82–97; *Кучынська М.* Ruska homiletika XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna. Szczecin, 2004.

житті та діяльності Острозького, саме при дворі якого точилися богословські диспути й обговорювалися релігійні проблеми за участю самого князя. Така поведінка далеко не була винятком у магнатському та загалом шляхетському середовищі Речі Посполитої, однак якщо для протестантів та католиків вона постулюється²⁵, то православні “відсовуються” на другий план через іншу форму прояву їхньої “релігійної праці”, де над філософсько-богословськими означеннями превалюють серце і душа, чия “праця” глибоко внутрішня, а вже потім – розум і притаманні йому форми вияву.

Нарешті, не можна не погодитися із заввагами відомого історика Церкви в Україні отця Бориса Гудзяка, котрий зазначав, що у другій половині XVI ст. спостерігається “посилена заангажованість духовними, суто релігійними шуканнями серед русинів”: “Скрізь у Європі реформатори гаряче дискутували про взаємозв’язок між Богом і людиною у земному й потойбічному світі. Уяву сучасників полонили есхатологічне бажання життя і смерті, уми билися в роздумах про природу й способи відкуплення та спасіння грішного людства. Те, що Костянтин Острозький та Іван Федоров знову і знову говорили, відкрито і палко, про свої релігійні переконання й почуття, не було поодиноким явищем. Особиста побожність, твердість віри, моральна поведінка (приватна і публічна), тривога про стан Церкви – все це справді повнило серця русинів ранньомодерної доби. Це ще не значить, що релігійні, духовні мотиви завжди були чистими чи глибинними, однак вони були визначальними в діяльності провідників руського відродження, що виражалося насамперед в релігійних категоріях”²⁶.

Чудотворний образ Межиріцької Богоматері Життедайниці.

Багатій та бідняк (біблійний сюжет: багатій та бідний Лазар). Гравюра XVI ст.

Утім, щодо Острозького можна вказати й на матеріальний вияв його глибокої релігійності. Це образ Ченстоховської Богоматері (копія чудотворного), який займав чільне місце у княжому мідному складні-триптиху²⁷. Такі складні супроводжували своїх господарів в усіх подорожах і особливо військових виправах. Острозький свідомо обрав заступницею Пресвяту Богородицю та її чудотворний Ченстоховський образ, шанований як православни-

²⁵ Tazbir J. Szlachta i teologia: studia z dziejów polskiej Kontrreformacji. Warszawa, 1987.

²⁶ Гудзяк Б., отець. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. С. 316.

²⁷ Obraz obozowy ks. Ostrogijskiego ... // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. Kraków, 1889. T. IV. S. XIV.

ми, так і католиками, а затим і уніатами. Ця, так би мовити, “універсальна” ікона була сакрумом для усамітненої княжої молитви. Оскільки звичай постійного тримання при собі образу в дорозі дотримувався далеко не всіма шляхтичами й магнатами, наявність “походного” образу в Острозького є явною ознакою його внутрішньої – непідробної та неформальної – релігійної потреби.

Яскравим проявом глибокої релігійності князя є його особисте співчуття людям хворим і немічним. Під час Варшавського сейму 1585 р. князь отримав підтвердження короля Стефана Баторія (від 25 лютого) свого надання на шпиталь в Острозі. Фундаційний лист князя був написаний 14 лютого на пергамені: мабуть, Острозький хотів, щоб цей документ зберігався якомога довше. Король засвідчує, що своє надання князь здійснює “зі щирої доброти й любові своєї християнської”. При шпиталі князь мав намір розбудувати церкву Св. Троїці. Для потреб шпиталю він виділяв доволі значний маєток (при цьому на вічні часи і під страхом Божої кари для всіх нащадків, котрі порушать його фундацію): місто Нове (Сураж), села Сураж, Турове, Онишківці, Ходаки, Зіньки, Другі Зіньки, Ісерна, Тетерівка. У підтверджувальному документі повністю подано автентичний текст Острозького. Нас цікавить обґрунтування князем причин такого надання: “Зауваживши на світі досить немало людей народу нашого християнського, по волі й попущенню Божому такими тяжкими хворобами, як і бідністю, наділених, котрі самі собі жодного порятунку, ані допомоги вчинити не можуть. Маючи при тому перед очима повинність свою, щоб кожному такому з них, згідно наказу Божого, як ближньому своєму допомагати”²⁸. При цьому князь обмежував коло своєї допомоги людьми “добрими побожного життя”, “не чужими, але з власних маєтків моїх батьківських” і “тільки послушенства грецької Церкви” чисельністю 30 осіб. Персонал шпиталю складався з лікаря, аптекаря, балвіра, цирульника, чотирьох парубків, двох підлітків, кухаря, сімох жінок. Передбачалася закупівля найкращих ліків та харчів для хворих. Завідувати шпиталем також мав чоловік грецького віросповідання, побожний та чесний (у 1596 р. “строїтелями старшими” згадувалися Богдан Котович-Здітовський та Василь Малюшицький, а в 1607–1609 рр. – Василь Соколдський²⁹). Цікаво й те, що фондуш князя завірили передусім визначні католики: Гнезненський архієпископ і примас Станіслав Карнковський, Львівський архієпископ Ян Димитрій Соліковський та троє визначних світських магнатів (Кшиштоф Радзивіл – воєвода віленський, підканцлер і гетьман польний ВКЛ; Грегож Зелінський – воєвода плоцький; пан Ян Глібович – каштелян мінський і підскарбій ВКЛ)³⁰. Доречно буде вказати, що за часів Василя-Костянтина в Острозі мешкали кілька “патентованих” лікарів: Ребімуха, Симха, аптекар Марцін (згадані в реєстрі 1603 р.), доктор медицини Краківського і Падуанського університетів Ян Лятос та особистий лікар князя Раймундус Каркасон³¹.

²⁸ Острозька давнина. Львів, 1995. Т. 1. С. 115.

²⁹ *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 175–177.

³⁰ Острозька давнина. Т. 1. С. 114–119. Документ польськомовний, тому подаємо цитати з нього в перекладі сучасною українською мовою. Про шпиталь детальніше див.: *Вихованець Т.* Острозькі шпиталі 2 пол. XVI–XVIII ст. // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. Острог, 2006. Вип. 1. С. 83–100.

³¹ *Вихованець Т.* Острозькі шпиталі... С. 93; *Шнізель Р.* Медики Острога. Острог, 2004; *Його ж.* Нариси з історії медицини Острога. Острог, 2005.

Нарешті, релігійність кн. Острозького може бути “відтінена” через порівняння з його сучасником-магнатом, котрий яскраво виявляв своє сумління в лоні Римо-Католицької Церкви. Маємо на увазі Миколая Кшиштофа Радзивіла “Сирітку” (1549–1616). Назагал відома його проща до Святих місць, опис якої міг читати й Острозький (видаана у Кракові 1607 р.), принаймні, про цей сюжет говорили й писали ледь не усі сучасні обом князям інтелектуали Речі Посполитої (інтерес підігрівався також привезеною з Єгипту мумією та численними реліквіями)³².

Протестант, котрий навчався у Стразбурзі (1563–1564)³³, Миколай Кшиштоф по смерті батька (Миколая “Чорного”) наприкінці 1566 р. у Римі перейшов у католицизм і став доволі активним противником протестантів (його конверсія вважається усвідомленим релігійним потягом і переконанням)³⁴. Часті хвороби Радзивіла дедалі поглиблювали його віру (особливо після нападів 1575 р.). В Єрусалимі Сирітка склав присягу й став лицарем Гробу Господнього, щорічно надсилаючи туди значну суму грошей. Підтримуючи ідею визволення християнських святинь з-під влади мусульман, князь наполегливо виступав на підтримку замірів Габсбургів щодо антитурецької ліги. Радзивіл неодноразово бував у Римі, мав аудієнції у кількох Пап, виказуючи їм свою упокореність, листувався з багатьма впливовими кардиналами та генералами католицьких орденів (єзуїтів, кармелітів та ін.). Глибина релігійності князя проявилася навіть у тому, що він попри загальну моду (навіть при Папському дворі) на астрологію ледь не єдиний з великих магнатів Речі Посполитої підкреслено негативно ставився до подібних занять. Поряд із цим Радзивіл був чи не найпалкішим послідовником запровадження посттридентських реформ церковного життя у своїх володіннях. Особливу прихильність проявляв до єзуїтів: для них він заснував костел (при цьому наказав зруйнувати зведений за його відсутності неовізантійський храм і побудувати костел у ранньобароковому стилі й доволі пишній; обидві будівлі обійшлися князеві у понад 20 тис. золотих; взоруючи на італійську архітектуру, магнат застосовував каррарський мармур та виписав з Італії архітектора Яна Марію Бернадоні) і монастир, а також колегіум у Несвіжі (сучасники вважали його найбільшим і найкрасивішим у Польській провінції ордену; для колегіуму Сирітка пожертвував частину власної бібліотеки)³⁵; про передання єзуїтам берестейської кальвіністської друкарні свого батька ми вже згадували (був навіть поголос, що він спалив усі примірники батькового видання Біблії). Крім того, Сирітка ініціював та оплачував публікацію більшості видань (зокрема, Петра Скарги: “Життя святих” 1579 р. – ця книга витримала численні перевидання і користувалася неабияким попитом навіть у середовищі православних, а також “Про єдність Церкви Божої” 1577 р. з посвятою

³² *Radziwiłł M. K. Peregrinacja albo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej... Kraków, 1607; Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Peregrinacja do Ziemi Świętej (1582–1584) / Wyd. J. Czubek. Kraków, 1925; Mikołaj Krzysztof Radziwiłł “Sierotka”: Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu / Wyd. L. Kukulski. Warszawa, 1962; Alexandrowicz S. Peregrinacja do Ziemi Świętej księcia Radziwiłła Sierotki. Czas powstania rękopisu // Ars Historica: Prace z dziejów powszechnych i Polski. Poznań, 1976. S. 585–601.*

³³ *Pietrzyk Z. “Tylem się w Strazburku nauczył...” Studia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki w Strasburgu w latach 1563–1564 // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1997. R. 41. S. 159–167.*

³⁴ *Merczyng H. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567 // Przegląd Historyczny. 1911. R. 12. S. 1–10; Merczyng H. Zbory i senatorowie protestanscy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1905.*

³⁵ *Zalewski S. Kolegium jezuitów w Nieświeżu 1582–1608 // Przegląd Powszechny. 1897. R. 54. S. 239–252.*

кн. Острозькому; власним коштом він опублікував і “Житіє св. Франциска Ассізького”). До Несвіжа Радзивіл запросив бенедиктинок, бернардинів та францисканців, вибудувавши ошатні монаші осідки. За власним свідченням, він ніколи не розставався з Біблією, щодня обдумуючи окремі її фрагменти. Князь вважав, що найважливішою щоденною справою кожного християнина є служба Божа, а вже потім “слава Дому”, оскільки життя земне є лише подорожжю до вічного спасіння. Особливою пристрастю Сирітки було збирання святих реліквій (він мав камінь зі стовпа, на якому бичували Христа, миро від мошей св. Миколая Мірлікійського з Барі, часточки мощей св. Станіслава, св. Флоріана та ін.). Виходячи зі своїх уявлень про спасіння душі, князь мав намір перенести останки своїх батьків-кальвіністів (Миколая Чорного та Єлизавети Шидловецької) до задуманої ним католицької каплиці у Вільні (водночас кальвіністський склеп, де були поховані батьки, збирався стерти з лиця землі), випрошував на це дозвіл Папи Григорія XIII (Папа з великими труднощами погодився лише на таємне перенесення), а коли не зміг цього зробити, то поставив у віленському костелі Св. Станіслава спеціальні таблиці з посвятою пам’яті батьків (їхні останки були перенесені до протестантського збору в Дубинках у 1627 р. Кшиштофом II Радзивілом). Відданість Сирітки католицизму була настільки сильною, що він виступив проти одруження свого племінника кальвініста Януша (сина Кшиштофа Радзивіла Перуна, онука В.-К. Острозького) із католичкою Софією Олельковичівною-Слуцькою, оскільки вона могла перейти у віру чоловіка³⁶. Радзивіл особливо опікувався убогими та немічними, а також бідними й безпритульними жінками, заснувавши чимало шпиталів і притулків у своїх володіннях; на свята (зокрема патрональні свої та дружинині) він наказував роздавати щедрі милостинні біднякам, жебракам та колишнім воякам-калікам. Окрему фундацію князь передав на викуп полонеників-християн у мусульман (турків і татар), під час своїх подорожей він особисто викупував полонених, а з Єрусалима привіз психічно хвору полячку Дороту Секержецьку. Князь також виступав засновником багатьох благочинних братств – кармелітів, августинів, бернардинів, єзуїтів. Надзвичайна побожність Радзивіла була великою рідкістю серед магнатів Речі Посполитої. Завдяки цьому князь справляв чималий вплив на сучасників, зокрема щодо їхнього покатоличення: цю справу він розпочав зі своєї дружини – Єлизавети Євфимії Вишневецької (1586 р.) та її матері – Євфимії з Вержбицьких Вишневецької (1589 р.).

Щодо Острозьких, то Сирітка постійно намагався зміцнювати католицьку віру обох дружин кальвініста Кшиштофа Радзивіла Перуна – Катерини, а потім Єлизавети з Острозьких, засипаючи їх своїми розлогими й надто дидактичними листами; з цією метою він навіть посилав до Єлизавети єзуїта Станіслава Раковського³⁷. Сирітка наполягав, аби Перун охрестив свого сина Януша, улюбленого онука кн. Острозького, в костелі, а не в “єретичній синагозі”, намагався схилити до конверсії й самого Перуна, однак безрезультатно³⁸. У своїх маєтках князь вибудував чимало костелів та фундував нові монастирі, а в Несвіжі спорудив костел Божого Тіла (копія ранньобарокового римського костелу Іль Дезеу; замовлений у Венеції різьблений вівар

³⁶ Пор.: *Скепян А. Н.* Да пытання пра веравызнанне Соф’і Слуцкай і яя апекі над праваслаўнымі // *Беларус. гістар. часопіс.* Мінск, 2006. № 10. С. 46–51.

³⁷ *Archiwum domu Radziwiłłów.* Kraków, 1885. S. 13–15. № 6; *AGAD. Archiwum Radziwiłłów,* dz. IV, kop. 676, nr. 1; РНБ ОР (СПб.). Ф. 971, оп. 2, ед. 234, № 141.

³⁸ *Archiwum domu Radziwiłłów.* S. 19, 35–36. № 11, 22.

взорував на вітвар міланського костелу) з криптою-мавзолеєм для родини. Загалом усім способом свого життя Радзивіл і словом і ділом демонстрував, яким має бути справжній католик³⁹.

Наведений приклад показує певну співмірність релігійних проявів Острозького та Радзивіла майже в усіх сферах. Утім, релігійність Радзивіла була, так би мовити, активною, спрямованою у навколишній світ, що було головним завданням католицизму (особливо посттридентського); це була усвідомлена місія не лише власного

Св. Микита виганяє чорта. Ікона з церкви Параскеви П'ятниці с. Ільник на Львівщині. Середина XVI ст. Львівська галерея мистецтв.

сучасні польські вчені аргументовано доводять схильність певної частини цієї верстви (й особливо у складні періоди життя) до релігійних практик, прояву релігійності у поведінкових моделях, навіть до містицизму⁴⁰. При цьому колеги справедливо наголошують, що внутрішня релігійність, навіть до певної міри публічне виконання обрядів не фіксуються документально навіть у пам'ятках особового походження (листах, спогадах, записках). Письмова інформація стосується лише таких неординарних подій, як подорожі до шанованих Святих місць. Утім, до цього вдавалися одиниці, а релігійними були все ж тисячі⁴¹.

спасіння, а й порятунку якомога більшого числа душ. Віра ж Острозького перебувала у парадигмі східної традиції персональної молитви та спасіння, його жертвовність обмежувалася спокутуванням власних гріхів. Тож віра його була “тихою”, як і її прояви. Острозький не здійснював прощі до Єрусалима, не їздив навіть до Печерської обителі чи монастирів у власних володіннях; його молитва була суто інтимною, він не повчав інших, як вірити й що робити. Як і кожен православний, у міру власного розуміння та можливостей, у міру усталених практик і традицій він спасав лише самого себе, а така “праця душі й свідомості” завжди робилася потаємно, без показових акцій. Відтак світ віри Василя-Костянтина залишався для його сучасників і нащадків майже закритим, але це зовсім не означало, що цей світ був обрядовітвом, позбавленим глибини. Висловлювати якісь сумніви щодо віри Острозького ніхто не має жодного права.

Нарешті підкреслимо, що на прикладі польської шляхти, переважно католицької,

³⁹ Детально див.: *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 131–181.

⁴⁰ *Szulc J.* Religijność szlachty polskiej za pierwszych Wazów w świetle pamiętników. Kraków, 1997; *Krasnodębski E.* Religijność katolików polskich XVII stulecia w relacjach cudzoziemskich. Warszawa, 2001 (текст дисертаційної роботи доступний в Інтернет-pecypci: www.polishgenealogy.com.pl/religij.htm).

⁴¹ *Basista J.* O nawiedzaniu miejsc świętych przez sarmackich podróżników // *Rzeczpospolita wielu wyznań*. Kraków, 2004. S. 281–291.

ВИДИМА ЦЕРКОВНІСТЬ

Еволюція стосунків Острозького з Церквою може бути простежена у хронологічному та конфесійному зрізах. Оскільки Православ'є на тлі інших віровизнань у його житті та діяльності однозначно займало головне місце, зосередимося спочатку на “православному світі” князя. Ми не випадково вжили таке означення, бо нас цікавить саме ставлення Острозького до Православної Церкви та Православ'я як віровчення.

На жаль, про початкові стосунки Острозького з Церквою нічого не відомо. Ймовірно, під час перебування в Турові й Дубні він разом із матір'ю обмежувалися місцевим духовенством та монастирями, однак серед духовних осіб, котрих приймала православна княгиня, мав бути і єпископ Турово-Пінський Вассіан (від кінця 1530-х років до 1552 р.). У Турові були старовинний кафедральний собор княжої доби (його фундаменти віднайдені теперішніми археологами) та знаменитий Борисо-Глібський монастир часів Ярослава Мудрого, а також обитель Св. Миколая. А загалом у Турові було аж 14 приходських церков, серед яких – храм Іллі Пророка, котрий, можливо, був зведений Костянтином Івановичем і посвячений на честь патрона старшого сина. Княжа родина не могла не знати й творів славнозвісного Кирила Турівського, який був похований тут у кафедральному храмі. Малою Костянтина мати брала з собою й до Києва на поховання батька в 1530 р. Однак усі ці стосунки з Церквою були власне “стосунками тріб”, молитов та літургійного життя. Звісно, все це закладало своєрідний “код релігійності” у свідомість хлопчика. Цей код можливо було би певною мірою розшифрувати, якби ми мали інформацію про церковних діячів доби. Однак навіть щодо Турово-Пінського єпископа 20-х–30-х років XVI ст. вона відсутня (Макарій був на кафедрі до 1528 р., а Вассіан згадується як єпископ лише через десять років). Можливо, особлива прив'язаність В.-К. Острозького до дубенських монастирів Св. Спаса та Чеснохрестенського якимось чином пов'язана з його дитячими та юнацькими релігійними переживаннями. Однак все це лише припущення.

Самостійна діяльність Острозького в усіх аспектах розпочинається лише від часу визнання його правомочності. Однак на початку “власної ходи” він був заклопотаний поверненням своєї родової спадщини. За 40-ві–50-ті роки XVI ст. відомо вкрай мало документів щодо церковних стосунків князя. Фіксуються лише одиничні факти його взаємин із місцевим духовенством родових ктиторських церков та Луцьким і Острозьким єпископом Феодосієм Гулевичем (згадується на кафедрі в 1541–1558 рр.), зокрема стосовно жидичинського Свято-Миколаївського монастиря, точніше покосу монастирських сіножатеїв підданими кн. Василя (так він офіційно іменувався в документах 1544–1545 рр.)⁴². Що ж до самого жидичинського монастиря, яким так опікувався його батько, Василь Острозький проявляє певну пасивність. Зокрема, коли в 1546 р. архімандрит підвладного Острозькому дорогобузького Пречистенського монастиря Іван (“архімандрит дорогобузький воеводича троцького князя Василя Костентиновича Острозького”) звернувся до Жигимонта II Августа з проханням надати йому по очікуваній смерті жидичинського архімандрита Іони Свято-Миколаївську обитель, Василь Острозький до цього прохання не долучився. За Івана перед королем

⁴² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, д. 340, л. 418 об.–419; *Соболев Л. В.* Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой: АД КИН. М., 2002. С. 12.

клопотав Ієронім Олександрович Ходкевич, на “чоломбитъе” якого король видав привілей, за яким по смерті Іони не хто інший посяде жидичинську архімандрію, як дорогобузький архімандрит Іван⁴³.

Першим відомим нині наданням князя був його ліст дубенському Чеснохрестенському монастирю від 9 червня 1547 р., яким князь підтверджував надання батька на $\frac{1}{10}$ озимої пшениці та жита з полів с. Івані й від себе додавав $\frac{1}{10}$ збіжжя з полів с. Знесення (Вознесення) і 5000 топок солі з дубенського мита щорічно⁴⁴. Це перше надання дуже важливе, оскільки воно фіксує територіальний “сакральний пріоритет” двадцятилітнього князя, його внутрішні інтенції до святої обителі на острові (надань Спаському і Преображенському дубенським монастирям цього часу не було⁴⁵, хоча загалом до дубенських обителей, як і до самого Дубна, князь усе життя мав явний сантимент – він заснував тут 1592 р. ще й жіночий Вознесенський Підборецький монастир). Цікаво, що в очах служebníків князя виділялася інша святиня – Вознесенсько-Микільська церква в Дубні. Так, намісник Острозького Федір Лецькович-Тупило здійснив фундуш землі в Дубні саме цій церкві 24 липня 1541 р.⁴⁶.

Зазначимо, що з 20-х років XVI ст. поступово загострюються кризові процеси всередині Київської митрополії, що проявляється у занепаді авторитету й розмиванні благочестивого образу церковної ієрархії. Розпочинається сумнозвісний процес купівлі митрополичого сану ще за життя попереднього митрополита – явище симонії. Церкву очолюють ієрархи, котрі не можуть бути взірцем християнської моралі та благочестя. На цьому тлі участь Острозького у внутрішньоцерковному житті, зокрема найбільш видимій його стороні – здобутті “хлібів духовних” на єпископіях та митрополії, не простежується. Навіть у 1550-х–1560-х рр., коли Острозький вже мав значні уряди маршалка Волинської землі, володимирського старости та київського воєводи, він не заангажував себе на ниві зовнішнього церковного життя.

З чим це пов’язано? З небажанням брати участь в “адміністративних перегонах” претендентів на архієрейські посади? З небажанням бути причетним до такого церковного життя? З індіферентністю до інституційного життя Церкви? Виходячи з того, що Острозький виконував лише необхідні адміністратору його рівня обов’язки щодо церковної структури, можна виснувати лише судження про його підкреслену відстороненість від “змагань” у Церкві. Однак така позиція суперечила настанові його бать-

⁴³ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга запісаў 30 (1480–1546). Мінск, 2008. № 93. С. 165. Утім, можливо, тут ми маємо справу із особливостями джерельної бази: в 1621 р. документи обителі (майже весь її архів) забрав Ілля Пуятницький (на це скаржився жидичинський опат Никодим Пшибінський), під час пожежі також загинули документи, передані на зберігання до Луцька (ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 508, арк. 162 зв.).

⁴⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, д. 339, книги, л. 363 об., 371 об.; д. 341, л. 171, 203; д. 343, л. 254; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 27 зв.–28; Ф. 14, спр. 6905, арк. 62–62 зв.; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв.–3; Щеглов М. Историческая записка... С. 7–8; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1537–1538.

⁴⁵ Щоправда, в акті візитації 1799 р. уніатського єпископа Стефана Левінського зазначено, ніби фундаційний акт В.-К. Острозького Спаському монастирю датований саме 1547 р. і надає обителі острови Пантелеймон, Климент, Горбачів та інші маєтності, а також дозвіл на риболовлю у ставках, вирубування лісу та 20 тис. топок солі (ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 508, арк. 122). Однак це значно пізніший акт, в якому Острозький названий київським воєводою (він отримав цей уряд в 1559 р.).

⁴⁶ НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 19-М/175, арк. 8 зв.–9.

ка, котрий намагався впливати на моральне очищення церковної структури. Утім, завважимо, що в жодному з головних пунктів адміністрування Острозького церковні ієрархи не проживали: митрополит сидів переважно в Новоградку, єпископ Луцький і Острозький – у Луцьку, єпископ Турово-Пінський – у Пінську. Спілкування з ними могло бути принагідним, хоча воно ніяк не зафіксоване. Нагадаємо, що на початку свого воєводства князь змушений був часто відвідувати Київ і Володимир, але переважно мешкав у своїх маєтках, коли не брав участі у військових виправах та державних акціях. Якщо ж взяти до уваги осіб, котрі на той час посідали владичні стільці, то серед них не було ієрархів, які могли б викликати особливу симпатію і потребу духовного спілкування. Навпаки, задля збереження чистоти індивідуальної віри слід було уникати контактів з такими пастирями.

Однак Острозький усе ж не міг пройти осторонь взаємин із нареченими владиками Луцько-Острозькими Михайлом/Марком Жоравницьким (1565–1567) та Іваном/Іоною Борзобогатим-Красенським (1567–1585). Обидва ці адміністратори єпископії не бажали приймати не лише висвяти, а й навіть монашого постригу, обидва проявили непомірну жадобу до збагачення та грабунку кафедри, обидва демонстрували відсутність християнського благочестя, не кажучи вже про глибоке релігійне сумління. Не дивно, що Острозький мав конфлікти з обома Владиками переважно через маєтки та майно. Про сутички з Борзобогатим-Красенським (прийняв постриг лише в 1571 р. під загрозою відібрання єпископії) ми вже писали вище. Тут коротко зупинимося на справах Острозького із Жоравницьким. Зачіпки князя з останнім розпочалися ще до отримання ним кафедри (втім, дослідники твердять, що Жоравницький вже 10 січня 1561 р. був наречений Луцьким і Острозьким Владикою⁴⁷). У 1561 р. Жоравницький відібрав у слуги князя Немецький маєток, наданий тому за службу попередньому єпископу, та пограбував служебника – відібрав речі й документи, що засвідчували його право на володіння⁴⁸. А в лютому 1562 р. Марко особисто наказав повісити боярина князя: цей факт засвідчили дубенський урядник Гнівош Воронович та судовий віж⁴⁹. У березні 1564 р. Жоравницький зі слугами напали на дім дубенського зем'янина В.-К. Острозького Івана Павловича, пограбували майно та сильно побили його дружину⁵⁰.

Подібні приклади можна примножувати, і звісно, що вони створювали далеко не привабливий образ Жоравницького. Свої призвичаєння шляхтич переніс і на “пастирську діяльність” після отримання єпископії. Опінія Луцько-Острозького єпископа, який порушував фундаментальні заповіді Господні, не лише в очах Острозького, а й усіх вірних не могла бути високою. Протистояння князя вчинкам Жоравницького не лише діяло на рівні майнових інтересів, але й могло інтерпретуватися як оборона моральності в середовищі православного єпископату. З іншого боку, захист майнових прав Церкви від їх неправомірного використання на потреби “власника” єпископії також указував сучасникам на моральну та релігійну настанову князя. Напри-

⁴⁷ Садовник Т. Жоравницькі – представники середньовічної еліти Луцька // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 57–58.

⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 139 зв.

⁴⁹ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. Дополнения. Томск, 1912. № XXVIII. С. 34.

⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 41.

клад, у своєму наказі від 2 вересня 1560 р., виданому в Турові київському намісникові Василю Раю як відповідь на скаргу митрополита Сильвестра Белькевича, київський воєвода підтверджував право митрополита на риболовлю в Софійських озерах, забороняв приєднання до Київського замку Зарубського монастиря Богородиці та Михайлівського Видубицького, а вимагав також повернути відібрані в митрополичому стаді шість волів та взагалі не втручатися у володіння й справи митрополичої кафедри⁵¹.

У цьому сенсі важливо підкреслити зростання авторитету самого князя в середовищі православних. Саме в цей час Острозький починає виділятися як “ревнитель Православія” на персональному рівні (це видно, зокрема, із послань кн. Андрія Курбського).

Проте лише з початку 70-х років XVI ст. ми маємо документи, що засвідчують певну активізацію князя на “церковному полі”. Насамперед ідеться про його роль у справі входження в обов’язки нового єпископа Турово-Пінського – Макарія Євлашевського. Традиційно вважається, що єпископство було надане Макарію з допомогою Острозького як подяка за адвокатську діяльність сина Євлашевського Федора у судових процесах за володіння Острозьких. Ця інформація нібито міститься у “Щоденнику” Федора Євлашевського⁵². Щоправда, Л. В. Соболев вважає таку інтерпретацію невірною: князь не мав стосунку до поставлення Макарія на єпископію, він лише певний час не допускав його до турівських володінь, а після вдалих адвокатських послуг Федора передав Макарію єпископські маєтки. Отже, про участь Острозького у процесі заняття єпископських кафедр у 70-ті роки не може бути мови⁵³. Дійсно, ми не знаємо інших прикладів подібного втручання, однак особа єпископа в улюбленому князем з раннього дитинства Турові, куди він часто приїздив для відпочинку, все ж не була для нього байдужою.

Ще раз придивімося до нотаток Федора Євлашевського. Він пише, що в 1572 р. після смерті матері застав батька “осиротелого и велце... жалосного”; розмовляючи з ним, Федір “зрозумелем, жеби позволил на яким владичестве живота доконать”. Тоді Федір і вирішив допомогти батькові. Він довідався, що вакантною є Турово-Пінська кафедра (3 серпня 1572 р. помер єпископ Андрій Русин Берестецький⁵⁴), і почав заходи стосовно здобуття її для батька. Федір відверто пише, що задля успіху справи потрібні були гроші, і коли їх у нього не вистачило, то допоміг Євлашевському власник Ляховичів пан Андрій Жданович Доровський, який “пенезми был поратовал”. Саме завдяки грошам, які потрібно було дати особисто королю Жигимонту II Августу, Євлашевський-батько отримав привілей на Турово-Пінську єпископію та був висвячений в Новгородку 15 січня 1573 р. митрополитом Іоною Протасовичем. 26 січня новопоставлений єпископ прибув на кафедру до Пінська. Утвердження ж його у Турові наразилося на негачію кн. Острозького. Федір Євлашевський писав

⁵¹ НБУВ ІР. Ф. КДА, спр. Леб. 690, арк. 233 (оригінал), 323 (копія).

⁵² Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского (1564–1604) // Киевская старина. 1886. Кн. 1. С. 135.

⁵³ Соболев Л. В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. 2001. № 2. С. 41.

⁵⁴ Опис майна покійного нареченого Турово-Пінського єпископа Андрія Русина Берестецького від 3 серпня 1572 р. був занесений до судових книг 20 червня 1576 р. (Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 12. С. 52–57).

про це так: “Почалом се старати о отыскане на Турове, где князь Константин, воевода киевский, боронил”. Для полагодження ситуації “переездов и накладов немало быти мусело; былем в Турове у княжати, и зоставил ме еще на обетницы, и так долго зволок, аж в Кракове на коронацией короля Генриковой року 1574, кгдым му послужил до отысканя именей Острога и иных, през пана Лаского... королеви Августови заведеных, тож был в Турове пану отцу моему поступити казал”. Однак саме в Турові батько-Владика “впал в фебру” (хворобу) й помер у Пінську 9 березня 1575 р.⁵⁵. Отже, як бачимо, Федір за значну суму купив для батька єпископію в короля, але його прохання перед Острозьким про допущення владики в Турів завершилися лише обіцянками князя. Острозький явно не ставив якихось умов про адвокатські послуги, але при нагоді використав здібності Євлашевського та в якості нагороди визнав Макарія Владикою й на Турові. Втім, він не міг денонсувати королівське подання, а тим більше єпископське свячення. Єдине, на що князь мав право, – не допускати до володінь кафедри в Турові, які були фундовані його предками (зокрема батьком).

Чому ж Острозький спочатку не допустив Макарія? Гадаємо, що купівля єпископії для нього сином ставила Євлашевського у княжих очах на один рівень з іншими “святокупцями” й породжувала сумніви у духовних якостях нового Владика, тим більше що він не мав практики церковнослужіння, був до самої висвяти світською людиною, жодного дня не провів у монастирі. Допустити Макарія у Турів означало визнавати його як Владика, бути присутнім на єпископських служіннях і виказувати йому упокорення цілуванням рук. Тож Федору Євлашевському й довелося довго вмовляти князя, переконувати його у духовних інтенціях батька тощо. Проте Макарій усього менше півроку (до своєї смерті) мав можливість перебувати в Турові, Острозький в цей час до Турова не приїздив, тож їхній духовний контакт так і не відбувся.

Ймовірно, більше спричинився кн. Острозький до посадження по смерті Макарія нового Турово-Пінського єпископа – священника пінської замкової церкви Св. Дмитрія Кирила Терлецького (номінований 8 липня 1576 р.), пізніше – єпископа Луцько-Острозького (номінаційний привілей від 9 травня 1585 р.) і одного з головних промоторів унії⁵⁶. Власне, наступне переведення Терлецького на Луцько-Острозьку кафедру вказує на те, що князь протегував йому від початку єпископського служіння. Про стосунки Острозького й Терлецького скажемо детально в унійному сюжеті.

Однак на поставлення Київських митрополитів Острозький, судячи з усього, довго не мав впливу. У справі митрополії князь втручався попервах лише як урядовець, зокрема як воевода київський. Так, у 1571 р. з королівського наказу він підтримав митрополита Іону Глезну щодо його протидії зловживанням та свавіллю королівських ревізорів⁵⁷.

Проте у боротьбу за киево-печерську архімандрію Острозький таки втручається. У Печерському монастирі був похований його батько, і Василь-Костянтин мав намір поставити там ренесансний надгробок; цей монастир віддавна шанувався Домом

⁵⁵ Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского. С. 135; Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego nowogrodzkiego podsądka. 1546–1604. Warszawa, 1860. S. 23–25.

⁵⁶ Див.: Тимошенко Л. Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар’єри // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2005. Вип. IX. С. 207, 209.

⁵⁷ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, д. 72, л. 1–2.

Острозьких, у ньому покоїлися преподобний кн. Федір (Феодосій) та інші предки Василя-Костянтина. 15 серпня 1551 р. Острозький підтвердив предкове надання обителі містечка Городок на Волині⁵⁸. Київський воєвода, окрім того, вже за рангом свого уряду отримав реальну можливість впливати на вибір та призначення архімандрита найбільшого і найбагатшого (володів двома містечками, понад 50 селами, численними присілками, ланами, лісами, ставами та пасіками⁵⁹) православно-го монастиря Русі. Однак втручається він у боротьбу за архімандрію вперше тільки в 1574–1575 рр., коли за неї змагалися два претенденти – Мелетій Хребтович-Богуринський та Сильвестр Єрусалимець. Питання про нового архімандрита постало відразу по смерті попереднього (Іларіона Пісочинського) ще в 1571 р. Згідно з неканонічною традицією доби, Іларіон “записав” архімандрію Богдану Конюському (Шашкевичу)*, однак для Жигимонта II Августа це нічого не означало – він звик вести торг за надання посад і урядів, у тому числі церковних. Через смерть короля питання про архімандрію так і не було вирішено, лише 15 березня 1574 р. новий король Генріх Валуа затвердив нібито обраного печерськими ченцями Мелетія Хребтовича-Богуринського⁶⁰. Водночас у середовищі духовенства поширилася чутка, що Мелетія ніхто не обирає: він просто заплатив тисячу золотих⁶¹. Тим часом з’явився ще один претендент на архімандрію, якого висунула, згідно з привілеєм 1522 р. про обрання архімандрита, київська православна шляхта, – монах Сильвестр, який мав прізвисько Єрусалимець, оскільки здійснив прощу до Святої Землі.

Мелетій не бажав поступатися архімандрією та пограбував Сильвестра, коли той прибув до Мінська для зустрічі з митрополитом. За посередництва київського шляхетського зібрання Сильвестр поскаржився київському воєводі (ліст київської шляхти від 10 березня 1575 р.). Острозький же звернувся до віленського воєводи й маршалка земського ВКЛ Яна Ходкевича (14 березня 1575 р.), оскаржуючи Мелетія як “свято-

План Києво-Печерського монастиря в “Тератургимі” Афанасія Кальфойського, лаврського друку 1638 р.

⁵⁸ НБУВ ІР. Ф. КДА, спр. Леб. 690, арк. 17 зв.

⁵⁹ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1. Приложение. № 2. С. 10-13; Litwin H. Dobra ziemskie Cerkwi prawosławnej i Kościoła katolickiego obu obrządków na Kijowszczyźnie w świetle akt skarbowych i sądowych 1569–1648 // Rocznik Teologiczny. 1990. Т. 32. Z. 2. S. 190, 205–206.

* З Богданом Шашкевичем Острозький мав сутички ще з 1546 р., коли Богдан у судах скаржився на княжі наїзди на Конюхи та пограбування його срібла й інших цінних речей. Див.: Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 222. S. 243.

⁶⁰ Ак. ЮЗР. Т. 1. № 168. С. 193–194.

⁶¹ Archiwum domu Sapiehów. Lwów, 1892. S. 366.

Печерський архімандрит, єпископ Володимирський Мелетій Хребтович. XVIII ст. Іконописна майстерня Києво-Печерського монастиря. НКПІКЗ.

кінчував такими словами: “Повторе вашу милость моего милостивого пана покорнее прошу, абы тот убогий архимандрит Печерский, невиннее обелжонный и злупенный, ласкаве и прудко от вашей милости моих милостивых панов был отправен”⁶².

Імовірно, саме завдяки протекції Острозького Сильвестр свого часу фактично перебрав управління монастирем. Однак урешті-решт переміг Мелетій, котрий вдався до силових методів: під час перебування Сильвестра в Мінську Хребтович не лише здійснив збройний наїзд, а й ув’язнив Сильвестра⁶³. За сприяння Острозького Сильвестру вдалося визволитися й знову оволодіти монастирем. Однак остаточно “перемогу” все ж здобув конкурент.

Попри клопотання кн. Острозького і Яна Ходкевича перед новим королем Стефаном Баторієм, який значною мірою завдячував своїм обранням на трон Острозькому, 10 листопада 1576 р. владар затвердив на архімандрії Мелетія Хребтовича-Богуринського⁶⁴. Найцікавіше в цій ситуації було те, що Острозький був виключно на боці

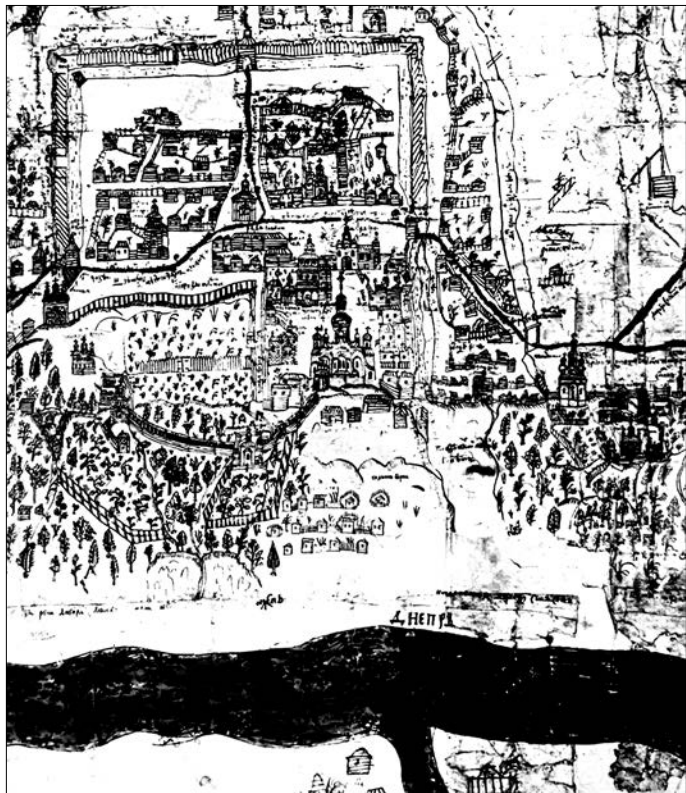
кравця монастиря Печерського, который перво сего скарбу церковного немало покрал”, а потім за допомогою мінського підстарости Андрія Станковича обібрав Сильвестра до нитки (церковний скарб, усе рухоме майно, слуг, коней, вози “и все, што одно колвек мел”), залишивши старця зі слугами в одних кожухах та пішими. Київський воєвода підкреслював, що він сам і всі київські урядники та шляхта таким учинком “велице ображоны”, та просив усправедливити Сильвестра й покарати Мелетія і “свольность и упор таких злых а непобожных и небачных людей, которые Пана Бога, маестат Его Святыи ображают, так теж и покой посполитый взрушают”. Острозький підкріплював своє прохання незвичною обіцянкою, що спільно з київською шляхтою “за здоровье и fortunное панованье вашей милости Пана Бога просил бы”. Василь-Костянтин усіляко вихваляв християнські чесноти Ходкевича й наполягав на покаранні Мелетія, “якобы тот злодей, святокрадца и лупежница з того был скаран и потехи жадное не относил”. Київський воєвода м’яко натякав, що у випадку бездіяльності Ходкевича він буде змушений порушувати цю справу вже перед вищим урядом. Однак своє послання закінчував такими словами:

⁶² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1867. Т. 4. № 12–13. С. 15–18.

⁶³ Кемпа Т. Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku // Przegląd Wschodni. 2003. Т. VIII. З. 4 (32). S. 836.

⁶⁴ Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 14–15. С. 61–67.

Сильвестра – і програв. Чому? Річ у тім, що Мелетій іще за короля Генріха в 1574 р. домігся свого обрання згідно зі старовинними привілеями Печерського монастиря: “вси братья, чернцы и застолпники, крылошане и вся капитула обрали згодне человека побожного, богобойного, в писме светом добре науочного, подлуг закону христьянского греческого, з дому старожитного шляхетного”. Документ про обрання привезли королю уставник Тит, священник Сильвестр та дякон Давид. Відповідно Генріх затвердив це обрання 15 березня 1574 р.⁶⁵, а Стефан слово в слово підтвердив привілей свого попередника, оскільки

Печерськ на плані Івана Ушакова 1692–1695 рр.

присутні на сеймі в Торуні послі від Київської землі підтримали це подання⁶⁶. Окрім того, Хребтовичі були пов’язані з Яном Замойським, котрий надав вагому підтримку Мелетію при дворі короля⁶⁷.

Здається, що тут має особливе значення особистість самого Мелетія – надзвичайно енергійна, рішуча й цілеспрямована. Він ніколи не упускав жодного шансу, аби примножити власні здобутки. 23 грудня 1579 р. Мелетій отримав королівський привілей на Володимиро-Берестейську кафедру, як вважають, через купівлю її у єпископа Феодосія Лазовського, котрий зрікся кафедри (вказуючи на старість, слабке здоров’я і нездатність захищати маєтки кафедри від нападників) на користь Мелетія, але мав управляти нею пожиттєво⁶⁸. При цьому номінований єпископ не віддав і печерської архимандрії. Доречно буде нагадати, що саме Мелетій у 1591–1592 рр. “віднайде” спосіб унезалежитися від усіх можливих претензій до Печерського монастиря – і митрополита, і київського воеводи, і будь-кого з сусідів монастирських володінь, навіть самого короля⁶⁹. Саме при ньому виникають “суперфальсифікати”

⁶⁵ Там само. СПб., 1863. Т. 1. № 169. С. 193–194.

⁶⁶ Там само. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 14–15. С. 61–67.

⁶⁷ Litwin H. Równni do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009. S. 46.

⁶⁸ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 19–20. С. 119–127.

⁶⁹ Шпаковский Е. Мелетий Хребтович-Литаворович Богуринский, архимандрит Киево-Печерской Лавры, Владимирский и Берестейский епископ // Труды КДА. 1875. Кн. 8. С. 169–206; кн. 9. С. 436–462; кн. 10. С. 108–123.

Києво-Печерського монастиря – так звана “грамота Андрія Боголюбського” на землеволодіння та “грамота” Патріарха Максима на ставропігію⁷⁰. У 1592 р. Мелетій спробує приєднати до Печерського монастиря також митрополичий маєток у Берестові зі знаменитою церквою Спаса (тут був похований Юрій Долгорукий та пізніше буде створена славнозвісна ктиторська фреска Петра Могили). Київський воєвода В.-К. Острозький 10 листопада 1592 р. оскаржить печерську брагію згідно з поданою йому скаргою спаського попа Захарії. У скарзі вказувалося на пограбування маєтку (і храму?): особливо вражає кількість відібраного майна: 110 золотих червінців, 27 кіп грошей литовських, два золоті персні, два коштовні камені по 10 червінців кожен, срібний позолочений пояс у 12 кіп грошей. Результати цього процесу невідомі, однак нахабство Мелетія тут проявилось доволі відверто. Втім, можливо, у зв’язку з передунійними процесами воєвода не надто обстоював права митрополичої власності⁷¹.

Повернімося до ситуації з боротьбою за архимандрію та зазначимо, що Мелетія відповідно до старовинного права й звичаю нібито обрала сама братія, а Сильвестра підтримували лише світські діячі⁷².

Слід усе ж поставити питання: чому Острозький підтримав Сильвестра, а не Мелетія? За останнім тягнувся шлейф його бурхливого світського життя, й загальна опінія войовничого шляхтича не покидала Мелетія і у священному сані. Сильвестр же вирізнявся не лише спокійним характером, а й виразною побожністю; всі знали про його перебування у Святій Землі та поклоніння Святим Місцям. Отже, Острозький віддавав перевагу більш відповідній особі за морально-релігійними ознаками? Передбачаю посмішку прагматиків: через Сильвестра князю простіше було би “владарювати” в монастирі! Так, ми знаємо, що Никифора Тура і особливо Єлисея Плетенецького на печерську архимандрію із значними труднощами “пробив” саме Острозький, однак навіть за цих прямих своїх “ставлеників” він не втручався ні у справи, ні тим більше у володіння обителі. Тож залишається перша гіпотеза, яка вказує на релігійні інтенції князя?

Варто обговорити також питання причин поразки у протегуванні Сильвестра з погляду самого князя. Чи Острозький ще не мав необхідного авторитету при дворі, чи не скористався усіма важелями впливу, чи не вжив необхідних матеріальних чинників? Л. В. Соболев констатує, що князь “не имел еще реальных рычагов влияния в крупнейших церковных институтах южнорусских земель”⁷³. Однак призначення архимандрита вимірювалося не стільки впливами Острозького на духовенство, скільки

⁷⁰ Русакова Ю. Фальшована грамота кн. Андрія Боголюбського 1159 р.: спроба комплексного аналізу текстів // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2007. Вип. 6. С. 228–301. *Ї ж.* Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря: виникнення і земельний аспект побутування у кінці XVI – середині XVII ст. // Там само. К., 2008. Вип. 7. С. 167–186. Відтак твердження, ніби Острозький у 1592 р. спротегував отримання обителлю ставропігії й титулу Лаври, є непорозумінням (*Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. Białystok, 2001. S. 39.*)

⁷¹ Див.: *Кабанець Є.* Петро Могила та історія архітектурної реставрації церкви Спаса на Берестові в XVII ст. // Хроніка 2000. К., 2004. Вип. 60. С. 467–468.

⁷² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 4. № 12–13. С. 15–18.

⁷³ *Соболев Л. В.* Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 19.

патрональними можливостями права подання короля та способами впливу на владаря щодо цього питання. Судячи з діяльності короля Жигимонта II Августа, надання ним як світських, так і церковних урядів дедалі більше залежало від суми дару королю. Ми нерідко натрапляємо в судових процесах на скарги підданих щодо свавілля адміністраторів, але останні під час суду чи представникам судової влади публічно заявляють, що сплатили королю надто багато грошей, щоб отримати певний уряд, а тому мають “взискати на нем”. Утім, це не стосується Стефана Баторія, який мав доволі добрі стосунки з Острозьким. Виходить, князь не проявив наполегливості? А можливо, новий король не знайшов вагомих юридичних підстав для денонсування привілею свого попередника, виданого на ім’я Мелетія? На жаль, прямих відповідей ми поки що не маємо. Залишається констатувати сам факт поразки Острозького у протегуванні на печерську архимандрію свого кандидата.

Зазначимо також, що від 1576 р. до смерті Мелетія Хребтовича-Богуринського (кінець 1592 р.) кн. Острозький нічого не робив для Печерського монастиря. Він лише встановив надгробок батькові в Успенському соборі (1579 р.), що, до речі, було можливо лише за згоди архимандрита. Тож можна думати, що між воеводою та архимандритом встановились терпимі відносини без особливого благовоління князя до Печерської обителі за часів керування нею Мелетія. Про подальшу участь Острозького в історії печерської архимандрії скажемо далі, а тут знову повернемося до хронологічної послідовності.

Початком 70-х років XVI ст. датуються й перші відомі нині грамоти Острозького монастирям та церквам у **володіннях Дому***. Загалом прийнято говорити про надвеликі обсяги патронату князя над церквами – понад 1000⁷⁴. Ця цифра вираховується на підставі середньої кількості населення у володіннях Острожчини та загальної кількості населених пунктів. Але така методика дуже ненадійна. Перевірка документальної бази на прикладі джерел масового охоплення (переписів, інвентарів, поборових реєстрів тощо) не дозволяє довірятися подібним підрахункам. Наприклад, сучасні історики налічують в усіх містах Волині (крім Луцька, Володимира та Кременця) за життя кн. В.-К. Острозького всього 43 церкви і 26 костелів⁷⁵. Окрім того, навіть за наявності 1000 церков у володіннях Острозького це не означало, що на кожну церкву він давав фондуш чи якимось інакше підтримував матеріально. Йшлося про головні патрональні святині роду та монастирі.

Певним орієнтиром для вирішення питання про загальну кількість патрональних церков у маєтках Острозьких слугує опис “Острозького князівства” 1603 р., де зазначено данини на церкві⁷⁶. Поряд із цим саме для 70-х років XVI ст. особливу цінність

* Інформація про заснування Острозьким церкви Чесного Хреста у Старокостянтиніві 1562 р. та передання туди різьбленого розп’яття, біля якого почалися чудеса, не підтверджується документально. Доволі глухою є згадка про ктиторство Острозького щодо Обицького монастиря під Кременцем у листі Жигимонта II Августа від 1567 р. (*Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. T. II. S. 68–69*).

⁷⁴ *Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Konstanty Wasyl // Polski słownik biograficzny. 1979. T. XXIV. S. 489–495.*

⁷⁵ *Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 118–122.*

⁷⁶ РГИА. Ф. 823, оп. 1, д. 262, л. 1–22; ЦДІАУК. КМФ-32, оп. 1, спр. 262.

П'ятисвічник з Богоявленського собору в Острозі. Гданськ, 1575 р.

має “інвентар добр церковних у князівстві Острозькім” 1571 р.⁷⁷. Останній був витягом із загального опису володінь Острожчини, котрий складався під час передання цих володінь Ольбрахтом Лаським на ім'я короля (отже, Острожчина на короткий час перетворювалася в королівщину), здійсненого на прохання Луцько-Острозького єпископа Єремії Почапівського. Перелічені тут земельні володіння острозьких церков та монастирів не супроводжуються інформацією, коли і ким ці володіння були надані. Ясно лише, що вони належали церковним інституціям ще до переходу Острожчини у повну власність Василя-Костянтина та початку його фундаторської діяльності. В описі називалися численні маєтки, що належали Богоявленській замковій родовій церкві-усипальниці Острозьких, Пречистенській церкві та Дерманському монастирю. Щодо “густоти” сакральних споруд, то, звісно, найбільше їх було в містах Острожчини. Наприклад, у Костянтинові – п'ять церков (крім католицького костелу – Троїцька, Маріїнська, Спаська, Пречистенська), у Базалії – три (Пречистенська, Спаська, Воскресенська), стільки ж у Красилові тощо⁷⁸.

Ктиторство Острозького стосовно Церкви проявилось в маєтках Дому в кількох варіантах. Насамперед це переважно підтвердження надань предків – зокрема *дубенським* монастирям⁷⁹. Останнє показово: дубенські обителі перебували у сфері влади князя вже з 40-х років XVI ст., однак лише через тридцять років він розпочав означений процес регулярних надань усім дубенським обителям. Це тим більш важливо, що саме дубенський Чеснохрестенський монастир став улюбленим місцем молитви Острозького. Ще у 1560-х роках ієромонах Арсеній у цьому монастирі створив відому рукописну Дубенську Четвероевангелію “при Константиновиче князе Василю”⁸⁰. На той час для обителі магнат був лише сином покровителя й мецената кн. Костянтина, про що свідчить форма запису імені батька на першому місці. Лише пізніше він також стане фундатором і його іменуватимуть батьковим ім'ям – Костянтин. Утім, цікаво, що саме в Дубні прославилася одна із дарованих князем ікон, але не патрональних святих із роду, а Св. Миколая. Цей факт цікавий з огляду культу

⁷⁷ ЦДАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 231, арк. 1; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. С. 43–46.

⁷⁸ *Рибачок І.* Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII століття // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 251; Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. Острог, 2009.

⁷⁹ *Пероговський В. І.* Бывшие православные... № 28. С. 1265–1286; № 31. С. 1374–1390; № 32. С. 1438–1453; № 34. С. 1537–1554.

⁸⁰ Нині зберігається в РГБ ОР. Ф. 256, д. 131; див.: *Спаська Л., Гелетій Я.* Дубенське Четвероевангеліє XVI століття Хрестовоздвиженського монастиря // Дубно і світ. Дубно, 2000. С. 91.

конкретних святих, яких шанував Острозький. Не менш цікаво, що до старовинного дубенського поменника було внесено 112 князів та 61 княгиню з роду Острозьких та споріднених з ними Домів⁸¹.

Насамперед зупинімося на Чеснохрестенській обителі та благоволінні до неї Острозького. Вважається, що обитель була заснована наприкінці XIV чи на початку XV ст. й мала традицію особливо суворого уставу життя монахів, оскільки знаходилася на острові р. Ікви і мала характер пустині. Зокрема, 30 березня 1571 р. князь, як відомо, надав дозвіл монахам улюбленого монастиря на чолі з ігуменом Макарієм ловити рибу в ставку с. Івані задля суворого дотримання постів і кіновітного правила (це надання князь знайшов за потрібне підтвердити незадовго до смерті – 2 травня 1602 р., що ще раз підкреслює його особливе ставлення до обителі), але при цьому регламентувалося, що ловити можуть лише два рибалки тригубицею і не у святкові дні. Князь забороняв своїм нащадкам порушувати це надання, покликаючи їх до Божого суду за непослух та, що важливо зазначити, наклав викляття на ослушанців з роду Острозьких⁸². 26 квітня 1578 р. князь знову підтвердив батькове і своє (1547 р.) надання обителі десятин із жита й пшениці в Івані та Вознесенському і 5000 гужаків солі⁸³.

Не менше надань отримав і Спаський (Спасо-Преображенський) монастир. У червні 1568 р. Острозький захистив монастир від зазіхань на належне йому с. Загірці з боку кременецького зем'янина Антонія Яловицького та Підгорецький став – від кременецького судді Сасина Яловицького (під загрозою штрафу в 1000 кіп грошей литовських)⁸⁴. 30 березня 1571 р. ігумен Спаського монастиря Іосиф отримав таке саме право риболовлі “во обоих ставах дубенских” тригубицею, як і Чеснохрестенська обитель⁸⁵. А 8 (чи 18) серпня 1572 р. князь записав на обитель десятину з с. Головшиці, приєднаного до м. Дубна (від десятини на три роки звільнялися лише новопоселенці)⁸⁶. Затим Острозький надав право Чеснохрестенському та Спаському монастирям молоти поза чергою і безоплатно зерно у його млинах та отримувати відповідну кількість солі (цей дозвіл спеціально був звернений до

Спасо-Преображенська дубенська церква XVI ст. Реконструкція О. М. Годованюк.

⁸¹ Рожко В. Православні монастирі Волині. Луцьк, 1997. С. 97; Древние волыньские православные “помянники” // ВЕВ. 1892. № 15. С. 425–453; № 16. С. 469–481.

⁸² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, ед. 343, книги, л. 240; ед. 339, л. 364, 371 об.; ед. 341, л. 203, 249; Щеглов М. Историческая записка... С. 8; Пероговский В. И. Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1538.

⁸³ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 254 об.; ед. 339, л. 364, 371 об.; ед. 341, л. 171, 203; НБУВ ІР. Ф. ІІ, спр. 22557, арк. 28–28 зв.; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

⁸⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 384; ед. 341, л. 203.

⁸⁵ Там же. Ед. 343, л. 240, 249.

⁸⁶ Там же. Л. 243; ед. 341, л. 158, 168; НБУВ ІР. Ф. ІІ, спр. 22557, арк. 22–23; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 1–1зв.; Пероговский В. И. Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1271.

дубенських митників)⁸⁷. Найцікавішим є лист Острозького від 8 серпня 1572 р. монахам Спаського монастиря на право вільних виборів ігумена⁸⁸. Оскільки цей документ лише анотований у реєстрі, ми не можемо розглянути його детально, але сам факт вельми показовий: ктитор передає право призначення настоятеля на волю братії, тобто на практиці повертає канонічне правило. З іменем Василя-Костянтина пов'язують і саме зведення невеликого (18×14 м) однонавового триконхового одноапсидного кам'яного монастирського храму (1568–1572), про що свідчить наявність дзвону із датою 1572/1573 рр.⁸⁹.

Так само князівська ласка не обійшла й старовинний патрональний для Дому Острозьких дерманський Свято-Троїцький монастир (як уже мовилося, його заснування одні дослідники приписують кн. Василю Федоровичу Красному, про що свідчить запис у монастирському поменнику з датою смерті князя 1450 (за іншими читаннями – 1453 чи 1459 роки) та натурний огляд надбрамної башти⁹⁰, а інші – Василю-Костянтину)⁹¹. 17 лютого 1563 р. князь підтвердив усі давні привілеї обителі на володіння⁹². Однак, згідно з поділом маєтків Дому, Дермань ще в 1540-х роках перейшла до сфери впливу Беати Костелецької (вона видала обителі три підтверджувальні документи на Дермань, Глинське, Кінин, Коршів ще 1542 р.⁹³) та Гальшки Острозької. Відповідно в монастирі був поставлений “чужий” намісник, спілкуватися з яким Василь-Костянтин не бажав. Скандал із цим намісником Михайлом Джусою та введення в управління монастирем після 1574 р., коли Острозький фактично почав контролювати всю власність Дому, Івана Федорова – цікава сторінка історії обителі та боротьби за неї, про яку ми вже писали вище й детальніше зупинимось трохи далі⁹⁴.

⁸⁷ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, ед. 341, книги, л. 167 об.

⁸⁸ Там же. Л. 203.

⁸⁹ *Годованюк О. М.* Монастирі та храми Волинського краю. К., 2004. С. 61–62. В акті візитації монастиря уніатським єпископом Стефаном Левінським 1799 р. вказано, що в обителі зберігався сумаріус документів за 1547, 1572 (7 серпня, фундуш), 1578 (26 квітня, фундуш), 1582 (4 червня, підтвердження), 1583 (21 червня), 1588 (21 червня), 1592 (8 квітня, фундуш; 18 грудня, підтвердження), 1595 (8 березня, підтвердження), 1596 (20 квітня), 1601 (30 травня, мандат), 1602 (25 травня, наказ), 1604 (2 лютого, запис і мандат), 1607 роки (27 червня, наказ, апробата). – ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 508, арк. 124.

⁹⁰ *Годованюк О. М.* З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. К., 1974. Вип. 6. С. 190–200: *Бухало Г. В.* Дерманський Святотроїцький монастир. Дубно, 1990.

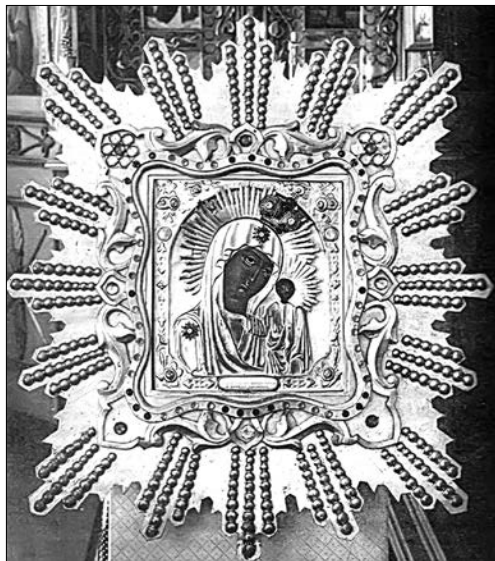
⁹¹ Нагадаємо: надання на монастир пов'язуються з родом Шилевичів, зокрема Семеном Олізаровичем (пом. бл. 1496 р.), котрий надав на обитель с. Білашів, і це надання 1511 р. підтвердили його донька та зять Януш Михайлович Сангушко (ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 67, арк. 52–53); AS. T. I. S. 62–63, 91–92. Древние волинские православные “помянники”. № 15. С. 425–453. № 16. С. 469–481.

⁹² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, ед. 339, книги, л. 278.

⁹³ ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 67, арк. 52–53.

⁹⁴ Іменний ряд ігуменів Дерманського монастиря встановлений С. Горіним: Федір Якович (згад. 1570 р.), Іоанн Стефанович (згад. 1571 р.), Михайло Гнатович Джуся (1571–1574/5 рр.), “справця” Іван Федоров (1575 р.), серб, невідомий на ім'я, греки Варлам і Григорій (др. пол. XVI ст.), серб Геннадій (1596–1601 рр.), Ісакій Борискович (1602–1608 рр.). – *Горін С.* Настоятели православних волинських монастирів у XV – першій половині XVII ст.: спроба переліку // Діалог культур: Святе Письмо в українських пам'ятках. К., 1999. С. 264.

В описі володінь Дерманської обителі 1571 р. (за часів управління Ольбрахтом Лаським належної Беаті й Гальщі частини Острожчини) Михайла Джусу названо ігуменом і перелічено численні земельні володіння чи не найбагатшої тоді в усій Острожчині обителі. Тут ідеться також про монастирські храми: “будівлі церковні – церква дерев’яна невеличка Св. Троїці, при ній збоку капличка дерев’яна Св. Димитрія, будівлі старі”. Окрім того, наведено унікальний опис церковного начиння: оправлені в дорогоцінні оклади Євангелія, потири, лжиці, дискоси, хрести, кадила, привіски до образів (аж 70), священницькі ризи, дияконські стихарі, епитрахилі, воздухи; образи, поіменовані “Деїсус” (хоч мався на увазі весь іконостас, а не лише

Чудотворний Дерманський образ Богоматері.

трискладова ікона) і визначені як “простого малювання”, тільки ікона Св. Троїці була в дорогоцінному окладі (особливо підкреслені корони на ликах – срібно-визолочені та прикрашені каменями), три маленькі ікони при вівтарі та ще вісім “простих образів”; дуже важливою слід вважати згадку про книги (“книг посполитих руських сорок”). На дзвіниці згадано великий та три малі дзвони (один з останніх із датою 1567 р. уцілів), а також “зегар” (годинник)⁹⁵. В монастирі аж до кінця 1920-х років зберігався великий срібний з позолотою хрест на підставці, подарований кн. Острозьким у 1575 р., який в 1929 р. був перевезений до острозького Богоявленського собору⁹⁶. З часом монастир дедалі більше зміцнювався: його будівлі були оточені муром з високою мурованою ж брамою, до якої можна було під’їхати лише по мосту через рів з водою. Тут була навіть в’язниця у підмурку з одним вікном. Усі монастирські загальні приміщення (трапезна, каплиця, храм, монаші келії) були пофарбовані та розмальовані, у вікнах – шибки з венеційського скла, стояли полив’яні печі та дубові меблі. На дзвіниці ж, як і раніше, розташовувалися один великий і три малі дзвони, а також годинник із боєм⁹⁷. У монастирському архіві зберігалися документи від 1512 р. та рукописні книги (зокрема й дари К. І. Острозького – повчання Патріарха Константинопольського Калліста 1499 р., Євангеліє 1506 р.) й стародруки (іншомовні

⁹⁵ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 43–46; *Гуцаленко Т.* Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // *Лавра*. 2000. № 2. С. 49 (те саме // *Давні обителі України: Архітектура*. Львів, 2001. С. 60); *Луц В.* Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI–XVII ст. в науковому доробку Володимира Вуйцика // *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Луцьк, 2003. С. 167–168.

⁹⁶ Ця інформація міститься в рукописі “Опись имущества Острожской соборной Богоявленской церкви” (приватна збірка О. С. Шереметьєва).

⁹⁷ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 329–330; *Гуцаленко Т.* Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // *Давні обителі України*. С. 60–62.

Напрестольний хрест. XVI ст. Острог. ОДІКЗ.

з 1536 р., кириличні з першого дерманського видання Октоїха 1604 р.)⁹⁸. Врешті, до поменника обителі було вписано значний перелік імен під титулом “род князей Острожских”, до нього увійшли численні особи, за яких молилися конкретні представники княжого роду, але які до нього не належали по крові, що, на жаль, часто вводить в оману дослідників, котрі шукають у цьому переліку лише прямі генеалогічні зв’язки й пишуть про архієпископів, єпископів, священство та монахів з роду Острожских⁹⁹.

Нарешті, у серпні 1565 р. князь надав підтримку архимандриту дорогобузького Пречистенського (Успенського) монастиря Тимофію у боротьбі проти наїздів ровенського намісника Ольбрахта Ласького Григорія Сокура на монастирський маєток с. Козлиничі у володіннях Острожского¹⁰⁰.

Все це наяв засвідчує, що процес активного “воцерковлення” князя в сенсі співпраці з церковними структурами, і то переважно ктиторськими обителями, розпочинається саме від **70-х років XVI ст.** З чим це пов’язано?

На думку Л. В. Соболева, “одним из мотивов этих действий Острожского могло быть желание документально оформить права своих церковных учреждений в условиях неопределенности положения православной церкви в сложившихся после Люблинской унии условиях”¹⁰¹. Ця ідея не дуже переконлива, особливо якщо йдеться про дубенські монастирі в родових маєтках Острожского, яким нічого не загрозувало, крім волі самого князя та його спадкоємців. Більше того, до дубенського монастиря Св. Миколая князь продемонстрував особливе ставлення: він переніс туди з острожської Богоявленської церкви дві шановані ікони – Богоматері та Св. Миколая (остання збереглася, у 1919 р. В. А. Камінський зафотографував її¹⁰²) – і два чавунні підсвічники, а також започаткував тут осібний поменник князів Острожских¹⁰³. Окрім того, коли насправді виникала загроза, зокрема щодо королівського призначення настоятелів деяких монастирів, то Острожський рішуче використовував своє ктиторське право й ігнорував королівський наказ. Це, наприклад, сталося із призначенням Ольбрахтом Лаським та підтвердженням королем Генріхом в ігумени Дерманського монастиря Михайла Джуси, якого в 1575 р. Острожський змістив і посадив управителем монастиря друкаря Івана Федорова¹⁰⁴. Джуса став “нареченим ігуменом”, але так і не прийняв

⁹⁸ *Иерофей, еп.* Историческая записка о Дерманском монастыре // ВЕВ. Часть неофиц. 1873. № 9. Отд. II. С. 327–334.

⁹⁹ Там же. С. 329–331.

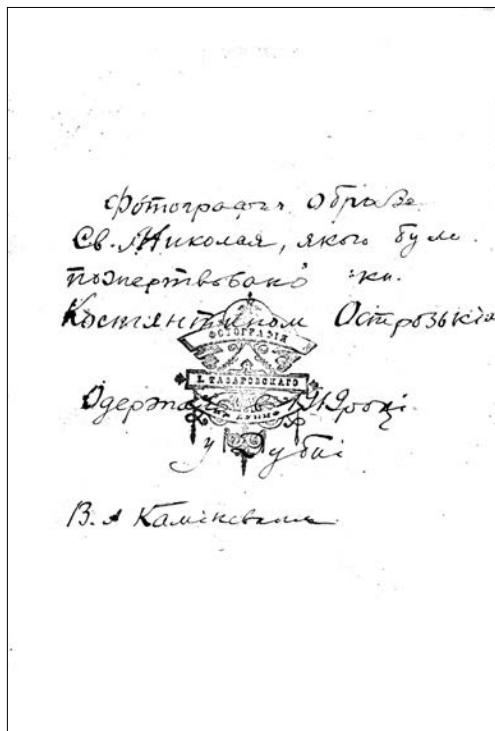
¹⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 279.

¹⁰¹ *Соболев Л. В.* Генеалогическая легенда... С. 41.

¹⁰² НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 907.

¹⁰³ *Пероговский В.* Город Дубно // ВЕВ. 1878. № 76; *Его же.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1553–1554. Фотографія образу Св. Миколая, зроблена 1919 р. В. А. Камінським, збереглася (НБУВ. ІР. Ф. 160, спр. 907); *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церкви и приходов Волынской епархии. Почаев, 1890. Т. 2. С. 873–874.

¹⁰⁴ Ар. ЮЗР. Ч. 1. Т. 1. № 11. С. 48.

Образ Св. Миколая – вклад кн. В.-К. Острозького в один із дубенських монастирів. Фото В. А. Камінського 1919 р. і його запис про це.

постригу. Натомість він постійно “воював” з урядниками Острозького, а ті з ним. Судові процеси між ними точилися у 1570–1574 рр. і стосувалися взаємних наїздів та прийняття селян-втікачів¹⁰⁵.

Наприклад, у 1571 р. взаємні наїзди здійснювали дубенський боярин Острозького Филип Стубельський (на Білашів) та білашівські й дерманські селяни Джуси (на с. Стубло – маєток зем’янина Острозького)¹⁰⁶. 22 вересня 1572 р. Михайло Джуса з титулом ігумена дерманського (знову нагадаємо, що він залишався світською особою) скаржився на бояр і селян кн. Острозького, котрі наскочили на Білашів, побили й пограбували селян – забрали одяг, знаряддя праці, худобу, хліб¹⁰⁷. А в 1574 р. Джуса покликав до луцького гродського суду самого князя, звинувачуючи його у захопленні Кунина та Коршева, які здавна належали обителі¹⁰⁸. Отже, можемо констатувати, що в основі ворожості Острозького щодо Джуси лежать, з одного боку, власницько-економічний фактор, оскільки Джуса був ставлеником Ольбрахта Ласького (а після передання володінь на ім’я короля – королівським урядником), з котрим князь боровся за спадщину Острозького Дому, а з іншого – фактор релігійний: “наречений ігумен” зовсім не займався монастирем і не збирався приймати постриг, а отже був людиною позацерковною.

¹⁰⁵ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 412.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 458, арк. 337, 416; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, ед. 339, книги, л. 278 об.

¹⁰⁷ ЦДАУК. Ф. 25, спр. 13, арк. 550 зв.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 285 об.

¹⁰⁸ СПб. ИРИ. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 285 об.

2 березня 1575 р. Острозький відправив зі своїм служебником Романом Римейським у Дерманський монастир наказ Михайлові Джусі передати монастир і всі його володіння та підданих Івану Федорову. Потому сам князь із озброєними слугами прибув до обителі та Джусу “кгвалтовне” усунув від управління, “выдил и выгнал”¹⁰⁹. 7 березня Джуса оскаржив цей факт у луцькому суді, демонструючи наданий йому 13 червня 1571 р. привілей Жигимонта II Августа на обитель. У цьому документі йшлося про те, що ініціатором такого надання виступив урядник короля Вольський, котрий заявив, ніби до нього прибув ігумен дерманський Федір Янович (насправді на той час ігуменом був Іван Стефанович) із заявою, що за станом здоров’я не може управляти обителлю, тож він передав лист Беати Острозької та кн. Юрія Слуцького, “здавши монастыр зо всим”, а щоб служба Божа в обителі не переривалася, Вольський передав управління зем’янину Кременецького повіту Михайлу Джусі (як “в писме навчоному, усю мысль свою ку службе и хвале Божой склонил”), що й підтвердив король¹¹⁰.

Проте справа із Джусою була фактично вирішена назавжди, і друкар Іван Федоров став розпоряджатися в обителі, так само не приймаючи постригу. 2 травня 1576 р. Острозький навіть утихомирював його господарську “завзятість”: наказував не примушувати білашівських підданих до тяглових повинностей, аби вони несли лише військову повинність (5 травня князь видав відповідне розпорядження¹¹¹).

Втім, реєстр монастирських документів 1790 р. анує вельми цікаву і не вповні зрозумілу справу. 17 липня 1577 р. “власти” Дерманського монастиря позвали Острозького до луцького суду стосовно побиття з його наказу монастирських слуг. У позові вказувалося, що князь не був першим фундатором обителі, а лише підтверджував уже надані володіння, тому не має права активно втручатися в її справи¹¹². Ця нетрадиційна ситуація, на жаль, не може бути предметно досліджена, оскільки присутня лише в пізньому реєстрі, а в луцьких актових книгах за 1577 р. її немає. Тут є лише справа під 17 червня 1577 р. про напад на двір монастирського селянина Федора Мотики слуг кн. Заславського, а не Острозького¹¹³. А 1 серпня сесія суду взагалі була відмінена у зв’язку з татарським нападом та наказом київського воєводи Острозького про негайний збір усього шляхетського війська¹¹⁴. Лише після вибиття з обителі Джуси Острозький передав монастирю Мізоч Малий, імовірно, в обмін на Глинське¹¹⁵.

¹⁰⁹ Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 11. С. 48–52; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): 36. документів. К., 1975. № 8. С. 24.

¹¹⁰ Ар.ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 1. С. 48–51; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 92; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, д. 339, л. 279.

¹¹¹ *Мыцко И. З.* Новые документы о пребывании Ивана Федорова на Волыни // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979. С. 194–195.

¹¹² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 285 об.

¹¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 385. Внутрішній опис луцької актової книги за 1577 р. не містить жодної справи Дерманського монастиря проти Острозького. (Описи актових книг Киевского центрального архива. № 2051. Луцкая городская записовая и поточная книга 1577 года / Сост. Е. П. Диаковский. К., 1907).

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 512.

¹¹⁵ *Горін С.* Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVI ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2009. Вип. XIII. С. 97.

Щодо ігуменів улюбленого дубенського Чеснохрестенського монастиря, то Острозький свідомо почав їх підбирати сам. Традиційно вважається, що князь запросив на ігуменство Іова Залізо (Желізо), який у 70-ті–80-ті роки очолював обитель (втім, це спростовує Ігор Мицько)¹¹⁶. Затим ігуменами були: Василій (1592), підскарбій князя Гліб (від 1598 р., помер у 1600 р.; невідомо, чи прийняв він постриг, чи просто був адміністратором обителі). Потому (29 травня 1602 р.) князь передав монастир “служебнику нашому в справах церковных ведомого, умиентного, а дознавши его в службах вырного и жичливого и до справ духовных хутливого” Олександрові Пуятницькому (однак владу він міг перейняти тільки по смерті ігумена Василя та після постригу)¹¹⁷, а після нього з 6 липня 1603 р. ігуменом обителі став знаний богослов Віталій – перекладач “Діоптри” (1604)¹¹⁸.

Таким чином, гадаємо, генерально мова має йти про більш складні й важливі процеси свідомого намагання Василя-Костянтина до публічного осягнення “родової слави” Дому Острозьких щодо опіки над Православною Церквою. “Писана воля” князя, як і воля його предків щодо церковних структур, зокрема ктиторських, мала відтепер діяти “вічно” й молитовно і, так би мовити, “організаційно” прив’язувати ці структури до самої особи князя. Щоденна молитва за князів-ктиторів і жертводавців доповнювалася в обителях особливою молитвою за живого патрона – Василя-Костянтина. Потребував він цієї молитви для спасіння душі чи для підкреслення традиційного реноме головного представника роду? Нагадаємо, що саме в цей час він нарешті стає повним володарем усіх родових маєтків, оскільки Гальшка Острозька передає свою частку під дядькове начало. Повнота влади над фізичними володіннями Дому Острозьких уможливорює і прояв повноти “духовної влади”.

Оклад ікони Межиріцької Богородиці. XVII–XIX ст.

Коло замкнулося: Василь-Костянтин став на один щабель із знаменитими предками, цілком увійшов у “поле їхньої дії” та почав засвідчувати це перед церковними структурами Острожчини у традиційній для представників роду формі. Тепер він уже міг зосередитися не на збиранні спадщини роду, а на її внутрішньому утвердженні та розвитку.

¹¹⁶ Горін С. Мобільність ченців волинських... С. 21. Автор стверджує думку про ігуменство Іова Желізо.

¹¹⁷ ЦДАУЛ. Ф. 199, оп. 1, спр. 1, арк. 69; спр. 13, арк. 204; Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 68–69.

¹¹⁸ Савчук П. Дубенський Хресто-Воздвиженський монастир. Рівне, 2002; Лазов'юк І. Давні дубенські монастирі. Дубно, 1994. Реконструкцію списку ігуменів Чеснохрестенського та Спаського дубенських монастирів див.: СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, д. 339, книги, л. 399 об.–400 об. Зведену інформацію джерел про Віталія див.: Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 17–18.

І все ж ми спостерігаємо певну вибіркковість цього засвідчення. Острозький надає підтверджувальні листи лише обраним церковним структурам. Навіть якщо взяти до уваги погану збереженість архівів, не можна не помітити, що з-поміж кількох сотень церков (С. Кардашевич називає цифру близько 600¹¹⁹) та 20 монастирів (ці традиційні підрахунки досить приблизні, і все ж ми утримуємося від наведення максимальних цифр, які нерідко фігурують у літературі) у володіннях Острожчини князь попервах підтвердив надання навіть не всім монастирям. Найвпливовішими з них були Дерманський, Дорогобузький, Чернчицький/Чорненський, Троїцький острозький, дубенський Спаський та Чеснохрестенський, Михайлівський степанський монастирі. З усіх названих обителей Острозький у 70-ті роки найбільше уваги приділяє дубенським.

Однак ця потверджена в історіографії теза може бути переглянута у світлі недавно віднайдених надавчих документів. Наразі відомий, наприклад, лист Острозького 1560 р. до намісника київського Василя Рая з наказом не чіпати зарубський Богородичний, видубицький Михайлівський монастирі та Св. Софію – їхні володіння непорушні, а піддані – не підлеглі замковій владі¹²⁰. Тим самим роком датується привілей князя міщанам Тернополя на будівництво церкви¹²¹, а затим він надав два лани поля для церкви та шпиталю при ній; вважається, що йшлося також про заснування початкової школи. Того ж 1560 р. воевода підтвердив “ведле стародавнього обычаю” володіння київського Михайлівського Золотоверхого монастиря¹²² (9 вересня 1576 р. цей документ повторно був записаний до житомирських судових книг¹²³), 2 січня 1560 р. Острозький підтвердив володіння обителлю озером та сіножаттю під Вигурівщиною¹²⁴, а 12 січня на ім’я ігумена Семена видав лист щодо “давнього” володіння островом Одрубним, озерами Петриковим та Плоським та джерелом Тисяцьким із сіножатями (монастир не мав на ці мастки жодних документів)¹²⁵. 21 серпня 1561 р. Острозький надав обителі с. Голубовичі (“пол землицы Голубович под Овручем”), яке через місяць (24 вересня) з його дозволу було виміняне на маєток Семена Кміти Золектаєвський під Чорнобилем¹²⁶. У 1566 р. київський воевода з наказу короля втрутився в суперечку Миколо-Пустинського монастиря з київськими міщанами щодо острова Чорторий, виступивши оборонцем прав обителі¹²⁷, а в 1567–1568 рр. князь визначав межі звіринецьких володінь Видубицького монастиря на прохання ігумена Григорія Шваби¹²⁸. В 1567 р. Острозький отримав розпорядження короля щодо київ-

¹¹⁹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 36.

¹²⁰ НБУВ ІР. Ф. КДА, спр. 690 Леб. № 218, арк. 232–233 зв.

¹²¹ ЛНБ ВР. Кол. НТШ, спр. 421/2.

¹²² АЮЗР. Т. 1. № 139. С. 151; НБУВ ІР. Спр. 535 П/1763, арк. 7.

¹²³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. Ч. 3. № 25. С. 46.

¹²⁴ НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 231 (99. I), арк. 198.

¹²⁵ Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. I. № 139. С. 151; СПб. ИРИ. Архив. К. 68, карт. 1, ед. 18; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 15549, арк. 9; ф. I, спр. 57488, арк. 183–183 зв.; ф. КДА-ЦАМ, Петр.-1, спр. 216; ф. 194, спр. 104, арк. 57 зв.; СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, ед. 101, л. 13 об.

¹²⁶ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 156; Университетские известия. 1868. Кн. 5. Док. 12; НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр.-1, спр. 216, № 94, 95, ф. II, спр. 15549, арк. 9; ф. 194, спр. 104, арк. 57 зв.; спр. 535 С/1763, арк. 9 зв.–15.

¹²⁷ РГАДА. Ф. 124, оп. 1, ед. 3, л. 215.

¹²⁸ НБУВ ІР. Ф. X, спр. 7653, арк. 15, 20 зв.; Максимович М. Выдубицкий монастырь // Киевлянин. 1841. С. 20, прим. 1.

ського Михайлівського (вочевидь Золотоверхого) монастиря, в котрому не було ігумена по смерті попереднього (Симон згадується до 1563 р., а наступний, Захарія, лише з 1570 р.): владар наказував не чинити перешкод для подання ігуменства в обителі княгинею Масальською (“мы дозволили ей толко на сесь час в то монастыр кого игуменом годного быти розумеючи подати”)¹²⁹. Цікавим є документ, датований в одному випадку 17, а в іншому 18 травня 1566 р., згідно з яким Острозький ставився до відома Жигимонтом II Августом, що київський монастир Флора і Лавра передається “в держание” протопопу Якову Чулиневичу (Гулиневичу або в іншому випадку – Гулькевичу)¹³⁰. Якщо згадати, що Флорівський монастир був заснований далеко пізніше і на 1566 р. просто не існував, то цей документ слід вважати першим фальсифікатом, який маніпулював ім’ям Острозького. Мета його створення – предмет окремого дослідження. Тут лише констатуємо, що навіть на рівні фальсифікату, не кажучи вже про вищенаведені точні факти, Острозький активно входить у майнові справи Церкви насамперед в іпостасі київського воеводи і стосовно власне київських обителей – упродовж усіх 60-х років XVI ст.

Микола-Пустинський монастир у Києві. Малюнок з плану Івана Ушакова. 1692–1695 рр.

Тож надання на родові обителі хронологічно не є пріоритетними у світлі наведених фактів. Утім, родові монастирі та церкви за кількістю надань усе ж стоять на першому місці. Це підтверджують статистичні підрахунки В. Атаманенка щодо наявності церков у володіннях Острожчини на 1583, 1589, 1603 роки відповідно до співвідношення кількості сіл та церков, а також співвідношення церковних фундацій до загальних обсягів земельних володінь княжого Дому (20–27% фундовано на Церкву саме за часів Василя-Костянтина)¹³¹.

Наприклад, у степанському інвентарі 1627 р. Адама Злотолинського та Вацлава Вишетравського щодо Свято-Михайлівського монастиря, заснованого Василем-Костянтином Острозьким, називалося цілих 16 (!) лістів князя за 1572–1607 рр. з матеріальними наданнями на монастир десятини, пасічника у служіння, звільнення новоосаджених підданих від податків тощо, які в семи лістах у 1609–1620 рр. підтвердив його син Януш, посилаючись саме на “данини на монастир від славної пам’яті князя його милості пана воеводи київського” (Януш не надав нічого від

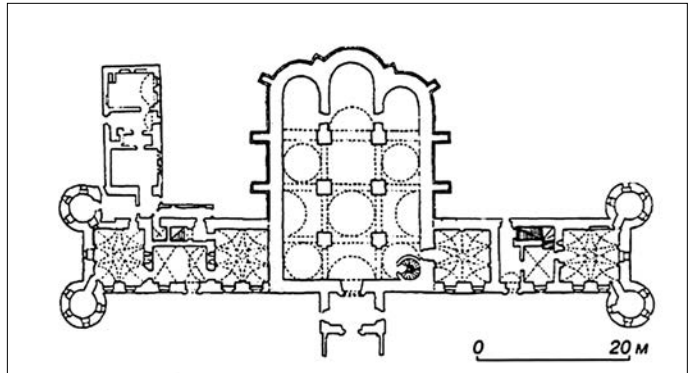
¹²⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 266, ч. 3, л. 172 об. Дмитро Ващук, опублікувавши цей документ, потрактував його так, ніби княгиня мешкала в монастирі й король дозволив їй ігуменствувати в ньому (чоловічому монастирі!): *Ващук Д.* Князь Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської Метрики // Український історичний збірник. К., 2008. Вип. 11. С. 269, 274.

¹³⁰ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 15549, арк. 23; ф. КДА, Леб. 690, арк. 467.

¹³¹ *Атаманенко В.* Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. (за матеріалами описово-статистичних джерел) // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 57–68.

себе)¹³². Найранішою є грамота від 18 березня 1572 р. на ім'я ігумена Селівестра зі звільненням від мита восьми мац монастирського жита. У 1584 р. Острозький фундував на монастир 12 граників меду із замку і 8 мац жита щорічно¹³³. Цікавим є факт щодо суду 14 червня 1597 р. у справі між степанським євреєм Міхелем Новаковичем/Новаховичем та монахом степанського Михайлівського монастиря Ісаєю (в миру – Іван Тишкович) щодо обопільних зобов'язань з оренди Дубровицького прикоморка. Оренду тримали спільно Міхель та Тишко, батько Івана, а по його смерті – син Іван. Саме Іван нібито підписав документ із головним фактором – Яном Харлинським – щодо виплат орендної суми, але затим відмовився її виплачувати й на поклики не з'являвся, тож Міхелю довелося заплатити 660 кіп, а по суду треба виплатити ще 920 кіп. Ісає заявив, що Міхель його обдурих: по дружбі Іван підписав і поставив печаті на чисті “мемрани”, в які єврей вписав зобов'язання перед Харлинським, перебуваючи з ним у таємній змові. Міхель показував орендний договір за всіма підписами, доводячи, що це не підробка. Ігумен Ісакій, староста Богдан Омелянович та Ждан Річицький за завданням Острозького захищали Ісаю/Івана, а Міхель намагався виставити йому рахунок у 300 кіп. Чим закінчився цей суд у Степані – нам невідомо¹³⁴. У 1599 р. тут вже сидів Белградський митрополит Лука (Лука Сербин або Албанчик): 30 жовтня 1599 р. на його ім'я було записано княжий фундуш монастирю на Здолбиці та Мідську, а в 1601 р. ігумен отримав дозвіл залюднити Вольку Монастирську в урочищі Липники. В 1603 р. монастирем порядкував Пелагонський митрополит Ієремія (отримав княжий фундуш на Лобниках), а Лука був переведений архимандритом Дорогобузького монастиря¹³⁵.

Тут варто зазначити шанування князями Острозькими культу Архангела Михаїла. В. С. Александрович констатує, що Архангела почав шанувати батько Василя – великий гетьман литовський Костянтин Іванович, оскільки вже його старший син Ілля в заповіті 1539 р. наказував зробити коштовні шати на ікони Михаїла в Богоявленській замковій острозькій церкві та Троїцькій церкві

Троїцька церква та келії Межиріцького монастиря. План П. А. Ричкова.

¹³² Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року // Укр. археогр. щорічник. К., 2006. Вип. 10/11. С. 439–449; не цілком точні дані щодо цього інвентаря подаються у: Будько М. Степань. Рівне, 2003. С. 13. Пор.: Сендульський А. Местечко Степань Ровенського уезда // ВЕВ. 1882. № 35. С. 1126–1142.

¹³³ Stecki T. J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 265. Автор титулує монастир як Підкоморський Михаїла і Юрія.

¹³⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 434–436.

¹³⁵ Stecki T. J. Z boru i stepu. S. 265; Карашевич П. Очерк истории Православной Церкви на Волыни. СПб., 1855. С. 125–126; Горін С. Мобільність ченців волинських монастирів... С. 24.

Межиріцького монастиря¹³⁶. Утім, лише церква Степанського монастиря отримала посвяту в честь Михаїла Архангела, і це сталося вже за Василя Острозького – засновника обителі. Тоді ж обитель набула дуже цікавого статусу – саме сюди князь призначав на настоятельство грецьких ієрархів “задля хліба духовного”. У Михайлівському монастирі настоятельствовали Белградський митрополит Лука Сербин Албанчик (з 1599 р.), Пелагонський митрополит Ієремія (з 1603 р.), Могачівський митрополит Сергій Тисмянський¹³⁷.

Не менш цікавим є й “змістовний” бік наповнення церкви Архангела Михаїла часів В.-К. Острозького, який вказує на його патрональну діяльність. Передусім це ікони намісного ряду іконостаса в дорогоцінних окладах: ікона Св. Спаса з мініатюрними фігурами Богородиці та Іоанна Хрестителя, прикрашена срібною гривною і дорогоцінним камінням на шиї Ісуса та срібними шагами у Богородиці та Іоанна (поширення цього іконографічного типу на Волині В. С. Александрович пов’язує саме з “колом меценатства князя В.-К. Острозького”, як і спосіб шанування ікон через підвіски та прикраси¹³⁸); парна до Спаса ікона Богородиці з Христом Еммануїлом у срібній короні та з підвішеними двома гривнами із самоцвітами (на думку В. С. Александровича, це вказує на ранню традицію коронованої Богородиці у волинському малярстві¹³⁹); храмова ікона Михаїла Архангела і поряд інша ікона Михаїлового циклу – “Собор Архангелів” (або “Собор безплотних”); окрім того, образи Св. Миколая та Нерукотворного Спаса. Над намісними іконами були розташовані завіси для прикриття образів по закінченні літургії (за візантійською традицією). Опис храму містить перелік ікон і в інших рядах іконостаса: додатковий регістр із Нерукотворним Спасом та Богородицею; ряд дванадесятих празників; Деїсус із 12 апостолів (по два образи на одній дошці); Розп’яття, що також завішувалося полотном. Царські врата були суцільними, мальованими “на золоті”, без різьблення. Катапетасма також була мальована. З інших коштовних оздоб храму, які могли бути пожертвою князя, слід згадати парні мальовані ліхтарі та світильники і точений мальований підсвічник. Серед оздоб для світла особливо виділяється панікадило на шести шнурах – різьблене, мальоване на золоті з 18 квітковими свічками та 9 свічками для запалювання. В. С. Александрович вважає його важливим артефактом мистецької культури Волині¹⁴⁰, хоча не варто виключати також його іноземного походження (як знамениті підсвічники, що зберігаються в Острозькому та Дубенському музеях). До цього слід долучити коштовне мальоване єпископське крісло та мальований аналой. Стіни храму також були прикрашені “малюванням у листвах”, які В. С. Александрович ідентифікує з “окремими малярськими композиціями у листшованому обрамленні”; а над усім цим містилася “колтрина на полотні” на тему блудного сина¹⁴¹. Так чи інакше, а подібні прикраси були недешевими витворами, які міг замовити лише засновник храму, тобто сам В.-К. Острозький. Навряд чи розбудовою і прикрашенням церкви по смерті батька займався Януш, а тим більше спадкоємці Острозької ординації.

¹³⁶ Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року. С. 424. Дослідник опублікував інвентар і зробив блискучий аналіз його мистецької частини (с. 423–449).

¹³⁷ Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. К., 1990. С. 90, 98, 110–111; *Його ж.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 32.

¹³⁸ Александрович В. С. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року. С. 427–428.

¹³⁹ Там само. С. 429.

¹⁴⁰ Там само. С. 434.

¹⁴¹ Там само.

Церква мала також окремий приділ Св. Георгія Побідоносця, котрого особливо шанували спадкоємці Рюриковичів, а Острозькі вмістили до свого родового герба¹⁴². У приділі були такі рідкісні для тогочасного волинського іконопису ікони, як Св. Георгія з двома привісками – срібними гривнами; ікони з двома образами – Богородиці та Архангела Михаїла (таке поєднання взагалі незвичне); Нерукотворного Спаса, Тайної вечері, Розп'яття, Петра і Павла. На престолі лежала стара рукописна Євангелія. У притворі зберігалися ікони, одна з яких позначена як “давня” (Богородиця), образи Христа й Архангела Михаїла на одній дошці, а також невелика ікона Михаїла. Їхня давність і відповідний вигляд, мабуть, і зумовили винесення цих ікон у притвор, а це – явна вказівка на хронологічну близькість названих образів до часу заснування церкви і монастиря, а значить, вони могли бути даром кн. В.-К. Острозького. Щодо відвідин і перебування в монастирі східних ієрархів доволі показовим виглядає те, що монастирське подвір'я прикрашали такі екзотичні створіння, як павичі та пави¹⁴³.

Чудотворна ікона Межиріцької Богородиці. XVI ст.

стрічка, яка оперізує погруддя Христа – це знаходить пояснення у словах Сімеона Солунського щодо оперізування синдоном як трьома поясами у славу Троїці, що за-

Дослідники налічують не менше десяти недавніх лістів Острозького дубенському Хрестовоздвиженському (Чеснохрестенському) монастирю за 1571–1602 рр. (хронологія документів виглядає так: 30 березня 1571, 4 червня 1582, 20 квітня 1583, 10 вересня 1596, 9 червня 1597, 11 березня, 10 червня та 20 липня 1598, 10 березня 1599, 2 травня 1602)¹⁴⁴. Про ці надання йтиметься далі. Тут зазначимо інше: у 1592 р. князь подарував обителі ікону Богоматері (іноді вказується, що це чудотворна ікона, перенесена за наказом князя з Преображенського у Хрестовоздвиженський монастир; нині відома іконографія цього образу за гравюрою XIX ст.¹⁴⁵). Ми не маємо якихось документальних джерел про надання Острозького на Межиріцьку чудотворну ікону Богородиці (тип Одігітрії), яка, на думку мистецтвознавців, взорувалася на афонські традиції, датується початком – серединою XVI ст. й могла бути привезена князю у дарунок греками (особливістю ікони є яскраво-червона

¹⁴² Там само. С. 435.

¹⁴³ Детальний опис оздоб храму та аналіз самого інвентаря див. у названому дослідженні В. С. Александровича.

¹⁴⁴ Савчук П. Дубенський Хресто-Воздвиженський монастир. Рівне, 2002. С. 17–20.

¹⁴⁵ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 119–120.

свідчує належність ікони саме Троїцькому культу й храму)¹⁴⁶. Те саме стосується дерманської ікони Богородиці Одигітрії¹⁴⁷ та Св. Миколая з Миколаївської церкви в с. Кунин, Богородиці Елеуси з церкви Апостола Луки в Доросині, Одигітрії зі Стадників*, Георгія Змієборця з Точивеків та кількох дубенських ікон (Іллі Пророка, Христа Пантократора, Богородиці, Воздвиження Чесного Хреста), хоча всі вони – єдині пам'ятки іконографії часів князів Острозьких, які збереглися (або інформація про які існує) донині¹⁴⁸.

Від другої половини 70-х років XVI ст. Острозький втручається і у внутрішнє життя Церкви навіть на рівні релігійної моралі. Відомий лист князя 1576 р. до турівського священства щодо порушень Божих заповідей: "...вы не заховываючися водлуг пристойности стану своего священнического у великих нерадостях мешкаете, то есть ходечи по корчмам питья збытечного уживаете, а к тому бою шарпаня и иного ушетеченств чинити допускаете, а надто не только на разных беседах, але и в церкви в дому Божиим один на другого словами неучтивыми и руками некоторые из Вас смеют торгатися"¹⁴⁹. З іншого боку, князь обороняє церковні маєтки від своїх же урядників у тій самій Турово-Пінській єпархії. Так, 27 квітня 1577 р. Острозький видає лист на ім'я турівського намісника Григорія Зорі та писаря Семена Німільського, "конечне мети хотечи", щоб із підданих турівської єпископії "жадных платов, поборов, даней медовых, дягла и никоторых инших не брали и ничим се не вступовали, и водле стародавнего звычайу противко его милости отца владыки заховали, але тые вси пожитки до владыцтва з ыменей церковных належачие нехай мает его милость отец владыка спокоине уживати конечне"¹⁵⁰. А 30 листопада 1578 р. князь наказував тим самим урядникам забезпечити збір церковних податків, які, згідно зі скаргою єпископа Турово-Пінського Кирила Терлецького, не сплачуються підданими вже два роки¹⁵¹.

Традиція стверджує, що у 1570 р. кн. Острозький заснував монастир Преображення Господнього у с. Дятловичі Пінського повіту, яке належало до його отчих володінь. Із дарів князя монастирю збереглася Євангелія 1575 р. у коштовній срібнопозолоченій оправі з дорогоцінним камінням. На монастир князь записав землі сіл

¹⁴⁶ *Пархоменко І.* Три шкци про ікони // Пам'ятки України. 2001. № 4. Згідно з іншою версією, ікону передав у Межирицький монастир Костянтин Іванович (*Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 109; *Луц В.* Ікона Богородиці Одигітрії з Троїцької церкви Межирицького монастиря // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu: Historia, kultura, sztuka. Zamość, 2000. S. 117–119; Феодор (Мельничук), арх.* Свято-Троїцький Межирицький монастир. Острог, 2007.

¹⁴⁷ *Трипольский Н.* Сказание о чудотворной иконе Божией Матери Дерманской // *Волынский историко-археологический сборник. Почаев; Житомир, 1896.*

* Ігор Тесленко уточнив, що Стадники хоч і знаходилися поблизу Острога, але не належали князям Острозьким.

¹⁴⁸ *Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 111–119.

¹⁴⁹ СПб. ИРИ. Архив. Кол. 52, карт. 14, ед. 3/1, л. 1; *Дмитриев М. В.* Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. М., 1990. С. 111.

¹⁵⁰ СПб. ИРИ. Архив. Кол. 52, оп. 1, акты, № 1, л. 1 (оригінал з печаткою і власноручним підписом князя).

¹⁵¹ Там же. №. 24, л. 1 (оригінал з печаткою та підписом Острозького).

Дятловичі та Луниці. Дослідники вважають, що від початку всі будівлі монастиря були дерев'яними¹⁵².

Діяльність Острозького в 1570-х роках значною мірою зосереджується саме на Турово-Пінській єпархії. Вочевидь, і можливості князя щодо впливу саме в цій єпархії, і його особисті інтенції щодо Турова, і добрі відносини з Владикою були тому причиною. Однак в усьому цьому крилися і певні загальні зрушення у релігійній свідомості Острозького.

Саме у 70-х роках Острозький розпочинає вагому акцію творення релігійно-культурних центрів, у тому числі задля ширення знань і піднесення духовно-інтелектуального рівня діячів Церкви. Означений напрям був новим і демонстрував розвиток меценатства князя у цій царині, який лише розпочали його предки. Так, досить виразно проявилися задуми Острозького щодо Православної Церкви в різних сферах її життєдіяльності. Л. В. Соболев має слушність, вказуючи, що “в отношении Острожского к внутрицерковным проблемам в середине 70-х гг. произошел серьезный сдвиг, связанный с осознанием князем своей ответственности в этой важнейшей для тогдашнего общества стороне общественной жизни”¹⁵³.

Саме в цей час постає фундаментальна ідея повного перекладу й друку слов'янської Біблії. Констатація цього процесу в передмові до Острозької Біблії дозволяє говорити про надто вагому релігійну місію, яку перебирає на себе князь (навіть якщо це не його особиста ідея, але перейнята від свого оточення): очищення віри православної людності, сіяння справжніх знань про Христове вчення, оборона істинної віри від спокусників (вочевидь, протестантів). Духовний стан усього руського суспільства східного віровизнання (в тому числі священства) починає серйозно бентежити князя, викликати його глибоке занепокоєння. Цей публічний прояв може вважатися справжнім рубежем піднесення Острозького на рівень головного “ревнителя Православія” в Речі Посполитій і його цілком свідомим вибором.

З огляду на сказане своєрідним “лакмусовим папірцем” слугують реакція на значущість постаті Острозького для Русі/русів з боку єзуїтів та їхні спроби навернення князя. Ще 1567 р., коли Василь-Костянтин був присутній на похоронах Яна Кшиштофа Тарновського, знаменитий проповідник єзуїт Петро Скарга розвивав ідею про необхідність об'єднання церковного Сходу і Заходу. Тоді Острозький нібито запросив єзуїта до свого маєтку для обговорення питання унії, однак ця зустріч не відбулася¹⁵⁴. Але особливо настійливо той самий Скарга говорив про це під час похорон улюбленої доньки Острозького Катерини у 1579 р. На той час князь уже досить відчутно заявив свою активність у церковному житті, з іншого ж боку – він був приголомшений втратою, і психологічний момент був вибраний досить вдало¹⁵⁵.

Острозький, який дуже цінував розум та ораторські здібності, прихильно поставився до Скарги та ідеї повернення до нерозділеної Христової Церкви. Це спонукало

¹⁵² Рожко В. Православні монастирі глибокого Полісся. Луцьк, 1999. С. 90–91.

¹⁵³ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 19.

¹⁵⁴ Krajcar J. Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582–1584 // *Orientalia Christiana Periodica*. 1969. Т. 35. № 1. Р. 193–214; Krajcar J. Jesuits and the Genesis of Union of Brest // *Ibid.* 1978. Т. 44. Р. 131–153. Про Петра Скаргу та його тексти див.: Тимошенко Л. Петро Скарга і Берестейська унія // *Історія релігій в Україні*. Львів, 2002. Кн. 1. С. 437–443; Stradomski J. Spory o “wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej. Kraków, 2003. S. 227–228; Starnawski J. Pisarze jezuicki w Polsce (wiek XVI–XIX). *Studia i materiały*. Kraków, 2007. S. 75–136.

¹⁵⁵ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 120.

Скаргу написати спеціальний твір “Про єдність Церкви Божої під одним Пастирем і про грецьке від тієї єдності відступництво з пересторогою і закликом до народу руського, що при греках стоїть” і присвятити його православному князю Острозькому. В посвяті Скарга вказував, що кожен, хто споглядає соромотне роз’єднання тіла Христового, особливо в наш тяжкий час, мусить сердечно пожаліти про це й засмутитися. Насамперед єзуїт пригадав (і це публічно – в передмові до видання), що у Вільні під час його проповідей навіть православні просили його записати висловлені ідеї про єдність Христової Церкви. А єпископ Валеріан показував йому руські книги, спрямовані проти Римської Церкви, тож Скарга побачив, як русь була “заморочена” греками. І ось твір Скарги з’явився. Автор присвятив його Острозькому з кількох причин. Насамперед він нагадав (знов-таки публічно), що сам Острозький після промови єзуїта на похованні Тарновського обороняв Скаргу від нападів “єретиків” і говорив про намір запросити його та домініканця Мальхера зі Львова до себе на гостину. Оскільки ж це не відбулося, то тепер Скарга в пам’ять про добру волю князя вирішив передати йому свої думки не просто на письмі, але у друкованій книзі. Єзуїт звертався до сумління князя, яке уславлене багатьма цнотами християнського життя і особливою побожністю оздоблене. Тож усе це мало би спонукати Острозького вжити дієвих заходів до поєднання народу руського з істинною Церквою¹⁵⁶.

Тут нас цікавить насамперед той факт, що єзуїти раніше за всіх відчули в Острозькому вагому силу в середовищі православної Русі/русі. У своїй посвяті Скарга проникливо писав: “Позаяк ваша князівська милість є першим у тій грецькій вірі, а родовитістю великих предків своїх і чуйністю до речей божественних, і славними цнотами, а також багатством великим від Господа Бога є обдарований, то й маєте на собі обов’язок, аби ваша князівська милість ті дари Божі на те (тобто поєднання Церков і відступ Русі від “схизми” греків. – В. У.) вжити і так ними розпорядитися, щоб слава Божа і помноженню віри християнської, і душам, кров’ю Божою покутуваним, допомогу чинити могла”¹⁵⁷. При цьому єзуїт зазначав, що певні події в родині князя вказують на Боже провидіння, яке веде Острозьких до справжньої Церкви: “Дім вашої князівської милості Західним світлом, яке на Сході згасло, освітлюватися почав”. Тобто йшлося про прийняття католицизму донькою князя Катериною та старшим сином Янушем, про їхнє приєднання “до Римської столиці й до єдиної Христової вівчарні”. Це, мовляв, – визначений Самим Господом шлях, і Острозький жодною мірою слави своїх знаменитих предків не знищить, але, навпаки, поширить її, коли собі, своїм кривим та всій Русі забезпечить спасіння в лоні “істинної Церкви Христової”. Зокрема, діти Острозького поєднали “дві слави” двох гетьманів – православного Костянтина Івановича та католика Тарновського – й показали можливість згоди двох конфесій. Єзуїт переконував князя, що той несе відповідальність за спасіння свого роду й народу, а також за єдність Церкви¹⁵⁸.

¹⁵⁶ РИБ. СПб., 1882. Т. 7. Стб. 224–225.

¹⁵⁷ Там же. Стб. 228–231; *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. С. 147–148; *Rocznik W. Piotr Skarga, philanthropist of the Counter-Reformation // Pol. Rev. N.Y., 2007. Vol. 42. № 1. P. 37–110.*

¹⁵⁸ Іншу оцінку тексту посвяти Петра Скарги див.: *Квасюк Л.* Сенс передмов-посвят князю Костянтину (Василію) Острозькому полемічних творів кінця XVI – початку XVII століть // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 77–85.

Така активна діяльність Скарги щодо “обробки” Острозького, вочевидь, була одно-значно пов’язана із різким піднесенням авторитету князя у православному соціумі Речі Посполитої. Але наприкінці 70-х років заклики Скарги подіяли на князя ледь не у зворотному ключі: він почав дедалі глибше замислюватися над проблемою внутрішнього оновлення і оживлення Православ'я. Що ж до твору єзуїта, то, з одного боку, князь доручив наближеному і поцінованому ним інтелектуалу – аріанину Мотовилу – скритикувати книгу Скарги. А з іншого боку, тираж твору, в якому зневажливо розглядалися православні святощі та схвалювалося покатоличення православних дітей, за словами самого Скарги (в передмові до другого видання¹⁵⁹), був скуплений і спалений “багатою руссю”. Оскар Халецький припускає, що це було зроблено з наказу самого Острозького¹⁶⁰. Щоправда, далеко не всі дослідники вірять у це, вказуючи на своєрідний “піар-хід” Скарги, котрий друге видання своєї книги 1590 р. присвятив уже королю, що змістило акцент на особі, відповідальній за єдність Церков у Речі Посполитій.

Троїцький монастир у Межирічі. Сучасна світлина.

Потужна діяльність Острозького на терені Православної Церкви пройшла кілька етапів від часу його оволодіння всією спадщиною Дому. Головна робота, самі ідеї та випрацювання проектів і стратегічних кроків до їх утілення припадають на другу половину 70-х років, а реалізація задуманого – вже на 80-ті. Звідси певний перекіс інтерпретації церковно-релігійної діяльності князя: те, що стало “видимим” для світу в 80-ті роки (переважно острозькі друки, зокрема Біблія), подається як певний рубіж у діяльності та системі релігійної свідомості самого Острозького. Насправді – це лише результат. Для характеристики персональних проявів як релігійності, так і “церковного вождівства” Острозького конче важливим є час зародження самих ідей. А відтак саме *70-ті роки слід вважати рубіжними для еволюції і релігійної свідомості князя, і його розуміння своєї особистої відповідальності за долю Православної Церкви в її повноті (тобто усіх вірних) в руських землях Речі Посполитої*. Таке усвідомлення прийшло з утіленням “повноти” оволодіння спадщиною Дому Острозьких, що давало право продовження батькової місії у широких масштабах життя, діяльності та позиції всієї Православної Церкви.

Це останнє твердження наражається на цитування Н. М. Яковенко листа Острозького до зятя – К. Радзивіла “Перуна” за серпень 1579 р., де Василь-Костянтин описує напад своїх загонів на чолі з Василем Загоровським та старшим сином Янушем на

¹⁵⁹ РИБ. Т. 7. Стб. 529.

¹⁶⁰ Halecki O. Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. Rzym, 1997. Т. 2. S. 65.

Чернігово-Сіверщину й спалення кількасот сіл. Дослідниця висновує, що “життя міщан-одновірців... не брав до уваги кн. Костянтин Острозький”¹⁶¹. Звідси нібито випливає, що у світлі такої “жорстокої практики” наші висновки є надуманими. Але зазначимо, що в умовах війни жодна зі сторін не думала про єдиновірців та їхні страждання (а війни ВКЛ із Московською державою тривали століттями). Під час війни релігійна совість мовчить. Хвала Богові віддається переможцями після битв, навіть якщо це були битви єдиновірців. У цьому ми бачимо переважання базових для свідомості тієї доби понять “свого” й “чужого” та ставлення до останнього як до ворога рідної землі й своєї держави. Завойовники не зупинялися і перед грабунком та пљундруванням церков, оскільки в них молилися вороги за свою перемогу, й храми за правом війни складали частину здобичі. Все це спостерігається ще від часів “золотого віку” старої Київської держави навіть у межах однієї країни та однієї митрополії. Інша річ, коли йшлося про “своє”, а тим більше про те, що взято під “крила опіки” магната. Тут діють і фактор “зовнішньої оборони”, і фактор “внутрішнього розвитку”, і мало проявлений назовні фактор індивідуальної побожності. Саме ці фактори Острозький почав активно проявляти щодо Православної Церкви руських земель Речі Посполитої від 70-х років XVI ст.

Тим самим періодом датуються також надання князя на різні церковні інституції або ж підтвердження попередніх фундушів. Наприклад, 14 вересня 1571 р. київський воєвода наказав білгородському державці Самійлові Горностаю та київському гродському писарю Андрієві Сурину вчинити справедливість по скарзі київського духовенства на захоплення церковних ґрунтів підданими київського підвоєводи Соколовського¹⁶². У вересні наступного року Острозький підтвердив володіння Михайлівським Золотоверхим монастирем Юр’ївською землею з детальним описом її меж, а у грудні воєвода у суперечці монастиря із зем’янином Максимом Паньковичем за Оришинську землю і Дівич-Гору постановив, що ці ґрунти мають належати обителі, як і острів Одрубний (постанова Острозького була підтверджена 25 липня 1578 р. Стефаном Баторієм)¹⁶³. Того ж року воєвода підтвердив права Михайлівського монастиря на острів Церковний та річку Ржавець¹⁶⁴. Золотоверха обитель вдалася до Острозького і в 1578 р., коли воєвода потвердив її права на Юр’ївську землю (куплена у Семена Мелешковича 9 квітня 1563 р.), Дівич-Гору, Либідський ґрунт із млином (фундуш княгині Ірини) і Борщовське селище (надане ще великим київським князем Михайлом-Святополком – фундатором обителі)¹⁶⁵. У 1572 р. Острозький надав новому степанському Архангела Михаїла монастирю с. Мидско з “десятиной всякого хлеба”¹⁶⁶. Близько 1574–1575 рр. князь у Старокостянтиніві передав церкві Георгія Побідо-

¹⁶¹ Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 195, 205.

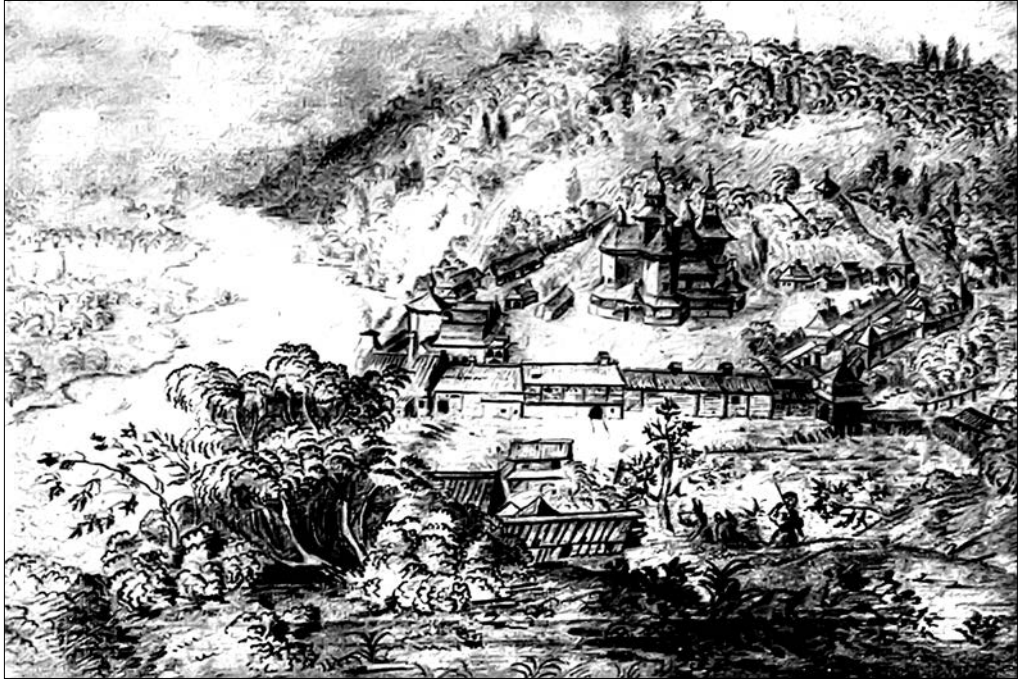
¹⁶² ЦДДАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 57, арк. 1.

¹⁶³ АЗР. СПб., 1848. Т. III. № 57, 70. С. 163, 195; СПб. ИРИ. Архив. К. 68, карт. 1, ед. 24, 25, карт. 1-Б, б/ф; ед. 26; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 15549, арк. 11; ф. 194, спр. 104, арк. 58; спр. 535 С/1763 С, арк. 15 зв.–19; СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, ед. 101, л. 13 об.

¹⁶⁴ НБУВ ІР. Ф. I, спр. 57488, арк. 183 зв.

¹⁶⁵ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отд. III. С. 46–47; АЗР. Т. III. № 70. С. 195–196; СПб. ИРИ. Архив. К. 68, карт. 1, ед. 25; НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр. 216, ф. II, спр. 15549, арк. 9; ф. I, спр. 57488, арк. 183 зв.; ф. VIII, спр. 231 (99. I), арк. 197; СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, ед. 101, л. 13 об.

¹⁶⁶ Карашевич П. Очерк истории Православной Церкви на Волыни. СПб., 1855. С. 125. Прим. 380.

Межигірський монастир. Рисунок Абрагама ван Вестерфельда. 1651 р.

носяця поля з правом осадження на них селян¹⁶⁷. Київський воєвода забезпечив виконання королівського надання від 17 липня 1578 р. Межигірському монастирю данин (медових, рибних, деревиною) з Петрівців та Вишгорода¹⁶⁸. А в 1579 р. він наказав київському урядникові Богдану Стрибилю не чіпати маєтки Буткалів та Облитки, належні Київському митрополиту, оскільки Владика має на них підтверджувальні документи¹⁶⁹. Поряд із цим Острозький своїм листом від 3 лютого 1575 р. наказував монахам київського Микола-Пустинського монастиря, аби вони не втручалися у справи маєтку кн. Остафія Ружинського-Гвоздева¹⁷⁰. Воєвода взяв на себе також питання призначення нового ігумена в цю обитель, обстоюючи перед королем кандидатуру Іоакима (згадка про це міститься у грамоті царів Івана та Петра Олексійовичів від 11 січня 1694 р.)¹⁷¹.

У 70-ті роки Острозький звертає увагу й на церковні справи на Турівщині – в маєтку, який був для нього найріднішим від дитинства. Все почалося (подібні більш ранні документи не лише фізично відсутні, а й не значаться у реєстрах турівських церков) з надання 7 лютого 1572 р. турівському священникові Дмитру Митуровичу “земли пустої”, аби той “порядне при церкви Божией служил и пилновал, и школу держал, и ставником был конечно”, не платячи податків і повинностей. Виконання цього розпорядження мали забезпечити намісник Григорій Зоря та турівський писар

¹⁶⁷ НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 11721, зошит 5, арк. 20.

¹⁶⁸ Там само. Ф. II, спр. 15549, арк. 15.

¹⁶⁹ ДА Волинської обл. (Луцьк). Ф. 382, оп. 1, спр. 1, арк. 48.

¹⁷⁰ НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр.-3, спр. 595, арк. 1.

¹⁷¹ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, д. 1027.

Семен Немильський¹⁷². 27 квітня 1577 р. Острозький звільнив від податків, данини та поборів підданих Турівської єпископії з тим, щоби Владика розпоряджався своїми маєтками “спокойно”¹⁷³. Але чи не найважливішим є вже згадуваний лист Острозького до турівського священства від 18 червня 1576 р., написаний в Острозі. Це дуже сильне послання про мораль, котре вочевидь було продиктоване самим князем, а відтак вказує на його особисті релігійно-моральні принципи. Лист стосувався “великих нерадностей” серед духовенства. Князь спирався на відомості, які неодноразво отримував із Турівщини від духовних та світських осіб. Священики вештаються по корчмах, “питя збытечного уживаєте” та інші “неподобства” чинять – і то не лише вдома, але й у самих церквах. Щодо останнього князь пояснював: “один на другого словами неучтивыми и руками некоторые з вас смеют торпаться”. Острозький суворо попереджав, що передає турівське священство під жорстку руку єпископа Кирила, котрий має всі неподобства припинити, “нерадности пострегати... и от всяких своволностей ваших все мощно повестегал”; єпископ має “грозно карати казат, ак винами духовными, яко и свецкими”. Князь зазначав, що ні в чому у справі Владики “уступатися не хочемо”, але все духовенство має виказувати йому послух, і “спротивеня” ні єпископу, ні його наміснику “делати не смели”¹⁷⁴.

Від цього часу Острозький постійно захищав майнові інтереси єпископа Кирила. Зокрема, в листопаді 1578 р. князь наказував турівським урядникам зібрати на користь Владики данини з підданих за два попередні та поточний рік і забезпечити, щоб у подальшому “в каждый рок сполна на церковь Божию выдавано было, а иначе бысте не смели чинити”. Цей наказ був написаний у самому Турові¹⁷⁵. Там же було видано й наказ Острозького від 30 листопада 1578 р. урядникам на підставі скарги єпископа Кирила на турівських жителів, які влаштовують гони на бобрів на церковному березі при с. Радилівичі. Князь наказував заборонити лови: лише єпископ має їх дозволяти й отримувати забитих тварин¹⁷⁶. Дуже цікавим є лист Острозького до адміністраторів Турова від 30 березня 1580 р., в якому переказано скаргу єпископа Кирила на турівських міщан Сергія Кореневича, Мишка Шитковича, Грицька Солоктаєвича, які в 1579 р., коли відправляли стрільців на війну під Чернігів, забрали трьох церковних коней з упряжжю вартістю в 15 кіп грошей литовських. Єпископ і князь вимагали повернути коней і в подальшому не брати нічого з церковного майна¹⁷⁷. Водночас Острозький виступав на захист майна Київського митрополита, про що свідчить уже згадуваний лист до київського урядника Богдана Стрибиля¹⁷⁸.

Діяльність Василя-Костянтина на користь Православної Церкви в усіх сферах яскраво проявилася для загалу вже у **1580-ті роки**, коли він почав брати активну участь у “кадровому” забезпеченні єпископських кафедр та митрополії, втручатися у боротьбу за найвпливовіші архимандрії та монастирі, опікуватися багатьма обителя-

¹⁷² РГБ ОР. Ф. 256, д. 72, л. 11; *Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. СПб., 1842. С. 127, 223 (тут названі також інші листи Острозького турівським урядникам щодо церков – від 15 липня 1571 та 14 травня 1575).

¹⁷³ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, акты, ед. 11.4.1 (Ф), л. 1.

¹⁷⁴ Там же. Оп. 2, карт. 14, ед. 3/1, л. 1–2 (оригінал з печаткою та підписом).

¹⁷⁵ Там же. Оп. 1, акты, ед. 24 (Ф), л. 1 (оригінал з підписом і печаткою).

¹⁷⁶ Там же. Оп. 2, карт. 14, ед. 3/5, л. 1 (оригінал з підписом і печаткою на червоному воску).

¹⁷⁷ Там же. Ед. 3/6, л. 1 (оригінал з підписом і печаткою на червоному воску).

¹⁷⁸ ДА Волинської обл. Ф. 382, оп. 1, спр. 1, арк. 48.

ми й церквами не лише у своїх маєтках, надавати допомогу братствам, заводити школи та освітні центри, а головне – коли він утілював ідею масового поширення уніфікованого й виправленого тексту Святого Письма серед вірних, і переважно світського стану. Все це не могло бути не поміченим найширшими колами як православних, так і іновірців: доволі значні успіхи в усіх цих напрямках вказували на особливу харизму Острозького. Саме відтоді формується його образ “ревнителя Православія” – насаперед у середовищі самих православних і в першу чергу їхнього інтелектуального кола.

Цей образ не цілком накладається на “реального князя” та його особистісні інвективи. Звідси ота постійна суперечка як між сучасниками Острозького, так і між істориками щодо його справжньої релігійності. При цьому всі диспутанти переважно опираються на зовнішні дії князя та враження про його настрої оточення, політиків, церковних діячів, іноземних відпоручників, кожен з яких по-своєму бачив ці інтенції князя. Саме в цьому криється “джерелознавча пастка”, оскільки Острозький з різними особами поведився по-різному, і не лише його вчинки, а й слова мали на меті створення відповідного конкретному моменту враження саме на цю особу. Сторонні ж спостерігачі збирали дуже різну інформацію і пропонували цілком суб’єктивне враження про релігійну (чи вужче – конфесійну) настанову князя. Численні “образи Острозького” церковного штибу заповнили сторінки наративних документів, звідомлень та листів, і самі ці сторінки стали предметом жорстких суперечок дослідників. Але образ чи образи церковної позиції Острозького (в широкому розумінні цього поняття), які побутували навколо нього, існували (імпонуючи чи не імпонуючи самому князю) незалежно від волі, настроїв та релігійних переживань самого героя. Звісно, як тонко зазначила Н. М. Яковенко, “тиск обов’язку”, зокрема обов’язку родового, а також обов’язку, який покладала на князя православна спільнота, змушував Острозького “тримати марку” титульного оборонця Православія. І робилося це головним чином методами політичної боротьби, що само по собі ставило таку “оборону” поза межі християнських приписів. Для виявів власної душі-християнки в Острозького залишалося дедалі менше можливостей. Чи не це поступово загнало його у замкнутий простір Чеснохрестенського острівного монастиря, де ніхто не міг перешкодити, підглядіти й по-своєму розтлумачити релігійні переживання князя та спосіб його спілкування з містичною Церквою?

Тут не можна не поставити й ще одне питання: чому саме Острозький поклав на себе таку відповідальність за все Православіє в Речі Посполитій? Адже до Берестейської унії серед 71 сенатора Речі Посполитої 42 місця займали православні та протестанти (католиків було всього 28)¹⁷⁹, а із 207 політично активних магнатських і панських родин Київщини та Брацлавщини більша частина у повному родинному складі була православною¹⁸⁰. Однак ніхто з цих родин та конкретних осіб не проявив потуги стати “релігійним вождем” православної Русі/русі. Гадаємо, що в настанові Острозького мали свій вияв не лише родинний обов’язок і наслідування діяльності батька. На час прояву активності в церковній сфері Василю-Костянтину виповнився майже полудень віку, отже, рішення розпочати велику “церковно-релігійну акцію” прийшло в результаті довгих роздумів та шукань, а відтак воно передбачало значний

¹⁷⁹ Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 34.

¹⁸⁰ Там само. С. 37–38, посилання на дослідження Генрика Літвіна у виданні “Triumfy i porazki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.” (Warszawa, 1989. S. 72–73).

власне релігійний чинник з ділянки містичної екзистенції. Ні, Острозькому не являлися видіння, його не напучував святий старець, він не давав спеціальних обітниць і, звичайно, не прагнув стати світським главою Церкви (як англійський король Генріх VIII). Але саме на Православ'ї було закорінене руську традицію в широкому розумінні – від способу релігійного життя до високих проявів мистецтва, що служило Богові. За Православ'єм стояли численні покоління предків, і занепад чи зміна цієї потужної традиції могли у принципі зруйнувати звичний мислимий та реальний світ. Відповідальність, яку поклав на себе Острозький у свої ледь не п'ятдесят років, базувалася на глибокому підґрунті. Це були відповідальність і обов'язок не лише Дому, а й персональний вибір та відповідальність.

80-ті роки XVI ст. позначені численними і результативними діями Острозького на терені церковного життя. Для актуалізації Православної Церкви на Русі він прагне застосувати все цінне, значуще, що виробили інші Церкви для власного розвою. Цим пояснюються його звернення до Рима та протестантів найрізноманітніших спрямувань. У цих західних течій Острозький волів запозичити те, що вони розробляли краще за православних завдяки своєму більш раціоналістичному загальному спрямуванню – науку, систему освіти, книгодрукування, інтелектуальні кадри. Звісно, при цьому Острозький не полишав ідеальної думки щодо досягнення єдності Христової Церкви, однак вона обговорювалася лише теоретично і виключно з представниками Папства.

Що ж до конкретної внутрішньоцерковної діяльності на православних теренах, то вона розвивалася водночас і за традиційною схемою, і в нетрадиційному напрямі – інтелектуалізації та морального очищення священства, активізації церковно-охранительної діяльності мирян.

Спочатку про традицію. Це насамперед матеріальна підтримка церковних інституцій і переважно монастирів. Князь продовжував надавати підтвердження фундушів своїх предків, але тепер нерідко додавав дешицю і від себе. Наприклад, дорогобузькому Успенському (Пречистенському) монастирю Острозький не тільки підтвердив старий фундуш, а й додав села Дроздовське, Іллінське, Монастирське (27 грудня 1582 р., дарча князя була записана на рукописній Дорогобузькій Євангелії 1530 р.; вважається, що князі Острозькі сприяли зведенню ще в XV ст. на місці зруйнованого Спаського нового Успенського (Пречистенського) монастиря)¹⁸¹. Згаданий запис, зроблений на 17-й сторінці Євангелії, вказував, що фундуш наданий за ігумена Діонісія Палеолога. Грек добре знав про канонічну заборону вписування будь-чого у Святе Письмо, однак усе-таки скористався із цієї старовинної традиції Руської Церкви, – ймовірно, з метою “освячення” дару, підкреслення його довічної недоторканності. Цей факт стане ще цікавішим, коли звернути увагу на атрибутивну помітку писця, що книгу переписано у Дорогобузькому монастирі “накладом благоверного и христілюбивого князя Василя Костянтиновича княжати Острозского старосты владимерского” (тож Євангелія становила багаточасовий за часом рукопис)¹⁸². Нарешті,

¹⁸¹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. С. 723–724.

¹⁸² РГИА (СПб.). Ф. 834, оп. 1, ед. 42, л. 17; Десятисотлетие православия на Волыни. Житомир, 1892. С. 61. Л. Рафальський датував Євангелію 1580 р. й вказував, що цю книгу витребували у Св. Синод, а замість неї в монастир було послано нову Євангелію (*Рафальский Л.* Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году. Почаев, 1872. С. 80, 85).

Костентинъ Костентиновъ **В**нѣжа **О**строго
Знакъ напроси господарнъ **А**рун мандри Дорого
 буюскін Днионисін палеколюкскъ... **Щ**осырно вписе
 ли всію Книгу свѣинъ села. Дроздо. Нѣ инъ Манастирѣ.
 Прото мы прозвѣдѣю видѣчи савшню быти для многи
 причинъ. шобъ славе для хвалы божей для певности речинъ. хчѣ
 то мѣти. и позволаемъ, а быти села вѣчно прнто мана
 стиръ зовѣти пожитками доннхъ належатимъ zosta
 вати. іакъ нѣхъ шдваницъ іасовъ запрозку нашнъ зажива.
 А если бы что села тие шдонматн смѣлз штого манасти
 ра ина свои пожито шсороча. Но такін неблагословенъ
 да съдетъ всѣнвѣкъ и всѣдѣчинъ. и зѣдѣнтиса снами
 маetz настрашномъ судн божомъ. **Л**очемъ тежъ и чое
 мѣти абы вѣто манастири чернцовой дванацеть иуста
 бы свѣтого великого **В**аснаіа при арн мандри те по
 дѣлзъ греческого набоженства мишкали. для шпра
 вокана хвалы божое и для бого моаштва за на прѣ
 ки нашн и потомки нашн вѣчнѣ и нешдмѣннѣ.
Писа **В**вострогѣ **Г**окоу **Б**ожого шнарожке
 на **І**флѣ **М**іа **Д**екаврїа **к**ѣ **І**нѣ

не можна не зазначити й того, що, крім фундуша, Острозький другу частину ліста присвячує питанню монастирського життя. Саме в Євангелії князь записав своє бажання, щоб монахи жили за Уставом Василя Великого й перебували в постійній молитві: “Хочем также и тое мети, абы в том монастыри чернцов дванадцеть оуставы светого великого Василя при архимандрите подлуг греческого набоженства мешкали для отправованя хвалы Божое и для богомольства за нас, предки наши и потомки наши вечно и неодменне”¹⁸³. Ці інтенції князя щодо суворого дотримання приписів монашого життя дорогобузькою братією, навіть його цифрова символіка (12 монахів на чолі з 13-м – архимандритом) – неймовірно цікавий прояв розуміння князем служіння в “ангельському чині”. Подібне Четвероєвангеліє XVI ст. із вкладним записом Острозького зберігалось у Волинському єпархіальному давньосховищі¹⁸⁴.

Мистецтвознавці зазначають, що за часів Острозького в 1577 та 1582 роках головний монастирський Успенський храм зазнав значних змін. При цьому наявність голосників на внутрішніх поверхнях склепіння та ліхтарика, фрагментів мурування із якісно випаленої плінфоподібної цегли дає змогу припустити, що церква була перестроєвана із давньоруської споруди, однієї з найдревніших на Волині¹⁸⁵.

Традиційно підтримувався Острозьким, звісно, й улюблений дубенський Чеснохрестенський монастир. 4 червня 1582 р. князь передав обителі чотири волоки землі “месцкое” у “старому полі” та п’ять городів з дозволом ігумену Василю осаджувати там селян, котрі звільняються від міських повинностей та мають платити усі податки лише монастирю¹⁸⁶. Ліст від 20 квітня 1583 р. (підтверджений 10 жовтня 1596 р.) давав дозвіл на безкоштовний і позачерговий помел хліба в дубенських млинах та на вирубку лісу в дубенських лісах¹⁸⁷. Спаський монастир також отримав нові надання. 14 червня 1585 р. князь розглянув скаргу ігумена Антонія на теслів Яцька, Ждана і Сидора, які найнялися будувати церкву та інші споруди в монастирі, взяли гроші, але роботи так і не розпочали. Тож князь наказав дубенському намісникові Пилипу Стубельському примусити названих осіб виконати зобов’язання, а також нагадував, що дубенські митники мають давати обителі 20 тис. топок солі¹⁸⁸. 21 червня 1588 р. Острозький знову відреагував на скаргу ігумена про те, що крупські селяни нищать Котовський гай обителі; князь заборонив такі напади під зарукою 20 кіп грошей і вказував: якщо хоч одного селянина впіймають на гарячому, то покарані будуть усі¹⁸⁹.

¹⁸³ РГИА (СПб.). Ф. 834, оп. 1, ед. 42, л. 17; Девятисотлетие православия на Волини. С. 61.

¹⁸⁴ *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир. К., 1911. С. 124.

¹⁸⁵ *Годованюк О. М.* Монастири та храми Волинського краю. К., 2004. С. 38.

¹⁸⁶ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 254 об.–255; ед. 339, л. 364, 371 об.; ед. 341, л. 171 об., 203; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 28 зв.–29; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 3–3 зв.; *Пероговський В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1538–1539.

¹⁸⁷ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 30 зв.–31; ф. 14, спр. 6905, арк. 63 зв.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 256; ед. 339, л. 364 об., 371 об.; ед. 341, л. 172–172 об., 203; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 4–4 зв.; *Щеглов М.* Историческая записка... С. 8–9; *Пероговський В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1538–1539.

¹⁸⁸ СПб. ИРИ. Ф. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 243 об., д. 339, л. 364 об., 371 об., ед. 341, л. 164 об., 203; *Пероговський В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1272.

¹⁸⁹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 245; ед. 339, л. 372; ед. 341, л. 165 об., 203; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 26 зв.–27; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв.; *Пероговський В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1272.

А 4 грудня того ж року староста дубенський Каспар Мошковський (Лушковський) отримав суворий наказ князя повернути обителі пограбоване у її мнятинських підданих майно та не брати з них “плитовщини” (гроша з голови): вони мали лише одну повинність – чистити дубенські стави¹⁹⁰. До цього документа Острозький зробив особисту дописку: “а strony плитчину естли бы люди мятынцы и перво плитчину не давали, абы и теперь не дали, до новых речей я не рад абы накладено”¹⁹¹. У княжому лісті того ж дня йшлося про тиск місцевої влади на малинських підданих монастиря, у яких відбирали коней та інше майно; грабіжники мали все повернути та бути покарані роботами на копанні ставків¹⁹².

Саме у 80-ті роки Василь-Костянтин проявляє предметне піклування про сім острозьких церков: Богоявленську замкову, Василівську, Миколаївську, Пречистенську, Борисоглібську, Онуфріївську, Троїцьку¹⁹³. У 1582 р. в родовому гнізді князь заснував новий монастир Святої Троїці¹⁹⁴. Вже у XIX ст. тут при знесенні єзуїтської каплиці було знайдено плиту із написом: “Волею и помощию милостивейшего Бога славимаго в Троици боголюбивый (благословенный? благодаренный?) господар (господарь?) Василеи княже Острозское воевода киевский създа святыи сии храм и наречется (во имя) Святыя и нераздельныя Троица аминь”. Пантелеймон Юр’єв додавав кінцівку з датою: “Року от рождества Господа нашего Исуса Христа АХА (1601)”¹⁹⁵. Проте, як і більшість інформації, наведеної Юр’євим, ця приписка викликає думку про її штучне “додавання”. Після віднайдення цю плиту вмурували у стіну ризниці житомирського Преображенського кафедрального собору¹⁹⁶. Варто підкреслити посвяту монастиря Святій Троїці, котра ніби промовляла проти антитринітарної ідеї – і саме тоді, коли Острозький активно спілкувався з антитринітаріями, запозичуючи їхню освітню систему. Отже, для князя форми і методи праці на терені Церкви абсолютно не означали перейняття власне релігійних ідей; навпаки, непорушність православних догматів підкреслювалася творенням нових православних осередків для містичного прояву віри і духовного порятунку людності. Як ми вже зазначали, при Свято-Троїцькому монастирі князь згодом заснував шпиталь для “людей добрых і побожных, які б мали хвороби та були нужденні”. У 1585 р. князь надав обителі м. Сураж, села Турів, Оносковичі, Ходаки, Зеньки, Ізерно, Тетерів¹⁹⁷. Шпиталем мало завіду-

¹⁹⁰ *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1273.

¹⁹¹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 372; ед. 341, л. 165, 203; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 64 зв.

¹⁹² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 244.

¹⁹³ *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. С. 661–666.

¹⁹⁴ *Петров Н.* Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии // ВЕВ. 1865. № 5; *Рафальский Л.* Свято-Троицкий храм, бывший в г. Остроге на Волыни // ВЕВ. 1883. № 23–24. С. 669–681, 696–707; *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. С. 666.

¹⁹⁵ *Юрьев П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1. Машинопис (ОДІКЗ. Фонди. Кп. 15905/ УІ К1740. С. 94-а).

¹⁹⁶ *Рафальский Л.* Свято-Троицкий храм в г. Остроге на Волыни // ВЕВ. 1882. № 5. С. 117; 1883. № 23. С. 673; № 24. С. 31; *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. С. 666.

¹⁹⁷ *Рафальский Л.* Свято-Троицкий храм... С. 669–681, 696–707.

вати міське самоврядування, а опікунами призначалися Олександр Острозький та Владика Турово-Пінський. На утримання (як традиційно постулюється дослідниками, – спільно з академією, хоча ми маємо в цьому сумнів) виділялося м. Сураж із сімома селами. Це надання (від 14 лютого 1585 р.) було підтверджене королем Стефаном Баторієм вже 25 лютого¹⁹⁸.

Дерманський монастир також отримав княжі розпорядження. 4 травня 1580 р. Острозький наказав управителю Івану Федорову звільнити від робіт білашівських бояр і готувати їх до військової служби¹⁹⁹. 1 вересня 1585 р. та 21 липня 1588 р. князь видав ще два листи монастирю, зміст яких невідомий, оскільки вони лише коротко згадуються в реєстрі²⁰⁰.

В новому місті Костянтинові (Старокостянтинові) князь заклав загалом шість церков, із них дві муровані – замкова Троїцька, на утримання якої фундатор передав с. Іршики і частину прибутків міської пекарні, та Успенська²⁰¹. 25 липня 1580 р. князь наказав на трьох рівненських священників щороку давати з княжих зборів по шість кіп грошей литовських і три добрі кожухи, дозволив їм молоти без черги і міри зерно та вільно ловити рибу²⁰².

Іншим проявом традиційної діяльності Острозького щодо Православної Церкви було протегування певних осіб на зайняття духовних “посад”. Наприклад, князь активно втрутився в долю найбагатшого і найвпливовішого на Волині жидичинського Свято-Миколаївського монастиря. Боротьба за архимандрію в ньому за активної участі Острозького розпочалася в 1580 р. Упродовж десяти років майно і землі монастиря використовував для власних цілей єпископ Іона Борзобогатий-Красенський. Однак 28 травня Василь-Костянтин виклопотав привілей Стефана Баторія про надання обителі єпископу Меглинському Феофанові Греку. З подачі князя королівський привілей повідомляв, що Іона сильно зменшив прибутки й добробут обителі та братії, тож новий настоятель мав би “примножити пожитки” монастиря, котрі “ку великому знищенню пришли”. Тут варто задатися запитанням: чому Острозький саме в 1580 р. вдався до заміни настоятеля Жидичинської обителі та ще й грецьким ієрархом? Із привілею виглядає, що він піклувався про обитель, її добробут та повернення колишнього статусу шанованої святині, тобто йшов слідами батька. Ігор Мицько переконаний, що й Феофан Грек був обраний не випадково: його спеціально запросили на Волинь в період підготовки видання Острозької Біблії²⁰³. Утім, в такому разі Феофан мав би бути поселений ближче до Острога в котромусь із патрональних монастирів Острозького, аби брати безпосередню участь у роботі. Проте Жидичин на той час був у королівському подаванні, розорений Іоною та віддалений від острозького інтелектуального центру. Тож, на наш погляд, проблема залишається нез’ясованою, як і те, чому Острозький згодом відсторонився від ведення “війни” за монастир Св. Миколая.

¹⁹⁸ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 97.

¹⁹⁹ Мицько І. Е. Новые документы о пребывании Ивана Федорова на Волини. С. 195.

²⁰⁰ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 279; *Иерофей, еп. Острожский*. Историческая записка о Дерманском монастыре // ВЕВ. 1873. № 8. С. 282–301; № 9. С. 320–334.

²⁰¹ *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание... Т. 4. С. 44–47.

²⁰² *Пероговский В.* Церковь православная в Ровне // ВЕВ. 1880. № 25. С. 1153–1154.

²⁰³ *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 114.

3 серпня 1580 р. служебник Острозького Михайло Боровицький вніс названий привілей у луцькі гродські книги, надавши пергаменний оригінал²⁰⁴. А перед тим (29 травня) був направлений спеціальний королівський лист луцькому старості Олександру Жоравницькому про пожалування архімандрії Феофану та з наказом увести єпископа у володіння²⁰⁵. Це розпорядження дублювалося й на ім'я київського воєводи²⁰⁶. Наприкінці червня на свято Петра і Павла кн. Острозький зі своїм загоном з наказу короля наїхав на жидичинський Св. Миколая монастир та його села Буремець, Підгайці, Боголюбів і залишив скрізь залого, щоб не допускати до монастиря і його маєтків єпископа Іону та реально передати обитель Феофанові Греку²⁰⁷.

30 червня Іона подав скаргу на князя до луцького гродського суду, вказуючи, що Острозький привів у монастир татар-“поганців”, пограбував “сребро, золото, цын, медь, кони, быдло рогатое, волю, корови и иньший малый добыток” (загалом завдав шкоди на 8 тис. кіп грошей литовських); при цьому єпископ посилався на привілей Жигимонта II Августа 1569 р. щодо його права керувати монастирем²⁰⁸. Розгляд справи відбувся 1 серпня²⁰⁹. Іону представляли його родичі – Іван Красенський (луцький мостовничий) та Василь Красенський (королівський секретар), а київського воєводу – острозький староста Михайло Павлович, Якуб Мошенський, Андрій Романовський, Андрій Заленський та Михайло Боровиковський-Романовський. Служебники князя заявили, що Острозький не повинен відповідати на позов Іони з кількох причин: 1) єпископ образив князя, “якобы его милость, княжа пан мой, не маючи жадного взгляду на звирхность его королевской милости, покой права посполитого, а на вольности шляхетские, а на констытуцьи сеймове”, відібрав архімандрію, а оскільки це питання честі, то його має судити лише король; 2) суперечка стосується права подавання монастиря та його маєтків, що також є компетенцією самого короля; 3) Острозький “не хтивостью, моцью, ани гвалтом”, а відповідно до королівського листа передав обитель Феофану і нічого не привласнив (при цьому демонструвалися відповідні привілеї та листи). Іван Красенський не знайшов нічого кращого, як заявити, що закон дозволяє писати позови так, “яко ся кому станет, и яко его болит”. Далі він стверджував, що королівський лист на передання обителі Феофану опертий на недостовірну інформацію, ніби Іона монастир “в опеце мел”, тоді як із 1569 р. він цілком володіє обителлю з позитивним правом розпорядження. До того ж, згідно з правовими нормами, перший за часом надання привілеїв (1569), мовляв, важливіший за другий (1580), та й світські й духовні уряди не повинні надаватися іноземцям. Повірені ж Острозького наполягали на тому, що дані питання стосуються виключно королівського суду. Вислухавши всі аргументи, староста луцький О. Жоравницький постановив: кн. Острозький нічого не перебрав на себе, виконуючи королівський наказ про передання монастиря, тож суд не може “пересужати и ламати” королівське надання. Врешті справу було передано до сейму²¹⁰.

²⁰⁴ Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 25. С. 138–140.

²⁰⁵ Там само. № 26. С. 140–142.

²⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 217–217 зв.

²⁰⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 25. С. 138–140; № 27. С. 142–143.

²⁰⁸ Там само. № 27. С. 142–143; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22598, арк. 4 зв.

²⁰⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 28. С. 144–152; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 340, л. 300 об.

²¹⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 28. С. 144–152.

Іона не надто сподівався на результат судової тяганини, тому намагався повернути монастир силою, що викликало скаргу Феофана та його заяву про передання обителі під опіку і захист кн. Острозького²¹¹. 5 грудня 1580 р. на прохання магната король офіційно надав монастир “для лепшого порядку” “в опеку и оборону” Феофанові Греку “до его живота”. Таким чином, Луцько-Острозький єпископ Іона Борзобогатий-Красенський втратив посілості обителі, а кн. Острозький отримав зобов’язання захищати Феофана Грека від нападів Іони та його сина Василя, які пограбували монастир (“великое распрошене скарбов церковных и знищенье именей того монастыря учинил”). У королівському лісті йшлося про те, що ніхто не має зважати на попередні привілеї, видані Красенському, але монастир від нього “мощно боронити”²¹². Попри все це Іона на якийсь час силою повернув собі монастир та його маєтки. 10 листопада 1581 р. король повторно потвердив право на монастир Феофана Грека²¹³. Та Іона не вгавав і разом із сином Василем знову напав на монастир. 23 листопада 1582 р. Стефан Баторій уже вкотре видав привілей на обитель Феофанові, де було вказано, що Іона “великое уменьшене и роспрошене, так в скаргах церковных, яко в отдаленно заменою и розным способом именей и иных пожитков до него належачих, учинил”; тож, “не терпечи далшого уменьшеня и распрошеня добр того монастыря, а хотячи его в давный и звыклый порядок привести, а уменьшенные пожитки привернути и размножити”, за порадою “некоторых панов рад наших” передає обитель Феофану, “о которого вере, цноте, учытивом захованю и животе добрую ведомость маем”²¹⁴. Зрозуміло, що вся ця інформація потрапляла до короля від головного протектора Феофана – кн. Острозького. У цьому сенсі він дійсно продовжував лінію батька щодо опіки над волинською святинею – Свято-Миколаївським монастирем.

Однак Іона не збирався поступатися вельми прибутковим місцем. Феофан був вкотре видворений з обителі й оскаржив дії противника в суді, вказуючи на вбивство двох монастирських слуг та побиття й пограбування інших підданих. 18 лютого 1583 р. Стефан Баторій наказав Іоні підкоритися королівському рішенню, прозвітувати перед луцькими урядами – волинським каштеляном Михайлом Мишкою Варковським та луцьким старостою Олександром Пронським – щодо використання монастирських маєтків та прибутків з них; урядники ж мали скласти повний інвентар рухомого й нерухомого майна обителі²¹⁵. Тим часом Феофан виїхав до столиці з метою особисто клопотати перед королем. Скориставшись цим, Іона із сином у ніч на 8 липня 1583 р. знову захопили монастир, при цьому Василь “первей у броне ворота вырубат и острог выламат казал”, пограбував слуг та гостей Феофана²¹⁶. Тож 27 серпня з наказу короля тепер вже кн. Олександр Пронський видворив Красенського з монастиря, вибивши вночі в’їзну браму, понівечивши слуг Владики та забравши усе церковне майно. Однак Іона все ж залишився володарем обителі, в якій і мешкав. Лише 18 грудня монастир був знову (втім, не надовго) переданий Феофану. Вщент погра-

²¹¹ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 1365–1430, арк. 118–121.

²¹² ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 168; Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 29. С. 152–154; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22598, арк. 4 зв, спр. 22602, арк. 13–14 зв.

²¹³ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22599, арк. 3 зв.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 340, л. 300 об.

²¹⁴ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 31. С. 157–159.

²¹⁵ Там же. № 32. С. 159–162.

²¹⁶ Детальний опис подій див.: Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя). К., 2009. С. 24–32.

бована обитель стояла жахливою пустою: у старовинному духовному центрі Волині перебували лише священник Томило та пономар; Владика полишив “монастир голый, не оставивши в нем ничего”. 10 травня 1584 р. Пронський знову відібрив монастир у Іони, а в серпні наказав викопати прах сина Іони Петра з дружиною та викинути за стіни обителі; окрім того, Пронський окопав монастир ровом і залишив цілий загін для його оборони²¹⁷. Стефан Баторій оголосив Іону Борзобогатого-Красенського, його сина Василя та онука Михайла Гулевича банітами, проте 15 лютого 1585 р. відтермінував баніцію з метою вчинення суду за скаргою Феофана, якого Іона знову вигнав з монастиря, здійснив “скровавене дому монастырского и зранене слуг и приятелей” архімандрита²¹⁸.

Згодом до боротьби за монастир долучився Львівський єпископ Гедеон Балабан, котрий 9 травня 1585 р. отримав королівський привілей на Жидичинську обитель, 8 серпня захопив її та посадив там свого брата Василя. На той час Феофан був у Луцьку, де подав скаргу та заявив, що вклав 2 тис. кіп власних грошей у будівництво млина і водогону в монастирі²¹⁹. Дивно, що у привілеї Стефана Баторія йшлося про “вакуючу архімандрію” по Іоні Красенському (?!), і 6 вересня 1586 р. новий король Жигимонт III підтвердив це надання Гедеону Балабану, так само вказавши на “вакування” архімандрії по смерті Іони. Тож архімандритство Феофана Грека було забуте в обох королівських привілеях²²⁰. Оскільки Острозький не втрутився у цю справу, очевидно, що вона була здійснена з його мовчазної згоди²²¹. Коли 25 грудня 1586 р. Балабана вводили у володіння монастирем, там мешкав лише один піп Федір, не збереглось жодної документації, а Федір посвідчив, що всі привілеї, золотий воздвижальний хрест (більше 1 тис. червоних золотих), срібно-позолочений з дорогоцінними каменями келих, три інші келихи, дискоси та інше начиння – “все тоє покрадено есть с церкви за державы небожчика Ионы Красенского”²²². Старовинна обитель, якою свого часу опікувався Костянтин Іванович Острозький, була цілком розорена.

У 1585 р. В.-К. Острозький виступив головним лобістом у питанні призначення на Луцько-Острозьку єпископію Кирила Терлецького. 25 березня князь звернувся до луцьких священників із проханням опікувати спустілу резиденцію Владики. З цією метою він послав “каплана Грегора” (протопопа дубенського) та Кшиштофа Риминського, вповноважених управляти єпархією, та наказав священству підкорятися їхнім

²¹⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 40. С. 189–191.

²¹⁸ Там же. № 41. С. 191–193.

²¹⁹ Там же. № 42. С. 193–195.

²²⁰ Там же. № 50. С. 221–223.

²²¹ Для детального опису історії жидичинського Св. Миколая монастиря див. копійарій його документів: СПб. ИРИ. Архив. Кол. 52 (Доброхотов), книги, ед. 340, л. 256–453 (документи за 1491 р. – XVIII ст.). Пор. іншу візію: *Горін С.* Боротьба за Жидичинську архімандрію у другій половині XVI ст. // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Історичні науки. К., 2006. Т. 52. С. 4–13; *Його ж.* Жидичинський Свято-Миколаївський монастир. С. 24–33. Дослідник вказує, що в 1585 р. під час конфлікту Львівського єпископа Гедеона Балабана з католицьким архієпископом Яном Соліковським Острозький “переконався в чеснотах Гедеона і зрозумів, що кращого настоятеля для Жидичинського монастиря... не знайти” (Там само. С. 34). Щодо “чеснот” Гедеона Балабана наведемо конкретні приклади далі, тож з цією версією погодитися важко.

²²² Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 53. С. 232–234.

розпорядженням²²³. Управителем маєтків луцької кафедри (зусиллями Острозького ще 1583 р. з наказу короля кафедрі були повернуті відібрані володіння) князь призначив свого служебника Григорія Петриковича та в допомогу йому – Федора Савотяновича²²⁴. Тим часом князь клопотав перед королем про привілей для Терлецького. Звістки про це містять “антагоністичні” джерела: лист Яна Замоїського до Петра Тилицького від 8 квітня 1585 р. та знаменита “Пересторога”²²⁵. Введення Терлецького у володіння єпархією почалося 9 вересня в соборній церкві Іоанна Богослова в луцькому замку, а впродовж листопада він був уведений в земельні володіння єпископії. З дозволу Острозького йому були передані також острозька замкова Богоявленська церква та всі приострозькі маєтки кафедри (Будораж, Бушче, Півче, Мізоч Старий і Новий, Точивеки, Жабче), а також церква Василя у Володимирі. Новий єпископ нарікав, що усі володіння знайшов “зубожонные, двory покажонные, погнилые, люде разогнанные, знищонные, и праве оно владыцтво спустошоное”²²⁶. Виявилось, що невістка Іони (дружина Василя) перед смертю єпископа вивезла майже всю ризницю та скрині з привілеями, забрала з церкви Іоанна Богослова великий золотий обсіпаний каменями хрест, вийняла дорогоцінне каміння з окладу чудотворної ікони Богородиці (все це було продано у Гданську за 600 талярів). Забрала вона й Катерининську Євангелію в срібному окладі, на сторінках якої були вписані привілеї та фундуші. Вивезено було також дзвони, книги, образи, навіть залізне клепало для виготовлення сокир²²⁷.

Новому Луцькому єпископу довелося змагатися не лише за майно, а й за саму кафедральну церкву: в ній за Іони старостою луцьким було складено кілька десятків поставів ліонського сукна, тож виявилось неможливим вести службу Божу, та й сукно псувалося від вологи (вочевидь, Красенський узагалі не служив у храмі)²²⁸. Однак у Луцьку Острозький не був господарем, тож і не міг реально допомогти Терлецькому. Натомість у межах власних маєтків та урядових прерогатив він попервах усіляко підтримував владні функції та авторитет Владики. Наприклад, 16 червня 1590 р. Острозький розіслав лист урядникам своїх володінь стосовно заборони порушення ними права духовного суду єпископа. Князь досить емоційно наголошував, що духовенство перед єпископом “жалосне ускаржаючися, иж деи некоторые з вас сами, и слуги, и наместники ваши прикрости им, станом духовным, выражают, бьют, грабят, в везенья сажают и, будучи инших религей, на деспект законowi святому нашому, поборы им злецаете выбирать, умыслне, им на возъгарду, приправуючи о присяги, и от повинъности их и от фалы Божое отрываете и перед собою их ку праву становите, кажете судити, рядити, што вам не належи”. Більше того, урядники приймали мандрівних попів, навіть позбавлених священства, надавали їм парафії, тобто “вы сами оповедаетея быти владыками им”. Острозький суворо наказував, щоб від цього

²²³ НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 656, арк. 27, 54.

²²⁴ Там само. Арк. 26–26 зв., 29, 54.

²²⁵ Див.: Тимошенко Л. Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // *Studia z dziejów i tradycji metropolii Kijowskiej XII–XIX wieku*. Lublin, 2009. S. 195.

²²⁶ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 43, 45. С. 195–196, 199–204.

²²⁷ Там же. № 46. С. 205–212.

²²⁸ Там же. № 54. С. 234–235. Про самий храм див.: Малевская М. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Луцьк, 1999. С. 108–124.

часу ніхто з урядників “в чин иерейский нечим ся не вступовали, не судили и ими не ряздили, и жадного дела до них не мели... Протопопы, презвитери все, архимандры-тове и игуменове, дияконы, калугеры, слуги церковные все, проскурницы, слепые, хромые, недугучие и все убозство, во всяких справах и в распустах веньчалных, до тых всех абысте ниякого дела не мели, их не судили, не ряздили, и ни чим ся не вступовали, бо то все суть sprawy, епископом належачие, а не вам светским”²²⁹. Ми зумисне наводимо такі розлогі цитати з послання Острозького. Вони виразно вказують на канонічний напрям думки князя, котрий заперечував потворні форми тогочасного ктиторства з правом подавання й перебирання світськими особами функцій духовного суду, особливо щодо шлюбів та розлучень. Це “церковне мислення” Острозького доволі важливе, й воно мало реальний прояв, утім, лише в межах володінь Дому.

Поряд із цим князь не виявив відкритої підтримки Кирила Терлецького у його суперечці з луцьким старостою Олександром Семашком²³⁰. Останній узагалі не допускав єпископа до замку та кафедральної церкви Іоанна Богослова, де “тіла змерлих господарей християнських великих князей руських лежать і гроби їх суть”. У 1591 р. староста навіть не дозволив служити в храмі на Пасху. Згодом слуги Семашка впустили Терлецького до єпископської резиденції (за це Семашко так сильно їх побив, що один з них помер) і два дні не випускали, йому довелося голодувати й терпіти спрагу, оскільки жодних харчів і навіть води там не було. Владика геть змерз і знепритомнів. А в пасхальну неділю Семашко з’явився в церкві, де “танцы и иншие игры себе ку воли мел”, наказав гайдукам стріляти по церковній бані та хресту й понівечив образ Іоанна Богослова. Коли ж Терлецький вирішив підновити храм і завіз для того дерево, Семашко забрав його собі та наказав не пропускати в замок вози із будівельними матеріалами.

Судовий процес Терлецького проти Семашка провадився влітку 1591 р. Семашко заявляв, ніби Терлецький увірвався до замку з озброєним загоном, тож староста мусив ужити заходів. Луцький возний засвідчив перед судом, що все це обман, бо староста завжди виступав агресором стосовно Терлецького. Судовий процес тривав довго. Єпископ подав вісім позовів щодо Семашка, але той і далі діяв звичними силовими методами. У грудні підлеглий Семашку, але служебний Острозькому луцький війський Ждан Боровицький пограбував майно Терлецького – і то не лише у дивний спосіб, але й, що важливо, у самій єпископській резиденції! Боровицький, який водночас був острозьким старостою, поширив чутку про смерть єпископа (на той час він виїхав у справах до Судомира), прибув на його острозький двір, вигнав слуг, забрав усе рухоме майно із запечатаних Терлецьким перед від’їздом комор. При цьому Боровицький нічого не взяв із церковної ризниці, але пограбував особисті скрині єпископа та взяв 600 кіп грошей. Свідки, священники Воскресенської та Онуфріївської церков, оповідали, що староста наслав гайдуків на єпископську резиденцію вночі, і вони вломилися до неї з боку Пречистенської церкви. Цікаво, що після грабунку гайдуки привели попа Троїцької церкви Никанора, аби він стеріг двір єпископа.

Тож мовчанка кн. Острозького стосовно конфлікту Терлецький – Семашко не була випадковою? Без його відома Боровицький навряд чи наважився б на таку зухвалу

²²⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 64. С. 268–269.

²³⁰ Подальший виклад подій подаємо за судовими матеріалами: Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 70–79. С. 290–332; Боротьба південно-західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 106–108.

акцію. Якщо в луцькому замку господарем був лише староста, проти якого Острозький нічого не міг вдіяти та й не мав на це законного права (все мало вирішуватися лише через суд), то в Острозі єдиним господарем був лише князь. На жаль, судові книги не містять продовження справи Терлецького проти Боровицького. Є лише заява від 22 червня 1592 р. щодо мирової між Терлецьким та Семашком. Проте наведені факти, ключем до яких є “острозький напад”, однозначно засвідчують не просто відсторонення Острозького, але доволі вороже його ставлення до Терлецького від початку 1590-х років, що радше за все пов’язано з таємними унійними переговорами Владики.

Варто сказати кілька слів про адміністративну діяльність Луцько-Острозького єпископа “під боком” кн. Острозького. Насамперед Терлецький узявся за упорядкування храмів і своїх резиденцій: відбудував Луцьку кафедру “і вежу поставив”, звів нові та поремонтував старі церкви й монастирі в Дутищах, Жабчому, Колодязі, Піркуовичах, Річиці, спорудив новий єпископський двір в околиному замку Острога (1595–1598 рр.). Разом із тим Терлецький не допустив до створення у своїй єпархії жодного церковного братства за весь час свого пастирства. Дослідники зазначають також участь Владики у книговидавничій справі. Зокрема, його коштом у Вільні вийшли книги – Максима Грека “О крестном знамені” (1585 р., одразу по номінації Терлецького на Луцько-Острозьку кафедру), “О хиротонії” (між 1586–1593 рр.). Собор 1591 р. саме на Терлецького поклав обов’язок відповідати за роботу віленської та львівської друкарень (він мав добирати тексти для друку, контролювати їх та збирати кошти на видання). Терлецькому приписується й рукопис “Архиєратикона Киевской митрополії”. А Гедеону Балабану він обіцяв надіслати із власної бібліотеки “книгу бесед”. Тож адміністративна діяльність Кирила Терлецького та його книголюбів оцінюються нині доволі високо; більше того, все це нібито вказує на відсутність у Владики приписуваних йому вад – жадібності, здириництва, використання церковних коштів на власні потреби, слабкого інтелектуального розвитку тощо²³¹.

Тут ми дещо відійшли від хронологічного принципу, тобто розгляду 80-х років XVI ст., оскільки цього потребував сюжет протегування Острозьким Терлецького від середини 80-х і різкої зміни ставлення до Владики з початку 90-х років.

Непростими були стосунки Острозького і з Володимирським єпископом Феодосієм Лазовським, який “прославився” своїми неблагочестивими вчинками: наїздами на чужі володіння, захопленням маєтків, власноручним побиттям людей тощо. Князь усе ж зміг умовити єпископа зробити благу справу для єпархії. 25 липня 1588 р. Владика Феодосій “за напomenем велможного пана Костентина княжати Острозького” видав лист про благоустрій соборної церкви у Володимирі (“вельми ошарпаны”) та заснування при ній училища. Задля цього єпископ виділив прибутки з Озерян та 11-ти поселень. На ці кошти мала бути відремонтована церква, відкрита лікарня і школа для дітей та мали утримуватися два проповідники (“для науки и проповеданя слова Божого”) і два бакалаври для викладання (“для науки деток малих”: один викладав грецьку, другий – церковнослов’янську мову), а також два-три дяки та “хлопчат и певаков килка”. Єпископ передавав для школи кам’яницю та дерев’яний будинок для бакалаврів і на шпиталь²³².

²³¹ Детальніше див.: Тимошенко Л. Діяльність єпископа Кирила Терлецького... С. 203–207.

²³² Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 55. С. 235–239.

За традицією ж Острозький допомагав церковним структурам і поза межами Острожчини. Так, відповідно до постанови Стефана Баторія від 25 квітня 1580 р. київський воєвода виступив в обороні володінь Межигірського монастиря від наїздів світських землевласників (у тому числі київських підвоєвод Остафія Ружинського та Матеуша Воронєцького)²³³. Того ж року Острозький виніс вердикт на користь монастиря у його суперечці за володіння частиною ґрунтів у Петрівцях та наказав відновити межу²³⁴, пізніше він постійно захищав монастир від зазіхань петрівчан²³⁵. 2 грудня 1581 р. воєвода виділив для утримання київської церкви Богородиці Пирогощі та протопопа Івана (Матеребозького) гору Щекавицю з полем на ній. Це була відповідь на прохання протопопа, який клопотав перед Острозьким: “иж тая церковь Матер Божия у Киеве вельми убога, никоторых доходов ку неи нет, при которой он мешкаючи и не маючися чем выживати”. Воєвода повідомив намісника Остафія Ружинського, що, “видечи в том слушную прозбу”, дозволяє гору Щекавицю орати і “вживати в пожитков себе”, за що протопоп “водле порядку звыклою хрестьянскою закону греческого за господаря и за нас Бога просити”. Щоправда, згідно з припискою від 26/27 вересня 1585 р. на самому документі, протопопу було залишено лише поле, а сіножать передано київським кравцям, кушнірам і ковалям. 12 грудня 1588 р. Острозький знову розглянув це питання й наказав відвести протопопу Івану ниву та сіножать на Щекавиці²³⁶. 2 жовтня 1583 р. (в інших копіях – 12 жовтня 1586 р.) Острозький підтвердив право Михайлівського Золотоверхого монастиря на володіння с. Глеваха з сіножатями та бортним деревом (куплене 24 грудня 1563 р. у Степана Гринкевича)²³⁷. Упродовж 1588–1590 рр. київський воєвода розглядав скарги ігумена Микола-Пустинського монастиря Никифора Тура на кн. Олександра Вишневецького (про захоплення Черленківського ґрунту й приєднання його до Канева) та на знатного киянина Василя Ходіку Кобузевича Криницького, про що йтиметься дещо нижче²³⁸.

Окремими розпорядженнями на ім'я свого київського намісника кн. Матеуша зі Збаража Воронєцького (від 27 березня 1588 р.) та підвоєводи Яна Аксака князь наказував не чинити шкоди митрополичим володінням та охороняти їх від нападників. Це була відповідь на скаргу києво-софійського митрополичого боярина Андрія Залеського: у нього відібрали половину ґрунту на Гнильці та одного холопа – все це пе-

²³³ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 15549, арк. 14, Ф. I; спр. 2442, арк. 22 зв., 33–33 зв.

²³⁴ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. Отд. 3. С. 142–143.

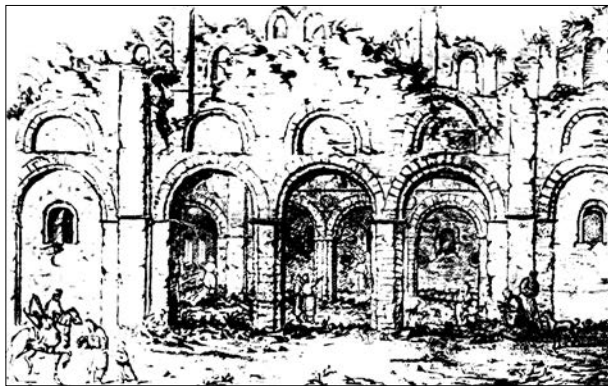
²³⁵ ІР НБУВ. Ф. I, спр. 2442, арк. 34–35.

²³⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отд. 3. № 26–27. С. 47–48; *Фундуклей И.* Обзорение Киева в отношении к древностям. К., 1996. С. 106–107, прим. 71; *Monumenta confraternitatis Stauropeigianae Leopoliensis.* Leopoli, 1895. Т. 1. № 67. Р. 88–89; АЗР. Т. III. № 130. С. 269; ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 62, арк. 1–2; *Головацький Я. Ф.* Львовское ставропигиальное братство и князь Острожский // *Временник института Ставропигийского.* Рок I. Львов, 1866. № 13–14. С. 83–84; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 25, л. 1; ед. 26, л. 1; ед. 27, л. 1 об.; *Антонин, иеродиакон.* Киево-Подольская Успенская соборная церковь. К., 1891. С. 10–11.

²³⁷ НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 231 (99. I), арк. 197.

²³⁸ Там само. Ф. КДА, спр. Петр.-1, спр. 219, арк. 11 зв.–12; Петр.-3, спр. 595, арк. 1–2; ф. II, спр. 20858, арк. 3; РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, ед. 591, л. 1–4.

рейшло до сіранівського маєтку Воронецького. Залеський просив Острозького про допомогу: “Жодал нас, абыхмо ему такового бесправья от тебе терпети не допущали”. Воєвода наказував повернути маєток, якщо він привласнений незаконно, або ж судитися, що було вже запропоновано наміснику, але “вы на тоє писанье нашо мало дбаючи, еще большие кривды ему чините”. З іншого боку, митрополичий намісник Богущ Глебович скаржився на мировицьких козаків, які нападають на митрополичі маєтки. Воєвода наказував і в цій справі “справедливость вчинити”²³⁹. Разом із цим митрополит Оницифор Петрович Дівочка також отримав лист воєводи від 29 червня 1584 р. щодо скарги Семена Рожновського за “опорочение” митрополитом його самого та його дружини “в неакомсь злодействе” (суть цієї цікавої справи невідома, вона згадується лише в коротко анотованому переліку документів)²⁴⁰. А 11 травня 1589 р. Острозький покликав до свого суду київського підкоморія Щасного Харлинського згідно зі скаргою митрополита Оницифора Дівочки про наїзд Харлинського на його маєток Унин²⁴¹.

Софія Київська з південного фасаду. Малюнок Абрагама ван Вестерфельда. 1651 р.

Тут знову порушимо хронологічний принцип, оскільки мова йде про Київ та його святині, якими князь мав опікуватися з 1559 р., коли став київським воєводою; принаймні саме він мав вирішувати всі суперечки щодо землі та майна, котрі стосувалися церковних структур. Нагадаємо, що збереглося найбільше документів про опікування Острозького Михайлівським Золотоверхим монастирем (підкреслимо: не Печерським, де лежали його предки). Однак цей кількісний вимір числа документів – не показник: важливою є саме “якість” фондуша, особистого фондуша князя, а не вирішення їм простих судових суперечок в ролі київського воєводи. Це листи, які підтверджують такі монастирські володіння: на острів Одрубний і озера Петрикове і Плоське, джерело Тисяцьке і сіножаті біля р. Радунки (12 січня 1560); на с. Голубовичі (21–24 серпня 1561); про обмін Голубовичів на Золотківську землю (9 лютого 1562); на Орининську землю і Дівич-гору, яку відібрав київський зем’янин Максим Панкович, але служебники, послані князем (Ян Вегура, Сидір Яковицький, Семен Макиша – поіменний перелік служебників рідкісний) на чолі з намісником Василем Раєм повернули маєток монастирю і описали його межі (8–12 грудня 1572); на Юр’ївську землю, яка була надана давно (за заповітом київського міщанина Семена Мелешковича), але через епідемію та смерть ігумена й монахів документи пропали, князь же, “маючи оный лист наш на памяти и взявши прежную ведость в оной земли границы”, підтвердив попереднє надання (9 вересня 1576, повторно 9 вересня 1587);

²³⁹ Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 185. С. 219.

²⁴⁰ НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр.-1, спр. 216, № 366, Ф. Київської художньо-промислової виставки, спр. 94 (Щеглова), арк. 195; СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, д. 61, л. 35.

²⁴¹ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 120, л. 1–2.

вирішення суперечки ігумена Стефана (чи Іосифа) з Павлом Яновичем Монтвидом Дорогостайським про розорення ним Юр'ївського ґрунту і збитки на 5 тис. золотих польських (23 жовтня 1598 чи 20 вересня 1599) та інші його напади на монастирські маєтки (12 лютого 1602); позов воєводи до суду Миколи Харлінського за його наїзд на монастирські озера Подворне та Осетрицю (24 серпня 1602); ліст на право обителі отримувати з підданих чотири діжки меду щорічно та воску на свічки, гроші від продажу яких мали йти на купівлю вина та інші церковні потреби (3 серпня 1605); заборона білогородцям вступатися у ґрунти Глевахи й нищити бортні дерева (22 жовтня 1586, 4 серпня 1605, 2 вересня 1607)²⁴². Нагадаємо, що, підтримуючи Золотоверхий монастир, Острозький тим самим підносив культ Архістратига Михаїла – “начальника” Небесного воїнства. Молитви за опікуна та мецената мали постійно лунати в обителі, закликаючи її небесного покровителя до сприяння також кн. Острозькому і його Дому²⁴³.

Миколо-Пустинський монастир також підтримувався київським воєводою. З наказу князя від 1 червня 1560 р. його намісник Василь Рай розглянув маєткову справу обителі²⁴⁴. У 1566 р. монастирю було підтверджене право володіти островом Чорторій²⁴⁵. 27 березня 1588 р. воєвода заборонив втручатися у гнилецькі луги монастиря вже згадуваному кн. Матеушу Воронецькому²⁴⁶, а 18 вересня кн. Олександр Вишневецький отримав від воєводи королівський наказ повернути обителі Черленківський ґрунт²⁴⁷. У 1590 р. Острозький на прохання ігумена Никифора Тура* захистив монастир від “облудної” справи із впливовим киянином Василем Ходикою. Возний Станіслав Колонтай у київському суді засвідчив, ніби монахи та монастирські піддані с. Гвоздовського напали на маєток Ходики Криничі, спалили будівлі та пограбували майно. Як з’ясувалося, все було навпаки, але возний “зіграв” на користь Ходики. І от київський воєвода суворо вичитував Колонтаю: “Ты не заховуючись водле пристойности и повинности своее возного в ское над присягу свою, которую съчинил

²⁴² НБУВ ІР. Ф. II, спр. 42, арк. 21–24 зв., ф. II, спр. 15549, арк. 9, 11; спр. 57488, арк. 183 зв.; спр. 27704, арк. 28–29; Ф. ЦАМ КДА, Петр.-1, спр. 216, арк. 174–174 зв., 177–177 зв., 186; ф. 194, спр. 104, арк. 57 зв.–58 зв.; ф. VIII, спр. 232, арк. 197; СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, ед. 101, л. 13 об.–14; СПб. ИРИ. Архив. К. 68, карт. 1, ед. 24–26, 31, 37; АЗР. Т. III, № 57, 70. С. 163, 195–196; Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 156; Отчет имп. Публичной библиотеки за 1891 г. СПб., 1894. № 20. С. 111–112. Публікацію всіх означених документів за копійною книгою XVIII ст. (НБУВ ІР. Спр. 535 П/1763 С) видав о. Юрій Мицик: *Мицик Ю., отець*. Св. Костянтин Острозький як покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 26–43.

²⁴³ Див.: *Мицик Ю., отець*. Св. Костянтин Острозький як покровитель... С. 26–43.

²⁴⁴ СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 11, ед. 61, л. 23 об., 38 об.

²⁴⁵ РГАДА. Ф. 124, оп. 1, ед. 3, л. 215.

²⁴⁶ СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, ед. 101, л. 13 об.–14; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 42, арк. 27.

²⁴⁷ НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр.-1, спр. 219, арк. 11 зв.–12.

* Никифор Тур був печерським архімандритом. Однак довгий час Миколо-Пустинський монастир перебував під опікою Печерського, і саме печерський архімандрит призначав туди ігумена з печерської братії. Звісно, це не виключало постійних спроб Миколо-Пустинської обителі звільнитися від цієї залежності. Утім, у багатьох випадках саме захист печерським архімандритом та потужність і авторитет старовинного Печерського монастиря рятували пустинських ченців від багатьох матеріальних втрат.

справедливе все сознать и до книг доносить”, записав у судові книги все інакше, ніж було насправді, і не те, що бачив на власні очі, й “тым неправдивым сознанием своим тых убогих законников черньцов о трудность и шкочу приправил”. Воевода наказував Колонтаю прибути на його власний суд упродовж чотирьох тижнів та виправдатися, у противному разі – “противко тебе поступовати буду”²⁴⁸. 21 лютого 1598 р. розглядалася справа про Трипільські ґрунти монастиря²⁴⁹. 20 січня 1600 р. воевода викликав на суд Філона Котельницького (Костеницького) за скаргою микільського ігумена на порушення ним меж Тростянецьких ґрунтів²⁵⁰. А 15 березня 1603 р. князь покликав до суду Станіслава Жолкевського згідно зі скаргою ігумена Ігнатія про наїзд на Іванкове та захоплення Полукняжецького ґрунту монастиря²⁵¹.

З іншого боку, князь не втручався у справу між нареченим ігуменом Миколо-Пустинського монастиря острозьким священником Федором та Києво-Печерським монастирем 1594 р. На жаль, ми не знаємо достеменно суті самої справи. Маємо лише запис до луцьких актових книг (1 червня 1594 р.) позову до головного трибунального суду, поданого від імені печерського архімандрита Никифора Тура та всієї “капитули печерской” проти отця Федора, котрий іменувався “священником острозским, прозываемым нареченным игуменом николским пустынским”²⁵². Цей позов дозволив як апеляцію київський гродський суд (на жаль, київські актові книги повністю втрачені). Отже, печеряни були незадоволені ходом справи в Києві, тож апелювали у вищу судову інстанцію. Оскільки ж Федора вони вважали майже самозванцем на Миколо-Пустинській обителі, то, здається, саме його ігуменство й було причиною позову. Справа в тому, що на той час Пустинська обитель перебувала під “протекторатом” Печерської і ігуменів призначали туди саме печерські архімандрити. Виходить, острозький священник потрапив до Пустинського монастиря без відома Никифора Тура. Це насторожує, оскільки мало б засвідчувати активну роль у такому поставленні князя Острозького. Останнє доволі ймовірно, бо напередодні укладення Берестейської унії та під час унійних рухів, які вже стали відомими князю, йому потрібні були “свої люди” на чолі

Печерський архімандрит Никифор Тур. XVIII ст. Іконописна майстерня Києво-Печерського монастиря. НКПКЗ.

²⁴⁸ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 20858, арк. 3 (оригінал з княжою гербовою печаткою); Ф. КДА, Петр.-3, спр. 595-В, арк. 231.

²⁴⁹ Там само. Ф. VI, спр. 136, арк. 52.

²⁵⁰ Там само. Ф. ЦАМ КДА, Петр.-3, спр. 595-В, арк. 1, Леб. 636.

²⁵¹ Там само. Арк. 244, Леб. 636.

²⁵² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 690 зв.–691.

головних монастирів Києва. Проте якщо Острозький і відіграв певну роль у запровадженні Федора в Миколо-Пустинський монастир, він усе ж не втручався у процес проти нього, ведений Никифором Туром.

Зазначимо також, що у 1617–1618 рр. урядники онуків В.-К. Острозького Костянтина і Януша захопили маєтки, які дід підтвердив як власність монастиря: Тростянку, Ходосівку, Пасичище, Чмелевщину²⁵³.

Св. Миколай єпископ Мір Лікійських належав до грона найшанованіших святих у усіх руських землях (литовсько-польських та московських). Його покровительство і захист були найбажаніші (після молитовного захисту Богородиці перед Престолом Божим), тож Острозький здобував для себе та для Дому постійних молитвеників перед чудотворним образом Святителя Миколая, котрий знаходився в Миколо-Пустинському монастирі. Ця молитва припинилася в результаті вказаної дії нащадків київського воєводи.

Що ж до Печерського монастиря, то, крім персонального ктиторства і приватної підтримки обителі з похованнями предків (підтвердження надання на Городок 15 серпня 1551 р.²⁵⁴), Острозький також здійснював свої судові функції як воєвода щодо спірних справ обителі. Наприклад, 15 травня 1560 р. він виніс постанову про неправне втручання печерського архімандрита у справи та посілості Видубицького Свято-Михайлівського монастиря²⁵⁵. У 1566 р. Острозький знову втрутився у справу між Печерським та Видубицьким монастирями й узяв бік видубицького ігумена Антонія, наказуючи печерському архімандритові Іларіону, “абы на игумена выдубицького Антония перехвалок не чинил” та не вступався в землі Михайлівської обителі під зарукою 500 кіп грошей литовських²⁵⁶. Після смерті Мелетія Хребтовича-Богуринського (1592 р.) київський воєвода забезпечив обрання його наступника самою братією монастиря і добився затвердження обраного кандидата Никифора Тура від короля Жигимонта III (1593 р.)²⁵⁷. При цьому Острозький підтримував і статус ставропігії обителі. Тож у конфлікті Тура з митрополитом Михайлом Рогозою, котрий почався в 1593/94 рр., воєвода пасивно підтримував Тура. Рогоза постійно наказував Никифору прийняти від нього поставлення на архімандрію, а Тур відмовлявся, посилаючись на грамоту Константинопольського Патріарха Максима від 14 червня 1481 р. (“створена” як фальсифікат за часів Мелетія Хребтовича-Богуринського) про надання ставропігії та непідлеглості Київському митрополиту²⁵⁸.

Здається, Острозький відкрито не втручався й у подальші події через суперечку Тура і Рогози. Митрополит, зокрема, звинуватив Никифора перед королем у заставі маєтків обителі різним особам. Це стало юридичною зачіпкою, через яку Жигимонт III листом від 5 травня 1595 р. позбавив Тура гідності архімандрита і зобов’язав самого митрополита бути священноархімандритом обителі²⁵⁹. Однак це вже був “гарячий

²⁵³ НБУВ ІР. Ф. ЦАМ КДА, Петр. 595, арк. 270–287.

²⁵⁴ Там само. Ф. КДА, Леб. 690, арк. 17 зв.

²⁵⁵ СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, ед. 61, л. 30.

²⁵⁶ НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр.-1, спр. 216, № 134; ф. 1, спр. 6581, арк. 23 зв.; спр. 6507, арк. 214; ф. X, спр. 7653, арк. 20, 26 зв.

²⁵⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 81, 91. С. 337–338, 375; Ак. ЮЗР. Т. 2. № 161. С. 194.

²⁵⁸ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 1. С. 1–3; Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. СПб., 1897. Т. 1. № 153. С. 69–70.

²⁵⁹ Ак. ЮЗР. Т. 2. № 161. С. 194.

час” напередодні укладення Берестейської унії, коли чутки про тяжіння Рогози до унії вже поширились, як і про підтримку унійного табору королем. Це означало, що тепер вияв непокори “уніоністам” був цілком уможливленим, особливо ж у Києві – на окраїні Речі Посполитої, де не мешкав і сам митрополит, але проявлялася “козацька сила”, що рішуче обстоювала інтереси православних. Тож приїзд королівських комісарів та інших урядовців під стіни монастиря завершувався демонстрацією зброї монастирськими підданими, котрі не пускали нікого навіть за ворота обителі для переговорів з Туром. Виклики Рогозою Никифора до церковного суду також ігнорувалися печерським архімандритом, він навіть не взяв до уваги заборону літургісати та взагалі зняття з нього духовного сану Рогозою²⁶⁰. Т. Кемпа зазначає цікаву обставину: Тур поїхав на Львівський синод, скликаний Львівським єпископом Гедеоном Балабаном наприкінці січня 1595 р., на якому було прийнято декларацію про можливість унії з Римом. Участь у цьому Тура пояснюється лише тим, що це було зібрання антимитрополичого табору. Але через кілька місяців, коли митрополит уже відкрито заявив себе як прибічник унії, Никифор Тур, як і Гедеон Балабан, зреклися унійної ідеї²⁶¹.

І от тепер у боротьбу за Печерську обитель відкрито втрутився кн. Острозький, який був переконаний, що Рогозу тільки тому й вдалося схилити до унії, що йому пообіцяли Печерський монастир та його маєтки (про це воєвода писав у листі до Кшиштофа Радзивіла 2 липня 1595 р.)²⁶². Ця версія фактично була підтверджена через брєве Папи Климента VIII від 4 березня 1596 р., яким печерська архімандрія передавалася митрополиту (не лише Рогозі, але всім наступним Київським митрополитам-уніатам)²⁶³. На уніатському Берестейському соборі Никифор Тур за непокору вже вкотре був позбавлений гідності архімандрита й заборонений у богослужінні. 15 грудня 1596 р. король Жигимонт III затвердив цю постанову, але як причину позбавлення Тура архімандрії вказував на його недостатнє піклування про маєтності обителі й відмову від поставлення на архімандрію з рук митрополита²⁶⁴. Королівські комісари повинні були ввести Рогозу у володіння Печерською обителлю та її маєтками, й воєвода київський отримав прямий наказ короля не

Напрестольний хрест, виготовлений за киево-печерського архімандрита Ігнатія та прикрашений і реставрований за Никифора Тура і Зосими Валькевича. Перша пол. XVI ст., 1598 р., 1763 р. НКПІКЗ.

²⁶⁰ Див.: *Kempa T. Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku // Przegląd Wschodni. 2003. T. VIII, z. 4 (32). S. 837–838.*

²⁶¹ *Ibid.* S. 839.

²⁶² *Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r. Lwów, 1933. S. 134.*

²⁶³ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia. Romae, 1953. T. I. № 156. P. 273.*

²⁶⁴ *Kempa T. Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie... S. 840.*

чинити цьому жодного спротиву²⁶⁵. Утім, спроби передати обитель Рогозі, котрі неодноразово здійснювалися впродовж 1596–1597 рр.²⁶⁶, не мали успіху. Це було зумовлено слабкістю позицій митрополита в Києві, млявістю дій королівських комісарів, істотною підтримкою Тура козацтвом й ігноруванням київським воєводою рішення про передання обителі уніатам, а також його негласними вказівками своїм службеникам щодо цього. Не допомогла навіть сувора постанова про штраф у 100 тис. золотих за невиконання королівського наказу. Королівським комісарам зі стін монастиря вже вкотре повідомили про непокору, більше того, монахи заявили, що не слухатимуть короля, котрий ламає їхні старовинні привілеї. Урядники ж київського воєводи відмовили комісарам у допомозі²⁶⁷.

Все це – і “нахабна” рішучість монахів (виступ проти королівської особи, котрий мав суворо каратися законом), і позиція урядників воєводи – вказувало на силу, котра стояла за ними, – кн. Острозького. Він лише не міг протистояти захопленню митрополитом-уніатом литовських володінь монастиря у Новоградському, Мінському, Оршанському і Мозирському повітах, на які його влада не поширювалася. Тут діяв сам Тур, організовуючи збройні наїзди на перебрані митрополитом маєтки. Утім, і в цьому на сторожі інтересів Печерської обителі став глава литовських кальвіністів Кшиштоф Радзивіл Перун, якого, вочевидь, просив про це його тесть – кн. Острозький. Рогозу ж підтримував канцлер литовський Лев Сапега. І все ж оршанські володіння Турові вдалося утримати, як, між іншим, і володіння на території Корони²⁶⁸.

На Київщині ж Острозький толерував Тура завжди. Так, 7 вересня 1597 р. воєвода підтримав дії архімандрита Никифора, який на монастирському ґрунті на р. Ірпінь біля Романового мосту вирішив “закликати и осадити” слободу й побудувати “на старом мостищу” новий міст. Острозький наказував білгородському наміснику Філонові Стрибилу не перешкоджати в цій справі, “пожитку Церкви Божой не отривати”, “жадной обиди не сделать” та захищати від “людей свавольних” (“приказуем крепко боронити и заступати”)²⁶⁹. Зазначимо також, що за відсутності єпископату й неможливості проведення в самому Києві висвячень священства, в тому числі для Печерської обителі, Острозький забезпечив безперешкодне висвячення у своїх володіннях через Білгородського митрополита Луку, котрий утримувався “на хлібах” князя. Тур користувався беззастережною підтримкою кн. Острозького до самої своєї смерті (1599 р.).

Подальші акції Острозького щодо Києво-Печерського монастиря стосувалися боротьби за нього уніатських митрополитів та протистояння цьому самому монастиря за допомогою київського воєводи (про що скажемо далі). В усіх цих випадках діяли не лише “церковна політика” (чи політика в Церкві), але й сакральнo-містичний фактор. Окрім того, що у Печерській обителі лежали останки кількох представників Дому на чолі з преп. Феодосієм/Федором, важливим було також покровительство Богородиці, чудотворна ікона якої в Успенському соборі особливо шанувалася вірними й біля якої архімандрит Никифор та його співслужителі постійно молилися за покоро-

²⁶⁵ Ibid. S. 841.

²⁶⁶ Ibid. S. 841–842.

²⁶⁷ Ibid. S. 842.

²⁶⁸ Ibid. S. 843–844.

²⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 128, оп. 2 заг., спр. 543, арк. 2; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 42, арк. 8; Ф. Київської художньо-промислової виставки, спр. 94 (Щеглова), арк. 27.

вительство Пресвятої Богородиці й над князем В.-К. Острозьким та його родиною. Заступництво за угодників печерських та оберігання їхньої обителі вважалося особливо спасенною справою. Тож за Острозького в містичній молитві перебував увесь Печерський монастир на чолі зі святими патронами преп. Антонієм та преп. Феодосієм. Людина кінця XVI – початку XVII ст. добре віддавала собі звіт у важливості та потребі такої молитви. Для Острозького у часи особливо гострої та напруженої боротьби на церковно-політичному полі, та ще й на тлі погіршення стану здоров'я молитва печерян була вкрай необхідною. Святість спільної справи на захист Православ'я об'єднувала старовинний монастир і київського воєводу. Їхнє “поле битви” було спільним, і кожен діяв у міру власних можливостей. Діяльність Острозького на користь печерян мала кілька конкретних вимірів, що вимагає від дослідника принаймні не ігнорувати їхній можливий діапазон та не зациклюватися лише на фактології.

Не обминала увага воєводи й Межигірського монастиря. У 1578–1586 рр. він забезпечив виконання королівських постанов про надання обителі данин із Петрівців та Вишгорода, а також про оборону володінь (озер та островів з рибними ловами) монастиря від наїздів (зокрема й свого київського намісника кн. Матеуша Вороньцького, жителів Петрівців, Вишгорода та киян – скажімо, Ярмоли Опалихи, котрий захопив монастирське озеро Божатин)²⁷⁰.

Ці привілеї були підтвержені також у 1590 і 1600 рр.²⁷¹ 8 січня 1602 р. Острозький згідно зі скаргою ігумена Агафона наказав підвоєводи Вацлаву Вільгорському розмежувати володіння монастиря та вишгородську й петрівецьку королівщину, мешканці якої нападали на володіння обителі. 30 червня 1604 р. воєвода повторив вимогу розмежувати межигірські володіння від Вишгорода, Петрівців і Стрижова, а також відновити медову данину на монастир по дві/чотири каді; це розмежування здійснили спеціальні комісари Станіслав Мошенський та Андрій Роза. 14 січня 1605 р. Острозький знову наказував підвоєводи не втручатися у монастирські маєтки й оберігати їх від будь-яких зазіхань²⁷². Окрім того, у зв'язку з унійними рухами Острозький взяв до своїх рук справу поставлення ігуменів у Межигірській обителі. Саме йому приписують протегування на ігуменство спочатку Онуф-

Успенський собор та інші споруди верхньої частини Києво-Печерського монастиря з “Тератургими” Афанасія Кальнофойського лаврського друку 1638 р. Майстер деревориту Л. Т.

²⁷⁰ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 15549, арк. 14–15; ф. I, спр. 2442, арк. 22 зв., 33–35.

²⁷¹ Там само. Ф. КДА, Леб. 690/III, арк. 369.

²⁷² Там само. Ф. II, спр. 15549, арк. 15, 18; спр. 27704, арк. 74–74 зв., 82–82 зв.; спр. 42, арк. 9 зв.; Ф. Київської худож.-пром. виставки, спр. 94 (Щеглова), арк. 65; Ф. X, спр. 7664–7668, арк. 21–37; СПб. Архив РАН. Ф. 133, оп. 1, ед. 101, л. 14; СПб. ИРИ. Архив. К. 68, оп. 1, карт. 1, ед. 30.

рія (1577 р.), а затим (до 1592 р.) Йосифа Бобровича Коптя, в 1595 р. Йосифа Герасимовича, а 25 січня 1599 – “острожанина” Афанасія Московитянина (перебував на ігуменстві до 1612 р.)²⁷³. Це цілком реально, оскільки від 1571 р. Межигірський монастир перебував у віданні київського замку, а отже, під владою київського воєводи²⁷⁴.

Інші київські та приміські обителі також користувалися ласкою Острозького. Видубицький Чудо-Михайлівський монастир 21 жовтня 1567 р. та 5 липня 1568 р. отримав від князя підтвердження на володіння Звіринецьким ґрунтом²⁷⁵. Протопоп Успенського собору Богородиці Пирогощі Іван упродовж 1581–1588 рр., як зазначалося, отримав від Острозького землю та сіножать на Щекавиці, але оскільки на ці ґрунти претендували київські цехи, то священнику довелося неодноразово вдаватися до захисту воєводи та просити підтвердження його надань²⁷⁶.

Справи щодо Кирилівського монастиря набувають особливого значення у зв'язку з двома взаємовиключними обставинами. З одного боку, землі монастиря сам

Кирилівський монастир на плані Києва Івана Ушакова 1692–1695 рр.

Острозький віддав сторонньому шляхтичеві, а з іншого – в 1605 р. призначив ігуменом обителі свого ставленика – “острожанина” Василя Красовського-Масла й повернув йому монастирські землі. Відтоді, власне, після Батієвого погрому й починає функціонувати монастир (а не лише церква).

В одному з документів 1605 р. отець Василь засвідчував, що “впусте лежала церковь святого Кирила й церковь Николи Ерданского от килка десять лет”. Кілька десятків років – це фактично майже тридцять вісім років! Лише в 1603 р. згідно з королівським привілеєм шляхтич Войтех Соколовський отримав кирилівські та йорданські земельні володіння. Красовський пояснював, яким чином Соколовський добився цього надання: “Недавними часы Войтех Соколовский, давши его милости княжати пану Константину княжати Острозкому воеводе киевскому заочную справу, якобы ґрунты были замковые пусто лежачие на предместью киевском, упросивши лист на ґрунт кириловский и ерданский у княжати его милости пана воеводы киевского, и тот лист важился донести и подтвердити себе в его королевской милости пана нашего милостиваго на сейме минулом Варшавском сего року 1605, уписавши себе урочища власние

²⁷³ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 2442, арк. 23, 35, 39–39 зв..

²⁷⁴ Кузьмук О. С. “Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. К., 2006. С. 30; Герасименко Н. Історія Межигір'я. К., 2005. С. 36–41.

²⁷⁵ НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 7653, арк. 15, 20 зв.

²⁷⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 62, арк. 1–2; АЗР. Т. III, № 130. С. 269; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 25–27.

кириловские и ерданские, куда сам хотячи”²⁷⁷. Отже, Соколовський заволодів кирилівськими маєтками через неправдиву інформацію про їхню “безхозність”. Чи правдива ця історія, передана Красовським? Нині ми можемо досить точно відповісти на це запитання завдяки збереженим документам. Надання Соколовському від імені київського воєводи Острозького датоване 20 квітня 1602 р. Князь опікувався тим, щоб жодне місце під Києвом і в Києві “в пустце не лежело”, а тому нагороджував за вірну службу при Київському замку та захист його від неприятелів шляхтича Войтеху Соколовського “плацом з городами, що на місці пустому в передмісті лежить, а до нього ж сіножать названу Пунище з нивами і дубровами”, ґрунт Борки і озеро Косор. У лісті детально описувалися межі ґрунтів – усі вони були власністю Кирилівського монастиря²⁷⁸.

На той час Острозький не сидів у Києві (ліст виданий в Острозі), а відтак не знав реалій щодо володіння названими землями; інформацію ж надав йому підвоєвода Вацлав Вільгорський – покровитель Соколовського. Останній одразу після отримання ліста від Острозького вніс його до книг гродських і земських (30 вересня 1602 р.) у присутності Вільгорського. Коли почалася судова суперечка Соколовського з Красовським, шляхтич повторно 14 червня 1605 р. заніс до книг гродських і земських цей ліст Острозького як доказ своєї правоти й законності володіння. 22 серпня 1602 р. судовий виконавець генеральний возний Марко Барановський зі свідками, відповідно до ліста Острозького, ввів у володіння названими маєтками Соколовського: “подданных на том ґрунту мешкающих перед себе зозвавши послушенство и повинность полнити и отдавати никому иншому, толко одному пану Войтеху Соколовскому приказали”²⁷⁹.

Так само Соколовський через Вільгорського увів в оману й короля Жигимонта III, який у підтверджувальному привілеї на маєтки шляхтича від 8 лютого 1603 р. констатував: “...пусто и без жадного пожитку лежачий пляц з огородами в Киеве на предместью, а ку тому пляцу *пустому* сеножат названую Пунища з нивами при нем лежачими... зо всеми пожитками, которые бы працою и коштом своим там себе розробити и прибавити могл”. Як бачимо, і новий власник, і його патрон переконували короля, що йдеться про абсолютно пусті замкові землі, котрі й передаються шляхтичу, який несе замкову службу. Король підкреслював “проложонные службы того Соколовского, которые з себе при старостах наших украинных и их наместниках отдавал и посель в них не уставае”. Це та обставина, на яку буде покликатися Соколовський: підтвердження королем його особливих заслуг перед правителем та Річчю Посполитою. Привілеєм Соколовському надавалися “верхимененные добра зо всеми и вшелякими належностями и пожитками, которые на тот час суть и за часом там быти могут даем и даруем до остатнего веку живота его”. По смерті ж Соколовського його спадкоємці зможуть забрати все рухоме майно та будівлі (або продати їх), а землі знову перейдуть на замок²⁸⁰.

Таким чином, головна обставина, яку підкреслював Красовський, достовірна: Соколовський та його протектор Вільгорський перед королем показали, що означені

²⁷⁷ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 20873, арк. 1.

²⁷⁸ Ак. ЮЗР. СПб., 1865. Т. 2. № 12. С. 16 – ліст написаний польською мовою.

²⁷⁹ Там само. С. 15–16.

²⁸⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 202, л.139 об.–140.

земельні володіння – *пустка*, а тому вони можуть бути надані шляхтичу. Однак це було ще не все. 20 лютого 1605 р. Соколовський виклопотав у короля новий привілей, у якому, окрім названого, додався дозвіл на побудову шляхтичем на цих землях будинку та надання йому додатково землі й озера²⁸¹. У жодному з цих привілеїв ні його ініціатори (Соколовський та Вільгорський), ні король зовсім не згадували ні монастир, ні Кирилівську церкву. Це був головний “козир” прохача: землі мали бути пусті, нічі... Отже, обман був цілком свідомий.

Красовський засвідчував, що місцеві священники, які користувалися кирилівськими ґрунтами, запротестували: “Правне де ему боронили и на враде оповедали и будоватись ему домом на том месцу яко власности церковной не допускали”. Інформація про це була повідомлена Острозькому, який наказав відмінити своє ж надання Соколовському, “абы Соколовский ис того ся ґрунту спровадил указовали и пилно упоминали”. Однак підвоевода Вацлав Вільгорський, клієнтом якого був Соколовський (значиться як “піднамісник”), на все це не зважив і навіть лист Острозького “у себе задержал, оним священникам отдати и вернути не хотел”. А коли прибув призначений князем у кирилівські ігумени Василь Красовський, підвоевода Вільгорський затримав у себе лист щодо його призначення, маєтків у Соколовського не відібрав і Красовському не передав²⁸². Відчуваючи могутню підтримку за своєю спиною, Войтех Соколовський активно хазяйнував не лише у кирилівських маєтках, а й у церкві.

24 липня 1605 р. київські возні Радко Міроновський та Станіслав Карський, відповідно до чинної тоді системи, як судові виконавці вводили у володіння Кирилівською церквою, “на той час в пустце лежачой”, згідно з листом кн. Острозького, воєводи київського (оскільки Кирилівська церква була приписана до замкової, то саме київський воєвода отримував право її подавання), нового ігумена отця Василя Красовського. Це мусив засвідчувати й підвоевода Вацлав Вільгорський. Всі вони разом із Красовським оглянули завалену церкву. Отець Василь також отримав запевнення, що йому мають відійти усі кирилівські володіння... якщо він їх віднайде й “покаже” – тобто сам встановить, що належало Кирилівській обителі, та знайде тому вагомий підтвердження²⁸³.

Красовський дуже серйозно взявся до осягнення усієї кирилівської “спадщини” й зміг віднайти свідків та зібрати докази щодо маєтків Кирилівської обителі²⁸⁴. Отець ігумен заявив, що має твердий намір відібрати у Соколовського кирилівські землі: “Я постерегаючи церковей Божиих яко доживотния або дочасния будучи против Войтеху Соколовскому иж он тие добра церковние себе приврачил, посполь з братиею своею еже о Христе осведчається”²⁸⁵.

Поки Красовський воював у Києві, його патрон кн. Острозький домагався для нього королівського привілею на монастир. Спочатку листом від 1 жовтня 1605 р. Жигимонт III підтвердив передання обителі Красовському та уневажнив попереднє надання її самим же Острозьким Соколовському (надання відмінив сам воєвода, але

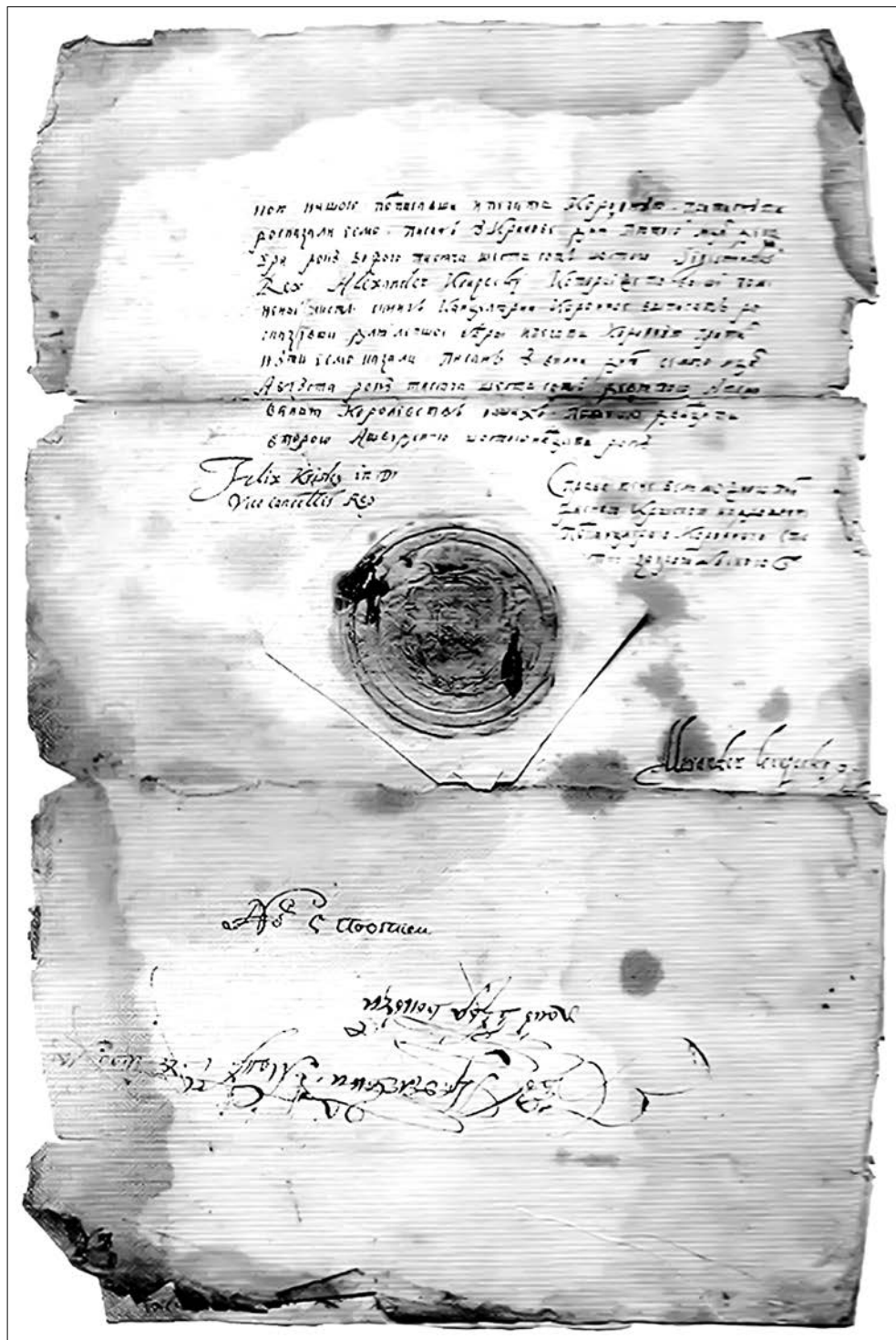
²⁸¹ Там же. Ед. 204, л. 82 об.–84; Ак. ЮЗР. Т. 2. № 12. С. 17–18.

²⁸² НБУВ ІР. Ф. II, спр. 20873, арк. 1–1 зв.

²⁸³ Там само. Ф. ДА/П217, арк. 421–421 зв.; ф. 160, спр. 687, арк. 1–1 зв.

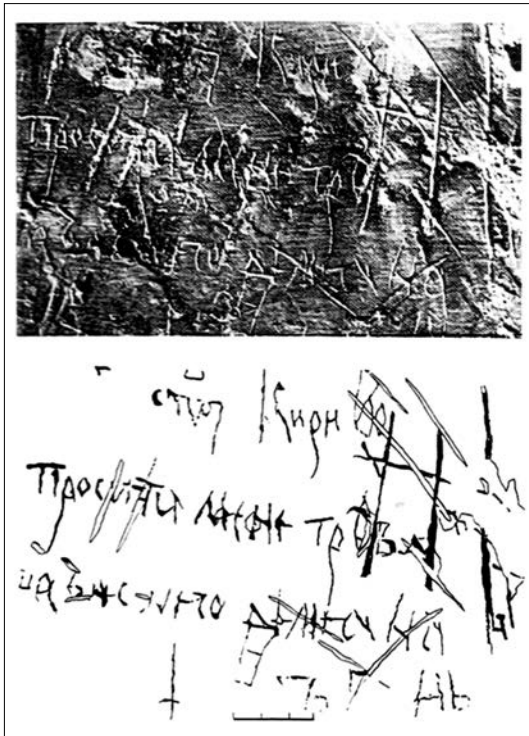
²⁸⁴ ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 305, арк. 1–2 зв.; НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 938, арк. 20–21, 31 зв.–32 зв.

²⁸⁵ НБУВ ІР. Ф. I, спр. 57488, арк. 231 зв.–232; ф. II, спр. 0873, арк. 1–2; спр. 27704-б, арк. 62–64 зв.; ф. 160, спр. 938, арк. 23–25.

Привілей Жигимонта III Вази від 5 грудня 1606 р. про затвердження отця Василя Красовського кирилівським ігуменом. Фрагмент. Копія від 7 серпня 1609 р.

його постанову не була виконана місцевою владою)²⁸⁶. Після цього король видав привілей на ігуменство на ім'я ставленика київського воєводи. Це був перший документ, де йшлося саме про монастир і необхідність його відновлення. Привілей Жигимонта III Вази, датований 5 грудня 1606 р. в Кракові, повторював слова з клопотання, вочевидь, саме Острозького, хоча в самому документі говорилося про ініціаторів його видачі узагальнено – як про “панов рад и урядников наших”. В уста королю було вкладено думку про необхідність відновлення православної святині: “Костел руский церковъ светого Кирила под местом нашим Киевом лежачи пусто од часу давного стоит, в котором после збуреня од татарского поганьства фала ся Божая не отправуеть. А как мы хотячи тую церков до першое оздобы привести, игумена и мнихов черньцов там подати умислили есмо якож шляхетного Василя Красовского мниха игуменом до тои церкви подаемо мать. Преречоный Красовский игумен тую церков светого Кирила з кгрунтами иорданьскими кирильскими, с поддаными, с польми, синожатыми, з дубровами, з озерами, реками, з данми вшелякими з давних часов до тои церкви належачими держати, тую церковъ отправовати, *объцину уставити, мнихов черньцов там ховати и за нас Пана Бога просити мают*”. Як бачимо, Красовському доручалося сформувати монашу громаду й запровадити кіновітний

IV. 105. Графіті Дем'яна з молитвою до св. Кирила. XVII ст. Київська Кирилівська церква.

Устав. Цим виклопотаним кн. Острозьким документом (формально) й діяльністю Василя Красовського (фактично) відновлювався Кирилівський монастир. Однак цим важливим положенням про відновлення монастиря привілей не завершувався. Далі в ньому – вже попри волю активного борця проти унії кн. Острозького – король додавав не менш важливе положення про підлеглисть ігумена й монастиря уніатському Київському митрополиту: “Будучи под послушеньством велебного отца митрополита Киевского в унии з Светым костелом Римским”²⁸⁷.

Питання юрисдикції монастиря було на той час дуже болючим, оскільки в Києві існувало гостре протистояння уніатів і православних. За відсутності православного єпископату уніатському митрополитові вдалося підкорити своїй владі Св. Софію та Видубицький монастир. Усі інші київські обителі виявили непокору й згурпувалися навколо Києво-Печерського монастиря та архі-

²⁸⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 20873, арк. 44–45 зв.

²⁸⁷ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 34, арк. 2–2 зв.; ф. 59, оп. 1, спр. 4484, арк. 23–23 зв. Копія цього привілею на прохання Красовського була ще раз видана йому 7 серпня 1609 р.

мандрита Єлисея Плетенецького. Останній також був ставлеником кн. Острозького (зі служилого шляхетського роду з с. Плетенич біля Золочева²⁸⁸, його батько, за даними І. Мицька, був дяком львівської Успенської церкви), як і Василь Красовський. Зрозуміло, що Красовський і відновлений Кирилівський монастир одразу увійшли в “коаліцію” православних.

Красовський не вгавав ні на хвилину. Вже на жовтень 1607 р. йому вдалося привести Кирилівську церкву до “Божого вгляду”: “запустилу й завалену від давніх часів церкву працею своєю, накладом і старанням своїм” з руїн підняв – мури поновив, вибудував новий дах і привів увесь її стан до пристойного вигляду, що дозволило

почати в ній церковні відправи (“початок добрый начал иж он тую опустелую и заваленную от давних часов церковь працею и старанием своим муры обваленные и самый верх дыравый коштом и накладом своим оправив и накрыл, порядне опатрив ку хвали Пану Богу и моление за найяснейшого государя короля его милости нашего милостивого пана и народ христианский в оном храми святом совершается”); йому вдалося також зібрати невелику монашу громаду²⁸⁹. За десять років він зміг практично підняти Кирилівську святиню з руїни і відновити тут монастирське життя.

Оповівши всю цю довгу історію, ми мали на меті показати, що у складній ситуації церковного життя на Русі й зокрема на Київщині Острозький віднаходив надійних людей зі свого кола, котрі могли і без княжої підтримки активно боротися за церковну справу. Кирилівський ігумен Василь Красовський-Масло – найяскравіший приклад того. Як і печерський архімандрит Єлисей Плетенецький, він належав до числа “бойових фігур”, не скомпрометував себе як духовна особа й тим демонстрував загалу, яким має бути православний священник – людина визнаного проводиря православної Русі в Речі Посполитій кн. В.-К. Острозького²⁹⁰.

Графіті Федорці з датою 30 травня 1605 р. Київська Кирилівська церква.

²⁸⁸ *Перетц В.* Панегірик “Везерунок цнот превел. отца Елисея Плетенецкого” року 1618 // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. VI. С. 54–68.

²⁸⁹ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 2713-6, арк. 1–2; спр. 20875, арк. 5–7, спр. 20874, арк. 6–6 зв.; спр. 27704, арк. 61–62 – всі ці копії польською мовою, наведені нами цитати є перекладом з польської; ф. 160, спр. 938, арк. 25–26, 36–37; ф. I, спр. 57488, арк. 232–232 зв. – скорочений руський варіант документа, датований 16 вересня 1608 р.

²⁹⁰ Докладніше див.: *Марголіна І., Ульяновський В.* Київська обитель Святого Кирила. К., 2005.

Завершимо “київські сюжети” ще кількома фактами. Цікавими, зокрема, є два лісти київського воєводи на ім’я священника Филипа Опанасовича з Воздвиженської церкви Чесного Хреста в Петрівцях. Спочатку 5 грудня 1581 р. Острозький підтвердив старий привілей на медову данину на церкву з місцевого населення. А 15 жовтня 1586 р. воєвода підтвердив усі церковні привілеї. Саме цей документ містить доволі оригінальну інформацію: священник привіз на престольну Євангелію із записом на її полях привілеїв. Воєвода наказав всі їх переписати у підтверджувальний ліст від свого імені та з прецікавою аргументацією: «Трудно есть ему (тобто священнику. – В. У.) з Євангелиєю до врядов ходити»²⁹¹.

А тепер знову повернімося у “хронологічне річище”, з якого тимчасово вийшли задля комплексу київських сюжетів, тобто **до 80-х років XVI ст.**

У 1585 р. князь надав кошти для реставрації монастиря Св. Онуфрія у Львові, що перебував під опікою Львівського православного братства²⁹². Ця обставина згодом стане приводом для Львівського єпископа Гедеона Балабана оголосити фундатором монастиря батька Василя-Костянтина гетьмана Костянтина Івановича, справу якого продовжив син, а відтак єпископ має право юрисдикції над монастирем²⁹³. На думку деяких дослідників, Гедеон нібито отримав навіть привілей Острозького на монастир²⁹⁴, що ніяк не доведено й навряд чи могло бути. У 1588 р. Острозький намагався примирити братчиків з єпископом, викликавши обидві сторони до своєї резиденції для замирення²⁹⁵. Останнього не відбулося, але Патріарх Ієремія грамотою від 26 серпня 1589 р. заперечив фундацію Острозькими Онуфріївського монастиря, підтвердивши його ставропігію²⁹⁶. На бік братства та його монастиря став і Собор 1590 р., 22 червня засудивши дії Балабана, котрий отримав королівський привілей на обитель “поміччю” кн. Острозького²⁹⁷. Один із пізніших приватних листів (від 24 вересня 1596 р., автор – із оточення князя) вказує, що Острозький таки мав переконання щодо свого ктиторства над Онуфріївською обительлю й навіть вимагав від братчиків показати грамоту Патріарха, котрою це ктиторство заперечується²⁹⁸. Так ця проблема й залишається до кінця не з’ясованою.

Втім, Острозький не припиняв підтримки Львівського братства. Зокрема, князь спільно з Федором Скуминим-Тишкевичем здобули від короля затвердження (15 жовтня 1592 р.) нового Статуту, наданого Патріархом Антіохійським Іоакимом (1586 р.)²⁹⁹.

Тепер Острозький почав активно займатися також традиційною сферою просування кандидатів на єпископські гідності та Київську митрополію. У 1585 р., як зазначалося, завдяки князю Луцько-Острозька єпископія дісталася Кирилу Терлецькому, а в 1593 р. Володимирська єпископія – Адаму Потію (в постригу Іпатій)³⁰⁰. Саме за

²⁹¹ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 27704, арк. 45–46.

²⁹² *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 97–98.

²⁹³ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Leopoli, 1895. T. 1. № 111. P. 174.

²⁹⁴ *Лукашова С. С.* Миряне и церковь: Религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. М., 2006. С. 212.

²⁹⁵ ДАИ. СПб., 1848. № 179. С. 468–471.

²⁹⁶ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. T. 1. № 125. P. 199.

²⁹⁷ Ibid. № 159. P. 255.

²⁹⁸ Ibid. № 427. P. 739.

²⁹⁹ Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского ставропигиального братства. Львов, 1886. С. VII.

³⁰⁰ Ар. ЮЗР. Т. 1, ч. 1. № 87.

його та Скумина-Тишкевича наполягання на Київську митрополію 27 липня 1589 р. було номіновано Михайла Рогозу³⁰¹.

Як це робив свого часу ще Костянтин Іванович, його син почав діяти у більш широких масштабах, здобуваючи в короля спеціальні привілеї, що стосувалися всієї Православної Церкви, її прав та особливої ролі православного магната у церковному житті (як опікуна та репрезентанта). Так, на домагання князя король Жигимонт III надав йому винятковий привілей, що не буде номінувати православних духовних без консультації з Острозьким, хоча боротьба навколо унії незабаром фактично зліквідувала цю постанову³⁰². З іншого боку, аби вберегти кафедри від пограбування після смерті або переміщення Владик, Острозький виклопотав у Жигимонта III наказ про передання управління маєтками вакантної кафедри чи пробовства капітули або приходській раді³⁰³. Що ж до загального стану Православної Церкви в Речі Посполитій, то ще 1589 р. Острозький здобув від Жигимонта III підтвердження привілеїв 1523 і 1572 років про зрівняння у правах православних і католиків³⁰⁴. Утім, водночас, якщо довіряти реєстру документів 1790 р., Жигимонт III 7 липня 1589 р. лістовно звернувся до православного духовенства з твердженням, що князі Острозькі брали на себе чи на Острог із церковних структур податки, які їм не належали³⁰⁵. Чи не з цієї причини Острозький цілком відсторонився від клопотання митрополита Оницифора щодо повернення лише йому права церковного суду, зокрема стосовно розлучень, які вершили власники маєтків цілком самостійно й отримували за це від підданих відповідну плату, котра традиційно мала належати митрополиту³⁰⁶. Натомість лист Жигимонта III від 23 квітня 1589 р., виданий митрополитові Оницифору, підтвердив здобуте ще за часів Костянтина Івановича положення стосовно охорони рухомого майна і земельних володінь митрополії та владцтв по смерті єпископів, а також майна монастирів по смерті настоятелів³⁰⁷. У цьому зв'язку, ймовірно, слід поставити й питання про невтручання кн. Острозького в екскомунікацію (відсторонення від митрополії) Оницифора, здійснену Патріархом Ієремією Траносом на зворотному шляху з Москви³⁰⁸.

Наприкінці 80-х років з'являється ідея про перенесення осідку Константинопольського Патріарха Ієремії II Траноса на річпосполитську Русь – ідея, яку приписували, а більшість істориків й нині приписують Острозькому³⁰⁹. Ієремія був високоосвіче-

³⁰¹ АЗР. Т. 4. № 19. С. 26.

³⁰² *Broniewski M.* Apokrysis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596. Wrocław, 1994. S. 103.

³⁰³ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 120.

³⁰⁴ НБУВ ІР. Ф. I, спр. 414, арк. 1–1 зв.

³⁰⁵ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 290.

³⁰⁶ Привілей Стефана Баторія митрополиту Оницифору від 25 лютого 1585 р. // ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 185, арк. 3–4 зв.

³⁰⁷ Там само. Арк. 5–6.

³⁰⁸ Див.: *Тимошенко Л.* “Жаль нам души и сумнения вашей милости” (Київський митрополит Оницифор Дівочка перед викликами часу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 149–164.

³⁰⁹ *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 128–129; *Яковенко С. Г.* Проекты перенесения патриаршего престола в пределы Речи Посполитой (80-е годы XVI в.) // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. М., 1995. С. 318–321; *Петрушко В. И.* Проект создания униатского патриархата в Речи Посполитой в 1580-х гг. и его возможное влияние на учреждение Московского Патриархата // XV Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. М., 2005. Т. 1. С. 201–204.

Патріарх Константинопольський Ієремія II Транос. Малюнок XVII ст.

ним богословом, філософом, істориком і не випадково отримав прізвисько Транос, що означає “знаменитий”, “великий” або “людина проникливого розуму”. Ієремія користувався широким визнанням на Заході завдяки полеміці з протестантами. Зокрема, у 1570 р. імператор Максиміліан II відрядив до Константинополя нового посла – Давіда Унганд фон Соннега; його супроводжував лютеранський пресвітер Стефан Герлах, котрий привіз листи відомих тьобінгенських богословів Якоба Андрее та Мартіна Крузіуса. У березні 1575 р. Герлах особисто зустрівся з Ієремією та виклав перед ним грецьку версію “Аугсбурзького віровизнання” 1530 р. з проханням дати оцінку цього тексту. Проте Патріарх не поспішав і лише 15 травня 1576 р. дав детальну відповідь на 21 пункт документа. Після дуже привітного вступу Патріарх розкритикував основні положення протестантського віровизнання,

заявив, що не може погодитися з ними, та закликав прийняти апостольські звичаї. Цей перший лист у Тьобінгені отримали 18 червня. У другому листі (1579 р.) Патріарх обговорював сім таїнств, питання про святих, ікони та реліквії. В останньому, третьому, листі (1581/82 р.) Ієремія вказав на марноту суперечки, оскільки аргументи православних оперті на святоотецькі тексти, що їх протестанти не визнають, і тактовно попросив увільнити його від дискусії. У 1582 р. сповідник короля Стефана Баторія єзуїт Станіслав Соколовський опублікував послання Ієремії до тьобінгенців, що значно піднесло авторитет Патріарха в католицькому світі³¹⁰. Тож Ієремія міг стати “цінним здобутком” для Папства в разі його переміщення в Річ Посполиту. Ця ідея мусувалася у Римі й була пов’язана зі зміщенням Патріарха турецькою владою (зрікся престолу 3 березня/22 лютого 1584 р.) та його ув’язненням на о. Родос (до речі, Патріарха звинувачували у зв’язках із Римом за доносом архієпископа Кесарійського). Тож Рим мав намір здобути прихильність Ієремії через його визволення, а осадження проримського Патріарха на Русі могло би прискорити укладення унії Церков у тому регіоні. Цю ідею, як вважають дослідники, першим висунув улюблений співрозмовник Острозького грек Діонісій Раллі, якому князь надав в управління до-

³¹⁰ Cichowski H. Ks. Stanisław Sokolowski a Kościół Wschodni: studjum z dziejów teologii w Polsce w wieku XVI. Lwów, 1929. S. 139–144; *Wendebourg D.* Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581. Göttingen, 1986; *Florovsky G.*, *archpr.* Patriarch Jeremiah II and the Lutheran Divines // *Florovsky G.* Christianity and Culture. Belmont (MA), 1974; *Mastrantonis G.* Augsburg and Constantinople: The Correspondence Between the Tübingen Theologians and Patriarch Jeremiah II of Constantinople On the Augsburg Confession. Brookline, 1982; *Казарян Н.* Богословское учение о таинствах Патриарха Константинопольского Иеремии II Траноса // Православное учение о церковных таинствах. М., 2009. Т. 3. С. 482–492.

рогобузький Пречистенський (Успенський) монастир³¹¹. Саме Раллі переконував Рим у необхідності розмістити осідок Патріарха в Острозі, що дозволить схилити до унії самого князя Острозького.

Ідею перенесення Патріархату на Русь підтримали два антиподи римської церковної політики в Речі Посполитій – нунцій Альберто Болоньєтті та посланець Папи, визнаний фахівець зі східного питання Антоніо Поссевіно, які змагалися у своїх планах щодо Русі³¹². Зокрема, Болоньєтті писав державному секретареві кардиналу Птоломею Галлі ді Комо 22 липня 1583 р.: “Найкоротший шлях припинити розкол в усіх володіннях князів (Острозьких. – *В. У.*) – усунення Папою потреби єпископам та іншим грецьким священникам тих (руських. – *В. У.*) земель звертатися до Царградського Патріарха, оскільки іншого глави того обряду не існує... Тож він (тобто Діонісій Раллі. – *В. У.*) пропонує зробити це через перетворення Папою церкви в Острожчині на патріархат із підпорядкуванням йому єпископів”³¹³. Поссевіно ж мав інформацію, що Папа має намір визволити Ієремію з Родоса через якогось грека, венеційця чи француза та поселити його в Римі (як колись Віссаріона Нікейського). Сам Поссевіно вважав, що свою функцію Патріарх може виконати лише на Русі, але не в Москві, де його можуть ув’язнити чи видати знову туркам, а в Києві, де “в давнину Руські митрополити мали осідок, і московити також донині шанують його”³¹⁴. Про Київ говорив також канцлер Ян Замойський, оскільки це місто вже було центром Руської Церкви включно з московськими територіями, і встановлення тут Патріархату зупинить експансіоністські наміри московитів³¹⁵. А нунцій Болоньєтті своєю чергою радив помістити Патріарха у Львові чи Вільні – тут сильніші католицька світська влада і духовенство. І хоча король мав сумнів, що русини приймуть уніатського Патріарха, Болоньєтті писав, що у відповідь на прохання Острозького відрядити грецьких священників з Рима Папа міг би послати самого Патріарха, котрого князь радо прийме, але на початку він не мав би говорити русинам, що Патріарх посланий з Рима, щоб не повторилася історія з Ісидором після Флорентійської унії³¹⁶.

Отже, одночасно виникли різні ідеї стосовно можливого місця осідку Патріарха: крім Острога, називалися Львів, Вільно, Слуцьк і Київ. Планувалося, що Патріарх повинен буде прийняти зверхність Папи, але це поки що мало приховуватися від православних, у тому числі від Острозького. Тим часом частина руських вельмож допускала й інший варіант – повернення Ієремії на Патріарший престол у Царграді³¹⁷.

Сам князь Острозький мав великий пієтет щодо Ієремії і зі свого боку розвивав перед Болоньєтті плани його звільнення. Цей пієтет був цілком виправданий: Ієремія

³¹¹ Новиков Й. Дионисий Рали и неговата дипломатическа дейност // Годишник на Софийския университет “Климент Охридски”. Исторически факультет. 1982. София, 1986. Т. 75. С. 48–87; Monumenta Ucrainae Historica. Romae, 1971. Vol. IX-X. P. 137–138.

³¹² Monumenta Poloniae Vaticana. Kraków, 1948. Т. 7. P. 204–205. Див.: Boratyński L. Studya nad nuncyaturą polską Bolognettego (1581–1585) // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filologiczny. Kraków, 1907. Т. 49. S. 53–106.

³¹³ Litterae Nunciorum Apostolicorum. Vol. 1. P. 197–198.

³¹⁴ Monumenta Ucrainae Historica. Vol. I. P. 5–6; Vol. IX-X. P. 141.

³¹⁵ Tanczuk D. Quaestio Patriarchatus Kioviensis tempore conaminum Unionis Ruthenorum (1582–1632) // Analecta OSBM. Roma, 1949. Т. 1. P. 133–134.

³¹⁶ Litterae Nunciorum Apostolicorum. Vol. 1. P. 263–265.

³¹⁷ Monumenta Ucrainae Historica. Vol. IX-X. P. 142.

Резиденція Константинопольського Патріарха у Стамбулі.
Гравюра 1584 р.

і дотепер вважається найвидатнішим Патріархом, котрий займав Константинопольський престол під турецькою владою тричі: у 1572–1579, 1580–1584, 1587–1595 роках*. Його правління називають “най-світлішою віхою в похмурій історії Царградського патріархату”³¹⁸: саме Ієремія реформував Патріаршу Академію в Константинополі; окрім того, як сказано, він уславився як непримиренний ворог симонії³¹⁹. Нарешті, у 1586 р.

* Лише у 1583–1584 рр. турецька влада тричі судила Ієремію, звинувачуючи у підготовці повстання, переховуванні зброї, наверненні мусульман у християнство й таємних зв’язках із Папою; в 1584–1587 рр. він був ув’язнений на Родосі. Постриженник монастиря Іоанна Хрестителя (на острові навпроти Созополя в Болгарії), Ієремія свого часу був митрополитом Ларисси у Фессалії. На Патріаршому престолі – з 1572 р., відразу прославився як борець із симонією (позбавив посад кабарників у Патріархії) та “розпродувачами Св. Тайн” – заборонив побори за сповідь, причастя й відпущення гріхів (кількох духовних анафематствував), активно займався церковним судом, втручаюся у всі справи, здійснив подорож по всіх доступних територіях Патріархії, часто проповідував, був відомий як глибокий знавець літургії, виступав за посилення освітньої системи для духовенства, підтримував інтелектуальний центр грецького Православ’я у Венеції, здійснив низку адміністративних реформ. Європейського визнання зажив завдяки дискусії з тубінгенськими професорами на чолі з Якобом Андрее (Ієремії допомагав готувати відповіді Феодосій Зигомала; відомі згадувані вище три листи 1574–1581 рр. з викладом системи православного віровчення, опертого на Св. Отців у апофатичній традиції). Див.: *Hofman G. Griechische Patriarchen und römische Päpste. Untersuchungen und Texte. Tl. 2, t. 4: Patriarch Ieremias II. Roma, 1932; Petit L. Jérémie II Tranos // Dictionnaire de théologie catholique. Paris, 1947. T. 8, N. 1. P. 886–894; Florovsky G. Patriarch Jeremiah II and the Lutheran Divines. P. 143–155; Podskalsky G. Der Ökumenische Patriarch Ieremias II // Der Ökumenische Patriarch Ieremias II von Konstantinopel und die Anfänge des Moskauer Patriarchates. Erlangen, 1991. S. 75–86; Tsirpanlis C. N. A Prosopography of Ieremias Tranos (1536–1595) and his place in the history of the Eastern Church // The Patristic and Byzantine Review. 1985. № 4. P. 155–173; Moroziuk R. P. The Role of Patriarch Jeremiah II Tranos in the Reformation of the Kievan Metropolia // Ibid. 1986. V. 5(2). P. 104–127; Runciman S. Patriarch Jeremiah II and the Patriarchate of Moscow // Aksum-Thyateira: A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain. London, 1985. P. 235–240; Hannick Ch., Todt K.-P. Jérémie II Tranos // La Théologie Byzantine et sa Tradition. Turnout, 2002. T. 2. P. 551–616; Мальшевский И. И. Заметка по поводу мнения, будто патриарх Иеремия посещал Киев в 1588 или 1589 гг. // Труды КДА. 1885. Кн. 12. С. 656–674; Павел (Вильховский), иером. Патриарх Константинопольский Иеремия II: Исторический очерк его жизни и трудов на пользу Св. Церкви // НБУВ ІР. Ф. 304. Дис. КДА, спр. 1887; Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 41–57.*

³¹⁸ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 56.

³¹⁹ *Runciman S. Wielki Kościół w niewoli. Warszawa, 1973. S. 221, 231–232, 237.*

Патріархат був позбавлений свого осідку – Всеблаженна церква Богородиці з наказу Мурада III була перетворена в мечеть. Тож ні для Ієремії, ні для іншого Патріарха не стало місця в Константинополі (храм Св. Георгія, при якому влаштували помешкання для Патріарха, був завершений будівництвом лише в 1614 р.).

Болоньєтті та Поссевіно писали до Рима, що Острозький стурбований арештом Ієремії та впевнений у тому, що причиною заслання Патріарха стали його симпатії до Рима і самої ідеї унії³²⁰. Втім, невідомо, чи велися розмови Острозького з Поссевіно та Болоньєтті саме в цьому сенсі і чи не була ця ідея в устах Острозького простою спонукою Рима до вжиття заходів задля звільнення Ієремії. 16 червня та 6 серпня 1584 р. Болоньєтті пропонував перемістити Патріарха до Вільна або Львова та вказував на можливість підтримки цієї акції князями Острозьким і Ю. Слуцьким³²¹.

Отець Борис Гудзяк пише, що початки задуму про перенесення центру Вселенської Патріархії “треба шукати в Острої”. Ще влітку 1583 р. цю думку розвивав перед нунцієм Діонісій Раллі-Палеолог, “цілком можливо, з напучення Острозького”, але Діонісій використовував “унійну карту” щодо цього проекту. Болоньєтті швидко зрозумів, що Діонісій має тут свої інтереси, однак вважав, що план виведення Руської Церкви та її Владик із підпорядкування Константинополю є вельми важливим: незалежнення дасть можливість пришвидшити унію Руської Церкви з Римом. І, більше того, буде добре, якщо сам Раллі стане Патріархом, оскільки він прихильний до Рима³²².

Тут слід сказати кілька слів про цього церковного діяча, котрий “служив двом господарям” – Риму й Константинополю, а також намагався прислужитися як Костянтинові Острозькому, так і папським посланцям. Діонісій Раллі був родичем найбагатшого грецького купця Михаїла Кантакузіна, але при цьому видавав себе за нащадка візантійських імператорів династії Палеологів. Уже в 1583 р. він величався Кізікійським архієпископом, а через п’ять років – Тирновським архієпископом. Того ж 1588 року молодший син В.-К. Острозького Костянтин під впливом Діонісія здійснив конверсію на католицизм. Зв’язки Діонісія з єзуїтами відштовхнули від нього старого князя. Однак сам Діонісій пояснював це впливом на В.-К. Острозького іншого грека – Еммануїла Мосхопулоса, котрий також видавав себе за родича візантійських імператорів, але мав антиримську настанову, тож він нібито й зруйнував підготовлений Діонісієм перехід на католицизм самого Василя-Костянтина та призвів до напруження стосунків із князем. Діонісій повідомляв нунцію Болоньєтті, ніби Мосхопулос

Патріарх Константинопольський Ієремія II Транос. Портрет XVI ст.

³²⁰ Monumenta Poloniae Vaticana. Kraków, 1948. Т. 7. Р. 405, 434–435.

³²¹ Россия и Италия. СПб., 1908. Т. 2. Вып. 1. С. 149.

³²² Monumenta Poloniae Vaticana. Т. 6. Р. 424, 524; Т. 7. Р. 204–206, 307–309, 315, 318, 385–386, 392, 400, 405.

підробив патріаршого листа з відлученням Раллі від Церкви. Тоді ж Раллі просив Болоньєтті випросити у Папи підтвердження, що він не схизматик, а коли Папа через нунція передав своє благословення, Діонісій все таки зажадав особисто отримати відповідний документ від Папи. Водночас за завданням нунція Діонісій умовляв італійського грека архієпископа м. Поло Тимофія, котрий їхав до Москви за подаянням, зустрічався з Острозьким у Тарнові й критикував Папу, щоб Тимофій не поривав із Римом. А в 1591 р. вже сам Діонісій у ролі Тирновського архієпископа взив до Москви грамоту від архієрейського Синоду в Константинополі на підтвердження законності заснування Московського Патріархату³²³. Як бачимо, Діонісій Раллі – особа доволі контроверсійна й авантюрна. На початку Острозький піддався його впливу, вражений знаннями Діонісія та його красномовством. Однак цей захват минувся, коли князь пізнав Діонісія не по словах, а по ділах. Саме Діонісію належала ідея перенесення осідку Вселенського Патріарха до Острога, і він нав'язував її князю.

Гарвардський професор Сергій Плохій інакше оцінює план Острозького Патріархату – як своєрідний повтор спроби Жана Кальвіна перетворити Женеву на протестантський Рим, тобто Острозький “намагався перетворити Острог на православну Женеву”. Дослідник не має сумнівів, що князь реально мав намір перенести патріарший осідок із Константинополя до Острога та “створити там потужний релігійний і культурний центр”, і все це – задля “перетворення реформованого православ’я на політичний еквівалент кальвінізму, що так приваблював польських і литовських магнатів”³²⁴. Подібні твердження аж надто сміливі. Навряд чи Острозький думав про Кальвіна та його “новий Рим”. Більше того, як зазначалося, ідею Патріархату в Острозі теоретично розвивав Діонісій. Сам Острозький ніде й нікому про це не говорив і не писав. Символізм його нездійсненої “дії” не просто перебільшений – він виглядає доволі умоглядним. Та й особливого пієтету до кальвінізму Острозький не проявляв, при його дворі серед протестантів-інтелектуалів переважали антитринітарії, а союз князя з магнатами-кальвіністами був йому необхідний з політичною метою та задля спільного обстоювання свободи віровизнання.

Поки названі кола кожне по-своєму розглядали плани щодо Патріархату, турки у квітні 1587 р. повернули Ієремію із заслання і навіть дозволили йому поїздку в Московське царство задля збирання милостині. Ця подорож відбулася в 1588–1589 рр. Саме тоді під час перебування Ієремії в Речі Посполитій знову було висунуто ідею його залишення тут і створення нового центру Вселенського Патріархату. Про це говоритиме з Ієремією канцлер Ян Замоїський, але Острозький цього разу до даного плану причетним не був. Вочевидь, він добре розумів, що переміщення Ієремії не розв’яже проблеми Патріархату, оскільки греки в Порті відразу оберуть нового предстоятеля, та й султанат спонукатиме їх до цього, тому Ієремія фактично буде позбавлений влади. Острозькому ж, навпаки, потрібен був авторитетний у православних колах всієї Ойкумени діючий лідер як канонічна опора й дорадник щодо політики Церкви та в самому церковному середовищі. А отже, Острозький апріорі не мав би пропону-

³²³ Детальніше див: звіти нунція Болоньєтті про листування та бесіди із Діонісієм Раллі – Monumenta Poloniae Vaticana. Т. 6. Р. 202, 362–366, 381–382, 385, 390, 402, 410, 479, 490, 610, 642–663; Новиков І. Дионисий Рали и неговата дипломатическа дейност. С. 48–87; Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 171–172.

³²⁴ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005. С. 104.

вати Ієремії залишитися в Острозі чи будь-де в Речі Посполитій. Це тим більше було зайвим після освячення Ієремією акта проголошення Московського Патріархату і його безпосередньої участі у церковному чині поставлення Іова на Патріархію.

Слід сказати, що під час свого перебування в Київській митрополії Ієремія здійснив чимало акцій, які, на думку багатьох істориків, ще більше заплутали релігійне життя (зведення з кафедри митрополита Оницифора Дівочки, надання ставропігії братствам та монастирям, втручання в суперечку Львівського братства з єпископом Гедеоном Балабаном, найменування своїм екзархом єпископа Луцького і Острозького Кирила Терлецького при незрозумілому становищі нового митрополита Михайла Рогози, заборона традиційних обрядів, зокрема святкування Пасхи з крашанками і хлібами тощо). Утім, сучасні дослідники схильні виправдовувати Патріарха: під впливом нової інформації він переглядав свої рішення, і це робить Ієремії честь. Зокрема, Патріарх не міг залишити без підтримки братства, котрі вимагали ліквідації неблагочинія й зловживань у Церкві та виступали за розвиток просвіти й освіти, а його осуд антиканонічних обрядів цілком зрозумілий із церковно-богословської позиції. Отож, як стверджує Б. М. Флоря, “большинство критических замечаний по его адресу следует признать необоснованными”³²⁵. Отець Борис Гудзяк також висновує, що Ієремія насамперед намагався навести “канонічний порядок”. У першу чергу це стосувалося безблагодатності духівників-двоєженців, яких слід було не лише відлучити від богослужінь, а й позбавити сану (традиційно вважається, що й митрополит Оницифор був детронізований на Соборі у Вільні за цей гріх³²⁶). Ієремія інтронізував нового митрополита, якого представила королю руська шляхта та духовні, – архімандрита мінського Вознесенського монастиря Михайла Рогозу. Б. Гудзяк вважає, що Патріарх мав спочатку апробувати цю нову кандидатуру, а не просто поставити його на митрополію, втім, ця важлива подія (тобто обрання, а точніше – визначення кандидатури нового митрополита) відбулася фактично без участі руських єпископів, а з подання шляхти та королівського затвердження. Такий крок, як і загалом заборона другого шлюбу для білого священства й встановлення целібату для єпископів, не були призвичаєнням у Речі Посполитій: тут і католицьких прелатів поставляли королі із одружених чи вдівців, у католицькій практиці двічі одружений не втрачав права на священство (у православній ж обов’язково втрачав), та й руський єпископат до цього звик. Окрім того, Патріарх листом на ім’я митрополита Михайла Рогози заборонив приймати й дозволяти богослужіння, виконувати якісь розпорядження тощо різних духовних осіб із грецького Сходу без законних повноважень.

У Бересті Ієремія провів Синод руських єпископів (відповідно, саме у Бересті затим будуть регулярно проводитися Собори чи Синоди єпископів митрополії) та відбув архієрейське богослужіння на Преображення (6/16 серпня), під час якого призначив своїм екзархом Кирила Терлецького – єпархіального архієрея у володіннях Острозького (на думку Б. Гудзяка, це було “погано продуманим нововведенням”).

³²⁵ Флоря Б. Н. Восточные патриархи и западнорусская церковь // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. М., 1996. Ч. 1. С. 119–123.

³²⁶ Це пізніше звинувачення полемістів та львівських братчиків на адресу митрополита спростував М. С. Грушевський: До біографії митрополита Онисифора Дівочки // ЗНТШ. 1906. Т. 74. С. 5–9. Див. сучасне дослідження: Тимошенко Л. В. “Жаль нам души и сомнения вашей милости”. С. 149–164.

Що ж до суперечливих патріарших грамот стосовно Львівського братства і єпископа Гедєона Балабана, то грамоти, які демонстрував Балабан на свою користь, могли бути підробками. Задля поставлення крапок над “і” Патріарх мав намір знову відвідати Львів, але побоювся пошесті. По дорозі до кордону (листопад 1589 р.) Ієремія визнав ставропігію Онуфріївського монастиря та написав звернення до всіх вірних із осудом освячення великодніх пасок (наказано було сприймати їх як простий хліб “и не имети яко святого”), принесення печива до церкви після Різдва (як спрощене уявлення про материнство Богородиці, котре заперечувало непорочне народження Христа і становило велику ересь, заборонену 79-м правилом Шостого Вселенського Собору), святкування п’ятниці замість неділі. Патріарх писав, що цими забобонами можна навіки загубити душу, а тих, хто їх буде дотримуватися, й надалі оголошував відлученими від Святої Церкви, проклятими й “по смерті неразрешеными”. Окрім того, Патріарх зобов’язав руський єпископат підбирати в якості сповідників лише гідних цього осіб; якщо священники не отримали від єпископа повноваження на сповідництво, то й не мали б сповідати під страхом позбавлення сану, а єпископ міг піддатися анафемі за призначення сповідника не по духовних чеснотах, а за дарунки. Ієремія нагадував, що вірні мають три дні перед сповіддю поститися й відвідувати богослужіння. Глава Церкви підкреслював, що каяття та покута можуть накладатися на паству лише за правилами Апостолів та Святих Отців³²⁷.

Тут варто задатися питанням: невже сам Ієремія зауважував усі ці проблеми Руської Церкви? Далєбі ні. Наприклад, Патріарх не бачив, як святкують Великдень чи Різдво в Київській митрополії, але свої вироки про неканонічні обряди виніс. Те саме стосується найболючішої проблеми – двоєженців. Власне, всі питання, з приводу яких зробив письмові розпорядження Патріарх, йому “повідомляли” самі русини – як духовні, так і світські (“увериси от многих”, “доведавшись через многии сведества духовных и свецких людей, православных христян веры нашея”). Тож звинувачувати Патріарха в тому, що він із власної ініціативи вчинив хаос у Руській Церкві, проводив “церковну реформу... імпульсивно, безсистемно, порушуючи традиційний церковний уклад”³²⁸, так уже однозначно не доводиться. Всі ці “порушення” традиційного укладу фактично були виявом повернення “канонічного укладу”: Патріарх Константинопольський і не міг інакше реагувати на питання, що перед ним ставили, як лише вказувати на неправильність чинних практик стосовно прийнятого в Церкві-матері. На Берестейському Соборі 1591 р. митрополит Михайло Рогоза та всі єпископи ствердили ці рішення Патріарха як обов’язкові³²⁹.

Що ж до екзарха, то тут наочно виступає проблема довіри Ієремії до руських ієрархів. Чи можна було їм довіряти, якщо єпископи могли обманювати самого Патріарха, підносити йому на підпис неправдиві акти, навіть фальшувати патріарші грамоти? Ієремія не призначив екзархом митрополита Михайла Рогозу – він його не знав, Рогоза був висуванцем білоруської шляхти (Ф. Скумина-Гишкевича?), поставленим на митрополію з архимандритів, отже, не мав ні досвіду управління значною територією, ні авторитету серед єпископів. Кандидатура ж активного й ініціативного Кирила Терлецького, який до того ж був висуванцем і єпархіальним архієреєм у воло-

³²⁷ АЗР. СПб., 1851. Т. 4. № 22. С. 29–30; Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 255–270.

³²⁸ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 266.

³²⁹ АЗР. Т. 4. № 22. С. 30–31.

діннях наймогутнішого православного магната кн. Острозького, як на той час, вида-лася Іеремії найбільш вдалою. Стосовно ж церковних братств (Львівського та Рогатинського), то волевияв Патріарха був також не імпульсивний: саме братства (Львівське й Віленське) вже продемонстрували результативність консолідації світських вірних у справі поліпшення церковного життя в усіх аспектах (від адміністративного, освітнього, душпастирського і благодійницького до духовно-містичного), чим не могли похвалитися тогочасні руські ієрархи Церкви. Звісно, все це заклало “конфлікт інтересів”, але саме братства (не єпископи) на той час і могли здійснити, і здійснили певний прорив у піднесенні Православної Церкви. Окрім того, у такій специфічній державі, як Річ Посполита, обстоювати інтереси Православ'я та свободи віровизнання загалом могли лише світські діячі через сеймики та сейми. Дії Іеремії “підстьобнули” й єпископів: тепер стало зрозуміло, що тверда рука Патріарха може карати навіть митрополита, що єпископи несуть відповідальність не лише за матеріальний стан кафедр та мають піклуватися не лише про особисті статки, але повинні активно займатися власне пастирською, духовною діяльністю. Тож навряд чи можна погодитися із твердженням, ніби візит Іеремії супроводжувався інтригами й лише погіршив смуту в Київській митрополії, ніби “управление церковью было дезорганизовано, а ни одна из стоявших перед нею проблем пока не решена”³³⁰.

До речі, Іеремія немовби продовжив починання Антіохійського Патріарха Іоакима, котрий подорожував Руссю в 1586 р. 15/25 січня Іоаким звернувся до священства та вірних Київської митрополії із закликом допомогти оновленню Церкви жертвами на школу (“щоб не був ваш рід християнський ніби безсловесним через неосвіченість”) та друкарню. Патріарх засудив двоєженців-священиків та ієрархів, котрі їх висвячують і тримають на приходах. Це був початок, який розвинув Іеремія³³¹. Зазначимо тут, що, на відміну від Іеремії, Іоаким, вочевидь, побував в Острозі, де мав відправу в Богоявленському соборі (свідчення того – в листі Іпатія Потія до кн. Острозького від 3 червня 1598 р.³³²).

Варто згадати й той факт, що в 1588 р. Адам Потій – тоді ще світська людина й сенатор – пропонував католицькому Луцькому єпископові Бернарду Мацейовському організувати диспут з Іеремією. Єпископ це схвалив: мовляв, у разі провалу Патріарха той буде дискредитований і православна еліта звернеться до Рима. За погодженням із нунцієм Аннібалом ді Капуа Мацейовський намагався вступити в контакт із Патріархом і виїхав за ним до Білорусі, але не зміг наздогнати патріарший кортеж, що поспішав до Москви³³³. Невідомо, чи можна довіряти цій інформації (лист Мацейовського до нунція від 25 серпня 1588 р.) стосовно ролі Потія. Зазначимо лише, що в разі проведення диспуту провал Іеремії був просто неможливий, оскільки цей інтелектуал мав енциклопедичні знання і досвід полеміки не менші, ніж у Скарги. Результат міг бути лише прямо протилежний. Тож не дивно, що ця пропозиція була відхилена нунцієм³³⁴.

³³⁰ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. М., 2003. С. 104–113.

³³¹ Див.: Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 205–212.

³³² Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 142.

³³³ Monumenta Ucrainae Historica. T. 1. P. 68–69; Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia... Romae, 1864. T. 3. P. 41–42.

³³⁴ Borromeo A. Klement VIII // Dizionario Biografico degli Italiani. Roma, 1982. T. 26. P. 259–282.

Джерела не залишили достеменною інформації щодо того, чи взагалі зустрічався Острозький з Патріархом, утім, відомо, що ні в Острозі, ні в Дубні Ієремія не був ні весною 1588 р., ні влітку–восени 1589 р. (на шляху до і з Москви). У числі його грамот, виданих у Київській митрополії та для її вірних, немає жодної адресованої Острозькому, так само не згадується князь у зверненнях Патріарха до пастви³³⁵. Більше того, Ієремія в доволі різкій формі відмінив третейську постанову Острозького щодо примирення Гедеона Балабана та Львівського братства: “Повелеваем, чтобы то непристойное писание, котрое дано славнейшим и вельможным князем Василием епископу Львовскому, не имело никакой силы и крепости и было вменено в ничто”³³⁶. Така різка реакція Патріарха й невиразна поведінка князя щодо прийняття глави Вселенської Церкви здатні здивувати, однак через брак свідчень утримаємося від припущень, яких може бути чимало³³⁷. Щоправда, ще І. І. Малишевський указував, що на час подорожі Ієремії Острозький мав клопоти з татарами, збирав ополчення й напружено чекав нападів на свої володіння, тому й не бажав жертвувати на царградській церкві тощо³³⁸. Звісно, все це лише гіпотетичні асоціації.

І все ж неможливо не навести ще один паралельний приклад. У післямові до “Апостола”, виданого Мамоничами у Вільні 1591 р., сказано, що Ієремія з Федором Скуминим-Тишкевичем “и з иншими князьми и панами православными” мали нараду про друкування книг для церков. А сам Патріарх у своїй грамоті вказував, що “многие благоверные князья и паны” звернули його увагу на негаразди у церковному житті митрополії, зокрема щодо священників-двоєженців³³⁹. Однак у цьому контексті жодного разу не згадувався кн. Острозький. Можемо припустити, що незустріч з Острозьким була обумовлена гостюванням Патріарха в Замості у противника князя – коронного канцлера Яна Замоїського. Саме в Замості були покликані єпископи для суду щодо двоєженців. Загалом ітінерарій Ієремії добре простежується. У першій частині подорожі через Волощину та Молдову Патріарх спочатку побував у Львові, зтім на запрошення канцлера – в Замості (саме цей візит дав підстави Замоїському запропонувати папському легату кардиналові Іпполіто Альдобрандіні – майбутньому творцю унії Папі Клименту VIII – перенести Патріарший осідок у старовинний центр митро-

³³⁵ С. Кардашевич, навпаки, стверджував, що Ієремія “протягом 1589 р. часто в Острозі проживав” (*Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 37*). Записки Арсенія Елассонського та Дорофея Монемвасійського, які зафіксували пересування Патріарха, не дозволяють погодитися з цим твердженням. Див.: *Moroziuk R. P. The Role of Patriarch Jeremiah II Tranos in the Reformation of the Kievan Metropolia. P. 104–127; Мальшевский И. И. Патриарх Иеремиа II и князь Константин Константинович Острожский // Труды КДА. 1886. № 1. С. 68–82; Его же. Посетил ли патриарх Иеремиа II Киев во время пребывания своего в России в 1588–1589 гг.? // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. 1888. № 2. С. 261–263.*

³³⁶ Цит. за: *Мальшевский И. И. Патриарх Иеремиа II и князь Константин Константинович Острожский. С. 78.*

³³⁷ Митр. Іларіон (Огієнко) вважав за можливе просто ствердити: “Року 1589-го в Україні гостив Патріарх Царгородський Єремія, і він близько зійшовся з князем Костянтином, а це принесло користь Україні та Православній Церкві” – *Іларіон, митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. С. 53.*

³³⁸ *Мальшевский И. И. Патриарх Иеремиа II и князь Константин Константинович Острожский. С. 79–80.*

³³⁹ *Флоря Б. Н. Епископы, православная знать и братства // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии... С. 100–101.*

полії – Київ, що забезпечить унію в майбутньому, оскільки Ієремія не є ворогом Папства³⁴⁰), потім у Бересті та Вільні, а звідти вже проїхав до російського кордону³⁴¹. На зворотному шляху Патріарх мав такий маршрут: Орша, Вільно, Берестя, Супрасль, Замостя (тут пробув два місяці, всі супутники Ієремії були зачаровані розумом, вишуканістю та привітністю Яна Замойського – випускника Падуанського університету, вельми зацікавленого грецькою культурою), Красний Став, Тернопіль, Кам'янець-Подільський. Тобто в жодному з визнаних центрів Дому Острозьких він не був³⁴², і навряд чи це випадково.

Власне під час другої подорожі через Річ Посполиту Ієремія і скористався своєю владою для рішучих заходів у Київській митрополії. Він повертався з Москви, не особливо поспішав до Стамбула, немалий час гостював у названих осіб та в містах ВКЛ і Русі. Під час його відвідин Вільна там перебував із першим візитом у ВКЛ новий король Жигимонт III. Він видав Патріархові відповідний універсал, яким визнавав його владу над Руською Церквою, право вершити справи, проголошувати постановчі акти і здійснювати судочинство; світській і місцевій церковній владі було заборонено втручатися в дії та розпорядження Ієремії³⁴³. Отже, Патріарх “домігся” всього сам, а радше з допомогою Замойського і Тишкевича. Острозький знову стояв осторонь. І причиною тут були не просто татари, небажання пожегтів тощо, але принципова позиція князя щодо Патріарха. Коріння такого прохолодного ставлення встановити важко. Нам видається, що в даному разі відбувся конфлікт інтересів та сторін: Патріарха швидко “привласнила” протилежна партія політиків, з якими Острозький на той час перебував у напружених стосунках. Утім, можливі й інші пояснення. Доведеним залишається одне: Острозький не мав жодної зустрічі з найвідомішим Патріархом, чий інтелект приваблював усіх.

На кінець 80-х років XVI ст. у Речі Посполитій стає цілком ясно, що Острозький зайняв позицію “вождівства” щодо руської православної людності й буде обстоювати цю позицію. Як зазначалося, не випадково Петро Скарга друге видання свого твору “Про єдність Церкви Божої” 1590 р., в якому викривав “заблудження” східних християн і пропонував їм перехід у лоно Римської Церкви, присвятив уже не Острозькому, а самому королю Жигимонту III. Тепер католицький владар визначався як відповідальний за спасіння православних в його державі³⁴⁴. Власне, саме король і став світським призвідцею та гарантом унійних заходів першої половини 90-х, які завершилися Берестейським собором. Острозькому на той час цю роль неможливо

³⁴⁰ Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Kraków, 1950. T. 4. S. 249; *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia...* T. 3. P. 72.

³⁴¹ З цього огляду навряд чи можна погодитися з К. Левицьким, ніби власне кн. Острозький виклопотав королівський дозвіл на подорож Патріарха територією Речі Посполитої. Швидше це подання все-таки належить канцлеру Замойському, що апіорі усуває його тогочасного політичного противника Острозького (див.: *Левитский К.* Константин Константинович князь Острожский – доблестный защитник православия и охранитель интересов православной Церкви // ВЕВ. 1908. Часть неофиц. № 9. С. 182).

³⁴² Див.: *Гудзяк Б.* Криза і реформа. С. 212–216, 249–270.

³⁴³ АЗР. Т. 4, № 16. С. 20.

³⁴⁴ Див.: *Obirek S.* Wkład ks. Piotra Skargi w przygotowanie unii Brzeskiej // *Metraštis*. Vilnius, 1998. T. XII. P. 301–309.

було пропонувати, оскільки концепцію “приєднання” до Римського Престолу й визнання лише цього шляху спасенням князь не приймав³⁴⁵.

1590-ті роки наповнені поступовим розгортанням ідеї унії, позначені кризою в житті Православної Церкви та її ієрархії, активізацією діяльності католицьких орденів, зокрема єзуїтів, та протестантських течій. Могутньо заявляють про себе козаки. А владна політика Жигимонта III поступово відсуває з центру державного життя руських магнатів. Острозький зустрічає 90-ті на межі свого 65-ліття, обтяжений хворобами, але ще більше пройнятий благочестям, він знову схиляється до традиціоналізму та консерватизму в релігійному сенсі й особистому житті.

Лише навколоунійна боротьба та козацькі рухи змушують старого князя знову активізувати громадську діяльність, бути рішучим та надто публічним. Острозький намагається створити формальну “лігу віросповідань”, яка б на державному рівні обороняла свободу віри та протидіяла агресії Римо-Католицької Церкви. Насамперед він вступає у переговори із кальвіністами, очолюваними його зятем кн. К. Радзивілом, з метою домовитися про спільний виступ на черговому сеймі проти позиції короля Жигимонта III³⁴⁶. Більше того, з намови Острозького група духовних та світських кальвіністів складають листа на ім’я Патріарха Александрійського Мелетія Пігаса з пропозицією церковного об’єднання (ціною відмови православних від деяких догматів та обрядів). Ця ідея від початку була нереальною. Як і слід було очікувати, Патріарх дав досить холодну, а по суті негативну відповідь, оминув будь-які теологічні дебати та обтічно заявив, що Господь колись покладе край усім церковним відмінностям. Не вповні вдалася й ідея політичного об’єднання православних і протестантів у сенаті та сеймі. Всі ці події, надто важливі для всієї Речі Посполитої та Східної гілки Християнської Церкви загалом, ми детально розглянемо далі (у підрозділі про унію). Тут же знову зупинимося на конкретних заходах Острозького щодо церковних інституцій. Сама хронологія церковних надань князя дає змогу перевірити пануючий в історіографії постулат про те, що вони активізуються саме у другій половині 90-х, коли Острозький вів запеклу боротьбу з унійним єпископатом.

У 1590–1591 рр. Острозький видав накази урядовцям своїх міст, аби вони не позивали до суду духовних осіб і не чинили шкоди в маєтках православних інституцій³⁴⁷. Це відбивало жадання самого священства та постанови церковних Соборів цих років, проведених у Бересті Михайлом Рогозою. Стосовно ж церковних надань активність князя знову насамперед проявляється щодо дубенських святинь. Від початку 90-х перше місце в системі надань посідає Спаський монастир. Лише від 1592 р. збереглося аж чотири привілеї Острозького цій обителі: підтвердження (20 квітня) права на щорічне отримання з дубенської митниці аж 20 тис. топок солі (митники намага-

³⁴⁵ *Melnyk M.* Zagadnienia soteriologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogięskiego // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Przemyśl, 1998. T. 4. S. 98, 116–117; *Eusdem.* Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku). Olsztyn, 2001.

³⁴⁶ *Tazbir J.* Szlachta i teologia. Warszawa, 1987. S. 170–171; *Jarmiński L.* Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. Warszawa, 1992.

³⁴⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 64; АЗР. Т. 4. № 30. С. 41.

лися не виконувати це розпорядження)³⁴⁸; дозвіл на вирубування лісу в дубенських пушах “на будынок и потребу вшелякую” (20 червня)³⁴⁹ та ін.

Але найцікавішим є лист Острозького від 18 грудня 1592 р. з відповіддю на чолобиття ігумена Свято-Спаського Василя. Князь брав до серця бажання ігумена та монахів вести кіновітне життя в монастирі за чином св. Василя Великого: монахи повинні були мати все у спільній власності, за відсутності будь-якої приватної, навіть голки; як сказано у привілеї: лише душа в кожного має бути своя та помисли. У листі чітко розписувалися правила вступу до обителі та виходу з неї, розклад повсякденного життя монахів. Острозький дозволяв заснувати на другому боці ставу ще один підпорядкований Свято-Спаському монастир із володінням ґрунтом Дубовець (тому й монастир отримав назву Дубовецький), а також скит (“пустиню”) в лісі (інша назва – Скитський монастир) для бажаних повного відсторонення від світу. Всіма трьома монастирями мав управляти один ігумен Василій та його наступники, які повинні були, згідно зі старою канонічною традицією, обиратися самими монахами зі свого складу та бути найрозумнішими, найцотливішими, найдосвідченішими, “іскусними” в житті та знаними у благочесті, справжніми пастирями душ. Князь підтверджував також право монастиря на володіння в селах М’ятин, Загірці, Ставки ґрунтами, лісами, ставами, млинами, корчмою. Власноручною припискою Острозький застерігав від порушення цього привілею світськими та духовними особами, на яких накладав клятву Святих Богоносних Отців і прикликав кару Божу³⁵⁰.

Цей фундаментальний у усіх відношеннях документ – свідоцтво рівня духовного життя в самому монастирі та розуміння сенсу монашого подвигу князем Острозьким. Слід визнати, що це розуміння було глибоким і цілком канонічним, в його основі було піклування про духовне життя кожного монаха та обителі в цілому, бажання бачити у своїх володіннях “ідеальний монастир”. Острозький не лише добре знав святоотецькі положення та канонічні правила, а й відчував їх, бачив своїми “духовними очима”. Прояв релігійності князя в цьому документі звучить неймовірно пронизливо. Зауважимо: лист Острозького адресувався у своїй духовній частині виключно братії, а отже, мав доволі закритий характер, що давало князеві змогу говорити нестандартно і не приховувати своїх почуттів. Не випадково через два роки в острозькій друкарні з’явиться книга Василя Великого про постування, в якій викладаються засади життя кіновітної монашої громади та кожного монаха зокрема – справжній ідеал золотого віку святоотецької літератури.

³⁴⁸ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 245 об.; ед. 341, л. 166, 203; ед. 339, л. 365, 372; НБУВ ІР. Ф. ІІ, спр. 22557, арк. 26–26 зв.; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 4, арк. 2–2 зв.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1273.

³⁴⁹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 241, 251; ед. 339, л. 365–365 об., 372; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5, арк. 3. Ці та інші (не збережені) акти згадані у візитації 1799 р. уніатського митрополита Стефана Левінського. – ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 508, арк. 124, 126, 128 зв., 131–131 зв., 138–138 зв. Однак між візитаціями 1814 та 1818 рр. унаслідок пожежі частина оригінальних актів загинула (Там само. Арк. 138–138 зв., 153 зв.).

³⁵⁰ Ар. ЮЗР. К., 1883. Ч. 1, т. VI. № XLVIII. С. 93–95; НБУВ ІР. Ф. ІІ, спр. 22557, арк. 23–25 зв.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 365–366, 372, 374 об.; ед. 343, л. 209 об.–210, 234–234 об., 245 об.–246 об.; ед. 341, л. 160–160 об., 166 об.–167, 203; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв.–2; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1274–1275.

Подальші заходи князя щодо Спаського монастиря стосувалися майнових проблем обителі, оскільки співіснування ідеального світу з неідеальним апріорі мало наражатися на випробування. 14 березня 1593 р. Острозький визнав, що дубенські піддані Кіндрат Буркало, Гордій Головшицький та Павло Томкович, які оселилися на монастирських ґрунтах, відтепер мають підлягати обителі, сплачувати податки на монастир та підкорятися ігумену, а не світській владі, оскільки “жаден слуга ани подданий двом паном служити и досыть чинити не может”³⁵¹. Того ж дня окремим листом Острозький, згідно зі скаргою ігумена, забороняв дубенському старості Касперу Лушковському втручатися у справи монастирських маєтків й примушувати підданих до виконання повинностей³⁵². А 26 липня 1594 р. князь заборонив йому косити сіно на монастирських ґрунтах у Закупі Ждановському під Черневською греблею на Бродському тракті й узагалі наказати не чіпати монастирських володінь. Цікаво, що на свого ж старосту магнат накладав закляття при порушенні наказу Божим неблагословінням на вічні часи: “Ибо ты знаешь – что однажды Богу на хвалу Его дано, в то не следует тебе вступаться; это сохранено под неблагословением Божиим” (переклад з польської зроблено копіюстом)³⁵³. Не проминемо цієї промовистої фрази. Тут знову присутня “пряма мова” князя з емоційним відтінком і глибоким релігійним почуттям.

12 жовтня 1594 р. Острозький підпорядкував монастирю дубенських міщан, які осіли на чотирьох монастирських городах під греблею на передмісті³⁵⁴. А в листі від 8 березня 1595 р. на ім'я дубенського старости Петра Бильчинського князь писав, що монахи йому “великую доуку и частую чинят”, скаржачись на несправедливість. Ішлося про давній привілей щодо безоплатного і позачергового помелу зерна монахами на дубенських млинах, який замкові митники-жиди не бажали виконувати. Князь наказував старості суворо вказати жидам на це, якщо ж ослухаються, то він віддасть самих орендарів “на конечную отправу” монахам³⁵⁵. Але на цьому справа не залагодилася. Вже 10 березня Острозький знову наказував старості вчинити справедливість монахам, “яко право укажет”, за їхньою скаргою (спеціально приїхали до князя в Турів) на митника Нахима. Останній придбав Коблинський став у брацлавського каштеляна, але звідти таємно проникав у монастирські озера в с. М'ятин для риболовлі, чим завдав шкоди більш ніж на 100 золотих. Коли ж монастирські рибалки відібрали у слуг митника невід, він найняв “паробков и льотров”, аби ті викрали його. Ігумен інкримінував митникові аж три карні справи: грабування монастиря, користування монастирськими озерами і “третее, а што наибольшая, абы для пожитку жидовского озера манастырские церковные имение нашего до ставу Коблинского пошлиною не одошли”. Тож князь запропонував улаштувати засідку перед спуском

³⁵¹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 247; ед. 341, л. 167 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 65 зв.; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5, арк. 2–2 зв.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1276–1277.

³⁵² СПб. ИРИ. Архив К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 366, 372; ед. 341, л. 203.

³⁵³ Там же. Ед. 343, л. 245; ед. 339, л. 366, 372; ед. 341, л. 166, 203 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 65 зв.; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5, арк. 1 зв.–2; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1276–1277.

³⁵⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 242.

³⁵⁵ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 66; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 239, 247 об.; ед. 339, л. 366–366 об., 372; ед. 341, л. 203 об.; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

ставка і ввіймати жида та його слуг на гарячому, коли вони вночі ловитимуть рибу, а потім вже судити³⁵⁶.

Всі ці дрібні майнові справи не могли не дратувати князя. Його діймали постійні скарги братії, котра надто турбувалася про своє майно, відволікаючись від молитов та благочестивих помислів. Омріяне ідеальне духовне, як то часто бувало (Сорська пустинь після Ніла Сорського, монастир в Ассізі після св. Франциска, Печерський монастир після своїх святих засновників тощо), знову занурилось у мирське...

10 жовтня 1596 р. у Звягелі Острозькому вже вкотре довелося нагадувати дубенським митникам-жидам про дозвіл Спаському та Чеснохрестенському монастирям безкоштовно та позачергово молоти збіжжя на княжих млинах. У цьому випадку Острозький не цілком доречно закликав іновірців: “Хто се порушит, нехай на такого Божое неблагословение прииде и да проклят будет на вечные часы”³⁵⁷. Це рідкісний для князя документ із відтінком ксенофобії (у цьому сенсі також відмітний лист від 10 березня 1575 р., де він наказував старості дубенському “для пожитку жидовского” маєтки не віддавати³⁵⁸).

У 1596 р., за твердженням С. Горіна, монахи дубенського Спасо-Преображенського монастиря подали патронові скаргу на свого ігумена Василя з відмовою підпорядковуватися йому й попередженням, що вони збираються перейти до пересопницького Різдва Богородиці монастиря³⁵⁹. Ця справа залишається не дуже з’ясованою: чи йшлося про всю братію, чи про якусь групу, які були причини конфлікту з ігуменом, чому монахи говорили про Пересопницю (у володіннях Загоровських). Утім, судячи з того, що Василій залишився настоятелем, цей конфлікт був якимось чином розв’язаний.

За 1597 р. збереглося чотири листи Острозького на Спаську обитель. 27 травня князь знову вирішував справу за скаргою ігумена Василя на дубенських митників Нахима та Іцка щодо корчми в с. М’ятин, яку ті намагалися привласнити. Під час розслідування з’ясувалося, що митники ніколи не мали тут корчми, а лише існувало право для дубенських міщан привозити пиво та меду й шинкувати, сплачуючи з кожної діжки два гроші монастирю і по грошу місцевому отаману. Острозький потвердив саме це право, заборонивши тримати корчму як митникам (під закладом 100 кіп грошей литовських), так і монастирю, а також заборонивши торгівлю горілкою³⁶⁰. Тут слід зазначити, що, скажімо, у XVIII ст. шинкування та горілчаний промисел стануть вагомою статтею прибутку практично усіх монастирів. На той час ні церковна, ні тим більше світська влади не будуть замислюватися про моральність цього

³⁵⁶ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 66–66 зв.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 239–239 об., 248; ед. 339, л. 366 об., 372 об.; ед. 341, л. 203; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1277.

³⁵⁷ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 66 зв.; СПб. ИРИ. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 247–247 об.; ед. 339, л. 366 об., 372 об.; ед. 341, л. 203 об.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1279.

³⁵⁸ *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1278–1279.

³⁵⁹ *Горін С.* Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII сторіччя // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2010. Вип. 9. С. 20–21. Автор посилається на справу з ЦДДАУЛ (Ф. 129, оп. 1, спр. 306, арк. 1–2 зв.), на яку йому вказав І. Тесленко.

³⁶⁰ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 239 об.–240, 248 об.; ед. 339, л. 366 об.–367, 372 об.; ед. 341, л. 203 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 67; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1279.

заняття. Тож даний крок князя Острозького був унікальним виявом оборони моралі (бажання власного визиску через встановлення монополії, на наше переконання, тут виключається).

8 червня 1597 г. у відповідь на скаргу ігумена князь наказував дубенському старості не втручатися у володіння Спаського монастиря (зокрема в Загорецький ґрунт) та чітко визначити межі монастирських і міських володінь. Острозький знову закликав старосту вічним Божим неблагословенням та наказував покарати осіб, які приорали монастирські землі³⁶¹. У даному разі князь обстоював фундаментальне правило: дане на Церкву є даром і пошаною Господу, відбирання цього дару чи зазіхання на нього означає порушення належного Богові, що є гріхом.

Утім, сучасна Острозькому православна спільнота ставилася до монастирської власності як до власності конкретних монахів (а не Господа), тому подібні високі апелювання князя практично не діяли. Зокрема, у 1597 р. дубенчани почали втручатися у чотири монастирські городи біля греблі. 12 жовтня князь заборонив це й нагадав, що особи, які поселилися на монастирських землях, мають підпорядковуватися монастирю³⁶².

18 грудня Острозький потвердив право Спаського монастиря варити на великі свята пиво та горілку, що забороняли митники-жиди³⁶³. Свята в обителях завжди вирізнялися щедрими частуваннями братії та продажем напоїв для парафіян. Князь пішов на поступку традиції: лише на двадцять свята дозволялося самостійно виготовляти спиртні напої та реалізовувати їх. У разі відсутності такого дозволу обитель витрачала б немалі кошти на закупівлю напоїв, тоді як гроші потребувалися на більш благочестиві потреби. Тож у цьому випадку, гадаємо, не йдеться про порушення моралі й монастирської аскези.

10 червня 1598 р. відповідно до клопотань Спаського ігумена Василя та Чеснохрестенського Гліба про нестачу воску Острозький наказав своїм урядникам щорічно надавати обителям по відру меду і віск із сіл Студянки та Шепетина, а на храмові дні церковні братства отримали право ситити мед на монастирські потреби “для большего хвалы Божой”. Князь обґрунтовував своє розпорядження таким чином: “Хотечи, абы по церквах молитвы ведлуг правил Святых Отец и Типикону уставу церковного братия в нарочитые дни праздников мели в... утешение”³⁶⁴. Ця фраза вже вкотре засвідчує знання Острозьким уставних правил Православної Церкви, зокрема обізнаність його з “Типіконом”. Так, старий князь дедалі більше думав про вічне, тож дедалі глибше переймався духовними потребами й закликав до благості монахів як носіїв “ангельського чину”.

10 березня 1599 р. Острозький дозволив обом дубенським монастирям вирубувати деревину, зокрема у Повчинському лісі. Князь знову закликав тих, хто порушить

³⁶¹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 244; ед. 339, л. 367, 372 об.; ед. 341, л. 164 об.–165, 203 об.; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 586; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1280.

³⁶² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 252 об.; ед. 339, л. 367 об., 372 об.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1280.

³⁶³ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 67 зв.

³⁶⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 244 об.; ед. 339, л. 367 об., 372 об.; ед. 341, л. 165 об., 203 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 68; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5, арк. 3 зв.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1280–1281.

цей дозвіл, прокляттям у нинішньому і майбутньому віках, а також (що особливо цікаво) прорікав ослуханцям вічні муки у пеклі разом з Арієм³⁶⁵. Образ “першоєретика” використовувався Острозьким, вочевидь, як найпромовистіший, оскільки щорічно в Неділю Православія Арій проклинався всією Церквою. Утім, примітно, що Острозький застосував цей образ “ідейного” святотатця до побутової ситуації. Гадаємо, тут також ішлося про базове поняття непорушності Церковного Тіла, в тому числі у його матеріальному прояві. Проте після Арія Острозький згадував ще й Іуду – того, хто зрадив Христа. Цим князь підкреслював, що зазіхання на офіру Господу так само є зрадою не лише Церкви, але й самого Бога. В усякому разі обидва негативні образи були доволі промовисті та, з погляду князя, не могли не подіяти. До речі, ці самі образи трапляються вже у фундуші на Чеснохрестенський та Спаський монастирі від 30 березня 1571 р., порушників якого Острозький страхав прокляттям поряд з Арієм та Іудою³⁶⁶.

Повторний дозвіл на варіння пива й горілки для гостей та внутрішніх потреб монастиря князь видав на прохання ігумена Ісакія та братії (попри заборону на цю діяльність митників-жидів) 18 грудня 1599 р., вказуючи на давність цього звичаю, який не може бути денонсований³⁶⁷.

Чеснохрестенський монастир був так само облагодіяний Острозьким у 90-ті роки. Однак документи щодо цього відомі лише з 1596 р. В рік укладення Берестейської унії листом від 10 вересня князь, як указувалося, надав обом монастирям право на безоплатний помел збіжжя в дубенських млинах. При цьому на порушника знову накладалася клятва на вічні часи та прикликалося Боже неблагословення³⁶⁸.

Більшість княжих милостей улюбленому монастирю випала на 1598 р. Так, 20 липня він наказував дубенським лісничим дозволяти рубати ліс на поправу монастирських будівель та на куріння горілки й варіння пива в монастирі (в даному разі йшлося лише про монастирські потреби: певні порції горілки та пива входили до раціону кожного монаха, і це дещо “коригувало” приписи Василя Великого)³⁶⁹. 11 березня (в одній із копій – 13 березня 1591 р.³⁷⁰) Острозький надав монастирському ігумену – своєму службовникові Глібу (“дознавши в службах его верного и зычливого, а до тых справ духовных хутливого и склонного, тихого и скромного”), який мав вступити в свої права після чинного ігумена, котрий залишався при управлінні пожиттево або поки забажає та добровільно передасть владу Глібу після його постригу. Водночас князь підтвердив фундуш щодо островів Горбачин, Пантелеймон і Климент³⁷¹.

³⁶⁵ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 241, 251; ед. 339, л. 368, 372 об.; ед. 341, л. 203 об.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри. № 28. С. 1281.

³⁶⁶ *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1271.

³⁶⁷ Там же. С. 1281.

³⁶⁸ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 247–247 об.; ед. 339, л. 366 об., 372 об.; ед. 341, л. 203 об.

³⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5, арк. 1–1 зв.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1539.

³⁷⁰ ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5, арк. 5–5 зв.

³⁷¹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 341, л. 172 об.–173, 203 об.; ед. 343, л. 256–256 об.; ед. 339, л. 367 об., 372 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 68; *Щеглов М.* Историческая записка о Дубенской Крестовоздвиженской пустыни // ВЕВ. 1884. № 23–24. С. 9–10; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1539; *Лазов'юк І.* Давні дубенські монастирі. Дубно, 1994.

10 червня Острозький, як уже говорилося, надав обом монастирям право щорічно отримувати по відру меду та віск для свічок³⁷². 20 червня дубенські лісничі знову отримали наказ князя дозволити монахам рубати ліс на монастирські потреби³⁷³.

10 березня 1599 р. Чеснохрестенський монастир разом зі Спаським знову отримали право на вільне рубання лісу. Нагадаємо, саме в цьому документі були знаменні слова щодо порушників привілею: “Да разсудятся со мною пред Богом Всемогущим и да будет проклят в нынешнему и будущему веку и часть его со Арием и Юдою да будет”³⁷⁴. 13 квітня ігумен Гліб отримав дозвіл тримати на монастир Вигнанську корчму (точніше – здавати в оренду), втручання в неї дубенських митників заборонялося, оскільки це надання було “старим”³⁷⁵. А 15 липня Острозький надав ігуменові Глібу генеральне підтвердження на всі монастирські володіння, оскільки в умовах тогочасного життя надання “без листу албо фундушу упадкови подлежат” і щоб “хуткая на чужое людей занятливых зависть имению Богу Всемогущему и церкви Его Святой отданному ушкодити не могла”. Князь філософствував, цитуючи слова Спасителя з Євангелії: “на писку не ставити дело велико, но на доброй земли благопотребное есть в виках трвалое”³⁷⁶. У привілеї йшлося про с. Вигнанку з усіма ґрунтами, десятину із сіл Івані та Знесення, 5000 топок солі з дубенського мита, стави та рибні лови, мед та віск із с. Студянки, острови Горбачин, Пантелеймон, Климент із сіножатями та лісом, 18¹/₂ волоків (тобто 370 десятин) міської землі, вільний помел збіжжя. Все це – “для большое хвалы Божое, помножения чину иноков Св. Василия Великого... Шануя горливість предков и завет Иисуса Христа о добрых делах, и чтобы монастырь стоял и никто ему не ушкодил, на жаданье игумена Чесного Креста Глеба – чтобы отрешившись от мира Бога за себя и нас молили”³⁷⁷.

Як бачимо, тут представлено інше розуміння монашої служби і молитви: надаючи на монастир численні фундуші, Острозький сподівався, що це приведе до примноження монашества та сприятиме їхньому життю за чином св. Василя, дасть можливість не піклуватися про хліб насущний та перебувати у постійній благосній молитві. Це дуже важлива й показова думка щодо обґрунтування сенсу монастирського майна: воно не повинне принижувати духовність братії, посилювати власницькі інстинкти, але має звільняти від піклувань про мирське й давати можливість концентруватися на вічному. В Острозького не було особливої потреби в особистій покуті та офіруванні Чеснохрестенського монастиря для замолювання власних гріхів. Він турбувався не стільки про себе, скільки про повноту монашого подвигу самої братії, щиро вірячи, що забезпечення монастиря є прямим шляхом для посилення її духовності. А що чистіша душею братія, то благочестивіша її молитва, в тому числі за фундатора й покровителя та його Дім. Додамо також, що, застерігаючи від пору-

³⁷² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 244 об.; ед. 339, л. 367 об., 372 об.; ед. 341, л. 165 об., 203 об.

³⁷³ Там же. Ед. 343, л. 256; ед. 341, л. 172 об., 203 об.; ед. 339, л. 368, 372 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 68 зв.

³⁷⁴ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 68 зв.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 241.

³⁷⁵ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 368, 372 об.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1540.

³⁷⁶ *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1540–1541.

³⁷⁷ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 368 об., 373; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 115–115 зв.; *Щеглов М.* Историческая записка... С. 10–11.

шення свого фондуша будь-кого, князь не лише вказував на невідворотність звітування на Страшному Суді, а й закликав: “Да отлучен будет в пропасть кромешнюю”³⁷⁸.

У 1592 р. Острозький заснував новий дубенський монастир – жіночий Святого Вознесіння на острівці Дубовець серед заплав правого берега Ікви. Фундаційний привілей був наданий князем 8 квітня 1592 р. В ньому йшлося, що для людей “в народі нашім слов’янськім віри Східної Церкви”, які зневажили світ, багатство, розкіш та все інше заради служби Богу, духовного життя, прагнучи “від землі на небо, від смерті до життя вічного” та погодившись терпіти на цій дорозі всі біди й напасті, притлумлення тіла, “наслідуючи самого намісника Збавителя Ісуса Христа Пана Бога і Владики нашого”, пам’ятаючи слова апостола Павла, що всі ми подорожні на землі, проживаючи тут лише мить, а далі чекає нас інше життя, – для їх охорони й підтримки засновується обитель у с. Підбірцях, якій надається острів Дубовець під Дубном з полем і всіма угіддями на ньому (“поки вода кругом обходить”). Князь забороняв своїм нащадкам вступатися туди під страхом Божого прокляття³⁷⁹.

На цьому документі варто зупинитися. Фундаційний акт не потребував такої розгорнутої картини сенсу монашого життя, тож наведені слова були особливо важливі для самого князя. Свою думку про монаший подвиг він намагався передати й насельникам новозаснованої обителі. Острозький знову бачив ідеал: у монастир мали б іти лише ті, хто справді вирішив порвати зі світом, хто мав у собі сили розпрощатися із багатством і розкішшю. Цікаво, що лише ці дві принади світу князь назвав конкретно, а ще притлумлення тіла й відмову від принад, імовірно, “приміряючи” на себе шати відреченця від світу. Чи означає це, що самому Острозькому найважче було б відмовитися саме від перелічених земних надбань? Монашество малювалося князю як найліпша форма людського служіння, як найпряміший шлях від земного до небесного, від смерті до вічного життя. Не проминемо й цитування слів апостола Павла. Цей документ просто випромінює глибоку релігійну інтенцію Острозького. Працю своєї душі й християнського сумління князь “випліскує”, але не для всіх – лише для обраних, тих, хто (в ідеалі) з таким самим розумінням спасенності монашого подвигу ішов у монастир.

Розпорядження про будівництво обителі було віддане князем 18 грудня 1592 р., а до зведення необхідних споруд монахині жили у скиті Обговського лісу³⁸⁰. 2 квітня 1594 р. Підбірці були цілком передані Вознесенському монастирю в якості вічного фондуша (“на иноческое житие инокиням побожным, для отчизны и заплата сторичное будущего вику, вечно отдаем”)³⁸¹. 25 травня 1602 р. Острозький надав право обителі ловити рибу в ставку тригубицею та наказав дубенським митникам щороку виплачувати на монастир по 30 польських золотих. 2 лютого 1604 р. він дозволив рубати для потреб обителі ліс і косити сіно³⁸². А 16 липня 1603 р. князь листовно звер-

³⁷⁸ *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1541.

³⁷⁹ Ар. ЮЗР. К., 1883. Ч. 1, т. VI. № XLVI. С. 90; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 31–32; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 3, арк. 1; спр. 4, арк. 4 зв.–5; *Пероговский В.* Подборецкий (Дубовецкий) Вознесенский женский православный монастырь // ВЕВ. 1880. № 34. С. 1550–1551.

³⁸⁰ *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1551.

³⁸¹ ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв.–6; *Пероговский В.* Подборецкий (Дубовецкий) Вознесенский женский православный монастырь. С. 1550–1552.

³⁸² ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 2, арк. 1; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1551.

нунься до архімандрита дубенського Спаського монастиря Іларіона Масальського з проханням відправляти для служб у Вознесенську обитель щоденно одного ієромонаха з обіцянкою виділяти йому щороку п'ять кіп грошей, кожух і сукно (оригінал цього листа у 1899 р. бачив у Городищі Заславського повіту Орест Фотинський, нині ж документ не віднайдений³⁸³). Вже далеко по смерті Острозького Вознесенський монастир перейде до василіанок, які й збережуть переказ про початки обителі, занесуть його до своєї писаної історії та відтворять генеалогію фундатора³⁸⁴.

Дерманський монастир також не був залишений Острозьким без уваги в 90-ті роки. Втім, 26 лютого 1594 р. у Дермані князь вилучив двір, сіножать та гай і передав їх Василю Вороновичу – новому священику, котрий зобов'язувався відправляти служби в обителі й молитися за князя та його нащадків про відпущення гріхів³⁸⁵. Згідно з описами монастирського архіву, 20 липня 1596 р. Острозький підтвердив права монастиря на володіння Княгининим та Спасовим³⁸⁶. Проте цей документ вважається сфальшованим. 24-м травня 1597 р. датується в копіях генеральне підтвердження, видане князем архімандриту Геннадію і братії обителі на володіння монастиря: села Дермань, Кунин, Білашів, Коршин, половина Малого Мізоча. Це генеральне підтвердження обумовлювалося таким чином: “для унебезпечення в наступні часи і літа, щоб злість людська церкви Божій Дерманській та її богомольцям нашим в спільноті живучій за Уставом св. Василя Великого... прекази якої чи шкоди, чи кривди, чи здирства, чи відчуження сіл не змогла повік нічого поганого вчинити”. Князь забороняв усім своїм спадкоємцям порушувати надання та права обителі, а того, хто наважиться на це, покликав до суду Божого і навіть відсилав у пекло до Арія та Іуди³⁸⁷. Ігор Тесленко вважає цей привілей фальсифікатом на тій підставі, що згадуваний Малий Мізоч був наданий монастирю не раніше 1598 р., але до 1603 р., оскільки до того часу цей маєток був частиною підострозької волості Луцької єпископії³⁸⁸. Гадаємо, що це твердження слушне також з огляду на мову та окремі доволі дивні фрази документа, які Острозький навряд чи міг собі дозволити (зокрема, щодо пекельних мук для своїх нащадків поряд з Арієм та Іудою, якщо вони порушать надання). Проте не слід виключати можливості якоїсь “розширеної” редакції реального привілею, виготовленої задля котрогось із пізніших судових процесів щодо монастирського майна. Окрім того, С. Горін наводить згадку про привілей Острозького з

³⁸³ Луц В. З листування Ореста Фотинського // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Луцьк, 1999. С. 11–12.

³⁸⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 1090, k. 1–169 – текст історії монастиря до 1812 р.

³⁸⁵ Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря // Волинский историко-археологический сборник. Почаев; Житомир, 1900. Вып. 1/2. С. 250–251.

³⁸⁶ СПБ. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 289 об.

³⁸⁷ РГИА (СПб.). Ф. 797, оп. 6, ед. 22387, л. 14–17 об.; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 211 об., 215, 219 об.; ед. 339, л. 279, 285 об.; ед. 341, л. 177–178 об., 180–182 об.; ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 28, арк. 1–1 зв., спр. 57, арк. 1 зв.; спр. 67, арк. 52–53; ф. 25, оп. 1, спр. 340, арк. 924 зв.–925 зв.; *Иерофей, еп.* Историческая записка о Дерманском монастыре // ВЕВ. Часть неофиц. 1873. № 8. Отд. II. С. 287; *Довбищенко М.* Рукописна “Хроніка” Дерманського монастиря (1511–1673 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 439.

³⁸⁸ Тесленко І. А. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління. К., 2006. С. 172–173 (рукопис кандидатської дисертації).

підтвердженням володінь обителі (в тому числі половини Мізоча Малого) в сумаріуші від 24 травня 1597 р.³⁸⁹.

16 червня 1598 р. вже згадуваний дерманський священик Василь Воронович отримав “презенту” від Острозького та підтвердження прав на володіння двором, полем і сіножаттю в Дермані та Лебедах³⁹⁰. Наступного ж року, як засвідчує ліст острозького старости Боровицького, князь розпочав будівництво в Дерманській обителі кам’яної церкви на місці дерев’яної³⁹¹.

На той час Дерманська обитель була однією з найбагатших та найшанованіших серед шляхти. Чимало знатних родин бажали бути поховані саме тут: пан Маско Хом’як, його дружина Марія Томківна Семенова Посяговецька (Маско був її першим чоловіком, біля якого Марія заповіла себе поховати). У 1598 р. княгиня Олександра Одинцевичівна, дружина Остафія Сло-Малинського, попри напружені стосунки чоловіка з Острозьким також заповіла поховати себе в Дерманському монастирі поряд із матір’ю³⁹².

Щодо острозьких святинь, то відомий ліст Острозького від 17 квітня 1592 р. на ім’я острозького бірчого Василя Боровицького, яким князь забороняв йому знімати побори (“заплату” і “подачки”) з підданих церкви Св. Миколая і наказував повернути забране, як того просив отець Сава. Князь обґрунтовував це так: “Бо мы не только в чем приобижати церковные наданя смеем, но еще примножати повинны есмь”³⁹³. Ця фраза вже вкотре підкреслювала думку Острозького про недоторканність дару на Церкву задля хвали Божої. 10 липня 1597 р. Острозький спеціальним листом наказував грем’ячицьким боярам Семену Климентію та Семену Грибу, згідно зі скаргою пресвітера Даміана, не вступатися у земельні володіння острозької церкви Св. Миколая під страхом штрафу в 20 кіп грошей литовських³⁹⁴. А в 1599 р. князь надав храму і священикові “до живота” його бір у лісовому угідді із людьми на ньому³⁹⁵.

Решта документів за 90-ті роки є поодинокими щодо окремих церковних структур. Це дозволяє нам просто перелічити їх у хронологічній послідовності*. 1590 рік

³⁸⁹ Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVI ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2009. Вип. XIII. С. 100.

³⁹⁰ Волинский историко-археологический сборник. Почаев; Житомир, 1900. Вып. 1/2. С. 251–252.

³⁹¹ ДА Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 37; спр. 1368, арк. 37.

³⁹² Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці... С. 103.

³⁹³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 165; *Rulicowski W., Radziwiński Z.* Kniaziowe na Ostrogu. S. 15; *Перлиштейн А.* Описание города Острога. М., 1847. С. 6.

³⁹⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 173–173 зв.; *Rulicowski W., Radziwiński Z.* Kniaziowe na Ostrogu. S. 15–16; *Перлиштейн А.* Описание города Острога. С. 6.

³⁹⁵ *Юрьев П.* Острожская старина. Варшава, 1941. Ч. 1. Кп. 15905/ УІ К1740. С. 18.

* Окремо зазначимо, що ми не довіряємо інформації про фундування під Луцьком Чернчицького/Чорненського Спасо-Преображенського монастиря вже по смерті Острозького, але до 1631 р. (Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів, 2007. С. 56, 291). Таке твердження цілком невірне, про що свідчить опис майна Луцько-Острозького єпископа Кирила Терлецького від 4 травня 1596 р., в якому серед документів названо “Лист княжати его милости Острозского, воеводы киевского, данный на манастыр светого Спаса под Луцком на Чернчичах” (Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 218. С. 263). Якщо обитель перебувала в подаванні Острозького, значить вона й була фундована Острозькими. Натомість С. Горін в іншій публікації пише, що обитель згадується найраніше в 1483 р., коли Олізар Кирдеевич надав монастирю с. Доросиль, затим обителю заволоділи Острозькі, й лише в першій поло-

ознаменувався розпорядженням князя усім своїм намісникам та старостам не зазіхати на маєтності православного духовенства, не притіснити священство і, особливо, не втручатися у духовний суд єпископа Луцького та Острозького Кирила Терлецького. Що це були за втручання? Річ у тім, що світські адміністратори приймали й надавали парафії “низвергнутим духовним”, тобто позбавленим єпископською владою права священнослужіння. Окрім того (і це підкреслювалося, що сигналізує значне поширення такої практики), світські урядовці не можуть вирішувати питання про розлучення – це належить лише до духовного суду єпископа (“бо то все суть справи єпископом належачие, а не вам светским”). Нарешті, йшлося про скарги індивідуальні: щодо нападів урядників зі слугами на володіння духовних осіб, грабунків, побиття й ув’язнення священників, збирання несанкціонованих поборів тощо. А все це разом “от повинности их от фалы Божое отрывает”³⁹⁶. Отже, у своїх центральних родових володіннях Острозький намагався запровадити канонічне право щодо розлучення та призначення парафіяльного священства на духовні посади. Це на той час було не нормою, а радше винятком у магнатському й навіть шляхетському середовищі. У зв’язку з цим варто зазначити й подібний наказ Острозького переяславському старості Яну Чирському від 14 березня 1591 р. щодо церковного суду та невтручання у його справи. Наказ був виданий як відповідь на скаргу Київського митрополита Михайла Рогози. Острозький рішуче наполягав: “Вы... роспусы малженства чините, што вам не належит справовать, только врядови духовному”³⁹⁷.

1590-м роком датуються ще два документи Острозького з церковних питань. 16 липня князь фундував на церкву Успіння Богородиці в маєтку Костянтиніві хутір та будинок³⁹⁸. А 17 листопада за скаргою Михайла Рогози він позвав до суду Миколу Гулевича з дружиною Настею Кмітянкою, які здійснили наїзд на маєток митрополії Яніне, побили бобрів у річці, спустошили село й пограбували дощенту 20 чоловік³⁹⁹.

У 1592 р. Острозький добився від Жигимонта III спеціального привілею (від 21 жовтня), згідно з яким князь офіційно визнавався головним покровителем православного населення з правом рекомендації осіб на вищі духовні посади в Церкві для подальшого їх затвердження королем (“на залецанье упримости вашей”)⁴⁰⁰. А 1 жовтня Жигимонт III з подачі Острозького підтвердив привілей свого попередника щодо підпорядкування Уневського монастиря Львівському єпископу, котрий затверджує ігумена, однак своїм майном обитель розпоряджається самостійно⁴⁰¹. 15 жовтня король на прохання того-таки Острозького та Скумина-Тишкевича підтвер-

вині 1570-х, коли Ласький передав маєтки Острожчини в юрисдикцію короля, монастирем управляв Микола Дорогостайський (*Горін С.* До історії волинських монастирів // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Вип. 26. С. 40–41). Певна плутанина в описі історії монастиря та його підпорядкування сталася через неспіввіднесення його двох назв – Чернчицький та Красносельський (на думку С. Горіна, спочатку обитель називалася Красносельською, а зтім стала Чернчицькою через перерозподіл ґрунтів між с. Красним та Чернчицями).

³⁹⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22558–22597, арк. 27–28; Сочинения Н. Д. Иванишева. К., 1876. С. 319; Ар. ЮЗР. Ч. 1. Т. 1. № 64. С. 268–269.

³⁹⁷ АЗР. Т. 4. СПб., 1851. № 30. С. 41.

³⁹⁸ НБУВ ІР. Ф. X, спр. 11721, зошит 5, арк. 20.

³⁹⁹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 2, карт. 8, д. 8/11, л. 1–1 обв.

⁴⁰⁰ РИБ. СПб., 1882. Т. 7. С. 1294.

⁴⁰¹ Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. 1853. № 49. S. 195–196.

див попередні привілеї львівському монастирю Св. Онуфрія та визначив його підпорядкування митрополиту⁴⁰².

1593 рік розпочався розпорядженням від 4 березня Жигимонта III, інспірованим В.-К. Острозьким і Миколаєм Кшиштофом Радзивілом “Сиріткою”, – щодо передання всього майна та маєтків Володимирської єпископії каштеляну берестейському Адаму Потію, який прийме постриг і стане єпископом Іпатієм Потієм згідно з виклопотаним князями королівським привілеєм⁴⁰³. У липні Острозький виступив в обороні дорогобузького Пречистенського (Успенського) монастиря, архимандрит якого Феофан Бабацький оскаржував напад на обитель власника Дорогобужа Кшиштофа Лодзинського, відібрання монастирських прибутків з ярмарку та пограбування монастирських сіл і самої обителі (9 червня слуги Лодзинського розорили монастир, ледь не вбили самого Феофана). У судовій скарзі ігумен представлявся від імені кн. Острозького “яко фундатора церкви святое Пречистое манастыра Дорогобузского”⁴⁰⁴. Цікавим є лист Острозького горлицькому і преворському орендарю Ленарту Огінському від 16 червня, яким князь дозволяв меряцьким (мерятинським) та розборським підданам не сплачувати десятину (по шість снопів жита) католицькому ксьондзу (“лядзкому закону римского”), а натомість давати її православному священикові (“попу рускому”) Карпу⁴⁰⁵.

Нарешті, 4 вересня Острозький фундував православне братство Різдва Христового в Тернополі⁴⁰⁶. Це варто підкреслити: Тернопільське братство було єдиним на всій великій території Острожчини – в інших княжих містах існування братств не фіксується. Щоправда, Л. Тимошенко встановив, ніби Острозький тричі фундував “міщанську організацію мирян у Тернополі”: у 1560, 1570 і 1593 роках, про що свідчать фундаційні привілеї. Дослідник допускає дві форми патронату князя: фундушем від вересня 1560 р. він надав “права” церкві Різдва Христового, поставив до неї священика, диякона, дяка та прокурника, стверджував право заснувати шпиталь та школу, призначав вісім наглядачів, звільняв організацію від податків, підпорядковував братчикам також церкву Воздвиження Чесного Хреста – це була фундація без задекларованих рис ставропігії та без уживання самого терміна “братство”. Фундуш 1570 р. (не зберігся) також указував на вісьмох “дозорців” собору Різдва Христового, призначав виділяти щорічно 10 злотих на шпиталь, говорив про заснування церковної школи. Нарешті, привілеєм від 4 вересня 1593 р. встановлювалося повноправне Тернопільське братство у складі 10 виборних членів-дозорців із правом спільно призначати та відлучати священика тощо⁴⁰⁷. Л. Тимошенко підкреслює, що Острозький

⁴⁰² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1884. T. 10. S. 166; Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 11. С. 232.

⁴⁰³ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 87. С. 358–360; РГАДА. Ф. 389, кн. коронных записей 10, л. 100–101 об.; кн. записей литовских 77, л. 492. 11 квітня 1593 р. церковні маєтки єпископії були описані й передані Потію разом із храмами – Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 90. С. 371–375.

⁴⁰⁴ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 93. С. 391–394.

⁴⁰⁵ ЦДНАУЛ. Ф. 309, оп. 1, спр. 2504, арк. 66–66 зв.; Головацький Я. Ф. Львовское братство. № 15. С. 84.

⁴⁰⁶ Терлецький О. Василь-Костянтин князь Острозький. Історія фундації князя Острозького в Тернополі. Тернопіль, 1909. С. 37–40.

⁴⁰⁷ Цімашиєнка Л. У. Князь Василь-Канстанцін Астрожскі і брацкі рух ў Кіеўскай мітраполіі (апошня трэць XVI – пачаток XVII ст.) // Исследования по истории Восточной Европы. Минск, 2009. Вып. 2. С. 192–194.

заснував братство, користуючись правом приватного патронату, без участі єпископа та королівської влади, що становить певну особливість братської фундації у володіннях князя: ставропігія, гарантована ним самим⁴⁰⁸. При цьому дослідник висловив і певні сумніви: Острозький отримав Тернополь лише після смерті в 1567 р. Яна Амора Тарновського, брата його дружини Софії, але 3-м вересня 1560 р. датований його перший фундуш (при тому позначений “у Дубні”, тоді як ще 2 вересня князь був у Турові). І якщо першу обставину можна пояснити тим, що шлюб із Софією був укладений у 1553 р. та, імовірно, частина Тернополя була за нею згідно з віном та материзною, то за добу прибути з Турова до Дубна було нереально. Гадаємо, що запис “у Дубні” мав “титульне значення” столичного: для князя важливо було підкреслити, що фундуш виданий у його головному осередку (Острогом він ще не володів).

Певні застереження викликали у колеги також два інші фундуші. У 1579–1594 рр. Тернопіль належав братам Янушу та Олександру Острозьким в якості материзни, їхній батько не міг втручатися у ці володіння навіть формально (з точки зору права всі документи щодо Тернополя мали б видаватися від імені синів), але фундуш 1593 р. чомусь видає Василь-Костянтин⁴⁰⁹. Ми також поділяємо цю “легку недовіру” до автентичності документів. Утім, більший сумнів викликає все ж ідея Л. Тимошенка про ставропігію, гарантовану магнатом, а не Патріархом, як рідкісне явище. У жодному з актів про ставропігію (тобто підпорядкування в духовному сенсі Патріарху) не йшлося. Саме поняття “ставропігія” походить від Патріаршого хреста (ставроса), символ якого й означає виведення структури з-під влади місцевого ієрарха та пряме підпорядкування Патріарху. Отже, якщо Острозький і заснував Тернопільське братство Різдва Христового, то воно не було і не могло бути за канонами ставропігійним. Проте воно унезалежнювалося й від влади самого князя. Щодо Львівсько-Кам’янецького єпископа, у юрисдикції якого перебував Тернопіль, то Острозький зобов’язаний був особисто з ним полагодити справу. Фактично князь дозволяв і матеріально підтримував існування певної структури у своїх володіннях, як це робив він і щодо цехів, тож ця акція для нього мала приблизно таке саме значення, як заснування шпиталю й школи в Острозі: суто приватне, що не потребувало затвердження світською чи духовною владою. Князь не пішов далі, він навіть не опікувався будівництвом мурованої церкви, тож Тернопільське братство було доволі скромним і малочисельним. Мурований храм Різдва Христового (замість старого дерев’яного) братчики заклали лише 15 червня 1602 р. зі згоди нового власника Тернополя – кн. Олександра Острозького (будівництво завершилося 4 вересня 1608 р., а освятив храм 4 січня 1609 р. Львівський єпископ Ієремія Тисаровський).

Отже, як бачимо, Василь-Костянтин Острозький не надто опікувався Тернопільським братством. Нам видається, що не він сам, але певна група тернопільчан виступила з ініціативою створення братства у місті з традиційно значними впливами Католицької Церкви, підтримуваної Тарновськими. Це тим більш вірогідно, що жодного іншого братства (навіть такого “приватного” штибу, як у Тернополі) Острозький не заснував. Л. Тимошенко вважає, що причиною того був спротив Луцько-Острозько-

⁴⁰⁸ Там само. С. 196.

⁴⁰⁹ *Тимошенко Л.* Тернопільське братство Різдва Христового у світлі маловідомих та нововіднайдених джерел (друга половина XVI–XVII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2011. Вип. 20. С. 669–682.

го єпископа Кирила Терлецького, чий духовній владі підпорядковувалася основна частина Острожчини. Проте князь міг засновувати братства після 1596 р., якраз на противагу Терлецькому, у своїх володіннях. Якщо ж цього не сталося, то сам Острозький не вважав за потрібне їх існування в Острожчині. Чому? Ймовірно, Василь-Костянтин убачав головну функцію братств у зберіганні православної ідентичності у католицькому та протестантському оточенні, вважав їх знаряддям захисту прав християн східного обряду у ворожому середовищі. У його ж володіннях все це було зайвим, оскільки сам князь тут забезпечував не лише свободу, але й значні привілеї для Православної Церкви.

Цей відступ від хронологічної канви знадобився нам для того, щоб на прикладі Тернополя з'ясувати питання з братствами, точніше їх відсутністю у володіннях Острозького. Тепер повернімося до хронології надань князя у церковній сфері.

Стосовно 1594 р. можемо вказати лише на чергову справу, ведену Острозьким, щодо майна Дорогобузького монастиря, на яке продовжував зазіхати Кшиштоф Лодзинський⁴¹⁰. За іншими даними, поставлений князем у 1593 р. архімандрит Феофан Бабацький у 1594 р. був зміщений з наказу того ж князя руками своїх слуг на чолі з дерманським архімандритом Геннадієм, що оскаржував у львівському гродському суді син Феофана – львівський міщанин Матвій Бабич⁴¹¹. Імовірно, ця подія реально мала місце, оскільки на православному Берестейському соборі Дорогобузький монастир репрезентував архімандрит Тимофій⁴¹².

Друга половина 1595-го – 1596 р. були напруженим часом протистояння Острозького унійному проекту православного єпископату. Видані князем у цей час документи щодо прагматичних церковних проблем якнайкраще можуть демонструвати, наскільки все було підпорядковано (або ж не підпорядковано) антиунійній боротьбі та активній політичній діяльності київського воєводи. Практично всі (за винятком одного з Володимира) документи були видані Острозьким у Дубні, і більшість із них стосувалися призначення священників. 7 липня 1595 р., а також 17 червня 1596 р. Острозький наказував старосельському старості Габріелю Аведику надати ґрунти з підданими священникові Якову Буслонському для вжитку на церкву і заради кращого проповідування слова Божого (останнє підкреслимо, оскільки у княжих лістах чи не вперше мова йде про необхідність обов'язкової проповіді у приходській церкві; ймовірно, йшлося про те, що за умови матеріального забезпечення священник матиме більше часу й можливостей для підготовки та виголошення проповідей); при цьому маєток звільнявся від податків⁴¹³. 13 червня 1596 р. Острозький писав старосельському намісникові Войцеху Донському про те, що Шоломська церква вже рік перебуває без священника (по його смерті), тому на прохання побожного Михайла Чепеля дозволяється прийняття нового пароха з монахів та передання йому церковного майна і посіlostей згідно з давніми наданнями княжого Дому⁴¹⁴.

Важливою акцією Острозького кінця 1596 р. було підписання 1 грудня в Острозі акта згоди між Львівським єпископом Гедеоном Балабаном і Львівським православ-

⁴¹⁰ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 350.

⁴¹¹ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. С. 391; ЦДІАЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 620, арк. 1217–1218, спр. 349, арк. 465–466.

⁴¹² Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 8–9.

⁴¹³ НБУВ ІР. Ф. XVIII, спр. 35–36, арк. 1–2 (оригінали з печатками).

⁴¹⁴ Там само. Спр. 37, арк. 3 (оригінал з печаткою); ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 3, спр. 225, арк. 1–2.

ним братством⁴¹⁵. Суперечка єпископа та братства почалася давно у зв'язку з виведенням братства з-під єпископської юрисдикції та намаганням братчиків самостійно вирішувати церковні справи та вказувати Владиці на недоліки⁴¹⁶. Ще в 1588 р. Острозький мав твердий намір замирити братчиків з єпископом Гедеоном. 25 березня князь викликав до Острога представників братства задля переговорів з Балабаном за власного посередництва. Острозький хвалив братчиків за те, що внутрішні негаразди вони не “виносять з хати”, не обговорюють з неправославними, а радяться саме з ним. Князь висловлював упевненість, що конфлікт можна буде владнати⁴¹⁷. Утім, тоді це не вдалося. Єпископ Гедеон навіть написав Острозькому доволі гострого листа. Владика дивувався, що “начальник православия” допускає у Львові “своевольную жизнь” й сприяє тим, хто нічого не смислить у Церкві й шанує лише себе як єдино праведних. Єпископ із гіркотою писав, що мав намір покарати цих свавільників, але побачив, що князь сам дає привід для такої їхньої поведінки. Тим часом достойні особи з плачем скаржаться єпископу на деяких братчиків – Кузьмичів-седлярів та попа, оскільки через них не можуть “набоженства исправлять”. Гедеон хотів сам розібратися з цим попом, але князь йому не радив і попа до єпископа не пустили. Балабан іронічно зазначав, що у Львові було чимало єпископів, які ставили собі попів, а що ж змінилося? Єпископ не прийняв пораду Острозького поговорити з братським попом на Великдень, оскільки не бажав псувати собі свято. Балабан із притиском указував на існування у Львові ворожнечі й “мятежа”, що спричинене діяльністю багатьох осіб, у тому числі духовних⁴¹⁸. Цей конфлікт Львівського братства з Гедеоном Балабаном тривав до самої унії й лише після вмовлянь Острозького та його вказівки на потребу єдності у протистоянні унії був залагоджений. У 1598 р. єпископ і братство об'єдналися перед спільною загрозою. 20 грудня Гедеон Балабан від себе та усіх православних Львова просив Острозького заступитися перед королем щодо наміру членів міського самоврядування (поляків) позбавити руське населення міста громадянських прав і привілеїв⁴¹⁹. У січні 1599 р. Острозький відписав львівським православним, зокрема братчикам, що направляє свого довіреного у Львів для переговорів і водночас листовно звертається до короля у справі захисту православного населення та Церкви. Князь наполегливо просив полишити внутрішні чвари й згуртуватися задля спільної справи⁴²⁰.

⁴¹⁵ Головацкий Я. Ф. Львовское братство. С. 74–76; Срібний Ф. Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з львівським братством // ЗНТШ. 1916. Т. 117–118. С. 207–214; Лукашова С. С. Миряне и Церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. М., 2006. С. 204–229.

⁴¹⁶ Пор. іншу концепцію: Дмитриев М. В. Церковные братства Киевской митрополии в конце XVI в.: результат “православной конфессионализации”? // Сравнительная история: методы, задачи, перспективы. М., 2003. С. 133–153.

⁴¹⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 94, арк. 1; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, д. 27, л. 1 об.–2; Monumenta confraternitatis Stauropigianaе Leopoliensis. Leopoldis, 1895. Т. 1. № 97. Р. 152–153; Временник Института ставропигийского. Львов, 1867. С. 70–71; Головацкий Я. Ф. Львовское братство. № 1. С. 70–71.

⁴¹⁸ РНБ ОР. Ф. 588 (Погодин), авт. 315, л. 1 (автограф з печаткою).

⁴¹⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 3; Ар. ЮЗР. К., 1904. Ч. 1, т. 10. № LX. С. 120–121.

⁴²⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 327, арк. 1–2; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 3 об.; Головацкий Я. Ф. Львовское братство. № 7. С. 76–77.

Стосунки Острозького з Львівським братством у 1590-х роках були доволі інтенсивними. У 1592–1593 рр. князь підтримав ідею братства просити матеріальної допомоги у московського царя на будівництво Успенської церкви й надав свої рекомендаційні листи для посольства братчиків до Москви⁴²¹. 15 жовтня 1592 р. Острозький спільно з Ф. Скуминим-Тишкевичем домігся від Жигимонта III підтвердження наданої Константинопольським Патріархом Ієремією ставропігії Львівському братству, а також права на заснування школи, друкарні та лікарні⁴²². У 1598 р. Острозький затвердив надання його служебником Лаврентієм фондуша на церкву Богоявлення у Львові⁴²³. Зі свого боку братчики не проминали нагоди просити допомоги у впливового сенатора. Так, 13/23 березня 1595 р. ув'язнені львівським магістратом члени Львівського братства звернулися з відкритим посланням до всіх православних, закликаючи захистити львів'ян-русинів та їхню віру й церкви. Вони нагадували, що через Львівського архієпископа Яна Димитрія Соліковського й раніше в місті були гоніння на православних, але заспокоїлися “старанием, албо заступом ясновельможного княжати Острожського ... и інших многих благочестивих панов народу нашого руського”. Між іншим, братчики підкреслили, що в той час активно допомагав їм і Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький, підтримуючи заходи Гедеона Балабана. Всі вони спільно спонукали короля Стефана Баторія “в всяких обрядах покой дати и зволеню не заповедати”. І от нині все повторюється – і у набагато гірших проявах. Тож братчики із в'язниці закликали митрополита, увесь єпископат і всіх “християнских панов”, а особливо “меновите ясне освицонего вельможного Константина Константиновича, княжати Острожського ... оборонци нам милостивого”, не мовчати⁴²⁴. Це звернення не було залишене без уваги: 5 квітня князі Адам Вишневецький та Кирик Ружинський в якості послів від Київського, Волинського і Брацлавського воеводств внесли до львівських гродських книг протестацію щодо переслідування львівським магістратом і католицьким духовенством православного населення Львова. Ця протестація була інспірована в числі інших і кн. Острозьким, про якого в тексті йшлося: львівський магістрат і католики, “не пам'ятаючи і зовсім не зважаючи ні на лист, ні на попередження й. м. кн. Костянтина Острозького” й навіть на угоду з архієпископом Яном Димитрієм Соліковським, наважуються чинити протизаконня. Тож сенатор і послі вимагали дати “вічний спокій усім церквам і людям нашої грецької віри і ніколи ні в чому їх не турбувати”⁴²⁵.

Поодинокі церковні справи Острозького 1597–1599 рр. стосувалися зникнення священика Чернчицького монастиря Стефана Добринського (1597)⁴²⁶, чергових суперечок з Кшиштофом Лодзинським щодо маєтків дорогобузького Пречистенського

⁴²¹ СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 2–2 об.; ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 241, арк. 1–3; Головацкий Я. Ф. Львовское братство. № 3. С. 72–73; АЗР. СПб., 1851. Т. 4. № 46. С. 66; Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Т. 1. № 293. Р. 484.

⁴²² Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Т. 1. № 252. Р. 389–391.

⁴²³ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 352, арк. 470–471, 840.

⁴²⁴ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 117–119.

⁴²⁵ Там само. С. 119–121.

⁴²⁶ НБУВ ІР. Ф. КДА, Лєб. 690, арк. 382; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 157–160.

монастиря (1599)⁴²⁷ та розміщення у Степанському монастирі іноземних православних єпископів – Болгарського Луки і Пелагонського Ієремії (у 1606–1610 рр. – Мукачівський єпископ) (1599)⁴²⁸.

Останні роки життя Острозького припадають на **початок 1600-х років**, коли його активність в усіх сферах життя значно зменшується.

Після всіх перипетій унії та жорсткого протистояння уніатам-ієрархам, після спроби укласти союз із протестантами задля спільної боротьби в сенаті та на сеймах проти унії і взагалі за релігійні свободи – на початку нового століття Острозький ніби втрачає енергію. Це й зрозуміло: 75-літній князь часто хворіє, не відвідує сейми, а тому не перебуває у центрах, де вирує життя, в тому числі “релігійна колотнеча”. У цей час до Острога прибув посланець Патріарха Мелетія Пігаса його племінник Кирил Лукарис, який привіз листи Папи Сходу (це був офіційний титул Александрійського Патріарха) до протестантів (згадувану вже відповідь на їхнє звернення), офіційні листи до короля, канцлера Яна Замойського, Львівського католицького архієпископа Яна Димитрія Соліковського та чільних православних діячів – князів Костянтина Острозького, Богдана Соломерецького та Федора Скумина-Тишкевича. Основний час візиту в Річ Посполиту Лукарис провів у маєтку Острозького, де й зустрічався з протестантами. Польські урядовці ширили чутки, що Лукарис виконує шпигунські функції, зокрема на користь молдовського господаря Міхала Хороброго, з яким воювали польські можновладці. Іпатій Потій та уніати почали вимагати від короля негайного арешту та видворення за кордони держави посланця Патріарха. З наполягання нунція Жигимонт III видав відповідне розпорядження та наказ самому Лукарису залишити межі Речі Посполитої. В цій ситуації Острозький мусив втрутитися й написати листа королю (28 липня 1600 р.) із запевненням, що посол Патріарха виконує лише церковну функцію – і не більше того. За подальшої мовчанки короля Лукарис так і перебував під опікою Острозького. Більше того, з протекції князя у грудні Кирил зустрічався у Несвіжі з Миколаєм Кшиштофом Радзивілом “Сиріткою” та вів розмову щодо проблем унії. Т. Кемпа повідомляє, що реляція Радзивіла про суть цієї зустрічі загубилася серед інших документів у 1944 р. Водночас дослідник твердить, що на переговорах Лукарис виступав за універсальну унію, час для якої ще не настав, і негативно оцінював унію локальну; поряд з цим він підтвердив негацію патріархів щодо проекту Острозького стосовно унії з протестантами⁴²⁹. У січні 1601 р. перед від’їздом Лукарис передав згадані листи Патріарха через посередництво Острозького. А особистий лист Лукарису до Соліковського, де він виступає за унію, хоч і вважає її поки що нереальною та ганить протестантів, був опублікований Петром Скаргою у 1610 р. На думку Томаша Кемпи, оскільки Острозький знав про зміст листів Лукарису та його схвалення універсальної унійної ідеї, то це мало означати,

⁴²⁷ СПб. ИРИ. Архив. Зап.-европ. секция. Ф. 11 (Польша), д. 488/9, л. 1–2.

⁴²⁸ *Максимович М. А.* Сочинения. К., 1874. Т. 1. С. 388; Вольские губернские ведомости. 1877. № 57; 1882. № 35.

⁴²⁹ *Кемпа Т.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 176. Пор.: *Тимошенко Л.* З історії культурних взаємин України у XVII ст. (місія Кирила Лукарису в Україну в 1600–1601 роки) // Збірник на пошану професора Марка Гольберга. Дрогобич, 2002. С. 294–298; *Любащенко В.* Кирил Лукарис і протестантизм. Опыт межцерковного диалога // Богомыслие. 2000. № 10. С. 27–52; *Смирнов А.* Кирило Лукарис і Україна // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. 2011. Вип. 18. С. 157–164.

що на початку 1600-х років князь не полишав думки про можливість глобальної унії Церков⁴³⁰.

Візит Лукариса та його висловлювання були тим більш важливими, що відразу після його повернення до Патріаршого престолу помер Мелетій Пігас і у 1602 р. Кирил був поставлений на Патріархію, а вже 1608 року в листі до Папи Римського Папа Сходу визнавав його зверхність – як євангеліст Марк, котрий став першим єпископом Александрії, був учнем св. Петра і писав Євангелію з його оповідей. Томаш Кемпа, аналізуючи всі ці дії Лукариса, стверджує, що кн. Острозький був добре поінформований про його погляди, оскільки Кирил мешкав в Острозі, а відтак не виключено, що князь міг розглядати можливість своєї підтримки унії з Римом, але на умовах загальної (а не регіональної) унії⁴³¹. Гадаємо, що цю версію можна підтримати, однак варто було б розпрацювати питання щодо адресатів листів Патріарха та причин особистого звернення Лукариса до Львівського католицького архієпископа. Здається, мета й дії Кирила виходили за межі особистих інтенцій Острозького, котрий не в усе був утаємничений посланцем Патріарха: греки вже не надто орієнтувалися на старого князя, який утратив важелі впливу на велику політику. Їм потрібні були нові потужні сили при дворі. Острозький же виступав лише як своєрідний “трамплін”, прихисток для приїжджих греків, які здійснювали свої плани (і особливо Лукарис).

Тим часом князь продовжував опікуватися справами Православної Церкви на Русі. Традиційно Острозький підтримував свої монастирі та ктиторські церкви: він уже відчував повій крил смерті й вочевидь особливо потребував молитов. Зокрема, у 1603 р. князь підтвердив свої надання острозьким церквам⁴³².

Не обійдені були й дубенські обителі. Монастир Чесного Хреста 6 липня 1600 р. (за іншою копією – 1603 р.⁴³³) отримав лист князя, в якому зазначалося, що обитель створювалася для зосередження вчених і відданих Богу та своєму народові монахів. Це твердження вельми важливе, а тому потребує автентичного цитування: “Мы добрый промысл и старане маючи о порядку а добром шафунку церквей Божих, нами и продками нашими фундованых, также о задержаню и упокоеню людей в науках и в побожности ся кохающих, а тым болше которые мимо иное забавы Богу самому и церкви Его служити изволили и таковых хотячи умысл поострити и на болшее подвигнути, абы за довольством им от нас найдовалися и то за часом з них годных церкви и народови своему служителей”. Саме тому обитель, яку раніше князь передав своєму службовнику Олександрові Путятицькому, за добровільної згоди останнього передається вченій людині – отцю ієродиякону Віталію, який отримує у повне розпорядження також острови Горбачин, Пантелеймон та Климент. Ігумен та братія мають добре “церкві й народу своєму служити”, взуруючи на діяння “гідної пам’яті” небіжчика ігумена Гліба⁴³⁴. Всі наведені слова й сама ідея інтелектуального центру вельми красномовні щодо особистих настанов Острозького. Його прихильність до

⁴³⁰ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 110.

⁴³¹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 160–163.

⁴³² АРК. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 75, T. 2, k. 435.

⁴³³ ЦДАУК. Ф. 2092, оп. 1. спр. 5, арк. 4–4 зв.

⁴³⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 256 об.–257; ед. 339, л. 369, 373; ед. 341, л. 173, 203 об. (тексти польськомовні, в цитатах подаємо переклад); НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 116 (руський текст); *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1540–1543.

вчених духовних осіб дедалі зростає. Саме таких керманців Церкви Острозький жадав бачити принаймні у власних володіннях. Для князя певним еталоном моральності виступав протегований ним покійний ігумен Гліб, чиє життя мало стати зразком і для монахів обителі. Поціновування князем інтелекту Віталія також показує: як відомо, він був перекладачем “Діоптри”, і бесіди з ним князь особливо цінував. Його потреба у спілкуванні із знавцями Святого Письма, його прагнення пізнати потаємне не згасає з віком, – навпаки, дедалі посилюється.

30 травня 1601 р. Острозький наказував дубенському старості Бартоломію Шацькому розібратися в скарзі ігумена про кривди від міщан, котрі захоплюють монастирські землі, сіножаті та інші угіддя, а дубенські вийти навіть відбирають острів Горбачин і плац у Дубні “через скромність і тихість ігуменів”. Князь наказував повернути усі володіння обителі та заборонити міщанам вступатися туди під страхом штрафу в 20 кіп грошей литовських⁴³⁵. А через рік (2 травня 1602 р.) Чеснохрестенський та Спаський монастирі отримали від Острозького нове підтвердження права риболовлі тригубицею у князівських ставках (але лише для власних потреб), при цьому рибалки звільняються від інших повинностей⁴³⁶.

29 травня 1602 р. Острозький надає привілей на управління Чеснохрестенським монастирем знову Олександрю Путятицькому, котрий “в справах церковных ведомый и умеентный... до справ духовных хутливый, тихий и скромный”. Йому передавалися усі маєтності обителі. Окрім того, Олександр мав утримувати в монастирі старого ігумена Василя до його смерті, а потому Путятицький мав сам прийняти постриг і повністю вступити в права ігумена⁴³⁷. Цей документ насторожує: порядок ігуменів визначається так – Василій, потім Олександр, ні про Віталія, ні про Гліба не йдеться. Ймовірно, один із документів (радіше за все про призначення Віталія 1600 р.) датований неправильно. Інакше як пояснити всі ці незбіги? Ігумен Василій відомий як перший за часів Острозького, затим був Гліб, котрий помер 1600 р., й адміністратором обителі був призначений Олександр Путятицький, за часів якого ще був живий Василій, а вже після Путятицького – Віталій, котрий залишався ігуменом і після смерті Острозького. Традиційно вважається, що він став ігуменом 6 липня 1603 р., коли отримав презенту після відмови Путятицького (1603 р. той виїхав до Львова, затим був служебником Януша Острозького)⁴³⁸. Однак фактично управляти монастирем Віталій почав раніше, оскільки 20-м вересня 1602 р. зафіксована скарга ігумена Віталія на дубенського міщанина Харка Григоровича, котрий незаконно забрав монастирський город Пісковський (Матяшівський)⁴³⁹. Ця суперечка за посередництва княжої адміністрації та самого князя була вирішена лише 22 травня 1607 р. через

⁴³⁵ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 29–30 зв., СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 255–255 об.; ед. 339, л. 369, 373; ед. 341, л. 169, 171 об.–172, 203 об.; ЦДІАУК. Ф. 22092, оп. 1, спр. 4, арк. 3 зв.–4.

⁴³⁶ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 369 об., 373; ед. 343, л. 240 об., 250; ед. 341, л. 203 об.

⁴³⁷ НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 117; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 369 об., 373; ед. 343, л. 235, 257 об.; ед. 341, л. 203 об.; ЦДІАУЛ. Ф. 199, оп. 1, спр. 1, арк. 69; спр. 13, арк. 204; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1543.

⁴³⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 199, оп. 1, спр. 13, арк. 29, 47, 75 і т.д. Див.: *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 17–18, 68–69.

⁴³⁹ СПб. ИРИ. К. 52, оп. 1, книги, ед. 341, л. 173 об., 203 об.

обмін Матяшівського городу на Бяловський⁴⁴⁰. Острозький затвердив рішення справи на користь монастиря 25 вересня 1607 р., згідно з фундушем 1582 р.: хоча Харко купив Пісковський город у попереднього ігумена, проте князь відібрав його як свою данину монастирю, котра має бути непорушною, а Харкові був наданий (“уконтентовалисμο”) грунт в іншому місці; надалі міщанам заборонялося чіпати монастирські землі під зарукою 20 кіп грошей⁴⁴¹. Свої претензії до монастиря висували й дубенські митники-жиди, які намагалися збирати мито з монастирських володінь та підданих. 21 листопада 1606 р. спеціальним листом Острозький заборонив цю практику⁴⁴². У 1607 р. Острозький видав листи із заборонаю залучати монастирських підданих до “работ незвычайных замковых”, а також псувати “дерева бортного монастырского”.

Спаський монастир отримав від Острозького у 1600-х роках не меншу кількість різних надань. 2 травня 1600 р. князь потвердив вільну риболовлю тригубицею в дубенських ставках, однак лише на монастирські потреби; монастирські рибалки звільнялися від інших поборів та повинностей⁴⁴³. 14 серпня 1600 р. обителі знову було підтверджено право вільно ловити рибу у дубенських ставах (так само лише на потреби братії), наймати спеціального рибалку і звільняти його від усіх повинностей⁴⁴⁴. Цей дозвіл був підтверджений князем також 2 травня 1602 р. у “пакеті” з Чеснохрестенським монастирем⁴⁴⁵. А 21 грудня князь відреагував на скаргу ігумена Іларіона (кн. Масальського)* і дубенського протопопа Василя на дубенського митника Лейзера, який вимагав з них чопове і воскове мито. Острозький постановив: якщо буде доведено, що це мито бралось з монастиря й раніше, то воно законне, якщо ж ні – то митник має повернути гроші монастирю⁴⁴⁶. У червні 1604 р. Острозький двічі заступався за монастир перед своїми урядниками та дубенськими міщанами: наказав урядникам негайно доставити зі Степаня виготовлені на замовлення ігумена Іларіона драниці, а також повернути обителі незаконно захоплені городи та волоки⁴⁴⁷. 29 червня князь потвердив надання обителі с. Волиці, плацу, земель на передмісті з городами і грунтами, описавши загалом межі монастирських володінь⁴⁴⁸. 21 листопада 1606 р. князь вкотре наказував дубенським митникам не брати мірки за помел монастирського збіжжя⁴⁴⁹.

⁴⁴⁰ Там же. Ед. 339, л. 370, 373–373 об.; ед. 343, л. 258–258 об.; ед. 341, л. 204; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 34. С. 1544.

⁴⁴¹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 370, 373 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 118 зв.

⁴⁴² НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 27–27 зв.

⁴⁴³ *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1282.

⁴⁴⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 249 об.; ед. 339, л. 369, 373.

⁴⁴⁵ Там же. Л. 240 об.; ед. 339, л. 369 об., 373; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5., арк. 4–4 зв..

* Зазначимо, що Іларіон був супрасльським архімандритом. 19 січня 1602 р. був позбавлений архімандрії Жигимонтом III за спротив Іпагію Потію (АЗР. Т. 4. С. 239–241), але кн. Острозький демонстративно прийняв князя-монаха й передав йому свій монастир в управління.

⁴⁴⁶ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 240 об., 250 об.; ед. 339, л. 369 об, 373; ед. 341, л. 203 об.; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 117 зв.

⁴⁴⁷ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 241, 250 об.; ед. 341, л. 174, 204; *Пероговский В. И.* Бывшие православные... № 28. С. 1282.

⁴⁴⁸ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 369 об.–370, 373; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1283.

⁴⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв.

Особливо був “наповнений” княжими благодіяннями Спаському монастирю 1607 рік. Острозький заборонив використовувати підданих обителі на замкових роботах (24 березня, 27 червня)⁴⁵⁰, нагадував дубенському старості Бартоломію Шацькому, що монастир та його піддані звільнені від усіх податків (19 квітня)⁴⁵¹, заборонив псувати бортне дерево монастиря (27 червня)⁴⁵². А буквально перед самою смертю Острозький підписав лист (дата в ньому була проставлена пізніше – 11 грудня 1608 р., хоча в копіях ідеться про підпис “рукою власною” та печатку; чи може це трактуватися як фальсифікат? – а може, невірно відчитана дата пізнішими копіїстами?), яким звільняв монастирських підданих с. Волиці від податків та повинностей із зобов’язанням цілком підкорятися ігумену й виконувати всі служби на монастир; лише за нагальної потреби оборони від ворога побори можуть збиратися, проте тільки з дозволу монастирських властей. У цьому документі була знаменита фраза: “що раз уже отдали на офиру Богу, тое наше надание не повинно нарушеное бути”⁴⁵³. Зазначимо, що у княжих надавчих документах 1607–1608 рр. ігумен монастиря Іларіон (не Масальський!) іменується “отец его милость митрополит, архимандрит наш дубенский”.

Новий дубенський Вознесенський жіночий монастир 25 (чи 22) травня 1602 р. також отримав княжий привілей на риболовлю тригубицею у дубенських ставках⁴⁵⁴. А 2 лютого 1604 р. Острозький наказав дубенським митникам давати на монастир щорічно по 30 золотих⁴⁵⁵.

У 1602 р. Острозький узявся за розбудову дерманського Свято-Троїцького монастиря й реформування його внутрішнього життя на зразок Чеснохрестенської обителі. У новому княжому фондуші від 5 липня йшлося про влаштування монастиря згідно з Уставом св. Василя Великого, тобто за кіновітним принципом. Монахи мали право обирати й переобирати ігуменів та користуватися повним правом самоврядування (власний суд для порушників Уставу). До монастиря заборонялося приймати монахів-утікачів, негідних із духовного та інтелектуального погляду осіб. Приймалися лише здібні до наук. Острозький також генерально підтверджував усі володіння монастиря, які він надав починаючи від 1597 р. (села Дермань, Кунин, Коршів, Білашів та половину Малого Мізоча)⁴⁵⁶. Дослідники постулюють, що цей документ був наданий обителі на прохання Александрійських Патріархів – покійного Мелетія Пігаса та чинного Кирила Лукариса, котрі просили князя встановити в Дерманському мона-

⁴⁵⁰ Спб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, ед. 343, л. 252; ед. 339, л. 370, 373 об.; ед. 341, л. 204; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 118; ф. II, спр. 22557, арк. 27; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв.

⁴⁵¹ Спб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 241 об., 251 об.; ед. 341, л. 204 об.

⁴⁵² Там же. Ед. 343, л. 242, 252; ед. 341, л. 204.

⁴⁵³ АРК. Archiwum Sanguszków. Тека 449, plik 9, k. 1; НБУВ ІР. Ф. 14, спр. 6905, арк. 119; Спб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 370, 373 об.; ед. 343, л. 241 об., 251 об.–252; ед. 341, л. 204; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 5, арк. 2 зв.–3.; *Пероговский В. И.* Бывшие православные монастыри... № 28. С. 1284 (автор вважав, що 11 грудня 1608 р. Острозький ще був живий).

⁴⁵⁴ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 32; *Пероговский В.* Подборецкий (Дубовецкий) Вознесенский... монастырь. № 34. С. 1550–1551; *Теодорович.* Историко-статистическое описание... Ч. 2. С. 891; ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 5–5 зв.

⁴⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 2092, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв.–6; *Пероговский В.* Подборецкий (Дубовецкий) Вознесенский... монастырь. С. 1550–1552.

⁴⁵⁶ РГИА (Спб.). Ф. 797, оп. 6, ед. 22387, л. 18–22 об.; Спб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339 л. 279; ед. 341, л. 159–159 об.; 161–162; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22557, арк. 17–20.

стирі кіновію (спільножителство) й відкрити школу для підготовки священнослужителів та осіб, здатних захищати Православ'є в полеміці з іншими конфесіями⁴⁵⁷. Ми ж дещо інакше оцінюємо значущість “дерманського проекту” Острозького, про що вже писали вище. Зазначимо також, що цей фундуш був переписаний на сторінках Дерманської Євангелії 20 квітня 1622 р.⁴⁵⁸. По смерті Острозького його син Януш підтвердив батькове надання (27 листопада 1609 р.)⁴⁵⁹. У 1822 р., коли Свято-Троїцький монастир був відібраний від уніатів і знову став православним, у ньому були переписані всі збережені речі й зокрема бібліотека. В ній збереглися книги, видані в 1531–1607 рр., як церковнослов'янські, так і іншомовні, котрі, ймовірно, ще за життя Острозького потрапили до обителі в тому числі як дарування князя; 194 оригінальні документи та сім карт⁴⁶⁰.

14 травня 1604 р. Острозький повернув у Дерманський монастир архімандритові Ісакію Борисковичу десять підданих-утікачів. Вочевидь, адміністрації князя довелося докласти чимало зусиль, аби їх розшукати. Тепер вони мали дати заруку в 100 кіп грошей та виконувати всі повинності на монастир без жодного спротиву⁴⁶¹. 15 лютого 1608 р. князь передав обитель “зо всеми пожитками и принадлежностями, так яко первые архимандритове держали, уживали по тен час”, в управління уневському архімандриту Іоні Балабану (“для слухних важних а звлащи особливих заслуг ку церкви Божєи и зычливостей ку нам и Домови нашому”), якого він протегував на Львівську єпископію після смерті дядька (“нареченому єпископу Лвовскому”), зобов'язавши нового настоятеля “хвалу Божую яко найпилней помножит”, закінчити будівництво укріплень навколо монастиря та внутрішнє прикрашення храму (“в оздобы далшие приводечи тое местце святое и в напругу, а звлащи муры зачате кончити и в лепшее все приводити”)⁴⁶². Нагадаємо, що на той час Іона (світське ім'я Іван, у документах 1611 р. іменується Ісайєю) був також архімандритом Уневського монастиря (з 1597 р.). Його урядування в Дермані фактично звелось до розпорядження маєтками та майном обителі. Він не став харизматичною особою, яка б утілила початковий реформаційний

⁴⁵⁷ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 343, л. 209, 211, 220; Зап.-европ. секция, ед. 65/487, л. 1–2; ЦДІАУК. Ф. КМФ-9, оп. 1, спр. 78, арк. 1–2. Свідчення втілення головної ідеї князя збереглося в передмові пресвітера Даміана до друкованого 1604 р. дерманського “Октоїха”: “Монастырь свой, глаголемый Дермань с всеми довольствы отлучив, киновию той устроив, иноком предает на свокупление в нем богобоязных мужей и иноков искусных в житии и разуме имже и типарное се дело присвокупив, яко да трегубо и сугубо пользующе церковное благочестие будет” (Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1859. Т. IV. Отд. 1. С. 34–38, 103–106).

⁴⁵⁸ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 285 об.; Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. IV, отд. 1. № 2. С. 34–38.

⁴⁵⁹ СПб. ИРИ. Архив. Зап.-европ. секция. Ф. 11 (Польша), ед. 477/5, № 29, л. 1 (повторне підтвердження Януша від 24 травня 1615 р. на ім'я дерманського архімандрита Балабана; оригінал з підписом та печаткою); Архив. Рус. секция. Кол. 52, оп. 1, книги, № 343, л. 215 об., 220; № 339, л. 279 об. (реєстри з описом підтвердження 27 листопада 1609 р.); ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 67, арк. 52–53.

⁴⁶⁰ РГИА. Ф. 797, оп. 6, ед. 22500, л. 131 об.–142 об. Указ Олександра I 1821 р., в якому йдеться про фундацію Острозького – ДА Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 11–15; спр. 1368, арк. 10–13.

⁴⁶¹ СПб. ИРИ. Архив. Зап.-европ. секция. Ф. 11 (Польша), ед. 477/5, № 28, л. 1.

⁴⁶² ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 654, арк. 1.

план перетворення Дерманського монастиря в осередок інтелектуально-духовного життя, рівноцінний острозькій школі та вченому гуртку. Архіви зберегли ще кілька документів стосовно Дерманського монастиря, що вийшли з канцелярії Острозького⁴⁶³.

У 1604 р. Острозький заснував Георгіївський монастир у Любартові⁴⁶⁴. Слід звернути особливу увагу на посвяту нового монастиря, яка, вочевидь, не була випадковою для задуму старого й хворого князя. Святий Георгій, що упокорює змія, був складовою родового герба – символом Рюриковичів, а переможений змій символізував диявольські сили. Що вкладав у посвяту останньої закладеної ним обителі сам князь: перемогу Православія над його ворогами на Русі, перемогу Христового вчення над підступами й блудами іновірців чи перемогу віри й віднайдення єдино правильного шляху до Христа у своїй власній душі?..

18 вересня 1605 р. князь підтвердив право на володіння отцем Яковом Будковичем (Будковським) церковними землями Буднівського храму з нивою Янковською (Галичина)⁴⁶⁵. Цей привілей був викликаний скаргою священника Якова та отця Івана Подлесецького на старосельського орендаря Семена Аведика, який порушував церковні майнові права. 12 червня 1605 р. Острозький спеціально посилав на місце Ольбрахта Заблоцького для з'ясування обставин і водночас із дозволом для священників брати для своїх потреб княжий ліс⁴⁶⁶. Тоді ж були підтвержені права і привілеї церкви Св. Миколая у Плав'ї при поставленні там нового пароха⁴⁶⁷. А Степанський монастир отримав новий фундуш – Лобницьку землю (1603)⁴⁶⁸ та право на використання деревини з княжих лісів (22 жовтня 1607 р.)⁴⁶⁹. Т. Стецький наводить також привілей Острозького 1600-х років рівненському Воскресенському собору: надання трьом священникам шести кіп грошей литовських щорічно, трьох кожухів, права безоплатного помелу збіжжя і риболовлі у ставку⁴⁷⁰. 29 жовтня 1607 р. був виданий наказ із заборону сторожевицьким селянам турівської Покровської церкви самовільно ситити мед⁴⁷¹.

Поза межами володінь Дому Острозьких Василь-Костянтин так само не зменшував своєї добротності та піклування про православні осередки. У 1601 р. він офіційно підтримав Люблінське православне братство, увійшовши до складу його опікунів

⁴⁶³ Там само. Ф. 2072, оп. 1, спр. 28, 30, 42, 57, 64, 218; НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр.-1, спр. 234, арк. 73–73 зв.; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181.VI-4, ч. 1; СПб. Ин-т археологии. Архив. Разр. III, ед. 656, л. 11 (7 грамот); Список грамоты К. Острожского Дерманскому монастырю. Киров. обл. худ. музей // Археографический ежегодник за 1957 г. М., 1958. С. 294–295.

⁴⁶⁴ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 130.

⁴⁶⁵ НБУВ ІР. Ф. XVIII, спр. 38.

⁴⁶⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 309, оп. 1, спр. 2504, арк. 86–86 зв.

⁴⁶⁷ НБУВ ІР. Ф. XVIII, спр. 52, арк. 1.

⁴⁶⁸ Карашевич П. Очерк истории Православной Церкви на Волини. Прим. 380. Не пізніше 1609 р., можливо ще за життя Острозького, у степанському монастирі сідів Могачівський єпископ Сергій Тисянський, про що є згадка в листі Януша Острозького від 9 липня 1609 р., пізніше він був переведений до дубенського Спасо-Преображенського монастиря (Горін С. Мобільність ченців волинських монастирів... С. 25, 35).

⁴⁶⁹ Stecki T. J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 263.

⁴⁷⁰ Ibid. S. 58.

⁴⁷¹ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. СПб., 1842. С. 223.

та ктиторів⁴⁷². У 1604 р. він надав маєток Словенсько на будову нової кам'яної церкви для віленського Свято-Троїцького братства. Це повідомляв канцлеру Льву Сапезі уніатський митрополит Іпатій Потій, скаржачись, що братство всупереч митрополичій забороні за сприяння Острозького будує церкву, дзвіницю та взагалі відмовляється підкорятися унійному митрополиту⁴⁷³. Київський воєвода також спонукав до підтримки Віленського братства свого улюбленого онука Януша Радзивіла. 28 липня 1605 р. він дякував Янушеві за розуміння, висловлював сподівання, що онук стане опорою старому дідові та всім нужденним православним, і просив допомогти братству у його протистоянні Іпатію Потію. В доволі емоційно-розчуленому листі Острозький писав: “Дізнався я про велику прихильність і увагу в. к. м. до нього (братства. – В. У.) і усіх його справ. Немало потішився я й маю потіху надалі, що не лише подяка від людей доходить до мене, але й тим, що Господь особливим промыслом Своїм воздвигнув у особі в. к. м. гідного потомка своїх предків, Духом своїм укріплює і стверджує Вас, щоб Ви вміли віддавати усім належне, що належить Богу, отчизні і цілості отчизних законів, що належить кривим Вашим і, нарешті, своєму власному обов'язку, як це завжди було в Домі Радзивілів”. Дід тішився, що для нього “в його старості і для інших, які бідують, в. к. м. буде опорою, прихистком і охоронцем, особливо ж для Віленського братства, котре шукає за мого посередництва допомоги, поради і посередництва в. к. м. у своїй справі з так званим митрополитом. Про це знову пильно прошу: постарайся, в. к. м., так вплинути на цю справу, щоб ми всі в лиці одного Віленського братства не були пригнічені”⁴⁷⁴. А 5 травня 1601 р. Острозький перший із 44 волинських шляхтичів підписав зобов'язання захищати Люблінське православне братство; шляхта спільно передала братству та православному храму два будинки з садибами біля люблінської церкви⁴⁷⁵. З огляду на таку активність Острозького 11 лютого 1606 р. духовенство Софійської митрополії також звернулося до князя по допомогу (в даному випадку лише матеріальну)⁴⁷⁶.

Упродовж 1600–1607 рр. Острозький не переставав займатися справами Львівського братства. 17 травня 1600 р. князь у спеціальному листі до братчиків з обуренням писав про сеймовий розгляд протестації волинських і київських земських послів проти Потія та Терлецького, засуджуючи рішення, котре суперечить законам і справедливості, тим більше що суд відбувався за відсутності Острозького та православних послів. Князь намагався заспокоїти братчиків, співчуваючи їхнім проблемам з утисками католицькими урядовцями, і висловлював сподівання на відміну королем декрету Варшавського сейму про обмеження православних у правах. При цьому Острозький закликав до терпіння, молитви та очікування милості Божої, бо Господь єдиний може схилити короля до милосердя⁴⁷⁷. Поряд із цим Острозький вказував на особливе по-

⁴⁷² Цімашиєнка Л. У. Князь Василь-Канстанцін Астрожскі... С. 190–191.

⁴⁷³ Archiwum domu Sapiehow. Lwów, 1892. Т. 1 (1575–1606). № 538. S. 438–439; Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапези // Католицький щорічник 2000. К., 2003. С. 149.

⁴⁷⁴ РНБ ОР. Автогр., д. 240, л. 200; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 467–468.

⁴⁷⁵ Ар. ЮЗР. К., 1861. Ч. II, т. 1. № IV. С. 35–39; Лонгинов А. Памятник древнего православия в Люблине. Варшава, 1883. С. 21–22; Gil A. Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja. Lublin, 2005. S. 54.

⁴⁷⁶ ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 401, арк. 1.

⁴⁷⁷ Там само. Спр. 349, арк. 1–3; Киевлянин. 1841. Кн. 1. С. 300–301; Головацкий Я. Ф. Львовское братство. № 8. С. 77; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 4.

кровительство Жигимонта III уніатам та рекомендував відкласти скаргу до нового сейму, втішаючи, що луцький сеймик підтримає боротьбу братчиків з католицьким магістратом⁴⁷⁸. 20 жовтня 1603 р. Острозький відрядив до Львова свого уповноваженого – писаря володимирського гродського для обговорення засобів протистояння утискам від католиків⁴⁷⁹. 1604 року князь активно боронив перед королем Львівське братство від намагань уніатського митрополита Іпатія Потія підпорядкувати братство своїй владі попри право ставропігії. 10 квітня Острозький повідомляв братчиків, що надіслав листа Жигимонту III з повідомленням про утиски від митрополита (інформацію князю надали Іван Красовський та Львівський єпископ). Король відповів, що надіслав відповідне розпорядження митрополитові. Острозький просив і надалі повідомляти про всі факти утисків від католиків та уніатів⁴⁸⁰. Утім, львівські справи залишалися невирішеними: у листі до братчиків від 17 травня 1606 р. князь знову закликав до терпіння й очікування королівської милості⁴⁸¹.

1 березня 1607 р. Острозький умовляв братство підтримати свого кандидата на Львівську єпископію – уневського архімандрита Ісайю Балабана, з яким братство мало доволі напружені стосунки. Він бажав замирення, вказуючи, що сварка вигідна лише спільним ворогам, які “марный и никчемный розрух учинили, и причину потехи и смеху з себе противником своим дали”. Князь із притиском писав, що “ваша тая легкость и нас на стороне с жалостью обходит, а не мней, страх и боязнь (стрешь Боже!) заведенья тое столицы в отступление чинит” (тут Острозький вдавався до авторитарного стилю – як єдиний сенатор Речі Посполитої з православних та екзарх Константинопольського Патріарха). Крім того, князь делегував братчикам своїх служебників – городничого луцького Івана Волинця Чернчицького з сином Олександром і Олександра Путятицького для переговорів. Острозький повідомляв також, що звертався до Перемишлянського єпископа щодо посередництва та до “зацних шляхтичів”, котрі збираються бути на похороні Гедеона Балабана у Львові. Князь закликав до розсудливості або ж принаймні до послуху тим, хто в цій справі не мають жодного пожитку й зацікавленості, бачать усе зі сторони й тому можуть відкинути емоції. Він повчав: “свои уразы ... до справ Божих и святых пришивати не слушно, а наостаток и ненависть отложить, которую пыха родит, бо межи пышными згода николи не бывает”⁴⁸². Самого ж Ісайю князь вважав досить гідною кандидатурою саме з церковно-духовного огляду. Про це свідчить лист Острозького до уневського архи-

⁴⁷⁸ АЗР. СПб., 1851. Т. 4. № 152. С. 238–239; *Крыловский А. С.* Львовское ставропигальное братство: Опыт церковно-исторического исследования. К., 1904. Прил. № VI. С. 18.

⁴⁷⁹ ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 382, арк. 1–3; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 4 об.; *Головацкий Я. Ф.* Львовское братство. № 9. С. 78; *Крыловский А. С.* Львовское ставропигальное братство. Прил. № VI. С. 18–19.

⁴⁸⁰ Ак. ЮЗР. СПб., 1865. Т. 2. № 15. С. 29–30; *Головацкий Я.* Львовское ставропигийское братство и князь Острожский // *Временник Института ставропигийского.* 1866. Кн. 4. № 10. С. 78–79. 1867; Кн. 3. № 8. С. 64–66; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 4 об.–5; ЦДДАУЛ. Ф. 1229, оп. 1, спр. 393, арк. 1–2; *Шустова Ю. Э.* Документы Львовского Успенского ставропигийского братства (1586-1788): Источниковедческое исследование. М., 2009.

⁴⁸¹ ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 276, арк. 1.

⁴⁸² АЗР. СПб., 1851. Т. 4. № 170. С. 257–258; ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 329, 410; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 5–6; *Головацкий Я. Ф.* Львовское братство. № 11. С. 79–81.

мандрита від 8 серпня 1607 р., де князь підкреслював особистісні риси претендента: “Тщаливост, праце, кошты и ине отваженя вашей милости за Церковь Божиую и за свободу сумнения християнского видечи и то всему Домови вашей милости признаваючи, – слушне зичити и помагати до всего винен вашей милости”. Князь повідомляв Ісайю, що відправив щодо нього клопотання до короля з послами від Волинської землі⁴⁸³. Проте, як відомо, братчики не погодилися на висуванця Острозького: старий князь утратив важелі впливу на львів’ян. Та й сама кандидатура племінника не нависного для братчиків Балабана не могла викликати захоплення з багатьох причин. Залишається не вповні зрозумілим, чому його так обстоював Острозький.

Традиційно вважається, що саме Василь-Костянтин на початку XVII ст. спричинився до відновлення переяславського Успенського собору на місці старого ще часів Володимира Мономаха⁴⁸⁴. Особливе ж піклування князь проявив щодо двох київських монастирів та церков. 13 вересня 1603 р. Острозький як екзарх Константинопольського Патріарха закликав усе київське парафіяльне православне духовенство визнати владу нового протопопа Іоанна Мужилівського. Втім, уже в 1605 р. Мужилівський перейде у підпорядкування уніатського митрополита Іпатія Потія і Острозький покличе його до свого двірного суду щодо незаконного відібрання у священика Филипа Офанасовича храмів Св. Софії та Св. Миколая Десятинного. Князь докоряв Мужилівському: “Иж дей ты не будучы там жадным преложоным старшим над священники места Киевского, толко живучи там с поданя нашего воеводского до ласки наше за листом нашим аж до сего часу ... упорне дей и неслушне торгнулесся з умыслу своего сам утискаючи оного Филипа в речах тоби не належачих”⁴⁸⁵. Як вже вказувалося, до Кирилівського монастиря воевода перевів з Острога отця Василя Красовського в якості ігумена (1605 р.).

Однак найважливішою справою Острозького цього часу, з огляду на намагання уніатського митрополита Іпатія Потія підкорити собі київські святині, була боротьба за печерську архимандрію. Після смерті Никифора Тура (1599 р.) Острозький “за бажанням київської шляхти” поставив туди свого служебника Єлисея Плетенецького, однак ця номінація не була підтверджена королем попри підтримку самого канцлера Яна Замойського, до якого звертався київський воевода. Слід згадати, що свого часу перший уніатський митрополит Михайло Рогоза вимагав передачі йому печерської архимандрії. Тоді король навіть покликав Острозького до суду відповідно до скарги Рогози і під загрозою штрафу в 20 тис. кіп грошей⁴⁸⁶. Тепер же, по смерті Михайла Рогози (1599), князь мав справу з набагато сильнішим і дівішим митрополитом – Іпатієм Потієм, чию кандидатуру затвердив король 26 вересня 1599 р., а Папа Климент VIII 15 листопада 1600 р. дозволив йому до часу утвердження в Печерському монастирі залишити за собою і Володимиро-Берестейську кафедру⁴⁸⁷. Тим

⁴⁸³ Каманин И. М. Несколько черт для характеристики князя К. К. Острожского // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России... К., 1916. Вып. 2. С. 16–17, 22–23.

⁴⁸⁴ Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. К., 1866. С. 52–53.

⁴⁸⁵ АЗР. СПб., 1851. Т. 4. № 158. С. 244–245; *Левицкий О. И.* К истории водворения в Киеве унии // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. 1891. Кн. 5. Отд. 3. С. 141–142; Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. К., 2001. Т. 3. Вип. 1. С. 336–337.

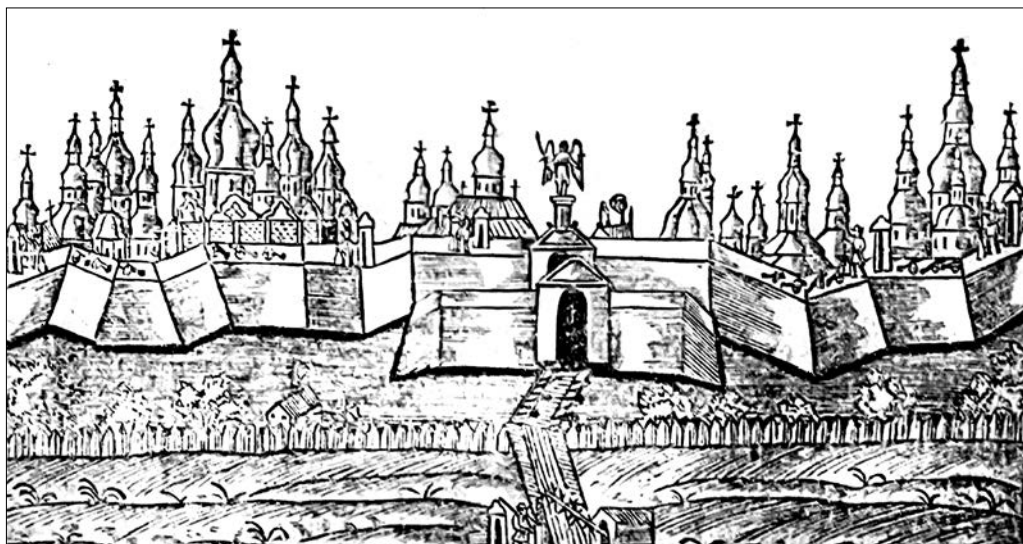
⁴⁸⁶ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 1365–1430, арк. 178–181.

⁴⁸⁷ АЗР. Т. 4. № 153. С. 240; DUB. № 185. Р. 295–298; № 348–350. Р. 504–508.

часом православні подали на Потія скаргу про незаконне титулування його архимандритом печерським, оскільки за старовинним правом архимандрита мають обирати київська шляхта і печерські монахи. В лютому 1600 р. на сеймі митрополита офіційно зобов'язали обґрунтувати свої претензії⁴⁸⁸. Потому ця справа була передана в сенат. Київський воєвода не прибув на сейм, чим ослабив православну “партію”, хоча тут її представляв його син Олександр. Православні програли справу: король декретом від 16 березня 1600 р. звільнив Потія (і Терлецького) від судової відповідальності й підтвердив їхні права та привілеї (а це теоретично означало, що і печерська архимандрія затверджена за Потієм)⁴⁸⁹. Питання про Печерський монастир знову постало на сеймі 1601 р., зокрема щодо перебирання литовських маєтків обителі уніатським митрополитом. Захисником обителі знову виступав Олександр

Печерський архимандрит Єлисей Плетенецький. XVII ст.

Киево-Печерська лавра на титульному аркуші “Календаря чи місяцеслова” на 1727 р. Дереворит печерського друку.

⁴⁸⁸ Kempa T. Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku // *Przegląd Wschodni*. 2003. T. VIII. Z. 4 (32). S. 846–847.

⁴⁸⁹ АЗР. Т. 4. № 150. С. 236–237; Janiszewska-Mincer B. Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603 (narastanie konfliktu między Zygmuntem III a stanami). Bydgoszcz, 1984. S. 35, 51–53.

Сакральні споруди верхньої території Києво-Печерського монастиря з титульного аркуша “Печерських акафістів всеседмичних” лаврського друку 1677 р. Дереворит Афанасія К.

Острозький, який не приховував свого гніву на короля (через особисту експресивність Олександр рідко стримувався). А В.-К. Острозький умовляв свого зятя Кшиштофа Радзивіла Перуна допомогти вирішити це принципове питання⁴⁹⁰. Врешті лише 1603 р. Жигимонт III на сеймі у Кракові (22 січня – 5 березня) показово пішов назустріч православним, дозволивши вжити старовинний спосіб обрання архімандрита монахами та вилучивши його з-під влади митрополита згідно з правом ставропігії.

Домогтися цього було непросто. Перед сеймом Острозький провів детальні переговори із потенційними союзниками. На його наполягання син Олександр зустрівся з онуком старого князя і своїм племінником Янушем Радзивілом, котрому було доручено умовити свого батька активно діяти на сеймі. Улюблений онук Острозького писав Перуну: “Пан дідо наполегливо просив мене кількаразово, аби до Вашої князівської милості від нього переказав під клятвою «хто від кого відступиться, від того Бог відступиться». Тож згідно з угодою чинити мусимо. Відаеш, що про релігію найбільше йдеться”⁴⁹¹. Було домовлено, що православні на сеймі почнуть атаку проти Потія, котрий незаконно й не за канонами тримає у своїх руках аж три вищі духовні гідності: митрополита Київського, єпископа Володимиро-Берестейського та архімандрита печерського. Уніати ж сподівалися на скору смерть Острозького, що мало би послабити позиції православних і посилити уніатів. Однак сталося якраз навпаки: Острозький, за словами його ворога Потія, “як орел, омолодився” й ще з більшим запалом повів боротьбу проти унії та митрополита “і, видно, доб’ється всього, чого хоче”⁴⁹². Цього разу Острозький зробив також ставку на головного опонента короля – канцлера Яна Замойського та його коло в сенаті. Тож навіть сенатори-католики поставили на сеймі питання про надання королем церковних бенефіцій у “грецькій церкві” лише православним, котрі визнають владу Константинопольського Патріарха. Зокрема, вимагалось денонсувати баніцію Гедеона Балабана – архімандрита Жидичинського монастиря, з яким судився Кирило Терлецький, а також визнати обрання на печерську архімандрію Єлисея Плетенецького. Всі ці пункти, виголошені послами, активно дискутувалися в сенаті. Зокрема, Ян Замойський підтримав клопотання

⁴⁹⁰ Жукович П. Сеймвая борьба... Прил. № 7. С. 593.

⁴⁹¹ Там же. С. 593.

⁴⁹² Archiwum domu Sapiehow. Т. 1. № 443. S. 373 (лист Потія до Сапєги від 23 червня 1603 р.).

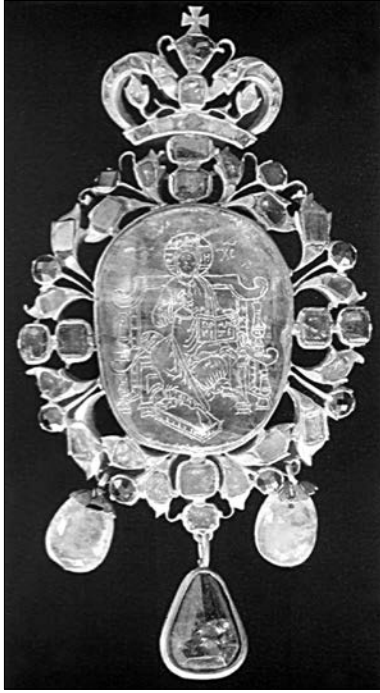
православних. Противниками виступили канцлер литовський Лев Сапега та віленський католицький єпископ Бенедикт Война. Найзапекліше з ними полемізував Олександр Острозький. Зрештою король почав особисті перемовини з Олександром Острозьким і визнав можливими вибори печерського архімандрита київською шляхтою та печерськими ченцями, але зажадав нових виборів.

Як вважає Т. Кемпа, це відбулося через хворобу Іпатія Потія і його неприсутність на сеймі: інакше цей неймовірно активний унійний митрополит не допустив би до такого рішення. З іншого боку, перемовини короля вбили клин між православними та протестантами: Кшиштоф Радзивіл був переконаний, що Олександр Острозький домовився з королем “за їхніми спинами” – і не лише щодо проблем віри, але й стосовно якихось земельних надань кн. Олександру (остання інформація була цілком недостовірною)⁴⁹³.

Свою візію подій пропонував у листах до Льва Сапегу Іпатій Потій. 5/15 квітня 1603 р. він вказував, що ідея виборів за старими привілеями монастиря є небезпечною, оскільки під крилом Острозького монахи оберуть лише “схизматика”. Потій намагався повернути справу в тому ключі, що його поразка буде поразкою самого Папи (“дати щигля по носі самому Папі”). Владика нагадував, що коли за протекцією Острозького його ставили на єпископію (1593 р.), то сам князь пропонував йому тримати й печерську архімандрію (як це було за попереднього єпископа Мелетія Хреbtовича-Богуринського, котрий не був обраний, але отримав привілей за “тисячу червоних золотих”), “а оскільки я відступився від цього добровільно, він буде гніватися на мене за це”. Тепер же Острозький наполягає на незаконності подібного суміщення, а в разі повернення в лоно Православія Потій не сумнівався, що Острозький знову запропонує йому архімандрію (більше того, йому вже це пропонували, але він з ідейних міркувань відмовився)*. Потій указував, що архімандрію отримав ще Рогоза і в цьому сані також присягав Папі, – це означає, що монастир від початку був переведений в унію, проте він остерігався якихось документів про підвладність обителі Патріарху (тобто ставропігії), котрі ще не були пред’явлені монастирем і, “дасть Бог, не побачать світла”. Потій був упевнений, що стосовно печерської архімандрії все чиниться “заради бороди київського воєводи, котрий звик їх пригнічувати. А тепер знову тому ж до рук подано, так само як вовку було дано пасти вівці”. Потій рішуче

⁴⁹³ *Кемпа Т.* Rywalizacja o Ławrę peczerską... S. 852–854.

* У цьому сенсі цікавою є ретроспективна оцінка Потієм власного шляху до ієрархічної гідності (й участі в цьому Острозького), висловлена в листі до провінціала домініканського ордену у Львові від кінця 1603 р. Спонукою до цього послужила проповідь в Успенській братській церкві священика, котрий говорив, що Потій спочатку був єретиком, потім аріанином, потім “крок за кроком з пекла в пекло переходячи, начебто, був і жидом”, “дав себе обрізати” тощо. Потій писав, що самі православні (і насамперед Острозький) “на єпископа запрошеного тягнули, за найкращого християнина вважали і після цього ще довго за такого мали, і я їхніми власними листами довів би, як мене під небеса підносили, а тепер, коли я віддав послух найвищому первосвященникові, намісникові Христа, наслідуючи своїх попередників, лише тоді скинули мене аж у пекло”. Потій зізнавався, що в молодості був “євангеліком” (кальвіністом чи лютеранином), аріанином чи новохрещенцем ніколи не був, як і до “нечестивого і проклятого жидівства” не вдавався (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 179). Варто пошкодувати, що Потій, який кілька разів обіцяв оприлюднити листи до нього Острозького, так цього і не зробив, навіть у своїх полемічних творах. Нині вони, вочевидь, утрачені, оскільки нікому з дослідників виявити це листування не вдалося.

Панагія: сапфір в оправі, корона і три підвіски з дорогоцінними каменями. XVI ст. Дар Києво-Печерському монастирю кн. В.-К. Острозького.

твердив, що в разі поразки у справі з печерською архимандрією він ладен попроситися з митрополією (ця “погроза” згодом звучала в його листах до Сапег доволі часто): “Якщо ж буде порушена моя юрисдикція, то присягаюся небом і землею, що жодної години не хочу бути ні тим, ні цим, і зразу ж і ласку, і привілеї складу під ноги його королівській милості, і тоді я волю до кінця свого життя панувати на своєму смітнику...”⁴⁹⁴. Більше того, Потій докоряв католикам, котрі стають на бік його ворогів: “А сказати невдячну правду вашій мосці... то самі католики згублять і внівеч обернуть нас бідних”⁴⁹⁵. Митрополит справді вважав, що королю йдеться про дипломатію стосовно Острозького, на скору смерть якого всі так очікували.

В листі від 23 червня /3 липня 1603 р. Потій, описуючи свою участь у святі Тіла Христового у Кракові в присутності короля та позитивне враження всіх від митрополичої служби, жалкував, що не зміг і словом перекинутися із Жигимонтом III стосовно печерської архимандрії. Натомість Потій завважив активність Острозького та показову прихильність до нього короля. І саме в цьому контексті він написав часто цитовану фразу: “Бачу, що це було вчинено в надії на смерть київського воєводи, але він, як орел,

омолодився і не перестає мене засуджувати і, мабуть, доб’ється всього, що хоче, коли не буде мені явної оборони Божої, бо на панів католиків марно покладатися”. Потій знову погрожував складанням із себе митрополичого сану: “Митрополією об землю вдарю, бо ваша милість зволить і сам те знати, які з неї доходи, що зараз і хліба в жодному фільварку не маю... мене ця митрополія з усього оголить, якщо не буде Божої ласки й опіки його королівської милості для мене у справі маєтків Печерського монастиря, хоча б тих, що в Литві, якщо не може бути нічого більшого”. Потій знову наголошував, що все це не лише його особиста справа: “Ворогам Божої Церкви ... не стільки про мою особу йдеться, скільки щоб Папі щигля дати, його рішення зламати й по-старому в неволі турецькій і в схизмі проклятій бути”⁴⁹⁶.

Так чи інакше, але тепер справа з печерською архимандрією була поставлена на нові засади: нові вибори. Це означало, що обидві сторони мали б вести пропаганду на користь своїх кандидатур: із православного боку Єлисей Плетенецький, а від уніатів Іпатій Потій. Папа Климент VIII дав свою згоду на вибори (9 серпня 1603 р.), але в листі до короля підкреслив, що має бути обраним лише уніат, так само й новий воєвода київський (Папа також очікував на скору смерть Острозького, хоча сам

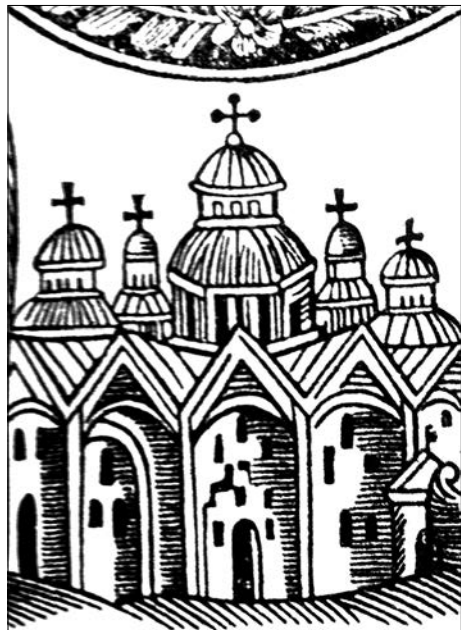
⁴⁹⁴ Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапегі // Католицький щорічник. 2000. К., 2003. С. 126–128.

⁴⁹⁵ Там само. С. 129.

⁴⁹⁶ Там само. С. 133–134; Archiwum domu Sapiehow. T. 1. № 443. S. 373; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 177–178.

помер раніше за нього) має бути лише католиком, прихильним до унії⁴⁹⁷. Відповідні інструкції щодо перемовин з королем і забезпечення бажаного успіху отримав нунцій Клаудіо Рангоні⁴⁹⁸. За постановою короля вибори мали відбутися в січні 1604 р. у присутності шести королівських комісарів на чолі з Київським католицьким єпископом Кшиштофом Казимірським. Позиція останнього була двоїстою: як єпископ він мав забезпечити жадання Рима, але при цьому він не міг не пам'ятати про витоки своєї кар'єри при князях Острозьких (від початку 1580-х років він був секретарем та сповідником Януша Острозького, а також каноніком і пробощем тарновським з презенти Костянтина Острозького)⁴⁹⁹. Іпатій Потій в листі від 6/16 вересня до Льва Сапєги писав: “Я знаю напевне, що супротивна сторона ніколи на пристане на те, щоб мати католика і обрати того, котрий би хотів бути під моєю юрисдикцією, а обере щонайбільшого схизматика й противника св. єдності”. Потій песимістично благав: у разі поразки Сапєга мав би поклопотатися, щоб за ним хоча б залишилися печерські посілости на території Литви, а також Микола-Пустинський монастир біля Печерського, котрий вийшов із підпорядкування архімандрії, нарешті – пінський Ліщинський монастир, настоятелем якого залишався Плетенецький (усе це даватиме лише 1/5 прибутків Печерської обителі)⁵⁰⁰.

Як показав Томаш Кемпа, “пожежним варіантом” був зрив виборів, очікування смерті Острозького й вирішення проблеми на користь унії за нового київського воєводи-католика⁵⁰¹. Однак сталося інше: у грудні 1603 р. помер кн. Олександр Острозький. У цих умовах, коли старий князь перебував у скрутному становищі, нунцій Рангоні наказав Казимірському негайно провести вибори й забезпечити успіх Потія. Але воєвода київський зі свого боку дав сувору вказівку урядникам контролювати вибори. Вони відбулися в січні 1604 р., і обраним шляхтою та печерськими монахами виявився Єлисей Плетенецький. Але комісари-католики заявили, що вибори проходили під примусом – у присутності “війська київського воєводи”. Сам Потій писав Льву Сапєзі у квітні 1604 р., ніби чув від монахів (печерських? коли, де і від кого саме? – “в коронній канцелярії”), що вони не мали вільного голосу й мусили виконувати

Успенський собор Києво-Печерського монастиря з “Патерика печерського” лаврського друку 1655–1658 рр. Майстер Ілля.

⁴⁹⁷ DPR. Т. 1. № 192. Р. 304; № 194 Р. 305–306.

⁴⁹⁸ Ар. ЮЗР. Ч. 2, т. 1. № 6. С. 44–46.

⁴⁹⁹ Про це свідчить донесення Кшиштофа Казимірського в Рим: Archivio Segreto Vaticano. Congregatio del concilio. Relationes diocesarum. 428 – Kiovien.

⁵⁰⁰ Archiwum domu Sapiehow. Lwów, 1892. Т. 1 (1575–1606). S. 383; Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапєги. С. 140–141.

⁵⁰¹ Kempa T. Rywalizacja o Ławrę peczerską... S. 856–857.

Печерський архимандрит Єлисей Плетенецький. XVIII ст. Іконописна майстерня Киво-Печерського монастиря. НКПІКЗ.

Плетенецький пограбував монастир і виїхав, що зовсім не відповідало дійсності⁵⁰⁵. У цій ситуації київський воевода почав діяти руками свого старшого сина – краківського каштеляна Януша Острозького.

Ймовірно, за порадою останнього старий князь удався до цікавого ходу – встановлення нових стосунків із Римом та порушення питання про можливість свого переходу в унію. Це було ризиковано з обох боків: по-перше, Рим навряд чи з довірою поставився б до слів князя й, відповідно, до його прохання про печерську архимандрію, а, по-друге, оприлюднення листування Острозького могло підірвати його авторитет у православному таборі. Утім, врешті-решт виграв усе ж Острозький. Спочатку князь написав листа нунцію Рангоні (27 січня 1604 р.) з проханням зробити протекцію у короля щодо затвердження Плетенецького, щоб сприяти заспокоєнню в державі. Коли б король позитивно вирішив справу, князь погоджувався вести подальшу розмову про перехід на унію. Це підтримали листовно також Януш Острозький

наказ. Митрополит вважав “сміховинним” проводити нові вибори через “шалений спротив” Плетенецького, який “обчистив цей монастир”, витрачаючи гроші на підкуп та власні потреби, натомість сам Потій дуже бідний, та ще й 22 тижні як хворіє⁵⁰². Спересердя митрополит навіть докидав: “Коли ми були у цій проклятій схизмі, то все ж якусь владу над своїми мали. Ті ж боялися відлучення, ці мушили часом чинити те, що їм було казано. Тепер, коли ми є нібито під урядом, то опинилися у стані гіршому, ніж зичив би ворогам Божим”⁵⁰³. Потій навіть порівнював своє становище зі становищем св. Афанасія Александрійського, котрий терпів гоніння від аріан, але ж тоді й кесарі були аріанами, “а тут при пануванні католицького короля того нам тільки не вистачає, щоб з держави втікати”⁵⁰⁴.

Після роздумів і консультацій Казимірський усе ж виніс вирок: провести нові вибори за участю прибічників Потія, де він і був обраний на печерську архимандрію. Для Острозького такий сценарій не був несподіваним: він розумів, що за наявності двох “обраних” король затвердить Потія. А митрополит тим часом повідомляв урядові кола, ніби Плетенецький пограбував монастир і виїхав, що зовсім не відповідало дійсності⁵⁰⁵. У цій ситуації київський воевода почав діяти руками свого старшого сина – краківського каштеляна Януша Острозького.

⁵⁰² Archiwum domu Sapiehow. T. 1. № 498. С. 411; Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапегі. С. 144–145.

⁵⁰³ Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапегі. С. 150.

⁵⁰⁴ Там само. С. 157.

⁵⁰⁵ Archiwum domu Sapiehow. T. 1. № 498. С. 411.

Герб Єлисея Плетенецького.

та каштелян кам'янецький Якуб Претвич⁵⁰⁶. Рангоні доволі скептично оцінив обіцянки старого князя, хоча й не виключав, що зміну його позиції спричинила смерть сина Олександра. Тож нунцій рекомендував Папі написати листа до князя з переконанням потреби переходу його в унію⁵⁰⁷. 3 квітня 1604 р. Климент VIII звернувся до обох Острозьких у справі переходу старого князя в унію. Понтифік писав останньому: “Ні до чого не хочемо примушувати тебе проти волі: якщо зі своєї власної волі прийдеш до Апостольського Престолу, то не до нас прийдеш, але до Церкви Божої прийдеш, щоб ваші думки та воля у згоді з нашими були”⁵⁰⁸. Януш і Якуб Претвич своєю чергою переконували Рим у тому, що В.-К. Острозький серйозно думає про унію, хоча й

вимагає згоди на це Патріархів, однак незалежно від цього може й сам перейти в унію за умови вирішення питання з печерською архімандрією та жидичинським монастирем (для Гедеона Балабана-молодшого)⁵⁰⁹. 14 червня 1604 р. сам Острозький відповів Папі: він високим стилем схарактеризував намагання Понтифіка досягти єдності християн та нагадав про свої заходи в цьому напрямі. Водночас князь негативно оцінив Берестейську унію, яка загородила шлях до справжнього єднання Церков. Тож він пропонував свій старий проект унії на рівних засадах і за участі православних Патріархів, обіцяючи провести з ними відповідні переговори⁵¹⁰.

Мабуть, усе це була дипломатична гра, оскільки Острозький жодних переговорів з Патріархами так і не розпочав, хоча й приймав у Острозі посланців зі Сходу. І в Римі, і в Польщі (нунцій) не дуже вірили обіцянкам князя, однак урешті вирішили не дразнити його й порекомендувати королю затвердити Плетенецького на печерській архімандрії. Водночас Острозькому ставили в обов'язок не ухилятися від унії. Пікантність ситуації полягала в тому, що коли справу щодо печерської архімандрії вирішили принципово, Климент VIII помер, тож Острозький вважав себе вільним від узятих перед ним обіцянок. Вочевидь, не випадково Іпатій Потій саркастично писав 1 липня 1604 р. провінціалу польських домініканців, що київський воєвода “гарячий у просуванні унії”, йому не вистачає лише послати до магометан пропозиції щодо “ліценції для себе”. Потій висловлював подив, що заяви князя сприймають так серйозно⁵¹¹.

Утім, сучасний дослідник М. Довбищенко вважає, що варто говорити саме про свідоме схилання Острозького до унії. Смерть останньої надії Православ'я Олександра

⁵⁰⁶ *Litterae nuntiorum*. T. 2. № 794. P. 229; *Kempa T. Rywalizacja o Ławrę peczerską...* S. 859.

⁵⁰⁷ *Litterae nuntiorum*. T. 2. № 794, 797. P. 229–231.

⁵⁰⁸ DPR. T. 1. № 198–199. P. 309–310; № 201. P. 311–312; МУН. Romae, 1971. T. IX–X. P. 275. Див.: *Borromeo A. Klement VIII // Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma, 1982. T. 26. P. 259–282.

⁵⁰⁹ МУН. T. 1. № 371. P. 240; № 366. P. 236–237.

⁵¹⁰ *Ibid.* № 368. P. 237–239, T. IX–X. P. 282.

⁵¹¹ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. II. 5698, k. 35–35 v. Це джерело вказано нам Наталею Сінкевич, котрій складаємо свою вдячність.

Пророк Єлисей. Гравюра з "Анфологіона" київського друку 1618 р.; вважається портретом Єлисея Плетенецького.

переходу Острозького в унію має вестися таємно, бо інакше цьому перешкоджають. Князь не кривив душею, знову наголошуючи на власному проєкті універсальної унії та добре розуміючи його нереальність у загостреній ситуації релігійного протистояння. Нарешті, по смерті сина Василь-Костянтин не вдався до містики, а навпаки – змушений був напружити свої ослаблені сили, щоб знову очолити антиунійну боротьбу та "освіжити" власний образ "осердя Православія" в Речі Посполитій.

Для здобуття архімандрії залишалось "дотиснути" Жигимонта III. Задля цього Острозький знову почав перемовини з канцлером Яном Замойським, активно просував ідею на сеймиках та в інструкціях послам, але сам особисто не атакував уніатів, оскільки продовжувалися переговори з Римом. Тут князь діяв руками й вустами своїх клієнтів та приятелів. Врешті питання винесли на черговий сейм 1605 р., на якому київський воєвода присутній не був через стан здоров'я⁵¹³. Його заступив старший син Януш, який поставив вимогу затвердження Плетенецького й навіть указав на те, що відмова може відхилити його батька від унійної ідеї. Януша Острозького підтримав Ян Замойський. Загалом сейм 1605 р. був для короля складним і завершився без прийняття необхідних постанов. Король не пішов на поступки опозиції. І лише щодо Плетенецького він зробив виняток: привілеєм від 22 лютого 1605 р. Жигимонт III затвердив його у гідності печерського архімандрита на прохання його самого, печерських монахів та за підтримки Костянтина і Януша Острозьких⁵¹⁴. Проти висту-

Острозького (12 грудня 1603 р.) могла бути сприйнята Василем-Костянтином "у містичних барвах" і "викликати у князя сумніви про правильність його життєвого вибору", тож навесні 1604 р. князь "був готовий вести переговори про зміну своєї релігійної політики". Якщо ж допускати лише політичний маневр заради печерської архімандрії, "то це свідчить про відвертий цинізм, притаманний князю в його політичній діяльності". Оскільки ж переговори з Римом не могли залишитися в таємниці, то це мало б справити "руйнівний вплив" на православних та їхніх союзників – протестантів⁵¹². Усі ці твердження є явним перебільшенням та штучним драматизуванням ситуації. "Цинізм" у сучасному розумінні неспіввіднесення християнської догматики різних Церков не накладався на тогочасні реалії, де насамперед ішлося про інституційні проблеми функціонування окремих церковних структур. Листування не оприлюднювалося: католицька сторона розуміла, що підготовка

⁵¹² Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 111–112.

⁵¹³ *Strzelecki A. Sejm z r. 1605.* Kraków, 1921. S. 57–61.

⁵¹⁴ Ак. ЮЗР. Т. 2. № 17. С. 31–32.

†

С прабовлавш цвітвѣнн амѣ бѣ
 лицѣ лапавѣи пачовѣ зрачѣи графѣи лавостѣи
 Благослѣннѣ зѣннѣ и здарова дѣвѣннѣ стѣвѣннѣ навѣннѣи зрачѣи
 бѣи и зрачѣи зрачѣи вѣннѣи вѣннѣи зрачѣи
 Ласковѣи споможѣннѣ зѣннѣи и прѣстѣннѣ зѣннѣи мѣннѣи и зрачѣи
 стѣннѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 споможѣннѣ зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 А нарождѣннѣи нашѣмѣи рѣсѣннѣи бѣннѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 и зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 а рѣннѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 прѣннѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 на истражѣннѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 на истражѣннѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 и зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи

Братѣи моѣи вашѣмѣи всѣмѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи

Ганнѣи мѣннѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи
 зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи зѣннѣи зрачѣи

Лист Єлисея Плетенецького львівським братчикам. 17 вересня 1624 р.

пив лише Іпатій Потій, але навіть його король умовив відступитися, обіцяючи передати маєтки Печерської обителі у Литві та підпорядкувати Лещинський (під Пінськом) монастир після Плетенецького (реально ж і цей монастир залишився під опікою Плетенецького й не перейшов до Потія, як і литовські володіння печерян)⁵¹⁵. Після цього Острозький перервав стосунки з Римом та нунцієм у Польщі. Так ціною “благочестивого обману” Острозький “пробив” питання з печерською архимандрією. Як бачимо, це було доволі складно зробити: на питанні про архимандрію проявилися всі проблеми “великої політики” – протистояння уніатів і православних, протистояння короля і опозиції, протистояння Острозького і Потія, політика Рима щодо Православ'я та уніатизму, міжособистісні стосунки всередині еліти Речі Посполитої тощо. І те, що старому й хворому Острозькому за втрати головної своєї надії – сина Олександра – таки вдалося перемогти у цій, здавалося б, непершорядній справі (для більшості сучасників усі обставини та методи боротьби за печерську архимандрію залишалися невідомими), засвідчує його велику потугу та вміння, велетенський політичний досвід і дипломатичний хист, урешті, наявність в “обозі” князя та за його “політичним столом” чималого числа прихильників чи хоча б тимчасових спільників із цілком різних, навіть протилежних таборів річпосполитської еліти.

Перемога у “печерській епопеї” була значним полегшенням сумління для князя. Острозький встиг також взяти активну участь у заміщенні Львівської кафедри по смерті в 1606 р. Гедеона Балабана, протегуючи Ісайю Балабана й намовляючи на його підтримку Львівське братство, однак провести свого протеже йому так і не вдалося⁵¹⁶. Князь писав самому кандидату у довірчому листі (7 серпня 1607 р.) з подякою за інформацію про Вишенський Синод, що дуже сподівається на його особливу ревність у відстоюванні “релігії грецької”⁵¹⁷. Вочевидь, зізнання Острозького в наступному листі до Ісайї (8 серпня) були своєрідним підсумком-самооцінкою власної діяльності в цьому напрямі: князь писав, що постійно старався при дворі, щоб “релігія грецька” при своїх правах та привілеях залишалася⁵¹⁸. За тиждень до смерті кволий Василь-Костянтин видав лист (15 лютого 1608 р.), яким “звłaszcza особливих заслуг к церкви Божой и зычливостей ку нам и домови нашому” надавав уневському архимандриту та нареченому Львівському єпископу Іоні Балабану “в держаньи и в уживанье” Дерманський монастир, щоб “его милост... хвалу Божью яко наипилней помножал в оздобы далшей приводечи тое местце святое и направу”. Особливо ж наполягав князь на завершенні будівництва мурів⁵¹⁹. Навіть перед самою смертю Острозький наказав оправити книги в Дермані, однак цю волю виконавець зміг повідомити архимандриту лише 7 грудня 1608 р. – вже по смерті патрона⁵²⁰.

Томаш Кемпа зазначає, що Острозький наприкінці життя був останнім сенатором Речі Посполитої, який активно і успішно обороняв позиції православних публічно,

⁵¹⁵ Там само; АЗР. Т. 4. № 162. С. 248–249; РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 270, л. 1–2; *Голубев С. Т.* Панегирик киево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года // Труды КДА. 1910. № 6. С. 296–349; *Титов Ф. И.* Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк (1606–1616–1916). К., 1916. Т. 1. С. 4, 66–67; *Перетц В.* Панегирик... С. 54–68.

⁵¹⁶ АЗР. Т. 4. № 174. С. 261–262.

⁵¹⁷ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 1 зв.

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 654, арк. 1.

⁵²⁰ Там само. Арк. 1 зв.

зокрема на сеймах, оскільки інші сенатори обмежували свою підтримку Православія головним чином фундаціями. А відтак по смерті князя головний тягар оборони Православної Церкви перемістився на братства, монастирі, середню руську шляхту та козаків⁵²¹. Погодимось, що кинута Острозьким в листі до Ісайї Балабана фраза, що він “більшість життя свого офірував Церкві”

Руїни Золотих воріт. Літографія 1835–1836 рр.

(4 серпня 1606 р.)⁵²², була не просто патетичною заявою, але цілком відповідала діям князя. І хоча публічну активність у церковному житті він проявляв останні 30 років життя, все ж за цей час він встиг зробити дуже багато, а головне – утримати саму будівлю Православної Церкви, що зробило його “Атлантом Православія” в очах вірних, симпатиків і навіть ворогів. Король публічно іменував Острозького “опікуном та оборонцем Церкви”, а Патріарх Ієремія величав “стражником Святої Церкви”⁵²³. Острозький єдиний серед світських отримав офіційний церковний титул екзарха Константинопольського (Вселенського) Патріарха. Вся ця діяльність старого й хворого князя була вельми важлива. Адже в 1606 р. у Луцьку було засновано єзуїтський колегіум⁵²⁴. А наступного року здійснив конверсію у католицизм київський каштелян кн. Юрій Вишневецький, якому 6 листопада 1607 р. висловив подяку за ревність Папа Павел V та дозволив князю спорудити власний вівтар у львівському костелі домініканців⁵²⁵.

Найбільше в останні роки життя “Атланта Православія” турбували справа унії та утвердження позиції православних. Буквально за півроку до смерті він домігся від Жигимонта III підтвердження привілеїв (зокрема 1511 р.) Православної Церкви та людей “грецької віри”, у тому числі про неможливість переведення в унію православних церков та монастирів, про непідлеглисть православного священства уніатським єпископам⁵²⁶. Сеймова конституція “Релігія грецька” підтвердила ці позиції. Нарешті, старий князь отримав певне заспокоєння, що по ньому залишиться законодавчо підтвержене право на безборонне існування “грецької віри” і буде збережена православна самоідентичність Русі/русі. І на смертному одрі Острозький залишався непримиренним противником унії та чинних уніатів, особливо ж ієрархів. Він, вочевидь, не залишив їм “провини їх” і не дав прощення у день самої смерті.

⁵²¹ Кемпа Т. Konstany Wasyl Ostrogski. S. 170.

⁵²² Ibid. S. 169. У копії Леона Божаволі-Романовського 1879 р. лист датується 8 серпня 1607 р. (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 1 зв.).

⁵²³ Кемпа Т. Konstany Wasyl Ostrogski. S. 93.

⁵²⁴ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 188–190.

⁵²⁵ Там само. С. 190–191.

⁵²⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery, № 909.

Недарма ж уніатський митрополит Іпатій Потій із неприхованим задоволенням писав новому київському воєводі Станіславу Жолкевському (11 серпня 1608 р.) про давно очікувану смерть Острозького, сподіваючись, що тепер ніхто не перешкодить йому осісти на митрополичій кафедрі в Києві та здійснити візитацію усіх церков⁵²⁷.

ВІРОСПОВІДАННЯ В РОДИНІ КНЯЗЯ: ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ЧИ ТОЛЕРАНТНОСТІ?

Модерні студії щодо проблеми конфесійного у шлюбній стратегії української магнатерії та шляхти постулюють ідею про “подиву гідну байдужість до віросповідання шлюбного партнера”⁵²⁸. Це прямо стосується православного Василя-Костянтина Острозького, який узяв шлюб з католичкою Софією Тарновською, і дітей вони хрестили за принципом: хлопчиків – у релігії батька, дівчаток – матері (Єлизавета-Гальшка/Пелагея, можливо, все ж православна, але улюблена донька князя Катерина – точно католичка)⁵²⁹. Цей принцип охрещення дітей більш чітко був проведений у родині молодшого сина Василя-Костянтина – Олександра (одруженого з католичкою Анною Костчанкою), де всі хлопчики були охрещені як православні, а дівчатка – як католички⁵³⁰. Причому жінки були більш релігійними, оскільки усувалися від громадського життя й могли віддатися “киплячій релігії”, тоді як чоловіки – учасники “соціального спектаклю” – вирізнялися “млявою релігійністю” (всі ці висловлювання взяті Н. Яковенко із текстів Юрія Збарзького). І це також демонструється на прикладі Острозьких: сини Олександра Костянтина та Януш поводяться зухвало щодо святинь (див. далі), тоді як їхня мати Анна Костчанка та сестри Софія, Катерина і особливо Анна-Алоїза були підкреслено побожними, богобоязними та ревними⁵³¹. Відповідно чоловіки цілком спокійно могли проводити волинські сеймики у православних кафедральних соборах Луцька чи Володимира⁵³², а жінки попросту не відвідували храмів інших конфесій.

З іншого боку, дослідники фіксують процес католизації руської шляхти – особливо ж у потридентський період, а відтак її монічну конфесійну спрямованість, що було характерне й для решти регіонів католицької Європи⁵³³.

Детальне вивчення релігійної практики Острозьких дає змогу стверджувати, що в цій родині відповідні стосунки, й зокрема з боку глави сім’ї, були досить традиційними і небайдужими. Порушення родової традиції щодо віровизнання породжувало доволі гострі суперечки та довготривалий розрив відносин.

⁵²⁷ Жукович П. П. Сеймовая борьба... С. 554, прим. 1140.

⁵²⁸ Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 23.

⁵²⁹ Там само. С. 22.

⁵³⁰ Там само. С. 22–23.

⁵³¹ Там само. С. 56. Пор.: Ворончук І. “Dobra żona godna mężowi Korona”: До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського // Київська старовина. 2002. № 5.

⁵³² Яковенко Н. Паралельний світ. С. 25; Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року // Записки НТШ (Львів). 1996. Т. 2331. С. 421.

⁵³³ Litwin H. Katolicyzacja szlachty ruskiej i procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // Triumfy i porażki. Warszawa, 1989. S. 47–73; Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkunden des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

Першим зійшов зі шляху усталеної традиції старший син Василя-Костянтина Януш. Оскільки він ще юнаком виїхав для навчання за кордон (бл. 1569/1570–1573 рр.⁵³⁴) і досить довгий час перебував при дворі імператора Максиміліана II у Відні, то саме з цим періодом пов'язують його перехід у католицизм. Це мало б означати, що у дитинстві він був охрещений за православним обрядом, а відтак досить вірогідним є те, що вихователем Януша при батьковому дворі був Герасим Смотрицький. Ст. Кардашевич стверджував, ніби вихователем Януша у Тарнові (а не Дубні) був канонік сандомирський Каспер Ціхоцький, що (а також вплив матері, котрий проявився і у виборі наставника) мало би подіяти на релігійну свідомість Януша й підготувати його конверсію. Про навернення Януша на католицизм писав у вступі до свого твору 1577 р. “Про єдність Церкви Божої...” Петро Скарга⁵³⁵.

Із покатоличенням Януша пов'язаний епізод, який так полюбився католицьким авторам, оскільки підкреслює “силу віри” католика-неофіта, його безстрашність навіть перед батьковою карою та поступку православного князя перед твердістю сина у своїх релігійних переконаннях. Ця оповідь вміщена в описах житій святих та благочестивих мужів Польщі францисканця-реформата Флоріана Ярошевича (перше краківське видання 1767 р.) та “Короні Польській” і “Польському гербовнику” єзуїта Каспера Несецького (1841). Обидва автори (тепер з'ясувалося, що в основі їхньої розповіді – текст єзуїта першої третини XVII ст. Рафаїла Янчинського, який керував берестейською резиденцією та колегією в 1629–1638 рр.⁵³⁶) як щось достеменно повідомляли, ніби після повернення з-за кордону Януш був ув'язнений батьком саме через його перехід у католицизм. Князь не дозволяв нікому з ним бачитися, окрім руського попа, який упродовж року ганив перед Янушем католицьку віру, але так його й не переконав. Тоді батько повіз сина до Дубна й примусив їсти й спати із двірською челяддю, принижуючи його гідність. А вночі, коли син заснув, таємно прийшов Василь-Костянтин і, побачивши Януша “на голій землі поміж слугами спочиваючого”, вийняв шаблю й намірився його зарубати зі словами: “Не годен ти, відступний сину, довше жити на світі”. Януш прокинувся й сказав батькові: “Коханий отче, непристойно, щоб та шабля, яка у багатьох сутичках неприятеля поражала, була омочена моєю кров'ю, краще візьми мою й утинай голову, бо я за віру католицьку й тисячу життів, аби їх мав, віддав би з охотою”. Батько знітився, зітхнув і залишив свої наміри. Згодом Януш був відправлений до цесаря для “шліфування лицарських здібностей” за умови, що він не мінятиме польського строю та шукатиме собі приятелів серед поляків чи угорців⁵³⁷. Ця оповідь, складена за законами житійного жанру, вочевидь, католицькими авторами більш пізнього часу, покликана була продемонструвати, як “патентований” захисник Православ'я все-таки примирився з покатоличенням старшого сина, і цим показати вищість Римської Церкви та можливість

⁵³⁴ Див.: Бабакова О. *Ostrogiae ducum primus catholicus* – фундаторська діяльність та релігійність князя Януша Острозького після конверсії на римо-католицизм // *Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. К., 2008. Вип. 7. С. 111.

⁵³⁵ РИБ. СПб., 1882. Т. VII. Стб. 230.

⁵³⁶ Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.* Львів, 2005. С. 163.

⁵³⁷ *Jaroszewicz F. Matka świętych polska, albo żywoty świętych...* Kraków, 1850. S. 265–268; *Niesiecki K. Herbarz polski*. Lipsk, 1841. Т. VII. S. 186–187.

завдяки глибокій вірі перемогти будь-якого “схизматика”, навіть рідного батька. Водночас вона принижувала Православ'є, яке, мовляв, могло протиставити величі духу католицької віри лише меч. Ймовірно, автори XVIII і перших десятиліть XIX ст. потребували яскравих прикладів переходу в католицизм представників закоріненої руської знаті. Переказана легенда явно не була “родовою традицією” навіть у католицькій гілці роду Острозьких та ординатів його маєтків. Звідки ж могла вона взятися? І чи відображає вона хоч якимось чином глибину конфлікту між батьком та сином на релігійному ґрунті?

Щодо першого питання, то нам відома лише версія С. Загурської: цю легенду поширив знаменитий польський проповідник-єзуїт Петро Скарга, якому приписуються і оповіді про дивну смерть молодшого сина князя Олександра (нібито відразу по висловленому ним бажанні перейти на католицизм) та про знущання дядька над племінницею-католичкою Гальшкою. Все це потрібно було для дискредитації Острозького перед протестантами, спілку з якими він якраз затівав для обопільного протистояння католицькій владі⁵³⁸. Друге ж питання може бути “пропущене” через призму конкретики стосунків і переважно спільних дій та заходів Костянтина та Януша Острозьких від кінця 70-х років XVI ст.

Утім, насамперед варто було б зупинитися на причинах конверсії Януша. Традиційно називаються: вплив матері-католички Софії Тарновської, життя в католицькому середовищі Тарнова, тривале перебування при дворі імператора, прозелітична пропаганда католицьких орденів та привабливість посттридентського католицизму, нарешті – кар’єрні міркування⁵³⁹. Але це – дослідницькі припущення, котрі й донині не підтверджені якимись джерелами.

А от щодо стосунків батька і сина після конверсії Януша можна говорити доволі предметно. Насамперед слід зазначити, що варто розрізняти військові й загальнополітичні дії та традицію послушенства сина батькові і їхні чисто людські емоційні стосунки. Адже в 1576 р. Василь-Костянтин здобув старшому синові уряд намісника київського воєводи, цілком довіряючи йому. У 1577 р. Януш виправдав довіру й відзначився мужністю під час оборони Дубна – улюбленої батькової резиденції⁵⁴⁰. Сам Януш у липні 1578 р. писав Кшиштофу Радзивілу, що для нього найважливішою завжди є батькова воля. Навіть в останні роки життя старого Острозького, вже після поділу його володінь між дітьми, Януш не виступав проти батькових заходів. Навіть нунцій Клаудіо Рангоні в 1604 р. повідомляв до Рима: Януш не буде підтримувати унії, доки живий його батько. Це спонукало Папу Климента VIII наставити Януша у необхідності твердого дотримування віри попри спротив близьких і родичів⁵⁴¹. І це не було намарним. Наступного року на сеймі Януш обстоював конституційне право свободи віровизнань (конституція про “дисидентів”), вимагав залишити кожного при його правах, заборонити насильство у вірі та розглянути питання про шляхи досягнення релігійного миру⁵⁴². На сеймі 1606 р. Януш захищав тезу про благочестивість

⁵³⁸ Zagórska S. Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami. Warszawa, 2006. S. 96.

⁵³⁹ Див.: Бабакова О. Ostrogiae ducum primus catholicus... С. 109.

⁵⁴⁰ ЛНБ ВР. Ф. 26 (Щурат), спр. 927, п. 27, арк. 1; Лукьянов П. К вопросу об Острожской школе // ВЕВ. 1881. № 23–24. С. 773.

⁵⁴¹ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Roma, 1863. Т. III. Р. 281.

⁵⁴² Жукович П. Сеймовая борьба ... С. 454–455.

і водночас віротерпимість батька, який змагався проти “невірних”, вів пертрактації з візирем за християн, віддав Радзивілу-євангеліку свою доньку і т. п.⁵⁴³. Ця позиція сина зворушила Василя-Костянтина, який писав Янушу 14 вересня 1606 р.: “Звеселяєш старість мою і компенсуєш недієздатність мою, опікуючись при охороні інших громадських прав також правами старожитної релігії нашого народу, з якої славу і пам’ять предків наших черпаємо”⁵⁴⁴. І по смерті старого князя Януш не порушував цього принципу, толеруючи православних. Нагадаємо, що він постійно возив із собою золоту посмертну маску (чи медалйон) батька⁵⁴⁵.

З іншого боку, особисті стосунки батька і сина у зв’язку з “римським питанням” стали прохолодними. Як повідомляв нунцію Альберто Болоньєтті сам Януш, батько після його конверсії зобов’язав середнього сина Костянтина присягнути в тому, що не здійснить подібного⁵⁴⁶. Реакція Костянтина-старшого на вчинок Януша була досить різкою і безкомпромісною – відтепер він доволі підозріливо ставився до діяльності єзуїтів на руських теренах (князь вважав, що саме єзуїти навернули його первістка). Надалі Василь-Костянтин негативно оцінював можливе поглиблення контактів старшого сина з Папським Престолом. Ще у 1582 р. нунцій повідомляв курії, що король Стефан Баторій планує послати Януша Острозького в Рим як постійного дипломатичного агента⁵⁴⁷. В архіві Острозьких дійсно зберігався лист Баторія від 20 лютого 1581 р., виданий Янушу Острозькому щодо його поїздки за кордон⁵⁴⁸, але батько не дозволив йому цього. Водночас готувалися до поїздки в Рим сини давнього друга Острозького (у 1572 р. Василь-Костянтин домігся для нього місця в сенаті⁵⁴⁹) – покійного кн. Юрія Слуцького (помер 9 листопада 1578 р.); один із них – Симон – таки виїхав до Рима на навчання і схилився до конверсії. Вочевидь, за життя старого Слуцького ця поїздка також не відбулася б, але саме історія з покатоличенням сина спорідненого по матері князя продемонструвала Василю-Костянтину всю небезпеку подібних поїздок по науку до Рима (із трьох синів Слуцького лише один залишився православним)⁵⁵⁰. У цьому сенсі неабияку активність проявляли віленські єзуїти, котрі намовляли до конверсії визначні православні родини, і така “посилена латинізація” мала вагому підтримку як у Римі, так і в офіційних колах Речі Посполитої⁵⁵¹. Факти, з якими безпосередньо стикався Острозький, каталізували його “твердість” і відхід від активного спілкування з Римом та його представниками. Альберто Болоньєтті 8 липня 1583 р. так писав про Острозького: “Він дуже прив’язаний до грецького обряду, тому неможливо перетягнути його на римський, і я вже немалий час стараюсь, щоб він став хоча б греко-католиком. Якби це таки сталося, то можна було б сподіватися усунути схизму з великих його володінь, а може, й з цілої Русі”⁵⁵². Князь не знав про ці плани, але відчував небезпеку, тому не піддавався умовлянням щодо

⁵⁴³ Там само. С. 480, прим. 1004.

⁵⁴⁴ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 114.

⁵⁴⁵ *Ibid.* S. 92.

⁵⁴⁶ *MPV. Kraków, 1915. T. 6. № 205. P. 361–363.*

⁵⁴⁷ *Россия и Италия. СПб., 1908. T. 2. Вып. 1. С. 143, прим. 1.*

⁵⁴⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16 зв.; спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47.

⁵⁴⁹ *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. Kraków, 1932. S. 392. № 170.*

⁵⁵⁰ *Хома І.* Київська митрополія в Берестейськiм періоді. Рим, 1979. С. 22–24.

⁵⁵¹ Там само. С. 25.

⁵⁵² *MUN. Vol. IX–X. P. 102–103.*

конверсії й намагався перевести розмови на чеські й імперські володіння, книгодруки, школи тощо.

24 січня 1587 р. київський воєвода скаржився Кшиштофу Радзивілу на втрату дружніх стосунків із Янушем після його переходу в католицизм, висновуючи з цього негативну оцінку “підступних” римо-католиків загалом⁵⁵³. На той час Василь-Костянтин забезпечив сина маєтком, передавши йому Чуднів та П’ятку із 45-ма навколишніми селами, що давало 8000 кіп грошей литовських прибутку (запис 8 січня 1586 р.)⁵⁵⁴, а ще за життя Гальшки Острозької Януш отримав в управління Сульжинці та Полонне. Згодом Януш почав порядкувати краківськими і сандомирськими посіlostями Острозьких, а також частиною Тернополя. Папський унцій у Польщі Аннібале ді Капуа писав кардиналу Монтальто (29 травня 1589 р.), ніби в 1588/89 рр. король Жигимонт III теж планував послати Януша до Рима, однак і цього разу Костянтин не дав згоди на виїзд сина⁵⁵⁵. Проте Янушу довелося звертатися до Папського Престолу письмово з проханням дати дозвіл на одруження із сестрою канцлера – протестанткою. При цьому він запевняв, що буде впливати на неї щодо навернення в католицизм. Аннібале ді Капуа підтримав це клопотання під приводом того, що цей факт підкреслить схилення сина великого православного вельможі перед авторитетом Папи⁵⁵⁶. Подібне звернення по дозвіл не було аж надто обов’язковим, а тому його наявність засвідчує дотримання Янушем вимог церковної структури і його шанування Апостольської столиці.

Після конверсії сина Острозький, вочевидь, розумів, що не зможе повернути його до конфесійної традиції Дому. Відтак для нього перестав існувати “особистий світ релігійності” Януша – важили лише його вчинки та заманіфестована позиція щодо “традиції дії”: захист православних і непорушення предківських фондушів Православній Церкві. Януш дотримувся цієї позиції і за життя батька, що забезпечувало повернення прихильності старого князя до сина, і по його смерті.

Інакшою була ситуація з середнім сином Костянтином. Про це ми вже детально писали вище, тут подамо лише загальне. Батько був цілком переконаний у його традиційній конфесійній орієнтованості від самого хрещення. Однак одруження сина й значний вплив на молоде подружжя католицьких місіонерів призвели в 1583 р. до конверсії. Історія цієї конверсії була обставлена цілою церемонією на рівні Папського двору. Навесні 1583 р. Костянтин з дружиною Олександрою Тишкевич прийняв рішення про конверсію, вочевидь під впливом відповідної пропаганди нунція Болоньєтті (про це свідчать його листи до Рима)⁵⁵⁷. У червні–липні подружжя побувало у Кракові, і, ймовірно за порадою Болоньєтті, молодий князь листовно звернувся до Папи з проханням дати благословення собі й дружині. Папа Григорій XIII 12 листопада 1583 р. надіслав Костянтину-молодшому листа із благословенням та схвален-

⁵⁵³ Жукович П. Сеймова боротьба... С. 102, прим. 218; *Его же*. Князь Константин Константинович Острожский в борьбе с церковной унией // Церковные ведомости. 1908. № 8. Прибавления. С. 354.

⁵⁵⁴ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 4104, арк. 323 зв., 337; Ар. ЮЗР. Ч. 7, т. 1. № 33. С. 248.

⁵⁵⁵ Grabowski A. Starożytności historyczne polskie. Kraków, 1845. Т. I. S. 93; Жукович П. Сеймова боротьба... С. 50–51, 102; *Wos J. W.* Santa sede e corona polacca nella corrispondenza di Annibale di Capua (1586–1591). Trento, 2004.

⁵⁵⁶ Россия и Италия. Т. 2. Вып. 1. С. 157.

⁵⁵⁷ MPV. Kraków, 1915. Т. 6. P. 186, 348, 361–364; MHN. Romae, 1971. Т. IX–X. № 56–57. P. 116–117.

ням його рішення стати “істинним християнином”⁵⁵⁸. Батько ж нічого не знав ні про заміри, ні про дії сина. Лише по здійсненні конверсії Костянтин-молодший оголосив про неї публічно. Це було вельми несподіваним для старого князя, адже ще після подібного вчинку Януша він узяв із Костянтина-молодшого присягу, що той не залишить Православ'я⁵⁵⁹. Коли батько дізнався про такий крок сина, він вибухнув неймовірним гнівом, посилаючи йому прокляття. Сучасники повідомляли (лист Діонісія Раллі до нунція Болоньєтті), що Костянтин-старший замкнувся у покоях і кілька днів не виходив звідти⁵⁶⁰.

Католицька сторона пустила чергову плітку, ніби батько погрожував синові смертю та ув'язнив його, що мало стати новою легендою про ревність у католицтві ще одного нащадка “вождя” православної людності Речі Посполитої. “Благочестиве обурення” батька знайшло свій автентичний відбиток у його листі до зятя-протестанта Радзивіла Перуна: “Поки Антихристові не віддався, доти не був приятелем і приятелем кожному, хто зі мною ворогує, коли ж став тим потурнаком, усе змінилося”⁵⁶¹. Острозький був дуже лютий на вище католицьке духовенство, яке таємно навернуло його сина за спиною батька, – особливо ж на Львівського архієпископа Яна Димитрія Соліковського (останнє не було безпідставним, як про це свідчить лист єпископа від 27 липня 1583 р., де вказувалося, що Костянтин із дружиною “та усім своїм двором” (!) кілька днів тому прийняв католицтво⁵⁶²). Томаш Кемпа вважає, що головна роль у наверненні Костянтина-молодшого належить львівському канонікові, пізніше єпископу Яну Герберту (Бенедикт Герберт у вересні 1583 р. повідомляв про це провінціалові ордена єзуїтів в Австрії⁵⁶³). А нунцій Болоньєтті був переконаний, що це справа рук Діонісія Раллі⁵⁶⁴.

Вся ця історія показала Костянтину-старшому, як активно “працюють” усередині його родини католицькі місіонери. З огляду на це звернення самого князя до Рима за інтелектуальною підтримкою було, на перший погляд, парадоксальним. Утім, у свідомості людини тієї доби питання конфесійного прозелітизму і власних духовних та інтелектуальних потреб цілком співіснували в різних площинах, а тому викликали різну реакцію у відповідних ситуаціях. Із сином же Костянтин-старший практично не спілкувався до самої його раптової смерті, що наочно демонструвало можливість напруження в родинних стосунках саме на конфесійному ґрунті, а не лише майновому (як це прийнято вважати в сучасній українській історіографії).

Третій (і останній, з його народженням померла дружина князя) син Василя Костянтина Острозького Олександр, як і всі його сини, був хрещений за православним обрядом. Перехід двох старших синів на католицизм примусив батька особливо опікуватися “релігійною цнотою” Олександра – його останньої надії на збереження православної традиції Дому. Припущення, що він спочатку навчався в острозькій

⁵⁵⁸ DPR. Romae, 1953. Vol. I. № 127. P. 229–230.

⁵⁵⁹ MPV. Kraków, 1915. T. 6. № 205. P. 361–363.

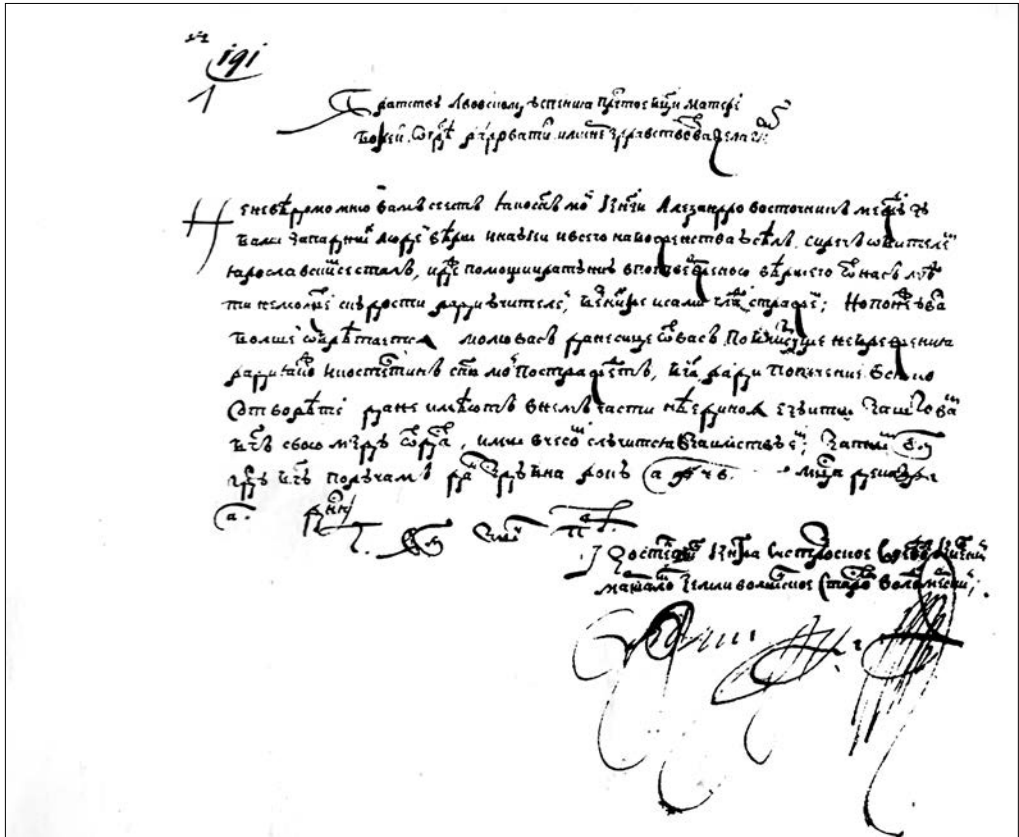
⁵⁶⁰ Ibid. № 364. P. 642.

⁵⁶¹ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 102.

⁵⁶² Varonius C. Annales ecclesiastici. Roma, 1856. T. III. P. 431.

⁵⁶³ Любович Н. К истории иезуитов в литовско-русских землях в XVI в. Варшава, 1888. С. 27–28; Викторовский П. Г. Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в начале XVII в. К., 1912. С. 43–44.

⁵⁶⁴ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 127.

Лист кн. В.-К. Острозького лівівським братчикам з проханням протидіяти впливу єзуїтів на сина Олександра. 1 грудня 1592 р.

школі, де йому прищеплювали непорушні основи “правої віри”, мабуть, не позбавлене логіки. Значний неспокій батька мало викликати одруження Олександра (воно, звісно, не було волевиявом самого лише сина: без батькового рішення такий крок був неможливим) з католичкою Анною з Штемберка Костчанкою (1592 р.), особливо ж, коли подружжя оселилося у Ярославі – відомому осередку єзуїтів. Лист В.-К. Острозького до лівівських братчиків пронизливо засвідчує його побоювання: князь просив їх докласти всіх зусиль до збереження його сина в лоні Православної Церкви⁵⁶⁵. Острозький, вочевидь, плекав плани щодо наступництва сина у ролі “проводиря” православної Русі/русі. Принаймні, на Берестейському соборі в жовтні 1596 р. вони обидва стали в число головних оборонців Церкви від унії. У 1599 р. Олександр за завданням батька брав участь у з’їзді протестантів у Вільні задля вироблення спільної політики оборони релігійних свобод на сеймах⁵⁶⁶. Раптова смерть сина 2 грудня 1603 р.

⁵⁶⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 212, арк. 1; Киевлянин. 1841. Кн. 2. С. 48; Головацький Я. Ф. Львовское братство. № 2. С. 71–72; Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Leopoli, 1895. Т. I. № 257. Р. 401; Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4. Отд. 1. С. 119.

⁵⁶⁶ Вихованець Т. Остання чоловіча генерація Острозьких – князі Олександровичі // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2001. Вип. 2. С. 36.

просто підкосила батька: Василя-Костянтина розбив параліч. Проте у “католицькій партії” це викликало пошвавлення: сам король Жигимонт III запевняв Іпатія Потія, що тепер можна буде переглянути питання про печерську архимандрію на користь уніатів⁵⁶⁷; Папа Климент VIII негайно написав Анні Костчанці, що віднині своїх дітей (попри їх хрещення!) вона має виховувати як католиків⁵⁶⁸. А згодом, імовірно від уніатів, поширилася чутка, ніби Олександр перед смертю таємно прийняв унію і ніби його дружина Анна свідчила, що у власноручному тестаменті за життя чоловік “прилучився до католицької церкви”, однак помер за відсутності біля нього дружини, і хоч просив ксьондза, його силоміць соборував православний священник, а зтім православні ж поховали князя у Богоявленській церкві⁵⁶⁹. Це послугувало виправданням для Анни-Алоїзи, котра в 1636 р. перенесе останки батька до католицького костелу. Католицькі автори стверджували, що це сталося з дозволу Папи Климента VIII, який вистарав генерал ордену єзуїтів Клаудію Аквавіву. Вважається навіть, що до костелу був перенесений навіть красивий мармуровий надгробок з латино-польським елогіумом⁵⁷⁰. Обидва твердження сумнівні: письмового дозволу Рима не було, а надгробок знаходився у православному храмі ще наприкінці XVII ст.

Як бачимо, конфесійна належність князів Дому Острозьких не була байдужою не лише главі Дому, його синам, але й владарю держави та Римському Престолу. Посттридентська Католицька Церква перейшла до жорсткого наступу в уловленні душ можновладців. Це також диктувало поведінку самого князя Острозького: його нетерпимість до конверсій у родині зумовлена зовнішніми чинниками цих конверсій, серед яких Василь-Костянтин найнебезпечнішими вважав єзуїтів та католицький єпископат.

Конфесійний чинник діяв і у шлюбній стратегії Дому Острозьких, вирішальну роль у якій відігравав князь-батько. Особливо це стосується одруження всіх його доньок із представниками протестантських течій. Утім, конкретно розглянемо це питання в розділі, присвяченому сім’ї Василя-Костянтина Острозького.

А тут лише підсумуємо, що в родині нашого героя питання віровизнання не було питанням вибору. Самим Василем-Костянтином воно сприймалося однозначно як потреба наслідування усталеної традиції Дому щодо “офіційної” належності до Церкви (тобто виконання обрядів і треб у межах право-

Руїни Десятинної церкви. Гравюра Етьєна Паннемакера 1884 р. з малюнка невідомого автора початку XIX ст.

⁵⁶⁷ Голубев С. Т. Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. С. 182.

⁵⁶⁸ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Roma, 1863. Т. III. P. 281–282.

⁵⁶⁹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 60.

⁵⁷⁰ Ibid. S. 41, 60, 149.

славної конфесії). Острозький не проявляв жодної толерантності щодо конверсії своїх синів. Вочевидь, він узагалі не вважав, що у членів його родини може бути проблема вибору конфесії. Таїнство хрещення надавало кожній його дитині єдність із цілком конкретним церковним Тілом. Згідно з традицією, конверсія уможлиблювалася лише для доньок після шлюбу, на побажання чоловіка й за попереднім домовленням (шлюбним контрактом). Проблема вибору віри для синів князя, як бачимо, власне для них самих була можлива лише через порушення батькової/родової волі та через гострий родинний конфлікт. Знову повторимо: для Василя-Костянтина Острозького в його сім'ї не було вибору конфесії, толеранція ж мала вимушений характер після конверсії синів поза волею, бажанням і дозволом батька. А це своєю чергою дає змогу потвердити, що ідея про “релігійну індіферентність”, “байдужість до віровизнання” членів родини тощо є не просто перебільшенням, а зовсім не відповідає реаліям, зокрема щодо кн. Острозького та його сім'ї.

СТОСУНКИ З ІНШИМИ КОНФЕСІЯМИ

У сучасній історіографії постулюється ідея про “релігійну відкритість людини зламу XVI–XVII ст.”, яка цілком перероджується у свою протилежність лише наприкінці XVII ст.⁵⁷¹. В добу кн. Острозького у щоденних взаєминах між людьми різних релігійних обрядів так само не вбачають драматичного протистояння, яке наявне лише “у творах служителів Церкви”; насправді ж існує конфесійне співжиття в родинному колі, у сфері публічного побуту, “ба навіть у релігійних практиках”⁵⁷². Що ж до кн. Острозького безпосередньо, то сучасні дослідники стверджують: “Острозький, людина широких політичних і культурних зацікавлень, був відкритий до контактів та співпраці з представниками інших християнських конфесій. Він не раз міркував про потребу реформувати православ'я, і його відкритість до контактів породила і в католицьких, і в протестантських колах надії повернути цього могутнього та впливового магната”⁵⁷³.

Ці узагальнювальні постулати потребують перевірки прагматичним матеріалом, який для нас обертається навколо Острозького та членів його родини, слуг і взагалі оточення. Власне, сказане вище про релігійні конверсії в родині князя та ставлення його до них уже демонструє, що картина була доволі мало проникнута барвами толеранції, коли мова йшла про *конфесійні суперечки*. Зазначимо: у питаннях, які могли б змінити чинні релігійні практики, звичаї та обряди, а тим більше порушити усталені канони й древні традиції Дому, Острозький був далеко не толерантним. Це фундаментальні питання віри, будь-які “модуляції”, “виправлення” чи зміни якої руйнували саму її суть. У цьому ми не поділяємо дивний умовивід Томаша Кемпи, ніби Острозький прагнув унії з протестантами, а відтак не надавав особливої ваги догматам, оскільки, опираючись на традиції, хотів повернути Православну Церкву до первісної чистоти Церкви Христової. Звідси, як твердить дослідник, контакти Острозького з католиками та протестантами знаменували, на його думку, поєднання християн, і це, мовляв, стане одним із переконань сумління князя (хоч і утопічним) як наслідок

⁵⁷¹ Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 33.

⁵⁷² Там само. С. 21.

⁵⁷³ Пlochій С. Наливайкова віра... С. 104.

його виховання⁵⁷⁴. У цих твердженнях польський колега поєднує непеєднанне: традицію Русі/русі, до якої належали Дім Острозьких і сам Василь-Костянтин, котра базувалася на “батьківській” вірі (а тим більше для спадкоємців Володимира Святого і Рюриковичів), і “житейську толеранцію”, якою було просякнуте все позацерковне суспільство ВКЛ та Речі Посполитої. Фундаментальна ідея про повернення до Христової Церкви у її єдності теоретично існувала від часів поділу Церков і для Острозького стала актуальною в певний момент (див. далі), проте далеко не перетворилася у справу життя й головну релігійну ідею, яка б наклала явний відбиток на всю діяльність князя в релігійному питанні упродовж півстоліття його активності. Слід також завважити, що ідея духовної та організаційної унії з протестантами виникне у князя лише в 1599 р. й відразу щезне, тільки-но проти неї виступить Александрійський Патріарх. Це ще раз підкреслює “межі допустимого” у перетворенні традиції віровизнання: хоч князь і спробував переступити ці межі, однак фактично відмовився від своєї спроби, покоровшись думці “вповноваженого” пастиря та богослова.

Інша річ – співіснування “фізичної Церкви”, тобто різноконфесійних церковних структур, духовенства, конкретних осіб. Ця практика співжиття, за якої ніхто не мав поступатися своїми релігійними переконаннями, була традиційною для Дому Острозьких від часу фундування ними першого костелу та дозволу на молитовні доми протестантів, синагоги для євреїв і мечеті для мусульман, а також вірменські церкви у володіннях Дому. Як слушно зазначила Н. Яковенко, на рівні двору та оточення Острозький орієнтувався на “прагматичні критерії фаховості й потреби, або за принципом «старожитності», тобто потомственості, а не за ознакою віровизнання”⁵⁷⁵. Ця остання була обов’язковою лише у питаннях заснування православних шкіл, заміщення церковних посад і особистих сповідників князя. Саме цієї системи Острозький не порушував і порушувати просто не міг. А відтак його двір був як Ноїв ковчег – наповнений православними, кальвіністами, антиринітаріями, католиками, мусульманами, іудеями, вірмено-григоріанами⁵⁷⁶. З цим пов’язана й матеріальна підтримка князем у своїх володіннях традиційних різноконфесійних структур, які існували ще за предків, а отже, становили традицію Дому. Навряд чи можна подібні факти “підтягувати” до релігійного індивідуалізму чи, навпаки, до свідомо провадженої князем ідеї об’єднання Церков⁵⁷⁷ (ніхто ні з ким не об’єднувався, усі лише співіснували за відсутності тиску з боку князя). Поряд з меценатством католички Гальшки Острозької стосовно православної острозької школи, шпиталю і монастиря Св. Спаса православний Олександр Острозький давав пожертви на Ярославський єзуїтський колеґіум, а онук Острозького-старшого кальвініст Януш Радзивіл у заповіті застерігав усі права Православної Церкви та її структур у своїх володіннях⁵⁷⁸. Це традиція Дому, в якій особисті конфесійні вподобання не можуть слугувати причиною утиску якоїсь іншої давно існуючої на землях Дому конфесії, ці вподобання можуть проявлятися лише у ктиторській діяльності щодо конкретної церковної структури. Саме ці погляди,

⁵⁷⁴ *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 111–112; *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1996. T. 40. S. 17–36.

⁵⁷⁵ *Яковенко Н. М.* Паралельний світ. С. 51.

⁵⁷⁶ Див.: *Мицько І. З.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 84–103.

⁵⁷⁷ *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 111.

⁵⁷⁸ *Яковенко Н. М.* Паралельний світ. С. 45–46.

окрім розрахунку на відповідну підтримку протестантів, пояснюють виступи Острозького на сеймах на захист інших конфесій (наприклад, у 1592 р., коли князь вимагав покарати винних у нападі на кальвіністську молитовню у Вільні), але далеко не переконання, що такі акції наблизять возз'єднання Христової Церкви. Мова радше йшла про толеранцію до свобод існування різних Церков і права кожного належати власне до своєї Церкви без жодного примусу й гонінь⁵⁷⁹. До цієї ж сфери “фізичної Церкви” належить і зацікавленість Острозького досвідом інтелектуально-духовної праці інших християнських конфесій, який можна було б застосувати для поліпшення ситуації у Православній Церкві (тобто освітні системи єзуїтів та протестантів, богословська полеміка й полемічна література протестантів).

Серед конфесій, з якими Острозький не міг не рахуватися через їхню силу, поширення й здобутки, слід особливо виділити Римо-Католицьку Церкву та “класичних” протестантів, які мали значну організаційну мережу на Волині або ж здобули особливу популярність у владних колах та серед родичів і політичних партнерів Острозького.

Почнемо з **католицизму**. Перше, про що варто згадати, – це підтвердження Острозьким фундації на домініканський костел Св. Діви Марії в Острозі, заснований ще кн. Федором, чий фундуш був підтверджений його сином Василем Федоровичем. Нагадаємо, що спочатку підтвердження фундації від Жигимонта II Августа домоглася в 1544 р. Беата Острозька. Як діючий костел він згаданий в описі Острожчини 1542 р.⁵⁸⁰. Вважається, що споруда була дерев'яною, тож у документах називається “костьолом старим”. Василь-Костянтин у 1582 р. запросив парохом у цей костел (після залишення домініканцями Острога костел став парафіяльним) краківського ксьондза, випускника Краківської Академії Войцеха Бежановського, який аж до своєї смерті (1616 р.) очолював цю головну католицьку парафію у володіннях Острозького та почав писати її хроніку (Т. Вихованець, утім, вважає, що її почав писати наступник Бежановського Войцех Вітковський). Саме за нього було вибудовано мурований костел, і тут у склепiku під великим вівтарем Бежановський був похований. На думку Т. Вихованця, мурований костел почали зводити вже по смерті Василя-Костянтина на пожертви місцевих католиків, роботу виконував муляр Каспер Дазинт (пом. 1619 р.)⁵⁸¹. Ст. Кардашевич з явним перебільшенням стверджував, ніби саме В.-К. Острозький у 1582 р. відновив (!) домініканський костел в Острозі, перетворивши його на фарний та фундувавши с. Лючин, а із суразьких прибутків відписав 160 золотих щорічно на бакалавра для навчання дітей (католиків) та запросив пароха (Бежановського, пре-

⁵⁷⁹ Тут ми полемізуємо із твердженнями Т. Кемпи (Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 112–113).

⁵⁸⁰ *Атаманенко В.* Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. (за матеріалами описово-статистичних джерел) // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 62.

⁵⁸¹ ЦДДАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 710, арк. 6 зв.–10 зв. (Хроніка Острозького фарного костелу. 1432–1799); *Вихованець Т.* Войцех Бежановський // Острозькі просвітники. С. 143; АРК. Archiwum Sanguszków. Górczak (1902). Nr. 1031, k. 1–455: Акти Острозького фарного костелу 1438–1648 рр. з покажчиком імен католиків Острога та їхніх адрес на 1622 р. (с. 266–288); *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 178–181; Wykazy osób z akt parafialnych diecezji Łuckiej do 1945 roku. Lublin, 2004. S. 743–753 (список охрещених в Острозі, в костелі за 1599–1652 р.).

зенту якому дав у 1584 р.), а також виділив 2000 золотих на утримання шпиталю⁵⁸². Цю думку про “щойно відбудований домініканський костьол в Острозі” повторила і Н. Яковенко⁵⁸³. Серед актів Метрики зберігся краківський запис від 20 червня 1583 р. фондуша на кляштор Св. Домініка, зробленого від імені В.-К. Острозького із підтвердженням предківського надання⁵⁸⁴. Втім, знову підкреслимо, що князь був усе ж другим після Беати. А Лючин, 160 золотих й інші надання стосувалися вже Анни-Алоїзи з Острозьких Ходкевичевої, котра фактично репарувала надання діда на острозьку школу й православний шпиталь (такою є інтерпретація самої Анни-Алоїзи, при цьому вона говорить лише про школу; можливо, на той час шпиталь вже не діяв)*. Роль самого Острозького у відновленні католицького храму в родовому замку виглядає значно скромніше. Власне, відновлення відбулося ще за Беати Костелецької, католички, котра, ймовірно, в ньому охрестила й свою доньку Гальшку, а також потребувала регулярної служби Божої за католицьким обрядом у своїй резиденції. Костел мав знову занепасти за часів владарювання над Острогом Ольбрахта Ласького. Острозькому більше йшлося не стільки про відновлення костелу, скільки про релігійні потреби своїх слуг і військових найманців-католиків, чії релігійні переконання він ніколи не утискав та не намагався змінити. Тож обов’язок патрона вимагав від князя відновити діяльність католицької парафії в Острозі. Окрім того, в його акції була також інша – “дипломатично-прагматична” – мета: саме в цей час Василь-Костянтин заводить прямі контакти з Римом через його представників та листування з Папою. Тож демонстрація толерування католиків у своєму родовому гнізді була вельми актуальною.

Ст. Кардашевич подає також цікаві подробиці з життя Бежановського в Острозі, черпаючи їх з його ж хроніки: ніби ксьондз сподівався на толерування Острозького, але увесь час терпів переслідування “іновірців”, навіть погрози життю, тому частіше ночував на дзвіниці костелу, ніж у себе вдома; однак він своєю благочестивою поведінкою, непротивленням злу, побожністю й аскетичним способом життя заслужив повагу навіть серед противників, якою й користувався до смерті 13 серпня 1616 р.

⁵⁸² *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 37, 140, 163.*

⁵⁸³ *Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 268, прим. 82.*

⁵⁸⁴ ЦДДАУК. КМФ 36, спр. 196, арк. 209; Руська (Волинська) Метрика. С. 396. № 108.

* Тарас Вихованець висловив думку, що наші твердження надто прямолінійні. Колега аргументував її тим, що з православної Академії виділилася її “латинська частка” в окрему прикостельну школу, а тому вона також мала законне право на частину фундації Острозького 1585 р. Окрім того, таку зміну фондуша Анна-Алоїза мала б узгодити із співвласниками ординації (малолітнім Заславським), які й не дозволили цілком ліквідувати православну школу. На наш погляд, прикостельна школа зовсім не обов’язково виділилася із заснованої Острозьким слов’яно-греко-латинської, а виникла цілком самостійно, оскільки латину не ліквідували в православній школі, тож і жодного права на фундацію не мала. А от Анна-Алоїза зумисне проінтерпретувала “латинську складову” дідової школи як частину прикостельної й штучно зробила її спадкоємицею частки Сурожа. Окрім того, “співвласники” навряд чи бралися нею до уваги (це не могло не зазначатися в документі), однак вона не могла цілком ігнорувати, що фондуш діда стосувався ЛИШЕ православної школи з викладанням латини, а не латинської школи взагалі. Тобто, знов-таки, ми маємо справу зі своєрідною штучною інтерпретацією Анною-Алоїзою фондуша діда, котра (інтерпретація) й може, на нашу думку, вважатися “репарацією”, з чим рішуче не погоджується Т. Вихованець. У цій ситуації ми так і залишаємося при різних поглядах і оцінках. Попри це автор висловлює ширю подяку колезі, чії аргументи стали викликом для наших нових роздумів.

у 80-літньому віці⁵⁸⁵. За іронією долі, у 1615 р. інший князь Костянтин (онук київського воєводи, син Олександра) розпорядився передати до острозького костелу речі активно підтримуваного дідом православного Владики Луки Сербина, що помер у Дорогобужі: з його лазурового атласу (облачення) було зроблено капу та орнат⁵⁸⁶.

Окрім Острога, відомі також фундації Острозьких на фарній костел у Дубні, Звягелі, Полонному, Сатіївці, Степані, Старокостянтинівці⁵⁸⁷.

На час, коли Острозький розпочав стосунки з Римом, у польських церковних та інтелектуальних колах були поширені ідеї, котрі не могли не імпонувати православним, у тому числі князю. Дослідники, зокрема, вбачають подібність ідеї віровизнавчого діалогу Острозького з католиками в догматичній площині з творами Анджея Фрича Модржевського (1503–1572). За владарювання Жигимонта II Августа Модржевський обстоював проєкт створення “народної” Церкви в Речі Посполитій. Його підтримували єпископи Дрогоєвський та Уханський, з інспірації яких сейм 1555 р. ухвалив скликати “народний Собор” для вироблення компромісного католицько-реформаційного визнання віри. Проєкт значною мірою спирався не лише на протестантські постулати, а й на устрій Православної Церкви: зрозуміла народів мова, причастя під обома видами, шлюбність духовенства, демократичність та ієрархічність устрою Церкви (найвища влада – Собор і Папа). Модржевський бачив різницю між Західною та Східною Церквами переважно у сфері обрядово-літургійній та адміністративно-дисциплінарній. Він пропонував розглянути всі ці питання на узгоджувальному (єкуменічному) Соборі, на якому обов’язково мають бути представлені Східні Церкви і де будуть вироблені “формули згоди”. Модржевський писав, що земна Церква неспроможна досягнути всього творіння й зрозуміти таїну спасіння до кінця⁵⁸⁸.

Подібні ідеї висував у 40-х–60-х роках XVI ст. і Станіслав Оріховський-Роксолан. Зокрема, він обстоював потребу участі в Тридентському соборі представників усіх Східних Патріархатів, і при цьому Собор мав видати офіційний декрет, яким православні визнавалися б такими ж християнами, як і католики⁵⁸⁹. Під впливом Оріховського перебував пізніший непримиренний прихильник приєднання “схизматиків” Бенедикт Гербест, що відобразилося в його “Описі шляху”⁵⁹⁰. Першою працею в Речі

⁵⁸⁵ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 163–164.

⁵⁸⁶ Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 181.

⁵⁸⁷ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 766, 768, 795–796, 798, 800–801, 810.

⁵⁸⁸ Modrzewski A. F. Dzieła wszystkie. T. 1: O poprawie Rzeczypospolitej. Warszawa, 1953; Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogskiego // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Przemyśl, 1998. T. 4. S. 98, 123–125.

⁵⁸⁹ Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski 1543–1566. Kraków, 1891; Wyczawski H. E. Orzechowski Stanisław // Słownik Polskich Teologów Katolickich. Warszawa, 1982. T. 3. S. 265–271; Литвинов В. Д. Историсофические взгляды Станислава Ориховского // Человек в истории и философской мысли русского, украинского и белорусского народов. К., 1987. С. 111–121; Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов’янські літератури. К., 1984. С. 161–185; Множинська Р. Релігійно-філософські погляди Станіслава Оріховського. К., 2007; Оріховський С. Твори. К., 2004.

⁵⁹⁰ Herbest Benedykt. Wypisanie drogi // Студинський К. Пам’ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII ст. Львів, 1906. Т. 1. С. 1–12. Про Бенедикта Гербеста див.: Mazurkiewicz K. Benedykt Herbest: Pedagog-organizator szkoły polskiej XVI wieku kaznodzieja-misjonarz doby Reformacji. Poznań, 1925; Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Warszawa, 2000. T. 1. S. 397–398.

Посполитій, де здійснено спробу порівняння спільного і відмінного в Католицтві та Православ'ї задля їх можливого зближення, вважається книга надвірного проповідника ксьондза Станіслава Соколовського, видана 1582 р. в Кракові під назвою “Censura Orientalis Ecclesiae de praecipuis nostri assaeculi haeticorum dogmatibus”. Це був латинський переклад грецького трактату, створеного за завданням Патріарха Ієремії в 1576 р. як відповідь на звернення тюбінгенських теологів щодо апробації “Аугсбурзького сповідання віри”⁵⁹¹.

Водночас із появою цієї праці офіційний представник Папи Антоніо Поссевіно вів переговори, в тому числі про можливу церковну єдність, з Іваном Грозним у Москві⁵⁹². Цей факт не міг залишитися непоміченим для Острозького та підштовхнув його до подібного діалогу з тим самим Поссевіно і нунцієм Болоньєтті.

Всі ці приклади показували, що низка католицьких богословів, діячів Церкви та світських інтелектуалів були готові до діалогу з православними. Але ситуація змінилася з упровадженням в Речі Посполитій за часів Жигимонта III рішень Тридентського собору (1545–1563). Острозький, вочевидь, знав настрої поміркованої частини польських богословів та інтелектуалів, що й спонукало його до пошуків діалогу з Римом у 80-х роках, поки ще в Речі Посполитій діяла “еластична модель” ставлення до Православ'я, принаймні у богословському сенсі. І лише “жорстка реформа” католицизму в Речі Посполитій та утвердження непримиренної позиції щодо однозначної односторонності діалогу (тобто визнання православними своїх “заблуджень” та приєднання до “істинної Церкви”) охолодили першопочаткові спроби Острозького. Посттридентська Римська Церква не допускала індивідуальної ініціативи в діалозі з іншими конфесіями, тож навіть колишні прибічники цього діалогу з католицького табору різко змінили свої погляди (як, наприклад, Бенедикт Гербест)⁵⁹³. Окрім того, Рим зайняв непримиренну позицію щодо протестантів, за рівноцінний діалог з якими виступали і Острозький, і Модржевський⁵⁹⁴. З цього погляду й богословський діалог, що його пропонував князь, став нереальним, оскільки католицькі богослови могли говорити лише про вищість своєї віри, яка не потребує спадщини Сходу. Щоправда, слід зазначити, що православні богослови та інтелектуали також не були готові до такого діалогу, оскільки навіть праці, написані й опубліковані в Острозі, містили відверту критику католицизму й були надто полемічно загостреними. Зокрема, Герасим Смотрицький у виданій в Острозі “при боці князя” книзі “Ключ Царства Небесного” (1587) проводив протестантську тезу про “папу-антихриста”, влада якого – “передпекло”, а справжній ключ Царства Небесного (переданий апостолу Петру) належить православним⁵⁹⁵. Ще на початку 1580-х років подібна теза для Острозького була неможливою, саме її у творі аріанина Мотовила розкритикував у листі до Василя-Костянтина кн. Андрій Курбський. А тепер у княжій друкарні з'являється твір, де дана теза постулюється як одна з основних.

М. В. Дмитрієв пропонує застосувати для характеристики всіх цих процесів поняття “конфесіоналізація”, котре передбачає (за визначенням С. В. Зеєдена) “религіо-

⁵⁹¹ Cichowcki H. Ks. Stanislaw Sokołowski a Kościół Wschodni. Lwów, 1929.

⁵⁹² Possevino A. Moscovia. Warszawa, 1988; Поссевіно А. Исторические сочинения о России XVI в. М., 1983; Крип'якевич І. П. З діяльності Поссевіно // ЗНТШ. 1912. Т. 112. С. 5–28.

⁵⁹³ РИБ. Т. 7. Стб. 581–600.

⁵⁹⁴ Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne... S. 98, 128.

⁵⁹⁵ Див.: Герасим Смотрицький. Ключ Царства Небесного. Житомир, 2005.

зно-интеллектуальное и организационное оформление различных противоборствующих со времен религиозного раскола христианских конфессий в относительно стабильные (в том числе, что касается догматики, права и религиозно-нравственных установок) церковные структуры. Одновременно это и их распространение в христианском мире Европы Нового времени; их сопротивление при помощи политических и дипломатических средств вмешательству извне; но одновременно и их формирование внецерковными силами, особенно же государственной политикой". Це визначення конфесіоналізації добре передає "центробежные тенденции в эволюции европейского христианства в XVI–XVII вв." Загалом конфесіоналізація проявилася не лише в церковній історії, але й стала "важнейшим фактором истории общества в целом": зафарбувала всі соціальні, політичні та культурні наслідки, які охоплював цей феномен, котрий вбирав у себе майже всі сфери життя⁵⁹⁶. Тож XVI ст. і першу половину XVII-го дослідники іноді називають "добою конфесій"⁵⁹⁷.

І все ж релігійні питання, зосереджені на конфесійних проблемах, були в цьому процесі головними, оскільки звелися до суперечки про шляхи, які або забезпечують Господню благодать, або призводять до її втрати. Всі ці процеси спостерігалися і в Речі Посполитій. Тут питання про релігійно-культурне самовизначення різних конфесій в умовах міжцерковної конфронтації (обумовленої передусім послідовно централістською еклезіологією посттридентського католицизму) було вельми актуальним, зокрема для руських земель⁵⁹⁸. У Речі Посполитій конфесіоналізація спричинила рух за віротерпимість, який М. В. Дмитрієв навіть модернізує під означенням "екumenізм"⁵⁹⁹. І саме в цьому контексті існувала й особиста настанова кн. Острозького стосовно конфесіоналізації суспільства, персонального релігійного відособлення (щодо власної системи релігійних практик – виключно православної), але водночас пошуку шляхів толерантного співіснування різноконфесійної людності, зокрема забезпечення такого співіснування на землях Дому. Все це відповідало загальноєвропейським тенденціям. Однак якщо в Європі це вилилося переважно в релігійно-культурні конфлікти, то Острозький у своїх володіннях був зацікавлений у пануванні "релігійно-культурного плюралізму"⁶⁰⁰.

⁵⁹⁶ *Дмитриев М. В.* Центробежные и центростремительные тенденции в развитии европейского христианства в XVI–XVII вв. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. М., 1996. Ч. 1. С. 26–78; див. спеціально: Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время. СПб., 2004; Konfessionalisierung im Ostmitteleuropa: Wirkungen des Relidiosen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999; *Moritz A., Müller H. J., Pohlig M.* Konfesjonalizacja Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku? // *Кwartalnik Historyczny*. 2001. Т. 108. S. 37–46; *Brüning A.* Confessionalization in the Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? // *Religion and Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe*. London, 2008. P. 65–96; *Brüning A.* Unio non est unitas – Polen-Litauens Weg im Konfessionellen Zeitalter (1569–1648). Wiesbaden, 2008.

⁵⁹⁷ *Дмитриев М. В.* Центробежные и центростремительные тенденции... С. 17 (посилання: *Klueting H.* Das Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648. Stuttgart, 1989).

⁵⁹⁸ Там же. С. 27.

⁵⁹⁹ Там же. С. 28.

⁶⁰⁰ Див. також: *Melnyk M.* Książę Konstanty Ostrogski jako prawosławny prekursor dialogu ekumenicznego w XVI w. // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 1996. Т. MCXCIV. Z. 29; *Tegoz.* Książę Konstanty Ostrogski jako prawosławny prekursor dialogu ekumenicznego w XVI w. // *Prawosławie*. Kraków, 1996. S. 41–57.

Тож поряд із традицією роду щодо фундування острозького костелу Острозький, попри загальнодержавну позицію, все ж однозначно підкорився постанові східних Патріархів не запроваджувати календарної реформи Папи Григорія XIII, оскільки це змінить установлені від початку християнства вирахунки Пасхи та інших перехідних свят, а отже, порушить саму систему й традицію Православ'я. Календарний скандал не обійшов Острозького: він змушений був реагувати й захищати позицію православної ієрархії в Речі Посполитій. Це було нелегко, оскільки вся держава переходила на новий календар, а православна Русь ніби створювала “часову державу в державі”, й хоча юліанський календар мав бути залишений виключно щодо церковного життя, однак він створював прецедент відособленості, посилював сепаратизм Русі.

Ставлення Острозького до реформи календаря було двоїтим. З одного боку, він, як і всі представники західного світу, обізнані з астрономією, що стала досить популярною наукою і університетською дисципліною, схилився до необхідності цієї реформи, а з іншого – прийняв аргументацію православних Патріархів про неможливість порушення усталеної традиції з догматичних міркувань неможливості пересування дати Воскресіння Христового. Відповідно, Рим спілкувався ніби з двома Острозькими, котрі по чергово змінювали один одного у цьому питанні.

Календарна реформа була одноосібно (без погодження з православними Патріархами) проголошена Папою Григорієм XIII у 1582 р. Лист Понтифіка до Константинопольського Патріарха від 8 лютого 1583 р.⁶⁰¹ вже не мав сенсу: було очевидно, що Патріарх не прийме нововведення та поставлення його перед фактом; окрім того, прерогатива вирахунку Пасхи віддавна належала Александрійському Патріарху, а відтак він “завідував” календарем Східної Церкви. Острозький спочатку позитивно поставився до нового календаря. Отримавши спеціальне звернення Папи з пропозицією сприяти поширенню нового календаря на Русі⁶⁰², він написав до Вселенського Патріарха листа, де висловив можливість прийняття календарної реформи на Християнському Сході⁶⁰³. Синод за участі двох Патріархів – Константинопольського Ієремії та Александрійського Сільвестра – прийняв негативне рішення, і в цьому сенсі у червні 1583 р. князь отримав послання (датується 20 листопада 1582 р.) Патріархів із

Папа Римський Григорій XIII. Гравюра кінця XVI ст.

⁶⁰¹ *Baronius C. Annales ecclesiastici. Romae, 1856. T. 3. P. 435–436.*

⁶⁰² *Ibid. P. 435.*

⁶⁰³ *Ibidem; Grodzicki S. O poprawie kalendarza. Wilno, 1587. S. 17–18.*

богословським обґрунтуванням неможливості відмови від юліанського календаря через зміщення важливих релігійних свят і в першу чергу Пасхи, з посиланням на постанову Нікейського Вселенського Собору (щодо святкування Воскресіння в першу неділю після весняного рівнодення та заборони перенесення дат Пасхи) і неточність будь-яких астрономічних підрахунків⁶⁰⁴. Вважається, що це послання було тиражоване типографським способом в Острозі (збереглося два примірники цього друку)⁶⁰⁵. Патріархи 20-го ж листопада окремо звернулися до Київського митрополита Оницифора Дівочки та всіх вірних Русі, а також до львівських і київських міщан із відповідним закликом залишатися при старому календарі. Вони писали, що саме від кн. Острозького дізналися про “заворушення з боку латинумудрствуючих і інших еретиків проти Церкви Христової”. Ієремія спеціально послав на Русь своїх екзархів – протосинкела Никифора та архімандрита Діонісія з перекладачем Феодором (Касіановичем). Вони мали порятувати вірних “от иже изобретательных звездоблостителей латынских, приложившихся от истинны к баснословию изобретения халдейскаго”. При цьому Патріарх просив Острозького надати Феодору кошти для закупівлі необхідних книг, аби потім з цими книгами його можна було би знову послати на Русь: “да и тамо им процветут учения” для молоді та розвивається її здатність чинити богословську відсіч еретикам. Пропонувалося також відрядити для навчання ще когось “мужа премудрена”⁶⁰⁶. Папське посольство до Ієремії нічого не дало: він заявив, що має узгодити питання з вірними Молдови, Валахії, Польщі та Московії, але восени 1583 р. очолюваний ним Собор відкинув новий календар⁶⁰⁷.

Послання Патріархів змусили Острозького змінити свою позицію й прийняти рішення Східної Церкви. Це було тим більш закономірно, що Патріархи вперше проявили інтерес до Русі й особисто звернулися до Острозького⁶⁰⁸. 5 липня 1583 р. нунцій Альберто Болоньєтті наголошував, що позиція Острозького, який підтримує Константинопольського Патріарха, перешкоджає проведенню календарної реформи, тому слід і далі шукати підходів до князя⁶⁰⁹. 8 липня агент єзуїтського ордену Антоніо Поссевіно підтверджував, що вирішальний вплив на Острозького стосовно календаря справили листи до нього Патріархів Константинопольського та Александрійського⁶¹⁰.

Особиста зустріч Болоньєтті з князем мала переламати ситуацію. Болоньєтті описав її у звіті до Рима (від 6–8 липня) детально. Вони зустрілися у краківській резиденції нунція й розмовляли доволі довго. За словами Болоньєтті, князь, який “завжди має принцип уникати нововведень як у справах політики, так і Церкви”, спочатку

⁶⁰⁴ *Мальшевский И.* Александрийский Патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви. К., 1872. Т. 2. С. 92–98; НБУВ ІР. Ф. Софійськ. собор, Петр. III, № 264, арк. 104 зв.; Россия и Италия. СПб., 1908. Т. 2. Вып. 1. С. 222; МУН. Romae, 1964. Т. 1. Р. 29–33.

⁶⁰⁵ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих в Україні. Львів, 1981. Т. 1, кн. 1. С. 29. Текст послання копіювався у різних рукописах, зокрема “Луннику” (див.: НБУВ ІР. 36. Софійськ. монастиря, Петр. № 264/671, арк. 104–104 зв.).

⁶⁰⁶ *Мальшевский И.* Александрийский Патриарх... Т. 2. С. 98–99, 100–101; АЗР. Т. 3. № 138. Екзархи змогли добратися лише до Ясс, а Феодор зміг проникнути на Русь і передати Патріарші листи.

⁶⁰⁷ *Плохий С. Н.* Папство и Украина. К., 1989. С. 35–37.

⁶⁰⁸ *Гудзяк Б.* Криза і реформа. С. 178.

⁶⁰⁹ МУН. Romae, 1971. Т. IX–X. № 43. Р. 99–101.

⁶¹⁰ *Ibid.* № 45. Р. 106–107.

вказав на те, що навіть не всі країни Заходу прийняли календар, у тому числі сам імператор, який схвалив критичний трактат проти реформи. Острозький говорив, що не розуміється на астрономії, але довіряє таблицям Птолемея, на яких була вибудована стара система, випробувана століттями. З усіх контраргументів нунція найбільше вразив князя один: “що згідно з концепцією самих греків та відповідно до рішень Нікейського Собору Пасха повинна святкуватися в першу неділю після повного місяця, найближчого до рівнодення, і якщо не запровадити цієї реформи, то можна дійти до того, що Пасха буде святкуватися під час літнього сонцестояння”; отже реформа повертає нас до стародавніх дат святкування Воскресіння Христового. На запитання князя, чому Патріарх цього не знає, нунцій пояснив, що Папа писав і до нього, а тепер і сам князь може написати Патріарху і за бажання отримати книжки та вчених з Рима для докладного з’ясування справи. Нунцій виснував, що князь хоче докласти всіх зусиль для схвалення Патріарха до реформи, яка продумана “найрозумнішими вченими мужами” і корисна для християн, “бо вона усувала таку помилку в церковному богослужінні”. Болоньєтті із задоволенням повідомляв курії, що продовження розмови з князем стосовно необхідності єднання християн було доволі результативним, оскільки Острозький “мав велику відразу до розколу і виявив (як про це можна було судити по виразу обличчя і по словах) глибокий біль з приводу стількох незгод у лоні християнства, з великим зворушенням сказав, що віддав би власне життя за церковну єдність, зробив би це з власного бажання і помер би тоді з великим заспокоєнням”. Нунцій відразу ухопився за цю думку, зазначивши, що князь може зарадити цьому хоча б серед свого народу, “даючи йому добрі книжки, віддаючи церкви в руки праведних людей і запроваджуючи вивчення молодими людьми правдивого вчення в тому колегіумі, який він відкрив в Острозі”. Князь заявив, що у його володіннях “немає людей відповідної освіти, оскільки король призначив і прислав йому таких осіб, що зовсім не здатні плідно служити справі духовного виховання”. Острозький нібито обіцяв, що “зі свого боку зробить усе, щоб привести своїх підлеглих до єдності з Католицькою Церквою, і, вказуючи на те, що у цьому є деякі спірні питання, з яких протилежні сторони не можуть досягнути згоди”, обіцяв послати своїх людей до Рима задля отримання богословських роз’яснень”⁶¹¹.

Не варто йняти віри цілком усьому в звіті Болоньєтті: він любив підкреслювати свої заслуги в уловленні душ визначних магнатів, нерідко препаруючи реальну ситуацію та надаючи особливого значення словам елементарної ввічливості співрозмовника. З іншого боку, і кн. Острозький намагався створити позитивне враження на представника Папи. Велеречивість і навіть поступливість князя пояснювалися, окрім іншого, прагматичною метою: адже він відвідав нунція у справі вирішення своїх майнових питань у Богемії. Сам нунцій обмовився: “Та справа, про яку князь хотів порадитися, була тяжба його з імператором за певні землі у Богемії”. Власне, заради цього він і відвідав нунція, однак у присутності королівського секретаря не хотів про це говорити, тож мова зайшла про календар, унію і загалом церковні справи. Князю довелося так і піти, не сказавши ні слова про Богемію, але заради цього Острозький повернувся до нунція, щоб мати розмову без участі сторонньої особи, і от саме тоді з’ясувалася мета його відвідин Болоньєтті. Нунцій зазначив у звіті, що коли князь

⁶¹¹ *Litterae nuntiorum...* Т. 1. Р. 179–184; МРВ. Т. 6. Р. 224–225, 383–388; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 86–88.

зрозуміє, що його прохання почуте, “то можна буде отримати від нього те, що необхідно для служіння Богу, а отримати можна від нього багато...” Крім того, Болоньєтті вказував на потребу швидше віднайти і послати в Острог освічених людей грецького походження, які могли б перекладати книги слов’янською мовою. Подальша “обробка” старого князя значною мірою залежатиме від делегованих осіб, їхньої вправності та ступеня довіри Острозького⁶¹².

Як бачимо, обидві сторони мали на меті відмінні цілі й однаково дипломатично говорили співрозмовнику саме те, що від нього очікували. Обом Острозьким Болоньєтті вже в березні 1583 р. повідомляв, що клопочеться про богемські маєтки через нунція у Відні та курію, куди надіслав і список населених пунктів, що перебували у власності княжого Дому⁶¹³. Острозький зі свого боку не поривав стосунків з нунцієм, подарував йому Острозьку Біблію, виявляв інші знаки поваги. Більше того, явно не без відома Острозьких секретар Януша Кшиштоф Казимірський (майбутній Київський єпископ, а на той час тарнівський канонік) запропонував нунцію створити у володіннях Острозьких католицький орден, однак Болоньєтті не сприйняв серйозно цю ідею, хоча вона сподобалась у Римі. Загалом схильність В.-К. Острозького до унії уявлялася Болоньєтті в рожевих фарбах. 27 серпня 1583 р. він писав: “Старий князь Острозький демонструє настільки добре ставлення, що заявляє публічно: якщо його Патріарх не приведе до згоди з Апостольським престолом, то він сам дійде цієї згоди без нього”⁶¹⁴.

Під впливом доказів і наполегливості Болоньєтті та Поссевіно князь погодився написати ще одного листа Вселенському Патріарху, а за потреби й іншим Східним Патріархам з аргументами на користь нового календаря. Показово, що зміст послання він обговорював із єзуїтом Поссевіно⁶¹⁵. Інтернував Острозького в цьому сенсі наблизений до нього грек Діонісій Раллі (Палеолог), котрий служив двом господарям, одним з яких була Римська курія⁶¹⁶. Томаш Кемпа розцінює ці дії князя як його “добру волю” щодо порозуміння з католиками та досягнення здобутків Західного світу⁶¹⁷. Гадаємо, це явне перебільшення, особливо перше твердження. Доказ того – публікація князем послань Патріархів про календар і поширення цих текстів серед вірних Русі⁶¹⁸. Вочевидь, мають слухність Б. М. Флоря та С. Г. Яковенко, котрі зазначають, що загалом інформацію про позицію й погляди Острозького ми маємо виключно “лише в передачі представителів папи”⁶¹⁹. Про цю обставину варто постійно пам’ятати, аналізуючи подані католицькими авторами факти. А С. Плохій взагалі вважає листування Острозького з Римом та його представниками “дипломатической

⁶¹² Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 86–90; МРВ. Т. 6. Р. 383–388, 401–403, 524.

⁶¹³ *Litterae nuntiorum...* Т. 1. Р. 151–153; МРВ. Т. 6. Р. 396–400.

⁶¹⁴ *Litterae nuntiorum...* Т. 1. Р. 210; *Плохий С. Н.* Папство и Украина. С. 32.

⁶¹⁵ *Baronius C. Annales ecclesiastici.* Т. 3. Р. 436–437.

⁶¹⁶ МРВ. Т. 6. № 224. Р. 384, 386–387; Россия и Италия. Т. 2. Вып. 1. С. 146.

⁶¹⁷ *Кемпа Т.* *Konstanty Wasyl Ostrogski.* S. 124.

⁶¹⁸ *Каратаев И.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кириллическими буквами. СПб., 1861. Т. 1. № 109.

⁶¹⁹ *Флоря Б. Н., Яковенко С. Г.* Внутренний кризис в православном обществе и проекты унии с Римом 90-х гг. XVI в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. М., 1996. Ч. 1. С. 143.

уловкой старого князя”, оскільки жодних практичних рухів для виконання своїх обіцянок він так і не зробив⁶²⁰.

Утім, ситуація різко змінилася – спочатку через позицію Патріархів, а затим через події у Львові. Наприкінці червня 1583 р. Діонісій Палеолог таємно повідомив нунція, що Острозький отримав ворожого Папству листа від Ієремії стосовно календарної проблеми. Вдалося здобути копію цього листа, і Поссевіно взявся підготувати відповідь. Більше того, він вважав, що слід видати спеціальну брошуру щодо нового календаря і поширити її серед православних. Відповідь Поссевіно Острозький отримав на початку 1584 р. і запевнив єзуїта, що надішле її Патріарху за власним підписом⁶²¹. Але “календарну дипломатію” зіпсували львівські події. Тут католицький архієпископ Ян Димитрій Соліковський наказав перед православним (за юліанським календарем) святом Різдва Христового 24 грудня 1583 / 3 січня 1584 р. запечатати всі православні церкви; брат єпископа Войцех Соліковський зі слугами здійснили цю акцію якраз під час різдвяних богослужінь – священство й вірних виганяли з храмів. Протест православних та єпископа Гедеона Балабана переріс у жорстке протистояння. При цьому Соліковський почав претендувати на повернення йому старовинного права юрисдикції над православним священством у його дієцезії (це справді мало місце до 1539 р., коли відновили Львівську православну єпископію)⁶²². У справу мусив втрутитися король Стефан Баторій, котрий наказав ворогуючим сторонам примиритися і зазначив, що не мав наміру забороняти церковні свята за юліанським календарем⁶²³. Острозький рішуче засудив дії Соліковського на зборах сенаторів у Любліні в серпні 1584 р.⁶²⁴. До нього приєдналися великий канцлер литовський Остафій Волович, Станіслав Жолкевський та Ян Глебович. А нунцію князь заявив, що подібні дії мали місце лише у перші віки християнства і то з боку тиранів-язичників⁶²⁵.

Справа з календарем мала цілком серйозне підґрунтя: нововведення зачіпало самі основи Православ'я – літургійне життя в його традиційних формах. Окрім того, як вже вказувалося, це призводило до плутанини: візьмімо хоча б ярмарки в містах у конкретні православні свята тощо⁶²⁶. Втім, задля загального миру князь спільно із канцлером литовським Остафієм Воловичем вжив усіх заходів, щоб довести до згоди ворогуючі сторони, й добився укладення 15 лютого 1585 р. миро-

Домініканський монастир у Києві. Малюнок XVII ст.

⁶²⁰ Плохий С. Н. Папство и Украина. С. 33.

⁶²¹ МРВ. Т. 6. Р. 350–354, 366, 401, 643.

⁶²² АЗР. Т. 3. № 140. С. 281–283; *Litterae nuntiorum...* Т. 1. № 272. Р. 273; МУН. Т. I. Р. 58–61; Боротьба Південно-західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 95–99.

⁶²³ АЗР. Т. 3. № 139. С. 280–281. № 166. С. 315–316; РИБ. Т. 7. Стб. 1110–1112.

⁶²⁴ МРВ. Kraków, 1948. Т. 7. № 272. Р. 405; *Litterae nuntiorum...* Т. 1. № 271.

⁶²⁵ *Litterae nuntiorum...* Т. 1. № 273.

⁶²⁶ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 174.

вої угоди між Соліковським та Балабаном про взаємне невтручання у церковні та віросповідні справи й принципи двох Церков у Львові, зокрема щодо календаря (ця проблема мала розв'язатися лише після порозуміння Папи зі Вселенським Патріархом)⁶²⁷. Болоньєтті повідомляв до Рима, що князь має “зле серце” на Соліковського, якого, окрім іншого, звинувачує в конверсії свого сина Костянтина на католицтво. При цьому нунцій приписував собі замирення між Соліковським та Острозьким (стосовно календаря, претензій архієпископа повернути в своє підпорядкування православному Львівську єпархію, невизнання таїнств православних та їхнього обряду)⁶²⁸. Однак згодом Острозький, нагадаємо, видав власним коштом (а можливо, замовив) твір Герасима Смотрицького “Календар римський новий” (Острог, 1587) з критикою реформи та прийняв до свого двору опального професора Краківського університету Яна Лятоса, позбавленого кафедри за незгоду з новим календарем. За фінансової допомоги Острозького Лятос у 1602 р. видав у Вільні свою чергову критичну працю з присвятою Краківському єпископу Бернарду Мацейовському (ймовірно, це була іронія, оскільки саме Мацейовський сприяв вигнанню Лятоса) та авторським підписом професора Краківського університету, що викликало офіційний осуд книги як єпископом, так і університетом⁶²⁹. Як зазначив отець Борис Гудзяк, “реформа календаря розвела по вороже налаштованих таборах” церковні спільноти Речі Посполитої⁶³⁰.

Саме львівський інцидент призвів до настороженої позиції Острозького стосовно не лише календарної реформи, а й інших кардинальних заходів Римо-Католицької Церкви та їх інтерполяції на “православне поле”. В лютому 1584 р. князь зібрав у Дубні представників духовенства, серед яких були два єпископи, архімандрит та нижче духовенство, задля обговорення “календарної справи” та методів обстоювання прав Східної Церкви⁶³¹. Хроніка Острозького костелу повідомляє, ніби ксьондз Войцех Бежановський потерпав від православних щодо реформи календаря – адже він знаходився в самому осередку протистояння й репрезентував там усю Римо-Католицьку Церкву⁶³². Ми не маємо доказів цього навіть у римських документах та матеріалах нунціатури, хоча можна припустити щось подібне як певну стихійну відповідь православних вірян на події у Львові⁶³³. До речі, не можна оминати той факт, що у приватному листуванні Острозький продовжував “тримати два обличчя”: звертаючись до світських представників Корони та ВКЛ, у тому числі до короля, він ставив дати за григоріанським календарем, а в листах до руських церковних діячів, православних братств та світських ортодоксів (кн. А. Курбського) – за юліанським. Поряд із цим саме острозькі інтелектуали з оточення князя першими відкрито вступили у полеміку навколо календарної реформи, а князь наважився видавати їхні праці в Острозі та фінансувати віленські видання.

⁶²⁷ РГИА. Ф. 823, оп. 1, спр. 106, арк. 1–2; АЗР. Т. III. № 147; Monumenta Confraternitatis... Т. 1. № 76. Р. 107–108.

⁶²⁸ Litterae nuntiorum... Т. 1. Р. 266–267, 271–280.

⁶²⁹ Харламович К. В. Западнорусские православные школы... С. 274.

⁶³⁰ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 178

⁶³¹ МРВ. Т. 7. № 57, 128. Р. 81, 186.

⁶³² ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 710, арк. 10 зв.–12.

⁶³³ Ковалів В.-Й. Календарний неспокій в Острозі наприкінці XVI ст. // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. 1996–1998 роки. Острог, 2000. С. 216–221.

Проблема календаря далеко не вичерпує стосунків Острозького з Римом. Загалом дослідники вказують на певне зближення Острозького з престолом Св. Петра та його представниками в Речі Посполитій у першій половині 80-х років⁶³⁴. Княжим Домом особливо зацікавилися папські нунції в Польщі та єзуїти. Обидві церковні структури проявляли інтерес до православного князя виключно з місіонерсько-прозелітичною метою. Тож зосередимося на таємному листуванні нунціїв із курією, в якому йшлося про князів Острозьких загалом та старого князя передусім. У цьому найбільше виділяється нунцій Альберто Болоньєтті⁶³⁵.

Зокрема, 20 березня 1583 р. він обговорював особу Острозького, особливо підкреслюючи обширність його володінь та перелічуючи основні міста, котрі належали князю⁶³⁶. Упродовж одного лише 1583 року Болоньєтті майже у двадцяти листах говорив про значущість Острозького серед православної Русі/русі та потребу зав'язати з ним стосунки на базі освітньої діяльності, до якої воевода проявляє особливий інтерес⁶³⁷. Підходи до князя нунцій шукав через сина-католика Януша, а також грецького клірика, котрий з волі князя був архімандритом дорогобузького Пречистенського монастиря, – Діонісія Раллі. Зокрема, саме з Янушем 21 березня 1583 р. Болоньєтті почав обговорювати питання про запрошення до Острога вчених із Рима; він уважав, що це забезпечить вплив на інтелектуальні еліти всієї Русі, котрі будуть віддавати своїх дітей на навчання до Острога⁶³⁸. І хоча офіційний Рим позитивно сприйняв цю пропозицію, однак з'ясувалося, що необхідних для цього осіб бракує і в Колегії Св. Афанасія в Римі (спеціально створена для навчання юнаків із слов'ян та Християнського Сходу), і навіть серед єзуїтів: потрібні були досконале знання руської мови та неабиякий досвід у виконанні головної таємної місії.

11 червня 1583 р. нунцій доповідав, що Острозький із синами Янушем і Костянтином прибули до Кракова (на шлюб Яна Замойського з Грізельдою Баторівною); обидва сини побажали зустрітися з Болоньєтті, що можна використати для відправлення католицьких вчителів до острозького православного колегіуму. Водночас нунцій писав, що віднайшов дієвого союзника – це Діонісій Раллі, який має вплив на князя і є вірним Папському Престолу: “бажає жити і вмерти за нього” та агітує до конверсії середнього сина Острозького – Костянтина⁶³⁹. 25 червня Болоньєтті вже інформував про твердий намір останнього перейти в католицизм. Нунцій передавав слова княжича, мовлені прелату наодинці: народжений у Православії, він був ворогом католицизму, але “Бог дав милість” пізнати, що латинська віра є істинною, тому й поширилася в Новому світі, а православна терпить самі лише втрати через своє відступництво. Костянтин наполягав, щоб його намір залишався в таємниці, й просив через нунція Папського благословення. Болоньєтті описував і свої настанови неофіту: не варто вказувати повагу батькові більше, ніж Богові; треба думати про спасіння власної

⁶³⁴ Див.: *Krajcar J.* Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582–1584 // *Orientalia Christiana Periodica*. 1969. Т. 35. № 1. Р. 193–214.

⁶³⁵ *Boratynski L.* Studia nad nuncjatura polską Bolognettego (1581–1585) // *Rozprawa Akademiji Umiejętności wydział Historyczno-Filozoficzny*. Serya II. Kraków, 1907. Т. XXIV. Р. 53–106.

⁶³⁶ *Россия и Италия*. Т. 2. Вып. 1. С. 145.

⁶³⁷ Там же.

⁶³⁸ *MPV*. Т. 6. № 111, 114. Р. 198, 201.

⁶³⁹ *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії*. С. 79–80.

душі: адже Януш, справедливо вважаючи, що кожен більше належить Творцю, ніж фізичному батьку, відкрито прийняв католицизм попри батькове незадоволення, тому більш чесно перед Богом щиро виявляти свою конфесію і “підставляти” під різні випробування силу віри. Нунцій навіть указав Костянтину, що Божа милість могла призначити саме його та брата Януша для навернення й самого батька. Бог, мовляв, може змилюватися над старим князем “за численні пожертвування, пости, проповіді та інші справи”. Спостережливий нунцій помітив також, що молодий князь боїться не лише батькового гніву, а й наслідків його публічного оголошення про конверсію: він може залишитися “голим”, бо батько передасть головний спадок молодшому синові – православному Олександру. Задля заспокоєння сумління Костянтина Болоньєтті звільнив його від клятви, даної батькові після конверсії Януша, що він залишиться назавжди православним. Про всяк випадок нунцій наказав секретареві Януша Острозького Кшиштофу Казимірському за потреби обов’язково висповідати Костянтина.

Нунцій був за те, щоби зберегти перехід Костянтина-молодшого до католицизму в таємниці, а тому просив дозволу не запрошувати нотаріуса на церемонію та зголошувався замінити собою усіх необхідних свідків. Під диктовку Болоньєтті Костянтин написав листа Папі, підписав і забрав з собою, щоб поставити печатку. Проте аж три візити Костянтина до нунція викликали певну підозру в оточенні Острозького, і це дійшло до батька, який “дуже поважно замислюється і дав про це зрозуміти Палеологу”⁶⁴⁰.

Цікаво, що інформатором нунція стосовно намірів Острозького-старшого був його син Януш. Гуляючи з нунцієм по Кракову 16 червня, він оповів Болоньєтті про настрої батька та його двору щодо релігії, особливо вказуючи на негативну роль Мосхопулоса, який нібито походив з Московії, але перейменував себе й самозванно зарахував до грецького імператорського роду, побував у Римі й тепер при дворі князя оповідає різні негативні речі про католиків, єзуїтів (до речі, своїх вихователів у німецькому колеґіумі в Римі). Через це відтепер старий князь взагалі не заходить в латинські церкви, як це нерідко робив раніше, та “з кожним днем все більше віддаляється від Римської Церкви”, тож “лише з його вини не перейшов князь до католицизму”. Мосхопулос бореться за вплив на Острозького з Палеологом, якого називає “латинником” і “відступником від грецької Церкви”. Януш оповідав, що Мосхопулос за столом знущається над обрядами Римської Церкви і полеміка з ним Януша не надто подобається старому князю, тож син боявся, що Мосхопулос “своєю жорстокістю та зловредністю може позбавити його батьківської прихильності”. Найцікавіше полягало у переказі Янушем своєї розмови з батьком щодо латинських учителів в острозькому колеґіумі. Костянтин-старший заявив, що залучення латинських вчителів “перетворить нас у папістів”. Інформацію про бажання старшого Острозького отримати гідних вчителів передавав і Кшиштоф Казимірський. Вона розбігається з наведеними Янушем словами самого князя, однак зазначимо, що негатив про “латинських вчителів” був висловлений перед сином, який під час навчання на Заході прийняв католицизм, – подібна же заява перед Казимірським, тобто каноніком, була зайвою.

З іншого боку, старий князь викликав довіру своїм приязним ставленням до нунція під час зустрічей на королівських прийомах. Тут вже сам київський воевода

⁶⁴⁰ Там само. С. 80–83.

демонстрував зацікавленість освітніми проектами. Князь і нунцій дійшли думки про потребу запросити вчителів з Рима, які б знали грецький обряд. Януш радив нунцію отців-єзуїтів, які б дотримувалися східного обряду, але не проявляли своєї належності до ордену і носили одяг православних священиків та монахів; на цьому наполягав і Діонісій Палеолог. Нунцій вагався стосовно благочестивості такого обману, але все ж схилився до думки, що “якщо отримати в свої руки за посередництва надійних католиків цей колегіум, то це б дало можливість розсвіяти насіння найважливіших справ на цих землях за сприяння тих двох старших синів”⁶⁴¹.

Дещо інакше писав Альберто Болоньєтті про всі ці колізії своєму братові в Рим 8 липня 1583 р. Справа в тому, що нунцій вів не надто приховану боротьбу з емісаром Рима Антоніо Поссевіно, в тому числі за вплив на родину Острозьких. Він турбувався, що Поссевіно всі успіхи припише собі й невідомо що докладатиме Папі; тож нунцій прагнув, аби брат доніс до курії саме його інформацію. Насамперед Болоньєтті повідомляв про свій здобуток – таємний перехід у католицизм кн. Юрія Слуцького – родича по матері В.-К. Острозького. Затим оповів про триразові відвідини його Костянтином Острозьким, який у листі до Папи визнає його намісником Бога на землі, найвищим пастирем Церкви. Стосовно ж старого князя нунцій зазначав: “Оскільки він так твердо тримається грецького обряду, що перевести його до римського неможливо, протягом певного часу намагаюся повернути його до греко-католицького обряду. Якби це повністю вдалося, як на те виглядає, то можна буде сподіватися, що вдасться вирвати з лона схизми величезну країну, яка підлягає йому, і, можливо, всю Південну Русь”. Болоньєтті вказував, що це є саме його ідея – прислати з Римської семінарії греків-католиків як учителів в острозьку колегію. Нунцій повідомляв, що під час тривалої бесіди він переконав Острозького особисто просити у Папи таких вчителів і направити листа до Константинопольського Патріарха з пропозицією прийняти новий календар, який об’єднає християн, а також послати до Рима своїх людей задля отримання богословських роз’яснень стосовно невідповідності деяких догматів обох Церков. Не проминув Болоньєтті й “дуже важливу для князя справу” стосовно його маєтків у Богемії, але без уточнень, оскільки нунцію важливіше було підкреслити свої успіхи саме у церковних справах. Однак усьому завадив Поссевіно, котрий зустрічався з князем, але жодної інформації нунцію про це не надав. Болоньєтті довелося самому їхати до князя, щоб детальніше обговорити справи. Тут він “заскочив” Острозького за складанням листа до Папи, в якому він нібито “присягав зректися від схизми і бути готовим «купити» єдність греків і латинців навіть ціною власної крові та просив допомогти, щоб повернути до унії своїх підлеглих, і особливо людей для колегіуму”. Проте у своєму помешканні Острозький насамперед завів із Болоньєтті мову про претензії до імператора, а не про церковні справи. Про цей свій візит до князя нунцій нічого не повідомляв до Рима. Поссевіно, за словами нунція, знову нашкодив: він дізнався про лист Острозького до Папи і захотів його прочитати та підкоригувати, затим знову нічого не сказав нунцію і під час меси, коли Болоньєтті віддавався молитві, вів у костелі бесіди з Палеологом щодо Острозького та його листа, тож відправлення цього листа до Папи ледь не зірвалося⁶⁴².

⁶⁴¹ Там само. С. 83–85.

⁶⁴² Там само. С. 90–94.

На той час в оточенні Острозького були особи (при тому обидва греки), які підтримували унійну ідею й мали неабиякий вплив на князя: вже згадуваний Діонісій Раллі (Палеолог) та Євстафій Натанаел. Т. Кемпа причисляє до цього табору також Еммануїла Мосхопулоса, однак, як бачимо, слова Януша Острозького і переконання самого нунція заперечують таку можливість⁶⁴³. Більше того, саме Мосхопулос, як доповідав у Рим Болоньєтті, намовив Патріарха Ієремію викласти Діонісія Палеолога, що призвело до вигнання Мосхопулоса з Острога й небажання князя зустрічатися з Ієремією під час його перебування на території Речі Посполитої у 1588–1589 рр. (ще одне суб'єктивне пояснення даного загадкового факту)⁶⁴⁴. Болоньєтті був не проти співпраці з Діонісієм Раллі – тим більше що той мав особливий вплив на київського воєводу, отримував від нього різноманітні доручення й часто бував при дворі князя. Острозький навіть хотів висвятити його у єпископи, а сам Діонісій, розвиваючи ідею про творення окремого Руського Патріархату з центром в Острозі, претендував на Патріаршу гідність (про це Болоньєтті повідомляв у Рим 22 липня 1583 р.)⁶⁴⁵. А от щодо діяльності Мосхопулоса, то нунцій спробував говорити навіть із самим Острозьким. Не називаючи імені, він “вказав на те, як це погано, коли християнин докладає зусиль, щоб зберегти поділ і розкол у християнській Церкві, та просив князя не лише не слухати їх (таких людей. – В. У.), але й... дбати про єдність між християнами і запроваджувати цей принцип у всіх володіннях”⁶⁴⁶.

У листі від 8 липня 1583 р. Болоньєтті писав кардиналу Птоломею Галлі ді Комо, що попри свій звичай особисто наніс візит кн. Юрію Слуцькому, щоб умовити його стати хоча б греко-католиком, якщо вже не взорувати на двох братів Острозьких щодо конверсії у католицизм. Нунцій справедливо зауважував, що головною перепоною є “пошана до традиції предків” і небажання та боязнь її переривати. Нунцій же вказував князю на постанову Флорентійського собору як справжнє кредо всіх його предків. Болоньєтті із задоволенням констатував: “Бог сподобився відкрити дорогу й переконати цього пана стати уніатом”, тож треба негайно відрядити капеланів, аби “викорінити з його маєтків схизму й заблудження розколу”, а згодом можна буде перевести Слуцького й на латинський обряд; окрім того, у Слуцьку варто відкрити уніатське єпископство й звідти поширювати унійні ідеї на всю Русь. Нунцій не минув також нагоди вказати на свої зусилля схилити старого Острозького хоча б до розгляду питання про унію Церков⁶⁴⁷.

Нагадаємо, що кн. Ю. Слуцький зберіг східний обряд і добрі стосунки з православними, зокрема з В.-К. Острозьким; він також заповідав поховати себе поряд з батьками у Києво-Печерському монастирі. Вочевидь, передбачалося, що київський воєвода так само визнає зверхність Рима, але залишиться при східному обряді, що дасть йому можливість і надалі очолювати “православну русь” та вести її шляхом об'єднання з Римом. Такий перехід князя до покори Римському Престолу планувалося здійснити в 1584–1585 рр.⁶⁴⁸. Схилянню князя до унії надавалося дуже важли-

⁶⁴³ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 122.

⁶⁴⁴ *Litterae nuntiorum...* Vol. 1. P. 189.

⁶⁴⁵ *Ibid.* P. 198.

⁶⁴⁶ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 87.

⁶⁴⁷ *Litterae nuntiorum...* Vol. 1. P. 184; МУН. Vol. IX–X. P. 102.

⁶⁴⁸ *Melnyk M.* Zagadnienia soteriologiczne... 98, 122–123.

вого значення: “можна буде усунути схизму” в руських землях Речі Посполитої, оскільки, за інформацією нунція, князю належить 35 містечок, 700 сіл, 600 церков, два єпископства (Луцько-Острозьке і Турово-Пінське), а його річний прибуток становить 15 млн золотих (тобто 1 млн червінців); окрім того, Острозький виступає претендентом на корону по смерті Стефана Баторія⁶⁴⁹.

Великою перемогою Болоньєтті, як він вважав, був написаний за його участі кн. Острозьким лист до Папи від 8 липня 1583 р. Князь ужив звичну формулу звернення з обов’язковим “цілуванням ніг” Великого Понтифіка. Він заявляв про свій ідеал єдиної Церкви: “Нічого іншого я так палко не бажаю, як єдності віри і згоди між усіма християнами і не відмовлюся в разі потреби піти на смерть заради такого великого блага”. Проте він був упевнений, що унія має укладатися на Вселенському Соборі за присутності всіх Патріархів та представників від усіх Церков греків та латинян. Острозький писав, що приєднується до прохання нунція перед Папою щодо відрядження з Рима “людей грецьких тієї ж віри для колегіуму в Острозі, порядних і освічених, які б перекладали також грецькі книжки на слов’янську, а якщо це можливо, й на латинську мови”. Князь дякував Понтифіку за передану з Діонісієм Раллі Біблію (імовірно, грецьку або ж Вульгату). Врешті, за традицією і формуляром Острозький “смирнено припадав до блаженних ніг” Понтифіка. Кінцівка листа звучить як постскрипtum і з’ясовує причину такої запопадливості князя перед Папою. Він скаржить на свої проблеми в Богемії з маєтком у Раудниці й просить допомогти у їх розв’язанні, про що писатимуть Папі також нунцій і Поссевіно⁶⁵⁰. Тож уся реальна “сінь” послання була у цьому постскрипtumі.

Відповідно до плану до Острозького було послано Поссевіно для обговорення питання про спільний об’єднавчий Собор. Болоньєтті сам спрямував до Острозького цього знаменитого “фахівця зі східного питання”, хоча потім пошкодував про це, оскільки між обома представниками Рима виникли певні непорозуміння щодо методів і засобів дій⁶⁵¹. Уже 1 січня 1583 р. Поссевіно повідомляв у Рим, що одним із ключових моментів привернення на свій бік князя може бути натиск на імператора щодо вирішення майнових справ Острозького у його володіннях, а оскільки київський воєвода вважається “сеньйором Русі”, то всі русини підуть за ним, через нього можна буде здійснювати впливи й на Московську державу⁶⁵². 8 липня 1583 р. нунцій доповідав про зустріч Поссевіно з Острозьким, але зазначав, що зміст розмови та її результат йому невідомі⁶⁵³. А 9 липня вже сам Поссевіно описував цю зустріч, на

⁶⁴⁹ МУН. Т. IX–X. № 44. Р. 101–106.

⁶⁵⁰ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 94; MPV. Т. 6. № 224, 231. S. 383, 400–403; Litterae nuntiorum ... Vol. 1. P. 186, 189, 191, 195.

⁶⁵¹ Болоньєтті навіть написав спеціальний меморіал проти Поссевіно, маючи на увазі також критику його протектора – кардинала ді Комо. Поссевіно, маючи високий кредит довіри Рима завдяки Птоломею Галлі, кардиналу області Комо, державному секретареві Ватикану за Григорія XIII, хоч і був простим монахом, але “посунув” нунція, не завжди з ним радився і доповідав про свої дії; ці двоє розходилися навіть у справі форми й змісту підготовленого Острозьким листа до Папи щодо унійних проєктів та виділення фахівців для свого колегіуму (*Boratynski L. Studya nad nunciaturą polską Bolognetto (1581–1585) // Rozprawy Akademiji Umiejętności wydział Historyczno-Filozoficzny. Seria II. Kraków, 1907. Т. XXIV. S. 53–106 (74–76); Шмурло Е. Россия и Италия. СПб., 1907. Прил. 6. С. 330–382.*

⁶⁵² МУН. Т. IX–X. № 34. Р. 93.

⁶⁵³ Россия и Италия. Т. 2. Вып. 2. С. 339–342; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 86–94.

якій обговорювалося питання про Восьмий Вселенський Собор. Єзуїт знову вказував, що ці переговори можуть стати більш успішними в разі вирішення майнових справ князя з імператором; у разі ж залучення Острозького до унійного проекту відкриваються двері до православних Молдови та Валахії⁶⁵⁴. У тому самому липні хтось із оточення нунція повідомляв у Рим, ніби Острозький прийняв унію (на той час насправді йшлося лише про переговори з Поссевіно та початок вироблення унійного проекту Острозького) з усім своїм Домом та бажає привести до унії увесь руський православний люд; доповідалося також про князеві проекти відкриття в Острозі колегії та друкарні. Автор донесення вказував, що кн. Ю. Слуцький рекомендував нунцію добитися від Папи дозволу на заснування в Острозі грецької Патріаршої кафедри, а в Слуцьку – єпископства, що покращить стосунки з Острозьким і прискорить унійний процес⁶⁵⁵. Але все це мало відповідало реаліям. Казимеж Левицький вважав це лише теоретичними перемовинами, “ні до чого не зобов’язуючими вступними кроками”; сам Острозький нібито очікував “більш предметних обговорень”, але курія з невідомих причин до цього не вдалася. Дослідник опирався на ретроспективні оцінки князя з його листа до Потія 1593 р. щодо перемовин із Поссевіно про “деякі речі Письма Святого”, тоді він хотів говорити про це не сам, а зі “своїми старшими” і пресвітерами радитися й дискутувати⁶⁵⁶.

Поссевіно ж 16 липня 1583 р. повідомляв, що питання з календарем поки що вирішити з князем не вдалося, але його наміри друкувати руські книги можуть стати містком для зближення й пропаганди унійної ідеї⁶⁵⁷. Єзуїт указував, що кириличні друки, здійснені Римом, не підходять для Русі, а тому варто скористатися досвідом друкарні Острозького і відкрити друкарню для русинів у Кракові; Острозький же зі свого боку пропонував відрядити до Рима власного освіченого друкаря (можливо, Гриня Івановича або й Івана Федорова)⁶⁵⁸. Курія зацікавилася ідеєю культурного (книгодрукарського) співробітництва та грецькою Острозькою колегією (хоча пропозиції щодо друкаря з Острога не прийняла), водночас наполягаючи на інтенсивній “обробці” князя щодо календарної реформи⁶⁵⁹. Поссевіно старався чимдуж, однак позиція “греків” була непорушною і Острозький її дотримувався, хоча й висловлювався позитивно про саму реформу (листи Поссевіно до Болоньєтті від 7, 10 і 20 серпня)⁶⁶⁰. На початку вересня офіційний Рим повідомив Поссевіно про зміст листа Константинопольського Патріарха з аргументацією проти календарної реформи⁶⁶¹. Тоді ж нунцій Болоньєтті отримав відповідні інструкції щодо перемовин із князями Слуцьким і Острозьким щодо можливої унії Церков, позитивної настанови до Острозького колегіуму та листування князя з Константинопольським Патріархом⁶⁶². Поссевіно запропонував надрукувати в Острозі руську версію відповіді на лист Патріархів про календарну реформу, однак не отримав благословення з Рима⁶⁶³.

⁶⁵⁴ МУН. Т. IX–X. № 46. Р. 107–108.

⁶⁵⁵ *Baronius C. Annales ecclesiastici*. Т. III. № 42. Р. 432.

⁶⁵⁶ *Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unja Brzeska 1596 r.* Lwów, 1933. S. 70.

⁶⁵⁷ МУН. Т. IX–X. № 48. Р. 109–110; МРВ. Т. 6. Р. 418–422.

⁶⁵⁸ МРВ. Т. 6. Р. 400–401; Т. 7. № 57, 128 Р. 81, 186.

⁶⁵⁹ МУН. Т. IX–X. № 50. Р. 111–112.

⁶⁶⁰ *Ibid.* № 51–53, 55. Р. 112–114, 116.

⁶⁶¹ *Ibid.* № 54. Р. 114–115.

⁶⁶² *Ibid.* № 55. Р. 115–116.

⁶⁶³ *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski*. S. 126.

Про місію Поссевіно “культурницького спрямування” ми вже говорили, тут лише зазначимо, що Поссевіно та Болоньєтті активно “обробляли” князя, схилиючи його написати Папі листа щодо кириличних друків і грецьких шрифтів, учителів тощо. Секретар Болоньєтті Гораціо Спаноккі інформував кардинала Рустікуччі про те, що нунцій “добивається перетворення Острозького колегіуму у класичний за західним зразком і з флорентійською догматикою” (тобто в основі богослов'я мають лежати принципи єдності Церков, вироблені на Флорентійському соборі). Водночас Болоньєтті намагався послабити напругу в сім'ї князя, прохаючи його вибачити синові Костянтину конверсію в католицизм (“батько кілька місяців не бажав навіть бачити сина”)⁶⁶⁴. Через Поссевіно Острозький і відправив у вересні 1583 р. свого слугу до Рима (в історіографії дискутувалася думка, чи не був це Іван Федоров або хтось інший з острозьких друкарів)⁶⁶⁵. 22 жовтня Болоньєтті отримав із Рима послання про можливість видання книг руською мовою та прийняття учнів-русинів до Римської грецької колегії, але водночас курія наполягала на потребі дальшого поширення ідеї унії на Русі (через Острозького) та у Валахії⁶⁶⁶.

Зазначимо, що все викладене фактично є поглядом “з Рима” – через посередництво двох головних представників курії Поссевіно і Болоньєтті – на кн. Острозького та його позицію стосовно католицизму. Цей погляд, звісно, однобічний. Хвибою історіографії є те, що інформація подається як така, що відображає погляди обох сторін, зокрема й самого Острозького. Так, ми маємо його листи до Папи, фіксацію його висловлювань перед нунцієм та місіонером-єзуїтом, однак усе написане й сказане князем не стільки відображає його присутню настанову, скільки очікування адресатів та співрозмовників. Острозький ішов на контакт із Римом та його представниками, маючи власні цілі. І от саме вони залишаються непрявленними. Дещо проривається у його словах, звернених до сина Януша. Однак батько, знаючи про його зв'язки з нунцієм та єзуїтами, не багатослівний. Утім, навіть те, що він коротко сказав синові, демонструє “дипломатичність” перемовин князя стосовно унійних та інших проєктів співпраці з Римом. Маємо на увазі його слова про неможливість запровадження латинників до острозької школи. Це говорилося тоді, коли князь активно обговорював з Римом питання прийому звідти вчителів та посилення “інтелектуального поля” Острога завдяки католикам. З іншого боку, його паралельні негативні висловлювання щодо папства і його адептів у листах до протестанта Радзивіла є зворотним боком медалі: Острозький писав протестантові те, що той волів почути від нього. Балансуючи між двома силами – католицизмом і протестантизмом, Василь-Костянтин фактично шукав шлях поліпшення внутрішнього стану Православної Церкви. Однак “дешифровка” його власних інтенцій та прихованих спонук до зовні неоднозначних дій надто утруднена відсутністю відповідних писемних джерел. Для всіх сучасних дослідників “шляхів Острозького” зрозуміло одне: князь прагнув внутрішньої реформи своєї, традиційної для Русі та його Дому Церкви, тож саме тому намагався скористатися досвідом Заходу в різних його проявах і через різних носіїв. Складно було лише утримувати “на віддалі” не лише самих носіїв, а й активно пропагований ними досвід, котрий особливо Католицькою Церквою нав'язувався як “зразок” для Сходу.

⁶⁶⁴ МУН. Т. IX–X. Р. 53.

⁶⁶⁵ Россия и Италия. Т. 2. Вып. 1. С. 195.

⁶⁶⁶ МУН. Т. IX–X. № 63. Р. 121–122.

Це стримування стало особливо актуальним для київського воєводи у зв'язку з проблемами у власній родині. Зокрема, великою перемогою Рима стала конверсія в римо-католицизм середнього сина Острозького – Костянтина, про що ми вже детально писали вище. Активно сприяв цьому православний діяч, який користувався в очах князя авторитетом визначного інтелектуала та харизмою носія крові останніх імператорів Візантії Діонісій Раллі (Палеолог). Рим був задоволений і вихваляв працю як нунція Болоньєтті, так і Палеолога та єзуїтів, але вимагав обережності, щоб не примножувати підозрливості старого князя. Окрім того, вказувалося: якщо Палеолог так плідно попрацював із синами Острозького (тобто конверсію Януша також приписували йому?), то нехай же береться й за самого князя, і в цьому сенсі Діонісію надавалося “повне папське благословення”⁶⁶⁷. З іншого боку, Бенедикт Гербест (на той час ректор Ярославської колегії єзуїтів) після поїздки Поділлям та зустрічі з Львівським архієпископом повідомляв у Рим, що саме Львівському прелату належить заслуга конверсії Костянтина-молодшого (лист до кардинала Кампано від серпня 1583 р.)⁶⁶⁸. Однак Поссевіно дещо розхолоджував Рим: у донесенні від 1 листопада він писав, що листування В.-К. Острозького з Константинопольським Патріархом триває, тому й навіть календарне питання тупцює на місці⁶⁶⁹. Навколо Василя-Костянтина сплелося складне павутиння, витворене кількома досвідченими “ловителями душ”. І якщо Болоньєтті та Поссевіно все ж були зовні княжої “фортеці”, то Діонісій перебував безпосередньо в ній, і його “карта” активно використовувалася.

Під впливом інформації від нунція та Поссевіно Папа Григорій XIII особисто звернувся до Острозьких. Насамперед, 6 липня 1583 р. він надав Янушу унікальний привілей мати переносний вітгар для служби в походах. Цього через Болоньєтті добирався сам Януш. Нунцій писав, що на прохання князя, висловлене через його капелана Маргіна Врублевського, “освятив для нього різні храми, послав йому індульгенції... дав його капелану право приймати схизматиків, що ідуть до лона святої церкви, і робити інші речі, на які звичайно існують обмеження”. Проте Болоньєтті не мав повноважень на дозвіл пересувного вітгаря. А Януш наполягав, що це “видається настільки необхідним, оскільки його володіння повні схизматиків і еретиків, так що ані він сам, ані його родина, про яку він дбає, щоб усі в ній були католики, не мають можливості слухати месу”, капелану доводиться проводити богослужіння у невисвяченому місці, оскільки князь “не має більшої прикрості, ніж лишатися без меси”⁶⁷⁰.

А 3 вересня 1583 р. Папа написав уже самому В.-К. Острозькому щодо його колегії в Острозі (обіцяв надіслати грецьких священників) та переговорів з римським імператором щодо володінь Сусанни Середі (дружини Януша) в Угорщині, які мали відійти до Дому Острозьких⁶⁷¹. Згодом, 12 листопада, Святий Отець вітав Костянтина-молодшого з його переходом у католицизм⁶⁷². Про результати перемовин Поссевіно з римським імператором у справах Острозького Папа писав київському воєводи

⁶⁶⁷ Ibid. № 56–57. Р. 112, 116–117.

⁶⁶⁸ Ibid. № 61. Р. 119–121.

⁶⁶⁹ Ibid. № 64. Р. 122–123.

⁶⁷⁰ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 78–79; DPR. Romae, 1953. Vol. 1. № 124. Р. 228.

⁶⁷¹ DPR. Vol. 1. № 126. Р. 229.

⁶⁷² Ibid. № 127. Р. 229–230; МУН. Т. IX–X. № 65–66. Р. 123–124.

13 грудня 1583 р.⁶⁷³. Того ж дня Понтифік написав і Костянтину-молодшому з рекомендацією йому Поссевіно як можливого посередника у переговорах з імператором⁶⁷⁴. У грудні ж Святий Престол висловлював Поссевіно своє схвалення стосовно надісланого видання Острозької Біблії, намагаючись з'ясувати своє ставлення до руського і валаського обряду⁶⁷⁵. Між іншим, Томаш Кемпа вважає, що першим кроком зближення Острозького з Римом стала дарована князю Папою рукописна, ймовірно грецька, Біблія (її привіз Діонісій Раллі-Палеолог), яку й було використано в підготовці Острозької Біблії 1581 р. (за іншою версією, це могла бути Вульгата, при тому друкований потридентський варіант тексту)⁶⁷⁶. Водночас Поссевіно знову отримував накази про вирішення календарного питання через Острозького навіть із самим Патріархом⁶⁷⁷.

Тож не лише кївський воведа “манів” Рим своїми обіцянками, а й Рим та його представники постійно намагалися утримувати в полі свого впливу Острозького через обіцянки вирішити його проблеми й постійні демонстрації конкретних дій у цьому напрямі.

1584 рік наповнений звітами Антоніо Поссевіно в Рим про переговори з Острозьким. Нунцій Болоньєтті ніби відступив на другий план, лише послуговуючись депешами єзуїта й дискутуючи з його ідеями. Вже 6 січня Поссевіно повідомляв про публікацію листів Патріарха щодо календарної реформи та можливість їх використання з полемічною метою для пропаганди григоріанського календаря (зокрема радив опублікувати в Острозі руською мовою відповідь на ці послання)⁶⁷⁸. Острозький міг би відіграти в цій справі важливу роль, але русинська традиція його зв'язує: такий висновок Поссевіно зробив уже 31 січня⁶⁷⁹. Він також намагався підступитися до старого князя через сина-католика Януша – краківського каштеляна⁶⁸⁰. Детальну інформацію про князів Острозьких надав єзуїтові (лист від 15 лютого 1584 р.) тогочасний тарнівський канонік Кшиштоф Казимірський, який навіть висунув екстравагантну пропозицію створити рицарський орден на чолі з Василем-Костянтином або ж Янушем Острозькими, головним завданням якого мала б бути війна з турками⁶⁸¹. Він же надав подібну інформацію й нунцію Болоньєтті⁶⁸². Останній визнав проект Казимірського утопією, а тому не підтримав (ідея про очолення Острозькими анти-турецької ліги відродиться в 1589 р., однак, як і слід було чекати, старий князь відмовиться від неї, розуміючи, що тим самим дестабілізує ситуацію з турками, від чого в першу чергу постраждають його власні землі та православна людність султанату)⁶⁸³. Натомість більш серйозно Рим поставився до ідеї, про яку Болоньєтті повідомляв 22 лютого 1584 р. кардинала Птоломея Галлі ді Комо: у зв'язку з ув'язненням на

⁶⁷³ DPR. Vol. 1. № 128. P. 230.

⁶⁷⁴ МУН. Т. IX–X. № 70. P. 126–127.

⁶⁷⁵ Ibid. № 67. P. 124–125.

⁶⁷⁶ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 122.

⁶⁷⁷ МУН. Т. IX–X. № 68. P. 125.

⁶⁷⁸ Ibid. № 71. P. 127.

⁶⁷⁹ Ibid. № 72. P. 127–128.

⁶⁸⁰ Ibid. № 73. P. 128.

⁶⁸¹ Ibid. № 76. P. 130.

⁶⁸² Россия и Италия. Т. 2. Вып. 1. С. 146, 223.

⁶⁸³ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 128.

Родосі Патріарха Ієремії Острозький не проти перенесення осідку Вселенського Патріарха в Острог, попередньо визволивши Ієремію⁶⁸⁴. Оскар Халецький твердив, що це був вельми амбітний план князя – перетворити своє родове гніздо в центр Вселенського Православ'я⁶⁸⁵. Іван Хома вважає все ж, що Острозький якщо й мав подібний намір, то бачив Патріархом Діонісія Раллі, оскільки після його викляття Ієремією з намови Мосхопулоса (звинувачення у папізмі) князь навіть не побажав зустрічатися з Патріархом, а Мосхопулоса вигнав з Острога⁶⁸⁶. Суть цієї ідеї вже обговорювалася вище. В даному разі нас цікавлять оцінка її Римом та римська ж візія позиції князя.

Поссевіно поділився своїми відомостями про Острозьких та їхні чеські проблеми з австрійським ерцгерцогом вже 20 березня⁶⁸⁷. Того ж дня з Праги він повідомляв у Рим про свої розмови й необхідність Папського послання до князя, повторно наполягаючи на Папському бреве в листах від 17 та 26 квітня⁶⁸⁸. Нову інформацію про Острозького надав Поссевіно краківський суперіор Станіслав Гродицький⁶⁸⁹. Із Праги ж 30 квітня єзуїт писав про Острозьких кардиналу ді Комо⁶⁹⁰. Навіть у листі до герцога баварського від 22 травня Поссевіно писав про свою поїздку на Волинь, зустріч з Острозьким і православними достойниками та вручення князю папського дарунку – григоріанського календаря й грецькомовного католицького Катехізису⁶⁹¹.

У червні–серпні переговори з Острозьким були відновлені за посередництва Діонісія Раллі⁶⁹². В цей час Рим отримав лист від Костянтина-молодшого й вже вкотре, не знаючи ситуації в родині, покладав надії, що син зможе й батька перетягти на бік Святого Престолу, та й із Патріархом продовжувалися пертрактації, а отже, можна було черговий раз реанімувати ідею унії⁶⁹³. Після від'їзду Поссевіно з території Речі Посполитої Болоньєтті знову сам “узявся” за Острозького, про що регулярно доповідав у Рим⁶⁹⁴. А 25 серпня старий князь написав останнього листа Папі з подякою за надіслані книги⁶⁹⁵. Сподівання Рима похитнула чергова суперечка Острозького з Львівським архієпископом, який проявляв особливу нетерпимість до руських обрядів та притісняв православне Львівське братство⁶⁹⁶. С. Кардашевич стверджував, ніби інший нунцій – Джованні Франческо Коммендоні, їдучи з Поділля до Львова, завертав до Острога (що вельми сумнівно, оскільки Коммендоні був нунцієм у 1563–1565 рр., коли Острозький ще не володів родовим центром)⁶⁹⁷.

Фактично стосунки Рима з Острозьким першої половини 80-х років закінчилися безрезультатно, хоча попервах сіяли певну надію на успіх та приймалися позитивно

⁶⁸⁴ МУН. Т. ІХ–Х. № 95. Р. 142.

⁶⁸⁵ *Halecki O.* Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. Rym, 1997. Т. 2. S. 33.

⁶⁸⁶ *Хома І.* Київська митрополія в Берестейським періоді. Рим, 1979. С. 66.

⁶⁸⁷ *Россия и Италия.* Т. 2. Вып. 1. С. 197.

⁶⁸⁸ МУН. Т. ІХ–Х. № 81, 83, 88. Р. 134–135, 139.

⁶⁸⁹ *Россия и Италия.* Т. 2. Вып. 1. С. 224.

⁶⁹⁰ Там же. С. 89, прим. 2.

⁶⁹¹ Там же. С. 198; МРВ. Т. 7. № 201. Р. 297.

⁶⁹² МУН. Т. ІХ–Х. № 91, 95. Р. 140, 142–143.

⁶⁹³ *Ibid.* № 96. Р. 143.

⁶⁹⁴ *Россия и Италия.* Т. 2. Вып. 1. С. 149 (листи за 1587 р.).

⁶⁹⁵ МРВ. Т. 7. № 274. Р. 416–417.

⁶⁹⁶ МУН. Т. ІХ–Х. № 98. Р. 144.

⁶⁹⁷ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 39.

самим князем. Уже з осені 1584 р. ці стосунки розірвалися, про що з жалем писав нунцій Болоньєтті⁶⁹⁸. Та й спроби Острозького і православних пресвітерів дискутувати з Поссевіно на богословські теми, як уже згадувалося, ні до чого не привели⁶⁹⁹. Острозький переконався у суцільній словесній дипломатії Рима: князь так і не отримав учителів для свого колегіуму й не вирішив проблем з володіннями Дому в імперії; з іншого боку, насильницьке запровадження григоріанського календаря у Львові й таємний перехід у католицизм середнього сина відштовхнули князя від пертракцій з Римом. Окрім того, як вважає Т. Кемпа, особливу роль у розриві цих контактів відіграв Константинопольський Патріарх Ієремія⁷⁰⁰. Нагадаємо також, що в 1587 р. з Польщі був відкликаний Поссевіно, котрий більше туди не повертався, – це також указувало на зміну стратегії Рима щодо Острозького.

Новий виток стосунків розпочався у 90-ті роки, коли ідея унії стала провідною у політиці Рима щодо річпосполитської Русі. Ця доба ознаменована не лише перемогами з князем самого Понтифіка, нунційів та їхніх довірених осіб, а й долученням до “праці” навколо особи Острозького польських і литовських римо-католицьких прелатів – безпосередніх учасників підготовки та проведення унії⁷⁰¹. На той час у Речі Посполитій почав дієво утверджуватися католицизм посттридентського зразка. Це була загальна тенденція: навіть в Іспанії та Франції запровадження тридентських реформ розпочалося доволі пізно, з великими труднощами католицька реформа впроваджувалася в Німеччині, Австрії та Швейцарії (йдеться про католицькі області цих країн). Тож зацікавленість як Папства, так і короля в унійній ідеї була контекстуальна фактичному стану Католицької Церкви у всій Європі.

Річ Посполита наприкінці XVI ст. вважалася оплотом католицизму. Однак тут йшла доволі вперта боротьба між католиками і протестантами за свободу віровизнань (цей принцип був законодавчо встановлений Варшавською конфедерацією 1573 р., на яку постійно посилалися всі некаатолики⁷⁰²), тож для обох сторін була важливою позиція православної Русі. Зазначимо, що річпосполитська Католицька Церква не могла діяти через інквізицію та іншими силовими методами (до речі, Франція упродовж 1562–1580 рр. пережила сім релігійних воєн; в Англії католики й протестанти фізично знищували одне одного; Іспанія страчувала кальвіністів у Нідерландах; австрійські Габсбурги мали постійні проблеми в Німеччині та Чехії), тож їй доводилося робити головний ухил на богословські диспути, шкільництво, внутрішнє місіонерство, пропаганду, пошуки шляхів переконання (особливо представників еліти), посилення політичних впливів тощо. Це робило її більш гнучкою, мобільною та здатною до різних пертракцій і (нехай часткового) пошуку компромісів, а також вимагало від церковної ієрархії організованості, узгодженості дій, постійної участі в політичному житті країни. Завдяки централізації, уніфікації та інтеграції Католицька Церква в Речі Посполитій уявлялася сучасникам, зокрема й православним, як майже всесиль-

⁶⁹⁸ МРВ. Т. 7. № 206. Р. 308.

⁶⁹⁹ АЗР. Т. 4. № 45. С. 64–65.

⁷⁰⁰ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 130.

⁷⁰¹ Див. спеціальну й доволі інформативну працю: *Krajcar J.* Konstantin Basil Ostrožskij and Rome 1582–1584 // *Orientalia Christiana Periodica.* 1969. Т. 35. № 1. Р. 193–214.

⁷⁰² Див.: *Korolko M.* Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658. Warszawa, 1974.

на структура. Відтак унія могла сприйматися як продовження католицької реформи в окремому регіоні та у специфічних умовах⁷⁰³.

Якщо ж говорити про конкретні дії навколо Острозького, то варто розглянути їх у кількох “лініях наближення”.

Спочатку про офіційний Рим, тобто Папську курію. Її в 1590-ті роки у “справі Острозького” репрезентували нунцій Джерманіко Маласпіна та кардинал Іпполіто Альдобрандіні. Вже 1594 р. вони активно обговорювали пропозицію православного єпископату щодо унії та можливості втягнення в цю справу Острозького⁷⁰⁴. Однак у травні 1595 р. обидва церковні мужі вже знали негативну позицію князя й посилено шукали ефективних форм протидії антиунійному рухові⁷⁰⁵. Втім, навіть на початку 1596 р. вони ще сподівалися на зміну поглядів Острозького або хоча б на його нейтралізацію⁷⁰⁶. 7 лютого 1596 р. сам Папа Климент VIII звернувся до Януша Острозького з пропозицією підтримати унійний проект і, по можливості, вплинути на батька⁷⁰⁷. План не вдався, і тепер Рим приймав та обговорював скарги унійних єпископів на старого Острозького, який чинить їм усілякі перешкоди й нападки⁷⁰⁸. Не обійшов Рим і вже відомого нам скандалу з Никифором – екзархом Патріарха на православному Берестейському соборі, – який був заарештований королівським наказом, звинувачений у шпигунстві на користь султана й ув’язнений; ця обставина використовувалася для дискредитації самого Православного собору та його рішень⁷⁰⁹. У подальшому Рим стежив за всіма виступами Острозького проти унії на сеймах та за іншими його антиунійними акціями⁷¹⁰.

А тепер звернімося до місцевого католицького єпископату, з яким Острозькому доводилося прямо чи опосередковано спілкуватися, – переважно з тими католицькими прелатами, чия влада поширювалася на католицькі костели у володіннях Дому Острозьких⁷¹¹. Це насамперед Луцькі єпископи. Першим слід назвати Бернарда Мацейовського, який став єпископом Луцьким у 1587 р., а потім був номінатом Віленським (1591, 1597), єпископом Краківським (1600), кардиналом (1603) і врешті примасом Польщі (1606–1608). Мацейовський відіграв важливу роль у підготовці Берестейської унії: в його резиденції Торчин під Луцьком 2 грудня 1594 р. було прийняте остаточне рішення православних ієрархів про унію; на Берестейському унійному Соборі 1596 р. він був офіційним представником Папи разом із Львівським єпископом Яном Соліковським та Холмським єпископом Станіславом Гомолинським⁷¹².

⁷⁰³ *Дмитриев М. В.* Центробежные и центростремительные тенденции... Ч. 1. С. 23–25.

⁷⁰⁴ МУН. Т. IX–X. № 101, 103. Р. 149, 152–153.

⁷⁰⁵ *Ibid.* № 108, 113, 121, 123. Р. 155–156, 172–173, 180–182.

⁷⁰⁶ *Ibid.* № 126. Р. 192.

⁷⁰⁷ *Ibid.* № 140. Р. 211.

⁷⁰⁸ *Ibid.* № 147. Р. 147.

⁷⁰⁹ *Ibid.* № 152. Р. 225–226.

⁷¹⁰ *Ibid.* № 161. Р. 235–236.

⁷¹¹ Детальну інформацію біографічного та узагальнювального рівня див.: *Kumor B.* Episkopat łaciński wobec unii Brzeskiej (1590–1637) // *Unia Brzeska. Przeszłość i teraźniejszość.* 1596–1996. Kraków, 1998. S. 15–39; *Бардах Ю.* Дачиненні паміж каталіками і праваслаўнымі ў Вялікім Княстве Літоўскім (канец XIV – XVII ст.) // *Беларускі гістарычны агляд.* Мінск, 1994. Т. 1. С. 66–81.

⁷¹² *Litterae nuntiorum...* Vol. II. P. 81–82, 91; *Dzięgilewski J., Maciszewski J.* Maciejowski Bernard // *PSB.* T. 19. S. 48–52.

Бернард намагався скористатися всією своєю красномовністю, аби прилучити Острозького до унії, але це йому не вдалося. У 1597 р. Мацейовський брав участь у дієцезіальному синоді уніатської Володимиро-Берестейської єпархії на чолі з Іпатієм Потієм, а в 1603 р. запросив Потія до Кракова на свято Божого Тіла і співслужив з ним у костелі за східним обрядом. У 1607 р. він домігся прийняття на синоді польських єпископів постанови на підтримку уніатів. Мацейовський помер того ж року, що й В.-К. Острозький, – 1608-го.

Новий Луцький єпископ Мартін Шишковський (1604–1607) виконував спеціальне доручення Папи Климента VIII щодо схиляння Острозького до унії (Папське брєве від 23 жовтня 1604 р.). Про результати місії Мартін повідомляв Рим 16 грудня: він зустрічався із князем, його синами і радниками, переконував їх як міг, і от уже на останньому Луцькому сеймику старий князь нібито “лагідніше” почав трактувати Унійну Церкву⁷¹³.

Стосунки Острозького з Київським католицьким єпископом Кшиштофом Казимірським (1599–1618) розпочалися ще в 70-ті роки, коли той був секретарем Острозького в Тарнові й каноніком тарнівським, від 1581 р. він був надвірним капеланом Януша Острозького, а 1598 р. номінований у Київські єпископи та 5 травня 1599 р. затверджений Папою⁷¹⁴. Відтоді стосунки київського воєводи та єпископа стали досить епізодичними: на той час князь вже не приїздив до Києва й зустрічатися з єпископом міг лише на сеймах у Варшаві. Саме там у 1606 р. Кшиштоф Казимірський захищав Унійну Церкву та вів пертрактації з Острозьким⁷¹⁵.

Відносини князя з Львівським єпископом Яном Димитрієм Соліковським були напруженими – ще з часів ворохобні довкола григоріанського календаря. Відповідно Соліковський не спілкувався з князем – навіть щодо унійної ідеї – та обстоював утаємничення від Острозького підготовки унії Церков⁷¹⁶.

Релігійним опонентом Острозького був примас Польщі, архієпископ Гнезненський Станіслав Карнковський (1581–1603). Останній намагався підтримувати з князем особисті стосунки, які посилювали у період підготовки унії, прагнучи заручитися підтримкою “вождя русі”. Коли ж Острозький виступив проти унії та готувався протидіяти цьому на сеймі, Карнковський домігся максимального відтермінування сейму. На Варшавському сеймі 1598 р. примас рішуче виступив проти Острозького та його “партії”. На сеймі 1601 р., де православні діяли спільно з протестантами, Карнковський знову красномовно захищав інтереси Римо-Католицької Церкви⁷¹⁷.

Втім, місцевий, переважно польський, єпископат міг мати стосунки з Острозьким лише у особливих випадках загальноцерковної чи державної ваги. Польські й ли-

⁷¹³ *Supplicationes Ecclesiae unitae Ucrainae et Bielorusssiae. Romae, 1960. Vol. 1. P. 36–44; Kumor B. Biskup Marcin Szyszkowski – promotor unii brzeskiej // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. 1996. T. 3. S. 391–398.*

⁷¹⁴ *Prokop K. R. Biskupi Kijowscy obrządku łacińskiego XIV–XVIII w. Biały Dunajec; Ostróg, 2003. S. 58–60.*

⁷¹⁵ *Litterae nuntiorum... Vol. II. P. 105, 109, 112–115, 194, 203–204, 209–210, 243.* Його автографічні донесення в Рим див.: *Archivo Segreto Vaticano. Congregatio del concilio. Relationes diocesarum. 428 – Kiovien.*

⁷¹⁶ *Ozorowski E. Solikowski Jan Dymitr // Słownik polskich teologów katolickich. Warszawa, 1987. T. 4. S. 144–148.*

⁷¹⁷ *Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600). Romae, 1970. P. 267–268.*

товські справи та власне проблеми єпархій – от що концентрувало на собі всю увагу прелатів.

Неуспіх польсько-литовського духівництва намагався “виправити” Папський Престол у перші роки існування Унійної Церкви. Папа Климент VIII, за якого “навернулася Русь” і який вибив спеціальну медаль на честь цього, був особливо наполегливий. Утім, знаючи про різко негативну настанову старого князя щодо унії, Понтифік писав переважно Янушеві Острозькому, намагаючись через сина вплинути на батька. 11 січня 1599 р. у спеціальному посланні він хвалив Януша за вірність Апостольському Престолу, представляючи йому нового нунція – Клаудіо Рангоні⁷¹⁸. Особливу увагу звернув Папа на спадкоємців Дому Острозьких, особисто повідомляючи Жигимонта III про повернення до Польщі після навчання онуків київського воєводи Олександра та Костянтина Острозьких у вересні 1602 р., – цим ніби передавалася естафета опіки над ними від Папи королю-католику⁷¹⁹. Нунцій Рангоні відразу отримав щодо них інструкції з Рима і вже 21 грудня доповідав про княжича Олександра⁷²⁰. Рим звертався також до Луцького католицького єпископа та інших осіб, які могли би впливати на старого князя⁷²¹. 5 квітня 1603 р. Папа особисто дякував Янушу Острозькому за його сприяння в поширенні “істинної” віри та старання щодо підтримки Унійної Церкви, хоча тоді ж нунцій Рангоні скаржився кардиналу Альдобрандіні на зятятість В.-К. Острозького у його негачії щодо унії⁷²². Понтифік, своєю чергою, 10 травня рекомендував королю Жигимонту III по звільненні уряду київського воєводи надати цей уряд особі, прихильній до унії⁷²³. Смерть В.-К. Острозького була такою бажаною, що і в Римі, і при королівському дворі її очікували ледь не щодня, однак прорахувалися: старий князь пережив навіть Папу Климента VIII. Натомість приємною для католицького табору стала інша новина: 27 грудня 1603 р. нунцій із полегшенням писав у Рим, що головна надія старого князя – його третій син Олександр помер, і тепер в роді немає продовжувача православної традиції, а це відкриває можливість нарешті вирішити питання з печерською архимандрією, яке замість хворого батька активно “пробивав” при дворі й на сеймах саме Олександр⁷²⁴. 17 січня 1604 р. Рангоні вже міг повідомити подробиці смерті Олександра, зокрема про його можливе отруєння і чи не православними-таки, оскільки князь нібито прийняв рішення щодо підтримки унії⁷²⁵. Климент VIII виснував, що відтепер усе перейде Янушеві, до котрого 10 січня звернувся з проникливим посланням як до твердої у вірі людини⁷²⁶.

⁷¹⁸ DPR. Vol. 1. № 179. P. 289–290.

⁷¹⁹ МУН. Т. IX–X. № 177. P. 249–250; DPR. Vol. 1. № 189. P. 301.

⁷²⁰ МУН. Т. IX–X. № 178. P. 250.

⁷²¹ DPR. Vol. 1. № 144, 173, 179, 189, 190, 195, 199–206. P. 255–256, 285–286, 289–290, 301, 302, 306–307, 310–316.

⁷²² МУН. Т. IX–X. № 183, 196. P. 257–258, 266–267; DPR. Vol. 1. № 190. P. 302; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 175–176.

⁷²³ DPR. Vol. 1. № 192. P. 304; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 176.

⁷²⁴ МУН. Т. IX–X. № 198. P. 268–269.

⁷²⁵ Ibid. № 200. P. 270.

⁷²⁶ DPR. Vol. 1. № 195. P. 306–307.

А 27 січня В.-К. Острозький несподівано написав нунцію Рангоні, що готовий відновити переговори стосовно унії з Римом, але водночас просив протекції щодо затвердження королем обраного печерського архімандрита. Рангоні небезпідставно вбачав у цьому намір князя додаткової підтримки перед Жигимонтом III кандидатури православного Єлисея Плетенецького на печерську архімандрію, а не справжні унійні плани Острозького, хоча й не виключав зміну настанови князя по смерті сина Олександра⁷²⁷. Томаш Кемпа вважає, що написати листа нунцію батька намовив Януш⁷²⁸. Саме в той час король погодився на традиційні вибори архімандрита насельниками монастиря та київською шляхтою, й ними був обраний фактичний ігумен, ставленник Острозького Єлисей Плетенецький. Тепер слід було клопотатися про затвердження архімандрита королем і нейтралізувати католицький табір, зокрема претензії уніатського митрополита Іпатія Потія. Унійні інтенції київського воєводи засвідчили відповідні листи до Рангоні також Януша Острозького (від 28 січня) та кам'янецького каштеляна Якуба Претвича (того ж числа)⁷²⁹. Рангоні у свою чергу написав листа Острозькому, заохочуючи його до реальних кроків в унійному напрямі⁷³⁰.

Римська курія вирішила скористатися нагодою, хоча й розуміла, що наміри князя стосовно унії навряд чи щирі, тим більше що всі очікували з дня на день його смерті; втім, можна було скористатися ім'ям знаного символу руського Православ'я для навернення інших "схизматиків". Папа Климент VIII написав князю лише 3 квітня 1604 р. й знову намагався притягти його до союзу, закликаючи прийняти унію і цим посприяти встановленню миру і процвітання Русі/русі⁷³¹. Острозький по смерті Олександра лежав розбитий паралічем, тож проунійна позиція князя, проголошена хоча б перед смертю, чимало важила для Рима. Того ж дня у бреве до єпископа Петра Тиліцького і окремо до Якуба Претвича Папа писав про потребу вжити всіх заходів до конверсії князя та надати підтримку унійному єпископату⁷³². Водночас Янушу Острозькому Понтифік з радістю повідомляв, що його батько схиляється до унії, та просив намовити його швидше здійснити цей важливий крок⁷³³. Контакти зі старим князем підтримувалися через його приятеля Якуба Претвича та Луцького католицького єпископа Мартіна Шишковського⁷³⁴.

Саме Претвич повідомив Рим про розуміння старим князем сенсу та умов унії. Це була стара ідея універсальної унії за згоди всіх східних Патріархів. При цьому зазначалося, що новий Патріарх Александрійський Кирил Лукарис ще за часів перебування у Речі Посполитій в якості Патріаршого посланця висловлювався за унію з Римом. Як ми вже писали вище, Лукарис дійсно в 1600 р. мав зустріч з Миколаєм Кшишто-

⁷²⁷ *Litterae nuntiorum...* T. 2. № 794. P. 229; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 163; *Kempa T.* Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku // *Przegląd Wschodni.* 2003. T. VIII. Z. 4 (32). S. 859.

⁷²⁸ *Kempa T.* Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie... S. 859.

⁷²⁹ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 163; *Kempa T.* Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie... S. 859–860.

⁷³⁰ *Litterae nuntiorum...* T. 2. № 794–797. P. 229–231.

⁷³¹ DPR. Vol. 1. № 198. P. 309–310; МУН. Т. IX–X. № 208. P. 276–277; ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 386, арк. 1.

⁷³² МУН. Т. IX–X. № 209. P. 277–278; DPR. Vol. 1. № 201. P. 311.

⁷³³ DPR. Vol. 1. № 199. P. 310.

⁷³⁴ МУН. Т. IX–X. № 371. P. 240.

фом Радзивілом “Сиріткою” і говорив про універсальну унію. А напередодні від’їзду з Речі Посполитої Лукарис написав листа Львівському католицькому єпископові Соликовському, в якому розвивав ту саму ідею. Навіть Іпатій Потій у 1602 р. повідомляв королю, що Лукарис схильний здійснити унію Католицької та Православної Церков⁷³⁵. Тож план Острозького нібито мав під собою певний ґрунт на рівні одного із Вселенських Патріархів. Утім, Претвич переконував Рим, що Острозький незалежно від рішення Патріархів може перейти на унію, але потрібно піти йому на поступки щодо печерської архимандрії та денонсації екскомунікації Львівського єпископа Гедеона Балабана⁷³⁶.

Острозький востаннє написав Папі 14 червня 1604 р., дякуючи за увагу Понтифіка, але досить обтічно висловлюючись про унію в існуючій формі й фактично негативно оцінюючи Брестську унію, котра лише відвернула православних від справжнього єднання з католиками. Вину щодо цього князь покладав на руських владик, указуючи також, що їх “силове” нав’язування унії призвело до відпадиння частини вірних “у ересь” (тобто протестантизм?). Острозький виступав за “рівноправну” та універсальну унію й обіцявся повести про це перемовини з Патріархами⁷³⁷. Одночасно з батьком листа до Папи надіслав Януш Острозький, стверджуючи, що старий князь на́тхнений закликом Папи, а “передусім волею Божою” до сприйняття унії⁷³⁸. Нунцій Рангоні 3 і 11 липня 1604 р. із задоволенням повідомляв кардинала Альдобрандіні, що в родині Острозьких практично не залишилося православних, окрім старого князя, конверсія якого – лише питання часу⁷³⁹. 24 липня Рангоні вже інформував про свої переговори з Острозьким та пом’якшення його позиції щодо унії⁷⁴⁰. З радістю повторював це й сам Папа в листі до Луцького католицького єпископа Мартіна Шишковського від 23 жовтня 1604 р., а єпископ своєю чергою інформував Понтифіка 16 грудня, що це дійсно так⁷⁴¹. Більше того, Папа поспішив 15 січня 1605 р. привітати Острозького зі зміною його ставлення до унії та ще раз нагадати про нагальну потребу церковної єдності як найбільш угодну Господу справу земної Церкви, наголошуючи при тому, що унія фактично не переривалася від часів Флорентійського собору. Климент VIII констатував: “Нині не вистачає лише твоєї згоди, щоб усі одним розумом шанували Господа”. З Патріархами, мовляв, складно: вони далеко і під чужою владою, втім, “якщо бажаєш, спробуй, але сам лишень покажи їм шлях своїм власним прикладом, звернись спочатку сам до Святого Престолу... прийди до нас”⁷⁴². Водночас Понтифік знову звертався до Януша Острозького з проханням вжити ще більших зусиль стосовно батька, вкотре обіцяючи вирішити з імператором справу про маєтки в Чехії та Угорщині⁷⁴³ (Папа дійсно писав про це імператору Рудольфу II 7 серпня 1604 р.⁷⁴⁴). На необхідність відповідних заходів Понтифік указував і кам’янецькому

⁷³⁵ Kempa T. Rywalizacja o Ławrę peczerską w Kijowie... S. 861.

⁷³⁶ МУН. Т. 1. № 371. P. 240; Litterae nuntiorum... Т. 2. № 815, 817. P. 240–241.

⁷³⁷ МУН. Т. 1. № 368. P. 237–239; МУН. Т. IX–X. № 215. P. 280–282 (польська версія).

⁷³⁸ Ibid. № 366. P. 236–237.

⁷³⁹ Ibid. № 217, 218. P. 283–284.

⁷⁴⁰ Ibid. № 220. P. 285.

⁷⁴¹ Ibid. № 221. P. 285–286; Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes. Т. 1. № 22. P. 26–27.

⁷⁴² МУН. Т. IX–X. № 223. P. 287–288; DPR. Vol. 1. № 204. P. 313–314.

⁷⁴³ МУН. Т. IX–X. № 224. P. 288–289; DPR. Vol. 1. № 205. P. 315.

⁷⁴⁴ DPR. Vol. 1. № 202. P. 312.

каштелянові Якубу Претвичу, і двом єпископам – Краківському (на той час вже кардиналу) Бернарду Мацейовському та Луцькому Мартіну Шишковському⁷⁴⁵. А 15 січня 1605 р. у черговому бреве до князя Климент VIII пояснював, що універсальна унія в даний момент неможлива, оскільки Патріархи перебувають під владою ворогів християнства, тож слід підтримувати й розвивати унію Берестейську⁷⁴⁶. Також Папа продовжував звертатися до Януша Острозького та Якуба Претвича з настійливою вимогою умовити старого князя⁷⁴⁷. Візит до Острозького з наполягання Рима на початку березня 1605 р. здійснили Луцький та Львівський католицькі прелати, але їхня розмова з князем не принесла успіху⁷⁴⁸.

Врешті всі ці умовляння виявилися безрезультатними. Плетенецький за згодою курії та рекомендацією нунція Рангоні був затверджений на печерській архимандрії; тим часом помер Папа Климент VIII, і Острозький, вочевидь, вважав себе звільненим від будь-яких зобов'язань та подальших дипломатичних перемовин. Рим не лише переконався в незрушності князя щодо віровизнання, а й утратив надію на скору смерть київського воєводи. Острозький фактично притримувався своєї попередньої ідеї про те, що згоду на унію мають дати східні Патріархи, а це означало, що в даний момент про унію не може бути й мови. А відтак наступний Папа Павел V мусив продовжити листування з Янушем Острозьким⁷⁴⁹. Коли ж старий князь покинув цей світ, нунцій Франческо Сімонетті у своєму донесенні від 5 травня 1608 р. висловлював сподівання саме на Януша, який є щирим католиком, а тому не успадкує батькової настанови щодо підтримки Православної Церкви⁷⁵⁰. Однак і в цьому Рим дещо прорахувався: Януш, як знаємо, не порушив жодної фундації батька, не утискував православних і не підтримав Унійної Церкви, не кажучи про її нав'язування навіть у маєтках Дому Острозьких⁷⁵¹.

Але ми трохи забігли наперед, не з'ясувавши майнових стосунків старого князя з представниками Католицької Церкви. Щодо цього маємо лише кілька згадок у луцьких судових книгах. 21 січня і 7 лютого 1576 р. кам'янецький урядник капітули віленського костелу Св. Станіслава Юрій Воеводський скаржився на вирубування лісу степанським урядником Острозького в Тиненській пущі капітули над р. Случчу. Справедливість скарги 18 травня підтвердив возний⁷⁵². А 10 серпня 1585 р. Острозький як староста володимирський наказував Луцькій капітулі та єпископу Луцькому і Берестейському Вікторину Вербицькому не перешкоджати возному луцького гродського суду передати незаконно захоплені капітулою землі с. Воцанка їхнім справжнім власникам – Тимофію, Івану, Яцку та Федору Обухам, а також пропонував відшкодувати завдані їм збитки під час насильницького захоплення маєтку⁷⁵³

⁷⁴⁵ МУН. Т. IX–X. № 225. Р. 289–290; DPR. Vol. 1. № 203, 206. Р. 312–313, 315–316; *Litterae nuntiorum...* Т. 2. № 813. Р. 239.

⁷⁴⁶ DPR. Vol. 1. № 204. Р. 313–314.

⁷⁴⁷ *Ibid.* № 205–206. Р. 315.

⁷⁴⁸ *Litterae nuntiorum...* Т. 2. № 842. Р. 253.

⁷⁴⁹ DPR. Vol. 1. № 214, 217, 239, 244, 302. Р. 326, 328–329, 343, 347, 391.

⁷⁵⁰ МУН. Т. IX–X. № 240. Р. 302.

⁷⁵¹ *Ibid.* № 241–242. Р. 302–303.

⁷⁵² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 18, 163 зв.–164.

⁷⁵³ Там само. Ф. 2205, оп. 2, спр. 7, арк. 1.

(зазначимо, що цей наказ так і не був виконаний, що призвело до його численних реплікацій від імені володимирського гродського суду в жовтні–листопаді 1585 р.)⁷⁵⁴.

Отже, упродовж життя Острозький перманентно вступав у перемовини з Римом та його представниками. Це було пов'язано із кількома конкретними ідеями. Від самого князя формально вийшов проект інтелектуальної підтримки заснованого ним центру в Острозі кадрами з Рима та римської традиції. Цей проект так і не був утілений. У духовному сенсі Острозький потребував допомоги Рима на час підготовки Острозької Біблії – тексти Святого Письма він шукав скрізь, у тому числі там. Зі свого боку Рим у цей час (початок 80-х років) ініціював обговорення з князем унійної ідеї. І хоча це обговорення було фактично нав'язане Острозькому, саме Рим (у прямому й переносному сенсі) спонукав його до роздумів стосовно єдності Церкви Христової. Серйозність і глибина задуму вивела Василя-Костянтина на давно омріяну “стежку” універсальної унії за згоди всіх сторін. Ця ідея не лише не була новою, а й понині становить важливу ділянку праці християн, оскільки має на меті відновлення їхньої первісної молитовної єдності. Тож вона сама по собі не могла не захопити Острозького. Втім, як цього вимагала традиційна церковність та релігійність православного вірного, князь полишав усе на розсуд Вселенських Патріархів – головних пастирів Східної Церкви – та на рішення нового Вселенського Собору. Одна лише думка про новий Собор для православного вірного, догматика якого призначалася до благодатності лише семи перших Соборів, не могла не викликати занепокоєння та неможливості для світської людини не лише вирішувати, але й міркувати про такі речі; Собор могли скликати тільки всі Патріархи та Папа, і лише з волі Божої він міг завершитися об'єднанням та стати у православній догматиці Восьмим Вселенським Собором. Чи мав київський воєвода аж такі амбіції, щоб бачити себе реалізатором того, що неодноразово намагалися здійснити імператори, Патріархи, Папи і що жодною мірою не належало до його компетенції? Подібну ідею про свою “могутність” на вселенському рівні міг виношувати лише неймовірний ідеаліст і самолюбєць. Острозький же був на той час доволі прагматичним у своїх планах, намірах та діях. Тож можна гадати, що спасенна ідея про унію існувала для князя лише теоретично. Пропоновані Римом варіанти його персонального переходу на унію та інші конкретні заходи, що містили явний присмак простого приєднання до Рима, не сприймалися князем у присутній площині. Це показує хоча б історія з календарною реформою, яку Острозький хоч і сприйняв попервах позитивно, але цю думку все ж облишив після чіткого заявлення негативної позиції Патріархів.

Відтак численні бравурні донесення до Рима нунціїв, місіонерів, католицьких прелатів тощо є нічим іншим, як уявною/бажаною візією позиції Острозького. З іншого боку, думка деяких нинішніх авторів про виключно прагматичні цілі князя у його зв'язках із Римом також не цілком відбиває його засади. Ідея об'єднання Христової Церкви не була для князя “кімвалом бряцаючим” чи елементом дипломатичної гри. Свої погляди щодо рівності й загальної згоди на унію він висловив навіть перед “лицем Рима”, однак коли побачив, що вони не сприймаються адекватно, звів справу на конкретні речі. Поряд із цим князь не полишав своєї мрії про спільну молитву всіх християн, яка могла б зміцнити їхні сили у протистоянні надто активному мусуль-

⁷⁵⁴ Там само. Спр. 8, 10.

манському світові. Утім, нині ми маємо справу переважно із “зовнішніми” фактами дій та висловлювань князя і представників Рима. Саме ця зовнішня візія створювала ілюзію схильності Острозького до “римського шляху”. Прояви такої схильності врешті хронологічно збіглися із вирішенням князем практичних завдань щодо майна, печерської архимандрії тощо. Це зрозумів згодом і Рим. І от коли обидві сторони збагнули “гру” одна одної, їхні стосунки справді набули характеру дипломатичної гри з демонстрацією невеличких поступок та зрушень. Особливо яскраво це проявилось в історії з печерською архимандрією, задля якої Острозький розпочав новий виток унійних переговорів, котрий різко обірвався після отримання бажаного. Загалом розчарування обох сторін недосяжністю поставлених цілей проглядається навіть на римських документах вже з середини 80-х років і дедалі наростає аж до кінця життя Василя-Костянтина. Острозький таки зміг – попри всі уявні й реальні “наближення” – утримати духовний і “антропологічний” (через живих представників) Рим на віддалі, що в очах річпосполитського загалу, еліт і правителів не позбавило його міцної опінії вождя православної Русі.

Що ж до стосунків Острозького з **протестантами**, то вони розвивалися за іншими схемами, навіть в іншій площині. З’ясування багатоманіття проявів позиції князя стосовно різних течій протестантизму потребує серйозної роботи, в котрій першочисливим мало б стати не стільки фактологічне наповнення, скільки глибина осмислення й розроблення інтерпретативних можливостей джерел. Наразі ми не можемо здійснити це. Тож наші висліди, що спираються на думки нечисленних дослідників проблеми, можна вважати доволі умовними та попередніми⁷⁵⁵.

З усіх протестантських течій на Волині найбільшого поширення набув антитринітаризм, який гніздився в маєтках багатьох клієнтів та слуг Острозького, зокрема маршалка його двору Гавриїла Гойського (1555–1632) та сина останнього – Романа (1585–1635)⁷⁵⁶. В листі до короля від 1604 р. Острозький називав Гавриїла Гойського “приятелем”, а сам він навіть у 1623 р. іменувався у приватному листуванні з Томашем Замойським “давнім слугою Острозьких”. Проте саме на початку XVII ст. Гавриїл Гойський дещо незалежився, про що свідчать його арбітрування в суперечці 1604 р. між Острозькими й Тишкевичами, а також самостійність позиції в рокоші 1606 р.⁷⁵⁷. У Гощі було відкрито не одну аріанську школу (найвідоміша почала діяти у 1600 р.), видавалися та поширювалися відповідні богословські трактати, діяли знані проповідники (Анджей Любинецький у 1600–1612 рр.), формувалися окремі релігійні громади, які власним життям демонстрували переваги “чистого” дотримання заповідей Христових. Сам Острозький, правдоподібно, дозволив відкрити аріанські збори в Острозі, Острополі, Костянтинові та Любарові, що стало приводом до поширення серед аріан думки, ніби князь є таємним аріанином (це постулював Христофор Сан-

⁷⁵⁵ Див., напр.: *Задорожная О. Ф.* Роль социальных структур в распространении протестантизма в Киевском воеводстве в XVI–XVII вв. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008. № 1(3). С. 23–30; *Григорьев Д. В.* Протестантско-католическая шляхта и конфессиональный вопрос в Речи Посполитой в конце XVI – начале XVII века. Уфа, 2004; *Павлов В. А.* Распространение Реформации в Великом княжестве Литовском и ее влияние на русское общество в конце XVI – начале XVII в. // *Православная культура в России: прошлое и настоящее*. М., 2007. С. 145–149.

⁷⁵⁶ *Рафальский Л.* Гоща Острожского уезда // *Волынские губернские ведомости*. 1868. № 8–12.

⁷⁵⁷ *Litwin H.* Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009. S. 95.

діус⁷⁵⁸, а Еразм Отвіновський присвятив князю польськомовні віршовані “Притчі Христа”)”⁷⁵⁹. Томаш Кемпа вважає, що в цьому проявився вплив на Острозького “їудайзанти” (“жидовствуючих”) – течії, що виникла на базі російських утікачів-єретиків на чолі з Феодосієм Косим⁷⁶⁰. Зазначимо, що ця думка більш умоглядна, ніж реальна, оскільки Василь-Костянтин ніде не висловлював ідей, подібних до пропагованих названою течією. Вони не проявилися також у його поведінці чи призвичаєннях. Гадаємо, що, допускаючи свободу віровизнань у своїх володіннях, спілкуючись із носіями цих численних віровизнань, Острозький не сприймав ідей жодного з них на рівні індивідуальної релігійної свідомості, яка залишалася доволі традиційною, успадкованою від предків Дому. Утім, його екзистенційна релігійність та зовнішні прояви толеранції вже сучасниками інтерпретувалися по-різному. Тож і нині кожен із дослідників може побачити в сукупності фактів те, що він хоче, або що у змозі досягнути (особливо ж застосовуючи метод часового збігу й контамінації ідей та їх релігійних проявів).

Патронами антитринітаріїв на Волині активно виступали Сенюти (великий збір у Ляхівцях), Чапличі-Шпановські (Киселин), князі Пронські (Берестечко). Недалеко від волинських володінь Острозьких, у Ракові, діяла ціла “аріанська академія”⁷⁶¹. Київський ж воевода не належав до числа опікунів протестантських громад.

Острозький цінував у цій релігійній течії її богословсько-інтелектуальну діяльність, освіченість пресвітерів та розробленість полемічних прийомів. Не випадково відповідь на твір Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої”, про який ми вже говорили, князь доручив писати аріанину Мотовилу (особа, про яку практично нічого не відомо⁷⁶²), що рішуче засудив кн. Андрій Курбський (на його думку, “отруйні дракони” не можуть використовуватися православними як помічники, тим більше в обороні віри, бо вони гірші за Магомета)⁷⁶³. Зазначимо при цьому, що на кінець 1570-х років при дворі Острозького не було яскравих полемістів із православних (хоча сам Курбський пропонував Василю-Костянтину віддати на “рецензію” книгу Скарги “дивно

⁷⁵⁸ Sandii Ch. Bibliotheca antitrinitariorum. Varsoviae, 1967. P. 283.

⁷⁵⁹ Tazbir J. Antytrinitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVII wieku // Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa, 1972. S. 99; Kossowski A. Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII w. // Rocznik Wołyński. Równe, 1934. T. III. S. 253.

⁷⁶⁰ Kempa T. Wobiec Kontrreformacji. Toruń, 2007. S. 33.

⁷⁶¹ Kossowski A. Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII wieku. Równe, 1933; Wołyniak (Gizycki J. M.) Z przeszłości Hosczy na Wołyniu. Kraków, 1909; Lewicki O. Socynianie na Rusi // Reformacja w Polsce. 1922. S. 204–240; Szczołka S. Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662) // Reformacja w Polsce. R. 7/8. 1935/1936. S. 21–100; Tazbir J. Arianie i katolicy. Warszawa, 1971; Саўчанка С. Прусаўлаўе, пратэстанцтва і ерасі на ўкраінскіх і беларускіх землях у XV–XVII ст. // Беларускі гістарычны агляд. Менск, 2001. Т. VIII. С. 109–121.

⁷⁶² Див.: Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 57–58. Судячи з того, що Курбський обмовився про Мотовила: “Не вем, есть ли и ныне еще, або и поднесь, любимого твоего слуги” (РИБ. Т. 31. Стб. 103, 105), виглядає, що Мотовило входив до кола служебників князя. При цій нагоді варто згадати, що в 1570 р. на судовому процесі С. Збараського з Острозьким останнього представляв в якості вповноваженого його служебник Іван Мотовило (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 16–20 зв.). Якщо ця думка підтвердиться, то Мотовило – це не прізвисько і не псевдонім, а прізвище, відтак ім’я цього діяча має зустрітись і в інших актових документах з теренів Острожчини чи в судових книгах Волині.

⁷⁶³ РИБ. СПб., 1913. Т. 31. Стб. 103, 105, 108, 109, 461–468.

святому своєму Алексею”, котрий “умеет и тому искусен, яко за едивитые плюхавыми словесы и нечистыми глаголы равные отдавати”⁷⁶⁴; гадаємо, це була чергова іронія адресанта). Ймовірно, нотація Курбського стала однією зі спонук для Острозького у творенні православного у своїй основі інтелектуального центру в Острозі. Подібний проект, але в менших масштабах і з іншими завданнями (не полеміка, але адаптація для Русі/русі спадщини східних Отців – найціннішого богословського здобутку Православ'я) у своєму маєтку Миляновичах розгортав Курбський. Саме через відсутність православних інтелектуалів-полемістів Острозький і надалі користувався послугами аріан (Христофор Філарет / Мартін Бронеvський, автор “Апокрисиса”; Станіслав Кандиба* та ін.).

Утім, не можемо не повторити, що самі аріани вважали Острозького своїм таємним симпатиком і вбачали в ньому можливого протектора (саме протектора, а не релігійного послідовника) по смерті їхнього головного опікуна Яна Кішки (1592). Православні, у свою чергу, виявляли незадоволення надмірним захопленням аріанами з боку Острозького, особливо ж коли князь рекомендував владикам учитися в аріан влаштуванню шкіл та піднесенню рівня освіченості духовенства, а також проповідництву й релігійній полеміці. Активно опротестував перед Острозьким “аріанські орієнтири” Іпатій Потій у листі від 25 березня 1595 р.⁷⁶⁵, хоча роком раніше (25 лютого 1594 р.) він підтримував переговори князя з кальвіністом Кшиштофом Радзивілом і сам писав останньому щодо спільних дій у церковних питаннях та навіть розкривав інтимну інформацію щодо причин свого постригу (нещасливе кохання до панни Дорогостайської)⁷⁶⁶.

Тут слід зауважити, що, попри встановлення Острозьким постійних контактів із протестантами різних течій та їхніми світськими патронами, в його друкарні виходили полемічні антипротестантські твори діячів острозького гуртка. Наприклад, Василь Суразький (Малюшицький) у “Книжице” 1588 р. писав: православні іноді вважають,

⁷⁶⁴ Там само. Стб. 109. І. 3. Мицько вважає, що мова йде про Олексія Родецького – краківського протестантського книгодрукаря: у 1578 р. католики спалили його друкарню, лише в 1583 р. він “виплив” знову як друкар протестанта Яна Кішки – зятя В.-К. Острозького. Тож учений припускає перебування Родецького при дворі князя з 1578 р. (коли його згадує в своїх листах А. Курбський) та його участь у підготовці Острозької Біблії (*Мицько І. З. Іван Федоров: життя в еміграції*. Острозько, 2008. С. 96). Втім, маємо застереження: Курбський писав про Олексія як про “дивно святого” й того, хто міг би замість Мотовила написати відповідь Скарзі. Родецький же сам був протестантом. Чи Курбський під “дивно святим” розумів певну іронію щодо Олексія? Це тим більш вірогідно, що далі князь указував на вміння Олексія такими самими нечестивими “словесами” відповідати на закиди, як і опонент, а це було б негідним православного полеміста.

* Станіслав Кандиба нерідко виступав як княжий вповноважений у судових процесах проти Острозького. При цьому Кандиба не проминав можливості припиняти процес через прецедент “образи честі”. Наприклад, у 1588 р. саме через занесення до позову твердження, ніби Острозький ініціював напад на костельний ґрунт, Кандиба домігся в суді визнання такого твердження образою честі князя, який не має відповідати на подібні звинувачення. На цій підставі суд звільнив Острозького від позову саме через “ущипку доброе слави” (*Старченко Н. “Одповіді” і “похвалки”: між правовими приписами та повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця 16 – першої половини 17 ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 304, прим. 31).

⁷⁶⁵ АЗР. Т. 4. № 63. С. 90.

⁷⁶⁶ *Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. Т. 1. Прил. № X. С. 36–37.

що євангеліки є допомогою у боротьбі проти католиків, однак так говорять ті, хто не розуміє суті справи та “бісовських розрахунків”, оскільки протестанти переманюють при цьому до себе праведні душі, тож чимало православних пересідають з одного сідла в інше – з лютеран до кальвінів, а потім до аріан і т.д., аж до “повного задоволення сатани”. Тож автор просив Господа вберегти православних від всього цього. Критичні висловлювання щодо протестантів, хоч і вельми зрідка, звучали і з вуст самого Острозького. В обох випадках ішлося про втрати “православного Тіла” – перехід частини вірних до протестантизму⁷⁶⁷.

Тож від початку у стосунках Острозького з протестантами проглядають дві площини. Перша і найбільш зрима – спільна політична боротьба за релігійні свободи на державному рівні. Оскільки просування цієї ідеї було можливим тільки на сеймах, в яких православні та протестанти були представлені лише світськими особами, то координація дій цих осіб забезпечувала успіх справи, від чого могли виграти обидві сторони. При цьому не йшлося про богословські проблеми та протиріччя, а лише про тимчасовий (хоча й довготривалий) політичний союз світських представників обох релігійних течій. Друга площина – це власне церковні структури, способи їхнього існування, діяльності та співвідношення. Тут Острозький не міг не бачити, як протестанти – доволі молоді релігійні течії – швидко набирають потужності саме завдяки організації, школам, інтелектуалам та загальній настанові на піднесення інтелектуального і духовного рівня своїх вірних. Особливо впадав у вічі “образ” протестантських провідників: високоосвічені інтелектуали, ерудовані богослови, письменники, талановиті полемісти, зразки для морального наслідування тощо. Все це не могло не спонукати Острозького до роздумів щодо запозичення як досвіду, так і “образу” протестанта православною спільнотою. Таке запозичення було можливим лише через носіїв протестантизму на службі у православного магната, що й спостерігається при дворі князя. Нарешті, третя й найскладніша площина – це власне богословські суперечки та релігійна полеміка, пошуки спільного й відмінного. Саме вона була не надто доступна для Острозького, а його православне інтелектуальне оточення традиційно сприймало протестантів як еретиків. Відтак князь не втручався в цю сферу особисто, але й не ставив перепон перед своїми православними полемістами. Із власної ініціативи він вживе лише одну спробу богословсько-духовного порозуміння з протестантами (проект унії 1599 р.), яка завершиться повним фіаско, оскільки жоден із православних духівників, а надто Патріарх Мелетій Пігас, не підтримає задуму Острозького.

Утім, стосунки князя з протестантами все-таки більше торкалися справ політичних – творення єдиного фронту протистояння посттридентському наступу діячів Католицької Церкви. Про союз із протестантами щодо спільного обстоювання на державному рівні релігійних свобод писав новопоставлений з протекції князя Володимирський єпископ Іпатій Потій віленському воєводі Кшиштофу Радзивілу⁷⁶⁸. В цьому сенсі князь убачав потребу спільної дії також різних течій протестантизму, зокрема кальвіністів та антитринітаріїв, до чого закликав учасників синоду євангеліків у Торуні (1595)⁷⁶⁹.

⁷⁶⁷ Над цією ситуацією замислюється Томаш Кемпа: *Kempa T. Wobec Kontrreformacji*. S. 40–41, 66.

⁷⁶⁸ *Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. Т. 1. Прил. № X. С. 36–39.

⁷⁶⁹ *Kempa T. Konstanty Wasył Ostrogski*. S. 115. Див.: *Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002.

Торунський з'їзд протестантів становить одну із важливих сторінок в історії православної та проунійної Русі, а також важливий епізод у житті й діяльності Острозького, що зобов'язує зупинитися на ньому докладніше. Скористаємося новітніми вислідами польського історика Томаша Кемпи⁷⁷⁰, а також В. Славінського⁷⁷¹, опертими на цінну (й переважно недоступну нам) джерельну базу.

Синод відбувався упродовж 21–26 серпня 1595 р. за участі 130 духовних та світських осіб (кальвіністи, брати чеські, лютерани). Один із очільників протестантів смоленський воєвода Ян Абрамович пропонував Острозькому прислати до Торуня депутацію православних, оскільки мова йде про порушення релігійної толеранції в державі щодо некатоліків; воєвода був першим і найбільшим ініціатором тісної співпраці протестантів і православних. Князь мав намір сам прибути на синод, однак врешті надіслав свого представника Каспера Лушковського з детальною інструкцією щодо спільних дій православних і протестантів на політичному полі Речі Посполитої, а також стосовно на той час доволі ефемерної ідеї релігійної унії. Лушковський офіційно виголосив інструкцію Острозького 23 серпня. Князь оскаржував перед протестантами православних владик, котрі прийняли унію задля власних вигід. Острозький вказував, що завжди захищав права протестантів, і тепер запрошує їх до відповідних акцій. Більше того, князь писав, що православні віддалені від римокатоликів в обрядах більше, ніж від протестантів (при цьому він не зважав на різні протестантські течії та їхні відмінності), оскільки всі визнаємо Отця і Сина і Духа Святого, і “всі ми однієї віри, лише маємо різниці в певних обрядах”; окрім того, і православні, й протестанти не визнали нового календаря (бо якби погодилися на найменшу римську річ, то латинники б “захопили нас іще багато в чому”). Втім, пропозиція унії була явно нереальною, а лише передувала вказівці, що в ці тяжкі часи ми не можемо одне одного кпинити і ганити, натомість потрібно триматися вкупі задля спільного опору справжньому ворогові. Острозький звинувачував католицьке оточення короля, котре намовляє його порушувати Варшавську конфедерацію, а це зводить нанівець королівську присягу перед Богом; тож кожен монарх, котрий порушує присягу перед Богом і права свого народу, сплачує за те здоров'ям чи втратою королівства (в цьому пункті автор нагадував про можливість непокори королю згідно з Варшавською конфедерацією). Князь указував, що треба чинити опір будь-яким спробам обмежити шляхетські вольності, а якщо король під впливом свого оточення щось учинить проти релігійних свобод, то на допомогу шляхті він готовий виставити якщо не 20 тис., то принаймні 15 тис. вояків. Далі князь жартував: “Не впевнений, щоб їх мосці папісти, власне духовні, таку велику кількість людей могли зібрати”, навіть якщо всі свої сили від протистояння ворогам хреста святого спрямують на нас – своїх братів во Христі; а коли ж на гвалти прийшло б, то, мабуть, “лише кухарками своїми могли б нас зупиняти”. Острозький конкретно пропонував православним і протестантам спільно виступати на сеймиках і сеймах стосовно порушення релігійних свобод і шляхетських вольностей, мати обопільне представництво на церковних синодах, обговорювати можливість релігійної унії двох таборів,

⁷⁷⁰ Kempa T. Wobiec Kontreformacji. S. 78–106.

⁷⁷¹ *Slawiński W.* Toruński synod generalny w Toruniu w 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku. Warszawa, 2002. Публікація джерел: *Acta synodów różnowierczych w Polsce.* Warszawa, 1966–1983. Т. 1–3.

нарешті, обов'язково делегувати представників від протестантів (зокрема каштеляна радомського Анджея Фірлея) на очікуваний Собор на Русі (йшлося про Берестейський собор)⁷⁷².

Звернення Острозького було сприйняте на Торунському синоді в цілому прихильно. Делегати побачили, що князь може бути доволі сильним союзником в усіх аспектах, а деякі навіть думали про можливість перетягнення Острозького у протестантизм. Однак князь мав іншу мету: йому потрібні були союзники в політиці та полеміці, котрі б так само активно протидіяли наступу католиків. І все ж, попри позитивну реакцію, синод не ухвалив конкретної резолюції стосовно співпраці з православними. Лист Острозького був вельми загострий для того, щоби з'їзд міг офіційно на нього реагувати, але в постановах йшлося про те, що делегати мають висунути перед королем питання про оборону прав дизунітів, тобто православних. Окрім того, до Острозького було вислане посольство у складі кальвіністів Анджея Фірлея, Адама Горайського і Миколая Остроґога.

Ситуацію щодо Торунського синоду і виступу посланця Острозького негайно обговорили при дворі. Примас Карнковський наполягав на тому, щоб засудити й покарати Острозького, допитати Лушковського, припинити промоції короля для синів та приятелів князя тощо. Король розіслав сенаторам запит щодо цього з копією інструкції Острозького⁷⁷³. Особливо активно на все це відреагував Кшиштоф Радзивіл "Сирітка", затятий католик. Він навіть написав листа Острозькому з численними цитатами зі Святого Письма, нагадуваннями про давні наміри князя стосовно унії та застереженням щодо вічного прокляття⁷⁷⁴. Погрози Острозького щодо "війни домової" через релігію викликали цілий скандал, оскільки були потрактовані як образа короля; надалі це постійно використовувалося для відмови Острозькому в усіх його проханнях стосовно церковних справ⁷⁷⁵. Проте зачепити київського воєводу, а тим більше судити, ні Жигимонт III, ні сенатори не наважилися. Все обмежилось висловленням невдоволення його поведінкою та виявом холодності двору щодо князя.

Питання співпраці православних і протестантів реально виникло на сеймі 1596 р. Тут знову постала проблема підтвердження Варшавської конфедерації, за що спільно виступили православний В.-К. Острозький і три протестанти – Кшиштоф Радзивіл, Ян Синенський та Лукаш Кретковський. При цьому Острозький наполягав на потребі позбавлення гідності владик Кирила Терлецького та Іпатія Потія. Від імені короля коронний підканцлер Ян Тарновський заявив, що Жигимонт III готовий до підтвердження Варшавської конфедерації, але це питання та релігійні проблеми переносяться на наступний сейм, що явно було тактичним кроком королівського двору. 8 травня Острозький вніс протест до варшавських гродських книг щодо оскарження Потія і Терлецького, які без згоди вірних порушують їхнє релігійне сумління⁷⁷⁶. Томаш Кемпа зазначив, що власне на цьому сеймі православні вперше публічно виступили на захист своєї віри⁷⁷⁷.

⁷⁷² РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 47, л. 7, 11; *Kempa T.* Wobiec Kontreformacji. S. 84–87.

⁷⁷³ *Kempa T.* Wobiec Kontreformacji. S. 93–94.

⁷⁷⁴ *Ibid.* S. 95.

⁷⁷⁵ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 141–144.

⁷⁷⁶ Див.: *Wisner H.* Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku. Warszawa, 1982.

⁷⁷⁷ *Kempa T.* Wobiec Kontreformacji. S. 106.

Напередодні Берестейського собору Острозький просив протестантів відрядити своїх представників на Собор і особливо сподівався на підтримку смоленського воєводи Яна Абрамовича. Однак на Собор не прибув жоден із визначних протестантів. Як виявилось потім, це було якраз добре, оскільки православний Собор намагалися звинуватити у переважанні протестантів, а отже, в неканонічності. Утім, нагадаємо, що власне православний Собор відбувався у помешканні протестанта Раїча, підстарости берестейського (ця обставина також була використана католиками для дискредитації Собору). На Соборі все ж таки були присутні протестанти: Мартін Броневський (брат чеський), Федір Чаплич (кальвініст), Гавриїл Гойський (аріанин). Світським маршалком Собору був обраний аріанин Дем'ян Гулевич. Усі ці особи були службовниками та приятелями Острозького і, крім того, волинськими шляхтичами. На Собор з'явилися також представники Трибуналу литовського, який мав свою сесію в Новогрудку. Після Собору, ходом і рішеннями якого Острозький залишився задоволений, він вирушив у свій литовський маєток Здитель для перемовин із главою литовських кальвіністів Кшиштофом Радзивілом Перуном. Дослідники вважають, що тут були залагоджені давні маєткові суперечки, і це посприяло більш активній участі Радзивіла у захисті інтересів православних⁷⁷⁸. Про це свідчить урядовий лист Острозького до нього від 7 лютого 1597 р.⁷⁷⁹.

Особливого значення підтримці протестантів Острозький надавав на першому поберестейському сеймі 1597 р.⁷⁸⁰. Обоє очільників релігійної опозиції (Острозького та Радзивіла) очікувало тяжке випробування. Попри активність шляхетських послів, котрі вимагали вирішення релігійного питання й денонсації унії, завдяки зусиллям Замойського діяльність сейму спрямувалася в річище суду над Патріаршим екзархом Никифором, який провадив православний Собор у Бересті й перебував під покровительством Острозького⁷⁸¹. Сейм у Варшаві розпочався 10 лютого, а Острозький та Радзивіл прибули 20 лютого. Серед сенаторів було близько 20 протестантів⁷⁸². Троє сенаторів порушили питання різновірців: Я. Абрамович, К. Зенович, В.-К. Острозький. Останній, подякувавши Жолкевському за погамування повсталих Наливайка, далі наголосив на внутрішніх незгодах, котрі послаблюють Річ Посполиту, зокрема через негідні дії владик-уніатів. Острозький підкреслив також порушення прав і привілеїв Православної Церкви, свого часу підтверджених самим Жигимонтом III⁷⁸³. Посли від Київщини устами протестанта Мартіна Броневського також зажадали позбавлення влади єпископів-уніатів (вони були екскомуніковані Мелетієм Пігасом ще 1596 р., але Папа 5 травня 1597 р. зняв екскомунікацію з них, а також з усіх уніатів-вірних). Цікаво, що Броневський формально не належав до шляхти Київщини, і це, на думку Генрика Літвіна, свідчить, з одного боку, про сильний вплив київського воєводи на сеймик, котрий обрав своїм послом німецького, а з іншого – про брак серед право-

⁷⁷⁸ *Кетра Т.* Wobec Kontrreformacji. S. 113.

⁷⁷⁹ *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. № XIV. С. 45–46.

⁷⁸⁰ Див.: *Kosman M.* Kalwini litewscy wobec unii katolicyzmu z prawosławiem // 400-lecie unii brzeskiej. Tę polityczne, skutki społeczne i kulturalne. Częstochowa, 1996. S. 115–129.

⁷⁸¹ *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. № XV. С. 46–60.

⁷⁸² *Кетра Т.* Wobec Kontrreformacji. S. 120.

⁷⁸³ *Diariusze sejmowe r. 1597 // Scriptores rerum Polonicarum.* Kraków, 1907. Т. 20. S. 66–67; *Жукович П.* Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595-1600). СПб., 1897. С. 42.

славних тих осіб, котрі могли б дискутувати з католиками й посутньо “атакувати уніатів”⁷⁸⁴. Активно виступав на сеймі аріанин Дем’ян Гулевич, якому гостро відповідав Лев Сапега (десять років тому він здійснив конверсію з протестантизму в католицизм і з того часу активно боровся проти всіх некатоліків⁷⁸⁵).

І тут Острозький не втримався: він сам відповідав Сапезі доволі емоційно, звертаючись також до короля, котрий порушив свободи й привілеї Православної Церкви. В оборону унії затим виступив колишній союзник Василя-Костянтина воєвода новгородський Федір Скумин-Тишкевич, вказавши на залежність Православія від султана, і негативно висловився про Патріархів. Це обурило Острозького, якого підтримали протестанти⁷⁸⁶. Врешті король устами підканцлера Яна Тарновського відповів Гулевичу й усім протестантам, що не вони представляють Православіє; окрім того, король нікого до унії не примушує, втім, і не денонсує її, оскільки в державі немало її прибічників; тож не варто протестантам затруднювати роботу сейму своїми заявами. Ця позиція короля офіційно припинила дискусії щодо віри. Поряд із цим король не виконав вимогу уніатів та, зрештою, власну обіцянку про введення до сенату унійних єпископів. Польські дослідники вважають це великою (ледь не доленосною для унії) помилкою: введення кількох єпископів до сенату нічого б не змінило в його політичних силах, але дуже зміцнило б унійну Церкву, а також могло би сприяти відходу від православних двох неунійних єпископів (Балабана і Копистенського), що унеможливлювало б саме існування Православної Церкви (без єпископату)⁷⁸⁷.

Натомість було затіяно довгий процес над Никифором. Тепер вже ніхто не мав сумніву, що все це було підлаштовано Замоїським, від якого залежав молдовський господар Ієремія Могила, що звинувачував грека, і саме урядник канцлера перехопив листи-докази; до Замоїського ж після процесу перейшов на службу головний свідок – колишній слуга Острозького Яня. Звинувачував Никифора також особистий ворог Острозького Миколай Зебжидовський, який очолював слідчу комісію. За невинуватись грека виступав протестант Ян Абрамович. Острозький врешті змушений був залишити сейм, побачивши марність сподівань та зусиль: сенат був просто “скажений”, тут з “якихось клаптиків паперу” роблять цілу політику – писав він зятеві⁷⁸⁸. Втім, якщо вірити “Пересторозі”, реально йшлося зовсім про інші “папери”, що були далеко не “клаптиками”: “Никифор... писаннями і книжками своїми... обволал” уніатів⁷⁸⁹. От саме ці його папери, як і саме провадження антиунійного Собору, були найбільшою кісткою в горлі католицького політикуму. Ймовірно, мова йшла про складений Никифором опис православного Собору (“Гіпомнімати”), який на той час готу-

⁷⁸⁴ Litwin H. Równi do równych... S. 64. При цьому дослідник зазначає, що думка, ніби Броневський отримав від Острозького за свої послуги (зокрема за підготовку антиунійного трактату “Апокрисис”) маєток Вільськ, не підтверджується: Броневський ніколи не був власником Вільська, місто і волесть залишалися в руках Костянтина та Януша Острозьких та увійшли до складу ординації.

⁷⁸⁵ Див.: Tyszkowski K. Przejście Lwa Sapiehy na katolicyzm w 1586 r. // Reformacja w Polsce. 1922. № 2.

⁷⁸⁶ Diariusze sejmowe r. 1597. T. 20. S. 154.

⁷⁸⁷ Rzońca J. Klienci Konstantego Wasyla Ostrogi w walce z unią brzeską na sejmach przełomu XVI i XVII wieku // Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2006. S. 307.

⁷⁸⁸ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 313.

⁷⁸⁹ Мицько І. 3. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. С. 60.

вали до друку (про це йшлося в “Ектезисі” 1597 р.), але текст так і не видали нібито через значний обсяг (імовірно, в умовах незавершення суду над Никифором православні не бажали ще більше загострювати ситуацію для нього). Втім, офіційно все ж використовувалися одіозне “листування” із султанським двором та свідчення молдовських послів.

Лише в останні дні роботи сейму протестанти знову порушили питання про унію. Однак допомога протестантів Острозькому виявилася заслабкою, малоактивним був навіть син князя Олександр. Вагому підтримку Острозькому натомість надав Мартін Броневський, котрий на його замовлення написав низку полемічних текстів, що відіграли немалу роль у боротьбі з унією (Томаш Кемпа гадає, що саме за це Броневський нібито й отримав від князя маєток Вільськ)⁷⁹⁰.

Броневський із Петром Стабровським посприяли тому, що перед сеймом 1598 р. Острозький ще більше зблизився із Радзивілом, котрий забезпечив йому підтримку протестантів на литовських сеймиках і самому сеймі⁷⁹¹. Сейм розпочався 2 березня, і хоча Острозький не хотів їхати до Варшави, втім, змушений був це зробити, але прибув уже під кінець засідань – 2 квітня. Він писав Радзивілу доволі проникливо: “Прошу, щоб Ваша милість прихильною і помічною була, бо, дасть Бог, нічого неслухного і непристойного не мовитиметься, але про речі праві й присягами королівськими зміцнені. Хоч небагато нас таких, котрі радо бачили б добро і спокій милої вітчизни, то нічого, адже ж і Господь Христос небагатьох мав при собі і надалі при тому залишався, на це була воля Його свята, чого б лакоми люди не вчинили б”⁷⁹². Христова алузія князя показова: в останні десятиліття життя він активно послуговується біблійною символікою, повідомляє про свої релігійні інтенції, загалом стає досить відкритим у виявленні власної релігійності, що дуже важливо для характеристики його вчинків, у тому числі на терені політики.

Під час сейму завдяки старанням Кшиштофа Радзивіла відбулося замирення Острозького із Яном Замойським. Це був доволі своєрідний симбіоз протестанта, православного і католика на вершині політичної піраміди Речі Посполитої. Консенсусом тут стала справа Никифора, якого Замойський зобов’язався звільнити з ув’язнення: канцлер повідомив Радзивіла, що здійснив свою обіцянку, пропонуючи, щоб Острозький опікувався греком далі⁷⁹³. Утім, заява Замойського не відповідала дійсності: Никифор так і помер у Мальборкському замку. Проте, як вказує Томаш Кемпа, Острозький здобув певну перемогу: процес над Никифором відновлений не був, вину його не довели, тож сенатори виступили за звільнення Никифора, що знімало тінь і з самого князя, і з усього православного Собору. Фактор впливу протестантів на чолі з Радзивілом у цьому питанні був доволі визначним. Більше того, 11 квітня протестант Мартін Броневський знову зажадав у сенаті позбавлення Потія і Терлецького єпископств, передання православним усіх маєтків, на які було дано привілеї та лісти до унії, а уніатів пропонував наділити бенефіціями з посідань Католицької Церкви. Броневський зачитав позов волинської шляхти до владик, що його різко заперечив примас Карнковський. Потій, який був присутній на сеймі, попросив у короля

⁷⁹⁰ Кемпа Т. *Wobec Kontreformacji*. S. 131–132.

⁷⁹¹ *Ibid.* S. 141–143.

⁷⁹² Жукович П. *Сеймовая борьба...* С. 590–591.

⁷⁹³ *Archiwum domu Radziwiłłów*. Kraków, 1885. T. 8. № 54. S. 149.

захисту. Отримав слово і Острозький, який звинуватив Карнковського у порушенні шляхетських вольностей, оскільки він не дав Броневському дочитати позов до кінця, тож сенат не зміг довідатися, у чому саме звинувачуються унійні владики, а король має взяти під захист саме православних, яких дискримінують і переслідують, особливо Потій. Проте гострий виступ Острозького ніхто із senatorів не підтримав, а сини Януш та Олександр із зятем Радзивілом намагалися заспокоїти збудженого князя. Коли ж король зажадав припинення релігійних суперечок та перенесення цього питання на наступний сейм, послали з Волині через аріанина Павла Ожеховського заявили, що не братимуть участі в засіданнях. Водночас під час сейму єзуїтам вдалося здійснити конверсію клієнта Острозького – аріанина Миколая Казимірського, який знав чимало таємниць і міг їх оприлюднити⁷⁹⁴. Так на очах Острозького з-під його ніг вибивали давно здобуту міцну позицію в сенаті. Старому князю важко було сприймати своє чергове фіаско. Його нервовий зрив завершився новою затяжною хворобою, що послабило позиції православних загалом і, звісно, “окрилило” протилежну сторону.

У цій ситуації підтримка протестантів була як ніколи важлива для самого князя та православної спільноти. Особливо вагомою акцією для зміцнення союзу протестантів і православних став Віленський з'їзд 9 травня – 2 червня 1599 р. Від початку Острозький мав намір брати участь у з'їзді, але зміг прибути до Вільна лише 13 травня. Наперед же в якості повіреного князь послав свого служебника – печерського архимандрита Єлисея Плетенецького, якого доручав опіці свого улюбленого онука – підчашого литовського Януша Радзивіла⁷⁹⁵. Православну сторону зі світського боку представляв, окрім Костянтина, також Олександр Острозький. На з'їзді були присутні видатні протектори протестантів: К. Радзивіл, Я. Абрамович, А. Фірлей, А. Лещинський, К. Зенович і багато інших. Світські патрони забезпечили прибуття значного числа протестантських теологів та проповідників. Натомість доволі слабкою була делегація від православних: ігумен дубенський Ісакій, архідиякон дубенський Гедеон, Білгородський митрополит Лука – загалом близько десяти духівників.

Не випадково цей з'їзд вважають етапним у розвитку зв'язків православних і кальвіністів в усіх напрямках⁷⁹⁶. Цікаво, що саме в архіві уніатських митрополитів, проти яких значною мірою й був спрямований цей союз, збереглися текст віленського “договору” 1599 р. та перелік осіб, присутніх на з'їзді (як кальвіністів, так і православних)⁷⁹⁷. На цьому з'їзді знову зайшла мова про релігійну унію православних і протестантів та було вироблено навіть певні умови такої унії. У “договорі” детально обговорювалися доктринальні відмінності між протестантами і православними, причому виключно з точки зору протестантів (автором даного богословського тексту вважається Теофіл Турновський). Богословію був присвячений перший, найбільший, розділ проекту, в другому йшлося про конкретику організацій та проведення зустрічей, а в третьому – про реалізацію спільних з'їздів. Передбачалася таємна зустріч православних духівників із протестантськими. Острозький сподівався на активну роль у цьому смоленського воеводи кальвініста Яна Абрамовича, якого навіть

⁷⁹⁴ Kempa T. Wobec Kontrreformacji. S. 147–148.

⁷⁹⁵ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. № XI. С. 40.

⁷⁹⁶ Jarminski L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI w. Warszawa, 1992.

⁷⁹⁷ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 69–70.

задобрював цінними подарунками (гарними кіньми та збуєю). Острозькому йшлося головним чином про вироблення стратегії спільного відстоювання на державному рівні релігійних свобод та про денонсацію уніатського єпископату. Конкретно ж мова йшла про те, щоби по всій Європі розголосити кривди, яких зазнають некатоліки в Речі Посполитій: задля цього планувалося скласти документ кількома мовами, надрукувати його і поширити у різних країнах.

Що ж до проблем спільності віровизнань, то передбачалися дискусії навколо канону Біблії (які книги обидві сторони визнають канонічними), затим розгляд обрядів (причастя під обома видами, шлюбність духовенства, культ ікон і святих). Турновський склав 11 “пунктів до поєднання”, тобто питання, які варто було обговорити, їх відредагував сам Острозький, перш ніж передати своїм православним духівникам. 24 травня відбулася теологічна дискусія за модерування Острозького. І хоча князь указував на потребу єднання християн, теологи обох таборів обмінювалися доволі ущипливими фразами, а Лука твердо наголосив, що не православні мають прийняти протестантські догми, але протестанти повинні пристати до Православ'я. Після довгих і запальних суперечок удалося визначити 18 пунктів віри, з якими обидві сторони погоджувалися (сформульовані Турновським). Ці пункти доволі важливі: вони показують межі, яких могли досягнути православні та протестанти задля консенсусу. Насамперед стверджувалася святість Святого Письма, книг пророків та апостолів. Затим констатувався Троїчний догмат: Бог єдиний у єстві та Троїчний у лицах рівнопоклоняємих (як то визнав Нікейський собор). Христологічна проблематика розписана особливо: предвічність Сина Божого, рожденного Дівою Марією для ізбавління людства, страждання Христа за гріхи людства (але Бог не є причиною чи призвідцею гріха). Обома сторонами визнавався Апостольський Символ Віри. Дійшли згоди в тому, що всі люди народжуються в первородному гріху, а спокута і покаяння дають можливість із Божої ласки очиститися від гріхів. Загально постулювалося, що християни повинні виконувати заповіді Божі. Христос визнавався єдиним главою Церкви видимої та невидимої. Було погоджено, що святі таїнства та проповідь у Церкві можуть здійснювати духовні та вчителі, яким Господь не заборонив одруження. Стверджувалося, що малюків також можна приносити до Святого Хреста. Причастя для всіх здійснюється під обома видами. Було визнано, що чистилище, в якому душі по смерті відбувають очищення, ніде в Святому Письмі не згадується. Нарешті, постулювалося, що Христос по Воскресінні возсідає на престолі поруч із Богом Отцем до Страшного Суду⁷⁹⁸.

Вважається, що автором цих пунктів був Турновський і що православні формально ствердили їх, оскільки задля фактичного узгодження вони мали б апробувати ці пункти перед Патріархами. Тож Острозький запропонував відправити відповідні документи до Константинопольського та Александрійського Патріархів від імені Віленського протестантського з'їзду. Власне, на цьому й завершилися теологічні дебати. Не беремося оцінювати їхній зміст та глибину, оскільки присутньою є лише позиція Патріархів та визнання її Острозьким (утім, належний історико-теологічний аналіз 18-ти пунктів ще чекає на свого дослідника⁷⁹⁹).

⁷⁹⁸ *Кетра Т.* Wobec Kontrreformacji. S. 160–161.

⁷⁹⁹ У цьому сенсі ми не можемо погодитися з думкою М. Довбищенка, ніби цей проект вказує на “слабке релігійне виховання ревнителя православ'я ... нерозуміння глибинної сутності православного віровчення, ... очевидну авантюру та еклезіологічний абсурд ... щодо можливості

28 травня делегати приступили до прагматичних проблем, які заторкували становище “іновірів” (некатоликів) у державі. Тобто йшлося про політичну конфедерацію та спільність дій на всіх урядових рівнях щодо захисту своїх інтересів та самих віровизнань. Окрім того, було досягнуто домовленості про взаємну участь у віровизнавчих синодах. Ці зобов’язання взяли на себе фактично всі присутні на з’їзді – 126 осіб, з яких були лише 19 православних і серед них троє сенаторів – Костянтин та Олександр Острозькі, Григорій Сангушко-Кошерський (каштелян брацлавський). Акт конфедерації був підписаний 2 червня 1599 р. 65-ма особами (поставлено 54 печатки). Однак його не підписали два головні очільники – Острозький та Радзивіл. Томаш Кемпа додає до “непідписантів” ще й клієнтів Острозького Мартіна Броневського та Кшиштофа Павловського. Не було й підпису Олександра Острозького. Причина цього однозначно не вирішена: або Острозький зі своїми людьми поспішав виїхати з Вільна й не залишився на час підписання документа (що було б надто дивно: невже все його коло поспішало водночас?), або документ підписувався пізніше серед клієнтів та приятелів Радзивіла (його текст відомий саме з Радзивілівського архіву), тому й підписи інших учасників зібрані не були. Підпис Острозького під політичною частиною рішень з’їзду не міг залежати від негативних оцінок православними духовними з його делегації богословської частини умов. Більше того, Острозький особисто 2 червня в палаці Радзивілів був учасником диспуту єзуїта Мартіна Шміглевського із протестантськими теологами Миколаєвським, Янаціушем та Граціаном. Л. Ярмінський припускає, що Радзивіл не поставив підпису з огляду на певні інтереси, які потребували демонстрації лояльності до короля: Перун добивався сенаторської гідності та польного гетьманства для сина Януша, а також одруження його з Софією Олельковичівною кн. Слуцькою, за котрою стояв великий спадок: вирішення всіх цих питань було в руках Жигимонта III. Острозький же мав підтримувати домагання зятя для свого улюбленого онука. Попри це обидва князі однозначно були згодні з постановами з’їзду⁸⁰⁰.

Зі сказаного видно, що стосовно відсутності підпису київського воєводи під документом політичної конфедерації дослідники досі нічого певного сказати не змоглися. Однак Т. Кемпа слушно загострив проблему: чи означало це, що Острозький не погоджувався з його пунктами? ні, не означало, а відтак його формальний підпис не такий уже й важливий щодо самої суті справи⁸⁰¹. Зазначимо від себе, що всі тлумачення навколо підпису базуються лише на текстах з архіву Радзивілів, походження, мета складання та підписування якого не з’ясовані. Отже, як на нас, дослідницька проблема криється саме у джерелі як такому.

Показовим є й те, що фактично лише політичні постанови з’їзду надалі втілювалися в життя через співпрацю протестантів і православних на сеймиках і сеймах. Щодо теологічних пунктів зближення, то православні духовні після 1599 р. про них

церковної унії з протестантами” (Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 100). Все було набагато складніше – й водночас простіше, зокрема стосовно догматичної “нерозвиненості” Острозького говорити не доводиться у світлі вищенаведених численних фактів.

⁸⁰⁰ Jarminski L. Bez uzycia siły. S. 240–241. У подальшому Радзивіл опікувався православними церквами Слуцчини (див.: Degiel R. Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. Warszawa, 2000).

⁸⁰¹ Kempa T. Wobec Kontrreformacji. S. 162–163.

і не згадували, а протестантські міністри 6 червня 1599 р. все ж листовно звернулися до Патріарха Мелетія Пігаса. Турновський навіть написав Мелетію особисто. Втім, припускають, що Пігасу написав також Мартін Броневський, котрий мав би узгодити свій текст із Острозьким. Збереглася відповідь Мелетія Броневському в дуже прихильному тоні, при цьому Патріарх обтічно писав, що в майбутньому Сам Отець Небесний покладе край розбіжностям серед християн і об'єднає їх у єдину Церкву. Турновський також отримав лаконічну відповідь Патріарха: у вченні Православної Церкви, мовляв, немає нічого, що мали б поправляти протестанти. Цей лист повинен був передати протестантським теологам Кирил Лукарис, однак він не виконав місії. Сам Лукарис у листі від 24 січня 1601 р. при виїзді з Речі Посполитої писав, що зумисне не віддав листа, оскільки переконався, що його оприлюднення матиме негативні наслідки для союзу різновірців із православними. Лукарис замешкав в Острозі, й саме князь Василь-Костянтин захищав його від короля, котрий наказав негайно вислати грека за межі держави. Отже, рішення Кирила щодо приховування Патріаршого листа не було спонтанним, але, ймовірно, узгодженим з Острозьким. Окрім того, Лукарис зустрічався із Кшиштофом Радзивілом, з яким також обговорював ситуацію⁸⁰². Так чи інакше, після цих листів Пігаса проблему релігійної унії православних із протестантами Острозький більше не порушував, обговорювалася лише політична співпраця.

Ця остання особливо проявилася на сеймі 1600 р., коли вже вкотре постало питання про киево-печерську архимандрію. Православні делегати покликали Потія і Терлецького до суду. Вимоги православних підтримали протестанти. Щоправда, віддані Острозькому депутати від Волині – його клієнти Дем'ян Гулевич та його брат Олександр – були вбиті ще по дорозі на сейм Марціаном Семашком⁸⁰³. Результати цього сейму виявилися далеко не такими, як цього очікували православні й протестанти: єпископи не були покликані до суду й вимоги православних не були задоволені.

Перед сеймом 1601 р. Острозький нагадував Радзивілу про потребу взаємодопомоги у боротьбі проти “слуг антихристових”. Сам київський воєвода захворів і не зміг приїхати на сейм, його “рупором” слугував єдиний православний сенатор – син Олександр⁸⁰⁴. Відсутність Василя-Костянтина на сеймі завважив Іпатій Потій, котрий прозвав князя “патріархом волинським”, оскільки Острозький підтримував Віленське братство у протидії уніатському митрополиту (лист Потія до Радзивіла “Сирітки” від 1 червня 1601 р.)⁸⁰⁵. Проте саме в цей час дослідники констатують певну кризу у стосунках Острозького з Радзивілом. Свідчення того – інформація улюбленого онука Василя-Костянтина – Януша Радзивіла (сина Кшиштофа Перуна), котрий повернувся з подорожі Європою і описує свою зустріч із дідом у листі до батька: Острозький просив зятя не відступати від співпраці й обіцяв сам бути завжди у “зв'язці” з Перуном попри ласку чи неласку короля; до того ж він кількаразово просив онука запрягти батька, що коли хтось від когось відступиться, то від нього Бог

⁸⁰² Ibid. S. 165–167.

⁸⁰³ Див.: *Kamiński A. Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia historica. 1989. T. 3. S. 195–201.*

⁸⁰⁴ *Kempa T. Wobiec Kontreformacji. S. 186–187.*

⁸⁰⁵ Ibid. S. 190.

відступиться. Януш зауважував: “Знаю, що про релігію більш за все йдеться”. Острозький також просив онука влаштувати його зустріч із зятем для перемовин, оскільки довіряти думки паперу небезпечно (ця обмовка для нас важлива, оскільки сигналізує джерелознавчу проблему інформативності листів Острозького та можливих меж їх використання, особливо щодо тих речей, про які вони мовчать)⁸⁰⁶. Прохолодність стосунків Острозького та Радзивіла Перуна проступає, зокрема, в листі від липня 1602 р., де тесть скаржиться на зятя, який його, хворого, не провідує. Припускають, що це охолодження мало майновий підтекст, який був вичерпаний вже напередодні сейму 1603 р.⁸⁰⁷.

Даний сейм, котрий розпочався 22 січня у Кракові, мав сильну королівську опозицію, яка вимагала підтвердження прав іновірців, звільнення їх від десятини та накладання однакових податків на військові потреби як на світських, так і на духовних землевласників. Протестанти підтримали православних у їхніх вимогах: звільнення від баніції жидичинського архімандрита Гедеона Балабана, визнання печерським архімандритом Єлисея Плетенецького, відібрання Володимиро-Берестейської єпископії в уніатського митрополита Іпатія Потія. Частина католиків також підтримала “різновірців”, і зав’язалася не просто дискусія, а навіть гостра лайка із взаємними образами. Канцлер Ян Замойський теж виступив за іновірців, а Олександр і Януш Острозькі дискутували між собою щодо унії. Стосовно печерської архімандрії найбільше зусиль доклав Олександр Острозький. Протестанти запідозрили, що той домовився з королем за їхніми спинами, й звинуватили його у порушенні православно-протестантської угоди (насправді ця таємна домовленість була лише чутокю, котру могли пустити католики задля розбрату православних та протестантів на сеймі). Реально ж православні домоглися зняття баніції з Гедеона Балабана та призначення нових виборів печерського архімандрита. Складання та підписання декларації на користь унії 57-ма учасниками сейму на чолі з Федором Скуминим-Тишкевичем було малорезультативним⁸⁰⁸. Водночас протестанти і православні знову склали та підписали декларацію про співпрацю в політичному полі (текст не зберігся, він від початку мав утримуватися в таємниці, але цей факт засвідчений в листах родини Радзивілів)⁸⁰⁹.

1603 рік попри все став “роком катастрофи” для православних і протестантів, а також для їхнього союзу на персональному рівні. Протестанти втратили свого головного патрона – Кшиштофа Радзивіла Перуна (помер 19 листопада), а православні – головну надію й продовжувача батькової справи Олександра Острозького (помер за нез’ясованих обставин 12 грудня). Ці дві смерті активізували табір противників – короля Жигимонта III з католицькими прелатами й єзуїтами та уніатів. Петро Аркудій висловлював також загальне очікування означених сил на смерть “третього

⁸⁰⁶ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 593.

⁸⁰⁷ Кетра Т. Wobiec Kontreformacji. S. 192.

⁸⁰⁸ Питання про підписантів на користь Унійної Церкви є дискусійним. М. Довбищенко всіх підписантів оголошує симпатиками унії. С. Горін не погоджується з таким трактуванням й уважає Якуба Лисаковського, кн. Григорія Четвертинського та кн. Андрія Козеку православними. На думку дослідника, їхні підписи під проунійною протестацією були “передусім політичною акцією” (Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя). К., 2009. С. 66–67).

⁸⁰⁹ Кетра Т. Wobiec Kontreformacji. S. 196–204.

тирана” – самого Василя-Костянтина. Проте сталося інакше. Старий Острозький “відмолодився як орел” (за словами Іпатія Потія) й відновив свою активність на релігійному полі, а доволі впливовим главою протестантів став воєвода берестейський Анджей Лещинський. На допомогу батькові прийшов і старший син-католик Януш, котрий доклав усіх зусиль у справі печерської архимандрії. Окрім того, у шляхетському середовищі наростали антикоролівські настрої, що сприяло “іновірцям”, яких почала підтримувати частина католицької шляхти. З іншого боку, поглиблювалося протистояння королівської та канцлерської (Яна Замойського) “партій” у сеймі та у великій політиці загалом.

Усе це яскраво проявилось на сеймі 1605 р. (відкрився 20 січня), де було запропоновано проект конституції “про релігію грецьку”⁸¹⁰. За цих обставин союзи православних, протестантів і частини католиків (на чолі із Замойським) мали ситуативний характер, але при цьому привели до вагомих для православних та їхнього глави Острозького результатів. На численних місцевих сеймиках тимчасові союзники провели взаємовигідні постанови, котрих мали добиватися послі на сейм (тут діяли клієнти Острозьких, Радзивілів, Замойського та ін.). Завдяки могутній підтримці протестантів і католиків “конклаву” Острозьких урешті вдалося домогтися затвердження печерським архимандритом Єлисея Плетенецького. Опозиція представила свій проект сеймової конституції в обороні прав некатоликів та їхніх релігій (надання церковних місць та володінь лише людям “істинної грецької віри”, денонсація всіх судових рішень проти іновірців та присудів про вигнання православних духовних, заборона примусу духовних осіб до зміни юрисдикції). Пристрасті на сеймі переходили через край, взаємним образам і погрозам не було кінця, назрівав рокош. Сейм урешті був зірваний, і проект конституції навіть не розглядався.

Тим часом Острозький намагався “відбити” від Потія Віленське православне братство та його справу – побудову кам’яної церкви Св. Духа, на яку князь записав кількарічні прибутки зі свого маєтку Словенсько. На допомогу братству князь покликав онука – Януша Радзивіла (лист від 28 липня 1605 р.⁸¹¹). В середині 1605 р. студенти єзуїтської Віленської академії вчинили погром церков Св. Духа та Св. Троїці. Острозький не міг нічого вдіяти у Вільні сам, тож усі надії покладав на молодого кальвініста Радзивіла⁸¹².

6 березня 1606 р. розпочався черговий сейм у Варшаві. Він відбувався в умовах великого протистояння королівської та опозиційної партій. Острозький – єдиний православний сенатор – на сейм не прибув через хворобу. Православна група була представлена слабко, але помітно виділялися протестанти, котрі активно атакували короля та його прибічників, хоча глава кальвіністів Анджей Лещинський також не прибув через хворобу (помер у липні 1606 р.). Ситуація ускладнювалася також через те, що до Варшави доїхала ледве третина сенаторів. На сеймі серед різних дражливих питань були й “порушення вольностей народу релігії грецької” та вимога ліквідації унії взагалі. Ці пункти були включені до тексту вимог королю з наполягання Януша Радзивіла, Мартіна Броневського та Петра Горайського. Проте з усього було видно,

⁸¹⁰ Див.: *Strzelecki A. Sejm z r. 1605. Kraków, 1921. S. 50–70; Sobieski W. Trybun ludu szlacheckiego. Pamiętny sejm. Londyn, 1963.*

⁸¹¹ *Жукович П. Сеймовая борьба... С. 467–468.*

⁸¹² *Кемпа Т. Wobec Kontrreformacji. S. 210–212.*

що справа йде до рокошу. 9 квітня зібрався перший з'їзд опозиції, в якому брав участь Януш Острозький. На сеймі ж православні спільно з протестантами знову зажадали позбавлення єпископської гідності всіх владик-уніатів.

Тут немає сенсу розглядати перебіг сейму та рокошу, оскільки Острозький вже не брав у цьому участі, а Януш хоч і озирався на батька, все ж мав на меті власні проекти. Зазначимо лише, що і на сеймі, і в таборі рокошан спільно діяли не лише православні з протестантами, до них пристала й частина католиків, тож їхні вимоги не лише не обмежувалися, але й не базувалися (як на першоважливих) на питаннях свободи віровизнання і, відповідно, виступах проти унії: йшлося про більш загальні та нагальні справи життя держави й шляхетського стану. Сейм був зірваний, тому не прийняв жодного рішення, в тому числі щодо ліквідації унії. Щоправда, клієнти Острозького брали дієву участь в рокоші (наприклад, Гавриїл Гойський, котрий прибув до рокошан під Сандомир, можливо, з поради патрона). Острозький не пропустив можливості спонукати рокошан до захисту релігійних свобод (зокрема православних) і критики уніатів. Князь вислав задля цього до Сандомира печерського архімандрита Єлисея Плетенецького. Острозький писав онукові Янушу, що його представником є Плетенецький, доручаючи його опіці Радзивіла⁸¹³. У проекті конституції рокошан був пункт щодо припинення переслідувань “грецької релігії” та ліквідації унії⁸¹⁴.

Проте чи не найбільшу службу на користь православних чинив в обох таборах (рокошовому та роялістському) Януш Острозький, котрий обрав найбільш вигідну роль посередника між ворогуючими сторонами. Зокрема, саме йому приписують проправославні поступки Жигимонта III у Віслицьких артикулах 6 вересня 1606 р. В.-К. Острозький писав синові 14 вересня з Крупи: “Одна за одною зростає моя вітха й радість з учинків Вашої милості як в усіх загалом, так і в нинішніх справах Речі Посполитої... Це звеселяє старість мою і поправляє неспособність мою... оскільки на перший кін виходить *повнота прав народу і повнота прав релігії старожитньої того народу, з котрого славу і пам'ять предків черпаємо*”. Старий князь просив сина “і зобов'язував батьківською своєю любов'ю” і надалі клопотати перед королем за права православних⁸¹⁵. Як бачимо, Василь-Костянтин апелював до традиції Дому та руського походження Януша. Нагадування цього синові-католику було спробою старого князя, наскільки це можливо, забезпечити наступництво родової традиції як домінанти в політичних стратегіях щодо оборони сталості й незмінності самої традиції хоча б на обширах Дому. Тепер для старого князя та й усього православного соціуму оборона віри і своєї Церкви була не лише питанням самоідентичності, а й найпершим обов'язком, особливо якщо зважити, що Острозький стояв на порозі Вічності й готувався звітувати перед Господом.

⁸¹³ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. № 11. С. 40 (реальна дата листа – 4 серпня 1606 р., у публікації помилкова – 1595 р.). Див.: *Sokolowski W. Radziwiłowie wobec rokoszu sandomierskiego (1606–1608) // Miscellanea Historico-Archivistica. Warszawa; Łódź, 1989. Т. 3. S. 67–83.*

⁸¹⁴ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 2. С. 69–72; звіти нунція Франческо Сімонетті щодо релігійного питання в середовищі рокошан див.: *Acta Nuntiaturae Poloniae. Romae, 1990. Vol. 18. Cz. 1.*

⁸¹⁵ *Dziennik Warszawski. R. 1852. № 97.*

Під впливом усіх викладених обставин Жигимонт III змушений був піти на поступки православним, пообіцявши, що надання церковних посад та маєтностей він здійснюватиме лише згідно зі старовинними привілеями “людям шляхетним народу руського і релігії грецької”, що не чинитиме нікому утисків щодо його прав та сумління, а також свободи відправлення богослужінь, забезпечить вільний доступ православних до міських урядів та цехів. Король також скасовував усі судові процеси, вироки баніцій проти православного духовенства та ін. Поряд із цим владар не був схильний ліквідувати унійну Церкву та позбавляти сану унійних владик (ішлося про залишення їм кафедр до смерті)⁸¹⁶.

Врешті на сеймі 1607 р. була прийнята конституція “про релігію грецьку”, в котрій фактично визнавався правовий статус Православної Церкви⁸¹⁷. Це мало би посіяти певну недовіру між православними та протестантами. Однак прибічники Острозького далекоглядно брали участь як у королівському сеймі, так і в таборі рокошан, імовірно, поділивши між собою “ролі”. Окрім того, Острозький підтримував тісні зв’язки з Янушем Радзивілом, котрий виконував важливу роль лідера опозиціонерів.

Протестанти високо цінували союз із Острозьким. Показово, що православному князю протестантські автори навіть присвячували свої твори: як-от аріанин Еразм Отвиновський (“Короткий Катехізіс”, 1599), кальвініст Клеменс Полус (“Історія польської конфедерації”, 1596) та ін.

У політиці Острозький до кінця життя спирався на кальвіністів, очолюваних кланом Радзивілів, котрі мали місце в сенаті й значний вплив на політичному форумі. Ця тенденція особливо посилилася після Берестейської унії, коли Острозький активно шукав підтримки в антиунійних акціях на сеймах литовської партії протестантів. Т. Кемпа справедливо підкреслює, що орієнтація князя на кальвіністів “вбивала двох зайців”: по-перше, вони були найвпливовішими союзниками на сеймах; по-друге, вони були менш небезпечні з точки зору місіонерства на Русі, ніж єзуїти (останні на вернувшись на католицизм навіть князів Слуцьких⁸¹⁸), з якими кальвіністи також вели жорстоку війну; по-третє, кальвіністи підтримували антиунійні акції православних⁸¹⁹. Разом із тим Острозький чи не єдиний із православних можновладців, нехай без успіху й доволі короткочасно, розвивав ідею союзу також щодо релігійних постулатів. Томаш Кемпа інтерпретує це як прояв “відкритості до інших релігійних поглядів”. Навіть на тлі загальної релігійної віротерпимості в Речі Посполитій позиція Острозького була винятковою – в його володіннях мешкали й відбували свої треби представники практично всіх віросповідань, наявних у державі. Незвичною для православних була, зокрема, толеранція Острозького щодо аріан; це пов’язують із впливом його зятя – найбільшого протектора аріан Яна Кішки⁸²⁰. Більше того, протягом усього періоду протистояння князя римо-католикам у зв’язку з Берестейською унією в Острозі продовжував функціонувати костел, про що князь дбав особисто. Ми вже вказували,

⁸¹⁶ Volumina legum. Vol. 2. P. 438–439; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 508–513.

⁸¹⁷ АЗР. Т. 4. № 171. С. 258–259.

⁸¹⁸ У 1579 р. про це повідомляють у Рим Петро Скарга (МУН. Т. IX–X. № 10. Р. 65–66).

⁸¹⁹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 116.

⁸²⁰ Див.: Asadauskienė N. Kišku giminė. Vilnius, 2003; Tazbir J. Jan Kiszka – ariański magnat // Tegoż. Świat panów Pasków: Eseje i studia. Łódź, 1986. S. 355–363.

що всі ці прояви толерантності були пов'язані не стільки з віротерпимістю та “відкритістю” Острозького до різних релігійних учень, скільки з його патрональними обов'язками щодо своїх підданих різних конфесій.

Позиція князя була вельми цікавою також з іншого погляду: він боронив усіх, хто піддавався переслідуванню за віру. Наприклад, у 1592 р. Острозький виступив на сеймі з вимогою покарати учасників нападу на кальвіністський збір у Вільні. Томаш Кемпа підкреслює, що саме ця “виняткова толерантність у справах віровизнання” спричинилася до того, що частина істориків оцінила позицію Острозького як релігійний індіферентизм. Така оцінка була викликана не вповні зрозумілою зміною позиції князя: його перемовини щодо унії спочатку з католиками, затим із протестантами, потім знову з католиками, а також заохочування православних єпископів до перенесення на православні структури певного досвіду протестантів, взорування на протестантські та католицькі освітні структури і системи. На думку Т. Кемпи, видима хаотичність рухів Острозького і його “конфесійна нерозбірливість” були спричинені загальною кризою Православної Церкви, і це є ключем до розуміння “гарячкових релігійних пошуків київського воєводи”, головною метою яких було оздоровлення Православ'я в Речі Посполитій. Сам же Острозький мав глибоку прив'язаність до православної віри й традиції, в якій був вихований. При цьому, як і вся магнатерія, він не був позбавлений певних вад характеру: недовіра до інших, схильність до зденерованості тощо, але саме це, мовляв, підігрівало його активність у боротьбі проти унії та її творців, котрі діяли таємно від усіх і від самого князя⁸²¹. Така інтерпретація позиції та поведінки Острозького надто спрощена, про що свідчить увесь викладений вище матеріал щодо особистої релігійності князя та його публічної діяльності в церковно-релігійній сфері.

Стосунки Острозького з протестантами регулювалися також родинними зв'язками. Зокрема, дві доньки князя (Катерина, а по її смерті – Єлизавета) були дружинами віленського воєводи Криштофа Радзивіла Перуна – глави кальвіністів ВКЛ. Переважна частина листування старого князя із зятем присвячена співпраці православних і протестантів на політичному полі щодо захисту своїх привілеїв та свободи віровизнань. Цей фактор особистих контактів відігравав дуже велику роль у релігійній політиці київського воєводи. Януш Радзивіл – улюблений онук Острозького, син доньки Катерини, першої дружини Радзивіла – також був протестантом⁸²². І от саме в листах до нього можна побачити не політичний, а чисто релігійний ракурс ставлення православного діяча до іншої віри. Зокрема, в листі від 14 квітня 1585 р. київський воєвода писав “наймилішому пану онуку” (йому було тоді менше шести років), відповідаючи, вочевидь, на повідомлення останнього про молитовну практику батька і свою, що коли віленський воєвода (зять князя) їздить до збору “правдивих сповідників Христових” і приймає причастя під двома видами, “як і ми, східні, живимо”, то добре робить, і онук теж може туди їздити “хоч на вороному чи на сірому” (їдеться про подарованих дідом онукові коней), але якщо до нових єзуїтів, то підлягають осуду за це й батько, і син Радзивілі⁸²³. Саме з Радзивілом Перуном Острозький ще

⁸²¹ *Kempa T.* Wobec Kontrreformacji. S. 526–528.

⁸²² *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Warszawa, 2000.

⁸²³ *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. № VI. С. 27.

напередодні унії розпочав переговори про постійний союз православних та протестантів. У листі від 2 липня 1595 р. він писав, що таємне укладення унії та успіх цієї справи можуть сприяти тому, що й протестантів примусять до чогось подібного, тож закликав Радзивіла спільно чинити опір такому прецеденту⁸²⁴. Зауважимо: цей союз був запропонований після складного судового процесу між Острозьким та Радзивілом щодо маєтків доньки Єлизавети, в якому (парадоксально!) примирювальною стороною виступав Іпатій Потій, котрий став головним ворогом князя через унійний процес. Натомість від іншого Кшиштофа Радзивіла – “Сирітки” – намагалися приховати переговори щодо союзу православних і протестантів, оскільки цей ревний католик намагався перешкодити такому поєднанню⁸²⁵. Надалі, у 1595–1600 рр., Острозький продовжував обговорювати ідею релігійної унії православних і протестантів із Радзивілом Перуном, хоча й не мав підтримки єдиновірців, духовенства і Патріархату в цій справі, та й Радзивіл не був налаштований надто ентузіастично (підтримали ідею князя лише брати чеські з Симеоном Турновським, Анджеєм Лещинським і Мартіном Броневським на чолі⁸²⁶). У 1603 р. Острозький уклав із Перуном гіпотетичний договірний пакт про взаємодію (його текст відсутній, але про це відомо з листування). Все це – добрий матеріал для дослідження ролі суб’єктивного фактора у релігійному житті Речі Посполитої та в історії Православ'я і протестантизму загалом.

Стосунки Острозького з Кшиштофом та Янушем Радзивілами майже увесь час були добрими, за винятком кількох маєткових справ, ініціатором котрих був не стільки зять, скільки донька князя Єлизавета. Не випадково у приватних суперечках доньки і зятя щодо спільних маєткових прав у другій половині 90-х років Острозький, хоч як це дивно, узяв бік зятя, а не доньки. Тож Радзивіл у привілеї на магдебургію м. Біржі дозволив засідати в міській раді протестантам і православним, але не католикам. Після одруження (ледь не через війну з Ходкевичами) Януша Радзивіла із Софією Омельковичівною кн. Слуцькою союз православних і протестантів отримав новий імпульс⁸²⁷. А у зв’язку зі смертю очільників протестантизму від 1606 р. Януш Радзивіл став головною надією Острозького на продовження союзу протестантів із православними. Саме до нього як зверхника опозиціонерів та рокошан звертався у 1606 р. Василь-Костянтин за підтримкою православних.

Особисті контакти підтримував Острозький і з іншим патроном протестантів – воєводою смоленським Яном Абрамовичем (пом. 1602 р.)⁸²⁸. Саме він заохочував князя відрядити православне представництво на синод у Торуні 1595 р. Абрамович був одружений із православною Доротою Воловичівною, що також не могло не впливати на його позитивну настанову до православних. Дорота ж була у спілці з Острозьким щодо відбудови церкви Св. Духа у Вільні та опікункою Віленського братства. Дуже цінував Острозький також воєводу брестсько-куявського Анджея Лещинського

⁸²⁴ *Kempa T.* Wobec Kontrreformacji. S. 72–73.

⁸²⁵ *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 137–138.

⁸²⁶ *Dworczakowa J.* Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1997.

⁸²⁷ *Degiel R.* Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. Warszawa, 2000.

⁸²⁸ *Ciechanowiecki A., Rachuba A.* Rys genealogiczny rodziny Abramowiczów na Wornianach // *Przegląd Wschodni.* 1992/1993. T. 2. Z. 3(7). S. 595–609.

(пом. 1606 р.), який виступав за політичний союз протестантів із православними. Будучи духовно-інтелектуально близьким до Симеона Турновського, Лещинський підтримав і проєкт релігійної унії двох віровизнань⁸²⁹.

Як бачимо, ставлення В.-К. Острозького до двох провідних релігійних течій Речі Посполитої – католицизму та протестантизму – було далеко не однозначним. З обома він перебував у перманентному діалозі та договірному процесі. І якщо постриден-тський католицизм не надавався до старої форми толеранції, що змінило стосунки між Острозьким та Римом, то еволюція протестантських течій, особливо в межах ВКЛ і власне руських земель Корони, навпаки, дедалі більше сприяла перетворенню ситуативних союзів у постійну співпрацю аж до конкретного обговорення умов релігійно-догматичної єдності. Втім, у жодному разі не можна говорити про якусь однаманітно-стабільну ситуацію у стосунках князя із цими конфесіями. Доволі значну роль у цьому відігравав також суб'єктивний фактор – родинні зв'язки, приватні взаємини, особисті симпатії та антипатії. Багатоманіття дій, ідей, помислів та конкретних учинків князя, неоднозначність їх вияву в часовій перспективі – все це вимагає полівекторності розгляду самої проблеми його ставлення до неправославних конфесій.

Підставка для Корану. Початок XVII ст.

Однак якщо практично з усіма християнськими конфесіями та течіями Острозький мав прямі стосунки й безпосередньо з ними стикався на різних полях своєї діяльності, то його ставлення до **нехристиянських конфесій** мало одновекторний характер: толерування у своїх маєтках релігійності підданих. Ідеться переважно про мусульман та послідовників іудаїзму. Відомо, що навіть у родовому гнізді Острозі князь дозволив вибудувати синагогу (можливо, навіть не одну) та мечеть. С. Кардашевич навіть твердив, що Острозький допомагав татарам звести в Острозі мечеть⁸³⁰, хоча документальних доказів цього немає. Сказане ще раз підкреслює фундаментальну настанову князя: його віротерпимість зосереджувалася в межах володіння Дому й стосу-

валася підданих, котрі сповідували різні віровизнання. Це варто особливо підкреслити: джерела не зафіксували жодного факту намагань Острозького переводити в інше віровизнання (наприклад, Православ'є) своїх підданих – не лише шляхту, а й простих міщан чи селян. Знаменитий постулат доби середньовіччя “Чия влада, того й релігія” на території Острожчини за часів Василя-Костянтина не діяв. Єдиний виняток стосувався унії: князь не дозволив переведення православних церков та людно-ності на унію у своїх володіннях та чинив численні перешкоди діяльності уніатського єпископату на території Дому.

⁸²⁹ Про стосунки православних і протестантів детальніше див.: Stanisłai Lubienieccii historia reformationis Polonicae. Varsaviae, 1972; Andreae Wengerscii Libri quattor Slavoniae reformatae. Varsaviae, 1973.

⁸³⁰ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 37.

УНІЯ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАХОДАХ ОСТРОЗЬКОГО: PRO ET CONTRA

Ставлення Острозького до унії має кілька площин⁸³¹. По-перше, це глобальне поняття необхідності єдності Христової Церкви на землі. Цю ідею ніхто не смів заперечити, однак кожна з християнських конфесій вважала, що саме вона є спадкоємицею істинної Церкви Христової, тому інші мають просто влитися до неї; спроби консенсусу, як показав Ферраро-Флорентійський собор, також мали ухил до Рима й були нежиттєздатними. По-друге, це створення власної концепції практичного здійснення унії, яка передбачала ледь не новий Вселенський Собор і участь у цьому процесі всіх східних Патріархів, а також православних володарів та представників їхніх держав. По-третє, це ставлення князя до Берестейської церковної унії та проти дія її втіленню та існуванню Унійної Церкви в руських землях Речі Посполитої.

Вище ми вже цитували листи Острозького та його висловлювання перед нунцієм Болоньєтті щодо єдності Церкви. У цих заявах не варто шукати підтекстів, вони можуть бути присутні лише в питаннях часу й обставин проголошення цих постулатів, коли князь розраховував на якісь конкретні акції Рима щодо його меркантильних потреб та клопотань. Отже, глобальна ідея унії була цілком усвідомлена князем і постулювалася ним досить щиро. Це означає, що Острозький розмірковував над майбуттям Церкви, дебатував це питання зі своїм оточенням, і тому випрацювання ним свого плану унії не випадкове, а цілком закономірне. При цьому йшлося не про екуменізм, як іноді твердять дослідники, але про реальне об'єднання християн⁸³². Настава Острозького до подій 1594/95 рр. характеризується як “конфесіональна открытость” і деякою мірою “індиферентність” у спілкуванні в шляхетському середовищі. Приклад Острозького застосовується для доказу позитивного ставлення “верхов православного общества (шляхта, горожане, духовенство)” до ідеї унії з католиками⁸³³. Тобто у православному суспільстві Речі Посполитої не склалося “принципиальное отрицание установки по отношению к идее соединения церквей”. І шляхта, і частина духовенства “проявляли серьезную заинтересованность в достижении соглашения между церквами”⁸³⁴. З цими положеннями можна погодитися лише наполовину, оскільки релігійний індиферентизм не потребував би такої активності у спробах єднання Церков. Зокрема, для найпоказовішого історичного діяча тієї доби – князя Острозького – питання про унію не могло бути формальним, він підходив до нього з позиції фундаментального положення канонічного Символу Віри: “вірую... во єдину святую апостольську Церкву”. Однак його ідея єдності передбачала збереження традицій Східної Церкви. Тож нунцій Болоньєтті ще наприкінці 1580-х

⁸³¹ Зазначимо, що нам залишилася недоступною спеціальна фундаментальна праця на цю тему: *Mylanuk G. Constantini Senioros Ducis de Ostrog pro Unione Ecclesiastica activitas. Dissertatio historico-dogmatica suora Tabullarii Secreti Vaticana potissimum instituta. Pontificia Universitā Urbaniana. Romae, 1940.*

⁸³² *Brückner A. Spory o unię w dawnej literaturze // Kwartalnik Historyczny. 1896. S. 579–642; Дмитриєв М. В. Между Римом и Царьградом. С. 235; Stradomski J. Spory o wiarę grecką w dawnej Rzeczpospolitej. Kraków, 2003.*

⁸³³ *Дмитриєв М. В. Характер первых контактов православного и католического общества... Ч. 1. С. 78–79.*

⁸³⁴ Там же. С. 80.

років пророчо резюмував, що Острозький ніколи не погодиться прийняти латинський обряд⁸³⁵.

Насамперед розглянемо унійний проект Острозького. Він знайшов своє вираження в листі до поставленого на бажання самого князя єпископа Володимирського і Берестейського Іпатія Потія від 21 червня 1593 р.⁸³⁶. Сам лист не зберігся, але був уміщений в уніатському полемічному творі “Антириси́с”, який постав як відповідь на православну книгу “Апокриси́с” Христофора Філалета (Мартіна Броневського); притому в достеменності тексту немає сумнівів, чого не заперечував і сам Острозький. В “Антириси́с” вказувалося, що пункти стосовно унії не були внесені до листа, а написані самим князем власноруч і додані до нього. В самому ж листі князь наголошував, що він віддавна мав бажання, яке не зникає, а, навпаки, дедалі посилюється: вивести Матір-Церкву із занепаду та зміцнити, а головне – привести її до первісного стану єдності. В цей час Острозький збирався виїхати до Італії задля лікування й скористатися цим для переговорів з Понтифіком. Тим часом князь просив єпископа на черговому Помісному соборі обговорити питання унії та “очищення” Руської Церкви від негативних проявів.

Один із сучасних польських дослідників Марек Мельник особливо підкреслює визиту Острозьким термінологію: Церква Божа (тричі), Церква Христова тощо, але центральне означення Церкви – Матір, що засвідчує особливе ставлення князя до Церкви – і переважно не інституційного, а сотеріологічного плану. Князь особливо загострював проблему спасіння: упродовж усього життя людина має готувати себе своїми помислами і вчинками до дарування Господом спасіння та життя вічного; спасіння ж можливе лише в церковній огорожі, яка має бути єдиною⁸³⁷. Розуміючи “вторинність” своєї ролі у практичному вирішенні питання унії, Острозький знаходив особливої сили слова, щоб вплинути на “єпископську совість” Іпатія Потія як пастиря, відповідального за свою паству та шлях, яким він має її вести. М. Мельник визначає це як особливий “ієрархічний вимір Церкви” та незвично високе бачення відповідальності єпископа перед Церквою-Матір’ю, сином якої почуває себе й Острозький⁸³⁸. Важливим є те, що для князя Східна Церква є Свята й старожитна, і саме в ній можливе спасіння⁸³⁹. Однак князь не відмовляв у спасенній функції також іншим християнським відгалуженням – і в першу чергу Римській Церкві, оскільки з католиками православні “колись були братами”. Разом із тим явний занепад Церкви, спричи-

Іпатій Потій. Гравюра XVII ст.

⁸³⁵ *Litterae nuntiorum...* V. 1. P. 184–185, 191, 195.

⁸³⁶ АЗР. Т. 4. № 45. С. 63–66; DUB. № 8–10. P. 17–24.

⁸³⁷ *Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogińskiego // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Przemyśl, 1998. T. 4. S. 98, 111.*

⁸³⁸ *Ibid.* S. 99, 106.

⁸³⁹ *Ibid.* S. 99.

нений її роз'єднанням, може призвести до фатального кінця. Дослідники вбачають у цьому твердженні складну апокаліптичну ідею⁸⁴⁰.

Варто зачитувати проникливі слова Острозького, в яких бринить віра, котру чимало дослідників (особливо сучасних) так прагнуть у князя відібрати: “Всяк человек, во всем времени жития своего, по спасении своем, должен есть тщатися о сем, дабы мог быть размножителем и любовником хвалы Божее [...] С повинности моее христианской, от давных часов была у мене хуть такая [...] абых в таком упадку, знищенью и опущенью матки нашей Церкви Святой соборной и апостольской восточной, угляжовал и розважал и розмышлял, упатруючи и вынайдуочи такой способ и початок и приступ, через который бы Церков Христова, всих Церквей начальной, до перьшого своего пункту [...] прийти и застановитися могла [...] Люди нашео религии згоршили, и так суть в набоженствах своих оспалы, ленивы, недбалы, иж не только абы мели постерегать повинности своео хрестиянское и застановлятися за церков Божую и веру свою старожитную, але еще сами многие, насмеваючисе з нее и опускаючи, до розмаитых сект утекают [...] А не от чого иншого розмножилося межы людми такое ленивство, оспалство и отступленье от веры, яко наибольшей от того, иж устали учителя, устали проповедачи слова Божого, устали науки, устали казанья; а затым наступило знищенье и уменьшенье хвалы Божое в Церкви Его, наступил голод слуханья слова Божого, наступило за тым отступленье от веры и закону [...] Все опроверглося и упало, со всих сторон скорбь, ситование и беда и если се далее почувать не будемо, Бог весть, што с нами за конец будет! Я з стороны моео повторне и потретье прошу: Бога ради, ваша милость, так для повинности своео пастырской яко и для боязни помсты Божой, в то потрафляйте, жебысьте там што доброго справити и застановити и початок який добрый уделати могли”⁸⁴¹.

Дослідники вважають, що на початку 80-х років князь іще не мав чіткого проекту щодо унії та не планував брати безпосередню участь у її здійсненні⁸⁴². На той час загалом більше йшлося про внутрішньоцерковну реформу. Дуже добре показав цю тенденцію на прикладі аналізу проповідницьких текстів доби М. В. Дмитрієв. Він констатував, що “православная проповедь приспособлялась к новым религиозно-культурным обстоятельствам... не только активизировалась проповедническая деятельность Церкви, но и изменилось само содержание проповеди... по-новому составлялись акценты в интерпретации христианского учения и религиозно-этических норм”⁸⁴³. Аналіз бібліотеки лише Супрасльського монастиря вказує на нестандартний “идейный мир, в котором вращалась религиозная, философская и историческая мысль образованной элиты тогдашнего украинско-белорусского общества... Идеи и представления, заложенные в этой книжности, «спускались» через проповедь, полемику, богослужение и иные каналы «культурной трансмиссии» в более широкие общественные слои”⁸⁴⁴. Историк зазначив, що ледь не головним із усвідомлених шляхтою та міщанами завдань стало “развитие религиозного просвещения и пастырской работы в приходах. Целью было формирование в обществе нового религиозного сознания,

⁸⁴⁰ Ibid. S. 102.

⁸⁴¹ АЗР. Т. 4. № 45. С. 63–66; DUB. № 8–10. Р. 17–24.

⁸⁴² Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne... S. 104–105, 107, 122.

⁸⁴³ Дмитрієв М. В. Изменения в идейной и культурной жизни Речи Посполитой... С. 55.

⁸⁴⁴ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 49.

которое способно было бы творчески и ответственно, «в духе истины» сохранять и приумножать православные традиции и отстаивать их в конфронтации и диалоге с протестантами и католиками»⁸⁴⁵. Все це найкраще продемонструвала діяльність двох інтелектуально-духовних центрів на Волині: в Острозі при кн. Острозькому (від другої половини 1570-х років) та в Миляновичах при кн. Курбському (від кінця 1560-х до 1583 р., тобто до смерті князя)⁸⁴⁶.

На жаль, органічну внутрішню реформу в Київській митрополії здійснити так і не вдалося: світські діячі (у першу чергу братства) не змогли порозумітися з єпископатом. Замість очищення церковної структури і релігійної свідомості почалися внутрішній розбрат і хитання. Це створило уявлення про те, що самостійно вийти з кризи Православ'я не в змозі. А єпископат ще й потерпав від постанов Патріарха Ієремії та зазіхання на прерогативи його влади церковних братств, неухильно наближаючись до реалізації ідеї про підпорядкування Римові. М. В. Дмитрієв вважає, що конфлікт братств та єпископату за “лидерство и даже власть в церкви” став однією з головних (якщо не головною) причиною, яка підштовхнула православний єпископат до унії⁸⁴⁷. Окрім того, наприкінці XVI ст. православне духовенство постало не лише перед проблемою відновлення та зміцнення свого контролю над церковною структурою, а й перед потребою забезпечення своїх “старовинних прав”, співмірних правам річпосполитського католицького кліру. Тож перед православним духовенством постав вибір: добиватися цих прав самостійно у нерівній боротьбі або ж обіпертися на підтримку короля, католиків і Рима⁸⁴⁸. Ідея унії не лише відродилася, але й набула реальних ознак. Не оминув її й Острозький.

⁸⁴⁵ Дмитрієв М. В. Изменения в идейной и культурной жизни Речи Посполитой... С. 55.

⁸⁴⁶ Див.: Цеханович А. А. М. Курбский в западнорусском литературном процессе второй половины XVI в. // Книга и ее распространение в России в XVI–XVIII вв. Л., 1985. С. 14–24; Калугин В. В. Литературное наследие князя Андрея Курбского (спорные вопросы источников) // Palaeoslavica. 1997. Т. V. P. 83–133; Калугин В. В. Андрей Курбский и Иван Грозный. М., 1998; Auerbach I. Andrej Michajlovič Kurbskij. Leben in osteuropäischen Adelsgesellschaften des XVI Jahrhunderts. München, 1985; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.

⁸⁴⁷ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 102.

⁸⁴⁸ Там же. С. 39. Цю ідею стосовно визначальної ролі у схиланні до унії православного єпископату бажання останнього вивістити становище Православної Церкви в Речі Посполитій через урівняння її в правах з Католицькою постулює нині Леонід Тимошенко. Дослідник вказує, що сама Католицька Церква в Польщі також перебувала в кризі, тридентські постанови тут утілювалися поволі й тяжко, тож вона не могла бути привабливим зразком для проунійного єпископату, а отже, “найпривабливішим для ініціаторів унії було привілейоване становище католицької церкви в польській державі”: Тимошенко Л. Криза церковного життя Київської Православної митрополії наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 96–116 (108–109). Натомість польський дослідник Л. Цвікла зазначає, ніби Православна Церква в доберестейську добу не зазнавала особливих утисків (Cwikła L. Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1765. Lublin, 2006). А Наталя Яковенко стверджує, що до унійної ідеї підштовхували приклад потридентської оновленої Римо-Католицької Церкви, зокрема і в Польщі, відплив православної шляхти до лав протестантів та католиків і навіть проголошення Московського Патріархату (Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. С. 216). Всі означені теоретичні розмірковування у зіткненні з “прагматичним матеріалом” виглядають далеко не так однозначно, про що мова піде далі.

У 1593 р. князь виступив уже безпосереднім ініціатором і організатором власного унійного проекту. Однак при цьому він прагнув його підтримки та освячення Синодом єпископів, які й мали б фактично втілити увесь проект. Острозький розумів, що світські особи не можуть брати на себе таку високу відповідальність за Церкву, – це є прерогативою виключно єпископів (як і визначив сам Господь у Новому Завіті), а він в усьому цьому відіграватиме лише другорядну роль⁸⁴⁹.

До розглянутого “інструктивного” листа Острозький долучив свої пункти щодо унії. Тут варто зберегти їхню послідовність, що вказує на пріоритети в унійній програмі Острозького. По-перше, зазначалася потреба збереження всіх східних обрядів. По-друге, вимагався статус-кво для православних церков та їхніх надань. По-третє, православним мали бути заборонені переходи в католицизм як із власної волі, так і з примусу; змішані шлюби ж слід укладати за старою традицією (тобто за конфесією чоловіка, а дітей хрестити почергово – за батьковим та материним віровизнанням). По-четверте, гідність православного священства не має відрізнятися від католицького, зокрема щодо участі митрополита і єпископів у Раді, сенаті та сеймах. По-п’яте, задля надання законності унії потрібно отримати згоду Східних Патріархів: “жебы се до згоды склонили жебысьмы единым сердцем и едиными усты пана Бога хвалили”. По-шосте, таку згоду мали б дати також московський цар і волоський господар, задля чого за погодженням із митрополитом та Синодом єпископів, а також із дозволу королівської влади (це варто підкреслити) відрядити до Москви єпископа Іпатія Потія, а до Молдови – Гедеона Балабана. Особливу увагу Острозький акцентував на посольстві до Московського царства, де Потій мав оповісти про плачевне становище Київської митрополії, переслідування і ураження православних, образу руських обрядів, канонів і церемоній. Потій мав закликати царя та Патріарха підтримати ідею єдності, аби Церква Христова роздерта не була та її галузки не ворогували. (Дослідники підкреслюють, що Острозький не мав уявлення, яким чином вести переговори з підсултанським Вселенським Патріархатом⁸⁵⁰). По-сьоме, князь указував на необхідність “поправы некоторых речей в церквах наших, а злща около вымыслов людских”. Нарешті, по-восьме, підкреслювалася нагальна необхідність “закладання школ и наук вольных, а злща для цвиченья духовным пыльно потреба, жебыхмо мели учоные презвитеры и казнодеи добрые, бо за тым, иж наук нет, великое грубиянство в наших духовных умножилось”⁸⁵¹.

Таким чином, насамперед князь обстоює збереження традиції, яка для православної людності Русі проявляється в обрядах і самій літургії, що, вочевидь, виключало сприйняття *filioque* і поминання Папи на ектенії. Обрядово-догматичне, тобто власне містична Церква, для Острозького було на першому плані як основа самого Православ'я. Князь не вдавався до розгорнутих пояснень і обґрунтувань, одною місткою фразою постулювалася недоторканність суті Православ'я та його сакральних виявів. На другому місці була земна Церква та умови її існування: збереження самих церков та їхніх фундушів, забезпечення їх від духовної та матеріальної експансії більш силь-

⁸⁴⁹ Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne... S. 105.

⁸⁵⁰ Ibid. S. 109.

⁸⁵¹ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, ед. 48 – акты, л. 1–4; АЗР. СПб., 1851. Т. 4. № 45. С. 64–65; РИБ. СПб., 1878. Т. 4. Стб. 274–278; СПб., 1903. Т. XIX. С. 582–588; DUB. № 8. P. 17–20; Monumenta confraternitatis Stauropighianae Leopoliensis. Т. 1. № 287. P. 471–474.

ної Католицької Церкви. Окрім того, йшлося про збереження Тіла Православної Церкви – тобто її вірних – через заборону конверсій, а також про зрівняння прав східного священства із католицьким, особливо в царині державної діяльності єпископату. Третім були конкретні заходи щодо офіційного прийняття унії: домовленості зі Східними Патріархами та світськими володарями двох православних держав – Московського царства і Молдови. Саме ці пункти викликали скепсис і у Потія, і в Римі, а згодом – і у дослідників. Вони бачилися цілком утопічними, а отже, інтерпретувалися як явне небажання Острозьким реальної унії (хоча, з іншого боку, – постулюється більша близькість цього проекту до Флорентійської унії, ніж утіленого у Бересті 1596 р.⁸⁵²). С. Савченко навіть вважає, що саме цей лист Острозького, в якому князь пропонує Потію звертатися до царя у справах віри (а не до Патріарха), хронологічно розпочинає задокументований “погляд на Московську землю як країну, де збережено чистоту православної віри та благочестя, символом якого виступає особа христорубового московського князя – ця ідея зароджується в Україні приблизно наприкінці XVI ст. В 1593 р. в листі до Іпатія Потія князь Костянтин Острозький пропонує йому просити московського володаря...”⁸⁵³.

Першим критиком проекту виступив Потій, який не побажав їхати до Москви й навіть представляти його Київському митрополиту Михайлові Рогозі⁸⁵⁴. Зазначимо, що з точки зору власне церковного шляху розв’язання проблеми універсальної унії такі узгодження, якщо не об’єднавчий Вселенський (Восьмий) Собор, були просто необхідними. Чи свідчило це, що Острозький проектував загальну, тобто універсальну, унію, а не регіональну⁸⁵⁵? Гадаємо, що в даному документі йшлося про *реалізацію* унійного проекту саме в річпосполитській Русі, про що свідчать пункти щодо вірних і духовенства, які були би зайві у всезагальному проекті унії. Однак князь свідомо намагався забезпечити канонічність акції, її визнання усім Християнським Сходом, який, погодившись на умови реальної унії в конкретному регіоні, може приєднатися до спільноти через єдність молитви “єдиним серцем і єдиними устами”. Острозький не міг диктувати, вирішувати й навіть ставити питання про реалізацію унії в інших державах, тим більше на підтурецькій території. Чи було це нереальним? Оскільки ніде не йшлося про Рим, про підкорення

Іпатій Потій. Гравюра XVIII ст.

⁸⁵² Детальніше див.: Тимошенко Л. Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії. С. 110.

⁸⁵³ Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI – XVII століття. Дніпропетровськ, 2007. С. 69, 75.

⁸⁵⁴ РИБ. Т. XIX. С. 588–590.

⁸⁵⁵ Halecki O. Od Unii Florenckiej. T. 2. S. 74.

Папі та інші речі, які могли би “скомпрометувати” православних перед султанатом, то названі пункти не були, на наш погляд, аж такими фантастичними, як це постулюється в історіографії⁸⁵⁶. К. Левицький також вважав, що реалізація проекту Острозького не призвела б до “такої бурі спротиву, як пізніша унія берестейська”, бо передбачала насамперед вичерпне обговорення на Соборі, потім угоду з Римом, а також втягнення Москви й Молдови. Пізніші процеси показали, що саме поспіх, а також закритість процесу підготовки унії для православного загалу стали головною причиною протистояння самій ідеї унії. Окрім того, уніати так і не змогли добитися допущення єпископату в сенат, а якби унію укладали хоча б частково за проектом Острозького та за його безпосередньої участі, то за княжими та інших магнатів його кола наполяганнями даний пункт могли би “пробити”. Не настільки нереальним було й звернення до Патріархів, на що вказують побутування посланця Александрійського та Константинопольського Патріархатів Кирила Лукариса в Речі Посполитій (1599/1600 рр.) та його перемовини щодо унії; і хоч це припущення засміливе, проте слід зважати, що така справа не терпіла поспіху й вимагала серйозної підготовки⁸⁵⁷. М. В. Дмитрієв також указує, що сучасники князя не вважали універсальну унію утопічним проектом, про що свідчать нові проекти унії 20-х–40-х рр. XVII ст., послання Томмазо Кампанелли тощо⁸⁵⁸. Леонід Тимошенко навіть стверджує популярність ідеї універсальної унії, базованої на флорентійських засадах, її прагнув навіть митрополит Михайло Рогоза, ці ідеї не були чужими й самому Іпатію Потію; але відмова єпископату від них і стала головною причиною відходу Острозького від реального унійного процесу та протидії йому⁸⁵⁹.

Нарешті, останній блок унійних пунктів Острозького стосується духовного рівня Православ'я в Речі Посполитій. Мова йде про “виправлення” “некоторих речей”, пов'язаних із забобонами та людськими домислами. Оскар Халецький услід за Іпатієм Потієм⁸⁶⁰ вбачав у цьому пункті вплив протестантизму, стремління Острозького до внутрішніх реформ та нещирість ідеї князя щодо об'єднання з Римом⁸⁶¹. Такої думки про “криптокальвінізм” князя дотримуються також інші дослідники⁸⁶² або ж вказують на незрозумілість цього положення, його неконтекстуальність протестантським доктринам Лютера чи Кальвіна і невідповідність загальному змісту всього листа Острозького⁸⁶³. Отець Борис Гудзак іде далі: він убачає в словах князя “заперечення божественної природи Святих Тайн, як їх уділяли в обох Церквах – і Православній, і Католицькій, що було лейтмотивом радикальних протестантських учень... При тому що Острозький особливо наголошував на дотриманні традиції, ця його пропозиція означає, що або він не тямив, про що говорить, або ж був непослідовним чоловіком і справді прагнув внести зміни в найсвятіший, найсокровенніший вияв православ'я.

⁸⁵⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 216.

⁸⁵⁷ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. Lwów, 1933. S. 97–98.

⁸⁵⁸ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 237.

⁸⁵⁹ Тимошенко Л. Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії. С. 113.

⁸⁶⁰ Лист Іпатія Потія до К. Острозького від 25 березня 1595 р. (DUB. № 33. Р. 53–55).

⁸⁶¹ Halecki O. Od Unii Florenckiej. T. 2. S. 74. Пор.: Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 236.

⁸⁶² Likowski E. Unia Brzeska 1596 r. Warszawa, 1907. S. 102–103; Jobert A. Od Lutra do Mohyły. Warszawa, 1994. S. 334.

⁸⁶³ Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne... S. 102, 104, 118–119.

В очах єпископів людина з такими рисами не могла бути надійним речником інтересів Руської Церкви”⁸⁶⁴.

Гадаємо, що все сказане – перебільшення, особливо щодо заперечення Острозьким Святих Таїнств Церкви, та й щодо протестантизму. В цьому сенсі варто пригадати, що ще Патріарх Ієремія завважив (а точніше, йому на це вказали самі ж русини) в українських землях цілу низку відступів від чистоти Православ'я в обрядах та церковному житті загалом. Зокрема, свячення пасок і крашанок на Пасху Христову, а потім поїдання їх як святощів зовсім не відповідало практиці Грецької Церкви та оцінювалося Вселенським Патріархом як язичницький звичай і забобон. Так само оцінив Патріарх і принесення хлібів у церкви на другий день Різдва, що принижувало Богородицю, прирівнюючи її до звичайної породіллі. Не менше здивування викликало у Ієремії й святкування п'ятниці замість неділі. Тож Патріарх заборонив усю цю практику під страхом відлучення. Острозький чудово знав про існування подібних “перегинів” у бік обрядовірства, які до того ж дедалі зростали через притаманну людності схильність до речового символізму.

Втім, передбачене Острозьким “очищення” практики церковного життя стане під силу (але ж не до кінця) лише митрополитові Петру Могилі вже після смерті Острозького та вигасання його роду взагалі. Що ж до Острозького, то шляхи викорінення неканонічної релігійної практики він бачив передусім в освіченні священства, оскільки, як він зазначав, саме через відсутність у духовенства необхідних богословських знань “великое грубиянство” помножилося. Тож тлумачення цього пункту програми Острозького радше означає, що ми, тобто дослідники, до кінця “не тямимо, про що говорив” князь К. Левицький зауважив, що ще Потій “не зрозумів глибокого змісту” слів Острозького, та вказував на “цілковиту неясність цього місця з меморіалу” для дослідників⁸⁶⁵. Вочевидь, така обережність була би більш правильною, ніж звинувачення князя ледь не в еретизмі та відсутності уявлення про постулати Православ'я (трапляються твердження, ніби князь мав намір змінити “сакраменти” за протестантським зразком). Нарешті, згадаймо “плачі” щодо того самого “великого грубиянства” священнослужителів уніатського митрополита Іпатія Потія. Виправдовуючись перед Львом Сапегою, він писав у 1604 р., що йому не вдається навіть прищепити канонічний звичай брати мирод від єпископа: за всі роки митрополитства жоден (!) священник не приходив до нього за миром, помазують же олією, “а інші часом і салом та вершковим маслом”; не зміг він привчити й до канонічного правила преклоніння колін під час виносу Тіла і Крові Христових та навіть до читання проповідей у церквах (це також вважали еретичною новинкою)⁸⁶⁶.

Томаш Кемпа твердить, що увесь проект Острозького загалом був спрямований власне на реформування Православної Церкви, але князь не бачив можливості реформи власними силами, тому сподівався на допомогу Заходу через запропонований унійний проект⁸⁶⁷. Окрім того, князь пов'язував унію з утворенням ліги християн-

⁸⁶⁴ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 283–284.

⁸⁶⁵ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 98.

⁸⁶⁶ Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапєги. С. 156–159. Див. також: Кемпа Т. Niznanę listy biskupów unickich do kanclerza Lwa Sapiehy – źródła ukazujące sytuację w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVII wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2004. T. 22. S. 183–223.

⁸⁶⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 135; Кемпа Т. Unijne koncepcje Konstantego Wasyla Ostrogię // Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej. 1596–1996. Toruń, 1998. S. 33–48.

ських держав проти Туреччини⁸⁶⁸. Марек Мельник додає, що в умовах підготовки антитурецької ліги Острозький сподівався на розуміння й поступливість католицької сторони, зокрема визнання нею можливості спасіння і в лоні Православної Церкви, бо важко допустити, щоб православні билися проти турків разом із католиками, переконаними в тому, що лише католики спасуться. Водночас князь визнавав можливість спасіння і в лоні Римської Церкви, і в середовищі протестантських Церков. Не останнім у цьому плані було те, що в його родині були як католики (два сини та донька), так і протестанти (зяті)⁸⁶⁹. Б. М. Флоря та С. Г. Яковенко постулюють, що Острозький мав на меті “не допустити растворення православної западнорусской церкви в окружающем католическом мире... Она должна сохранить свою специфику и свою паству и должна быть уравнена в правах с католической церковью”⁸⁷⁰. Дуже просто про те саме писав ще наприкінці XIX ст. І. І. Малишевський: Острозький “имел свою думу об унии, но унии безобидной для Церкви”⁸⁷¹. М. В. Дмитрієв указує на відсутність у князя “духа конфессиональной исключительности” та на його “скорее экуменические, чем конфессиональные принципы”⁸⁷². Екуменізм князя підкреслює також Вацлав Гриневич, котрий вважає, що проект Острозького більше відповідав флорентійській традиції, ніж “поквапливий і конспіративний метод, прийнятий руськими єпископами, який викликав так багато спротиву; якщо б унія хоча б частково була укладена згідно з проектом Острозького, можна було б уникнути завдяки його підтримці багатьох перешкод та труднощів”. Тобто Острозький виступав за єднання Церков, а не за унію⁸⁷³. Сергій Плохій також говорить, що програма Острозького “ґрунтувалася на засадах Флорентійської унії та поділяла універсалістський підхід”, але заперечувала регіональну унію⁸⁷⁴. Леонід Тимошенко вказує на те, що у своєму прагненні зберегти православну ідентичність в унійному процесі (через збереження обряду) “батьки унії” фактично слідували за... Петром Скаргою, котрий “вперше обґрунтував ідею регіональної унії без зміни обряду, яка була покладена в основу унійних артикулів, цю ж ідею обстоював кн. Костянтин Острозький”. Разом із тим конфлікт прибічників та противників унії від початку мав “національне” забарвлення, розглядаючи шляхи кращого впорядкування “національної” Церкви⁸⁷⁵.

Попри це різноманіття інтерпретацій маємо підкреслити зі свого боку, що наведені пункти Острозького вказували, що він досить добре продумав загальний план і навіть способи його реалізації, які стосувалися лише руських земель Речі Посполи-

⁸⁶⁸ *Кетра Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 105.

⁸⁶⁹ *Мельник М.* Zagadnienia soteriologiczne... S. 120, 138.

⁸⁷⁰ *Флоря Б. Н., Яковенко С. Г.* Внутренний кризис в православном обществе... С. 147.

⁸⁷¹ *Малишевский И. И.* Участие дворян в защите православия на Волыни // Прибавления к Церковным ведомостям. СПб., 1892. № 24. С. 861–871 (868).

⁸⁷² *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 235, 236.

⁸⁷³ *Гриневич В.* Минуле залишити Богові: Унія та уніатизм в екуменічній перспективі. Львів, 1998. С. 32–33.

⁸⁷⁴ *Плохій С.* Наливайкова віра... С. 106.

⁸⁷⁵ *Тимошенко Л.* Aurea mediocritas російського унієзнавства: зміна парадигми чи реанімація старих концепцій? // Український гуманітарний огляд. К., 2005. Вип. 11. С. 117–118. Пор.: *Дмитрієв М. В.* “Ваша” і “наша” Русь: Сторонники унії перед проблемою етноконфесійного самоопределення в конці XVI – началі XVII вв. // Prosfontema: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. С. 231–244.

тої, а отже, князь мав на увазі регіональне втілення загальної унії⁸⁷⁶. Ще К. Левицький, а в наш час М. В. Дмитрієв схилилися до думки, що проект Острозького не здавався утопічним ні йому самому, ні його сучасникам. Князь усе життя залишався “сторонником широкого унионного проекту, пронизанного духом екуменизма”, і навіть його подальші виступи проти унії “не означали отверження самої унионної идеи как таковой”⁸⁷⁷. Проте коли йдеться про сучасників, то серед них слід виділити кілька сегментів. Найменше готовим був сприйняти проект “рівноправної” унії католицький сегмент сучасників князя, особливо єпископат і священство. Цікавим проявом перенесення ідеї несприйняття проекту Острозького від католицьких церковних діячів кінця XVI ст. до їхніх колег у XX ст. стало дослідження ксьондза Казимира Кулака (дисертація 1927 р., котра побачила світ лише в 1984 р.). Автор указував, що головною помилкою проекту Острозького була ідея унії “рівного з рівним”: князь не відрізняв справ земних від Божих, оскільки не розумів містичної суті примату Папи; неможливим був паралелізм унійного процесу та реформи Православної Церкви в дусі протестантизму; окрім того, князем рухав політичний та персоналістичний егоїзм (Острозький не вірив в обіцянку збереження обряду та фактичного зрівняння у правах католиків і православних, бо, знов-таки, не розрізняв справ Божих та людських і прагнув унії “з мотивів натуральних” – національного та особистого егоїзму)⁸⁷⁸.

Між тим Марек Мельник вважає, що унійна ідея Острозького з точки зору сотеріологічної випередила час і може бути актуальною навіть нині. Вона забезпечувала злуку із Християнським Заходом без втрати східно-християнської ідентичності. Однак сотеріологічний зміст ідеї був неспівмірним із практичною формою інституалізаційної єдності, котра, як на той час, так і нині залишається нерозв’язною проблемою. Втім, першоважливою як для Острозького, так і для містичної Христової Церкви загалом є саме сотеріологічна проблема – спасіння в лоні Християнства всіх і кожного⁸⁷⁹.

Як уже вказувалося, адресат князя Іпатій Потій не підтримав його унійний проект, хоча в подальшому він був використаний як основа для складання 32-х пунктів Берестейської унії. Дослідники вважають, що несприйняття ієрархами проекту Острозького було пов’язане з тим, що він не давав можливості єпископам досягти своїх цілей, зокрема “подавить враждебную им оппозицию в православном обществе, опирающуюся на авторитет восточных патриархов; епископы были заинтересованы дискредитировать их авторитет, а вовсе не в переговорах с их участием”⁸⁸⁰. Проти проекту виступили також Александрійський Патріарх Мелетій Пігас та на той час його права рука – Кирил Лукарис. Пігас небезпідставно вважався найкращим східним

⁸⁷⁶ Пор. оцінку унійного проекту Острозького інших авторів: *Likowski E. Stanowisko księcia Ostrogińskiego wobec Unii Brzeskiej // Bulletin International de l’Académie des sciences. 1896. P. 218–227; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Warszawa, 1934. S. 277–280.* Марек Мельник також вважає, що йшлося про широке, а не регіональне, поняття унії (*Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne... S. 97–142*).

⁸⁷⁷ *Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... С. 237.*

⁸⁷⁸ *Kulak K., ks. Psychologia nawrócenia z prawosławia na katolicyzm Melecjusza Smotryckiego. Białystok, 1984. S. 26–29.*

⁸⁷⁹ *Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne... S. 141–142.*

⁸⁸⁰ *Флоря Б. Н., Яковенко С. Г. Внутренний кризис в православном обществе... С. 148; Петрушко В. И. К вопросу о восприятии идеи унии западнорусскими православными епископами накануне Брестского Собора 1596 года // Вестник церковной истории. 2007. № 3. С. 169–185.*

богословом, так його характеризував сам Папа*. Відповідно його авторитет був надто великий, у тому числі в очах Острозького. Не випадково нунцій Джерманіко Маласпіна, пишучи в липні 1593 р. Жигимонту III про можливий приїзд Мелетія на Русь, просив наказати канцлерові Яну Замойському пошвидше випроводити його звідти⁸⁸¹. Пігас так і не потрапив на Русь, але його листи діяли доволі результативно. 8 березня 1594 р. Патріарх у спеціальному зверненні до Острозького, натякаючи на унійний проект, просив “не дозволяти ширити усіякі нові думки, що від так званих папістів чи від люторів поширюються у Ваших епархіях, які могли б знищити батьківську віру і традицію, від Бога дані”⁸⁸². Томаш Кемпа вважає, що хтось доніс Пігасу про унійний проект Острозького. Зі своїм листом Патріарх відрядив до князя Кирила Лукариса, й, можливо, все це вплинуло на Острозького та спричинило (як один із факторів) його подальше противлення унії⁸⁸³. З іншого боку, висловлюється думка, що якби Острозький був залучений до розробки проекту унії, він міг би їй сприяти та повести за собою ледь не всю Русь; тож ігноранція Острозького єпископами-проуніатами “була великою помилкою, що відбилася на подальшій долі унії та спричинила зростання ворожнечі до неї”⁸⁸⁴. Так чи інакше, але залишається неспростовним факт, що Острозький після 1593 р. вже не повертається до свого проекту унії, ні з ким його не обговорює і не приступає до унійних заходів єпископату після їх публічного оголошення. Проте він не відмовляється від самої ідеї унії та навіть висуває доволі несподіваний проект спілки з протестантами (1599 р.).

Нарешті, перед нами постає найскладніше й дуже болюче питання про Берестейську церковну унію та ставлення до неї Острозького. З цього приводу існує вже чимало спеціальних фахових студій⁸⁸⁵. Та й кожен апіорі знає, що це ставлення було

* Мелетій Пігас спочатку (1582–1584, 1588–1590) був протосинкелом і місцеблюстителем (епітропом) Александрійського Патріархату, Патріархом Александрійським він був у 1590–1601 рр. з осідком у Царграді, тому не дивно, що в грудні 1596 – квітні 1597 рр. він також виконував обов’язки адміністратора Константинопольського Патріархату за відсутності чинного Патріарха. Див.: *Панахиотидис И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас* // Центральный исторический архив Ленинградской области. Ф. 277, оп. 3, ед. 104.

⁸⁸¹ *Halecki O. Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej*. Т. 2. S. 76.

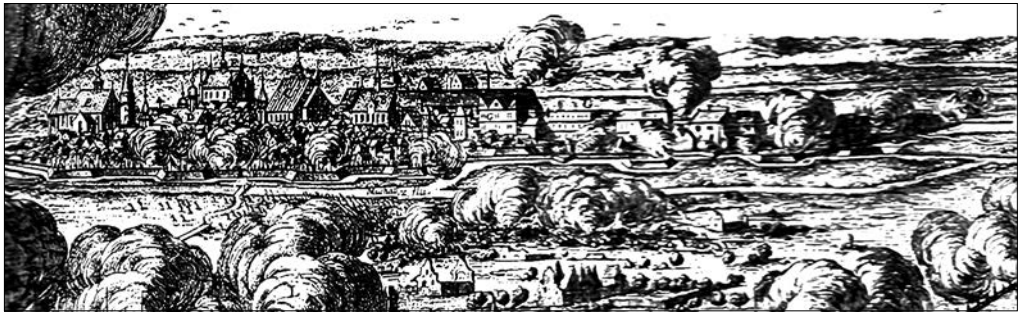
⁸⁸² *Мальшевский И. И. Александрийский Патриарх Мелетий Пигас*. Т. 2. Прил. № XV. С. 23; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 21039, арк. 1; РГБ ОР. Ф. 178, д. 10917, л. 310 об.–314; DUB. Romae, 1970. № 13. Р. 27–30.

⁸⁸³ *Кемпа Т. Wobec Kontreformacji...* S. 67.

⁸⁸⁴ *Гриневич В. Минуте залишити Богові*. С. 34.

⁸⁸⁵ Загальні огляди історіографії див.: *Mironowicz A. Unia brzeska w świetle historiografii. Uwagi o stanie badań* // *Chrześcijanin w świecie*. Warszawa, 1988. № 8–9. S. 161–175; *Chynchewska-Hennel T. Spory wokół unii brzeskiej (koniec XVI-XVII w.)* // Варшавські українознавчі записки. Варшава, 1999. С. 28, 35; *Її ж. Польський погляд на Берестейську унію в XVII ст.* // *Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали*. Львів, 1996. С. 65–74; *Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія* // *Богословія*. 1990. Т. 54. С. 123–136; *Біляков Г. Ф., Білякова О. Г. Берестейська унія в працях істориків XX ст.* // *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 33–40; *Патруло І. Бібліографія до Берестейської та Ужгородської уній* // *Analecta OSVD*. Roma, 1996. Т. XV; *Тимошенко Л. В. Спірні питання історії Берестейської унії* // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.” Чернівці, 2001. Т. 2. С. 52–61; *Його ж. Берестейські Собори у жовтні 1596 р.: історіографічний досвід* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. VIII. С. 77–93; *Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом...* С. 7–29; *Stradomski J. Spory o wiare grecką w dawnej Rzeczpospolitej*. Kraków, 2003; *Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку*. Львів, 2008.

негативним: Острозький виступив вождем православних у боротьбі проти унії*. Означена загальна теза все ж потребує конкретизації та показу розгортання картини унійних діянь та антиунійної боротьби через призму знань, поінформованості, висловлювань та дій Острозького. Тут нам доведеться подати бодай у реферативній формі основну хронологічну канву розгортання унійної ідеї і таємних заходів щодо неї православного єпископату, зацікавлених осіб із католицького боку та світської влади Речі Посполитої. Це загальне тло вкрай необхідне, щоб спробувати “розгледіти” реагування/нереагування Острозького, його можливу поінформованість щодо таємних перемовин і проектів владик та вироблення власної позиції князя. На жаль, нині ми можемо лише здогадно й пунктирно позначити проблему поінформованості й реакції Острозького на події 1590–1594 рр. Саме цей хронологічний термін визрівання унійного проекту єпископату залишається майже закритим щодо з’ясування позиції Острозького (зокрема, рівня його обізнаності з ситуацією навколо унії). Це ще раз повертає нас до потреби концентрованої подачі прагматичної (фактологічної) інформації з позиції сьгоднішніх знань.

Берестя. Гравюра Ерік Дальберга. 1657 р.

Усе починалося й закінчувалося у Бересті. Чому саме це місто було обране місцем пертрактацій та самого укладення унії? По-перше, воно знаходилося поза межами володінь і впливу Острозького, але на Русі. По-друге, тут мав вплив другий за значущістю протектор Православ'я, який схилився до унії, – Федір Скумин-Тишкевич. По-третє, це був один із осідків єпископа Володимиро-Берестейського Іпатія Потія, котрий стане ідеологом унії. Нарешті, по-четверте, саме в Бересті проводив Синод єпископів Патріарх Ієремія в 1589 р., заповівши регулярне проведення таких синодів чи соборів.

Як традиційно вважається, вперше єпископи висловилися за підпорядкування Папі на з'їзді у Белзі в квітні 1590 р. за участю Гедеона Балабана, Кирила Терлецького, Діонісія Збіруйського, Леонтія Пельчицького. Втім, М. В. Дмитрієв небезпідставно

* Нерідко це твердження в устах проунійних авторів перетворюється в доволі непривабливу характеристику особи Острозького. Наприклад, єп. Едвард Ліковський писав: “Острозький присвоїв собі право мішатися у внутрішні справи Церкви, накидати єпископам свою волю... Нестримна его гордість усім своїм тягарем упала на цілу руську єрархію” (*Ліковський Едвард, єп. Берестейська унія (1596)*. Жовква, 1916. С. 51). М'якше про це пише сучасний автор: Острозький “прибрав на себе шати оборонця православ'я”, проявляючи особливі емоції. – *Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*. Toruń, 2007. S. 228 (пор. рецензію Д. Колодзейчика у “Przegląd Historyczny”. 2007. T. XCVIII. Z. 4. S. 575–586).

вважає, що на цьому зібранні просто готувалися питання на Собор, оскільки в основних постановах Берестейського собору 1590 р. є посилання на белзькі рішення, що було б неможливим, якби в них ішлося власне про унію⁸⁸⁶.

20–28 червня 1590 р. у тому ж складі відбувся Синод єпископів у Бересті⁸⁸⁷. За різними документами встановлено, що на Синоді були присутні не лише церковні ієрархи, а й світські діячі, зокрема берестейський каштелян Адам Потій (пізніше – єпископ Іпатій), посланці Львівського братства. Князь Острозький на Синод не їздив і своїх представників там не мав (якщо не вважати таким дружнього йому Потія). Проте дослідники вважають, що проблеми стосовно обрядів та внутрішньоцерковних питань обговорювалися “за зачиненими дверима” без участі мирян (навіть Потія)⁸⁸⁸. Тут було прийнято кілька постанов: про свячення пасок, святкування п’ятниці та “полога” Богородиці (20 червня) – в дусі вказівок Ієремії⁸⁸⁹; про суперечку між Львівським єпископом Гедеоном Балабаном і Львівським братством (22 червня)⁸⁹⁰; про затвердження права Львівського братства на Онуфріївський монастир (22 червня)⁸⁹¹; про суперечку між Гедеоном Балабаном та єпископом Мегленським Феофаном Греком⁸⁹²; про щорічні скликання соборів у Бересті на 24 червня; про заборону єпископам втручатися в справи інших єпархій; про заборону передання монастирів світським особам (усупереч системі патронату); про заборону поставлення пресвітерів “по мзді”; про збирання й передання на наступному Соборі грамот щодо майнових прав єпархій для впорядкування та надійного зберігання; про матеріальне забезпечення шкіл, розвиток науки та заснування шпиталів. Усі ці документи були підписані митрополитом Михайлом Рогозою, Володимиро-Берестейським єпископом і патріаршим прототронієм Мелетієм Хребтовичем-Богуринським та іншими єпархіяльними єпископами – Кирилом Терлецьким (Луцьким і Острозьким), Леонтієм Пельчицьким (Турівським і Пінським), Гедеоном Балабаном (Львівським, Галицьким і Кам’янецьким), Діонісієм Збіруйським (Холмським і Белзьким). В усіх спірних питаннях митрополит та Собор стали на сторону Львівського братства; Рогоза навіть спеціальними грамотами відлучив тих братчиків, які взяли бік Львівського єпископа. Так само беззаперечно були підтверджені всі постанови Патріарха Ієремії щодо обрядових проблем та неканонічних звичаїв у Київській митрополії.

⁸⁸⁶ *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 116, 138.

⁸⁸⁷ АЗР. Т. 4. № 25. С. 34–36; НБУВ ІР. Ф. XVIII, спр. 34, арк. 1 (соборна грамота 28 червня, оригінал на пергамені з підписами Рогози та інших ієрархів); *Prochaska A.* Z dziejów unii Brzeskiej // *Kwartalnik historyczny.* 1896. Т. X. S. 522–577; *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 113–118.

⁸⁸⁸ *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 115.

⁸⁸⁹ АЗР. Т. 4. № 22. С. 30–31; РИБ. Т. 19. С. 57–60.

⁸⁹⁰ Памятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1898. Т. 3. № 8. С. 26–29.

⁸⁹¹ Там же. № 7. С. 22–26.

⁸⁹² Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 65. С. 269–273. Йшлося про те, що Феофан їхав з листами Патріарха Ієремії та зупинився на ніч у маєтку київського земського судді Йосифа Немирича Чернехові, де на нього з наказу Гедеона Балабана напав його брат Григорій. Єпископ дуже постраждав: “сам окрутне збил, змордовал и окрутне зранил чеканом у колко местцах”, у нього відібрали кількасот червоних золотих. Після цього Григорій привів закривавленого єпископа до Немирича з проханням ув’язнити Феофана нібито за підпал Жидичинського монастиря. На Соборі Гедеон Балабан від усього відмовлявся. Однак коли було прийняте соборне рішення про присягу, Гедеон не став присягати й пообіцяв сплатити Феофану 1500 золотих.

Як справедливо зазначає отець Борис Гудзяк, відновлення соборноправності Церкви демонструвало, що ієрархія “вийшла з інерції, за якою жила майже ціле століття”, соборноправність “була необхідною передумовою для реформування Київської Церкви на традиційних еклезіологічних засадах”. І постанови першого Собору показали пріоритети “реформаторської програми” ієрархії⁸⁹³. Утім, виглядало так, що внутрішні реформи обстоював більше за всіх митрополит Михайло Рогоза, а група ієрархів таємно вступила на зовсім інший – “адміністративно-реформаторський” – шлях.

Тож зрозуміло, чому знаменита “грамота” від 24 червня 1590 р. про згоду на унію з Римом й покору Папі була підписана лише єпархіяльними єпископами без Рогози та Хребтовича (хоча принаймні до 28 червня обидва вони ще перебували в Бересті). Умовами унії були зазначені: збереження церемоній та обрядів (“церемонии и все sprawy то есть служба Божия и порядок церковный увесь яко здавна Церковь наша святая Восточная держит, иж бы неотменъне до скончания света в том порядке ненарушъне стояла”); визнання королем традиційних вольностей Православної Церкви в Речі Посполитій, гарантування привілеїв і підтвердження артикулів, “которые от нас поданы будут утвержъно”⁸⁹⁴. Таким чином, єпископи апелювали до короля як своєрідного гаранта укладення унії на відповідних засадах, бажаючи зберегти свободу дій щодо Рима⁸⁹⁵. Вочевидь, на той час вони або не розуміли суті жорсткої централізації в Католицькій Церкві посттридентського зразка, або воліли утвердити підлеглість Папі за прикладом формальної підлеглості Патріарху.

Дослідники висувують питання: наскільки ця декларація була підготовлена? Якщо вона готувалася до Собору, то яку роль у цьому відіграла католицька сторона (зокрема Луцький католицький єпископ Бернард Мацейовський)? На жаль, документально обґрунтованої відповіді немає, а якщо врахувати, що Мацейовський від квітня 1590 р. по травень–червень 1591 р. перебував у Римі, то відпадає й ця персоналізована можливість гіпотетично говорити про таємні перемовини. Щоправда, Іпатій Потій у більш пізній полеміці проти антиуніатів (1599 р.) указував, ніби першу ініціативу проявив Гедеон Балабан, уражений позицією Патріарха та митрополита щодо його суперечки з Львівським братством; саме він звернувся до Львівського католицького єпископа Соліковського з проханням допомогти позбавитися “неволі” Константинопольського Патріарха. Однак відсутність будь-якої реакції Рима та королівського двору на декларацію 24 червня 1590 р. (аж до 1592 р.) засвідчує незацікавленість нею Католицької Церкви чи світської влади, тож декларація постала як результат внутрішнього розвитку ситуації в Київській митрополії⁸⁹⁶. Сам зміст декларації свідчить, що в її основі лежала концепція регіональної унії з певним “ідеальним” обґрунтуванням (як потреби спасіння руського єпископату та його пастви). Проте оскільки програма унії докладно виписана не була, дослідники називають цей документ лише “декларацією намірів”⁸⁹⁷.

Ця декларація викликала чимало суперечок. Зокрема, частина дослідників довіряла пізнішій заяві Гедеона Балабана, що всі єпископи на чистому папірці поставили

⁸⁹³ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 276–277.

⁸⁹⁴ Оригінал: РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 155, л. 2; DUB. № 2. Р. 8; Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич, 2004. С. 145–146.

⁸⁹⁵ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... С. 135.

⁸⁹⁶ Там же. С. 138–140.

⁸⁹⁷ Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 9.

підписи та печатки, а Терлецький потім вписав текст. Це твердження, яке повторювали православні автори, викликало насмішки й недовіру іншого табору. Нині можна дати реальну відповідь на питання про обставини складання “грамоти”, оскільки нам удалося віднайти її оригінал⁸⁹⁸. Дослідники шукали його в архіві греко-католицьких митрополитів (РГИА. Ф. 823). Однак, як з’ясувалося, 16 березня 1838 р. обер-прокурор Св. Синоду видав розпорядження про передання йому на зберігання цього важливого документа разом із “соборною грамотою” про возз’єднання уніатів із Православною Церквою від 12 лютого 1839 р. Аркуш з текстом не має філіграней, а лише прямі вертикальні лінії від сіточки-противня. Внизу на ньому стоять печатки й підписи всіх названих єпископів. Але найважливіше: за палеографічними ознаками добре видно, що сам текст написаний пізніше, після поставлення підписів, таким чином Гедеон Балабан говорив правду про так звані “мемрани” (чисті аркуші з печатками та підписами)*. М. В. Дмитрієв вважає, що питання з “мемранами” є вторинним, оскільки самі єпископи погодилися надати їх Кирилу Терлецькому для подальшого формулювання проунійної позиції підписантів, до того ж заяву Балабана спростував Діонісій Збірський. Дослідник завважує розкол між єпископатом на самому Соборі на дві групи, протиборство яких і породило бажання названих єпископів вийти з-під влади не лише Патріарха, а й митрополита⁸⁹⁹.

Острозький не міг не знати про відкриті постанови Собору – тим більше що його рішення були наступного року опубліковані з благословення Рогози у Львові. Однак його реакцію на них ми не знаємо й не можемо реконструювати, оскільки не маємо листів князя тієї доби, де б обговорювалася (чи хоча б натякалася) ця проблема. Ймовірно, ці постанови відповідали напряду його дій: князь також підтримував Львівське братство й виступав за очищення від “блудів” церковного (в тому числі обрядового) життя, тим більше що до цього зобов’язував сам Вселенський Патріарх. А от таємна постанова щодо унії явно залишилася для нього невідомою, втаємниченими були лише чотири названі єпископи (М. С. Грушевський назвав це “клерикальною інтригою”).

Другою берестейською акцією став Собор у жовтні 1591 р. Діяння Собору були відображені у спеціальній грамоті від 26 жовтня, текст якої зберігся у колекції єпископа Павла Доброхотова і був виданий П. Жуковичем⁹⁰⁰. Учасниками Собору були ті самі ієрархи на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою. На Соборі йшлося про реформу церковного життя, але про унійні справи публічно нічого не мовилося. Зокрема, рішеннями Собору (виділяється 21 пункт) теоретично обмежувався королівський патронат: нового єпископа чи митрополита мали обирати чинні ієрархи і пропонувати

⁸⁹⁸ РГИА (СПб.). Ф. 834, оп. 4, ед. 652, л. 2 (оригінал), л. 3 (лист обер-прокурора), л. 4–5 (транслітерація). Публ.: DUB. Romae, 1970. № 1. Р. 5–7.

* До речі, всі ці “мемрани” згадані в описі майна Кирила Терлецького, яке він залишив у Пінську на зберігання перед від’їздом до Рима (4 травня 1596 р.): “Мемраны духовные на унию и зъединчене с костелом римским” – три (печатки й підписи єпископів Луцького, Пінського, Львівського, Холмського) та ще три з підписами та печатками єпископів Луцького, Перемишльського, Львівського й Холмського. – Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 218. С. 263.

⁸⁹⁹ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 117.

⁹⁰⁰ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, ед. 10, акты, л. 1–3 (руський, польський тексти та російський переклад), оп. 2, карт. III, ед. 148, л. 1–2 (сумаріуш Собору 1591 р.); Жукович П. Н. Брестский Собор 1591 года по новооткрытой грамоте, содержащей его деяния. СПб., 1907 (ИОРЯС АН. СПб., 1907. Т. XII, кн. 2. С. 45–71).

ти королю на затвердження чотири кандидатури. Так само обмежувався приватний патронат: священники і диякони мали поставлятися єпископами тільки з гідних кандидатів і без плати за ставлення; продаж приходів суворо заборонявся. Окрім того, єпископи не могли міняти кафедри, шукаючи кращу, а також водночас управляти якимсь із монастирів. Світські особи, що отримали в управління монастирі, повинні були обов'язково приймати сан; передбачалося також запровадити більш сувору систему життя в обителях. Щодо священників-двоєженців Собор підтвердив постанову Патріарха про зняття з них сану. Прихожани могли обирати собі духівника самостійно. Упорядковувалися треби та вимагалось суворе слідування канону при хрещеннях, вінчаннях та сповіді. Нарешті, Собор прийняв важливу постанову про друкування книг: усі церковні книги мали виходити лише з благословення митрополита чи єпископів й завірятися перед друком підписами та печатками. До комісії з виправлення книг увійшли Кирило Терлецький, економ Києво-Печерського монастиря Никифор Тур та гродненський протопоп Нестор. Кошти на друкування книг мали збиратися з монастирів і передаватися Терлецькому, котрий розподіляв їх між львівською та віленською друкарнями. Окрім того, було постановлено відкрити при кожній єпархії школи. Проте на цьому Соборі було знову дозволено традицію свячення хліба і м'яса на Пасху; не визнані були також клятви Патріарха на духовних осіб, накладені без відома митрополита. Все це вказувало на продовження своєрідної програми церковних реформ, започаткованої в 1590 р., при цьому коригувалися навіть рішення Ієремії. Собор уже вкотре підтримав Львівське братство проти Гедеона Балабана. М. В. Дмитрієв вважає, що соборні постанови врахували позицію єпископату щодо зміцнення впливу та посилення позицій духовенства, а також бажання братств відігравати активну роль у житті Церкви; відтак щезло підґрунтя для опозиції реформам, на якому "виросла" проунійна декларація 1590 р. Тож просування унійного проекту призупинилося⁹⁰¹. Дослідник припускає, що більшість ієрархів покладали значні сподівання на започатковані перетворення, котрі могли вирішити головні проблеми внутрішнього життя Київської митрополії без жодних сторонніх втручань. Якщо твердження про те, що Острозький був присутній на Соборі 1591 р., реально⁹⁰², то можна припустити, що всі ці рішення були контекстуальні його поглядам на реорганізацію церковного життя – церковного управління, літургійних практик, народних релігійних звичаїв, освітньо-просвітницької сфери.

Утім, чи могли ініціатори декларації 1590 р. так різко полишити свій проект унії, адже саме вони започаткували чи принаймні підтримали реформаційні заходи? Особливо це стосується Гедеона Балабана. По Соборі Львівський єпископ за допомогою Діонісія Раллі виготовив фальсифікат патріаршої грамоти, якою митрополит Рогоза усувався з кафедри, оскільки "збесися на церков Христову яко вторыи Улиан и растли всякий церковный чин и уставы"⁹⁰³. Фальсифікат ледь не відразу був розкритий, однак сам факт його появи засвідчував дивовижну "сміливість" ієрарха, котрий дозволяв собі такі нечувані речі.

⁹⁰¹ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 120–123.

⁹⁰² Там же. С. 141.

⁹⁰³ Флоря Б. Н. Епископы, православная знать и братства: Вопрос о реформе церкви в последние десятилетия XVI в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии... Ч. 1. С. 108, 135.

К. Левицький припускає, що чутки про таємні заміри ієрархів щодо унії вже тоді могли досягти Острозького, оскільки інформація про них була передана королівському двору, а там у князя були “свої люди” (в тому числі син Януш), та й Берестя знаходилося не так далеко від володінь князя – “важко помислити, щоб з Берестя до Острога не дійшло жодної інформації про якісь зібрання єпископів”, про це могли повідомити активісти Львівського та Віленського братств; і хоч князь міг не знати про конкретні деталі, але загальний напрям таємних нарад, мабуть, був йому зрозумілий⁹⁰⁴. Утім, все це є лише гіпотезою.

У березні–травні 1592 р. стала відома реакція короля Жигимонта III щодо можливості унії: владар обіцяв підтримку, збереження привілеїв і захист уніатів від ворогів та збереження їхніх кафедр. Припускають, що лише взимку 1592 р. єпископи наважилися передати свою декларацію 1590 р. королю, при цьому допрацювавши свої вимоги й побажання (це засвідчено відповіддю короля, в якій містяться пункти, відсутні в першій декларації). З Острозьким на той час питання унії не обговорювалося, хоча посланець єзуїтів Петро Аркудій пробував затівати богословські бесіди з князем. Аркудій закінчив Грецький колегіум у Римі і став першим доктором теології серед його випускників. Разом із Бернардом Мацейовським у березні–квітні 1591 р. він прибув на Русь, де залишався при Луцькому єпископі до вересня 1593 р. Пізніше Аркудій свідчив, що мав бесіди безпосередньо чи через перекладача з авторитетними русинами стосовно унії, найчастіше його співбесідником був сенатор Адам Потій. Більше того, Аркудій показово служив грецьку літургію в католицьких костелах на Волині та у Львові⁹⁰⁵. Однак, на думку Т. Кемпи, в 1592 р. питання про унію “було вже досить голосне”, а отже, Острозький не міг не знати про пертрактації з цього приводу⁹⁰⁶. Навіть Львівське братство в лютому 1592 р. писало Мелетію Пігасу, що деякі “державнии наши князи и вьеводы... суше срамлятыя православныя своея веры и отходят в западняя церковь”⁹⁰⁷. Чутки про хитання єпископів, імовірно, спонукали Острозького спільно зі Ф. Скуминим-Тишкевичем на сеймі 1592 р. підтримати клопотання львівських братчиків про підтвердження королем ставропігії, наданої Львівському братству Патріархом⁹⁰⁸.

Можливо, Острозький вважав, що зміцнить позиції православних серед єпископату, коли зможе поповнити його склад відповідними кандидатурами. 13 січня 1593 р. помер патріарший прототроній, єпископ Володимиро-Берестейський Мелетій Хребтович-Богуринський, і на кафедру був проведений сенатор Адам Потій. Загальновідомо, що на цей крок його спонукав саме Острозький. Про це з певним жалем згадував і сам Потій у відповіді Клірику Острозькому: “Але твой же пан, за волею Божою, рушил, и старанем своем усилным – Бог сведок! – и над волю мою на той столицы епископской посадил, на которой тепер частей проплакиваю, смотрячи на тепереш-

⁹⁰⁴ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 84.

⁹⁰⁵ АЗР. Т. 4. № 33; *Плохуй С. Н.* Папство и Украина. К., 1989. С. 47–48; *Pidrutchnyj P. B.* Pietro Arcudio – promotore dell’ unione // *Analecta OSBM.* Roma, 1973. Т. VIII. P. 254–277; *Chodynicky P.* Arkudius Piotr // *PSB.* Т. 1. S. 158–159.

⁹⁰⁶ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 134.

⁹⁰⁷ *Monumenta Confraternitatis stauropigianaе Leopoliensis.* Т. 1. P. 344.

⁹⁰⁸ АЗР. Т. 4. № 34. К. Левицький вважав, що клопоти з Косинським не дозволили Острозькому активно включитися в процес та спостерігати за діями єпископату (*Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 87).

ние часы и на злость и упор людский”⁹⁰⁹. Потій дійсно багато втрачав: він позбувався сенаторського місця, каштелянії та інших світських посад, а здобував самі лише проблеми. Ясно, що і для Острозького, і для Потія такий крок означав важливу ідею та жертвовність заради неї. Не випадковим є і те, що саме Потію незабаром після його висвячення Острозький надіслав листа з власним проектом унії. І хоча Потій не підтримав проекту Острозького, він став ідеологом реальної унії та головним борцем за її життєвість. Виглядає, що з отриманням інформації про якісь таємні дії єпископату та спостерігаючи зусилля католицьких діячів, зокрема й щодо нього самого (через Аркудія), Острозький вирішив очолити унійний рух і стати його “творцем”⁹¹⁰. Проте, з одного боку, це було запізно, а з іншого – проект Острозького не відповідав конкретним жаданням єпископату. Для Острозького, як і для Потія, 1593 рік став крахом унійної ідеї, тим більше що її не підтримав і Мелетій Пігас. Того ж року було проведено черговий Собор, про діяльність котрого відомо лише з документів судового процесу над Гедеоном Балабаном, якого митрополит заочно відсторонив від служіння, а його справа була передана на сейм⁹¹¹.

Берестейський собор 1594 р. проходив в екстремальних умовах: оскільки короля не було на території держави, всі збори та суди заборонялися. Однак Собор відбувся і мав фактично поворотне значення для генези унії. У ньому брали участь лише три ієрархи: Михайло Рогоза, Іпатій Потій та Кирило Терлецький, проте були присутні чимало представників середнього та нижчого духовенства, делегації майже від усіх братств. Віленські послы привезли знамениту інструкцію, підписану Скуминим-Тишкевичем та цілою низкою інших високопосадовців ВКЛ, в якій пропонувалася радикальна програма подальшої внутрішньої реформи в Церкві з опорою саме на її світську частину, зокрема братства, та висловлювалася досить нетерпима позиція щодо противників, якими були названі Львівський (Гедеон Балабан) та Перемишльський (Михайло Копистенський) єпископи. Тут ішлося, зокрема, про монополію на книгодрукування Львівського і Віленського братств, про потребу внесків митрополита, єпископів і монастирів на книгодрукування, школи та шпиталі. Тепер розпорядником цих сум мав виступати не Терлецький, а Потій. Інструкція містила гостру критику єпископату за розтрату церковних коштів, порушення норм християнського життя, спустошення монастирів через використання їхніх статків на власні потреби. Послы вимагали уніфікувати норми церковного права, оскільки існують значні розбіжності між тим, “як учать і судять”. Ішлося також про піднесення контрольної ролі патріаршого екзарха (або присланого з Константинополя, або призначеного з місцевих діячів), що, на думку дослідників, мало завдати удару Кирилові Терлецькому. Більше того, в інструкції утверджувалися вибори єпископів і митрополита за участю світських представників та заборона купівлі єпископських кафедр⁹¹².

Отже, ця інструкція, що пропонувала нові зрушення у внутрішніх реформах, постулювала превалюючу роль у них світських діячів. При цьому не лише обмежувалися права єпископату щодо розпорядження майном, але й встановлювалася пряма

⁹⁰⁹ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 170.

⁹¹⁰ К. Левицький також вважає, що номінація Потія була здійснена під прицілом “справи унії” (*Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 93*).

⁹¹¹ *Monumenta Confraternitatis stauropigianaе Leopoliensis*. T. 1. P. 475–481.

⁹¹² Ар. ЮЗР. Ч. 1. Т. 10. С. 497–499.

звітність відшкодувань на церковні потреби з прибутків кафедр; навіть саме поставлення в єпископи мало узгоджуватися з волею світських вірних. Усе це особливо зачіпало інтереси Балабана, Копистенського і Терлецького, але вивищувало Потія і сильно перелицьовувало внутрішньоцерковні відносини. Тож певний баланс між єпископатом та братствами 1591 р. тепер явно порушувався. Вже на самому Соборі віленська інструкція була переглянута і його рішення були значно пом'якшені. Зокрема, з під влади єпископів виводилися лише священики Львівського братства та Онуфріївського монастиря, всі інші братства підлягали владі єпархіальних архієреїв; про монополію Львівського і Віленського братств на книгодрукування вже не йшлося, але підтверджувалася духовна цензура митрополита щодо всіх видань. Перегляд віленської інструкції та суттєва редакція її пропозицій мали б згладити негативне враження єпископату від активності світських осіб. Однак ситуацію напружило повторне відлучення Гедеона Балабана і те, що Кирило Терлецький, котрий приїхав до Берестя, не підписав постанов Собору. Між іншим, Балабан не визнав свого відлучення на підставі незаконності засідань Собору за відсутності в державі короля.

Отже, Собор 1594 р. фактично продемонстрував ту прірву, яка розділяла дві програми реформування Церкви – світську (братчиків) та єпископату. Миряни ж досить голосно заявили про бажання тримати контроль над Церквою у своїх руках та відкрито критикували духовну владу. Отже, питання про владу в Церкві та її прерогативи стало каменем спотикання, яке розкололо саму Церкву і підштовхнуло єпископів до продовження унійних заходів⁹¹³.

Головний ідеолог тогочасного унійного процесу Кирило Терлецький встиг звернутися до короля через одного із його секретарів, а також листовно знехитися з канцлером Яном Замойським. Можливо, саме від Замойського певна інформація потрапила до Острозького. В одному із його листів до Замойського від 12 квітня 1594 р. завуальовано йдеться про якісь важливі новини, щодо яких він уповноважує усно переказати свою думку якогось посланця⁹¹⁴. А Томаш Кемпа вважає, що князя сповістив про таємні справи єпископів Гедеон Балабан⁹¹⁵. На той час Терлецький вже замислив поїздку до Рима і з дозволу короля у травні заставив маєток кафедри Воде ради Станіславу Кандибі під 2 тис. золотих польських (на 20 років) задля фінансування подорожі (тут до речі згадати, що Терлецький перед виїздом залишив своє майно і цінності на зберігання в Пінську і серед усього значного багатства лише живими грішми – 12 тис. червоних золотих, 2 тис. старих талерів, 900 кіп гр. лит.; однак на поїздку єпископ усе ж ні копійки зі своїх коштів не витратив⁹¹⁶)⁹¹⁷. Справа зайшла надто далеко, щоби про неї не знав Острозький. Тим більше що закладна Терлецького із прописаною метою подорожі до Рима була занесена до володимирських гродських книг. Не могло не насторожити й те, що ще перед Собором 1594 р. до Берестя прибув єзуїт татарського походження Каспер Нагай, котрий виступив у ролі зв'язкового між проунійними єпископами та Львівським католицьким єпископом

⁹¹³ *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 123–132.

⁹¹⁴ AGAD. Arch. Zamojskich, pl. 2227, f. 14.

⁹¹⁵ *Кемпа Т.* Wobiec Kontreformacji... S. 69.

⁹¹⁶ Ак. ЮЗР. СПб., 1863. Т. 1. № 218. С. 265.

⁹¹⁷ Там же. № 101. С. 426–431 (заставна від 21 травня 1594 р.); № 111. С. 458–460 (дозвіл короля від 28 червня 1595 р.).

Соліковським і Луцьким єпископом Мацейовським⁹¹⁸. Нагая Острозький добре знав і, вочевидь, ненавидів. Річ у тім, що цей татарин, який дитиною потрапив до польського полону, був відданий до краківської школи, навчався в єзуїтському новіціаті у Римі, свого часу був чи не головним, хто умовив синів князя Януша та Костянтина перейти в католицтво; потім він домігся конверсії кн. Януша Заславського (1594), кн. Костянтина Вишневецького (1595), Петра Збараського. В результаті такої плідної діяльності Нагай (єдиний з татар) був допущений до прийняття чотирьох обітниць і увійшов до еліти ордену єзуїтів. Він мав ідеальну мрію звільнити Константинополь і відродити загальну єдність Церков⁹¹⁹. Що робив Нагай на Соборі – невідомо, однак він явно спілкувався із проунійними єпископами поза соборними засіданнями.

Зазначимо також, що 27 червня 1594 р. у Сокалі відбулася нарада єпископів на чолі з Балабаном (присутні – Терлецький, Копистенський, Збіруйський). Тут ішлося про відлучення Балабана, складання скарги королю на митрополита Рогозу, а також було вироблено загальні артикули щодо унії. Артикули підписали всі чотири єпископи, а для складання скарги та інших документів Терлецькому знову надали підписані й запечатані “мемрани”. Тобто і з цього боку також прискореними темпами йшов процес підготовки унії. Оскільки Терлецький потім спілкувався з Рогозою, то митрополит також мав бути поінформований про сокальські рішення. Таку активізацію унійного процесу з боку єпископату дослідники пов’язують саме з наслідками Собору⁹²⁰.

На цьому тлі джерела мовчать про позицію митрополита Михайла Рогози та про стосунки його з Острозьким. Проте 2 липня 1594 р. митрополит за намовою Терлецького відправив до Замойського довірену людину для таємної наради⁹²¹. У липні ж Терлецький і Потій обговорювали питання унії з гетьманом Яном Замойським, якому передали унійну декларацію руського єпископату. Ієрархи наполягали, щоб гетьман допоміг провести рішення щодо прийняття всіх чи хоча б кількох єпископів (після укладення унії) до Сенату, і просили підтримки в обороні від кн. Острозького, негативне ставлення якого до “таємної” унії було вже цілком однозначно проявлене⁹²². Про антагонізм київського воєводи до проєктованої унії доповідав у Рим нунцій Джерманіко Маласпіна. Всі розуміли, що Острозького краще не долучати до унійного процесу, оскільки він може зупинити всю справу. Певне виправдання такого свідомого відсторонення князя знаходили у його хворобливому стані. А Едвард Ліковський, котрого нині підтримав Томаш Кемпа, вважав, що Острозького не долучили до унійного проєкту через його неортодоксальність та полегшене сприйняття догматів⁹²³. Оскар Халецький був рішучіший: причина незалучення князя до унійних акцій та його боротьби проти унії полягала не стільки в амбіціях Острозького, скільки у значному впливі на старого князя кальвіністів, антитринітаріїв та анабаптистів (при-

⁹¹⁸ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1868. № 33. S. 55.

⁹¹⁹ *Sobieski W. Jezuita tatarzyn // Sobieski W. Trybun ludu szlacheckiego. Pisma historyczne.* Warszawa, 1978. S. 322–327; *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 80–101.

⁹²⁰ *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 150–154.

⁹²¹ Там же. С. 149.

⁹²² DUB. Romae, 1970. № 14. P. 30–31.

⁹²³ *Likowski E. Rokowania poprzedzające unię brzeską // Przegląd Polski.* Kraków, 1886. S. 251–252; *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 136.

клад того: негативна оцінка князем Синоду єпископів із вказівкою на потребу участі в ньому світських осіб, як в анабаптистів) – саме це викликало занепокоєння Потія і прискорило переговори про унію за спиною Острозького⁹²⁴. З іншого боку, Халецький вказує на те, що Острозького пробували якщо не втягти до унії, то принаймні нейтралізувати за допомогою Потія, а також Льва Сапегу⁹²⁵. Як бачимо, питання унії розвивалися в тандемі руського єпископату зі світською владою Речі Посполитої. Єпископи вважали, що саме королівська влада має забезпечити виконання спеціальних умов унії та стати певним гарантом такого виконання. Звернення до католицького єпископату, зокрема до нунція, було вторинним. Однак нунцій Маласпіна вважав, що унія має стати перемогою саме Католицької Церкви, до котрої приєднається мільйон душ, за якими підуть також Молдова та Валахія.

Острозький не міг не знати про переговори й розгортання процесу, хоча нічого певного йому не було відомо, що непокоїло й навіть дратувало князя. До того ж усе це відбувалося на тлі підготовки антитурецьких акцій, які вітав Рим і проти яких виступав Острозький, оскільки вони могли призвести до виснажливих сутичок з татарами на українських землях. Тим часом сам Папа Климент VIII заохочував до підтримки антитурецької ліги Януша Острозького, впливових магнатів і католицьких прелатів. Утім, 25 червня та 15 жовтня 1594 р. нунцій Джерманіко Маласпіна повідомляв у Рим, ніби Острозький готовий приєднатися до антитурецької ліги після вирішення його земельних питань в імперії. Він передавав також неймовірну чутку, яку нібито переказав йому Януш Острозький: старий князь запросив до себе “католицького Патріарха” Венеції (фактично це був православний Філадельфійський митрополит Гавриїл Север, котрий мешкав у Венеції і був поставлений туди Патріархом Ієремією в 1577 р.; власне з нього почалася традиція посідання цього престолу грецькими ієрархами), аби той перебрався до Острога й здійснив переведення в унію самого князя та його підданих (католики чомусь вважали Севера уніатом). Це було вкрай важливо для формування антитурецької ліги і для залучення до неї економічних та військових потужностей Дому Острозьких (М. В. Дмитрієв навіть вважає, що Рим цікавила не унія як така, а саме глобальні політичні плани)⁹²⁶. Щодо “Патріарха Венеції”, мабуть, щось переплутав Януш: Патріархом іноді титулували католицького архієпископа Венеції, але сумнівно, щоб Острозький його запрошував; не менш сумнівно, щоб київський воевода міг планувати перенесення осідку митрополита Філадельфійського до Острога (тим більше що позиція Севера у Венеції була доволі вигідною і прибутковою, з ним рахувалася місцева влада, оскільки вся грецька громада підкорялася його авторитету)⁹²⁷. Інша річ – це тексти Севера, які перекладалися й готувалися до друку острозькими інтелектуалами. Ймовірно, саме ці тексти й породили ідею про запросини самого Севера до Острога.

2–4 грудня 1594 р. єпископи – прихильники унії – підписали унійну декларацію в Торчині, маєтку Луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського. Тут були

⁹²⁴ Halecki O. *Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej*. T. 2. S. 121.

⁹²⁵ *Ibid.* S. 10–121.

⁹²⁶ *Litterae nuntiorum*. T. 2. P. 26; Halecki O. *Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej*. T. 2. S. 96, 104–105; Дмитрієв М. В. *Между Римом и Царьградом...* С. 157–158; Плохий С. Н. *Папство и Украина*. С. 56; Lewicki K. *Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r.* S. 111.

⁹²⁷ Гудзяк Б. *Криза і реформа*. С. 182, прим. 72.

лише Потій і Терлецький, котрі, окрім підписання документа від імені всіх ієрархів, здійснили символічне спільне богослужіння з Мацейовським. Коло прибічників унії серед єпископату цілком визначилося: Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Михайло Рогоза, Григорій Хребтович (архієпископ Полоцький), Діонісій Збіруйський, Леонтій Пельчицький (єпископ Пінський) та його коад'ютор Йона Гоголь. Усі вони поставили підписи на угоді постфактум (тому цей текст має кілька варіантів щодо підписантів)⁹²⁸. Торчинська декларація наполягає на “згоді та єдності” й обґрунтовує це догматично-канонічними принципами; тут зовсім не йдеться про визнання “заблуджень” греків чи повне підпорядкування Папі, натомість зроблено акцент на боротьбі з ересями, проти яких треба давати “спольный ратunek и подможенье... один другому”. В декларації навіть своєрідно виправдовувалися східні Патріархи (на яких покладалося піклування про єдність і початок заходів до об'єднання), котрі не можуть допомогти Русі, оскільки самі перебувають у турецькій неволі. Тож єпископи Русі за натхненням Св. Духа, бо лиш Його це діло, а не людське, за вже відомим в історії прикладом бажають спільно з Римом служити Господу, “будучи под єдиним пастыром відомым Церкви Божой, которому тая зверхность завжди належала”, в першопочатковий період єдності від часів Христа і апостолів. Коли ж з'явилося багато наставників, у Церкві почався нелад і поширилися ересі. Через це спасіння багатьох людей опинилося в небезпеці. Об'єднання ж дозволить єдиним серцем і єдиними устами славити Отця і Сина і Св. Духа.

Отже, з усього пізнішого “набору” зобов'язань у торчинській декларації було лише одне – визнання зверхності Папи Римського. Незгадування в декларації Флорентійської унії, на думку М. В. Дмитрієва, означало, що від початку нова унія не ставилася у зв'язок із флорентійською традицією. Дослідник звернув також увагу на те, що в оригінальному тексті, написаному рукою Терлецького, пізніше ним же було зроблено приписку між кінцівкою тексту та підписами, в якій йшлося про недоторканність обрядів і церемоній Східної Церкви (у богослужіннях і таїнствах) з виправленням лише того, що стоїть на перешкоді єдності. Ця приписка, гадає дослідник, засвідчує, що декларація 2 грудня обговорювалася й дискутувалася: шукали певного компромісу. А тепер найважливіше: на примірнику тексту, що належав Терлецькому, стоять підписи митрополита Михайла Рогози (палеографічні ознаки вказують, що він поставив підпис останнім), а також Григорія Івановича (нареченого єпископа Полоцького та Вітебського), Діонісія Збіруйського, Леонтія Пельчицького. Підпис Йони Гоголя стоїть в іншому примірнику, а також підписи самого Кирила Терлецького та Іпатія Потія, але ніде немає підписів Гедеона Балабана та Михайла Копистенського. Це показує, що навіть у середовищі проунійного єпископату єдності не було⁹²⁹.

24 грудня 1594 р. у Новоградку, тобто в митрополичій резиденції, було складено новий меморандум задля переговорів із королем, який підписали Потій, Терлецький, Копистенський, Балабан і Збіруйський. Дивно (якщо зважити на місце зустрічі), але підпис митрополита поставлений не був. У цьому тексті насамперед ганилися східні Патріархи та їхнє недбальство щодо Київської митрополії: “Видячи мы епископы в старших наших, их милости патриархах великих нестроение и недбалости о Церкви Божии и о законе святом, и их самих зневоления, и яко ся с чотырех патриархов

⁹²⁸ АЗР. Т. 4. № 53. С. 77–78; DUB. Р. 48–49; Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 149–151.

⁹²⁹ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 159–163.

осьмь учинило... и яко там на столицах своих животы свои ведут, и яко один под другим подкупаются, и яко столицы Церкви Божии соборные потратили; а тут до нас приезждаючи, жадных диспутаций з иноверными не чинят, и с письма Божияго ответов, хотяб хто и потребовал, з ними мети не хотят, только пожиточное свое, большей нежели збавеное опатруючи з нас; и, отколь могучи, набравши скарбов, один другого там в земли поганьской скупають, и только тым самим животы свои провадят (не вспоминаючи иншого их нерадения)". Не бажаючи далі перебувати під такою недолугою опікою, руські єпископи вирішили приєднатися до Папського престолу. Однак при цьому висувалися вимоги: надати єпископам, церквам, монастирям і всьому духовенству права й привілеї, "яко и их милость панове духовные римские" мають. Перед початком самого унійного процесу король мав би всі привілеї та виставлені пункти умов підписати і затвердити навіки ("тые артикулы ниже описаные утвердiti и умоцнити на вечные часы"). Умови ж були такі: імунітет для церков і кафедр єпископів, збереження літургійного життя, традиційних обрядів та юліанського календаря, забезпечення прерогатив влади і юрисдикції руського єпископату з правом призначення на церковні гідності, надання місць у сенаті для владик. Окремою умовою було недопущення грецького священства у Річ Посполиту з документами про екскомунікацію: всі ці особи оголошувалися агентами турецького султана. Водночас вимагалось скасування патріарших привілеїв братствам. Нарешті, саме король мав виклопотати відповідні гарантії Папи⁹³⁰.

Приблизно в той самий час Рогоза склав "практичні пункти" унії, котрі були передані Кирилом Терлецьким коронному канцлерові Яну Замойському. Тут насамперед ішлося про те, що через незгоду зі "старшими нашими", тобто Патріархами, руський єпископат має намір визнати зверхність Папи, "заховавши вцале вси справи и обряди церкви наше восточной". Канцлер має забезпечити підписання королем привілею, аби Рогоза "на той столиці своею во вшелякой повазе и учтивости до живота своего во спокою жил". Окрім того, митрополит вимагав місць у Раді/сенаті, які були колись у ВКЛ, а також всі привілеї, як у римського єпископату. Неблагодарні листи руським єпископам від Константинопольського Патріарха не мають братися до уваги, а також будь-які посланці (монахи, владики й інші духовні особи) з Греції до Речі Посполитої взагалі не мають допускатися і навіть пропускатися "до земли неприятельской Московской". Остання фраза документа підкреслювала: "З пильностью у его милости пана гетьмана обваровать, иж бы переходжих и переездчих з листами до нас от патриархов не пуцано: бо тих шпеками розумием, з певных причин"⁹³¹.

А в січні 1595 р. Гедеон Балабан провів Собор у Львові. 28 січня 24 його учасники підписали декларацію про унію за флорентійським зразком. Балабан намагався іти до унії власним шляхом, зібравши біля себе всіх тих, хто був в опозиції до митрополита і його прибічників. Однак вельми цікавим слід вважати той факт, що на Львівському соборі були присутні не лише представники єпархії і не лише пересварені з митрополитом особи. Найбільше вражає присутність тут архимандритів ктиторських для Острозького монастирів – Дубенського та Дерманського (Геннадій), а також Никифора Тура з Печерської обителі та Іларіона Масальського із Супрасля. Чи могли вони приїхати до Львова без погодження із князем? Якщо ні, то що це мало б

⁹³⁰ АЗР. Т. 4. № 55. С. 79–80; DUB. № 19. Р. 36–38.

⁹³¹ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 117.

означати? Це питання слід було би з'ясувати⁹³². Утім, існує думка, що якщо не всі, то принаймні частина підписів були підроблені в канцелярії “визнаного майстра фальсифікатів” Гедеона Балабана⁹³³.

Інша група єпископів тим часом розпочала обговорення реальних умов унії та їх забезпечення королівською владою. Було складено спеціальну інструкцію для перемовин з королем, в якій головною темою став статус Східної Церкви та її ієрархії в Речі Посполитій після укладення унії: недоторканність чинних привілеїв та прав, зрівняння у статусі з Католицькою Церквою та її прелатами, оборона від патріаршого відлучення, забезпечення підлеглості вірних, анулювання патріарших привілеїв для братств та взагалі мирян, збереження літургійної практики, обрядів і традицій, а також календаря. Король мав і надалі подавати єпископські кафедри та митрополічу гідність, митрополит же зберігав право поставляти єпископів, а ті – обирати й поставляти митрополита з благословення Папи. До інструкції Рогоза додав свої рекомендації Кирилові Терлецькому щодо переговорів із Замойським, які практично повторювали саму інструкцію⁹³⁴.

Нунцій Маласпіна повідомляв у Рим про переговори Терлецького з королем та намагання Терлецького тримати цей факт у таємниці через боязнь перед Острозьким⁹³⁵. Потім також не схвалював самостійних дій Терлецького у Кракові, вважаючи їх доволі небезпечними для всієї справи. Однак саме від зими 1595 р. королівський уряд та нунціатура почали активно провадити унійну акцію. 18 лютого король звернувся особисто до Іпатія Потія щодо підтримки владою унійного проекту й доручав Терлецькому повідомити деталі⁹³⁶. А 23 лютого нунцій доповідав, що очікує прилучення до Західної Церкви більше мільйона душ, а згодом і Московія наслідуює цей приклад⁹³⁷. Відповідь кардинала Альдобрандіні була негайна: слід докласти всіх зусиль для успіху справи⁹³⁸. Однією із зовнішніх спонук до цього послужила урочиста церемонія прийняття унії ієрархією коптської якобітської Церкви в Римі 15 січня 1595 р.

Однак у руському єпископаті ще не було єдності у прагненні унії.

Митрополит Михайло Рогоза вагався, розуміючи, який крок він має здійснити і яка відповідальність на нього лягає після підкорення Римському Престолу. Тут варто “познайомитися” з предстоятелем Київської митрополії та іншими єпископами ближче та визначити їхні стосунки з Острозьким на персональному рівні. Втім, насамперед слід зазначити, що до початку 90-х років князь мало спілкувався з єпископатом. Документація не фіксує листування Острозького з ієрархами, обговорення з ними не лише богословських, а й церковно-організаційних проблем. Імовірно, князь почу-

⁹³² Оригінальний текст з підписами та печатками: РНБ ОР. Ф. 678 (Сахаров И. П.), д. 26, л. 3–4, 6–7; АЗР. Т. 4. № 58; Лукашова С. С. “Мы, нижей подписанные...”: Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии // Славянский альманах за 2000 г. М., 2001. С. 12–19.

⁹³³ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 289, прим. 28. Ця ідея підважується сучасними дослідниками, котрі доводять не лише реальність Собору та його постанов, а й навіть підписів (див.: Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть. Львів, 2006. С. LXIII).

⁹³⁴ АЗР. Т. 4. № 54–55. С. 78–81; Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... С. 163–166.

⁹³⁵ DUB. № 24. Р. 45.

⁹³⁶ АЗР. Т. 4. № 60.

⁹³⁷ DUB. № 29. Р. 51.

⁹³⁸ Ibid. № 32. Р. 52.

вався лідером православної Русі, котрий може сам вирішувати нагальні церковні справи, або ж серед руських владик не бачив осіб, з якими доцільно було би щось обговорювати. Всі загальні питання Церкви вирішувалися на сеймах, куди православний єпископат не мав доступу, для обстоювання потреб Православної Церкви потребувалися зв'язки саме з сенаторами. Богословські проблеми Острозький обговорював із заїжджими греками та іншими інтелектуалами, а також з кн. Андрієм Курбським, протестантами і навіть католиками. Серед руських єпископів практично не було богословів – через хибну практику здобуття єпископій особами, далекими не лише від богослов'я, а й від самого розуміння церковних проблем.

Не можна не погодитися з отцем Борисом Гудзяком, котрий констатує: “Першопочаток руського відродження в основному пройшов повз руських ієрархів стороною. Друкарська діяльність 1560–1570-х рр., робота Острозького гуртка – у всьому цьому владики Київської митрополії прямої участі не брали. Князь Острозький, виступаючи в ролі світського патрона Церкви, обговорював різні релігійні справи з представниками папства, не особливо оглядаючись на руський єпископат”⁹³⁹. Це дало привід досліднику висувати, ніби Острозький “не дуже розумівся в еклезіології, як можна бачити з того, що єпископи для нього начебто і не існували. Беручись за якісь серйозні починання релігійного характеру, князь ніколи серйозно не пробував залучити до них руську церковну верхівку”. Тож князь плекав відчуття, “що саме йому дано бути для русинів правдивим *pater familias*... Острозький бачив себе спадкоємцем давніх володарів – покровителів і провідників Східної Церкви... Церква була його підопічною, його обладою” (як для імператора Константина чи для вел. кн. Володимира)⁹⁴⁰. Тож князь, “перейнявшись ідеєю відродження руського релігійного життя, лише започаткував кілька справ перехідного характеру – зате неперехідного значення”. Учений вказує на “відсутність ясного бачення й цілеспрямованості” в релігійній діяльності Острозького і пояснює це “не стільки особливостями його вдачі... скільки станом тогочасного польсько-литовського та загалом європейського суспільства... Острозький виріс у добу немислимих конфесійних експериментів, воістину бурхливого розмаїття доктринальних підходів та винятково високого рівня релігійної терпимості в Польщі й Литві... Острозький заснував свій гурток саме тоді, коли офіційна Церква Речі Посполитої почала відвойовувати у протестантів захоплені ними позиції”⁹⁴¹. Нарешті, загальний висновок історика такий: “Своїм посиленням возвеличенням грецької традиції князь Острозький з його острожцями аж ніяк не загатив потоку, яким переходили в католицтво руські князі й магнати, – навіть у своїй власній родині”⁹⁴².

Гадаємо, справа не в еклезіології і не у відсутності “чіткої програми” релігійних перетворень у Острозького. На наш погляд, князь якраз реально й доволі чітко проявив саме “культурницький підхід” у реформуванні релігійно-церковного життя. Це він виразно зафіксував у листі до Іпатія Потія. Острозький вважав, що основа всіх бід Православ'я – невідповідність духовенства до проповідництва та необізнаність вірних з основами християнського віровчення і канонічної практики. Саме це спричиняється до занепаду віри як екзистенції та породжує обрядовірство, за яким немає

⁹³⁹ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 209.

⁹⁴⁰ Там само. С. 182–183.

⁹⁴¹ Там само. С. 184–185.

⁹⁴² Там само. С. 186.

глибини віри. Таке становище могло б змінити саме активне, розвинене та освічене духовенство: священник може бути глибоко моральним, однак не вміти пояснити основи християнської моралі своїм прихожанам. Відтак князь зробив ставку на освіту кліру та просвічення вірян. Таку важливу справу неможливо було реалізувати водночас – мало змінитися кілька поколінь і священства, і вірних, перш ніж можна було б побачити плоди. Втім, перед очима князя була успішна діяльність протестантів, єзуїтів та інших активних громад і орденів, котрі власне завдяки освіті молоді в заданому ключі, постійному місіонерству й пропаганді, книговидаванню, проповідям і диспутам прихилили на свій бік русинів. Так, це був водночас і виклик, і приклад Заходу. Тож Острозький ясно побачив мету переймання досвіду, але при цьому твердо обстоював збереження основ Православ'я. Тут безперечно проявився вплив доби, але цей вплив мав “пройти” через особу, і ця особа мала бути готовою до перебирання на себе обов’язку та відповідальності за майбуття Православної Церкви. Руські ієрархи не поспішали брати на себе ні відповідальності, ні обов’язку, ні навіть ініціативи. І тут цілком очевидно виринає надто прагматична обставина: всі релігійно-церковні починання потребували в першу чергу коштів, тож залучати до цього єпископат з огляду на даний “житейський” чинник не випадало. Та й у власних володіннях Острозького самі ієрархи існували значною мірою за рахунок княжого Дому. Окрім того, вже з початку 1580-х років Острозький звик спілкуватися напряму з главами Церков – Патріархами, Папою Римським, нунцієм, екзархами. Руський єпископат мав набагато менше таких контактів. А якщо згадати про те, як заміщалися кафедри Київської митрополії в XVI ст., то цілком зрозуміло, що Острозький і не міг очікувати чогось важливого від руських владик. Утім, князь нічого не робив у Церкві лише на власний розсуд – він обов’язково консультувався з вищими церковними діячами й мав мужність відмовлятися від деяких своїх ініціатив, коли їх не схвалювали Патріархи Сходу. От і вся присутня еклезіологія, розуміння якої Острозький аж ніяк не був позбавлений.

Ситуація змінилася з початком 1590-х, коли руський єпископат став проявляти активність. Першим серед ієрархів за своєю гідністю був Михайло Рогоза, котрий і почав внутрішню реформу Київської митрополії.

Біограма Рогози (в білоруському варіанті – Рагоза) в основних рисах на сьогодні вивчена⁹⁴³. На 1576 р. Рогоза був писарем волинського воєводи кн. Богуша Корецького і саме на цьому уряді зацікавився з новгородським воєводою Федором Скуминим-Тишкевичем та київським воєводою кн. Острозьким. Імовірно, саме завдяки Скумину Рогоза в 1579 р. став архімандритом мінського Вознесенського монастиря та прийняв монаший постриг, а в 1582 р. кн. Катерина Слуцька передала йому монастир Св. Троїці у Слуцьку. 20 травня 1589 р. Михайло отримав ще й монастир у Морочі на Поліссі. Того ж року 27 липня після складання повноважень Онисифором Дівочкою Патріарх Ієремія нарік Рогозу митрополитом, а 1 серпня здійснив інтронізацію, однак при цьому окремо були призначені патріарший екзарх та прототроній, що обмежувало владу нового митрополита. Більше того, наступного року прибув грек

⁹⁴³ Семчук С. Митрополит Михайло Рогоза. Моден, 1947; Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). Рим, 1962. С. 1–16; Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 41–57; Кетра Т. Metropolita Michał Rahoza a unia Brzeska // Klio. Toruń, 2000. T. 2. S. 48–100.

Діонісій Раллі (Палеолог) з новим титулом Тирновського митрополита, який від імені Патріарха вимагав сплатення 15 тис. аспрів за поставлення Рогози на митрополію. Проте ця інформація про “вимогу хабара” не має вагомих доказів: адже Ієремія якраз і прославився своєю активною боротьбою проти симонії. Тож дослідники схильні вважати, що Діонісій перевищив свої повноваження й навіть підробив патріаршого листа (це потвердив сам Михайло Рогоза, вказавши в листі до Львівського братства від 4 грудня 1592 р., що Діонісій у Вільні замовив подробну патріаршу печатку)⁹⁴⁴.

Постає питання: яку роль відіграли у хіротонії Рогози кн. Острозький та інші світські діячі? Хтось же мав рекомендувати саме Рогозу Патріархові? Це питання залишається без відповіді, а якщо припустити, що Острозький таки не зустрічався з Ієремією, то його роль у поставленні Рогози сумнівна і єдиним протектором Рогози тоді має виступати Скумин-Тишкевич. Відстороненість Острозького пояснює його прохолодне ставлення до нового митрополита й відсутність між ними жвавого спілкування: Рогоза не відвідував Острога, а князь не наїздив у Новоградок – принаймні про це немає жодної інформації.

Сьогодні можна потвердити, що за десятиліття перебування на митрополії Рогоза залишив чималу письмову спадщину: збереглася щонайменше сотня підписаних ним документів. Йому ж належить і честь відновлення соборноправності Київської митрополії: починаючи з 1590 р. Рогоза щороку збирав Собор єпископів для вирішення нагальних справ Церкви, започаткувавши її внутрішню реформу. 19 січня 1591 р. Рогоза вписався до Львівського братства і з того часу активно його підтримував у протистоянні з Гедеоном Балабаном. Не менше 50 документів, підписаних Рогозою, так чи інакше стосуються братства. Як пам’ятаємо, це призвело до того, що Балабан у 1592 р. сфальшував грамоту Патріарха, якою денонсувалася ставропігія братства, а Рогоза відлучався від кафебри⁹⁴⁵.

Отже, новий глава Церкви відразу перебрав на себе й ініціативу, й відповідальність за поліпшення церковного життя. Всім цим, як пам’ятаємо, опікувався й Острозький. Вони стали ніби конкурентами. Однак Острозький як світська особа не міг приймати одноосібних рішень, втручатися в постанови єпископату та соборів. Він мав почуватися на другому плані, а тому дещо відсторонився від загальноцерковних проблем (навіть не їздив на собори та не посилав своїх офіційних відпоручників). Своєї ідеї князь вирішив проводити через протегованих ним нових владик – Іпатія Потія та переведеного на Луцько-Острозьку кафедру Кирила Терлецького. Втім, вони також мали власні ідеї, позицію та лінію поведінки. Потій навіть відмовився обговорювати на загальноцерковному рівні (зокрема з митрополитом) програму унії Острозького. Отже, ситуація складалася таким чином, що в Київській митрополії відродилася канонічна практика повного керівництва церковним життям її главою – митрополитом – та очолюваними ним соборами. Приватна ініціатива навіть великого магната Острозького “препарувалася” в потребу послушенства постановам означених церковних інституцій та осіб і простого “пробивання” цих постанов на рівні світської влади. Все це, на наш погляд, пояснює тимчасове затухання церковних ініціатив з боку Острозького та його дистанціювання від дій церковної влади, які він не міг ні обговорювати, ні показово ігнорувати.

⁹⁴⁴ Див.: Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 267–270.

⁹⁴⁵ Ісаєвич Я. Д. Архів Львівського братства // Архіви України. 1968. № 1. С. 88–93.

Митрополит Рогоза долучився до унійної акції лише в 1594 р. після складних вагань, умовлянь з боку Терлецького й Потія та пропозицій Яна Замоїського. На початку грудня він запропонував свої умови унії в інструкції Терлецькому, котрий їхав до Замоїського (про це вже говорилося вище). Тут спонука до унії обумовлювалася незгодами з Патріархами. А до її умов належали: збереження “вцале всех справ и обрядов церкви нашею восточною”; привілей від короля з гарантією, що Рогоза до кінця життя залишиться на митрополії; щоб митрополит отримав місце в сенаті й всі свободи, “яко их милости духовные римские”; гарантії, що неблагословенні листи від Патріархів не будуть мати сили; щоби грецькі духовні більше на Русь не пропускалися, а також “до земли неприятельское московское”; вимагати у гетьмана Замоїського, щоб посланців Патріархів з листами до митрополита не пропускали через кордон узагалі, “бо тех шпекгами розумеєм с певных причин”⁹⁴⁶.

Чи можна все це вважати програмою унії Рогози, як це пропонують дослідники? Перелічені пункти засвідчують, що мова йде про реальні заходи й побажання митрополита стосовно практичного забезпечення власного становища в Церкві й державі та, що надто гостро підкреслюється, убезпечення від грецьких ієрархів (а також від Московської Патріархії). Отже, йшлося переважно про вноормування життя Православної Церкви у Речі Посполитій через надання їй прав і свобод, рівноцінних тим, що має Римо-Католицька Церква, але завдяки важливій поступці: визнання єдності із Західною Церквою. Єдине, в чому про поступки не могло йтися, – це обряди й традиції Православ'я. Така “заземленість” вимог вказує на вектор зацікавлень і саму систему думання митрополита в межах бажаної для католиків унійної ідеї: не розвиваючи догматичної й теологічної сторін справи, Рогоза притлумлював питання “реального” об'єднання на еклезіологічно-містичному рівні, але свідомо акцентував на проблемі практичного функціонування православної Київської митрополії у католицькій державі.

Проте навіть після Торчинської декларації Рогоза зайняв вичікувальну позицію. Запрошений на перемовини у травні 1595 р. до Кобрини, він не приїхав, що викликало гострі критичні листи до нього від Потія та Терлецького. Втім, Рогоза добре розумів, що його реформи в Церкві зазнали краху, а єпископи майже в повному складі вирішили піти на унію. Митрополит залишився один: він не мав на кого спертися з-поміж братів-єпископів. І тоді Рогоза звернувся до могутніх світських патронів Церкви, які всією його попередньою діяльністю були усунуті з ініціативного поля у загальноцерковному житті.

Зокрема, унійну тему Рогоза обговорював у листах до свого початкового патрона – новогрудського воєводи Федора Скумина-Тишкевича. 24 червня 1595 р. Рогоза надіслав Скумину умови унії, зазначивши, що сам до неї ще цілком не пристав, і просив поради у магната. При цьому він вказував, що не хотів би бути під чиймсь тиском (тобто церковним), зазначивши, що король у разі унії дає багаті обіцянки, якщо ж від них відмовитися, то це спричинить не менші (тобто рівноцінні обіцянкам) утиски. Більше того, Рогоза дізнався, що вже є кандидатура нового митрополита, котрий визнає унію, і йому залишать його єпископську кафедру та нададуть інші винагороди (хто це був: Терлецький, Потій чи Балабан?), тобто для самого Рогози вибору вже не

⁹⁴⁶ DUB. № 18. Р. 36; *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 148; *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії.* С. 117.

існувало⁹⁴⁷. Скумин ухильно відповів, що піде за своїм пастирем, але всю відповідальність покладав лише на нього (адже митрополит сам узяв відповідальність за Церкву з часів перших соборів та початку свого владарювання)⁹⁴⁸. І саме Скумин, з яким Рогоза був давно поєднаний дружніми стосунками (він також нерідко бував у Новогрудку, бо був місцевим воєводою), відіграв головну роль в орієнтації Рогози на світських магнатів. Острозький для нього, вочевидь, стояв на другому місці. А оскільки вагався сам Скумин, вагався і Рогоза; врешті вони обидва підтримали унію. Тим часом митрополита приспівував Іпатій Потій (листи від 16 січня і 11 лютого 1595 р.)⁹⁴⁹. Потій і Терлецький вжили різку форму “вичитування” першоієрарха, нагадавши про підписання ним Торчинської декларації та вказавши на його негідне бажання “вмити руки” й залишити своїх братів-єпископів на розсуд долі, але в такому разі він не лише їх згубить, але й сам пропаде⁹⁵⁰. 7 травня до митрополита особисто звернувся Папа Климент VIII⁹⁵¹. Рогоза ж усе сподівався на рекомендації від Скумина-Тишкевича та Острозького⁹⁵². А київський воєвода не полишав надії перетягти митрополита в табір противників унії: 28 травня він наказував київському підвоєводі не чинити жодних кривд у володіннях митрополії та Рогози⁹⁵³.

1 серпня 1595 р. митрополит написав Острозькому, стверджуючи, що чутки про його прилучення до унії недостовірні. Напередодні від'їзду Потія і Терлецького до Рима митрополит вимагав спочатку з'ясувати відносини з Острозьким, оскільки він залишався сам на сам з могутнім противником “спрощеного” формату унії. Втім, Оскар Халецький вважав, що йшлося про продуману тактику і ні про які хитання чи двоїстість позиції митрополита не може бути й мови – він вів хитру гру з православними можновладцями та вірними. Навряд чи ця точка зору справедлива, оскільки здійснені Рогозою публічні акції мали впливати не лише на православних, а й на католицьку сторону всіх учасників унійного процесу, сильно дратуючи й їх. Саме так можна розцінити видану митрополитом 11 вересня 1595 р. окружну грамоту зі зверненням до православних вірних Русі, в якій Рогоза відсторонювався від дій на користь унії та закликав стійко дотримуватися батьківської віри, не хитаючись, як тростина під вітром⁹⁵⁴.

12 серпня 1595 р. Рогоза знову писав Острозькому, вказуючи, що готовий покласти своє життя на благо Церкви, просив аудієнції у князя, щоб довести свою невинуватість і назвати справжнього винуватця, “от когось тьи бурды запалили и кто причиною”, благав про допомогу у скликанні Собору в Новогрудку з духовних і світських осіб, аби “много доброго на нем ся збодовало, кгдабыся тая злость явила и выткнула”⁹⁵⁵. Про це ж він написав і Скумину, зазначивши, що не зміг зупинити “свовольних” Потія та Терлецького. Окрім того, Рогоза з жалем зазначав, що на старості вже

⁹⁴⁷ АЗР. Т. 4. № 69. С. 96.

⁹⁴⁸ Там же. С. 97.

⁹⁴⁹ Там же. № 56, 59. С. 81–82, 85–86.

⁹⁵⁰ Там же. № 66. С. 92–93. Оригінал: РНБ ОР. Ф. 678 (Сахаров), ед. 26, л. 2–3.

⁹⁵¹ Зберігся оригінал папської булли з висячою свинцевою печаткою – РГИА (СПб.). Ф. 834, оп. 3, ед. 3731, б/ф, № 12, л. 1.

⁹⁵² АЗР. Т. 4. № 69. С. 96.

⁹⁵³ *Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 135.*

⁹⁵⁴ АЗР. Т. 4. № 83. С. 116.

⁹⁵⁵ DUB. № 66. С. 929, прим. 851 і список скорочень.

не в змозі служити перед одним вівтарем із католицькими капланами та бажає до смерті зберегти православну літургію і обряди⁹⁵⁶. Дослідники стверджують, що Острозький спробував навіть “купити” Рогозу: якщо він відмовиться від унійного проекту, то князь подарує йому 25 сіл, але Рим “перебив ставку”, обіцяючи митрополиту безпосереднє підкорення його владі Києво-Печерського монастиря⁹⁵⁷. Зазначимо, що інформація про спробу “підкупу” запозичується з листа відомого католицького проповідника й богослова, який зі спеціальною місією був виряджений на Русь із Рима, – Петра Аркудія, а писав він про це з чуток аж 10 листопада 1596 р. (говорив про 20 сіл і про рішучу відмову Рогози), відтак ступінь довіри до цього джерела має бути під знаком запитання⁹⁵⁸. Під тиском Острозького в січні 1596 р. Рогоза навіть скликав Собор у Новоградку, на якому знову підтвердив пріоритетне значення Львівського та Віленського братств перед владою єпископів, що вказувало на визнання істотної ролі світських діячів у церковному житті й ніби давало їм карт-бланш для подальшої непокори єпископам-уніатам.

Тож має рацію Л. Тимошенко, вказуючи, що для Рогози рішення про остаточне приєднання до унійного проекту було неймовірно тяжким і навіть доленосним, адже він мав власною рукою розірвати багатовікову єдність зі Вселенським Патріархатом – материнською Церквою для Київської митрополії – та перейти в підпорядкування Риму. Доля унії вирішилася саме тоді, коли Рогоза як глава Київської Церкви все ж поставив свій підпис під унійними документами⁹⁵⁹. І це назавжди перетворило його на ворога кн. Острозького, для якого митрополит Рогоза духовно помер. Тож він після 1596 р. не міг навіть потякати до Києва, а тим більше проїздити через володіння Острозького. Здається, митрополит до смерті вже не покидав свій осідок у Новоградку. Князь вважав, що Рогоза “продався” за печерську архимандрію. Про це він писав ще 2 липня 1595 р. кн. Радзивілу: “Скаржуся на того двоєдушного чоловіка, як на Юду, котрий продався за архимандритство Київське”⁹⁶⁰. Хоча сам же митрополит, до якого ця чутка дійшла, 12 серпня писав Острозькому, що навіть не думає про печерську архимандрію⁹⁶¹. Проте в 1596 р. він почав таки її домагатися: відлучив Никифора Тура, вимагав від монахів покори та добився королівського привілею на переведення обителі в підпорядкування митрополита. Чи таким вже безсребником був Рогоза? І наскільки він був щирим у стосунках, і з ким саме щирим? Недовіра Острозького до Рогози мала цілком реальні підстави, як і його прохолодне ставлення до зачинателя реформи, котра врешті звелася до таємних проунійних перемовин.

Набагато частіше Острозький спілкувався з ієрархом, до духовної кар’єри якого чи не найбільше спричинився. Це був Іпатій Потій (світське ім’я Адам), на 15 років молодший за Острозького (нар. 12 серпня 1541 р.). Дитинство та юність Адама пройшли при дворі кн. Миколая Радзивіла Чорного, у кальвіністській школі якого він учився. Перебував Потій і при дворі короля Жигимонта II Августа (після його шлюбу з Барбарою Радзивіл). Вважають, що Адам здобув вищу освіту в одному з німець-

⁹⁵⁶ АЗР. Т. 4. № 80.

⁹⁵⁷ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 137.

⁹⁵⁸ *Sacrum Poloniae Millennium.* 1954. № 1. P. 108; *Halecki O.* Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. T. 2. S. 206.

⁹⁵⁹ *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 48.

⁹⁶⁰ *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. S. 134.

⁹⁶¹ *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis.* T. 1. № 380. P. 654–655.

ких університетів та став кальвіністом. Затим зробив доволі стрімку кар'єру в Бересті: 1566 р. – земський писар, 1576/77 рр. – земський суддя, 1588 р. – каштелян і сенатор Речі Посполитої. Його повернення у Православ'є датують 1573/74 рр. З намови Острозького 31 березня 1593 р. Адам прийняв монаший постриг з ім'ям Іпатія, а 25 травня був хіротонований у єпископи Володимиро-Берестейські. Його участь в унійній акції фіксується на рівні 1594 р., потому він став головним ідеологом унії, потіснивши Кирила Терлецького. А після смерті Михайла Рогози, 2 жовтня 1599 р., Потій був наречений Київським митрополитом, але затверджений Папою лише 15 листопада 1600 р. Він був чи не найвизначнішим уніатським полемістом. Перу Потія належать класичні твори: “Унія, альбо Выклад преднеших артыкулов ку зъодноченню греков с костелом рымским належащих” (1595) – про сходження Св. Духа, про чистилище, про примат Папи, про новий календар, про антихриста; “Антиризис, или Апология против Христофора Филалета” (1599 – руський текст, 1600 – польський); “Оборона святого Флорентійського собору” (1603); публікація матеріалів посольства до Папи Римського Сікста IV (1605); “Гармонія, альбо Согласие веры сакраментов и церемоний святое восточное церкви с костелом римским” (1608), а також численні проповіді та поезії. Потію належить також переклад з польської на руську мову твору Петра Скарги “Синод Берестейський”⁹⁶². Саме йому приписують і творення 33 артикулів унії та їхню “національно-захисну спрямованість”, більше того, артикули презентуються як “вершина національної свідомості І. Потія”⁹⁶³. Разом із тим ведеться мова про поступову “латинізацію” Потія: у праці 1595 р. він обстоював флорентійське формулювання про сходження Св. Духа “від Отця через Сина”, а після повернення з Рима він уживає католицьке формулювання – “від Отця і Сина” (1598); згодом Потій виступав за celibat духовенства та здійснення причастя мирян під одним видом (1599), обидва ці нововведення він активно обстоював і надалі⁹⁶⁴.

Стосунки Потія з Острозьким пройшли кілька етапів – від повного порозуміння до повної конфронтації. Саме новому єпископу в 1593 р. Острозький довірив свій проект унії. Його листування з князем розпочинається у 1593/94 р. після підписання Торчинської декларації. Проте навіть у листах за березень–червень 1595 р. Іпатій Потій відмагався від участі в унійних справах⁹⁶⁵. У цьому вбачали нещирість єпископа.

⁹⁶² Див.: *Левицкий О.* Ипатий Потей Киевский униатский митрополит // Памятники русской старины в западных губерниях. СПб., 1885. Т. VIII. С. 342–374; *Трипольский Н.* Униатский митрополит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность. К., 1878; *Пигулевская И. В.* Киевский митрополит Ипатий Потий (1541–1613): Биографический очерк // Славянский альманах. 2001. М., 2002. С. 97–107; *Лужницький Р.* Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* К., 1993. Т. 2. С. 50–68; *Ладошкин С. А.* Іпатій Пацей. Мінск, 2001; *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 58–79; *Morozziuk R. P.* Father of Ukrainian Catholicism: Ipatyey Potey. Montreal, 1978 (рукопис, залишився нам недоступним); *Dzięgielewski J.* Pocięj Adam, różniej Hіpacу // *Polski słownik biograficzny.* Т. 27/І. Cz. 112. S. 28–34; *Пекар А.* Іпатій Потій – провісник з'єднання // *Записки Чину Св. Василя Великого.* Рим, 1996. Кн. 15. С. 145–246; *Сеник Софія, сестра.* Два митрополити – Потій і Рутський // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше поунійне покоління.* Львів, 1995. С. 137–172.

⁹⁶³ *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 63.

⁹⁶⁴ Там само. С. 63–64.

⁹⁶⁵ DPR. Romae, 1970. № 31, 33. Р. 51–55; АЗР. Т. 4. № 70. С. 97–99.

Однак унія зацікавила Потія саме під впливом Острозького та його унійного проекту. Проте князь і єпископ опинилися по різні сторони барикад, оскільки ієрархам ішлося про звільнення від юрисдикції Патріарха, а Острозький наполягав якраз на погодженні унії з усіма Патріархами; єпископи прагнули власної суверенності, в тому числі від світських патронів Церкви, а світські діячі (зокрема братства), навпаки, вимагали “демократизації” церковної структури. У пропозиціях Острозького, крім того, Потій угледів протестантські впливи, за що гостро критикував князя.

Зовні видається, що Потій вів подвійну гру; зокрема, Острозькому він повідомляв неправдиву інформацію і навіть писав про неможливість унії взагалі. Звісно, якісь відомості щодо унії доходили до князя. Не випадково 9 березня 1595 р. у листі до Потія він намагався з’ясувати, де перебуває Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький, оскільки Острозький дізнався, що він кудись подався як уповноважений кількох осіб і має намір щось “учудить”⁹⁶⁶. Імовірно, князь натякав Потію, що знає і про його перебування в числі “кількох осіб”, пов’язаних з Терлецьким. У відповідь (17 березня) єпископ писав князю, що жодні заходи, особливо ж щодо унії, просто неможливі без рішення Собору та згоди всіх православних християн, у тому числі світських “панов христіанских” (“хоч би і всі єпископи на ту унію згодилися, а всі християни на те не пішли б, то лише марною працею було б”). Потій зазначав, що він дізнався про перебування Терлецького у Кракові лише по приїзді у Володимир, а взагалі нічого не чув про його відрядження кимось до короля, як і про таємні постанови щодо унії⁹⁶⁷. “Вождь православної Русі” намагався скерувати Потія в інше річище – річище внутрішньої реформи Церкви: виправлення моралі, розвиток освіти духовенства за прикладом протестантів тощо. Водночас Острозький вже мав звістку про поїздку Терлецького до Кракова для переговорів про унію, про що відверто запитував у Потія (лист від 21 березня)⁹⁶⁸. Але Потій знову дезінформував князя: 25 березня він заперечував переговори у Кракові щодо унії та свою участь в унійному проекті взагалі. Потій запевняв, що не має жодних мрій про кардинальство чи митрополитство, оскільки навіть єпископство для нього є тягарем (вочевидь, він спростовував якісь чутки); одне слово, про унійний проект він нічого ніколи не знає. Поряд із цим Потій констатував занепад Православ'я, виродження духовенства та остерігав князя від різних негативних впливів, зокрема протестантських. Єпископ у принципі не заперечував універсальну унію – але виключно за умови збереження самоідентичності та відмови від деяких речей, “в чом большей упору анижли истинны держимося”. Єпископ убачав у такій унії засіб позбутися утисків від католиків та конверсій православних на “лагинство”. При цьому Потій скептично зазначав, що і в католиків немає ні науки, ні порядку. Особливо критично він ставився до протестантів та їхньої системи освіти, пропонуючи створення власних шкіл⁹⁶⁹.

Утім, після того як Скумину та Острозькому були послані умови унії, випрацьовані єпископами, позиція Потія змінилася. Тепер він уже писав про унію як факт. У листі від 16 червня Потій стверджував, що дані умови унії цілком відповідають попереднім (1593 р.) задумам Острозького. Він пропонував використати досвід като-

⁹⁶⁶ РИБ. Т. XIX. Стб. 595–596.

⁹⁶⁷ Там же. Стб. 593–596; Т. VII. Стб. 1063–1066.

⁹⁶⁸ Там же. Стб. 596–600.

⁹⁶⁹ Там же. Стб. 605–608; АЗР. Т. 4. № 63. С. 88–90; DUB. № 33. Р. 53–55.

ликів для реформування Церкви, оскільки Патріархи дають “барзо малий ратунок”, лише унія здатна вирішити всі проблеми. Участь у цьому Потія відбувається не заради “куска марное роскоши альбо для пожытку сего светного”, але задля виконання пастирських обов’язків та високої мети – блага Церкви. Єпископ наполягав, що унія має здійснюватися без жодного порушення традицій, літургій та обрядів, допускається лише часткове запровадження нового календаря, але він “не есть артикул веры”. Тобто, на думку Потія, “мало не все в руках своих маем”. Лист же починався спростуванням того, що єпископи вже прийняли унію, служать месо, вживають опрісноки тощо. Владика Іпатій закликав князя уважно перечитати артикули унії та переконатися в недоторканості православної традиції⁹⁷⁰. Відповідь Острозького була безапеляційно суворою. Князь відмовлявся визнавати Потія пастирем і був обурений таємністю підготовки унії⁹⁷¹. Їхні стосунки майже обірвалися, але Потій намагався їх відновити. Зокрема, в липні 1595 р. під час Люблінського трибуналу йому організували зустріч з князем, і Потій обіцяв Острозькому, що єпископи будуть “во всем его слухати и то, што его милость роскажет, чинити готови будут”, зокрема, клопотатимуть перед королем про скликання Собору⁹⁷².

Дослідники підкреслюють, що Потій чи не єдиний долучився до унійного процесу не з якоїсь персональної користі, а за релігійними переконаннями, оскільки мав намір вивести Київську Церкву з глибокої кризи, позбавити православних дискримінації та приниження. При цьому йшлося про укладення майбутньої унії на загальному Соборі духовенства і мирян митрополії⁹⁷³. Проте у стосунках Потія з Острозьким не можна не помітити певної гри і фальшу, навіть обману. Це, власне, більше всього зачепило князя, котрий так довіряв Потієві спочатку. А Потій побачив, що ні з князем, ні з більшістю православних русинів нічого вдіяти неможливо: “Той схизматичький народ має в собі якусь вроджену впертість, чоґо приклад маємо з Флорентійського синоду”⁹⁷⁴.

Найбільш неясними є взаємини Острозького з першим ідеологом та одним із головних промоторів унії Кирилом Терлецьким. Це тим більш цікаво, що Терлецький був єпископом Луцько-Острозьким, тобто в його юрисдикції перебувала більша частина Острожчини з княжою резиденцією. Терлецький походив із бідної родини, належної освіти не отримав. Як він став священником і навіть Турово-Пінським єпископом – достеменно не відомо. Утім, завдяки своїм “житейським здібностям”, зокрема оборудкам із церковною землею та майном, Терлецький зміг збагатитися. Традиційна історіографія вважає, що нагромаджений капітал Терлецький використав для купівлі Луцько-Острозької кафедри. Цей факт не є доведеним і виринає лише з полемічної літератури. Він тим більше дивовижний, що “купувалася” кафедра у володіннях кн. Острозького з кафедральним храмом-усипальницею роду. Видається, що князь не міг байдуже ставитися до визначення особи нового Владика, тим більше що Терлецький переходив з кафедри, яка також частково знаходилася у княжому домені

⁹⁷⁰ АЗР. Т. 4. № 70. С. 97–99; РИБ. Т. XIX. Стб. 623–632; DUB. № 43. Р. 75–78.

⁹⁷¹ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. S. 134.

⁹⁷² РИБ. Т. XIX. Стб. 635.

⁹⁷³ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... С. 215–224.

⁹⁷⁴ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 173.

(Турів). На наш погляд, більш вірогідним було б говорити про протегування саме Острозьким Терлецького на обидві кафедри в межах володінь Дому.

Допустити, що Острозький ніяк не спілкувався з єпархіальним архієреєм і що той не відвідував друге місто своєї кафедри, неможливо. Утім, нічого про доунійний період їхніх стосунків практично не відомо. Лише з трьох заповітів самого Кирила Терлецького (19 вересня 1595 р., 5 серпня 1598 р. та 2 квітня 1607 р.)⁹⁷⁵ знаємо, що під час свого урядування він реставрував луцьку кафедру Іоанна Богослова, поставив тут нову церкву і вежу, відбудував храми й монастирі в Дутищах, Жабчому і Колодязі, поремонтував і відбудував єпископську резиденцію в Луцькому замку, а також єпископський двір в Острозі, власним коштом спорудив храми у родових маєтках – Перковичах, Річиці та ін. Наскільки всі ці справи, особливо ж розбудова єпископської резиденції в Острозі, здійснювалися за допомогою князя – нині сказати важко.

Натомість зібрано чимало матеріалу про неблагочестиву поведінку єпископа: збройні наїзди, грабунки, розправи та навіть убивства і згвалтування, тобто поведінку, аж ніяк не властиву Владиці. У судових процесах Терлецький через своїх адвокатів спростовував усі закиди. Єпископ був звинувачений навіть перед Патріархом Ієремією, однак зумів не лише виправдатися, але й отримати титул патріаршого екзарха⁹⁷⁶. З іншого боку, ймовірно, брак джерел не дозволяє побачити інші сторони діяльності Терлецького. Зокрема, є побіжні свідчення про його зацікавленість святоотецькими творами і навіть обговорення з Балабаном богословських проблем⁹⁷⁷. Не вдаючись у підтвердження чи спростування зазначених характеристик, підкреслимо лише, що унійну акцію Луцько-Острозький єпископ розпочав таємно від Острозького. Дослідники стверджують, що він найбільше з-поміж усіх руських ієрархів схилявся до унії через власні меркантильні інтереси⁹⁷⁸. Владика не листувався з князем: у цьому спочатку не було потреби, оскільки вони могли часто бачитися, а унія взагалі роз'єднала їх до кінця днів. Та й на відміну від Потія Терлецький не був цікавим для князя в інтелектуально-духовному сенсі.

Дещо більше можна сказати про Перемишльського єпископа Михайла Копистенського та його стосунки з Острозьким⁹⁷⁹. Копистенський походив зі шляхетського роду, осідок якого знаходився в с. Кописному на Перемишльщині, його дядьком був єпископ Арсеній Брилинський. Копистенські були дрібними шляхтичами, чия земельна власність дедалі зменшувалася в результаті розподілу між спадкоємцями, так що вже батько єпископа Федько отримав усього три ріллі та кілька селян, при цьому він породив дев'ятьох синів і кількох доньок, тож спадщина на всіх дітей виходила май-

⁹⁷⁵ Археографический сборник документов ... Виленской археографической комиссии. Вильно, 1867. Т. 1. № 64, 70, 76. С. 196–200, 217–219, 230–236. Аналіз текстів заповітів див.: Тимошенко Л. Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 467–483.

⁹⁷⁶ Левицкий О. Кирилл Терлецкий епископ Луцкий и Острожский // Памятники русской старины в западных губерниях. Т. 8. С. 308–341; *Его же*. Южнорусские архиереи в XVI–XVII вв. // Киевская старина. 1882. № 1. С. 57–100.

⁹⁷⁷ Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Воляни // ВЕВ. 1899. № 30. С. 824.

⁹⁷⁸ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... С. 213–214.

⁹⁷⁹ Див.: Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1595 р. С. 102–144; *Його же*. Справа про фальшування документів Берестейської унії: нові джерельні матеріали // Дрогобицькі краєзнавчі записки. Дрогобич, 2000. Вип. 4. С. 337–347.

же ніякою. Відтак немає нічого дивного, що в 1581 р. брати Михайла через майнову суперечку вбили свого родича Лазаря Копистенського – це вказує на моральний стан у родині. Освіту Михайло, ймовірно, здобув у перемишльській парафіяльній школі, а можливо, і в братській. Згодом він одружився, і коли 13 березня 1591 р. був номінований на єпископа по смерті дядька Арсенія, то не залишив дружину Анну і дітей, що призвело до скандалу і зати́м постійно згадувалося в полемічній літературі уніатів проти православних. Королівський лист на єпископію був виданий Михайлу 20 травня 1591 р. Однак Патріарх Ієремія не схвалив його кандидатуру і не дозволив висвячення. Але не тільки це стало на перешкоді. Хоча Копистенського підтримала місцева шляхта, у справу втрутився Львівський єпископ Гедеон Балабан, якого Патріарх уповноважив провести ревізію Перемишльської єпархії. Крім того, Балабан перебрав на себе управління єпархією, тому не був зацікавлений у її переданні новому єпископу. За таких обставин Михайло зробив ставку на світських діячів і підтримав місцеві братства та створив нові – у Перемишльській єпархії їх було чи не найбільше; щоправда, не обійшлося й без запеклої боротьби з братством у м. Городку. Єпископ також активно підтримував кафедральну школу.

Найнесподіванишим є те, що до унійного проекту Копистенського залучив Гедеон Балабан, якого Михайло вважав своїм ворогом (“маю на себе и на сию єпископею лва велезубьнаго, который завше извещает о мне, где бы ехал, хотячи мя убити телесне а убивши хошет яко лев пожрящи сию єпископию”⁹⁸⁰). Їхнє зближення відбулося 1594 р. (хоча під Торчинською декларацією підпису Копистенського немає), і з того часу Михайло й Гедеон діяли в тандемі як за, так і проти унії. Не виключено, що спонукав Михайла приєднатися до унійного руху Кирило Терлецький. Однак вийшли з унійного процесу Гедеон і Михайло одночасно: 1 липня 1595 р. Балабан опротестував фальшування унійних документів Терлецьким, а в серпні практично тими самими словами проти Терлецького виступив і Копистенський (оскаржив підробку постанови Сокальського з’їзду). На думку Л. Тимошенка, Копистенський був “просто втягнутий в акцію протесту, організовану князем К. Острозьким у результаті тристоронньої згоди (самого князя, Гедеона Балабана і Львівського братства)”. Так чи інакше, від серпня 1595 р. Копистенський перейшов у табір православних. Утім, його (як і Балабана) підпис був використаний у Римі під час присяги Потія та Терлецького від імені всіх руських єпископів.

Разом із Балабаном Копистенський своєю присутністю забезпечував канонічність православного Собору в Бересті й отримав від протосинкела Никифора повноваження окормляти спільно з Балабаном всю Київську митрополію. Острозький радив обоє єпископам добиватися правди через Вишенський шляхетський сеймик та через вписування своїх вимог у його інструкцію на великий сейм. Діяльності Владики Михайла намагалися перешкоджати уніатські ієрархи, оскільки Копистенський висвячував священників і дияконів на всю митрополію, приймав присягу на вірність Православію тощо. Острозький у 1607 р. просив його вплинути на Львівське братство, яке не бажало визнавати уневського архімандрита Ісайю Балабана нареченим єпископом Львівським. Отже, стосунки Копистенського з Острозьким зав’язалися саме завдяки його переходу до табору православних противників унії в 1595 р. і з боку князя мали

⁹⁸⁰ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. T. 1. № 264. P. 414.

виключно прагматичний характер – використання єпископського сану Перемишльського Владики для антиунійної боротьби. Копистенський же персонально жодного разу не звертався до князя з власної ініціативи, не збереглося й жодного листа єпископа до Острозького⁹⁸¹.

Стосунки Острозького з Гедеоном Балабаном були більш тісними. Це доволі незвично з огляду на скандальний характер Львівського єпископа, його доволіне розуміння християнської моралі аж до фальшування патріарших грамот, обману й підступності в боротьбі зі Львівським братством⁹⁸². Така людина не могла бути симпатичною князеві. Однак Острозький не ігнорував Владику, особливо ж у момент загострення його антиунійної позиції. Знову ж таки: це при тому, що Балабан ледь не першим почав сам процес переговорів та зближення з католицьким єпископатом, зокрема Львівським єпископом Соликовським, він же інспірував кілька таємних зустрічей руських єпископів та складання проунійних документів. Попри все це Острозький все ж таки не лише спілкувався, а й “співпрацював” із Балабаном.

Здається, ще за часів перебування в Литві Патріарха Ієремії та його неоднозначних постанов, коли Балабан вступив із Патріархом у “нечесні ігри” щодо Львівського братства, Острозький, котрий також не проявив очікуваної пошани до Ієремії, мовчки підтримав єпископа. Він зовсім не втручався в його рішення, що суперечили патріаршим вказівкам, не входив також у чвари єпископа і братства. Така позиція світського лідера руського Православ'я видається дивною; принаймні вона не пояснена ніким із дослідників. Не зачепив князя навіть той факт, що, попри заборону митрополита Рогози тримати в Рогатинській церкві ікону Бога Отця, Балабан відразу ж по його від'їзді наказав повернути ікону в церкву, поставити вище за всі образи і підписати “Ветхий деньми”; при цьому Гедеон звинуватив митрополита в іконоборстві. Якщо не сам Острозький, то вчені його придворного кола знали канонічну заборону зображати Бога Отця у вигляді старця навіть на іконі Св. Троїці, а тим більше як окремих образ. Тоді ж Балабан відмінив заборону Патріарха святити паски та м'ясо на Пасху, святкувати “породілля Богородиці” пирогами та шанувати п'ятницю як неканонічні місцеві призвичаєння. Коли ж і Патріарх, і митрополит, і собори початку 1590-х років узяли бік братчиків та відсторонили Балабана від єпископської влади, Гедеон без жодних сумнівів схилився до ідеї унії в сенсі адміністративного підпорядкування Папі (вочевидь, не маючи належного уявлення, що таке підпорядкування вимагало б набагато більшої централізації та упокорення Понтифіку, ніж Патріарху чи навіть митрополитові). Досить влучно зауважив це Скумин-Тишкевич, котрий писав Рогозі, що й сліпий бачить причину всього у ворожнечі Балабана з братством, окрім того, завинив і Патріарх, котрий своїми грамотами “вчинив всю цю смуту”, тож Гедеон “радий був би взяти в допомогу собі й диявола, що й довів, та й інших потягнув за собою”⁹⁸³. Іпатій Потій також у листі до провінціала ордену домініканців від 14 січня 1601 р. констатував: “То не диво, що він при святій

⁹⁸¹ Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 128.

⁹⁸² *Cilwicka M. Prawosławny ród Bałabanów // Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich. Białystok, 2000. S. 204–217.*

⁹⁸³ *Петров Н. И. Львовский епископ Гедеон Балабан и его деятельность на пользу православия и русской народности в Галиции и юго-западном крае России // Памятники русской старины в западных губерниях. СПб., 1885. Вып. 8. С. 261–307 (281).*

єдності не вдержався, бо він її почав був з нещирим серцем і не для хвали Божої, але більше з особистих мотивів, бо ним були невдоволені Патріархи за Львівське братство... Владика Луцький готовий навести найпереконливіші докази, що не хто інший, тільки він перший цю єдність був започаткував і від Патріархів відступився”⁹⁸⁴.

Однак сучасні дослідники не вважають за можливе пояснювати все це властолюбством та іншими особистими рисами Балабана, вказуючи на те, що в 1590–1595 рр. православні, в тому числі Гедеон, не вбачали в унії якоїсь небезпеки для самобутності, самостійності та благоустрою Православної Церкви⁹⁸⁵. Утім, ті методи, які Балабан використовував, у тому числі в унійній “інтризі”, як нам здається, вказують все ж на превалювання суб’єктивного фактора й авантюризму.

Острозький зав’язав тісні стосунки з Львівським єпископом саме у процесі підготовки антиунійної акції. Задля цього він посприяв замиренню єпископа з Львівським братством, призначенню його патріаршим екзархом, котрий замінив митрополита й мав прерогативи вирішення будь-яких церковних справ в усій митрополії (ставив священників, благословляв братства, видавав антими́си для нових храмів та монастирів, займався книгодрукуванням та шкільництвом, вів судові процеси за церковне майно). В усьому цьому він мав беззастережну підтримку Острозького, але діяв не під диктовку князя, а цілком самостійно й ініціативно. Острозький не міг не бачити, що від позиції Балабана залежить доля Православ’я в Речі Посполитій, а, крім того, і позиція “сателітного” Михайла Копистенського. Львівського єпископа будь-якою ціною слід було утримувати й підтримувати. Ставлення ж князя до особи Владика та його духовних якостей залишалося особистою справою Острозького.

Стосовно інших ієрархів, які підтримали унію, та їхніх стосунків з Острозьким немає геть ніякої інформації. Щодо Холмського владика Діонісія Збіруйського, то про нього майже нічого не відомо до самих початків його проунійної діяльності. Вважається, що Діонісій був чи не найбільш “простецьким” Владикою. Відтак його словам, наведеним у заяві від 7 липня 1595 р. щодо “мемран” та звинувачень Балабаном Терлецького у фальшуванні документів унії, дослідники довіряють. Зокрема, Діонісій повідомляв, що унійні документи виникли через незгоду єпископів із митрополитом, оскільки Рогоза бажав поширити свою владу над єпископами більше, ніж це можливо. Тому єпископи змовилися й перейшли під юрисдикцію Папи, але за умови збереження всіх особливостей віровизнання та обрядів під гарантію короля⁹⁸⁶. Звісно, таке спрощене пояснення відбиває скоріше недалекі інтенції самого Діонісія, ніж суть справи. Хоча воно цікаве саме безпосередністю висловлювання доволі заземлених оцінок.

Холмський єпископ не відігравав особливої ролі в житті Церкви та церковній політиці. Вочевидь, у Острозького не було потреби встановлювати з ним контакти й намагатися перетягти на бік борців проти унії. В усякому разі документи не фіксують чогось подібного.

Натомість доволі близьким патронатським інтересам князя мав бути єпископ Турово-Пінський Леонтій Пельчицький. Єпархіальний кафедральний собор знаходився у рідному для Острозького Турові. Однак Турово-Пінська кафедра була чи не найбід-

⁹⁸⁴ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 172.

⁹⁸⁵ *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 230.

⁹⁸⁶ Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Вильно, 1895. Т. 19. № 21. С. 366.

нішою і малолюдною. Окрім того, Пельчицький помер перед Собором 1596 р. і не проявляв активності в унійному процесі. Ймовірно, і він не був особливо цінною фігурою для князя. Однак турівська частина кафедри, власне, існувала на надання Дому Острозьких, відтак нехай і пасивна причетність Пельчицького до унійних заходів не може не дивувати. Втім, уявна “загадка” радше за все пов’язана з елементарною проблемою джерел. Свідчення того – історія з поставленням нового Турово-Пінського єпископа. Вважалося, що Острозький не втручався в цю важливу справу. Дійсно, король 22 серпня 1595 р. затвердив на кафедрі Йону Гоголя, який приєднався до унії ще перед своїм затвердженням як коад’ютор кафедри⁹⁸⁷. Лише в наш час стало відомо, що Жигимонт III відмовив у номінації на Турово-Пінську єпископію ставленика Острозького Діонісія Слободського. Тож неучасть князя в заміщенні Турово-Пінської кафедри – результат незнання дослідниками вказаного факту.

Берестейсько-Володимирський єпископ до Потія Мелетій Хребтович-Богуринський, який помер у лютому 1593 р., не був причетний до унійних заходів, але при цьому мав натягнуті стосунки з Острозьким ще з часів печерського архимандритства. Тож їхні контакти також документально не засвідчені (окрім кількох актів, де Владика виступав першим зі свідків, що завіряли документи, – наприклад, лист київської шляхти 1586 р. щодо суперечки Острозького з міщанами). Київський воєвода мовчки сприйняв і сам факт посмертного грабунку киянами й печерськими монахами майна Мелетія. 26 лютого 1593 р. брат покійного Данило Богуринський оскаржив дії монахів, які нібито навіть тіло Мелетія пограбували у Городку (монастирський маєток, де Владика-архимандрит помер). Утім, з’ясувалося, що братія насамперед зняла з Мелетія лише речі з монастирської ризниці: золотий хрест з ланцюгом, гаптовану золотом палицу, дорогий килим з-під труни тощо. Опис речей Мелетія, поданий Данилом, вказує на значні багатства покійного, які були оцінені у 12 тис. пол. зол.⁹⁸⁸. Київський воєвода і за життя не займався справами Мелетія та не втручався в його стосунки з печерською братією, тим паче по смерті недружнього Острозькому Владика не було сенсу опікуватися його майном, особливо ж коли воно потрапило до монастиря. До речі, інше майно Мелетія було також розтягнуте. Про це свідчив у суді ще один брат покійного – Кіндрат, указуючи, що цінності були забрані Кирилом Терлецьким та Романом Вільгорським (підлеглий Острозькому урядовець)⁹⁸⁹.

Архієпископ Полоцький, Вітебський та Могилевський Афанасій Терлецький (дядько Кирила), поставлений на архієпископію королем в 1588 р., теж помер до відкритих унійних акцій – у 1592 р. Він посідав друге місце після митрополита в церковній ієрархії. Стосунки Афанасія з Острозьким також не засвідчені документально. По ньому король віддав архієпископію як плату за військові послуги Богунові Селюцькому – ротмістру королівських замків на Русі, котрий в монашестві прибрав ім’я Нафанаїл і до 1595 р. був архієпископом, але не брав участі в жодному Соборі, – вочевидь, колишній ротмістр був далекий від церковного життя. У вересні 1595 р. цю “потрійну” кафедру обійняв Григорій Загоровський з умовою його переходу під владу Папи. Острозький називав Загорського “зрадником”, який схилив до унії навіть

⁹⁸⁷ АЗР. Т. 4. № 85. С. 118.

⁹⁸⁸ Ар. ЮЗР. К., 1859. Ч. 1, т. 1. № 85–86. С. 347–358.

⁹⁸⁹ Там же. № 88. С. 360–364.

митрополита (лист до Радзивіла від 2 липня 1595 р.)⁹⁹⁰. Однак сам князь вплинути на подання цієї кафедри не міг навіть теоретично, а Скумин-Тишкевич, який міг це зробити, сам схилився до унії.

Отже, з усього єпископату Острозький мав стосунки (принаймні листовні) з митрополитом Михайлом Рогозою та Іпатієм Потієм, згодом – з Гедеоном Балабаном та Михайлом Копистенським. В усіх випадках ці стосунки розвивалися по лінії: унія за програмою князя → унія за проектом єпископів → антиунійна боротьба. Ми не маємо листування Острозького з ієрархами, котре б стосувалося загальних питань релігії, проблем віросповідання, релігійної свідомості, духовного спілкування тощо, тобто листування у парадигмі “духовний син – духовний отець”. Чи Острозький просто не потребував архіпастирських напучувань, чи не бачив гідної кандидатури задля цього, чи йому вистачало настанов особистого духовного отця? Сказати важко. Гадаємо, що це радше джерельна проблема, ніж фактична відсутність такого зрізу стосунків князя з ієрархами. Принаймні звинувачувати Острозького в нерозумінні еклезиології, суті пастирського служіння та потреби духовного упокорення владикам не випадає.

Рим мав свою візію стосунків Острозького з ієрархами. Зокрема, нунцій Маласпіна 12 травня 1595 р. доповідав про черговий приїзд Терлецького до Кракова і його повідомлення, що всі ієрархи і клір “єдинодушно” готові на унію, і лише кн. Острозький чинить перешкоди, погрожуючи єпископам, захоплюючи їхні володіння та майно тощо. Тож король мусив запевнити Терлецького, щоб єпископи не боялися Острозького і готували посланців до Рима⁹⁹¹. На цей час уже всі бачили загрозу розколу православного соціуму та непереборну глибину конфлікту більшості єпископату й світських патронів, однак думка про призупинення унійного процесу навіть не виникала, а можливо, було вже запізно відступати.

У червні 1595 р. відбулася чергова “берестейська акція” – Синод православного єпископату на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою. Участь у ньому брали єпископи Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Леонтій Пельчицький і кобринський архімандрит Йона Гоголь – коад’ютор Турово-Пінської єпархії; на документі артикулів є також печатки Гедеона Балабана і Діонісія Збіруйського. Були присутні й католицькі прелати на чолі з Львівським архієпископом Яном Димитрієм Соліковським. Результатом Синоду стала остаточна декларація унії (за іншою версією, вона складалася й підписувалася в іншому місці та має дату 1/11 червня) – так звані “33 артикули”, що ділилися на “папську” та “королівську” частини.

Артикули, адресовані Понтифіку, передбачали: флорентійське формулювання щодо сходження Св. Духа (від Отця через Сина); визнання догмату про чистилище; збереження основних догматів, обряду носіння до хворих Св. Таїн (включно з церковними дзвонами, а не калаталами), хресних ходів, форми таїнств (причастя під двома видами, хрещення за східною системою без додатків), літургії (св. Василя Великого, Іоанна Златоуста, Єпифанія – у Великий піст з передосвяченими Дарами), мови богослужінь та православних свят (включно з неіснуючим у католицизмі Богоявленням із освяченням води – натомість висловлювалася вимога не примушувати уніатів до участі в суто католицькому святі Божого Тіла, в освяченні вогню перед Пасхою),

⁹⁹⁰ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. S. 134–135.

⁹⁹¹ DUB. № 35. P. 56–57.

святкування Пасхи та перехідних свят за старим календарем; збереження шлюбності священства (за винятком двоєженців); призначення уніатських єпископів лише із русинів – представників “релігії грецької”; вибори митрополита на Соборі; висвячення його не менше ніж двома єпископами із затвердженням Папою (у випадку обрання на митрополію єпископа він не посилає депутацію в Рим, а приносить присягу на вірність Папі перед примасом – архієпископом Гнезненським); висвячення єпископів для Унійної Церкви виключно митрополитом.

Артикули для короля містили такі вимоги: кандидатури на єпископів мають пропонуватися русинами; із чотирьох претендентів король обирає одного (це обумовлювалося бажанням мати гідних і вчених владик, а оскільки король іншої віри й не знає таких осіб із православних, то їх і слід висувати самим православним, бо раніше призначалися неуки, які ледь уміли читати; якщо ж буде обраний світський, то він має впродовж трьох місяців прийняти свячення, інакше буде позбавлений сану); призначення митрополита та уніатських єпископів членами Сенату; введення двох єпископів до Трибуналу, оскільки їхній сан такий самий, як і єпископів Римської Церкви (при виголошенні сенаторської присяги єпископи мали водночас присягнути й Папі; єпископам мають надсилати персональні листи про скликання сеймів та сеймиків; коли в майбутньому й “решта братії народу нашого і Церкви Грецької” приступить до єдності (йшлося про противників унії на чолі з Острозьким?), то “першоуніатів” ніхто не має дорікати поспішністю; не допускати в Річ Посполиту греків та посланців східних Патріархів, котрі можуть підбурювати до громадянської війни незгідних з унією; заборонити службу Божу всім священнослужителям, які не приєднаються до унії; заборонити конверсії уніатів у католицизм; дозволити змішані шлюби і заборонити примус до зміни віри при цьому; повернути всі церковні маєтки, забрані в різні часи й різними людьми (єпископат настільки убогий, що не має з чого жити, не кажучи про загальноцерковні потреби); визнати законними надання, вписані в Євангелії (попри відсутність привілеїв) будь-якої давнини; по смерті єпископів усе церковне майно має перейти в управління крилосів, а у приватних маєтках владик мають охороняти майно їхні родичі; архимандрити, ігумени й монахи в монастирях мають перебувати під послухом єпископів (визнається один чернечий устав і немає провінціалів, як у католиків); усе священство має отримати такі ж права і привілеї, як і католицьке (що визнав король Владислав Варненчик), у тому числі звільнення від податків; священство в духовному сенсі підкоряється єпископам, а щодо посілостей визнається право патронату; судові процеси між священниками та панамі передаються до компетенції лише єпископів; зберегти звичай дзвонів у Велику П’ятницю; дозволити публічно в ризах і зі світлом нести Св. Тайни для хворих, провадити хресні ходи у святкові дні; заборонити перетворення руських церков і монастирів на костели, в разі знищення церкви католиком він зобов’язується її відбудувати чи поновити; якщо церковні братства приймуть унію, то зберегти їх, але підпорядкувати митрополиту й єпископам; дозволити заснування семінарії, шкіл грецької та слов’янської мов, друкарні, де мають друкуватися книги лише за благословенням єпископів; офіційно постановити, що зухвалих священників (зокрема тих, які зловживають наданням розлучень) попри їх захист патронами єпископи могли б карати, зокрема забороняти їм богослужіння; всі собори та церкви незалежно від форми власності та засновників мають підлягати лише владі єпископів, у чие управління світські люди не повинні втручатися; виклятого єпископом священника ніхто не може приймати, католики

також мають вважати його виклятим; у випадку *повного об'єднання Східної та Західної Церков* у майбутньому та певних змін у грецьких порядках і церемоніях сучасні уніати до них приєднуються; тих, хто виїхав до Патріархів для поставлення в єпископські гідності, не пропускати через кордон, як і тих, хто везтиме екскомуніки для уніатського єпископату.

Врешті підписанти вказували, що ці артикули попередньо мають затвердити Папа і король. Задля цього Потію і Терлецькому передається текст угоди. Аргументувалося це кризою у Православній Церкві та бажанням єпископів зробити конкретний крок до відновлення єдності Церкви Христової. Однак недвозначно підкреслювалося, що унія відбудеться *після* затвердження артикулів королем та Папою⁹⁹².

Дослідники зазначають, що артикули були зосереджені на збереженні “прикмет руського православного етосу”, детально перелічуючи все, що має залишатися незмінним. Утім, впадає у вічі, що єпископи досить багато місця відводять проблемі збереження своїх адміністративних прав та статусу. Це пояснюється особливостями етносоціополітичного становища в тогочасній Речі Посполитій: дискримінацією Православ'я та його служителів і вірних та можливістю захисту прав лише через участь у державних органах (“домагалися того, що для католицьких архієреїв було річчю самозрозумілою”)⁹⁹³. І ще одна обставина: розрив руської ієрархії з Константинопольським Патріархом був дуже болючим, він проходив “по серцю” єпископів, оскільки це був кардинальний розрив із багатовіковою традицією. З іншого боку, підкреслюється “почуття гідності”, з яким владики виступають “від імені церковної спільноти”, вважаючи свою Церкву гідним партнером в унійних пертрактаціях з Римом. І хоч артикули – “далеко не взірець глибокої та витонченої теологічної думки”, все ж вони не є “виразом вузького ритуалізму”, а виступають свідченням “захисту руського православного етосу в цілому”⁹⁹⁴.

12/22 червня було прийнято звернення до Папи (ймовірно, саме на Синоді або ж підписи просто збиралися й тоді, коли Синоду як такого не було⁹⁹⁵)⁹⁹⁶. Згодом у Кракові після наради з Петром Скаргою артикули були поділені на дві частини: пункти для Папи (19) та пункти для короля (14) і проведена певна редакція формулювань. І все ж зазначені артикули пропонували регіональну унію – на відміну від “універсальної” (вона також мала втілюватися лише в Речі Посполитій, але бути визнаною обома Церквами) унії Острозького та від радикальних заходів щодо внутрішньої реформи Православ'я, запропонованих братствами.

Після прийняття цих документів Іпатій Потій написав листи двом визначним політичним діячам – католику Миколаю Кшиштофу Радзивілу “Сирітці” (11/21 червня) та православному Василю-Костянтину Острозькому (16/26 червня). Першому він із задоволенням повідомляв, що нарешті все вирішено, а другому писав, ніби нічого

⁹⁹² Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuanie*. Roma, 1863. Т. III. № 234. Р. 237–238; АЗР. Т. 4. № 68. С. 94–95; DUB. № 41–42, 60–61. Р. 61–75, 107–112; Основні документи Берестейської унії. Львів, 1996. С. 54–61; Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 152–159; Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 331–337.

⁹⁹³ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 293.

⁹⁹⁴ Там само. С. 294–295.

⁹⁹⁵ Дмитриев М. В. *Между Римом и Царьградом...* С. 174–177.

⁹⁹⁶ АЗР. Т. 4. № 68. С. 94–95; DUB. № 45. Р. 79–81, 448–449; Основні документи Берестейської унії. С. 26–28.

особливого не сталося. Однак, як уже зазначалося, в листі до Острозького Потій подавав пункти можливої унії (прийнятий єпископами документ 24 червня 1590 р. та лист короля від 18 травня 1592 р.) для порівняння з тими, які раніше надсилав йому князь. Владика зазначав, що лише стосовно узгодження проекту з Константинопольським Патріархом не можна погодитися з князем, бо це справа цілком безнадійна, оскільки Патріарх перебуває під владою турків, які не дозволять зблизитися з Римом. Потій нагадував Острозькому його ж слова, що союз Римської та Східної Церков необхідний і можливий за умови “неушкодження” Православля; мусувався також проект самого князя і його лист 1593 р. Єпископ указував, що в нинішньому проекті унії все зберігається, змінюється лише календар. Потій також просив про особисту зустріч із князем перед від’їздом до короля у Краків⁹⁹⁷.

З іншого боку, митрополит Михайло Рогоза писав Острозькому, що нічого не знав про унійні рухи, що без згоди князя та Скумина-Тишкевича він не наважується їхати до Берестя, та просив поради⁹⁹⁸.

Однак цього “заспокоєння” від Рогози та Потія було замало – “вибух” князя потрібно було притлумити. Цей вибух стався відразу після отримання Острозьким листа від Потія.

24 червня князь надіслав єпископу вже згадуваного дуже гострого листа⁹⁹⁹. Своему зятю Кшиштофу Радзивілу Острозький 2 липня повідомляв, про “ганебну зраду від деяких наших духовних”, про яку й раніше чув, але вірити до кінця не хотів, “бо такі речі не могли бути приховані й потаємно проваджені” – лише публічно “з відання всіх тих, про котрих гра іде”, а оскільки всі таємні речі проти інших “називаються зрада і підступ, і ошукання”, а “голос Божий називає таких злодіями і забойцями”, то проунійні єпископи – “наші місцеві Іуди”. Особливо скаржився Острозький на “того двоєдушного чоловіка, як Іуду”, який “продався” за печерську архімандрію, який сам приїздив до князя в Турів і виправдовувався, – митрополита Рогозу. Князь із жалем зазначав, що й Владика Володимирський Потій “теж нас зраджує”. Спочатку Острозький сприймав усе це лише за плітки. Але тепер Потій мало не відкрито пише про унію, вказуючи, що єпископи ще “нічого ані доброго, ані злого не зробили”, хоча князь вже знав про записані кондиції та поїздки делегатів у Краків до короля, а потім у Рим до Папи, щоб засвідчити свій перехід під його владу – цього “самого диявола и отца Папи”. Князь застерігав, що все це може призвести до такого ж жахливого результату, як був у Франції (різня гугенотів), коли “кров мучеників у вірі Божій проллється”. Острозький пересилав Радзивілу свої листи до “зрадників” і просив поради та спільної дії у “тій нашій ганьбі і соромоті”¹⁰⁰⁰. К. Левицький на підставі слів Острозького про його ранішу поінформованість щодо унійних заходів висноував, що таємні перемовини єпископату були відомі князю давно, принаймі від початку 1590-х років, але князь просто не йняв їм віри або ж розраховував на сприйняття його власної концепції унії єпископами, чи все ж ретельно готувався до опору, вишукуючи союзників у боротьбі та готуючи для неї ґрунт. Острозький продовжував за-суджувати Потія (Владика скаржився, що князь “немилостиво і неласкаво нас слуг і

⁹⁹⁷ АЗР. Т. 4. № 70. С. 97–99; РИБ. Т. XIX. Стб. 629–632.

⁹⁹⁸ АЗР. Т. 4. № 69. С. 95–99.

⁹⁹⁹ РИБ. Т. XIX. Стб. 631–634.

¹⁰⁰⁰ *Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. S. 133–135.*

богомольців своїх згадує”), котрий, у свою чергу, ганив пертракції князя із протестантами¹⁰⁰¹.

А 25 липня (часто вказується 24 червня/4 липня) Острозький звернувся з окружним посланням до вірних Київської митрополії¹⁰⁰². Він мав на це формальне право як офіційно призначений світський екзарх Константинопольського Патріарха. Підкресливши своє православне виховання від благочестивих батьків (“в наказаних истинных веры възпитан бых”), Острозький постулював свою віру в Триєдиного Бога та “насаждение” християнства з Єрусалима по всій землі, що свідчило про несприйняття ним західного шляху й виключну орієнтацію на східні корені Христового вчення. Далі ж, згідно з поширеними риторичними прийомами, вказувалося на “козни вселукавого диявола”, котрий постійно прагне занапастити душі вірних і робить це руками їхніх духовних провідників. Князь рішуче звинувачував єпископів у зраді (“мнимыя пастыры наша митрополит и епископы в волки претворишася”), оскільки вони таємно домовилися про унію, зігнувавши канонічний принцип соборноправності в Церкві, та відступили від східних Патріархів – “пастырей наших и учителей вселенских”. Князь уїдливо вказував на приховування їхніх злих намірів під овечою шкурою, оскільки “не объявляются с тым, потаемне согласившись з собою окаяннии”. Цю таємну змову Острозький порівнював зі змовою Іуди з “жидовами”, але наміри ієрархів ще тяжчі – вони не лише себе, але всю паству православну воліють занапастити. Князь закликав усіх вірних об’єднатися, оскільки йдеться про вічне: не про тлінні маєтки, що їх залишить кожен по смерті, а про безсмертну душу – “еяже ничтоже драгшого бити может”, це вище, ніж уся влада світу та всі багатства земні.

І от лише після цих високих слів Острозький констатував, що православні русини “с повинное любви свое христианское мене некако в здешнем краю за начальника в православию быти ценят”, хоч князь себе “каждому в правоверии стоящему ровного быти розумем”. Своє звернення до єдиновірців князь пояснював бажанням перед самою Церквою і вірними – аби він “винен не зостал”: коли він дізнався про змову єпископату, то вважав за потрібне негайно всіх сповістити й разом з усіма стати супроти цього. Острозький нагадував слова Христа до апостолів, що вони є “свет миру”, тоді як владики стали для своїх вірних “тьмою” і “соблазною”; Ісус називав апостолів “сіллю землі”, а руські єпископи-відступники цю заповідь зневажили. Князь посилався на свободу всіх віровизнань в Речі Посполитій, що передбачає особливе толерування християн: “И если татаром мало знающим Бога, и неверным жидом, супостатом Божиим, также армяном и иным в панстве его королевской милости пана нашего законы их без всякого нарушенья хранимы суть, чи не больш нам, истинных веры хрестьяном, храними быть мают, если только все купно з собою соединившись заедино усерднее стояти будем?”.

Тут Острозький знову звертався до власного прикладу: “через весь час живота моего” він трудився на благо Православія – “розмноженью святых писаний и книг, так и в прочих благочестивых вещах ... трудом и накладом своим служил”. Князь

¹⁰⁰¹ Ibid. S. 131–132. *Kempa T.* Kościół unicki w Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku // *Między Zachodem a Wschodem: Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej.* Toruń, 2002. S. 365–385.

¹⁰⁰² АЗР. Т. 4. № 71. С. 99–104 (датовано 24 червня); DUB. Р. 82–87. Дата уточнена П. Жуковичем (Сеймовая борьба... С. 152, прим. 335).

обіцяв, що захищатиме православну віру до кінця днів і стоятиме пліч-о-пліч з усіма вірними. Острозький знову наполягав на істинності Православ'я як релігії, що існує від створення світу, від створення “першого человека” і сина Адамового – благочестивого Авеля. Автор наводив численні цитати зі Святого Письма щодо істинності Христової віри, яка поширилася з Єрусалима. Він пропонував кожному звернутися до Біблії та впевнитися у справедливості його слів. Після “світла” Острозький переходив до “темряви” – через відомий полемічний прийом стосовно намагань диявола знищити істинну віру різними способами. Втім, все це відбувається “Божиим попущением”, Господь пробуджує вірних від сну, випробовує їхню твердість. У борні проти диявола виявляються святі (первомученик Стефан), які проливали свою кров за віру, і сам Христос страждав, тож кожен тепер має наслідувати ці взірці. Князь уже вкотре наполягав на тому, що православну віру заповідав сам Господь, тому православні й іменуються “правовірними”. Острозький запевняв, що з Божою поміччю всім разом удасться “веру невредимо съблюсти, и вечных благ наследниками быти”.

Посутнім лейтмотивом послання був заклик вірних до спротиву, непокори “продажним” єпископам – “хижим вовкам” – та стійкості у вірі до кінця. При цьому Острозький виправдовував ситуацію, коли він, світська людина, звертається до православного загалу: адже саме він вважається “начальником православия” в краї, саме він краще поінформований щодо творених єпископами акцій і тому вважає за свій обов’язок застерегти усіх православних і виступити в обороні батьківської віри. Зазначимо: від перших слів послання титулатура князя розпочиналася так само, як і титул володаря, – “Константин Божиєю милостью князя Острозское”, однак це не було протиставленням королівській владі, оскільки далі трафаретно говорилося про “короля его милость пана нашего милостивого”. Титулатура ж “Божою милістю” в цьому контексті мала означати, що своє князівство він отримав не з рук короля чи когось іншого, а як спадок Дому, початки якого “засновані” й тримаються понині милістю Божою. Утім, Острозький не міг не знати про королівську підтримку унійної акції – і все ж звинувачував у всьому лише єпископів-“зрадників”. Будь-яка неґація короля означала б відкриття війни, час для якої ще не настав.

Можна розмірковувати, чи сам Острозький створив цей текст. Однак важливо інше – він цілком поділяв думки підписаного його ім’ям публічного послання, котре було явним викликом владі. Зрештою, всі, хто читав цей текст, вважали його автором лише Василя-Костянтина, єдине ім’я якого стояло в посланні. Надруковане в острозькій друкарні, воно мало поширитися по всій Київській митрополії.

З цього моменту, як образно зазначив К. Левицький, “Острозький вже не намагається впливати, не відраджує... він вже воює”¹⁰⁰³. На той час князь знав, що може опертися на допомогу протестантів на чолі із Кшиштофом Радзивілом та Яном Абрамовичем, а також за ним стояла “прив’язаність православних мас до релігії грецької”. А на кого могли розраховувати прибічники унії? На єпископів та представників офіційної влади на чолі з королем¹⁰⁰⁴.

Тож 28 липня на окружне послання Острозького відповів сам Жигимонт III, котрий звертався до князя як “першого релігії грецької” в Речі Посполитій. Король указував, що православні владики здійснили добру справу, поновивши рішення Флорен-

¹⁰⁰³ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 135.

¹⁰⁰⁴ Ibid. S. 136.

тійського собору. Жигимонт нагадував, що сам князь підтримував цю ідею, а тому й нині має не перешкоджати, але допомагати унійному рухові. Дивовижним було твердження короля, ніби Патріарх Александрійський Мелетій Пігас, владики молдовські, сербські та болгарські також повернулися до єдності з Римом. На що розраховували король та його оточення, висуваючи таке провокативне твердження? Ймовірно, це був “перехід” до наступної думки про зайвість Собору, оскільки всі рішення мають приймати самі владики, які стоять на чолі Церкви¹⁰⁰⁵. Зазначимо, що на відміну від публічного послання Острозького лист короля був суто приватним і мав на меті переконати самого лише князя. Тобто офіційної відповіді влади для всього загалу на заклики Острозького зроблено не було.

А папський нунцій тим часом доповідав у Рим, що “єретики та схизматики скреготуть зубами проти цих бідних єпископів і проти тих мирян, які підтримують унію”. При цьому нунцій висловлював застереження: краще “не просувати цієї справи взагалі, ніж просувати не за канонами”¹⁰⁰⁶. Але ця думка була проігнорована, оскільки Рим уже був однозначно налаштований на “навернення Русі”.

17 серпня 1595 р. екзарх Константинопольського Патріарха Никифор спільно з митрополитами Галацьким і Молдовським із Ясс звернулися зі спеціальним посланням до православної Русі: від імені Патріарха проунійним єпископам пропонувалося покаятися, у випадку їхньої відмови православних вірних закликали до непокори “апостатам”, рекомендувалося делегувати до Ясс гідних осіб для нової хіротонії на митрополію та всі єпископські кафедри¹⁰⁰⁷. Тож лист короля після публікації послання Острозького й такої реакції православних першоієрархів уже нічого не міг змінити в загальній настанові не лише князя та його прибічників, але й усєї маси православних вірних. Невідомо, чи відповідав Острозький королю і чи зустрічався з його гаданими посланцями (Янушем Заславським та Якубом Претвичем), та це вже й не мало загального значення (лише персоналістичне: невідповідь означала б образу королівського маєстату, а обтічна відповідь у принципі нічого не означала б).

Дієвою ж відповіддю князя стало його посольство на Синод протестантів у Туруні (князь вислав наперед архімандрита печерського Никифора Тура й сам збирався прибути на Синод)¹⁰⁰⁸. Водночас Острозький листовно попередив коронного підканцлера Яна Тарновського, щоб той не наважувався завіряти печаткою та підписом документи особливої ваги щодо унії без згоди сейму¹⁰⁰⁹.

Відповідаючи на питання, чому Русь у своїй більшості пішла за Острозьким, а не за королем, Н. М. Яковенко висунула парадоксальне твердження: “Поштовхом до організованого опору стали не конфесійно-світоглядні причини, а швидше соціальний інстинкт. Перед Руссю постала дилема: за ким іти, чиему заклику коритися – монарха на троні чи власного некоронованого володаря? Вибравши князя Острозького, Русь тим самим відповіла, кому, за її уявленнями, належить першість влади”¹⁰¹⁰. На

¹⁰⁰⁵ АЗР. Т. 4. № 76. С. 106–108.

¹⁰⁰⁶ DUB. № 50. Р. 90–91.

¹⁰⁰⁷ Ibid. № 69.

¹⁰⁰⁸ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 137–140.

¹⁰⁰⁹ Кетра Т. Wobiec Kонтрреформacji... S. 70.

¹⁰¹⁰ Яковенко Н. М. Реформа “грецької” церкви: унія, оновлення православ’я // Українська культура XIII – першої половини XVII століть. К., 2001. Т. 2. С. 511; дещо перефразовано цю думку в іншому виданні: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 220.

наш погляд, це не просто перебільшення, а перекіс, котрий не враховує консерватизму релігійної свідомості православних русинів, а також впливу патріарших послань на православних вірних. Якщо для соціальної верхівки політичні обставини та розрахунки могли в цій ситуації багато важити, то для православного загалу була над усе традиція предківської віри, а позиція Острозького ще більше зміцнювала уявлення про правильність опору унії. У шляхетському суспільстві в питаннях віри мало хто йшов за королем і корився його конфесійним уподобанням, оскільки одним із фундаментальних принципів, котрий обстоювала шляхта, була свобода віровизнання за Варшавською конфедерацією 1576 р.; порушення цього принципу в наказовому порядку могло призвести до “обвалу” інших шляхетських свобод. Тож виступ короля в оборону унії від початку закладав протидію Жигимонту III як порушникові принципу свободи віровизнання. Особа Острозького в цій ситуації виступила символом і каталізатором опору православного суспільства унійним заходам. Та й сама Н. М. Яковенко стверджує, що “в основі ворожого ставлення до унії лежав передусім опір «новині»: ментальне неприйняття всякого нововведення, заперечення його як замаху на усталену, відтак – справедливу й добру старовину”¹⁰¹¹. Додамо лише, що в даному випадку йшлося не просто про “старовину”, але про непорушні сакральні принципи життя (в різних проявах), що існували на Русі упродовж багатьох століть та відрізняли Православ'є від Католицизму.

Острозький спробував використати свій персональний вплив на ієрархію, звернувшись з останнім “суворим” попередженням до Іпатія Потія. Князь заявляв, що не визнає його єпископом і погрожував спрямувати усі сили на боротьбу проти унії¹⁰¹². У липні підляський воєвода Януш Заславський організував уже згадувану зустріч Острозького з Потієм у Любліні. Потій і Терлецький саме поверталися з Кракова, де вели переговори з королем (а за іншими даними, лише збиралися їхати до Кракова), в Любліні ж вони зробили візит провінціалові ордену єзуїтів Б. Гонфалоньєрі¹⁰¹³. І от між цими акціями Потій мав розмову з Острозьким (підкреслимо: лише Потій, Терлецький не зустрічався з Острозьким, тож чи була це особиста ініціатива самого Потія, чи Терлецький не потребував пертрактацій з князем, чи була якась інша причина його відсутності – невідомо; М. В. Дмитрієв убачає в цьому розходження в поглядах та манері вести справу Потія і Терлецького¹⁰¹⁴, хоча більш імовірним є занижена оцінка Терлецького Острозьким). Під час зустрічі Потій виклав князеві весь унійний “процес”: показав підписаний 1590 р. чотирма єпископами документ, оповів про подальші переговори та наполягав на потрібності цієї акції. Владика й колишній друг князя вдався до крайнього заходу: він плачучи й на колінах благав Острозького підтримати унію та пропонував спалити всі документи в разі незгоди князя й почати всю справу спочатку за вказівками Острозького. Князь нагадав єпископу, що такі доле-носні справи має розглядати Собор усієї Церкви, і дав згоду на свою участь у ньому¹⁰¹⁵. Цю позицію підтримав Федір Скумин-Тишкевич¹⁰¹⁶. Оскар Халецький вва-

¹⁰¹¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 220.

¹⁰¹² РИБ. Т. XIX. Стб. 631–634.

¹⁰¹³ Krajcar J. Jesuits and the Genesis of the Union of Brest // *Orientalia Chrtistiana periodica*. 1978. № 31. P. 135.

¹⁰¹⁴ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 183.

¹⁰¹⁵ РИБ. Т. XIX. С. 633–636.

¹⁰¹⁶ АЗР. Т. 4. № 74. С. 105–106.

жає таку ідею нового Синоду, коли попередній Синод вже прийняв рішення, дивною¹⁰¹⁷. Це твердження неправильне: Синод складається виключно з єпископів та запрошених архімандритів, а Собор, як і сама соборноправність, – поняття ключове для Східної Церкви, де немає єдиновладдя Папи, а є представницький орган усієї Церкви, й тому вимога його скликання (за канонами, Помісні собори мали збиратися щороку і обов'язково у надзвичайних випадках) була цілком справедливою. Недарма і Потій змушений був з цим погодитися та просити короля дати дозвіл на проведення Собору. 18 липня 1595 р. Скумин вже повідомляв Острозького, ніби король призначив спільний Собор прихильників та противників унії у Новогрудку чи Гродні¹⁰¹⁸. Потій також 5 серпня сповіщав князя про очікуваний Собор¹⁰¹⁹. 12 серпня згоди князя на скликання Собору запитував і митрополит Рогоза¹⁰²⁰. 23 серпня Потій знову писав князю про Собор, який слід провести до від'їзду делегації в Рим¹⁰²¹. Дослідники вважають, що бажання Потія провести Собор до поїздки було щирим, але це не вдалося через рішучий спротив католицької сторони і короля, для яких позиція Острозького не була визначальною; більше того, нунцій порівнював князя з аріанами й пропонував забезпечити охорону єпископів на шляху до Рима¹⁰²². Лише К. Левицький твердив, що ні Потій, ні Рогоза, ні Терлецький не були зацікавлені у скликанні Собору, оскільки не були переконані у своєму успіху на ньому¹⁰²³. Гадаємо, цей висновок зроблений з позиції “від майбутнього”, а на той час усі названі ієрархи не могли відмовитися від канонічної форми церковного управління (особливо Рогоза, котрий відновив її та почував особливу відповідальність за прийняття доленосного рішення).

Острозький також вжив усіх можливих заходів, аби противники унії виступали єдиним фронтом. 6 липня 1595 р. він звернувся до Львівського братства із закликом примиритися з Гедеоном Балабаном та не чинити внутрішніх чвар, якими тепер можуть скористатися вороги, – Православна Церква й так потерпає від розбрату¹⁰²⁴. К. Левицький вважав, що Острозький “здійснив сильний тиск” на Балабана, щоб той не приступав до унії, хоча єпископ продовжував “грати на два боки” (православним показував, що він з ними, а уніатам – що з ними; дослідник стверджував, що це забезпечило Балабану та й Острозькому обізнаність із діями проунійного табору)¹⁰²⁵. Водночас було зроблено новий крок для дискредитації ініціаторів унії. 1 липня 1595 р. Гедeon Балабан заявив у володимирському суді перед кн. Острозьким про незаконне використання Кирилом Терлецьким “мемран”, підписаних чотирма єпископами 24 липня 1590 р. та 27 червня 1594 р. Проте один з учасників нарад – єпископ Холмський і Белзький Діонісій Збіруйський – 8 липня опротестував цю заяву Балабана¹⁰²⁶.

¹⁰¹⁷ Halecki O. Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. T. 2. S. 138.

¹⁰¹⁸ Археографический сборник документов. Вильно, 1870. Т. 7. № 40. С. 65–66; АЗР. Т. 4. № 74. С. 105–106.

¹⁰¹⁹ РИБ. Т. XIX. Стб. 1067–1068.

¹⁰²⁰ Там же. Стб. 1057–1060.

¹⁰²¹ Там же. Стб. 1067–1068.

¹⁰²² DUB. № 55. P. 97.

¹⁰²³ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 140.

¹⁰²⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 288, арк. 1; СПб. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 2 об.–3; АЗР. Т. 4. № 72. С. 104; Головацкий Я. Ф. Львовское братство. № 4. С. 73.

¹⁰²⁵ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 125.

¹⁰²⁶ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 177, л. 1–2.

Віленський воєвода Ян Скумин-Тишкевич, брат Федора. Гравюра Конрада Гьоцке. 1642 р.

Іншу лінію поведінки православного табору запропонував Острозькому Скумин-Тишкевич. 18 липня він писав князю про потребу домогтися від короля дозволу на з'їзд у Новогрудку, Гродні чи Бересті православного священства та шляхти для переговорів з Київським митрополитом і єпископами, які перейшли в унію¹⁰²⁷. Острозький, розуміючи безповоротність ситуації, намагався заручитися підтримкою свого впливового зятя – кальвініста Кшиштофа Радзивіла – для вирішення справи на державно-політичному рівні. Однак протестанти поставилися до “дела или замешательства господ русских” досить прохолодно, про що свідчить лист мінського воєводи Яна Абрамовича до Кшиштофа Радзивіла¹⁰²⁸. Втім, Острозький все ж покладав на них чималі надії. 4 серпня він просив Радзивіла обов'язково бути присутнім на з'їзді протестантів у Торуні “задля блага усіх нас” і жалкував, що там буде мало

знатних людей¹⁰²⁹. Острозький посилав до протестантів киево-печерського архімандрита, віряючи його своєму онукові Янушу Радзивілу, якого просив допомогти архімандриту в переговорах¹⁰³⁰. До короля ж він спрямував шляхтича Мартіна Грабковича з проханням дозволити скликання Собору¹⁰³¹. Однак після Торунського з'їзду протестантів королівська влада вже не могла допустити православного Собору. Лев Сапега прямо писав Острозькому, котрий просив його протекції перед королем щодо Собору, що тепер про нього не може бути й мови через поширення інформації про погрози Острозького виставити 20 тис. воїнів проти короля, якщо будуть порушені релігійні права православної Русі¹⁰³². Доволі емоційно скаржився Сапега на Острозького Радзивілу: “Писав нині до мене сенатор батьківщини, котрий усіх ганьбить – живим і мертвим не дає спуску... лише себе самого добрим визнає... Подиву гідно те, що він на мене, на короля, ще на єзуїтів, на католиків кладе дивні суцільні звинувачення... Я тепер роздумую, чи маю відповідати, чи краще зневажити те послання його, щоб не тріумфували з того... Напирає при цьому на потребу Собору загального – я відраджувати Короля... щодо цього не буду, але й радити... теж, але знаю, що поки король не матиме доброї і певної відповіді від старших, на яких найбільше покладається, доти намарно собі про те сподіваються”¹⁰³³.

¹⁰²⁷ АЗР. Т. 4. № 74. С. 105–106.

¹⁰²⁸ Жукович П. Сеймовая борьба... Прил. №1. С. 585–586.

¹⁰²⁹ РНБ ОР. Автогр. 240, арк. 95; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 138, прим. 306; С. 157, прим. 342.

¹⁰³⁰ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. № XI. С. 40–41.

¹⁰³¹ РИБ. Т. XIX. Стб. 655–658.

¹⁰³² Archiwum domu Sapiehow. Lwów, 1892. Т. 1. № 144. С. 113–115.

¹⁰³³ Ibid. № 145. С. 116.

Королівський двір зі свого боку доручив Янушу Острозькому передати батькові про гнів короля на нього й можливі санкції (говорилося про “образу честі”, що могло означати суд і суворе покарання, однак король на такий рішучий крок не наважився)¹⁰³⁴. Проте саме цим фактом король скористався для заперечення можливості Собору і його необхідності взагалі, демонструючи повне незнання відмінності управлінських моделей Католицької та Православної Церков. Насправді торунський прецедент був лише зачіпкою, оскільки вже до скликання з’їзду король був проти Собору, вказуючи на достатність рішення Синоду єпископів, якому мають підкоритися всі вірні. Вочевидь, мав рацію К. Левицький, коли вказував, що і лист Сапєги, й образа короля явно свідчили про “роздратування правлячих сфер”¹⁰³⁵.

28 липня Жигимонт III листовно запитував думку канцлера Яна Замойського щодо дозволу на скликання Помісного собору Київської митрополії, вказуючи, що в разі проведення Собору він має відбутися до виїзду Потія й Терлецького в Рим і тривати не більше чотирьох тижнів¹⁰³⁶. 5 серпня Потій поінформував про це Острозького, зазначивши, що він спільно з єпископом Кирилом Терлецьким просив короля про скликання Собору, щоб отримати згоду на унію від пастви і особливо від “первейшей твердыни и красы” Руської Церкви – кн. Острозького; король вже готовий був призначити термін Собору, однак через певні обставини (Т. Кемпа вважає, що йшлося про участь Острозького і православних у Синоді протестантів у Торуні, зокрема це виставляв як причину денонсації Собору королем Іпатій Потій, тобто все звалили на самого Острозького¹⁰³⁷; а Миколай Радзивіл “Сирітка” у листах до Потія та Острозького повідомляв, що саме він доклав зусиль до унеможливлення Собору, побоюючись, що протестанти його дискредитують, а з ним і саму ідею унії; окрім того, світські православні так само могли зірвати Собор¹⁰³⁸) відмовив і наказав єпископам їхати до Рима. Потій знову просив князя приєднатися до їхньої акції, щоб здобути собі вічну славу¹⁰³⁹.

Як вже вказувалося, король ще 28 липня відправив спеціальне послання до київського воєводи. Він нагадував, що ідея нового об’єднання Церкви Христової є спасенною, про що добре знає Острозький – “яко человек в сей религии в панствах наших передний”, котрий раніше й сам хотів такого об’єднання. Тож владар указував на зручний час для здійснення мрії та закликав князя стати йому помічником у благій справі. А оскільки Церква має бути одна, то й пастир у ній має бути один – тобто Папа, від послушенства якому східні Патріархи відступили і тим потрапили в “противную а окрутную поганскую неволю”, зокрема Царгородський Патріархат, який “покол брал благословенство от наместников Петра Святого, квитнул”, а коли розірвав цей зв’язок, то поступово занепав, і тепер його не апостольський намісник благословляє, а “поганець” розпоряджається і кого хоче на патріархію саджає. Дивлячись на це, інші православні престולי, як-от Патріархи Александрійські, митрополити Волоські, Сербські і Болгарські, котрі також відпали від престолу Петрового,

¹⁰³⁴ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 145.

¹⁰³⁵ Ibid. S. 147.

¹⁰³⁶ АЗР. Т 4. № 76. С. 107.

¹⁰³⁷ РИБ. Т. XIX. Стб. 641–654; Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 39.

¹⁰³⁸ Кемпа Т. Nieznane listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596) // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 2000. Т. XLIV. № 6. S. 116.

¹⁰³⁹ РИБ. Т. XIX. Стб. 638–640, 1007–1008; Т. VII. С. 1065–1068.

тепер через посланців своїх знову просять про зверхність. Жигимонт III підтверджував це інформацією з Рима (“яко нам дають знать з Риму”). Це було певне “повчання” Острозького від “церковної історії”, яке виглядало доволі примітивно й лише могло налаштувати князя на цілком протилежні дії. Як відомо, Острозький набагато краще знав ситуацію з Православною Церквою на Балканах, тож мав сприйняти цю заяву досить скептично.

Король же іронічно констатував: “Сами видите же тая столица Царогородская и сама собою не владеет, але поганин ею блюзнерца и преследовца костела Панського рядит”. Тому, мовляв, слід дякувати, що Господь дав наповнити давно висохлі кладезі Східної Церкви новою життєдайною вологою віри завдяки справжньому пастирю. Заклик Жигимонта III відійти від Царграда, оскільки Патріарша столиця “и сама собою не владеет”, та радіти, що настав благодатний час порятунку Церкви і власної душі, не міг торкнутися серця Острозького, бо фізична влада іновірців не тільки не знищувала, а ще більше посилювала духовну міць православних.

Король наголошував, що унія стосується виключно релігійних питань, а це є повною компетенцією єпископів (цим заперечувалася потреба Собору): “Волевияв у виключно релігійній справі унії з Римом належить єпископам, до їх душпастирської влади, за якою ми маємо йти без вагань” (за руським перекладом: “до жродел веры збавенное през пастыри властных поволювать упреймость вашу рачыт, до которых же упреймость ваша поспешыш... Абы зъезд якийсь мел зводить до того, о кторый нас сами бискупи ваши жадали, але не здаси нам, гди ж то есть владзе их пастырской радити о збавенью, за которыми и мы яко за пастырми повинни есмы ити не пытаючисе, але чинячи як они учат, которых дух пастырский нам дал тут за вожжи до живота”), і для цього жодні Собори не потрібні (“Венцей, же теж зъезды лепей звыкли речи затрудняют, ниж што доброго будовать”). Цим Жигимонт III фактично повчав князя основам канонічного права, орієнтуючись на систему Римо-Католицької Церкви й не маючи уявлення про соборноправність Православної Церкви. Король запевняв Острозького, що нікого не будуть приневолювати до унії, бо до “святої унії не може вести дорога сили”, але, з іншого боку, не повинно бути кривди тим, хто з власної волі побажав прийняти унію, яка є святою справою і виконує волю Богу, а не людську, щодо єдності християнства, бо може існувати лише одна правдива Церква і один її глава – про це свідчить і “сама наука и вызнане святых докторов кгрецких передних”. Король висловлював сподівання, що князь “для славы и заплаты несмертельной горяче а зычливе бискупов своих в тым предсевятъю их святобливом ратовал и оных якось звыкл завше миловал, и яко пастыров своих в пошанованью у себе мел”¹⁰⁴⁰. Пізніше (в серпні) король ще раз спробував переконати Острозького підтримати унію та ініціативи єпископів¹⁰⁴¹. Водночас владар дав зрозуміти, що в разі впертості князя буде ігнорувати його подання: зокрема, 22 вересня він уже відмовив у номінації на Турово-Пінську єпископію ставленика Острозького Діонісія Слободського, затвердивши кандидатуру прибічника унії Йони Гоголя¹⁰⁴².

¹⁰⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 334, арк. 1–1 зв.; АЗР. Т. 4. № 76. С. 106–108; DUB. № 52. Р. 93–94; *Kumor B.* Geneza i zawarcie unii Brzeskiej // Unia Brzeska: geneza, dzieje, konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Kraków, 1994. S. 42.

¹⁰⁴¹ DUB. № 83. Р. 130–136.

¹⁰⁴² АЗР. Т. 4. № 85.

30 липня Жигимонт III спеціальним універсалом затвердив збереження за уніатами усіх привілеїв, які мали православні, й лише стосовно участі владик у сенаті пізніше (2 серпня) вказував, що це лежить поза його компетенцією – лише в руках senatorів та католицьких прелатів¹⁰⁴³. А 28 липня був виданий таємний наказ не пропускати на територію Речі Посполитої посланців грецького духовенства¹⁰⁴⁴. Потій же всіляко демонстрував Острозькому, що з великою неохотою бере участь в унійному проекті, бо не бачить виходу, а князь не надто старасться полегшити його становище. Потій мав на увазі плановану поїздку з Терлецьким до Рима: Острозький нібито не доклав зусиль, щоб звільнити його від цього і навіть не добився від короля скликання Собору¹⁰⁴⁵. Все це Т. Кемпа розцінює як певну гру єпископа з князем, а О. Халецький, навпаки, вважає, що сам Острозький був нещирим і просто затягував час¹⁰⁴⁶.

У липні–серпні Потій і Терлецький мали розмову в Кракові з королем Жигимонтом III, коронним канцлером Яном Замойським і канцлером литовським Львом Сапегою, папським нунцієм Джерманіко Маласпіною та Луцьким єпископом Бернардом Мацейовським. 28 липня Жигимонт III написав листа митрополиту щодо їхньої загальної настанови¹⁰⁴⁷. Рогоза не повідомив про це Острозького, але 12 серпня в листі до князя знову вказував на потребу скликання Помісного собору для вирішення питання про унію¹⁰⁴⁸. Князь відреагував протестом на ім'я коронного підканцлера щодо дій “кількох людей”, які без Собору й проти волі більшості вірних вирішують справу унії¹⁰⁴⁹. Вагалася навіть “католицька партія”. Коли Потій і Терлецький були в дорозі до Кракова, щоб звідти прямувати до Рима, їм був надісланий наказ нікуди не їхати¹⁰⁵⁰. Якби наказ заскочив єпископів у їхніх резиденціях, імовірно, все розвивалося б інакше. Однак ця “маленька випадковість” вирішила хід подій.

У Кракові не все склалося просто. Створена з ініціативи нунція Маласпіни спеціальна комісія (два теологи, кардинал Єжи Радзивіл, Перемишльський єпископ Гослицький та литовський канцлер Лев Сапега¹⁰⁵¹) “перевірила” щирість і канонічність дій руських єпископів і дійшла висновку, що все відповідає канонам та флорентійським постановам. Ця ж комісія відредагувала текст “33 артикулів”. Зокрема, були випущені обмеження щодо нового календаря, католицькому духовенству дозволялося служити у православних храмах, а православному – в католицьких, стверджувалися свобода міжконфесійних шлюбів та рівність уніатів і католиків в отриманні посад, урядів і гідностей¹⁰⁵². М. В. Дмитрієв убачає в цій редакції факт погодження

¹⁰⁴³ Там же. № 78. С. 109–111; DUB. № 58. Р. 99–101. № 63.

¹⁰⁴⁴ АЗР. Т. 4. № 75. С. 106.

¹⁰⁴⁵ РИБ. Т. VII. Стб. 1067–1068; Т. XIX. Стб. 637–640; *Broniewski M.* Apokrysis albo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596. Wrocław, 1994. S. 27.

¹⁰⁴⁶ *Halecki O.* Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. T. 2. S. 139.

¹⁰⁴⁷ Ак. ЮЗР. Т. 4. № 77; АЗР. Т. 4. № 77. С. 108.

¹⁰⁴⁸ РИБ. Т. VII. Стб. 1059–1060.

¹⁰⁴⁹ *Студинський К.* Пересторога. С. 76.

¹⁰⁵⁰ DUB. № 95. Р. 149–152.

¹⁰⁵¹ Див.: *Bazielich A.* Kardynał Jerzy Radziwiłł (1556–1600) // *Studia Historyczne.* Lublin, 1968. T. 1. S. 163–264.

¹⁰⁵² DUB. № 90. Р. 143; *Тимошенко Л.* Угода з Ватиканом чи з Польщею? // *Пам'ять століть.* 1996. № 3. С. 120.

Потія і Терлецького щодо суттєвої зміни (“существенное сужение и пересмотр условий”) “33 артикулів”, які відтепер перестали виступати як базовий документ¹⁰⁵³. Утім, порівняння текстів не показує такої вже суттєвої зміни, яка б кардинально перетворювала умови унії.

20/21 вересня за участі короля відбулася нарада католицьких сенаторів та прелатів щодо унії, на якій знову виявилися дві течії й певні побоювання щодо можливого збурення внутрішнього спокою в державі¹⁰⁵⁴. Навіть серед католицьких прелатів відбувся розкол; зокрема на протилежних позиціях стояли нунцій Маласпіна та примас Карнковський – останній був за інкорпорацію православних та листувався з Острозьким щодо цього¹⁰⁵⁵. Учасники наради не дійшли єдиної думки і запропонували нунцію прийняти рішення. Маласпіна сам вагався, тому не взяв на себе таку відповідальність і зажадав вислухати Потія і Терлецького. Нунцій детально описав “допит” єпископів і їхні намагання переконати учасників наради в неможливості відступу й у тому, що не лише єпископат, але й більшість вірних підтримають унію (просто доки справа велася таємно, ніхто й не маніфестував свого прагнення до єднання). Владика взагалі малювали жахливу картину: мовляв, якщо їм доведеться повертатися ні з чим, це означатиме їхню фізичну погибель. Урешті прелати вказали на силу Провидіння, яке, попри наказ єпископам не приїздити, все ж привело їх у Краків, тож слід довіритися Божій волі. Питання подорожі владик до Рима було вирішене, і їх мав супроводжувати Алессандро Комулович¹⁰⁵⁶. Перед від’їздом Терлецький склав заповіт, який 19 вересня був вписаний до актових книг королівської канцелярії за спеціальним розпорядженням короля. Тож усі свої та церковні (!) маєтки він заповідав доньці Анні із зятем Іваном Велятицьким і своєму братові Ярошу Терлецькому; розуміючи, що в дорозі може загинути (чи не від слуг Острозького?), владика навіть розпорядився щодо свого тіла¹⁰⁵⁷.

Тут варто зупинитися на інтерпретації унійного процесу, яку запропонував генералові ордену єзуїтів Клаудіо Аквавіві один із католицьких ідеологів цього процесу – впливовий єзуїт і особистий сповідник короля Петро Скарга. У донесенні від 27 вересня 1595 р.¹⁰⁵⁸ він писав, що спонукою до схиляння православного єпископату в бік унії були “не дуже справедливі і не благочестиві” дії на Русі Патріарха Ієремії. Тобто на першому місці було поставлено особу першоієрарха як суб’єктивний фактор. Ясно, що ця інформація спиралася на слова Терлецького і Потія.

Петро Скарга. Портрет кінця XVII ст.

¹⁰⁵³ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... С. 194.

¹⁰⁵⁴ DUB. № 95. P. 149–153.

¹⁰⁵⁵ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... С. 196.

¹⁰⁵⁶ DUB. № 95. P. 151–152.

¹⁰⁵⁷ Археографический сборник документов... Виленской археографической комиссии. Т. 1. № 64. С. 196–200.

¹⁰⁵⁸ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 122–123.

Другим фактором виступала так звана “об’єктивна реальність”: Патріарший престол “вже осквернений і майже повалений тиранією турків”, водночас співіснували кілька “живих Патріархів”, яких султан постійно міняв. Дискредитація духовної влади Вселенського Патріарха були складником старої полемічної традиції проти православних, до якої раніше вдавався і сам Скарга. Зазначимо, що учасники унійного процесу (й зокрема Іпатій Потій) і надалі будуть активно використовувати карту “турецького обличчя” Патріархії. Скарга чітко називав головного ініціатора унійного процесу – Кирила Терлецького, який “перетягнув на свою сторону” спочатку Михайла Копистенського і Гедеона Балабана, а вже потім усі разом “залучили” Михайла Рогозу та єпископів Холмського і Турово-Пінського, особливо ж важливим стало залучення Іпатія Потія. Цей хронологічно-персоналізований “порядок” введення єпископату в унійний процес також відбивав інформацію, отриману Скаргою від Терлецького і Потія. Вочевидь, усе це було викладене на прийомі обох єпископів у короля, про що пише й Скарга як учасник цього закритого прийому. Єзуїт говорив навіть про “відкриття душі” єпископами перед королем, нунцієм Маласпіною та кардиналом Радзивілом. Це сталося ще пізніше тому.

Після викладу “історії” формування та розвитку унійного процесу в середовищі православного єпископату Скарга раптом перейшов до “наймогутнішого супротивника” цього процесу – кн. Острозького. Що саме пікреслив єзуїт в особі князя? Наведемо слова Скарги: “Князь Острозький Костянтин, який, завдяки своїй могутності й багатству є першим серед схизматиків, почав активно боротися прити них своїми численними письмовими і прилюдними виступами”. Отже, раціональний погляд Скарги завважив таку взаємозумовлену послідовність: могутність і багатство князя забезпечують йому становище в суспільстві та можливості впливу своїм іменем і словом; князь почав боротьбу проти прибічників унії на ідейному рівні – через публічну дискредитацію замірів проунійного єпископату. Скарга особисто знав Острозького, мав з ним безпосередні контакти, бачив і чув на сеймах, збирав про нього конфіденційну інформацію, тож його характеристика була доволі виважена. Тим несподіванішими є подальші слова Скарги: “Ми всі вважали, що можна відвернути його від цих дій переконливими словами його королівської величності та деяких осіб, наближених до короля”. Навряд чи це наївність. Здається, Скарга опирався знову-таки на власні спостереження та аналіз попередніх фактів, коли князя можна було переконати у приватних розмовах і т. д. Єзуїт не завважував, що Острозький нерідко вдавав переконаного саме задля досягнення власної цілі у спілкуванні з католицькими прелатами (наприклад, щодо чеських володінь). Окрім того, Скарга недооцінював ролі оточення князя та його зв’язків із православним Сходом, зокрема Константинопольським та Александрійським Патріаршими престолами. Нарешті, князь уже публічно виступив проти унії, назад дороги вже не було, тим більше що зміни його позиції ніхто не став чекати. Скарга сам це засвідчує: “не чекаючи його згоди”, прелати й король вирішили послати Терлецького і Потія в Рим. Чому такий поспіх? Єзуїт, який відіграв важливу роль у прийнятті цього рішення, пояснював: “Не можна було дозволити, щоб була пропущена така нагода, якої чекали майже 500 років, після того як Флорентійська унія не увінчалася успіхом”. Цікаво, що єзуїт бачив складність проведення унії в середовищі самих православних: “Народ їхній якийсь незговірливий, грубий і дуже непокірний”. На що ж були сподівання? Лише на владик і консервативність послууху вірних своїм пастирям: якщо король підтримає єпископів і надасть

їм бажані привілеї, то вони зможуть повести за собою народ. Скарга просив Акваві-ву посприяти в цій справі на рівні Понтифіка та курії. Немає сумніву, що його слова про Господнє Провидіння і волю Божу були щирими, адже Скарга широко радів, що і його частка праці допоможе “спастися” сотням тисяч “схизматиків”. Однак цей таємний лист керівництву єзуїтського ордену наочно засвідчує нерозуміння реальної ситуації з Варшави, королівського двору та з костельної кафедри. Особливо ж неральною була оцінка можливостей впливу на кн. Острозького через умовляння королем та його оточенням.

25 вересня Потій і Терлецький у супроводі більше 20 чоловік (у тому числі секретар і перекладач Лука) вирушили до Рима¹⁰⁵⁹. З королівської казни їм виділили 700 флоринів, оскільки через ворожість Острозького єпископи не мали можливості отримати прибутки зі своїх володінь. Сім тижнів делегація добиралася до Папської столиці, де цілком утримувалася коштом Климента VIII. 17 листопада відбулася перша аудієнція у Папи. 23 та 25 листопада єпископи зустрічалися з кардиналами. Утім, жодні переговори не велися. Навіть комісія кардиналів та Конгрегація з грецьких справ на чолі з кардиналом Санторіно, котра розглядала умови унії, не прийняли остаточного рішення, не дав його і Папа, тобто артикули виявилися проігнорованими (офіційно один з експертів – домініканець Хуан Сарагоса де Ередіа – заявив, що будь-які умови єднання з “єдино правильною Церквою” є нахабством)¹⁰⁶⁰. 23 грудня у присутності 33 кардиналів Потій і Терлецький від імені всієї Київської митрополії висловили покірну Папі і зачитали католицький Символ Віри тридентського зразка (з *filioque*, визнанням догматів про чистилище, папський примат та ін.) від імені всієї Русі/русі. Було підписано відповідний документ, і єпископи запряглися на Євангелії, в тому числі щодо визнання всіх постанов Тридентського собору (про первородний гріх, про чистилище та індульгенції, про обряди й таїнства) і визнання схизмою й ересю всього, що суперечить цим постановам (тобто було дотримано процедури, розробленої Грецькою конгрегацією для християн візантійської традиції, котрі приймаються під зверхність Папи)¹⁰⁶¹.

Фактично в Римі продемонстрували розуміння унії “як повернення заблудлої, грішної пастви у лоно Церкви... що послідовно простежується в усіх документах, виданих після того, як владики склали визнання віри”¹⁰⁶². Цю “римоцентричну еклезіологію” не могли не збагнути руські єпископи, принаймні Іпатій Потій, котрий добре володів латиною¹⁰⁶³. Проте інакше й не могло бути: Рим того часу був розквітом в усіх сферах життя. 1578 року були відкриті знамениті римські катакомби, що неймовірно зміцнило позицію Папства стосовно ролі Риму в християнстві. Історичні розвідки Роберто Белларміно та Чезаре Баронія ще більше переконували спільноту у першоважливості Римського престолу в Церкві Христовій. А завершення в 1590 р. бази-

¹⁰⁵⁹ Див.: *Ammann A. M. Der Aufenthalt der ruthenischen Bischöfe Hypatius Pocij und Cyrillus Terlecki in Rom im Dezember und Januar 1595–1596 // Orientalia Christiana periodica. Romae, 1945. T. XI. P. 103–140.*

¹⁰⁶⁰ DUB. № 119–120, 126–127, 138, 149, 158. P. 176–177, 180–181, 236, 247; *Krajcar J. Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East: Santoro’s Audiences and Consistorial Ack. Rome, 1966.*

¹⁰⁶¹ DUB. № 143. P. 21–215.

¹⁰⁶² *Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 297.*

¹⁰⁶³ Там само. С. 298.

ліки Св. Петра “було символічним вінцем стабілізації розхитаної Реформацією католицької церковної структури й знаменням нових часів”.

Терлецький і Потій провели у Римі чотири місяці, мали зустрічі з провідними богословами та інтелектуалами, оглядали шедеври мистецтва, були свідками пишних релігійних відправ, слухали найкрасномовніших проповідників тощо. Велич Вічного міста не могла не вразити владик і не похитнути їхньої рішучості та безкомпромісності щодо “рівноправності” конфесій¹⁰⁶⁴.

Свої враження про прийом у Папи Потія і Терлецький висловили в листі до Балабана від 29 грудня. Зокрема, вони зачитували такі слова Понтифіка: “Я не бажаю над вами панувати, але хочу взяти на себе слабкості та невпевненість вашу”¹⁰⁶⁵. На Різдво 1595 р. (23 грудня) Климент VIII спеціальною буллою “Magnus Dominus” (“Великий Господь”) урочисто оголосив акт з’єднання Київської митрополії з Римом (утім, у тексті немає згадки про Руську Церкву, що може трактуватися як “невизнання за нею будь-якого еклезіального статусу до вступу її в унію”¹⁰⁶⁶), застерігаючи збереження обрядів і церемоній у богослужіннях, таїнств тощо за флорентійським зразком. Утім Папа констатував, що єпископи-посланці “засудили всі ересі і схизми” та “зреклися всіх помилок”, що їх засуджує Рим, “особливо тих, через які вони досі були відокремлені й відлучені від Римської Церкви”. У буллі переказувалися всі привезені єпископами документи включно з поіменуванням їх підписантів, детально описувалася сама церемонія “приєднання Русі” через відпоручників-єпископів, зокрема вказувалося, що Потій читав латинський текст Символу Віри від імені всіх братів-єпископів Київської митрополії, а Терлецький читав і підписав по-руськом. Від імені Папи розгрішення для всього руського єпископату від “схизми” з дозволом залишатися у своїх гідностях і здійснювати службу Божу давав пенітенціарій Юлій Антоній, а Потій і Терлецький отримали право здійснити безпосереднє розгрішення братів-єпископів. Папа закликав, щоб Господь прикладом русинів навернув до єдності всіх інших “греків”¹⁰⁶⁷.

Ці події спричинилися до того, що в історіографії останнім часом пропонується вважати “днем народження” Унійної Церкви саме 23 грудня 1595 р.¹⁰⁶⁸. Ймовірно, таке твердження коректне з точки зору Рима, для якого власне ця церемонія й

Медаль “На прилучення русинів”, виготовлена папською курією на честь Берестейської унії. 1596 р.: Папа Климент VIII і сцена прийому Понтифіком Іпатія Потія та Кирила Терлецького.

¹⁰⁶⁴ Там само. С. 299.

¹⁰⁶⁵ DUB. № 149. Р. 235–238.

¹⁰⁶⁶ Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 297.

¹⁰⁶⁷ Пергаменний сувій із буллою зберігся – РГИА (СПб.). Ф. 834, оп. 3, ед. 3731, № 13, б/ф, л. 1 (питання, чи є це копія, чи оригінал, потребує спеціального дослідження); Основні документи Берестейської унії. № 4. С. 65–76; Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 337–345.

¹⁰⁶⁸ Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом... С. 5, 208.

означала перехід частини православної Русі у підпорядкування Папі. Хоча в цьому контексті була видана й інша булла Папи (але вже 23 лютого 1596 р.) під назвою “Decret Romanum Pontificem” (“Годиться Римському Архієрею”). Однак для самої Русі, яка продовжувала жити своїми традиціями, важливим було все ж соборне рішення. Відтак унію навряд чи можна перейменувати в Римську та датувати 1595 роком (попри знамениту папську медаль, вибиту з нагоди цієї події, що має напис “Ruthenis rescertis” – “На прилучення русинів”) – для усіх, хто її прийняв, остаточним актом був все ж Собор у Бересті 6–9 жовтня 1596 р.

Потій і Терлецький ще довго залишалися в Римі – аж до кінця січня 1596 р., безрезультатно намагаючись почати переговори щодо пунктів унії¹⁰⁶⁹. У лютому ці спроби були припинені. На думку М. В. Дмитрієва, саме в цей час єпископи отримали повідомлення від нунція Маласпіни, ніби Острозький погодився підтримати унію. Така зміна позиції князя була дивовижною: то він ладен був перешкодити поїздки єпископів і вислав 200 козаків для їх затримки (про це повідомляли самі делегати), то (за донесенням нунція) сам звертався з якимись пропозиціями до нунція і прелатів щодо скликання спільного православно-католицького Собору. Маласпіна послав до князя уповноважених – Бернарда Мацейовського, Льва Сапегу, Петра Скаргу та Януша Заславського, аби вони добилися від Острозького обіцянки прийняти унію, а це означало би подолання основних труднощів на її шляху. Потому Маласпіна в донесенні 14 грудня писав: “Князь Костянтин остаточнo вирішив зробити те, що радили йому його сини у справі унії з Католицькою Церквою”¹⁰⁷⁰. Острозький мав детально обговорити цей крок зі своїми синами за участі Мацейовського. Маласпіна стверджував, що не лише Януш, а й Олександр Острозький “дуже прихильний до нашої святої віри”, і вони обидва можуть вплинути на батька. Якщо це відбудеться, до Рима мала б відправитися делегація від мирян. У листі від 12 січня 1596 р. Маласпіна підтвердив надію на Острозького¹⁰⁷¹. Все це було переказано Потію й Терлецькому, які страшенно зраділи¹⁰⁷². Це й стало причиною припинення ними спроб обговорення умов унії, оскільки передбачалося, що за участю Острозького вони будуть ще відредаговані¹⁰⁷³. Однак діяльність Острозького в цей час указує на інше: якщо він і звертався до католицьких прелатів та короля, то, власне, задля здобуття дозволу на скликання Собору – навіть ціною обіцянок щодо унії (якщо вона буде “універсальною”).

23 лютого Климент VIII видав уже згадувану буллу “Decret Romanum Pontificem” щодо права митрополита поставляти єпископів із наступним їх затвердженням у Римі; за згоди митрополита таке поставлення може здійснювати й католицький єпископ “тієї самої нації” за співучасті двох-трьох інших католицьких єпископів. Сам митрополит має обиратися за встановленим звичаєм, але просити затвердження і дозволу

¹⁰⁶⁹ Детальну реконструкцію подій та перебування єпископів у Римі див.: *Дмитрієв М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 198–208. Опис папських унійних документів, зібраних у спеціальному виданні 1767 р., див. у забутій праці: *Парвов П.* Папские буллы по греко-униатскому вопросу. СПб., 1889 (документи від 1458 до 1766 рр.). Обидві унійні булли Папи в публікації датовані по-іншому: 7 лютого та 7 березня 1595 р. (с. 14–22).

¹⁰⁷⁰ DUB. № 135.

¹⁰⁷¹ Ibid. № 162.

¹⁰⁷² Ibid. № 168.

¹⁰⁷³ *Дмитрієв М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 205–206.

на чин хіротонії у Папи, і в такому разі відповідні документи оформляються в курії безкоштовно¹⁰⁷⁴. А спеціальним папським брєве від 26 лютого Потію і Терлецькому та їхнім наступникам дозволялося вживати в літургіях традиційні саккоси¹⁰⁷⁵. Нарешті, 2 березня владики побували на прощальному прийомі у Папи і отримали в подарунок два вишиті золотом саккоси й відповідні їм інші сакральні облачення (єпитрахилі, омофори, великий та малий дзвіночки та підрясники з шовку, прикрашені золотими та срібними квітами)¹⁰⁷⁶. Папа виділив їм на дорогу 2 тис. ескудо. На зворотному шляху єпископи побували у Венеції і у квітні–травні повернулися на Русь. Навздогін Климент VIII надіслав 16 брєве різним діячам Речі Посполитої з рекомендаціями щодо ставлення до уніатів та вимогою їх підтримки¹⁰⁷⁷.

Тим часом Острозький намагався повернути до ортодоксії хоч кількох єпископів. У червні 1595 р. князь приймав в Острозі Гедеона Балабана та, вказавши на велику загрозу від Рима, схилив його до порозуміння з Львівським братством. Затим князь взявся за саме братство, підштовхуючи його членів до замирення з єпископом та закликаючи до перемовин у Дубні¹⁰⁷⁸. 1 липня Балабан вніс до володимирських гродських книг протест проти рішень Берестейського Синоду 1590 р., вказавши, що разом з іншими підписав чистий аркуш, а текст пізніше вписав Терлецький (ми вже зазначали, що оригінал документа це підтверджує)¹⁰⁷⁹. Острозькому вдалося переконати також єпископа Перемишльського Михайла Копистенського. Тепер князь вже не мав сумніву стосовно намірів єпископату на чолі з митрополитом. 2 липня, як вже згадувалося, він писав зятю Кшиштофу Радзивілу Перуну, що не йняв віри такій ганебній таємній зраді (“зрада, підступ, ошуканство, злодійство”) “духовних наших деяких”, вважав це плітками, оскільки такі важливі речі “не могли бути приховані, потаємно здійснюватися, але публічно з відома усіх тих, щодо кого гра йде”. Але тепер, коли Потій написав князеві, що нічого ні доброго, ні злого ще не постановили, він достеменно знав, що кондиції підписані й везені таємно до Кракова, а звідти для затвердження в Римі. Острозький застерігав, що в Речі Посполитій може виникнути ситуація, яка була у Франції (Варфоломівська ніч, боротьба “папістів” і протестантів), й початися громадянська війна¹⁰⁸⁰. Не можна не враховувати, що Острозький писав зятому противнику Папства, тому його вислови такі гострі; окрім того, він мав на меті створення політичної коаліції з протестантами.

Слід зазначити, що Балабан і Копистенський вже після опротестування унійних документів Терлецького – Потія 27 серпня нібито підписали в Луцьку в резиденції Кирила Терлецького нову (так звану Луцьку) унійну декларацію разом із самим Терлецьким та Збіруйським¹⁰⁸¹. Це шокувало дослідників. Однак виявилось, що доку-

¹⁰⁷⁴ DUB. № 193. Р. 291–294; Основні документи Берестейської унії. № 5. С. 77–80; Гудзяк Б. Криза і реформа. С. 345–347.

¹⁰⁷⁵ DUB. № 194.

¹⁰⁷⁶ Ibid. № 198. Згідно з публікацією П. Парвова, папське брєве з подарунком лише Іпатію Потію саккоса й облачень датоване 19 березня 1595 р. (Парвов П. Папские буллы по греко-униатскому вопросу. С. 23–24).

¹⁰⁷⁷ DUB. № 171–186. Р. 264–289.

¹⁰⁷⁸ АЗР. Т. 4. № 72. С. 104; DUB. № 39.

¹⁰⁷⁹ Ар. ЮЗР. Т. 1, ч. 1. № 109.

¹⁰⁸⁰ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r. S. 133; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 140.

¹⁰⁸¹ АЗР. Т. 4. № 82. С. 115.

мент – фальшивка, створена на знаменитих “мемранах” з печатками та підписами, куди просто вписали текст. Автором її визнають Кирила Терлецького, котрому такий документ був потрібен для демонстрації перед католицькою стороною в унійному переговорному процесі¹⁰⁸². На Острозького ця “бомба” спрямована не була, оскільки подіяла б у зворотному напрямку: фальшивку негайно розкрили б і цим скористалися в антиунійній полеміці.

З іншого боку, князь вирішив об’єднатися з протестантами. Спочатку він відправив свого посланця – печерського архімандрита Никифора Тура – до Сандомира (4 серпня) для переговорів з Янушем та Кшиштофом Радзивілами. Нагадаємо: це була підготовка до Торунського з’їзду, який відбувся 21–26 серпня під орудою Кшиштофа Радзивіла. Цей з’їзд був заборонений королем, тому на нього ні Острозький, ні інші магнати прибути не наважилися. Утім, 12 серпня князь вислав у Торунь свого шляхтича Каспера Лушковського з відповідними дорученнями та інструкціями, котрі містили заклик об’єднати зусилля у боротьбі проти Папства (“ворога Сина Божого, антихриста”) та за свободу віровизнань: задля цього, як відомо, князь навіть обіцявся виставити до 20 тис. війська. Нарешті, він пропонував небувале – унію православних із протестантами. Острозький інформував протестантів про своє прохання до коронного підканцлера Яна Тарновського довести до відома Жигимонта III, що питання про унію має вирішуватися на Соборі та сеймі; такі важливі справи не можуть вирішуватися лише кількома особами – це зводить нанівець заманіфестовані вольності православної людності Речі Посполитої¹⁰⁸³. Князь указував, що навіть мусульмани дозволяють молитися православним в єрусалимських святинях, тоді як у Речі Посполитій свобода віровизнань порушується¹⁰⁸⁴.

Перед виїздом єпископів до Рима Острозький підготував також звернення до православних про скликання Собору. Князь поінформував про отримані від Потія артикули унії, зазначивши, що вони складені таємно, а отже, зрадницьки. Копію цього документа Острозького “доброзичливіці” відразу передали Жигимонту III, який обурився такому зухвальству й денонсував свій попередній дозвіл на скликання Собору православними¹⁰⁸⁵. Водночас зв’язки Острозького з протестантами були потрактовані як “дійсна зрада”, котра може привести до затягнення православних до аріанства. До речі, в Торуні справами православних зацікавилися тільки брати чеські, і загалом пропозиції Острозького просто прийняли до відома без жодних наслідків, було лише ухвалено рішення про можливість зустрічі православних і протестантських теологів у Вільні¹⁰⁸⁶. Проте навіть у сучасній історіографії антиунійну діяльність Острозького пояснюють великим впливом на нього протестантських ідей “з їх протикатолицькою спрямованістю”: мовляв, він “легко піддавався навіюванням”, урешті, “йому бракувало як міцних переконань, так і сильного характеру”¹⁰⁸⁷.

¹⁰⁸² Див. оригінал: РНБ ОР. Ф. 678 (Сахаров), ед. 26, л. 1; *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом... С. 190–192.

¹⁰⁸³ РИБ. Т. XIX. Стб. 651–654.

¹⁰⁸⁴ Там же. Стб. 641–654; *Студинський К.* Пересторога. С. 73, прим. 3; *Lukaszewicz J.* O Kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce. Poznań, 1835. S. 150–154.

¹⁰⁸⁵ РИБ. Т. XIX. Стб. 654.

¹⁰⁸⁶ *Halecki O.* Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. T. 2. S. 141–143.

¹⁰⁸⁷ *Сеник Софія, сестра.* Передумови Берестейської унії // Основні документи Берестейської унії. С. 19.

Активність старого князя, попри тодішні його проблеми зі здоров'ям, бентежила католицько-унійний табір. Нунцій Маласпіна навіть писав у Рим, що Острозький став абсолютно неврівноваженою та імпульсивною особою, яка становить державну небезпеку, тому його потрібно “упокорити й покарати”. Він же передавав чутки, ніби Острозький вислав 10 тис. флоринів в Австрію та Італію, аби “певні люди” по дорозі вбили Потія і Терлецького ще до їхнього прибуття у Рим. Але вже не чуткою було звернення князя до Патріарха з пропозицією негайно позбавити Потія і Терлецького кафедр, тоді вони не в змозі будуть репрезентувати Київську митрополію в Римі¹⁰⁸⁸. Паралельно Острозький звернувся до Православної Церкви Молдови, єпископи якої 17 серпня 1595 р. на Синоді в Яссах під головуванням протосинкела Константинопольського Патріарха Никифора Парасхеса виступили проти унії та офіційно повідомили про це Острозького й православну Русь¹⁰⁸⁹. Князь намагався також вплинути на ситуацію всередині Речі Посполитої, зробивши ставку на литовського канцлера Льва Сапегу. На початку вересня він писав Сапезі, щоб той умовив короля не поспішати з унією, а попередньо скликати Помісний собор; водночас князь рекомендував на вакантну Турово-Пінську єпископську кафедру Дениса Слободського¹⁰⁹⁰. Однак Сапега відповів, що не радить звертатися до короля стосовно Собору після такого різкого окружного послання до православних та після таких скандальних інструкцій Торунському протестантському Синодові. Король говорив сенаторам, що не чекав подібної невдячності від Острозького, дуже на нього ображений і має намір покарати князя. Сапега зі свого боку рекомендував залишити у спокої Терлецького та Потія, оскільки їх захищає король, а тому не варто доводити й без того загострені відносини до відкритого протистояння королю. Що ж до Жигимонта III, то він був різко невдоволений захопленням слугами Острозького маєтків єпископів-уніатів, а тому не погодився на запропоновану Острозьким кандидатуру в Пінські владики¹⁰⁹¹.

Все це не могло не викликати бодай якісь заяви перед вірними з боку митрополита Михайла Рогози, який залишився сам на сам із сильною опозицією. 28 вересня з резиденції в Новогрудку він звернувся до Острозького з листом публічного характеру, де заперечував звинувачення у “продажу Церкви в римську неволю”. Владика пропонував князю самому провести Собор і зібрати 200 підписів делегованої шляхти (“народу православного”) проти унії та обіцяв свою підтримку¹⁰⁹². На думку О. Халецького, Рогоза не мав сумніву, що такої кількості шляхти з єпархій митрополії просто не набереться¹⁰⁹³. А К. Левицький писав, що Рогоза майже цілком утратив вплив на паству, натомість добра опінія про Острозького дедалі зростала – фактично за ним ішла “вся Русь”¹⁰⁹⁴.

Сенатори ж спробували вплинути на старого князя через кам'янецького каштеляна Якуба Претвича. 22 вересня відбулося спеціальне засідання вибраних сенаторів щодо проблеми унії та назрівання значного конфлікту. Тут було навіть зазначено, що

¹⁰⁸⁸ Halecki O. *Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej*. T. 2. S. 144.

¹⁰⁸⁹ *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*. T. 1. № 382; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 313, прим. 684.

¹⁰⁹⁰ АЗР. Т. 4. № 85–86. С. 118–119; *Archiwum domu Sapiehów*. T. 1. № 144. S. 113–115.

¹⁰⁹¹ *Archiwum domu Sapiehów*. T. 1. № 144. S. 113–115; РИБ. Т. XIX. Стб. 655–664.

¹⁰⁹² АЗР. Т. 4. № 87. С. 119–121; DPR. Vol. 1. № 102. P. 162–164.

¹⁰⁹³ Halecki O. *Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej*. T. 2. S. 150.

¹⁰⁹⁴ Lewicki K. *Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r.* S. 153.

Острозький послав 150 своїх кінних слуг (як бачимо, в різних донесеннях цифра постійно мінялась, як і вказівка, що слуги їхали то з козаками, то з найманими вбивцями) навздогін Потію і Терлецькому, які їхали до Кракова¹⁰⁹⁵. А сам Острозький вже вкотре звернувся до Льва Сапєги, прохаючи добитися від короля дозволу на проведення Собору. При цьому князь досить емоційно висловлювався про єзуїтів, католицьку верхівку, самого короля і навіть адресата (інформація про цей лист подана в переказі Сапєги). Литовський канцлер іронічно писав Кшиштофу Радзивілу 13 жовтня, що Острозький лає всіх – і живих і мертвих. Посилаючи Радзивілу копію листа київського воєводи, Сапєга запитував, чи варто відповідати на таке зухвальство, чи просто проігнорувати¹⁰⁹⁶. Невідомо, що порадив Радзивіл, але він сам підтримував постійні контакти з Острозьким. 15 листопада київський воєвода дякував зятю за повагу та рекомендував мати стосунки лише через довірених осіб, а не листовно, і саме тому посилає у Вільно свого довіреного слугу Хмелевського¹⁰⁹⁷.

У цій складній ситуації в католицькому таборі стався розкол. Примас Польщі Гнезенський архієпископ Станіслав Карнковський заявив про потребу домовитися щодо унії з Острозьким. Це суперечило позиції нунція Маласпіни. На боці нунція виступив Краківський архієпископ Юрій Радзивіл¹⁰⁹⁸. Однак все це було “у свинячий голос”, оскільки Потій та Терлецький уже виїхали до Рима задля урочистого проголошення підданства Папі.

Католицький табір пішов у наступ. Жигимонт III викликав Острозького на черговий сейм Речі Посполитої задля пояснень щодо різких висловлювань (у тому числі проти короля) та погроз у посланні князя до вірних та в листі до Торунського Синоду протестантів. Таку інформацію подавав нунцій Маласпіна, але публічно про це заявлено не було: це означало б явне оголошення “війни” і мало б непередбачувані наслідки¹⁰⁹⁹. У столиці, при дворі та в шляхетських колах почали поширюватися чутки про таємну змову Острозького із повсталими наливайківцями, яких князь мав намір спрямувати проти унії (хоча наливайківці громили й маєтки Острозького, заради антиунійної боротьби це повстання мало би початися з осені 1596 р.)¹¹⁰⁰. Зі свого боку Острозький вимагав скликати православний Собор у Кракові на очах у короля та католицьких прелатів, щоб ті самі переконалися у волевиявленні православних. Однак сенат відмовив у цьому домаганні. А Михайло Рогоза був упевнений, що Собор відбудеться в Новогрудку і саме цього хоче Острозький. Митрополит писав про це 28 жовтня 1595 р. случькому протопопу Омелянові Феофілактовичу, сповіщаючи й про дату Собору – 25 січня 1596 р.¹¹⁰¹.

У листопаді 1595 р. до старого князя, як вже вказувалося, була відправлена спеціальна делегація у складі Луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського, підляського воєводи кн. Януша Заславського, канцлера литовського Льва Сапєги і знаного проповідника та богослова єзуїта Петра Скарги. До них хотів приєднатися

¹⁰⁹⁵ Halecki O. *Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej*. T. 2. S. 151–152.

¹⁰⁹⁶ Archiwum domu Sapiechów. T. 1. № 145. S. 115–116.

¹⁰⁹⁷ Кулиш П. А. *История воссоединения Руси*. СПб., 1874. Т. 2. С. 436.

¹⁰⁹⁸ Halecki O. *Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej*. T. 2. S. 153–154.

¹⁰⁹⁹ Ibid. S. 199.

¹¹⁰⁰ Lewicki K. *Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r.* S. 70, 161–163.

¹¹⁰¹ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 183, л. 1; АЗР. Т. 4. № 89.

нунцій Маласпіна, але передумав¹¹⁰². На жаль, ми не маємо документів, в яких ішлося би про перебіг та конкретні результати цієї зустрічі. Маласпіна 14 грудня писав у Рим лише про розмови з Острозьким його синів Януша і Олександра, після чого старий князь згодився на переговори, але при цьому поведився “нестало й легковажно”. Водночас нунцій з явним перебільшенням характеризував православного Олександра як “схильного до нашої віри”. Маласпіна отримав також копію листа Острозького до короля й мав надію, що князь таки пристане до унії¹¹⁰³. Це не виправдалося: Острозький унікав зустрічі з членами делегації та синами і в січні 1596 р. у Новгородку провів спеціальну зустріч православних (саме про неї писав 28 жовтня Рогоза)¹¹⁰⁴. Тоді ж сеймики у Луцьку, Житомирі, Вінниці, Вишні, Холмі та Галичі виступили проти унії й вимагали позбавлення кафедр єпископів-уніатів Потія і Терлецького. А брат Кирила Терлецького Ярош заявив про напад на його маєток у Пінському повіті Семерія Наливайка, Флоріана Гедройца та священника Даміана Наливайка “с людьми свавольними”, пограбування його майна та вивезення речей у володіння Острозького. Ярош інтерпретував це як помсту його братові, котрий поїхав до Рима¹¹⁰⁵. Кирило Терлецький справді постраждав: під час римської подорожі в нього були викрадені документи та коштовності, до того ж слуги Острозького здійснили кілька наїздів на володіння єпископії.

Папський престол не полишав надії вплинути на “главу православної русі” через його сина Януша. 7 лютого 1596 р. Климент VIII підбадьорював краківського каштеляна та із задоволенням зазначав, що його батько “вирішився прийняти істину католицької віри”, просив підтримувати уніатів та обіцяв клопотати про уніатський єпископат перед королем¹¹⁰⁶. Цю свою обіцянку Понтифік виконав: він звернувся до senatorів Речі Посполитої і окремо до Януша Острозького з проханням ввести до сенату єпископів-уніатів на чолі з митрополитом¹¹⁰⁷. Утім, спротив польських senatorів та духовенства був настільки великий, що папське клопотання задоволене не було. Так само безрезультатним було й звернення Климента VIII до Острозького (від 3 квітня) із заохоченням до унії¹¹⁰⁸. Щоправда, князь не залишив послання Папи без відповіді, в якій за допомогою словесної еквілібристики вказував, що такі справи таємно не робляться і укладення подібної унії не принесе користі, а лише віддалить справжнє єднання Христової Церкви¹¹⁰⁹.

Наближався Варшавський сейм, і Острозький мав намір голосно опротестувати на ньому дії влади щодо унії. Вже на початку квітня він писав Кшиштофу Радзивілу, що дуже хвилюється, аби питання про віровизнання не було перенесене на наступний сейм. Острозький просив про особисту зустріч із зятем та донькою задля перемовин¹¹¹⁰. Власне, припущення князя ледь не виправдалося. Лише в останній день

¹¹⁰² DUB. № 121. P. 177–178.

¹¹⁰³ Halecki O. Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. T. 2. S. 201.

¹¹⁰⁴ Ар. ЮЗР. Т. 4. № 80.

¹¹⁰⁵ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. № XXVII. С. 77–83. № XLI. С. 137–140.

¹¹⁰⁶ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. T. III. P. 253–260; DPR. Vol. 1. № 144. P. 255–256.

¹¹⁰⁷ Halecki O. Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. T. 2. S. 193; DPR. Vol. 1. № 144, 171.

¹¹⁰⁸ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 145.

¹¹⁰⁹ Supplementum ad Historica Russiae Monumenta. Petersburg, 1848. № 64–65. P. 155–157.

¹¹¹⁰ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 148; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 203, прим. 443.

засідань сейму, 6 травня 1596 р., Острозький як глава православних земських послів оголосив протест щодо дій Потія і Терлецького, заявивши, що православні не будуть упокорятися єпископам-відступникам, та просив послів підтримати його, оскільки прохання про невизнання цих осіб король не задовольнив. Не була задоволена вимога позбавлення їх духовної влади й на сеймі, що зумовило особисту публічну протестацію київського воєводи проти дій єпископів у варшавському гродському суді. До цієї заяви приєднався Федір Скумин-Тишкевич¹¹¹¹. Два протести подали земські послы від православних воєводств на чолі з кн. Юрієм Друцьким-Горським¹¹¹². Однак у сенаті ця акція мало важила – справа розвинута не була. Щоправда, автор “Апокрисиса” подає дуже довгу й гостру “промову” Острозького перед сенаторами (8 травня), однак дослідники давно визнали цей текст частиною ідейного задуму полемічного твору¹¹¹³.

До київського воєводи на початку (чи 20-го) червня листовно звернувся сам Жигимонт III, вказуючи на невдячність князя щодо свого короля, критикуючи “бунтівний лист” князя до Торунського Синоду та його окружне послання до православних, ставлячи йому на карб захоплення маєтків (у тому числі Терлецького), замах на життя Потія і Терлецького тощо. Жигимонт III стверджував, що нікого не будуть силоміць примушувати до унії, яку мають приймати ті, хто бажає цього із власної волі. Владар вимагав повернення захопленого майна уніатів. Лист завершувався констатацією, що князь як світський діяч незаконно узурпував право керувати Церквою, якщо ж воєвода й надалі буде триматися “схизми” та вести якісь “махінації”, то він стане особистим ворогом короля. Жигимонт нагадував також розмову з князем на сеймі та обіцянку останнього приступити до унії¹¹¹⁴. Реакція Острозького на це звернення збереглася в його листі до Радзивіла: якщо протестанти підтримають православних, то не лише король, католицькі єпископи, але й Папи не в силі будуть щось зробити¹¹¹⁵. Проте водночас він відправив до Жигимонта III своїх посланців Матвія Малинського та Лаврентія Древинського з проханням щодо скликання Собору. На думку Л. Тимошенка, тоді князь на певний час припинив свої силові дії проти проунійного єпископату¹¹¹⁶. Але впертість князя не зменшилася. О. Халецький пояснював це тим, що за умови унії зійшла б нанівець особлива роль світського елементу в Церкві, зокрема братств та самого Острозького, тож саме цей елемент виступив основним промотором антиунійної боротьби. Саме це привело їх до союзу з протестантами. Такий погляд справедливо скритикований Л. Тимошенком, котрий зауважив, що не Острозький, братства та всі православні становили опозицію унійному рухові,

¹¹¹¹ РНБ ОР. Автогр. Дубровського, ед. 158 (Польща), л. 5 об.–6; Ар. ЮЗР. Т. 1, ч. 1. № 423. С. 533–534; РИБ. Т. 7. С. 944, 1123–1129; DUB. № 222. Р. 306–307, 321–332. Див.: *Mazur K.* Opozycja szlachecka wobec unii Brzeskiej na Rusi koronnej w latach 1596–1620. Warszawa, 1998.

¹¹¹² РНБ ОР. Автогр. Дубровського, д. 158 (Польща), л. 6–9; РИБ. Т. 7. С. 1126–1132.

¹¹¹³ *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 162.

¹¹¹⁴ DUB. № 69, 83. Р. 120–121, 130–136; *Halecki O.* Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. Т. 2. S. 208–209; *Halecki O.* Jeszcze o nowych źródłach do dziejów unii Brzeskiej (Ostatni apel Zygmunta III do księcia Ostrogi) // *Sacrum Poloniae Millennium*. Rzym, 1957. Т. 4. Р. 117–139; *Тимошенко Л.* Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії. С. 114.

¹¹¹⁵ *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 168.

¹¹¹⁶ *Тимошенко Л.* Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії. С. 116.

а уніати протидіяли князю, оскільки він репрезентував “партію найстійкіших (і, головне, найчисленніших) прихильників православ’я”¹¹¹⁷.

На початку вересня у маєтку Бернарда Мацейовського в Кам’янці відбулася остання передсоборова нарада за участю митрополита і всіх проунійних єпископів. Тут ієрархи (як це наказував Папа) підписали текст зі сповіданням віри тридентського зразка, а Потій з дозволу Папи надав їм “розгрішення від схизми”. Це означало, що єпископи прийняли унію ще до Собору: такою була позиція королівської влади і католицьких прелатів. Тепер навіть Собор не міг змінити їхнього рішення, тож самі єпископи були зацікавлені в успіху унійного Собору. Частково (але лише частково) це відповідало наказу в бреве Климента VIII до митрополита від 7 лютого 1596 р., в якому все ж йшлося про скликання провінційного Собору, на котрому єпископи й мали прийняти католицький Символ Віри¹¹¹⁸. На Собор Папа призначив делегатами єпископів Бернарда Мацейовського, Яна Димитрія Соліковського та Станіслава Гомолінського¹¹¹⁹. Отже, бреве Папи було порушене щодо порядку відповідних акцій. Доповідаючи про кам’янецьку подію Римові, Петро Аркудій зазначав, що єпископи здійснили надзвичайно сміливий крок попри великий тиск світських діячів на чолі з Острозьким¹¹²⁰. Рогоза ж по дорозі до Берестя заїхав у Вільно, де відвідав єзуїтський колеґіум і отримав останні поради¹¹²¹.

Нарешті, остання акція – два Берестейські собори. Після тривалого спротиву Жигимонт III 12 травня все ж надав дозвіл Рогозі провести Помісний собор Київської митрополії у складі єпископів, духовенства і прихильників унії, на який заборонялося допускати “сторонніх” людей та іновірців. Офіційний королівський універсал про скликання Собору вийшов 14 червня з усіма зазначеними застереженнями та ще однією заборороною – розгляду питань, які не стосуються основної мети (унії); також заборонялося приводити з собою “непотрібні зграї”¹¹²². Всі ці фрази про “сторонніх” людей та “зграї” стосувалися представників Патріархів, зокрема греків, представників від протестантів та значного почту й збройної охорони Острозького.

Згідно з окружним посланням митрополита від 21 серпня 1596 р. Собор був призначений на 6 (16) жовтня, на Св. Фому. В акті про скликання не вказувалася його мета (проте один із текстів, уміщений до полемічного твору, розкривав мету Собору – об’єднання із Західною Церквою задля спасіння людських душ)¹¹²³. Формулювання королівського документа від початку передбачали просте затвердження факту унії, котрий вже був здійснений єпископами. У королівському універсалі від 14 червня 1596 р. йшлося про те, що Собор має підтвердити Флорентійську унію й формально завершити процес єднання Церков у Речі Посполитій. На Соборі мали бути представлені також католицькі прелати¹¹²⁴. Та Острозький усе ж був задоволений: він сподівався, що на Соборі “партія ортодоксів” здобуде перевагу. Хоча фізичне само-

¹¹¹⁷ Там само. С. 116–117.

¹¹¹⁸ DUB. № 181. Р. 277–281.

¹¹¹⁹ Ibid. №171, 182–185. Р. 264–266, 281–287.

¹¹²⁰ Ibid. № 246. Р. 383–387; *Halecki O.* Od Unii Florenckiej do Unii Brzeskiej. Т. 2. S. 227.

¹¹²¹ *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 24–25.

¹¹²² АЗР. Т. 4. № 97. С. 134–135; *Жукович П.* Сеймовая борьба... С. 209; Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 120. С. 501–504 (королівський лист на проведення Собору в Бересті тут датовано 29 травня 1596 р.).

¹¹²³ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 8. С. 555–558; *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 20.

¹¹²⁴ АЗР. Т. 4. № 97.

почуття князя було кепським: у листі до Кшиштофа Радзивіла від 15 серпня з Дерманя він писав про свої недуги й просив зятя бути десь поблизу Берестя – в Сематах чи в Орлі (Острозький дуже хотів зустрітися з ним особисто) або ж прислати на Собор Яна Абрамовича (на той час вже воєводу смоленського). Князь побоювався, що Собор може бути тасмний, як і сама підготовка унії, тоді він став би формальним, але все ж приводом для оголошення “волі православних”. У цій ситуації підтримка протестантів просто вкрай необхідна. Острозький запевняв адресата, що попри офіційну підтримку короля ні він, ні владики, ні сам Папа нічого не вдіють силою. Князь дуже хвалив віленського воєводу за рішення Литовського трибуналу, котрий розглядав суперечку митрополита Михайла Рогози і Стефана Зизанія та виніс вердикт на користь Зизанія, що фактично забезпечив Радзивіла¹¹²⁵. Того ж 1596 р. Зизаній присвятив Острозькому свою видану у Вільні книгу “Казання святого Кирила патріарха Єрусалимського об антихристі”.

Постає запитання: чому знову Берестя? Адже митрополит мав намір провести Собор у Новогрудку, в своїй резиденції, де почувався більш упевнено. Обговорювалося також питання про Вільно, але там було багато протестантів. Федір Скумин-Гишкевич у листі до Острозького пропонував Новогрудок, Гродно чи Берестя¹¹²⁶. Обране було Берестя як “нейтральна територія”, де вже проводилися собори в попередні роки, тож Собор скликали “на мейсце синодови звиклоє”. Проте саме тут знаходилася друга кафедра (Св. Миколая) Іпатія Потія – отже, перевага була однозначно за проунійною течією. Більше того, Потій спромігся позакривати для православного Собору всі інші церкви Берестя й цим унеможливив його проведення в сакральному місці. Соборний храм Св. Миколая був мурований і стояв поблизу ринку та ратуші, поруч з єпископською резиденцією й шпиталем: він і був відданий унійному Собору¹¹²⁷.

Острозький прагнув об’єднати якомога більше православних сил. З цією метою він удався до авторитетного голосу Александрійського Патріарха Мелетія Пігаса – першої величини в тогочасному православному світі. 30 серпня Папа Сходу звернувся до православної Русі та особисто до Острозь-

Церква св. Миколая у Бересті. Малюнок 1759 р.

¹¹²⁵ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 196; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 439–440.

¹¹²⁶ АЗР. Т. 4. № 74. С. 105–106.

¹¹²⁷ Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1595 р. С. 26–29; Лаўровская У. Царква Сьвятога Мікалая ў Берасці // Царква. 1996. № 3–4. С. 6–7; Лаўровская У. Старажытная царква Сьвятога Мікалая ў Берасці – помнік гісторыі і архітэктуры // Наш радавод. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 412–415.

кого з відкритим посланням, в якому викривав відступників від Православ'я – Київського митрополита та проунійний єпископат – і закликав усіх стояти при предківській істинній вірі й захищати Церкву до останнього; якщо ж відступники покаються, їх слід пробачити, а інших – позбавити святительства за прикладом дій Отців Нікейського собору, а на їхнє місце поставити нових єпископів і митрополита за згоди Патріарха, князя Острозького та “інших панів”¹¹²⁸. Отже, Пігас накреслював майбутню програму дій православного Собору в Бересті. Цей лист Патріарха був пізніше опублікований в окремому виданні острозької друкарні – знаменитій “Книжице” 1598 р. та повністю наведений в “Апокрисисі”¹¹²⁹. Пігас давно займався полемікою з католиками і протестантами. Його рукописи з початку 1590-х років пересилалися на Русь для публікації (Львівським братством), а у 1596 р. його “Діалог” був надрукований у Вільні з передмовою і біографічними даними, котрі, як вважають, написав Кирил Лукарис¹¹³⁰.

З іншого боку, князь намагався остаточно припинити тертя між Львівським єпископом та Львівським братством. Особливо слід було оберігати Гедеона Балабана як єдиного впливового ієрарха Київської митрополії, котрий виступив проти унії. Тим часом братство продовжувало з ним судитися, більше того, 12 серпня братчики просили Острозького підтримати їх у судовому процесі¹¹³¹. Загострилася також суперечка за Жидичинський монастир*, який 15 серпня Владика на наполягання Острозького остаточно передав у повне розпорядження своєму племінникові Григорію (в монашестві також Гедеону) Балабану, що князь і сам офіційно затвердив задля більшої певності 12 вересня¹¹³². Єпископ скаржився князю на братчиків, і 14 вересня Острозький змушений був написати жорсткого листа братству, в якому висловлював незадоволення діями братчиків на продовження розколу у Львові та Церкві¹¹³³. 24 вересня Острозький листовно просив братство не починати нових судових про-

¹¹²⁸ РГБ ОР. Ф. 178 (Муз.), пр. 10917, л. 330–346; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 2039, арк. 1–10; *Мальшевський І.* Мелетий Пігас. Т. 2. Прил. № XVI. С. 28–44; DUB. № 222. Р. 321–332.

¹¹²⁹ РИБ. Т. VII. Стб. 667.

¹¹³⁰ *Флоря Б. Н.* Восточные патриархи и западнорусская церковь // Брестская уния 1596 г. и обществено-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. М., 1996. Ч. 1. С. 123.

¹¹³¹ ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 297, арк. 1.

* Нагадаємо, що Жидичинський монастир був переданий Львівському єпископу в 1585–1586 рр. Феофан Грек, який мав привілей на архімандрію, не погодився з цим, але судового процесу не вів, вочевидь, розуміючи не останню роль у цьому свого патрона Острозького. Однак під час подорожі по Україні Константинопольського Патріарха Ієремії Феофан поскаржився йому, й Патріарх видав постанову про відлучення Гедеона від Церкви, якщо він не поверне обитель Феофану. Це не подіяло. У 1590 р. на митрополичому Соборі скарга Феофана знову розглядалася, зокрема про напад племінника Балабана Григорія на Феофана, побиття Владики й пограбування його майна. Гедеон не визнав своєї вини, але погодився відшкодувати Феофану збитки на 1 тис. золотих. Від моменту передання обителі Балабану там сидів його намісник – племінник Григорій. А привілеєм від 23 липня 1589 р. на бажання самого архієпископа король Жигимонт III затвердив передання жидичинської архімандрії Григорію Балабану. Однак він був лише управителем обителі до постригу й прийняття сану (це сталося в середині серпня 1596 р.). Детальніше див.: *Горін С.* Жидичинський Свято-Миколаївський монастир. С. 34–45.

¹¹³² Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. № LIV. С. 111–113.

¹¹³³ СПБ. ИРИ. Архив. К. 57, оп. 1, ед. 27, л. 3 об.

цесів проти єпископа без його відома та поради¹¹³⁴. Братство не без труднощів, та все ж погодилося з Острозьким¹¹³⁵. Єпископ Гедеон Балабан також повідомив князя, що примирення відбулося, й Острозький через свого секретаря склав подяку братчикам¹¹³⁶. І от уже саме Львівське братство 26 вересня перебрало “благочестиву ініціативу”, звернувшись з відкритим посланням до кн. Острозького, православного духовенства та вірних із закликом стояти при прадідівській вірі й боротися проти унії¹¹³⁷. Між іншим, сучасники (зокрема Федір Скумин-Тишкевич) були переконані, що якби не суперечка Балабана з братством, то не було б і унії: “Все иж нам справила и есть початком незгода братская с владыкою Львовским, то и слепый видеть может. Нехай же справедливый Судья крови и душ невинных з рук тых взыщет, хто тому есть причиною... Владыка Львовский, будучи там в остатней томи от братства, не только до такового отщепенства кинутися мусил, але верю, же бы и душного неприятеля рад бы себе на помоч взял: чого и доказал, и других за собою потягнул” (лист Скумина до Рогози від 10 травня 1595 р.)¹¹³⁸.

Задля “виправдання” Балабана та компрометації нечесних дій уніатів Григорій Балабан розпочав знамениті судові процеси щодо спроб отруїти його самого та дядька-єпископа. Вже в березні 1596 р. жидичинський архімандрит заявив у суді, що Кирило Терлецький з Іпатієм Потієм через слугу (Михайла – “казнодея” Терлецького) нібито надіслали лист із Рима для Гедеона. Коли ж Григорій його розпечатав, то звідти посипався якийсь порох, і йому стало дуже зле. Цікаво, що Григорій послався на самого Острозького як свідка: князь заїхав до Жидичина по дорозі на сейм, “видечи мене... барзо хорого и смертельного, лекарства ме ратовати рачил, от которых лекарств, за милостью Божою и ласкою его княжецкое милости, в здровю моем естем поратован”. Утім, сіль цієї публічної історії була не стільки у спробі отруєння противника унії Гедеона (лист усе ж дістався Григорію), скільки в компрометації двох головних її промоторів – Терлецького і Потія. Григорій подав у суді і сам лист задля його копіювання, а отже, розголошення, і цікаво, що ні він, ні судді, та й ніхто не боялися “отруєного” паперу. В листі (датований 20 грудня 1595 р.) йшлося про поїздку єпископів до Рима, прийоми у короля та Папи, промови перед Понтифіком, присягу на Євангелії, грецьку літургію в Колегії Св. Афанасія тощо¹¹³⁹. Справа була зроблена: шляхта достеменно пізнала зраду владик та їхнє “плазування” перед Папою. Утім, сама судова скарга стосувалася спроби отруєння, тож процес мав розвиватися лише в цьому напрямі. Григорій не зупинявся. 26 квітня він уже свідчив про спробу нового свого отруєння слугами Кирила Терлецького Василем Кравцем-Коростелею та Павлом Співаком. Вони, мовляв, привіталися з Григорієм рукошестиканням, після чого, коли Григорій провів рукою по своїх вустах, він зомлів і ледь не помер¹¹⁴⁰. Важко було пояснити, як принесена “на руках” отрута не подіяла через шкіру на самих зловмисників, проте Григорій цим не переймався. Не пояснював він

¹¹³⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 300, арк. 1; *Головацкий Я. Ф.* Львовское братство... № 5. С. 74.

¹¹³⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 302, арк. 1–2 (відповідь братства Острозькому).

¹¹³⁶ Там само. Спр. 299, арк. 1–2; РНБ ОР (Погодин), ед. 315, л. 1.

¹¹³⁷ DUB. № 223. Р. 332–333.

¹¹³⁸ АЗР. Т. 4. № 65. С. 91–92.

¹¹³⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 116. С. 479–485.

¹¹⁴⁰ Там же. № 117. С. 485–489; Ч. 1, т. 6. С. 248–249; *Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії.* С. 162–163.

і того, чому саме його смерті так бажає Терлецький перед Собором. Однак негативна опінія щодо Терлецького в результаті такої ворохобні була забезпечена. Кирилу навіть довелося відразу після повернення просити у короля нове підтвердження на Луцько-Острозьку єпископію, яке Жигимонт III видав 21 травня 1596 р.¹¹⁴¹.

“Королівська партія” зі свого боку вела відповідну підготовку до Собору методом тиску. 19 серпня 1596 р. Жигимонт III офіційно звернувся до київського воєводи та київського гродського уряду з наказом не втручатися в духовні справи, які підлягають суду митрополита, і не розглядати взагалі судових справ, що стосуються митрополичих земель¹¹⁴². Вочевидь, ішлося про “неправий суд” противників унії з її прибічником – главою Церкви. З точки зору влади успіх Собору мав бути забезпечений офіційним представництвом на ньому посланців короля та вищих ешелонів католицького духовенства. Католицький єпископат дійсно брав суттєву участь у підготовці та проведенні Берестейського унійного собору, про що ми вже писали вище, називаючи конкретні імена¹¹⁴³.

Термін скликання Собору наближався водночас і повільно, і стрімко. Київський воєвода, як ми вже зазначали, дипломатично відправив спеціальних послів до короля з подякою за скликання Собору та дотримання конституційних прав руських громадян Речі Посполитої. Він просив короля виступити гарантом того, щоб ніхто не приїздив на Собор зі зброєю та жовнірами та щоб кожен міг прибути на Собор цілком вільно. Острозький просив також дати дозвіл на присутність екзарха Константинопольського Патріарха Никифора та протестантів. Князь передбачав, що на Соборі не буде досягнуто згоди, і в цьому випадку просив Жигимонта III сприяти переданню справи на коронний генеральний сейм¹¹⁴⁴. При цьому київський воєвода публічно запевняв, що унійний проект “змовників” не буде підтриманий Собором. Утім, попри всі оптимістичні заяви, Острозький почувався зле, особливо фізично. 29 вересня він писав про це Кшиштофу Радзивілу, зазначаючи, що невдовзі все ж мусить виїжджати до Берестя на Собор¹¹⁴⁵. Варто підкреслити це почуття громадянського обов’язку та неодмінне бажання зберегти Православ’є в рідній Русі. Князь також розумів, що його присутність на Соборі є вирішальною, у протилежному випадку все може піти “не так”; тож він зневажив недуги власного тіла, коли могла постраждати “душа” всієї Русі.

Як відомо, у Бересті паралельно відбувалося два Собори – проунійний та антиунійний, і кожний вважав лише себе легітимним.

Антиунійний Собор був доволі представницький та велелюдний. Звісно, цифра, яка нерідко наводиться, – 600 осіб – є міфічною. Автор “Ектезиса” називає цифру більше 200, окрім тих, чий підписи перелічує, а разом з ними – до 250 осіб. Ретельну спробу підрахувати учасників Собору та визначити їхнє представництво здійснив Л. В. Тимошенко, який реконструював список соборян у складі 150 осіб (65 духовних і 78 світських) і показав, що вони репрезентували практично всі єпархії Київської митрополії (за винятком Полоцької), а сім осіб репрезентували Патріархати та

¹¹⁴¹ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 119. С. 499–500.

¹¹⁴² РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 194, л. 1–2; АЗР. Т. 4. № 99. С. 136–137.

¹¹⁴³ Детальніше див.: *Kumor B.* Episkopat łaciński wobec unii Brzeskiej (1590–1637) // *Unia Brzeska. Przeszłość i terażniejszość.* 1596–1996. Kraków, 1998. S. 15–39.

¹¹⁴⁴ РИБ. Т. XIX. Стб. 197–200.

¹¹⁴⁵ *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. Т. 2, прим. 440.

монастирі християнського Сходу¹¹⁴⁶. Серед духовних тут були протосинкел Никифор як представник Константинопольського Патріарха (13 вересня він написав листа митрополиту Рогозі, закликаючи одуматися¹¹⁴⁷); Кирил Лукарис – представник Александрійського Патріарха (обидва – попри заборону короля, їх запросив Острозький); Лука – митрополит Белградський, представник Венеційського єпископа (він давно вже перебував у володіннях Острозького); Біхрасуський єпископ Паїсій; афонський архімандрит монастиря Симона-Петра Макарій; афонський архімандрит монастиря Св. Пантелеймона Матвій; Львівський єпископ Гедєон Балабан; Перемишльський єпископ Михайло Копистенський; 11 архімандритів та ігуменів; кілька десятків священників. Світські особи прибули у значно більшому числі й репрезентували основні регіони (не лише з володінь Острозького, доволі багато – з білоруських земель, зокрема митрополичих осідків). Митрополит Михайло Рогоза саркастично повідомляв католика Кшиштофа Радзивіла “Сирітку”, що київський воевода перед з’їздом надіслав до Новогрудка своїх людей і просив усіх, хто як може, їхати до Берестя, обіцяючи й сам прибути з численними людьми, – так набралася значна кількість різного люду¹¹⁴⁸. Острозький звернувся й до Кшиштофа Радзивіла Перуна із запрошенням якщо не самому прибути на Собор, то відрядити представників від протестантів, однак ні Радзивіл, ні інші визначні протестанти не забажали проявляти такої явної конфронтації до короля. Серед “дрібніших” протестантів на Соборі були чеський брат Мартін Броневський, луцький земський суддя кальвініст Федір Чаплич, аріанин Даміан Гулевич. Останній виконував функції маршалка світської групи антиунійного Собору. Неофіційним керівником Собору був Острозький, як це підкреслював у звіті в Рим Петро Аркудій (він же інформував, ніби князь прибув до Берестя з тритисячним загоном кінноти).

Засідання антиунійного Собору розпочалися 6 жовтня. Про його ведення найповнішу інформацію містить знаменитий твір невідомого автора під назвою “Ектєзис, або Коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто на помісному, синоді в Бересті Литовському”, який був опублікований польською мовою у Кракові 1597 р. (дослідники вважають, що в Острозі вийшло руське видання твору, однак жоден його примірник не виявлений)¹¹⁴⁹. Насамперед слід зазначити, що Собор офіційно очолив спеціально покликаний з Волощини “великий протосинкел” Никифор (хоча він не лише не мав єпископського сану, а й навіть не був священником¹¹⁵⁰),

¹¹⁴⁶ Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 29–35; *Його ж.* Берестейські церковні Собори у жовтні 1596 р.: підготовка, склад учасників та провідники // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2007. Вип. 7. С. 141–166.

¹¹⁴⁷ РИБ. Т. XIX. Стб. 341–342.

¹¹⁴⁸ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 53.

¹¹⁴⁹ РИБ. Т. XIX. С. 229–276; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 127–144; Документи з історії антиунійної боротьби Києво-Печерської Лаври // Лаврський альманах. К., 2001. Вип. 5. С. 167–180 (цитуємо за цим останнім виданням в перекладі українською мовою). Див. також: Извещение о православном Соборе 6 октября (СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 2, карт. 8, ед. 8/17).

¹¹⁵⁰ Див.: Iorga N. Nichifor Dascălul, exarh patriarhal, și legăturile lui cu țările noastre (1580–1599) // Analele Academiei Române, Memoriile secățiunii istorice. 1904–1905. Ser. 2. T. 27. P. 183–200; Panaitescu P. P. Despre Nichifor Dascălul și legăturil lui cu noi // Revista istorică. 1926. T. 12. P. 83; Коялович М. И. Никифор, великий протосинкел патриаршего Константинопольского престола и экзарх Константинопольского патриарха в Западнорусской церкви // Странник. 1860.

якому допомагав “випадково прибулий у тутешні краї” протосинкел Александрійського Патріарха Кирил Лукарис. Отже, Собор “вели” вчені греки, які репрезентували два Вселенські Патріархати. Утім, формальним керманічем духовної частини соборян був Нестор Корзмич – митрополічий екзарх: за канонами краєвий Собор мав очолювати місцевий духівник¹¹⁵¹.

Проблемою стало місце проведення засідань, оскільки всі церкви перебували в руках уніатів, котрі почали свій Собор у кафедральному храмі Св. Миколая. Тож антиуніати були змушені вибрати світське помешкання берестейського підстарости протестанта Раїча. Таке рішення було не найкращим, оскільки церковні собори мали відбуватися у храмах перед очима Божими та в незримій присутності Святого Духа й самого Господа (на синтроні у вітварі). Власне, це стало одним із звинувачень православного Собору в еретизмі. Це ж було формальною причиною відмови митрополита і єпископів-уніатів поєднатися з православними – “прийти до них”. Зокрема, Михайло Рогоза писав, що православні зібралися “на местцу незвыклом и непристойном, в дому таковом, где схажки геретические и казанья блюзнерские звыкли бывать”. Православні ж обґрунтовували свій вибір тим, що для великого числа делегатів потрібне було просторе приміщення, до того ж церкву довелося б “захоплювати” в уніатів, що могло спричинити до заборони православного Собору. Автор анонімного донесення зазначав, що у Раїча була “господа” Острозького, тож при ньому всі й зібралися¹¹⁵². Було взято до уваги, що подібні собори “відбувалися багато разів і не тільки в церквах”. Сакрум Собору підкреслювався таким чином: усі духовні засідали в окремому “колі”, де посередині було покладено Євангелію, що й мало символізувати присутність самого Господа; світські ж засідали окремо.

Насамперед були обрані два примікирії (старшини): заблудівський протопоп Нестор Корзмич/Кузменич – для забезпечення порядку серед духовних – і острозький проповідник Ігнатій – як старший серед писців Собору. Перекладачем з грецької та на грецьку був призначений знаменитий грецист Кипріан. Перше засідання відкрив єпископ Гедеон Балабан. Було запропоновано відрядити делегацію до унійного Собору на чолі з митрополитом та запросити учасників приєднатися до православних. Це підтримали Кирил Лукарис і Никифор Парасхес. Такі депутації посилалися тричі, всі вони склалися лише з духовних осіб. Першій депутації Рогоза відповів, що мав би порадитися з архієпископом Львівським Соліковським, єпископом Луцьким Мацейовським і єпископом Холмським Гомолинським. Митрополит Белградський Лука констатував, що Рогоза, який таємно розпочав унійні справи, “не сміє з’явитися сюди на синод”. Відповідь православного Київського митрополита щодо потреби поради з католицькими єпископами була доволі дивною, але вже слугувала чітким “знаком” для православних щодо його орієнтації. Нарешті, третього разу єпископи-уніати за-

Кн. 4. С. 197–228; *Кудринский Ф. А.* Судьба экзарха Никифора // Киевская старина. 1892. Кн. 37. С. 399–419. Кн. 38. С. 1–19; *Жукович П. Н.* К вопросу о виновности экзарха Никифора, председателя Брестского православного собора, в турецком шпионстве // Христианское чтение. 1899. Кн. 3. С. 573–583; *Куракин Ю. Н.* Политический процесс над Константинопольским экзархом Никифором (Парасхесом Кантакузином) в истории Брестской унии // Славяне и их соседи. М., 1992. Кн. 4. С. 122–144.

¹¹⁵¹ *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 176.

¹¹⁵² Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 125.

явили: “Що сталося, то вже сталося, інакше не може бути і відстатися не може, незважаючи на те, слухно чи неслухно ми підкорилися західному костелові”. Після відмов митрополита на православному Соборі був зачитаний попередній лист до нього від протосинкела Никифора (датований 13 вересня), в якому закликалися “все те, що натворив чорт, який ненавидить добро, знищити й справи втихомирити”; Никифор пропонував митрополитові правдиво відповісти, чи справді він уже не поминає на ектениях Константинопольського Патріарха та змінює обряд і чи правда, що він схилився до унії з Римом. Автор “Ектезиса” повідомляв, ніби Никифор викликав митрополита від імені Патріарха Гавриїла “для усправедливлення в таких виступках”, однак Рогозу хтось попередив і він з єпископами “крився” у будинку Мацейовського¹¹⁵³.

Той самий автор писав, що того ж дня вранці до Берестя прибув воевода троцький Миколай Кшиштоф Радзивіл “Сирітка” й відразу навідав Острозького із заявою, що він спільно з канцлером Львом Сапегою та підскарбієм Дмитром Халецьким є посланцями короля на Собор і “абы ся тым его милость не ображал”. Коли ж Василь-Костянтин оповів про це іншим, усі образилися, що королівські депутати про себе знати не дають, затягують час відкриття Собору, й вирішили негайно його розпочати. Затим під вечір прибули Сапега й Халецький, котрі відправилися до Радзивіла та вели з ним перемовини за зачиненими дверима, чим знову “коло рыцарское было барзо ображено”. Не чекаючи королівських послів, шляхта знову надіслала до митрополита шістьох духовних та шістьох світських, а також сімох послів із міст. Їм надали письмове звернення до Рогози з вимогою публічно заявити про свою вірність Константинопольському престолу та об’єднатися з усіма посланцями православних вірних від Русі, інакше єпископів будуть вважати відступниками й оберуть на їхні місця нових пастирів. Посланці застали митрополита вкупі з сенаторами й зачитали йому відозву, проте відповіді не отримали. Натомість до православної частини Собору були відправлені Якуб Претвич, Ян Шуйський та інстигатор Калинський, які промовляли лише до Острозького, що митрополиту нібито виставлений ультиматум з образами, при цьому початок і місце Собору мали право оголосити королівські послі. Острозький відповів, що соборяни вчинили правильно і при своєму стояти будуть. На цьому місці автор “Ектезиса” записав: “Потом розвелся трохи з речью до плачу, же ся то они ничим ображают, а мы все маемо чим ся ображать и от тых зраидцов наших, которые то наварили и от тых, хто им помогает; а вжды терптиве зносячи кривду, на Бога помсту и оборону взложим”. Цей “Плач Острозького”, про який не згадує жоден інший православний автор, указує на високу емоційну напругу, котра нависла над старим князем у вирішальний момент. Натомість Гулевич виважено заявив, що не один Острозький посилав делегацію до митрополита, а “ми вси послали”, князь – “есть яко одна персона”, а в даному випадку мова йде про всіх православних делегатів. Однак посланці від уніатів відповіли, що “мы не до вас посланы, але до их милости княжат, а до новокрещенцов и евангеликов не маемо на тот час жодное справы: где они будут, там ничего слухного постановлено быти не может”. У свою чергу Гулевич відпаривував, що й не просив посланців “який отказ чинити”,

¹¹⁵³ АЗР. Т. 4. № 106. С. 144; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 125.

обом же князям Острозьким від імені всіх заявив, що “без них вобец в той справе чинить и змовляється з их милостью не хочет”¹¹⁵⁴.

Як бачимо, від початку королівська “партія” мала завдання впливати лише на старого князя й почасти його молодшого сина. Саме на обох Острозьких було зроблено головну ставку. Проте посланців прийняли не наодинці, а в присутності шляхти, й це поламало першопочатковий план, оскільки Гулевич дав зрозуміти, що всі інші православні послы в цій справі також мають голос. Після цієї невдалої спроби до Острозького приїхали королівські послы Радзивіл, Сапега й Халецький і мали з ним годинну розмову за зачиненими дверима. Лише по тому Василь-Костянтин повідомив шляхту та інших послів, що королівські відпоручники готові зустрітися з ними. “А тогда вжо было смеркшися”, шляхта чекала на комісарів кілька годин, ображена тим, що десь ведуться якісь перемовини без участі всіх, кого ця важлива справа торкається. Урешті всі розійшлися, вирішивши зранку будь-що розпочати засідання. Далі автор оповідає про нараду в Халецького, на яку був покликаний і він сам. Халецький закликав усіх послів до об’єднання та вирішення питання унії. Автор зафіксував свій власний протест (“же ми не хотим быть таковыми, яко там тые отщепенци”), на що Халецький вказав йому, ніби той є відпоручником воєводи смоленського Яна Абрамовича (це добра вказівка для пошуку імені автора), однак дістав у відповідь, “же-м не от его милости приехал, але сам от себе”. Затим автор приєднався до православної групи й слухав при початку засідань читання інструкцій шляхти Волині, Поділля, Підгір’я, Русі, Львова, Києва, Перемишля, Пінська, Литви (саме в такій послідовності землі, міста і державні території подано в тексті). При цьому він знову зазначив дивовижне: “Але много их плачом были порушоны”. Зокрема йшлося про привілеї братств, надані Патріархом та зліквідовані королем та католиками. Особливо всіх знервувала позиція митрополита, який відверто повідомляв, що “не ведает, ани мыслит о том отщепенстве”. Тож у шляхетському колі було вирішено вийти з послухенства митрополита й проунійного єпископату. Своє рішення винесло також коло духовне¹¹⁵⁵.

На жаль, на цьому текст невідомого автора обривається. Тож подальші дії православної шляхти та духовних відтворюються лише за офіційними оприлюдненими джерелами, які, безперечно, цензуровані, відфільтровані, препаровані й відображають ідеологічну лінію, але не “внутрішні рухи” навколо неї. Щоправда, одне анонімне повідомлення (також ущент заідеологізоване) сповіщає про самочинну поїздку двох владик до Римського Папи й оцінює цю акцію саркастично: “За што зараз от римлян в замку честованы, и яко медведи музыкаю скоморошскою тарарушками утешаны, але радней, посмеваны были; ино ни одное овечки словесной за собою потягнути и взяти не могли, только сами одни волку ся отдали, а стадо, хвала Богу, вцелe все самым Богом охраняемо”, – тож соборяни їх єпископства позбавили. Автор цього тексту називав єпископів-уніатів применшувальними іменами: Германко (Герман Загоровський Полоцький архієпископ), Потійко (Іпатій Потій Володимиро-Берестейський), Кривилко (Кирило Терлецький Луцько-Острозький), Збирожко (Діонісій

¹¹⁵⁴ АЗР. Т. 4. № 106. С. 144.

¹¹⁵⁵ Там само. С. 145–146; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 125–127.

Збіруйський Холмський) і т.д.¹¹⁵⁶. Цей текст явно “блукав” серед учасників православного Собору й був відомий Острозькому. Так вони потішалися над противниками.

Згідно з “Ектезисом” ідеологічне керівництво Собором реально належало Никифору, котрий проголошував палкі промови зі зверненнями до православної Русі та її пастирів і архіпастирів. Саме він закликав детронізувати митрополита й єпископів-уніатів та поставити нових, гідних довіри. В його слова були вплетені й деякі цікаві фактичні дані. Зокрема, Никифор констатував, що прибічники унії хотіли перекопати вірян, що “у зв’язку з небезпечним переїздом сюди з Константинополя трудно буде приїхати патріаршим особам і вченим Великої Церкви”; більше того, вони сподівалися, що паралельний Собор не відбудеться. Далі протосинкел указував, що проунійний єпископат невідомо якими шляхами здобув єпископство: “Люди, з-посеред яких багато не мають жодної освіти – ані богословської, ані філософської, будучи невідомими”. Никифор нагадав, що таке важливе питання, як єднання Церков, мають вирішувати не п’ять владик, навіть не Синод, але лише новий Вселенський Собор за участі мудрих богословів з усього світу. При цьому Никифор риторично запитав соборян: “А може й ви хочете її (Православну Церкву. – В. У.) покинути за новими і різними чужими помилками й постановами, вдавшись до втіхи зрадливого і швидко проминаючого віку?.. Бо деякі люди задля тимчасової й марної слави скороминушого цього віку і задля того, щоб будь-яким чином отримати села й міста, а інші через боязнь і страх покидають пресвяті Божі звичаї і догмати, за допомогою яких ваші предки були визволені від первородного гріха та від гріхів, у яких перебували, і стали з ласки синами Божими й спадкоємцями вічного і щасливого життя”. Обговорював Никифор і розпорядження короля про те, щоб ніхто із “чужих” не був на Синоді, крім місцевого єпископату. “То значить чужими і сторонніми мають бути ті, що тлумачать церковні права і канони? – запитував він. – А тих називають своїми, які вискакують із меж своєї Церкви і зопалу на них наступають, тримають здавна обмежену їхню власну єпархію?” Сам Никифор був визнаний “без всякого сумніву рідним для цієї єпархії як протосинкел і дидаскал патріаршого Константинопольського престолу”. Більше того, він продемонстрував толерантність до королівської постанови, вказуючи на її слушність: на Соборі мають бути лише представники митрополії та її керівники. А отже, католицький єпископат зайвий, натомість послали від Константинопольського Патріархату обов’язкові, оскільки Київська митрополія йому підвладна. Никифор заявив також, що має намір побувати на прийомі у короля та “розплутати неслухні наклепи і потаємні вигадки на мене від людей, що не бояться Бога”.

З похвалою Никифору Парасхесу виступив печерський архімандрит Никифор Тур, заявивши, що протосинкела запросили самі православні, які давно хотіли його бачити. Саме Тур з’ясовував собору, відколи виникла таємна ідея унії: “Вже минув тому четвертий рік”, як Патріарх Ієремія ганив Рогозу за безчинства – висвяту двоєженців та розпусників, погрожуючи зняттям сану, як перед тим з митрополита Оницифора Дівочки. Саме тоді, мовляв, і виникла ідея відколотися від Патріархії та пристати до Рима.

На Соборі було зачитано інструкції послів різних воєводств (Київського, Руського, Волинського, Брацлавського), земель (Перемишльської, Пінської), Литовського трибуналу та міст (Вільно, Львів, Пінськ, Бельськ, Берестя, Київ, Брацлав, Кам’я-

¹¹⁵⁶ АЗР. Т. 4. № 106. С. 146; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 124–125.

нець, Галич, Володимир, Мінськ, Слуцьк, Луцьк та ін.), котрі спільно засуджували унію й вимагали дотримуватися віри предків та духовного зв'язку із Вселенським Патріархом; ішлося також про невизнання нового календаря.

Патріарший екзарх і фактичний глава світської групи соборян князь Острозький не промовив жодного слова. Принаймні так стверджує “Ектезис”. Але саме цей твір містить цікавий епізод приходу до православних Петра Скарги “з деякими вельможними панамі, що додержуються звичаїв західного костелу” (7–8 жовтня). При цьому Скарга названий “найславетнішим і найкрасномовнішим між єзуїтами в Польщі проповідником”. Навряд чи це похвала Скарзі – радше підкреслення того, що навіть наймудріший серед католиків не зміг переконати православних соборян. Однак переконував він фактично лише Острозького в окремій “малій кімнаті”, де “виголосив доволі мудро і старанно підготовану промову до ясновельможних князів Острозьких”, тобто Костянтина та його сина Олександра, “гадаючи здолати їх своїми премудрими вигадками, як це звик робити”. Коли ж про це доповіли Никифору, то він сам з’явився перед Скаргою та припинив його “інтелектуальний тиск” на Острозьких. Прото-синкел сказав: “Ніхто зі вчених не може висловити жодної похвали, і не годиться, що красномовний Скарга, заходячи до малої кімнати, ступає діалектологічними кроками. Годилося б йому, що був тут біля самих дверей, прийти сюди на збори, нічим не хвилюючись, і дискутувати з ученими, а не з тими, які дуже обізнані в теології та в поступках науки... Особливо ж ми просили його... прийти на диспут, який треба проводити не в кінці, а перед усіма нами і перед тими, хто хотів би прийти послухати. А що стосується правильності святої Віри, яка є непохитна й укріплена в кмітливій і розумній душі ясновельможних князів Острозьких – тою ласкою Божою, що в них живе, то вона буде незмінно збережена, доки числяться роки життя. Не відцураються вічних границь Святих Отців, які перейняли від святої пам’яті Володимира та інших гідних своїх предків. Не така душа може бути переможена фарбованими словами і софістичними вчинками”. Як бачимо, навіть у цьому випадку прямого тиску на Острозьких жоден із них не промовив ні слова, все за них сказав Никифор! Принаймні так подає справу “Ектезис”, хоча й для самого Острозького, й для користі православних його власні слова слід було б зафіксувати у разі їх проголошення. Проте тут діяло правило: на Соборі вирішальний голос мають лише духовні особи, а світські – лише дорадчий, вони є спостерігачами, як цього вимагає канон Православної Церкви.

У реляції невідомого грека вказувалося, що дискусія зі Скаргою тривала три-чотири години, на ній були присутні обидва Острозькі та двоє православних владик. Скарга був дуже красномовним, обґрунтовуючи потребу унії, владу Пап, догмати Католицької Церкви та критикуючи “блуди” православних. Мабуть, через це автор назвав Скаргу “чорнокнижником”, “псевдоучителем” і вмістилищем “усяких богохульств”¹¹⁵⁷. У відповіді від православних Скарзі йшлося про можливість унії лише зі згоди всієї Східної Церкви і попередньої узгодженості відмінностей у догматах та обрядах.

¹¹⁵⁷ DUB. № 229. Р. 352–353. Іншу інтерпретацію перебігу дискусії див.: *Тимошенко Л.* Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії. С. 119. Колега опирається на текст Баркулабівського літопису, який ми не вважаємо за можливе використовувати як соборне джерело.

Автор “Еклезіасти” пише, що після цього постало багато запитань про зверхність Папи та інші відмінності Церков, вичерпні відповіді на які давали Никифор Парасхес та Кирил Лукарис. А Скарга у пізніших публікаціях знаменитого листа Кирила Лукариса до Соліковського щодо єдності Церков зазначав, ніби вже на Берестейському соборі Лукарис мовчазно дивився на “зрадника” Никифора і фактично був проти цієї “єресі”. Таке твердження, на думку Л. В. Тимошенка, фальсифікувало позицію Лукариса¹¹⁵⁸.

Нарешті, Никифор востаннє запропонував собор'янам-уніатам зібратися в котрійсь із церков та зняти усі протиріччя. А оскільки від митрополита знову надійшла відмова, було офіційно проголошене відлучення: Никифор, ставши на підвищенні і тримаючи у правиці хрест, а в лівиці Євангелію, виголосив “апофазис”, тобто позбавлення усіх уніатів духовних гідностей. 8 жовтня було видано “соборну грамоту” про позбавлення сану митрополита Михайла Рогозу та єпископів-уніатів, і 9 жовтня їх офіційно про це повідомили¹¹⁵⁹. Один із мінських архимандритів отримав повноваження на вирішення суто релігійних справ за відсутності митрополита; окрім того, Никифор наголосив на тому, що в літургіях тепер замість митрополита (оскільки місце глави Київської митрополії відтепер вакувало) слід поминати Патріарха Вселенського. 9 жовтня Собор прийняв інструкцію депутатам до короля, котрі мали вказати Жигимонту III на неможливість порушувати права й свободи православної людності. Вони також мали опротестувати планований арешт екзарха Никифора. Інструкцію підписали Львівський єпископ Гедеон Балабан, Перемишльський та Самбірський єпископ Михайло Копистенський, третім був світський “вождь Церкви” кн. Острозький¹¹⁶⁰. Того ж дня Собор прийняв генеральний універсал, яким православна людність повідомлялася про хід Собору, його рішення та урочисту обіцянку міцно обстоювати Православ'я; вірних закликали не визнавати унію та новий календар. Цей універсал підписали ті самі особи¹¹⁶¹. Члени Собору прийняли також окремий протест проти унійної ідеї та способів її втілення; було заявлено про незаконність проунійного Собору та дій уніатів, яких підтримує король. У протесті говорилося про потребу духовного і матеріального спротиву унійним акціям та звернень до короля із закликом не порушувати прав і привілеїв православної людності Речі Посполитої. Цей протест першим підписав кн. Острозький, а за ним – супрасльський архимандрит Лаврентій, печерський архимандрит Никифор та обидва православні єпископи¹¹⁶².

¹¹⁵⁸ Тимошенко Л. Другий (таємний) візит Кирила Лукариса в Україну // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ Міжнародної конференції. Львів, 1999. Кн. 2. С. 169–172; Савич П. Причинки до правдивості Кирила Лукариса // Богослов'я. 1930. Кн. 1; Cyrille Lucar. Sermons (1598–1602). Leiden, 1974; Rozemond K. Patriarch Kyrill Lukaris und seine Begegnung mit dem Protestantismus des 17. Jahrhunderts // Kirche im Osten. 1970. Т. 13. С. 9–22; Любащенко В. Кирил Лукарис и протестантизм. Опыт межцерковного диалога // Богомыслие. 2000. № 10. С. 27–52; Смирнов А. Кирило Лукарис і Україна // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. 2011. Вип. 18. С. 157–164.

¹¹⁵⁹ АЗР. Т. 4. № 104. С. 141–142; № 106. С. 144–145; РИБ. Т. XIX. Стб. 360; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії. С. 143–144; Сушко О. Єзуїти в заведенню унії на Русі в доберестейській добі. Львів, 1902; Плохий С. Н. Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. К., 1989.

¹¹⁶⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 122. С. 509–517.

¹¹⁶¹ Там же. № 123. С. 518–530; РИБ. Т. VII. С. 1033–1052.

¹¹⁶² Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. С. 530–531; РИБ. Т. VII. Стб. 124–1128.

Виходячи з усього сказаного, Л. В. Тимошенко в одній зі своїх робіт постулював, що доля унії вирішувалася не стільки авторитетом кн. Острозького, скільки впливом монастирів та братств¹¹⁶³. Але в іншій своїй праці колега змістив акценти: православний Собор “вистояв перед натиском католиків саме завдяки князеві... було збережене українсько-білоруське православ’я... і в цьому величезна заслуга князя В.-К. Острозького”¹¹⁶⁴. Цю позицію обґрунтував свого часу К. Левицький. Він констатував, що без Острозького навіть представники Патріархів не змогли б не лише очолити православний Собор, але попросту його зорганізувати, більше того – вони не відважилися б узагалі взяти участь у “неофіційному” Соборі (додамо від себе: ні Никифора, ні Кирила не допустили би не лише на Собор, а й на землі Речі Посполитої). Саме Острозький забезпечив присутність Львівського єпископа Гедеона Балабана, інакше Собор вважався б неканонічним (навіть за наявності Михайла Копистенського). Лише представники Львівського та Віленського братств приїхали на Собор без особливих організаційних зусиль Острозького. Однак саме завдяки йому львівські братчики не чубилися з Балабаном і зосередилися на важливішій проблемі (вже після Собору, 1 грудня 1596 р., Острозький наполіг на підписанні засвідченої ним самою мировою угоди між Владикою Гедеоном та представниками Львівського братства Дмитром Красовським і Юрієм Рогатинцем). Тож без Острозького православний Собор у Бересті не мав би такого результату, якщо взагалі відбувся б¹¹⁶⁵.

Приєднуючись до думки К. Левицького, зауважимо: так, Острозький не диктував постанов Собору (хоча їх із ним безперечно узгоджували), він не маніфестував на Соборі свого “вождівства” (хоча всі розуміли його роль саме в цьому сенсі), однак саме Острозький зміг забезпечити Собор організаційно (гадаємо, що й фінансово), створити однією своєю присутністю (в тому числі як сенатор і вагомий державний урядовець) певний авторитет Собору, забезпечити охорону соборних засідань і самих православних соборян; його можливості, потуга й авторитет сприяли тому, що постанови Собору були офіційно оголошені та занесені до судових книг (володимирських, після відмови Дмитра Халецького вписати ці тексти до берестейських гродських книг). І головне – ніхто з православних не зважив на постанови унійного Собору (зокрема щодо екскомунікації Балабана і Копистенського) та не боявся каральних акцій влади (Жигимонт III зміг оголосити про переведення на унію православних вірних лише у королівських володіннях).

Інший опис перебігу православного Собору згодом був складений невідомим автором у рукописі під назвою “О русинах”, який потрапив до Рима¹¹⁶⁶. Зокрема, автор зазначає, що 8 жовтня Собор відмінив постанову митрополита стосовно Стефана Зизанія та священників Василя і Герасима (як відомо, в 1596 р. вийшов твір Зизанія “Казання святого Кирила...”, присвячений кн. Острозькому, в якому Папа називається антихристом, а унійні ієрархи – його прислужниками; за це король наказав заарештувати Зизанія).

Дослідники давно задавалися питанням про правосильність Собору, котрий відбувся всупереч владним постановам та предстоятелю Церкви митрополиту Рогозі.

¹¹⁶³ Тимошенко Л. В. Берестейські церковні собори. С. 155.

¹¹⁶⁴ Тимошенко Л. Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії. С. 121.

¹¹⁶⁵ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 182–183.

¹¹⁶⁶ DUB. № 229. P. 344–358.

М. С. Грушевський вочевидь слушно наголошує, що після затвердження рішень православного Собору Константинопольським Патріархом у 1597 р. (на той час ним був Мелетій Пігас, котрий поєднував два патріарші престולי, залишаючись також Александрійським Папою) питання загалом знімалося¹¹⁶⁷.

Церква св. Миколая в Бересті. Гравюра XVIII ст.

Унійний Собор, як вже зазначалося, відбувався у старовинному соборному храмі Св. Миколая (згадується у грамоті Вітовта на магдебургію 1393 р.), опис і зображення якого збереглися в одній із візитацій берестейських церков XVIII ст. При храмі з 1591 р. (королівський привілей від 29 січня) існували Микільське братство та братська школа (де викладав Лаврентій Зизаній). Склад учасників Собору реконструював Л. В. Тимошенко. Це загалом 24 особи, з них – шість руських єпископів на чолі з митрополитом (Михайло Рогоза, Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Григорій Загоровський, Діонісій Збіруйський, Йона Гоголь) та три архимандрити (Богдан Годкинський, Гедеон Брольницький, Паїсій)¹¹⁶⁸. Зі

світських осіб називають кам'янецького каштеляна Якуба Претвича, кн. Яна Шуйського, інстигатора Калинського. У Соборі брали участь посланці короля – троцький воевода Миколай Кшиштоф Радзивіл “Сирітка”, канцлер литовський Лев Сапега, підскарбій литовський Дмитро Халецький. Католицький клір (окрім призначених Папою трьох єпископів – Бернарда Мацейовського, Яна Димитрія Соліковського, Станіслава Гомолинського) репрезентували Петро Скарга і ще три єзуїти (Мартін Літерна, Каспер Нагай, Юстин Раб¹¹⁶⁹). Були присутні також два греки з Рима – Петро Аркудій та Юрій Мошет¹¹⁷⁰. Таким чином, представники короля і Папи чисельно перевищували самих соборян, що підважувало легітимність Собору. Л. В. Тимошенко навіть вважає, що римо-католики були “повними господарями унійного собору”, і особливо Петро Скарга, який написав звіт про Собор і навіть православними вважався його “дієписцем” (Христофор Філалет)¹¹⁷¹.

Радзивіл “Сирітка” намагався вплинути на світське коло православного Собору, зокрема Острозького, котрого умовляв приступити до унії ще восени 1595 р.; до того ж обидва магнати були пов’язані особою Іпатія Потія, котрого в 1593 р. протегували на єпископа. Радзивіл вважав, що регіональна унія може стати прологом до загальної унії Західної та Східної Церков. Однак переконати Острозького йому не вдалося. Натомість, як вважають, саме Миколай Кшиштоф остаточно схилив Михайла Рогозу до активного проведення унії¹¹⁷².

¹¹⁶⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. К., 1994. Т. 5. С. 615.

¹¹⁶⁸ АЗР. Т. 4. № 103. С. 139.

¹¹⁶⁹ Про єзуїтів на соборі і новітню літературу з цього приводу див.: Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 80–101.

¹¹⁷⁰ Там само. С. 33–35.

¹¹⁷¹ Тимошенко Л. В. Берестейські церковні собори. С. 157.

¹¹⁷² Кетра Т. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 174–175; Eusdem. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka a unia brzeska // Czaszy Nowożytny. 1997. Т. 2. S. 47–63.

Світські діячі привезли із собою чимало шляхтичів і слуг (з метою захисту Собору та забезпечення його від Острозького). Всі вони були переконані, що головним противником унії, який фактично визначає напрям і силу всього антиунійного руху, є кн. Острозький, якого Мелетій Пігас призначив одним зі своїх світських екзархів. Тож, не будучи впевненим у результаті Собору, король (за погодженням із нунцієм Генріком Гаetano) наказав Мацейовському та Сапезі в разі потреби перервати його роботу¹¹⁷³.

Єпископи-уніати звернулися до “псевдосиноду”, котрий не прийняв унію, з пропозицією одуматися¹¹⁷⁴. Зведена інформація про унійний Собор збереглася у численних рукописних екстрактах, особливо в колекції єпископа Павла (Доброхотова)¹¹⁷⁵, листах Петра Аркудія до генерала ордену єзуїтів Клаудіо Аквавіві і реляції невідомого грека з оточення Никифора*. Очолював Собор митрополит Михайло Рогоза. Саме він рішуче заявив депутатації православних, що їхній Синод є “збіговиськом”, поскільки самочинно зібрані люди без канонічного предстоятеля Церкви є безправними, тому “ви швидше маєте прийти до мене, а не я повинен іти за вами”; мовляв, “голова, а не члени, володіє тілом”. Рогозі ж належить і богословське обґрунтування потреби унії: єдність Церкви заповів Ісус Христос словами “Нехай буде єдине стадо і єдиний пастир”, це потвердили і апостоли та Св. Отці в Символі Віри. Така єдність необхідна для подолання єресей та для боротьби з “супостатами” (мусульманами). Розкол же призвів до занепаду Церкви та її розорення, сама Вселенська Патріархія занепадала через розрив єдності. Обидві Церкви – сестринні, вони спільно визнають Троїчного Бога, незгоду ж на них наслав антихрист через своїх слуг¹¹⁷⁶. У цьому програмному тексті Рогози вбачають подібність до “універсальної унії” Острозького¹¹⁷⁷. Однак на Соборі ці ідеї були актуалізовані лише частково.

Собор прийняв загальну декларацію про унію (8 жовтня), а також три грамоти про екскомунікацію православних владик Балабана і Копистенського та печерського архімандрита Никифора Тура (9–10 жовтня)¹¹⁷⁸. Головним документом Собору є так звана “грамота унії”. Тут подавалася богословська аргументація унії як потреба спасіння через Папський престол, котрий тримає Церкву на Петрі “як на камені”. Вочевидь для непосвячених наводиться інформація, що Св. Отці й самі Патріархи Константинопольські визнавали першість Римських Пап – підлягали їм і брали благословення, і хоч відступали потім, але щоразу поверталися до послуху (востаннє в 1438 р. на Флорентійському соборі), “та й наші слов’янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують”. Говорилося про те, що визнання Флорентійської унії митрополитом Ісидором спонукало королів польських (Владислава) урівняти Руську церкву в правах із Католицькою. Вселенські Патріархи були

¹¹⁷³ DUB. P. 335.

¹¹⁷⁴ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 2, карт. 8, ед. 8/16, л. 1.

¹¹⁷⁵ Там же. Оп. 1, акты, ед. 48, л. 1-8; оп. 2, карт. 8, ед. 8/14, л. 1 и др.

* Певну інформацію зі звітами щодо унійного Собору та подальших подій на Варшавському сеймі віднайшов у Ватиканському архіві проф. Вос: *Wos J. W. I due soggiorni del cardinal lagato E. Caetani a Varsavia (1596–1597): nella “Relazione” del maestro di cerimonie Giovanni Paolo Mucante. Firenze, 1982. P. 19–61, 65–123.*

¹¹⁷⁶ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 8. С. 555–558.

¹¹⁷⁷ Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 22.

¹¹⁷⁸ АЗР. Т. 4. № 107, 108. С. 146–148.

названі відступниками від єдності з Римом, і саме через це їх покарано турецькою неволею, вони виявилися не в змозі окормляти Русь, тому поширилися ересі та симонія (“святокупство”). Причини укладення унії пояснювалися небажанням перебувати у поганському ярмі разом із Патріархами та допомагати їм у розколі, прагненням не допустити спустошення Церкви і поширення ересей та обов’язком спасти душі православної русі, за які єпископат несе пряму відповідальність перед самим Господом. Вказувалося, що Папа Климент VIII зберіг для Русі обряди і звичаї, які й надалі відповідатимуть давній традиції¹¹⁷⁹. У документі не були перелічені попередньо розпрацьовані умови унії. На слухну думку Л. В. Тимошенка, це було прорахунком, оскільки король та католицька сторона про них швидко забули й уніатам не вдалося добитися виконання багатьох із обіцяних позицій. До того ж, православні вірні про них не знали, тому були переконані у віросповідній та “національній” зраді єпископів¹¹⁸⁰. Окрім того, на Соборі розглянули питання про новий календар, який визнали за можливе прийняти, але не визначили час його введення. Ще одне рішення стосувалося відкриття семінарії у Вільні. Аркудій повідомляв у Рим також про ідею (соборно вона не приймалася) щодо позбавлення Балабана і Копистенського кафедр: Львівську кафедру пропонувалося взагалі ліквідувати й відновити старий звичай юрисдикції католицького єпископа, а Перемишльську кафедру – передати уніатові під приводом перебування Копистенського у шлюбі.

Соборні засідання закінчилися урочистою спільною службою уніатів та католиків у кафедральному храмі Св. Миколая 10/20 жовтня, де Петро Скарга виголосив проповідь про єдність Церкви Божої¹¹⁸¹.

Чи були легітимними рішення цього Собору? Навіть М. С. Грушевський вказував, що питання про перехід під зверхність Рима лежало в компетенції митрополичого Синоду єпископату без участі мирян. Окрім того, Собор був і “державно правосильним”, оскільки лише він був визнаний владою і його рішення затверджувалися королем¹¹⁸². Дійсно, 15 грудня 1596 р. спеціальним універсалом Жигимонта III рішення унійного Собору були ствержені. Король указував на догмат про першість Рима і главенство Папи, згадував Флорентійську унію, наполягав на потребі унії задля ліквідації церковного розколу, спричиненого Східними Патріархами. Владар гарантував збереження східного обряду та звичаїв, підкреслював канонічність рішень Собору й закликав до послуху єпископам-уніатам та до недопущення бунтів і заколотів. В універсалі засуджувалися Копистенський та Балабан, котрі “первей сами добровольне до того соединенья приступивши”, тепер “з намовы людей упорных” відступили від унії, “волели ся злучити з новокрещенцы арыянами, блюзнерцами Господа Бога нашого в Троицы славимого” та з іншими еретиками, “а над то, взявши до себе в товариство шпегов чужоземских”, засідали окремо в “божнице еретицкой”. Саме вони “серцем закаменелым” говорили непотрібне, виступили проти зверхників своїх, “теж против нас господаря своего и против Речи Посполитой, отчизны своее”, от “церкви Божьее откинулись”, чинили якісь протестації, “до голих мемранов”

¹¹⁷⁹ Там само. № 103. С. 139–141. Оригінал: ЦДІАУЛ. Ф. 131, оп. 1, спр. 627, арк. 1; Основні документи Берестейської унії. С. 81–84; *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 160–163; *Гудзяк Б.* Криза і реформа. С. 347–349.

¹¹⁸⁰ *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 37, 52.

¹¹⁸¹ РИБ. Т. XIX. Стб. 228.

¹¹⁸² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. К., 1995. Т. 6. С. 559.

печатки прикладали та підписи ставили, примушуючи до цього й інших людей, які до Собору не належать, потім на тих “голих мемранах” щось писали й у “панствах наших” поширювали. Король закликав усіх підданих “єдиними устами і єдиним серцем” хвалити Господа, не слухати слів і листів “от людей упорных и нерозсудных отщепенцов”. Жигимонт III констатував відлучення Копистенського і Балабана Собором і навіть указував: “Абы есть о том ведаючи, помененых Копыстенского и Болобана от того часу за владыков и епископов не мели, и благословенства от них яко от проклятых не брали, и сполку и обцованья з ними яко с проклятыми не мели”. Король наказував усім урядникам не чинити спротиву постановам Собору й тих, “которые бы тому спротивлялися”, карати. Текст універсалу було наказано вивішувати скрізь при костелах, церквах, торгах тощо, аби всі були оповіщені¹¹⁸³. На думку Томаша Кемпи, всі ці акції були формальністю, оскільки власне унія відбулася в Римі й була проголошена спеціальною папською буллою 1595 р.¹¹⁸⁴. Нагадаємо, навіть з точки зору еклезіології Римський акт був остаточним лише для Римо-Католицької Церкви, а для Київської митрополії (тобто тієї її частини, яка прийняла унію) остаточними були рішення Собору та його затвердження владою.

По закінченні Собору Михайло Рогоза з єпископами відвідали Варшаву, де їх приймали папський легат Генрік Гаєтано, король та сенатори. Саме на цьому прийнятті легат висловив “сакраментальну” ідею про те, що спротив унії припиниться зі смертю кн. Острозького¹¹⁸⁵. Вважається, що Рогоза навіть збирався виїхати до Рима, але не вдалося – попереду була складна боротьба з антиуніатами на чолі з хоч і старим (князю виповнилося 70 років) та хворим, але все ще могутнім Острозьким та необхідність запроваджувати унію в єпархіях і приходах.

Не можемо оминати таку цікаву річ, як спробу сучасних дослідників поміркувати над можливою історичною альтернативою Берестейській унії. Вона вбачається у реальності втілення внутрішніх реформ (це здійснив Петро Могила) без впливу зовнішніх сил, тому унія з Римом “вовсе не была необходимой безусловной предпосылкой успеха такой реформы”. Проте наприкінці XVI ст. такий шлях виявився неможливим через “неспособность иерархов осуществить руководство православным обществом”¹¹⁸⁶.

9 жовтня православна шляхта склала протестацію щодо незаконних дій митрополита Михайла Рогози. Тут ішлося, що православні дізналися про якусь обгородку короля з кількома владиками “отщепенцами костела греческого”, які були усунуті від духовних гідностей за відступництво. Все це відбувалося “мимо ведомость и вольность нашу и вшелякую слушность”. Протестувальники заявили, що не лише не підкоряться унії, але й “всеми силами боронити и против нему быти обещуем”: боротися, всіляко підтримувати Православіє та прохати короля дотримуватися права¹¹⁸⁷.

¹¹⁸³ DUB. № 250. P. 392–396; *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 166–171.

¹¹⁸⁴ *Кетра Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 108.

¹¹⁸⁵ *Дмитриев М. В.* Уния и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров униатского лагеря // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии... Ч. 2. С. 90; *Wos J. W.* I due soggiorni del cardinal legato E. Caetani... P. 65–123.

¹¹⁸⁶ *Турилов А. А., Флоря Б. Н.* К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии. Ч. 2. С. 13–58 (48–49).

¹¹⁸⁷ РНБ ОР. Автогр. Дубровского, ед. 158 (Польша), л. 1–5, 14–15 об.; РИБ. Т. 7. С. 1034–1052; Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 123. С. 530–531; *Тимошенко Л. В.* Берестейська унія 1596 р. С. 165–166.

Наступного дня Рогоза листовно звернувся до новогрудського воєводи православного Федора Скумина-Тишкевича. Цей лист зберігся в оригіналі й містить цікаву візію важливої особи, чия позиція видавалася всім нейтральною. Митрополит писав про те, що саме греки загнали його в глухий кут (“нестатечность безунов старших наших грецких”): відлучення від Патріарха за унійну ідею, “святокупство”, “обнажение наше влады”, надання церковних гідностей “простим хлопам” (тобто підтримка братств), що й змусило його “о себе промишляти”. Другим пунктом було виправдання, чому митрополит не повідомив адресата щодо проведення Собору. Рогоза нагадував, що завжди радився з Тишкевичем, але в даному разі все мало статися дуже швидко: надійшов запечатаний наказ короля із вказівкою, що Собор має відбутися за дев’ять днів у Бересті, отже, не було жодного часу для контактів; він сподівався, що побачить Тишкевича проїздом із Слуцька через Новогрудок до Берестя і тоді усно все обговорить, “бо паперови мало давати веры”, але так і не зміг “споткати” з воєводою. Митрополит дуже жалкував за цим, а ще більше за тим, що Тишкевич “яко столп Церкви нашей” не був з ними на Соборі; втім, і воєвода троцький, і канцлер, і підскарбій обіцяли самі все залагодити з Тишкевичем. Нарешті, Рогоза описував хід подій у Бересті. По-перше, 9 жовтня “заварли соединение наше с костелом римским”, при цьому митрополит наголошував: “Ач вправе з великим жалем нашим и обливаньем слез, жесми по розорвании з братию нашую милою с паном воєводою киевским”. Рогоза оповідав про поведінку Острозького: до нього посилався делегат із запрошенням прибути на Собор у храм, зверталися до нього католицькі прелати, посланці короля і митрополита – та все намарно. Острозький з прибічниками та військовою охороною утворив своє зібрання “в иеретицком дому, списавшисе ку жалю и плачу нашему с евангелики; там же чинили то, што се им видело: нас выкляти оголосили, з достоенств поскидали, за здрайце поличивши...” Далі митрополит повідомляв основні пункти унійного поєднання, зазначаючи, що нічого від Тишкевича, як завше, не приховує: “Все старожитность востока вцале в пункте одно во исповедании веры вцале не отменне в церемониях в обрядах старовечных”, окрім того, гарантії вольностей від короля, Папи і католицького єпископату, збереження юліанського календаря і Пасхалій “вем заховали”. Митрополит нагадував про глобальну ідею єдності Церкви Христової, яку не відкидав і новогрудський воєвода. Отже, Рогоза сподівався: “Дасть то милый Бог, же не узрим наганы от вашей милости, але пофалу все”. Про те, що станеться в цій важливій справі надалі, “волею Божию архиепископ митрополит Киевский Галицкий и всей России” обіцяв негайно сповіщати Тишкевичу¹¹⁸⁸.

Цікаво тут же розглянути лист Острозького до Скумина-Тишкевича про події – “з іншого боку”. Це візія “вождя”, котрий зібрав альтернативний Собор. Князь написав Тишкевичу 19 жовтня, і його лист, на відміну від обширного послання митрополита, був лаконічний і стриманий. Острозький шкодував, що адресата не було з ними на Соборі, саркастично зазначивши, що “мудра” й “легка” аргументація Тишкевича з цього приводу приймається людьми, “але перед Богом, вочевидь, важче буде виправдатися, оскільки про святу службу Йому йдеться”. Поряд із цим, попри сподівання,

¹¹⁸⁸ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 54, л. 1–2 (тут є лише копія, а означений в описі оригінал з печаткою митрополита і його власною рукою вилучений); АЗР. Т. 4. № 110. С. 149–150.

представництво на православному Соборі було дуже велике, кількість послів духовних і світських здивувала всіх. Були привезені й усі привілеї від великих князів і королів Православній Церкві як законодавча база непорушності її прав. “Було до чого не тільки придивитися, але й було чим захоплюватися”. Врешті, посланець Тишкевича пан Котлубай все своєму господарю має оповісти сам, що бачив і чув. Лист закінчувався сухою фразою: “Більше писати нема про що”¹¹⁸⁹.

Інший зріз справи Острозький повідомив 21 жовтня Кшиштофу Радзивілу Перуну. Князь так і не виїхав з Берестя, оскільки дуже кепсько почувався, аж до того, що не міг тримати перо, тому й так пізно інформує зятя про соборні перипетії. Острозький не довіряв паперу й просив зятя про зустріч по дорозі додому у Волковийську чи Слонімі¹¹⁹⁰. 23 жовтня Острозький зупинився в Шерешові й писав зятю, що не може покинути Литву, не побачившись з ним¹¹⁹¹. Судячи з того, що того ж дня у Володимирі до гродських книг було занесено протест Острозького та інших соборян щодо проунійного Собору та невизнання законності проголошення унії¹¹⁹², князь так і не зустрівся із зятем (щоправда, протест міг бути занесений довіреною особою князя). Тим більше що 1 листопада Острозький усе ще прагнув зустрічі з Радзивілом¹¹⁹³.

Жигимонт III негайно визнав унію. 15 грудня 1596 р., як вже вказувалося, король спеціальним листом повідомив духовних і світських “руської грецької віри” про прийняття унії та прав Уніатської Церкви. Цей документ був виданий латиною¹¹⁹⁴ та староукраїнською (старобілоруською) мовою¹¹⁹⁵. Водночас король поставив вимогу особисто Острозькому – не заважати мазирському маршалку Стефану Лозці ввести у володіння Києво-Печерським монастирем митрополита Михайла Рогозу та позбавити влади архімандрита Никифора Тура¹¹⁹⁶. Недаремно секретар кардинала Генріка Гаєтано Рауло Муканте в описі подорожі до Речі Посполитої зазначав, що Жигимонт III дуже набожний і відданий Католицькій Церкві, і якби все лише від нього залежало, то “не було б у тому могутньому королівстві жодного схизматика (тобто православного. – В. У.), кальвініста чи лютеранина”, а тепер король постановив всі найважливіші уряди надати лише католикам¹¹⁹⁷.

Натомість Патріарх Мелетій Пігас видав наказ (4 серпня 1597 р.) про обрання й висвячення нового православного митрополита та єпископів – замість унійних. Задля укріплення православного “фронту” Патріарх оголосив своїм екзархом у Київській митрополії князя Острозького, що було дивиною, оскільки патріаршу владу, таким

¹¹⁸⁹ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 54, л. 3; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 145.

¹¹⁹⁰ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 71; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 245, прим. 549.

¹¹⁹¹ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 54; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 245, прим. 549.

¹¹⁹² DUB. P. 372–373; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 145–146.

¹¹⁹³ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 158; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 245, прим. 549.

¹¹⁹⁴ РГИА (СПб.). Ф. 834, оп. 3, ед. 3731, б/ф, л. 1; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, акты, ед. 16, л. 1–4 об.; АЗР. Т. 4. № 11. С. 154–157.

¹¹⁹⁵ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, акты, ед. 16, л. 1–4 об.; АЗР. Т. 4. № 114. С. 154–157.

¹¹⁹⁶ РГИА. (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 153.

¹¹⁹⁷ Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. Warszawa, 1822. Т. II. S. 170–171.

чином, мала репрезентувати світська особа, однак це відповідало не лише спроможностям, а й усезагальному авторитету князя як захисника Православ'я навіть у середовищі його ворогів. До речі, запис про надання Острозькому екзаршого титулу був зроблений на книзі Василя Великого “О постничестве”, виданій в Острозі 1594 р., яка належала Гедеону Балабану¹¹⁹⁸. Ця сама інформація, що цікаво, була занесена до збірника XVI ст., який Гедеон (Юрійович) Балабан – архимандрит Жидичинського монастиря – подарував обителі: “При благочестии стоящих Костантия Костантиновича нареченного во святом крещении Василя княжати Острозкого воеводи киевского маршалка земле Вольнской старосты володимерского екзархи трону Константинопольского” і за єпископа Львівського Гедеона (Марковича) Балабана¹¹⁹⁹. В Римі також вважали, що головним рушієм антиунійної боротьби є Острозький. Про це доповідав і нунцій (19 грудня 1596 р.): князь особливо дошкуляє єпископам, тому слід вплинути на нього через сина Януша¹²⁰⁰.

Автор “Перестороги” переказує якусь промову Острозького, нібито виголошену перед королем наприкінці 1596 р. В цьому тексті були доволі дошкульні слова: “Ваша королевская милость, видячи квалт наш і нарушене прав наших, не дбаеш нічого на присягу свою, которую еси обвязался нам не ламати прав наших, але примножати і розширяти... не хочеш нас у православной вірі нашой заховати, при правах наших; на місце отступних пастирей інших дати, і овшем допускає, тим отступником квалт чинити, кров проливати тих, которие в отступление їх за ними іти не хотят, лупити і з маетностей їх вигоняти, з землі, наконец, виволквати. За віру православную наступаєш на права наші, ламаєш вольності наші, а наконец на сумене наше налігаєш, чим присягу свою ламаєш, і то штокольвек еси для мене учинил, вниовшто остатню неласкою своєю оборочаєш. Што бачачи, яко сенатор, не только же сам терплю кривду і тебе упоминая, але вижу, же то ку остатной згубі всеї Корони Польської ідет, бо за тим ніхто своєго права, ані вольності безпечен уже не будет, і в коротком часі прийде до великого замішання...”¹²⁰¹. Гадаємо, в даному разі маємо справу з полемічним текстом, який лише в загальній суті виступу, але не в формі його, мав під собою реальне підґрунтя. Острозький перед королем і на сеймах 1596–1597 рр. займав м’якшу позицію: він намагався вмовляти короля не порушувати прав православних підданих, не говорив гострих фраз, не займався викривальною критикою. Лише послі від місцевих сеймиків були жорсткішими, що якраз і відповідало стратегічним планам Острозького. Він як сенатор демонстрував лояльність до королівської влади, а шляхта, як завжди, сипала докорами.

Згідно з іншим документом, в якому зібрані інструкції сеймиків та виступи на березневному 1597 р. сеймі, думки київського воеводи були такими: він “причину того, що зриваються сейми, а сеймові постанови обертаються нанівець, вбачає в наших гріхах; друга причина в тому, що порушуються установи, права, а те, що його королівська милість зволив підняти питання наших прав, що застав на своїх постах старост при давніх орендах, єпископів у своїх єпископствах, Русь при своїй грецькій вірі, яка

¹¹⁹⁸ БРАН ОРК. Инв. 49, л. А–М; *Мальшевский И. И.* Александрийский Патриарх Мелетий Пигас. Т. 2. С. 77–78.

¹¹⁹⁹ НБУВ ІР. 36. Мелецького монастиря, Петр.–1, спр. 119, арк. 1–35.

¹²⁰⁰ DUB. P. 403–405.

¹²⁰¹ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 147.

з давніх років спокійно перебувала в мирі, забезпечена правами, скріпленими присягою наших панів королів, а тепер роз'єдналася через Владик, – у тому висловлював свій жаль його милості королю, посилаючись на загальне право і на привілеї за колишніх королів, вказав, як сильно ці права порушуються, хоч його королівська милість зволив присягнути, що вони будуть повністю збережені”¹²⁰².

Тут ми не можемо не висвітлити й “другу сторону”, тобто тих світських магнатів та шляхтичів, які унію підтримували, в тому числі на Волині. Найдетальніше на персональному рівні цю ситуацію з'ясував Михайло Довбищенко, чиїми працями ми й послуговуємося¹²⁰³. Першими політичну підтримку унії надали одні із найбільших впливових волинських магнатів – католики кн. Станіслав Радзивіл, Михайло й Абрахам Мишки-Варковські та уніат кн. Юрій Михайлович Чорторійський, православні Захарій Єловицький, Іван Гулевич. На Луцькому сеймі 1598 р. вони підготували заяву на ім'я короля і Сенату щодо підтримки унії, яку підписали 40 шляхтичів¹²⁰⁴. Затим пішли аналогічні заяви: люблінська (13 травня 1603 р., підписали 60 осіб із 32 шляхетських родин на чолі з князями Юрієм Чорторійським, Григорієм Четвертинським, Миколою Збаразьким, Андрієм та Янушем Козиками); сандомирська (1606 р., підписи восьми шляхтичів)¹²⁰⁵ та луцька (1607 р., 35 шляхтичів на чолі з луцьким підкоморієм Яном Харлинським; противники уніатів подали свою протестацію за підписами 29 осіб на чолі з кн. Янушем Заславським). Загалом на користь Уніатської Церкви виступили близько 100 представників волинського нобілітету, в тому числі п'ять князів¹²⁰⁶. На їхню протекцію король 30 травня 1607 р. (на дев'ятий день по смерті Терлецького) надав “рідну” для Острозького Луцько-Острозьку кафедру уніату Остафію Єло-Малинському, котрий перебував на сеймі у Варшаві¹²⁰⁷. І хоча представники Волині на сеймі 2 червня подали протест (29 осіб на чолі з Янушем та Костянтином Заславськими), це вже не подіяло: 5 липня Остафій склав архієрейську присягу у Варшаві, а згодом (10 вересня) 35 шляхтичів подали репротестацію щодо противників нового єпископа¹²⁰⁸. Православна волинська шляхта на вересневому сеймику 1607 р. спробувала апелювати до неканонічності поставлення Остафія, оскільки він не прийняв чернецтва, тоді як інша частина депутатів (35 осіб), очолювана луцьким підкоморієм Яном Харлинським, визнала його єпископом.

¹²⁰² Там само. С. 152.

¹²⁰³ Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. С. 14–17, 50–51, 418–434; Довбищенко М. В. Право патронату та поширення унії на Україні та Білорусі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (за матеріалами Волинського воєводства) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 201–219. Пор.: Kempa T. Poparcie magnaterii litewskiej i ruskiej dla unii Brzeskiej w pierwszych latach po jej wprowadzeniu // Rocznik Białskopodlaski. 1997. T. V. S. 7–22.

¹²⁰⁴ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 10. № 204. С. 500–501; Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 102–103.

¹²⁰⁵ Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 118–119.

¹²⁰⁶ Liedke M. Między prawosławiem a katolicyzmem. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. Białystok, 2004; Kempa T. Recepcja unii brzeskiej na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony do połowy XVII wieku // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2005. R. 3. S. 143–144. Нунцій Клаудіо Рангоні повідомляв до Рима, ніби лише в 1603 р. до унії завдяки Ю. Чорторійському приєдналося 200 шляхтичів (МУН. Vol. IX–X. P. 261).

¹²⁰⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. С. 368–370.

¹²⁰⁸ Там же. С. 370; Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 128–129, 132–134.

У “справу Єло-Малинського” втрутився Януш Острозький (як вважають, з інспірації батька), котрий наполягав на аморальній поведінці Остафія (троєженство), а відтак принциповій неможливості його висвячення. Януш намагався переконати в цьому навіть папського нунція Сімонетто та митрополита Іпатія Потія¹²⁰⁹. Зокрема, в листі до Сімонетто (від 26 липня 1608 р.) краківський каштелян змальовував Єло-Малинського виключно в чорних фарбах: розпусник, убивця, майже безбожник, фальсифікатор документів і т.д. Про це він писав і Потієві¹²¹⁰. Публічна позиція Януша, таким чином, мала суто ідейно-моральний характер. Утім, М. Довбищенко в якості непрямого підтексту цієї ворожнечі вбачає довголітні маєткові суперечки між Острозькими та Єло-Малинськими; зокрема в ці роки тривав конфлікт між Янушем та братом єпископа Василем за Глуське, а справу Василя протегував Остафій, будучи луцьким гродським суддею¹²¹¹. Так чи інакше, але суспільство сприймало всі ці заяви, за якими стояла й негачія Василя-Костянтина щодо особи нового Луцько-Острозького Владики. Однак ця справа, яка розколола волинську шляхту, все ж була програна православною стороною. Наприкінці життя Острозькому довелося усвідомити, що в його родовому гнізді церковна влада хай формально, але перейшла до негідного високого духовного сану чоловіка, та ще й уніата. Звісно, нога Остафія не ступала на “священну” землю Острога за життя Василя-Костянтина, однак сам факт його призначення не міг не вразити Острозького.

Всі наведені факти, на думку М. Довбищенка, свідчать, що принаймні у частини волинського нобілітету Острозький “не мав абсолютної монополії на авторитет у справах релігії”, а “давно встановлена в історичній науці думка про вирішальний вплив князя Костянтина Острозького на позицію волинської шляхти є перебільшеною”. Просто Острозький мав потужні матеріальні ресурси, тому його діяльність була більш помітною та результативною¹²¹². Цей цікавий висновок дещо деміфологізує традиційне уявлення про “вождя” православних. Однак слід пам’ятати, що всі ці “відцентрові” рухи на релігійному ґрунті (на політичному та клановому рівні неоднорідність руської шляхти існувала завжди, єдиного лідера не було) почалися в самому кінці XVI ст., коли Острозький мав доволі похилий вік і підупале здоров’я, а тому не міг активно контролювати ідеологічні зміни в середовищі руської шляхти. Якщо раніше вона була малоактивною в релігійному питанні й ініціатива належала ледь не виключно Острозькому, то тепер, в умовах поділу Русі/русів за релігійно-церковним принципом, шляхетська ініціатива раптом проявилася доволі сильно.

Окрім того, після Собору у таборі православних знову виникли проблеми у стосунках між Гедеоном Балабаном та Львівським братством. 1 грудня було підписано чергову “мирову” за посередництва Острозького – про припинення судових чвар на рік за умови спільного захисту Православ’я від уніатів. Цю угоду своїми підписами та печатками скріпили сам Острозький, Гедеон Балабан, Дмитро Красовський та Юрій Рогатинець із печаткою братства¹²¹³. Рогатинець залишився в Острозі для перего-

¹²⁰⁹ МУН. Vol. 1. P. 272, 274, 280, 282–284, 285–287, 289–292.

¹²¹⁰ Ibid. P. 284, 286.

¹²¹¹ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 119–122.

¹²¹² Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 50; Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 247.

¹²¹³ АЗР. Т. 4. № 113. С. 153–154; Головацкий Я. Ф. Львовское братство. № 6. С. 74–76.

ворів. 9 грудня він писав братчикам про поради князя, як діяти на сеймиках, викладати свої кривди, складати протести; про його прохання не дратувати Львівського та Перемишльського єпископів і дати їм можливість офіційно протестувати проти унії. Острозький вказував на потребу якомога швидше розпублікувати діяння Берестейського собору й особливо позицію на ньому протосинкела Никифора¹²¹⁴. Щодо цього Острозький спеціально звертався до братчиків з проханням позичити грецький та слов'янський шрифти для друку соборних постанов¹²¹⁵.

Упродовж 1597–1598 рр. православна шляхта на чолі з Острозьким проявила неймовірну активність в антиунійних акціях. Насамперед усі готувалися до масованого удару на сеймі. Вже 7 січня 1597 р. Острозький писав Кшиштофу Радзивілу, що має намір обов'язково бути на сеймі, та просив інформації про хід місцевих литовських сеймиків та їхні настрої, а також скаржився на литовських жовнірів, які чинять збитки та шкоду мирним жителям (донищують те, що козаки й татари не знищили: вбивають підданих, гвалтують жінок і дівчат)¹²¹⁶. Вочевидь, інформація Радзивіла була втішною, оскільки тесть дякував йому (7 лютого) за захист литовськими сеймиками православних і обіцяв своєю чергою захищати литовських протестантів¹²¹⁷. 13 лютого київський воєвода ще раз дякував зяту та литовській шляхті, яка на віленському та слонімському сеймиках винесла рішення про підтримку православних і внесла до інструкцій послам на Варшавський сейм пункт про порушення прав православного віровизнання. Князь так само обіцяв свою підтримку протестантам і пропонував зустрітись по дорозі до Варшави для узгодження дій. Острозький також передавав Радзивілу важливого листа Казимірського з Варшави¹²¹⁸.

На березневному сеймі 1597 р. розігралася ціла драма з протосинкелом Никифором, яка стала ключовою акцією всього сейму та ознакою поразки Острозького у боротьбі проти унії на загальнодержавному рівні. Вище ми вже детально описали перебіг справ на сеймі, наразі ж розглянемо переважно церковно-релігійний аспект.

Никифор Парасіос/Парасхес походив із Фрікалі (Фессалія), із купецької родини. Через брата, що обіймав посаду економа при Константинопольському Патріархові, Никифор був відправлений на навчання до Венеції, яка на той час уславилася як центр грецької освіти, оскільки там працювало кілька поколінь грецьких інтелектуалів – утікачів від турецького панування; тож Венеція становила своєрідний симбіоз християнських культур Заходу і Сходу. Никифор також вивчав мистецтво проповіді у Падуї, після чого виїхав до Константинополя й став одним із найближчих співробітників Патріарха Ієремії II Траноса. Цікаво, що саме Никифор організував повернення Ієремії на кафедру із заслання на о. Родос через створення опозиції новому Патріарху Феолепту та через зв'язки при султанському дворі (зокрема через Синан-пашу). Никифор став протосинкелом Патріарха і заміщав його в Константинополі під час

¹²¹⁴ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 10. № LVIII. С. 114–118.

¹²¹⁵ *Крыловский А. С.* Львовское православное братство. Приложение.

¹²¹⁶ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 187; *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. Т. 2. С. 440–441; *Жукович П.* Сеймовая борьба... С. 245, 254.

¹²¹⁷ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 61; *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. XIV. С. 45–46.

¹²¹⁸ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 18/81 об.; *Жукович П.* Сеймовая борьба... С. 243, прим. 545; с. 246, прим. 552; прил. № 3. С. 588–589.

подорожі до Московського царства та Речі Посполитої 1588–1589 рр. Як посланець Патріарха Никифор активно діяв у Молдові. Зокрема відомо, що після посадження на молдовському престолі Ієремії Могили за допомогою Польщі (Яна Замойського) Никифор був посередником у переговорах між канцлером та Синан-пашею, чого дуже домогалися сам Могила і молдовські бояри. Саме під час перебування в Молдові Никифор отримав повідомлення Патріарха (якщо не Острозького) про унійні процеси на Русі й спричинився до появи звернення молдовських владик до православних Речі Посполитої із закликом зберегти стару віру й канонічне підпорядкування Константинопольському Патріарху. Однак за невідомих обставин Могила ув'язнив Никифора у Хотинській фортеці, звідки йому вдалося втекти, і на рубежі травня – червня 1596 р. він уже був в Острозі. 18 червня Могила просив Яна Замойського вплинути на Острозького, аби той видав йому грека для суду над ним, оскільки саме Никифор спричинився до прийняття попереднім молдовським господарем Арроном значних зобов'язань Молдови перед Туреччиною. У серпні королівська влада поставила Острозькому вимогу видати Никифора, але той 10 вересня відповів королю, що грек дуже хворий, а коли одужає, то прибуде до Жигимонта III з листом від Патріарха. Цього так і не сталося. Натомість Никифор очолив православний Собор у Бересті, перед початком якого посланці короля вимагали від Острозького передати Никифора на королівський суд. Протосинкел показав патріарший привілей, що надавав йому широкі повноваження й ледь не патріаршу владу у вирішенні церковних та богословських проблем, навіть право позбавлення кафедр не лише єпископів, а й митрополита, та поставлення нових ієрархів. Грек обіцяв після Собору прибути до Варшави¹²¹⁹.

Т. Кемпа припускає, що йшлося про привілей від 6 листопада 1592 р., виданий Никифору від Патріархів – Константинопольського Ієремії та Александрійського Мелетія – спільно з 24 духовними особами. Доказом є те, що 1595 р. Ієремія помер, і це використав Потій для підваження права Никифора користуватися привілеєм, наданим покійним Патріархом. Оскільки з Никифором уніати пов'язували формальне визнання законності православного Собору (представник материнської Церкви був присутній саме там, а не серед уніатів), то цей козир намагалися вибити з-під ніг православних. Водночас із Никифором пов'язували ім'я Острозького: поголос про шпигунство Никифора на користь Туреччини, його нечисті дії у Молдові і т. п. мав кинути тінь не лише на православний Собор, а й на Острозького як державного діяча (тобто “антидержавного”). При цьому основну роль у компрометації Острозького та нищенні Никифора відіграв канцлер Ян Замойський¹²²⁰.

Сучасники вказували на штучність судового процесу, недоведеність звинувачень, навіть фальшування свідчень молдовського посольства безпосередньо в Польщі при дворі Замойського. Вийшла дивна ситуація: йшлося про патріаршого представника, а оскільки Молдова також підлягала владі Константинопольського Патріарха, то оскаржувати Никифора слід було в Патріархії, однак саме це було небажане для Замойського.

Увечері 10 березня Острозький змушений був доставити Никифора на суд, і королівські комісари (Януш Острозький, Миколай Фірлей, Ієронім Гостомський, Юрій

¹²¹⁹ Див.: Borkowski A. Związki egzarchy patriarszego Nicefora Paraschesa Kantakuzyna z Akademią Zamojską i Ostrogską w perspektywie historyczno-kulturowej. Zamość, 2010. S. 249–260.

¹²²⁰ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 185–209.

Мнішек, Станіслав Мінський, Януш Збаразький, Кшиштоф Радзивіл, Миколай Зебжидовський) почали його допит. Варшавою ж поширилися чутки, ніби Острозький із 5000 вояків має намір відбити Никифора.

Коротко нагадаємо суть процесу. Грека звинуватили у численних злодіяннях: гріховні стосунки з матір'ю султана, переслідування християн у Константинополі, самозванство в якості посла Синан-паші до канцлера Замоїського, навіть... збільшення боргу Молдови перед Портою. Найважливішим обвинуваченням було шпигунство на користь султана, що доводилося листами, які Никифор нібито намагався переслати до Порти, намовляючи султана скористатися внутрішнім неспокоєм у Речі Посполитій через унійні проблеми й здійснити напад. Ці листи, як ми вже знаємо, віз слуга Острозького Яня, котрий їхав для купівлі коней у Молдову, але перехопив його чомусь шаргородський намісник Яна Замоїського, що викликає подив з точки зору географії. Яня зізнався, що отримав листи від митрополита Пафнутія, котрий їхав до Москви. Никифор не визнав листів своїми та навіть знайомства з Пафнутієм, указавши на фальшивість документів і провокацію проти нього. Він визнав лише, що по дорозі був схоплений та ув'язнений молдованами, звідки втік до володінь Острозького, а князь відмовився видати його господарю. Захищав Никифора Ян Прилепський, котрий неодноразово виступав адвокатом у справах Острозького. Він наполягав на недоведеності того, що перехоплені листи належать Никифору, вказував, що особисте життя Никифора не має стосунку до справи, й напірав на його авторитет як представника Патріарха, проповідника у Венеції та професора Падуанського університету. Говорив через перекладача і сам Никифор, відкидаючи усі звинувачення¹²²¹. Комісія допитувала його кілька днів. Нарешті 23 березня Олександр Острозький рішуче заявив, що Никифор має бути або покараний, або ж звільнений. Король постановив: суд над Никифором слід завершити публічно, як він і розпочинався. Це була певна хитрість: офіційно сейм був закритий, делегати роз'їхалися, залишилися фактично прибічники короля – і от вони й продовжили процес. Замоїський представив якогось “нового свідка” – вірменина, однак той не виправдав надій.

Урешті постали три різні пропозиції: піддати обвинуваченого тортурам, а затим скарати на горло (цього вимагали переважно католицькі прелати); тримати Никифора в почесному ув'язненні, доки не отримають інформації від Пафнутія; тримати під вартою до отримання тексту допитів під тортурами чотирьох шпигунів у Молдові, котрі вказали на Никифора. Остаточну постанову виніс король: тримати в ув'язненні без тортур до отримання матеріалів із Молдови та від Пафнутія і задля цього вислати спеціальних повірених короля. Це останнє так і не було здійснене – адже від початку закладалося, що ніхто не буде з'ясувати вину чи безвинність Никифора: процес над ним свою роль щодо дискредитації православного Собору і Острозького вже відіграв¹²²². Порушували питання щодо Никифора перед королем та Замоїським султан, новий молдовський господар Михайло Хоробрий, Патріарх Мелетій Пігас та й кн. Острозький. Місце ув'язнення протосинкела – Мальборк – підлягав владі Замоїського як старости, тому Острозький просив безпосередньо його про звільнення

¹²²¹ *Diariusze sejmowe 1597 r.* // SRP. Kraków, 1907. Т. XX. S. 107, 116, 122–123, 156–157, 162, 476, 487, 490–496, 503–506, 510, 515, 522.

¹²²² *Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unja Brzeska 1596 r.* S. 206–207.

Мальборк. Гравюра кінця XVI ст.

грека. Самому князю також не вдалося звільнити Никифора, і той у 1599 р. помер в ув'язненні. Це викликало неприховану реакцію Іпатія Потія у листі до Льва Сапегі: “Никифор на Мальборку здох”¹²²³. У цьому – ледь не вся сіль “процесу Никифора”. Його доля “гризла” Острозького ще довго. Він писав Кшиштофу Радзивілу, що “шкіра моя наїжа-

чується, коли згадую про Никифора”¹²²⁴. Захарія Копистенський свідчив, що і в його часи в Мальборку покоїлося “преподобное тело священномученика Никифора, великого протосингела”¹²²⁵.

12 березня Острозький раптово залишив Варшаву, ймовірно, ображений ходом процесу, який провадили переважно католицькі сенатори, неприхильно налаштовані щодо князя; окрім того, його власний слуга був звинувачений у перевезенні листів до султана.

Вже сучасники вказували, що закиди Никифору були сфабриковані в оточенні канцлера Замойського, який прагнув ослабити позицію Острозького, з котрим на той час його стосунки знову погіршилися. Як зазначає Т. Кемпа, канцлерові не йшлося про релігійні проблеми, але його акція збіглася з виступами проти Острозького уніатів та їхніх прибічників включно з королем, котрі скористалися можливістю дошкулити головному борцю проти унії. Виїзд Острозького з Варшави засвідчив, що акція опонентів удалася саме щодо впливу на психіку князя, який відступив, морально й фізично розбитий¹²²⁶. Заперечуючи нашу та Т. Кемпи версію, Л. Тимошенко вказує на “демонстрацію позиції” князя перед політичною елітою Речі Посполитої¹²²⁷. На наш погляд, навряд чи це була позиція, оскільки вона нікому нічого не показала й справа Никифора пішла ще гірше. Нагадаємо емоційні слова Острозького в листі до Радзивіла: “Та нехай вони з’їдять Никифора”. Уражений провалом справи та підваженням самого Собору через очорнення його духовного провідника, Острозький побачив, що не зможе своїм авторитетом переломити ситуації. Психологічне на-

¹²²³ Archiwum domu Sapiehow. Lwów, 1892. Т. 1. № 561.

¹²²⁴ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 347, прим. 754.

¹²²⁵ Завитневич В. Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. Варшава, 1883. С. 299.

¹²²⁶ Вся інформація про Никифора, розкидана по різних джерелах, зібрана Т. Кемпою, працями якого ми й скористалися: *Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 150–155; Кемпа Т. Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 roku // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Toruń, 1996. S. 145–168.* Див. також: *Куракин Ю. Н. Политический процесс над константинопольским экзархом Никифором (Парасхесом-Кантакузином) в истории Брестской унии 1596 г. // Славяне и их соседи. М, 1992. Вып. 4. С. 122–144.*

¹²²⁷ Тимошенко Л. Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії. С. 122.

пруження спричинило рецидив хвороби, й це відіграло не останню роль у рішенні покинути Варшаву. Звісно, князь залишав там своїх синів, клієнтів, товаришів і союзників, але й вони не змогли вплинути на перебіг справи. Цю справу Острозький практично програв і сильно цим переймався¹²²⁸. Окрім того, його від'їзд не справив якогось ефекту: для сенаторів Речі Посполитої, тим більше поляків, Василь-Костянтин був зовсім не тією фігурою, полишення якою сейму могло би щось змінити – хіба що зіграти на їхню користь.

Обговорення проблеми унії та збереження релігійних прав і свобод на сеймі вимагали в основному делегати від місцевих сеймиків (в інструкціях навіть вказувалося, щоб депутати до жодних справ не приступали, доки не вирішиться релігійне питання). Однак навіть луцький сеймик, котрий проходив за участі й домінування Острозького, фактично не лише поділився на дві групи, але й обрав дві різні делегації зі своїми інструкціями. Це саме виникло на київському та вишенському сеймиках. Острозький скаржився Радзивілу, що волиняни допустили до сеймового посольства “одного з тутешніх наших фальшивих іскаріотів”, і застерігав, щоб такі розколи не стали популярними¹²²⁹.

13 лютого слоніmsький посол Стабровський заявив, що не може приступити до роботи, поки не буде розглянуто релігійне питання, оскільки проуніати почали активний наступ: розгромлено збір євангеліків у Познані, унія повсюдно нав'язується силоміць. 25 лютого послі навіть після промови нунція не хотіли приступати до інших справ, якщо не будуть обговорені релігійні питання. 4 березня київські послі зажадали залишити православних владик при давніх правах і не примушувати до поєднання з Римом. 7 березня частина послів-протестантів на чолі з Дем'яном Гулевичем вимагали від короля визнання лише православних владик та екскомунікації уніатських. Вище ми вже передавали промову Гулевича з критикою короля та запровадження унії без згоди більшості православних, що стало ніби “відірванням” членів від голови, тобто Патріархату. Прибічники унії заявляли, що протестант Гулевич не може виступати у справі православних. Лев Сапега відповідав Гулевичу, що Собор у Бересті більше потерпав від воеводи київського, який погрожував військом, що підбурювані ним єретики (тобто протестанти) надали князю підтримку і виступали проти владик, що привезений ним грек Никифор – турецький шпигун тощо. Це викликало протест Кшиштофа Радзивіла та гостру суперечку його з Сапегою. Нарешті канцлер Замойський допик Гулевича його сином, котрий брав участь у виправах Наливайка. Релігійні дискусії тривали й 11 березня¹²³⁰. Але всю цю активність фактично поглинув процес над Никифором.

У сенаті релігійне питання щодо унії та збереження позицій православних могли обстоювати лише Острозький та його зять Радзивіл (вони домовилися про одночасний приїзд до Варшави, що й сталося 20 лютого), київський воевода розраховував також на підтримку сина Януша. Проте більшість сенаторів були взагалі налаштовані якщо не негативно, то байдуже до означених проблем, оскільки вважали, що

¹²²⁸ Погляд “очима Рима” на сеймові перипетії з Острозьким та Никифором див.: *Wos J. W. I due soggiorni del cardinal Iagato E. Caetani a Varsavia...* P. 65–123.

¹²²⁹ *Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r.* S. 191–192.

¹²³⁰ *Diariusze sejmowe 1597 r.* S. 66–67, 96–98, 101–104, 152–155; *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії.* С. 152–153.

поринання в “релігійні нетрі” перешкодить розгляду більш нагальних питань державного життя. У сенаті лише Острозький при вотуванні заявив проблему релігійних свобод (22 лютого). Жоден інший сенатор, навіть Кшиштоф Радзивіл та Януш Острозький, цю проблему не поставили. Навіть тон самого В.-К. Острозького був доволі стриманий і поміркований (пізніше в полемічній літературі його промову перетворять на дуже довгий і гострий маніфест, якого князь не виголошував)¹²³¹. Розрахунки Острозького та його прибічників щодо обговорення в сенаті справи унії також були зруйновані показовою “справою Никифора”.

Як вже зазначалося, 12 березня Острозький раптом залишив Варшаву¹²³². Питання, чому це сталося, мучить дослідників донині. Ми вже пробували відповісти на нього з точки зору власного розуміння, тож не будемо повторюватися. Зазначимо лише, що після від’їзду Острозького “справа Никифора” досягла піку – й переважно завдяки Замойському. В листі до Кшиштофа Радзивіла Острозький намагався виправдатися: щодо Яні, то він прийняв його на службу як чужинця, дав йому маєток і свій вірний лист, але тепер Яня бажає перейти на службу до Замойського, чому Острозький не буде протидіяти. Що ж до листа як документа, який засвідчував службне відношення Яні до Острозького й використовувався на суді фактично проти князя, то він діяв лише протягом того часу, поки Яня перебував в Острозі. На жаль, лист київського воєводи до Радзивіла цілком не зберігся, тому подальших пояснень Острозького ми не знаємо¹²³³. Проте саме з цього листа стає зрозумілою спонукка князя залишити сейм: він був страшенно обурений публічним ураженням його честі колишнім слугою, неповагою до нього, до його поруки за Никифора, наступом Замойського та Сапєги, мовчазною ворожістю короля. Все це разом показує, що Острозькому самому, можливо, довелося б виправдовуватися перед сенаторами та королем. Це було б іще більшим приниженням. Тому князь побачив лише один вихід – залишити сейм.

Тим часом серед православних поширився лист Мелетія Пігаса, датований 4 квітня 1597 р. Вселенський Патріарх повідомляв, що він прибув з Александрії до Константинополя, де отримав рішення Берестейського православного собору. Звертаючись персонально до кн. Острозького та загалом до всіх православних Речі Посполитої, Патріарх схвалював дії Собору. Пігас звертався і до уряду та короля з проханням бути милостивими до православних підданих і звільнити несправедливо засудженого Никифора¹²³⁴. Водночас Пігас просив допомоги збіднілій Патріархії та закликав князя твердо захищати Православ'є й надалі¹²³⁵. А 4 серпня задля піднесення значущості дій Острозького та офіційного пояснення його втручання у суто церковні справи Патріарх видав нове розпорядження про призначення князя своїм екзархом поряд із двома єпископами – Гедеоном та Михаїлом; всі троє отримували дуже широкі повноваження: “Ім же всяку власть даємо даже до устроєння митрополита же и єпископов” (паралельно до уніатської ієрархії)¹²³⁶.

¹²³¹ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 253; Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 194.

¹²³² Diariusze sejmowe 1597 r. S. 156.

¹²³³ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. S. 203.

¹²³⁴ Ак. ЮЗР. Т. 2. № 162. С. 195–196; Мальшевский И. И. Александрийский Патриарх Мелетий Пигас. Т. 2. Прил. № XIX. С. 68–70; Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. С. 144.

¹²³⁵ Мальшевский И. И. Александрийский Патриарх Мелетий Пигас. Т. 2. Прил. № XXI. С. 73–74.

¹²³⁶ Там же. Прил. № XVIII. С. 60–67.

Пігас звернувся до Острозького і з окремим листом, повідомляючи про надання титула екзарха та дякуючи за надіслані дари, в числі яких – книга¹²³⁷. Водночас Патріарх листовно дякував казначею князя за благочестя і просив нагадати патрону про потребу заснування училища для підготовки духовних осіб та друкарні (дослідники вважають, що здійснення цього наміру відбудеться в 1602 р. на базі Дерманського монастиря)¹²³⁸. Пігас і сам писав про це князю, закликаючи продовжити його подвиг на благо Православ'я, яке на Русі потребує освічених священнослужителів, а відтак створення училища є першочерговим завданням. При цьому Патріарх розхвалював посланого князем до його двору архідиякона Кипріяна¹²³⁹.

Таким чином, як бачимо, Острозький виступив ініціатором перших після Собору концептуальних послань Патріарха, обдарував його матеріальними цінностями та своїми друками й через Кипріяна надав відповідну інформацію. Пігас підхопив справу Острозького та спонукав його до вирішення корінних питань, зокрема освіти священства та поширення книжності, що мало б зробити Православну Церкву в Речі Посполитій конкурентоспроможною відносно католиків та уніатів. У жовтні 1599 р. Мелетій знову звертався з посланням до Острозького, в якому ставив резонне, хоча й риторичне запитання: що було б, якби Острозький не захищав Церкву?¹²⁴⁰ Це запитання залишається актуальним і понині, хоча сьогодні спостерігаються нові спроби якщо не заперечити, то хоча би применшити значущість діяльності князя в цій сфері.

Однак досягнення головної мети – збереження прав православної людності та окремішності Церкви – політичною волею на той час було вже неможливо. Острозький не міг вплинути не лише на короля, а й на сенаторів, він мусив виїхати з Варшави й провести усі останні роки свого життя на рідній Русі. Київський воєвода філософськи писав (22 вересня 1597 р.) онуку Янушеві Радзивілу, котрий перебував за кордоном, що в Речі Посполитій буде те, що й у Франції, де король протегує лише одну релігію – католицьку¹²⁴¹. А зятю Кшиштофу Радзивілу Острозький повідомляв про погіршення обстановки та посилення уніатів завдяки королівській протекції; зокрема він просив зятя взяти під захист віленського видавця Мамонича та стати його покровителем, аби не припинилося православне книгодрукування в Литві¹²⁴². У липні та жовтні 1598 р. Острозький звертався до зятя ще й у справі звільнення Никифора¹²⁴³.

Дії Острозького відтепер зосередилися власне на Русі та на *практичній боротьбі* проти уніатів: захоплювалися церковні маєтки, уніати ув'язнювалися й піддавалися збиткуванню, єпископи не допускалися до кафедр та монастирів тощо¹²⁴⁴. Звернення короля до Острозького з пропозицією замиритися з уніатами та вступити у єдність з Римським Престолом ніяк не діяли (наприклад, послання від 28 липня¹²⁴⁵).

¹²³⁷ Там же. Прил. № XXV. С. 77–78.

¹²³⁸ Там же. Прил. № XXIII. С. 75–76.

¹²³⁹ Там же. Прил. № XXII. С. 74–75.

¹²⁴⁰ Там же. Прил. № XXIX. С. 94–95.

¹²⁴¹ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 65, 165; *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. С. 65–66.

¹²⁴² РНБ ОР. Автогр. 240, л. 134; *Жукович П.* Сеймовая борьба... С. 312, 314, прим. 683, 688.

¹²⁴³ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 81–86; *Жукович П.* Сеймовая борьба... С. 347–348, прим. 754; *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. С. 63.

¹²⁴⁴ АЗР. Т. 4. С. 182–183; Ар. ЮЗР. Ч. 1. Кн. 6. С. 223–227; *Жукович П. Н.* Сеймовая борьба... С. 263–267.

¹²⁴⁵ DUB. P. 93.

Нового загострення набув процес із Терлецьким. Гайдуки Острозького регулярно здійснювали наїзди на його маєтки¹²⁴⁶. Литовський канцлер Лев Сапега листовно просив князя утриматися від таких акцій проти унійного єпископа і “дати йому спокій”¹²⁴⁷. Ще в лютому 1596 р. “свавольник и злочинец коронный” Семерій Наливайко та слуга єпископа “здрайца” Флоріан Гедройц розорили маєтки Луцької єпископії, пограбувавши майно Кирила та Яроша Терлецьких. У маєтку пінського міщанина Григорія Крупи вони забрали речі й документи Владики¹²⁴⁸. За словами єпископа, вкрадене золото та срібло вони віддали Дем’яну Наливайку та міщанинові Старушичу “на робене мисюрок и сагайдаков”. Однак коли король наказав арештувати винних в Острозі, староста острозький Ждан Боровицький нікого не видав, а шляхтичів єпископа, які задля цього приїхали, роздяг, “постронками бити хотел”, затим посадив до в’язниці, морив голодом і врешті відправив до Кременця¹²⁴⁹. 20 вересня 1597 р. Терлецький подав до луцького гродського суду скаргу на свого зятя Івана Волятицького, котрий не повертає йому “бланки” (підписані чисті аркуші), передані на зберігання перед поїздкою єпископа до Рима¹²⁵⁰. А 21 вересня 1597 р. возний заявляв, що в луцьких гродських книгах за 1594–1597 рр. не віднайдено акта про введення Владики у володіння с. Фаминичі¹²⁵¹, тож його також можна було відібрати. 28 листопада з юрисдикції єпископа було вилучено с. Великий Мізоч, котре “з давних часов до церкви столечное єпископии Луцкое належало”¹²⁵². Луцького єпископа офіційно звинуватили в утопленні православного священника Чернчицького/Чорненського монастиря Св. Спаса Стефана Добринського та коваля Павла (диякон єпископа Дем’ян під тортурами визнав, що з наказу Терлецького привів обох до Владики, а затим їхні трупи знайшли в річці)¹²⁵³.

Становище Кирила Терлецького значно погіршилося і у зв’язку з родинним скандалом. 23 вересня 1597 р., коли він їхав у маєток Фаминичі, йому на греблі було влаштовано засідку, притому не ким іншим, як зятем Іваном Волятицьким і рідною донькою Анною. Зять поранив Владика в ногу та вбив під ним коня. В судовій скарзі Кирило зазначав, що родичі хотіли його вбити заради отримання всієї спадщини. Тож єпископ у серпні 1598 р. склав новий заповіт, за яким передавав усе своє нерухоме

¹²⁴⁶ Ар. ЮЗР. Ч. 6, т. 1. № 91. С. 225–227. Зазначимо, що ще в 1591 р. слуга князя Ждан Боровицький, розпустивши неправдиву чутку, ніби Владики “в животе не стало”, пограбував острозьку резиденцію єпископа. У квітні 1594 р. слуги Острозького вистежили родичів Терлецького, які зупинилися на ночівлю в Будоразькому дворі, здійснили нічний наїзд і побили Терлецьких. Між іншим, очолював наїзд сотник надвірної міліції Острозьких Семерій (Семен) Наливайко. – ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 126–128; спр. 45, арк. 363–365; *Тесленко І.* Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до Острозької волості в останній чверті XVI ст. // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 50.

¹²⁴⁷ Archiwum domu Sapiehow. Т. 1. S. 115.

¹²⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 215, арк. 1–1 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 301–302 зв.; спр. 49, арк. 73 зв.–77, 909 зв.–910; спр. 50, арк. 611 зв.–612; Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. С. 137.

¹²⁴⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 3, т. 1. С. 137; *Каманин І. М.* Несколько черт для характеристики князя К. К. Острожского // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России... Вып. 2. С. 13–14

¹²⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 725 зв.–726.

¹²⁵¹ Там само. Арк. 730 зв.–731.

¹²⁵² Там само. Спр. 53, арк. 60–60 зв.; *Тесленко І.* Інкорпорація підострозьких володінь... С. 50.

¹²⁵³ Ар. ЮЗР. Ч. 6. Кн. 1. № 102, 105–107, 111–112. С. 200–201, 231–239, 279–280.

й рухоме майно братові Ярошу. Пізніше з'ясувалося, що в 1605 р. єпископ перевіз у маєток Яроша (Перковичі й Річиці) цінності кафедри, документи та майно загальною вартістю в 100 тис. золотих. Увесь цей гучний скандал діяв далеко не на користь доброї opinio про Терлецького¹²⁵⁴, й Острозькому навіть не доводилося докладати особливих зусиль задля дискредитації одного з ініціаторів унії.

Упродовж другої половини 1598 – кінця 1599 р. луцька соборна капітула церкви Іоанна Богослова, підпорядкована Терлецькому, в особі духівника єпископа отця Мойсея Підгаєцького (священик церкви Архангела Михаїла в м. Рожиці) оскаржувала захоплення 12 липня 1598 р. кн. Острозьким сіл Будоражі, Бущі, Півчого, Борщівки, Точевиків, Малого Мізоча та єпископського двору в окольному острозькому замку; при цьому захоплене майно оцінювалося у 5400 золотих, а князя позивали до королівського суду (26 квітня 1600 р.)¹²⁵⁵. Сам Терлецький 22 липня подав скаргу на князя щодо захоплення ним Великого Мізоча¹²⁵⁶. Королівські урядовці (Юрій Риминський та волинський каштелян і зятятий ворог Острозького Михайло Мишка-Варковський) 13–14 липня офіційно засвідчили, що перелічені у скарзі маєтки, захоплені Острозьким, віддавна належали Луцькій єпископії¹²⁵⁷. Це не подіяло. На руках Терлецького не було автентичних документів на володіння – їх свого часу захопив Семерій Наливайко. Саме у зв'язку з цим, як вважають дослідники, в оточенні Терлецького й створили фальсифікат грамоти кн. Любарта Гедиміновича із переліком земельних надань на кафедру¹²⁵⁸. 27 липня Терлецький з капітулою поновив скаргу, приєднавши до перелічених маєтків єпископський двір в окольному острозькому замку та перерахувавши все вивезене з різних маєтків рухоме майно¹²⁵⁹. Того ж дня луцька капітула подала нову скаргу про те, що слуги Острозького Григорій Ужевський та Богдан Омелянович з іншими підданими вивезли у невідомому напрямку і з невідомою метою клірика Дем'яна і церковного слугу Клима Силу (їх тримали в ув'язненні в Острозі)¹²⁶⁰. Сутички з Терлецьким тривали і в 1599 р. У липні єпископ скаржився, що зем'янин Іван Волятицький (нагадаємо: зять єпископа) не віддав доручених йому документів братові Владики Ярошу Терлецькому¹²⁶¹. Нарешті, в цю справу на прохання Кирила Терлецького втрутився король. 12 серпня Жигимонт III покликав Острозького на суд щодо розорення маєтків єпископа, відібрання майна і завдання збитків у сумі 7 тис. кіп золотих литовських¹²⁶². Затим було ще сім позовів, на які Острозький не відповідав¹²⁶³.

¹²⁵⁴ Опис судових процесів див.: Тимошенко Л. Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 470–475.

¹²⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 80 зв.–81, 588; спр. 55, арк. 80–80 зв.; Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. С. 225; Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 99–100, 110.

¹²⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 60; НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 656, арк. 54 зв.

¹²⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 78–79; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22578; ф. X, спр. 10153, арк. 19; спр. 10156, арк. 29–29 зв.

¹²⁵⁸ Флоря Б. Н. Две грамоты князя Любарта (о Луцкой кафедре в первой половине 14 ст.) // Древнейшие города Восточной Европы. М., 2000. С. 250–254; Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь... С. 50.

¹²⁵⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. № ХСІ. С. 225–227; НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 656, арк. 54 зв.

¹²⁶⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. № ХС. С. 223–242.

¹²⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 2216, оп. 1, спр. 54.

¹²⁶² НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 656, арк. 52, 55.

¹²⁶³ Там само. Арк. 53–53 зв.; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, кн. 55, арк. 586–587.

7 грудня 1599 р. волинський возний Григорій Лепесовський засвідчив, що йому вдалося 22 листопада залишити сім позовів у брамі Острозького замку, а це означало, що вони вручені позваному на суд князю¹²⁶⁴. Однак Терлецький так нічого й не добився. У квітні 1600 р. він поновив свої скарги на Острозького. 26 квітня Жигимонт III знову викликав київського воєводу на королівський суд – тепер уже лише стосовно с. Точивеки*, де був єпископський двір, та завдання там збитків на 4 тис. кіп гр. лит.¹²⁶⁵. В іншому королівському позові, виданому того ж дня, йшлося про всі відібрані Острозьким маєтки та рухоме майно Терлецького на суму 36 тис. кіп грошей литовських¹²⁶⁶. Пікантність ситуації полягає в тому, що 9 листопада 1600 р. обох ворогів (тобто Острозького й Терлецького) покликав до суду Василь/Вацлав Єло-Малинський щодо нападу їхніх слуг на його маєток (отже, Терлецький не був у цей час виключно потерпілою стороною)¹²⁶⁷. Утім, всі позови Острозькому щодо скарг Терлецького просто зависали в повітрі. 31 грудня 1603 р., 10 червня і 20 липня 1605 р. князя знову кликали до суду по тих самих справах, вираховуючи завдані єпископі збитки вже у 60 тис. кіп грошей¹²⁶⁸.

Кирило Терлецький помер 21 травня 1607 р. (під час виконання таїнства священства при висвяченні кількох дияконів на священників у кафедральному храмі Луцька), так і не дочекавшись повернення маєтків**. Єпископ заповідав поховати його в луцькій кафедрі, що й було зроблено. Лише в 1620-х роках його прах, як вважає Л. Тимошенко, могли перенести до маєтку Перковичі на Берестейщині: надгробна плита Кирила Терлецького збереглася в Мінському музеї старожитньої культури¹²⁶⁹.

¹²⁶⁴ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22578, арк. 1–2 (73–76).

* Точивеки спочатку межували з володіннями Івана Малинського. Ще у червні 1576 р. ними володів Григорій Сестренцевич Точивецький, котрий судився з Малинським щодо найзду луцьких підданих останнього на Точивеки. Малинський сам виїздив на межу й переконався, що його піддани точивецьку землю “на некоторых местцах перекрали”, тож він, “чужого не прагнути”, наказав повернути прирізану землю пану Сестренцевичу (ОДКЗ. Фонди. КН 23825, арк. 1).

¹²⁶⁵ ЦДДАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 81; НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 656, арк. 50, 95–95 зв.; ф. X, спр. 10153, арк. 19; спр. 10156, арк. 29 зв.; ф. II, спр. 22578.

¹²⁶⁶ НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 656, арк. 92, 97.

¹²⁶⁷ ДА Волинської обл. (Луцьк). Ф. 312, оп. 1, спр. 14, арк. 18–19 зв. Важко погодитися з інтерпретацією цього факту Л. Тимошенко як “намічення зближення” Кирила Терлецького з кн. Острозьким (*Тимошенко Л.* Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // *Studia z dziejów i tradycji metropolii Kijowskiej XII–XIX wieku.* Lublin, 2009. S. 210).

¹²⁶⁸ НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 656, арк. 98–100, 103–104 зв.

** Серед православних одразу почали ширитися різні чутки про смерть Терлецького, що мали лейтмотивом доказ його нечестивості та віровідступництва. Зокрема, говорили, ніби Кирила задушив у льосі диявол та сховав тіло в порожню діжку з-під грошей, а слуги єпископа всадовили його в колісницю та возили по селах як живого, щоб збирати “на користь єпископа” податки, а потім просто викинули тіло Терлецького у болото, “і там му ворони очі вибрали”, лише згодом селяни витягли тіло й закопали. І все це через те, що Кирило став “зрадцею Церкви Восточноє” (*Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 231). У зв’язку з похованням та перепохованням Терлецького в означених чутках був не лише викривально-полемічний елемент, але й певна частка реальної історії з тілом Владики.

¹²⁶⁹ *Тимошенко Л.* Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького. С. 474–476.

По смерті Терлецького для нового єпископа Остафія Єло-Малинського (привілей на кафедрі отримав 30 травня 1607 р., єпископську присягу склав 5 червня¹²⁷⁰) склався опис усіх володінь та майна Луцько-Острозької єпископії. В цьому документі вповноважені записали автентичні слова кн. Острозького стосовно маєтків єпископії у його володіннях: “Знаю, що ті добра церковні, уфундовані на луцьку соборну церкву з владицтвом Острозьким, які небіжчик владика Кирил Терлецький тримав; але після від’їзду до Рима без моєї згоди і віддання послуху отцю Святому Папі були мною відібрані (тобто маєтки. – *В. У.*); тепер же, якщо в тому самому послушенстві пан Малинський перебуває, не віддам їх і обороняти буду”¹²⁷¹. Лише в 1622 р. Анна-Алоїза Острозька визнала незаконність захоплення дідом церковних маєтків і почала повертати їх Луцькій уніатській кафедрі¹²⁷². Однак для Луцько-Острозької єпископії не менш вразливим було те, що зять Терлецького Іван Волятицький відразу по смерті єпископа вивіз майно на суму 10 тис. золотих, а брат Ярош узагалі привласнив передану Кирилом казну і цінності, як також документи кафедри на суму 100 тис. золотих; тож спочатку Єло-Малинський заходився довкола їх повернення¹²⁷³.

Тут доцільно було б навести кілька епізодів бурхливого життя Терлецького. Так, певною “сатисфакцією” для нього стала успішна, але лише на короткий час, боротьба за жидичинський Миколаївський монастир, де сидів Григорій/Гедеон Балабан. 24 грудня 1596 р. король наказав луцькому старості Олександрові Семашку відібрати у нього “вакууючу” архимандрію, “яко от чоловіка светского”¹²⁷⁴. Балабану довелося оборонятися: п’ять діб (21–25 серпня 1597 р.) просидів він із озброєними слугами під банею храму, відстрілюючись від виконавців королівського наказу, був навіть поранений. З великими труднощами його вдалося “викурити” з монастиря, при цьому була цілком пограбована і сама обитель, і особисті речі Балабана (він виставляв суму в 6190 золотих). Однак уже у вересні за допомогою Львівського єпископа Гедеона та брата Федора архимандрит зібрав озброєну ватагу й у ніч на 9 вересня відбив монастир. Семашко повідомляв короля, що в числі нападників були гайдуки та стрільці зі степанських володінь Острозького¹²⁷⁵. Сучасний історик Жидичинського монастиря констатує: “Підтримка архимандрита кн. В.-К. Острозьким, одним з найвпливовіших і найактивніших противників унії, «перетворювала» Гедеона Балабана на жертву підступних уніатів, а повернення йому архимандрії – на один із заходів православних, спрямованих проти поширення унії”¹²⁷⁶.

У вересні ж, нагадаємо, Терлецькому його родичами було влаштовано засідку зі стріляниною, в якій він отримав поранення¹²⁷⁷. У жовтні Терлецький у спілці з Олександром Семашком знову захопили Жидичинський монастир і пограбували

¹²⁷⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. VI. С. 368–370.

¹²⁷¹ Каманин И. М. Несколько черт для характеристики князя К. К. Острожского. Вып. 2. С. 62.

¹²⁷² ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 222 зв.–223 зв.

¹²⁷³ Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 128–130; Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. VI. № 146. С. 373–373.

¹²⁷⁴ Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 93–94.

¹²⁷⁵ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. С. 117–118, 130–143.

¹²⁷⁶ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир. С. 49.

¹²⁷⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. С. 144–147, 255–256.

його*, Балабан звично рятувався під церковною банею і отримав нові рани¹²⁷⁸. І хоча незабаром Олександр Семашко помер, це не врятувало архімандрита. 21 листопада 1597 р. було видано декрет королівського суду щодо остаточного відібрання монастиря у Балабана (він нібито так і не прийняв священний сан і був виклятий на Берестейському соборі) та передання його Кирилу Терлецькому. Суд безапеляційно постановив: “Право Григорія Болобана, которое мел од нас на архимандрицтво Жидичинское, касуем, уморяем и в нивошто оборочаем”¹²⁷⁹. Однак Балабан відмовився передати монастир і заявив, що Терлецький подав королю неправдиву інформацію щодо нього¹²⁸⁰. 21 лютого 1598 р. Жигимонт III видав наказ насильно випроводити Григорія/Гедеона з монастиря, архімандрит визнавався банітом та “виволанцем”¹²⁸¹. В лютому ж “усі жителі” Волинського воєводства покликали Терлецького до суду зі звинуваченням у незаконному підпорядкуванні православних Папі та відлученні уніатів¹²⁸². Його, як і Потія, оскаржувачі вимагали позбавити єпископства¹²⁸³. А в лютому 1599 р. Балабан офіційно звинуватив Терлецького у спробі отруїти його¹²⁸⁴, у вересні – у погрозі вбивства¹²⁸⁵. Терлецький у свою чергу вказував на підготовку Балабаном замаху на нього¹²⁸⁶. Тим часом Владику Кирила оскаржували навіть члени його родини: Іван Терлецький заявляв, що не отримав платні за службу і був позбавлений майна та побитий до каліцтва родичем-єпископом¹²⁸⁷. Попри те, що король вже від свого імені присудив Балабана до баніції (універсал від 23 квітня 1600 р.), цей вирок здійснений не був¹²⁸⁸. Знов таки вважається, що така поведінка Григорія/Гедеона була зумовлена підтримкою його кн. Острозьким, завдяки чому Балабанові вдавалося повертати й утримувати за собою монастир та не боятися позбавлення прав як баніта¹²⁸⁹.

У травні 1603 р. Ян Цимінський у черговий раз звинуватив Терлецького у згвалтуванні його служниці Палажки, котре сталося ще 1594 р., однак суд звільнив єпископа від відповідальності, зважаючи на термін давності¹²⁹⁰. Проте ця історія стала загальним посміховиськом, і Терлецькому не вдалося “відмитися” від бруду аж до смерті.

* Нагадаємо: з точки зору чинного права всі ці дії можуть вважатися правомірними, оскільки королівським наданням саме Терлецький отримав монастир. Однак у ситуації, коли у справі передачі монастиря уніатам основну роль відіграло складне міжконфесійне протистояння та коли уніатська ієрархія не визнавалася православними, подібні конфлікти, на наш погляд, мають розглядатися не стільки з позиції світського права, скільки в контексті конфесійної конфліктології.

¹²⁷⁸ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. С. 152–186.

¹²⁷⁹ Там же. С. 189–199.

¹²⁸⁰ Там же. С. 201–207.

¹²⁸¹ Там же. С. 212–218.

¹²⁸² Там же. С. 218–220.

¹²⁸³ Там же. С. 219–221.

¹²⁸⁴ Там же. С. 248–254.

¹²⁸⁵ Там же. С. 268–270.

¹²⁸⁶ Там же. С. 270–273.

¹²⁸⁷ Там же. С. 274–277.

¹²⁸⁸ Там же. С. 284–285, 303–304.

¹²⁸⁹ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир... С. 64–65.

¹²⁹⁰ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. С. 335–338. Нагадаємо, що процес проти Терлецького щодо звинувачення у згвалтуванні проходив упродовж 2 лютого – 15 березня 1594 р. Йшлося про інцидент у єпископському маєтку Фаминичі, де на ніч зупинилися служебник Цимінського Адам Закрев-

Неприємностей завдавав Острозький і митрополитові Михайлу Рогозі. В їхні відносини мусив втрутитися король, який спеціальним листом від 2 грудня 1597 р. наказував київському воєводі припинити погрози митрополиту та чинити йому послух як верховній духовній особі східного обряду під закладом 100 тис. кіп грошей. Цей лист Рогоза записав до овуцьких замкових книг 4 березня 1598 р.¹²⁹¹ Митрополит активно домагався й передання у його владу Києво-Печерського монастиря. Жигимонт III покликав з цього приводу Острозького до суду, оскільки рішення про відібрання обителі у Никифора Тура та передання її Рогозі не було виконане київським воєводою. При цьому король остерігав князя штрафом у 20 тис. кіп грошей¹²⁹². Оскільки ж Острозький не звернув на цей наказ уваги, Рогоза почав діяти з іншого боку. На його прохання Жигимонт III оголосив банітами противників унії та тих, хто не чинить послуху митрополитові, зокрема берестейських міщан. Острозький повідомляв про цю акцію Кшиштофа Радзивіла 31 січня 1598 р. й просив спільно клопотатися про відміну цього розпорядження та про повернення міщанам відібраної власності. Князь констатував: “Чим далі, тим гірше почуваємося ми під владою Його Королівської Милості, нашого теперішнього владаря” – і все через підступне підбурювання короля проклятими Церквою єпископами-уніатами, котрі намовили владаря оголосити банітами “багато істинно благочестивих і ні в чому не повинних людей”. Острозький наголошував, що мова йде не лише про мінських міщан, у яких конфіскували майно, але “про древні князівські Доми майже всього Великого князівства Литовського, а також про престолуд, який вірний грецькій вірі”. Подібними діями радники короля, на думку князя, позбавляють владаря “руської частини” титулу, оскільки православних у державі доволі багато і після оголошення всіх банітами “й. к. м. вже не буде годитися спілкуватися з нами”. Острозький похмуро констатував, що всі тепер чекають лише нещастя та гонінь проти віри й тиску на релігійні свободи. Князь повідомляв зятя, що волинський сеймик має протестувати проти таких акцій королівської влади, і просив підтримки цієї справи з боку протестантів, знову наголошуючи: “Йдеться про Доми старожитні княжі ледь не в усіх землях ВКЛ, також і про посполитий люд, послідовників і послушних релігії грецькій, котрих у воєводстві Віленському, Троцькому, Новгородському на Білій Русі чимало, а також у наших

ський, котрий віз документи і гроші пана з Копилова, а також швачка пані Цимінської Палажка. За словами обох потерпілих, п'яний Терлецький зі слугами увірвався до помешкання, пограбував і побив Закревського та забрав із собою Палажку до єпископського двору, де, виславши слуг, звалтував дівчину та кинув її до лоху, звідки їй вдалося втекти. Терлецький заявив у суді, що все це наклеп: “На мене, человека духовного, цнотливого, доброго, спокійного, непристойнее фалшиве змыслено”; він називав Закревського простим шинкарем, а Палажку оголошував не цнотливою дівцею, а заміжною жінкою (дружина Лучки Микитича, має трьох дітей). Оборона Терлецького адвокатами в суді була побудована на тому, що він має судитися не із Закревським та Палажкою – не рівними єпископу за соціальним цензом, а з Цимінським, який мав би присягнути у справедливості звинувачення. Цимінський же наполягав, що йому самому Терлецький нічого не робив, тому ні про яку присягу не може бути й мови. Затим адвокати єпископа заявили, що Цимінський не є осідлим у тому повіті, тож узагалі не може судитися, а Цимінський вказував на таку саму неосідливість Терлецького. Всі ці судові ігри завершилися переданням справи до Люблінського трибуналу й виправданням єпископа. – Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 1. № 94–100. С. 394–408.

¹²⁹¹ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, ед. 221, л. 1–2; Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 327.

¹²⁹² СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 2, карт. 8, ед. 8/12, л. 1.

краях – Київській, Волинській, Подольській, Брацлавській, Галицькій, Сяноцькій, Перемишльській, Львівській та інших землях неміряно – хто би їх міг злічити...”¹²⁹³

На захист митрополита виступив Папа Климент VIII, від імені якого кардинал Сильвіо Антоніоні 10 липня 1599 р. повідомляв Київському католицькому єпископу про особливу опіку Римського Престолу над “братами руськими”, котрі прийняли унію, та про підтримку їхнього протистояння православним¹²⁹⁴. Того ж дня Понтифік писав Жигимонту III, що сатана як ворог унії “почав дуже терзати тих єпископів, які, проклявши згубну схизму, офіційно визнали Римську Церкву... і за допомогою своїх слуг дуже шкодити їм і турбувати всякими інтригами, щоб таким чином нещодавно укладену спасенну унію підірвати”. Не варто думати, що під сатаною (як це коментують публікатори) розуміється сам Острозький – він міг потрапити лише до “слуг ворога”. А власне про князя було далі: “Шановного брата митрополита русинів-католиків було одним із знатних мужів цього королівства силою позбавлено майже всіх його володінь для того, щоб обдарувати ними якогось схизматицького абата”¹²⁹⁵. Тобто цілком явно йшлося про Острозького, який передав Києво-Печерський монастир Єлисею Плетенецькому.

Папа звертався особисто й до Януша Острозького (29 липня 1598 р.), прохаючи його виступити захисником та опікуном митрополита й усієї уніатської ієрархії¹²⁹⁶. Утім, ця словесна опіка ніяк не вирішувала конкретних справ на місці. Так, 2 жовтня 1599 р. київський воєвода покликав до київського гродського суду митрополита Михайла Рогозу (ім’я і титул виписані повністю, хоч Рогоза був позбавлений православним Собором кафедри та сану), згідно зі скаргою Богуша Гулевича Глебовського, про напад на його маєток Дитятковичі та млин, які перейшли до Гулевича через застави митрополитів Іони, Іллі та Оницифора¹²⁹⁷. Після смерті Рогози й поставлення на митрополію Іпатія Потія (затвердження короля 26 вересня 1599 р., Папи – в лютому 1600 р., повторне королівське – 8 квітня 1600 р.) Папа Климент VIII у спеціальній буллі (15 листопада 1600 р.) так само обіцяв йому підтримку¹²⁹⁸, якої Потій не відчув, оскільки навіть у Київ його не допустили.

Ще в сані єпископа Потій листом від 3 червня 1598 р. пробував поновити стосунки з Острозьким і схилити його до миру¹²⁹⁹. Потій зазначав, що завдання унії – забезпечити взаємну повагу “Русина” і “Римлянина”: “Яко Русин Рымлянином, так и Рымлянин Русином гордिति и сторонитисе и одни другому злоречити, ани на знак взгарды в стопы плевати не может, чого пред тым и тепер од некоторых безбожных и безумных людей полно бывало”. Окрім того, унія гарантувала зміцнення вольностей Церкви: всі попередні привілеї, які “недбалостью наших же залеглие”, тепер знову

¹²⁹³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 443–444; РНБ ОР. Автогр. 240, л. 56; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 328–330.

¹²⁹⁴ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 65, л. 1–1 об.

¹²⁹⁵ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 166, 251, прим. 175.

¹²⁹⁶ DPR. № 173. Р. 285–286.

¹²⁹⁷ РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 66, л. 2–2 об.

¹²⁹⁸ Там же. Ф. 834, оп. 3, ед. 3731 б/ф, № 14 (оригінал папської буллі з висячою свинцевою печаткою); DUB. № 350. Р. 506–509.

¹²⁹⁹ Ак. ЮЗР. Т. 1. № 224. С. 280–289. Цит. за: Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 131–147.

діють. Нарешті, унія дасть “милой Руси” освіту, вчителів і піднесе її культурний рівень¹³⁰⁰.

Загалом лист мав програмне значення, однак з усього його змісту виберемо лише те, що безпосередньо стосується князя. Насамперед Владика нагадував Острозькому його “велике походження”: “О пресацное княжа! Леторосли благочестивая великого Володымера, крестившого Рускую землю!” Потій закликав “христоролюбивого и пресветлого” князя радіти з того, що збулися його бажання об’єднання Церков. Цей сюжет щодо унійного проекту самого Острозького в листі повторюється неодноразово (“за твоим началом и поводом тое дело зачалосе и скончило”¹³⁰¹). Більше того, Потій із притиском стверджував, що і його самого князь намовив почати унійні заходи: “Ни от кого иного так вельми напоминан и примушон до того дела не было, яко од ваше княжатское милости, которыйсь на он час тое доброе дело и светобливое в умысле своем уважал еси. Того посветчает лист ваше княжатское милости, власною рукою подписаный и до мене через пана Василия, старосту Суражского, посланный”¹³⁰². Гадаємо, текст був розрахований не лише на князя, а й на православних читачів, котрі не підозрювали, що “забороло Православія” міг писати й думати про унію з Папою. Утім, “оприлюднення” свого приватного листування Потій обумовлював фактом друку його власних листів до князя: “Листы мое некоторые, до вашей кнежатской милости в той справе писаные... до друку подати еси рачил... если бы-м хотел взаем оддати, нашло бы ся и у мене листов не мало ваше кнежатское милости, годных до друку, которые бы явне показали невинность мою... Не вем, яко и тот перед людми прав быти может, который мя до того побудил и поважностью своєю праве якобы примусил”¹³⁰³. Правила риторики вимагали пояснити причину зміни позиції князя. Потій діє відповідно. Спочатку він шанобливо “не розуміє” цих причин: “А тепер не вем, яко ваша кнежатская милость того всего препомнети рачил есь, и тому всему противником срокгим быти показуешся”¹³⁰⁴. Далі ж Потій прямо називав причини, котрі вважав вичерпними. По-перше, князь бажав унії не такої, “але инакшое” – з приєднанням Московського та інших Патріархів, вимагаючи, щоб сам Потій поїхав для переговорів до Москви. Коли ж єпископи цей план відкинули та втілили свій унійний проект, “ображатись ваша мосць тым рачиш”¹³⁰⁵. Потій пояснював: проект Острозького поважний, однак він лише мислимий, а не реальний: “Бо и хто ж не ведает, яко великое грубиянство, упор и забобоны суть в народе московском?! И хто ж не знает гнюсного и взгаржоного а в сцызме заматерелого народу греческого”¹³⁰⁶. Опісля автор велеречиво ганив греків – продажних, підступних, зрадливих, котрі й своїх Патріархів запрошують султану. Прораховуючи всі варіанти, Потій допускав ідеал: всі погоджуються, навіть султан, на унію, але ж мало б “час великий взяти” – не вистачило б життя, а хочеться спасіння отримати, тому слід було поспішати, особливо ж з огляду на бажання багатьох зруйнувати справу¹³⁰⁷.

¹³⁰⁰ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 131–139.

¹³⁰¹ Там само. С. 137.

¹³⁰² Там само.

¹³⁰³ Там само.

¹³⁰⁴ Там само.

¹³⁰⁵ Там само. С. 140.

¹³⁰⁶ Там само. С. 140–141.

¹³⁰⁷ Там само. С. 141.

Автор натякав також, що раніше князь “бачив” духовними очима, а тепер вони “заплющені”: “кгдаж первой сем того з великою охотою прагнул еси и жедал, покуль бы Пан Бог очью твоих смертелных не замкнул”¹³⁰⁸. Потій застерігав: князь несе відповідальність за всю ту Русь, котра за ним пішла: “Рачже то ваша княжацкая милость с пильностью уважити, кгда естесь так великое у всих поважности, иж вся немал Русь наша на тебе огледаются! Як великая с того шкода будет если, смотречи на тебе, жесь той справе есть противный, так великое множество людей в том панстве до тое единости не прыстанут, и як срокую личбу о так великой шкоде душ людских ваша княжацкая милость повинен будеш Пану Богу дати!”¹³⁰⁹ Закликаючи князя визнати унію, Потій знову вдавався до славослів’я: “Светел еси зацностью, богатствы, возможностью, величеством, достоинством и поважностью, – все то добре ведаю, вижу и величаю тебе над многими”, однак все це земне й плинне, а для вічності своєї та всієї Русі князь може прислужитися, “если так великое дело успокоишь и совершишь, которое тебе во вси веки несмертельного учинити может ... Ото вси на тебе только единого смотрят: што ты учиниш, и иные учинят”¹³¹⁰. Потій не обмежувався загальними закличками. Він пропонував “практичний шлях”: почати переговори з Папою задля з’ясування, “чого-то не достает в той справе”. Більше того, Владика радив самому поїхати до Рима для переговорів, “а там заодно и тела преславных и верховных апостолов Христовых наведиш, абись тем способом большую ласку Божию себе заслужил, и то очима своими огледал, чого многие господа и княжата, братия твое, желают видети, а видевши великое козанье с того мают”¹³¹¹. Владика навіть погоджувався бути князеві “проводником и слугою”.

Потій явно не дуже сподівався на зміну позиції Острозького. Відтак він живив аргумент від “свободи совісті”: якщо князь по совісті (“сумненью своему”) не визнає унію, то не може того заборонити Потію – “сумненье мое власное посветчает ее (унію. – В. У.) быти правдивою”¹³¹². Вдавався Іпатій і до логіки: якщо князь визнає лише греків, то хіба Церква у них стала кращою (“светоблившою и лепшою”)? Ситуація тільки погіршується: науки занепали (як богословські, так і світські), учителів та проповідників немає, монаший чин – одна назва й тінь, греки-ієрархи цікавляться лише збиранням коштів на Русі й торгують святощами (“якую пометку по себе zostавил в тых краях Гаврилей, Патриарха Ахрыдонский, который... светые речи, розрешенья малые и великие торгом продавал: великое разрешение по талеру, середнее по полталера, а меньшее по шести грошей”, – це Потій бачив на власні очі у Бересті¹³¹³) – “што все вашей княжацкой милости не есть тайно, яко пану вельможному, котрому ведоми суть sprawy и жытие теперешних греков, под неволею турецкою работающих”¹³¹⁴. Потій наводить дуже цікавий факт: про службу Патріарха Антіохійського (Іоакима в 1586 р.?) в Острозькій соборній церкві, коли він заборонив проповідувати священику: “Чого могли бы стены церкви Острозское соборное

¹³⁰⁸ Там само. С. 137.

¹³⁰⁹ Там само. С. 139.

¹³¹⁰ Там само.

¹³¹¹ Там само. С. 140.

¹³¹² Там само. С. 142.

¹³¹³ Там само. С. 143.

¹³¹⁴ Там само.

посветчити, коли Антиохейский патриарх там был, и коли презвитер вашею княжачкоє милости слово Божие проповедати хотел, мусял мовчком с кафедры злезти!”¹³¹⁵ Автор трактує це як прояв занепаду “казнодейства” (проповідництва) у греків, котрі не хотіли цього і на Русі. Це єдина згадка про перебування Антіохійського Патріарха в Острозі, на яку чомусь не звернули уваги дослідники. Залишається неясним: чи Патріарх заборонив проповідь через її зміст, чи тому, що лише він мав право на проповідництво, однак не бачив сенсу промовляти грецькою до людей, які цієї мови не знали.

Пам’ятаючи про жагу Острозького до богословських знань, Потій пропонував улаштувати диспут між католицькими та православними вченими, і “таковая сторона, которая бы на доведех своих устала, большей того ани перед Богом, ани перед людьми ниякое вымовки не мела”¹³¹⁶. Якщо ж князь на відкритий диспут не погодиться, Потій просив його самого допустити на бесіду, “яко правдивым хрестияном належит, в духу кротости все исправили и о всех речах пильне розмовивши до пожаданого и щасливого конца все привели”¹³¹⁷. Якщо ж князь слугою та богомольцем своїм “взгордиш”, тоді як останній “апель” Потій покладав *відповідальність перед історією* на самого князя, котрий не захотів порозумітися: “нехай будет ведомо всем людем веку теперешнего и напотом будучим: иж то не з моее причины станется, если Церковь Божая, могучи прийти до успокоенья и поеднанья братерского и до милости сполечное и хрестьянское, а не прийдет... да розсудят промежку нас!”¹³¹⁸

Князь ніяк не відгукнувся на заклики Потія і, навпаки, ще більш посилив стосунки з протестантами. Т. Кемпа вважає, що ці дві особистості рівнозначно репрезентували дві ворогуючі сторони: ким був Острозький для православних, тим Потій для уніатів¹³¹⁹. Утім, відповідь Потієві явно з волі самого князя дав Клірик Острозький, і цей текст був опублікований в острозькій друкарні 1598 р.¹³²⁰ Порушені в цьому творі проблеми перебувають поза межами епістолярного жанру а саме у річищі полемічної літератури, тому звернемося до цього твору нижче.

Потій не залишив таку публічну критику без “Відповіді Клірику Острозькому”, поширивши її серед шляхти та вірних. Владика з образою писав у передмові, що пан автора міг би й сам відповісти і цим не зневажив би своєї князівської гідності, натомість доручив написати якомусь “жаку” (тобто простолюдину), хоч і учневі “академии Острозькое”, що принижує шляхтича зі знатного роду (тобто самого Потія)¹³²¹. При цьому Потій уїдливо зазначав, що Острозький навіть еретикам (протестантам)

¹³¹⁵ Там само. С. 142.

¹³¹⁶ Там само. С. 144.

¹³¹⁷ Там само.

¹³¹⁸ Там само. С. 144–145.

¹³¹⁹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 165.

¹³²⁰ РИБ. Т. XIX. Стб. 983–1040, відповідь Клірика Острозького – стб. 377–432. Текст Клірика Острозького мав значне поширення також у рукописах, він потрапив навіть до далекого Соловцького монастиря (РНБ ОР. Соловецк. 926/1036, № 31). Рукопис Києво-Печерського монастиря – НБУВ ІР. Ф. КДА, Петр.-2, спр. 200, арк. 232–264; спр. 82, арк. 682–711 та ін. Рукописні списки друку поширювалися навіть наприкінці XVII ст.; наприклад, 1674 р. у Клешові (Слуцького князівства Новогрудського воєводства) Филип Мякришевич переписав означений твір цілком (НБУВ ІР. Ф. 30, спр. 68, арк. 1–72).

¹³²¹ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 148.

виказує більше ласки, уваги й поваги, ніж своїм же близьким – справжнім християнам. Не без іронії Потій пропонував автору “пана свого власного штрафувати”, адже Острозький, коли бував у столиці, не раз проводжав короля до костелу, сам туди заходив, знімаючи шапку “з учтивостью”¹³²². Не менш цікавим є пасаж стосовно твердження Клірика, що князь “по корцях не бывал и молодости лет своих на марнотратстве и распустах по бруку не тратил”. Ідеться про те, що Острозький в молодості не подорожував Європою й не навчався в іншівірних університетах. Потій продовжував: “И твоему княжати не прибыло тым скарбов, иж там не бывал. Знаем многих людей зацных и велможных, которые, дома сидячи, з великих панов стали калеками”, а ті ж, котрі подорожували до Італії та інших країв й уникали “обжирства домового и пьянства”, “отчизни не потеряли”. Тих знань неможливо отримати ні в Польщі, ні в Литві, ні тим паче на Русі, навіть в “прехвалном своем колеюме острозском”. Потій укотре нагадував, що сам Острозький висував проект унії: “власною рукою од лет пети тот артикул межи иными артикулы, до тое едности потребными, есть написал”, і цей текст довозив новопоставленому єпископу Іпатію слуга княжий Василь Суразький. Ішлося про конкретний пункт – надання єпископам-уніатам місць у сенаті, котрий не був виконаний¹³²³. Потій наголошував, що сам Острозький домагався цього – і не лише у пунктах унії, а й через Луцького католицького єпископа на сеймику щодо місця в сенаті для Луцького Владики (Терлецького?). Ця вказівка є вельми цікавою, оскільки ніде більше не згадується¹³²⁴. Відповідь Потія мала характер “захисту”, Острозький же цього не потребував, тому більше з Владикою не спілкувався навіть через своїх підлеглих. Він вирішив вда-тися до іншого способу.

Князь почав діяти проти Потія силою – він не допускав його візитів на Наддніпрянщину та Велику Волинь. Більше того, Потія з подачі князя почали оскаржувати в судах за неканонічне посідання водночас митрополії та Володимиро-Берестейської єпархії. Цей хід був пов’язаний з “економічною хитрістю”: митрополічї маєтки майже не приносили прибутку, тим більше що основна їхня частина була захоплена православними (в тому числі Острозьким), тож якби у Потія відібрали єпархію, він мав би великі фінансові проблеми і втратив би потужність навіть для судових процесів, не кажучи про інші витрати. Своєю чергою Потій притіснив Перемишльського єпископа Михайла Копистенського, навіть опечатував церкви, забороняв служби тощо. Для уніатів це було важливо, оскільки по смерті Гедеона Балабана (1607) Копистенський залишався єдиним єпархіальним архієреєм для всіх православних Київської митрополії. Острозький ж не міг йому дієво допомогти. Навпаки, він сам звертався до Владики по допомогу: 1 березня 1607 р. князь просив єпископа вплинути на Львівське братство, котре не хоче бачити на Львівській кафедрі Ісайю Балабана, а виступає за Євстафія Тисаровського¹³²⁵.

¹³²² Там само. С. 156.

¹³²³ Там само. С. 169.

¹³²⁴ Там само. С. 170–171.

¹³²⁵ АЗР. Т. 4. С. 169–173. Провести Балабана Острозькому так і не вдалося: король затвердив Євстафія Тисаровського, котрий, попри попередню обіцянку прийняти унію, домігся хіротонії від митрополита Молдовського й відразу заявив про своє підпорядкування Константинопольському Патріарху. 22 січня 1608 р. (в останні дні життя Острозького) Львівський єпископ

Острозький намагався вирішити “проблему Потія” радикально – позбавити його митрополичої гідності в законодавчому порядку. На початку січня 1600 р. Луцький сеймик під впливом Острозького виніс рішення про позов до Потія і Терлецького як осіб, котрі втратили свій сан¹³²⁶. Тут принагідно слід згадати справу, розпочату 31 січня 1602 р. слугою Острозького володимирським гродським писарем Станіславом Кандибою проти слуги ж князя Андрія Дахновича. Виявилось, що Дахнович, утаємничений в усі сокровенні задуми православних у боротьбі проти уніатів, у момент найбільшого протистояння таємно перейшов на службу до Іпатія Потія. Дахнович виступив публічним захисником митрополита у процесі його із Загоровськими про напад на православну церкву Св. Василя і розстриг священника¹³²⁷. У 1603 р. на сеймику в Луцьку шляхта знову виступила проти Потія: “На Волині, де розташоване гніздо всієї неправоти і незгод, – писав митрополит Льву Сапезі, – на сеймик Луцький та інші послано тисячі, змовившись підтримувати свої прокляті петиції і руйнувати святу єдність, сприяти схизматичьким пастирям, магометанським невільникам, а нас у нівеч обернути й вивернути з ґрунту навіть пам’ять святої єдності. Хто є автором цього – не треба мені казати. Я ж їм найбільше стримлю в оці”. Гадаємо, Потій натякав на Острозького. А головним виконавцем вимоги скинути митрополита, на думку Владики, був кременецький підкоморій Боговитин, котрий, попри своє двоєженство, вельми бажає стати якщо не митрополитом, то хоча б єпископом¹³²⁸. Пізніше (вже по смерті Острозького, в червні 1608 р.) Потій повідомляв Сапезі, ніби Боговитин отримав на єпископію “підтвердження від Патріарха, не маючи ще нічого у руді”¹³²⁹. Втім, Потій у цей час нарікав і на Терлецького, ображеного, що не він став митрополитом, хоч його прибутки з Луцько-Острозької єпархії далеко перевищують митрополічі (лист до Льва Сапези від 5 квітня 1603 р.): “Все йому заважає моя митрополія і зверхність мого уряду... його владицтво одне тільки коштує за мої два”, але він удвічі зменшив видатки на митрополію¹³³⁰.

Тоді ж Потій розпочав справу, котра принесла йому сумну славу “першого історика” унійних процесів в Україні та фальсифікатора поширення Флорентійської унії на Русі. Вже в листі до Льва Сапези від 4/14 липня 1601 р. митрополит писав, що у Троїцькому монастирі у Вільні він віднайшов “книги посполиті, котрі звуть соборниками і котрим вже понад сто років, як були написані, дуже старі”, і в них руською мовою лист Папи Євгенія стосовно унії у Флоренції. А з Лаврашівського монастиря Потій здобув листи зі свинцевими печатками від Патріарха Ніфонта (II: 1488–1490, 1499–1500) до митрополита Йосифа (I Болгариновича, 1500–1503), де ця унія виправдовувалася. Ці документи Потій хотів протиставити “фальшивому синоду”,

виступив із закликком до вірних захищати Православну Церкву. Див.: *Соколов І. І.* Про відносини Української церкви до грецького Сходу наприкінці XVI та на початку XVII ст. за нововіданими матеріалами // *Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук.* К., 1919. Кн. 1. С. 81–84.

¹³²⁶ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 194; *Жукович П.* Сеймовая боротьба... С. 379.

¹³²⁷ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 6. № СХХVII. С. 328–329; НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 690, арк. 383 зв.

¹³²⁸ ADS. Т. 1. S. 362–364; *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії.* С. 174; *Мицик Ю.* Листи Іпатія Потія до Льва Сапези. С. 117.

¹³²⁹ *Мицик Ю.* Листи Іпатія Потія до Льва Сапези. С. 180.

¹³³⁰ ADS. Т. 1. S. 365–369; *Мицик Ю.* Листи Іпатія Потія до Льва Сапези. С. 128.

матеріали якого “київський воєвода дав і видрукував” (тобто “Ектезис”)¹³³¹. А в листі від 27 серпня / 6 вересня 1602 р. митрополит повідомляв, що в Холмі “у одного попа” дістав лист митрополита Исидора (одного із творців Флорентійської унії) на пергамені з його підписом як легата й представника Папи через рік після Собору (тобто 1440 р.). Потій резюмував: “Господь Бог не перестає подавати нам свідоцтва великі для примноження святої єдності, що ця єдність почалася не з нами, а з нашими попередниками... Цей лист я зберігаю, як золото, – чи то на сейм, чи то на синод, і ним я зможу виколоти очі противникам єдності і тим, котрі цей Флорентійський синод оббріхують неслухними наклепами, знаючи, що його інакше не можна заперечити... Чимало людей дивується тому листові і з великою наполегливістю просить про копії, а я ж не проти цього і взагалі радо даю; і до київського краю кілька шляхтичів взяли тепер від мене копію, щоб показати іншим, побачивши тепер і самі, що ця єдність не є новиною у цих державах”¹³³². З листа до Сапєги від 5/15 квітня 1603 р. дізнаємося, що “книги оборони Флорентійського синоду” Потій “наказав переписати для київського воєводи під чужим іменем, бо від мене б він їх не прийняв”¹³³³. Нарешті, у 1605 р. у віленській друкарні Мамоничів Потій опублікував віднайдений у церкві м. Крево знаменитий лист 1476 р. митрополита Мисаїла та 15 духовних і світських осіб ВКЛ до Папи Сікста IV, де йшлося про унію. Ця публікація довго (аж до наших часів) викликала бурю суперечок щодо автентичності документа. Практично всі примірники його зникли, зберігся лише один (у бібліотеці Краківського Ягелонського університету: Стародруки, № 715091)¹³³⁴. Ще за життя Острозького автор “Перестороги” опротестував цей документ, як і всю археографічно-історично-пошукову діяльність Потія: “Книгами фальшивими закидають, книги змышляють, пишучи под датою старою, писмом старым, якобы колись тая згода тривати смела. Але присмотрися пильно в самую реч и знайдеш, же хоть такія писма старые змышляють, але реч все Потева, як бы усты сам мовил. Притом знайдеш там слова, века теперешнего людьми уживаемые, которых старые предки наше не уживали...”¹³³⁵ Нині лист митрополита Мисаїла вже не вважається фальсифікатом¹³³⁶.

Убезпечити Потія від протестів православної сторони намагався король, до якого митрополит упродовж 1602–1604 рр. звертався персонально (віднайдено п’ять листів)¹³³⁷. 20 лютого 1605 р. Жигимонт III видав підтверджувальний привілей унійному митрополиту на всі права і привілеї, які раніше були надані великими литовськими князями та королями Руській Церкві, починаючи з Вітовта і Казимира і завершуючи Олександром (про духовний суд, звільнення від податків, право на призначення

¹³³¹ Мицик Ю. Листи Іпатія Потія до Льва Сапєги. С. 85–86.

¹³³² Там само. С. 98–99.

¹³³³ Там само. С. 129.

¹³³⁴ Ар. ЮЗР. Ч. 1, т. 7. С. 199–231.

¹³³⁵ АЗР. Т. 4. С. 229.

¹³³⁶ Нині віднайдено два списки грамоти, датовані 1520-ми роками: Русский феодальный архив. Вып. 3. С. 630; вып. 5. С. 1064, 1071–1074; Русина О. В. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синадальним списком // Український археографічний щорічник. К., 2002. Вип. 7. С. 281–296; Її ж. Послання Папі Римському Сиксту IV і проблема інтерполяції літературних пам’яток XV ст. // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 16–34; Галенчанка Г. Пасланне да папы римскага Ськста IV 1476 р.: Паходжанне помьнка // Наш радавод. Гродна, 2000. Кн. 8. С. 90–102.

¹³³⁷ Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. С. 69.

священнослужителів, недоторканність церковних маєтків, право давати розлучення тощо)¹³³⁸. А Папа Климент VIII у спеціальному посланні до Жигимонта III від 31 березня 1604 р. знову просив увести Іпатія Потія в сенат, оскільки головні противники цього – Олександр Острозький та Кшиштоф Радзивіл – померли і тепер немає видимих тому перешкод¹³³⁹. Однак у 1605 р. Острозький захопив найбільшу митрополічу маєтність на Київщині – Софійську слободу – й приєднав її до замку¹³⁴⁰. І хоча король 17 листопада наказав спеціальній комісії на чолі з Київським католицьким єпископом Кшиштофом Казимірським розібратися у ситуації та повернути слободу під управління Потія, практично втілити цей наказ до смерті Острозького так і не вдалося, хоча до Софійської слободи навіть було призначено митрополічного урядника (пана Яна Завішу)¹³⁴¹.

Переживання Острозького цієї пори простежуються в його листах до зятя – Кшиштофа Радзивіла, очільника протестантів. Зокрема, 17 лютого 1598 р. князь наполегливо просив Радзивіла повідомити про рішення щодо узгодження спільних заходів в обстоюванні релігійних свобод¹³⁴². Проте оскільки справжні наміри було небезпечно передавати на письмі, князь 23 лютого послав до зятя Мартіна Броневського для усного повідомлення таємної інформації¹³⁴³. А 19 березня на шляху до Варшави Острозький стурбовано писав Радзивілу, що не встигне вчасно на сейм, і просив зятя твердо відстоювати на сеймі шляхетські вольності й передусім релігійні свободи. Позиція Острозького була такою: православні не домагаються нічого особливого, тим паче “непристойного”, а лише своїх старовинних законних прав. Князь із сумом констатував, що залишилося небагато людей, які люблять благо та мир Вітчизни й стоять за правду. Саме в цьому листі Острозький вдався до євангельської аналогії: і Христос був із небагатьма¹³⁴⁴.

А в червні 1598 р. стався інцидент, який міг стати кроком до збройної боротьби уніатів і православних за участю королівських військ. Цю подію Острозький обговорював у листі до зятя від 6 червня: королівський ротмістр Михайло Бора побив киями сина пана Отвиновського, за що був заарештований батьком, але вирвався з-під охорони й почав стрілянину. Знялася справжня баталія, під час якої ротмістра вбили. Тоді ж на будинках були почеплені прокламації про унію та покору єпископату, що сильно стривожило людність у Львові, Замості, Холмі, Красноставі та інших містах¹³⁴⁵. У листах від 10 грудня 1598 р. та 26 лютого 1599 р. Острозький активно обговорював з Радзивілом питання скликання спільного з’їзду православних та протестантів¹³⁴⁶.

14 вересня 1598 р. шляхетський сеймик у Луцьку, обираючи депутатів на Люблінський трибунал, наголосив на необхідності їхньої участі у розгляді церковних справ.

¹³³⁸ НБУВ ІР. Ф. XVIII, спр. 40, арк. 1–2.

¹³³⁹ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. Т. III. № 221. Р. 283.

¹³⁴⁰ Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 319.

¹³⁴¹ Там само. С. 338–341.

¹³⁴² РНБ ОР. Автогр. 240, л. 108; *Жукович П. Сеймовая борьба...* С. 331.

¹³⁴³ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 138; *Жукович П. Сеймовая борьба...* С. 331.

¹³⁴⁴ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 231; *Жукович П. Сеймовая борьба...* С. 339, прим. 737; С. 590–591.

¹³⁴⁵ *Кулиш П. А. История воссоединения Руси*. Т. 2. С. 445–446.

¹³⁴⁶ РНБ ОР. Автогр. 240, л. 44, 205; *Жукович П. Сеймовая борьба...* С. 365, прим. 789.

Це рішення розпочиналося підписом Острозького, що вже саме по собі “маркувало” певну ідеологію депутатів, хоча формально це означало вищість його уряду (й відповідне право першого підпису)¹³⁴⁷. Однак паралельно з’явилася так звана “луцька заява” на користь унії – це була реакція опозиційної до православних частини сеймику (40 шляхтичів-підписантів)¹³⁴⁸. Центральною фігурою в цій групі був жмудський староста кн. Станіслав Радзивіл. Серед підписантів були два впливові волинські шляхтичі – волинський каштелян Михайло Мишка та його син – овруцький староста Адам Мишка, родичі Радзивіла (він був одружений на Марині Мишці, доньці Михайла та сестрі Адама) й запеклі вороги Острозького в маєткових питаннях. Заяву підписали також кн. Юрій Чорторийський та Остафій Сло-Малинський¹³⁴⁹. Всі вони були симпатиками унії на Волині й протистояли партії Острозького¹³⁵⁰. На луцькому сеймику 1600 р. противників Острозького виявилось ще більше, і тому його розгортання пішло зовсім не за планом воеводи (на той час по смерті Станіслава Радзивіла лідером волинських уніатів став кн. Юрій Чорторийський). Того ж року на позов Острозького були викликані на сеймовий суд Потій і Терлецький стосовно нечинності їхніх єпископських свячень. Але вирок був зовсім не на користь князя: владики звільнялися не лише від відповідальності за свої дії за позовом, а й від подібних процесів і надалі довічно. Острозький назвав це рішення “противним праву і святій справедливості”¹³⁵¹.

Сам же князь користувався безумовною підтримкою міщан і братств, виступаючи на їх захист від утисків католиків та уніатів. Наприклад, 26 жовтня 1599 р. київський воевода звернувся до Жигимонта III з проханням заборонити львівському католицькому магістрату переслідувати православних (ім не дозволяли бути райцями, створювати цехи, торгувати, вільно селитися в місті тощо). При цьому князь нагадував про давні привілеї православних львів’ян¹³⁵². У листопаді Острозький відвідав Львів і певний час провів в Уневському монастирі, де, вочевидь, мав наради з братчиками та єпископом (звістку про це побіжно повідомляв Юрій Рогатинець віленським братчикам 16 листопада)¹³⁵³.

Окремою сторінкою антиунійної боротьби стала поява цілої зливи полемічної літератури, значна частина якої була інспірована, фінансована та видана в Острозі кн. Острозьким (вважається, що “Апокрисис” був написаний в Острозі як відповідь на книгу Петра Скарги “Берестейський синод та його оборона” 1597 р.; польськомовне видання “Апокрисиса” вийшло у львівській друкарні О. Родецького, а україномовне – в Острозі 1598 р.). Слід назвати й твори Клірика Острозького – дві його відповіді на послання Іпатія Потія 1598–1599 рр. 1597–1599 роками датується

¹³⁴⁷ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 268 зв.–270.

¹³⁴⁸ Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 341.

¹³⁴⁹ Довбищенко М. Розгадані таємниці князів Чорторийських (родинні зв’язки, маєтки та релігійне життя) // Історичний журнал. 2004. № 10–11. С. 11–14; *Його ж.* Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 244–245.

¹³⁵⁰ Біограми див.: Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. Warszawa, 1997; *Kolbuk W.* *Z dziejów patronatu w cerkwi unickiej* // *Roczniki humanistyczne*. Lublin, 1999. T. 17, z. 7. S. 107–118.

¹³⁵¹ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 373–374, 382–383.

¹³⁵² Кетра Т. *Konstanty Wasyl Ostrogski*. S. 165.

¹³⁵³ АЗР. Т. 4. № 146. С. 201–202; НБУВ ІР. Ф. II, спр. 21–39, арк. 1.

послання Івана Вишенського до кн. Острозького та “православних християн Малої Русі” з осудом унії¹³⁵⁴. Воно було також уміщене до “Книжици в десяти разделах”, виданої в Острозі 1598 р. Того ж року окремою книгою вийшли послання Патріарха Мелетія Пігаса.

10 січня 1599 р. у Варшаві було укладено договір між протестантами і православними щодо спільної протидії наступу католицизму та уніатизму. Першим цей документ підписав Острозький¹³⁵⁵. З цією метою були складені загальні документальні переліки привілеїв Православної Церкви і конституційних та сеймових постанов щодо “дисидентів” (протестантів)¹³⁵⁶. А у травні 1599 р. у Вільні відбувся спільний з’їзд православних на чолі з В.-К. Острозьким, Олександром Острозьким та Федором Сангушком-Кошерським і протестантів – кальвіністів на чолі із Кшиштофом Радзивілом та братів чеських з Анджеєм Лещинським. Підготовкою з’їзду у суворій таємниці займалися Мартін Броневський, Петро Стабровський і Анжей Фірлей. Вище ми вже детально описували хід та результати цієї акції. Дослідники вважають, що йшлося про певне поєднання православного і протестантського віровчень як своєрідну антитезу Берестейської унії. При цьому малося на увазі “вселенське єднання” – з публікацією постанов з’їзду та поширенням їх серед усіх християн. Це було завдання “максиморум”. Однак ініціатори розуміли його малу вірогідність, тому одразу визначилися із завданням “мінімум”: створення політичної коаліції. Задля вирішення першого питання передбачалися богословські диспути, і Острозький мав привезти з собою православних богословів зі знанням греки задля спільного тлумачення Святого Письма. Втім, як і слід було очікувати, православне духовенство насторожено поставилося до ідеї унії з протестантами, особливо ж на богословському та обрядовому рівні. Протестанти ж вважали православних духовно відсталими, сповненими передсудів і далекими від “чистої віри”, тому задля унії ті мають визнати головні протестантські догмати.

Засідання з богословським диспутом відбулися 24 травня у віленському будинку Острозького. Вітаючи присутніх, князь висловив надію на єднання “нашої грецької церкви” з “вашою євангелицькою”. Однак православні диспутанти – Белградський митрополит Лука, дубенський ігумен Ісакій та дубенський архідиякон Гедеон – показали своє небажання сприймати таку унію. Показово було й те, що обидва єпископи, які залишалися православними – Гедеон Балабан та Михайло Копистенський, – не були на з’їзді. І лише вплив Острозького фактично примусив відбутися дискусії, в якій взяли участь Шимон Турновський від чеських братів, Даніель Миколаєвський від кальвіністів та Еразм Гліснер від лютеран. Дискусія швидко скінчилася, оскільки православні учасники potwierдили, що лише Патріархи можуть обговорювати питання про унію. У прийнятих 18 артикулах віри тільки деякі стосувалися спільного підходу до певних догматів.

¹³⁵⁴ Ак. ЮЗР. Т. 2. С. 205–224; Вишенский И. Сочинения. М.; Л., 1955. С. 16–22, 295–297; Вишенський І. Твори. К., 1986. С. 28–34.

¹³⁵⁵ РНБ ОР. Автогр. Дубровск. 158 (Польша), л. 14–17 об.; *Oljančyn D.* Originaltext der Urkunde der Generalföderation zwischen Protestanten und Orthodoxen // Kyrios. Königsberg, 1936. Bd. 1. S. 198–205.

¹³⁵⁶ РНБ ОР. Автогр. Дубровск. 158 (Польша), л. 18–19 об., 89–98.

Натомість домовленість про політичну співпрацю була досягнута одностронньо. 2 червня було підписано акт конфедерації, де обидві сторони підтверджували спільні дії в містах, на сеймиках і сеймах щодо боротьби за свободу віровизнання й покарання її порушників, а також стосовно оборони маєтків іновірних релігійних громад від католицького оточення. Цей акт підписали 22 сенатори (переважно кальвіністи), з них сім воєвод і один міністр (Кшиштоф Монвид Дорогостайський – великий маршалок литовський). Від православних першими були Василь-Костянтин та Олександр Острозькі. Були обрані спеціальні провізори, які мали б стежити за порушенням релігійних свобод, повідомляти про це, координувати спільні виступи православних і протестантів та збирати кошти задля цього. Провізорами з православного боку стали обидва Острозькі та Сангушко. Після завершення з'їзду віленські єзуїти неочікувано запропонували протестантським богословам провести диспут на релігійні теми в присутності сенаторів. Острозький охоче на це погодився. Диспут відбувся в палаці Радзивілів; єзуїтів представляв Мартін Сміглецький, а протестантів – Мартін Граціан, Мартін Яніціуш, Даніель Миколаєвський. Кожна зі сторін потім оповідала про своє звитязтво, але визначити “перемогу” було просто неможливо¹³⁵⁷.

Останні роки життя Острозького позначені його діями проти реальної унії та уніатів, роздумами над ідеальним об'єднанням Церков і намаганнями Рима, польських католиків та уніатів повернути його на свій бік. Із документів, які засвідчують ці напрями, найбільше збереглося тих, де йдеться про опір князя уніатам та католикам. Дослідники “прочитують” ці документи переважно як “запал цілком світської ворожнечі” противників і прибічників унії, як прояв “соціального інстинкту”, протидію “новинам”, як відгомін “великого протистояння, що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі й насильства”¹³⁵⁸. Все це – лише зовнішні прояви більш глибоких процесів. Стосовно кн. Острозького, то його агресивні дії щодо уніатів (зокрема єпископату) мали на меті вибити з-під їхніх ніг “матеріальний фактор”, що й мало показати ціну проголошеної унії як явища зовнішнього. Все це – лише форми боротьби, які стосувалися конкретних людей, але ні ці люди, ні означені форми не були самоціллю, не визначали суті явища. Острозький боровся за саме Православ'я як духовне явище методами, які міг застосувати.

У 1600 р. на сейм до Варшави вирушило посольство Львівського братства зі скаргами королю на утиски. Острозький намагався виступити оборонцем братства перед королем. 26 листопада він написав Жигимонту III листа, в якому викладав усі форми дискримінації львівських братчиків: виключення з цехів, перешкоджання торгівлі та купівлі нерухомості, арешти без чітких звинувачень тощо. Князь указував на видані самим Жигимонтом III привілеї, його постанови з попереднього сейму щодо мирного співжиття уніатів і православних та просив викликати на суд представників міської влади Львова, а також зберігати в усьому релігійні права і вольності відповідно до конфедерації¹³⁵⁹. 7 серпня 1602 р. Острозький пожиттєво надав київську Різдва Бого-

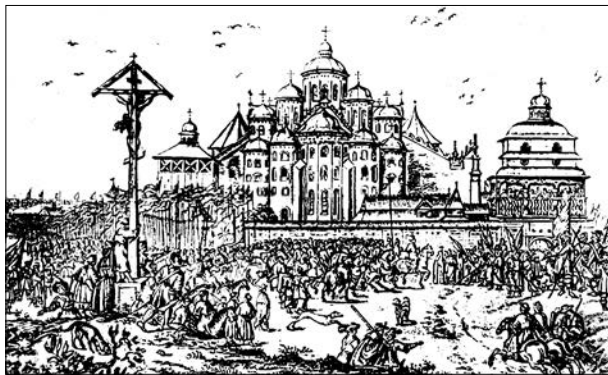
¹³⁵⁷ Спб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 2, карт. 14, ед. 1/1, л. 1–8; НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 47/95, арк. 61–69; Жукович П. Сеймовая борьба... С. 364–368; *Wengersci Andrei. Slavoniae reformatae libri quattor. Amsterdami, 1679. P. 478–498; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 156–159.*

¹³⁵⁸ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 219, 220.

¹³⁵⁹ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 167–170.

родиці церкву священникові Федору Митровичу, відібравши храм від поставленого митрополитом Рогозою отця Михайла. Князь надав церкві с. Глибоке¹³⁶⁰.

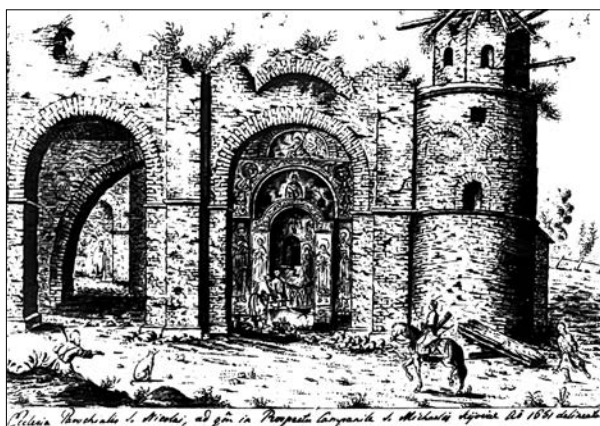
Воєвода однозначно стояв на сторожі інтересів Києво-Печерського монастиря, підтримуючи архимандрита Никифора Тура, а по його смерті князь перевів в обитель свого служебника Єлисея Плетенецького. Саме у зв'язку з усіма цими діями Папа Кли-

Софія Київська зі східного фасаду. Малюнок Абрагама ван Вестерфельда. 1651 р.

мент VIII писав 10 травня 1603 р. королю Жигимонту III, що в майбутньому слід призначити на посаду київського воєводи прибічника унії¹³⁶¹. Щоправда, уніатам вдалося перебрати Св. Софію, Десятинну церкву Св. Миколая та Видубецький Чуда архангела Михаїла монастир. Свята Софія та Десятинна церква були відібрані 31 березня 1605 р. у попа Филипа, який встиг забрати ковчег зі святими мощами й передати його київському протопопу Іоаннові Островицькому, а по його смерті – київським міщанам (на зберігання в магістрат). Филипа звинуватили в тому, що він продає каміння з цих поруйнованих храмів, а також живе у блуді, за що він був позбавлений митрополитом права на священнослужіння¹³⁶². Але Острозький інакше

“відомстив” митрополиту: з його наказу урядники почали наїжджати на софійські маєстності. 17 листопада 1605 р. королю довелося видавати окремий лист київським урядникам, аби ті не вступалися у митрополічій софійські володіння¹³⁶³. Цей лист був повторений Жигимонтом III 31 березня 1608 р.¹³⁶⁴. А 18 листопада король наказував київським міщанам повернути Іпатію Потію взятую з престолу Св. Софії скриньку з мощами, яка переховувалася в ратуші, під страхом штрафу в 2000 кіп грошей¹³⁶⁵. Однак

Софія Київська з південно-західного фасаду. Малюнок Абрагама ван Вестерфельда. 1651 р.

¹³⁶⁰ Федотов-Чеховской А. Акты относящиеся до гражданской расправы древней России. К., 1860. Т. 1. № 89. Стб. 251–а; НБУВ ІР. Ф. Ніжин. Ін-ту кн. Безбородька, спр. 44, арк. 88–89.

¹³⁶¹ DPR. Vol. 1. S. 304; Правда про унію: Документи і матеріали. Львів, 1981. С. 31.

¹³⁶² НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22624–22625, арк. 30–31 зв.

¹³⁶³ Там само. Ф. КДА, Леб. 690, л. 239.

¹³⁶⁴ Там само. Арк. 240–240 зв.

¹³⁶⁵ Там само. Ф. II, спр. 22624–22625, арк. 33–34 зв.

Софія Київська. Західні галереї, вигляд з півночі. Малюнок Абрагама ван Вестерфельда. 1651 р.

усипальниці, як, наприклад, Печерському монастирю? Звісно, насамперед виникає думка про руйнацію храму, його незрешучий вигляд. Однак у світлі постульованих дослідниками ідей про “Володимирів комплекс” Острозького, про особливе значення вислову “князь милістю Божою” тощо саме відновлення Св. Софії мало б позначати для Острозького всі ці символи та ідеологеми. Явна байдужість князя до Св. Софії підкреслюється й тим, що він не вдався до поширеної на той час практики – залишення у вітварі собору молитовних графіті. Нині зусиллями В. Корнієнка та Н. Сінкевич удалося виявити всі графіті XVI–XVII ст. у вітварі та всьому Георгіївському приділі собору. Чиїх тільки графіті тут немає! Наприклад, у 1599 р. залишила свій польськокомовний запис Анна з Кішок – дружина віленського воєводи Кшиштофа Радзивіла Перуна, котра була активною донаторкою православних храмів. Тут же своє графіті видряпав князь Федір Ружинський, чий рід служив Острозькому. В 1589 р. у вітварі Св. Софії засвідчили своє перебування Кшиштоф Симон та Станіслав Окольські, також наближені до двору київського воєводи. Навіть протестант Мартін Броневський, автор полемічних праць, написаних на замовлення Острозького, у 1590 р. залишив своє графіті у вітварі (а він якраз мав прибути до Києва разом з Острозьким!). 29 травня 1587 р. проїздом побував у Києві Адріан Мартіновський, котрий поспішав на елекцію короля до Варшави. Його графіті – це пронизливе прохання до Господа “ворвати” його з гріха та схилити до побожності. А 13 січня 1601 р. свої відвідини Св. Софії засвідчив Ян Злотопольський. Тут поставив свій автограф навіть Ян Мартинович Аксак – київський підвоєвода (1592–1600) та земський суддя (1599–1627), який постійно спілкувався з Василем-Костянтином. Можна навести й інші численні графіті сучасників Острозького: Мартіна Волянського, Станіслава Азовського, Олександра Копця, Андрія Барського, Миколи Векселя, Максима Нарінгера, Андрія Бзьолчек-Левинського, Миколи Маршевського, Миколи Верещинського, Симона Радоміта та ін.¹³⁶⁷

¹³⁶⁶ Там само. Спр. 22558–22597, арк. 79–83 зв.; АЗР. Т. 4. № 171. С. 258–259.

¹³⁶⁷ Див.: Корнієнко В., Сінкевич Н. Написи-графіті XVI–XVII століть центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії // УАЩ. К., 2010. Вип. 15, т. 18. С. 117–127; Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). К., 2011. С. 58, 72, 73, 78–79, 81–83, 87, 88, 91, 93–95, 348–352.

18 червня 1607 р. Жигимонт III усе ж видав підтверджувальний лист, в якому гарантував духовенству та вірним православного обряду недоторканність їхніх прав і привілеїв, повну свободу віри і церковних обрядів та пообіцяв призначити нових осіб на духовні посади¹³⁶⁶.

Тут варто поставити питання про те, чому Острозький не приділяв такої значної уваги Св. Софії – старовинній митрополічій кафедрі, княжому храму-

Тож виглядає дивним, що сам Острозький свого молитовного графіті у Св. Софії не залишив і нікому не наказав це зробити. Невідомо навіть, чи бував він у Софійському соборі. Ця ситуація не випадкова. Здається, князь вважав за можливе молитися лише в діючих храмах з відповідним сакральним простором і священством. У Софійському ж соборі служби правилися нерегулярно, про кафедру століттями не дбали й самі Київські митрополити. Жодних зримих порухів до відновлення храму документи не фіксують. Княжий собор утратив свій статус і сакральну значущість для православного соціуму. Наведені вище графіті майже всі виконані польською та латиною. У православній свідомості це не могло не означати певної десакралізації святині. Доказ того – виконання графіті над синтроном у центрі вівтаря: щоб їх нашкрябати, потрібно було стати на сам синтрон чи його верхню сходику¹³⁶⁸, а отже, осквернити святиню, адже синтрон призначався для митрополита й на ньому незримо воссідав під час літургії сам Господь. Отже, доступ до головного вівтаря був відкритий для всіх (у тому числі католиків та протестантів). Припущення, що це могло “толеруватися і навіть підтримувалося” софійським православним духовенством (за платню, що забезпечувало кошти “для поповнення софійської скарбниці”)¹³⁶⁹, виглядає надто штучним, особливо в переддень та після Берестейського собору 1596 р. Тож залишається лише один вектор висновків: Св. Софія Київська перебувала у занедбаному стані, десакралізована, і саме тому Острозький не надавав їй особливого значення та не виступав меценатом відновлення, оскільки митрополичий осідок мали б відновити зі своїх прибутків самі Київські митрополити. Це знову підкреслює специфіку стосунків Острозького з митрополитами та його нехіль до їхніх проблем. А з іншого боку – знову вказує на відсутність у князя “Володимирового комплексу” та бажання наблизитися до символів княжих часів, аби продемонструвати свої наміри та історично-ідеологічні орієнтири.

Цікавою слід визнати “московську акцію” Острозького 1604 р. Близько квітня–травня (до Москви лист прибув 3 травня з литовським посланцем Ольбрахтом Замлоцьким) князь звернувся до Московського Патріарха Іова, де писав, що частина єпископів-уніатів знову має бажання приєднатися до Православ'я (“а иные хотят обратитися, и путь себе ищут, как бы им опять приступить к православной вере христианской”). Князь називає Московського Патріарха спадкоємцем Константинопольського в захисті Православ'я на теренах Речі Посполитої. Особливі надії Острозький покладав на єдиного православного правителя великої держави – московського царя Бориса Годунова та його спадкоємця Федора: “и о нем вся надежда, а моление всего христианства святыя восточныя церкви христианьские”. Острозький просив Патріарха написати листи до владик-“відступників” та закликати їх повернутися “в истинную православную веру Христову”. Князь просив також, щоб Іов з дозволу царя надіслав “людей своих духовных, мудрых и учительных, святецкого чина”, аби вони полемізували з противниками Православ'я¹³⁷⁰. Відповідь Острозькому відсут-

¹³⁶⁸ Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської. С. 374.

¹³⁶⁹ Там само.

¹³⁷⁰ Турилов А. А. Из истории проектов ликвидации Брестской унии (Неизвестное послание князя Константина Острожского Патриарху Иову) // Славяне и их соседи: Католицизм и православие в средние века. М., 1991. С. 72–74, 138–140. Припущення Томаша Годани щодо сумнівної автентичності листа безпідставні: дослідник побачив у листі “нереальні факти”, як, наприклад,

ня, а вже за кілька місяців на Москву з території Речі Посполитої (й зокрема через Київ) пішов Лжедмитрій I, тож царю і Патріарху було не до проектів Острозького. Публікатор тексту А. А. Турилов уважає, що Острозький натякав на можливість знову об'єднати колись велику Київську митрополію в єдину під владою Московського Патріарха. Хоч як дивно, але цю думку (щоправда, з різною інтерпретацією) розвинули також І. Паславський, С. Падокшин та А. Гіль¹³⁷¹. І. Паславський і А. Гіль навіть доходять висновку про свідому переорієнтацію Острозького стосовно релігійної та політичної ситуації в Речі Посполитій, князя навіть оголошують творцем “фатальної ідеї”, що знайшла свій вияв у 1654 р.: “волимо під царя православного”¹³⁷². Утім, А. Гіль зазначає, що за доволі частих зв'язків із Москвою Острозький водночас інтенсивно листувався з Папою Климентом VIII та нунцієм Рангоні, котрі схиляли його до унії; отже, князь вів подвійну гру. Чи означало це, що Острозький був ладен на все задля ліквідації Берестейської унії, але водночас готовий до переговорів про унію універсальну, як це постулював Т. Кемпа¹³⁷³? Невже Острозький був настільки наївним, аби вірити в те, що листи Іова “врозумлять” єпископів-уніатів і ті повернуться у Православ'я? Навряд чи князь міг виступати за підпорядкування Київської митрополії Московському Патріарху (оскільки про переміщення Іова з Москви до Києва не могло бути й мови), випереджаючи події 1686 р. Гадаємо, що лист Острозького до Іова (до речі, збережений лише в одній копії) надто широко інтерпретується: його варто поставити в контекст інших стосунків князя цієї доби з православними, католиками та протестантами.

Щодо намагань перетягти Острозького до католицького табору, то ми маємо цілу низку листів Папи, які вже були розглянуті. 3 квітня 1604 р. Климент VIII звернувся до князя з пропозицією прийняти унію¹³⁷⁴. Того ж дня Понтифік писав Янушу Острозькому з проханням піклуватися про унію та відповідно впливати на батька¹³⁷⁵. Для папської канцелярії це був просто “унійний день”, оскільки 3 квітня були відправлені брєве також Варминському єпископу Петру Тиліцькому та кам'янецькому каштеляну Якобу Претвичу із вказівками схилити Острозького до унії¹³⁷⁶. 23 жовтня Папа про це ж написав і Луцькому католицькому єпископу Мартіну Шишковському¹³⁷⁷. 15 січня 1605 р. Понтифік знову написав обом Острозьким. Старому князю Папа

твердження, ніби сам уніатський митрополит (на той час Іпатій Потій) має бажання повернутися в лоно Православ'я, насправді ж у листі мова йде про “деяких владик”. Та й сам стиль листа не викликає особливого сумніву; щоправда, наміри князя стосовно ролі Московського Патріарха в Київській митрополії мали більше дипломатичний характер, ніж були реальним планом (див.: *Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (Na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)*. Kraków, 2008. S. 36–38).

¹³⁷¹ *Паславський І.* Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. Львів, 1994. С. 81; *Падокшын С.* Іпатій Поцей. Мінск, 2001. С. 21–22; *Gil A. Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja.* Lublin, 2005. S. 57–58.

¹³⁷² *Паславський І.* Між Сходом і Заходом. С. 82; *Gil A. Chełmska diecezja unicka...* S. 58.

¹³⁷³ *Кемпа Т.* Rywalizacja o Ławrę Peczerską... S. 868.

¹³⁷⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 386, арк. 1.

¹³⁷⁵ DPR. Vol. 1. № 199. S. 310.

¹³⁷⁶ Ibid. № 200–201. S. 310–311.

¹³⁷⁷ Ibid. № 203. S. 312–313.

пропонував аргументи від “раціо” щодо унії¹³⁷⁸, а Януш, як завжди, вихвалявся за ревність¹³⁷⁹. Того ж дня Якуб Претвич отримав чергові настанови щодо бесід з Острозьким про унію¹³⁸⁰. По смерті князя Рим зробив остаточну ставку на Януша, сподіваючись, що він викоринить в Острожчині Православ'є та утвердить унію (листі з травня 1608 р. по листопад 1617 р.)¹³⁸¹.

Великою надією Острозького був сейм 1606 р. Тут було підготовлено конституцію на захист протестантів, в якій був і пункт про скасування унії. Однак сталася подія, яка дістала назву “ніч єзуїтів”: у ніч на 18 квітня, коли католики зрозуміли, що конституція буде прийнята, Жигимонт III передав її текст в єзуїтський дім Св. Варвари; вночі ж Скарга обійшов усіх духовних сенаторів та деяких земських послів, і вранці сейм було зірвано¹³⁸².

* * *

Підбиваючи підсумки власне церковної діяльності В.-К. Острозького, не можна не помітити її багатовекторності. На державному рівні та у громадській opinio князь виступав постійним оборонцем прав та привілеїв Православної Церкви, вступаючи задля цього в спілку з протестантами. Все це проявлялося переважно на терені політики, сеймової боротьби, позалаштункових переговорів тощо. Утім, це оберігання церковної структури як такої, що пов'язувалося із дотриманням свободи віровизнання на державному рівні, в загальноцерковному сенсі було чи не найважливішим. На друге місце варто поставити забезпечення церковних структур фондами та іншою матеріальною підтримкою. Ця обставина відклалася в актових джерелах і стала чи не найбільш приступною для дослідників. Зокрема, В. Атаманенко доводить, що від 1574 р., тобто від часів володіння Острогом та волостю В.-К. Острозьким, відсоток церковних маєтків у її складі (включно із Сурожчиною) зріс із 20 до 27, отже, “в результаті діяльності В.-К. Острозького кількість і питома вага церковних володінь збільшилася”¹³⁸³. Загалом на 1583 р. у маєтках Острозьких дослідник налічує 27 церков, яким належало 199 сіл, особливо підкреслюючи величину надань на шпиталь при монастирі та академію (більше 600 димів), тоді як, наприклад, Сангушки у своїх маєтках мали 20 церков, наділених 78,5 селами. В середньому у володіннях Острозьких “густота” храмів виглядає таким чином: у Луцькому повіті був один храм на п'ять сіл, у Костянтинівській волості – один храм на чотири села, а в інших волостях – один храм на два села¹³⁸⁴. В іншій публікації В. Атаманенко уточнив свої дані на підставі поборового реєстру 1589 р.: в Острозькому та Луцькому повітах Острозьких на 196 сіл (рахуючи й міське духовенство та монастирі) було 40 церков, тобто один храм на п'ять сіл; у кількох невеликих волостях (Дорогобузька,

¹³⁷⁸ Ibid. № 204. S. 313–314.

¹³⁷⁹ Ibid. № 205. S. 315.

¹³⁸⁰ Ibid. № 206. S. 315–316.

¹³⁸¹ Ibid. № 214, 217, 228, 302. S. 326, 328–329, 335, 391–392.

¹³⁸² *Sobieski W.* Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III-go. Warszawa, 1902. S. 107–123.

¹³⁸³ *Атаманенко В.* Маєткове забезпечення церкви на Волині... // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 66.

¹³⁸⁴ Там само. С. 66–67.

Здолбицька, Крупська) одна церква випадала на два села; на Старокостянтинівщині – один храм на чотири села; у володіннях Дубенщини та Острожчини показник був середній. При цьому дослідник для порівняння вказує, що у 1603 р. у 50 шляхетських володіннях було всього два священники на всі церкви¹³⁸⁵. Окрім того, “концентрація церковних володінь” у маєтках Острозьких здійснювалася через їх адміністративну централізацію. В. Атаманенко вважає, що це проявилось у підпорядкуванні князем Луці Сербину всіх острозьких священників, хоч, на нашу думку, це було лише духовне підпорядкування православного священства східному ієрарху в єпископському сані після унії в умовах дефіциту православного єпископату (зокрема, невизнання уніатського Луцько-Острозького єпископа й потреба виконання його душпастирських обов’язків)¹³⁸⁶. Дещо інші підрахунки пропонує І. Тесленко. В усій Острозькій волості він налічує 33 церкви у сотні населених пунктів (10 в Острозі та дві при монастирях, інші – в селах, всього приходських церков – 25); тож неподалік церкви (1–7 км) проживали мешканці 80 сіл (82% населених пунктів), а на чималій віддалі (8–15 км) – 17 сіл (18%) із розрахунку близько 7 тис. населення Острозької волості. Порівняння показує, що це чи не найбільший показник для всього Волинського воєводства, що пояснюється “центральною” Острозької волості у княжих володіннях (у Дубенській волості мережа храмів була слабшою)¹³⁸⁷.

Усе сказане засвідчує регулярну майнову і маєткову опіку Острозького над церквами – особливо у власних володіннях, а також у Києві, Литві, Львові й інших важливих традиційних релігійних центрах, осідках ієрархії та шанованих святинях. Піклування князя про внутрішнє функціонування церковної структури втілювалося і у конкретних діях стосовно особового складу священства – від митрополита до приходських священників. Маємо на увазі не лише протегування відповідних кандидатів чи протистояння невідповідним і намагання їх денонації, а й усі заходи щодо піднесення інтелектуально-духовного рівня священства та друкування церковно-службових і богословських книг.

Найбільш закритими для публічності були власні релігійні інтенції Острозького, його релігійне сумління та містична сфера свідомості, хоча іноді вони виливалися назовні – перед окремими наближеними особами. Зазначимо, що всі ці сфери були тісно пов’язані та детермінували одна одну. Окрім того, вони перебували, так би мовити, в русі й еволюції: в різні періоди життя Острозького прояви його діяльності на терені Церкви та релігії не були сталими і зазнавали змін у різних напрямках. Релігійно-церковна справа ніколи не була байдужою Острозькому, чий духовний досвід, знання та практики збагачувалися й підлягали різноманітним впливам. Ці впливи становлять окрему проблему й функціонують як на конфесійному (стосунки з протестантами, католиками, уніатами), так і на персональному рівні. Їхня дія на

¹³⁸⁵ Атаманенко В. Б. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 7–8.

¹³⁸⁶ Атаманенко В. Маєткове забезпечення церкви на Волині... С. 64.

¹³⁸⁷ Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. К., 1999. Вип. 3/4. С. 212–229; Тесленко І. Парафіяльний поділ та церковне землеволодіння в Острозькій волості за часів Василя-Костянтина Острозького (1574–1608) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 206–207.

Острозького так само не є сталою, що зумовлювало кореляцію його церковно-релігійної поведінкової моделі. Особливе значення мали впливи різночасового оточення князя із середовища церковних діячів та його епістолярних контактерів. З-поміж усіх цих осіб Острозький беззастережно упокорявся постановам і рекомендаціям лише православних ієрархів Сходу – Константинопольського та Александрійського Патріархів та їхніх представників. Утім, за винятком унійного питання, князь не був схильний до жорсткої позиції у будь-яких питаннях церковного життя та ідеології, часто займаючи доволі помірковану поставу. Притаманна Острозькому релігійна терпимість проявлялася, зокрема, в існуванні у його володіннях костелів, синагог, мечетей, протестантських зборів. У цьому сенсі князь дотримувався свободи віровизнання для підданих, не ганячи навіть конвертитів. У цій системі був лише один виняток – уніати. Особистий рівень релігійної терпимості проявлявся також у сфері шлюбних стратегій самого Василя-Костянтина та його дітей, де різниця віровизнань не мала не лише вирішального, але навіть суттєвого значення¹³⁸⁸. Проте це було обумовлено традицією належності всіх чоловіків роду до Православ'я – така позиція не обговорювалася, але “залізно” дотримувалася, а її порушення викликало бурхливу негативну реакцію глави Дому.

Не можна забувати про значний вплив консервативної традиції, яка доволі сильно впливала на церковно-релігійні орієнтири та публічну позицію князя. Традиція відіграє надто важливу роль у самій Православній Церкві та її структурах, що зумовлює консервативність її вірних. Острозький позиціонував себе як традиціоналіст. Його відкритість до сприйняття іншого мала чіткі межі, і з того іншого Острозький намагався запозичувати те, що могло бути корисним для Православної Церкви. Оцінювання ж його дій іншоконфесійним (та й православним) оточенням більше відбиває власні настанови, межі поінформованості та особливості сприйняття цього оточення, ніж наміри та настанови самого князя. Тож його образ як релігійного індіферента, схильного до протестантизму, частково католицизму, уніатизму чи навіть спіритизму, – не більш як плід різного сприйняття окремих граней діяльності, висловлювань та вчинків Острозького, чия постать є досить багатовимірною у своїх часових, просторових та духовно-інтелектуальних проявах.

¹³⁸⁸ Ворончук І. Українська родина XVI–XVII ст. у світлі міжконфесійних стосунків (На матеріалах Волині) // Релігія і церква в історії Волині. С. 69–85.

НЯЗЬ У РОДИННОМУ
ІНТЕР'ЄРІ ТА
СЛУЖЕБНОМУ ОТОЧЕННІ

Сфера сімейного життя, емоцій та почуттів, психологічних рис особистості доби Костянтина Острозького залишається практично закритою або ж доволі уявною для істориків. Це зумовлено неадекватністю (а можливо, просто складністю для усвідомлення дослідником) віддзеркалення усіх означених досить делікатних і різнорідних проявів особистості у писемних джерелах, про що вже йшлося на самому початку нашої праці. Однак замовчувати всі ці проблеми чи просто констатувати неможливість їхнього вирішення також не випадає. Тож нам доведеться ступити на доволі слизький ґрунт такого собі “психоаналітика від історії”, котрий прагне за незначною кількістю окремих фраз, слів та жестів “виписати” картину внутрішнього світу свого героя. Здавалося б, у цій сфері можна скористатися численними напрацюваннями сучасної зарубіжної історіографії, яка особливо активно досліджує проблему внутрішнього й зовнішнього прояву людського “єго”, емоційний світ людей різного ступеню та рангу в XVI–XVII ст.¹ Проте, на жаль, усі ці дослідження базуються на західній системі культурно-емоційного типу, використовуючи історичний матеріал, в якому проявляється доволі відмінний від руського магната образ, починаючи від зовнішності й завершуючи ментальною системою, релігійними поглядами, манерами поведінки, уподобаннями в побуті, загалом іншим “кодом” особистості у сфері її свідомості, підсвідомості та публічного/зовнішнього прояву. У пригоді можуть стати, насамперед, блискучі праці польських колег, однак і вони написані переважно на “коронних” матеріалах, а відтак відображають “тип коронного шляхтича”, котрий не лише багато чим відрізняється від “типу руського магната”, а й сприймає його як щось “інше” і нерідко – “меншовартісне”. Всі зазначені обмеження певною мірою стосуються кн. Костянтина Острозького, який практично не виїздив за межі своїх володінь (окрім участі в сеймах та для вирішення важливих родинних справ; там – в іншому краї та світі поведінкових моделей він, вочевидь, дещо міняв і власну поведінкову модель відповідно до “стандартів”), не навчався не лише в західних, а й у Краківському університеті, не мав могутнього “західного” оточення при дворі й т. ін. Тобто життєві настанови, уподобання й сам “психологічний тип” князя мали сталу “місцеву закваску”, базовану на традиціях і культурно-релігійному генотипі “Русі” в етнічному, територіальному, політичному, релігійному та історичному сенсі. Певні впливи “іншої системи” привнесла в особисте життя князя його дружина – Софія Тарновська, а також старший син Януш, котрий побував у Західній Європі, при імператорському дворі, прийняв католицтво й опинився в центрі “коронного зразка поведінкових моделей” – Кракові (як краківський каштелян).

¹ Див., напр., новітні праці з історії емоцій: *Rosenwein B. Worrying about Emotions in History // American Historical Review. 2002. Vol. 107. 3. P. 821–845; Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages / Ed. by B. Rosenwein. Ithaca; London, 1998* та ін.

Нарешті, магнатський двір та оточення князя, яке формував він сам, мали й зворотний вплив на Острозького. Це питання також потребує свого розгляду не лише на теоретичному чи “середньостатистичному”, а й на конкретному рівні².

РЕЗИДЕНЦІЇ ТА ДВІР ОСТРОЗЬКОГО

Нагадаємо, що місцем дитячої прив'язаності Василя-Костянтина був Турів, де пройшли перші роки його життя. Це місто нагадувало про померлого батька і матір, пробуджувало теплі спогади. Не випадково Острозький так любив Турів, часто приїздив туди. У листах до Радзивілів пізнішої пори князь завжди наголошував, що їде відпочити до Турова, там він також зазвичай лікувався. Про жодне інше своє місто, й зокрема основні резиденції, Острозький не згадував так тепло і з таким неприхованим почуттям. Вочевидь, саме там він почувався доволі затишно, сказати б, органічно, в рідній з дитинства “домівці”... Це важлива риса, яка засвідчує нелюбов Острозького до великих прийомів, пишноти придворного життя, постійної “людської колотнечі”, й навпаки – прагнення до розміреної спокійності й обмеженості у спілкуванні. Навряд чи все це можна пояснити віковими особливостями. Листи про Турів нам відомі від 60-х років XVI ст., й згадки про це місто “тягнуться” безперервною ниткою до останніх днів життя князя – тобто мало не півстоліття. Отже, в усій великій Острожчині для Василя-Костянтина не було місця кращого за м. Турів³. Такою постає ситуація “перед очима” сучасного дослідника. Але чи так само сприймав її сам Острозький? На користь нашої версії могла б свідчити цікава інформація про дзвін, який у 1530 р. був замовлений у Кракові Ерхарду Контріфусору княгинею Геленою (так могла бути названа Олександра) Острозькою за 200 золотих⁴. Якщо цей факт реальний, то дзвін був замовлений нею після смерті чоловіка і встановлений на соборній церкві. Саме його встановлення і благовіст також мали запам'ятися малому Василеві. Турівські дзвони не могли не відгукуватися емоційними сплесками в душі Острозького щоразу, коли він приїздив у свою ще “дитячу” резиденцію. Тож, можливо, зовсім не випадково немає якихось даних про розбудову Василем-Костянтином турівського замку та княжих палат – тут він залишив усе батьківське, старе, таке, що пам'яталося з дитинства.

Першою офіційною резиденцією князя після вступу його у свої спадкові права (від 40-х років XVI ст.) було місто Дубно. Близько тридцяти років князь “сидів на Дубні”, де розбудував замок і княжі палати. І нині на брамі та у південному бастіоні Дубенського замку можна бачити вимурований у цеглі герб княжого Дому Острозьких. Щоправда, ці герби були вмонтовані вже за часів Януша Острозького після успадкування ним батькових маєтків (про це свідчать скорочені аббревіатури, що роз-

² Див. відповідні зразки: *Mączak A.* Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI–XVII wieku. Przegląd najnowszych badań // *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej.* Lublin, 1987. S. 167–178; *Idem.* Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. Wrocław, 2003; Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2006; *Steponavičienė D.* Lietuvos valdovo dvaro prabanga XIII a. Viduryje – XVI a. Pradžioje. Vilnius, 2007. P. 5–280 (багаторівневий опис віленського двору).

³ *Лысенко П. Ф.* Древний Туров. Минск, 2004; Тураў. Тураўскае Евангелле. Минск, 2004; Тураўшчына: Минулае, сучаснасць, будучыня. Вып. 1–4. Тураў, Минск, 2000–2005.

⁴ *Kolaczkowski J.* Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawniej Polsce. Kraków, 1888. S. 396.

шифрується так: ЮСК=Януш Острозький – каштелян краківський; ЮККВРВКС=Януш Острозький – каштелян краківський, волинський, білоцерківський, переяславський, богуславський, канівський, черкаський староста)⁵. Можна стверджувати, що в Дубні Василь-Костянтин провів більшу частину цього часу, оскільки дуже рідко виїздив до Києва, Вільна чи Кракова, а також на військові виправи. Ітинерарій князя означених тридцяти років, якщо його спробувати класично скласти за виданими ним лістами та іншими документами, виглядатиме “бідно” – більшість документів “доострозької” пори були видані в Дубні.

Дубенський замок стараннями батька князя, його самого та сина Януша поступово став міцною фортецею, яка з часом набула ренесансного стилю в оздобленні внутрішнього двору (так звана “нова італійська фортифікація”⁶). Він витримав не один штурм і ніколи не був узятий ворогом. Дубенські bastiони, що збереглися до наших часів, є прикладом мурованих фортифікацій типу горнверка. Вони були споруджені у точній відповідності до засад новоіталійської оборонної архітектури другої половини XVI ст. Саме при їх зведенні у верхній частині мурування було викладено з окремих цеглин князівський герб Острозьких часів Януша. На частині дубенських гармат також відлито герб Острозьких. Ці гармати, згідно з описами, були “у Дубні зроблені” (донині зберігся фрагмент гармати з гербом). Крім того, в замку були польські гармати та два фальконети з князівськими гербами, гармата, датована 1541 р., майстра Симона Гавича, прикрашена різьбленим символом співочого дрозда (зображений з вікритим дзьобом) на гілці (всього дослідники налічують понад 40 гармат різних калібрів, 96 шмигівниць, 74 гаківниці, 7 мортир, 4 губчасті рушниці)⁷. Нині неочікувано знову загострилася дискусія щодо дати зведення головних укріплень замку. Традиційна версія про особливу роль Костянтина Івановича й самого Василя-Костянтина у цьому процесі тепер нібито знайшла документальне спростування. Зокрема, знаменита Луцька брама, а відтак і самі головні укріплення замку С. Юрченком датуються 1623 р. і на підставі угоди про будівництво й пов’язаного з цим листування атрибууються кн. Олександру Заславському як замовникові і Якубу Медлені як архітектору⁸. При цьому дослідник пропонує також переглянути датування й інших острозьких замкових укріплень. Нам це видається явним непорозумінням. Річ у тім, що в документі 1623 р. щодо робіт Медлені в Дубенському замку йдеться не про “браму”, а про “башту”, тобто про знамениту, збережену донині прибудову масивного надбрамного корпусу, розміщеного фактично за брамою, але поєднаного з нею. Тому всі ці сенсаційні передатування та переатрибуції Луцької брами в Дубні, а тим більше острозьких укріплень безпідставні. Це єдина брама-в’їзд до замку, вона існувала принаймні на час облоги Дубна в 1579 р., тобто була зведена якщо не за Костянти-

⁵ *Пожарський А.* Герби на стінах Дубенського замку // *Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років.* Дубно, 2007. С. 90–91.

⁶ *Фуголь І.* Замок в м. Дубні Рівненської області // *Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”.* Львів, 1995. № 3. С. 57–58; *Глушок О.В.* Еволюція фортифікацій на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). К., 2009. С. 38–39.

⁷ *Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 61–64, 138; *Мальченко О.* Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). К., 2009. С. 113, 114, 202.

⁸ *Юрченко С.* Про час будівництва Луцької брами в Дубні // *Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років.* С. 92–94.

на Івановича, то за Василя-Костянтина. Звісно, за правління Януша і Заславського вона ремонтувалася і перебудовувалася, значні роботи були проведені також у 1785 р., однак основа, яка дає змогу уявити Дубенський замок на час перебування у ньому Василя-Костянтина, залишилася й понині⁹. Рада Михайлова наголошує, що Луцька брама в Дубні, як і схожа споруда в Острозі, належить до “тріумфальних воріт”, “репрезентаційних брам”, що поєднувалися з оборонними спорудами, але при цьому несли на собі важливе символічне навантаження, яке простежується ще в Давньому Єгипті та за античних часів¹⁰.

Утім, щодо Дубна, ми не маємо жодних даних стосовно якихось проявів емоцій князя. Можливо, сам статус резиденції вимагав неемоційного, а маєстатичного її сприйняття. Однак певним показником тут може слугувати той факт, що навіть оволодівши Острогом, він фактично залишив статус Дубна як однієї з двох маєстатичних резиденцій. Особливе ставлення до міста підтримувалося дубенськими святинями і звичкою князя перебувати піст у місцевому монастирі Чесного Хреста. Це почуття “святості місця” ще більше вивищувало маєстатичність Дубна в очах князя. Хоча дослідники не приховують свого здивування тим фактом, що в Дубенському замку немає замкової церкви¹¹. На наш погляд, це має просте пояснення: князь її не потребував, оскільки приходська церква не могла зрівнятися із названими монастирськими святинями, де постійно звучала молитва за Острозького, де він усамітнювався; за наявності цих святинь, які князь відвідував під час перебування у Дубні, замкова церква була зайвою – вона стояла б пустою (втім, наявність дерев'яної каплиці в замку все ж не варто виключати). Не випадковим є й те, що саме в дубенських монастирях (наприклад, у Преображенському) були й іменні дзвони (зберігся один, датований 1572 р., із написом на фризі: “пан Гневош Ворон(ович) з жоною своєю надал до храма Преображения в Дубне”; є інформація, що тут був також дзвін, подарований у 1517 р. Костянтином Івановичем Острозьким)¹².

Саме в Дубні Василь завів свій перший двір і створив своє “ближнє коло”, представники якого пізніше перекочували з князем до Острога й до останніх днів життя були його слугами, клієнтами і “товаришами”. 1572 р. зафіксовано імена кількох волинських достойників, які скріпили заставний документ на с. Івановичі Київського воєводства. Це були пани: Роман Гойський, Григорій Букоємський, Петро Хом'як-Смордовський, які поставили також свої печатки на документі (вони добре збереглися)¹³. Після перенесення резиденції головного представника роду в Острог, до Дубна, як вважає традиція (що не підтверджено документально) нібито перемістився старший син князя Януш. Проте власником Дубна все ж залишався Василь-Костянтин Костянтинович.

З огляду на викладене вище цікавим видається факт, зафіксований у луцьких городських книгах під 20 липня 1599 р.: солеторговець Михайло Педенкович скар-

⁹ Прищепя Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Продовження досліджень середньовічного Дубна // Археологічні відкриття в Україні. 2005–2007. К., 2007. Вип. 9. С. 282–285.

¹⁰ Михайлова Р. “Луцькі ворота” Дубна (і не тільки Дубна) // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Дубно, 2008. С. 136–140.

¹¹ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 98.

¹² Там само. С. 138–139.

¹³ ЦДІАУК. Ф. 49, оп. 2, спр. 771, арк. 1–2.

жився, що через недбальство К. Острозького (як власника міста) обвалився дубенський міст, за право проїзду по якому Михайло вже заплатив $\frac{1}{2}$ золотого та 500 топок солі. Внаслідок обвалу затонув у річці віз із 130 топками солі на суму 30 кіп литовських грошей, а також скалічилися два воли¹⁴. Недбальство Острозького щодо своїх резиденцій, не власне осідків-замків, а навколишнього міського простору, засвідчують й інші сучасники, а нині на цьому наполягають археологи¹⁵. Гадаємо, такі звинувачення все ж значною мірою стосуються урядників князя та самоврядних органів міщан, котрі мали б слідкувати за впорядкуванням мостів, укріплень тощо.

Острог не був “рідним містом” Василя-Костянтина: він не жив у ньому ані за часів батька, ані за часів матері-вдови, ні тим більше за часів брата Іллі та братової дружини Беати. Дослідники вважають, що до 1574 р. Василь-Костянтин лише кілька разів відвідував Острог (один із таких візитів відбувся у 1553 р., коли він разом із кн. Дмитром Сангушком побував тут задля його одруження із Гальшкою). До Острога як його власник Василь-Костянтин в’їхав лише 1574 р. Тривала боротьба за маєтки Дому Острозьких, у тому числі центральний фамільний замок наклала свій відбиток на сприйняття головного родового центру як здобутої твердині, що є символом неперервної могутності Дому. Для князя це місто було... чужим. І попри те, що в замковій церкві лежали представники його роду (“перші” князі на Острозі), попри первинне значення Острога в маєстатичності Дому, Василь-Костянтин не почувався в ньому не лише так, як у Турові, але навіть так, як у Дубні. Острозький ітинерарій князя навіть після 1574 р. ледь не поступається дубенському (нечасті турівські поїздки тут недоречно порівнювати: князь їздив до Турова лікуватися та відпочивати, а Острог та Дубно – основні резиденції, де він мешкав й опікувався численними справами). Звісно, ми цілком свідомі, що в наших твердженнях чимало “волюнтаризму” дослідника, тож спроба “емоційних” прив’язок Острозького до своїх резиденцій може бути жорстко заперечена.

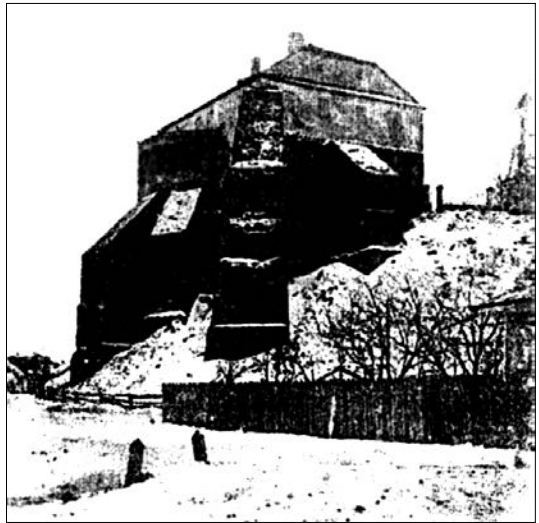
І все ж традиція сприйняття “князя на Острозі” вимагала від Василя-Костянтина дотримуватися цієї ознаки й публічно маніфестувати первісність головного родового гнізда. Це проявилось, зокрема, в намаганні князя розбудувати замок, місто, його інфраструктуру, перетворити Острог на “волинські Афіни”, “волинську Кафу” та своєрідну “копію” осідку короля. Творення великого магнатського центру для офіціозу та публічної діяльності мало засвідчувати особливу опіку князя над своїм родовим

¹⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 604.

¹⁵ Див.: Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М. Попередні підсумки археологічних досліджень слов’яно-руських об’єктів в Острозі в 2004 році // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 120–127 (було проведено розкопки на площі 300 кв м (15×20 м) на північ від костелу Діви Марії та на території середньовічного ринку); Позіховський О. Грошовий обіг на Волині в XIV–XVII ст. (за матеріалами монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острог Рівненської області) // Вісник Львівського університету. Історія. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 529–546; Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М., Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні відкриття в Україні. 2003–2004. Запоріжжя, 2005. Вип. 7. С. 262–265; Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Чекурков В. С. Розкопки на території “Нового міста” в Острозі // Там само. 2004–2005. К., 2006. Вип. 8. С. 311–315; Войтюк Т. С. Монетні та змішані скарби періоду середньовіччя чи XV–XVII ст. Південно-Східної Волині в колекціях Острозького державного історико-культурного заповідника // Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 164–169.

гніздом. Цей “офіційний центр” Острожчини завдяки усім цим публічним атрибутам “працював” на княжий маєстат навіть тоді, коли князь був у ньому відсутній. Харизма Дому Острозьких знову “засяяла” над Острогом, чого власне й добивався Василь-Костянтин усіма своїми заходами. Від 1574 р. вона не “подорожувала” разом з особою князя, а “стаціонарно витала” над головним/“іменним” містом Дому¹⁶. Не випадково саме з цього часу Острог позначається європейськими картографами на більшості тогочасних карт¹⁷.

Острозький замок не був надто великим (0,7 га; 64×105 м, довжина земляного валу і на його базі кам'яного муру по периметру становила 250 кв. м, ширина валу – 14–16 м). За часів Костянтина-Василя Острозького за межами замку надбудували Луцьку і Татарську вежі (самі вежі були зведені раніше, Василь-Костянтин їх лише надбудував), а в замку він змурував цілком нову вежу, котра й дістала відповідну назву – Нова. В описі 1603 р. згадується також т. зв. недобудована башта (“без верху”) та дерев'яна башта над мостом навпроти шпиталю. Припускають, що цими будівельними роботами опікувався відомий італійський архітектор Петро Сперендіо¹⁸. Княжою резиденцією була, побудована ще у другій половині XIV ст., “вежа мурована”, котра з внутрішнього двору мала два, а зовні – три яруси (Л. Рафальський зафіксував народні перекази про існування також четвертого ярусу¹⁹). Костянтин Іванович дещо перебудував вежу (склепіння, форми бійниць) й укріпив її зовні. Перебудови XVIII–XX ст. значною мірою змінили зовнішній вигляд “вежі мурованої” (особливо ж прорубані вікна замість бійниць та нові перекриття). Лише стіни “вежі” тепер нагадують про її первісне призначення: укріпленої княжої резиденції. Ці стіни мають товщину 2–2,6 м, а отже, могли витримати будь-який штурм та артилерійський обстріл, не кажучи вже про стінобитні знаряддя. У нижньому поверсі зберігалися найрізноманітніші припаси як щоденного вжитку, так і на випа-

“Вежа Мурована”. Світлина початку XX ст. О. Прусевича.

¹⁶ Див.: *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. V. Województwo Wołyńskie. Wrocław, 1994.*

¹⁷ *Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 5–28.*

¹⁸ Цікаву інформацію про нього зібрав В. С. Александрович: *Александрович В. С. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-ті – 1630-ті рр.) // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. Львів, 1995. Т. 1. С. 60–61; див. також: Логвин Г. Н. Замок в Острозі. К., 1959; Прищепя Б. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби Середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині: 36. наук. праць. Рівне, 2008. С. 23–28.*

¹⁹ *Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–5 году. Почаев, 1872. С. 9.*

док облоги. Прикметною деталлю є внутрішній колодязь, що зберігся й понині. Він дуже глибокий, і його основне призначення полягало у забезпеченні питною водою захисників замку. Головний вхід до вежі розміщувався у другому ярусі, а отже, дерев'яні сходи до нього можна було легко знищити, перетворивши вежу на цілком неприступну фортецю. Вважається, що в будівництві “вежі мурованої” переплелися місцеві традиційні (галицько-волинські)

Вид на Богоявленську церкву і “Вежу Муровану” Острозького замку. Сучасна світлина.

“Вежа Мурована” з внутрішнього двору Острозького замку. XIV–XVI ст. Сучасна світлина.

принципи будівництва та прийоми готики²⁰. В акті поділу маєтків між Янушем і Олександром Острозькими від 1603 р. “вежа мурована” описана так: “В ней ест: издебка мурована, подле ней саля; с той сале – издебка склеписта; издебка на вежи, пред нею – снюнка малая и саля на верху. И то все, што ест под тою вежою мурованою. До того ж склеп, который ест при той вежи, в котором ест скарбница княжати его милости старого, и пивница мурована под тым склепом и мур увес, который от того склепу идет под башту новую и кухню деревяную. Студня мурованая, которая есть в дединцу...”²¹. А в опису 1620 р. вказано, що палати мають 13 верхів, покритих гонтою. Історики архітектури на цій підставі припускають, що вежа мала доволі розвинену композицію у вигляді бань, шатрів, “а можливо, й більш незвичних форм”, а це передбачало також багатство архітектурного оформлення князівської резиденції²². Водночас наголошується, що палати могли продовжуватися дерев'яними прибудовами, де князі мешкали в певні періоди року.

²⁰ Детальніше див.: *Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // *Острозька давнина.* Львів, 1995. Вип. 1. С. 40–58; *Сендкульський А., свяц.* Город Острог // *ВЕС.* 1882. № 1–2. С. 1–13; № 3. С. 39–57; № 4. С. 73–88; № 5. С. 107–119.

²¹ *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко.* Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. С. 88.

²² *Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 55.

Головні князівські приймальні палати розміщувалися на другому ярусі: тут проводилися учти, офіційні прийняття, святкування. Ці та прилеглі до них гостьові кімнати були найкраще прибраними задля гостей. Столова кімната була чималою (п'ять вікон, високе склепіння) і вміщувала три довгі дубові столи та лави, піч і велику шафу зі столовим сріблом. Поруч містилися спальня та канцелярія князя, які виглядали доволі скромно. Опис 1620 р. фіксує не надто вишукану обстановку: важкі столи та лави, з яких виділялося лише одне крісло з поруччям, обтягнуте чорним сап'яном. Ліжко князя також було твердим дерев'яним, хоча й покритим шкурою ведмеда. Це “велике ліжко” князя його син Януш по смерті батька перевіз із Острога в Дубно; судячи з усього, таке ліжко прикрашалось балдахіном (він згаданий в описі) з червоного оксамиту з позументом²³. Інтер'єр покоїв прикрашали печі та каміни, обкладені зеленими кахлями місцевого та італійського виробництва (збереглися кілька зображень: лицар зі щитом із зображенням голови бика, “краб” з трьома головами, жінка²⁴); венеціанське скло у вікнах (був запас і гданського скла); образи в кутку та повішена під ними шабля. Між іншим, в покоях були й “альтани” (ймовірно, туалет), вивід з яких був виготовлений з високоякісної міді (“рура медяна для збігання води”)²⁵.

Дослідники вважають, що замкові майстри (ремісники) практично цілком забезпечували побутові потреби князя і його двору, що й зумовлювало якісне наповнення замку. З огляду на це викликає здивування відсутність обов'язкової на той час для княжої резиденції портретної галереї Дому Острозьких та споріднених Домів і замалою видається кількість образів. Це видається особливо дивним, зважаючи на інформацію про малярський осередок в Острозі, що фіксується вже від середини 1570-х років. При цьому у 1576 р. тут налічувалося аж шість майстрів, стільки ж, скільки на той час у Львові. Це дає підстави вважати княжий “домоначальний град” малярським центром Волині, що мав таке саме значення, як Львів для Галичини²⁶. У “Костянтинову” добу Острога тут працювала найбільша кількість малярів з усіх міст Волині й українських земель загалом: Богдан, Духнич, Лазко Гаврилович, Дашко, Харитон – усі п'ятеро згадані у 1576 р.²⁷; Федір – “слуга князя Острозького”, Ян, маляр, згаданий в описах 1603 р., Петро, відомий у 1610–1622 рр., можливо, почав працювати раніше; Іван Ставрович відомий у 1603–1609 рр.²⁸. Привертає увагу Дашко, котрий тривалий час мешкав в Острозі (відомий від середини 1570-х років до 1603 р.), до того ж на “престижній” вулиці – Красна Гора, а Іван Ставрович виконував замовлення Олександра Загоровського та Анни Гойської, які навіть судилися за нього, що засвідчує професійний рівень майстра²⁹. Гринь Іванович був надзвичайно обдарова-

²³ Regestra skarbcia ksiąząt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Vadania Historii Sztuki w Polsce. Т. 6. S. 213.

²⁴ Годованюк О. М. Острозькі кахлі // Народна творчість та етнографія. 1971. № 3.

²⁵ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 15; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 295.

²⁶ Александрович В. С. Мистецьке середовище Острога епохи Академії. С. 63.

²⁷ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 50.

²⁸ Александрович В. С. Мистецьке середовище Острога епохи Академії. С. 63; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 95.

²⁹ Можливо, хтось із них є автором “княжих ікон” Святого Миколая (збереглася фотографія однієї ікони 1919 р., зроблена В. А. Камінським (НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 907), та Параскеви-П'ятниці (Волинська ікона: питання вивчення, дослідження та реставрації. Луцьк, 1996. С. 30).

ним майстром: маляр, гравер по дереву та міді, столяр, виготовляв також шрифти для острозької друкарні (залишив Острог у 1582 р.)³⁰. Щоправда, князі Острозькі нерідко вдавалися до послуг малярів із чужих володінь. Зокрема, в 1593 р. замойський маляр (імовірно, Кшиштоф Бистрицький) малював портрети Януша та Костянтина Острозьких. Пізніше Ян Красінський малював для Катерини Замойської портрети її діда – Василя-Костянтина та дядька – Костянтина Костянтиновича Острозьких³¹.

Як засвідчує В. С. Александрович (дослідник віднайшов досі невідомий опис Дубенського замку), портретна галерея Острозьких зберігалася в Дубенському замку, який віддавна був головним осідком князя і його улюбленою резиденцією. Туди Януш Острозький після смерті батька перевіз навіть острозькі гармати, вилиті на замовлення старого князя (з його гербом) у Львові, Гданську і трофейні (можливо ще часів Костянтина Івановича) гармати із московськими княжими гербами³². Все це ще раз вказує на особисті пріоритети Василя-Костянтина, а з тим його сина Януша щодо місця осідку, “рідної домівки”, ближчої до серця і душі.

Власне, в описі Дубенського замку 1615–1616 рр. йдеться про речі, що були вивезені з Острога Янушем Острозьким по смерті батька. Ця обставина пояснює, чому на 1620 р. острозька княжа резиденція мала доволі скромне убрання. Зокрема, в Дубні були срібло-позолочені ліхтарі та лампи (а відтак, покої в Острозі освітлювалися вишуканими ліхтарями), свічники вказують на користування свічами, для підрізування яких застосовувалися спеціальні маленькі ножиці. Реєстр засвідчує наявність численних наборів столового срібла: ножів, виделок (!), тарелів (індивідуальних!) та великих мис і полумисків, позолочених посудин для вина, кубків, чарок, розтруханів, сільничок зі спеціальним мистецьки зробленим отвором для висипання, таць для піднесення їжі й питва. Всі прибори були срібні або посріблені й позолочені. Князі Острозькі, як європейські можновладці того часу, мали також срібні покойові дзвоники, щоб викликати слуг, серветки, кришталеві та порцелянові кімнатні прикраси й посуд, срібний гранчастий та вишуканий турецький каламарі для чорнила, дзеркала поліровані в оправках і численні набори найрізноманітніших дорогих тканин, шовкових подушок, простирадл та іншої білизни.

У княжій скарбниці переважала цінна зброя та кінська зброя: шаблі (в описі спеціально виділена “шабля, оправлена золотом небіжчика князя старого”, ще одна шабля,

³⁰ Бондарчук Я. Формування колекції ікон Острозького історико-культурного заповідника // Волинська ікона: питання вивчення, дослідження та реставрації. Луцьк, 1996. С. 30–32; *Її ж.* Іконопис Острожчини XVI–XVII ст. // Там само. Луцьк, 1997. С. 57–59; *Її ж.* Синтез засад середньовічної та ренесансної духовності в іконописі Острозького осередку (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Рівне, 2000. Вип. 5. С. 109–121; Александрович В. Словник малярів Волині XVI–XVII століття // Там само. Луцьк, 1998. С. 45–68; *Його ж.* Західноукраїнські малярі XVI ст.: шляхи розвитку професійного середовища. Львів, 2000. С. 181–184; *Його ж.* Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-ті – 1630-ті рр.) // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. Львів, 1995. Т. 1. С. 59–73.

³¹ Александрович В. С. Українське портретне малярство XVI–XVIII ст. Наближення до історії // Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом. К., 2006. С. 54.

³² Regestra skarbsa książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616. S. 217. Інформація про опис Дубенського замку надана нам В. С. Александровичем в усній формі (дослідник планує опублікувати опис), за що складаємо колезі велику подяку.

“оправлена золотом, саджена каменями від князя його мосці Костянтина”, а одна позолочена шабля була куплена аж за 6 тис. талярів!, 46 прикрашених шабел для гайдуків княжого почту з Острога, а також строїв з дорогих тканин для них же понад 100), мечі*, тесаки (зокрема “князя його мосці старого” в оксамитових піхвах), сагайдаки, луки, півгаки, пістолети, рушниці (причому одна з них – Ольбрахта Ласького, а інша – “з Острога від князя його мосці”, прикрашена кісткою, і три рушниці у кривих ложах “князя старого”), мушкети, палаші, бердиші, панцирі, шишаки, порохівниці, трубки зі слонової кісті, хоругви, численні коштовно прикрашені сідла, стремена, остроги, наголовники для коней з коштовних прикрас, турецькі гаптовані рукавиці, посріблені труби з вишитими та мальованими прапорцями, бубни, підвісні дзвоники, невеликий посріблений столик, навіть складані драбинки й оздоблені замки і т. ін. Окремо виділялися ознаки влади (як трофейні, так і дарунки чи спеціально виготовлені на замовлення): дорогоцінні булави, бунчуки, посріблені нагайки, срібно-позолочені пояси, палаш волоського господаря. Привертає увагу наявність значної кількості годинників, серед яких виділяється один великий у зеленій оправі зі дзвониками. Доволі цікавою є згадка “машкари залізної” – тобто залізної маски (але не у “французькому варіанті”, а скоріш як рицарський обладунок). Впадає в око також загадковий запис: “Гроші погані і форми для лиття (биття) монет” (важко припустити, щоб Острозький займався підробкою грошей, можливо, форми і гроші були вилучені у фальшивомонетників та осіли у княжій скарбниці³³).

Для прикрашання кімнат і одягу зберігали численні шкури вовків, лисиць, видри, борсука, ведмеда, а також вишуканих горностаїв, соболів, чорних лисів, навіть тигрові, леопардові та лев’ячі; для оздоблення стін – роги оленів, лосів та інших тварин, крила орлів, красиве пір’я екзотичних птахів (страусів). Реєстр містить інформацію про численні “образи”, як сакральні, так і світські, в тому числі сюжетні. Серед них виділяються “образи московські”, тобто ікони візантійського письма, котрі явно належали Костянтину Острозькому.

Реєстр закінчувався розділом про клейноди: дорогоцінні ланцюги, прикраси жіночі й чоловічі (начолок для голови з самоцвітами – такий бачимо на портреті Софії Гарновської; перстні з діамантами та рубінами, запони з діамантами, вістря для кіти з діамантами, рубінами і п’ятьма перами “уріанськими”, намисто й діадеми, срібно-кришталевий ошийник для коня тощо). На жаль, цей опис клейнодів обривається на півслові, й серед речей, чітко прив’язаних до Костянтина Острозького, згадані лише його срібна печатка (“небіжчика князя їх мосці старого”) та вже відома нам посмертна “золота маска” (чи медаль)³⁴.

Увесь наведений опис речей Дубенського замку, який частково містить предмети, вивезені з Острога, засвідчує, що оформлення княжої резиденції в Острозі за часів кн. Костянтина Острозького мало б бути не таким уже й скромним, особливо ж, коли

* У 1895 р. під час археологічних розкопок в Острозькому замку були віднайдені меч і п’ять мідних монет; викуплений за 15 руб. меч був переданий до Київського музею (Институт истории материальной культуры РАН (СПб.). Архив. Ф. 1, 1895 г., ед. 293, л. 243 об.–244.

³³ Фальшива монета (півтора) була віднята археологами на місці розкопок залишків кузні кінця XVI – початку XVII ст. – *Чекурков В.* Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 року // *Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* Вип. 3. Острог, 2011. С. 114–121.

³⁴ *Regesta skarbcia książąt Ostrojskich w Dubnie spisane w roku 1616.* S. 210–221.

читаєч “розставитъ” і “розкладе” їх у князівських палатах³⁵. “Речовий світ” Острозького відповідав його маєстату, особливо ж численні коштовні речі, які “позначали” всі головні сфери життя магната, першорядне місце серед яких займала військова справа та, відповідно, військові обладунки. Затим слід назвати столові прибори для учт, котрі також були пов’язані з воєнним станом та слугами й придворними, що мали нести воєнну повинність. Трете місце за кількістю й коштовністю речей посідають прикраси княжих палат та одяг – зовнішні прояви могутності, значущості та достатку Дому Острозьких. І лише “цікавинки” з особистих речей нетрадиційного характеру вказують на певні спеціальні потреби, призвичаєння чи смаки Василя-Костянтина.

Нарешті, кілька слів про залишені “матеріальні” сліди побуту Острозького, тобто про ті пам’ятки, які реально залишилися й понині. На замовлення князя у 1575 р. німецьким майстром Лукою Фріделантом із Гданська (про що свідчить напис на стержні: Mith. Gottes. hilfe G. Os. Mish. Lucas Fridelant. Anno (варіант: v Danci) 1575) були виготовлені два латунні (іноді пишуть бронзові чи мідні) свічники. На підставці обох був зроблений відповідний напис: “Constantinus Constantino Dei gratia Dux Ostrogiae, palatinus kiowien(sis), marsalcus terre woliniien, capitaneus wolodimirien(sis) aecet”. Ці свічники (168×136 см, 275 кг) мали форму світового дерева життя (починається від землі й завершується вогниками свічок), гілки-розгалуження (крона дерева) мають п’ять паростків для свічок, круглу підставку підтримують три леви. Дослідники вважають, що ці доволі дорогі речі князь виготовив для двох своїх головних резиденцій – Дубна та Острога, в замках яких вони зберігалися³⁶. Це замовлення не було випадковістю чи хвилиною забаганкою й засвідчує певний свідомий вияв княжого смаку та потреби, співмірний ренесансним мистецьким віянням й загалом звичаям придворного життя королівського двору. Дослідники вважають, що замовлені були не два, а більше свічників, оскільки такий самий стояв перед великим вівтарем Успенського собору Печерського монастиря³⁷. Ставник, що нині зберігається в Острозькому краєзнавчому музеї, був подарований Богоявленській церкві з Житомирського давньосховища архієпископом Антонієм у 1908 р.³⁸. Зламом XVI–XVII ст. датується також пивний кухоль із мушли

Скляна кварта. XVI ст.

³⁵ Див.: *Letkiewicz E.* Klejnoty renesansowe w Polsce. Zarys faktografii zabytków związanych z domami rancjąsumi w Polsce w latach 1505–1600 // *Bizuteria w Polsce*. Toruń, 2001. S. 69–80.

³⁶ *Жолтовський П. М.* Художнє життя на Україні в XIV–XVIII ст. К., 1973. С. 122; *Бондарчук Я. В.* Синтезування середньовічних та ренесансних принципів художньої стилізації в декоративно-ужитковому мистецтві Острозького осередку другої половини XVI – першої половини XVII ст. // *Українська культура*. Рівне, 2002. Вип. 7. С. 48–49; Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. Житомир, 1993. С. 12.

³⁷ *Ричков П. А., Луц В. Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 140.

³⁸ Опись имущества Острожской соборной Богоявленской церкви. 1891–1940-е гг. (із приватної колекції О. Є. Шереметьєва).

Рукомийник. Перша чверть XVII ст., Німеччина. Національний музей історії України.

та турбоплава (майстер Єжи Гоффман), який нині зберігається у Музеї кн. Чарторийських у Кракові³⁹. Невідомо, чи Острозький замовляв ще щось з ужиткових речей за кордоном, оскільки описи його острозької резиденції зроблені після її занепаду, коли чимало найцінніших предметів були вже втрачені. Це не дає можливості повною мірою відтворити справжній вигляд княжих палат за життя Василя-Костянтина: те “убозтво”, яке ми описали вище, є наслідком спустошення княжого гнізда. Свічники також були винесені (точніше, вкрадені) слугами і збереглися цілком випадково (ймовірно, через свою масивність та вагу), а їхнє походження так само випадково вдалося встановити завдяки написам. Скільки ще речей Острозького перебуває в музеях неатрибутованими? Для порівняння варто згадати опис “вежі мурованої” 1542 р., де йдеться про лицарські обладунки, одяг, зброю, згадується 21 книга (вочевидь, ішлося про замкові судові книги, а не особисту бібліотеку князя) і, ймовірно, там же на той час зберігався княжий архів⁴⁰. Відомо також, що у вежі містилася ще й скарбниця: “Склеп, который ест при той вежи, в котором есть скарбница княжати его милости старого”⁴¹, вміст якої ми вже описували в підрозділі про гроші й багатства Дому.

З огляду на сказане привертає увагу лист Костянтина Острозького до Себастьяна Любомирського від 2 липня 1599 р. з проханням посприяти йому у придбанні мармуру, який так потрібен князю у даний момент до замку і який добувається в маєтках “пана і приятеля” у Спізькому старостві. Острозький посилав свого муляра Миколая, котрий знав, який саме мрамур треба виламати та витесати і як його “водою доправити”. Цей лист, збережений в оригіналі з підписом та чіткою печаткою князя, засвідчує, що він продовжував опікуватися оздобленням Острозького замку⁴². Що саме прикрашав Острозький місцевим мармуром, залишається невідомим, але ж прикрашав, отже, не лише наші теперішні знання, а й вигляд княжих палат 1620 р. не відповідають часам життя Василя-Костянтина Острозького⁴³. На рівні опису 1603 р. можна назвати навіть імена мулярів, котрі могли виконувати певні замкові роботи – розбудовувати й прикрашати споруди: Павло, Петро, Ян (останній, імовірно, був більш

³⁹ *Bujańska J.* Roztruchan złotnika wrocławskiego w Zbiorach Czartoryskich w Krakowie // *Roczniki Sztuki Śląskiej*. 1963. T. 2. S. 122–124.

⁴⁰ *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога. С. 15.

⁴¹ Там само. С. 118.

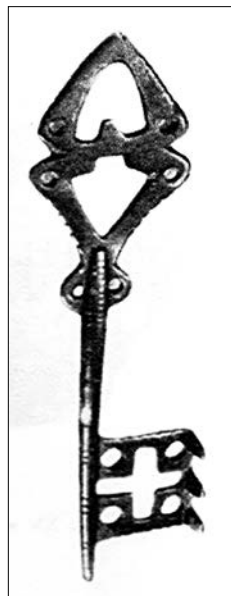
⁴² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 228, 229 зв.

⁴³ В. С. Александрович вказує на збережений мармуровий портал у стінах замку. (*Александрович В. С.* Мистецьке середовище Острога епохи Академії. С. 61).

досвіченим і талановитим, оскільки мешкав на Ринковій площі, а двоє інших – на окраїнах міста)⁴⁴.

Поруч із вежею мурованою опис фіксує “дом увес деревяный, который подле вежи мурованой стоит со всем схованем долным”⁴⁵. Вочевидь, це були ті дерев’яні покої, в яких мешкали князі в теплу пору року й де розміщувалися службові приміщення.

Костянтин Іванович повністю перебудував укріплення замку: звів кам’яний мур, спорудив дві захисні башти за ренесансними зразками. Кругла, або Нова башта з чудовим ренесансним цегляним аттиком-короною із зубцями, фронтончиками, стовпчиками, що збереглася до наших часів, була зведена вже Василем-Костянтином. Її іноді порівнюють із “гігантською князівською короною, яка прикрашає фантастичну голову кам’яного велетня, що грізно дивиться очима-стрільницями в невідому далечинь”. Ця прикраса стала своєрідною “візитною картою” архітектурних споруд, зведених Острозькими⁴⁶. Нагадаємо, що в геральдичній схемі княжих родів справді використовувалося символічне зображення “княжої корони” з зубцями. Тож ця “прикраса” могла символічно/жестово маркувати саме цю ідею “княжої влади”, при тому “милістю Божою”, а не королівським наданням,

Бронзовий ключ.
XV–XVI ст.

Надбрамну вежу прикрашав годинник (“зегар”), який відбивав механічним способом години та певну мелодію. Завдяки цьому саме князь “володів часом” як власним, так і своїх підданих (подібні сюжети детально обговорювалися в численних працях Жака Ле Гоффа). А наприкінці життя Василя-Костянтина острозький замок мав п’ять ярусів зі шпилем та великий годинник із боєм над в’їзною брамою (дзигар залізний з цимбалом згадується також в описі 1620 р.)⁴⁷. Замок оточував рів, наповнений водою, через який можна було перебратися перекидним мостом на ланцюгах. Замок-фортеця для книжників та богословів міг “імітувати” образ “непоборимого граду”, як також “богохранимого граду” та могутності самого Дому Острозьких князівського маєстату.

Зовсім іншим постає родовий замок Острозьких в описах 1620, 1621 та 1654 років: він поступово руйнується, тут ніхто з нащадків не проживає, покрівля обвалюється майже на всіх будовах, шибки у вікнах вибиті, речі залишені лише громіздкі й малочінні. Все нагадує руїну й пустку колись могутнього родового гнізда⁴⁸. Тож матеріали цих описів не використовуються для відтворення адекватної картини стану княжої резиденції за життя Василя-Костянтина.

Сакральним центром замкового простору був, звісно, храм. Замкова Богоявленська церква була перебудована Костянтином Івановичем близько 1521 р. з метою

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 118.

⁴⁶ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 57.

⁴⁷ Перлштейн А. Описание города Острога. М., 1847. С. 3; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 185.

⁴⁸ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 185–186, 292–296, 363–364.

Кругла (Нова) вежа Острозького замку. XVI ст. Сучасна світлина.

надання храму захисної функції: північна стіна церкви увійшла до складу оборонного муру замку, потовщена (прибудовано масивну прикладку до 2,8 м, що збільшило товщину стіни майже вдвічі). В ній були влаштовані бійниці (два яруси стрільниць), окрім того добудували також верхній прохід для воїнів, що мав зубці-мерлони на уступі⁴⁹. При цьому над чотирма вузькими вікнами північного фасаду з кам'яними готичними наличниками були зроблені відповідні написи (саме на кам'яному блоці) різними мовами (старовірменською?, давньогрецькою? – ці мови дослідниками називаються згодом; латиною, церковнослов'янською) з означенням дати 1521 р. Церква набула форму великого шестистовпного, триапсидного храму, увінчаного

п'ятьма банями. Храм не мав нартексу (дуже важлива деталь, що засвідчує “богообраність” княжого Дому, серед членів якого немає “оглашених”, котрі мали б стояти в нартексі під час епikleзи, а також немає потреби в зображенні там картини Страшного Суду, тож виглядає, що князям Острозьким його можна не боятися; це також позначало, що храм не був приходським і призначався лише для княжої родини), і вхід до нього вів через західні та південні двері. В середині підлога церкви була викладена керамічними плитами, які прикрашали храм також ззовні. У будівництві церкви простежуються певні ознаки готичного стилю (стрільчасті арки в інтер'єрі, кам'яні різьблені портали та обрамлення вікон)⁵⁰. Сучасний вигляд церкви мало чим нагадує часи Василя-Костянтина, від старої будівлі залишилася лише північна стіна (перебудова була здійснена на базі руїн церкви у 1883–1891 рр.). Із внутрішнього оздоблення храму зберігся напрестольний хрест початку XVII ст.⁵¹.

⁴⁹ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 58; Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. К., 2004. С. 78–79. У зв'язку з повною перебудовою храму в останній чверті XIX ст. особливе значення мають спостереження, здійснені до перебудов архітекторами В. Дейнекою (1875–1876) та І. В. Штромом (1864) – РГИА (СПб.). Ф. 1284, оп. 225, д. 123, л. 99–104, 300–307.

⁵⁰ Див.: *Luszkiewicz W. Ruina Bogojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce. Kraków, 1886. T. III. Zesz. III. S. 67–92; Городецкий М. Древний Богоявленский храм в Остроге // Исторический вестник. 1892. Кн. 1. С. 224–230; Иодковский И. И. Церкви, приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси // Древности. Труды комиссии по сохранению древних памятников, состоящей при имп. Археологическом обществе. М., 1915. Т. 6. С. 260–261; Маслов Л. Богоявленський собор в Острозі // Волинь. 1942, 22 лютого (Рівне).*

⁵¹ Бендюк М. Сакральний хрест: історія, типологія, криптографія і символіка // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. Острог, 2006. Вип. 1. С. 254–257.

Не можемо проминути посвяти замкового княжого храму Богоявленню. Вже сама ця посвята закладала кілька сенсів: у давньохристиянському та ранньому східному варіанті (нині його дотримується Вірменська Апостольська Церква) Богоявлення поєднувало Різдво, Поклоніння волхвів та Хрещення Господнє. Надалі у Православ'ї Богоявлення ототожнили лише з Хрещенням в Йордані, коли відбулося явлення Бога в повноті Трійці (Бог-

Богоявленський собор і “Вежа Мурована” Острозького замку з боку “Нового міста”. Сучасна світлина.

Син хрестився, Бог-Отець промовляв з небес, Дух Святий сховався у вигляді голуба). Саме цей сенс Теофанії/Богоявлення за часів будівничих замкового собору та ініціаторів його перебудов, власне Костянтина Івановича і його сина Василя, вкладався у таку посвяту. Тож через посвяту храму Острозькі Явлення Господа серед людей зробили сакральним символом своєї домової резиденції. Не можна не побачити в цьому глибокого символізму дії й позначення вічного Господнього Явлення в осерді “богохранимого граду” “Божою милістю” роду князів Острозьких.

Богоявленський собор мав для князів Острозьких “тривимірне” значення: сакральний центр і усипальниця роду з часів “перших князів” на Острозі; укріплення; місце зберігання родової пам’яті в документах. Щодо сакруму та укріплення було вже достатньо сказано. Сакрум храму артикульовано підкреслений у заповіті Іллі Острозького 1539 р., де вказано, що в соборі було два шановані родові образи: намісний Святого Богоявлення (на Йордані) та Богородиці. Стосовно поховань предків, то для Василя-Костянтина персонально більше значення мав Успенський собор Києво-Печерської лаври, де лежали його батько, дядько (Михайло), можливо, прадід (Василь Красний) та один із старших (другий у родовому списку) князів Острозьких – схимник Федір/Федосій у ближніх печерах.

Вважається, що тут також зберігалися всі найважливіші документи князів Острозьких (“права і привілеї княжат Острозьких”), складені в скринях у схованці в склепах (чи навпаки, на хорах) церкви за ґратами. Ними у 1603 р. опікувався Ольбрахт Заблоцький, котрий розбирав і переписував документи у процесі поділу маєтків між Олександром і Янушем у 1603–1604 рр.⁵² Петро Кулаковський опублікував цікавий документ щодо гвалтовного перегляду службниками покійного Януша-Павла Олександровича Острозького в 1619 р. старого архіву Острозьких. Тоді кілька службників, дізнавшись про смерть патрона в Любліні, вирішили забрати із княжого архіву привілеї на свої маєтки. Задля цього вони увірвалися до Богоявленської церкви і

⁵² *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 59, 149.*

наказали попу Івану відімкнути приміщення зі скринями на другому поверсі, в яких зберігався архів. Щодо цього конкретно було сказано таке: “На горе (тобто на хорах. – В. У.) в замкненню бібліотека, обряди и спряты церковные (тобто ризниця. – В. У.), также скрыни з розными привилеями, листами граничными и иншими справами поважными, князьтву и ключу Острозскому и иным маестностям до справ належачыми, есче по смерти того ж княжати его милости пана воеводы киевского там зложоных и до делу княжати его милости пану краковскому належачых нерозобразных мел...”⁵³. Отже, частина архіву Острозьких і книги були принесені в Богоявленський храм уже по смерті В.-К. Острозького, і то лише те, що стосувалося частки Януша. Виходить, за життя Василя-Костянтина все це зберігалося в іншому місці – у княжих палатах та підвальній скарбниці Острозького?

У Богоявленській церкві співав доволі великий хор, котрий, імовірно, складався з учнів та наставників Острозької школи. Він мав двох басів, шість-вісім тенорів, двох альтів та дискантів. Отже, у церковному хорі співало близько 15 осіб, що на той час вважалося чималим хоровим колективом (краківська королівська капела на Вавелі налічувала 15–20 хористів)⁵⁴. Із цим хором пов'язане виникнення й популяризація знаменитого “острозького напіву” (його появу музикознавці відносять до останньої чверті XVI ст.)⁵⁵, три твори якого стали загальноновизнаними: “Блажен муж” (псалом із Всенощного бдіння), кондак Богородиці “Возбранной воеводи” та задостойник “О тобі радується” з Літургії Василя Великого. Високими художніми якостями вирізняється шедевральний наспів візантійсько-болгарського походження, який також традиційно іменується “острозьким” – “Достойно есть”⁵⁶. За оцінками фахівців, “в острозькому напіві... переважає широке мелодичне дихання, а фрази мають тенденцію зливатись у суцільну наспівну течію”⁵⁷. А слов'яно-греко-латинський спів “Достойно есть” “конденсує в собі величезну енергетичну напругу, яка і стає рушійною силою для прориву у щораз інший тонально-висотний рівень та кінцевого вибуху в блискучій, переможній каденції, що нею увінчується напів”. Саме цей твір демонструє симбіоз місцевої традиції, візантійського канону та “латинських” впливів світської професійної інструментальної музики, що в цілому так характерно для багатоголосого Острога навіть у церковній сфері.

У 1596–1603 рр. богоявленським протопопом був Ігнат Наливайко (імовірно, родич Дем'яна і Семерія/Северина)⁵⁸. На сьогодні, як вже зазначалося, зберігся на престольний хрест із Богоявленського храму початку XVII ст.⁵⁹.

⁵³ Кулаковський П. М. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 59; Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 167.

⁵⁴ Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога // Острозька давнина. Львів, 1995. Т. 1. С. 75.

⁵⁵ Там само. С. 77.

⁵⁶ Там само. С. 77–88.

⁵⁷ Там само. С. 87; Кібіта Н. Острозький напів у церковно-музичній культурі України // Осягнення історії: Зб. наукових праць на пошану проф. М. П. Ковальського. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 293–300.

⁵⁸ НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 230, арк. 19, 42.

⁵⁹ Бендюк М. Сакральний хрест: історія, типологія, криптографія і символіка // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. Острог, 2006. Вип. 1. С. 254–257.

Сказавши про головний княжий храм, тут же назвемо й інші церкви Острога, оскільки про єдиний сакрум міста має промовляти увесь “набір” їх посвят. У нижньому замку здавна стояла ктиторська Успенська чи Пречистенська церква, неподалік якої розміщується єпископський двір. Її прихожанами були слуги князя, деякі з них заповідали й поховати себе у цьому храмі (як, наприклад, Марія Томилівна Боровицька у своєму заповіті від 6 серпня 1591 р.⁶⁰)⁶¹. Навпроти Пречистенської містилася Микільська церква, чи не найстаріша в місті. Традиційно вважається, що вона була заснована ще в XIV ст. за Данила Острозького (хоча збережений текст його фундаційної грамоти вважається підробкою)⁶². Василь-Костянтин Острозький 17 квітня 1592 р. підтвердив привілей микільських підданих не сплачувати податок на князя⁶³. Нині від цього храму зберігся напрестольний хрест XVI ст.⁶⁴. Вважається також, що саме тут зберігався образ преподобного Федора/Феодосія Острозького в монашому облаченні (ця ікона уже в XIX ст. була передана до церкви Параскеви-П’ятниці)⁶⁵.

Пречистенським священиком наприкінці XVI – на початку XVII ст. був Андрій Мелешко, котрий поставив свій підпис під постановами православного Собору у Бересті 1596 р. Його зять Стефан Герасимович Смотрицький у 1607 р. переписав для цієї церкви тексти Бесід Іоанна Златоуста на послання апостола Павла. Микільськими настоятелями за часів К. Острозького були священики Григорій († 1574), Максим (1575), Сава (1592), Данило (1597) і Дем’ян Наливайко⁶⁶.

Церква Св. Троїці, ймовірно була заснована самим Василем-Костянтином у 70-х–80-х роках XVI ст. При ній було відкрито шпиталь для православних підданих князя на 30 осіб. У віданні дозорці шпиталю спочатку перебувала й школа (від 1591 р. й надалі у документах згадується троїцький священик Никандр)⁶⁷ Окрім того, в місті була церква Параскеви-П’ятниці (згадується у документі 1542 р., тут назване й ім’я священика – Гриня П’ятницького)⁶⁸ та ще п’ять-шість храмів: Іоанна (Бого-

⁶⁰ *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Вип. 13. Острог, 2008. С. 172.

⁶¹ *Вихованець Т.* Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка? // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2008. Вип. 3.

⁶² У XIX ст. поміщики Сосновські з Новомалина передали до Миколаївської церкви унікальну реліквію – чашу, з якої нібито причащався сам Володимир Святий – срібну з 14 рядами гранатів від низу і до самого обідка. Цю реліквію нібито передали затим у Церковно-археологічний музей при КДА. Втім, у дослідників був зрозумілий скепсис щодо автентичності цієї реліквії (див.: *Юрьев П.* Острожская старина. Ч. 1. Кн. 15905/УІ К1740; *Вихованець Т.* Миколаївська церква в Острозі: аспекти історії // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2007. Вип. 2. С. 26–34).

⁶³ *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 169.

⁶⁴ *Бендюк М.* Сакральний хрест: історія, типологія, криптографія і символіка. С. 252–254.

⁶⁵ *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 170.

⁶⁶ *Мицько І.* З. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): Біобібліографічний довідник. К., 1990. С. 22, 59, 72; *Тесленко І. А.* Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління. Дисертація на здобуття ... канд. іст. наук. К., 2006. С. 175.

⁶⁷ *Рафальский Л.* Свято-Троїцкий храм, бывший в г. Остроге на Вольни // ВЕВ. 1883. № 23. С. 669–681; № 24. С. 696–707; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 174–175.

⁶⁸ *Вихованець Т.* Параскево-П’ятницька церква в Острозі // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів. Історія, археологія, культура, архітектура. Старокостянтинів, 2006. С. 333; *Його ж.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 171.

слова?), Бориса і Гліба (згадується у джерелах від першої половини XVI ст., у 1603 р. її священником був Сава), Михаїла, Онуфрія (згадується від другої половини XVI ст. у Новому місті), Воскресенська (відома від другої половини XVI ст., у 1591 р. її священником був Григорій), можливо, Василя Великого та Преображенська, а також монастир Чесного Хреста (згадується від першої половини XVI ст., ймовірно, розташовувався у місцині Монастирок між Острогом і Розважем. На початку XVII ст. (до 1605 р.) його ігуменом був Василь Красовський Масло Чорнобривець)⁶⁹.

Як бачимо, посвяти острозьких храмів відбивали як головні культу (Успіння, Троїці, Воскресіння, Преображення), так і особливо шановані (Св. Миколая, Архангела Михаїла, Св. Василя, Св. Іоанна Богослова), а також спеціальні (Св. Онуфрія, Св. Параскеви, Свв. Бориса і Гліба). З усіх храмів лише Василіївський та Іоаннівський могли бути тезоіменитими князям острозьким, інші ж відбивали систему поширених в Україні й зокрема на Волині найпопулярніших культів. Інтерпретація цієї “системи” можлива лише за умови контекстного порівняння з іншими резиденціями та загальною картиною поширення культів святих і дванадцятих свят у цю добу, що має розглядатися у спеціальному дослідженні. Втім, зазначимо, що острозький “набір” посвят прямо не взурував ні на Афон, ні на Святу Землю чи інші сакральні центри Християнського Сходу (з огляду на усталене спілкування та зв'язки Острозького з цими центрами та їх чільними церковними діячами), а був більше закорінений у руській і конкретно волинській традиції.

П. Юр'єв стверджує, нібито наприкінці XVI ст. в Острозі був заснований також невеличкий монастир францисканців (двоє монахів і двоє послушників), настоятелем якого став Еразм Пуцила. Дослідник посилається на рукописну історію францисканців у Польщі авторства Пашковського, котра зберігалася в Бібліотеці Красінських (папка ХLI, рукоп. L. 526/7)⁷⁰. Перевірити цю інформацію нам не вдалося, ймовірно, це чергова “містифікація” схильного до творення “правдоподібних” міфів краєзнавця.

Задаючись питанням щодо забезпечення священства згаданих православних храмів, Ігор Тесленко вказує на епізодичність документації наведених даних. Наприклад, стосовно парафії в Дермані, яку В.-К. Острозький передав Василеві Вороновичу, князь зазначав: священник отримує “дворище поповское” в селі, а також поля й сіножаті, які до нього належать. Настоятель звільнявся від повинностей та податків, діставав право на безкоштовний помел збіжжя, варіння пива й горілки на весілля, хрестини та на свято Св. Троїці, щороку з монастиря мав отримувати жупан і рясу “з доброго пакляку” та щоденну порцію “раціону” нарівні з монахами. Цей приклад потрібен для порівняння із забезпеченням священства острозьких церков, прибутки яких були значно більшими: зокрема настоятель Богоявленського собору посідав чотири села⁷¹. Віктор Атаманенко вказує, що на 1542 р. із 64 населених пунктів Острозької волості 13 були церковними володіннями, а отже, надані явно не Іллею,

⁶⁹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1890. Т. 2. С. 642–644, 661–669; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 167–175.

⁷⁰ Юр'єв П. Острожская старина. Ч. 1. Варшава, 1941 // ОДКЗ. Фонди. Кн. 15905/УІ К1740.

⁷¹ Тесленко І. Парафіяльний поділ та церковне землеволодіння в Острозькій волості за часів Василя-Костянтина Острозького (1574–1608) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 207.

а Костянтином Івановичем та його предками з Дому Острозьких. На 1571 р. (за Беати Костелецької та Ольбрахта Ласького) в Острозькій волості налічувалося вже 10 церковних маєтків, що, на думку В. Атаманенка, могло означати певний перерозподіл церковних маєтків на користь Богоявленського собору та єпископської кафедри. А за дільчим актом 1603 р. до числа церковних маєтків належало 17 із 89 сіл Острозької волості, тобто 20%. При цьому переважна кількість церков містилася в замкових маєтках (12 на 23 села). А от інвентарі 1620 і 1621 рр. вказують, що кількість церков зменшилась на 9 (при загальній кількості сіл 77). Це засвідчує, що за десятиліття по смерті Василя-Костянтина його католицькі нащадки ліквідували частину його фундацій⁷².

Усі згадані храми завдяки їх маєтковому забезпеченню створювали “сакральну красу” й загалом опінію “золотоглавості” Острога, що підкреслювало “боголюбіє” князів Острозьких та їхню традиційну православність і належне офірування на храми.

Проте, окрім сакруму, котрий вказував на перебування Господньої благодаті над Острогом, місто було населене людьми, котрі потребували “земної” інфраструктури. Чи не найбільше цього потребували самі князі, двір яких був доволі великим. Тож звернімося до, так би мовити, “побутового” складника міського середовища. Зазначимо лише, що конструкція і розбудова Острозького замку прямо не вказує на якість взорування його власників на певні “історичні центри”. І все ж саме “сакральна структура” підштовхує до того, щоб детально розпрацювати її “текст”, котрий не є хаотично простим, а тим більш випадковим. У його світлі інакше може постати й загальна стратиграфія та топіка Острозького замку.

У пригородку розмішувалися княжі склепи (чотири із них земляні) з муром по верху, будинок кухмістера, кузня, спіжарня та лазня “в тыле дому великого”. Тут же у пригородку містилися “пляци” та двори зем’ян і шляхти, серед яких виділявся двір доктора Краківського університету Яна Лятоса. Укладачі опису 1603 р., у котрому кілька разів ідеться про друкарню і школу (в описі володінь та майна середнього сина Острозького – Олександра), згадують і в описі володінь старшого сина саме в рубриці “пригородок” після двору Лятоса “друкарню и школу”, котрі мають залишатися у спільному володінні, подаванні та послушенстві обох синів⁷³. Розташування шпиталю з папірнею далі уточнювалося: “На Болоню гребля ку Заставлю, дома на неи вси, ку Новому месту идучи, почавши од шпиталя, который ест при мосте, аж до папирни”. Тут же, поблизу греблі з папірнею мешкав і папірник Войцех. А неподалік папірні і греблі стояли порохівня і млини під Новим містом. Далі у тексті знову вказувалося, що “монастир albo шпитал” розміщені над річкою Вілією⁷⁴.

Старе місто також набувало дедалі ошатніших форм. Воно поєднувалося із замком греблею (під замком був став) та мостом. У “пригородку” перед замковою горою опис фіксує 27 шляхетських дворів. Місто розбудовувалося, орієнтуючись на чотири основні дороги: на Рівне, Звягель, Дубно, в “Нове місто” і Заслав. Відповідно, на ці

⁷² Атаманенко В. Б. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 7–8; Його ж. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 273.

⁷³ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 95.

⁷⁴ Там само. С. 98.

напрями орієнтувалися міські вулиці (близько 14). Центральна Ринкова площа мала форму трапеції (сторони трапеції становили близько 80–90 метрів). Кількість будинків на ній не була сталою. При цьому, якщо в 1576–1577 рр. тут налічувалося 43 будівлі, то в 1583 р. – 16, а в 1603 р. – 22, у тому числі дві кам'яниці, а більшість будівель були дерев'яними. Дослідники не можуть пояснити таке зменшення будівель на Ринковій площі, лише припускають, що В.-К. Острозький, заволодівши всією отчиною, після 70-х років розпочав “реорганізацію просторового вирішення міста, що проявилось також у зовнішньому вигляді ринкової площі”⁷⁵. Проте забудовою Ринкової площі опікувалися міщани, князь там нічого не будував і не реорганізував. Зазначимо, що практично всі будівлі на Ринковій площі, за винятком кількох, були дерев'яними, а отже, всі пожежі, татарські напади 1579 р. та інші лиха не могли не впливати на кількість будівель. Більше того, до смерті Василя-Костянтина навіть ратуша, зведена міщанами далеко не відразу після здобуття магдебурзького права

Печатка м. Острога із силуетом Богоявленьського п'ятиверхого собору. XVI ст.

(в акті розподілу 1603 р. ратуша ще не згадувалася), була, вочевидь, дерев'яною (зведена, ймовірно, посередині Ринкової площі). Кам'яну ратушу, як засвідчує інвентар 1620 р., спорудив уже Януш Острозький, тож на її фасаді навіть у XVIII ст. зберігалася пам'ятна мармурова таблиця з іменем фундатора⁷⁶. Міський уряд здійснював судочинство й виконував інші функції, передбачені привілеєм на магдебургію. На жаль, острозькі міські актові книги доби Василя-Костянтина та його дітей не збереглися, хоча вони згадуються у виписах. Відомі печатки міського уряду: загальномагістратська, раецька та вийтівська. На магістратській печатці зображено ратушну вежу з галереєю та флюгером/прапорцем. Вочевидь, це вже був кам'яний будинок ратуші,

доволі ошатний і щонайменше двоповерховий⁷⁷. Вважається, що на центральній Ринковій площі проживав міський патриціат (члени міського уряду, купці, заможні ремісники), проте поступово ринкові будівлі в Острозі на площі були викуплені євреями. Тож опис 1603 р. засвідчує, що переважна більшість шляхетських та зем'янських будинків розміщувалася не на Ринку, а в пригородку під замком, на Загородді, натомість ремісники переважно мешкали на Зарванській вулиці⁷⁸. Реєстр 1577 р. вка-

⁷⁵ Вихованець Т. Острозький ринок XVI–XVIII ст.: топографія та соціальна структура // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2006. Вип. 7. С. 518–527. Детальніше див.: Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2010. Вип. 14. С. 32–46.

⁷⁶ Вихованець Т. Острозький ринок... С. 523.

⁷⁷ Сергійчук Г. Найдавніші міські печатки Острога // Острозька давнина. Львів, 1995. Т. 1. С. 107.

⁷⁸ Вихованець Т. Острозький ринок... С. 530–532.

зує, що на Ринку містилося 43 будинки, вуличних – 79, та ще “зарічкових” – 46, не рахуючи будинків на Бельмажі (11), а також 101 будинок убогих ремісників та 47 – інших категорій міщан; на 1583 та 1589 рр. вуличних будинків налічувалося вже 220. В. Атаманенко стверджує, що на підставі поборових реєстрів можна зробити хибний висновок, ніби після остаточного переходу Острога до рук Василя-Костянтина населення міста зросло більш як у півтора раза, однак, на думку дослідників, тут ідеться лише про зміну фіксації поборових реєстрів. Острозький, навпаки, почав “релокацію” міста, переформатування його протору (зменшилась кількість будинків на Ринковій площі, оскільки з них платився державний податок, і розрослися вулиці)⁷⁹. Певним доказом цьому можуть слугувати новітні археологічні розкопки, які дослідили ділянку в 1,1 га між колишньою Ринковою площею та Луцькою брамою, виявивши Луцьку вулицю, на якій колись стояли кам’яні будівлі з “потужними фундаментами”, які мали внутрішній декор з місцевих полив’яних орнаментальних кахлів трьох видів. Тут були віднайдені також фаянсовий імпортований кухоль з клеймами на днищі, бронзовий годинник, книжні зачіпки, металеві побутові вироби, упряж, монети-денарії, свинцевий медальйон із зображенням архангела Гавриїла. І все це – в підвалі наземного будинку, що вказує на заможність його господаря. Більше того, був виявлений також фундамент арки-брами, яка відкривала вхід з Луцької вулиці на Ринок⁸⁰.

Згідно з описом 1603 р. на відгалуженні від ринкової площі мешкав війт, тут стояла кам’яниця аптекаря Мартина та інших міських багатіїв (сучасні розкопки, на думку археологів, начебто спростовують наявність “багатіїв” дуже бідними матеріалами та знахідками⁸¹; коректність подібного висновку під сумнівом, оскільки “багатії” не мали заривати, чи “губити”, свої надбання в землі, господарських будівлях та інших спорудах, окрім того, це спростовує і вищенаведений новий археологічний матеріал). Ця частина міської забудови була захищена кам’яним оборонним

Луцька (Дубенська) вежа і брама Острозького замку XVI ст. Сучасна світлина.

⁷⁹ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. С. 35–37.

⁸⁰ Прищепя Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності № 3 в Острозі // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Вип. 3. Острог, 2011. С. 104–108, ілюстрації – с. 109–113.

⁸¹ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 95.

муром (вважається, що його звів ще Костянтин Іванович, завдяки чому захищена територія міста зросла майже втричі⁸²) та надбрамними вежами типу барбакану (з них збереглися Луцька і Татарська, або Звягельська), над якими вже за часів Василя-Костянтина були надбудовані треті яруси бійниць і ренесансні аттики з цегли⁸³. В межах Старого міста, як засвідчує опис 1603 р., була розташована “стаїня на пригородку с подварем, *при неи* друкарня и школа”⁸⁴. Отже, для укладачів акта поділу майна між синами К. Острозького на першому місці була стаїня, при якій функціонувала друкарня, а вже при ній – школа. Опис 1620 р. фіксує тут порохівню, “академію школу”, шпиталь та друкарню. Орест Мацюк, який вивчав острозький папір, визначив 17 його типів та різновидів (за філігранями) 1596–1647 рр., вказавши на низьку якість грубого темно-сірого острозького паперу. Відоме й ім'я папірника – Войцех. Друкарів було три, судячи з опису їхніх будинків: “Іван Друкар” мешкав на Зарванській вулиці, “Тишко Друкар” – на Заваллі, “Федір Друкар” – на Заріччі⁸⁵. У місті існували навіть власні цехи музикантів (у 1636 р. до нього входило 22 члени), скрипалів (так іменувалися всі струнні інструменти), іконописців. Вважають, що в Острозі був також власний маляр-портретист (окрім вищезгаданих іконописців) і саме йому належить портрет секретаря князя Яна Богдана Сусла⁸⁶. Окрім того в місті функціонували порохівня, лазня для міщан та млин із 11 колами⁸⁷. У 1950-х та 1980-х роках у Старому місті провадилися розкопки, які, на жаль, практично нічого не дали, оскільки велися епізодично і несистемно⁸⁸. Сучасні археологічні розкопки ще не завершені, й системні матеріали їх не опубліковані, тож цілковитого адекватного уявлення (як було показано вище) вони не дають.

Міське самоврядування, встановлене королівським привілеєм від 7 червня 1585 р.* (його зміст аналізувався вище), мало сприяти розбудові та ошатності міста. За допомогою патронів, як уже згадувалося, у центрі міста на ринку розташовувалися міська ратуша, лазня, шпиталь. Вище зазначалося, що серед документів першої половини XVII ст. збереглися три міські печатки (загальномагістратська, вїтївська та расцька). В їх основі – герб Острога – Богоявленський собор. Загальномагістратська печатка містить цілу “панораму”: міський кам'яний мур, у центрі якого стилізована брама, оббита металевими смугами; за муром – верхи міської та ратушної веж (ця вежа має галерею з флюгером чи прапорцем на шпилі), а також п'ятибанна у плані церква із трьома банями на першому плані, які мають видовжені вікна⁸⁹.

⁸² Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 34.

⁸³ Брайцар-Артеменко О., Присяжний К. Луцька брама в Острозі. Дослідження та спроба реконструкції // Фортеця: 36. заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 490–497.

⁸⁴ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 89.

⁸⁵ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 126; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 92, 98.

⁸⁶ Gębarowicz W. Portret XVI–XVII wieku we Lwowie. Wrocław, 1969. S. 46.

⁸⁷ Див.: Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения. 1981. М., 1985. С. 49–56.

⁸⁸ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 122–123.

* При цьому вже влітку 1583 р. Острозький заборонив поборці Волинського воєводства збирати чопове в Острозі (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 28, № 146).

⁸⁹ Сергійчук Г. Найдавніші міські печатки Острога. С. 107.

Дослідники вважають, що самоврядування в Острозі існувало фактично й до королівського привілею, зокрема перший острозький вїт документально фіксується 1569 р. (тоді місто належало Ольбрахту Лаському). Ігор Тесленко стверджує, що самоврядування в Острозі започаткувала Беата Костелецька. Від часів Костянтина Острозького першим (у 1575 р.) згадується острозький вїт Павло Малишевич-Новоселицький, який залишався на цьому уряді до 1593 р. Він був доволі заможною людиною, оскільки позичав гроші кн. Якиму-Богушу Корецькому (1000 кіп литовських грошів) під заставу його маєтків Богданівщини і Брикова в Луцькому повіті (щоправда, через місяць вїт Perezаставив ці маєтки Федорові Бильчинському⁹⁰) та кременецькому війському Федору Сенюті⁹¹. А від 1594 р. острозьким вїтом був уже Яцко Павлович. Князь ставився до нього приязно й поблажливо, оскільки того ж року не побажав судити його сина за побиття возного Павла Хибовського⁹².

Основну частину міського населення становили ремісники. На 1576 р. вони репрезентували 24 спеціальності. В основному це були шевці (21, у тому числі шість підмайстрів), слюсарі (15, із них четверо підмайстрів), кравці (12), римарі (дев'ятеро, четверо з них – підмайстри), столяри (шестеро, троє з них – підмайстри) й т. ін. Усього, як засвідчує поборовий реєстр 1577 р., в Острозі налічувалося 129 ремісників (із них 28 – підмайстри). Втім, усі ці дані є доволі умовними, оскільки реєстри були, як стверджують дослідники, неповними⁹³. Варто все ж порівняти ці дані з більш повними показниками через тридцять років. Роздільний акт 1603 р. містить інформацію про 190 ремісників із 50 спеціальностей. За цим реєстром найбільше ремісників входило до таких цехів: шевців – 25, кравців – 21, римарів – 14, гарбарів – 11, ковалів та дуботоків – по семеро, різників, котлярів, кушнірів, столярів – по шестеро, сідлярів, малярів, слюсарів – по п'ятеро⁹⁴. Ці дані не лише свідчать про рівень розвитку, популярності й потреби ринку в певному ремеслі та його продукції. Йдеться насамперед про внутрішні потреби міста і замку, зокрема княжого двору і самого Костянтина Острозького. Шевці, кравці та римарі переважали і в 1576, і в 1603 рр. Чи вони одягали та постачали зброєю також село? Якою мірою це шевство та кравецтво обслуговувало жіночу частину населення, яка не обраховувалася й не бралася до уваги реєстраторами, але становила більшість?

В усякому разі йшлося про переважання спеціальностей майстрів, які виготовляли вкрай необхідні в побуті речі. Натомість, здавалося б, дуже мало було ремісників, які могли займатися роботами по металу, зброярством та іншими видами виробництва, пов'язаними із виготовленням військової продукції (згадувалися лише сідлярі та сагайдачники)⁹⁵. Отже, зброя була одним із привозних товарів? Вочевидь ні. Навіть

⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 24, арк. 24–24 зв., 212 зв.–213 зв.

⁹¹ *Заяць А.* Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // *Острозька давнина*. Кн. 1. С. 32; *Його ж.* Вїтівська влада у приватних містах Волині XVI – першої половині XVII ст. // *Соціум: Альманах соціальної історії*. К., 2008. Вип. 8. С. 57–58.

⁹² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 1122.

⁹³ *Заяць А.* Економічний розвиток Острога... С. 34.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Нові археологічні розкопки виявили кузню (залишки горна, багато залізних шлаків) й садибу коваля, втім, на правому березі Вілії, на мисі-виступі. – *Чекурков В.* Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 року // *Історія музейництва, пам'яток охоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*. Вип. 3. Острог, 2011. С. 114–121.

Шимон Пекалід у своїй поемі пише про виробництво кольчуг, стріл, панцирів, списів, шоломів, щитів, луків, сагайдаків⁹⁶. Чи є це усього лише поетичною формою і не відповідає реальній дійсності? Андрій Заяць доводить, що острозькі зброярі існували, їхня продукція мала неабиякий попит. На доказ цього дослідник наводить факт купівлі Логвином Яневським у 1596 р. в Острозі п'яти сидел, п'яти сагайдаків із звичайними стрілами та одного сагайдака зі срібними стрілами. Острозьку зброю вивозили також до Любліна: у 1565 р. острозький купець Іван Плєскач возив туди сагайдаки, коштовні сидла, шаблі та "ряди острозское роботи"⁹⁷. Зазначимо все ж, що купівля зброї в Острозі та її вивіз ще не є доказом, що вся вона місцевого виробництва. А втім, слід визнати, що виготовлення простих видів зброї, які згадує Пекалід, мало існувати в Острозі хоча б з огляду на постійну татарську загрозу. А от предмети розкоші та прикраси закупувалися переважно на зовнішньому ринку (щоправда, у 1576 р. згадуються острозькі золотарі Степан та Яцько⁹⁸, хоча острозький цех золотарів зафіксований лише у 1624 р.). Так, луцький купець Дахно Горайнович привозив до Острога дорогі сукна (чорний та кольоровий шовк, мухояр, багазію, оксамит, тонке полотно), позолочені та оскамитові пояси, шапки, жовтий сап'ян, фарби, ладан, прянощі (лавровий лист, імбир, шафран, перець, тмин), інкрустовані ножі, дорожку кінську зброю, а окрім того – цвяхи, голки, шпильки, струни, дзвінки, олово, цинк, навіть шнурки⁹⁹.

Зазначимо, що, згідно з юраментом (присягою) острозького бурми́стра Ониска Романовича 1635 р., в магдебурзькій частині Острога налічувався вже 551 ремісник 36 спеціальностей. Можливо, серед усіх попередніх документів юрамент бурми́стра найбільш повно відображав ситуацію (щодо реальної кількості ремісників). Водночас цей самий юрамент засвідчує, що ремісники та їхні сім'ї становили лише 1/3 міського населення, оскільки подимний реєстр 1629 р. реєструє 1655 будинків¹⁰⁰. Цехових об'єднань було менше, аніж ремісничих спеціальностей. На 1624 р. в Острозі зафіксовано 16 цехів, до яких, окрім згаданих спеціальностей, входили також цехи пекарів, шаповалів, скрипкарів (тобто всіх майстрів музичних інструментів), гончарів, оліярів, малярів та золотарів. Цей факт ще раз засвідчує, що всі документи, в яких ідеться про кількість та спеціальності ремісників, далеко не повні. Окрім того, юрамент виявляє відому й за матеріалами інших міст тенденцію щодо наявності значної кількості позацехових ремісників, особливо тих спеціальностей, з яких в Острозі не існувало окремих цехів. Ще однією причиною припливу до міста ремісників, котрі не входили до цехів, було те, що острозькі міщани звільнялися від сплати мита на всій території держави, хоча цей привілей діяв далеко не завжди.

Як уже згадувалося вище, острозьких ремісників прославив у своїй поемі Шимон Пекалід:

Ремісників у цім місті багато
Різних: сюди їх покликали ниви врожайні і війни.
Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні

⁹⁶ Антологія української поезії. К., 1984. Кн. 1. С. 80.

⁹⁷ Заяць А. Економічний розвиток Острога... С. 34, 35.

⁹⁸ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 50–51.

⁹⁹ Заяць А. Економічний розвиток Острога... С. 35.

¹⁰⁰ Там само. С. 34.

Панцирі, списи, шоломи з султаном, щити різнорідні,
 Луки криві і роги, розмаїті прикраси з металу.
 В кожній господі у місті сагайдака знайти можна.
 Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів з заліза
 Зброю кують смертоносну, усюди палає Мульцібер.
 Правом литовським живе височенна острозька фортеця...¹⁰¹

Особливу активність у комерції та митній справі виявляли острозькі євреї, які орендували також млини, корчми, шинки. Вважається, що острозькі євреї відомі ще з Вітовтового привілею 1388 р., який був завірений кн. Федором Даниловичем Острозьким. Ще в XIX ст. на єврейському кладовищі показували надгробок, датований 1444 р. Відомо також, що Ілля Костянтинівич у 1532–1536 рр. обстоював права острозьких євреїв, котрі торгували волоськими волами. Їхня кількість за часів В.-К. Острозького була значною (близько 150 сімей у 80-ті–90-ті роки XVI ст.). А в 1566 р., коли Острог ще належав Лаському, міська єврейська громада мала сплачувати 500 кіп королівських зборів. Таку суму сплачувала лише луцька єврейська громада, що засвідчує кількість єврейського населення в Острозі (найбільше на території ВКЛ євреїв на той час мешкало в Бересті, оскільки місцева громада тут сплачувала 1300 кіп)¹⁰².

Лише євреї були лихварями. Серед їхніх клієнтів був зокрема маршалок двору Костянтина Острозького Гаврило Гойський (Яцко Давидович та Фраїм Докторович позичили йому у 1593 р. 6000 золотих)¹⁰³. Євреї тримали також оренду мита. Цікавим є такий факт: 20 серпня 1569 р. король Жигимонт II Август на прохання О. Ласького звільнив острозьких міщан від торгового мита, однак збирачі мита євреї Мандель і Давид відмовилися підкоритися цьому привілею, заявивши возному, що беручи острозьке мито в оренду, вони “за то его королевской милости добре заплатили”¹⁰⁴. Суперечки з цього приводу нерідко призводили до бійок. Так, у вересні 1577 р. острозький міщанин Сергій Скрага не допустив збір мита на ярмарку в Острозі й ув’язнив митного писаря Зраеля. Із цього приводу митний справця Юзеф Красний навіть подав скаргу¹⁰⁵. З іншого боку, самі євреї мали сплачувати поголовний податок (по золотому “з голови”). До того ж волинський поборця Олександр Жоравницький мав звичку іноді вимагати податок двічі¹⁰⁶.

Євреї. Малюнок XVII ст.

¹⁰¹ Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Ч. 2. С. 44.

¹⁰² *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России. СПб., 1882. Т. 2. № 249. С. 184–185.

¹⁰³ *Заяць А.* Економічний розвиток Острога... С. 35.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 446 зв.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 17, арк. 656.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 13, арк. 276.

Євреї переважно були також купцями (у реєстрах 1576–1583 рр. фігурують 19–32 торгівців)¹⁰⁷. Авраам Фіркович ще в 1853 р. виявив на єврейському кладовищі Острога 18 старовинних написів від початку XVII ст., які засвідчували поважний економічний статус похованих осіб¹⁰⁸. Загалом у володіннях князя мешкало близько 4000 євреїв. У самому Острозі існувала навіть Жидівська вулиця (згодом виникло дві вулиці – Стара та Нова Жидівська), а вже за часів Анни-Алоїзи Ходкевич (через тридцять років) сучасники писали, що “жиди тут новий Єрусалим заклали”¹⁰⁹. Цей топонім “нового Єрусалиму” у ветхозавітному значенні цікавий з огляду на його протилежність православній традиції новозавітної сакралізації цього поняття та перенесення його на визначні сакральні центри. Проте за часів Василя-Костянтина вживання такого означення документально не фіксується.

Острозька велика синагога Машруе. XVII ст.

На Новожидівській вулиці були побудовані й діяли “жидівська школа”, синагога та “шпитал жидовский” (згаданий в 1603 р., при ньому лікарі – Ребіхума та Симха). Ще одна школа й синагога діяли на Старожидівській вулиці (про це йдеться в акті поділу маєтків між Янушем і Олександром Острозькими 1603 р.)¹¹⁰. За часів Василя-Костянтина Острозького школа Талмуда (єшибот), що існувала при “Великій синагозі”, зажила неабиякої слави.

Її очолювали відомі раввини-талмудисти Калман/Калоніус Габеркастен (початок XVI ст.), Шломо бен Йегіель Лурія Магаршал (1510–1573 рр., був рабином у 1550–1568 рр., автор коментаря до Талмуда), Ісаїя Торович, Йішайаху га-Леві Горовітц (1565–1630 рр., рабин у 1602–1604 рр.), Еліезер бен Сімха Коген із Тульчина та Самуїл Еліезер бен Єгуда Едельс Магаршо (до 1631 р., автор коментарів до Талмуда)¹¹¹.

Самі власники Острога А. Ласький і К. К. Острозький віддавали в оренду євреям свої промисли, зокрема виготовлення поташу й вирубку задля цього лісу. В 1569 р. Єсько та Рубіновичі мали виготовити у Звгельському маєтку князя поташу на 300 червоних золотих. Це був відробіток за борг Острозького (280 черлених золотих), причому князь мав “спустити” євреям ще 200 золотих, бо дорого з них узяв “на превцизну”¹¹².

¹⁰⁷ Там само. С. 35.

¹⁰⁸ Донесення А. Фірковича (члена Російського географічного товариства) в Київську комісію для розбору давніх актів // НБУВ ІР. Ф. X, спр. 7739, арк. 1–2.

¹⁰⁹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 118.

¹¹⁰ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 96; *Котляр Є.* Синагоги України другої половини XVI – початку XX століть як історико-культурний феномен. АД канд. мистецтв. Харків, 2001.

¹¹¹ *Дубнов С.* Еврейская старина в Остроге (1532–1722) // *Восход: Журнал учено-литературный и политический.* СПб., 1894. Октябрь; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. С. 193–195.

¹¹² *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив. Т. 2. № 297. С. 233–237.

Рабин. Скульптура кінця XVII ст.

Острозькі євреї суворо підкорялися своєму “жидовському уряду”. Про це свідчить, зокрема, відмова Яхима Мошеєвича від опіки над майном та спадкоємцями свого брата Яна Мошеєвича й передача цієї опіки луцьким євреям Мордухаю Мордухаєвичу та Авраму Песаховичу, яких призначив “уряд жидовский”¹¹³. Суд щодо поділу мита на коморах мінській, новгородській, підляській, волинській і мостовській між королівськими митниками Ізаком Бородавкою і Менделем Ісаковичем у 1568 р. вершили у Бересті “доктора их жидовские”: “доктор острожский” Шлома, тикотинський – Марк і пінський – Самсон. Однак вони “для некоторых певных прычин, mezi ними слушне того скончити не могут, разъехались прочь”. Однак згодом їх знову запросили до вирішення суперечки, проте “доктор острожский Шлома з Острога нигде инде ехати не может”, то інших докторів доправили до острожської єврейської школи, тут справа й вирішувалася без участі королівських чи місцевих урядників¹¹⁴. Утім, суд між євреями виносився також на княжий розгляд. Наприклад, у березні 1594 р. Острозький у

Луцьку мав судити острожського єврея Давида Зеленка і Якуба Камерлінка щодо несплати останнім боргу, однак князь на суд 9 березня не з’явився¹¹⁵.

На противагу євреям Острога, татари, які також мали свою вулицю на Зарванському чи Татарському передмісті й мечеть (про неї згадує у своєму донесенні нунцій Фульвіо Руджієрі 1565 р.)¹¹⁶, виконували виключно військову службу в княжій корогві (в описі міста 1603 р. згадувався Гасей – “гетман татарский”¹¹⁷). На початку XVII ст. (тобто в останні роки життя К. К. Острозького) в Острозі мешкало близько 50 родин татар (150 вояків), а в Полонному – 31¹¹⁸. Вважається, що першим осадив татар у своїх володіннях ще Данило Острозький у 1340-х роках, хоча, найімовірніше, це безпідставне твердження. А от за часів Костянтина Івановича татари вже справді становили окремих загін у його особистому війську (дослідники вважають, що це були бранці, захоплені після битви під Вишневцем, осаджені гетьманом в Острозі). Відомий запродажний акт від 4 січня 1521 р. цілої групи татар на чолі з “хорунжим татарським” Івашком Каджелевичем (Келдав Банкович, Шолданко Мелгович, Інабек Дахнович, Девлет Абдилин, Сагка, удова Качумагметова та ін.) кн. К. І. Острозь-

¹¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 17, арк. 431.

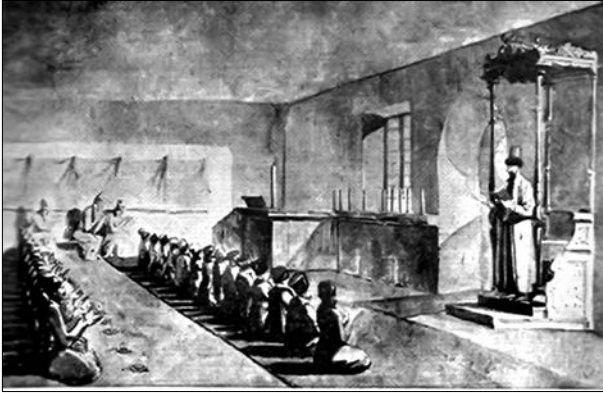
¹¹⁴ *Бершадский С. А.* Русско-еврейский архив. Т. 2. С. 201–204.

¹¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 296 зв., 297 зв.

¹¹⁶ Див.: *Якубович М.* Из истории ислама в Украине: Острог // Калыма. 2007. № 2.

¹¹⁷ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 91.

¹¹⁸ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 120; *Kryczyński S.* Tatarzy litewscy // Rocznik tatarski. Warszawa, 1938. Т. III. S. 185; *Borawski P.* Tatarzy-kozacy w Wielkim Księstwie Litewskim // Rocznik Muzulmański. 1992. R. 1. S. 44–68.

Інтер'єр мечеті, намаз. Гравюра XVIII ст.

кому на “свое имение отчизное” на суму 150 кіп грошей литовських. А також лист самого К. І. Острозького від 22 квітня 1497 р. на прохання татарина Сашки Ялжеевача стосовно передачі в його користування землі покійного брата із зобов'язанням виконувати військову службу князю¹¹⁹. Василь-Костянтин підтримував батькову позицію щодо татар. Татарський загін у його війську тривалий час очолював

Афіш (за даними І. Тесленка, це прізвисько Матвія Ярмолинського*, хоч нам важко уявити православного шляхтича главою татарської корогви, адже він мав бути однієї віри з іншими, тобто мусульманином), тож татари традиційно виконували виключно військову службу і стали цілком осілими. Вони часто брали участь у наїздах на ворогів та сусідів Острозьких. Острозькі татари були замішані у замаху на королівського секретаря Балтазара Гнівоша з Олексова в його маєтку Козлів 26 липня 1588 р. Організаторами цієї акції були брати Ян та Марко Жоравницькі, дружина Яна Олена Коптівна, їхній син Томаш зі слугами Олександра Загоровського, Антонія Яловицького і Григорія Колмовського. Татари К. Острозького (щоправда, дубенські, а не острозькі) також брали участь у вбивстві. Представник Острозького на суді відразу заявив про непоінформованість князя щодо цього нападу та участі його слуг-татар у ньому. Дослідниця цього конфлікту Наталя Старченко висловлює сумнів щодо правдивості цієї заяви. Через адвоката Івана Бобриковича татари заявили, що були запрошені Жоравницькими до Блудова на жнива, де три дні працювали без відома князя. У цій справі Острозький, на думку дослідниці, проявив схильність до завоювання “авторитету як символічного капіталу” перед шляхтою: він, як зверхник місцевої адміністрації, якій підлягало судочинство, наполіг на розгляді справи у приятельському суді¹²⁰.

За описами відомо близько 804 імен та прізвищ острозьких міщан (143 прізвиська – професійного походження), а в цілому населення міста становило близько 3216 чоловіків, а разом із сім'ями – близько 4824 осіб. Наприкінці XVI ст. в Острозі мешкало близько 7000 осіб. Він входив у десятку найбільших міст України (Львів – 18 тис., Київ – 15 тис., Кам'янець 10 тис.). Етнічний склад населення був доволі розмаїтим: русини/українці, поляки становили 28%, євреї – 17%, татари – 5%, а ще росіяни, греки, вірмени, серби, турки, цигани...¹²¹. Частина міського населення проживала на

¹¹⁹ Юрьев П. Острожская старина. Ч. 1 (посилення на ЛМ. Кн. 8, арк. 207) // ОДІКЗ. Фонди. Кн. 15905/VI К1740.

* Дякуємо колезі за це усне повідомлення.

¹²⁰ Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 318–348 (с. 336, прим. 66).

¹²¹ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 125; Головка О. Населення міста Острога в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 61–67.

так званому Загородді. Тут мешкали також деякі слуги К. Острозького (за описом 1603 р.): замковий коваль Кулкіс, замковий ворітній Ян (Яцко), садівник Каспер, особистий візник князя Миско, княжий кухар Костух та кілька священників (п'ятницький Павел, глибоцький Сава)¹²². А на Заваллі мешкали друкар Тишко, княжий рибалка Кузьма, а також “хлопи” (піддані) отця Наливайка, доктора Яна Лятоса. На Заріччі і Залужжі проживав друкар Федір, на Бельмажу – піддані “архиепископа”, тут розміщувався “дворец архиепископа”¹²³.

Шимон Пекалід у своїй поемі, присвяченій династії Острозьких, образно (з елементами псевдоантичності) писав про органічне поєднання етносів у Острозі:

Скіфи є в місті; вони божество Магомета шанують,
 П'ють молоко, яке змішують з кінською свіжою кров'ю.
 Кімври шотландці сюди й кіммерійці відважні не раз заїжджають,
 Греки живуть і євреї, германці і даки в цім місті,
 Є теж паннонці, литовці, зустрінеш у ньому і прусів,
 Більше в краю цім, однак, проживає арктойського люду.
 Тут признають усіх...
 Правом литовським живе височенна фортеця,
 Давні ж права зберігає та шляхта, що тут на острозьких
 Землях осіла...
 Жодних податків не платять, адже ж вони люблять свободу¹²⁴.

Від княжих податків були звільнені замкові слуги та священство, які проживали в передмісті у так званому Загородді: пекар, садівник, пушкар, кухар, два “ворітні замкові”, князівський візник, священники Богоявленської, Онуфріївської, Борисоглібської, П'ятницької, Іоаннівської та Миколаївської церков¹²⁵.

Інші жителі Острога (які не виконували військової служби, тобто переважно ремісники) мали сплачувати на князя чинш. Розміри чиншу фіксує інвентар 1621 р.: ті, що мешкали в оточеній мурами території, мали платити по два золотих від плацу (садиби), два золотих на оборону міста, по два гроші литовських порохового і сторожового, утримувати п'ятьох гайдуків, ремонтувати укріплення та греблю; ті, що мешкали за мурами, сплачували по два золотих від плацу, по два гроші порохового і сторожового, утримували одного гайдука, ремонтували греблю; орендну плату за ситіння меду, пива та горілки вони вносили орендарям-євреям¹²⁶. Отже, Острозький мав достатньо коштів, котрі збиралися з острожан, щоб утримувати в належному порядку замок і місто, зокрема його оборонну спроможність*. Утім, в Острозького та його підданих постійно виникали проблеми зі сплатою подимного у державну скарбницю. Нерідко, коли подимне не виплачувалося вчасно, як це було, наприклад,

¹²² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 91.

¹²³ Там само. С. 92, 97.

¹²⁴ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 44–45.

¹²⁵ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 124.

¹²⁶ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 114.

* Зазначимо, що до отримання Острогом магдебурзького права види поборів з міщан були доволі різноманітні (за описом 1542 р.): подимне, коморне, пороховщина, куничне, торгове, лопаткове, плечкове, “лой” від різників, сіль із возів, із випічки хліба, орендне й т. ін. (Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. С. 20).

1581 р., поборця Михайло Богданович відмовлявся приймати внесок, мотивуючи це закінченням терміну, після чого “побори” вже мали сплачуватися зі штрафною сумою¹²⁷. А наприкінці 1590-х років Острозький взагалі перестав сплачувати подимне з Острога та інших своїх маєтків. 30 травня 1597 р. він був покликаний у цій справі до королівського суду¹²⁸. В лютому 1599 р. Микола Чарнецький знову скаржився у суді трибунальському на несплату К. Острозьким подимного з Острога, Дубна, Дорогобужа, Степані, Звягеля, Рівного, Сатієва та інших маєтків¹²⁹. У квітні того ж року до трибунальського суду звертався вже королівський інстigator Ян Триленський з приводу невивплати подимного Острозьким із тих самих маєтків¹³⁰. Нагадаємо, що Жигимонт III скористався цими “проблемами” князя з виплатою подимного й пере-клав на нього як на маршалка волинського відповідальність за всю волинську шлях-ту. 27 березня 1597 р. Жигимонт III зажадав приїзду київського воєводи до Варшави для з'ясування питання про сплату ним подимного, починаючи з 1569 р. на суму 4000 кіп грошей¹³¹. Подимне вимагалось з усієї Волинської землі за 28 років, і сума в 4000 накладалася лише на володіння Острозького. Звісно, князь нічого не сплатив, конфлікт роздмухувався, як він сам вважав, через його непоступливість королю щодо Берестейської унії та невизнання унійної Церкви. Добробут Острога від цього не постраждав, як і князівська скарбниця, а його спроможність гідно утримувати столицю Острожчини не зменшилася.

І все ж нагадаємо, що за життя Василя-Костянтина Острог найбільше страждав від двох бід: татарських набігів та пожеж. Про татар та облогу ними Острога 1578 р. ми вже згадували. Зі скарги Януша Заславського на К. Острозького 1585 р. випливає, що погром острозького замку відбувся ще до 1578 р., оскільки в 1577 р. князь “знову будував” замок, а в 1578 р. він “место Острозское по спаленю татарском фундовал” і задля цього вирубав 200 тис. сосен та дубів у лісах Заславських¹³². Татари майже щороку нападали на Волинь і “доскокували” Острога. Наприклад, 1605 р., за свідченням місцевого літописця, це траплялося аж п'ять разів¹³³. Попри це, як уже зазначалося, в місті проживала колонія татар, що служили Острозьким. Папський нунцій Фульвіо Руджієрі писав ще в 1565 р., що в Острозі “є татарська мечеть для татар, котрі мають немало поселень на Волині і в Литві”¹³⁴. Утім, острозькі татари і їхні кримські “родичі” перебували по різні боки “барикад”, тому у військових сутичках були ворогами. Що ж до пожеж, то для ілюстрації процитуємо тут літописну згадку 1604 р.: “У Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная речей рятувати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і інше метали з моста у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини”¹³⁵.

¹²⁷ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 259.

¹²⁸ Там само. Спр. 50, арк. 374–374 зв.

¹²⁹ Там само. Спр. 57, арк. 296–299.

¹³⁰ Там само. Спр. 57, арк. 462–464; спр. 55, арк. 350 зв.

¹³¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. СПб., 1874. Т. 2. С. 442–443.

¹³² ЛНБ ВР. Ф. 911 (Радзими́нських), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 34–34 зв.

¹³³ Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець. С. 130.

¹³⁴ Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin; Poznań, 1864. Т. 1. С. 16, 161; Wos J. W. La relazione sulla Polonia di Giulio Ruggeri (1568). Trento, 1993. 53 р.

¹³⁵ Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець. С. 130.

“Придворне життя” у “столицях” Острозького не було однотипним. Традиційним скрізь, і, ймовірно, найбільше в Турові, було полювання. Ця надзвичайно поширена розвага можних облаштувалася значним почтом і мала ледь не церемоніальний характер, особливо в головній резиденції князя. Із полюванням та публічними і дружніми учтами пов’язані також часті застілля. Томаш Кемпа вважає, що Костянтин Острозький полюбляв “бесіди при столі”, а також любив добре попоїсти, висновуючи останнє з портрета князя, де він зображений дебелим чоловіком¹³⁶. Гадаємо, що цей аргумент некоректний, оскільки портрет більше відображає художні смаки і стандарти доби, аніж реальний “об’єм тіла” портретованого. Натомість безпосереднім доказом частих і масштабних бенкетів є вищенаведений перелік посуду, що завжди був в обозі князя під час походів та переїздів. Як тоді було заведено, у цих заходах мали брати участь княжі музики та вокалісти. Документ 1593 р. фіксує навіть ім’я придворного музики князя – Лаврентія (він служив у князя, принаймні, від 1583 р.)¹³⁷. Музикознавці вважають, що при дворі Острозького звучали поширена на той час при вельможних дворах церемоніальна музика, популярні пісні й танці, відомі за збірником першої половини XVII ст.

Полювання. Срібний таріль XVII ст.

(у ньому зафіксовано близько 200 творів у інструментальному викладі). У перш. пол. XIX ст. на одній із гравюр М. Яблоновського кн. К. Острозький зображений під час слухання гри лютняра (Львівський історичний музей; додамо від себе, що визначення особи “слухача” викликає сумнів, оскільки часто сплутували кількох Костянинів Острозьких). Дослідники називають навіть ім’я одного з іноземних музик князя (окрім згаданого Лаврентія) – німецького скрипаля Гесспера¹³⁸. Обидва професійні музики (в даному випадку, ймовірно, йдеться про Лаврентія), воче-

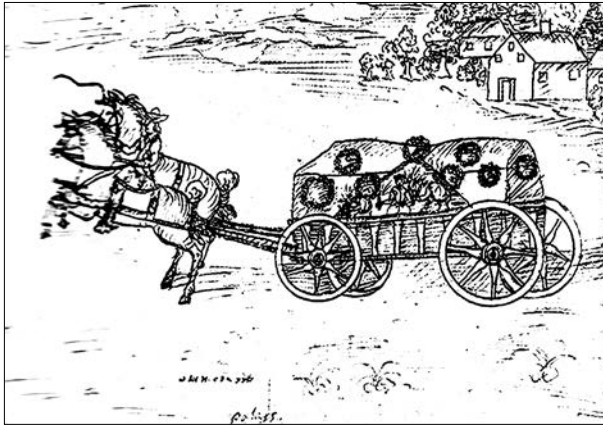
Сюжетна гравюра: “Кн. К. Острозький слухає лютняра”. Гравюра М. Яблонського. Перш. пол. XIX ст.

му (в даному випадку, ймовірно, йдеться про Лаврентія), воче-

¹³⁶ Кемпа Т. *Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 90.

¹³⁷ ЦДАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 23, арк. 164–165; Ясинівський Ю. З історії музики західноукраїнських земель XVI–XVII ст. // Українське музикознавство. 1986. Вип. 21. С. 114.

¹³⁸ Цалай-Якименко О., Ясинівський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога. С. 76

Колісниця з артистами. Малюнок XVII ст.

томість співаки князя мусили для своїх потреб позичати гроші у євреїв (Шаї Абрамовича та Мошки Кзаковича)¹⁴⁰.

Єзуїтський автор першої третини XVII ст. Рафаїл Янчинський вказував, що Василь-Костянтин особливо полюбляв церковні гімни та псалми¹⁴¹. Більше того, як стверджують музикознавці, сам Костянтин Острозький нібито “мав добрий голос і добре знався на церковному співі”¹⁴². Щоправда, докази даного твердження взяті із твору вже згаданого Рафаїла Янчинського, який писав лише, що князь “умів цитувати псалми та гімни (церковні)...”. Було б неприпустимим порушенням етикетних норм, якби князь сам співав на трапезах та учтах, коли скрізь це робили придворні музиканти та співаки. Така аномальна поведінка була б порушенням гідності княжого маєстату.

Танці. Малюнок XVII ст.

З кого ж складався власне “двір” князя – тобто, ким були ті люди, які постійно оточували Костянтина Острозького й виконували його численні доручення¹⁴³? Насамперед, це “служили князі”, тобто ті, хто походив із давніх князівських родів, зберіг князівський титул, однак зубожів і змушений був прийняти протекцію магната і служити в його почті. Ми вже називали їхні імена: Булиги, Жижемські, Пузини, окремі представники роду Ружинських. У реєстрі майна дубенського замку, який ми вже реферували, описуючи коштовності князя, значаться подарунки цих осіб Острозькому,

¹³⁹ Юр'єв П. Острожская старина. Ч. 1. С. 158.

¹⁴⁰ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 85, № 473.

¹⁴¹ Ossolineum (Wrocław). Rkp. 11/627. S. 242.

¹⁴² Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога. С. 76.

¹⁴³ Тут і далі основна інформація щодо представників “двору” В.-К. Острозького запозичена нами з блискучої роботи Ігоря Тесленка: Тесленко І. Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедія. Острог, 2010. С. 144–153.

що підкреслює їхній залежний статус. Урядування двором князя очолював маршалок двору (що повторювало систему королівського двору). Ним був спочатку Василь Рай (згадується у середині 70-х років XVI ст., в 1572 р. князь довірив йому виконувати функції намісника київського воєводи¹⁴⁴), а затим (імовірно, від 80-х років) Гаврило Гойський, власник Гощі (звідси інша транскрипція прізвища – Гостський), арианин, засновник аріанської школи у своєму маєтку, пізніше (завдяки протекції патрона) – київський каштелян. Острозький особливо благоволив Гойському, про що свідчать маєткові документи з наданням йому земель, угідь та лісів¹⁴⁵. Так, 29 грудня 1592 р. князь записав Гойському за його “статечні і добрі послуги” від молодих літ, коли він, “не шкодуючи не лише праці і маєтностей, але також крові і здоров’я свого” у битвах “проти неприятеля Христа святого”, виявляв вірність своєму панові, а також задля стимулювання його до подальшої служби собі й нащадкам – маєтки в Луцькому повіті Жаврів і Глубочек з боярами і людьми, лісами і дібровами, млинами і ставами. Князь забороняв вступатися в ці володіння будь-кому включно зі своїми спадкоємцями під зарукою 1000 кіп грошей на порушника¹⁴⁶. Листом від 17 липня 1600 р. князь наказував острозьким міщанам та іншим підданам не вступатися у володіння Гойського та ніяких шкод йому, його маєткам і підданам не чинити¹⁴⁷. У 1605 р. за протекцією патрона Гаврило Гойський, як уже зазначалося, отримав уряд хорунжого київського. Маршалком двору Острозького називають також каштеляна жорнівського Стадницького. С. Кардашевич (слідом за К. Несецьким) передає напівлегендарну інформацію, що маршалком був сенатор, який лише кілька разів на рік служив “при столі” князя й отримував за це 72 000 золотих¹⁴⁸. Це справді слід вважати легендою, хоча навіть сучасні поважні автори її повторюють як незаперечний факт.

Особистими секретарями князя, що виконували також функції скарбника (підскарбія) були Якуб Мошинський¹⁴⁹, Стефан Герасимович Смотрицький (настоятель церкви Різдва Богородиці чи Пречистенської церкви¹⁵⁰) та Іван-Богдан Сусло. І. Тесленко називає ще кілька імен княжих підскарбіїв: Іван Городиський, Герасим Смотрицький, Семен Кричевич, Павло і Гліб¹⁵¹. Дослідник називає також імена кількох княжих писарів, котрі попередньо готували для Острозького його листи і розпорядження: Мартін Менжинський та Стефан Грабович (у джерелах від 1602 р. останній згадується як слуга і писар В.-К. Острозького, а затим як острозький вїйт). Особливі доручення князя виконував його служебник Ян Прилепський (обіймав уряди старости косянтинівського та володимирського підстарости), який представляв інтереси

¹⁴⁴ *Litwin H.* Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009. S.

¹⁴⁵ Biblioteka PAN w Kórniku. № 1887; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 97 зв.

¹⁴⁶ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 35–35 зв.

¹⁴⁷ Там само. Ч. 1, арк. 99.

¹⁴⁸ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 38.

¹⁴⁹ Зазначимо, що рід Мошинських посідав особливе місце при дворі К. Острозького. У 1585 р. Якуб Мошинський виступав як довірена особа князя у справі щодо звільнення з краківської в’язниці “на вежи Любранце” тяжкохворого Петра Боболецького. Це звільнення здійснював королівський стольник кн. Олександр Пронський (ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 18, арк. 152).

¹⁵⁰ *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 81, 111.

¹⁵¹ *Тесленко І.* Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького. С. 144–153.

князя на Трибуналах, в інших судах і вів “справу Никифора”¹⁵². В розпорядженні Острозького були й інші знавці права, визначні професіонали, що вели справи князя в судах: Микола Гротовський, Кшиштоф Гуйський (отримав від князя за службу село Вілію) та Олександр Глебов-Соколдський (був призначений головним наглядачем острозького шпиталу й управляв Суразькою волостю)¹⁵³. Делікатні завдання Василя-Костянтина виконували також Мартін Броневський, Ольбрахт Заблоцький та Мартін Грабовський, а в стосунках із Радзивілами – їхній слуга Петро Стабровський¹⁵⁴. Княжим підскарбієм певний час був Семен/Шимон Кричевич¹⁵⁵, комірниками – Тимофій (згадується наприкінці 1590-х років) та Василь Буневський (згадується у 1602 р.)¹⁵⁶, а конюшими – Ян Вітинський та Ярош Вільга (значиться у документі 1568 р.)¹⁵⁷. Спадковими слугами князя були представники роду Залеських, які отримали від патрона кілька сіл (згадуються від 1583 р. як “шляхетні й славетні острожани”¹⁵⁸).

Відомо також, що слуги Острозького обіймали певні земські уряди на Волині та в інших регіонах впливу патрона. Так, від 80-х років відомий як луцький війський Ждан Боровицький – один із найближчих слуг князя, який виступав від його імені в судах, возив приватні листи, виконував інші важливі доручення. Острозький призначив його остропільським намісником, а по смерті Михайла Павловича (1585) – намісником острозьким. Цей уряд він обіймав до самої смерті в 1600 р. А 3 липня 1600 р. князь підтвердив право на його вислугу (Велику Боровицю у Кременецькому повіті) дружині Павловича до її смерті¹⁵⁹. На службі князя перебував і родинний клан Єрличів. Зокрема Олізар Єрлич, котрий згадується в документах від 1587 р. (на той час він одружився зі вдовою власника Колимель Григорія Колимського, донькою Томили Боровицького Марією; за заповітом від 6 серпня 1591 р. вона передала цей маєток чоловікові). У 1593 р. Василь-Костянтин Острозький записав йому с. Колимлі, частину Кривина, Вельбівного і Нетішина в рахунок позики князю 500 золотих польських “на своїй державі” (тобто, якщо магнат чи спадкоємці заберуть землю назад, то мають сплатити означену суму Єрличу)¹⁶⁰. У 1603 р. Олізар уже мав власний двір у пригородку під Острозьким замком й іменувався державцем Колимель і Крупця. Олізар Єрлич служив К. Острозькому до його смерті, а сам помер 18 травня 1621 р., залишивши по собі 12 дітей. Саме один із його синів – Ян (у монашестві Йоахим) і є знаменитим літописцем, автором так званої “Хроніки Єрлича” (“Літописець або

¹⁵² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 651; спр. 50, арк. 543–543 зв.; *Мицько І. З.* Матеріали до історії Острозької академії. С. 68.

¹⁵³ *Тесленко І.* Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького. С. 144–153.

¹⁵⁴ *Кетра Т.* Konstanty Wasył Ostrogski. S. 89. Мартін Грабовський у 1599 р. був відправлений К. Острозьким до Себастьяна Любомирського з якоюсь інформацією, котру князь не бажав довіряти паперу (ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 228 зв.).

¹⁵⁵ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 111.

¹⁵⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 28, арк. 1166–1167.

¹⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 348 зв.

¹⁵⁸ *Кулаковський П. М.* Епізод з історії клієнтури князів Острозьких. С. 57.

¹⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 27 зв.–28 зв.; *Тесленко І.* Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького. С. 144–153.

¹⁶⁰ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 69; *Тесленко І.* Сторінки історії східної Острожчини (державці села Колом’є у XVI ст.) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 84–88.

хронічка”). Зем'янином Острозького був і Григорій Єрлич – імовірно, брат Олізара¹⁶¹. На службі Острозького перебував і клан Сенютичів – Яцко-Патрикій (згадується в 1546 р.), його син Микола Сенютич-Радогоський (помер 1602 р.) та сини останнього Дмитро і Климент. Київським підстолиєм за рекомендацією Острозького став його слуга Василь Мошеницький (1585–1595)¹⁶², брацлавським хорунжим – Василь Шашкович (1585–1593), а його дядько Михайло Шашкович – брацлавським підкоморієм (1572–?)¹⁶³. На початку XVII ст. згадується ім'я особистого писаря К. Острозького Стефана Грабовича, котрий водночас був острозьким війтом¹⁶⁴.

Успішну кар'єру на земських урядах завдяки Острозькому здійснили Михайло Козинський (городничий володимирський: 1553–1562, волинський каштелян: 1566–1568), Василь Гулевич (війський володимирський: 1566–1601), Михайло Павлович (луцький війський: 1585), Мацей Стемпковський (городський суддя: 1591–1606, волинський підстароста: 1606–1616), Станіслав Прокшич-Кандиба (володимирський городський писар: 1588–1612) та ін. На Київщині могутній київський воєвода також просував на уряди своїх людей: у підвоєводи – кн. Остафія Ружинського, кн. Матеуша Воронецького (1584–1592)¹⁶⁵, затим київський стольник: 1592–1613), Тимофія Головинського, Вацлава Вільгорського (1600–1609). У судових органах уряди посіли: Федір Тиша-Биковський (київський земський підсудок: 1566–1573), Богуш Гулькевич-Глібовський (городський писар: 1571–1577, городничий: 1595), Еразм Стравінський (городський писар: 1588–1590), Іполит Родкевич (городський писар: 1590–1600), Філон Стрибиль (городський суддя: 1595–1605, київський чашник від 1594 р., намісник воєводи в 1592 р.¹⁶⁶), Ян Аксак (київський земський суддя: 1599–1627)*, Василь Козаревський (городський суддя: 1592–1593, київський чашник: 1591–1593), Петро Злотопольський (городський суддя: 1605–1609), Павел Жеховський (підписок городський у 1597–1598 рр.)¹⁶⁷. Зауважимо, що всі ці просування клієнтів були потрібні не лише їм, а й самому князю – завдяки “своїм людям” він вирішував численні справи на свою користь навіть у тих випадках, коли в рамках “ідеального закону” був неправий.

¹⁶¹ Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум: Альманах соціальної історії. 2004. Вип. 4. С. 153, 155–156, 158.

¹⁶² Urządnicy wojewódstw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku / E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. S. 49; Kłaczewski W. Z badań nad urzędnikami kijowskimi XVI–XVIII wieku // Studia historyczno-prawne. Prace dedykowane prof. Janowi Seredyce. Opole, 2004. S. 113–116.

¹⁶³ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 766 зв.; спр. 44, арк. 213 зв.

¹⁶⁴ ЦДАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 28, арк. 1167; Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії. С. 21.

¹⁶⁵ Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. T. XXIII–XXIX. Warszawa, 1915. № 224. S. 262.

¹⁶⁶ Ibidem.

* Щодо Яна Аксака, то Генрик Літвін вважає, що лише на уряд підвоєводи київського його спротегував у 1592 р. К. Острозький, а от уряд київського судді земського Аксака спротегував тогочасний ворог Острозького Януш Замоїський саме в момент загострення стосунків канцлера з воєводою (1599). На той час Аксак розпочав боротьбу з Острозьким за маєток Норинськ (*Litwin H. Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009. S. 69–70*). Можливо, з'ясувати ситуацію дасть можливість листування К. Острозького із Я. Аксаком (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. T. XXIII–XXIX. Warszawa, 1915. № 224. S. 262).

¹⁶⁷ *Litwin H. Równi do równych. S. 87–92; Тесленко І. Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького. С. 144–153.*

Серед православних дорадників князя відомі Герасим Смотрицький (певний час був підскарбієм князя), Діонісій Раллі (Палеолог), а також особисті сповідники – під Іван та Дем'ян Наливайко.

Алегорія вірного слуги. Гравюра 1655 р.

дворі князя, оскільки його двір був наповнений також етнічними поляками, сюди приїздили численні польськомовні гості тощо.

При дворі князя часто гостювали його “приятелі” – заможні особи й урядовці, які не служили князеві, але входили до одного з ним “клану” й допомагали один одному вирішувати свої справи на державному та особистісному рівні. Острозький звертався до них так: “Брате а приятелю мой милый”. “Приятелів” Острозького за кланами, географією володінь, соціальним та політичним статусом детально вирахував І. Тесленко¹⁶⁹. Наведемо лише кілька прикладів. В одному із недатованих листів воевода просив “брата і приятеля милого” Михайла Малинського допомогти йому у справі налагодження господарства та надати поради щодо впорядкування ставів і млинів прусковецьких (принесли 604 кіп), апелюючи до “пана друга свого”, який як ніхто може “потрафити справи”, князь готовий був йому всім сприяти та “пожитки уступити”¹⁷⁰.

Лікарем Острозького певний час був відомий член Краківської академії Ян Лятос, який мешкав у самому замку¹⁷¹. Нам удалося встановити ім’я ще одного княжого лікаря, котрий 6 січня 1586 р. склав заповіт, у якому просив кн. Костянтина Острозького, “пана моего милостивого, которому я верне а цьнотлве по увесь часъ живота служил, унижонными прозбами моими прошу абы его милость пан с прирожное добротливости своее жоне и детькам моимъ... от всякихъ кривдъ, не допущаючи жадного утиску, боронити рачиль”. Цим “докторомъ ясневелможного его милости княжати Костентина Острозького” був Раймундус Каркасон – доктор медицини і філософії

Звісно, придворне життя Острозького “відбувалося” завдяки багатоголосю мов, утім у себе на Русі князь спілкувався “руською мовою”, про що свідчать хоча б його листи, привілеї та записи, які він надавав у своїх володіннях. А відтак безапеляційне твердження С. Кардашевича, що “панувала на тому дворі мова, стрій та звичай польські – сам князь був більше поляком, ніж русином”¹⁶⁸, видається дещо дивним і явно відбиває загальне заангажування автора. Звісно, “польщизну” не можна відкидати, її прояви також існували при

¹⁶⁸ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 38.

¹⁶⁹ Узагальнено вся ця інформація зведена І. Тесленком у вже згадуваній великій статті “Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького”.

¹⁷⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 230–230 зв.

¹⁷¹ Шпігель Р. С. Профессор Краковской и Острожской академий – Ян Лятос // Матеріали VII–IX науково-красназничих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. 1996–1998 роки. Острог, 2000. С. 255–258.

Краківського університету. Він перебував на цій посаді принаймні від 1570 р. й отримав за свою службу села Тростянець на Дубенщині та Добрин на Острозьчині¹⁷². Цей доктор-католик мав також “хлопця”-асистента Яна Кгелтовського і заповідав своєму зятю докторові філософії і медицини Петру Умястовському (чи не був і він в Острозі?) віддати юнака “на науку латинську”. Свої книги та інструменти Каркасон передавав зятю. А дружині та дітям заповідав вислужений у князя маєток і гроші. Мав кількох синів (відоме ім'я одного з них – Філіп) та двох доньок (молодша стала дружиною острозького підстарости Михайла Привередовського¹⁷³). Розміри рухомого й нерухомого майна лікаря свідчать, що Острозький високо цінував його послуги: він мав від князя згадані вище фільварок Тростянець, з якого отримував 500 золотих польських, ниву, стадо (воли робочі й неробочі, корови, вівці, кози, свині) та землю в Добрині. Окрім того, на кн. Юрія Чорторийського Каркасон мав 130 золотих

польських боргу, борг пана Марцина Прусиновського становив 300 золотих польських (за заставу золотого ланцюга), а борг Хами-жида, дубенського орендаря – 200 золотих польських. Ця заборгована сума (500 золотих) заповідалася доньці Маргариті.

Печатка віленського цеху хірургів. 1552 р.

Заняття в анатомічному театрі з хірургії. Гравюра XV ст.

Окрім того, 500 золотих залишилося по смерті іншої бездітної доньки лікаря – Лукреції¹⁷⁴. Отже, Каркасон, який багато років служив К. Острозькому (був уже такий старий, що не міг сам поставити підпис під документом: “для зешлых моих лет и дьяля дрыженя руки и тьи хоробе моеи”), постійно за лікування отримував грошову винагороду. Її розміри засвідчують, що князь часто звертався до лікаря по допомогу, а отже, був досить хворобливим уже в 1570–1580-х роках. На початку XVII ст. функції особистого лікаря Острозького виконував уже Курціуш (Курцій). Імовірно, князь звертався й до інших, не відомих нам лікарів (навіть чи це були названі в документах по іменах лікарі острозького шпиталю).

¹⁷² ЦДНАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 317–318 зв.

¹⁷³ Там само. Спр. 54, арк. 632; Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 622–623 зв.; спр. 5, арк. 447 зв.–448.

¹⁷⁴ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 68 зв.–70 (складаємо ширию подяку Людмили Демченко за надання копії цього запису); НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22310, арк. 77–80 (копія).

Лікар “для престижу”, звісно, існував при дворах усіх магнатів рівня Острозького, проте, як ми покажемо далі, Василь-Костянтин від 80-х років XVI ст. потребував не просто лікаря, а вмілого фахівця та його професійної допомоги¹⁷⁵.

Алегорія Астрології та астролога. Гравюра 1515 р.

Не менш важливою була потреба в астрологу. Згідно із тогочасною “модю”, астрологічні прогнози були ледь не обов'язковим атрибутом життя магнатів, правителів, навіть Римського Папи*. Придворним астрологом Острозького був Ян Лятос. Саме він регулярно складав гороскопи для самого князя та його рідних. Таку ж функцію виконував і Андрій Римша. Ми вже цитували лист Василя-Костянтина з приводу прогнозу астролога стосовно “вини” року й зірок, коли люди мають усе робити навпаки¹⁷⁶. Інший гороскоп для Острозького датується 1600 р. Пантелеймон Юр'єв стверджував, нібито сам читав у Заржицького (публікація 1883 р., нами не виявлена), що текст цього гороскопа зберігся в архіві ярославських єзуїтів¹⁷⁷. Послуги персонального астролога в усій Європі цінувалися доволі високо, тож маєтки й живі гроші, котрі Лятос отримав від Острозького, були платою саме за його астрологічні прогнози, а не викладання в острозькій школі та календарні суперечки. Питання про сумісність астрології з православною релігійною свідомістю князя у принципі не може стояти, оскільки така антиномічність світоглядних основ була нормою для європейських елітних верств. Це стосувалося й вождя протестантизму кн. Миколая Радзивіла, і ревного католика Жигимонта III Вази, й навіть самого Папи, про що вже йшлося. Інша річ, наскільки Острозький дотримувався астрологічних прогнозів у своїх діях. Із цього приводу маємо лише одну фразу зі згаданого вище листа. Натомість той самий П. Юр'єв наводить цілком екзотичну інформацію стосовно відкриття Лятосом у 1596 р. (доволі знакова дата для Острозьких – рік Берестейської унії і

Але менш важливою була потреба в астрологу. Згідно із тогочасною “модю”, астрологічні прогнози були ледь не обов'язковим атрибутом життя магнатів, правителів, навіть Римського Папи*. Придворним астрологом Острозького був Ян Лятос. Саме він регулярно складав гороскопи для самого князя та його рідних. Таку ж функцію виконував і Андрій Римша. Ми вже цитували лист Василя-Костянтина з приводу прогнозу астролога стосовно “вини” року й зірок, коли люди мають усе робити навпаки¹⁷⁶. Інший гороскоп для Острозького датується 1600 р. Пантелеймон Юр'єв стверджував, нібито сам читав у Заржицького (публікація 1883 р., нами не виявлена), що текст цього гороскопа зберігся в архіві ярославських єзуїтів¹⁷⁷. Послуги персонального астролога в усій Європі цінувалися доволі високо, тож маєтки й живі гроші, котрі Лятос отримав від Острозького, були платою саме за його астрологічні прогнози, а не викладання в острозькій школі та календарні суперечки. Питання про сумісність астрології з православною релігійною свідомістю князя у принципі не може стояти, оскільки така антиномічність світоглядних основ була нормою для європейських елітних верств. Це стосувалося й вождя протестантизму кн. Миколая Радзивіла, і ревного католика Жигимонта III Вази, й навіть самого Папи, про що вже йшлося. Інша річ, наскільки Острозький дотримувався астрологічних прогнозів у своїх діях. Із цього приводу маємо лише одну фразу зі згаданого вище листа. Натомість той самий П. Юр'єв наводить цілком екзотичну інформацію стосовно відкриття Лятосом у 1596 р. (доволі знакова дата для Острозьких – рік Берестейської унії і

Астролябія. Гравюра XVII ст.

¹⁷⁵ Див.: Солл Дж. Политика лечения тела: французские королевские врачи, история и рождение нации (1560–1634) // Средние века. М., 2008. Вып. 69 (2). С. 128–154.

* Наприклад, в ніч з 7 на 8 січня 1569 р. в королівському замку на прохання Жигимонта II Августа маги викликали дух покійної коханої короля Барбари Радзивіл. – Bugaj R. Nauki tajemne w Polsce w dobie Odrodzenia. Wrocław, 1976.

¹⁷⁶ AGAD. Архів Радзивілів, від. 5, спр. 247, № 11078, арк. 135.

¹⁷⁷ Юр'єв П. Острожская старина. Ч. 1. С. 166.

початку жорсткої боротьби проти неї) в Острозі (в місцевій “обсерваторії”) комети, опис якої був надрукований у Кракові. Ця публікація присвячувалася Янушу Острозькому, який, очевидно, фінансував цю акцію. П. Юр’єв навіть запевняв, що Лятос складав щомісячні гороскопи для Януша, котрий без них не розпочинав жодної справи¹⁷⁸. На жаль, ані видання про комету, ані текстів гороскопів нам не вдалося віднайти. Втім, це не означає, що вони не існували й не існують у бібліотечних колекціях. Детальні пошуки серед польських збірок стародруків, гадаємо, дадуть змогу дослідникам відшукати всі публікації Лятоса – чи не найбільшого інтелектуала, який тривалий час жив і працював в Острозі. Зокрема, нещодавно був віднайдений “Прогностик на 1594 р.”, виданий Лятосом у 1593 р. з посвятою Янушу Острозькому, в якому йшлося про “острозький меридіан”, де відчуватиметься вплив Венери, а владу триматимуть разом Юпітер та Меркурій. Відомий також його “Прогностик” 1602 р., присвячений єпископові Луцькому та Краківському Бернарду Мацейовському та трактат 1597 р. з прогнозом, “повіданим ясному Дому княжат Острозьких”; тож віднаходження інших астрологічних прогнозів цілком можливе¹⁷⁹.

П. Юр’єв наводить ще одну цікаву інформацію, запозичену, щоправда, з невідомих джерел, стосовно італійських інженерів на службі К. К. Острозького, кожен із яких отримував щорічно 2500 золотих за свої послуги¹⁸⁰. Наявність інженерів-архітекторів на службі у князя могла бути пов’язана зі спорудженням кількох фортець та нових веж Острозького замку. Утім, щодо “школи” цих будівничих та їхнього етнічного походження прямих вказівок (окрім особливостей архітектури) немає. Дослідники називають ім’я лише одного княжого архітектора – німця Яна-Ульріха (Ганса-Ульдеріка) Франкенштайна (Фрайштина). Однак, що саме він будував у володіння князя достеменно невідомо (є припущення про будівництво у Дерманському монастирі, а Ігор Тесленко вказує на можливу відбудову Острога й Дубна після татарського нападу 1577–1578 рр.), є інформація лише про його суперечки з острозьким старостою Жданом Боровицьким та складання заповіту 24 грудня 1597 р.¹⁸¹

Урядники Острога й волості часів Костянтина-Василя Острозького поіменно встановлені Ігорем Тесленком, дослідженням якого ми й скористаємося¹⁸². Ще за часів Костянтина Івановича Острозького в Острозі сформувалася стала урядова структура – замковий уряд. До його складу входили намісник (чи староста), піднамісник і писар. Замковий уряд контролював дотримання законів, надходження до князівської скарбниці та двору, видав судовими справами, зокрема покаранням замкових слуг і підданих князя (навіть ленної шляхти) за дрібні провини, стежив за станом і безпекою доріг. Окремі урядники могли виконувати особливі доручення князя (за умови цілковитої довіри господаря до слуги). У цьому плані виділяється острозький староста Ждан Боровицький, котрий возив таємну документацію, виступав від імені господа-

¹⁷⁸ Там же. С. 170.

¹⁷⁹ Див.: Якубович М. “Prognosticon” Яна Лятоса 1594 р.: суспільно-політичний контекст // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2011. Вип. 18. С. 165–174.

¹⁸⁰ Юр’єв П. Острожская старина. Ч. 1. С. 160.

¹⁸¹ Тесленко І. Сліди Франкенштайна на Волині // Записки НТШ. Т. ССLX. Кн. 2. Львів, 2010. С. 274–296.

¹⁸² Тесленко І. А. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління: АД КІН. К., 2006. С. 12–14.

ря в судових процесах проти Острозьких, йому було довірено княжий архів. Намісників Острозький призначав із своїх слуг-шляхтичів, котрі певний час служили, здобули необхідний адміністративний досвід і належним чином себе зарекомендували. Серед острозьких намісників вирізняються Михайло Павлович (служив князю від 1540-х років, у 1563 р. представляв його інтереси в судах, у 1569 р. став володимирським підстаростою, а вже потому в 1574 р. дістав уряд острозького намісника), вже згадуваний Ждан Боровицький (на службі від 1574 р., у 1584 р. – староста остропільський, а після відставки Павловича, від 1587 р. по 1599 р. – острозький). Обидва вони обіймали уряд довічно й за протекцією пана додатково отримували уряд луцького войського (підтримував порядок у воєводстві під час виступів волинської шляхти у військовий похід). І. Тесленко встановив також імена інших намісників часів Костянтина Острозького. Це, зокрема, Прокіп Павлович* (згаданий у 1601 р.) та Войцех Новицький (1604–1608). Всі ці урядники, як з'ясував дослідник, мали місцеве коріння. Їхні предки служили Острозьким і були переважно православними за віросповіданням, що докорінно відрізняє принцип формування замкового уряду за Беати Костелецької та королівського стольника Миколи Дорогостайського (вони доставляли відданих собі осіб із Малопольщі – католиків та протестантів, Беата навіть відновила острозький костел для їхніх потреб). Річна сума прибутків намісника в середньому, на думку І. Тесленка, становила не менше 500 золотих. Вступаючи на уряд, намісник складав присягу й отримував символ своєї влади – ключі від замку, по завершенні повноважень він мав скласти докладний звіт й отримати “квит” від пана.

Піднамісник (підстароста) заступав намісника за його відсутності і вважався його помічником. За часів Костянтина Острозького підстаростами були: Василь Хотлинський (1575), Михайло Привередовський (1576), Федір Ремельський (1581), Григорій Андрузький (Лешницький) (1591–1593), Василь Боровицький (1595), Войцех Карпінський (1597–1599), Ярош Словенський (1599–1601). Майже всі вони були давніми слугами Острозьких і мали родинні зв'язки із намісниками й місцевою шляхтою. Замковою канцелярією завідували писарі. Досліднику вдалося встановити, що в 1578–1583 рр. писарем був Василь Григорович Лисичинський, одружений із рідною сестрою Василя Боровицького Солохою. І. Тесленко називає імена авторитетних урядників князя і в інших його великих маєтках: довголітній дубенський староста Гнівोш Воронович, стефанський староста Богдан Омелянович, урядник у Кузьміні, Костянтинові та Колодному Яцько Бутович, здительський староста Ян Змієвський, звягельський урядник Василь Іллінський, косянтинівський урядник Василь Шашкович та ін.¹⁸³

Острозькому замковому уряднику підпорядковувалася територія “високого” замку (дитинця) та “нижнього” (“окольного”) замку або “пригородка”. На 1603 р. у пригородку налічувалося 28 дворів, тут розміщувалися також Миколаївська та Успенська

* Загалом родина Павловичів здавна служила Острозьким. Зокрема, це відомо із заповітів: Дем'яна (1604 р. – ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 37, арк. 285 зв.–288 зв.), Михайла (Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 1085–1090 зв.), Онуфрія (1610 р. – Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 19, арк. 60–62 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 70–72 зв.), Прокопа (1607 р. – Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 18, арк. 38–41 зв.).

¹⁸³ Тесленко І. Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького. С. 144–153.

православні церкви, католицький костел і резиденція Луцько-Острозького єпископа, школа, друкарня та різні підсобні приміщення. До пригородка, відгородженого від міста, можна було доправитися трьома брамами, а в сам княжий замок – лише по підвісному мосту.

Замокву роботу виконували слуги як із числа шляхти, так і простолюдини. Життєдіяльність замку забезпечували кухарі, пекарі, ковалі, теслі та інші робітники, що працювали за плату. Ремонт і оборону замку організовували городничий і ключник. Безпосередньо обороною замку опікувалися пушкарі, залога і замкові воротні. Документально встановлено ім'я першого городничого. Ним був Кшиштоф Риминський, який обіймав цей уряд понад десять років. У 1596 р. він позбувся своєї посади через княжу опалу (немильність)*. Його наступником став Роман Ремчицький (1596–1599). Окрім того, в замку були ще бирчі (збирали податки; у 1592 р. це Василь Боровицький), сінничі (збирали сіно на замок; в основному представники роду зем'ян Більчинських), лісничі (охороняли від несанкціонованого вирубування княжі лісові угіддя; в 1593 р. це шляхтич Лот). Ігор Тесленко загалом встановив імена близько 140 слуг К. Острозького, що належали до 69 родів потомствених острозьких зем'ян, прізвища яких у переважній більшості походять від населених пунктів, котрі належали їхнім предкам. Отримуючи нові наділи, вони могли міняти свої прізвища за назвами цих земельних одиниць¹⁸⁴. Щодо етнічної приналежності слуг-шляхтичів, то, за підрахунками І. Тесленка, за часів К. Острозького із них 62% були русинами, поляками – 21%, тюркського походження – 5% і 11% – невстановленої етнічної належності¹⁸⁵.

Доволі значну частину мешканців замку становило надвірне військо князя та замкова залога. За підрахунками К. Несецького надвірне військо Острозького налічувало близько 2000 вояків, стільки ж було і при дворі Януша Острозького, а Беата Костелецька-Острозька тримала в Острозі більше 1000 збройних людей (окрім слуг, урядників і т. ін.) власне задля захисту від можливого нападу Василя-Костянтина¹⁸⁶. До замкової залоги належали насамперед пушкарі, які мали постійно пильнувати біля гармат на замкових вежах і стінах (вогнепальна зброя була як власного, так і іноземного виробництва – турецька, московська, угорська тощо). До надвірного війська входили легка козацька і татарська кіннота (це були осаджені ще Костянтином Івановичем у Полонному та Острозі татари), а також добре озброєні й споряджені жовніри. Значну частину війська становили також бояри путні та зем'яни з маєтків князя. Їхній іменний ряд (щоправда, доволі вибіркового) дає замогу встановити збірник лістів К. К. Острозького слугам, боярам, зем'янам та козакам на данини у волостях за умови відбування військової служби¹⁸⁷.

* У Риминського князь силоміць відібрав у 1598 р. Білашів, який ще в 1580 р. віддав під заставу Яну Бистриковському, той, своєю чергою, у 1581 р. перезаставив маєток Риминському (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 685–686 зв.; спр. 33, арк. 405–408, 447–448 зв.).

¹⁸⁴ Тесленко І. А. Острозька волость у 1565–1608 роках. С. 164, 239–242.

¹⁸⁵ Там само. С. 169.

¹⁸⁶ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 110; Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku // Zeszyty Naukowe UAM. Historia. Z. 1. Poznań, 1956; Hryckiewicz A. Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w. // Kwartalnik Historyczny. 1970. R. 77. S. 47–62.

¹⁸⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 55, k. 1–44.

Загін гайдуків (виконували поліцейські функції) налічував близько 400 чоловік і рекрутувався переважно із бояр путніх, які постійно перебували в почті князя під час його поїздок. Так, у 1599 р. острозький урядник князя наказував підданам Дерманської волості (села Кунин, Білашів, Коршів) надіслати до послуг князя певних осіб задля призначення їх у стрільці та гайдуки, інші ж зuboжілі бояри мали виконувати повинності нарівні з тяглими людьми¹⁸⁸. А в 1602 р. сам князь віддав розпорядження острозькому урядникові Прокопу Павловичу вибрати із сіл Дерманської волості по одному стрільцю та гайдуку, які мали утримуватися за рахунок дерманських підданих, а двох братів Гарабурдів князь вимагав доправити на свій власний двір¹⁸⁹. В одному із документів 1598 р. (скарга шляхтича Лодзинського про напад на його маєток 500 гайдуків Острозького) дається поіменний перелік “старших над гайдуками” Острозького: шляхтичі Андрій Куровський, Тихно Хоруцький, Євтух Капустинський, Данило Лисицький, Себастьян Гніздицький, Микола Борейко, Микола Чернецький, Соломка Молодший, Щикичинський, Сосницький, Іван Нараєвський, Косницький, Селява, Курило Бодачевський, Прокіп Літинський, Філон Котельницький¹⁹⁰.

Серед найманців були “люди чужоземні”. У скарзі урядника Степана Боговитина-Шумського від 28 жовтня 1573 р. зазначалося, що на маєток Шумського К. Острозький наслав “поганцов татар своих, а к тому угров, сербов и иных rozmaитых людей чужоземских”. У даному випадку Острозький на особисте прохання Шумського пообіцяв повернути пограбоване майно¹⁹¹. Сам механізм наїзду нам невідомий, хоча участь у нападі найманців із надвірного війська князя, ймовірно, засвідчує поінформованість, якщо не ініціативу магната щодо цієї акції. Однак у даному разі нас більше цікавить перелік іноземців, який показує, з кого склалися наймані частини надвірного війська. Очолювали надвірне військо кн. Дмитро Булига та ротмістри Бабінський і Ярмолинський. Хорунжим у надвірному війську К. Острозького служив князь Андрій Козика, якому за вірну службу патрон 15 серпня 1604 р. передав с. Звиж у Степанській волості з підданими¹⁹². 12 листопада 1606 р. Острозький склав дарчу Козиці на це село з умовою, що за це він “служити повинен будет”¹⁹³. П'ятигорці відзначилися у війні з Косинським у 1593 р., їхню корогву очолював окремий поручник. Війські слуги на час служби могли отримувати як платню не лише гроші, продукти чи речі, а й земельні наділи.

При дворі князя постійно перебували у різних справах його служилі шляхтичі, які отримували від князя окремі маєтності за свою службу (переважно, військову та пов'язану з будівництвом і ремонтом укріплень своїми людьми). За часів Василя-Костянтина земельні наділи за службу доволі рідко давали “на вічність”. Як правило, це робилося “до ласки” князя (тобто тимчасово, поки патрон не захоче передати наділ іншому слугі), а також “до живота” (тобто до смерті слуги). Ігор Тесленко встановив, що Острозький мав особливе ставлення до зем'ян зі “столичної волості” (тобто Острозької), і навів список зі 114 осіб із 60 родів, що отримали служебні землі від князя

¹⁸⁸ СПб. ИРИ. Архив. К. 238, оп. 2, кар. 69, ед. 13, л. 1

¹⁸⁹ ЛНБ ВР. Люба-Радзимінські. спр. 181/VI-4, ч. 1, арк. 1; ч. 3, арк. 1.

¹⁹⁰ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 303 зв.–305.

¹⁹¹ Там само. Спр. 14, арк. 442 зв.

¹⁹² Да Терноп. обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 3, 51; спр. 1368, арк. 19 зв.

¹⁹³ Там само. Спр. 1369, арк. 3, 51 зв.; спр. 1368, арк. 20.

саме тут. Саме в Острозькій волості зафіксовано “помітний прошарок потомствених зем’ян”, коріння деяких із них сягає XV ст. Саме ці слуги частіше перебували “на очах” князя, виконували його численні доручення, а відтак мали більше шансів отримати “підвищення”, тобто поставлення на якісь уряди за підтримки патрона. Ігор Тесленко слушно вказує, що від останньої чверті XVI ст., коли активно розвивалася нова політична модель шляхетської демократії, магнатські клани потребували дедалі більшої кількості залежної шляхти, завдяки якій можна було здійснювати свою політику на місцевих сеймиках, добиватися обрання “своїх людей” на сейми, до люблінського трибуналу, “пробивати” їх у місцеві уряди й судові установи. Тож від розміру “групи політичної підтримки” багато чого залежало, і в кн. В. К. Острозького ця “група” була чи не найбільшою. Саме задля її посилення князь навіть надавав свідчення про шляхетство деяким своїм слугам (наприклад, острозький зем’янин Петро Більчинський, дубенський староста, утвердив своє шляхетське прізвище Сметанкович) задля nobilitації через суд¹⁹⁴.

Своєрідний перелік “залежних” осіб був складений (для князя?) у 1571 р. У ньому вказані маєтності, передані Острозькими світським особам і духовним інституціям (зокрема Дерманському монастирю)¹⁹⁵. Прикладом опіки клієнтів на персональному рівні може слугувати справа дрібних шляхтичів Булгаковських, Левковичів, Гесвичів, Кобилінських, Невмержицьких, Верповських, Мошковських, Барановських та інших, на яких у 1569 р. здійснював наїзди Філон Кміта, не визнаючи їх за шляхту й вимагаючи виконання повинностей¹⁹⁶. Скориставшись приходом до влади нового короля Генріха Валуа, Острозький домігся від нього окремого привілею (від 18 березня 1574 р.), згідно з яким вказані особи визнавалися шляхтичами (чітко було зазначено, що це засвідчено самим Острозьким), вони здобули право судитися у київських гродському та земському судах і володіти землею¹⁹⁷. Таку ж nobilitацію, але вже “власною волею” острозький виклопотав і стосовно турівських зем’ян Бялого та Кореня, яким 28 вересня 1584 р. передав с. Хилчичі та четверту частину Двірного “з людьми на оной землі” (цими маєтками раніше володіла Пелагея Поторочина, яка померла), “с чого они нам яко и иншие земляне наши тамошние туровские повинни будут службу конную военную сослужити”¹⁹⁸. Іван Покотило П’ятигорський на умовах військової служби отримав дворища поблизу Здолбиці та Рівного¹⁹⁹. Право на зведення двору в Дубні дістав Ян Пісочинський²⁰⁰. Проте стосовно Покотила та Пісочинського навряд чи можна стверджувати їхнє нешляхетне походження до часу отримання земельних надань від патрона.

Серед слуг Острозького були доволі заможні особи. Так, у вересні 1571 р. князю служебнику Пилипу Герцику заставили свої маєтки Богурин та Кунятків шляхтич

¹⁹⁴ Див.: Тесленко І. Хто є хто в імперії “старого” князя. “Острозька шляхта” // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 119–133 (зі списком слуг князя з Острозької волості за 1574–1608 рр.); Його ж. Чечелі-Новоселецькі та їхнє родове гніздо // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Ізяслав; Острог, 2006. С. 28–31.

¹⁹⁵ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 278 об.

¹⁹⁶ Ар. ЮЗР. К., 1867. Ч. 4. Т. 1. № 128. С. 404.

¹⁹⁷ Там же. № 1. С. 4–5; К., 1911. Ч. 8, т. 6. № 1. С. 4–5.

¹⁹⁸ АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 131, plik 4, k. 1.

¹⁹⁹ ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 3, спр. 84, арк. 1–2; ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 36, № 188.

²⁰⁰ НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 10153, арк. 19; спр. 10159, арк. 29 зв.

Семен Хребтович-Богуринський з дружиною за 300 кіп грошей на три роки. Утім, Богуринські заставили ті самі маетки ще й острозькому єврею Глібці. Розгляд цієї справи в суді відбувався в присутності інших служебників Острозького – Михайла Павловича та Пилипа Стубельського, оскільки вони, як і Глібка, були кредиторами Герцика. Врешті було вирішено застосувати принцип спільного користування маетками, послідовність якого мав визначити найавторитетніший зі служебників князя – Михайло Павлович²⁰¹. Особливий інтерес викликають справи щодо купівлі-продажу шляхетської шаблі, яка вважалася головною ознакою шляхтича й символом його шляхетської честі, а тому могла бути продана лише за надзвичайних обставин і сам акт продажу ставав публічним і негативно сприймався громадською думкою. Так, у травні 1597 р. служебник Острозького Василь Білостоцький купив шаблю у Матисамечника – слуги поручника королівського ротмістра Яна Тарнавського, пана мечника Каменського. Вочевидь, йшлося про те, що Матис продав шаблю господаря чи крадену. Луцький возний з Білостоцьким спеціально розшукали Матиса й офіційно вимагали відповісти, де він узяв продану “козацьку” оправлену “мосязом” шаблю, оскільки Василь заявив, що цю шаблю “товариш мой познал”. Матис стверджував, що сам її виготовив у майстерні Грицька-мечника в Острозі й може це засвідчити та присягти²⁰². Власне, на цьому й було поставлено крапку щодо походження шаблі. Щоправда, іноді й слуги князя віддавали свої шаблі під заставу, до викупу. Один із таких фактів датується 13 березня 1578 р.: луцький єврей Шимон Новахович скаржився до суду про невикуп у нього в означений строк шаблі, заставленої слугою Острозького Матеєм Роговським²⁰³.

Князь жалував своїх служебників за особливі заслуги й, зокрема, вкладання власних коштів у розбудову маетків Острозького. Один із таких документів зберігся у виписі в колекції петербурзького царського Зимового палацу. 16 вересня 1571 р. у київські гродські книги було записано “оповідь” кузьминського намісника Яна Витинського про те, що кн. К. Острозький “з ласки своєї панское мне за наклады мои иж там сыплючи став накладал и иншое господарство принимаючи у имению его милости Котержинцах”, на суму 100 кіп грошей литовських, надав Витинському у володіння Колчіївці зі ставом і млином, допоки йому не поверне 100 кіп. Якщо ж гроші не будуть передані, то Витинському і його родині дозволялося заставити маєток будь-кому, “только не неприятелю” (звернімо увагу на це положення: йшлося не про татар чи інших ворогів держави, а про “внутрішніх” противників самого князя!). Витинський показав і ліст князя від 15 вересня 1571 р.²⁰⁴. Отже, нагорода служебників здійснювалася не лише за їхню службу, відшкодовувалися також їхні власні витрати на потреби княжих маетків.

Слуги Острозького несли на собі “печатъ” князя, і цього нерідко вистачало, щоб ворог відступав, боячись помсти великої сили. Так, 28 березня 1573 р. слуга Острозького Матвій Севрукович описував, як слуга Яворницького, який минулої зими вбив його коня, помітивши Севруковича, що їхав у княжому почті, кинув посеред поля свого коня з возом і втік (вочевидь, розуміючи, що княжий почет завдасть йому лиха за вчинений розбій). Севрукович, ясна річ, забрав і коня й поклажу, пред’явив їх

²⁰¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 200–208.

²⁰² Там само. Спр. 50, арк. 365 зв.

²⁰³ Там само. Спр. 18, арк. 108.

²⁰⁴ ГАРФ. Ф. 728, оп. 1, ед. 7, л. 1–2.

уряду в Луцьку й заволодів цим майном²⁰⁵. В інших випадках Острозький оскаржував образу свого слуги в судовому порядку. Наприклад, 2 травня 1577 р. судовий слідчий (возний), згідно зі скаргою князя, оглянув побитих слуг Острозького й зафіксував травми для подальшого судового процесу²⁰⁶. А 8 травня 1577 р. від імені князя до Луцького гродського суду було внесено скаргу на воютинських селян, котрі в маєтку Скорче ув'язнили його боярина Семена, несправедливо звинувативши у крадіжці²⁰⁷. 1583 р. у тому ж суді Острозький оскаржував убивство свого слуги Тимоша, якого поблизу с. Зубовщини пограбував і замордував Федір Стеблевич та його співучасник Гришко²⁰⁸. Того ж року, Острозький власною волею переглянув рішення полюбовного суду щодо своїх слуг Григорія й Анни Сокорів з Олександром та Іваном Воронами (Олександр Ворона/Воронич убив Григорія Сокуру, слугу князя) і вирішив справу на користь своїх слуг, навіть не допустивши апеляції до королівського суду²⁰⁹. 28 квітня 1595 р. Острозький оскаржив у суді вбивство свого панцирного боярина Тимоша Манцевича на лузі поблизу р. Негрибовки “на переточині” невідомими²¹⁰.

З іншого боку, сам Острозький, цілком у тогочасних традиціях, не поспішав карати своїх острозьких слуг за напади та шкоди слугам інших господарів. Як приклад можна навести справу про пограбування острозькими та дубенськими слугами кн. К. Острозького муравницьких, княгиницьких та грушвицьких міщан і селян воеводини віленської у липні-серпні 1577 р.²¹¹.

Зазначимо також, що нерідко сам князь і карав своїх слуг. Так, за якусь провину князь Острозький наказав 28 грудня 1593 р. своєму слuzі Івану Одинцю упродовж шести тижнів звільнити надані йому за службу маєтки Лиштвин та Мощеницю. Одинець передав маєтки лише 6 березня 1594 р. в судовому порядку²¹². Вочевидь, родина Одинців була загалом “проблемною”, оскільки 6 травня 1599 р. урядник Ярош Славенський скаржився в суд на Андрія та Станіслава Одинців, котрі напали в Острозі на татарку Онасову й намагалися її звалтувати, а під час бійки поранили її чоловіка з товаришем²¹³.

Князю доводилося вирішувати й численні сімейні справи своїх слуг і навіть клієнтів. Острозькому, зокрема, довелося втручатися в сімейне життя свого турівського намісника Григорія Зорки, у якого помер син (1573) і його майно відібрав зем'янин Томило Ворона-Боратинський, а з іншого боку – виникли проблеми із дружиною Марушею, котра почала пиячити (1582)²¹⁴. У 1579 р. зем'янин князя Курило Решневецький намагався вирішити справу про повернення своєї дружини Ледухи Ігнатівни Пантелеївни, яка потрапила в турецький полон, була викуплена вірменином Іванисом Богдановичем, який не відпускав жінки, утримуючи її при собі²¹⁵. Ймовірно, кошти на викуп дружини Курило отримав від патрона.

²⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 49.

²⁰⁶ Там само. Спр. 17, арк. 290.

²⁰⁷ Там само. Арк. 306.

²⁰⁸ Там само. Кн. 460, арк. 540–541.

²⁰⁹ Там само. Кн. 541, арк. 109, № 619; *Litwin H. Równi do równych*. S. 111.

²¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 232.

²¹¹ Там само. Спр. 7, арк. 493, 561 зв.

²¹² Там само. Спр. 45, арк. 269, 273.

²¹³ Там само. Спр. 55, арк. 305.

²¹⁴ Там само. Спр. 14, арк. 123 зв.; спр. 35, арк. 315–316.

²¹⁵ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22365.

Більше того, Острозький виконував функцію, яка традиційно належала Церкві, хоча землевласники нерідко порушували цей принцип і самі вершили суд. Ідеться про розлучення. 10 січня 1582 р. Острозький здійснив запис про розлучення Матвія Немирича з дружиною Євою без церковного розвінчання (достеменно про цю справу нічого не можемо сказати, оскільки вона лише згадується в реєстрі)²¹⁶. Нарешті, підданий К. Острозького дубенський міщанин і купець Станіслав Турчин скаржився на дружину Софію, котра в Холмі нібито влила йому в напій якусь отруту й після цього Турчин почав слабувати²¹⁷. Як була вирішена ця справа і чи власне самим князем – невідомо. Таких проблемних ситуацій, як і загалом людських доль, перед очима Костянтина Острозького за його тривале життя промайнуло безліч. Звісно, не всі вони бралися до розгляду самим князем, однак про багатьох зі своїх людей і їхнє сімейне життя він знав докладно.

Не можемо обійти увагою також знаменитого “придворного діяча” Острозького, про якого оповів К. Несецький. Як уже згадувалося, в архіві Сангушків зберігся “опис діянь” цієї людини, яку вважали “легендою Несецького” (сам Несецький посилався на рукопис Янчинського, який, можливо, й був автором записки з архіву Сангушків). Маємо на увазі Богданка-ненажеру. В рукописі наголошується, що Богдан був “префектом усього майна” князя. Отже, йшлося не про таке собі “чудовисько в клітці” для показу гостям. В описі його надлюдських здібностей зазначалося: “Він проковтував на один зуб шматок сухої баранини, гуску, двох півнів, яловичину, що парувала пахощами (приправами. – В. У.), разом із одним чи трьома хлібами і двома горщиками меду. Голодному ж йому треба було десять порцій яловичини, багато телячого м’яса, ще більше баранячого, півня, гуску, три приправлені яловичини, баранину, свинину (поросся) і це все доповнювалося 4–5 горщиками медового паленого вина, а через короткий проміжок часу доповнювалося брагою. Він ніколи обіду не пропускав, але ситим ніколи не був... Однак тілом був стрункий муж, настільки сильний, що 30-ти найсильніших не боявся”²¹⁸. Отже, такий собі Ілля Муромець на службі у князя Острозького. Ця оповідь заслуговує на увагу, хоча вона, безперечно, дає гіперболізований опис наближеної до князя особи. С. Кардашевич вважав, що йшлося про Яна Богдана Сусла, – довіреного слугу князя, портрет якого зберігся й засвідчує особливу статуру цього персонажа²¹⁹ (див. портрет на с. 14). Автор цитованого рукопису завершує свій текст описом сцени смерті князя: “Ми прийшли, змалювали, і він помер”. Чи не був це той майстер, який виготовляв посмертну маску (малюнок для медалі?) Костянтина Острозького для Януша? В такому разі він міг бачити Богданка на власні очі.

Поряд із публічною діяльністю “на тлі двору”, хоча й у сфері приватного, К. Острозький любив також побути на самоті, особливо під час молитви (про це у спеціальному розділі). “Розмова з книгою”, на думку Томаша Кемпи, не була улюбленим заняттям князя, хоча він і значно поповнив отриману у спадок від батька бібліотеку, що складалася з рукописних та друкованих слов’янських, польських, грецьких та латинських книг. Однак ці висновки про репертуар книжної збірки князя базуються на

²¹⁶ Там само. Ф. I, спр. 4104, арк. 267 зв.

²¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 387.

²¹⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Gorczak (1902). Nr. 455.

²¹⁹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 38.

огляді київської колекції стародруків з Острога, яку П.А. Сотниченко помилково атрибував бібліотеці Острозької православної Академії, а відтак і самому кн. К. Острозькому²²⁰. Вивчення 230 книг цієї колекції девізо показало, що всі вони походять з Острозької єзуїтської колегії (екслібриси та записи на полях), а позначки про належність книги Академії або князю відсутні. Час та обставини надходження книг до єзуїтської бібліотеки також не дають підстав вважати, що вони потрапили з православної школи чи княжої книгозбірні²²¹. Опис майна “старого князя”, котрий зберігся в архіві Сангушків, засвідчує, що серед його речей були переважно руські книги – Євангелія та інші церковні тексти²²².

РОДИНА ВАСИЛЯ-КОСТЯНТИНА

Протягом свого тривалого життя кн. Костянтин Острозький був одружений лише один раз. За сімнадцять років подружнього життя дружина подарувала йому п'ятьох дітей. У сорокашестирічному віці князь залишився вдівцем, але більше не одружувався. Це був, можна сказати, винятковий випадок у магнатському середовищі. Адже по смерті дружини Острозький прожив ще 38 років. Більшість чоловіків його кола мали другі, треті, а то й четверті шлюби. Чому ж Острозький вчинив інакше? Це було глибоке релігійне переконання, що благословенним є лише один шлюб? Але Церква дозволяла (і вінчала) до трьох шлюбів. Окрім того, в разі глибокого релігійного переконання Острозький по смерті дружини не повинен був мати жодних фізичних стосунків з іншими жінками (не вінчаними з ним), що вважалося тяжким гріхом розпусти. Щоправда, про князя ніхто, навіть вороги, ніколи не писали й не говорили як про ласого до жінок розпусника; немає жодної інформації про його стосунки з будь-якою іншою жінкою. Чи підтверджує це благочестя князя? Не будемо поспішати з відповіддю, варто зважити всі можливі фактори. Можливе й інше трактування єдиного шлюбу князя. Від цього шлюбу він мав аж трьох спадкоємців чоловічої статі, які не завжди мирилися між собою (особливо Януш і Олександр). Звичайно, це не могло не викликати занепокоєння про долю Острожчини. В разі нового шлюбу й

²²⁰ Сотниченко П. А. К истории библиотеки острожской школы // Федоровские чтения. 1981. М., 1985. С. 149–150.

²²¹ Див.: Ціборовська-Римарович І. Бібліотека острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Острог, 2008. Вип. 13. С. 378–392; Мяскова Т. Є. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2007. Вип. 11. С. 122–135. В основі зібрання – бібліотека острозького пробоща, луцького офіціала і каноніка Миколая Олександра Рамулта, яку він за тестаментом передав острозьким єзуїтам. Єзуїтська бібліотека часів Анни-Алоїзи Острозької налічувала близько 4 тис. томів. У 1649 р. сюди потрапили книги Каспера Бродовського. У бібліотеці Острозького єзуїтського колегіуму зберігалися також численні рукописи. Нині ця колекція налічує вже 520 одиниць зберігання (до 230 переглянутих нами видань додалися численні друки з інших фондів, де були відповідні записи та екслібриси). Серед них: дві інкунабули, 26 палеотипів, 12 плантенів, два альдини, один етьєн, один ельзевір. Якісь книги належали Анні-Алоїзі Острозькій (Шемета Ю. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. К., 2003. Вип. 10. С. 157–171).

²²² APK. Archiwum Sanguszków. Ręk. 68, k. 16, 20.

появи дітей від другої дружини ситуація ще більше загострилася б. Велетенські маєтки Дому Острозьких могли врешті бути пошматовані, що, власне, припинило б існування “Острозького великого князівства” й призвело б до падіння ваги й авторитету роду в середовищі можновладців. Про це також не міг не думати Василь-Костянтин, особливо з огляду на свою власну практику багаторічного змагання за батькову спадщину, котра потрапила до рук брата та його сім'ї. Втім, й у цьому випадку не варто поспішати з висновком. Нарешті, аргумент “романтичного” плану: Острозький дуже любив свою дружину і по її смерті не бачив їй заміни. Це останнє припущення нібито підлягає сумніву через договірний характер шлюбу Острозького, характерний для його часу і середовища можновладців.

Припускають, що Острозький запізнав майбутню дружину в 1548 р., коли супроводжував до Кракова в числі інших литовських магнатів дружину короля Барбару Радзивіл. Ян Тарновський добре знав князя Василя – сина великого гетьмана литовського Костянтина Івановича²²³. Можливо тоді й виник план шлюбу Василя Острозького з Софією. Однак Тарновський довго вагався: шлюби представників польської і литовської магнатерії, католиків і православних, та ще й передача русинам коронних володінь у посаг були на той час рідкісним явищем. Тож реальні переговори (тобто такі, що мали завершитися угодою) з великим коронним гетьманом Яном Тарновським щодо одруження із його донькою-одиначкою (від третьої дружини Софії Шидловецької) 19-річною Софією Костянтин Острозький розпочав 1552/53 р. Томаш Кемпа вважає, що в основі цієї справи лежали як політичні, так і економічні інтереси: Тарновський прагнув отримати у своїй антикоролівській грі нового сильного союзника з литовсько-руської магнатерії, а Острозький родичався з одним із найбільших польських магнатів, котрий мав великий вплив у державі та поза її межами, хоча антикоролівська позиція Тарновського могла призвести до напруження стосунків руського князя із королем²²⁴. На думку Л. В. Соболева, одруження Острозького з Тарновською стимулювало його активні заходи щодо продовження боротьби за Острожчину з Беатою²²⁵.

Зі свого боку, нагадаємо, що Ян Тарновський (1488–1561) мав доволі тісні стосунки з батьком Василя-Костянтина. Разом із великим гетьманом литовським він брав участь у битвах під Вишневецем (1512) та Оршею (1514), у цих відомих багалиях

Барбара Радзивіл. Портрет пензля невідомого майстра XVI ст.

²²³ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 81.

²²⁴ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 32.

²²⁵ Соболев Л. В. Князь К.-В. Острожский как лидер. С. 12.

Голова гетьмана Яна Тарновського з його надгробка в Тарновському костелі. 1576 р.

Ян здобув військовий досвід, що дало можливість йому в 1527 р. обійняти уряд великого гетьмана коронного і разом із К. І. Острозьким громити татар. Як і обидва Костянтини Острозькі, Тарновський мав “особливу міць віри” – він здійснив прощу по Святих Місцях (1518) і здобув титул лицаря Гробу Господнього. При цьому Ян був прихильником ідеї про свободу віровизнання й “народного костелу” з польською мовою богослужіння. Окрім того, Тарновський закінчив Краківський університет і встиг побувати в Єгипті, Італії, Іспанії, Португалії (у Лісабоні його посвятили в рицарі), Франції, Англії, Німеччині та інших країнах (1518–1521), що дало йому значний державний та військовий досвід і збагатило новими знаннями. У 1535 р. Тарновський дістав уряд краківського воєводи, а згодом – каштеляна краківського. В 1547 р. імператор Карл V надав йому спадковий титул графа. У 1558 р. Тарновський видав книгу “Поради у воєнній справі”²²⁶. Гетьман був меценатом мистецтв, при його дворі мешкали скульптори Бартоломео Берещці та Іоанн Марія Падовано, які виготовили ошатні й зразкові для Польщі надгробки батьків, брата й дружини Яна-Амора. Князь був будівничим одного із найкращих українських міст – Тернополя (локаційний привілей короля від 15 квітня 1540 р., привілей на магдебургію – 20 січня 1548 р.), замок якого споруджував архітектор із Феррари Христофор Боццано. В родовому маєтку під Тарновом Вевюрці гетьман зібрав значну як на ті часи бібліотеку і створив своєрідний музей творів мистецтва й старовини. Тарновський належав до найбагатших польських магнатів (власник 10 міст та 120 сіл)²²⁷. Його життя й діяння описав Станіслав Роксолан Оріховський²²⁸.

Отже, йшлося також про певну “особистісну суголосність” Тарновського і Острозького, їхні можливі взаємні симпатії. Окрім того, від 1550-х років Ян Тарновський очолив опозицію королю Жигимонтові II Августу й потребував сильних союзників.

Весілля Софії Тарновської і Костянтина Острозького відбулося навесні (ймовірно, у березні) 1553 р. у Тарнові. Воно зібрало цілий “з’їзд” прихильників гетьмана й

²²⁶ *Tarnowski J. Consilium rationis bellicae. Warszawa, 1987.*

²²⁷ *Dziela Jana Tarnowskiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858; Leniek J. Przywileje królów i właścicieli miasta Tarnopola, znajdujące się w archiwum miejskim // Rocznik kółka Naukowego Tarnopolskiego. Tarnopol, 1892. T. 1. S. 14–65; Bogatyński W. Hetman Tarnowski 1488–1561. Kraków, 1913; Spieralski Z. Jan Tarnowski 1488–1561. Warszawa, 1977; Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Warszawa, 1985; Samczyk B. Hetman Jan Tarnowski. Tarnów, 1997; Jan Tarnowski – hetman wielki koronny. Tarnów, 1999; Plewzyński M. Jan Tarnowski // *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni / Red. M. Nagielskiego. Warszawa, 2005. S. 50–69; Окаринський В. “Іоанн з Тарнова” – Ян Амор II Тарновський (1488–1561), граф, великий коронний гетьман, воєвода Руський, засновник міста Тернополя, як ренесансна людина в контексті доби // Українська історична біографістика: забуте і невідоме. Тернопіль, 2008. Ч. 2. С. 33–43.**

²²⁸ *Оріховський Станіслав Роксолан. Життя та смерть Яна Тарновського // Українські гуманісти епохи відродження: Антологія. К., 1995. Т. 1. С. 254–293.*

антикоролівської опозиції. Чи не тому Жигимонт II Август не ризикнув брати участь в урочистостях, хоча й привітав молодих через свого дворянина²²⁹. Вінчання відбувалося водночас за католицьким і православним обрядами, коли пошлюблених благословляли і священник, і ксьондз. А саме весілля було дуже пишне, його навіть порівнювали з королівським. Гетьман Тарновський задля цього позичив у королеви Бони 10 000 угорських золотих²³⁰. Частина цих коштів пішла на придане, яке складалося з грошових одиниць і маєтків, на які записав вінове наречений – у 24 432 золотих польських (збереглася латиномовна копія 1575 р.²³¹, а також запис чоловікові від імені Софії, підтверджений Генріхом Валуа 22 квітня 1574 р., на 4000 золотих на двох маєтках²³²). На честь цієї події професором Краківської академії Емеріком Колошварі того ж 1553 р. був надрукований панегірик у краківській друкарні Шарфенберга²³³.

Софія була молодшою за чоловіка лише на вісім років (народилася у 1534 р.). Для того часу ця різниця була просто непомітною, оскільки вельможні чоловіки нерідко годилися своїм юним дружинам не лише в батьки, а й у діди. Зберігся портрет Софії Тарновської, що походив із Новомалинської галереї (копія у Львівському історичному музеї). Рада Михайлова вважає, що це був “типовий “інформаційний” придворний портрет”, в обличчі портретованої “зафіксовані обов’язкові для жінки того часу чесноти – доброта та покірливість”. Окрім того, копія не є досконалою: зрізаний стіл, на який мала опиратися права рука, тому складається враження, що вона “не згинається”²³⁴. Дослідниця слідом за попередниками-мистецтвознавцями акцентує увагу на коштовному убранні Софії: головний убір із вишуканим дорогоцінним аграфом із коштовним самоцвітом та металевою (позолоченою?) сіткою, в яку прибране волосся; тасьма з дорогоцінного металу прикрашає комір, рукава на передпліччях, манжети і ліф сукні; три низки добірних перлів та дві низки перлів навколо коміра; дві привіски з перлами. “Все вбрання Софії у його представницькій красі являє собою багатство напоказ: зшите з дорогого темного оксамиту, унизане

Софія з Тарновських княгиня Острозька. Перша публікація портрета XVI ст. в “Киевской старине” 1883 р.

²²⁹ Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody wileńskiego, marszałka i kanclerza W.X. Litewskiego i innych. Wilno, 1842. S. 36–37.

²³⁰ Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Warszawa, 1985. S. 180–187.

²³¹ APK. Archiwum Sanguszków, teka 130, plik. 4, k. 1–2. Запис у реєстрі (ЦДІАУК. Ф. 228, оп. 1, спр. 40, арк. 144).

²³² APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 762.

²³³ Яковенко Н. М. Паралельний світ. С. 237, 258.

²³⁴ Михайлова Р. Портрети князів Острозьких. С. 128.

перлами, які після відкриття Америки з тропічних морів потоками хлинули до Європи, воно подібне до скрині з дорогоцінностями, вміст якої мав засліпити споглядача”²³⁵. Втім, якщо зважити, що портрет висів у родинній галереї серед інших, то ця “фатальна засліплюваність коштовностями” нівелювалася. Власне, на наш погляд, ані сама портретована, ані замовник, ані художник не ставили за мету “засліплювати глядача”. Всі ці коштовності лише підкреслювали дивовижний смак Софії та її природну красу. І хоча коштовностей і справді було дуже багато, жодна з них не дає підстав зробити закид жінці у відсутності смаку. Доказом може слугувати каблучка на середньому пальці лівої руки (права – обрізана, але не копійстом, а при вставленні копії до рами, оскільки обрізаний і напис, котрий явно виконувався копійстом повністю). Ризикнемо припустити, що глядача насамперед приваблювало обличчя Софії, і не лише своєю красою, а й особливим виділенням – воно становить велику світлу пляму, яка перетворює саме обличчя на центральну деталь портрета. Бінарною до “осяйного” обличчя є маленька біла ручка, а вже між ними, ніби поєднуючі ланки – всі ті коштовності, так докладно описувані мистецтвознавцями. Можна багато говорити про “калькованість” парадного портрета, заданість його деталей та символів (зокрема, наголошується, що зразком для художника слугував портрет доньки Жигимонта I королівни Софії²³⁶). Так чи інакше в ньому чітко простежуються індивідуальні риси портретованої, котрі для замовника (К. Острозького) дуже багато значили. Окрім того, у рисах обличчя Софії, на відміну від Беати Костелецької, відсутні сила характеру та самолюбство, натомість воно випромінює м’якість і доброту. Портрет Софії Тарновської, на наш погляд, дає підстави стверджувати, що припущення про сильну любов Василя-Костянтина до цієї жінки цілком обґрунтовані. Втім, не виключаємо, що саме в цьому певне значення мають особисті смаки дослідника та його стаття.

Томаш Кемпа також (на підставі надгробного напису) робить висновок про особливу прив’язаність Острозького до дружини. Костянтин приєднав надгробок Софії (5,8×2,9 м) до великого надгробка тестя і його синів (13,8×5,6 м) у 1573 р. Надгробок Софії був виготовлений з пісковика з елементами червоного та жовтого мармуру; образ дружини князя, вирізьблений з червоного мармуру, дивував реальністю різноманітного одягу скульптури, увінчаної княжою короною. Автором надгробка вважається Войцех Кущич, а основний надгробок Тарновських належав італійському майстру Яну-Марії Падовано (після пожежі собору 1764 р. був реставрований Яном Панечком). У написі на надгробку йдеться про благородне походження і прекрасну вдачу Софії, її красу, добродійність, велич помислів, кмітливість, шляхетність, побожність, милосердя та інші численні чесноти: “Найпрекрасніша душею та обличчям, а насамперед величчю духу, мудрістю, шляхетністю, ласкавістю, любов’ю до Бога та милосердям до людей”. Останньою є фраза про те, що Софія “Януша, Костянтина, Ельжбету та Катерину, дорогі своєму чоловікові закладники зоставивши, при народженні третього сина Олександра ... наглою смертю пішла з цього світу”. Наголошуючи на материнській плодovitості Софії, автор епітафії вбачав у цьому запоруку щастя подружнього життя. Для подружжя Острозьких сім’я і діти становили осердя цього щастя. Остання дитина з’явилася ціною життя матері. На той час

²³⁵ Там само. С. 129.

²³⁶ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 125.

Надгробок Софії з Тарновських княгині Острозької в Тарновському костелі. 1570 р. Сучасна світлина.

З усіх п'яти дітей Костянтина та Софії Острозьких (сини Януш, Костянтин та Олександр, доньки Гальшка=Єлизавета/Пелагея і Катерина) найбільше інформації залишилося про старшого і молодшого синів. Задля повнішої картини сімейного життя київського воєводи спробуємо коротко змалювати портрети його дітей, акцентуючи увагу на їхніх стосунках з батьком.

Перша дитина – син Януш. Його назвали, ймовірно, на честь прадіда Івана Васильовича Острозького²³⁸, проте не виключено, що хлопчика нарекли на честь діда по матері – великого гетьмана коронного Яна Тарновського із прицілом майбутніх претензій первістка на спадщину Дому Тарновських. Януш народився наприкінці 1553 р., ймовірно, в Тарнові. 11-м грудня 1553 р. датується лист імператора Фердинанда до короля Жигимонта II Августа, в якому йдеться про новонародженого сина К. Острозького – Януша, його батька й загалом рід Острозьких у зв'язку з прагненням Костян-

Софії виповнилося 36 років, і народження дитини було ризикованим, особливо ж, якщо зважити на доволі примітивний рівень акушерства тієї доби (при пологах померла, наприклад, королева Ядвіга). Цей її крок засвідчував дві обставини: любов Софії до чоловіка та її благочестивість, коли дитина сприймається як дар Божий, котрий не може бути зневажений. Софія померла 1 липня 1570 р. Це, вочевидь, стало незагойною раною для князя. Сучасники бачили доказ цього у тому, що Василь-Костянтин дуже любив свою доньку Катерину, яка була дуже схожа на матір, тримав її завжди біля себе. Смерть Катерини 1579 р. при народженні сина Януша Радзивіла Острозький пережив ще більш болісно, про що свідчать його листи до Кшиштофа Радзивіла (зятя)²³⁷. Тож уся любов старого князя була перенесена на онука – Януша Радзивіла*, якого він любив доостанку найбільше з усієї рідні – про це також свідчать листи Острозького.

²³⁷ Див.: *Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski...* S. 91.

* Януш Радзивіл народився 21 липня 1579 р. Здобув кальвіністське виховання, навчався в університетах Страсбурга і Базеля. Багато подорожував, зокрема, відвідав Німеччину, Чехію, Австрію, Угорщину, Францію, Англію. У 1599 р. отримав уряд підчасного ВКЛ (обіймав цей уряд 1619 р.), а від 1618 р. – каштелян віленський. Був двічі одружений: із Софією Омельковичівною, кн. Слуцькою († 1612 р.) та Єлизаветою-Софією Гогенцоллерн (1589–1629) – донькою бранденбурзького курфюрста Йоганна-Георга (*Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłow od początku XVI do połowy XVII wieku. Lublin, 1995. S. 33–43*).

²³⁸ *Huk I. O imiennictwie książąt Ostrojskich. S. 365.*

тина-Василя офіційно перебрати маєтки Тарновських на території імперії – відтепер на них як на материзну здобував право первісток цієї сім'ї²³⁹. Кого зі святих Іоаннів слід вважати патроном Януша Острозького – невідомо. Звісно, серед усіх святих із цим ім'ям особливе місце посідають Іоанн Предтеча/Хреститель та апостол і євангеліст Іоанн Богослов. Певною мірою світло на це питання проливає опікування Янушем Острозьким домініканським костелом Іоанна Хрестителя у Костянтинові. Парафіяльний костел Св. Іоанна князь заснував у Дубні 1612 р. Із кобежинського маєтку Тарновських князь перевіз до Дубенського замку (це засвідчує його реєстр 1615–1616 рр.) три ікони Св. Іоанна, з яких одна точно ідентифікована з Предтечею²⁴⁰. У 1613 р. межиріцькі домініканці, яких осадив там Януш, замовили у Львові срібний вівтар на честь Богородиці (тобто знаменитої православної чудотворної ікони Межиріцької Богородиці) із зображеннями Св. Іоанна та Св. Катерини (як перших намісних образів, за якими йшли Іоаким та Анна)²⁴¹. Це дає підстави вважати, що перші образи вівтаря навколо

Кн. Януш Острозький. Гравюра 1578 р.

Богородиці були патрональні Янушу та його дружині Катерині. Якщо ж святі патрони обох – мученики, то й у цьому випадку зображався Іоанн Хреститель, що могло б бути додатковим доказом стосовно патронального святого князя (навіть за умови домініканської ініціативи замовлення вівтаря, хоча це й сумнівно, з огляду на коштовність срібного вівтаря).

Утім, найбільш промовистим символом святого патрона слід вважати скульптурні зображення на надгробку Януша та його першої дружини Сусанни Середи у тарнівському костелі Найсвятішої Диви Марії²⁴². Надгробок містить дві скульптури Св. Іоаннів: справа вгорі біля барельєфа зі сценою Воскресіння із мертвих стоїть Предтеча поруч із Мойсеєм; а в ніші, безпосередньо за постатями Януша Острозького

²³⁹ AS. T. VI. № СIII. S. 43–144. Відповідно, всі інші “можливі” дати народження Януша (1554, 1556, навіть 1558/59 рр.) є недостовірними, оскільки базуються на вторинних вирахунках та пізніх пам’ятках (надгробному написі, генеалогічних текстах, панегіриках).

²⁴⁰ Regesta skarbcza książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616. S. 214.

²⁴¹ *Molendziński K.* Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim. Równe, 1935. S. 14 (*Rocznik Wołyński*. 1935. T. 4. S. 102–136); *Rawita-Gawroński F.* Klasztor oo. Franciszkanów w Międzyrzeczu Ostrogskim: szkic historyczny // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1917. T. 45, № 10. S. 943–960.

²⁴² *Krakowski P.* Pomnik nagrobny ks. Ostrogskich // *Studia Renesansowe*. Wrocław, 1957. T. II. S. 263–301; *Moskal K.* Zamek Tarnowski w świetle inwentarzy z XVII wieku // *Rocznik Tarnowski* 1999/2000. Tarnów, 2001. S. 5–28; *Leniek J.* Tarnów za czasów Leliwitów. Tarnów, 1911.

та Сусанни в композиції Розп'яття – апостол і євангеліст Іоанн та Богородиця. Як бачимо, обидва Іоанни “прив’язані” до традиційних композицій*. А оскільки патронки Сусанни в надгробку поруч з Іоанном немає, то це може свідчити, що Іоанн Богослов не був патроном Януша. Втім, можна вважати, що для Януша близькими були обидва святі патрони, і в цьому сенсі він міг поєднувати і двох однойменних предків як по батьківській, так і по материнській лініях. Нарешті, перевіримо дати свят обох Іоаннів: Предтечу католицька церква вшановує 24 червня (Різдво Іоанна Предтечі) та 29 серпня (усікновення глави Іоанна Предтечі), а Богослова – 27 грудня. Нагадаємо також, що первісток був хрещений за православною обрядом. Тож Іоанн Предтеча святкувався православними 24 лютого, 25 березня, 29 серпня та 23 вересня, а Іоанн Богослов 8 березня та 26 серпня (у складі 12 апостолів ще й 30 червня).

Якщо ж згадати лист короля від 11 грудня про новонародженого спадкоємця Острозького, то слід визнати близькість дати його народження до одного зі свят Предтечі, хоча це не виключає можливості хрещення хлопчика й пізніше (тобто ближче до католицького грудневого або православного березневого свята Іоанна Богослова)**.

Надгробок кн. Януша Острозького і Сусанни Середи в Тарнівському костелі. Скульптори: Вільгельм ван ден Блокке, Ян Пфістер. 1612–1624 рр. Світлина початку ХХ ст.

* Пьотр Краковський стверджує, що фігури Моїсея та Іоанна Хрестителя могли постати під впливом протестантських зображень у їхніх образах Закону й Милості, а загалом уся композиція фігур, символів і емблем підпорядкована есхатологічному мотиву, прив’язана до Розп’яття та ідеї про смерть і воскресіння: пророки Давид і Даниїл підсилюють ідею про смерть та вічне життя, барельєф із Воскресінням (під впливом Дюрера) бінарний Розп’яттю. Характеристика замовника-князя присутня більше у фігурах “Доброчесностей”, окремих символах (воїни) та емблемах (князівська корона, орел). Див.: *Krakowski P. Pomnik nagrobny ks. Ostrogskich. T. II. S. 263–301.*

** Детальне дослідження про патрональних святих Януша Острозького виконане нашою ученицею Оленою Бабаковою: *Бабакова О. Ostrogiae ducum primus catholicus – фундаторська діяльність та релігійність князя Януша Острозького після конверсії на римо-католицизм // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2008. Вип. 7. С. 120–123.* Авторка пропонує дещо іншу версію й багатий матеріал щодо цього питання.

З усіх дітей Острозького тільки Януш зміг пережити батька, а відтак його “історичний час” збігся з тривалішою частиною “історичного часу” Василя-Костянтина. Тож саме Януш брав участь у багатьох батькових заходах, хоча багато в чому він не поділяв його поглядів та все ж до останнього шанував батькову волю. Окрім того, серед усіх синів він отримав найкращу освіту: спочатку домашню при батьковому дворі, а затим при дворі імператора Священної Римської імперії Максиміліана II.

Як уже йшлося вище, розходження (але не розрив²⁴³) батька і сина відбулося у зв’язку з переходом Януша у католицизм (1569/70–1573 рр., під час перебування при імператорському дворі²⁴⁴). Ще П. Вікторовський спостеріг, що у творі Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої” (1577) у посвяті князеві Василеві-Костянтину Острозькому автор вказував на перехід Януша до католицизму та поєднання традиції двох дідів (Костянтина Івановича – віри грецької і Яна Амора Тарновського – католика), завдяки чому увесь княжий Дім просвітився “західною світлістю”²⁴⁵. М. Довбищенко вважає, що конверсія Януша була спричинена значним впливом на нього з дитячих років матері-католички Софії Тарновської. Крім того, сам Костянтин Острозький приділяв недостатньо уваги вихованню сина, а тому Януш самовіддано любив матір, а “з батьком у нього були досить складні стосунки”²⁴⁶. Гадаємо, це припущення не цілком коректне: Януш здійснив конверсію по смерті матері, при австрійському дворі, він не перебував під опікою Софії вже з дитинства й виховувався на військовий кшталт. Окрім того, як побачимо далі, його стосунки з батьком були дуже міцні, більше того, прив’язаність Януша до батька зберігалася тривалий час навіть на політичному полі, не кажучи вже про персональне доволі тісне спілкування (про це докладніше далі).

Прихильність Януша до нової віри була неформальною. Його стосунки з Римським престолом описані нами вище; вони тривали до останніх днів життя Януша (відомі листи Папи Григорія XIII від 6 червня 1583 р. та Папи Павла V до Януша від 27 серпня 1611 р. та 7 січня 1612 р.²⁴⁷). Князь завжди активно підтримував католицькі ордени: він фундував у Костянтиніві монастир домініканців, а в Межирічі – францисканців, тарнівському ж каноніку призначив річне утримання в 500 золотих

Кн. Януш Острозький. Портрет XVII ст.

Прихильність Януша до нової віри була неформальною. Його стосунки з Римським престолом описані нами вище; вони тривали до останніх днів життя Януша (відомі листи Папи Григорія XIII від 6 червня 1583 р. та Папи Павла V до Януша від 27 серпня 1611 р. та 7 січня 1612 р.²⁴⁷). Князь завжди активно підтримував католицькі ордени: він фундував у Костянтиніві монастир домініканців, а в Межирічі – францисканців, тарнівському ж каноніку призначив річне утримання в 500 золотих

²⁴³ П. Г. Вікторовський вважає, що це був розрив, коли Януш змушений був залишити родове гніздо і не спілкувався з батьком аж до початку XVII ст. (*Викторовский П. Г. Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв. К., 1912. С. 25*).

²⁴⁴ Бабакова О. *Ostroglia ducum primus catholicus...* С. 109–112.

²⁴⁵ РИБ. СПб., 1882. Т. 7, Кн. 2. Стб. 230; *Викторовский П. Г. Западно-русские дворянские фамилии...* С. 20. Б. Гудзяк дає цю подію “близько 1575 р.” (*Гудзяк Б. Криза і Реформа. С. 177*).

²⁴⁶ *Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*. К., 2008. С. 324.

²⁴⁷ DPR. № 239, 244. Р. 343, 347.

Печатки кн. Януша Костянтиновича Острозького 1578, 1579, 1589 рр. Прориси О. Однороженка.

тощо²⁴⁸. Каспар Несецький (слідом за Рафалом Янчинським) описує епізод прояву католицького благочестя князя навіть усупереч негативному ставленню батька: під час проходження католицької процесії із Заслава до Сокаля через Острог Наливайко, “великий неприятель віри і Церкви католицької”, вирішив познущатися зі святині й відправив назустріч “гультайську процесію” з Острога з “короговою” із простирадла та іншими непристойними речами, а замість співу духовного вони “рикали й гукали”. Януш тричі оскаржував таку поведінку батькового слуги перед самим батьком, але той не захотів відновити справедливність. Ця благочестива католицька легенда має у книзі Несецького свою “мораль”: подібні вихватки проти Бога та Католицької Церкви були покарані цілковитим згасанням роду²⁴⁹. При цьому Януш поставав в ореолі святенника, що й забезпечило йому найдовше життя у хроніці роду.

Завдяки дослідженню Олени Бабакової тепер можна чіткіше позначити також “код” релігійності Януша через шанування ним певних культів та святих реліквій²⁵⁰. Зокрема, особливе значення для князя мав культ Діви Марії, який популяризували (в тому числі у маєтках краківського каштеляна) підтримувані ним ордени францисканців і домініканців. Серед речей, котрі оточували Януша й були привезені з Кобержина до Дубна, було аж дев’ять образів Діви Марії (у різних формах: іконопис, різьблення, скульптура, малюнок). Друге місце серед сакральних речей посідають різноманітні образи Ісуса Христа (особливо пасійні), у тому числі велике зображення “Зняття із хреста” у каплиці князя. Зображення Святих Марії Магдалини, Ієроніма, Катерини та Франциска (навіть окремий вівтар Св. Франциска в межиріцькій каплиці) засвідчували особливі симпатії князя до ордену францисканців, а відтак вказували на його ідеал святості (щоправда, Януш не надто активно йому слідував, особливо в тому, що стосується потягу до розкоші й задоволень світу)²⁵¹. Цікаво, що при передачі Межиріцького православного монастиря францисканцям у 1612 р. відбулося переосвячення головного храму обителі (Св. Троїці) на честь Архангела Михаїла. Ця важлива сакральна акція не могла відбутися без згоди (чи навіть ініціативи) Януша. Окрім

²⁴⁸ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. Lipsk, 1841. T. VII. S. 186; НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 11721, зошит 5, арк. 21 (фундування фарного костелу в Костянтинові 1612 р.); *Голубев С. Т.* Археологическая заметка о древних надписях на стенах межиречской церкви // Тр. КДА. 1876. Кн. 2. С. 220–222.

²⁴⁹ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. T. VII. S. 188.

²⁵⁰ *Бабакова О.* Ostrogiae ducum primus catholicus... С. 123–129.

²⁵¹ *Regesta skarbcia książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616.* S. 214.

Кн. Януш Острозький. Портрет XVII ст. в копії XIX ст. Національний історичний музей України.

відомо, Януш часто хворів і виїздив лікуватися до Італії, а від 1613 р. навіть не міг брати участі у політичному житті – подагра не давала йому можливості ходити (слуги носили його на стільці), тож молитовне звернення до Рафаїла й персональна обітниця могли стати спонукую до заснування храму на його честь.

Тут варто зазначити, що звернення Януша до шанування архангельського чину не було поодиноким у Речі Посполитій. Його сучасник кн. Миколай Кшиштоф Радзивіл “Сирітка” після прощі до Святої Землі також заснував каплицю архангела Рафаїла (1593) у місцині під Несвіжем, котра мала назву Гора Ангельська. Більше того, сам князь із двором ночами допомагав мулярам зводити каплицю. Ця каплиця згодом стала центром локальних прощ: у 1596 р. тут чудесно видужав син “Сирітки” Олександр Людвік (після молитви Рафаїлу). Близько 1600 р. головним патроном каплиці був проголошений “начальний” архангел Михаїл. Гора Ангельська з каплицею набула популярності серед католиків усієї Речі Посполитої²⁵². Сам Радзивіл “Сирітка” мав неабиякий авторитет як людина щирої віри, тож його приклад і здобутки на ниві католицизму (зокрема через окремі культу) не могли не надихати інших, у тому числі гойного католика Януша Острозького.

того, Януш виступив фундатором ще кількох храмів на території традиційних володінь Острозьких: архангела Михаїла у Степані (1614) та Литовижі (1615); Архангела Рафаїла в Бережниці (1614), Св. Троїці в Дерезані (1614). Спостереження О. Бабакової, що Януш віддавав перевагу архангельському чину, є вельми цікавим. Звісно, можна трактувати увагу Януша до архангела Михаїла як до патрона воїнства, оскільки з усіх синів Костянтина і навіть на тлі самого батька Януш особливо виділявся воїнським хистом і був визнаним фахівцем у військових справах, зокрема артилерії. Проте посвята храмів архангелу Рафаїлу була доволі рідкісною, а отже, надто символічною для особи фундатора. О. Бабакова припускає, що так могла проявитися апеляція до спадщини Яна Рафаїла Тарновського – краківського каноніка і препозита в Тарнові, засновника монастиря бернардинів у родовому маєтку. Утім, можливий і персоніфіковано-містичний “код” шанування Рафаїла, ім’я котрого означало “поміч або зцілення Боже”. Як

²⁵² *Paszenda J.* Góra Anielska pod Nieświeżem // *W kręgu badań nad sztuką polską.* Lublin, 1984. S. 157–172; *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 166.

За текстом Біблії відомі: Михаїл (“хто як Бог”), Гавриїл (“муж Божий”), Рафаїл, Уриїл (“вогонь або світло Боже”), Салафаїл (“молитва до Бога”), Ієримїїл (“висота Божа”), імена ще двох архангелів відомі за церковною традицією – Іегудїїл (“хвала Божа”) та Варахаїл (“благословення Боже”). Шанування ангельського чину було утверджене Сьомим Вселенським Собором (787). Найбільш шанованими вважалися лише три архангели – Михаїл, Гавриїл та Рафаїл (їхні імена неодноразово трапляються у Біблії: Дан. 8:16, 9:21, 10:13,21, 12:1; Тов. 3:16; Лук. 1:19,26; Іуд. 9; Апок. 12:7), котрі за своєю суттю належать до вищого небесного чину, і найвеличнішим із них був саме Михаїл. Рафаїлу ж традиція приписує роль небесного первосвященника.

Містичність “коду” шанування Рафаїла наголошується ще однією і ще більш нетрадиційною посвятою костелу в Островці у малопольських володіннях Тарновських, фундацію на який у 1614 р. дав Януш Острозький: костел посвятили архангелу Уриїлу. Це посвята архангелу з титулом “вогонь або світло Боже”, котрий згадується у неканонічній третій книзі Єздри, де вказує на межі людського розуміння минулого й досягнення майбутнього. А в католицькій традиції цей архангел був образом спокути, каяття, печалування людини за свої гріхи. Втім, офіційно Католицька Церква не підтримувала культ Уриїла. Проте дозвіл на таку посвяту костелу надав Краківський єпископ. Якщо Януш так наполегливо домагався саме цієї Уриїлової посвяти, то це мало б засвідчувати особливу глибину його покути (можливо, покути за відсутність спадкоємця, якого Господь не дарував князю через його гріхи?). Варто зауважити, що в описі майна Дубенського замку 1615–1616 рр. згадуються дві книги “De Angelis”, отримані від воєводи віленського (тобто Кшиштофа Радзивіла), в зеленій та червоній оксамитовій оправі. Це ще раз підкреслює неформальність архангелових посвят і неабиякий інтерес Януша Острозького до ангельського чину²⁵³.

Цікавим є також факт особливого інтересу Януша до переказів про животворне древо хреста, на якому був розіп'ятий Спаситель. Зокрема, К. Несецький згадує про “Історію, або коротке зібрання (переказів) про древо Хреста Святого з Хроніки руської Януша княжати Острозького”²⁵⁴. Ця інформація має кількаекторне значення. Насамперед – перекази про животворне древо, його походження та місцезнаходження мають апокрифічний характер, тож наявність такого тексту серед ркописів Януша вказує на певну особливість його персонального “релігійного коду”. Не менш цікавим є й те, що перекази про животворне древо Хреста Януш читав у руському збірнику, який містив також якусь хроніку. Гадаємо, що при уважному зіставленні в майбутньому можна буде виявити схоже джерело, список якого тримав при собі Януш²⁵⁵.

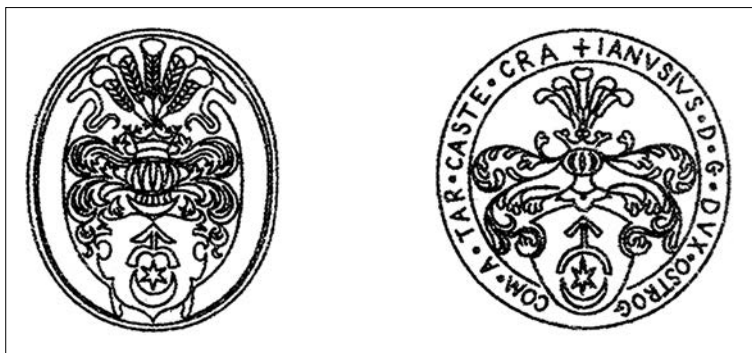
Зазначимо також фундування Янушем Острозьким у родових маєтках католицьких костелів: у 1583 р. італійський архітектор на кошти князя розпочав будівництво костелу Св. Анни в Полонному, яке було завершене 1607 р. Костел був розписаний та прикрашений вітражами. У 1612 р. у Старому Костянтиніві міська Хрестовоздвиженська церква була перетворена на фарний костел зі шпиталем (на 12 осіб), тут же

²⁵³ Regestra skarbcia książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616. S. 213.

²⁵⁴ Niesecki K. Herbarz polski. Lipsk, 1839. Т. III. S. 327. До цієї інформації нашу увагу привернув Ігор Мицько, якому складаємо щиро подяку.

²⁵⁵ Див.: Веселовский А. Опыт по истории развития христианской легенды. СПб., 1889; Сумцов Н. Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен. К., 1888; Яцимирский А. Иллюстрации XVII в. к апокрифическому сказанию о древе крестном // Древности: Труды славянской комиссии Московского археологического общества. М., 1902. Т. 3.

князь заснував мурований кляштор домініканців і надав йому фондус; 1614 р. Януш надав фондус на костел Св. Анни в Літовижі й переосвятив його на честь архангела Михаїла²⁵⁶; того ж року князь фондував початок будівництва монастиря бернардинів у Дубні, спорудження якого завершили вже його спадкоємці²⁵⁷.

Печатки кн. Януша Костянтиновича Острозького 1591, 1602 рр. Прориси О. Однороженка.

Нарешті, про релігійність та гойність Януша Острозького до Римської Церкви свідчить один із пунктів його ординаційного документа про можливість успадкування Острозької ординації лише католиком. Утім, привертають увагу дві обставини. По-перше, активність щодо фундаторської діяльності на користь Католицької Церкви та оригінальні посвяти костелів у житті Януша припадають на період смерті батька. До 1609 р. такі зовнішні прояви релігійності були менш виразні (або ж поки що не виявлені в документах), краківський каштелян проявляв свою релігійність в інших сферах. А по-друге, Януш демонстрував цілковиту нехоть до єзуїтів. Томаш Кемпа вказує на лист князя до котрогось із єзуїтів, в якому в доволі гострих виразах князь висловлюється про членів ордену. Януш не дозволяв єзуїтам діяти на території своїх володінь. Таке ж ставлення до єзуїтів спостерігається й у Василя-Костянтина, принаймні від часу конверсії середнього сина – Костянтина-молодшого. Проте, на відміну від брата, Януш не приховував своїх релігійних уподобань, а навпаки – демонстрував свою “католицьку душу” оточенню, католицькому священству та й самому батьку.

Чи не з горливістю Януша до Римо-Католицької Церкви пов’язана й особлива прихильність до спадкоємця православного князя ревного католика й вихованця єзуїтів Жигимонта III, який надав Янушу Острозькому (на той час волинському воєводи, від 23 серпня 1584 р.²⁵⁸) спочатку уряд підляського воєводи (17 березня 1591 р.²⁵⁹), потім богуславського (22 липня 1591 р.²⁶⁰) та черкаського (15 вересня 1593 р.²⁶¹) старости,

²⁵⁶ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 357–358, 761; *Królik L. Organizacja dekanalna diecezji Łuckiej i Brzeskiej w XVI–XVII wieku.* Lublin, 1981. S. 15.

²⁵⁷ Гупало В. Історія монастиря отців бернардинів у Дубні на Волині // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Дубно, 2007. С. 102–120.

²⁵⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 197, л. 3–4.

²⁵⁹ АРК. Archiwum Sanguszków. Pergameny. Nr. 255; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 17.

²⁶⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 473 (старий шифр за львівським інвентарем дипломів колекції Оссолінських); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47.

²⁶¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 820 (старий шифр за львівським інвентарем дипломів колекції Оссолінських); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 17.

Голова кн. Януша Острозького з його надробка в тарнівському костелі.

й урешті – краківського каштеляна (25 лютого 1593 р.²⁶²). Цей останній дуже визначний уряд і, відповідно, вагоме за рангом сенаторське крісло Януш посів доволі молодим, йому виповнилося лише 39 років (утім, із 24 сеймів, котрі відбулися за часів його сенаторства, він брав участь лише в 16, причому в 11 вже по вотах²⁶³)! На краківській каштелянії надання королем урядів для Януша не припинилося: по смерті кн. Олександра Вишневецького король передав Янушу також окрім черкаського ще й канівське староство (21 жовтня 1594 р.)²⁶⁴, що дало можливість князю здобути тут нові земельні володіння (наприклад, купити маєтки Єлизавети Рожинської²⁶⁵). Утім, зазначимо, що Янушу доводилося нерідко вступати у конфлікти з підлеглим волелюбним населенням, про що свідчать королівські декрети з приводу непослуху йому черкашан та канівців у 1596 р.²⁶⁶, а за землі доводилося

вести не лише “війни”, а й численні судові процеси²⁶⁷. Врешті 1 березня 1604 р. Януш став ще й старостою володимирським²⁶⁸. А 1615 р. – старостою переяславським.

Папа ж, демонструючи особливе ставлення до “ревності у вірі” Януша, спеціальним брєве (від 6 липня 1583 р.) надав йому дозвіл мати переносний вівтар (похідну церкву), про що з намови князя та його капелана Мартина Врублевського клопотався нунцій Альберто Болоньєтті²⁶⁹. Проте деякі історики вбачають у наданні Янушу краківського каштелянства намагання Жигимонта III заручитися підтримкою лояльних до себе людей як противагу канцлерові Яну Замоїському, а в папському привілеї –

²⁶² APK. Archiwum Sanguszków. TeKa 131, plik 5, k. 1; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 493 (старий шифр за львівським інвентарем дипломів колекції Оссолінських); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47; Жукович П. Сеймвая боротьба... 1609 г. С. 103, прим. 220, посилання на Коронну Метрику, кн. 136, арк. 40; кн. 138, арк. 29.

²⁶³ Sedyka J. Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632) // Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku. Poznań, 2003. S. 206; Opański E. Sejm srebrnego wieku. 1587–1652. Warszawa, 2001; Olszewski H. Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee. Poznań, 2002. T. 1–2.

²⁶⁴ НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22204, арк. 30–31; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47 (тут привілей датований 17 жовтня 1593 р. у Гданську).

²⁶⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 474 (старий шифр за львівським інвентарем дипломів колекції Оссолінських).

²⁶⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 201, л. 81 об.–83.

²⁶⁷ Там же. л. 131 об.–132 об.

²⁶⁸ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47; Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. Marian Wolski. Kórnik, 2007. S. 122.

²⁶⁹ Россия и Италия. СПб., 1913. Т. 2, ч. 2. С. 312; Боротьба південно-західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): 36. документів і матеріалів. К., 1988. С. 78–79.

Кн. Януш Острозький. Копія невідомого портрета XIX ст. ОДКЗ.

бажання прибрати до рук “найвпливовіший фактор”, здатний вплинути на Острозького-старшого²⁷⁰.

Утім, діяльність Януша Острозького в урядовій сфері, особливо ж на Русі, відбувалася “під наглядом” чи, точніше, “з огляданням” на позицію та думку батька. У лютому 1574 р. Януш супроводжував батька на коронацію Генріха Валуа і був представлений при дворі. Згодом син виконував вказівки батька щодо підтримки кандидатури Стефана Баторія на польський престол і репрезентував старого князя на з’їзді “баторіан” у лютому 1576 р. (тут він виголосив яскраву промову щодо потреби згуртованості, пріоритету державного інтересу, загрози з боку московського царя та необхідності укріплення київського замку – вочевидь, всі ці ідеї якщо не належали батькові Януша цілком, то, принаймні, були обговорені з батьком), а також зустрічав нового короля під час його подорожі до Кракова. Острозький-старший у 1576 р. призначив сина київським підвоеводою,

переклавши на нього частину своїх функцій (задля цього був усунутий королівський ставленник). Узимку 1579–1580 рр. Костянтин і Януш спільно брали участь у “московській кампанії” (тривала Лівонська війна), їхні загони “порядкували” на Чернігово-Сіверщині й мали за мету захоплення Чернігова (здійснити це не вдалося через відсутність гармат для штурму укріплень)²⁷¹. Завдяки клопотанню батька, 23 серпня 1584 р. Стефан Баторій надав Янушу перший вагомий уряд – волинського воєводи²⁷² (нагадаємо, Баторій мав намір послати Януша як офіційного представника до Понтифіка в 1582 р., проте Острозький-старший відмовив сина від цього візиту; в 1589 р. уже за Жигимонта III спроба повторилася, однак знову безуспішно, хоча Януш уже навіть отримав інструкції щодо перемовин з імператором Рудольфом II²⁷³). Це давало право на місце в сенаті. Тож на сеймі 1585 р., 17 січня Януш склав сенаторську присягу й виголосив гарну подячну промову перед королем у присутності батька²⁷⁴.

Разом із батьком Януш брав участь у військових операціях Лівонської війни (1579–1580 рр.). Затим за погодженням із батьком Януш обстоював кандидатуру Максимі-

²⁷⁰ Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. Lwów, 1864. Т. III, Cz. 1. S. 138.

²⁷¹ Lewicki K. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. Równe, 1938. Т. 7. S. 38.

²⁷² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47; Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy. S. 152.

²⁷³ Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 223. S. 254.

²⁷⁴ Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz // PSB. Т. XXIV. S. 482.

ліана на польський престол, у зв'язку з чим Острозькі втягнулися в конфлікт із канцлером Яном Замойським, оскільки “прогабсбурзька партія” мала на меті здобути для Януша уряд польного гетьмана. Проте на елекції, куди Януш прибув зі збройним загоном, він раптом заявив про свій нейтралітет щодо кандидатів (у цьому знову-таки вбачали вплив батька), наголосив, що не з'явиться на елекційному полі, поки не припиняться внутрішні чвари, й вимагав, щоб магнати не ставили на перший кін свої приватні справи й не брали грошей з-за кордону (підкуп від претендентів). На поклик “максиміліанчиків” Януш не привів їм на допомогу свої війська, й ця його позиція зіграла на руку “жигимонтчикам”. Врешті, він підтримав Жигимонта Вазу і 28 серпня 1587 р. разом із братом Костянтином мав репрезентувати Дім Острозьких на зустрічі нового короля у Гданську. Втім, стосунки з Максиміліаном Януш не розірвав, сподіваючись на вирішення проблеми володінь Острозьких в імперії. Тому, коли на сеймі 1590 р. було поставлене питання про виключення Габсбургів із подальших розглядів як можливих претендентів на польський трон, Януш протестував, ставши, таким чином, в опозицію до коронного канцлера Яна Замойського (сейм виключив зі складу претендентів лише Максиміліана, котрий намагався силоміць захопити трон, однак Дім Габсбургів не був позбавлений права висувати інших кандидатів на польський престол). У 1591 р. Януш Острозький був присутній на зустрічі з імператорськими послами (Яном Дукером) й висловив свою прихильність Габсбургам. А

Кн. Януш Острозький. Гравюра А. Зубчанінова. 1888 р.

коли на з'їзді у Хмельнику, 25 липня, постало питання про детронізацію Жигимонта III, Януш Острозький називався серед можливих, хоча явно непрохідних кандидатів з числа “П'ястів”. Він брав участь в усіх “опозиційних” нарадах 1591–1592 рр. Старий батько знав про всі ці акції сина й не відряджував його. Їхньою спільною акцією була “справа Косинського” та військові дії проти козаків, котрі завершилися битвою під П'яткою 2 лютого 1593 р. А вже 25 лютого 1593 р. Жигимонт III номінував Януша на каштеляна краківського. Це було загальним успіхом Дому Острозьких, оскільки батькові не вдалося здобути такий вагомий уряд.

Не випадково саме Янушу присвячена поема Шимона Пекаліда. В ній лише символічно присутній батько. На самому початку автор звертається до Януша:

Ти здивував отців Лація, бачив тебе край тевтонський,
 Як серед цісарських сяєш баронів, мов сонце яскраве,
 Князь наш, арктойське світило, шанує тебе, наче друга,
 Скільки разів він супроти тирана з Родопів війною
 Йшов, щоб нести допомогу угорській державі, то завше
 Із допоміжним загоном стояв ти, готовий до бою.
 Йдеш ти війною на скіфів – радіє країна германська,

Також в Паннонії радість, а Польща велика гордиться,
Бо до яскравих зірок піднесла тебе як каштеляна.
З вуст твоїх мова солодка пливе, наче з хмар темно-синіх
Щедрі дощі, ти шануєш мистецтво Мінерви належно,
В сад благодатний богині, що Мудрістю зветься, вступивши²⁷⁵.

Пекалід прославляв військові подвиги й талант Януша, відзначав його багатство, великодушність, звитягу. Поет вкладав до уст князя промови, звернені до своїх воїнів²⁷⁶. Пекалід наголошував, що “Януш, ця парость могутня Острозька, що доблестю всюди славилась”, є “найславетнішим з Острозьких князів усіх”. Цими словами автор завершував свою поему, висловлюючи одночасно прохання й обіцянку. Прохання:

...доблесний принце,
Ти, каштеляне, прийми вже до Кракова в замок фортечний
Витвір моїх рук – поему оцю і поета люб'язно.

А от обіцянка полягала в тому, що автор зобов'язувався написати про князя та його предка по матері Тарновського ще не одну поему:

Прийде ще час, і піднімемось ми на ще вищі котурни
Й всі твої славні діяння опишем на лад іонійський,
В одах моїх прославлятися буде колись ще Тарновський²⁷⁷.

Отже, поет на час написання, а також передачі тексту поеми мешкав у Кракові, але важливіше – його головним героєм був не Костянтин Острозький-старший, а Януш Острозький-син, і то як найкращий продовжувач роду, котрий поєднав славу не лише Острозьких, а й коронних магнатів Тарновських.

Похваляючи краківського каштеляна, Пекалід наголошував, що він єдиний з усього роду досяг такого високого уряду в Польщі. Однак інакше оцінювали це сучасники.

Краківська шляхта активно протестувала проти русина (нехай і католика), який не є осілим у Краківському воєводстві, має князівський титул і є підданим імператора (оскільки має власність в імперії). Тож, коли Януш 23 квітня здійснював офіційний пишний в'їзд до Кракова (360 кінних і 200 стрільців піхоти з хоругвами), ніхто його не зустрів – лише кілька повітових шляхтичів, краківські каноніки та придворні Краківського єпископа і кардинала Радзивіла. Це не перешкодило Янушу поступово здобути прихильність краківської шляхти, з того часу він постійно зважав на потребу підтримування своєї популярності саме серед шляхти.

Більше того, разом із батьком він відновив стосунки з канцлером Яном Замойським і на сеймі 1593 р. офіційно дякував від себе та батька за придушення козацьких рухів. Водночас продовжував вербувати козаків на службу до імператорських військ. Замойський же висловив подяку Острозьким за підтримання безпеки на прикордонні. Однак це “замирення” із Замойським обох Острозьких було нестійким – розрив стався через різне ставлення до проблеми антитурецької Ліги. Януш, як і батько, обстоював проект Ліги на чолі з Габсбургами (на сеймах 1595 та 1596 рр.) та війни з Туреччи-

²⁷⁵ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 41.

²⁷⁶ Там само. С. 73.

²⁷⁷ Там само. С. 77.

ною (про це у літературній формі писав Себастьян Кльонович у “Пожарі”). У цій політичній концепції особливе місце відводилося козакам, тож інспірація “наливайківщини” не випадково приписувалася наближеними до Замоївського придворними Костянтину та Янушу Острозьким. За словами імператорського посланця Алессандро Комуловича (1594), Януш заявляв, що готовий сам повести козацьке військо до Молдавії та Волощини проти турків. У цьому питанні простежувався також меркантильний інтерес: фактичне осягнення своїх посілостей в Угорщині. Коли запланований похід не відбувся, Януш сам поїхав до Маковиці й узяв письмову присягу від свого намісника Валентина Чермінського, що за будь-яких умов той зберігатиме вірність князю²⁷⁸. Краківський каштелян навіть обіцяв гетьману Замоївському виставити 8 тис. вояків у разі походу проти турок. Однак тоді ж у Януша розпочався конфлікт із Замоївським через козацькі походи: у вербуванні козаків та їхніх виступах проти турок і татар з інспірації Габсбургів звинувачувався саме Януш, а отже, на ньому “замикали” негаразди з султанатом і потребу готуватися до війни (значить, нові податки, збір посполитого рушення й т. ін.). Однак Януш прорахувався: антитурецька Ліга не діяла, свої чеські та угорські володіння він фактично втратив, а козаки на чолі з Наливайком пограбували володіння Острозьких. Окрім того, всі ці акції були каталізовані церковно-релігійними проблемами, зокрема унією*.

На сеймі 1597 р. Януш, з одного боку, змушений був подякувати гетьманові Станіславу Жолкевському за придушення “козацької ребелії”, а з іншого – обстоюючи батькову волю, захищав спільно із Кшиштофом Радзивілом інтереси православних. Він вплинув також на зміст інструкції для сеймових послів Краківського воєводства (там також ішлося про свободу віровизнання людей “грецької віри”; це засвідчує, що на той час Януш здобув неабиякий авторитет серед краківської шляхти). При цьому дедалі погіршувалися стосунки краківського каштеляна із Замоївським, аж до того, що всі Острозькі відмовилися платити нові податки на збиране канцлером військо на Поділлі, мотивуючи це тим, що їхні маєтки вже й так раніше постраждали від несанкціонованих поборів жовнірів Замоївського. На цьому тлі стосунки з королем Жигимонтом III поліпшувалися й ставали дедалі тіснішими (Януш був серед найближчих осіб при хрещенні первістка короля – Владислава (1595), а в 1598 р. обіцяв Жигимонту III свою військову підтримку в конфлікті зі Швецією).

Лише в 1601 р. конфлікт із Замоївським почав залагоджуватися. І вже на сеймі 1605 р. Януш виступив на боці антикоролівської опозиції (тобто Замоївського), зокрема щодо свободи віросповідань та проти підтримки Лжедмитрія I. Того ж року Януш виступив проти передачі бранденбурзькому маркграфові протекторату над князівством Пруссія і заявив про свою готовність власними силами й коштами відвоювати цю землю. Острозький так само виступив проти наміру Жигимонта III одружитися із австрійською архікняжною Констанцією, зауваживши, що королівський шлюб – це частина великої політики, яка має узгоджуватися з сенаторами та сеймом. Януш навіть погрожував (у листі до Яна Замоївського), що коли король не відмовиться від свого

²⁷⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Teka 131, plik 7, k. 4.

* Ф. Ніколайчик стверджував, що Наливайко навмисне використав антиунійні настрої К. Острозького і надав своїм діям проти шляхти релігійного відтінку саме задля підтримки з боку К. Острозького (*Ніколайчик Ф. Д. Первые казацкие движения в Речи Посполитой (1591–1596) // Киевская старина. 1884. Март. С. 539*).

наміру, то він особисто посадить усю шляхту на коней, і вони не дозволять “тій Ракушанці” ступити на польську землю²⁷⁹. Все це поставило Януша Острозького у відкриту опозицію до короля. На цей час у такій самій опозиції, хоча й на релігійному ґрунті, що до короля опинився й Острозький-старший.

Не дивно, що Януш брав активну участь у рокоші Миколая Зебжидовського 1606 р. Тут йому пропонувалася гетьманська булава і на нього покладали особливі надії щодо забезпечення рокошан численними військовими формуваннями. Однак Януш повісився помірковано (як і його батько) і зрештою зайняв компромісну позицію, ведучи переговори з королем як посередник у 1606 р. і під час нової хвилі антикоролівського руху 1607 р. Його хоругви стояли осторонь, коли на початку липня 1607 р. точилася битва рокошан із королівськими військами. Сам краківський каштелян пояснював свою бездіяльність поганим станом здоров’я та необхідністю завершення судових справ у Трибуналі Волинському. Битва під Гузовом 5 липня 1607 р. ознаменувала поразку рокошан. Януш після цього написав Жигимонту III: “Жаль великий і достоту незносний страх впав на нас. Вільний народ терпить неволю, право зневажене, вольності розтоптані, кров шляхетська пролита”²⁸⁰. Януш Острозький намагався пом’якшити сувору настанову короля й домагався прощення для рокошан (самого Миколая Зебжидовського та свого племінника Януша Радзивіла). Ця його діяльність не дістала належної оцінки короля, який не надав Янушу жодних нагород. А один із сучасників (Петро Стадницький) навіть назвав його “двозначним сенатором”²⁸¹. Старий Костянтин Острозький був поінформований про дії старшого сина і постійно тримав із ним раду до самої смерті. Рокош був для нього “вигідним” у плані ослаблення королівської влади, що, своєю чергою, давало можливість домогтися певних поступок православним²⁸².

Томаш Кемпа вважає, що вся “рокошанська” діяльність Януша Острозького була лише виявом “бажання слави й популярності серед шляхти”, але водночас і “почуттям відповідальності за стан держави”²⁸³. П. Кулаковський вважає, що всі згадані дії Януша були викликані лише його розрахунком на підтримку опозиційних сил та православної шляхти, його образою на короля, який передав булаву коронного гетьмана не йому, а Станіславу Жолкевському, а можливо, і його неофіційним кандидуванням на трон. А відтак він обстоював перед Жигимонтом III інтереси православних лише з політичних міркувань. Навіть старий Василь-Костянтин “не міг зрозуміти справжніх мотивів проправославних дій сина”. Тож по смерті старого князя волинська шляхта “не мала іншого вибору, як запропонувати роль патрона (православних) Янушу”

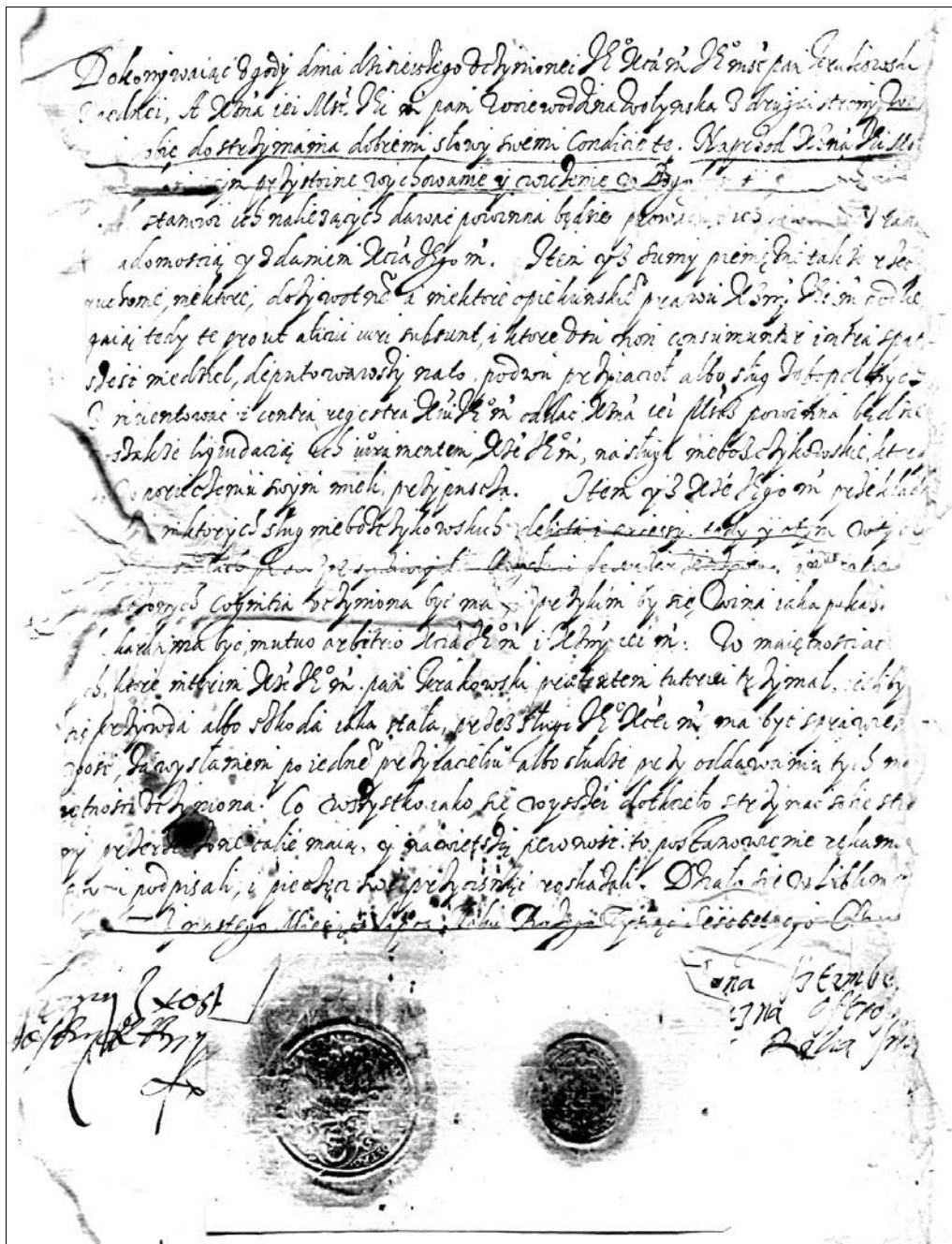
²⁷⁹ *Strzelecki A.* Sejm z r. 1605. Kraków, 1921. S. 191; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 144–145.

²⁸⁰ AGAD. AR. Dz. V, 11077, k. 64–65; *Urbaniak W.* Zamoyszczycy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego. Warszawa, 1995. S. 58–133; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 146–147.

²⁸¹ *Szujski J.* Dzieje Polski podług ostatnich badań. T. III, cz. 1. S. 138. Детальну інформацію про рокош наводить королівський секретар, доктор права університетів Граса та Перуджі Станіслав Любенський: *Lubieński St.* Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego w 1593 r.; *Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606–1608.* Opole, 2009. S. 54–120, 134–182.

²⁸² *Chynczewska-Hennel T.* Ostrogski Janusz // PSB. T. XXIV. S. 482–484; *Maciszewski J.* Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Wrocław, 1960; *Strzelecki A.* Sejm z r. 1605; *Wisner H.* Rokosz Zebrzydowskiego. Kraków, 1989; *Urbaniak W.* Zamoyszczycy bez Zamoyskiego. S. 58, 65, 67, 81, 83, 146.

²⁸³ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 147.

Підпис і печатка кн. Януша Острозького на документі 1604 р.

як можливому продовжувачу політики батька²⁸⁴. Почасти Януш виправдав ці сподівання, але не надовго. Він навіть профінансував одне з видань острозької друкарні – “Часослов” з “Місяцесловом” (1612). Воно містило посвяту князю, де він характеризувався як “пресветлый и богохранимый”. Фундаментальне поняття “богохранимого граду” було перенесене не на рід Острозьких, а персонально на самого Януша, можливо, окрім інших ідейних мотивів, ще й у зв’язку з тим, що дійсно Божим провидінням він єдиний залишився живим серед усієї родини Василя-Костянтина*. А Захарія Копистенський навіть уклав в уста Януша дивовижну фразу: “Коли б замолоду бачив у Східній Церкві те, що бачу і знаю тепер, – ніколи б на латинство не перейшов”. Однак у “Треносі” Мелетія Смотрицького (Вільно, 1610) ідеться про втрату для православ’я роду кн. Острозьких. До речі, це видання саме Янушу Острозькому король наказав вилучити і спалити²⁸⁵. І хоча Януш нічим особливо не завинив перед Православ’ям, на думку П. Кулаковського, в даному випадку каштелян просто не порушував батькову систему. А от стосовно католицизму він був гойним вірним у духовному, а не політичному сенсі²⁸⁶.

На нашу ж думку, Януш завжди був “рупором” та виконавцем волі Василя-Костянтина, обстоюючи загальні інтереси родини. Наприклад, на Черкащині він разом із батьком розробляв тактику взаємодії із козаками з метою оборони від татар²⁸⁷, а також систему купівлі, освоєння та осадження земель і протегування Православної Церкви²⁸⁸. Зокрема, у 1604 р. Януш наказав черкаському підстарості Богдану Халаїму повернути чинш, зібраний з монастирських підданих, припинити втручання у монастирські маєтки і покарати місцевого отамана за побиття монаха Миколаївської обителі²⁸⁹.

Певне усамостійнення позиції Януша простежується після смерті батька, коли він зближився із королівським двором, а в 1609 р. навіть став хрещеним батьком королевича Яна Казимира й запропонував королю свій загін (тисячу вояків) для військового походу на Москву²⁹⁰. Проте Януш так і не дістав нових урядів, зокрема, на сеймі 1611 р. наближена до нього шляхта знову критикувала короля за те, що той не дав йому уряду коронного гетьмана²⁹¹. На той час Януш уже підупав на здоров’ї – його турбувала подагра. Тож він усунувся від активної політики і, як зазначив Томаш

²⁸⁴ Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба // Осягнення історії: Зб. наукових праць на пошану проф. М. П. Ковальського. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 324–332 (326).

* Втім, дослідники вважають Януша скупим грошолобом і висловлюють сумнів щодо фінансування ним цього видання (Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // Федоровские чтения. 1978. М., 1981. С. 43).

²⁸⁵ Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба. С. 328, 330–332; Краляук П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог, 2007.

²⁸⁶ Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба. С. 328.

²⁸⁷ APK. Archiwum Sanguszków. TeKa 202, plik 28, k. 1 (1590 р.); plik 33, k. 1 (1605 р.); teKa 449, plik 6, k. 1–4 (1607–1614 pp.).

²⁸⁸ Ibid. TeKa 449, plik 2, k. 1.

²⁸⁹ ЦДАУК. Ф. 2228, оп. 1, спр. 389; НБУВ ІР. Ф. КДА, Леб. 690, арк. 384 зв.

²⁹⁰ Wisner H. Zygmunt III Waza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. S. 118.

²⁹¹ Byliński J. Sejm z roku 1611. Wrocław, 1970. S. 121.

Кемпа, загалом був у ній певною мірою розчарований²⁹². Утім, йому доводилося опікуватися обороною своїх володінь, а відтак постійно реагувати на татарські наїзди. У липні 1610 р. Януш повідомляв короля, що татари нападають ледь не щотижня і вже майже живуть на території Речі Посполитої, вказував, що 4 тис. татар уже під Богуславом, а 8 тис. – атакують Київщину та Брацлавщину, перетворивши ці землі на пустку. Не меншою проблемою були й козаки, які нерідко грабували волость, у тому числі володіння Острозького.

Участь Януша в сеймах 1611, 1612 і 1613 рр., головним чином, обмежувалася реакцією на зовнішню політику держави (щодо Московського царства і Кримського ханства). На схилку віку він знову відновив свої пригаслі прогабсбурзькі симпатії й саме через активізацію боротьби імперських сил із турками. В 1617 р. Януш надав своє надвірне військо Станіславу Жолкевському для походу проти турків Іскандербаші. У вересні 1618 р. сам князь зі своїм загоном брав участь у битві з татарами під Орининим (через особисті амбіції магнатів і неузгодженість дій битва завершилася невдачею). З початком Тридцятилітньої війни (1618) Януш запропонував свою допомогу чеському королю Фердинандові Габсбургу в обмін на повернення йому Раудніц. Острозький навіть фінансував найняття на службу Фердинанду “лісовчиків”. Утім, це більше було потрібно для виведення їх поза межі держави, яка страждала від мародерства цих вояків. Водночас на початку 1620 р. Януш публічно виступив із критикою прогабсбурзької орієнтації короля й припинив свої зв'язки з імперією. Як вважає Томаш Кемпа, ця акція була не що інше, як популістський жест князя перед шляхтою. Острозький увесь час залишався також “експертом” у козацьких справах: очолював сенатську комісію щодо козаків, а в 1619 р. уклав угоду про збільшення реєстру до 3 тис. чоловік та щорічні виплати їм за службу 40 тис. золотих²⁹³.

Слід зазначити, що за всієї поваги й покірливості щодо батька, Януш не любив перебувати в Острозі. Він мешкав переважно у виділеному батьком Межирічі над швидкоплинною Вілією, де звів власні покої з католицькою каплицею²⁹⁴. У 1605 р. (привілей короля від 18 лютого²⁹⁵) Януш домігся для міста магдебурзького права (за прикладом Кракова) із двома щорічними ярмарками на Св. Петра та Св. Михаїла (тут було 257 заселених дворів та ще 16 пустих), спорудив новий княжий палац (нині від нього збереглася лише піч), заснував тут францисканський конвент, укріпив місто валом (його висота сягала 10–15 м) і ровом з водою, вибудував дві муровані брами (до яких можна було проникнути лише через підвісні мости) і сім дерев'яних башт, укріпив їх подвійними воротами, начинив гарматами та іншим озброєнням і загалом не полишав Межиріч своєю увагою, оскільки саме межиріцький замок був своєрідним форпостом оборони Острога²⁹⁶. Дослідники стверджують, що за часів Януша укріплення та військово спорядження Межиріча (зокрема кількість гармат) були на

²⁹² Кемпа Т. *Dzieje rodu Ostrogskich*. S. 148.

²⁹³ *Ibid.* S. 148–154; *Seredyka J.* Sejm z 1618 roku. Opole, 1988; *Pietrzak J.* Po Ceczorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983.

²⁹⁴ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 308–311, 336.

²⁹⁵ Ар. ЮЗР. К., 1869. Ч. 5, т. 1. С. 107–108.

²⁹⁶ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 311, 313, 339, 347–349; *Атаманенко В.* Інвентарні описи Межиріча XVII століття // Український археографічний щорічник. Київ; Нью-Йорк, 2002. Вип. 7. С. 71–83.

Кн. Януш Костянтинович Острозький. Портрет з Троїцької церкви Межиріцького монастиря. Копія XVIII ст. Національний музей історії України.

найвищому рівні, переважаючи навіть оборондатність Острога, тому Межиріч став “конкурентом” сусідньому головному центру Острожчини²⁹⁷. Навіть по смерті батька Януш віддавав перевагу Межирічу та Дубну перед Острогом (за переказами князь нібито наказав створити підземні ходи, які з’єднували Межиріч з Острогом). Тут, у Межиріцькому францисканському монастирі був поставлений портрет ктитора Януша Острозького та Анни-Алоїзи з Острозьких Ходкевич у дорогих різьблених рамах. Цікаво, що вже в 1860-ті роки ці портрети католицьких діячів православного роду було вирішено “зліквідувати”. Їх перемалювали: Януш перетворився на преподобного Федора/Феодосія Острозького, а Анна-Алоїза – на преподобного Іова Почаївського²⁹⁸. У вітлярній стіні межиріцької Троїцької церкви була вмурована дошка з латинським текстом: “Во хвалу і славу Бога Всемогутнього, єдиного у Святій Троїці, во славу

Діви Марії, що народила Господа, святим Станіславу, Альберту, Лаврентію, Франциску, Марії Магдалині монастир утримується князем Янушем Острозьким, каштеляном краківським” (суто францисканський “набір святих”). Окрім цієї дошки, в південну та північну стіни були також умонтовані мармурові дошки з текстами про перемоги Януша над татарами під Дубном та Острогом у 1577–1578 рр., на р. Соб у 1581 р., а також над козацьким військом Косинського під П’яткою в 1593 р.²⁹⁹.

Певним “знаком” у взаємовідносинах Костянтина і Януша Острозьких стали шлюби старшого сина київського воєводи. Несецький та Стебельський стверджують, що після скандалу з конверсією сина Василь-Костянтин зобов’язав його одружитися лише на представниці “зацного Дому” в Речі Посполитій або ж в Угорщині³⁰⁰. 1582 р. Януш одружився із Сусанною Середі – донькою угорського магната Андреша Баласси й Анни Мерей і онуки Каспара Середі – старости Угорщини й губернатора Семиграддя³⁰¹, яка примножила володіння Острозьких в Угорщині (Маковиця, Регець, Бистриць; за утримування цих маєтків тривалий час точилася гостра боротьба, оскільки

²⁹⁷ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 44–45.

²⁹⁸ Левіцький О. Анна-Алоїза княжна Острожская // Киевская старина. 1883. Ноябрь. С. 370. Ярослава Бондарчук, утім, стверджує, що портрет Януша разом із частиною архіву монастиря в 1866 р. був переданий до Церковно-археологічного музею КДА (Бондарчук Я. Свято-Троїцький Межиріцький монастир. Острог, 2007. С. 19).

²⁹⁹ Бондарчук Я. Свято-Троїцький Межиріцький монастир. С. 12–13.

³⁰⁰ Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Przydatek do chronologii. Lwów, 1867. T. 3. S. 80.

³⁰¹ Зберігся цікавий список “клейнодів”, привезених Сусанною чоловікові, завірений печатками та підписами Януша Острозького і Андреша Баласси (АРК. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 33, k. 4).

цьому активно перешкоджав імператорський двір)³⁰². Цей шлюб не був схвалений імператором Рудольфом II. На той час (ще в 1576 р.) імператорська влада вже відібрала у Януша матеріні Раудніци, тепер доводилося розпочинати “новий раунд” боротьби з імператорським двором за посілості в чужій державі. З великими труднощами Янушу вдалося закріпитися в Маковиці і посадити там свого намісника. Однак на початку XVII ст. Острозькому все ж довелося продати Маковиці великому угорському магнату Жигимонту Ракочі, але всієї домовленої суми від нього Янушу, попри всі старання (навіть підтримку Жигимонта III і Рудольфа II), отримати не вдалося.

Хто був ініціатором цього шлюбу – невідомо. Ймовірно, Януш налагодив певні стосунки з Домом Середі ще під час перебування при імператорському дворі. Втім, без волі та схвалення Костянтина Острозького цей шлюб напевно чи відбувся б. Промовистим також є той факт, що одруження Януша з Сусанною відбулося в 1582 р., саме тоді, коли Василь-Костянтин зав’язував стосунки із Римською курією й намагався повернути Раудніци за допомогою папських нунціїв обох держав. Підтримка Середі в цій справі могла багато важити. Окрім того, завдяки цьому шлюбу Дім Острозьких “закріплює” свої позиції в Римській імперії.

Свекор добре ставився до невістки, і це зайвий раз засвідчує, що цей шлюб стався за його безпосередньої участі. 5 жовтня 1585 р. київський воєвода записав своїй невістці Сусанні міста Чуднів, П’ятку, а також 45 сіл та значну суму – 8000 кш гр. лит., супроводжуючи це таким пасажем: “Люблячи невістку свою княжу, її милість... дав, подарував і листом своїм описав”³⁰³. Щоправда, І. О. Ворончук слушно зауважує, що цей запис здійснений К. Острозьким власне тому, що син Януш не зробив законного вінового запису дружині, оскільки батько визначені йому володіння на той час ще не передав синові (“иж сын мой, княжа его милость Януш Острозский ... до сего часу нигде оправы звыклое ни на чом малжонце своеи... не вчинил и не описал ничего, тогды я тепер ... той малжонце сына моего ... записую певную суму пенезеи ... на маетках моих власных, отчизных, которых есми был сынови моему милому ... вперед не уступил”), тож дослідниця вбачає у цьому акті не стільки почуття Костянтина до невістки, скільки тримання ним у своїх руках володінь навіть повнолітніх синів, що було непоодиноким фактом у магнатському середовищі

Скульптура Сусанни Середі княгині Острозької з її надгробка в тарнівському костелі. Скульптори: Вільгельм ван ден Блокке, Ян Пфістер. 1612–1624 рр.

³⁰² Див. документи на угорські володіння Сусанни Середі (АРК. Archiwum Sanguszków. Górczak (1902). Nr. 987).

³⁰³ Ар. ЮЗР. Ч. 8, т. 3. № 110. С. 447–449.

загалом³⁰⁴. Навіть на час одруження, коли йому виповнилося вже понад 30 років, Януш усе ще був обмеженим у правах і матеріальних статках (тож викрадення грошей та майна у 1583 р. було для нього доволі відчутною втратою; гроші, речі й коні були повернуті Шмонецьким через ксьондза Яна Вербицького у присутності возного 18 вересня 1583 р.³⁰⁵).

З цим одруженням розгорнулася боротьба Острозьких за угорські маєтки Середі, і найбільше – за Маковицю. Вочевидь, за порадою адвокатів Сусанна в 1593 р. записала Янушу 50 000 злотих на цьому маєтку, що передбачало його однозначну належність Дому Острозьких (або виплату противною стороною відповідної суми)³⁰⁶. Однак угорські магнати чинили шалений спротив офіційному узаконенню передачі маєтків Острозьким. В архіві Сангушків зберігаються справи, які засвідчують,

що Януш серйозно переймався проблемою угорських володінь, насамперед під час і після перебування при імператорському дворі, використовуючи найменшу можливість, й особливо під час королівських виборів у Польщі (офіційно протегуючи Габсбурга)³⁰⁷. Одруження створило також формальні підстави й відкрило нові можливості для Януша Острозького клопотатися про законодавче закріплення за собою материних маєтків у Чехії³⁰⁸.

У 1582 р., відразу після одруження Януша, імператор Рудольф II рішуче виступив проти передачі маєтностей імперії у власність Острозьких. На цьому імператор наполягав у своєму листі від 29 грудня до капітули Гданської церкви, вказуючи, що імперські землі не повинні переходити у власність іноземця³⁰⁹. Водночас за умов виборів короля Речі Посполитої (після смерті Стефана Баторія) імператорський двір постійно обіцяв Острозьким посприяти у вирішенні цього питання. У 1585 р. й надалі зокрема сам імператор Рудольф II у своїх листах запевняв Януша в наданні

Фігури Януша і Сусанни Острозьких на надгробку в тарнівському костелі.

³⁰⁴ Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум: Альманах соціальної історії. Вип. 6. К., 2006. С. 169–170.

³⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 45; спр. 241, арк. 64, 348.

³⁰⁶ АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 449, plik 10, k. 1; teka 248, plik 12, k. 1–2.

³⁰⁷ Ibid. Teka 130, plik 2, k. 1–4; teka 129, plik 6, k. 1–15; teka 423, plik 21, k. 1.

³⁰⁸ Ibid. Teka 449, plik 1, k. 1–17; teka 131, plik 7, k. 1–10.

³⁰⁹ Россия и Италия. СПб., 1908. Т. 2. Вип. 1. С. 146, прим. 1.

необхідної підтримки³¹⁰. Однак до самої смерті Сусанни Янушу так і не вдалося завершити цю справу. Після її смерті князь Ракочі, ігноруючи право власності Острозького, продав Маковиці. Януш безуспішно клопотався про угорське майно: писав Фердинанду Гонзагу (1601³¹¹), семиградським князем (1606³¹²), угорському королю Матею (1608³¹³) – все намарно³¹⁴. Крім того, через родину Сусанни Януш сподівався вирішити давню справу з узаконенням володінь у Чехії (Раудниці)³¹⁵, однак ці надії також виявилися марними.

Сусанна померла 1596 р., подарувавши чоловікові двох доньок, а свекору онучок – Елеонору (від 1601 р. одружена з Ієронімом Язловецьким, воєводою подільським та сокальським старостою; вдруге, від 1609 р., – з кн. Яном-Єжи Радзивілом, каштеляном троцьким; померла 6 січня 1618 р.; її руки у 1608 р. домагався Олександр Ходкевич, який благав свого іменитого брата Яна Кароля Ходкевича допомогти у сватанні, однак той був проти цього шлюбу³¹⁶) та Єфросину (за кн. Олександром Заславським, майбутнім воєводою київським; померла 1628 р.). Цікаво, що того ж 1596 р. Януш визначив опікунів для своїх доньок, вочевидь готуючись до нового одруження, яке могло принести ще дітей і обмежити майнові права старших доньок. Імовірно, “захисту” своїх дітей вимагала перед смертю й Сусанна³¹⁷.

Вже наступного року по смерті Сусанни Януш удруге одружився на 15-літній Катерині-Констанції Любомирській. 28 грудня 1597 р. Януш Острозький записав дружині маєтки в Короні в рахунок 120 000 зол. пол., а 31 грудня – на 60 000 флоринів, принесених нею як віно (цей запис король підтвердив 9 квітня 1598 р.)³¹⁸.

Кн. Катерина із Любомирських Острозька. Портрет кінця XVI – початку XVII ст. Національний музей у Варшаві (Польща).

³¹⁰ APK. Archiwum Sanguszków. Teka 392, plik 3, k. 1.

³¹¹ Ibid. Teka 449, plik 4, k. 1–2.

³¹² Ibid. Teka 423–b, plik 22, k. 1–4.

³¹³ Ibid. Teka 202, plik 34, k. 1.

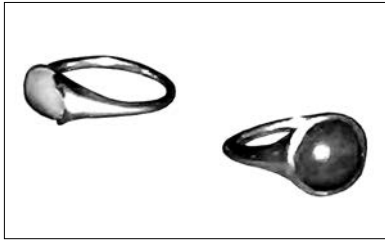
³¹⁴ Ibid. Teka 130, plik 10, k. 1–2; teka 449, plik 7, k. 1–3.

³¹⁵ Ibid. Pergameny. Nr. 252, teka 202, plik 27, k. 1–2; teka 248, plik 9, k. 1–3; teka 131, plik 6, k. 1.

³¹⁶ Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1875. T. 1: Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza / Oprac. W. Chomętowski. S. 126, 129, 130, 134–135.

³¹⁷ APK. Archiwum Sanguszków. Teka 129, plik 4, k. 1.

³¹⁸ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 1878 (старий шифр за львівським інвентарем дипломів колекції Оссолінських); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 104.

Персні Януша Острозького.

Здавалося б, таке багатство може зробити нове подружжя щасливим, однак усе склалося інакше. З Любомирською у Януша не було дітей*, молода дружина (різниця у віці становила майже 30 років) мала доволі різкий характер, що не могло подобатися чоловіку. Після смерті Катерини (1611) і самого Януша Острозького, брат другої дружини краківського каштеляна Станіслав Любомирський повернув спадкоємцям Острозького “упоминки” (подарунки) Януша дружині, котрі Катерина позичала братові, але вимагав повернення віна чи записаного їй вінового (це було цілком законно, оскільки Катерина не мала дітей, тож її власність мала повернутися Любомирським)³¹⁹.

А Януш ще за життя Любомирської у 1604 р., після розподілу Острожчини з братом Олександром, вирішив скласти заповіт у формі ординації про “естафету” передачі його маєтків лише по чоловічій лінії й у визначеній цілості маєтків, цілком позбавляючи дружину права й претензій на маєтки Острожчини. На той час практика Речі Посполитої знала три такі ординації: Замойська (1589 р., утворена Яном Замойським), Радзивілівська на Олиці та Несвіжу (1589 р., утворена Миколою Радзивілом), Пінчовська (1601 р., утворена Жигмунтом Мишковським). Однак у 1606 р. сейм ухвалив рішення про генеральну заборону на творення ординацій. Проте, завдяки підтримці краківської шляхти, для Острозького було зроблено виняток і сейм 1609 р. дозволив йому створити четверту ординацію в Речі Посполитій. Дозвіл на це дали також король та сенат. Так у 1609 р. офіційно була створена Острозька (пізніше названа Дубенською, оскільки Дубно стало її “столицею”) ординація³²⁰. Що спонукало Януша до цього – можна лише здогадуватися. Ймовірно, князь мав сумнів щодо можливого народження прямих спадкоємців і прагнув зберегти Острожчину цілісною. Януш цілковито усував від спадщини жінок: дружину, доньок, можливих інших спадкоємців жіночої статі. Король Жигимонт III підтвердив волю кн. Януша Острозького на сеймі 1609 р.³²¹. Щоправда, Януш п’ять разів відміняв і знову засновував Ординацію й уточнював права ординатів (1609, 1614, 1615, 1616, 1618 рр.): призначені можливими ординатами сини брата Олександра – Костянтин та Януш – завели суперечки з дядьком, тож краківський каштелян неодноразово переглядав їхні права й зрештою в акті, складеному в Люблінському трибуналі 25 червня 1618 р., остаточно усунув їх від ординації (обидва вони померли раніше самого Януша). До ординації були включені такі маєтки: Острог, Межиріч, Дубно, Степань, Костянтинів, Базалія,

* Щоправда, деякі дослідники стверджують, ніби в 1600 р. з’явився на світ син Василь-Войтех, названий одним із родових імен та іменем небесного покровителя Польщі. Див.: *Сас П. М.* Витоки українського націотворення. К., 2010. С. 92.

³¹⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 980.

³²⁰ ЛНБ ВР. Ф. Дідушицьких, спр. 502, арк. 1–1 зв.; *Melen A.* Ordynacje w dawnej Polsce. Lwów, 1929. S. 13–15, 27–31; *Zielińska T.* Ordynacje w dawnej Polsce // *Przegląd Historyczny.* 1977. R. 67. S. 17–30.

³²¹ ЦДІАУЛ. Ф. 134, оп. 2, спр. 960, арк. 10 зв.–12 зв.; ДА Рівнен. обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 178–183; ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 155, арк. 1–7 зв. та інші численні публікації ординаційних документів; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 216–223.

Сульжинці, Красилів, Кузьмин, Чуднів, Янушпіль, Дедковичі, Пиків*, Глинськ, Краснопіль та інші дрібніші володіння – усього 24 міста і 593 села.

Князь замислив складний ланцюг спадкоємства: якщо Бог дасть – усе мало перейти його власному старшому синові (іншим – тільки уділи поза частиною ординації); в іншому випадку (за відсутності дітей чоловічої статі) – онукові (старший син Олександра Заславського і доньки Януша Єфросини) Франтішеку та його синам (по черзі, в разі смерті старшого і наступних), або ж його середньому братові Карлу та його синам (за тим самим принципом), або молодшому онукові Владиславу-Домініку і його синам (так само), врешті – комусь із наступних синів Олександра і Єфросини. Донька Єфросина від успадкування однозначно усувалася, по її смерті потомство Заславського від другої дружини не могло успадкувати Острожчину, як і можливе потомство Єфросини (в разі смерті чоловіка – Олександра Заславського) від другого чоловіка. В разі бездітної по чоловічій лінії чи смерті Заславських-чоловіків, ординація переходила до сина сестри Януша Катерини і кн. Кшиштофа Радзивіла – Януша (улюбленого онука Василя-Костянтина). А в разі смерті без чоловічого потомства всіх названих осіб Острозька ординація мала перейти лицарям Мальтійського ордену з польської, литовської чи руської його гілок за умови визнання ними місцевих законів, захисту орденом кордонів Речі Посполитої та допомоги державі проти ворогів (тагар і турок). Ординату з мальтійців мали обирати спільно світські та духовні особи. Загалом усі ординати мали виставляти 600 (300 кінних і 300 піших) воїнів для потреб Речі Посполитої в разі війни, перебувати у католицькій вірі, користуватися гербом Острозьких, титулуватися ординатами, утримувати в повній бойовій готовності замки для оборони Поділля й Волині, зокрема Дубно (саме тут мав дислокуватися загін із 600 вояків), ніколи не відокремлювати жодних частин від володінь Ординації (вже згадувані 24 міста та 593 села, а також кам'яниці у Варшаві, з яких була створена Ординацька вулиця). Окрім того, мала бути створена міліція Острозької ординації у складі двох хоругв гусар – Золотої та Білої, які мали очолюватися комендантом Дубна в ранзі полковника.

Інші володіння Острозького на Волині (Чорторія з низкою інших населених пунктів), Київщині (Гайсин, Косів, Лобачів, Ольшаниця, Рокитна, Тетіїв**), Люблінщині (Довге, Якубовичі, Рушничок, Свидничок, Свидницька Воля, Валовичі), Краківщині (Кобежин, Коваля, Плешув, Прошоцичі, Прокоцин, Жембоцин) та Сандомирщині (Шмелів, Глінки, Миколаєвичі, Опатів, Тарнів, Вевірки) мали перейти за правом спадкоємства відповідно до законів; лише у випадку народження єдиного сина

* Від 1611 г. поблизу з'явиться слобода Новий Пиків, яка, згідно зі скаргою Фрідріха Тишкевича, була заснована Янушем Острозьким на захопленій землі Тишкевичів. Це захоплення та осадження нової слободи нібито закрило виїзд на шлях із с. Махнівки. (Скаргу Ф. Тишкевича від 22 жовтня 1611 р. див.: Киевские губернские ведомости. 1870. № 80. С. 348).

** 28 травня 1593 р. датується запис Костянтином Острозьким на старшого сина Януша (“иж я з ласки, а з милости своей отцовское ку сынови моему”) урочища Тетіїв з усім, що там є ще й у Брацлавському воеводстві, “отдаляючи од інших потомков, близких и кровных своих ... на вечные часы”. Ця дарча була засвідчена Олександром Конєцпольським, кн. Адамом Вишневецьким, Яном Пеньонжком, Яном Аксаком і внесена до Коронної Метрики на вальному сеймі у Варшаві в присутності короля 31 травня 1593 р. (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 200, л. 108–109; опубліковано: Киевские губернские ведомости. 1870. № 42. С. 196).

Скульптура Януша Острозького з його надгробка в тарнівському костелі. Сучасна світлина.

Януша всі ці маєтки разом з ординацією мали відійти йому; при цьому до смерті дружини Острозького, матері його сина, вона мала право утримувати цілісність володінь³²².

Звичайно, найбільше запитань викликає пошана Януша до Мальтійського ордену. Чим це було зумовлено? На нашу думку, в даному разі діяв приклад кн. Миколая Кшиштофа Радзивіла “Сирітки”, котрий в 1610 р. запросив мальтійців до Речі Поспо-

литої і 20 листопада надав їм фундацію у своїх володіннях. До цієї акції його спонукав син Жигимонт Кароль, котрий в 1611 р. побував на Мальті і вступив до ордену іоаннітів. “Сирітка” надав командорії кілька маєтків у Новоградському воєводстві (Стволовичі та Поційку) з тим, щоб першим командором тут став його син, котрий у січні 1612 р. прийняв командорство, наступними командорами у фундації мали бути члени ордену з поляків чи литвинів³²³. Слава мальтійців як борців проти мусульман і захисників християнства продовжувала славу знаменитих лицарів середньовіччя, учасників хрестових походів за визволення Святих Місць. Однак у випадку з Янушем Острозьким, вочевидь, йшлося не про новий “хрестовий похід” на кошти з Ординації, а про захист кордонів Речі Посполитої, тобто про військові спроможності мальтійців, які були певним “відповідником”, якщо можна так сказати, військовим спроможностям запорозького козацтва, оскільки не мали родин і служили лише справі ордену. Саме такі лицарі, котрі пройшли неабиякий військовий вишкіл, але, на відміну від козаків, мали шляхетське походження, виховання й освіту, могли, на думку Острозького, стати “хранителями” Острожчини та її слави. Це забезпечувало позірну “вічність” Ординації: орден формувався й існував не за кровно-спорідненим принципом, на зміну одним мали приходити все нові й нові покоління рицарів, тобто питання з вигасанням спадкоємців у принципі не могло постати. Януш, звісно, не був пророком і не міг передбачити вигнання Мальтійського ордену з регіону в

³²² Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz. S. 485.

³²³ Кемпа Т. Миколай Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 168; Пазднякоў В. С. Радзівіл Сіротка і ўстанавленне сувязей з Мальтійскім ордэнам // Беларусіка=Albaruthenica. Мінск, 2000. Вып. 15. С. 172–177; Ён жа. Пачаток гісторыі Мальтійскага закона ў Беларусі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2006. № 12. С. 225–232; Ён жа. Сталавічы – маёнтак Мальтійскага ордэна ў Беларусі ў XVII–XIX ст. // Памяць стагоддзяў на карце Айчыны. Мінск, 2007. С. 89–104; Антошевский И. К. Державный орден Святого Иоанна Иерусалимского, именуемый мальтийским в России. СПб., 1914. С. 43–45; Захаров В. А. Мальтийский орден и его место в системе европейских государств // Вопросы истории. 2006. № 8. С. 22–37.

далекому майбутньому. Та це вже й не обходило Ординацію, оскільки вона так і не дісталася мальтійцям.

У період між двома першими актами ординації (1609–1614) Януш востаннє проявив свої давні амбіції, на втілення яких сподівався ще покійний батько. На сеймі 1611 р. прихильники князя знову спробували висунути його кандидатуру на уряд великого гетьмана, який дістався Станіславу Жолкевському. Після цієї невдачі Януш більше не намагався здобути нові уряди. В 1613 р. він виклопотав сеймову постанову про дозвіл виїзду за кордон для лікування, де провів немало часу.

Перед від'їздом Януш узяв третій шлюб. На думку дослідників, це було пов'язано з його бажанням народити законних спадкоємців Дому Острозьких чоловічої статі (попри те, що 58-літній Януш ледве ходив, погано почувався й т. ін.). У 1612/13 р. він одружився із 17-річною Теофілою Тарлувною (з роду Тарло)³²⁴. Шлюбна угода між ними була внесена до книг Люблінського трибуналу³²⁵. Саме весілля за участю ледь не всіх сенаторів та магнатів відбулося в Острозі. Князь сподівався, що молода дружина подарує йому сина. Це сталося лише через п'ять років – 23 квітня 1617 р. Теофіла народила сина Януша-Володимира, котрий помер ще малям (1618)*. Вочевидь, поїздка й лікування за кордоном та опіка молодій дружині сприяли значному поліпшенню здоров'я Януша. Попри свій вік (64 роки) Януш знову долучився до військових виправ: брав участь у походах гетьмана Жолкевського проти турецької армії Іскандер-баші під Бушею та в переговорах із козаками під Ольшанкою і Роставицею (1617–1618). Таємно Януш підтримував “лісовчиків” (фінансував), хоча на початку 1620 р. офіційно заперечував свої зв'язки з ними.

Тривале життя князя не мало остаточного “спожитку” – він так і не отримав найбажанішого – реального спадкоємця. Тож, коли врешті 12/13 вересня** 1620 р. Януш Костянтинович Острозький помер, з його дітей живою була лише донька Євфрузина/Єфросина – дружина кн. Олександра Заславського. Це означало, що рід Острозьких припинив своє існування в чоловічій лінії. Доньку ж сам Януш не брав до уваги. Більше того, він підписав із зятем спеціальну угоду, що Олександр Заславський без погодження з тестем не братиме до уваги жоден запис дружини (тобто виданий їй батьком, імовірно, йшлося про можливість фальсифікатів з боку доньки)³²⁶. А від Євфрузини Януш 7 березня 1620 р. узяв квит про отримання нею 55 000 зол. пол. та зречення права на 10 000 золотих на Чуднові³²⁷. Того ж дня Заславський квітував Януша, що отримав 50 000 зол. пол. посагу, які обіцяв віддати в заставу чи придбати

³²⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Teka 130, plik 22, k. 1 (дата – 1613 р.).

³²⁵ Ibid. K. 1–2.

* Питання про символіку імені спадкоємця Януша Острозького вельми цікаве, але в даній праці нами не досліджується. Колеги ж наполягають, що йшлося про тезоіменитство “предка роду” – Св. Рівноапостольного кн. Володимира. Див.: *Сас П. М.* Витоки українського націотворення. С. 92.

** За Якубом Пшонкою – 12 серпня у Воловичях (Pamiętnik Jakuba Pszonki z autografu w bibliotece Ossolińskich znajdującego się wydany. Inwentarz skarbu koronnego z roku 1607. Lwów, 1874. S. 63), за К. Несецьким та С. Кардашевичем – 19 серпня (*Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 51, 222). А Томаш Кемпа зауважує, що у Варшаві про смерть Острозького говорили вже на початку липня, тобто її очікували сучасники, тому й виникали різні дати (*Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 154).

³²⁶ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 901.

³²⁷ Ibid. Papiery. Nr. 902.

маєток, а також забезпечував посаг дружини на всіх своїх дідичних маєтках (оскільки $\frac{1}{3}$ було явно замало), а Євфрузина, відповідно, квітувала про отримання 55 000 злотих (із них 50 000 передавалися чоловікові) й назавжди зрікалася будь-яких прав на спадок батька і матері³²⁸.

Ще за життя Януша йому складали панегірики. Навіть Алессандро Гваньїні, віддавши належне його хоробрості в обороні Дубна від татар (1577), та іншим бойовим подвигам, виголошував: “Нехай же лине пам’ять про його мужність, доки стоїть світ!”³²⁹. У 1618–1620 рр., напередодні та після смерті Януша його образ описав у “Дніпрових каменах” Ян Домбровський, наголошуючи на прагненні князя слідувати батьковому прикладу:

Вік проживає тим часом вже Януш,
який презавзято прагне зажити собі вікопомного князя імення.
Став він найпершим магнатом держави і сенатором дужим.
Рано наповнився музами, був при дворі королівським,
вивчив військове мистецтво і Марса пізнав небезпеки...
Королівська турбота, любов до вітчизни й наука батькова
краєві учня шляхетного вельми дарують...
Януша скіф не страшив, не страшила й запекла лють турків;
всіх гамувати умів і примушував геть утікати.
А як держава страждала від розбрату й сварок жорстоких,
струмував мудрою радою два ворогуючі стани.
Був не байдужим до всіх потрясінь неспокоїного краю;
і не було тоді сили, якої би він побоявся...
Мав неабиякий глузд: про минулі заслуги не думав,
а міркував своїм розумом віщим лише про майбутнє.
Вмів направляти серця негмовні і душі спесиві;
і говорив вельми стилем високим, – як Тулій славетний!
...

Януш великий спокійно прожив свої роки;
дбав він про скроні держави й надією був королівству.
Мав негмовну жагу до військової служби...
В злеті найвищої слави не зміг він уникнути долі
і відійшов із життя – ніби квітка, підрізана плугом.
Так несподівано згасла надія, що сторожем буде
звичаїв давнього роду, народу,
який велетенську мав на жажливо безлюдних просторах
колись-то державу:
краєм її і кордоном Ріфейські були тоді гори³³⁰.

20 січня 1621 р. до Луцьких гродських книг повірений кн. Олександра на Острозі Заславського (батько й опікун сина Франтішка на Острозі Заславського, якому мала перейти Острозька ординація) Петро Костюшкович Хоболтовський вніс текст остан-

³²⁸ Ibid. Papiery. Nr. 903–905.

³²⁹ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мищик. К., 2007. С. 407.

³³⁰ Українські гуманісти епохи відродження. Ч. 2. С. 212–213, 214.

нього заповіту краківського каштеляна Януша Острозького. Судді підтвердили, що тестамент власноручно Янушем польською мовою був написаний, і в такому вигляді текст занесли до гродських книг³³¹. У заповіті Януш наказував поховати його (притому відразу після смерті, і якнайшвидше) за католицьким обрядом у Тарнові в костелі Місіонерів біля матері Софії Тарновської, першої дружини Сусанни Середі та крених по материній лінії – Тарновських “в тому гробі, який сам замовив”. Він просив похорони відбутися згідно звичаю й пишності (але без учт та гульбищ), як прийнято стосовно “людей високого походження”, гідно похвали Божої та достоїнства роду, але витративши на урочисте поховання не більше 10 000 золотих польських (по 30 грошей в золотому). Опікунами призначалися воєвода віленський Кшиштоф Миколай Радзивіл, староста жмудський Кароль Ходкевич, воєвода київський і коронний гетьман Станіслав Жолкевський, кравчий коронний І. Данилович, підчаший коронний Адам Сенявський, писар львівський Ян Сноссовський/Свосовський, стольник каменецький Войцех Гумницький, Мартін Броневський, Мартін Добеський, хорунжий київський Єрмолай Лігонж, Гаврило Гойський, Петро Кожуховський, володимирський підстароста Ян Прилепський. Тестатор називав також “суперінтендантів” над “губернаторами” маєтностей – Януша Єжи Радзивіла та Олександра Заславського, а на випадок їхньої смерті – їхні дружини до нового одруження могли курувати маєткове питання.

Як зазначалося вище, Януш ще в 1609 р. висловив намір створити у маєтках Острозького Дому ординації³³². Тепер у заповіті він зобов’язував ординатів виплачувати донькам Януша Елеонорі (текст заповіту складався до її смерті) та Євфрузині по 20 тис. зол. пол. щороку, те саме має чинити й ординат, коли стане повнолітнім та повноправним господарем. Двірським слугам (безмаєтним) він передавав 5000 золотих, двірській челяді – до 2000 золотих, але забороняв виплачувати будь-які претензії (рукодайні, недоплати) челядинам (“тепер посполство так злість людська обуюла, що ледь не із зубів смерті намагаються людей шарпати”); невільним робітникам давав волю, “бо ці небожата зазнавали великої суворості моєї”; наказував випустити всіх ув’язнених (окрім “поганів”, відпущення їх покладав на волю людей духовних) і дати їм по три зол. пол. Януш зазначав, що з дружиною попередньо домовився про її статок, і вимагав, щоб спадкоємці цієї домовленості не порушували й між собою не вели суперечок, а забезпечили пошану статечності та богобоязливості його дружини*, котра, між тим, ні на що з майна додатково не повинна претендувати. Ображеним князем особам він визначав винагороду за особливим списком, який передавав сповіднику й просив Божим іменем виконати його наказ. Тестатор також просив простежити, щоб його спадкоємці точно виконали наказ про роздачу грошей (суми, розписані вище). Януш також суворо наказував рухоме майно не роздавати й не дозволяти розтягувати, як це заведено після чиєїсь смерті, особливо ж клейноди та усілякі відзнаки, які є ознакою Дому та символом роду. Тестатор суворо заповідав усім спадкоємцям по його смерті казни не грабувати, маєтків не шарпати й підданих не розоряти, спорудам не дати занепадати й гнити – а передати в цілості спадкоємцю, а також усе, що кому призначене (в заповіті), в точності віддати. Окрім того все, що

³³¹ ЦДАУК. Ф. 26, спр. 27, арк. 246–248 зв.

³³² Там само. Ф. 2228, оп. 1, спр. 21, арк. 1–4; спр. 26, арк. 1–5.

* Див. заповіт Теофіли Тарло-Острозької (АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 202, plik 41, k. 1).

призначалося на церкви та шпиталі – нічого не затримати. Власне, цими словами й закінчувався текст, тобто заповіт не мав завершення, не був підписаний і запечатаний, не засвідчений трьома свідками³³³. Тож чи мав він силу?

Зазначимо, що вся суть заповіту полягала в тому, щоб визначитися з поділом рухомого майна, казни та маєтків, які не увійшли до Ординації. Саме у зв'язку з тим, що до Ординації відписувалася лише частина маєтків Острозьких (реєстр документів на володіння Януша Острозького³³⁴ не співмірний із територією Ординації³³⁵), інші мали бути розподілені відповідно до законів. У Бібліотеці Красинських зберігалася копія заповіту Януша Острозького, датована 6 серпня 1619 р., проте, що це був за текст і чи йдеться про дату копії чи самого заповіту, нам не вдалося з'ясувати³³⁶.

По смерті Януша з його заповітом не до кінця порахувалися навіть слуги. Дубенський економ Моленда захопив собі частину рухомого майна князя, згідно зі “стародавнім звичаєм”³³⁷, і проти нього у 1621 р. здійснювалося “внутрішнє розслідування”³³⁸. З іншого боку, на офіційному рівні відбувалася суперечка, чи може Річ Посполита передати Острозьку ординацію Мальтійському ордену³³⁹.

Останній представник чоловічої гілки із роду Острозьких, як уже зазначалося, помер 12/13 вересня 1620 р. і залишив по собі (згідно з реєстром) 80 міст, 2760 сіл, 600 тис. червоних золотих готівкою, 400 тис. “гальярів битих” та чимало іншої монети (290 тис.), 30 бочок ламаного срібла, 700 їздових коней, 4 тисячі кляч³⁴⁰. Згадані грошові суми дорівнювали двом річним бюджетам Речі Посполитої у мирний час³⁴¹. Цей чоловік міг дозволити собі в рахунок $\frac{2}{3}$ міста Кайданова купити у кн. Радзивіла пару арабських скакунів для власного престижу³⁴². Щоправда, київський воєвода також полюбляв коней. 26 грудня 1592 р. К. Острозький просив “милого и ласкавого пана и приятеля” Андрія Загоровського продати йому шістьох коней і задля цього посилав підстаросту з грішми³⁴³. Однак багатства Януша Острозького перевищували казну його батька, тож “волинським Крезом” мав би титулуватися не Василь-Костянтин, а саме Януш.

³³³ Ibid. TeKa 131, plik 21, k. 1–4; ЦДІАУК. Ф. 26, спр. 27, арк. 246–248 зв.

³³⁴ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 898.

³³⁵ Ibid. Nr. 909–a, k. 1–31.

³³⁶ Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. T. XXIII–XXIX. № 239. S. 339. Див. Також вказівку на текст останнього заповіту Януша Острозького від 6 серпня 1619 р. (НБУВ ІР. Ф. II, спр. 20697, арк. 1–2 зв.).

³³⁷ Цікаву дискусію про суть цього звичаю на західноєвропейських матеріалах див.: Гуревич А. Я. “Время вывихнулось”: поругание умершего правителя // Одиссей. 2003. С. 221–240; Бойцов М. А. “Вывихи времен” и сопротивление источников. Ответ А. Я. Гуревичу // Там же. С. 241–249; Его же. Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение // Казус. 2002. М., 2002. Вып. 4. С. 137–201. Найяскравіший приклад річпосполитських часів – пограбування Неполомичів та королівського майна по смерті Жигимонта II Августа 1572 р. (Januszek A. Rezydencja królewska w Niepołomiczach w czasach panowania Zygmunta Augusta 1548–1572. Lublin, 2006. 254 s.).

³³⁸ APK. Archiwum Sanguszków. TeKa 128, plik 36, k. 1–2.

³³⁹ Ibid. TeKa 202, plik 42, k. 1.

³⁴⁰ Кетра Т. Konstany Wasyl Ostrogski. S. 189.

³⁴¹ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. К., 2005. С. 204.

³⁴² Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001. S. 58 (джерело – лист К. Радзивіла до П. Прогульбицького від 17 листопада 1616 р. з Кийдан, AR IV, кор. 301, list 132.).

³⁴³ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзiminські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 37.

Зважаючи на вищесказане, останній шлях Януша на землі не відповідав його становищу при житті. Щодо поховання найбагатшого магната Речі Посполитої існує кілька версій. Одна з них викликає подив у дослідників і водночас недовіру, оскільки переказана у пізній праці С. Кардашевича за невідомим джерелом³⁴⁴. Проте це джерело, яке атрибутувалося сучаснику подій, збереглося в колекції Радзимінських і його текст цілком відповідає викладу Кардашевича. Виявилось також, що фактично – це певна репліка з хроніки Острозького фарного костелу, започаткованої парохом Войтехом Вітковським після 1616 р., де й переказується історія зі смертю та похованням Януша. Згідно із цією версією, ховали Януша без жодних пишнот, навіть непристойно. Тіло ще не було поховане й перебувало у Воловичаях, як почалася боротьба за спадщину, і конкуренти навіть удалися до “пропажі” заповіту небіжчика. Слуги князя та його зять – брацлавський воєвода Олександр Заславський захопили княжу скарбницю у Хмельові (автор запевняв, ніби вона налічувала 1,5 чи навіть 4 млн золотих і срібних грошей) і нікого до неї не пускали. Було повернуто лише борг коронному підчашому Любомирському – 100 тис. талярів як вінове його сестри. Інші кошти поділили між собою опікуни, які миттєво зібралися у Хмельові і непристойно сварилися кожен за свою частку без жодного порядку й почуття сорому. Рухоме майно було розтягнуте слугами. Коли ж прибули слуги з Волині, їм уже нічого не дісталось. Краківський єпископ приїхав запізно і дуже жалкував, що багатства такого знаного пана так безславно пропали. Тіло Януша повезли до Тарнова, але при ньому окрім доньки та зятя покійного ніхто не їхав. Візниця як тільки вивезли труну з міста, повідпинали коней і втекли з ними. Гайдуки мусили “плечами труну з тілом до дверей костелу підпихати”. Чорний оксамит, котрий покривав труну, був подертий на шматки, і так “цілком голе трумно” до костелу внесли. Хотіли навіть саму труну відкрити й інше пограбувати, але гайдуки не дали. Ніхто з духовних не прийшов, і гайдуки мусили самі тіло останнього князя Острозького покласти до гробу в родовій усипальниці (3 листопада)³⁴⁵. Сам Вітковський на час поховання Януша Острозького був і в Хмельові, і в Тарнові, оскільки їздив туди для вирішення справ із острозьким урядником покійного князя Новицьким, а отже, все, що він повідомляв, він записав зі слів близьких до покійного осіб. Окрім того, в Бібліотеці Красінських зберігався текст заяви (“конфедерації”) слуг Януша Острозького, складений 12 листопада 1620 р.³⁴⁶. Гадаємо, що заява була подана саме у зв’язку з описаними вище подіями.

З іншого боку, вважається, що поховання Януша Острозького було урочисто споряджене, при цьому спеціальну поховальну промову виголосив сповідник покійного, краківський канонік Якуб Островський, і вона була опублікована 1621 р. у Краківі. Сам текст промови вказував на численних присутніх, жалобу й т. ін. Однак, якщо брати до уваги попередню версію, доведеться припустити, що ця промова наряд чи проголошувалася або ж її опублікований текст був складений постфактум через певний час (а можливо, вона була проголошена на річницю поховання?), тож публікація більше відображає панегіричний жанр та його конкретний прояв, аніж опис реальних подій (стосовно обставин поховання Януша). Навіть якщо допустити

³⁴⁴ *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 51–53.*

³⁴⁵ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 6 зв.–7.

³⁴⁶ *Biblioteka Ordynacyi Krasiniskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. T. XXIII–XXIX. Warszawa, 1915. № 225. S. 267.*

проголошення якоїсь проповіді в Тарнові під час поховання, то Якуб Островський все ж не був свідком смерті Януша та всіх подій, з цим пов'язаних, до перевезення його тіла в тарнівський костел. На жаль, нам не вдалося виявити інші джерела, де описувалися б ці події (проста констатація смерті та поховання Януша в листах і мемуарах до уваги не береться, оскільки в таких джерелах немає жодних подробиць).

Так смерть останнього із князів Острозьких, опис та сприйняття його поховання знову символічно засвідчили багатовекторність “історичного прояву” Дому Острозьких у колективній історичній пам'яті наступних поколінь. Зазначимо, що ця пам'ять має яскраво виражене “польське обличчя”: обидві версії належать полякам. Русь князів Острозьких не відгукнулася так промовисто й помітно на смерть останнього князя. Ця Русь воліла бачити у ньому продовжувача традицій Дому й таки досягла свого, хоча й у доволі пасивній формі. Януш не часто мешкав у родових маєтках, зрідка приїздив до Дубна та Межиріччя, занедбав Острог. Єдине, чим він вирізнявся у цьому плані: це нічого не робив зі старовиною, ні в що не втручався і не порушував батьківських законоположень та порядків. Це був час стагнації старої Острожчини, який не міг породити особливих почуттів до князя, а оскільки він не фінансував православних інтелектуалів, то вони не спромоглися створити на погреб Януша жодного тексту. Так і сталося, що для Острозької Русі смерть Януша Острозького пройшла ніби непоміченою. Кажемо “ніби”, оскільки реально не помітити смерть владаря було неможливо. А от емоційний прояв ставлення до цього сумного факту зафіксований не був.

У подальшому вшануванням пам'яті Януша Острозького так само опікувалися лише його коронні нащадки. Онуки спромоглися профінансувати завершення опорядження належного надгробку у тогочасному стилі пізнього ренесансу. Вважається, що його замовив сам Януш для першої дружини та для себе (напис датується 1612 р.) гданському майстру Вільгельму ван ден Блокке, а завершував його монтування у 1619–1620 рр. вроцлавський скульптор Ян Пфістер (Фістер). Це пояснює, чому надгробок містив зображення також першої дружини Януша Сусанни Середі (1566–1596) – саме вона була матір'ю обох доньок князя та бабкою усіх онуків. Пам'ятник був виготовлений з чорного і червоного мармуру й жовтого алебастру (висота 12,90 м, ширина 7,90 м) у стилі нідерландського маньєризму й раннього бароко: зокрема із коричнево-червоного мармуру зроблені постаті Януша та Сусанни. Надгробок містить численні символи, серед яких домінують есхатологічні мотиви. На цоколі по центру зображено саркофаг з епітафійним написом, який оточують скульптури геніїв смерті зі згаслими смолоскипами та алегоричні постаті Віри і Надії. Сам саркофаг спирається на трьох левів. Януш і Сусанна стоять навколішки в молитовних позах. За ними в арці – Розп'яття з предстоячими Богородицею та Іоанном Богословом. Цю центральну частину надгробка оточують угорі з двох боків ніші зі скульптурами царя Давида та пророка Даниїла. А над усім – барельєф із сюжетом Воскресіння. Верхній фронтон надгробка містить алегоричні зображення черепа в короні, скелета, коси й лопати на митрі, котрі демонструють швидкоплинність людського життя, неминучість смерті й земні марноти. Реставраційні дослідження 1891 р. показали, що капітелі, леви, розетки, ніші, зброя, одяг та інші деталі були позолочені, а язика і пащі левів та княжі митри були розмальовані червоною фарбою³⁴⁷.

³⁴⁷ *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. Toruń, 1962. S. 267, 272–277, 280–288; *Krakowski P.* Pomnik nagrobny ks. Ostrojskich // *Studia Renesansowe.* Wrocław, 1957. T. 2. S. 263–301.

До речі, Януш дуже шанував західноєвропейське мистецтво. У Тарнові він навіть осадив шотландських майстрів, при його дворі був також шотландський арфіст (шотландська арфа значилася в описі Дубенського княжого скарбу 1616 р.), оскільки в той час гра на арфі супроводжувала князівські трапези. У зв'язку з наявністю шотландських поселенців у Тарнові Януш навіть переписувався з королем Яковом I³⁴⁸.

По смерті Януша з'явилося кілька панегириків на його пошану. Зокрема канонік тарнівський Каспер Ласький опублікував до річниці смерті князя текст під назвою “Зів'яла квітка Лівану”.

Портрет Януша зберігався у Тарнівському замку. Прижиттєвим зображенням князя, виконаним на його замовлення, слід вважати також вищезгадану скульптуру на спільному з першою дружиною надгробку. Однак найранішим є графічне зображення Януша в довіднику Бартоша Папроцького 1578 р., де він дуже нагадує відомий (описаний на самому початку нашої книги) портрет батька (хоча графічне зображення Василя-Костянтина у Папроцького мало схоже на синове).

Всі маєтки Острозької ординації врешті дісталися Владиславу Домініку Острозькому-Заславському (1616–1656), який бездарно розтринькав значну частину багатств. Він був другим сином Олександра Заславського і Єфросинії з Острозьких і по смерті старшого брата Францішка (†1621) став ординатом Острозьким. Хрестоматійним є портрет княжича пензля гданського художника Бартоломія Стробеля 1635 р., на якому постає розбещений, схильний до незвичайних розкошів та марнотратства юнак. Його неблагочестивий спосіб життя призвів до численних хвороб, зокрема безмірна любов до вина спричинила появу подагри (угорські вина для потреб князя щороку купувалися десятками діжок). Окрім Острозької ординації до рук Владислава Домініка потрапили також жешувські маєтки М. С. Лігензи. Княжичу навіть удалося віднайти закопані в землю скарби покійного: чотири ковані скрині, що містили 102 000 золотих, дорожчості на 1000 дукатів та 2000 “живих” дукатів (у перерахунку – 100 000 золотих). Маючи такі багатства, княжич примудрився наробити боргів на 157 000 золотих, не виплативши попередніх по ординації (406 000 золотих), і в цілому мав борг на астрономічну суму в 2 123 000 золотих, тоді як його річний прибуток становив 74 000 золотих. Щоправда, по смерті Владислава Домініка у його скарбниці залишилося готівкою 700 000 червінців, 900 000 талярів, клейнодів на 600 000 золотих; окрім того – 500 возів та карет, 700 верхових коней (у тому числі улюблений кінь князя – турецького походження вартістю в 1000 золотих). При дворі князя були створені найкращий військовий оркестр із 30 музик, велика колекція живопису (300 картин) і значна бібліотека (800 томів). Людвіг Кубаля називав ордината “найбільшим, але й найдурнішим із магнатів; зледачілим та лівим, який і думати, і робити, й писати наказував за себе”. Саме цей ординат фактично звів нанівець більшу частину починань і пустив на вітер багатства, що їх так довго накопичував останній із нащадків князів Острозьких³⁴⁹.

³⁴⁸ Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz. S. 485.

³⁴⁹ Див.: Długosz J. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia. T. 16. Wrocław, 1969. S. 2–15; *Idem*. Władysław Dominik Ostrogski-Zasławski (1616–1656). Zarys biografii negatywnej // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku. Białystok, 2003. S. 95–104; Rzońca J. Władysław Dominik Ostrogski-Zasławski jako regimentarz, wojewoda krakowski i pierwszy ordynat ostrogski // Ibid. S. 105–124.

Описуючи політичну діяльність Костянтина Острозького та його стосунки з козаками, ми вказували на постійний “тандем” батька і сина Острозьких. Він не втратив свого значення і по смерті київського воєводи: Януш підкреслено не ліквідував жодних батькових ініціатив, не чіпав його фондушів, зберігав особисті речі батька тощо. Попри певні, а часом і значні особисті розходження Василя-Костянтина і Януша, в питаннях політики та стратегії Дому, його іміджу та слави, дотримання традицій і поваги до предків та їхньої праці щодо розбудови Острожчини вони стояли заодно, оскільки це було цінніше за будь-які особисті непорозуміння і (що важливіше) оскільки обидва вони рівною мірою належали до Дому і були його провідними представниками (свідченням цьому можуть слугувати виклопотане Костянтином Острозьким у короля 3 березня 1603 р. право передати уряд старости володимирського старшому синові³⁵⁰, право звільнення маєтків Острозьких у трьох руських воєводствах від мита на шість років – 22 листопада 1608 р.³⁵¹, а також листи Януша 1609–1611 рр.)³⁵². Однак той факт, що лише цей син пережив батька, промовисто свідчив про певне ураження Дому, а після смерті Януша – й про втрату Божого благословення. Для католицької пропаганди й свідомості показовим було те, що останнім представником роду був той, хто прийняв у зрілому віці католицизм, і саме це “влиття” до церковного тіла Римської Церкви “порядувало” й продовжило фізичне життя Януша.

Поряд із цим, православні також тішилися заступництвом Януша, особливо, коли це стосувалося маєткових справ та порушення давніх фондушів Дому Острозьких, зокрема батька краківського каштеляна. Так, 6 жовтня 1608 р. Януш на 12 років звільнив підданих одного із сіл Дерманського монастиря (ймовірно, новоосадженого) від податків і дозволив (8 жовтня) осадити нове поселення й відмежувати землю від князівського маєтку³⁵³. А 12 квітня 1616 р. Острозький дозволив дерманському архімандритові Ісайї Балабану зібрати з монастирських підданих десятину за цілий рік, наголосивши, що цей дозвіл унікальний і стосується лише цього року, тож не має увійти архімандриту у звичку³⁵⁴. У 1619 р. Януш Острозький наказував своєму урядникові Тречевському не чинити кривд підданам Дерманського монастиря, які мають підлягати лише архімандритові Ісайї Балабану³⁵⁵. Того ж року князь організував оборону монастиря, оскільки очікувалися напад татар й облога монастирських стін. Балабан планував випалити всі підступи до монастиря включно з розкішними садами й збільшити кількість його захисників. Однак Януш Острозький 22 червня написав архімандриту заспокійливого листа, запевнивши, що його загони зможуть

³⁵⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 471 (стара нумерація дипломів Оссолинських за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 17.

³⁵¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Diplomy, № 461 (стара нумерація дипломів Оссолинських за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 17 (у даному випадку анотація не чітка: йдеться про звільнення від мита чи про передавання його у вказаних воєводствах в адміністрування Януша на шість років?).

³⁵² АРК. Archiwum Sanguszków. TeKa 4223–b, plik 24, k. 1–20.

³⁵³ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 279 об., 290.

³⁵⁴ Там же. Западноевропейская секция. Ф. 11 (Польша), ед. 488/43, л. 1.

³⁵⁵ Там же. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 279 об.

захистити обитель³⁵⁶. У 1609 р. князь допоміг дубенському Спаському монастирю вирішити спірне питання з дубенським урядником³⁵⁷. Тобто в родових маєтках Януш підтримував православні обителі, що мали численні фондуші його предків.

Цілком інакше склалися стосунки Януша Острозького з київським Микола-Пустинним монастирем. Це були ледь не суцільні конфлікти за монастирські володіння. Спочатку в 1612 р. слуги Януша відібрали в обителі Білоберезькі ґрунти над Боровицьким озером та с. Конячі із сіножатями по обидва боки р. Рось. Монастирські власті покликали до суду самого кн. Януша Острозького³⁵⁸. У 1617–1618 рр. монастир судився з князем із приводу захоплення його урядниками сіл Тростянки (присілка Чмелівщини), Ходосівки, Ольшаниці та Пасичища, а також Остаповських і Літківських ґрунтів³⁵⁹. Отже, заступництво Януша Острозького стосувалося лише родових обителей і мало поширювалося на інші православні святині, зокрема київські, попри поховання там кількох його знаменитих предків. Більше того, дослідники вказують на таємний лист Жигимонта III до Януша Острозького від 15 березня 1611 р. з наказом “надруковані у віленських церквах руські книги таємно збирати й спалювати”³⁶⁰.

Середній син Василя-Костянтина Острозького був названий на честь діда – Костянтином. Він народився за деякими даними в 1555 р. (помер у 1588 р., коли йому виповнилося усього 33 роки), а за іншими – битько 1566 р., тобто був на 12 років молодшим за Януша, що нереально з огляду на рік його смерті³⁶¹. Щодо його першого хрещення, так само йдеться про виконання православного обряду та виховання Смотрицьким у Дубні або ж Ціхоцьким у Гарнові під наглядом матері. Томаш Кемпа пише, що вчителем і вихователем Костянтина-молодшого був відомий інтелектуал, грек Євстафій Натанаїл із Крети, запрошений до Острога Василем-Костянтином. Він пройшов серйозний вишкіл у Венеції та інших університетах Італії, а відтак був прихильним до католицизму й міг вплинути на формування у юнака бажання здійснити конверсію³⁶². Відомо, що слідом за братом Костянтином-молодшим у 1569/70 рр. був посланий батьком до імператорського двору для набуття різнобічного досвіду. Ймовірно, саме у Відні відбувся невідомо чим викликаний крок старшого брата: 18 квітня 1573 р. Максиміліан II дозволив Янушу зректися права володіння на Раудніцу в Чехії на користь брата Костянтина³⁶³. У 1574 р. Костянтином-молодшим вже був у Речі Посполитій і разом із батьком і старшим братом брав участь у коронації Генріха Валуа.

³⁵⁶ *Lubomirski T.* Regestra skarbcza ksiąząt Ostrogskich. 1616. S. 208, pr. 1. У світлі вищесказаного, певні сумніви викликає згадка у пізньому монастирському реєстрі (уніатських часів) про лист Януша Острозького від 27 листопада 1609 р. з підтвердженням батькових надань монастирю і побажанням, щоб обитель “під послушенством Церкви Римської зостала” (ДА Волин. обл. Ф. 382, оп. 1, спр. 13, арк. 7; цей документ надав нам М. В. Довбищенко). Чи не є це “перекладом” монахом-уніатом при реферуванні привілею Януша?

³⁵⁷ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 379.

³⁵⁸ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 4104, арк. 11.

³⁵⁹ Там само. Ф. КДА, Петр.–3, спр. 595, арк. 1–12.

³⁶⁰ *Wisner H.* Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648 // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. Wrocław, 1978. T. 23. S. 144.

³⁶¹ *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 130, прим. 95.

³⁶² *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 124.

³⁶³ APK. Archiwum Sanguszków. Pergameny. Nr. 252.

Кн. Костянтин молодший Острозький.
Гравюра 1578 р.

Між 13 вересня і 27 жовтня 1579 р., після одруження сина, батько передав йому уряд володимирського старости³⁶⁴. Так було започатковано службу його середнього сина в урядових структурах. Водночас Костянтину-молодшому були виділені родинні маєтки: Дорогобуж, Чернехів, Колодне та Здитель у Литві, який стане його резиденцією, а Межирич-Корецький з волостю Костянтин отримав у заставу від кн. Корецького³⁶⁵. Того ж року Острозький-молодший вперше брав участь у військовій виправі – в половецькій кампанії Стефана Баторія, його почет був доволі людним і разом із князем відзначився у баталіях. Відтак у лютому Костянтин-молодший отримав від короля уряд крайчого литовського. Молодий крайчий продовжив участь у військовій кампанії проти московських військ 1580–1581 рр. на чолі свого надвірного загону. Врешті, від нового короля Жигимонта III у 1588 р. він здобув уряд підчашого Великого князівства Литовського.

Рішучі зміни в житті Костянтина-молодшого відбулися влітку 1583 р., коли він перейшов у католицизм. Православні дослідники небезпідставно вбачали в цьому “руку єзуїтів” і конкретно вказували на їхнього вихованця, грека Діонісія Палеолога, котрому попервах дуже довіряв Костянтин-старший і пригрів при своєму дворі. На той час Діонісій був архимандритом Дорогобужського Пречистинського (Успенського) монастиря (нагадаємо, Дорогобуж уже належав Костянтину-молодшому). Однак Діонісій не міг бути “виконавцем” конверсії – лише інспіратором. Сама ж конверсія відбулася таємно у Кракові під час весілля Яна Замойського, на якому були присутні всі Острозькі. Саме в цей час, коли батько не міг нічого запідозрити, Костянтин-молодший таємно зустрівся з нунцієм Альберто Болоньєтті та єзуїтом Антоніо Поссевіно і попросив папського благословення для себе та дружини (цей сюжет був детально викладений нами в розділі про стосунки В.-К. К. Острозького з духовенством Римо-Католицької Церкви). Уся ця справа й сам намір Костянтина були для всіх несподіванкою, тим більше, що Костянтин-молодший мав дружні стосунки з великим ортодоксом кн. Андрієм Курбським. Вважається,

³⁶⁴ Urzędniczy wołyński XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. Marian Wolski. Kórnik, 2007. S. 121. Щодо урядування Костянтина-молодшого у Володимирі зберігся наказ Стефана Баторія від 1585 р., в якому старості володимирському пропонувалося зробити необхідні виписки з “актів гроду свого” (актів Гродського суду) у справі Якуба Мошенського з кн. Олександром Пронським (АРК. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 810).

³⁶⁵ Źródła dziejowe. Warszawa, 1898. T. 19. S. 131, 153; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 124.

що сам процес організували брат Януш та львівський канонік Ян Гербест, і, можливо, дана ідея прийшла на думку їм обом під час перебування при імператорському дворі³⁶⁶. Костянтин-молодший не наважився відразу поставити до відома батька, на вимогу якого після конверсії брата Януша склав присягу, що залишиться православним. Лише в листопаді 1583 р. він усе ж повідомив батька про конверсію. Це призвело до вибуху гніву, а потім депресії старого князя, він замкнувся у своїй кімнаті й кілька днів ні з ким не хотів бачитися³⁶⁷.

Стосунки Костянтина-молодшого з батьком, ймовірно, так і не налагодилися. Слідів їхнього спілкування чи якоїсь спільної діяльності поки що не виявлено (окрім інформації про сейм 1587 р., про що йтиметься далі). За рік до смерті сина старий князь писав із жалем і гнівом до Кшиштофа Радзивіла (24 січня 1587): “Поки антихристові не віддався, до того часу був мені приятелем і приятелем для кожного, хто біля мене приставав, коли ж тим потурнаком став, усе змінилося”³⁶⁸. Щоправда, П. Г. Вікторовський припускав, нібито Василь-Костянтин усе ж намагався вплинути на сина й навіть узяв його до Острога. Свідченням цього є заповіт кн. Андрія Курбського, котрий призначив опікунами своїх дітей обох Костянтинів Острозьких. Навряд чи він зважився б на такий крок, якби Костянтин-молодший був переконаним католиком³⁶⁹. Курбський помер у травні 1585 р., а його заповіт був складений раніше і, ймовірно, ще до поширення інформації про конверсію Костянтина-молодшого. Втім, мабуть, не варто вимагати від тогочасних князів “твердої ортодоксальності”: Курбський, як і всі інші шляхтичі, при складанні заповіту не надто переймався віровизнанням опікунів, бралися до уваги зовсім інші, доволі прагматичні чинники. Тож аргументація П. Г. Вікторовського може бути поставлена під сумнів. Що ж до цього сюжету, то певний інтерес викликає лист Костянтина Острозького-молодшого до удови Курбського від 26 вересня 1586 р.³⁷⁰.

Підчасий Великого князівства Литовського Костянтин Острозький-молодший не зробив великої кар’єри, як його старший брат. Його протекторами були переважно родичі дружини – Олександр Тишкевич (одружилися вони 1578/79 р.), зокрема смоленський воєвода Василь Тишкевич. Дружина мала певний вплив на чоловіка. Вона навіть виступала в ролі його “фінансиста”. Так, 26 квітня 1579 р. Костянтин-молодший позичив у дружини 2400 кіп лит. гр., зобов’язавшись повернути їх через десять років. Боргове зобов’язання князя передбачало навіть смерть дружини, і тоді гроші мали бути передані її спадкоємцям або брату Остафію Тишкевичу³⁷¹. Однак сталося так, що Костянтин-молодший помер раніше – 1/10 травня 1588 р. у Базалії. Ще 23 лютого 1585 р. дружина пробачила йому борги на всі грошові позики³⁷².

³⁶⁶ MPV. Kraków, 1915. T. 6. S. 361–364, 445, 471; Любович Н. К истории иезуитов. Варшава, 1888. С. 27–28.

³⁶⁷ Кетра Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 125.

³⁶⁸ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 102.

³⁶⁹ Вікторовський П. Г. Западно-русские дворянские фамилии... С. 30.

³⁷⁰ Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. T. XXIII–XXIX. № 239. S. 338.

³⁷¹ Рівненський краєзнавчий музей. Фонди. Ркп. Вж КП. 5028/Ін. Д. VII. 2630 іст., арк. 1.

³⁷² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, ед. 216, л. 334 об.–338.

У листопаді (24) 1587 р. він устиг скласти заповіт, будучи на той час уже тяжко хворим³⁷³. А 7 травня 1588 р. Миколай Кшиштоф Радзивіл у своєму листі повідомляв про смерть Костянтина-молодшого³⁷⁴.

Тож немає нічого дивного, що в період 1583–1587 рр. Костянтин-молодший не виступав на політичній арені публічно. Однак саме в 1587 р., у липні, він разом із батьком та старшим братом прибув до Варшави на елекційний сейм. Він брав активну участь у примиренні двох ворогуючих груп – Замойського (обстоював кандидатуру Жигимонта Вази) і Зборовського (обстоював кандидатуру Габсбурга – ерцгерцога Максиміліана); з братом Янушем вони виступили посередниками між цими політичними опонентами. Цілком можливо, що все це діялося з волі батька, а отже, Костянтин-молодший на той час мав певний рівень контактів із Костянтином-старшим? Більше того, 6 серпня литовський крайчий промовляв на сеймі від імені усієї шляхти, засуджуючи незгоду можних і закликаючи до “рівності можливостей” (йшлося, зокрема, про те, щоб на елекційне коло всі прибували з однаковою кількістю надвірного війська й не чинили силовий тиск). Усе це обстоював і Януш, тож, можливо він виступав посередником між батьком і молодшим братом? Проте Костянтин-молодший слідом за батьком підтримав Жигимонта Вазу, на противагу Янушу, котрий був за Габсбурга. У складі делегації литовський крайчий зустрів Вазу у Гданську, а потім брав участь у коронаційному сеймі. На початку 1588 р. Жигимонт III надав Костянтину-молодшому уряд підчашого ВКЛ, проте номінований підчаший за кілька місяців пішов із життя*.

Його дружина після смерті чоловіка почала судитися з тестем за Дорогобуж та його волость. Принаймні, зберігся акт 1588 р. про поділ маєтків К. Острозького з його “донькою” (тобто невісткою), в якому фігурує Дорогобузький Пречистенський монастир та його володіння³⁷⁵. Нагадаємо: в 1582 р. “невісточка” записала дарчу свекору на Дубовин, Здохів, Дорогобуж і невеликий хутір³⁷⁶. Саме за ці маєтки Олександра Острозька розпочала судову тяганину по смерті чоловіка. Лише 1593 р. Люблінський Трибунал врешті вирішив це питання на користь Костянтина Острозького, до того ж невістка мала сплатити борги чоловіка. Зазначимо, що кн. Олександра Василівна з Тишкевичів Острозька в судовому процесі використовувала як аргумент дарчий запис чоловіка від 2 березня 1583 р., згідно з яким вона діставала право на володіння усім майном по смерті чоловіка³⁷⁷. Того ж дня сама Олександра зробила такий самий запис на ім'я Костянтина-молодшого³⁷⁸. Оскільки чоловік помер раніше, вона намагалася скористатися наданим їй правом, однак, як уже згадувалося, справа була

³⁷³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1884. T. 10. № 2357. S. 153; ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 345, арк. 1463–1470.

³⁷⁴ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 126 (посилання: AGAD. AR. Dz. IV, akta niesygnowane).

* Тарас Вихованець вказав нам на те, що уряд підчашого Костянтин-молодший так і не обійняв, оскільки його вдова фігурувала в поборовому реєстрі 1589 р. як “кравчиня”, а не “підчашиня”. Див.: Вихованець Т. Острозький Костянтин Костянтинович // Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедія. Острог, 2010. С. 328.

³⁷⁵ СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 350 (реєстр).

³⁷⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 78 зв.–82.

³⁷⁷ Ар. ЮЗР. К., 1909. Ч. 8. Т. 3. № ХСV. С. 349–352.

³⁷⁸ Там же. № ХСVI. С. 352–356.

вирішена не на її користь. Пізніше Олександра повторно вийшла заміж за снятинського старосту Миколая Язловецького.

З усіх синів старого князя Костянтин помер найпершим, він започаткував “процес розсіювання” праху останніх Острозьких поза межами родової усипальниці в Богоявленській церкві та Києво-Печерському монастирі. Тіло Костянтина-молодшого було поховане у Острозькому фарному костелі³⁷⁹.

К. Несецький передав доволі неоднозначну інформацію про спосіб життя Костянтина: розпусник, непередбачуваний дивак, а наприкінці життя (після конверсії) містик, якому уві сні ввижалися різні чудеса. Саме про нього з’явилося кілька легенд, записаних отцями Ярошевичем та Головинським. Найцікавішу з них передає Каспар Несецький (за ним у 1783 р. – Ігнатій Стебельський). Зміст її такий: у 18-літньому віці Костянтину з’явився білобородий старець у білому вбранні, який дорікав юнакові, що той веде розпусний спосіб життя, і вказував, що той не має права навіть бачити його лик; через 12 років старець знову з’явився Костянтину і сказав, що він житиме ще лише три роки, тому мусить спокутувати гріхи перед Господом. Костянтин нарешті сприйняв видіння й розпочав нове життя у згоді з Богом та Церквою. Утретє старець з’явився, щоб попередити, що князь назавтра о дванадцятій годині помре – так і сталося. Коли князь помирав, всі, хто був при ньому, бачили над палацом той самий образ із здійнятими до неба руками, який зник, як тільки Костянтин випустив дух. Легенда вказує також, що братові Янушу Костянтин заповів лише скриньку з святенницькими речами (установ церковний, залізні ланцюги та власняницю)³⁸⁰.

Відійшовши від батька, позбавлений опіки й практично покинутий напризволяще Костянтин, котрий навіть за патрональним іменем мав би бути “третім великим” у роді, схоже, перебував у складному психічному стані. Складається враження, що про нього в родині майже не говорили. Згадали лише племінники Януш та Алоїза, котрі заповідали на фарній Острозькій костел певні суми, оскільки там “спочиває благословенної пам’яті князь Костянтин пан стрій”³⁸¹. Таким чином, уже в 1619 р., а тим більше в 1651 р. цілком забулися всі чутки про небувалі “витівки” Костянтина, лише пам’ятали, що він католик і єдиний з роду (якщо не брати до уваги прах Олександра, перенесений туди з православної церкви донькою) був похований в Острозькому фарному костелі, на який заповідав певні статки. Анна-Алоїза ж, завдяки своїй неймовірній ревності у вірі, могла знати про “видіння” дядька. Ці двоє – Януш та Алоїза – були чи не єдиними з роду, хто приязно, навіть молитовно згадував покійного “третього Костянтина”...

Ян Домбровський у “Дніпрових каменах” спромігся сказати про Костянтина-молодшого лише кілька слів:

³⁷⁹ Ковалів В.-Й. Некрополь костела Успіння Пресвятої Діви Марії в Острозі // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. Острог, 1994. С. 62–64; Kowalów W. J. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. Biały Dunajec, Ostróg, 2001.

³⁸⁰ Niesiecki K. Herbarz Polski. T. VII. S. 188–189; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 42; Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Przydatek do chronologii. Lwów, 1867. T. 3. S. 77–78. Т. Вихованець вважає, що Костянтин-молодший склав заповіт 24 жовтня 1587 р. у Пшеворську, а текст його був облятований у львівських актових книгах пізніше.

³⁸¹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 42, 170.

А Костянтин? Коли б він не був забраний смертю лихою,
міг би прадавніх князів собі слави зажити напевне;
участь разом із Стефаном приймав у походах на мосхів³⁸².

У генеалогічному довіднику Папроцького 1578 р. відтворено графічний портрет Костянтина-молодшого. Він єдиний тримає схрещеними руки на грудях. Проте даний жест може інтерпретуватися і як запинання шуби обома руками. Вираз обличчя князя доволі оригінальний, ніби блаженний. Втім, усе це лише суб'єктивне враження автора цих рядків. Незаперечним є тільки сам факт: нині відоме лише одне прижиттєве зображення Костянтина-молодшого на гравюрі з книги Папроцького.

Наймолодший син київського воєводи Олександр, котрий також представлений у книзі Папроцького на гравюрі в дитячому віці (це символічно позначено малими розмірами постаті з “дорослими” рисами обличчя та одягу), став причиною смерті своєї матері 1 липня 1570 р. Олександр народився у дуже напружений момент: матір вивезли з Тарнова, на який готувався напад Станіслава Тарновського та його прибічників, до укріплених Вевюрців, тож хлопчик народився, можливо, передчасно через нервовість і переживання матері, котру не змогли врятувати. Немовля було перевезене з с. Вевюрців під Тарновом до Дубна, де хлопчика охрестили за православним обрядом. Тут він провів свої дитячі роки. Після переходу у католицтво двох старших синів батько дуже опікувався релігійним вихованням Олександра та його домашньою освітою (князь відмовився посилати молодшого сина за кордон, імовірно, Олександр був переданий в опіку Юву Княгиницькому, котрий “списа Псалтирь князю младому Олександру”, а після його смерті мешкав у Дермані на запрошення Ісаакія Святогорця³⁸³).

Він став єдиною надією Костянтина Острозького щодо продовження його функції “лідера” православної Русі. Вважають, що Олександр навчався в Острозькій школі (Бартош Папроцький у своїй книзі писав, що Олександр був тоді ще молодий і “науками займався”³⁸⁴) або ж у персонального вчителя (за словами Томаша Кемпи, тогочасного Євстафія Натанаєла³⁸⁵) і лише після “православного загартування” був відпу-

Кн. Олександр Острозький – юнак.
Гравюра 1578 р.

³⁸² Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 213.

³⁸³ Харламович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века: отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898. С. 253, пр. 4; С. 269.

³⁸⁴ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858. S. 452.

³⁸⁵ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 127.

щений батьком до королівського двору для певних “світських практик” (1589 р. супроводжував Жигимонта III у подорожі до Ревеля). У 1590 р. батько дав йому уділ із маєтків Дому – Рівне з прилеглими селами, а пізніше – Базалію, Остропіль та Любартів. Щоправда, коштів Олександрю постійно не вистачало: 6 жовтня 1592 р. він заставив Каспарові Райхлицькому селище Розбори³⁸⁶.

У 1587 р. побачив світ написаний ректором Острозької школи Герасимом Смотрицьким твір “Ключ царства небесного”, спрямований проти григоріанської реформи календаря. Автор присвятив свою працю Олександрю Острозькому. Вболівуючи за долю православ’я, Смотрицький вказував на важливу роль княжича у майбутньому Руської Церкви. Автор нагадував, що рід Олександра походить від хрестителя Русі кн. Володимира й заохочував княжича наслідувати кращі діяння своїх предків: “У светлоцветущой молодости своей” піклуватися про “храм свой телесный”, щоб був “прибытком” Св. Духа, “мети всегдашнее пыльное бачене на зацный стан и на новый век свой”, “пыльно придивлятися и зважати на те, що Свята Церква встановила, законно утвердила и незмінно тримаєт”. Смотрицький багатозначно наголошував: “Все церковное отвсюду на младый возраст вашее княжеской милости умиленно зрит око, слезы испущаюши, всех Творцу молячися, да не до конца лишена будет начальника своего наследия, у православии пресветло сияющаго”³⁸⁷.

Політична діяльність Олександра розпочалася 1589 р., коли він, як уже згадувалося вище, у свиті Жигимонта III супроводжував короля до Ревеля на зустріч зі шведським королем-батьком Яном III. Наступного року Олександр зі своїм загоном приєднався до війська литовського гетьмана Кшиштофа Радзивіла, оскільки готувався похід проти Туреччини, котрий, утім, так і не відбувся. А в лютому 1593 р. молодший Острозький разом із братом Янушем та батьком громив козаків Косинського під П’яткою. Тож у травні 1593 р. доволі молодий (23 роки) княжич отримав нагороду від короля – уряд воєводи волинського (замінивши брата Януша, котрий став каштеляном краківським), який передбачав сенаторське крісло.

У 1592 р. доволі рано (йому виповнилося лише 22 роки) Олександр одружився із майбутньою ревною католичкою і протекторкою єзуїтів сімнадцятирічною Анною з Штемберка Костчанкою й разом із дружиною замешкав у Ярославі, де була відкрита єзуїтська школа. Ян-Станіслав* із Штемберка Костка (1529–1581) був підскарбієм пруським, гданським каштеляном і сандомирським воєводою. Його дружина Софія

³⁸⁶ Biblioteka Ordynacyi Krasiniskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 224. S. 258.

³⁸⁷ *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного // Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. С. 213–215; *Смотрицький Герасим.* Ключ Царства Небесного / Публ. В. М. Мойсієнка, В. В. Німчука. Житомир, 2005. С. 5–9.

* Іноді дослідники згадують про двох можливих батьків Анни: за деякими даними, Анна була донькою сандомирського воєводи Яна, за іншими – Станіслава, підскарбія пруських земель та поморського воєводи і Софії-Анни Одровонж, матір якої походила з князів мазовецьких і була онукою князя Конрада III. Анна народилася 26 травня 1575 р., рано осиротіла й до одруження перебувала під опікою дядька Кшиштофа Костки. Вважається, що половина Ярослава відійшла Анні в 1594 р. в результаті поділу маєтків із сестрою Катериною, лише в 1606 р. Анна викупила у сестри другу половину міста, котре стало її офіційною резиденцією (*Gottfried K. Anna Ostrogska wojewodzina wolyńska.* Jarosław, 1939; *Kowalska H.* Ostrogska z Kostków Anna // *Polski słownik biograficzny.* 1979. Т. XXIV. S. 478).

Анна Костчанка із Штемберка княгиня Острозька. Портрет початку XVII ст. Музей у Ярославі (Польща).

Одровонж із мазовецьких Пястів успадкувала значні маєтки, які дісталися Анні й потрапили в Дім Острозьких. Ці багатства були співмірні впливу Косток (на той час найвідомішими з них були Кшиштоф – поморський воєвода та Ян – липенський староста) у політиці та в церковних справах. Костки могли стати важливими союзниками у польських політичних колах і забезпечити сталі зв'язки Острозьких із найвпливовішими польськими аристократичними родами. Цей шлюб вважають тактичним розрахунком з боку батька – Костянтина Острозького³⁸⁸. Однак батько тривожився, що молодший син також може перейти під впливом дружини (в роді якої були два католицькі святі – домініканець Яцек Одровонж та єзуїт Станіслав Костка) на католицизм (Анна продовжила справу матері щодо опіки над Ярославською колегією єзуїтів³⁸⁹, вважається, що й православний Олександр Острозький також

надавав пожертви на колегіум³⁹⁰; зокрема, на кошти Анни міланський скульптор Ієронім Канавесі виготовив 50 скульптур, поставлених на мурованих стовпах навколо єзуїтського колегіуму³⁹¹). 1 грудня 1592 р. Костянтин Острозький з цього приводу звернувся до Львівського православного братства: “Сын мой князь Александро восточник между зубами западных людей веры и науки и всего набоженства усел, сиречь обитателем ярославским се стал, идеж помощи и ратунку в потверженью веры его от нас мети не может скудости ради учителей, без них же и сами глад страждем. Но понеже у вас болшей обретається, молю вас, да не сиче, от вас поблиз суще, небрежения ради якож и Константин сын мой постраждет. Бога ради попечение всяко сотворите, да не имьют в нем части не единой езуиты, за что вам Бог свою мзду отдаст, и мы, в чем случится, взаимствуем”³⁹². Утім, як з'ясувалося, хвилювання старого

³⁸⁸ Ворончук І. Українська родина XVI–XVII ст. у світлі міжконфесійних стосунків (на матеріалах Волині) // Релігія і церква в історії Волині. Кременець, 2007. С. 75.

³⁸⁹ Gottfried K. Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska; Idem. Jezuiti w Jarosławiu. Jarosław, 1933; Chmielowski B. Zbiór krótki herbów polskich oraz wsławionych cnotą i naukami Polaków // Nowe Ateny. Warszawa, 1783. S. 134; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.: реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела. К., 2009. С. 111.

³⁹⁰ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. Львів, 2005. С. 110.

³⁹¹ Kotaczkowski J. Wiadomości tyżące się przemysłu i sztuki w dawniej Polsce. Kraków, 1888. S. 662.

³⁹² ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 1, спр. 212, арк. 1; Киевлянин. 1841. Кн. 2. С. 48; Головацький Я. Ф. Львовское братство. № 2. С. 71–72; Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Leopoldis, 1895. T. I. № 257. P. 401; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4, отд. 1. С. 119.

князя були безпідставними, оскільки Анна в усьому догоджала чоловікові, навіть ходила з ним до православних церков, їхні стосунки, на думку оточення, були теплими й щасливими³⁹³. Дослідники стверджують, ніби сам Олександр налагодив стосунки із ярославськими єзуїтами: він організував з ними диспути на релігійну тематику, підтримуючи православних, щоправда, він не оминав опікою й католиків та єзуїтський колегіум, як, між іншим, піклувався і про ярославських міщан (1600 р. після великої пожежі звільнив на чотири роки від податків, дозволив брати зі своїх лісів дерево на відбудову і звів новий міст через Сян). Проте все це Олександр здійснював (звісно, якщо наведені твердження не є “конфесійним міфом”) з позиції власника, а не виключно на релігійному ґрунті³⁹⁴. Утім, Анна все ж, вочевидь, мала цілковиту свободу віровизнання. Її панегіристи та сучасні дослідники моделі поведінки й набожності жінок-шляхтянок підкреслюють особливу ревність Анни в питаннях віри. Так, після народження першої дитини, вона наказала на взірєць Різдва Христового принести соломи й покласти на неї дитину; щорічно на костел Св. Яна в Ярославі передавала символічну суму золотих, рівну кількості своїх років, а також виключно блакитний шовк на прикрашення костелу; коли вичитувала щось побожне у книгах, то намагалась повторювати такий вчинок чи спосіб побожності, двічі на тиждень сповідалася, постилася й прагнула особистої аскези³⁹⁵. Втім, не варто так буквально ставитися до “інформації”, почерпнутої із жалобних промов над могилою Анни її панегіристів. Зазначимо лише, що дружина Олександра Острозького від молодих літ була доволі побожною й благочестивою – цьому не перешкодив чоловік, а релігійне виховання княжни виключало її втручання у віросповідну сферу життя Острозького.

16 травня 1593 р. Олександр отримав королівський привілей на уряд волинського воєводи, вочевидь, за протекції батька³⁹⁶. Тоді ж він облаштував Базалію з навколишніми селами, яку, ймовірно, батько передав синові, що призвело до “війни” з шляхтичами Чолганськими³⁹⁷. А в 1594 р. після поділу маєтків Косток між Анною і її сестрою Катериною (одружена з Ієронімом Сенявським) дружині волинського воєводи дісталися великі фільварки (19) навколо Ярослава, села на Перемишльщині (11) та Сандомирщині (18) і двір у Кракові³⁹⁸. Це відразу перетворило Олександра на дуже багатого магната, що сприяло посиленню його впливу і в політичному житті. Уже в серпні того ж року Олександр брав участь у роботі військової ради під керівництвом Яна Замойського в Любліні, де розглядалися питання щодо організації відсічі татарам та стосовно угорських справ. До 12-тисячного війська Замойського Олександр із батьком виставили найбільшу кількість кінноти. Олександр був учасником

³⁹³ *Gottfried K.* Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska. S. 25.

³⁹⁴ *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. S. 128.

³⁹⁵ *Czarnocki W.* Malogranat abo kazanie przy exeguiach JOJMPP Anny z Sztemberka xiężny Ostrogskiej hrabiney na Tarnowie, woiewodziniey Wołyńskiej. Kraków, 1636; *Hińcza M.* Złota korona abo kazanie na pogrzebie IO xiężny Anny z Sztemberku Ostrogskiej ... Kraków, 1636; *Санцевич И.* Inter sacrum et profanum: религиозность женщин в панегирической литературе Великого княжества Литовского в XVI–XVII вв. // Український історичний збірник. К., 2005. Вип. 8. С. 120–139 (126–127).

³⁹⁶ РГАДА. Ф. 389, ед. 200, л. 105–105 об.

³⁹⁷ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 539 зв.–540 зв.; Ф. 21, оп. 1, спр. 33, арк. 65 зв.–66.

³⁹⁸ APK. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 203/4.

п'яти сеймів (1595, 1596, 1597, 1598, 1603)³⁹⁹. Молодий князь виявляв готовність допомагати Угорщині в боротьбі проти турків. Вважають, що він також був заангажований у прогабсбурзьку політику свого брата Януша стосовно наддунайських держав.

Кн. Олександр Острозький. Портрет XVII ст. в копії XIX ст. ОДІКЗ.

та “схильністю до авантюрицизму” волинського воєводи. Сам Замойський уважав, що Олександр таємно допомагав його супротивникові Адаму Горайському та брав участь в обговоренні плану нічного наїзду на дім гетьмана, ініціатором якого був Кшиштоф Зборовський⁴⁰¹.

Поведінка Олександра в житті також багато в чому нагадувала діяльність батька. Зокрема, він мав проблеми зі сплатою державних податків. У 1594 р. князь судився з кременецьким підстаростою Томашем Белецьким і гродським суддею кн. Львом Воронецьким, котрі, на його думку, ухвалили неправильне рішення про несплату ним податків із Базалії⁴⁰². А в 1598–1599 рр. Олександр судився з луцьким ключником Миколою Семашком, який відмовився прийняти податки з Рівненської та Сатіївської волостей після закінчення термінів сплати⁴⁰³. Наступного року Семашко притягнув до королівського суду Костянтина, Януша та Олександра Острозьких за несплату ними

Костянтин Острозький-старший вочевидь бачив у синові майбутнього “вождя” православних. На Берестейському соборі в жовтні 1596 р. вони обидва були серед православних і очолювали протистояння унії. На сеймі 1597 р. Олександр наполягав на завершенні процесу над екзархом Никифором (головою православного Собору в Бересті) та винесенні виправдувального вироку, вказуючи на відсутність належних доказів вини екзарха. Наступного року Олександр разом із Янушем обстоювали антиунійну позицію батька, котрий посварився з Іпатієм Потієм та примасом Станіславом Карнковським. У травні 1599 р. саме Олександр репрезентував рід Острозьких на спільному з'їзді протестантів і православних у Вільні задля вироблення спільної політики на сеймах⁴⁰⁰. У конфлікті Острозьких із Яном Замойським, як вважають, Олександр проявив найбільшу активність. Польські автори пояснюють це дратівливістю (нервовістю)

³⁹⁹ Serebryk J. Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632). S. 205; Opaliński E. Sejm srebrnego wieku. 1587–1652. Warszawa, 2001.

⁴⁰⁰ Вихованець Т. Остання чоловіча генерація Острозьких – князі Олександровичі // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2001. Вип. 2. С. 36.

⁴⁰¹ Kowalska H. Ostrogski A. // PSB. T. XXIV. S. 480.

⁴⁰² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 849.

⁴⁰³ Там само. Спр. 53, арк. 136 зв.; спр. 55, арк. 527 зв.–528.

ще в 1595 р. чопового, побір якого був схвалений на Краківському сеймі. Острозьких “яко права непослушних” викликали до Люблінського трибуналу, куди вони не з’явилися, а тому мали відповідати на сеймі в присутності короля⁴⁰⁴. Олександр Острозький здійснював численні наїзди на сусідів та представників інших кланів. Лише упродовж літа 1598 – осені 1599 р. його урядники та слуги здійснили наїзд на Олику, побили й поранили міщан, розігнали ярмаркову сторожу, ув’язнили чимало людей⁴⁰⁵; “вибили” з “покойного держання” селами П’ятигорщина та Костюківщина Павла Кондрацького, Яна Криницького та Івана Покотила-П’ятигорського. Суд ухвалив рішення повернути захоплене, зокрема, на підставі присяги Івана Покотила, що до заволодіння Олександром Острозьким згадані маєтки були його власністю⁴⁰⁶. Проте Острозький не поспішав виконувати судові рішення. Навіть у процесі з впливовим паном Кішкою, якого підтримував литовський канцлер Лев Сапега, Олександр Острозький не бажав поступитися попри власну неправоту (лист Льва Сапєги до О. Острозького від 26 червня 1601 р.)⁴⁰⁷.

З іншого боку, він сам “вершив суд” за власним “законом”: у червні 1599 р. волинський воєвода на прохання єврея Кривоноса звільнив з-під арешту шість возів із товарами холмського єврея Хашка Дутки, на які був накладений арешт на вимогу гданьських купців Міхеля Кімерлінка і Теуса Круза через борги Дутки⁴⁰⁸. Олександр Острозький, так само як і його батько та інші магнати, переманював у свої володіння чужих селян, приймав та осаджував утікачів. Так, протягом 1594–1601 рр. Луцький гродський суд зафіксував безліч скарг власників селян проти Олександра Острозького, зокрема Федора Шашкевича, Миколи Гурського, Матвія Гроновського, каштеляна равського Вавринця Третинського, королівського референдаря Яна Томаша Дрогоєвського, Стадницьких та ін.⁴⁰⁹.

З часом діяльність Олександра в публічному житті помітно активізувалася. Це особливо проявилось на сеймі 1603 р., де Олександр виступив активним учасником конфлікту між Жигимонтом III і Яном Замойським в питанні ставлення до політики Габсбургів, а також захищав інтереси православних, спонукуючи до цього також главу опозиції канцлера Замойського. Саме Олександру вдалося нарешті залагодити конфлікт між Замойським і батьком та старшим братом Янушем (попередня мирова угода була укладена ще в 1601 р. за посередництва Кшиштофа Радзивіла)⁴¹⁰.

При цьому, як подекували сучасники, молодий Острозький вирізнявся дратівливим і нервозним характером, різко проявляв свій темперамент. Павло Пясецький передавав оповідку, нібито під час сейму 1603 р., коли задля зниження гуркоту від в’їжджаючих карет король наказав залізним ланцюгом перегородити подвір’я замку, Олександр двічі наказував розрубувати ланцюг і з гучними окриками в’їжджав на подвір’я⁴¹¹.

⁴⁰⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч.4, арк. 40–40 зв.

⁴⁰⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 479–479 зв.

⁴⁰⁶ Там само. Спр. 53, арк. 125 зв.; спр. 57, арк. 698–699; спр. 55, арк. 592.

⁴⁰⁷ *Archiwum domu Sapiehow. Lwów, 1892. № 328. S. 272–274.*

⁴⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 475–477.

⁴⁰⁹ Там само. Кн. 45, арк. 408 зв.; спр. 54, арк. 316, 363 зв., 523 зв.; спр. 55, арк. 224 зв.; спр. 63, арк. 64–65, 211–213.

⁴¹⁰ *Janiszewska-Mincer B. Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603. Bydgoszcz, 1984. S. 114–116.*

⁴¹¹ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Kraków, 1870. S. 174.*

Того ж року, згідно із батьковою постановою і попередньою (1600 р.) угодою, Олександр здійснив поділ маєтків Острожчини зі старшим братом Янушем (їхні стосунки на економічному ґрунті були дуже напружені, в певні моменти навіть ворожі, сучасники й польські історики писали навіть про “війну”, називаючи нереальні цифри чисельності обох “армій” – по 10 тис. чоловік, замирення братів на прохання батька здійснив нібито кн. Олександр Конєцпольський⁴¹²). Старший брат поділив маєтки на дві частини, й Олександр мав вибрати одну з них. Йому відійшли половина Острога, Дорогобуж, Сураж, Звягель, Берездів, Полонне, Остропіль, Смолдирів, Жорновне, Любартив, Словенське, Колодне, Чернехів, Турів, Крепа, Білогородка, Димер, Рогозна, Красне, Рашків, половина Тарнова, Тернопіль, Переворськ, Рожнів та Рівне з волостю.

І раптом, зовсім несподівано для всіх, у віці 33 років він помер (2/12 грудня 1603 р.) у Тернополі (чи в Красному) під час об'їзду своїх володінь. Сучасники й літописці були просто шоковані цією подією, проте, хоч як це дивно, не бралися пояснити причину такої ранньої смерті молодого Острозького. Новогрудський підсудок Федір Євлашевський у своєму щоденнику під 1603 р. записав: “В кгрудни умер теж княже Александер Острожский, воевода волынский, в Красном, маетности своей на Подолю”⁴¹³. Острозький літописець так само повторив, що Олександр помер у Красному і був похований в острозькій Богоявленській церкві⁴¹⁴. Лише один із пізніших компілятивних літописців хронографічного типу (згадаємо “Хроніку” Іоахима Єрлича 1620 р.) пов'язував смерть Олександра Острозького зі “злою дією” ворогів: князь був отруєний своїм слугою⁴¹⁵. С. Кардашевич, розвиваючи цю версію, звинувачував самого князя: Олександр був дуже лихий, нервовий і різкий, надміру суворий до підданих, тож коли він якось об'їжджав свої маєтності, його почастивали отруєним напоєм. Краєзнавець при цьому знову наводив легендарний переказ про ланцюг і його розрубання Олександром під час сеймових засідань 1603 р.⁴¹⁶ Ця легенда ніби ще раз доводила, чому саме цього ж року його “прибрав Господь”. Дивно, що у фундаментальній польській біографічній енциклопедії другої половини ХХ ст. ця інформація про порубані ланцюги (тільки цього разу уже на в'їзді до Варшавського замку) повторена як реальна⁴¹⁷. Не менш інтригуючою варто вважати й інформацію про затягну з ініціативи князя стрілянину на рочках земських у Львові⁴¹⁸. Безперечно, такі чутки виходили з табору політичних противників Олександра та його батька, оскільки в Острожчині ніяких оповідей та легенд на кшталт вищезгаданих зафіксовано. До того ж католики поширювали чутку, ніби Олександр збирався здійснити конверсію в католицизм і сам старий Острозький причетний до смерті сина. Дехто подекував про заінтересованість у цій смерті Януша, котрий не любив брата й праг-

⁴¹² *Przyłęski S.* Pamiętniki o Koniecpolskich. Lwów, 1842. S. 164–165.

⁴¹³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896. Вып. 2. С. 38.

⁴¹⁴ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. С. 130; див. інформацію про інші списки і дві редакції літопису: *Мицик Ю. А.* Острозький літописець // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. Львів, 1995. Т. 1. С. 69–73.

⁴¹⁵ Да Одес. обл. Ф. 153, оп. 1, спр. 343, арк. 17 зв.; *Jerlicz J.* Latopisiec albo Kroniczka. Warszawa, 1853. Т. 1. С. 33.

⁴¹⁶ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 44.

⁴¹⁷ *Kowalska H.* Ostrogski A. S. 480.

⁴¹⁸ *Sokolowski W.* Politycy schyłku Złotego Wieku. Warszawa, 1997. S. 36.

нув здобути більше маєтків⁴¹⁹ і т. ін. Чуток було доволі, оскільки сама смерть молодого князя стала для багатьох несподіванкою, котру важко було (але дуже хотілося) пояснити⁴²⁰.

Проте всі ці констативні інформації про смерть молодого князя приховували в собі неймовірне напруження і тривогу за долю як самого роду Острозьких, так і його традиційно провідної ролі в обороні Православ'я. Ця тривога й непогамована жалоба простежується цілком безпосередньо у записі на останній сторінці дерманського “Октоїха” (друкована книга 1603/04 рр.): “Въ лето 1603-е, декабрия 2-го дня, преставися благочестивый князь Александръ, воевода волынский, сынъ благоверного князя Костентина: велий плачь и жалость отцу-же и чадомъ остави, найпаче-же христианомъ: вси бо бяху чающе помощь темъ получати въ бедахъ и гоненияхъ, одержавшихъ Христову церковь”⁴²¹.

Кн. Олександр Острозький. 1624 р.

Звернімо увагу на формулювання: Олександр – благочестивий, Костянтин – благовірний. Обидва визначення уживалися щодо правлячих осіб, при цьому благовірний – до “діючих” владарів, а благочестивий – переважно до покійних, й означали вищу міру релігійності означених осіб та їхньої харизми серед православних вірних. По-друге, автор підкреслював велику жалобу батька та дітей за померлим. І по-третє, зазначалася спільна жалоба усіх православних, котрі вбачали в ньому “забороло” для Христової Церкви (тобто Православної). Це мало цілком певне підґрунтя – 23 грудня 1603 р. король Жигимонт III писав унійному Київському митрополитові Іпатію Потію, що зі смертю князя Олександра може знову бути порушене питання про києво-печерську

архімандрію (на той час архімандритом був ставленик К. Острозького Єлисей Плетенецький, але король його не затвердив)⁴²². Потій і раніше намагався вирішити це питання на свою користь. 28 червня 1603 р. він в одному зі своїх листів до литовського канцлера Льва Сапегі просив підтримати його у цьому питанні. Однак до смерті Олександра уніатський митрополит не отримав ніяких обіцянок з приводу цієї акції⁴²³. Вочевидь, проблема здобуття привілею для Плетенецького лежала на Олександрі, а не на старому Костянтинові. Втім, варто зауважити, що, на відміну від

⁴¹⁹ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 21.

⁴²⁰ Кетра Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 132.

⁴²¹ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. Т. 4. С. 106; ДА Терноп. обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 21–21 зв.; спр. 1368, арк. 24–25.

⁴²² РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 3, ед. 89, л. 1–5; Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила. Т. 1. Прил. № XXIV. С. 181–182.

⁴²³ Archiwum domu Sapiehow. Lwów, 1892. Т. 1. № 443. S. 373–374.

батька, у своїх володіннях Олександр Острозький застосовував надання церков панотцям за грошову мзду. Наприклад, від 1602 р. відомий документ, підписаний князем, який засвідчує, що попівство в с. Гженське продано магнатом священику Семєну⁴²⁴. Не випадково у володіннях Олександра зафіксовано найменше надань власника на церкви, не кажучи вже про нові фондуші.

Найбільш болісно смерть сина відбилася саме на старому Костянтині Острозькому, якого врешті розбив параліч. У 1987 р. під час реставраційних робіт у старокосянтинівській Троїцькій церкві було відкрито темперний розпис по штукатурці початку XVII ст. На одному із сюжетів зображений чоловік у синьому жупані, який стоїть біля одягнутого в усе біле іншого чоловіка, що лежить на ложі, голова якого поміщена на великій подушці. Інтерпретація цієї картини напрошується сама собою: Костянтин Острозький стоїть над смертним ложем сина Олександра⁴²⁵. Однак чому цей сюжет з'явився саме у церкві Старокосянтинова – залишається загадкою. Можливо, Олександр тут захворів або помер (а не в Красному, куди його перевезли)?

24 лютого 1604 р. Олександр був похований у родовій усипальниці Богоявленського собору в Острозі. На смерть (а точніше – на поховання) князя у Дермані було видано панегірик “Лямент дому княжат Острозких...”, де оскаржувалася передчасна смерть надії православ'я і княжого Дому. На жаль, текст цього твору зберігся не повністю. Він містить “плачі” за Олександром його дружини Анни Костчанки та інших членів родини. Автор (гіпотетично, Дем'ян Наливайко) вкладає в уста покійного князя передсмертну промову до дружини, синів, слуг, усіх “посполитих” (яким доручає своїх чотирьох дітей та зберігання самої пам'яті про нього), батька (від цієї частини зберегся лише завершальний уривок), а також прощальне слово брата Януша. Чи не найважливішим з ідеологічного погляду (в розумінні автора) слід уважати “звернення” Олександра до синів, котрих він закликав наслідувати предків (“аби в світі повелися собі обачно, стан ваш княжецький поштивістю оздобивши значно”), стояти у їх вірі, обороняти дідизну та Річ Посполиту, вести скромне життя – “мене майте за приклад”, пам'ятати, “що ви з князів руських Острозьких” – “їх віру, справність і набожність майте на мислі”, не відступати від традицій, бо втрачать шану, маєстат і здоров'я. На жаль, майже цілком втрачено підрозділ “Про того, по кому лямент”, тобто загальний опис життя і дій Олександра⁴²⁶.

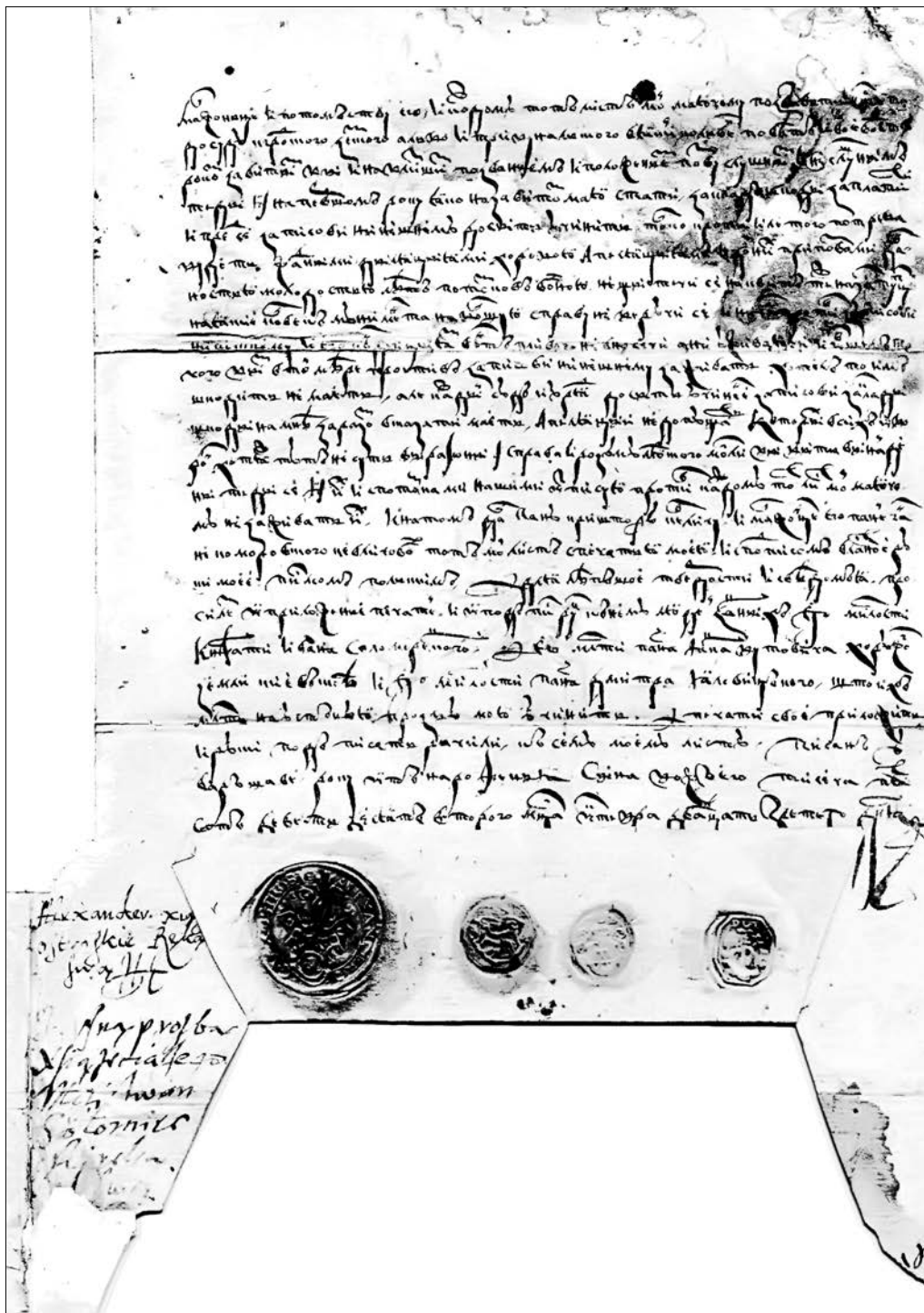
Ян Домбровський сказав про нього:

Мужністю й славою Олександр виділявся відважний;
вельми розсудливим був; захищав од зухвалого Марса люд свій...
Він шанував справедливість,
зважав на потреби сіроми, вбитої горем, –
як совість того й закон вимагали.

⁴²⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 129, оп. 3, спр. 42, арк. 1.

⁴²⁵ Крищенко Л., Осадчий Е. За життя Костянтина Острозького // Образотворче мистецтво. 1991. № 4. С. 37–38.

⁴²⁶ Соболевский А. Две библиографические редкости // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1898. Кн. 12, отд. 2. С. 13–18 (публікація тексту за єдиним примірником у конволюті Народної бібліотеки в Софії № 209); Українська поезія XVII століття. Перша половина: Антологія. К., 1988. С. 38–42 (сучасний український переклад).

Документ 1595 р. з печаткою і підписом Олександра Острозького.

Лицар найперший, палав до воєнних походів бажанням;
розкошей Вакха, проте, унікав, ніби пса чи гадюки.
Та на порозі поважного віку, коли утішався саме нажитою славою,
смерть його люта спіткала...⁴²⁷.

Збереглася пізня копія портрета князя з родової галереї, написаного на взірці портретів інших представників Дому. Вважається, що прототип копій був створений за життя Олександра. Тож нині ми маємо його автентичні зображення на гравюрі 1578 р. (у дитячому віці) та портреті останніх років життя.

Уже 21 лютого 1604 р. майно і володіння князя Олександра були передані в опіку його дружині⁴²⁸. Костянтин Острозький передавав невістці Любартів, Острополь (як синові частки) та від себе Красне, Рашків і Пиків, котрі княгиня мала перебрати лише по смерті свекра. Януш передавав невістці Сатіїв, Княгинин, Глинськ. Усе це мало бути негайно передане у власність Олександри під закладом 100 тис. золотих⁴²⁹. У серпні-вересні 1604 р. були укладені детальні інвентарі Любартівського маєтку (замку і волості), Колодненської, Чернехівської та Сатіївської волостей⁴³⁰. А наступного року між Анною і Янушем Острозьким було укладено умову про її довічне володіння після чоловіка⁴³¹. Щоправда, того ж року Люблінський трибунал розглядав складну справу між спадкоємцями Олександра Острозького (діти – Адам-Костянтин, Януш-Павло, Олександр, Кшиштоф, Василь, Софія, Катерина, Анна-Алоїза та дружина – Анна Штемберк) і Янушем Острозьким про порушення дільного запису між Янушем і Олександром (під закладом у 500 000 золотих польських), а також напади на Барановичі й маєтки над р. Случ⁴³². “Внутрішня шарпанина” за маєтки тривала ледь не до смерті Василя-Костянтина. Зберігся цікавий лист-скарга старого батька до сина Януша (від 7 травня 1607 р.), в якому він скаржить на войовничість невістки, котра нападає на володіння кн. Чорторийських, церковні землі і, що найбільш зухвало – навіть на маєтки свекра. Київський воевода зауважував із цього приводу: “Пані воеводина, невістка моя, виявляється другою амазонкою. Вона не обмежилася тим, що заводила суперечки то з Вашою милістю, то з усіма нами, своїми близькими, але й ... з кн. Чорторийським, потім з духовенством, а точніше із самим Богом, нарешті й з слугами моїми... Навіть сам я підданий такій з їх боку неповазі, що не можу бути позбавленим від різних непоштивих чуток, що не лише листи, але й прохання мої не можуть мати на них будь-якого впливу. Тому попереджаю Вашу милість, що така неповага до мене призведе до того, що надалі не потуратиму цьому”⁴³³.

Відразу по смерті цієї “надії православних” навколо його справи та родини “закружляли” владні особи з католицького табору. Як уже зазначалося, король

⁴²⁷ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. С. 213.

⁴²⁸ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 23–25.

⁴²⁹ АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 449, plik 5, k. 1–2.

⁴³⁰ ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 673–677; Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Papiery. Teka 449, plik 11, k. 1; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 67, арк. 735 зв.–738.

⁴³¹ АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 449, plik 5, k. 1–2.

⁴³² СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция. Ф. 11 (Польша), ед. 488/29, л. 1–4; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзими́нські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 60–61 зв.

⁴³³ Письмо князя Константина Острожского, воеводы Киевского, к сыну его Янушу, каштеляну Краковскому. 7 мая 1607 года // Киевская старина. 1883. Ноябрь. С. 478–479.

Жигимонт III повідомив уніатського митрополита Іпатія Потія (23 грудня 1603 р.), що тепер, по смерті Олександра Острозького (у листі названа дата смерті – 13 грудня, вочевидь, за григоріанським календарем), знову з'явилася можливість передати Потію печерську архімандрію (фактично архімандритом був Єлисей Плетенецький, але королівського листа він не отримав, а Потій, як митрополит, вважав себе священноархімандритом Києво-Печерського монастиря)⁴³⁴. Водночас (на початку 1604 р.) Папа Климент VIII листовно звернувся до вдови Олександра, переконаючи її в необхідності виховання дітей у лоні Католицької Церкви: “Звільнившись від свого чоловіка, княгиня тепер має більш широке поле дій і більше свободи у ретельному вихованні своїх синів у католицькій релігії і в настановленні ввіреного їй владі народу в усяких християнських обов’язках”. Папа обіцяв сам попіклуватися про сім’ю Анни й доручити її своєму нунцію і королю. Княгині ж Папа наказував: “А ти намагайся виховати своїх синів за прикладом твоєї благочестивої матері” (нагадаємо, що Софія Одровонж заснувала в 1571–1575 рр. єзуїтський колегіум у Ярославі)⁴³⁵.

Однак поки був живий Василь-Костянтин Острозький, його онуки, вочевидь, залишалися православними (втім, упродовж 1605–1608 рр. троє з них померли – Олександр, Василь, Кшиштоф). І лише після 1608 р., на думку деяких дослідників, кн. Анна вигнала вихователя синів Лаврентія Зизанія Тустановського (Петро Могила вніс цю інформацію до своїх записок під 1610 р.⁴³⁶) і наполягла, щоб Перемишльський католицький єпископ Станіслав Сецинський здійснив конфірмацію обох хлопчиків, які водночас стали учнями Ярославського колегіуму (навчалися з 1610 р. від класу інфіми⁴³⁷). Утім, М. Довбищенко висловлює сумнів щодо такого пояснення. Дослідник виходить із логічних міркувань: К. Острозький в останні роки життя був розбитий паралічем і не міг виступати “потужним противником” Анни Костчанки у вихованні дітей, “старий, німецький князь” доживав віку далеко від Ярослава, в Острозі, він навіть не мав можливості фізично спілкуватися з онуками, окрім того, конверсія синів Олександра відбулася не 1608, а 1610 р.⁴³⁸. Проте все це лише логічні міркування дослідника: як показують подальші події, Анна з дітьми перебувала при дворі свекра й була свідком його смерті, саме від Василя-Костянтина залежало, хто буде опікуном його онуків (це далеко не завжди вирішувала матір) до їхнього повноліття та збереження за ними батькового наділу. Тож в усіх відношеннях старого князя не варто було нервувати й виводити з рівноваги перед смертю й складанням останнього заповіту. Однак як тільки він помер, Януш Острозький зі старим служебником батька Василем Білостоцьким розпочав судовий процес проти спадкоємців Олександра, які захопили батькове майно і документи (декрет трибунальний у цій справі був винесений 24 червня 1608 р.)⁴³⁹.

⁴³⁴ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1. Прил. С. 182.

⁴³⁵ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Roma, 1863. Т. III. Р. 281–282; Gottfried K. Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska... S. 19–25.

⁴³⁶ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. С. 201.

⁴³⁷ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях... С. 113.

⁴³⁸ Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 325.

⁴³⁹ Biblioteka Ordynacyi Krasiańskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 239. S. 338.

У 1613 р. обидва княжичі здійснили подорож до Рима, де під час аудієнції у Папи Павла V отримали в подарунок великий срібний хрест⁴⁴⁰. Згідно із висновками В. Домбровського, княжичі залишилися православними, оскільки в актах 1609 та 1614 рр. про Ординацію Януш Острозький призначав спадкоємцями саме двох своїх племінників Адама-Костянтина та Януша-Павла, але з умовою прийняття ними католицтва. Дослідник вважав, що конфірмація не відбулася, бо в актах на Ординацію 1615, 1616, 1618 рр. княжичі вже не фігурують⁴⁴¹. Нині ці твердження у світлі нових даних, й особливо подорожі до Рима та аудієнції у Папи⁴⁴², можна вважати неактуальними, хоча й понині популярною залишається не лише версія про прийняття самим Олександром Острозьким перед смертю католицтва, а й про залишення його молодших синів при батьківській вірі⁴⁴³.

Зауважимо зі свого боку, що відсутність імен обох юнаків в ординаційних документах після 1615 р. пов'язана, найімовірніше, з особистим конфліктом племінників і дядька, який до їхнього повноліття виконував функції опікуна батьківських маєтків. Адам-Костянтин та його брат Януш-Павло намагалися поводитися самостійно. Так, 19 вересня 1615 р. Адам писав польному гетьманові Кшиштофу Радзивілу, що з поваги до нього згоден розглянути бажання Радзивіла отримати маєток Волю Котнаріву, але не може самостійно вирішити це питання, не порадившись із братом Янушем (у 1618 р. обидва брати передали кн. Янушу Радзивілу 1/3 Каранова у Жмуді)⁴⁴⁴. У лютому 1616 р. у кременецькому суді Анна зі Штемберків Острозька судилася з Янушем Острозьким (згідно із королівським листом від 5 січня 1616 р., в якому обидві сторони закликалися до примирення) щодо Полонного⁴⁴⁵. Януш оскаржував Анну (шість позовів), що вона не переписала і не надала реєстру всіх коштів та речей, котрі залишилися після смерті чоловіка, а також не склала реєстру маєтків, даних Костянтином Острозьким Анні в посесію, не завершила поділ маєтків, не дала квіту та рахунків “золота, сребра, клейнотів и інших речі рухомих по смерти славной памети княжати его милости Костянтина Острозького... zostалих”, не показала розрахунку зі слугами покійного старого князя, не видавала слуг у спірних питаннях про вчинені ними збитки⁴⁴⁶.

Вважається, що в 1613–1616 рр. княжичі навчалися у Падуанському університеті і здійснили подорож по Європі, а затим повернулися до Речі Посполитої, де розпочали активну діяльність⁴⁴⁷. Упродовж 1616–1617 рр. брати судилися з дядьком з вельми скандальної справи. 13 вересня 1616 р. вони звинуватили дядька Януша в тому, що їхній підданий Себастьян Лукаревський захопив маєток Перемилівка, перейменував його на Лукаревку й перейшов у підданство краківського каштеляна – опікуна княжичів⁴⁴⁸. Через чотири дні княжичі оскаржили Лукаревського та дядькового слугу Федора Ростопчу в пограбуванні майна, коней, волів, баранів, білих гусей, стріляни-

⁴⁴⁰ Вихованець Т. Остання чоловіча генерація Острозьких. С. 39.

⁴⁴¹ Домбровский В. Острожская старина. С. 96–96, 115–116.

⁴⁴² Див.: Вихованець Т. Остання чоловіча генерація Острозьких. С. 33–48.

⁴⁴³ Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких. С. 46–47.

⁴⁴⁴ РНБ ОР. Автограф Дубровского, ед. 116, л. 28; НАРБ. Ф. 694, оп. 14, спр. 3, арк. 1.

⁴⁴⁵ ЦДАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 43–58 зв.; спр. 25, арк. 32–а.

⁴⁴⁶ Там само. Арк. 189 зв. – 190 зв.

⁴⁴⁷ Кетра Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 134.

⁴⁴⁸ СПб. ИРИ. Архив. Западноевропейская секция. Ф. 11 (Польша), ед. 488/67, л. 1.

ні в маєтку Перемилівці, коли ті намагалися відбити захопленого слугами княжичів злочинця⁴⁴⁹. Оскаржувані Лукаревський і Ростопча, зі свого боку, звинувачували слуг княжичів. А Януш Острозький 22 жовтня звинуватив племінників у нападі на Лукаревку, захопленні й вивезенні підданих, усього майна, арешті стрільців та завданні кривди пані Лукаревській. У відповідь племінники звинуватили дядька у грабунках, захопленні їхніх підданих і вивезенні їх у Дубно. У листопаді 1617 р. поручник роти Яна Потоцького Станіслав Росновський із загоном напав на Кузьмин – маєток княжичів, пограбував і забив двох підданих. Усі ці процеси тривали безкінечно⁴⁵⁰.

У 1615–1617 рр., коли юнаки вступили у володіння спадщиною, їхній конфлікт із дядьком досяг апогею, але водночас і вирішення, оскільки всі спадкові маєтки перейшли у їхню цілковиту власність*. Тож тепер вони не попустили дядькові за всі попередні справи. У вересні 1617 р. за відсутності дядька Януша княжичі, “не респектуючи, ани жадного взгляду маючи на записы и права деловые” щодо поділу маєтків “в tych краях Волынских” з дядьком, наслали свого слугу пана Олександра Ближинського, щоб він з можковськими і перемилівськими підданими надбудував греблю Перемилівського ставу на півтора лікті. Це призвело до zalивання ґрунтів та сіножатей трьох сіл (Іванківців, Косарова, Лукаревки), з яких збирали по 200 кіп сіна⁴⁵¹. А через кілька тижнів на володіння краківського каштеляна здійснили напад піддані Януша-Павла, які здійснювали багаторазову порубку дерев у сатиївських володіннях дядька (зокрема в Кораблінському лісі)⁴⁵². Цікавою була також справа щодо втечі від каштеляна підданих татар до володінь Януша-Павла. Пікантність ситуації полягала в тому, що татари несли військову службу (були слугами рукодайними) в Януша Костянтиновича, отримали наперед гроші та сукно й відразу по тому втекли до племінника свого патрона⁴⁵³. У серпні 1618 р. Януш-дядько оскаржував наїзд слуг Януша-Павла на Острог під час ярмарку⁴⁵⁴. Судився з синами православного Олександра Острозького у 1617–1618 рр. також київський Микола-Пустинний монастир, в якого відібрали фундації (села Тростянки, Ходосівка, Пасичище, Чмелівщина)⁴⁵⁵.

У 1618 р. княжичі вперше брали участь у засіданнях сейму – це була їхня перша й остання публічна політична акція. По дорозі назад помер старший із братів Адам-Костянтин. Януш-Павло трохи пізніше брав участь у виправі проти татар і помер уже наступного року.

Саме з потомством Олександра по чоловічій лінії пов’язана дещо містична історія, яка для сучасників, особливо з “православного табору”, стала передвісником небезпеки, що нависла над Домом Острозьких. Всі сини Олександра й онуки Костянтина померли у молодому віці: 1605 р. – помер тезко діда Василь, 1606 р. –

⁴⁴⁹ Там же. Ед. 487/43, л. 1–2.

⁴⁵⁰ Там же. Ед. 487/35–487/50, 487/71, 488/36, 488/55; Ар. ЮЗР. К., 1876. Ч. 6, Т. 1. № СХVII. С. 383–387.

* Сестра княжичів Анна-Алоїза просто відмовилася вважати свого дядька опікуном. 16 вересня 1619 р. Януш Острозький подав щодо цього офіційну скаргу, а наступного дня її опротестувала Анна-Алоїза (НБУВ ІР. Ф. I, спр. 4104, арк. 299 зв.–300).

⁴⁵¹ ОДКЗ. Фонди. КП 23862, арк. 1–2.

⁴⁵² Там само. КП 23863, арк. 1.

⁴⁵³ Там само. КП 23864, арк. 1–2 зв.

⁴⁵⁴ ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 47 зв.

⁴⁵⁵ НБУВ ІР. Ф. КДА. ЦАМ, Петр. 595, арк. 270–287.

Кшиштоф, 1607 р. – Олександр, 1618 р. – Адам-Костянтин, 1619 р. – Януш-Павло. Містичність смертей двох останніх синів підкреслювалася багатьма “пророцтвами”, зафіксованими у “Записках Петра Могили”. Одне з них має “точну дату”: у серпні 1609 р. до рівненського вїта Тимофія Ольшевського прийшов прочанин Улятицький і просив передати польськокомовного листа кн. Анні Острозькій (вдові князя). У листі повідомлялося про видіння Іллі-пустельнику Хоментовському з пуці Наревської, що сталося під Києвом: “З’явився мені ангел з вогняним мечем і наказав мені, аби я йшов до тебе, княгине Анно, і загрозив тобі гнівом Божим, аби ти синів своїх Костянтина та Іоанна від віри не відводила. Бо коли вони зістануться при вірі батьківській, вивищить Бог Костянтина – як їх предка Костянтина, а Івана – як предка Івана, будуть довговічні і щасливі, і тебе Бог поблагословить. А як відведеш їх від віри, вони помруть одного року, не дочекавшись панства свого, а тебе саму хробаки з’їдять і до пекла віддана будеш”. Проте княгиня не прислухалася до поради й наказала вїта, який передав листа, спалити, “кажучи, що то він як русин вигадав того листа і написав у нім такі образливі речі”. Однак під час слідства у Рівному чимало людей посвідчили про прихід пустельника й передавання листа та про незнання вїтом польської мови, тож його страту відмінили, однак усю його родину вигнали з міста, а майно відібрали⁴⁵⁶. У “Записках Петра Могили” міститься також пророцтво католицького ксьондза (!) Станіслава з-під м. Ярослава (костел Св. Якова), який нібито говорив особисто кн. Анні: “Перестань відвертати своїх дітей від батьківської віри, бо знищиш до решти Дім Острозьких; обидва сини помруть малими, і не потішишся з них, а тебе саму гнів Божий постигне; коли ж даси їм вирости в батьківській вірі, Бог їх умножить і звеличить, як батька і предків, і тебе поблагословить”. І цього разу не прислухалася княгиня й здійснила конверсію синів. Ксьондз Станіслав з’явився в костелі у цей момент і прорік, що скоро ці діти помруть через відступництво від батьківської віри⁴⁵⁷. Нарешті, ще одне видіння приписується родичці Косток, яка була ігуменею католицького жіночого монастиря: після вигнання кн. Анною православного священника Лаврентія Зизанія Тустановського (навчав її дітей за життя чоловіка й очолював Ярославську православну парафію) та поставлення уніата, того самого дня “латинська ігуменя” побачила уві сні “мужа благообразного..., і він наказав їй іти до сестри й остерегти, що вже Господь не буде далі терпіти її знущань над руссю і спустіння церкви своєї, і коли вона церкви православним не поверне і не лишить їх надалі у спокої, нагло помре лютою смертю”⁴⁵⁸. Петро Могила завершував усі ці пророцтва та видіння інформацією, ніби обидва молодші княжичі Олександровичі “окаанне умроша” в один рік, що припинило рід Острозьких виключно “отступства ради от правья греческия веры”⁴⁵⁹. Дослідники небезпідставно вважають, що означені легенди виникли в середовищі православних, які фактично втратили надію на Острозьких і бачили вимирання цього роду. Пояснення цього явища могло викликати лише містичні аллюзії відступлення Божої благодаті від “носіїв імені” Острозьких через їхню зраду “батьківській вірі”.

⁴⁵⁶ Вихованець Т. Остання чоловіча генерація Острозьких. С. 47; Його ж. Джерела до біографії Костянтина і Януша Олександровичів Острозьких у Головному архіві давніх актів у Варшаві // Записки наукового товариства ім. О. Оглоблина. Острог, 2002. Т. 1. С. 13–15.

⁴⁵⁷ Там само; Ар. ЮЗР. К., 1887. Ч. 1, т. 7. С. 93–98.

⁴⁵⁸ Вихованець Т. Остання чоловіча генерація Острозьких. С. 47.

⁴⁵⁹ Ар. ЮЗР. Ч. 1. Т. 7. С. 97.

Кн. Януш-Павло Острозький. Портрет початку XVII ст. Музей у Ярославі (Польща).

З боку католиків також мало виникнути пояснення, чому княжичі, які стали католиками й фактично мали б “вивести” рід Острозьких на шлях “справжньої Божої благодаті”, загинули. Вочевидь, саме з “католицького табору” походить легенда про розпусне та богохульне життя княжичів, які своєю невірною гріховністю, а ще більше зневаженням Бога й спричинилися до тяжкої кари. “Католицький варіант” містичної історії смертей княжичів оповів Каспар Несецький: “Один із них до приміщення монастирського прийшовши, Житія святих (імовірно, йдеться про книгу з такою назвою, авторства єзуїта Петра Скарги. – В. У.) поставивши собі за ціль, глибоко пробив їх стрілою. Слово, у яке вперлася стріла, було «смерть», звідки швидкого для нього очікувано згону, що й сталося”⁴⁶⁰. Неблагочестя і навіть блюзнірство княжича доповнювалося також чутками про пияцтво та розпусту обох молодших синів кн. Олександра Острозького, що сигналізувало про моральне та фізичне виродження роду⁴⁶¹. Показовою у цьому відношенні є суперечка про місце на депутатському сеймику у Володимирі 1617 р., коли Януш-Павло глузував над

Адамом Сангушком-Кошерським, заявляючи що той спочатку схилився до монашества й перебував серед новіціату львівських бернардинів, а потім рішуче відкинув цю ідею й одружився з Катериною Уханьською – мовляв, це позбавляє його права на першенство у посіданнях, оскільки Януш також міг би одружитися чи “бути монахом”. Сангушко з гідністю відповів, що він не соромиться того, що з боязню Божою провадив молоді роки, а не в розпусті, “як Ваша Милість”. Ця суперечка наочно засвідчила неповагу шляхти до обох нащадків Олександра Острозького⁴⁶².

Реальні обставини смерті “зірки Руської землі” та “оздоби України” (так назвав його автор “Тренів на смерть Костянтина Острозького”) Адама-Костянтина (10 квітня 1618 р. у Любліні) та “наймилішого сина” батьків (так він схарактеризований у листі матері з повідомленням про смерть сина) Януша-Павла (6 чи 21 серпня 1619 р. у

⁴⁶⁰ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. T. VII. S. 189.

⁴⁶¹ *Jerlicz J.* Latopisiec albo Kroniczka. Warszawa, 1853. T. I. S. 33; *Kuchowicz Z.* Społeczne konsekwencje postępującej degeneracji możnowładztwa polskiego w XVII–XVIII w. // *Kwartalnik Historyczny.* 1969. R. LXXVI. Z. I. S. 28–32.

⁴⁶² *Jerlicz J.* Latopisiec albo Kroniczka. S. 33; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 96–97.

Кн. Адам-Костянтин Острозький. Портрет початку XVII ст. Музей у Ярославі (Польща).

Любліні) Острозьких уже описані дослідниками⁴⁶³. Актуальною залишається й версія, що з'явилася чи не відразу по смерті обох князів: вони обидва померли в домі люблінського шляхтича Людвіга Понятовського, який мав “погану славу”, а отже обидва князі могли померти від отрути чи були позбавлені життя в якийсь інший спосіб⁴⁶⁴.

По смерті обох княжичів “вигулькнули” підписані чи й написані ними власноруч документи, які “розбазарювали” дідівську спадщину. Зокрема, Адам-Костянтин нібито видав на ім'я кн. Юрія Чорторийського записовий ліст щодо позики 40 тис. кіп грошей литовських, в рахунок яких в разі невиплати суми записував кредиторю маєтки Турів та Смидин. Це була “бомба” для всієї родини княжича. Звісно, на всі вимоги Чорторийського виплатити суму чи віддати маєтки Анна зі Штемберків Острозька та її доньки відповідали відмовою й не виконували відповідні судові постанови⁴⁶⁵.

Проте ще більшою несподіванкою став заповіт Януша-Павла, записаний 6 серпня 1619 р. – тобто в день смерті, якщо вірити ранній даті (без печатки князя і печаток свідків, лише з підписами самого князя та свідків – мечника волинського Яна Бондзінського, Костянтина Хрептовича, Олександра Вільгорського, Яроша/Юзефа Мошенського, Себастьяна Каєка/Хаска). Цей тестамент оскаржили як неправомочний мати покійного – Анна із Штемберків Острозька, як опікунка князівен Катерини та Анни Острозьких і Станіслав Любомирський із дружиною Софією Острозькою (одружилися 10 лютого 1613 р., на весіллі урочисту промову виголосив Ян Остророг⁴⁶⁶), котрі заявили, що текст був складений з примусу слуг “непритомного” княжича і цей заповіт не визнав навіть Головний трибунал⁴⁶⁷. Однак його все ж на прохання всіх слуг і “товаришів” княжича, яких представляв Кшиштоф Мельжинський, записали до книг луцьких земських “таким порядком яко єсть написаний”. Текст заповіту і справді справляє дивне враження: його основна частина присвячена наданням

⁴⁶³ Kus J. “Wielkie, ale krótkotrwałe ojczyzny nadzieje...”. Adam Konstanty i Janusz Paweł, książęta Ostrogscy: wojewodźcowie wołyńscy // *Zeszyty muzealne*. Jarosław, 1998. T. II. Z. 2. S. 7–17; *Вихованець Т.* Остання чоловіча генерація Острозьких. С. 33–48; *Його ж.* Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі. Острог, 2001. С. 2–78.

⁴⁶⁴ Kus J. “Wielkie, ale krótkotrwałe ojczyzny nadzieje...”. S. 15–16.

⁴⁶⁵ ЦДАУК. Ф. 26, спр. 25, арк. 870 зв.–871 зв.

⁴⁶⁶ Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. T. XXIII–XXIX. № 256. S. 393.

⁴⁶⁷ ЦДАУК. Ф. 26, спр. 25, арк. 289–289 зв.

конкретним слугам та оточенню маєтків і грошей, тож вони явно мали безпосередній стосунок до складання цього вельми підозрілого тексту.

Насамперед Януш-Павло вимагав від своїх спадкоємців точно виконати його останню волю. Йому самому могли належати хіба що нестандартні слова на початку тексту: доручення духу свого Пану Богу з проханням “Його святоблिवого маєстату”, попри велику кількість гріхів княжича по милосердю своєму безмежному перед престолом Божим змилюватися над душею. Вочевидь, сам княжич заповідав поховати його у каплиці Ярославського костелу, де брат його Костянтин-Адам “в Пану Богу одпочиває”. Затим дуже стисло Януш писав про “грецькі церкви”, яким має бути збережений імунітет їхніх володінь та фундацій, а також повернуто все, на що є відповідні надавчі документи. Детальніше йшлося про Острозький костел, де “славної пам’яті князь його мосць Костянтин, пан стрий мій лежить” (тобто середній син Василя-Костянтина – Костянтин-молодший), – княжич виділяв костелу нову фундацію – село Лососина (Мощаниця) в Острозькій волості, з тим, щоб п’ять вікаріїв та пробощ двічі на тиждень творили заупокійні молебні по душі заповідача зі співом реквієму та відповідних сакральних піснеспівів і кантат. На Ярославську каплицю Св. Анни, де княжич мав бути похований, він віддавав на вічні часи село Новосельці у Преворському ключі. Люблінським кармелітам перепадало 2000 золотих. Лише після цього однією фразою говорилося про князівен-сестер, яким усе перепаде “яко сукцесорам”. Саме ця обтічна фраза й викликала невдоволення Анни Острозької, її доньок та зятя. Натомість усі подальші розпорядження були напрочуд чіткі й точні: люблінським єзуїтам – 1000 золотих на дзвін; ярославським єзуїтам – 1000 золотих; монашкам ярославським – 1000 золотих; люблінським бернардинам та домініканкам на дзвін по 750 золотих (разом 1500); ксьондзу Грембінському (ймовірно, духовний отець або сповідник) – 700 золотих. Однак основну частину тексту займали все ж конкретні розпорядження стосовно слуг і товаришів, які були “при боці” княжича: вони називалися поіменно, для кожного називався конкретний маєток, який записувався на суму в 5 тис. золотих (тобто сестри княжича могли забрати ці землі лише після виплати вказаної суми кожному слугі). Хто ж це був? Пани Мошинський, Броневський, Ремчинський, Харцизький, Войнаровський, Аннібал, Незвєвський, Крушинський. Зазначимо, що Броневський та Аннібал служили ще дідові княжича Василю-Костянтину. Особлива заангажованість слуг текстом заповіту підсилюється допискою після його основного тексту де наголошується, що коли б Мошинський не забажав отримати визначену землю, то Острозькі мають сплатити йому готівкою 5 тис. золотих, а якщо Броневський і Ремчинський не забажають тримати визначені землі в короні, то спадкоємці княжича мають надати їм еквівалент поблизу Острога на Волині. Окрім згаданих слуг княжич заповідав виплатити живими грошима пану Грембінському (1 тис.) та Обухівському (5 тис.), а “молодшим слугам” по 500 золотих. Ще одним доказом інспірації слугами Януша-Павла цього тексту було те, що наприкінці його було сказано, ніби слуги пригадали, що він нічого не дав Симону Копичинському, Адаму Йордану, Степану Смелецькому та Людвігу Понятовському і просили для них хоча б по 5 тис. золотих, на що княжич нібито відповів, що дає по 10 тис. золотих для кожного⁴⁶⁸.

⁴⁶⁸ APK. Archiwum Sanguszków, teka 131, plik 18, k. 1–5; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзимінські), спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 3–6 зв.; ЦДІАУК. Ф. 2072, оп. 1, спр. 144, арк. 1–4; спр. 710, арк. 13 зв.–14; ф. 26, оп. 1, спр. 27, арк. 246–248 зв.; *Kus J. Testament księcia Janusza Pawła Ostrogińskiego z 1619 r. // Zeszyty muzealne. Jarosław, 1998. Т. II. S. 19–21, 116–119; Волання з Волині. 2000. Ч. 1 (32). С. 44–47.*

Цей заповіт, хоча й доволі сумнівний щодо його законності й точності волевияву тестатора, усе ж вельми показовий як щодо релігійності, так і стосовно питання про обставини раптової смерті молодого князя в Любліні в оточенні не лише слуг, а й духовних осіб із католицьких орденів. Реальне відчуття Янушем-Павлом особливої гріховності свого короткого життя бринить у початковій фразі про повірення власної душі Господу та моління прощення гріхів, а також у наполегливому наказі острозьким ксьондзам двічі на тиждень урочисто із піснеспівами молитися за душу небіжчика. У цьому сенсі варто згадати й про можливий внесок Адама-Костянтина на Ляховецький домініканський монастир: ішлося про 7200 золотих на маєтку Клепачів в Острозькій волості (пізніше Анна-Алоїза Острозька викупила маєток, передавши домініканцям означену суму, саме з квіту їй монастиря й відомо про внесок Адама-Костянтина). А Януш-Павло за покійним братом фундував при каплиці Св. Анни в Ярославській колегіаті колегіум мансіонаріїв (5 капланів та препозит, щорічний чинш у 1200 золотих на маєтку Новосельці)⁴⁶⁹. Обидва княжичі були поховані в костелі Ярославського єзуїтського колегіуму на честь Усіх Святих.

Події кінця серпня 1619 р. все ж указують на те, що Януш-Павло, найімовірніше, помер 21 серпня. Річ у тім, що упродовж 23–31 серпня Анна зі Штемберків Острозька здійснює безпрецедентну військову акцію по захопленню всіх маєтків покійного сина. Численні позови із цього приводу на неї подав старший син київського воеводи краківський каштелян Януш Острозький як “опікун прирощений” сестер Януша-Павла та доньок Анни – Катерини й Анни-Алоїзи. В цих позовах зазначалося, що по смерті Януша-Павла Анна “купу великую” (кількасот чоловік) своїх слуг та найманців (жовнірів, козаків, гайдуків, стрільців, бояр), озброєних як для військового походу, відправила для захоплення родових маєтків. 23 серпня це військо захопило Острог із замком, новим містом Застав’єм та волостю. При цьому було пограбовано казну (вироби із золота й срібла, клейноди, посуд, золоті та срібні монети, шати й т. ін.) на 600 тис. золотих польських, захоплено архів із документами, замкову зброю і боєприпаси на 80 тис. золотих. Вартість вивезеного рухомого майна у фільварках оцінювалася в 200 тис. золотих. 25 серпня те саме військо заволоділо Звягелем (тут загальна вартість пограбованого оцінювалася в 560 тис. золотих). 27 серпня було захоплено Берездів з околицею (пограбоване майно оцінено в 305 тис. золотих). 28 серпня – Рівне (265 тис.), 30 серпня – Дорогобуж і Козлин (150 тис.), 31 серпня – Крупу, П’янь та околицю (80 тис. золотих). Менші маєтки (Княгинин, Сатиїв, Жорновне) були опановані ще 26 серпня (140 тис. золотих). У судовому процесі Януша Костянтиновича представляв знаний адвокат Олександр Соколдський/Соколдовський (він служив ще Василю-Костянтину), а Анну зі Штемберків – Ярош Станишевський⁴⁷⁰. Адвокати домоглися передачі всіх справ до Головного Люблінського трибуналу, проте судовий розгляд тривав до самої смерті Януша Костянтиновича, а потім утратив актуальність узагалі. Зазначимо, що Анна свідомо здійснила цю акцію швидкісного захоплення маєтків покійного сина, оскільки ані вона сама, ані її доньки не довіряли краківському каштелянові як опікуну.

Наголосимо, що Анна Костчанка після смерті синів та дівера, коли фактично прибрала до своїх рук великі маєтки покійного чоловіка, розпочала активну релігійну

⁴⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 149, арк. 49–50; Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 359.

⁴⁷⁰ ЦДІАУК. Ф. 26, спр. 25, арк. 622–643.

доброчинність, роздаючи фондуші і католицьким, і православним монастирям та святиням (відомі її надання київському Миколо-Пустинному та Києво-Печерському монастирям)⁴⁷¹, попри заклики Папи Павла V фаворувати Римську Церкву (лист Папи до Анни від 23 грудня 1615 р.⁴⁷²). При цьому сама вона пережила своїх молодших синів на 15–16 років (померла 30/31 жовтня 1635 р., залишивши детальний заповіт від 1 лютого 1634 р.⁴⁷³). Її тіло у скляній труні та алебастровому саркофазі з великою пишнотою було поховане 7–9 січня 1636 р. в Ярославському єзуїтському костелі Св. Яна, а єзуїт Войцех Чарноцький виголосив надгробне казання, згодом опубліковане у Кракові, промовляли також Якуб Собеський та провінціал єзуїтів Марцін Гінч⁴⁷⁴. Анні приписують також зведення нового католицького костелу Вознесення Діви Марії у Рівному⁴⁷⁵.

Її наймолодша донька й остання кривна представниця роду Острозьких Анна-Алоїза Ходкевич* інакше проявила свою

Кн. Анна-Алоїза з Острозьких Ходкевич. Портрет XVII ст.

⁴⁷¹ Кременецький земський суд. Описи актових книг. К., 1965. Вип. 3. С. 264; *Вихованець Т.* Остання чоловіча генерація Острозьких. С. 37.

⁴⁷² DPR. № 261. Р. 365.

⁴⁷³ *Вихованець Т.* Заповіт княгині Анни зі Штемберку Костчанки Острозької // *Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина.* Острог, 2006. Вип. 3. С. 136–145.

⁴⁷⁴ *Вихованець Т.* Остання чоловіча генерація Острозьких. С. 37; *Його ж.* “Казання” Якуба Собеського при похованні Анни Костчанки Острозької // *Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина.* Острог, 2003. Вип. 2. С. 85–94; *Czarnocki W.* Malogranat albo kazanie przy exequiach JOJMPP Anny z Sztemberku księżny Ostrogskiej. Kraków, 1636.

⁴⁷⁵ *Лисиця А.* Місто Рівне. Сторінки історії. Рівне, 2008. С. 40.

* Олександр Острозький та Анна Костчанка мали трьох доньок: старша Софія була одружена (1613) з воеводою і генеральним старостою краківським Станіславом Любомирським, померла в 1622 р., в 1636 р. її останки були перенесені до костелу босих кармелітів, при цьому ксьондз-кармеліт Миколай виголосив жалобну промову, опубліковану у Кракові 1639 р. (*Stebelski I.* *Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich.* S. 86); середульша Катерина стала дружиною (1620) київського воеводи Томаша Замоїського (за словами Т. Стецького – вдруге за Замоїським, померла 19 листопада 1642 р. (*Stecki T. J.* *Z bogu i stepu: Obrazy i pamiątki.* Kraków, 1888. S. 21)); за І. Стебельським – померла 1638 р. і похована в колегіацькому костелі Замостя (*Stebelski I.* *Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich.* S. 87; *Pamiętnik Jakuba Pszonki z autografu w bibliotece Ossolińskich znajdującego się wydany. Inwentarz skarbu koronnego z roku 1607.* Lwów, 1874. S. 61); молодша – Анна-Алоїза вийшла за великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича (дві молодші доньки одружувалися одночасно 24 листопада 1620 р. в Ярославі) (*Życie ku podziwieniu chwalebne x. Ostrogskiej Anny Aloyzyi Chodkiewiczowej.* Kraków, 1698).

“релігійну ревність” щодо батька. У 1636 р. на православну Пасху вона зі скандалом викопала прах Олександра в Богоявленській церкві, перехрестила його за католицьким обрядом (нове хрещальне ім'я – Станіслав) і перенесла його до Ярославського фарного костелу, поклавши поруч із матір'ю⁴⁷⁶. Вважається, що це було зроблено на підставі чуток, ніби Олександр Острозький перед смертю прийняв католицтво, й у зв'язку з цією інформацією острозькі єзуїти намовили княгиню здійснити ексгумацію задля поховання останків батька у храмі “істинної віри”⁴⁷⁷. Останки князя спочатку були таємно вночі перенесені слугами Анни-Алоїзи до новозбудованого (1624 р.⁴⁷⁸) нею єзуїтського костелу в Острозі. Перебіг цих подій виклав “Острозький літописець”: “На свята Великодні, з неділі на понеділок, у Острогу пані воеводиная, дочка ксьонжни Ярославської, пошедши до замку, казала собі груб отворити і добити склепу, где лежало тіло отця її, і казала его взяти, которое юж було згнило, тільки кості, которії взявши, казала їх помити і посвятити святим єзуїтом і отвезла до Ярославля до святої матки своєї. А казала їх провадити з церкве, гди русь звикла на пам'ять звитязства Христа Спасителя нашего с крестами, с хорогвами триумф коло церквій отпраовати, аби с того напасть на русь учинити. І так учинили много злого християнству”⁴⁷⁹. Православна русь відреагувала на цю нечувану і безпрецедентну для них подію заворушенням, яке через свої фатальні наслідки дістало назву “Острозька трагедія”. Був написаний цілий твір про означені події – “Ляменть о утрапеню мешчан острозских”⁴⁸⁰.

Роздумуючи над тим, що спричинило “дії” Анни-Алоїзи з тілом батька, Н. М. Яковенко вказує на жорсткість “дисциплінованого” постригентського католицизму та “дух контрреформації” – все це загострило конфесійне протистояння і нетерпимість римо-католиків до православних та протестантів. Указуючи, що здійснення не лише перепоховання, а й перехрещення Олександра Острозького не могло відбутися лише з волі княгині, а тільки зі згоди вищих ієрархів Римо-Католицької Церкви, дослідниця вважає цю акцію промовистим свідченням зміни позиції самої Церкви (тобто священства) щодо можливості спасіння “схизматиків” (православних)⁴⁸¹. Гадаємо, що в цій історії все ж “першопоштовхом” було свідоме бажання ревної католички “врятувати” душу свого батька задля Страшного Суду і спокути. Виходячи з цієї потреби

⁴⁷⁶ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 137–138, 215–216; *Левуцький О. И.* Анна-Алоїза княжна Острожская // Киевская старина. 1883. № 1. С. 329–373; *Пероговский В. Г.* Анна-Алоїзия княжна Острожская. Житомир, 1868; *Кіку В. А.* Анна-Алоїза княжна Острозька: Протилежні образи однієї постаті // Острогіана в Україні і Європі. Старокостянтинів, 2001. С. 66–71; *Горобець В.* Життя праведне і грішне Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич // Війни і мир, або українці–поляки: брати/вороги, сусіди. К., 2004; *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях... С. 129–134; *Яковенко Н.* Паралельний світ... С. 56, прим. 140 (панегірики й життєписи Анни-Алоїзи XVII ст.).

⁴⁷⁷ Про перехід Олександра на католицизм, його бажання сповідатися перед смертю у ксьондза, однак відпущення гріхів та поховання православним священником через відсутність дружини при смерті Олександра писали Каспар Несецький та Ігнатій Стебельський (*Stebelski I.* Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich. S. 84).

⁴⁷⁸ АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 202, plik 40, k. 1.

⁴⁷⁹ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 115.

⁴⁸⁰ ЗНТШ. 1903. Т. 51, кн. 1. С. 18–23.

⁴⁸¹ *Яковенко Н. М.* Паралельний світ... С. 29–30.

“очищення” грішного тіла й душі князя, Анна-Алоїза не могла зберігати його прах у старій домовині та надгробку, виготовлених та освячених православними. Саме тому старий надгробок (мармуровий, зі скульптурою особи покійного) й залишився в Богоявленській церкві (як про це свідчить інвентар 1690 р.), прах же князя був цілком перенесений спочатку до Острозького єзуїтського костелу, а потім до Ярослава. Ні про яке “перепоховання... якоїсь символічної частини останків”⁴⁸² не йшлося, і ця акція у принципі неможлива в межах двох конфесій за винятком лише святих реліквій. За свідченням “Острозького літописця”, з труни були вибрані кістки князя, помиті (тобто очищені від “скверни” “неблагодатного” посмертного миропомазання й самого православного таїнства хрещення), а затим переосвячені. Було б дивним, коли б при цьому бодай якась часточка праху залишилася не “очищеною” або, перехрещена за католицьким обрядом, знову повернута до православної церкви. Знищення ж надгробка нічого для “спасіння душі” Олександра Острозького не давало б. Окрім того, він був громіздкий і його перенесення за умов великого напруження ситуації було недоцільним. У костелі ж Ігнатія Лойоли та Франциска Ксаверія Острозького єзуїтського колегіуму Анна-Алоїза згодом поставила новий надгробок-монумент темно-коричневого мармуру зі скульптурою батька та з латинським написом (саме напис свідчить, що цей надгробок – не первинний з Богоявленської церкви*).

Описаний факт потребує детального “дешифрування” системи “нової” релігійної свідомості католиків на всіх рівнях, оскільки, згідно із канонічним вченням Римо-Католицької Церкви, такі акції над давно покійними (можливо, за винятком новопреставлених, душі яких ще не покинули землю) не мають сакрального сенсу. Відомі

Кн. Катерина з Острозьких Замойська. Портрет пензля Я. Косинського. 1625–1630 рр. Окружний музей у Замості (Польща).

⁴⁸² Там само. С. 30.

* Текст напису в перекладі з латини наводить М. Струменський: “Непереможний герой, славний і знаменитий муж, найсвітліший Олександр Божою милістю князь Острозький, воєвода волинський, по батькові з давніх самодержавних руських і случьких князів, по матері з Тарновських і Шидловських графів, по роду обох поколінь онук славетних полководців Королівства Польського і Великого князівства Литовського, сенатор, великий за благочестям, пошановувач правди й істини, у найбільш корисний для вітчизни вік, коли почав процвітати літами й славою, раптом неочікувано помер 1603 року, грудня 12 дня. Жив 33 роки і 6 місяців” (Струменський М. Из Острожской старины. Сергиев Посад, 1916. С. 9–10).

листи Папи Урбана VIII до Анни-Алоїзи до і після 1636 р. не зачіпають цю тему (15 вересня 1635 р. й 8 червня 1639 р.⁴⁸³), що може засвідчити офіційну несанкціонованість вчинку княгині. Оскільки ж нас у цій книзі цікавить сам кн. Олександр Острозький та його стосунки з батьком, то утримаємося від надто далекого відступу. Згадаємо лише про схожий приклад: наприкінці 1570-х років кн. Миколай Кшиштоф Радзивіл “Сирітка” мав намір перенести прах своїх батьків (Миколая Чорного та Єлизавети з Шидловецьких) із кальвіністського собору до Вільна. З цією метою він вирішив звести там католицьку каплицю, а кальвіністську будівлю, де вони були поховані – зрівняти із землею. Його клопотання перед Папою Григорієм XIII у 1578 р. не увінчалися успіхом: з великими труднощами Рим погоджувався хіба що на таємне перепоховання (щоб не вразити релігійних почуттів католиків), врешті ескульпція та перепоховання в костелі так і не були дозволені (тут навіть не йшлося про “перехрещення” останків). Радзивіл лише поставив у віленському костелі Св. Станіслава пам’ятні таблиці⁴⁸⁴.

М. Довбищенко пропонує інший ракурс цієї історії. Дослідник нагадує, що перед очима Анни від раннього дитинства пройшла низка смертей рідних: у 1603 р. помер батько, затим підряд три брати – Василій (1605), Кшиштоф (1606), Олександр (1607). “Анна в той час була ще дитиною, але вже в тому віці, щоб добре розуміти, що відбулося”. У 1618–1619 рр. “майже в містичний спосіб” померли її останні брати – Адам-Костянтин та Януш-Павло, 1618 р. помер ще й двоюрідний брат Ян-Володимир (син дядька Януша) та двоюрідна сестра Елеонора (донька дядька), а незабаром і сам Януш Костянтинович. Через кілька років майже відразу після весілля пішов із життя чоловік Анни-Алоїзи Ян-Кароль Ходкевич (1621), а в 1622 р. померла рідна сестра Софія. “Подібна низка подій дійсно нагадувала родове прокляття і здатна була вивести з рівноваги навіть сильну особистість, не те що молоду і слабку жінку. На нашу думку, саме ці нещастя... справили вирішальний психологічний вплив на Анну Острозьку”, котра стала монахиною в миру й удалася до перенесення батькових останків⁴⁸⁵.

Зазначимо, що так само Анна-Алоїза “носилася” з останками чоловіка. Спочатку гетьман Ходкевич, котрий загинув під Хотиним 24 вересня 1621 р., був перевезений

Анна-Алоїза з кн. Острозьких Ходкевич. 1624 р.

⁴⁸³ DPR. № 444, 453. P. 507, 514–515; *Kuchowicz Z.* Heroina kontreformacji – Anna Alojza Ostrogska // *Wizerunki niepospolitych niewiast.* Łódź, 1972.

⁴⁸⁴ *Кетра Т.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. Warszawa, 2000. S. 139.

⁴⁸⁵ *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах. С. 361–362.

до фарного костелу Острога (24 вересня 1621 р.), а зати́м (24 вересня 1622 р.) похований у віленському костелі Св. Катерини, потім перепохований в острозькому костелі (16 листопада 1622 р.). У 1627 р. удова наказала перенести труну чоловіка до єзуїтської каплиці в новofундованому Острозькому єзуїтському колегіумі. А в 1629 р. прах Яна-Кароля Ходкевича перенесли з тимчасової каплиці до нового костелу єзуїтської колегії. Навіщо це було зроблено? Анна-Алоїза була переконана у містичності сакральних дій єзуїтів, у особливості постійних поминальних служб монахів, які завдячували їй самим існуванням єзуїтської фундації (чого не можна було сказати про фарний костел). У цій акції також діяв фактор віри чи точніше, релігійних уявлень Анни-Алоїзи. Новий костел єзуїтів вона присвятила Св. Ігнатію Лойолі та Св. Франциску Ксаверію, що було не надто поширеною традицією навіть у самому ордені. Крипту ж для поховань під костелом було присвячено Св. Станіславу⁴⁸⁶.

У зв'язку з походом Богдана Хмельницького, в 1648 р. Анна-Алоїза спішно залишила Острог і перебралася до Замостя, куди перевезла й труну з останками чоловіка. Згодом вона подалася до Кракова й повезла за собою труну чоловіка та поховала у краківському костелі Св. Матея. Тут, у Кракові, 27 січня 1654 р. вона й померла від раку шлунку після двотижневих мук.

Анна-Алоїза була похована біля чоловіка (втім, за даними Ігнатія Стебельського, Анна-Алоїза померла 27 січня 1654 р. в Рачаці, сповідував і готував княгиню до відходу в інший світ ксьондз Каспар Дружбицький, який також промовляв на погребі тіла в єзуїтському костелі Св. Яна в Ярославі). Та брэнне тіло Анни-Алоїзи також не відразу здобуло місце посмертного спочинку. Вже у своєму заповіті вона вимагала “по заспокоєнні краю” перенести свої та чоловікові останки знову до Острога. Проте єзуїти 17 лютого 1655 р. перепоховали Анну-Алоїзу в Ярославі біля гробниці матері княгині. Побоюючись погрому труни від московських військ чи козаків, члени ордену єзуїтів знову змушені були перенести тіло Анни-Алоїзи до Кракова⁴⁸⁷. Лише 1722 р. останки княгині таємно були перенесені до Острога й 12 жовтня поховані в єзуїтському костелі (як вважали, поруч із похованням чоловіка – Яна-Кароля Ходкевича) у замурованому склепі під дверима захристії. Тут було встановлено надгробок з чорного мармуру з алебастровим бюстом та портрет із відповідним написом.

Анна-Алоїза з Острозьких Ходкевич. Втрачений портрет. Світлина XIX ст.

⁴⁸⁶ Історію спорудження єзуїтського колегіуму в Острозі див.: *Paszenda J. (SJ). Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w. Kraków, 2000. T. 2. S. 305–316.*

⁴⁸⁷ *Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrozkich. S. 94.*

Надгробок Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич з копією її оригінального портрета. Сучасна світлина.

Тривалий час вважалося, що саме в цій гробниці й лежить остання княгиня Острозька, однак її “реальне” поховання відкрили у стіні ризниці у спеціальному склепі. Тут було ще одне поховання, в якому не збереглася жодна річ, що дала б можливість його атрибутувати. Втім, це мав би бути якщо не чоловік Анни-Алоїзи Ян-Кароль Ходкевич, то її дядько (середній син Василя-Костянтина – Костянтин-молодший). Атрибуція цього поховання Ходкевичу виключається: гетьман був похований у великому склепі, де в спеціальній чаші зберігалося і його серце, яке один із його нащадків (Олександр Ходкевич, – 1776–1838) переніс до родової усипальниці Ходкевичів у Млинів⁴⁸⁸. Отже, Анна-Алоїза була похована поруч із дядьком Костянтином у фарному костелі? На жаль, нині провести нове дослідження цих двох поховань у ризничій стіні костелу неможливо: у 1820 р. храм погорів, затим його віддали для потреб вояків і домовину хтось забрав, кістки ж княгині Острозької Ходкевичевої, за словами сучасників, викинули просто на землю⁴⁸⁹. Цю інформацію спростовує М. Струменський, який на власні очі бачив у вітварі колишнього острозького єзуїтського костелу, перетвореного на храм Преображенського монастиря, два надгробки – біля південної стіни монумент з чорного мармуру та з алебастровим зображенням княгині й окремо портрет на полотні Анни-Алоїзи з латинським написом, а біля північної стіни – надгробок Олександра Острозького теж з латинським написом (отже, і Олександра було повернуто до Острога)⁴⁹⁰. Польські ж дослідники ще в 1920-х–1930-х рр. “розплутували” складну історію з похованнями Анни-Алоїзи та Яна-

Під час перебудови костелу на православну церкву (у складі Преображенського монастиря) в 1815 р. домовина Анни-Алоїзи із жовтої міді була відкрита. Завдяки решткам монашого одягу та шапочці на черепі, власняниці на грудних кістках і металевому хресту це поховання було атрибутоване княгині. Всі залишки одягу й хрестик цілком відповідали зображенню Анни-Алоїзи на портреті, що висів на стіні в позолоченій рамі над гробницею з чорного мар-

⁴⁸⁸ Детальніше див.: *Вихованець Т. Ян-Кароль та Анна-Алоїза Ходкевичі: останні дні життя та обставини поховання // Минувле і сучане Волині та Полісся. Луцьк, 2011. Вип. 38. С. 220–229.*

⁴⁸⁹ *Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Вольнской губернии в 1864–1865 году. Почаев, 1872. С. 17–19 (ВЕВ. 1872. № 13. Прил. С. 17–19). За переказами православних, Анна-Алоїза отримала “диявольське наслання” через сушені жаб’ячі лапки (*Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 308*).*

⁴⁹⁰ *Струменський М. Из Острожской старины. С. 8–9; История российской иерархии. СПб., 1810. Ч. 5: Л–Р. С. 388–391.*

Кароля Ходкевича інакше: після ліквідації єзуїтського ордену в Острозі тіла обох були перенесені до костела Св. Яна сестер-бенедиктинок, де їхні труни з кістяками у двох похованнях були відкриті й досліджені: за черепами визначена схожість обох із відомими портретами Анни-Алоїзи і Яна-Кароля⁴⁹¹. Тож історія з останками останньої представниці Острозьких і її чоловіка залишається загадковою.

Проте саме історія родин Януша та Олександра Костянтиновичів Острозьких визначила долю всієї Острожчини та її поступове “розпорошення”.

Нагадаємо, що через складні стосунки Олександра зі старшим братом Янушем (особливо в останні роки життя молодшого брата) батько (Василь-Костянтин) постійно намагався їх примирити, вимагаючи від обох толерантного ставлення в тому числі й у питаннях релігії. Нагадаємо: 14 лютого 1600 р. за настійною вимогою старого князя у Вільні брати уклали угоду щодо родових маєтків. Януш як старший мав розписати, що кому має відійти. Не підлягали поділу лише ті посілості, які батько подарував Янушу навечно (наприклад, Чорторія), а Олександр міг вибрати один із уділів (саме так свого часу відбувався поділ між самим Василем і Беатою й Гальшкою). В угоді зазначалося, що остаточний поділ має відбутися по смерті батька або ж за його волею ще при житті, при цьому вони спільно мають сплатити борги і всі записи батька. В угоді прописувалася й сама система поділу, а також важлива для істориків “джерелознавчо-архівна” обставина: родовий архів (за описом пана Заблоцького!) має бути поділений між братами, кожному відійдуть документи, що стосуються отриманих при розподілі маєтків. Брати зобов’язувалися підтримувати один одного й захищати. Якщо угода кимось буде порушена, то винуватець має сплатити 500 тис. золотих. Ця угода була записана до віленських та люблінських книг. Вона була засвідчена підписами та печатками віленського воєводи і гетьмана литовського Кшиштофа Радзивіла, канцлера Великого князівства Литовського Льва Сапеги, сandomирського підсудка Павла Хоцімовського, львівського земського писаря Яна Свошовського та Яна Красицького із Сеціна⁴⁹². 12 листопада 1602 р. текст угоди блов внесено до книг луцького гродського суду, де засвідчувалося також і розпорядження Острозького-старшого від 21 травня 1602 р. про принциповий поділ маєтностей через півроку в Любліні, а остаточний у 1603 р. в понеділок по Святий Неділі (Пасці).

Після з’їзду в Любліні й представлення Янушем проекту поділу Олександр дістав три дні для роздумів, а на четвертий у Люблінському трибуналі мав засвідчити, яку частку обирає, й виконати всі формальності щодо закріплення розподілу⁴⁹³. Тоді ж (12 листопада 1602 р.) до луцьких гродських книг особисто К. Острозький заніс польськомовний його лист від 21 травня (в Дубні), завірений підписами свідків (кн. Юрій Пузина та Дмитро Яловицький), де наголошувалося, що він воліє здійснити рівномірний поділ маєтків між синами ще за свого життя, щоб вони “між собою у згоді і в любові братерській жили... щоб я в старості своїй на те дивлячись, тішитися міг”. Старий князь писав про свою любов до синів і про їхню “любов і повинне послушення щодо нього”. Усно ж князь заявив, що розпоряджатиметься маєтками

⁴⁹¹ Demkowicz-Dobrzański M. Legenda czy prawda o grobie hetmana Karola Chodkiewicza w Jarosławiu w świetle historycznych badań. Jarosław, 1937. 23 s. Висловлюємо подяку Тарасу Вихованцю за вказівку на цю публікацію.

⁴⁹² ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівинські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 56–59.

⁴⁹³ ЦДАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 89 (копія 1694 р.), арк. 1–15.

до смерті, а потім сини мають здійснити остаточний розподіл і володіти своїми частками без жодних суперечок між собою. Батько змусив синів дати письмове зобов'язання, що його воля буде виконана чітко під закладом 500 тис. золотих польських⁴⁹⁴. У розподільчому акті від 27 лютого 1603 р. брати зобов'язувалися щодо православних церков та римських костелів: усе, що здавна їм належало й було фундовано представниками Дому Острозьких, має бути відповідно збережене. Брати мали також користуватися правом подавання: в Острозі й Тарнові вони могли спільно подавати православні церкви священикам грецького обряду, а костели – католицьким ксьондзам, не порушуючи цього давнього права предків і не відбираючи старих фундушів. Мабуть, варто процитувати саме цю частину документа: “Сполное подаване себе и потомком своим варуют и зоставуют часы вечными, то ест до католицких костелов католицкие капланы, а до церкви кгрецкое релии духовные зверхности патриархи Константинопольского – так, яко княжата им милости пан отец и дед подавали, они теж подавати будут, не взрушаючи наданя их давного ... А иж се вложили села держаня духовных релиеи кгрецкое в волости Острозской в дела обадва ку обудва дел., меновали се на то: если тые духовные права укажут, буд привилии албо записы, буд в евангелии здавна вписано подлуг давного звычайу земли Киевское и Волынское – маем их заховати ани их одыимовати”⁴⁹⁵. Як бачимо, К. Острозький застерігав визнання законності записів на церкви на сторінках на престольних Євангелій, що державним законодавством на той час уже не визнавалося й навіть заборонялося брати до розгляду в судах⁴⁹⁶. Батькового наказу брати дотримувалися, і Януш до останніх днів толерував православних у своїх домових володіннях. Згідно із розподілом Олександру відійшли: половина Острога і замку, Рівне, Сатіїв, Крупа, Звягель, Полонне, Любартів, Остропіль, Колодне, Чернехів та інші маєтки; Янушу передавалися: половина Острога і замку, Дубно, Степань, Базалія, Костянтинів, Красилів, Кузьмин, Сулжинці, Чуднів, П'ятка, Янушпіль (усі згадані маєтки були центрами повітів), а також Тарновщина⁴⁹⁷.

Нарешті, варто згадати про “шлюбні стратегії” Дому Острозьких за часів Василя Костянтина. Тут може йтися переважно щодо обох доньок князя, оскільки їхнє одруження відбувалося виключно з його волі, а можливо, й ініціативи. Молодшу й улюблену доньку Катерину (нар. близько 1560 р.) князь віддав за Кшиштофа Радзивіла “Перуна” – на той час литовського підчашого та польного гетьмана, в майбутньому віленського воєводу (від 15 листопада 1584 р.), великого гетьмана литовського (від 18 квітня 1589 р.), сина Миколи Радзивіла “Рудого”. На честь цієї події відомий польський поет Ян Кохановський склав панегірик “Epithalamium” (тобто “весільна

⁴⁹⁴ Там само. Арк. 16–25.

⁴⁹⁵ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 99.

⁴⁹⁶ У Волинському єпархіяльному давньосховищі зберігалось одне таке на престольне Євангеліє із вкладними записами Костянтина Івановича та Костянтина Костянтиновича Острозьких (*Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 1910 г. К., 1911. С. 124 (інв.162).

⁴⁹⁷ Акт поділу маєтків див.: ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 332, арк. 1–16; АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 130, plik 8, 11; Gorczak (1902). Nr. 63. Справа між братами 27 лютого 1603 р. (СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, ед. 339, л. 279–279 об.; ЛНБ ВР. Ф. 91 (Радзівінські), спр. 181/VI-4, ч. 4, арк. 60–61 зв.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. С. 74–103.

пісня”). Саме із цього тексту постає, що весілля відбулося 27 липня 1578 р. Автор панегирика називає батька нареченої “воєводою царем (виділено нами. – В. У.) київським”, що є вельми показовим з огляду на польського поета, який не був на службі в Острозького. Це засвідчує рівень сприйняття владних функцій та самої постаті В.-К. Острозького у певних колах польського суспільства. Втім, варто зауважити, що Кохановський мав на меті звеличення Радзивіла, тож далі писав, ніби представники його дому не лише князівську, а й королівську корону носили (ймовірно, натяк на Барбару Радзивіл). Кохановський згадує також про приязнь дідів наречених – К. І. Острозького і Ю. М. Радзивіла, про їхні спільні перемоги на Ольшаниці (1527 р., над татарами) і Кропивні (1514 р., над московитами)⁴⁹⁸. Сучасники згадували також про шлюб, що відбувся 3 серпня 1578 р. Зокрема, подільський воєвода Микола Мелецький 18 липня 1578 р. писав коронному маршалку Лукашеві Опалінському, що Кшиштоф Радзивіл виїхав до Острога, оскільки 3 серпня братиме шлюб із донькою воєводи київського⁴⁹⁹. А інший шляхтич уже 3 серпня 1578 р. повідомляв зі Львова Опалінського, що сам подільський воєвода виїхав до Дубна на весілля⁵⁰⁰. Щодо дат тут немає ніякого протиріччя чи неузгодженості: вінчання і саме весілля тривали не один день, а гуляння з цього приводу продовжувалися з тиждень. Саме ця обставина й спонукала татар здійснити напад на Острог та Дубно під час довготривалих весільних гулянь (про це йшлося вище).

У своєму зятеві Острозький здобув могутнього помічника у вирішенні важливих питань щодо особистих проблем та обстоювання релігійних свобод, зокрема Православної Церкви та православної людності, про що вже згадувалося вище. Зазначимо при цьому, що Катерина була католичкою (ймовірно, охрещена при народженні за католицьким обрядом, як того вимагала тогочасна практика конфесійно змішаних шлюбів, а не здійснила конверсію у зрілому віці). Попри це, Костянтин ніжно любив “копію” коханої покійної дружини. У посаг за Катериною Костянтин Острозький віддав батьковий маєток у Литві – Здитель з волостю та кам’яницю у Вільні. І хоча Катерина рано померла (1579 р., вона була першою дитиною К. Острозького, смерть

Katarzyna córka
tegoż Woiewo.
Kijewsk. Páinná.

Кн. Катерина Острозька. Гравюра 1578 р.

⁴⁹⁸ Вихованець Т. “Epithalamium” Яна Кохановського на весілля Кшиштофа Радзивіла та Катерини Острозької // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2010. Вип. 4. С. 41–51.

⁴⁹⁹ Polkowski I. Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586. Kraków, 1887. S. 123.

⁵⁰⁰ Ibid.

Печатка кн. Катерини Костянтинівни Острозької 1578 р. Прорис О. Однороженка.

якої він пережив), Радзивіл “Перун” продовжував ділові стосунки з Острозьким, тим більше, що його третьою (після Тенчинської) дружиною стала старша сестра покійної. Особливі надії Костянтин-старший покладав на сина Катерини і свого улюбленого онука Януша Радзивіла. Саме йому дід писав, наприклад, про потребу й можливість вплинути на Радзивіла-старшого через мачуху, щоб той прийняв необхідне рішення стосовно сімейних справ⁵⁰¹. Отже, у випадку видачі заміж своєї старшої доньки мала місце “політична” стратегія Острозького. Поєднання двох наймогутніших кланів Литви та Русі було запорукою їхньої активної ролі у державній політиці та успіху у вирішенні особистих питань.

Старша донька Ельжбета (Гальшка/Єлизавета/Пелагея) вперше була видана батьком заміж 1570 чи 1574 р. за протектора аріан Яна Кішку – кравчого литовського, каштеляна віленського, власника 70 містечок та 400 сіл⁵⁰². Острозький дав їй посаг вартістю у 100 000 дукатів. Зв’язок з аріанином так само належав до “політичного” рівня шлюбної стратегії. Цей другий після Радзивіла “Перуна” проводир протестантизму міг стати “третім китом” у підтримці ідеї свободи віровизнання. Окрім того, так само як і Радзивіл, Кішка належав до найбільших можновладців Речі Посполитої. У 1592 р. Ян Кішка помер. І тоді Костянтин Острозький запропонував руку доньки... Льву Сапезі. Принаймні, про це повідомляв сам Лев Сапега у листі до Кшиштофа Радзивіла. Щоправда, викликає сумнів той факт, ніби доньці Острозького виповнилося 8–10 років, тож він не второпає, чому йому, майже 40-літньому, старий князь пропонує свою дитину⁵⁰³. Новим чоловіком Гальшки (1593) став той самий Кшиштоф Радзивіл “Перун”, який раніше був одружений з Катериною Острозькою і якому про княжну Острозьку писав Сапега. Це викликало скандал: одруження на близькій родичці засуджувалося Церквою. Дослідники стверджують, ніби Радзивіл намагався здобути дозвіл Папи на шлюб, однак безуспішно. Протестантські теологи все ж змогли обґрунтувати можливість цього шлюбу. Важко погодитися з цими твердженнями: Перун був кальвіністом, його не обходили римські

Helzbieta Wcic
wodykijowstkie
corka Kijczyna /
Kraduczyna Litewska.

Гальшка (Єлизавета) Острозька. Гравюра 1578 р.

⁵⁰¹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. Прил. № 6. С. 27, 28.

⁵⁰² Див.: Asadauskienė N. Kiška giminė. Vilnius, 2003.

⁵⁰³ Archiwum domu Sapiehów. Lwów, 1892. 118. S. 89–90.

постанови, тим більше йому був не потрібен дозвіл Папи. Заборона могла виходити лише з самої теології Кальвіна, яка також забороняла родинні шлюби, тож справді потрібні були неабиякі зусилля протестантських теологів, щоб якимось його обґрунтувати.

Що ж до В.-К. К. Острозького, то його стратегія, ймовірно, полягала в тому, щоб не втратити таких вигідних і вкрай необхідних зв'язків із кланом Радзивілів. Ельжбета отримала від батька низку маєтків⁵⁰⁴. Нагадаємо, що згодом (1595) Радзивіл та його дружина почали судитися з Костянтином Острозьким за маєток покійної Гальшки Острозької та спадщину Тарновських. При цьому шлюб Єлизавети з Радзивілом не був вдалим, про що свідчить їхнє листування (листи розглядав Томаш Кемпа)⁵⁰⁵. Ельжбета померла 26 серпня 1599 р. і спочатку була похована Кшиштофом Радзивілом у Слуцькому православному соборі, хоча вона заповідала поховати себе у віленському костелі Св. Станіслава в каплиці поруч із сестрою (чи це означає, що Єлизавета також була католичкою?)⁵⁰⁶. Більше того, Гальшка у тестаменті заповідала на віленський костел певну суму й доручала зробити цей внесок своєму батькові⁵⁰⁷. Чому не була виконана її воля – залишається лише здогадуватися. За даними Томаша Кемпи, католицьке духовенство костелу противилося похованню Єлизавети (оскільки її шлюб із Радзивілом для Церкви був незаконним). До того ж кн. Острозький також не хотів ховати доньку в костелі. Вважають, що він забрав тіло Ельжбети зі Слуцька до Острога й помістив у родовій усипальниці Богоявленської церкви 4 лютого 1600 р.⁵⁰⁸

Отже, обох доньок князь видав за видатних литовських великих магнатів, вигідних для його доньок як забезпечені й маєстатичні особи (це підносило й статус дружини), а для тестя вони могли стати надійними союзниками у спільних діях на політичному полі.

Зазначимо, що у гравюрах геральдичного довідника Папроцького 1578 р. збереглися прижиттєві портрети обох доньок Острозького. Відмінності їхнього одягу і головних уборів ніби підкреслюють різницю характерів та віку. Обличчя Катерини відкрите (цьому сприяє відповідний головний убір), хоча й дещо зухвале з виразом пустотливої дитини. Ельжбета має суворіший вигляд, її обличчя притлумлене “шапкою” з хутряною опушкою та фалдами тканини, вона виглядає справді старшою і похмурішою. Отож дві доньки – два характери, два різні образи. Спільне у них те, що єднає всі жіночі портрети в цих гравюрах – складені човником (хрест-навхрест) руки. Ці портрети мало схожі на знамениті образи Барбари Радзивіл, хоча на 1578 р. Катерина вже була Радзивіловою (тож маляри двору Радзивілів мали б зображувати її у традиціях родових портретів). Утім, можливо, гравюра створювалася тоді, коли вона ще була нареченою – це підкреслено головним убором і сукнею італійського стилю (Ельжбета – вже заміжня матрона, має відповідний головний убір та сукню). Проте Гальшка Іллівна тут же зображена з князівською короною, а доньки Василя-Костянтина – без корон. Гадаємо, це пояснюється просто: Гальшка – єдина спадкоємиця

⁵⁰⁴ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1852. Т. III. № 11. С. 60–192.

⁵⁰⁵ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 123 (посилання на: AGAD. AR. Dz. IV, kop. 292, 101. Dz. V, kop. 11087, k. 194–195).

⁵⁰⁶ Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 28.

⁵⁰⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 524 зв.–525 зв.

⁵⁰⁸ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 123.

і продовжувачка батьківського роду, їй перейшла половина Острожчини, тоді як Катерина та Ельжбета мають братів, не отримують отчизних земель і належать родинам своїх чоловіків.

Зовсім інакше уклалися шлюби синів Василя-Костянтина. Майже всі невістки К. Острозького були католичками (за винятком Тишкевичівни), а деякі навіть вельми ревними. Їхні батьки та родичі практично не виступали як союзники Острозького у політичних акціях, їхня діяльність на підтримку київського воєводи якщо й мала місце, то не надто оприлюднювалася й не набула публічного розголосу. Виходить, що в цьому “чоловічому” напрямі “шлюбної стратегії” Костянтин Острозький або орієнтувався на мастки та загалом статок потенційних наречених для синів, або (чи водночас) на потенційні можливості батьків і родичів наречених забезпечити кар'єру його синам при дворі (отримання урядів та королівських надань), або ж сини самостійно вирішували проблему свого шлюбу. Всі ці гіпотези потребують конкретних доказів. Нині можемо висувати лише певні припущення. Януш уперше одружився вже після переходу в католицизм, але його першу дружину толерував Костянтин Острозький, що вказує на його участь в укладанні цього шлюбу з представницею угорського роду Середі. Але одруження з Катериною Любомирською, ймовірно, було вибором самого Януша. Утретє він одружувався вже по смерті батька, а тому його власний вибір поза сумнівом. Костянтин-молодший одружувався уже маючи намір разом із дружиною прийняти католицизм, що нібито ставить під сумнів участь батька у виборі нареченої, однак, коли вони одружувалися, Олександра Тишкевичівна була також православною і з огляду на намагання батька будь-що утримати середнього сина від конверсії (згадаймо взятку з нього батьком клятву після конверсії Януша) цей шлюб міг обговорюватися за безпосередньої участі Костянтина-старшого. В такому разі, його головним завданням було забезпечення “релігійної стабільності” й водночас відданості традиціям роду обох пошлюблених. Перехід їх у католицизм був несподіванкою і сильним моральним та психологічним ударом для Василя-Костянтина. Нарешті, з Олександром проблема, вочевидь, найскладніша: він єдиний із синів залишався православним, відповідно, батько мав би більше піклуватися про наречену з православного роду, а не доньку “єзуїтської шанувальниці” з Ярослава. Щоправда, юний вік Анни Костчанки міг вселяти надію, що вона “не візьме гору” над чоловіком. Окрім того, хрещення усіх синів Олександра у православ'я й збереження їхньої релігійної належності по смерті батька, але за життя діда все ж указують на погодження з Василем-Костянтином цього шлюбу.

“Конфесійний принцип”, узятий нами до уваги як визначальний, може заперечуватися, особливо з огляду на новітні тенденції “нігілізації” релігійної свідомості магнатів і шляхти означеної доби та пошуки лише прагматичних детермінантів їхньої “шлюбної стратегії”. Нагадаємо все ж, що всі розглянуті шлюби відбулися за умов посттридентського “наступу” католицизму, що мав на меті посилення контролю над “душами” вірних і в першу чергу впливових і багатих осіб. Тому збереження спадкоємцями Дому однієї з фундаментальних традицій – віровизнання для руських родів стало важливою ознакою неперервності цієї традиції та покровительства предків. Утім, усе це мали б забезпечувати власне чоловіки з роду Острозьких, а не їхні жінки. Проте за умов “сімейної кризи” в релігійному питанні для Костянтина Острозького було важливо, щоб майбутні невістки зберігали усталену тенденцію: охрещувати всіх синів у православ'я, і лише доньок (за бажання) – у католицизм. З цього погляду в сім'ях синів Василя-Костянтина означена практика була дотримана.

МЕРТЬ
ВАСИЛЯ-КОСТЯНТИНА
ОСТРОЗЬКОГО У
ФІЗИЧНОМУ ТА
ДУХОВНОМУ ВИМІРАХ

Нехай читач не дивується такому формулюванню прикінцевого розділу. Ми маємо на меті показати, як “фізичне тіло” Костянтина Острозького “переживало” життєві колізії, хворіло, відмовлялося служити і врешті упокоїлося. Духовний вимір смерті Острозького передбачає з’ясування, як його фізична смерть була сприйнята сучасниками, особливо з “православного табору”. Ця “смерть патріарха” дуже багато важила і багато змінила в житті цілої спільноти. Парадоксом видається при цьому те, що Костянтин Острозький дуже швидко потрапив до “комори, забутої історією”. З чим це було пов’язано?

Однак спочатку розглянемо все ж питання про стан фізичного здоров’я князя.

ЯК ЧАСТО І НА ЩО ХВОРИВ ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ

Томаш Кемпа стверджує, що хвороби князя були пов’язані з системою його харчування: князь начебто полюбляв добре попоїсти, тому мав надмірну вагу, що засвідчує його портрет. А на схилку віку він дуже схуд, хвороба точила його, і свідчення тому – його вигляд на золотій медалі, де князь виглядає виснаженим, з худим видовженим обличчям¹. У вступному розділі до книги ми вже вказували, що парадний портрет князя навряд чи може слугувати показником ваги та розмірів його тіла, як і зображення на медалі. Їх узагалі неможливо порівнювати, оскільки техніка, майстри та мета виконання цих мистецьких речей були різними. Тож залишається простежити всі можливі листовні згадки про недуги Костянтина Острозького, щоб скласти більш-менш достовірну “історію його хвороби”.

Зауваження Т. Кемпи, що К. Острозький мав хворіти на дуже поширену на той час у середовищі європейських елітних кіл подагру видається доволі умоглядним. Свідчення на підтвердження своєї версії дослідник віднайшов у стародруках другої половини XVI ст. з острозької бібліотеки, де йшлося про лікування подагри². Нагадаємо, що у статті П. Сотниченка, на яку посилається польський вчений, Острозькій академії та князівській бібліотеці приписуються книги з Острозької єзуїтської колегії пізнішого походження, шляхи збирання бібліотеки якої до кінця не з’ясовані, а власницьких поміток не лише князя, а й Академії (чи її діячів) на них немає. Відтак цей доказ щодо “популярної на той час подагри”, на яку начебто хворів князь, слід вважати сумнівним.

Першу згадку про серйозну хворобу князя Томаш Кемпа вбачає у намірі виїзду Януша Острозького з родиною до Італії та Іспанії 1593 р. (паспорт на цю поїздку був виданий Янушу Жигимонтом III 17 червня 1593 р.). На цій підставі польський історик стверджує, що Костянтин Острозький мав виїхати із сином “на південь Європи

¹ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 90.

² Ibidem.

для порятунку здоров'я"³. Нагадаємо, князь жодного разу не виїздив за межі держави, загалом дуже рідко подорожував до Вільна, Кракова, Варшави, Тарнова. Його виїзд на лікування мав би означати, що стан здоров'я Василя-Костянтина украй загрозливий. Однак ми не маємо прикладів, щоб магнати Речі Посполитої такого рівня й віку у той час здійснювали подорожі для лікування, та ще й в Італію чи Іспанію (хіба що властиві поляки). Острозький, як правило, віддавав перевагу Турову, де відпочивав і поліпшував стан здоров'я самим "повітрям" дитинства та відносною тишею придворного життя. З іншого боку, в усіх документах йшлося про можливу поїздку Януша, ніде не згадувалося про батька, який не міг просто скористатися документами сина. Київський воєвода мав би отримати персональний дозвіл короля на виїзд за кордон. Тож і ця уявна подорож старого князя є елементом творчих фантазій дослідника.

Проте якщо ідею про плани Костянтина Острозького лікуватися у згаданих країнах важко підтримати, то констатація його важкого фізичного стану в цей час заслуговує на увагу. Доказ тому – інформація від самого князя, який у жовтні 1594 р. писав зятю Кшиштофу Радзивілу "Перуну" про "надломлений, дуже тяжкий стан здоров'я". А в грудні Василь-Костянтин навіть повідомляв, що "дуже, смертельно був хворий немалий час в Острозі, де лише з самої ласки та допомоги Божої почав потроху оклигувати"⁴. Саме в цей час особливої гостроти набувають стосунки Острозького з козаками, прискорюється процес таємної (але для князя вже явної) підготовки унії – напруження в суспільстві, при дворі, у тілі й душі князя зростає, тож стан його здоров'я погіршується також переживаннями князя з усіх цих приводів.

Чи був це перший значний напад хвороби? Чи до майже 70-літнього віку Острозький нічим особливо не хворів? Поки що сказати важко, оскільки відоме нам листування князя до середини 90-х років XVI ст. не містить необхідної інформації*. Звісно, за тих часів люди, у тому числі магнати, хворіли доволі часто. Стан медицини ще не давав можливості кардинально лікувати, правильно діагностувати й запобігати хворобам. Безперечно, певні проблеми зі здоров'ям мав і Острозький. Про це свідчить факт початку служби при княжому дворі його персонального лікаря француза Раймундаса Каркасона (від 1570 р.)⁵. Однак, якщо виходити з активної діяльності князя у військовій, політичній та культурній сферах до початку 90-х років (особливо в 70-х–80-х рр.), можна стверджувати, що хвороби не були такими вже загрозливими

³ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 211.

⁴ Жукович П. Сеймовая борьба... С. 131, прим. 287.

* Ідея про те, ніби стан здоров'я було не прийнято обговорювати, в цьому випадку не діє. Справді, на загал, а особливо в стосунках з ворогами важливо було підкреслювати свою справність, добрий фізичний стан і можливість дії. Ще з язичницьких часів цього вимагав маєстат правителів, оскільки за традицією стан тіла правителя чи владаря будь-якого рівня визначав і стан держави та підданих. Проте у стосунках з дуже близькими людьми вже з XV ст. здоров'я обговорюється. Більше того, публічно про хворобу заявляють, щоб не з'являтися на суд чи виклик короля (наприклад, сам Острозький саме хворобою пояснював своє невчасне прибуття до Любліна в 1569 р.) – в подібних випадках йшлося про "політичну хворобу", тому ми не можемо використовувати цю інформацію напряду. А от у листах Острозького до дуже близьких людей, якими для нього були Радзивіли, Василь-Костянтин пише про свої хвороби, і притому все частіше з віком, коли його обсадають різні фізичні негаразди.

⁵ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 317 зв. – 318 зв.

й не надто впливали на публічне життя Острозького. Єдине, що його турбувало – це наближення старості та немічності (нарікання з цього приводу трапляються в листах до Радзивілів від 1579 р.⁶). А от від 90-х років його стан помітно погіршився. До речі, від цього часу не лише сам Василь-Костянтин скаржить на свою немічність, а й оточення князя у документації та листуванні, не називаючи його імені, просто вказує “його милість, старий князь”⁷. Звісно, не варто ігнорувати також особливості листування Острозького: до кінця 80-х років його листи лаконічні, стримані, доволі закриті щодо внутрішнього “єго”. Окрім того, листи до урядових осіб, представників протилежних кланів тощо просто зобов’язували замовчувати погіршення фізичного стану й, навпаки, підкреслювати свою активність. Виняток становлять формальні виправдання хворобами своєї відсутності на сеймах, в судах тощо. До такої “відписки” удавалися майже всі можновладці, тож подібна інформація не може братися до уваги без відповідної “перевірки” (контекстуальних побічних джерел). А загалом характер, емоційне наповнення листів Острозького змінюються власне у 90-ті роки. Така особливість “головного джерела” щодо історії хвороби князя об’єктивно диктує обмеженість наших знань.

Тобто засвідчене погіршення стану здоров’я Острозького ми можемо констатувати лише від початку – середини 90-х років XVI ст. “Передсмертний стан” Костянтина Острозького надалі повторюватиметься доволі регулярно, що засвідчує серйозність захворювання, а також вади лікування чи й узагалі відсутність необхідних засобів у тогочасної медицини. Як правило, тепер князь під час особливого загострення хвороби перебирався до Острога, оскільки саме там мешкали його лікарі, котрих він не взовив за собою, а відтак звертався до їхніх послуг лише у критичних випадках. Турів уже не рятував, потрібні були дієвіші медичні заходи.

Наступний випадок погіршення стану здоров’я князя фіксує лист К. Острозького до К. Радзивіла від 11 грудня 1598 р. Воєвода повідомляв, що дуже хворів і їздив на лікування до Острога, тепер йому значно краще, а чутки про те, що у нього гарячка, не відповідають дійсності⁸. Оскільки Януш Острозький повідомляв про хворобу батька того самого адресата ще 30 березня, то, вочевидь, ця хвороба справді була доволі затяжною, і саме Януш стурбовано мав писати про це Радзивілу⁹.

Шляхтич і смерть. Малюнок XVIII ст.

⁶ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. V, 11078. S. 100.

⁷ Документальний реєстр таких означень див.: *Тесленко І.* Хто є хто в імперії “старого” князя. “Острозька шляхта” // Соціум: Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 119, прим. 1.

⁸ ДА Волин. обл. Ф. 312, оп. 1, спр. 4, арк. 142–142 зв.

⁹ *Жукович П.* Сеймовая борьба... С. 340, прим. 738.

Чергова “предсмертна година” застала Костянтина Острозького наприкінці весни – улітку 1602 р. під час гостювання у Кшиштофа Радзивіла. 4 липня великий гетьман литовський повідомляв канцлера Яна Замойського, що київський воєвода “зліг (заморений) був тут у нас, але з ласки Божої видужав і тепер значно на здоров’я йому прийшла поправа”¹⁰. Початок прояву особливих ознак хвороби засвідчує також намір Острозького поділити маєтки Дому між двома синами. У написаному ним листі до обох синів 21 травня 1602 р. зазначалося, що воєвода “на тот час в здоров’ю неспособний”¹¹. Коли ж 2 грудня 1603 р. неочікувано помер наймолодший син Острозького Олександр, який один лише залишався православним і перебирав “вождівство” батька у православної Русі, Василь-Костянтин переніс великий нервовий стрес. На початку 1604 р. він був частково спаралізований (імовірно, стався інсульт), очікували його швидкої смерті¹². З цього часу князь практично не покидав Острога. Проте Василь-Костянтин, вочевидь, мав добрий генетичний спадок і сильний організм: князь прожив ще чотири роки. Більше того, незадовго до своєї смерті Костянтин Острозький писав Миколаю Радзивілу “Сирітці”, що перебуває у доброму здоров’ї (про це ми знаємо з відповіді Радзивіла від 15 лютого 1608 р. та з інформації онука Януша Радзивіла, який бачив діда на початку лютого, а також із листа старшого сина князя Януша до короля від 25 січня 1608 р.¹³. Втім, Януш таки непокоївся здоров’ям батька, оскільки з січня місяця перебував у Острозі – відомий його лист від 28 січня 1608 р. з Острога¹⁴).

Отже, проблеми зі здоров’ям у князя особливо позначилися від початку 1590-х років, тобто уже в доволі поважному віці (після 65-ти років). До цього часу Острозький вів досить активний спосіб життя, брав участь у справах державної політики, війнах, боротьбі за маєтки тощо. Проте від початку 1590-х років ця активність згасає. Вона лише “вихлюпується” на емоційному рівні та почасти у спланованих діях у зв’язку з Берестейською унією та її наслідками. Однак стан здоров’я князя дає підстави дещо інакше оцінити його дії чи “млявість” у заходах, якою йому дорікали історики, зокрема щодо “справи Никифора”. Рухливість князя зводиться до мінімуму, і він починає активно залучати до всіх своїх справ синів – Олександра та Януша. Навіть будучи частково паралізованим, Костянтин Острозький “діє” “руками” та “заявами” Януша – в сенаті, перед королем, у стосунках із союзниками та ворогами. Деяке поліпшення його стану в останній рік чи два життя вже не могло спонукати 80-літнього князя до колишньої активності. А проте, він жваво листується з сином Янушем, онуками та іншою ріднею, видає розпорядження та надає фондуші. Костянтин Острозький продовжує жити доволі повноцінним реальним життям. Він зберігає світлий розум і пам’ять, дає поради й намагається бути в курсі всіх справ членів сім’ї. Фізична смерть князя не була пов’язана із його тривалим перебуванням на скорбному одрі, позбавленим інтересу до “світу” – його проблем та принад. Відтак, твердження, що зі смертю

¹⁰ Цит. за: *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 228.

¹¹ *Ворончук І. О.* Володіння князів Острозьких. С. 71.

¹² *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 228 (посилається на тогочасне листування).

¹³ *Жукович П.* Сеймовая борьба... С. 552, прим. 1138; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1388/II, арк. 37–38.

¹⁴ Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 225. S. 269.

князя скінчилася ціла ера в житті Русі, зокрема її представницьких шляхетських органів (місцевих сеймиків), де Острозький домінував не лише діями та авторитетом, а й самою своєю могутньою постаттю-образом, є цілком слухним¹⁵.

Василь-Костянтин Острозький помер у ніч з 12/22 на 13/23 лютого 1608 р.*. Найдетальнішу звістку про це залишив автор “Острозького літописця”: “Року 1608, місяця февраля дня 23, в субботу первую в пост великий, Василій князь Острозький, воєвода киевський, умер і похован у Острозі того же року мая 17, которий бул великий милостник набоженства кгрецького, монастирі побудовал, маєтності надавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпиталь і школи місто надал Сурож з селами; бул богобойний, нищелюбивий, смиренный, приступний кожному і наубогшему; жил літ 84”¹⁶. Звернемося до оцінки заслуг князя та їхньої послідовності далі, коли йтиметься про “духовний вимір” смерті Острозького. Тут лише вкажемо на лаконічність повідомлення про “фізичну смерть” князя: немає “ляменту” родини та підданих, немає опису поховання і т. ін. З огляду на лаконічність багатьох інформацій цього літопису, в даному факті немає нічого дивного саме для цього джерела. Однак жодне інше джерело також не дає скільки-небудь розгорнутого опису, подробиць чи, принаймні, “плачу”. Лише надгробок князя містив розлогий текст, де описувалися чесноти покійного (див. нижче). А деякі джерела повідомляли навіть іншу дату смерті Острозького – 18/28 лютого, яка визнана нині неправдоподібною¹⁷.

Дослідники ще у 80-х роках ХІХ ст. висловлювали припущення, що Острозький помер 21 березня (підстава: лист Януша до Радзивіла написаний за десять днів по смерті князя – 31 березня, де вказувалася призначена дата поховання – 27 квітня)¹⁸ чи навіть після 11 грудня 1608 р. (ця дата стоїть на фундуші ґрунтів дубенському Спаському монастирю, наданому від імені Костянтина Острозького)¹⁹. Ці припущення ґрунтувалися на “документальній пастці” датування копій та виписів, їхнього правильного прочитання та інтерпретації, а не протиріччі інформації оригіналів джерел. Дискусія ще тривалий час продовжувалася²⁰ й особливо активізувалася під час

¹⁵ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 191.

* Судячи із судової справи його невістки (дружини сина Олександра) та сина Януша, Анна зі Штемберка княгиня Острозька була в Острозі на час смерті тестя. Далі Януш намагався з’ясувати, що саме братова привласнила із цінних речей батька (Regestra skarbcia książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. T. 6. S. 206). Томаш Кемпа вказує на збережений опис речей К. Острозького, складений саме по його смерті 1608 р. (АРК. Archiwum Sanguszków. Rkps. 68; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 144), який нам не вдалося опрацювати.

¹⁶ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 131–132.

¹⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 232.

¹⁸ Балабушевич В. О дне смерти князя Василя-Константина Константиновича Острожского // Киевская старина. 1882. № 10. С. 175–177; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 128, 129.

¹⁹ Городецкий Д. Заметка о времени смерти князя Константина Острожского // Киевская старина. 1885. № 7. С. 511–512.

²⁰ Див., наприклад: Лебединцев Ф. О дне смерти князя Василя-Константина Константиновича Острожского // Киевская старина. 1888. № 10. С. 175–177. С. Кардашевич вважав лист від 11 грудня 1608 р. фальсифікатом або помилково прочитаною датою (Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 128–129).

ювілею – 300-ліття з дня смерті князя (1908). При цьому фактично лише С. Т. Голубев навів нове свідчення джерела: післямову до острозького видання “Часослова” 1612 р., де йшлося, що книга надрукована повелінням кн. Януша Острозького, батько якого кн. Василь-Костянтин помер 13 лютого 1608 р., коли йому виповнився 81 рік: “Рок 1608 фев. 13 дня в субботу Феодорову преставися благочестивый княз Константин Василий Острозский, жив лет 81. То был великий милостник набоженства грецкого. Положен в церкви съборной Острозкой” (ця інформація містилася наприкінці тексту)²¹. Сам Януш Острозький уже 19 лютого 1608 р. повідомив короля Жигимонта III про смерть батька²².

Нагадаємо, що в архіві Сангушків зберігся рукопис з коротким описом життя князя та його смерті, складений, очевидно, католиком. Автор стверджував, що Острозький прожив 99 років (вочевидь, він справляв враження біблійного пророка з сивою бородою, старечею поставою та змученим хворобою висохлим обличчям). Автор замітки писав латиною:

“Уранці скликав своє оточення (почет), закликав усіх бути напоготові, стоячи біля його одра. Тоді дав знак. Був покликаний і Воронич, префект двору (маршалок. – *В. У.*), який мав особливу відзнаку (князя). Ми всі прийшли, змалювали (його), і помер ...”²³.

Немає підстав вважати це автентичним записом очевидця. Імовірно, йдеться про уривок із тексту єзуїта Рафаїла Янчинського (перша третина XVII ст.). Однак саме зберігання цього тексту в архіві Сангушків засвідчує його походження з архіву Острозьких, а отже, спеціальне зберігання в родині наведеного опису. Знову ж таки зазначимо, що в останній фразі начебто йдеться про “зняття” образу покійного князя, з якого могла бути виготовлена посмертна маска чи медаль. Утім, усе це лише припущення, які до того ж ґрунтуються на довільності перекладу та розумінні означеного тексту.

Не лише дата й обставини смерті Острозького залишаються до кінця не з’ясованими. Навіть дата поховання Василя-Костянтина виявилася “проблематичною”.

Жалобна процесія похорон. Гравер Ілля. 1646 р.

²¹ Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви. К., 1893. С. 15–17.

²² Biblioteka Ordynacyi Krasnińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa, 1915. Т. XXIII–XXIX. № 248. S. 374.

²³ APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Gorczak. Nr. 455.

У “Часослові” 1612 р. ідеться про 21 березня²⁴. Як видно з цитати, “Острозький літописець” називав 17 травня²⁵. Але в листі Януша Острозького до Януша Радзивіла з Острога від 31 березня 1608 р. йшлося про поховання батька 27 квітня²⁶, що, вочевидь, є більш правдоподібним з огляду на джерело, його датування й особисту присутність Януша на похоронах. Старший син князя писав улюбленому онукові покійного, щоб той 27 квітня прибув до Острога “з повинності своєї кривної, пам’ятаючи про особливу до себе доброзичливість і любов небіжчика... і через своє прибуття ласку свою й особливу любов, яку мав до живого, показати для мене та Дому мого”²⁷. Сам Януш Радзивіл у цьому зв’язку через свого слугу повідомляв рокошан, які очікували на його приїзд, що “зненацька спіткала смерть, а затим і погреб гідної пам’яті пана воєводи київського, діда князя пана мого, на який (погреб. – В. У.) князя було викликано, мусив він з дому свого негайно рушити”²⁸. Дослідники так і не змогли пояснити, чому поховання князя відбулося ледь не через два з половиною місяці після його смерті. Лише С. Т. Голубев із цього приводу зауважив: “Такое явление было в рассматриваемое время в среде южно-русской аристократии и высшей иерархии фактом весьма нередким”, наводячи численні приклади²⁹. А в наш час усе пояснюється цілком прагматично: необхідність приготування поховальних урочистостей, запрошення та приїзд родичів і гостей (часто здалека) тощо³⁰. Нас такі пояснення не задовольняють, однак, зі свого боку, ми не маємо на це питання якоїсь вірогідної й обґрунтованої відповіді.

²⁴ Бендюк М. Де зараз знаходяться мощі князя Костянтина Костянтиновича Острозького? // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2008. Вип. 3. С. 43–47. Тарас Вихованець пов’язує виникнення цієї міфічної дати з бажанням видавців “Часослова”, православних ортодоксів, “не вдарити по авторитету стовпа православ’я”. Тож вони свідомо прив’язали його поховання до канонічного проміжку в 40 днів (реально між цими датами – 38 днів) для максимального часу задля поховання небіжчика, зменшивши реальний проміжок часу між днем смерті і днем поховання; або ж (“що більш вірогідно”), тіло К. Острозького 21 березня “тимчасово покладено до Богоявленського собору, а офіційне остаточне поховання відбулося пізніше” (Вихованець Т. День поховання Костянтина-Василя Острозького. “Нотатки” на полях історичних джерел // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Острог, 2009. Вип. 2. С. 210–211). Саме твердження щодо “попереднього” та “остаточного” поховання не дає підстав прийняти цю ідею. Одразу по смерті тіло К. Острозького у труні до самого поховання мало перебувати не деінде, а лише в церкві, однак обряд поховання проводився лише один раз, а до цього над труною весь час мали читати псалми, служити заупокійні літії та молебні.

²⁵ Появу цієї дати в літописі Тарас Вихованець пропонує пов’язати з бажанням літописця (чи його джерела) символічно “запаралелити” час відходу князя у вічність зі святкуванням Вознесіння Христового (у 1608 р. – 15 травня) (Вихованець Т. День поховання Костянтина-Василя Острозького. С. 210. Гадаємо, таке припущення справді уможливно-філософське, оскільки такі символи як Острозький літописець, так і інші наративи того часу не завуальовували й не приховували, а доволі недвозначно артикулювали для читача.

²⁶ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 242.

²⁷ Повну публікацію листа за копією з Острозького архіву подав С. Кардашевич: Там само. С. 242.

²⁸ Historia Jana Karola Chodkiewicza wojewody wileńskiego hetmana wielkiego. Warszawa, 1781. Т. 1. S. 246.

²⁹ Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви. С. 99–100.

³⁰ Вихованець Т. День поховання Костянтина-Василя Острозького. С. 205.

Зазначимо, що немає жодних згадок про ренесансний надгробок зі скульптурою князя, немає й тексту його надгробного напису тієї пори*. З чим це пов'язано? Єдиним прямим спадкоємцем Василя-Костянтина залишався старший син Януш. Він і мав би попідкуватися про гідне вшанування поховання батька. Однак не зробив цього. Чому? Нехіть, економічні та інші чинники негативного характеру виключаються. Особливо ж з огляду на золоту медаль із зображенням князя (згадаємо й гіпотетичну золоту посмертну маску), яку Януш возив із собою, а також з огляду на неухильне дотримання сином усіх батькових привілеїв та фондусів Православній Церкві. Остання обставина, на наш погляд, дає ключ до розв'язання поставленого питання. Православна церква не користувалася західною традицією пишних скульптурних надгробків, і, ймовірно, саме шануючи цю традицію (або й заповіт покійного) та особливе становище Василя-Костянтина в Руській Церкві, Януш погодився на поховання екзарха Константинопольського Патріарха за старим звичаєм у церкві під землею (можливо, у вівтарній частині чи біля вівтаря), поруч із прахом інших православних князів Острозького Дому, над якими не стояли пишні надгробки. Києво-Печерська лавра, де лежали батько, зведений брат і мачуха покійного, ймовірно, не була обрана як місце поховання самим Василем-Костянтином.

В одній рукописній збірці пізнішого часу відомий київський дослідник М. І. Петров віднайшов епітафію К. К. Острозькому. Її мова, стиль і окремі формулювання змістового значення свідчать, що ця епітафія не може датуватися початком XVII ст., її текст належить Івану Величковському (див. далі).

Останньою загадкою фізичного існування Костянтина Острозького є місце знаходження його праху. Як уже згадувалося, у 1886 р. під час розкопок фундаменту Богоявленської церкви Ф. П. Кутневич виявив “кости князя Константина Острожского”. Ця інтерпретація була необхідна для спростування переказів, начебто Анна-Алоїза у 1636 р. не лише останки батька, а й прах діда перенесла до Ярослава³¹, та іншої легенди, ніби прах Василя-Костянтина ще наприкінці XVIII ст. був вивезений невідомо куди уніатами, коли вони “перебрали” острозькі церкви³². Дивовижним було те, що “благословенні” княжі кістки потрапили до рук місцевого поміщика, котрий згодом подарував їх музею, про що ми писали у вступній частині.

Новим етапом пошуків і “знахідок” праху знаменитого князя стали розкопки Йосипа Новицького (1941–1943 рр.), часів німецької окупації, який нібито виявив похо-

* Щоправда, Т. Стецький повідомляв, ніби в XIX ст. ще читався напис на надгробній таблиці кн. К. Острозького: “Плита його надгробку в Острозі в руїнах церкви з нечитабельним уже написом зберігалася до останніх часів” (*Stecki T.J. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia. Warszawa, 1880. S. 14; Idem. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 18*). Утім зазначимо, що ця таблиця була виготовлена членами острозького Кирило-Мефодіївського братства в середині XIX ст. і не була оригінальним надгробком князя. Щоправда, Л. Рафальський ще в 1864–1865 рр. також бачив якусь плиту з написом, котрий не зміг прочитати (*Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 году. Почаев, 1872. С. 51–52*), однак це також не дає підстав вважати, що йдеться саме про надгробок К. К. Острозького, тим більше, що цю плиту перенесли в церкву с. Хорів, а отже, її ніхто не сприймав як надгробок знаменитого князя, а дехто навіть приписував Василю Красному.

³¹ Деятельность Братства имени князей Острожских за первый год своего существования. Острог, б/г. С. 9–13.

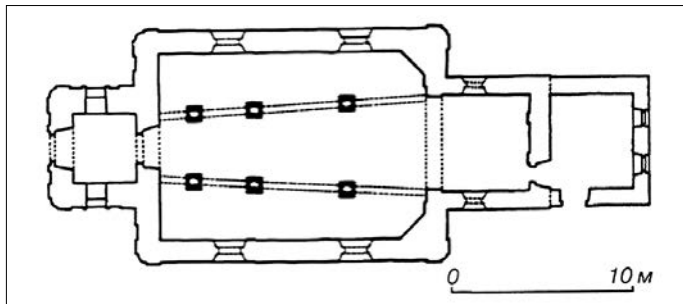
³² *Щумовський П.* Острог. С. 108, 112.

вання Василя-Костянтина і Гальшки Іллівни Острозьких у соборній церкві³³. Що було знайдено Новицьким насправді – залишається невідомим. Проте, оскільки розкопки у Богоявленській церкві провадилися неодноразово і віднайдені речі, в тому числі кістяки, потрапляли у приватні руки, а потім зникали, не виключено, що реальний прах князя Василя-Костянтина Острозького “розтягли” по кісточках. Це сумно констатувати щодо пам’яті про нашого героя та його церковної канонізації, однак для його вічного спасіння це, як відомо з християнського вчення про воскресіння мертвих, нічого не важить.

Утім, попри всі ці публікації та інформації й понині цитується твердження митрополита Іларіона (Огієнка), котрий отримав єпископське священня якраз у часи розкопок склепу Острозьких Новицьким і не міг обійти увагою повідомлення газети “Волинь”, де йшлося, нібито “католики знищили тіло великого сина України кн. Костянтина Острозького... Щоб і сліду не позосталось від тих, хто хотів незалежної України і для цього боронив Православну Віру, Віру України... Спалили, може, й тому, щоб не допустити до канонізації князя”. Автор жалкував, що князя не поховали у Києво-Печерській лаврі, де “не викрали були б тіла його”³⁴. Тут усе не відповідає дійсності: католики тіла не крали, й ніхто його не спалив, і православні кості розносили по домівках,

Частина надгробку, який краєзнавці атрибувають кн. В.-К. Острозькому. Сучасна світлина.

Церква Петра і Павла в с. Хорів. План О. Годованюк та В. Завади.

і князя врешті попри всі перешкоди таки канонізували, а Успенський собор Лаври з надгробком К. І. Острозькому злетів у повітря того-таки 1941 р.

Нині в середовищі краєзнавців виникла ідея, ніби надгробок В.К. Острозького (а, можливо, й останки) перебуває під престолом церкви с. Хорів,

³³ Габім М. Наукові досліді в Острозі // Волинь. 1943. 11 лютого. № 11.

³⁴ Іларіон, митрополит. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. С. 62. Тадеуш Стецький, навпаки, стверджував, що прах В.-К. К. Острозького був перенесений до Лаври (Stecki T. J. Z boru i stepu. S. 18).

нібито його переніс туди із Острога разом із хрестом Богоявленського собору коронний канцлер Станіслав Мараховський наприкінці XVIII ст.³⁵. Мараховський дійсно в 1756 р. отримав від тогочасного ордината Януша Сангушка Хорів, де канцлер у 1781 р. спорудив муровану уніатську церкву (це засвідчував напис у південно-східному куті храму, текст якого зберігся трьома мовами – руською, польською та латиною)³⁶. Йому не було жодного сенсу переносити до цієї церкви прах борця проти унії. Отже, легенди навколо поховання князя живуть і понині. А загадка з його похованням породжує нові й нові (чи відновлює призабуті старі) версії.

СМЕРТЬ ПАТРИАРХА: ДУХОВНИЙ ВИМІР

Зі смертю Костянтина Острозького завершилася ціла епоха інтелектуального і духовного відродження православної Русі/русі. Чи помітили це сучасники, чи усвідомлювали, що відсутність серед живих цієї знакової особистості означає зміну “рівноваги” духовно-релігійних сил, як реагувала Русь/русь на цю скорботну подію?

І тут ми стикаємося з дивовижним явищем. Тогочасні джерела ніби не реагують на смерть князя. Лише вороги покійного Острозького полегшено зітхнули. Зокрема, уніатський митрополит Іпатій Потій уже 11 серпня 1608 р., поздоровляючи нового київського воєводу Станіслава Жолкевського з прийняттям цього уряду, висловлював неймовірну радість із приводу того, що нарешті помер “схизматик” Костянтин Острозький, який чинив утиски митрополиту, захопив його володіння й не пускав до Києва³⁷.

Православні автори “оговталися” лише через якийсь час, коли стало цілком очевидним, що відсутність такого знаного “вождя” “руського народу” та його політичної й економічної потуги є непоправною втратою. Спочатку доволі нестандартно про князя Острозького написав Захарія Копистенський у передмові до виданих у києво-печерській друкарні (1621–1623) “Бесід” Іоанна Златоуста на послання апостола Павла, які були перекладені знаним острозьким ученим Кипріаном ще за життя князя (частина в 1598 р. в Острозі, інші – в Дермані) й виправлені Лаврентієм Зизанієм за ітонським виданням 1612 р.: “Вспомянути пресветлаго онаго и державнаго Василия Константиновича княжати Острозскаго, воеводи кийовскаго бывша в православной церкви восточныя веры зельного ревнителя и поборника, отца же яве и благодетеля России”³⁸. Отже, публічно у виданій книзі Острозький несподівано був названий “державним” – цей титул традиційно вживався до московських царів й означав самодержавство. Так само несподівано він був поіменований “батьком” та благодійником Русі. А поміж цими двома означеннями йшлося про його благочестя та захист православ’я.

Автор “Київського літопису” першої чверті XVII ст. у своїх різнопланових виписках та записках власного гатунку помістив інформацію про смерть князя після опису

³⁵ Новосілецький А. Острог на Волині. Острог, 1999. С. 145; Бендюк М. Де зараз знаходяться моші кн. Костянтина Кост. Острозького? С. 43–37; Те саме // Замкова гора. 2009. № 26. С. 7.

³⁶ ЦДАУК. Ф. 2205, оп. 1, спр. 119, арк. 1–2 зв.; Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Вольнской губернии в 1864/5 году. С. 49–52.

³⁷ Голубев С. Т. Материалы для истории западно-русской церкви. С. 26; Памяти князя К. К. Острожского. 1608–1908. СПб., 1908. С. 6.

³⁸ Титов Хв. Всезбірка передмов до українських стародруків. К., 1924. С. 57.

подій 1611–1615 рр., вочевидь, з огляду на важливість цієї інформації та самої особи Острозького: “Рок 1608: місяця феврала 3 дня преставис благовернии и христолубивый князь Василей Острозкий, воевода киевский, который насеял вселенную всю святими книгами. Лежит тело его ув Острозе у церкви Святаго Богоявления, жил на свете лет 82”³⁹. Отже, для київського літописця, котрим був уставник Успенської церкви на Подолі Кирило Іванович, важливою була релігійно-просвітницька діяльність Острозького. Він визначає її дуже образно й підносить діяльність князя до “сакральної величини”, рівноцінної праці Святих Кирила і Мефодія – просвітителів слов’ян. Діяння Острозького ледь не більші – він “святими книгами” (вочевидь, ішлося про видання Біблії) насіяв “вселенную всю”. Саме цей “подвиг” князя забезпечив йому вічну пам’ять нащадків і славу серед сучасників. У цьому його духовна значущість. Відповідно, таку справу могла здійснити лише благочестива людина та благовірний і христолубивий князь. У цих словах літописця простежується давня київська традиція найменування великих київських князів.

“Острозький літописець”, вочевидь, був укладений трохи пізніше Київського, зміст його запису цитувався вище. Як уже зазначалося, лаконізм фіксації подій – характерна риса цього літописця. Однак, оповівши про смерть та поховання князя, його автор також акцентує увагу на “духовному” естві покійного. Для нього основним було те, що Острозький вважався опорою Православної Церкви і розбудовував її структуру (монастирі, церкви), а також був меценатом церков, шпиталю і школи в Острозі. Особисті християнські якості князя літописець зазначив спеціально. Проте, на відміну від цитованого “київського бачення” рис *благовірного князя*, “острозьке бачення” звернене до *людського ества* покійного. Цікавою є послідовність цих рис: спочатку богобоязливий, потім “нищелюбивий” і смиренний, нарешті небувала для магната риса – приступний для кожного бажаючого його. “Острозький літописець”, хоч як це дивно, особливо не акцентує увагу на діяльності Костянтина Острозького щодо видання книг (тієї ж Біблії), не пише про Академію (лише згадує школу). Для нього помітна лише “конкретна дія” князя та її цілком матеріальний наслідок: зафундовані й побудовані монастирі і церкви, школа, шпиталь.

У цих двох літописах постають два образи однієї людини і князя, так, ніби людське ество і титул розділилися. Образ благовірного магната-владаря відокремлюється від образу богобоязливого християнина-князя. Обидва вони відбивають реальне бачення сучасниками й наступниками значущості цієї постаті в житті Русі/русі.

І все ж такий звужено-спеціалізований погляд на покійного князя і його справу не є абсолютним. В “Острозькому літописі” після інформації про раптову смерть у 1619 р. Януша Олександровича Острозького міститься опис стихійних лих і передвіль: лиха зима, зірка з хвостом. Але найстрашніше – провіщення “кінця Острозьких”: “Того же року в Острозі на замковій церкві виділи ангела стоячого з голим мечем”⁴⁰. Затим настала смерть останнього Острозького – Януша Костянтиновича, а через шістнадцять років Острог дочекався знаменитої “трагедії”. Ангел з мечем на Богоявленській церкві не був знаком охорони та захисту, а провісником краху Острозького Дому та

³⁹ Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. В. І. Ульяновського, Н. М. Яковенко // УІЖ. 1989. № 5. С. 106–107.

⁴⁰ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 135.

його “пропащої сили” для православної Русі. Ангел стояв над похованнями православних Острозьких, й останнім похованим там, на чийх костях “стояв” ангел з мечем – був “вождь” православної Русі/русі Василь-Костянтин Острозький. Що ж до Києва, то “Межигірський літопис” помістив близьку до смерті князя згадку: під 18 липня 1608 г., коли, на думку літописця, Острозький ще був київським воєводою (хоча насправді ще в лютому упокоївся), грім раптом запалив київський замок під час вечірньої служби в церкві, все там погоріло разом із людьми⁴¹. Це також видається важливим знаменням, яке позначає фізичний і моральний занепад православ'я і водночас крах київського владарювання Острозького.

Усі ці знамення ніби вказували, що рід Острозьких “изрушился” або близький до смерті. І все це відбулося після завершення життя Василя-Костянтина – останнього з представників Дому Острозьких, котрий дотримувався старої родової традиції, що й забезпечувало його та Дому процвітання. Смерть патріарха стала рубежем, за яким “розверзлася бездна” для його нащадків. Вона стала своєрідним передднем “родового апокаліпсису”, котрий вже ніщо не могло відвернути.

У світлі наступних подій, краху самого Дому Острозьких через його фізичне відродження, погіршення становища Православної Церкви, згортання і ліквідацію інтелектуального та видавничого центрів у “Волинських Афінах” смерть князя, усвідомлена як початок кінця, спричинила швидке забуття епохи процвітання Дому Острозьких, оскільки його крах усе практично перекреслив. У цьому сенсі емоційне й водночас риторичне запитання Мелетія Смотрицького у “Треносі” – де тепер Дім Острозьких (“Де тепер неоціненний той камінець, той карбункул, що сяяв, наче світильник, який я (мовиться від імені Православної Церкви. – В. У.) між іншими перлами, наче сонце поміж горами, в короні голови моєї носила – Дім князів Острозьких, котрий блиском світлості старожитної віри своєї над усіма іншими світив?”⁴²) – мало цілком однозначну відповідь і демонструвало загальнопоширену у православному світі ідею про обов'язкове покарання роду тих, чий нащадки відступлять від батьківської віри. Костянтин Острозький при мовчазному докорі православних авторів усе ж не міг не виступати “винуватцем” трагедії, адже від “батьківської віри” першими відступили його діти та онуки, і цих двох поколінь “відступників” було досить, щоб швидко настав крах усього Дому. З Василем-Костянтином померла уся слава Острозьких, хоча ще певний час залишалося саме ім'я, княжий титул та інші зовнішні ознаки. “Душа” ж православного Дому померла разом з патріархом.

Щоправда, острозькі та віленські інтелектуали спробували переконати Януша Острозького в тому, що він має продовжити традиції Дому, засновані на підтримці Православ'я (однак син лише зберіг статус-кво батькових надань). Найпоказовішим текстом означеного спрямування може вважатися твір “Антиграфи”, в якому від імені Віленського православного братства була зроблена ціла посвята Янушу Костянтиновичу (датована 16 липня 1608 р.), котрого братчики заклинали батьковим іменем: “...Не был ли он примером и образцом для всех других людей своего века в иных знаменитых и благочестивых делах и поступках своих, так и особенно в великой и дивной ревности своей о делах, нуждах и спасении в эти плачевные дни Святой

⁴¹ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 95.

⁴² Українські гуманісти епохи Відродження. К., 1995. Кн. 2. С. 313, 331.

Восточной Церкви, своей Матери, – в ревности, которую он проявлял до последнего момента своей богоугодной жизни? Разве не удостоился он еще при жизни щедрой награды и обильного благословения Божия? Разве не посвятил он имения своего бессмертной тут на земле славе и памяти? Разве не приобрел он и не заслужил и этого неувядаемого венца вечной жизни, который ему даст праведный Судия в день славного своего пришествия на облаках небесных? Разве, наконец, счастливо оканчивая течение своей временной жизни и отходя, полный лет, полный доброй славы, полный заслуг и вечных от Бога наград за них, в уготованное ему место покоя и утешения, разве он не завещал вашей княжеской милости заботы об уврачевании теперешних ран нашей старожитной Церкви? Разве он не поручил вашей опеке и милостивой защите многих церквей, школ, монастырей, воздвигнутых в честь и славу Всемогущего Бога, и лиц при них состоящих?”⁴³. Ці слова не були простою риторикою. Не виключено, що старий князь на смертному одрі таки дав наказ синові оберігати православ'я, про що опосередковано свідчать підтвердження Янушем батькових надань та його підтримка прохань православних у сенаті. Однак шати “патріарха” для Януша були завеликі, а окрім того, вони мали колір іншої конфесії, до якої він не належав, і це прирікало на невдачу всі спроби православних інтелектуалів зробити з Януша гідного продовжувача головної “батькової слави” – екзарха Православної Церкви.

Варто зауважити, що католицькі автори також скористалися нагодою скласти посмертний панегірик старому князю, вмонтувавши його у панегірик на честь кн. Януша. Цей панегірик ідентифікувала Н. М. Яковенко у вітальній промові Олександра Мельхіоровича 1613 р. на честь відвідин Янушем Острозьким Краківської Академії. “Впізнати” у цьому тексті образ Костянтина-Василя серед слів, присвячених Костянтину Івановичу, дослідниця змогла завдяки вторинним ознакам (ідеться про те, що оспівуваний персонаж є батьком Януша, в якому він продовжує жити), оскільки Василь Острозький “з незрозумілих причин... навіть не названий на ім'я”⁴⁴. Панегірик Василю Острозькому викладений на шести сторінках і, на думку Н.М. Яковенко, становить “єдиний відомий на сьогодні поховальний панегірик одному з найзнаменитіших представників роду Острозьких”. Практично на п'яти сторінках панегірика йдеться про “плач землі” з приводу смерті князя-батька. Дослідниця вважає, що цей текст міг бути вставкою до промови Мельхіоровича з якогось більш раннього невідомого панегірика⁴⁵.

Кн. Василь-Костянтин Острозький. Сучасний пам'ятник князям Острозьким в Острозі.

⁴³ РИБ. Т. XIX. Стб. 1153–1154.

⁴⁴ Яковенко Н. М. Паралельний світ... С. 252.

⁴⁵ Там само. С. 252–253.

Бронзове погруддя кн. В.-К. Острозького. Національний університет “Острозька академія”.

Ось головні його тези: “Яке велике голосіння й стогін чулися по всій Русі, коли він помер? Яка велика тривога наповнила груди мужів? Із яким великим плачем та зітханням юнаки зрошували слізьми свої обличчя й щоки? Яким великим криком заповнили повітря діви й достойні матрони? Хіба є хтось, хто б стримався? Це чути було скрізь, ридало все, тужили села й гори. Що більше? Повсюди виднілися тривога, плач і безмірне відлуння смерті; вдягли чорну траурну одягу люди всякого віку й всякого стану; замовкла німа й темна судова зала, що позбулася найсправедливішого судді; завалилися повсюди, немов за ударом небес, будинки; осиротіли покої, зведені з королівською пишністю і з вправністю Дедала; тужить у розпачі саме місто; здаються оголеними всі храми, що їх він сам звик відвідувати... Ми втратили мудрого Володаря, справедливого суддю, мужнього й сильного воїна. Ми позбулися окраси й слави батьківщини, сторожа законів, оздобили нашої гідності... Ти ж іще недавно був пострахом для ворогів Русі, ти ж іще недавно височів як

примножувач її багатств і оздобили... Ось заходиш, уже заходиш, о Найясніше Сонце, і залишаєш нас у темному мороці, у бурях громадянських воєн”⁴⁶.

Якщо ці слова справді стосуються кн. Василя-Костянтина, то перед автором, головним героєм Янушем Острозьким і корпорацією Краківської Академії поставав виключно образ сенатора і воєначальника Речі Посполитої та гідного репрезентанта видатного магнатського роду. Суддя, воїн, владар, який оберігає землю від ворогів, зберігає чистоту законів і справедливо править на своїх теренах. Лише мимохідь було сказано про церкви, які князь відвідував, а по його смерті вони стоять “оголені”. Це плач за сином Речі Посполитої, представником Русі у великій державі. І саме цією ідеєю “панегірик-плач” автора-католика, складений у класичному літературному стилі, дуже різниться від “жалобних словесних сліз” православних авторів. Утім, їх об’єднує особа Януша Острозького, а точніше, надія на Януша Острозького як продовжувача слави батька, однак кожна зі сторін по-своєму бачить суть цієї слави та можливі вектори її продовження сином.

Шимон Старовольський в “мініатюрі” підтримав пам’ять про Костянтина-молодшого в тому самому ключі служіння вітчизні – Речі Посполитій, боротьбі проти зовнішніх ворогів (московитів і татар), особливо за королювання Стефана Баторія. Втім, саме в цій парадигмі Василь-Костянтин явно “програв” своєму знаменитому батькові, для якого Старовольський не поскупився на п’ятисторінкову похвалу. Прикметно й те, що київського воєводу він іменував “Костянтиним-молодшим” – це применшення доволі промовисто засвідчувало несумірність двох Костянтинів в історії та пам’яті нащадків⁴⁷.

⁴⁶ Там само. С. 253–254.

⁴⁷ *Starovolsci Simonis. Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae, 1631. P. 133–134.*

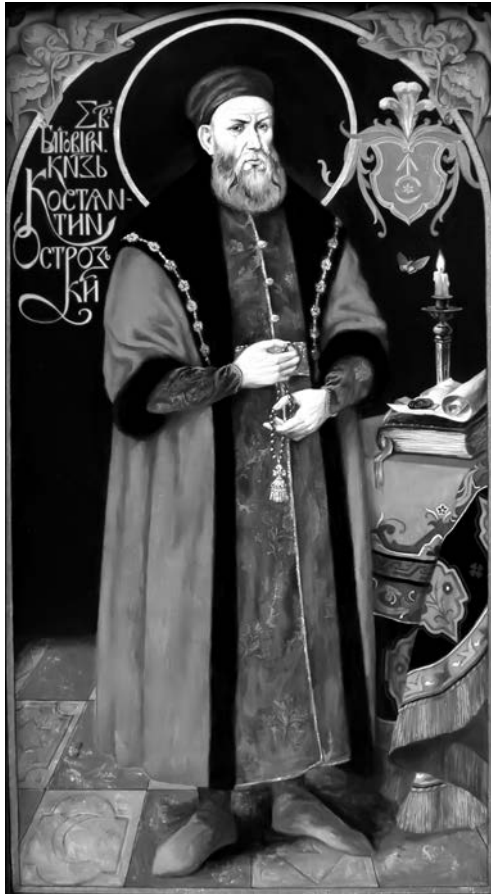
Проте дуже швидко старий покійний князь відійшов у небуття, особливо ж коли помер останній представник роду і хранитель пам'яті про нього – син Януш. Замовкли всі: і православні, і католицькі автори, а тим більше панегіристи, оскільки не стало замовників на спеціальні панегірики Острозьким.

Мовчанка щодо особи князя Костянтина Острозького тривала досить довго. Лише поет доби українського бароко Іван Величковський († 1701) склав у 1690/1693 рр. віршовану епітафію на погреб кн. К. Острозького, яка відобразила оцінокові інвективи доби автора. Наведемо її текст:

Ясне освещенное Константин Константинович,
во святом крещении нареченный Василие,
княжа Острозкий.
В житии и по одходе з света сего ради его
святобливости зрите годно есть именовати
муж Божий (муж Бозкий – *вар.*).
От государей королей воевода Киевский,
маршалок земле Волинское, староста Володимерский
именован.
Во благочестии же Святыя Кафолическия Соборныя
Апостольския Церкви яко столп непоколебим от всех
свидетельствован.
Славного роду российскийскаго, греческаго закону веру,
в ней же и родися, соблюде до конца.
Надежду имея в день заплаты от Господа вышняго
сподобитися негленного венца.
Ревнуя бо поревнова великому Константину цару. Он же
всех обще ходатай бысть крещения.
Сице и сей Константин божественными писмены славенскими и книгами
подвиги и скарбы своими роду российскийскому зычил
просвещения.
В Остроже Богоспасаемом граде отчизне своей преставися,
успе о Господе в церкви великой замковой
и положен.
До зготованых обителей верным Божиим отыйде,
минуячого века сего есть
свобожен (свобожден – *вар.*).
Родися в граде своем Турове
лета Божия нарожения 1527.
Преставися лета Божия нарожения 1608,
имея жития своего лет 81⁴⁸.

⁴⁸ НБУВ ІР. Софійськ. 186 (Петров, III), арк. 109 зв.–110; КЕВ. 1875. № 15. Отд. 2. С. 515–516; *Петров Н. И.* Две надгробные надписи конца XVI века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу Острожским // ВЕВ. 1875. № 22. С. 939; *Его же.* Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // ЧИОНЛ. К., 1879. Кн. 1. С. 80–81; *Быков Н. П.* Князья Острожские и Волынь. Пг., 1915. С. 38–39; *Величковський І.* Твори. К., 1972. С. 135, 137–138. Про творчість Івана Величковського див.: *Бадрак Б. М.* Творчість Івана Величковського. Тематика, барокова образність. Донецьк, 2006.

На час появи цієї епітафії розпочалася нова доба в осягненні історичної пам'яті, яка потребувала повернення героїв “православного зразка” і великої потуги. Однак Острозький не часто “вигулькував” у текстах кінця XVII–XVIII ст. Справжнє повернення його постаті в історію відбулося лише в XIX ст. А вже на початку наступного (XX) століття численні автори потужно “вимовили” ім'я князя, нагадали про його численні заслуги і витворили “міф Острозького”, котрий набув кількох різних образів та різних забарвлень. Повернемося до риторичного запитання, яким завершувався наш огляд історіографії: що чекає Костянтина Острозького у XXI ст.? Сподіваємося, історики майбутнього шукатимуть не стільки образ чи образи, скільки за “зовнішніми шатами” намагатимуться розгледіти *людину* та найрізноманітніші прояви її ества на тлі соціуму та доби.

Сучасна ікона канонізованого УПЦ обох Патріархатів св. кн. В.-К. Острозького.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ААЭ – Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией Академии наук

АД КИИ/КИН – Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук (рос.: кандидата исторических наук)

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией

Ак. ЮЗР, АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией

Ар. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Киевской археологической комиссией

БАН – Библиотека Академии наук

БРАН ОРК – Библиотека Российской Академии наук. Отдел редких книг

ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ВКМ. КДФ – Волинський краєзнавчий музей (Луцьк). Колекція документальних фондів

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации (Москва)

ДА – Державний архів

ДАИ – Дополнения к актам историческим, собранным и изданным Археологической комиссией

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗНТШ – Записки наукового товариства ім. Шевченка

ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности

ИР – Институт рукопису

КДА – Київська Духовна академія

КЕВ – Киевские епархиальные ведомости

ЛМ – Литовська Метрика

ЛНБ ВР – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів

НАРБ – Національний архів Республіки Білорусь

НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України.

ОДІКЗ – Острозький державний історико-культурний заповідник

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

РАН – Российская Академия наук

РГАДА – Российский государственный архив древних актов (Москва)

РГБ ОР – Российская государственная библиотека. Отдел рукописей (Москва)

РГИА – Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург)

РИБ – Русская историческая библиотека

РНБ ОР – Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (Санкт-Петербург)

- Сб. РИО – Сборник императорского Русского исторического общества
 СГГД – Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел
 СПб. ИРИ – Санкт-Петербургский Институт российской истории
 ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН (Санкт-Петербург)
 УАЩ – Український археографічний щорічник (Київ)
 УИЖ – Український історичний журнал (Київ)
 УНТ – Українське наукове товариство
 ЦАМ – Церковно-археологічний музей
 ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Київ)
 ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
 ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у м. Львові
 ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца
 ЧОИДР – Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете
 ADS – Archiwum domu Sapiehów
 AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
 APK – Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel)
 AS – Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie
 BKrn – Biblioteka w Kórniku
 BPAN. Kr. – Biblioteka PAN w Kórniku
 DPR – Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia
 DUB – Documenta unionis Berestensensis eiusque auctorum (1590–1600)
 MPV – Monumenta Poloniae Vaticana
 МУН – Monumenta Ucrainae Historica
 Ossolineum – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów
 PSB – Polski Słownik Biograficzny
 SRP – Scriptorum Rerum Polonicarum
- гр. лит. – гріш литовський
 зол. пол. – золотий польський

ПОКАЖЧИК ІМЕН*

- Аарон (Арон), молдавський господар 553, 556, 629, 1132
- Абдилин Девлет, острозький татарин 1191
- Абрамович Єско, городельський єврей 773
- Абрамович Шая, єврей-лихвар 1196
- Абрамович Юзеф, орендар володимирських млинів 411
- Абрамович Ян, смоленський воєвода 1031, 1033, 1034, 1036, 1045, 1090, 1094, 1110, 1117
- Абрачим, “татарський князь” 189
- Абросимова С.* 330
- Аведик Габріель, старосельський староста 963
- Аведик Семен, старосельський орендар 973
- Авраам з Смоленська, книжник 240
- Авраамій Гацїду, єпископ Стагонський 816, 862
- Авраменко А., отець* 194, 197
- Агафіся-Агрипина Чурилівна Бродівська, дружина Федора Даниловича Острозького 122, 139
- Агафія Ямонтівна 83
- Агафон, межигірський ігумен 931
- Агрон, ровенський єврей 394
- Азовський Станіслав 1156
- Айзакович Песах, брестський купець 302, 344
- Аквавіва Клаудіо, генерал ордену єзуїтів 807, 995, 1098, 1100, 1123
- Акінішэвіч Л.* 192
- Акманлу, татарський царевич 166
- Аксак Ян Мартинович, київський підвоєвода та земський суддя 430, 924, 1156, 1199, 1239
- Александр Македонський, македонський цар, полководець 159
- Александрович В. С.* 10, 255, 257, 373, 387, 853, 902-904, 1170, 1172, 1175
- Александрович Василь (кн. Корецький ?) 145
- Александрович Костянтин, художник 11
- Александрович С.* 707
- Алексій, лаврашівський архімандрит 265
- Алексій, митрополит Московський, св. 173
- Алі-Гірей, татарський царевич 601, 602
- Аліка, татарський царевич 183
- Алферьев Р. В., московський посол 574
- Альбрехт Фридерік Гогенцолерн, пруський князь 275, 300, 324, 325, 329, 458, 521
- Альбрехт, магістр Лівонського Ордену 196
- Альдобрандіні Іпполіто, папський легат, кардинал 948, 1020, 1022, 1024, 1070
- Альфонсо, князь Феррари 211
- Амбаржевич Н.* 196
- Андрее Якоб, тюрінгенський богослов 940, 942
- Андреев В.* 787
- Андрелла Михайло, закарпатський письменник 844
- Андріяшев А. М., Андріяшев О. М.* 126, 871
- Андрієвський Стефан, любецький урядник 684
- Андрій Боголюбський, кн. володимиро-суздальський 890
- Андрій Васильович, кн., маршалок Свидригайла 129

* До покажчика не внесені біблійні, античні та легендарні персонажі, імена християнських святих (посвяти храмів) та переліки неатрибутованих імен з поменників. У багатьох випадках у абетці подані спочатку імена, оскільки визначення родового прізвища/імені неоднозначне. Всі прізвища дослідників та авторів видань виділені курсивом (за винятком хроністів чи інших авторів до XVIII ст.). Варіанти написання імен, прізвищ та інших ідентифікаційних означень наводяться через кому чи в дужках. За тогочасною традицією, духовні особи подані переважно за прізвищами (шляхтичі, чи загальновідомі за прізвищами духовні особи); в окремих випадках – за іменами, потім наводяться прізвища (якщо раніше мали світську кар’єру); грецьке духовенство розміщене переважно за іменами (винятки – відомі за прізвищами особи, наприклад, Лукарис).

- Андрій Володимирович, кн. 489
 Андрій із Сплавки, Луцький католицький єпископ 136
 Андрій Русин Берестецький, єпископ Турово-Пінський 885
 Андрій Юрєвич, кн. галицький 107
 Андрій, легендарний син Гальшки Острозької 498
 Андрій, сінничий 376
 Андронік I Комнін, візантійський імператор 93
 Андрузький (Лешницький) Григорій, підстароста 1204
Андрусак М. 105
Андрухов П. 3. 20, 49
 Андрушевич Ян, католицький Київський єпископ 433
 Анна Австрійська, дружина Жигимонта III 545
 Анна Ягелонка, польська королева 234, 489, 490, 491, 527, 529, 531, 532, 635, 778
 Анна, візантійська царівна, дружина Володимира Святославича 340
 Анна, донька московського протопопа Сильвестра 42
 Анна-Марії Брунсвіцька, дружина Альбрехта Гогенцолерна 521
 Аннич (Михайлович) Тимофій, викладач острозької школи 802, 830, 843
 Аннібал ді Капуа, Аннібале ді Капуа, папський нунцій 947, 992
 Аннібал, служебник Я.-П. Острозького 1271
Антонин, иеродиакон 924
 Антоній, єпископом Луцько-Острозький 306
 Антоній (Храповицький), архієпископ Волинський 29, 31
 Антоній, дубенський чеснохрестенський ігумен 915
 Антоній, засновник Києво-Печерського монастиря, преп. 245, 276, 278, 285, 931
 Антоній, киево-видубицький ігумен 928
 Антоній, киево-печерський архімандрит 245
 Антонов Василь Григорович, свящ. 280
Антонович В. Б. 35, 126, 632
Антошевский И. К. 1240
 Аркудій Петро, єзуїт 1040, 1063, 1064, 1076, 1109, 1114, 1122-1124
 Арсеній, архієпископ Елассонський 948
 Арсеній, дубенський чеснохрестенський ієромонах 823, 892
 Арсеній, єпископ Луцько-Острозький 108, 115, 119, 328, 329
 Арсеній, єпископ Турово-Пінській 266
 Арсеній, жидичинський архімандрит 306
 Артемій, російський емігрант, старець 813, 828, 847
Аръес Ф. 336
 Аскольд, літописний кн. київський 95
 Астрожскі К. – див. Острозький Костянтин Іванович
Атаманенко В.Б. 40, 51, 57, 301, 396, 404, 599, 606, 641, 721, 725, 734, 736, 741, 747, 761, 800, 801, 901, 998, 1159, 1160, 1171, 1182-1185, 1232
 Афанасій К, гравер 978
 Афанасій Кальнофойський (псевд. ?), печерський ієромонах, книжник 131, 162, 217, 260, 270, 275, 276, 280, 281, 284, 419, 887, 931
 Афанасій Московитянин з Острога, межигірський ігумен 932
 Афанасій, архієпископ Охридський 48, 816
 Афанасій, ієромонах 816
 Афанасій, преподобний Києво-Печерського монастиря 131
 Афанасій, спаський архімандрит 173
 Афіш (Матвій Ярмолинський – ?), острозький татарський хорунжий 1192
 Ахілес, слуга В.-К. Острозького 417
 Ахмат, кримський царевич 200

Бабакова О. 989, 990, 1218-1221
 Бабацький Феофан, дорогобузький архімандрит 961, 963
 Бабинський Василь, шляхтич 679
 Бабинський (Бабінський) Семен, вінницький урядник К.І.Острозького 231, 315, 329, 363, 366, 375-377
 Бабич Матвій, львівський міщанин 963
 Бабінський, ротмістр 1206
Бабкова В. У. 825
 Бабковський Мартін, новогрудський шляхтич 484
 Багриновський Іван, шляхтич 689
Бадрак Б. М. 1301
Баженов Л. В. 27, 58
Баженова С. 58
Байдич О. 725
 Балабан Гедеон (Маркович), єпископ Львівський 549, 920, 923, 929, 938, 945, 946, 948, 963-965, 975, 986, 1007, 1008, 1024, 1034,

- 1051, 1058-1062, 1064-1066, 1068-1070, 1073, 1074, 1080-1083, 1085, 1093, 1099, 1103, 1111, 1112, 1114 1115, 1120, 1121, 1123-1125, 1128, 1130, 1136, 1148, 1153
- Балабан Гедеон (Юрійович), жидичинський архімандрит 978, 983, 1040, 1128, 1141, 1142
- Балабан Григорій Юрійович, в монашестві Гедеон 1059, 1112
- Балабан Іона (Ісаія, Ісайя Іван), уневський і дерманський архімандрит 851, 971, 972, 975, 976, 986, 987, 1081, 1148, 1248
- Балабан Федір 1141
- Балабушевич В.* 1291
- Баласса Андреш, угорський магнат 1234
- Балика Яцько (Діонісій), київський війт 432
- Банкович Келдав, острозький татарин 1191
- Бантыш-Каменский Д.* 290
- Баранович А. И., Баранович О. И.* 136, 292, 301, 739, 740, 742-745, 747, 749, 760
- Барановський Марко, генеральний возний 933
- Барановский С.* 786
- Барановські, рід дрібних шляхтичів 1207
- Бардах Ю.* 1020
- Барзем Петро, львівський староста 462, 463
- Барзинець Станіслав, надвірний коронний маршалок 478
- Бароній Чезаре, кардинал, церковний історик 1100
- Барський Андрій 1156
- Бартошевич Юліан* 58, 107, 787
- Барятинська Є.О., кн. 57
- Баторівна Грізельда, Баторіївна Грізельда, племінниця Стефана Баторія 533, 1009
- Баторій Андрій, трансільванський князь 536, 565
- Баторій Габріель (Габор), трансільванський князь 570, 595
- Баторій Жигмунт (Сигізмунд), трансільванський князь 608, 615, 629
- Баторій Кшиштоф, трансільванський князь 615
- Баторій Стефан, польський король 67, 93, 100, 211, 234, 286, 371, 394, 411, 416, 420, 425, 429, 432, 434, 476, 480, 488, 495, 496, 499, 520, 527-535, 538, 561, 576-578, 605, 607, 615-618, 658, 668, 669, 694, 709, 749, 751, 752, 755, 757, 758, 799, 801, 806, 845, 878, 888, 889, 891, 909, 917, 919, 920, 924, 939, 940, 965, 991, 1007, 1013, 1225, 1236, 1250, 1300
- Батрух Стефан, отець* 341
- Батушков П. Н.* 27, 142, 256
- Баумгартен Н. А* 104
- Башта Ян, міщанин, керівник саперної бригади 191, 195
- Бевзо О. А.* 36, 187, 201, 210, 319, 337, 443, 577, 605, 612, 751, 973, 1194, 1260, 1279, 1291, 1297
- Бежановського (Бежановський) Войцеха, парох острозького костелу 137, 998, 999, 1008
- Безі-Гірей, татарський царевич 601, 602
- Безручко Івашко Охрімович, княжий урядник 382
- Белецкий П.* 333
- Белецький Олексій, кременецький суддя 695
- Белецький Станіслав, служебник Б.Корецького 670
- Белецький Томаш, кременецький підстароста 496, 1258
- Белешко, козак 637
- Белларміно Роберто, езуїт, кардинал, богослов, церковний історик 1100
- Белокуров С. А.* 583
- Белоус М.* 219
- Белуха, дружина Івана Охрімовича 163
- Белькевич Сильвестр, митрополит Київський 885
- Беляшевский Н. 18*
- Бенвільський (Бінвільський) Ян, хроніст 419
- Бендюк М.* 18, 161, 248, 259, 288, 1178, 1180, 1181, 1293, 1296
- Бенедикт XIV, Папа Римський 138
- Бережецький Микола, шляхтич 689
- Бережицький Лев, шляхтич 689
- Береці Бартоломео, італійський архітектор та скульптор 1213
- Берковський В.* 610, 611, 762-766, 779
- Бернардоні Ян Марія, італійський архітектор 879
- Бернат Ольгірдович, маршалок Свидригайла 129
- Бернатович Микола, шляхтич 235
- Бернатович Юхно, шляхтич 235
- Бершадский С.А.* 168, 301, 302, 344, 394, 1189-1191
- Бєлікова Г. 10*
- Бєлінський М.* 301
- Бельська Василиса Іванівна, кн. 151, 207

- Бельський Іван Володимирович, кн. 83, 151, 207
 Бельський Семен Іванович, кн. 169, 207
 Бельські Маргін (Марцін) та Йоаким, хроністи 100, 113, 150, 170, 172, 181, 185-187, 201, 209, 319, 453, 577, 601, 602, 604, 605, 609, 620, 624
 Бжеський, польський дипломат
 Бзьолчек-Левицький Андрій, шляхтич 1156
 Биковський-Тиша Федір, київський земський підсудок
 Більчинський Петро, дубенський староста 720, 952
 Більчинський Федір, шляхтич 1187
 Бистрам Юрій 688
 Бистриковський Ян, королівський дворянин 484, 485, 1205
 Бистрицький Кшиштоф, замойський маляр 1173
Білецький П. О. (Белецький П. А.) 13
 Білий Ян, скульптор 135
 Білінський Йосиф, скульптор 289
 Білостоцький Василь, служебник В. К. Острозького 1208, 1265
 Білостоцький Іван, шляхтич 730
Білоус Н. 419, 420, 425, 426, 429, 430, 432, 509
Білоусов Ю. 435, 436
 Більгейко, служебник К. І. Острозького 375
 Більдага Іван, львівський міщанин 853
 Більчинський-Сметанкович Петро, дубенський староста 1207
 Більчинський, острозький сінничий 1205
Біляков Г. Ф. 1057
Білякова О. Г. 1057
Бірюліна О. 28, 31, 272, 661, 680
Блажейовський Д. 45-46
Блануца А. 474, 481
 Ближинський Олександр, шляхтич 1267
Близняк М. 44, 46
 Бліstrupова Агнешка, луцька міщанка 408
 Блокке ван ден Віллем (Вільгельм), фламандський архітектор і скульптор 1218, 1235, 1246
 Блудов Дмитро Миколайович, граф, президент Петербурзької АН 23
 Блудова Антоніна Дмитрівна, графиня 23, 24, 145, 160, 276, 976
 Боболецький Петро, шляхтич 1197
 Бобрикович Іван, адвокат 1192
 Богачин Дашко, віленський міщанин 240
 Богдан, острозький маляр 1172
 Богданко-ненажера, острозький літературний герой 34, 37, 1210
 Богданович Іванис, вірменин 1209
 Богданович Михайло, поборця 1194
 Богданович Немиро, шляхтич 224, 270
 Боговитин, кременецький підкоморій 531, 1149
 Боговитинівна Маруша 655
 Боговитинівна Настася 655
 Боговитинівна Федора 655
 Боговитинівна-Шумська Катерина 655
 Боговитинович Богуш, литовський земський підскарбій 152, 184, 262, 272
 Боговитинович Война Богушович 272
 Боговитин-Шумський Бенедикт 691
 Боговитин-Шумський Микола 691
 Боговитинович-Шумський Петро Стефанович 655
 Боговитин-Шумський Степан, урядник 1206
Богуславський Р. 825
 Богуцький Андрій 778
 Богуш, пан, уповноважений Беати Костелецької 355, 358
 Богушович Шимон, львівський маляр 539, 591
 Бодачевський Курило, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
 Божаволя-Романовський Леон, архівіст 37, 38, 57, 116-119, 122, 126, 128, 140, 142, 144, 162, 164, 165, 176, 269, 270, 271, 275, 276, 317, 323, 324, 456, 987
Бойко М. 43
Бойцов М.А. 1244
 Бокей (Бокій) Гаврило, луцький земський суддя 405, 407, 482, 675
 Бокій Федір, шляхтич 683
 Бокій Ян, шляхтич 683
 Бокій-Печихвостський Филип, шляхтич 689, 690
 Болбасівна Олехна, дружина Жеребка Яцка 406
 Болбасович Іван Федорович, боярин князів Острозьких 230
 Болбасович Федір, боярин князів Острозьких 230
 Болеслав II Сміливий, польський король 94
 Болоньєтті Альберто, папський нунцій 67, 434, 534-536, 718, 802, 804, 812, 814, 840, 941, 943, 944, 991-993, 1001, 1004-1006, 1009-1019, 1047, 1224, 1250

- Болотович Лукаш 428
 Больман Ян, королівський секретар 484, 777, 778
 Бона Сфорца, польська королева 54, 75, 142, 160, 176, 193, 197, 199, 211-216, 233, 240, 246, 267, 276, 301, 307, 310, 319, 323, 326-329, 331, 344, 353, 353, 355-358, 359, 365, 368, 377-380, 392, 413, 442, 448, 457, 459-462, 468
 Бонар з Вільг Северин, рапштинський староста 486, 496
 Бонар Ян, краківський бурмистр 239
Бондар Н. 844
Бондаренко А. А. 327
Бондарчук О. 1185
Бондарчук Я. В. 14, 24, 42, 138, 1173, 1175, 1234
 Бонджованні Бернард, папський нунцій 434
 Бондзінський Ян, волинський мечник 1270
 Бора Михайло, королівський ротмістр 1151
 Боратинський Андрій, шляхтич 198
 Борейко Микола, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
 Борейко-Кнерутський Богдан, шляхтич 690
 Борецький Іов, митрополит Київський 849, 860-862
 Борзобогата Олехна 402
 Борзобогата-Красенська Ганна 676
 Борзобогата-Красенська Коптівна Олена Федорівна 677
 Борзобогатий Іван, митник, луцький мостовничий 387, 658
 Борзобогатий Олехно, митник 387
 Борзобогатий-Красенський Василь, луцький війт 657, 658, 676, 677, 918, 920, 921
 Борзобогатий-Красенський Іван (Іона), єпископ Володимиро-Берестейський і Луцько-Острозький 386, 656-658, 676, 800, 884, 917-921
 Борзобогатий-Красенський Іван Олехнович, луцький війт 404, 409, 414, 657, 918
 Борзобогатий-Красенський Іван Яцкович, луцький війт 404, 409, 414, 657, 918
 Бозобогатий-Красенський Петро Іванович 920
 Борзобогатий-Красенський Семен 657
 Борис Володимирович, кн., св. 75
 Борискович Ісакій, дерманський ігумен 815, 816, 849, 860-862, 894, 971
 Борисович Гац, селянин В. К. Острозького 731
 Борковський-Толмач Грицько 376
 Боровик Ігнат, дрібний шляхтич 163
 Боровикова Лукерія (Лукреція) Гнатівна, шляхтянка 152, 163, 238
 Боровиковський-Романовський Михайло, служебник В. К. Острозького 918
 Боровицька Марія Томилівна 1181, 1198
 Боровицька Солоха 1204
 Боровицький Василь, острозький бирчий, підстароста, трибунальний суддя 680, 959, 1204, 1205
 Боровицький Ждан, луцький війський, острозький староста 487, 681, 922, 923, 1138, 1198, 1203, 1204
 Боровицький Михайло, служебник В. К. Острозького 918
 Боровицький Некраш, боярин Острозьких 230
 Боровицький Томило, шляхтич 1198
 Боровський, козацький ватажок 619
 Бородавка Ізак, королівський митник 1191
 Борсдорф з Брауншвейга Рудольф, німецький книгодрукар 261
 Борсук Нил, служебник К. І. Острозького 244
 Боруховський Михайло 377
Борша Ст. 589
Боряк Г. В. 720
 Ботеро Джованні, італійський єзуїт, вчений, письменник-мораліст 100
Бохан Ю.Н. 168, 325
 Боццано Христофор, архітектор 1213
 Бояновський Ю., шляхтич 104
 Бояновський Януш, шляхтич 580, 581
Брайцар-Артеменко О. 1186
 Браницький Севастьян, кн., католицький єпископ Познанський і Хелмський 326
 Браун Георг, картограф-гравер 356, 506, 512, 520, 573
 Брежинський Амвросій, Брежевський Амброжій, бакалавр Амброджіо 785
 Брежинський Стефан, п'янський урядник 691
 Брезинський Стефан, крупський урядник 685
Брехуненко В. 622, 623
 Брилинський Арсеній, єпископ Перемишльський 1080, 1081
 Бродовський Каспер 1211
 Брольніцький Гедєон, архімандрит 1122
 Броневський Мартін, полеміст, служебник Острозьких 422, 562, 563, 605, 820, 848, 1029, 1033-1036, 1038, 1039, 1041, 1045, 1048, 1114, 1151, 1153, 1156, 1198, 1243, 1271
 Бронницький Ждан, клеванський урядник 731

- Бруссе (Bruce, Brusse) Вільям, англійський дипломат 564
- Будасвич Явор, шляхтич 381
- Будкович (Будковский) Яков, буднівський священник 973
- Будний Симон, соцініанський проповідник, книжник 813, 825, 826, 843, 852
- Бубновський Д.С.* 268
- Будько М. Ю.* 184, 902
- Буласвський Юхно, урядник Г. Ходкевича 700
- Булгаков-Голіцин М. І., московський воєвода, 194, 195
- Булгаковські, рід дрібних шляхтичів 1207
- Булгаковці, путні бояри 652
- Булига (Булига-Курцевич) Дмитро, кн., білоцерківський підстароста 71, 547, 606, 621-623, 627, 1206
- Булига-Курцевич Іван, служебний кн. 71
- Буневський Василь, княжий комірник 1198
- Буринський Адам, степанський урядник 475
- Буркало Кіндрат, дубенський селянин 952
- Бурнуш, татарський царевич 183
- Буслав Ф. И.* 132
- Буслонський Яків, старосельський священник 963, 973
- Бутович Олізар, шляхтич 180
- Бутович Ясько (Яцко), косятинівський урядник, київський хорунжий 423, 428, 475, 1204
- Бутович-молодий Дашко, козак 603
- Бухало Г. В.* 894
- Бучацький Микола, брацлавський староста 615
- Бучинська Катерина 471
- Быков Н. П.* 23, 36, 337, 507, 1301
- Бялий, турівський зем'янин 1207
- Бялковський Л.* 686
- Ваврик М.* 792
- Вагановський Іван, королівський дворянин 474
- Валентіно Джованні, італійський лікар королеви Бон 160, 219, 240, 246, 267, 276, 286
- Валленроде Конрад фон, великий магістр Тевтонського ордену 125
- Валуа Генріх IV, польський і французький король – див. Генріх IV Валуа
- Валь В. В. фон, волинський губернатор 26
- Вальбах Мальхер 773
- Валькевич Зосима, киево-печерський архімандрит 929
- Валькевич Степан, віленський восковничий 364
- Валько, королівський інженер 600
- Ванкевич Яцко, шляхтич 378
- Ванькевич Юхно, шляхтич 386
- Ваповський Бернард, краківський канонік, хроніст і картограф 164, 171, 177, 185, 187, 219, 220, 413
- Варкоч Миколай, австрійський (імперський) дипломат 580
- Варлаам, симонівський архімандрит 173
- Варлаам Яцький, монах, супутник Самозванця 583-585
- Варлам-грек, дерманський ігумен 894
- Варонін В.* 78, 182, 189, 193, 210, 214
- Варсанофій, мстиславський онуфріївський архімандрит 240
- Варсанофій, жидичинський архімандрит 328
- Варфоломій, архієп. Рівненський* 247
- Васенко П. Г.* 584
- Василевич Бенедикт, заславський замковий суддя 394
- Василевич Дахно (Дашко), луцький войський 184, 302, 315, 322
- Василевич Іван, шляхтич 208
- Василевич Михайло, королівський писар, упитський державця 326, 331
- Василиса Гедимінівна (?), дружина кн. Данила Острозького 107, 117, 119, 120, 121
- Василій I Македонянин, візантійський імператор 93
- Василій III, великий кн. московський 159, 172, 173, 180, 191, 196, 198, 200, 202, 217, 218
- Василій, дерманський ігумен 894
- Василій, єпископ Луцький 108
- Василій, дубенський спаський ігумен 899, 915, 953, 954, 968
- Василій, дубенський протопоп 969
- Василій, священник 1121
- Василь Андрійович, кн., маршалок Свидригайла 129
- Василь Суразький (Малюшицький), острозький книжник 817, 843, 845, 847, 854, 855, 1029, 1145, 1148; див. також: Малюшицький Василь
- Василь-Георгій (Юрій) Володимирович, кн. 101
- Василько Романович, кн. володимирський 77, 105, 107, 116
- Василько Ростиславич, кн. теребовльський 78, 338

- Вассіан, києво-печерський архімандрит 264
 Вассіан, єпископ Володимиро-Берестейський 224, 266
 Вассіан, єпископ Турово-Пінський 266, 330, 344, 882
 Васько, острозький золотар 387
 Вацлав IV, чеський король 135
 Вацлав, угорський король 172
 Ващенко В. В. 44
 Ващук Д. 169, 901
 Вегура Ян, служебник В.К.Острозького 925
 Везовець Матей Андрійович 387
 Вейтрауб М. 150
 Вексель Микола 1156
 Велевицький Ян, єзуїт, хроніст 805
 Величківна Богухвалова Богдана Дмитровичева 236
 Величко А. 872
 Величко Богухвал Дмитрович 489
 Величковський Іван, український поет 285, 1294, 1301
 Велямовський Якуб, староста болеславський 378
 Велятицький (Волятицький) Іван 1098, 1138, 1139, 1141
 Вениаминов В. 856
 Вербицький Вацлав, єпископ Жмудський 369
 Вербицький Вікторин, католицький єпископ Луцький 1025
 Вербицький Ян, ксьондз 1236
 Вербичевський Остап, шляхтич 172
 Вербовецький Гаврило, заславський урядник 768
 Вергілій, римський поет 97
 Вердт А. фон, гравер 839
 Вердум Ульріх фон, дипломат, мандрівник 100
 Верещака Лев, київський гродський писар 426, 428
 Верещинський Бартош, шляхтич 436
 Верещинського Йосиф (Юзеф), католицький єпископ Київський 435, 436, 623, 634
 Верещинський Микола, шляхтич 1156
 Вержбицький Петро, католицький єпископ Луцький 513
 Верповські, рід дрібних шляхтичів 1207
 Верхницький Яско 720
 Верховський Левко, возний 403
 Веселовський А. 1222
 Вестерфельд Абрахам ван, придворний художник гетьмана Януша Радзивіла 128, 286, 434, 910, 925, 1155, 1156
 Вікторовський П. Г., Вікторовський П. Г. 993, 1219, 1251
 Вилинський С. Г. 828
 Винар Л. 615, 627
 Виногородська Л. 292, 745, 746
 Вирський Д. С. 209-211
 Висковатий Іван Михайлович, московський посольський дяк 574
 Висоцький Тимофій, муравицький урядник 659
 Витинський Ян, кузьминський намісник 1208
 Вітте Я. 30
 Витунський Іван, урядник В.-К. Острозького 473
 Вітязевський (Вітязевський) С. 43, 828
 Вихованець Т. 51, 56, 137, 150, 208, 256, 277, 334, 346, 491, 754, 804, 811, 878, 994, 998-1000, 1180-1182, 1184, 1190, 1252, 1253, 1258, 1266, 1268, 1270, 1273, 1278, 1279, 1281, 1293
 Вишенський Іван, монах-полеміст 34, 101, 803, 804, 816, 817, 819, 849, 860, 1153
 Вишетравка Стефан, адвокат 693, 695
 Вишетравський Вацлав, степанський урядник 901
 Вишинський Павло, шляхтич 729
 Вишневецька Єлизавета-Євфимія (донька), кн. 880
 Вишневецька з Вержбицьких Євфимія (матір), кн. 880
 Вишневецька з Чапличів-Шпановських Федора, кн. 683
 Вишневецька Катерина Іванівна, кн., дружина Г. Ходкевича 352, 443, 700 701
 Вишневецький Адам-Василь, кн. 422, 586, 587, 591, 592, 965, 1239
 Вишневецький Андрій, кн., луцький каштелян, брацлавський і волинський воєвода 411, 496, 602, 654, 658
 Вишневецький Дмитро Іванович, кн., черкаський староста, козацький вагажок (Байда) 56, 69, 443, 444, 446, 613, 615
 Вишневецький Іван Михайлович, кн., пропойський, чечерський і варненський староста 273, 352
 Вишневецький Костянтин Іванович, кн., житомирський староста 421, 422, 514, 586, 601, 658, 666, 693, 768, 1066

- Вишневецький Михайло Олександрович, кн., каштелян київський, черкаський і канівський староста 188, 421, 422, 423, 577, 606, 619, 658, 659
- Вишневецький Олександр Михайловський, кн., черкаський, канівський і любецький староста 621, 625, 626, 924, 926, 1224
- Вишневецький Олександр Олександрович, кн. 421, 423
- Вишневецький Федір Михайлович, кн. 312, 377
- Вишневецький Юрій Володимирович, кн. 664
- Вишневецький Юрій Михайлович, кн., київський каштелян 422, 659, 987
- Вишневецький Юрій Олександрович, кн. 422
- Вишневецький Ярема (Ієремія) Михайлович, кн., руський воєвода, галяцький і канівський староста 67
- Вишневецькі, княжий рід 71, 72, 74, 282, 400, 420, 421, 423, 424, 496, 583, 600, 613, 658, 675, 710, 788, 863
- Візгайло Миколай, єпископ Жмудський 203
- Вільга Бальцер, служебник В. К. Острозького 695
- Вільга Ярош, острозький конюший 486, 487, 691, 701, 1198
- Вільгельм із Роземберка, чеський магнат 718
- Вільгорський Вацлав, київський підвоєвода 421, 422, 433, 588, 931, 933, 934, 1199
- Вільгорський Олександр 1270
- Вільгорський Роман, зем'янин 687, 1084
- Вільгорський Федір 655
- Віссаріон Нікейський, візантійський богослов, кардинал 941
- Віталій, дубенський архімандрит, письменник і поет 845, 899, 967, 968
- Вітинський Ян, княжий конюший 1198
- Вітковський Войцех, парох острозького костелу 137, 146, 998, 1245
- Вітовт (Олександр), великий кн. литовський 115, 123, 125-127, 129, 136, 141, 153-145, 215, 220, 253, 263, 271, 315, 1122, 1150
- Владимиров П. В.* 261, 825
- Владимирский-Буданов М. Ф.* 242, 243, 657, 676
- Владислав III Варненчик, польський король 140, 141, 1086
- Владислав IV Ваза, польський король 1228
- Владичка Семен, шляхтич 321
- Власовський І. І.* 44, 117
- Власьев Г. А.* 27, 104
- Власьев Афанасій, московський посольський дяк 590
- Влох Каспор, купець 378
- Вовк Василь, адвокат 646
- Воеводський Юрій, камянецький капітульний урядник 1025
- Вознесенська Олехна/Оксенія Богданівна 221, 235
- Вознесенська Томила 221
- Возняк М.* 815
- Войжнатович, віленський боярин 237
- Война Бенедикт, католицький єпископ Віленський 979
- Война Вавринець (Лаврін), литовський надвірний і земський підскарбій 437, 478, 518, 522
- Война Григорій, ровенський староста 689
- Война-Воронецький Матеуш (Матяш), кн., київський підвоєвода 71, 426, 427, 429, 431, 542, 729, 924-926, 931, 1199
- Война-Воронецький Петро, служебний кн. 71, 73, 674
- Войнаровський, служебник Я.-П. Острозького 1271
- Войнилович Богдан Яцкевич, боярин Острозьких 230
- Войташко, лютніст 533
- Войткович Богущ, королівський дворянин 231
- Войтковяк* 213
- Войтович Л.* 80, 105, 107, 116, 118, 120, 121, 125, 127, 129, 136, 140, 149, 152, 153, 219, 275
- Войтюк Т. С.* 136, 1169
- Войцех, острозький папірник 1183, 1186
- Волинець Чернчицький Іван, луцький городничий 975
- Волинець Чернчицький Олександр Іванович 975
- Волков В. А.* 171
- Волобеський Гектор 689
- Волович Григорій, шляхтич 770
- Волович Євстафій (Остафій), канцлер ВКЛ і віленський каштелян 464, 478, 486, 527, 528, 696, 709, 798, 1007
- Воловичівна Дорота 1045
- Воловичівна Остафіївна Раїна 486
- Володимир Всеволодович Мономах, великий кн. київський 86, 340, 976
- Володимир Романович, кн. берестейський і володимирський 101

- Володимир Святославич, великий кн. київський, св. 7, 70, 85, 86, 88, 90, 93, 102, 104, 105, 289, 338, 340, 342, 580-581, 794, 841, 997, 1071, 1145, 1181, 1255
- Володимир Юрійович, кн. пінський 103
- Володимирко Василькович, кн. волинський 105
- Волоський Миколай, вахмістр 326
Волощук М. 596
- Волчкович Василь 236
- Волчкович Лев 236
- Волчкович Людвик, острозький міщанин 811
- Волчок Андрій, служебник В. К. Острозького 765
- Вольський Жигимонт, черський каштелян, варшавський староста 478-480, 898
Вольф Юзеф 103, 141, 162, 271
- Волян Андрій, письменник, філософ, політичний діяч, королівський секретар 301
- Волянський Мартін 1156
- Воншовський Станіслав, служебник О. Семашко 673
- Ворона (Воронич) Василь 691
- Ворона (Воронич) Іван, шляхтич 1209
- Ворона (Воронич) Олександр, шляхтич 1209
- Ворона (Воронич)-Боратинський Андрій 729
- Ворона (Воронич)-Боратинський Михайло 729
- Ворона (Воронич)-Боратинський Олександр, луцький коморник 685, 729
- Ворона (Воронич)-Боратинський Томило, зем'янин 1209
- Воронецька Марина, кн. 729
- Воронецький Лев, кн., кременецький гродський суддя 729, 1258
- Воронецький Якуб, номінований католицький єпископ Київський 434, 435
- Воронецькі, княжий рід 496
- Воронович Василь, дерманський священик 958, 959, 1182
- Воронович Гнівош, кн., дубенський староста 473, 474, 503, 642, 649, 650, 670, 672, 687, 689, 691, 693, 697, 884, 1168, 1204
- Ворончук І. О.* 51, 71, 126, 150, 201, 209, 211, 218, 220, 232, 235, 237, 238, 300, 309, 316, 328, 345, 346, 370, 419, 471, 483, 504, 507, 605, 675, 707, 709, 719, 720, 723, 732-734, 739, 740, 742, 749, 750, 753, 754, 756, 757, 760-764, 988, 1160, 1161, 1235, 1236, 1256, 1266, 1290
- Востоков А. Ф.* 253, 254, 911
- Вошанка Максим, гравер 610
- Воютинський Яцко, шляхтич 730
- Вояновський Фабіан 276
- Врублевський Мартін, капелан 1016, 1224
- Вуйцик В.* 143, 251, 858, 895
- Габеркастен Калман/Калоніус, острозький раввин-талмудист 1190
Габіт М. 23, 42, 1295
- Габсбурги, імператорська династія 212-214, 392, 435, 489, 521, 523, 526, 527, 530, 535, 536, 543-546, 548, 550, 565, 598, 609, 627, 628, 879, 1019, 1226, 1227, 1259
- Гавич Симон, гарматний майстер 1167
- Гавриїл, Патріарх Константинопольський 1116
- Гавриїл Север, Філадельфійський митрополит Венеції 820, 850, 851, 861, 1067
- Гавриїл, митрополит Охридський 1146
Гаврилюк С. В. 31, 786
- Гаetano Генрік, папський нунцій 1123, 1125
- Гайдай Завадський, служебник В. К. Острозького 625
- Гакен О., капітан 60
- Галезький Щасний, луцький підстароста 729
Галецький (Халецький) Оскар 103, 753, 908, 1018, 1053, 1066, 1067, 1075, 1092, 1097, 1105, 1108
- Галицький Станіслав, польський урядовець 202
- Галовський Бенедикт 690
- Ганаш Югославський, шляхтич 129
- Ганка (племінниця Вітовта ?), дружина Василя Федоровича Острозького 144, 162
- Ганнібал Влох, служебник В. К. Острозького 765
- Гапон, степа́нський міщанин 671
- Гапонова удова, здолбицька селянка 725
- Гапонович Кузьма, здолбицький селянин 725
- Гарабурда Михайло Богданович, писар ВКЛ, мінський каштелян 802, 816, 827, 841, 1206
- Гарабурда Федір 1206
Гардзееў Ю. Ю. 330
- Гасей, начальник татарської хорогви князя 1191
- Гаусман М.* 344
- Гаштовт (Гаштольд) Ольбрахт (Альбрехт) Мартінович, канцлер ВКЛ, троцький і

- віленський воєвода 74, 75, 178, 182, 188, 189, 193, 202, 203, 207-210, 212-217, 222, 226, 239, 245, 301, 317, 322, 392
- Гаштовт Мартін, воєвода київський і троцький, земський маршалок 164
- Гаштовт Станіслав, новогрудський і троцький воєвода 316, 317, 322, 323
- Гаштовти, литовський магнатський рід 193, 204, 505
- Гваньїні О. (Алессандро), військовий найманець, ротмістр, хроніст 77, 79, 99, 104, 114, 126, 129, 146, 166, 170, 172, 181, 183, 185, 186, 192, 193, 196, 198, 201, 202, 210, 511, 518, 522, 524, 525, 527, 530, 533, 541, 577, 601, 602, 604, 605, 1242
- Геврик Тут* 292
- Гедеон, дубенський архidiaкон 1036, 1153
- Гедер-паша, беглербег 609, 620
- Гедимін, великий кн. литовський 67, 129
- Гедиміновичі, литовська князівська династія 67, 70, 75, 80, 81-84, 102, 107, 115, 253
- Гедройц Флоріан, службний кн. 631, 634, 1107, 1138
- Гесвичі, рід дрібних шляхтичів 652, 1207
- Гейденштейн Райнгольд, секретар пруського герцога і польських королів, дипломат, хроніст 100
- Гелетій Я.* 372, 892
- Гембарович Мечислав* 284, 845
- Гензерейх Матіс, люблінський купець 689
- Геннадій, єпископ Володимиро-Берестейський 328, 329
- Геннадій, серб, дерманський ігумен 857, 894, 958, 963, 1069
- Генріх III Валуа, польський і французький король 19, 286, 371, 412, 479, 480, 482, 483, 487, 496, 517, 522-526, 534, 561, 594, 613, 642, 646, 707, 886-888, 896, 1207, 1214, 1225, 1249
- Генріх VIII Тюдор, англійський король 913
- Генріх II, французький король 522
- Гень О.* 143
- Георгій Паламід, грек, острозький інтелектуал 598, 813
- Гераклідіс Деспот Якуб “Базилікос”, молдавський господар 471, 593
- Герасим Євангелік, козацький ватажок 636
- Герасим, священник 171, 1121
- Герасименко В.* 675, 767, 932
- Герасимов М.* 577
- Герберт Ян Бенедикт, католицький єпископ Львівський 847, 993
- Герберштейн Сигізмунд, імператорський посланець 170, 171, 173, 174, 195, 196, 198, 210, 211
- Гербест Бенедикт, єзуїт, богослов 1000, 1001, 1016
- Гербест Ян, львівський канонік 1251
- Гербурт Миколай, галицький підкоморій 528, 535, 542
- Гербурт Ф. 201
- Гербурт Ян Щасний 570
- Герман, дяк 170
- Герус-Тарнавська І.* 44
- Герцик Пилип, княжий службник 1207, 1208
- Гессперс, німецький скрипаль 1195
- Гильтебрандт П.* 520
- Гіж Михайло, королівський дворянин 777
- Гіль А.* 1159
- Гінч Марцін, провінціал ордену єзуїтів 1273
- Глебович Богуш, київський митрополичий намісник 925
- Глебович Микола 171, 172
- Глебович Ян Станіслав, воєвода полоцький, канцлер ВКЛ 236
- Глебович Ян Янович, каштелян мінський, воєвода троцький, підскарбій ВКЛ 878
- Глебович Ян Станіслав Станіславович, полоцький воєводич 237, 364, 369, 1007
- Глебовичева Катерина Станіславівна 364
- Глебов-Соколдський Олександр, наглядач острозького шпиталю 1198
- Глезна Іона, митрополит Київський 886
- Гліб Володимирович, кн., св. 75
- Гліб, княжий підскарбій, дубенський ігумен 873, 899, 954-956, 967, 968, 1197
- Глібко, острозький єврей 1208
- Глінська (Глинська) Анастасія, кн. 150
- Глінський (Глинський) Василь Львович, кн., староста берестецький, підстолій ВКЛ 165
- Глінський (Глинський) Іван Олександрович, кн. 120
- Глінський (Глинський) Михайло Львович, кн., маршалок двору ВКЛ 170, 178-181, 227
- Глінські (Глинські), княжий рід 71
- Гліснер Еразм, протестантський богослов 1153
- Глубоцький, королівський посланець 429
- Глушок О.В.* 1167
- Гнатюк Л.* 150, 251, 858

- Гнездицький (Гніздицький) Себастьян (Себастьян), керівник загону княжих гайдуків 681, 1205
- Гнівош Балтазар (Балцер), клієнт Острозького 395, 405, 677, 1192
- Гогенберг Ф., гравер 520
- Гоголь Йона, коад'ютор Турово-Пінського єпископа 1068, 1084, 1085, 1096, 1122
- Годана Томаш* 1157
- Годкинський Богдан, архімандрит 1122
- Годованюк О. М.* 26, 115, 120, 138, 142, 150, 247, 251, 362, 743, 744, 749, 750, 858, 859, 893, 894, 915, 1171, 1172, 1178, 1295
- Годунов Борис Федорович, московський цар 538, 578, 579, 581-584, 587, 591, 1157
- Годунов Степан, московський боярин 538
- Годунов Федір Борисович, московський царевич 1157
- Гоздиківський (Гоздиківський) Кшиштоф, базалійський урядник 411, 677
- Гоздиківська Анастасія 411
- Гойська Анна 14, 1172
- Гойський Гаврило (Гавриіл), київський каштелян 537, 586, 587, 673, 683, 1027, 1033, 1042, 1189, 1197, 1243
- Гойський Єрофей (Єрофій, Ярофей), луцький суддя 523, 537, 683, 691
- Гойський Іван 691
- Гойський Роман Гаврилович 523, 1027, 1168
- Гойцевич/Кгойчевич Іван, пан 144, 149
- Голдаковський Якуб, шляхтич 691
- Голезна Тимофій, королівський дворянин 687
- Голенищев-Кутузов І. М. (І. М.) 37
- Голенченко Г. Я., Галенчанка Г.Я.* 792, 793, 825, 1150
- Голобуцький В. О.* 36
- Головацький Я. Ф.* 854, 924, 961, 964, 965, 974, 975, 994, 1093, 1112, 1130, 1256
- Головинський Ігнатій, єзуїт 1253
- Головинський Тимофій, київський підвоєвода 1199
- Головка О.* 1192
- Головня-Острожецький Андрій Федорович, кн. 658-660
- Головицький Гордій, дубенський селянин 952
- Голуб Михайло, служебник В. К. Острозького 673
- Голубев С. Т., Голубев С. Т.* 14, 58, 101, 109, 132, 259, 260, 276, 277, 281, 549, 551, 552, 559, 570, 802, 814, 862, 887, 907, 986, 995, 1029, 1030, 1033, 1036, 1042, 1044, 1094, 1131, 1137, 1220, 1261, 1265, 1282, 1292, 1293, 1296
- Голубеу В. Ф.* 327
- Голубников Григорій, острозький книжник 810, 850
- Голубок, козацький ватажок 539
- Голубцов И. А.* 582
- Гольберг Марк* 966
- Гольський Станіслав, барський староста 625
- Гольшанська Анна, кн. 486
- Гольшанська зі Збаразьких Анастасія Семенова Юрійовичева, кн. 234, 259
- Гольшанська Василиса, кн. 83
- Гольшанська Марія, кн. 776
- Гольшанська Софія Андріївна, кн. 96, 486, 488, 496
- Гольшанська Тетяна/Анна (Параскева/Праксида) Семенівна, кн., дружина К. І. Острозького 129, 183, 184, 190, 223, 234, 235, 252, 256, 259, 267-271, 273, 281, 297, 313, 334, 352, 363, 486, 490, 491
- Гольшанський Андрій Іванович, кн. 96
- Гольшанський Георгій Юрійович, кн. 256
- Гольшанський Іван Ольгимунтович, кн., київський намісник 83
- Гольшанський Олександр Семенович, кн., віленський каштелян 267
- Гольшанський Олександр Юрійович, каштелян віленський, берестецький староста 189
- Гольшанський Павло Олександрович, єпископ Луцький і Берестейський, згодом – єпископ Віленський 203, 234, 235, 239
- Гольшанський Семен Юрійович, кн., луцький староста і новгородський воєвода, маршалок волинський 152, 164, 166, 177, 184, 222, 230, 234, 256, 259, 260, 267, 313, 323
- Гольшанський Юрій Семенович, кн., єпископ Віленський Павел 183, 222, 267-269, 271
- Гольшанський Януш, кн., могилівський намісник 387
- Гольшанські, княжий рід 96, 101, 185, 230, 260, 282, 297, 491, 564, 688
- Гольшанські-Дубровицькі, княжий рід 71, 364
- Гомолинський (Гомолицький) Станіслав, католицький єпископ Холмський 1020, 1109, 1115, 1122
- Гонзага Федеріко, мантуанський герцог 160, 276

- Гонфалоньєрі Б., провінціал ордену єзуїтів 1092
- Горайн Богуш, волинський поборця 609
- Горайнович Дахно, луцький купець 1188
- Горайський Адам, шляхтич 713, 1032, 1258
- Горайський Петро, шляхтич 1041
- Гордей Іванко, селянин Г. Колмовського 727
- Горецкий Л.* 616
- Горін С.* 143, 225, 241, 244, 251, 395, 644, 798, 894, 898, 899, 902, 919, 920, 953, 958-960, 973, 1040, 1111, 1141, 1142
- Горн Давид 778
- Горностаї Іван, земський підскарбій, слонімський староста 331, 364, 445, 449, 520
- Горностаї Онїкій, державця кам'янецький, гомельський і речницький староста 320, 368
- Горностаї Самійло (Самуель), білгородський державця, підкоморій київський 421, 422, 431, 909
- Горобець В.* 509, 1279
- Горовітц Йішайаху га-Леві, острозький раввін-талмудист 1190
- Горовіц Езаяш, львівський купець 763
- Городецкий Д.* 1291
- Городецкий М.* 1178
- Городецький В., картограф 162
- Городиский Іван, княжий підскарбій, дорогобузький намісник 474, 683, 1197
- Горсей Джером, англійський дипломат 843
- Гортінгер Юстус, імперський дипломат 174
- Горфункель А. Х.* 840
- Гослицький Мартін, полонський староста 603, 701
- Гослицький, католицький єпископ Перемишльський 1097
- Гостомський Ансельм, *Гостомський Азельм*, равський воєвода 738
- Гостомський Ієронім, познанський воєвода 554, 1132
- Гостський Василь Богданович, пан 312
- Гостський Єрофей (Єрофій, Ярофій), шляхтич 470, 666, 679, 692, 765
- Гостський Семен, шляхтич 222
- Гоффман Єжи, ювелір 1176
- Гоффман Я.* 39, 41, 44, 59
- Гошвич Симха, луцький єврей 406
- Гошко Ю.* 713
- Грабовицький, служебник В. К. Острозького 625
- Грабович (Грабовський) Мартін, ректор острозької школи 735, 811, 1094, 1198
- Грабовецький В.* 616
- Грабович Стефан, княжий писар і острозький війт 1197, 1199
- Грабя Миколай, серадський підкоморій 368
- Гравський Станіслав, підляський стольник, володимирський підстароста 407, 411, 477, 478, 485, 678, 688, 709, 773, 785
- Гравський Федір, урядник Беати Костелецької 469
- Граля И.* 161, 192, 574
- Граціан Мартін, протестантський богослов 1038, 1154
- Грегор Урехі, молдавський хроніст 615
- Грегорович Василь, служебник В. К. Острозького 671
- Грекович Антоній, києво-видубицький ігумен 862
- Грембінський, служебник Я.-П. Острозького 1271
- Григоренко О. П.* 749
- Григорій Палама 856
- Григорій XIII, Папа Римський 433, 536, 718, 802, 813, 818, 840, 880, 1003, 1013, 1016, 1219, 1276
- Григорій Цамблак, митрополит Київський 136
- Григорій, дерманський ігумен 894
- Григорій, митрополит Солунський 791, 816
- Григорій, острозький микільський священник 1181
- Григорович Марко, суразький війт 756
- Григорович Петро, львівський вірменин, іконописець 595
- Григорович Харко, дубенський міщанин 968, 969
- Григорьев Д. В.* 1027
- Гриневиц Вацлав* 1055, 1057
- Гринкевич Степан, шляхтич 924
- Гринко Єлович, шляхтич 150
- Гринкович Мануїл, шляхтич 236
- Гринкович Яцко, шляхтич 236
- Гринкович-Волович Григорій, шляхтич 236
- Гринкович-Волович Марек, шляхтич 236
- Гринкович-Волович Михайло, шляхтич 236
- Гринкович-Волович Павло, шляхтич 236
- Гринкович-Воловичі, шляхетський рід 181, 236
- Гринь Іванович, друкар, маляр, гравер 14, 842, 1014, 1172
- Гринь, острозький п'ятницький священник 1181

- Гринько Стреченович, шляхтич 129
 Гринько, мокрецький атаман 394
 Грицько, служебник 1209
 Грицько, острозький мечник 1208
 Гришко, сатіївський урядник 386
 Гришко, степанський війт 475
Гришук М. В. 28
 Гродицький Станіслав, краківський суперіор 1018
 Гроза-Хованський Дмитро, служебний кн. 71
 Гроновський Матвій, шляхтич 729, 1259
 Гроста Генріх, скульптор 459
 Гротовський Миколай, шляхтич, адвокат 662, 1198
 Груневег Мартін, гданський купець 287
Грушевский А. С. (Грушевський О. С.) 146, 180, 253, 266, 344, 404, 599, 945
Грушевський М. С. 35, 51, 123, 215, 375, 418, 735, 1061, 1122, 1124
Грыцкевіч А. 157, 192
Гудзяк Б., отець 797, 810, 812, 839, 851, 877, 942-947, 949, 1004, 1007, 1008, 1053, 1054, 1057, 1060, 1067, 1070, 1071, 1073, 1087, 1100, 1101, 1103, 1124, 1219
 Гуйський (Гурський) Кшиштоф, адвокат 662-664, 686, 690, 727, 1198
 Гулевич Василь Федорович, володимирський підстароста 409, 679, 776, 1199
 Гулевич Григорій Федорович, волинський шляхтич 776
 Гулевич Дем'ян (Даміан), волинський шляхтич 552, 675, 679, 771, 1033, 1034, 1039, 1114, 1116, 1117, 1135
 Гулевич Іван, волинський шляхтич 679, 1129
 Гулевич Кмітянка Настя 960
 Гулевич Микола, волинський шляхтич 432, 960
 Гулевич Михайло Федорович, волинський шляхтич 304, 308, 776, 920
 Гулевич Олександр, шляхтич 552, 674, 675, 1039
 Гулевич Роман Федорович, волинський шляхтич 776
 Гулевич Федір, шляхтич 363, 375, 376
 Гулевич Феодосій, Луцько-Острозький єпископ 356, 366, 386, 776, 882
 Гулевич Філон, шляхтич 675
 Гулевич Юрій, шляхтич 675
 Гулевич-Воютинський Михайло, луцький земський підсудок 537
 Гулевич-Воютинський Яцко 679
 Гулевич-Глебовський Богуш, шляхтич 1144
 Гулевич-Долзький Григорій, волинський хорунжий 537
 Гулевич-Затурецький Андрій Васильович 537
 Гулевич-Затурецький Василь, володимирський і луцький войський 537, 679
 Гулевич-Затурецький Дем'ян 537
 Гулевичівна Гальшка 798
 Гулькевич-Глібовський Богуш, київський гродський писар 484, 1199
 Гумницький Войцех, каменецький стольник 1243
Гупало В. 1223
Гурбик А. О. 616
Гуревич А. Я. 1244
Гуревич Ф. Д. 258
 Гурка Анджей I 318, 444, 454, 457, 458
 Гурка Катерина, донька Анджея I 458
 Гурка Лукаш III, познанський воєвода 449, 454, 457-471, 476, 481, 494, 522
 Гурка Станіслав, познанський воєвода 459, 481, 540
 Гурка Ян, шляхтич 729
 Гурницький Лукаш, королівський секретар 100, 447, 450, 461, 481
 Гурський Микола, шляхтич 1259
 Гурський Станіслав, секретар королеви 176, 193
Гусева А. А. 843
Гуслистый К. 36
 Гуттен-Чапський Емерік, колекціонер 11
Гуцаленко Т. 895
 Гьocke Конрад, гравер 1094
 Давид Ігоревич, кн. володимиро-волинський 76, 78
 Давид (Патрикій) Наримунтович, кн. стародубський 107
 Давид, диякон Києво-Печерського монастиря 889
 Давид, митник 1189
 Давидович Яцко, острозький лихвар 1189
 Дазинт Каспер, муляр 998
 Дальберг Ерік Ієнсен, шведський інженер і гравер 550, 1058
 Дамицький Сасин, суразький війт 756
 Даміан, острозький микілький священник 959, 971
 Данило Данилович, кн. 106
 Данило Мстиславич, кн. 106

- Данило Романович кн. галицько-волинський 70, 77-80, 82, 86, 95, 96, 104-107, 113, 116, 244, 258, 262, 288, 334, 746
- Данило, острозький микільський священик 1181
- Данилович Ян, коронний кравчий і підचाший 1243
- Дантишко (Дантишек) Ян, придворний поет 199, 276
- Дарнтон Р.* 821, 822
- Дахно Василевич, луцький урядник 302, 309
- Дахнович Андрій, служебник В.К.Острозького 1149
- Дахнович Інабек, острозький татарин 1191
- Дахновський Себастьян, шляхтич 376
- Дашкевич Остафій Іванович, канівський і черкаський староста, козацький ватажок 176, 181
- Дашкевич Я. Р.* 414
- Дашко, острозький маляр 14, 1172
- Дверницький Олександр, священик 147
- Дворецький Григорій, служебник Острозького 410
- Дворжачек В.* 39, 874
- Де-Витте Е. И.* 110
- Девлет-Гірей, кримський хан 417, 575, 601, 603
- Дедко Гапон 428
- Дедко Федір 428
- Дес Йохан, окультист та алхімік 480
- Дейнека В. П., архітектор 25, 1178
- Дельфіно Джеронімо, папський нунцій 594
- Дем'ян, диякон 1138, 1139
- Дем'янчук Г. С.* 43
- Дембінський Каспар, мельницький підкоморій 772
- Демкович, сотник 629
- Демовський Себастьян 411
- Демченко Л. Я.* 329, 492, 692, 797, 1201
- Денисович (Денисович)-Мокосєвич Федір (Федько), шляхтич 152, 163, 736
- Денисович (Денисович)-Мокосєвна Федя Федьківна 238
- Деціуш Йодок Людвіг, секретар польського короля 178, 186, 190, 193, 209-211, 217, 219, 325, 354
- Дешковський Богдан 408
- Джевіцький Матвій 276
- Джелаладдін, татарський царевич 187
- Джуса Михайло Гнатович, дерманський справця 479, 489, 687, 894-898
- Дзицельський Лорин, звягельський коморник 765
- Дзюба О. М.* 822
- Дзюбані да Джованноті Бернардо, скульптор 74
- Дзялинський Михайло, холмський підкоморій 691
- Диакковский Е. П.* 898
- Димитрій, острозький священик 237
- Дитерихс М. К. (Diterixs M. K.)* 32
- Дичко Іван Васильович, шляхтич 234
- Дібаєв О. 44*
- Діонісій Палеолог-Раллі, архієпископ Тирновський 79, 812, 816, 830, 840, 843, 850, 913, 940, 941, 943, 944, 993, 1004, 1006, 1007, 1009-1013, 1016-1018, 1062, 1073, 1200, 1250
- Дір, літописний київський кн. 95
- Длугош Ян, католицький архієпископ Львівський, польський історик-хроніст 95, 113, 114, 125, 135, 136, 141, 145
- Дмитрачков П.* 507
- Дмитренко Т. Б.* 59, 372, 373, 776
- Дмитриев М. В., Дмитрієв, Дмитрієв М. В.* 51, 823, 876, 905, 947, 964, 1001, 1002, 1020, 1047, 1049, 1050, 1053, 1055-1062, 1065, 1068, 1070, 1079, 1080, 1083, 1087, 1092, 1097, 1098, 1101, 1102, 1104, 1125
- Дмитро Детько, галицький боярин 114
- Дмитро, козак 603
- Дмитро, намісник дорогобузький 384
- Дмитро, правитель Києва 77, 78
- Дмитро, служебник острозького замку 376
- Дмитрович Олександр, київський городничий 415
- Дмитрук В.* 39, 41
- Добеський Мартін 1243
- Добринецький А., королівський ротмістр 722
- Добринський Андрій 691
- Добринський Стефан, чернчицький священик 965, 1138
- Добровський Йозеф, чеський славіст 844
- Добротворский, Добротворський А.* 583
- Доброхотов Павел, єпископ Петрозаводський 920, 1061, 1123
- Доброчинський П.* 31
- Довбищенко М.В.* 50, 51, 252, 398, 563, 566-568, 571, 661, 692, 745, 862, 863, 958, 983, 984, 1000, 1037, 1038, 1040, 1129, 1130, 1152, 1219, 1223, 1249, 1265, 1272, 1276

- Довнар-Запольський М. В.* 825
 Довойнич (Довойнович) Ян, волинський шляхтич 206, 207, 222, 235, 276
 Довойнич (Довойнович) Ян Янович, волинський шляхтич 206, 313, 314
 Докторович Фраїм, острозький лихвар 1189
 Долгорукий І. М., кн. 290
Доленго-Ходаковський Зоріан 129
 Долматович Дмитро, шляхтич 685
 Дольська Беата 602
Доманицький В. 589
Домбровський (Домбровский) В. 23, 158, 160, 217, 1266
 Домбровський Ян (Іван), поет 16, 104, 158, 217, 1242, 1253, 1260
 Донський Войцех, старосельський намісник 963
 Доровський Андрій Жданович, пан 885
 Дорогостайська, панна 1029
 Дорогостайський Кухмістрович Ян 642, 647, 648
 Дорогостайський Кухмістрович Миколай Миколайович, полоцький воєвода 479, 526, 641-648, 652, 701, 706, 709, 715, 798, 960, 1204
 Дорогостайський Кшиштоф Миколай Монвид, великий маршалок литовський 538, 539, 701, 1154
 Дорогостайський Монвид Павло Янович 647, 648, 926
 Дорогостайський Петро Миколайович, мстиславський і смоленський воєвода 648, 720
 Дорогостайський Ян-Томаш, коронний референдар 549, 560
 Дорофей, єпископ Монемавасійський 948
 Дорофієвич Гаврило (Гавриїл), письменник-полеміст 811, 849
 Достосенський Станіслав, шляхтич 661
 Достосенська Станіславова з Глуських Богдана Богданівна 661
 Древинський Василь, шляхтич 478
 Древинський Лаврентій (Лаврін), волинський чашник 537, 1108
 Дробиш Мжюрович / Місюрівич, местич острозький 150
 Дрогаєвський Кшиштоф 689
 Дрогаєвський Ян Томаш, королівський референдар 1259
 Дрогаєвський, католицький єпископ Куявський 1000
 Дрозденський Богдан, шляхтич 731
 Дружбицький Каспар, ксьондз 1277
 Друцька Олександра Дмитрівна, кн. 96
 Друцька-Соколинська з Любецьких Ганна Романівна, кн. 798
 Друцький Василь Михайлович, кн. 106, 120, 141
 Друцький Семен, кн., зачинатель гілки Соколинських, брянський намісник 96
 Друцький-Горський Юрій, кн., староста оршанський 424, 634, 1108
 Друцькі, княжий рід 77, 78, 96, 106, 116, 120, 167, 720
 Дубенський Петро 689
Дубилко І. 44
 Дубич Анджей, імператорський посол у Польщі 476
 Дубницький Михайло, володимирський війт 409, 410
Дубнов С. 302, 796, 1190
 Дубновицький Ярмола Грицькович, шляхтич 719
 Дубровицький Володимир, кн. 352
 Дубровицький (Дубровський) Юрій Іванович, кн. 152, 184, 208, 269, 273, 303, 313, 486-489
 Дубровицький Януш Юрієвич, кн., стольник ВКЛ, київський воєвода 352
 Дубровський Микола, шляхтич 729
 Дубровський Ян, сатиївський урядник 473
 Дубровський, шляхтич 771
 Дукер Ян, імператорський посланець 1226
Дунін-Карвіцький Ю. 152, 531, 736, 741
 Дуров Федір, московський посланець 592
 Дутка Хашко, холмський єврей 1239
 Духнич, острозький маляр 1172
 Дягилевич Андрій 265
Дятлов В. 131, 138
 Ебіш Бразіус, вроцлавський гравер 842
 Егіаш, грецький священник 555
 Едгар, краківський людвисар 276
 Езифович Антоній, костянтинівський дидакал 805
 Елієзер бен Сімха Коген, тутьчинський равин-талмудист 1190
Еллінський А. 869
 Еммануїл Ахілеос, грек, острозький інтелектуал 815
 Еразм Роттердамський, мислитель-богослов 794

Еремін І. П. 817

Ернест Габсбург, ерцгерцог 522, 523, 526, 527, 536, 543, 545

Ерусалимський К. Ю. 160, 772, 784, 787

Естрайхер К. 261

Ехлер Ганус, купець 378

Євгеній, Папа Римський 1149

Євлашевський Макарій, єпископ Турово-Пінський 885, 886

Євлашевський Федір, новгородський підсудок 480, 482, 885, 886, 1260

Євлогій (Вассіліановський), києво-видубицький архімандрит 11

Євтихєвич Куцко, селянин Я.Ощовського 728
Євтушок М. 745

Єжи II Пяст, сілезький князь 789

Єжов А., художник 857

Єзерський Василь, луцький підключник 404

Єзофович Міхей, луцький митник 208

Єкатерина Ягеллонка, шведська королева 539

Єлена (Олена), римська імператриця, св. 9

Єлець Дмитро, шляхтич 424

Єлизавета Австрійська, перша дружина Жигимонта II Августа 333

Єлизавета-Софія Гогенцолерн, донька бранденбурзького курфюрста Йоганна-Георга 1216

Єллінський А. 31

Єлович Михайло, зем'янин 453

Єлович/Єловицький Матвій, шляхтич 164

Єлович-Букоємський Адам, шляхтич 685

Єлович-Букоємський Григорій, шляхтич 643, 685, 1168

Єлович-Букоємський Іван, шляхтич 685

Єловицький Гнівш Іванович, шляхтич 221, 229, 235

Єловицький Данило, шляхтич 252, 315

Єловицький Захарій, волинський шляхтич 1129

Єло-Малинський Василь/Вацлав, шляхтич 661-665, 1129, 1140

Єло-Малинський Михайло, королівський маршалок 449, 661, 662, 679

Єло-Малинський Олександр, шляхтич 660

Єло-Малинський Остафій, єпископ Луцько-Острозької Євгеній 660, 661, 665, 690, 959, 1129, 1130, 1141, 1152

Єло-Малинські, панський рід 40, 658, 660

Єнич-Дворецький Василь, новгородський зем'янин 688

Єпанча, син хана Менглі-Гірея 166

Єрлич Григорій, зем'янин 1199

Єрлич Олізар, державця колимський та крупецький 778, 1198, 1199

Єрлич Ян (у монашестві Йоахим), хроніст 1198, 1260

Єрличова Колимська з Боровицьких Марія Томилівна 1198

Єсеницький Єсько, намісник красилівський 308

Єсько, звягельський орендар 469, 1190

Жаба, литовський купець 324, 331

Жабокрицький Андрій, шляхтич 720

Жабокрицький Роман, шляхтич 720

Жабокрицький Януш, кременецький земський суддя 688

Жасковський Волчко Якимович 401-402

Ждан, тесля 915

Жеребко Яцко, крупський урядник 406, 472, 689

Жеребцова Л. Ю. 763

Жерсон Жан, богослов, канцлер Паризького університету 792

Жеховський Павел, київський гродський підписок 1199

Жигимонт I, польський король, великий кн. литовський 54, 63, 127, 137, 151, 158, 167, 176-180, 183-186, 189, 191-199, 203, 205-207, 209-216, 218, 220, 221, 227-229, 231-235, 237, 239, 241, 242, 244, 245, 252, 262, 263, 265, 266, 274, 275, 278, 282, 283, 298-300, 302-308, 310, 312-315, 317-325, 328, 330-333, 337, 342, 343, 351, 352, 354-366, 369, 377-380, 384, 386, 399, 400, 442, 444, 448, 486, 531, 532, 599, 662, 709, 713, 758, 792

Жигимонт II Август, польський король, великий кн. литовський 13, 15, 17, 63, 75, 137, 197, 205, 212, 213, 215, 216, 221, 275, 283, 286, 316, 318, 325, 327-329, 331, 333, 353, 354, 358, 371, 377, 378, 380, 382-385, 388, 391-393, 400, 401, 414, 415, 417, 418, 420, 425, 426, 433, 437, 442-445, 448, 449, 453, 454, 457-462, 464, 466, 471-473, 475, 477-479, 481, 483, 490, 499, 505-509, 511, 513, 514, 517, 518, 520, 521, 527, 530-532, 539, 561, 574, 575, 593, 600, 601, 613, 614, 641, 666, 667, 694, 699, 700, 709, 714, 719, 743, 758, 768, 769, 792, 798, 813, 882, 885,

- 886, 887, 891, 898, 901, 918, 998, 1000, 1076, 1189, 1202, 1213, 1214, 1216
- Жигимонт III Ваза, польський король 403, 410, 419, 429, 430, 433-435, 437, 483, 488, 523, 539, 541-549, 551, 555, 560, 561, 563, 566, 567, 569, 570, 572, 581-584, 588, 596, 609, 611, 621, 625, 627, 631, 655, 661, 665, 672, 709, 718, 735, 752, 753, 757, 758, 761, 806, 807, 920, 928, 929, 933-936, 939, 949, 950, 960, 961, 965, 966, 969, 975, 978, 980, 984, 987, 992, 995, 1001, 1022, 1023, 1032, 1033, 1038, 1040, 1042, 1043, 1057, 1063, 1084, 1090, 1092, 1095-1097, 1104-1106, 1108, 1109, 1111, 1113, 1120, 1121, 1124, 1125, 1127, 1132, 1139, 1140, 1142-1144, 1150-1152, 1154-1156, 1159, 1194, 1202, 1223-1226, 1228, 1229, 1235, 1238, 1244, 1249, 1250, 1252, 1255, 1259, 1261, 1265, 1287, 1292
- Жигимонт Кейстутович, великий кн. литовський 145
- Жигимонт Корибутович, литовський кн., намісник Чеського королівства 136, 140
- Жижевич Фурс, шляхтич 321
- Жижемський Іван, служебний кн. 71, 425
- Жиленко І. В. 131
- Жирицький Андрій, кременецький замковий писар 693, 695
- Житецький П. 825
- Жмойло Ізраєлович, володимирський єврей 393
- Жолкевський Станіслав, київський воєвода, коронний гетьман і канцлер 547, 551, 554, 565, 589, 616, 624, 626, 631, 634, 636, 927, 987, 1007, 1033, 1228, 1229, 1232, 1241, 1243, 1296
- Жолтовський П. М. 1175
- Жоравницька із Коптів Олена Федорівна 1192
- Жоравницький Іван Михайлович, шляхтич 677
- Жоравницький Марко, волинський поборця 537, 1192
- Жоравницький Михайло, єпископ Луцько-Острозький Марко 676, 677, 884
- Жоравницький Олександр Михайлович, луцький староста 646, 647, 676, 677, 918, 1189
- Жоравницький Павло, шляхтич 677
- Жоравницький Томаш Янович, шляхтич 677, 1192
- Жоравницький Ян, луцький війський 405, 406, 677, 1192
- Жребовський, познанський колекціонер 492
- Жук О. М. 404
- Жук, хоценський селянин 731
- Жукович П. М. 31, 32, 537, 548-551, 558, 559, 561-563, 565-567, 570, 571, 580, 595, 608, 611, 612, 629, 632, 669, 697, 698, 974, 978, 988, 990, 992, 993, 1033-1035, 1040, 1041, 1043, 1061, 1089, 1094, 1105, 1107, 1109, 1115, 1127, 1131, 1134, 1136, 1137, 1144, 1149, 1151, 1152, 1154, 1224, 1251, 1288-1290
- Журко О. І. 107
- Забезинський Ян Юрійович, литовський земський маршалок, воєвода троцький 180, 203, 216, 310
- Забезинський Ян Янович, литовський земський маршалок, воєвода троцький 322
- Заблюцький Ольбрахт, слуга Острозьких 55, 973, 1157, 1179, 1198, 1279
- Заборовський Андрій, коморник Острозького 405
- Заборовський Ян, ксьондз 714
- Завада В. 1295
- Завадська О. 40, 42
- Завитневич В. 1134
- Завіша Ян, митрополичий намісник 264, 1151
- Загоровський Андрій, волинський шляхтич 625, 1244
- Загоровський Василь Петрович, брацлавський каштелян, володимирський городничий 397, 398, 411, 482, 513, 578, 691, 767, 785, 908
- Загоровський Григорій (Герман), архієпископ Полоцький 1084, 1117, 1122
- Загоровський Олександр, шляхтич 14, 537, 1172
- Загоровський Петро Богданович, волинський маршалок 400, 401, 575, 666, 768, 769
- Загурська Сильвія 464, 990
- Задорожна О., Задорожная О. Ф. 180, 420, 423, 1027
- Задорожний В. Б. 410, 767
- Заєць-Зденизький Богуш, шляхтич 730
- Закревський М. 276
- Закревський Адам, служебник Я. Цимінського 1142, 1143
- Закревський М. В. 130, 131
- Заленський Андрій, володимирський земський суддя 673, 918

- Залеський Андрій, митрополичий боярин 924, 925
- Залеський Юрій, служебник Острозьких 55
- Залеський Лаврентій, львівський міщанин 1196
- Заліський Андрій, київський шляхтич 431
- Замойська Катерина 83, 1173
- Замойський Томаш, київський воєвода, коронний канцлер 420, 717, 988, 1027, 1273
- Замойський Ян Станіславович, коронний канцлер і гетьман 10, 82, 421, 422, 524, 527, 530, 533-536, 539-549, 551-557, 559-571, 582, 587-590, 595, 597, 598, 602, 607-609, 612, 620, 621, 624, 626, 628-630, 634, 673, 681, 694, 701-702, 720, 783, 784, 803, 807, 815, 889, 921, 941, 944, 948, 949, 966, 976, 978, 984, 1009, 1034, 1035, 1040, 1041, 1057, 1065, 1066, 1069, 1074, 1095, 1097, 1132, 1133, 1135, 1136, 1199, 1224, 1226-1228, 1238, 1250, 1252, 1257-1259, 1290
- Замойські, литовський магнатський рід 55, 188, 193
- Замятня, козак 603
- Запаско Я. П.* 253, 261, 791, 832, 846, 848, 849, 1004
- Заполь Барбара, дружина Жигимонта I 319
- Заполь Ян (Янош), угорський король 212, 213, 325
- Запольський Станіслав, зверівський урядник 765
- Запорський Ян, козацький гетьман 637
- Заремба, служебник Я.Заславського 669
- Заремба Юрій, справця острозький 474, 625
- Зарецький І. С., віленський ключник 414
- Зарецький Іван, генеральний возний Луцького повіту 722
- Заславська Анастасія, кн., 305
- Заславська Анна Юрієва, кн. 189, 220, 224,
- Заславська з Сангушків Олександра Романівна, кн. 770
- Заславська Марина Іванівна, кн. 151
- Заславська Олена Іванова Юрієва, кн. 225, 226, 305-307, 326, 327, 352
- Заславська Софія Янушівна, кн. 666
- Заславський Андрій Юрійович, кн. 225, 226, 235, 298, 299, 304, 306, 307, 326, 327, 352-354, 378, 379, 381-383, 668, 669
- Заславський Владислав Домінік, кн., коронний конюший, луцький староста, сандомирський і краківський воєвода, острозький ординат 56, 712, 999, 1239, 1247
- Заславський Іван Юрійович, кн. 151, 223-226, 304, 306, 307, 326, 327, 353, 382
- Заславський Карл, кн., ординат 1239
- Заславський Костянтин, кн. 1129
- Заславський Кузьма Іванович, кн., кам'янецький староста 72, 224, 226, 298, 304-308, 326, 327, 352-354, 364, 378-384, 665, 666, 668
- Заславський Михайло Іванович, кн. 72, 226, 273
- Заславський Михайло Янушович, кн. 486, 666, 667, 770, 775
- Заславський Олександр Янушович, кн., брацлавський і київський воєвода 670, 772, 1192, 1237, 1239, 1241-1243, 1247
- Заславський Олександр-Домінік, кн., ординат 56, 57, 373, 1167, 1168
- Заславський Федір Іванович / Явнутович, кн. 152, 226, 240
- Заславський Франтішек, кн., ординат 1239, 1242, 1247
- Заславський Юрій Васильович, кн. 223-225, 307
- Заславський Януш Кузьмович, кн., староста житомирський 225, 384, 424, 486, 505, 575, 655, 665, 666, 668, 669, 682, 700, 768-771, 1066, 1091, 1194
- Заславський Януш Янушович, кн., брацлавський і волинський воєвода, житомирський староста 537, 565, 666, 667, 670, 770, 772, 1066, 1091, 1092, 1102, 1106, 1129
- Заславський Януш, київський воєвода 72, 73
- Заславські, княжий рід 56, 71, 77, 78, 97, 101, 104, 185, 225, 227, 304-308, 327, 328, 351, 378, 386, 394, 400, 503, 658, 665, 688, 725, 763, 769, 788
- Заторський О.* 789
- Захарія, киево-михайлівський ігумен 901
- Захарія, спаський піп 890
- Захаров В.А.* 1240
- Захарьина Н. С.* 593
- Заяць А.* 199, 739, 740, 749-751, 755, 756, 891, 1187-1189
- Заяць Богуш, служебник Острозького 487
- Збарзька Анастасія, кн. 230, 267
- Збарзька Деспотівна Анна, кн. див. також Деспотівна Анна 399, 401, 445, 668, 694, 767, 770, 771
- Збарзька Ірина Семенівна, кн. 144
- Збарзька Маруша, кн. 398

- Збаразький Андрій Семенович, кн. 188
 Збаразький Владислав Андрійович, кн., київський підвоєвода 420, 422, 521, 694
 Збаразький Война Федорович, кн. 401
 Збаразький Кшиштоф Янушевич, кн., коронний конюший, староста кременецький 696
 Збаразький Матвій, кн., київський стольник 696
 Збаразький Микола Андрійович, кн., кременецький староста, київський підвоєвода 401, 423, 424, 601, 692-695, 771, 1129
 Збаразький Михайло Васильович, кн. 270, 667
 Збаразький Олександр Федорович, кн. 401
 Збаразький Петро, кн., троцький воєвода 422, 513, 1066
 Збаразький Семен Васильович, кн. 144, 230
 Збаразький Стефан Андрійович, кн., троцький і вітебський воєвода 422, 489, 496, 509, 677, 693, 695, 696, 1029
 Збаразький Юрій Андрійович, кн. 694, 696, 988
 Збаразький (Корибут) Януш Миколайович, кн., брацлавський воєвода, кременецький і пінський староста 412, 496, 533, 535, 554, 571, 615, 620, 673, 692-695, 1133
 Збаразький Януш, кн., луцький староста 422, 424, 436, 496, 720, 766
 Збаразькі, княжий рід 71, 72, 107, 230, 400, 420, 496, 600, 692, 725
 Збаранний Грицько 387
 Збіруйський Діонісій, єпископ Холмсько-Бельзкий 1058, 1059, 1061, 1066, 1068, 1083, 1085, 1093, 1103, 1117-1118, 1122
 Зборовська Софія 457
 Зборовський Анджей, коронний надвірний маршалок 527, 534, 540, 713, 714, 721
 Зборовський Кшиштоф 533, 534, 544, 608, 1258
 Зборовський Мартін (Марцін), познанський воєвода, краківський каштелян 443, 444, 449, 453-455, 457, 461, 465, 466, 468
 Зборовський Петро, сандомирський воєвода 519, 522
 Зборовський Самуель, претендент на молдавський престол, козацький ватажок 533, 534
 Зборовський Ян 529, 715, 716
 Звягельський Андрій Семенович, кн. 168, 227, 228
 Звягельський Василь Семенович, кн. 168, 227, 228
 Зебжидовський Миколай, великий коронний маршалок, краківський воєвода 554, 560, 564, 592, 635, 636, 1034, 1229
 Зебжидовський Флоріан, королівський дворянин 355-358, 368
 Зесден С. В. 1001
 Зелевський Роман 316
 Зеленко Давид, острозький єврей 1191
 Зеленський, шляхтич 484
 Зелінський Грегож, воєвода плоцький
 Зенкович Юхно 221, 235
 Зенковна (Пруська) Анастасія Калениковичева 238
 Зенович К., протестант 1033
 Зенович Микола 172
 Зизаній Стефан, письменник-полеміст 91, 1110, 1121
 Зизаній Густановський Лаврентій, протоієрей, книжник 91, 345, 785, 1122, 1265, 1268, 1296
 Зимин А. А. 171, 174, 195, 198, 202
 Зімогородський Василій, московський агент 579
 Зіневич С. 39
 Златогорський О. 404
 Злоба-Чернчицький Єрофій 691
 Злотницький А. Д., поміщик 22, 68
 Злотолінський Адам, степанський урядник 901
 Злотопольський Петро, київський гродський суддя 1199
 Злотопольський Ян, шляхтич 1156
 Змесвський Ян, боярин 384
 Змієвський Ян, здительський староста 1204
 Знесенська Олександра 235
 Зноско К. 44
 Зоркова Маруша 1209
 Зоря (Зорка) Григорій, турівський намісник 474, 905, 910, 1209
 Зраель, митний писар 1189
 Зубцовська Марія 773
 Зубцовський Кирило, луцький городничий 772, 773
 Зубчанінов А., гравер 1226
 Зуц Н. И. 745, 746
 Іванишев Н. Д., Іванішев М. Д. 57, 767, 772, 776, 787, 960
 Іванова Л. С. 826
 Івашкевич А. И. 30

- Иерофей (Ієрофей), єпископ Острозький* 142, 250-252, 896, 917, 958
Измайлов В. 290
Иловайский Д. 632
Ильин Ф. М. 809
Иодковский И. И. 1178
- Ібрагім, татарський посланець 617
Іван (Матеребозький) протопоп київської церкви Богородиці Пирогощі 924, 932
Іван III, великий кн. московський 110, 165, 167, 169, 171, 172, 174, 175
Іван IV Васильович Грозний, московський цар 42, 197, 417, 518, 522, 575-577, 585, 606, 784, 786, 787, 803, 827, 841, 843, 872, 1001, 1050
Іван Володимирович Ольгердович, кн. 151
Іван Друкар, острозький книгодрукар 1186
Іван, дорогобузький архімандрит 883
Іван, підскарбій Беати Костелецької 379
Іван, хоценський селянин 731
Іванович Василь, кожум'яка 692
Іванович Григорій, наречений єпископ Полоцько-Вітебський 1068
Іванович Гринь, маляр острозький – див.: Гринь Іванович
Іванович Іван, новгородський золотар 258
Іванович Іван, служебник І.К.Острозького 335
Іванович Сімеон, новгородський хорунжий 393
Івашенцевич Гриб, дрібний шляхтич 164, 238
Івашенцевич Д., шляхтич 237
Івашко Каленикович, шляхтич 145
Івашенцевич Гліб, шляхтич 152
Івонія, Івоня (Іван Лютій), молдавський господар 482, 525, 594, 595
Ігнатій, ігумен київського Микола-Пустинного монастиря 927
Ігнатій, киево-печерський архімандрит 245, 929
Ігнатій, протопоп Богоявленського собору 819, 849, 1115
Ієремія II Транос, Патріарх Константинопольський 834, 839, 846, 861, 871, 938, 939-949, 965, 987, 1001, 1003, 1004, 1018, 1019, 1050, 1054, 1058, 1059, 1062, 1067, 1072, 1073, 1080-1082, 1098, 1111, 1118, 1131, 1132
Ієремія, митрополит Пелагонський 816, 902, 903, 966
- Ізабелла, королівна, донька Жигимонта I 325
Ізраїлевич Зраїль, звягельський купець 765
Ізраїль, володимирський “бахурчик” 399
Ізяслав-Пантелеймон Мстиславович, кн. волинський 105
Іларіон (Огієнко Іван), митр. 44-47, 825, 844, 948, 1295
Іларіон, печерський архімандрит 928
Іллінич Юрій, берестейський воєвода 199, 203
Іллінський Василь, звягельський урядник 1204
Ілля, киево-печерський гравер 981, 1292
Ілля Муромець, билинний богатир, печерський преп. 1210
Іловський Антоній, острозький староста 479
Ілляш, Ілляш білгородський санджак 593
Іоаким, ігумен київського Микола-Пустинного монастиря 910
Іоасаф, архієпископ 108
Іоаким, Патріарх Антіохійський 947, 1146
Іов Залізо (Желізо), дубенський та почаївський ігумен, преп. 874, 899, 1234
Іов, Патріарх Московський, св. 582, 584, 587, 590, 945, 1157, 1158
Іона, єпископ Турово-Пінській 264, 266
Іона, жидичинський архімандрит 883
Іона (I Глезна чи Іона II), митроп. Київський 108,
Іона III Протасович, митрополит Київський 431
Іосиф (Йосиф) I Болгаринович, митрополит Київський 1149
Іосиф (Йосиф) II Солтан, митрополит Київський 108, 226, 240, 258, 263-266
Іосиф (Йосиф) III Русин, митрополит Київський 236, 256, 257, 265, 272, 298
Іосиф (Йосиф), дерманський ігумен 252, 894
Іосиф (Йосиф), дубенський спаський ігумен 893
Іосиф (Йосиф), киево-михайлівський ігумен 926
Іосиф (Йосиф), кобринський спаський архімандрит 298, 299
Іпатій Потій, уніатський митрополит Київський 9, 70, 90, 93, 94, 397, 398, 432, 433, 563, 566, 568, 571, 661, 788, 805, 817, 849, 861, 862, 938, 947, 961, 966, 969, 974-983, 986, 988, 995, 1021, 1023, 1024, 1029, 1030, 1032, 1035, 1039-1041, 1045, 1048, 1051-1054, 1056, 1058-1060, 1063-1071, 1073-

- 1080, 1082, 1084, 1085, 1087, 1088, 1092, 1093, 1095, 1097-1103, 1105-1108, 1110, 1112, 1117, 1122, 1129, 1130, 1134, 1144-1152, 1155, 1158, 1258, 1261, 1265, 1296
- Исаакій Святогорець, дерманський архімандрит 1254
- Исаевич Я. Д. Исаевич Я. Д.* 36, 287, 534, 700, 719, 791, 796, 797, 801, 813, 829-832, 840-854, 860, 1004, 1055, 1073, 1231
- Исаія (в миру – Іван Тишкович), монах стефанського Михайлівського монастиря 902
- Исаія, жидичинський архімандрит 270
- Исайковський Іван, шляхтич 729, 731
- Исакій, дубенський архімандрит 955, 1036, 1153
- Исакій, стефанський михайлівський ігумен 902
- Исакович Мендель, королівський митник 1189, 1191
- Исачко Ізраїлевич, острозький купець 301, 378
- Исбулат, татарський воєначальник 606
- Исидор Севільський, богослов-енциклопедист, архієпископ Севільї, св. (нині – покровитель Інтернету) 336
- Исидор, митрополит Київський і всієї Русі, кардинал, латинський Патріарх Константинопольський 130, 135, 138, 146, 1123, 1150
- Искандер-баша 1232
- Ислам-Гірей, кримський хан 208
- Ицко, дубенський митник 953
- Ицхак, лихвар 332
- Йоган-Георг Гогенцолерн, бранденбурзький курфюрст 1216
- Йонкре Іоан, панегірист 94
- Йордан Адам, служебник Я.-П.Острозького 1271
- Кабанець Є.* 890
- Каджелевич Івашко, острозький татарський хорунжий 1191
- Каск/Хаск Себастьян 1270
- Казаков О.* 171
- Казарян Н.* 940
- Казимир (Казимір) III, польський король 114, 115, 118, 126
- Казимир (Казимір) IV Ягелончик, польський король 142, 145, 146, 164, 178, 179, 183, 184, 206, 207, 212, 218, 221, 228, 240, 253, 256, 262, 263, 308, 413, 489, 1150
- Казимирський (Казимірський) Кшиштоф, католицький єпископ Київський 430, 436, 669, 802, 981, 982, 1006, 1010, 1017, 1021, 1131, 1151
- Казимирський (Казимірський) Миколай, аринин 1036
- Казі-Гірей, кримський хан 609, 612
- Кайсаров Гаврило 772
- Каленик Мишкович, боярин 129
- Калепін, філолог 791
- Калина Ян, шляхтич 428
- Калиновський Мартін, шляхтич 628, 633
- Калиновський Матвій, львівський муляр 858
- Калинський Ян, шляхтич 428
- Калинський, королівський інстигатор 1116, 1122
- Калліст, Патріарх Константинопольський 250, 895
- Калугин В. В.* 784, 786, 787, 1050
- Калужняцький Е.* 805
- Кальвін Жан, засновник протестантської течії 944, 1053
- Каманин І., Каманін І.* 504, 674, 737, 976, 1138, 1141
- Каменецький Мартін (Марцін), польний гетьман коронний 202
- Каменецький Миколай, великий коронний гетьман 185, 187-189
- Каменецький Станіслав, кременецький підстароста 695
- Каменський Войтех, шляхтич 684
- Каменський, мечник 1208
- Камерлінко Якуб, острозький єврей 1191
- Камінський В. А.* 896, 897, 1172
- Кампанелла Томмазо, домініканець, мислитель-утопіст 1053
- Кампано, кардинал 1016
- Канавесі Ієронім, міланський скульптор 1256
- Канановіч У. І.* 200
- Кандиба Прокшич Станіслав, володимирський гродський писар 690, 1029, 1065, 1149, 1199
- Канинський Валентин, ротмістр 428
- Кантакузин Михаїл, грецький купець 943
- Капля Василь володимирський купець 402, 765
- Капуста Андрій, кн., каштелян брацлавський, овруцький староста 421, 424
- Капустинський Євтух, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206

- Карамзин Н. М., Карамзін М. М.* 175, 197
Каратаев И. 1006
Карашевич Н. 745, 902, 909, 973
Кардашевич С. 39, 129, 130, 135, 137, 138, 147, 162, 246, 448, 475, 484, 497, 528, 530, 601, 602, 706, 707, 774, 789, 900, 948, 989, 998, 999, 1018, 1046, 1197, 1200, 1210, 1241, 1245, 1260, 1291, 1293
 Каркасон Раймундус, особистий лікар В. К. Острозького 878, 1200-1201, 1288
 Каркасон Філіп Раймундович 1201
 Каркасонова Лукреція 1201
 Каркасонова Маргарита 1201
 Карл V, римський імператор 13, 63, 1213
 Карл IX, французький король 522, 525
 Карнковський Станіслав, архієпископ Гнезненський, примас Польщі 434, 540, 544, 563, 566, 799, 878, 1021, 1032, 1035, 1036, 1098, 1106, 1258
 Карпінський Войцех, підстароста 1204
 Карпо, мерятинський священик 961
 Карпович Сенько, селянин 731
 Карпович Т. 15
Карский Е. 825
 Карський Станіслав, київський возний 934
 Каспер, острозький садівник 1193
 Каспровський Петро, свящ. 745
 Катерина, позашлюбна донька Жигимонта I 319
 Катун, маршалок двору кн. І.В.Острозького 150
 Качумагметова, острозька татарка 1191
 Кашевський Ян, берестовецький державця 727
Квасницький П. 641
Квасюк Л. 907
Квитницкая Е. Д. 258
 Квінта Ян, королівський дворянин 768
 Кгелтовський Ян, асистент княжого лікаря 1201
 Кезгайли, литовський магнатський рід 239
 Кезгайло Станіслав Янович, троцький і віленський каштелян, великий гетьман литовський 177
 Кейстут Гедимінович, литовський кн. 126
 Келлей Едвард, англійський медіум 480
Кемпа Томаш 19, 39, 104, 107, 114, 120, 122, 130, 141, 143, 151, 157, 164, 174, 213, 214, 216, 239, 246, 256, 266-268, 275, 316, 323, 325, 329, 337, 344-347, 416, 454, 459, 467, 482, 504-508, 510, 511, 515, 517, 519, 522, 524, 530, 535, 536, 540, 541, 547, 553, 559, 563, 565, 566, 575, 592, 595, 597, 605, 607, 616, 620, 632, 633, 636, 700, 702, 707, 709, 714, 723, 734, 788, 790, 793, 800, 802, 804, 810, 814, 827, 846, 848, 849, 856, 871, 872, 929, 966, 967, 979, 981, 986, 993, 996, 998, 1006, 1017, 1019, 1023, 1028, 1030-1032, 1035, 1038, 1043, 1044, 1054, 1057, 1063, 1065, 1066, 1095, 1097, 1125, 1132, 1134, 1147, 1158, 1195, 1210, 1212, 1215, 1223, 1229, 1232, 1241, 1249, 1254, 1283, 1291
 Кендзерський Михайло, шляхтич 729
 Керкербарт Йоган, німецький купець 635
Кжівіцький Й. 152
 Кжичецький Анджей, королівський секретар 187
 Кзакович Мошка, єврей-лихвар 1196
 Кзидан (Коздан?) Тарас, селянин Я.Кашевського 727
 Кий, легендарний київський кн. 95
 Киницький Станіслав, степанський урядник 472
 Кипріан, архідиякон, перекладач 95, 811, 815, 845, 850, 857, 861, 862, 1115, 1137, 1296
 Кирдєєва (Кірдеєва)-Мильська Анна 496, 765
 Кирдєєва (Кірдеєва)-Мильська Волковичева Людмила 222, 223, 302
 Кирдєєвич (Кірдеєвич)-Мильський Волкович Михайло, шляхтич 222, 299, 302
 Кирдєєвич (Кірдеєвич)-Мильський Волкович Петро, шляхтич 222, 302, 303
 Кирдєєвич (Кірдеєвич)-Мильський Петро Петрович, шляхтич 302, 303, 401
 Кирдей (Кірдей)-Мильський Іван, шляхтич 523, 682, 683
 Кирдей (Кірдей)-Мильський Олізар, королівський маршалок 486-488, 490, 523, 666, 682, 769, 798, 959
 Кирдей (Кірдей)-Мильський Юрій, шляхтич 682, 683
 Кирдей (Кірдей)-Мнішинський Іван, шляхтич 683
 Кирило Іванович, уставник київської Успенської церкви на Подолі 810, 1297
 Кирило, єпископ 108
 Кирило, єпископ Турівський 882
 Кирило, єпископ Луцько-Острозький 224, 246, 250, 265, 269, 270
 Кирилович/Крилич І. 237
Киричук М. 46, 47

- Кисіль-Низкиницький Адам, київський воєвода 420, 421
- Кисіль-Низкиницький Григорій Гнівошович, батько Адама 411
- Китицин (Кітіцин) Н. А.* 10, 22
- Кібіта Н.* 1180
- Ківлевич, шляхтич 631
- Кіку В. А.* 1279
- Кіліан Лукас, гравер 586
- Кімерлінк Міхель, гданьський купець 1259
- Кінан Едвард* 803
- Кінд-Войтюк Н.* 41
- Кісь Я. П.* 599
- Кішка Петро Янович Монтигірдович Білий, великий гетьман литовський 164, 167, 323, 393
- Кішка Станіслав, староста брацлавський, воєвода вітебський 165, 170, 177, 181
- Кішка Ян, литовський кравчий, віленський каштелян 517, 537, 545, 601, 604, 1029, 1943, 1282
- Кішкова Анна 1156
- Кленович (Кльонович) Себастьян, поет і мислитель-реформатор 413, 1228
- Клещовський С., шляхтич 720
- Климент II, Папа Римський 315
- Климент VIII, Папа Римський 211, 433, 436, 548, 718, 929, 948, 976, 980, 983, 990, 995, 1020-1025, 1067, 1075, 1100-1103, 1107, 1109, 1124, 1144, 1151, 1155, 1158, 1265
- Климент Охридський, єпископ, слов'янський просвітител, св. 105
- Климент, боярин 118
- Климентій Семен, грем'ячицький боярин 959
- Климович Юрій, київський вїйт 424
- Климовський С. І.* 416, 429, 430, 437
- Клімаў І.* 825
- Клірик Острозький, публіцист, полеміст 819, 820, 849, 855, 1063, 1147, 1148, 1152
- Клодинський Каспер, шляхтич 679
- Клоцький Миклаш, служебник Іллі Острозького 335
- Клочко/Янович Войцех, пан 149
- Кміта Павло, шляхтич 634
- Кміта Філон, чорнобильський староста 422, 522, 576, 614, 619, 1207
- Кмітич Кшиштоф, королівський дворянин 230
- Кмітич Семен, королівський дворянин 230
- Кмітичі, шляхетський рід 231, 277
- Княгиницький Іов, ігумен, преп. 816, 860, 861, 871, 11254
- Кобер Маргін, маляр 535, 560
- Кобилецький М.* 756
- Кобилинські, рід дрібних шляхтичів 1207
- Кобрин В. Б.* 161, 192
- Кобринська Марина, кн. 151
- Кобринський Йосиф, архімандрит 273
- Кобринський Роман Федорович, кн. 120
- Ковалів В.-Й.* 138, 1008, 1253
- Коваль Марко, луцький міщанин 404
- Ковальський М. П.* 23, 24, 26, 32, 36, 39, 49, 50, 54, 88, 117, 217, 251, 342, 376, 461, 475, 481, 483, 486, 491, 707, 723, 757, 844, 1172, 1175, 1177, 1180, 1186, 1192, 1193, 1231
- Ковальчук О. С., художник 711
- Ковельський Василь Михайлович, кн. 240, 354
- Ковельський Іван, кн. 352
- Когин, єврей з Острога 387
- Коджєвич Івашко, татарський улан і хорунжий 236
- Кожуховський Петро 1243
- Козаревська Агнешка 720
- Козаревський Василь, київський чашник 1199
- Козарин Йоахим, служебник К. І. Острозького 244
- Козаровський Василь 428
- Козика (Козека) Андрій кн., хорунжий надвірного війська 661, 1040, 1129, 1206
- Козика Януш, кн. 1129
- Козинська Марія, луцька каштелянова 688
- Козинський Михайло, волинський каштелян 776, 1199
- Козинський Олександр, шляхтич 729
- Козинський Олехно, шляхтич 306, 308, 470
- Козинський Остафій, шляхтич 729
- Козинський Роман, шляхтич 729
- Козинський, служебник К. І. Острозького 208
- Козій А. М.* 732
- Козлинський Юрій, зем'янин 474
- Козловський К.* 126
- Козловський Федір 220, 225
- Колачковський, сандомирський підчаший 321, 322
- Коледина Ждана, міщанка 404
- Колімський Григорій, шляхтич 1198
- Колмовський Григорій, шляхтич 726, 727, 730, 1192
- Колодзейчик Д.* 1058

- Колодзинський А., шляхтич 719
 Колонтай Станіслав, київський возний 431, 926, 927
Колосова В. П. 817, 854
Колосок Б. 397, 403, 407
 Колошварі Емерік, краківський професор 1214
 Коменський Ян, поручик 722
 Коммендоні Джованні Франческо, папський нунцій 1018
 Комнацький Ян, шляхтич 684, 685
 Коморовський Станіслав, служебник М. Радзивіла 316
 Комулович Алессандро, папський посланець 548, 627, 1098, 1228
 Кондрат, селянин Я.Кашевського 727
 Кондрацький Павло, луцький міщанин 408, 688, 1259
Конечний Фелікс 141
 Конєцпольський Олександр, кн., подільський воєвода 606, 723, 1239, 1260
 Конрад III, мазовецький князь 1255
 Константин (Костянтин) Великий, римський імператор, св. 9, 86, 89, 100, 162, 292, 340, 341, 745, 1071
 Констанція Австрійська, дружина Жигимонта III 545
 Контріфусор Ерхард, німецький конвисар 1166
 Коноуський (Шашкевич) Богдан, претендент на печерську архімандрію 887
Копержинський К. 847, 850, 862
 Копець Олександр, остропольський сотенний 754, 1156
 Копистенська Анна 1081
 Копистенський Захарія, письменник-полеміст, публіцист, киево-печерський архімандрит 70, 92, 804, 813, 1134, 1231, 1296
 Копистенський Лазар 1081
 Копистенський Михайло, єпископ Перемишльський 1034, 1063, 1065, 1066, 1068, 1080-1083, 1085, 1099, 1103, 1114, 1120
 Копистенський Теофіл Дорофеевич, художник 11
 Копистенський Федір 1080
 Копитар Варфоломій (Ерней), словенський філолог-славіст 844
 Копичинський Симон, служебник Я.-П. Острозького 1271
 Копоть Василь, заславський намісник 730, 770
 Копоть Іван 445
 Копоть Йосиф Бобрович, межигірський ігумен 932
 Коптевицький Богдан, возний 403, 474
 Коптівна Марія 772
 Кореневич Сергій, турівський міщанин 911
 Кореневський Якуб, урядник В.-К. Острозького 474
 Корень, турівський землянин 1207
 Корецька Анна, кн. 244
 Корецька Марія, кн. 672
 Корецький Богуш II Юхимович, кн. 671
 Корецький Богуш Федорович, кн., волинський воєвода, луцький староста 407, 411, 412, 477, 482, 491, 514, 523, 601, 645, 667, 670, 769, 1072
 Корецький Юхим Богушович, кн. 671, 672, 720, 729
 Корецький Яким-Богуш кн. 581, 631, 1187
 Корецькі, княжий рід 71, 72, 378, 386, 658, 670, 725, 788, 863
 Корженьовський Яків, архівіст 60
 Корзминич (Кузменич) Нестор, заблудівський протопоп 1115
Корзон Т. 169
 Корибут Ольгердович, литовський новгород-сіверський кн. 143
 Коритенський Михайло, шляхтич 730
Корнаковський Х. 489
 Корницький Конаш, шляхтич 383
Корнієнко В. 1156, 1157
 Коробейников Трифон, московський дяк 748, 749
 Корсак 276
 Коршавецький Томило, луцький міщанин 405
 Косаковський Валентин, служебник Острозьких 55
 Косинський Криштоф, козацький ватажок 47, 66, 97, 98, 419, 422, 511, 621-626, 628-630, 746, 1063, 1206, 1226, 1234, 1255
 Косинський Ян, художник 161, 1275
 Косницький, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
 Косович Іван, заславський зем'янин 770
 Костелецька Беата, дружина Іллі Острозького 54, 81, 82, 137, 138, 185, 238, 240, 251, 293, 315, 316, 319-321, 324-329, 331-333, 335, 337, 338, 340, 343, 351-388, 441, 443, 444, 446-455, 458, 459, 461-467, 469-478, 481, 483-485, 487, 490, 491, 497, 498, 505,

- 521, 526, 529, 530, 532, 615, 641, 644, 662, 666, 668, 670, 699, 707, 708, 713, 894, 895, 898, 998, 999, 1169, 1183, 1187, 1204, 1205, 1215, 1279
- Костелецький Анджей, коронний підскарбій 318, 319
- Костелецький Анджей, племінник підскарбія 454, 455
- Костелецький Януш, ленчицький воєвода 454, 455, 458
- Костка зі Штемберків Катерина 1255, 1257
- Костка із Штемберка Ян-Станіслав, сандомирський воєвода 602, 716, 803, 1255
- Костка Кшиштоф, поморський воєвода 1255, 1255
- Костка Станіслав, єзуїт, св. 1256
- Костка Станіслав, поморський воєвода 1255
- Костка Ян, липенський староста 602, 1256
- Костомаров М. І., Костомаров Н. І.* 34, 48, 632
- Костриця М. Ю.* 46
- Костух, княжий кухар 1193
- Кость, остропольський сотенний 754
- Костюк Г.* 334
- Костюшко, королівський дворянин 211
- Костюшковичі-Федоровичі, степанські бояри 183, 184
- Котельницький (Костеницький) Філон, керівник загону княжих гайдуків 433, 681, 927, 1206
- Котлубай, митрополичий служебник 256, 1127
- Котляр Є.* 1190
- Котович-Здітовський Богдан, завідувач острозького шпиталю 878
- Котовський Ян, шляхтич 709
- Кохановський Ян, польський поет 480, 713, 1280, 1281
- Кочоней, татарський воєначальник 606
- Кошелев М. К.* 196
- Кошерський Олександр кн. 400
- Кошка Андрій, шляхтич 720
- Кошка Іван, шляхтич 720
- Кошка Юрій Захар'їч, московський воєвода 170
- Кошка-Жоравницький Андрій, шляхтич 730
- Кошколдей Андрій, київський бурмистр 424, 431, 432
- Кошляковський Себастьян, шляхтич 695
- Кошутський С., королівський бібліотекар 792
- Коялович Альберт Вінок, геральдист 76
- Коялович М. І.* 558, 1114
- Кравець-Коростеля Василь, служебник К. Терлецького 1112
- Кравченко В.М.* 180, 228, 301, 391, 399, 577, 764, 765
- Краковський Пьотр* 1218
- Кралюк П. М.* 49, 50, 628, 817, 835, 1231
- Кранах Лукас Молодший, німецький художник 13, 160, 318, 392
- Красинський (Красінський) Ян Анджей, дипломат, публіцист 76
- Красинський Франтішек (Красінський Францішек), коронний підканцлер 478, 516
- Красицький із Сеціна Ян, шляхтич 1279
- Красицький Станіслав, королівський обозний 772
- Красінський Ян, маляр 1173
- Красний Юзеф, митник 1189
- Красносельський Івашко, шляхтич 177
- Красовський (Чорнобривець, Масло) Василій, ігумен киево-кирилівського монастиря 433, 932-934, 936, 937, 976, 1182
- Красовський Дмитро, львівський братчик 1121, 1130
- Красовський Іван Дмитрович, львівський братчик 592, 975
- Красовський Кшиштоф, шляхтич 695
- Краус О. А.* 292
- Краушар А.* 38
- Кревкович Іван, селянин Я. Ошовського 728
- Крентовський Станіслав, королівський коморник 645
- Кресинський Якуб, королівський секретар 477, 478
- Кретковський Лукаш, шляхтич 1032
- Кречевич (Кричевич) Семен/Шимон, підскарбій Острозьких 55, 56, 1197, 1198
- Кривонос, єврей-купець 1259
- Кривошея, остропольський сотенний 754
- Крикун М.* 988
- Криловський Іван Васильович, священник 117
- Кримський А.* 817
- Криницький Ян, шляхтич 688, 1259
- Крип'якевич І. П.* 36, 507, 637, 845, 1001
- Крицький Анджей, поет 319
- Кричевський Михайло, служебник Острозьких 55
- Кришинський Костянтин, пан 240
- Крищенко Л.* 1262
- Кром М. М.* 180

- Кромер Мартін (Марцін), єпископ Варминський, хроніст 113, 114, 171, 218, 219
- Крощинський Костянтин, смоленський підскарбій 142
- Круз Теус, гданський купець 1259
- Крузіус Мартін, тюбінгенський богослов 940
- Кружовський А.* 29
- Крунчовський Єзуф, кременецький підстароста 691
- Крупа Григорій, пінський міщанин 246, 690, 1138
- Крупецький Федір, шляхтич 771
- Крупка О. В.* 403, 408
- Крупський, шляхтич 411
- Круш Ф., шляхтич 407, 771
- Крушинський, служебник Я.-П. Острозького 1271
- Крыловский А. С.* 975, 1131
- Ксаверій Франциск, єзуїт, св. 1275, 1277
- Кубаля Людвіг* 1247
- Кубелинці, путні бояри 652
- Кудерченя Іванко, селянин Г. Колмовського 727
- Кудринский Ф. А.* 1115
- Кудрявцев О. Ф.* 795
- Кузьма В.* 789
- Кузьма, княжий рибалка 1193
- Кузьмин Е., Кузьмін Є.* 290
- Кузьмичі-седлярі, львівські братчики 964
- Кузьмук О. С.* 932
- Кулага, козак 603
- Кулак Казимир, ксьондз* 1056
- Кулаковський П. М.* 51, 55, 56, 182, 199, 761, 1179, 1180, 1198, 1229, 1231
- Кулиш П., Куліш П. О. (Необачний П.)* 33, 34, 533, 560, 565, 596, 612, 629, 631, 632, 636, 706, 1106, 1110, 1113, 1131, 1144, 1151, 1194
- Кулкіс, острозький замковий коваль 1193
- Кумельський Микола, служебник В. К. Острозького 693, 715
- Куневич, шляхтич 129
- Куневський Андрій Юхнович, кременецький земський суддя 688
- Кунцевич Йосафат, уніатський архієпископ Вітебський і Полоцький, св. 871
- Кунцович Кміта, служебник О. Гаштовта 208
- Купчинський О.* 712
- Куракин Ю. Н.* 1115, 1134
- Курбська з Гольшанських Марина, кн. 486, 490, 496, 831
- Курбська з Семашків Анна, кн. 772
- Курбська Маруша Андріївна, кн. 772
- Курбський Андрій Михайлович, кн., московський втікач, просвітитель-книжник 34-37, 160, 345, 346, 411, 586, 616, 658, 767, 772, 773, 776, 784-787, 790, 791, 793, 803, 816, 825, 828, 847, 848, 863, 864, 875, 885, 1001, 1008, 1028, 1029, 1050, 1071, 1250, 1251
- Куровський Андрій, керівник загону княжих гайдуків 651, 681, 1206
- Курозвонська Анна 471
- Курозвонська Барбара 457, 458
- Курцевич Василь Іванович, кн., королівський дворянин, рівненський намісник 328, 377, 379
- Курцевич Михайло Іванович, кн., володимирський земський суддя 767
- Курцевич Олександр, служебний кн. 71
- Курцевич Федір, служебний кн. 71
- Курціуш (Курцій), княжий лікар 1201
- Кутневич Ф. П., вчитель Острозької гімназії 22, 1294
- Кутузов М. І., полководець 48
- Кухарец В. Е.* 859
- Кухарук Н.* 860
- Кухович З.* 318
- Кухта Адам, німбурзький війт 454, 455
- Куцко, козак 637
- Куча Ілля, митрополит Київський 1144
- Куча Ілля, муравицький намісник 700
- Кучинко М.* 396, 398
- Кучинський Стефан* 107
- Кушников Василь 772
- Кушнярєвіч О. М.* 254
- Кущик Войцех, скульптор 283, 1215
- Кшесінський Якуб, служебник Беати Острозької 466, 709, 709
- Кшечовський Ієронім, шляхтич 709
- Лабунський Василь, шляхтич 718, 719, 742
- Лабунський Іван, шляхтич 719
- Лабунський Івашко Зенкович, боярин Острозьких 230, 743
- Лабунський Кшиштоф, шляхтич 719
- Лабунський Михайло, шляхтич 719
- Лабынцев Ю. А.* 253, 851, 852
- Лаврентій, придворний музика 1195, 1196
- Лаврентій, служебник В. К. Острозького 965
- Лаврентій, супрасльський архімандрит 1120

- Лаврецкий Г. А.* 254
 Лазар Любартович, литовський кн. 123
 Лазко Гаврилович, острозький маляр 1172
Лазов'юк І. 372, 899, 955
 Лазовський Феодосій, єпископ Холмський та Володимиро-Берестейський 396, 889, 923
Лазутка С. 214, 701
 Лакуста Стефан, молдавський господар 618
 Ласота Василь, служебник В. К. Острозького 686
 Ласький Ієронім, воєвода серадський 471, 713
 Ласький Каспер, тарнівський канонік 1247
 Ласький Ольбрахт, серадський воєвода 371, 394, 407, 448, 449, 471-492, 495, 519, 521, 523-525, 530, 532, 540, 593-595, 614, 615, 641, 644, 670, 675, 678, 701, 708, 709, 713, 714, 716, 774, 778, 798, 886, 892, 895-897, 960, 999, 1174, 1183, 1187, 1189, 1190
Лаўровская У. 1110
 Лашечко, острозький купець 301
Лашкарев П. 752
Ле Гофф Жак 1177
Лебединцев П. Г. 290
Лебединцев Ф. Г., Лебединцев Ф. 27, 1291
Лебецька Н. 57
 Лев Х, Папа Римський 196
 Лев Данилович, кн. галицький 82, 95, 104, 116
 Лев Філософ, візантійський автор 850
 Лев Юрієвич, кн. галицький 107
Левитский К, Левицкий К. 32, 38, 41, 949, 1014, 1053, 1054, 1056, 1063, 1064, 1088, 1090, 1093, 1095, 1105, 1121
Левицкий О. И., Левицкий О. I. 30, 31, 118, 147, 246, 397, 772, 825, 976, 1077, 1080, 1234, 1279
 Левінський (Левинський) Стефан, уніатський єпископ Луцький 883, 894, 951
 Левковичі, рід дрібних шляхтичів 1207
 Левковці, путні бояри 652
 Лєвонович Іван, здолбицький селянин 725
Лєвиун Л. В. 856
 Лежоховський Шешура, зем'янин 650
 Лейзер, дубенський митник 969
 Ленін В. І. 585
 Ленський Мартін, служебник Острозьких 55
 Леонтій, митрополит Ростовський, св. 173
 Леонтович В. Г., архітектор 30, 31
Леонтович Ф. И. 123, 126
Леп'явко С. А. 418, 539, 541, 607, 609, 614, 616, 618, 619, 621-628, 630, 633-635
 Лепесовський Григорій, волинський возний 1140
 Леплянський Богуш, шляхтич 732
 Лецькович-Тупило Федір, острозький урядник 883
 Лещинський Анджей, брестсько-куявський воєвода 1041, 1045, 1046, 1153
 Лещинський Олександр, протестант-полеміст 424, 1036
 Лещинський Станіслав, польський король 57
 Лещинський Ян, познанський воєвода, коронний канцлер 283
 Лжедмитрій I, Самозванець, московський цар 42, 48, 119, 422, 497, 567, 582-592, 612, 636, 637, 791, 1158, 1228
 Лжедмитрій II, Самозванець 422, 593
 Ливон, острозький золотар 387
Ливотов Е. 29
 Линевський Михайло, волинський поборця 410, 411, 730
Липецький Ж. 828
Липко С. А. 749
 Липчий Микола, шляхтич 313
 Лисаковський Микола, шляхтич 411, 643
 Лисаковський Якуб, луцький підстароста 407, 681, 1040
Лисенко С. 720
 Лисицький Данило, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
Лисиця А. 670, 1273
 Лисичинський Василь Григорович, острозький замковий писар 1204
Литвина А. Ф. 105, 339
Литвинов В. Д. 499, 790, 1000
Лихач Е. 276
 Лігенза М. С. 1247
 Лігонж Єрмолай, київський хорунжий 1243
Ліковський Едвард, єпископ 789, 1058, 1066
 Ліпський Мартін, королівський дворянин 449
Літвін Генрік 423, 513, 515, 517, 681, 912, 1033, 1199
 Літерна Мартін, єзуїт 1122
 Літинський Прокіп, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
Лобин А., Лобін О. 195
 Лобода Григорій, козацький гетьман 419, 596, 629, 630, 632, 634
 Логау Генріх, імперський дипломат 586
Логвин Г. М, Логвин Г. Н. 46, 1170
 Лодзинський Кшиштоф, дорогобузький державця 680, 961, 963, 965, 1206

- Лозка Стефан, київський підचाший 423, 1127
 Лозовицький Андрій, королівський коморник 646
 Лойола Ігнатій, засновник ордену єзуїтів, св. 821, 1275, 1277
Лонгинов А. 581, 974
 Лонцький Ян, служебник В. К. Острозького 470, 659, 679, 700
 Лончинський Станіслав, служебник В.-К. Острозького 487
Лопачька Н. 860, 861
 Лопушняну Богданко (Олександрович), Богдан IV, молдавський господар 477, 479, 593, 594
 Лопушняну Олександр-Петро, молдавський господар 477, 617
 Лось Петро, базалійський війт 756
 Лот, острозький лісничий 1205
Лотоцький О. Г. 1136
 Лубницький Марко, служебник М. Радзивіла 316, 320-322
Лужницький Р. 1077
 Лук'янов Іван, священник 289
 Лука (Лука Сербин, Албанчик), Белградський митрополит 902, 903, 930, 966, 1000, 1036, 1037, 1114, 1115, 1153, 1160
 Лука, коваль Я.Кашевського 727
 Лукаревський Себастьян, шляхтич 1266, 1267
 Лукарис Кирил, Патріарх Александрійський та Константинопольський 811, 815, 816, 849, 857, 859, 861, 862, 966, 967, 970, 1023, 1024, 1039, 1053, 1056, 1057, 1111, 1114, 1115, 1120, 1121
Лукашова С. С. 938, 964, 1070
Лукомский Г. К. 10
Лукомський В. К. 10, 18, 82, 83, 340
Лукьянов П. 990
 Луневський Андрій, ксьондз 689
Луц В. Д. 13, 19, 20, 119, 138, 143, 161, 250, 292, 333, 334, 718, 743, 751, 858, 895, 904, 905, 958, 1167, 1168, 1171, 1175, 1177, 1178, 1186, 1215, 1234, 1261
Лушкевич В. 25, 40, 266
 Лушковський Каспер, дубенський староста 952, 1031, 1032, 1104
Лысенко П. Ф. 344, 1166
Любавский М., Любавський М. 203, 239, 242, 264
 Любарт-Дмитро Гедимінович, волинський кн. 114-116, 121, 124, 125, 719, 1139
Любащенко В. 966, 1120
 Любеньський Станіслав, доктор права 621, 625, 626, 1229
 Любецький Григорій, кн. 685
 Любинецький Анджей, протестантський богослов 1027
Любович Н. 993, 1251
 Любомирська Катерина-Констанція, кн., дружина Я. К. Острозького 83, 1237, 1238, 1284
 Любомирська Теофілія, кн. 57
 Любомирська Ядвіга, кн., ординатка 58
 Любомирський Казимир, кн., ординат 57
 Любомирський Марцелій, кн., ординат 57
 Любомирський Міхал, кн., ординат 57
 Любомирський Себастьян, коронний польний гетьман 1176, 1198, 1245
 Любомирський Станіслав, воєвода краківський, ординат 57, 1238, 1270, 1273
 Любомирський Юзеф Кароль, коронний маршалок 56-58
 Любомирські, княжий рід, острозькі ординати 58, 59
 Люборадський Микола, служебник В. К. Острозького 693
 Людвіковський Павел 376
Люлевич Генрік 539
 Лютер Мартін, ідеолог реформації 785, 791, 821, 1053
 Лютомирський Ян, королівський комісар 373-378
 Лянцкоронський Станіслав, староста кам'янецький 185-187
 Лясота Еріх, австрійський дипломат 104, 284, 287, 627
 Лясота Лев, київський скарбник 773
 Лятос/Лятош Ян, професора Краківського університету 806, 818, 819, 878, 1008, 1183, 1193, 1200, 1202, 1203
 Лятошева Анна 818
 Лятошева Дорота 818
 Ляцький І. В., московський воєвода 198
 Магаршо Едельс Самуїл Еліезер бен Єгуда, острозький раввин-талмудист 796, 1190
 Мазепа Іван Степанович, гетьман 63
Мазур Кароль 510, 511, 523, 527, 559, 561
Майданець І. 241
Майоров О. В. (А. В.) 113
Макарий (Булгаков), митрополит 37, 256, 263, 264, 823

- Макарій, Патріарх Антіохійський 287, 288
 Макарій, архімандрит афонського монастиря
 Симона-Петра 1114
 Макарій, єпископ Турово-Пінський, митрополит
 Київський 266, 248, 344, 882
 Макарій, києво-михайлівський (золоверхий)
 ігумен 262
 Макарій, чеснохрестенський дубенський ігумен
 893
 Макарович Івашенцевич Микола, шляхтич
 421
 Макарович Микола, зем'янин 432
 Макиша Семен, служебник В.К.Острозького
 925
 Маковський Томаш, королівський дворянин,
 картограф-гравер 580, 707
 Максим Грек, богослов і публіцист, преп. 784,
 791, 847, 854, 923
 Максим, острозький микільський священик
 1181
 Максим, Патріарх Константинопольський
 890, 928
 Максиміліан Габсбург, єрцгерцог 536, 539-
 542, 544, 545, 608, 609, 1226, 1252
 Максиміліан I, римський імператор 63, 174,
 196
 Максиміліан II римський імператор 475, 476,
 481, 521, 526, 527, 529, 530, 713, 718, 940,
 989, 1219, 1249
 Максимович М. А. 23, 24, 48, 100, 103, 117,
 134, 145, 160, 276, 706, 900, 966, 976
 Малай, кримський царевич 209
 Маласпіна Джерманіко, папський нунцій 34,
 624, 625, 1020, 1057, 1066, 1067, 1070,
 1085, 1097-1099, 1102, 1105-1107
 Малаховський Станіслав, поміщик 147
 Малащинський, служебник В.К.Острозького
 633
 Малевич А. 241, 244, 1080
 Малевская М. 921
 Малиновский И. 176, 216, 404, 405, 412, 413,
 420, 425, 472, 473, 475, 521, 645, 649, 650,
 652, 653, 669, 672, 693, 770, 884
 Малинська Богдана 692
 Малинський Євстафій, луцький гродський
 суддя 405
 Малинський Іван, волинський шляхтич 1140
 Малинський Матвій, митник 655, 765, 1108
 Малинський Михайло, шляхтич 52, 1200
 Малишевич-Новоселицький Павло, ост-
 розький вїйт 647, 672, 756, 1187
 Малишевський І. І., Малишевский И. И. 58,
 100, 948, 1004, 1055, 1057, 1111, 1128, 1136
 Малишев В. И. 108
 Мальхер, львівський домініканець 907
 Мальченко О. 276, 414, 415, 1167
 Малюшицький-Суразький Василь, ост-
 розький інтелектуал (див. також Василь
 Сурозький) 538, 801, 819, 820, 848, 849,
 878, 1029,
 Мамиша Біру, татарський полководець 166
 Мамонич, віленський друкар 826, 845, 948,
 1137, 1150
 Мандзюк Ф. Г. 397
 Манцевич Тиміш, панцирний боярин 1209
 Манькевич Василь, тухольський селянин 712
 Манькевич Кузьма, тухольський селянин 712
 Манькевич Прокіп, тухольський селянин 712
 Манькевич Федір, тухольський селянин 712
 Манько М. П. 27, 28
 Мараховський Станіслав, коронний канцлер
 1296
 Марголіна І.Є. 937
 Маргуній, єпископ Кіфірський, грецький бо-
 гослов 862
 Мардарій, києво-печерський монах, преп. 131
 Марецький, генеральний коронний возний
 664
 Маржерет Яків, французький капітан-найма-
 нець 589
 Марк, тикотинський вчений-талмудист 1191
 Марковський Ян, служебник Острозького 405
 Марко Дурний, козацький сотник 631
 Марочкін В. П. 418
 Марсіліо Фічіно, італійський гуманіст, за-
 сновник флорентійської Платонівської
 академії 795
 Мартін, Марцін, острозький аптекар 878, 1185
 Мартін з Межиріча, автор перших любовних
 листів 464
 Мартіновський Адріан 1156
 Маршевський Бальцер, шляхтич 730
 Маршевський Микола, шляхтич 1156
 Масальська Мар'яна, кн. 719, 901
 Масальський Андрій, кн. 688
 Масальський Богдан, кн. 730
 Масальський Іларіон, кн., дубенський спа-
 ський архімандрит 958, 969, 970, 1069
 Масальський Федір, московський боярин 578
 Маскевич Богдан 172
 Маслов Л. 26, 138, 1178

- Маслюх А.* 789
 Матвей, турівський священник 252
Матвієнко А. М. 410, 767
 Матвій Габсбург, ерцгерцог 536
 Матвій Кіндрагів, селянин Я. Кашевського 727
 Матвій, архімандрит афонського монастиря Св. Пантелеймона 1114
 Матвій, книжник 791
 Матей, Матіаш угорський король 1237
 Матейко Ян, художник 136, 491, 513
 Матис, мечник 1208
Махня Маріуш 450
 Махмуд, татарський царевич 183
 Мацейовський Бернард, католицький єпископ Луцький, архієпископ Краківський, кардинал 818, 947, 1008, 1020, 1021, 1025, 1060, 1063, 1066-1068, 1097, 1102, 1106, 1109, 1115, 1116, 1122, 1123, 1203
 Мацейовський Самуель, єпископ Плоцький 369
 Мацейовський Стефан, коронний підскарбій і підканцлер 356, 369
Мацюк О. 261, 854, 1186
 Машкович Каленик 364
 Машруе, Шломо бен Йегієль Лурія Магаршал, острозький раввін-талмудист 1190
 Мегмет-паша 523
 Медведь Іван, селянин Г. Колмовського 727
 Медведь Микола, селянин Г. Колмовського 727
 Медведь Станіслав 661
 Медічі Катерина, французька королева 522
 Межинський Мартін, службник Острозького 487, 646, 695
 Мелгович Шолданко, острозький татарин 1191
 Мелетій Пігас, Александрійський Патріарх 90, 100, 563, 805, 815, 819, 820, 849, 853, 857, 859-862, 950, 966, 967, 970, 1004, 1030, 1033, 1039, 1056, 1057, 1063, 1064, 1091, 1110, 1111, 1122, 1123, 1127, 1128, 1132, 1133, 1136, 1137, 1153
 Мелецький Ян Миколай, подільський воєвода 443, 444, 602, 1281
 Мелешко Андрій, острозький протопоп 851, 1181
 Мелешкович Семен, київський міщанин, вїт 909, 925
Мелихецький 829
 Мельжинський Кшиштоф, службник Я.-П. Острозького 1270, 1271
Мельник Марек 1048, 1055, 1056
 Мельхіорович Олександр, панегірист 1299
 Менглі-Гіреєй, кримський хан 165, 166, 183, 187
 Менджилеський Вавринець, Кам'янецький єпископ 212
 Менжинський Мартін, княжий писар 1197
 Менковський Овдейко, отаман 380
 Мервицький Прокіп, берездівський урядник 669, 770
 Мерей Анна 1234
Мех В. 745
 Мехмед III, турецький султан 563, 597, 606
 Мехмед Соколі, Мегмед Соколу, великий візир 594
 Мехмед-Гіреєй, татарський царевич, хан 166, 167, 202, 606
 Микитич Гнат, шляхтич 221
 Микитич Лучка, службник Я. Цимінського 1143
 Микола Бернатович Ольгїрдович 129
 Микола II, російський імператор 585
 Микола, несухозький урядник 446
 Миколасвський Данієль, протестантський богослов 1038, 1153, 1154
 Миколай Везгаїло, кн., єпископ Жемайтійський 239, 313
 Миколай, сьондз-кармеліт 1273
 Миколай, муляр 858, 1176
 Милашевський Станіслав, сатіївський державця 478, 687, 709
Миллер Г. П. 11
 Мильський Кирдей (Кірдей) 478
 Мисаїл Повадїн, монах, супутник Самозванця 583, 584
 Мисаїл Пеструцький, єпископ Смоленський, номінат на митрополію Київську 1150
 Миско, особистий візник князя 1193
 Митрович Федір, київський священник 432, 1155
 Митрофан, монах 108
 Митрофан, спасо-андронівський архімандрит 173
 Митрофан, турівський священник 252
 Митурович Дмитро, турівський священник 910
 Михаїл, київський священник 432, 1155
Михайлишин О. Л. 492
 Михайло Олелькович, случький князь, новгородський князь 268

- Михайло Хоробрий (Міхал Вітязул), волозький господар 563, 565, 596-598, 629, 813, 966, 1133
- Михайло, службник К. Терлецького 1112
- Михайлова Р.* 14, 333, 1168, 1214
- Михайлович Іван, господарський писар 273, 311
- Михайлович Іван, пінський староста 314
- Михайлович Плескач, острозький вїт 756
- Михайло-Святополк, великий кн. київський 909
- Михалон Литвин (псевд.), автор записок 209
- Михелевич Хема, волинський митник 233
- Миц Кіндратів, селянин Я. Кашевського 727
- Мицєєвич Юско, селянин Я. Ошовського 728
- Мицик Ю. А.* 77, 100, 114, 129, 172, 196, 398, 419, 525, 577, 584, 604, 622, 799, 926, 974, 980-982, 1149, 1150, 1242, 1260
- Мицько І. З. Мыцько ІІ. З. (Святослав Галасливий)* 14, 51, 55, 82, 96, 105-107, 116, 120, 122, 124, 152, 164, 246, 258, 262, 267, 268, 270, 271, 345, 422, 538, 598, 617, 788, 789, 791, 793, 796-862, 870, 873, 874, 898, 899, 903, 917, 937, 963, 968, 997, 1028, 1029, 1034, 1050, 1181, 1197-1199
- Мишка-Варковський Абрахам (Адам) Михайлович, овруцький староста 422, 655, 1129, 1152
- Мишка-Варковський Михайло, волинський каштелян 72, 412, 420, 422, 441, 485, 503, 521, 523, 641, 648-656, 669, 919, 1129, 1139, 1152
- Мишкова Марина Михайлівна 1152
- Мишка Федір Богданович, володимирський староста 367, 377, 386
- Мишковський Жигмунт, шляхтич 1238
- Мишковський Петро, шляхтич 550
- Мишковський Станіслав, краківський воєвода 519
- Мілецький Миколай, подільський воєвода 523
- Мілецький Станіслав-Себастьян, краківський каштелян 509, 510, 519, 714
- Мінський Станіслав, ленчицький воєвода 554, 1133
- Міроновський Радко, київський возний 934
- Мірчі Олександр, молдавський господар 594
- Міткович Андрій, шляхтич 221
- Міхай Вітязул (Хоробрий) – див. Михайло Хоробрий
- Міхель Шимонкович, купець 302
- Міхель, вінницький купець 301
- Мицевич Явтух, селянин Я. Ошовського 728
- Міяковський В. 34*
- Мнішек Кароль, граф 58
- Мнішек Марина, московська цариця 585, 586, 588-591
- Мнішек Юрій, сандомирський воєвода 554, 586, 588-591, 1133
- Мнішки, польський панський рід 57
- Множинська Р. В.* 63, 1000
- Могіла Іеремія, молдавський господар 553, 554, 557, 556, 596-598, 630, 1034, 1132
- Модест (Стрельбицький), єпископ Волинський 26
- Модржевський (Моджевський) Фрич Анджей, вчений-гуманіст, політичний і релігійний діяч 1000, 1001
- Мокренський Іван, службник В.К.Острозького 654
- Моленда, дубенський економ 1244
- Молинський Кшиштоф 408
- Молодший Соломка, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
- Монивід, староста подільський 129
- Монлюк де Ян, французький єпископ 523
- Мономаховичі, княжий рід 78, 80, 105
- Монтальто, кардинал 992
- Монті Лодовіко, секретар королеви Бони 459
- Монтовт Ян 697
- Монтовтівна Маргарита Якубова 386
- Монтовтович Андрій 386
- Монтовтович Михайло, староста луцький, троцький каштелян 223
- Монтовтович Олександр, кн. 307
- Монтовтович Яків Михайлович, кременецький староста 269
- Монтовтович Ян 386
- Мончинський Ян, шляхтич 730
- Мордухаєвич Мордухай, луцький єврей 1191
- Морозова Н. А.* 67
- Моска Джованні, скульптор 74
- Мосхопуло (Мосхопулос) Еммануїл, грек, острозький книжник 812, 943, 1010, 1012, 1018
- Мотика Федір, дерманський селянин 898
- Мотвило Іван (Яцько), службник кн. В. К. Острозького 34, 693, 786, 812, 820, 875, 908, 1001, 1028
- Мохов Н.* 616
- Моця О. П.* 7

- Мошесвич Радимол, волинський митник 233
 Мошесвич Ян, острозький єврей 1190
 Мошесвич Яхим, острозький єврей 1190
 Мошенський Станіслав, шляхтич 931
 Мошенський / Мошинський Якуб, княжий підскарбій 644, 646, 654, 918, 1197, 1250
 Мошенський Ян, служебник В. К. Острозького 685, 695
 Мошенський Ярош/Юзеф, шляхтич 1270
 Мошет Юрій, єзуїт 1122
 Мошко, єврей з Меджибожа 387
 Мошко, єврей з Володимира 394
 Мошко, син Міхеля Шимковича, купця 302
 Мошковський (Лушковський) Каспер, дубенський староста 916
 Мошковські, рід дрібних шляхтичів 1207
 Мощеницький / Мошенський Василь, київський підстолий 423, 1199
 Мощинський, служебник Я.-П. Острозького 1271
 Мощинський, тарновський ксьондз 529
 Мстислав Ізяславич, володимирський кн. 397
 Мстислав-Гліб Данилович, кн. волинський 105, 106, 116, 258
 Мстиславець Петро, книгодрукар 851-853
 Мстиславський Федір Михайлович, кн. 222
 Мужилівський Іоанн, київський протопоп 433, 976
Муравйов А. М. 24
 Мурад III, турецький султан 527, 618, 943
 Мурат, замойський купець-вірменин 555, 556
 Муржаліч Петрушко, шляхтич 270
 Муринович Микола, шляхтич 730
 Муринович, урядник М.Монвида 701
 Мустафа-бей, татарський воєначальник 604
 Муханов П. А., колекціонер 419, 425, 426
 Мушатиц Петро, пан 224
Мыльников А. С. 840
 Мюнстер Себастьян, вчений-природничник 413, 791
 Мякришевич Филип, білоруський книжник 1147
Мяскова Т. Є. 1211
 Нагай Каспер, єзуїт 1065, 1066, 1122
Нагельський М. 622, 623
 Надесвич Федько, селянин Я. Ощовського 728
Назаревский А. А. 825
Назаренко Є. 81, 84
Назарко І. 1072
Наливайко Д. С. 76, 628, 1000
 Наливайко Даміан (Дем'ян), протопоп острозького Богоявленського собору, публіцист 89, 90, 94, 97, 497, 634, 674, 819, 850, 860-862, 871, 1107, 1138, 1180, 1181, 1193, 1200, 1262
 Наливайко Ігнат, протопоп острозького Богоявленського собору 1180
 Наливайко Семерій (Semerinus)/Сверин, козацький ватажок 45, 47, 73, 422, 547, 548, 552, 556, 558, 595, 625, 628-636, 674, 871, 1107, 1138, 1139, 1180, 1220, 1228
 Нарасвський Іван, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
 Нарбут Станіслав, литовський дипломат 172, 376
 Наримунт-Гліб Гедимінович, кн. новгородський 107, 115
 Нарінгер Максим 1156
 Нарушевич Микола, підскарбій земський 424, 515, 517
 Нарушевич Станіслав, віленський тивун 445
 Натанаел Євстафій (Натаніел Євстахій, Нафанаїл Євстахій), грек, книжник 786, 812, 843, 1012, 1249, 1254
 Нахим, дубенський митний писар 766, 952, 953
 Нац / Нацевич Михайло, шляхтич 149, 221
 Невмержицькі, рід дрібних шляхтичів 1207
 Невмерицькі (Невмирицькі), путні бояри 652
 Невмирицький Петро, луцький возний 408
 Негалевський Валентин, волинський шляхтич 825
 Незвоєвський, служебник Я.-П. Острозького 1271
Неменский О. Б. 7, 506
 Немирич (Немирович) Андрій Якубович, київський воєвода 245
 Немирич Василь, шляхтич 386
 Немирич Єзиф (Йосиф) Іванович, київський земський суддя 420, 423, 1059
 Немирич Іван, шляхтич 180
 Немирич Матвій, шляхтич 1210
 Немирич Семен Єзєфович, київський стольник 423
 Немирич Федір, шляхтич 172
 Немиричева Єва 1210
Немировский Е. Л. (Є. Л.) 37, 700, 787, 830, 841, 844-846, 853
 Несвізька Анастасія, кн. 268

- Несвізький Іван, кн. 124
 Несвізький Ілля, королівський дворянин 383
 Несвізький Семен Васильович, кн. 200, 234
 Несвізький Федько 140
 Несвізькі, панський, згодом княжий рід 107
 Нестор, гродненський протопоп 1062
Нємцевич У. 870
 Несецький (Несецький) Каспар, геральдист-генеалог 37, 81, 145, 167, 172, 175, 870, 989, 1197, 1205, 1210, 1220, 1222, 1234, 1241, 1253, 1269, 1274
 Никанор (Никандр), острозький троїцький священник 922, 1181
 Никифор Парасіос/Парасхес Кантакузин, патріарший протосинкел 33, 551-560, 563, 564, 567, 595, 815, 849, 854, 1004, 1020, 1033-1035, 1091, 1105, 1113-1116, 1118-1123, 1131-1137, 1198, 1258, 1290
Николайчик Ф., Николайчик Ф. Д. 419, 1228
Никольский Н. 823
 Никонович Іван Васильович, селянин 662
 Никонович Мартін Васильович, селянин 662
 Никонович Федір Васильович, селянин 662
 Никонович Яцко Васильович, селянин 662
 Ніл Сорський, ідеолог нестяжательства, преп. 953
 Ніл, ігумен Богоявленський 173
 Ніл, митрополит Солунський 791, 816
 Ніпшич Миколай, посланець пруського князя 329
 Нісон, володимирський “бахурчик” 399
 Ніфонт II, Патріарх Константинопольський 1149
 Новакович (Новахович) Міхель, степанський єврей 671, 902
 Новахович Новах, луцький єврей 1208
 Новахович Шимон, луцький єврей 1208
Новиков Й. 941, 944
Новицкий И. В., Новицкий Й. В. 20, 23, 25, 39-43, 59, 119, 138, 139, 148, 205, 246, 247, 248, 293, 497, 585, 1294, 1295
 Новицький Войцех, княжий урядник 1204
 Новицький І.П., археограф 58
Новицкий О. П. 745
 Новоселецький Семен, шляхтич 730
Новосілецький А. 1296

Оболенский М. А. 591
 Оболенський Семен, шляхтич 436
 Оболенський Ф. В., московський воєвода 198
 Оборська, шляхтянка 629
 Обух Іван, воцанський землевласник 1025
 Обух Тимофій, воцанський землевласник 1025
 Обух Федір, воцанський землевласник 1025
 Обух Яцко, воцанський землевласник 1025
 Обухівський, служебник Я.-П. Острозького 1271
 Огілевич Пахомій, церковний діяч 792
 Огінський Богдан, кн. 538
 Огінський Ленарт, горлицький орендар 961
Огнєва О. Д. 793
 Одаховський, адвокат 446, 451-453
 Одинець Андрій, зем'янин 660, 1209
 Одинець Іван, княжий служебник 653, 1209
 Одинець Станіслав, зем'янин 660, 1209
 Одинець Ян, шляхтич 476
 Одинцевичівна Олександра, кн. 959
Однороженко О. 75, 81, 82, 84, 85, 106, 116, 117, 121, 140, 151, 185, 206, 297, 298, 476, 494, 495, 1220, 1223, 1282
 Одровонж Петро, шляхтич 719
 Одровонж Софія-Анна, з князів мазовецьких 1255, 1256, 1265
 Одровонж Яцек, домініканець, св. 1256
 Одровонжі, панський рід 84
 Ожельський Свентослав, письменник, історик 100, 481, 529, 602
 Ожеховський Павло, аріанин 1036
 Ожовський Андрій, урядник Ольбрахта Ласького 472
 Ожоговська Анна 818
Окаринський В. 1213
 Окиновський Ян, шляхтич 408
Окоймов И. 28
 Окольський Кшиштоф, шляхтич 1156
 Окольський Симон, шляхтич 1156
 Окольський Станіслав, шляхтич 1156
 Окорський Патрикій, шляхтич 676, 730
 Окушко Толкачевич, шляхтич 129
 Олександр I, російський імператор 860, 971
 Олександр II, російський імператор 24
 Олександр Казимирович, великий кн. литовський, король польський 110, 164-169, 177, 179, 185, 200, 206, 207, 212, 214, 218, 227-229, 250, 253, 257, 263, 284, 298, 308, 384, 385, 415, 431, 719, 743, 1150
 Олександр, самозваний “брат” Івана Підкови 617

- Олексій Миколайович Романов, лжецаревич 585
- Олексійович Клим, липенський селянин 731
- Олелько Володимирович, кн. київський 83, 272
- Олелькович Юрій, кн. 216
- Олельковичі, київський князівський рід 281
- Олена Іванівна, велика кн. литовська 109, 165, 169, 200, 229, 257, 266
- Олесницький Збігнев, єпископ Краківський, кардинал 136, 140
- Олехно Іванович, боярин 371
- Олехно Судимунтович 142
- Олехно, боярин 124, 129
- Олехнович Василь, шляхтич 237
- Олехнович Михайло, шляхтич 384
- Олехнович Петро, шляхтич 165
- Олика І., кузьминський намісник Б. Костелецької 377
- Олізарович Іван, підстароста житомирський 422
- Олізарович Семен, шляхтич 151, 152, 252, 307, 352
- Олізарович Федір, шляхтич 221, 225
- Олізаровичі, служебники Острозьких 374
- Олізаровичівна Шиловичівна Настя/Богдана Семенівна 220, 224, 225, 252
- Олізаровський Андрій, шляхтич 691
- Ольга, дружина Любарта-Дмитра 123
- Ольгерд Гедимінович, великий кн. литовський 256, 257
- Ольшевський Станіслав, книжник 785
- Ольшевський Тимофій, рівненський війт 1268
- Омельянович (Омелянович) Богдан, степанський староста 902, 1139, 1204
- Омелянська Марія Михайлова 230
- Омечинський, адвокат 495
- Онасова, острозька татарка 1209
- Онисько, дяк 721
- Оницифор Петрович Дівочка, митрополит Київський 925, 939, 945, 1004, 1072, 1118, 1144
- Онуфрій, межигірський ігумен 932
- Онушко, селянин Г. Колмовського 727
- Опалиха Ярмола, київський міщанин 931
- Опалінський Лукаш, коронний маршалок 616, 1281
- Опанасович Филип, петрівцівський священник 938
- Опарипеський Яско, возний 403
- Опрялко Бартош, королівський секретар 692
- Оранський Григорій Івашкевич, королівський дворянин 306
- Оранський Михайло Павлович, шляхтич 395
- Оранський Павло, шляхтич 395
- Оранські, служебники Острозьких 374, 394
- Орда Наполеон, художник 121, 204, 273, 343, 762
- Ординський Іван, косянтинівський бурмистр 394
- Оришовський Іван (Орішовський Ян), козацький ватажок 577, 619, 622
- Оріховський Павло, холмський підкоморій 730
- Оріховський Станіслав Роксолан, письменник-гуманіст 63, 67, 1000, 1213
- Орм Н.* 336
- Орос О. М.* 261
- Осадчий Е.* 1262
- Осецький Адам, коронний канцлер 428
- Оссолінські, магнатський рід 58
- Остапович Федір, заславський зем'янин 770
- Остикевич Григорій, троцький воєвода 171, 172, 216, 392
- Островицький Іоанн, київський протопоп 1155
- Островський Якуб, краківський канонік 1245, 1246
- Острожецька Анастасія, шляхтянка 660
- Острожецький Петро Михайлович, кн. 310
- Острозька Агрипина-Катерина Василівна, кн. 144, 149, 221
- Острозька Анастасія Данилівна, кн. 120
- Острозька Анастасія Федорівна, кн. 140
- Острозька Анна Алоїза Олександрівна (Ходкевич), кн. 15, 22, 59, 118, 128, 147, 246, 247, 584, 800, 814, 988, 995, 999, 1141, 1190, 1211, 1234, 1253, 1264, 1267, 1268, 1270, 1272-1279, 1294
- Острозька Анна/Федора Федорівна, кн. 140
- Острозька Анна-Єлизавета, гадана дружина Наримунта-Гліба 107
- Острозька Гальшка Іллівна (Гуркова), кн. 16, 20, 23, 34, 42, 76, 119, 138, 148, 279, 319, 329, 333, 335, 353, 360-364, 368-371, 376, 378-380, 384, 385, 388, 441-446, 448-470, 476, 480-483, 485, 487-499, 521, 522, 526, 532, 641, 642, 643, 645, 651, 668, 669, 682, 697-699, 701, 708, 713, 770, 797, 798, 801, 804, 894, 895, 899, 990, 992, 997, 999, 1279, 1283, 1295

- Острозька Елеонора Янушівна, кн. 1237, 1243, 1276
- Острозька Єлизавета-Гальшка/Пелагея Костянтинівна, кн. 489, 601, 697-699, 880, 988, 1044, 1045, 1215, 1216, 1282-1284
- Острозька Єфросина (Євфрузина) Янушівна, кн. 670, 1237, 1239, 1241-1243, 1247
- Острозька з Тишкевичів Олександра Василівна, кн., дружина Я. К. Острозького 680, 681, 992, 1251-1253, 1284
- Острозька з Штемберка Костчанка Анна, кн., дружина О. К. Острозького 83, 584, 742, 779, 988, 994, 995, 1255, 1257, 1262, 1264-1266, 1268, 1270-1273, 1284, 1291
- Острозька Катерина Костянтинівна, кн. 85, 489, 531, 603, 697, 716, 880, 907, 988, 1044, 1215, 1216, 1239, 1280-1284
- Острозька Катерина Олександрівна, кн. 1264, 1270, 1272, 1273, 1275
- Острозька Марія/Ксенія Іванівна, кн. 151, 152, 185, 272
- Острозька Марія Костянтинівна (?), кн. 270
- Острозька Марія/Маруша Михайлівна, кн. 164
- Острозька Софія Костянтинівна, кн. 274, 293, 310-313, 333, 366, 367, 988
- Острозька Софія Олександрівна, кн. 1264, 1270, 1273, 1276
- Острозький (Холмський) Юрій-Андрій Данилович, кн. 120, 141
- Острозький Адам-Костянтин Олександрович, кн. 55, 248, 497, 928, 1000, 1238, 1264, 1266-1272, 1276
- Острозький Андрій (Андрушко) Федорович кн. 122, 140, 141, 220
- Острозький Василь Олександрович, кн. 1264, 1265, 1276
- Острозький Василь Федорович (Красний), кн. 20, 101, 109, 110, 118, 134, 140, 141-149, 162, 180, 220, 221, 247, 252, 256, 259, 338, 372, 385, 413, 858, 894, 998, 1179, 1294
- Острозький Василь-Костянтин Костянтинович, кн. – вся книга
- Острозький Володимир/Войтех Янушович, кн. 340, 1238
- Острозький Данило (Васильович), кн. 20, 38, 75, 77, 82, 101, 103, 108-110, 113-121, 125, 128, 139, 149; (Мстиславич) 105-107; 1181, 1191
- Острозький Данило/Дашко Федорович, кн. 140, 141
- Острозький Дмитро Данилович, кн. 120
- Острозький Іван Васильович, кн. 101, 108, 149-152, 163, 223, 256, 328, 338, 384, 1216
- Острозький Іван Данилович, кн. (?) 120
- Острозький Ілля Костянтинович, кн. 16, 17, 55, 68, 72, 76, 81, 101, 138, 151, 176, 184, 185, 222, 226, 235, 238, 248, 252, 256, 268-272, 277, 278, 281, 293, 297-338, 340, 342-344, 346, 347, 35353, 355, 357-360, 362, 363, 366, 367, 369, 370, 373, 376, 378, 379, 381, 382, 385-388, 399, 441, 442, 444, 449-451, 456, 463, 464, 471, 472, 478, 482, 483, 490, 492, 669, 902, 1169, 1182, 1189
- Острозький Костянтин Іванович, кн., великий гетьман литовський 15, 16, 20, 48, 55, 59, 71, 72, 75, 81, 82, 92, 96, 101, 102, 106, 108-110, 129, 132, 138, 147, 149, 151-153, 157-294, 334, 341, 344, 352, 354, 355, 358, 360-362, 367, 369, 375, 382-384, 386-388, 391, 392, 413, 438, 450, 472, 490, 546, 574, 665, 709, 710, 724, 756, 758, 761, 766, 769, 777, 801, 860, 882, 895, 902, 905, 907, 920, 938, 939, 1167, 1168, 1170, 1173, 1177, 1179, 1183, 1186, 1191, 1192, 1203, 1205, 1212, 1213, 1219, 1280, 1281, 1295, 1299, 1301
- Острозький Костянтин Костянтинович-молодший, кн. 395, 396, 484, 493, 510, 527, 528, 539, 542, 577, 671, 673, 681, 757, 772, 818, 943, 988, 992, 993, 1009, 1015-1017, 1066, 1073, 1215, 1216, 1223, 1249-1254, 1271, 1278, 1284, 1300
- Острозький Кшиштоф Олександрович, кн. 1264, 1265, 1268, 1276
- Острозький Михайло Данилович, кн. 120, 124
- Острозький Михайло Іванович, кн. 151, 152-153, 163-166, 219, 220, 238, 267, 281, 328, 413, 1179
- Острозький Олександр Костянтинович, кн. 17, 55, 56, 59, 76, 83, 85, 94, 95, 292, 334, 340, 407, 412, 423, 493, 537, 545, 549, 560, 563, 565-568, 572, 590, 623, 625, 627, 677, 681, 684, 686, 688, 692, 695, 698, 699, 715, 721, 723, 727, 741, 746, 757, 779, 800, 806, 818, 849, 854, 856, 860, 917, 962, 977-979, 981, 983, 986, 988, 990, 993, 994, 997, 1000, 1035, 1036, 1038, 1040, 1102, 1107, 1119, 1133, 1151, 1153, 1154, 1171, 1179, 1183, 1190, 1211, 1215, 1216, 1238, 1254-1265, 1267, 1269, 1273-1276, 1279, 1280, 1284, 1290, 1291

- Острозький Олександр Олександрович, кн. 1264, 1265, 1268, 1276
- Острозький Олександр-Алексій Данилович, кн. 120
- Острозький Роман/Георгій Михайлович, кн. 153, 164, 267
- Острозький Федір Данилович, кн., преп. Федосій 20, 24, 27, 28, 32, 40, 43, 48, 82, 101, 108, 115, 120-143, 148, 151, 259, 372, 384, 413, 887, 930, 998, 1179, 1181, 1189, 1234
- Острозький Федір/Фредерік-Вацлав Федорович, кн. 128, 140, 141
- Острозький Януш Костянтинович, кн. 10, 14, 15, 18-20, 54-56, 64, 65, 74, 80, 82-85, 95-97, 101, 132, 138, 197, 289, 292, 334, 340, 396, 405, 412, 420, 423, 431, 436-438, 481, 482, 484, 491, 493, 510, 521, 526-528, 533-537, 539-548, 554, 560-564, 566-571, 578, 584, 587-590, 595, 603, 606, 607, 612, 619-623, 625-629, 636, 637, 654, 661, 663-665, 675, 677, 678, 681, 694, 696-699, 702, 710, 712, 714, 717, 718, 720, 721, 723, 724, 727, 743-747, 753, 757, 779, 794, 800, 802, 806, 812, 818, 850, 854, 859, 892, 901, 903, 907, 908, 962, 968, 971, 973, 981-984, 988-993, 1004, 1009-1012, 1015-1017, 1020, 1022-1025, 1034, 1036, 1038, 1040-1042, 1063, 1066, 1067, 1095, 1102, 1107, 1128, 1130, 1132, 1135, 1136, 1144, 1158, 1159, 1165-1168, 1171-1173, 1179, 1180, 1184, 1190, 1203, 1205, 1210, 1211, 1215-1249, 1251-1253, 1255, 1258-1260, 1262, 1264, 1266, 1267, 1272, 1276, 1279, 1280, 1284, 1287-1294, 1297-1301
- Острозький Януш-Володимир Янушович, кн. 1241, 1276
- Острозький Януш-Павло Олександрович, кн. 55, 248, 497, 928, 1179, 1238, 1253, 1264, 1266, 1267-1272, 1276, 1297
- Острозький-Заславський Юрій Васильович, кн. 144, 149, 150, 252
- Острозькі, княжий рід – вся книга
- Остророг Миколай, коронний підстолий 1032
- Остророг Ян, воевода познанський 480, 1270
- Отвиновський Еразм, арианський проповідник 1028, 1043, 1151
- Офанасович Филіп, київський священник 976
- Охлоповський Іона 410
- Охлоповський Ян, шляхтич 730
- Охріменко Г. 396
- Охрімівч Іван, дрібний шляхтич 163
- Ощовський Яхим, шляхтич 728
- Павел (Вильховський), иером.* 942
- Павел V, Папа Римський 987, 1025, 1219, 1266, 1273
- Павел Алеппський, архidiaкон Патріарха Александрійського 287, 288
- Павел Вишенський, новогрудський плебан 315
- Павел, острозький п'ятницький священник 1193
- Павло, княжий підскарбій 1197
- Павло, коваль 1138
- Павло, острозький ворітний 376
- Павло, острозький муляр 1176
- Павлов В. А.* 1027
- Павлович Василь, володимирський підстароста 411, 719
- Павлович Дем'ян, служебник В. К. Острозького 1204
- Павлович Іван, дубенський зем'янин 884
- Павлович Михайло, острозький староста, володимирський підстароста 484, 644, 646, 719, 918, 1198, 1199, 1204, 1208
- Павлович Онуфрій, служебник В. К. Острозького 1204
- Павлович Прокіп, острозький урядник 686, 1204, 1206
- Павлович Яцко, острозький війт 1187, 1204
- Павловичі, служебники Острозьких 374, 1204
- Павловський Кшиштоф 1038
- Павлуцький Г. Г.* 30
- Павлюк Антін, поет 43
- Павлюк В.* 15, 32
- Падовано Іоан (Ян) Марія (Маріо), скульптор 74, 283, 447, 713, 1212, 1215
- Падокшин С. А., Падокшын С.* 1077, 1159
- Пажинський О.* 611
- Пазднякоў В. С.* 1240
- Пазенко І.* 384, 388, 677, 742, 745
- Паїсій, архімандрит 1122
- Паїсій, єпископ Біхрасуський 1114
- Палажка, служниця Я.Цимінського 1143
- Паликієвський (Палікієвський) Ярош, луцький ворітний 404, 679
- Палуцький Кшиштоф, волинський підчаший 685
- Палчиков Мишко, луцький міщанин 240
- Пальмов И. С. (I. С.)* 32

- Пальчиков Афанасій, московський посланець 587, 590
Панацитидис И. 1057
 Панечко Ян, скульптор 1215
 Панкович Максим, київський зем'янин 925
 Паннемакер Етьєн, французький гравер 995
Панов А. М. 29
 Панькович Максим, зем'янин 909
Панков А. И. 581
 Папроцький Бартоломей (Бартош), генеалог і хроніст 16, 17, 73, 76, 79, 81, 84, 104, 299, 334, 351, 441, 492, 603, 666, 1247, 1254, 1283
Паранько Р. 789
Парвов П. 1102, 1103
Пархоменко І. 905
Пасічник І. Д. 835
Паславський І. 1159
Патей С. 37
 Патера Францішек, чеський історик 456
 Патрикій Богдан, косянтинівський урядник 472, 679
 Патрикій Наримунтович, литовський кн. стародубський і новгородський 107
Патрило І. 1057
 Пафнутій, грецький митрополит 556, 557, 1133
 Пафнутій, єпископ Володимиро-Берестейський 265, 266
 Пац Микола Юрійович, підкоморій ВКЛ, підляський воєвода 237
 Пац Миколай Миколайович, католицький єпископ Київський, смоленський каштелян 433, 434
 Пац Ян Домінікович, тіун віленський, мінський воєвода, кам'янецький староста 688
Пащинин А. П. 136
 Пашинська Катерина, шляхтянка 730
 Пашкевич Павло, хоревецький урядник 692
 Пашко Миткович, острозький воєвода 150
Пашковський 1182
 Пашковський Мартін, поет 605
 Пашута Павло 692
 Педенкович Михайло, солеторговець 1168, 1169
 Пекалід Шимон, панегірист 65, 95, 96, 98, 204, 625, 794, 804, 815, 820, 1188, 1193, 1226, 1227
Пекар А. 1077
Пекосинский Ф. 81
 Пелагея, монахиня 658
 Пельчицький Леонтій, єпископ Турово-Пінський 1058, 1059, 1068, 1083-1085
 Пеньонжек Ян 1239
Пена В. 187
 Перекладовська Катерина 729
 Перекладовський Григорій, шляхтич 729
 Перекладовський Іван, шляхтич 729
 Перемишльський Іван, московський воєвода 170
 Перескок, хоценський селянин 731
Перетц В. М. (В. Н.) 45, 88, 92, 108, 252, 850, 915, 937, 986, 1280
Перлштейн А. (Я.) 23, 117, 118, 146, 147, 246, 959, 1177
 Пернус Генрік, краківський купець 378
 Пернус Миколай, краківський купець 378
Пероговский В., Пероговський В. 9, 57, 292, 743, 745, 746, 869, 872, 883, 892, 893, 896, 915-917, 951-957, 967-970, 1279
 Песах, несухозький єврей 446
 Песахович Аврам, луцький єврей 1191
 Песочинський Гневош, луцький урядник 309
 Петелін Дружина, московський посольський дяк 538
 Петрашкович Олізар 235
 Петрей Петр, шведський дипломат 587
 Петрикович Григорій, служебник В. К. Острозького 921
 Петро, острозький муляр 1175
 Петро Кульгавий (Кривий), молдавський воєвода 615, 616
 Петро Могила, митрополит Київський, св. 27, 45, 128, 132, 259, 281, 339, 549, 551, 559, 570, 862, 887, 890, 907, 995, 1029, 1030, 1033, 1036, 1042, 1044, 1054, 1094, 1125, 1131, 1137, 1261, 1265, 1268, 1282
 Петро, митрополит Московський, св. 173
 Петро, острозький маляр 14, 1172
 Петро, остропольський сотенний 754
 Петро/Петрило "Лопушяну", самозванець 617
Петров М. І., Петров Н. И. 18, 27, 31, 142, 217, 241, 285, 813, 916, 1082, 1294, 1301
Петрович В. 396
 Петрович Петро Станіславович, воєвода полоцький 226
 Петровський Ян, королівський дворянин 617
Петрук Н. К. 790
 Петрушевич А. С. 27, 28

- Петрушевський П. 32
Петрушко В. И. 939, 1056
Петрущак Н. 283
Пецак М. М. 115, 122
Пигулевская И. В. 1077
 Пилецький (див. також Пилип Стубельський),
 зем'янин 687, 699, 700, 897, 915, 1208
Пирлинг П. 584
Пискун Ю. 823
 Півко Кшиштоф, урядник 490
 Підгаєцький Мойсей, рожищський священик
 1139
 Підкова Іван, Іван Вода Волошин, козацький
 ватажок 614-618
 Пізоні, папський легат 158, 217, 246
 Пій V, Папа Римський 433
 Піотровський М. 41
Пірожинський Ю. 39
 Пісочинський Іларіон, києво-печерський ар-
 хімандрит 887
 Пісочинський Лаврін, брацлавський підко-
 морій 696
 Пісочинський Ян, дрібний шляхтич 1207
 Плескач Іван, острозький купець 760, 1188
 Плескач Тимош, острозький міщанин 647
 Плетенецький Єлисей, києво-печерський ар-
 хімандрит 566, 568-570, 582, 890, 976-978,
 980-986, 1023, 1025, 1036, 1040-1042,
 1144, 1155, 1261, 1265
 Плетньов П. О., поет 33
Плохий С. М. 51, 88, 102, 342, 627, 790, 944,
 996, 1004, 1006, 1007, 1055, 1063, 1067,
 1120
 Подєбрад Ян, чеський князь
 Подлесецький Іван, священик 973
 Подлеський Лукаш, служебник В. К. Острозь-
 кого 686
 Подолянський Іван 222
 Подоський Томаш, урядник 474
Подскальський Г. 792
Пожарський А. 81, 1167
Позіховська С. В. 498
Позіховський О. Л. 117, 136, 1169
 Позняк Куприло 726
 Позняк Юхим 778
 Познякова Пелагея Раївна 751
 Покотило П'ятигорський Іван, служебник
 В. К. Острозького 615, 1207, 1259
 Покотило, боярин 378, 662
 Покошовський Іван, возний 674
 Покришкін П. П., архітектор 291
Полицук В. 51, 60, 242, 243, 375, 396, 412, 504,
 670, 720
 Половчич Яцко, тухольський вїйт 712
 Полубенська Марина Львівна, кн. 444, 445,
 449
 Полубенський Василь Андрійович, кн., на-
 місник володимирський, староста мсти-
 славський і радомський 226, 276, 444, 445
 Полубенський Іван Андрійович, кн., справця
 новогрудський 306
 Полубенський Іван Васильович, кн. 445, 484
 Полубенський Олександр Іванович, кн., но-
 вогородський каштелян 486, 488, 490, 496
 Полубенські, княжий рід 180
 Полус Клеменс, кальвіністський богослов
 1043
Полюшко Г. В. 261, 292
Помазан І. 81, 85
 Помпоніо Лето, італійський гуманіст, заснов-
 ник Римської академії 795
 Понятовський Людвіг, люблінський шляхтич
 1270, 1271
 Понятовський Якуб, шляхтич 530
Попов Г. Л. 403
 Пор, індійський, правитель у Пенджабі 159
 Порицький Януш, королівський ротмістр 722
 Порицькі, княжий рід 496
Посільська Е. 334
Поссевіно А., Поссевіно Антоніо, єзуїт 34,
 802, 804, 875, 941, 943, 1001, 1004, 1006,
 1011, 1013-1019, 1250
 Потій Адам, Іпатій Потій, єпископ Володи-
 миро-Берестейський, уніатський митро-
 полит Київський, див.: Іпатій Потій
 Потій Федір, берестейський земський суддя
 655
 Поторочина Пелагея, зем'янка 1207
 Потоцький Бернард 186
 Потоцький Ян, поручник 1267
 Потоцький, шляхтич 669
 Потоцькі, шляхетський графський рід 55
 Почапівський Єремія, єпископ Луцько-Ост-
 розький 892
 Претвич Якуб, кам'янецький каштелян 535,
 588, 624, 625, 723, 983, 1023, 1025, 1091,
 1105, 1116, 1122, 1158, 1159
 Прибитковичі, селянська родина 731
 Привередовська Любка Лецьківна 402
 Привередовський Григорій, шляхтич 402

- Привередовський Михайло, острозький староста 687, 1201, 1204
- Прилепський Ян, володимирський підстароста 610, 728, 1133, 1197, 1243
- Принтц Даниїл, австрійський дипломат 536
- Присяжний К* 1186
- Прихильний Амброджіо, архітектор 717
- Прищена Б.А.* 1168-1170, 1185
- Промчейкович Васко, боярин Острозьких 230
- Промчейкович Григорій, боярин Острозьких 230, 238, 335
- Промчейковичі, служебники Острозьких 374
- Пронський Олександр, кн., луцький староста 422, 424, 495, 669, 919, 920, 1197, 1250
- Пронський Семен, кн., брацлавський та вінницький староста 365
- Проскура-Суцанський Григорій 720
- Проскура-Суцанський Іван, урядник Острозького 410
- Проскура-Суцанський Михайло 720
- Протасевич Бенедикт, королівський дворянин 667
- Протасович Іона III, митрополит Київський 885, 1144
- Прусевич О., фотограф 1170
- Прусиновський Гаврило, зем'янин 700, 731
- Прусиновський Марцін, шляхтич 1201
- Пруська Оксинья 777
- Пруський Григорій Єськович, шляхтич 777
- Пруський Єсько, шляхтич 777
- Пруський Мартин Зенкович, шляхтич 238, 309
- Пруський Яцько, королівський зем'янин 309
- Пруський Яцько Омельчич, шляхтич 309
- Прушинський (Прущинський) Кіндрат, служебник В. К. Острозького 689, 778
- Прушковський Георгій, посол імператора 521
- Прущинський Кшиштоф, возний 682
- Псевдо-Василій I, візантійський імператор 850
- Птоломео Галлі, кардинал ді Комо, секретар папської курії 434, 941, 1012, 1013, 1017, 1018
- Пузина Олександр Васильович, кн., смоленський окольничий, лучинський намісник 801, 806
- Пузина Юзеф* 67, 107, 115, 120
- Пузина Юрій, кн. 688, 723, 1279
- Пулковський Ян, шляхтич 720
- Путринський Яцько, служебник О. Заславської 226
- Путяга-Расвський Сасин 488
- Путяга-Друцький Іван Семенович, кн. 140
- Путятицький Ілля, шляхтич 883
- Путятицький Олександр, наречений дерманський ігумен 899, 967, 968, 975
- Путятич Іван, кн. 224, 270
- Пуцило Еразм, францисканець 1182
- Пфістер (Фістер) Ян, вроцлавський скульптор 1218, 1235, 1246
- Пшездзецький А.* 38, 270, 324, 445, 456, 461, 466, 482
- Пшерембський Ян, архієпископ Гнезненський, примас Польщі 465-469
- Пшибінський Никодим, жидичинський опат 883
- Пионка Якуб* 1241
- Пясецький Павел, католицький єпископ Перемишльський 568, 1259
- Раб Юстин, єзуїт 1122
- Равченя Омелян, селянин Г. Колмовського 727
- Равчук Г. Р.* 46
- Радзивіл Анна, кн. 270, 299, 316-318, 320, 322, 323
- Радзивіл Барбара, кн. 316-318, 322, 323, 391, 392, 457, 813, 1202, 1212, 1281, 1283
- Радзивіл Елжбета (Єлизавета), кн. 443, 462
- Радзивіл Жигмунт Кароль, кн., столовицький і познанський командор ордену іоанітів, воєвода новгородський, підчаший ВКЛ 1240
- Радзивіл Кшиштоф "Перун", кн., воєвода віленський, каштелян троцький, підканцлер і великий гетьман ВКЛ, кн. 10, 54, 68, 69, 95, 104, 415, 437, 489, 494, 511, 513, 518, 530, 531, 536-538, 543-546, 548-550, 559-568, 576, 578-581, 590, 595, 596, 599, 608, 612, 619, 621, 625, 626, 629-632, 636, 673, 697, 715, 736, 813, 875, 878, 880, 908, 929, 930, 950, 978, 979, 990-993, 1015, 1029, 1030, 1032, 1033, 1035, 1036, 1038-1040, 1044, 1045, 1085, 1088, 1090, 1094, 1103, 1104, 1106, 1107, 1110, 1113, 1114, 1127, 1131, 1134-1137, 1143, 1151, 1153, 1156, 1216, 1222, 1228, 1239, 1251, 1255, 1259, 1266, 1279-1283, 1288, 1290, 1291
- Радзивіл Кшиштоф II, кн., польний гетьман, воєвода віленський, великий гетьман литовський 392, 540, 552, 554, 880

- Радзивіл Миколай “Рудий”, кн., воєвода троцький і віленський, великий гетьман литовський, канцлер ВКЛ 63, 203, 391, 507, 508, 510, 513, 515, 517, 520-522, 527, 529, 536, 1238, 1280
- Радзивіл Миколай Кшиштоф “Сирітка”, кн., маршалок ВКЛ, каштелян троцький, воєвода віленський 522, 540, 547, 598, 623, 632, 707, 717, 805, 807, 814, 827, 861, 879, 881, 961, 966, 1024, 1032, 1039, 1045, 1087, 1095, 1114, 1116, 1117, 1122, 1221, 1240, 1243, 1252, 1276, 1290
- Радзивіл Миколай “Чорний”, кн., канцлер ВКЛ, воєвода віленський 63, 64, 171, 182, 214, 303, 391, 393, 413, 417, 418, 433, 442, 443, 446, 448, 449, 457, 459, 460, 462, 463, 467, 503, 507, 508, 574, 575, 600, 717, 767, 769, 792, 803, 827, 852, 863, 879, 1076, 1202, 1276
- Радзивіл Олександр Людвік, кн., воєвода берестейський і полоцький, маршалок ВКЛ 1221
- Радзивіл Ольбрахт, кн., староста ровенський, маршалок ВКЛ 531
- Радзивіл Софія Миколаївна, кн. 235, 237
- Радзивіл Станіслав, кн., жмудський староста, маршалок ВКЛ 699, 1129, 1152
- Радзивіл Юрій (Єжи), кн., єпископ Віленський, архієпископ Краківський, кардинал 560, 1097, 1099, 1227
- Радзивіл Юрій Миколайович, кн., городельський і київський воєвода, віленський і троцький каштелян, великий гетьман литовський 195, 196, 203, 208, 211, 212, 216, 276, 277, 299, 300, 301, 315-317, 320-323, 1281
- Радзивіл Ян Миколай, жмудський і бельський староста 214, 216, 369
- Радзивіл Ян Миколайович, староста мозирський 226
- Радзивіл Ян-Єжи, кн., каштелян троцький, маршалок трибунальний 1237, 1243
- Радзивіл Януш, кн., підचाший ВКЛ, каштелян віленський, староста борисівський 54, 95, 489, 531, 559, 565, 567, 570, 880, 974, 978, 997, 1036, 1039-1045, 1094, 1104, 1137, 1215, 1229, 1239, 1266, 1282, 1290, 1291, 1293
- Радзивіли, княжий (з XVI ст.) рід 11, 15, 55, 57, 63, 101, 152, 185, 213, 239, 391, 433, 490, 503, 505, 520, 531, 567, 571, 688, 697-699, 725, 783, 784, 787, 852, 1040, 1041, 1043, 1044, 1166, 1198, 1283, 1288, 1289
- Радзивілова з Шидловецьких Єлизавета (Ельжбета), кн. 717, 880, 1276
- Радзимінський (Люба-Радзимінський) Жигмунт* 25, 37, 38, 57, 103, 117, 128, 140, 323, 463, 611
- Радзимінський Адам*, колекціонер 38, 118
- Радогоський Богдан Патрикій, кн., степанський урядник 474, 475
- Радоміт Симон 1156
- Раєвич/Раїч Богдан, писар 373, 374, 376, Раїч, берестейський підстароста 1033, 1115
- Раєвський Мальхер, берестейський підстароста 488
- Рай Богдан, київський гродський писар 423
- Рай Василь, київський намісник 885, 900, 925, 926, 1197
- Райхлицький Каспер, шляхтич 1255
- Раковський Станіслав, сзуїт 880
- Ракочі Жигимонт, угорський магнат 718, 1235
- Рамулт Миколай Олександр, канонік 1211
- Рамултова К. 283
- Рангоні Клаудіо, папський нунцій 584, 589, 981-983, 990, 1022-1024, 1129, 1158
- Рандин А.* 136, 140
- Рареш Петро, молдавський господар 299, 594
- Рареш Стефан, молдавський господар 594
- Рафаель Санті, живописець 10
- Рафаїл (Роман Турконяк), ієромонах* 795, 835, 842
- Рафальський Г.* 841
- Рафальський Л., Рафальський Л.* 147, 247, 250, 252, 858, 913, 916, 1027, 1170, 1181, 1278, 1294, 1296
- Раціборовський, пан 58
- Рачинський Войтех, шляхтич 428
- Ребіхум, лікар острозького єврейського шпиталю 878, 1190
- Ревський З.* 41
- Регіна, позашлюбна донька Жигимонта I 319
- Рей Миколай, поет, письменник-публіцист 84, 480, 823
- Ремельський Федір, острозький підстароста 1204
- Ременський (Жиромський) Онуфрій Костюшкович, шляхтич 495
- Ременський (Жиромський) Федір Костюшкович, шляхтич 495

- Ремчинський, служебник Я.-П. Острозького 1271
- Ремчицький Роман, острозький городничий 1205
- Репковський Вінцент, шляхтич 411, 679
- Речицький Войтех, адвокат 645
- Решневецький Курило, зем'янин 1209
- Решневецькова Ледуха Ігнатівни Пантелесєвна 1209
- Ржевський Ілля Леонтійович, московський посол 538
- Рибачок І. О.* 57, 59, 301, 741, 747-750, 753, 757, 892
- Рильський Петро 222
- Римар Іван, селянин Я. Кашевського 727
- Римейський Роман, служебник В. К. Острозького 898
- Риминський (Римінський) Кшиштоф, острозький городничий 681, 920, 1205
- Риминський (Римінський) Юрій, королівський дворянин 682, 1139
- Риминська (Римінська) Катерина 681, 682
- Римша Андрій, бірманський війт, письменник, перекладач, астролог 528, 812, 813, 831, 1202, 1203
- Ричков П. А.* 13, 20, 138, 143, 250, 292, 333, 334, 718, 743, 749, 751, 858, 902, 904, 905, 1167, 1168, 1170, 1171, 1175, 1177, 1178, 1186, 1215, 1234, 1261
- Рінконі Антоній, французький посол 212
- Ріхенталь Ульріх, нотаріус Констанцького єпископа 136, 732
- Річард Лі, англійський інтелектуал 843
- Річицький Ждан, служебник В. К. Острозького 902
- Ровенська Марія Семенівна Олізаровичівна із Шиловичів, кн. 165, 169, 200, 230, 234, 303, 386
- Рогатинець Юрій, львівський братчик 848, 1121, 1130, 1152
- Рогачевський Ярофей Гутор 473
- Рогов А. И.* 202
- Роговський Матей, княжий служебник 1208
- Рогожницький Францішек Пьотр, археолог 456
- Рогоза Михайло, митрополит Київський 432, 928-930, 939, 945, 946, 950, 960, 976, 979, 1052, 1053, 1059-1062, 1064, 1068-1070, 1072-1077, 1082, 1083, 1085, 1088, 1093, 1099, 1105, 1109, 1110, 1112, 1114-1116, 1118, 1120, 1122, 1123, 1125-1127, 1143, 1144, 1155
- Рогозенська Уляна 690
- Рогозенський Данило, шляхтич 690
- Рогозинський Матвій, шляхтич 730
- Рогозинський Семен, шляхтич 730
- Родецький Олексій, краківський протестантський книгодрукар 1029, 1152
- Родкевич Іполит, київський гродський писар 1199
- Рожен Ольбрахт 689
- Рожинська Єлизавета 1224
- Рожко В. С.* 44, 132, 248, 250, 893, 906
- Рожновський Семен, шляхтич 427, 925
- Роза Андрій, шляхтич 931
- Рой Гаврило, київський війт 431
- Роксолана (Настя Лісовська?), дружина султана Сулеймана Пишного 608
- Ролле Антоній, Доктор Антоний И., Ролле (Ралле) I. I.* 14, 15, 38, 58, 547, 706, 871
- Роман Данилович, кн. галицький 80, 95, 105
- Роман Мстиславович, кн. волинський 86, 95, 105
- Роман Федорович, кн. 124
- Роман, острозький млинар 801
- Романович Ониско, острозький бурмистр 1188
- Романовичі, галицько-волинський княжий рід 79, 107
- Романовський Андрій, володимирський підстароста 410, 646, 695, 918
- Романчук О.М.* 1169
- Росновський Станіслав, поручик 1267
- Ростовський А. В., кн., московський воєвода 198
- Ростовський Бартош, зем'янин 394
- Ростопча Федір, служебник 1266, 1267
- Рубенс Пітер Пауль, художник 569
- Рубіновичі, звязельські орендарі 1190
- Рубцов Б. Т.* 136
- Рудецький П.* 241, 404
- Рудецький Федір 643
- Руджієрі Фульвіо, папський нунцій 1191, 1194
- Рудзевський Войтех, глуський урядник 662
- Рудницький Федір, шляхтич 482
- Рудольф II Габсбург, римський імператор 476, 491, 541, 545, 718, 1024, 1225, 1235, 1236
- Руебер Ян, генеральний староста Гірської Угорщини 476, 477
- Ружинська Овдотя, кн. 675

- Ружинський Богдан Михайлович, кн. 69
 Ружинський Іван Михайлович, кн. 675
 Ружинський Кирик, кн. 422, 428, 675, 965
 Ружинський Михайло, кн. 71
 Ружинський Остафій, кн., київський підвоєвода 71, 910, 924, 1199
 Ружинський Петро Михайлович, кн. 675
 Ружинський Роман, кн. 422, 424, 591, 606, 634
 Ружинський Федір кн. 1156
 Ружинський Ян Михайлович, кн. 675
 Ружинські, княжий рід 74, 107, 400, 675
 Руліковський Едвард 38, 103
Русакова Ю. 890
 Русецька, шляхтянка 709
 Русин Федір, королівський дворянин 381
Русина О. В. 1150
 Русинович Федір, королівський дворянин 305, 307
 Русинович-Берестецький Петро, шляхтич 730
 Рустікуччі, кардинал 1015
 Рутський Йосиф Велямин, уніатський митрополит Київський 257, 592, 805, 814, 1077
 Ручинський Михайло, зем'янин 430
 Рюрик, варязький кн., зачинатель династії 76, 95, 103
 Рюриковичі, руська князівська династія 75, 77, 80-84, 90, 93, 102-104, 106, 107, 110, 253, 289, 340, 499, 538, 580, 581, 904, 973, 997
Рябинин П. 196
 Саадат-Гірей, кримський хан 208, 209
 Сава, глибоцький священик 1193
 Сава, острозький микільський священик 117, 1181
Савельєва Е. А. 792
 Саверчанка І. В. 96
Савич П. 1120
 Савка, селянин Я.Кашевського 727
 Савотянович Федір, служебник В. К. Острозького 921
Савченко С. В. 804, 1052
Савчук П. О. 44, 372, 899, 904
Сагановіч Г. М. 103, 130, 145, 150, 152, 157, 164, 194, 197, 201, 214, 216, 217, 219, 239, 259, 261, 264
Сагарда М. 825
Садовник Т. 677, 884
 Садовський Павло 689
Сазонова Л. І. 806
Сайчук Б.Т. 406
 Салтан, слуга Острозьких 164
 Салтиков В. М., московський воєвода 198
Самойлова Т. Е. 280
 Самсон, пінський вчений-талмудист 1191
 Самуїл Миславський, митрополит Київський 131
 Сангушки, княжий рід 15, 37, 38, 54, 55, 57, 58, 71, 72, 79, 80, 124, 144, 225, 238, 276, 282, 323, 334, 386, 420, 595, 718, 788, 863, 870, 1159, 1210, 1211, 1236, 1292
 Сангушко (Кошерський) Адам, кн. 1269
 Сангушко (Кошерський) Андрій Михайлович, кн., справця київського воєводства, луцький староста 183, 310, 380, 412, 459
 Сангушко Андрій Олександрович, кн., володимирський староста 152, 223, 224, 269, 272
 Сангушко Андрій Романович, кн. 770
 Сангушко Василь Михайлович, кн., свіслоцький староста 224, 240, 354
 Сангушко (Кошерський) Григорій Львович, кн., любачівський і брацлавський каштелян 410, 581, 773, 1038
 Сангушко Дмитро Федорович, кн. 401, 443-457, 459, 462, 463, 482, 497, 585, 600, 708, 1169
 Сангушко (Кошерський) Лев Олександрович, кн. 767, 768, 773, 798
 Сангушко Павел-Кароль, кн., стольник і маршалок ВКЛ 56, 57
 Сангушко Роман В., (XIX ст.) кн. 30, 456
 Сангушко Роман Андрійович, кн. 164, 198, 267, 270, 298, 401
 Сангушко Роман Романович, кн. 770
 Сангушко Роман Федорович, кн., житомирський староста, брацлавський воєвода, польний гетьман 152, 153, 400, 401, 415, 422, 445, 463, 512, 516, 601, 694, 765, 767, 770-773
 Сангушко Федір Андрійович, кн., староста володимирський 298, 299, 306, 307, 314, 321, 322, 324, 326, 327, 331, 346, 347, 353-355, 363-366, 385, 386, 392, 399, 444, 599, 767, 1153
 Сангушко Федора Андріївна, кн. 272, 401, 445
 Сангушко Януш Михайлович, кн. 220, 224, 252, 894
 Сангушко Януш-Олександр, кн., мечник і маршалок ВКЛ, ординат 56, 57, 1296

- Сангушко Ярослав Федорович, кн. 401, 445, 463, 601
- Сангушкова Ковельська Магдалена, кн. 770
- Сангушкова Олександра Романівна, кн. 668, 771, 772
- Сандецький Микола, шляхтич 313
- Сандіус Христофор, аріанський проповідник 1027-1028
- Санторіно, кардинал 1100
- Санцевич Й.* 1257
- Сапега Богдан Семенович, каштелян берестейський, гомельський староста 170, 240, 486, 490, 496, 701
- Сапега Гліб Янушович Богданович 489
- Сапега Іван Семенович, вітебський і підляський воєвода 212, 216, 221
- Сапега Іван (Ян) Богданович, вітебський і підляський воєвода 266, 300, 312, 313, 331, 489
- Сапега Лев Іванович, великий канцлер литовський, воєвода віленський, великий гетьман литовський 398, 538, 552, 561, 568, 581, 698, 701, 717, 930, 974, 978-981, 1034, 1054, 1067, 1094, 1095, 1097, 1102, 1105, 1106, 1116, 1117, 1122, 1123, 1134-1136, 1138, 1149, 1150, 1259, 1261, 1279, 1282
- Сапега Микола Павлович, мінський, берестейський і вітебський воєвода 486-488, 490, 496, 701, 779
- Сапега Семен 489
- Сапега Павло Іванович, київський каштелян, воєвода підляський і новгородський 233, 422, 424, 425, 577
- Сапега Федір 489
- Сапежанка Федора 798
- Сапунов Б. В.* 840
- Сарагоса де Ередіа Хуан, домініканець 1100
- Сарваціус, краківський купець 378
- Сас П. М.* 435, 514, 631, 634, 1238, 1241
- Саско И., свящ* 135
- Сасько, козацький ватажок 634
- Саух П. 47-49
- Саўчанка С.* 1028
- Сваричевський Я. Ф. 9, 10, 119
- Сверчовський Ян (Іван), козацький ватажок 192, 193, 195, 198, 594, 615
- Светицький Януш, ратненський староста 446
- Светоховський Ян, шляхтич 651
- Свидригайло Ольгердович, великий кн. литовський 129, 130, 137, 140, 141, 145, 146, 180, 222, 223, 364, 384, 662
- Свірський Януш, коронний маршалок 601
- Свищовський Андрій 683
- Свищовський Остафій 684
- Свищовський Тимофій 684
- Свірський С., посланець на Дон 637
- Свіязев Захарія, московський посольський дяк 538
- Свзовський, служебник В. К. Острозького 625
- Свошовський Ян, львівський земський писар 1279
- Святополк Ізяславич, великий кн. київський 103
- Святослав Іванович, смоленський кн. 127
- Севе де Сабіна, дружина О. Ласького 479
- Севрукович Матвій, княжий служебник 1208
- Сегеда Р.* 426
- Секержецька Дорота, прочанка до Єрусалиму 880
- Селецький А. К.* 27, 826
- Селівестр, степанський михайлівський ігумен 902
- Селім II, турецький султан 594
- Селюцький Богун, королівський ротмістр, архієпископ Полоцький Нафанаїл 1084
- Селява, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
- Семашки, панський рід 658, 720, 725
- Семашківна із Збаража Порицька Барбара (Варвара) 672, 673
- Семашківна Олександра, кн. 672
- Семашко Богдан Михайлович, писар 322, 363, 365, 366, 379, 384
- Семашко Василь, волинський хорунжий 537, 674
- Семашко Мартін (Марціан) 674, 1039
- Семашко Микола, луцький ключник 406, 421, 661, 674, 675, 1258
- Семашко Олександр, брацлавський каштелян 422, 543, 672-675
- Семашко Олександр, луцький староста 73, 406, 504, 922, 923, 1141, 1142
- Семен Гриб, боярин 118, 959
- Семен Іванович, кн. 124
- Семен Любартович, кн. 123
- Семен Німільський (Немільський), турівський писар 905, 911

- Семен Олелькович, київський князь 146, 178, 185, 228, 272, 413
- Семен, боярин 118
- Семен, києво-михайлівський (золотоверхий) ігумен 900
- Сементовський М. 34
- Семчук С. 1072
- Сендкульський А., Сендкульський А. 27, 128, 372, 902, 1171
- Сеник Софія, сестра 1077, 1104
- Сенкевич Григорій Яцкович, полоцький боярин 264
- Сенкевич Іван Яцкович, полоцький боярин 264
- Сенкевич Яцько, полоцький боярин 264
- Сенюта Грицько 371, 777
- Сенюта Федір, кременецький війський 1187
- Сенюта-Ляховецький 777
- Сенюта-Ляховецький Григорій 676
- Сенюта-Ляховецький Федір Григорович, кременецький війський 676
- Сенютич Яцко-Патрикій 1199
- Сенютич-Радогоський Дмитро Миколайович 1199
- Сенютич-Радогоський Климент Миколайович 1199
- Сенютич-Радогоський Микола Яцкович 1199
- Сенютович Грицько Яцкович 308
- Сенютович Роман Яцкович, полоцький боярин 371
- Сенютович-Бережний В. 268
- Сенявський Адам, коронний підचाший 1243
- Сенявський Ієронім, кам'янецький каштелян, руський воєвода 1257
- Сенявський Микола, польний гетьман, кам'янецький каштелян 515, 575, 615
- Сеньковський Федір, львівський маляр 545
- Сераковський Ян, ленчицький воєвода 519
- Сербин-Кобецький Михайло, шляхтич 731
- Сергій Радонезький, преп. 173
- Сергій Тисмянський, митрополит Могачівський 903, 973
- Сергійчук Г. 1184, 1186
- Середа Малко, київський міщанин 426
- Середика Я. 572
- Середі Каспар, староста Угорщини, губернатор Семиграддя 1234
- Середі Сусанна, угорка, дружина Я. Острозького 541, 607, 718, 1016, 1217, 1218, 1234-1237, 1243, 1246, 1284
- Сестренцевич Точивецький Григорій, волинський шляхтич 1140
- Сецинський Станіслав, католицький єпископ Перемишльський 1265
- Сигізмунд Люксембургський, римський імператор 140
- Сидір, теся 915
- Сидор-Габелінда О. 283, 287, 288
- Сила Клим, церковний служка 1139
- Сильвестр Єрусалимець, києво-печерський архімандрит 887-890
- Сильвестр, священник Києво-Печерського монастиря 889
- Симон, єпископ Луцько-Острозький 59
- Симон, києво-михайлівський (золотоверхий) ігумен 901
- Симон, митрополит Московський 172, 172
- Симха, лікар острозького єврейського шпиталю 878, 1190
- Синан-паша, великий візир 553, 555, 557, 609, 620, 1131-1133
- Сингур Андрій, шляхтич 726
- Синенський Ян, шляхтич 1032
- Сирохозин Марко, книжник 785
- Ситницький Станіслав, служебник В. К. Острозького 693
- Сікорський А., луцький возний 650, 651
- Сікст IV, Папа Римський 1077, 1150
- Сікст V, Папа Римський 434
- Сільвестр, Сильвестр, московський протопоп 42, 585
- Сильвестр, Патріарх Александрійський 1003
- Сільвіо Антоніоні, кардинал 1144
- Сімонетті (Сімонетто) Франческо, папський нунцій 661, 1025, 1042, 1130
- Сінкевич Н. 135, 137, 385, 983, 1156
- Скандаля, козак 603
- Скарга Петро, єзуїт, проповідник і полеміст 10, 34, 76, 98, 491, 786, 797, 801, 807, 808, 812, 818, 820, 827, 832, 848, 875, 879, 907, 908, 949, 966, 989, 990, 1028, 1043, 1055, 1077, 1087, 1098-1100, 1106, 1119, 1122, 1124, 1152, 1159, 1219, 1269
- Скаржинська Катерина, колекціонер 148, 635
- Скаржинський Іван, бунчуковий товариш 635
- Скелян А. Н. 880
- Скиндера Станіслав, шляхтич 394
- Скиргайло Ольгедович, литовський кн. 125
- Скленський Мануїл 208
- Скленський Яцько 208

- Скорина Сенко, селянин Я. Кашевського 727, 827
- Скорина Францішек, книгодрукар 261, 825, 826
- Скурута, литовський купець 324, 331
- Скотницький Ян, шляхтич 730
- Скрага Сергій, острозький міщанин 647, 1189
- Скрага, костянтинівський купець 749
- Скретуський Андрій, шляхтич 687
- Скриба Іван, муравицький намісник 699
- Скрынников Р. Г.* 787
- Скуйбіда, острозький писар 354
- Скумин-Тишкевич Федір Іванович, новогрудський воєвода, брацлавський староста, писар ВКЛ 551, 807, 938, 939, 946, 948, 960, 965, 966, 1034, 1040, 1058, 1063, 1064, 1072-1075, 1078, 1082, 1085, 1088, 1092-1094, 1108, 1110, 1112, 1126, 1127
- Славенський Ярош, урядник 1209
- Славинський Дем'ян, служебник Я. К. Острозького 55
- Славинський В.* 1031
- Слешковський Себастьян, панегірист 64, 104
- Слѣж Н. У.* 321
- Слободський Діонісій, номінант на Турово-Підську єпископію 1084, 1096, 1105
- Словенський Ярош, підстароста 1204
- Слупиця Богуш, зем'янин 365
- Слуховский М. И.* 822
- Слуцька Анастасія, кн. 272
- Слуцька Анна, кн. 665
- Слуцька Катерина, кн. 1072
- Слуцька Нагаля, кн. 665
- Слуцька з Олельковичів Олександра Семенівна, кн., дружина К. І. Острозького 20, 55, 82, 84, 85, 227, 268, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 281, 293, 297, 302, 310-312, 314, 320, 325, 333-335, 337, 342-344, 354, 355, 357-360, 363, 366, 367, 370, 377, 442, 470, 489, 490, 665, 666, 769, 1166
- Слуцька (Олельковичівна Слуцька) Софія, кн. 95, 565, 665, 880, 1038, 1045, 1216
- Слуцький Василь Юрійович, кн. 665
- Слуцький Олександр, кн. 540
- Слуцький Семен Юрійович, кн. 211, 293, 371, 461, 462, 463, 468, 540, 665, 991
- Слуцький Юрій Семенович, кн. 77, 78, 239, 272, 311, 356, 489, 522, 898, 943, 991, 1011, 1012, 1014
- Слуцький Юрій Юрійович, кн. 822
- Слуцькі, княжий рід 83, 84, 227, 274, 275, 489, 490, 789, 1043
- Смелецький Степан, служебник Я.-П. Острозького 1271
- Смирнов А.* 966, 1120
- Смирнов М.* 123
- Сміглецький Мартін, єзуїт 1154
- Смотрицький Герасим Данилович, письменник, підскарбій В. К. Острозького 65, 70, 86-90, 342, 628, 794, 804, 811, 812, 818-820, 833, 840-843, 845-847, 989, 1001, 1008, 1181, 1197, 1200, 1249, 1255
- Смотрицький Мелетій (в миру Максим Герасимович), письменник-полеміст, архієпископ Полоцький, Мстиславський і Вітебський, в унії єпископ Ієрапольський 70, 91, 92, 94, 506, 811, 833, 849, 860, 1231, 1298
- Смотрицький Стефан Герасимович, пречистенський священник і княжий підскарбій 810, 851, 1197
- Смяловський Бернат, королівський коморник 415
- Снегирев И.* 584, 587
- Сноссовський/Свосовський Ян, львівський писар 1243
- Собеська Катерина, кн. 56
- Собеський Марко 581, 723
- Собеський Якуб, пробошч 1273
- Собеський Ян III, польський король 10
- Собко, ожоговецький урядник 693
- Соболев Л. В., Соболев Л. В.* 51, 76-78, 88, 157, 316, 331, 333, 337, 342, 343, 347, 351, 356, 359, 368, 370, 377, 395, 412, 503, 507, 518-521, 526, 530, 573, 574, 593, 602, 614, 788, 882, 885, 890, 896, 906, 1212
- Соболевский А. И.* 850, 1262
- Собчук В.* 224-227, 306-310, 379, 383, 668, 692, 719, 742, 761, 777
- Содомора П.* 804
- Сокол, керівник литовського загону 198
- Соколдський/Соколдовський Олександр, адвокат 1272
- Соколик Харко, остропольський сотенний 754
- Соколинська Ганна, кн. 773
- Соколов І. І.* 819, 1149
- Соколовський Войтех, київський підвоєвода 430, 433, 909, 932-934, 937
- Соколовський Станіслав, єзуїт, королівський сповідник 940, 1001
- Сокольська Магдалена, шляхтянка 731

- Сокольський Марк, кн. 675
 Сокольський Солтан, кн., хорунжий Волинської землі 329
 Сокор (Соко́ра) Григорій, ровенський урядник 474, 896, 1209
 Сокорова Анна 1209
 Солган П'ятигорець, козацький ватажок 603
 Солюковський Войцех, шляхтич 1007
 Солюковський Йосифом Ян Димитрій, католицький архієпископ Львівський 434, 528, 799, 878, 920, 965, 966, 993, 1007, 1008, 1020, 1021, 1066, 1085, 1109, 1115, 1120, 1122
Солл Дж. 1202
 Сологуб Юрій, смоленський воєвода 196
Солнцев Ф.Г. 290, 292
 Соловійов Н., археограф 266
 Солоктаєвич Грицько, турівський міщанин 911
 Соломерецький Богдан Іван (Януш), кн., кричевський і лучицький староста 254, 486, 582, 602, 966
 Соломерецький Василь Іванович, кн., могольський державця 264
 Соломерецький Іван Васильович, кн., мстиславський і радомський староста, мстиславський каштелян 496
 Соломерецький Януш, кн. 488, 490
 Солопович Василь, тухольський священик 712
 Солтан Іван, київський гродський суддя 422, 428
Сольский Л. 833
 Сосницький Богдан, зем'янин 470
 Сосницький Григорій, зем'янин 691
 Сосницький, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
 Сосновський Томаш-Оскар, скульптор 10
 Сосновські, панський рід 9, 10
Сотніченко П. А., Сотниченко П. А. 793, 1211, 1287
 Софія Палеолог, велика кн. московська 257
Софонович Феодосій 172, 275, 276, 577
 Спангенберг Іоган, ідеолог реформації 785
 Спаноккіо Енріко Гораціо (Горацій), секретар папського нунція 67, 99, 533, 535, 536, 540, 802, 804, 814, 1015
 Спарре Ерік, шведський канцлер 540
 Спасовський Олехно, зем'янин 700
Спаська Л. 372, 892
 Сперендіо П'єтро, італійський архітектор 789, 858, 1170
 Сперулі Франческо, італійський єпископ 209, 211
 Спиридон, священик 721
Спиридонов М. Ф. 298
 Спитек Йордан, шляхтич 635
 Співак Павло, служебник К. Терлецького 1112
 Сподвильоський-Козир Матис, ровенський підстароста 478
Срібний Ф. 964
 Стабровський Петро, протестант, слонізький шляхтич 1035, 1135, 1153, 1198
 Ставрович Іван, острозький маляр 14, 1171
 Стадницький Петро, каштелян жорнівський 1229
 Стадницький Станіслав, шляхтич 68, 592
 Стадницькі, шляхетський рід 549
 Станишевський Ярош, адвокат 1272
 Станіслав Іванович, віленський каштелян 203
 Станіславович-Янович Станіслав, жемоїтський староста 239
 Станкович Андрій, мінський підстароста 888
 Стареховська Софії, шляхтянка 484
 Стареховський Войцех, шляхтич 484
 Старовольський Шимон (Симон), письменник, історик 130, 153, 158, 164, 774, 1300
 Старушич, острозький міщанин 1138
 Старушич Ігнатій Оксенович, києво-видубицький ігумен, ректор КМА 99
Старченко Н. 51, 395, 403, 406, 412, 518, 674, 1029, 1192
Стасенко В. 261
Стасюк І. А. 677, 741
 Стебельський Ігнатій, василіанин, історик 114, 141, 142, 144, 147, 153, 158, 164, 1234, 1253, 1273, 1274, 1277
 Стеблевич Федір, шляхтич 1209
 Стеллецький Б. С., підполковник, археолог 30, 291
 Стемповський Матей (Мацей), луцький гродський суддя, волинський підстароста 407, 681, 730, 1199
 Стенчишин Андрій, белзький воєвода 773
 Степан, боярин 384
 Степан, острозький золотар 1188
 Степановський Матис, шляхтич 428
 Степулковський Теофіл, краєзнавець 58
 Стегкевич Іван 254
 Стефан Великий, молдавський господар 167

- Стефан, києво-михайлівський (золотоверхий) ігумен 926
 Стефан-іконник, києво-печерський монах 636
 Стефаніца, волоський воєвода 593
 Стефанович Григорій, священник Дерманського монастиря 470
 Стефанович Іван, дерманський ігумен 479, 894, 898
 Стефанович Михайло, служебник Чорториських 479
 Стефанович Федір (Якович), дерманський ігумен 479, 894
Стецький Т.С. 58, 329, 333, 384, 445, 475, 492, 973, 1294, 1295
 Стипалковський, ровенський колекціонер 492
Столярова Л. 121
Стороженко А. В. 435, 436
 Стравінський Еразм, київський гродський писар 1199
Стрельцова Т. Е. 414
 Стрибиль Богдан, київський урядник 910
 Стрибиль Іван, зем'янин 415
 Стрибиль Філон Богданович, київський чашник і підвоєвода 930, 1199
 Стривяський Стахій Дмитрович, возний 693
 Стрийковський Мацей, військовий найманець, хроніст і поет 76-79, 104-106, 113, 150, 152, 153, 158, 164, 167, 169, 170, 183, 185, 187, 190, 182, 209, 219, 268, 272, 275, 284, 355, 577
 Стриминський Богдан, шляхтич 428
 Стробель Бартоломей, гданський художник 1247
Струменский М. 30-32, 1275, 1278
 Струсь Ян, хмільницький староста 702
 Струшинський Каспер, крупський урядник 645
 Стубельський Пилип (Філіп), дубенський намісник 659, 687, 731
Студинський К. 35, 36, 91, 101, 558, 1000, 1097, 1104
 Стужинський Каспер, київський війський, ротміст київського замку 415, 426
 Стулиборода Тиміш, zdolбицький селянин 725
 Ступницький Павло, служебник Острозького 404, 405
 Сулейман, чауш 617
 Сулейман Пишний, турецький султан 608
Сумцов Н. 1222
 Сурин Андрій, київський гродський писар 909
 Сусло Ян (Іван) Богдан, секретар кн. В. К. Острозького 14, 625, 1186, 1197, 1210
 Суша Яків, уніатський єпископ Холмський 811
Сушко О. 1120
 Таборовичева Бартошева Анна, шляхтянка 197, 228
Тарановский, священник 135
 Тарановський Анджей, галицький підчаший, королівський секретар, дипломат 595
Тарасов А. Е. 171
 Тарло Габріель 330, 332
 Тарло Ян, люблінський воєвода 616
 Тарло, повірений кн. Олександри Слуцької-Острозької 313
 Тарлувна Теофіла, дружина Я. К. Острозького 1241, 1243
 Тарнавський В. В., колекціонер 33
 Тарнавський Ян, королівський ротмістр
 Тарновська з Одровонжів Софія 712
 Тарновська Софія, дружина В.-К. К. Острозького 16, 81, 84, 283, 297, 412, 508, 509, 698, 710, 711, 713, 715, 717, 718, 775, 962, 988, 990, 1165, 1174, 1212-1216, 1243
 Тарновський Ян Амор II, великий коронний гетьман, каштелян і воєвода краківський 195, 283, 284, 413, 444, 447, 448, 454, 457, 461, 508, 510, 710, 711, 717, 907, 962, 1212, 1213, 1216, 1219, 1227
 Тарновський Ян Кшиштоф 283, 447, 508, 711, 713, 718
 Тарновський Ян Рафаїл, краківський канонік 1221
 Тарновський Ян, коронний підканцлер 635, 1034, 1091, 1104, 1208
 Тарновський-Спитко Станіслав I, воєвода сандомирський 540, 544, 569, 713-715, 1254
 Тарновський-Спитко Станіслав II Станіславович, чехівський каштелян 713-715
 Тарновські, польський магнатський рід 283, 507, 508, 511, 526, 633, 701, 707, 711-718, 725, 755, 962, 1216, 1243, 1283
 Татаринець, козацький сотник 631
Татаркін В. Ю. 24, 38, 41
 Твердохліб Матвій, волинський аріанин 592
 Телєпньов-Оболенський Федір, московський воєвода 343

- Тельницький Ян, єпископ Віленський 202
 Тельничанка Катерина (Охштат), коханка
 Жигимонта I, матір Беати Костелецької
 318, 319, 332
 Темирбек, татарський воєначальник 606
Темчин С. Ю. 67
Тенговський Ян 114
 Тенчинський, королівський маршалок 326
 Тенчинський Анджей, воєвода краківський
 540
 Тенчинський Станіслав, воєвода краківський
 465, 466
 Тенчинський Я., повірений Беати Костелецької 467
Теодорович Н. И. 292, 745, 896, 913, 916, 917,
 970, 1182
 Терлецька Анна 1098, 1138
 Терлецький Афанасій, архієпископ Полоцький 1084
 Терлецький Іван 1142
 Терлецький Кирило, єпископ Луцько-Острозький 246, 406, 495, 547, 563, 566, 631,
 658, 661, 662, 664, 665, 673, 690, 776, 800,
 886, 905, 911, 920-923, 938, 945, 946, 959,
 960, 963, 965, 974, 977, 978, 1032, 1035,
 1039, 1058, 1059, 1061, 1062, 1064-1066,
 1068-1070, 1073-1075, 1077-1081, 1083-
 1085, 1087, 1092, 1093, 1095, 1097-1108,
 1112, 1113, 1117, 1122, 1129, 1138-1143,
 1148, 1149, 1152
Терлецький О. 961
 Терлецький Ярош 547, 1098, 1107, 1138, 1139,
 1141
Терновський П. О. (Ф. А.) 10
Терський С. В. 136, 137, 396, 398, 403
Тесленко І. А. 32, 51, 121, 122, 273, 341, 356,
 357, 370, 412, 464, 478, 479, 481-485, 641,
 647, 660, 707, 719, 739, 744, 747, 808, 905,
 953, 958, 1138, 1139, 1160, 1181, 1182,
 1187, 1192, 1196-1200, 1203-1207, 1289
Тетеря Д. 752
 Тиліцький Петро, підканцлер коронний, ка-
 толицький єпископ Варминський 921,
 1023, 1158
 Тиміш, княжий слуга 1209
 Тимофій, архієпископ м. Поло 813, 816, 944
 Тимофій, дорогобузький архімандрит 896, 963
 Тимофій, княжий комірник 240, 1198
 Тимофій Петрович, гравер 260
Тимошенко Л. В. 817, 869, 886, 906, 921, 923,
 939, 945, 961, 962, 966, 974, 1050, 1052,
 1053, 1055, 1057, 1060, 1066, 1068, 1072,
 1074, 1076, 1077, 1080-1082, 1087, 1097,
 1108-1110, 1113, 1114, 119, 1120-1125,
 1134, 1139, 1140, 1150
 Тисаровський Євстафій, єпископ Єремія
 Галицький, Львівський, Кам'янецький,
 патріарший екзарх 962, 1148
 Тит, уставник Києво-Печерського монастиря
 888
Титов Ф. И., Титов Ф. И., Титов Хв. 32, 33,
 986, 1296
Тихомиров М. Н. 101
 Тихон, віленсько-троїцький архімандрит 265
 Тиша Олександр 428
 Тиша-Биковський Василь, шляхтич 427
 Тиша-Биковський Федір, київський земський
 підсудок 423, 1199
 Тишкевич Василь, підляський і смоленський
 воєвода 512, 600, 1251
 Тишкевич Марина Юріївна 655, 777
 Тишкевич Михно, зем'янин 470
 Тишкевич Остафій Ян, мстиславський і бе-
 рестейський воєвода 423, 1251
 Тишкевич Скумин Юрій 254
 Тишкевич Федір, комірник 778
 Тишкевич Фредерік (Фрідріх) 423, 424, 1239
 Тишко Друкар (Тимофій Вербицький ?), ост-
 розький книгодрукар 854, 1186, 1193
 Тишко, стефанський міщанин 684
 Тишкович Василь 364
 Тишкович Іван, стефанський міщанин 684
 Тишкович Михайло, намісник турівський 254
 Тигран, правитель Вірменії 159
 Тіціан Вечелліо, живописець 13
Ткач В. В. 1168
Ткач І. О. 46
Ткачук В. 792
Товкало М. 752
Тоїчкін Д. 775
 Томзар Матеуш, пруський дворянин 521
 Томило, жидичинський священик 920
 Томіцький Петро, королівський секретар,
 єпископ Краківський 277
 Томківна Семенова Посяговецька Марія, во-
 линська шляхтянка 959
 Томкович Павло, дубенський селянин 952
 Торович Ісаія, острозький раввин-талмудист
 1190

- Тот II. 253
 Трембіцький А. М. 140
 Трепов Ф. Ф., київський генерал-губернатор 291
 Третинський Вавринець, равський каштелян 730, 1259
 Трещецький, тарновський шляхтич 529
 Тречевський, урядник 1248
 Тризна Григорій Йосифович, підляський і смоленський каштелян, литовський підскарбій 512, 775
 Триленський Ян, королівський інстигатор 1194
 Трипольський Н., *прот.* 252, 905, 1077
 Трипольські, пани 648
 Трифон, єпископ Сарський 173
 Троєкуров Федір, московський боярин 538
 Троневиц П.О. 123, 150, 152, 403, 407-409
 Троян Ян, служебник Беати 364
 Трояновський, козак 603
 Трусат А. 192
 Труш, хоценський селянин 731
 Тупило Федір, намісник дубенський 373, 374, 376, 384
 Тупило, острозький урядник 373, 374, 376, 379
 Тур Никифор, киево-печерський архімандрит 890, 924, 926-930, 976, 1062, 1069, 1076, 1091, 1104, 1118, 1123, 1127, 1143, 1155
 Турилов А. А. 584, 1125, 1157, 1158
 Турковецький Валентій, шляхтич 730
 Турновський Сімеон (Шимон), богослов-протестант 1039, 1045, 1046, 1153
 Турновський Теофіл, кальвіністський богослов 1036, 1037, 1039
 Туровський Себастьян, жорновнівський урядник 475
 Турчин Петро, глуський державця 230, 235, 378, 661, 662
 Турчин Станіслав, дубенський міщанин 1210
 Турчин Федір Петрович, глуський державця 661
 Турчин, волинський єврей 441
 Турчинова Глуська Богуміла 661
 Турчинова Глуська Богдана Богумилівна 661
 Турчинова Софія 1210
 Тутковський П. А. 227, 721
 Тучемський М., *Тучемський М.* 28-31, 43
 Тяпинський Василь, протестантський перекладач і письменник 823-825
 Уварова П. С., графиня 290
 Удрицький Микола, шляхтич 730
 Уїздецькі, острозький боярський рід 374
 Ужевський (Ужовський) Григорій, служебник В. К. Острозького 722, 1139
 Улович Ф. 31
 Ульріх фон Вердум, німецький мандрівник 373
 Ульяновський В. І., *Ульяновський В. II.* 28, 218, 263, 266, 283, 587, 592, 637, 658, 937, 1297
 Улятицький, прочанин 1268
 Уманец Ф. М., *Уманець Ф. М.* 35, 605, 706
 Умястовський Петро, доктор філософії і медицини 1201
 Унганд фон Соннег Давід, посол імператора 940
 Унішовський Якуб, панегірист 480
 Унковський Григорій, московський боярин 200
 Урбан VIII, Папа Римський 1276
 Успенський Ф. Б. 105, 339
 Уханьська Катерина 1269
 Уханьський Якуб, архієпископ Гнезненський, примас Польщі 357, 358, 1000
 Ушак-Куликовський Григорій, шляхтич 730
 Ушаков Іван, інженер-картограф 889, 901
 Фальчевський Станіслав, кременецький староста 329, 379
 Фальчевський Юрій, кн., католицький єпископ Луцький і Берестейський 331, 354, 369, 379, 407
 Фаярдо П. 534
 Федір Друкар, острозький книгодрукар 854, 1186, 1193
 Федір Іванович, московський цар 104, 522, 537, 538, 578-580
 Федір Любартович, луцький кн. 121, 123, 124
 Федір Якович (Янович), дерманський ігумен 894, 898
 Федір Ярославич, новгородський кн. 239
 Федір, жидичинський священник 920
 Федір, син острозького сінничого 642
 Федір, служебник острозького замку 376
 Федір, ігумен київського Микола-Пустинного монастиря 927, 928
 Федоркович Верейко, селянин Я. Ощовського 728
 Федоров Іван, дерманський справця, книгодрукар 29, 36, 43, 48, 534, 617, 687, 700,

- 787, 788, 796, 801, 807, 809, 812, 827-833, 840-842, 844-846, 848, 851-854, 857, 877, 894, 896, 898, 917, 1014, 1015, 1029
- Федорович Іван, службник Беаги Костелецької 361, 363, 369
- Федорович Михайло, писарчук 236
- Федотов-Чеховской А.* 432, 1155
- Федько, крупський бортник 691
- Федькович Шилович Семен Олізарович 224, 894
- Федя, дружина Федора Денисовича-Мокошевича 152, 163, 736
- Феогност, чудівський архімандрит 173
- Феодор (Касіанович ?), книжник, перекладач 853-854, 1004
- Феодор (Мельничук), арх.* 905
- Феодор Авукар, візантійський богослов 851
- Феодосій (Федір) кн. Острозький, преп. – див. Острозький Федір Данилович
- Феодосій Грек, книжник 792
- Феодосій Зигомала, грецький богослов 942
- Феодосій Косой, москвитин-єретик 1028
- Феодосій, єпископ Луцько-Острозький 129, 882
- Феодосій, киево-печерський ігумен, преп. 276, 278, 285, 792, 931
- Феолепт, Патріарх Константинопольський 1131
- Феофан Грек, єпископ Меглинський 399, 813, 816, 917-920, 1059, 1111
- Феофан, еп.* 177
- Феофан, єрусалимський архімандрит, Патріарх Єрусалимський 587, 815, 816
- Феофілактович Омелян, случький протопоп 1106
- Ферден, генерал 147
- Фердинанд (Фердінанд) I Габсбург, чеський король, імператор 63, 300, 324, 391, 448, 449, 453, 455, 458, 536, 718, 1216, 1232
- Фердинанд (Фердінанд) Гонзага, герцог Мантуї 1237
- Филип, священник київського Софійського собору 1155
- Филюшкин А. И.* 175, 522, 784, 786
- Філарет (Амфітеатров), митрополит Київський 290
- Філіп II Габсбург “Розсудливий”, іспанський і португальський король 534
- Фіоль Швайпольт, краківський книгодрукар 261, 860
- Фіркович Авраам* 1190
- Фірлей Анджей, радомський і сандомирський каштелян 619, 688, 1032, 1036, 1153
- Фірлей Миколай, каштелян бієцький 540
- Фірлей Миколай, воєвода краківський 554, 1132
- Фірлей Миколай, польний гетьман коронний 180, 181, 208
- Фірлей Ян, воєвода краківський 523, 524
- Флавіан (Городецький), митр. Київський 133, 291
- Флиер А. Я.* 205, 258
- Флоря Б. М. (Б. Н.)* 51, 136, 522, 538, 578, 594, 616, 945, 948, 1006, 1055, 1056, 1111, 1125, 1139
- Фогель (Фогль) Жигмунт, гравер 60
- Фольтин Бертольдо, краківський купець 853
- Фонкіч Б. Л., Фонкіч Б. Л.* 812, 839
- Фотинський Орест* 119, 161, 958
- Франгепан Ф., угорський дипломат 212
- Франкенштайн (Фрайштин) Ян-Ульріх (Ганс-Ульдерік), німецький архітектор 660, 1203
- Франко І.Я.* 36, 101, 261, 315, 326, 329
- Франсіско Хіменес де Сісерос, іспанський кардинал 795
- Франциск Ассізьський, засновник ордену францисканців, св. 880, 953
- Францішек, італійський архітектор 397
- Фрис В. Я.* 534, 822, 823
- Фріделянт Лука, гданський конвісар 1175
- Фуголь І.* 1167
- Фундуклей І.* 924
- Фурс Іван Опанасович, пінський земський суддя 495
- Фурс Юрій, пінський суддя 777
- Хаврук Я. Я.* 869
- Халаїм Богдан, черкаський підстароста 1231
- Халецька Ганна 689
- Халецький Богдан Герасимович, шляхтич 719
- Халецький Василь, шляхтич 719
- Халецький Дмитро, литовський підскарбій 1116, 1117, 1121, 1122
- Халецький О. В.* 38, 118
- Халецький Філон Герасимович, шляхтич 719
- Халецький Францішек, службник В. К. Острозького 689
- Хамко, володимирський єврей 394
- Ханенко Богдан, колекціонер 261, 291
- Ханенко Варвара, колекціонер 261

- Хапчинський, шляхтич 712
Харитон, острозький маляр 1172
Харко Кіндратів, селянин Я. Кашевського 727
Харлампович К. В. 796, 797, 803, 805, 807, 809, 810, 811, 815, 1008, 1254
Харленський (Харлинський) Миколай Фелікс-севич 423
Харленський (Харлинський) Фелікс, хорунжий київський 423
Харлинська Анна 684
Харлинський Микола, шляхтич 684, 926
Харлинський Щасний, київський підкоморій 684, 925
Харлинський Ян, луцький підкоморій 684, 771, 1129
Харцизький, служебник Я.-П. Острозького 1271
Хащотин Харитон, міщанин віленський 240
Хведась А. О. 31, 46
Хибовський Павло, возний 1187
Хинчевська-Геннель Т. 39
Хлопицький (Хлопіцький) Станіслав, козацький ватажок 548, 627
Хмелевський, служебник В. К. Острозького 1106
Хмельницький Богдан, гетьман 27, 34, 45, 1277
Хоболтовський Петро Костюшкович, шляхтич 1242
Ходика Кобизевич Криницький Василь, київський радця 431, 924, 926
Ходиницький К. 38
Ходичич Олехнович 236
Ходкевич Григорій Олександрович, вітебський і київський воєвода, каштелян троцький і віленський, великий гетьман литовський 352, 364, 415, 443, 503, 505, 575, 666, 667, 670, 699-701, 711, 768-771, 783, 784, 803, 826, 851, 852, 863
Ходкевич Іван 616, 699
Ходкевич Ієронім Олександрович, мстиславський воєвода, троцький і віленський каштелян 392, 630, 883
Ходкевич Кароль, жмудський староста 1243
Ходкевич Олександр Іванович, маршалок литовський, новогрудський воєвода 182, 517, 667, 1237, 1278
Ходкевич Софія 666
Ходкевич Юрій Олександрович, кравчий ВКЛ, троцький каштелян 392
Ходкевич Ян Кароль, великий гетьман литовський, воєвода віленський 346, 481, 513, 517, 518, 521, 526, 604, 709, 719, 743, 746, 872, 1237, 1273, 1276-1279
Ходкевич Ян, віленський воєвода, маршалок земський ВКЛ 887, 888
Ходкевичі, панський рід 489, 505, 565, 1045
Хойнацький А., прот., Хойнацький А. Ф. 27, 131, 132, 871
Холоєвський Кшиштоф, шляхтич 731
Холоневський Іван, шляхтич 730
Хом'як Маско, волинський шляхтич 959
Хом'як Федір, служебник Острозького 404
Хом'як-Смордовський Петро 402, 1168
Хом'як-Смордовський Тит, луцький гродський суддя 402, 407, 475
Хома І. 991, 1018
Хоментовський Ілля, пустинник з пущі Наревської 1268
Хорват Г. 253
Хорват Тира, козак 603
Хоргоши Э. 253
Хоревський Дем'ян 778
Хорковський Матвій, шляхтич 730
Хорувський Тихно, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
Хотенович Прокіп Сенькович 387
Хотеновичева Сенькова Оксиня 387
Хотилевський Матіс 771
Хотлинський Василь, підстароста 1204
Хоцімовський Павло, сandomирський підсудок 1279
Хребтович Василь Богданович, володимирський і здолбицький намісник 166
Хребтович Григорій, архієпископ Полоцький 1068
Хребтович Іван Богданович, підскарбій і маршалок ВКЛ, слонімський і кобринський намісник 171
Хребтович Літавор 172
Хребтович Мартін (Марцін) Богданович, підскарбій ВКЛ 224
Хребтович Ф. К. 237
Хребтович Федір Богданович, підскарбій великий литовський 182
Хребтович-Богуринська Любка 676
Хребтович-Богуринський Данило 676, 1084
Хребтович-Богуринський Іван 676
Хребтович-Богуринський Кіндрат 676, 1084

- Хребтович-Богуринський Мелетій, киево-печерський архімандрит і Володимиро-Берестейський єпископ 397, 399, 428, 887-891, 928, 979, 1059, 1063, 1084
- Хребтович-Богуринський Семен, шляхтич 1208
- Хрептович Костянтин 1270
- Хрестовський Андрій, служебник Я. Замойського 554, 555
- Хриницький (Хрінницький, Хренницький) Іван, луцький земський підсудок 405, 681, 690
- Хриницький Олександр, волинський хорунжий 405
- Христофор Філалет (псевд.: Мартін Броневський), письменник-полеміст 122, 820, 848, 1029, 1048, 1077, 1122
- Хрустицький Ян 770, 771
- Цалай-Якименко О.* 1180, 1195, 1196
- Цвікла Л.* 1050
- Цезаріні Джуліо, кардинал 136
- Целей Войцех, гетьман коронний 114
- Цеханович А. А.* 786, 1050
- Циганок О.* 819
- Цимінська, шляхтянка 1143
- Цимінський Ян, шляхтич 1142
- Цинкаловський О. 44
- Ціборовська-Римарович І.* 1211
- Цімашэнка Л. У.* – див. Тимошенко Л. В.
- Ціхоцький Каспер, сандомирський канонік 989, 1249
- Цуркан Р. К.* 841
- Чаковський Войцех, острозький інтелектуал 811
- Чаманська Ілона* 337, 443
- Чаплинський Я. 588
- Чаплич Андрій, шляхтич 222
- Чаплич Василь, шляхтич 329
- Чаплич Григорій, шляхтич 523
- Чаплич Іван, луцький війський 655
- Чаплич Кадіан, шляхтич 523
- Чаплич Марія, донька Яна Чаплича 163
- Чаплич Петро, шляхтич 329, 363, 366
- Чаплич Тетяна, дружина Яна Чаплича 163
- Чаплич Федір Івашкович, шляхтич 230, 1033, 1114
- Чаплич Ян/Єсько, служебник К. І. Острозького 151, 163, 230, 384
- Чаплич-Шпановський Григорій, шляхтич 686
- Чаплич-Шпановський Іван, київський каштелян 422, 686
- Чаплич-Шпановський Кад'ян, луцький земський суддя 690
- Чаплич-Шпановський Федір, луцький земський суддя 664, 686
- Чаплич-Шпановський Юрій, шляхтич 424
- Чаплівна-Шпановська Марія 666
- Чаплянка-Шпановська Федора 683
- Чарнецький Микола, старший гайдук 681, 1194
- Чарнковський Анджей, єпископ Познанський 458, 459, 462, 465, 468
- Чарнковський Станіслав, адвокат 446, 450-452
- Чарнковський, посольський маршалок 509, 515, 516
- Чарноцький Войцех, єзуїт 1273
- Чарноцький Троян, сатіївський намісник 660
- Чаронка В.* 717
- Чарторийські, польські колекціонери 13, 324
- Чацький Тадеуш 10
- Чеконський Політан, шляхтич 731
- Чекурков В. С.* 1168, 1169, 1174, 1187
- Челяднін Іван А., боярин, московський воєвода 192-195, 197
- Чепель Михайло, шоломський священик 963
- Черевчей Василь, київський вїйт 426
- Черевчей Матвій, київський міський радця 431
- Черевчей Федір, київський вїйт 432
- Черкас Б.* 200, 202, 209
- Черкаська Н.* 57
- Чермінський Валентин, маковицький намісник 1228
- Чернецький Є.* 417, 423
- Чернецький Микола, керівник загону княжих гайдуків 1206
- Черниковський Петро, люблінський підстолий 538
- Четвертинська Овдотя, кн. 689
- Четвертинський Андрій, кн. 321
- Четвертинський Василь Федорович, кн. 224, 225, 304, 378
- Четвертинський Григорій Васильович, кн.. 581, 1040, 1129
- Четвертинський Матвій Васильович, кн., справця луцького староства 401
- Четвертинський Олександр, кн. 124
- Четвертинський Яцко, кн. 730

- Четвертинський Федір Федорович, кн. 224
 Четвертинські, княжий рід 71, 72, 106, 120, 400
Четыркин Е. 27
Четыркин Ф. 869
 Чеховиц Мартін, богослов-протестант, проповідник і полеміст 825
 Чечот Федор 779
 Чешек Себастьян, скульптор 210, 217, 281, 283
 Чешеківна Полонія Андріївна 683
 Чиж Василь Богданович, кричевський державця 320
 Чирський Ян, переяславський староста 960
Членова Л. 10
 Чолганський Адам Андрійович, шляхтич 678
 Чолганський Андрій, шляхтич 677
 Чолганський Роман Андрійович, шляхтич 678
 Чолганські, шляхтичі 677, 741, 1257
Чопівська-Богун І. 49
Чорний В. Б. 763
 Чорноризець Храбр, агіограф 796, 832
 Чорторийська Ганна, кн. 688
 Чорторийський Іван Федорович, кн., київський підвоєвода 386, 402, 420, 473
 Чорторийський Олександр Федорович, кн., волинський воєвода 386, 411, 514
 Чорторийський Федір Михайлович, кн., староста луцький 224, 301, 308, 309, 314, 329, 352, 364, 386, 698
 Чорторийський Юрій Михайлович, кн., волинський каштелян 424, 486, 490, 581, 767, 1129, 1152, 1201, 1270
 Чорторийські (Чарторийські), княжий рід 71, 101, 180, 185, 378, 386, 400, 420, 600, 688, 1264
Чуба Г. 823, 876
Чубатий М. 44
 Чулиневич (Гулиневич, Гулькевич) Яків, київський протопоп 901
 Чурило Бродівський 121-124, 127
 Чурило Пленкович, билинний богатир 122
Чухліб Т. 627
- Шавула, Шаула, козацький ватажок 419, 632, 634, 635
 Шадурський Ян, крупський урядник 484, 644, 645, 660, 683
 Шамполінський Альберт-Войцех, польський воєначальник 186, 195, 196
Шамрай М. А. 844
Шараневич І. І. 104
- Шарфенберг, краківський книгодрукар 1214
 Шафранець Ієронім, королівський секретар 319
 Шах Яків, козацький ватажок 614, 615
 Шахно, несухоезький єврей 446
 Шацький Бартоломей, дубенський староста 663, 968, 969
 Шашевський Юрій, служебник В. К. Острозького 650
 Шашкевич Василь, урядник Острозьких 423
 Шашкевич Микола, брацлавський хорунжий 663
 Шашкевич Мисько (Шашко, Шишко, Шашко-Долбуновський), здолбунівський урядник 374, 474, 478, 700
 Шашкевич Тихон, шляхтич 655
 Шашкевич Федір, шляхтич 1259
 Шашкевичі, служебники Острозьких 374
 Шашкович Богдан Кузьмич 386, 387
 Шашкович Василь, брацлавський хорунжий 1199
 Шашкович Василь, косянтинівський урядник 1204
 Шашкович Михайло, брацлавський підкоморій 1199
 Шашковичі, боярський рід 386
 Шваба Григорій, видубицький ігумен 900
 Шванковський Ян, львівський маляр 545
Шведов М. 32
 Шебельтук, служебник В. К. Острозького 625
Шевельов Ю. 819
Шевченко І. 790
Шевченко Т. 870, 989, 1256, 1265, 1279
Шевченко Ф. П. 822
Шемета Ю. 1211
 Шепел Івашко, селянин Г. Колмовського 727
Шереметьєв О. С., колекціонер, меценат 133, 427, 895, 1175
 Шидловецька Софія, дружина Я. Тарновського 711, 1212
 Шидловецький Кшиштоф, коронний канцлер 187
 Шидловецький П. 775
 Шидловецькі, шляхетський рід 84
 Шилович Олізар, шляхтич 179
 Шимкович Федір, шляхтич 730
 Шимонович Міхей, митник 231
 Шистовський Андрій, шляхтич 729, 731
 Шистовський Юзеф, шляхтич 729, 731
 Шистовський Ян, шляхтич 729, 731

- Шиткович Мишко, турівський міщанин 911
 Шишка/Шашкович Богдан, служебник
 В. К. Острозького 625, 644, 645
 Шишка-Ставецький Григорій, київський зем'янин 778
Шишкін І. 492
 Шишковський Мартін, католицький єпископ
 Луцький 1021, 1023-1025, 1158
 Шкаревський, білоцерківський підстароста
 603
Шлевис Г. 256, 257
 Шлома, острозький вчений-галмудист 1191
 Шміглевський Мартін, єзуїт 1038
 Шмоневський 1236
Шмурло Е. Ф. 537, 1013
Шніп М. 180
 Шодуар Ян де, барон, колекціонер 32
 Шостак, козацький ватажок 635
 Шостовицький Ян 689
Шпаковский Е. 889
 Шпиколоська Марія 402
Шпізель Р. С. 818, 878, 1200
 Шпраський Андрій, шляхтич 691
 Штефка, познанський купець 240
 Штром І. В., архітектор 25, 1178
Шубинський С. М. 31
 Шуйський Василь Іванович, московський цар
 592
 Шуйський Ян, кн. 1116, 1122
Шумаков С. 787
 Шумбарський Боговитин Петрович 221, 236,
 532
 Шумбарський Петро 221
Шумовський П. 41-45, 128, 139, 146, 148, 151,
 152, 246, 273, 335, 707, 1294
 Шумовський Якуб, служебник Острозьких 55
Шустова Ю. Э. 975
 Шушковский А. 28

Щавинская Л. Л. 852
 Щасний, зем'янин Г. Ходкевича 699
Щеглов М. 872, 873, 883, 893, 915, 955, 956
Щеглова С. А. 88
 Щелкалов Василь, посольський думний дяк
 538
Щенков А. С. 31
 Щеня Данило, кн., московський воєвода 170
 Щепецький, шляхтич 484
Щепкин Е. Н. 586
Щербак В. А. 616, 619, 799

Щербина В. 416
 Щербина Михайл, межигірський ігумен 262
 Щикичинський, керівник загону княжих гайдуків 681, 1206
 Щилінка Еразм, краківський купець 351, 378
 Щилінка Каспор, краківський купець 378
 Щилінка Кгут, краківський купець 378
 Щилінка Юст, краківський купець 378
 Щилінка Ян, краківський купець 351
 Щилінки, краківські міщани 324
 Щука Кшиштоф, генеральний возний 610
Щурат В. 817

Эртель А. Д. 290

 Юліанія/Уляна, тверська кн., дружина Ольгерда 256, 257
 Юревич Микола 172
 Юженевич Івашко, шляхтич 199
 Юрій Володимирович, кн. пінський 103
 Юрій Долгорукий, великий кн. київський 890
 Юрій Львович, кн. галицький 106, 107, 116
 Юрій Наримунтович, кн. белзький 116
 Юрій Семенович Лугвенович, кн. новгородський 141
 Юрій Турівський, кн. турівський 106
 Юрій Ярославич, кн. 103
 Юрій-Болеслав Тройденевич, кн. галицьковолинський 114
 Юрія II графа де Монтфорт 319
 Юрко, селянин В. К. Острозького 731
Юрченко П. 421, 425
Юрченко С. 1167
 Юрша Андрій Юхнович/Юрійович 321, 448
 Юрша Мартін Андрійович 448
 Юршова Марія 448
Юрьев (Юр'єв) П. 11, 123, 138, 139, 147, 149,
 150, 151, 220, 255, 256, 261, 324, 334, 491,
 492, 497, 498, 586, 828, 916, 959, 1181,
 1182, 1192, 1196, 1202, 1203
 Юхно, селянин Г. Колмовського 727

Яблоновський Александр 39, 71, 103, 334, 705,
 706, 724
 Яблоновський К., гравер 1195
 Яворинський Абрам, зем'янин 660
 Яворинський Яким, зем'янин 474, 689
 Яворницький, шляхтич 1208
 Ягайло-Владислав, великий кн. литовський,
 польський король 10, 96, 115, 121, 124,
 125, 127, 141, 271

- Ягич И. В.* 844
 Ядвіга, польська королева 10, 121, 125, 126
 Язловецька Тишковичівна Олександра 686
 Язловецький Єжи/Юрій, коронний гетьман 523, 528
 Язловецький Жигимонт 709
 Язловецький Ієронім, воєвода подільський 565, 569, 709, 1237
 Язловецький Миколай, снятинський староста 535, 540-542, 608, 621, 686, 1253
 Якимич Іван, шляхтич 172
 Яків, катівський священник 661
 Яків I Стюарт, англійський король 1247
Яковенко Н. М. 49, 51, 64-72, 75, 81, 94-99, 104, 107, 115, 160, 239, 277-280, 338, 414, 430, 509, 550, 578, 626, 627, 659, 676, 735, 746, 754, 764, 789, 793, 796, 808, 812, 814, 815, 848, 856, 871, 874, 875, 908, 909, 912, 988, 996, 997, 999, 1050, 1053, 1091, 1092, 1140, 1154, 1214, 1244, 1274, 1278, 1283, 1297, 1299
Яковенко С. Г. 939, 1006, 1055, 1056
 Яковицький Сидір, служебник В. К. Острозького 925
Якубович М. 1203
 Якун, волинський єрей 441
 Яловицький (Єловицький) Антонін, кременецький земський суддя 686, 692, 893, 1192
 Яловицький (Єловицький) Дмитро 686, 723, 1279
 Яловицький (Єловицький) Микола 686, 692
 Яловицький Сасин, кременецький суддя 686, 893
 Ямонтович-Підберезинський Іван, кн. 143
 Ян (Юхан) III Ваза, шведський король 523, 539, 544, 546, 1255
 Ян (Яцко), острозький замковий ворітний 1193
 Ян "з княжат литовських" (позашлюбний син Жигимонта I), єпископ Познанський 319, 332
 Ян із Служева, бжеський воєвода 519
 Ян із Чарнкова, хроніст 113, 114
 Ян Казимир, польський король 1231
 Ян Ольбрахт, польський король 164, 165, 167, 172
 Ян Чех, кн., домініканець 134, 135, 137, 146
 Ян, єпископ Віленський 239, 371
 Ян, острозький маляр 1172
 Ян, острозький муляр 1176
 Ян/Яня, служебник В. К. Острозького 551, 554-557, 559, 1034, 1133, 1136
 Янаціуш, богослов-протестант 1038
 Яневський Логвин, купець 1189
 Яневський Петро Станиславович, книжник 805, 810
Янишина Т. 140
 Яніціуш Мартін, протестантський богослов 1154
 Янковський Станіслав, генеральний возний 430, 610
 Янович Каспер, острозький підстароста 485, 643, 644, 687
 Янович Матей (Мацей) Войтехович, вітебський воєвода 352, 364, 369
 Яновський Томаш, урядник В. К. Острозького 691
 Янушевич Федір, шляхтич 176
Янушкевіч А. 519, 576
 Янчинський Рафаїл, єзуїт 37, 602, 870, 871, 989, 1196, 1210, 1220, 1292
Яремич С. 289, 290
 Ярина, сестра автора листів, приписуваних протосинкелу Никифору 555
Ярмінський Лешек 559, 1038
 Ярмола, остропольський сотенний 754
 Ярмолинська Марія Василівна 677
 Ярмолинський Агіш (Афіш)-Матей, базалійський урядник 603, 644, 1192
 Ярмолинський Костянтин, шляхтич 691
 Ярмолинський Матвій, ротмістр 1206
Ярмошик І. І. 46
 Ярмултовський Михайло, шляхтич 428
 Ярмултовський Ян, шляхтич 428
 Ярослав Володимирович (Мудрий), великий кн. київський 86, 88, 102, 253, 278, 342, 794, 882
 Ярослав Святополчич, кн. 103
 Ярославич Микола, кн. 765
 Ярош, служебник кн. Ф. Чорторійського 303
 Ярошевич Флоріан, францисканець-реформат 989
 Ярошевич, єзуїт 1253
Ярушевич А. 162, 189, 203, 242, 250, 254, 257-259
 Ясерген, татарський воєначальник 606
Ясиновський Ю. 1195
Ясинский Н. М. 403

- Ясіновський А. Ю., Ясиновський А. Ю.* 817, 851, 1180, 1195, 1196
 Яцек Одровонж, домініканець, св. 135
Яцимирський А. 1222
 Яцинічівна Ганна 720
 Яцко Спиткович з Мельштина, пан 140
 Яцко, секретар Беати Костелецької 462
 Яцкович Іван, луцький війт 409
 Яцько Ланевич з роду Кирдеїв 122
 Яцько, острозький золотар 1188
 Яцько, тесля 915
 Яцьковичі, служебники Острозьких 374
 Яшевський С., возний 674
- Abrahamowicz Z.* 612
Aftanazy R. 1170
Albertrandi, biskup Zenopolitanski 577
Aleksander Jagellończyk 180, 214
Alexandrowich S. 879
Ammann A. M. 1100
Anna Jagiellonka 527
Annibał z Kapui, Annibale di Capua 616
Antonowicz W. 515
Arcudio Pietro 1063
Asadauskienė N. 545, 1043, 1282
Auerbach I. 786, 787, 1050
Augustyniak U. 509, 1244
Baczkowski K. 157, 172, 197
Baliński M. 426
Balzer O. 596
Barącz S. 135
Baranowskij A. 738
Bardach J. 214
Baronius C. 814, 840, 1003, 1006, 1014
Bartoszewicz J. 107, 136, 319
Basiński J. 318
Basista J. 881
Baszta Jan 195
Batory Stefan 1281
Baumgarten N. 104
Bazielich A. 1097
Bazyłow L. 528
Beata z Kościeleckich 457, 530
Bendza M. 840
Bernady Ł. 465
Bernatowicz T. 792
Besala J. 316, 528
Białostocki J. 161, 192
Bielowski A. 114
Bielski Marcin 114, 171, 181, 196, 216
- Bieniak J.* 318, 624
Bieńkowska D. 597
Błaszczuk G. 509
Bogatyński W. 1213
Bogucka M. 316, 327, 527
Bohowitynowicz Bogusz Michał 272
Bolognetti A. 1009, 1013
Boniecki A. 319, 396
Bona Sphorcja, Bona Sforza 75, 199, 211, 214, 215, 246, 267, 277, 327
Boras Z. 211
Boratyński L. 530, 535, 941, 1009, 1013
Borawski P. 1191
Borkowska M. 330
Borkowski A. 432
Borromeo A. 947, 983
Broniewski Marcin, Broniewski Marcin 422, 848, 939, 1097
Bruchnalski W. 66
Brückner A. 1047
Brüning A. 1002
Bues A. 522
Bugaj R. 813, 1202
Bujańska J. 1176
Bukowski J. 458
Bumblauskas A. 213
Bylinowa E. 793
Byliński J. 422, 848, 1231
Caro J. 457
Cernovodeanu P. 597
Chachaj J. 808
Chachaj M. 344, 1216
Charewiczowa Ł. 465
Charkiewicz W. 157
Chłapowski K. 542
Chmielowski B. 1256
Chodkiewicz Jan Karol 211, 1237, 1279, 1293
Chodkiewiczowa Anna Aloyza 1273
Chodyncki K. 869, 1056, 1063
Chodzko L. 11
Chomętowski W. 211, 696, 1237
Chrzanowska P. 55
Chynczewska-Hennel T. 9, 37, 39, 534, 891, 1057, 1225, 1229, 1240, 1247
Cichowcki H. 940, 1001
Ciechanowiecki A. 1045
Ciłwicka M. 1082
Čiurinskas M. 197
Corfus I. 597
Ćwikła L. 869, 1050

- Cynarski S.* 318, 377, 570
Czamańska I. 337, 422, 443
Czapliński W. 346
Czarnocki W. 1257, 1273
Czubek J. 879
Dąbkowski D. 79, 105
Dacka I. 37
Decjusz J. L. 178, 186, 190, 193, 217
Degiel R. 1038, 1045
Dęgosz J. 848
Dembińska A. 318, 345
Dembski K. 1205
Demkowicz-Dobrzański M. 1279
Długosz J. 57, 346, 1247
Długosz T. 435
Dobrowolska W. 695
Dobrowolski T. 283
Dopierala K. 616
Dowbyszczenko M. 537, 680, 687
Dróżdź P. 192
Dubas B. 508
Dubas-Urwanowicz E. 527
Dunin-Karwicki J. 152, 531, 719, 720, 736, 741
Dworzaczek W. 712, 874, 1213, 1214
Dworzaczkowa J. 1045
Dybowski J. T. 465
Dziegielewski J. 524, 527, 540, 541, 1020, 1077
Eustachiewicz Ł. 94
Fedorow Iwan 845
Ferenc M. 377, 391, 564
Fijalek J. 256
Finkel Z. 10
Firley Mikołaj 181
Florja B. 521, 527, 538
Florovsky G., archpr. 940, 942
Fokciński H. 434, 435
Franz M. 1058
Fridelant Lucas 1175
Frost R. 873
Galicki B. 396
Gastgeber Ch. 596
Gastold Albert, Gasztołd Olbracht Marcinowicz
 75, 182, 189, 203, 213, 215
Gębarowicz M. 283, 284, 845, 853, 1186, 1246
Gedymin 126
Giedroyc F. 818
Gil A. 661, 974, 1158
Gliwa A. 167
Golebiowski E. 318, 377
Gomoles L. 465
Gomolicki L. 454, 456
Górnicki Ł. 448, 456, 461, 462
Gorski S. 276
Gorzycki K. 136
Górzynski S. 63
Gosmowski Azelm 738
Gottfried K. 1255, 1256, 1257, 1265
Grabowski A. 992
Grala H. 171, 196
Groch M. 58
Grodzicki S. 1003
Gruszecki S. 521
Grygiel J. 136, 140
Grzybowski S. 569
Gwagnin A. 99
Halecki O. 82, 103, 176, 182, 213, 215, 272, 515,
 518, 908, 1018, 1052, 1053, 1057, 1067,
 1076, 1093, 1097, 1104-1109
Hannick Ch. 942
Haydukiewicz L. 818
Henryk III Walezy 522, 523, 525, 526, 577
Heraklidis Jakób 471
Herbst Benedykt 1000
Herbst St. 171, 176, 182, 183, 186, 192
Hińcza M. 1257
Hodana T. 576, 1158
Hoffman J. 41, 44, 396
Hofman G. 942
Hryckiewicz A. 1205
Huk I. 338, 1216
Iorga N. 1114
Jabłonowski A. 71, 103, 706
Jabłonowski J. O. 80
Jablonskis K. 215
Jan z Czarnkowa, Joannis de Czarnkow 114
Janas E. 1199
Janicki J. 618
Janiszewska-Mincer B. 567, 977, 1259
Jankowski R. 54
Janów J. 223
Januszek A. 1244
Jarczykowa K. 54
Jarczykowa M. 792
Jarmiński L. 560, 950, 1036, 1038
Jaroszewicz F. 989
Jaroszewicz-Pierestawcew Z. 826, 852
Jasnowski J. 391, 462, 767
Jaworska K. 536
Jazłowiecki Jerzy 523
Jeremias II 940, 942, 948

- Jerlicz J.* 1260, 1269
Jewłaszewskie Teodor 886
Jnacewicz Z. 577
Jobert A. 1053
Jučas M. 507, 509
Jurkiewicz J. 736
Kalnofojski A. 217, 280
Kamieniecki Mikołaj 189
Kamiński A. I. 195, 672, 674
Kamiński S. 508, 1039
Kardaszewicz S. 39, 117, 118, 120, 122, 129, 130, 135, 137, 138, 145-148, 179, 207, 247, 376, 385, 448, 475, 484, 498, 528, 530, 601, 602, 604, 707, 775, 871, 900, 948, 995, 999, 1000, 1018, 1046, 1179, 1190, 1192, 1193, 1197, 1198, 1200, 1205, 1210, 1238, 1245, 1253, 1260, 1291, 1293
Kasprowicz T. 161
Kaszowskie J. 661
Kawecka-Gryczowa A. 378, 792
Kazanczuk M. 75
Kempa T. 37, 39, 58, 68, 104, 107, 114, 120, 122, 126, 130, 135, 141, 146, 149, 151, 157, 164, 165, 170, 175, 177, 189, 204, 212-216, 219, 239, 240, 246, 254, 256, 257, 265-268, 275, 299, 300, 316, 323-325, 329, 337, 340, 344, 345, 347, 377, 392, 393, 399, 413, 415, 417, 424, 437, 442, 454, 459, 462, 467, 471, 472, 477-479, 486, 489, 491, 503-505, 508, 510, 511, 513, 515, 517, 518, 521, 522, 524, 525, 527, 530, 534-536, 540-545, 547, 552, 554, 560, 561, 563, 565-567, 569, 570, 575-577, 581, 582, 588, 590, 592, 594, 595, 597-599, 604, 605, 607, 613, 616, 620, 621, 623, 625, 630, 632, 633, 636, 671, 699, 700, 702, 706, 707, 709, 712, 713, 718, 720, 721, 723, 724, 734, 736, 755, 764, 788-790, 793, 800, 802, 804, 807, 811, 812, 814, 827, 829, 831, 846, 849, 850, 853, 856, 872, 876, 881, 888, 906, 917, 929, 930, 939, 966, 967, 977, 979, 981, 983, 987, 991, 993, 997, 1006, 1012, 1014, 1017, 1019, 1023, 1024, 1028, 1030-1033, 1035-1041, 1043-1045, 1054, 1055, 1057, 1063, 1065, 1066, 1072, 1076, 1089, 1091, 1095, 1103, 1107, 1122, 1125, 1129, 1134, 1147, 1152, 1154, 1158, 1195, 1212, 1216, 1221, 1229, 1232, 1240, 1241, 1244, 1249-1252, 1254, 1257, 1261, 1266, 1276, 1283, 1287, 1288, 1290, 1291
Kieniewicz L. 530
Kiszka Jan 1043
Kłaczewski W. 420, 1199
Klement VIII 947, 983
Kłoczowski J. 519, 524
Klueting H. 1002
Knapiński W. 137
Kochanowski J. K. 807
Kołaczkowski J. 1166, 1256
Kolankowski L. 180, 325, 329, 377
Kolbuk W. 1152
Kolińska K. 465
Koneczny F. 141
Kopp U. 196
Korczak L. 189
Korolko M. 548, 1019
Korzon T. 169, 176, 183, 186, 196, 198, 873
Kosman M. 127, 377, 1033
Kossowska M. 826
Kossowski A. 1028
Kowalów W. J. 138, 1253
Kowalska H. 1255, 1258, 1260
Krajcar J. 906, 1009, 1019, 1092, 1100
Krakowski P. 127, 1218, 1246
Kras P. 136
Krasiński J. 76
Krasiński F. 516
Krasnodębski E. 881
Kraushar A. 471, 480
Krawczyk A. 435
Krochmal A. 102, 753
Kröllik L. 1223
Kromer Marcin 114, 171
Kryczyński S. 1191
Krygier R. 465
Krzywicki J. 153
Kuchowicz Z. 37, 316, 318, 324, 530, 1269, 1276
Kuczyńska M. 823, 876
Kuczyński S. 107
Kukulski L. 879
Kulak K., ks. 1056
Kulejewska-Topolska Z. 739
Kumor B. 1020, 1021, 1096, 1113
Kurbuskij Andrej Michajlovič 786, 787, 1050
Kurtyka J. 466
Kus J. 1270, 1271
Kutrzeba S. 121, 124, 515
Kuźmińska M. 182, 203, 213
Łabynczew J. 852
Lachowicz S. A. 418, 442
Łączynska A. 459

- Lamenski L.* 10
Lapiński A. 262, 265
Łaska Beata 472
Łaski Olbracht 471, 480
Legraand E. 815
Leitsch W. 539, 546
Lempicki S. 807
Leniek J. 1213, 1217
Lepszy K. 541, 542, 546
Letkiewicz E. 1175
Lewandowska D. 55
Lewicki K. 41, 611, 929, 1014, 1053, 1054, 1063, 1064, 1067, 1075, 1076, 1079, 1085, 1088, 1090, 1091, 1093, 1095, 1103, 1105, 1106, 1108, 1115, 1121, 1132, 1133, 1135, 1225
Lewicki O. 1028
Liedke M. 1129
Likowski E. 1053, 1056, 1066
Lipiński T. 426
Lipiński W. 515
Litwin H. 420-424, 426, 512, 513, 516-518, 648, 672, 675, 681, 887, 889, 988, 1027, 1034, 1197, 1209
Locho-Sobolewski J. 767, 774
Łoziński W. 776
Lubart Gedyminowicz 115
Lubieniecki S. 1046
Łubiński St. 622, 625, 626, 1229
Lubomirski J.T. 20, 58, 607, 1249
Ludowika Maria 214
Lukaris Kyrill 1120
Łukaszewicz J. 1104
Lulewicz H. 518, 519, 537, 539, 565
Łuszkiewicz W. 25, 40, 147, 247, 1178
Machajewski H. 465
Machynia M. 445, 450
Maciejowski Bernard 1020
Maciszewski J. 566, 570, 1020, 1229
Mackiewicz S. 391
Mączak A. 1166
Maksymilian 527, 541
Malinowski M. 179, 269, 316, 320, 321, 323, 338, 471, 522
Manteuffel T. 171
Marszalska J. 55
Mastrantonis G. 940
Mathiesen R. 841, 844
Maxim M. 596
Mazur K. 405, 416, 422, 511, 513, 514, 524, 526, 527, 531, 537, 549, 560, 561, 673, 675, 677, 1108, 1269, 1291
Mazurkiewicz K. 1000
Mazzei R. 459
Melen A. 57, 1238
Melnyk M. 950, 1000-1002, 1012, 1048, 1049, 1051, 1053, 1055, 1056
Mengly-Girej 167, 183
Merczyng H. 879
Michał Waleczny 596, 597
Mielecki Mikołaj 602
Mironowicz A. 890, 1057
Modrzewski A. F. 1000
Molendziński K. 1217
Mordal P. 465
Moritz A. 1002
Moroziuk R. P. 942, 948, 1077
Moskal K. 1217
Mróz L. 697
Müller H. J. 1002
Mylanyk G. 1047
Nagielski M. 181, 523, 602, 1213
Narbutt T. 276, 277
Narymunt Gedyminowicz 107
Natanson-Leski J. 176
Naumow A. 787
Nicefor Parasches Kantakuzyn 552, 560, 1114, 1132
Niec J. 40
Niemcewicz J. U. 393, 626, 870, 1127
Niesiecki K. 37, 167, 172, 176, 325, 870, 872, 989, 1220, 1222, 1253, 1269
Niewodniczański Tomasz 531
Norrman D. 539
Nyka J. 472
Obirek S. 949
Ochmański J. 115, 125, 182, 189, 239, 251, 263, 315
Oljančyn D. 1153
Olszewski H. 1224
Opalińska K. 793
Opaliński E. 437, 528, 1224, 1258
Orłowicz M. 40, 396
Orme N. 336
Orzechowski S. 711
Orzelski Ś. 519, 529
Ösregrren S. 539
Ostrogska Anna Alojza 1276
Ostrogska z Kostków Anna 1255-1257, 1265
Ostrogski Adam Konstany 1270
Ostrogski Aleksander 1258, 1260
Ostrogski Janusz 1225, 1229

- Ostrogski Janusz Paweł 1270, 1271
 Ostrogski Fedor Danilowicz 107
 Ostrogski Ilia 299, 316, 334
 Ostrogski K. I. 239, 257, 265-267, 277
 Ostrogski-Zasławski Władysław Dominik 1247
Ozorowski E. 1021
Pałucki W. 412
Panaitescu P.P. 1114
Papée F. 164, 214
Paprocki B. 17, 76, 77, 81, 334, 492, 604, 1254
Paszenda J. 1221, 1277
Pawiński A. 318
Pawłowski W. 396
Pelenskij J. 515
Perwolf J. 140
Petit L. 942
Petrus J. 161
Piasecki Paweł 568, 1259
Pidrutchnyj P. B. 1063
Pierling P. 627
Pietkiewicz K. 180, 214
Pietrzak J. 1232
Pietrzak R. 465
Pietrzyk Z. 879
Piotrowski W. 40
Pirożyński J. 712, 716
Plemia R. 171
Plewszyński M. 181, 189, 523, 602, 1213
Pociecha W. 199, 211, 214, 216, 267, 277, 316, 327
Pociej Hypatius 1077, 1100
Podhorodecki L. 599
Podskalsky G. 942
Pohlig M. 1002
Polkowski I. 529, 604, 616, 1281
Popek L. 396
Possevino A. 1001
Prochaska A. 1059
Prokop K. R. 1021
Prus P. P. 465
Przedziecki A. 143, 158, 177, 179, 206, 211, 234, 269, 270, 272, 315, 316, 319-321, 323-325, 329, 338, 370, 418, 420, 442, 443, 445, 448, 449, 453, 454, 456, 457, 460-464, 466, 468, 469, 476, 480-483, 490, 491, 522
Przylecki S. 723
Przylęski P. 714, 1260
Pszonka Jakub 1273
Pułaski K. 167, 183
Purc J. 129
Puzyna J. 107, 128
Rachuba A. 701, 1030, 1045
Radaman A. 564
Radyszewskij R. 435
Radziwiński Z. L. 38, 103, 117, 136, 323, 959
Radziwiłł Mikołaj Rudy 391
Radziwiłł Janusz 1044
Radziwiłł Jerzy 1097
Radziwiłł M. K. 879
Radziwiłł Mikołaj Czarny 391, 418, 442, 462, 767, 1214
Radziwiłł Mikołaj Krzysztof Sierotka 392, 508, 518, 792, 807, 827, 853, 879, 881, 966, 1045, 1122, 1221, 1240, 1244, 1276
Radziwiłłówna Barbara 316, 318
Ragauskienė R. 316, 442, 510, 529
Rahoza M. 1072
Rawita-Gawroński F. 1217
Rewski Z. 41
Rezachevicii C. 597
Roczniak W. 907
Rogiński R. 465
Rolle A., Dr. Antoni J. 706, 714
Romanowska-Pietrzak M. 465
Rosenwein B. 1165
Rozemond K. 1120
Rulikowski E. W. 38, 103, 117, 323, 959
Runciman S. 942
Ruszczyc M. 465
Rzońca J. 549, 563, 1034, 1247
Sajkowski A. 344
Samczyk B. 1213
Samsonowicz H. 196
Sanguszko (Sanguszkowicz) Andrzej Aleksandrowicz 272
Sanguszko (Sanguszkowicz) Dymitr 445, 450
Santoro G.A. 1100
Sapieha L. 1034, 1054
Sas J. 609
Semkowicz W. 63, 121, 124, 515
Serczyk W. A. 527
Seredyka J. 437, 572, 1224, 1232, 1258
Serwański M. 525
Sielicki F. 213
Siemaszki 672, 674
Sigismund III Vasa 539, 549
Skarga Piotr 907, 949
Skorupa D. 599, 612, 620
Sławiński W. 1031
Sobieski W. 587, 1041, 1066, 1159

- Sokołowski Stanisław 940, 1001
Sokołowski W. 566, 716, 1042, 1260
 Solikowski Jan Dymitr 528, 1021
 Sosnowski Tomasz Oskar 10
 Spieralski Z. 616, 1213
Stadnicki K. 126
Standii Ch. 1028
Starnawski J. 906
Starovolsci Simonis 130, 153, 158, 164, 774, 1300
Stebelski I. 114, 141, 144, 147, 153, 158, 164, 1234, 1253, 1273, 1274, 1277
Stecki T. J. 57, 58, 126, 184, 234, 273, 329, 333, 384, 385, 445, 475, 478, 483, 488, 489, 490, 492, 891, 902, 973, 1273, 1294, 1295
 Stefan Batory 528-530, 534, 577, 604, 605, 616
Steponavičienė D. 1166
Stradomski J. 790, 906, 1047, 1057
Strykowski Maciej 77-79, 152, 153, 158, 167, 170, 171, 180, 183, 186, 187, 190, 192, 196, 198, 202, 209, 216, 284, 577
Strzelecki A. 566, 569, 984, 1041, 1229
Sucheni-Grabowska A. 214, 377
Sulerzyńska T. 15
Sužiedelis S. 378
 Swiatopełk-Zawodzki E. 40
 Świdziński Konstancy 200, 211, 212, 227, 323, 385, 391, 400, 420, 426, 490, 662, 675, 696, 715, 887, 1199, 1225, 1237, 1244, 1245, 1251, 1265, 1270, 1290, 1292
Syta K. 57
Szamraj M. 792
Szaraniewicz I. 262
Szczawińska L. 852
 Szczęśny J. 570
Szczotka S. 1028
Szczucki L. 534
Szujski J. 1225, 1229
Szulc J. 881
Szyszkowski M. 1021
Talbot Carolus H. 564
Tanczuk D. 941
Tarczyński M. 524
Tarnawski A. 702
Tarnowski J. 874, 1213
 Tarnowski Jan 711, 712, 1213, 1214
 Tarnowski Stanisław 712
Tazbir J. 377, 523, 534, 789, 877, 950, 1028, 1043
 Tęgowski J. 115
Theiner A. 840, 990, 995, 1087, 1107, 1151, 1265
Todt K.-P. 942
Topolska M. B. 793
Trajdos T. 137
Tsirpanlis C.N. 942
Turowski K.J. 1213
Turska K. 524
Tygielski W. 535, 569
Tyszkiewicz J. 202
Tyszkowski K. 596, 1034
Urbaniak W. 569, 1229
Uruski S. 319
Volan A. 301
Walicki M. 192, 396
Wapowski B. 209, 216
Wasilewski T. 541
Wendebourg D. 940
Wengersci Andrei 1046, 1154
 Wereszczyński Józef 435
Wicherkiewiczowa M. 459
Wieliczko M. 172
Wierzbowski T. 527, 530, 636
Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. 208
Winkler W. 435
Winter E. 541
Wisner H. 543, 1032, 1044, 1229, 1231, 1249
 Wiśniowieccy 337, 422, 443
 Witold 127, 129
 Władysław IV 543
Włodarski M. 330
Wojciechowski Z. 318
Wojtkowiak Z. 77, 277
Wolff J. 70, 103, 136, 237, 275, 276, 277, 299, 393, 396
Wolski Marian 123, 176, 393, 1250
Wołyński (Gizycki J. M.) 1028
Wos J.W. 942, 1123, 1125, 1135, 1194
Wyczański A. 178, 217, 318, 344
Wyczawski H. E. 1000
Wyrobisz A. 739
Wyrozumski J. 126
Zagórska S. 464, 465, 479, 491, 990
Zakrzewski W. 476, 525, 526
Załęski S. 879
 Zamoyski Jan 82, 534, 539-541, 543, 544, 546, 547, 554, 560, 561, 565, 566, 569, 597, 621, 694, 702, 807
Zap K. V. 456
Zawadzki J. 54
 Zbaraski Jerzy 695
 Zbaraski Krzysztof 695, 696

- Zborowski Samuel 533
Zebzydowski M. 566, 1229
Żelewski R. 299, 316, 334, 471
Zielińska T. 57, 1152, 1238
Zieliński R. 471
Zofia, królowa 214
Żołędz-Strelczyk D. 344
Żółkiewski Stanisław 589, 625, 626, 628, 634,
695, 1066
Zujienē G. 157
Zygmunt August 316, 318, 325, 329, 377, 378,
418, 420, 442, 448, 449, 457, 460, 462, 527,
528, 1214
Zygmunt I, Zygmunt Stary 178, 186, 190, 217,
262, 318
Zygmunt III Wazir 422, 437, 542, 543, 573, 609,
622, 625, 626, 628, 631, 977, 1108, 1159,
1229
Zygmunt Korybutowicz 136, 140
Żygulski Z. 161, 192

ЗМІСТ

Невловимий князь: творення міфів та пошуки образу	5
Ідеологія, політика й наука у студіях Острогiani	22
Загадка зникнення родового архіву та потенційні можливості збережених джерел	52
Князем народжуються: генеалогічні схеми роду Острозьких в історичних джерелах та працях істориків	61
Князі в соціальному полі середньовічної та ранньомодерної “старої Русі”	64
Генеалогічні пошуки тривалістю у півтисячоліття	74
Особи предків у підмурках Дому Острозьких	111
Батькова слава та спадщина	155
Герой античного зразка і християнських чеснот	157
Напередодні слави	161
“Пір і Аннібал”: князь-воїн і полководець	164
“Руський Крез”: економічна потужність княжого дому	219
“Благочестивий Нума”: Костянтин Острозький у житті Церкви	241
Сім’я гетьмана	267
“Благая і вічна пам’ять”	275
Старший брат і його родина. Дитинство княжича Василя	295
Старший брат: проблема стосунків	297
Дитячі роки: реконструкція можливого	336
Початок боротьби за маєтки Дому Острозьких	349
Урядова кар’єра	389
Нова “війна домова” за острозьку спадщину	439
“Велика політика” в долі та діяльності князя	501
У колі політичної еліти двох держав	503
Між сходом і Сходом: стосунки з сусідніми державами	573
Співпраця і війни з козаками	613
Війни за землі з “чужими”	639
Володар і владар:	
маєтки, майно, система господарювання та управління	703
Земля і люди	706
Міста в господарській системі Острожчини	739
Торги і ярмарки як джерело прибутків княжого Дому	761
Опіка над чужими маєтками – теж прибуток?	767
Гроші та цінності у княжому скарбі	774

Інтелектуально-культурна сфера:	
князь-меценат чи вибагливий магнат?	781
Інтелектуальні мотивації та книголюб'є князя	791
“Волинські Афіни”: завдання, час, місце, засновники	794
Грекоорієнтована Академія? Острожани й сучасники про острозьку школу ..	804
Острозька книжність: програмна чи спонтанна?	821
Занепад “Волинських Афін”: вина князя чи відсутність кадрів?	856
Дерманський проект	857
Релігія і Церква у приватному та публічному житті В.-К. Острозького	867
Невидимий світ віри	869
Видима церковність	882
Віросповідання в родині князя: проблема вибору чи толерантності?	988
Стосунки з іншими конфесіями	996
Унія в теорії та практичних заходах Острозького: pro et contra	1047
Князь у родинному інтер'єрі та службному оточенні	1163
Резиденції та двір Острозького	1166
Родина Василя-Костянтина	1211
Смерть Василя-Костянтина Острозького	
у фізичному та духовному вимірах	1285
Як часто і на що хворів Василь-Костянтин Острозький	1287
Смерть патріарха: духовний вимір	1296
Список скорочень	1303
Показчик імен	1305

*Науково-популярне видання
Посібник зі спецкурсу*

Василь Ульяновський
КНЯЗЬ ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ:
історичний портрет у галереї предків та нащадків

Літературний редактор і коректор *Лариса Білик*
Художній редактор *Євген Нужний*
Оригінал-макет *Олени Нужної*

Підписано до друку 01.10.2012.
Формат 70×100¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 111,8.
Тираж 500 прим.
Зам. №

Видавничий дім «ПРОСТІР»
02068, м. Київ, вул. Вербицького, 10-А, п. 51
Тел. (044) 361-16-36, E-mail: vdstir@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3359 від 29.12.2008 р.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс».
03680, Україна, м. Київ, вул. Шутова, 13-б.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Ульяновський, Василь.

У 51 Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / Василь Ульяновський. – К. : ВД “Простір”, 2012. – 1370 с. : 40 іл.

ISBN 978–966–2068–30–6

Книга присвячена знаковій постаті в історії України – князю Василю-Костянтину Острозькому. Автор показує творення князями Острозькими, їх інтелектуальним оточенням та істориками різних поколінь генеалогії роду з XIII ст. “Виписані” портрети предків Василя-Костянтина. Особливо детально висвітлюється життєвий шлях батька героя книги – великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького як воїна і полководця, його маєтково-економічна потуга, розглядаються діяльність на користь Церкви, родинні справи гетьмана. Головний герой книги Василь-Костянтин представлений в усі періоди його життя – від дня народження і до смерті. Показані його боротьба за батьків спадок, урядова кар’єра, участь у великій політиці та зв’язки з наймогутнішими родами Русі, Литви і Польщі, роль у міжнародних стосунках. Особливу увагу приділено стосункам Острозького з козаками, Московським царством, молдавськими господарями. Досліджуються система землеволодінь князя, способи накопичення багатств та фінансово-економічна діяльність Острозького в аграрній, урбаністичній та інших сферах. Значне місце відведено інтелектуально-культурницьким проектам Василя-Костянтина та його участі в церковно-релігійному житті. Розглядаються також родинні справи Острозького, уклад приватного життя, діяльність і доля дітей князя. Автор намагається розкрити загадку смерті та поховання Острозького.

Текст супроводжується великою кількістю ілюстративного матеріалу.

Видання має водночас науковий і науково-популярний характер та є навчальним посібником зі спецкурсу, читаного автором на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

УДК 908 (477/81):929
ББК 63